

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

Tilak Maharashtra Vidyapith

VAIDIKA SĀMS'ODHANA MAṆḌALA

(*Vedic Research Institute*)

POONA

RGVEDA-SAMHITA

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANĀCĀRYA

VOL. IV

Maṇḍalas IX-X

Edited by

N S SONTAKKE, B A (Tilak)

AND

C. G. KASHIKAR, M.A. (Tilak)

- 1946

Price Rs. 25

THE EXECUTIVE COMMITTEE
OF THE
VAIDIKA SĀM'SODHANA MAṆḌALA,
POONA

President

The Hon'ble Mr. M. S. Aney

Vice-President

Sardar M. V. Kibe, M.A.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.D.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Prof. H. D. Velankar, M.A.

Prof. R. D. Vadekar, M.A.

Acarya V. P. Limaye, B.A. (Tilak)

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Vidyanidhi Siddheshwarāsttri Chitray

Mr. V. V. Atitkar, B.A.

Secretary

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (Tilak)

Assistant Secretary

Mr. C. G. Kashikar, M.A. (Tilak)

Treasurer

Mr. D. K. Sathe, B.A., B.Sc.

INTRODUCTION

We feel great pleasure in presenting this fourth and the last volume of Sāyana's commentary on the R̥gveda to the world of scholars. We also feel a sense of satisfaction at the completion of the enormous task undertaken by the Vaidika Saṁsodhana Mandala, although the fifth volume comprising various indices is yet to be prepared and published.

A General Review of the Work —The Vaidika Saṁsodhana Mandala was founded in 1928 under the auspices of the Tilak Maharashtra Vidyapeṭh, Poona, with the aim of reviving and encouraging the study of Vedic literature. An edition of Sāyana's commentary on the R̥gveda was not then available in the market. Both the second edition of Max Müller and the Bombay edition were practically out of stock and it was considered that a critical edition of Sāyana's commentary on the R̥gveda based on unused old MSS. was the first thing to commence with. A scheme of the publication was immediately prepared and brought into operation. The first volume comprising Mandala I was published in 1933, the second containing Mandalas II to V was sent out in 1936, the third giving Mandalas VI to VIII was published in 1941 and the present one containing Mandalas IX-X is being published in 1946. Max Müller's *editio princeps* required 25 years for completion. His second edition was published within a short period of two years, so also the Bombay edition seems to have been published within a period of two or three years. The reason why our edition took a longer period for completion as compared with the two editions just mentioned, is that the duration required for the completion of our edition includes the periods both of editing and printing, while those editions were probably ready before they were actually sent to press. It should also be remembered that such huge literary projects have to be backed by adequate financial support for being brought to a successful completion within a specific period. The first edition of Max Müller was published under the patronage of the East India Company, and for the second edition the generous patronage of H. H. the Maharaja of Vijayanagaram had become available. For the editors of the Bombay edition the support of a sound publishing firm was probably sufficient in view of the manner in which they worked. For us, no support of any of these kinds was available. The circumstances which led to the foundation of our Mandala were such that no Government patronage could be expected. We had to carry on our activities entirely on the sympathy of the general public.

There is no doubt much truth in what Prof. Macdonell says about the impropriety of editing texts in *fasciculi*. (Cf. Introduction to *Bṛhaddevatā* p. xxxiv). But it does not equally apply to such extensive texts as Sāyana's commentary on the R̥gveda, especially when critical editions of the same have already appeared. When we commenced editing the first volume, we were new entrants in the field. Each volume gave us more experience by which we were profited at the time of editing the next one. Had it

been possible to complete the editing of all the volumes before any one was sent to press, the classification would have obviously been more uniform. It will be, however, seen that even in the first volume all available variants have been recorded in the foot-notes, though no attempt could then be made in the matter of classification of MSS. Such attempt has, of course, been made in the second and third volumes.¹

The Critical Apparatus. —

π

(1) [π 1] MS No 465 (Aṣṭakas VI-VII), No. 485 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 4) and No. 518 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 5 to 8) procured by Dr. T. R. Chintamani of Madras University. Palm leaf MS. in Grantha script. The last Aṣṭaka ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya. Some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(2) [π 2] Travancore University Library, Trivandrum. MS. R. No. 3652. Palm leaf MS. written in Grantha script. Contains the same portion as π 1 with the exception that in Aṣṭaka VII π 2 gives the commentary upto the 12th Varga of the 3rd Adhyāya only.

(3) [π 3] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. Gen. No. 257 V. Palm leaf MS. in Telugu script. Begins with Aṣṭaka VI, Adhyāya 7, Varga 24 and ends with the 25th Varga in the 7th Adhyāya of Aṣṭaka VII. The MS. is very old, worm-eaten and worn out and seems to be copied from some Grantha MS. The text is not so correct. Certain portions here and there are omitted.

The text of these three MSS. is identical. The MSS. carry the name π when combined, while their individual names are denoted in the case of different readings. For the character of π MSS., refer to introduction to Vol. III, pp. vi-viii.

(4) [π 4] Tanjore Maharaja Sarfoji's Saraswati Mahal Library, Tanjore. MS. No. 650. Palm leaf MS. written in Telugu script. The MS. is very old and worm-eaten. Borders of certain pages are ruined. Contains Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 5 and Vargas 1 and 2 of Adhyāya 6th. Certain portions are left uncopied for which space is reserved. The text agrees with π in the 1st Adhyāya only, then it differs and joins the π class. The MS. is admitted to the π class simply for its South Indian script and Palm leaf substance. See page 4.

π

(5) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. MS No. 4 Vis. I. Paper MS written in Devanāgarī script² in Samvat 1785. Aṣṭakas III-VII. In Aṣṭaka VII it is identical with π 4.

(6) Bombay branch Royal Asiatic Society. MS. No. 447 (ZZ a 21) Aṣṭakas V-VI.

1. With regard to the Notes to Vols I-III it may be mentioned that the Notes to Vol I included only the readings adopted by us, in Vol. II conjectural readings were mostly recorded along with the adopted readings and the Notes to Vol III included all the different topics.

2. All MSS. mentioned henceforward are paper MSS. written in Devanāgarī script unless otherwise specified. Date of MS. is mentioned if recorded.

- Prājña Pāṭhaśālā, Wai (Dist. Satara) Astakas I-II, V-VIII. See serial No. 23.

MS. from Mahabaleswar Dattatreya Dikṣita, Gokarn (N. Canara), dated Śaka 1779. Astakas I-II, IV-VIII. The last Astaka ends with the 10th Varga of the 5th Adhyāya. See serial No. 21.

These four MSS reveal exactly identical text in Astaka VI portion. Their peculiarity, as described in the introduction to Vol. III, is that grammatical portion and alternative explanations are omitted, in the introduction to hymns the Anukramanī quotation and the part prescribing Vinīyogas are also omitted; only the names of author, metre and deity are mentioned.

त

(7) [त १] T. M. S S M Library, Tanjore MS No 597 (Catalogue No. 1, 1928; Burnell's Cat. No. 2360 A) A complete MS written at Benares in Samvat 1844. The chief MS. in त class.

(8) [त २] MS. from Mr Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. Dated Śaka 1711. A complete MS. excepting the 2nd Adhyāya in Astaka I and the 3rd in Astaka VII

(9) [त ३] Oriental Institute, Baroda. MS No 235 Astakas V-VIII. In Astaka VII it joins ऋ group and agrees with ऋ

(10) [त ४] Bhārata Itihāsa Samsodhaka Mandala, Poona. Kalamkar Collection MS. No. 1. Astakas IV-VIII written in Samvat 1643 Contains frequent marginal corrections in Astakas VII & VIII.

(11) [त ५] A complete MS. written in Samvat 1877 from the Archaeological Department, Jodhpur The Bhārata Itihāsa Samsodhaka Mandala MS. and the Jodhpur MS. were identical in Astakas IV to VI and were therefore, given a common designation त ५ In Astakas VII & VIII also the text of the B I. S. M. MS with certain corrections is identical with that of the Jodhpur MS. Certain other corrections in the B I S M. MS are, however, not found in the Jodhpur MS. This shows that the B. I. S. M. MS. was corrected twice in Astakas VII & VIII, that the Jodhpur MS was copied from it in those Astakas directly or indirectly after the first correction was effected and that the second series of corrections took place afterwards. Therefore a separate designation त ५ is allotted to the Jodhpur MS, retaining the old त ५ for the old B. I. S. M. MS. For the sake of convenience, these separate designations have been used for the Astaka VI portion also, where in fact both the MSS. give identical text.

(12) [त ६] Bhandarkar O. R Institute, Poona MS No 4 of 1916-18. Astakas V-VIII written in Śaka 1740. MS No. 5 of 1916-18 containing Astakas II to IV forms part of this MS. In Astakas IV & V this MS. had affinity with ऋ group. In Astakas VI to VIII it joins त class. In Adhyāyas 1 & 5 of Astaka VII and in Adhyāyas 1 & 2 of Astaka VIII it agrees with ऋ (६ and ७)

(13) [त ७] Government Sanskrit College, Benares. Rewa collection Bundle 44-5. A complete MS. written in Samvat 1903 (Śaka 1768).

(14) [त ८] Bhondarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 17 of 1886-92. Aṣṭaka VIII dated Samvat 1813. Agrees with म in later portion.
म

(15) [म १] MS. From Krishnacharya Malgi of Bagalkot (Dist. Bijapur). Aṣṭakas III to VIII and some portion in Aṣṭaka II (from the 19th Varga in the 3rd Adhyāya to the 21st Varga in the 5th Adhyāya). Dated Samvat 1743. Contains marginal corrections. The chief MS. in म class.

(16) [म १ (२)] Osmania University Library, Hyderabad. MS. No. P.L. 1056. This is an old palm leaf MS. written in Telugu script giving the commentary on Adhyāyas 1-3 and on some portion in Adhyāyas 4 & 7 in Aṣṭaka VII. This MS. is of special significance since it gives text agreeing with that of म class and is different from other MSS. written in South Indian scripts. Its text generally agrees with म १ and occasionally with म २. In the cases of important differences with म १ its readings have been recorded by the designation म १ (२). That this MS. actually falls into म class is an important fact showing that South Indian MSS. are more or less independent branches of म class. The MS. म ५ which sometimes agrees with म १, २ and sometimes with म, is a connecting link between म १ (२) and म १, २. Thus the various stages in the transmission of the text of म to म can be shown thus :—(i) म, (ii) म १ (२), (iii) म ५, (iv) म १, २.

(17) [म २] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 12205 Aṣṭaka VI dated Samvat 1877; No. 12206 Adhyāyas 1 and 2 of Aṣṭaka VII; No. 12207 Adhyāyas 3-8 of Aṣṭaka VII; No. 12208 Aṣṭaka VIII. These four MSS. form a whole and are of the same character. Aṣṭaka VIII has affinity with म ८.

(18) [म ३] Bhondarkar O. R. Institute, Poona. MSS. Nos. 226 Vis. II and 15 of 1886-92. Aṣṭaka VI.

(19) [म ४] A MS. from Sardar M. V. Kibe of Indore. A complete MS. written in Samvat 1903. It gave the text of त class in Aṣṭakas I-IV. In the previous volumes it was called त. It generally agrees with म class in Aṣṭakas V-VIII, and hence admitted to that class. In the last portion of Aṣṭaka VI and the beginning of Aṣṭaka VII it agrees with त.

(20) [म ५] The Anūpa Sanskrit Library, Bikaner. MS. No. 71. A complete MS.

(21) [म ६] A MS. from Mahabaleswar Dattatreya Dikṣita, Gokarn (N. Canara). Aṣṭakas I-II and IV-VIII. Aṣṭaka VIII ends with the 10th Varga in the 5th Adhyāya. Dated Śaka 1779. In Aṣṭaka IV it joined म class; in Aṣṭakas V & VI it agreed with त; in the last portion of Aṣṭaka VI (IX. 1 to IX. 43) it agrees with म. In Aṣṭaka VII it is identical with म ७ from the beginning upto the 18th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 44. to IX. 67). Then it agrees with the MS. procured from Mr. Chidambar Dikṣita of Badli (Dist. Belgaum) which contains Aṣṭakas II, V and VII and was used for the previous volumes. It is dated Śaka 1596. In Aṣṭaka VII it begins with the 19th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 68). The Gokarn MS. is identical with the Badli MS. in Aṣṭaka VII which in its turn agrees with त २. In Aṣṭaka VIII the Gokarn MS. falls in म class.

(22) A MS. procured from Mr. Chidambar Dikṣita, Badli (Dist. Belgaum). See above.

(23) [म०] A MS. from Prājña Pāthāśālā, War (Dist. Satara) Astakas I-II, V-VIII. Astakas V, VII and VIII belong to म class, Astaka VI belongs to घ.

(24) [म०] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. No. 34 J 45 (Eastern section). New No. 41-A-45³ Astakas I, II, IV, V and VIII Dated Samvat 1835. Agrees much with त.

All these MSS except ग३, ग४ and त० were used for one or the other of the previous volumes. The new MSS. give portion pertaining to this volume only.

Additional MSS — Besides the MSS. described above, the following have also been examined or tested, though some of them do not concern this volume :—

(1) Osmania University Library, Hyderabad. MS No. 30/1. Contains introductory portion and Vargas 1-19 of the 1st Adhyāya of Astaka I The MS. was read and found to be agreeing with च and फ (See introduction to Vol. I)

(2) Osmania University Library, Hyderabad MS. 39/1 Astaka I, No. 101/1 Astaka II. The colophon of MS. No. 39/1 reads शके १७२५ विजयपुराभिधे माने (presumably Bijapur). Both these MSS. form part of one and the same MS. No. 39/1 gives identical text with the MS. स (Astaka I, Mr. Khadilkar's MS. See intro. Vol I) except a few scribal differences. No. 101/1 is exactly identical with the MS म (the Badli MS., Astaka II) after omissions and additions were made in the latter Since Nos. 39/1 and 101/1 form part of one and the same MS, it can safely be presumed that No. 39/1 and स together present the text of Astaka I of the MS म which is not available. Since स in Astaka I and म in Astaka II were collated¹ and

1. Adhyāyas 1 & 2 of Astaka I in स and Astaka II portion in म in Vol I were not collated, as they became available after the portion concerned was printed Important readings from these portions in No. 39/1 and 101/1 are recorded below Readings bearing the sign || before them were conjectural emendations of Max Müller, while they have actually been found in this MS

Intro p 2, line 3, बह्व for बहवः, p 2, l 26 अप्रणयनादि° for प्रणयनादि°, RV. I. 84. 12 सधिरै सेविरै शयन्त इत्यर्थे || The MS gives सधिरै सिधेरै शयन्त इत्यर्थे; I 122. 11 जप् for ज; I 123. 8; 124. 8; 13 उकरीत्या, I 124. 11 दृष्ट्वा गतयोऽनुमीयन्ते for दृष्ट्वादयोऽनुमीयन्ते; I. 125. 7 प्राप्त दुःखमेतस्तत्साधन° || I 127. 1 बहु मन्यन्ते ||, I 133. 6 व्युरस्यबुद्धयन्त ||, I 141. 3 शसिति ||; I 144. 1 निसते चुम्बन्ति प्राप्ताः ||, I 149. 2 एव सर्वोत्सादकः प्रवोभि. ||, I. 152. 2 समर्थाः सन्तोऽपि ||; I 157. 2 ब्रह्माता etc ||, I. 158. 4 दशतथा दशवारः ||; I. 162. 19 भवतः ||; I 164. 1 संरञ्जनीति ||, I 164. 19 चक्रयुः कृतवन्तौ स्य। तानि for चक्रयुः कृतवन्तौ तानि || supplied by conjecture; I 164. 23 सवनान्तेऽपि ||; I 164. 29 बालकस्योद्धानस्तनयाना° for बालकस्यादनस्तनयाना° ||; I. 164. 39 °मृता सत. अपर° for °मृताः सागापर° ||; I. 167. 1 इय. एण्णीया. ||, I 170. 4 शिष्टमवशिष्ट ||, I. 174. 3 पालिता ||; I 175. 2 भवेति for भवति ||, I 183. 3 यजमानदत्तद्विषा तद्वान् for यजमानाय दत्तद्विषा तद्वान्; in I 185. 4 Max Müller suggests यद्वा before अतप्यमाने; यद्वा is actually found in this MS; I. 191. 11 बालेयर्थे. ||

used in Vols. I and II respectively, it was not thought necessary to collate No. 39/1 and 101/1.

(3) A MS. from Gwalior State Sanskrit Library. Contains the following portions:—

Astaka V The last few Vargās in the 8th Adhyāya.

„ VI Complete.

„ VII Complete except the 6th Adhyāya.

„ VIII Adhyāyas 1 to 4 and the 5th from Varga 21 to the end.

This MS. was used for Vol. III. As before, certain important readings were got compared. The MS. gives a conflated text. In Aṣṭakas VI and VII and in Adhyāyas 3 and 4 of Astaka VIII it is identical with ऋ५. Adhyāyas 1, 2 and 5 in Astaka VIII agree with ऋ२. In a few important cases, it is independently mentioned. See notes to RV. X. 73. 7; 75. 4.

(4) A MS. from Pandit Balacarya M. Khuperkar Śāstri, Kolhapur. This MS. which was used for Vol III is in two sizes. The small size contains portions from Astaka V as described in Vol III; the large size contains Aṣṭaka VI (Adhyāyas 1 to 6) and VII (Adhyāyas 3 to 8) and VIII complete. The text in the small size MS. was identical with ऋ५, that in the large size MS. is identical with ऋ२. From Adhyāya 4 in Astaka VIII the MS. agrees with ऋ१. This has been fully collated.

(5) A MS. from Mr. Hari Vasudev Hoshing Dīksita, Bhor (Dist. Poona). Astaka VII dated Samvat 1712. The MS. was fully collated and was found identical with ऋ५.

(6) Bhārata Itihāsa Samsodhaka Mandala, Poona. Kṛṣṇaśāstri Rajawade collection, MS. No. 12. This is a modern MS. giving in part the commentary on Mandala IX (Hymns 1-57). It was fully read and found to be identical with ऋ१.

(7) Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 16 of 1886-92. Astaka VII. This has been fully collated and has been found to be identical with ऋ५.

(8) Punjab University Library, Lahore. MS. No. 2962, Aṣṭaka VI to VIII. The MS. could not be lent outside, arrangement was therefore made to get important readings compared with those in the MS. It was found that the text in Aṣṭakas VI and VII agrees with that in ऋ५ and the text in Astaka VIII agrees with that in ऋ२.

(9) Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta. MS. No. G (142) 7872. This is a very old paper MS. written in Devanāgarī. It consists of 89 leaves giving stray portions in Aṣṭaka V (Adhyāyas 7 and 8, 16 leaves) VI (8 leaves) and VII (65 leaves). Each Aṣṭaka is written in different hands, although all are written in the *Pyṭhamātrā* style. The text is rather incorrect. Leaves giving portions of Aṣṭakas VI and VII are pasted back to back and then used for writing, just resembling the manner of the Kashmir MS. of R̥gveda (see Preface to the Khilas p. 892). Some of the pages are, however, separated in course of time. In Aṣṭaka V it agrees with ऋ५ which in its turn is

related to the त group; in Aṣṭaka VI it agrees much with म२, in Aṣṭaka VII it is identical with त३ which in that Aṣṭaka joins म group¹

Classification of MSS. :—The main critical apparatus can be divided into certain classes according to the Aṣṭaka division :—

Aṣṭaka VI—ग [=ग १, २, ३], घ, त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], भ [=भ १, २, ३, ४, ५].

Aṣṭaka VII—ग [=ग १, २, ३], त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], भ [=भ १, २, ३, ४, ५, ७]

Aṣṭaka VIII—ग [=ग १, २, ४], त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८], भ [=भ १, २, ४, ५, ६, ७, ८]

As compared to the preceding volumes, it will be seen that the designations of certain MSS have been changed in this volume. The main reason for this is an attempt to present the MSS material in a more scientific manner. Attempts were made in the second as well as the third volume to set all the MSS into 3 or 4 classes. The present volume shows an advancement in the same direction. Another reason for changing names of certain MSS, is that in certain portions their character has also changed. It was therefore thought proper to allot them different names depicting their true nature. We hope this method of classification will enable the reader to understand easily the value of variants. When the general designation of a class is mentioned, it is presumed that all MSS. in that class give the same reading, with the following exception. In Aṣṭaka VII त has 7 MSS (त १ to त ७). Of these, त ३ joins भ class in that Aṣṭaka only. Therefore त in Aṣṭaka VII means all MSS. of त class excepting त ३. That त ३ joins भ will be evident from the variants of भ class recorded in the foot-notes. Similarly भ in Aṣṭakas VII and VIII means all MSS. of भ class except भ ३ which is restricted to Aṣṭaka VI only.

All MSS. have thus been divided into 4 classes ग, घ, त, भ. The nature of these classes has been broadly described in the introduction to Vol. III. Of these four classes, significance mainly attaches to two : त and भ. ग and घ can more strictly be called branches of the भ class. The main feature of ग is that it gives plenty of different readings. When the ग MSS. give readings common with other classes, they agree with भ. The character of readings in ग in Aṣṭakas VII and VIII is the same as that described in Vol. III with regard to Aṣṭaka VI. As stated above, the chief reason for allotting them a separate class is their South Indian script on Palm leaf substance. The peculiarity of घ MSS has already been shown. They retain only such portion of the commentary as is absolutely essential for the explanation of the verse and omit optional renderings and grammatical explanations. In the introduction to a hymn simply the names of authors, deity and metre are noted. The text has a tendency to agree with

म class. The habit of Sāyana to quote the *Pratīka* is more conspicuous in this class. The peculiar nature of the MSS. (Serial No. 21 and 23) from Wai and Gokarn is an additional proof for the affinity of घ to म; they give the text of म in Aṣṭaka V, then fall into घ in Aṣṭaka VI and again in Aṣṭakas VII and VIII they become members of म.

So, there remain only two classes, namely त and म. Of these, the latter is the more important class. It reveals the least number of variants. The MSS. in त frequently differ from the text. A good number of their variants consists of omission of certain words, especially either the *Pratīkas* or their explanations. Another equally important point to be noted in connection with the character of the MSS. in the two classes म and त is that the text of म can be said to represent the Deccan tradition, since many of its MSS. are copied in that region, and that of त to represent the Benares tradition, as is clear from the fact that most of the त MSS. are copied at Benares. We, therefore, have come to the conclusion that म represents the *archtypus* of Sāyana to the greatest extent. It is in the fitness of things that म representing the Deccan tradition should have the greatest affinity with the *archtypus* of Sāyana who himself flourished in the Deccan. It is also quite natural that the South Indian branch of MSS. (i.e. म) should be related to the म class of the Deccan which lies on its borders. As for घ it is difficult to say anything peculiarly, since the घ MSS. are modern, incomplete and partly giving text of another class. The Benares tradition of त is distinguished from म in point of distance of region, as well as in point of variation from the original text. Being a well known centre of learning in ancient as well as mediæval India, a considerable number of copies of *Ṛgvedabhāṣya* were made at Benares and spread over many parts of India.

Editorial Work :—The principle which we have generally followed in fixing Sāyana's text will now become clear. We have stuck to the text of म as far as possible. Complete dependence on म was, however, not possible in view of the peculiarities of other classes and also in view of the necessity to present a correct and more intelligible text. Certain readings from ग, घ and न have, therefore, been adopted. Still there remained a considerable

1. The following is a full list of readings adopted from ग—RV. IX. 22. 4 आम्भन्ति, 51. 3 व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति, 67. 14 प्रथमं गच्छति ततः पश्चात्, 67. 27 अथ, 67. 30 न अस्मान्प्रापान्, 73. 1 समशब्दयन् वा, 74. 3 अस्मयज्ञं, X. I. 3 अथ द्यु, 22. 13 सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात्, 29. 7 असेन्द्रस्वार्थ, 40. 7 पराजीयमान, 64. 10 शसमानस्य स्तोत्रः, 67. 12 तत, 68. 2 स्वसामप्येन, 70. 9 सहायो, 71. 10 सखिमृतेन, 73. 7 वासी, 76. 2 यत्नति, 82. 7 अस्तन्, 85. 3 आपशवो वा, 85. 24 यज्विनियोगपक्षे, 86. 8 एकः किञ्चिद्: पूरणः, 87. 11 मारकव्यापारान्, 88. 2 चौषधीः, 92. 10 कर्ममार्गान् वा, 93. 8 याग प्रति शीघ्रं, 95. 11 वदेत्तृपादायामः, 95. 13 अमादेशः, 105. ini. शिष्टाः सर्वोः, 108. 6 जसः सु, 110. 8 आ एतुः, 110. 10 स्वाद्भुवन्तु, 115. 1 स्तनपानावापि, 117. 2 अतिपथे, 123. 5 जरयितार, 125. 5 य कामये, 129. 7 दधस्मेव, 130. 1 य उच्छः सूर्यात्मना यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितर, 134. 4 अस्मानि धनानि वा, 134. 5 विद्युत्, 135. 2 दोषानाविधुवन्, 146. 4 पशिमृगदिशब्द, 149. 4 योद्धा, 172. 1 धनेन वा.

number of passages where none of the MSS. gave the correct text. In such cases conjectures made by Max Müller had to be adopted. In certain cases we have also adopted readings from the Bombay edition¹ as in the previous volumes. Certain readings from the Bombay edition have also been shown in the footnotes. Even this was not sufficient, and we ourselves have had to adopt a few readings by conjecture² as in the preceding volumes. All these different readings are recorded and discussed wherever necessary, along with other topics in the Sanskrit Notes as usual. Supplementary Notes to Vols I-III are added at the end of these Notes. Max Müller's notes have generally been taken into consideration while preparing our Notes. Certain insignificant readings preferred to those in Max Müller strictly on the basis of MSS. support have been ignored in the Notes—e. g. घालेन for घालेन IX 1 6, सर्वस्य दृष्ट for सर्वदृष्ट IX 66. 20, दुष्मद्वेक्षित for दुष्मदभिमत X. 48. 5; एषा for एषेण X. 128. 6; यन्मात् for यन्मनात् X. 143 1.

In Vols. I & II all available variants have been recorded, in Vols. III & IV certain insignificant variants have been ignored. Comparison of our Notes with the *Varietas lectionis* of Max Müller shows that Max Müller also did not record each and every variant reading.³ Care has however, been taken to record variants where Max Müller records them. We have recorded⁴ the variants in two places. In those cases where we have

1. The following is a full list of readings adopted from मुं.-RV IX 64. 11 देवदानः, 69. 3 सोमः, 69 10 पशमानेन परिच्युते, 86 15 उत्कृष्टे, X. 13 3 अनुरोहामि शस्त्रे युवयोः स्यान्नेवदत्तान्नसर्, 26 4 परिचर्याद्वारेण, 49. 9 अन्नमयः, 53 1 नि वस्तदि, 59 2 अत्रापि निवि, 61 7 रोहित मृगमृग्यो मृगा, 61 8 योनितोऽप्यगच्छन्त, 85. 4 सोमोऽन्नस्यै, 85 30 स्वाच्छिदि, 90 12 यथाद्वार.

2. The following is a full list of readings adopted by conjecture.-RV. X. 2 4 नैवेत्त, 13 3 परिदृष्टिं होतृत्वेन, 14 9 पशुपशान्नरक्षन्मयान्, 16 9 शान्तिरुक्तार्थे-सुरादन्तः, 26 4 शरीरगन्धान्नस्यैकादिभिः, 61. 1 यज्ञ पार, 65 7 वा देवाः, 67 12 अन्नावयद्वा, 73 7 सुप्त, 82 7 नाश्वन्त सन्... *योगत्वात्, 85 3 वयंनरुक्तार्थे, 85 5 ममी परिमाणे मस्यते परिमोयते, 86. 10 ममिनि ममनमिनि, 89 16 शोभना, 104 9 इन्द्रहत्यायां मेघहन्ते, 114 4 समुद्भवर्ण, 123 5 उपगम्य, 130. 1 एवमायाम्, 142 2 प्रादुर्भवने, 148 3 सर्वरा

3. A good many passages can be cited which are not supported by our MSS. and which are not referred to in Max Müller's *Varietas lectionis*. It is impossible to think that Max Müller's MSS. did not contain variants in those places.

4. In Vols I and II as well as in foot-notes in Vol III upto p 336 the variants are recorded in conformity with grammatical rules regarding *Paraquarna* etc. The practice has since then been changed, the *Anuvāda* being used instead. The MSS. always use *Anuvāda* and not *Paraquarna*. Our practice of showing the *Pratika* by a particular sign has necessitated the elimination of *Sandhi* to a great extent. Naturally while recording the variants the *Sandhi* system in the MSS. has had to be discarded to that extent in view of the necessity to maintain the parallelism between the original text and the variant. We hope this practice has not done any particular harm to the proper representation of the MSS. material. The signs (i. e. figures) denoting variants have been the same throughout all the volumes. The original text and the variant bear the same figure. If a variant involves two or more words in the original text, both the beginning and the closing words in the original text bear the figure, thus specifying the extent of the variant. If any word inbetween has got any different reading, it is marked by an asterisk.

adopted different readings from Max Müller and also in those where readings are adopted by conjecture either by Max Müller or by us, the variants are recorded in the Notes. Variants of subordinate nature have been relegated to the foot-notes. In the case of readings in the Notes, MSS. supporting both the adopted text as well as the variants are mentioned. In the case of readings in the foot-notes, however, only the MSS. giving the variants are mentioned.

Comparison of our MSS. material with that of Max Müller:—Max Müller has divided his MSS into three classes A, B and C. He held that none of these classes represented the *archtypus* of Sāyana, and that the text was mishandled before these classes were formed. There are a good many passages in the commentary where none of these classes preserves the original and correct text. He moreover held that the A class represents the Benares tradition, B class that of Bombay and Poona (Poona) and the C class that of Calcutta. Now these A, B, C classes of Max Müller are not exactly parallel to our classes. Our *ॐ* coincides with Max Müller's A Ca, *ॐ* agrees with part of B, and *ॐ* is parallel to part of B plus C. Max Müller's A is our *ॐ* and Max Müller rightly says that it comes from Benares. The chief MSS of his B is B₁, Stevenson's MS., India Office Library, and that of C is his own MS. Ca which is dated Samvat 1624 (=A.D. 1568). This was the oldest of all the MSS. used by Max Müller. It contains frequent additions and alterations and according to Max Müller it was the original of all C MSS. and was collated with a MS. of A class. So in its original text it was counted by him with C, and in its corrections with A. He therefore called it Ca². He may be right in depicting the character of this MS., but when he records the variants in Ca, one is at a loss to know whether the reading is original or corrected, and consequently whether it represents the A or C class. In fact readings in A and Ca agree in a great majority of cases as recorded in Max Müller's *Varietas lectionis*.³ The Ca MS. is exactly identical with our *ॐ* which was written at Benares in Samvat 1643 (=A.D. 1585). *ॐ* is apparently a MS. of *ॐ* class. This *ॐ* class agrees with A of Max Müller and *ॐ* is identical with Ca; therefore the similarity of Ca to A is established. Max Müller attaches first grade importance to A MSS. representing the Benares tradition and gives secondary significance to B and C, the so-called Bombay-Poona and Calcutta traditions respectively. But the conclusion has, as stated above, forced itself upon us that the *ॐ* class representing the Deccan tradition is the nearest approach to Sāyana's original work.

1. A few places bearing the identity of A with *ॐ* may be cited here—RV. III 2. 9; 32; V. 43. 9, 10; 50 ini; VI. 62 1; VII 55. ini; 75. 5; 100 6; VIII. 8. 12; 12. 32; 21. 18; 22. 10; IX. 65 21; 107. 7; 108. 3; 114. 2

2. See preface to the second volume of first edition, p. xxxiii Vol I, 2nd edition.

3. Among the numerous places showing similarity of Ca to *ॐ* some are noted below—RV. V. 43. 9; VI 2. 5; VII. 2. ini; 33 8; 98 5; 99 5; 103. 6; VIII. 1. 17; 30; 6. 33. 8 12; 13. 20; 21. 18; 22. 10; IX. 107. 7; 108. 3; 114. 2 etc.

The Bm MS. of Max Müller presents Mudgala's abridgement of the commentary on Astakas I to III and Adhyāyas 5 to 8 of Astaka IV. According to Max Müller the MS. belongs to B class¹ in its later portions while in the first Mandala, it is an insignificant representative of C class. This Bm MS. is equivalent to our ष which ends with Astaka VI. Max Müller's B class, of which Bm is a part, continues to the end of Astaka VIII and we find that in Astakas VII and VIII his II readings are equivalent to those in one or the other MS. of म². On the other hand, there are certain cases where readings of Max Müller's C agree with those of our म.³ Max Müller had a number of C MSS. for the first Astaka, further on he had only two of them. He says that some C MSS. have later on turned into A class.⁴ Regarding the origin of the MSS. in C class he says that they at least in their earlier Astakas represent the Calcutta tradition and were specially copied for European scholars.⁵ We have not been able to collate all the MSS. connected with the so-called Calcutta tradition. Those which we could read or test, fell either in our म or ष, or partly in both, and thus did not necessitate the formation of a separate class. It is also to be noted that in Max Müller's opinion C MSS. represented the Calcutta tradition only in earlier Astakas. Thus our MSS. material does not allow us to form a special class representing the Calcutta tradition. We find only two traditions, namely the Deccan tradition and the Benares tradition represented by म and ष respectively. ण and ष cannot be called independent traditions, but branches of म as already stated. The relation of our classes म and ष and also ष to Max Müller's A, B and C can be shown in the following way:—

$$\begin{aligned}\text{म} &= \text{B} + \text{C} \\ \text{ष} &= \text{A} + \text{Ca} \\ \text{ण} &= \text{II}\end{aligned}$$

The same can be shown in a reverse way:—

$$\begin{aligned}\text{A} &= \text{ष} \\ \text{B} &= \text{ण} + \text{म} \\ \text{C} &= \text{म} + \text{ष}.\end{aligned}$$

For the second edition of his Rgvedabhāṣya Max Müller consulted about two dozen MSS. out of which 16 were complete and 8 were fragmen-

1. Passages showing similarity of ष to B may be found, among others, at the following places:—II 35 5, 8; III 3 8, 9 6, V 45 3, 49 3, 86 3, VI 62 1, 75 18; VII 2, VIII 13 4; 5; 15 3; 19 37, 21 18, 23 7, 34 15, 60 20; 90 5, IX 8 5.

2. e.g. see RV, III. 9 6, VI 62, 1, VII 55 ins. 75 5, 98 5, 99 5, 100 6, 104 23, VIII 6 33, 8 12, 13, 20, IX. 48 3, 60 ins. 62 21, 66 3, X 12, 103, 3, 108 2, 114 4. Max Müller's B4 is identical with our म^७.

3. A few places where Ca agrees with म are shown below:—III 30 15, V. 43 10, VI 52 1, 2, 67 1, 75 18, VII 55, ins. 56 9, 10, VIII. 20 11, 14, 43 3, 48 3, 4, 60 20, 61 2, 69 2. It is to be noted that ण which is identical with Ca, also agrees with म ण, २ and ण in many cases in Astaka VIII.

4. Preface to the 2nd volume of first edition, || xxxiv, Vol I, 2nd edn.

5. Preface to the 1st vol. of 1st edition, || xv, Vol I, 1st edn.

tary running to the length of three Aṣṭakas at the most. We, for our edition, either collated or tested over five dozen MSS., out of which only five were complete, four contained 7 Aṣṭakas, two gave 6 Aṣṭakas, 15 comprised a number of Aṣṭakas ranging from 3 to 5 and the rest gave a single Aṣṭaka.¹ So, certain facts become clear if we compare our MSS. material with that of Max Müller, namely (1) that our MSS. are quite different from those of Max Müller, (2) that we have used a larger number of MSS. than Max Müller, (3) that while Max Müller had a majority of complete MSS., we had a majority of incomplete MSS., and (4) that a good number of MSS. written in South Indian scripts (Grantha, Telugu and Malayalam) became available to us. Max Müller was able to procure only a fragmentary portion in Mandala I written in Grantha and Tulu scripts. As for the age of MSS., there is no particular difference between those of Max Müller and ours, except the fact that the oldest available MS of Sāyana's commentary (dated Samvat 1452 = A.D. 1395, Aṣṭaka IV, Oriental Institute, Baroda, MS. No. 12211) was used by us.

Our Achievements:—It is obvious that in these circumstances a thorough comparison of MSS. used in these two editions is indeed impossible. A general comparison of the character of the various MSS. used in both the editions can, however, be made by giving a statistical table showing the analysis of variants in certain hymns as a specimen [See next page]. For this purpose we have picked up one hymn from each Mandala addressed to a different deity. It is neither possible nor desirable to give an analysis of the variants in the whole of the R̥gvedabhāṣya.

This table may conveniently be taken to speak for the whole of the R̥gveda in general and therefore can give a clear idea of the relation of our MSS. material to that of Max Müller and also of our achievements. The comparison of columns 2 and 3 shows that we have been able to discover a larger number of variants than Max Müller even taking into account the probability that Max Müller might have ignored certain insignificant readings. We cannot deny the possibility of more MSS. of Sāyanabhāṣya exhibiting some more variants being discovered in future. In a vast country like India, several MSS. may still be lying in corners awaiting discovery and proper care, which may perhaps help in restoring the original text of Sāyana. We, on our part, have tried our best to procure as many MSS. as could be available and have used them according to our judgement. It was quite natural that the variants recorded in our edition should tally with those in Max Müller at least to a certain extent. The number in column 4 denotes the common places of variants in both the editions. The number of readings conjectured by Max Müller is shown in column No. 5. This number, of course, forms part of the

1. The three MSS. from India Office Library London, mentioned in Vol. II were collated and referred to in the notes to Vols. I and II. They were, later, not used, since they were collated by Max Müller for his edition. These are excluded from the above calculation.

Statistical Table showing a Comparative Analysis of Variants.

HYMN	Variants recorded by Max Müller.	Variants recorded in the Poona edition.	Variants in places common to M. M. and Poona edition.	Readings conjectured by Max Müller.	M. M. conjectures found in our edition.	Readings preferred to those in Max Müller.	Readings preferred to those in M. M. and also found in the Bombay edition.
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
I 125	30	38	10	5	0	0	0
II 34	8	32	5	4	1	6	4
III 26	19	73	12	3	1	5	2
IV 2	11	47	7	6	2	7	2
V 44	29	32	7	0	0	5	2
VI 47	16	43	7	3	1	5	0
VII 100	3	12	2	3	3	4	1
VIII 91	24	37	24	12	4	2	1
IX 96	9	33	7	2	1	2	0
X 106	24	36	11	7	3	14	8
10	173	383	92	41	15	50	20

number in column No. 2. Column No. 5 is useful in finding out how many conjectural readings of Max Müller we could discover in at least some of our MSS. Column No. 7 denotes the number of readings preferred generally on the MSS. support to those in Max Müller. It shows an average of 5 readings per hymn. This number also forms part of that in column No. 3. Max Müller improved the text of his second edition after collating even a few more MSS. than those for the first edition. It was, therefore, no wonder if we, who were editing the text after the lapse of nearly half a century with altogether different MSS. material, could improve the text to such an extent with the aim of making the nearest possible approach to Sāyana's own work. The readings that we have adopted differently from Max Müller may be divided into three classes (1) *Pratiśhas*, (2) Readings that are grammatically correct and (3) Readings which are useful for the better explanation of a verse. The last column shows the comparison of our MSS. with the Bombay edition as far as the adopted readings are concerned. The number in this column, of course, forms part of that in column No. 7.

It may be asked, to what extent does our bhāṣya text differ from that of Max Müller? It can at once be said that there is not and cannot be any material difference between the two. At the same time there is plenty that can be considered as improvement of the text. The improvements which we effected in the bhāṣya text are all recorded in the Notes, reference to which may fully bring out the value of this edition. Certain cases in the present volume may however be pointed out here :

Considerable changes have been effected in the commentary to the following verses: IX. 65. 4, 97. 26, 109. 22, 113. 10, X. 30. 8, 65. 1, 2. In RV. X. 16. 1 मयीभूतं for मस्मीभूत. Three stages of burning are here denoted, of which this is the first. X. 22. 13 सन्तिवति निर्देशविशेषणत्वात् for सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्. Max Müller's explanation is not satisfactory. In X. 27. 20 our text runs युक्ते रथे नियुक्ते सु सुष्टु पूजिते. Max Müller has युक्ते सुष्टु पूजिते and suggests योजिते for पूजिते. In our text युक्ते is explained by रथे नियुक्ते, and सुष्टु पूजिते is the explanation of सु. Max Müller suggests सुष्टु योजिते as the explanation of युक्ते which renders the word सुष्टु and the causal योजिते superfluous. X. 73. 7 सुप्रं गतो मार्गः काञ्ची गतो मार्गः for शीघ्रं गतो मार्गः. काञ्च्या गतो मार्गः. Max Müller has in vain tried to defend his reading. The text adopted by us is a fine specimen of improvements made by us in the bhāṣya text. The famous places of सुप्रं and काञ्ची are often mentioned in ancient Sanskrit literature by way of example. X. 82. 7 नाप्यन्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संबन्धुमयोग्यत्वात् for नाप्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादिवाक्ययोर्दुर्भयोग्यत्वात्. See Sanskrit note. X. 89. 14 यद्यथा ह्येषा त्व...रक्षो भिनदः अभिनः यद्यथा च शक्यता. Max Müller has यद्यथा ह्येषा त्व...रक्षो भिनदः अभिनत् यद्यथा च शक्यता. The adopted text is a clear improvement. In X. 91. 4, 5, 130. 1 Max Müller denoted lacunae which we could fill in properly on MSS. authority. There are certain others which had to be retained as such. In X. 121. 4 यम्य वेनाः प्रदिशः प्रात्यात्मना आमेरयाया, कोणदिश ईक्षितव्याः। There was a controversy between

Max Müller and Peterson about the text of this passage. Max Müller read यस्य चेमाः प्रदिशः प्रत्यारमा आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशानाता वा while Peterson preferred to retain the text in the MSS : यस्य चेमाः प्रदिशः प्रारमा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशित्त्याः. We consider the emendation प्रत्यारम्भा as essential, but the conjecture of ईशानाता वा for ईशित्त्या is uncalled for, ईशित्त्या. is quite satisfactory. Max Müller could not find in his MSS. the commentary on X. 174. 2. The Bombay edition gave it, the genuineness of which was doubted by Max Müller. Our MSS have given it, so we have no hesitation in declaring it as genuine.

These are some of the improvements we have made in the text. In undertaking the present edition our chief aim was to prepare a scientific edition of Sāyanabhāṣya as none was available in the market. It was, therefore, essential to procure old unused MSS from all parts of India and prepare a critical edition on their basis. The outcome of our long labours is now before scholars and it is up to them to pass judgment.

The study of the Veda from modern scientific point of view commenced in Europe over a century ago. A number of translations of the R̥gveda have been made and critical notes written in different languages which have considerably helped the understanding of that Veda. It is difficult to pass any remarks on the various methods of interpretation. But it is our humble opinion that notwithstanding modern philological and historical researches, the value of Sāyana's commentary has not diminished. It, therefore, naturally follows that we must do full justice to Sāyana by trying to find out what he himself must have written, and ours is an humble attempt in that direction with the means available to us.

The Bombay edition of R̥gvedabhāṣya—We have already stated (cf. intro. to Vol III p viii) that we have also used the Bombay edition of R̥gvedabhāṣya. The editors of the Bombay edition have tried their best to present a good edition of the bhāṣya and have obviously used certain MSS. of bhāṣya, even though no information regarding them is available in the preface to the same. On comparing the text of the Bombay edition with our MSS., we find that the Bombay editors used MSS mostly of त group. A comparison of readings of the Bombay edition (यु) with those recorded in the Notes or foot-notes will amply bear testimony to this. Especially they used MSS. agreeing with त १ and त २, comp commentary on RV. X. 27. 14, 65. 1, 2, 73. 9. It is striking that in certain cases the modern MS. त ३ gives the same readings as in यु. See comm. on RV. IX. 67. 22, 77. 5, 97. 14, 16, X. 12. 6, 18. 14, 27. 9, 46. 3, 65. 13. Since the MS. was written before the Bombay edition was printed, it seems probable that both the MS. and the edition had a common source. In some cases they also disagree with each other, see RV. X. 45. 12, 73. 9.

Udgīthabhāṣya on the R̥gveda—The commentary of Udgīthācārya on some portion of Mandala X of the R̥gveda (X. 5. 4 to X. 34. 3) has been published by the D. A. V. College Research Department, Lahore, 1935. The book has no preface giving information regarding the MS. or MSS.

used for the edition. A number of printing mistakes have occurred in the text. The commentary has a considerable number of incorrect readings which could not be corrected probably on account of the singleness of the MS. The commentary was, however, compared with that of Sāyana. The comparison has clearly shown that Sāyana largely used Udgīthabhāṣya for composing his own commentary, at least as far as the available extent of Udgīthabhāṣya is concerned. Parallel construction is found every now and then, so much so that incorrect portion in one can be corrected by the help of the other in most cases. In fact the editor of Udgīthabhāṣya has frequently used Sāyana's commentary in restoring Udgītha's text. We have, therefore, used Udgītha's bhāṣya for determining Sāyana's text, especially with regard to the readings adopted by us in preference to those in Max Müller as well as the conjectural readings. Udgītha's readings have been recorded in all such cases. Udgīthabhāṣya is thus a first-rate means for constituting Sāyana's text. Unfortunately it is neither complete nor correct, Sāyana's commentary is not available on certain verses (X. 18. 14; 27. 9; 73. 9). Udgītha gives commentary on them which is fully reproduced in the Notes. It can give us an idea as to how Sāyana might have explained those verses. His commentary on certain verses is rather different from and more comprehensive than Sāyana (X. 45. 12; 65. 1; 2). In X. 10. 2 some part is left unexplained in Sāyana. Udgītha's explanation on it is reproduced in the Notes. Pandit Bhagwad Datta of Lahore possessed further transcript of Udgīthabhāṣya from Rv. X. 34. 5 to X. 83. 5. On our request he kindly sent his transcript for our use. It has been used in the same way as the printed portion. Both the printed and transcript portions are in a corrupt state. We are thankful to Pandit Bhagavad Datta for kindly lending us his transcript for use in our edition. It would be a contribution to our sources of Rgveda interpretation if the unpublished portion would be properly edited and printed together with a revised text of the printed portion.

Udgītha was a predecessor of Sāyana, since he is referred to by Sāyana at least once in his commentary (See RV. X. 46. 5). He says, उद्गीथस्तु भूजयन्तमित्येकवर्दं सत्त्वा भूरादीलोकत्रयन्तमिति व्याचकार Udgītha's bhāṣya on the portion concerned runs—भू-भूरादीन् लोकानित्यर्थः। अत एव च सद्गौ महान्ते विरोधो etc. The explanation of जयन्त is not available. However, the correctness of Sāyana's statement can be ascertained by the explanation of भू- given here, and we can rest assured as to the genuineness of Udgīthabhāṣya.

Certain conclusions can be drawn from the relation of Sāyana to Udgītha. In a number of cases the adopted text of Sāyanabhāṣya has no MSS. support. Many such readings find support in Udgīthabhāṣya. Another important contribution of Udgīthabhāṣya to the editing of Sāyanabhāṣya is that it has thrown its weight in favour of one of the four (or two) classes of MSS. Our conclusion that the य class has the first claim to represent the *archetype* of Sāyana is particularly supported by Udgītha's

commentary. In certain cases, Udgītha's readings agree with those of म, disagreeing with those of त

At two places Udgītha differs from the traditional recitation of the Samhitā text: (1) He considers RV. X. 9 as consisting of 10 verses instead of 9, the last verse being a *Khilika*. ससुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च ससुषी । चरेष्यन्तुरहमा देवीरवसे हवे ॥ This last verse is explained by him,¹ while verses 6 to 9 are left unexplained because they are commented upon previously in Mandala I (2) According to the tradition, the 6th Adhyāya of Astaka VII (i.e. 54th Adhyāya) ends with RV. X. 18. According to Udgītha, however, it ends with X. 20. 1. मद् नो यदि चातय मन which he considers as an independent hymn. The next hymn begins with X. 20. 2. How far this difference went cannot be found, since the commentary breaks at X. 20. 5 and again begins with the 22nd hymn. The editor of Udgīthabhāṣya is hereby inclined to believe that Udgītha probably commented upon a recension of Rgveda different from Śākala. We may add that the enumeration of Adhyāyas instead of Astakas is found in the Kashmir MS. of Rgveda and the Junagadh MS. of Sāṅkhāyana śākhā of Rgveda. See Preface to the Khilas pp. 893-4.

The Khilas — The Rgveda Samhitā presented in this edition is the text of the Śākala śākhā which is well known over the whole of India. There are certain other śākhās also of the Rgveda which more or less differ from the Śākala text and contain certain additional hymns or verses. Some MSS of the Rgveda Samhitā contain such supplementary hymns or *khilas* even though there is scarcely any unanimity amongst them as to their number and text. These Khilas have been published in most of the previous editions of the Rgveda. The most genuine, important and extensive collection of Khilas is found in a MS. of the Rgveda Samhitā discovered by Dr. G. Bühler in Kashmir. It is written in the Śāradā script and is about 400 years old. It consists of 191 leaves of birch bark, of which 1-176 are devoted to the Samhitā text and the rest to the Khilas. The Khilas are collected as a separate book divided into 5 chapters, each having at the beginning its own Anukramanī. The text of this Kashmir MS. was edited and published in Roman script by Dr. phil. J. Scheftelowitz in 1906 at Breslau in Germany

1. For example, the readings of म are supported by Udgītha in the following places, while त gives different readings. —

ऊर्जीपलक्षण, 24. 1 शल्लक्षणे, 24. 4 निर्मथितवन्तौ, 27. 8 सर्वतः, 27. 11 वरधितु, 27. 23 क एते, 30. 1 प्यधितु, 30. 9 वृष्टिरूपेण, 30. 11 अत्रानेकत्ववाची, 31. 3 उत्कृष्टजन्मान्, 34. 2 जाया. The reading बलवत्कूरमृगमित्यर्थः in X. 28. 9 preferred to Max Müller's conjectural reading बलवत्कूरमृगमित्यर्थः is found in म as well as in Udgītha. In most of the MSS used by Max Müller as well as by us a letter स्य comes after बलवत्कूर, which justifies the reading in म and Udgītha.

2. See Khila III. 13.

with critical notes and introduction under the title "*Apokryphen des Rgveda*". The Khilas appended to this volume are based on those printed in that work. For the purpose of editing the Khilas as well as for preparing notes, other editions of Khilas, certain MSS. and other material that gathered after the publication of Scheftelowitz's work, have also been used. Mr. C. G. Kashikar has edited this Khila portion and has added a separate Preface discussing all details.

Acknowledgments :—Before we proceed to acknowledge the help received from the various quarters, we have to do a painful duty of recording the death of Prin. V. K. Rajawade, the Founder-President of our Maṇḍala and the Advisory editor of this edition, which took place on 17th December 1944 at the age of 84. Till the end of his life he very sincerely performed his duties in both the capacities. He was a scholar of Sanskrit, especially of Veda and Nirukta. When faced with difficulties in deciding the text of Sāyana, we used to approach him, and by his profound learning and ripe thinking, he could easily solve them. His love of learning and sincerity of work were so keen that even in his last illness he discussed certain readings in the 10th Mandala with full energy and readiness. His plain living, high thinking, profound learning and strict adherence to truth made him a modern Rsi. It was unfortunate that he could not be spared to see this last volume of the R̥gvedabhāṣya published.

We also regret to record the death of Vedamūrti Govindabhāṭṭa Phatak, Poona, the well known Ghanapāthi of Mahārāṣṭra, whose help was obtained while printing the Vedic text of the previous volumes. In modern times when traditional learning is fast disappearing and the place of a Ghanapathi Brahman is scarcely refilled, his death is keenly felt.

It is our first and pleasant duty to acknowledge the help we received from Max Müller's edition of the R̥gvedabhāṣya. The ample use made by us of his edition including his *Varietas lectionis* has already become clear. Having the outcome of his labours by our side, it was easy for us to go ahead in finding out a more correct and original text of the bhāṣya. Good editions of Vedic and other texts which now have become available, did not exist in his time. Vedic researches have advanced to a great extent at the present day, which also have rendered help in editing the bhāṣya. This was not the case in his time. In such circumstances it was indeed creditable to him to proceed with his self-imposed task slowly but steadily and present the complete edition to the world of scholars. The lovers of Vedic literature will ever remain grateful to him for his signal service to the cause of learning.

On the occasion of the completion of the R̥gveda text and Sāyana-bhāṣya, we have great pleasure to acknowledge the patronage and help we received since the commencement of the work. We are grateful to all our patrons—various Governments, Princes in Rajaputana, Central India, Kathiawar, U. P., Bengal, Gujarat, Deccan and South India and also men of wealth—whose help is chiefly responsible for the successful termination of

the work. For an institution like ours which owes its maintenance to public support, it was impossible to go ahead with the work unless generous help was forthcoming. There have been times which served as a test of our sincerity for the work, but fortunately they passed off by the grace of the Supreme Being. The third volume was published by the end of 1941 when the war was in full swing. The editorial work of the present volume was seriously commenced in 1943 when the difficult problem of the expenses of printing had to be faced. The printing rates had gone very high, so also the paper had become too dear, if ever it was available in market. It was very difficult to obtain public sympathy in those hard days when even ordinary life had become so difficult. Under these circumstances it was impossible to think of the publication of this volume. But, as if inspired by Śrī Vedapurusa, Chandrasekharendra Saraswathi, Director of the

our help and kind... to undertake the financial responsibility of the volume by bearing all expenses in connection with paper and printing. This was really a great boon. We cannot adequately express our gratitude to Mr. Agashe for his very timely, selfless and generous patronage. But for his princely donation we cannot say when it would have been possible for us to publish this volume. In these days when ancient learning is generally regarded as dry bones of the past, souls like Mr. Agashe provide a ray of hope for the revival of the sacred knowledge of the past and the unravelling of truth hidden in obscurity. At his desire, this last volume of the Rgveda-bhāṣya is dedicated at the feet of Śrī Vedapurusa.

Thus relieved of anxiety, we set ourselves to work more energetically and finished the editorial work in early 1944. The next requirement was paper which was not available in the market. The Government of India had issued the Paper Control (Economy) Order by which a publisher had to obtain the necessary permission for purchasing the required quantity of paper and also for printing. We are glad to note that on our application, the Government immediately sanctioned the required quantity of paper and also granted permission to print the volume. We are thankful to the Government of India for their prompt and sympathetic action. The Deccan Paper Mills Co. Ltd. Poona, who supplied us with the special kind of paper for all the previous volumes were approached for the same kind of paper for the present volume also, and they kindly supplied us with the required quantity in spite of certain inconveniences inevitable in war time and also in spite of other tremendous demands. We record our thanks to the Proprietors of the Mills for their timely response. The copy was sent to press in the latter half of 1944. It was now the turn of the press to labour under difficulties. Due to employment on war work the staff of the press was reduced to a negligible quantity and it was indeed difficult even to commence the printing. Partly due to the relief caused by the end of war in 1945 and partly owing to the efforts of the manager of the press, the difficulties were soon over and the printing of the volume could be

finished within a reasonable period. We are thankful to Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., of the Samartha Bharat Press, Poona, who has made a name for elaborate Sanskrit printing and has printed all the previous volumes of this edition, for printing this volume neatly and in as short a period as was possible under the circumstances. Vedamūrti Bhalachandraśastri Karambelkar, Superintendent of the Vaidika Smārta Dharmāśrama (Pāthśālā), Poona, a disciple of the late Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, has helped us in getting the Vedic text of this volume accurately printed, for which we are thankful to him. We have also to thank Pandit Maheshwarabastri Joshi of Poona for his help from time to time in matters pertaining to technical points of grammar.

We must not fail to acknowledge the help received by us from the various MSS. libraries, institutions and individuals who kindly lent us their valuable MSS. of Sāyanabhāṣya. We offer our hearty thanks to them. But for their kind help the project itself would have been an impossibility. In respect of borrowing MSS., we have to thank the authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, especially Mr. P. K. Gode, M.A., the energetic Curator of its MSS. Department, for the kind and ready help in procuring MSS. from distant parts of the country. Similarly we record our thanks to those scholars who have rendered their valuable help with regard to the editing not only of this volume, but of the whole work. We are also thankful to the editors of the various Oriental Journals who encouraged us in our undertaking by publishing appreciative reviews of our volumes.

We hope this volume will meet with the approval of scholars.

Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Poona, }
Varṣa-pratipadā, Śaka 1868,
April 3, 1946.

N. S. SONTAKKE
C. G. KASHIKAR

प्रास्ताविकम्

अथायं सायणभाष्यसंहिताया ऋग्वेदसंहितायाश्चतुर्थो भागो नवमदशममण्डलात्मको विदुषां करकमलयो^१ सादरं सामोदं च समर्प्यते । यद्यपि पञ्चमो भागः ऋषिच्छन्दोमन्त्रपदादिसूच्यात्मकोऽ-
प्याप्यारचनीयः प्रकाशनीयश्च वर्तते तथापि संहिताभाष्यमुद्रणसमापनेन निर्वर्तितकार्यमिवात्मानं
मन्यामहे ।

इदमस्माकं वैदिक-संशोधन-मण्डलं वेदविद्याभिवृद्धयर्थं १८५० मिते शाके पुण्यपत्तनस्थ-
तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शास्त्रीयत्वेन निर्मितम् । सभाष्यस्य ऋग्वेदमहितापुस्तकस्यातिदुर्ल-
भात्वात् प्राचीनानि भाष्यलिखितपुस्तकानि संपाद्य भाष्यपार्दं संशोध्य सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं
मुद्रापयितव्येति निश्चयोऽभूत् । तदनुसारं ऋग्वेदसंहितायाः प्रथममण्डलात्मकः प्रथमो भागः
१८५५ शाके प्रकाशितः । द्वितीयो द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चममण्डलात्मको भागः १८५८ शाके
षष्ठसप्तमाष्टमण्डलात्मकस्तृतीयभागश्च १८९३ शाके प्रकाशितः । अधुनायं चतुर्थो भागो नवमदशम-
मण्डलात्मकः सखिलः १८९८ शाके प्रकाश्यते । मैक्समुहुरभहोदयैः ऋग्वेदभाष्यं प्रथमं पञ्चविंशती
वर्षेषु मुद्रापितम् । तापुस्तकस्य द्वितीयावृत्तिः केवलं वर्षभित्तये प्रकाशिता । तथा च मुम्बापुरी-
मुद्रितं ऋग्वेदभाष्यमपि वर्षभित्तये एव संपूर्णं प्रकाशितम् । एवं सति अस्मत्पुस्तकप्रकाशनार्थमियान्
विलम्बः कस्मादित्याकाङ्क्षा भवेत् । तत्रैव वक्तव्यं यमैकमुहुरपुस्तकं मुम्बापुरीपुस्तकं च मुद्रण-
समयापूर्वं संपूर्णमारचितमासीत् । अस्माभिस्त्वावदैको भाग आरचितो मुद्रापितश्च । तेनेषान्
कालो यातः । एतद्रीत्या ग्रन्थस्य प्रकाशनेन न काचिदानीः संज्ञाता स्यादिति विश्वसितम् । आस्तां
तावत् । अस्य चतुर्थभागस्य भाष्यसंशोधन उपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यधुनोपवर्ण्यन्ते ।

ग-वर्गः—

(१) [ग १] क्रमाङ्कः ४९५ (१-७ अष्टकी), क्रमाङ्कः ४८५ (अष्टमाष्टकस्य १-४
अध्यायाः), क्रमाङ्कः ५१८ (अष्टमाष्टकस्य ५-८ अध्यायाः । अष्टमाष्टके ३९ वर्गपर्यन्तमेव भाष्यं
दिद्यते) । मद्रासनगरस्थैः डॉ. टी. आर्. चिन्तामणिमहोदयैः प्रदत्तं तालपत्रलिखितं ग्रन्थाक्षरयुतं
च । यत्रतत्र किपाभिर्दोषो लुप्तः ।

(२) [ग २] त्रिवेन्द्रम्-विश्वविद्यालयस्य ३९५२ क्रमाङ्कयुतं ग्रन्थाक्षरयुक्तं तालपत्र-
पुस्तकं ग १-पुस्तकगतभाष्यांशयुगम् । सप्तमाष्टके तावत् तृतीयाध्याये द्वादशवर्गान्तमेव भाष्यम् ।

(३) [ग ३] मद्रासनगरनिष्ठवर्ति-अदयारग्रामस्थित-‘थिर्भोसोपिकल सोसायटी’-
ग्रन्थालयस्य ९५७ क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिपिलिखितं तालपत्रपुस्तकम् । द्वादशके सप्तमाध्याये २४
वर्गादारभ्य सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये २५ वर्गान्तं प्राचीनं कीटभक्षितं कचिदशुद्धम् ।

एतानि त्रीणि पुस्तकानि समावपाठयुतानि । ‘ग’ इति तेषां समूहस्य संज्ञा । यत्र तेषां पाठो
भिन्नस्तत्र तत्तत्संज्ञया प्रदर्शितः ।

(४) [ग ४] तत्तरीनगरस्थ-नरस्वतीमहालग्रन्थालयस्य ९५० क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिप्यां
लिखितं तालपत्रपुस्तकं प्राचीनं कीटभक्षितमष्टमाष्टके प्रथमाध्यायादारभ्य षष्ठाध्याये द्वितीय-
वर्गान्तम् । प्रथमाध्याये ग-पाठानुसारि अनन्तरं भ-पाठानुसारि च । तेलुगुलिपिवशात्तालपत्र-
लिखितत्वाच्च ग-वर्गं समावेशितम् ।

घ-वर्गः—

(५) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्या-संशोधन-मन्दिरग्रन्थालयस्य ४ (विभ्राम. १)
क्रमाङ्कयुतं देवनागरीलिप्यां^१ संवत् १७८५ वर्षे लिखितं ३-७ अष्टकानां लिखितपुस्तकम् ।
सप्तमाष्टकपाठः तप-पुस्तकपाठमनुसरति ।

१. एतस्मादनन्तरं प्रायः सर्वाणि लिखितपुस्तकानि देवनागरीलिपियुक्तानि ।

(६) मुन्दापुरीस्थ-‘ सौल पश्चिमाटिक सोसायटी ’-ग्रन्थालयस्थ ४४७ क्रमाङ्कयुतं पञ्चम-
पद्याष्टकात्मकं लिखितपुस्तकम् ।

वाङ्मयेत्यस्य-प्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयस्थ १-२; ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

गोवर्णक्षेत्रस्थ-महाबलेश्वर-दत्तात्रेय-दीक्षितानां पुस्तकं १७७९ शके लिखितं १-२; ४-८
अष्टकात्मकम् । अष्टमाष्टके ६-८ अध्याया नष्टाः ।

पतेपां चतुर्णां पद्याष्टके सभानः पाठः । एषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितायाः सूत्रादीं
अनुक्रमणीपाठः श्रौतविनियोगश्चेत्येते न सन्ति । केवलं कृषिचलनोद्देवता निर्दिष्टाः ।

त-वर्गः—

(७) [त १] तञ्जौरग्रन्थालयस्थ ५९७ क्रमाङ्कयुतं संवत् १८४४ वर्षे वाराणस्यां लिखितं
संपूर्णं पुस्तकं त-वर्गस्याधारभूतम् ।

(८) [त २] ग्वालियरनगरस्थ-लक्ष्मण गणेश आठव्येमहोदयानां १७११ शके लिखितं
संपूर्णं पुस्तकं प्रथमाष्टके द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टके तृतीयाध्यायं च वर्धयित्वा ।

(९) [त ३] मडोदानगरस्थ-प्राप्यविद्यामन्दिरगतं २३५ क्रमाङ्कयुतं ५-८ अष्टकात्मकं
पुस्तकम् । सप्तमाष्टकाधो भ-पुस्तकपाठमनुसरति ।

(१०) [त ४] पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डल-ग्रन्थालयस्थं कळमकरसंग्रहे
१ क्रमाङ्कयुतं संवत् १६४३ वर्षे लिखितं ४-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

(११) [त ५] जोधपूरनगरस्थ-पुरातत्त्वविभागाधिकृतग्रन्थालयस्थं संपूर्णं पुस्तकं संवत्
१८७७ वर्षे लिखितं प्रायः त-पुस्तकपाठानुसारि ।

(१२) [त ६] भाण्डारकरप्राप्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं ४ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं
शके १७४० वारसरे लिखितं ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् । ५ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं २-४
अष्टकात्मकं पुस्तकमस्यैव पूर्वभागः । ६-८ अष्टकेतिवद् त-पाठानुसारि, ४-५ अष्टकयोः तथा सप्तमा-
ष्टके प्रथमपञ्चमाध्याययोः अष्टमाष्टके प्रथमद्वितीयाध्याययोश्चेदं भ-पाठानुसारि ।

(१३) [त ७] धाराणसीस्थ-गङ्गमैत्रसंस्कृतकौत्सेग्रन्थालयस्थं रिवारसंग्रहे ४४-४५ संख्याकं
संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्णं पुस्तकम् ।

(१४) [त ८] भाण्डारकरप्राप्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं १७ (१८८६-९२) क्रमाङ्क-
युतं संवत् १८१३ वर्षे लिखितमष्टमाष्टकस्य पुस्तकम् ।

भ-वर्गः—

(१५) [भ १] मिनापूरग्रामे बागलकोटग्रामस्थ-कृष्णाचार्यमळमीमहोदयानां द्वितीयाष्टके
केनचिद्देशेन सह तृतीयाष्टमाष्टकान्तं सप्तम् १७४३ वर्षे लिखितं भ-वर्गस्याधारभूतं लिखित-
पुस्तकम् ।

(१६) [भ २] भागानगर(हैद्राबाद)स्थ-उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं १०५६
संख्याकं तेलगुलिप्यां लिखितं प्राचीनं तालपत्रपुस्तकम् । अस्मिन् सप्तमाष्टकस्य १-३ अध्यायाः
चतुर्थसप्तमाध्याययोश्च किञ्चिदंशो लिखितोऽस्ति । इदं दाक्षिणात्यं पुस्तकं सदपि भ-पाठमनुसर-
तीत्ययमस्य विदोषः । भ १-पुस्तकपाठेनास्य साम्यमस्ति । अतः भ-वर्गं एवेदं समावेशितम् । अनेन
दाक्षिणात्यपुस्तकानां भ-वर्गशास्त्रीयत्वमपि सिध्यति । भ १-पुस्तकपाठात् भ १ (२)-पुस्तक-
पाठः, तस्मात् ग ४-पुस्तकपाठः, ततोऽपि ग १-२ पुस्तकपाठ इति त्रयेण भ-पुस्तकपाठात् ग-पुस्तक-
पाठ उक्तान्तो दृश्यन्ते ।

(१७) [भ २] यडोदानगरस्थ-प्राच्यविद्यामन्दिरस्थं १२२०५ संख्यायुतं संवत् १८७७ वर्षे लिखितं पष्ठाष्टकपुस्तकं तथा १२२०६ संख्याकं सप्तमाष्टके १-२ अध्याययोः पुस्तकं तथा च १२२०७ संख्याकं सप्तमाष्टके ३-८ अध्यायानां पुस्तकं तथा च १२२०८ संख्याकमष्टमाष्टकपुस्तक-मिष्येत्यामनया सज्ञया निर्देशः । अष्टमाष्टकं म८-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति ।

(१८) [भ ३] भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्त्रोद्यममन्दिरस्थं २२६ (विधाम २), १५ (१८६-९२) क्रमाङ्कयुतं पष्ठाष्टकपुस्तकम् ।

(१९) [भ ४] इन्दोरनगरस्थानां श्रीमता माधव विनायक किये-महोदयानां संवत् १९०३ वर्षे लिखितं सपूर्णं पुस्तकम् । १-४ अष्टकेष्विदं त-पाठमन्वसरत् ५-८ अष्टकेषु च भ-पाठम् । पष्ठाष्ट-कान्ते सप्तमाष्टकादौ वेदं त-पुस्तकपाठानुसारि । प्रथमद्वितीयतृतीयभागेष्वस्य ' न ' इति सज्ञासीत् ।

(२०) [भ ५] बीकानेरनगरस्थ-अनूपसंस्कृतग्रन्थालयस्थं ७१ संख्याकं संपूर्णं पुस्तकम् ।

(२१) [भ ६] गोकर्णक्षेत्रस्थ-महाबलेश्वरदत्तात्रेयदीक्षितमहोदयानां १-२, ४ ८ अष्टका-त्मकं (अष्टमाष्टमाष्टकं पञ्चमाध्याये दशमे वर्गे वर्धयवसित) १७७९ शाके लिखितं पुस्तक ४, ८ अष्टकयोः भ-पाठानुसारि ५-७ अष्टकेषु त-पाठानुसारि च ।

(२२) [भ ७] वेणुग्रामग्रामान्ते बडलीग्रामस्थ-चिदम्बरदीक्षितमहोदयानां पुस्तकं १५९६ शाके लिखितं २, ५, ८ अष्टकात्मकम् । सप्तमाष्टकपाठं म६-पुस्तकसमानोऽस्ति ।

(२३) [भ ७] साताराग्रामस्थ-विनायक (बाई) नगरस्थग्रामपाठशालाग्रन्थालयगतं १-२, ५-८ अष्टकात्मकं लिखितपुस्तक ५, ७, ८ अष्टकेषु भ-पाठानुसारि पष्ठाष्टके च घ-पाठानुसारि ।

(२४) [भ ८] मद्रासलिकटवर्ति-अष्टवारग्रामस्थ-' धर्मोत्तमिकल सोसायटी '-ग्रन्था-लयस्थं (३४] ४५ क्रमाङ्कयुतं) संवत् १८३५ वर्षे लिखितं १, २, ४, ५, ८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

एतेषु ग३, ग४, त८ पुनः कानि वर्जयितव्यानि सर्वाणि पुस्तकानि पूर्णमुपयुक्तानि ।

ग्रामग्रन्थानि भाष्यपुस्तकान्यस्माभिरस्य भागस्य पूर्वेषां भागानां वा कृते दृष्टानि परीक्षि-तानि वा तान्यत्र निर्दिश्यन्ते—

(१) हैद्राबादनगरस्थ-उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं १/२ संख्याकं प्रथमाष्टके प्रथमा-ध्याये १-१९ वर्गाणां भाष्यपुस्तकम् । अस्माभिः प्रथमभागे निर्दिष्टाभ्यां च-घ-पुस्तकाभ्यामिदं साम्यमावहति ।

(२) उस्मानियाविश्वविद्यालयस्थं ३/१, ३/२ संख्याकं प्रथमद्वितीयाष्टकयोर्भाष्यपुस्तकम् । प्रथमाष्टकं त-पुस्तकेन समानं द्वितीयाष्टकं च भ-पुस्तकेन ।

(३) ग्वालियरनगरस्थ-राजकीयसंस्कृतग्रन्थालयस्थं ६-८ अष्टकानां क्वचित् शुद्धितं भाष्यपुस्त-कम् । इदं तृतीयभाग उपयुक्तमासीत् । प्रायः त५-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति क्वचित् त२-पुस्तकेन ।

(४) करवीर(कौलहापूर)नगरस्थ-पण्डितवाळ्याचार्यसुपेरकरमहोदयानां ५-८ अष्टकात्मकं क्वचित् शुद्धितं भाष्यपुस्तकम् । ६-८ अष्टकाभ्यां प्रायः त२-पुस्तकपाठमनुसरति ।

(५) पुण्यपत्तनग्रामान्ते भोरग्रामस्थ-हरि वासुदेव होशिंग-दीक्षितमहोदयानां संवत् १७१२ वर्षे लिखितं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५-पाठानुसारि ।

(६) पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डलग्रन्थालयस्थं कृष्णशास्त्रीराजवाडे-संग्रहे १२ संख्याकं नवममण्डलशस्य (१-६७ सूक्तानि) अर्धाधीनं पुस्तकं त१-पाठानुसारि ।

(७) भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरस्थं १६ (१८६-९२) संख्याकं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५-पाठानुसारि ।

(८) लाहोरनगरस्य-पञ्चावविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्य २९६२प्रभाङ्कयुतं ६-८ अष्टकात्मकं माप्यपुस्तकम् । पुरापुरतस्तस्याः पाठविशेषा अस्मत्पर्यायानामनुमन्य सन्नत्याधिकृतैर्लेखयिवा प्रेषिताः पष्टसप्तमाष्टकयोः त-पुस्तकपाठेन अष्टमाष्टके च त-पुस्तकपाठेन साम्यमावहन्ति ।

(९) बलकत्तानगरस्य-रॉयल् एशियाटिक सोसायटी-ग्रन्थालयस्य १४२ (७८७२) संख्यायुक्तं ५-७ अष्टकानां प्रायः शुद्धितं माप्यपुस्तकं पञ्चमाष्टके त-पाठानुसारि पष्टसप्तमाष्टकयोश्च भ-पाठानुसारि ।

एवं निर्दिष्टानि चतुर्विंशतिसंख्याकानि लिखितपुस्तकानि पष्ठाष्टके ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु सप्तमाष्टमाष्टकयोश्च ग, त, भ इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि । सर्वेषां पुस्तकानामेतेषु वर्गेष्वन्तर्भावेन तत्तत्पुस्तकपाठभेदानां महत्त्वमस्पावं वा सौकर्येण ज्ञास्यते । एतदर्थं पूर्वमुपपुक्तानां केषांचित्पुस्तकानां संज्ञान्तरं कर्तव्यमासीत् । यत्र केवलं वर्णसंज्ञा निर्दिष्टा तत्र सद्वर्णान्तरभूतानि सर्वाणि पुस्तकानि सादृशं पाठं धारयन्तीति स्पष्टम् । सप्तमाष्टके त-पुस्तकं भ-पाठमनुसरति । तथापि सप्तमाष्टके त-वर्णपरित्याग इत्येतेषां पुस्तकानां त इत्येव साधारणसंज्ञा सौकर्यार्थं दत्ता । अतः सप्तमाष्टके त इत्युक्ते त-वर्णपरित्याग इत्यादि सर्वाणि पुस्तकानि समानं पाठं वहन्तीति मन्तव्यम् । एवं च भ-पुस्तकं केवलं पष्ठाष्टकात्मकमेव । अतः सप्तमाष्टमाष्टकयोः भ इति संज्ञया भ-वर्णपरित्याग इत्यादि सर्वाणि भ-पुस्तकानि ग्रहीतव्यानि ।

ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु ग-वर्गः प्रायः भ-वर्गशास्त्रीयत्वेन वर्तते । ग-पुस्तकानां पश्चिष्टं तृतीयभागप्रस्तावनायां बहुकुलं तत्रैवाग्रायि । घ-पुस्तकानां विशेषो पूर्व प्रदर्शित एव । घ-पाठोऽपि प्रायः भ-पाठपक्षपात्येव । सायणाचार्याणां प्रतीकोद्धरणवैशिष्ट्यमस्मिन् घ-वर्गे विशेषतो दृश्योपरं भवति । घ-पाठस्य भ-पाठपक्षपाते प्रमाणमप्यस्ति । चाईक्षेत्रस्यपुस्तके गोर्णक्षेत्रस्यपुस्तके च पञ्चमाष्टकं भ-पाठमनुसरति पष्ठाष्टकं घ-पाठमनुसरति सप्तमाष्टमाष्टके च पुनः भ-पाठमनुसरतः । अतः त, भ इति वर्गद्वयमेव प्रधानम् । अनयो भ-वर्गस्य ममीचीनार्थं पाठभेदात्पीयस्वं च । त-वर्गे पाठभेदा बाहुल्येनोपलभ्यन्ते । त-वर्गान्तर्गतानां बहुनां पुस्तकानां वाराणस्यां लिखितत्वात् त-वर्गपाठः वाराणसीपाठ उत्तरदेशपाठो वेति वक्तुं योग्यं तथा च भ-पुस्तकानां प्रायो दक्षिणदेशी लिखितत्वात् भ-पाठस्य दक्षिणदेशपाठ इति संज्ञा उचिता । अतः यद्यपि दक्षिणदेशपाठ एव सायण-पाठ इति वक्तुं युक्तं तथापि दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेनातीव सादृश्यमिति वक्तुं शुकम् । सायणाचार्यैर्दक्षिणदेशस्यैवास्मिन् जन्मनालंकृतत्वादक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेन साधर्म्यमुचितमेव । तथा च सायणालंकृतदेशादपि दक्षिणस्यां दिशि लिखितानि तात्वप्रपुस्तकानि भ-पाठशास्त्रात्म-मेव पाठमग्रीकुर्वन्तीति स्वामाधिकमेव ।

अतः माप्यपाठविनिर्णयेऽस्माभिः भ-वर्गपाठस्यैव प्राथम्यं स्वीकृतम् । तथापि बहुषु स्थलेषु भ-पाठस्वीकरणेन कार्यं न संजातम् । सायणमाप्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीयः इति पद्यध्वस्माकमुद्देशः समापि भाष्यस्य शुद्धावं सुवीधत्वात् भाष्यमिष्टमासीत् । अतः क्वचित् क्वचित् ग, घ, त इति वर्गानां पाठा अपि ह्यःवर्तयता आसन् । एवं हृतेऽपि केचुचित् स्थलेषु सर्वाणि पुस्तकान्यनुद्धं पाठं दास्यन्ति स्म । एतादृशेषु स्थलेषु भवसमुत्तरमहोदयैः कृता अन्यूहा अस्माभिः स्वीकृताः । केचुचित् स्थलेषु मुम्बारासिमुद्रितपुस्तकपाठोऽपि शुद्ध इति मत्वाहीकृतः । एतेनापि काव्येऽसंजाते सति अस्माभिरपि पद्यत अन्यूहाः कृताः । पाठविनिर्णयविषयकः अन्वयविषयकश्च सर्वोऽपि विचारः पूर्ववत् दिव्यणीयु दत्तः । लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृताः केषुनाम्नाः पाठाः दिव्यणीयु न निर्दिष्टाः । प्रथमद्वितीय-तृतीयभागानां पाठभेदादिविषयकविचारस्य परिशिष्टमस्य भागस्य दिव्यण्या भन्ते दत्तम् ।

प्रथमद्वितीयमागयोः प्रायः सर्व एव लिखितपुस्तकोपलब्धाः पाठभेदाः पाददिव्यणीयु निर्दिष्टाः । तृतीयचतुर्थभागयोः केषुनाम्नाः पाठभेदास्तथाः । भवसमुत्तरमहोदयैरप्येवं कृतं

दृश्यते । पाठभेदादिविषयविचारे स्वीकृतपाठस्याधारभूतानि पुस्तकानि निर्दिष्टानि । पादटिप्पण्यां तु केवलं पाठभेदस्यैव लिखितपुस्तकानि निर्दिष्टानि न मूलपाठस्याधारभूतानि । इयं रीतिः प्रथम-
भागादारब्धा एतावत्पर्यन्तं तथैवानुसृता । न तेन कापि हानिः संज्ञता स्यादिति मन्यामहे ।

मैक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयग्रन्थपाठविनिश्चयार्थं यानि पुस्तकानि सम्बलोकितानि तैः सहस्रमाकं पुस्तकानां कीदृशः संबन्ध इति प्रश्ने किञ्चिदुच्यते । मैक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयानि पुस्तकानि ए, बी, सी इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि । ए-वर्गपाठः सायणशाठेनातीव सदृश इति तेषामभिप्रायात् ए-पाठस्य प्राधान्यं तैः स्वीकृतम् । 'ए' इति वाराणसीपाठ इति तेषामभिप्रायः । तथा च 'बी' इति मुम्बापुरी-पुण्यपत्तनपाठः (दक्षिणदेशपाठः), 'सी' इति च कलिकातापाठ इति तैः मन्यन्तः । एतेषां वर्गानामस्माकं पुस्तकवर्गैः न सर्वथा साम्यम् । अस्माकं त-वर्गः मैक्स-मुल्लरमहोदयानां ए-सीए इति वर्गाभ्यां समानः, घ-वर्गं बी-वर्गस्यांशेन समानः, भ-वर्गश्च बीबीवर्गाभ्यां समानः । एतदेव व्यप्ययेन वक्तव्यं चेत् ए-वर्गं त-वर्गेण समानं, बी-वर्गं घ-भ-वर्गाभ्यां समानः, सी-वर्गश्च भ-त-वर्गाभ्यां समान इति ज्ञातव्यम् । मैक्समुल्लरपुस्तकानामस्म-
त्पुस्तकैः सह तुलनं प्रायोऽशक्यम् । कम्मादिनि चेत्, मैक्समुल्लरपुस्तकेभ्योऽधिकानि पुस्तकान्यस्मा-
भिरपलब्धानि । तेषां सर्वाणि पुस्तकानि प्रायः संपूर्णान्यासन्, च तथास्माकम् । दक्षिणात्यलिपि-
लिखितानि बहूनि पुस्तकान्यस्माभिरपलब्धानि । मैक्समुल्लरमहोदयैः केवलं प्रथममण्डलस्य क्वा-
त्रिंशदं वल्लभ्य आसीत् । मैक्समुल्लरपुस्तकापेक्षया द्विगुणाधिकाः पाठभेदा अस्माकं पुस्तके टिप्पण्या
निर्दिष्टाः । केचन पाठभेदास्तपुस्तकेऽस्मात्पुस्तके च समानाः सन्तीति स्वामाधिकमेव । प्रतिसूक्तं
मैक्समुल्लरपाठेभ्योऽधिका मित्रा वा प्रायः पञ्च पाठा अस्माभिः श्रुताः समीचीनश्चेति कृत्वा
लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृता । एतेषु केचन पाठा मुम्बापुरीपुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते । मैक्समुल्लर-
महोदयैः केवलं द्विप्राणां लिखितपुस्तकानामवलोकनेन प्रथमावृत्तेः अपेक्षया द्वितीयावृत्त्यां
समीचीनतराः पाठाः स्वीकृता । एवं सति बहूनि पुस्तकान्युत्तरावृत्त्यास्माभिर्मार्गपाठो बहुत्र संशोधित
इति नाश्र्वावहम् ।

मैक्समुल्लरमुद्रितभाष्यपाठस्य अस्मन्मुद्रितभाष्यपाठस्य च किपात् भेद इत्युक्ते न महान्
भेद इति शून्यः । किंतु अस्मन्मुद्रितराट् श्रुद्दतरः समीचीनतरश्चेति टिप्पण्यवलोकनेन सुस्पष्टं
भवेत् । विशेषतः क्र. सं. ९, ६५, ४; ९०, २६, १०९ २२; ११३. १०, १० ३०. ८; ६५, १; २
एषु स्थलेषु भाष्यपाठोऽतीव भिन्नः समीचीनतरश्च । केपुचिद् स्थलेषु मैक्समुल्लरपुस्तके श्रुदयो
दृष्टिताः । तेषु काश्चन अस्माभिः पुनराधारेण प्रतिताः । क्र. सं. १०. १६. १; २२. १३, २०.
२०, ७३. ७; ८२. ७, ८९. १४; ९१. ४, ५; १२१. ४, १३०. १; १०४ २ अप्रापि टिप्पणीषु
निर्दिष्टा भाष्यपाठा द्रष्टव्याः । ऋग्वेदस्यार्थज्ञानविषये पाश्चात्यविद्वद्भिः सुबहुं प्रयतितम् । तेषां
व्याख्यानरीतिः समीचीनासमीचीनत्वविषये निर्णयं कर्तुं दुष्करम् । किंविद् तावत्सत्यं
यावत्सत्यप्यर्थाचीनमशोधनप्रधानेषु बहुषु ग्रन्थेषु ऋग्वेदस्यार्थज्ञानविषये सायणभाष्यमेव प्रथमं साधनं
भवितुमर्हति । अतः सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीयो भवति । अमुमेवोद्देशं पुरस्कृत्यास्माकमय-
मलो यान् ।

भाष्यपाठसंशोधने मुम्बापुरीमुद्रितं भाष्यपुस्तकमस्माभिरुपयुक्तमिति पूर्वमुक्तमेव । मुम्बा-
पुरीपुस्तकसंपादकैः कानिचन लिखितपुस्तकानि दृष्ट्वा पाठो निश्चित इति व्यक्तमेव । तेषां निर्देशस्तैः
प्रास्ताविके न कृतो दृश्यते । अस्मत्पाठभेदतुलनयेदमनुमीयते यतैः प्रायः त-वर्गपुस्तकान्यव-
लोकितानि । विशेषतः १, २ पुस्तकपाठांशानि पुस्तकं तैरुपयुक्तं दृश्यते । केपुचिद् स्थलेषु मु-
पाठः त-पाठममानो दृश्यते । त-पुस्तकमर्वाचीनमेव । त-मु-पुस्तकयोर्मूलं किमपि पुस्तकं
तैरुपयुक्तं प्रतिभाति ।

ऋग्वेदसंहिताया दशममण्डलस्य कर्मिन्विदेशे लाहोरनगरमुद्रितमुद्गीथाचार्याणां भाष्यमुप-
लभ्यते (ऋ. सं. १०. ५. ४ आरम्य १०. ३४. ३ पर्यन्ते) । तलाढोऽतीवाशुद्धोऽपि सायणभाष्य-
पाठेन बहु साम्यमावहति । अत एव तत्पुस्तकसंपादकैः पाठविनिश्चये सायणभाष्यमनुपयुक्तम् ।
अस्माभिरपि सायणभाष्यपाठनिर्धारणार्थमेतदुद्गीथभाष्यमुपयुक्तम् । यत्र मॅस्समुल्लरपाठपेक्षया भिन्नः
पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः यत्र च अन्यदुद्गीथभाष्येण पाठा स्वीकृता तादृशेषु स्थलेषु उद्गीथपाठोऽवश्यमव-
लोकितः टिप्पणीषु निर्दिष्टश्च । केपुचिन्मन्त्रेषु सायणभाष्यं नोपलभ्यते । तेषां मन्त्राणामुद्गीथभाष्यं
टिप्पण्यां दत्तम् । लाहोरनगरस्थ-पण्डितभगवद्भूतमहोदयाणां सकाश उद्गीथभाष्यस्याधिकोऽंशो
(ऋ. सं. १०. ३४. ५ आरम्य १०. ८३. ५ पर्यन्तम्) लिखितपुस्तकादुद्धृतो वर्तते । अस्मत्प्रार्थनाम-
नुसर्य तैः सोऽस्माकमुपयोगार्थं प्रेषितः । सोऽपि पाठनिर्धारणे विनियुक्तः । उद्गीथभाष्यस्य लिखितोऽंशः
मुद्रितोऽंशश्च उभावप्यशुद्धौ । अयं संपूर्णो भाष्यभागः संतोष्य मुद्रापितश्चेद् वेदजिज्ञासूनामुपकाराय
भवेत् । ऋ. सं. १०. ४६. ५ मन्त्रस्य सायणभाष्ये उद्गीथाचार्याणां नामोद्धृतमस्ति । ' उद्गीथस्तु भूर्ज-
मन्त्रमिषेकवर्षं मरवा भूरादीहोकाश्रयन्तमिति व्याचकार ' इति भाष्ये लिखितम् । उद्गीथभाष्ये ' भूः
भूरादीन् लोकातिरयर्थः । अत एव च महान् महान्तं विषोभाम् ' इत्यादि लिखितमस्ति । जयन्तम् इति
वदस्य व्याख्यानमत्र लुप्तम् । तथापि भूः इति वदस्य व्याख्यानान्न सायणोक्तैः सत्यायवं प्रतीयते ।
एतेनोद्गीथभाष्येण सायणपाठनिर्धारणविषये बहु साहाय्यमारभितम् । केपुचित् स्थलेषु पाठा लिखित-
पुस्तकाधाराभावात् अभ्यूहमात्रेण स्वीकर्तव्या आसन् । एतादृशाः केचनाभ्यूहिताः पाठा उद्गीथ-
भाष्य उपलभ्यन्ते । अन्यच्च उद्गीथपाठाः साधारण्येन भ-पुस्तकपाठममाना इदयन्ते । न-पाठस्य
सायणपाठेन समानत्वमनेन प्रतीयते । उद्गीथाचार्याणामृगवेदपाठः पारंपरिकसंहितापाठात् क्वचिद्विद्यो
इदंते । उद्गीथमते ऋ. सं. १०. ९ सूक्तं दशर्षं, न नवर्षम् । ' ससुपीलदपसो ' इत्यादिकः खैलिको
मन्त्रस्तेदंशमग्रेण स्वीकृतो व्याख्यातश्च । तथा च वस्तुतः सप्तमादिकस्य षष्ठेऽध्याये- ऋ. सं. १०.
१८ सूक्तास्ते समास्ते सति उद्गीथभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ऋ. सं. १०. २० सूक्तस्य ' भद्रं नो अपि
यातय मनः ' इति प्रथममन्त्रान्ते समाप्तः । ' भद्रं नो ' इति तेषां मत एकवर्षं सूक्तम् । ऋ. सं. १०.
२० सूक्ते पञ्चममन्त्रान्तरं चोषसूक्तस्य २१ सूक्तस्य चोद्गीथभाष्यं नोपलभ्यते । एतावता उद्गीथभाष्यं
शाकलशास्त्राभिज्ञाया, ऋग्वेदसंहिताया भाष्यमिति तत्पुनरुत्संपादकानां मतम् । अस्माभिला-
षदिदमत्र निर्दिश्यते यद्वैदिकगणनास्थानेऽध्यायगणना यथा उद्गीथभाष्ये दृश्यते एवं काश्मीरऋग्वेद-
पुस्तके तुनागदशाह्वयनशाखापुस्तकेऽप्युपलभ्यते (तिलप्रालाविके पृ. ८९४ द्रष्टव्यम्) ।

अस्माकं संहिताभाष्यपुस्तके ऋग्वेदसंहितायाः शाकलशास्त्रपाठो लोके प्रसिद्धो मुद्रापितः ।
शायणान्तरेषु किंचिन्मूलाधिरथं वर्तते । केपुचिलिखितपुस्तकेष्वधिकानि खिलसंशकानि सूक्तानि
लिखितानि दृश्यन्ते किञ्चिन्मन्त्रं विषये तेष्वैकमयं नोपलभ्यते । यद्यपि मुद्रितपुस्तकेष्वेतानि खिलानि
परिशिष्टेष्वेव मुद्रापितानि सन्ति । काश्मीरदेशे ४०० वर्षेभ्यः प्राक् शारदालिप्यां लिखितं
ऋग्वेदसंहिताया, प्राचीनमतिविशेषं लिखितपुस्तकं धुस्हरमहाशयैः पुष्पपत्तनस्थ-डेक्कनकॉलेज-
ग्रन्थालयार्थं संपादितम् । एतदुपुना पुष्पपत्तनस्थ-माण्डारकरप्राध्यापिकाशंशोधनमन्दिरे स्थापित-
मस्ति । भूर्जपत्रेषु लिखितानि १९११ पृष्ठान्यस्मिन् सन्ति । १-१०६ पृष्ठेषु ऋग्वेदसंहिता लिखिता
शिष्टेषु च गिलानि लिखितानि । तानि गिलानि पञ्चस्रध्यायेषु विभक्तानि प्रालभ्यायं चादौ तस्य
सस्याप्यायस्य अनुक्रमणी दत्ता । एतानि गिलानि दोष्टेलोवित्स्महाशयैः १९०६ ख्रिस्ताब्दे धार्मण्य-
देशे रोमनलिप्यां प्रास्ताविकेन टिप्पणीमिश्रालंकार्य मुद्रापितानि । एवं काश्मीरखिलपाठमनु-
सूयेवात्र गिलानि अन्ये मुद्रापितानि । गिरपाठनिर्धारणार्थं टिप्पणीलेखनार्थं च खिलानां मुद्रितानि
लिखितानि च पुस्तकानि केचन निबन्धग्रन्थाश्चावलोकिताः । धीमद्भिः वि. ग. काशीकरमहोदयैर्यं

गिल्भभागः संपादितः लिप्पणीमिश्र संयोजितः । गिल्भमंषादनविषयकः सर्वो विचारस्तैः गिल्भ-
प्रास्ताविके संपूर्णतया प्रदर्शितः ।

अस्माकं वैदिकग्रन्थोपनमण्डलस्याप्यक्षाः प्रि. वैजनाथ काशीनाथ राजगडे-महोदया-
१८६६ शके पौषमासे शुद्धपक्षे द्वितीयायां तिथौ स्वर्लोके याता इत्यादिदमितुं गिद्यते मन्त्रतः ।
यावज्जीवं मण्डलस्य कार्यजातमेवे आत्मीयत्वेन निरवर्तयन् । वेदनिष्ठकादिग्रन्थेषु तेषां महानधिकार
आसीदिति विप्रुतमेव । मायणभाष्यपाठविषयेऽस्माकमज्ञाह्वासे सपदेव समादधति स्म । तेषां
मतस्य जीवनं विद्याभ्यासः सृष्टमान्वेषगुद्धिः सत्यमिथत्वं ज्ञेयादिगुणमनुष्यं दृष्ट्वा ऋषिः
इति पदेनैव सान् सथोदमुचितम् । सभाष्यकृतेऽसंहिता संज्ञायया मुद्रापिता सैर्दृष्ट्या इत्यस्माकं
मनीषासीत् किन्तु 'मनसा चिन्तितं कार्यं देवमन्यत्र चिन्तयेत्' इति न्यायेन सा विफला संजाता ।
तथा पुण्यपत्तनस्थाः वेदमूर्ति-गोविन्दमह कादक-महोदया वैदिका घनपाठनिष्ठा आस्यस्माकं
हुद्वैवशादस्मिन्नेव हावने निधने याताः । पूर्वप्रकाशितस्य भागत्रयस्य संहितापदपाठयोः शुद्धा-
शुद्धविषय श्लेषं साहाय्यमाश्रितम् । अस्मिन् काले एतेषां सरसा निपुणा वैदिका विरला
एव दृश्यन्ते ।

सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं अध्यायमुत्तरमहोदयं संपाद्य प्रकाशितेति विप्रुतमेव । भाष्यस्य
शुद्धापशुद्धानि वा प्राचीनानि नवीनानि वा लिखितपुस्तकानि समश्लोच यो भाष्यपाठस्तैः
सुनिश्चितः यश्च पाठभेदादिविषयकविचारः प्रदर्शितः सोऽस्माकं लाभाय संजातः । समीचीनतया
सुद्रितानां वैदिकानामन्येषां च ग्रन्थानां दुर्लभत्वेऽपि भाष्यसतोपनमुद्रणविषयको यो महानार-
म्भस्तैः समापितस्तदर्थं ते सर्वेषामेव वैदिकग्रन्थद्वारायां जिज्ञासुनां धन्यवादाहर्हा । यामार्थं तेषां
शोभनेन ग्रन्थेनास्माकं भाष्यसंशोधनकार्यं सुकरं संघटनम् । अतः अस्मिन्श्रुत्यंभाष्यप्रकाशनायस्ते तेषां
नाम सानन्दं सोपकारं बोधैस्त्वनीयं मन्यामहे ।

अस्य ऋग्वेदभाष्यपुस्तकस्य प्रकाशने अथवावश्यकं वैमहामागीरवत्पदविणमदानेन साहाय्यं
कृतं तेषामुपकारार्थं सामोद स्मराम । तृतीयो भागः १९४१ ख्रिस्ताब्दस्थान्ते प्रकाशितः । तस्मिन्
काले पाश्चात्यदेशेषु महापुंश्च मातृप्रचारागामीत् यस्य परिणामस्तेनात्र भारतजनेऽपि जीवनं दुष्करं
समजनि । चतुर्थभागसंपादनार्थं लिखितपुस्तकप्रकाशिकार्यं क्षमैः क्षमैः प्रचलितमासीत् । किं-
न्विलभ्यस्तुजातस्यातिमहार्थेभ्यमुद्रणविधारेऽप्यवश्यं संवृत्तः । एवं कर्तुं स्थितामूदेऽस्मासु कदगा-
कीण श्रीवेदपुरेण प्रेरिताः श्रीमच्छन्दोगर गोविंद आगाधे-महोदयाः पुण्यपत्तनस्था अस्मात्साहा-
य्यार्थं प्रधाविताः । चतुर्थभागस्य मुद्रणार्थं पन्थानां क्रयणे मुद्रणश्रवणे च पर्वास्तस्य द्रविणस्य महान-
मङ्गीकृत्य सुमहान् खलु भारस्तैरुदः । तेषां कृतज्ञताप्रदर्शनमस्माकं परमं प्रियं च कर्तव्यम् । परस्य
तेषां महता साहाय्येनैवास्य भागस्य प्रकाशनं सुसकरमभूत् । प्राचीनविद्याभ्यासपराङ्मुखेऽस्मिन्
कालेऽपि वेदादिप्राचीनग्रन्थानां रक्षणाम्यसनादिकार्यं सम्पत् प्रचलेदिवाश्रासयति आगाधेमहा-
भागानामपि वदान्यता । तेषामभिहितमनुसंधायमृगवेदमंहितायाश्चतुर्थो भागः श्रीवेदपुरवचरण-
कमलयोः सम्पद्यते ।

एवं धीमताम् आगाधेमहोदयानां कृपया द्रविणचिन्तायां निरस्तायां मुद्रणपत्रसंपादन-
विषयकोऽस्य प्रभोऽस्माकं पुरस्तात्समुपस्थितः । मुद्रणपत्रान्वतीव महार्थाभ्यासन् तान्यपि न
मुलभानि । राज्यकृतां शासनानुसारेण तेषां संमतिं विना मुद्रणपत्रक्रयणं मुद्रणं चाशक्यमासीत् ।
अस्माभिः प्रार्थिता एताकायांधिकारिणः मुद्रणपत्रसंपादने ग्रन्थमुद्रणे चावश्यकं संमतिं दत्तवोपकृत-
वन्तः । पुण्यपत्तनस्थ- 'डेकन वेपर मिलर' -संचालकैरप्याक्षीयतया अस्माकमपेक्षितानि मुद्रण-
पत्राणि यथापूर्वमस्मदर्थं निर्माय शीघ्रं प्रदत्तान्यतस्ते धन्यवादाहर्हा । एवं मुद्रणपत्रिकासु प्राप्तास्वपि

मुद्रणालयस्य कार्यं न समीचीनतया प्राचलत् । शुद्धसंबन्धिकायैषु बहुधनलाभात् तत्रस्या बहवः कार्यं त्यक्त्वा गतवन्तः । १९४५ ख्रिस्तान्दे शुद्धसमाप्तिहेतोः मुद्रणालयसंचालकानां परिधमाचार्यं प्रसूहो निरस्तं मुद्रणकार्यं च शीघ्रत्वेन निर्धर्तितम् । अतः अद्य भागस्य शीघ्रं समीचीनत्वेन च मुद्रणे यैः श्रीमद्भिः स. रा. सरदेसाईमहोदयैर्बहुं प्रयतितं तेऽतीव धन्यवादाहार्हाः । मुद्रणशुद्धयर्थं बहु प्रयतितेऽपि काश्चनामुद्रयः संजातास्ता अन्ते प्रदर्शिताः । अस्मिन् भागे संहितापदपाठयो-
मुद्रणशुद्धयर्थं वेदयुक्ति-करवेळकर-भालचन्द्रशास्त्रिभिः पुण्यपत्तनस्यवैदिकस्मार्तधर्माश्रमसंचालकैः वैकुण्ठवासि-गोविन्दभट्टफाटकमहाभागानां शिष्यवरैः प्रयतितमतस्तेषामुपकारं स्मरामः । पुण्यपत्तन-
वासिभिः पं. महेश्वरशास्त्रीजोशीमहोदयैःयांकरणविषये बहु साहाय्यं वितीर्णमतस्तेऽपि धन्य-
वादाहार्हाः । अस्मत्वेदभाष्यग्रन्थसंपादनार्थं यैर्यैर्लिखितपुस्तकग्रन्थालयाधिकृतैः संशोधनालयाधि-
कृतैरन्यैश्च सज्जनैर्लिखितपुस्तकानि दत्तानि तेषामुपकारभरानवश्यं स्मरामः । तेषां साहाय्येन विना
हृदं कार्यमेव नारप्यत । लिखितपुस्तकसंपादने पुण्यपत्तनस्य-भाण्डारकरप्राप्यविद्यासंशोधन-
मन्दिरग्रन्थालयाधिकृतैः श्रीमद्भिः परशुराम कृष्ण गोडे-महोदयैरतीव साहाय्यमारक्षितमतस्तेभ्यो
धन्यवादान् वितरामः । यैर्विद्वद्भिरस्मिन् ऋग्वेदभाष्यसंशोधनेऽस्मभ्यं बहुविधं साहाय्यं वितीर्णं
तेऽपि धन्यवादाहार्हाः । यैर्विद्वन्महाभागैः प्राचीनविद्याविषयकनिवृत्तकालिकेषु ऋग्वेदभाष्यभागानां
ययाकालं परीक्षणं कृतं तेऽप्यवश्यं धन्यवादाहार्हाः ।

अन्ते चार्थं चतुर्थो भागो विदुषां परितोषाय स्वादिरयाशास्महे ।

वैदिकसंशोधनमण्डलम्, पुण्यपत्तनम् }
१८६८ शाके वर्षप्रतिपदि

ना. श्री. खोन्टके
चि. ग. काशीकर

॥ श्रीः ॥

पाठभेदादिविषयकविचारः

मं = मंसमुत्तरमुद्रितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र ०रुत्तचित्त्वं दत्तं तत्र तादृशः पाठः मंसमुत्तर-
महाशयैः लिखितपुस्तकेषु तथानुपलब्धमात् स्वरमभ्युहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुन्नापुरीमुद्रितपुस्तके ।

उद्गीय = हवतुर(लाहोर)मुद्रिते उद्गीयाचार्यविरचितकण्वेदभाष्यपुस्तके । अस्मिन् पुस्तके
दशममण्डलस्य कियतधिदशस्यैवोद्गीयभाष्यमुपलभ्यते (ऋ. सं. १०.५.४ आरम्य १०.३४.३ पर्यंत) ।
लवपुरस्थपण्डितमगबईतमहोदयानां सकाशे कियतधिदधिको भागो लिखितो विद्यते (ऋ. सं. १०.
३४.५ आरम्य १०.८३.५ पर्यंतः) । अस्मत्पार्यनामनुसृत्य तैः प्रेषितोऽयमधिको भागोऽप्यथोप-
युक्तः । अस्माभिश्चण्डबानामुपयुक्तानां च लिखितपुस्तकानां नामानि पूर्वमेव प्रास्ताविके दर्शितानि ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु उपलभ्यते । × = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

॥ नवमं मण्डलम् ॥

पञ्चाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि-ग (१, २, ३), घ, त (१, २,
३, ४, ५, ६, ७), म (१, २, ३, ४, ५)

[१. १] १. १९ [२] हिरण्यपाणिरभिपुणोति—एतद्वचन कृतमिति न ज्ञायते । ऋ.
सं. १ ७५. ३; १७. १ मायेऽप्येवमुद्रितम् ॥ २. ३ [४] धानाद्यन्नेन—०मं-मु । स्वात्मके-
नाग्नेन-ग-म १. २. ३. ५; धातमकेनाग्नेन-घ; धानाद्यत्माकेनाग्नेन-त; स्वात्मकोनाग्नेन-म ४ ॥ १.
[५] त्वत्परिचरणमेव—म १ । तत्परिचरणमेव-मं-मु इत्येते च ॥

[१. २] ३. १७ [२] पसरः पानीयमन्धः—ग-त १. २. ६-म २. ३-मं । पसरः पानीय-
मंघ अमं-घ; पसरः पनीयमघ-त ४. ५-म ४; पसरः पानीय अघ-त ७, पसरः पानीयमंघ-म १; पसरः
पानीयं मधु-मु ॥ २५ [४] तदा महान्तं—ग-घ-म । तत्तदा महात-त-मं-मु । ऋचि 'तत्'
नास्ति ॥ ४. २ [५] ममृजे मृज्यते—०मं-मु । ममृजे ममृज्यते-घ, ममृजे ममृज्यते-त-म १. २. ३;
ममृज्यते-म ४ ॥ १० [७] कर्मोक्ता—०मं-मु । कर्मोक्ताः-ग-घ-त-म ४, कर्मो-म १; कर्मणः-
म २; कर्म-म ३ ॥ २५ [१०] भवसि—मं-मु । भव-त; भव-म ॥

[१. ३] ५. ३ [१] द्रोणकलशानि—नपुंसकलिङ्गप्रयोगाधिन्यः ॥ ५. ७ [२]
अथर्यो विप.—०मं । अथर्यवः-§ । विप- कथयाः-मु ॥

[१. ४] ७. २३ [१] आत्मनो विधा—ग-त १. २. ६. ७-म ३-मु । आत्मनि धा-घ,
आत्मने विधा-त ४. ५-म २; आ आत्मने विधा-म १; आ आ अते विधा-म ४ । आत्म-
विधा-मं ॥

[१. ५] ८. १५ [२] तनूनपात्र-मं-मु । तनूना पीत्रः-ग; तनूपात्रः-त १. २. ६;
तनूनपात्रः-त ४. ५. ७-म २. ४; तनूनपात्रः-म १; तनूनपः-म ३ ॥ अदूम्योऽशवो—०मं-मु ।
अदूम्योऽशवो-ग; अम्यः सवो-त १. २. ६; अदूम्यः संवो-त ४. ५-म १. २. ४; अदूम्य- सवो-त ७;
अश्व संडा-म ३ ॥ इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ १८ [२] द्वाभ्यां धाराभ्यामाप्रयणं

गृह्णाति । कुत उद्घृतेयं श्रुतिः । १. १४ [७] निष्कृपाठोद्धरणे भाष्यकारः ' वेरां ददातीति वेरां दधातीति ' इत्यसं त्यक्तवान्, ' धारयत इति ' अस्य स्थाने ' धारयतीति ' पठितवान्, पुनरपि ' वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति ' इत्यथ नोद्घृतवान् । १. २८. [९] अहमाह्वयामि—
ग-त-भ१.२.४.५-मु । आह्वयामि-घ-भ३-मं ॥ १०. १३. [११] आगच्छत-घ-भ४ । प्रत्या-
गच्छत-मं-मु इतरेषु च ॥

[१. ६] ११. १३ [६] तं—मं-मु-X ॥ १८. [७] आप्यायितवन्—मं-मु ।
आप्यायितवान्-५ ॥

[१. ७] १. २ गायत्रं छन्दः । अयदमेतत् । ' गायत्री छन्दः ' अथवा ' सूक्तं गायत्रम् ' इति भाष्यम् ॥ ६. [१] सृज्यन्ते—मं । हविर्धानं सृज्यन्ते-ग१; हविर्धानात् सृज्यन्ते-ग२; मुक्तात् ज्यन्ते-घ; हविर्धानात् सृज्यन्ते-त-भ ॥ १०. [२] ' धात ' इति पदपाठः । ' धाराः ' इति भाष्यकारेण स्वीकृतम् ॥ १३. [३] एतदेव दर्शयति । अरय प्रयोजन नावगम्यते ॥ १३. १७. [९] संजयतं—ग-भ१.२.४-मं-मु । सजयितं-घ-त-भ४ ॥

[१. ८] १४. ३ [३] अभिलषितः—भ१.२.४-मं-मु । अभिलषितं-ग; अभि-
लषितः-त ॥

[१. ९] १५. १५ [१] वशांसि ज्येना अतिथयः पर्वजानां ककुभ इति । अस्याः
श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥ ५. [१] आगच्छन्—मं-मु । भगच्छन्-ग-व४.५-भ; भगच्छत-घ-
व१.२.७ ॥

[१. १०] १७. ३ [१] प्र स्वानासः । ' प्र ' इत्युत्सर्गस्य क्रियाम्बवोऽपेक्ष्यते ॥
२६. [६] हरस आहरस आहर्तारश्च—मं । हरसः अहर्तारश्च-ग; हरसे हरसः आहरसः
आहर्तारश्च-घ; हरसे हरसः आहर्तारश्च-त१.२.६.७-मु, हरसः आहर्तारश्च आहर्तारश्च-त४.५-भ४;
हरसः आहर्तारश्च-भ१.२.३ । ' हरसे ' इति पदस्य स्थाने ' हरसः ' इति भाष्यकारः पठितम् ॥
१८. १ [७] सप्तजामयः इति पदं भाष्यकारा विमर्श्य व्याख्यातवन्तः ॥

[१. १२] २०. ११ [३] निषसति-भ१.२.३ । निषसति-ग; मिथयति-घ-मं-मु;
मिगसति-त; निगसति-भ४ ॥ २१. ७ [८] पदा पदानि—भ-मु । पदानि-ग-घ-त-मं ॥

[१. १३] २१. २२ विद्यादनुक्तेऽपि लाघवाया दृढश्च्युतान्—त१.२.६-भ१-मं-मु ॥
विद्यादनुक्ते पञ्चारादल्लभ्युतात्-ग; विद्यादनुक्तेणवाया दृढश्च्युतात्; विद्यादनुक्ते पञ्चारा
दल्लभ्युतात्-व५; विद्यादनुक्तेषु लाघवाया दृढश्च्युतात्-त७ । अयमानुष्ठुभः श्लोको भाष्यकारः
कुत उद्घृत इत्यन्वेष्टव्यम् । अनु. भाष्य द्रष्टव्यम् । ऋ. सं. ५. ४१. ७; १. ७२. १ भाष्ये-
ऽप्येकः श्लोकार्थो व्याकरणप्रक्रियात्मकः समुद्घृतोऽस्ति । पदगुरुशिष्यस्य सर्वानुक्रमणीभाष्य एतादृशी
छन्दोपद्धापना दर्शयत्येते । ऋग्वेदभाष्यकारो भाष्यमष्टोऽपि स्वभाष्ये अनुशुद्धछन्दोपद्धाः कारिका
आराधितवान् । २२. १० [३] अजलाभ इत्यर्थः—भ१.२.३.५ । नाजलाभ इति-ग-घ-त-
भ४-मं-मु ॥

[१. १४] २३. २५ [२] ' यदी ' इति संहितापाठः । ' यदीम् ' इति भाष्यकाराः
पठितवन्तः । अभिमे मन्ये पुनरपि ' यदी ' इति संहितापाठः । तत्र तावत् भाष्यकाराः ' यदि ' इति

ययापदपाठं गृह्णन्ति ॥ २४. ८ [४] जिघ्रते—घ म४-मं । जिघ्रते—मु इतरेषु च । 'जिघ्रते'
इति संहितापदपाठयोः । मं-पुस्तके 'जिघ्रते' इति संहितापदपाठयोः विग्रहे तदशुद्धम् । भाष्यकाराः
'जिघ्रते' इति पठित्वा व्याख्यातवन्तः । ऋ. सं. १. ५४. १० द्रष्टव्यम् ॥ १६. [६] यं विदे—
इति प्रतीकद्रव्यं न व्याख्यातम् ॥

[१. १५] २६. २० [८] तम् एतमु—घ-त१.२.३-मु । त-मं इतरेषु च ॥

[१. १६] २८. ४ [७] पिप्पुषी आप्याययन्ती—मं-मु । पिप्पुषी आप्यायती—
घ; ग-त-म-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८ [८] अथवा—ग-मं-मु । अथ-त१.२.६.७-भ; अथा-त३.
४.५ ॥

[१. १७] २९. ४ [५] न इति पद न व्याख्यातम् ॥

[१. १९] ३१. १७ [३] पुनानः पूयमानः—ग-ध-त१.२.३.४.५.७-भ मु । पुनानः
त६-मं ॥

[१. २१] ३४. ९ [४] प्रमुच्यति—मं-मु । 'प्रापयति' इति भाष्यम् । 'रथम्'
इति पदम् 'अर्थम्' इत्यर्थे गृहीत्वा 'अभिमतं देशम्' इति भाष्यकारे व्याख्यात इति
मैक्समुत्तरमहाशयैः सञ्चितं तदनावश्यकं प्रतिभाति ॥ १४. [५] वेनं कामयन्म—कमपातो-
रात्मनेपदत्वात् 'कामयमानम्' इति भाष्यम् ॥ १५ [५] अरावा. .... प्रयच्छति—त१.४.
५-म-मं । अरावा अदातृघन्दरहितः सन्नः सन् प्रयच्छति—घ-त१.२.७-मु; अरावा अदातृ-
घन्दरहितः सन् प्रयच्छति—त६ । 'अरावा अदाता न किञ्चित्प्रयच्छति प्राप्तकामः स एव प्रयच्छति'
इति श्यादिति मैक्समुत्तरमहाशयैः सञ्चयन्ति ॥ २६ [७] प्रेरयन्—ग-मं-मु । प्रेरयन्—घ-त-म ।

[१. २२] ३५. १८ [४] आम्ब्यन्ति—ग । शाम्यन्ति—घ-त-म-मं-मु ॥ ३६. १ [६]
पृथिव्या चान्तरिक्षेण—ग-म३-मु । पृथिव्या चान्तरिक्षेण-त-म१.२.४ । पृथिव्या चान्तरिक्षे-मं ॥

[१. २३] ३६. १८ [२] रूपकव्याहारेण—म३-मं-मु । रूपकदारेण—ग; रूपकव्याहारेण—
त-म२.४; रूपकव्याहारेण—म१ ॥ २७ [४] तत्रामिभितो—मं-मु । मिभितो—घ; तथा-
मिभितो—त; तदाभितो—म२ ॥ तममि पचन्त—मं-मु । त अभि पचत—घ, तममि पचन्त—
त१.२.६; तं अभि पचन्त—त३ ॥ ३७. ९ [६] क्षरसि—म२.३ । रससि—म१; क्षरसे—
मं-मु इतरेषु च ॥

[१. २४] ३८. ८ [५] उदराय—ग-मं-मु । उदाराय—त-म२.४; उदकाराय—
म१ ॥ ११. [६] हन्तरिन्दो । हन्तरिन्—मं-मु । "हन्तरिन्दो इति भाष्यम् किन्तु लिखित-
पुस्तके वेदाद्वयादभ्युतेः साधारणतावात् अभ्यूह उचितः" इति मैक्समुत्तरमहाशयैः टिप्पण्यो
लिखितम् । परं भाष्यपाठनिर्धारणे केवलं लिखितपुस्तकपाठो नात्र मन्त्रार्थोऽप्यवधारितव्यो भवतीति
स्वयं तैरेव लिखितम् । एतदनुसारेण स्वयं तैरपि बहुत्र पाठा अभ्यूहिताः । अत्र 'हन्दो' इत्याव-
श्यक । 'हन्दो' मास्तु इति न्यक्तं प्रतीयमाने सति अभ्यूहः किमर्थं नाधरणीयः ? सामवेदस्य
सायणभाष्ये (२. ३. २. ३. ६) 'हे सोम' इति व्याख्यातमिति तैरेवालिखितम् । ऋ. सं. १.
९१. ५; ६. १७. ११, ८. ९२. १७; ९. १. ३; १७. १; २५. ३; २८. ३; ३७. ५;

६१. २०; ८८. ४; ८९. ७; ११०. १; १०. २५. ९ अत्र सोमे दृक्त्वत्वं कश्चित् ॥
 १५ [७] वत्स्यात्मकः सोमो—०म् । मन्वात्मकः सोमो—ग; वत्स्यात्मकः सोमो—घ-मु; वत्स्यात्मकः
 सोमो—त; वत्स्यात्मकः सोमो—म ॥

[१. २६] ४०. ७ [४] भुरिजोः—ग-त१.२.३.४.५-७-म१.२-मु । भुरिजोः—घ-त६-
 म४-मै ॥ १६ [६] सोम तं—ग-घ-त४-म । सोम-त१.२.३.६.७ । सोम उत्तगुणविशिष्टं तं
 त्वा त्वा—मु ॥

[१. २७] ४१. ७ [३] वननीयेषु—ग-त६-म३ । वननीयेषु पात्रेषु—त१.२.४-म१.
 २.४-मै-मु ॥ १७ [५] सोमस्त्रावणे... ..सोमस्याप्यायनान्—ग-०म्-मु । समस्त्रावणे
 (समस्त्रावणे—म२.४; समभावणे—म१.३) सूर्यस्य कः प्रसंग इति न वाच्यं । तं सूर्यस्मिभिरेव
 सोमस्याप्यायनात् (‘व्यायमानात्—त ७)—त-म ॥

[१. २८] ४२. १० [३] अतिशयेन—म । विशेषण—ग-त-मै-मु ॥

[१. २९] ४३. ५ [२] अयं वै ज्योतिर्यत्सोमः । एतच्छ्रुतेर्ब्रह्मस्थानमन्वेपणीयम् ॥
 १० [३] शोमनाभिभाबुकानि—ग-म२.३.४-०म्-मु । साम. भा. २.९.१.१.३ । शोमनानि—
 प; शोमनानि भाबुकानि—त-मु ॥ २० [५] अमुञ्चन्नित्यर्थः—०म्-मु । मुञ्चतीत्यर्थः—ग; अमु-
 च्चन्नित्यर्थः—त१.२.३.६.७; अमुञ्चन्नित्यर्थः—त४.५-म१.२.४; अमुञ्चेन्नित्यर्थः—म३ ॥ २१ [५]
 रक्षेति—ग । रक्षयेति—घ-त-म-मै-मु ॥

[१. ३०] ४४. ९ [२] इन्द्रियमपि करं—त-म१.२.४-मै । इन्द्रियं मियकरं—ग;
 इन्द्रियमपि गमत्योः कश्यो—म३ । इन्द्रियमपि करं—मु । ‘इन्द्रियमपि वा बलकरम्’ इति स्यादिति
 मैत्रवृत्तमहाशया अभ्युदितः । क. स. १. १०३. १; २. १६. ३; ४. २४. ५ द्रष्टव्यम् ॥
 १८ [६] ब्रूते यजमानः स्वीयान्—म१.२-०म्-मु । ब्रूयान् तेजस स्वीयान्—ग; ब्रूते यजमान
 स्वीयान्—त२.६; ब्रूते यजमान स्वीयान्—त३-म४; ब्रूय तेजसा स्वीयान्—त५; ब्रूते यजमानः
 स्वीयान्—म३ ॥

[१. ३१] ४५. ५ [१] सुध्यानाः—मै-मु । स्वानाः—घ-त; स्वाप्यानाः—म ॥ ११
 [२] अहमभ्यमित्यर्थः—०म्-मु । अस्मभ्य देहीत्यर्थः—ग; अस्मदित्यर्थः—त, अस्मदित्यमित्यर्थः—
 म ॥ २७ [६] जगदाप्यायिक्रत्वेन तत्स्वामित्वं । जगदाप्यायनं स्वामित्वं—ग; जगदाप्यायिनं—
 स्वामित्वं—त-म४; जगदाप्यायिक्रत्वेन—स्वामित्वं—म१.२.३ । जगदाप्यायिक्रत्वं तत्स्वामित्वं—मै ।
 जगदाप्यायकृत तत्स्वामित्वं—मु ॥

[१. ३२] ४७. ९ [६] मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः—ग-म४-०म्-मु । मह्यमभ्यमित्यर्थः—
 त; मभ्यमित्यर्थः—म१; मह्यमभ्यमित्यर्थः—म२; अस्मभ्यमित्यर्थः—म३ ॥

[१. ३३] ४७. १६ [१] किमिव—त१.२.३.६.७-०म्-मु । किं—ग-घ-म; किं—
 त४.५ ॥ १७ न । ते—मु । ते—म; तं—त-म४; न—म१.२.३-मै ॥ दृष्टान्तो दर्शितो—
 ०म्-मु । दृष्टोः दर्पतो—त१.२.६; दृष्टोः दर्पतो—त३; दृष्टोः दर्पितो—म१; दृष्टोः तदर्पतो
 म४ ॥ २२ [२] द्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति—घ । प्रति द्रोणानि द्रोणकलशान् (१)—मै-मु

इतरेषु च ॥ २३ इतरेऽपि पात्रा—०मं-मु । इतराणि पात्राणि-ग; इतरापि (=इतरेषु) पात्रा-त१.
२, ७-म४; इतरीणि पात्रा-त३.५; इतरोपि पात्रा-त४, तारपि पात्रा-भ१; इतरपि पात्रा-भ२;
इतराण्यपि पात्राणि-भ३ ॥ २६ अथवैकमेव—०मं-मु ॥ अस्माकं अथवैकमेव-ग-भ३; अस्माकं
अथैकमेव-त-भ१.२.४ ॥ ४८. १८ [६] "समुद्रमुद्रित"—भ१.२.३-०मं-मु । "समुद्रभूत-
मुद्रित"—ग-त१.३.४.५.७-म४; "समुद्रमुद्रित"—त२.६ ॥

[१. ३४] ४८. २५ [१] अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । अग्निं वाक्यं तु परोक्षमेव ॥ ४९.
७ [४] सूक्तद्रष्टुर्कथेः सोऽयं—०मं-मु । सूक्तद्रष्टुर्कथेरय-ग; कथेः यांय-घ, सूक्तद्रष्टुर्कथेय-त-
भ२.४ । सूक्तद्रष्टुर्कथेय-भ१ ॥

[१. ३५] ५०. १७ [५] माधवस्तु. ... चकार । कोऽयं माधव इति न ज्ञायते ।
ज. स. १०. ८६. १ भाष्ये माधवभट्ट उल्लिखितः । अयं ऋग्वेदमाध्यकारो वैकटार्थमुत इति
कुन्दन् राजा-महोदये । स्वयं प्रकाशिताया ऋग्वेदानुक्रमण्या उपोद्घाते साधितम् । स एव माधव-
महोऽत्रापि निर्दिष्टो वेत्यावेपणीयम् ।

[१. ३६] ५०. २८ [१] अधिपवण—ग-घ-मु । अभिपवण—त-म-मं ॥ ३०
युद्धमितरेतरकर्षणान्—ग-०मं । युद्धमितरेतरघर्षणात्-त-भ२.४; यवमितरेतरघर्षणात्-भ१;
युद्धमितरेतरघर्षणात्-मु ॥ क्रामति—भ१.२ । क्रामयति-मं-मु इतरेषु च ॥

[१. ३७] ५२. १२, [४] महर्षेः अधि—०मं-मु । ऋषितमहर्षेधि-ग, महर्षेः यत्
अधि-घ, महर्षे ययधि-त-भ ॥

[१. ३९] ५४. ८ [२] अनिष्कृतमसंस्कृतं—ग-भ२-०मं-मु-साम. भा. २. ३. १. ४. २ ।
अनिष्कृतं संस्कृतं-मु इतरेषु च ॥

[१. ४०] ५६. २ [६] शृष्टिधियाख्ययोः—त१.२.६-भ२-मु । शृष्टिधियाख्ययोः—
त३.५-भ४ । यावाशृष्टिधियाख्ययोः-ग-मं ॥

[१. ४१] ५६. ८ [१] एवं चोपमीयन्ते—०मं । ये चोपनीयते-ग; एव चोपमीयते-
त-भ४; एव चोपमीयते-भ२-मु ॥ १५ [२] वर्धनं दुराव्यं दुष्टमतिं च—०मं । दुष्टमतिं च-
ग-त३.४.५-भ२.३; राक्षसवर्धनं दुराव्यं-घ; वर्धनं दुराव्यं तद्वयं दुष्टमतिं च-त२.६.७-भ१-४ ।
वयं दुष्टमतिं च-मु ॥ १६ अमृतमकर्मणि—०मं । अमृतं कर्मणि-ग-घ; अमृतकर्मणि-त-भ३;
अमृतकर्मणि-भ२.४; अमृतं दुराव्यं तद्वयं कर्मणि-मु ॥ ५७. ५ [५] तदुपलक्षितमहर्ष्यने—
०मं-मु । तदुपलक्षितमज्यते-ग; तदुपलक्ष्यतमज्यते-त१; तदुपलक्ष्यतमज्यते त२.७, तदुपल ...
तमज्यते-त४.५-भ१.३.४; तदुपलक्ष्यतमज्यते-त६; तदुपल... तमज्यते-त३; तदुपलक्षण ...
तमज्यते-भ२ ॥

[१. ४२] ५७. २५ [३] के । सोमाः । कीटशाः—त१.२.६.७-भ१.२-मु । के
सोमाः-भ५ । सोमाः-त३.४.५.भ३.४-मं ॥ ज. स. ९. २६. ६, ३१. १, ४०. ५; ६; ४१.

३; द्रष्टव्यम् ॥ ५८. १ [४] दुहानो दधानः—०मं-मु। दधावः दुहानः—ग; दुहानः—प; दधानः—त-भ ॥

[१. ४३] ५९. ५ [५] अयमिन्दुर्वाजः—०मं। इन्दुर्वाजः—ग; यमिन्दुर्वाजः—त
१.३.४.५-म१.३; यमिन्दुर्वाजः—त६; यमिन्दुः यमिन्दुर्वाजः—त७; यमिन्दुः वाजः—भ२; यमिन्दुर्वाजः—म४। य इन्दुर्वाजः—म-मु ॥ ७ इहभावे च—०मं। इहभावे—ग-त-म-मु ॥

॥ पञ्चाष्टकः समाप्तः ॥

सप्तमाष्टकमायसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ३), छ (१, २, ३, ४, ५, ६, ७), म (१, २, ४, ५, ६, ७)। भ६-पुस्तके द्वितीयाध्यायस्य एकोनविधे वर्गे (६८ तमे सूक्ते) मारभ्यते।

[१. ४४] ६२. ३ [६] गातुवित्तमः पुण्यः—ग३-०मं। गातुवित्तमहः पुण्यः—ग१. २; गातुवित्तपुण्यः—त-म-मु ॥

[१. ४५] ६२. १४ [२] आभिगच्छ—ग-त१.२.७-म४-०मं-मु। अभिगच्छति—त४.५; अभिगच्छतु—त६-म१.७ ॥ १५. देवानां याचस्वेत्यर्थः—त३-म१। देवानां पचस्वेत्यर्थः—ग, देवानां याचस्वेत्यर्थः—त१.२; देवानां याचस्वेत्यर्थः—त६-म७; देवानां याचस्वेत्यर्थः—म४। देवानां पचस्वेत्यर्थः—त५-मं-मु ॥ ६३. २ [५] अनूपत अस्तुवन्—त१.२-म१-०मं-मु। अनूपत स्तुवते—ग; अनूपत स्तुवन्—त३.४.५.७-म२.४; अनूपतास्तुवत्—त६; अनूपतास्तावन्—म६ ॥

[१. ४६] ६३. १२ [१] जाता वा—ग-म। वा जाता वा—त१.२.३.७; जाताः—त५। वा जाताः—मं-मु ॥ २२ [३] वर्धयन्ति—ग-म। प्रवर्धयति—त-मं-मु ॥ ६४. ६ [६] विशाः—०मं-मु। विशाः—ग-त३.४.५-म२.४; विशेषः—त२.७; अप्यः—त६-म६ ॥

[१. ४७] ६४. १७ [२] अस्थ—५। कृतान्यस्य—मं ॥ असुराणां नाशकानि—त१.२.७। असुराणां हिंसकावः—ग; असुराणां हिंसकानि—भ१ (२)। असुराणां—त३.५.६-म२-६-मं। एतन्मन्त्रपूर्वार्धस्य भाग्य मु-पुस्तके विभिन्ने वर्तते—'अस्य ययैतस्य सोमस्य दत्तुवर्हणा दत्तुनामसुराणां वर्हणा नाशकानि क्त्वा कर्माणि कृतानि अस्माभिरेव कृतानि शिव' ६. ॥ ६५. ४ [५] शशून्—म१ (२)। शशू—म४। शशू—मं-मु इतरेषु च ॥

[१. ४८] ६५. २१ [३] हे सोम—ग-म। हे सुमते सोमनकर्मन् (०कर्मवन्—त४-म४) पवमान सोम—त-मु। हे पवमान सोम—०मं। 'सुक्रतो' इति पदं 'सुक्रतुः' इति पठित्वा माप्यङ्गिरेः व्याख्यातम्। 'सुक्रतुः सुप्रकः' इति भाष्यगतं व्याख्यानं मु-पुस्तके त्यक्तम्। एतदप्रामाणिकम्। 'पवमान' इति पदमप्यनावश्यकम्। एतत्सूक्तस्य द्वितीयमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ २६ [४] स्वर्दशे सर्वदशे—०मं-मु। स्वर्दशे—ग-त३.६-म; सर्वदशे—त१.२.५.७; सर्वदशे त४। 'स्वेः। रशे' इति भिन्नः पदपाठः ॥ २७ साधारणमित्समानमेव—त६-म१.२.४-०मं-मु। साधारणमित्समानमेव—त१.२.४.५.७; साधारणमित्समानमेव—म६ ॥

[१. ५०] ६७. १३ [२] यक्षमिच्छतो—त३-म१.२.४। यक्षमिच्छतो—त६-म६.७। यक्षमिच्छतो—त१.२.४.५.७-मं-मु ॥ २२ [४] योनिं स्थानं—ग-त३.६-म

१.६.७ । योनिमुदरं स्थान-त१.२.४.५.७-म२.४ मँ-मु । अयं मन्त्रः पूर्वमागतः (१.२५.६) ।
तत्र ' योनिं स्थानम् ' इत्येव व्याख्यानमस्ति ॥

[१. ५१] ६८. १४ [३] व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति—ग । व्याप्नुवन्ति-त१.२.६-म१.६.
७; प्राप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति-त१.४.५.७-म२-मँ-मु ॥ २१ [५] अयं गच्छ—०मँ-मु । अमयं
अभिगच्छ-ग; अयं गच्छसि-त१.२.३.४.५.७-म२.४; गच्छसि-त६-म६; यं गच्छसि-म१ ॥

[१. ५२] ६८. २३ शुभः इत्यनु—ग-त२-०मँ-अनु । शुभेत्यनु—मु इतरेषु च ॥

[१. ५३] ६९. २६ [१] स्पृशः स्पर्शमानाः । ' परिस्पृशः ' इति प्रतीकम् ॥ ७०.
३ [२] च निमित्ते—त१-म१-०मँ-मु । च निमित्ते-ग; च निमित्ते-त१.२.७; च निमित्त-त४.
५-म२.४.७ ॥ ७ [३] त्वां यो दुर्बुद्धिः—त१.७-म१.२.४-०मँ-मु । त्वां शुभो दुर्बुद्धिः-त१.
२.५; दुर्बुद्धिो दुर्बुद्धिः-त४; त्वां यो दुर्बुद्धि-त६; त्वां यो दुर्बुद्धि-म७ ॥

[१. ५४] ७०. १७ [१] अपरिमितस्य ... .. द्रष्टारं—त१.६-म१.२.६.७ ।
आदातारं ऋषिर्नदीन्द्रियस्य कर्मफलस्य द्रष्टारं-ग । अपरिमितस्य कर्मफलस्य दातारं-त१.२.५.७-म४
मँ-मु ॥

[१. ५५] ७१. ११ [१] सौमगा सौमगानि—ग-त१-म४-मु । सौमगा सौमगा-
म२ । सौमगानि-त२.४.५-म१.७-मँ ॥

[१. ५६] ७२. १० [३] दश दशसंख्याकाः—त१-म२. ४ । दशसंख्याका-मँ-मु
इतरेषु च ॥ १५ [४] इन्द्राय इन्द्राय—ग-त१-म१.२.४.७-मु । इन्द्राय-त२.४.५.७-मँ ॥

[१. ५७] ७२. २३ [१] अस्मदर्थ—त२.३.४ ६.७-म२.६.७-मु । अभि अस्म-
दर्थ-त१.५ । नोऽस्मदर्थ-मँ ॥ ७३.७ [४] सः अभिपुतः पुनानः-ग-त१-म२.५ । अभिपुतः
पुनानः-म१.६.७ । पुनानः-त२.४.५.७-म४-मँ-मु ॥

[१. ५८] ७३. १ [१] ' वारा सुतस्यान्वयो ' इत्यस्यानन्तर ' वारवाभिपुतस्यान्वयः '
इत्यधिकं निवेद्यतां ॥ २८ [३] ऋषेदभाष्ये शाठ्यापनकब्राह्मणवचनानि बहुष (ऋ. सं.
१. ५१. १३; ८४. १३; १०५. प्रस्ता.; १०५. १०; ५. २. १; ७. ३२ प्रस्ता.; ३३. ७;
८. ११. १; ३; ५; ७; १०. ३८. ५; ५७. १; ६०. ७) उद्धृतानि । वैकुण्ठमाधवस्य
ऋषेदभाष्येऽपि शाठ्यापनकवचनानि बहुष उद्धृतानि । शाठ्यापनकब्राह्मणस्य जैमिनीय-
ब्राह्मणेनादीब हार्यं दम्पते । जैमिनीयब्राह्मणस्य क्रियाश्रिदशः कलम्बमहोदयैः^१ सुद्वारितः । ऋषेद-
भाष्येऽपि तदुक्तैः शाठ्यापनकवचनानि प्रायोऽनुदत्तात् जैमिनीयवार्ततुलनया शाठ्यापनक-
पाठशोधनं कृतम् । अतस्मिन् विषये ओर्टेल्महोदयैः^२ बहु प्रयतितम् । बटब्रह्मण्योपमहोदयैरपि
तुल्यब्राह्मणवचनशोधनमधिकृत्य निबन्ध आरचितः^३ । द्रष्टाः शाठ्यापनजैमिनीय ब्राह्मणपाठा अस्मिन्
पाठभेदादिविषयकविचारे तत्स्थानेषु निवेशिताः ॥ ३०. [३] प्रतिमृशते—०मँ । प्रतिप्राते-
ग; प्रतिमृशते-त-म१.२.४.७-मु; प्रतिमृशते-म४ ॥ नाविवेदं । नाविदे-शाठ्या, ब्रा.; जै.ब्रा.।
७४. ५ [४] त्रिशतं त्रिशतानि—त१-म१.२.४ । त्रिशतं-ग, त्रिशतं कृतानि-त; त्रिशतं
त्रिशतानि-म७ । त्रिशतं त्रीणि कृतानि-०मँ । ' त्रिशतम् ' इति पदं ' त्रिशतम् ' इति पठित्वा

भाष्यकारिः व्याख्यातामिति व्यक्तं, परं 'अणि यतानि' इत्यमृतोऽनावश्यकः । 'विशतानि' इत्यलम् ॥

[१. ५९] ७४. २३ [३] 'तपद्रवाणि । उपद्रवचन्द्रः पुंलिङ्गः ॥ २७ [४] विश्वानित्—भ१.४.७ । विश्वान्—ग-त१.२.३.६.७-भ२-मु; विश्वानेव—त४.५-मं ॥

[१. ६०] ७४. २९ पुरउणिगाद्यद्वादशका द्व्यष्टका—०मं । पुरणिमगाद्यद्वादशकाष्टका—ग; पुरउणिगाद्यद्वादशकोद्व्यष्टकौ—त-भ४; पुरउणिगाद्यद्वादशको द्व्यष्टकाः—भ१.७; पुरउणिगाद्यद्वादशको द्व्यष्टकौ—मु ॥

[१. ६१] ७५. २९ [२] तुर्वशं तुर्वशनामकं—त३-भ१.२.४.५-मु । शनामकं—ग; तुर्वशं नामक—त१.२.६; तुर्वशनामक—भ७ । तुर्वशनामक—त४.५.७-मं ॥ ७६. २४ [८] संगच्छते—त३-भ । संगच्छति—०मं सतममन्त्रमाप्यं द्रष्टव्यम् ॥ ७७. १० [११] विश्वा विश्वानि । 'विश्वानि' इत्येव तु प्रतीकम् ॥ १४. ९ [१२] धनस्य—ग-त३-भ । धनस्य—त-मं-मु । वरिषःशब्दो विशेषतो नवमे मण्डले सर्वत्र घनवाप्येव ॥ २५ [१४] 'संशिधरीरिव' इत्येक पदं स + शिधरीरिव इति विभज्य आह्वयतम् ॥ ७८. ४ [१६] चित्रं विचित्रं—त३-भ१.२.४ । चित्रं—त१.४.५.६.७-भ७-मं-मु ॥ ७९. ७ [२३] 'हे मीद्वः सेतः सोम पुनानः पूयमानस्तम्' इत्यं भाष्यमागः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च माध्वारमे दृहीतोऽस्ति ॥ १२ [२४] प्रवृद्धो—०मं-मु । प्रवृद्धो—ग-त-भ ॥

[१. ६२] ८१. २० [७] सृज्यन्ते—ग-त३.४-भ२.४.७ । असृज्यन्ते—त१.२.५.६.७; सृज्यन्ते—भ१; असृज्यन्ते—मं-मु ॥ ८२. ४ [१०] चेतति—ग१-त३-भ१.२.७ । चेतति—त-भ४-मं-मु ॥ हावते—ग-भ१(२); संहावते—त२.३.४.६.७-भ१.७; ॥ शायते—त१.५-मं-मु ॥ १७ [१६] सोमः—ग-त३.७-भ१.२.७ । सोमश्च—त२.४.५.६-भ४-मं-मु ॥ ८४. १ [२४] जमदग्निना जमदग्निनाम्ना—भ१(२).४ । जमदग्नि जमदग्निनाम्ना-त३-भ२; जमदग्निनाम्ना—त१.२.७-भ१.७-मं-मु ॥ परितः स्तोतव्यानि—भ१.४.७ । परितोक्तव्यानि—त३-भ२ । परितः श्रोतव्यानि—त२.४.५-मं-मु ॥ १५ [२७] तुभ्य तुभ्यं—त३-भ१.२-मु । तुभ्यं—त२.७-भ४.७-मं ॥

[१. ६३] ८५. १६ [४] 'अति' इति पदस्य स्थाने 'आभि' इति भाष्यकारिः पठितं दृश्यते । ८६. ४. [८] सूर्यस्य—ग-त३-भ१.६.७ । प्रेरकस्य सूर्यस्य—त-भ२.४-मं-मु ॥ एतश्च—ग-त३.७-भ-निषण्ड । एतश्चा—त२.४.५-मं-मु ॥ ८७. १ [१५] दधि ..... दध्या-दिरः दधिसंस्तुता—ग-त३-भ । दधिसंस्तुताः—त-मं-मु । स्वीकृतपाठो मंसमृद्धमहाशयैः नोप-लब्धः । क्र. सं. ९. ६५. १ भाष्ये स्वसारः इति पदमेतद्वाक्या व्याख्यातमस्ति ॥ ६ [१६] ते त्वय । 'ते' इति संज्ञितायां नास्ति ॥

[१. ६४] ८९. ५ पयमानसौम्यम् । पयमानसौम्यमिति साधु ॥ ९०. ७ [६] अन्तरिक्षाणि—ग-त३.४-भ४ । आन्तरिक्षाणि—त२.५-भ२.७-मं । अन्तरिक्षाणि—मु ॥ ८. आ पयन्तां—भ१.७ । पयन्तां—ग-त-भ२.४-मं-मु ॥ ११ [७] सृज्यमाना—त३-भ । प्रसृज्यमाना—त-मं-मु ॥ १२ प्रसृज्यन्ते—त१.४.५ । प्रायज्यत—त३; प्रयज्यत—त७-भ२; प्रायज्यन्ते—मं-मु ।

‘अद्यप्रम्’ इति पदस्य लङ्घ्ये, व्याख्यानं नवमे मण्डले बहुशेषलम्भने ॥ १७ [८] रूपा
रूपाणि-त३-म१.४-मु। रूपाणि-त-म२.७-मं ॥ ३० [११] देवकाम—मु। देवः-५-मं।
‘देवकामः’ इति भाव्यमिति मेघसमुत्तरमहाशयाः^१। ऋ. स. ९.६१ १९ अथ ‘देवादीः’ इति पदमे-
वमेव व्याख्यातम्। ऋ. स. ९.६४.१२; १०७.७ अपि द्रष्टव्यम् ॥ ११.५ [१२] आपवस्व—त-
म-मु। पवस्व-ग-मं ॥ १२. ४ [१९] च तदा स—त३-म२। च स तदा-ग-त-मु। तदा स-
मं ॥ १३. ७ [२६] आ भर आहर—ग-म१.४.७-मं-मु। आहर आभर-त-म२ ॥
१० [२७] आहूत—ग-त-म२-मु। आहुत-म४.७-मं ॥

[९. ६५] १४. ३१-१५. २ [४] हे सोम ... आह्वयामहे-ग-त१.२.३.६.
७-म। पवमान पूयमान वृषा अभिमतकृत्वा नां वर्णितसि हि भवसि खलु। तस्मात् हे पवमान पुमान
वा सोम स्वाध्वः शोभनकर्माणः सुपु ध्यानवन्तो वा वय मातुना रश्मिना ध्रुमन्त र्द्यतिमन्तं अति-
शयेन तेजस्विन इत्यर्थः स्तुतिमन्त वा त्वा त्वां हवामहे यकेषु आह्वयामहे-मु। हे पवमान पूयमान
सोम स्वाध्वः सुकर्माणो वय मातुना रश्मिना ध्रुमन्त स्तुतिमन्तं त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः। हि
यस्नाथ वृषा कामानां वर्णयितासि-त५-मं ॥ स्वीकृतवाटे ‘अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः’ इत्यंशोऽ-
नावश्यकः। किन्तु छित्तपुस्तकेषु विद्यमानत्वात्तथैव स्थापितः ॥ १५. १२ [६] यमसति—
०मं। गतमेन-ग; गमसति-त-म७-मु; गमसति-त३-म२.४; गमेसति-म१ ॥ १५ पात्रेण—
ग-त३-म। परिश्रयेन पात्रेण-त१.२.६.७-मु। पारिश्रयेन पात्रेण-त४.५-मं ॥ २६ [८]
माप्यरचना न समीचीना दृश्यते ॥ १६. ७ [९] ऋसि—ग-म। जसि-त१.२.६.७-मु,
दसि-त४.५। उसि-त३-मं ॥ १६. १८ [११] सर्वस्य—ग-त३-म१.२। स्वर्गस्य सर्वस्य-म७;
सर्गस्य-त४; स्वर्गस्य-त२.५.६.७-मं-मु ॥ १८ [११] तं पूर्वोक्तं—ग-म१.४। पूर्वोक्तं—
त-म२.६.७-मं-मु ॥ १७. १५ [१५] पवस्व सर्वतो गच्छ। भाष्यकारैः ‘आ पवस्व’ इति
स्वीकृत्य ‘सर्वतो गच्छ’ इति व्याख्यातमिति भाति ॥ २७. [१७] गवादींश्च तेषां च
धृद्धि—५-मं-मु। ‘गवादींश्च तेषां वृद्धि च’ इति साधु ॥ १८. ३ [१८] गमनशीलं बलं च—
म१। गमनशीलं बलं किंच-त३-म२.४.५; गमनशीलं च-म७; गमनशीलं किंच-ग-त१.२.५.
६.७-मं-मु ॥ २४ [२१] दिक्ष्वस्मभ्यं—ग-०मं-मु। इतरलिखितपुस्तकेष्वभ्याः पाठाः ॥
आ प्रापय—ग-म१.४.७। आ प्रापय-त३; आ प्रापय-म२। आ प्रवच्छ-त१.२.४.५-मं-मु
ऋ सं. ९.६५.२४ द्रष्टव्यम् ॥ १००. १३ [२९] प्रत्येकविशेषणापेक्षया—ग-त-म१.२.४ ॥
प्रत्येकं विदो—म७-मं-मु ॥ १८ [३०] शोभनप्रज्ञ—ग-त३-म१.२.४। शोभनवश-त-मं-मु ॥

[९. ६६] १००. २८ [१] स्तुत्यस्तोत्रयष्ट्यष्टन्यं—ग-त३.४.५-म। स्तुत्यस्तो-
त्रयष्ट्यं—त१.२.६.७, स्तुत्यस्तोत्रयष्ट्यष्टन्यं—त३। स्तुत्यः स्तोत्रयष्ट्यं—मु। स्तुत्यस्तोत्रय-
ष्ट्यष्टन्यं—मं ॥ १०१. ६ [२] नामनी वा—ग-त३। नामनी-त-म-मं-मु ॥ १३ [३]
त्वदीयानि घामानि त्वदधीना... परि वर्तन्ते। त्वदीयानि घामानि त्वदधीना अहोरात्ररूपाः
कालविशेषाः परि भवति सर्वत्र स्वात्तास्तिष्ठति। यद्वा त्वदीयानि घामानि (त्वदीयघामानि-म१.४.
७) त्वदधीना अहो (‘त्वदधीना अहो’ नास्ति-म१) तेजसा परि वर्तन्ते-ग-म१.४.५.७;

स्वदीयानि धामानि स्वद्रव्यबीना.....। यद्वा स्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तते-त३-भ२।
 स्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तते-त-मं-मु। 'धामानि' इति पदस्य साधारणत्वेन त-पुरस्केपु
 वाचान् भावो द्रुतः प्रतीयते। स्वीकृतपाठोऽपि न्यूनं सर्वथा न पूरयति। 'यानि' इति प्रतीकं
 भाषे न व्याख्यातम्। 'अहोरात्रौ यत्र यत्र' इत्यादिवाक्यस्य सुबुद्धगमार्थमुपरितनपाठस्वीकृतिराव-
 द्यकी। मंत्रमुत्तरमहाशयैरपि सदृश पाठ उपलब्धः किंतु तैर्न स्वीकृतः ॥ २० [४] अरम-
 ल्लुतानि-ग-त३-भ१.२.४। अरमल्लुतानि-भ७। अरमल्लुतानि-त-मं-मु ॥ १०३. ८ [११]
 शो रमादेशः-त३-भ१.२.४। 'हरयामादेशः' इति भाष्यम् ॥ १३ [१२] अचछ अभि-
 गच्छन्ति-ग-भ। अभिगच्छति-त-मं-मु ॥ २३ [१३] तदुपनिषि प्रगच्छन्ति। यद्यदा-
 भ४-०-मं। अर्यति प्रगच्छति यद्यदा-मु। लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥ १०४. ४ [१५]
 इन्द्राय-ग-त३-भ१.२.४। इन्द्राय-भ७। चन्द्राय-त-मं ॥ तत इन्द्राय। तत इन्द्राते-ग;
 तत इन्द्राय-त-भ। इन्द्राय-मं-मु ॥ ९. [१६] प्रीणयितासि-ग-त३-भ२.४.५-मु। प्रीणयितासु
 -त; प्रीणयिता स-भ१। प्रीणयिता-म७-मं ॥ २८. [१८] 'साहाय्याय'-ग-भ१.२.४-
 ०-मं। 'उद्दोष्याय-त; 'उद्दोष्याय-त३-भ७। 'सहायाय-मु ॥ १०६. २०. [२५] पवित्रान्निर्ग-
 च्छन्तीत्यर्थः-ग-त३.७-भ१.४-०-मं-मु। पवित्रान्निर्गच्छतीत्यर्थः-त१.२.४.५.६; पवित्रानि
 गच्छतीत्यर्थः-भ२; पवित्रतामार्गच्छति-म७ ॥ १०७. ८ [२८] प्रति प्रकर्षेण-ग-त३-भ१.
 ४.५। प्रतिकर्षेण-त-भ२.७-मं। प्रकर्षेण-मु। 'प्रति प्रकर्षेण' इति पाठः समीचीनः स्यादिति
 मंत्रमुत्तरमहाशयैः स्वयमभ्युहितम् ॥ १० तिलोपः-मं। तिलोपः अनित्यमात्रमात्रमिति विच
 इ आ-मु। 'विच इ आ' इत्यस्य स्थाने इद् न-ग; सच इद्रा-भ४; विच इत तः-म७। मंत्र-
 मुत्तरादिष्वपि द्रष्टव्य ॥ १५. [२९] संक्रोडते। किं कुर्वन्.....भृशमाह्वयन्। संक्रोडते। किं
 पुर्वन्...भृशमाह्वयन् क्रोडति-ग-त३-भ१.२.४। संक्रोडते-त-मं। संक्रोडते इन्द्र परमेश्वरं महाप
 रमार्थं जोहुवत् आह्वानं कृतवान्-मु। स्वीकृतपाठो मंत्रमुत्तरमहाशयैर्नोपलब्धः ॥

[९. ६७] १०७. २६ अलाप्यस्तेष्वेवा.....शिष्टा गायत्र्यः-ग-त३-भ। त-मं-मु-
 पुरस्केपवशात्। स्वीकृतपाठो मंत्रमुत्तरमहाशयैर्नोपलब्धोऽपि माह्वीकृतः ॥ १०८. १० [१]
 मादयितुम-ग-त३-भ१.४.५.७; मोदयितुमः-त-भ२-मं-मु ॥ ११०. ५ [१०]
 आभजतु-ग-त३-भ५। आभजत-त१.२.४.५; आभजत-भ२.४। आभजता-मं-मु ॥
 ६. भजः-०-मं। भज-ग-त१.२.४-भ४.७; यज-त५; भजे-त७; भजते-भ१(२)।
 भजे-मु ॥ २६ [१४] वक्तव्यस्य-ग-त१.२.६.७-भ१(२).२-मु। वक्तव्य-त३;
 वक्तव्य-भ४। अय-म७-मं। ऋ. सं. १०. १७९ प्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ २७ विगाहत
 इति द्वे इति-ग-त३.७-०-मं। विगाहत इति-त४.५-भ१.२.४.७-मु ॥ १११. ४ प्रथमं
 गच्छति। ततः पश्चान्-ग। पश्चाद्यप्य गच्छति ततः-त-मं-मु ॥ ११ [१५] आगच्छतु-
 ग-त३-भ१.२.७। आगच्छत-त१.५.६; आगच्छति-त४; आगच्छत्-मं-मु ॥ सिपि वा-
 ०-मं। सिपि ता ग; सिपि ना-त-भ१.२.४; सिपि कचा-म७। सिपि-मु ॥ ११ [१७] देवानां
 पाताय-त१.२.३.६ ७-मु। देवानाय-भ१.७; देवानां गमनाय-भ२। देवयजनाय-मं ॥ २६.

[१८] आगच्छति खलु—ग-त३-भ । आगच्छति-त-म-मु ॥ ११२. १ [१९] प्राग्णा—
ग-त७ । त्व प्राग्णा-म-मु इत्येषु च ॥ ७ [२०] रक्षसां—ग-त-भ२.४-मु । रक्षसानां-भ१ ।
राक्षसानां-भ७-म ॥ १८. [२२] 'तेजसा' इत्यस्यान्तर त७-पुस्तके 'पोता स्वयं पवित्रः सन्'
इति, मु-पुस्तके च 'यः पोता स्वयं पवित्रः सन् स' इत्यधिक विद्यते । त७-मु-पुस्तकपाठयोः
साम्यमितरथाप्युपलभ्यते । ऋ. सं. १०. १२. ६ टिप्पणी द्रष्टव्या । मु-पुस्तकपाठोऽस्माद्विहित-
पुस्तकेषु नोपलभ्यत इति मैक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम् ॥ ११३. १९ [२७] अथ—ग । अथवा-
त-भ-म-मु ॥ ११४. ८. [३०] नास्मानपापान्—ग । अस्मानपापान्-त-भ-म-मु ॥ २७
[३२] यागादिपरं वेदशास्त्रविद्—म-मु । यागादिपरवेदशास्त्रविद्-ग-भ२.४, यागादिपरवेद-
शास्त्रविद्-त१.२.७, यागादिपरवेदशास्त्रविद्-त४.५; यागादिपर वेदशास्त्र-भ१; यागादिपर
वेदशास्त्र-भ७ ॥

[९. ६८] ११४. ३१ वासप्रिमी० । 'बत्सप्रीमी०' इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ ११५. ७.
[१] पर्यासि प्रस्रवन्ति—ग-त३-भ२.४.५ । याति प्रस्रवति—त१.२.६.७-मु, यासि
प्रस्रवति-त५ । प्रस्रवति-म ॥ ८ [१] परिपदः.....वचनामन्तः... ..सन्निधा' । लिङ्गभेदात्
द्रुष्टं व्याख्यानम् ॥ २३. [२] सोमदातृभ्यो—त१.२.३.४.५-भ२.६.७ । सोम दातृभ्यो-
त६-म-मु ॥ ११६. ४. [३] स सोमो—ग-त३-भ१.४.५.७ । सोमो-त भ७-म-मु ॥ ११
[४] स सोमो—ग-त-भ२.४.५.६-मु । सोमो-भ१.७-म ॥ १६ भूतजातं—त३-भ१.२.७-मु ।
भूतजातं च-त२.५.७-भ४.६-म ॥ २४. [५] स सूर्यादि—ग-त३ ७-भ१.२.४-म-मु ।
स सूर्यादि-त१.२.६; स सूर्यादि-त४.५, स सूर्यादि-म६, स सूर्यः-भ७ ॥ ११७. ३. [६]
तस्य-त३-भ१.२.५ । तस्य-त१.२.५.६-भ४.६-म-मु ॥ ११८ ३. [९] उदकनामैतत्
सर्वमुदकं-ग-त-भ२.५.६-मु । उदकं-भ१.४.७-म ॥

[९. ६९] ११८. ३० [१] सोम—म । यद्येवमपि सोम-ग, यद्येवमपि सोम-त१;
यद्येवमपि सोम-त२.४.५.६ म६, यद्येवमपि सोम-त३ भ२.४, यद्येवमपि सोम-भ१.७; यद्वा
सोम-त७ । च सोम-मु ॥ ११९. १८. [३] पूतो भवति वा—ग-त-भ२.४-मु । पूतो भवति-
भ१.६.७-म ॥ २६ सोमः—मु । सोम-१ । सोम-म ॥ १२०. १७. [५] मृजी शीचा०—
त२.३.६.७-म-म-मु । मृजी शीचा०-ग; मृजी शीचा०-त४, मृजी शीचा०-त५ । 'मृजू
शीचा०' इति बाहुपाठः ॥ २०. निर्मज्जनाय—ग-त२-भ१.४-म ॥ निर्मज्जनाय-त१.३.६.
७-भ२.७ मु, निर्मज्जनाय-त४; निर्मज्जनाय-त५, निर्मज्जनाय-म६ ॥ १२१. १३. [७]
परिस्तुताः—त-भ-मु । परिस्तुता-ग । परिस्तुताः-म (मुद्रणदोषः ?) ॥ १७. प्रजाश्च—ग-त२.
३-भ२.४.६-मु । प्रजाः-भ१ । प्रजाश्च-त७-म ॥ १२२. २०. [१०] बाधकानामसिता—
ग-भ४-म-मु । बाधकानां आसिता-त-म६; बाधकां असिता-भ१.२.७ ॥ २१. पवमानेन
परिप्लुते—मु । पवमानेन परिप्लुते-ग-त-भ२.४.५.६; पवमाने परिप्लुते-भ१.७ । पवमाने-म ॥
मु-पुस्तकपाठः समीचीन इति मैक्समुल्लरमहाशयानां मतम् ॥

[१. ७०] १२३, १६ [२] वरणार्थे—०म् । वरणार्थे—ग; वर्यार्थे—त-म-मु ॥ १२४. १९. [५] रुन्धन्ति—त३-भ१.२-मु । रुन्धति—ग; रुन्धति—त-म-४.६ ॥ २८. [६] स्वभूतो—ग-त३ । स्वभूतो—त-म-०म्-मु । 'तस्य' इत्यस्य स्थाने 'तस्याः' इति भाव्यम् ॥ १२५. १३. [७] स्थात्याप्रयणं—त-म-मु । स्थात्या ग्रहणं—०म् ॥ १२६. १८. [१०] वाघां—त-भ१.२. ६.७-मु । वाघा—भ४, वाघां निनास्य—ग; वाघान्—०म् ॥ १९. तिपि.....तिपो लोपः—त-भ१.४-०म् । तिपि...तिपे रूप—ग; तिपि तिलोपः—त३-भ२.६.७ मु । मध्यमपुरुषेण व्याख्या-तत्वात् 'तिपि.....तिपो लोपः' इति भाव्यम् ॥

[१. ७१] १२६. ३२ [१] पय उदकं—ग-त३.४-म.१.२.५.७-मु । उदकं—त१.२.५.६.७-भ४.६-०म् ॥ १२७. १. किञ्चायं सोमः—०म्-मु । किञ्च यं सोमं—ग-त३.५.७-भ७; किञ्चायं सोमं—त१.२.३.४-म१.४.६; किञ्च सोमः—भ२ ॥ १०. [२] बाधकमस्य—त-भ२.६-मु । बाधकस्य—भ२.७-०म् ॥ १२८. २५ [६] आ रिणन्ति—ग-भ६-०म्-मु । इतरक्षितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥ १२९. २. [७] विशेषेणाक्तः—त४ । विशेषे-णक्तः—त५.७; विशेषेण—०म्-मु इतरेषु च ॥ ४. [७] सर्वेषु । सबनेधित्यर्थः । ऋ. सं. ९. ७५. ३ द्रष्टव्यम् ॥ १४. [८] सोमस्य स्वभूतो वर्णः—ग-०म्-मु । सोमस्वभूतो वर्णः—त१.२.६; सोमस्य स्वभूतो वर्णः—त३.४-भ२.६.७; सोमस्वभू - - नो वर्णः—त५; सोमस्वभूतो वर्णः—त७, सोमस्य स्वभूतो वर्णः—भ१, सोमस्य स्वभूततो वर्णः—म४ ॥

[१. ७२] १३०. १२ [१] कलशे द्रोणाभिधाने—ग-त३-भ२.४ । कलशो द्रोणा-भिधानः—त; द्रोणकलशो द्रोणाभिधानः—भ६ कलशे कलशो द्रोणाभिधानः—०म्-मु ॥ २६. [२] दशभिः दशसंख्याकाभिः—ग-त१.२.३.४.६.७-भ२-मु । दशसंख्याकाभिः—त५ भ१.४.६. ७-०म् ॥ अङ्गुलीभिः—त३-भ१(२).२-मु । मे इतरेषु च नास्ति ॥ १३१. २८. [५] जमि-मन्यमानान्—ग । अभिगम्यमानान्—भ२ । अभिमानान्—त-भ१.४.७-०म्-मु ॥ ३१. दृश्यन्ते—०म् । दृश्यन्ते—०म्-मु ॥ १३२. १ त्रिः—भ१.७ । ये—०म्-मु इतरेषु च ॥ ११. [६] सगण्यन्ति—ग-त३.४-भ१.२.४-मु । गच्छति—त१.२.५-भ६-०म् ॥ १७. [७] उच्छ्रिते पदे—त-भ२.६ । उच्छ्रिते प्रादेशे—भ७ । उच्छ्रिते प्रदेशे—मु । उच्छ्रितप्रादेशे—०म् ॥ २८. [८] अदाभ्यग्रहं त्रिभिः—भ१(२). २.४-०म् । अदाभ्यग्रहो त्रिभिः—ग; अदाभ्यग्रहो त्रिभिः—त-भ१.६.७ । अदाभ्यग्रहा-त्रिभिः—मु ॥ १३३. १ मा वियोक्षीः—भ१(२) । मा वियणक्षीः—ग; मा नियोक्षीः—त३-भ२.५; वानियोक्षीः—भ.१.७; मा नियोक्षाः—भ४ । त-०म्-मु-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ २९. [८] तरेतं .....सप्तशृत्वा वा । आपस्तम्बोक्तसूत्र एतदन्वेषणीयम् । इदं गृहं ऋ. सं. ९. १०७. ५ भाष्ये-ऽप्युद्धृतम् । तत्र 'आधूनोति' इति पाठः ॥ १५. [९] स्वभूतस्य—भ२ (२) । स्वभूतं तस्य ग; भूतस्य—त-भ । एवंभूतस्य—०म्-मु ॥

[१. ७३] १३३. २४ [१] 'हनुरधिपवणफलकः' इत्याम्नानात् हनुस्थानीये—भ१ (२) । हनु अधिपवण इत्याम्नानात् हनुस्थाने—(हनुस्थानीयाधि—ग)—ग-त१-भ२.४.५.६; हनु यन्निषण इत्याम्नानात्स्वभूतस्थाने—भ१.७; हनु—त । ०म्-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ २६. समशब्द-यन् वा—ग-भ१(२) । तदस्य शब्दयन वा—त१; तदस्य शब्दयेन वा—त२.६.७; तदस्य शब्द-

दन्वा-त३.म४.६; तदस्य शब्दयन वा-त५; तदस्य शब्दयन्-म१; तदस्य शब्दस्य यत्-म२; तदस्य शब्दयमानस्य वा-त४। तदास्य शब्दयन्वा-मु। तदास्यशब्दयन्वा-मै ॥ १३४. १ पूजयन्ति वा-त-म-मै-मु। वा इति पदात् 'पूजयन्ति पूजयन्ति वा' इति भाष्यम् ॥ १३५. १. [४] सहस्रधारे। बहुद्वकधारा-त२.३.७-म१.२.४-मु। सहस्रधारे बहुद्वकधारे-म६। सहस्रधारेऽव उदकधारा-मै। ऋ. सं. ९. ७४. ६ द्रष्टव्यम् ॥ २ स्थिताः समस्वरन्-म१(२)। स्थिता-म१। स्थिता-मै इतरेषु च। पृथिवी समस्वरन् वृष्ट्या-मु ॥ ६ राजभृत्या यथा-म१(२)। राजा-म१.७। राजानो-मै-मु इतरेषु च। त्रिवारयितुं-ग-त१.२.३. ६.७-म। विवारयितुं (१)-त४. ५-मै-मु। विचारयितुं नाम अन्वेयितुम् ॥ एते-म१(२)। एव ते-म१; एत एव ते-म४। एव ते-त-मै-मु ॥ २८. [६] नरश्रापाहासत-मै। नरश्च तानिहासत-ग; नरश्च त्वमहासत-त-म१.२.४.६; नरश्च जपहास-म७। नरश्च अपहासत-मु ॥ १३६. ५ गन्धर्वेष्वन्तरिक्षेऽवतिष्ठते-म१(२)। 'गन्धर्वाश्चेत्तरिक्षे विद्यन्-म१; 'गन्धर्वाश्चेत्तरिक्षे विद्यन्-त-२.म४; 'गन्धर्वाश्चेत्तरिक्षे तिष्ठति-म६; 'गन्धर्वेन्द्रपतरिक्षेष्टन्-म७। 'गन्धर्वाश्चेत्तरिक्षेऽविद्यन्-मै-मु। अस्मत्सर्वोक्तपाठ एव शुद्धः ॥ ६. [७] गौरूपया-ग-म६। या. गोपाया-म१. ७। गोपया-त-म४-मै-मु ॥ ८. मरुतः स्पृशन् मध्यमवाचा वाचा-म१(२)। मध्यमवाचा प्रमथ मरुतः स्पृशः वाचा-ग; मध्यमवाचा प्रमथ मरुतो (यत्ने-त) शशः वाचा-त-म१.२.४.७, मध्यमवाचा प्रमथमपाकतो शशः वाचा-म६। मध्यमवाचा पुत्रा मरुतः स्पृशो वाचा-मु। मध्यमवाचः पुत्रा मरुतः स्पृशो वाचा-मै ॥ १३७. ४ [९] लेख्याढागमः-म१.२.४-मै। द्वित्रे सर्वाढागम-ग; लेख्याढागमः-त-म७-मु ॥

[९. ७४] १३७. २९ [२] गतेर्निघातः-त३-म१.२.४-मै-मु। गतेनघातः-ग; गच्छतेर्निघातः-त-म६; गतेविघातः-म७ ॥ १३८. ६. [३] अस्मद्यज्ञं-ग। तस्माद्यज्ञं-त-म-मै-मु ॥ ७. इन्द्रस्य-ग-म१(२)। इन्द्रः-त-म-मै-मु। ८. मार्गो-ग-त-म१. २.४.६। मार्गो-म७-मै-मु। इन्द्रस्य गमनार्थं मार्गो विस्तीर्णोऽमवदित्येव शुद्ध वाक्यम्। इन्द्रः गतुं मार्गं विस्तीर्णोऽमवादेति मैत्रमुत्तरपाठोऽनन्वितः ॥ २४. [४] माधोरित्ये रुजिति-मै-मु। लिखित-पुस्तकेष्वनन्वितः पाठाः ॥

[९. ७५] १४१. १७ [१] हिरण्यपाणिगमिपुणांति। ऋ. व. ९. १. २, ९७. १ माध्वेऽप्युद्धतमेतद्वचन कुवलमित्यन्वेयणीयम् ॥ १८ [१] 'नियम्यमानः सोमः' इत्येवावस्यतो माध्यमानो उत्तरवाक्येन न सगच्छते। अथ माध्वे रचनोदयो दृश्यते। 'ततः ऋतस्य.....दोषवृत्तमभिहितम्' इत्यर्थं माध्यभागः 'अवकन्दति शब्दागते' इत्यस्यानन्तर यदि स्याद्येत, 'सोमः' इति शब्दस्य च द्विरुक्तिर्वादि त्वन्नेत्र, तर्हि समग्रं माध्य समीचीनं युक्तं च भवेत् ॥ १४२. १३. [५] वचनवन्तः। 'वचनवन्तः' इति यास्कपाठः ॥

[९. ७६] १४४. २ [४] मनुष्यवान्यनृनशब्दः। अनृतशब्दो मनुष्यवाची कुत्र वर्तते ॥ ऋतशब्दस्य देवार्थः। 'देवार्थः' इति प्रयोगो न शुद्धो दृश्यते ॥७ किं। रजः-मै। रजः-ग। किञ्च रजः-त-म-मु ॥

[१. ७७] १४५. ६ [२] विरस्तीर्णं विरस्कुर्वन् ? १५. [३] उपरता अग्नेत्युपराः
 भर (२) *मै-मु। उपरता वा अग्नेत्युपराः-य; उपरता च अग्नेत्युपरोः-त१.२; उपरता च अग्ने-
 त्युपराः-त१.४.५.६.७-भ ४; उपरता च अग्नेत्युपवाः-भ१.७; उपरतावाग्नेत्युपराः-भ६ ॥
 [५] वृजिणः—इति न भ्याख्यातम् ॥ १४६. ५. वृजिनेषु—त७-मु। वृजिनेषु-मै इतेषु च।
 'वृजिनेषु' इति संदितायाम् ॥ एव युक्तः पाठ इति मैत्रयुहिरमहाशयाः ॥

[९. ७८] १४७. ७ [३] ता एता आरः ईमेन—भर(२) । ता ईमेन—न । ता ईमेना एवेमेन—न-भ-मै । ईमेन पवमान—मु ॥ ८. ता एव—व-भ-मै । ता पव—त-१. २. ५. ६; ता एताः—भर(२) । ॥ एवे—भर. ७—मै—मु ॥ १७ [४] स्वर्गस्य सुखस्य । विकल्पेन व्याख्या-
तत्वात् 'स्वर्गस्य सुखस्य वा' इत्यावश्यकम् ॥ [५] द्रविणानि धनानि—त-३-म । द्रविणानि-
ग-त-मै—मु ॥

[१. ७९] १४८. १५ [२] अ घन्वन्तु-गन्त-म४. ६। घन्वन्तु-मु। अ णो घन्वन्तु
 प्रघन्वन्तु-मँ॥ २६. [३] समरीत-त१.२.३.६.७-म२.४-०-मु। समरीत्-त४.५;
 समरीन्-म६॥ १४९. ८. [४] शुलोकस्थसीमाशभूत-गन्त३.४-म२.५.६-मु। कप-
 सीमाशभूत-त१ २.५.६.७। सीमाशभूत-म७-मँ॥

[९. ८०] १५०. २१ [३] संकीर्णमानो—ग-स-भ-२.४.६-सु। स लीङमानो-
भ-१. ७. ११ ॥

[१.८१] १५१. २१ [२] स यथा—ग-त३-भ१.२.४.७-मु। यथा—त-भ६-
मं॥ २२. सोमसजुषां—०अ॥ सोमसजुषां—त-भ१.२.६-मु; सोमसजुषां—भ४॥

[१. ८२] १५३. २५ [४] तद्रमत्वं—ग-त३-भ२. ६ । मर्भत्वं—त-भ१. ४. ७-म-मु।
१५४. ३ [५] सोम त्वं—ग-त३. ४-भ१. २. ४. ७ । सोम-त३. २. ५. ६. ७-भ-म-मु ॥

[१. ८३] १५५. ८ [३] प्रज्ञापन्तो देवा—ग-स३-अ. १ प्रज्ञापन्तो-स-मं-मु ॥ ९
पितरः पालका—ग-स३.४-अ१.२.४ । पालका-स३.२.५.६-अ६-मं-मु ॥ २३. [४] पाश-
ममूहस्वामी—ग-अ४ । पशुममूहस्वामी (१)—मं-मु इत्येव च ॥

[१, ८४] १५७. १४ [४] वायुभिरेव—भ१ (२)—पञ्च । वायुमेव—मु इतरेषु च ॥

[१. ८५] १६८. १५ [२] संभामात्—५-मं-मु । 'संभामात्' इति स्यादिति मैत्र-
मुत्तरमहाशयः समावयति ॥ १६०. १६ [११] उत्पतन्तं—भ६ । उत्पतन्तं पतयन्तं-मं-इत्ये-
ष । कर्त्तव्यं सुवर्णं शोभनपणेति पथादुपपत्तिर्वाचं उपपत्तयत् सोमं-मु ॥ भाष्यरुरिः 'उपपत्ति-
र्वाचम्' इति वद विमज्य व्याख्यातम् ॥

[१. ८६] १६१. ११ नीवावरी—५-अं । निवावरी—मु-अनु । आकृष्टा—इति भाष्यकारः
 पठितवन्तः । 'अष्टा' इत्यनुक्रमणां वहाये च ॥ १५. पृथग्यो—य-त३. ७-भ३. २. ४-अं-
 ५ । प्रभवो—त३. २. ४. ५. ६-य६; पृथगे—अ७ ॥ सूत्रेय प्रयः । 'सूत्रेयः' इत्यनुक्रमणी-
 पाठः । 'चतुर्थं दत्तं' इत्यप इति नामानः' इति परगुरुविषयकृताणां वेदायैदीपिकायाम् । 'सूत्रेय प्रयः'

इति सायणाचार्याः ॥ १६ पञ्चान्त्यास्तिस्रो ऽ मँ-मु । पंचात्या-अनु. ॥ १६२. ११ [३] अथ प्रत्यक्षकृतः । 'अथ परोक्षकृतः' इति भाष्यम् ॥ १६३. १३. [७] तनस्तर्द्ध—मु । ततो तर्द्ध—(१) त-मँ । तर्द्ध—म ॥ १६४. ३ [९] तादृशः सोमो महानुभावः सोमः पुनानः पूयमानः । लिष्टेयं रचना । पुनानः इति प्रतीकमग्रे गृहीतमेव । अवैतदनावरयकम् । 'तादृशो महानुभावः सोमः' इत्यलम् । तादृशः सोमो महानुभावः पुनानः पूयमानः—मु ॥ १६५. ७. [१३] शोध्यमानश्च—म-मु । सूयमानः शोध्यमानश्च—मँ इतरेषु च । 'सूयमान' इत्यनावरयकम् ॥ १७. [१४] दिवि स्प्रष्टारं—ग-म६ । दिवस्प्रष्टार—त१.२.५.६; दिवस्प्रष्टार—त३.४-म४, दिवि स्प्रष्टारं—त७ । देवस्प्रष्टार—म१.२.७-मँ । दिवः स्प्रष्टार—मु । ऋ. स. १०. ३६. ६; ८८. १ द्रष्टव्यम् ॥ २७. [१५] वरुकृष्टे—मु । तदुक्तृष्टे—त-म१.२.६ । महत्पुक्तृष्टे—म७-मँ । महति ह्यपनावरयकम् ॥ ऋ. सं. १. १६४. ३९ इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ व्योमन्—त-म१.२.४ । व्योमनि—म६-मँ । व्योमन् व्योमनि—मु । ऋ. स. १. १६४. ३९ अत्र व्योमन् इति पदमेतद्वीत्या विकल्पेन व्याख्यातम् ॥ २८ यतः—ऽ-मु । अतो—मँ । 'विऽओमनि । अतः' इति पदपाठः । भाष्यकारिः 'व्योमन् यतः' इति स्वीकृतमिति व्यक्तं ज्ञायते । 'अतः' इति पदस्य 'यस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं नितरामण्यम् । नापि 'अस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं समवाति, 'स सोमः' इति पदपोरमे विद्यमानत्वात् । मैत्रमुल्लरादिपण्यामयं पाठो न निर्दिष्ट इत्याशयं लघु ॥ १६९. ५ [२५] नवते श्रौदते । 'नवते श्रौदति' इति निगण्डुः ॥ १६. [२६] रस्मयान् । एतत्केनान्वितम् ॥ २४ [२७] दीप्तिरयः—त३-म१.२.४.७ । रस्मयो दीप्तिरयः—ग । रस्मयः—त-म६-मँ-मु । रश्मि-रश्मिः पुंलिङ्गः । अथ तु रश्मोच्छिन्नापेक्षा । अनन्तरवर्तो 'दीप्तिरयः' इति प्रयोगोऽपि स्वीकृत-पाठस्य युक्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥ २५. [२७] 'गोभिः' इत्यस्थानन्तरं 'पयोभिः' इति व्याख्यानमपेक्षितम् । ऋ. य. ९. ६१. १३ द्रष्टव्यम् ॥ १७१. २ [३१] अवक्रन्दन्—त३.७-म२-०मँ । अवक्रन्दति—ग; अवक्रन्दत्—त१.२.४.५.६-म-मु । अव चक्रदत् इति क्तिवपद विशेषणत्वेन व्याख्यातम् ॥ १३ [३२] भाष्यस्यान्तिमं वाक्यं न सम्यगर्थमावहति ॥ २१. [३३] नृभिर्नैर्गोभिः । 'हरिः' इति पदस्य स्थाने 'नृभिः' इति भाष्यकारा अपठन् । म१ (२) लिखितपुस्तके साहितापाठेऽपि 'हरिः' इत्यस्य स्थाने 'नृभिः' इति ह्यग्रत इत्याशयम् ॥ १७२. २ [३४] 'घनेभ्यो हिताय' इत्यस्य स्थाने 'जनेभ्यो हिताय' इति बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानः पाठः । 'घन्याय' इत्यस्य स्थाने जन्याय इति भाष्यकारि पठितं स्वादित्वाद्वाक्यमिति । एकर्मिर्लोलितपुस्तके [म१ (२)] 'जन्याय' इति पाठः साक्षादुपलब्धः ॥ १८. [३६] पयोभिराच्छादयन्तीति शेषः । 'छादयन्तीत्ययं' इति साधु ॥ २६. [३७] वीयसे गच्छसि । वी गत्यादिषु । 'वि । ईयसे' इति पदपाठः । 'वीयसे' इति भाष्यकारा अपठन् ॥ १७५. ६. [४४] अभिपशदिकर्मणा ... दशाभिपशान् । दुष्टः प्रयोगः ॥ २३. [४६] द्रोणकलशाधवनीय—त२.३.७-म१.२. ७ । द्रोणकलशाधवनीय—ग; द्रोणकलशाधवनीय—म४ । द्रोणकलशाधवनीय—त१.४.५.६-म६-मँ मु ॥

[९. ८७] १७७. २३ [५] किमिव—उ-म२. ४. ६ । किमिध-म१ । किमिच्छवः—म७-मँ-मु । उत्तरपादस्य दृष्टान्तत्वात् 'किमिव' इत्येवावरयकम् ॥ १७८. १६ [८] पात्रं स्वयं प्राप्तव्यं—०मँ । पात्र स्वया प्राप्तव्यं—ग-त३-६-म; प्राप्त स्वया प्राप्तव्यं—त४.५ । पात्र तया प्राप्तव्य-मु ॥

[१. ८८] १७९. २० [२] अस्मदिरोषीनि—ग-त४-मु । अस्मदिरोषीनि—त१. १. ५; अस्मदिरोषादीनि—भ६; अस्मदिरोषात्—त६-भ७; अस्मदिरोषाच्चित्—भ४ । अस्मदिरोषात्—भ१-०म् । लिखितपुस्तकपाठोऽप्यत्रात्—मु-पुस्तकपाठो युक्ततर इति मेक्समुत्तरमतम् । २८. [३] ह्यमाह्वानं—५-म् । 'ह्वे' इति पदपाठः । ह्वे ह्व-मु ॥

[१. ८९] १८१. १८ [१] पवमानः पूयमानः—ग-त३-भ । पवमानः—त-म्-मु ॥ २०. निपीदति—भ१ (२)-०म् । लिखितपुस्तकेऽन्त्यरादस्य व्याख्यानं सुप्तं दृश्यते । निपीदति वा मातुः पृथिव्या उपरस्ये-भ; निपीद निपीदति मातुः दद्यापविशस्य उत्सर्गे शुलोकस्य वा उपरस्ये सोमः आ वा—त१. २; निपीदति वा—त३-भ; निपीद निपीदति निपीदति वा—त५; निपीद निपीदति वा—त६; नि पीद मातुः.....उत्सर्गे... ..सोम आ निपीदति वा—त७; नि पीदन् निपीदति वा—म६ । नि पीदति मातुः दद्यापविशस्य उपरस्यं शुलोकस्य वा उपरस्ये अपवा बने सोमः आनिपीदति—मु ॥ १७. [४] मार्जयन्ति । मार्जयति इति सहित्वापदपाठयोः ॥ १८२. १३ [४] एकलक्षणाध्यानीयं व्यासं—म् । उक्तलक्षणाध्यामध्यानीयं व्यासं—भ० । उपलक्षणाध्यामध्यानीयं व्यासं—मु । 'व्यासम्' इत्यस्यान्तरं 'वा' पदस्य निवेशनेन मु-पुस्तकपाठः समीचीनतरः स्यादिति मेक्समुत्तरमतम् ॥ १८३. ८. [७] अस्य मन्त्रस्य भाग्य लिखितपुस्तकेषु सर्वथा नोपलभ्यत इति मेक्समुत्तरमतम् ॥ अस्माभिस्तावत् केषुचित्लिखितपुस्तकेषु लब्ध भाग्यं न साधयान्तावद्वृत्तमिति मत्वा अवशिष्टायां दत्तम् ॥ बरुतः मेक्समुत्तरसंवादिषु केषुचित् पुस्तकेष्वेतेन भाग्यम् ॥

[१. ९०] १४ [१] स्यो न इति पदद्वयं न व्याख्यातम् ॥ १७ [१] मगच्छति—ग-त३-भ४ । मगच्छति (१)—त-भ१. २. ६. ७-म्-मु ॥ १८५. ९ [६] विमृष्य—०म्-मु । निःकृप-ग; निःकृप-त-भ ॥

[१. ९१] १८५. २० यत्तु—०म् । अष्टमं—५-मु ॥ १८६. ३१ [४] पवमान—ग-त३-भ१ । पवमानः (१)—त-भ४. ६. ७-म्-मु ॥ ३२ अर्गुहि । 'वि' इति पदं न व्याख्यातम् । विविष जर्गुहि—मु ॥ १८७. २ तेषां—म४-०म् । मपा-भ; तेषां—त-भ१. २. ६. ७-मु ॥ २१ [६] लोका पुत्रान्—०म् । लोकान् पुत्रान्—ग-त३-भ४. ६; लोकान्—त-भ२; लोकान्—म१. ७ । लोका लोकान्—मु ॥

[१. ९२] १८८. १४ [२] उपविशम्—५-म् । पीदन् उपविशन्—मु ॥ सप्तसंव्याका—५-म् । सप्त संव्याका—मु ॥ १८९. १ [४] स्वभूताः—म७-०म्-मु । स्वभूताः—ग; प्रभूताः—त-भ१. २. ४. ५. ६ ॥ ४ उदकैः—म् । उदकैर्द्वैर्भा-ना; उदकैर्वा—त-भ१. २-मु; उदकै-रदकैर्वा—म४; उदकै-म७ ॥ ५ सप्त—ग-भ । त-म्-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ २२ [५] प्रसिद्धं—ग-भ । प्रसिद्धस्य—त-म्-मु ॥

[१. ९४] १९२. २१ [३] सांभ्रामिकाणि—ग-भ२ । सांभ्रामिकाणि—मु । संपाति-काणि—त-भ१. ४-६-०म् ॥ १९२. १३ [५] विधानि—५-म् । तानि विधानि—मु ॥

[१. १५.] ११४. १४ [३] अवर्णश्च—०मं-मुं । अवर्णश्च-त-भ१.२.४.६; अव-
र्णस्व-भ७; अग्रासस्य उकारस्यात्यकारादेशश्चादसः-ग ॥ ११५. ७ [५] धनप्रदानाभिमुखी
कुरु-त३.४-भ१.२.४-०मं-मु । धनप्रदानाभिमुखी कुरु-ग-भ७; धनप्रदानाभिमुखी-त१.
२.५.६.७-भ६ ॥ त्वं च-ग-त३-म४ । त्वं-त-भ१.२.६-मं-मु ॥

[१. १६] ११५. २० [१] कृतानीन्द्रस्य-०मं । कृतान् इन्द्रस्य-ई-मु ॥ ११६. १९
[४] देवैस्तायमानाय-त-म२.६ । देवैः स्तूयमानाय-भ१.७-मं-मु ॥ ११७. १५ [६]
छेदकोऽसि । 'स्वधितिर्वनानाम्' इति मन्त्रभागस्य प्रत्यञ्जकृत व्याख्यान छिद्यमन्त्रभागस्य परोक्ष-
व्याख्यानेन न सम्यगुच्यते ॥ २१ [७] ईशिताः—स-भ-मं-मु । 'ईशित्रीः' इति भाष्यम् । ऋ.
छं. ९. ६८. ८; १५. ३ द्रष्टव्यम् ॥ ११८. २ [८] सः सोमः..... अभि अर्प अभिगच्छ ।
पुरुषमत्ययेन व्याख्यान दुष्टम् । 'हे सोम' इति माप्यादौ गृहीत्वा 'सः त्वम्' इति कृत चेत् छन्द
भवेत् ॥ ११९. ४ [११] अभिगतस्त्वं—ई-मं । चतुर्थेपादो न व्याख्यातः । पादटिप्पणी द्रष्टव्या ।
अभिगतस्त्वं वीरेभिर्वेगवद्भिः अर्धेन्योपकैः-मु । अवातः इति पद भाष्यकारैः प्रायः नञपूर्वक व्याख्या-
तम् ॥ ५. अस्माकं—ई-मं । अस्माक मधवा इन्द्रो मध भूषाः-मु ॥ १३ [१२] एव-ई-मं । एव
एव-मु ॥ २३ [१३] उदकवतो-म४-०मं । उदकवतो-ग; उदकवति-त-भ२-मु; उदकवतो-त३-
भ१.७, उदकवतो-भ६ ॥ २००. १६ [१५] वोढ्वा वोढाभ्यः—ई-मं । वोढ्वा न वोढा अथ
इव-मु ॥ २५ [१६] आजादेशः—त१.२.५.६-भ१.२.६.७-मं-मु । सूत्रे आजादेशाभावात्
'आदेशः' इति भाष्यम् ॥ २०२. ९ [२०] यूयानि—ई-मं । यूया यूयानि-मु ॥ २८ [२२]
कुर्वन्—ग-त-भ४.६ । कुर्वन् सोमस्य-भ१.२ । कुर्वन् सोमः-भ७-मं-मु । 'सोमः' इति पदमत्र
विद्यते खलु ॥ २०३. १५ [२४] सुषु—ई-मं । सुषुषाः सुषु-मु ॥

[१. १७] २०३. ११ [१] हिरण्यपाणिरभिपुणोति । इयं धृतिः कुत उद्धृता ? ऋ.
छं. ९. १. २; ७५. ३ भाष्येऽपीम दृश्यते ॥ २०४. १९ [३] अविमवे—त३.४.५-भ ।
अविमये-त१.२.६.७-मं-मु ॥ २८ [४] प्रभूतं धनाय—ग-त३-भ१ २.४.७-०मं । प्रभूत-
धनाय-त-भ६-मु ॥ २०५. २ लेट्याहागमः—ग-त४-भ१.२.४ । लेट्याहागमः-त१.२.३.५.६.
७-भ६-मं-मु ॥ ७ [५] बहुविधधारोपेतः—ग-त३.७-भ१ २.४ । बहुधारोपेतः-भ७ । बहुविध-
धारः-त१.२.४.५.६-भ६-मं-मु । ऋ. छं. ९. १७. १९ द्रष्टव्यम् ॥ २६ [७] उच्चारयन्—०मं-मु ।
उद्धरन्-त१.२.६; उद्धरयन्-त४.५-भ६ ॥ २०६. ८ [८] हंसा इवाचरन्तो वा—त३-भ१.
२.४.७ । हंसान् रूपा वा-ग । हसा इव चरन्तो वा-त-भ६-मं-मु ॥ १२. घोशब्दस्य पृषोदरादि-
त्वाद्गु इत्यादेशः—०मं । घोषशब्दस्य पृषोदरादित्वादागुण इत्यादेशः-मु । लिखितपुस्तकेष्ववदाः
पाठाः । ऋ. छं. १. ६१. २; ६२. १; मंसमुद्धरटिप्पणी च द्रष्टव्या ॥ १४ [८] आहोऽनु—
आह अनु—ई-मं । आह अनु—मु ॥ २०७. १२ [११] पवते—ग-त१.२.५.७-भ । पवते
क्षरति-त२-मं-मु । 'पवते' इति पद व्याख्यातचरम् ॥ १७ [१२] प्रियाणि प्रीणयितृणि
धर्माणि धारकाणि तेजांस्यृतुया । अय पाठः मंसमुद्धरमहाशयैः मु-पुस्तकानुसारेण स्वीकृतः ।
परमस्माभिः ग-त३.७-भ१(२). २.४-पुस्तकेषु स उपलब्धः । प्रियाणि प्रीणि धारकाणि तेजासि
ऋतुया काले-भ१.७ ॥ कालेकाले । अय पाठः मु-पुस्तके विद्यमानोऽपि लिखितपुस्तकेऽप्यनुपलम्भा-

मैत्रसमुत्तरमहाशयै न स्वीकृतः १। परमत्माकं ग-त-३.७-म१(२). २.४-पुस्तकेषु च उपलब्धते।
 फाटे-म१.६.७ ॥ ३० [१३] इव आ। मु-पुस्तकमनुसृत्य नै-पुस्तके स्वीकृतः २। इव-५ ॥
 २०८. २६ [१६] सुपधानि-५-मै। सुपधा सुपधानि-मु ॥ सुगा-५-मै। सुगानि-मु।
 'सुगानि' इति प्रतीकम् ॥ २०९. २६ [१९] बहुविधधारोपेतः-ग-त३-म। बहुवारोपेतः-
 त-मै-मु। ऋ. सं. ९. १७. ५ दृष्टव्यम् ॥ २१०. ४ [२०] अवद्धा इत्यर्थः-म१(२)-०-
 मु। अथा इवेत्यर्थः-ग; अवधीत्यर्थः-त-म१.२.४.६; अथवा इत्यर्थः-म० ॥ २११. ६ [२३]
 स्थायिता-०-मै। स्थायि-ग; स्थायिता-त-म-मु; स्थायिता-त३ ॥ ७ [२३] प्र पवते-ग-त
 ३-म१.२.५। पवते-त-म६.७-मै-मु ॥ १९ [२४] सुपु संभृतं-ग-त३-म२.४। सुपु सं
 भृतं-म१; सुपु संभृतं-म५; सुपु भृतं-म७। संभृतं-त-म६-मै-मु। 'सु' इत्यस्य व्याख्यानं 'सुपु'
 इति ॥ २१२. ७ [२६] तथा आयस्यवः... च प्रेरयन्तु-ग-त३.४-म१(२).२.५.६।
 एतन्नास्ति त३.२.५.६-म१.४.७-मै-पुस्तकेषु। कीदृशाः सुमतिं शोभनमतिं यजमानं आमन्त्रयः
 यदुमिच्छतः विश्वशराः विश्ववैरणीवाः होतारो न ह-मु। तृतीयपादस्य व्याख्यानं मैत्रसमुत्तरमहा-
 शयैः लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धम् १। मु-पुस्तकपाठापेक्षयास्मत्स्वीकृतपाठः सनीचीनतर इति
 विश्वसितः। प्रथमं तावत् मु-पुस्तकपाठो मिलितपुस्तकेषु नोपलब्धः। सुमतिपदो यजमानार्थे कवि-
 दिव प्रयुक्तः। 'आयस्यवः' इतिपदगत 'आ' इत्युत्सर्गो न व्याख्यातः। 'विश्वशराः' इतिपदस्यो
 विश्वशरैस्तेनैव व्याख्यातः। तथा च 'सुमतिम्' इति पदस्य 'आयस्यवः' इति पदेनान्वयो न
 सम्प्रागर्थात् नोपि सायणरीत्यनुसारी। स्वीकृतपाठस्तावत् प्राचीनेषु पुस्तकेषुलब्धः। तत्तत्पादानो
 व्याख्यानानि च सायणभाष्ये साधारण्येनोपलभ्यन्ते। 'आयस्यवः' इति पदस्य व्याख्यानं ऋ. सं.
 १.१९.९; ८६.७; १८०.२८; ३.६.२; ५.८७.१; ६.२१.१०; २२.११; ४८.२०; ४९.
 ४; ७.५६.१४; ८.७.३३ अपरार्थं प्रयज्युग्रन्दस्य व्याख्यानं प्रमाणम्। 'प्रेरयन्तु' इति पदस्य
 साधारण्येन पाठलोपः संज्ञात इति प्रतिभाति ॥ २१३. ७ [२९] भजनसाधनं धनं-०-मै।
 भजनसाधनं-५-मु ॥ २१४. ५ [३२] पन्थानं-५-मै। पन्थां पन्थानं-मु ॥ मार्गमभि-
 ५-मै। मार्गमनु-मु ॥ 'अनु' इति सहिता ॥ २१५. ११ [३६] बहुधि-०-मै। बहुधियं-
 ५-मु ॥ २१६. २ [३८] प्रिया प्रियाणि-ग-त३.४-म४.५.६। प्रियाणि-म१.७-मै-मु ॥
 ४. कारिणे न-ग-०-मै-मु। यथा कारिणे च-त-म१.२.४.६; यथा कारिणे न-त३; यथा
 कारिणं-म५.७ ॥ भृतकाय भृतिं यथा प्रयच्छन्ति-०-मै। भृतकाय यथा भृतिं प्रयच्छति-ग;
 कृतकाय भृतिं तथा प्रयच्छति-त-म६; भृतकाय (कृतकाय-म२; कृतकाय-त३) भृतिं यथा
 प्रयच्छति-त३-म१.२.४.७। यथा कारिणे च कृतकाय भृतिं प्रयच्छति-मु ॥ २० [४०]
 समुद्रद्वन्ति-मु। समुद्रव्यवस्थाया इति-ग; संद्वन्ति-त-म-मै। मु-पुस्तकपाठः सनीचीनतर इति
 मैत्रसमुत्तरमहाशयानां मतम् १। २१७. २७ [४४] वा वस्वो वसुनो-०-मै। आरवस्व वस्वो
 वसुनो-त३.२.६.७; वा पवस्व वस्वो वसुना-त३.४-म१.२.४.७; वा पवस्व वस्वो वसुनो-त५;
 चारवस्व वस्वो वसुनो-म६; आरवस्व वस्वो वसु-मु ॥ २१८. १० [४५] रंधानं-म१.६.७।

योनिस्थानं—त-म३-मै-मु । १९ [४६] काम—ग-त३-म । कामद-त-मै-मु ॥ [५४] स्नेहयत्
इति संहितापदपाठयोः । माष्यकारैः स्नेहयत् इति पठितं दृश्यते ॥ २२१. १३ अञ्जति°—१ ।
अचति°—मै-मु ॥ २१ [५५] मघवद्भूयो धनवद्भूयो—ग-त३-म१.५.६.७ । मघवद्भूयो-
त-म४-मै-मु ॥ २२२. १ [५६] लमन्त इति—०मै । लमन्ते-ग-त-म-मु ॥ १९. [५८] एतन्ना-
मिका—ग-त३-म१.२.४.७ । एतन्नामिका—त-म६-मु । एतन्नामिकाः—०मै ॥

[९. ९८] २२३. २४ [४] मर्त्याय—१मै । मर्त्याय—मु ॥ २५ धने—मै । धन प्रयच्छति
तथा सति हे इंदो सहस्रसह्याक बहुषु धन—ग । एतन्मन्त्रमाप्य ध्रुवित वर्तते केषांचित् पदानां
व्याख्यानामावात् । धने विवासि । हे इंदो सोम त्वं सहस्रिण सहस्रसह्याक रयि धन शतात्मान
अपरिमितपुत्रपौत्रायुते—मु ॥ २२४. ११ [६] स्वयशसं स्वभूत°—त१.२.६.७.०मै-मु । स्वय-
शसं प्रभूत°—ग; स्वयशस भूत°—त३.४.५.म ॥ २२५. २८ [१२] सोममश्याम अभीयाम—
०मै । सोममश्याम अभ्याम—ग; तत्रमवा सोममश्याम अभीम—त१.२.५.६.७; सोममश्याम अश्याम
—त३; सोममश्याम अभीम—त४-म४; सोममश्याम अश्याम—म१; सोम तत्रमवा अश्याम अभीम—
म२; तत्रमव सोममश्याम अभीम—म६; सोममश्याम अश्याम—म७ । तत्रमव सोममश्याम अभीयाम
पिबेत्—मु ॥

[९. ९९] २२७. १३ [५] तं सोमं—ग-त३-म । सोम—त-मै-मु ॥

[९. १००] २२९. १५ [५] क्रान्तदर्शिन्—त३-म । क्रान्तदर्शन्—त४.५ । क्रान्त-
दर्शन—ग-त१.२.६.७.०मै-मु ॥ अस्मार्क—ग-त-३-म । अस्मर्य—त-मै-मु ॥

[९. १०१] २३०. १०. षोडश श्यावाधिर्धीगुर्ययाति°—१मै । षोडशाधीगुः श्यावा-
धिर्ययाति°—मु-अनु ॥ १७ [१] पुर स्थित°—०मै । पुरास्थितस्य—१मु ॥ २३३. २९
[१०] स्वर्गप्रापका—त६-म । स्वर्गप्रापका—त१.२.४.५.७.०मै-मु । ऋ. सं. ९.२१.१ द्रष्टव्यम् ॥
२३४. २१ [१३] पुरापराद्धं मलमेतन्नामानं—म१.४.०मै । मलमपराद्धं—ग; पुरा अपराद्ध-
मलं एतन्नामानं—त१.२.७-मु; पुरा अपराधं मलं एतन्नामानं—त५; पुरा अपराद्धं मल (मूल-म२)
एतन्नामानं—त३-म२; पुरापराद्धमलमेतन्नामानं—म६ ॥

[९. १०२] २३६. १५ [४] अनुशासति—ग-त-म । अनुशासति (१)—मै-मु ॥

[९. १०३] २३८. १३ [४] अर्हिसितः—१मै । अर्हिस्यः—मु ॥ ३४ [६]
किप्रत्यय°—म । किप्रत्ययः—त-मै-मु । ऋ. सं. ३.४९.२ द्रष्टव्यम् ॥

[९. १०४] २३९. ३ [३] शोमार्थं—त३.६-म५ । शोमार्थं—त१.२.४.५.७-म
१.२.४.६.७.०मै-मु ॥ २४०. १ [५] न अस्मदीयातां—ग-त३.६-म१.२.४ । हे न
अस्मदीनां—त१.४.५; हे न अस्मदादीनां—त७ । नोऽस्मदादीनां—त२-म६-मै-मु ॥ -ऋ. सं. ९.
१०५.५ द्रष्टव्यम् ॥

[९. १०७] २४६. ५ [५] तैरेन ... सप्तकृत्वो वा । एतदापस्तम्भपौतसूनेऽप्ये-
षणीयम् । ऋ. सं. ९.७२.८ माष्येऽप्येतन्निर्दिष्टम् । तत्र 'आधुनोति' इति पाठः ॥ १९. [७]
सोमः—०मै । सोमो भवान्—ग-त३.४.६-म७, सोमो भवन्—त१.२.५.७-म४.६-मु; -सोमो

भवान्-भ१ ॥ २१ अत्यन्तं देवकामो—०मं-मु। अत्यंतं कामो—ग-त१.२.३.५.६.७-भ१.४.६.७; अत्यंतकामो—त४-भ२ ॥ २४७. २५ [११] अलंक्रियते तद्वन्—ग-त१.६-भ। अलं-क्रियते—त१.२.४.५.७-मं-मु ॥ २४८. ७ [१२] मधुरसस्य—ग-त२.६-भ। सस्य—त१.२.४.५.७-मं-मु ॥ २५१. १० [२४] स तादृशः—ग-त३.६-भ१.२.७-मु। तादृशः—त१.२.४.५.७-भ४.६-मं ॥

[१. १०८] २५२. १६ [२] यस्य यं—ग-त३-भ। यस्य—त४.५.६-मं-मु ॥ १७ स्वदृष्टः सर्वस्य दर्शकरय—ग-त३-भ२-०मं। ईदृशः सर्वस्य दर्शकस्य—त१.२.४.५.७-भ६; स्वर्दिष्टः स्वर्गलोकस्य—त६-भ१.७; स्वर्दिष्टः स्वर्गलोकस्य स्वर्दृष्टः सर्वस्य दर्शकस्य—भ४। स्वर्दिष्टः सर्वस्य दर्शकस्य—मु। 'स्वर्दिष्टः' इति संहिता। सायणाचार्यैः 'स्वदृष्टः' इति पठितं दृश्यते ॥ २४ [३] घुक्षिरं विप्रद्वन्द्वे—०मं। घुक्षिरवशब्दने—ग; घुक्षिरविद्यते—त१.२.५.७; घुक्षिरविद्यन्द्वे—त३.४.६-भ१.२.७-मु; घुक्षिरनिशब्दने—भ४; घुक्षिरविद्यन्द्वे—भ६ ॥ २९ [४] एतन्नामकौऽगिरा—त२.३.४.७-भ४.७-०मं-मु। एतन्नामकौऽगिरा—त५; एतन्नामकौऽगिरा—त६-भ१.७; एतन्नामकौऽगिरा—यद्वा—भ६ ॥ २५३. ३ आनद्युः व्याप्नुवन्। आद्युः आनद्यिरे व्याप्नुवन्—ग-भ१.५; आनद्युः आनद्योऽप्युवन्—त१.२.५; आनद्युः आनद्यिरे व्याप्नुवन्—त३ ६-भ२.४ ६.७; आनद्युः आनद्यिरे आप्नुवन्—त४; आनद्युः अनामि व्याप्नुवन्—त७-मु। आनद्युः आप्नुवन्—०मं ॥ १७ [६] निरिच्छित्त्वं निरगमयत्—त६-भ। निरिच्छित्त्वं निरवाप्तयत्—ग; निरिच्छित्त्वं निरगमयत्—त३। निरिच्छित्त्वं—त१ २.४.५-भ६-मं-मु। ऋ. सं. १०.६७.५ द्रष्टव्यम् ॥ २६ [७] स्तोतव्यं—ग-त३.४-भ१.२.६.७-०मं। तव्यं—त१.२.५.७; स्तोतव्यं—त६; स्तोतव्यं—भ४। स्तोतव्यं—मु ॥ २७ वनकृषं—त१.२ ३.४.६.७-भ२.६ ७-मु। वनकृषं—ग; वनकृषं—त५। वनकृषं—भ१.४-मं। 'वनकृषम्' इत्येव संहितागटः ॥ उदकानां कर्पकं—त३.४-भ१.२.४.६। उदकानां कर्पकं—ग-त६ भ७-मु। उदकानामर्पकं—त१.२.५-मं ॥ २५४. १८ [१०] अमिषुतः—ग-त३.६-भ१.२.७। अमिषुतस्त्वं—त१.२.४.५.७-भ४.६-मं-मु ॥ २५५. २१ [१४] लेट्याडागमः—ग-त४-भ४। लेट्याडागमः—त१.२.३.५-भ१.२.६.७-मं-मु ॥ २५६. ७ [१६] एतेभ्यः—त२-भ६। एतेभ्यो—त१.४.५। तेभ्यो—मु। च तेभ्यो—मं। ऋ. सं. १.७०.८ द्रष्टव्यम् ॥ —उष्टः पर्याप्तः—ग-त३ ४.६-भ५.६। उष्टः—त१.२.५.७-भ२.४-मं-मु ॥

[१. १०९] २५८. १० [१३] इन्दुः सोमः—ग-त३.६-भ२.५.७। इंदुः—त४.५.७-भ६-मं-मु ॥ २५९. १८ [२२] गन्धः क्षीरादिभिः.....रिणन्—ग-त३.४-भ६। ('धीयमाणः' इत्यस्य स्थाने धियमाणः—त४; धियमाणः—भ६; 'मिश्रयन्वा' इत्यस्य स्थाने मिश्रयत्या—भ६; 'वसतीवरीः' इत्यस्य स्थाने वसतीवरीभिः—ग)। स्वोक्तपाठः त१.२.५.६.७-भ१.२.४-मं-पुस्तकेषु नास्ति। 'धीणन् प्रेरयन्' इति पदयोर्मध्ये उत्तरार्धस्य व्याख्यानं नष्टमिति वचनमेव। अस्मात्स्वीकृतपाठ एतन्मूलं सुयोग्यतया संपूरयति। यद्यपि त४-भ६-पुस्तकयोः प्राम्तेऽप्यं लिखित उपलभ्यते तथापि साधनभाष्यपरित्यक्तमुरणदयं साधनकृत एवेति मन्त्रमुच्यते। 'धीणन्' 'रिणन्' इति पदयोः सादृश्येन लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः संज्ञातः स्यात्। धीणन् प्रेरयन् उग्र उद्गूः सोमो—मु। 'सोमोऽभिषुयते' इत्यन्तिमं पदद्वयमनाददपकम् ॥

[१. ११०] २६०. १ [१] यापयिता विनाशयिता—ग-त३.६-म । यापयिता-
त१.२.४.५-मै-मु ॥ २६२. ७ [१] निःष्ठाः—ई-मै । निःष्ठा-मु । ऋ. स. १.३१.१०
द्रष्टव्यम् ॥ २० [११] यज्ञवान्—ग-मै-मु । यजमानः—त-म ॥

[१. १११] २६३. ३० [२] आदारार्थ—मै । आदारार्थ—ग-त३.६-म१.४.७;
आदारार्थ—त-म६-मु, आदारार्थ—म२ ॥ २६४. १ [३] आदारार्थ—त४-मै । आदारार्थ—
त१.२.३.५.६.७-म । आदारार्थ—मु ॥ १३ आदारार्थ—म१.७-मै । आदारार्थः—ग; आदारार्थ—
त-म-मु ॥

[१. ११२] २६४. २१ [१] सोमस्याजामित्याय—ई-मै । सोमस्य जामित्याय—मु ।
निक. ४.२० द्रष्टव्यम् ॥ २६५. १२ [३] सर्वं त्रय्या विद्यया भिपद्यति । किंमूलेय भ्रुतिः ॥
प्रक्षिणोति—त१.२.३.४.७-म१.२.४.६-मै-मु । प्रक्षिणाति—ग; प्रक्षिणोति—त६-म७;
प्रक्षिणोति—त५ ॥ १७ जसः जसादेश—मै-मु; यस्याकानादेशः—ग; जसोकारादेशः—त,
जस्याकारादेशः—म ॥ २८ [४] नर्मसचिवाः—ग-भ४-मै-मु । नर्मसचिवा—त१.२.३.५-म१,
२.६; नर्मसचिवा—त४; नर्मसचिवा—त६-म७ ॥

[१. ११३] २६६. २६ [३] दुहिता भद्रा नाम—ग-त३.४.६-म । दुहिता—त१.
२.५-मै-मु ॥ २६८. २६ [१०] यद्वा कामा.....प्रज्ञापकस्य—ग-त३.४-म । (त४-म६-
पुस्तकयोः प्रान्तेऽय पाठो, छित्तोऽस्ति । 'निकामा' नास्ति—म४; अभिलापनिकामाव—म१ २.
४; यत्र च विद्यते—त७-म४.६, यत्र च लोके—म२; तत्र लोके—ग) । त१.२.५.६.७-मै-मु-पुस्तके-
ष्वयं पाठो नास्ति । छुटितस्थाने छित्तितपुस्तकेष्वकाशोऽपि न दर्शितोऽस्ति इति मैत्रेयमुत्तरमहा-
श्वयेः स्वकीयटिप्पण्यां छित्तितम् । 'यद्वा' इति पदस्य द्विरागमं छित्तितपुस्तकेषु पाठोप-
संजातो दृश्यते ॥ २८ सहस्थानं—मै । सहस्थानं—ग-त३.५-म१.४.५.६; सहस्थानं—त१-म२,
म३ स्थाने—त७ ॥ विहर्षं सहस्थानं विद्यते यत्र लोके—मु ॥ —यत्र—X-मै ॥ —हर्षणं हर्षञ्च—
ई-मै । मु-पुस्तक एतन्नास्ति ॥

[१. ११४] २६९. १६ [१] तं जनं—मै । तं मनुजं—ग; तमनुजनं—त-म-मु ॥
२७ [२] वर्धयन्—ग-मै । वर्धन्—त-म-मु ॥ २९ पालकः—मै । पालकः सञ्-ग; पालकः
स-त-म४.६-मु; पालकः स-त३-म१.२ ॥ २७०. ६ [३] नानासूर्याः—त१.२.३.६.७-म ।
सोता नानासूर्या—त५ । ता नानासूर्या—मै-मु ॥ ९ आवित्याः—त३-म१.२.४ । सप्तदित्याः—त-म
६-मै-मु ॥ —मातोण्ड—ग-त३-म१.५ । मातोण्ड—त-म२.४.६-मै-मु ॥ २७०. २० [४]
यद्द्वित्रिरस्ति—मै-मु । द्विरस्ति—ई ॥ २२ अरातिस्त्वान्—ग-त-म४.६.७-मु । अरातिस्त्वान्-
म१.२ । अरातिस्त्वान्—म७-मै ॥

नवमं मण्डलं समाप्तम् ॥

दशमं मण्डलम्

[१०. १] २७२. ४ [२] 'मथितो यद्वा विभृत्'—ग-त३-भ५.६ । मथितः—त-भ १.२.७-मै-मु ॥ 'विविधं द्वियमाणः' इत्याद्यर्थस्य वैकल्पिकत्वात् स्वीकृतपाठ एवोचितः ॥ १४ [३] 'विष्णुः' इति प्रथममांगत्वं पदमनावश्यकम् । सु-पुस्तके तत्त्विकं भाष्यारम्भे च 'परमं उक्तं' इति पदद्वयमधिकम् ॥ पाठटिप्पणीयत्वं पाठान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ १५ अस्य इमं—ग । अस्य इमे त-भै-मु । अल्य मे-मै ॥ २७३. १ [५] 'प्रतिऽअर्थिम्' इति पद विभज्य व्याख्यातम् । तैत्तिरीय-संहिताया (५.४.८.३) 'यत्सर्वेषामर्थमिन्द्रः प्रति' इति पाठः ॥

[१०. २] २७४. २८ [३] प्रायणीयायामाग्नेयस्य—ग-त३-भ । प्रायणीयायामपि-मै-मु । त-पुस्तकेषु किंचिद्विहितम् ॥ २७५. १८ [४] वः युष्माकं—ग-त३-भ-मु । युष्माकं-त-मै ॥ २० तदेतत् । तत् एव-ग । तदेन-त-भ । तत्-मै । अमिस्तत्स्विष्टकृदं विश्वे-मु ॥ २८ [५] सततयाजनेन दीनवलाः—ग । सततयानिजितेन—त१.२.३.५-म१.२.५; सततयान-जितेन—त६-भ७; सततयानिजितेन—त४; सततयाविदितेन—त७; सततयानिजितेन—भ६ । दीनवलाः—मै-मु ॥ २७६. १० [६] नानारूपं वा—ग-त३.६-म१.२.४.५.७ । नानारूपं—त१.२.४.५.७-भ६-मै-मु ॥

[१०. ३] २७७. ७ [१] लभ्यते—मु । लभ्यते—मै ॥ २७८. ६ [४] किंच—त२.३-भ४.६-मु । विभु—भ७-मै ॥ वसून्—त१.२.६.७-भ-मु । वसून्—त३; यववसून्—त४.५ । न वसून्—मै ॥ स्तुत्यस्तोत्रत्वयष्टयष्टयत्व—मै । स्तुत्यस्तोत्रोत्रत्वयष्टयष्टय-ग; स्तुत्य-स्तोत्रत्वयष्टयष्टय-त१.२.४.५.७-भ६; स्तुत्यस्तोत्रत्वयष्टयष्टय-त३.६-म१.२.४.७ । स्तुत्य-स्तोत्रयष्टयष्टय-मु ॥ अञ्जन्तः । 'अञ्जन्तः' इति स्यादिति मैत्रमुल्लरमहाशयाः ॥ १० यान्ति वा—ग-त३-भ१.२.४.७ । याति—त-म६-मै-मु ॥ २८ [६] 'किंच' इति पदमनावश्यकं प्रतिभाति ॥

[१०. ४] २८०. ९ [३] सप्तस्मिन्—ग-त३-भ१.२.४.५ । तस्मिन्—त-भ६-मै-मु ॥ अधिः सप्तम्यर्थोत्तरकः । प्रभृतः पञ्चम्यर्थे व्याख्यातः ॥ २८१. १३ [६] अंधीतां । एतस्मात्पूर्वं द्वितीयादस्य भाष्यं दत्तं प्रतिभाति ॥

[१०. ५] २८२. ८ [१] 'मनो वै देवा सुमुपस्य जानन्ति' इति कुत्रोक्तम् ? ॥ २८३. ३ [१] अमिसूर्यात्मना—ग-त१.२.४.५.६-भ६-मु । अग्निं सूर्यात्मना—त३.७-म२-मै । अग्निं वा सूर्यात्मना—म१.४; अग्निं वा सूर्यात्मना—भ७ ॥ ३१ [५] ततः—ग-त१.२.३.६.७-म२-५.६ । यातः—म१.४.७ । यातः—मै-मु ॥ ३२ प्रायच्छदिति—ग-त३-भ२ । प्रायच्छति-त१.२.६.७-म१.४-मु; प्रयच्छदिति—भ६ । प्रयच्छति—भ७-मै ॥ २८४. ६ [६] निरुक्तपाठः कचिद्विदः ॥ २४ [७] प्रथममेव जातः—ग-त३-भ१.२.४.७ । प्रथमजातः—त-म६-मै-मु ॥ २६ पूर्वस्मिन्—ग-त३-भ५.६ । पूर्वत्वं—त-भ१.२.४.७-मै-मु ॥

[१०. ६] २८७. १० [७] आहुतिप्रशोधार्हः—ग-त-भ१.२.४.६-मु-उद्गीय । आहुतिप्रशोधार्हः—भ७ । आहुतिप्रशोधार्हः—मै ॥

[१०. ७] २८८. २३ [४] मर्यादया—१ । मर्यादतमा—मै-मु ॥ २४ मां प्रायसे—
त२-म१.४.६-उद्गीथ । मात्रायसे—त१.३.७; मात्रायसे—त४.५-म७; मां प्रायसे—त६-म२ । प्रायसे—
मै-मु ॥ २८९. ६ [५] अध्वरस्य यज्ञस्य—१-मु-उद्गीथ । अध्वरस्य—मै ॥

[१०. ८] २९०. २४ [३] आदीपदर्थे । आरुघ ईपदिनस्ति—०मै-मु । लिखित-
पुस्तकेष्वध्याः पाठाः । आरुघ आदीपदर्थे अभिर्हिषार्थः ईपदिनस्ति—उद्गीथ । २९१. १३ [५]
सोमरसलक्षणस्य । सोमरसलक्षणस्य—उद्गीथ । पुनरपि क. स. १०.२७.१३, २४ भाष्ये उद्गीथः
“ मीम ” इत्येवाटिष्ठत् । देवगाननिघट्टद्वयः ॥ २८ [६] हविषां—ग-त-म१.२.४.५.६ ।
हविषो—म७-मै-मु ॥ २९२. ३ [७] इममर्थं ब्रवीति—ग-त३.६.७-म६-०मै । इममर्थं ब्रवीति—
त१.२.४; इद्रममर्थं ब्रवीति—त५; इद्र इमर्थं ब्रवीति—त३-म१.४.७ [इन्द्र इममर्थं ब्रवीति—मु ॥

[१०. ९] २९३. २ [१] ईशाना.....प्रतिष्ठा—०मै-मु-४ ॥ ४ पञ्चमी .....
प्रतिष्ठेति—त७-म२-०मै-मु ॥ १७ [२] स्तन्यरसं—त-म । तनये यथा रस-ग । स्तन्यं
रसं—मै-मु ॥

[१०. १०] २९५. २१ [२] ‘ उर्विषा परि ख्यन् ’ इत्यंशो भाष्ये न भ्याउपातो
हस्यते । उद्गीथभाष्ये तावदुत्तरार्धे ‘ बीरा उर्विषा परि ख्यन् ’ इत्येतदेव भ्याउपातम् । सायण-
भाष्यस्य उद्गीथभाष्यस्य चातीक्ष्णाम्यादुद्गीथभाष्यस्यांशोऽत्रोद्ध्रियते—(बीराः) उरु विस्तीर्णं विजितं
चावान्तरद्वीपं गूढसंभोगस्थानं त्वयामिमेतं परि ख्यन् सर्वतोऽभ्यवधानेन पश्यन्ति । तस्मादत्र न
कथिद् दुष्करं कियमाणं पश्यतीत्येतन्मा संस्थास्त्वम् । उक्ते च मनुना—‘ मय्यन्ते वै पावकृतो न कथि-
त्यप्यतीति नः । तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपुरुषः ’ (मनु. ८. ८६) इति ॥ २९५. २७
[३] देवा अपि—ग-म । देवा—त-मु । अपि देवा—मै ॥ २९६. ९ [४] प्रजापतिः—१-
उद्गीथ । प्रजापतेः—मै-मु ॥ कृतवान्—म६-उद्गीथ । कृ-म१.२.४; त-वर्गपुस्तकेषु ‘ कृतवान् ’
नास्ति । कृत-म७-मै-मु ॥ १० श्रुता श्रुतानि—ग-म-मु । श्रुतानि—त-मै ॥ २९८. १० [१०]
उत्तरा उत्तराणि—ग-त४-म१.२.४-उद्गीथ । उत्तराणि—मै-मु इतरेषु च ॥ गच्छान्—म७-०मै-
मु-उद्गीथ । गच्छन्—ग, गच्छन्—त-म१.२.४.६ ॥ २९९. १४ [१३] परिष्वङ्कतुं । परिष्वक्तुं—
१-मु-उद्गीथ । भाष्यकारैः प्रायः ‘ परिष्वक्तुम् ’ इति लिखितं हस्यते ॥

[१०. ११] ३००. २ [१] वृष्णः । ‘ वृष्णे ’ इति प्रतीकम् । वृष्णे इति केवलं त४-
पुस्तके । इतरत्र ‘ वृष्णः ’ इति ॥ ५ यज्ञार्हः सोऽग्निः—ग-त-म२.६-मु । यज्ञार्हः—म१.४.७-मै ॥
३०१. ३ [४] अभिगमनीयं तं ब्रजन्तो—०मै-मु । अभिगमाय त्वां ब्रजतो—ग, अभिगमनीय
तां ब्रजतो—त-म ॥ ११ [५] स्वपुष्टिं—१-मु-उद्गीथ । च पुष्टिं—मै ॥ २० [६] उदीरय वृद्धमय
—ग-त१.२.३.४.६-म२.४.५.६-मु-उद्गीथ । उद्धमय—त५-मै ॥ २२ स्वीर्य ज्योतिः—त३-म
५ । स्वर्गं ज्योतिः—ग-त-म२.६-मु । स्वज्योतिः—उद्गीथ । ज्योतिः—म१.४.७-मै ॥ २५ इच्छति
च—त-म१.२.४.६-मु । इच्छति—म७-मै ॥ ३०२. ३ [७] ते त्वदीयां—त-म५.६-मु । ते
तव स्वभूतां—उद्गीथ । त्वदीयां—ग-म१.२.४.७-मै ॥ ३०३. २ [९] अस्मद्यज्ञादपगन्ता—
०मै । अस्मद्यज्ञार्गं—ग; अस्मद्यज्ञमपगतां—त-म१.२.४; अस्मद्यज्ञमपगतां—म६.७-मु । अस्मद्यज्ञान-
पगतां—उद्गीथ ॥

— [१०. १२] ३०३. १५ [१] अस्मद्यागच्छते—१-उद्गीय । अस्मद्यजनकाळे-मं ॥
 २३ [२] सेदीपनेन—ग-त-म१.२.४.५.६-मु-उद्गीय । दीपनेन-म७-मं ॥ ३०४. २३ [५]
 क्षिणधेनाहूयमानः—ग-त३ । क्षिण्येमा०—त१.२.५.६; क्षिण्येना०—म१.४; क्षिण्येना०—म५;
 क्षिण्येजिह्वामा०—म६; क्षिण्येना०—म७ । क्षिण्यमाहूयमानः—त४.७-मे-मु ॥ की वि वेद । एतन्न
 व्याख्यातम् । २७ [६] षष्ठमन्त्रभाष्यं बहुषु पुस्तकेषु लुप्तम् । ग-त७-पुस्तकयोः षष्ठमन्त्रभाष्य-
 षष्ठ्यामुद्धृतम् । त७-मु-पुस्तकयोर्भाष्यं समानमेव । अन्येष्वपि केषुचित्स्थलेषु मु-पुस्तकपाठः त७-
 पुस्तकपाठवमानो वर्तते । मु-पुस्तके भाष्यं जुत उद्धृतमित्यस्मिन् विषये मेक्समुत्तरमहाशयैः स्वकीय-
 टिप्पण्यां हितासा प्रकटिता । उद्गीयभाष्ये षष्ठमन्त्रभाष्यं जुटितम् ।

[१०. १३] ३०६. १३ [१] गच्छतु—ग-त२.३.४.५.६-म१.२.४.५-मु । गच्छत
 —त१; गच्छति-म६; गच्छता-म७ । गच्छतां-मं ॥ २५ [२] प्रतिगच्छतः—त१.२.५-म१.
 ४ । प्रतिगच्छतः—म६.७-मे-मु । ऐतं गतवती स्यः—उद्गीय ॥ २६ प्र भरन् प्रभरन्ति—त१.२.
 ६.७-म२.६-मे-मु । प्रहरति-ग; प्रतरन् प्रमरति—त४.५-म४; प्रातरन् प्रमरति—त३-म१; प्र
 भरन् प्रहरति—म७ । प्र भरन् प्रमरन्ति (१)—उद्गीय ॥ ३०७. ६ [३] पदितृणि होतृत्वेन ।
 होतृत्वेन—त१.२; पदितृणि होतृत्वेन—त३-म२; पदितृणि होतृत्वेन—त४.५; हातृत्वेन—त६.७; तृणि
 होतृत्वेन—म१.४; पदितृणि होतृत्वेन—म६ । वृत्तिहोतृत्वेन—म७-मं । वृत्तिहोतृत्वेन—मु । पदितृणि
 विधितृहोतृत्वेन—उद्गीय ॥ अनुरोहामि शकटे युवयोः स्थापनबह्वनानन्तरं—मु । आरोहामि
 शकटे युवयोः स्वासनहवनानन्तरं—त१.२.३.६.७-म१.२.४; आरोहामि शकटे युवयोः स्वासनहवना-
 नन्तरं—त४.५; आरोहामि शकटे युवयोः वासनहवनानन्तरं—म५; अस्वरोहामि शकटे युवयोः स्थापन-
 बह्वनानन्तरं—म७ । अनुरोहामि शकटयोः स्थापनबह्वनानन्तरं—मं । अनु अरोहं युवयोः स्वासनभव-
 नानन्तरं—उद्गीय । हे शकटे इति संशुद्धिः ॥ ३०८. १ [५] पुत्रभूताः—ग-०-मु-उद्गीय ।
 पितृभूताः—त-म ॥

[१०. १४] ३०८. ७ सरमापुत्री.....स्थिती—०-मे-मु । पुत्री द्वौ भ्रातौ परब्रह्म-
 मार्गमभिवर्धयो—१ ॥ ११ 'महापितृयज्ञे' इत्यस्यानन्तरं त३-म१.२.४-पुस्तकेषु पञ्चाधराणा-
 मवकाशो दत्तः । 'महापितृयज्ञे' परं विवाहमित्येषा यमयागाख्या याग्या' इति पाठं संभावयामः ।
 एतत्सूक्तगतबहुर्धमन्त्रस्य विनियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम् ॥ ३० [२] सर्वे स्वाः.....गतीरनु-
 गच्छन्ति—०-मे-मु । सर्वे स्वः स्वभूताः पण्याः स्वकर्ममार्गं प्रतिगताः अनुगच्छति-ग; सर्वस्वाः
 स्वभूताः पण्याः स्वकर्ममार्गप्रत्यागताः ('प्रत्यागताः—त३.४.५-म) अनुगच्छति—त-म ॥ ३०९. ८
 [१] भवति - - - । तत्र—मं । भवति तत्र—१ । द्वितीयपादस्य व्याख्यानं लुप्तम् । 'भवति सप्ता
 रुद्ररतिः क्रकभिः पितृविशेषैः सह वर्षमानो भवति तत्र'—मु । 'वृहस्पतिर्क्रकभिः । क्रकनो
 देवविशेषः । क्रकभिर्मध्यस्थानेर्देवगणैः सह सदा बह्वानो वर्षमान आस्ते'—उद्गीय ।
 सापणमाप्यस्य उपलब्धोद्गीयभाष्येण सादृश्यात् सापणमाप्यपाठोऽत्रानुमतुं शक्यः ॥ ३१०. ९
 [७] सत्रमध्ये दीक्षितमरणे—म६ । सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मरणे—ग; तत्रमध्ये दीक्षितमध्ये
 मध्येयो (रयो—त४)—त; सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मध्येरणे (माज्यरणे—त३; मध्येरणे—म१; माज्य-
 राणो—म५)—त३-म१.२.४.५; सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे—०-मे-मु ॥ १७ सप्ता मदन्ता मदन्ती—

५-मु। मर्दतो-मै॥ २३ [८] 'यमेन' इति न व्याख्यातम्॥ २५ त्रियमानाख्यं—त-म६। म१.२.४.७-पुस्तकेषु कियौषिदसो ण्यः। 'न' इति दन्तवर्णस्य भावात् 'नि' युक्तः पाठोऽद्वयः। 'मयानाख्य' इति मेक्समुत्तरमहाशयाः समावयन्ति। तेषां टिप्पणी तै. आ. ६.४.२ च द्रष्टव्यम्॥ ३११. ५ [९] प्रमृज्यमानदहनस्थानान्। प्रमृज्यमानदाहनं—त१; प्रमृजमानदाहनं—त.२.६; मृत्युमानदहनं—त३-म२.४; प्रमृजमानदहनं—त४.७-म६; प्रमृजमानदेहनं—त५; प्रत्यक्ष-मानदहनं—म१। मृत्युजमानदहनं—मै-मु॥ २७ [११] ताभ्यां श्रग्भ्यां—ग-त-मु। ताभ्यां श्र-म१.४.७; ताभ्या-म६-मै॥ ३१२. २२ [१४] प्रतिष्ठत च—ग-त-म१.२.४-मु। प्र तिष्ठत-म६। प्र च तिष्ठत-मै॥ ३१३. ९ [१६] बृहद्बृहज्जगमश्च—मै-मु। बृहज्जगमश्च-ग-म६; बृहत् महज्जगमश्च—त-म१.२.४; बृहत् अगमाश्च—म७। षण्मोर्ध्वारहसं...। ऋ. सं. ६.४७.३; १०. १२८. ५ भाष्यं श्र. आ. १.५.१.२२ च द्रष्टव्यम्॥ १० सर्वा ता सर्वाणि-ग-त३.४-म१.२.४.६-मु। सर्वा ता सर्वाणि—त१.२.५.६.७। सर्वाणि—म७-मै॥ आहिता आहितानि—त-म१.४.६-मु। आहितानि—ग-म७-मै॥ ११ अवस्थितानि—५-मै-मु। 'अव-स्थापितानि' इति भाष्यम्॥

[१०. १५] ३१३. ३२ [२] आग्निमारुते इदं पितृभ्यः—त१.२.७-म२.७ मु। म७-वर्गेतिता सर्वेषु पुस्तकेषु 'इदं पितृभ्यः' इत्यारम्भ 'पूर्वमेवोदाहृतम्' इत्येतावत्पर्यन्तो भागो ह्युक्तः। त१.२.३.७-म१.२.४.६-पुस्तकेषु 'महापितृपते पितरो बर्हिषद इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम्' इत्यश्रः 'चतस्रः इति' इत्यस्यानन्तर पुनरावृत्तः। म७-मै-पुस्तकयोः 'आग्नि-मारुते' इति पदं नास्ति॥ ३१७. ९ [११] शुचीनि—त१.२.४.६.७-मु-उद्गीय। शुचि-त५; उक्तानि—ग, शब्दानि—त३-म१.२.४; शुचि-म६। शुचि-मै॥ मेक्समुत्तरमहाशयैरभ्युहितः पाठः 'प्रयतानि' इति पदेनान्वितः। 'शुचीनि' इति 'क्षीणि' इत्यस्य विशेषणम्। बहुषु पुस्तके-ष्वग्निप्रेतोऽयं पाठ उद्गीयभाष्येऽप्युपलभ्यमानत्वादस्माभिः स्वीकृतः॥ शुचीनि इति न 'प्रयतानि' इति पदस्य व्याख्यानं किंतु स्वतन्त्रं पदम्। अस्य सूत्रस्य द्वादशे मन्त्रेऽपि उद्गीयः 'प्रयता' इत्यस्यानन्तरं 'शुचीनि' इति पदं निदधाति॥ ३१८. १३ [१४] कृष्यन्ति—उद्गीय-मै-मु॥

[१०. १६] ३१८. २५ [१] मयीमूर्तं—त३-म१.४। मयीमस्मीमूर्त-म२; मेयीमूर्तं म७। मस्मीमूर्त-त-मै-मु। मन्त्रस्य पूर्वार्धे दहनस्यावस्थापय कथितम्। मयीमवन संतपनं त्वयिधे-षणमिति ऋग्वेदावस्थाः। मस्मीमवनं न प्रथमावस्था। तै. आ. ६.१.४ द्रष्टव्यम्॥ ३१९. ५ [२] गच्छति—उद्गीय। १० [३] त्वदीयं—५। ते त्वदीयं-मै-मु। 'ते' इति मन्त्रे नास्ति॥ १३. एतन्मन्त्रस्याग्निसो भागः अपूर्णो व्याख्यात इति मेक्समुत्तरमतम्। 'कर्मफलम्' इत्यत्रैक वाक्यं परिसमापितं चेत्, नैतदपूर्णं किंतु अधिशतम्। मु-पुस्तके 'तन्नान्तरिक्षे' इत्येतस्मात्पूर्वं 'यदि' इत्यधिकम्। प्रति तिष्ठ-म७-मै॥ प्रति तिष्ठति—त१.२.४.६.७; प्र तिष्ठति—त५-म६; प्रतिष्ठितः—त३-म१.२.४। प्रति तिष्ठ प्रतितिष्ठति-मु। तै. आ. ६.१.४ अत्रायं मन्त्रो व्याख्यातः। तत्र अग्नि-मभागस्य व्याख्यानमेवं वर्तते—यत्र यस्मिन्नोके ते तव दितं मुखमग्निं तत्र गत्वौषधीषु प्रविश्य तद्द्वारा पितृदेहमातृदेही प्रविश्य तत्र तत्रोचितानि शरीराणि स्वीकृत्य तैः शरीरैः प्रतिष्ठितो मव॥ ३२०. १२ [६] श्रापदः श्रमृगालादिः—त३.४-म५-मु। श्रापदः सृगालादिः-ग; श्रापदः श्रमृगादिः

त१.२.५.६.७-भ६; श्रापदधमृगाणादिः-भ१.७। श्रापदध शृगाणादिः-भ४-मं॥ —तै. आ.
 ६.४.२ अत्र 'विश्वत् सर्वस्मादुपद्रवात्' इति पञ्चम्यन्ते व्याख्यातम्॥ २२ [७] च सं-गन्त३-
 म१.२.४.५। च सं-त; च-भ६.७। मासेन च सं-मु। मसिन-मं॥ 'मेदसा' इत्यस्य 'मासेन'
 इति व्याख्यानमप्युक्तम्॥ २५ लेट्याडागमः-गन्त-भ१.२.४। लेट्याडागमः-भ६.७-मं-मु॥
 ३२१. ६ [८] हवैः कवैश्च-गन्त३.४-म२.६-मु। दवैः कवैश्च-म५। हवैश्च-भ१.४.
 ७-मं॥ १५ [९] अयं-भ१.२.४.७-उद्गीथ। अय-मं-मु-त्त-भ६॥ शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः।
 शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः-उद्गीथ। शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः-त४-भ१.२.४.७; शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः-
 त१.२.५.६.७-मं-मु। 'उत्तरेण शान्तिकर्मार्थमादत्ते' इति उपर्युक्तम्। तदनुकूलोऽयं पाठोऽयूहितः।
 उद्गीथोऽपि तमुपोद्बल्यति॥ ३२२. ३ [११] 'ऋग्यवाहनः' इति संहितापाठः। ऋगु
 पुस्तकेषु वर्तमानात् 'कव्यवाहनः' इत्येव साध्यापाठः। आश्र धी. पाठोऽपि सैव॥ ५. बौचतु।
 'बौचति' इति संहितापाठः॥ १५ [१२] किमर्थ-गन्त३.४-भ६-उद्गीथ। एतन्नास्ति
 त१.२.५.६.७-भ१.२.४-मं-मु-पुस्तकेषु॥

[१०. १७] ३२४. २५ [४] परि पासति परि पातु-मं-मु-उद्गीथ। परि पासद्
 परिपासि-त; परिपासति-त३; परिपासि-त७-भ१.२.४; परिपासद् परि पाति-भ६॥ ३२७.
 २१ [११] यद्वा। द्रप्सः-त-भ१.२.४.६-मु। यद्वा-भ७-मं॥

[१०. १८] ३३०. १८ [५] पूर्वपूर्व-मं॥ पूर्व-मं-मु॥ ३३१. २३ [८]
 अनुसरण-मं॥ अनुसरण-त-भ१.२.४-मु; अनुसरण-भ६.७॥ ३३२. ४ [९] संपर्प-
 यितृन्-भ१.४। संपर्पयितृन्-भ७। संपर्पयित्रीन्-त-मं-मु॥ ३३ [१०] अत्र भाष्यादौ संश्लेषे
 न दृश्यते। उद्गीथभाष्ये 'हे अरिषकुम्भ' इति प्रारम्भः॥ ३३३. ७ [१२] संपरिद्वार्य-मं-मु-
 उद्गीथ। तं संपरिद्वार्य-मं॥ ८. ते पांसवः-भ४-मं-मु-उद्गीथ। तेषां तदा-त१.२.५.६.७-भ२.
 ६; ते पार्थिवा-त४॥ १२ [१४] त७-मु-पुस्तकवैराग्य मन्त्रस्य समानं भाष्यमवष्टिपण्या दत्तमेव।
 अन्येष्वेतद्भाष्यं द्रुतम्। अथ मन्त्रस्य समप्रमुद्गधभाष्यमुपलभ्यते तद्वचो दीयते-

प्रतीचीने प्रतिगते संश्रान्तिं अहनि अरिषसंचयनदिवसे मामरिषकुम्भरूपं यजमानमादधुः
 त्वमि भूनावाहितवन्तः पुत्रपौत्रादयोऽधिकृतवन्तः। किमिहांमिहितवन्तः। इध्वाः पर्णमिव। यथा
 केचिदिमुकाराः इध्वाः संवन्धि पर्णं बाजास्यं सुनिष्ठमिषावाद्बधति एवमेतज्ज्ञात्वा प्रतीचीं त्वी
 प्रतिगतां प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथे प्राप्ता वाच प्रार्थनास्वाम् 'एषां त्वा पातु निरुतेकरथात्'
 (ऋ. सं. १०.१८.१०) 'उध्वजस्रव प्रथिवि मा नि वाषध्याः स्थायनास्मि भवं सुवध्वना'
 (ऋ. सं. १०.१८.११) इत्यादिकवचिकृतमुत्तकारां जप्रम गृह्णाण। किमिव। अश्वं रथनया रज्ज्वा
 यथा कथित् गृहीयादेवं गृह्णाण कर्तव्यत्वेन मनसि सुर्विलयैः। अथवा मृतस्य पुत्रो मंधीति। प्रती-
 चीने प्रतिगते अवाहनि मा मृतस्य पुत्रमा दधुः स्मशानकर्मणि कर्तव्ये गृह्णाद्वारेण निष्ठमाहितवन्तः
 सधिकृतवन्तः ऋत्विगादयः स्मृतिकारा वा। किमिवा दधुः। इध्वाः संवन्धि पर्णं बाजास्यं यथा
 केचिदिमुकाराः पर्णं सुनिष्ठमिषावाद्बधति एवमेतज्ज्ञात्वा पृथिवीं प्रतीचीं प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं
 प्राप्ता वाच प्रार्थनास्वाम् 'एषां त्वा पातु निरुतेकरथात्' 'उध्वजस्रव प्रथिवि मा नि वाषध्याः'
 इत्यादिकां जप्रम गृह्णाण कर्तव्यत्वेन। किमिव। अश्वं रथनया यथा कथित् गृह्णात्येवम्॥

[१०. १९] ३३६. १६ [१] सेचयत । अवगाहनगोदोहनं—त३ । सेवत अवगा-
हनगोदोहनं—ग; मेवयत अवगाहत गोदोहनं—त५ । सेचयत अवगाहनं—म१.२.४ । सेवयत
अवगाहत मानु गात अस्मद्व्यतिरिक्त यजमानं मा गच्छत गोदोहनं—त१.२.६.७ । एतेषु उपरि-
तना भाष्यपद्धतिः मध्ये प्रविष्टा । सेवयत अवगाहनं—म६; सेचयत अवगाहनं—म७ । सेचयत
अवगाहत गोदोहनं—त४.०मं-मु । 'सेचयत' इत्यस्य 'अवगाहत' इति पुनर्व्याख्यान नोचितम् ।
तथा च गाध्यातुरात्मनेपदी । 'अवगाहस्वम्' इति माभ्यम् । बहुषु पुस्तकेषु 'अवगाहन' इति
भावात् 'स' स्थाने 'न' एव पठनीयः । वाहनदोहनं—उद्गीथ ॥ १७ आच्छादयितारो हे अग्नी-
षोमा अग्नीषोमौ—त३-४-म६-मु । आच्छादयितारो—त१.२.५.६.७-म१.२.४.७-मं ॥ ३३५.
४ [२] सास्वादिसमतीनां—ग-त३-म२.०मं-मु-उद्गीथ । सास्वादिसमतीनां—त१.२.४.५.६; सास्वा-
दादिसमतीनां—त७; सास्यादिसमतीनां—म१.४; सस्यादिसमतीनां—म७ ॥ वृष्टिलभणानामपां । 'अपां
वा वृष्टिलभणानाम्' इत्युद्गीथभाष्यपाठः साधीयान् ॥ १५ [४] 'सशानं यत्तरायणं आवर्तनम्'
इति पदत्रयस्य व्याख्यानं क्षुण्म् । उद्गीथभाष्ये उपलभ्यते तद्यथा— यदपि गवां सशानं । सभ्यशाय-
तेऽनेनेति सशानम् । शवलादिचिह्नं नाम वा । तदपि प्रार्थये । यदपि गवां परायणं परागमनं चरित्रं
बने प्रति गमनं तदपि प्रार्थये । यदपि गवामावर्तनं बने चरित्रमित्येतत् प्रवर्तनं तदपि प्रार्थये ॥

[१०. २०] ३३७. १ [१] उद्गीथयते 'भद्र नो अपि वातय मनः' इति मन्त्रस्या-
नुस्तरं सप्तमाष्टकस्य प्रथमोऽध्यायः समाप्तः 'अग्निमीळे' इति मन्त्रेण च नवीनं सूक्तमध्यायश्च प्रारम्भः ॥
३४ [२] स्वरित्ययं सर्वशब्दो निपातः । अशुद्धः प्रयोगः ॥ ३३९. २० [१०] किञ्चिदे-
यमस्ति—ग-त३-म१.२.४.६.०मं-मु । किञ्चिदेव यमस्ति—त१.२.४.५.६; किञ्चिदेयं यमस्ति—
त७; किञ्चिदेयमस्ति—म७ ॥

[१०. २१] ३४०. १९ [३] आसते उपासते—म । आसते—त-मं-मु ॥

[१०. २२] ३४३. ८ [३] आह मर्यादायाम् । आ समाप्तेः—०मं-मु । 'आमर्यादया
(अमर्यादया—त६) असमाप्तेः—ग-त३.४.५.६-म६-उद्गीथ, असमाप्ते—त१.२; आमर्यादया अस्तु-
मासः—त७; आ मर्यादया आ समाप्तेः—म१.२.४; आह मर्यादायां असमाप्तेः—म५; आ मर्यादायां
आ समाप्तेः—म७ ॥ ३४५. २३ [११] क्षिप्रकरणं—ग-त४ । क्षिप्रकरणं—त१.२.५.६-मं-मु ।
क्षिप्रकरणे युक्तानीत्यर्थः—उद्गीथ ॥ ३४६. २ [१२] अकुप्यक्—त-मं-मु । अकुप्यक्—
म७-उद्गीथ । अकुप्यक्—म१.४ । 'अकुप्यक्' इति सहिता ॥ ११ [१३] सन्तिवति निर्देश-
विशेषणत्वात्—ग । सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्—त; सति निर्देशविशेषणत्वात्—त३-म१.२.४.७;
बहुवचननिर्देशविशेषणत्वात्—म६ । सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्—मं । सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्—
मु । स्तुतिनिर्देशविशेषणत्वात्—उद्गीथ ॥

[१०. २३] ३४७. ३० [२] मघवा—ग-त३-म१.२.४-मु । अघवा—त-म६ ।
मघवान्—मं ॥ ३४८. १ [३] बहवः—५मं । बि बहवः—मु ॥ ३४९. १ [५] वर्षयति—
५-उद्गीथ । वर्षये वर्षयति—मं-मु । 'वर्षये' इति प्रतीकस्य अग्रे वर्तमानत्वात् पुनर्महणमनावश्यकम् ॥
२० [७] केचिदपि—५-मु-उद्गीथ । काचिदपि—मं । पुस्तकेष्वनुपलभ्यमानः पाठः मंसमुस्तर-

महाद्यैः कुतो गृहीतः ? मुद्रणदोषो वा ? केचित्-उद्गीय ॥ २१ प्रमतिं प्रकृष्टां मतिं—त१.२.६. ७-मु-उद्गीय । प्रहृष्टमति-ग-त३.४-म५-६; प्रहृष्टमति-म१.२.४ । प्रमतिं-म७-मं ॥

[१०. २४] ३५१. ४ [४] ईळिता ईळित्वी—ग-म-मु । ईळित्वी-उ-मं ॥

[१०. २५] ३५४. ९ [७] प्रार्थ्यसे—त-मु-उद्गीय । प्रार्थ्यते-म-मं ॥ २५ [९] तस्मिन् । अतिमहतीत्यर्थः—०मं-मु । तस्मिन् सतीत्यर्थः—ग; तस्मिन् सतिमहतीत्यर्थः—त-म६; तस्मिन् सर्वति महतीत्यर्थः—त३-भ१.४; तस्मिन् सर्वाणि महतीत्यर्थः—म७ ॥ ३५५. ६ [१०] वर्षयेदित्यर्थः—म । अवर्षयेदित्यर्थः—त-मं-मु । वर्षयत्विति शेषः—उद्गीय ॥

[१०. २६] ३५६. २० [४] परिचर्याद्वारेण—मु । परिचर्यादावादरेण-ग; परिचर्यादा-त१.२.६.७; परिचर्यादारणं-त४.५-म२; परिचर्याद्वारण-त३-भ१.४; परिचर्याचरणं-म६ । परिचर्यादरेण-म७-मं । परिचर्यात्वादरेण-उद्गीय ॥ २५ [५] रथानामश्वद्वयः । ह्यतिरिक्तिकर्मा । रथानां संवन्धिभिः—मं । रथानां संवन्धिभिः अश्वद्वयः ह्यतिरिक्तिकर्मा—५-मु । उद्गीय-भाष्यपाठः मं-पाठ इत्यति । ३५७. १६. [७] वि अदूधोत्—५-मं । वि दूधोत्-मु संहितायां च ॥

[१०. २७] ३५८. २३. [२] यत् यदा अहमित् अहमेव—त३.४-म६-मु । अहमित् अहमेव-ग; यदादाहमित् अहमेव-त१.२.५.६.७; यदा अहमेव-म१.२.४ । यदीयदा-हमेव-मं । 'यदि' इत्यस्य स्थाने 'यत्' इति भाष्यकारैः पठितमित्येव मन्तुमुचितम् ॥ ३५९. १६. [४] शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः । शरीरशस्त्रास्त्रादिभिः—म१; शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः—म४, शरीरशस्त्रास्त्रादिभिः—म७; शरीरशस्त्रास्त्रेणुबलादिभिः—म६; शरीरशस्त्रास्त्रबलतः—उद्गीय; शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः—त-मं-मु ॥ २६ [५] वै उ इत्येवैव-म१.४-०मं । वै उ इत्येवैव-मु बहुषु पुस्तकेषु च ॥ ३६०. १७ [७] मध्यमपुरुषेणैन्द्रस्यो—म७-मु । मध्यमपुरुषैन्द्रस्यो—त-म१.२.४; मध्यमपुरुषस्यैन्द्रस्यो—म६ । मध्यमपुरुषस्यैन्द्रस्यो—मं । मध्यमपुरुषेण प्रथमपुरुषेण च—उद्गीय ॥ ३६०. २९. [७] गच्छन्त्यौ—०मं । गंत्यौ (गंत्यौ-ग-त-४.६-म५; गच्छन्त्यौ-म६) यद्वा सर्वस्य प्रकर्षेणाच्छादयित्वो रेफच्छादयः (रेफलोपच्छादयः—म६-मु)-ग-त-मं मु ॥ ३६१. ११. [८] दुदुहे—०मं । दुदुहु-ग, दुदुदि-त१.२.५.६; दुदु-त३.४-म१.२.४.६; दुदु-म७ । दुहे-मु ॥ १२. [९] त७-मु-पुस्तकयोश्चलभ्यमानं नक्षत्रमन्त्रभाष्यमवष्टिप्यन्नामुद्गृहमेव । इतरपुस्तकेष्वेतन्मन्त्रभाष्यं ह्यम् । उद्गीयभाष्य उपलभ्यमानमस्य मन्त्रस्य भाष्यमवष्टो दीयते—

'पुरुष एवेदं सर्वं' (ऋ. सं. १०. ९०. २) 'सर्वं खल्विदं ऋषेः' (छां. उ. ३.१४.१) इत्यादिवचनात् कारणामनः सर्वात्मकत्वादहमेव सम्यक् ज्ञानयोगात् कारणरूपेण स्थित्वा स्यादरजंगमलक्षणं यच्च द्विषाच्चतुष्पादादिकं च सर्वमुपादयामीति कारणरूपेणात्मानमिन्द्रः स्तौति । जनानां सर्वप्राणिनां यदत्तस्य यत्तसं यवाद्यन्नं च तस्य सर्वस्य यवस्य यवाद्यन्नस्य च यमेव सम्यगज्ञातो द्विरद्वचतुष्पादादीनां कार्यरूपेण स्थित्वाहमेव कारणरूपेण स्थित्वा सर्वस्य यवादिक्वात्तरयाता । क स्थितः सदा त्वमुच्यते—उक्तमत्रे अन्तः । उक्त विस्तरणे । अज गतिक्षेपकयोः । अन्तरिति समिप्यवचनः । विस्तीर्णस्य जनेत्यं गमनस्य जगतो मध्ये स्थितः सदात्तात्मीत्यर्थः । 'अनेकजंगमसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' (भगवद्गीता ६. ४५) इति वचनामोक्षस्य दुष्प्रापत्वात् । अत्रादिमन्त्रेव जन्मनि

अवसातारं संसारान्तस्य कर्तारं मोक्षं गमयितारं मामेव हृच्छात् आराधयितुमिच्छति । कः । योगीन्द्र एव संसारसागरादुद्धर्ता नान्य इति परया भक्त्या योऽवमारुहयति योगेन तमहमस्मिन्नेव जन्मनि संसारान्मोचयामीत्यर्थः । अथो अपि च अयुक्तमयोगिनं युनजत् । उत्तमस्य स्थाने प्रथमोऽयम् । युनज्यात्मना संसारान्मोचयामीत्यर्थः । ववन्वान् समञ्जह यदि कामयेयमित्यर्थः ॥ २२. [१०] उत्पादयानीति त्वं जानीहि—ग-म५। उत्पादयामीति-त-भ१.२.४; उत्पादयामीति त्वं जानीहि—त३-भ६; उत्पादयामीति-त४-मं-मु। उत्पादयानीति जानीहि त्व-उद्गीथ । यत्स्थावाजगमात्मकं जगत् तदहं संयुजानि उत्पादयामीत्यर्थः ॥ ३६२. २४ [१२] अवस्थितमिने । ' अवस्थितमपि ' इति भाव्यमिति प्रतिभाति ॥ ३६३. १३. [१४] पराशद्भवजितः—त२-मं-मु-उद्गीथ । मं-पुस्तकेऽथ पाठो मु-पुस्तकानुसारेण स्वीकृतः ॥ ३६४. १ [१५] तिरम्वि—ग-म६-०मं-मु । तर-त; तरति-भ ॥ ४. तिरम्वि—०मं-मु । तरति-त-भ ॥ १४. [१६] तत्र—०मं । गति-त-भ, गर्भ-०म१(२) । गर्भवास-उद्गीथ ॥ २२. [१७] पक्षवन्तो—१-मं-मु । ऋ. घ. ६. २०. १३ भाष्ये ' पक्षवान् ' इति पाठोऽस्माभिरभ्युद्य स्वीकृतः । सोऽनेन प्रमाणितः ॥ ३६५. ८. [१८] वनति-त-म१.२.४.७-मु-उद्गीथ । वनते-भ६ । वनुते-मं ॥ १३. [१९] भूतसंघ-त-भ-मु । प्रात-भूत संघ-मं । भूतसंघात-उद्गीथ ॥ १७. युगा युगानि-ग-त३-भ६-०मं-उद्गीथ । युगा युगानि-त-म१.२.४.७-मु ॥ २५. [२०] अभेदोपचारान्—म१(२) । उपचारात्-त-भ-मं-मु । एकत्वोपचारात्-उद्गीथ ॥ २६. युक्ता रथे नियुक्ता—ग-त३-भ५.६ । युक्ता-त-म१.२.४.७-मं-मु ॥ ३ सुपु—म६ । सुपु-त-म१.२.४.७-मं-मु ॥ सुपु अभिपूजितो-उद्गीथ । ' सुपु पूजितो ' इत्यस्य स्थाने ' सुपु योजितो ' इति पाठो ' युक्ता ' इति पदस्य व्याख्यानत्वेन मंसमुत्तरमहाशयैः सूचितः । परं ' सुपु पूजितो ' इति ' सु ' इति पदस्य व्याख्यानम् । ' युक्ता ' इति पदस्य व्याख्यान-मुपयोगतमेष । ' युक्ता ' इत्यस्य ' सुपु योजितो ' इति व्याख्यानाभ्युपगमे ' सुपु ' इति पद ' योजितो ' इति निजन्त रूपं चोभयमप्यनावश्यकम् ॥ ३६७. ३. [२३] प्रीणयितुं पूरयितुं वा—ग-त३-म५.६-उद्गीथ । प्रीणयितुं-त म१.४-मं । पाळयितुं प्रीणयितुं वा-मु ।

[१०. २८] ३६७. २३. शेषा । शिष्टा-अनु ॥ ३६८. २६. [४] अत्सारीन्—०मं । आत्सात्-ग; अत्सात्-त१.२.४.५.७-म-मु; अत्सात्-त६ ॥ २७ अतिगहनदेशान्—०मं-मु । निम-र्जनदेशात्-ग; अभिगहनदेशात्-त-भ६; निर्गहनदेशात्-म१.२.४.७। गहनं देशात्-उद्गीथ ॥ ३६९. २८. [७] मेघमसुरं वा-म६-मु । मेघासुरं वा-त-म१.२.४.७ । मेघासुरं-मं । वृत्रमसुरं मेघ-उद्गीथ ॥ ३७०. १६. [९] बलवत्कूरमृगं—म१.२.४.७-उद्गीथ । बलवत्कूरमृगं-त । बलवत्कूरमृगं-ग-म६-०मं-मु ॥ २७. [१०] करस्योपरि—१-मं-मु । पञ्जरस्य परि-उद्गीथ ॥

[१०. २९.] ३७२. ९. [१] एवं तावत्—म६-मु । एव तावत्-त१.२.५.६.७-भ२; एता एतावत्-त४ । एतावत्-मं ॥ ३७३. २. [२] स रथः कुत्सेन कुत्सो—०मं । स रथः कुत्सेन-ग; स रथः कुत्सो-त१.२.४.५.६-म६; रथः कुत्सो-त७, स रथः कुत्सेन-म१.२.४.७ । त रथं कुत्सो-मु ॥ १३. [३] सर्वार्थदर्शिनी—म१.४.७ । सर्वार्थदर्शनीय-त४ (प्राप्ते) । त-पुस्तकेषु भाष्याद्यो लुप्तः । सर्वार्थदर्शनी-मं-मु । सर्वार्थदर्शनी-उद्गीथ ॥ १५. वयं...शक्त्या...संगमयेयम् (१)—१-मं-मु । उद्गीथभाष्ये ' वयं ' नास्ति ॥ ३७४. १७. [६] स्वाद्भान्—

त२.६.७-भ४.७-मं । स्वाग्रन् स्वाद्-त४; स्वाग्रन् स्वाद्युक्ता-म६ । त५-भ१.२-पुस्तकेषु
 'स्वाग्रन्' इत्यस्यान्तरमवकाशो दत्तः । स्वाग्रन्शब्दस्य व्याख्यानमत्रापेक्षितं दृश्यते ॥ १८.
 अस्माभिर्दत्ताः—त-भ२.६ । अस्माभिर्दत्तः—ग; अस्मादत्ताः—भ१.४.७ । स्वाग्रन् स्वाग्रानः
 स्वादिष्टाः सर्वतु अस्माभिर्दत्ताः संतु—मु । आस्वादिताः—०मं । स्वाग्रन्शब्दस्य व्याख्यानं
 ह्युत्तमस्तीति स्वीकरणे 'अस्वादिताः' इत्यम्बूहोऽनावश्यकः स्यात् । बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात्
 स्वीकृतपाठ उपपन्नः प्रतिमाति । 'मधूनि' इति पदस्य व्याख्यानं स्वीकृतपाठमेव प्रमाणयति ।
 उद्गीयमाप्यमशुद्धमपि द्रष्टव्यम् ॥ २४. [७] अत्येन्द्रस्यार्थ—ग-उद्गीय । अत्येन्द्रार्थ—
 त-भ१.२.४.६.मु; इन्द्रार्थ—म७ । इन्द्रार्थ—मं ॥ ३७५.२. [८] इन्द्रः—९-मु । त इन्द्रः—मं ॥

[१०. १०] ३७५. १२. अप इत्य—९-मु । अपदिष्य (१)-मं ॥ ३७६. ११. [१]
 आर्थिकोऽयं—ग-म६-मु । अर्थिकोयं—त । स्वार्थिकोऽयं—भ१.२.४-मं । अर्थोऽयं—उद्गीय ॥
 ३७७. २१. [७] 'वेष्टनाभिर्हिंसनान्—०मं-मु । मु-पुस्तकपाठ एव मं-पुस्तके स्वीकृतः ।
 'वेष्टिताभिः हिंसात्-त-म६; 'वेष्टिताभिः हिंसात्-भ१; 'विष्टिताभिः हिंसात्-म४ । 'वेष्टनाभिः
 हिंसात्-उद्गीय ॥ ३७८. १. [८] प्रगमयत.....शृणुत—ग-त१.२.४.६.७-भ१.२.४.
 ६-मु । म६-पुस्तके 'प्रगमयत' इत्यस्य स्थाने 'प्रसंगमयत', 'सैर्बनवत्यः' इत्यस्य स्थाने च
 'तद्वत्यः' । त१.२.७-भ२-पुस्तकेषु 'रेवतीः' नास्ति । उत्तरार्धव्याख्यानरूपोऽयं भागः त५-मं-
 पुस्तकयोर्नास्ति । न चायं मेषमुत्तरमहापथैः स्वीयेषु क्लिततपुस्तकेषूपलभ्यः । अस्य मन्त्रस्योद्गीय-
 भाष्यमत्रोद्दिश्यते—'यच्छन्दसंश्वाद्द्वितीये पादे । गर्भसारः यो वः पुष्पांस्तं त्वभूतः हे सिन्धवः स्यन्दन-
 शीलाः मध्वः मधुनः मृष्टरसस्य उत्तः उत्स्यन्दिनः उत्स्त्रिपिता । यच्छन्दसंश्वात् गर्भः । मधुमन्तं
 मधुस्वादोपेक्षं ऊर्मिमन्त्रं पातम् । पृथपृष्ठं पृथेनात्वेन पृष्ठमीडयं सुत्यमखरेषु पथेषु । ईदृशं सारं पुष्प-
 त्संघिन्नममस्मै अत्येन्द्रस्नार्थाय प्रदिशोत प्रगमयत प्रस्थापयतास्त्रयं प्रत्येगभावाय । हे आपः अस्म-
 म्य पुष्पाभिः दातव्यं । दद्याद्वृषलक्षणेन तद्वत्यं शृणुत हवमाह्वानं वचनमेतदित्यर्थः । मे मम स्वभू-
 तम् । अशुद्धमेतत्तावणमाभ्यानुसारेण शोचयितुं शक्यम् । ईषद्रचनाभेदे सत्यपि स्वीकृतपाठमेतद्व्यामा-
 नयति ॥ ११. [९] नभोजां—ग-त७-म६-०मं-मु-उद्गीय । नभोजं—त१.२.४.५.६-म२;
 नभोज-भ१.४ ॥ ३८०. ११. [१४] आग्मन्—०मं-मु-उद्गीय । अग्मन्—९ ॥

- : [१०. ११.] ३८२. ११. [४] वाग्मिः स्तुतः—म२.५.६ । वाग्मिः स्तुत-त१-भ-
 १.४ । वाग्मिः-त-मं-मु ॥ ३८. [६] सुस्तुतिः—त६ । सुस्तुतिः—मं-मु इतोषु च । सुस्तुतिः—
 उद्गीय ॥ ३८१. १४. [८] एतावदेवजातं...अपि तु एता—०मं-मु । एतावदेवजातं सामर्थ्येन
 पुक्तं—म; एतावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति अपि तु एता-त; एताः देवा वा जातं सामर्थ्येन युक्तं
 भ१.४.७; एतावदेवजातं सामर्थ्यायुक्तं एता-त३; एतावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति एता-भ२ ।
 न एतावत् । नैतावदेवजातं सामर्थ्ययुक्तं । किं तर्हि एता-उद्गीय ॥ ३८४. ११. [१०]
 द्यादेशः—त-भ१.२.४.६-मु । व्याह्वयः—त३; द्याह्वयः—भ५ । द्यादेशः—ग-म७-मं । द्यादेशे
 'द्या' इति रूपं भवेत् । अतः स्वीकृतपाठो न युक्तः । परं बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात्
 स्वीकृतः । 'द्यादेशः' इति मं-पाठोऽवद एव । 'आ-आदेशः' इति युक्तम् ॥

॥ [१०. ३२] ३८५. १२. [२] रज शब्दान्तरस आकारः—भ६-०मं-मु। इतर-
लिखितपुस्तकेभ्यशुद्धाः पाठाः ॥ ३८६. ४. [४] ययत्र—त-म२.६-मु। यय-त३-म१.४;
यदा-भ७। ययश-मं ॥ ६. यत आगत्य प्रकाशयेत्यत्र (प्रकाशयेत्यत्र-भ६) कारणमाह (तारण-
माह-त३-म१.२)—ग त-म-मु। यत आगत्य प्रकाशस्ततोऽत्र कारणमाह-०मं। स्वीकृतपाठो मँक-
मुल्लरमहाशयैरालम्बोऽपि किमर्थं त्यक्तोऽभ्यूह्याश्रित इति न ज्ञायते। स्वीकृतपाठ एव सम्भवार्थ-
मावहति न मँकमुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः पाठः ॥ ३८७. २. [६] अन्तर्हितं त्यां—ग-त३-मा
अंतर्हितं—त४.५। अतर्हितं—त१.२.६.७-मं-मु ॥ ३८८ ५. [९] हे कलश कलावन्—भ६-मु।
हे कलश कलावान्—त१.२.६.७, हे कलश कलाशान्—त३.४.५; हे कलश कलशान्—म१.२.४।
हे कलश—भ७-मं। हे कलश कलाशयन सर्वकलाधारपरिपूर्ण—उद्गीय ॥ १३. [९] बहुवचनम्।
एवं—त३.४-म५। बहुवचन पद—त१.२.५.६-मु; बहुवचन पदा—त७; बहुवचन—ग-म१.४.
६। बहुवचनपद मं ॥

[१०. ३३] ३८९. १२. [२] पार्श्वस्थानि—ग-म१.२.४.०-मं-मु। पार्श्वस्थानि-त। पार्श्वस्थानि-भ६; पार्श्वस्थानि-म७ ॥ १६. कम्पयते (२) । 'कम्पते' इति साधु ॥ ३९०. ८. [५] प्रष्टिवाहिनं रथं—०मं। तिष्ठिवाहिनं रथ-ग, प्रतिष्ठवाहिनं (प्रतिष्ठ—त५) रथं च-त१. ४.५.६.७; प्रतिष्ठवाहिन रथ-म१.२.४.७; प्रतिष्ठवाहिनं तं रथं च-भ६। प्रष्टिवाहिनं रथं च-मु ॥ २९. [९] न जीवति—त-भ६-मु। जीवति-म१.२.४.७-मं ॥

[१०. ३४] ३९१. २. अत्र द्वादश्यक्षान् स्तौति.....सा देवता—०३॥ अयं पाठो मङ्गलरामहास्यैरभ्यूहितः । अभ्यूहे कारणान्यपि तैः स्वकीयटिप्पण्यां प्रदर्शितानि । लिखित-पुस्तकेषु साधारण्येनैतादृशः पाठो विद्यते—‘अत्र द्वादस्याधान् स्तौति नवभ्याद्यावातस्तास्तरेवरपः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति अतस्तयोः सा देवता ’ । बृहदेवतापाठस्त्वेव वर्तते—‘अत्राधान्द्वादशी स्तौति नवभ्याद्या च सप्तमी । त्रयोदशी कृषिं स्तौति... ..’ । बृहदेवतापाठमुद्रित्य सूक्तदेवताः कथयितुं माध्यकारा उद्युक्ताः । सप्तमी ऋक् न कृषिं स्तौति किंतु वधान् स्तौति । तथा च ‘स्तौति’ इति क्रियापदमेकैवर्चनान्तम् । ‘तयोः’ इति पदमध्यपदमिति स्पष्टमेव । एतामशुद्धिं दूरीकृत्य यः पाठो मङ्गलरामहास्यैरभ्यूहितः ॥ युक्त एव । मु-पुस्तकेऽशुद्धः पाठः ॥ ३०. विभक्तिरुच्य—ग-०३-मु । विभोतकस्य—त१. २. ४. ५; विमोदकस्य—त७; विमोतकस्य—म१. ४. ७ ॥ ३३. [१] अचच्छत्—ग-०३-मु । अवच्छत्—त१. २. ६; अचच्छत्—त४. ५; अचच्छत्—त७-म ॥ ३९२. १७. [५] न दूषये—त७-०३-मु । न दूये—ग, दूषये—त-म ॥ ३९३. ५. [७] नितोदितवन्तश्च—०३॥ नितोदितवन्तश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमानेन—त१. २. ६; नितोदितवन्तश्च पुरुषे च कृषौ प्रवर्तमाने—त४-मु; नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने—त५; नितोदितवन्तश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमाने—त७; नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने—ग; नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने—म१. २. ४; नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानाः—म६ । एतत्सूक्तप्रस्तावनायां सप्तममन्त्रस्य देवताविषये योऽभ्यूहः कृतः ॥ यद्युचितस्तर्ह्ययमभ्यूह आवश्यको भवति । सेमभ्याः कृषिस्तुतिश्च यदा प्रस्तावनायां प्रविष्टा तदैव ‘पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य’ इत्यपरांठो माध्ये प्रविष्टा ॥ ३६. [८] आस्कारे—म१. २. ४-०३॥ आस्थाल्य—ग; अस्कारे—त-म६-मु । आस्कोरा—म७ ॥ ३९५. ४. [१३] रति—उद्रीथ-मु-आउफेल्ट । मति—५-म ॥

[१०. ३५] ३९५. २७. [१] द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ग-त३-म१.२.४.५.७ । द्यावापृथिव्यौ—त-म६-मै-मु ॥ ३९७. ६. [६] अधिनावधि—त-म-मु । अधिनौ—मै ॥ १४. [७] स प्रार्थितः—ग-त३-म१.२.४.७ । अप्रार्थितः (१)—त-म६-मै । प्रार्थितः—मु ॥ ३९८. २७. [१२] पथे पशवे—मु । पथे—म । पथे पश्चात्प्रत्यय—त१.२.७-म६-मै; पश्चात्प्रत्यय—त४.५ । ऋ. स. १.४२.२; १.६५.१; ८.५.२०; १०.६१.१२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३६.] ३९९. २७. [१] सर्व—ग-त३-म१.२.४.७-मै । स्वर्ग—त१.२.६. ७-मु; सर्व—त४; स्वर्ग—त५; स्वर्ग—म६ ॥ ४००. २८. [५] पिन्वतां सिञ्चतु—ग-म५.६ । पिन्वतां प्रीणयतु किन्तु—त१.२.६.७-मु; पिन्वतां किन्तु—त४.५-म१.४.७-मै । पिन्वतां वृष्ट्या सिञ्चतु—उद्गोष ॥ ४०१. ८. [६] अरमाकं—ग-त३-म । नोऽरमाकं—त-मै-मु । प्रयमायां पङ्कावपि 'नोऽरमाकम्' इत्यनावश्यकम् । 'अरमाकम्' इत्येव प्रतीकम् ॥

[१०. ३७.] ४०३. २०. येन सूर्य—म-मु । येन सूर्यो—त-मै ॥ ४०४. २. [१] देवेषु जाताय—त१.३.४-म । देवेषु जाताय देवार्थमुत्पत्ताय—त२.७-मै-मु । देवार्थमुत्पत्ताय—त५.६-म६ । देवजाताय देवात् प्रजापतेः सङ्काशादुत्पत्ताय—उद्गोष ॥ ४०७. १०. [१२] निघत्त—ग-त३-म५.६-मु—उद्गोष । विघत्त—त-म१.२.४.७-मै ॥

[१०. ३८.] ४०७. १३. ताण्ड्यशाठ्यायनकाः—म६-मु । तांडकं छाट्यायनकाः—ग; तांडवा शाठ्यायनका—त१.२.४.५.६; तांडवा छाट्यायनका—त३-म१.२.४; तांडवाः शाठ्यायनकाः—त७-मै । पञ्चममन्त्रमायं द्रष्टव्यम् । 'तांडवशाठ्यायनका' इति मै-संक्षिप्तम् ॥ ४०८. ५. [३] त्रैवर्णिको वा अदेवः देवाद्वयो—म१.४.६.७ । त्रैवर्णिको वादेवः अन्यो—त१.२.६; त्रैवर्णिको वा देवाद्वयो—त५ । त्रैवर्णिको वादेवधान्यो—मु । त्रैवर्णिकोऽदेवः देवाद्वयो—म२-मै । यो दाहः अकुलीन इत्यर्थः । आर्यो वा कुलीनो वेत्यर्थः । अदेवः देवाद्वयो वा पिशाचासुरराक्षसादिकः—उद्गोष ॥ २७. [५] कुत्सस्याहव । कुत्सस्य हव—आ. आ. जै. आ. । २८. अभ्य-घट्—मै-मु । ग्यघट्—ग-त-म ॥ ३०. प्रादुद्रवदिति—ग-मै । प्रादुद्रवदिमपि—त; प्रादुव-दिति—त१ ॥ ३२. वार्मीशतेत—मै । त्रिशतेन—ग; वाग्रिशतेन—त; वाग्रिशतेन—म-मु । प्रादुद्रव-दिति—म-मु । प्रादवत्—शाठ्या आ. जै. आ. ॥ ३१. आहूतवन्ती—म६-मै-मु । आहूतवती—ग; आहूतवती—त१.२.६.७; आहूतवती—त४.५; आहूतवती—त३-म । ताण्ड्य आ. ९.२.२२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३९.] ४१०. [३] ऋतस्य । 'ऋतस्य' इति संहिता ॥ ४१. २८. [६] मे मम संरन्धिनमिममाह्वानम् (?) —मै-मु ॥ ४११. २०. [८] पुनः पुनरपि—ग-त३-म२.६ । पुनरपि—त४-म१.४.७-मै-मु ॥ ४१३. २१. [१४] वां—त-म६-मु । ततो वां—त३-म१.२.४.७-मै ॥

- [१०. ४०.] ४१४. २६. [३] बन्दिनी वाणी कापा—त३-म२.६-मु । बन्दिनी वरणी कापा—त१.४.६; बन्दिनी वरणी कापा—त२.५; बन्दिनी वाणी कापा—म१.४ । बन्दिनी वाणी कापा—ग-मै ॥ ४१५. ५. [४] युवां—ग-मै-मु । युवं युवां—त-म ॥ ४१६. ४. [७] पराजीयमानं—ग-उद्गोष । पराजयमानं—त-म-मै-मु ॥

[१०. ४२] ४२०. २२. [५] स्पन्द्रं स्पन्दनशीलं—ग-मु। स्पद्र स्पन्दनशील-
त-भ-मं। 'स्पन्द्रम्' इत्येव संहितापाठः न 'स्पन्द्रम्'। ऋ. सं. १.१८०.९; ५.५२.३; ८;
८७.३; ६.१२.५ अत्रापि स्पन्द्र इति पकारयुक्त एव पाठः। नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण
यकारपकारयोः साम्य दृश्यते। ऋ. सं. ६.१२.५ टिप्पणी द्रष्टव्या। 'स्पन्द्रम्' इत्येव उद्गीथमाप्ये ॥
२५. पूर्वाह्ने-ग-०मं। पूर्वाहः-त१.२.४.७; पूर्वाह-त३.५.म-मु ॥

" [१०. ४३.] ४२२. २७. इति याज्ये—१-मं-मु। इति याज्या-आश्व. श्री. ॥ ४२४.
११. [५] पूर्वोऽपि—ग-०मं। पुत्रोपि-त-म१.२.४.७, प्रलोपि-म६। पुरातनोपि-मु ॥
४२५. ६. [८] पतयति—०मं। पतयत् पतति-ग, पतयद्-त१.२.४.५.६; पतयत् गच्छति
वि-त७; पतति-त३-मु; पति-म१.२.४; पतयत् अपातयत्-म६; तपति-म७ ॥

[१०. ४४] ४२६. १७. [२] अस्मदभिमुखं—त-भ-मु। अस्मदभिमुखः-मं ॥
२३. [३] नृणां—ग-त४.५-म६। नृणां-त७-मु; नेतृणां-त१.२.३.६-म१.२.४.७। नरां
नेतृणां-मं ॥ ४२७. १७. [५] अनाधृष्याणि—ग-म२.६-०मं। अनाधृष्यानि-त-भ१.४.
७। अनाधृष्या अनाधृष्याणि-मु ॥ ४२८. ८. [७] ये उपरे—०मं-उद्गीथ। ये अपरे-१-मु ॥
२०. [८] किंचेन्द्रो घृष्णः... मदे सति—०मं। लिखितपुस्तकेष्वनुदाः पाठाः। किंचेन्द्रो
घृष्णः स्वोदरस्यासङ्गतं वर्पणशीलान् सोमान् पीत्वा मदे सति-मु। घृष्णः वर्पितुन् स्वोदकस्य सेतुं
सोमान् पीत्वा मदे सति मत्तः सन्नित्यर्थ-उद्गीथ ॥

[१०. ४५] ४२९. १४. वत्सप्रिरामेयं—१-मं-मु। वत्सप्रीरामेय-अनु. ॥ ४३०. ४.
[२] घामानि—त१.२.६.७-मु उद्गीथ। घामानि-त३.४.५-म-मं ॥ १३. [३] त्या त्वां—
१-मु। त्वां-मं ॥ ४३१. ३. [४] द्यावापृथिवी—त-भ२.६.७-मु-उद्गीथ। द्यावापृथिवी
द्यावापृथिवी-म१.४-मं ॥ ५. क्षामां वै रेरिह्यमाणो—०मं-मु। क्षाम वै रेरिह्यमाणं-ग;
क्षामामा वै रेरिह्यमाणं-त१.२.४.५, क्षामा वै रेरिह्यमाणं-त६-भ ॥ ४३२. २१. [९]
मुष्मन्—भ२(प्रान्ते), ७-०मं-उद्गीथ। मुष्मन्-त-भ१.४.६-मु ॥ ४३३. २. [१०] जनिष्य-
माणैः—ग-त-म६-मु-उद्गीथ। जनयिष्यमाणैः-भ१.२.४-मं। जनिष्यमाणैः-भ७ ॥ १६. [१२]
अस्य मन्त्रस्पोद्गीथमाप्यमघो दीयते—अस्तावि स्तुतोऽग्निः। नरा मनुष्याणां सुखेव. बहुपकारित्वात्
मुमुक्षुः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां नेता कर्मसु प्रवर्तयिता विश्वेषां नरोपागार्यं नीयमान. विश्वानरस्य
वा अपत्यमृतः ऋषिभिरस्मोभि. सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता रक्षार्थादप्यः। इदानीं कृतकृत्याः
सन्तो बयं अद्वेये द्वेपरहिते अस्माकमुपरि परस्परतो वा द्यूते द्यावापृथिवी हुवेम आह्वयाम नभ्रपृष्ठा-
दृष्टकृत्तदानीयास्मस्य यूयमपि दे कर्माग्देवाः अग्निसंहिता वत्त दत्त रयि धनं दद्यादृष्टकृत्तदानीं
अस्मे अस्मस्यं सुवीरं सुपुत्रसहितं ॥

अष्टमोऽष्टकः

अष्टमाष्टकभाष्यसदोषघनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि-ग (१, २, ४), त (१, २, ३, ४, ५, ६,
७, ८), मं (१, २, ४, ५, ६, ७, ८) ॥

[१०. ४६] ४३५. ८. अनुवर्तनात्—ग१.२-त१.२.३.७-मु। अनुवर्तमानात्-ग४-
भ-मं ॥ १६. [१] वेत्ता—त१.२.३.४.५.७-०मं-मु। शाता-ग-त६.८-म१.४.५.६.८;

ज्ञानं-म२ ॥ १८. यद्वा अपां अपसामित्यर्थः—०म् । अपसामित्यर्थः-ग१.२-त१.२.३.७.८-
म; यद्वा अप इति ('इति' नास्ति-त४) कर्मनाम अपसामित्यर्थः-ग४-त४; अपां समीप इत्यर्थः
यद्वा ('यद्वा' नास्ति-त५)-त५ ६ ॥ ४३६. १. [२] चतति०-ग४-त१.२.३.६.७.८-
म-मु । चरति०-त४; चरति०-त५ । चति०-ग१.२-म् ॥ स्तोत्रैर्वा इच्छन्त आत्मान इच्छन्तः—
०म्-मु । स्तोत्रैर्वा इच्छतः अनिमिषतो-त१; स्तोत्रैर्वा इच्छतः आत्मानं इच्छतः-त२.६-म६;
स्तोत्रैर्वा इच्छतः अनिमिषतो-त३.७; वा इच्छतः आत्मानं इच्छतः-त८-म१.२.४.८; स्तोत्रैर्वा
अग्निमिच्छतः अनिमिषता-त४; स्तोत्रैर्वा हवतः अनिमिषता-त५ ॥ २०. [४] नेतारं प्रापयिता-
रमरतिं गन्तारं-त४-०म्-मु । नेतारमरतिं गन्तारं-ग-त८-म; नेतारं प्रापयितारं-त१.२.३.५.७;
नेतारं-त६ ॥ २८. [५] जेतव्यान् शत्रून् जयन्तं-०म् । जेतव्यं-ग-त८; जेतव्यान्-त१.२.३.४.
५.६.७-म-मु ॥ २९. [५] भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा-ग१.२-०म्-मु । भूर्जयन्तमित्येकपदमिति
मत्वा-ग४-त६.८-म, भूर्जयन्तमित्येक पदमिति कृत्वा-त१.२.३.४.५; भूर्जयन्तमित्येकपदं कृत्वा-त
७ । उद्गीथमाप्यस्य अयमेक एव निर्देशः सायणभाष्ये । 'भूः भूरादीन् लोकांनित्यर्थः अत एव च
महा महांत विपोषा...' इत्यादि उपलभ्यमानोद्गीथमाप्यलिखितपुस्तके । 'जयन्तम्' इति पदस्य
व्याख्यानभावात् भाष्यमिदं द्रुष्टिं दृश्यते । तथापि 'भूः' इति पदस्य व्याख्यानात् सायणोक्तेः
सत्यत्वं प्रतीयते ॥ ४३७. १७. [६] कर्मणा यन्त्रैः-मु । 'अयन्त्रैः' इत्यस्य स्थाने 'यन्त्रैः'
इति भाष्यकारः पठितम् । कर्मणायन्त्रैः-म् । अयन्त्रैः अयमनैः गमनप्रतिषेधरहितैः स्वर्गमादौ-
उद्गीथ ॥ २६. [७] श्वेतिमानमञ्चन्तः-ग४-म६.८-०म्-मु । श्वेतिमानमन्वमंचतः-ग१.२;
श्वितिमानमन्वत-त१.२.३; श्वितिमानानांचत-त४; श्वितिमानमन्वत-त५; श्वितिमानमन्वतः-त७;
श्वेतिमानमन्वतः-त८; श्वेतिमानमन्वतः-म१.४.७; श्वेतिमानमन्वतः-म२ । ऋ. सं. २.३१.८ भाष्ये
'श्वितीचे' इति पदस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ श्वेतं-ई-मु । श्वेतः-म् ॥ ४३८. १५. [९]
किंच ईच्छेन्म-ई-मु । ईच्छेन्म-म् । यमग्नि-ई-मु । अग्नि-म् ॥

[१०. ४७] ४३८. २९. सुद्वयेन्द्र-ग-त६-म । बुधद्व-त८ । बुधद्वेन्द्र-त१.२.३.४.
५.७-म्-मु ॥ ४३९. २६. [३] धनं च-ग-त-म१.४-मु । धनं-म२.६.७.८-म् ॥ ४४०.
१९. [६] जिगाति अभिगच्छति-ग-त-म१.२.४.५.६.८-मु । जिगाति-म७-म् ॥ ४४१.
४. [७] हृदयुग्मां देवसंख्यानामिति सप्तम्या अलुक्-त-म१.२.४.६.८-मु । देवसंख्याना-
मिति सप्तम्या अलुक्-ग; हृदयुग्मां देवसंख्यानामिति-म५ । हृदयुग्मामित्युपसंख्यानानात् देरलुक्-म् ।
१२. [८] वद दाने-ई-मु । ददातेः-म् ॥

[१०. ४८] ४४२. २ [१] हविषो दात्रे-ग-त१.२.३.४.५.६.८-म२.४.५.६.८-
मु । हविर्दात्रे-त७ । दात्रे-म१.७-म् ॥ ११ [२] तदत्रोच्यते-ग-मु । तत्रोच्यते-त-म-म् ॥
'२४ [३] सेनासमूह । समूहशब्दस्य नपुंसकलिङ्गप्रयोगादित्यः ॥ कुर्वन्ति-ग-त१.२.६.८-म ।
कुर्वते-त४-म् । मु-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यभेदम्-मध्यं मध्यं स्वष्टा देवः आयस्रमयोमयं वज्रं आयुधं
अवधत् संपादितवान् । अपि च देवाः मयि विषये ऋनु यज अवृणुन् कुर्वन्ति मम अनीकं अश्वादि
सूर्यस्येव रविरिव दुस्तरं दुस्वगाहं । किंच कृतेन निष्पादितेन कर्त्तव्येन वृषदधादिरूपेण कर्मणा उपलक्षितं
मा सर्वं आर्यति गच्छति ॥ अर्यमाश्वरं-त-म । आर्यमाश्वरं-म् ॥ ४४३. २५. [५] सर्वस्य

घनस्य—ग-त-भ२.४.५.६.८-मु। घनस्य-भ१.७। घनस्य सर्वस्य-मं ॥ ४४४. १० [७] यथा—
ग-०-मं-मु। त-भ-पुस्तकयोः 'यथा' नास्ति ॥ जीर्णश्रीह्यादिस्तम्बान्—त३-०-मं। जीर्णकदयादि-
स्तम्बान्-ग; जीर्णश्रीह्यादिस्तम्बान्-त; जीर्णश्रीह्यादिस्तम्बानात्-म। निष्पावजीर्णश्रीह्यादिस्तम्बान्-मु ॥
२१ [८] उत वा अपि च—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। उतावपि च-भ७। उतापि च-मं ॥
२८ [९] आश्रयणीयः सन्—त-भ१.२.४.५.६.८-मु। आश्रयणीयः-ग-भ७-मं ॥ ४४५. १४
[१०] अस्या अस्थना—त८-भ१.२.६। अस्या अस्थना न-त६; अस्या अस्या-म४.७.८।
अस्या-ग-त१.२.३.४.५.७-मं-मु ॥

[१०. ४९] ४४६. २१ [३] सुखवासाय—१-मु। सुखार्थ-मं ॥ ४४७. १७
[५] 'अकरम्' इति पदपाठः। 'करम्' इति माथ्यकारैः स्वीकृतमिति श्वाकरणप्रक्रियया
स्पष्टम्। अकर कृतवानस्मि-उद्गीय ॥ १८ अरन्धयं वक्षमनयम्—त-मु। अरन्धय वक्ष गमय-
ग१.२, अरन्धय वक्षमगमय-ग४। अरन्धय-म-मं ॥ २५ [६] अनुपक्तः—ग-त६.८-भ६.८-मु।
आनुपक्तः-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७-मं ॥ ४४८. ७ [७] ऋधगित्यर्थ—त५.६.८-म।
ऋधगित्यन्वयं-ग-त१.२.३.४.७-मं-मु ॥ १२ [८] सप्तहा सप्त—ग-त१.२.३.४.५.७-मु।
सप्त-त६.८-भ-मं ॥ शत्रुपुरां—ग-त२.३.४.५.६.७.८-भ४.५.६.८-मु। शत्रुपुरा-त१-भ२;
शत्रूणां पुरां-भ१; शत्रूणां पुरां वा-भ७। पुरां शत्रूणां वा-मं ॥ १६ अहभाव-त-भ-मु। अह-
भावच्छादसः-ग। अहभाव आर्य-मं ॥ २३ [९] स्रवतीः—१। स्रवतीः (१)-मं-मु। स्रवतः
नदान् सिंधुलोहितप्रसूतीन्-उद्गीय ॥ २६ अलम्बयम्—मु। लेभेय-ग१.२; लभयं-त-भ१.२.४.
५.६.८; लभय-ग४; लभय-त३-भ७। अलभ-मं। लिखितपुस्तकपाठसादृश्यात् मु-पाठः स्वीकृतः।
'अलभे' इत्यपि सम्भवेत्। वि३ लम्बवानस्मि-उद्गीय ॥ २७ पुपादि० इत्यादिना—भ१.२.४.
६.८-मु। पुष्पादीत्यादिना-भ७; पुपादित्यादिना-त। पुपादित्यात्-मं। दिवादी लामार्थे विद्वाद्बु-
नास्ति ॥ ४४९. ६ [१०] आगामिर्वर्षसमय—ग४-त१.२.३.४.७.८-भ१.२.८-मु।
आवर्षसमय-भ७। आगामिर्वर्षसमय-त५-मं ॥

[१०. ५०] ४४९. १९ सप्तचै—ग-त-भ२.६-मु-उद्गीय। अष्टचै-भ१.४.७.८-मं ॥
३० [१] साहितिको दीर्घः—१-मु। दीर्घः-मं ॥ ४५१. ५ [४] विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्—
ग-त-भ४.५.६-मु। विश्वस्मिन्-भ१.७-मं ॥ ६ भुवः—१-मु। अमवः-मं ॥ १६ [५] अम
गत्यादिषु...छान्दस उमादेशः—०-मं। लिखितपुस्तकेष्वुद्गीह्याः पाठाः। अम गत्यादिषु औणादिक
अवनप्रत्ययः छादस उमादेशः-मु ॥ १८ एता एतानि—ग-त-भ५.६.८-मु। एतानि-भ१.२.४.
७-मं ॥ २४ [६] सर्वाणि सवना—त-मु। सवना सर्वाणि-मं ॥ ४५२. ५ [७] स्तोत्र-
कर्तारो—त-भ-मु। स्तोत्रकृतो-मं ॥

[१०. ५१] ४५२. २८ [१] तन् प्रावरणं—ग१.२-त-भ-मु। तत्र प्रावरण-ग४।
प्रावरण-मं ॥ तत्तत्—त-भ-मु। तत्-मं ॥ ४५३. १ जातप्रज्ञ ते—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु।
जातप्रज्ञान-भ७-मं। 'ज्ञ ते' इति वृत्तमात्रालेखनीत्या 'जात' इति स्यात् नतयोश्च सादृश्यम् ॥
१८ [३] अप्रविष्टं—त६.८-म५.६। प्रविष्टं-ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७.८-मं-मु ॥
२७ [४] देवा—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। देवगणा-भ७-मं ॥ २९ हविर्वहने—ग४-त२.७-

म१.४.६.७ । हविर्वहनप्रयोजने-त४.५.७-म३ ॥ नैव योजयन्तु-त६-मु । नैव योजयंत-म३
 २.३.७-म१.२.४.५.८; नैवयोजयंत-त१; नैव योजयतो-त४; नैव योजयतो-त५; नैव योजयत-
 त८-म६; नैव योजयंत-म७ । नैव योजयंत (१)-०अ ॥ ४५४. ९ [५] त्वं तु-म३.१.२.३.
 ४.५.६.७-म-मु । त्वं-त८-म ॥ १२ संमत्या । समित्य-मु । 'तव संमत्या' इति समीचीनमिति
 मं-म३ ॥ १३ वह च-म३.१.२.३.६.७ ८-म१.५.६.८-मु । वह-त४.५-म२.४.७-म ॥ २१
 [६] वृणोति-ई-मु । वृणुते-म ॥ २३ गौरो न गौरमृग-म३.१.६.८-म४.५.६-मु । गौरा
 न गौरमृग-म८; गोरो न गौरमृग-त१.२; गोरो न गौरमृग-त७; गौरमृग-म१; गौरो मृग-
 म७ । गौरो न मृग-म ॥ २० [७] युक्तः-ई । युग्मः-मु । तथा-म ॥ संयुक्तः-त१.२.३.
 ६.७.८-म-मु । युक्तः-म३.४.५-म ॥ ४५५. ८ [८] प्रतिजानाति । प्रति + जा इत्यात्मनेपदी
 षड्भुः ॥ १४ तस्माद्वाहुरात्मैषाः..... । 'तस्माद्वाहुरात्रेयाः प्रयाजानुषाजा आग्नेयमाज्यमिति'
 इति शाकल्यानब्रह्मणम् (१.२) । 'शीरोदाया इ वा अज्यो भवन्ति' 'बृहस्पतिर्यस्य प्रिय-
 तमा' इति शाकल्यस्य गोपलध्वम् । 'प्रियतमा' अस्य स्थाने 'प्रयतमेति' इति मु-पाठः ॥

[१०. ५२] ४५६. १४ [२] आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः-त४.५.७-म४-मु ।
 आहुतिर्भवति भवत्वमित्यर्थः-ग । आहुतिर्भवत्वित्यर्थः-त६.८-म१.२.७.८-म ॥ आहुतिर्भवति भवत्वि-
 त्यर्थः-त१.२.३ ॥ १५ तदेवोभयं भवतीति-०अ । तदेव भवतीति-ग; तदेवोभयंतीति-त१.
 २.३ ८; तदेवामय भवतीति-त४.५; ते देवा भवतीति-त६-म२.८; तदेवा नयतीति-त७; तदेवा
 भवतीति-म४ । तदेवोभयंतीति-मु । एतच्छन्दोगब्राह्मणवचनमन्येपयोगम् ॥ २९ [३] स्वामानं-
 म३.१.२.३.४.६.७.८-म-मु । आत्मानं-त५-म ॥ ४५७. ७ [४] कल्पयाति कल्पयति-
 म१.६-मु । कल्पयति-म३.४.५.६ ८-म५.७; कल्पयाति कलायति-त१.२.३.७ । कल्पयति-
 म१.२.८-म ॥ २५ [६] मद्यं-ई । मद्यं च-म-मु ॥

[१०. ५३] ४५७. २८ इवृषस्य-म३.१.२.३.५.६.७.८-म१.२.४.५.६.८-मु ।
 वृषस्य-त४.५-म७-म ॥ ४५८. ६ [१] जानंस्वया-त-म४-मु । जानन्-ग । तथा-म१.२.६.
 ७.८-म ॥ ८ नि पन्साद्भि-मु । नि पन्दि-त१.२.३.७-म१.२.६; नि पन्संभि-म७; नि पन्दि-
 म८ । नि दि पन्सत्-म४-म ॥ २१ [३] जीवति मृतशब्दो जायते तस्य-०अ । जीवति इति
 मृतप्रया जायते तस्य (तस्याः-त४.५)-म३.४.५; जीवति इति प्रया जायत (जायते-त६-म६)
 तस्याः-त१.२.३.६.७.८-म६; जीवति इति प्रया अजायते तस्याः-म४; जीवति प्रयाया जायते
 तस्याः-म१.२.७.८ । जीवति इति मृतशब्दो जायते तस्य-मु । ऐ. मा. ७.९; अ. सं. ५.१.६
 भाष्ये च द्रष्टव्यम् ॥ २९ [३] गुह्यां-म३-म१.२.४ ६.८-मु । जिह्वा गुह्यां-म७-म ॥ ४५९.
 २७ [६] आन्यन्तराले आतिश्रमणे-०अ-मु । अतिश्रमणे लघातिश्रमणे-त१.२.३.७; अत्यं-
 तराले आतिश्रमणे-त५; अतिश्रमणे लघातिश्रमणे-त६.८-म१.६.८; अतिश्रमणे लघातिश्रमणे-म२;
 अन्यन्तराले लघातिश्रमणे-म४; अतिश्रमणे लघातिश्रमणे-म७ ॥ २८ भाष्ये-त१.२.३ ६.८-
 म-मु । भाष्ये-त४.५.७-म ॥ च पूरयेत्-त१.२.३.६.७.८-म-मु । वापूरयेत्-त४.५ । चापूर-
 येत्-म ॥ ४६१. १ [८] सं रमध्वम्-इति न व्याख्यातम् ॥ ४६२. १ [११] ते भरतो ।
 'ते श्रमतां' इति मु-पाठो दुष्टः । 'चर्मणि' इत्यस्यानन्तरं 'वा' इति मु-उल्लेखेऽधिकम् ॥

[१०. ५४] ४६३. १ [३] केऽपीत्यर्थः—ग-त-६-८-म-मु । कोऽपीत्यर्थः (१)-त-१. २. ४. ५. ७-मं ॥ १० मातरं च—१ मु । मातरं-मं ॥ १८ [४] उत्तरसूक्त उपान्यवर्जिते—
०मं-मु । उत्तरसूक्ते उपात्यवर्जितेषु-त-४. ५; उत्तरसूक्ते उपेत्यवर्जितेषु-त-१. २. ३. ७; उत्तरसूक्तेषु
उपात्यवर्जितेषु-त-६. ८-म; उत्तरसूक्ते उपात्यवर्जितेषु द्वे तन्नामेल्यादिचतसृषु मत्सु-ग ॥ १९
वेरिस-ग-त-म-१. २. ४. ६. ८-मु । अद्राम्यान्वर्हिष्यानि वेरिस-म-७-मं ॥ ४६४. १० [६]
मधुरद्रव्याणि—ग-त-६. ८-म-मु । मधुरद्रव्याणि-त-३. ४. ५-म-१. २. ४. ७-मं ॥

[१०. ५५] ४६४. २३ [१] सती—१-मं । सती-मु ॥ अवेत्यन्तां—०मं । आह्वा-
तवत्वी-ग, अहेत्यन्तां-त-म । सु-पुस्तक एतज्जाति ॥ ४६५. १५ [३] आपृणान्—त-म-मु ।
अपृणात्-ग-मं ॥ १६ रक्षःसंछकान्—ग-त, २. ३. ४. ५. ७-म-१. २. ७-मु । रक्षसःसंछकान्-
त-६-म-४. ६. ८; रक्षससंछकान्-त-८ । रक्षससंछकान्-मं ॥ २९ [४] यथ—ग-त-१. २. ३. ४. ७-
म-१ २. ४. ७. ८-मु । या-त-५. ६. ८; यदा-म-६ । यदा-मं ॥ ४६६. १० [५] अननमनः
प्राणनं—०मं-मु । अनतिः प्राणन-ग, २; अनेने अनः प्राणन-ग-४; अनेनमनः प्राणन-त-१. २.
३. ४. ५. ७-म-१. २. ४. ६. ८; अनेनेन मनः प्राणन-त-६; अननः प्राणनं-त-८, अनेनमनः प्राणन-म-१.
७ ॥ १३ अय—ग-त-३. ४. ५. ७-म-मु । अय-त-१. २. ८-मं ॥ २३ [६] सुपर्णरूपकेण—त-
म-मु । सुपर्णरूपेण-ग-मं ॥

[१०. ५६] ४६७. १७ घाट्यादि—त-१. २. ३. ७-म-७-मु । घाट्यादि-त-४. ५. ६. ८-
म-१. २. ४. ६. ८-मं ॥ ४६८. २ [१] यत्सूर्यः—ग-०मं-मु । ये सूर्य-त-म-१. २. ४. ६. ८; यः
सूर्य-म-७ । अस्याः क्षुतेर्मूलमन्वेपणीयम् ॥ ४६९. २४ [६] संवन्धि-१-मं-मु । 'संवन्धि'
इति भाष्यम् ॥

[१०. ५७] ४७०. १२ एतस्मादनुक्रमणीमूयापूर्वं विद्यमानः 'पराणि चत्वारि
सूक्तान्युक्ता ऋषयो द्वैपदे त्वन्निमण्डले' इतीशानशः भाष्यकारिरेतत् इति दृश्यते ॥ २३ [१] लिखित-
पुस्तकेषु वर्तमानाः शाटपायनकण्ठाक्षणापाठभेदा मैत्रसमुत्तरमहाशयैः सौद्वार विचारितारस्ते तदीयायां
टिप्पण्यां द्रष्टव्याः ॥ २३ [१] अभ्यगमस्ते । अभ्यदासंस्ते-शाट्या, ब्रा.; जै, ब्रा. ॥ २४ तं ह
स्मानगतीं निधाय । तौ ह स्मानग्रावधिषाय-शाट्या, ब्रा.; जै, ब्रा. ॥ पचतोऽगती । पचतोऽनमो-
शाट्या, ब्रा, जै, ब्रा. ॥ पचतेनमो-ग ॥ २५ अमुरात्रं दग्ध्वा । अमुराशन जग्धा-शाट्या, ब्रा.;
जै, ब्रा. ॥ २६ आवां । आव-शाट्या, ब्रा., जै, ब्रा. ॥ २७ [६] 'अय ह्याततत्पुष्यैधजाः'
इति ब्राह्मणवाक्यस्य मूल नोपलब्धम् ॥ २७ न्वेता नाभितपन्तीति । त्वेता नाभितपन्तीति-
शाट्या ब्रा.; जै, ब्रा. ॥ २८ आहृत्य । आहृत्य-शाट्या, ब्रा.; जै, ब्रा. ॥ समाहृत्य-ग । २९
मा प्र गाम—१ । प्र गाम-मं-मु ॥ ४७१. २ [२] साधयिता देवैश्वाततः—ग-त-मु । साधयिता-
म-मं ॥ ३ प्राप्नुयाम—०मं । प्राप्नोमि-ग-त-१. २. ३. ७, प्राप्नुमः-त-५; प्राप्नोति-त-६. ८-म ।
व्याप्नुयाम-मु ॥ ५ [३] च तिसृभिः—म-आश्व, श्री । चतसृभिः—१-मं ॥ ८. आ हुवामहे
आह्वयामहे—ग-४-त-१. २. ४. ५. ७-मु । आ हुवामहे-ग-१. २-त-६. ८-म-मं ॥ ११. मन्म-
मिध्र—१-मु । मन्मभिः—मं ॥ १५. [४] ऋत्वेऽपानाय दक्षाय प्राणाय—०मं । ऋत्वे प्राणनाय
दक्षाय अपानाय (अपाननाय-ग-४) च-ग-म-८; ऋत्वे प्राणनाय दक्षाय अपाननाय-त-४. ५-म-४;
ऋत्वे प्राणनाय अपाननाय-त-१. २. ३. ७ मु; ऋत्वे प्राणनाय दक्षाय अपानाय-त-६-म-६; ऋत्वे-त-८;

ऋत्वे प्राणाय अपाननाय-भ१; ऋत्वे प्राणानाय दक्षाय अपाननाय-भ२; ऋत्वे प्राणाय अपानाय-भ७ ॥ १६. ज्योक् चिरकालं सूर्यं च दृशे सूर्यं द्रष्टुं-ग-त-भ-मु। ज्योक्च चिरकालं सूर्यं दृशे सूर्यं द्रष्टुं-मै ॥ २०. [५] ' पितरः ' इति पदं भाष्यकारैः संवोधनान्तस्य स्थाने प्रथमान्तं गृहीतं ददयते। तथा च ' मनः ' इत्यस्य स्थाने ' ज्ञनः ' इत्यपि स्वीकृतम् ॥ २७. [६] युक्ताः सन्तः-ग-त-भ-५, ८-मु। युक्ताः-भ१, २. ४, ७-मै ॥

[१०. ५८] ४७२. ७. [१] °जीवनाय-ई-मु। °जीवनायेत्यर्थः-मै ॥ ४७३. १. [५] तदिति गतम्-त-भ-मु। तदावर्षायामः-मै ॥

[१०. ५९]. ४७५. ६. [२] अत्रापि न्विति-मु। अत्रान्विति-ई। अत्र न्विति-मै ॥ जीर्णां स्तुता वा-ग-त-३-भ-२, ८-मै। जीर्णां स्तुति-त१, २, ७; जीर्णां स्तुतिर्वा-त१, ६, ८-मै; जीर्णां स्तोता वा-त४, ५। जीर्णां स्तुता-मु ॥ ९. गच्छतु-ग-त-३, ४, ५-मु। गच्छतां-त१, २, ६, ७, ८-भ-मै ॥ २१. [४] मा कार्षीः-त१, २. ३, ५-मु। जोऽस्मान् मा कार्षीः-ग-त-७-मै ॥ २४. सूर्यदर्शनासेमवात्-ग-त-१, २, ३, ६, ७, ८-भ-१, २, ४, ६, ८-मु। सूर्यसंदर्शनासेमवात्-त४, ५; सूर्यदर्शनात्-भ७। सूर्यदर्शनात्-मै ॥ ४७६. ३. [५] चिरसंदर्शने-त१, २, ३, ७-मै-मु। चिरसंदर्शने-ग-त-४, ५, ६-म ॥ वर्षयस्व वर्षय-ग-त-४, ५, ७-भ-१, २, ७-मु। वर्षयस्व वर्षयस्व-त१, २, ३; वर्षय वर्षय-त६-भ-४, ८। वर्षय वर्षयस्व-मै ॥ ९. [६] प्राणं पुनः-त-भ-मु। पुनः प्राणं-मै ॥ ४७७. ५. [८] रयः-त१, २, ३, ७-भ-६, ८-मु। परः-भ१, २, ४; पर-भ७। पर रयः-मै ॥ ६. दिनस्तु-त१, २, ३, ७-भ-४, ६, ८-मै-मु। दिनस्ति-ग-त-४, ५; दिनस्तु-त६, ८; मा आगच्छतु-भ१, ७ ॥ १५. [९] परिरक्षन्तु-ई-मु। रक्षन्तु-मै ॥ २१. [१०] समीरय समीरय-भ-६-मु। समीरय समीरय-त-भ-१, २, ४, ७, ८। समीरय प्रेरय-ग-मै ॥

[१०. ६०] ४७७. २८. स्पर्शनेहेतुभूतो देवता। भूतो हस्तो देवता इति पाठं मैक्स-मुल्लरमहाशया अभ्यूहन्ति ॥ २९. पञ्चाद्या-मु-अनु। पञ्चम्याद्या-त-मै ॥ ४७८. २८. [५] अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थ-मै। अनयेन्द्रमाह्वयते समात्यर्थ-ग; अनयेन्द्रमाह्वयते असमात्यर्थ-त१, २, ३, ६, ८-भ-६; अनया इन्द्रस्य समाह्वयतेऽसमात्यर्थ-त४, ५; अनया इमाह्वयते असमात्यर्थ-भ१, २, ४; अनया समातिषु असमात्यर्थ-भ७; अनया इमाह्वयते-भ-८। अनयेन्द्रमाह्वयते असमात्यर्थ-मु ॥ ३०. दर्शनाय-ग-त-भ-१, २, ४, ५, ६, ८-मु। संदर्शनाय-भ-७-मै ॥ ४७९. १३. [७] गृपान्तः°। एषोऽवः°-शाटपा, आ., जे. आ. ॥ सुप्रीतस्त्वस्थी-ई-मै-मु। शमीळस्त्वस्थी-बृहदे ॥ १४. गोपायनानभि-त६, ८-मै-बृहदे। गोपायनाविभि-ग; गोपायनानिति-त१, २, ३, ७, गोपायननभि-त४, ५; गोपायनानभि-भ-२, ४, ६, ७, ८। गोपायनानिति-मु ॥ १५. सूक्तेन ते-ई-मै-मु। सूक्तेनाप्य-बृहदे ॥ १५. द्वैपदेन यथात्रिषु-मै-मु-बृहदे। द्वैपदसूक्तेन स्तुवन् येददचिषु-ग, द्वैपदं यददत्रिषु-त१, २, ३, ६, ७, ८-भ; द्वैपदं यदमत्रिषु-त४, ५ ॥ अथाग्निप्रज्वी-ई-मै-मु। अग्निप्रज्वी-बृहदे ॥ १६. चेद्याको-ई-मै-मु। चैद्याको-बृहदे ॥

[१०. ६१] ४८१. ६. सूक्ते शंसय से-ग-२-त-६-भ-६-मै। सूक्ते संयते-ग-१-त-१, २, ३, ७; सूक्ते संयते-त-४, ५; सूक्ते सत्यते-भ-१, २, ७; सूक्ते संयते-भ-८। सूक्ते संयते-मु ॥

८. यज्ञं पारं प्रापय्य-०म् । यज्ञपरं पारं प्रापय्य-ग-त-म-८; यज्ञपारं प्राप्य-भ१.२.७; यज्ञपारं प्रापय्य-भ४; यज्ञस्य परं पारं प्रापय्य-भ५.६; यज्ञ परं पारं प्रापय्य-मु ॥ ९. तं च-भ६-०म्-मु । ते च-ग-त-म-८ ॥ २२. [१] तेन नामानेदिष्ट-०म्-मु । तेनार्यं नामानेदिष्टः-ग; तेन यज्ञामानेदिष्टः-त-म ॥ २५. यज्ञं पारं । यज्ञपारं-५-म-मु । सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४८२. ३. [२] यथा घनः-०म्-मु । यथा घनं-५ ॥ १६. [३] आदिशम् आदिश्य-ग-त-४.५-म-६-मु । आदिशे आदिश्य-त१.२.३.७; आदिश्य-म । आदिश-त६.८-म ॥ ४८३. १ [५] अस्तेः सिपि - - - म ॥ अस्तेः तिपि लोपः-ग, अस्तेः सिपि रूप-त४-मु । अथ भाष्यांशो लुप्त इति विस्पष्टम् । ऋ. स. १०. १२९. ३ भाष्ये ' आः ' इत्यस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ २५. [७] रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा-मु । रोहितां भूतां प्रश्यो भुवा-ग; रोहिता भूतामृश्यो भूता-त१.२.७; रोहिता भूतां मृश्यो भूता-त३.४.५; रोहिता भूतां-त६.८, रोहिता भूत्वा-भ१; रोहिता-भ४; रोहिता भूता-भ६.८ । रोहितो भूत्वा-भ२-म ॥ ४८४. ५. [८] गोनिरोधायागच्छन्तं-मु । गोनिकरायागच्छत-ग; गोनिरोपागच्छतं-त१.२.३.७; गोमिरोधागच्छत-त४.५; गोमिरोपागच्छत-त६.८; गोमिरोयच्छत-भ१.४; गोमिरोधायागच्छतं-भ२ । गा निरोधयंतं-म ॥ ८. यः कश्चिन्-ग१.२-०म्, किंच-ग४-त४.५, यं किंच-त१.२.३.७.८-म-८, य किंचित्-भ१.४.६; यं कश्चि-भ२; यं किंच-त६ । मु-पुस्तके ' यः कश्चित् ' इति नास्त्येव ॥ २९. [१०] ऋतयुक्तिं-ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु । ऋतयुक्तिमगमन्-ग१.२-भ७-म ॥ ४८५. २. ' अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः ' ' ये यजमानास्त ऋत्विजः ' इति वाक्यद्वयं कुत उद्धृतम् ॥ १०. [११] हे इन्द्र-५-म-मु । ' हे रुद्र ' इति भाष्यमिति-म-म-तम् ॥ २०. [१२] स्तोता इति-त४ । स्तोत्रकर्ता-ग१.२, तेतेति-त१.२.३.६.७.८-भ२.८, तेते-त७, ते इति-भ१; तेति-भ६; ति-भ४, इति-ग४-भ७-म-मु ॥ ४८७. १. [१६] रेजयत् अकम्पयत्-त१.२.३.७-भ६-मु । रेजयत् कम्पयत्-त४.५ । रेजयत्-ग४-त६-भ१.२.४.७.८-म ॥ एवामि-०म्-मु । एवामिः-त१.२.३.६.८-भ, सोम एवामिः-त४.५.७ ॥ अशकं सन्तं-०म्-मु । अशकः सन्-५ ॥ २. रेजयत्-त१.२.३.७-भ४.६.८-मु । रेजयत् अकम्पयत्-ग४-भ१.२.७-म ॥ २०. [१८] सूर्यापत्यत्वेऽपि पर्यवस्यति-मु । सूर्यापत्यमपि मित्वेव पर्यवस्यति-त१.२.३.७-भ१.२.८; सूर्यापत्यमित्वेव पर्यवस्यति-भ४, सूर्यापत्यमपीत्येवं पर्यवस्यति-भ६ । सूर्यापत्यत्वं पर्यवस्यति-भ७-म ॥ ४८८. ५. [१९] द्विजा.....प्रथमजाः-०म् । द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः-ग; द्विजा ऋतस्य-त१.२.७; द्विजाः प्रथमजाः ऋतस्य-त२; द्विजा - - ऋतस्य प्रथमजाः-त४.५, द्विजा ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-त६; द्विजा-ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-त८; द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः-भ१.४.७, द्विजा - - ऋतस्य तस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजा-भ६, द्विजाः ऋतस्य तस्य - - सत्यप्रथमजाः-भ८ । द्विजा ब्रह्मादजा ऋतस्य-मु ॥ १४. [२०] शिशुः शंसनीयः सेनेव-०म् । शिशुः सेनेव-ग; शिशुर्न सेनेन-त-भ४.८; शिशुर्न सेनेन-भ१.२.७ । श्रेणिर्न पिपीलिका पंक्तिरिवादि शिशुः शंसनीयः-मु ॥ ४९०. १०. [२६] अग्निदेवताभिर्देवान्-ग१.२-मु । देवताभिर्देवान्-त१, देवतातिर्देवान्-त७; देवताभिर्देवचने-त४.५; देवताभिर्देवान्-भ७ । देवताभिर्देवान्-त२.

३.६.८-भ१.२.४.८-मं । 'अङ्गिरन्देवताभिर्देववान्' इति स्यादिति मैत्रसमुत्तरमहाशयैः संसूचितम् ॥
२०. [२७] प्रापयथ—त१.२.३.६.७.८-म-मु । प्रापय-त४; प्रापय ये च-ग४ । प्रापयत-
मं ॥ २१. अमूरा अमूढाः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु । अमूढाः-त६.८-म । अमूराः-मं ॥

[१०. ६२] ४९३. २० [७] तत्पुण्याय च कर्माणि—त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८-मु । तत्पुण्यानि च कर्माणि-ग१.२ । तत्पुण्याय च कर्माणि-ग४-त४.५.६-भ७-मं । अयं
श्लोको नृक्षेत्रेयतायां नोपलभ्यते । एयमेवाष्टममन्त्रप्रस्तावनायामागतः 'सावर्णिना' इत्यादिरपि ॥
४९४. १३ [१०] गोपरीणसौ—मं । 'गोपरीणसौ' इति मुद्रणदोषः । परिणद्धपद्य-५ ।
गोपरीणसौ परिणद्धपद्य-मु ॥

[१०. ६३] ४९४. २९ चोत्तरया—ग४-भ८-मं-मु । चरया-ग१.२; चोत्तरया-त
१.२.३.४.५-भ२.४; यात्तरया-त६; उत्तरया-त७; चोत्तरया-त८; चोत्तरया-भ१; वा हा छहो-
त्तरया-भ६ ॥ पृष्ठयाभिप्लवणहयोस्तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम्—
त१.२.३.४.५.७-मु । पृष्ठयाभिप्लवणहयोः तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्धानं-ग१.२; पृष्ठयाभिप्लवणो-
स्तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्धानं-त६-भ४; पृष्ठयाभिप्लवणोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेव निविद्धानं
(वैश्वदेवनिविद्धानं-त८-भ६.८)-ग४-त८-भ१.२.६.७.८-मं । ऋ. सं. १०.६६ सूक्तप्रस्तावना
प्रथमा ॥ ४९५. २० [२] उत अपि च.....भवन्ति—ग-त२.३.४.६.७.८-भ१.२.४.५.८-मु । इदं नास्ति भ७-मं-पुस्तकयोः ॥ ४९६. २ [३] स्तुतिश्चान्—५ । अतिवचनं (१)
-मं-मु ॥ ४९७. ४ [६] कः वा यजमानः । 'कः' इत्युत्तरार्धे पदम् । भाष्यकारैः 'वा' इति
पठितम् ॥ ४९८. ८ [१०] उदयनीयायां—ग१.२-त१.४.५-भ१.२.७-मु । उदनीयायां-
ग४-त२.३; उदयनीया-त६.८-भ४.६; उदनीया-त७; उदयनी-भ८ । उदयनीयाया-मं ॥
४९९. ८ [१२] दुर्धाम-५ । दुर्धामानं-मं-मु ॥ १५ [१३] हे देवाः—ग-त-मु । हे श्व देवाः-
भ१.७ । हे विधे देवाः-भ२.८-मं ॥ १९ सन्मार्गे नयथ—त१.२.३.६.७-भ१.२.४.८-मु ।
सन्मार्गेण प्रापयथ-ग; सन्मार्गेण नयथ-त४ । सन्मार्गे नयथ-त८-भ७-मं ॥ २५ [१४] विना-
इयन्ते-ग-त१.२.३.६.७.८-भ६.८-मु । विनश्यते-त४-भ१.२.४.७-मं ॥

[१०. ६४] ५०२. ४ [३] गन्तुमशक्यं—५-मं-मु । 'गृहितमशक्यम्' इति स्यादिति
मैत्रसमुत्तरमहाशयानामभिप्रायः । अगोष्ठमगृहीतं सर्वत्र प्रकाशमित्यर्थः-उद्गीथ ॥ ५०३. ३० [८]
सोमाभिषेकार्थं—ग-त६.८-भ । सोमाभिषानार्थं-त२.३; सोमाभिषानार्थं-त७ । सोमाभिषवार्थं-
त१.४.५-मं-मु ॥ ५०४. ३ [८] यक्षपरिशिष्टस्वामिन्—ग-त४.५-भ२.८-मु । यक्षपरिशिष्टे
स्वामिन्-त१.२.३.७ । परिशिष्टस्वामिन्-त६.८-भ६-मं ॥ १४ [९] प्रयच्छन्तु—ग-त१.२.
३.४.६.८-भ । प्रयच्छन्तु-त५.७-भ७ । प्रयच्छत-मं-मु । हे देवाः देव्यः आप.....दत्तेत्यर्थः-
उद्गीथ ॥ २२ [१०] सौधन्वनः—ग-मं-मु । सौधन्वः-त१.२.३.७; सौधन्वः-त४.५;
सौधन्व-त६.८-भ ॥ २३ संसमानस्य स्तोतुः—ग । संसमान स्तोतुं-त१.२.३.६.७.८-भ-मु;
तत्समानं स्तोतुं-त४.५ । संसमान स्तोतुन्-मं । 'संसमानान् स्तोतुन्' अथवा 'संसमानस्य स्तोतुः'
इति स्यादिति मैत्रसमुत्तरमहाशयैः । अतः पाठो लिखितपुस्तक उपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ५०५.
८ [१२] हे भरतः.....दत्तवन्तः स्य—मं-मु । हे इन्द्रादयो देवाः यां विधं दत्तकर्म मे मम

दातुमिच्छामि हे मरुतः हे इंद्र (इंद्रादयो-त४.५) देवा (हे देवा-ग-म५) हे वरुण हे मित्र यूय-
मददात दत्तवतः स्य-१ । पूर्वं माष्याशो हस्तः स्यात्, अनन्तर केनापि प्राप्ते पुरितः पुरस्तेष्वध्याने
प्रविष्टः स्यादिति मंत्रमुद्धरमहाचयानामभिप्रायः ॥ १२ प्राप्ताः स्य-मं-मु । 'प्राप्नुय' इति भाव्य-
मिति प्रतिपाति । 'बह्वय लोडयै लङ् बह्वय प्रापयथ यूयं'-उद्गीथ ॥ ५०६. १ [१४] लटि-
ग-त४.५ । लिटि-त२.३.६.७.८-म२.८-मं-मु । मृते लङ्-उद्गीथ ॥

[१०. ६५] ५०७. ५ [१] सजोपसः संगताः सन्तः अन्तरिक्षं स्वमहिम्ना
धातूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः-त१.२.७-मु । सजोपसः सह्या-ग-त३.४.५-म१.२.४.६;
सजोपसः-म७ । सजोपसः सह्य-०म् । अस्य मन्त्रस्योद्गीथमात्म्यमेव वर्तते-ऋग्वेदे वाटादेयता-
नामानिर्देशार्थत्वात् । सजोपसः समानप्रीतयः समानसेवाः स्वरूढत् । सीमं हतीत्यर्थः । सोमोऽथ
चंद्रमाः ॥ ११ [२] वृत्रहृत्येषु वृत्रहनेषु युद्धेषु । यद्वा कर्मणि हान्दसः कयप् । वृत्राणि
क्षत्रयो हन्यन्तेऽप्रेति वृत्रहत्या युद्धानि-त१.२.७-मु । युद्धानि-ग-त३.४.५.६.८-म ।
वृत्रहत्या युद्धानि-मं । एतौ प्रथमद्वितीयमन्त्रमाश्रमासी सावणाचार्यानामेव कृतिरिति विश्वसितु
प्रमाणं नास्ति । परं केषुचित्पुस्तकेषु लक्ष्यत्वात् सम्यगर्थकरत्वाच्च र्वीकृतौ । द्वितीयमन्त्रस्यो-
द्गीथमार्थ-इन्द्राग्नी सत्यती कर्ता पातारी वृत्रहृत्येषु वृत्रहने शत्रुवेषु निमित्तमृतेषु मिथः परस्परं
सहितौ हिन्वाना शत्रुवेषां गच्छन्तौ रुक्वा क्षीरेण । स्वयमेवेत्यर्थः । समोक्त्या संगतनिवासी अनन्त-
रितवृथियन्तरिक्षरमानौ सोमश्च धृतग्रीः उदकलक्ष्मीदकमेव नोपा उदकाधया वा । महिमानं महत्त्व-
मात्मानमीरयन् सर्वत्र सदा गमयन् वर्तये । एते यमोक्ता देवा अन्तरिक्षमाकाशं महि महत् आपमुः
वातूरयन्ति च ओजसा स्वेन यत्नेन महत्त्वलक्षणेन ॥ ५०९. ५ [७] वा देवाः । वा-ग-त१.२.
३.६.७.८-म; देवा वा-त४.५-मं । देवा-मु । ऋतावचः ऋतस्य सत्यस्य यशस्योदकस्य वा वधे-
मितारः-उद्गीथ ॥ ५१०. १९ [११] आकारलोपः-ग-त१.२.३.४.५.७-म६-मु । अकार-
लोपः-त६.८-म१.२.४.७.८-मं ॥ २० प्रता प्रतानि-ग-त१.२.३.७-उद्गीथ । प्रतानि-त४.५.
६.८-मं-मु ॥ ५११. ११ [१३] भवार्ये-ग । भवार्ये-त४.५ । भवार्ये-त१.२.३.६.
७.८-मं-मु । भवार्ये (१)-मु ॥

[१०. ६६] ५१२. १९ [२] तत्तत्कार्येषु-ग-त-म२.८-मु । तत्तत्कार्येषु-म१.४ ।
तत्तत्कार्येषु-म७-मं ॥ ३० [३] गर्गं गृहं-ग-त१.२.३.४.५.७ । गृहं गर्गं-त६.८-मं-मु ॥
५१३. २ लेटयाडागमः-ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.५.७.८-मु । लेटयाडागमः-त४.५-म४-
मं ॥ ५१४. ७ [७] अग्नीषोमा अग्नीषोमी-ग-त१.२.३.४.५.७-मु । अग्नीषोमी-त६.८-मं-मु ॥

[१०. ६७] ५१७. २३ [२] प्रज्ञावतः-ग१.२-त-म-मु । प्रज्ञावतः-ग४-मं । प्राणवतः
प्रज्ञावतो वा-उद्गीथ ॥ ५१८. २० [४] आडागमः-ग-त१.२.३.६.७-म१.२.४.५.८ ।
अडागमः-त४.५-म७-मं-मु ॥ २७ [५] उपःकालः वतः-१मु । उपःकालः (१)-मं ॥ २८
मन्त्रं सूर्यं-१मं-मु । 'मन्त्रम्' इति मास्तु अथवा 'मन्त्रं सूर्यं वा' इति भवत्विति मंत्रमुद्धर-
मरोदयाः ॥ ५१९. ३ [६] सः पणि-ग१.४-त-म-मु । पणि-त२-मं ॥ २५ [८] कप्रत्यय-
ग१.२-त१.२.७-मु । प्रत्ययः-ग४-त३.४.५.६.८-मं-मु ॥ ५२०. २१ [११] निधानाय-
ग१.२ । धानाय-ग४ मु । धानाय-त-मं-मु । ऋ. सं. १०.५५.१ द्रव्यम् ॥ ५२१. ३ [१२]

ततः—ग४ । अटः—त-म-मै-मु ॥ ४ प्रत्यगमयत् अस्त्रावयत् वा । प्रत्यगमयत् भस्त्रावत् (अस्त्र-
वयत्—ग१; अस्त्रावत्—ग४; अस्त्रवत्—भ२; अस्त्रावयत्—म४) यद्वा—ग१.४-त-भ२.४.५.६.८;
प्रत्यगमयत् यद्वा—ग२ । प्रत्यगमयत् अस्त्रावयत्-मु । प्रत्यगमयत्—म७-मै ॥

[१०. ६८] ५२१. १५ [१] यथा—०मै । न-ग२; मु इतरेषु च 'यथा' नास्ति ॥
२३ [२] संनयति—ग-त-भ-मु । नयति—मै ॥ २५ स्वसामर्थ्येन—ग१.२ । स्वसामर्थ्य-मै-मु
इतरेषु च ॥ ५२२. २३ [५] समन्तान्—ग-त१.२.३.६.७.८-म । आ समन्तात्—त४.५-मै-
मु ॥ ५२३. २३ [८] निर्जमार पर्वताभिर्जिह्वार—ग-त१.२.३.७-मु । निर्जमार—त४.५.६.
८-भ-मै ॥ ५२४. ३ [९] *वलस्य पर्वणः... ..निर्जिह्वार—०मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वग्राः
पाठाः ॥ १४ [१०] सूर्योचन्द्रमसी—१-मु । सूर्यचन्द्रमसी—मै ॥

[१०. ६९] ५२६. १२ [४] त्वा त्वां—ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-मु । त्वां—त६.
८-भ२.४.६.७.८-मै ॥ ५२८. ९ [१०] प्रतनान्—ग-०मै-मु । तत्त्वान्—त५.६.८-भ; तथान्—
त४; इतरेषु नास्ति ॥ १८ [११] *दीप्तिमन् वा—ग-त१.२.७-मु । *दीप्तिमन्—त३.४.५.६.
८-भ-मै । विकल्पार्थत्वात् 'वा' आक्षेपकः ॥

[१०. ७०] ५३०. ६ [४] *शब्दस्येमनिचि—ग१.२-त२.३.६.७.८-भ२.८-०मै-
मु । *शब्दस्येमनिचि—ग४-भ६; *शब्दस्येमनिनि—त४.५; *शब्दस्येमनिचि—भ१.४; *शब्दान्म-
निनि—म७ ॥ ७ अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६.७-०मै-
मु । इकारस्य अकारो वर्णव्यापत्त्या—ग१.२; अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या—त४.५; आकारस्येकारो
वर्णव्यापत्त्या—भ८ ॥ १७ [५] 'पृथिव्या' इति पदम् । 'पृथिव्याः' इति भाष्यकाराः । पृथिव्या
वा मात्रया वा इत्यभूतेलक्षणे तृतीयया पृथिव्या परिमाणभूतया—उद्गीय ॥ ५३१. २४ [९]
प्राप्तयान्ति—१-मु—उद्गीय । प्राप्तवान्—मै ॥ २५ तत्प्रत्ययस्य—ग-त१.२.३.६.७.८ । प्रम-
त्यस्य—भ१.२.७.८; तत्प्रत्ययस्य—भ४ । प्रत्ययस्य—त४.५-मै-मु । ऋ. सं. १०.१०४.६ द्रष्टव्यम् ॥
सहायः—ग२ । सहायो—ग४-त१.२.६.७.८-भ; सहायो—त३; स्तदायो—त४; स्तदाया—त५ ।
सहा—मै-मु ॥

[१०. ७१] ५३२. १९ सुज्योतिः परमं ब्रह्म—१-मै । यज्योतिः परमं ब्रह्म—मु ।
यज्योतिरभूतं ब्रह्म—बृहदे ॥ ५३४. २६ [५] शुभ्रवान्—ग-त-भ४.६-मु । शुभ्रवान् ध्रुतवान्—
भ१.७-मै ॥ ५३५. ५ [६] तित्याज तत्याज—ग-त१.३.४.५.७-मु । तित्याज—त२.६.८-
भ-मै ॥ १८ [३] तस्मादेते व्यक्तते इव । अस्याः ध्रुतेर्मूलमन्वेपणीयम् ॥ २१ ऋच्छन्ती इव
रो उदगन्ताम् । अस्या अपि मूत्रमन्वेपणीयम् ॥ ५३६. २६ [१०] सखिभूतेन—ग४ । प्रति-
भूतेन—त-भ-मै-मु । 'प्रतिभूतेन' अथवा 'सखिभूतेन' इति भाष्यकारैः लिखितं स्वादिति मङ्गल-
मुद्गरमहाशयाः । विदत्सखिभूतेन—उद्गीय ॥ २१ एषो—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु । येषो—म७-मै ॥
जायते—१-मु । संजायते—मै ॥ ५३७. १० [११] प्रयोगं—०मै-मु । प्रयोगे—त१.२.३.
७.८-भ१.२.४.७.८; प्रयोगेषु—त४.५.६; प्रयोगः—म६ ॥ १३ [११] न निघातः—ग४-त६
-०मै-मु । निघातः—त१.२.३.७.८-भ२.४.७; प्रतिघातः—त४.५; अनिघातः—म८ ॥

[१०. ७२] ५३८. २०. [२] अधिष्ठानसं—ग-त४.५-०मै-मु । अधिष्ठानाः सं-
त१.३.७-भ२; अधिष्ठानात्—त२; अधानाः सं—त६.८-भ८; अदितेः स्थानाः सं—म६; अधानां

तत्त*-भट ॥ ५४०. १० [८] विवस्वानादित्यश्च । इन्द्रश्च विवरवाय-ते, आ. ॥ २१ [९]
मृताद्बृहदादण्डान्—ग२.४-त१.२.३-भ२.४.८-०-म-मु ॥

[१०. ७३] ५४०. २८ महाव्रतेऽपि निष्केवत्ये—५-म-मु । 'महाव्रतेऽपि मरुत्व-
तीये' इति भाष्यम् । ऋ. स. १.१६५; ६.१७; १०.२७ प्रस्तावनासु द्रष्टव्यम् । निविद्यातम्—
५-म-मु । मरुत्वतीयम्—ये. आ. ॥ ५४१. १५ तमिन्द्रं निषण्णेति—ग-त-भ२.८-०-म-मु । सहित
च निषण्णेति—भ१.४; सहितमिन्द्र निषण्णेति—भ६, सहित च निषण्णेति—भ७ ॥ १६ [२] छवर्ध-
यन्—ग१.२-त४ । अवर्धत—ग४-त१.२.३.५.६.७.८-म-म-मु ॥ २३ [३] पादा पादौ—
ग१.२-भ२ । पादादौ—त१.३.७, पदो पदौ—त४.५; पादौ दी-त२; पादौ—ग४-त६.८-भ१.४.
७.८-म-मु ॥ ५४२. १५ [५] तमांसि.....मं । तमांसि च ता माया व्यनाशयत्—ग१.२;
इतरेषु भाष्यं हृतम् । वृहोः प्राक्पत् तमांसि च प्राक्पत् व्यनाशयदित्यर्थः—मु ॥ २१ [६] अथे-
न्द्रस्तं—ग-०-मं । अथेन्द्रत्व-त१.२.३.४.५.७-मु; अथेन्द्रः त्व-त६.८-भट; अथेन्द्र त्व-भ१.४.
७; अथेन्द्रः—भ६ ॥ ५४३. १ [७] किंच त्वं—ग-त३.४.५.७-भ२-मु । किंच-त६.८-भट-
मं ॥ ५ सुप्रं । सुप्र-ग१.२, सुप्र-ग४-त४.५.६.८; सुप्र-त१.२.७; सुप्र-त३; सुप्र-भ१.२;
सुप्र-भ४; सुप्र-भ६; सुप्र-भट । शीघ्र-भ७-म-मु । 'सुप्र' इति बालियरलिखितपुरतके ।
'सुप्र' इति पाठलिपुप्रसमीपं वर्तमानस्य कस्यचन देशस्य नगरस्य च नाम । अद्यतने यमुनायास्तीरे 'सुग'
इति ग्रामः वर्तते । स एवायम् ॥ काञ्ची—ग४ । काञ्चीति—ग१.२; काञ्ची-त-भ१.२.४.८; काञ्ची-
भ६ । कात्या-मं । 'काञ्ची गतो मार्ग' इति सु-पुरतके नास्ति ॥ १७ [९] नृषमन्त्रयोद्गी-
यमाप्सम्—अस्य त्वेन्द्रस्य यच्चकं । चक्रायुषमित्यर्थः । अप्यु लब्धव्यत्वेन निमित्तभूतासु आ निवस-
न्तुतो मर्यादया मेवैर्निषण्णमपि अनुप्रविष्टं चेत्यर्थः । तच्चक्राद्यायुषमरमे तुभ्यमिन्द्राय मधु उदकं
मेघोदरगतमित्त्वं चच्छयात् । इदित्येवार्थः । चच्छयादिति कान्तिकर्म । कामयत एव दातुमिति शेषः ।
तवायुषचेष्टित निष्फल न भवति । तदन्तर्गतमुदकमपश्यन् तुभ्य ददाति तवायुषमित्यर्थः । दत्त च
सप्तमुदक त्वं पृथिव्यामदधाः दधाति पर्यायेण औषधीषु औषध्यादिस्थायेषु च दधाति । यच्च अति-
सित अतिशुद्धं पयः पयोऋषमुदक ऊवः प्रतीति शेषः । ऊवःप्रदेश इत्यर्थः । गोषु धारयति त्व ॥

[१०. ७४] ५४६. ५ [५] इन्द्रं देवं—५-मु । इन्द्रं—मं ॥

[१०. ७५] ५४७. ३ [१] त्रिप्रकारं—मु । त्रिप्रकारं—५-मं ॥ ५४७. २० [३]
व्याप्नोति—ग-त१.२.६.८-भ१.२.४.६-मु-उद्गीष । व्याप्नोति—त३.४.५.७-भ७.८-मं ॥ ५४८.
१ [४] मातरः पुत्रमिव—ग-त१.२.३-मु । पुत्रमिव—त४.५.६.७.८-भ-मं ॥ ३ तसौ—०-मं ।
भरौ—ग-त-भ१.२.६.८-मु, भाये—भ४; मये—भ७; तदौ—बालियरपुरतके ॥ १२ [५] शृणुत
च—५-मु । शृणुत—मं ॥ १४ त७-पुरतके पञ्चमपञ्चमन्त्रयोर्मध्ये 'सितासिते सरिते यत्र संगते' इत्या-
दिर्मन्त्रस्तस्य विस्तृतं भाष्यं च लिखितमस्ति । खिलेष्टव्य मन्त्रो द्रष्टव्यः । स्पष्टार्थकत्वादस्य भाष्यस्यो-
द्धरणमनावश्यकम् । भाष्यकारस्य नामादिसूचकं वाक्यं भाष्यान्त उपलभ्यते तद्यथा—'इति श्रीमत्पद-
वाक्यप्रमाणमर्यादाधुरचरचतुर्धरकुलावतंसगोविदमृत्सूक्तोर्नीलकण्ठस्य कृतिः स्वोद्भूतमेतकाशीलजमन्त्र-
रहस्यप्रकाशिका समाप्तिमगमत् ॥ ५४९. ५ [८] शोभनवसना—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.६-मु । शोभनसना—भट । शोभनवस्त्रोपेता—त४.५-मं ॥

[१०. ७६] ५५१. २९. [१] ' यथा ' इति पदं भाष्यकारैः न ध्याख्यातम् ॥
 ५५०. ६. [२] धृतोऽथ—०मं-मु । धृतं अथ-ग-त१.२.३.६.७.८-म; धृताश्च-त४.५ ॥
 ७. दृढं गृहीतो—ग४-त१.२.३.७-म२-मु । दृढगृहीतो—त४.५-मं । गृहीतो-त६.८-म
 चलति—ग४ । चलति-ग१.२; चलानि-त१.२.३.७-म६; चलाति-त४ ५-म२.८; च-गवि-
 त६.८-म१.४.७ । चलवान्—०मं-मु । 'चल' इति गत्वर्थो घातुः । चल इत्यधगतवाचको घातुः स्यात्
 अतः ' चलते ' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मेमसमुत्तरमहोदयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥
 ९. ' महे ' इति संहिता । ' महे ' इति भाष्यकाराः ॥ ५५१. २८. [७] हृष्या न—त३.७-
 म२.४.६.८ । हृष्या न-ग४-त१.२; ह न-म१ । हृष्या मं-मु ॥

[१०. ७७] ५५२. १८. [१] शोभमानां—ग-त-म२.६.८-मु । शोभमानां-म१.
 ४; शोभमाना-म७ । शोभमानानां-मं ॥ १९. स्तुतवानस्मि—०मं-मु । स्तुतोस्मि-ग-त-म ॥ ५५३.
 ६. [३] रिश्रे रिशिचिरे—ग४-त२.३.७-मु । रिशिचिरे-त१ । रिश्रे-म-मं ॥ १६. [४]
 परिष्कर्तारः—०मं-मु । परिषेष्टारः-ग; परिष्टागः-त१.२.३.६.७.८-म; परिष्टा-त४ ५ ॥ २४.
 [५] तेजस्वन्तः—त४.५-मु । तेजोवंतः-त१.२.३.६.७.८-म-मं । ' तथै मत्वयं ' इति सूत्रेण
 भवत्वा भवति, न पदसंज्ञा ॥ ५५४. ५. [६] द्वेष्टन् । कौटशान्—ग-त-म१.२.४.६.८-मु ।
 द्वेष्टन्-म७-मं ॥ १२. [७] अण्वर्युभ्य ऋत्विगादिभ्यः । अणुचमिदम् । ' ऋत्विग्योऽण्वर्वा-
 दिभ्यः ' अथवा ' अण्वर्युभ्यस्त्वयि ऋत्विग्यः ' इति भाष्यम् ॥ २४. [८] यामन् यागगमने—
 ग-त३.६-म२.६-०मं । यामन् यागगमन-त१.२.३.७; यामे यागगमने-त४.५; यामन् यागगमने-
 म१.४; यामन् यामनि गमने-म०-मु ॥

[१०. ७८.] ५५५. ६. [१] यजमाना—ग-त१.२.३.७-म६-मु । ये यजमाना-
 त४.५.६.८-म८-मं ॥ ७. व्यापृता इत्यर्थः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु । व्यापृता भवति-त६.८-
 म२.४.६.८-मं ॥ ५५६. १५. [५] ज्येष्ठासः ज्येष्ठाः—त१ २.३.७-मु । ज्येष्ठाः-ग-त६.८-
 म-मं ॥ ५५७. ४. [७] दूराध्वनिना—०मं-मु । दूराध्वनिनो-ग त७-म१.२.७; दूराध्वानिनो-
 त१.२.३.६.८-म४.६.८; अदूराध्वानिनो-त४.५ ॥

[१०. ७९.] ५५८. ३. [२] गुहा गुहायां—ग-त१.२.४.५.७-मु-उद्गीय ।
 गुह्यां-त३.६.८-म-मं ॥ २६. [४] प्रभवामीत्यर्थे—ग-त१.२.३.७-०मं-मु । भवामीत्यर्थः-
 त४.५.६.८-म ॥ ५५९. १६. [६] चकर्थे—०मं-मु । ' चकर्थ ' इति संहिता । वि चकर्थं
 विभूतवानह-उद्गीय ॥

[१०. ८०.] ५६१. ६. [४] विभूतानि संभूतानि—ग-त१.२.४.५.६.७.८ म ।
 विभूतानि-त३-मं-मु ॥ १६. [५] गोनां गवां—०मु-उद्गीय । गोनां-मं ॥

[१०. ८१.] ५६२. ७. ब्रह्म वै स्वयंभु—उ. भा । ब्रह्मा नै स्वयंभुः-त-मं-मु । ब्रह्म
 वै स्वयंभु-म१; ब्रह्मा वै स्वयंभु-म४ ॥ ३०. [१] बहूः—०मं-मु । बहू-० ॥ ५६३. ५.
 [२] अथ तस्य—त१.२.३.६.७.८-म२.६ मु । अथैतस्य-त४.५; तत्रास्यां-म१.४.७ । तत्र
 तस्य-मं ॥ ५६४. १७. [५] मध्यमा मध्यमानि—ग४-त१.२.४.५.६.७-म२.४.६ । मध्यमो
 मध्यमानि-त३ । मध्यमानि-त८-म८-मं-मु ॥ शरीराणि—त१.२.३.७-म२.४.६.८ । यामानि

शरीराणि-मै-मु ॥ ५६५. ११. [७] गमनं देवं-ग-त १. २. ३. ४. ५. ६. ७-म २. ६-मु ।
गमन-त ८-म ४. ७. ८-मै ॥

[१०. ८२.] ५६६. ४. [२] बहुविधप्रकाशः-ग-त म १. २. ४. ६. ८-मु । बहुविध-
प्रकाश-म ७-मै ॥ २५. [३] तत्तत्पदेषु-ग १. २-म २. ४. ७. ८ । तत्पदेषु-ग ४-त १. २. ३. ६. ७.
८-म ६-मु । तत्पददेवेषु-त ४. ५-मै । स्वीकृतपाठो मंसमुल्लसमहोदयैरुपलब्धोऽपि न स्वीकृतः । मै-
पाठादयमेव साध्यान् । तत्रत्य इति पदं साक्षाद्दृश्यम् । ५६७. २६ [६] 'अप एव ससर्गादी
तामु बीजमवाप्तुजत् । तदण्डमभवदैमं सहस्रांशुसमप्रभम्' इति स्मृतिपाठः । बाजमनेयिसहिता-
यामपि (१७. ३०) 'तमिद्रमम्' इति मन्त्र आगतः । तस्य व्याख्यानं 'योऽत्रमवाप्तुजत्'
'सूर्यकोटिः' इति स्मृतिपाठः ॥ ५६८. ४ [७] सर्ववेदान्तवेद्यं-ई-मै-मु । तै. स. ४. ६. २. २
सायणभाष्येऽप्येवमेव । बा. स. १७. ३१ महीधरभाष्ये सर्वाविदानं वेद्य इति पाठोऽस्ति सोऽशुद्धः ।
पृष्ठमात्राख्येनरीत्या 'सर्ववे' इति 'सर्वाव' इति लिख्यते ॥ ६. असन्-ग १. २ । असन्-
ग ४-त-मै-मु । नीहारसदृशस्य पुटिगत्वात् स्वीकृतपाठ एव युक्तः । बा. स. १७. ३१ महीधरभाष्ये
तै. स. ४. ६. २. २ सायणभाष्ये च 'असन्' इत्येव पाठः ॥ नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपापाणादि-
रूपान्तरेण संवद्भुमयोग्यत्वात् । काष्ठपापाणादिचातरेण संवद्भुमयोग्यत्वात्-ग; काष्ठपापाणादि-
चातरेण (वतरेण-त २; व्यतरेण-म १. ४) सवुद्धमयोग्यत्वात्-त १. २. ३. ७-म १. २. ४. ६. ८; काष्ठ-
पापाणादितरेण सर्वधुमयोग्यत्वात्-त ४. ५; एतन्नास्ति म ७-पुस्तके । नाप्यन्तं सत् काष्ठपापाणादि-
वत्सवोद्भुमयोग्यत्वात्-मै-मु । अस्मिन् विषये मंसमुल्लसमहोदयानां टिप्पणी द्रष्टव्या । अयं मन्त्रः
तै. स. ४. ६. २. २; बा. स. १७. ३१ अत्रागतः भाष्यकारैश्च व्याख्यातः । काठकमैत्रायणीसहि-
योरप्यत्रागतः । तै. स. पाठे 'कम्ब' इत्यस्य स्थाने 'भवाति' इति वर्तते । सैत्तिरीयसहितायाः
सायणभाष्यस्य बाजसनेयिसहिताया महोषरभाष्यस्य च ऋग्वेदसायणभाष्येणातीव साम्यमस्ति । उभय-
भाष्यभागस्तुलनार्थमत्रोद्ध्रियते-

बा. स. महीधरभाष्य-नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाशनेनावृतत्वात् जानीय यथा नीहारो
नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठाश्मादिवद्रोधयितुमयोग्यत्वात् एवमशानमपि
नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाशनेन भवन्तः
सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहारेण जस्या च प्रावृताः ॥

तै. स. सायणभाष्य-नीहारेण प्रावृता भवन्तो नीहारसदृशेनाशनेनावृतत्वात् जानन्ति ।
यथा नीहारो नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठपापाणिरूपान्तरेण संवद्भुमयोग्य-
त्वात्, एवमशानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात्, नापि सद्बाध (ईदृशेन) मात्रनिवर्त्यत्वात् ।
ईदृशेनानिर्वचनीयेनाशनेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं तत्त्व [न जानन्तः] किंतु
जस्या च ॥

महीधराचार्याः सायणाचार्येभ्यः पूर्वकाङ्क्षिता इति स्पष्टमेव । सायणाचार्येभ्यः पूर्वं यजुर्वेदो
व्याख्यातः अनन्तरमृग्वेदः । 'आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्वाकृतः पुरा । यजुर्वेदोऽयं हीत्रार्थमृग्वेदो
व्याकरिष्यते ॥' इति स्वयं तैरेव स्वकीयकण्वेदमाथ्योपोद्घातप्रारम्भे लिखितम् । अत एतन्मन्त्रस्य
महीधरभाष्य एव सायणाचार्यैः यजुर्वेद एतन्मन्त्रस्य व्याख्यानमारचितं, यजुर्वेदमन्त्रभाष्यानुसारेण

च ऋग्वेदेऽयं मन्त्रो व्याख्यात इति मन्तुमुचितम् । एतदनुसृत्यैवास्माभिस्त्र भाष्यपाठोऽभ्युहितः । 'नाप्यत्यन्त सन्' इति पाठो लिखितपुस्तकेष्वविद्यमानोऽपि महीधरसायणभाष्यपौर्विद्यमानत्वादभ्युहितः । 'नाप्यन्ते सत्' इति मॅक्स्मुल्लरमहोदयानामभ्युहितः । तथा च तै सं. सायणभाष्ये 'काष्ठपाषाणादिस्त्वान्तरेण' इति पाठोऽस्ति । लिखितपुस्तकेष्वपि तत्सदृश एव पाठ उपलभ्यते । अतः तै. सं. भाष्यपाठ एवास्माभिः स्वीकृतः । मॅ-पुस्तके तु 'काष्ठपाषाणादिवत्' इति पाठः महीधरभाष्यानुसारेणाभ्युहितः । किंतु अंतरेण इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु वर्तते इति मॅक्स्मुल्लरमहोदयैर्निदिष्टमेव । तै. सं. सायणभाष्यपाठः साध्यानिस्त्वपि तैलिखितम् । 'संबद्धमयोग्यत्वात्' इति तै. सं. सायणभाष्यपाठः । लिखितपुस्तकेष्वपि तदनुकूल एव पाठाः । संबद्धमयोग्यत्वात्' इति व्याकरण-छाद्रः पाठः त४.५-पुस्तकानुसारेणास्माभिः स्वीकृतः । 'संबोद्धु' इति मॅ-पाठो लिखितपुस्तकपाठैर्न समन्वैति । 'रोचयितुम्' इति महीधरपाठेन 'संबद्धुम्' (अथवा संबद्धुं) इति सायणपाठस्य समानार्थकत्वं न 'संबोद्धु' इति मॅ-पाठस्य ॥ ८. भवन्तः सर्वे जीवाः—१-मु । सर्वे जीवाः—मॅ । वा. सं. महीधरभाष्ये तै. सं. सायणभाष्येऽपि 'भवन्तः सर्वे जीवा' इत्येव पाठः । अतोऽत्रापि तथैव लिखितमिति व्यक्तम् । मॅक्स्मुल्लरमहाशयानां लिखितपुस्तकेष्वपि 'भवन्तः' इति पदेन भाष्यमेव । वा. सं. तै. सं. भाष्ययोः युष्मच्छब्दसमानार्थकमवच्छेदस्य 'भवन्तः' इति प्रयोगः पूर्वभागतः सन् पुनरप्युक्तः ऋग्वेदभाष्ये तु 'यूयम्' इति युष्मच्छब्दप्रयोग एव पूर्वभागतः ॥ न केवलं प्रावृत्तत्वं किंतु जरूपा च । न केवलं मोहारेणैव प्रावृत्ताः किंतु जरूपा अपि इति विवक्षा । उपर्युद्धृतं महीधरभाष्यमवलोकनीयम् ॥ ९. सदर्भरा । व्याकरणछाद्रः प्रयोगः ॥

[१०. ८३] ५६८. १४. [१] मन्युदेवस्य—ग-त१.२.३.७-म२.६ । मन्युदेवतं-त८-म१.४.७.८ । मन्युदेवस्य—मु । मन्युदेवऽ-मॅ ॥ ५६९. १०. [३] उपक्षुण्णकारी—ग२-म१.२.४.७ । उपक्षुण्ण°—ग४-म२; उपक्षुण्ण°-त१.२.३.६.७.८; उपक्षुण्ण°-म८ । उपक्षय°-त४.५-मॅ-मु ॥

[१०. ८४] २५. [१] अयं मन्त्रः तै. ब्रा. २.४.१.१० अथ पाठभेदेनागतः । तत्रस्थं भाष्यं समीचीनतरमिति मॅक्स्मुल्लरमहाशयानामभिप्रायः ॥ ५७२. २१. [७] हृदयेषु—ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु । हृदये-त४.५-मॅ ॥

[१०. ८५] ५७२. २५ वृच्छन्नानावित्येका—ग-त-म२.४.८-मु । वित्येका—म१.६.७-मॅ ॥ ५७३. १२ [१] यज्ञे—१ । यज्ञेन (?)—मॅ-मु ॥ २० [२] सोमो नक्षत्राणामेवाम् । न क्षं प्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—त४.५.६-०मॅ-मु । सोमो नक्षत्राणामेवा न क्षं प्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—म१.२; सोमो नो नक्षत्राणामेवा न क्षं प्रायंत इति नक्षत्रग्रहचमसादयः—ग४-त१.२.३; सोमो नक्षत्राणामेवा न क्षं प्रायंत इति नक्षत्रग्रहचमसादयः—त७; सोमो नो नक्षत्राणामेवा न क्षं प्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—म१.४.८; सोमो नक्षत्राणामेवा न क्षं प्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—म२; सोमेन नक्षत्राणामेवा न क्षं प्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—म६ । मॅक्स्मुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ २१ प्रसिद्धानां—ग-त-म२.४.५.६.८-मु । सिद्धानां—म१.७-मॅ ॥ २४ [२] प्रथमां पिबते..... । कस्याः स्मृतैर्बचनमिदम् ? ॥ ५७४. १ [३] तं सोमं—ग-त-म१.२.४.५.७.८-मु । सोमं—म६-मॅ ॥ वर्धनकामार्थं । नर्वचनकामार्थं—ग१.

२-भ२; न वैधेनकामार्थ-ग४-त३.६.८; वैधेनकामार्थ-त१.२.७; नजोधनकामार्थ-त४.५;
नवैधेनकामार्थ-भ१.४.६.८। वैधेनकामार्थ-मु। मेघनकामार्थ-०३॥ ३ [३] यद्ब्रह्मशब्दो
—१-म-मु। 'यत्' इत्यनावश्यकम् ॥ ११ अपशवो वा—ग। अपशवो वो—त१.२.३.६.७।
अपशवो—त४.५.८-भ-म-मु ॥ २१ [४] पौर्णमास्याम्—मु। पौर्णमास्याममास्यामां—त४,
पौर्णमास्यामां—त१.२-भ-म-॥ 'रूप. सोमोऽत्रत्यैः—मु। 'रूपः सोमोऽत्रत्यैः—ग१.२; 'रूपासोमात्—
ग४, 'रूपासोमास्रैः—त१.२.३; 'रूपसोमास्रैः—त४.५; 'रूपास्रैः—त६-भ१.४.६.८; 'रूपाः
सोमा अस्वमैः—त७; 'रूपास्वमैः—त८; 'रूपासोमास्रैः—भ२; 'रूपैस्तस्तेः—भ७। 'रूपोऽत्रत्यै-
म-॥ ५७५. १ [५] मसी परिमाणे मस्यते परिमीयते। मसी परिमाणे रमस्यते परिमीयते—
ग१.२; मास परिमाण मस्यते परिमीयते—ग४, मास परिमाणे मस्यते परिमीयते—त१.२.३; मास
परिमाणे मस्यते परिमीयते—त४.५.७-भ२, मासः परिमीयते—त६-भ१.४.६.७.८; मस्यत परिष्ठा-
यत—त८। मस्यते परिमीयते—मु। परिमीयते—म-॥ ३ [५] 'वसन्ते वसन्ते उमीतिषा यजेत'
'वायुगोपा वनस्पतयः' इति धृतिद्वयस्य मूलं नोपलभ्यम् ॥ ८ चासि एकैककलाद्वास्तुद्विभ्यां
—ग-त३.४.५.८-भ२-मु। चास्यै केवलद्वास्तुद्विभ्यां—त१.२.६; चास्यै केवलाद्वास्तुद्विभ्यां हि—त७;
वास्यै केवला - सद्वास्तुद्विभ्यां—भ१.६; त्वास्यै केवलसद्वास्तुद्विभ्यां—भ७। चासि एकैककलाद्यस्तुद्विभ्यां
—म-॥ २६ [७] त्रिककुलामपर्वतः.....आज्जते—०३॥ त्रिककुलाम पर्वतः तेन त्रैककुदेना-
जनेन (त्रैककुदेवानाजनेन—त६) सजातीयेन चक्षुष्याजते (चक्षुष्याजते—ग१.२, चक्षुष्यते—ग४;
चक्षुष्याजने—म)—ग-त४.५.६.८-म; त्रिककुलाम पर्वतः तेनात्रैककुदेनाजनेन सजातीयेन चक्षुष्या-
जात—त१.२.३.७। त्रिककुलाम पर्वतः तेन त्रैककुदेनाजनेन सजातीयेन चक्षुषी अज्जते—मु।
तै. सं. ६.१.१.५; श. ब्रा. ३.१.३.१२ द्रष्टव्यम् ॥ ५७६. ४. [८] येनोपशेरते—
०३-मु। येनोक्तमुपशति—ग१.२; येनांतमपशति—ग४; येनानोपशति—त१.२, येनोपशति—त३-भ८;
योने' सुवति—त४.५; येनोक्तमपशति—त६; येनावति—त७; येवानोपशति—त८, येनोपशति—भ१;
येनोपशति—भ२.४, येनो'पशति—भ६। ऋ. सं. ६.५३.९; ८.१४.५; ९.७२.१; १.१७३.६
द्रष्टव्यम् ॥ ५७८. १८. [१६] विनिर्दिष्टे—०३-मु। निरिष्टे—ग-त६; निविचष्टे—त१.२.
३.४.५.७.८-भ१.२.४.६.८, विनचष्टे—भ७ ॥ ५७९. ४. [१८] भुवनानि भुवनानि—
त१.२.३.७-भ२-मु। भुवनानि—ग-भ१.४.६.७.८-म-॥ ५. यद्यपि—ग-त-भ१.२.४.५.
६.७-मु। यद्यपि—भ८। यदि—म-॥ पुनर्जनिरसित—१-मु। पुनर्जातिरसित—म-॥ ५८०. १.
[२१] यतः एषा—त४। त एषा—ग४। त१.२.३.५.७-भ१.२.६-पुस्तकेषु 'एषा' इत्यस्मा-
त्पूर्वं क्वादिद्वकाशोऽस्ति। एषा—त६.८-भ४.७-म-मु ॥ १४. [२२] लमामि तेन—त-भ१.
२.४.६.८-०३-मु। लमामि तेन—ग; लमामि ते—म७। अय मन्त्रः कस्य. १॥ १५. तादृज
देव—त-भ२.६.८-मु। तादृशं देव—य। स तादृश देव—म७-म-॥ २७. [२४] अथास्या योक्त्रं
विद्वतेत्—ग४-भ२-०३-मु। अथास्यो योक्त्रं विद्वतेत्—ग१.२; अथास्या योक्त्रं विद्वतेत्—त१.२.३.
७-म८; अथ योक्त्रं विद्वतेत्—त६; अथास्या योक्त्रं विद्वतेत्—त४.५; अथा योक्त्रं विद्वतेत्—भ६ ॥
५८१. ४. येन पाजेन—ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-मु। येन—त६.८-भ१.४.६.७.८-म-॥
सुसुखो—ग-त१.३.४.५.६.७-म। सुखा—त८। सुलो—त२-म-॥ ५. यज्ञविनियोगपक्षे—ग।

यशयोगपक्षे—त१.२.३; यशविद्योगरक्षे—त४.५-म२; यशविद्यरक्षे—त६.८-म१.४; यशयोगपक्षे—त७;
 यशविद्यपक्षे—म८। यशविद्यरक्षे—मै-मु ॥ २६. [२७] मृदुप्रवेशनी—ग-त१.२.३.७-मु-मै।
 प्रवेशनं—त४.५; प्रवेशिनी—त६.८-म ॥ ५८२. १३. [२८] पतिस्त्र—ग-त४.५.६-म।
 पतिः—त१.२.३.७.८-मै-मु ॥ ५८३. २. [३०] पापया पापरूपया—ग-त१.२.३.४.
 ५.७.८-म६.७-मु। पापया रूपया—त६; पापया—म४। पापरूपया—मै ॥ २. स्याच्चेदिति—
 मु। चदिति—ग४; स्याच्चेदिति—त१.२-म२.८; स्याच्चेति—त३; स्याच्चेदिति—त७; कयं स्मच्चे-
 दिति—म१; कयं स्याच्चेदिति—म४; कयं स्याच्चेदिति—म६; कस्माच्चेदिति—म७। स्यादिति—मै ॥
 १२. [३२] जप्या—ई-मु। याग्या (१)—मै ॥ ५८४. १४. [३५] अधिविकर्तनं—मै-
 मु। विकर्तनं—ई। यदिप्रधा वासो विहृतंति—मै-मु। यन्निधा वासो विहृतंति—ग४; यन्निधा-
 निधासो विहृतंति—ग१.२; यन्निधा वास्ये विहृतंति—त४.६; यन्निधा वास्ये विहृतंति—त८;
 यन्निधा वास्ये विहृतंति (विहृतंति—म१.२; विहृतंति—म८)—त१.२.३.७-म१.२.४.८; यन्निधा
 वास्ये विहृतंति—म६; यन्निधा वसे विहृतंति—म७। एतदुक्तंमिति मेकमुत्तरमतम् ॥ ५८५. ५.
 [३७] यस्यामूर्ति। एतत्पदद्वय द्विचरमागतं न स्यगर्ग्यमावहति। यस्याम् इत्यल्म्। मेकमुत्तर-
 टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ५८६. १०. [४२] पौत्रैः—मै-मु। प्रपौत्रैः—ई ॥

[१०. ८६] ५८८. २५ [१] माघवमट्टास्तु.....। ऋग्वेदस्याष्टाकर्ता माघव-
 भट्टो वैकुण्ठार्पणुतोऽग्रामिधेतः इति तत्पुस्तकसंग्रहकैः श्री. कुञ्जन् राजा-महोदयैः दधितम्। क.
 सं. १.१५.५ भाष्यं टिप्पणी च द्रष्टव्या ॥ २९. [१] जनपदे—त५.८-म१.२.४.६.८। जन-
 त१.२.३.६.७; जनपदे—ग-त४-म५.७। देवे—मै-मु ॥ ५९०. १७ [७] यथैव इति संदिता।
 'यथैव' इति भाष्यकाराः ॥ २८ [८] किं किमर्थं—त१.२.३.६.७-मु। किमर्थं—ग४-त४.५.
 ८-म-मै ॥ एकः किञ्चिद्दः पूरणः—ग१.२। एकः किञ्चिद्दः—ग४-त-म-मै-मु ॥ ५९१. १४
 [१०] संप्रामं वा। समितिः समनमिति संप्रामनामसु। संप्रामं वा समिति समनमिति
 संप्रामनामसु—ग४-त७-मु; संप्रामं वा समिति संप्रामनामसु—त१; संप्रामं वा समिति समनमिति
 संप्रामनामसु—
 त२.३; संप्रामं वा समिति संप्रामनामसु—म१.२.४.६.८; संप्रामं समितिः संप्रामनामसु—म७। संप्रामं
 समनमिति संप्रामनामसु—मै। ५९२ [१२] संस्तुतं—ग१.२-त-म-मु। संस्तुतं—त४। सुस्तुतं-
 मै ॥ ५९३. १८ [१७] ईशे ईष्टे—त-म-मु। ईशे—ग४-मै ॥ २७ [१८] सूनामुद्धाने—
 मै-मु। सूनामुद्धानं—ग१.२-त८; सूनामय—ग४; सूनामुद्धानं—त१.२.३.४.५.६.७; सूनामुद्धानं-
 म ॥ ५९४. १५ [२०] मृगोवास्—मै-मु। मृगोवास्—ग१; मृगोवास्—ग४-त१.२.३.४.
 ५.६.७-म१.२.४.६.८; मृगोवाः स—त८; मृगोवाभरणं—म७ ॥ ५९५. १५ [२३] इन्द्र-
 विमृग्यमानमेतन् मन्त्रेण—मै-मु। इन्द्रेण विमृग्यमानं चानुविधानेन मन्त्रेण इत्येवेति ॥

[१०. ८७] २२ अङ्गाराभिहिरणे—मै-मु। अङ्गाराभिहिरणे—ग; आहाराभिहिरणे-
 त१.६; आहाराभिहिरणे—त२.७; आहाराभिहिरणे—त३; अहाराभिहिरणे—त४.५; अङ्गाराभिहिरणे-
 त८-म ॥ ५९६. १० [२] मारकव्यापारान्—मै-मु। मारकव्यापारान्—ग-त४; मारकाया-
 बाहन—त१.२.७; मारकाबाहन—त३; मारकव्यापारान्—त८-म६; मारकाव्यापारान्—म२.८। 'मार-
 कव्यापारान्' इति स्यादिति मेकमुत्तरमतम् ॥ १४, १९ मन्त्रो द्रष्टव्यो ॥ ५९७. ५ [५]

शरीरसंधिपु—ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.६.८-मु । शरीरसंधिपु—त४.५-म७-मं ॥ ५९८
२७ [११] यो यातुधानः—०मं । यं यातु°-ग; यातु°-त१.२.३.६.७.८-म-मु, त्वं यो यातु°
-त४; त्व यातु°-त५ ॥ ५९९. २३ [१४] मारकव्यापायान्—ग२ । मारयितव्यान्—त-मु ।
मारव्यापायान्—म-मं । २, १९ मन्त्री द्रष्टव्यौ ॥ ६००. २० [१७] अस्मदीयाया गोः—ग-त१.
२.३.४.५.७-मु । गोः—त५.८-म-मं ॥ २९ [१८] हिंसेभ्यः—ग-त१.२.३.६.७-मु । क्रिभ्यः
-त४, हिंसेभ्यः—त५.८-म२.४.६; हिंसेभ्यः—म८ । विदेभ्यः—म१.७-मं ॥ ६०२. २५. [२५]
त्वं हरसा—ग-त१.२.३.४.५.६.८-म-मु । हरसा—त७-मं ॥

[१०. ८८.] ६०३. २२. [२] चौपधीः—ग१.२; ओपधीः—ग४; चोपधीः—त१.
२.३.६.७-मु; षोपधीः—म । षोपधीः—त४.५.८-मं ॥ ६०४. ६. [४] समञ्जन्ति—ग-त-म१.
२.६.७-मु । समजति—म४-मं ॥ ७. [४] स वैश्वानरोऽग्निः—ग-त-म१.२.४.५.६.८-मु ।
वैश्वानरोऽग्निः—म७-मं ॥ ८ जगदित्यर्थः—१-मु । यज्जगदित्यर्थः—मं ॥ ६०५. ६ [७] आभि-
मुख्येन जुहुवुः—त७-०मं । आभिमुख्येन आ जुहुवुः—ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-म; आभि-
मुख्येनाभिजुहुवुः—ग४ । आभिमुख्येन जुहुवुः—मु ॥ १२ [८] अजनयन्त जनयन्ति—ग-त१.
२.३.६.७-मु । अजनयन्त—त४.५.८-म-मं ॥ ६०७. ३ [१३] प्रयक्षम् इत्यादौ—०मं-मु ।
प्रयक्षतममित्यादौ—ग१.२; तद् प्रयक्षतमित्यादौ—ग४; प्रयतमिहादौ—त१.२.३.४.५.७; प्रयतमि-
हादौ—त६; प्रयतमित्यादौ—त८-म४.६; प्रयतत्यादौ—म१; प्रत्ययमित्यादौ—म२.८; प्रत्यक्षत्यादौ—
म७ । ऋ, ए. २.५.१ अत्र 'प्रयक्षन्' इत्यस्य स्थाने 'प्रयक्षम्' इति भाष्यकारिः पठित तद्व-
दत्रापि ॥ २० [१५] यावापृथिव्योर्मध्ये—ग-त-मु । यावापृथिवीमध्ये—म-मं ॥ ६०८. २
[१६] उत मन्येद्दमेनमनयोर्हि—ग४-त४.५.६-म६-०मं-मु । उत मन्येद्दमेनयोर्हि—ग२; उत
मन्येद्दमेनमनयोर्हि—त१.२, उतः मन्येद्दमेनमनयोर्हि—म१; उत मन्येद्दमेनमनयोर्हि—म४; उत मे
ह्न्यमेनमनयोर्हि—म७ । अस्याः धुतेर्मूलं नोपलभ्यते ॥ ५ विश्वा विश्वानि—ग-त-मु । विश्वानि-
म-मं ॥ ६ मन्यन्ते—१-मं-मु, मन्यन्ते—तै, ए. ॥ [१७] वेत्ति । अस्यानन्तर 'इति' आव-
श्यकमिति मेक्समुत्तरमहाशयाः ॥

[१०. ८९] ६०९. १९ [१] वारकैः—ग-त-मु । वरेकैः (= वारकैः)—म । वरकैः—
मं ॥ २८ [२] सर्गोऽश्वः । तम् । कृष्णा कृष्णानि—ग-त-मु । सर्गोऽश्वः ॥ कृष्णानि—म ।
सर्गोऽश्वः । कृष्णानि—मं ॥ ६१०. ७ [३] य इन्द्रः—०मं । इन्द्रो—१-मु ॥ यज्ञेषु—ग-म२ ।
यज्ञे यज्ञेषु—त१.२.३.७; यज्ञे यज्ञेषु—म१.४.६.८-मु । यज्ञे यज्ञे—म७-मं ॥ १५ [४] य
इन्द्रः—ग४-०मं ॥ ६१०. २१ [५] प्रावभिः—ग-म । प्रावादिभिः—त-मं-मु ॥ २५ गुरुणि
—१-मु । गुरुणि—मं (गुरुणदोषः १) ॥ ६११. २५ [८] तपद्रवाणि—१-मं-मु । नष्टक-
लिङ्गप्रयोगाधिन्यः ॥ ६१२. १३ [१०] प्राज्ञानां—०मं । प्रज्ञानां—ग४-त१.६-म२.८-मु;
प्रज्ञानानां—त२.३.४.५.७; प्रज्ञानां—म१.७ ॥ २९ [१२] पताकास्थानीयो—ग१ । पताका-
स्थानीयो—ग२-त४.५ । पताकास्थानीयो—म७ । पताकास्थानीयो—ग४-त१.२.३.६.७.८-म१.२.
४.८-मं । ऋ, ए. १०.१.५ द्रष्टव्यम् ॥ ६१३. १८-१९ [१४] यन् यथा हेत्या.....यत्
यया च शक्त्या । यद्यथा हेत्या त्वमस्य द्वितीयार्थे आहननभूतमेष्टुद्धार्थमागच्छद्रक्षो भिनदो-

भिनः यद्यदा च शक्त्या-ग१.२; यद्यदा हेत्वा त्वमवस्य द्वितीयायै पठो अभूतमेवयुद्धार्थमागच्छ-
द्रक्षो भिनदोभिनः यद्यदा च शक्त्या-ग४; यद्यदा च शक्त्या-त१.२.३.६.७.८-म२.५.८। म-
१.४.६.७-उत्सर्गेषु भाष्यांशो छन्दः। यद्यदा हेत्वा त्वमवस्य द्वितीयायै पठो अभूतमेवयुद्धार्थ-
मागच्छद्रक्षोभिनदो भिनदः यद्यदा च शक्त्या-त४.५। त४-उत्सर्गे 'यद्यदा च शक्त्या' इति
पदसमूहे 'यद्यदा' इति पूर्वं लिखित्वा अनन्तरं 'या' इत्यक्षरं हस्तित्वेन विलिप्य 'दा' इति
लिखितम्। यद्यदा हेत्वा त्वमवस्य द्वितीयायै पठो अहृतमेवयुद्धार्थमागच्छद्रक्षो भिनदः धमि-
नत् यद्यदा च शक्त्या-०-मै-मु। ग-त४.५-वर्षादित्वा सर्वेषु लिखितपुरस्तकेष्वरं भाष्यांशो नोद-
भ्यते। अतः केवलं ग-त४.५-उत्सर्गागानुसारेणात्र पाठोऽभ्युहितम्। 'यद्यदा हेत्वा' इति
पाठः ग-त४.५-उत्सर्गेषु च स्वमनस्तात् समीचीनत्वाच्च स्वीकृतः। 'यद्यदा-च शक्त्या' इति पाठे
ग-त४.५-उत्सर्गेषु च लभ्येऽपि 'यद्यदा हेत्वा' इति पाठानुसारेण 'यद्यदा च शक्त्या' इति पाठः
स्वीकृतः। त४-उत्सर्गे पूर्वं 'यद्यदा' इति पाठ आत्मादिति लिखितवरमेव। यदा हेत्वा त्वं यन्तु
हृत्पानति यदा च द्विचिदाः शक्रवः मूर्ध्ना येरते सा तव हेतिः कदा मविष्मतीति तात्पर्यम्।
'यद्यदा' इति पाठः उभयत्र सर्वथावच्छेदः। 'अभिनः' इति पाठः 'भिनदः' इत्यस्य व्याख्यान-
त्वेनात्मनिः स्वीकृतः। ग१.२-उत्सर्गोपेक्षायाः पाठ उपलब्ध एव। 'अभिनत्' इति मन्त्रमुत्तर-
पाठः अभ्युहितोऽपि पुस्तकव्याख्यानवच्छेदः। 'अभूतमेव' अस्य स्थाने 'अहृतमेव' इति पाठो
मन्त्रमुत्तरमहापदैरभ्युहितः। यद्यपि स न समीचीनस्तथाप्यन्यथातिशक्तात् स एव स्वीकृतः।
'अथ' इत्यस्य 'आहन्तु' इति व्याख्यानं प्रायः सावधानभाष्ये आगच्छति। तदेवात्रापि दुर्ल-
भादिति प्रतिभाति ॥ ६१४. ७. [१६] शोभना। शोभिता-ग१.२; शोभना-ग४-त-म२.
४.८। शब्दवर्ती-म७-मै-मु ॥ १४. [१७] सुमतीनां सुमतीः-ग-त४.५। सुमतीः-त१.
२.३.६.७.८-म। सुमतीनां-मै-मु ॥ १६. लभेनहि-ग४-त४.५। लभेन-त१.२.३.६.७.८-
म२.४.८-मै-मु। लभेन-म७ ॥

[१०. १०.] ६१६. २२. [५] माययैव इति-०-मै। यदेवेति-त; यदेति-म। माय-
यैति-मु ॥ ६१८. १. [९] सामानि च-त-मु। सामानि-म-मै ॥ २५. [१२] यन् यावत्
तद्रूपो-मु। यद्यद्वत् तद्रूपो-म२.८; यद्यद्वत् तद्रूपो-त२.४; यद्यदास्तद्रूपो-त१.६.७;
यद्यद्वत्तद्रूपो-त३; यद्यत् तद्रूपो-म४; यावद्वत्तद्रूपो-म७। यद्वत् तद्रूपो-मै ॥ २६ [१२] ऊरुभ्यां-
ग१.२-मु। उरुभ्यां-त१.२-म७। उरुभ्यां-मै ॥ ६१८. २७ आद्यागादीनां-५-मु। आद्यागादीनां-
मै ॥ ६१९. २३ [१५] दृष्टात्यादित्यो-त४। दृष्टात्यादित्यो-त२। दृष्टादित्यादित्यो-
म-मै-मु ॥ ६१९. २६ 'युक्तेष्वत्वेन-ग-त४.५-मु। 'युक्तेष्वत्वेन-त१.२.३.६; 'युक्तेष्वत्वेन-
त७; 'युक्तेष्वत्वेन-त८-म२.४.८; 'युक्तः शब्देन-म७। 'युक्तेष्वत्वेन-मै ॥

[१०. ११] ६२०. १३ अग्निदेवत्वम्-ग-त८-म४। अग्निदेवत्वं-त१.२.३.४.५.
६.७-म२.७.८-मै-मु ॥ ६२१. २ [२] आ ह्येति अभिगच्छति-ग-त-मु। आ ह्येति-म-मै ॥
२०-२१ [४] सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य अरिषसः पापरहिता निर्गता रश्मयः दृश्यन्ते तद्वत्
आ चिकित्ते प्रकाशन्ते। सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य अरिषसः पापरहिता निर्गता (निर्गता-त१.२.६)
रश्मयो (रश्मयो-त१.२.६.७) दृश्यन्ते तद्वदाचिकित्ते (तद्वदाचिकित्ते-त१.६) प्रकाशन्ते (आद्या-

यते-त१.६; आजायते-मु)-त१.२.६.७-मु। सूर्यस्य वारेपसः पापरहिता निमन्वा रश्मयो दृश्यते तद्वादिचिकित्र - - - ज्ञायते-ग४, सूर्यरश्मयः अरेपसः अपापाः आचिकित्रे आसमन्तात् प्रज्ञायते-ग१.२। सूर्यस्येव - - - मे इतरपुस्तकेषु च ॥ २६-२७ [५] हे अग्ने तव श्रियः रश्मि-लक्षणा विभूतयः चित्राः विचित्राः चिकित्रे प्रज्ञायन्ते। तत्र दृष्टान्तः। वर्षस्येव यथा वर्षितु-र्मेषस्य। हे अग्ने तव श्रियो रश्मिलक्षणा विभूतयश्चित्रा (विभूतयाश्चित्र-तद्) विचित्रा (चित्रि-तद्; चिरि-त१; चिकित्रा-त२, 'विचित्रा' नास्ति-मु) चिकित्रे प्रज्ञायते। तत्र दृष्टान्तः श्लोक-पर्यायवर्षितुर्मेषस्य ('तत्र दृष्टान्तः श्लोकपर्याय' नास्ति-तद्)-त१.२.६.७-मु। तत्र विभूतयः चित्राः चिकित्रे ज्ञायते वि वर्षस्येव यथा वर्षितुर्मेषस्य-ग१.२। - - - यथा वर्षितुर्मेषस्य-मे इतर-पुस्तकेषु च। साम.२.३.२.७.१ भाष्यं द्रष्टव्यम्। यद्यप्यस्माभिः स्वीकृतवस्तुषूपञ्चममन्त्रभाष्यभागो बहुषु छितितपुस्तकेषु नोपलभ्यते तथापि तस्य मूलपाठत्वं समवति। 'यथा' इति पदस्य 'चिकित्रे प्रज्ञायन्ते' इति पदद्वयस्य च सामान्येन भाष्यलोपः सञ्जातो दृश्यते। दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तके-ऽपि स्वीकृतपाठसदृशः पाठ उपलभ्यत इति विशेषः। 'चिकित्रे' इति पदस्य पुनर्वक्तुं समान व्याख्यानं स्वीकृतपाठं द्रष्टव्यम्। अरेपसः, चित्राः इत्येतयोः स्वीकृतपाठसदृश व्याख्यानं ऋ. स. ६. १७.२; २६.५; ९.६.१.१६, १०.७.८.१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६२२. १६ [७] अज्ञा-त-मु। अज्ञानि-म-मे ॥ १७ काष्ठानि-ग-त-मु। कान्यानि-भ२.४.८। काननानि-म-७-मे ॥ २५ [८] चरुपुरोडाशादिके-ग२-त-७-मु। पशुपुरोडाशादिके-ग४। च पुरोडाशादिके-त१.२.३.४.५. ६.८-म-मे ॥ ६२३. १५ [१०] अग्निन् मान्य-ग२-०-मे। अग्निः नान्यः-ग१-त१.२.३. ४.६.७-म१.६-मु; अग्निः नान्यः-त८-म४.८; अग्निः नान्यः-त९; अग्नि नान्यः-म२, अग्निन् मान्य-म७ ॥ ६२४. २६ [१४] कीलालपाशब्दस्योभयथा व्याख्यातत्वात् 'मुरां पिबते' इत्य-स्थानस्तरं 'यद्वा' इत्येतादृशं पदमावश्यकम् ॥

[१०. १२] ६२५. १३ चातुर्विंशिकेन-ग४-०-मे-मु। चातुर्विंशिकेन-ग१.२-त-भ १.२.४.७.८; चातुर्विंशिकेहनि-म६। ऋ. सं. १. १६० सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ६२६. ५ [३] विपणोः। 'वि पणोः' इति भिन्नः पदपाठः ॥ ६२६. १५ [४] संवन्धिनमेतमग्नि-ग-त-मु। संवन्धिनमग्नि-म-मे ॥ ६२७. ३ [६] अन्तरिक्षस्य-ग-त-मु। अन्तरिक्ष-म-मे ॥ १३ [७] पौर्य्यः। 'पौर्य्ये' इति पदम् ॥ ६२८. १५ [१०] कर्ममार्गान् वा-ग२। काममार्गान् वा-ग४; कर्ममार्गान्वा-त१.२.८; कर्ममार्गान्पान-त६; कर्मयोगान्वा-त७, कर्मयोगान् वा-म १.२.४.६.८; कर्मयोगान् वा-म७। कर्मयोगान्-मे-मु ॥ २३ [११] पत्नी-०-मे। पत्नी पत्न्यौ-१। पत्न्यौ-मु ॥ ६२९. ६ [१२] धिया बुद्ध्या अस्य-०-मे। बुद्ध्या-ग-त१.७; बुद्ध्या-त२.३.४.५.६.७.८-म२.४.६.८। धिया बुद्ध्या-मु ॥ ६२९. ७ द्यौर्निहुषीयं...एष गर्भः इति बाजसनेयकवचनमन्त्रैषणीयम् ॥ १६ [१३] यागमग्ने-ग१.२-त१.२.३.५.७.८-मु। यागमग्ने-ग४-म; गमग्ने-त४; यागमग्ने-त६.८। गमग्ने-म७-मे ॥ 'अभि अर्चत' इति पदद्वयं न व्याख्यातम् ॥ २२ [१४] स्वयं समुपाजितकीर्ति-ग१.२-म२.७। स स्वशस्यमुपा-ग४, स्वयंमुपा-त-म१.४.६; स्वयंमुपा-म८। उपाजितकीर्ति-मे-मु ॥ २३ पत्युरपत्यन्तत्वेन-०-मे। पत्युरपत्यन्तत्वेन-ग१.२; पत्युरपत्यन्तत्वेन-ग४; पत्युरपत्यन्तत्वेन-त१.२.३.४.५.६; पत्युर-

पत्यंतत्त्वेन—त७; पत्युरपत्यंतत्त्वेन—त८-म६; पत्युरपत्यंतत्त्वेन—म१.२.४.८; यत्युरपत्यंतत्त्वेन—म७।
पत्युरपत्यंतत्त्वेन—मु ॥ २४ संहितां स्तुमः—म७-मु। सह संस्तुमः—ग४-त४.५-म६.८; सहसंस्तुमः—
त१.२.३.६.७-म१.२.४; सहसस्तुमः—त८। सह स्तुमः—मै ॥ ६३०. १ [१५] सन्—
त-भ-मु। सन् अनेन—ग। स-मै ॥

[१०. ९३] ६३०. ६. सामणमते तान्वः पार्थः अस्य सूक्तस्यार्थिः। तथैवानुक्रमण्या-
मनुक्रमणीभाष्ये च। पञ्चदशमन्त्रे पार्थशब्द आगतः। तत्रापि पार्थ इत्येव भाष्यकारैः पठितम्।
अनुक्रमण्याः केषुचिद्विहितपुस्तकेषु पार्थ इति पाठः। मु-पुस्तकेऽप्यनुक्रमणीपाठः पार्थ इत्येवोद्धृतः।
तथा च मु-पुस्तके पञ्चदशमन्त्रभाष्ये पार्थ इति संहितावत् पठित्वा पृथेः पुत्रः इत्युक्तम्। सूक्तप्रस्ता-
वनायां तु पृथोः पुत्रः इत्येव ॥ ६३१. २. [३] द्योतनादि°—ग-म७-मु। द्योतमानां द्योतमा-
नादि°—त१.२.३.६; द्योतमानानां द्योतमानादि°—त७। द्योतमानादि°—त४.५.८-म१.२.४.
६.८-मै ॥ ६३१. ८. [४] अन्यो देवजनश्च—ई-मै। देवश्च-मु ॥ २५. [६] उरुप्यतां
रक्षताम्—त१.८-भ। रक्षता—ग४-त२.३.४.५.६.७-मु। उरुप्यतां रक्षेतां—मै ॥ २७. गच्छति
प्राप्नोति—ग-त-मु। प्राप्नोति गच्छति—म-मै ॥ ६३२. १४. [८] यागं प्रति शीघ्र°—ग१.२।
प्रतिशीघ्र°—ग४-त-म१.२.४.६.८-मु। अतिशीघ्र°—म७-मै। मैसमुत्तरटिप्पणी द्रष्टव्या। 'यसं
प्रति शीघ्र°' इति स्यादिति स्वयं तैरेवोक्तम् ॥ २६. [९] रश्मि न यथा रश्मि चक्रादिकं—
ग१। रश्मि न यथा रश्मिः चक्रादिकं—ग१.४-त, रश्मि चक्रादिकं—म१.४.६; रश्मि न रश्मिश्च
चक्रादिकं—म७। रश्मि न यथा रश्मिचक्रादिकं—मु। रश्मि न यथा चक्रादिकं—मै ॥ ६३३. २१.
[१२] विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति—ई-मै-मु। विस्तृतान् रश्मीन् सूर्यश्च—ग१.२; विस्तृतान्
रश्मीन् (विस्तृताद्रश्मीन्—त१; विस्तृताद्रश्मीन्—त२.३.७; विस्तृतान् रश्मीन्—म१.२.४) वर्धयन्त-
त-म ॥ २७. [१३] स्तुतिराववर्त°—ई-मै। स्तुतिस्थाराववर्तं वर्तते—ग१.२; स्तुतिः साराया
ववर्तते—ग४; स्तुतिः सा वर्तते वर्तते—त१.२.३.६.७; स्तुतिः सा वर्तते ते—त४.५; स्तुतिः साराववर्त-
त-म४.८; स्तुतिः सा राववर्त वर्तते—म१.६; स्तुतिः सा राया ववर्तते—म२; स्तुतिराववर्तते—म७।
स्तुतिराववर्तं वर्तते—मु ॥ ६३४. ८. [१४] वा विशेषेण—ग१.२-त-म४.६.८-मु। ना
विशेषेण—म१.२। नानाविशेषेण—म७-मै ॥

[१०. ९४] ६३५. २८ [४] शब्दायन्ते—ग-म४.५.६.८। शब्दायति—त; शब्दयेते
—म१.२; शब्दयति—म७-मु। शब्दं कुर्वति—मै ॥ ६३६. २६ [७] यन्धनसाधनभूता—त-म
२७। यन्धनसाधनभूता—ग४; यन्धनसाधनभूता—ग१.२-म६.८; यन्धनसाधनभूता—म१.४।
यन्धने साधनभूता—मै-मु ॥ ६३७. १६ [९] सोमादः—ग१.२-त३.४.५। ते सोमादः—ग४-
त१.२.६.७.८-म-मै-मु। 'ते' इति प्रतीकमत्र आगतमेव ॥ १७ 'गवि अवि अधिपवण°' इति
साधु इति मैसमुत्तरमहाशयाः। गवि गव्ये अधिपवण°-मु ॥ ६३८. १४ [१२] सदास्यान्मना
न युञ्जते—ग१.२-त३.४.५.७-मु। न युञ्जते सदास्यान्मना—मै ॥

[१०. ९५] ६३९. २६ शप्तवंती मनुजभोग्या—ग-म६-ई-मै-मु। शप्तवंती मनुजो-
भोग्या—त१; शप्तवंती मनुजोभोग्या—त७; शप्तवंती मनुजभोग्या—त२.३.६-म१.२.८; सपूर्वती
मनुजभोग्या—त४.५; शप्तवंती मनुजभोग्या—म४; शप्तवंती मनुजोभोग्या—म७ ॥ ६४०. १ सोमपुत्रा-

जातो—१-मु । सोमसुताज्जातो—मै॥ तमुर्वशी तु—ग-म-४-०-मै-मु । तमुर्वशीति—त१.२.३.६. ७.८-म१.२.६.७.८; तमुर्वशी क-त-४.५ ॥ २ तत्पादन्यत्र—त२.३.६.८-०-मै-मु । तदान्यत्र— ग-त-४.५-म१.२.७.८; तत्पादन्यत्र—त१; तदान्यत्र—म४; यदान्यत्र च—म६ ॥ ३ *रुरणकद्वयं—म२-०-मै-मु । *रुरणकद्वय—ग१.२; *रुरणकद्वय—ग४-त२.३.६.७.८-म१.२.६.७.८; *रुरणक- द्रव्यं—त४.५; *रुरणकद्वय—त१-म४ ॥ ८ साधं सापश्यदुक्ता—०-मै॥ साधं सापश्यदुक्ता—त१. २.३-म२; सापश्य उक्ता—त४.५; साधं सापश्यदुक्ता—त६.७; साधं सापश्यदुक्ता—त८; साधः सापश्यदुक्ता—म१.४.६.७.८ । साधं सापश्यदुक्ता—मु ॥ ६४१. ७ [२] तथाहमपीति—ग१. २-त४.५-म२ । अहमपीति—ग४-त१.२.३.६.७.८-म८-मै-मु ॥ ८ माता मय्यमिलापं—ग४- म१.२.६.८ । मय्यमि—त१.२.६; मय्यमिलाप मा—त३.७-मु, मामय्यमि—त४.५, मा मामि— त८ । मा माममि—मै ॥ ९ श्वस्या—ग-त१.२.४.५.६-म४-मु । तस्या—त८-म१.६-मै ॥ १९ [३] मत्सामर्थ्यं—ग१.२-त३.४.५-म१.२.४.६.८-मु । नत्सामर्थ्यं—ग४; न तत्सामर्थ्यं—त७; तत्सामर्थ्यं—म७ । न मत्सामर्थ्यं—त१.२.६.८-मै ॥ २० भटा—ग.त५.७.८-म२.४.५.८ । भवन—त१.२.३.६; भ-त४ । नरा—म१.७-मै-मु ॥ ६४२. १ [४] यच्छ्वशुरस्य—०-मै-मु । यस्य श्वशुरस्य—ग-त-म२, यस्य श्वस्य—म१.६; यश्चश्वशुरस्य—म४, यस्येश्वरस्य—म७ ॥ ६४४. ४ [१०] कर्मसु कर्मवान् वा । कर्मसु—मै-मु । क. सं. ३.६०.३, ५.४२.१२; ९.७२.६ इ. द्रष्टव्यम् ॥ १२. [११] भूमे रक्षणाय—ग-त-मु । भूरे रक्षणाय—म१; भूरे रक्षणाय—म२.४; भूरे रक्षणाय—म६; भूरे रक्षणाय—म७; भूरे रक्षणाय—म८ । भूरे रक्षणाय—मै ॥ १३ पुनस्तदेवाह—ग१.२-म५.६ । पुन- देवाह—ग४-म७; पुन एवाह—त; पुनदेवाह—म१ २.४.८ । पुनर्देवाह—मै-मु ॥ १६ शिक्षित- धारयस्मि—०-मै-मु । शिक्षितवानस्मि—१ ॥ १८ वदेत्तेषां गमः—ग१.२ । वदेत्तेषां गमः—ग४; *लट्या—त३.७; *लिट्या—म८; *लिट्य—त१.२.४.५.६.८-म१.२.४.६.७-मै-मु ॥ [११] एहकद्वयं—ग-त८-म२.५.८-मु । एहकद्वयं—त१.२.३.४.५.६.७; एहकवाल्कलकद्वयं—म१, एहकल- कद्वयं—म४, एहकद्वयं—म६ । एहकवाल्कलक—मै॥ ६४५.१८ [१३] अमादेशः—ग२ । अमादेशः— ग४ । अमादेशः—त-म-मै-मु ॥ २६ [१४] असमर्थः—ग-म । समर्थः सन्—त-मु । समर्थः—मै ॥ ६४६. १२ [१५] एता एतानि—ग२-त । एतानि—ग४-म-मै-मु ॥ १३ तेषां हृदयानि यथा— ग-त१.२.३.६.७-मु । तेषां यथा—त४.५ । यथा—त८-म-मै ॥ २१ [१६] प्ररमयित्रीः—ग-त-म १.२.४.६.८ । परमयित्री—म७ । पूरयित्रीः (?)—मै-मु ॥ ६४७. ७ [१८] यजासि । 'यजाति' इति संहिता ॥

[१०. ९६.] ६४८. ५. [२] नवप्रसूता—त८-म-मु । प्रसूता—त१.२.३.६.७ । नवप्रसूतिका—ग-त४.५-मै ॥ पुरस्तादुपाचारो—ग-त-म८ । *दुपचारो—म१.२.६.७-मै-मु ॥ १६. [३] रूपाणि सर्वाणि—१-मु । रूपाणि—मै ॥ ६५०. २७. [१०] हे इन्द्र ह्येतः—ग-त१.२. ३.६.७.८-म-मु । ह्येतः—त४.५-मै ॥ ६५१. १५. [१२] प्रापयन्तु—१-मु । प्रापयन्तु प्रवहति—मै ॥ [१०. ९७] ६५२. १२. [१] ओपधीः ओपधयः—ग-त-मु । ओपधयः म-मै ॥ १८. सोम्या ओपधयः औपधः पुरुषः—ग१-त३-०-मै-मु । इतरपुस्तकेष्ववदाः पाठाः ॥ ६५३. २६. [५] शप्चेति द्विविकरणता—०-मै । शप्चेति विकरणता—मु । लिखितपुस्तकेष्ववदाः पाठाः ॥

६५४. ३. [६] ब्राह्मणः सः—ग४-त१.२.३.६.७.८-म-मु । ब्राह्मणः अ-त४.५ । ब्राह्मणः—
मै ॥ ६५५. १२. [११] शकुन्यादीनां—ग१.२-त३.७.८-म५-मु । कुशल्यादीनां—म१.२.
४.८; कुशलादीनां—म६; शकुन्यानां—म७ । शकुनादीनां—ग४-त४.५-मै ॥ ग्राहकाद्व्या-
धात्—ग-मै-मु । ग्राहकान्याधात्—त१.२.३.७.८; ग्राहकात् व्याधात्—म६; ग्राहकाव्योधात्—म१;
ग्राहकाव्यात्—म४; ग्राहकोधाधात्—म७ ॥ १९. [१२] समनन्तरशत्रून्—ग४-त-म१.४.७.
८; सामन्तं—ग२ । समनन्तरं—म२.६-मै-मु ॥ २६. [१३] गहवा वेगेन—ग१.२-त१.२.३.६.
७.८-म१.२.७.८-मु । गत्यनेन—ग४; गत्या वेगेन—म६ । गतिवेगेन—त४.५-मै ॥ ६५६. १३
[१५] म६-लिखितपुस्तकं पञ्चदशमन्त्रभाष्यान्ते समाप्तम् ॥ ६५८. १४. [१३] अभिहि-
नस्ति—ग-त-मु । मिहितस्ति—म१.४.७.८ । दिनस्ति—म९-मै ॥

[१०. ९८] ६५९. १७ [३] तां वाचमिति—ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु । वाच-
मिति—त४.५-मै ॥ ६६१. १२ [१०] सति आहुतानि—मै-मु । सति आहुतानि ? ॥ २१
[११] कुरुकुलजातमपि—मै-मु । एतत्कुलजातमपि संतनुमपि भूताकुलं वानमपि—ग१.२;
भूतकुलजातमपि—ग४; भूताकुलजातमपि—त१.६.७.८; भूताकुलजातमपि—त२.३-म; भूताकुल-
जातमपि—त४.५ । 'उलकुलजातमपि' इति मेघमुल्लरमहाशयैः संभावितम् ॥ २६ [१२] 'मृषः'
इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम् ॥

[१०. ९९] ६६२. २३ [२] युक्तः सन्—ग-त-मु । युक्तः—म-मै ॥ २४ माया
आसुरी ऋते—मै । माया आसुरीः ऋते—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म-मु; मांदा आसुर्यः ऋते—
ग४; माया आसुर इत्येन—त४.५ । भाष्यकारैः 'मायाः' इत्यस्य स्थाने 'माया' इत्येकवचनान्तं
पठितम् ॥ ६६३. ३ [३] संभामे—ग४-मै-मु ॥ ४ शतदुरस्य शतद्वारस्य—ग-त१.२.३.
६.७-मु । शतदुरस्य—त४.५-मै ॥ ६६४. ७ [६] व्यहन् । 'हन्' इति संहिता ॥ २७ [८]
लभयन् । न इति—ग४-मै । लभयन् न इति—ग१.२; लभयन् न इति—त१.२.३.६.७; अवि-
दत् अलभत—त४.५-मु; लभयत् इति—त८; लभयन् इति—म७ ॥ ६६६. १३ [१२] 'इन्द्रम्'
इत्यस्य स्थाने 'इन्द्र' इति सायणाचार्यैः पठित इत्येते ॥

[१०. १००] ६६६. २० त्वन्त्या त्रिष्टुप् । इ त्रिष्टुवन्तं—अनु. ॥ ६६८. २८. [८]
सवितृदेवोऽस्माकं—ग-त१.२.३.६.७ । सवितृदेवो नोऽस्माकं—त४.५.८-म-मु । सवितृदेवता-
स्माकं—मै ॥ ६६९. १५. [१०] अरुध्वे—त१.२.३.६.७-मै-मु । अरुध्वे—ग१.२; अरुध्वे—
ग४-म१.४.८; अरुध्वे—त४; अम्ब-त५; अरुध्व-त८ ॥

[१०. १०१] ६७१. १३ [३] 'सत ग्राम्याः कृष्टे सतारण्या अकृष्टे' इत्यापस्तम्ब-
वचनमन्वेपणीयम् ॥ २९ [५] 'कर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपान'—मै । 'कर्षणार्थ गोपान-
साधनं द्रुममयपान'—ग-त१.२.३.६.७.८-म । 'कर्षणार्थगोपानसाधनमुपपद्यमाने'—त४.५ । 'कर्षणार्थ
गोपानसाधनद्रुममयपान'—मु ॥ द्वितीयपादस्य व्याख्यानं ह्युक्तम् । ग४-पुस्तकस्य द्वितीयपादव्याख्यानं
पादटिप्पण्या दत्तम् ॥ ६७२. १ पित्वेनादित्वान्—ग-त । त्वेनादित्वात्—म८; पत्वेनादित्वात्—
म१.४ । तेनादित्वात्—मै-मु ॥ ३ कदाचिदपि—ग४-त१.२.३.७-मु । कदाचित्—म-मै ॥ ६
[६] कीटदामवतं—ग-त-म८-मु । कीटदामवतं—म१.२.४.७-मै ॥ २२ [७] अश्वं रथं—१-मु ।

अभरयं-मै ॥ ३० कूपरूपकव्याजेन-ग-त१.२.३.६.७.८-म१.४ । कूपव्याजेन-म७ । कूपरूप-
व्याजेन-त४.५-म२.८-मै ॥ ६७३. २५ [९] अपि वा-ग२.४-मु । अपि वो-त-म१.२.४ ।
अपि च-मै ॥ अपि चा-म७ ॥ ६७४. ५ [१०] ईम् एनं-ग-त४.५.८-म । एन-त१.२.
३.६.७-मै-मु ॥ १० प्रति-ग४-मै । प्र-त४.५ । 'प्रति' नास्ति मु इतरेषु च ॥ 'वहिम्' इत्यस्य
स्थाने 'वही' इति माष्यकारे पठितम् ॥ ११ 'हलविपयतया-ग-त१.२.३.४.५.६.७-म-मु ।
'हलाविपयतया-त८-मै ॥ १६ [११] धुरी आपिबन्धमानः आपिबन्धमानः बहिः हविर्वाहको-
मै । धुरो वा आपिबन्धमानो बहिः बाहको-ग१.२; धुरो वा आपिबन्धमानो बहिर्वाहको ('बाहका
-त१.७)-ग४-त१.२.६.७.८, घुरावापिबन्धमानो बहिर्वाहको-त४.५; घुरो वा आपिबन्धमानः
हविर्वाहको-म१.२.४.८; घुरो वा अपिबन्धमानः हविर्वाहको-म७ । घुरी आपिबन्धमानः आश-
ब्धमानो बहिर्वाहको-मु ॥ १९ स्थापयतासन्ध्याम्-ग१.२-मै मु । *त स्या-ग४; *तासद्या-
त१.२; *त संया-म१, *त सधा-म४; *तसद्या-म७ ॥ २१ घुरावापिबन्धमानोऽपिबन्ध-
मानो-मै । घुरावापिबन्धमानो-ग१.२-त७; घुरावापिबन्धमानो-ग४, घुरावपिबन्धमानो-त१.२.३.
६.८; घुरावपि पिबन्धमानो-त४.५; घुरो अपिबन्धमानो-म१.२.४.८, घुरावपिबन्धो-म७ । घुरी
अपिबन्धमानः शब्धमानो-मु ॥

[१०. १०२] ६७५.८. मर्म्यश्चपुत्रो-त२-मै । मर्म्यश्चपुत्रो-ग१.२-त३-मु । माग्य-
न्धपुत्रो-ग४; माग्यश्चपुत्रो-त१; माग्यश्चपुत्रो-त७-म४.७.८; आग्यश्चपुत्रो-म१.२ ॥ ऋपमेण
दुषणेन । दुषणेन ऋपमेण-अनु ॥ १२. चोरमार्गानुसारकः-ग-त१.२.३.४.५.६.८-मै ।
चोरमार्गानुसारकः-त७-म१.२.७.८; चोरमार्गानुसारकः-म४ । चौर-मु ॥ ६७७. १. [५]
चणकादिमशुकम्-ग४-त१.२.३.६.७-मु । चणकादि-त८-म१.२.४.८; चणकादि-म७ ।
चवर्णादि-त४.५-मै ॥ २४. [७] चत् वल्हृष्टम्-त१.२.३.७-मु । उल्हृष्ट-ग४-म ।
उदावत् उल्हृष्ट-मै ॥ ३१. [८] वध्री-त१.२.३.७-म८-मु । बाधो-म१; बधौ-म२.४; वधौ-
म७ । वन्ध्या-मै ॥ ६७९. ६. [११] व्याढागमः-ग१.२-त१.२.३.७.८-म१.२.४.८-मु ।
व्याढागम-ग४-त४.५.६-म७-मै ॥ अभोतेर्वा लिटि तलोप-ग-त१.४.५.६-म२.८ ।
अभोतेर्वा लिटि तलोपः-त२.३.७-मु; अभोतेर्लिटि वा तलोपः-त८-म१, अभोतेर्लिटि वा लोपः-
म४; अभोतेर्लिटि वा तलोपः-म७ । अभोतेर्लिटि वा तलोपः-मै । ऋ. सं. १०. १०४. ६.
द्रष्टव्यम् ॥ ६७९. १९. [१२] त्वया दृष्टया-ग४-त१.२.३.६.७.८-म । त्वया दृष्टा-ग१.
२ । त्वया-त४.५-मै-मु ॥

[१०. १०३] ६८०. ६. [१] हन्तेः पचाद्यचि-ग१.२-त१.२.६.७-म१.२.४.
८-मु । हन्तः पचाद्यचि-त३.८-म७ । हन्ता पचाद्यचि-त४.५-मै ॥ २०. [२] तन् शत्रुबलं-
ग४-त४.५-मु । तत्तत्र बल-ग१.२; शत्रुबलं-त१.२.३.६.७-म; तत्तत्रुबलं-त८ । शत्रुबलं-मै ॥
६८१. १. [३] मवन्तीत्यर्थः-त१.२.३.६.७-म-मु । मवती-त४.५.८-मै । इपवः वृषा न
मवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ७. [४] गतिकर्मा-ग-त-मु । गच्छतिकर्मा-म-मै ॥ २८. [६]
जयन्तं-ग४-त१.२.३.६.७.८-म-मु । जयन्तं शत्रूनिमिव-त४.५-मै ॥ ६८२. १६. [८]
अस्मत्सहायार्थ-मै-मु । 'सहायार्थम्' इति भाष्यमिति मन्त्रमुल्लरमहाशयाः ॥ २६ [९]

मुषनानां ज्ञावयितृणां—ग-त१.२.३.६.७-म१.२.४-मु। ज्ञावयितृणां—त४.५-म७.८-मै ॥
 'जयताम्' इति न व्याख्यातम् ॥ ६८३. ४. [१०] सैनिकानां—ग१.२-त१.२.३.६.७-म२-
 ८-मु। प्रीतिकानां—म१.४; प्रीतिकामानां—म७। सेवकानां—ग४-त४.५-मै ॥ ६८३. १७.
 [१२] विमोहयन्ती सती—ग-त-ग्र। विमोहयती—म-मै ॥ 'परेहि' इति न व्याख्यातम् ॥

[१०. १०४] ६८५. १२. [४] शक्तिवन्निन्द्र—५-मै-मु। 'शक्तिवन्निन्द्र' इति
 शुद्धम् ॥ यज्ञमहर्जानन्तः—०मै-मु। महर्जाशान्तो—ग१.२; यज्ञं यज्ञमहर्जानन्तो—ग४; यज्ञं
 महर्जान्तो—त१.२.३.६.७-म; यज्ञं महर्जाय यातगितागिरसः—त४.५; यज्ञमहर्जानंस्तोगिरसः—त८ ॥
 ६८६. ५. [६] तपत्ययस्य—ग-त१.२.३.६.७.८-म। तपत्यस्य—त४.५। तपत्ययस्य—म२-
 मै-मु। १३. सं. १०.७०.९; १०३. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ६८७. ३. [९] वृत्रहत्यायां मेघहनने।
 वृत्रहत्याय मेघहनने—ग१.२; वृत्रहत्यायां मघहन—ग४; वृत्रहत्याय मेघहमे—त१.२.३.६.७-म२.८;
 वृत्रहत्यायां मे हव—त४.५; वृत्रहत्याय मेहेवमे—त८; वृत्रहत्याय मे—म१.४; वृत्रहत्याय—म७। वृत्र-
 हत्यायां—०मै-मु ॥ १४. [१०] शक्ता शक्तः—ग२.४-त१.२.३.४.५.६.७-म२.८-मु। शक्तः—
 त८-मै ॥

[१०. १०५] ६८७. २१ ऐन्द्रम्। कुत्सपुत्रो—ग१.२-त१.३.७-म१.२-मु। ऐन्द्र-
 कुत्सपुत्रो—त२.६.८-म४.७.८-मै ॥ २२ स ऋषिः—५-मु। ऋषिः—मै ॥ २४ शिष्टाः सर्वाः—
 ग। शिष्टाभिः सर्वाभिः—त-म-मै-मु ॥ ६८८. २१ [२] केशिना केशिनी—ग१.२-त१.२.३.
 ६.७-मु। केशा केशिनी—ग४। केशिनी—त४.५-म-मै ॥ ६८९. २४ [६] प्रास्तीत् प्रस्तीति—
 ग४-त-म२.४.५.८-मु। प्रास्तीति—म१.७। प्रास्तीत्—मै ॥ ६९०. २३ तद्वती—०मै। यद्वती—
 त१.२.३.६.७; द्विती—त४.५; यद्वती—त८-म१.२.४.८; यद्वा—म७-मु ॥ 'विश्वामुस्तम्बम्'
 इत्यस्य स्थाने 'विश्वामिस्तम्बम्' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ६९१. १ [९] प्रीयमाणः—त-म
 १.२.४.८-मु। प्रीयमाणो वा—म७-मै ॥ ९ [१०] दर्विः अपि अरेपाः—त१.२.३.७-म२.७।
 दर्विरप्यरेपाः—म१.४.८। दर्विरभिररेपाः—मै-मु ॥

[१०. १०६] ६९२. ६. ग४-लिखितपुस्तकं १०५ सूक्तान्ते समाप्तम् ॥ अग्निदेवयम्—
 ग४-त-म१.४.७.८-मु। 'दैवत्वं-म२-मै ॥ ८ तिरिकोक्तम्—त४.५.७.८-म१.२.४.८-मु।
 'तिरिक्तोक्तम्—ग४; 'तिरिक्तोक्तम्—त१.२.३.६; 'तिरिक्तोक्तम्—म७। 'तिरिक्तोक्तम्—मै ॥ १८ [१]
 अपसा अपस्विनी—ग४-त१.२.३.६.७-म-मु। वाहसा अपस्विनी—त४; अपवाहसा अपस्विनी—
 त५। अपस्विनी—त८-मै ॥ २३ लुटि—ग४-त१.२.३.६.७.८-म। लुटि—त४.५। लुटि—मै-मु ॥
 ६९३. ४ [२] प्रायोगेन प्रायोगो—ग४-म१.२-मु। प्रायोगेन प्रायोगो—त१.२.३.६.७.८;
 प्रायोगेन प्रयोगो—त४.५-म४। प्रायोगेव—म७-मै ॥ ६९३. ११ नापगच्छतः—ग४-त-मु।
 अगच्छतः—म७। अपगच्छतः—म१.२.४.८-मै ॥ ६९४. ९ [४] सवार्ये—त-मु। तवार्ये—
 ग४। सवार्ये—म-मै ॥ २३ [५] सवे—त५.८। सवे—ग४-त३.४.६.७-म२.८-मै-मु ॥
 शिम्वाता शिम्वाता—त७-म१.२.८-मै-मु ॥ २३ हेतुना आतं व्याप्तमिति—म७। हेतुनातिवं
 व्याप्तमिति—मु। हेतुनातिवं प्राप्तमिति—०मै। हेतुना आतं व्याप्तमिति—त१.२.३.७.८-म१.२.४.८;
 हेतुना आतं प्राप्तमिति—त४.५ ॥ सहावस्थानान्—ग४। सहावस्थानान्—त५; सहावस्था-

तान्-त४; सहावस्थितान्-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८ । सहावस्थित-म७-मै-मु ॥
 ३१ मुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन-०मै-मु । मुखकरत्वस्य विवक्षितत्वे-ग४-त१.२.३.६.७.८;
 मुखस्य विवक्षितत्वेन-त४.५; मुखकरत्वक् विवक्षितत्वे-म४ ॥ ६९६. ३ [५] पुरीषं पुष्पातेः
 पोषयतेर्वा । 'पुरीषं पुष्पातेः पूरयतेर्वा' इति निरुक्तपाठः ॥ २२ [६] तुर्फरी-त६.
 ७-म१.२.०मै-मु । तुर्फरी-त१.२.३.८-म१.४.८; तुर्फरी-त४.५ ॥ २५ अस्मादीकनि-
 ०मै-मु । अस्माकन्-ग४; अस्मादिति-त१.२.३ ७.८; अस्मादिति-त४.५; अस्मादितोप्-त६ ॥
 २७ उदन्नादेशः-ग४.०मै । उदन्नादेशः-त१.२.३.५.६.७.८-म-मु; उदनादेशः-त४ ॥ रत्ने
 इव-म१.२.०मै । रत्नेवैव इव-ग४, रत्ने इव-त१, रत्ने इव-त२.३.७; रत्ने इव-त४.५;
 रत्ने इव-त६; रत्ने इव-त८, रत्ने इव-म४.८; रत्नेव-म७ । आताविब-मु ॥ ६९६. ११ [७]
 वायुर्न वायुरिव-त४.५-म२.५.८ । वायुरिव-त१.२.३.६.७.८-मै-मु ॥ २८ [८] आहादकं-
 त४.५-म२-मु । आहादिक-त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-मै ॥ ६९७. ८ [९] स्मरतेर्लैट्या-
 डागम-त३.७.८-म२.८-मु । स्मरतेर्लैट्याडागमः-त२-म१.४; स्मरतेर्षाडागमः-म७; स्मरते-
 र्लैट्याडागम-त४.५.८-मै ॥ ६९८. ५ [११] गोरूपस्य-०मै । गोरूपस्य-ग४; गोरूपस्य-
 त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८; *रथं घन बोचतः रथ-त४.५, गोरूपस्यातस्थित-म७ । गोरूप-
 स्यन्तःस्थित-मु ॥ ८ आ अमाः-त४.५ । विदित्राः-ग४ । अमाः-त१.२.३.६.७.८-म२.
 ८-मै मु ॥

[१०. १०७] ६९८. २३ [१] चैत्रमासे तयोर्दिन्द्रः । किमस्य मूलम् ? ऋ, सं, ३.
 ३४.१ मन्त्रे 'चैत्रमासे तपोदिन्द्रः' इति स्मृतिरुद्धता ॥ ६९९. १५ [३] पालिनी । मंसमुल्लर-
 टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १९ [३] हविर्मिष-त-म१.४.७.८-मु । हविर्मिषो-म२-मै ॥ ३०
 [४] एतौ-त१.२.३.६.७.८-म-मु । तौ-त४.५-मै ॥ ७००. २७ [६] लिस्स्वरः-त१.
 २.३-म-मु । लिस्स्वरः-मै ॥ ७०१. २६ [९] अनाहूयमाना-त१.२.३.६.७.८-म-मु ।
 आहूयमानाः-त४.५-मै ॥ ७०२. ३ [१०] शरीरावयवविशेषशोभया-त१.२.३.७-मु ।
 शरीरावयवविशेषशोभया-म । शरीरावयवशोभया-मै ॥ ८ देवमानमिव देवमानमिव-त४.५-
 म१.४.५.७ । देवमानेव देवयानेव-त१.२.३.६.७.८-म८, देवमानेव देवमानमिव देवयानमिव-
 म२ । देवमानमिव-मै ॥

[१०. १०८] ७०२. २६ [१] *निर्गूळहा गा-त७-०मै । *निर्गूढा गा-त१.३.
 ८-म१.४.८; *निर्गूढा गा-त२-म२; *निगच्छते-त४; *निर्गूढा गो-त६, *निर्गूढा गा-म७-मु ।
 *निर्गूढा गा-अनु ॥ [३] उत्तरार्धे कानिचित्पदान्यन्याख्यातानि ॥ ७०४. ६ [४] हिन-
 स्त्येव-०मु । हिनस्त्वैव-मै ॥ ७०४. २३ [५] को वा-ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु । को
 नाम-त४.५-मै ॥ ७०५. ३ [६] जसः सुः-ग१.२ । जसः-त२-म१.४; जसः स-त४.
 ५ । जसः सः-मै-मु ॥ ६ सुखयेन्-ग१.२-त४.५-म७ । सुखयत्-त२.६.८-म१.४ । सुखयद्
 -मै-मु ॥ ७ लेट्याडागमः-ग-त१.२.३.६.७-म-मु । लेट्याडागमः-त४.५-मै ॥ २६ [७]
 अतोलोप-ग२-मु । अतो लोपो-त१.२.३.६.७.८-म२.४.८; अनो लोपो-म१.७ । आतो
 लोप-त४.५-मै ॥ २६ [८] उदतिष्ठन्-ग२ । दतिष्ठन्-त१.३.६.७.८-म१.२.४; दतिष्ठन्

-त४.५; अतिष्ठन्-त२; अतिष्ठन्-म७; दिविष्ठन्-म८ । अण्यतिष्ठन्-मै-सु । क. सं. १.२३.६; १०. ६१. १० द्रष्टव्यम् ॥ ७०६. ९ [९] समूहापेक्षयैकवचनम्—ग-त-भ२.८-सु । वनूहा-पिच्छेरेकं—म४; समूहापेक्षएकं—म७ । वनूहापेक्षैकं—मै ॥ २० [१०] छद् अपवारणे—त१. २.३.६.७.८-मै-सु । छद् आवरणे—ग-त४.५; छद् अपवारणे—म१; छद् अपवारणे—म४; छद् आपवारणे—म७ ॥

[१०. १०९] ७०८. १० [३] ग्रहीतव्यमेव—त४.५ । ग्रहीतव्यमेव—त३.६.७.८-भ२.८-मै-सु ॥ ७०९. २१ [६] अव्यवहार्यत्वम्—म४-सु । अव्यवहार्यत्वम्—त१.२.३.६.७.८-भ२.८ । अव्यवहार्यम्—त४.५-म१.७-मै ॥

[१०. ११०] ७१०. ३० [२] स्वादय—त-म८ । स्वादयत्वम्—मै-सु ॥ स्वादुकुर्व—मै ॥ स्वादुकुर्व-ग-त-भ-सु । ७११. १० [३] स त्वं—ग२-त४.५-म-सु । स त्वं देवं—त१. २.३; स त्व देव त्वं—त६.८; स त्वं त्वं—त७ । स त्वं देव-मै ॥ ७१२. १४ [६] उपासानका उपाश्र्वा—ग१.२-त४.७ । उपाशनकोपश्र्वा—त३.५.६.८-भ२.८-मै-सु ॥ १६ कीदृशयौ—ग१. २-त४.५-म१.२.५.८ । कीदृशो—त१.३.७.८; कीदृशो—त२.६; कीदृशी—म१.४ । कीदृशे—मै-सु ॥ ७१३. ६ [८] आ एतु—ग१.२ । एतु—त-म-मै-सु ॥ ७ जानाना—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८-सु । जाना—म१.४; जानाना—म७ । जानती—त४.५-मै ॥ २२ [९] जानानस्त्वं—त-म-सु । जानस्त्वं—मै ॥ ७१४. ४ [१०] स्वादूकुर्वन्तु—ग२ । स्वादू—त५ । स्वादं—त३.४.५.७.८-भ२.८-मै-सु ॥

[१०. १११] ७१४. १६ दशाष्टादंष्ट्रः । 'दशाष्टादंष्ट्रः' इत्यनुकमणीपाठः ॥ २२ [१] बुद्धयन्तु—ग१-मै-सु । बुद्धयानु—ग२-त-भ ॥ ७१५. १६ [३] भौवादिकः — — —अत्र भाष्याद्यो नि.संशयं ह्यः । किन्तु लिखितग्रन्थेषु लोपदर्शकं किमपि चिह्नं नास्ति ॥ २४ [५] मीहृ हिंसायाम्—ई-मै-सु । 'मीहृ हिंसायाम्' इति भाष्यम् ॥ ७१६. २४ [७] वदानी—ग१.२-मै-सु । वदानी—त१.२.३.६.७.८-म; वदन्तु—त४.५ ॥ ७१७. १५ [९] अनुदात्तेन—ग१.२-त४.५.८-म । उदात्तेन—त१.२.३.६.७-मै-सु ॥ २१ श्रीडन्ति—त४.५ । श्रीडन्ते—त१. ६.८-मै-सु ॥

[१०. ११२] ७२०. ३१ [९] त्वां—त४.५.८ । त्वा त्वा—त१.२.३.६.७-म-मै-सु ॥ 'त्वाम्' इत्येव मन्त्रे ॥

[१०. ११३] ७२१. २६ [१] विधेभिः—ई-सु । विधेभिः सर्वेभिः (१)—मै ॥ ७२१. २८ [७] या यानि—ग२-त१.२.३.६.७.८-म-सु । यानि—मै ॥ ७२५. १ [१०] मन्यतेलौटि—त१.२.३.६.७.८-म-सु । मन्यतेलौटि—ग१.२-त४.५-मै ॥

[१०. ११४] ७२५. ६ सूक्तं वैश्वदेवम्—ग१.२-त४.५ । सूक्तं—त१.२.३.६.७.८-म-मै-सु ॥ ७२८. १ [६] स्तुतशस्त्रादिरूपेण—ग१.२-त१.४.५.७-म५ । स्तुतशस्त्रादि—त२.३.६.८-भ२.४.८ । स्तुतशस्त्रादि—म७ । संतः शस्त्रादि—मै-सु ॥ ७२८. २२ [८] उक्त्वा उक्त्वायानि—ग१.२-म५.८-सु । उक्त्वायानि—त१.३.६.७.८-भ२-मै ॥ २७ प्रतिक्षणं—त-म४.७.८ । प्रतिक्षणं—ग१.२ । प्रतिक्षणं—म१.२-मै-सु ॥ ७२९. १९ [१०] सप्ताधाः—ग१.२-त-म२.५.८-सु । साधाः—म१.४; संख्याः—म७ । अधाः—मै ॥

[१०. ११५.] ७३०. ५. [१] स्तनपानायापि—ग१.२ । स्तनपानायापि—त१.२. ६.८; स्तुवपानीयापि—त४.५, स्तनापानायापि—त३, स्तनपानायापि—त७-म१.४, नपानायापि—म७; स्तनपामीयापि—म८ । पानायापि—मै-मु ॥ ७. समासान्तस्थानदः ... .. नदमावः—
मै-मु । लिखितप्रस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः । ९. तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति—मै-मु । तर्हि
स्तनपानाय न गच्छतीति—ग१.२-म२; नहि स्तनपानाय न गच्छतीति—त१.२.३ ८-म१.४; तर्हि
स्तनपानायेति—त४.५; नहि स्तनपानाय नायन गच्छतीति—त६; नहि स्तनपानयनेन गच्छतीति—त७,
तर्हि तनपानाय न गच्छतीति—म७ ॥ १०. न याति—मै । नायाति—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म;
नु याति—त४.५; न पाति—मु ॥ २७. [२] इनः समर्थः—ग-त१.२.३.६.७.८-म । इनो
न समर्थः—त४.५-मै-मु ॥ ७३१. २४. [४] प्रशिपन्तः प्रकर्षेण सिपन्तः सिपासन्तः—
मै । प्रकर्षेण सिपासतः—ग१.२, प्रकर्षेण सिपतः सिपासतः—त१.२.३.६.७.८-म१.८, प्रकर्षेणा-
सिपतः—त४; प्रकर्षेणासिपतः संत—त५, प्रकर्षेण सिपतः—म१.४ ७ । प्रशिपन्तः प्रकर्षेण शिपन्तः
शिपासन्तः—मु ॥ ७३२. १. [५] शब्दार्थादशिशुषी—मै-मु । शब्दार्थादशिशुषी—ग१.२;
शब्दार्थादन् ('वन्-त७) शृषी—त१.२.३.७, शब्दार्था. दशशृषी—म ॥ कन्प्रत्ययः—मै ।
श्रन्—त४.५, वन्—मु इतरेषु च ॥ ४. विप्रकृष्टस्य—ग१.२. त४.५-म७-मु । च प्रकृष्टस्य—
त१.२.३.६.७.८-म । च प्रकृष्टस्य च—मै ॥ ५. वर्तमानस्य च—ग२-त१.२.३.६.७.८-म-मु ।
वर्तमानस्य—त४.५-मै ॥ २८. [७] वसु घनम् । ' वसु ष्वे ' इति संहिता । ' वसुः स्तवे ' इति
पदपाठः ॥ ७३३. १. सुधितार्थास्तृप्त्यर्थाः । इदं काशिकायां (पा. सू. ७.४. ४५) नोपलभ्यते ॥
१०. [८] 'अन्न वा आगम्य' इति श्रुतिः कुत उद्धृतेति न ज्ञाप्यते ॥ १५. [८] लेट्याडागमः—
ग१.२-त१.३.७ ८-म१.२.७.८ । एट्यागमः—म४ । लेट्याडागमः—त२. ४.५-मै-मु ॥

[१०. ११६] ७३४. १८ [२] अस्य सोमस्य—ग१.२-त१.२.३.७.८-म१.२.४. ५.८-मु । सोमस्य—मै ॥ ७३५. २१ [४] नुडभावः—ग१.२-त१ २.३.६ ७.८-म१.२.४.५. ८-मु । नुडागमः—त४.५, नुडभावः—म७ । नुडागमाभावः—मै ॥ ७३६ २१ [७] इयि च
इत्याद्युदात्तत्वम्—ग१-मै-मु । इयिवेद्यत्वाद्यु—त१.२.३.६.७.८-म८, इवेत्वाद्यु—त४.५;
दुःयिवेद्यत्वाद्यु—म१.२.४.७ ॥

[१०. ११७] ७३७. २० 'प्रशंसाद्ये—मै-मु । 'प्रशंसाद्ये—ग१.२; 'प्रशंसाद्ये—
त१.२.३.६.७.८; 'प्रशंसाद्ये—त४.५, 'प्रशंसाद्ये—त७-म१.२.७ ॥ ७३८. १० [२] चक-
मानाय कामयमानाय—ग१.२-त४ । चकमानाय—त३.५.६.७ ८-म२.८-मै-मु ॥ ११ अति-
थये—ग१.२ । अतिथयेन—त-म-मै-मु । ७३९. ६ [४] व्यतिरेकेण निन्दामाह—मै-मु ।
व्यतिरेकेन—त४.५ । व्यतिरेकान्वयायामाह—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म ॥ २० [५] एव खलु
—ग१.२-त१.२.३.६.७-म । एते खलु—त८ । खलु—त४.५-मै-मु ॥ २२ चक्रा चक्राणि—ग२-
त४.५ । चक्राणि—त३.६.७.८-म२.८-मै-मु ॥ २९ 'अप्रचेताः' इति पदस्य उभयथा व्याख्या-
तत्वात् 'यस्य न भवति स वा' इत्यावश्यकमिति प्रतिमाति ॥ ७४०. ८ [६] नैहिकं नामुष्मि-
कमिति—ग१.२-त-म२.४.८-मु । नैहिकं न्वामु—म१; नैहिन्यामु—म७ । ऐहिकामुष्मिकमिति—
मै ॥ १७ [३] शास्त्रार्थमनुवाणाञ्जनात्—त१.२.३.६.७.८-मु । शास्त्रार्थमनुवानाञ्जनात्—मै ।
अक्षस्य जनस्य—म; अज्ञस्य जनस्य—ग१.२-त४.५ ॥

[१०. ११८] ७४१. २० [१] 'तेजस्क वा—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म३ ।
'तेजस्क-त४.५-मै ॥

[१०. ११९] ७४५. १२ [११] जकार्षम्—मै-नु । अकार्ष-ग१.२-त१.२.३.
४.५.६.८-म१.२.७.८; अकार्षी-त७; अकार्ष-म४ । 'जकार्षम्' इति पाठः पीठर्कनशापदैः
स्वीकृतः ॥ १७ [१२] नामौ—मै । तयो-त१.२.३.६.७.८; नमो-त४; नतो-त५; तामौ
-म७ । नमौ-नु ॥ 'अभिनम्यन्' इति पदं विमल्य व्याख्यातम् ॥ १९ अज्ययीमावः—ग१.
२-त७-म१.२.४-नु । अज्ययीमावः-त१.४.५.६.८-म७.८-मै ॥

[१०. १२०] ७४७. ३० [३] लीपुंसरूपेज—त-म । लीपुंसरेज—मै-नु । क. सं.
७.१०४.२३; पा. सू. ५.४.७७ द्रष्टव्यम् ॥ ७४८. २७ [५] बलानि—त-म । बहुबानि
(१)-मै-नु । पदमन्त्रमाप्य द्रष्टव्यम् ॥ ७४९. १३ [६] उत्त्वक्तव—ग१.२-त१.२.३.४.५.७
-म८-नु । उत्त्व-त६; उत्त्वक्तव-म१.२.४ । उत्त्वक्तव-त८-म७-मै ॥

[१०. १२१] ७५१. ८ [१] परमात्मनः—त१.२.३.६.७.८-मै-नु । परमात्मनः
सहाध्यातृ-ग१.२-त४.५-मै ॥ ९ विषदादीनां—म४.७ । विषदादीनां सूत्रमूलाणां-त-मै-नु ॥
—'स्तदुपाहितो—त-म-नु । 'स्तदुपाहितो—मै ॥ ७५१. १७ [३] इत्येकदेश—मै-नु । इत्ये-
कदेश—मै (मुद्रपदेशः ?) ॥ १९ पूर्वपद्वत्—ग१.२ । पूर्वपद-म२.८-मै । पूर्वपद.....
आनुदात्त-नु ॥ ३१ [४] प्राच्यारम्मा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः । प्रारंभा आग्नेयाद्याः
कोणादिशः ईधितव्याः—ग१.२-म२.४.७; प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईधितव्याः—त१.२.१.
६.७.८-म८-पीठर्कम् । ईधितव्याः—त४.५ । प्राच्यारंभा आग्नेयाद्या कोणदिशः ईधितव्याः—नु ।
प्राच्यारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईधानां वा—मै । मँसुत्तरदिपिणी पीठर्कन्दिपिणी च
द्रष्टव्या । उमान्वाननि स्वीकृतपाठौ समर्थितौ । लिखितवृत्तकेष्वसम्भनानः पाठ एव स्वीचीनः,
अमूर्तो नास्ति इति पीठर्कनशापदानां मतम् । अस्मन्मते 'प्राच्यारम्मा' इत्यमूर्ह आबरकः किं
न 'ईधानान्तो वा' इति । 'आग्नेयाद्याः कोणदिशः' इति पदयोर्भावात् 'प्राच्यारम्मा' इत्या-
बरकं प्रतिभाति । प्रपन्नतः माप्यकारः 'प्रदिशः' इति पदं 'प्राच्यारम्मा दिशः' इति व्याख्यात-
नैच्छत्, परं अनन्तरं 'दाट्' इति पदं प्रधानदिक्त्वेन व्याख्येयमिति प्राप्ते पुनः 'आग्नेयाद्याः
कोणदिशः' इति प्रदिकपदं व्याख्यातवान् । मँसुत्तरदिपिणीशापदानामर्थं विचारेऽस्माकं संमतः । 'सुव-
द्यान्त्यदुक्ता दिशः' इति यदि स्यात्, स्वीचीनमभिविधत् । 'ईधानान्ताः' इत्यमूर्हत्वात् सर्व-
थाभावस्तकः प्रतिभाति । यस्य प्रदिश ईधितव्या इति स्वीचीनार्थवहम् । वत्ततः परत्वेनाः प्रदिशः
आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईधितव्याः.....भुवद्वयापान्तदुक्ता दिशः यस्य स्वर्गः' इति पाठः
स्वीचीनः स्यात् । किंतु 'प्रारंभा' इति लिखितवृत्तकेषु वर्तते अतः 'प्राच्यारंभा' इत्यमूर्ह पाठ-
निर्धारणमावश्यकम् । 'इमांश्च प्रदिशः प्रधानभूतायततो दिशः यस्य देवस्य वाहू बाहुनूतः हरमै'
इत्यपर्ववेद (४.२.५) भाष्यम् ॥ ७५३. ५ [५] उद्गूर्णविशेषागहनरूपा वा—म७-नु ।
उद्गूर्णविशेषागहनरूपा कृता—ग१.२; उद्गूर्णविशेषागहनरूपा तता—त१.२.३.६.७.८-म४.५.८;

उद्गर्णाविशेषागहनरूपा-त४.५; उद्गर्णाविशेषागहनरूपा तता-म२ । उद्गर्ण विशेषागहनरूपं वा-०म् ।
२०. [६] अत एव अभ्यस्ता-ग१.२-त४.५ । अभ्यस्ता-त१.२.३.६.७.८-म-मु ॥
७५४. १४. [८] यश्चित् यश्च-ग१.२-त४.५-म२ । यश्च-त१.२.३.६.७.८-म१.
४.७.८-म-मु ॥

[१०. १२२.] ७५५. २८. [१] लेख्यडागमः-ग१.२-त४.५-म७-मु । लेख्याडा-
गमः-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.८ । लेट् लेख्यडागमः-मं ॥ २९. विश्वशब्दोपपदान्-
१-मु । विश्वशब्दोपपदान्-मं ॥ ७५७. १३. [४] यजमानं वृणन्तं-ग२ । यजमान त-त१.२.
३.७.८-म । यजमानं-म-मु ॥ २२. [५] नोऽस्माभिः । 'नः' इति मन्त्रं नास्ति ॥ ७५८. २.
[६] सुशकां-ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म२.४.५.८-मु । सुशकां-त४.५; सुशक-म१;
सुशक-म७ । सुशक्यां-मं ॥

[१०. १२३.] ७५९. २४. [२] नमस्याकाशे - - - -म७-मं । नमस्यकाश जात
तस्यास्य हृतस्य पृष्ठं दक्षिं दम्यते । कनस्य उदकस्य सानी उच्छ्रिते देशे विष्टपि विष्टाभे भ्राद् दीप्यमान
तस्मिन् समानं योनिं सर्वसाधारमुदकस्थान-ग१.२ । आकाशस्य पक्विकेका त्यक्तास्ति-त१.२.३.६.७.
८-म१.२.४.५.८ । नमस्याकाशस्य-त४.५-मु ॥ ७६०. २३. [५] उपगम्य-उपगत्य-१-म-मु ।
अस्मिन्नेव मन्त्रमाद्ये 'उपगम्य' इत्यनन्तरमागतम् ॥ २५. जरयितारं-ग२ । रजयितारं-त१.२.
३.६.७.८; रजतार-म, जारयितार-त४.५-म-मु ॥ ७६१. १५. [७] गवि गन् धृषो घः-
ग२-म-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वुदाः पाठाः ॥ १६. गन्भावश्च-त४.५-मं । गन्भावश्च-त५ ।
गन्भावश्च-ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म-मु ॥

[१०. १२४.] ७६२. ८. आद्याग्नेयी-१ । आग्नेय्याद्या-अनु. ॥ ७६३. २१. [४]
यहून् सर्वत्सरान्-१-मु । सर्वत्सरान्-मं ॥

[१०. १२५.] ७६६. २३. [२] दधामि धारयामि-त१ । दधामि प्रयच्छामि-
ग१.२-त४.५-म२; दधामि-त२.६; दधामि धारयामि प्रयच्छामि-त७ । धारयामि-त३.८-म१.
४.७.८-म-मु ॥ ७६७. [४] श्वासोच्छ्वासं-म७ । श्वासोच्छ्वासादि-त-म२.८-म-मु ॥
११. श्रुप्रत्ययः । घातोः-त२-म४.७ । श्रुप्रत्ययः घातोः-त१.३.६.७.८-म२.५.८;
श्रुप्रत्ययः-त४.५; अश्रुप्रत्ययः घातोः-म७ । ध्रुवातोः-म-मु ॥ २४. [५] यं कामये-ग१.२ ।
कामये-त-म-म-मु ॥ ७६९. २. [८] सर्वस्मान्-ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म-मु ।
सर्वात् (१)-त४.५-मं ॥

[१०. १२८.] ७७५. १०. [४] विवादपरेषु-ग१.२-म२ । विवादपरेषु-त१.२.
३.६.७.८ म१.४.७.८; विवादपरेषु-म५ । विवादेषु-त४.५-म-मु ॥ ११. अद्-त१.२.३.६.
७.८-म१.२.४.८ । आद्-म७ । अद्-त४.५-मं । आद्-मु ॥ एणमोर्विहसः..... । घ. ना.
१.५.१.२२, क. छ. ६.४७.३; १०.१४.१६ द्रष्टव्यम् ॥ २२. [५] यथा-म२.७ । तथा-
ग१.२-त-म-मु ॥ २३. प्रयतध्वम्-ग२-त-म२.८ । प्रयध्वं-ग१; प्रयतध्वं-म४ । प्रयच्छध्वं-
म७-म-मु ॥

[१०. १२९] ७७७. १५. सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र-०म्-मु । सृष्टिस्थित्यादि-
प्रलया-१ ॥ ७७८. ८. [१] चापेक्षामुलेन-ग१.२-म२-०म्-मु । चापेक्षामुलेन-त१.२.७-

भ७; चापेक्षामुलेन—त३.८; चापेक्षामुलेन—त४.५; चाक्षामुलेन—त६; चाणाक्षामुलेन—भ८; चापे-
क्षामुलेन भ४ ॥ ११. आत्रियमाण—ग१.२-त-भ२.४.८ । आचार्याभावादात्रियमाण—भ७-मै-
मु ॥ १४. भोगे—ग१.२-त१-भ२.८ । भा-त२.६.८; मा-त३; भोग—त४-भ४; भोगि—त५;
न-त७ । वा-भ७-मै-मु ॥ २१. दुरवस्थानं—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२.मु । दुःखस्थानं—भ४.
७.८-मै ॥ ७७९. ४. [२] ओदनः—त५-भ४.७.८ । ओदना—त२.६.८; उदना—त३.७;
ओदन—त१; उदनः—भ२ । ओदन—त४-मै-मु ॥ ६. रात्र्या—त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८ ।
आह न रात्र्या अहध—त४.५-भ४.७ । न रात्र्या—मै ॥ नासीत्—१-मु । आसीत्—मै ॥ १२.
शुद्ध—०-मै-मु । शुभ्र—त१.२.३.४.५.६.७-म; शुभ्र—त८ । 'अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध' इति कुत
उद्धृतम् ॥ ७८०. १५. [३] तद्रूपता तदात्मनाम्—०-मै-मु । तद्रूपता तदात्मता—त१; तद्रूपता
तदात्मता—त२.४.५.६.७-भ२.७ ८; तद्रूपता तदात्मना—त३.८ ॥ ७८१. १५. [४] इति
श्रुतिः । आत्मना इत्यमवगमितेऽर्थे—म४-मु । इति श्रुतिरात्मना इत्यमवगमितेभ्यो—त१-भ२.८;
इति श्रुतिरात्मना इत्यमवगमितथा—('गठितथा—त७)—त२.३.६.७.८; इति श्रुत्यात्मना इत्य-
मवगमितेया—त४.५; इति श्रुतिरात्मनेत्यमवगमितेये—भ७ । इति श्रुत्यात्मनेत्यमवगमितेये—मै ।
'श्रुतिः' इति पदनाशकम् । मै-पाठे 'तथा चान्नायवे' 'इयम्' इत्यनाशकम् ॥ ७८२.
२४. [६] निगमयति—१-मु । निर्गमयति (१)—मै ॥ ७८३. ५. [७] द्वयति—म४-मु ।
द्वयति—त-भ२.८-मै ॥ ६. न कदाचिद्—ग१.२-त४-भ२.४.७ । कदाचिद्—त१.२.३.५.६.
७.८-भ८-मै-मु ॥ १४. 'योधा न तर्हि—१ । 'योधना तर्हि (१)—मै-मु ॥ १५. ईश्वरमेव—
ग२ । ईश्वरः वेद—त३.६.७.८-भ२.८, ईश्वरवेद—त४.५ । ईश्वरो वेद—त१-मै-मु ॥ २०. गते
ठ्याप्ते—ग१.२-त१.२.६.८-भ४.५ । व्याप्ते—त४.५ । गंतव्ये—मै-मु ॥

[१०. १३०] ७८४. ७ [१] य उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् इमे पितरः—
ग१.२ । यदुक्तः सर्गालोको (स्वर्गो लोको—त१; सर्गालोब्धो—त७; सर्गालोको—भ५) यज्ञस्तं यज्ञमिमे
पितरः—त१.२.६.७-भ५ । - - पितरः—मै । पितरः—मु ॥ ८ सर्वजनेन—ग१.२ । सर्वजनेन—त-
भ । स्वयमेव—०-मै-मु । 'स्वर्जनेन' इति स्यादिति मैवसुप्रसङ्गमहाशयाः ॥ १५ विश्वतः सर्वतः
—१-मु । सर्वतो विश्वतः (१)—मै ॥ १७ एवमायामविस्तारवान् । एवमायावि—ग१.२-भ२;
एवमायावि—त२.३.६.७.८-भ१.४.५.८ । एवमायतो विस्तारवान्—मै-मु । ६ पदचिह्नद्वया ॥
७८६. २२ [५] सर्वयागोपकाराः—ग१.२-भ-मु । यागोपकाराः—त । यागोपकाराः—मै ॥
७८८. ३१ [३] याजयन्तः अन्नकामा यलकामाश्च । एकस्य पदस्य व्याख्यानद्वयम् ॥ ७९०. १
[७] सुप्तु त्राता—१-मु । सुवाता—मै ॥

[१०. १३२] ७९०. ९-१० मैत्रावरुणं.....देवतान्ती । 'मैत्रावरुणमाया लिङ्गो-
क्तदेवता न्यङ्कुसारिष्यन्त्या' इत्यनुमन्नीपाठः ॥ २८ [२] हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ—
ग१.२-भ । हे मित्रावरुणौ—त-मै-मु ॥ ७९१. १३ [३] इत्याकारलोपः—त-म-मु । इत्यकार—
मै ॥ ७९२. ८ [५] मित्रो वरुणो वा—भ२.८-मै-मु । मित्रावरुणौ वा—ग१.२-त४; मित्रा-
वरुणो वा—त१.२.३.५.६.७.८-भ४; मित्रावरुणौ—भ१.७ ॥

[१०. १३३] ७९४. ११ [२] हे इन्द्र त्वं—ग१.२-त४.५ । हे इन्द्र—त३.६.७.८-

म२.८-मं-मु ॥ १७ तं तादृशं—ग१.२-त४.५ । तादृश-त३.६.७.८-म२.८-मं-मु ॥ त्वा
त्वां—त४.५ । त्वां-त३.६.७.८-म२.८-मं-मु ॥ १९ °लोपः । गतमन्यत्—ग१.२-त४.५ ।
°लोपः-त३.६.७.८-म२.८-मं-मु ॥ ७१६. १० [७] कर्मण्यप्—ग१.२-त४.५ । कर्मण्यप्—
त३.६.७.८-म२.८-मं-मु ॥

[१०. १३४] ७९६. २५ [१] आप्राप्ति—त१.२.३.६.७.८-म । आप्रप्ति-
त४.५-मं-मु ॥ २८ जनित्री साधु जनयित्री—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म । जनित्री जनयित्री
—मु । जनित्री-त४.५-मं ॥ ७९८. ३ [४] अन्नानि घनानि वा—ग१.२ । अन्नानि वा-त-
म-मं-मु ॥ १४ [५] वियुत्य—ग२ । वियुता-त-म-मं-मु । ' वियुता ' इति व्याख्यान न समी-
चीन, किंलभ्युहोऽनावश्यक इति मंसमुत्तरमतम् ॥

[१०. १३५] ८००. ५ [२] दोषान्वावि°—ग१.२ । दोषान्वावि°—त१.२.३.६.७.
८-म१.२.४.८; दोषान्वावि°—म७ । दूषणान्वावि°—मं-मु ॥ १९ [३] पुण्यपापात्मकं—ग१.२
-त१.३.६.७.८-म-मु । पुण्य पुण्यकामात्मक-त४.५ । पुण्यापुण्यात्मकं—मं ॥ ८०१. १५ [५]
सार्वात्म्य°—ग१.२-म१-मु । सर्वात्म°—त१.२.३.६.७.८ । सर्वात्म्य°—त४.५-म२.४.८-मं ॥
१८ निर्वर्तयति—मं-मु । निर्वर्तयते—ग१.२ । निर्वर्तयति—त-म ॥ --निर्वर्तयितुं—मं-मु ।
निर्वर्तयितुं—ग१.२; निर्वर्तयितुं—त-म ॥ निर्वर्त्यस्या°—ग१.२-मं-मु । निर्वर्त्यस्या°—त-म२.
४.८; निर्वर्त्यस्या°—म७ ॥ १९ सार्वात्म्या°—ग१.२-त-म-मु । सर्वात्म्या°—मं ॥

[१०. १३६] ८०४. २५ [७] आलोकयति—मं-मु । आलोकयति—त१.३.७,
श्लोकयति—त२; आलोकयति—त४, आलोकयति—त५; श्लोकयति—त६; आलोकयति—म ॥

[१०. १३७] ८०६. ११ [५] विश्वा विश्वानि—ग१.२-त४-म२-मु । विश्वानि—त
३.६.७.८-म१.४.७.८-मं ॥

[१०. १३८.] ८०७. २३. [२] श्रद्धयः अगमयः—ग१.२-त४.५-म२ । श्रद्धयः—
त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-मं-मु ॥ ८०९. २. [५] अप्रहृतसेनः—ग१.२-मं-मु ।
प्रहृतसेनः—त१.२.३.६.७.८-म१, अट्टसेनः—त४.५, प्रहृतसेनः—म१.२.४.८ ॥ २३. [६]
स्नोतुदयानीत्यर्थः—ग१.२-त१.२.३.५.६.७.८-म-मु । आघातव्यानीत्यर्थः—त५-मं ॥

[१०. १३९.] ८१०. २०. [२] इत्यकारलोपे—त४-म७ । इत्यकारलोपे—ग१,
इत्यर्थः कारलोपे—ग२ । इत्याकारलोपे—त१.२.३.५.६.७.८-म१.२.४.८-मं-मु ॥ ८१२. २.
[६] प्रवहणे निमित्तभूते—त१.२.३.७-म२.८-मु । निमित्तभूते—म१.४.७-प्रवहणनिमित्तभूते—
मं ॥ ७. [६] लेख्यडागमः—त१.२.३.६.७ । लेख्यडागमः—त४.५.८-म-मं-मु ॥

[१०. १४०.] ८१२. २०. [१] वसु धनं—ई-मु । वसुधनं (?)—मं ॥ ८१३. ७.
[३] हितः—त२.३.७-म । कर्ममिहितः—मं-मु ॥ १०. इत्यस्य—ई-मं-मु । ' इत्यत्र ' इति
समीचीनमिति मंसमुत्तरमहाशयाः ॥

[१०. १४२.] ८१६. २२. [२] प्रादुर्भवन् । प्रादुर्भाव-मं-मु ॥ ८१८. ८.
[६] आकम्य—त१.२.३.६.७-म१.२.४-मु । अकम्य-त८ । अभिकम्य-मं ॥ १२. अद्वा
कर्तव्यः—मं-मु । लिखितपुस्तकेष्वुद्धम् ॥

[१०. १४३.] ८१९. २४. [१] ऊर्—त४-मु । ऊर्—त८-म२.७.८-मं । व्यू-
त२.३ ॥ ८२१. १६. [५] पुनर्युवामकुरुतम्—त२-म१.४ । पुनर्युवानं कुरुतं—त४.५-म७-
मं-मु ॥ १७. अडभावश्च । लुङि वा मन्त्रे घस इति च्छेर्लुक्—म२ । अडभावश्च लुङि मन्त्रे
घसेति च्छेर्लुक्—त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८. । अडभावश्च—मं-मु ॥

[१०. १४४.] ८२२. २३. [२] यजमानं च—त-म-मु । यजमानं—मं ॥ ८२३.
१९. [५] जागार अजागार—त१.२.३.६.७.८-म-मु । जागार—त४ । जागार—त५-मं ॥
८२४. १. [६] यद्वा अस्मदस्मत्तः.....त्यन्वयः—मं-मु । लिखितपुरतक्वेषुद्धम् ॥

[१०. १४५.] ८२४. ४. अत एवत्सूक्तं—त१.२.३.७-म२.७.८-मु । एत एव
सूक्तं—म१ । अत एव सूक्तं—म४-मं ॥ १०. *रभिमन्त्रणम्—मं-मु । *रभिमन्त्रणे—त-म१.२.८;
*रभिमन्त्रेण—म४ ॥ ८२५. ५. [४] नो न खलु—म२.८ । नो खलु—त-म१.४.७-मं-मु ॥
७. गमयामसि गमयामः—त१.४-म२ । गमसि गयामः—त२.३.६.७.८-म१.४.७; गमयामसि
गमयाम—त५; गमयामसि गयामः—त७ । गमयामसि—मं-मु ॥ १४. [५] अभिभवाव—त४.
५-म२ । अभिभवेम—म७ । अभिभवाम—त३.६.७.८-म८-मं-मु ॥

[१०. १४६.] ८२६. १६. [२] वृषारक्षोक्तस्य शब्दस्य—म१.२.४ । वृषारक्षेक्ष्य
शब्दस्य—त१.२.३.६.८; वृषारक्षोक्तस्य शब्दस्य—त४; वृषारक्षेक्ष्य शब्दस्य—त७; वृषारवे स्वशब्दस्य—
म७ । वृषारक्षाय स्वशब्दस्य—मं-मु । स्वीकृतपाठो यद्यपि मॅक्कमुल्लरमहाशयैः नोपलब्धस्तथापि तैः
संमाधितः ॥ चीचीशब्दकरणेन—म२ । *करणे—त१.२.३.७-म१.४.७.८-मु । *करणे—मं ।
स्वीकृतपाठो मॅक्कमुल्लरमहाशयैः नोपलब्धः ॥ १७. आघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिङ्गाः—
मं-मु । आघाटिभिरिव आघाटया घाटलिङ्गाः—त१.२.३.६.७.८; आघाटिभिरिव आघाट आघा-
टभिकाः—त४; आघाटिभिर्मरतक आघाट आघाटलिङ्गाः—त५; आघाटिभिरिव आघाटय आघाट-
लिङ्गाः—ग१.२-म२ ॥ २८. [३] अपेक्षितं—ग१.२-त४.५-म१.२.४.८ । अर्थां क्षतं—
त१.२.३.६.७.८; अरण्ये कृतं—म५ । अरण्ये क्षत्रं—मु । अरण्ये क्षतं—मं ॥ ८२७. ५. [४]
पश्चिमृगादिशब्दं—ग२ । पश्चिमृगादि—त४.५ । पश्चिमृगादिकं शब्दं—त३.६.७.८-म२.८-मं-मु ।
तै. ब्रा. २.५.५.७ भाष्यं समीचीनतरमिति मॅक्कमुल्लरमहाशयैश्चकम् ॥

[१०. १४७.] ८२८. २५. [३] पुरुहूत बहुभिराहूत—ग१.२-त४.५ । पुरुहूत-
त३.६.७.८-म२.८-मं-मु ॥ सूरिषु स्तोत्रेषु—ग१.२-त४.५-म२ । सूरिषु—त१.२.३.६.७.८-
म२-मं-मु ॥ २६. अभिकामयस्व वा—त-म । अभिकामयस्व—मं-मु ॥

[१०. १४८] ८२९. २४. [१] बहुल बहुलघन वा—ग१.२ । बहुलघन वा—त३.
६-म२.५; बहुलघन वा—त४.५; बहुलं घन वा—म१.४.८; बहुलघन—म७ । बहुलघन—मं-मु ॥
२६. यस्य—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म२.८ । यद्वा यस्य—त४.५-मं-मु ॥ ८३०. ६. [२]
विशः प्रजाः—ग१.२-म२.७-मं । विशः जातः—त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-मु । विशः प्रभाः—
त४.५; विशः जातः—म७ ॥ १६. [३] सर्वदा भवेम । भवेम—मं-मु ॥

[१०. १४९] ८३१. १३. अर्चेत आप्यं—मं-मु । अर्चेतस्याप्यं—ग१.२-त७-म१.२.
८; अर्पेतस्याप्यं—त१.२.३.८-म४; अर्चेतस्याप्यं—त४.५ ॥ २६. [१] शिक्षकः सादी—ग१.२-

म२ । शिषकः चासी-त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.८ । शिषकः-मै-मु ॥ ८३२. ८. [२] ऊर्ध्वमवस्थितं-ग१.२-त-म१.२.४ । ऊर्ध्वमिव स्थितं-म८ । ऊर्ध्वमेव स्थितं-म७-मै-मु ॥ ९. अस्तेर्लङि-त-म । अस्तेर्लङि-मै-मु ॥ २९. [४] योद्धा-ग१.२ । वा-त१.२.३.६.७.८-म । च-त४.५-मै-मु ॥

[१०. १५०] ८३४. २१. [४] विशेषणसापेक्षस्यापि घनशब्दस्य-मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥ २२. घनसातये-त-म । घनस्य सातये-मै-मु ॥

[१०. १५२] ८३६. १३. भरद्वाजपुत्रस्य शासनाम्न-ग१.२-त४.५ । शासनाम्न-त३.६.७.८-म२.८-मै-मु ॥ २१. [१] एतत्संहोऽहं-ग१.२-त४.५-म२ । तत्सोऽहं-त३.६.७.८-म२.८-मै-मु ॥ २२. भवासि-ग१.२-त४.५-म२ । भवसीति-त३.६.७.८-म८-मै-मु ॥

[१०. १५३] ८३८. २१. [३] आश्रकापनोदनेन-ग१.२-त४-म२ । आश्रका°-त१.२.३.६.७.८-म । आश्रका°-मै-मु ॥ ८३९. १. [५] अभिभूरसि-ग२-त४-म२ । असि-त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८ । अभिभूः-मै-मु ॥

[१०. १५४] ८३९. १७. [१] यदायर्बणाङ्गिरसो-मै-मु । यदयर्बाङ्गिरसो-ग१.२.; यदयर्बणाङ्गिरसो-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४; यदयर्बाङ्गिरसो-म७, यद-र्बणाङ्गिरसो-म८ ॥ यद्यजुषि घृतस्य कुल्या, यदायर्बणाङ्गिरसो मयोः कुल्या । तैत्तिरीयारण्यके 'कूल्या' इति दीर्घम् ॥ १८. अपि-ग२-त४-म२ । प्रत्यपि-त३.६.७.८-म८-मै-मु ॥

[१०. १५५.] ८४०. २८. [१] विकृताङ्गि-ई-मु । विकृताङ्गि (१)-मै ॥ ८४१. १०. [२] अराण्यम् अदात्री दान°-म । अराण्य अदान°-त१.२.३.६.८, अराण्य अदात्री राण्य°-त४.५ । अराण्य दान°-त७-मै-मु ॥ ८४२. २. [४] तत्रादेशः-ग१.२-म२ । तन्वा-देशः-त१.२.३.६.७.८-म१.७.८; तनादेशः-त४.५; दद्यादेशः-म४ । तनवादेशः-मै-मु ॥ ९. [५] पर्यनेपत् पर्यनयन्-ग२.२-मै । पर्यनेपत् पर्यनयत्-त१.२.३.६; पर्यनेपत् पर्यनयत्-त४.५-म१.४.७-मु; पर्यनेपत् पर्यनयन्-त८-म८; पर्यनेपत् पर्यनयत्-त७-म२ ॥

[१०. १५६.] ८४३. ३. [३] अश्विभोपेतं-ई-मु । अश्वोपेतं-मै ॥ ४. अश्वि-ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म२-मै-मु । अदि-त४.५-म७; अश्वि-म१.८; अश्वि-म४ ॥ ११. [४] उपर्यवस्थापितवानसि-ग१.२ । उपर्यवस्थितवानसि-त-म-मै-मु । ऋ. घ. ८. ८९. ७ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. १५७] ८४३. २१ इमा नु कं-त१.२.३.६.७-म२-अनु । इमा नु-त८-म१.४-मै-मु ॥

[१०. १५८] ८४५. ११ [३] विद्घातु-ग१.२-त७ । विघातु-त१.२.३.४.५-म । दघातु-मै-मु ॥ १६ [४] प्रकाशकं तदनुग्राहकं-ग१.२-त४.५-म२.८-मु । प्रकाशक-त१.२.६.८; प्रकाशं तदनुग्राहकं-म१.४; प्रकाशे तदनुग्राहकं-म७ । प्रकाशकं तदनुग्राहकं-मै ॥

[१०. १६०] ८४९. १२ [५] अश्वानात्मान इच्छन्तः-त४.५-म२ । अश्वान इच्छन्तः-त१.२.३.६.७.८-म८ । अश्वानिच्छन्तः-म१.४-मै-मु ॥

[१०. १६१] ८५०. २१ [३] सहस्राश्रेण । सहस्रमिति—त१.२.३.७-म१.२.४.८-मु । सहस्रमिति—म७-अं ॥

[१०. १६३] ८५३. १० [१] उद्धारयामि—०मं । उद्धारयामि—त१.२.३.६.७.८-म-मु । उद्धारयामि—त४.५ ॥ १२. छुबुकाच्चुबुकात्—म२.८-०मं-मु । छुबुकात् छुबुकात्—त१.२.३.४.५.७.८; छुबुकात्—त६; छुबुकात्—म१; छुकात्—म४; छुबुकात्—म७ ॥ १७ उद्धारयामि—०मं । उद्धारयामि—त४.५; उद्धारयामि—त१.२.३.६.७.८-म१.२.७.८-मु ॥ ८५४. १६ [४] जघनाभ्यां—त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.७ । जघनाभ्यां—म८-अं-मु ॥

[१०. १६४] ८५६. ४ [४] अमितो द्रोहर्क—त१.२.६.७.८-म१.२.४.७ । अमितो द्रोहर्क—त४.५; अमितो द्राह अमितो द्रोहर्क—त३ । अमितो द्रोहं—मं-मु ॥

[१०. १६५] ८५६. १९ प्रायश्चित्तं—ग१.२-त१.२.३.६.७.०मं । प्रायश्चित्तं—त४.५; प्रायश्चित्तं मद्—म१.४; प्रायश्चित्तं महद्—म५ । प्रायश्चित्तमिद्—मु-मनु ॥ ८५७. ५ [२] इषितो गतः—ग१.२-त४.५-म२ । इषितः—त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-अं-मु ॥ ८५८. ७ [५] विश्वानि सर्वाणि—ग१.२-त४.५-म२ । सर्वाणि विश्वानि—त१.३.६.७.८-म८ । सर्वाणि—मं-मु ॥

[१०. १६६] ८५८. १३. प्रयाणसमये — - जपेत्—मं । प्रयाणसमये निर्गमनात् जपेत्—त१; प्रयाणसमये निर्गमनात् जपेत्—त२.३.६.८-म१.४; प्रयाणसमये निर्गमनार्थं जपेत्—त७; प्रयाणसमये निर्गच्छमानाद्यं जपेत्—म२; प्रयाणसमये निर्गमनाद्ध्वं जपेत्—म५; प्रयाणसमये निर्गमनात्वं जपेत्—म८; प्रयाणसमये निर्गच्छतार्थं जपेत्—ग१; प्रयाणसमये निर्गच्छन्मार्थं जपेत्—त४.५ । प्रयाणसमये निर्गमनार्थमेतजपेत्—मु । 'प्रयाणसमये गृहमाभिमगच्छन्नेतजपेत्' इति मंसमुत्तरमहाद्यायाः संभावयन्ति । 'प्रयाणसमये' इति बचनान् किरितपुस्तकपाठेभ्यश्चानुमातुं शक्यं यद्वाप्यकारैरेतत्सूत्रमप्यथा विनियुक्तम् ॥ ८५९. १. [३] उमे आर्त्तीह्व—ग१.२-त४.५-म२ । आर्त्ती ह्व—त३.६.७.८-म८-मं-मु ॥ २८ [५] घृष्टाज्जलात्—त१.२.३.६.७-म । घृष्टाज्जलात्—त८; निःकृष्टाज्जलात्—त४.५ । घृष्टाज्जलात्—मं-मु ॥

[१०. १६७] ८६०. १३ [१] न केवलं—त-म-मु । नः केवलं (१)—मं ॥ १९. [२] स्वर्जितम् उक्तं—त-म-मु । उक्तं—मं ॥ २२ देशे—त-म-मु । यशे—मं ॥

[१०. १६८] ८६१. ३१ [२] स्वयुक्—०मं । स्वयुक्—मु । 'स्वयुक्' इति संहितापाठः ॥ ८६२. ११ [३] सत्यवान् यज्ञदान्वा—म२ । सत्यवान्वा—त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.८ । सत्यवान्—मं-मु ॥ २० [४] शनैर्गच्छति—त१.२.३.६.७.८-म-मु । शनैर्गतिः—त४.५-अं ॥

[१०. १६९] ८६३. ३ [१] प्रीणयित्रीः—त६-म२.७ । प्राणयित्रीः—त३.४.५.७.८-म८-अं-मु । ऋ. सं. १०. ३०. १४; १. ८०. ४ द्रष्टव्यम् ॥ १५ [३] या देवेध्विति द्वाभ्यां—त-म-मु । द्वाभ्यां—मं ॥

[१०. १७०] ८६५. १२ [४] रोचनं रोचमानं स्थानम्—म२ । रोचमास्थानं—त१; रोचनमास्थानं—त२.३.६.७.८; रोचमानं स्थानं—म१.४.८ । रोचनं स्थानं—त४.५-म७-अं । रोचनं—मु ॥

[१०. १७१] ८६६. ८ [४] सायंसमये—ग१.२-त४.५ । समये—त१.२.६.८-म १.४; अस्तमये—म७ । अस्तसमये—मै-मु ॥ प्रातःकाले—ग१.२-त४.५ । काले—त१.२.६.८-म १.४ । उदयकाले—म७-मै-मु ॥

[१०. १७२] ८६६. १५ सूत्रितम् आ याहि वनसा सहेति नव समाम्राता इति । आ याहि वनसा सहेति नव (वन-त१; नव-त७) समाम्राता (समाम्रा-त२.६-मु) (इति-त७)—त१.२.६.७-मु । सूत्रित इमा श्रु क भुवना सीधवामा याहि वनसा सहेति—ग१.२ । त३-म १.२.४-पुस्तकेष्ववकाश उत्पद्यते । सूत्रितं—त४.५-मै ॥ १८ [१] धनेन वा—ग१.२-धनेन-त-म-मै-मु ॥

[१०. १७३] ८६७. १८. [१] त्वा त्वां—ग१.२-त४-म । त्वा-त१.२.५.६.७ । त्वां-त३.८-मै-मु ॥

[१०. १७४] ८६९. १७-२१ [२] हे राजन्... .. वात्रापि संबोध्यः—त१.२.३.६.७-मु । (आपस्तान्-त१.२.३.६; 'या' इत्यस्य स्थाने वाभ्य-त१.२.३.६, 'अपि' नास्ति-त७; पृतना-त७; आत्मानमिच्छंतं—त१.२.३.६.७; ईपेति-त१.२.३.६; 'ईर्ष्यति' नास्ति-त७; 'तिरस्' नास्ति-त७-मु, ईर्ष्यान्वा-त१.३.६; ईर्ष्यायां-त७) । इतर-पुस्तकेषु मै-पुस्तके च द्वितीयमन्वभाष्यं नास्ति । मैक्समुल्लरमहाशयैः सु-पुस्तकरथं भाष्यं स्वकीय-टिप्पणानुद्धृतं तस्य प्रामाण्यं चाक्षिप्तम् । परं त्विद भाष्यं लिखितपुस्तकेषु केषुचिदुपलब्धं, न कपोल-कल्पितमिति व्यक्तमेव । मै-संपादितलिखितपुस्तकसंग्रहापेक्षया सु-पुस्तक-संपादकैरस्माभिश्च संपादितः पुस्तकसंग्रहः समृद्धतर इत्यप्येतेन स्पष्टं भवति ॥ २८. [३] अससि—त१.२.३.७-म-२-मु । इति वशि-म८ । अशि-म१-४.७-मै ॥

[१०. १७५] ८७१. ८. [४] सुवतु—मै-मु । प्रवतु—ग१.२; प्रसुवतु—त१.२.३.६.७.८; प्रवतु—त४.५; प्रसुवतु—म ॥

[१०. १७६] ८७२. १८. [४] देवादेव°—त१.२.३.६.७.८-म१.२-मु । देवदेव°—त४.५; देववादेव°—म४; अमरणदेवतादेव°—म७ । देव°—म८-मै ॥ मनुष्यान् मनुष्य°—त-म १.२.४.८ । मनुष्य°—म७-मै-मु ॥

[१०. १७७] ८७३. ३. [१] हृदा हृत्स्थेन । तार्क्ष्यात्ताच्छब्दस्य—मै-मु ॥ लिखितपुस्तकेष्ववकाशः पाठाः । मैक्समुल्लरमहाशयानामभ्यूहो युक्त एव^१ ॥

[१०. १७८] ८७४. २४. [१] तार्क्ष्य...गर्गादिः—मै-मु । अत्रापि लिखित-पुस्तकपाठानामवदत्तान्मै-अभ्यूहो युक्तः^२ ॥ ग१.२-पुस्तकद्वयमत्र समाप्तम् ॥ ८७५. ६. दप्रत्ययः—मै-मु । इदप्रत्ययः—त१.२.३.६.७.८-म; इदप्रत्ययः—त४.५ ॥

[१०. १७९] ८७६. १ शिविर्नाम—त४.५.६.७-म-मु । शिवि°—त१.२.३.८-मै ॥ २. रोहिदशपुत्रो । दशदशपुत्रो इति अनुक्रमणीमाप्यपाठः ॥ ३. शिवि°—त१.२.३.५.६-म-मु-अनु । शिवि°—त४-७.८-मै ॥ ४. दधिघर्म°—त४.५.७-म-२-मै । दधिघर्म्य°—त१.३.६.८-म८-मु ॥

1. Preface to the Sixth Volume of the first edition, Vol IV, p. cxli, 2nd edn.

2. Ibid. p. cxl.

[१०. १८०] ८७७. १४ हविःपुं । हविषु-त४.५ । हविषि-त३.६.७.८-भ२.८-मं-
मु ॥ २५ [१] रेशब्दाच्च-त१.२.३.६.७.८-भ । रेशब्दाच्च-त४.५-मं-मु । ऋ.सं. १.१८.
२; ७९.५; ९२.१४; ९५.११; ११६.१८ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. १८२] ८७९. २४ [१] क्षिपन् क्षिपतु-त४.५-भ१.२.४ । क्षिपन्-त१.२.
३.८-भ८-मु; क्षिपन्-त६ । क्षिपत्-त७-म७-मं ॥

[१०. १८३] ८८०. ११ ऋचः-मं-मु । अंत्पाः ऋचः-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.८; इत्याचह-त४.५; अनुचः-म७ ॥ ८८१. १२ [३] सर्वजननहेतुः-म७ । सर्वजन-
हेतुः-त३.४.५.६.७.८-भ२.८-मं-मु ॥

[१०. १८४] ८८१. १३ गर्भाणां कर्ता-त४.५-भ७ । गर्भाणां-त३.६.७.८-भ२.
८-मं-मु । २३ [१] विस्तृजत्वित्यर्थः-त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-मु । वृजत्वि-त४.५-मं ॥
२४. स्त्रावपाताप्रसवा-त३-भ१.४.८-मं । स्त्रावपाताप-त१.२.३.६.८; स्त्रावपाताप्रसवा-त४.
५.७; स्त्रावपाताप-भ२; स्त्रावपाताप्रसवा-म७ । गर्भपाताप्रसवा-मु ॥

[१०. १८५] ८८२. १३ [१] त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते । ' छन्दसीष्यते '
इति काशिकावचनम् ॥

[१०. १८७] ८८३. २६ [२] धन्वान्तरिक्षम् । धन्वन्यन्तरिक्षे-भ२ । धन्वांत-
रिक्ष धन्वंतरिक्षे-त१.२.३.६.८; यद्वांतरिक्षं न्वनांतरिक्षे-त४.५; धन्वांतरिक्षं धन्वंतरिक्षे-त७;
धन्वन्यंतरिक्षे-भ१.७; धन्वान्यंतरिक्षे-भ४; धन्वांतरिक्षे-भ८ । धन्वान्तरिक्षं-मु । धन्वांतरिक्षं
धन्वांतरिक्षं-मं ॥ २७. प्रकाशते-भ७ । प्रकाशयते-मं-मु इतरेषु च ॥ ८८४. १ [४] अग्नि
अभिमुखं-भ । अभिमुखं-त-मं-मु ॥

[१०. १८९] ८८५. २९ [३] स्तुतिरूपा-त-भ । स्तुतिरूपा (१)-मं-मु ॥ ३२ [३]
सूर्यं सेवत इत्यर्थः-भ२.४.८ । स्तूयते सूर्यं सेवते इत्यर्थः-त१.२.३.६.८; सेवत इत्यर्थः-त४.५;
स्तूयते सूर्यं सेवत इत्यर्थः-त७ । स्तूयते सूर्यः सर्वत इत्यर्थः-मं-मु । सर्वत इत्यनर्थकोऽन्युहः ॥

[१०. १९०] ८८६. ४ *त्वात्तादृग्रूप-मं-मु । *त्वात्ग्रूप-त१.२.३.६.७.८-भ२.
४.८; *त्वात्प-त४; *त्वाक्यादरूप-त५ ॥ १४ [१] *रूपादुपादानभूतात्-मु । *रूपा-
दानभूतात्-त१.२.३.६.७.८-भ४.८; *भूतात्-त४; *भूनात्-त५ । *रूपापादानभूतात्-मं ॥
१४ [२] भूतजातानि-त१.२.३.६.७-भ । भूतानि-त४.५.८-भ-मं ॥ ८८७. ३ [३] कल्पे
-भ२ । काले-म७-मं-मु ॥

[१०. १९१] ८८८. १६ [४] समाना समानानि-त१.२.३.७-भ२ । समानानि
-भ१.४.७.८-मं-मु ॥

पृष्ठे	पङ्क्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०	१७	Mas.	Ms.
३३	११	महोदयैः ।	महोदयैः
५०	९	*द्रष्टित्वं	*द्रष्टित्वं
६०	२३	षाप्तीयतेत	षाप्तीयतेन
८८	३७	कोच	कोच

प्रथमद्वितीयतृतीयमागसंबन्धिपाठभेदादिविषयकविचारस्य

परिशिष्टम्

प्रथमो भागः

१. १७. आर्यहितं पूर्वम्—(पा. सू. २.२.३४.४) ॥

२. २. तदेतदचाभ्युक्तम्—(गो. ब्रा. १. १. ९) ॥

२. ३. यद्व। 'बहुय' इति पठनीयम्। हैद्राबादनगरस्थलितपुस्तके (३/१ क्रमाङ्कयुते) तथोपलभ्यते ॥

२. २४. घृत्रं शशुं हन्तुं शक्नोत्याभिर्भृग्मिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायते। शा. ब्रा. २३.२ द्रष्टव्यम्।

२. २६. प्रणयनादि*। 'अप्रणयनादि*' इति हैद्राबादपुस्तकानुसारेण पठनीयम् ॥

३६. १० [१. १. २] तनन्प्रत्ययः। 'तनप्रत्ययः' इति भाष्यम् ॥

३८. ८ [१. १. ६] शाट्पायनब्राह्मणपाठेन साम्यमादधानो जैमिनीयब्राह्मणपाठो षट्कृष्णघोषमहोदयैः प्रकाशितः* ॥

२२३. १९ [१. २९. ७] सहस्रेषु इति पदम्। सहस्रेषु इत्युदम् ॥

३६१. २० [१. ५१. १३] जैमिनीयब्राह्मणेऽपि शाट्पायनब्राह्मणसमानः पाठः* ॥

३६२. ९ [१. ५१. १४] शाट्पायनब्राह्मणसदृशो जैमिनीयब्राह्मणपाठः (३. १५) षट्कृष्णघोषमहोदयानां पुस्तके* द्रष्टव्यः ॥

४२४. ८ [१. ६२. ३] 'अज्ञादिनीं ते' एतस्मादारभ्य 'स इन्द्रोऽलभतेति' एता-
वत्पर्यन्तं शाट्पायनकवचनम्। जैमिनीयब्राह्मणे 'अज्ञादिनीमरे वे सरमे प्रजां करोमि या नो गा
अन्वविद् इति' इयानेवाद्यः। शाट्पायनकजैमिनीयवचनानुसारेण गवामन्वेयपानन्तरं सरमायाः
प्रजाया अन्नं प्रदातुमिन्द्रः प्रतिशतवान्। सायणभाष्ये तु साररूपेणोद्धृतायां कथायां सरमा गवामन्वे-
यणात्पूर्वमेव प्रजाया अन्नप्रदानार्थमिन्द्रेण सह समयं चक्र इति लिखितम्* ॥

४४०. २७ [१. ६४. ८] वृषत्यः श्वेतमिन्द्राङ्किता मृग्य इत्यैतिहासिकाः (१) ॥

४५९. २० [१. ६९. ४] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम्। दुष्टेयं व्याकरणप्रक्रिया। 'मीनाते-
निगमे' इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम् ॥

४६९. १७ [१. ७१. १०] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम्। प्राग्वत् 'मीनातेनिगमे' इति
सूत्रेण ह्रस्वत्वम् ॥

५२३. ३ [१. ८४. १३] सायणाचार्यैः साररूपेणोद्धृतः शाट्पायनपाठो वेङ्कटमाधव-
भाष्ये साक्षादुपलभ्यत इति प्रायस्तत्समानेन जैमिनीयब्राह्मणपाठेनानुमात्रं शक्यम्*। वेङ्कटमाधवभाष्य-
गतः चतुर्दशमन्वरयः पाठोऽत्र दीयते—

1. Collection of the Fragments of Lost Brāhmanas, Batakriahna Ghosh, Calcutta 1935, p. 1

2. Ibid. p. 6.

3. Ibid. pp. 7-12.

4. Ibid. p. 13.

5. Ibid. pp. 13-18.

‘ दप्यद् ह वा वायवर्षणस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यास । तं ह स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह स्वर्गं लोकमुच्चक्राम । स हेन्द्रोऽसुरैरभिवाद उवाच क्र ॥ स दप्यद्ब्रह्मवदिति । तस्मै होतुः स्वर्गं वै भगवः स लोकमुदक्रामदिति । स होवाच न ह्यस्येह किञ्चित् परिक्षिप्तमस्तीति । तस्मै होतुरासीदेतदाधं शीर्षं येनाश्विभ्यां देववेदं प्राब्रवीत् । तत्तु न विद्म यथामवदिति । तदा अन्विच्छतेति । तद्वान्वैधिषुः । इच्छन्नश्वस्येत्यादिकमुक्त्वाह । श्रयणावद नाम कुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्कन्दते । तदनुविद्याजुः सदस्मै प्रायच्छन् । तद्व स्मासुराणां प्रकरोऽधारयन् तद्व स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह तेरेवारिषभिर्नव नवतीर्जधानासुराणामिति १ ॥

५३६. ७ [१. ८६. ४] मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । (निषिदप्यायः, खिल. ५. ५. ९) ॥

५४२. १७ [१. ८८. १] तथा चाहुः—सर्वो ह्यी मध्यमस्थाना पुमान्वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ॥ क एते वृद्धाः ?

५४२. १८ पौराणिकास्त्वाचक्षते—मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मका एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिरे इति । ब्रह्म पु. १२४. ७१, १०३ द्रष्टव्यम् ॥

५२७. २१ [१. १०२. ६] तथा च शाठ्यायनकं—सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते । तृतीयभागे ५४७. १४ [८. ४. १] टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

६४०. ६ [१. १०५] अत्र सायणभाष्ये शाठ्यायनब्राह्मणगता त्रितस्य कथा सारस्वतेनोद्भूतास्ति । वेङ्कटमाधवभाष्ये स्वयं शाठ्यायनपाठ उद्धृतोऽस्ति । स यथा—

‘ आप्सान् हातं नयतोऽरुष्ये पिपासाविन्दन् । वे घवन् कूपमविन्दन् । तत्र द्वितोऽवरोदुमकामयत नैकवृत्तिदोऽवारोहत् । तौ यदापियतामनुत्पतामघ हैनं तदेव रयचकेणापिषाय गोभिः प्रैताम् । सोऽकामयतोदित इयो गातुं नायं विन्देयेति १ । जैमिनीयब्राह्मणपाठः प्राय एतत्समान एव १ ।

६४५. १४ [१. १०५. १०] शाठ्यायनपाठेन सादृश्यमादधानो जैमिनीयब्राह्मणपाठोऽवो दीयते—‘ अथो ह्यपिमितान्येव पञ्च ज्योतीषि मान्येषु लोकेषु दीप्यन्तेऽग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षादित्यो दिवि चन्द्रमा नक्षत्रेषु विष्णुदध्नु १ ॥

७१९. २७ [१. ११६. १२] इयं दधीच आथर्वणस्य कथा भाष्यकारैः शाठ्यायनक-वाजसनेयकाम्यामुद्धृता ॥ अस्मिन् विषये घ. ब्रा. १४. १. १. १८-२४ द्रष्टव्यम् । वेङ्कटमाधवाचार्यैरपि स्वकीय ऋग्भाष्य इयं कथा ताभ्यामेवोद्धृत्य दत्ता । वेङ्कटमाधवभाष्यगतः शाठ्यायनकपाठः जैमिनीयब्राह्मणपाठाद्रिभः । वेङ्कटमाधवभाष्य १ (ऋ. सं. १. ११६. १२) द्रष्टव्यम् ॥

७२४. ५ [१. ११६. १८] रयिस्तद्वाद्य । ‘ रेगन्दाश्च ’ इति मान्यम् । ऋ. सं. १. १८. २; ७७. ५; ९२. १४; ९५. ११; १०. १८०. १ द्रष्टव्यम् ॥

७७६. १६ [१. १२२. १४] ‘ मणिमीवम् ’ इति पदं स्वररहितमिति वेङ्कटमाधवाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये लिखितम् १ ॥

८१८. २६ [१. १२९. ४] प्रसु । 'प्रसु' इति संहिता ॥

१११३. २५ [१. १९१. १२] 'पुष्पम्' इति संहिता । 'पुष्पम्' इति भाष्यकारः ॥

द्वितीयो भागः

१. १० [२. १] त्वमग्न इति... आङ्गिरस उच्यते । इति ऋष्यनुक्रमणे शौनकस्य वचनम् ॥

१८. ८ [२. ३. १०] अग्निर्वै देवानां शमिता इति ध्रुवेर्मूलमन्वेपणीयम् ॥

२८. १८ [२. ७. ६] ईशः । 'ईशः' इति शुद्धम् । एषमेव भाष्येऽपि ॥

४५. ८ [२. १२] तान्ष्टृषा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गुन्समदाकृतिः । अस्य मूल नोपलब्धम् ॥

४७. १९ [२. १२. ५] मीढ हिंसायाम् । 'मीढ' इति भाष्यम् ॥

१०२. १६ [२. २४. १२] मीढ हिंसायाम् । पूर्ववत् 'मीढ' इति शुद्धम् ॥

११५. २७ [२. २८] इदमेकादशर्चः... चेति शुश्रुम । अस्य मूलमन्वेपणीयम् ॥

१२९. २ [२. ३१. ४] छन्दांसि वै प्राः (तै. घ. ५. १. ७. २) ॥

१४४. ५ [२. ३४. ८] प्रस्तुतस्तनी । ऋ. सं. १. ३८. ८ भाष्य द्रष्टव्यम् ॥

१६२. ११ [२. ३८. १०] छन्दांसि वै प्राः (तै. घ. ५. १. ७. २) ॥

१६२. १२ [२. ३८. १०] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १. ४. ४. ९) ॥

१८८. २० [३. २. ९] प्रजा वा अनूयाजाः इति धृतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥

१८८. २२ [३. २. ९] श्रीन् परिधीस्तिष्ठः समिधः इति निगमस्य मूलमन्वेपणीयम् ॥

२५०. ९ [३. १५. ४] एष बाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्यांतिष्टोमः । ताण्ड्य म.

ब्रा. १६. १. २ अत्र 'एष बाव प्रथमो यज्ञानाम्' इति ॥

२५८. १ [३. १७. ३] प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति । अस्या. ध्रुवेर्मूल नोपलब्धम् ॥

३५५. २५ [३. ३४. १] चैत्रमासे तपोदिन्द्रः इति स्मृतिवचन कृतम् । ऋ. सं. १०. १०७. १ भाष्ये 'चैत्रमासे तपोदिन्द्रः' इति ॥

४२३. १२ [३. ५१. ७] इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिषदित्येवोऽर्थः कौपीतके स्पष्टमुक्तः । शाङ्खायनब्राह्मणे न स उपलब्धः ॥

४६४. ३ [३. ५६. ४] मेषादित्ये सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः चैत्राद्यः स क्षेयः । कल्पमिदम् ॥

४६४. १८ [३. ५६. ५] त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः (ऐ. ब्रा. १. २. २) ॥

४८६. १२ [३. ६२. ३] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १. ४. ४. ९) ॥

४८६. १४ [३. ६२. ३] वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम् । कल्पेय धृतिः ॥

५००. १३ [४. १. १६] जानन्त्यो । 'जानन्त्यो' इति भाष्यम् ॥

५३६. ४ [४. ६. ४] यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तद्विरिमात्रं वर्धते । इय धृतिरन्वेपणीया ॥

५४६. १९ [४. ९. ५] स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवति इत्युक्तिरापस्तम्बे द्रष्टव्या ॥

६०८. २० [४. २४. ९] जल्पं चः परिगृह्णाति.....चक्षुर्मित्ययम्' एते श्लोकाः
संप्रदायविद्धिः (१) पठन्ते ॥

६१६. १० [४. २७. १] इयेनभावं.....गर्भे नु सन्निति । अथ श्लोकस्य मूल-
स्थानं नोपलब्धम् ॥

६५६. १४ [४. ३८. २] तानग्निरश्वो भूत्वाभ्यद्रवत् इति कर्त्तिभ्यिदब्राह्मणे समाम्नातम् ॥

६७९. २ [४. ४५. १] इदमन्नमशनं पानं स्वादश्च इति कुत्र ध्रुवम् । ॥

६७९. ३ [४. ४५. १] माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनम् (तै. स. ६. ५. ६. ३) ॥

७१५. २ [४. ५८. ३] शाब्दिकास्तु.....(पा. म. १. १. १) ॥

७२४. ५ [५. २. १] जैमिनीयब्राह्मणमतल्लेख्यणकथामागोऽवो दीयते—

' वृशो वै जानस्ववर्णस्य वैवृणस्वैस्वाकस्य राक्षः पुरोहित आसाय ह स्म ततः पुरा राजभ्यः
पुरोहिता एव रथान् सयङ्गम्यौषद्रष्टृषाव नैदयं पापं करषदिति । तौ हाषावयन्तौ ब्राह्मणकुमारं पथि
क्रीळन्तं रथचक्रेण विचित्रिष्ठदुस्तिरो हाषावयन्नभिप्रयुयावा अपेतर आययाम स हाधि न शशाका-
पयन्तुम् । तं ह तदेव विचित्रिष्ठदुस्तिस्तिरोदाते त्व इन्तासि स्व इन्तासीति.....नेति हेतु उवा-
चाप वा अहमापासं च त्वमभिप्रायीषीस्त्वमेव इन्तासीति । तौ वै पृच्छावहा इति । तौ हेस्वाकूनेष्व
प्रभमेयस्तुते हेस्वाकव ऊचुर्षौ वाष रथं संयह्णाति स रथस्येव त्वमेव इन्तासीति वृशमेव पराब्रुवन् ।
सोऽक्रामयतोदित इमां गां नार्थं विन्देय समय कुमारो जीवेदिति । स एतस्मात्पापस्य तदेव स मेरयत्
.....स क्रुद्धो जनमगच्छददृत्तं मा भ्यवोचमिति । तेषां हेस्वाकूषामग्रेर्होऽपाक्रामय सायमोदन-
मभ्यदधुः प्रातः सोऽपश्यत यः प्रातः सायं स ब्राह्मणं वा अनार्यमपाराम तेषां नोऽग्रेर्होऽपाक्रमीदे-
तेनमनुमन्थामहा इति । तमन्वमन्त्रयन्त । स आगच्छयथा राक्षो ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छे-
देवम् । ॥ आगापाक्रामयत पश्येपिभिमग्रेर्ह इति । स एतस्मात्पापस्य तदप्यगायत । तदपश्यतिद्याची
या इयं श्रवणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाभ्यास्त इति तदभिभ्याहृतम् ।

वैष्णवमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाठ्यायनोक्त इतिहासः श्लोकेर्बद्धोद्धृतः स द्रष्टव्यः । सायण-
भाष्यापेक्षया वैष्णवमाधवभाष्यगतः कथामागो जैमिनीयब्राह्मणपाठेनापिक्वतरं सादृश्यमाह इति । वैष्णव-
माधवभाष्ये शाठ्यायनब्राह्मणमागोऽद्यत उद्धोऽस्ति सोऽय दीयते—

' स आगच्छयथा राक्षो ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेदेवम् । स एतस्मात्पापस्य तदप्यगायत
तदपश्यतिद्याची या इयं श्रवणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाभ्यास्त इति ' १ ॥

८२२. १७ [५. ३४. ४] इन्द्रो यतीन् .....प्रायच्छत् । ताण्ड्यमहाब्राह्मणे ' इन्द्रो
यतीन् शालावृक्षैः प्रायच्छत् ' इतीयानिगो बहुवारमागतः (८. १. ४.; १२. ४. १७ इ.) ॥

८३८. २ [५. ४०. ८] स्वर्भानुश्चासुरः.....'दपाकृन्तन्' इति धृतिः हारिद्रविक-
ब्राह्मणादुद्धृता । हारिद्रविकब्राह्मणं नोपलभ्यते । ' वदतोदीक्षद्रुदस्य कदत्वमिति हारिद्रविकम् ' इति
निब. १०. ५ । तै. स. १. ५. २. २; श. ब्रा. १. १. १. ६ अपि द्रष्टव्यम् । पाठजलमहाभाष्ये
(पा. सू. ४. २. १०४. १९) हारिद्रविषा निर्दिष्टाः । ' हरिद्रुणा प्रोक्तमपीयते हारिद्रविषः ' इति च
काशिका (पा. सू. ४. २. २. १०४) । चरणभ्यूदे हारिद्रवीया इति यजुर्वेदस्य शाला ॥

८४१. १२ [५. ४१. ७] ईषिः प्रापणकर्मा स्यादुपप्राप्तिः समन्वितः । अयं लोकार्थः
कुत उद्धृतः ? क्र. सं. ९. १३ टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

८९४. १२ [५. ५२. १७] अदिदिगर्भे... अभवन्निति धुराणेषु (१) प्रसिद्धम् ॥

९२९. १२ [५. ६१. ८] अर्थं शरीरस्य भार्या इति कस्याः स्मृतेः ? ॥

९३१. १६ [५. ६१. १७] संपन्नकृपिभावस्य ... वनं जगामेति । नीतिमञ्जरी
(८६) द्रष्टव्या ॥

९६५. १७ [५. ७६] 'तिरिक्तोक्थ्ये । 'तिरिक्तोक्थ्ये' इति पठनीयम् ॥

९६८. १७ [५. ७७. २] पूर्वाहो वै देवानाम् इति ध्रुतिः कस्या ? ॥

९८९. २१ [५. ८५. २] वनेषु हीदमेषु...व्यन्तरिक्षं ततान इति बाजसनेयकम् (१) ॥

९९१. १४ [५. ८५. ६] एष ब्रह्मा । कुत्रेवं ध्रुतिः ? ॥

तृतीयो भागः

२८. २१. [६. ९. २] एतच्च, संप्रदायविद्विरुक्तं (?) ॥

२८. २३. आत्मविदः (१) ॥

१३५. २६. [६. ४२. २] अन्य आह (?) ॥

१४६. ५. [६. ४४. २४] चक्षुश्च श्रोत्रं च ..... (खिल २. १२) ॥

१६५. २७. [६. ४७. २०] अगम्यूती.....स्तुतः । बृहदेवतापाठस्तु 'अगम्यूति
स्तौति देवान् पादो मूमिमथोत्तरः । बृहदस्ति तृतीयस्तु इन्द्रमेवोत्तम पदम्' (बृहदे. ५. १११) ।

अनु. भा. ६. ४७. द्रष्टव्यम् ॥

१७२. २७. [६. ४८. ७] भ्रतृऽवजि इति शब्दः पदपाठः ॥

२७०. २४. [७. २ प्रस्ता.] पञ्चाविष्टाविदम् । 'पञ्चो वसिष्ठानामिदम्' इति युक्त-
मिति टिप्पण्यां सूचितम् । क्र. सं. १०. ११० प्रस्तावनायां 'पञ्चो आमदग्न्यानामिदमाग्नीसूक्तम्'
इति पाठानुसारेण सूचितपाठो युक्ततरः प्रतिभाति ॥

३५०. २७. [७. ३३. ७] कृणोति । करोति-शाब्दा, ब्रा., जै. ब्रा. ॥

३५०. २८. तासां ज्योतिः । तेषां तज्ज्योतिः-शाब्दा ब्रा., तेषामेति (तेषामेतत्)
ज्योतिः-जै. ब्रा. ॥

४०४. ९. [७. ५७. ३] कश्चिदेकवाक्यतामाह (?) ॥

४५८. ३१. [७. ८२. ३] अस्य मदे...पिन्वदपितः । खिलसूक्ते (५. ५)
'जिन्वदनुबोऽपिन्वदजितः' इति पाठः ॥

४७१. १५. [७. ८७. ४] अपर आह (?) ॥

४७२. ३१. [७. ८८. २] स्वर्ग्य इति शब्दः संहितापाठः ॥

४८०. ११. [७. ९१. ५] ग्रहशब्दस्य नपुंसकलिङ्गप्रयोगात्स्थितः ॥

४९६. २३. [७. ९८. ६] न केवलमेकस्या एव गोः पतिः । अयमम्यूहितः पाठः
क्र. सं. १०. १०८. ३; १६६. १ माध्यगतसमानपाठेन समर्थितः ॥

५१२. २३. [७. १०४. १२] अत्र केचिदाहुः (१) ॥

५४७. १४. [८. ४. १] सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते । जैमिनीयब्राह्मणेऽप्ययं पाठ उपलभ्यते । बाजसनेयकरथोऽयमिति सायणाचार्यैर्लिखितं किंतु शतपथब्राह्मणेऽयं नास्ति । भाष्य-
काराणामयं प्रमाद इति वक्तुं न शक्यते यतो बाजसनेयकपाठत्वेनोद्धृताः केचनान्येऽपि पाठा
बाजसनेयके नोपलभ्यन्ते^१ ॥

५५५. १४ [८. ५. २] छान्दसत्वम् । 'छान्दस वत्वम्' इति युक्तः पाठः । तद्-इत्येके
तथोपलभ्यते ॥

६९६. १८ [८. २९. २] 'अग्रये गृहपतये' इति श्रुतेर्मूलं नोपलभ्यम् ॥

६९७. ६ [८. २९. ५] प्रथमो वैज्यो भिषक्—तै. सं. ४. ५. १. २ ॥

७. ११. २२ [८. ३३. ६] इमंश्च युद्धमिति धृष्टा (१) वदन्ति ॥

७१४. १६ [८. ३३. १७] प्रायोगिश्चास्तद्धो.....दानं दत्त्वा । अत्र मूलं नोपलभ्यम् ॥

७७९. १४-८०५. ११ [८. ४९-५८] बालवित्त्वयुक्तपाठभेदाः खिलेषु प्रथमाध्याये ४, ६
सूक्तयोः, तृतीयाध्याये १-८, १८ सूक्तेषु च द्रष्टव्याः ॥

९०४. १० [८. ९१. १] अभ्यवयन्ती । अभ्यवयती^२—जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ सा तमभिव्याजहार । सामिव्याहरत्^२—शाटपा. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ अस्यै त इदं । अस्यै वा इदं^२—शाटपा. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ८ [८. ९१. ३] सोमपीथ इह वा अस्य । सोमपीथौ इ वा अस्य स^२—शाटपा.
ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ३० [८. ९१. ५] किं कामयसीति । किं कामासीति^२—शाटपा. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ३१ पिता स । 'पिताव' (= पिता + आस) इति पठनीयम् । जैमिनीयब्राह्मणेऽ-
प्येवमेव पाठः^२ ॥

९०६. १८ [८. ९१. ७] तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा संक्षिप्तकामवत् । तां खेऽनसोऽ-
त्यबृहत्सा कृकलात्यमवतां खे युगत्यात्यबृहत्सा संक्षिप्तकामवत्—शाटपा. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९२८. २ [८. ९५. ७] वासुरान् । वा असुरान्—शाटपा. ब्रा. ॥

९२८. २ सत ऋषयः । स एत ऋषयः—वैकटमाषवभाष्ये ॥

९३५. १ [८. ९६. १४] केचित् (१) इप्यामि वो मरुत इति पठन्ति ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

१-१० मण्डले

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ नवमं मण्डलम् ॥

नवमे' मण्डले' सप्तानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्विंशतिसंख्याकानि सूक्तानि । तत्र 'स्वाद्विष्टया' इति दशार्धं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'स्वाद्विष्टया दश मधुच्छन्दाः' इति । वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । प्राग्ब्रह्मप्रीयपरिमापया गायत्री छन्दः । 'नवमं मण्डलं पावमानं सौम्यम्' (अनु) इति वचनात् पवमानगुणविशिष्टः सोमो देवताः प्रावस्तोत्रेऽर्बुदसूक्तस्य प्रागुत्तमाया इदमादिकं सर्वं पावमानं विरुल्येनावपनीयम् । सूत्रितं च—'प्रैते वदग्निवत्पुंर्दं प्रागुत्तमाया' आ व ऋजसे प्र वो प्रायाण इति सूक्तयोरन्तरोपरिष्ठारपुरस्ताद्वा पावमानीरोप्य यथार्धमा^१ वा ग्रहमहणात्^२ (भाष्य. श्री ५. १२) इति । उपारक्रमेणि मण्डलादिप्रवृत्ति आद्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

स्वाद्विष्टया मर्दिष्टया पर्वस्व सोम धारया । इन्द्राय पार्तवे सुतः ॥ १ ॥

स्वाद्विष्टया । मर्दिष्टया । पर्वस्व । सोम । धारया । इन्द्राय । पार्तवे । सुतः ॥ १ ॥

हे ऽसोम ऽइन्द्राय ऽपार्तवे पार्तुं ऽसुतः अभिपुनः त्वं ऽस्वाद्विष्टया स्वादुत्तमया ऽमर्दिष्टया अतिशयेन माद्विग्न्या ऽधारया ऽपर्वस्व हर ॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिरभि योनिमयोहृतम् । द्रुणां सुधस्थमासदत् ॥ २ ॥

रक्षःऽहा । विश्वचर्षणि । अभि । योनिम् । अयं ऽहतम् ।

द्रुणां । सुधऽस्यम् । आ । असदत् ॥ २ ॥

*'रक्षोहा रक्षमां हन्ता ऽविश्वचर्षणि विश्वस्थ द्रष्टा सोम. ऽअयोहत हिरण्येन हृतम् । तथा च ब्राह्मणं—'हिरण्यपाणिरभिपुणोति' इति । ऽद्रुणा द्रौणकलशेनाधिपवणफलकान्या' वा ऽसुधस्थं महस्थानं ऽयोनिम् अभिपन्नस्थानम् ऽअभि ऽआसदत् अज्यासीदिति ॥

वरिवोधातमो भव मर्दिष्ठो बृत्रहन्तमः । पर्षिं राधो मघोनाम् ॥ ३ ॥

वरिवःऽधातमः । भव । मर्दिष्ठ । बृत्रहन्तम । पर्षिं । राधो । मघोनाम् ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं ऽवरिवोधान्तमः अतिशयेन घनाना दाता ऽभव । 'वेदो वरिव' इति घननामसु पाठात् । ऽमर्दिष्ठः दातृमश्व भव । सर्वदातृत्वमत्रोच्यत इत्यपुनरुक्तिः । ऽबृत्रहन्तमः अतिशयेन शत्रूणां हन्ता भव । किंच ऽमघोना घनवर्ता शत्रूणां ऽराधः धनं च ऽपर्षि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

१. ग-त-भ-तत्र । २. ग-प्रागुपेततमाया । ३. ग-यथार्थमावाग्रहणात्; त१-यथार्थमावाग्रहणात्; त५. ६-म१-यथार्थमावाग्रहणात्; म४-यथार्थमताग्रहणात् । ४. म१-°कलशेविपवण'; म४-°कलशेविपवण' ।

अभ्यर्षं महानां देवानां वीतिमन्वसा । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । महानाम् । देवानाम् । वीतिम् । अन्वसा । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं 'महानां महतां' 'देवानां' 'वीतिं' यज्ञम् 'अन्वसा' घानाद्यन्नेन सह 'अभ्यर्षं' भभिगच्छ । 'उत' अत्रि 'वाभिगच्छ' 'श्रवः' 'वाजं' बलं 'अथ' अन्नं 'वाभिगमयास्मानिगमय' ॥

त्वामच्छां चरामसि तदिदं द्विवेदिवे । इन्द्रो त्वे न आशंसः ॥ ५ ॥

त्वाम् । अच्छां । चरामसि । तत् । इत् । अर्थम् । द्विवेदिवे ।

इन्द्रो इति । त्वे इति । नुः । आऽशंसः ॥ ५ ॥

हे 'इन्द्रो' पारोषु क्षिपमान सोम 'त्वामच्छ' त्वां प्रति 'चरामसि' ययं 'चरामः' । 'द्विवेदिवे' 'प्रतिदिनमस्माकं' 'तदिद्' तदेव 'त्वत्परिचरणमेव' 'अर्थं' कार्यं 'मान्यकार्यमस्ति' । 'मः' अस्माकम् 'आशंसः' आशंसनान्यपि 'त्वे' त्वयेव 'नान्यस्य' ॥ ११ ॥

पुनार्तिं ते परिस्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ६ ॥

पुनार्ति । ते । परिऽस्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ॥ ६ ॥

हे सोम 'ते' तव 'परिस्रुतं' क्षरन्ते 'सोमं' सोमसं 'सूर्यस्य' 'दुहिता' अद्वा देवी 'वारेण' 'शश्वता' 'शश्वतेन' 'तना' विस्तृतेन 'पुनार्ति' । तथा च 'वाजसनेयिन' आमनन्ति- 'अद्वा' वै सूर्यस्य दुहिता अद्वा द्वेन पुनार्ति' 'इति' ॥

तमीमर्षीः समर्षे आ गृभ्यन्ति योषणो दश । स्वसारः पार्ये दिवि ॥ ७ ॥

तम् । ईम् । अर्षीः । सुऽमर्षे । आ । गृभ्यन्ति । योषणः । दश । स्वसारः । पार्ये । दिवि ॥ ७ ॥

'समर्षे' मनयुषे यजे 'पार्ये' 'दिवि' सौम्येऽहनि 'योषणः' स्त्रियः 'स्वसारः' स्वयं सरन्त्यो दशसंस्वाकाः । 'अर्षीः' 'अण्योऽङ्गुल्यः' । 'अर्षुवः' अर्षवः 'इत्यङ्गुलिनामसु' पाठात् । 'तमी' तमेन सोमम् 'आ' 'गृभ्यन्ति' आगृह्णन्ति ॥

तमीं हिन्वन्त्युगुवो धमन्ति वाकुरं दतिम् । त्रिधातु वारणं मधु ॥ ८ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अमधु । धमन्ति । वाकुरम् । दतिम् । त्रिऽधातु । वारणम् । मधु ॥ ८ ॥

'तमीम्' एनं सोमम् 'अमधुवः' अङ्गुल्यः 'हिन्वन्ति' अभिषवदेरां प्रति प्रेरयन्ति । प्रेरयित्वा च 'वाकुरं' भासमान 'दति' इतिमदनामुमेनं सोम 'धमन्ति' अभिषुषन्ति । यद्यपि 'धमति' अभिषवकम्नां न भवति तथाप्यौचित्यादत्राभिषवपरो भविष्यति । तदेतत् सोमात्मके 'मधु' वस्तु 'त्रिधातु' त्रिस्था-मम् । द्रोणकृत्वा भाष्यजीयः प्लवृदिति त्रिधातवः । 'वारणं' शत्रूनां धारकं च भवति ॥

अमींममघ्न्या उत श्रीणन्ति धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥

अभि । इमम् । अघ्न्याः । उत । श्रीणन्ति । धेनवः । शिशुम् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ ९ ॥

१. त. १. ५. ६-अ. १-वाभि' । २. ग-म- 'वारेण' 'पुनार्ति' नास्ति । ३. ग-पुनर्तीति । सा वारेण बालमयेन शश्वता दृष्टेन कक्षेण पुनार्ति शोषयति । यजुर्वेदार्ण वारेण शश्वता तनेत्याह वारेण हि सोमं पुनर्तीति; त-ग. १. २. ४ पुनर्तीति । ४. ग-त-५-अघ्नोरिता । ५. ग- 'सदमुममुमेनं'; प- 'वदरा' मयु । ६. ग-त-१. २. ५. ६-म-अभिषुषन्ति च ।

‘उत भवि च’ इमम् पूर्वं ‘विशुं बालं’ सोमम् ‘अभ्याः’ अहन्तभ्याः ‘क्षेत्रः’ गावः
‘इन्द्राय’ पातवे पातुम् ‘अभि’ श्रीणन्ति । स्वकीयेन पयसा सस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्रते । शूरो मघा च मंहते ॥ १० ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । विश्वा । वृत्राणि । जिघ्रते । शूरः । मघा । च । मंहते ॥ १० ॥

‘शूरः’ वीरः ‘इन्द्रः’ अस्येत्यस्य सोमस्यैव ‘मदेषु’ विश्वा विश्वानि ‘वृत्राणि’ शत्रून् ‘आ’
‘जिघ्रते’ आहन्ति । ‘मघा’ मघानि घनानि ‘च’ मंहते यजमानेभ्यः प्रपच्छति ॥ ॥ १० ॥

‘पवस्व’ इति दशमं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेरार्षे’ गाथत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथा ‘वानुक्तं’—‘पवस्व मेधातिथिः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

पवस्व देववीरतिं पवित्रं सोम रंहा । इन्द्रमिन्द्रो वृषा विश ॥ १ ॥

पवस्व । देवऽवीः । अति । पवित्रम् । सोम । रंहा । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । वृषा । आ । विश ॥ १ ॥

हे ‘सोम’ देववी, देवकामस्त्वं ‘रंहा’ वेगेन ‘पवित्रं’ यथा भवति तथा ‘अति’ ‘पवस्व’
भक्तिक्षर । किंच हे ‘इन्द्रो’ ‘वृषा’ सेवकस्त्वम् ‘इन्द्रम्’ ‘आ’ ‘विश’ प्रविश ॥

आ वच्यस्व महि प्सरो वृषेन्दो घुन्नवत्तमः । आ योनिं घर्णसिः सद् ॥ २ ॥

आ । वच्यस्व । महि । प्सरः । वृषा । इन्द्रो इति । घुन्नवत्तमः ।

आ । योनिम् । घर्णसिः । सद् ॥ २ ॥

हे ‘इन्द्रो’ सोम ‘महि’ महान् ‘वृषा’ कामानां ‘वच्यं’ ‘घुन्नवत्तमः’ यशस्वित्तमः ‘घर्णसिः’
घर्ता लं ‘प्सरः’ पानीयमन्त्रः ‘आ’ ‘वच्यस्व’ अस्मान् प्रयागमय । ‘योनिं’ स्वकीये स्थानम् ‘आ’
‘सद्’ आसीद् च ॥

अर्धक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य वेधसः । अपो वसिष्ठ सुकृत् ॥ ३ ॥

अर्धक्षत । प्रियम् । मधु । धारा । सुतस्य । वेधसः । अपः । वसिष्ठः । सुकृत् ॥ ३ ॥

‘सुतस्य’ अभिपुतस्य ‘वेधसः’ अभिलषितस्य विधातुर्यस्य सोमस्य ‘धारा’ ‘प्रियं’ प्रीतिकरं ‘अप’
अमृतम् ‘अर्धक्षत’ दुग्धे सः ‘सुकृत्’ सुकर्मा सोमः ‘अप’ वसतीवरीः ‘वसिष्ठ’ आच्छादयति ॥

महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्पन्ति सिन्धवः । यद्रोभिर्वासिप्यसै ॥ ४ ॥

महान्तम् । त्वा । मही । अनु । आपः । अर्पन्ति । सिन्धवः । यत् । गोभिः । वासिप्यसै ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं ‘यत्’ यदा यत्रे ‘गोभिः’ गोविकारैः ‘वासिप्यसै’ आच्छादयिष्यसे तदा
‘महान्तं’ त्वाम् ‘अनु’ प्रति ‘सिन्धवः’ स्पन्दमानाः ‘मही’ महत्य ‘आपः’ ‘अर्पन्ति’ गच्छन्ति ॥

समुद्रो अप्सु मामृजे विष्टम्भो घृणो दिवः । सोमः पवित्रं अस्मयुः ॥ ५ ॥

समुद्रः । अप्सु । ममृजे । विष्टम्भः । घृणः । दिवः । सोमः । पवित्रं । अस्मयुः ॥ ५ ॥

१. ग-त१.२.६-मेधातिथेः । २. ग-त१.२.६-सु-मेधातिथिः । ३. ग-त४.५-सु-शोभनकर्मा;
घ-त६-भीमकर्मा, त१.२.७-भामकर्मा; य४-सौकर्मा ।

‘समुद्रः । समुद्रद्वयन्यस्मादसा इति समुद्रः । ‘विद्वग्भ्यः ‘दिव्यः स्वर्गस्य ‘धरुणः धारकश्च
‘अस्मयुः अस्माकामः ‘सोमः ‘अप्सु उदकेषु ‘ममृजे मृज्यते ‘पवित्रे अभिविद्यत इत्यर्थः ॥ ॥१८॥

अचिक्रदद्दृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः । सं सूर्येण रोचते ॥ ६ ॥

अचिक्रदत् । दृषा । हरिः । महान् । मित्रः । न । दर्शतः । सम् । सूर्येण । रोचते ॥ ६ ॥

‘दृषा कामानो वर्षकः ‘हरिः हरितवर्णः ‘महान् सर्वोत्तमः ‘मित्रो ‘न यथा सखा तद्वत्
‘दर्शतः’ दर्शनीयो योऽयं सोमः ‘अधिकदत् शब्दं करोति सोऽयं सोमः ‘सूर्येण सह ‘रोचते’
दिवि प्रकाशते ॥

गिरस्त इन्दु ओजसा मर्मृज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुभ्रमसे ॥ ७ ॥

गिरः । ते । इन्दो इति । ओजसा । मर्मृज्यन्ते । अपस्युवः । याभिः । मदाय । शुभ्रमसे ॥ ७ ॥

हे ‘इन्दो ‘ते तय ‘ओजसा धेनव ‘अपस्युवः कर्मच्छासंयन्धिन्यः ताः ‘गिरः स्तुतयः
‘मर्मृज्यन्ते क्षीप्यन्ते ‘याभिः गीर्भिस्यं ‘मदाय क्षरन् ‘शुभ्रमसे अलंकृत्यसे ॥

तं त्वा मदाय घृष्ये उ लोककृत्सुमीमहे । तव प्रशस्तयो महीः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मदाय । घृष्ये । ऊँ इति । लोककृत्सुम् । ईमहे । तव । प्रशस्तयः । महीः ॥ ८ ॥

हे सोम यस्य ‘तय ‘प्रशस्तयः प्रशंसाः ‘महीः महत्यः ‘घृष्ये ‘उ त्वप्रसादाच्छुभ्राणां
घर्षणशीलाय वज्रमानायैव ‘लोककृत्सुम् उत्तमस्य लोकस्य कर्तारं ‘तं त्वां सोमं ‘मदाय ‘ईमहे
घर्षं याचामहे ॥

अस्मभ्यमिन्दविन्द्रयुर्मध्वः पवस्व धारया । पर्जन्यो वृष्टिमाईव ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । इन्दो इति । इन्द्रायुः । मध्वः । पवस्व । धारया । पर्जन्यः । वृष्टिमान्ऽईव ॥ ९ ॥

हे ‘इन्दो सोम ‘इन्द्रायुः इन्द्रकामस्यै ‘मध्वः मदकरस्यामृतस्यै ‘धारया ‘पर्जन्यो
‘वृष्टिमानिय यथा वर्षवान् पर्जन्यो मेघस्तथा’ ‘अस्मभ्यं मेधातिथिभ्यः ‘पवस्व क्षर ॥

गोपा इन्दो नृपा अस्यश्रुता वाजसा उत । आत्मा युज्ञस्य पूर्यः ॥ १० ॥

गोऽसाः । इन्दो इति । नृऽसाः । असि । अश्रुऽसाः । वाजऽसाः । उत ।

आत्मा । युज्ञस्य । पूर्यः ॥ १० ॥

हे ‘इन्दो ‘यज्ञस्य ‘पूर्यः प्रत्यः ‘आत्मा आत्मभूतस्यै ‘गोपाः अस्मभ्यं गवां दाता ‘असि
भयसि । ‘नृपाः पुत्राणां दाता चासि । ‘अश्रुताः अश्वानां दाता चासि । ‘उत अपि च ‘वाजसाः
अश्वानां दाता चासि ॥ ॥ ११ ॥

‘एष देवः’ इति दशार्चं गृहीयं सूक्तमाजीर्षे’ शुनःशेषस्यै गायत्रं यवमानसोमदेयताकम् ।
अनुक्रान्तं च-‘ एष. शुनःशेषः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

१. त-दर्शतो कः; म१.४-दर्शतो क । २. य-मु-सं रोचते । ३. ग-मदकरस्य ररास्य; य-त-७-
मदकरस्य सोमस्य; त४-मदकरस्योत्तमस्य; त५-मदकरस्यामृतस्य । ४. ग-मेघः क्षरति तथा ।

एष देवो अमर्त्यः पूर्णवीरिव दीयति । अग्नि द्रोणान्यासदम् ॥ १ ॥

एषः । देवः । अमर्त्यः । पूर्णवीरिव । दीयति । अग्नि । द्रोणानि । आसदम् ॥ १ ॥

१देवः चोत्तमानः २अमर्त्यः मरणरहितः ३एषः सोमः ४द्रोणानि द्रोणकलशानि ५अग्नि अभिलक्ष्य ६आसदम् आसदनार्थं ७पूर्णवीरिव यथा पक्षी तथा वेगेन ८दीयति गच्छति ॥

एष देवो विषा कृतोऽति हरोसि धावति । पर्वमानो अदाम्यः ॥ २ ॥

एषः । देवः । विषा । कृतः । अग्नि । हरोसि । धावति । पर्वमानः । अदाम्यः ॥ २ ॥

१विषा बहुवचनम् । २अपयं विषः ३इत्यङ्गुलिनामसु, पाशवः । ४कृतः अभियुतः । ५एषः सोमः ६देवः ७पर्वमानः क्षरन् ८अदाम्यः केनाप्यहिसितश्च सन् ९हरोसि सन्नून् १०अति ११धावति हन्तुमनिगच्छति ॥

एष देवो विपन्सुभिः पर्वमानः श्रुतायुभिः । हरिर्वाजाय मृज्यते ॥ ३ ॥

एषः । देवः । विपन्सुभिः । पर्वमानः । श्रुतायुभिः । हरिः । वाजाय । मृज्यते ॥ ३ ॥

१पर्वमानः क्षरन् २एषः सोमः ३देवः ४विपन्सुभिः स्तोत्रभिः ५श्रुतायुभिः दशकर्मैः ६हरिः अथ हव ७वाजाम् संग्रामार्थं ८मृज्यते स्तुतिभिरलंकियते ॥

एष विश्वानि वार्या शूरो यश्चिन्व सत्त्वभिः । पर्वमानः सिपासति ॥ ४ ॥

एषः । विश्वानि । वार्या । शूरः । यन् । सत्त्वभिः । पर्वमानः । सिपासति ॥ ४ ॥

१पर्वमानः क्षरन् २इत्यङ्गुलिनामसु, पाशवः । ३सोमो देवः ४विश्वानि सर्वाणि ५वार्या वरुणाणां घनानि ६सत्त्वभिः बलैः ७यश्चिन्व गच्छति ८सिपासति अस्मदर्थं संभक्तुमिच्छति ॥

एष देवो रथर्यति पर्वमानो दद्यस्यति । आविष्कृणोति बग्वनुम् ॥ ५ ॥

एषः । देवः । रथर्यति । पर्वमानः । दद्यत्यति । आविष्कृणोति । बग्वनुम् ॥ ५ ॥

१पर्वमानः क्षरन् २एषः सोमः ३देवः ४रथर्यति अस्मदीयं धार्मं प्रयागमनाय रथं कामयते । ५दद्यत्यति आगत्य चास्मभ्यमभिलषितं प्रयच्छति ६आविष्कृणोति । अभिपूयमाणः प्रकटयति ॥ ॥ २० ॥

एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते । दधद्रत्नानि दाशुपे ॥ ६ ॥

एषः । विप्रैः । अभिष्टुतः । अपः । देवः । वि । गाहते । दधद्रत्नानि । दाशुपे ॥ ६ ॥

१विप्रैः मेधाविभिः स्तोत्रभिः २अभिष्टुतः परितः स्तुतः ३एषः सोमः ४देवः ५दाशुपे हविषं प्रदात्रे यजमानाय ६रत्नानि रमणीयानि घनानि ७दधद्रत्नानि धारयन् प्रयच्छन् ८अपः वसतीवरीः ९वि गाहते प्रविशति ॥

एष दिवं वि धावति तिर्रो रजांसि धारया । पर्वमानः कर्निकदत् ॥ ७ ॥

एषः । दिवम् । वि । धावति । तिरः । रजांसि । धारया । पर्वमानः । कर्निकदत् ॥ ७ ॥

१. ग-सुतोभिषुतो । २. ग-स-सु-यत्तकर्मिर्वा । ३. ध-पर्वमानः पर्वमानः । ४. ग-प-त-म-प्रयच्छति च ।

१धारया १पवमानः क्षरन् १पुषः सोमः १कनिकदत् अमिष्यमाणः शब्दं कुर्वन् १रजांसि
छोकात् १तिरः १तिरस्कुर्वन् यागात् १दिवं स्वर्गं १वि १धावति गच्छति ॥

एष दिवं व्यास॑रत्तिरो रजा॑स्यस्पृतः । पव॑मानः स्वध्व॑रः ॥ ८ ॥

एषः । दिवंम् । वि । आ । अस॑रत् । ति॒रः । रजा॑ंसि । अस्पृ॑तः । पव॑मानः । सु॒ऽअध्व॑रः ॥ ८ ॥

१पवमानः क्षरन् १पुषः सोमः १स्वध्वरः सुपशः १अस्पृतः केनाप्यहिसितश्च सन् १रजांसि
छोकात् १तिरः १तिरस्कुर्वन् यज्ञात् १दिवं प्रति १व्यासरत् विसरति गच्छति ॥

एष प्र॒त्नेन॑ जन्म॑ना दे॒वो दे॒वेभ्यः॑ सु॒तः । हरि॑ः प॒वित्रे॑ अर्प॑ति ॥ ९ ॥

एषः । प्र॒त्नेन॑ । जन्म॑ना । दे॒वः । दे॒वेभ्यः॑ । सु॒तः । हरि॑ः । प॒वित्रे॑ । अ॒र्पति॑ ॥ ९ ॥

१हरिः हरितवर्णः १देवः प्रोत्तमानः १पुषः सोमः १प्रत्नेन पुराणेन १जन्मना जननेन १देवेभ्यः
देवार्प १सुतः अमिषुतः सन् १पवित्रे स्थातुम् १अर्पति गच्छति ॥

एष उ॒ स्य पुरु॑म॒तो ज॑ज्ञानो ज॒नय॑त्रिषः । धार॑या पव॑ते सु॒तः ॥ १० ॥

एषः । उ॒ँ इति॑ । स्यः । पुरु॑ऽम॒तः । ज॑ज्ञानः । ज॒नय॑न् । इ॒षः । धार॑या । पव॑ते । सु॒तः ॥ १० ॥

१स्यः १पुष १उँ सोम एव १पुरम॒तः बहुकर्मा १जज्ञानः जायमान एव १इषः भग्नानि
१जनयन् उत्सावयन् १सुतः अमिषुतः सन् १धारया १पवते क्षरति ॥ ॥ ११ ॥

१सत्ता च १ इति दशार्धं चतुर्थं सूक्तमाहिरस्तकुलस्य हिरण्यस्तूपस्यार्पं गायत्रं पवमानसोम-
देवताकम् । अनुकाम्यं च-१ सन हिरण्यस्तूपः १ इति । उक्तो विनियोगः ॥

सना॑ च सोम॑ जेपि॑ च पव॑मान॒ महि॑ श्रवः । अया॑ नो वस्य॑सस्कृधि ॥ १ ॥

स॒न । च । सो॒म । जे॒पि । च । पव॑मान । महि॑ । श्रवः । अ॒य । नः । वस्य॑सः । कृ॒धि ॥ १ ॥

हे १महि १अयः महदय १पवमान १सोम १सन १ । अस्मयातो यजनीयान् देवान् भज । १जेपि
१च । यागविध्वंसकारिणो राक्षसाश्च जय । १अय देवान् प्राप्य राक्षसाश्च जितवानन्तरं १मः अस्मान्
१वस्यसः धेपसः १ कृधि कुरु । भवोऽस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

सना॑ ज्योतिः॑ सना॑ स्व॑र्विधा च सोम॑ सौम॑गा । अया॑ नो वस्य॑सस्कृधि ॥ २ ॥

स॒न । ज्योतिः॑ । स॒न । स्वः । वि॒धा । च । सो॒म । सौम॑गा । अ॒य । नः । वस्य॑सः । कृ॒धि ॥ २ ॥

हे १सोम त्वं १ज्योतिः तेजः १सन अस्मभ्यं प्रयच्छ । अपि च १स्वः १स्वर्गं १सन जन्मभ्यं
देहि । १विधा विधानि १सौमगा सौभाग्यानि १च सन । सिद्धमन्यत् ॥

सना॑ दक्ष॑मुत॒ क्रतु॑मप॑ सोम॑ मृधो॑ जहि । अया॑ नो वस्य॑सस्कृधि ॥ ३ ॥

स॒न । दक्ष॑म् । उ॒त । क्रतु॑म् । अ॒प । सो॒म । मृधः॑ । ज॒हि । अ॒य । नः । वस्य॑सः । कृ॒धि ॥ ३ ॥

हे १सोम त्वं १दक्षं बलं १सन अस्मभ्यं देहि । १उत अपि च १क्रतुं प्रदानं सन । १मृधः
हिसकान् गार्ध्वं १अप १जहि मारय । सिद्धमन्यत् ॥

पर्वीतारः पुनीतन् सोममिन्द्राय पातवे । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ४ ॥

पर्वीतारः । पुनीतन् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ४ ॥

हे 'पर्वीतारः' सोमामिषवक्तारः यूयम् 'इन्द्राय' 'पातवे' पातुं 'मोमं' 'पुनीतन' अभियुत । सिद्धमन्यत् ॥

त्वं सूर्ये न आ भज तव क्रत्वा तत्रोतिभिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ५ ॥

त्वम् । सूर्ये । नः । आ । भज । तव । क्रत्वा । तव । ऊतिभिः । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ५ ॥

हे सोम 'त्वं' 'तव' 'क्रत्वा' 'तव' 'ऊतिभिः' स्वत्कर्मणो कर्मणा स्वत्कर्मकां रक्षाभिश्च 'नः' अस्मान् 'सूर्ये' 'आ' 'भज' प्रापय । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २२ ॥

तव क्रत्वा तत्रोतिभिर्ज्योर्षयेभ्यम् सूर्यम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । ऊतिभिः । ज्योक् । पश्येम् । सूर्यम् । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ६ ॥

हे सोम 'तव' 'क्रत्वा' प्रज्ञानेन 'तव' 'ऊतिभिः' रक्षाभिश्च 'ज्योक्' चिर 'पश्येम्' 'सूर्यम्' । 'पश्यामः' 'द्रश्यामः' । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्ष स्वायुध सोम द्विर्बर्हसं रयिम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ७ ॥

अभि । अर्ष । सुऽआयुध । सोम । द्विऽबर्हसन् । रयिम् । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ७ ॥

हे 'स्वायुध' शोभनायुध 'सोम' त्वं 'द्विर्बर्हसं' द्वयोर्षावाश्रयिभ्योः स्थानयोः परिवृष्टं 'रयिं' धनम् 'अभ्यर्ष' अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्षानपच्युतो रयिं समत्सु सासहिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ८ ॥

अभि । अर्ष । अर्नपऽच्युतः । रयिम् । समत्सु । सासहिः । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ८ ॥

हे सोम 'समत्सु' संप्राप्तेषु 'अपच्युतः' क्षयभिरनाहतः 'सासहिः' क्षत्रूणामभिभविता एव 'रयिं' धनम् 'अभ्यर्ष' अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

त्वां यज्ञैरवीवृधन्पर्वमान विधर्मणि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ९ ॥

त्वान् । यज्ञैः । अवीवृधन् । पर्वमान । विधर्मणि । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ९ ॥

हे 'पर्वमान' सोम यजमानानां विधारणाय प्रवृत्तं 'त्वां' 'यज्ञैः' 'विधर्मणि' आत्मनो विधारणार्थम् 'अवीवृधन्' यजमाना वर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

रयिं नश्चित्रमश्निमिन्दो विश्वायुमा भर । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १० ॥

रयिम् । नः । चित्रम् । अश्निम् । इन्दो इति । विश्वायुम् । आ । भर ।

अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १० ॥

हे 'इन्द्रो यागेषु द्विद्यमान सोम त्वं' 'विश्वं नानाविधम्' 'अश्विनम् अश्ववन्तं च' 'विश्वायुं सर्वगांमिनं' 'रयि' 'नः अल्पमयम्' 'आ' 'भर बाह्वर'। सिद्धमन्यत् ॥ २३ ॥

'समिद्धः' इत्येकादशचै पदमं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य^१ देवस्य वापंम् । अष्टम्याया-
श्चतस्रोऽनुधुमः शिष्टाः सप्त गायम्यः । नराशंसवर्जिताः^२ समिद्धादयः क्रमेण प्रत्युचं देवताः । तथा
चानुमान्तं—'समिद्ध एकादश काश्यपोऽसितो देवलो वा विंशतिः सूक्तान्याष्टमाप्रियधृतुरनुधुवन्तम्'
इति । काश्यपस्य^३ पावमानमिदमाप्नीसूक्तम्^४ । सूत्रितं च—'समिद्धो जघेति सर्वेषां ययर्षि वा'
(आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

समिद्धो विश्वतस्पतिः पर्वमानो वि राजति । प्रीणन्वृषा कर्निकदत् ॥ १ ॥

सन् इदं^५ । विश्वतः^६ । पतिः । पर्वमानः । वि । राजति । प्रीणन् । वृषा । कर्निकदत् ॥ १ ॥

आप्नीवत्सोमस्तुतिरयं^७ । 'समिद्धः' सम्यग्दीप्तः 'विश्वतस्पतिः' सर्वतः स्वामी 'वृषा' कामानां
वर्षिता 'पर्वमानः' सोमः 'कर्निकदत्' अभिपूषमाणः शब्दं कुर्वन् 'प्रीणन्' देवान् प्रीणयन् 'वि'
'राजति यागेषु प्रकाशते ॥

तनूनपात्पर्वमानः शृङ्गे शिशानो अर्पति । अन्तरिक्षेण रारजत् ॥ २ ॥

तनु इदं^८ नपात् । पर्वमानः । शृङ्गे इति । शिशानः । अर्पति । अन्तरिक्षेण । रारजत् ॥ २ ॥

'तनूनपात्' 'पर्वमानः' सोमः । तनूनपादय सोमो भवति । तथा च श्रूयते—'अङ्गयोऽश्वो
जायन्ते ततः सोमो जायते' इति । 'शृङ्गे दीप्ते उच्चतमदेवे' । 'शृणिः शृङ्गाणि' इति 'चलद्वागसु'
पाठात् । 'शिशानः' तीक्ष्णकुर्वन् 'अन्तरिक्षेण' रारजत् 'अर्पति' । द्यौणकलदां प्रति गच्छति । तथा
चास्तपते—'द्वाम्यां चाराम्यामाप्रयणं गृह्णाति'^९ इति^{१०} ॥

इत्येभ्यः पर्वमानो रयिर्वि राजति घुमान् । मधोर्धाराभिरोजसा ॥ ३ ॥

इत्येभ्यः । पर्वमानः । रयिः । वि । राजति । घुमान् । मधोः । धाराभिः । ओजसा ॥ ३ ॥

'इत्येभ्यः' स्तुभ्यः 'पर्वमानः' सोमः 'रयिः' अमीष्टस्य दाता 'घुमान्' दीप्तिमात्रं सन् 'मधो'
उर्ध्वस्य 'धाराभिः' सह क्षरन् 'ओजसा' बलेन 'वि' 'राजति प्रकाशते ॥

वर्हिः प्राचीनभोजसा पर्वमानः स्तूणन्हरिः । देवेषु देव ईयते ॥ ४ ॥

वर्हिः । प्राचीनम् । ओजसा । पर्वमानः । स्तूणन् । हरिः । देवेषु । देवः । ईयते ॥ ४ ॥

'हरिः' हरितवर्णः 'देवः' द्योतमानः सोमः 'पर्वमानः' 'देवेषु' यज्ञेषु 'वर्हिः' 'प्राचीनं'
प्राचीनार्थं 'स्तूणन्' स्तारयन् 'ओजसा' बलेन 'ईयते' गच्छति ॥

१. ग-त५-म२-स त्वं, म १.४- - - त्वं । २. ग-त-म४-सु-काश्यपासितस्य । ३. घ-म१.२.३-
नाराशंस' । ४. ग-शीतकस्य पवमानसोममिदं; त-म४-शीतकस्य पावमानमिदं । ५. त-म४-
आप्नीवत्सोमः; सु-आप्नीवत्सोमः । ६. प-तनूनपादेव । ७. त-प्रवेदे । ८. य-पराम्यामाप्रयणं; त६-
आश्वम्यामाप्रयणं; म२.३-आमयणं । ९. ग-त१.२.६.७-गृह्णाति; त४.५-गृह्णाति; म३-गृह्णाति ।
१०. ग-त-म४- 'देवेषु' नास्ति ।

उदात्तैर्जिह्वते बृहद्द्वारो देवीर्हिरण्ययीः । पर्वमानेन सुष्टुताः ॥ ५ ॥

उत् । आतै । जिह्वते । बृहत् । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः । पर्वमानेन । सुऽस्तुताः ॥ ५ ॥

१हिरण्ययीः हिरण्यव्यं २द्वारो ३देवीः द्वारो देव्यः ४पर्वमानेन सोमेन सह ५सुष्टुताः स्तोत्रभिः सम्यक् स्तुताः सत्यः ६बृहत् बृहतीभ्यो महतीभ्यः ७आतैः आताभ्यो दिग्भ्यः । ८आता आशाः इति दिङ्नामसु पाठान् । ९उत् १०जिह्वते उह्रञ्जन्ति ॥ ॥ २४ ॥

सुशिल्पे बृहती मही पर्वमानो वृषण्यति । नक्तोपासा न दर्शते ॥ ६ ॥

सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । बृहती इति । मही इति । पर्वमान । वृषण्यति । नक्तोपासा । न । दर्शते इति ॥ ६ ॥

१सुशिल्पे सुरूपे २बृहती परिबृढे ३मही महती ४न संप्रति ५दर्शते दर्शनीये ६नक्तोपासा नक्तोपासौ ७पर्वमानः सोमः ८वृषण्यति कामयते ॥

उभा देवा नृचक्षसा होतारा दैव्या हुवे । पर्वमान इन्द्रो वृषा ॥ ७ ॥

उभा । देवा । नृऽचक्षसा । होतारा । दैव्या । हुवे । पर्वमानः । इन्द्रः । वृषा ॥ ७ ॥

१नृचक्षसा मनुष्याणां द्रष्टारौ २दैव्या दैव्यौ देवसंन्ययिनौ ३होतारा होतारौ ४उभा उभौ ५देवा देवौ ६हुवे आह्वयामि यज्ञे । ७पर्वमानः सोमः ८इन्द्रः वीरः । तथा च वास्कः—'इन्द्र इरा इणातीति वीरा दारयत इति वीरो धारयतीति वेन्धे भूतानीति वा तद्यदेव प्राणैः समैष्यत' तदिन्द्रस्येन्द्रमिति विज्ञायते' (निह. १०. ८) इति । ९वृषा कामानां वर्षिता च भवतीति ॥

भारती पर्वमानस्य सरस्वतीळा मही । इमं नो यज्ञमा गमन्तिस्त्रो देवीः सुपेशसः ॥ ८ ॥

भारती । पर्वमानस्य । सरस्वती । इळा । मही ।

इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गमन् । तिस्रः । देवीः । सुऽपेशसः ॥ ८ ॥

१भारती भारतादया २सरस्वती सरस्वतादया च ३मही सहती इळाख्या ४च ५तिस्रः ६सुपेशसः सुरूपाः ७देवीः देव्यः ८नः अस्माक ९पर्वमानस्य सोमस्य संन्ययिनम् १०इमं ११यज्ञं प्रति १२आ १३गमन् आगच्छन्तु ॥

त्वष्टारमग्रजां गोपां पुरोयावानुमा हुवे ।

इन्दुरिन्द्रो घृषा हरिः पर्वमानः प्रजापतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टारम् । अग्रऽजाम् । गोपाम् । पुरऽयावानम् । आ । हुवे ।

इन्दुः । इन्द्रः । घृषा । हरिः । पर्वमानः । प्रजाऽपतिः ॥ ९ ॥

१अग्रजाम् अग्रे जात २गोपां प्रजानां पालयितार ३पुरोयावानं देवानां पुरस्तादन्तार ४त्वष्टार देवम् ५आ ६हुवे अहमाह्वयामि यज्ञे । ७हरिः हरितवर्णः ८पर्वमानः ९इन्दुः सोमः १०इन्द्रः देवानामीश्वरः ११घृषा कामानां वर्षिता च १२प्रजापतिः प्रजानां पालयिता च भवतीति ॥

१. ग-मु-नक्तोपासौ । २. त-१.२ ९.७-मु-समैषन्, त-४.५-भ-३-समैषन्, म-समैषन् । ३. म-१.२.३-इळा इळाख्या । ४. त-म-इमं नास्ति । ५. ग त-म-१.३-हरिः नास्ति । ६. स-म-सोमः नास्ति ।

वनस्पतिं पवमानं मध्वा समङ्गिध धारया ।

सहस्रवल्गं हरितं आजमानं हिरण्ययम् ॥ १० ॥

वनस्पतिम् । पवमान । मध्वा । सम । अङ्गिध । धारया ।

सहस्रवल्गम् । हरितम् । आजमानम् । हिरण्ययम् ॥ १० ॥

हे पवमान सोम हरितं हरितवर्णं हिरण्ययं कदाचिद्विरण्ययवर्णं च आजमानं दीप्यमानं सहस्रवल्गं सहस्रवल्गं वनस्पतिं देवं धारया धारामयेण मध्वा मधुना समङ्गिध अङ्गव । संस्तुर्विरण्ययः ॥

विश्वे देवाः स्वाहाकृतिं पवमानस्या गत ।

वायुर्वृहस्पतिः सूर्योऽभिरिन्द्रः सजोर्पसः ॥ ११ ॥

विश्वे । देवाः । स्वाहाकृतिम् । पवमानस्य । आ । गत ।

वायुः । वृहस्पतिः । सूर्यः । अभि । इन्द्र । सजोर्पसः ॥ ११ ॥

हे विश्वे देवाः वायुः वृहस्पतिः च सूर्यः च अभिः च इन्द्रः च सर्वे सूर्यं सजोर्पसः संगताः सन्तः पवमानस्य सोमस्य स्वाहाकृतिं स्वाहाकारं प्रति स्वा गत आगच्छत ॥ ११५॥

'मन्द्रया' इति नवर्चं पठं शुक्लं काश्यपस्यासितस्य देवस्य वार्यं गायत्रं पवमानसोम-देवताकम् ॥

मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः । अव्यो वारोवस्मयुः ॥ १ ॥

मन्द्रया । सोम । धारया । वृषा । पवस्व । देवयुः । अव्यः । वारोवु । अस्मयुः ॥ १ ॥

हे सोम वृषा कामानां वर्णिता देवयुः देवकामः अस्मयुः अस्माकामश्च अव्यः अव्यो वारोवु वारोवु दशापवित्रे मन्द्रया मदकरया धारया पवस्व क्षर ॥

अभि त्वं मयं मदमिन्द्रविन्दु इति क्षर । अभि वाजिनो अर्वतः ॥ २ ॥

अभि । त्वम् । मयम् । मदम् । इन्दो इति । इन्द्रः । इति । क्षर । अभि । वाजिनः । अर्वतः ॥ २ ॥

हे इन्दो सोम त्वम् इन्द्रः ईधरः इति कृत्वा त्वं तं मयं मदकरं मदं रसम् अभि क्षर वर्यं वाजिन बलवतः अर्वतः अर्थाश्च अस्मद्वर्यम् अभि क्षरोर्ययः ॥

अभि त्वं पुर्व्यं मदं सुवानो अर्प पवित्र आ । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ३ ॥

अभि । त्वम् । पुर्व्यम् । मदम् । सुवानः । अर्प । पवित्रे । आ । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ३ ॥

हे सोम सुवानः अभिपूयमाणस्य पुर्व्यं प्ररन् रत्यं तं प्रसिद्धं मदं मदकरं रसं पवित्रे स्वा समन्तात् अभि अपं अभिगमय । वाजं बलमस्मात् अभि अर्प । उत अपि च श्रवः अन्नमन्ययः ॥

१. ग-त५.५- 'प्रति आ गत' नास्ति; त१.२.६.७-मु-आगत् । २. ग- 'देवताकं अनुक्रीतं मन्द्रया

नवेति; प- 'देवताकं मन्द्रया नवेति अनुक्रीतं च । ३. ग-स-अ- 'त्यं तं' नास्ति । ४. त-म-मदकरमत्येत ।

५. 'त-अ- 'अभि' नास्ति ।

अनुं द्रप्तास इन्द्रव आपो न प्रवतासरन् । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ ४ ॥

अनुं । द्रप्तासः । इन्द्रवः । आपः । न । प्रवता । असरन् । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥ ४ ॥

१द्रप्तासः द्रुतगतयः १ पुनानाः क्षरन्तः १ इन्द्रवः सोमाः १ प्रवता प्रवणेन मार्गेण १ आपो
१ न आप इव १ इन्द्रम् १ अनु १ असरन् अनुगच्छन्ति । १ आशत व्याप्नुवन्ति च ॥

यमत्यमिव वाजिनं मूजन्ति योषणो दश । वने क्रीळन्तुमत्यविम् ॥ ५ ॥

यम् । अत्यम् १ इव । वाजिनम् । मूजन्ति । योषणः । दश । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ॥ ५ ॥

१ अत्यमिव दशपवित्रमतिक्रम्य १ वने अरण्ये १ क्रीळन्तं वर्तमानं १ यं सोमं १ दश १ दशसंख्याकाः
१ योषणः क्षियः । अङ्गुल्य इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं— 'तमीमन्वीः समर्थ आ गृह्णन्ति
योषणो दश' (अ. सं. १.१.७) इति । १ वाजिनं बलिनम् १ अत्यमिव १ अश्वमिव १ मूजन्ति
परिभ्रमन्ति । उत्तरधा सहान्वयः ॥ ॥ २९ ॥

तं गोमिर्वृषणं रसं मदाय देववीतये । सुतं मराय सं सृज ॥ ६ ॥

तम् । गोमिः । वृषणम् । रसम् । मदाय । देवऽवीतये । सुतम् । मराय । सम् । सृज ॥ ६ ॥

१ वृषणं कामानां वर्धितार १ देववीतये देवानां पानाय १ मदाय १ सुतम् अभिपुतं १ तं १ रस
१ मराय संक्रामाय १ गोमिः १ पयोमिः १ रसं १ सृज संयोजय ॥

देवो देवाय धारयेन्द्राय पवते सुतः । पयो यदस्य पीपयत् ॥ ७ ॥

देवः । देवार्यः । धारया । इन्द्राय । पवते । सुतः । पयः । यत् । अस्त् । पीपयत् ॥ ७ ॥

१ देवाय द्योतमानाय १ इन्द्राय १ सुतः अभिपुतः । देवः द्योतमानः । सोमः १ धारया १ पवते
क्षरति । १ यत् यस्मात् १ अस्य सोमस्य १ पयः १ पीपयत् इन्द्रमाप्यापितवत् । तस्माद्धारया पवते
इत्यर्थः ॥

आत्मा यज्ञस्य रक्षां सुष्वाणः पवते सुतः । प्रत्नं नि पाति काव्यम् ॥ ८ ॥

आत्मा । यज्ञस्य । रक्षा । सुष्वाणः । पवते । सुतः । प्रत्नम् । नि । पाति । काव्यम् ॥ ८ ॥

१ यज्ञस्य १ आत्मा आत्मभूतः १ सुतः अभिपुतः सोमः १ सुष्वाणः यज्ञमावेभ्यः कामान् प्रेरयन्
१ रक्षां वेतनं १ पवते क्षरति । १ प्रत्नं पुरातनं १ काव्यम् आत्मनः कवित्वं च १ नि १ पाति अभिरक्षति ॥

एवा पुनान इन्द्रयुर्मदं मदिष्ठ वीतये । गुहां चिदधिपे गिरः ॥ ९ ॥

एव । पुनानः । इन्द्रऽयुः । मदम् । मदिष्ठ । वीतये । गुहां । चित् । दधिपे । गिरः ॥ ९ ॥

हे १ मदिष्ठ अतिशयेन मदकर सोम १ इन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं १ वीतये इन्द्रस्य पानाय १ एव
पूर्वं १ मद १ पुनानः क्षरन् १ गुहां गुहायाम् । यज्ञशालायामित्यर्थः । १ गिरः १ चित् शब्दानपि १ दधिपे ।
अभिपववेलायामुपरिवेसु धारयति । कञोपीत्यर्थः ॥ ॥ ३० ॥

१. त-द्रुगतयः । २. त-म-य-दश नास्ति । ३. य-म-अत्यं म । ४. त-त-य-य-म-नोमि
पयोमिः नास्ति; य-योमिः ।

‘असृग्रम्’ इति नवचै सप्तमं सूक्तम् । ‘असृग्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । अस्तितो देवलो वधिः ।
तौ च कंद्यपगोत्रजौ^१ । गायत्रे^२ छन्दः^३ । सोमः पवमानो देवता । उक्तो विनियोगः ॥

असृग्रमिन्दवः पथा धर्मेनुतस्य सुश्रियः । विदाना अस्य योजनम् ॥ १ ॥
असृग्रम् । इन्दवः । पथा । धर्मेन् । ऋतस्य । सुश्रियः । विदानाः । अस्य । योजनम् ॥ १ ॥

‘सुश्रियः शोभनध्वजाः’^४ । ‘अस्य इन्द्रस्य’ योजनं संबन्धं । ‘विदानाः जानन्तः’^५ इन्द्रः
सोमः । ‘धर्मेन् कर्मणि’ ऋतस्य वशस्य । ‘पथा मार्गेण’ असृग्रं सृज्यन्ते ॥

अ धारा मध्वो अग्निषो महीरपो वि गाहते । हविर्हविष्पु वन्द्यः ॥ २ ॥
अ । धारा । मध्वः । अग्निषः । महीः । अपः । वि । गाहते । हविः । हविष्पु । वन्द्यः ॥ २ ॥

‘हविष्पु हविषा मध्ये’^६ । ‘वन्द्यः स्तुत्यः’^७ हविः हविशस्मको यः सोमः । ‘महीः महीः’^८ अपः
पततीवरीः । ‘वि’ गाहते तस्य । ‘मध्यः सोमस्य’ अग्निषः मुख्याः । ‘अ धाराः’^९ अ पतन्तीत्यर्थः ॥

अ युजो वाचो अग्निषो वृषाव चक्रददने । सत्राभि सत्यो अध्वरः ॥ ३ ॥
अ । युजः । वाचः । अग्निषः । वृषा । अव । चक्रदत् । वने । सत्र । अभि । सत्यः । अध्वरः ॥ ३ ॥

पतदेव दर्शयति । ‘वृषा कामानां धर्षणः’^{१०} सत्यभूतः । ‘अध्वरः हिंसावर्जितः’^{११} अग्निषः
मुख्यः सोमः । ‘सद्य पशुरुदग्’ अभि प्रति । ‘वने उदके’ युजः युक्ताः । ‘वाचः’^{१२} अ । ‘अव’^{१३} चक्रदत्
अवक्रदति । शब्दान् करोतीत्यर्थः ॥

परि यत्काव्या कृविर्नुम्णा वसानो अर्पति । स्वर्वाजी सिंसासति ॥ ४ ॥
परि । यत् । काव्या । कृविः । नुम्णा । वसानः । अर्पति । स्वः । वाजी । सिंसासति ॥ ४ ॥

‘कविः क्रान्तकर्म सोमः’^{१४} नुम्णा नुम्णानि घनानि । ‘वसानः आच्छादयन् स्तोत्राणां’^{१५} काव्यानां
काव्यानि वयिर्नामनि स्तोत्राणि । ‘यत् पदा’^{१६} परि । ‘अर्पति परिगच्छति’^{१७} तदा । ‘स्वः स्वर्गो’^{१८} वाजी
बलवान्पशूनाम् वा इन्द्रः । ‘सिंसासति । वानां प्रत्यागन्तु स्वकीयं बलं संभक्तुमिच्छति’^{१९} ॥

पर्वमानो अभि स्पृधो विजो राजेव सीदति । यदीमुष्वन्ति वेधसः ॥ ५ ॥
पर्वमानः । अभि । स्पृधः । विजः । राजा इव । सीदति । यत् । ईम् । ऋष्वन्ति । वेधसः ॥ ५ ॥

‘यत् पदा’^{२०} ईम् एनं सोमं । ‘वेधसः कर्मणां कर्तारः’^{२१} ऋष्वन्ति प्रेरयन्ति तदा । ‘पर्वमानः
शरधेयः सोमः’^{२२} स्पृधः स्पर्धमानान् वाग्यविभक्तारिणो राजसान् । ‘विजः स्पर्धमानान् मनुष्यान्’^{२३} राजेव
पया राजा । ‘तद्वत्’^{२४} अभि । ‘सीदति’^{२५} । ‘नाशयितुमभिगच्छति’^{२६} ॥ २८ ॥

अव्यो वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति । रोमो वनुष्यते मृती ॥ ६ ॥
अव्यः । वारः । परि । प्रियः । हरिः । वनेषु । सीदति । रोमः । वनुष्यते । मृती ॥ ६ ॥

— १. ग-त-कादयपगोत्रजौ; अ१.३-वश्यपगोत्रौ । २. अ१.२.३-गायत्रेच्छन्दः । ३. त-भ-ध्वजा ।
४. ग-त-भ-‘नुम्णानि’ नास्ति । ५. ग-त-भ-‘काव्या’ नास्ति । ६. ग-स्वर्गात् । ७. त-भ-वर्तरी ।
८. त-भ-व-राजसेव । ९. अ१.२.३.४-राजाभिपीदति । १०. त-अ१.२.४-निपीदति ।

‘इरि हरितवर्णः’ प्रिय- देवानां प्रियतम एव सोमः ‘वनेषु उदकेषु संश्रुतः’ अस्य. अवे-
‘वारे बालोपेते’ परि ‘धीदति । किंच ‘रेम’ अभिपववेलायासुपरवेषु शब्द कुर्वन् ‘मती’ मत्या
भृत्या ‘धनुष्यते’ सेव्यते ॥

स वायुमिन्द्रमश्विनां साकं मर्देन गच्छति । रणा यो अस्य धर्मभिः ॥ ७ ॥
सः । वायुम् । इन्द्रम् । अश्विनां । साकम् । मर्देन । गच्छति । रणं । यः । अस्य । धर्मऽभिः ॥ ७ ॥

‘यः’ यजमानः ‘अस्य सोमस्य’ ‘धर्मभिः’ कर्मभिः क्रयणाभिपवादिभिः ‘रण’ श्मते ‘स. यज-
मान’ ‘वायुमिन्द्रं’ च ‘अश्विना’ अश्विनौ^१ च ‘मर्देन’ ‘साकं’ सह ‘गच्छति’ प्राप्नोति ॥

आ मित्रावरुणा भगं मर्ध्वः पवन्त ऊर्मयः । विद्वाना अस्य शकर्मभिः ॥ ८ ॥
आ । मित्रावरुणा । भगम् । मर्ध्वः । पवन्ते । ऊर्मयः । विद्वाना । अस्य । शकर्मऽभिः ॥ ८ ॥

‘येषां’ यजमानानां ‘मध्वः’ सोमस्य ‘ऊर्मयः’ तरङ्गा ‘मित्रावरुणा मित्रावरुणौ’ देवौ ‘भगं’
भगार्यं देवं च प्रति ‘पवन्ते’ क्षरन्ति ते यजमानाः ‘अस्य’ सोमस्येव सोमं ‘विद्वाना’ जानन्त.
‘शकर्मभिः’ सुखैः संगच्छन्त^२ इति शेषः ॥

अस्मभ्यं रोदसी रयिं मध्वो वार्जस्य सातये । श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥
अस्मभ्यम् । रोदसी इति । रयिम् । मध्वः । वार्जस्य । सातये । श्रवः । वसूनि । सम् । जितम् ॥ ९ ॥

‘हे’ ‘रोदसी’ छावावृथिष्वौ सुवां ‘मध्वः’ देवानां मोक्षयितु^३ ‘वार्जस्य’ सोमात्मकस्याक्षरस्य
‘सातये’ लामाय ‘अस्मभ्यं’ काश्यपामितेश्वरः काश्यपदेवकेभ्यो वा ‘रयिं’ धनं ‘श्रव’ अक्षं च ‘वसूनि’
वामकान्मन्मन्मपि पश्चादीनि धनानि ‘स’ ‘जितं’ संजयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

‘एते सोमा’ इति नवर्चमप्यं सूक्तम् । ऋष्याद्या पूर्ववत् । अनुक्रान्तं च-‘ एते सोमाः’
इति । उक्तं ‘सूक्तविनियोगः’ । आबस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे सोमे श्रुज्यमाने ‘श्रुजन्ति एवा’
इत्येवा । सूत्रितं च-‘ अधापरमभिरुपं कुर्यादिति गाणगारिरा प्यावस्व समेतु ॥ इति तिस्रो श्रुजन्ति
एवा द्वा क्षिपः’ (भाष. श्री. ५.१२) इति ॥

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन् । वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥
एते । सोमाः । अभि । प्रियम् । इन्द्रस्य । कामम् । अक्षरन् । वर्धन्तः । अस्य । वीर्यम् ॥ १ ॥

‘एते’ अभियुक्ता इमे ‘सोमा’ ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘वीर्यं’ शक्तिं ‘वर्धन्तः’ वर्धयन्तः. ‘इन्द्रस्य’
‘कामं’ काम्यं ‘प्रियं’ प्रीतिकरं रसम् ‘अभि’ ‘अक्षरन्’ अभिपवन्ते अभ्यवर्षन् ॥

पुनानासंश्चमूपदो गच्छन्तो वायुमश्विनां । ते नो घान्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥
पुनानासः । चमूऽसदं । गच्छन्तः । वायुम् । अश्विनां । ते । न । घान्तु । सुवीर्यम् ॥ २ ॥

‘एते’ प्रसिद्धाः सोमाः ‘पुनानासः’ पुनाना अभिपूयमाणाः ‘चमूपदः’ चमसेषु सिद्ध्यन्तः.
‘वायुम्’ ‘अश्विना’ अश्विनौ च ‘गच्छन्तः’ प्राप्नुवन्तः ‘नः’ अस्मभ्यं ‘सुवीर्यं’ शोभनवीर्यं ‘घान्तु’
धारयन्तु । प्रणच्छन्तिवत्यर्थः ॥

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दिं चोदय । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । पुनानः । हार्दि । चोदय । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ३ ॥

हे सोम पुनानः अभिष्यमाणः । हार्दि अभिलषितस्त्वम् । इन्द्रस्य राधसे संराधनाय । ऋतस्य यज्ञस्य योनि स्थानम् । आसदं यथेन्द्र आसीदति तथेन्द्रं चोदय प्रेरय ॥

मृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतर्यः । अनु विप्रा अमादिपुः ॥ ४ ॥

मृजन्ति । त्वा । दश । क्षिपे । हिन्वन्ति । सप्त । धीतर्यः । अनु । विप्राः । अमादिपुः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वा त्वा दश दशसंख्याकाः । क्षिपः अङ्गुल्यः । 'मिश्रः' क्षिपः । इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । मृजन्ति परिचरन्ति । सप्त सप्तसंख्याकाः । धीतर्यः होत्रकाश्च त्वा त्वा हिन्वन्ति स्वस्वभ्यापरैः प्रीणयन्ति । विप्राः मेधाविनश्च त्वाम् अनु भमादिपुः अनुमादयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा मदाय कं सुजानमर्ति मेप्यः । सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥

देवेभ्यः । त्वा । मदाय । कम् । सुजानम् । अर्ति । मेप्यः । सम् । गोभिः । वासयामसि ॥ ५ ॥

हे सोम मेप्यः अवेर्लोमानि कम् उदकं च भति अभि । सुजानं यथा त्वा देवेभ्यः देवानाम् । विभक्तिपरत्ययः । मदाय मदार्य गोभिः गोविकारैः पयोभिः सं वासयामसि संवासयामः ॥ ॥ ३० ॥

पुनानः कलशेषा वक्ष्णाण्यरुपो हरिः । परि गव्यान्पव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः । कलशेषु । आ । वक्ष्णाणि । अरुपः । हरिः । परि । गव्यानि । पव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः पूषमानः । कलशेषु कुम्भेषु निषिष्यमानः । अरुपः आरोचनानः । हरिः हरितपर्णः सोमः । गव्यानि वक्ष्णादीनि । वक्ष्णाणि वासोसीव परि अव्यत पर्योच्छादयति ॥

मृधोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विषः । इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥

मृधोन । आ । पवस्व । नः । जहि । विश्वा । अप । द्विषे ।

इन्दो इति । सखायम् । आ । विश ॥ ७ ॥

हे इन्दो सोम मृधोनः धनवतः । नः अस्मान् प्रति पवस्व क्षर । विश्वाः विश्वान् । द्विषः । द्वेषु । अप । जहि मारय च । मत्तार्यं प्रियमिन्द्रम् आ विश्वा आप्नुहि च ॥

वृष्टिं दिवः परि सव धुमं पृथिव्या अर्धि । सहो नः सोम पुत्सु धाः ॥ ८ ॥

वृष्टिम् । दिवः । परि । सव । धुमम् । पृथिव्याः । अर्धि ।

सहः । नः । सोम । पुत्सु । धाः ॥ ८ ॥

१. ग-त१.२.४.७-म-विशः; त६-म१.२- 'मिश्रः' नास्ति । २. य-इत्यर्थः अति; प-कमुदकं चातिभिः; त१-कं उदकं चादन्यभिः; त२.६-कं उदकं न्यभिः; त४.५- - - - द अभिः; त७-कमुदकं तदन्यभिः; म१.२-२ अति; म२-दशापवित्रमति; म४-अभिः; मु-कमुदकं चाति ।

हे सोम त्वं दिव सुलोकात् वृष्टिं वर्षं परि त्वव वर्षं । वृष्टिभ्या वधि वृष्टिभ्याम् ।
अधिः ससम्पदांनुवादः । वृष्टम् अर्धं चोभ्यादयेति शेषः । वनः अस्माकं सहः अर्धं च वृष्टु
संप्रामेषु धाः वेहि ॥

नृचक्षसं त्वा वपमिन्द्रपीतं स्वर्विदम् । मक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ९ ॥

नृऽचक्षसम् । त्वा । वपम् । इन्द्रपीतम् । स्वऽविदम् । मक्षीमहि । प्रजाम् । इषम् ॥ ९ ॥

हे सोम वृचक्षसं नृणां इन्द्रां स्वर्विदं सर्वज्ञम् इन्द्रपीतम् इन्द्रेण पीतं यथा त्वां
विषन्तः वयं काश्यपासितः काश्यपदेवता वा प्रजां पुत्रादिकाम् इषम् अर्धं च वमक्षीमहि
मजेमहि ॥ ॥ ९ ॥

‘परि प्रिया’ इति नवर्चं नवनं सूक्तम् । कथाया पूर्णवत् । ‘परि प्रिया’ इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्तो विनियोगः ॥

परि प्रिया दिवः कविर्वयांसि नृप्योहितः । सुवानो याति क्विक्रेतुः ॥ १ ॥

परि । प्रिया । दिवः । कविः । वयांसि । नृप्यो । हित । सुवान । याति । क्विक्रेतु ॥ १ ॥

क्विः मेधावी क्विक्रेतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तस्मर्मा वा सोम नृप्यो अधिपवणफलकयो
हितः निहितः । सुवानः अभिपूषमाणः दिवः सुलोकात् परि प्रिया अतिप्रियाणि वयांसि
प्राप्तः । तथा च मन्त्रवर्ण — ‘वयांसि’ इयेना अतिधयः पर्वतानां ककुम् । इति । वयांसि गच्छति ॥

प्रप्र क्षयाय पन्यसे जनाय जुष्टं अद्रुहं वीत्यर्षु चर्निष्ठया ॥ २ ॥

प्रऽप्र । क्षयाय । पन्यसे । जनाय । जुष्टं । अद्रुहं । वीती । अर्षु । चर्निष्ठया ॥ २ ॥

हे सोम प्रप्र आत्यन्तं क्षयाय तव निवासभूताय अद्रुहे अद्रोम्ने च पन्यसे स्तोत्रे अनाय
मनुष्याय वीती वीत्ये भक्षणाय जुष्टं पर्याप्तत्वं चर्निष्ठया अन्नवत्तमया धारया अर्षु धारां
प्रति गच्छ ॥

स सुनुमातरा शुचिर्जातो जाते अरोचयत् । महान्मही श्रुताष्टया ॥ ३ ॥

स । सुनु । मातरा । शुचिः । जातः । जाते इति । अरोचयत् ।

महात् । मही इति । श्रुतऽष्टया ॥ ३ ॥

जातः उत्पन्नः शुचि विशुद्धः महान् हविस्त्वम् । सः सोमात्यः । सुनुः पुत्रः । मही
महार्थी । कृतावृषा यज्ञस्य वर्धयिष्यौ जाते विश्वस्य जनयिष्यौ मातरा आत्मनो मातरौ धावा-
वृष्टिभ्या अरोचयन् रोचयति ईक्षयति ॥

स सप्त धीतिर्मिहितो नृधौ अजिन्वद्रुहः या एकमक्षि वावृषुः ॥ ४ ॥

स । सप्त । धीतिऽभिः । हिन । नृधौ । अजिन्वत् । अद्रुहः । या । एकम् । अक्षि । ववृषुः ॥ ४ ॥

१५। नद्यः यम् १पूर्वं सुखं सोमम् १अक्षि नक्षीगं १ववृषुः वर्धयन्ति १सः सोमः
१धीतिभिः १अङ्गुलिभिः । १रसाना धीतयः १इत्यङ्गुलिनामुपात्तत्वाद्
१अद्रुह द्रोहवर्जिता १सप्त सप्तसंख्याकाः १नद्य नदीः १अजिनवत् प्रीणयति ॥

ता अभि सन्तम्स्तुतं महे युवानमा दधुः । इन्दुमिन्द्र तव व्रते ॥ ५ ॥
ता । अभि । सन्तम् । अस्तुतम् । महे । युवानम् । आ । दधुः । इन्दुम् । इन्द्र । तव । व्रते ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र १तव स्वदीये १व्रते कर्मणि १ताः अङ्गुल्यः । पूर्वत्र धीतिभिः इत्यङ्गुलिनामुपात्तत्वाद्
तच्छब्देन परामर्शः । १सन्तं विद्यमानम् १अस्तुतम् अहिसितं १युवानं नित्यतरणम् १इन्दुं सोमं
१महे महतेऽभिपवादिलक्षणाद्य कर्मणे १अभि १आ १दधुः ॥ ॥ ३२ ॥

अभि वह्निरमर्त्यः सप्त पश्यति नार्वहिः । क्रिविर्देवीरतर्पयत् ॥ ६ ॥
अभि । वह्निः । अमर्त्यः । सप्त । पश्यति । नार्वहिः । क्रिविः । देवीः । अतर्पयत् ॥ ६ ॥

यः १वह्निः यज्ञस्य धुरो बौद्धा १अमर्त्यः मरणरहितः १नार्वहिः देवानां वृत्तेरत्यन्तं बौद्धा च
सोमः १सप्त नदीः १पश्यति सोऽयं १क्रिविः कूपरूपेण १पूर्णाऽवस्थित सन् १देवीः नदीः १अतर्पयत्
तर्पयति ॥

अवा कल्पेषु नः पुमस्तमांसि सोम योष्या । तानि पुनान जह्ननः ॥ ७ ॥
अवा । कल्पेषु । नः । पुमः । तमांसि । सोम । योष्या । तानि । पुनान । जह्ननः ॥ ७ ॥

हे १पुमः पुमन् सोम १कल्पेषु कल्पनीयेष्वहःसु १नः अस्मात् १अव रक्ष । अपि च १पुनान
हे पवमान १सोम त्वं १योष्या योषणीयानि १तमांसि रक्षांसि यानि १तानि १जह्ननः नाशय ॥

न नव्यसे नवीयसे सुक्ताय साधया पथः । प्रत्नवद्रोचया रुचः ॥ ८ ॥
न । नव्यसे । नवीयसे । सुक्ताय । साधय । पथः । प्रत्नवत् । रोचय । रुचः ॥ ८ ॥

हे सोम १नव्यसे नव्याय नूतनाय १नवीयसे सुत्यायास्माकं १सुक्ताय १पथः मार्गात् १तु क्षिप्रं
१साधय अभिराष्ट । अपि च १प्रत्नवत् यथापूर्वं १रुचः स्वर्दीप्तिः १रोचय प्रकाशय ॥

पवमान महि श्रवो गामश्च रासि वीरवत् । सना मेधां सना स्वः ॥ ९ ॥
पवमान । महि । श्रवः । गाम् । अश्वम् । रासि । वीरवत् ।
सना । मेधाम् । सना । सार्वरिति स्वः ॥ ९ ॥

हे १पवमान सोम यत्त्वं १वीरवत् पुत्रवत् १महि महत् १श्रवः अश्वं १गाम् ॥ १अश्वं च १रासि
अस्मभ्यं प्रयच्छसि स त्वं १मेधां १सना अस्मभ्यं प्रयच्छ । अपि च १स्वः यदस्मदभिलषितं तत् सर्वं
१सना देहि ॥ ॥ ३३ ॥

‘प्र स्वानासः’ इति नव्यं दत्तार्थं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र स्वानासः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्तो विनियोगः ॥

प्र स्वा॒नासो रथा॑इवार्वे॒न्तो न श्रव॑स्यर्वः । सोमा॑सो रा॒ये अ॒क्रमुः ॥ १ ॥

प्र । स्वा॒नासः । रथा॑ऽइव । अ॒र्वन्तः । न । श्रव॑स्यर्वः । सोमा॑सः । रा॒ये । अ॒क्रमुः ॥ १ ॥

१ प्र १ स्वा॒नामः अभिषववेलायामुपरवेपु शब्दं कुर्वन्तः १ सोमा॑सः सोमाः १ रथा॑इव यथा शब्दं कुर्वन्तो रथाः १ अ॒र्वन्तो १ न यथा शब्दं कुर्वन्तोऽद्याः तथा १ श्रव॑स्यर्वः शत्रुभ्योऽन्नमिच्छन्तः १ रा॒ये यजमानानां धनराय १ अ॒क्रमुः आगच्छन् ॥

हि॒न्वा॒नासो रथा॑इव दध॒न्विरे गर्भ॑स्त्योः । भरा॑सः का॒रिणामि॑व ॥ २ ॥

हि॒न्वा॒नासः । रथा॑ऽइव । द॒धन्वि॑रे । गर्भ॑स्त्योः । भरा॑सः । का॒रिणा॑म् इव ॥ २ ॥

सोमाः १ रथा॑इव यथा रथास्तथा १ हि॒न्वा॒नाम हि॒न्वा॒ना यागदेशं प्रति गच्छन्तः १ भरा॑सः भराः १ का॒रिणामि॑व यथा भारवाहिनां १ बाहोर्ध्वयन्ते तथा १ गर्भ॑स्त्योः कृत्वित्वां बाह्वोः । १ गर्भ॑स्त्यो बाह्वुः इति बाहुनामसु यागात् । १ द॒धन्वि॑रे धीयन्ते ॥

राजा॑नो न प्र॒शस्ति॑भिः सोमा॑सो गोभि॑रञ्जते । यु॒ज्ञो न स॒प्त धा॒तुभिः ॥ ३ ॥

राजा॑नः । न । प्र॒शस्ति॑ऽभि । सोमा॑सः । गोभिः । अ॒ञ्जते । यु॒ज्ञः । न । स॒प्त । धा॒तुऽभिः ॥ ३ ॥

१ सोमा॑सः सोमाः १ प्र॒शस्ति॑भिः प्रशस्तभिः १ स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः १ राजा॑नो १ न यथा राजानः १ स॒प्त धा॒तुभिः सप्त होत्राभिः १ यु॒ज्ञो १ न यथा च यज्ञस्तथा १ गोभिः गोविकारैः पयोभिः १ अ॒ञ्जते धज्यन्ते । संस्क्रियन्त इत्यर्थः ॥

परि॑ सु॒वा॒नास इन्द्र॑वो मदा॒य ब॒र्हणा॑ गिरा । सु॒ता अ॒र्पन्ति॑ धार॒या ॥ ४ ॥

परि॑ । सु॒वा॒नासः । इन्द्र॑वः । मदा॒य । ब॒र्हणा॑ । गिरा । सु॒ता । अ॒र्पन्ति॑ । धार॒या ॥ ४ ॥

१ सु॒वा॒नासः सु॒वा॒ना अभिपूयमाणाः १ इन्द्र॑वः सोमाः १ मदा॒य महत्या १ गिरा स्तुतिरूपया वाचा १ सु॒ता अभिपुताः सन्तः १ मदा॒य मदाय १ धार॒या परि अ॒र्पन्ति॑ परितो गच्छन्ति ॥

आ॒पा॒नासो वि॒वस्वतो॑ ज॒नन्त॑ उप॒सो भ॒र्गम् । सू॒रा अ॒प्यं वि त॑न्वते ॥ ५ ॥

आ॒पा॒नासः । वि॒वस्व॑तः । ज॒नन्तः । उप॒सः । भ॒र्गम् । सू॒रा । अ॒प्यं । वि । त॑न्वते ॥ ५ ॥

१ वि॒वस्व॑त इन्द्रस्य १ आ॒पा॒नाम आ॒पा॒नभूताः १ उप॒सः १ भ॒र्गं १ जनन्त जनयन्त १ सू॒रा सरस्वः सोमाः १ अ॒प्यं १ वि त॑न्वते । अभिषववेलायामुपरवेपु शब्दं कुर्वन्ति ॥ ॥ ३४ ॥

अ॒पु द्वा॒रा म॒तीनां॑ प्र॒न्ना ऋ॒ण्वन्ति॑ का॒रवः॑ । वृ॒ष्णो ह॒रसे॑ आ॒यवः॑ ॥ ६ ॥

अ॒पु । द्वा॒रा । म॒तीना॑म् । प्र॒न्ना । ऋ॒ण्वन्ति॑ । का॒रवः॑ । वृ॒ष्णः । ह॒रसे॑ । आ॒यवः॑ ॥ ६ ॥

१ म॒तीनां स्तुतीनां १ का॒रवः कर्तारः कृत्वित्वाः १ प्र॒न्ना पुराणा १ वृ॒ष्णः सेचकस्य सोमस्य १ ह॒रसे आहरस आहर्तारश्च १ आ॒यवः मनुष्याः १ द्वा॒रा यज्ञस्य द्वाराणि १ अ॒पु १ कृण्वन्ति ॥

स॒मीची॑नास॒ आस॑ते हो॒तारः॑ स॒प्तजा॑मयः । पु॒दमे॑कस्य पि॒त्रतः॑ ॥ ७ ॥

स॒मीची॑नासः । आ॒स॒ते । हो॒तारः॑ । स॒प्तजा॑मयः । पु॒दम् । ए॒कस्य॑ । पि॒त्रतः॑ ॥ ७ ॥

१. त-म-मु-मारवाहानां । २. ग-भ-प्रशस्ताभिः नास्ति, घ-सस्ताभिः । ३. ग-प-त-सोमस्य नास्ति ।

‘समीचीनासः समीचीना’ ‘जामयः जामिसदृशाः’ ‘एकस्य सोमस्य’ ‘पदं स्थानं’ ‘पिप्रतः परपन्तः’ ‘सत’ ‘होतारः सत होत्रकाः’ ‘आसते बह उपविशन्ति ॥

नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुश्चित्सूर्ये सर्वा । कुवेरपत्यमा दुहे ॥ ८ ॥

नाभा । नाभिम् । न । आ । ददे । चक्षुः । चित् । सूर्ये । सर्वा । कुवे । अपत्यम् । आ । दुहे ॥ ८ ॥

‘नाभि यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं’ ‘नः अस्माकं’ ‘नाभा नाभौ अहम्’ ‘आ’ ‘ददे । पिपामीत्यर्थः । पीतसोमानामस्माकं’ ‘चक्षुश्चित् चक्षुरपि’ ‘सूर्ये’ ‘सचा संगतं भवति । किञ्च’ ‘कुवेः क्रान्तकर्मणाः सोमस्य’ ‘अपत्यम्’ ‘अंशम्’ ‘आ’ ‘दुहे आपृत्यामि ॥

अभि प्रिया दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् । सूरः पश्यति चक्षसा ॥ ९ ॥

अभि । प्रिया । दिव । पदम् । अध्वर्युभिः । गुहा । हितम् । सूरः । पश्यति । चक्षसा ॥ ९ ॥

‘सूरः सुवीर्य इन्द्रः’ ‘चक्षसा चक्षुषा’ ‘दिवः दीप्तस्थानम्’ ‘प्रिया प्रिये’ ‘पदम्’ ‘अध्वर्युभिः’ ‘गुहा गुहायां हृदये’ ‘हितं निहितं’ पीतं सोममपि ‘अभि’ ‘पश्यति ॥ ३५ ॥

‘उपास्मै’ इति नवचमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘उपास्मै’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तः सृष्टविनियोगः । अभिष्टवे धर्मदुष्पावत्सेऽपनीयमाने’ ‘नमसेदुप’ इत्येषा । सूत्रितं च-‘नमसेदुप सीदत संगानाना उप सीदन्मित्रु’ (भाष. धौ. ३.७) इति ॥

उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे । अभि देवाँ इयंसते ॥ १ ॥

उप । अस्मै । गायत । नरः । पवमानाय । इन्दवे । अभि । देवान् । इयंसते ॥ १ ॥

हे ‘नरः नेतारः क्रतिजः’ यज्ञस्य ‘देवान् इन्द्रादीन्’ ‘अभि’ ‘इयंसते भाभिमुखेन यष्टु-मिच्छते’ ‘पवमानाय हरते’ ‘अस्मै अभिपूयमाणाय’ ‘इन्दवे सोमाय’ ‘उप’ ‘गायत उपगानं कुरुत ॥

अभि ते मधुना पयोऽर्धर्वाणो अशिश्नयुः । देवं देवाय देवयु ॥ २ ॥

अभि । ते । मधुना । पयः । अर्धर्वाणः । अशिश्नयुः । देवम् । देवाय । देवयु ॥ २ ॥

हे सोम ‘ते तव’ ‘देवं देवतशीलं’ ‘देवयु देवयुं देवकामं रतं’ ‘देवाय देवतशीलापेन्द्राय’ ‘मधुना’ ‘पयः गन्धेन पयसा’ ‘अर्धर्वाणः श्रपयः’ ‘अभि’ ‘अशिश्नयुः अन्धधीणन् । समस्तुर्वक्षित्वर्थः ॥

स नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमर्वते । शं राज्ञोर्पधीम्यः ॥ ३ ॥

स । न । पवस्व । शम् । गवे । शम् । जनाय । शम् । अर्वते । शन् । राजन् । ओपधीम्यः ॥ ३ ॥

हे ‘राजन् दीप्पनाय सोम’ ‘सः प्रसिद्धस्त्वं’ ‘नः अस्माकं’ ‘गवे’ ‘शं सुवं’ ‘पवस्व क्षर ।’ ‘जनाय पुत्रादये च’ ‘शं पवस्व ।’ ‘अर्वते अक्षाय च’ ‘शं पवस्व ।’ ‘ओपधीम्यः च’ ‘शं पवस्व ॥

१. ग-अपत्यमपत्यभूत । २. घ-न- दीप्तस्य स्वर्गस्थालनः । ३. ग-घ-त-‘निहितं’ नास्ति । ४. त-अ-‘क्षमि’ नास्ति । ५. ग-धर्मदुष्पावत्सेऽपनीयमाने, त-मु-धर्मदुष्पावत्सेऽपनीयमाने; म-१.२.३-धर्मदुष्पावत्सेऽपनीयमाने, म-धर्मदुष्पावत्सेऽपनीयमाने । ६. ग-त-अ-‘क्रतिजः’ नास्ति । ७. त-अ-‘मिच्छति’ ।

बभ्रवे नु स्वतवसेऽरुणाय दिविस्पृशे । सोमाय गाथमर्चत ॥ ४ ॥
बभ्रवे । नु । स्वतवसे । अरुणाय । दिविऽस्पृशे । सोमाय । गाथम् । अर्चत ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः । बभ्रवे बभ्रवर्णाय । स्वतवसे स्ववलाय । अरुणाय कदाचिदरुणवर्णाय । दिवि-
स्पृशे दिवं स्पृशते । सोमाय । नु^१ क्षिप्रं । गायं स्तुतिरूपां वाचम् । अर्चत । उच्चारयते-यर्थः ॥

हस्तच्युतेभिरद्रिभिः सुतं सोमं पुनीतन । मघावा धावता मधु ॥ ५ ॥
हस्तऽच्युतेभिः । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । पुनीतन । मधौ । आ । धावत । मधु ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः । हस्तच्युतेभिः हस्तप्रच्युतैः । अद्रिभिः अमिषप्रवावभिः । सुतम् अभियुतं । सोमं । पुनी-
तन पवित्रे पाषयत । अपि च । मघी मदकरे सोमे । मधु गन्धं पयः । आ । धावत प्रक्षिपत ॥ ॥ ३९ ॥

नमसेदुपं सीदत दुभेदुभि श्रीणीतन । इन्दुमिन्द्रे दधातन ॥ ६ ॥
नमसा । इत् । उप । सीदत । दुभा । इत् । अभि । श्रीणीतन । इन्दुम् । इन्द्रे । दधातन ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः । नमसेत् नमस्कारेणैव । उप । सीदत सोममुपगच्छत । दधेत् दधेयम् । अभि
श्रीणीतन अभिश्रीणीत च । इन्द्रे । इन्दुं सोमं । दधातन घत च ॥

अमित्रहा विचर्षणिः पर्वस्व सोमं शं गवे । देवेभ्यो अनुकामकृत् ॥ ७ ॥
अमित्रऽहा । विऽचर्षणिः । पर्वस्व । सोम । शम् । गवे । देवेभ्यम् । अनुकामऽकृत् ॥ ७ ॥

हे । सोम । अमित्रहा अमित्राणां हन्ता । विचर्षणिः विद्वष्टा । देवेभ्यः । अनुकामकृत् अमीछरष
कर्ता रथं । गवे अस्माकं गवे । शं सुखं । पर्वस्व क्षर ॥

इन्द्राय सोमं पातवे मदाय परि पिच्यसे । मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ८ ॥
इन्द्राय । सोम । पातवे । मदाय । परि । पिच्यसे । मनऽचित् । मनसः । पतिः ॥ ८ ॥

हे । सोम । मनश्चित् मनसो । ज्ञाता । मनसस्पतिः ईश्वरस्वम् । इन्द्राय इन्द्रस्य । पातवे पानाय
मदाय च । परि । पिच्यसे परितः पात्रेषु पिच्यसे ॥

पर्वमान सुवीर्यं रयिं सोमं रिरीहि नः । इन्द्रविन्द्रेण नो युजा ॥ ९ ॥
पर्वमान । सुऽवीर्यम् । रयिम् । सोम । रिरीहि । नः । इन्द्रो इति । इन्द्रेण । नः । युजा ॥ ९ ॥

हे । इन्द्रो ह्यिष्टमान । पर्वमान । सोम एवं । सुवीर्यं शोभनवीर्येति । रयिं धनं । नः अस्माकं
सबन्धिना । इन्द्रेण । युजा सहायेन । नः अस्मभ्यम् । रिरीहि देहि ॥ ॥ ३७ ॥

‘सोमा असृग्रम्’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘सोमा असृग्रम्’ इत्यनु-
क्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

सोमा असृग्रमिन्दवः सुता ऋतस्य सार्दने । इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥ १ ॥
सोमाः । असृग्रम् । इन्दवः । सुताः । ऋतस्य । सार्दने । इन्द्राय । मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

‘मुताः अभिपुताः’ ‘मधुमत्तमाः भतिकार्येन मधुमन्तः’ ‘इन्द्रवः’ ‘सोमाः’ ‘ऋतस्य यज्ञस्य’
‘सादने गृहे’ ‘इन्द्राय इन्द्रायम्’ ‘असुप्रं सज्यन्ते ॥

अभि विप्रां अनुपत गावो वत्सं न मातरः । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

अभि । विप्राः । अनुपत । गावः । वत्सम् । न । मातर । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

‘विप्राः’ ‘मेधाविनः’ ‘सोमस्य’ ‘पीतये पानाय’ ‘इन्द्रं’ ‘मातरः’ ‘जनयिष्य’ ‘गावः’ ‘वत्सं’ ‘म’
‘पपा वत्सं प्रति सद्रत्’ ‘अभि’ ‘अनुपत अभिशब्दयन्ति ॥

मदधुतर्क्षेति सादने सिन्धोरूर्मा विपश्चित् । सोमो गौरी अर्धे श्रितः ॥ ३ ॥

मदधुतर्क्षेति । सादने । सिन्धोः । ऊर्मा । विपश्चित् ।

सोमः । गौरी इति । अर्धे । श्रितः ॥ ३ ॥

‘मदधुतर्क्षेति मदकारस्य रसस्य’ ‘व्यावयिता सोमः’ ‘सादने’ । ‘संहितायां दीर्घाच्छान्दसः’ । ‘स्थाने’
‘क्षेति निवसति । एतदेव विवृणोति । ‘सिन्धोः’ ‘नद्याः’ ‘ऊर्मा ऊर्मा तत्रे’ । ‘वत्सपीथीवित्पर्य’ ।
‘विपश्चित् विद्वान्’ ‘सोमः’ ‘गौरी’ ‘अर्धे गौर्धामधि । मधीति ससम्भर्तनुवाङ् । माध्यमिकायां’
‘वाचि । ‘गौरी गान्धर्वी’ इति वाङ्नामसु पाठात् । ‘श्रितः’ निवसति ॥

दिवो नामा विचक्षुणोऽव्यो वारं महीयते । सोमो यः सुक्लृत् कृविः ॥ ४ ॥

दिवः । नामा । विचक्षुणः । अव्यः । वारं । महीयते । सोमः । यः । सुक्लृत् । कृविः ॥ ४ ॥

‘यः’ ‘सुक्लृत्’ ‘सुप्रज्ञः’ ‘कृविः’ ‘कान्तकर्मा’ ‘विचक्षणः’ ‘विद्वत् सः’ ‘सोमः’ ‘दिवः’ ‘अन्तरिक्षस्य’
‘नामा’ ‘नामी’ ‘नामिभूते’ ‘अव्यः’ ‘अवे’ ‘वारं’ ‘वाले’ ‘महीयते’ ‘पूज्यते’ । ‘पूजमानः’ ‘स्थित’ ‘हृष्यः’ ॥

यः सोमः कलशेषु अन्तः पवित्र आर्हितः । तमिन्दुः परि पस्वजे ॥ ५ ॥

यः । सोमः । कलशेषु । आ । अन्तरिति । पवित्रे । आर्हितः । तम् । इन्दुः । परि । पस्वजे ॥ ५ ॥

‘यः’ ‘सोमः’ ‘कलशेषु’ ‘कुम्भेषु’ ‘आ’ ‘आस्ते’ ‘यत्र’ ‘पवित्र’ ‘पवित्रस्य’ ‘अन्तः’ ‘मध्ये’ ‘आर्हितः’
‘निहितः’ ‘त’ ‘स्वोक्तमूर्तं’ ‘सोमम्’ ‘इन्दुः’ ‘सोमो देवः’ ‘परि’ ‘पस्वजे’ ‘प्रविसति ॥ ५ ॥ ३८ ॥

प्र वाचमिन्दुरिष्यति समुद्रस्याधि विष्टपि । जिन्वन्कोशं मधुश्रुतम् ॥ ६ ॥

प्र । वाचम् । इन्दुः । इष्यति । समुद्रस्य । अधि । विष्टपि । जिन्वन् । कोशम् । मधुश्रुतम् ॥ ६ ॥

‘इन्दुः’ ‘सोमः’ ‘मधुश्रुतं’ ‘मधुनः’ ‘वाचकं’ ‘कोशं’ ‘मेघम्’ । ‘असुरः’ ‘कोशः’ इति मेघनामसु
‘पाठात्’ । ‘जिन्वन्’ ‘प्रीणयन्’ ‘समुद्रस्य’ ‘अन्तरिक्षस्य’ ‘अधि’ ‘विष्टपि’ ‘विष्टप्ये’ ‘स्थाने’ ‘वाचं’ ‘म’
‘इष्यति’ ‘प्रेषयति । ‘पवित्रे’ ‘पूजमानः’ ‘शरद्’ ‘करोतीत्यर्थः ॥

नित्यस्तोत्रो वनस्पतिर्धानामन्तः सर्वर्द्धः । हिन्वानो मारुपा युगा ॥ ७ ॥

नित्यस्तोत्रः । वनस्पतिः । धानाम् । अन्तरिति । सर्वर्द्धः । हिन्वानः । मारुपा । युगा ॥ ७ ॥

१. ग-मधुरा । २. ग-त-म-सादने; ग१.२.३-‘गृहे’ नास्ति । ३. ग-त-म-सादने; प-मदन ।
४. त-म-इदं ।

१नित्यस्तोत्रं संततस्तोत्रः १सबर्हुषः अष्टनस्य दोग्धा १वनस्पतिः वनानां पालयिता सोम
१मानुषा मानुषाणि १युगा युगानि अहीनैकाहात्मकानि १हिन्वानः प्रीणयन् १धीनां कर्मणाम्
१अन्तः मध्ये निवसतीत्यर्थः ॥

अभि प्रिया दिवस्पदा सोमो हिन्वानो अर्पति । विप्रस्य धारया कविः ॥ ८ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदा । सोमः । हिन्वानः । अर्पति । विप्रस्य । धारया । कविः ॥ ८ ॥

१कविः क्रान्तकर्मा १सोमः १दिवः^१ अन्तरिक्षात् १हिन्वानः प्रेर्यमाणः १विप्रस्य मेधाविनः
स्वस्य १धारया १प्रिया प्रियाणि १पदा पदानि स्थानानि १अभि १अर्पति अभिगच्छति ॥

आ पवमान धारय रयिं सहस्रवर्चसम् । अस्मे इन्दो स्वाभुवम् ॥ ९ ॥

आ । पवमान । धारय । रयिम् । सहस्रवर्चसम् । अस्मे इति । इन्दो इति । सुडआभुवम् ॥ ९ ॥

हे १पवमान १इन्दो सोम त्वं १सहस्रवर्चसं बहुदीप्ति १स्वाभुव शोभनभवन १रयि धनम्
१अस्मे अस्मासु १धारय^२ । प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमयांश्चतुरो देवाद्विष्वातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकधीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यपुरंधरेण मायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे भक्त्यहिताभाये पष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिल जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विष्वातीर्थमहेश्वरम् ॥

पष्ठस्य सप्तमोऽध्यायः संग्रहात्संप्रदर्शितः ।

अथाष्टमः सुमतिना संगमेन^३ प्रदर्श्यते ॥

तत्र 'सोमः पुनानः' इति नवर्थं त्रयोदशं सूक्तम् । असितो देवलो वर्धिः । सोमो देवता ।
'पवमानगुणः' सोमो विशेषः काश्यपावृषी । इति विष्वादनुक्तेऽपि लाघवाया एकहृष्युतात्' ॥ 'सोमः'
इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमः पुनानो अर्पति सहस्रधारो अत्यविः । वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

सोमः । पुनानः । अर्पति । सहस्रधारः । अतिऽअविः । वायोः । इन्द्रस्य । निऽकृतम् ॥ १ ॥

अयं १पुनानः पावकः १सोमः १अर्पति गच्छति । कीदृशोऽयं पवमानः । १सहस्रधारः अपरि-
मितधारः १अत्यविः । अत्राविशब्देन तल्लोमान्युच्यन्ते । अविलोमभिर्निष्पादितं दशापवित्रमित्यर्थः ।
तदतिक्रम्य गच्छतीत्यत्यविः । किमर्थम् । १वायोरिन्द्रस्य च पानायेति शेषः । किं प्रति । १निष्कृतम् ।
निरित्येव समित्येतस्मिन्नर्थः । ससृष्टं पात्रं प्रति ॥

पर्वमानमवस्यवो विप्रमभि प्र गायत । सुव्वाणं देववीतये ॥ २ ॥

पर्वमानम् । अवस्यवः । विप्रम् । अभि । प्र । गायत । सुव्वाणम् । देववीतये ॥ २ ॥

हे ऋगवस्यवः रक्षणकामा उद्गात्रादयः धूमं ऋगमानं शोधकं विप्रं विशेषेण देवानां प्रीणयितारं विप्रवस्तुदं वा । अथवा विप्र इति मेधाविनाम् । मेधाविनम् । देववीतये देवपानाय ऋग्व्वाणं सुयमानम् अभि ऋग् गायत अभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुत ॥

पर्वन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसः । गुणाना देववीतये ॥ ३ ॥

पर्वन्ते । वाजसातये । सोमाः । सहस्रपाजसः । गुणानाः । देववीतये ॥ ३ ॥

पर्वन्ते क्षरन्ति सोमाः । किमर्थम् । वाजसातये अक्षय्य लाभाय । कीदृशाः । सहस्रपाजसः बहुबलाः । पातुणां बलप्रदा इत्यर्थः । गुणानाः । कर्मणि कर्त्तृप्रत्ययः । स्वयमानाः । पुनः किमर्थम् । देववीतये । देवानां वीतिर्गतिः प्राप्तिर्भक्षणं वा यस्मिन् स देववीतिर्गन्तः । तदर्थम् । यज्ञसिद्धिः साक्षात् प्रयोजनं तद्द्वारा अन्नलाभ इत्यर्थः ॥

उत नो वाजसातये पर्वस्व बृहतीरिपः । धुमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

उत । नः । वाजसातये । पर्वस्व । बृहतीः । रीपः । धुमत् । इन्दो इति । सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

उत अपि च नः अस्माकं वाजसातये अन्नलाभाय हे इन्दो सोम बृहतीरिपः ब्रह्मतीः रसधाराः धुमत् दीप्तिम् । सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं च पर्वस्व क्षर । शोभनसामर्थ्येति धाराः पर्वस्वेत्यर्थः । अथवा । वाजसातये संग्रामाय बृहतीरिपो धुमत् सुवीर्यं संपादयितुं पर्वस्वेति शौन्यम् ॥

ते नः सहस्रिणं रयिं पर्वन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवासु इन्दवः ॥ ५ ॥

ते । नः । सहस्रिणम् । रयिम् । पर्वन्ताम् । आ । सुवीर्यम् । सुवानाः । देवांसः । इन्दवः ॥ ५ ॥

ते इन्दवा सोमाः नः अस्माकं सहस्रिणं सहस्रसंत्योपेतं रयि धनं सुवीर्यं च ऋगवस्य पर्वन्ताम् । कीदृशास्ते । सुवानाः सुयमानाः देवासः द्योतनादिगुणयुक्ताः ॥ १ ॥

अत्या हियाणा न हेरुभिरसृग्मं वाजसातये । वि चारुमर्ष्यमाश्रवः ॥ ६ ॥

अत्याः । हियाणाः । न । हेरुभिः । असृग्मम् । वाजसातये । वि । चारुम् । अर्ष्यम् । आश्रवः ॥ ६ ॥

वाजसातये संग्रामाय हियाणाः प्रेर्यमाणाः अत्याः न अथा इव ते यथा प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः संग्रामाय शीघ्रं धावन्ति तद्वत् हेरुभिः प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः आश्रवः शीघ्रगमिनः सोमा वाजसातये अन्नलाभाय अर्ष्यं चारुं दशापवित्रं वि असृग्मं व्यतिसृज्यते ॥

वाश्ना अर्पन्तीन्दवोऽभि वृत्सं न घेनवः । दधन्विरे गर्भस्त्योः ॥ ७ ॥

वाश्नाः । अर्पन्ति । इन्दवः । अभि । वृत्सम् । न । घेनवः । दधन्विरे । गर्भस्त्योः ॥ ७ ॥

१. त-म-बहुलाः । २. त-म-देवतातिर्यक्तः । ३. ग-त-म-वा । ४. ग-त-म-१.२.४-गुणकाः ; म-५-गुणकराः । ५. म- वाजसातये अन्नलाभाय नास्ति । ६. त-१.२.६-व्यतिसृज्यते किं प्रति अर्ष्यं अधिमवां पारं बालं दशापवित्रं मतीत्यर्थः ; त-५.म-पुस्तकेषु 'व्यतिसृज्यते' इत्यस्मान्तरं कियद्विदपकाशो विद्यते ; त-व्यतिसृज्यते किं प्रति अर्ष्यं चारुं बालं दशापवित्रं मतीत्यर्थः ।

१वाधाः शब्दयन्तः १इन्द्रवः सोमा १अभि १अर्पन्ति अभिगच्छन्ति पात्रं प्रति वाधा-
शब्दकारिण्यः १धेनवः १म । ता यथा शब्दयन्तः १वत्सं प्रत्यागच्छन्ति तद्वत् । त एव १गमस्त्योः
याद्वोः १दधन्विरे प्रियन्ते च ॥

जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पर्वमानु कर्निकदत् । विश्वा अप द्विषो जहि ॥ ८ ॥

जुष्टः । इन्द्राय । मत्सरः । पर्वमानु । कर्निकदत् । विश्वा । अप । द्विष । जहि ॥ ८ ॥

१इन्द्राय १जुष्टः प्रियः १पर्याप्तः १मत्सरः सोमो भवतीति शेषः । 'मासरः सोमो मन्दते-
स्तुतिकर्मणः' (निरु. २. ५) इति निरुक्तम् । हे १पर्वमानु त्वं १कर्निकदत् शब्दयन् १विश्वाः १द्विष-
सर्वानस्माकं द्वेष्ट १अप १जहि ॥

अपघ्नन्तो अराव्णः पर्वमानाः स्वर्दृशः । योनावृतस्य सीदत ॥ ९ ॥

अपघ्नन्तः । अराव्णः । पर्वमानाः । स्वःदृशः । योनौ । वृतस्य । सीदत ॥ ९ ॥

हे १पर्वमानाः १अराव्णः अदानान्पञ्चमानान् १अपघ्नन्तः हिसन्तः १स्वर्दृशः सर्वत्र १द्विष्टारम्भ
युयम् १वृत्तस्य १योनौ यज्ञस्य स्थाने १सीदत । अथवा । सोमपानार्थमुत्कलक्षणा देवा वृत्तस्य योनौ
सीदतेति योग्यम् ॥ ॥ ९ ॥

'परि म' इत्यदृष्टं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्यादि पूर्ववत् । 'परि प्राष्टौ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो
विनियोगः ॥

परि प्राप्तिष्यदत्कृषिः सिन्धोरूर्मावर्धि श्रितः । कारं बिभ्रत्पुरुस्पृहम् ॥ १ ॥

परि । ॥ । अस्तिष्यदत् । कृषि । सिन्धोः । ऊर्मि । अधि । श्रितः ।

कारम् । बिभ्रत् । पुरुस्पृहम् ॥ १ ॥

१परि १प्राप्तिष्यदत् परिग्रस्यन्दते १कृषिः मेधावी सोमः १सिन्धोरूर्मा तरङ्गे १वसतीष्युदकरसे १
१अधि १श्रितः भाशितः । १पुरुस्पृह बहुभिः स्पृहणीयं १कार शब्दं १बिभ्रत् धारयन् परिस्वन्दत
इति संयन्धः ॥

गिरा यदी सवन्धवः पञ्च व्राता अपस्यवः । परिष्कुण्वन्ति धर्णसिम् ॥ २ ॥

गिरा । यदि । सवन्धवः । पञ्च । व्राताः । अपस्यवः । परिष्कुण्वन्ति । धर्णसिम् ॥ २ ॥

१सवन्धवः समानबन्धनाः १पञ्च १व्राताः पञ्च जना मनुष्या १यज्ञमाना १अपस्यवः कर्मपञ्चवः
यद्यदा ईमेन १धर्णसि धारक सोमं १गिरा १स्तुत्या १परिष्कुण्वन्ति अलंकुर्वन्ति । अस्त्योत्तरग्रान्वयः ॥

आदस्य शुष्मिणो रसे विश्वे देवा अमत्सत । यदी गोभिर्वसायते ॥ ३ ॥

आत् । अत्स्य । शुष्मिणः । रसे । विश्वे । देवाः । अमत्सत । यदि । गोभिः । वसायते ॥ ३ ॥

१. ग-त-भ-मु- 'प्रियः' नास्ति । २. म१.३-सर्व । ३. ग-त-भ- 'सोमः' नास्ति ।
४. ग-त-भ- 'तरङ्गे' - 'रसे' नास्ति । ५. ग-त-भ- 'मनुष्या यज्ञमानाः' नास्ति । ६. ग-त-भ- 'गिरा
स्तुत्या' नास्ति ।

१॥ अत् परित्करणानन्तरमेव १॥ शुमिणः बलवतः १॥ अस्य सोमस्य १॥ रसे १॥ विधे १॥ देवाः १॥ अमरसत अमाद्यन्ते १॥ १॥ यदि यदा १॥ गोभिः गोविकारैः । विकारे प्रकृतिसद्वदः । क्षीरादिभिः १॥ वसायते भाव्यते ॥

निरिणानो वि धावति जहृच्छर्पाणि तान्वा । अत्रा सं जिघ्रते युजा ॥ ४ ॥
निऽरिणानः । वि । धावति । जहृत् । शर्पाणि । तान्वा । अत्र । सम् । जिघ्रते । युजा ॥ ४ ॥

अथ सोमः १॥ निरिणानः दशापवित्रादधो गच्छन् १॥ वि १॥ धावति विविधं धावति - - - यदा १॥ तान्वा । तनु दशापवित्रवत्सम् । तत्संबन्धीनि १॥ शर्पाणि द्वाराणि १॥ जहृत् १॥ अधः सरति । १॥ अत्र अस्मिन् पते १॥ युजा सविभूतेनेन्द्रेण सह १॥ सं १॥ जिघ्रते संगतो भवति । वक्षसुपिराद्विनिर्गत्य दशा-पवित्रादधः सत् पात्रं विविधं गच्छन् होमद्वारेणन्द्रेण संगतो भवतीत्यर्थः ॥

नृसीमियो विवस्वतः शुभ्रो न ममृजे युवा । गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ ५ ॥
नृसीमिः । यः । विवस्वतः । शुभ्रः । न । ममृजे । युवा । गाः । कृण्वानः । न । निऽनिजम् ॥ ५ ॥

१॥ यः सोमः १॥ विवस्वतः परिवर्णवतो यजमानस्य १॥ नृसीमिः पौत्रस्थानीयामि । तस्य हस्तः युवोऽङ्गुल्यः पौत्रस्थानीया इत्यभिप्रायः । १॥ ममृजे १॥ मृज्यते १॥ शुभ्रो १॥ न दीप्तोऽश्वः १॥ युवा इव । ययामपृवोऽश्वो १॥ मृज्यते स्वपरिचारकैस्तदत् स एव युवा मिश्रणशीलः सोमः १॥ निर्णिजम् । 'निर्णिज्' इति रूपमान । स्वकीयं रूपं १॥ गाः १॥ न १॥ कृण्वानः गोविकारांश्च कुवाणो भवतीति शेषः ॥ ॥ ३ ॥

अति श्रुती तिरश्चता गुव्या जिगात्यण्व्या । वृन्नुमिर्यति यं विदे ॥ ६ ॥
अति । श्रुती । तिरश्चता । गुव्या । जिगाति । अण्व्या । वृन्नुम् । इर्यति । यम् । विदे ॥ ६ ॥

१॥ अण्व्या अङ्गुल्याभिपूयमाणः सोमः १॥ गुव्या गुव्यानि १॥ श्रुती श्रुत्यं अघणार्थं १॥ तिरश्चता तिरश्चीनम् १॥ अति १॥ जिगाति । अङ्गुलतिक्रम्य गच्छति । तथाङ्गुल्याभिपूयमाण १॥ वृन्नुं शब्दम् १॥ इर्यति प्रेरयति ॥

अभि क्षिपुः समग्मत मूर्जयन्तीरियस्पर्तिम् । पृष्ठा गृम्णत वाजिनः ॥ ७ ॥
अभि । क्षिपुः । सम् । अगमत् । मूर्जयन्तीः । इयः । पर्तिम् । पृष्ठा । गृम्णत । वाजिनः ॥ ७ ॥

१॥ क्षिपुः अङ्गुल्यः १॥ मूर्जयन्तीः अभिमृशन्त्यः १॥ इयस्पर्तिम् अघातो स्वामिनं सोमम् १॥ अभि १॥ समग्मत अभिसंगच्छन्ते । संगत्य च १॥ वाजिनः बलवतः सोमस्य १॥ पृष्ठा पृष्ठानि १॥ गृम्णत गृह्णन्त्यः १॥ मिषवाङ्गुल्यः ॥

परि दिव्यानि मर्मृशद्भिर्वा नि सोम पार्थिवा । वसूनि याह्यस्मयुः ॥ ८ ॥
परि । दिव्यानि । मर्मृशत् । विद्वांनि । सोम । पार्थिवा । वसूनि । याहि । अस्मयुः ॥ ८ ॥

१. ग-माधति; म१.२.३-अनाद्ये । २. स-म- जहृत् नास्ति । ३. ग-म१.२.३-सु-सरत्; त-म-सन् । ४. ग-मरुति । ५. ग-वयातिप्रयत्नात् युवाश्वो । ६. ग-त-म- न नास्ति । ७. ग-प्रेरयति यं शब्दं जानाती; ष-प्रेरयति विदे जानते यजमानाय । ८. म१-४-पुस्तकयोः 'मूर्जयन्तीः' इत्यस्यानन्तरं विद्याधिदधकाशो विद्यते ।

हे ऽसौम ऽदिप्यानि पार्थिवानि च ऽविश्वानि^१ सर्वाणि ऽवसूनि घनानि^२ ऽपरि ऽममृतात् परिमृतात् परिगृह्यन् ऽअस्मयु^३ अस्मात् कामयमानः ऽयाहि आगच्छ। एवमभिपुष्वन्^४ रसं^५ संबोध्य श्रूते ॥ ॥ ४ ॥

‘एष धिया’ इत्यर्थं पञ्चदश सूक्तम्। ऋष्याणां पूर्ववत्। ‘एष धिया’ इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

एष धिया यात्यण्व्या शूरो रथेभिराशुभिः। गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

एषः। धिया। याति। अण्व्या। शूरः। रथेभिः। आशुभिः।

गच्छन्। इन्द्रस्य। निःस्कृतम् ॥ १ ॥

१ एषः सोमः २ शूरः विक्रान्तः ३ अण्व्या अङ्गुल्याभिपुत्रः ४ धिया कर्मणा ५ याति गच्छति। कं देशं प्रति। उच्यते। ॥ इन्द्रस्य निष्कृतं स्थानं विषं प्रति २ रथेभिः रथैः ३ आशुभिः शीघ्रगामिभिः ४ गच्छन् इन्द्रेण रथेऽवस्थाय स्वस्थाननयनाय। अङ्गुल्याभिपूयमाणः सन् होमद्वाराभि निष्पीडन-द्वारा^१ पात्रं वा गच्छतीत्यर्थः^२ ॥

एष पुरु धियायते बृहते देवतातये। यत्रामृतांस आसते ॥ २ ॥

एषः। पुरु। धियायते। बृहते। देवतातये। यत्रे। अमृतांस। आसते ॥ २ ॥

१ एषः सोमः २ पुरु बहुल ३ धियायते धियं कर्मेच्छति। धीशब्दापकारोपजनः। पद्मा। द्वितीयार्थे मृतीया छान्दसब्रालुहः। कस्मै। ४ बृहते महते ५ देवतातये यशाय। ६ यत्र यस्मिन् पश्ये ७ अमृतांसः अमृता देवाः ८ आसते वसन्ति तदर्थम् ॥

एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्रावता पृथा। यदीं तुज्जन्ति भूर्णीयः ॥ ३ ॥

एषः। हितः। वि। नीयते। अन्तरितिं। शुभ्रऽवता। पृथा। यदि। तुज्जन्ति। भूर्णीयः ॥ ३ ॥

१ एषः सोमः २ हितः मिहितः हविर्धाने ३ वि नीयते तस्मात् स्थानादाहवनीयं प्रति। ४ अन्तः तयोर्मध्यदेशे ५ शुभ्रावता शोभावता ६ पृथा मार्गेण ७ यदि यदा ८ तुज्जन्ति प्रयच्छन्ति वेवेग्यः ९ भूर्णीयः भरणशीला अश्वत्थाद्वयः। तदा वि नीयत इति समन्वयः ॥

एष मृद्गाणि दोधुवच्छिशीति यूध्योऽं वृषा। नृम्या दधान ओजसा ॥ ४ ॥

एषः। मृद्गाणि। दोधुवत्। शिशीति। यूध्यः। वृषा। नृम्या। दधानः। ओजसा ॥ ४ ॥

१ एषः सोमः २ मृद्गाणि शृङ्गवदुग्रतानंघ्रनमिषवकाले ३ दोधुवत् धूनोति^४। ४ यूध्यः यूयाहो यूयपतिः ५ वृषा वृषभो यथा ६ शिशीति तीक्ष्णे शृङ्गे धूनोति^५ तद्वत्। कीदृश एषः। ७ ओजसा बलेन ८ नृम्या नृम्यानि धनानि ९ दधानः अस्मदर्थं धारयन् ॥

१. ग-त३.४.५-म४-वसूनि, त७-वसूनि घनानि विश्वानि सर्वाणि; म१.२.३-विश्वानि वसूनि।

२. ग-एवमभिपुष्वन्तर; म१.३-एवमभिपुष्वन्। ३. ग-निपातनद्वारा च तन्नेवागच्छतीत्यर्थः; त-निष्पीडनद्वारा पात्रे वा गच्छतीत्यर्थः; म१.३-वा पात्र गच्छतीत्यर्थः; म४-निष्पीडनद्वारा पार्थ गच्छतीत्यर्थः। ४. घ-त१.६.७-म१.३-धूनोति। ५. घ-त७-धूनोति, त१.२.३.६-म१.४-धूनोति।

एष रुक्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिरंशुभिः । पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

एषः । रुक्मिऽभिः । ईयते । वाजी । शुभ्रेभिः । अंशुऽभिः । पतिः । सिन्धूनाम् । भवन् ॥ ५ ॥

‘एषः सोमः’ ‘रुक्मिभिः’ अर्धव्यांदिभिः सह ‘ईयते’ गच्छति । कीदृश एषः । ‘वाजी व्रजनवान्’ ‘शुभ्रेभिः’ शुभैर्वैशिः । ‘अंशुभिः’ विशिष्टः । अथवा रुक्मिभिरित्येतदप्यंशुविशेषणम् । ‘सिन्धूनां’ स्थन्दमानानां रसानां ‘पतिः’ ‘भवन्’ यः ईयत इति ॥

एष वसूनि पिबन्ना परुषा ययिवाँ अति । अव शार्देपु गच्छति ॥ ६ ॥

एषः । वसूनि । पिबन्ना । परुषा । ययिऽवान् । अति । अव । शार्देपु । गच्छति ॥ ६ ॥

‘एषः सोमः’ ‘वसूनि’ आत्मान्दकानि ‘पिबन्ना’ पिबन्मानि^१ पीडितानि रक्षांसि ‘परुषा’ परुषा ‘अति’ अतिक्रम्य ‘ययिवान्’ गच्छन् ‘शार्देपु’ श्रातनीयेषु रक्ष.सु ‘अव’ ‘गच्छति’ ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्येषु द्रोणेष्वायवः । प्रचक्राणं महीरिपः ॥ ७ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । उप । द्रोणेषु । आयव । प्रऽचक्राणम् । मही । र्ज्यः ॥ ७ ॥

‘आयवः’ मनुष्या ऋषिजः ‘एतं सोमं’ ‘मर्ज्यं’ मार्जनीयम् ‘उप’ ‘मृजन्ति’ । निष्पीडयन्ती-त्यर्थः । कुत्र । ‘द्रोणेषु’ द्रोणकलशेषु । कीदृशम् । ‘महीरिपः’ महान्त्यद्यानि ‘प्रचक्राणं’ कुर्वाणम् । ‘मृजन्ति’ रससाविणमित्यर्थः ॥

‘आयवस्तोत्रे’ गणगारिमतेनाभिरूपकरणे मृज्यमाने सोमे ‘एतम्’ इत्येवा । ‘मृजन्ति’ च-‘एतम्’ इत्यं दश क्षिपो मृज्यमानः सुहृत्त्वा’ (आध. अ. ५. १२) इति ॥

एतम् त्वं दश क्षिपो मृजन्ति सप्त धीतर्यः । स्वायुधं मृदिन्तमम् ॥ ८ ॥

एतम् । त्वं इति । त्वम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सप्त । धीतर्यः ।

सुऽआयुधम् । मृदिन्ऽतमम् ॥ ८ ॥

‘त्वं’ तम् । ‘एतम्’ एतमेव सोमं । ‘दश’ ‘क्षिपः’ दशाङ्गुल्यः । ‘मृजन्ति’ परिचरन्ति । ‘सप्त’ ‘धीतर्यः’ सप्त ऋषियजत्र । ‘ऋषियजोऽङ्गुलिभिर्मुञ्चन्तीत्यर्थः । कीदृशमेतम्’ । ‘स्वायुधं’ शोभनायुधं ‘मृदिन्तम्’ मृदयित्वतमम् । रसोद्हननसामर्थ्यप्रदर्शनाय स्वायुधसदृशवर्णनम् ॥ ५ ॥

‘प्र ते सोतारः’ इत्यष्टौ योदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र ते’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो धिनिषोऽगः ॥

प्र ते सोतार ओण्यो रसं मदाय धृष्वये । सर्गो न त्वत्पेतशः ॥ १ ॥

प्र । ते । सोतारः । ओण्यो । रसम् । मदाय । धृष्वये । सर्गः । न । त्वत्ति । एतशः ॥ १ ॥

‘हे सोम’ ‘ते’ तव रसं ‘सोतारः’ सोमाभिपवक्तारः ‘ओण्यो’ ‘रसम्’ । लुप्तोपममेतत् । ‘मदाय’ दृषियुक्तो रसमुदकमिव । अथवौण्योपांवाश्रयिष्योर्माध्वे तयोः संबन्धिनं वा रसम् । ‘प्र’ स्वाययन्तीति

१. ग-वाजनवान्; घ-वेगवान् । २. ग-अय; घ-य । ३. ग-त१.२.३.६.७-म२.३-‘पिबन्नानि’ नास्ति । -४. ग-त-म-कीदृशमेतं ।

शेषः । किमर्थम् । १ धृष्ये शत्रुघणशीलाय १ मदाय इन्द्रस्य मदाय । अभिषवजनितः सोमः । २ सर्गः
सृष्टः १ पुतशः १ न अश्व इव १ तकि गच्छति पात्रं प्रति ॥

क्रत्वा दक्षस्य रथ्यमपो वसानमन्धसा । गोपामर्षेषु सश्विम ॥ २ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । रथ्यम् । अपः । वसानम् । अन्धसा । गोऽसाम् । अर्षेषु । सश्विम ॥ २ ॥

वयमभिपोतारः १ दक्षस्य बलस्य १ रथ्यं नेतारम् १ अपः उदकानि रसान् १ वसानम् आच्छाद-
यन्तम् १ अन्धसा श्रयणात्नेन सहितं १ गोपा गवां सोतारमेवमुक्तलक्षणं १ सोमं १ क्रत्वा कर्मणा
१ अण्वेषु अङ्गुलीषु १ सश्विम संयोजयामः १ ॥

अनन्तमप्सु दुष्टरं सोमं पवित्र आ सृज । पुनीहिन्द्राय पातवे ॥ ३ ॥

अनन्तम् । अप्सु । दुष्टरम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ ३ ॥

१ अनन्तं शत्रुभिरमासम् १ अप्सु १ आन्तरिक्ष्यासु । वर्तमानमिति शेषः । १ दुष्टरम् अन्यैरनभि-
भाष्यम् । न हि सोमं कश्चिदप्यतितरति । ईरवां १ सोमं १ पवित्रे दशापवित्रे १ आ १ सृज प्रक्षिप हे
अप्यर्थो । तन्नोच्यते १ । १ इन्द्राय इन्द्रस्य १ पातवे पातु १ पुनीहि ॥

प्र पुनानस्य चेतसा सोमः पवित्रे अर्पति । क्रत्वा सुधस्थमासदत् ॥ ४ ॥

प्र । पुनानस्य । चेतसा । सोमः । पवित्रे । अर्पति । क्रत्वा । सुधस्थम् । आ । असदत् ॥ ४ ॥

१ चेतसा स्तुत्या १ पुनानस्य पूजमानस्यांशभूतः १ सोमः १ पवित्रे दशापवित्रे १ अर्पति गच्छति १ ।
अथ पश्चात् १ क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन वा १ सुधस्थं सहस्रधानं द्रोणकलशे १ आसदत् आसीदति ॥

प्र त्वा नमोभिरिन्द्र इन्द्र सोमा असृक्षत । महे भराय कारिणः ॥ ५ ॥

प्र । त्वा । नमः । इन्द्र । इन्द्र । सोमा । असृक्षत । महे । भराय । कारिणः ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्र १ त्वा त्वां १ नमोभिः । नमस्कारोपलक्षितैः स्तोत्रैरभयाक्षैः सह १ इन्द्र । १ सोमा । १ प्र-
१ असृक्षत १ प्राप्नुवन्ति । किमर्थम् । १ महे महते १ भराय संप्रामाय । कीदृशाः । १ कारिणः
वत्करणशीलाः ॥

पुनानो रूपे अव्यये विश्वा अर्पन्मभि श्रियः । शूरो न गोपु तिष्ठति ॥ ६ ॥

पुनानः । रूपे । अव्यये । विश्वाः । अर्पन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोपु । तिष्ठति ॥ ६ ॥

१ अव्यये अविमये १ रूपे रूप्यमाणे वस्त्रे १ पुनानः पूजमानः १ विश्वा सर्वाः १ श्रियः शोभा-
१ अभि १ अर्पन् अभिगच्छन् १ गोपु निमित्तासु १ शूरो १ न शूर इव स यथा संप्रामे तिष्ठति तद्वदसौ
१ तिष्ठति पात्रे ॥

१. घ-धर्षणशीलाय, भ-शत्रूणा धर्षणशीलाय । २. ग-दातारमेव । ३. त-संयोजमानः । ४. त-भ-
अप्सु अप्सु । ५. ग-तदेवोच्यते; त-म-तवोच्यते । ६. म१.२-प्रगच्छति । ७. ग-द्रोणकलश ।
८. घ-असृक्षत; त-म-प्राप्तयन् ।

दिवो न सातुं पिप्पुषी धारां सुतस्य वेधसः । वृथां पवित्रे अर्पति ॥ ७ ॥

दिवः । न । सातुं । पिप्पुषी । धारां । सुतस्य । वेधसः । वृथां । पवित्रे । अर्पति ॥ ७ ॥

‘दिवो’ न तुलोकादन्तरिक्षादिव ‘सातुं’ समुच्छ्रितमुदकं तद्यथाधो निपतति तद्वत् ‘वेधसः’ विधातुर्यलस्य कर्तुः ‘सुतस्य’ अभिपुतस्य सोमस्य ‘पिप्पुषी’ आप्याययन्ती ‘धारा’ ‘वृथा’ अनायासेनैव ‘पवित्रे’ दक्षापवित्रे ‘अर्पति’ गच्छति ॥

त्वं सोम विपश्चितुं तनां पुनान आयुषु । अन्यो वारं वि धावसि ॥ ८ ॥

त्वम् । सोम । विपःचितुम् । तनां । पुनान् । आयुषु । अन्यः । वारम् । वि । धावसि ॥ ८ ॥

हे ‘सोम’ ‘त्वं’ ‘विपश्चितुं’ स्तोतारम् ‘आयुषु’ मनुष्येषु मध्ये रहसि । अथवा । तृतीयायै द्वितीया । विपश्चितापवयुणा । ‘तनां’ वक्षेण ‘पुनानः’ पूयमानः । अथवा । विपश्चितमिन्द्रं प्रीणयितुं तना पुनानः सन् । ‘अन्यो’ ‘वारम्’ अवेवांलं ‘वि’ ‘धावसि’ विविधं गच्छसि ॥ १ ॥

‘प्र निज्ञेनेव’ इत्यष्टमं सप्तदशं सूक्तम् । ऋत्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र निज्ञेनेव’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनिष्योगः ॥

प्र निज्ञेनेव सिन्धवो घ्नन्तो वृत्राणि भूर्णयः । सोमा असुग्रमाश्वः ॥ १ ॥

प्र । निज्ञेनेव । सिन्धवः । घ्नन्तः । वृत्राणि । भूर्णयः । सोमा । असुग्रम् । आश्वः ॥ १ ॥

‘निज्ञेन’ प्रवणेन वेद्येन ‘सिन्धवः’ मघः ‘इव’ तथा ‘वृत्राणि’ शत्रून् ‘घ्नन्तः’ ‘भूर्णयः’ क्षिप्र-
गमनाः ‘आश्वः’ व्यासः ‘सोमाः’ ‘प्र’ ‘असुग्रं’ प्रगच्छन्ति दौणकलशं प्रति ॥

अभि सुवानास इन्द्रवो वृष्टयः पृथिवीमिव । इन्द्रं सोमासो अक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । सुवानासः । इन्द्रवः । वृष्टयः । पृथिवीम् । इन्द्रम् । सोमासः । अक्षरन् ॥ २ ॥

‘सुवानासः’ सूयमानाः ‘इन्द्रवः’ द्रवरूपाः ‘सोमासः’ सोमा ‘इन्द्रं’ प्रीणयितुम् ‘अभि’ ‘अक्षरन्’ । किमिव । ‘वृष्टयः’ ‘पृथिवीमिव’ ॥

अत्पूमिर्मत्सरो मदः सोमः पवित्रे अर्पति । विम्रक्ष्णांसि देवयुः ॥ ३ ॥

अतिऽकर्मिः । मत्सरः । मदः । सोमः । पवित्रे । अर्पति । विम्रक्ष्णः । रक्षांसि । देवयुः ॥ ३ ॥

‘अत्पूमिः’ । अतिक्रान्ता कर्मयो यस्मात् सोऽत्यूमिः । अतिप्रवृद्ध इत्यर्थः । ‘मत्सरः’ मादनशीलः
‘मदः’ मदात्मकः ‘सोमः’ ‘पवित्रे’ ‘अर्पति’ गच्छति । किं जुर्वन् । ‘रक्षांसि’ ‘विम्रक्ष्णं’ घातयन् ‘देवयुः’
देवान् कामयमानोऽपतीति संबन्धः ॥

पवित्रेष्टयां द्वितीयाश्वभागस्य ‘आ कलशेषु’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘आ कलशेषु’
धावसि पवित्रे परिपिच्यत इत्येकम् (भाष्य. धौ. ५. १२) इति ॥

आ कलशेषु धावति पवित्रे परि पिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । पवित्रे । परि । पिच्यते । उक्थैः । यज्ञेषु । वर्धते ॥ ४ ॥

अयं सोमः पकलशेषु आ धावति । तदर्थं पवित्रे परि पितृभ्यः अक्षर्युभिः । उर्यैः स्तोत्रैः यज्ञेषु निमित्तेषु वर्धते प्रवृद्धो भवति ॥

अति त्री सोम रोचना रोहन् भ्राजसे दिवम् । इष्णन्सूर्यं न चोदयः ॥ ५ ॥

अति । त्री । सोम । रोचना । रोहन् । न । भ्राजसे । दिवम् । इष्णन् । सूर्यम् । न । चोदयः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं त्री रोचना त्रीणि रोचनानि त्रीलोकान् अति अतिक्रम्य परोहन् उपरिस्थं दिवं सुलोकं भ्राजसे प्रकाशयसि । तथा इष्णन् गच्छन् सूर्यं न सूर्यं च चोदयः चोदयसि प्रेरयसि । मशान्दधार्थं ॥

अभि विप्रा अनूपत मूर्धन्यज्ञस्य कारवः । दधानाश्चक्षसि प्रियम् ॥ ६ ॥

अभि । विप्रा । अनूपत । मूर्धन् । यज्ञस्य । कारवः । दधाना । चक्षसि । प्रियम् ॥ ६ ॥

अभि अनूपत अभिष्टुवन्ति विप्रा मेधाविनः स्तोत्रारः । कुत्र । यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि । शिरोवदुक्षमेऽभिषवदिवस इत्यर्थः । कीरशास्ते । कारवः कर्तारः परिचर्याया यागानुष्ठातारो वा । चक्षसि द्रष्टरि सोमे प्रिय दधानाः अभ्यनूपतेति समन्वयः ॥

तम् त्वा वाजिनं नरो धीभिर्विप्रा अवस्यवः । मुजन्ति देवतातये ॥ ७ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वाजिनम् । नर । धीभिः । विप्रा । अवस्यवः । मुजन्ति । देवतातये ॥ ७ ॥

हे सोम तस्य तमेव त्वा वाजिनम् अन्नवन्तं गमनवन्तं वा मरः नेतारः विप्राः मेधाविनोऽवस्यवः धीभिः कर्मभिः मुजन्ति शोधयन्ति देवतातये यज्ञार्थम् । किमिच्छवः । अवस्यवः अन्नमिच्छवः ॥

मधोर्धारांनु क्षर तीव्रः सधस्थमासदः । चारुर्गताय पीतये ॥ ८ ॥

मधोः । धाराम् । अनु । क्षर । तीव्रः । सधस्थम् । आ । असदः । चारुः । गताय । पीतये ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं मधो मधुररसस्य धारामनु क्षर प्रवहन् । तीव्रः तीव्ररसः सन् सधस्थ सहस्थानमभिषवस्थानं पवित्रं वा आ असद सीद । चारु चरणशीलः सन् गताय यज्ञार्थं पीतये देवानां पानाय ॥ ७ ॥

‘परि सुवानः’ इति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तम् । कस्यायाः पूर्ववत् । ‘परि सुवानः सप्त’ इत्यनु-क्रान्तिम् । गतो विनियोगः ॥

परि सुवानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षाः । मर्देषु सर्वधा असि ॥ १ ॥

परि । सुवानः । गिरिष्ठाः । पवित्रे । सोमः । अक्षारिति । मर्देषु । सर्वधा । असि ॥ १ ॥

१. त१.२.६-रोचना; त३.४.५.७-म३-‘रोचना त्रीणि’ नास्ति । २. भ-हे सोम त्वा अभ्यनूपत । ३. ग-क, त-म-क-क-तु । ४. ग-त-‘त्वा’ नास्ति । ५. ग-अवस्यव. रक्षणेच्छव देवतातये यज्ञाय तवा धीभिः कर्मभिः मुजन्ति । ६. ग-म१.३-प्रवह ।

अयं ऋसोमः ऋषिप्रे ऋपरि ऋअशः परिक्षरति । ऋसुवानः सुयमानः ऋगिरिष्ठाः गिरिस्थायी ।
 प्रावसु वर्तमान इत्यर्थः । स त्वं ऋमदेषु मादकेषु सोमेषु ऋसर्वधा^१ ऋअसि सर्वस्य धाता दाता
 वा भवसि^२ ॥

त्वं विप्रस्त्वं क्विर्मधु प्र जातमन्धसः । मर्देषु सर्वधा असि ॥ २ ॥
 त्वम् । विप्रः । त्वम् । क्विः । मधु । प्र । जातम् । अन्धसः । मर्देषु । सर्वधाः । असि ॥ २ ॥

हे सोम ऋत्वं ऋविप्रः क्विचिच्च प्रीणयिना विप्रमदशो वा ऋत्वं च ऋक्विः मेधावी । अतस्त्वम्
 ऋअन्धसः अघात् ऋजातं ऋमधु मधुरसं ऋप्र वच्छसीति शेषः ॥

तव विश्वे सजोषसो देवासः पीतिमाशत । मर्देषु सर्वधा असि ॥ ३ ॥
 तव । विश्वे । सजोषसः । देवासः । पीतिम् । आशत । मर्देषु । सर्वधाः । असि ॥ ३ ॥

हे सोम ऋतव ऋवीति पानं ऋविश्वे ऋदेवासः देवाः^३ ऋसजोषसः समावप्रितयः सन्तः ऋआशत
 मामुवद् ॥

आ यो विश्वानि वार्या वसूनि हस्तयोर्द्वेधे । मर्देषु सर्वधा असि ॥ ४ ॥
 आ । यः । विश्वानि । वार्या । वसूनि । हस्तयोः । द्वेधे । मर्देषु । सर्वधाः । असि ॥ ४ ॥

ऋयः सोमः ऋविश्वानि ऋवार्या वरणीयानि ऋवसूनि धनानि^४ स्तोतुः ऋहस्तायोः ऋआ ऋद्वे
 करोति । प्रपञ्चतीत्यर्थः । ऋमर्देषु ऋसर्वधा ऋअसि इति । अथवा^५ स शुष्मी इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

य इमे रोदसी मूही सं मातरैव दोहते । मर्देषु सर्वधा असि ॥ ५ ॥
 यः । इमे इति । रोदसी इति । मूही इति । सम् । मातरा इव । दोहते ।
 मर्देषु । सर्वधाः । असि ॥ ५ ॥

ऋयः सोमः ऋइमे ऋमूही महती ऋरोदसी पावाशृषिभ्यौ ऋसं ऋदोहते । उभयोः सारं परि-
 गृह्णातीत्यर्थः । ऋमातरैव यथा द्वे मातरावेकौ यत्सो दोहते तद्वत् ॥

परि यो रोदसी उमे सद्यो वार्जेभिरपति । मर्देषु सर्वधा असि ॥ ६ ॥
 परि । यः । रोदसी इति । उमे इति । सद्यः । वार्जेभिः । अपति । मर्देषु । सर्वधाः । असि ॥ ६ ॥

ऋयः सोमः ऋउमे ऋरोदसी पावाशृषिभ्यौ ऋसद्यः तदानीमेव ऋवार्जेभिः अक्षैः ऋपरि ऋअपति
 परिगच्छति^६ । सोमाहुत्या^७ पावाशृषिभ्यावध्वयौ करोतीत्यर्थः ॥

स शुष्मी कलशेष्वा पुनानो अचिक्रदत् । मर्देषु सर्वधा असि ॥ ७ ॥
 सः । शुष्मी । कलशेषु । आ । पुनानः । अचिक्रदत् । मर्देषु । सर्वधाः । असि ॥ ७ ॥

१. ग-सर्वधाता दाता चसि भवसि; त१.६-सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवति;
 त३.४.५-सर्वधाता दाता वा भवति, त७-सर्वस्य दाता दाता वा भवति; अ४-सर्वधा असि सर्वस्य
 धाता दाता भवति; सु-सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवति । २. य-सर्वं देवा । ३. ग-
 त-भ- ' धनानि ' नास्ति । ४. ग-त-सु- ' अपवा ' नास्ति । ५. त-अ४-परिगच्छति परिगच्छ; सु-
 परिगच्छति परिगत्य । ६. य-आहुत्या ।

उत्करीया^१ महान्^२ सोमः^३ शुष्पी बलवान्^४ पुनान्^५. पूयमान^६ सन्^७ आ^८ अधिक्रदत्^९
शब्दं^{१०} करोति । अत्र सर्वत्र यथोचितमुत्तरपादो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

‘यत् सोम’ इति सप्तचमेकोनविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘यत् सोम’ इत्यनुकान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

यत्सोमं चित्रमुक्थ्यं दिव्यं पार्थिवं वसु । तन्नः पुनान आ भर ॥ १ ॥

यत् । सोम । चित्रम् । उक्थ्यम् । दिव्यम् । पार्थिवम् । वसु । तत् । न । पुनान । आ । भर ॥ १ ॥

हे सोम यत् चित्रं वायनीयम् उक्थ्यं स्तुत्यं दिव्यं दिवि भवं पार्थिवं पृथिवी-
संबद्धं^१ च वसु^२ धनमस्ति तत् न अस्मभ्य पुनान् पूयमान सन् आ भर आहर ॥

युवं हि स्थः स्वर्पती इन्द्रश्च सोम गोपती । ईशाना पिप्यतु धियः ॥ २ ॥

युवम् । हि । स्थ । स्वर्पती इति स्वंऽपती । इन्द्र । च । सोम । गोपती इति गोऽपती ।
ईशाना । पिप्यतुम् । धियः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् इन्द्रश्च युवं हि युवां रज्जु स्वर्पती भवंस्य^१ स्वाभिनी स्थ भवथ ।
तथा गोपती गथां पालकी ईशाना इन्धरी सन्ती धिय अस्मदीयानि कर्माणि पिप्यतं
प्यापयतम् ॥

वृषा पुनान आयुषं स्तनयन्नधि बर्हिषि । हरिः सन्योनिमासदत् ॥ ३ ॥

वृषा । पुनान् । आयुषु । स्तनयन् । अधि । बर्हिषि । हरिः । सन् । योनिम् । आ । असदत् ॥ ३ ॥

वृषा^१ कामायां वर्षकः सोमः^२ आयुषु मनुष्येष्ववस्थादिषु पुनानः पूयमानः सन् स्तन-
यन् शब्द कुर्वन्^३ अधि^४ बर्हिषि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । आस्तीर्णे इमे^५ हरिः^६ हरितवर्णः
सन्^७ योनिं स्वकीयं स्थानम् आसदत् आसीदति ॥

अवावशन्त धीतयो वृषभस्याधि रेतसि । सुनोर्वत्सस्य मातरः ॥ ४ ॥

अवावशन्त । धीतयः । वृषभस्य । अधि । रेतसि । सुनो । वत्सस्य । मातरः ॥ ४ ॥

धीतयः धीयमानाः सोमाख्येन वत्सेन पीयमाना वसतीवर्य^१ । किन् व्यत्ययेनान्तोदात्त^२ ।
अधि^३ रेतसि स्वकीये सारे वृषभस्य वर्षकस्य सोमस्य । सोममित्यर्थः । अवावशन्त पुनः^४
कामयन्ते^५ । सोममाप्याययितु कामयन्त इत्यर्थः । तदेवाह । सुनो^६ स्वपुत्रस्थानीयस्य वत्सस्य
सोमस्य मातरः निर्माग्यः प्रवृद्धिकामा मातृस्थानीया अवावशन्तेति समन्वयः ॥

कुविद्वृपुण्यन्तीम्यः पुनानो गर्भमादधत् । याः शुक्रं दुहुते पर्यः ॥ ५ ॥

कुविद् । वृपुण्यन्तीम्यः । पुनानः । गर्भम् । आऽदधत् । याः । शुक्रम् । दुहुते । पर्यः ॥ ५ ॥

१. भ-य उत्करीया । २. ग-त-भ-‘आ’ नास्ति । ३. घ-कल्लेषु शब्दः । ४. ग-‘सर्वं यत् ।
५. ग-स्व, त१.३.६.७-सु-स्वार्थः । ६. ग-त-भ-‘वृषा’ ‘सोम’ नास्ति । ७. ग-त-‘हरिः’
नास्ति; भ-हरिः सन् । ८. घ-मीलितवत्, भ१ २-पुनःपुनः कामयते ।

‘वृष्यन्तीभ्यः वृषणं सोममस्मान् इच्छन्तीभ्यो वसतीवरीभ्यः’ पुनानः पूयमानो मिश्रयमाणः ।
‘गर्भं स्वगर्भस्थानीयं रसं’ कृषित् बहु प्रभूतम् । ‘आदधत् करोति ।’ ‘याः आपः’ शुक्रं दीप्तं । ‘पयः’
‘दुहते स्ववत्साय सोमाय ताम्यो गर्भमादधत् ॥

उप शिक्षापत्स्युषो भियसुमा धेहि शत्रुषु । पर्वमान विदा रयिम् ॥ ६ ॥
उप । शिक्ष । अपत्स्युषः । भियसम् । आ । धेहि । शत्रुषु । पर्वमान । विदा । रयिम् ॥ ६ ॥

हे ‘पर्वमान सोम’ उप । ‘शिक्ष त्वं समीपे कुरु’ कान् । ‘अपत्स्युषः’ अपक्रम्य दियतान् ।
‘अस्मदभिमतानित्यर्थः ।’ ‘शत्रुषु अस्मद्विरोधिषु’ ‘भियसं भवम्’ ‘आ’ ‘धेहि कुरु जनय । अस्मार्कं
तेषां शत्रूणां’ ‘रयिं धनं’ ‘विदा’ विन्दसि ॥

नि शत्रोः सोम वृष्यं नि शुष्मं नि वयस्तिर । दूरे वा सुतो अन्ति वा ॥ ७ ॥
नि । शत्रोः । सोम । वृष्यम् । नि । शुष्मम् । नि । वयः । तिर ।
दूरे । वा । सुतः । अन्ति । वा ॥ ७ ॥

हे अभिपूयमाण सोम त्वं ‘शत्रोः’ ‘वृष्यं वर्षकं यत्नं’ ‘नि’ ‘तिर । निपूर्वस्तिरतिमांशार्थः ।
नाशय । तथा शत्रोः’ ‘शुष्मं शीपकं तेजः’ ‘नि तिर । तस्यैव’ ‘वयः’ अक्षं च ‘नि तिर । कीदृशस्य
शत्रोः ।’ ‘दूरे’ ‘वा’ ‘सुतः’ अस्मत्तो दूरे वर्तमानस्य ‘अन्ति’ ‘वा’ सुतोऽन्तिके वर्तमानस्य वा ॥ ॥ ७ ॥

‘प्र कविः’ इति सत्तर्प पिता सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र कविः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

प्र कुविदेववीतयेऽव्यो वारैभिरर्पति । साह्यान्विधा अभि स्पृधः ॥ १ ॥
प्र । कविः । देवऽवीतये । अव्यः । वारैभिः । अर्पति । साह्यान् । विधाः । अभि । स्पृधः ॥ १ ॥

‘कविः’ मेधावी सोमः । ‘देववीतये’ देवानां पानाय । ‘अव्यः’ अवेः । ‘वारैभिः’ वारैः । ‘द्विषापवित्रेण’
‘प्र’ ‘अर्पति प्रकर्षेण गच्छति ।’ ‘साह्यान्’ शत्रूणां सोदा सोमः । ‘विधाः’ ‘स्पृधः’ सर्वान् संग्रामान्
हिसकान् वा । ‘अभि’ भवतीति शेषः ॥

स हि ष्मा जरितृभ्य आ वाजं गोमन्तुमिन्वति । पर्वमानः सहस्रिणम् ॥ २ ॥
सः । हि । स् । जरितृभ्यः । आ । वाजम् । गोमन्तम् । इन्वति ।
पर्वमानः । सहस्रिणम् ॥ २ ॥

‘स’ ‘हि’ ‘ष्म’ स खलु । ‘पर्वमानः’ सोमः । ‘जरितृभ्यः’ स्तोतृभ्यः । ‘गोमन्तं’ बहुभिर्गोभिर्भुक्तं
‘सहस्रिणं’ सहस्रमंशत्वात् । ‘वाजम्’ अश्वम् । ‘आ’ अभिमुखम् । ‘इन्वति’ व्याप्नोति । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

परि विश्वानि चेतसा मृशसे पर्वसे मृती । स नः सोम श्रवो विदः ॥ ३ ॥
परि । विश्वानि । चेतसा । मृशसे । पर्वसे । मृती । स । नः । सोम । श्रवः । विदः ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं ‘चेतसा’ ह्येयिनास्मदनुकूल्येन चित्तेन । ‘विश्वानि’ सर्वानि धनानि । ‘परि’ ‘मृशसे ।
प्रयच्छसीत्यर्थः ।’ ‘मृती’ मत्स्यास्मत्सुण्या । ‘पर्वसे’ शरणि रसम् । ‘सः’ त्वं हे । ‘सोम’ ‘नः’ अस्मभ्यं
‘श्रवः’ अक्षं । ‘विदः’ देहि ॥

अभ्यर्पं बृहद्यशो मध्वर्द्धयो ध्रुवं रयिम् । इयं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

अभि । अर्प । बृहत् । यशः । मध्वर्द्धऽभ्यः । ध्रुवम् । रयिम् ।

इयम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे सोम ऽबृहद्यशः महती कीर्तिम् ऽभ्यर्प्य अभिगमय । ऽमध्वर्द्धयः हविष्मद्भ्यः^१ अस्मभ्यं ऽध्रुवं ऽरयि धनं चाभ्यर्पे । किंच ऽद्वयम् अन्नं ऽस्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् ऽभा ऽभर आहर ॥

त्वं राजेव सुव्रतो गिरः सोमा विवेशिथ । पुनानो वहे अद्भुत ॥ ५ ॥

त्वम् । राजाऽश्व । सुऽव्रत । गिरः । सोम् । आ । विवेशिथ । पुनान् । वहे । अद्भुत ॥ ५ ॥

हे ऽसोम ऽसुवतः सुहर्मा ऽपुनान् ऽत्वं ऽराजेव ऽगिरः अस्मदीयाः स्तुनीः ऽभा ऽविवेशिथ आविशसि । हे ऽवहे बौधः ऽअद्भुत महन् सोम ॥

स वहिरप्सु दुष्टरो मृज्यमानो गर्भस्त्योः । सोमश्चमूर्यु सीदति ॥ ६ ॥

स । वहिः । अप्ऽसु । दुष्टर । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । सोमः । चमूर्यु । सीदति ॥ ६ ॥

ऽसः ऽसोमः ऽवहिः बौधा यशदे ऽअप्सु अन्तरिक्षे वर्तमानः । दुष्टरः दुःखेनान्यैस्तरणीयः ऽमृज्यमानः शोष्यमानः ऽगर्भस्त्योः हस्तयोरेवंभूतः सन् सः ऽचमूय पात्रेषु ऽसीदति ॥

श्रीलुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ७ ॥

श्रीलुः । मखः । न । मंहयुः । पवित्रम् । सोम् । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ ७ ॥

हे ऽसोम ऽश्रीलुः श्रीहन्शीलस्त्वं ऽमंहयुः । मंहतिर्दानकर्मा । दानेच्छुः ऽमखो ऽन दानमिष ऽपवित्रं गच्छसि । किं कुर्वन् । ऽस्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे ऽसुवीर्यं शोभनवीर्यं ऽदधत् प्रयच्छन् ॥ ॥ १० ॥

‘एते धावन्ति’ इति सप्तर्वमेकविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘एते धावन्ति’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एते धावन्तीन्दवः सोमा इन्द्राय घृष्वयः । मत्सरासः स्वविदः ॥ १ ॥

एते । धावन्ति । इन्दवः । सोमा । इन्द्राय । घृष्वयः । मत्सरासः । स्वऽविदः ॥ १ ॥

ऽएते ऽसोमाः ऽइन्द्राय ऽधावन्ति गच्छन्ति । कीदृशा एते । ऽइन्दवः क्लेदयितारो दीप्ता वा ऽघृष्वयः घर्षणशीलाः ऽमत्सरासः मादयितारः ऽस्वविदः स्वलोकरूप लम्भयितारः ॥

प्रवृण्वन्तो अभियुजः सुष्वये वरिवोविदः । स्वयं स्तोत्रे वयस्कृतः ॥ २ ॥

प्रऽवृण्वन्तः । अभिऽयुजः । सुष्वये । वरिवऽविदः । स्वयम् । स्तोत्रे । वयऽस्कृतः ॥ २ ॥

ऽप्रवृण्वन्तः सुदानं प्रकर्षेण संमज्जन्त नथा ऽअभियुज अभियोजयितारः ऽसुष्वये सुष्ठु अभिपवकत्रे ऽवरिवोविदः । ‘वरिवः’ इति घननाम । तस्य लम्भयितारः ऽस्वयं ऽस्तोत्रे ऽवयस्कृतः अन्नस्य कर्तारः । एते धावन्तीति संबन्धः ॥

वृथा क्रीळन्तु इन्द्रवः सधस्यमभ्येकमिह । सिन्धोरुर्मा व्यधरन् ॥ ३ ॥
 वृथा । क्रीळन्तु । इन्द्रवः । सधस्यम् । अभि । एकम् । इह । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अग्रन् ॥ ३ ॥

‘वृथा अनायासेन’ ‘क्रीळन्तु’ ‘इन्द्रवः सोमाः’ ‘एकमिह एकमेव’ ‘सधस्यं सहस्र्यां’
 द्रोणकलशं वा ‘अभि अक्षरचिति शेषः’ । ‘सिन्धोरुर्मां वसतीवरीषु’ ‘व्यधरन् ॥

एते विश्वानि वार्या पर्वमानास आशत । हिता न सप्तयो रथे ॥ ४ ॥
 एते । विश्वानि । वार्या । पर्वमानासः । आशत । हिता । न । सप्तयः । रथे ॥ ४ ॥

‘एते सोमाः’ ‘पर्वमानासः पर्वमानाः’ ‘विश्वानि’ ‘वार्या’ वार्याणि वशीयानि धनानि
 ‘आशत इयामुवन्’ । ‘रथे’ ‘हिता इयापिताः’ ‘न’ ‘सप्तयः अष्टा इव’ । ते यथा रथमभिमर्तं देवा
 प्राप्नुवन्ति तद्वद्वनमस्माकं प्रायच्छदित्वर्थं ॥

आस्मिन्पिशङ्गमिन्द्रवो दधाता वेनमादिशे । यो अस्मभ्यमरावा ॥ ५ ॥

आ । अस्मिन् । पिशङ्गम् । इन्द्रवः । दधात । वेनम् । आदिशे ।

य । अस्मभ्यम् । अरावा ॥ ५ ॥

हे ‘इन्द्रवः सोमाः’ ‘अस्मिन् यजमाने’ ‘पिशङ्गं बहुकृतं मणिमुक्ताहिरण्यादिभेदेन नानारूपं
 ‘वेनं कामयन्तं बहुविधं कामम्’ ‘आदिशे अस्मभ्यमादेशनाय’ ‘आ’ ‘दधात भायच्छतः’ । ‘यः
 यजमान’ ‘अस्मभ्यम्’ ‘अरावा’ ----- प्रयच्छति प्राप्तकाम एव खलु ऋषिभ्यः प्रयच्छति ॥

अमुर्न रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे । शुक्राः पवध्वमर्णसा ॥ ६ ॥

अमुः । न । रथ्यम् । नयम् । दधात । केतम् । आदिशे । शुक्राः । पवध्वम् । अर्णसा ॥ ६ ॥

‘अमुर्न उह भ्राममानो रथस्वामीव स यथा’ ‘रथ्यं रथस्य नेतारं’ ‘नयं स्तुत्यं शुक्रं सारधिनमम
 भाषते तद्वदस्मदीयेऽस्मिन्’ ‘आदिशे स्वामिनि’ ‘केतं प्रज्ञानं’ ‘दधात इयापयत’ । हे सोमाः
 योऽस्मभ्य प्रयच्छति तस्मिन्नियर्थं । हे सोमाः ‘अर्णसा उदकेन’ ‘शुक्राः दीप्ताः सन्तः’ ‘पवध्वं क्षरध्वम् ॥

एत उ ह्ये अवीवग्न्याष्टौ वाजिनो अकृत । सुतः प्रासाविपुर्मतिम् ॥ ७ ॥

एते । उ । इति । ह्ये । अवीवग्नः । काष्टाः । वाजिनः । अकृत ।

सुतः । प्र । असाविपुः । मतिम् ॥ ७ ॥

‘ह्ये ते’ ‘एत उ पुन एव सोमाः’ ‘अवीवग्नान् कामयन्ते यज्ञम्’ । वाग्वा च ‘वाजिन
 बलवन्तोऽप्यवन्तो वा सोमाः’ ‘काष्टाश्च’ ‘अकृत निवामस्थानमकुर्वन्’ । द्रोणकलशानुद्गताः ‘प्रहानि-
 रथ्यः’ । ‘सप्त यजमानस्य स्तोत्राणां’ ‘मतिं बुद्धिं स्तुतिं वा’ ‘प्रासाविपुः प्रेरयन् ॥ ॥ ११ ॥

‘एते सोमासः’ इति सप्तवं द्वाविंशं मूढम् । ऋग्व्याथाः पूर्ववत् । ‘एते सोमासः’ इत्यनु-
 क्रान्तम् । गोत्रे चिनियोगः ॥

एते सोमांस आश्वो रथाइव प्र वाजिनः । सर्गाः सृष्टा अहेपत ॥ १ ॥

एते । सोमाम् । आश्वः । रथाऽइव । प्र । वाजिनः । सर्गाः । सृष्टा । अहेपत ॥ १ ॥

एते एयमाना एसोमाम सोमा. एमृष्टा अध्वर्युणा एआश्व दशापवित्रादधोगमने शीघ्रा एप्र एअहेपत प्रहेयन्ते । शीघ्रगमने दृष्टान्तद्वयम् । आजौ सृष्टा. शीघ्रा एरथाइव तथोक्तलक्षणाः^१ एवाजिन इव वेजनवन्तोऽथा इव^२ ॥

एते वार्ताइवोरथः पर्जन्यस्येव वृष्टयः । अग्नेरिव भ्रमा वृथा ॥ २ ॥

एते । वार्ताऽइव । उरथः । पर्जन्यस्येव^३ । वृष्टयः । अग्नेऽइव । भ्रमा । वृथा ॥ २ ॥

एते सोमा एउरथ महान्त एवार्ताइव^४ वायव इव^५ एवृथा अनायासेन व्यानशु इत्युत्तरत्र संयन्धनीयम् । अथवाध्याहृतेण नि सरन्तीति योज्यम् । तथा एपर्जन्यस्य एवृष्टय एइव वर्षा यथा तथैव । किंच एअग्नेः एभ्रमा भ्रमणा उज्जालसंचारा. एइव ॥

एते पूता विपश्चितः सोमांसो दध्याशिरः । विपा व्यानशुधियः ॥ ३ ॥

एते । पूता. विपऽचितः । सोमांसः । दधिऽआशिरः । विपा । वि । आनशु । धियः ॥ ३ ॥

एते एसोमाम्. सोमा एपूता शुद्धा एविपश्चितः प्राशा एदध्याशिरः दध्याश्रयणाः एविपा प्रशानेन एधियः अस्मदीयानि कर्माणि एव्यानशुः व्यामुचन्ति ॥

एते मृष्टा अमर्त्याः ससुवांसो न शश्रमुः । इयक्षन्तः पुथो रजः ॥ ४ ॥

एते । मृष्टा । अमर्त्याः । ससुऽवांसः । न । शश्रमुः । इयक्षन्तः । पुथः । रजः ॥ ४ ॥

एते सोमाः एमृष्टाः दशापवित्रेण शोधिताः एअमर्त्याः अमरणधर्माणः एससुवाम् हविर्धानात् सरन्तः एपथ मार्गान् एरजः लोकंश्च एइयक्षन्तः गन्तुमिच्छन्तः एन एशश्रमुः न श्रान्यन्ति ॥

एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो व्यानशुः । उतदमुत्तमं रजः ॥ ५ ॥

एते । पृष्ठानि । रोदसो । विऽप्रयन्तः । वि । आनशुः । उत । इदम् । उतऽत्तमम् । रजः ॥ ५ ॥

एते सोमा एरोदसो^६ छावापृथिव्यो एपृष्ठानि एविप्रयन्तः विविधे गच्छन्तः एव्यानशु व्यामुचन्ति । एउत अपि च एइदमुत्तमं एरजः शुलोकं व्यानशु । आहुतिद्वारेणेति भावः । रोदसोरित्यत्रान्तरिक्षोऽभिप्रेत ॥

तन्तुं तन्वानमुत्तममनु प्रवर्त आशत । उतदमुत्तमार्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वानम् । उतऽत्तमम् । अनु । प्रऽवर्तः । आशतः । उत । इदम् । उत्तमार्यम् ॥ ६ ॥

एतन्तुं यत्न एतन्वानम् एउत्तमम् उत्कृष्टं सोमम् एअनु एआशत एप्रवर्तः नद्यः । एउत अपि च एइदं कर्म अनेन सोमेन एउत्तमार्यम् उत्तमीकृतम्^७ । अथवा तन्तुं तन्वानं सोमं प्रवतोऽवस्थिता^८

१. घ-तथोक्तलक्षणसर्गा वाजिन इव सृष्टा अथा इव, त १.२.६ ७-मु-उत्कृष्टलक्षणसर्गा वाजिन इव वेजनवन्तोऽथा इव । २. ग-त ३. ४. ५-म ४-वार्ता । ३. त-म २. ४- इव नास्ति । ४. ग-रोदसो । ५. त १.२.६-कृत्य ।

सर्वा भन्वाशत । उतेदमुत्तमाय्यं रजः । शुभेक इत्यर्थः । सोऽप्यग्न्युते पृथिव्या चान्तरिक्षेण च ।
उत्तमीकृतमुत्तमाय्यम् ॥

त्वं सोम पुणिम्य आ वसु गव्यानि धारयः । त्वं तन्तुमचिक्रदः ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । पुणिऽभ्यः । आ । वसु । गव्यानि । धारय । त्वम् । तन्तुम् । अचिक्रदः ॥ ७ ॥

हे 'सोम' एवं 'पुणिम्यः' असुरेभ्यो लुब्धकेभ्यो वा सकाशात् 'गव्यानि' गोहितानि 'वसु' वसुनि गोपूयानि वसुनि धेति वा 'आ' आहत्य 'धारयः' धारयसि । तथा 'तन्तु' पशुं प्रति 'तत्तं' विसृतं यथा भवति तथा 'अचिक्रदः' शब्दमकार्षीः ॥ ॥ १२ ॥

'सोमा अस्तुप्रम्' इति सत्तर्कं प्रयोदिशं सूक्तम् । कत्याद्याः पूर्ववत् । 'सोमा अस्तुप्रम्' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमा अस्तुप्रमाश्वो मधोर्मदस्य धारया । अग्नि विश्वानि काव्या ॥ १ ॥

सोमा । अस्तुप्रम् । आश्वः । मधोः । मदस्य । धारया । अग्नि । विश्वानि । काव्या ॥ १ ॥

'आश्वः' शीघ्राः 'सोमाः' 'अस्तुप्रम्' अस्तुप्रं सृजन्ते । 'मधो' मधुरस्य 'मदस्य' मदकरस्य 'धारया' अस्तुप्रमिति स्वयम् । किं प्रति उच्यते । 'अग्नि' लक्ष्मीकृत्य 'विश्वानि' सर्वाणि 'काव्या' काव्यानि स्तोत्राणि प्रति । रतोन्नतमथ इत्यर्थः ॥

अनु प्रनास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जनन्त सूर्यम् ॥ २ ॥

अनु । प्रनास । आयवः । पदम् । नवीयः । अक्रमुः । रुचे । जनन्त । सूर्यम् ॥ २ ॥

'प्रनासः' पुराजः केचित् 'आयवः' शीघ्रगमना अश्वाः 'नवीयः' नवतरं 'पदम्' 'अक्रमु' अक्रमुः अनुक्रमन्ते । रूपकध्याहारेण सोमाः स्तुयन्ते । 'रुचे' दीप्यते 'सूर्य' 'जनन्त' कुर्वन्ति । 'हीतं' कुर्वन्तीत्यर्थः । सोमप्याद्यनेन हि चन्द्रो रोचते ॥

आ पवमान नो मरायो अदाशुपो गर्यम् । कृधि प्रजावतीरिपः ॥ ३ ॥

आ । पवमान । नः । भर । अर्यः । अदाशुपः । गर्यम् । कृधि । प्रजावतीरिपः । इपः ॥ ३ ॥

हे 'पवमान' मम रश्मि 'नः' अस्माभ्यम् 'अर्यः' अरेः 'अदाशुपः' अग्रयच्छतः 'गर्यं' पृष्टं गृहोपलक्षितं धनम् 'आ' 'भर' आहर । तथास्मभ्यं 'प्रजावतीरिपः' च 'कृधि' कुरु ॥

अग्नि सोमास आयवः पवन्ते मघं मदम् । अग्नि कोशं मधुश्रुतम् ॥ ४ ॥

अग्नि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मघम् । मदम् । अग्नि । कोशम् । मधुश्रुतम् ॥ ४ ॥

'आयवः' गन्तारः । 'सोमासः' सोमाः 'मघं' मदकरं रसम् 'अग्नि' 'पवन्ते' क्षरन्ति । तथा 'मधुश्रुतं' मधुप्राविणं 'कोशम्' । रसाधारेण कोशशब्देन सन्नामिधितो रसो लक्ष्यते । तम् 'अग्नि' पयन्त इति दोषः ॥

१. म१.२.३-वेति । २. म-म१.२ ३-आधारयः । ३. त-म-'मधुरस्य मदस्य' नास्ति । ४. प-एतैः सोमैः रुचे दासोः म-म-रुचे दासो । ५. त-म-पयन्ततः । ६. प-अग्निनि च । ७. प-शेषः विमर्षं मदे मदं मदाय हर्षाम् ।

सोमो अर्पति धर्णसिर्दधान इन्द्रियं रसम् । सुवीरो अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥
 सोमः । अर्पति । धर्णसि । दधान । इन्द्रियम् । रसम् । सुवीरः । अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

१सोमः १अर्पति गच्छति । कीदृशः सः । १धर्णमिः धारकी जगता तथा १इन्द्रियम् इन्द्रियवर्धकं
 १रसं १दधानः धारयन् १सुवीरः सुवीर्यः १अभिशस्तिपाः अभिशस्ते पाता । अभितो हिंसा ततो
 रक्षक इत्यर्थः । सोमपानं ब्रह्महत्यादिनिन्दामनुमार्ष्टीति प्रसिद्धम् ॥

इन्द्राय सोम पवसे देवेभ्यः सधमाद्यः । इन्द्रो वाजं सिपाससि ॥ ६ ॥

इन्द्राय । सोम । पवसे । देवेभ्यः । सधमाद्यः । इन्द्रो इति । वाजम् । सिपाससि ॥ ६ ॥

हे १सोम १सधमाद्यः । सधमाद्यो यज्ञः । तद्देहसवम् १इन्द्राय १देवेभ्यः चान्येभ्यः १पवसे
 क्षरसि । हे तादृश इन्द्रो सोम अस्मभ्य १वाजम् अर्धं १सिपाससि दातुमिच्छसि ॥

अस्य पीत्वा मदानामिन्द्रो वृत्राण्यप्रति । जघान जघनञ्च नु ॥ ७ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान । जघनञ्च । च । नु ॥ ७ ॥

१मदानां मदकराणां मध्येऽतिज्ञेयेन मदकरम् १अस्य अमुं सोम १पीत्वा १वृत्राणि दान्त्र
 अप्रतिगतः १सन् १इन्द्रः १जघान हतवान् । १नु क्षिप्रं १जघनञ्च । १च । इन्तु वेदानीमपि ॥ ११३ ॥

१म सोमासः । इति सप्तर्चं अनुविशं सूक्तम् । असितो देवलो वरिगायत्री छन्दः सोमो देवता ।
 १म सोमासः । इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो अधन्विपुः पर्वमानास इन्द्रवः । श्रीणाना अप्सु मृजत ॥ १ ॥

प्र । सोमास । अधन्विपुः । पर्वमानास । इन्द्रवः । श्रीणाना । अप्सु । मृजत ॥ १ ॥

१सोमासः सोमाः १पर्वमानासः १पर्वमानाः । १इन्द्रवः दीप्ताः १प्र १अधन्विपुः । धन्वतिर्गति-
 कर्मा । प्रगच्छन्ति । किञ्च १श्रीणानाः गोभिः श्रयमाणाः । १अप्सु घसतीवरीषु च १मृजत मृज्यन्ते ॥

अभि गावो अधन्विपुरापो न प्रवता यतीः । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ २ ॥

अभि । गावः । अधन्विपुः । आपः । न । प्रवता । यतीः । पुनाना । इन्द्रम् । आशत ॥ २ ॥

१गावः गमनशीला इन्द्रवः १अभि १अधन्विपुः अभिशच्छन्ति दशापवित्रम् । किमिदं ।
 १प्रवता प्रवणवता देशेन १यती गच्छन्त्यः १आपो न आप इव । पश्चात् १पुनानाः । १इन्द्रं
 १शीणयितुम् १आशत व्यासुवन् । आहुतिप्रणाहयेन्द्रमेव वा व्यासुवन् ॥

प्र पर्वमान धन्वसि सोमेन्द्राय पातवे । नृभिर्न्यतो वि नीयसे ॥ ३ ॥

प्र । पर्वमान । धन्वसि । सोम । इन्द्राय । पातवे । नृभिः । न्यतो । वि । नीयसे ॥ ३ ॥

हे १पर्वमान १सोम १इन्द्राय इन्द्रस्य १पातवे पानाय १प्र १धन्वसि प्रगच्छत्याहवनीयं प्रति
 हविर्धानात् । तदेवाह । १नृभिः नैतुभिर्नैतुभिः १न्यतो विनीतः १वि १नीयसे हविर्धानात् ।
 अथवा । पर्वमान प्र धन्वसि पात्रं प्रतीन्द्रपानाय तदर्थं हविर्धानाद्वि नीयसे ॥

१. म. १. २. ३. - 'चान्येभ्यः' नास्ति । २. त-म-प्रतिगतः । ३. ग-म-त-म-वेदानीमिति ।
 ४. त. १. ५. म-पर्वमानाः । ५. त-म-दीप्ताः सोमाः । ६. ध-इन्द्रवः सोमाः । ७. ग-विष्टहीतो ।

त्वं सोम नृमादन्ः पर्वस्व चर्षणीसहे । सखियों अनुमाद्यः ॥ ४ ॥
 त्वम् । सोम् । नृमादन् । पर्वस्व । चर्षणीसहे । सखि । च । अनुऽमाद्यः ॥ ४ ॥

हे 'सोम' एवं 'नृमादनः' नृणां मादयिता त्वं 'चर्षणीसहे' । चर्षणयो ननुप्या द्वेष्टारः^१ । तेषां सन्नि-
 भविष्य इन्द्राय 'पर्वस्व' क्षर 'च' त्वं 'सखिः' शुद्धः 'अनुमाद्यः' स्तुत्यः सर्वं पर्वस्वेति सन्मन्वयः ॥

इन्द्रो यदद्विभिः सुतः पवित्रं परिधार्वसि । अरुमिन्द्रस्य धात्रे ॥ ५ ॥
 इन्द्रो इति । यत् । अद्विऽभि । सुतः । पवित्रम् । परिऽधार्वसि । अरम् । इन्द्रस्य । धात्रे ॥ ५ ॥

हे 'इन्द्रो' त्वं 'यत्' यदा 'अद्विभिः' आकभिः 'सुतः' अभिपुत्रः 'पवित्रं' दत्तारवित्रं 'परि-
 धार्वसि' परिगच्छसि । तदा 'इन्द्रस्य' धात्रे स्थानापाधारकादोद्धारः^२ वा 'अरं' पर्याप्तो भवसि ॥

पर्वस्व वृत्रहन्तमोक्षेभिरनुमाद्यः । शुचिः पावको अर्हुतः ॥ ६ ॥
 पर्वस्व । वृत्रहन्ऽतम् । उक्षेभिः । अनुऽमाद्यः । शुचिः । पावकः । अर्हुतः ॥ ६ ॥

हे 'वृत्रहन्तस' शत्रूनामतिशयेन हन्तरिन्द्रो त्वं^३ 'पर्वस्व' क्षर । कीदृशस्त्वम् । 'उक्षेभिः' शकैः
 'अनुमाद्यः' स्तुत्यः 'शुचिः' शुद्धः 'पावकः' अन्धस्य शोधकः 'अर्हुतः' महान् । पुरुषमहानुनाबः पर्वस्व ॥

शुचिः पावक उच्यते सोमः सुतस्य मर्ध्वः । देवावीरपयंसुहा ॥ ७ ॥
 शुचिः । पावकः । उच्यते । सोम । सुतस्य । मर्ध्वः । देवऽअवी । अधरांसुहा ॥ ७ ॥

'सुतस्य' अभिपुत्रस्य 'मर्ध्वः' मदकरस्य बहुजालकः 'सोमः' रसरूपः 'शुचिः' स्वर्गं शुद्धः
 'पावकः' शोधकश्च 'उच्यते' । तथा 'देवावीः' देवानामविता तर्पयिता 'अधरांसुहा' । अर्धं पार्श्वं
 शंसन्तीत्यधरांसा अमुराः । तेषां हन्तेति चोच्यते ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

द्विर्वापेऽनुवाके षट्त्रिंशच्छ्रुतानि । तत्र 'पर्वस्व' इति पद्वचं प्रथमं सूक्तं दृष्टव्युतनाम्नोऽ-
 गस्त्युपयुक्त्यार्थं गायत्रं पवनानसोमदेवताकम् । अनुष्ठान्तं च—'पर्वस्व' पद् दृष्टव्युत आगस्त्य' ।
 इति । गतो विनियोगः ॥

पर्वस्व दक्षसार्धनो द्वेवेभ्यः पीतये हरे । मरुज्यौ वायवे मदः ॥ १ ॥
 पर्वस्व । दक्षऽसार्धनः । द्वेवेभ्यः । पीतये । हरे । मरुतऽभ्यः । वायवे । मदः ॥ १ ॥

हे 'हरे' हरितवर्णं पापहर्तृत्वां सोम 'दक्षसार्धनः' । दक्षो बलम् । तस्य सार्धकः 'मदः' मदकरश्च
 त्वं 'पर्वस्व' क्षर । 'द्वेवेभ्यः' इन्द्रादिभ्यः 'पीतये' पानाय । तथा 'मरुज्यः' 'वायवे' च पीतये पर्वस्व ॥

पर्वमान धिया हितोऽभि योनिं कर्निकदत् । धर्मणा वायुमा विश ॥ २ ॥
 पर्वमान । धिया । हितः । अभि । योनिम् । कर्निकदत् । धर्मणा । वायुम् । जा । विश ॥ २ ॥

हे 'पर्वमान' सोम 'धिया' कर्मणास्मद्भ्यापारेण अह्युभ्या^४ वा 'हितः' दत्तः सन् 'कर्निकदत्'
 शब्दं कुर्वन् 'योनिं' स्थानं ग्रहं वा 'अभि' विनोति शेषः । तदेवाह । 'धर्मणा' 'वायुम्' । वायु-
 संबन्धि^५ पात्रमिन्धयः । तत् 'आ' विश प्रविश ॥

१. प-रात्रयः । २. अ१.२.३- 'स' नास्ति । ३. ग-स्थानाय धारकादोद्धारः; प-स-न-स्थाना-
 धारकादोद्धारः । ४. अ१.२.३- 'त्वं' नास्ति । ५. ग-त- 'कर्मणा' नास्ति । ६. अ१.२.३.४-
 अ१.२.३-सु-धर्मणा कर्मणा; न ४-धर्मणा कर्मणा वा । ७. ग-प-त-म-सु- 'संबन्धि' ।

सं देवैः शोभते वृषा कविर्योनावधि प्रियः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

सम् । देवैः । शोभते । वृषा । कवि । योनौ । अधि । प्रियः । वृत्रहा । देववीतमः ॥ ३ ॥

अयं सोमः ^१स ^२शोभते ^३देवैः सह ^४योनौ स्थाने स्वर्ग्येऽधिष्ठितः ^५वृषा^१ कामाना वपैक
^६कवि क्रान्तप्रज्ञः^१ ^७प्रियः प्रियमृतः सर्वेषां यद्वा प्रीणयिता ^८वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ^९देववीतमः
अतिशयेन देवान् कामयमानः एवंमहानुभावः सोमः सशोभते ॥

विश्वा रूपाण्याविशन्पुनानो याति हर्यतः । यत्रामृतासु आसते ॥ ४ ॥

विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । पुनान । याति । हर्यत । यत्र । अमृतासु । आसते ॥ ४ ॥

^१विश्वा सर्वाणि ^२रूपाण्याविशन् ^३पुनान पृथमानः ^४हर्यत कमनीयः । 'हर्यं गतिरान्यथः' ।
^५इदंशः ^६याति गच्छति । ^७यत्र ^८अमृतासु अमृता देवाः ^९आसते तिष्ठन्ति तं देशं याति ॥

अरुपो जनयन् गिरः सोमः पवत आयुपक् । इन्द्रं गच्छन् कविक्रतुः ॥ ५ ॥

अरुप । जनयन् । गिरः । सोमः । पवते । आयुपक् । इन्द्रम् । गच्छन् । कविक्रतुः ॥ ५ ॥

^१अरुपः । आरीचमानः ^२सोमः ^३गिरः चान्दाम् ^४जनयन् ^५पवते क्षरति । किं कुर्वन् । ^६आयुपक्
अनुपपत्तम् ^७इन्द्रं ^८गच्छन् व्यानुवन् ^९कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ६ ॥

आ । पवस्व । मदिन्तम् । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आसदम् ॥ ६ ॥

हे ^१मदिन्तम सादयितुम ^२कवे क्रान्तप्रज्ञ सोमः त्वं ^३पवित्रम् अतिश्रम्य ^४धारया ^५आ
^६पवस्व । किमर्थम् । ^७अर्कस्य अर्चनीयस्येन्द्रस्य ^८योनि स्थानम् ^९आसद् प्राप्तुम् ॥ ॥ १५ ॥

'तममृक्षन्त' इति पटुष द्वितीयं सूक्तं दृष्टव्युत्पुत्रस्येभवाहनात् आर्षं गायत्रं पवमान-
सोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—'तममृक्षन्तेभवाहो दादंयुतः' इति । गतो विनिर्घोगः ॥

तममृक्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि । विप्रासो अण्व्या धिया ॥ १ ॥

तम् । अमृक्षन्त । वाजिनम् । उपस्थे । अदितेः । अधि । विप्रासः । अण्व्या । धिया ॥ १ ॥

^१तं ^२वाजिनम् अधमश्वदातुम् । व्यासमिरयं । ^३अदितेः पृथिव्याः । ^४उपस्थे^१ उत्सृजे ।
^५अधि इति सप्तम्यर्धानुवादी । ^६अमृक्षन्त शोधितवन्तः । के । ^७विप्रासः मेधाविनोऽध्वर्यावश्च ।
केन साधनेन । ^८अण्व्या अङ्गुल्या ^९धिया प्रज्ञया स्तुत्या वा अमृक्षन्त । अधवाण्व्या सूक्ष्मया
धियाङ्गुल्येति विशेष्यविशेषणभावः ॥

तं गावो अम्यनूपत सहस्रधारमक्षितम् । इन्द्रं धर्तारमा दिवः ॥ २ ॥

तम् । गावः । अभि । अनुपत । सहस्रधारम् । अक्षितम् । इन्द्रम् । धर्तारम् । आ । दिवः ॥ २ ॥

^१तं सोमं ^२गावः गन्त्यः स्तुतयः ^३अम्यनूपत अस्तुवन् । कीदृशं तम् । ^४सहस्रधार बहुधारम्
^५अक्षितम् अक्षीणम् ^६इन्द्रं दासं ^७दिवः सुलोकस्य ^८आ ^९धर्तारः सर्वतो धारकम् । सोमाधारत्वाद्
सुलोकवासिनां संस्थानस्य ॥

तं वेधां मेधया ह्यन्वपमानमधि चर्वि । धर्णसि भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

तम् । वेधाम् । मेधया । अह्वान् । पवमानम् । अधि । चर्वि । धर्णसिम् । भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

‘वेधां विधातारं’ पवमानं ‘तं’ मेधया प्रजया ‘अह्वान्’ ग्रहिष्वन्ति । किं प्रति । ‘अधि’ ‘अधि’ सुलोकं प्रति । पुनः कीदृशम् । ‘धर्णसि’ सर्वस्य धारकं ‘भूरिधायसं’ बहुना कर्तारम् ॥

तमह्वान्भुरिजोर्धिया संवसानं विवस्वतः । पतिं वाचो अदाम्यम् ॥ ४ ॥

तम् । अह्वान् । भुरिजोः । धिया । समऽवसानम् । विवस्वतः । पतिम् । वाचः । अदाम्यम् ॥ ४ ॥

‘तं’ सोमं ‘विवस्वतः’ परिवर्ततः ‘अह्वान्’ कृत्विजः ‘भुरिजोः’ आह्वोः ‘धिया’ अह्वान्त्वा ‘अह्वान्’ ग्रहिष्वन्ति । कीदृशं तम् । ‘संवसानं’ वसन्तं पात्रे ‘वाचः’ स्तुतैः ‘पतिं’ स्वामिनम् ‘अदाम्यम्’ अदमनीयम् ॥

तं सान्नावधि जामयो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । ह्येतं भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

तम् । सानौ । अधि । जामयः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । ह्येतम् । भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

‘तं’ सोमं ‘हृदि’ हरितवर्णं ‘सान्नावधि’ समुद्रिष्टे वेधे । अधीति सप्तम्यार्थानुवादी । ‘जामयः’ अह्वान्त्वा ‘हिन्वन्ति’ मेषन्ति । अधिपुण्वन्ति ‘अद्रिभिः’ प्रावभिः । कीदृशम् । ‘ह्येतं’ कमनीयं ‘भूरिचक्षसं’ बहुदृष्टम् ॥

तं त्वां हिन्वन्ति वेधसः पवमान गिरावृधम् । इन्दुविन्द्राय मत्सुरम् ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । हिन्वन्ति । वेधसः । पवमान । गिरावृधम् । इन्दो इति । इन्द्राय । मत्सुरम् ॥ ६ ॥

‘हं’ पवमानं सोमं ‘तम्’ उक्तगुणविशिष्टं ‘एवा’ त्वां ‘हिन्वन्ति’ मेषन्ति । कस्मै । ‘इन्द्राय’ । ‘वेधसः’ विधातार कृत्विजः । कीदृशं त्वाम् । ‘गिरावृधं’ स्तुत्या वर्धमानम् ‘इन्दुं’ दीप्तं सरूपं पां ‘मत्सुरं’ मद्यकरम् ॥ १६ ॥

‘एष कविः’ इति पद्वत् तृतीयं सूक्तं नृमेषनाश धाम्निरसस्वार्थं गायत्रं सौम्यम् । ‘एष कविर्नृमेषः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

एष क्विरुमिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते । पुनानो ममपं सिधः ॥ १ ॥

एषः । कविः । अमिऽस्तुतः । पवित्रे । अधि । तोशते । पुनानः । मन् । अपे । सिधः ॥ १ ॥

‘एषः’ सोमः ‘कविः’ मेषावी ‘अमिष्टुतः’ अमितः स्तुतः ‘पवित्रे’ ‘अधि’ दंशापविग्रमतीत्य ‘तोशते’ । यद्यपि तोशतिर्वधकर्मा तथापि हन्ते गतिसंज्ञावाद्य गतिमात्रे वर्तते । गच्छतीत्यर्थः । अथवा । पवित्रेऽधि कृष्णाग्निने तोशते हन्यते । पीठयत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । ‘पुनानः’ पवमानः ‘अधिः’ शत्रुम् ‘अप’ ‘अप’ अपगमयन् ॥

एष इन्द्राय वायवे स्विजितारि पिच्यते । पवित्रे दक्षसाधनः ॥ २ ॥

एषः । इन्द्राय । वायवे । स्वऽजित् । पारि । सिच्यते । पवित्रे । दक्षसाधनः ॥ २ ॥

१. ग-परिवर्तः । २. ग-आमयौशुत्य. तं । ३. ग-त-अ-‘जामयः’ अह्वान्त्वा नास्ति । ४. प-पवमान पवमान इदो दीप्त । ५. प-‘इन्दु’ . . . वा नास्ति । ६. त-गच्छतीत्यर्थः ।

१एष सोमः १स्वर्जित् स्वर्गस्य सर्वस्य वा जेता^१ १इन्द्राय १धायवे च १पवित्रे १परि १पितृभ्यते । कीदृश एषः । १दक्षसाधनः बलकारी ॥

एष नृभिर्वि नीयते दिवो मुर्धा वृषा सुतः । सोमो वनेषु विश्ववित् ॥ ३ ॥
एषः । नृऽभिः । वि । नीयते । दिवः । मुर्धा । वृषा । सुतः । सोमः । वनेषु । विश्वऽवित् ॥ ३ ॥

१एषः १सोमः १नृभिः कर्मानेनृभिर्कृत्विमि । १वि १नीयते विविध नीयते । एष कीदृशः । १दिवः शुलोक्तस्य १मुर्धा शिरोवधधानभूतः । १वृषा अभिमतवर्षकः १सुतः अभिपुतः । कुत्र नीयते । १वनेषु वननीयेषु वनसंभूतद्रुमविकारेषु वा पात्रेषु । १विश्ववित् सर्वज्ञ एष इति समन्वयः ॥

एष गव्युरचिक्रदत्पर्वमानो हिरण्ययुः । इन्दुः सत्राजिदस्तृतः ॥ ४ ॥
एषः । गव्युः । अचिक्रदत् । पर्वमानः । हिरण्यऽयु । इन्दुः । सत्राजित् । अस्तृतः ॥ ४ ॥

१एषः सोमः १पर्वमानः पूषमानः १अचिक्रदत् ऋद्धं करोति । कथंभूतः सत् । १गव्यु अस्माकं गा इच्छन् १हिरण्ययुः धनमिच्छन् १इन्दुः दीप्तः सत् १सत्राजित् महतः^१ शत्रोरसुरादेर्जेता १अस्तृतः स्वयमन्यैरहिंस्यश्च सत् ॥

एष सूर्येण हासते पर्वमानो अधि धर्वि । पवित्रे मत्सुरो मदः ॥ ५ ॥
एषः । सूर्येण । हासते । पर्वमानः । अधि । धर्वि । पवित्रे । मत्सुरः । मदः ॥ ५ ॥

१एषः १पर्वमानः पूषमानः सोमः १सूर्येण देवेन १अधि १धर्वि शुलोकैऽन्तरिक्षे १पवित्रे १हासते परित्यज्यते । १मत्सुरः मदकरः १मदः सोमः । यद्यप्यध्वयुं हस्तादृशापवित्रे परित्यज्यते सोमस्तथाप्यन्तरिक्षे सूर्येण पवित्रे त्यज्यत इति भावना धीर्यवशात् । सस्त्वप्यन्यदेवेषु सोमज्ञावणे सूर्यस्य कः प्रसङ्ग इति न वाच्यं सूर्यरश्मिभिरिव सोमस्याप्यायनात् ॥

एष शुष्म्यसिष्यददन्तरिक्षे वृषा हरिः । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ ६ ॥
एषः । शुष्मी । असिष्यदत् । अन्तरिक्षे । वृषा । हरिः । पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥ ६ ॥

१एष १शुष्मी बलवान् सोमः १अन्तरिक्षे दृशापवित्रे १असिष्यदत् स्वयदते । कीदृश एषः । १वृषा वर्षकः १हरिः हरितवर्णः १पुनानः पूषमानः १इन्दुः दीप्तश्चैव^१ १इन्द्रमा इन्द्रं च अभिगच्छतीति शेषः । आ इति चार्थः ॥ १० ॥

‘एष वाजी’ इति पठ्यं चतुर्थं सूक्तं प्रियमेधस्यायं गायत्रं सोम्यम् । ‘एष वाजी प्रियमेधः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः । अव्यो वारं वि धावति ॥ १ ॥
एषः । वाजी । हितः । नृऽभिः । विश्वऽवित् । मनसः । पतिः । अव्यः । वारम् । वि । धावति ॥ १ ॥

१एषः सोमः १वाजी गमनशीलः १हितः अप्वयुणा^१ पात्रे निहितः १विश्ववित् सर्वज्ञ १मनसः स्तोत्रस्य १पतिः स्वामी । अथवा सोमस्य मनोभियानित्वात् मनसः स्वामित्वे ‘चन्द्रमा

१. ग-संभ-जेता सोमः । २. ग-संहतः; त-महता । ३. ग-दीप्तश्चैव इव; घ-दीप्तश्च; त-दीप्तश्च इव । ४. घ-नृभिः अप्वयुर्वादिभिः ।

मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' (ऐ. आ. २.४.२) इति श्रुतेः । तादृशोऽसौ ऽअग्न्यो ऽवारम् अवेर्वाले
दशापवित्रं ऽवि ऽधावति विविचं गच्छति ॥

एष पवित्रे अक्षरत्सोमो देवेभ्यः सुतः । विश्वा धामान्याविशन् ॥ २ ॥

एष. । पवित्रे । अक्षरत् । सोमः । देवेभ्यः । सुतः । विश्वा । धामानि । आऽविशन् ॥ २ ॥

१एषः १सोमः १देवेभ्यः देवाय १सुतः अभिपुतः सन् १पवित्रे १अक्षरत् सवति । १विश्वा
सर्वाणि १धामानि देवशरीराणि १आविशन् अविशन् । प्रवेष्टुमित्यर्थः ॥

एष देवः शुभायतेऽधि योनावर्मर्त्यः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

एषः । देवः । शुभायते । अधि । योनौ । अर्मर्त्यः । वृत्रहा । देवऽवीतमः ॥ ३ ॥

१एषः सोमः १देवः १शुभायते सोमते । कुत्र । १अधि १योमौ र्वीये स्थाने । कीदृशं यथा ।
१अर्मर्त्यः अमरणधर्मा १वृत्रहा शत्रुहन्ता १देववीतमः अतिक्रमेण दैवानां कामयिता ॥

एष वृषा कनिक्कदहृशभिर्जामिर्भिर्यतः । अमि द्रोणानि धावति ॥ ४ ॥

एष. । वृषा । कनिक्कदत् । दृशऽभिः । जामिऽमिः । यत् । अमि । द्रोणानि । धावति ॥ ४ ॥

१एष १वृषा वर्धिता कामाना १कनिक्कदत् शत्रुं कुर्वन् १दृशभिर्जामिभिः अङ्गुलीभिः । यतः
१अमि १द्रोणानि दुसमयाणि वायानि १अमि १धावति अस्तिगच्छति ॥

एष सूर्यमरोचयत्पर्वमानो विचर्षणिः । विश्वा धामानि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एषः । सूर्यम् । अरोचयत् । पर्वमानः । विऽचर्षणिः । विश्वा । धामानि । विश्वऽवित् ॥ ५ ॥

१एषः सोमः १सूर्यमरोचयत् रोचयति स्वरसेन । १पर्वमानः पूयमानः १विचर्षणिः सर्वेषु
द्रष्टा १विश्ववित् सर्वविद् । न केवलं सूर्यं किन्तु १विश्वा सर्वाणि १धामानि तेजःस्थानानि रोचयति ॥

एष शुष्म्यदाम्यः सोमः पुनानो अर्पति । देवावीरघशंसहा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मी । अदाम्यः । सोमः । पुनानः । अर्पति । देवऽवीरः । अघशंसहा ॥ ६ ॥

१एषः १सोमः १शुष्मी मलयान् १अदाम्यः अदग्मनीयः १पुनानः पूयमानः १अर्पति गच्छति ।
१देवावीरः देवानामविता १अघशंसहा । अघान् शंसन्तीत्यघशंसाः । तेषां हन्ता ॥ १८ ॥

‘प्रास्य’ इति पठ्यं पञ्चमं सूक्तं नृमेघस्वाङ्गिरसस्वार्थं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
अनुक्रम्यते च—‘प्रास्य नृमेघः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्रास्य धारा अक्षरन्वृष्णः सुतस्यौजसा । देवा अनु प्रभूपतः ॥ १ ॥

प्र । अस् । धाराः । अक्षरन् । वृष्णः । सुतस्य । ओजसा । देवान् । अनु । प्रऽभूपतः ॥ १ ॥

१अस्य सोमस्य १वृष्णः वर्षकस्य १सुतस्य अभिपुतस्य १देवाननु १प्रभूपतः प्रमथितमिच्छतः
१ओजसा स्पर्धायै १धाराः १प्र १अक्षरन् प्रकर्षेण सरन्ति ॥

ससिं मृजन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा । ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम् ॥ २ ॥
ससिम् । मृजन्ति । वेधसं । गृणन्तं । कारवं । गिरा । ज्योतिं । जज्ञानम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

१ ससिम् अश्वस्थानीयं सर्पणस्वभाव वा सोमं २ मृजन्ति क्षोद्यन्ति । के । ३ गृणन्तं स्तुवन्तं
४ वेधम. विधातारः ५ कारवः कर्मकर्तारोऽप्यर्थादयः ६ गिरा स्तुत्या साधनेन । कीदृशं ससिम् ।
७ ज्योति दीप्यमानं सोमं ८ जज्ञानं जायमानम् । प्रवृद्धमित्यर्थः । अथवा ज्योतिर्जायमानम् 'अयं
वै ज्योतिर्यन् सोमः' इति ध्रुते. २ । ९ उक्थ्यं स्तुत्यम् ॥

सुपहा सोम तानि ते पुनानाय प्रमूवसो । वर्धो समुद्रमुक्थ्यम् ॥ ३ ॥
सूऽसहा । सोम । तानि । ते । पुनानायं । प्रमूवसो इति प्रमुऽवसो । वर्धं । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ ३ ॥

हे १ सोम २ प्रमूवसो प्रभूतघम ३ पुनानाय पूयमानस्य ४ ते तव ५ तानि तेजसि ६ सुपहा
शोभनाभिभावुकानि । यस्मादेव तस्मात् ७ समुद्रं समुद्रसदृशं द्रोणकलशम् ८ उक्थ्यं स्तुत्यं त ९ वर्ध
वर्धय । पूरय रसेन ॥

विश्वा वसूनि संजयन्पर्वस्व सोम धारया । इनु द्वेपांसि सुध्यक् ॥ ४ ॥
विश्वा । वसूनि । समुऽजयन् । पर्वश्च । सोम । धारया । इनु । द्वेपांसि । सुध्यक् ॥ ४ ॥

हे १ सोम २ विश्वा सर्वाणि ३ वसूनि अस्मदर्थं ४ संजयन् पर्वस्व क्षर ५ धारया । ६ द्वेपांसि
द्वेष्पाणि सर्वाणि ७ सुध्यक् सहैव ८ इनु प्रेरय दूरदेशं प्रति ॥

रक्षा सु नो अररुपः स्वनात्सर्मस्य कस्य चित् । निदो यत्र मुमुच्यहे ॥ ५ ॥
रक्षं । सु । नः । अररुपः । स्वनात् । समस्य । कस्य । चित् । निद । यत्र । मुमुच्यहे ॥ ५ ॥

हे सोम १ न अस्मान् २ सु सुहु ३ रक्ष पालय । कस्मात् । ४ अररुप. अदातुः ५ स्वनात् शब्दात्
निन्दारूपात् ६ किमेकस्यादानशीलस्य । न । ७ समस्य सर्वस्य योऽस्ति तस्य सर्वस्य कस्यचित् ।
कथनामुद्दिष्टमर्थः । न केवलमदातुः स्वनात् । किं तर्हि । ८ कस्य ९ चित् कस्यापि १० निद-
निन्दकाद्रक्ष । ११ यत्र १२ मुमुच्यहे यस्मिन्नक्षणे सति वयं मुक्ता भवेम तेन रक्षणेन रक्षेति ॥

एन्दो पार्थिवं रयिं दिव्यं पवस्व धारया । धुमन्तं शुष्ममा भर ॥ ६ ॥

आ । इन्दो इति । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्यम् । पवस्व । धारया ।

धुऽमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर ॥ ६ ॥

हे १ इन्दो क्लृप्तमान सोम त्वं २ धारया ३ आ ४ पवस्व सर्वत क्षर । ५ पार्थिवं दिव्यं च ६ रयिं
धनं ७ धुमन्तं दीप्तिमन्तं ८ शुष्मं बलं च ९ आ १० भर आहरास्मभ्यम् ॥ ११ ॥

१ 'प्र धाराः' इति षट्त्वं षष्ठं सूक्तं विन्दुनाम्न आङ्गिरसस्थायै गायत्र पवमानसोमदेवताकम् ।
२ 'प्र धारा विन्दुः' इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

१. ग-त-जज्ञानं जातं । २. म-धुतिः । ३. म१.२.३- 'उक्थ्यं स्तुत्यं' नास्ति । ४. घ-त-निद-
निदारूपात् ।

प्र धारा अस्य शुष्मिणो वृथा पवित्रे अक्षरन् । पुनानो वार्चमिष्यति ॥ १ ॥
प्र । धारा । अस्य । शुष्मिणः । वृथा । पवित्रे । अक्षरन् । पुनानः । वार्चम् । इष्यति ॥ १ ॥

‘शुष्मिणः बलवतः’ ‘अस्य सोमस्य’ ‘धाराः’ ‘पवित्रे दक्षापवित्रे’ ‘वृथा अप्रयत्नेन’ ‘अक्षरन्
चरन्ति’ । तदानीं ‘पुनानः पृथमानः सोमः’ ‘वार्चं स्तुति स्वीयं ध्वनिं वा’ ‘इष्यति प्रेरयति ॥

इन्दुर्हियानः सोऽभिर्मृज्यमानः कनिकदत् । इर्यति वृष्मिन्द्रियम् ॥ २ ॥
इन्दुः । हियानः । सोऽभिः । मृज्यमानः । कनिकदत् । इर्यति । वृष्मन् । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

अयम् ‘इन्दुः दीप्तः सोमः’ ‘हियानः प्रेक्षमाणः व्याप्रियमाणः । कैः ।’ ‘सोऽभिः’ ‘ऋषिभिः ।
पश्चात्स्थापवित्रे’ ‘मृज्यमानः शोष्यमानः’ ‘कनिकदत् शब्दं कुर्वन्’ ‘इन्द्रियम् इन्द्रस्य संबन्धिन-
मिन्द्रियमपि’ - - - - - इरं ‘वृष्मं शब्दम्’ ‘इर्यति प्रेरयति ग्रहणसमये ॥

आ नः शुष्मं नृपाद्यं वीरवन्तं पुरुस्पृहम् । पर्वस्व सोम धारया ॥ ३ ॥
आ । नः । शुष्मम् । नृसप्तम् । वीरवन्तम् । पुरुस्पृहम् । पर्वस्व । सोम । धारया ॥ ३ ॥

हे ‘सोम एवं’ ‘धारया’ ‘आ’ ‘पर्वस्व । किम् ।’ ‘शुष्मं बलम् । कीदृशम् ।’ ‘नृपाद्यं गुणामत्म-
द्वितीयानामभिभावकं’ ‘वीरवन्तं प्रबोधितं’ ‘पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं’ ‘शुष्मना पर्वस्व । एतस्व
लाभाय पर्वस्वेत्यर्थः ।’ ‘रमत्वादे सति होमद्वारा तत्किञ्च शुष्मं पर्वस्वेत्युपचर्यते ॥

प्र सोमो अति धारया पर्वमानो असिष्यदत् । अमि द्रोणान्यासदम् ॥ ४ ॥
प्र । सोमः । अति । धारया । पर्वमानः । असिष्यदत् । अमि । द्रोणानि । आसदम् ॥ ४ ॥

अयं ‘पर्वमानः’ ‘सोमः’ ‘धारया’ ‘अति अतिशय दक्षापवित्रं’ ‘प्र’ ‘असिष्यदत् प्रत्यन्दते ।
किमर्थम् ।’ ‘द्रोणानि द्रोणकल्पादीनि’ ‘आसदम् आसदनाय’ ॥

अप्सु त्वा मधुमत्तमं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्द्रविन्द्राय प्रीतये ॥ ५ ॥
अप्सु । त्वा । मधुमत्तमम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । इन्द्रो इति । इन्द्राय । प्रीतये ॥ ५ ॥

हे ‘इन्द्रो सोम’ ‘अप्सु यस्तीव्रीपूदकेषु’ ‘मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमत्तं’ ‘हरिं हरितवर्णं
’ ‘त्वा त्वाम्’ ‘अद्रिभिः अभिपवन्नावभिः’ ‘हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किमर्थम् ।’ ‘इन्द्राय इन्द्रस्य
’ ‘प्रीतये पानाय ॥

सुनोता मधुमत्तमं सोममिन्द्राय वृजिणै । चारुं शर्षीय मत्सरम् ॥ ६ ॥
सुनोत । मधुमत्तमम् । सोमम् । इन्द्राय । वृजिणै । चारुम् । शर्षीय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

हे ऋषिवज्रः पूर्य ‘मधुमत्तमं मधुररसोपेतं’ ‘सोममिन्द्राय’ ‘वृजिणे पञ्चयुक्ताय’ ‘सुनोत
सुनुत । पुनः कीदृशम् ।’ ‘चारुं चरणीयं’ ‘मत्सरं मदकरं’ ‘शर्षीय अन्मार्कं बलादेन्द्रस्य पानाय च
सोमं मुनुतेति मूते यजमानः स्वीयात् ॥ ॥ २० ॥

१. ग-अप्रयत्नेन । २. ग-प्रसवति । ३. त-अ१.४-स्तोत्रभिः । ४. ग-अ२.१-शोष्यमानः
सन् । ५. अ२.१-आसदनायः म५-आसनाय ।

‘प्र सोमासः’ इति षड्रुचं सप्तमं मूकं राहुगणस्य गोतमस्यायं सौम्यम् । ‘प्र सोमासो गोतमः’ इत्यनुक्रान्तिम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासः स्वाध्यः । पर्वमानासो अक्रमुः । रयिं कृण्वन्ति चेतनम् ॥ १ ॥

प्र । सोमास । सुऽआध्यः । पर्वमानासः । अक्रमुः । रयिम् । कृण्वन्ति । चेतनम् ॥ १ ॥

प्र अक्रमुः प्रगच्छन्ति कलशं प्रति । के । प्र सोमास सोमाः । कीदृशाः । स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्मणो वा पर्वमानासः पर्वमानाः । ते च प्रचेतनं प्रज्ञापनं रयिं धनं कृण्वन्ति कुर्वन्त्यस्माकम् ॥

दिवस्पृथिव्या अधि भवेन्दो द्युन्नवर्धनः । भवा वाजानां पतिः ॥ २ ॥

दिवः । पृथिव्याः । अधि । भवः । इन्दो इति । द्युन्नवर्धनः । भवः । वाजानाम् । पतिः ॥ २ ॥

हे इन्दो वाजानाम् अश्वानां पतिः स्वामी त्वं दिवः सुलोकस्य पृथिव्या भूलोकस्य द्युन्नवर्धनः द्योतमानस्य हिरण्यादिलक्षणधनस्य वर्धयिता भव । अस्माकं लोकद्वये यद् द्युन्नमस्ति तस्य वर्धयिता भवास्मभ्यमित्यर्थः ॥

तुम्यं वार्ता अभिप्रियस्तुम्यमर्पन्ति सिन्धवः । सोमं वर्धन्ति ते महः ॥ ३ ॥

तुम्यम् । वार्ताः । अभिऽप्रियः । तुम्यम् । अर्पन्ति । सिन्धवः । सोमं । वर्धन्ति । ते । महः ॥ ३ ॥

हे सोम तुम्यं स्वर्ग्यं वार्ता वायवः अभिप्रियः अभितर्पयितारो भवन्ति । तथा सिन्धवः स्पन्दमाना मघः तुम्यमर्पन्ति गच्छन्ति । अभिपूयमाणस्य सवाप्तायनायैव कुर्वन्तीत्यर्थः । त उभयेऽपि एते तव महः महत्त्वं वर्धन्ति वर्धयन्ति ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमं वृण्यम् । भवा वाजस्य संगृथे ॥ ४ ॥

आ । प्यायस्व । समेतु । ते । विश्वतः । सोम । वृण्यम् । भवः । वाजस्य । समेतु ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं वायुभिरिन्द्रश्च आ प्यायस्व प्रवृद्धो भव । एते त्वा विश्वतः वृण्यं वर्षयोग्यं बलं समेतु संगच्छताम् । संगृथे संग्रामे वाजस्य अशस्य प्रापकः भव ॥

तुम्यं गावो घृतं पयो बभ्रो दुदुहे अक्षितम् । वरिष्ठे अधि सानवि ॥ ५ ॥

तुम्यम् । गावः । घृतम् । पयः । बभ्रो इति । दुदुहे । अक्षितम् । वरिष्ठे । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

हे बभ्रो वधुवर्गे सोम तुम्यं स्वर्ग्यं गावो घृतं पयः च अक्षितम् अक्षीणं दुदुहे दुहते । वरिष्ठे प्रवृद्धे अधि सानवि समुच्छिष्टे प्रदेशे स्थिताय तुम्यम् ॥

स्वायुधस्य ते सुतो सुर्वनस्य पते वयम् । इन्दो सखित्वमुश्मसि ॥ ६ ॥

सुऽआयुधस्य । ते । सुतः । सुर्वनस्य । पते । वयम् । इन्दो इति । सखित्वम् । उश्मसि ॥ ६ ॥

हे आयुधस्य भूतजातस्य पते स्वामिन् पालक सोम । सोमस्य जगदाप्याधिकारवेन तन्वामित्यर्थः । हे इन्दो सोम वयम् अनुष्ठातारः । स्वायुधस्य एते तव सतः सखित्वमुश्मसि कामयामहे ॥ ॥ २१ ॥

‘प्र सोमासः’ इति षड्वचमष्टमं सूक्तमाश्रेयस्य इयावाचस्यायं गायत्रं सीम्बम् । अनुक्रम्यते च—‘प्र सोमासः इयावाचः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोर्नः । सुता विदथे अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र । सोमास । मदऽच्युतः । श्रवसे । नः । मघोर्नः । सुता । विदथे । अक्रमुः ॥ १ ॥

‘सोमासः सोमाः’ ‘मदच्युतः’ मदस्वाविष्णुः । ‘सुताः’ अभिपुताः सन्तः । ‘विदथे’ यज्ञे । ‘मघोर्नः’ हविष्मतो मम । ‘श्रवसे’ अत्राय कीर्तये वा । ‘प्र’ अक्रमुः प्रगच्छन्ति ॥

आदीं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

आत् । ईम् । त्रितस्यं । योषण । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभि । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

‘आत्’ अपि च । ‘ईम्’ एनं । ‘हरीं’ हरितवर्णं सोमं । ‘त्रितस्य’ ऋषेः । ‘योषणः’ अङ्गुल्यः । ‘अद्रिभिः’ प्रायभिः । ‘हिन्वन्ति’ प्रेरयन्ति । ‘किमर्थम्’ । ‘इन्दुं’ दीप्तं सोमम् । ‘इन्द्राय’ इन्द्रस्य । ‘पीतये’ पानाय ॥

आदीं हंसो यथा गुणं विश्वस्यावीषश्नमुतिम् । अस्यो न गोभिंरज्यते ॥ ३ ॥

आत् । ईम् । हंसः । यथा । गुणम् । विश्वस्य । अवीवशत् । मतिम् ।

अत्यः । न । गोभिः । अज्येते ॥ ३ ॥

‘आत्’ अपि च । ‘ईम्’ अयं सोमः । ‘हंसो’ यथा । ‘गुणं’ जनसंघं स्वगतिविशेषेण स्वमेव वा प्रविशति तद्वत् । ‘विश्वस्य’ सर्वस्य स्तोत्रजनस्य । ‘मतिं’ स्तुतिं बुद्धिं वा । ‘अवीवशत्’ वशी नयति । ‘स’ च सोमः । ‘अज्यो’ न अज इव । ‘गोभिः’ गन्धैरुदकैर्वा । ‘अज्यते’ सिच्यते स्निग्धीक्रियते ॥

उमे सोमावुचारकश्नमुगो न तक्तो अर्पसि । सीदन्तस्य योनिमा ॥ ४ ॥

उमे इति । मोम् । अवऽचारकशत् । मुग । न । तक्तः । अर्पसि ।

सीदन् । श्रुतस्यं । योनिम् । आ ॥ ४ ॥

हे सोम । उमे यावाप्यिष्यी । अवचारकशत् । षड्यतिकर्षेदम् । षड्यन् षड्गो न मुग इव । ‘तक्तः’ गन्धैः पद्मादिभिर्मिथितः सन् । ‘दध्ना तनक्ति’ (तै. सं. २.५.३.५) इत्यादौ तथा एषवात् । ‘अर्पसि’ गच्छसि च । किं कुर्वन् । ‘श्रुतस्य यज्ञस्य’ योनिं स्थानम् । ‘आ’ सीदन् आश्रयन् । ‘यज्ञमाधनाय’ गच्छतीत्यर्थः ॥

अभि गावो अनुपत योषा जारमिव त्रियम् । अगंजार्जि यथा हितम् ॥ ५ ॥

अभि । गावः । अनुपत । योषा । जारम् इव । त्रियम् । अगंन् । आजिम् । यथा । हितम् ॥ ५ ॥

१. ग-अभिपवानेतरः; अ१.२-एवं च । २. ग-त-ग-‘मेरयति’ नास्ति । ३. य-त-म-अर्पति गच्छति । ४. त-७-म-२-‘च’ नास्ति । ५. ग-प-त-म-४-आश्रयन् गच्छति; अ१.२.३-मु-आश्रयन् गच्छति । ६. ग-प-त-म-गच्छतीत्यर्थः ।

हे सोम त्वं ऽग्नावः शब्दाः ऽभि ऽमरूपं अभिष्टुवन्ति । ऽथोपा ऽग्रिय ऽजारमिव । मा यथा तं स्तौति तद्वत् । स सोमः ऽत्रि गन्तव्यं ऽहितं मित्रमिव तं ऽयथा अन्यः । ऽअग्नौ स्वहिताय गच्छति तद्वत् । अथवा हितं घनप्रापकत्वेन हितकरम् आत्रि शूर इव । अयमागच्छति पात्रम् ॥

अस्मे धेहि पुमद्यशो मुधर्वद्वयश्च महीं च । मुनिं मेधासुत श्रवः ॥ ६ ॥

अस्मे शनिं । धेहि । द्युऽमत । यशं । मुधर्वद्वयस्य । च । महीम् । च ।

मुनिम् । मेधाम् । मुन । श्रवं ॥ ६ ॥

हे सोम ऽअस्मे^१ अस्मभ्यं ऽपुमन् दासिमत् ऽयसः अर्धं ऽधेहि देहि । कीदृशोऽस्मभ्योऽस्मभ्यम् । ऽमधवद्वयश्च हविर्लेशगाधवद्वयश्च ऽमहं ऽच स्तुतिकर्त्रे च । अथवा मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः । अस्ते मधवद्वयश्च महं चेति तेषामेवाशोपनामेनादुमपत्र चन्द्रो युक्तः । किञ्च ऽमनिं घनं ऽमेधां प्रजाम् ऽदत्त अपि च ऽश्रवः कीर्तिं च धेहि ॥ २२ ॥

‘प्र सोमामः’ इति षट्षं नवमं सूक्तं विनिरूप्यै वापत्रं पवमानसोमदेवताकम् । ‘प्र सोमामभितः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमांसो विप्रश्चितोऽपां न र्यन्त्यूर्मयः । वनानि महिषाहव ॥ १ ॥

प्र । सोमान् । विप्रऽचितं । अपान् । न । र्यन्ति । ऊर्मयः । वनानि । महिषाऽहव ॥ १ ॥

‘विप्रश्चितः सोमानि’ सोमाः ‘प्र’ ‘यन्ति’ प्रगच्छन्ति पात्राणि प्रति । किमिव । ऽअगाम् ऽऊर्मयः ‘न । ते यथा संततमुद्भवन्ति’ तद्वत् । बाहुल्येऽप्येदं दृष्टान्तो दर्शितो गमने दृष्टान्ता-न्तामभिधीयते । ‘वनानि’ ‘महिषा’ प्रवृद्धा मृगाः इव । अथवा स्वाध्यायात् प्रवर्तने प्रथमो दृष्टान्तो द्वितीयस्तु दशपवित्रादयः प्रवृत्ते ॥

अभि द्रोणानि वृध्रवः शुक्रा क्रुतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरम् ॥ २ ॥

अभि । द्रोणानि । वृध्रवः । शुक्रा । क्रुतस्य । धारया । वाजम् । गोमन्तम् । अक्षरम् ॥ २ ॥

‘अभि क्षरन्तानि शोच । उपर्यागृह्णतेऽविनक्रियाभ्याहारः । ‘द्रोणानि द्रोगकलशान् प्रति । यद्यपि द्रोगकलश एक एव तथापि तन्प्राधान्यादिनोऽपि पात्रा द्रोणा इत्युच्यन्ते । अपवैकस्मिन्नेव वृद्धाय बहुवचनम् । के । ‘वृध्रवः वृध्रवर्गा’ सोमाः ‘शुक्रा’ दीप्ताः । केन प्रकारेण । ‘क्रुतस्य’ जलस्य^१ ‘धारया धाराकारेण’ । किञ्च ‘वाजम्’ अर्धं ‘गोमन्तं’ बहुगोयुक्तम् ‘अक्षरम्’ क्षरन्ति । ‘अपवैकमेव वाक्यम् । उक्तविधाः सोमा द्रोणान् प्रयक्षरन् धारया । किं कुर्वन्तः । गोमन्तं वाजं प्रगच्छन्त इत्यर्थः ॥

मृता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमा अर्पन्ति विष्णवे ॥ ३ ॥

मृता । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुद्भ्यः । सोमा । अर्पन्ति । विष्णवे ॥ ३ ॥

१. ग-त-म-‘कम्’ नास्ति । २. त-घनप्रापकेन; म१.४-घनप्रापकेन । ३. ग-हितकरं त्वा; त-म-मु-हितकरं वा । ४. ग-त-म-‘कस्ते’ नास्ति । ५. त-म१ ४-‘म’ नास्ति । ६. ग-‘मुबली’ । ७. ग-प्रच्छवने; त-म-प्रच्छवने । ८. ग-त-म-‘कृतस्य अमृतस्य’ नास्ति । ९. म१-धारकेन ।

‘सुताः अभिपुताः सोमाः इन्द्राय इन्द्रार्थं वायवे च वरुणाय च मरुतयः च विष्णवे
सैषामर्धम् अर्पन्ति गच्छन्ति ॥

तिस्रो वाच उदीरते गावो मिमन्ति धेनवः । हरिरिति कनिकदत् ॥ ४ ॥

तिस्रः । वाच । उव । ईरते । गाव । मिमन्ति । धेनव । हरि । एति । कनिकदत् ॥ ४ ॥

‘तिस्रो वाचः । कगादिभेदेन त्रिविधा स्तुतिः । ‘उदीरते श्रोत्रमपमृत्विजः । ‘धेनवः
आशिशेग प्रीतिप्रियः ‘गावः ‘मिमन्ति शब्दप्रति दोषार्थम् । ‘हरिः हरितवर्णश्च सोमः ‘कनिकदत्
शब्दं कुर्वन् ‘एति गच्छति’ कलशम् ॥

अभि ब्रह्मीरनूपत यद्दीर्घतस्य मातरः । मर्मज्यन्ते दिवः शिशुम् ॥ ५ ॥

अभि । ब्रह्मी । अनुरत । यद्दी । कृतस्य । मातर । मर्मज्यन्ते । दिव । शिशुम् ॥ ५ ॥

‘महतीः ब्राह्मणमेरिता ‘यद्दीः महत्यः । यद्दीरिति महत्प्राम । ‘कृतस्य यज्ञस्य ‘मातरः निर्माभ्यः
स्तुतयः ‘अभि ‘अनूपत स्तुतयः । किम् । ‘दिवः पुद्गेवतायाः ‘शिशुं शिशुस्यानीयं सोमम् ।
तमेव ‘मर्मज्यन्ते’ मृज्जति । ‘कृतीयस्यामिनो दिवि सोम आसीत्’ (तै. सं. १. ५. ७. १)
इत्यादिश्रुतेषु शिशुर्धं तस्य ॥

रायः समुद्राश्चतुरोऽसम्यं सोम विश्रतः । आ पवस्व सहस्रिणः ॥ ६ ॥

राय । समुद्रान् । चतुरः । असम्यम् । सोम । विश्रतः । आ । पवस्व । सहस्रिणः ॥ ६ ॥

‘रायः घनस्य संवन्धिनः ‘चतुरः ‘समुद्रान् । घनपूर्वाभित्यर्थः । तादृशान् समुद्रान् ‘असम्यम्
अर्थाय हे ‘सोम ‘विश्रतः सर्वतः । ‘आ ‘पवस्व । तथा ‘सहस्रिणः अपरिमितान् कामान् आ पवस्व
आपद्य । चतुःसमुद्रस्य घनविशेषातिः तन्मध्यगतभूमिस्त्वामित्वमन्तरेणासंभवाच्चतुःसमुद्रमुद्रितम्-
मण्डलत्वाभित्यमेवाशास्ते यजमानः ॥ ॥ २३ ॥

‘प्र सुवानः’ इति षट्षं दशमं सूक्तम् । कत्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र सुवानः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

प्र सुवानो धारया तनेन्दुहिन्वानो अर्पति । रुजदृढहा व्योजसा ॥ १ ॥

प्र । सुवानः । धारया । तनो । इन्दुः । हिन्वानः । अर्पति । रुजत् । दृढहा । वि । व्योजसा ॥ १ ॥

‘इन्दुः सोमः ‘सुवागः स्वयमानः ‘हिन्वानः अध्वर्युणा प्रियमाणः ‘धारया ‘तना पवित्रं ‘प्र
‘अर्पति गच्छति । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । ‘दृढहा दृढाद्यपि शत्रुपुराणि ‘व्योजसा वसेन ‘वि ‘रुजत्
विरुजति विरूपयति ॥

सुत इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुतयः । सोमो अर्पति विष्णवे ॥ २ ॥

सुत । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुतयः । सोमः । अर्पति । विष्णवे ॥ २ ॥

अयं ‘सुतः अभिपुनः ‘सोमः इन्द्रार्थम् ‘अर्पति गच्छति ॥

वृषाणं वृषभिर्युतं सुन्वन्ति सोममद्रिभिः । दुहन्ति शकर्मना पर्यः ॥ ३ ॥

वृषाणम् । वृषऽभिः । युतम् । सुन्वन्ति । सोमम् । अद्रिभिः । दुहन्ति । शकर्मना । पर्यः ॥ ३ ॥

वृषाणं रससेकारं यथ नियतं सोमं वृषभिः रसस्य वर्षकैः । अद्रिभिः प्रावभिः सुन्वन्ति । शकर्मना कर्मणा दुहन्ति अध्वर्यादयः पर्यः सोमरसम् । सोमं पयो दुहन्तीति द्विकर्मकोऽयम् ॥

भुवन्त्रितस्य मज्यो भुवदिन्द्राय मत्सरः । सं रूपैरज्यते हरिः ॥ ४ ॥

भुवत् । त्रितस्य । मज्यं । भुवत् । इन्द्राय । मत्सरः । सम् । रूपैः । अज्यते । हरिः ॥ ४ ॥

त्रितस्य अपां पुत्रस्य सूक्तद्रुर्कपेः सोऽयं मत्सर मदकरः सोमः मज्यो भुवत् शुद्धो भवति । तस्य यागार्थं शेषपानार्थं च । तथा इन्द्राय इन्द्रपानाय मज्यः भुवत् । रूपैः रूपकैश्च क्षीरादिभिः हरिः हरितयणः सोमः सम् अज्यते ॥

अमीमृतस्य विष्टपं दुहते पृश्निमातरः । चारुं प्रियतमं हविः ॥ ५ ॥

अभि । ईम् । मृतस्य । विष्टपम् । दुहते । पृश्निमातर । चारुं । प्रियतमम् । हविः ॥ ५ ॥

ईम् एनं सोमम् अन्नस्य विष्टपं स्थानम् । यज्ञाश्रयमित्यर्थः । तदस्य पृश्निमातरः महतः अभि दुहते । किम् । प्रियतमम् इन्द्रादीनां हविः होमसाधनं चारुं मनोहरम् । मध्येरित-
वृष्टया सोमवृद्धेस्तदोष्णत्वम् ॥

समेनमहुता इमा गिरौ अर्पन्ति ससुतः । धेनुर्वाश्रो अवीवशात् ॥ ६ ॥

सम् । एनम् । अहुता । इमा । गिरौ । अर्पन्ति । ससुतः । धेनू । वाश्रः । अवीवशात् ॥ ६ ॥

सम् अर्पन्ति संगच्छन्ते एनं सोमम् अहुता अकुटिलाः गिरः अस्मदीयाः सुतयः ससुतः सरन्त्यः । वाश्रः धेनूः प्रीणयित्री स्तुती । वाश्रः शब्दयन् अवीवशात् कामयते सोमः ॥ २४ ॥

‘आ नः’ इति षड्वक्त्रेकादशं सूक्तमाह्निरसस्य प्रभूवसोरायं गायत्र पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘आ नः पवस्व प्रभूवसुः’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ नः पवस्व धारया पवमान रयिं पृथुम् । यया ज्योतिर्विदासि नः ॥ १ ॥

आ । नः । पवस्व । धारया । पवमान । रयिम् । पृथुम् । यया । ज्योतिः । विदासि । नः ॥ १ ॥

हे पवमान सोम त्वं धारया नः अस्माकम् आ पवस्व सर्वतः क्षर । किम् । रयिं धनं पृथुं विस्तीर्णम् । यया धारया ज्योतिं द्योतमानं यज्ञं स्वर्गं वा विदासि लभ्यसि नः अस्माकम् ॥

इन्द्रो समुद्रमीह्रय पवस्व विश्वमेजय । रायो धर्ता न ओजसा ॥ २ ॥

इन्द्रो इति । समुद्रम् ईह्रय । पवस्व । विश्वम् एजय । रायः । धर्ता । नः । ओजसा ॥ २ ॥

हे इन्द्रो सोम हे समुद्रमीह्रय । समुद्रमित्युदकनाम । ईह्रयतिर्गतिकर्मा । उदकप्रेरक तथा हे विश्वमेजय विश्वस्य सर्वस्यास्मच्छत्रोः कम्पयितः सोम त्वम् ओजसा त्वदीयेन चलेन नः ।

१ त-म-‘सुन्वन्ति’ नास्ति । २. ग-त-म-‘शुद्धो’ नास्ति । ३. ग-‘वृद्धकैश्च’ । ४. ग-त-म-सोम । ५. घ-त-म-‘प्रीणयित्री’ । ६. ग-अ-कामयत । ७. ग-अ-‘ईषति’, त-ईषति ।

अस्मभ्यं रायः धनस्य धर्ता धारकः पवस्व । भवेत्यर्थः । अत्र यद्यप्युदकप्रेरणसर्वशत्रुकम्पने
मयोधनान्तर्गतत्वादुद्देश्यगते तथापि यजमानस्यापेक्षिते इति रायो घर्तृत्वबदादास्ये अधिगन्तव्ये ॥

त्वया वीरेण वीरवोऽभि प्याम पृतन्यतः । क्षरा णो अभि वार्यम् ॥ ३ ॥

त्वया । वीरेण । वीरऽव । अभि । स्याम । पृतन्यत । क्षर । नः । अभि । वार्यम् ॥ ३ ॥

हे वीरव । वीरवन् सोम वीरेण स्वया साधनेन पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् अभि
प्याम अभिभवेम । अतः नः अस्माकं वार्यं वरणीयं धनम् अभि वक्षर । अभिगमयेत्यर्थः ।
अथवा वरणीयं सोमाख्यं धनं क्षर पवस्व ॥

प्र वाजमिन्दुरिष्यति सिपासन्वाजसा ऋषिः । वृता विद्वान आयुधा ॥ ४ ॥

प्र । वाजम् । इन्दु । इष्यति । सिपासन् । वाजऽसा । ऋषिः । वृता । विद्वान् । आयुधा ॥ ४ ॥

सोमः वाजम् अक्षम् इष्यति प्रेरयति यजमानेभ्यः । किं कुर्वन् । सिपासन् यजमानान्
समकुमिच्छन् । इन्द्राः इन्दुः वाजसाः अक्षस्य दाता ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा वृता कर्माणि
आयुधानि च विद्वानः जानन् ॥

तं गीभिर्वाचमीद्व्युयं पुनानं वासयामसि । सोमं जनस्य गोपतिम् ॥ ५ ॥

तम् । गीऽभिः । वाचम् । ईद्व्युयम् । पुनानम् । वासयामसि । सोमम् । जनस्य । गोऽपतिम् ॥ ५ ॥

तं सोमं गीभिः स्तुतिवाग्भिः स्तोमीति शेषः । किञ्च वाचमीद्व्युयं वाचः प्रेरितारं पुनानं
पूयमानं तं सोमं वासयामसि वासयामः श्रयणद्रव्यैः । कीदृशं सोमम् । जनस्य गोपतिं गवां
पालकम् । यद्वा । एकमेव वाचयम् । उक्तविदोपणविशिष्टं सोमं स्तुतिभिर्वासयाम इति । माधवस्तु
वाचमिति पृथक्पदे तिष्ठन्ते कृत्वा वाचयद्वयं चकार ॥

विश्वो यस्य व्रते जनो दाधार धर्मेणस्पतेः । पुनानस्य प्रभूवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः । यस्य । व्रते । जनः । दाधारः । धर्मेणः । स्पतेः । पुनानस्य । प्रभुऽवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः सर्वः जनः अनुष्वो यजमानः यस्य सोमस्य व्रते कर्मेणि दाधार धारयति मन
इति शेषः । कीदृशस्य । धर्मेण कर्मणः । स्पतेः पालकस्य पुनानस्य पूयमानस्य प्रभूवसोः
प्रभूतधनुस्य ॥ ॥ २५ ॥

‘असर्जि’ इति पठ्यं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘असर्जि’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो
विनियोगः ॥

असर्जि रथ्यो यथा पवित्रे चम्बोः सुतः । कार्प्यन्वाजी न्यक्रमीत् ॥ १ ॥

असर्जि । रथ्यः । यथा । पवित्रे । चम्बोः । सुतः । कार्प्यन् । वाजी । नि । अक्रमीत् ॥ १ ॥

रापो यथा रथसंन्यस्य इव स यथा विमृश्यते तद्वत् चम्बोः अभिपयणकलकयोः सुत
अभिपुनः सोमः कार्प्यं गृष्टोऽभूत् पवित्रे । तथाभूतः वाजी वेत्तनवान् सोमारेयोऽथः कार्प्यम् ।
कार्प्यं युद्धमितरेतरकर्षणात् । अथ देवानामार्षणयति वशारथ्ये संग्रामे न्यक्रमीत् नितरां क्रामति ॥

१. त-ऋचमानेभ्य । २. म१.२-ईदुः सोमः । ३. त१.२.६-म१.२-स्तुतिभिर्वाग्भिः, त-
स्तुतिभिः । ४. ग-त-म-यस्य धर्मणः । ५. ग-‘माकर्षणेपेते; त-म२.४-‘माकर्षणयति, म१-‘माकर्षयति ।

स वह्निः सोम जागृविः पर्वस्व देववीरति । अमि कोशं मधुश्रुतम् ॥ २ ॥

सः । वह्निः । सोम । जागृविः । पर्वस्व । देवऽवी । अति । अमि । कोशम् । मधुऽश्रुतम् ॥ २ ॥

॥ 'सोम' 'स' 'वह्निः' वाहकः 'जागृविः' जागरूकः 'देववी' देवकामसत्त्वं 'मधुश्रुतं' मधुस्रावि
'कोशं' दत्तापवित्रमतिक्रम्य 'अमि' 'पर्वस्व' द्रोणकलशं प्रति क्षर ॥

स नो ज्योतींषि पूर्य पर्वमान वि रोचय । ऋत्वे दक्षाय नो हिनु ॥ ३ ॥

सः । न । ज्योतींषि । पूर्य । पर्वमान । वि । रोचय । ऋत्वे । दक्षाय । न । हिनु ॥ ३ ॥

॥ 'पूर्य' पुराण 'पर्वमान' सोम 'न' अस्माक 'ज्योतींषि' दिव्यानि स्थानानि 'वि' 'रोचय'
प्रकाशय । किंच 'ऋत्वे' कर्मणे यागाय 'दक्षाय' बलाय च 'बलप्रदाय' यागाय वा 'न' अस्मान्
'हिनु' प्रेरय ॥

शुग्ममान ऋतायुभिर्मृज्यमानो गर्भस्त्योः । पर्वते वारं अव्यये ॥ ४ ॥

शुग्ममानः । ऋतायुऽभि । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । पर्वते । वारं । अव्यये ॥ ४ ॥

'ऋतायुभि' पञ्चकर्मैकैरिभिः । 'शुग्ममान' अलंकियमाणस्तेषामेव 'गर्भस्त्यो' हस्तयोः
'मृज्यमान' सोमः 'अव्यये' अविमये 'वारं' बाले दक्षापवित्रे 'पर्वते' पूयते ॥

स विश्वा दाशुषे वसु सोमो दिव्यानि पार्थिवा । पर्वतामान्तरिक्षा ॥ ५ ॥

स । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोम । दिव्यानि । पार्थिवा । पर्वताम् । आ । अन्तरिक्षा ॥ ५ ॥

'सः' अभिपूयमाणः 'सोमः' 'दाशुषे' हविर्दात्रे 'विश्वा' सर्वाणि 'वसु' वसूनि धनानि
'पर्वता' प्रपच्छन् । 'दिवा' श्युक्तस्य विवरणं सिद्धम् । 'दिव्यानि' दिवि भवानि 'पार्थिवा' पृथिवी-
सबद्धानि 'अन्तरिक्षा' अन्तरिक्षे भवानि च पर्वताम् ॥

आ दिवस्पृष्टमश्नुयुर्गव्ययुः सोम रोहसि । वीरयुः शवसस्पते ॥ ६ ॥

आ । दिव । पृष्टम् । अश्नुयुः । गव्ययुः । सोम । रोहसि । वीरयुः । शवसः । पते ॥ ६ ॥

हे 'सोम' त्व स्तोत्राणाम् 'अश्नुयु' अश्वमिच्छन् 'गव्ययु' गा इच्छन् 'वीरयु' पुत्रानिच्छन्
'दिवस्पृष्टं' पुलीकम् 'आ' 'रोहसि' आहुतिद्वारा हे 'शवसस्पते' अश्वस्य पालक ॥ २१ ॥

'स सुतः' इति पटुधं त्रयोदशं सूक्तं रहुगणस्यापि गायत्र सौम्यम् । अनुक्रम्यते च—'सुतो रहुगणः' इति । गतो विनियोगः ॥

स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्पति । विघ्नत्रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

सः । सुतः । पीतये । वृषा । सोमः । पवित्रे । अर्पति । विघ्नन् । रक्षांसि । देवयुः ॥ १ ॥

'सः' 'सोम' 'पीतये' इन्द्रादिपानाय 'सुत' अभिपुतः 'वृषा' वर्षण 'सन्' 'पवित्रे' 'अर्पति'
गच्छति । किं कुर्वन् । 'रक्षांसि' 'विघ्नन्' 'देवयुः' देवकामः स इत्यन्वयः ॥

१. घ-सोम ॥ त्वं । २. ग-य-त-च' नास्ति । ३. भ१-२-बलप्रदानाय । ४. त५-भ१ २-
आतरिक्षा । ५. ग-त-म-राह- । ६. ग-इन्द्रपानाय । ७. ग-वर्षकः ; त३-४-५-भ-४-कपणः ।
८. ग-त-विघ्नन् निघ्नन्, त३-निघ्नन् ।

स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्पति धर्णसिः । अभि योनिं कर्निकदत् ॥ २ ॥

सः । पवित्रे । वि॒ऽच॒क्षणः । हरिः । अ॒र्पति । ध॒र्णसि॑ । अभि । योनिंम् । कर्निकदत् ॥ २ ॥

१सः सोमः १विचक्षणः । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टा १हरिः हरितवर्णः सोमः १धर्णसिः सर्वस्य धारकः १पवित्रे १अर्पति गच्छति । पश्चात् १कर्निकदत् शब्दं कुर्वन् १योनिं स्थानं द्रोणकलशम् १अभि गच्छति ॥

स वाजी रोचना दिवः पवमानो वि धावति । रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ ३ ॥

सः । वा॒जी । रो॒चना । दि॒वः । प॒वमानः । वि । धा॒वति । र॒क्षऽहा । वार॑म् । अ॒व्यय॑म् ॥ ३ ॥

१स १वाजी वैज्रनवानश्वस्थानीयः १दिवः स्वर्गस्वर्ग १रोचना रोचकः १पवमानः पूषमानः १वि धावति । कीदृशः । १रक्षोहा रक्षोहन्ता १अव्ययं १वारं दत्तापवित्रमतीत्य च धावति ॥

स त्रितस्याधि सानवि पवमानो अरोचयत् । जामिभिः सूर्ये सह ॥ ४ ॥

सः । त्रि॒तस्य॑ । अ॒धि । सा॒नवि॑ । प॒वमान॑ । अ॒रोच॑यत् । जा॒मिभिः॑ । सू॒र्ये । सह॑ ॥ ४ ॥

१सः सोमः १त्रितस्य महर्षेः १अधि १सानवि सप्तष्टिते यज्ञे । अधीति सप्तन्यर्थांनुवादी । १पवमानः पूषमानः १जामिभिः प्रवृद्धैर्बन्धुभूतैर्वा स्वतेजोभिः १सह सहितः सन् १सूर्यम् १अरोचयत् प्रकाशितवान् ॥

स वृत्रहा वृषा सुतो वरिवोविददाभ्यः । सोमो वाजमिवासरत् ॥ ५ ॥

सः । वृ॒त्रहा । वृ॒षा । सु॒तो । व॒रिवो॑वि॒ददा॑भ्यः । सो॒मः । वा॒जम् । अ॒स॒रत् ॥ ५ ॥

१स १वृत्रहा १वृषा वर्षक १सुतः अभिपुतः १वरिवोवित् पशुधनस्य लग्नभक्तः १अदाम्यः १अन्यैरदभ्यनीय १सोमः १वाजमिव संग्राममश्व इव १असरत् गच्छति कलशम् ॥

स देवः कविनैपितोऽभि द्रोणानि धावति । इन्दुरन्द्राय मंहना ॥ ६ ॥

स । दे॒वः । क॒विना॑ । इ॒पितः॑ । अ॒भि । द्रो॒णा॒नि । धा॒वति । इ॒न्दुः । इ॒न्द्राय॑ । म॒हना॑ ॥ ६ ॥

१सः सोमः १देवः १इन्दुः क्लृप्तमान १कविना कान्तप्रशेनाप्यर्चुणा १इपितः प्रेरितः सन् १द्रोणानि द्रोणकलशान् १अभि धावति अभिगच्छति । किमर्थम् । १इन्द्राय इन्द्रार्थम् । १मंहना महान् स इति समन्वयः ॥ ॥ २७ ॥

‘एषः’ इति पठ्यं चतुर्दशं सूक्तम् । क्रत्याद्याः पूर्ववत् । ‘एष उ स्यः’ इत्यनुक्रान्तम् । गती धिनिधोगः ॥

एष उ स्य वृषा रथोऽज्यो वारैभिरर्पति । गच्छन्वार्जं सहसिर्णम् ॥ १ ॥

एषः । ऊँ इति । स्य । वृ॒षा । रथः । अ॒ज्यः । वारै॑भिः । अ॒र्पति॑ ।

गच्छ॑न् । वा॒जम् । स॒हसि॑र्णम् ॥ १ ॥

१२५. सः १ प्रसिद्धः १२६. अमिषुत. सोम. १२७. वृषा वर्षिता १२८. रंहुणस्वभावः १२९. अम्यो
१३०. वारेभिः अथैवालैर्दशापवित्रेण १३१. अपति गच्छति कलशम् । १३२. वाजम् अत्र १३३. सहस्रिणं सहस्रमंस्याकं
यजमानाय प्रवातुं १३४. गच्छन् द्रोणकलशं प्रविशन्नर्पतीत्यर्थः । १३५. पूरण. २ ॥

एतं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्याद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

एतम् । त्रितस्य । योषण । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

१२६. इन्दुं क्लियमानं १२७. हरिं हरितवर्णं सोमं १२८. त्रितस्य ऋषे १२९. योषण. अहुलयः १३०. अद्रिभिः १
१३१. हिन्वन्ति १३२. इन्द्राय इन्द्रस्य १३३. पीतये पानाय ॥

एतं त्वं हरितो दशं मर्मुज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुम्भते ॥ ३ ॥

एतम् । त्वम् । हरितः । दशं । मर्मुज्यन्ते । अपस्युवः । याभिः । मदाय । शुम्भते ॥ ३ ॥

१२६. एतं त्वं सोममप्यर्थः १२७. दशं हरितं हरणस्वभावा अहुलयः १२८. अपस्युवः कर्मपञ्चः
मरयः १२९. मर्मुज्यन्ते क्षोध्यन्ति । १३०. याभिः इन्द्रस्य १३१. मदाय १३२. शुम्भते दीप्यते । शोध्यत इत्यर्थः ।
तमेतमिति संज्ञ. ॥

एष स्य मानुषीष्वा श्येनो न विक्षु सीदति । गच्छञ्जारो न योषितम् ॥ ४ ॥

एषः । स्य । मानुषीषु । आ । श्येनः । न । विक्षु । सीदति । गच्छन् । जार । न । योषितम् ॥ ४ ॥

१२६. सः १२७. सोम. १२८. मानुषीषु १२९. विक्षु प्रजासु यजमानरूपास्त्वनुग्रहेण १३०. आ १३१. सीदति
१३२. श्येनो १३३. न श्येन इव । पुनः क इव १३४. योषितं १३५. गच्छन् अभिगच्छन् १३६. जारो १३७. न जार इव । स
यथा संकेतितस्तस्याः कामपूरणाय गृहो गच्छति तद्वदित्यर्थः ॥

एष स्य मद्यो रसोऽर्वा चष्टे दिवः शिशुः । य इन्दुर्वारमाविशत् ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । मद्यः । रसः । अर्वा । चष्टे । दिवः । शिशुः । यः । इन्दुः । वारम् । आ । अविशत् ॥ ५ ॥

१२६. सः १२७. मद्यः मदनमिच्छः १२८. रसः १२९. अर्वा १३०. चष्टे सर्वमवपश्यति १३१. दिवः १३२. शिशुः
पुपुषुः । तत्रोत्पत्तेः पुत्रत्वमस्य । १३३. य इन्दुः दीप्तः सोमः १३४. वारं दशापवित्रम् १३५. आविशत् आविशति
स एष इति ॥

एष स्य पीतये सुतो हरिरर्पति धर्णसिः । क्रन्दन्पोनिमभि प्रियम् ॥ ६ ॥

एषः । स्यः । पीतये । सुतः । हरिः । अर्पति । धर्णसिः । क्रन्दन् । पोनिम् । अभि । प्रियम् ॥ ६ ॥

१२६. एष स्य सोम १२७. पीतये पानाय १२८. सुतः अमिषुतः १२९. हरिः हरितवर्णः । १३०. धर्णसिः धारकः
१३१. प्रियं स्वप्रियमूतं १३२. पोनिं स्थानं द्रोणकलशं १३३. क्रन्दन् शब्दयन् १३४. अभि १३५. अर्पति गच्छति ॥ ॥ २८ ॥

‘आशुरर्प’ इति षट्त्वं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य बृहन्मतेरार्यं गायत्रं पञ्चमानमोमदेवताकम् ।
‘आशुरर्पं बृहन्मतिः’ इत्यनुमान्तम् । गतो विनियोगः ॥

१. ग-त-भ-‘स’ नास्ति । २. ग-त-भ-‘उ पूरण’ नास्ति । ३. ध-अद्रिभिः प्रावभि-
हिन्वति प्रेरयति । ४. ग-घ-सं३. ४. ५-म३-‘पुन क इव’ नास्ति । ५. ग-त-भ३. ४-‘स्य’ नास्ति ।
६. ग-त-भ२. ३-सर्वमवपश्यति, मद्य-सर्वमेव पश्यति ।

आशुरपे बृहन्मते परिं प्रियेण धाम्ना । यत्र देवा इति ब्रवन् ॥ १ ॥

आशुः । अर्थः । बृहत्तमते । परिं । प्रियेण । धाम्ना । यत्र । देवाः । इति । ब्रवन् ॥ १ ॥

हे बृहन्मते महामते सोम प्रियेण देवानां प्रियतमेन धाम्ना शरीरेण धारया आशुः शीघ्रः सन् परि अर्थं परिगच्छ । यत्र देवाः इन्द्रादयो वर्तन्ते इति ब्रवन् सुवन् उच्चारयन् । तां दिशं गच्छामीति सुवक्ष्यर्थः ॥

परिष्कृष्वन्नर्निष्कृतं जनाय यातयन्निर्षः । वृष्टिं दिवः परिं स्रव ॥ २ ॥

परिऽकृष्वन् । निर्षःऽकृतम् । जनाय । यातयन् । निर्षः । वृष्टिम् । दिवः । परिं । स्रव ॥ २ ॥

परिष्कृतम् असंस्कृतं यजमानं स्थानं वा परिष्कृष्वन् संस्कृष्वन् जनाय पागकर्त्रे इष्यः भक्षानि यातयन् निर्गमयन् दिवः अन्तरिक्षात् वृष्टिं परि स्रव ॥

सुत एति पवित्र आ त्विषिं दधान ओजसा । विचक्षाणो विरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतः । एति । पवित्रे । आ । त्विषिम् । दधानः । ओजसा । विऽचक्षाणः । विऽरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतः अभियुतः सोमः सन् पवित्रे दशापवित्रे । आ इत्यनर्थकः । ओजसा बलेन शीघ्रम् एति गच्छति । कीदृशः सन् । त्विषिं दीप्तिं इधानः धारयन् विचक्षाणः सर्वं पश्यन् विरोचयन् दीपयश्च । किम् । देवानिति शेषः ॥

अयं स यो दिवस्परिं रघुयामां पवित्र आ । सिन्धोर्ज्ज्मा व्यक्षरत् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । दिवः । परिं । रघुयामां । पवित्रे । आ । सिन्धोः । ज्ज्मा । वि । अक्षरत् ॥ ४ ॥

अयं सः सोमः पवित्रे आ सिष्यमान इति शेषः । सिन्धोः जलस्राविष्याः जर्ज्मा जर्मा संघाते व्यक्षरत् विविधं क्षरति । स इत्युक्तं क इत्याह । यो दिवस्परिं रघुयामां रघुयामां रघुगमनो देवप्राप्ती सोऽयमिति संबन्धः ॥

आविवासन्परावतो अथो अर्वावतः सुतः । इन्द्राय सिच्यते मधु ॥ ५ ॥

आऽविवासन् । पराऽवतः । अपो इति । अर्वाऽवतः । सुतः । इन्द्राय । सिच्यते । मधु ॥ ५ ॥

सुतः अभियुतः सोमः परावतः । दूरनामीतत् । दूरस्थान् अपो अपि च अर्वावतः अश्विक्त्वाश्च देवान् आविवासन् । रसेन परिचरणादित्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रार्थं मधु मधुसदृशः सोमः सिच्यते ॥

समीचीना अनूपत हरिं हिन्वन्त्याद्रिभिः । योनावुतस्य सीदत ॥ ६ ॥

समऽर्चीनाः । अनूपतः । हरिम् । हिन्वति । अद्रिभिः । योनी । ऋतस्य । सीदत ॥ ६ ॥

समीचीनाः सम्यग्ज्ञिनाः संगताः स्तोतारः अनूपतः सुवन्ति । किंच सोमं हरिं हरितवर्जं हिन्वन्ति प्रेरयन्ति गमयन्ति अद्रिभिः प्रावभिः । यस्मादेवं तस्मात् ऋतस्य यज्ञस्य योनीं स्थाने सीदत निपण्णा भवत हे देवाः ॥ २९ ॥

१. ग-तेषां; त-अ३.४-ते तां ।

२. ग-त-म- 'ज्ज्मा' नास्ति ।

३. ग-क्षरति गच्छति ।

४. प-आविवासन्; त-अ-देवानामविवासन् ।

‘पुनान’ इति षडृचं षोडश सूक्तम् । अग्न्याद्याः पूर्ववत् । ‘पुनान’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

पुनानो अक्रमीदभि विश्वा मृधो विचर्षणिः । शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः ॥ १ ॥

पुनान् । अक्रमीत् । अभि । विश्वा । मृधः । विऽचर्षणि । शुम्भन्ति । विप्रम् । धीतिऽभिः ॥ १ ॥

पुनानः पूयमानः विचर्षणिः द्रष्टा सोमः^१ विश्वाः सर्वाः मृधः हिसकान् शत्रून् अभि
अक्रमीत् अतिक्रान्तवान्^२ । तं विप्रं मेधाविनं धीतिभिः कर्मभिरभिपवादिभिः स्तुतिभिर्वा
शुम्भन्ति दीपयन्ति अलङ्कुर्वन्ति ॥

आ योनिमरुणो रुद्रमुदिन्द्रं वृषा सुतः । ध्रुवे सदैसि सीदति ॥ २ ॥

आ । योनिम् । अरुणः । रुद्रः । गर्भः । इन्द्रः । वृषा । सुतः । ध्रुवे । सदैसि । सीदति ॥ २ ॥

अयम् अरण्यः अरुणवर्णः सोमः योनिं स्थानं दोणकलशम् आ रुद्रः आरोहति । तत्
इन्द्रं गमय गच्छति । कुतः सः । अयं वृषा वर्षकः कलशान् सुतः अभिपुतः सः गत्वा ध्रुवे
मदति स्थिरे स्थाने चुलीकाद्ये सीदति निवसति ॥

नू नो रयिं महामिन्दोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ ३ ॥

नू । नः । रयिम् । महाम् । इन्द्रो इति । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः ।

आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥ ३ ॥

हे सोम अभिपुतस्त्वं हे इन्द्रो^३ नः । अस्मभ्यम्^४ सु क्षिप्रं महां महान्तं सहस्रिणम्
असंख्यातं^५ रयिं धनं विश्वतः आ पवस्व सर्वतः परिचय ॥

विश्वा सोम पयमानं युस्मान्निन्दवा भर । विदाः सहस्रिणीरिपः ॥ ४ ॥

विश्वा । सोम । पयमानः । युस्मानि । इन्द्रो इति । आ । भर । विदाः । सहस्रिणीः । रिपः ॥ ४ ॥

हे सोम पयमानः पूयमानः इन्द्रो दीप्तः त्वं विश्वा सर्वाणि बहुविधानि युस्मानि
द्रविणानि आ भर आहर । विदाः एभ्यः च सहस्रिणीः सहस्रसंख्याकानि^६ इपः अश्वानि ॥

स नः पुनान आ भर रयिं स्तोत्रे सुवीर्यम् । जरितुर्वर्धया गिरः ॥ ५ ॥

सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् । जरितुः । वर्धय । गिरः ॥ ५ ॥

हे सोम पयमानः पूयमानः इन्द्रो दीप्तः त्वं विश्वा सर्वाणि बहुविधानि युस्मानि
द्रविणानि आ भर आहर । किम् । रयिं धनम् । कीदृशम् । सुवीर्यं सुपुत्रम् । किञ्च जरितुः स्तोत्रं गिरः
स्तुतीः वर्धय ॥

पुनान इन्द्रवा भर सोमं द्विबर्हसं रयिम् । वृषन्निन्दो न उक्थ्यम् ॥ ६ ॥

पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् ।

वृषन् । इन्द्रो इति । नः । उक्थ्यम् ॥ ६ ॥

१. ग-सर्वस्य । २. ग-घ-त१.२.४.५.७-आकातवान् ; त३ ६-म३.४-अकातवान् । ३. घ-इन्द्रो
दीप्तः । ४. घ-सहस्रसंख्यातः । ५. ग-घ-त-भ-संख्याका । ५. त-‘सः’ नास्ति ।

हे 'इन्द्रो' सोम 'पुनानः' पूयमानस्त्वम् 'आ' भर आहर । किम् । 'रयि' धनम् । कीदृशं धनम् । 'द्विचर्हसं' द्रव्योः शुश्रुषिष्यात्पयोः स्यादयोः परिवृद्धम् । तदेवाह । हे 'इन्द्रो' 'वृषन्' वर्षकं 'नः' अस्मभ्यम् 'उक्थ्यं' स्तुत्यं धनमा भर ॥ ३० ॥

' ॥ ये गावः ' इति षडृषं सप्तदशं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्ते- ' प्र ये गावो मेध्यातिथिः ' इति । गतो विनिमोगः ॥

प्र ये गावो न भूर्णीयस्त्वेपा अयासो अक्रमुः । धनन्तः कृष्णामप त्वर्चम् ॥ १ ॥
प्र । ये । गावः । न । भूर्णीयः । त्वेपा । अयासः । अक्रमुः । धनन्तः । कृष्णान् । अप । त्वर्चन् ॥ १ ॥

' ये अभिपुताः सोमाः ' गावो ' न उदकानीव तानि यथा सूर्णमघः पतन्ति तद्वत् । एवं योपमीयन्ते । यथा गावः स्वगोष्ठं प्रात्याशु गच्छन्ति तद्वत् । अथवा गावः स्तुतिवाचः । ता यथा स्तुत्यं प्रति क्षिप्रं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । ' भूर्णीयः' क्षिप्राः ' त्वेपाः' दीप्ता ' अयासः' भया गमनशीलाः ' कृष्णा' ' त्वर्चम् ' कृष्णा त्वग्मक्षाः । तम् ' अप' ' धनन्तः' निष्पन्तः । त्यचिः संघरणकर्मा । ईग्भूताः सोमाः ' प्र ' अक्रमुः । तान् स्तुतेति' दोषः ॥

सुवितस्य मनामहेऽति सेतुं दुराण्यम् । साहांसो दस्युमव्रतम् ॥ २ ॥
सुवितस्य । मनामहे । अति । सेतुम् । दू ऽआण्यम् । सुहासः । दस्युम् । अव्रतम् ॥ २ ॥

' सुवितस्व । सोमं प्राप्तः सुवितः । सोमनस्य सोमस्य ' सेतुं' रक्षोविषयं बन्धनं ' दुराण्यं' दुष्टमतिं च रक्षसां बन्धनं तेषां हननबुद्धिं च सोमकर्तृकाः ' मनामहे' स्तुमः । कथं स्तुम इति तदुच्यते । ' अव्रतम्' अक्रमां ' दस्युं' शत्रुं ' साहांसः' अभिभवन्तः ॥

मृण्वे वृष्टेरिव स्वनः पवमानस्य शुष्मिणः । चरन्ति विद्युतो दिवि ॥ ३ ॥
मृण्वे । वृष्टेऽर्ध्व । स्वनः । पवमानस्य । शुष्मिणः । चरन्ति । विद्युतः । दिवि ॥ ३ ॥

' मृण्वे' मृण्यते । किम् । सोमस्वनः । किमिव । ' वृष्टेः' वर्षणस्य ' स्वनः' ' ह्रस्व । तस्य यथा महत् ' स्वनः' ध्रुयते तद्वत् मभूतरसापातसमये ध्रुयते । कस्य स्वन इति तत्राह । ' पवमानस्य' पूयमानस्य ' शुष्मिणः' बलवतः । तस्यैव ' विद्युतः' दीप्तयः ' दिवि' अन्तरिक्षे ' चरन्ति ॥

आ पवस्व महीमिपुं गोमदिन्द्रो हिरण्यवत् । अश्ववद्वाजवत्सुतः ॥ ४ ॥
आ । पवस्व । महीम् । इपम् । गोऽमम् । इन्द्रो इति । हिरण्यवत् ।
अश्ववत् । वाजवत् । सुतः ॥ ४ ॥

हे 'इन्द्रो' सोम 'सुतः' अभिपुतसर्वं 'महीमिपम्' महदधम् 'आ' पवस्व । कीदृशमधम् । 'गोमत्' बहुगोभिरपेतमेवं 'हिरण्यवत्' हिरण्यैः 'अश्ववत्' अश्वैः 'वाजवत्' वाजैर्बलैरपेतम् ॥

१. ग-त-म-'इन्द्रो' नास्ति; य-इन्द्रो सोम । २. ग-त-३.४.५-म-१- ' क्षिमा. ' नास्ति । ३. त-म- ' अप जतः ' नास्ति । ४. ग-स्तुवतीति; य-त-म-३.४-मु-स्तुवतेति । ५. त-महत् ; म-३.४-महत् । ६. य-पवस्य हर । ७. य-गोमिदः ; य-बहुमिर्गोमिदः । ८. ग-हिरण्यवदिरण्यैरपेतं अश्ववद्वाज-वद्वाजैर्बलैरपेतं; य-हिरण्यवदिरण्यैरपेतं अश्ववदधुक् वाजवद्बलैरपेतं; त-म-३-हिरण्यवदिरण्यैरपेतं ।

स पवस्व विचर्पण आ मही रोदसी पृण । उपाः सूर्यो न रुश्मिभिः ॥ ५ ॥

स । पवस्व । विऽचर्पणे । आ । मही इति । रोदसी इति । पृण ।

उपा । सूर्य । न । रुश्मिभिः ॥ ५ ॥

हे 'विचर्पणे' विद्वष्टः सोम 'सै. त्व' पवस्व क्षर रसम् । तथा कृत्वा तेन रसेन 'मही' महर्त्या 'रोदसी' चावाद्यधियौ 'आ' 'पृण' आपूरय । 'उपा' उपमः । एकदेशवाचिनोपशब्देन तदुपलक्षितमहरत्यते तत्प्राधान्यात् । अहानि 'रुश्मिभिः' 'सूर्यो' 'न' 'सूर्य' इव ॥

परि णः शर्मयन्त्या धारया सोम विश्वतः । सरा रसेव विष्टपम् ॥ ६ ॥

परि । न । शर्मयन्त्या । धारया । सोम । विश्वतः । सरा । रसाऽईव । विष्टपम् ॥ ६ ॥

हे 'सोम' 'न' अस्मभ्य 'शर्मयन्त्या' सुखयन्त्या 'धारया' 'विश्वतः' सर्वतः । 'पारि' 'सर' परिचर । 'रसेव' रसेनेव 'विष्टपं' भूलोकम् । यद्वा । रसा नदी स्थान सा प्रवरूपमिव ॥ ॥ ३१ ॥

'जनयन्' इति पट्टचमष्टादशं सूक्तम् । कत्याद्याः पूर्ववत् । 'जनयन्' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

जनयन्त्रोचना दिवो जनयन्त्रसु सूर्यम् । वसानो गा अपो हरिः ॥ १ ॥

जनयन् । रोचना । दिवः । जनयन् । अप्सु । सूर्यम् । वसान । गा । अप । हरिः ॥ १ ॥

अयं 'हरिः' सोम 'दिवः' घुसवन्धीनि 'रोचना' रोचनानि नक्षत्रग्रहमण्डलानि 'जनयन्' तथा 'अप्सु' अन्तरिक्षे 'सूर्य' च 'जनयन्' तथा 'गाः' अधोगन्त्री 'अप' 'वसान' भूमिमात्मान वाय्वाद्यन् पवत इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

एष प्रत्नेन मन्मना देवो देवेभ्यस्परि । धारया पवते सुतः ॥ २ ॥

एष । प्रत्नेन । मन्मना । देव । देवेभ्यः । परि । धारया । पवते । सुत ॥ २ ॥

'एष. सोमः' 'प्रत्नेन' पुराणेन 'मन्मना' मननीयेन स्तोत्रेण युक्त 'सुतः' अभिपुत्रश्च सन् 'देवेभ्यः' 'परि' परितः । 'धारया' स्वीयया 'पवते' ॥

वावृधानाय त्वये पवन्ते वाजसातये । सोमाः सहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

वावृधानाय । त्वये । पवन्ते । वाजसातये । सोमाः । सहस्रऽपाजसः ॥ ३ ॥

'वावृधानाय' वर्धमानाय 'त्वये' क्षिप्राय 'वाजसातये' संग्रामायारालाभाय^१ वा 'पवन्ते' एष्यन्ते । के । 'सोमाः' । कीदृशाः । 'सहस्रपाजस' अपरिमितबला । असंख्यातवेगा इत्यर्थः ॥

दुहानः प्रत्नमित्पर्यः पवित्रे परि पिच्यते । क्रन्दन् देवा अजीजनत् ॥ ४ ॥

दुहानः । प्रत्नम् । इत् । पर्यः । पवित्रे । परि । पिच्यते । क्रन्दन् । देवान् । अजीजनत् ॥ ४ ॥

१. घ-सोमो देवः । २. ग-युक्ती देवो द्योतमान । ३. गन्त३.४.५-म३-परि' नास्ति । ४. त-संग्रामाक्षः ।

प्रत्नमिदं पुराणमेव पयः रसं वृहानः दधानः सोमः पवित्रे पवि परि पित्यते । किं
प्रन्दन् शब्दं सुयन् देवानजीजनत् जनयति स्वसमीपे । यत्र सोमोऽभिपूयते तत्र देवा नियत
प्रादुर्भवन्ति । अतो जनयतिपुपचयते ॥

अभि विश्वानि वार्यामि देवां ऋतावृधः । सोमः पुनानो अर्पति ॥ ५ ॥

अभि । विश्वानि । वार्या । अभि । देवान् । ऋतावृधः । सोमः । पुनान् । अर्पति ॥ ५ ॥

अयं सोमः पुनानः पूयमानः विश्वानि वार्या वरणीयानि धनानि अभि अर्पति ।
तथा ऋतावृधः यज्ञवर्धकान् देवान् अभि अर्पति ॥

गोमन्तः सोम वीरस्वदश्वावृद्वाजवत्सुतः । पर्वस्व वृहतीरियः ॥ ६ ॥

गोमन्तः । नः । सोम । वीरऽवत् । अश्वऽवत् । वाजऽवत् । सुतः । पर्वस्व । वृहतीः । रियः ॥ ६ ॥

हे सोम पुतः त्वं नः अस्मभ्यं गोमन्तं गोभिर्गुक्तं वीरवत् बहुभिर्वीरैरपेतम्
अश्ववत् अश्वैर्गुक्तं वाजवत् वाजैर्वर्जैः संप्रामैर्वर्जितं घनं वृहतीरियः प्रभूतान्वयानि पर्वस्व ।
प्रयच्छेत्पर्यः ॥ ॥ ६९ ॥

'यो आयइव' इति षड्चमेकोनविंशं सूक्तम् । आप्याद्या पूर्ववत् । 'यो आयइव' इत्यनु-
कान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यो अत्यइव मृज्यते गोभिर्मदाय हर्यतः । तं गीर्भिर्वासयामसि ॥ १ ॥

यः । अत्यऽइव । मृज्यते । गोभिः । मदाय । हर्यतः । तम् । गीऽभिः । वासयामसि ॥ १ ॥

यः सोमः आयइव अतनशीलोऽथ इव गोभिः वसतीदरीभिरङ्गिर्गोविकारैः पय-
आदिभिर्वा मृज्यते मिथ्यते । किमर्थम् । मदाय देयामात् । कीदृशः । यः हर्षतः कान्तः । तं
सोमं गीभिः स्तुतिभिः वासयामसि वासयाम् ॥

तं नो विश्वा अवस्सुवो गिरः शुम्भन्ति पूर्वथा । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

तम् । नः । विश्वाः । अग्रसुवः । गिरः । शुम्भन्ति । पूर्वथा । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

तम् इन्दुं सोमं नः अस्माकं विश्वाः सर्वाः अवस्सुवः । अत्रो रक्षणम् । तदिच्छाम्यः
गिरः स्तुतयः पूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा तथैवेदानीमपि शुम्भन्ति दीपयन्ति । किमर्थम् ।
इन्द्राय इन्द्रस्य वीरये पाताय ॥

पुनानो याति हर्यतः सोमो गीर्भिः परिष्कृतः । विप्रस्य मेघ्यातिथेः ॥ ३ ॥

पुनानः । याति । हर्यतः । सोमः । गीऽभिः । परिष्कृतः । विप्रस्य । मेघ्यऽअतिथेः ॥ ३ ॥

पुनानः पूयमानः हर्यतः कमनीयः सोमो गीर्भिः परिष्कृतः स्तुतिभिरलंकृतः याति कलशं
प्रति । किमर्थम् । विप्रस्य मेधाविनः मेघ्यातिथेः सम यागार्थम् । यद्वा । मम गीर्भिरिति संबन्धः ॥

पवेमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम सुश्रियम् । इन्दो सहस्रवर्चसम् ॥ ४ ॥

पवेमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । सुश्रियम् । इन्दो इति । सहस्रऽवर्चसम् ॥ ४ ॥

हे 'पवमान'¹ 'इन्दो' 'सोम' 'अस्मभ्य'² 'सुध्रियं' शोभनया³ श्रिया⁴ युक्त 'सहस्रवर्चमं' बहुदीप्तिं 'रयिं' धनं 'विदाः' । देहीत्यर्थः ॥

इन्दुरत्यो न वाजसृत्कर्निक्रन्ति पवित्र आ । यदक्षरति देवयुः ॥ ५ ॥

इन्दु¹ । अत्यः । न । वाजऽसृत् । कर्निक्रन्ति । पवित्रे । आ । यत् । अक्षा । अति । देवऽयुः ॥ ५ ॥

अयम् 'इन्दुः' 'वाजसृत्' सग्रामसरणः । 'अत्यो' 'न' अथ इव 'पवित्र' 'आ' पवित्रे 'कर्निक्रन्ति' शब्दं² करोति । 'यत्' यदा 'अक्षाः' क्षरति । 'क्षर' सचलने³ इत्यस्माच्छब्दसे लुङि तिपि सिप् । 'महुलं' छन्दसि⁴ इतीडभावः । इडभावे च 'रासस्य' इति सलोपः । 'देवयुः' देवनामः सन् तत्र शब्दं करोति⁵ ॥

पर्वस्व वाजसातये विप्रस्य गृणतो वृधे । सोम रास्व सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

पर्वस्व । वाजऽसातये । विप्रस्य । गृणतः । वृधे । सोम । रास्व । सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

हे सोम 'पर्वस्व' क्षर । किमर्थम् । 'वाजसातये' भ्रमलाभाव⁶ । तथा 'गृणतः' स्तुवतः 'विप्रस्य' भमः मेध्यातिथेः 'गृधे' वर्धनाय च । हे 'सोम' 'सुवीर्यं' शोभनवीर्योदितं पुत्र च 'रास्व' देहि ॥ ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यपुरधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे ऋक्महिताभाष्ये पष्ठाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्ते च पष्ठाष्टकम् ॥

१. ग त-पवमानविदास्मभ्य । २. म१.२.५-शोभनश्रिया । ३. त३-भ१ ४-कर्निक्रन्ति ।

४. ग-त३.५-म३.४-'शब्द' नास्ति । ५. घ-त१.२.६-करोति । आ पूरणः । ६. घ-त-भ१.४-

मु-अक्षस्य लामाय ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिल जगन् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमाष्टकस्य प्रथमाध्याय आरम्भ्यते । 'प्र ण.' इति षट्त्वं विश्व सूक्तमाह्निरमस्यायास्य-
स्वार्थं गायत्र पञ्चमानयोमदेवताकम् । तथा 'आनुकान्तं'- 'प्र णोऽयास्य' इति । गतो विनियोग ॥

प्र ण इन्द्रो महे तर्न ऊर्मि न बिभ्रदर्पसि । अग्नि देवाँ अयास्यः ॥ १ ॥

प्र । नः । इन्द्रो इति । महे । तर्न । ऊर्मिम् । न । बिभ्रत् । अर्पसि । अग्नि । देवान् । अयास्यः ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्रो सोम त्वं ऽन अस्माकं ऽमहे महते ऽतने घनाय ऽप्र ऽअर्पसि प्रगच्छसि^१ । ऽन संप्रति ऽअयास्यः वायमृषिः तव^२ ऽऊर्मि तरङ्गं ऽबिभ्रत् भारयन् ऽदेवान् ऽअग्नि गच्छति यदुम् ॥

मृती जुष्टो धिया हितः सोमो हिन्वे परावर्ति । विप्रस्य धारया कृविः ॥ २ ॥

मृती । जुष्टः । धिया । हितः । सोमः । हिन्वे । पराऽवर्ति । विप्रस्य । धारया । कृविः ॥ २ ॥

ऽकृविः क्रान्तकर्म^३ ऽसोमः ऽविप्रस्य मेधाविन स्तोतुः ऽमती मत्या स्तुत्या ऽजुष्टः सेवितः
ऽधिया कर्मणा ऽहितः यज्ञे निहितः । ऽपरावति पवित्राहुरदेशे^४ ऽधारया ऽहिन्वे प्रवर्ते ॥

अयं देवेषु जागृविः सुत एति पवित्र आ । सोमो याति विचर्षणिः ॥ ३ ॥

अयम् । देवेषु । जागृविः । सुतः । एति । पवित्रे । आ । सोमः । याति । विऽचर्षणिः ॥ ३ ॥

ऽजागृविः जागरणशीलः^५ अयं ऽसोमः ऽदेवेषु देवार्थं ऽसुतः अभिपुतः । ऽआ ऽपति समन्तात्
गच्छति । अपि च ऽविचर्षणिः त्रिद्रष्टा^६ सोमः ऽपवित्रे ऽयाति पाववाय गच्छति ॥

स नः पयस्व वाजयुश्चक्राणश्चारुमध्वरम् । बर्हिष्माँ आ विवासति ॥ ४ ॥

स । नः । पयस्य । वाजस्य । चक्राण । चारुम् । अध्वरम् । बर्हिष्मान् । आ । विवासति ॥ ४ ॥

हे सोम यं त्वां ऽबर्हिष्मान् कृत्विक्^७ ऽआ ऽविवासति परिव्रति ऽस त्वं ऽनः अस्मदर्थं
ऽवाजयुः मन्त्रमिच्छन् ऽअध्वर हिसारहितं याग^८ ऽआरु कर्तव्यं ऽचक्राण कुर्वन् ऽपयस्व क्षर ॥

स नो भगाय वायवे विप्रवीरः सदावृधः । सोमो देवेष्वाय यमत् ॥ ५ ॥

स । नः । भगाय । वायवे । विप्रऽवीर । सदाऽवृधः । सोमः । देवेषु । आ । यमत् ॥ ५ ॥

ऽसः पवमानः ऽसोमः ऽवायवे वायुदेवार्थं ऽभगाय भगदेवार्थं च ऽविप्रवीरः विप्रमैत्राविमि
स्तुत्या प्रेरितः ऽसदावृधः नित्यवृद्धो^९ भवन् ऽन अस्मभ्यं ऽदेवेषु स्थित धनम् ऽआ ऽयमत्
आ प्रयच्छतु ॥

१. घ-त-६-भ-१-क्षिप्तं गच्छति । २. ग-स्तोता । ३. ग-विषदृष्टा । ४. घ-त-भ-यागं च ।

५. भ-१-नित्यनित्यवृद्धो, भ-२-नित्यं वृद्धो ।

॥ नो अथ वसुतये ऋतुविद्रातुवित्तमः । वार्जं जेपि श्रवो बृहत् ॥ ६ ॥

सः । नः । अथ । वसुतये । ऋतुऽवित् । गातुवित्तमः । वार्जम् । जेपि । श्रवः । बृहत् ॥ ६ ॥

हे सोम ^१ऋतुविन् ऋतुनां कर्मणां लभकरः ^२गातुवित्तमः पुण्यलोकानामतिशयेन मार्गस्य श्रुता इवम् ^३अथ अस्मिन्नधि ^४नः अस्माकं ^५वसुतये धनलाभाय ^६वृहत् महत् ^७श्रवः अज्ञं ^८वार्जं मलं च ^९जेपि जय ॥ ॥ १ ॥

' ॥ पवस्व ' इति षडुच्चेकविंशं सूक्तम् । ऋग्यावाः पूर्ववत् । ' ॥ पवस्व ' इत्यनुकान्तम् । गतो विनियोगः ॥

स पवस्व मदाय कं नृचक्षा देववीतये । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ १ ॥

सः । पवस्व । मदाय । कम् । नृचक्षाः । देवऽवीतये । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२नृचक्षाः नृणां नेतृणो द्रष्टा ^३सः त्वं ^४देववीतये यज्ञाय ^५इन्द्राय इन्द्रस्य ^६पीतये पानाय च ^७मदाय मदाय च ^८कं सुखं यथा भवति तथा ^९पवस्व क्षर ॥

स नो अर्षाभि दूर्यं त्वमिन्द्राय तोशसे । देवान्तस्सिन्धु आ वरम् ॥ २ ॥

सः । नः । अर्ष । अभि । दूर्यम् । त्वम् । इन्द्राय । तोशसे । देवान् । सिन्धुऽस्यः । आ । वरम् ॥ २ ॥

हे सोम ^१त्वं ^२नः अस्माकं ^३दूर्यं दूतस्य कर्ता ^४अर्षं अभिगच्छ ^५अभि ^६च यस्यैव ^७इन्द्राय इन्द्राय ^८तोशसे पीयसे ^९सः त्वं ^{१०}ससिन्धुः सिन्धेभ्यः अस्मभ्यं ^{११}वरं श्रेष्ठं धनं ^{१२}देवान् ^{१३}आ पाचस्वैवर्षः ॥

उत त्वामरुणं वयं गोभिरुडमो मदाय कम् । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

उत । त्वाम् । अरुणम् । वयम् । गोभिः । अरुज्मः । मदाय । कम् ।

वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥ ३ ॥

^१उत अपि च हे सोम वयम् ^२अरुणम् अरुणवर्णं ^३त्वा ^४मदाय मदार्थं ^५वयम् आग्निरसावाहयाः ^६गोभिः गोविकारीः पयोभिः ^७अरुज्मः वात्स्यामः ^८संसृज्मः ^९कम् इति पूरणम् । स त्वं ^{१०}नः अस्माकं ^{११}राये धनाय ^{१२}दुरः दारुणि ^{१३}वि ^{१४}वृधि विवृताभि कुरु ॥

अत्यू पवित्रमकमीद्वाजी धुरं न यामनि । इन्दुदेवेषु पत्यते ॥ ४ ॥

अति । ऊँ इति । पवित्रम् । अकमीत् । वाजी । धुरम् । न । यामनि । इन्दुः । देवेषु । पत्यते ॥ ४ ॥

^१इन्दुः सोमः ^२वाजी अश्वः । ^३यामनि यामने ^४धुरं ^५न रायस्य धुरं यथा तथा ^६पवित्रम् ^७अति ^८अकमीत् अतिगच्छति । ^९देवेषु देवानां मध्ये ^{१०}पत्यते गच्छति च ॥

समी सखायो अस्वरन्वने क्रीकन्तुमर्त्यविम् । इन्दुं नावा अनूपत् ॥ ५ ॥

सम् । ईमिति । सखायः । अस्वरन् । वने । क्रीकन्तम् । अतिऽअविम् ।

इन्दुम् । नावाः । अनूपत् ॥ ५ ॥

‘अभ्यविम् अनिक्रान्तं दत्तापवित्रं’ वने उदके ‘क्रीडन्त्य मर्षादमानम्’ ईम् एनम् ‘इन्दु सोमं’
‘मम्याय’ प्रियस्तोतारः ‘मम्’ ‘अस्वरन् मस्तुवन्ति ।’ ‘नावाः वाघोऽपि’ ‘अनूपत अस्तुवन् ।’
‘नौरक्षरम्’ इति वाङ्मामसु पाठान् ॥

तया पवस्व धारया यया पीतो विचक्षसे । इन्द्रो स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ६ ॥
तया । पवन् । धारया । यया । पीत । विचक्षसे । इन्द्रो इति । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

हे ‘इन्द्रो त्वं’ यया ‘धारया’ ‘पीत’ सत् ‘विचक्षमे विचक्षणाय’ ‘स्तोत्रे’ ‘स्तोत्राणां’ कर्त्रे
‘पुरपाप’ ‘सुवीर्ये’ शोभनवीर्ये प्रयच्छसीति शेषः । ‘तया’ धारया ‘पवस्व क्षर ॥ ॥ २ ॥

‘असृग्रन्’ इति पठ्यं द्वाविंशं सूक्तम् । ‘अयाया’ पूर्ववत् । ‘असृग्रन्’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनिश्चोगः ॥

असृग्रन्देववीतयेऽत्यामः कृत्वा इव । क्षरन्तः पर्वतावृधः ॥ १ ॥
असृग्रन् । देवऽवीतये । अत्यामः । कृत्वा इव । क्षरन्तः । पर्वतऽवृधः ॥ १ ॥

‘पर्वतावृध’ पर्वतैरभिव्यक्तावभिर्मुखा पर्वतेषु जाता वा ‘क्षरन्तः’ सोमाः । ‘देववीतये’ यज्ञाय
‘अत्यामः’ अथाः ‘कृत्वा इव’ यथा कर्मण्या अथाः तद्वत् ‘असृग्रन्’ नृज्यन्ते ॥

परिंकृतासु इन्द्रो योषेव पित्र्यावती । वायुं सोमा असृक्षत ॥ २ ॥
परिंकृतासु । इन्द्रः । योषाऽऽव । पित्र्यावती । वायुम् । सोमा । असृक्षत ॥ २ ॥

‘इन्द्रवः’ पातेषु क्रियमानाः ‘सोमा’ ‘परिंकृतासु’ परिंकृता अंकृता ‘मस्तः’ ‘पित्र्यावती’
पितृमती ‘योषेव’ अंकृता कन्यका यथा वरं प्रति गच्छन्ति तद्वत् ‘वायुं’ प्रति ‘असृक्षत’ गच्छन्ति ॥

एते सोमासु इन्द्रवः प्रयस्वन्तश्च मुताः । इन्द्रं वर्धन्ति कर्मभिः ॥ ३ ॥
एते । सोमासु । इन्द्रवः । प्रयस्वन्तः । चम् इति । मुताः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । कर्मभिः ॥ ३ ॥

‘इन्द्रवः’ दीप्ताः ‘प्रयस्वन्तः’ अन्नवन्तः ‘एते’ अस्मिन् कर्मणि वर्तमाना अमी ‘सोमासु’
सोमाः ‘चम्’ चम्वोरधिपवनकृत्कयोः ‘मुताः’ अभिपुताः मन्तः ‘कर्मभिः’ यागैः ‘इन्द्रं’ ‘वर्धन्ति’
वर्धयन्ति प्रीणयन्त्यर्थः ॥

आ धावता सुहस्यः शुक्रा गृष्णीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥ ४ ॥
आ । धावत । सुहस्यः । शुक्रा । गृष्णीत । मन्थिना । गोभिः । श्रीणीत । मत्सरम् ॥ ४ ॥

हे ‘सुहस्यः’ शोभनइत्या ऋत्विजः ‘आ’ ‘धावत’ । मां संप्रति आगच्छत । ‘मन्थिना’ सह
‘शुक्रा’ शुक्रं च ‘गृष्णीत’ गृह्णीत सोमम् । ‘मत्सरं’ सोम ‘गोभिः’ गोविकारैः पयोभिः ‘श्रीणीत’
संस्क्रुतं च ॥

स पवस्व धनंजय प्रयन्ता रावसो महः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ ५ ॥
सः । पवन् । धनन्ऽजय । प्रयन्ता । रावसः । महः । अस्मभ्यम् । सोम । गातुवित् ॥ ५ ॥

हे 'धनंजय शत्रुसंबन्धिनो जनानां जेतः' सोम 'गातुवित् अमीष्टमार्गस्य लभ्यकः' 'अस्मन्महः' महतः 'राधसः धनस्व' 'प्रयन्ता प्रदाता च यः' 'सः त्वं' 'पवस्व क्षर ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यं पवमानं दश क्षिपः । इन्द्राय मत्सुरं मदम् ॥ ६ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । पवमानम् । दश । क्षिप । इन्द्राय । मत्सुरम् । मदम् ॥ ६ ॥

'मर्ज्यं मर्जनीयं शोष्यं' 'पवमानं क्षरन्तं' 'मत्सुरं मदकरम्' 'एतम् इमं' 'मदं सोमं दशसंख्याकाः' 'क्षिपः बहुलयः । 'विशः क्षिप.' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । इन्द्रार्थे 'मृजन्ति पवित्रे' शोधयन्ति ॥ ३ ॥

'अथा सोमः' इति पञ्चमं त्रयोविंशं सूक्तं ऋगुपुत्रस्य कवेरार्यं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तिम्—'अथा सोमः पञ्च ऋषिर्गोमयः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

अया सोमः सुकृत्यया महर्षिदुभ्यवर्धत । मन्दान उद्धृपायते ॥ १ ॥

अया । सोमः । सुकृत्यया । महः । चित् । अभि । अवर्धते । मन्दानः । उत् । उद्धृपायते ॥ १ ॥

'सोम.' 'अथा अनया' 'सुकृत्यया शोभनपाभिपवादिदक्षण्या क्रियया' 'महर्षिद् महतो देवान् प्रति' 'अभ्यवर्धत प्रवृद्धोऽभूत् । 'मन्दानः मोदनानः' 'उद्धृपायते वृषवदाचरति । यथा मोदमानो वृषभ शब्दं करोति तथाभिपववेलायामुपरवेपु शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

कृतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतर्हणा । ऋणा च धृणुश्चयते ॥ २ ॥

कृतानि । इत् । अस्य । कर्त्वा । चेतन्ते । दस्युतर्हणा । ऋणा । च । धृणुः । चयते ॥ २ ॥

'अस्य यस्य एतस्य सोमस्य' 'दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां नाशकानि' 'कर्त्वा कर्माणि सः' 'इत् अस्माभिरिव सोऽयं' 'धृणुः धृष्टः सोमो यजमानानाम्' 'ऋणा' 'च ऋणान्यपि' 'चयते कामप्रदानेन चातयति ॥

आत्सोमं इन्द्रियो रसो वज्रः सहस्रसा श्रवत् । उक्थं यदस्य जायते ॥ ३ ॥

आत् । सोमः । इन्द्रियः । रसः । वज्रः । सहस्रसाः । भ्रवत् । उक्थम् । यत् । अस्य । जायते ॥ ३ ॥

'यत् यदा' 'अस्य इन्द्रस्य' 'उक्थं शस्त्रं' 'जायते प्रादुर्भवति तत्' 'आत् अनन्तरमेव' 'इन्द्रिय' इन्द्रस्य प्रियकरः रसः बलवान् 'वज्रः वज्रमहश्चः केनाप्यहिंस्यः' 'सोमः' 'सहस्रसाः अस्मभ्यमपरिमितस्य' धनस्य दाता भवति ॥

स्वयं कविर्विधुर्तरि विप्राय रत्नमिच्छति । यदीं मर्मज्यते धियः ॥ ४ ॥

स्वयम् । कविः । विधुर्तरि । विप्राय । रत्नम् । इच्छति । यदि । मर्मज्यते । धियः ॥ ४ ॥

'यदि' 'कविः शान्तकर्मा अयं' 'सोमः' 'धियाः धीभिः' । विभक्तिव्यत्ययः । धीतिभिः । अङ्गुलीभिरित्यर्थः । 'मर्मज्यते शोष्यते तर्हि' 'स्वयं' स्वयमेव 'विप्राय मेधाविने' 'विधुर्तरि कामानां विधातरीन्द्रे' 'रत्नं रमणीयं धनम्' इच्छति । इन्द्रेण घने दापयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

१. ग-त१.२.३-अ२-स त्वं; त६-अ७-स, म१-सद्य । २. ग-इन्द्रस्य पानाय; त१.२.३-अ२. ७-इन्द्रार्थं नास्ति; म४-इन्द्राय इन्द्रार्थः । ३. ग-पयिषैः । ४. ग-सहस्रपरिमितस्य । ५. त६-म१. ७-धीतिभिः; म४-धीतिः । ६. त१.२.७-धीभिः; म१-धीतिः । ७. ग-त६-अ१. ७-इन्द्रार्थं नास्ति ।

सिपासतु रयीणां वाजेष्वर्वतामिव । भरेषु जिग्युषामसि ॥ ५ ॥

सिपासतु । रयीणाम् । वाजेषु । अर्वतामिव । भरेषु । जिग्युषाम् । असि ॥ ५ ॥

हे सोम त्वे ऽभरेषु संग्रामेषु ऽजिग्युषां शत्रून् जयतां ऽरयीणां घनानां ऽसिपासतु सभक्तु मित्रैः
 ऽअसि भवसि । शत्रून्^१ जयद्भयो घनानि प्रयच्छसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वाजेषु संग्रामेषु ऽअर्वतामिव
 अध्वानामिव । यथा संग्रामं प्रविशद्भवोऽध्वेभ्यो घातं प्रयच्छन्ति तद्वदित्यर्थः^२ ॥ ४ ॥

‘तं त्वा’ इति पञ्चमं चतुर्विधं सूक्तम् । अप्याद्याः पूर्ववत् । ‘तं त्वा’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो
 विनियोगः ॥

तं त्वा नृमृणानि बिभ्रतं सुधस्येषु महो दिवः । चारुं सुकृत्ययेमहे ॥ १ ॥

तम् । त्वा । नृमृणानि । बिभ्रतम् । सुधस्येषु । मह । दिवः । चारुम् । सुकृत्यया । ईमहे ॥ १ ॥

महः^३ ऽदिव । महतो सुलोकस्य ऽसुधस्येषु सहस्रानेषु स्थितं ऽनृमृणानि घनानि ऽबिभ्रतम्
 अस्मदर्थे^४ धारयन्तं ऽचारु कल्याण ऽत पवमानं ऽत्वा त्वां ऽसुहृदयया शोभनया क्रियया ऽईमहे
 घनानि याचामहे ॥

संबृक्तधृष्णमुक्थ्यं महामहिग्रतं मर्दम् । शतं पुरो रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

संबृक्तधृष्णम् । उक्थ्यम् । महाऽमहिग्रतम् । मर्दम् । शतम् । पुरं । रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

हे सोम ऽसंबृक्तधृष्णम् । मधुका. संछिन्ना धृष्णवो धर्मगतीला^५ शत्रयो येनासौ संबृक्तधृष्णु ।
 तम् ऽउक्थ्यम् उक्थाईं प्रशस्त्यं ऽमहामहिग्रतं महनीययदुक्रमांगं ऽमर्दं मधुकर ऽशतं बहुनि ऽपुरः
 शत्रूणां पुराणि ऽरुरुक्षणि विनाशयन्तं त्वा घनानीमहे इति संबन्धः ॥

अतस्त्वा रयिमभि राजानं सुक्रतो दिवः । सुपर्णो अव्यथिर्भरत् ॥ ३ ॥

अतः । त्वा । रयिम् । अभि । राजानम् । सुक्रतो इति सुक्रतो । दिवः ।

सुऽपर्णः । अव्यथिः । भरत् ॥ ३ ॥

हे सोम ऽरयिमभि घनं प्रति ऽराजानं ऽत्वा त्याम् ऽअतः^६ ऽदिवः असुमात् सुलोकात् ऽसुक्रतो
 सुमहः । अव्यथिः व्यथारहितः ऽसुपर्णः श्वेनः ऽभरत् आहरत् । तथा च निगमांशतरम्—
 ‘आदाय श्वेनो अभरत्सोमं सहस्रं सर्वा’ (अ. सं. ४.२६.७) इति ॥

विश्वस्मा इत्स्वर्दृशे साधारणं रजस्तुरम् । गोषामुत्तस्य विर्भरत् ॥ ४ ॥

विश्वस्मे । इत् । त्वं । दृशे । साधारणम् । रजऽस्तुरम् । गोषाम् । उतस्य । वि । भरत् ॥ ४ ॥

ऽरजस्तुरम् उदकस्य श्रेष्ठम् ऽरजतस्य यज्ञस्य ऽगोषां गोषावितार ऽविश्वस्मै सर्वस्मै ऽस्वर्दृशे
 सर्वदृशे देवाय ऽसाधारणम् ऽइत् समानमेव सन्तं सोमं ऽविः पक्षी श्वेनः ऽभरत् स्वर्गादाहरत् ॥

१. ग-सिपासन् वाजेषु संग्रामेषु अध्वाना घातं प्रयच्छन्ति तद्वत् जयद्भयो घनानि प्रयच्छसीत्यर्थः ।
 २. त१-म१ २.३.७-महो महत्सा. भ४-महो महत्त्व । ३. ग-त६-म१.७-अस्मदर्थे । ४. त३.
 ६-म१.२.७-धृष्णा. भ४-धृष्टाः धर्मगतीलाः । ५. त१.२-महतो, त५-अतोपि ।

अर्धा हिन्वान इन्द्रियं ज्यायो महित्वमानशे । अभिष्टिऋचिर्षणिः ॥ ५ ॥

अर्धं । हिन्वानः । इन्द्रियमा ज्यायं । महित्वम् । आनशे । अभिष्टिऋचत् । विऋचर्षणिः ॥ ५ ॥

‘अथ अथ’ विचर्षणिः कर्मणां विद्रष्टा ‘अभिष्टिऋच’ यजमानानामभीष्टस्य फलस्य कर्ता सोमः । इन्द्रियं स्वकीयं बलं । हिन्वानः प्रेरयन् । ज्यायः प्रशस्यतरं । महित्वं महत्त्वम् । आनशे प्राप्नोति ॥ ॥ ५ ॥

‘पवस्व’ इति पञ्चर्व पञ्चविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘पवस्व’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

पवस्व वृष्टिमा सु नोऽपामूर्मिं दिवस्परिं । अयस्मा बृहतीरिपः ॥ १ ॥

पवस्व । वृष्टिम् । आ । सु । नः । अपाम् । ऊर्मिम् । दिव । परिं । अयस्माः । बृहतीः । रिपः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं । दिवः पुनोकात् । वृष्टिं । नः अस्माकम् । आ । पवस्व समन्तात् क्षर । पवदेव दक्षयति । अपाम् उदकानाम् । ऊर्मिं तरङ्गं दिवः । परि आ पवस्व । अपि च । अपस्माः महमरहितानि । अनामयानि । बृहतीः महान्ति । इपः भक्षानि आ पवस्व ॥

तया पवस्व धारया यया गाव इहागमन् । जन्यास उप नो गृहम् ॥ २ ॥

तया । पवस्व । धारया । यया । गाव । इह । आऽगमन् । जन्यास । उप । नः । गृहम् ॥ २ ॥

हे सोम त्वं । तया तादृया । धारया । पवस्व क्षर । कीदृशेत्यग्राहः । यया यादृया त्वदीयया धारया । जन्यास जन्मः क्षयुजनपदमवा । गावः । इह । अस्मिँल्लोके । नः अस्माकं संपन्धि । गृहम् । उप । आगमन् उपागच्छन्ति ॥

घृतं पवस्व धारया यज्ञेषु देववीतमः । अस्मभ्यं वृष्टिमा पव ॥ ३ ॥

घृतम् । पवस्व । धारया । यज्ञेषु । देववीतमः । अस्मभ्यम् । वृष्टिम् । आ । पव ॥ ३ ॥

हे सोम । यज्ञेषु । देववीतमः आरयन्तं देवकामस्त्वम् । अस्मभ्यं भार्गवेभ्यः । कृपिन्यः । घृतम् उदकम् । ‘वर्नं घृतम्’ इत्युदकनामसु पाठात् । धारया सेवतेन । पवस्व क्षर । वृष्टिं वर्ष च । आ । पव पवत्य ॥

स न ऊर्जे व्यव्ययं पवित्रं धाव धारया । देवांसः शृणवन् हि कम् ॥ ४ ॥

सः । नः । ऊर्जे । वि । अव्ययम् । पवित्रम् । धाव । धारया । देवांसः । शृणवन् । हि । कम् ॥ ४ ॥

हे सोम सुत अभिपुनस्त्वं । नः अस्माकम् । ऊर्जे अस्त्राय । अव्ययम् भविमयं । पवित्रं धारया संपत्तेन । वि । धाव प्राप्नुहि । देवांसः देवा अपि । हि । कं । शृणवन् गमनवेलायामुत्पन्नं तव सत्यं शृण्वन्तु ॥

पवमानो असिभ्यदृक्षास्यपजहन्नत् । प्रत्नवद्रोचयन्नृचः ॥ ५ ॥

पवमानः । असिभ्यदृत् । रक्षांसि । अपऽनहर्धनत् । प्रत्नऽवत् । रोचयन् । रूचः ॥ ५ ॥

१. ग-यश्मदिहता, तद्-म१.७-रहितानि । २. ग-नहताः । ३. ग-त्यत आह । ४. ग-होत्रप्रायाकादिभ्यो ।

‘रक्षसि, राक्षसान्’ अपत्रहन्त् अपत्रत् ‘रक्ष’ आत्मीया दीर्घी’ ‘प्रन्नवत् पुराणवत्’
‘रोचयत् दीपयत्’ ‘पवमान’ सोम’ ‘असिष्यदत् स्यन्दते ॥ ॥ ६ ॥

‘उत्ते’ इति पञ्चर्चं पङ्क्तिं सूत्रमाहिरसस्योचध्यस्यापं गायत्रं पञ्चमानसोमदेवताकम् । तथा
चातुकान्तम्—‘उत्ते शुष्मास उच्यते’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

उत्ते शुष्मास ईरते सिन्धोरुर्मैरिव स्वनः । वाणस्य चोदया पुविम् ॥ १ ॥
उत् । ते । शुष्मास । ईरते । सिन्धो । ऊर्मै । ईव । स्वन । वाणस्य । चोदय । पुविम् ॥ १ ॥

हे सोम ! ते तव ‘शुष्मासः शुष्मा वेगाः’ ‘उत्’ ‘ईरते’ उत्पद्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ‘सिन्धोः
मनुदस्य’ ‘ऊर्मैरिव’ यथा तरङ्गात् ‘स्वनः’ ‘ध्वनिरुत्पद्यति तद्वदित्यर्थः । म त्वं ‘वाणस्य
विमृष्टस्य वाणस्य मालस्य’ वा वादित्रविदोपस्य’ ‘पवि’ शब्दम् । ‘पविः भारती’ इति बाह्वनामसु
पाठात् । ‘चोदय’ प्रेत्य । ‘वेगेन स्यन्दमानस्त्वं विमृष्टवाणशब्दमर्थां शब्दं कुर्वित्यर्थः ॥

प्रसवे तु उदीरते तिस्रो वाचो मखस्युर्वः । यदन्य एपि सानवि ॥ २ ॥
प्रऽसुवे । ते । उत् । ईरते । तिस्र । वाच । मखस्युर्व । यत् । अन्ये । एपि । सानवि ॥ २ ॥

हे सोम ! ते तव ‘प्रसवे’ सति ‘मखस्युर्वः’ यज्ञमिच्छन्तो यजमानस्य ‘तिस्रो’ ‘वाच’ ऋग्यजु-
सामा’ मन्त्रानि त्रीणि वाक्यानि ‘उदीरते’ उत्पद्यन्ति । कदेत्यत आह । ‘यत्’ यदा ‘सानवि
व्युत्पद्यन्ते’ ‘अन्ये’ अविमये पवित्रे ‘एपि’ त्वं गच्छन्ति ॥

अव्यो वारे परि प्रियं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । पर्वमानं मधुधुतम् ॥ ३ ॥
अव्य । वारे । परि । प्रियम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । पर्वमानम् । मधुऽधुतम् ॥ ३ ॥

‘प्रियं’ देवानां प्रीतिकरं ‘हरि’ हरितवर्णम् ‘अद्रिभिः’ प्रावभिरभिषुनं ‘मधुधुतं’ मधुनो रसस्य
‘प्रावभिरा’ ‘पर्वमानं’ सोमम् ‘अव्यः’ अव्यैः ‘वारे’ वारं ‘परि’ ‘हिन्वन्ति’ कतिवजः परिप्रेरयन्ति ॥

आ पवस्व मदिन्तम पुवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योर्निमासदम् ॥ ४ ॥
आ । पवस्व । मदिन्तम् । पुवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योर्निम् । आऽसदम् ॥ ४ ॥

हे ‘मदिन्तम्’ मादयितृन्तम् ‘कवे’ कान्तकर्मन् सोम ‘अर्कस्य’ अर्चनीयस्येन्द्रस्य ‘योर्नि
स्थानम्’ ‘मासदं’ प्राप्तुं ‘पुवित्रम्’ अतीत्य ‘धारया’ संपातेन ‘आ’ ‘पवस्व’ आभिमुख्येन क्षर । यद्यप्येषा
पूर्वस्मिन्प्राये (अ. सं. ९. २. ५. ९) व्याकृता तथापि मन्त्रमर्चना विस्मरणशङ्का पुनर्व्याख्याता ॥

स पवस्व मदिन्तम गोभिर्ज्ज्ञानो अक्तुभिः । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥
स । पवस्व । मदिन्तम् । गोभिः । अज्ज्ञान । अक्तुभिः । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

हे ‘मदिन्तम्’ मादयितृन्तम् ‘इन्द्रो’ सोम ‘अक्तुभिः’ अज्ज्ञानमाधनमूर्तैः ‘गोभिः’ गोविंकारैः
‘पयोभिः’ ‘अज्ज्ञान’ अज्यमान संस्क्रियमाणः ‘मः’ त्वम् ‘इन्द्राय’ इन्द्रस्य ‘पीतये’ पानायै ‘पवस्व
क्षर ॥ ॥ ७ ॥

१. ग-त७-म७-‘पुराणवत्’ नास्ति । २. ग-त६-म१.७-‘नालस...’ ‘विशेषस्य’ नास्ति ।
३. ग-तानार्थ, त१.२.४.५.७-पानीय ।

‘अश्वर्यो’ इति पञ्चमं सप्तविंशं सूक्तमात्रिरसस्योच्यस्यापि गायत्रं पञ्चमानसोमदेवताकम् ।
तथा चाशुक्रपद्यते—‘अश्वर्यो’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

अश्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्र आ सुतं । पुनीहीन्द्राय पातये ॥ १ ॥
अश्वर्यो इति । अद्रिऽमिः । सुतम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सुतम् । पुनीहि । इन्द्राय । पातये ॥ १ ॥

हे ‘अश्वर्यो’ अद्रिभिः प्रापभिः । सुतम् अभिपुत्र । सोमं पवित्रं यथा सुतम् । एतदेव
दशंपति । इन्द्राय इन्द्राय । पातये पानाय । पुनीहि प्रापय ॥

दिवः पीयूषमुत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । सुनोता मधुमत्तमम् ॥ २ ॥
दिवः । पीयूषम् । उत्तमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । सुनोत । मधुमत्तमम् ॥ २ ॥

हे अश्वर्यवः यूयं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमत्तं दिवः सुलोहस्य पीयूषम् अद्यतम्
‘उत्तमं वेष्टे’ सोमं वज्रिणे वज्रपते इन्द्राय सुनोत अभिपुत्र ॥

तत्र स्प इन्द्रो अर्धसो देवा मधोर्व्यश्रते । पवमानस्य मरुतः ॥ ३ ॥
तत्र । स्पे । इन्द्रो इति । अर्धस । देवा । मधोः । वि । अश्रते । पवमानस्य । मरुतः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रो सोमं त्वय संवन्धिषं मधोः मदकरस्य पवमानस्य पूयमानम् अश्रवसः
अश्रवः । कर्मणि पठ्ये । त्वये त इमे देवाः इन्द्रादयः मरुतः च पश्यन्ते व्यापनुवन्ति प्राप्नुवन्तीर्यधः ॥

त्वं हि सोम वर्धयन्सुतो मदाय भूयै । धृपन्स्त्वोत्तारमूतयै ॥ ४ ॥
त्वम् । हि । सोम । वर्धयन् । सुतः । मदाय । भूयै । धृपन् । स्त्वोत्तारम् । उतयै ॥ ४ ॥

हे सोम सुतः अभिपुत्रः त्वं वर्धयन् देवान् प्रवृद्धान् कुर्वन् धृपन् कामान् वर्धन्
‘भूयै’ क्षिप्राय मदाय । उतयै उत्तारम् च स्त्वोत्तारम् अभिपुत्रमीर्यधः ॥

अभ्यर्षे विचक्षण पवित्रं धारया सुतः । अभि वार्जमुत अत्रः ॥ ५ ॥
अभि । अर्षे । विचक्षण । पवित्रम् । धारया । सुतः । अभि । वार्जम् । उत । अत्रः ॥ ५ ॥

हे विचक्षण सोम सुतः अभिपुत्रस्य पवित्रम् अभि प्रति धारया अभ्यर्षे गच्छ । उत
अपि वात्सार्कं यदातम् अर्धे अभ्यः त्रीणि च अभि क्षरत्यधः ॥ ८ ॥

‘परि पुष्ट’ इति पञ्चमं द्वाविंशं सूक्तम् । अज्यासाः पूजवत् । ‘परि पुष्टः’ इत्यनुकामम् ।
उक्ती विनियोगः ॥

परि पुष्टः सनद्रयिर्भरद्वाजं नो अर्धसा । सुवानो अर्ष पवित्र आ ॥ १ ॥
परि । पुष्टः । सनद्रयि । भरद्वाजं । नो । अर्धसा । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ ॥ १ ॥

‘पुष्टः दीप्त’ मनद्रयिः दीपमानघनः सोमः नः अरमाकं वार्जं वदाम् अर्धसा अश्रव इव
‘परि मरत् परिभरत्’ प्रवृत्तम् । अथ प्रवृत्तस्त्विति । हे सोम सुवानः अभिपुत्रमागस्त्यं पवित्रं
‘आ’ अभ्यर्षे क्षर ॥

१. ग-मपुष्टस्य । २. ग-पूयमानस्य । ३. ग-अभ्यर्षेति उत्तरत्र संक्षेपः । ४. त१.४.५.६-म१.५-
मु-रौल्लयः ; त१-रौति शेषः । ५. ग-सोषादवतुः ; त१.६-म१.२.७-म१तु । ६. ग-‘प्रवृत्तम्...सोम’
नास्ति ।

तर्चं प्रत्नेभिरध्वभिरव्यो वारे परि प्रियः । सहस्रधारो याचनो ॥ २ ॥

तर्चं । प्रत्नेभिः । अध्वऽभिः । अव्यं । वारे । परि । प्रियः । सहस्रधारः । यात् । तना ॥ २ ॥

हे सोम वतव संबन्धी वप्रियः देवानां प्रीतिकरः वसहस्रधारः बहुधारः वतना विस्तृतसारी रसः वप्रत्नेभिः पुराणैः वअध्वभिः मार्गैः वअव्यः अवेः ववारे वाले दशापवित्रे वपरि वयात् परिरगच्छति ॥

धुरुर्न यस्तमीह्वयेन्दो न दानमीह्वय । धूर्ध्वैर्धस्त्रवीह्वय ॥ ३ ॥

धुरुः । न । यः । तम् । ईह्वय । इन्दो इति । न । दानम् । ईह्वय ।

धूर्ध्वैः । धस्त्रो इति अधस्तो । ईह्वय ॥ ३ ॥

हे सोम धुरुर्न वररिव धः पूर्णोदोनो भवति वतमीह्वय अस्मान् प्रापय । अपि च हे धृष्टो वन इदानीं वदानं वेधम् वईह्वय । हे धधरनो ग्रहारेण प्रक्षवणशील सोम धूर्ध्वैः प्राणां ग्रहारे वईह्वय ॥

नि शुष्ममिन्दवेपां पुरुहूत जनानाम् । यो अस्माँ आदिदेशति ॥ ४ ॥

नि । शुष्मम् । इन्दो इति । एयाम् । पुरुहूत । जनानाम् । यः । अस्मान् । आदिदेशति ॥ ४ ॥

हे वपुरहूत बहुभिराहूत वइन्दो सोम त्वं धः शुष्मो वेपां शत्रुजनानां बलम् वअस्मान् वआदिदेशति बाधार्थमाह्वयति वएपां शत्रुजनानां तं वशुष्मं बलं नि म्यूक्तं कुर्वति शेषः ॥

शतं न इन्द ऊतिभिः सहस्रं वा शुचीनाम् । पर्वस्व मंह्यद्रयिः ॥ ५ ॥

शतम् । नः । इन्दो इति । ऊतिभिः । सहस्रम् । वा । शुचीनाम् । पर्वस्व । मंह्यद्रयिः ॥ ५ ॥

हे वइन्दो सोम वमंह्यद्रयिः प्रदीयमानधनसर्वं वनः अस्माकम् वऊतिभिः ऊतिभ्यः । धिभक्तिव्यययः । रक्षार्थं वशुचीनां शुचीनां तव अंशभूतानां सोमानां वशतं वसहस्रं ववा वपयस्व शर ॥ ५ ॥

‘उत्ते’ इति चतुर्भेद्यमेकीनद्रिदा सूक्त काश्यपस्यावत्सारस्वार्पे गायत्री पचमानसोमदेवताकम् । तथा बानुक्रान्ताम्—‘उत्ते चतुष्कमवत्सारः’ इति । उक्तो विधियोगः ॥

उत्ते शुष्मासो अस्थु रक्षो भिन्दन्तो अद्रिवः । नुदस्व याः परिस्पृधः ॥ १ ॥

उत् । ते । शुष्मासः । अस्थुः । रक्षः । भिन्दन्तः । अद्रिवः । नुदस्व । याः । परिस्पृधः ॥ १ ॥

हे वअद्रिवः प्राववन् सोम वते तव वशुष्मासः शुष्मा वेगाः वरक्ष राक्षसान् वभिन्दन्तः विदारयन्तः वउत् वअस्थुः उत्तिष्ठन्ति । वयाः वस्पृधः स्वर्चमाना शत्रुसेना अस्मान् प्रतिवाधन्ते तासर्वं वनुदस्व प्रेरय । वाधस्वेत्यर्थः ॥

अया निजघ्नरोर्जसा रथसङ्गे धने हिते । स्तत्रा अर्विभ्युपा हृदा ॥ २ ॥

अया । निजघ्नभिः । ओर्जसा । रथसङ्गे । धने । हिते । स्तत्रै । अर्विभ्युपा । हृदा ॥ २ ॥

१. ग-विस्तृतसारी; त६-म१.७-विस्तृतसारी । २. ग-त१.२.३.४.५-म१-२-पूर्णोदोनो; त६-म७-पूर्णोदोनो; म४-पूर्णोदोनो ।

हे सोम त्वम् 'अया अनेन कृतेन' 'भोजसा बलेन' 'निजग्निः शत्रून् हन्तुं शीलवान् । तं त्वान्
'अविम्युषा भर्ततेन' 'हृदा मनसा युक्तोऽहं' 'रघसङ्गे अस्माकं रथानां' सङ्गे 'हिते शत्रुषु निहिते
'घने च निमित्ते' 'स्त्वैव स्तौमि ॥

अस्य व्रतानि नाष्टुपे पर्वमानस्य दूष्या । रुज यस्त्वा शृतन्पति ॥ ३ ॥
अस्य । व्रतानि । न । आऽष्टुपे । पर्वमानस्य । दुऽऽष्या । रुज । यः । त्वा । शृतन्पति ॥ ३ ॥

हे सोम 'पर्वमानस्य क्षरतो यस्य' 'अस्य तव' 'व्रतानि कर्माणि' 'दूदण दुर्बुदिना राक्षसेन
'नाष्टुपे आघर्षयितुमशक्यानि स त्वं त्वां' 'यः दुर्बुदिः शत्रुः' 'शृतन्पति योदुमिच्छति तं' 'रुज बाधस्व ॥

तं हिन्वन्ति मदृच्युतं हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुभिन्द्राय मत्सरम् ॥ ४ ॥
तम् । हिन्वन्ति । मदृऽच्युतम् । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ ४ ॥

'मदृच्युतं मदस्य व्यावयितारं' 'हरिं हरितर्पणं' 'वाजिनं बलिनं' 'मत्सरं मदङ्गरं' 'तम्' 'इन्दुं
सोमं' 'नदीषु वसतीवरीषु' 'इन्द्राय इन्द्राय' 'हिन्वन्ति ऋग्विजः प्रेरयन्ति ॥ ॥ १० ॥

'अस्य प्रत्नाम्' इति चतुर्केचं द्वितीयां सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'अस्य प्रत्नाम्' इत्यनु-
जान्तम् । उक्तो विनिर्घोषः ॥

अस्य प्रत्नामनु घृतं शुक्रं दुदुहे अहयः । पर्यः सहस्रसामृषिम् ॥ १ ॥
अस्य । प्रत्नाम् । अनु । घृतम् । शुक्रम् । दुदुहे । अहयः । पर्यः । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥ १ ॥

'अस्य सोमस्य' 'प्रत्नां पुराणां' 'घृतं' 'द्योतमानां तनुम्' 'अनु' 'शुक्रं दीप्तं' 'सहस्रसाम्
अभिलषितस्यापरिमितस्य दातारम्' 'ऋषिम् अतीन्द्रियस्य कर्मफलस्य द्रष्टारं' 'पर्यः पातघर्षं रसम्'
'अहयः कवयः' 'दुदुहे दुहन्ति ॥

अयं सूर्यइवोपदृग्यं सरांसि धावति । सप्त प्रवत आ दिवम् ॥ २ ॥
अयम् । सूर्यः । उपऽदृक् । अयम् । सरांसि । धावति । सप्त । प्रऽवतः । आ । दिवम् ॥ २ ॥

'अयं सोमः' 'सूर्यइव यथा सूर्यः सर्वस्य लोकस्योपद्रष्टा तद्वत् कर्मणाम्' 'उपरि उपद्रष्टा ।
अपि च 'अयं सोमः' 'सरांसि । त्रिंशदुक्षपाप्राणीति केचिदण्वयन्ति । अपरे ॥ त्रिंशदहोरात्राणि
सरांसि । तानि 'धावति' गच्छति । तथा च यास्कः—'तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्षपाप्राणि
माभ्यर्च्यन्ति मवन एषदेवताणि तान्मेतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यग्न सरांस्युप्यन्ते ।
त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः' (निरु. ५. ११) इति । अपि चायं सोमः
'दिवम् अधिरस्य' 'सप्त' 'प्रवतः सप्त नदीः' 'आ तिष्ठति ॥

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवनापरि । सोमो देवो न सूर्यः ॥ ३ ॥
अयम् । विश्वानि । तिष्ठति । पुनानः । भुवना । उपरि । सोमः । देवः । न । सूर्यः ॥ ३ ॥

'पुनानः' 'प्यमानः' 'अयं' 'सोमः' 'विधानि सर्वाणि' 'भुवना भुवनानि सर्वेषां भुवनानाम्'
'उपरि' 'तिष्ठति । तत्र दृष्टान्तमाह । 'देवो' 'न' 'सूर्यः' । यथा सूर्यो देवः सर्वेषां भुवनानामुपरि
तिष्ठति तद्वदयं सोमोऽपीत्यर्थः ॥

परि णो देवर्वातये वाजो अर्षमि गोर्मतः । पुनान इन्द्रविन्दुयुः ॥ ४ ॥

परि । नः । देवर्वातये । वाजान् । अर्षसि । गोऽर्मतः । पुनान् । इन्द्रो इति । इन्द्रऽयुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रो मोम इन्द्रयुः इन्द्रकानः पुनानः पुनमानस्व एनः अस्माकं देवर्वातये यज्ञाय गोर्मतः गोलुक्कानि वाजान् अर्षानि अपरि अर्षसि परितः क्षरेययः ॥ ११ ॥

‘यवयवं नः’ इति चतुर्वचनकवितां सूक्तं काश्यपस्यावत्पारस्याय गायत्रं पवमानमोम-
देवताकन् । ‘यवयवन्’ इत्यनुकान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यवयवं नो अन्वसा पुष्टपुष्टं परि स्रव । सोम विश्वा च सौमगा ॥ १ ॥

यवन्ऽयवन् । नः । अन्वसा । पुष्टम्ऽपुष्टम् । परि । स्रव । सोम । विश्वा । च । सौमगा ॥ १ ॥

हे सोम त्वं एनः अन्माकं पुष्टपुष्टं बहुलं यवयवं पुनः पुनर्पुनं रमम् अन्धमा अन्धतना
अपरि अन्ध धारया क्षर ॥ अत्र प्रार्षेयितुस्तृण्यप्यन्तं पण्डितत्वात् ‘आवाधे च’ (पा. सू. ८.१.१०)
इति द्विर्वाकः^१ । पीडा प्रयोक्तृधर्मो नामिधेयधर्म इत्युक्तम् ॥ अपि च विश्वा विश्वानि सौमगा
सौमगानि घनानि परि स्रव ॥

इन्द्रो यया तव स्तवो यया ते जातमन्वसः । नि बर्हिषि प्रिये स्रदः ॥ २ ॥

इन्द्रो इति । यया । तव । स्तवः । यया । ते । जातम् । अन्वसः । नि । बर्हिषि । प्रिये । स्रदः ॥ २ ॥

हे इन्द्रो सोम अन्धमः अन्धरूपस्य एतव यवयवाः । स्तवः स्तवनं स्तोत्रं तथा एते तव एजातं
अन्म एयया प्रादुर्भूतमस्मि तया त्वं प्रिये प्रीतयितरि बर्हिषि अस्मन्प्राये नि एवदः निपण्यो भव^२ ॥

उत नो गोविदश्चवित्पवस्व सोममन्वसा । मसूतमेभिरहभिः ॥ ३ ॥

उत । नः । गोऽविदः । अश्चवित् । पवस्व । सोम । अन्वसा । मसूतमेभिः । अहभिः ॥ ३ ॥

एतत् अपि च हे सोम एनः अन्माकं गोविद् गोप्रदः अश्चवित् अश्वप्रदश्च त्वं मसूतमेभिः
मसूतनैरिति शयेन शत्रैः अहभिः अहोभिर्हनुभिः अन्धमा अन्धेन एवस्व धारया क्षर ॥

यो जिनाति न जीयते हन्ति शत्रुमभीत्य । स पवस्व सहस्रजिद् ॥ ४ ॥

यः । जिनाति । न । जीयते । हन्ति । शत्रुम् । अभिऽहन्ति । सः । पवस्व । सहस्रजिद् ॥ ४ ॥

हे अमृतजिन् अमरतावाकं शत्रुनां जेतः सोम एयः भवान् यो जिनाति शत्रून् हन्ति एन
जीयते स्वयं शत्रुनिर्न जीयते । न हन्यत इत्यर्थः । शत्रुमभीत्य शत्रुं स्वयमभ्येय एहन्ति न च
स्वयं शत्रुनिर्नम्यते एयः त्वं एवस्व क्षर ॥ १२ ॥

परि सोमः इति चतुर्वचनं द्वित्रितो मूळम् । अयायाः पूर्ववत् । परि सोमः इत्यनु-
कान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

परि सोमं ऋतं बृहदाशुः पवित्रं अर्षति । विघ्नत्रधांसि देवयुः ॥ १ ॥

परि । सोमः । ऋतम् । बृहत् । आशुः । पवित्रं । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ १ ॥

१. ग-द्विर्वाकः । आवाधनमावाधः । त३-म२.५-द्विर्वाकः । अवाधनावाधः । म१.७-द्विर्वाकः ।
ओवाधे वेति । २. ग-हे इरी यथा तव स्तोत्रो भवति यथा वा ते दुष्टेभ्यो अघनो जाते अघननं निपात्य
दाहयः त्वं बर्हिषि निरीदः । ३. म४-सहस्रमन्त्रानां । ४. ग-न३.६-म१.२.७-भवान् नास्ति ।

१आशुः क्षिपकारी २देवयुः देवकामः ३सोमः ४पवित्रे स्थित्वा ५रक्षोसि राक्षसान् ६विशन् निघ्नन् ७बृहन् मंहन् ८कृतम् अन्नं ९परि १०अर्पति परिगमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

यत्सोमो वाजमर्पति शतं धारा अपस्युवः । इन्द्रस्य सुख्यमाविशन् ॥ २ ॥
यत् । सोमः । वाजम् । अर्पति । शतम् । धाराः । अपस्युवः । इन्द्रस्य । सुख्यम् । आऽविशन् ॥ २ ॥

१यत् यद्वा २अपस्युवः कर्मकायाः ३शतं शतसंख्याकाः ४धाराः सोमस्य धाराः ५इन्द्रस्य ६सुख्यं सखिगम् ७आविशन् माप्नुवन्ति तदा ८सोमः ९वाजम् अन्नम् १०अर्पति गमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

अभि त्वा योर्पणो दशं जारं न कृन्वा नृपत । मृज्यसे सोम सातये ॥ ३ ॥
अभि । त्वा । योर्पणः । दश । जारम् । न । कृन्वा । अनुपत । मृज्यसे । सोम । सातये ॥ ३ ॥

हे १सोम २त्वा त्वां वाः ३दश दशसंख्याकाः ४योर्पणः अष्टगुणः ५कृन्वा विघ्नमती ६कृन्वा ७जारं ८न यथा मिथमभिवाद्वायते तद्वत् ९अभि १०अनृपत अभिवाद्वायन्ते तामिः १सातये अस्माकं धनस्य क्षामाम १२मृज्यसे इन्द्रार्थं शोष्यसे १ ॥

त्वमिन्द्राय विष्णवे स्वादुरिन्दो परि स्रव । नृन्स्तोतृन्प्राहंसः ॥ ४ ॥
त्वम् । इन्द्राय । विष्णवे । स्वादुः । इन्दो इति । परि । स्रव । नृन् । स्तोतृन् । प्राहि । अहंसः ॥ ४ ॥

हे १इन्दो सोम २स्वादुः मिथसरसवम् ३इन्द्राय इन्द्रार्थं ४विष्णवे विष्ण्वर्थं च ५परि ६स्रव परिकर । ७नृन् कर्मणां नेतृन् ८स्तोतृन् त्वद्विषयाणां स्तुतीनां कर्तृन् ९अहंसः दुःखिता १०प्राहि रक्ष च ॥ १३ ॥

‘म ते धाराः’ इति ऋतुर्न च ययिषिं सूक्तम् । कस्याधाः पूर्ववत् । ‘म ते धाराः’ इत्यनुकान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

म ते धारा असुधतो दिवो न यन्ति बृष्टयः । अच्छा वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥
म । ते । धाराः । असुधतः । दिवः । न । यन्ति । बृष्टयः । अच्छ । वाजम् । सहस्रिणम् ॥ १ ॥

हे सोम १ते तव २असुधतः सहस्रहिताः ३धाराः ४सहस्रिणम् अपरिमितसंख्याकं ५वाजम् अन्नम् ६अच्छ अस्मदर्थं ७म ८यन्ति प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ९विक्षे १०न ११बृष्टयः । यथा दुर्लभा नैव धारा निःसङ्गाः प्रजानामपरिमितमध्वं प्रयच्छन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अभि प्रियाणि कान्या विश्वा चक्षोणो अर्पति । हरिस्तुज्ञान आयुधा ॥ २ ॥
अभि । प्रियाणि । कान्या । विश्वा । चक्षोणः । अर्पति । हरिः । तुज्ञानः । आयुधा ॥ २ ॥

१हरिः हरितवर्णः सोमः २विश्वा विश्वानि ३प्रियाणि देवानां प्रीतिकराणि ४कान्या कान्यानि कर्माणि ५चक्षोणः पश्यन् ६आयुधा स्वकीयान्यायुधानि ७तुज्ञानः राक्षसान् प्रति भ्रैरपन्न ८अभि ९अर्पति मार्गं प्रति गच्छति ॥

१. ग-कृत्तुमती । २. ग-त-म-५-त्वं शोष्यते । ३. ग-स्तानाम् । ४. ग-त-म-५-म-मिति याति; त-मयति; अ१.२-प्रयति ।

स मर्मज्ञान आयुभिरिमो राजेव सुव्रतः । श्येनो न वंसु पीदति ॥ ३ ॥

सः । मर्मज्ञानः । आयुर्भिः । इर्मः । राजाऽइव । सुव्रतः । श्येनः । न । वंसु । पीदति ॥ ३ ॥

‘सुव्रतः सुकमां षसः सोमः षायुभिः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः षमर्मज्ञानं शोध्यमानः षइमः गतमयः षराजेव यथा राजा षश्येनो षन यथा च श्येनस्तथा षवंसु उदकेषु वसतीवरीषु षसीदति ॥

स नो विश्वा दिवो वसूतो पृथिव्या अधि । पुनान इन्द्रो भर ॥ ४ ॥

सः । नः । विश्वा । दिवः । वसु । उतो इति । पृथिव्याः । अधि । पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर ॥ ४ ॥

हे षइन्द्रो सोम षसः अभिपुतः षपुनानः पवमानस्य षदिवः षअधि दिवि स्थितानि षवसो अपि च षपृथिव्या अधि पृथिव्यां स्थितानि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । षविश्वा विश्वानि षवसु वसूनि षम. अस्मभ्यम् षआ षभर आहर ॥ ॥ १४ ॥

‘तरत्सः’ इति वतुर्ऋषं वतुर्ऋषं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘तरत्सः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनिर्गोः ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ १ ॥

तरत् । सः । मन्दी । धावति । धारा । सुतस्य । अन्धम. । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ १ ॥

‘मन्दी देवानां इषंकरः षसः सोमः षतरत् स्तोतृन् पाप्मनः सकाशान् तारयन् षधावति पश्ये । तदेव दर्शयति । षसुतस्य अभिपुतस्य षअन्धसः देवानामघातकस्य सोमस्य षधारा धावतीति । पुनरपि तदेवाह अत्यन्तादरार्थं षतरत्स षमन्दी षधावति इति । यडा । अस्वा ऋचो पात्केनोक्तोऽर्थो ब्रूयाः । तद्यथा—‘तरति स पाप सर्वं मन्दी यः स्तोति धावति गच्छद्भूवां गतिम् । धारा सुतस्यान्धसो धारयाभिपुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य’ (निरु. १३.९) इति ॥

उक्ता वैद वरूनां मर्तस्य देव्यर्वसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ २ ॥

उक्ता । वैद । वरूनाम् । मर्तस्य । देवी । अर्वसः । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ २ ॥

‘वसूनां धनानाम् षउक्ता उत्तरणशीला प्रदात्री षदेवी द्योतमाना स्तूपमाना वा पश्ये सोमस्य धारा षमर्तस्य मनुष्यं यजमानम् षअवसः रक्षितुं षवैद जानाति । सिद्धमन्यत् ॥

ध्वस्योः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दग्धे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ३ ॥

ध्वस्योः । पुरुषन्त्योः । आ । सहस्राणि । दग्धे । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ ३ ॥

‘ध्वस्योः षपुरुषन्त्योः । ध्वस कश्चिद्वाजा पुरुषन्तिः कश्चित् । तयोर्मयोः । अत्र इतरेतर-योगविनक्षया द्विवचनं ब्रूयम् । षसहस्राणि धनानां सहस्राणि षआ षदग्धे यय प्रतिगृहीतम् । तदस्माभि प्रतिगृहीतं धनमुत्तममस्त्विति ऋषि. सोमं प्रार्थयत इति सोमस्य स्तुतिः । मिद्धमन्यत् । यथावत्मार एतयोर्धनानि प्रतिजग्राह एवं तरन्तपुरुषीज्ज्ञौ प्रतिजगृहतुः । तथा च शाटपाथनकम्—‘अथ ह वै तरन्तपुरुषीज्ज्ञौ वैददधी ध्वस्योः पुरुषन्त्योर्वैदु प्रतिगृह्य गारगिराविव मेनाते तौ ॥ स्माद्गुदया सातं प्रतिममृशाते तावकामयेतामसातं नाविवेदं सातं स्यादात्तमिवैव न प्रतिगृहीतमिति

तावेतच्चतुर्कचमपश्यतां तेन प्रथ्यैतां ततो वै तथोरसात् सातमभवदात्मिवैव न प्रतिगृहीतं स यः
प्रतिगृह्य कामयेत् ' इत्यादि ॥

आ ययौर्विशत् तना सहस्राणि च दध्ने । तत्स मन्दी धावति ॥ ४ ॥

आ । ययोः । विशत् । तना । सहस्राणि । च । दध्ने । तत्स । मन्दी । धावति ॥ ४ ॥

ययोः पवसुपुरण्योः विशत् विशतानि सहस्राणि तना वस्त्राणि आ दध्ने वर्ष
प्रतिगृह्णीमः तयोरस्माभिः प्रतिगृहीतं तत्सर्वमप्रतिगृहीतमस्त्विति सोममृषिः प्रार्थयत् इति सोमस्यैव
स्तुतिः । मिदमन्यत् ॥ १५ ॥

' पवस्व ' इति चतुर्कचं पञ्चविंशं सूक्तम् । ऋष्यापाः पूर्ववत् । ' पवस्व ' इत्यनुक्रान्तम् ।
गतौ विनियोगः ॥

पवस्व गोजिदंश्चजिदिंश्चजित्सोम रण्यजित् । प्रजावद्रत्नमा भर ॥ १ ॥

पवस्व । गोऽजित् । अश्चऽजित् । विम्भऽजित् । सोम । रण्यऽजित् ।

प्रजाऽवत् । रत्नम् । आ । भर ॥ १ ॥

हे सोम गोजित् द्राघूणां गवां जेता अश्चजित् अधानामपि जेता विश्वजित् विश्वस्य
जगती जेता रण्यजित् रमणीयस्य धनस्यापि जेता त्वं पवस्व धारया क्षर । अपि चास्मभ्यं
प्रजावत् पुत्राद्युपेतं रत्नं रमणीयं धनम् आ भर साहर ॥

पवस्वाभ्यो अदाभ्यः पवस्वौपधीभ्यः । पवस्व धिपणाभ्यः ॥ २ ॥

पवस्व । अत्ऽभ्यः । अदाभ्यः । पवस्व । ओपधीभ्यः । पवस्व । धिपणाभ्यः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् अजयः दसतीवरीभ्यः अदाभ्यः अनुभ्यश्च पवस्व क्षर । अपि च ओपधीभ्यः
पवस्य क्षर । किंच धिपणाभ्यः प्रावभ्यः पवस्व क्षर ॥

त्वं सोम पयमानो विश्वानि दुरिता तर । क्वविः सीद नि बर्हिषि ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । पयमानः । विश्वानि । दुःऽइता । तर । क्वविः । सीद । नि । बर्हिषि ॥ ३ ॥

हे सोम पयमानः पयमानः क्वविः क्रान्तकर्मा रक्षं विश्वानि सर्वाणि दुरितानि राक्षसैः
कृतान्पुत्रद्वयाणि तर निराकुरु । अस्मिन् बर्हिषि नि पीद च ॥

पयमान स्वर्विदो जार्यमानोऽभवो महान् । इन्दो विश्वो अभीदसि ॥ ४ ॥

पयमान । स्वर्विदः । जार्यमानः । अभव । महान् । इन्दो इति । विश्वान् । अभि । इत् । असि ॥ ४ ॥

हे पयमान सोम त्वं स्वः सर्वं विदः यजमानाय प्रयच्छ । अपि च जार्यमानः प्रादुर्भवधेय
महान् पूजनीयः अभयः असि । किंच हे इन्दो सोम त्वं विश्वानि सर्वानेव द्राघून् अभि
असि तेजसाभिमयसि ॥ १६ ॥

' प्र गायत्रेण ' इति चतुर्कचं षट्त्रिंशं सूक्तं काश्यपस्याजस्रारस्यापेम् । गृतीया पुरडणिगाय-
द्वादशका षष्टका । शिष्टा गायत्र्यः । पयमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—' प्र गायत्रेणोपान्या
पुरडणिग् ' इति । उक्तो विनियोगः ॥

प्र गायत्रेण गायतु पर्वमानं विचर्षणिम् । इन्दुं सहस्रचक्षसम् ॥ १ ॥

प्र । गायत्रेण । गायतु । पर्वमानम् । विऽचर्षणिम् । इन्दुम् । सहस्रंऽचक्षसम् ॥ १ ॥

१ विचर्षणे विद्रष्टार १ सहस्रचक्षसं बहुदर्शनं १ पर्वमानं पूषमानम् १ इन्दुं सोमं १ गायत्रेण गायन्तानामधेयेन साङ्गा १ प्र १ गायन हे स्तोतारः गानं कुरुत । स्तुतेत्यर्थः ॥

तं त्वां सहस्रचक्षसमर्थो सहस्रमर्णसम् । अति वारमपाविपुः ॥ २ ॥

तम् । त्वा । सहस्रंऽचक्षसम् । अयो इति । सहस्रंऽमर्णसम् । अति । वारम् । अपाविपुः ॥ २ ॥

हे सोम १ सहस्रचक्षस बहुदर्शनम् १ अयो अपि च १ सहस्रमर्णसं बहुमर्णं १ तम् अभिपुतं १ एवा एवा १ वार बाल दशापवित्रम् १ अति १ अपाविपु क्रुत्विजः पाचयन्ति ॥

अति वारान्पर्वमानो असिष्यदत्कुलशो अभि धावति । इन्द्रस्य हार्द्योविशन् ॥ ३ ॥

अति । वारान् । पर्वमानः । असिष्यदत् । कुलशान् । अभि । धावति । इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् ॥ ३ ॥

१ पर्वमानः पूषमानः सोमः १ वारान् अवैर्वाकान् १ अति अतिक्रम्य १ असिष्यदत् स्पन्दते । अपि च १ इन्द्रस्य १ हार्दि हृदयम् १ आविशान् १ कुलशान् द्रोणान् १ अभि १ धावति अभिगच्छति ॥

इन्द्रस्य सोम राधसे यं पवस्व विचर्षणे । प्रजावद्रेत आ भर ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । यम् । पवस्व । विऽचर्षणे । प्रजाऽवत् । रेत । आ । भर ॥ ४ ॥

हे १ विचर्षणे विद्रष्टः त्वम् १ इन्द्रस्य १ राधसे राधनाथ ससिद्धयै १ यं सुखकरं १ यं पवस्व क्षर । अपि चात्मन् १ प्रजावत् पुत्रावुपेतं १ रेत । उदकमत्र वा १ आ १ भर आहर । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥ ॥ २ ॥

वृत्तयेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अथा वीती' इति त्रिंशत्वं प्रथमं सूक्तम् । अमहीयु-
नामात्रिरस ऋषिः । गायत्री छन्दः । पर्वमान सोमो देवता । तथा चानुक्राम्य—'अथा वीती
त्रिंशदमहीयुः' इति । उक्तो विनिबोधः ॥

अथा वीती परि स्रव यस्त इन्द्रो मदेष्वा । अवाहन्नवतीर्नव ॥ १ ॥

अथा । वीती । परि । स्रव । यः । ते । इन्द्रो इति । मदेषु । आ । अवऽअहन् । नवती । नव ॥ १ ॥

हे १ इन्द्रो सोम १ अथा अनेन रसेन १ वीती वीर्या इन्द्रस्य भक्षणाय १ परि १ स्रव परिक्षर ।
कीदृशेन रसेनेयत आह । १ ते स्रव १ यः रसः १ मदेषु सप्तामेषु १ नवतीर्नव इति नववदितिसंख्याकाश्च
शत्रुपुरी । १ अवाहन् जघान । अमुं सोमरस पीत्वा मत्तः सन्निन्द्र उक्तलक्षणाः शत्रुपुरीजघानेति
हृत्वा रसो जघानेयुपचारः ॥

पुरः स्रव इत्यार्धिये दिवोदासाय शम्बरम् । अध त्यं तुर्वशं यदुम् ॥ २ ॥

पुरः । स्रवः । इत्याऽर्धिये । दिवऽदासाय । शम्बरम् । अध । त्यं । तुर्वशम् । यदुम् ॥ २ ॥

१ मत्तः एकस्मिन्नेवाहि १ पुरः शत्रूणां पुराणि सोमरसोऽवाहन् । १ इत्यार्धिये सत्यकर्मणे
१ दिवोदासाय राशे १ शम्बरं शत्रुपुराणां स्वामिनम् १ अध अय १ त्यं ते १ तुर्वशं तुर्वशानामकं राजानं
दिवोदासशत्रुं १ यदुं यदुनामकं राजानं च १ वक्ष्यमानमहम् । अत्रापि सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्रः
सर्वमेतदकार्षीदिति सोमरसे कर्तृत्वमुपचर्यते ॥

परि णो अश्वमश्वविद्गोमदिन्दो हिरण्यवत् । क्षरा सहस्रिणीरिपः ॥ ३ ॥
 परि । नः । अश्वम् । अश्वऽवित् । गोऽमत् । इन्दो इति । हिरण्यऽवत् । क्षर । सहस्रिणीः । इपः ॥ ३ ॥

हे इन्दो सोम वधवित् अश्वस्य लम्भकस्त्वं वनः अस्माकम् वशम् वगोमत् गोयुक्तं
 वहिरण्यवत् हिरण्योपेतं घनं च वपरि वक्षर । अपि च वसहस्रिणीः बहूनि वइपः अज्ञानि क्षर ॥

पर्वमानस्य ते वयं पवित्रमभ्युन्दतः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ४ ॥
 पर्वमानस्य । ते । वयम् । पवित्रम् । अभिऽउन्दतः । सखित्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे सोम वपवित्रमभ्युन्दतः पवित्रमभिहेत्यतः वपर्वमानस्य क्षरतश्च वते तव वसखित्वं सख्यं
 ववयम् अमहीयव आहिरसाः वआ ववृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

ये ते पवित्रमूर्मयोऽभिक्षरन्ति धारया । तेभिर्नः सोम मृळ्य ॥ ५ ॥
 ये । ते । पवित्रम् । ऊर्मयः । अभिऽक्षरन्ति । धारया । तेभिः । नः । सोम । मृळ्य ॥ ५ ॥

हे वसोम वते तव वये वऊर्मय तरङ्गाः वपवित्रं वधारया वक्षरन्ति ववेभिः तैरुर्मिभिः वनः
 अस्मान् वमृळ्य सुख्य ॥ ॥ १८ ॥

स नः पुनान आ भर रयि वीर्यवतीभिर्मम् । ईशानः सोम विश्वतः ॥ ६ ॥
 सः । नः । पुनान । आ । भर । रयिम् । वीरऽवतीम् । इयम् । ईशानः । सोम । विश्वतः ॥ ६ ॥

हे वसोम वविश्वतः सर्वस्य जगतः वईशान ईश्वरः वसः अभिपुतः वपुनानः पूषमानस्त्ये वनः
 अस्मभ्यं वरयि घनं ववीर्यवतीं पुत्रादुपेतम् वइपम् अत्रे च वआ वभर आहर ॥

एतमु त्वं दश क्षिपौ मजन्ति सिन्धुमातरम् । समादित्येभिरख्यत ॥ ७ ॥
 एतम् । ऊँ इति । त्वम् । दश । क्षिपौः । मजन्ति । सिन्धुऽमातरम् । सम् । आदित्येभिः । अख्यत ॥ ७ ॥

वसिन्धुमातरं यस्य सोमस्य सिन्धवो नद्यो मातरो भवन्ति त्वं तच्च वएतम् इदं सोमं वदत
 वक्षिपः वशसन्त्याका अह्नुलयः वमृजन्ति शोधयन्ति । अपि च सोऽयं सोमः वआदित्येभिः आदित्यैः
 वसम् वअत्यत संगच्छते ॥

समिन्द्रेणोत वायुना सुत एति पवित्र आ । सं सूर्यस्य रुदिमभिः ॥ ८ ॥
 सम् । इन्द्रेण । उत । वायुना । सुतः । एति । पवित्रे । आ । सम् । सूर्यस्य । रुदिमभिः ॥ ८ ॥

वसुतः अभिपुतः सोमः वपवित्रे वइन्द्रेण वसम् वएति संगच्छते । उत अपि च ववायुना
 समेति । वसूर्यस्य वरुदिमभिः मयूखैरपि वसम् एति ॥

स नो भगाय वायवे पूष्णे पवस्व मधुमान् । चारुभिरे वरुणे च ॥ ९ ॥
 सः । नः । भगाय । वायवे । पूष्णे । पवस्व । मधुऽमान् । चारुः । भिरे । वरुणे । च ॥ ९ ॥

हे सोम वमधुमान् मधुरसः ववाहः कत्याणस्वरूपश्च वसः अभिपुतस्त्वं वनः अस्माकं पदे
 वभगाय भगादयाय देवाय ववायवे ॥ वपूष्णे चरे वभिरे मित्राय देवाय ववरुणे वरुणाय वच
 वपवस्व क्षर ॥

उच्चा ते जातमन्वसो दिवि पद्म्या ददे । उग्रं शर्म महि श्रवः ॥ १० ॥

उच्चा । ते । जातम् । अन्वसे । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे ।

उग्रम् । शर्म । महि । श्रवः ॥ १० ॥

हे सोम ष्ते तव सन्निविन. षन्धस्य रमस्य उच्चा उपरि जात जन्म अपि च दिवि
छुलोके षत् विद्यमानं स्वतस्त्व संवन्नि उग्रम् उग्रं शर्म मुख महि महत् श्रवः श्रवः च
भूमि. आ ददे । मूया ददे इति पदत्रयमामनन्ति । विमर्जनीयलोपः साहितिकः । भूमिर्भौमा
जना मादद्याः । भूमिर्भौमादीयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

पुना विश्वान्यर्थ आ बुभ्रानि मानुषाणाम् । सिपासन्तो वनामहे ॥ ११ ॥

पुना । विश्वानि । अर्थ. । आ । बुभ्रानि । मानुषाणाम् । सिपासन्तः । वनामहे ॥ ११ ॥

पुना पुनेनानेन सोमेन मानुषाणां मनुष्याणां विश्वा विश्वानि बुभ्रामि अन्नानि आ
अर्थ. अभिगच्छन्तः सिपासन्तः संमनुमिच्छन्तश्च वयं वनामहे संभजामहे ॥

स न इन्द्राय यज्यैव वरुणाय मरुतैः । वरिवोविस्पर्ति स्रव ॥ १२ ॥

स । न । इन्द्राय । यज्यैव । वरुणाय । मरुतैः । वरिव. षित् । पर्ति । स्रव ॥ १२ ॥

हे सोम वरिवोविस्पर्ति घनस्य लम्भक पवमानस्य न अस्माकं यज्यैव यष्ट्याय इन्द्राय
वरुणाय च मरुतैः च वरि षव घारया क्षर ॥

उपो पु जातमपुतुरं गोभिर्भृङ्गं परिष्कृतम् । इन्दुं देवा अयासिपुः ॥ १३ ॥

उपो इति । सु । जातम् । अपुस्तुरम् । गोभिः । भृङ्गम् । परिष्कृतम् ।

इन्दुम् । देवाः । अयासिपुः ॥ १३ ॥

पु जातं सम्यक्प्रादुर्भूतम् अपुतुरं वसतीवरीभिः प्रेरितं मङ्ग हाथूणां भृङ्गकं गोभिः
गोविकारं पयोभिः परिष्कृतम् अलंकृतं सस्कृतम् इन्दुं सोमं देवाः इन्द्रादप्य उप अयासिपुः
उपागच्छन्ति ॥

तमिद्वर्धन्तु नो गिरौ वत्सं सुशिश्वरीरिव । य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥ १४ ॥

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरौ । वत्सम् । सुशिश्वरी-ऽइव । यः । इन्द्रस्य । हृदम्-ऽसनिः ॥ १४ ॥

यः सोमः इन्द्रस्य हृदंसनिः हृदस्य संभक्ता भवति तस्मिन् तमेव सोम नः अस्माकं
गिरिः स्तुतिरूपा वाचः यं वर्धन्तु सम्यक्वर्धयन्तु । तत्र इष्टान्तः । वत्सं बालं शिश्वरीरिव ।
यथा शिष्या ब्रह्मपयस्का मातरो वत्स वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अपीं णः सोम शं गर्वे धुक्षस्व पिप्पुषीमिपम् । वर्षा समुद्रमुद्वर्धय ॥ १५ ॥

अपीं । नः । सोम । शम् । गर्वे । धुक्षस्व । पिप्पुषीम् । इपम् । वर्षा । समुद्रम् । उद्वर्धय ॥ १५ ॥

हे सोम एवं न अस्माकं यजेत एवं सुग्रम् अपि क्षर । अपि च पिप्पुषीं मृद्वन् इपम्
अन्नं धुक्षस्व पूरय । किंच उद्वर्धय प्रशस्व समुद्रम् उदकं वर्ष वर्षय ॥ १५ ॥

१. ग-त-२. ५-६-म-२. ४- या नास्ति । २. म-उपपयस्का; त-१. ६-उद्वर्धयस्का, त-२-उद्वर्धयस्का,
त-४-उद्वर्धयस्का । ३. ग-त-म-४-म-इष्टा ।

पर्वमानो अजीजनदिवश्चित्रं न तन्यतुम् । ज्योतिर्वैश्वानरं बृहत् ॥ १६ ॥
 पर्वमानः । अजीजनत् । दिवः । चित्रम् । न । तन्यतुम् । ज्योतिः । वैश्वानरम् । बृहत् ॥ १६ ॥
 'पर्वमानः सोमः' बृहत् महत् । वैश्वानरं वैश्वानराख्यं । ज्योतिः तेजः । दिवः सुलोकस्य
 'चित्रं विचित्रं' 'तन्यतुं' 'न अक्षानिमिव' 'अजीजनत् अजनयत् ॥

पर्वमानस्य ते रसो मर्दो राजन्नदुच्छुनः । वि वारम्ब्यमर्पति ॥ १७ ॥
 पर्वमानस्य । ते । रसः । मर्दः । राजन् । अदुच्छुनः । वि । वारम् । अर्बन् । अर्पति ॥ १७ ॥
 हे 'राजन् दीप्यमान सोम' 'पर्वमानस्य क्षरतः' 'ते तव' 'अदुच्छुनः रसोवर्जितः' 'मर्दः
 मर्दकरः' 'रसः' 'अर्बन् अविमर्ष' 'वारं वारं दशापवित्रम्' 'अर्पति अभिगच्छति ॥

पर्वमान रसस्तव दसो वि राजति घुमान् । ज्योतिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ १८ ॥
 पर्वमान । रसः । तव । दसः । वि । राजति । घुमान् । ज्योतिः । विश्वम् । त्वः । दृशे ॥ १८ ॥
 हे 'पर्वमान सोम' 'तव स्वदीपः' 'दसः दृढः' 'घुमान् दीप्तिमान्' 'रसः' 'वि' 'राजति
 प्रकाशते । न केवलं स्वयमेव प्रकाशते किन्तु' 'विश्वं' 'स्वः सर्वं' 'ज्योतिः तेजस्' 'दृशे द्रष्टुं
 करोतीति शेषः ॥

यस्ते मदो वरेण्यस्तेना पवस्वान्वसा । देवावीर्यशंसुहा ॥ १९ ॥
 यः । ते । मर्दः । वरेण्यः । तेन । पवस्व । अन्वसा । देवऽअवीः । अघशंसुहा ॥ १९ ॥
 हे सोम 'ते तव' 'देवावीः देवकामः' 'अघशंसुहा राक्षसानां हन्ता' 'वरेण्यः सर्ववरेणीयः' 'मर्दः
 मर्दकरः' 'यः रसो विद्यते' 'तेन रसेन' 'अन्वसा अदूर्जयेन' 'पवस्व क्षर ॥

जग्निर्वृत्रममित्रियं सस्तिर्वाजं दिवेदिवे । गोपा उ अश्वसा असि ॥ २० ॥
 जग्निः । वृत्रम् । अमित्रियम् । सस्तिः । वाजम् । दिवेऽदिवे ।
 गोऽसाः । ऊँ इति । अश्वऽसा । असि ॥ २० ॥

हे सोम त्वम् 'अमित्रियम् अमित्रमव' 'वृत्रं शत्रुं' 'जग्निः हन्ता' 'असि भवसि । किञ्च
 'दिपेदिवे प्रतिदिनं' 'वाजं संग्रामं' 'सस्तिः संभकामि । किञ्च' 'गोपाः गवां दातारसि ।' 'अश्वसा
 अश्वानां दाता आसि ॥ २१ ॥

संमिश्रो अरुपो भव सुपस्थामिर्न घेनुभिः । सीदञ्छयेनो न योनिमा ॥ २१ ॥
 समऽमिश्रः । अरुपः । भव । सुऽउपस्थामिः । न । घेनुऽभिः ।
 सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥ २१ ॥

हे सोम त्वं 'सुपस्थामिः शोमनोपस्थानाभिः' 'घेनुभिः गोभिः । गोविकारैः पयोभित्तिर्धोः ।
 'संमिश्रः संमिश्रितः' 'श्येनो' 'न यथा श्येनः शीघ्रमागत्य स्थानमासीदति तद्वत्' 'योनि स्वकीयं
 स्थानम्' 'आ' 'सीदन् ।' 'न संग्रहयथे' । इदानीम् 'अरुप आरोचमानः' 'भव ॥

स पवस्व य आविधेन्द्रं वृत्राय हन्तवे । वृत्रिवांसं महीरपः ॥ २२ ॥
 सः । पवस्व । यः । आविधः । इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । वृत्रिऽवांसम् । महीः । अपः ॥ २२ ॥

हे सोम १यः त्वं १मही १महती. १अपः १महान्त्युदकानि १वमिवांसं १निरुधानं. १वृत्राय १वृत्रं १हन्तवे १हन्तुम् १इन्द्रम् १आविष्य १अरक्ष. १स १त्वं १पवस्व १धारया १क्षर । सोमं १पीत्वा १मत्तः १सन्धिन्द्रो १महान्त्युदकानि १निरुधानं १वृत्र १जघानेत्यर्थः ॥

सुवीरासो वयं धना जयेम सोम मीढुः । पुनानो वर्ध नो गिरः ॥ २३ ॥

सु॒वी॒रा॒स । व॒यम् । ध॒ना । ज॒येम । सो॒म । मी॒ढुः । पु॒ना॒न । वर्ध॑ । न॒ । गि॒रः ॥ २३ ॥

१सुवीरास. सुवीरा. कल्याणपुत्रा. १वयम् अमहीयव आग्निरसा १धना शत्रूणा धनानि १जयेम । शत्रून् जिह्वा हवीयाति धनानि स्वीकृत्यमित्यर्थः । हे १मीढुः सेन. १सोम १पुनानः पूयमानस्त्वं १नः अस्माकं १गिरः स्तुतिरूपा वाचश्च १वर्धं वर्धय ॥

त्वोत्तासुस्तवावसा स्याम वृन्वन्त आसुरः । सोमं व्रतेषु जागृहि ॥ २४ ॥

त्वाऽऊ॒तासः । त॒व । अ॒वसा॑ । स्या॒म । वृ॒न्वन्त॑ । आ॒सुरः॑ । सो॒म । व्र॒तेषु॑ । जा॒गृहि॑ ॥ २४ ॥

हे १सोम १पव स्वदीयेन १अवसा रक्षणेन १त्वोतासः स्वया रक्षिता सन्तः १वृन्वन्त. शत्रून् भजमानाः १आसुरः तेषामभिमारकाः १स्याम भवेम । १व्रतेषु अस्माकं कर्मसु १जागृहि प्रजुहो भव ॥

अपध्नन्पवते मृधोऽप्य सोमो अरोणः । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ २५ ॥

अ॒प॒ध्नन् । प॒वते॑ । मृ॒धः । अ॒प । सो॒म । अ॒रोणः॑ । ग॒च्छन् । इन्द्र॑स्य । नि॒ष्कृ॒तम् ॥ २५ ॥

१सोम. १मृधः हिसकाण्डशून् १अपध्नन् मारयन् १अरोण. शक्ती सखा धनानामदातृश्च १अप ध्नन् १इन्द्रस्य १निष्कृतं स्थानं १गच्छन् मामुयन् १पवते धारया क्षरति ॥ ॥ २५ ॥

महो नो राय आ भर पर्वमान जुही मृधः । रास्वेन्द्रो वीरवृधशः ॥ २६ ॥

म॒ह । न॒ । रा॒य । आ । भ॒र । प॒र्वमा॑न । जु॒हि । मृ॒धः ।

रास्व॑ । इन्द्रो॑ इति । वीरऽवेत् । यशः॑ ॥ २६ ॥

हे १पर्वमान १इन्द्रो सोम १नः अस्माकं १मह. महान्ति १राय धनानि १आ १भर आहर । १मृध. हिसकाण्डशून् १जहि मारय । १वीरवत् पुत्राणुपेता १वृध कीर्ति च १रास्व अस्मभ्यं देहि ॥

न त्वा शतं चन हुतो राधो दिस्सन्तुमा मिनन् । यत्पुनानो मुखस्यसे ॥ २७ ॥

न । त्वा । श॒तम् । च॒न । हु॒त । रा॒ध । दि॒स्सन्तु॑मा । मि॒नन् ।

यत् । पु॒ना॒न । मुख॑स्यसे ॥ २७ ॥

हे सोम १राधः धनम् १आ १दिस्सन्तुमा आदातुमिच्छन्तः १त्वा त्वां १शतं १चन बहवोऽपि १हुत हिसका. शत्रव १न १मिनन् न हिंसन्ति । कदेत्यत्राह । १यत् यदा १पुनान पूयमानस्त्वं १मुखस्यसे अस्मभ्यं धनं दातुमिच्छसि ॥

पर्वस्वेन्द्रो वृषा सुतः कुधी नो यशसो जनै । विश्वा अप द्विषो जहि ॥ २८ ॥

प॒र्वस्व॑ । इन्द्रो॑ इति । वृ॒षा । सु॒त । कु॒धि । न॒ । य॒शसः॑ । ज॒नै । वि॒श्वा । अ॒प । द्वि॒षो॑ । ज॒हि ॥ २८ ॥

असाव्यं शुर्मदायाप्सु दक्षौ गिरिष्ठाः । श्येनो न योनिमासदत् ॥ ४ ॥

असावि । अंशुः । मेदाय । अप्सु । दक्षः । गिरिऽस्थाः । श्येनः । न । योनिम् । आ । असदत् ॥ ४ ॥

गिरिष्ठाः पर्वते जातः अंशुः सोमः मदाय मदार्यम् असावि अभिपुतः । अप्सु वसती-
वरीषु वदसः प्रवृद्धा भवति । किंच श्येनो न यथा श्येनो वेगेनागम्य स्थानमासीदति तद्वदयं
सोमो योनिं स्वकीयं स्थानम् आसदत् आसीदति ॥

शुभ्रमन्धौ देववातमप्सु धृतो नृभिः सुतः । स्वदन्ति गावः पयोभिः ॥ ५ ॥

शुभ्रम् । अन्धः । देवऽवातम् । अप्सु । धृतः । नृभिः । सुतः ।

स्वदन्ति । गावः । पयऽभिः ॥ ५ ॥

यत् देववातं देवैः प्रार्थितं शुभ्रं शोभनम् अन्धः अर्धं गावः पशवः पयोभिः आशिरै-
व स्वदन्ति स्वादयन्ति सोऽयं सोमः नृभिः नेनृभिर्कृत्विग्भिः सुतः अभिपुतः सन् अप्सु वसती-
वरीषु धृतः शोधितो भवति ॥ ॥ ५ ॥

आदीमर्धं न हेतारोऽशुभ्रमृताय । मध्वो रसं सधुमादे ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । अर्धम् । न । हेतारः । अशुभ्रम् । अमृताय । मध्वः । रसम् । सधुमादे ॥ ६ ॥

आत् अमन्तरं हेतारः प्रेरका कृत्विजः सधुमादे यजे ईम् एतं मध्वः मदकरस्य सोमस्य
रसम् अमृताय अमरणाय अर्धं न अशुभ्रम् अशुभ्रम् शोभयन्ति ॥

यास्ते धारा मधुश्रुतोऽसृग्रमिन्द ऊतये । तामिः पवित्रमासदः ॥ ७ ॥

याः । ते । धाराः । मधुऽश्रुतः । असृग्रम् । इन्दो इति । ऊतये ।

तामिः । पवित्रम् । आ । असदः ॥ ७ ॥

हे इन्दो सोमः एते तव मधुश्रुतः मधुरसस्य श्रोतव्यः आः धाराः ऊतये रक्षणाय
असृग्रं सृज्यन्ते तामिः धाराभिस्त्वः पवित्रम् आसदः आसीद ॥

सो अपेन्द्राय पीतये त्रिरो रोमाण्यव्यया । सीदन् योना वनेष्वा ॥ ८ ॥

सः । अपि । इन्द्राय । पीतये । त्रिः । रोमाणि । अव्यया । सीदन् । योना । वनेषु । आ ॥ ८ ॥

हे सोमः सः अभिपुतस्त्वम् अव्यया अव्ययानि अविमयानि त्रिरोमाणि बालानि त्रि-
रिस्तुर्बन्धुः वनेषु पात्रेषु योना योनी स्थले अरः मीदन् इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय
अपि क्षर ॥

त्वमिन्दो परि स्रव स्वादिष्ठो अङ्गिरोम्यः । वरिवोविद्रुतं पयः ॥ ९ ॥

त्वम् । इन्दो इति । परि । स्रवः । स्वादिष्ठः । अङ्गिरऽम्यः । वरिवऽवित् । धृतम् । पयः ॥ ९ ॥

हे इन्दो सोमः स्वादिष्ठः स्वादुतमः वरिवोवित् अस्मदभिलषितस्य वनस्य लम्भकश्च
त्वम् अङ्गिरोम्यः अङ्गिरसामर्थाय धृतम् आर्ज्यं पयः स परि स्रव परिक्षर ॥

अयं विचर्षणिर्हितः पर्वमानुः स चैतति । हिन्वान् आप्यं बृहत् ॥ १० ॥

अयम् । विऽचर्षणिः । हितः । पर्वमानः । सः । चैतति । हिन्वानः । आप्यम् । बृहत् ॥ १० ॥

१ विचर्षणिः विद्रष्टा २ हितः पात्रेषु निहितः ३ पर्वमानः ४ अयं सोमः ५ आप्यम् अप्सु भवं ६ बृहत् महदन्तं ७ हिन्वानः प्रेरयन् ८ चैतति सर्वैः ज्ञापते ॥ ॥ १५ ॥

एष वृषा वृषव्रतः पर्वमानो अशस्तिहा । करद्वन्नि दाशुपे ॥ ११ ॥

एषः । वृषा । वृषव्रतः । पर्वमानः । अशस्तिहा । करत् । वसूनि । दाशुपे ॥ ११ ॥

१ वृषा कामानां सेव्या २ वृषव्रतः वृषकर्मो ३ अशस्तिहा राक्षसानां हन्ता ४ पर्वमानः ५ वृषा सोमः ६ दाशुपे हविषां दात्रे यजमानाय ७ वसूनि धनानि ८ करत् करोति । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

आ पर्वस्य सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । पुरुश्चन्द्रं पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥

आ । पर्वस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । पुरुऽचन्द्रम् । पुरुऽस्पृहम् ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं १ सहस्रिणं बहुसंख्याकं २ गोमन्तं गोभिरूपेतम् ३ अश्विनम् अश्ववन्तं ४ पुरुश्चन्द्रं बहूनां हृषकं ५ पुरुस्पृहं बहुस्पृहणीयं ६ रयिं धनम् ७ आ ८ पर्वस्व परिक्षर ॥

एष स्य परिं पिच्यते मर्मज्यमान आयुभिः । उरुगायः क्विक्रंतुः ॥ १३ ॥

एषः । स्य । परिं । पिच्यते । मर्मज्यमानः । आयुऽभिः । उरुऽगायः । क्विऽक्रंतुः ॥ १३ ॥

१ उरुगायः बहुस्तुतिः २ क्विक्रंतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा ३ स्यः सः ४ एषः अयं सोमः ५ आयुभिः ननुष्यः ६ मर्मज्यमानः शोष्यमानः ७ परिं पिच्यते ॥

सहस्रोतिः श्रतामघो विमानो रजसः क्विः । इन्द्राय पवते मदः ॥ १४ ॥

सहस्रोतिः । श्रतऽमघः । विऽमानः । रजसः । क्विः । इन्द्राय । पवते । मदः ॥ १४ ॥

१ सहस्रोतिः अपरिमितरक्षणः २ श्रतमघः बहुधनः ३ रजसः लोकस्य ४ विमानः निर्माता ५ क्विः क्रान्तकर्मा ६ मदः मदकरः सोमः ७ इन्द्राय इन्द्राय ८ पवते धारया क्षरति ॥

गिरा जात इह स्तुत इन्दुरिन्द्राय धीयते । वियोनां वसुतादिव ॥ १५ ॥

गिरा । जातः । इह । स्तुतः । इन्दुः । इन्द्राय । धीयते । विः । योनां । वसुतादिव ॥ १५ ॥

१ जातः प्रादुर्भूतः २ गिरा स्तुत्या ३ स्तुतः च ४ इन्दुः सोमः ५ इह अस्मिन् पथे ६ योनां योनीं स्वस्थाने ७ इन्द्राय इन्द्राय ८ वसुतादिव ९ विः यथा स्ववासे पश्यी तया १० धीयते निधीयते ॥ ॥ १९ ॥

पर्वमानः सुतो नृभिः सोमो वाजमिवासरत् । चमूपु शक्मनासदम् ॥ १६ ॥

पर्वमानः । सुतः । नृऽभिः । सोमः । वाजम् १ इव । असरत् । चम्पु । शक्मना । आऽसदम् ॥ १६ ॥

१ नृभिः नैरुभिरिविगमिः २ सुतः अभिपुतः ३ सोमः ४ चम्पु - चमसेषु ५ शक्मना बलेन ६ आमदम् उपवेष्टु ७ वाजमिव सुदमिव ८ स्थानम् ९ अमरत् सरति ॥

तं त्रिपृष्ठे त्रिवन्धुर रथे युजन्ति यातवे । ऋषीणां सुप्त धीतिभिः ॥ १७ ॥

तम् । त्रिऽपृष्ठे । त्रिऽवन्धुरे । रथे । युजन्ति । यातवे । ऋषीणाम् । सुप्त । धीतिभिः ॥ १७ ॥

१उत अपि च हे सोम १जमदग्निना जमदग्निनाज्ञा १ऋषिणा मया १शृणानः स्तूयमानस्त्वं
१नः अस्माकं १गोमतीः गोमयुक्तानि १परिष्टुमः परितः स्तोतव्यानि १विधाः सर्वाणि १ह्यः
अज्ञानि १अपं गच्छ । अस्मभ्यमेवंविधाम्यज्ञानि देहीत्यर्थः ॥

पर्वस्व वाचो अग्नियः सोमं चित्राभिरुतिभिः । अग्नि विश्वानि काव्याः ॥ २५ ॥
पर्वस्व । वाच । अग्नियः । सोम । चित्राभिः । उतिभिः । अग्नि । विश्वानि । काव्याः ॥ २५ ॥

हे १सोम १अग्नियः मुख्यस्त्वं १चित्राभिः पूजनीयैः १उतिभिः रक्षणैः सह १वाचः अस्मदीयाः
स्तुती । १अग्नि १पर्वस्व । एतदेव दर्शयति । १विधानि सर्वाणि १काव्या काव्यानि स्तुत्यात्मकानि
वाक्यानि अग्नि पयस्वेति ॥ ॥ २६ ॥

त्वं समुद्रिया अपोऽग्नियो वाचं ईर्यन् । पर्वस्व विश्वमेजय ॥ २६ ॥
त्वम् । समुद्रियाः । अपः । अग्नियः । वाचं । ईर्यन् । पर्वस्व । विश्वम् एजय ॥ २६ ॥

हे १विश्वमेजय विश्वकम्पक सोम १अग्नियः मुख्यः १त्वं १वाचः १ईर्यन् प्रेरयन् १समुद्रिपाः
आन्तरिक्षाणि १अपः उदकानि १पर्वस्व धारया क्षर ॥

तुभ्येमा भुवना कवे महिन्ने सोम तस्थिरे । तुभ्यमर्पन्ति सिन्धवः ॥ २७ ॥
तुभ्यम् । इमा । भुवना । कवे । महिन्ने । सोम । तस्थिरे । तुभ्यम् । अर्पन्ति । सिन्धवः ॥ २७ ॥

हे १कवे क्रान्तकर्म्मन् १सोम १तुभ्यं तुभ्यं तव १महिन्ने १इमा इमानि १भुवना भुवनानि
१तस्थिरे तिष्ठन्ति । त्वामेव पुरस्तुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च १सिन्धवः नद्यः १तुभ्यम् पुष १अर्पन्ति
गच्छन्ति । त्वदाज्ञामेयानुपालयन्तीत्यर्थः ॥

प्र ते दिवो न वृष्टयो धारा यन्त्यसुश्वतः । अग्नि शुक्रामुपस्तिरम् ॥ २८ ॥
प्र । ते । दिव । न । वृष्टयः । धाराः । यन्ति । असुश्वतः । अग्नि । शुक्राम् । उपस्तिरम् ॥ २८ ॥

हे सोम १ते तव १असुश्वतः असन्नाः १धाराः १दिवः अन्तरिक्षात् १वृष्टयः १न वर्षाणीय
१शुक्रां शुक्रपर्णां शुक्रपर्णैः भविलोमभिर्निर्मितम् १उपस्तिरम् उपस्तीर्षमाणं पवित्रम् १अग्निं प्रति
१प्र १यन्ति ॥

इन्द्रायेन्दुं पुनीतनोग्रं दक्षाय सार्धनम् । ईशानं वीतिराधसम् ॥ २९ ॥
इन्द्राय । इन्दुम् । पुनीतन । उग्रम् । दक्षाय । सार्धनम् । ईशानम् । वीतिराधसम् ॥ २९ ॥

हे ऋषिजः १उग्रम् उदूर्णं १दक्षाय बलस्य १सार्धनं कारणम् १ईशानं धनानामीश्वरं १वीति-
राधयं दत्तधनम् १इन्दुं सोमम् १इन्द्राय इन्द्रार्थं १पुनीतन पुनीत ॥

पर्वमान क्रतुः कविः सोमः पवित्रमासदत् । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३० ॥
पर्वमानः । क्रतुः । कविः । सोमः । पवित्रम् । आ । असदत् । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

१क्रतुः सत्यभूतः १कविः क्रान्तकर्म्मः १पर्वमान १सोमः अस्मदीये १स्तोत्रे १सुवीर्यं शोमन-
वीर्यं १दधत् प्रयच्छन् १पवित्रमासदत् आसीदति ॥ ॥ २९ ॥

‘आ पर्वस्व’ इति त्रितत्त्वं तृतीय सूक्तं काश्यपस्य निधुवेरार्षे गायत्रं पर्वमानसोमदेवताकम् ।
तथा धानुकान्तम्—‘आ पर्वस्व निधुविः काश्यपः’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ पर्वस्व सहस्रिणीं रयिं सोम सुवीर्यम् । अस्मे श्रवांसि धारय ॥ १ ॥

आ । पर्वस्व । सहस्रिणीम् । रयिम् । सोम । सुवीर्यम् । अस्मे इति । श्रवांसि । धारय ॥ १ ॥

हे सोम त्वं सहस्रिणीं बहुसंख्याकं सुवीर्यं शोभनवीर्यं रयिं धनम् आ पर्वस्व आभि-
मुख्येन क्षर । अपि ॥ अस्मे अस्मासु श्रवांसि अश्वानि धारय स्थापय ॥

इपमूर्जे च पिन्वस इन्द्राय मत्सरिन्तमः । चुमूष्वा नि पीदसि ॥ २ ॥

इपम् । ऊर्जेम् । च । पिन्वसे । इन्द्राय । मत्सरिन्तम । चुमूषु । आ । नि । पीदसि ॥ २ ॥

हे सोम मत्सरिन्तमः अतिशयेन मदयितृमत्सवम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् इपम् अश्वम् ऊर्जे
रतं च पिन्वसे क्षरसि । अपि च चुमूषु चमसेषु आ नि पीदसि तिष्ठसि ॥

सुत इन्द्राय विष्णवे सोमः कलशे अक्षरत् । मधुमां अस्तु वायवे ॥ ३ ॥

सुतः । इन्द्राय । विष्णवे । सोमः । कलशे । अक्षरत् । मधुमान् । अस्तु । वायवे ॥ ३ ॥

इन्द्राय इन्द्रार्थं विष्णवे विष्ण्वर्थं च वायवे वाय्वर्थं च सुत अभिपुन. य. सोम.
कलशे द्रोणकलशे अक्षरत् क्षरति सोऽयं सोम मधुमान् मधुरसवान् अस्तु भवतु ॥

एते असृग्रमाश्वोऽति ह्वरांसि वृध्रवः । सोमां क्रतस्य धारया ॥ ४ ॥

एते । असृग्रम् । आश्व. । अति । ह्वरांसि । वृध्रव । सोमां । क्रतस्य । धारया ॥ ४ ॥

वृध्रवः वध्रुवर्गाः आश्व. शीघ्राः एते इमे सोमां क्रतस्य उदकस्य धारया असृग्रं
पृज्यन्ते । ह्वरांसि रक्षांस्यभिगच्छन्ति च ॥

इन्द्रं वर्धन्तो अप्तुरः कृष्णन्तो विश्वमार्यम् । अपन्नन्तो अराग्णः ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वर्धन्तः । अप्तुरः । कृष्णन्तः । विश्वम् । आर्यम् । अपन्नन्तः । अराग्णः ॥ ५ ॥

इन्द्रं वर्धन्तः वर्धयन्तः अप्तुरः उदकस्य प्रेरकाः विश्वं सोममस्मदीयकर्मार्यम्
आर्यं मद्रं कृष्णन्तः कुर्वन्तः अराग्णः अदातृन् अपन्नन्तः विनाशयन्तः अभ्यर्पन्तीत्युत्तरया
संबन्धः ॥ ॥ ३० ॥

सुता अनु स्वमा रजोऽभ्यर्पन्ति वृध्रवः । इन्द्रं गच्छन्त इन्द्रवः ॥ ६ ॥

सुताः । अनु । स्वम् । आ । रजः । अभि । अर्पन्ति । वृध्रव । इन्द्रम् । गच्छन्तः । इन्द्रवः ॥ ६ ॥

अनु स्व. अनुयर्थः. सुता. अग्निपुत्रः. इन्द्रवः. इन्द्रम्. आ. गच्छन्तः. आभिमुख्येन
प्राप्नुवन्तः. एवं स्वकीयं रजः स्थानम् अनु प्रति अभ्यर्पन्ति अभिगच्छन्ति ॥

अया पर्वस्व धारया यया सूर्यमरोचयः । हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ७ ॥

अया । पर्वस्व । धारया । यया । सूर्यम् । अरोचयः । हिन्वानः । मानुषीः । अपः ॥ ७ ॥

हे सोम मनुष्याणां हितानि अप उदकानि हिन्वानः प्रेरयस्व यया धारया
सूर्यमरोचयः प्राकाशयः तथा अया अनया धारया पर्वस्व क्षर ॥

१. त-अस्माकं । २. ग-त-मादयितुः । ३. ग-त-म-उत्तरया । ४. ग-त-म-१.२.७-

अप्राकाशयः, त-म-मु-प्राकाशयः ।

अयुक्तं सूर एतशं पर्वमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ ८ ॥

अयुक्त । सूरः । एतशम् । पर्वमानः । मनावि । अर्थि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ ८ ॥

पर्वमानः पृथमानः सोमः पमनावधि । मनुर्मनुष्यः । तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः । पन्तरिक्षेण यातवे गन्तुं सूरः सूर्यस्य पृथगम् अथम् । एतशः एतशः इत्यधनमसु पाठात् । अयुक्तं मुदत्ते ॥

उत त्या हरितो दश सूरौ अयुक्त यातवे । इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥

उत । त्याः । हरितः । दश । सूरः । अयुक्त । यातवे । इन्दुः । इन्द्रः । इति । ब्रुवन् ॥ ९ ॥

उत अपि च इन्दुः सोमः इन्द्र इति ब्रुवन् त्याः ताः दश दशसंख्याकाः हरितः विशः प्रति यातवे गन्तुं सूरः सूर्यस्यैतशम् अयुक्तं पुनक्ति ॥

परीतो वायवे सुतं गिर इन्द्राय मत्सरम् । अन्यो वारेषु सिञ्चत ॥ १० ॥

परि । इतः । वायवे । सुतम् । गिरः । इन्द्राय । मत्सरम् । अन्यः । वारेषु । सिञ्चत ॥ १० ॥

हे गिरः स्तोतारः पूर्वं वायवे घातव्यम् इन्द्राय इन्द्राय च सुतम् अभिपुतं मत्सरं मत्सरं सोमम् इतः अभिपवदेशादुदृत्य अन्यः अवेः वारेषु बालेषु वरि विपद्यत ॥ ॥ ३१ ॥

पर्वमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम दुष्टरम् । यो दूणाशौ वनुष्यता ॥ ११ ॥

पर्वमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । दुष्टरम् । यः । दूऽनशः । वनुष्यता ॥ ११ ॥

हे पर्वमान सोम यः रयिः वनुष्यता हिंसकेन शत्रुणा दूणाशः नाशयितुमशक्यः तं शत्रुभिः दुष्टरं रयिं धनम् अस्मभ्यं विदाः देहि ॥

अभ्यर्पे सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । अभि वार्जमुत श्रवः ॥ १२ ॥

अभि । अर्पे । सहस्रिणम् । रयिम् । गोमन्तम् । अश्विनम् । अभि । वार्जम् । उत । श्रवः ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं सहस्रिणं बहुसंख्याकं गोमन्तं गोमिर्युक्तम् अश्विनम् अश्वन्तं रयिं धनम् अभ्यर्पे अस्मानभिगमय । उत अपि च वार्जं बलं श्रवः अश्वं वास्मान् अभि गमय ॥

सोमो देवो न सूर्योऽद्विभिः पवते सुतः । दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥

सोमः । देवः । न । सूर्यः । अद्विभिः । पवते । सुतः । दधानः । कलशे । रसम् ॥ १३ ॥

पदेयो न देव इव सूर्यः रोचमानः सोमः अद्विभिः प्रायभिः सुतः अभिपुतः सत् कलशे द्रोगकलशे रसं दधानः धारयन् पवते धारया क्षरति ॥

एते धामान्यार्या शुक्रा क्रतस्य धारया । वार्जं गोमन्तमक्षरन् ॥ १४ ॥

एते । धामानि । आर्या । शुक्रा । क्रतस्य । धारया । वार्जम् । गोमन्तम् । अक्षरन् ॥ १४ ॥

एते अभिपुताः इमे शुक्राः दीप्ताः सोमाः आर्या आर्याणां धेष्टानां यजमानानां धामानि गृहान् प्रति गोमन्तं गोमिर्युक्तं वार्जम् अथम् क्रतस्य उदकस्य धारया अक्षरन् क्षरन्ति ॥

सुता इन्द्राय वज्रिणे सोमासो दध्याशिरः । पवित्रमत्यक्षरन् ॥ १५ ॥

सुताः । इन्द्राय । वज्रिणे । सोमासः । दधिऽआशिरः । पवित्रम् । अति । अक्षरन् ॥ १५ ॥

१वज्रिणे वज्रवते १इन्द्राय इन्द्रार्थं १सुताः अभिपुताः १दध्याशिरः । दधि आशीराशयणद्रव्यं
येषां ते दध्याशिरः । दधिसंस्कृताः १सोमासः सोमाः १पवित्रमति अतिक्रम्य १अक्षरम् धारया
क्षरन्ति ॥ ॥ ३२ ॥

प्र सोमं मधुमत्तमो राये अर्पं पवित्र आ । मदो यो देववीतमः ॥ १६ ॥

प्र । सोम । मधुमत्तमः । राये । अर्पं । पवित्रं । आ । मदः । यः । देववीतमः ॥ १६ ॥

हे १सोम ते तव १यः १मदः रसः १मधुमत्तमः अत्यन्तं मधुमान् १देववीतमः अतिशयेन
देवकामश्च ते रमं १राये अस्माकं धनार्थं १पवित्रे १प्र १आ १अर्पं धारया क्षर ॥

तमीं मृजन्त्यायवो हरिं नदीपुं वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ १७ ॥

तम् । ईमिति । मृजन्ति । आयवः । हरिम् । नदीपुं । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ १७ ॥

१हरिं हरितवर्णं १वाजिनं बलिचं १मत्सर मदकर १तं पवमानम् १ईम् एनम् १इन्दुं सोमम्
१आयवः मनुष्या क्रतिवज्रः १नदीपु वसतीवरीपु १मृजन्ति मार्जयन्ति ॥

आ यवस्व हिरण्यवदध्वावस्तोम वीरवत् । वाजं गोमन्तमा भर ॥ १८ ॥

आ । पवस्व । हिरण्यवत् । अश्ववत् । सोम । वीरवत् । वाजम् । गोमन्तम् । आ । भर ॥ १८ ॥

हे १सोम त्वं १हिरण्यवत् सुवर्णोपेतम् १अश्ववत् अश्वयुक्तं च १वीरवत् युव्रापुपेतं च धनम् १आ
१पवस्व अस्मान् प्रति क्षर । अपि च १गोमन्तं पशुभिरपेतं १वाजम् अश्वम् १आ १भर अस्मभ्यमाहर ॥

परि वाजे न वाज्युमव्यो वारेपु सिञ्चत । इन्द्राय मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

परि । वाजे । न । वाज्युम् । अव्यं । वारेपु । सिञ्चत । इन्द्राय । मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

१वाज्युं युवकामं १मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सोमम् १इन्द्राय इन्द्रार्थं १अव्यं अव्यः
१वारेपु बालेषु दशापवित्रे १वाजे १न युद्ध इव हे क्रतिवज्र १परि १पिञ्चत ॥

कुर्वि मृजन्ति मज्यं धीभिर्विप्रा अवस्यवः । वृषा कनिक्कदर्पति ॥ २० ॥

कुर्विन् । मृजन्ति । मज्यम् । धीभिः । विप्राः । अवस्यवः । वृषा । कनिक्कत् । अर्पति ॥ २० ॥

१अवस्यवः रक्षणकामाः १विप्राः मेधाविन क्रतिवज्रः १धीभिः अङ्गुलीभिः १मज्यं मजनीय
१कवि क्रातृवर्माणं यं सोमं १मृजन्ति मार्जयन्ति १सोऽयं १वृषा सेवकः सोमः १कनिक्कत् शब्दं
कुर्वन् १अर्पति धारया क्षरति ॥ ॥ २१ ॥

वृषणं धीभिरुत्तुं सोममुतस्य धारया । मती विप्राः समस्वरन् ॥ २१ ॥

वृषणम् । धीभिः । अप्सुत्तुम् । सोमम् । कृतम्यं । धारया । मती । विप्राः । समः । अत्यन्तम् ॥ २१ ॥

१विप्राः मेधाविन क्रतिवज्रः १वृषणं कामाना वर्षकम् १अप्सुत्तुम् अपां प्रेरक १सोमं १धीभिः
अङ्गुलीभिः १मती मत्या स्तुराया च १कृतम्यं उदकस्य १धारया १समस्वरन् प्रेरयन्ति ॥

पवस्व देवायुपगिन्द्रं गच्छतु ते मदः । वायुमा रोह धर्मेणा ॥ २२ ॥

पवस्व । देव । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छतु । ते । मदः । वायुम् । आ । रोह । धर्मेणा ॥ २२ ॥

हे ऽदेव द्योतमान सोम ऽपयस्य धारया क्षर । अपि च ऽते तव ऽमदः मदकरो रसः ऽभायुपह
 मनुपकम् ऽइन्द्रं प्रति ऽगच्छतु । अपि च त्वं ऽवायुं ऽघर्मेणा धारकेण रसेन ऽवा ऽरोह प्राप्नुहि ॥

पर्वमान नि तोशसे रयिं सोम श्रवाय्यम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २३ ॥
 पर्वमान । नि । तोशसे । रयिम् । सोम । श्रवाय्यम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २३ ॥

हे ऽपर्वमान ऽसोम यस्त्वं ऽश्रवाय्यं श्रवणीयं ऽरयिं शत्रूणां धर्मं ऽनि ऽतोशसे नितरां
 पीडयसि स त्वं ऽप्रियः सन् ऽसमुद्रे द्रोणकलशम् ऽवा ऽविश प्रविश ॥

अपघ्नन्पवसे मृधेः क्रतुवित्सोम मत्सरः । नुदस्वाद्वैवर्ज्यं जनम् ॥ २४ ॥
 अपऽघ्नन् । पवसे । मृधेः । क्रतुऽवित् । सोम । मत्सरः । नुदस्व । अदेवऽयुम् । जनम् ॥ २४ ॥

हे ऽसोम ऽमत्सरः मदकरो यस्त्वं ऽमृधेः हिसकान् शत्रून् ऽअपघ्नन् मारयन् ऽक्रतुवित्
 अहमभ्यं भक्षां प्रयच्छन् ऽपवसे क्षरसि स त्वम् ऽअदेवयुम् अदेवकर्मं ऽजनं राक्षसपरां ऽनुदस्व मेरय ॥

पर्वमाना असृक्षत सोमाः शुक्रास इन्द्रवः । अमि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥
 पर्वमानाः । असृक्षत । सोमाः । शुक्रासः । इन्द्रवः । अमि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

ऽशुक्रासः उज्ज्वलाः ऽइन्द्रवः दीप्ताः ऽपर्वमानाः क्षरन्तः ऽसोमाः ऽविश्वानि ऽकाव्या
 काव्यानि स्तोत्राणि ऽअमि ऽअसृक्षत सृज्यन्ते ऋत्विग्भिः ॥ ॥ २५ ॥

पर्वमानास आशयः शुभ्रा असुप्रमिन्द्रवः । भन्तो विश्वा अप द्विपः ॥ २६ ॥
 पर्वमानासः । आशयः । शुभ्राः । असुप्रम् । इन्द्रवः । भन्तः । विश्वाः । अप । द्विपः ॥ २६ ॥

ऽआशयः क्षीघ्राः ऽशुभ्राः क्षोभमानाः ऽपर्वमानासः क्षरन्तः ऽइन्द्रवः दीप्ताः सोमाः ऽविश्वः
 सवांन् ऽद्विपः द्वेष्टन् शत्रून् ऽअप ऽभन्तः मारयन्तः ऽअसुप्रं सृज्यन्ते ॥

पर्वमाना दिवस्पयन्तरिक्षादसृक्षत । पृथिव्या अधि सान्वि ॥ २७ ॥
 पर्वमानाः । दिवः । परि । अन्तरिक्षात् । असृक्षत । पृथिव्याः । अधि । सान्वि ॥ २७ ॥

ऽपर्वमानाः सोमाः ऽदिवः सुलोकात् ऽअन्तरिक्षात् च ऽपृथिव्याः भूम्याः ऽअधि ऽसान्वि
 ससृष्टिभूते देते देयपत्ने ऽपरि ऽअसृक्षत सृज्यन्ते ॥

पुनानः सोम धारयेदो विश्वा अप सिधः । जुहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २८ ॥
 पुनानः । सोम । धारया । इन्दो इति । विश्वाः । अप । सिधः ।

जुहि । रक्षांसि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ २८ ॥
 हे ऽइन्दो दीप्तिं ऽसुक्रतो सुकर्मन् ऽसोम ऽधारया ऽपुनानः पूषमानस्यं ऽविश्वः सवांन्
 ऽअधिधः द्वेष्टन् शत्रून् ऽरक्षांसि राक्षसांश्च ऽअप ऽजुहि मारय ॥

अपघ्नन्त्सोम रक्षसोऽभ्यर्ष्य कर्निकदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ २९ ॥
 अपऽघ्नन् । सोम । रक्षसः । अमि । अर्ष्य । कर्निकदत् । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । उत्तमम् ॥ २९ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽरक्षसः रक्षांसि ऽअपघ्नन् विनाशयन् ऽकर्निकदत् शब्दं कुर्वन् ऽद्युमन्तं दीप्ति-
 मन्तन् ऽउत्तमं श्रेष्ठं ऽद्युष्मं बलम् ऽअभ्यर्ष्य अस्मान् प्रति पवस्य ॥

अस्मे वर्त्तन्ति धारय सोमं दिव्यानि पार्थिवा । इन्द्रो विश्वानि वार्या ॥ ३० ॥
अस्मे इति । वर्त्तन्ति । धारय । सोमं । दिव्यानि । पार्थिवा । इन्द्रो इति । विश्वानि । वार्या ॥ ३० ॥

हे ऽइन्द्रो दीप्त ऽसोम ऽदिव्यानि दिवि भवानि ऽपार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां जातानि च
ऽविश्वानि^१ सर्वाणि ऽवार्या^२ वार्याणि वरणीयानि ऽवर्त्तन्ति ऽअस्मे अस्मासु ऽधारय प्रक्षिप ॥ ॥३५॥
'वृषा सोम' इति त्रिशद्वचं धतुर्न सूक्तं मारीचस्थ कश्यपस्वार्यं गायत्रं पयमानसीग्यम् । तथा
चातुक्रान्तं—'वृषा सोम कश्यपः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

वृषा सोमं धुमाँ अंसि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिपे ॥ १ ॥
वृषा । सोम । धुमान् । अंसि । वृषा । देव । वृषव्रतः । वृषा । धर्माणि । दधिपे ॥ १ ॥

हे ऽसोम ऽवृषा वर्षकस्तव^३ ऽधुमान् दीप्तिमान् ऽअंसि । अपि च हे ऽदेव द्योतमान सोम
ऽवृषा त्वं ऽवृषव्रत. वर्षणशीलकर्मांसि । किंच हे सोम ऽवृषा त्वं ऽधर्माणि देवानां मनुष्याणां च
हितानि कर्माणि ऽदधिपे धारयसि ॥

वृष्णास्ते वृष्ण्यं अथो वृषा वनं वृषा मदः । सत्यं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

वृष्णाः । ते । वृष्ण्यम् । अथ । वृषा । वनम् । वृषा । मदः ।

सत्यम् । वृषन् । वृषा । इत् । अंसि ॥ २ ॥

हे ऽवृषन् कामाना वर्षक सोम ऽवृष्णाः वर्धितुं ऽपि तव ऽश्व बल ऽवृष्ण्यं वर्षणशीलं
भवति । ऽवर्न तव^४ भजनमपि^५ ऽवृषा वर्षणशीलम् । ऽमदः तव रसोऽपि ऽवृषा वर्षणशीलः ।
ऽसत्यं सत्यमेव त्वं ऽवृषेत् वर्षणशील एव ऽअंसि भवसि ॥

अथो न चक्रदो वृषा सं गा इन्द्रो समर्वतः । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

अथ । न । चक्रदः । वृषा । सम् । गाः । इन्द्रो इति । सम् । अर्वतः ।

वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्रो सोम ऽवृषा त्वम् ऽअथो ऽन अथ इव ऽसं ऽचक्रदः संक्रन्दसे । अपि च ऽगा.
पशून् ऽअर्वतः भर्माश्चास्मभ्यं^६ ऽसं श्रयच्छसीति शेषः । किंच ऽमः अस्माकं ऽराये धनाय ऽदुरः
हाराणि ऽवि ऽवृधि विवृत्तानि^७ कुरु ॥

असृक्षत प्र वाजिनो गव्या सोमासो अश्वया । शुक्रासो वीरयाशर्वः ॥ ४ ॥

असृक्षत । प्र । वाजिनः । गव्या । सोमासः । अश्वया । शुक्रासः । वीरया । आशर्वः ॥ ४ ॥

ऽवाजिनः बलवन्तः ऽशुक्रासः शुक्रा उज्ज्वलाः । ऽआशर्वः वेगवन्तश्च ऽसोमासः सोमा
ऽगव्या गवेच्छया ऽअश्वया अश्वेच्छया च ऽवीरया पुत्रेच्छया । प्र ऽअसृक्षत कृत्विग्भिः^८ सृज्यन्ते^९ ॥

शुम्भमाना ऋतायुर्भिर्मृज्यमाना गर्भस्त्योः । पर्वन्ते वारो अव्यये ॥ ५ ॥

शुम्भमानाः । ऋतयुऽभिः । मृज्यमानाः । गर्भस्त्योः । पर्वन्ते । वारो । अव्यये ॥ ५ ॥

१. ग-भ- 'विश्वानि...वार्या' नास्ति । २. ग-ते संमञ्जनमपि; त४-तव जनमपि, त५-तव मा
भजनमपि । ३. ग-वृक्षानि । ४. ग-म१.७-असृज्यत, त-कृत्विग्भिः सृज्येत सृज्यते; त३-म२.४-असृज्यते ।

‘कृतायुभिः यज्ञकामैः’ शुभमानाः अलंकियमाणाः ‘यमस्तयोः यमस्तिभ्यां बाहुभ्याम् ।
‘यमस्ती बाहु’ इति बाहुनामसु पाठात् । ‘मृत्यमानाः शोष्यमानाः सोमाः’ अग्नये भविमये
‘वारे वाले पवित्रे’ पवन्ते क्षरन्ति ॥ ३६ ॥

ते विश्वा दाशुपे वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा । पर्वन्तामान्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥
ते । विश्वा । दाशुपे । वसु । सोमाः । दिव्यानि । पार्थिवा । पर्वन्ताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

‘ते’ सोमाः ‘दिव्यानि दिवि भवानि’ पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां संभूतानि च ‘अन्त-
रिक्ष्या अन्तरिक्षपाणि अन्तरिक्षे जातानि च’ विश्वा विश्वानि ‘वसु यस्मिन्न भवानि’ दाशुपे हविषां
प्रदात्रे यज्ञमानाय ‘आ’ पर्वन्तां क्षरन्तु ॥

पर्वमानस्य विश्ववित्प्र ते सर्गा असृक्षत । सूर्यस्येव न रुश्मयः ॥ ७ ॥
पर्वमानस्य । विश्ववित् । प्र । ते । सर्गा । असृक्षत । सूर्यस्य इव । न । रुश्मयः ॥ ७ ॥

हे ‘विश्ववित् विश्वस्य द्रष्टा’ सोम ‘पर्वमानस्य क्षरतः’ ते तव ‘सर्गाः सृज्यमाना धाराः’
‘सूर्यस्येव’ रुश्मयः सूर्यस्य किरणा इव प्रकाशमानाः । ‘न इति’ संप्रत्यये । इदानीं ‘प्र’ असृक्षत
प्रसृज्यन्ते ॥

केतुं कृण्वन्दिवस्परि विश्वा रूपाभ्यर्पसि । समुद्रः सोम पिन्वसे ॥ ८ ॥
केतुम् । कृण्वन् । दिव । परि । विश्वा । रूपा । अभि । अर्पसि । समुद्रः । सोम । पिन्वसे ॥ ८ ॥

हे ‘सोम’ समुद्रः । समुद्रवन्ति यस्मादसाः स समुद्रः । स एवं ‘केतुं प्रशानं’ कृण्वन् इवैव
अस्माकं ‘विश्वा विश्वानि’ रूपा रूपाणि ‘दिवः अन्तरिक्षात्’ अभ्यर्पसि अभिपवसे । ‘पिन्वसे
नानाविधानि भवानि चास्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

हिन्वानो वाचमिष्यसि पर्वमान विधर्मणि । अक्रान्देवो न सूर्यः ॥ ९ ॥
हिन्वानः । वाचम् । इष्यसि । पर्वमान । विधर्मणि । अक्रान् । देवः । न । सूर्यः ॥ ९ ॥

हे ‘पर्वमान सोम’ हिन्वानः प्रेयमाणस्त्वं ‘वाचं वाचम्’ इष्यसि प्रेरयसि । कदैत्यत्राह । यदा
तव रसः ‘सूर्यः’ देवो ‘न देव इव’ विधर्मणि विधारके पवित्रे ‘अक्रान् अक्रमीत् तदेत्यर्थः ॥

इन्दुः पविष्ट चेतनः प्रियः कवीनां मती । सृजदश्वं रथीरिव ॥ १० ॥
इन्दुः । पविष्ट । चेतनः । प्रियः । कवीनाम् । मती । सृजत् । अश्वम् । रथीः इव ॥ १० ॥

‘चेतनः प्रशपकः’ प्रियः देवानां प्रीतिकरः ‘इन्दुः सोमः’ कवीनां क्रान्तकर्मणो स्तोतृणां
‘मती मत्पा स्तुत्या’ पविष्ट पवते । ‘अश्वं हयं’ रथीरिव रथीव ऊर्मि सृजत् सृजति च ॥ ३७ ॥

ऊर्मिर्यस्त्वे पवित्र आ देवावीः पर्यक्षरत् । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ११ ॥
ऊर्मिः । यः । ते । पवित्रे । आ । देवदेवावीः । पर्यक्षरत् ।

सीदन् । क्रतुस्य । योनिम् । आ ॥ ११ ॥

हे सोम ‘ते तव’ यः ‘देवावीः देवकामः’ ऊर्मिः तरङ्गः ‘क्रतुस्य यज्ञस्य’ योनिं स्यान्म
‘आ’ सीदन् ‘पवित्रे’ पर्यक्षरत् परिलरति तमूनि सृजतीति पूर्वव संबन्धः ॥

स नो अर्प पवित्र आ मद्रो यो देववीतमः । इन्द्राविन्द्राय पीतये ॥ १२ ॥

सः । नः । अर्प । पवित्रे । आ । मद्रः । यः । देवऽवीतमः ।

इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १२ ॥

हे इन्द्रो यः त्वं देववीतमः अतिशयेन देवकामः मद्रः मद्रकरश्च भवति स त्वं न अस्माकं पवित्रे इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय वा अर्घ्यं आपवस्व ॥

इये पवस्व धारया मुज्यमानो मनीषिभिः । इन्द्रो रुचाभि गा इहि ॥ १३ ॥

इये । पवस्व । धारया । मुज्यमानः । मनीषिभिः । इन्द्रो इति । रुचा । अभि । गाः । इहि ॥ १३ ॥

हे इन्द्रो सोम मनीषिभिः ऋषिभिः मुज्यमानः शोष्यमानस्वन् इये अस्माकमघाय धारया पवस्व हर । रुचा रोचमानेनान्धसा गा पशुन् अभि इहि अभिगच्छ ॥

पुनानो वरिवस्कृष्युर्जु जनाय गिर्वणः । हरे सुज्ञान आशिरम् ॥ १४ ॥

पुनानः । वरिवः । कृषि । ऊर्जन् । जनाय । गिर्वणः । हरे । सुज्ञानः । आऽशिरम् ॥ १४ ॥

हे गिर्वणः गीर्भिवन्तीय इहरे इतिवर्णं सोम आशिरं हरि प्रति सुज्ञानः विसृज्यमानः पुनानः पूयमानस्व जनाय यजमानार्थं वरिवः घनम् ऊर्जम् अन्नं च कृषिं कुरु ॥

पुनानो देववीतय इन्द्रस्य याहि निष्कृतम् । घुतानो वाजिभिर्मयतः ॥ १५ ॥

पुनानः । देवऽवीतये । इन्द्रस्य । याहि । निऽस्कृतम् । घुतानः । वाजिभिः । यतः ॥ १५ ॥

हे सोम घुतानः दीप्यमानः वाजिभिः बलिभिर्यजमानैः यतः संगृहीतः देववीतये यज्ञार्थं पुनानः पूयमानस्वम् इन्द्रस्य निष्कृतं स्थानं याहि गच्छ ॥ १५ ॥

प्र हिन्वानासु इन्द्रवोऽच्छा समुद्रमाश्रवः । धिया जुता असृक्षत ॥ १६ ॥

प्र । हिन्वानासु । इन्द्रवः । अच्छः । समुद्रम् । आश्रवः । धिया । जुता । असृक्षत ॥ १६ ॥

आश्रवः वेगवन्तः इन्द्रवः सोमाः समुद्रम् अन्तरिक्षम् अगच्छ प्रति हिन्वानासः हिन्वानाः प्रेयमाणाः धिया अङ्गुल्या जुताः कृष्णाश्च प्र असृक्षत सृज्यन्ते ॥

मर्मृजानास आयवो वृथा समुद्रमिन्द्रवः । अग्नन्नुतस्य योनिमा ॥ १७ ॥

मर्मृजानासः । आयवः । वृथा । समुद्रम् । इन्द्रवः । अग्नन् । नुतस्य । योनिम् । आ ॥ १७ ॥

मर्मृजानासः मर्मृज्यमानाः आयवः गन्तारः इन्द्रवः सोमाः वृथा आयसं विनैव समुद्रम् अन्तरिक्षं गच्छन्ति । एतदेव दर्शयति । अग्नस्य उदकस्य योनिं स्थानम् अग्नन् गच्छन्तीति ॥

परि णो यादस्सयुर्विष्ठा वसुन्योजसा । पाहि नः शर्म वीरवत् ॥ १८ ॥

परि । नः । पाहि । अस्सऽयुः । विष्ठा । वसूनि । ओजसा । पाहि । नः । शर्म । वीरवत् ॥ १८ ॥

हे सोम अस्मयुः अस्माकमस्त्वं नः अस्माकं विष्ठा विधानि वसूनि घनानि ओजसा बलेन सह परि पाहि रक्षणं परिगच्छ । अपि च नः अस्माकं वीरवत् पुत्रवत् शर्मं गृहं पाहि रक्ष ॥

मिमांति वहिरेतशः पदं युञ्जान ऋक्भिः । प्र यत्समुद्र आर्हितः ॥ १९ ॥
मिमांति । वहिः । एतशः । पदम् । युञ्जानः । ऋक्ऽभिः । प्र । यत् । समुद्रे । आऽर्हितः ॥ १९ ॥

हे सोम यत् यदा यः^१ यद्विः घहनशीलः^२ एतशः अधः^३ मिमांति शब्दं करोति
‘ऋक्भिः’^४ क्रतिविभिः स्तोत्रभिः^५ पदं^६ यज्ञे युञ्जानः^७ निदधत् स्तोत्रध्वजगार्थमागच्छति च तदा
स यज्ञवाहकाभ्यामा स्वं^८ समुद्रे उदके वसवीवरीषु^९ प्र^{१०} आर्हितः भवति^{११} ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययमाशुर्भूतस्य सीदति । जहात्यप्रचेतसः ॥ २० ॥
आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । आशुः । ऋतस्य । सीदति । जहाति । अप्रऽचेतसः ॥ २० ॥

‘यत् यदा’^१ आशुः वेगवान् सोमः^२ ऋतस्य यज्ञस्य^३ हिरण्ययं^४ हिरण्ययं^५ योनिं स्थानम् ।
‘हिरण्यपाणिभिपुणोति’^६ ह्युक्तम् । ‘आ’^७ सीदति तदानीम्^८ अप्रचेतसः^९ जहाति विसृजति ।
अस्तोतृनां यज्ञं नाभिगच्छति किंतु स्तोतृणामेव यज्ञमभिगच्छतीत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

अभि वेना अनूपतेर्यक्षन्ति प्रचेतसः । मज्जन्त्यविचेतसः ॥ २१ ॥
अभि । वेनाः । अनुपत । इर्यक्षन्ति । प्रऽचेतसः । मज्जन्ति । अविऽचेतसः ॥ २१ ॥

‘वेनाः’^१ कान्ताः स्तोतारः^२ अभि^३ अनूपत सोममभिपुबन्ति । प्रचेतसः^४ सुमतयः^५ इत्यक्षन्ति
यधुमिच्छन्ति च । अविचेतसः । विशिष्टमतयो विचेतसः । अविचेतसो विपरीतमतय इत्यर्थः ।
‘मज्जन्ति निमज्जन्ति । ये सोमं नाभिपुबन्ति न यजन्ति च ते नरके पतन्तीत्यर्थः ॥

इन्द्रायिन्दो मरुत्वते पर्वस्व मधुमत्तमः । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ २२ ॥
इन्द्राय । इन्दो इति । मरुत्वते । पर्वस्व । मधुमत्तमः । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ २२ ॥

हे ‘इन्दो’^१ सोम^२ मधुमत्तमः^३ अतिशयेन मधुमांस्त्वम्^४ ऋतस्य यज्ञस्य^५ योनिं स्थानम्^६
‘आसदम्’ उपवेष्टुं^७ मरुत्वते^८ इन्द्राय^९ इन्द्राय^{१०} पर्वस्व^{११} क्षर ॥

तं त्वा विप्रा वचोविदुः परिष्कृण्वन्ति वेधसः । सं त्वा मृजन्त्यायवः ॥ २३ ॥
तम् । त्वा । विप्राः । वचःऽविदः । परि । कृण्वन्ति । वेधसः । सन् । त्वा । मृजन्ति । आयवः ॥ २३ ॥

हे सोम^१ सं पवमानं^२ एवा^३ त्वा^४ विप्राः प्राज्ञाः^५ वेधसः^६ कर्मणा कर्तारः^७ वचोविदुः^८ स्तोतारः^९
‘परिष्कृण्वन्ति भलं कुर्वन्ति । अपि च एवा त्वाम् आयवः मनुष्याः^{१०} सं मृजन्ति सम्पक्^{११}
शोधयन्ति ॥

रसं ते मित्रो अर्यमा पिबन्ति वरुणः कवे । पवमानस्य मरुतः ॥ २४ ॥
रसम् । ते । मित्रः । अर्यमा । पिबन्ति । वरुणः । कवे । पवमानस्य । मरुतः ॥ २४ ॥

हे ‘कवे’^१ कान्तकर्मन्^२ सोम^३ पवमानस्य^४ क्षरतः^५ ते तव रसं^६ मित्रः^७ अर्यमा^८ च^९ वरुणः^{१०} च^{११}
‘मरुतः’ च एते सर्वे देवाः^{१२} पिबन्ति ॥

त्वं सोम विपश्चितं पुनानो वार्चमिष्यसि । इन्दो सहस्रभर्णसम् ॥ २५ ॥
त्वम् । सोम । विपःऽचितम् । पुनानः । वार्चम् । इष्यसि । इन्दो इति । सहस्रऽभर्णसम् ॥ २५ ॥

१. ग-यस्त्वदीयो । २. ग-यदा ऋभिः । ३. त१.२.१.७-मु-पदं युञ्जानो यज्ञे युञ्जानो; त५-पदं यज्ञे
युञ्जानो युञ्जानो; म४-पदं यज्ञे युञ्जानो । ४. त३-म१.७-भवति । ५. ग-पावितरो (! विपातारो) ।

हे इन्द्रो दत्तं यमोऽपुनानः पूयमानः एवं विपश्चितं प्रजया पवित्रां महत्समर्गमं बहु-
मरणां वाचम् इत्यमि प्रेरयामि ॥ २० ॥

उतो महत्समर्गमं वाचं सोम मत्स्युर्वम् । पुनान इन्द्रवा भर ॥ २६ ॥

उतो इति । महत्समर्गमम् । वाचम् । सोम । मत्स्युर्वम् ।

पुनान् । इन्द्रो इति । आ । भर ॥ २६ ॥

उतो अपि च हे इन्द्रो दत्तं यमोऽपुनानः पूयमानस्त्वं महत्समर्गमं महत्समरणां यमस्युर्वं
घनकानां वाचम् अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

पुनान इन्द्रवेपां पुरुहूत जनानाम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २७ ॥

पुनानः । इन्द्रो इति । एगम् । पुरुहूत । जनान् । प्रिय । समुद्रम् । आ । विश ॥ २७ ॥

हे पुण्ड्रं बहुमिराहूत इन्द्रो सोम पुनानः पूयमानस्त्वं एगम् अरिमन् धारो स्तोत्रं
कुर्वतो जनानो प्रियः मन् समुद्रं द्रोणकलशम् आ विश प्रविश ॥

दर्विद्युतत्या रुचा परिष्टोर्मन्त्या कृपा । सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ २८ ॥

दर्विद्युतत्या । रुचा । परिष्टोर्मन्त्या । कृपा । सोमा । शुक्रा । गोऽर्वाशिरः ॥ २८ ॥

शुक्राः दग्ध्वाः दर्विद्युतया घोरमानया रुचा दीरया परिष्टोर्मन्त्या परितः शब्दाय-
मानया कृपा धारया च शुक्राः सोमाः गवाशिरः भवन्ति । गन्धेन पयसा मिश्रिता भवन्तीत्यर्थः ॥

हिन्वानो हेवर्मियत आ वाजं वाज्यकर्मात् । सीदन्तो वनुषो यथा ॥ २९ ॥

हिन्वान । हेवर्मिः । यन्तः । आ । वाजम् । वाजी । अकनीत् ।

सीदन्तः । वनुषः । यथा ॥ २९ ॥

वाजी बलवान् सोमः इन्द्रमिः प्रैकैः स्तोत्रमिः हिन्वानः स्तोत्रैः प्रेरमाणः यतः सयतं
मन् वाजं वागात्वा युद्धम् आ अकनीत् आक्रामति । तत्र दृष्टान्तः । यथा वनुषः इन्नारो
मयाः सीदन्तः युद्धं प्रतिशन्तः आक्रामन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

क्रुधक् सोम स्वस्तर्यं संजग्मानो दिवः कविः । पर्वस्व सूर्यो दृशे ॥ ३० ॥

क्रुधक् । सोम । स्वस्तर्यं । मन्ऽजग्मान् । दिवः । कविः । पर्वस्व । सूर्यः । दृशे ॥ ३० ॥

हे सोम कविः क्रान्तः सूर्यः सूर्यस्वर्यम् क्रुधक् क्रुधुवद् । तथा च वाक्—‘क्रुधगिति
वृथग्भावस्यानुभवत्वं अवश्यमाप्यमोक्षार्थं दृश्यते’ (निरु. ४. २५) इति । संजग्मानः
संजग्मानः स्वस्तर्ये यतो दर्शनाय च दिवः पर्वस्व सर ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनं तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाद्युतो देवाद्विपातीर्यमहेष्टरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गमन्त्रकधीवरबुक्कनृपाल-

मात्राज्यपुरंधरेण मायगाचार्येण विरचिते माघवीरे वेदार्थ-

प्रकाश कम्पहिताभाष्ये सप्तमोऽष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे समहं वन्दे विद्यावीर्यमहेधरम् ॥

‘हिन्यन्ति’ इति त्रिशद्वचं पञ्चमं सूक्तं वसुण्युपस्य भृगुरार्षे भार्गवस्य जमदग्नेर्वा गायत्र पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते-‘हिन्यन्ति भृगुर्वारुणिर्जमदग्निर्वा’ इति । गतो विनियोगः ॥

हिन्यन्ति सूर्यस्युः स्वसारो जामयस्परिम् । महाभिन्दुं महीयुवः ॥ १ ॥

हिन्यन्ति । सूर्यः । उल्लयः । स्वसारः । जामयः । परिम् । मह्यम् । इन्दुम् । महीयुवः ॥ १ ॥

अथ सर्वत्र पवमानः सोमः स्तूयते । तत्रादावृषिः सोमं प्रत्याह । मदीया अङ्गुलयस्त्वामभि-
पोतुं प्रेरयन्तीति । तदुच्यते । ‘स्वसारः । अङ्गुलिनामैतत् । सुषु कर्मसु प्रेरयन्त कृत्विग्भिरिति
स्वसारः । ‘जामयः एकस्मात्पाणेरुपपन्नत्वात्’ परस्परं बन्धुभूताः ‘उल्लयः कर्मार्यं निवसन्त्यः ।
सर्वत्र गन्ध इत्यर्थः । तद्वद्वोऽङ्गुलयः ‘महीयुवः त्वदभिषयं कामयमानाः सत्यः । ‘सूरं सुयीर्यं
सोमे पीते वीर्यं भवतीति शोभनवीर्यकारणं वा सर्वेषां कर्मणि प्रेरकं वा तादृशं ‘परिं सर्वस्य
स्थावरजङ्गमजातस्य स्थाभिने यस्माद्देवार्थमिज्यते अतः एव ‘मही देवेभ्यो दीपमानत्वेन महान्तं
महीर्यं वा ‘इन्दुं ग्रहेषु स्यन्दमानं सोमं ‘हिन्यन्ति प्रेरयन्ति । ‘हि वर्धनगन्धोः’ । स्वादिः ॥

पवमान रुचार्चुचा देवो देवेभ्यस्परिं । विश्वा वसुन्या विश ॥ २ ॥

पवमान । रुचाऽर्चुचा । देव । देवेभ्यः । परिं । विश्वा । वसूनि । आ । विश ॥ २ ॥

हे ‘पवमान दशापवित्रेण पूयमान यद्वा पुनान सुर सोम ‘रुचारुचा । ‘रुच दीप्ती’ । सर्वेण
तेजसा ‘देवः दीप्यमानसर्वं ‘देवेभ्यः ‘परि देवेभ्यः सकाशात् ‘विश्वा व्याप्तानि सर्वाणि बहूनि
‘वसूनि धनानि अस्माकम् ‘आ विश प्राप्तय । यद्वा । देवेभ्यस्तदर्थं सर्वाणि वसूनि निवास-
स्थानानि प्रदायीनि आ विश समन्तात् प्रविश ॥

आ पवमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुवः । इपे पवस्व संयतम् ॥ ३ ॥

आ । पवमान । सुऽस्तुतिम् । वृष्टिम् । देवेभ्यः । दुवः । इपे । पवस्व । संयतम् ॥ ३ ॥

हे ‘पवमान पूयमान पुनान वा सोम ‘सुष्टुतिं शोभनस्तुतियुक्तां ‘वृष्टिं ‘देवेभ्यः देवानां
‘दुवः । ‘सुपां सुष्टु’ इति चतुर्थ्यां सुष्टु । दुवस्ते परिचरणाय ‘आ ‘पवस्व आगमय । एवं यथा
मदीयया स्तुत्या वृष्टिर्मविष्पति तथा कुर्वित्यर्थः । किं चास्माकम् ‘इपे अघार्यं च ‘संयतं सन्ध-
गस्मान् संगच्छन्तीं वृष्टिं कुह । यद्वा । दुवः परिचर्यामभिलक्ष्य क्रियमाणं सुष्टुतिं शोभनस्तुतिरूपां
वृष्टिम् । बहुस्तुतिमित्यर्थः । एतां देवेभ्यः प्रापय ॥

वृषा हसिं भानुना धुमन्तं त्वा हवामहे । पवमान स्वाह्यः ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असिं । भानुना । धुमन्तम् । त्वा । हवामहे । पवमान । सुऽआह्यः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं ‘वृषा अभिमतकलानां वर्षिता ‘असिं ‘हि भवसि खलु । तस्मात् ‘दे ‘पवमान

पूयमान पुनान वा सोम ऽस्वाध्य. शोभनकर्माणः सुधु ध्यानवन्तो वा वयं ऽभानुना तेजसा ऽशुमन्तं दीप्तिमन्तम् । अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः । स्तुतिमन्तं वा ऽश्वा त्वां ऽहवामहे यज्ञेष्वाह्वयामहे ॥

आ पवस्व सुवीर्यं मन्दमानः स्वायुध । इहो ऽग्निन्द्वा गंहि ॥ ५ ॥

आ । पवस्व । सुऽवीर्यम् । मन्दमानः । सुऽआयुध । इहो इति । सु । इन्दो इति । आ । गृहि ॥ ५ ॥

हे ऽस्वायुध । यज्ञे स्वयकपालादीनि दशायुधानीत्यभिधीयन्ते । शोभनानि तानि यस्य स तथोक्तः । यद्वा । धनुरादीन्यायुधानि यस्य सः । तादृश हे सोम त्वं ऽमन्दमान. मोदमानः सन् । यद्वा । अन्तर्गतात्पदार्थः । देवान् स्वयं मादयन् । ऽसुवीर्यं शोभनवीर्येति पुत्रादिकमस्माकम् ऽभा ऽपवस्व । पवतिर्गार्थः । आप्रापय । किंच हे ऽइन्दो ग्रहेषु चमलेषु च क्षरणशील सोम ऽइहो । इह उ पद-
द्वयम् । उ इत्यवधारणे । इहैवान्मदीये यज्ञ एव सुधु ऽआ ऽगृहि आगच्छ ॥ ॥ १ ॥

यदग्निः परिपिच्यसे मृज्यमानो गर्भस्त्योः । द्रुणां सुधस्यमश्रुये ॥ ६ ॥

यत् । अत्ऽभिः । परिऽसिच्यसे । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । द्रुणां । सुधऽस्यम् । अश्रुये ॥ ६ ॥

हे सोम ऽगमस्त्योः । बाहुनामेतत् । यमसति दीपयन्ति निर्गमन्याभ्यामग्निमिति गर्भस्तीति याहु । तयोः ऽमृज्यमानः ताम्बो शोध्यमानः सन् ऽअग्निः । सोमसेवनार्थं चतुर्विधा आपः । तामिर्वसतीवरीभिरेकधनाभिश्च ऽयत् यद्वा ऽपरिपिच्यसे परितः सिच्यमानो भवसि तदानीं ऽद्रुणा व्रुममयेन पात्रेण गृह्यमाण सन् ऽसधस्यम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्य स्थानं ग्रहचमसादिकम् । ऽअश्रुये प्राप्नोषि ॥

प्र सोमाय व्यश्वत्पर्वमानाय गायत । महे सहस्रचक्षसे ॥ ७ ॥

प्र । सोमाय । व्यश्वऽयत् । पर्वमानाय । गायत । महे । सहस्रऽचक्षसे ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः ऽपवमानाय दशापवित्रेण पूयमानाय पुनानाय वा ऽसोमाय ऽप्र ऽगायत प्रकर्षेण सामगान्^१ कुर्वत । अभिष्टुत वा । कथमिव । ऽव्यश्वत् । यथा पूर्वं इत्यथो नामभिः सोम-
मगासीत् तद्गृह्यमपि । कीदृशाय । ऽमहे महते देवेभ्यः स्वीक्रियमाणत्वेन गुणादिभिर्वा महत्त्व-
शुक्लाय ऽसहस्रचक्षसे । प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्वचनम् । सहस्रसंख्याकस्तोत्रशुक्लाय । यद्वा । माना-
विधेर्देवैरेकधा द्रष्टव्याय सोमायेति ॥

यस्य वर्णं मधुश्रुतं हरिं हिन्वन्त्याद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ ८ ॥

यस्य । वर्णम् । मधुऽश्रुतम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ ८ ॥

हे अध्वर्यादयः ऽवर्णं शशूणां वारकम् । येनासी पीयते तेन मत्तेन शत्रवः संमहयन्त इति शशुनिवारणसमर्थम् । ऽमधुश्रुतं मधुररसस्य व्यावयितार^२ ऽहरि^३ हरितवर्णम् ऽइन्दुम् । इन्धरेतद्रूप-
मग्रेष्यते । सर्वतो दीप्यमानम् । 'उन्दो ह्नेदने' इत्यस्माद्वा । अभिपुत्रानन्तरं पात्रेषु क्षरणशीलम् ।
यस्य सोमस्य तव कारणमशुम् ऽअद्रिभिः ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । अभिपुत्रवन्तीत्यर्थः । ऽइन्द्राय
ऽपीतये इन्द्रस्य पानाय । तदर्थमित्यर्थः ॥

तस्य ते वाजिनो वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ९ ॥
तस्य । ते । वाजिनः । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः । सखित्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे सोम ववाजिनः संभृतहविष्काः वयं विश्वा विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा शत्रुघनानि
वजिग्युषः जितवतः तस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य प्रसिद्धस्य वा ते तव सखित्वं स्तुत्यस्तोत्रलक्षणं सत्यम्
वा वृणीमहे संभजामहे । अस्मभ्यं धनं देहीति संभजनं कुर्म हत्यर्थः ॥ जिग्युषः । ' जि जये ' ।
लिटि कसौ ' वस्वेकाजात् ' इति नियमादिहभावः । ' सन्निहोर्जेः ' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवगदिशः ।
हसि परतो वसोः संप्रसारणम् । कसुप्रत्ययस्वरः ॥

वृषा पवस्व धारया मरुत्वते च मत्सरः । विश्वा दधान ओजसा ॥ १० ॥
वृषा । पवस्व । धारया । मरुत्वते । च । मत्सरः । विश्वा । दधानः । ओजसा ॥ १० ॥

हे सोम त्वं वृषा स्तोत्रणामभिमतफलस्य वर्षकः सन् धारया स्वदीपया पवस्व द्रोण-
कलशमागच्छ । पवतिर्गतिकर्मा । आगतस्त्वयं यदास्माभिरिन्द्राय दीपसे तदा मरुत्वते सहाया
महती यस्य सन्नि तस्मा इन्द्राय मत्सरः मदकरः वध भव । कीदृशः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि
व्याप्तानि वा धनानि ओजसा आत्मीयेन बलेन युक्तः सन् स्तोत्रम्यस्तानि दधानः प्रयच्छन् ।
त्वं मादयिता भवेति समन्वयः ॥ ॥ २ ॥

तं त्वा धर्तारमोण्योः पर्वमान स्वर्दशम् । हिन्वे वाजेषु वाजिनम् ॥ ११ ॥
तम् । त्वा । धर्तारम् । ओण्योः । पर्वमानः । स्वःऽदृशम् । हिन्वे । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ११ ॥

हे पर्वमान पृथमान पुनान वा हे सोम ओण्योः । आवाधुविहीनमैतत् । तयोः धर्तारं
धारकमत एव स्वर्दशं सर्वस्य सूर्यस्य वा द्रष्टारं सर्वदेवैर्दृश्यं वा वाजिनं बलवन्तं त्वं पूर्वोक्त-
गुणप्रसिद्धः एवा त्वां वाजेषु संग्रामेषु हिन्वे प्रेरयामि । यद्वा । वाजेष्वक्षेपु विपक्षेषु हिनीमि ।
अस्मादिकं प्रयच्छेत्पर्यः ॥

अया चित्तो विपानया हरिः पवस्व धारया । युजं वाजेषु चोदय ॥ १२ ॥
अया । चित्तः । विपा । अनया । हरिः । पवस्व । धारया । युजम् । वाजेषु । चोदय ॥ १२ ॥

हे पर्वमान अया । ' अय पय गतौ ' । कर्मार्थमितस्ततो गच्छन्तीभिरनया विपा । ' विप
प्रेरणे ' । हर्षोपपत्तौ प्रेरयन्तीति विपोऽह्युगुल्यः । एकवचनं छान्दसम् । प्रत्येकविचक्षया वा । एताभि-
र्मदीपाभिरह्युगुलीभिः चित्तः ज्ञातः निर्गतोऽभिपुत हरिः हरितवर्णस्त्वं धारया संततया पवस्व
द्रोणकलशं ग्रहाश्रान्गच्छ स्वम् । किंच युजं सखायमिन्द्रं वाजेषु संग्रामेषु चोदय प्रेरय । यदा
अस्माभिरिन्द्राय सोमो दीयते तदा तत्पानेन हृष्टः सन् शत्रून् हन्तीत्यर्थः ॥

आ न इन्द्रो महीमिषु पवस्व विश्वदर्शतः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ १३ ॥
आ । नः । इन्द्रो इति । महीम् । इषम् । पवस्व । विश्वऽदर्शतः ।
अस्मभ्यम् । सोम । गातुवित् ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्रो क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम ^२विश्वदर्शत^३ विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयः । यद्वा । विश्वं सर्वं वस्तुजातं दर्शयते ज्ञाप्यतेऽनेनेति । स^४ विश्वस्य प्रकाशक^५ इत्यर्थः । तादृशस्त्वं ^६महीमिषं महत्प्रभृतमन्नं ^७नः अस्मभ्यम् ^८आ ^९पवस्व आगमय । प्रयच्छेत्त्यर्थः । किंच हे ^{१०}सोम अभिपूयमाण पयमान ^{११}अस्मभ्यं ^{१२}गतावित् स्वर्गमार्गस्य^{१३} लभमयिता ज्ञापयिता भव ॥

आ कलशां अनुपतेन्दो धाराभिरोजसा । एन्द्रस्य पीतये विश्व ॥ १४ ॥

आ । कलशाः । अनुपत । इन्द्रो इति । धाराभि । ओजसा । आ । इन्द्रस्य । पीतये । विश्व ॥ १४ ॥

हे ^१इन्द्रो क्षरणशील सोम ^२ओजसा यत्नेन युक्तस्य तव ^३धाराभि निरन्तराभिः सहिताः ^४कलशाः । प्रयोगवाहुल्यापेक्षमेतद्बहुवचनम् । द्रोणकलशाः ^५आ^६ अनुपत^७ स्तोत्रभिः^८ आभिमुख्येन स्तूयन्ते । सोमाभिपयकाले हि कृत्विजः स्तुवन्ति खलु । ततस्त्वम् ^९इन्द्रस्य ^{१०}पीतये पानाय ^{११}आ ^{१२}विश्वं प्रहाश्रमसांश्च प्रविश ॥

यस्य ते मघं रसं तीव्रं दुहन्त्याद्रिभिः । स पवस्वाभिमातिहा ॥ १५ ॥

यस्य । ते । मघम् । रसम् । तीव्रम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः । सः । पवस्व । अभिमातिहा ॥ १५ ॥

हे सोम ^१यस्य ^२ते तव ^३मघं मदकरं ^४तीव्र क्षिप्रं मदकारिणं ^५रसम् ^६अद्रिभिः प्राश्रभिरश्व-
स्वा^७दयः ^८दुहन्ति अभिपुण्वन्ति ^९सः^{१०} तादृशस्त्वं^{११} अभिमातिहा । अभिमाति मातिरभिमान येषां ते शत्रवः । पापकृपाणां वात्रूणां हन्ता सन् ^{१२}पवस्व सर्वतो गच्छ । वेऽभिपुण्वन्ति ते पापरहिता^{१३} सुकृतिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

राजा मेधाभिरीयते पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ १६ ॥

राजा । मेधाभिः । ईयते । पवमानः । मनी । अवि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ १६ ॥

^१मनौ मनुष्ये चार्गं कुवाणे सति । यद्वा । मनावधि । मनुर्मन्तव्यो यज्ञः । तस्मिन् ^२पयमान पयमान, पुनानो वा ^३राजा । राजशब्देन सोमोऽभिधीयते । 'सोमं राजाममक्रीणन्' (पे. ब्रा. १.२७) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । स राजा ^४मेधाभि स्तुतिभि सह^५ ईयते गच्छति । किमर्थम् । ^६अन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण द्रोणकलशं प्रति ^७यातवे यातुम् । द्रोणाभिपयनकाले हि स्तोत्रभिः स्तूयते खलु ॥

आ न इन्द्रो शतग्विन्नं गवां पोषं स्वश्व्यम् । बह्व भर्गत्तिमृतये ॥ १७ ॥

आ । नः । इन्द्रो इति । शतऽग्विन्नम् । गवाम् । पोषम् । सुऽअश्वम् । बह्व । भर्गत्तिम् । उतये ॥ १७ ॥

हे ^१इन्द्रो पात्रेषु क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम ^२शतग्विन्नं शतसहस्रसंख्याभिर्गोभिर्वृत्तं ^३गवा ^४पोषं गवादीनां पुष्टिवर्धनं ^५स्वश्व्यं शोभनाश्वसङ्गसहितं ^६भगत्तिं भगदत्तिं भजनीयधनदानं च ^७उतये रक्षणाय ^८नः अस्माकम् ^९आ ^{१०}बह्व प्रापय । गवादीन् तेषां च वृद्धिं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥

आ नः सोम सहो जुवो रूपं न वर्चसे भर । सुष्वाणो देववीतये ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सहः । जुवः । रूपम् । न । वर्चसे । भर । सुस्वानः । देवऽवीतये ॥ १८ ॥

१. त-प्रकाशकस्य; २-प्रकाशस्य । ३. त-स्वर्गस्य । ४. त-अनुपत । ५. ग-कृत्विजिम् ।

६. भ-एतादृशस्त्वं । ७. ग-स्तुत ।

हे सोम देववीतये देवपानाय देवानो कामाय वा सुप्यागः अभिषूयमाणोऽभिपुतो भव
स्वम् । सहः शम्भुभिभवनसमर्थं वर्तुं शुक् । जु इति गन्धर्भ- । सवन् प्रति शीघ्रगमनं च । यद्वा ।
सर्वतो गमनशीलं वर्तुं च । न इति चाप्ये । वच्यते । 'वचं दोस्तौ' । दीप्त्यै सर्वत्र प्रकाशनाय
रूपं च 'न' अस्मभ्यम् आ भर आहर प्रयच्छ ॥

अपी सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत् । सीदन्च्छयेनो न योनिमा ॥ १९ ॥

अपी । सोम । द्युमत्तमः । अभि । द्रोणानि । रोरुवत् ।

सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥ १९ ॥

हे सोम अभिषूयमाण एवमान द्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमांस्त्वं द्रोणानि । प्रयोग-
वाहुत्यपेक्षमेतदुपयुक्तम् । द्रोणान् अभि लक्ष्यित्व 'रोरुवत् पुनःपुनर्मृशं वा शब्दं कुर्वन्' अपि
तानामगच्छ । वशापदिप्रमत्तासिर्गत सोमोऽविच्छिन्नधारया द्रोणकलशो पतन् शब्दं करोति खलु ।
तत्र दृष्टान्तः । 'श्येनो' न यथा 'आ' सीदन् सर्वतो गच्छन् श्येनः शंसमीयगतिः पक्षी योनि
स्वरूपान् कुलायं प्रति शृङ्ग शब्दायमानः खलागच्छति सद्भूतः ॥

अप्ता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्पति विष्णवे ॥ २० ॥

अप्ताः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्भ्यः । सोमः । अर्पति । विष्णवे ॥ २० ॥

'अप्ताः वसतीवरीनामधियानामर्पा संभक्ता । 'पण संभक्तौ' । 'जनसन' इति विद् ।
भारतं 'विद्भवोः' इति । तादृशः सोम 'अर्पति द्रोणकलशमागच्छति । किमर्थम् । 'इन्द्राय । सर्व-
देवानां प्रथमं एवेन्द्रः सोमं पिबति तस्मात्पूर्वमेवाभिहितः । तस्मै वायवे तत्सहापाय च । ऐन्द्र-
वायवे हीन्द्रस्यानन्तरं वायुः सोमं पिबति तस्मात्तदनु वायुरुक्तः । तस्मै च 'वरुणाय' मरुद्भ्यः मित्रं
शब्दं कुर्वन्पुनः पुनश्चामरुद्भ्यो देवेभ्यः 'विष्णवे सर्वजगद्व्यापिने विष्णवे च । एतेषां पातुं सोमः
लवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इपं तोकार्यं नो दधदस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

इपम् । तोकार्यं । नः । दधत् । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

हे सोम एव नः अस्माकं तोकार्यं पुत्राय 'इपम्' अन्नं 'दधत्' विदधत् प्रयच्छन् 'सहस्रिणं'
सहस्रमत्पाकं धनं विश्वतः सर्वतो दिक्षु 'अस्मभ्यं च' आ पवस्व आपापय । अस्मभ्यं
पुत्राय च अन्नधानादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

ये सोमांसः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । ये वादः शर्यणावति ॥ २२ ॥

ये । सोमांसः । परावति । ये । अर्वावति । सुन्विरे । ये । वा । अदः । शर्यणावति ॥ २२ ॥

एतदादिम्यामृग्यामिन्द्रार्धं सर्वत्र सोमाभिपरोऽस्तीत्याह । ये सोमांसः सोमाः परावति
विप्रहृष्टेऽतिदूरे देशे 'ये वा' अर्वावति अन्तिके देशे इन्द्रार्धं सुन्विरे अभिषूयन्ते अन्यपूयन्त 'ये वा'
'शर्यणावति । कुरक्षेत्रस्य जयनाथं शर्यणावत्यंशुकं मधुररसयुक्तं सोमवत्सरोऽस्ति । 'अदः' अस्मिन्
मरसि मुरसा ये सोमाः इन्द्रायाभिषूयन्ते तेऽस्माकमग्निमतफलं प्रयच्छन्तिवति वक्ष्यमाणेन संपन्धः ॥

१. ग-त३-ग१.७- 'द्रोणकलशे' नास्ति । २. त-जगनाय गच्छति । ३. ग-त३-ग१.४.७-
प्रयतत । ४. त-सु-वा ।

य आर्जिकेषु कृत्वंसु ये मध्ये पस्त्यानाम् । ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २३ ॥
ये । आर्जिकेषु । कृत्वंसु । ये । मध्ये । पस्त्यानाम् । ये । वा । जनेषु । पञ्चसु ॥ २३ ॥

ये वा सोमाः आर्जिकेषु । ऋजीकानामदूरमवा आर्जिका देशाः । तेषु तथा पञ्चसु । इत्यत्र इति देशाभिधानम् । तेषु कर्मवत्सु देशेषु च किंच पस्त्यानां सरस्वत्यादीना नदीना मध्ये समीपे च ये सोमा अभिपूयन्ते । 'क्षपयो वै सरस्वत्या सत्रमामत' (मे. ब्रा २.१९) इत्यादिषु मदीतरि यज्ञकरणस्य श्रवणात् । किंच जनेषु पञ्चसु । निषादपञ्चमाश्रित्वारी वर्णा पञ्च जनाः । तेषु च ये वा सोमा अभिपुताः ते सोमा अस्माकमभिमतं प्रयच्छन्तिवत्युत्तरेण संवत्सरे ॥

ते नो वृष्टिं दिवस्परि पवन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवाम् इन्द्रवः ॥ २४ ॥
ते । न । वृष्टिम् । दिवः । परि । पवन्ताम् । आ । सुवीर्यम् । सुवाना । देवासं । इन्द्रवः ॥ २४ ॥

सुवानाः तत्र चात्र चाभिपूयमाना देवा दीपनर्वाहाः । स्तुत्या वा इन्द्रवः । ग्रहेषु चमसेषु च क्षरन्तः ते सोमा । न । अस्माकं पविस्परि । परिशब्दः पञ्चमीद्योतकः । अन्तरिक्षादादित्याह्वा पृष्टिम् । 'अग्नीं प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याह्वायते वृष्टिः' इति वृष्टिकारणत्वात् । किंच सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं च घनादिकं वा आ पवन्तां प्रापयन्तु । यजमानः सोमेन अभिमतफलानि प्राप्नोति खलु ॥

पवते हर्यतो हरिर्गृणानो जमदग्निना । हिन्वानो गोरधिं त्वचि ॥ २५ ॥
पवते । हर्यतः । हरिं । गृणान् । जमदग्निना । हिन्वान् । गोः । अधिः । त्वचि ॥ २५ ॥

हर्यतः देवान् कामयमानः हरिः । हरितवर्णः किंच गो रत्नचिः अधि भानुदे वर्मणि हिन्वानः प्रेरमाणः स सोमः जमदग्निना मन्त्रद्रष्टृणां गृणान् स्तूयमानः सन् पवते दशः पवित्रेण पूतो भवति । यद्वा । पात्राण्यभिगच्छति ॥ ५ ॥

प्र शुक्रासौ वयोजुवौ हिन्वानासौ न सप्तयः । श्रीणाना अप्सु मृज्जत ॥ २६ ॥
प्र । शुक्रासं । वयः । जुवः । हिन्वानासं । न । सप्तयः । श्रीणाना । अप्सु । मृज्जत ॥ २६ ॥

शुक्रासः शुक्रा दीप्यमानाः वयोजुवः अन्नं प्रेरयन्तः । यद्यदपेक्ष्य देवेभ्यः सोमं प्रपच्छन्ति तत्तदपेक्षितं सोमो ददाति । ते सोमा श्रीणानाः दधिक्षीरादिभिः श्रीयमानाः सन्तः अप्सु घसतीवरीष्वेकपानासु च मृज्जतः क्षतिभिः प्रमृज्यन्ते शोष्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । हिन्वानासौ न सप्तयः । अश्वनामैतत् । यथाश्वा हिन्वानासौ हिन्वानाः सादिभिः प्रेर्यमानाः सन्तोऽप्यु तैरेव प्रशोधिता भवन्ति तद्वत् ॥

तं त्वा सुतेष्वाभुवौ हिन्विरे देवतातये । स पवस्वानया रुचा ॥ २७ ॥
तम् । त्वा । सुतेषु । आभुवः । हिन्विरे । देवतातये । स । पवस्व । अनया । रुचा ॥ २७ ॥

अथ प्रत्यक्षकृतः । हे सोमः आभुव । कर्मकरणार्थं समन्तान्नवन्तीत्याभुवः क्षतिवजः । ते सुतेषु । सुतोऽभिपुनः । सोमः । तद्वत्सु यज्ञेषु देवतातये । 'सर्वदेवाचातिल्' इति स्वाधिक-स्तातिल् । इन्द्रादिदेवेभ्यः तत् तादृशं प्रसिद्धं त्वा त्वां हिन्विरे प्रावमि प्रेरयन्ति । अभिपुण्वन्तीत्यर्थः । ततः स अभिपुनः स त्वम् अनया रुचा दीप्यमानया धारया द्रोणकलशं प्रति पवस्व

आगच्छ । पवतिर्गतिकर्मा । यद्वा । अत्रया मदीयया रुचा स्तुत्या सह कलशमागच्छ । कलशमि-
गमनकाले हि सोमं स्तुयन्ति ॥

आ ते दक्षं मयोभुवं वह्निमद्या वृणीमहे । पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ २८ ॥

आ । ते । दक्षम् । मयःऽभुवम् । वह्निम् । अद्य । वृणीमहे । पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥ २८ ॥

हे सोम यष्टारी वयं ऽते तत्र स्वभूतं ऽदक्षं बलम् ऽअद्य अस्मिन् यामादिने आभिमुत्पेन ऽआ
वृणीमहे संभजामहे^१ । वीरशम् । ऽमयोभुवं सुखरव भावकं ऽवह्निं धनादीनां प्रापकं ऽपान्तं
शत्रुभ्यो रक्षकं ऽपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं काम्यमानं बलमिति ॥

आ मन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम् । पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ २९ ॥

आ । मन्द्रम् । आ । वरेण्यम् । आ । विप्रम् । आ । मनीषिणम् ।

पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥ २९ ॥

हे सोम ऽमन्द्रं मदकर स्तुत्यं वा स्वाम् ऽआ वृणीमहे । ऽवरेण्यं सर्ववरेणीयं संभजनीयं च ।
किंच ऽविप्रं मैघाविनं स्वाम् । तथा ऽमनीषिणम् । मयस ईषा मनीषा । तद्वन्तं स्तुतिमन्तं वा त्वाम्
वृणीमहे । ऽप्रथेकविशेषणपेक्षया आ इत्युपसर्गः कृतः । किंच ऽपान्तं सर्वेषां रक्षकं ऽपुरस्पृहं
बहुभिः स्पृहणीयं च स्वा संभजामहे ॥

आ रयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनून्वा । पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ ३० ॥

आ । रयिम् । आ । सुऽचेतुनम् । आ । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । तनून् । आ ।

पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥ ३० ॥

हे ऽसुक्रतो शोभनप्रज्ञ सोम त्वदीयं ऽरयिं धनं वयम् ऽआ वृणीमहे । किंच ऽसुचेतुनम् ।
'चित्ता संज्ञाने' । भाव औणादिक उन्नमययः । सुज्ञानं च । ऽतनून्^२ अस्मत्पुत्रेषु च धनं सुज्ञानं
च स्वम् ऽआ विधेहि । यद्वा पुत्रार्थं वयमावृणीमहे । तथा ऽपान्तं सर्वस्य रक्षकं ऽपुरुस्पृहं बहुभि-
र्बहुभिः काम्यमानं त्वां संभजामहे ॥ ॥ ६ ॥

'पयस्व' इति शिखरार्थं पठं सूक्तम् । अत्रालुक्क्यते—'पयस्व शतं वैश्वानसा अष्टादश्यनुष्टु-
प्परास्तित्त आग्नेर्यः' इति । शतसंख्याका वैश्वानसाख्याः संहता यपयः । 'त्वं सोम सूरः'
इत्येपातनुष्टुप् । शिष्टा गायत्र्यः । 'अन्न आयूंषि' इत्याद्यास्तिस्रः पयमानविशिष्टाग्निदेवताकाः ।
अन्यार्सा पयमानः सोमो देवता । गतः सूक्तविनियोगः ॥

पयस्व विश्वचर्षणेऽभि विश्वानि काव्या । सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ १ ॥

पयस्व । विश्वऽचर्षणे । अभि । विश्वानि । काव्या । सखा । सखिभ्यः । ईड्यः ॥ १ ॥

हे ऽविश्वचर्षणे सर्वव्यापित्वेन सर्वस्य इष्टं सोम ऽसखा स्तुत्यस्तोत्रयष्टयष्टम्बलक्षणेन संबन्धेन
'सतिभूतस्वयम्' ऽईड्यः स्तोत्रभ्यः सन् ऽसखिभ्यः इतिष्प्रदानेनोपकारकत्वात् मिश्रभूतेभ्योऽस्मभ्यं
विविश्वानि सर्वाणि ऽकाव्या । कजेः कर्माणि काव्यानि । प्राद्वणादिवाक् प्यन् । सर्पाणि स्तोत्राणि
वभि लक्ष्मीकृत्य ऽवयस्व आगच्छ ॥

ताभ्यां विश्वस्य राजसि ये पर्वमान धामनी । प्रतीची सोम तस्थतुः ॥२॥

ताभ्याम् । विश्वस्य । राजसि । ये इति । पर्वमान । धामनी इति ।

प्रतीची इति । सोम । तस्थतुः ॥ २ ॥

हे पर्वमान दक्षापवित्रेण पूयमान पुनाम वा हे सोम पृथे पधामनी पूर्वपक्षापरपक्षयोर्लता-
रूपस्य सोमस्य तवैकैकपर्णवृद्धिहासाम्यां तव स्वभूतो पूर्वादपक्षौ । यद्वा ये धामनी नामनी
अंशुसोमात्मके अपि प्रतीची त्वदभिमुखं गच्छन्ती गच्छती वा पक्षा नामनी वा तस्थतुः उपजग्मतुः
पताभ्यां त्वं विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य राजसि स्वामी भवसि । पूर्वादपक्षान्यां मर्वलोकस्योप-
नायरुदात्तस्य स्वामी भवसि । पृथिव्यामंशुनाम्ना अनुप्याणां सर्वेषामभीप्सितज्ञेन तस्य लोकरूप
पुल्लोके देवेभ्यः न्वसुधामयकलाद्वागेन तेषां प्रीणयिता भवसि । देवाः खलु सोमस्यैकैकवृद्धि-
हास्याभ्यां कलाः विवन्ति ॥

परि धामानि यानि ते त्वं सोमासि विश्वतः । पर्वमान ऋतुभिः कवे ॥३॥

परि । धामानि । यानि । ते । त्वम् । सोम । असि । विश्वतः । पर्वमान । ऋतुभिः । कवे ॥३॥

हे सोम यस्मात् पृथे त्वदीयानि धामानि त्वदधीना अहोरात्ररूपाः कालविशेषाः परि
भवन्ति सर्वत्र ध्यासास्तित्ति । यद्वा त्वदीयानि धामानि तेजासि परि वर्तन्ते अत एव हे पर्वमान
पूयमान हे पृथे क्वास्तिकर्मन् हे सोम त्वम् ऋतुभिः वसन्तादिकालविशेषैः सह विश्वतः सर्वतः
पक्षि भवसि । अहोरात्रौ यत्र यत्र ध्यासौ तत्र तत्र वसन्तादिकालोपाधिकः सोमस्तिष्ठति । तयोन्मद-
धीनत्वादित्यर्थः ॥

पर्वस्य जनयन्निषोऽभि विश्वानि वार्या । सखा सखिम्य ऊतये ॥ ४ ॥

पर्वस्य । जनयन् । इषः । अभि । विश्वानि । वार्या । सखा । सखिम्य । ऊतये ॥ ४ ॥

हे सोम पखा सखिभूतसर्व विश्वानि सर्वाणि पवार्या वरणीयान्यस्तकृतानि नोत्राणि
पभि लक्ष्मीकृत्य सखिम्यः अस्मभ्यम् ऊतये रक्षणाय जीवनाय इष अन्नानि जनयन् प्रयच्छन्
पर्वस्य आगच्छ । पवतिर्गतिकर्मा ॥

तर्ष शुक्रासौ अर्चयो दिवस्पृष्टे वि तन्वते । पवित्रं सोम धामभिः ॥ ५ ॥

तर्ष । शुक्रासः । अर्चयः । दिवः । पृष्टे । वि । तन्वते । पवित्रम् । सोम । धामभिः ॥५॥

हे सोम शुक्रासः सर्वत्र उवलनशीलाः धामभिः तेजोभिः सहितस्य तव स्वभूताः
पअर्चय अर्चनीया रदमयः पदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य पुल्लोकस्य वा पृष्टे अधरभागे । पृथिव्या-
मित्यर्थः । पवित्रं पवनसाधनमुदकं पवि तन्वते विशेषेण तन्वन्ति विस्तारयन्ति । सर्वत्र
हुषन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥

तवेमे सुप्त सिन्धवः प्रशिषं सोम सिद्धते । तुम्यं धावन्ति धेनवः ॥ ६ ॥

तर्ष । इमे । सुप्त । सिन्धवः । प्रशिषम् । सोम । सिद्धते । तुम्यम् । धावन्ति । धेनवः ॥६॥

वृष्टिकर्तृत्वप्रसङ्गादाह । हे सोम इमे इमा त्वया सृष्टाः पसस सससंस्थाकाः पसिन्धव
स्यन्दमाना गङ्गाया नद्यः । यद्वा सप्त सर्पणशीला नद्यः पतव प्रक्षिप प्रसासनमाज्ञामभि पसिद्धते

अनुसरन्ति । त्वदाशामनुसृत्य समुद्रं गच्छन्तीत्यर्थः । किञ्च षधेनवः नवप्रसूतिका देवानां हविप्रदानेन प्रीणयिष्यो गावः षमुष्यं त्वदर्थमेवाशिरं प्रयच्छाम इति षधावन्ति आगच्छन्ति ॥

प्र सोम याहि धारया सुत इन्द्राय मत्सरः । दधानो अक्षिति श्रवः ॥ ७ ॥

प्र । सोम । याहि । धारया । सुतः । इन्द्राय । मत्सरः । दधानः । अक्षिति । श्रवः ॥ ७ ॥

हे सोम अभिषूयमाण देव मत्सरः इन्द्रस्य मदकरस्त्वं सुतः अस्माभिरभिपुतः सन् इन्द्राय इन्द्रार्थं दशापवित्रासिर्गतया संततया त्वदीयया धारया द्रोणकलशं प्र याहि प्रकर्षेण प्राप्नुहि । यद्वा । हे सोम सुतोऽभिपुतस्त्वमिन्द्राय मत्सरो मादयितृत्तमः सन् धारयाम्री स्वाहाकारेण पात्रात् पतन्त्या धारया सह त्वमिन्द्रमुपयाहि । कीदृशः । अक्षिति अक्षीणं ध्रुवः । अथ इत्यन्ननाम । षधानः अस्मत्पुत्रं प्रयच्छन् प्र याहीति ॥

समृ त्वा धीभिरस्वरन् हिन्वतीः सप्त जामयः । विप्रमाजा विवस्वतः ॥ ८ ॥

समृ । ऊँ इति । त्वा । धीभिः । अस्वरन् । हिन्वतीः । सप्त । जामयः ।

विप्रम् । आज्ञा । विवस्वतः ॥ ८ ॥

हे सोम हिन्वतीः । लिङ्गव्यत्ययः । हिन्वन्तः स्तुवीः प्रेरयन्तः षस सप्तसंख्याकाः जामय एकस्मिन् षष्ठे कर्मकरणेन परस्परं बन्धुभूता होत्रभृतयः सप्त होत्रकाः विवस्वतः देवानां दृषिष्यदानेन परिचरणवतो यजमानस्य आज्ञा आगी । अजन्ति गच्छन्ति ऋषिजोऽन्त्रेत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् षधिर्न मेधापिर्न पयमानं तदा त्वामेव धीभिः धीतिभिः स्तुतिभिः षसम् अस्वरन् अशब्दपद्मं अस्तुवन् । यद्वा । हिन्वतीर्गच्छन्त्यः सप्त जामयो गङ्गाद्याः सप्त नद्यो धीभिः । पर्णलोप-भ्याम्दसः । धीतिभिः अङ्गुलीभिर्विप्रं त्वां समस्वरन् प्रेरयन्ति । यसतीवरीभिरैकधनामिश्रं परितोषनार्थं प्रेरयन्तीति ॥

मृजन्ति त्वा समुग्रवोऽव्ये जीरावधि प्वणि । रेभो यदुज्यसे वने ॥ ९ ॥

मृजन्ति । त्वा । समृ । अग्रुवः । अव्ये । जीरी । अधि । त्वनि । रेभः । यत् । अज्यसे । वने ॥ ९ ॥

हे सोम ममुग्रः । अङ्गुलिनामैतत् । अग्रन्ति प्रक्षिपन्ति हवीष्यप्राविति । यद्वा अग्रेर्गर्भस्य । कर्मकरणार्थमितस्तौ गच्छन्तीति । अमुग्रोऽङ्गुलयोऽस्मदीयाः जीरी पापानामभिभाषुके क्षिप्रं वृक्षे वा स्वनि षधि अधिकं शब्दायमाने अव्ये अविवालेन कृते पवित्रे त्वा त्वां तदा षसं मृजन्ति सम्पक्व शोषयन्ति । यत् यदा रेभः । रेभृ शब्दे । उदकमध्ये प्रक्षेपेण शब्दायमानस्य वने वननीये यसतीवरीय उदके अज्यसे अक्तः सिक्तो भवसि । तदा मृजन्तीत्यन्वयः ॥

पर्वमानस्य ते कवे वाजिन्तसर्गा असृक्षत । अर्वन्तो न श्रवस्यर्चः ॥ १० ॥

पर्वमानस्य । ते । कवे । वाजिन् । सर्गाः । असृक्षत । अर्वन्तः । न । श्रवस्यर्चः ॥ १० ॥

माजैनप्रसङ्गात् । हे कवे क्रान्तप्रसृते षवाजिन् अग्रवन् सोम पर्वमानस्य दशापवित्रेण पूयमानस्य षउ तव षसर्गाः सृज्यन्त इति सर्गा धाराः । कीदृशाः । श्रवस्त्ववः । छन्दसि परेच्छायां

कयच् । यदृणामन्नं कामयमानास्वदीया धाराः 'असृक्षत सृजन्ति' । निर्गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
'अर्वन्तो' न । यथाश्वा मन्दुरागो' निर्गच्छन्ति तद्वत् पवित्रास्त्रि सरन्तीत्यर्थः । प्रयोगापेक्षं चात्र
धारावाहुल्यम् ॥ ८ ॥

अच्छा कोशं मधुश्रुतमसृग्रं वारं अव्यये । अर्वावशन्त धीतयः ॥ ११ ॥

अच्छ । कोशम् । मधुऽश्रुतम् । असृग्रम् । वारं । अव्यये । अर्वावशन्त । धीतयः ॥ ११ ॥

धारानिर्गमनप्रमत्तादभिधीयते । 'मधुश्रुतं मधुरस्य च्यावयितार क्षारयितार 'कोशं
द्रोणकलशम् 'अच्छ अभिलक्ष्य 'अव्यये अभिमये अविस्वमृते' वा 'वारं वारं दृष्टापवित्रे 'असृग्रं
सोमा श्रतिविग्निः सृज्यन्ते । सृजेः कर्मणि 'तिडा तिडो भवन्ति' इति हो' रमादेशः । 'किञ्च
'धीतयः । अङ्गुलिनामैतत् । घयन्ति पिबन्त्याभिरिति । अस्मदीया अङ्गुलयः 'अर्वावशन्त तान्
मोमान् पुनः पुनर्मार्जनाथं कामयन्ते ॥

अच्छा समुद्रमिन्द्रवोऽस्तं गावो न धेनवः । अगमंश्रुतस्य योनिमा ॥ १२ ॥

अच्छ । समुद्रम् । इन्द्रवः । अस्तम् । गावः । न । धेनवः । अगमन् । श्रुतस्य । योनिम् । आ ॥ १२ ॥

'इन्द्रवः' क्षरन्त सोमाः 'समुद्रं सोमानामेकत्रैव संगमनस्थानं द्रोणकलशम् 'अच्छ अभि
गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । 'धेनवः पयःप्रदानेन जनानां प्रीणयिन्वो नवप्रसूतिकाः 'गावः 'अस्तं
गृह पथाभिगच्छन्ति तद्वत् । किञ्च ते सोमाः । 'कनस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य 'योनि स्थानम् 'आ
'अगमन् आभिमुख्येन गच्छन्ति । गमेलुङि मिचो लुङ्युपधात्वीय ॥

प्र ण इन्द्रो महे रण आपो अर्पन्ति सिन्धवः । यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

प्र । नु । इन्द्रो इति । महे । रणे । आप । अर्पन्ति । सिन्धवः ।

यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

हे 'इन्द्रो' क्षरन् सोम 'न. अस्माकं स्वभूताय 'रणे रणाय । रणन्ति स्तुवन्ति देवानश्चेति रणो
'यज्ञः । अधिकरणे अप् । 'हेयः' (पा. सू. ७.१.११) इति न भवति सर्वविधीना छन्दमि विकल्पि-
तत्वात् । 'महे महे रणाय यज्ञाय तदर्थं 'सिन्धवः सन्धमानाः 'आपः असतीवसोरया' सोम-
संकार्यं तद्वा 'अर्पन्ति प्रगच्छन्ति । 'यत् यदा र्त्वं 'गोभिः मयैर्वंधिस्तीरादिभि 'वामयिष्यसे
आच्छाद्यसे मिश्रितो भवामि तदापो गच्छन्तीति ॥

अस्य ते मुख्ये वयमिर्यक्षन्तस्त्वोतयः । इन्द्रो सखित्वमुद्मसि ॥ १४ ॥

अस्य । ते । मुख्ये । वयम् । इर्यक्षन्तः । त्वाऽऽनयः । इन्द्रो इति । सखिऽन्वम् । उद्मसि ॥ १४ ॥

हे 'इन्द्रो' पवमान 'इर्यक्षन्त यष्टुमिच्छन्तः पूजयितुमिच्छन्तो वा 'अस्य प्रमिदस्य 'ते
तव 'सत्ये सविक्त्रमणि स्थिता 'वयं 'त्वोतयः त्वद्वयत्तरक्षणाः सन्त 'सखिर्वं सखिमात्रमेव
'उद्मसि उद्मः कामयामहे ॥

१. ग-त३-म२.४.५-विमृशति; म१.७-विमृज्यति । २. ग-नयस्तः, त१.५.७-महुगतो; त२-
महुगतो, त३-नदूस्तो; त४-महुगृतयो; म४-नदुरातो । ३. ग-अविमंभूते, त-म४-अविमंभूते ।
४. ग-म१-मु-क्षेरमादेशः; त१-नोरमादेशः; त२.४.५.६.७-नो इमादेशः । ५. त१.५-ददवः ममुद्रः;
त४-इदवः समुद्राः ।

आ पवस्व गविष्टये महे सोम नृचक्षसे । एन्द्रस्य जठरे विश ॥ १५ ॥

आ । पवस्व । गोर्दष्टये । महे । सोम । नृचक्षसे । आ । इन्द्रस्य । जठरे । विश ॥ १५ ॥

हे सोम पवमान गविष्टये अङ्गिरसां गवामन्वेष्टे महे महते नृचक्षसे नृणां मनुष्याणां द्रष्टे कर्मनेतृणां फलं पश्यते वा इन्द्राय वा पवस्व पात्रेषु दद्यापवित्रेण पूतो भव । ततः इन्द्रस्य जठरे उदर उदरभूते द्रोणकलशे वा वा विश प्रविश ॥ १५ ॥

मुहो असि सोम ज्येष्ठ उग्राणामिन्द्र ओजिष्ठः । युध्वा सञ्छश्चजिगेथ ॥ १६ ॥

महान् । असि । सोम । ज्येष्ठः । उग्राणाम् । इन्द्रो इति । ओजिष्ठः ।

युध्वा । सन् । शस्त्रम् । जिगेथ ॥ १६ ॥

हे सोम त्वं महान् असि यत्तत्त्वं देवानां प्रीणयितासि यत्तु । त्वं ज्येष्ठः प्रशस्यतमो भवसि । किञ्च हे इन्द्रो पवमान त्वम् उग्राणाम् उग्रैर्बलानामपि ओजिष्ठः ओजस्वितमो भवसि । त्वं युध्वा सन् दानुभिः सह युवं कुर्वन्नेव शस्त्रं सर्वदा जिगेथ तास्तेषां घनाणि च जितयानसि । 'जि जये' । यत्किं 'सन्निदोर्ज्ञेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः ॥

य उग्रेभ्यश्चिदोर्जीयाञ्छरैभ्यश्चिच्छरतरः । भूरिदाम्यश्चिन्मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः । उग्रेभ्यः । चित् । ओर्जीयान् । शरैभ्यः । चित् । शरतरः ।

भूरिदाम्यः । चित् । मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः सोमः उग्रेभ्यश्चित् उग्रैर्भ्यो बलवज्जयोऽपि ओर्जीयान् ओतस्वितमः । किञ्च यः भूरिभ्यश्चित् शरैर्भ्योऽपि शरतरः अरपन्तसमर्थो भवति । तथा यः सोमः भूरिदाम्यः । 'हुदान् दाने' । 'आतो मनिन्' इति चित् । बहुधनानां दातृभ्योऽपि मंहीयान् दातृतमो भवति । तं त्वां वृणीमहे इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

त्वं सोम सूर एपस्तोकस्य साता तनूनाम् । वृणीमहे सूर्यार्य वृणीमहे युज्याय ॥ १८ ॥

त्वम् । सोम । सूरः । आ । इपः । तोकस्य । साता । तनूनाम् ।

वृणीमहे । सूर्यार्य । वृणीमहे । युज्याय ॥ १८ ॥

हे सोम सूरः सुवीर्यः । यद्वा । सर्वस्य यागादिकर्मणि श्रेष्ठः एवम् इयः भक्तानि अस्माकम् आ धेहि । उपसर्गमुत्तेयैर्गोम्यक्रियाप्याहारः । किञ्च त्वं तोकस्य पुत्रस्य तनूनाम् । तन्वन्ति विस्तारयन्ति तुलमिति तन्वः पौत्राः । तेषां च साता दाता भव । 'यणु दाने' । 'जनसन' इति चित् । 'जनसन' इत्यारवम् । वयं तं त्वां सूर्याय सखिभावाय कर्मणे वा वृणीमहे संभजामहे । तथा युज्याय । युज् सहायः । तस्य भावे कर्मणि वा व्यञ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेत्वरनित्वाद्बुद्धिः । दानुवपादिलक्षणसाहाय्याय च वयं वृणीमहे ॥

अग्निहोत्रे पूर्वस्यामाहुतीं हुतायामुपस्थितेन यजमानेन प्रतिदिवसं प्रतिनंवरसहं घानेन तृचेनाभिरुपस्थेयः । मृत्रितं च- 'आग्नेयीमिन्नाम आर्युषि पवस्व इति तिष्ठतिः संवरसरे संपत्सरे' (आश्व.

श्री. २.३-४) इति । चौलादिकर्मसु चतस्र आज्याहुतयो होतव्यास्तत्रैव तिस्रः । सूत्रितं च—'तेषां पुरस्ताद्यतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादस्र आयूँषि पवस इति तिसृभिः' (आश्व. गृ. १.४.३-४) इति । आधाने पवमानेष्टावमे. पवमानस्य 'अस्र आयूँषि' इत्येषानुवाक्या । 'अमे पवस्व' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'प्रथमायामग्निरग्निः पवमानोऽस्र आयूँषि पवसेऽमे पवस्व स्वपाः' (आश्व. श्री. २.१) इति । पुनराधेये द्वितीयाज्यभागस्य 'अस्र आयूँषि' इत्येषा वैकल्पिकानुवाक्या । सूत्रितं च—'नित्यं पूर्वमनुयाह्नग्नियोऽस्र आयूँषि पवस इत्युत्तरम्' (आश्व. श्री. २.८) इति ॥

अस्र आयूँषि पवस आ सुवोर्जमिपं च नः । अरे वाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

अग्ने । आयूँषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इपम् । च । नः ।

अरे । वाधस्व । दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने पवमानस्य त्वमस्माकम् ऽआयूँषि जीवन्तानि^१ ऽपवसे रक्षसि^२ । नः अस्माकम् ऽऊर्जम् अन्नरसम् ऽइपम् अन्नं च ऽआ ऽसुव आभिमुख्येन प्रेरय । किञ्च ऽदुच्छुनाम् । रक्षोनामैतम् । रक्षोऽसि ऽअरे अस्मत्तो दूर एव ऽवाधस्व संपीडय ॥

अग्निर्ऋषिः पवमानः पार्श्वजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागुयम् ॥ २० ॥

अग्निः । ऋषिः । पवमानः । पार्श्वऽजन्यः । पुरःऽहितः । तम् । ईमहे । महाऽगुयम् ॥ २० ॥

ऽपार्श्वजन्यः । निषादपञ्चमाश्रयावरो यणां. पञ्चजनाः । यद्वा । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षासीयेते पञ्चजनाः । अथवा देवमनुष्या गन्धर्वाप्सरसः सर्पाः पितर इति ब्राह्मणेऽभिहिताः पञ्चजनाः । 'गन्मीराण्यः' इत्यत्र 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्य इति वक्तव्यम्' (का. ४. ३. ५८. १) इति वचनात् भवार्थे व्यग्रप्रत्ययः । तेषां तत्तदमीष्टप्रदानेन स्वभूत. ऽअग्नि. सर्वस्य ब्रह्मा ऽपवमान. तद्रूपोऽग्निः^३ ऽपुरोहितः कर्माधर्ममृषिभिः पुरो निहितः । ऽयं पूर्वोक्तलक्षण ऽमहागुयं महद्भिर्देवादिभिरपि गीर्भिः^४ गातव्यम् । महान्ति प्रभूतानि यज्ञगृहाणि वा यस्य स तथोक्तः । तं पवमानगुणविशिष्टमग्निम् ऽईमहे घनादीनि याचामहे ॥ ॥ १० ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्वर्यं मयि पोषम् ॥ २१ ॥

अग्ने । पवस्व । सुऽअपाः । अस्मे इति । वर्चः । सुऽवीर्यम् ।

दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् ॥ २१ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्वपाः । 'सोमनसी' इत्युत्तरपदासुदात्तत्वम् । शोभनकर्मा त्वम् ऽअस्मे अस्मासु ऽसुवीर्यं शोभनवीर्येपितं ऽवर्चः । 'वर्चं दीप्ति' । तेजः ऽपवस्व आगमय । तथा मवान् ऽरयि धनं पुत्र वा ऽपोषम् । भावे कर्मणि वा धञ् । गवां पुष्टिं यद्वा गवादिकं मयि भवान् ऽदधत् दधातु । करोतिरवययः । दधातेर्लेट्यङागमः । 'घोलोपो लेटि वा' (पा. सू. ७. ३. ७०) इत्याकारलोपः ॥

पवमानो अति सिधोऽभ्यर्पति सुष्टुतिम् । सूर्यो न विश्वदर्शतः ॥ २२ ॥

पवमानः । अति । सिधः । अग्नि । अर्पति । सुऽस्तुतिम् । सूरः । न । विश्वऽदर्शतः ॥ २२ ॥

१. ग-म- 'जीवन्तानि' नास्ति; त३-जीवनाय । २. ग-म- 'रक्षसि' नास्ति । ३. ग-त३-म- 'तद्रूपोऽग्निः' नास्ति । ४. त३.७-अ२- 'गीर्भिः' नास्ति ।

पयमानः सोमः १तिथः हिसकान् दातृनतिक्रम्य गच्छति । तथा २सुष्टुति स्तोत्राणां शोभनां स्तुतिम् ३अभ्यर्पति आभिमुरत्येन गच्छति । 'अयी गतौ' । तौदादिकः । 'बहुलं छन्दसि' इति शाप् । गुणः । किंच ४सुरो ५न सूर्य इव ६विषदशतः सर्वस्य दद्या सर्वेषां दशनीयो भवति ॥

स मर्मज्ञान आयुभिः प्रयस्वान्प्रयसे हितः । इन्दुरत्यो विचक्षणः ॥ २३ ॥

सः । मर्मज्ञानः । आयुऽभिः । प्रयस्वान् । प्रयसे । हितः । इन्दुः । अत्यः । विऽचक्षणः ॥ २३ ॥

१आयुभिः कर्मेनेतृमिमंनुष्यैः २मर्मज्ञानः पुनःपुनर्मज्जमानः शोध्यमानः ३सः ४इन्दुः स सोमः ५अत्यः देवान् संततं गन्ता भवति । कीदृशः । ६प्रयस्वान् मीननशीलाश्वान् । यद्वा । स्तोत्रभूयो देयदेनाश्रयुक्तः । अत एव ७प्रयसे हवीरूपायाद्याय ८हितः ९विचक्षणः सर्वस्य प्रदर्शनकारी सर्वस्य विप्रदा या सोमो देवानभिगन्ता भवति । 'चक्षिह् न्वकायां वाचि' । 'अमुदात्तेश्च हलादेः' इति युच् ॥

पयमान ऋतं बृहच्छुक्रं ज्योतिरजीजनत् । कृष्णा तमांसि जह्वनत् ॥ २४ ॥

पयमानः । ऋतम् । बृहत् । शुक्रम् । ज्योतिः । अजीजनत् । कृष्णा । तमांसि । जह्वनत् ॥ २४ ॥

१पयमानः २ऋतं सत्यं मथार्थभूतं ३बृहत् मभूतं सर्वदेतेषु व्यापकं ४शुक्रं शीप्यमानं श्वेतवर्णं ५ज्योतिः तेजः ६अजीजनत् घुलोक उदपादयत् । किं कुर्वन् । ७कृष्णा कृष्णवर्णानि ८तमांसि ९जह्वनत् मृतं विनाशयन् । हन्तेत्यङ्लुकि सतरि रूपम् । 'अन्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तावम् ॥

पयमानस्य जङ्घतौ हरिश्चन्द्रा असृक्षत । जीरा अजिरशौचिपः ॥ २५ ॥

पयमानस्य । जङ्घतः । हरैः । चन्द्राः । असृक्षत । जीराः । अजिरऽशौचिपः ॥ २५ ॥

१जङ्घतः पुनःपुनस्तमांसि विनाशयतः २हरैः हरितवर्णस्य ३अजिरशौचिपः सर्वत्र शमनशीलः तेजसः ४पयमानस्य सोमस्य ५चन्द्राः । 'चदि आह्लादने' । देवानामाह्लादधिभ्यः ६जीराः क्षिप्रः क्षरणशीला धाराः ७असृक्षत मृगन्ति । पवित्रास्तिर्यच्छन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

पयमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः । हरिश्चन्द्रो मरुत्तमः ॥ २६ ॥

पयमानः । रथिऽतमः । शुभ्रेभिः । शुभ्रशःऽतमः । हरिश्चन्द्रः । मरुत्तमः ॥ २६ ॥

१पयमानः देवः २रथीतमः अतिशयेन रथवान् । 'ईदृशिनः' (पा. सू. ८. २. १७, १) इति ईकारः । तथा ३शुभ्रेभिः शोभायुक्तैर्म्यस्तेजोम्योऽपि ४शुभ्रशस्तमः अत्यन्तशीप्यमानश्च । यद्वा । निर्मलेभ्योऽपि निर्मलतमयशोयुक्तः ५हरिश्चन्द्रः । 'हस्वाचन्द्रोत्तरपदे' इति साहित्यिकः सुट् । हरितः यण्दीप्तिहरितधारावान् वा ६मरुत्तमः । मरतो यस्य गणः सहायभूताः स तथोक्तः । तारुणः सर्वतोकात् ७स्वर्गभिः स्वर्दीप्तिभिः व्यभजत् व्याप्नोत्वित्युत्तरेणान्वयः ॥

पयमानो व्यभजद्रुदिभिर्वाजसातमः । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

पयमानः । वि । अश्वत् । रुदिऽभिः । वाजऽसातमः । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

पवमानः सोमः^१ ऋग्भिभिः स्वदीप्तिभिः^२ पृथग्भवत् सर्वं जगद्वाप्नोतु । कीदृशः । पवाज-
सातमः अतिशयेनाभ्रम्य दाता बलस्य संभक्ता वा । तथा पृथोत्रे पवमानस्तोत्रं कुर्वन्ते मनये सुवीर्यं
सुवीर्योपेतं पुत्रं धनं वा पृथक् विदधत् प्रयच्छन्^३ न्याप्नोतु । अन्तोतेर्लङ्कारागमः ॥

प्र सुवान् इन्दुरक्षाः पवित्रमत्यव्ययम् । पुनान् इन्दुरिन्द्रमा ॥ २८ ॥

प्र । सुवानः । इन्दुः । अश्वारिति । पवित्रम् । अति । अव्ययम् ।

पुनान् । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥ २८ ॥

सुवान् अभिपूषमाणः पृथुः सोमः पृथग्व्ययम् अविमयमूर्णास्तुकेन निर्मितं वृक्षापवित्र-
मतीत्य प्र^४ पृथक्^५ कलसं प्रति प्रकर्षेण क्षरति । क्षरतेर्लुङि तिप्ति सिचि छान्दस् इशागमाभावः ।
'अतो लान्तस्य' (पा. सू. ७. २. २) इति वृद्धिः । 'रास्त्वस्य' इति सिचो लोपः । रेफान्तं
स्पष्टयितुमिति शार. । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. ३. ९७) इति ईदभावः । इरुवादिना तिलोपः ।
ततः पुनानः पवित्रेण शुद्धः पृथुः सोमः पृथग्मा विभक्ति । उपसर्गश्रुतेर्घोर्ग्यक्रियाभ्याहारः ॥

एष सोमो अर्धं त्वचि गवां क्रीळत्याद्रिभिः । इन्द्रं मदाय जौहुवत् ॥ २९ ॥

एषः । सोमः । अर्धं । त्वचि । गवांम् । क्रीळति । अद्रिभिः । इन्द्रम् । मदाय । जौहुवत् ॥ २९ ॥

एषः अंशुरूपः सोमः गवां पृथक् आननुहर्षणेति । अधिप्राश्न उपर्यर्धद्योतक । घर्मण्युपरि
पृथग्भिः प्रावभिः सह पृथक् इति अभिप्राय संकीर्यते । किं कुर्वन् । मदाय सोमपानेन मादयितुम्
पृथग् पौहुवत् शृशमाह्वयन् । एतेन ताकात् इन्द्रविषयां स्तुतिं कुर्वन्त्यवगम्यते ॥

यस्य ते धुन्नवत्पयः पवमानाभृतं दिवः । तेन नो मूळ जीवसे ॥ ३० ॥

यस्य । ते । धुन्नवत् । पयः । पवमानः । आऽर्धतम् । दिवः । तेन । नः । मूळ । जीवसे ॥ ३० ॥

हे पवमान पवमान हे सोम पृथिवः सुलोकात् पृथग्भावेन इत्येनरूपया गायत्र्याहृतं पृथग्भवत्
अभ्रवत् यशोयुक्तं वा पयः सोमलक्षणमभ्र पयस्य पृथे तव स्वभृतं विपते तस्मात्त्वं पृथेन भस्मेन
न भस्मान् जीवसे चिरजीवनाय मूळः मूलय सुखय ॥ ॥ ३० ॥

'त्व सोमासि' इति द्वात्रिंशत्त्वं सप्तमं सूक्तम् । आद्यतृप्त्यं वाहस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः ।
द्वितीयस्य नारीचः बह्वयः । तृतीयस्य राहुगणो गीतमः । चतुर्थस्य भौमोऽग्निः । पञ्चमस्य गायत्रिणो
विश्वामित्रः । षष्ठस्य भार्गवो जमदग्निः । सप्तमस्य मैत्रावरुणिर्यज्ञिष्ठः । सूक्तशेषस्याग्निरस्य पवित्रो
वसिष्ठो बोभौ वा संसुदितमृषी । 'पवस्व सोम मन्दयन्' इत्याद्यास्तित्यो द्विपदा गायत्र्यः ।
'अलास्यस्य' इत्येषा त्रिंशी पुरउणिक् आद्यद्वादशकव्यष्टकवती मसंविदयेकत्रिंशीद्वात्रिंशद्व्यस्ति-
सोऽनुष्टुभः । शिष्टा गायत्र्यः । 'अविता नो अजाय' इत्याद्यास्तिस्रः पवमानपृथग्देव्याः पवमान-
सोमदेवताका वा । 'यत्ते पवित्रमर्चिषि' इत्याद्याः पञ्चमः पवमानाग्निदेवत्या । आसा पञ्चाश मध्ये
'उभाभ्यां देव सवितः' इति तृतीया पवमानमवितृदेवताका वा । चतुर्थी 'त्रिभिर्द्वं देव सवितः'

१. गन्त३-म५-पुनानः एतन्नामको देवः । २. ग-प्रयच्छतु, त२-प्रयनः; म१.७-प्रयच्छते ।
३. ग-द्रोणः । ४. गन्त१.२-ज्ञातस्य, त४-ज्ञातस्य; त५-ज्ञातस्य, त६-ज्ञातस्य, म४-ज्ञातस्य,
म१(२)-नुपा. सू.-ज्ञातस्य । ५. गन्त-म२.४-'मूल' नास्ति । ६. त-म२.५-पवमानतोमदेवताका,
म१-पवमानसवित्रदेवताका, म४-पवमानसवितृदेवताका ।

इत्येषा विकल्पेन पवमानाग्निसवितृदेवताश्च । 'युनन्तु माम्' इत्येषा विकल्पेन वैश्वदेवी ।
'यः पावमानीरप्येति' इत्यादिके द्वे पवमानमण्डलाध्येतृस्तुतिप्रतिपादिके । अतः सैष देवता ।
शिष्टाः सर्वाः पवमानसोमदेवताकाः । तथा चानुकम्प्यते—'त्वं सोमासि द्वाविंशत्तरद्वाजः कश्यपो
गोतमोऽत्रिंशधामिन्नो जमदग्निर्वसिष्ठ इति ह' वृथाः सप्त ऋषयः शेषे पवित्रो वसिष्ठो वोभौ
वा पवस्व सोम तिस्रो नित्यद्रिषदा गायत्र्योऽविता नस्तिस्रः पौष्ण्यो वा यत्ते पवित्रं पञ्चाग्रेत्यः
सावित्र्यग्निसावित्री वैश्वदेवी चासामन्त्यास्त्रिशी पुरजिष्णुः सप्तविश्यनुष्टुबन्त्ये च ते पावमान्य-
प्येनृन्तुती' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

त्वं सोमासि धारयुर्मन्द्र ओजिष्ठो अघ्वरे । पवस्व मंहयद्रयिः ॥ १ ॥

त्वम् । सोम । असि । धारयुः । मन्द्रः । ओजिष्ठः । अघ्वरे । पवस्व । मंहयत्स्रयिः ॥ १ ॥

हे सोम अभिषूयमाण पवमान मन्द्रः मादयिन्तमः ओजिष्ठः ओजस्वितमः पवस्व
मन्त्ररे हिंसाहितेऽस्त्वदीये यत्ते धारयुः अभिषवणधारकामः असि भवसि । तत्तत्त्वं मंहयद्रयिः
स्तोतृभ्यः श्रदीयमानधनः सन् पवस्व ओजकल्लो महादिषु दद्यापवित्रेण पूतो भव । यद्वा । धारयुः ।
'तद्रथं भाष्यते' इति भावधीनो पुः । स हे सोम एवं धारावा निव ततः पवस्वेति संबन्धः ॥

त्वं सुतो नृमादनो दधन्वान्मत्सरिन्तमः । इन्द्राय सूरिरन्धसा ॥ २ ॥

त्वम् । सुतः । नृमादनः । दधन्वान् । मत्सरिन्तमः । इन्द्राय । सूरिः । अन्धसा ॥ २ ॥

हे सोम नृमादनः नृणां कर्मणो नैतृणाकृत्विजां मादयिता अत एव दधन्वान् तेभ्यो धमानि
धारयन् प्रपश्यन् यद्वा यज्ञस्य धारकः सूरिः प्राज्ञः सुतः अस्माभिरभिपुतः पवस्व मन्धसा
ह्यीरूपेणाग्नेन सह इन्द्राय मत्सरिन्तमः तस्यातिशयेन मदकारी भव । 'मादस्य' इति मकारः ॥

त्वं सुत्वाणो अद्रिभिरभ्यर्ष कर्निकदत् । शुमन्तं शुर्ममुत्तमम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सुत्वाणः । अद्रिभिः । अभि । अर्ष । कर्निकदत् । शुमन्तम् । शुर्मम् । उत्तमम् ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम अद्रिभिः प्रावभिः सुत्वाणः सुत्वानोऽभिषूयमाणः पवस्व कर्निकदत् भूतं
शब्दं कुर्यान् अभ्यर्ष कलशं पात्राणि वा अभिगच्छ । तथा शुमन्तं दीप्तिपुक्तम् उत्तमं शुर्मं
शशूणां शीर्षकं यत् च प्रागुहि । यद्वा । एकवाक्यतया योजनायः । सूयमानत्वं यत्तमभिगच्छेति ।
'कदि अदि' भाह्वने । अर्धेऽस्तुकि नलोरोऽग्यासस्य निगतामश्च 'क्षप्तिर्दर्शिनः' इति सूत्रेण
सर्वं निपात्यते । तस्माच्छृण्वाम्यः । 'अभ्यस्तानामादिः' इति स्वरः ॥

इन्दुहिन्वानो अर्पति तिरौ वाराण्यन्यया । हरिर्वाजमचिकदत् ॥ ४ ॥

इन्दुः । हिन्वानः । अर्पति । तिरः । वाराणि । अज्यया । हरिः । वाजम् । अचिकदत् ॥ ४ ॥

हिन्वानः प्रावभिः प्रेषमाणोऽभिषूयमाणः इन्दुः सोमः अज्यया अविमयान्यवोनां स्वभूतानि
वाराणि बालानि । पवित्राण्यन्यथा । तानि तिरः तिरस्कृत्य व्यवधाय अर्पति गच्छति । प्रभूतं
निर्गच्छतीत्यर्थः । सोऽयं हरिः हरितवर्णः सोमः वाजम् अज्यम् अचिकदत् शब्दयति । त्वया
सह इन्द्रमहमाह्वयामीत्यर्थः ॥

१. ग-त-म-१.७-मु-‘ह’ नास्ति । २. ग-त-१-म-१.२.७ ‘सोय’ नास्ति । ३. ग-त-म-मु-नाभिगच्छ ।

४. त-इन्द्रमह माह्वयामीति वाजयाह्वयामीत्यर्थः ; त-म-२.५-इन्द्रमह माह्वयामीति वाजयाह्वयामीत्यर्थः ।

इन्द्रो व्यवर्षमर्षसि वि श्रवांसि वि सौमगा । वि वाजान्तसोम गोमंतः ॥ ५ ॥

इन्द्रो इति । वि । अव्यम् । अर्षसि । वि । श्रवांसि । वि । सौमगा ।

वि । वाजान् । सोम । गोऽमंतः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२अव्यम् अविवाले भवं पवित्र ^३वि अर्षसि विविध धाराभिर्गच्छसि ।
किंच ^४श्रवांसि हवीरूपाण्यन्त्राणि च ^५वि गच्छसि । तथा ^६सौमगा । सुभगस्य भावः सौभगम् ।
सुभगस्य उद्गात्रादिषु पृथगे । तस्योत्तरपदवृद्धिर्नेष्यते । सौमगाभिः धनानि विविध प्राप्नोषि ।
तथा हे ^७सोम ^८गोमंतः पशुमन्ति ^९वाजान् बलानि च विविध प्राप्नुहि । तानि सर्वाण्यस्माकं
प्रापयेत्यभिप्रायः ॥ ॥ १३ ॥

आ न इन्द्रो शतृग्विनं रयिं गोमन्तमश्विनम् । भरां सोम सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

आ । नः । इन्द्रो इति । शतृग्विनम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् ।

भरं । सोम । सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्रो पात्रेषु क्षरन् हे ^२सोम ^३न, अस्मभ्यम् ^४आ ^५भर संपादय देहि । किमिति उच्यते ।
^६शतृग्विनम् । शतं गावो यस्य स शतगु । तद्वन्तं ^७गोमन्तं प्रशस्तपशुमन्तम् ^८अश्विनम् अश्वयुक्तं
^९सहस्रिणं सहस्रमत्याकं ^{१०}रयिं धनं पुत्रं वा आ भर ॥

पर्वमानासु इन्द्रवस्तिरः पवित्रमाशवः । इन्द्रं यामेभिराशत ॥ ७ ॥

पर्वमानासः । इन्द्रवः । तिरः । पवित्रम् । आशवः । इन्द्रम् । यामेभिः । आशत ॥ ७ ॥

^१पवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मितं दशापवित्रं ^२तिरः तिरस्कृत्य व्यवधायकं कृत्वा ^३पर्वमानासः
कलयी प्रति बहुधाराः क्षरन्तः ^४आशवः क्षिप्रमदकारिणश्चमसादीन् व्यामुषन्तो वा ^५इन्द्रवः सोमा
^६यामेभिः स्वीयैर्गमनैः ^७इन्द्रम् ^८आशत व्यामुषन्ति ॥

क्वकुहः सोम्यो रस इन्द्ररिन्द्राय पूर्यः । आयुः पवत आयवे ॥ ८ ॥

क्वकुहः । सोम्यः । रसः । इन्द्रः । इन्द्राय । पूर्यः । आयुः । पवते । आयवे ॥ ८ ॥

^१क्वकुहः । सोमः ^२सर्वकर्मकारयिगृहेन सर्वेषां समुच्चितोऽतिशयितो भवति । सोऽथ ^३पूर्यः
पूर्यः कृतोऽभिपुतः पूर्यं प्राप्तकाले कृतो वा ^४आयुः इन्द्रमभिगन्तारं ^५इन्द्रः पात्रेषु क्षरन् ^६सोम्यः ।
'मये च' (पा. सू. ४. ४. १३८) इति वप्रत्ययः । सोममयः रसः । आयवे सर्वत्र गन्तरे ^७इन्द्राय
^८पवते कलशेषु पवित्रेण पूतो भवति । यद्वा । इन्द्रार्थमभिमुखं गच्छति । पवतिर्गतिक्रमः ॥

हिन्वन्ति सूरसूर्यः पर्वमानं मधुश्चुतम् । अभि गिरा समस्वरन् ॥ ९ ॥

हिन्वन्ति । सूरम् । उर्यः । पर्वमानम् । मधुश्चुतम् । अभि । गिरा । समः । अस्वरन् ॥ ९ ॥

^१उर्यः कर्मकरणार्थमितस्ततः संचरन्त्योऽह्मगुल्यः ^२मधुश्चुतं मदकरस्य रसस्य च्यावयितार
^३सूरं सुवीर्यं सर्वस्य यागादिकर्मणि प्रेरकं ^४पर्वमानं सोमं ^५हिन्वन्ति अभिपयार्थं संप्रेरयन्ति । ततः
स्तोतारः ^६गिरा स्तुत्या तमेवम् ^७अभि ^८समस्वरं सम्यगभिपुवन्ति ॥

अविता नो अजामघः पूषा यामनियामनि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १० ॥

अविता । नः । अजऽअघः । पूषा । यामनिऽयामनि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १० ॥

‘अजामघः । ‘अजा. पूषा’ इत्युक्तत्वादजा एवाश्वा वाहनानि यस्य स तथोक्तः । सः ‘पूषा एतत्तमको देवः’ यामनियामनि सर्वस्मिन् गमने अस्मदित्यङ्गणे नः अस्माकम् ‘अविता पालयिता भवतु । किंच ‘कन्यासु कननीयास्वभिनवासु स्त्रीषु’ नः अस्मान् ‘आ’ भक्षत् भामवतु । अस्माकं कन्याः प्रयच्छन्ति त्वयः । भज. सेवाप्राप्तिरिति सिष्यडागमे रूपम् । यद्वा । अजामघोऽजवाहनः पूषा सर्वस्य पोषयिता सोमो यामनियामनि । यायते प्राप्यते देवैरेवेति याम यजुः । तत्र यज्ञे नोऽस्माकमविता रक्षिता भवतु । तथा कन्यासु स्त्रीष्विष्टास्वस्माना भक्षत् प्रापयतु ॥ ११५ ॥

अयं सोमः कपदिने घृतं न पवते मधु । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ ११ ॥

अयम् । सोमः । कपदिने । घृतम् । न । पवते । मधु । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ ११ ॥

‘कपदिने कल्याणमुदवसते सोमाय पूजे या तदर्थम्’ ‘अयं मादयिताभिपुतोऽस्मदीयः’ ‘सोमः पवते च गच्छति । तं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । ‘घृतं’ न ‘मधु मादकं हवीरूपं घृतं यथा सोमं पूषां या गच्छति तद्वत् । ततः सः ‘कन्यासु’ अस्मानागमयत् ॥

अयं ते आघृणे सुतो घृतं न पवते शुचि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १२ ॥

अयम् । ते । आघृणे । सुतः । घृतम् । न । पवते । शुचि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १२ ॥

ते ‘आघृणे । ‘घृ क्षरणदीप्यो. ’ । सर्वतो दीप्यमान पवमान पूषा या ते त्वदर्थं ‘सुतः अभिपुत’ ‘अयं सोमः पवते त्वदभिमुखमागच्छति । यद्वा । त्वदर्थं पात्रेषु पवित्रेण पूतो भवति क्षरति वा । तत्र दृष्टान्तः । ‘घृतं’ न ‘शुचि । शुद्धं घृते यथा त्वं प्राप्नोति तद्वत् । तत्स्वमभिलषितान्यत्माकं देहीति ॥

वाचो जन्तुः कवीनां पर्वस्व सोम धारया । देवेषु रत्नधा असि ॥ १३ ॥

वाच. । जन्तुः । कवीनाम् । पर्वस्व । सोम । धारया । देवेषु । रत्नऽधा. । असि ॥ १३ ॥

हे ‘सोम’ ‘कवीनां श्रान्तप्रशाना स्तोत्राणां’ ‘वाचो’ ‘जन्तुः स्तुतेर्जनयिता । यद्वा । जेयविनां मध्ये इत्येव वाचं जनयसि । आपन्तं धाम्नी त्वं ‘धारया’ ‘पर्वस्व द्रोगकृशं ग्रहीष्टं प्राप्नुहि । तत इन्द्रादिदेवेषु’ ‘शनधाः’ ‘रमणशीलस्य सोमस्य निघाता’ ‘अग्नि भवसि । अथवा । देवेषु स्तोत्रकारिषु कर्म कुर्वणिषु वात्सानु शनस्य वनकादेर्दाता भवसि ॥

प्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे कल्पो सोम आसिष्यमाने वत्सप्यस्य वृचस्य ‘आ कल्पो’ इत्यादिके द्वितीयादूर्तये । सूत्रितं च—‘आ कल्पो घावति इत्येनो वर्मं वि गाहते इति द्वे’ (साध. धी. ५. १२) इति ॥

आ कलशेषु धावति इत्येनो वर्मं वि गाहते । अग्नि द्रोणा कर्निकदत् ॥ १४ ॥

आ । कल्शेषु । धावति । इत्येनः । वर्मं । वि । गाहते । अग्नि । द्रोणा । कर्निकदत् ॥ १४ ॥

१. ग-त-भ१.२.४-‘मधु’ नास्ति । २. ग-कन्याः अस्मानागमयतु; त१-कन्यास्तस्मानागमयत्; त२-कन्यास्त्वानागमयत्; म१-कन्यास्तानागमयत्; म४-कन्यामयत्; म७-कन्यासु नोऽस्मानागमयत् । ३. त-‘त्वमेव’ नास्ति ।

ऋत्विग्भिरभिषिष्यमानः कश्चित्सोमः षकलशेषु सोमाधारेषु द्रोणकलशेषु षभा षधावति सर्वतो गच्छति । षयेनः । लुप्तोपममेतत् । यथा इयेनः षवर्म वरणीयं कुलार्थं षवि षगाहते प्रविशति तद्वत् । षकनिक्रदत् अत्यन्ते शब्दं कुर्वन् षद्रोणा द्रोणकलशानभिगच्छति च । यद्वा । द्रोणाधवनीयपूतभृ संश-
काभिप्रायम् । एकं निष्यमानः सोमो द्रोणं प्रति शब्दायमानः प्रथमं गच्छति । ततः पश्चात् पात्रद्वयमिति ॥

परि प्र सोम ते रसोऽसर्जि कलशे सुतः । इयेनो न तक्तो अर्पति ॥ १५ ॥

परि । प्र । सोम । ते । रसः । असर्जि । कलशे । सुत । इयेन । न । तक्त । अर्पति ॥ १५ ॥

हे षसोम षकलशेषु द्रोणाभिधानेषु षसुतः अभिषुत षते तब षरसः षपरि षप्र षअमर्जि षपरितो ग्रहेषु षमसेषु च प्रमृष्टो विभक्तो भवति । कथमिव । षइयेनो षन षतक्त । तकिर्गतिर्कर्मा । गमनशीलः इयेनः पक्षी यथा सर्वत्र षअर्पति गच्छति तद्वत् । यद्वा । यथा इयेन सर्वतो गन्ता तद्वत्तक्तः पात्रेषु गतः सोमोऽर्पति इन्द्राग्निदेवानामगच्छतु । अर्तेलेंटि सिषि वा रुधम् । पूर्वम् षक्षी गतौ इत्यस्मादिति शपि रूपम् ॥ ॥ १५ ॥

पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

पवस्व । सोम । मन्दयन् । इन्द्राय । मधुमत्तम ॥ १६ ॥

हे षसोम षमधुमत्तम अतिशयेन मधुररसशंसत्वं षमन्दयन् मादयित्वा भवन् । यद्वा । षइन्द्राय । षक्रियाप्रवृत्तं कर्तव्यम् इति संप्रदानम् । इन्द्र मोदमानः सन् षपवस्व इन्द्रार्थमागच्छ ॥

असृग्रन् देववीतये वाजयन्तो रथाइव ॥ १७ ॥

असृग्रन् । देववीतये । वाजयन्तो । रथाइव ॥ १७ ॥

एतेऽभिषुताः सोमाः षवाजयन्तः सन्तः षदेववीतये देवानां पानाय षअसृग्रन् विसृज्यन्ते ऋत्विग्भिः प्रदीयन्ते । तत्र इष्टान्तः । षरथाइव । वाजयन्तः सन्तुधनानि बलानि वा स्नामिन इच्छन्तो रथा देववीतये देवानां गमनाय यथा विसृज्यन्ते तद्वत् ॥

ते सुतासो मदिन्तमाः शुक्रा वायुमसृक्षत ॥ १८ ॥

ते । सुतासः । मदिन्तमाः । शुक्रा । वायुम् । असृक्षत ॥ १८ ॥

षमदिन्तमाः अतिशयेन मादयितारः षशुक्राः दीप्यमानाः सुताः अभिषुताः षते सोमाः षवासुं शब्दम् षअसृक्षत असृजन् अकार्षुः । यद्वा वायुमेव सोमपानार्थमसृजन् । सोमेषु सुतेषु ससु वायुस्तत्पानार्थमागच्छति खलु ॥

ग्राव्यां तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रं सोम गच्छसि । दर्धत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

ग्राव्यां । तुन्नः । अभिष्टुतः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दर्धत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

१. ग-म-सृज्यते; त-म-१.२.७-प्रसृज्यते, सु-प्रागर्जि परिप्रसृज्यते । २. त-३-म-१.४.७-विभक्तोभवत् । ३. ग-म-यजमानानामभिमिच्छतः; त-३-म-४-यजमानानामभिमिच्छतः मतः । ४. म-१ (२)-सुतासः । ५. त-सुतेषु नास्ति । ६. य-त-३-म-१.७-ससु नास्ति ।

हे सोम प्राच्या तुष्टः अभिपीडितोऽभिपुतस्त्वं स्तोतृभिः । अभिपुतः सन् पवित्रं
 प्राच्छसि प्राप्नोषि । किं कुर्यन् । स्तोत्रे स्तोत्रकारिणे जनाय सुवीर्यं शोभनवीरोपेतं धनादिकं
 दधत् विदधत् प्रपच्छन् ॥

एष तुक्तो अभिष्टुतः पवित्रमर्तिं गाहते । रक्षोहा वारमुप्ययम् ॥ २० ॥

एषः । तुक्तः । अभिऽस्तुतः । पवित्रम् । अर्तिं । गाहते । रक्षःऽहा । वारम् । अव्ययम् ॥ २० ॥

‘तुष्टः । ‘तुद् रयथने’ । प्रावभिरभिव्यधितः सुतः अत एव स्वयं । ‘अभिपुतः’ एषः अस्मदीयः
 सोमः । रक्षोहा कर्मविप्रकारिणां रक्षसां पापानां धा^२ इत्यामवत् । ‘अव्ययम्’ अविमयमन्यवयवभूतं
 ‘वारं’ बालं तेन कृतं ‘पवित्रं’ दक्षावधिभम् ‘अर्तिं’ अतिक्रम्य ‘गाहते’ द्रोणकण्ठं प्रविशति ॥ ॥१९॥

यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह । पर्वमानं वि तज्जहि २१ ॥

यत् । अन्ति । यत् । च । दूरके । भयम् । विन्दति । माम् । इह । पर्वमानं । वि । तत् । जहि ॥ २१ ॥

हे पर्वमान पूयमान पुनान वा सोम यत् भयम् ‘अस्ति’ अन्निके तथा ‘यच्च’ भयं ‘दूरके’
 अतिदूरे देवो अधवा ‘इह’ अस्मिन् प्रदेशेऽपि भयं ‘मां’ विन्दति रुमते प्राप्नोति ‘तत्’ भयं त्वं ‘वि’
 ‘जहि’ विजिरेण नाशय । यद्वा । इहेति पशोऽयं लोको वा । अस्मिन् क्रियमाणे पशोऽस्मिन्लोकं
 वा यज्ञयं व्याप्नोति तन्नाशयेत्यर्थः ॥

पर्वमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः ॥ २२ ॥

पर्वमानः । सः । अद्य । नः । पवित्रेण । विऽचर्षणि । यः । पोता । सः । पुनातु । नः ॥ २२ ॥

‘सः’ तादृशः प्रसिद्धः ‘विचर्षणिः’ सर्वस्य द्रष्टा ‘पर्वमानः’ ‘अद्य’ इदानीमेव ‘पवित्रेण’ पाप-
 शोधकेन तेजसा^१ ‘यः’ अस्मान् ‘पुनातु’ पापरहितान् करोतु ॥

पवित्रेष्टया प्रपमाज्यमागस्य याज्या ‘यत्ते पवित्रम्’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘यत्ते पवित्र-
 मर्चिष्या कलत्रेषु धावतीति पवित्र इत्येते’^२ (आश्व. ग्री. २. १२) इति ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्रे विततमुन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ २३ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिष्यं । अग्रे । विऽस्ततम् । अन्तः । आ । ब्रह्म । तेन । पुनीहि । नः ॥ २३ ॥

हे पर्वमानगुगविशिष्ट ‘अग्रे’ ‘ते’ स्वदीपं ‘पवित्रं’ शोधकं ‘यत्’ स्वतेजः । ‘अर्चिषि’ मरिचैस्तृतादि-
 तेजसि ‘अन्तः’ मध्ये ‘आ’ विततम् आविस्तृतं विद्यते । यद्वा । हे अग्रे ते तव स्वमूनेऽर्चिषि
 तेजस्यन्तर्मध्ये पवित्रं शुद्धपुषादकं सामर्थ्यमस्ति । ‘तेन’ तादृशेन^३ तेजसा ‘ब्रह्म’ पुत्रादिवधन-
 कारि ‘नः’ शरीरं ‘पुनीहि’ पापरहितं पूनं कुरु ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यदग्रे तेन पुनीहि नः । ब्रह्मगवैः पुनीहि नः ॥ २४ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिऽवत् । अग्रे । तेन । पुनीहि । नः । ब्रह्मऽसुवैः । पुनीहि । नः ॥ २४ ॥

१. ग-तृ१-म-पवित्रं दक्षापवित्रं । २. तृ१.५-म-च; त४-चा । ३. त७-तेजसा पोता
 स्वयं पवित्रः सन्; सु-तेजसा यः पोता स्वयं पवित्रः सन् । ४. ग-इत्येका, त-म-मु-इत्येक ।
 ५. ग-तत्तादृशेन ।

हे अग्ने 'पवित्रं शोधयन्' 'अर्चयन्' अर्चयन् । 'छन्दसीरः' इति मनुषो वाचम् । सौरादि-
तेजोयुक्तः 'ते त्वदीयं' 'यत् तेजो विद्यते' 'तेन स्वीयेनैव तेजसा' 'न. अस्मान्' 'पुनीहि' पूतान् कुरु ।
किंच 'प्रहसवैः' 'आखणजन्' 'मोमाभिपयै' । यद्वा । बह्व सोम । तस्याभिपयैः नोऽस्मान् पुनीहि ॥

उभाम्यां देव सवितः पवित्रेण सुवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ २५ ॥
उभाम्याम् । देव । सवितरिति । पवित्रेण । सुवेन । च । माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥ २५ ॥

हे 'सवित' सर्वस्य प्रेरक हे 'देव' चोत्तमान सोम त्वं 'पवित्रेण' पापशोधकेन 'त्वदीयेन तेजसा'
'सुवेन' मोमाभिपयेण 'च' उभाम्याम् 'उभाम्यां' 'विश्वतः' सर्वत 'मां' 'पुनीहि' पूत कुरु ॥ १७ ॥

त्रिभिर्द्वं देव सवितर्वापिष्ठैः सोम धामभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ २६ ॥
त्रिभिः । त्वम् । देव । सविन् । वापिष्ठैः । सोम । धामभिः । अग्ने । दक्षैः । पुनीहि । नः ॥ २६ ॥

हे 'देव' स्तुत्य दीप्यमान वा हे 'सवित' सर्वस्य स्वस्वकर्मणि बोद्धयितव्यं 'सोम' पवमान-
गुणविशिष्ट हे 'अग्ने' 'एव' 'वर्षिष्ठे' 'हृदतमे' अत एव 'दक्षैः' सामर्थ्यवन्नि । 'त्रिभिः' 'धामभिः'
शरीरैः । अग्निवायुसूर्यात्मकैश्चिभिः शरीरैः 'नः' अस्मान् 'पुनीहि' परिशुद्धान् कुरु ॥

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।

विश्वे देवाः पुनीत मां जातवेदः पुनीहि मां ॥ २७ ॥

पुनन्तु । माम् । देवजना । पुनन्तु । वसव । धिया ।

विश्वे । देवा । पुनीत । मा । जातवेद । पुनीहि । मा ॥ २७ ॥

'देवजनाः' । देवानां जनः प्रादुर्भावो येषां यशेऽस्ति देवजना यजमानाः । यद्वा इन्द्रादि-
देवगणाः । 'मां' 'पुनन्तु' परिपूत कुर्वन्तु । तथा 'वसवः' वासका देवा । 'धिया' आत्मीयेन कर्मेणा
मां 'पुनन्तु' । अय प्रत्यक्षः । हे 'विश्वे' 'देवा' सर्वे देवाः 'मा मा' 'पुनीत' पूतं कुरुत । हे 'जातवेद'
जातानि भूतजातानि येषीति यद्वा जातप्रश्न हे अग्ने 'मा मां' 'पुनीहि' ॥

प्र प्यायस्व प्र स्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः । देवेभ्य उत्तमं हविः ॥ २८ ॥
प्र । प्यायस्व । प्र । स्यन्दस्व । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः । देवेभ्य । उत्तमम् । हविः ॥ २८ ॥

हे 'सोम' 'प्र' 'प्यायस्व' अस्मान् प्रकर्षेण वर्धय । यद्वा देवान् सोमेन वर्धय । किंच
'विश्वेभिरंशुभिः' सर्वैस्त्वदीयैरंशुभिः 'देवेभ्य' देवाभ्यम् 'उत्तमं' प्रशस्ततमं 'हविः' सोमस्य 'प्र'
'स्यन्दस्व' कलशादीन् प्रति प्रभव । प्रवच्छेति यावत् ॥

अग्रिषोमप्रणयने 'उप प्रियम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'उप प्रियं पणिप्रतमित्यर्थं भारमेत्'
(भाष. श्रौ. ४. १०) इति ॥

उप प्रियं पणिप्रतं युवानमाहुतीवृषम् । अगन्म विप्रतो नमः ॥ २९ ॥
उप । प्रियम् । पणिप्रतम् । युवानम् । आहुतिः वृषम् । अगन्म । विप्रत । नमः ॥ २९ ॥

'प्रियं' सर्वस्य प्रीणयितारं 'पणिप्रतम्' अत्यन्तं शब्दायमानं 'युवानं' तरुणम् 'आहुतिवृषम्'
आहुतिभिर्वर्धनीयं एवमानं वयं 'नमः' हविर्नमस्कार वा 'विप्रत' धारयन्त सन्त 'उप' 'अगन्म'

उपगच्छेम । गमेर्लुङि 'गन्त्रे प्रस' इति च्छेर्लुङि सति 'ग्वोश्च' इति नकारः । पनिप्रतम् ।
पनेः स्तुत्यर्थस्य यद्भुक्ति रूपम् । 'दाधति दधति' इति सूत्रे इतिकरणस्य प्रदर्शनायः वादयाम्यासस्य
निगागम उपधालोपश्च निपात्यते ॥

अलार्प्यस्य परशुर्ननाश तमा पवस्व देव सोम । आसुं चिदेव देव सोम ॥ ३० ॥

अलार्प्यस्य । परशुः । ननाश । तम् । आ । पवस्व । देव । सोम ।

आसुम् । चित् । एव । देव । सोम ॥ ३० ॥

अलार्प्यस्य । अतैरौणादिक आरवप्रत्ययः । कपिलकादिवात्यन्वम् । अभिगमनशीलस्य शत्रोः
परशुः छेदकः पवमानः । तम् पव शत्रुं ननाश नाशयतु नास्मानपापान् । ततो हे देव दीप्यमान
सोम । आ पवस्व अस्मदाभिमुख्येन गच्छ । किंच हे देव धोतमान स्तुत्य वा हे सोम आसुं
चित् । 'खतु अयदरणे' । सर्वस्याहन्तारमपि तं शत्रुम् एव दाधस्व नास्मानपापानिति ॥

यः पावमानीरुष्येतृपिभिः संभृतं रसम् ।

सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्चना ॥ ३१ ॥

यः । पावमानी । अधिऽएति । ऋपिऽभिः । समऽभृतम् । रसम् ।

सर्वम् । सः । पूतम् । अश्नाति । स्वदितम् । मातरिश्चना ॥ ३१ ॥

यः जनः । पावमानीः पवमानदेवताकाः सर्वा ऋचः तद्रूपम् ऋपिभिः स्तुत्यष्टमिर्भुञ्छन्दिः-
प्रभृतिभिः । संभृतं संपादितं रसं वेदरसभूतं सारं सूक्तसंगम् । अध्येति अधीति । सः जनः । सर्वं
भोग्यजातं पूतं परिशुद्धमेव अश्नाति । परिपूतं पापरहितमद्यं भक्षयति । कथमस्य पूतत्वं तन्नाह ।
स्वस्याक्षान्ताप्रयोगे मातरिश्चना । मातर्यन्तरिक्षे श्रुतितीति मातरिश्चा वायुः । स च वायुः पवित्रमेव ।
पवित्रेण वायुना रश्चदितं स्वादुकृतं परिपूतमेवाद्यं पश्चात् स नरोऽश्नाति ॥

पावमानीर्यो अष्येतृपिभिः संभृतं रसम् ।

तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मघृदकम् ॥ ३२ ॥

पावमानीः । यः । अधिऽएति । ऋपिऽभिः । समऽभृतम् । रसम् ।

तस्मै । सरस्वती । दुहे । क्षीरम् । सर्पिः । मधु । घृदकम् ॥ ३२ ॥

यः ब्राह्मणः । पावमानीः पवमानदेवताका ऋचः तदात्मकम् ऋपिभिः मधुच्छन्दभादिभिः
संभृतं रसं वेदसारं सूक्तसंगम् । अध्येति अधीति । तस्मै पवमानाध्ययनं कुर्वते जनाय । सरस्वती
सर्वत्र सरणवती वाग्देवता । क्षीरं यस्साधनभूतं पयः । सर्पिः तादृशं पूतं मधु मदकरम् । उदकं सोमं
दुहे स्वप्नमेव दोग्धि । एनं नरं यागादिपरं वेदशास्त्रविदं करोतीत्यर्थः । 'दुह प्रपूणे' । कर्मकर्तरि
'न दुहस्त्वनमां यश्चिणौ' इति षकः प्रतिषेधः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥ ११८॥ ॥ ३२ ॥

वायुर्देवोऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'प्र देवम्' इति दशचं प्रथमं सूक्तं मलन्दनपुत्रस्य
वत्सप्रेतार्यं पवमानसोमदेवताकम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुकम्पते—'प्र देवं दनं
वत्सप्रिभालन्दनछिष्टुधन्वं ह' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र देवमच्छा मधुमन्तु इन्दुवोऽसिष्यदन्त गाव आ न धेनवः ।

वर्हिपद्रो वचनार्वन्त ऊर्धभिः परिस्रुतमुक्षिया निणिर्जं धिरे ॥ १ ॥

प्र । देवम् । अच्छं । मधुमन्तु । इन्दवः । असिष्यदन्त । गावः । आ । न । धेनवः ।

वर्हिऽसद्रं । वचनाऽर्वन्त । ऊर्धऽभिः । परिऽस्रुतम् । उक्षिया । निऽनिर्जम् । धिरे ॥ १ ॥

मधुमन्तः मादकरससंयुक्ताः । इन्दवः सोमाः । देवं द्योतमानं सोमात्मकमिन्द्रम् । अच्छं प्रति । प्र । अमिष्यदन्त प्रस्यन्दन्ते । ग्रहादिषु प्रक्षरन्ति । स्पन्दतेर्ण्यन्तस्य लुङि षड्ङि रूपम् । तत्र इष्टान्तः । आ । न । धेनवः । पयस्विभ्यः प्रीणयिष्यो गावो यया वसं प्रति पयासि प्रववन्ति तद्रूपः । किंच । वर्हिपद्रुः वर्हिषि सीदन्तः । वचनार्वन्तः हम्भारवादिशब्दवन्तः । उक्षियाः । गौतमैतद् । तादृशो गावः । ऊर्धभिः पयोधारकैः स्वैः स्वैरुर्धभिः । परिस्रुतं परितः स्रवणशालं । निणिर्जं शुद्धं पयोमूतं सोमरसं । धिरे इधिरे । इन्द्राय चारयन्ति ॥

स रोरुवदभि पूर्वा अचिक्रददुपारुहः श्रयर्पन्त्स्वादते हरिः ।

तिरः पुवित्रं परियन्नुरु जयो नि शर्याणि दधते देव आ वरम् ॥ २ ॥

स । रोरुवद् । अभि । पूर्वा । अचिक्रदत् । उपऽआरुहं । श्रयर्पन् । स्वादते । हरिः ।

तिरः । पुवित्रम् । परिऽयन् । उरु । जयं । नि । शर्याणि । दधते । देव । आ । वरम् ॥ २ ॥

रोरुवद् कल्पादिकं प्रति अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् । सः सोमः । पूर्वां मुखाः स्तोत्राणां स्तुतीः । अभि । अचिक्रदत् अभिमुखमन्त्रनयन् । स्तुतयः साधीयस्य इति प्रतिष्वनिमहीकारमकार्षीद्विषयः । किंच । हरिः हरितवर्णः । उपाारुहः । रोहतेस्त्वाधीलिकः क्रिपू । उपाारोहणशाला ऊर्ध्वं प्रादुर्भवन्शाला ओषधीः । श्रयर्पन् अग्ने विश्लेषयन् । स्वादते स्वादूकरोति । ताः कलिनीः कुर्वन् स्वादुपुष्पादिदधानीत्यर्थः । तथा । पुवित्रम् अविशालात्मकं दशापवित्रं । तिरः तिरस्कृत्य पात्राणि प्रत्यामनः क्षरन्काले पवित्रं व्यवधायकं कृत्वा । परियन् परितो गच्छन् सोमः । उरु महागन्तं । जयः वेगं करोति । तत् । शर्याणि । 'मृ हिंसायाम्' । हिंसितव्यानि यद्वा क्षरेण हन्तव्यानि रक्षन्ति । नि । दधते निक्षिपति न्यक्षरोति । दिनस्तीति यावत् । यथा । देवः दीप्यमानः सोमः । वरं वरणीयं धनं सोमदानान्यो यजमानेभ्यः । आ दधते आधारयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । दधतेः छेदप्रशङ्गे । 'घोर्लो छेदि वा' इत्याकारलोपः ॥

वि. यो ममे युम्या संयती मर्दः साकुंवृषा पर्यसा पिन्वदक्षिता ।

मही अपारे रजसी विवेत्रिददभिन्नज्जक्षितं पाज्ज आ देदे ॥ ३ ॥

वि. य. । ममे । युम्यां । संयती इति सन्ऽयती । मर्दः । साकुन्ऽवृषा । पर्यसा । पिन्वद् । अक्षिता ।

मही इति । अपारे इति । रजसी इति । विऽवेत्रिदत् । अभिऽज्जर्जन् । अज्जन् । पाज्जं । आ । देदे ॥ ३ ॥

यः । मर्दः । मादन्त्यनेनेति मर्दः सोमरसः । युम्या युगलमूले संयती परस्परं मंगच्छमाने यावाद्युग्म्या । वि । ममे विशेषेण निर्मितवान् ततः ते । साकुंवृषा सहेव वधेनशलि तथा । अक्षिता

१. ग-नपुररपुष्पाः; तत्र-मर्द-मर्दकरसपुष्पाः । २. व-यु-ताम्भ-परितुतं । ३. त-म-प-पु-पु-पुष्पाः ।

५. ७-पुष्पाङ्गाने ।

अक्षीणे सामय्यं वयं ययां भविष्यतः तथा स सोमः पयसं पयोरूपेण स्वीयस्तेन पिबेत् असिञ्चत् ।
अवर्धयदिति यावत् । किंच एमही महत्यां अत एव अपरे पर्यन्तरहिते रजसी । घावापृथिवीनामै-
तत् । ते घावापृथिव्यां विवेचिदत् । ' विद ज्ञाने ' । यद्भुक्ति शक्ति रूपम् । अभ्यासस्वरः । इयं
पृथिवीयं द्यौरिति सर्वेषां विविच्य तेजसा प्रज्ञपयन् अभिप्रजन् अभितः सर्वतो गच्छन् स सोमः
अक्षितम् अक्षीणमभिनश्वरं पात्रः बलम् एवा ददे स्वीकृतवान् । अत्यन्तं बलवानभवदित्यर्थः ॥

स मातरां विचरन्वाज्यं प्र मेधिरः स्वधयां पिबन्ते पदम् ।

अंशुर्वचनं पिपिशे यतो नृभिः सं जामिभिर्नसते रक्षते शिरः ॥ ४ ॥

सः । मातरां । विचरन् । वाज्यं । अपः । प्र । मेधिरः । स्वधयां । पिबन्ते । पदम् ।

अंशुः । यवैत । पिपिशे । यतः । नृभिः । सम् । जामिभिः । नसते । रक्षते । शिरः ॥ ४ ॥

मेधिरः । ' मेधायाभ्यामिरनिरचा ' (पा. सु. ५.२.१०९.२) इतीरनृग्रययो मत्वर्थीयः ।
मेधायाद् प्राज्ञः एतः सोमः मातरा मातरौ जगते निर्माणां घावापृथिव्यां विचरन् अन्तरेणात्यन्तं
चरन् तथा अपः अन्तरिक्षस्थिताः पदकानि वाज्यं प्रययन् । वज्रेण्यन्तस्य शक्ति रूपम् । तादृशः
स्वधया स्तुलभृगोनास्तेन सह पदे स्वस्थानमुत्तरवेदिकं प्र पिबन्ते प्रकर्षणाभ्यामयति । ततः
नृभिः कर्मिण्यभिर्नृभिर्नृभिः यतः संवतः अंशुः सोमः यवेन पिपिशे । ' पिश अययत् ' ।
अययत्वेन कृतः । निमित्त इत्यर्थः । सोमस्तु यवस्तनुभिः धीयते जलुः । सोमं जामिभिः
एकस्मात्पणेषूपप्राभिरङ्गुलीभिः पंच नसते संगच्छते च । शिरः शीर्षं भूतजातं रक्षते च ।
स्वीयस्तेन रक्षति पोषयति । नसतिर्गतिरुमां । ' चादिलोपे विभाषा ' इति निघातः ॥

सं दक्षेण मर्नसा जायते क्विर्भूतस्य गर्भो निर्हितो यमा पुरः ।

यूना ह सन्तां प्रथमं वि जज्ञतुर्गुहां हितं जनिम नेममुद्यतम् ॥ ५ ॥

सम् । दक्षेण । मर्नसा । जायते । क्विः । भूतस्य । गर्भः । निर्हितः । यमा । पुरः ।

यूतो । ह । सन्तां । प्रथमम् । वि । जज्ञतुः । गुहां । हितम् । जनिम् । नेमम् । उत्पद्यतम् ॥ ५ ॥

प्रमत्तात् सोमसूर्ययोराविर्भावनाह । दक्षेण प्रवृद्धेन मनसा सह सं जायते पृथिव्याः
सम्प्राप्नोति । तथा ऋतस्य उदरस्यैव गर्भः गर्भस्थानीयः यद्वा । सत्यस्य यज्ञस्य मध्ये गर्भः
राजनीयः स्तुत्यः । स एव सोमः पुरः परत्वादन्तरिक्षे यमा यमेन नियमेन देवं निर्हितः सः ।
सूर्यादि दृष्टिर्भवति । तद्वत्प्रमोदः सूर्याग्निरुत्पद्यते इत्यर्थः । एवं यूना । एह इत्युत्पन्नरूपे ।
युवानावेव सन्तौ तौ प्रथमं जननकाले वि जज्ञतुः । अयं सोमोऽयं सूर्य इति विरोधेन ज्ञायते ।
तयोश्चार्थे जनिम जन्म गुहा गुहायां हितं निर्हितं भवति । तयोः नेमम् गर्भं च उत्पद्यतम्
प्रकाशितं भवति । दिवा सूर्यः प्रादुर्भवति रात्रौ चन्द्रमा इति ॥ ॥ १९ ॥

मुन्द्रस्य रूपं विविदुर्भनीपिणः श्येनो यदन्धो अमरत्परावर्तः ।

तं मर्जयन्त सुवृधं नदीष्वो उज्जन्तमंशुं परियन्तमृग्मिर्यम् ॥ ६ ॥

१. गन्त-म-अभ्यस्तस्वरः, त-म-अभ्यस्तस्वरः । २. त-म-अ-वज्रेण्यन्तस्य । ३. म- ' च ' नास्ति । ४. ग-पृथिव्यां । ५. त-१.२.५.६-चोद्यतमुद्यतः, त-व-वोद्यतमुद्यतः, म-चोद्यतमुद्यतः, म-चोद्यतः ।

अयम् । दिवः । इयति । विश्वम् । आ । रजः । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ।
अत्तभिः । गोभिः । मृज्यते । अद्रिभिः । सुतः । पुनानः । इन्दुः । वरिवः । विदत् । प्रियम् ॥ ९ ॥

अथ सोमः । दिवः शुलोकात् । विश्वं । रजः । उदकनामैतत् । सर्वमुदकम् । इयति^१
अभिप्राययति । किंच । पुनानः दशपवित्रेण पूयमानः । सोमः । कलशेषु द्रोणनामसु । सीदति । तपा
। अद्रिभिः प्रावभिः । अद्रिः वसतीवर्याभ्याभिः । गोभिः गोविकारैः क्षीरदध्यादिभिश्च । मृज्यते
शोष्यते भलंक्रियते । ततः । पुनानः पूतः । इन्दुः सोमः । मित्रं प्रियतरं प्रीणनकारि वा । वरिवः
वरणीयं धनं । विदत् स्तोत्रं चो लभयति । प्रयच्छतीति यावत् ॥

एवा नः सोम परिपिच्यमानो वयो दर्धचित्रतमं पवस्व ।

अद्वेपे घावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रुयिमस्मे सुवीरम् ॥ १० ॥

एव । नः । सोम । परिऽसिच्यमानः । वयः । दर्धत् । चित्रऽतमम् । पवस्व ।

अद्वेपे इति । घावापृथिवी इति । हुवेम । देवाः । धत्त । रुयिम् । अस्मे इति । सुऽवीरम् ॥ १० ॥

अयं प्रत्यक्षकृतः । हे । सोम । दधत् प्रयच्छस्व । परिपिच्यमानः परितोऽद्रिगोभिर्वा सिच्यमानः^१
। एव^२ । विघ्नतमं^३ । चित्रं नानाविधं चायनीयतमं वा । वयः । अर्धं । नः । अस्मभ्यं । पवस्व प्रापय ।
प्रयच्छेति यावत् । किंच । अद्वेपे द्वेपरहिते । घावापृथिवी घावापृथिव्यौ । हुवेम हविष्पदानार्थं
पयसाह्वयेम । हे । देवाः । वयं च । सुवीरम् । वीरः कर्मणि समर्थः । पुत्रः । तदृशपुत्रोपेतं । रुयिं धनम्
। अस्मे अस्मासु । धत्त निधत् ॥ ॥ १० ॥

‘इपुनं’ इति दशमं द्वितीयं सूक्तमाग्निरसस्य हिरण्यस्तूपस्यार्थं पवमानसोमदेवताकम् ।
नवमीदशम्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगायः । तथा चालुक्रान्तम्—‘इपुनं हिरण्यस्तूपोऽन्त्ये’ त्रिष्टुभौ^४
इति । गतो विनियोगः ।

इपुनं धन्वन् प्रति धीयते मतिर्वत्सो न मातुरुप सज्जधनि ।

उरुधारेव दुहे अग्र आयत्यस्य व्रतेष्वपि सोमं इप्यते ॥ १ ॥

इपुः । न । धन्वन् । प्रति । धीयते । मतिः । वत्सः । न । मातुः । उप । सज्जि । ऊधनि ।

उरुधाराश्च । दुहे । अग्रं । आऽयती । अस्य । व्रतेषु । अपि । सोमः । इप्यते ॥ १ ॥

अस्मिन् पवमानरूप इन्ने । मतिः मननीयास्मदीया स्तुतिः । प्रति । धीयते अस्माभिर्मिथीयते
वा । वधाते रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । इपुनं यथेयुः शरः । धन्वन् धनुषि प्रति धीयते तद्वत् । किंच
। ऊधनि सर्वस्य पोषमिन्नेनोषमपानीय इन्ने सोमो मदार्थमस्माभिः । उप । सज्जि उपसृज्यते ।
कथमिय । मातुः गोः । ऊधनि पयोधारके । वरसो । न । वरसो यथा पयःपानार्थं सृज्यते तद्वत् ।
। उरुधारेव बहुविधपयोधारा गौरिव । अग्रं वरसस्य पुरतः । आयती गच्छन्ती सती पयः । दुहे दुग्धे
तथा सोऽयमिन्द्रो वासमूतेभ्यः स्तोत्रं पुरतो गच्छन् बहुविधान् कामान् दुग्धे । किंच । अस्य
प्लावसास्य । व्रतेष्वपि । सोम । इप्यते यष्टुभिः प्रेर्यते खलु ॥

१. भ५-आ इयति । २. ग-त-म-एव; सु-एव एव । ३. ग-त१.२.५.६-भ१.४.६-‘चित्रतमं’
नास्ति । ४. त१.२.४.५.६-हिरण्यस्तूपेति ।

उपो मतिः पृच्यते सिच्यते मधु मन्द्रार्जनी चोदते अन्तरासनि ।

पर्वमानः संतनिः प्रभ्रतामिव मधुमान्द्रप्सः परि वारमर्पति ॥ २ ॥

उपो इति । मतिः । पृच्यते । सिच्यते । मधु । मन्द्रार्जनी । चोदते । अन्तः । आसनि ।

पर्वमानः । समुदन्ति । प्रभ्रतामिव । मधुमान् । द्रप्सः । परि । वारम् । अर्पति ॥ २ ॥

अस्मिन् पर्वमानरूपे इन्द्रे मतिः स्तुतिः उपो पृच्यते उपपृच्यते स्तोत्रभिः संयोज्यते । 'पृची संपर्कः' । तथा मधु मदकरः सोमः इन्द्राय सिच्यते अग्निः यवमकुम्भश्च सिक्को भवति । ततश्च मन्द्रार्जनी । 'अज गनिकेपणयो' इत्यस्य ह्युदि ह्रीदि रूपम् । मदकरस्य रमस्य प्रेरयित्री सोमधारा तस्येन्द्रस्य आसनि आम्बे भ्रन्त मध्ये पचोदते यष्टुभिः प्रेर्यते । आस्यशब्दस्य 'पद्मोमा' इत्यादिना आसश्रित्यादेशः । किंच संतनिः प्रहादियु सम्भग्विल्लुन मनुमान् मदकरमयान् पर्वमान पर्वमान सोम द्रप्स दुनगमनशीलो यद्वा क्षिप्रहननशीलः सन् वारम् अविवाल्मयं पवित्रं परितः कर्पति आगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । प्रभ्रतामिव । प्रकर्षेण हन्तृणां योद्धृणां संतनि सम्भग्विल्लुन शरो यथा क्षीघ्रं प्राप्यमभिनी गच्छति तद्वत् ॥

अव्ये वधूयुः पवते परि त्वचि श्रय्नीते नृप्तीरदितेऽर्जुतं यते ।

हरिरक्रान् यजतः संयतो मदी नृम्णा गिशानो महिपो न शोभते ॥ ३ ॥

अव्ये । वधूयुः । पवते । परि । त्वचि । श्रय्नीते । नृप्ती । अदितेः । ऋतम् । यते ।

हरिः । अक्रान् । यजत । समुद्यत । मदी । नृम्णा । गिशान । महिप । न । शोभते ॥ ३ ॥

वधूयुः । वधूमृता वसतीवर्षं मृकषनामहिता आपः । तद्वा सौमः अव्ये अव्ये स्वभूते वरवि चर्मणि परि पवते परितो वर्तते पूतो भवति वा । किंच नृप्तीः नृप्ती । नृप्ताशब्दश्चतुर्थाप्यवाची । सोमस्य मन्त्री । सोमो ह्योषधीनामग्नेऽग्ने निपिच्छति । 'प्रजापते रेतो देवा देवानो रेतो वरं वर्षस्य रेत ओषधयः' (ऐ. आ. २.१.३) इति श्रुतेः । यद्वा । नृप्तीशब्दोऽपत्यवाची । तस्यापरत्यानि । सोम मुधामयैः स्वकिरणैरोषधीर्बर्धयति । तस्मादपर्यभूता । अदितेः । पृथिवीनामैतत् । अर्दलायाः पृथिव्या उत्पन्ना ओषधीः ऋतं सत्यरूपं यज्ञं यते गच्छते यजमानाय अर्पते अभिप्राये कलिनी कर्तुं विच्छेदयति । किंच हरिः हरितवर्णः पञ्चनः सर्ववर्षस्यः अत एव संयतः प्रहादियु संयुहीत मदी माद्यत्यनेनेति मदी सोम । सादृश अक्रान् क्रामति । पात्रेण्वचतिष्ठे । यद्वा । शत्रून्तिक्रामति । क्रमेर्लुङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इति इडागमाभावाद्दृढी कृतायां मिज्जोवे सति हन्तृपादिना तिपो लोपे 'मो नो धातोः' इति नवे कृते रूपम् । अत एव सोम नृम्णा स्वबलानि शिशानः तीक्ष्णैर्दुर्वन् । अथवा शत्रुबलानि तदुर्वन् । महिपो न न । महिषामैतत् । महानिव सर्वत्र व्याप्त इव शोभते स्वतेजसा सर्वत्र दीप्यते । यद्वा । नः सप्रत्यये । इदानीमेवंगुणयुक्तो महान् सोमः शोभत इति ॥

१. त-म-पर्वमानरूपे स्तोत्रे । २. ग-शिर्षपवनः; त-म-२.४.७-शिर्षपवनः; म-शिर्ष-प्रपन्नः । ३. त-१.२.५.७-ह्योषधीनामौ; त-म-६-ह्योषधीनामौ; म-७-ह्योषधीनामौ । ४. ग-त-म- 'न' नास्ति ।

उक्षा मिमाति प्रति यन्ति घेनवो देवस्य देवीरूपं यन्ति निष्कृतम् ।

अत्यक्रमीर्दुर्जुनं वारमुच्ययुमत्कुं न निक्तं पारि सोमो अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा । मिमाति । प्रति । यन्ति । घेनवः । देवस्य । देवीः । उप । यन्ति । निःऽकृतम् ।

अति । अक्रमीत् । अर्जुनम् । वारम् । अव्ययम् । अत्कम् । न । निक्तम् । पारि । सोमः । अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा रेतसः सेका वृषभः पुरतः । मिमाति शब्दायते । 'माट् माने शब्दे च' । तं वृषभं
 घेनवः गावः प्रति यन्ति अनुगच्छन्ति । तथा देवस्य घोटमानस्य निष्कृतं संस्कृतं स्थानं^१
 देवीः देव्यः उप यन्ति उपगच्छन्ति । अनेनार्थेन सोमस्तुतिप्राप्तिधीयते । सोमः^२ सत् द्रौण-
 कलशाभिगमनकाले शब्दं करोति । समनु घेनवः प्रीणयिष्यः स्तुतयः परियन्ति देवस्य स्थानं स्तुत-
 योऽभिगच्छन्ति । तथा सोऽयं सोमः अर्जुनं श्वेतवर्णम् अभ्ययम् अविमयमसिद्धभृतं^३ वारं चालं
 पवित्रम् आत्यग्रामीद् भतिक्रामति । अतिक्रम्य पात्राणि गच्छतीत्यर्थः । किं च सोमः अत्कं न
 आत्मीयं कवचमिव निक्तम् उज्ज्वलं श्रयणद्वयं^४ परि अव्यत परितः संघृणोति ॥

अमृक्तेन रुशता वाससा हरिरमर्त्यो निर्णिजानः परि व्यत ।

दिवस्पृष्टं बर्हणा निर्णिजे कृतोपस्तरणं चम्वोर्नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमृक्तेन । रुशता । वाससा । हरिः । अमर्त्यः । निःऽनिजानः । परि । व्यत् ।

दिवः । पृष्ठम् । बर्हणा । निःऽनिजे । कृत । उपऽस्तरणम् । चम्वोः । नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः हरिः हरितवर्णः सोमः निर्णिजानः उदकेन क्षीप्यमानः सन्
 अमृक्तेन । 'मृजी क्षीचालंकारयोः' । अनिर्णितेनावि रशता स्वतः शुक्रवर्णेन पयोर्वृषेण वाससा
 परि व्यत परितः आच्छादयति । सोमे परिभूते गन्धेन पयसा मिथोवृष्टित रक्ष । तदुच्यते । ततः
 सोऽयं सोमः दिवः सुलोकस्य पृष्ठं पृष्ठमागे तिष्ठन्तमादित्यं बर्हणा बर्हणाय पापानामुद्यमन-
 कारिणे पापनाशिने निर्निजे निर्नेजनाय परिपवनाय^५ कृत सुलोकेऽकार्षीत् । स हि स्वदीपया सर्वं
 निर्णेकि । कृत । कृतोतिर्लुटि 'हरवाच्' इति सिचो छीपः । तदेवाह । चम्वोः । घावापृथिधीनामैतत् ।
 चम्वोः भक्षयन्त्यग्र देवा मनुष्या इति । तयोः उपस्तरणम् आच्छादनशीलं नभस्मयम् आदित्य-
 मयमादित्यस्य स्वभूतं तेजश्च सर्वेषां निर्णेजनाय^६ अकार्षीत् ॥ ॥ २१ ॥

सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्त्वो मत्सुरासः प्रसुपः साकमीरते ।

तनुं ततं परि सर्गास आश्वो नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥ ६ ॥

सूर्यस्येव । रश्मयः । द्रवयित्त्वः । मत्सुरासः । प्रसुपः । साकम् । ईरते ।

तनुम् । तनम् । परि । सर्गासः । आश्वः । न । इन्द्रात् । श्रुते । पवते । धाम । किम् । चन ॥ ६ ॥

१. म१-वा । २. त-म१.४.९.७-स्थानं निष्कृतं संस्कृतं स्थानं; अ२-स्थानं निष्कृतं निष्कृतस्थानं;
 मु-नि.हृतं संस्कृतं स्थानं । ३. ग-सोमः चामरोक्ता । ४. ग-अभिर्भूतं । ५. ग-म४-प्रवणद्वयं,
 त४-शर्यणद्वयं; त५-धमणद्वयं; म६-धमणद्वयं । ६. त-म१.२.४.७-परिपवमानाय । ७. त३-म२-
 निर्निजनाय; त७-निर्णिजेजनाय; म१.७-निर्निजमानाय ।

१सूर्यस्य १रश्मयः सर्वस्य प्रेरकस्य सुवीर्यस्य धादित्यस्य रश्मयः सर्वतो व्यापकाः किरणाः
 १इव १द्रावयिन्नवः सर्वत्रद्रवणशीलाः १मत्परासः मदकराः १प्रमुपः शत्रूणां प्रस्वापका हन्तारः
 १आशवः ग्रहेषु व्यसेषु च व्याप्ताः १मर्गासः सृज्यमानाः सोमाः १तत् विस्तृतं १तन्तुं तन्तुभिः कृतं
 वस्त्रं १सार्कं सह युगपत् १परि १इरते परितो गच्छन्ति । ते सोमा. १इन्द्रादृते इन्द्रं वर्जयित्वा
 अन्यत् १किं १चन १धाम देवशरीरं लक्ष्मीकृत्य १न १पवते ॥ गच्छति १ । एकवचनं छान्दसम् । ॥
 गच्छन्ति । किंविन्द्रस्यैव धाम प्रति गच्छन्ति । इन्द्रस्य धाम्नो यदृच्यत्वं च 'अपाळिन्द्रस्य प्रिया
 धामानि' (वा. सं. २१.४७) इति मन्त्रवर्णादवगम्यते ॥

सिन्धोरिव प्रवणे निम्न आशवो वृषं च्युता मदासो गातुमाशत ।

शं नो निघेष्टे द्विपदे चतुष्पदेऽस्मे वाजाः सोम तिष्ठन्तु कृपयः ॥ ७ ॥

सिन्धोऽइव । प्रवणे । निम्ने । आशवः । वृषं च्युताः । मदासः । गातुम् । आशत ।

शम् । नः । निऽवेष्टे । द्विऽपदे । चतुऽपदे । अस्मे इति । वाजाः । सोम । तिष्ठन्तु । कृपयः ॥ ७ ॥

१वृषच्युताः । वृषं हितासंक्षेपदानेनैवपि । वृषभिः सोमस्य दानुभिर्ज्वलित्वाऽनुताः
 परितुता १मदाम् । मदकारिणः सोमाः स्तुतिभिः प्राप्तस्य इन्द्रे १गातुं गमनम् १आशत प्रामुक्ताः ।
 तत्र दृष्टान्तः । १सिन्धोरिव १प्रवणे । प्रगच्छन्त्युदकानि यत्रेति तन्प्रवणम् । तस्मिन् १निम्ने स्थले
 सिन्धोर्वेद्या १आशवः व्यासा आपो यथा गच्छन्ति तद्वत् । अथ प्रत्यक्षः । हे १सोम १नः अस्माकं
 १निघेष्टे इत्यगृहं प्रति प्रवेशने निर्गमने वा १द्विपदे पुत्रादिकाद्यैः १चतुष्पदे गवादिष्वपि पशवैः १शं
 बुधं कुर । किंच हे सोम १अस्मे अस्मासु १वाजाः अस्मानि १वृष्टयः पुत्रादिकाः प्रजाश्च १तिष्ठन्तु ।
 अस्मादिकं देहीत्यर्थः ॥

आ नः पर्वस्तु वसुमुदिरण्यवुदधावुद्रोमधर्वमत्सुवीर्यम् ।

युयं हि सोम पितरो मम स्थनं दिवो मुर्धानः प्रस्थिता वयस्कृतः ॥ ८ ॥

आ । नः । पर्वस्तु । वसुऽमत् । हिरण्यऽवत् । अश्वऽवत् । गोऽमत् । यर्वऽमत् । सुऽधीर्यम् ।

युयम् । हि । सोम । पितरः । मम । स्थनं । दिव । मुर्धानः । प्रऽस्थिताः । वयऽकृतः ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं १वसुमत् वसुयुक्तं १हिरण्यवत् कनकादिसहितम् १अश्ववत् १गोमत् गवाश्-
 सहितं १यवमत् । यवो नाम धान्यविशेषः । धान्यविशिष्टं १सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं १नः
 अस्मभ्यम् १आ १पवस्व आप्रापय । प्रयच्छेति यावत् । किंच हे १सोम यत्सर्वं मम पितृगणानि
 रसामपि पितासि ततो १युयम् एव १मम १पितरः । स्थनं जवय । पितृवहुवमत्र सोमस्या-
 निधीपते । कीदृशाः । १दिवः सुलीकस्य १मूर्धावः मूर्ध्ववदुच्छ्रिताः । कर्मभिः स्वर्गादिकमलभन्ते-
 त्यर्थः । १प्रस्थिताः सर्वदा कर्मकरणार्थं स्थिताः । १वयस्कृतः हवीरूपस्याश्वस्य कर्तारः । तादृशा मम
 पितरन्वयं भवसि ॥

१. त१.२.३.४.५.६-म१.२.६-गच्छति । २. त-गच्छन्तु । ३. त३-म१.७-पुत्राय ।

४. गत३-म२.४.५-पशवै च । ५. ग-अजादिक पशुदिकं च । ६. व-त३-म२.४.५-गवाश्चयुक्तं; म१.

७-वाश्चयुक्तं । ७. ग-त-म२.४.६-मंगिरसामधिपतिरसि ।

एते सोमाः पर्वमानास इन्द्रं रथाइव प्र ययुः सातिमच्छ ।

सुताः पवित्रमर्ति यन्त्यव्यं हित्वी वृत्रि हरितो वृष्टिमच्छ ॥ ९ ॥

एते । सोमाः । पर्वमानास । इन्द्रम् । रथाःइव । प्र । ययुः । सातिम् । अच्छ ।

सुताः । पवित्रम् । अर्ति । यन्ति । अव्यम् । हित्वी । वृत्रिम् । हरितः । वृष्टिम् । अच्छ ॥ ९ ॥

‘पर्वमानासः पवित्रेण पूषमानाः’ एते अस्मदीयाः ‘सोमाः’ सातिम् । ‘पण संमर्का’ कर्मणि क्तिन् । सर्वैः संमजनीयम् । इन्द्रम् । अच्छ । प्र । ययुः प्रकर्षेण गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ‘रथाइव । इन्द्रस्य रथा यथा’ सातिम् । ‘पो अन्तर्कर्मणि’ । ‘ऊतियूति’ इत्यादिना निपातितः । यीयते त्रिपठेऽस्मिन्निति सातिः संग्रामः । तमच्छ तं प्रति प्रगच्छन्ति तद्वत् । किञ्च ‘सुताः प्रावभिरभिपुनाः सोमाः’ अथान् अविषाद्यभवे ‘पवित्रम्’ अति यन्ति अतीत्य गच्छन्ति । तेऽर्मा ‘हरितः’ हरितवर्णा भवाः । यद्वा । हरितस्त आदित्यबाहनरूपा अन्ध भूत्वा । ‘वमिम् । वृणोति तारीरमिति वमिर्जरा । ‘आरणमहम्’ इति क्रिप्रत्ययः । सर्वाङ्गस्थापिनीं जरां ‘हित्वी हित्वा तरणाः सन्तः’ वृष्टिमच्छ वृष्टिं गमयितुं गच्छन्ति । हित्वी । ‘जहतेश्च सिक्व’ (पा. सू. ७. ४. ३३) इति द्वादेशः । ‘स्नात्वावपञ्च’ इति छन्दसि निपातितम् ॥

इन्द्रविन्द्राय बृहते पवस्व सुसृज्यो अनवद्यो रिशादाः ।

भरं चन्द्राणि गृणते वसूनि देवैर्घावाशुधिवी प्रार्वं नः ॥ १० ॥

इन्द्रो इति । इन्द्राय । बृहते । पवस्व । सुसृज्योः । अनवद्यः । रिशादा ।

भरं । चन्द्राणि । गृणते । वसूनि । देव । घावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ १० ॥

हे ‘इन्द्रो सोम त्वं’ इहते महते ‘इन्द्राय तदर्थं’ पवस्व पात्रेषु क्षर । इन्द्रं अस्यागच्छ वा । कीदृशः । ‘सुसृज्योः’ इन्द्रस्य सुष्ठु सुखयिता अत एव ‘अनवद्यः’ गह्वरहितः । ‘रिशादाः’ रिशादां बाधकानाममिता । एतादृशस्तस्मिन्नाय पवस्व । किञ्च ‘गृणते’ स्तुवते नखं । ‘चन्द्राणि’ आह्लादकानि । ‘वसूनि’ धनानि । ‘अर’ प्रयच्छ । किञ्च हे ‘घावापृथिवी’ युवां । पवमानेन परिप्लुते मर्ष्यौ । ‘देवैः’ सुमगैर्धनैः सह । नः अस्मान् । प्रावतं प्ररक्षतम् ॥ ॥ २२ ॥

‘त्रिरस्मै’ इति दत्तार्चं गृहीतं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्चम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । पवमानः सोमो देवता । ‘त्रिरस्मै रेणुः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विमयोमः ॥

त्रिरस्मै सुप्त धेनवो दुदुहे सत्यामाशिरं पुन्ये व्योमनि ।

चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे चारुणि चक्रे यदृतेर्वर्धत ॥ १ ॥

त्रि । अस्मै । सुप्त । धेनवः । दुदुहे । सत्याम् । आशिरम् । पुन्ये । विऽव्योमनि ।

चत्वारि । अन्या । भुवनानि । निर्निजे । चारुणि । चक्रे । यत् । ऋनैः । अवर्धत ॥ १ ॥

‘अस्मै’ पवमानाय । ‘पुन्ये’ पूर्वः हृते । ‘व्योमनि’ । विविधमोमावने गमनं देवानामप्रेति व्योम पतः । तस्मिन् स्थिताय । यद्वा । अने व्योमन्यन्तरिक्षे वर्तमानाय । ‘त्रि’ सप्त एकैर्दशतिमन्तयाकाः

१. त-म-‘हरितः’ नास्ति । २. ग-त-म-२.४-आदित्यस्य बाहनरूपा । ३. ग-न-म-१.२.४. ५.७-निपातितः ।

यधेनवः प्रीणयिष्यो गावः । यस्यां यथार्थमृताम्^१ आशिरम् आश्रयणसाधनं क्षीरादि षट्पदं दुहन्ति । यदा । त्रिः सप्त 'द्वादश मासाः पञ्चनवस्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (तै. सं. ५. ४. १२. २) इत्येतैः सर्वैः सह गोपु पय उत्पाद्यते तद्गवो दुहन्त इति । किंचायं सोमः^२ यन्वा अन्यानि यन्वावि^३ भुवनानि उदक्रानि वसतीवरीसिधिश्रैकधना इति तानि चतुःसंख्याकानि यन्वाहण कल्याणा-
न्युदक्रानि यन्निर्णिजे निर्णेजमाय परिशोधनाय परिशोपणाय^४ वा^५ यन्चक्रे । कदा करोति । यत् यदा अयम् यन्तैः यज्ञैः यन्वर्धत वर्धितवान् तदा करोति ॥

स भिक्षमाणो अमृतस्य चारुण उमे द्यावा काव्येना वि श्रथये ।

तेजिष्ठा अपो मंहना परि व्यत यदी देवस्य श्रवसा सदी विदुः ॥ २ ॥

स । भिक्षमाणः । अमृतरयः । चारुणः । उमे इति । द्यावा । काव्येन । वि । श्रथये ।

तेजिष्ठा । अपः । मंहना । परि । व्यत । यदि । देवस्य । श्रवसा । सदी । विदुः ॥ २ ॥

यसः पवमानः यन्वारुणः कल्याणस्य यन्मृतस्य उदकस्य । 'क्रियामहर्णं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसज्ञा । 'चतुर्थ्ये बहुलम्' (पा. सू. २. ३. ६२) इति षष्ठी । चारुदक यन्भिक्षमाणः षट्पदमिष्यमानः सन् यन्उमे । द्यावादेशस्य द्वे विहितत्वादग्नौत्तरपठामावे द्वे । प्रतीयते । उमे द्यावावृथिष्या यन्कायेन कविकर्मणा यन्वि यन्श्रथये विवृते^६ करोति । यन्निमित्तेन^७ उदकेन^८ संपूरयतीत्यर्थः । किंच तेजिष्ठा अतिशयेन दीप्ता^९ अपः उदकानि यन्मंहना महत्वेन यन्परि यन्व्यत वरणार्थं परित आच्छादयति । यन्दि यदा अस्विजः यन्देवस्य श्रोतमामस्य सोमस्य यन्सदः स्थानं यन्श्रवसा इषिषा युक्तः सन्तः यन्विदुः द्यौर्गार्थं जानन्ति कथन्ते तदा परित आवृणोतीति । 'विदुः ज्ञाने' । 'सिजग्यस्त' इति मेरुसादेशः^{१०} ॥

ते अस्य सन्तु केतवोऽमृत्यवोऽदाम्यासो जनुषी उमे अनु ।

येभिर्नृम्णा च देव्या च पुनत आदिद्राजानं मनना अगृभ्णत ॥ ३ ॥

ते । अस्य । सन्तु । केतवः । अमृत्यवः । अदाम्यासः । जनुषी इति । उमे इति । अनु ।

येभिः । नृम्णा । च । देव्या । च । पुनते । आत् । इत् । राजानम् । मनना । अगृभ्णत ॥ ३ ॥

अस्य एतादृशस्य सोमस्य यन्केतवः प्रज्ञापकाः सर्वैश्चायनीयाः यन्मृत्यवः मरणधर्मरहिता अत एव यन्अदाम्यासः । 'दमेऽप्रेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ३. १. १२४ ३) इति षट् । परैरहित्या यन्ते तादृशाः अस्य रभस्यः यन्उमे यन्जनुषी जन्मनी स्यावरजज्ञमात्मके द्वे यन्अनु लक्ष्यित्य यन्सन्तु रक्षन्तु । ओषधीनामयं^{११} सोमो रेतो निषिञ्चति यज्ञे मनुष्याणां च धारा सवन्ति खलु । सोऽयं यन्येभिः यन्केतुभिः यन्मृम्णा मृम्णानि यन्लानि यन्देव्या^{१२} देवाह्वाणि^{१३} यन्च अन्नानि यन्पुनते मेरयति यन्आदित्य अनिपदानन्तरमेव यन्राजानं सोमं यन्मनना मननीयाः स्तुतयः यन्अगृभ्णत परिगृह्णन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । 'ह्रप्रहो' इति भकारः ॥

१. त३-म२.६-यथार्थमृतः म१.७-यथार्थ मृत । २. य-त३-म१.७-परिपोषणाय वा नास्ति । ३. त३-म१.२ ५.७-विवृते । ४. य-त-म२.४.६-मु-यज्ञेन निमित्तेन, म१-यज्ञेन निमित्तेन । ५. ग-अमृतोदोदकेन, त-म२.४.६-प्रलेनोदकेन । ६. म६-दीप्ता । ७. त१.४-जुसादेशः, त२.६-ऊर्जुसादेशः, त५-ऊर्जुसादेशः, म६-मनुवादेशः । ८. म-त-म१.२.४.६-ओषधीनामये । ९. त-म६-देव्यावाह्वाणि ।

स मृज्यमानो दशभिः सुकर्मभिः प्र मध्यमासु मातृषु प्रमे सचा ।

व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण उमे नृचक्षा अनु पश्यते विशौ ॥ ४ ॥

सः । मृज्यमानः । दशभिः । सुकर्मभिः । प्र । मध्यमासु । मातृषु । प्रमे । सचा ।
व्रतानि । पानः । अमृतस्य । चारुणः । उमे इति । नृचक्षाः । अनु । पश्यते । विशौ ॥ ४ ॥

१सः पवमानः १सुकर्मभिः शोभनकर्मयुक्ताभिः १दशभिः दशसंख्याकाभिरक्षुलीभिः
१मृज्यमानः १सः १सचा 'असौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिक्रमेणापां सहायः १प्रमे लोकान् प्रमार्तुं
१मध्यमासु अन्तरिक्षस्थितासु भवतिष्ठते ॥ १प्रमे । प्रपूर्वाभ्यामेः विपि ढवि 'आतः' इति योग-
विभागादकारलोपः ॥ किञ्च १नृचक्षाः नृणां द्रष्टा पवमानः १चारुणः कल्याणस्य १अमृतस्य उदकस्य
वृष्टयर्थे १व्रतानि यागादिकर्माणि १पानः रक्षन् १उमे १विशौ मनुष्यान् देवांश्चान्तरिक्षेण गच्छन्
१अनु १पश्यते १अनुपश्यति । मनुष्यान्भिमतदानेन देवान् हविष्यदानेनेति ॥

स मर्मजान इन्द्रियाय धार्यसे ओमे अन्ता रोदसी हर्षते हितः ।

वृषा शुष्मेण वाधते वि दुर्मतीरादेदिज्ञानः शर्यहेव शुरुषः ॥ ५ ॥

सः । मर्मजानः । इन्द्रियाय । धार्यसे । आ । उमे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । हर्षते । हितः ।
वृषा । शुष्मेण । वाधते । वि । दुःसमती । आऽदेदिज्ञानः । शर्यहाऽइव । शुरुषः ॥ ५ ॥

१मर्मजानः पयिरेण मृज्यमानः १सः पवमानः १धार्यसे जगतो धारकाय १इन्द्रियाय इन्द्रस्य
पर्यासाय बलाय तदर्थम् १उमे १रोदसी । 'कालापवनोः' इति द्वितीया । उभयोः धावावृथिभ्योः
१अन्तः १हितः मध्ये यतमानः सन् १आ १हर्षते सर्वतो गच्छति । इन्द्रस्य हि सोमेन बलं भवति ।
१वृषा कामानामुदकानां वा वर्षकः सोऽयं १शुष्मेण शीपरेण बलेन १दुर्मतीः दुष्टबुद्धीनमुरान् १वि
१वाधते विरोधेण पीडयति । किं कुर्वन् । १शुरुषः । शुचा रुचन्ति परानिति । पूषोदरादिः । दुःख-
कारिणोऽमुरान् १आदेदिज्ञानः पुनःपुनराह्वयन् हन्ति । तत्र दहान्तः । १शर्यहेव । हननसाधनैः
इषुभिर्हन्ता वीरः प्रतिभयान् यथा हिनस्ति तद्वत् ॥ २३ ॥

स मातरा न ददृशान उक्षियो नानंददेति मरुतामिव स्वनः ।

ज्ञानक्षुत्तं प्रथमं यत्स्वर्णरुं प्रशस्तये कर्मवृणीत सुकृतुः ॥ ६ ॥

तः । मातरा । न । ददृशानः । उक्षियः । नानंदत् । एति । मरुताम्ऽइव । स्वनः ।

ज्ञानम् । क्रतम् । प्रथमम् । यत् । स्वःऽनरम् । प्रदर्शस्तये । कम् । अवृणीत । सुकृतुः ॥ ६ ॥

१सः पवमानः १मातरा मातरी धावावृथिभ्यौ १ददृशानः पुनःपुनः पश्यन् सतः १नानंदत्
भृशं शब्दं कुर्वन् १एति सर्वत्र गच्छति । तत्र दहान्तः । १उक्षियः । न । उक्षिपेति गोनाम् । तस्य
स्वभूतो यत्सो यथा मातरं गां पश्यन् शब्दं करोति तद्वत् । किञ्च १मरुतामिव । यथा मरुतां गग-
१रूपनः । पचायजस्ताः । स्वनं कुर्वन् सर्वतो गच्छति तद्वत् । १यत् उदकं १स्वर्णरम् । स्वरिति

१. गन्त३. ४-अ५. १-मृज्यमानः शोध्यमानः । २. त-म६-पश्यन् । ३. त-म२. १-आ हर्षति;
म१. ७-आर्षति ।

सर्वपयोयं । सर्वमनुप्यहितं भवति । सर्वे हि मनुप्या उदके संगच्छन्ते तत्कार्यत्वात् । तादृशं प्रथमं
मुप्यम् । अतम् उदकं जानन् विद्वान् सुक्रतु शोभनकर्मा सुभक्तो वा तत् पवमानः प्रशस्तये
प्रशंसनायामस्तोत्ररूपाय च मनुप्यम् अतृणीत समभजत । नान्यमस्मद्भवतिरिक्तमित्यर्थः ॥

रुवति भीमो वृषभस्तत्रिप्यया शृङ्गे शिशानो हरिणी विचक्षणः ।

आ योनिं सोमः मुकुतं नि पीदति गन्धयी त्वग्भवति निर्णिगन्धयी ॥ ७ ॥

रुवति । भीमः । वृषभः । त्रिप्यया । शृङ्गे इति । शिशानः । हरिणी इति । विचक्षणः ।

आ । योनिम् । सोमः । मुकुतम् । नि । पीदति ।

गन्धयी । त्वक् । भवति । निऽनिक् । अन्धयी ॥ ७ ॥

भीमः शत्रूणां भयंकरः वृषभः कामानामुदकानां वा सर्वत्र विचक्षणः सर्वस्य विद्वान्-
शीलः स पवमानः त्रिप्यया । तु इति वृक्षयर्थः । अस्मात् 'अच इः' (उ. सू. ४. १३८) इति
ह्रस्वस्य । तस्मादिदञ्चामर्थे क्वप् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' (का. ७. १. ५१. ३) इति सुगागमः ।
आत्मनो यत्नेच्छया हरिणी हरितवर्णे द्वे शृङ्गे विश्वान् तीक्ष्णिकुर्वन् द्रोणकलशं प्रति द्वान्यां
धाराभ्यां स्थाव्याग्रपणं गृह्णाति । तदुप्यते । ते धारारूपशृङ्गे तीक्ष्णिकुर्वन् रुवति दाहयते ।
'रु' शब्दे । 'यदुलं छन्दसि' इति शाः । ततः सः सोमः सुक्रतं सुषु कृतं योनिं स्वस्थानं
द्रोणकलशम् । आ नि पीदति समन्नासिष्ठति । तस्य सोमस्य निर्णिक् निर्नन्तु परिशोधयित्री
गन्धयी गोमयी भवन्भवति । जानद्वे हि यमणि सोमाभिपदः । एवम् अग्नये अग्निमयी त्वक्
च निर्नन्तु भवति । तद्धि दक्षापविप्रापेक्ष्यमभिहितम् ॥

शुचिः पुनानस्तन्मरेपसुमन्ये हरिर्न्यधाविष्ट सार्नवि ।

जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे त्रिधातु मधु क्रियते सुकर्मभिः ॥ ८ ॥

शुचिः । पुनानः । तन्मः । अरेपसम् । अव्ये । हरिः । नि । अवाविष्टः । सार्नवि ।

जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । त्रिधातुः । मधुः । क्रियते । सुकर्मभिः ॥ ८ ॥

अरेपस पापरहितम् । यद्वा । 'रिपि गती' । गतिरहितम् । पात्रे दिक्षतमित्यर्थः ।
तादृशं तन्मम् आत्मीय शरीरं पुनानः शोधयन् अत एव शुचिः पूतो दीप्यमानो वा हरिः
हरितवर्णः सोमः । सार्नवि सानुनि समुच्छिष्टे अग्नये अविबालकृते दक्षापविष्टे अग्न्याविष्ट
अरविग्भिर्निधीयते । 'पूज कम्पने' । 'स्वसिचूमीयुदतासिपु' (पा. सू. ६. ४. ६२) इति कर्मणि
छुष्टि चिण्वदिट् । निऽवाद्युद्धिः । ततः मित्राय वरुणाय वायवे अरेपस्य जुष्टः पर्याप्तः
त्रिधातु त्रिधातु घसत्तीवरीभिर्दत्ता पयसा संस्पृष्टः सोमः त्रिधातु तादृशं मधु मदकर सोमः
सुकर्मभिः शोभनकर्मुक्तैर्कर्मविभिः क्रियते मित्रादिदेवाय प्रदीयते ॥

पर्वस्व सोम देवर्चातये वृषेन्द्रस्य हार्दि सोमधानमा विश ।

पुरा नो वाघादुरिताति पारय क्षेत्रविद्धि दिश आर्हा विष्टुच्छते ॥ ९ ॥

पर्वस्व । सोमः । देवर्चातये । वृषः । इन्द्रस्य । हार्दि । सोमऽधानम् । आ । विशः ।

पुरा । नः । वावात् । दुःइता । अति । पारयः । क्षेत्रऽवित् । हि । दिशः । आर्हा । विष्टुच्छते ॥ ९ ॥

हे सोम वृषा कामानामुदकानां वा सेचकस्त्वं देववीतये देवानां पानाय पवस्व
कलशादिषु क्षर । अथ हे सोम त्वम् इन्द्रस्य हार्दि हृदयंगमं प्रियं सोमपानम् । सोमो
निधीयतेऽस्मिन्निति सोमपाने पात्रम् । तत् आ विश प्रविश । किञ्च नः अस्माकं व्याधात्
वाधनात् पीडनात् पुरा पूर्वमेव दुरितानि दुर्गमनानि रक्षांसि अति पारय अतीत्य पारं गमय ।
अपि च क्षेत्रवित् मार्गः पुरुषः विपृच्छते विविधं पन्थानं पृच्छते जनाय दिशः मार्गान् आह
हि शूते खलु । उक्त्वा ते यथा रक्षति तथा यद्दमार्गवेत्ता स्वमस्मभ्यं यत्पथ उक्त्वास्मान् पालयेति ॥

द्वितो न सतिरभि वाजमर्पेन्द्रस्येन्दो जठरमा पवस्व ।

नावा न सिन्धुमतिं परि विद्वाञ्छरो न युष्यन्नर्ष नो निदः स्पः ॥ १० ॥

द्वितः । न । सतिः । अभि । वाजम् । अर्प । इन्द्रस्य । इन्दो इति । जठरम् । आ । पवस्व ।

नावा । न । सिन्धुम् । अति । परि । विद्वान् ।

शूरः । न । युष्यन् । अर्ष । नः । निदः । स्परिति स्पः ॥ १० ॥

हे सोम ऋग्विभिः प्रेर्यमाणः सन् वाजं सोमनिधानं द्रोणकलशम् अभि अर्ष
अभिगच्छ । तत्र दष्टान्तः । द्वितो न सतिः । अश्वो द्वितः प्रेर्यमाणः सन् वाजं
संग्राममभिलक्ष्य यथा याति तद्वत् । ततो हे इन्दो इन्द्रस्य जठरं जठरभूतं द्रोणकलशं वा आ
पवस्व अभिमुख्येन प्रविश । किञ्च विद्वान् सर्वं ज्ञानं स्वमस्मान् अति परि दुरितान्यतीत्य
पारय । तत्र दष्टान्तः । नावा न । यथा नाविकाः सिन्धुं नदीं नावा मनुष्यान् पारयन्ति तद्वत् ।
किञ्च हे सोम एवं शूरो न शूरो वीर इव युष्यन् शत्रून् संपहरन् निदः मिन्दकाच्छत्रोः नः
अस्मान् अभव त्वः भवपारय । वाधां पिनादय पालय । यद्वा । ओऽस्माकं निदो मिन्दकान्छत्रूनय
स्वः अपाद्गुणं अहि । 'सू हिंसामा' । 'यहुलं छन्दसि' इति आप्रत्ययस्य लुक् । त्रिपि पुने
हरद्यादिना तिपो लोपः ॥ ॥ २४ ॥

'आ दक्षिणा' इति नवर्षं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रस्यर्षमन्त्राय पवमानसोमदेवताक्रमम् । नवमी
त्रिषु तिष्ठा जगत्स्य । तथा चानुक्रान्तम्- 'आ दक्षिणा नव ऋषमन्त्रा वैश्वामित्रा' इति । 'तौ'
इत्यनेन प्रकृतौ रेणुर्कृष्णश्रीभे परामृश्येते । शृणुते हि- 'अथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रप्रणामात्
मनुष्येन्द्राः श्वेतान् ऋषमो रेणुष्टकः' (वे. भा. ७. १०) इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

आ दक्षिणा सृज्यते शुष्म्याऽसदं वेति द्रुहो रक्षसः पाति जागृविः ।

हरिरोपशं कृणुते नमस्पर्य उपस्तिरे चम्वोऽर्क्षं निर्णेजं ॥ १ ॥

आ । दक्षिणा । सृज्यते । शुष्मी । आऽसदम् । वेति । द्रुहः । रक्षसः । पाति । जागृविः ।

हारिः । ओपशम् । कृणुते । नमः । पर्यः । उपऽस्तिरे । चम्वोः । अर्क्षः । निर्ऽनिजे ॥ १ ॥

सोमस्य स्वभूते पक्षे ऋग्विम्यः दक्षिणा आ सृज्यते अस्माभिः प्रदीयते । शुष्मी बलवान्
सोमः आसदम् आस्थानं द्रोणारण्यं वेति प्रविशति । किञ्च जागृविः जागरणशीलः सोमः द्रुहः
द्रोहकारिणः रक्षसः राक्षसान् पाति स्तोत्रं रक्षति । अपि च हरिः हरितवर्णः सोमः ओपशम् ।
आ समन्तादुपरोत हरिरोपशः । सर्वस्य धारकं नमः नमस आदिन्यस्य स्वभूतं पर्यः उदकं शृणुते
सर्वत्र करोति । 'आं प्रास्ताहुतिः' इत्यादिक्रमेण करोतीत्यर्थः । यद्वा । नमोऽन्तरिक्षं पर्यः परसो

धारकं करोतीति । किंचायं सोमः ऽचम्योः । चावापृथिवीनामैतत् । चमन्ति भक्षयन्ति मनुष्यदेवा
अत्रेति । तयोः ऽउपस्तिरे उपस्तरणाद्याच्छादनाय ऽग्रहा बृहदुद्यत तमामि विनाशयन्तं यद्वा परिष्टुं
सूर्यं शुलोकं करोति । तथा तमेव सूर्यं ऽनिर्निजे पदार्थानां निर्नेजनाय परिशोधनाय च करोति ।
आदित्यो हि चावापृथिव्यां स्वतेजसोपसृणाति । स हि स्वभामा सर्वं निर्नेकि च ॥

प्र कृष्टिहेव श्रूय एति रोरुवदसूर्यं^१ वर्णं नि रिणीते अस्य तम् ।

जहाति चित्रि पितुरेति निष्कृतश्रुपश्रुतं कृणुते निर्णिजं तना ॥ २ ॥

प्र । कृष्टिहाऽईव । श्रूय । एति । रोरुवत् । असूर्यम् । वर्णम् । नि । रिणीते । अस्य । तम् ।
जहाति । चित्रिम् । पितुः । एति । निऽकृतम् । उपऽश्रुतम् । कृणुते । निऽनिजम् । तना ॥ २ ॥

ऽश्रूयः श्रूयणा शोषको बलवान् सोमः ऽरोरुवत् अत्यन्त द्रव्यं कुर्यात् ऽकृष्टिहेव मनुष्याणां हन्ता
योद्धेव ऽप्र ऽपृति प्रगच्छति । किंच ऽअसूर्यम् असुराणां बाधकम् ऽअस्य आत्मनो ऽवर्णं हरितमाचारक
बलं वा ऽनि ऽरिणीते निर्गमयति । ततः स सोमः ऽवधिम् । घृणोति शरीरमिति धर्मिजरा । ऽजहाति
क्षयजति । कथमिति चेत् सद्बुध्यते । ऽपितुः अन्नं सोमः ऽनिष्कृतं सस्कृतं श्रोणकलशं दिव वा इदानीम्
ऽपृति गच्छति । किंच सोमः ऽतना भविष्यत्वेन तने विस्तृते दशापवित्रे ऽनिर्निजम् । निर्निगिति
रूपनाम । आत्मीय रूपम् ऽउपश्रुतम् उपगमनशीलं ऽकृणुते करोति । तस्माच्चरं क्षयजतीत्यर्थः ॥

अद्रिभिः सुतः पवते गर्भस्त्योर्वृषायते नर्मसा वेपते मृती ।

स मोदते नसते सार्धते गिरा नैनिके अप्मु यजते परीमणि ॥ ३ ॥

अद्रिऽभिः । सुतः । पवते । गर्भस्त्योः । वृषऽयते । नर्मसा । वेपते । मृती ।
सः । मोदते । नसते । सार्धते । गिरा । नैनिके । अप्ऽसु । यजते । परीमणि ॥ ३ ॥

ऽअद्रिभिः प्रावभि ऽगमस्त्योः बाह्वोः बाहुभ्यां च ऽसुतः अभिपुतः स सोमः ऽपवते पात्राणि
प्रति गच्छति । यः^१ सोमः ऽवृषायते वृषयदाचरति । किंच यः ऽमृती स्तुत्याभिपुनः सन् ऽनभसा
अन्तरिक्षेण ऽवेपते सर्वत्र गच्छति^२ ऽसः सोमः ऽमोदते हृष्टो भवति । तथा ऽनमते ग्रहादिषु सङ्गिष्टो
भवति । किंच ऽगिरा स्तुत्या स्तुतः सन् ऽसार्धते श्लोकाणां घनाद्यादिकं साधयति । अपि च ऽअप्सु
वसतीचर्यादश्वान् ऽनैनिके शुद्धो भवति । तथा ऽपरीमणि देवै रक्ष्यमाणे यज्ञे देवानां हविष्प्रदानेन
पोषके वा यज्ञे ऽयजते पूजितो भवति ॥

परि शुक्षं सहसः पर्वतावृधं मध्वः सिञ्चन्ति हर्म्यस्य सुक्षणम् ।

आ यस्मिन्नावः सुहृताद ऊर्ध्वनि मूर्धञ्छ्रीणन्त्यग्रियं वरीमभिः ॥ ४ ॥

परि । शुक्षम् । सहसः । पर्वतऽवृधम् । मध्वः । सिञ्चन्ति । हर्म्यस्य । सुक्षणम् ।
आ । यस्मिन् । आवः । सुहृतादऽअर्धः । ऊर्ध्वनि । मूर्धन् । श्रीणन्ति । अग्रियम् । वरीमभिः ॥ ४ ॥

ऽसहसः सहस्रिञ्चन ऽमध्वः मदकरा सोमा ऽशुक्ष दीप्यमाने^३ शुलोकं ऽक्षयन्तं निवसन्तं
ऽपर्वतावृधं मेधानां पर्वतानां वा वर्धयितार ऽहर्म्यस्य शत्रुपुरस्य ऽसुक्षणम् अभिभवितारमिन्द्रं ऽपरि

१. त-म-६-तिरस्कृतं । २. य-नभसात्तरिक्षेण वृषायते वेपते मत्या स्तुत्यस्यानात् कपते । ३. य-त-
भ-२.६-दीप्यमानं ।

पिबन्ति । तथा सुहुतादः सुहुतानां हविषां भक्षयितारः गावः मूर्धन् मूर्धनि समुच्छ्रिते ऊघनि पयोधारके स्थाने स्थितम् अग्रियं मुह्यं पयः वरीमभिः उरुवैर्महत्विः यस्मिन् पवमानगुण-
विशिष्ट इन्त्रे आ धीणन्ति आमिधयन्ति । दद्या पयसा च सोमं धीणन्ति खलु । तदुच्यते ॥

समी रथं न भुरिजोऽहेपत दश स्वसारो अदितेरुपस्थ आ ।

जिगादुर्प जयति गोर्पीच्यं पदं यदस्य मनुया अजीजनन् ॥ ५ ॥

सम् । ईमिति । रथम् । न । भुरिजोः । अहेपत । दश । स्वसारः । अदितेः । उपस्थे । आ ।
जिगात् । उप । जयति । गोः । अपीच्यम् । पदम् । यत् । अत्यु । मनुया । अजीजनन् ॥ ५ ॥

भुरिजोः । बाहुनामैतत् । विभ्रति पदार्थानाम्यामिति । तयोर्बाह्वोः दश दशसंख्यायाः
स्वसारः सर्वप्रमरणशीला अङ्गुलयः अदितेः भूमेः उपस्थे समीपे देवयजनदेशे ईम् पुनं
सोमम् आ आमिमुत्प्रेन सम् अहेपत संप्रेरयन्ति । 'हि वर्धनगन्धोः' । लुङि रूपम् । कपमिच ।
रथं न । रथं यथाङ्गुलयः प्रेरयन्ति तद्वत् । स सोमः जिगात् पात्राणि गच्छति । किंच गोः
धेनोः वरीमयम् अन्तर्हितं पयः उप जयति तदानीमुपगच्छति । यत् यदा मनुयाः भर्तृणां
गाधाघन्तः स्तोतारः अस्य सोमस्य पदं स्थानम् अजीजनन् जनयन्ति तदानीमिष्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

अमिष्टये 'इयेनो न योनिम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'संप्रेषितः इयेनो न योनिं सदनं
धिपा कृतम्' (आश. श्री. ४. ७) इति । अजीरोमप्रणयनेऽप्येषा । सूत्रितं च—'अन्तर्ध्र प्रागा
अदितिर्भवति इयेनो न योनिं सदनं धिपा कृतम्' (आश. श्री. ४. १०) इति ॥

इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतं हिरण्ययमासदं देव एषति ।

ए रिणन्ति वृहिषि प्रियं गिराश्चो न देवा अप्येति यज्ञियः ॥ ६ ॥

इयेनः । न । योनिम् । सदनम् । धिया । कृतम् । हिरण्ययम् । आसदम् । देवः । आ । ईपति ।
आ । ईमिति । रिणन्ति । वृहिषि । प्रियम् । गिरा ।

अश्वः । न । देवान् । अषि । एति । यज्ञियः ॥ ६ ॥

देवः पोतमानः पयमानः धिया स्वकर्मणा कृतं संशदितं हिरण्ययं हिरण्ययम् आसदम्
आसन्धभिधानम् एपति अभिमुखं गच्छति । ईपतेर्गन्धर्वस्य इत्ययमेव परस्मैपदम् । तत्र दृष्टान्तः ।
इयेनो न योनिम् । कुलायं यथा इयेनः पक्षी प्रविशति तद्वत् । ततः ईम् पुनं प्रियं प्रीणयितारं
सोमं गिरा स्तुत्या यद्विषि यज्ञे आ रिणन्ति स्तोतारोऽभिमुखं प्रेरयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अनन्तरं
यज्ञियः यज्ञाहः यद्यस्योऽयं सोमः यद्यथो न अश्व इव स्वरया देवान् अप्येति अभिगच्छति ॥

परा व्यक्तो अरुणो दिवः कविर्वृषा त्रिपृष्ठो अनविष्ट गा अभि ।

सहस्रणीतिर्यतिः परायती रेभो न पूर्वीरुपसो वि राजति ॥ ७ ॥

परा । विऽअक्तः । अरुणः । दिवः । कविः । वृषा । त्रिऽपृष्ठः । अनविष्ट । गाः । अभि ।
सहस्रऽनीतिः । यतिः । पराऽयतिः । रेभः । न । पूर्वी । उपस । वि । राजति ॥ ७ ॥

वअरपः आरोचमानः वकविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः वव्यक्तः विस्पष्टधारायुक्तः । यद्वा । वसती-
यरीभिर्विशेषेणाक्तः सितः सन् वदिवः अन्तरिक्षात् परा पराद्मुखम् आगच्छति । पवित्रात् क्षोण-
कलशं परागच्छतीत्यर्थः । वृषा वृषभः वज्रिष्टः । त्रीणि सवनानि पृष्टान्यस्येति त्रिष्टः । सोमस्य
सर्वेषु विद्यमानत्वात् । तस्मात् त्रिष्टः सोमः वगाः स्तोत्रभिः क्रियमाणाः स्तोत्रभिलक्ष्य वअनविष्ट
शब्दायते । ' सु शब्दे ' । किंच वसहस्रणीति सहस्रनयनः । प्रयोगबाहुल्यापेक्ष ग्रहेषु धमसेषु च
महस्रविधनयनत्वम् । अत एव वयतिः पात्रादीनि प्रत्यागन्ता परायतिः कलशान् प्रति परागन्ता
भवति । सोऽयं वपूर्वाः बह्वीः वउपसः । ' कालाध्वनो ' इति द्वितीया । बहुषुषः कालेषु वरेभ्यो वन ।
' रेभ्यः शब्दे ' । शब्दायमानः स्तोत्रेव विराजति विशेषेण दीप्यते । तेषु सोमस्याभिपूयमाणत्वात् ।
स्तोता खलु देवानां स्तुतिकरणेन राजति ॥

त्वेयं रूपं कृणुते वर्णो अस्य स यत्राशयत्समृता सेधति स्निधः ।

अप्सा याति स्वधया दैव्यं जनं सं सुष्टुती नसते सं गोअग्रया ॥ ८ ॥

त्वेयम् । रूपम् । कृणुते । वर्णः । अस्य । सः । यत्र । अशयत् । समृकता । सेधति । स्निधः ।
अप्सा । याति । स्वधया । दैव्यम् । जनम् । सम् । सुऽस्तुती । नसते । सम् । गोऽअग्रया ॥ ८ ॥

वअस्य । अम्बादेशो अशादेशः । अस्य सोमस्य स्वभूतः वर्णः । शत्रूणां निवारको रश्मिः । वक्षे
शीघ्रमानं वरूपं कृणुते करोति । वस रश्मिः वअत्र वसमृता । अर्तेः किमि रूपम् । सम्यक् प्राप्यते
योद्धुमिरग्रेति संग्रामः । अस्मिन् समृती युद्धे वअशयत् शेते तिष्ठति । शीटो लडि ' बहुलं छन्दसि '
इति शपो लुगभावः । तत्र युद्धे स रश्मिः वस्निधः शोषकाऽऽयुन् वक्षेधति निषेधति । हिनस्मीति
धावत् । वाक्यभेदादनिघातः । किंच वअसाः । सनोतेः विडि आश्वे कृते रूपम् । अपासुवकानां
ज्ञाता । यद्वा वसतीवर्षास्यानामषां संभक्ता । सोऽयं वस्वधया हवीरूपेणाग्नेन सह वैद्व्यं देवानां
संबन्धिनं वजनं प्रति वधाति गच्छति । अपि च सोऽयं वसुष्टुती सुस्तुत्या वसं सगच्छते । उपमर्गश्रुते-
धौग्यक्रियाध्याहारः । किंच स सोमः वगोअग्रया गवादिमुख्यया यया वाचा स्तोतारः पशून् याचन्ते
तया वाचा वसं वनते संगतो भवति । नसतिगन्धं । भिक्षवाक्यत्वादिनिघातः ॥

उक्षेवं यूथा परियन्त्रात्रीदधि त्विपीरधितु सूर्यस्य ।

दिव्यः सुपर्णोऽयं चक्षतु क्षां सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः ॥ ९ ॥

उक्षाऽयं । यूथा । परियन् । अरावीत् । अयं । त्विपीः । अधितु । सूर्यस्य ।

दिव्यः । सुऽपर्णः । अयं । चक्षतु । क्षाम् । सोमः । परि । क्रतुना । पश्यते । जाः ॥ ९ ॥

उक्षेवं वृषभ इव यूथा गीयूथानि प्रत्यागच्छन्तं करोति तद्वयं सोमः स्तुतीः । परियन्
परिगच्छन् वरावीत् शब्दायते । ततः वसूर्यस्य सर्वस्य मेरकस्यादित्यस्य वस्विपी दीप्ती वअधि
वअधित अधिदधाति । सूर्यात्मना सुलोकेऽवतिष्ठत इत्यर्थः । दघातेर्लुडि ' स्थावोरिच ' इति
हत्वकिञ्चे । किंच वदिव्यः दिवि भवः वसुपर्णं सुपतनं श्येनरूपया गायत्र्याहृतत्वाच्छोभनगमनः
सोमः वक्षाम् । पृथिवीनामैतत् । क्षियन्ति निवसन्त्यग्रेति । क्षा पृथिवीम् अव वक्षत अवपश्यति ।

१. म६-विराजति । २. त१.२.५.६-म६-जनं नास्ति । ३. त-म-मेरकादित्यस्य । ४. त१.
२.६.७-म६-शोभनः; त-म-शोभनः ।

चष्टेल्लि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभाषः । ततः 'सोमः' 'जाः' जाताः' प्रजाः 'अमुना
प्रज्ञानेन' 'परि' 'पश्यते' परितः पश्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ २६ ॥

' हरिं मृजन्ति ' इति नवर्षे पञ्चमं सूक्तमाश्रितसस्य हरिमन्तस्यापि पवमानसोमदेवताकम् ।
' जागतमूर्ध्वं प्रागुन्नतसः ' (अनु. ९.६७) इति परिभाषया जागतम् । तथा चानुकान्तं—' हरिं
मृजन्ति हरिमन्तः ' इति । गतो विनियोगः ॥-

हरिं मृजन्त्यरूपो न युज्यते सं धेनुभिः कलशे सोमो अज्यते ।

उद्धाचमीरयति हिन्वते मृती पुरुष्टुतस्य कार्ति चित्परिप्रियः ॥ १ ॥

हरिम् । मृजन्ति । अरूपः । न । युज्यते । सम् । धेनुभिः । कलशे । सोमः । अज्यते ।

उत् । उद्धाचम् । ईरयति । हिन्वते । मृती । पुरुष्टुतस्य । कार्ति । चित् । परिऽप्रियः ॥ १ ॥

' हरिं हरितवर्णं सोममृगिजो ' मृजन्ति मार्जयन्ति । ' मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरित्यते ' (पा. म. १.१.३.१०; का. १.१.५) इति तत्र वृद्धेरभाषः । सोऽयम् ' अरूपः । अतैरपचमयः । गमनशीलोऽथ इव ' युज्यते ' इन्द्रादिभिः संयुज्यते । किञ्च ' कलशे द्रोणामिधाने स्थितः ' सोमः ' धेनुभिः गोविकारैः दृष्यादिभिः ' सम् ' अज्यते समक्तः सिक्को भवति । अवि च सोमो यदा ' उद्धाचं ' शब्दम् ' उत् ' ईरयति उद्धमयति । शब्दं करोतीत्यर्थः । तदा स्तोतारश्च ' मृती । ' सुपां सुलुहः ' इति द्वितीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्तुतिं ' हिन्वते ' प्रेरयन्ति । ' हि गतो वृद्धो च ' इति स्वादिः आत्मनेपदो । ततः स्तोत्राभिधुतः सः ' पुरुष्टुतस्य बहुस्तोत्रयुक्तस्य स्तोत्रः ' परिप्रियः । ' ग्रीहृ तर्पणे ' । हिम् । शसि इयदादेशः । हृदुत्तरपदमकृतिस्तरयम् । परितः प्रीणयितुम् ' कति ' चित् कियन्ति धनानि प्रयच्छति ॥

साकं वदन्ति बृहवो मनीषिण इन्द्रस्य सोमं जुठरे यदादुहुः ।

यदा मृजन्ति सुगमस्तयो नरः सनीळाभिर्दशभिः काम्यं मधु ॥ २ ॥

साकम् । वदन्ति । बृहवः । मनीषिणः । इन्द्रस्य । सोमम् । जुठरे । यत् । आऽदुहुः ।

यदि । मृजन्ति । सुऽगमस्तयः । नरः । सऽनीळाभिः । दशभिः । काम्यम् । मधु ॥ २ ॥

' मनीषिणः मनस ईशितारः प्राज्ञाः ' बृहवः स्तोतारः ' साकं सहैव युगपत् मन्त्रान् ' वदन्ति । तदा स्तुवन्ति । यदा ' इन्द्रस्य ' जुठरे द्रोणकलशे ' सोमम् ' आदुहुः क्षत्विजो दुवुहुः तदाभिधु-
वन्तीति । दुहेलिट्ठुक्ति रूपम् । द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद्यत्र द्विर्वचनाभावः । किञ्च ' यदि यदा ' सुगमस्तयः शोभनपादुकाः ' नरः कर्मनेतारो मनुष्याः ' काम्यं काम्यमानं ' मधु मदकरं सोमं ' सनीळाभिः ' दशभिः दशसंख्याकाभिरङ्गुलीभिः ' मृजन्ति सोममभिपुण्वन्ति तदा वदन्तीत्यन्वयः ॥

अरममाणो अत्येति गा अभि सूर्यस्य प्रियं दुहितुस्तिरो रवम् ।

अन्वस्मै जोषेमभरद्दिनंगुसः सं द्वयीभिः स्वसृभिः क्षेति जामिभिः ॥ ३ ॥

अरममाणः । अति । एति । गा । अभि । सूर्यस्य । प्रियम् । दुहितुः । तिरः । रवम् ।

अनु । अस्मै । जोषेम् । अमरत् । विनमऽगुसः ।

सम् । द्वयीभिः । स्वसृभिः । क्षेति । जामिभिः ॥ ३ ॥

१सः सोमः १अरममाणः अनुपरतः सन् । पुनःपुनर्देवानां प्रीणनाय ब्रह्मादीनि प्रविशक्षित्वयः ।
 १गाः गोविकारानामध्वगानामिलइय १अश्वेति अतिक्रम्य गच्छति । ततः शब्दायमानः सोमः १सूर्यस्य
 आदित्यस्य १सुहितुः ऽपसः १प्रियं १रवं शब्दं १तिरः तिरस्करोति । तस्मिन्काले सोमाभिपवध्वनिर्महान्
 भवतीत्यर्थः । १विनंगृमः । विनं कमनीयं स्तोत्रं गृह्णातीति विनंगृमः स्तोता । १ओषम् । शुषेर्धनि
 रूपम् । पर्याप्तं स्तोत्रं तस्मै सोमाय १अनु १अमरत् अनुमरति । करोतीति यावत् । सोऽयं सोमः
 १द्वयाभिः द्वाभ्यां पाणिभ्यामुपज्जाभिः १आमिभिः परस्परं वन्दुभिः स्वसृभिः कर्मकरणार्थमितस्ततो
 गच्छन्तीभिरङ्गुलीभिः १सं १क्षेति संगच्छते । 'क्षि निवासगन्धो' । छन्दसो विकरणस्य लुक् ॥

नृधृतो अद्रिपुतो बृहर्षिं प्रियः पतिर्गवां प्रदिव इन्दुर्भुत्वियः ।

पुरंधिवात्मनुपो यज्ञसाधनः शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ ४ ॥

नृधृतः । अद्रिऽमुनः । बृहर्षिः । प्रियः । पतिः । गवान् । प्रऽदिवः । इन्दुः । भुत्वियः ।
 पुरंधिवान् । मलेयः । यज्ञसाधनः । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्रः । ते ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र पवमानगुगविशिष्टेन्द्र १ते स्वर्ग्यं १बृहर्षिं यज्ञेऽयं १सोम १धिया स्वेन कर्मणा
 धारया वा १पवते पात्रेषु स्वन्दते । कीरवाः १नृधृतः कर्मनेत्रभिर्मनुष्यैः शोधित १अद्रिपुनः प्रावभि-
 रभिपुनः १प्रियः देवानां प्रीणयिता १गवां १पतिः स्वामी । इन्द्रो गां बलमन तस्माद्गवां स्वामी ।
 १प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुराणः १इन्द्रुः पात्रेषु क्षरन् १अद्वियः कर्ता जातः । 'अनोरग्' 'छन्दसि
 घस्' (पा. सू. ५. १. १०५-१०६) इति घम् । सिरवेन पदबंधायां भसंज्ञानिमित्तं १ओर्गुणो
 न भवति । १पुरंधिशान् । 'पुरंधिर्वह्नुभिः' (निर. ६. १३) इति याम्कः । बहुकर्मवान् १मनुप-
 मनुष्यस्य १यज्ञसाधनः १शुचिः दीप्यमानः । यद्वा । दशापवित्रेण शुद्धः । पर्वगुणः सोमः इन्द्रार्थं
 पवत इति संबन्धः ॥

नृबाहुभ्यां चोदितो धारया सुतोऽनुष्वधं पवते सोम इन्द्र ते ।

आप्राः ऋतुन्तर्मजैरश्वरे मृतीर्वेन द्रुपश्चम्वोऽसद्वरिः ॥ ५ ॥

नृबाहुभ्याम् । चोदितः । धारया । सुतः । अनुऽस्त्वधम् । पवते । सोमः । इन्द्रः । ते ।
 आ । अप्राः । ऋतुन् । सम् । अजैः । अश्वरे । मृतीः ।
 वेः । न । द्रुऽसत् । चम्वोः । आ । असद्वरिः । हरिः ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र पवमानगुगविशिष्ट १नृबाहुभ्यां कर्मनेत्रागृहीतवां बाहुभ्यां १चोदितः प्रेरितः १धारया
 १सुतः अभिपुनः । यथा धारा भवति तथाभिपुन इत्यर्थः । तादृशः १सोमः १ते तव १अनुष्वधं
 बलमनु बलाप्यम् । यद्वा । स्वधे-यज्ञनाम । अस्त्रार्थं १पवते १आगच्छति । ततः स स्व सोमपानेन
 १ऋतुन् कर्माणि १आप्राः आपूरयति । किञ्च १अश्वरे यज्ञे १मृती अभिमन्त्र्यमानान् शत्रून् १समजैः
 सम्यगिज्जवतानसि । 'त्रि जज्ञे' । लुक्लि सिपि सिचो 'बहुलं छन्दसि' इति इष्टमाधः । 'सिचि
 वृद्धिः' इति वृद्धिः । सोऽयं १हरिः हरितवर्णः सोमः । चम्वोः अधिपवगफलकयोः । १आसद्वरि-
 आसीदिति । तत्र दृष्टान्तः । 'वेन' । यो गत्यादिषु । 'अन्येभ्योऽपि द्रव्येभ्यो' इति विच् । 'सार्वा-

धातुकार्धधातुकयोः ' इति गुणः । यथा विः पक्षी 'दुपत्' दुमे सीदतीति तद्वत् । 'दुपत्' । 'एष-
पदात्' इति पाठम् ॥ ॥ २० ॥

अंशुं दुहन्ति स्तनयन्तमर्क्षितं कविं कवयोऽपसो मनीषिणः ।

समी गावो मृतयो यन्ति संयतं ऋतस्य योना सदर्ने पुनर्धुवः ॥ ६ ॥

अंशुम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अर्क्षितम् । कविम् । कवयः । अपस । मनीषिणः ।
सम् । ईमिति । गावः । मृतयः । यन्ति । समऽयतः । ऋतस्य । योना । सदर्ने । पुनऽधुवः ॥ ६ ॥

वकवयः क्रान्तप्रज्ञाः । अपसः कर्मवन्तः । मनीषिणः । मनस ईशा मनीषा बुद्धिः । तद्वन्त
ऋषिद्वजः । स्तनयन्तं शरदायमानम् । अर्क्षितम् अर्क्षीणं । कविं क्रान्तदर्शिनम् । अंशुं सोमं । दुहन्ति
भभिपुण्वन्ति । ततः । पुनर्धुवः । पुनर्भयनशीलाः । गावः पशवः । मृतयः मनीषाः स्तुतयश्च
संयतः परस्परं संगताः सत्याः । ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य । योना योनौ योनिस्थानीय उत्पत्तिभूते
सदर्ने उत्तरवेद्याये । ईम् पुनं सोमं । सं । वक्षितं संगच्छन्ति ॥

नामा पृथिव्या धरुणो महो दिवोऽपामूर्मां सिन्धुष्वन्तरिक्षितः ।

इन्द्रस्य वज्रो वृषभो विभुर्वसुः सोमो हृदे पवते चारुं मत्सरः ॥ ७ ॥

नामा । पृथिव्याः । धरुणः । मह । दिवः । अपाम् । ऊर्मां । सिन्धुषु । अन्तः । उत्क्षितः ।
इन्द्रस्य । वज्रः । वृषभ । विभुर्वसुः । सोमः । हृदे । पवते । चारुं । मत्सरः ॥ ७ ॥

महः महतः । दिवः सुलोकस्य । धरुणः धारकोऽयं सोमः । पृथिव्याः विस्तीर्णाया भूमेः
नामा नामौ नाभिस्थानीये उत्प्लुते पदे ' यदुत्तरवेदीनाभिः ' (दे. भा. १. २८) इत्याज्ञानाद्
उत्तरवेदिस्थानं ऋषिभिर्निहितः । सिन्धुषु स्थन्दमानासु नदीषु । अपाम् उदकानाम् । ऊर्मां संधे
अन्तः मध्ये । उत्क्षितः सिक्तः । अन्तरिक्षस्थानमध्ये वर्तमान इत्यर्थः । तादृशः । इन्द्रस्य । वज्रः
वज्रस्थानीयः । वृषभः कामानां वर्षिता अत एव । विभुर्वसुः व्याप्तधनः । सोमः । चारुं कल्याणं यथा
भवति तथा । इन्द्रस्य । मत्सरः मादयिता सन् । हृदे मनसे सुखाय । पवते आगच्छति ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजः स्तोत्रे शिक्षन्नाधून्वते च सुक्रतो ।

मा नो निर्भागवसुनः सादनस्पृशो रयिं पिशङ्गं बहुलं वसीमहि ॥ ८ ॥

सः । तू । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । स्तोत्रे । शिक्षन् । आधून्वते । च । सुक्रतो
इति सुऽक्रतो ॥ मा । नः । निः । माक् । वसुनः । सादनस्पृशः ।
रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । वसीमहि ॥ ८ ॥

हे 'सुक्रतो' शोभनकर्मन् सुप्रज्ञ या सोम तादृशस्त्वं । पार्थिवं 'रज' लोकं लक्ष्मीकृत्य । तु क्षिप्रं
परि । पवस्व परितः सर्वतः क्षर । किं भुवं । आधून्वते अदाग्यग्रहे त्रिभिरंशुभिरापापनं भुवंते ।
तथा भगवता आपस्तम्बेन सूत्रितं—' त्रेणं धनुरागुनोति पञ्चदशः सप्तदशो वा ' इति । तस्मै
धनादिकं । शिक्षन् प्रयच्छन् परि पवस्वेति समन्वयः । तत्तत्त्वं । नः अस्मान् । वसुनः धनाद् । मा ।

‘निभांक् मा निभांक्षी. मा विबोक्षी. । कीदृशात् । ‘सदनस्पृश । येन^१ भूतेन^१ वसुना सदनानि गृहान् पुत्रादीन् स्पृशन्ति तादृशात् गृहादिकस्य प्रदातुं घनान्मा^१ वियुज. । भाक् । ‘भज सेवायाम्’ । लुङि सिचि सिचि ‘बहुलं छन्दसि’ इति ईडागमाभावः । ‘एकाच-’ इति इट्प्रतिषेधः । हलन्त-लक्षणा वृद्धिः (पा. सू. ७. २. ३) । सिचो^२ लोपः । यस्मादेवं तस्माद्वयं^३ पितृणां नानारूपं कनकादिना अत एव^४ बहुलं प्रभूतं^५ पर्यि घनं^६ वसीमहि आच्छादयेम । बहुधनवन्तो भवेमेत्यर्थः । ‘वस आच्छादने’ । आदादिकः । लिङि रूपम् ॥

आ तू न इन्दो शतदात्वश्व्यं सहस्रदातु पशुमद्विरण्यवत् ।

उप मास्व बृहती रेवतीरिपोऽधि स्तोत्रस्य पवमान नो गहि ॥ ९ ॥

आ । तु । नः । इन्दो इति । शतदातु । अश्व्यम् । सहस्रदातु । पशुमत् । हिरण्यवत् ।

उप । मास्व । बृहती । रेवतीः । इपः । अधि । स्तोत्रस्य । पवमान । नः । गहि ॥ ९ ॥

हे^१ इन्दो पवमान^२ वन. अस्मभ्यं^३ तु क्षिप्रं घनम्^४ आ आयच्छ । कीदृशात् । शतदातु । दातु दानम् । बहुदानम्^५ अश्व्यम्^६ अधसहितं^७ सहस्रदातु सहस्रदानोपेतं^८ पशुमत् पश्वादियुक्तं^९ हिरण्य-वत् हिरण्ययुक्तं च घनं देहि । तथा हे सोम^{१०} बृहती^{११} प्रभूतानि^{१२} रेवती^{१३} घनवन्ति^{१४} । यद्वा पयसो दातारः पशवः । तद्वन्ति इवः अन्नानि चास्मभ्यम्^{१५} उप^{१६} मास्व उपनिर्मिमीष्य । कुर्वन्ति यावत् । किंच हे^{१७} पवमान^{१८} वन-^{१९} अस्माकं स्वभूतस्य^{२०} स्तोत्रस्य श्रवणाय^{२१} अधि^{२२} गहि आगच्छ । ‘क्रिया-र्थोपपदस्य’ (पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी । ‘चतुर्थ्यर्थं बहुलं छन्दसि’ इति षष्ठी ॥ ॥ २८ ॥

‘सक्ते’ इति, नच^१ षष्ठं सूक्तमाहिरसस्य पवित्रस्वार्यं जायते पवमानमोमदेवताक्रमः । तथा चानुक्रम्यते—‘सक्ते पवित्र’ इति । प्रथम्येऽभिष्टव्यं पुनरसूक्तम् । सूत्रितं च—‘सक्ते द्रप्सस्यायं वेन-श्रोदयश्चित्रिभां’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

सक्ते द्रप्सस्य धर्मतः समस्वरभूतस्य योना समरन्तु नाभयः ।

त्रीन्तस मुहूर्तो असुरश्चक्र आरभे सत्यस्य नावः सुकृतमपीपरन् ॥ १ ॥

सक्ते । द्रप्सस्य । धर्मतः । सम् । अस्वरन् । कृतस्य । योना । सम् । अरन्तु । नाभयः ।

त्रीन् । स । मुहूर्तः । असुरः । चक्रे । आरभे । सत्यस्य । नावः । सुकृतम् । अपीपरन् ॥ १ ॥

‘सक्ते यज्ञस्य’ इत्युत्थानीये । सक्ते ओष्ठप्रान्तो हनुरुच्यते । ‘हनुरधिपवणफलकः’ इत्याधानात् हनुरुत्थानीये अधिपवणफलके^१ धर्मतः अभिपूयमाणस्य^२ द्रप्सस्य^३ सोमस्यांशवः^४ समस्वरन् संगच्छन्ते । समश्चादयन् वा । कृतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य^५ योना योनौबुल्यसिस्थाने^६ नाभयः सोमरसाः^७ समरन्त संगच्छन्ते । अतः ‘समो गमि-’ इत्यादिनात्मनेपदम् । ‘सर्तिशास्वसिग्यश्च’ इति स्फेरह । अथ^८ अमुरः बलवान् सर्वेषां प्रीणनात् प्राणदाता वा^९ स सोमः^{१०} मुहूर्तं समुच्छ्रितात्^{११} त्रीन् लोकात्^{१२} आरभे आरम्भणाय मनुष्यदेवादीनां संचरणाय^{१३} करोति । किंच^{१४} सत्यस्य सत्यभूतस्य सोमस्य^{१५} नावः नौका इव स्थिताश्चतस्रः^{१६} स्थाल्यः^{१७} । आदित्याप्रयणोक्त्यधुवस्थाल्य इति । ताः

१. ग-त३.४-म५-येन प्रभूतेन; त१.२.५ ६.७-म४-ये भूतेन, म१.७-यते नव । २. ग-यत्रास्मान् मा, त-म२.४.६-यत्राणां, म१.७-यत्रा । ३. ग-सिचो । ४. ग-घनवती; त७-घनवती । ५. म६-सोम । ६. ग-यज्ञवक्त्रस्य । ७. ग-त-म५ ६-संचरणाय च, म१.७-सवरणाय । ८. त-स्थाल्या स्थानि, म१.४-स्थाल्यः स्थानि; म६-स्थाल्य स्थानि ।

स्यात्यः 'सुहृते सुपु कर्मणि कुर्वन्तं यजमानम् 'अपीपरन् अभिमतदानेन पूजयन्ति' वा । पारयते-
लुङि चटि सन्वत्तादाभ्यासेत्तद्विधाः ॥

सम्यक् सम्यञ्चौ महिषा अहेपत् सिन्धौरूमार्वाधि वेना अवीविपन् ।

मधोर्धाराभिर्जनयन्तो अर्कमित्प्रियामिन्द्रस्य तन्वमवीवृधन् ॥ २ ॥

सम्यक् । सम्यञ्चः । महिषाः । अहेपत् । सिन्धोः । ऊर्मौ । अर्धि । वेनाः । अवीविपन् ।

मधोः । धाराभिः । जनयन्तः । अर्कम् । इत् । प्रियाम् । इन्द्रस्य । तन्वम् । अवीवृधन् ॥ २ ॥

१महिषाः पूज्या महान्तो बर्हिजः १सम्यञ्चः परस्परं संगताः सन्तः १सम्यक् १अहेपत् सोमं
मग्न्यक् प्रेरयन्ति अभिपुण्वन्तीति यावत् । ' हि गतौ वृद्धौ च ' । लुङि सिचि रूपम् । ततः १वेनाः ।
' वेनते. कान्तिकर्मणः ' (निर. १०. ३८) इति यास्कः । स्वर्गादिकलं कान्त्यमाना अरिद्वजः
१सिन्धोः स्यन्दमानस्योदकस्य १ऊर्मौ १अधि संघे वसतीवर्षादिषु जलेषु सोमम् १अवीविपन्
कम्पयन्ति । तत्र प्रेरयन्तीत्यर्थः । वपतेर्न्यन्तस्त्व२ लुङि चटि ' गौ चयुषधाया ह्रस्वः ' इति ह्रस्वः ।
किंच १अर्कम् अर्चनीयं स्तोत्रं १जनयन्तः कुर्वन्तस्ते १प्रियां प्रियतमाम् १इन्द्रस्य १तन्वं धाम च
१मधोः मन्दकरत्वं सोमस्य १धाराभिः १अवीवृधन् वर्धिमयन्तः । वर्धतेलुङि चटि रूपम् ४

पवित्रवन्तः परि वार्चमासते पितृषां प्रतनो अभि रक्षति व्रतम् ।

महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेत्तुर्धरुणेष्वारमम् ॥ ३ ॥

पवित्रवन्तः । परि । वार्चम् । आसते । पिता । एषाम् । प्रतनः । अभि । रक्षति । व्रतम् ।

महः । समुद्रम् । वरुणः । तिरः । दधे । धीराः । इत् । शैकुः । धरुणेषु । आरमम् ॥ ३ ॥

१पवित्रवन्तः पवित्रेण शोधकेन सामर्थ्येन युक्ताः सोमस्य रश्मयः १वार्चं सोमस्वित्तां माप्य-
मिहा वार्चं १परि १आसते पर्युपविशन्ति । सोमोऽन्तरिक्षे तिष्ठति खलु ' सोमो वै राजा गन्धर्वेष्व-
सीव ' (वे. भा. १. २०). इत्याज्जानात् । ततः १प्रतनः पुराणः १एषा रश्मीनां १पिता अयं सोमश्च
१व्रतं प्रकाशनात्मकं कर्म १अभि १रक्षति अविर्तं करोति । किंच १वरुणः सर्वस्य स्वतेजसाऽष्टादश
सोऽयं सोमः १महः महत् १समुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् । महदन्तरिक्षं तै१ रश्मिभिः । पतिरो १दधे
अन्तर्हितमकरोत् । सर्वं व्याप्नोदिति यावत् । तमिमं सोमं १धीराः । इत् अजघातने । कर्मणि
कुणालाः प्राहुर एवर्हिजः १धरुणेषु सर्वस्य धारकेषु वसतीवर्षात्येवृद्धकेषु १आरमम् आरभ्यु १शैकुः
क्षत्रजुषन्ति च । इमेत्युमर्थे ' शक्ति णमुल्कमुकौ ' (पा. सू. ३. ४. १२) इति कसृष्टः । वित्स्वरेण
मप्योदासः ॥

सहस्रधारेऽव ते समस्वरन्दिवो नाके मधुजिह्वा असुध्वतः ।

अस्य स्पशो न नि निपन्ति भूर्णयः पदेपदे पाशिनः सन्ति सेतवः ॥ ४ ॥

सहस्रधारे । अवे । ते । सम् । अस्वरन् । दिवः । नाके । मधुजिह्वाः । असुध्वतः ।

अस्य । स्पशः । न । नि । निपन्ति । भूर्णयः । पदेपदे । पाशिनः । सन्ति । सेतवः ॥ ४ ॥

१. ग-पूरयति । २. ग-वेपते* ; त-म४.१-पतते* ; भ२-वेपते* ; म७-वतपते* । ३. ग-अंशना ।
४. ग-रै ।

सहस्रधारे । बहुदकधारा यस्माद्वन्ति तच्चोक्तमन्तरिक्षम् । तस्मिन् वर्तमाना । ये
सोमरश्मयः । अव अवस्तान् स्थिता । समस्वरन् । पृथिवीं वृष्ट्या संयोजयन्तीत्यर्थः । किंच । दिव ।
शुलोकस्य । नाके समुच्छिद्ये देवो वर्तमानाः । मनुजिह्वाः मध्वग्राः । सोमतेजसाग्नेभ्यो^१ हि मधूपत्रं
भवति । अतो मनुजिह्वा । असञ्चतः संगतवर्जिताः^२ प्रयत्नप्रयत्नद्वयवस्थिताः । अस्य सोमस्य
स्वभूताः । रश्मयः सारभूता रश्मयः । मूर्णयः क्षिप्रगामिनः सन्तः । न । नि । मिपन्ति निमेषं न
कुर्वन्ति । किंतु पापिनः सुकृतिनश्च ज्ञातुं सर्वदा जाग्रतीत्यर्थः । अथवा । राजभूत्या यथा दुष्टान्
विचारयितुं सर्वदा जागरणं कुर्वन्ति तद्वदेते रश्मयः । पदेपदे स्थाने स्थाने । क्षेत्रवः संवद्धाः सन्नः
पापानः पापकृतां बाधकाः । सन्ति भवन्ति ॥

पितृमातुरध्या ये समस्वरन्नुचा शोचन्तः सुदहन्तो अत्रतान् ।

इन्द्रद्विष्टामप धमन्ति मायया त्वचमसिक्तीं भूर्मनो दिवस्परि ॥ ५ ॥

पितृ । मातुः । अर्धि । आ । ये । समऽअस्वरन् । ऋचा । शोचन्त । समऽसुदहन्तः । अत्रतान् ।
इन्द्रद्विष्टाम् । अप । धमन्ति । मायया । त्वचम् । असिक्तीम् । भूर्मनः । दिव । परि ॥ ५ ॥

पितृमातुः धावापृथिव्योः । 'धौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र वन्तुर्मे माता पृथिवी महीयम्'
(अ. सं. १.१६४.३३) इत्यादिषु धावापृथिव्योर्मातापितृत्वान्नात् । धावापृथिवीभ्यां । ये सोम-
रश्मयः । अध्या । समस्वरन् अधिक प्रादुर्भूता अभवन् ते । ऋचा ऋक्विग्भिः क्रियमाणया स्तुत्या
शोचन्तः दीप्यमानाः । अग्रतान् कर्मरहितान् यजमानान् । सुदहन्तः सम्यग्विचनाशयन्तस्ते रश्मयः ।
इन्द्रद्विष्टाम् इन्द्राय द्वेषकारिणीम् । 'के च' (पा. सू. १.२.४५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
इन्द्रेण द्विष्टा वा । असिक्तीम् । रात्रिनामैतत् । रात्रिवत्कृष्णरूपा । त्वचम् । राक्षसमित्यर्थः^३ ।
मायया कर्मणा प्रज्ञया वा । भूर्मनः विलुप्तादृलोकात् । दिवस्परि शुलोकाच्च । अप । धमन्ति
अपगतं कुर्वन्ति । अपमन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

प्रतान्मानादध्या ये समस्वरन्नुक्तोक्तयन्त्रासो रभसस्य मन्तवः ।

अपान्क्षासो बधिरा अहासत क्रतस्य पन्थां न तरन्ति दुःकृतः ॥ ६ ॥

प्रतान् । मानान् । अर्धि । आ । ये । समऽअस्वरन् । श्लोकऽयन्त्रास । रभसस्य । मन्तवः ।
अप । अनक्षासः । बधिराः । अहासत । क्रतस्य । पन्थाम् । न । तरन्ति । दुःकृतः ॥ ६ ॥

श्लोकयन्त्रासः । श्लोकाः स्तुतयः । स्तुतिनियमनाः । रभसस्य । मन्तवः । वेगमभिमन्यमानाः ।
एतादृशाः । ये सोमरश्मयः । प्रतान् पुराणात् । मानान् अन्तरिक्षात् । अध्या । समस्वरन् सह प्रादुर्भूता
अभवन् सादृश्यीन् । अनक्षासः चतुर्वर्जिताः साधु षडार्यानामष्टारो नराः । बधिराः देवतास्तुति-
श्रवणवर्जिताः पापकृतो^४ नराश्च । अप । अहासत तान् परित्यजन्ति । दक्षिण श्रवणवन्तो मेधाविनस्तु
न परिजहति किंतु स्तुवन्ति । तदेवाह । ऋतस्य सत्यस्य । पन्थां मार्गभूतमेषां गणं । दुःकृतः
पापकृतो नराः । न । तरन्ति नीचारयन्ति । सुकृतस्तु तरन्तीत्यभिप्रायः ॥

सहस्रधारे विरते पवित्र आ वाचं पुनन्ति क्वयौ मनीषिणः ।

क्रुद्रास एपामिपिरासो अद्रुहः स्पशः स्वञ्चः सुदृशो नृचक्षंसः ॥ ७ ॥

१. ग-सोमतेजसाग्नेभ्यो । २. ग-त-म-संगवर्जिताः; म-संगतावर्जिताः । ३. म१(२)-
राक्षसी । ४. म१-पुरातनात् । ५. म१(२)-दुःकृतः पापकृतः ।

सहस्रधारे । विस्तृते । पवित्रे । आ । वाचम् । पुनन्ति । क्वयः । मनीषिणः ।

रद्रासः । एषाम् । इधिरासः । अद्रुहः । स्पर्शः । सुऽअश्वः । सुऽदशः । नृऽचक्षतः ॥ ७ ॥

‘क्वयः’ छान्तकर्माङ्गः अत एव ‘मनीषिणः’ प्राज्ञा ऋषिजः ‘सहस्रधारे अनेकधारेष्वेते’ ‘वितृते’ कर्मणि विस्तृते ‘पवित्रे’ शुद्धपुण्यादके सोमे वर्तमानां ‘वाचं’ माध्यमिकान् । सोमः खलु विश्वावसु-
मृत्तिगन्धर्वेष्वन्तरिक्षेऽवतिष्ठते ‘सोमो वै रावा गन्धर्वेष्वर्वासीद्’ (ऐ. भा. १. २७) इति ध्वगाद् ।
तत्र वर्तमानं सोमं देवा गोरूपया वाचा क्रीतवन्तः । तदा सोमे वाक्तिष्ठतीति शक्यते वक्तुम् ।
तस्मात्सोमे स्थितां माध्यमिकां वाचम् ‘आ’ पुनन्ति संस्तुवन्ति । स्तुयन्तीति यावद् । य उक्तमुना
भरतां मातरं माध्यमिकां वाचं स्तुवन्ति तेषां ‘रद्रासः’ रुद्रपुत्रा भरतः । ‘स्पर्शः’ मध्यमया वाचा
पशिनो भवन्ति । कीदृशाः । ‘इधिराः’ गमनशीलाः । ‘अद्रुहः’ स्तोत्रशामद्रोग्धारः । यद्वा । द्रुहेः कर्मणि
क्रिबौणादिकः । परैरहिस्पाः । ‘स्वश्वः’ शोभनाञ्जनाः अत एव ‘सुदशः’ सुदर्शनाः । ‘चक्षतः’ वृत्तां
कर्मणेतृणां द्रष्टारः ॥

ऋतस्य गोपा न दर्भाय सुकृतुस्त्री य पवित्रा ह्यधन्तरा दधे ।

विद्वान्तस विश्वा भुवनाभि पश्यत्यवाञ्जुष्टान् विध्यति कृते अद्रुतान् ॥ ८ ॥

ऋतस्य । गोपा । न । दर्भाय । सुऽकृतुः । श्री । सः । पवित्रा । हृदि । अन्तः । आ । दधे ।
विद्वान् । सः । विश्वा । भुवना । अभि । पश्यति । अर्वा । अञ्जुष्टान् । विध्यति । कृते । अद्रुतान् ॥ ८ ॥

‘ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य’ गोपाः गोपायिता अत एव ‘सुकृतुः’ शोभनकर्मां सोमः ‘न
‘दर्भाय दग्भाय’ स्तम्भनाय न भवति । परैर्दग्मपितुं न शक्यत इत्यर्थः । किंच ‘सः’ सोमः ‘श्रीः’
‘शोभन्मणि बहुलम्’ इति लुक् । श्रीणि ‘पवित्रा’ अग्निवायुसूर्यात्मकानि श्रीणि पवित्राणि ‘हृद्यन्तः’
हृदयस्थान्तः ‘आ’ ‘दधे’ आदधाति । स्वस्तिन् संगमयतीत्यर्थः । अपि च ‘विद्वान्’ सर्वं ज्ञानान्
‘सः’ सोमः ‘विद्या’ ‘भुयना’ सर्पाणि भुवनानि ‘अभि’ ‘पश्यति’ । ततः ‘कृते’ । कर्तोऽर्थीणादिकः
तमस्ययः । कर्मणि ‘अञ्जुष्टान्’ अग्निवाद् अत एव ‘अद्रुतान्’ अयजमानान् ‘अर्वा’ ‘विध्यति’
अवाहसुराद् कृत्वा तादयति । दिनस्तीति यावद् ॥

ऋतस्य तन्तुर्विततः पवित्र आ जिह्वाया अग्रे वरुणस्य मायया ।

धीराश्चित्सुभिर्नक्षन्त आश्रुतात्रा कर्तमर्ब पदात्यप्रभुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । तन्तुः । विऽनतः । पवित्रे । आ । जिह्वाया । अग्रे । वरुणस्य । मायया ।

धीराः । चिद् । तद् । समुऽइर्नक्षन्तः । आश्रुत । अत्र । कर्तम् । अर्ब । पदाति । अप्रभुः ॥ ९ ॥

‘ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य’ तन्तुः तन्निता ‘पवित्रे’ अविपालमये दग्भापवित्रे ‘विततः’
विस्तृतः । यद्वा । पवित्रेऽन्तरिक्षे विस्तृतः सोमः ‘वरुणस्य’ जिह्वाया ‘अग्रे’ ‘मायया’ कर्मणा ‘आ’
आस्थितः । यस्याजिह्वा अपस्तिष्ठति । तान् ‘सोमी’ वसतीति वसतीवयांशुदकेषु स्थित इत्यर्थः ।

१. ग-न दग्भाय । २. ग-तन्निता अर्थः । ३. ग-तर्-म-दुरास्थितः; तर्-दुरास्थितः; तर्. ग. ५. १
दुरास्थितः; त-दुरास्थितः; म. १-२-दुरा दुरास्थितः; म-दुरास्थितः; म-दुरास्थितः । ४. त-म-तेषु ।
५. त-म-‘पु’दके ।

ततः । १धीराश्रित् कर्मणि प्राज्ञा एव । १तत् वरणजिह्वाग्रस्थानं । १समिनक्षन्तः । इनक्षतिगंतिकर्मा । संख्यामुबन्तः सन्तः । १आशत स्तुतिभिर्हविर्मिवां प्राप्नुवन् । यः पुनः । १कर्तम् । 'कालाच्वनो.' इति द्वितीया । कर्मणि । १अप्रभुः समर्थो न भवति सोऽयम् । १अत्र अस्मिन्नेव लोके । १अथ । १पदाति अवस्तात्तरके पतति नोपरि गच्छति । 'पद गती' । छेद्यादागमः । तस्मात्सर्वैरभिष्टोमादिकर्म कर्तव्यमित्येषोऽर्थोऽभिहितो भवति ॥ ३० ॥

'शिशुर्न' इति नयचं सप्तमं सूक्तं दैर्घ्यतमस्य कक्षीवत् आर्षं पदमानसोमदेवताकम् । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्य' । तथा चानुकम्प्यते- 'शिशुर्न कक्षीवांस्त्रिष्टुभष्टमी' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

शिशुर्न जातोऽर्थं चक्रददने स्वर्ग्यद्वाज्यरूपः सिपासति ।

द्विचो रेतसा सचते पयोधृषा तमीमहे सुमती शर्म सप्रथः ॥ १ ॥

शिशुः । न । जातः । अर्थः । चक्रदत् । घने । स्वर्ग्यः । यत् । वाजी । अरूपः । सिपासति ।

द्विचः । रेतसा । सचते । पयः । ऽधृषा । तम् । ईमहे । सु । ऽमती । शर्म । सु । ऽप्रथः ॥ १ ॥

स पदमानः सोमः । १घने घननीये वसतीवर्षास्य उदके । १जातः उत्पन्नः । १शिशुर्न शिशुरिव । १अथ । १चक्रदत् अवाहमुखं कन्दति । तदोदकमध्ये पतच्छद्वं करोति खलु । १यत् यवा । १वाजी बलवानघवान् वा । १अरूपः आरोचमानः । यद्वा । वाज्यश्च इव अरय । अर्तेरपच् । गमनशीलः । सोमः । १रयः स्वर्गलोके । १सिपासति सेमकुम्भिष्ठति । सनोतेः समीडभाव आत्वम् । 'सनोते.' इति साहितिकं पठ्यत् । सोऽर्थं । १पयोधृषा गवानोपधीना च क्षीरस्य वर्धकेन । १रेतसा उदकेन सह । १द्विचः शुलोकात् । १सचते पार्थिवं लोकं समधैति । १तं तादृशं प्रसिद्धं सोमं । १सप्रथः सर्वतः पृथुतरं धनादिना युक्तं । १शर्म गृहं तद्वयं । १सुमती । 'सुपां सुलुह' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । सुमत्या शोभनया स्तुत्या । १ईमहे आचामहे । ईमह इति याज्याकर्मा । 'ईह गती' । दैवादिकः । छान्दसः श्पनो लुक् ॥

द्विचो यः स्कम्भो धरुणः स्वातत आर्पूर्णो अंशुः पर्येति विश्वतः ।

सेमे मही रोदसी यक्षदावृता समीचीने दाधार समिपः कविः ॥ २ ॥

द्विचः । यः । स्कम्भः । धरुणः । सु । ऽआततः । आ । ऽपूर्णः । अंशुः । परि । ऽएति । विश्वतः ।

सः । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । यक्षत् । आ । ऽवृता ।

समीचीने इति सुमईचीने । दाधार । सम् । इपः । कविः ॥ २ ॥

१द्विचः शुलोकस्य । १स्कम्भः पिष्कम्भयिता संरोद्धा । १धरुणः सर्वस्य धारकः । यद्वा । पृथिव्या धारकः । 'विष्टम्भो द्विचो धरुणः पृथिव्याः' (अ. सं. ९.८९.६) इत्याज्ञानात् । तादृशः । १स्वाततः मुष्टु सर्वत्र । १विततः विसृतः अत एव । १आपूर्णः । १पात्रेषु संपूर्णः । १यः । १अंशुः सोमारमकः । १विश्वतः सर्वतः । १पर्येति परिगच्छति । 'तिदि चोदाचवति' इति गतेर्निघातः । १स सोमः । १इमे । १रोदसी छावापृथिव्या । १मावृता संभजनीयेन कर्मणा । १यक्षत् यजतु । स्वबलेन सबोजयत्वित्यर्थः । ततः सोऽर्थं । १समीचीने परस्परं संगते छावापृथिव्या । १दाधार धारयांचकार । 'तुजादीनाम्' । इत्यग्न्यासस्य दीर्घः । अनन्तरं । १कविः क्रान्तकर्मा । १इप अन्नानि स्तोम्यः । १सं प्रयच्छतु । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाभ्याहारः ॥

महि प्सरः सुकृतं सोम्यं मधुर्वी गन्धूतिरदितेऋतं यते ।

ईशे यो वृष्टेरित उस्त्रियो वृषापां नेता य इतः ऊर्तिऋग्मियः ॥ ३ ॥

महि । प्सरः । सुकृतम् । सोम्यम् । मधु । उर्वी । गन्धूतिः । अदितेः । ऋतम् । यते ।
ईशे । यः । वृष्टेः । इतः । उस्त्रियः । वृषा । अपाम् । नेता । यः । इतः ऊर्तिः । ऋग्मियः ॥३॥

१ कृतं सत्यभूतं यत् २ यते गच्छते तस्मा इन्द्राय ३ सुकृतं सुष्ठु संस्कृतं ४ सोम्यं सोममयं ५ महि महत् प्रभूतं ६ मधु मधुरसं ७ प्सरः भक्षणं ८ पानीयं भवति । ९ प्सा भक्षणे । किंच अस्मयर्षं प्रत्यागच्छतामिन्द्रादीनाम् १० अदितेः ११ पृथिव्याः १२ गन्धूतिः मार्गश्च १३ उर्वी विस्तीर्णो भवति । इन्द्रस्य शतसहस्रसंस्वाकैरिभिः सह गन्तुं मार्गो विस्तीर्णोऽभवदित्यर्थः । १४ यः इन्द्रः १५ इतः इमं लोकं प्रत्यापतन्त्याः १६ वृष्टेः १७ ईशे ईश्वरो भवति । तथा १८ उस्त्रियः । उस्त्रेति गोनाम । गोभ्यो हितः १९ अपाम् उदकानां २० वृषा यर्षकः २१ यस्त्वरे २२ नेता २३ नायकः २४ इतः ऊर्तिः इममस्मदीयं यत् प्रत्यूतिर्गमनं यस्य स तयोक्तः । इतो गच्छन् २५ यः इन्द्रः २६ ऋग्मियः ऋगर्हः स्तोत्रियो भवति । तस्मा अयं सोमः पातभ्यो २७ भवतीति ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे 'आत्मन्वन्नमः' इत्येषा । सूत्रितं च- 'तद्वा प्रपक्षतममस्य कर्मात्मन्वन्नमो दुहते घृतं पयः' (भाष. श्री. ४. ७) इति ॥

आत्मन्वन्नमो दुहते घृतं पयः ऋतस्य नाभिरमृतं वि जायते ।

समीचीनाः सुदानवः प्रीणन्ति तं नरो हितमव मेहन्ति परेवः ॥ ४ ॥

आत्मन्ऽवत् । नमः । दुहते । घृतम् । पयः । ऋतस्य । नाभिः । अमृतम् । वि । जायते ।
समीचीनाः । सुदानवः । प्रीणन्ति । तम् । नरः । हितम् । अव । मेहन्ति । परेवः ॥४॥

१ आत्मन्वत् । 'अग्नौ नृद' इति जुडागमः । आत्मवत् सारवत् २ घृतं ३ पयः च ४ नमः नमस आदित्यरूपात्मोः ५ दुहते । किंच ६ ऋतस्य यज्ञस्य ७ नाभिः । 'गृह बन्धने' । 'स्वमोर्नृपसकात्' (पा. सू. ७. १. १३) इति सौर्लुप्त भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । नाभिं यज्ञस्य बन्धकम् ८ अमृतम् उदकं च ९ वि १० जायते तस्मादेव प्रादुर्भवति । ततः ११ सुदानवः शौमनस्तुतिहृदिर्दानवन्तो यजमानाः १२ समीचीनाः परस्परं संगताः सन्तः १३ तम् इमं सोमं प्रीणयन्ति १४ स्तुतिभिस्तर्पयन्ति । अथ १५ नरः नेतारः १६ परेवः । 'पा रक्षणे' । 'मापोरित्वे रन्' इति छन्दःप्रत्ययः । सर्वस्य रक्षकाः शौमरश्मयः १७ हितं निहितम् १८ अव अयस्तादृशं मानं पार्थिवशुद्धं १९ मेहन्ति वर्धन्ति । 'मिह सेचने' । सौवादिकः । यद्वा । हितशुद्धं पृथिवीं प्रति मेहन्ति ॥

अरवीदंशुः सचमान ऊर्मिणा देवान्यं मनुषे पिन्वति त्वचम् ।

दधाति गर्भमदितेरुपस्थ आ येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ५ ॥

अरवीत् । अंशुः । सचमानः । ऊर्मिणा । देवऽअर्ज्यम् । मनुषे । पिन्वति । त्वचम् ।
दधाति । गर्भम् । अदितेः । उपऽस्थे । आ । येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥५॥

१. ग-त१-म१.२.४.५-मङ्गलीयं । २. त-म२-या; म१-या दावा; सु-अदितेः अदीनायाः ।
३. ग-त१-म१.२.४.५-नेता सर्वस्य । ४. ग-अणतः । ५. ग-दातव्यो । ६. ग-म१.१.५-नाभिः; त१-नाभिः । ७. म१(२)-स्तुतिभिः प्रीणति प्रीणयति स्तुतिभिः प्रीणयति ।

१७र्मिणा वसतीव्यादीनामुदकानां संधेन १८सचमान. १९अंशु. सोमः १९अरावीत् शब्दं करोति ।
 २०रुचि ॥ सोमः १९देवाव्यम् । 'अव रक्षणे' । 'अवितृस्तुतन्त्रिम्य ईः' इति ईप्रत्ययः । देवानां पालयित्री
 १९वचम् आत्मनः शरीरं १९मनुषे मनुष्याय यजमानाय १९पिप्पति सिद्धति । पात्रेषु क्षरतीति यावत् ।
 अपि च १९अदितेः अदीनायाः पृथिव्याः १९उपस्थे समीप ओषधीषु तं १९गर्भम् १९आ १९दधाति सुधामयैः
 १९किण्वैर्विदधाति । १९येन गर्भेण वयं १९लोकं दु.स्वनाशकं पुत्रं १९च १९तनयम् । तनोति कुरुमिति तनय.
 पौत्रः । तं १९च १९धामहे दध्महे धारयाम' । दधातेर्लटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लृक् ॥ ३१ ॥

सहस्रधारेऽव ता असृथतस्तृतीयं सन्तु रजसि प्रजावतीः ।

चतस्रो नामो निहिता अवो दिवो हविर्भरन्त्यमृतं घृतधृतः ॥ ६ ॥

सहस्रधारे । अव । ता । असृथतः । तृतीयं । सन्तु । रजसि । प्रजावती । . .
 चतस्रः । नाम । निऽहिताः । अवः । दिवः । हविः । भरन्ति । अमृतम् । घृतधृतः ॥ ६ ॥

१९सहस्रधारे बहुदरुधारे १९तृतीये १९रजसि लोके स्वर्गे वर्तमानाः १९असृथतः परस्परमसक्ताः ।
 १९प्रजावती. उत्पादितप्रजावत्यः सोमस्य स्वभूताः १९ताः १९अव १९सन्तु अवस्तारपृथिव्यां पतन्तु ।
 १९कास्ना इत्याह । १९चतस्रो १९नाम' तपसो^१ वाधिका सोमस्य संबन्धिन्यथतलो दीप्तयः कलाः
 १९दिव' पुलोकात् १९अव' अवस्मात् १९निहिता. सोमेन स्थापिता ताः १९घृतधृतः घृतस्योदकस्य
 १९व्याधयिन्यः सत्य. १९हविः सोमादिलक्षणं १९भरन्ति देवानां प्रयच्छन्ति । तथा^२ १९अमृतं गोप्त्रोषधीषु
 च पयोर्लपं सुधारूप च भरन्ति प्रक्षिपन्ति ॥

श्वेतं रूपं कृणुते यत्सिपांसति सोमो मीढान् असुरो वेद भूमनः ।

धिया शमी सचते सेमभि प्रवद्विस्कर्त्तन्धमव दर्पदुद्रिणम् ॥ ७ ॥

श्वेतम् । रूपम् । कृणुते । यत् । सिपांसति । सोमः । मीढान् । असुरः । वेद । भूमनः ।
 धिया । शमी । सचते । स. । ईम् । अभि । प्रऽवत् । दिव. । कर्त्तन्धम् । अव । दर्पत् । दुद्रिणम् ॥ ७ ॥

१९श्वेतं दीप्पमानं शुद्धं १९रूपं १९कृणुते तदा करोति १९यत् यदा १९सिपांसति स्वर्गे संभक्तुमिच्छति ।
 सोमे पात्राण्यागते सति तत्तत्प्रसानुरजितानां तेषां श्वेतं रूपं भवति । ततः १९मीढान् । 'मिह सेचने' ।
 अस्मात् बभूव 'दाधान्साङ्गान्मीढान्' इति निपातनादभिमतरूपसिद्धिः । कामानां सेवा १९असुरः
 प्राज्ञो बलवान् वा १९सोम' १९भूमनः बहुधनानि १९वेद स्तोत्रम्यो^३ दातुं जानाति । प्रयच्छतीति यावत् ।
 १९स १९ईम् । 'सोऽयि लोपे चेन्' इति सुलोपः । सोऽयं १९धिया प्रज्ञानेन १९प्रवत् प्रकृतानि १९शमी ।
 द्वितीयायाः पूर्वमवर्णेदीर्घः । कर्माणि १९अभि १९सचते अभितः समवैति । किंच १९दिव' अन्तरिक्षात्
 १९दुद्रिणम् उदकवन्तं १९कर्त्तन्धं मेघम् । कर्त्तन्धशब्देन^४ मेघोऽभिधीयते । तारस्यात्ताच्छब्दमिति ।
 मेघम् १९अव १९दर्पत् अवदारयति । विवृतद्वारं करोति । मेघं विद्वद्यान्तरिक्षात् पृथि करोतीत्यर्थः ॥

अर्धं श्वेतं कलशं गोभिर्मुक्तं कार्म्मन्वा वाज्यंक्रमीत् ससवान् ।

आ हिंन्विरे मनसा देवयन्तः कक्षीर्वते श्रुतहिमाय गोनाम् ॥ ८ ॥

अर्ध । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । कार्प्पन् । आ । वाजी । अक्रमीत् । सप्तऽवान् ।
आ । हिन्विरे । मनसा । देवऽयन्तः । कक्षीवते । शतऽहिमाय । गोनाम् ॥ ८ ॥

‘अथ अधानन्तरं श्वेतं संप्रति सोमसंस्मर्त्वा श्वेतवर्णं गोभिः उदकैः अक्तं संपृक्तं द्रोणकलशं सप्तवान् संभवन् सोमः’ १ आ अक्रमीत् आक्रमते । ‘कार्प्पन्’ २ कार्प्पशब्दः काष्ठावचनः । आर्वि धावन्तो योद्धारो यां गन्तुमिच्छन्ति तस्यां काष्ठायां वाजी कश्चिदश्वो युद्धं भजमान आक्रमीत् आक्रमते । सोमः काष्ठायां द्रोणकलशे पततीत्यर्थः । ततस्तस्मै सोमाय देवयन्तः देवानिच्छन्ते अतिव्रजः मनसा आ हिन्विरे स्तुतीराभिमुख्येन प्रेरयन्ति । तत्र शतहिमाय बहुगमनाय कक्षीवते स्तोत्रकारिण एतद्वामकायर्षये सोमः गोनां गाः पशून् प्रेरयति । ‘गोः पादान्ते’ (पा. सू. ७. १. ५७) इति जुडागमः । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति संप्रदानसंज्ञा । चतुर्थ्यर्थे पठ्यी ॥

अङ्गिः सोम पृष्ठानस्य ते रसोऽध्यो वारं वि पवमान धावति ।

स मृज्यमानः कृषिभिर्मदिन्तु स्वदस्वेन्द्राय पवमान पीतये ॥ ९ ॥

अतऽभिः । सोम । पृष्ठानस्य । ते । रसः । अय्यः । वारम् । वि । पवमान । धावति ।

सः । मृज्यमानः । कृषिभिः । मदिन्तु । स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । पीतये ॥ ९ ॥

हे पवमान पवित्रेण पूयमान हे सोम अङ्गि वसतीवयांदिभिरुदकैः पृष्ठानस्य संपृच्यमानस्य ते तव रसः अय्यः अयेः धारं पालं दद्यापवित्रं वि धावति विविधं प्राप्नोति । ततो हे मदिन्तु मादमित्तुम् हे पवमान सोम त्वं कृषिभिः कान्तकर्मभिर्कृतिविभिः मृज्यमानः पूयमानः सन् इन्द्राय पीतये इन्द्रस्य पानार्थं स्वदस्व प्रियरसो भव ॥ ३२ ॥

‘अभि प्रियाणि’ इति पञ्चममष्टमं सूक्तं भार्गवस्य कवेरापि जायतं पवमानसोमदेवताकम् । तयानुक्रम्यते-‘अभि प्रियाणि पञ्च कविः’ इति । गतो विनियोगः ॥

अभि प्रियाणि पवते चनोहितो नामानि युहो अधि येपु वर्धते ।

आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नधि रथं विष्वग्मरुहद्विचक्षणः ॥ १ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । चनःऽहितः । नामानि । युहः । अधि । येपु । वर्धते ।

आ । सूर्यस्य । बृहतः । बृहन् । अधि । रथम् । विष्वग्मम् । अरुहत् । विऽचक्षणः ॥ १ ॥

‘चनोहितः । चन इत्यस्यनाम । चायतेरसुनि चन इत्यौगादिकमुपेण निपातितः । चनसेऽप्राप्य हितः पद्मः हिताग्रः सोमः प्रियाणि जगतः प्रीयधितृणि नामानि नमनशीलानि सान्युदकानि अभि पवते अभितः करोति । येपु अन्तरिक्षस्थितेपूवकेषु व्यङ्ग्यं महानयं सोमः अधि पवते अधिर्घं मष्टुदो भवति । अयं मष्ट्ये नोमो वसति । ततः बृहन् महान् सोमः बृहतः महतः परिवृष्टस्य सूर्यस्य विष्वग्ने विष्वग्यमनम् १ अधि उपरि रथं विचक्षणः स्वदस्य विद्रष्टा सन् आ अरुहत् आरोहति । २ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ इति ॥

१. मा(२)-सोमः कार्प्पन् । २. त२-अ१-७-‘कार्प्पन्’ नास्ति । ३. म१-प्रियतमो । ४. ग-म२-विष्वग्गामिन रथं; त४-म१-विष्वग्गामनरथं; म७-विष्वग्गार्चनं वृथ; म१(२)-गमनसाधनं रथं ।

ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रियं वक्ता पतिर्धियो अस्या अदाम्यः ।

दधाति पुत्रः पित्रोरेपीच्यं^१ नामं तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ २ ॥

ऋतस्य । जिह्वा । पवते । मधु । प्रियम् । वक्ता । पतिः । धियः । अस्याः । अदाम्यः ।

दधाति । पुत्रः । पित्रोः । अपीच्यम् । नामं । तृतीयम् । अधि । रोचने । दिवः ॥ २ ॥

ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य जिह्वा मुल्यत्वेन जिह्वास्यानीयः मोमः प्रियं प्रियकरं मनु मन्करं रमं पवते क्षरति । कीदृशः । वक्ता शब्दकृत् । यद्वा । स्तोत्रभिः कियमाणाः स्तुतयः^१ मार्चीयस्य इति प्रतिध्रुवनस्य कर्ता । अस्याः धियः पुनस्य कर्मणः पतिः पालयिता अदाम्यः रहोभिहिमिनुमरास्यः पुत्रः यज्ञमात्रः पित्रोः मातापित्रोः अपीच्यम् अन्तर्हितं पदं नाम । तौ न जानातो नामकरणवेलायाम् । तस्मात्तयोरेपरिज्ञायमानं तन् तृतीयं नाम दिवः तुलोकस्य रोचने दीप्यमाने सोमेऽभिपूयमाणे सति अधि दधाति अत्यन्तं धारयति । नक्षत्रमावहारिकनाष्टी प्रमाप्य सोमयाजीति तृतीयमस्य नाम इति भगवता बोधायनैकोक्तम् (बौ. गृह्यसू. १.११.४-७) ॥

अव धुतानः कलशां अचिक्रदन्मृभिर्यमानः कोश आ हिरण्यये ।

अमीमृतस्य दोहनां अनुपत्ताधि त्रिपृष्ठ उपसो वि राजति ॥ ३ ॥

अव । धुतानः । कलशान् । अचिक्रदत् । नृऽभिः । येमानः । कोशैः । आ । हिरण्यये ।

अभिः । ईम् । ऋतस्य । दोहनां । अनुपत्तः । अधि । त्रिपृष्ठः । उपसः । वि । राजति ॥ ३ ॥

धुतानः । ' धुत दीप्ती ' । दीप्यमानः नृभिः कर्मेनृभिर्कृत्स्विभिः हिरण्यये हिरण्यये कोशे अधिपवणचर्मणि^१ । तस्य हिरण्ययव ' हिरण्यपाणिर्भिपुणीति ' इति हिरण्यसवन्धात् । तादृशे कोशे येमानः । छान्दसे कर्मणि लिटि कामचि रूपम् । नियम्यमानः मोमः । ततः^१ ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य दोहनाः दोधार कृत्स्विजः ईम् एवं सोमम् अभि अनुपत्तः अमिषुवन्ति । ' प्रावाणो वत्सा भरिवजो दुहन्ति ' (तै. सं. ६.२.११.४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणं यदां दोगृह्वमभिहितम् । सोमः कलशान् द्रीगाभिधानान्^२ प्रति अव अचिक्रदन् अवकन्दति शब्दायते । ततः त्रिपृष्ठः । त्रीणि मन्वानस्येव पृष्ठानि यस्य स तथोक्तः त्रिषु सवनेषु सोमस्य विद्यमानत्वात् । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदाग्नोदात्तवम् । तादृशः मोमः उपसः अधि चागाहनि वि राजति । ' अधिशीङ्गुसासा ' (पा. सू. १. ४. ४६) इति द्वितीया । तेनहन्मु वितोषेयं वीयते । यद्वा । राजतिरन्तर्गतित्यर्थः । अहनि प्रकाशयति ॥

अद्रिभिः सुतो मतिभिश्चनोहितः प्ररोचयन्नोर्दसी मातरा शुचिः ।

रोमाण्यन्यां समया वि धावति मघोर्धारा पिन्वमाना दिवेदिवे ॥ ४ ॥

अद्रिभिः । सुतः । मतिभिः । चनः । दहितः । प्रऽरोचयन् । रोर्दसी इति । मातरां । शुचिः ।

रोमाणि । अन्याः । समयाः । वि । धावति । मघोः । धाराः । पिन्वमाना । दिवेऽदिवे ॥ ४ ॥

१. त१ २.५.७-स्तुतः; त३.४-म१.५.७-स्तुती; म६-स्तुतिः । २. म-अभिपूय; त३-म१.२-अधिपूय । ३. ग-पवमानः; त३-म१.२.६.७-ते तव; त४-तेनाव, म१(१)-तेन च । ४. त३.४-द्रीगानभिधानान्; म६-द्रीगकल्पशभिधानान् ।

‘स्तुतिभिः । ‘सन् शाने । ‘मन्त्रे वृष्यपचमन्’ इति किष्कुदात्तः । स्तुतिभिः ‘अग्निभिः प्रावभिश्च’ सुतः अभिपुतः ‘चनोहितः चनसे अवाय हितः हिताहो वा’ मातरा मातरौ अगतौ निमार्ण्या ‘रोदसी दानावृधिर्या’ ‘प्ररोचयन् स्वतेजसा प्रकाशयन् अत एव’ शुक्तिः दीप्यमानः एवंविधः सोमः अस्यानि’ अभिभवानि ‘रोमाणि तैः कृतानि पवित्राणि’ ‘समया अभितः समीरे’ ‘यि’ ‘पावति विरोषेण क्षरति । किंच’ ‘पिन्वमाना अग्निः सिच्यमाना’ ‘मघोः मदकरस्य सोमस्य’ ‘धारा’ ‘दिवेदिवे अन्वहं दीर्घसन्नेषु पवित्रान्युभयतः पषते ॥

परिं सोम प्र धन्वा स्वस्तये नृभिः पुनानो अग्नि वांसयाशिरम् ।

ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् ॥ ५ ॥

परिं । सोम । प्र । धन्व । स्वस्तये । नृभिः । पुनानः । अग्नि । वांसय । आशिरम् ।

ये । ते । मदा । आहनसः । विहायसः । तेभिः । इन्द्रम् । चोदय । दातवे । मघम् ॥ ५ ॥

हे ‘सोम’ ‘स्वस्तये’ अविनाशाय ‘परि’ ‘प्र’ ‘धन्व’ पात्राणि परितः प्रगच्छ । ‘अभिर्वांस्यैः’ । किंच ‘नृभिः’ कर्मनेतृभिर्कैस्त्वग्भिः ‘पुनानः’ पूयमानस्तवम् ‘आशिरम्’ आभरणं क्षीरादिकम् ‘अग्नि’ ‘वांसय’ आच्छादय । संयोजयेति यावत् । ‘आहनसः’ । ‘आहननवन्तो वचनपन्तः’ (निरु. ४.१५) इति पारकः । सवृणामाभिसुरूपेण हन्तारोऽभिहन्यमाना अभिपूयमाणाः स्तुतिमन्त्राद्भवन्तो वा ‘विहायसः’ । महामैतत् । महान्तः ‘तै’ स्वदीपाः ‘ये’ ‘मदाः’ मदहेतवौ रसा’ भन्ति ‘तेभिः’ तैः सोमैरस्माभिर्दीपमानैः’ ‘मघं’ मंहनीयं धनमस्मभ्यं ‘दातवे’ दातुम् ‘इन्द्रं’ ‘चोदय’ प्रेरय ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हार्द निवारयन् । पुनर्याश्चतुरो देवाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति धीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकध्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भरसंहिताभाष्ये

सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ धीगणेनाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थमहेश्वरम् ॥

ध्यात्वायाग्याहृतप्रज्ञः सप्तमस्य द्वितीयकम् ।

अध्यायं सायणामाख्यस्तृतीयं ध्याकरोत्यथ ॥

तत्र ‘यता’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं मार्गवरुण कवेरार्पे जागतं पवमानसोमदेवताकम् । ‘यतां’ ह्यनुकान्तम् । गतो विनियोगः ॥

धर्ता दिवः पवते कृत्व्यो रसो दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।

हरिः सृजानो अत्यो न सत्त्वमिर्भूया पाजांसि कृणुते नदीन्वा ॥ १ ॥

धर्ता । दिवः । पवते । कृत्व्यः । रसः । दक्षः । देवानाम् । अनुमाद्यः । नृभिः ।

हरिः । सृजानः । अत्यः । न । सत्त्वमिः । नृपा । पाजांसि । कृणुते । नदीपु । आ ॥ १ ॥

पवतां सर्वस्य धारकः सोमः । पदिवः अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षस्थिताद्वापविप्रात् पवते
पूयते । कीदृशः सोमः । पृथ्व्यः कर्तव्यः । शोच्य इत्यर्थः । वरस रसात्मको देवानां पृथक् बल-
प्रदः । यद्वा । दक्षः प्रवर्धनीयो देवानामर्थोय । तथा पृथुभिः वेनृभिर्द्धृतिभिः अनुमाद्यः अनुमद-
नीयः स्तुत्यो वा पृथिः इतिवर्णः । पृथुभिः प्राणिभिः सादिभिः । सृजानः सृज्यमानः पृथो
पृन अथ इव स यथा शिक्षितो पृथ्या अनायासेन गच्छति तद्वत् पृथ्या अप्रयत्नेन पृजांसि बलानि
स्वीयान् वेगान् पृकृणुते कुरुते । पृनदीषु वमतीवरीषु । तामिरित्यर्थः । पृथा सिक्त इति शेषः । अयम्
अभिपवसमयामिप्रायः ॥

शूरो न धत्त आयुधा गर्मस्त्योः स्वः । सितांसत्रथिरो गर्विष्टिषु ।

इन्द्रस्य शुष्ममीर्यन्नपस्युभिरिन्दुहिन्वानो अज्यते मनीषिभिः ॥ २ ॥

शूरः । न । धत्ते । आयुधा । गर्मस्त्योः । स्वः । रिति स्वः । सितांसन् । रथिरः । गोऽईष्टिषु ।

इन्द्रस्य । शुष्मम् । ईर्यन् । अपस्युऽमि । इन्दुः । हिन्वानः । अज्यते । मनीषिभिः ॥ २ ॥

अयं सोमः पृगमस्त्योः इत्यर्थः । आयुधा आयुधानि पृशूरो न शूर इव धत्ते धारयति ।
पृथः स्वर्गस्तुलसाधनं यज्ञं वा पृसितांसन् संभक्तुमिच्छन् पृथिरः रथवान् । रथादिरत्नप्रत्ययः ।
पृगविष्टिषु यजमानस्य गवामेपणेषु सत्सु । यजमानार्थं गोसंभजनाय रथवानित्यर्थः । पृइन्द्रस्य पृशुष्मं
बलम् पृईर्यन् प्रेरयन् पृइन्दुः सोमो देवः पृअपस्युभिः कर्मैन्दुभिः पृमनीषिभिः मेधाविभिर्द्धृतिभिः
पृहिन्वानः प्रेर्यमाणः पृअज्यते गोभिः ॥

इन्द्रस्य सोमः पर्वमानः ऊर्मिणा तविष्यमाणो जठरेष्वार विंश ।

प्र णः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी धिया न वाजां उप मासि शश्वतः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोमः । पर्वमानः । ऊर्मिणा । तविष्यमाणः । जठरेषु । आ । विंश ।

प्र । नः । पिन्व । विद्युत् । अन्नाऽईव । रोदसी इति ।

धिया । न । वाजान् । उप । मासि । शश्वतः ॥ ३ ॥

हे सोमः पर्वमानः पर्वमानस्त्वं तविष्यमाणः कर्षयिष्यमाणः सन् पृइन्द्रस्य पृजठरेषु
पृऊर्मिणा प्रभूतया धारया पृथा विंश । जठरप्रदेशस्थ बाहुल्याद्बहुवचनम् । पृनः अस्मदर्थं पृविद्यु-
दभ्रेव अन्नाणीव सा यथा दोग्ध्यन्नाणि तद्वत् पृप्र पृपिन्व पृथुक् पृरोदसी घावापृधियौ । किंच
पृधिया कर्मणा पृन इदानीम् । नेति संप्रत्यर्थः । पृशश्वतः । बहुनामैतन् । पृहून् पृवाजात् अन्नानि
पृउप समीपे पृमासि निर्मासि ॥

विश्वस्य राजा पवते स्वर्दशः क्रतस्य धीतिर्मृषिपाळेवीवशत् ।

यः सूर्यस्यासिरेण मृज्यते पिता मतीनामसमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

विश्वस्य । राजा । पवते । स्वः । ऽदशः । क्रतस्य । धीतिम् । मृषिपाट् । अवीवशत् ।

यः । सूर्यस्य । असिरेण । मृज्यते । पिता । मतीनाम् । असमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

‘विश्वस्य जगतः’ राजा-स्वामी सोमः ‘स्वर्गं राः स्वर्गं द्रष्टुः सर्वं द्रष्टुं’ ‘ऋतस्य सत्यभूतस्ये-
न्द्रस्य । मनुष्यवाच्यतन्त्रादप्रतियोगिरूपस्य ऋतशब्दस्य’ देवार्थः^१ । तत्रापि औचित्येनेन्द्रः परि-
गृह्यते^२ । तस्य ‘धीति मतिं कर्म वा’ ‘ऋषिपाद् ऋषीणामतीन्द्रियद्रष्टृणामभिभवित्वा । महत्वेन
स्वयमपि’ ‘ऋषिषेष्टत्वादिति’ भावः । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिः’
(ऋ. सं. १. १६. ६) इति । ईदृशः सोमः ‘अवीवरात् अकामयत्’ इन्द्रस्य^३ कर्म । ‘यः सोमः ‘सूर्यस्य
देवस्य’ ‘असिरेण क्षेपकेण रश्मिना’ ‘मृज्यते । ‘असमष्टकान्यः अन्यैः कविभिरग्याप्तकर्मा सोमः
‘मतीनाम् अस्मदीयानां स्तुतीनां’ ‘पिता पालकः स्वामी भवतीति शेषः । यद्वा । यो मतीनां पिता
असमष्टकान्यश्च सन् मृज्यते सः ‘पवते इति संबन्धः ॥

धृपेव यूथा परि कोशमर्षस्यपामुपस्थे धृपुमः कर्निकदत् ।

स इन्द्राय पवसे मत्सरिन्तमो यथा जेषाम समिधे त्वोर्तयः ॥ ५ ॥

वृषांश्च । यूथा । परि । कोशम् । अर्पसि । अपाम् । उपस्थे । धृपुमः । कर्निकदत् ।

सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरिन्तमम् । यथा । जेषाम् । समिधे । त्वाऽर्जनयः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं ‘धृपेव’ ‘यूथा’ यूथानि वृषम इव स यथा तानि प्रविशति तद्वत् ‘कोशं कोशवद्
रत्नधारकं’ कलशं ‘परि’ ‘अर्पसि परिगच्छसि । कुत्रस्य’ सन् । ‘अपामुपस्थे अन्तरिक्षे । कीदृशं
सन् । ‘धृपुमः’ वर्णिता ‘कर्निकदत्’ शब्दं कुर्वन् । ‘सः’ त्वं हे सोम ‘इन्द्राय इन्द्रार्थं’ ‘पवसे पूषसे ।
‘मत्सरिन्तमः’ मादयितुमस्तवम् । ‘यथा वयं’ ‘जेषाम जयेम’ ‘समिधे संग्रामे’ ‘त्वोर्तयः’ त्वया
रक्षिताः सन्त ॥ ॥ १ ॥

‘एष प्र कोशे’ इति पञ्चमं वचनं सूक्तम् । ऋत्वायाः पूर्ववत् । ‘धृपः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतौ विनियोगः ॥

एष प्र कोशे मधुमौ अचिक्रदिन्द्रस्य वज्रो वपुषो वपुष्टरः ।

अभीमृतस्य सुदुधा घृतश्रुतो वाभ्रा अर्पन्ति पर्यसाधेनवः ॥ १ ॥

एषः । प्र । कोशे । मधुमान् । अचिक्रदत् । इन्द्रस्य । वज्रः । वपुः । वपुःऽतरः ।

अभि । ईम् । ऋतस्य । सुदुधाः । घृतश्रुतः । वाभ्राः । अर्पन्ति । पर्यसाधेनवः ॥ १ ॥

‘एषः अयं सोमः’ ‘मधुमान् मधुररसः’ ‘कोशे द्रोणकलशे’ ‘अ’ ‘अचिक्रदत्’ प्ररूपेण शब्दायते ।
कीदृशं पूषः । ‘इन्द्रस्य’ ‘वज्रः’ वज्ररत्नानीयः । बलकरत्वेन वज्रवत् ग्रहरणसाधनावत् वज्रवोपधाराः ।
एष एव हि सोमो वज्रे इन्द्रस्य साधने । तथा ‘वपुषः’ धीजानां वपुः अन्यस्मात् ‘वपुष्टरः’
अतिशयेन वसा । बीजावापस्य सोमकर्मण्येवात् ‘सोमो वै रेतोधाः’ (तै. सं. २. १. १. ६) इति
धृतेः । ‘ईम्’ अस्य ‘ऋतस्य सत्यकलस्य सोमस्य । पारा इति शेषः । ताः ‘अभि’ ‘अर्पन्ति
अभिगच्छन्ति । कीदृश्यस्ताः । ‘सुदुधाः’ शुद्ध दोग्ध्रवः कलानां ‘घृतश्रुतः’ उदकस्य रसस्य वा
शारयिष्मः ‘वाभ्राः’ शब्दप्रत्ययः । किमिव । ‘पयसा युक्ता वाभ्राः’ ‘धेनवः’ इव इति ॥

१. त-म-‘शब्दस्य देवार्थः; म-‘शब्दस्येवार्थः । २. त-मु-प्रतिगृह्यते । ३. ग-स्वयं
ऋषिष्यपि श्रेष्ठत्वादिति । ४. ग-कामयते । ५. ग-त-१.५.७-अ-१.२.७-‘यूथा’ नास्ति । ६. ग-हविः
संपारकः; त-ग-रस धारकः; म-१.७-रत्नधारकः ।

स पूर्यः पवते यं दिवस्परिं श्येनो मथायदिपितस्तिरो रजः ।

स मध्व आ युवते वेविज्ञान इत्कृशानोरस्तुर्मनसाह विम्युषा ॥ २ ॥

सः । पूर्यः । पवते । यम् । दिवः । परिं । श्येनः । मथायत् । इपितः । तिरः । रजः ।

सः । मध्वः । आ । युवते । वेविज्ञान । इत् । कृशानोः । अस्तुः । मनसा । अहं । विम्युषा ॥ २ ॥

१सः सोमः २पूर्यः प्रतनः ३पवते पयते । अभिपूयत इत्यर्थः । ४यं सोमं ५दिवः शुलोकात् ६श्येनः ७इपितः स्वमात्रा प्रेषितः ८सन् ९परि १०मथायत् पर्यमभात् ११तिरः तीर्णं तिरस्कुर्वन् । किम् । १२रजः तृतीयं लोकम् । १३स. एव सोमः १४मध्व. मधुररसं सोमम् १५आ १६युवते यौति पृथक्करोति शुलोकात् । इत्यं १७वेविज्ञान १८इत् चलन् अधो गच्छन् १९कृशानोः सोमपालस्य २०अस्तुः शारक्षेणुः सकारात् २१विम्युषा मीतिन २२मनसाह २३. मध्व आ युवत इति संबन्धः । कृशानो सोमपालत्वं ब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं—'कृशानुः सोमपालः सम्यस्य पदः' (दे. भा. ३. २९) ॥

ते नः पूर्वीसु उपरास इन्द्वो महे वाजाय धन्वन्तु गोमते ।

ईक्षेण्यासो अहो न चारवो ब्रह्मब्रह्म ये जुजुर्हविर्विहविः ॥ ३ ॥

ते । नः । पूर्वीसः । उपरासः । इन्द्वः । महे । वाजाय । धन्वन्तु । गोऽमते ।

ईक्षेण्यासः । अहः । न । चारवः । ब्रह्मऽब्रह्म । ये । जुजुषुः । हविःऽहविः ॥ ३ ॥

१ते वक्ष्यमाणाः २पूर्वासः पूर्वे ३उपरासः । उपरता अत्रेषुपरः । तादृशाः ४इन्द्वः सोमाः ५महे महते ६गोमते ७नः मर्षा ८वाजाय अन्नाय अन्नलाभार्थं ९धन्वन्तु गच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशा इन्द्वः । १०ईक्षेण्यासः ईक्षणीया ११संदर्शनीयाः १२अहो १३न । अहः क्षिय आह्वनात् । ता इव सुवेपाः क्षिय इव १४चारवः रमणीयाः । तं इत्युक्तं क इत्याह । १५ये इन्द्वः १६ब्रह्मब्रह्म सर्वमपि स्तावकमग्रजात १७हविर्विहविः सर्वमपि हविर्जातं च १८जुजुषुः सेवन्ते ॥

अयं नो विद्वान् वनवद्वनुष्यत इन्दुः सत्राचा मनसा पुरुषुतः ।

इनस्य यः सदर्ने गर्भमादधे गर्वाग्रुहजमभ्यर्पति ब्रजम् ॥ ४ ॥

अयम् । नः । विद्वान् । वनवत् । वनुष्यतः । इन्दुः । सत्राचा । मनसा । पुरुऽस्तुतः ।

इनस्य । यः । सदर्ने । गर्भम् । आऽदधे । गर्वाम् । उरुहजम् । अभि । अर्पति । ब्रजम् ॥ ४ ॥

१अयम् २इन्दुः सोमः ३नः अस्मान् ४वनुष्यतः हन्तुमिच्छत शत्रून् ५विद्वान् जामन् हन्तुं ६वनवत् हन्तु तान् । केन साधनेन । ७सत्राचा सहाध्रता ८मनसा । कीदृश । ९पुरुषुतः बहुभिः स्तुतः । १०यः सोमः ११इनस्य ईश्वरस्याग्नेः १२सदर्ने स्थाने भूमौ वेद्यां वा वर्तमानः १३गर्भमादधे धारयत्योपधीषु । १४यश्च १५गर्वाम् अस्मदीयानां शत्रुभिरपहतानाम् १६उरुहजं प्रभूतानामपा पयसां जनकं १७ब्रजम् अभ्यर्पति गच्छति । स वनवदिति ॥

चर्किर्दिवः पवते कृत्वा रसो महौ अदब्धो वरुणो हुरुग्यते ।

असावि मित्रो वृजन्तेषु यज्ञियोऽस्त्यो न यूथे वृषयुः कर्निकदत् ॥ ५ ॥

१. ग-भ१.७-प्रेरितः । २. त-नमसा सह; त३-भ२.७-मनसा सह, म६-नमसा सह; सु-मनसा सह सह । ३. ग-त१.३.४.७-भ१.४.७-ईक्षणीयाः नास्ति । ४. त१.२.४.५-यत ।

चक्रिः । दिवः । पवते । कृन्त्यः । रसः । महान् । अदन्वः । वरुणः । दुरुक् । यते ।
असावि । मित्रः । बृजनेषु । यज्ञियः । अत्यः । न । युधे । वृषऽयुः । कनिक्कदत् ॥ ५ ॥

‘चक्रिः सर्वस्य कर्ता’ ‘कृन्त्यः कर्मण्यः’ ‘रसः रसात्मकः’ ‘महान् गुणैरधिकः’ ‘अदन्वः
अहिंस्य’ ‘दुरुक् दुटिलं’ ‘यते गच्छते’ । इतस्ततः परिचरत इत्यर्थः । तदर्थं ‘दिवः सकाशात्’ ‘पवते
पूयते’ । अन्तरिक्षस्थादशापवित्रादित्यर्थः । किंचामौ मांनः ‘असावि सूयते’ । कदा । ‘बृजनेषु अरिष्टेषु
संस्तु तत्परिहारार्थम्’ । कीदृशः सः । ‘मित्रः सर्वेषां मित्रमूतः’ ‘यज्ञियः यष्ट्यः’ ‘अत्यो न भय
इव’ ‘युधे वडवायुधे स यथा’ ‘वृषयुः सन् शब्दं करोति तद्दत्तसौ वृषभो रसस्य वर्पिता’ ‘कनिक्कदत्
शब्दे कुर्वन् असावीति ॥ ॥ २ ॥

‘प्र राजा वाचम्’ इति पञ्चचमैकादशं सूक्तम् । ऋष्याधाः पूर्ववत् । ‘प्र राजा’ इत्यनु-
क्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र राजा वाचं जनयन्नसिष्यददपो वसानो अभि गा इयञ्चति ।

गृम्याति रिप्रमर्विरस्य तान्वा शुद्धो देवानामुप याति निष्कृतम् ॥ १ ॥

प्र । राजा । वाचम् । जनयन् । असिष्यदत् । अप । वसान । अभि । गा । इयञ्चति ।
गृम्याति । रिप्रम् । अर्वि । अस् । तान्वा । शुद्धः । देवानाम् । उप । याति । निऽकृतम् ॥ १ ॥

‘राजा राजमानोऽयं सोमोऽभिपूयमाणः सन्’ ‘वाचं शब्दं’ ‘जनयन् उत्पादयन्’ ‘असिष्यदत्
प्रस्पन्दते’ । तथा ‘अपः यसतीपरी’ ‘वसानः आच्छादयन्’ ‘गाः स्तुती’ ‘अभि’ ‘इयञ्चति
अभिगच्छति’ । इयक्षतिर्गतिर्कर्मसु पठितः । ‘अस्य सोमस्य’ ‘रिप्रम्’ अनुवादेपादेन पारस्पर्यम्
अभिपूतवह्नीशकलादिरूपम् ‘अर्विः अविरोमनिर्मिते दशापवित्रं’ ‘तान्वा स्वीयेन वक्षेण’ ‘गृम्याति
गृह्णाति शोधनमनये’ । पश्चात् ‘शुद्धः’ ‘देवानां’ ‘भिक्षुने संस्कृते स्थानम्’ ‘उप’ ‘याति उपगच्छति ॥

इन्द्राय सोमं परि पिच्यसे नृभिर्नृचक्षा ऊर्मिः क्विरिज्यसे वने ।

पूर्वाहिं ते सुतयः सन्ति यातवे सहस्रमन्वा हरयश्चमुपदः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोम । परि । पिच्यसे । नृभिः । नृचक्षाः । ऊर्मिः । क्विः । अज्यसे । वने ।
पूर्वा । हि । ते । सुतयः । सन्ति । यातवे । सहस्रम् । अन्वा । हरयः । चमुपदः ॥ २ ॥

हे ‘सोम त्वम्’ ‘इन्द्राय इन्द्राय’ ‘नृभिः नृभिर्भिरितिभिः’ ‘परि’ ‘पिच्यसे अभिपूयसे’ । तथा
‘सोम’ ‘नृचक्षाः नृणां यष्टुगामनुग्रहेण दृष्टा’ ‘ऊर्मिः प्रेयमाणः प्रवृद्धो वा’ ‘क्विः मेधावी च त्वं
‘वने उदके’ ‘अज्यसे प्रेयसे’ । ‘पूर्वाः बहुयः’ ‘हि’ ‘ते’ ‘सुतयः मार्गाभिः उद्राणि’ ‘सन्ति’ ‘यातवे
यानुम्’ । अत्यस्य सोमस्य अपरिमितपुतिगमनासंभवात्तस्य बाहुव्यसाह । ‘चमुपदः अभिपूयण-
फलकयोः संदितः’ ‘सहस्रम् अपरिमिताः’ ‘अन्वाः व्याहताः’ ‘हरयः हरितवर्गा अन्वाः सन्ति ।
अथवा । इन्द्राय परिपिच्यसे ह्युक्त्यादिन्द्रमाहौ मार्गसाधनयोः सज्जाव उत्तरार्धेन प्रतिपादितः ।
‘पुरातन्यः सरण्यः मन्तीन्द्रं प्रति यानुम्’ । तथा सहस्रमन्वाका हरितवर्गा अन्वाश्च सन्ति
चमुपदस्तवेति ॥

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणमासीना अन्तरभि सोममक्षरन् ।

ता ई हिन्वन्ति हर्म्यस्य सक्षणिं याचन्ते सुभ्रं पर्वमानमक्षितम् ॥ ३ ॥

समुद्रिया । अप्सरसः । मनीषिणम् । आसीना । अन्तः । अभि । सोमम् । अक्षरन् ।

ताः । ईम् । हिन्वन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् । याचन्ते । सुभ्रम् । पर्वमानम् । अक्षितम् ॥ ३ ॥

‘समुद्रिया । समुद्रसाधनानां समुद्रमन्तरिक्षम् । तन्मन्त्रिण्यः ‘अप्सरसः काश्चन ‘अन्त-
मक्षमप्ये ‘आसीनाः पात्रेषु वर्तमाना वयसीवर्षः ‘मनीषिणं मेधाविनं ‘सोमम् ‘अभि ‘अक्षरम्
अभिपूयमानं सोममभिक्षरन्ति । ‘ताः एता आपः ‘ईम् एन ‘हर्म्यस्य हर्म्यवासुक्करस्य पागगृहस्य
‘सक्षणिं सैचनशीलं ‘हिन्वन्ति वर्षयन्ति पोषयन्ति । ता एव स्तोतारो वा ‘पर्वमान सोमम्
‘अक्षितम् अक्षीणं ‘सुभ्रं सुखं ‘याचन्ते प्रार्थयन्ते । तत्रार्थः भावः । काश्चन अप्सरसः सोमं राजानं
मनीषिणं कामयमाना देवानपि परित्यज्य स्वर्गादामत्य राज्ञः समीपे स्थित्वा तस्य रसानादयते ।
स्वरसेन वर्षयन्ति तं सुभ्रं च याचन्त इति ॥

गोजिह्वः सोमो रथजिह्विरण्यजित्स्वर्जिह्विजित्पवते सहस्रजित् ।

यं देवासश्चक्रिरे पीतये मर्दं स्वादिष्टं द्रुप्तमरुणं मयोभुवम् ॥ ४ ॥

गोऽजित् । नः । सोमः । रथऽजित् । हिरण्यऽजित् । स्वऽजित् । अप्सऽजित् । पवते । सहस्रऽजित् ।

यम् । देवासः । चक्रिरे । पीतये । मर्दम् । स्वादिष्टम् । द्रुप्तम् । अरुणम् । मयऽभुवम् ॥ ४ ॥

‘नः अस्माकं ‘गोजित् गवां जेता तथा ‘रथजित् रथस्य जेता ‘हिरण्यजित् हिरण्यस्य जेता
तथा ‘स्वर्जित् स्वर्गस्य सुखस्य जेता ‘अद्विजत् अपां जेता ‘सहस्रजित् सहस्रसंख्याकस्य धनस्य
जेता ‘सोमः ‘पवते पूयते । ‘यं ‘देवास देवाः ‘चक्रिरे कृतवन्त । किमर्थम् । ‘पीतये पानाय ।
कीदृशं सोमम् । ‘मर्दं मदकरं ‘स्वादिष्टं स्वादुतमं ‘द्रुप्तं रसात्मकम् ‘अरुणम् अरुणवर्णं ‘मयोभुवम्
सुखस्य भावयितारम् ॥

एतानि सोम पर्वमानो अस्मयुः सत्यानि कृष्वन् द्रविणान्यर्पसि ।

जहि शत्रुमन्तिके दूरके च य उर्वी गव्यूतिमभयं च नस्कृधि ॥ ५ ॥

एतानि । सोमः । पर्वमानः । अस्मयुः । सत्यानि । कृष्वन् । द्रविणानि । अर्पसि ।

जहि । शत्रुम् । अन्तिके । दूरके । च । यः । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । च । नः । कृषिः ॥ ५ ॥

हे ‘सोम ‘एतानि पूर्वमन्त्रोक्तानि गवादीनि ‘द्रविणानि धनानि ‘सत्यानि ‘कृष्वन् कुर्वन्
‘पर्वमानः पूयमानः ‘अभयं पवसे । ‘जहि च ‘शत्रुं ‘यः अस्मच्छत्रुः । ‘अन्तिके समीपे ‘दूरके
अत्यन्त दूरे देवो ‘च वर्तते तं जहि । तथा ‘उर्वीं ‘गव्यूतिं विस्तीर्णं मार्गम् ‘अभयं ‘च ‘नः
अस्माकं ‘कृधि कुरु ॥ ३ ॥

‘अचोदसः’ इति पञ्चर्च द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘अचोदसः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गन्तो विनियोगः ॥

अचोदसो नो धन्वन्तिवन्दवः प्र सुवानासो बृहद्विषेपु हरयः ।

वि च नशन्न इषो अरातयोऽर्यो नञन्तु सनिपन्त नो धिर्यः ॥ १ ॥

अचोदसः । न । धन्वन्तु । इन्दवः । प्र । सुवानासः । बृहत्सद्विषेपु । हरयः ।

वि । च । नशन् । नुः । इषः । अरातयः । अर्यः । नञन्तु । सनिपन्त । नुः । धिर्यः ॥ १ ॥

अचोदसः अचोदना अनन्यप्रेरिताः । धन्वन्तुः सोमाः । धनः अस्माकं । प्र धन्वन्तु प्रगच्छन्तु । धन्वन्तिर्गतिकर्मा । कुप्र । बृहद्विषेपु प्रभूतदीप्तिषु यागेषु निमित्तेषु । अथवा बृहद्विषकुलत्रेषु मध्ये । न इति संबन्धः । कीरसा इन्दवः । सुवानासः स्यमानाः । हरयः हरितपर्णाः । किंच । न । अस्मभ्यं^१ ये च इषः अथस्य अरातयः अदातारः सन्ति ते च वि नञन्तु विनश्यन्तु । तथा । अर्यः अरयोऽपि नञन्तु^२ विनश्यन्तु^३ । सनिपन्त संमञन्तु च नो धिर्यः अस्मदीयानि कर्माणि देवा अस्मरिष्यभूता वा ॥

प्र णो धन्वन्तिवन्दवो मदस्युतो धना वा येभिरर्वतो जुनीमसि ।

तिरो मर्तस्य कस्य चित्परिहृतिं वयं धनानि विश्वधा भरेमहि ॥ २ ॥

प्र । न । धन्वन्तु । इन्दवः । मदस्युतः । धना । वा । येभिः । अर्वतः । जुनीमसि ।

तिरः । मर्तस्य । कस्य । चित् । परिहृतिम् । वयम् । धनानि । विश्वधा । भरेमहि ॥ २ ॥

प्र^१ धन्वन्तु प्रगच्छन्तु^२ धनः अस्माकम् । इन्दवः सोमाः । मदस्युतः मदसाधिनः । वा अथवा^३ । किंचैतर्थाः^४ । धना धनाभ्यपि प्र धन्वन्तु । येभिः यैः सोमैः । अर्वतः बलवतः शत्रोः समीपं । जुनीमसि जुनीमः प्राप्नुमः । कस्य धित् कस्यापि मर्तस्य मनुष्यस्य प्रयत्नस्य परिहृतिं परितो बाधो । तिरः तिरस्कुर्वन्तो । वयं धनानि गवादिरूपणि । विश्वधा सर्वदा । भरेमहि विभूयाम ।

उत स्वस्या अरात्या अरिहिं प उतान्यस्या अरात्या वृको हि पः ।

धन्वन्न तृष्णा समरीत तां अभि सोमं जहि पवमान दुरार्यः ॥ ३ ॥

उत । स्वस्या । अरात्या । अरिः । हि । स । उत । अन्यस्याः । अरात्याः । वृकः । हि । स ।

धन्वन् । न । तृष्णा । सम । अरीत । तान् । अभि । सोमं । जहि । पवमान । दुरार्यः ॥ ३ ॥

उत अपि च पसः सोमः । स्वस्याः अरात्याः स्वीयस्य शत्रोः^१ । अरिः अभिगन्ता इमनाप । उत अपि च पसः सोमः । अन्यस्याः अस्मदीयायाः । अरात्याः अस्मच्छत्रोः । वृको हि हिंसकः खलु । अरातिशब्दः खीलिहोऽप्यस्ति । अथ प्रत्यसकृतः । धन्वन्न तृष्णा । धन्य निरदको देशः । तस्मिन् स्थितस्य तृष्णैव सा यया सं समरीत प्राप्नोति तद्वत् । तान् उभयविधान्^२ शत्रून् जहि^३ ॥

१. त-नोस्मात्यः । म-नोस्माकं । २. ग-त^१ २. ५. ७-म-१-न-नर्यतुः । त-४-न-नर्यतु । ३. म-१. ७-म धन्वन्तु प्रगच्छन्तु नास्ति । ४. ग-म-१(२)-अथवा नास्ति । ५. त-मु-विधिदित्यर्थः । ६. त-म-सु-शत्रोः समीपं । ७. ग-तान् शत्रून्मि समरीत अज्ञानं प्राप्नोतु हे पवमान सोम दुर्बुद्धीमान् शत्रून् जहि ।

दिवि ते नामा परमो य आददे पृथिव्यास्तै रुरुहुः सानवि क्षिपः ।

अद्रयस्त्वा वप्सति गोरधि त्वच्य । प्सु त्वा हस्तैर्दुदुहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

दिवि । ते । नामा । परम । य । आ॒द॒दे । पृथि॒व्याः । ते । रुरु॒हुः । सान॒वि । क्षिपे ।
अ॒द्रयः । त्वा । व॒प्सति । गो॒ । अधि॑ । त्व॒चि । अ॒प्सु । त्वा । हस्तैः । दु॒दुहुः । म॒नी॒षिणः ॥ ४ ॥

हे सोम ष्ते तव सः परमः उत्तमोऽशो ऽदिवि दिवः नामा नामौ शुलोकस्य नाभिस्थानीये देशे । अथवा नामौ वृष्ट्यादेर्बन्धके द्विवि शुलोके । वर्तते ष्य ष्वाद्दे आदत्ते हविर्देवतारूपः भन् । ष्ते तव शुलोकस्यांशस्याव्यवाः ष्पृथिव्याः ष्सानवि समुच्छ्रिते देशे पर्वनादिप्रदेशे षक्षिपः क्षिप्ता सम्यः षरुहुः रोहन्ति । ष्त्वा त्वां शुलोकस्योमासभूतम् अद्रयः प्रावाणः । वप्सति भक्षयन्ति । वप्सतिरत्तिकर्मा । कुत्र । गोरधि त्वचि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । आनहुहेऽधिपवणधर्मणीत्यर्थः । यद्यपि हृदानीतनाः कृष्णाग्निनेऽभिपुष्बन्ति न गोचर्मणि तथापि तस्मिन् सोमो मीयते क्रयार्थम् । तथा च सति यस्मिन् मिमीते तस्याधिपवणधर्म इति सूत्रान् मानमाधनस्यैव गोचर्मणः अधिपवणधर्मवानभिधानादविरोधः । ष्त्वा त्वां तथा षप्सु वसतीवरीषु दुदुहुः दुहन्ति । अजिराज्ञाय दुहन्तीत्यर्थः । यद्वा । षप्सुदकेषु रसेषु निमित्तेषु दुदुहुः कैः साधनैः । हस्तैः । 'हस्तो हन्ते' (निर. १. ७) इति निरुक्तम् । कैः । मनीषिणः मेधाविनोऽप्यर्थादयः ॥

एवा त इन्दो सुम्बं सुपेशसं रसं तुज्जन्ति प्रथमा अभिधियः ।

निर्दनिदं पवमान नि तारिप आविस्ते शुष्मो भवतु प्रियो मदः ॥ ५ ॥

एव । ते । इ॒न्दो इति॑ । सु॒डम्बम् । सु॒डपेश॑सम् । रस॑म् । तु॒ज्जन्ति॑ । प्र॒थमा । अ॒भि॒ऽध्रियं ।
निर्द॑न्ऽनिद॑म् । प॒वमान॑ । नि । तारि॑प । आवि॑ । ते । शुष्मं । भ॒वतु॑ । प्रि॒य । म॒दः ॥ ५ ॥

पूर्वत्र 'अद्रयस्त्वा वप्सति' इत्युक्तं तदेवोच्यते । हे इन्दो सोम एष पवमानाक्षिपमाणप्रकारेण ष्ते तव सुम्बं शोभनभवनं सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । सुरूप परमं प्रथमाः प्रथमेव । यद्वा । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमा. सुरवाः । प्रावाणोऽध्वर्यवो वा अभिध्रियः अभिध्रयन्तः मन्तः ऽतुज्जन्ति प्रेरयन्ति । हे पवमान निर्दनिदम् अस्मन्निन्दकं सर्वमपि शत्रुं नि तारिपः विनाशय । ष्ते तव शुष्मः बलकरः प्रियः प्रियभूतः मदः मदकरो रसः आविः भवतु ॥ ५ ॥

'सोमस्य घारा' इति पञ्चर्व त्रयोदशं सुक्तं भारद्वाजस्य वसुनाक्ष आपं जागते पवमानसोम-देवताकम् । तथा चातुक्रान्तं—'सोमस्य वसुर्मांशद्राजः' इति । गतो विनियोगः ॥

सोमस्य घारा पवते नृचक्षसं क्रुतेन देवान् हवते दिवस्परि ।

वृहस्पते र्वर्येना वि दिद्युते समुद्रासो न सर्वनानि विव्यचुः ॥ १ ॥

सोम॑स्य । घा॒रा । प॒वते॑ । नृ॒चक्ष॑सः । क्रु॒तेन॑ । दे॒वान् । ह॒वते॑ । दि॒व । परि॑ ।

वृ॒हस्प॑तेः । र्व॒र्येन॑ । वि । दि॒द्युते॑ । स॒मुद्रा॑सः । न । स॒र्वना॑नि । वि॒व्यचुः॑ ॥ १ ॥

सोमस्य अभिद्रूपमाणस्य घारा पवते श्रोतते । कीदृशस्य सोमस्य । नृचक्षसः नृणां पवमानानां द्रष्टुः । स च क्रुतेन यज्ञेन देवान् सोममात्र इन्द्रादीन् हवते । कुत्र । दिवस्परि

पुलोक्त्योररि यतमानान् । १बृहस्पतेः मन्त्रपालकस्य स्तोतुः १रवयेन शन्देन स्तोत्रेण १वि १दिद्युते विद्योतते । १समुद्रासो १न समुद्रा इव पृथिवी १सवनानि यज्ञसंबन्धीनि १विन्यक्तुः व्याप्नुवन्ति ॥

यं त्वा वाजिभूध्न्या अभ्यनूयतायोहतं योनिमा रोहसि घुमान् ।

मघोनामायुः प्रतिरन् महि श्रव इन्द्राय सोम पवसे वृषा मर्दः ॥ २ ॥

यम् । त्वा । वाजिन् । अभ्याः । अभि । अनूपत । अपं । ऽहतम् । योनिम् । आ । रोहसि । घुमान् ।

मघोनाम् । आयुः । प्रऽतिरन् । महि । श्रवः । इन्द्राय । सोम । पवसे । वृषा । मर्दः ॥ २ ॥

हे १वाजिन् अभवन् सोम १यं १त्वा त्वाम् १अभ्याः अभ्यनूयता गावः १अभ्यनूपत अभिपुवन्ति । आशिरार्थं स्थिता । शब्दायन्त इत्यर्थः । स त्वम् १अयोहतम् । अय इति हिरण्यनाम । तेन तद्वायु पाणिर्हृष्यते । हिरण्ययेन पाणिना हतं संस्कृतं १योनिं स्थानम् १आ १रोहसि १घुमान् दीप्तं सन् । १अभि योनिमयोहतम् (प्र. सं. ९. १. २) इति श्रुक्तम् । किंच हे १सोम १मघोनां हविष्मतां यजमानानाम् १आयुः आयुष्यं १महि महत् १श्रवः अन्नं यतो वा १प्रतिरन् वर्धयन् १इन्द्राय इन्द्रार्थं १पवसे पूयसे । १वृषा वर्धको १मर्दः मदकरश्च त्वम् ॥

एन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम ऊर्जं वसानः श्रवसे सुमङ्गलः ।

प्रत्यह् स विश्वा भुवनाभि पप्रथे क्रीळन् हरिरत्यः स्यन्दते वृषा ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रस्य । कुक्षा । पवते । मदिन्तम । ऊर्जम् । वसानः । श्रवसे । सुऽमङ्गलः ।

प्रत्यह् । स । विश्वा । भुवना । अभि । पप्रथे । क्रीळन् । हरिः । अत्यः । स्यन्दते । वृषा ॥ ३ ॥

अयं सोम । १इन्द्रस्य १कुक्षा कुक्षौ १आ १पवते आसिच्यते । किमर्थम् । १श्रवसे तस्याग्राय यदुषां अन्नसिद्धयर्थम् । सोमो विक्षेप्यते । १मदिन्तम । मादयितुमः १ऊर्जं १वसानः बलकरं रत्नमाणादयम् । १अतो वसानः (प्र. सं. ९. ७८. १) इति श्रुक्तम् । १सुमङ्गलः शोभनमङ्गलप्रदः । १सः सोमः १प्रत्यह् १विश्वा १भुवना सर्वाणि भूतजातानि १अभि १पप्रथे अभिप्रथयति । दिवि उदितः सन् १क्रीळन् घेषां संकीडमानः १हरिः हस्तिवर्णः १अत्यः अतनकुरालः १वृषा वृषैकः १स्यन्दते रसरूपेण ॥

तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं नरः सहस्रधारं दुहते दश क्षिपः ।

नृभिः सोम प्रच्युतो ग्रावभिः सुतो विश्वान् देवां आ पवस्वा सहस्रजित् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । देवेभ्यः । मधुमत्तमम् । नरः । सहस्रधारम् । दुहते । दश । क्षिपः ।

नृऽभिः । सोम । प्रऽच्युतः । ग्रावऽभिः । सुतः । विश्वान् । देवान् । आ । पवस्व । सहस्रजित् ॥ ४ ॥

हे सोम १तं तादृशं १त्वा त्वां १देवेभ्यः इन्द्राद्यर्थं १मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं १सहस्रधारं यदुधारायुक्तं १दुहते दुहन्ति । के । १नरः नेतारः श्रतिवजः १दश १क्षिपः तेषां दशसंख्याका अद्भुतयुद्ध । हे १सोम १नृभिः मनुष्यैः १प्रच्युतः १ग्रावभिः १सुतः अभियुतस्त्वं १सहस्रजित् सहस्रसंख्याकधनस्य नेता सन् १विश्वान् १देवान् १आ १पवस्व ॥

तं त्वा हस्तिनो मधुमन्तमद्रिभिर्दुहन्त्यप्सु वृषमं दश क्षिपः ।

इन्द्रं सोम मादयन् दैव्यं जनं सिन्धोरिवोर्मिः पर्वमानो अर्पसि ॥ ५ ॥

तन् । त्वा । हस्तिर्न । मधुमन्नम् । अद्रिऽमि । दुहन्ति । अप्सु । वृषभम् । दश । क्षिप ।
इन्द्रम् । सोम । मादर्यम् । दैव्यम् । जन्मम् । सिन्धोऽङ्ग । ऊर्मिः । पर्वमान । अर्यसि ॥ ५ ॥

एतं तादृशं मधुमन्तं मत्तुररयं वृषभं कामानां वर्षकं एवा त्वां षड्भिनः सुहस्तस्य दश
क्षिपः अङ्गुल्यः अद्रिभिः प्रावभिः अप्सु दुहन्ति । तादृशं हे सोम इन्द्रम् अयं दैव्यं
एतन् देवमन्त्रं गन्धेन मयं मादर्यम् सिन्धोरूर्मिरिव पर्वमानः पूयमानः मन् अर्यमि गच्छामि ॥ ५ ॥

‘प्र सोमस्य’ इति पञ्चवं चतुर्दशं सूक्तम् । अषिदेवते पूर्ववत् । अनया त्रिष्टुप् शिष्टा जगत् ।
‘प्र सोमस्य’ इत्यनुकाम्भन् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमस्य पर्वमानस्योर्मय इन्द्रस्य यन्ति जठरं सुपेयसः ।

दृष्ट्वा यदीमुष्मन्ता यद्यमा गर्वा दानाय शूरमुदमन्दिषुः सुताः ॥ १ ॥

प्र । सोमस्य । पर्वमानस्य । ऊर्मयः । इन्द्रस्य । यन्ति । जठरम् । सुपेयसः ।

दृष्ट्वा । यत् । ईम् । उत्तर्जनीना । यगता । गर्वान् । दानाय । शूरम् । उत्तर्जनीना । सुताः ॥ १ ॥

पर्वमानस्य पूयमानस्य ऊर्मयः रमप्रवाहाः इन्द्रस्य जठरं प्र यन्ति प्रगच्छन्ति ।
सुपेयसः सुरपा ऊर्मय इति संबन्धः । यत् यदा ईम् एते सुताः अभियुताः सोमा गच्छा
यशमा बलभूतेन दृष्ट्वा सह उर्जनीनाः सग्नः दानाय यजमानविषयामिमतदानाय शूरं
विक्रान्तिमिन्द्रम् उदमन्दिषुः उन्मादयन्ति तत्र जठरं यन्ति ॥

अच्छा हि सोमः कलशौ असिष्यददत्यो न वोढ्वा रघुर्वर्तनिर्दृषा ।

अथा देवानामुभयस्य जन्मनो विद्रां अभ्रोत्यमुत इतश्च यत् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । सोमः । कलशान् । असिष्यदत् । अयं । न । वोढ्वा । रघुर्वर्तनिः । दृषा ।

अयं । देवानान् । उभयस्य । जन्मनः । विद्रान् । अभ्रोति । अमुत । इतः । च । यत् ॥ २ ॥

अयं सोमः कलशान् अच्छ अभिमुखम् अमिष्यदत् न्यन्दते । क इव । अत्यो न
वोढ्वा रयस्य वाहकं इव । न यथा स्वगन्तव्यमभिगच्छति तद्वत् । यद्वा । अपमुत्तरं दृष्टान्तः ।
वोढ्वा अथ इव रघुर्वर्तनिः लघुगमनः वृषा वर्षकश्च । अथ अगि च देवानां सोममनुषाम्
उभयस्य उभयविधं जन्मनः जातं विद्रान् जानन् अमिष्यदत् कलशान् । किं तदुभयं जन्मेति
वक्ष्यते । यदेवजातम् अमुत सुलोकात् इतश्च अस्मादूलोकाच्च अभ्रोति व्याप्नोति यश्चम् ।
तस्योभयस्य जातं विद्रानिति संबन्धः ॥

आ नः सोम पर्वमानः किरा वस्विन्दो मर्व मधवा राधसो महः ।

शिवा वयोवो वसवे सु चेतुना मा नो गर्यमारे अस्मत्परा सिचः ॥ ३ ॥

आ । नः । सोम । पर्वमानः । किर । वसु । इन्दो इति । मर्व । मधवा । राधसः । महः ।

शिवा । वयः । वसुः । वसवे । सु । चेतुना । मा । नः । गर्यम् । आरे । अस्मत् । परा । सिचः ॥ ३ ॥

१आ १किर सर्वतो १विक्षिप १नः अस्मभ्यं हे १सोम १पवमानः पूयमानस्तवम् । किम् ।
 १वसु वासकं धनं गवादिरूपम् । किंच १इन्द्रो दीप्त हे सोम १मघवा धनवास्त्व १महः महतः
 १राधसः धनस्य १भव दातेति शेषः । तथा हे १वयोषः अवस्य घातः सोम १वसवे वासकाय
 परिचरते महं १चेतुना १प्रकृष्टेन प्रज्ञानेन १सु सुखं कल्याणं १शिक्ष देहि । १नः अस्मभ्यं प्रदेयं १गवं
 धनम् १अस्मत् १आरे अस्मत्तो दूरं १मा १परा १सिचः मा प्रेरय ॥

आ नः पूषा पवमानः सुरातयौ मित्रो गच्छन्तु वरुणः सजोपसः ।

बृहस्पतिर्मरुतो वायुराशिना त्वष्टा सविता सुयमा सरस्वती ॥ ४ ॥

आ । नः । पूषा । पवमानः । सुऽरातयः । मित्रः । गच्छन्तु । वरुणः । सऽजोपसः ।
 बृहस्पतिः । मरुतः । वायुः । अशिना । त्वष्टा । सविता । सुऽयमा । सरस्वती ॥ ४ ॥

१सुरातयः सुदानाः १सजोपसः संगताः पूषादयो देवा १आ १गच्छन्तु १नः अस्माद्
 अस्माकं वरुं वा । तथा १सुयमा । चम्पते नियम्यत इति यमो विग्रहः । सुविग्रहा १सरस्वती
 चागच्छतु ॥

उभे द्यावापृथिवी विश्वमिन्वे अर्यमा देवो अदितिर्विधाता ।

भगो नृशंस उर्वरन्तरिक्षं विश्वे देवाः पवमानं जुपन्त ॥ ५ ॥

उभे इति । द्यावापृथिवी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । अर्यमा । देवः । अदितिः । विऽधाता ।
 भगः । नृऽशंसः । उरु । अन्तरिक्षम् । विश्वे । देवाः । पवमानम् । जुपन्त ॥ ५ ॥

१विश्वमिन्वे । इन्वतिष्यांसिकर्म । सर्वध्यामिन्वौ १उभे १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अर्यमा-
 दयकपत्र भगव १नृशंसः नृमिः शंसनीयः १उर्वन्तरिक्षं च १विश्वे १देवाः च १पवमानं पूयमानं
 सोमं १जुपन्त सेवन्ते ॥ ॥ ५ ॥

१असावि १इति पञ्चर्षं पञ्चदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अत्रानुक्रमणिका— १असावीवि
 त्रिष्टुबन्ते १इति । अनेन द्विवचनेन प्रकृतयोः १प्र सोमस्य १इत्यादिकचोर्द्वयोरपि त्रिष्टुबन्तता
 प्रतिपादिता । गती विनियोगः ॥

असावि सोमो अरुषो वृषा हरी राजैव दस्मो अग्नि गा अचिक्रदत् ।

पुनानो वारं पर्येत्यव्ययं श्येनो न योनिं घृतवन्तमासदम् ॥ १ ॥

असावि । सोमः । अरुषः । वृषा । हरिः । राजाऽइव । दस्मः । अग्नि । गाः । अचिक्रदत् ।
 पुनानः । वारम् । परं । एति । अव्ययम् । श्येनः । न । योनिम् । घृतवन्तम् । आऽसदम् ॥ १ ॥

१सोमः १असावि अग्निपुनोऽमृत । कीदृशः सोमः । १अरुषः आरोचमानः १वृषा वर्षकः १हरीः
 हरितवर्णः । स च १राजैव १दस्मः दशनीयः सन् १गाः उदकानि अभिरुक्ष्य १अचिक्रदत् राष्ट्रं
 करोति स्वरमनिर्गोक्तमये । पश्चात् १पुनानः पूयमानः १अव्ययम् अविमयं १वारं वारं दशापवित्रं
 १पर्येति । ततः १श्येनो १न श्येन इव १योनिं स्वकीयं स्थानं १घृतवन्तम् उदकवन्तम् १आसदम्
 आसदनाय पवत इति शेषः ॥

कुर्विधेयस्या पर्येपि माहिन्मत्यो न मुष्टो अभि वार्जमर्षसि ।

अपसेधन्दुरिता सोम मृळ्य घृतं वसानः परि यासि निर्णिजम् ॥ २ ॥

कविः । वेधस्या । परि । एपि । माहिन्म् । अत्यः । न । मुष्टः । अभि । वार्जम् । अर्षसि ।
अपऽसेधन् । दुःऽइता । सोम । मृळ्य । घृतम् । वसानः । परि । यासि । तिऽनिजम् ॥ २ ॥

हे सोम षकवि. क्रान्तदर्शी सन् षवेधस्या यागविधानेच्छया षमाहिन् महनीयं पवित्रं षपर्येपि परिगच्छसि । पश्चात् षमृष्टः प्रक्षालितः षअत्यो षन अथ इव षवार्जं संग्रामम् षअभि षअर्षसि । हे षसोम षदुरिता अस्माकं दुरितानि षअपसेधन् परिहरन् षमृळ्य सुख्य । षघृतम् उदकं षवसानः आच्छादयन् षपरि षयासि अभिगच्छसि । किम् । षनिर्णिजं निर्णेजकं पवित्रम् ॥

पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो नामा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।

स्वसार आपो अभि गा उतासरन्त्सं ग्रावभिर्नसते वीते अध्वरे ॥ ३ ॥

पर्जन्यः । पिता । महिषस्य । पर्णिनः । नामा । पृथिव्याः । गिरिषु । क्षयम् । दधे ।
स्वसारः । आपः । अभि । गाः । उत । असरन् । सम् । ग्रावऽभिः । नसते । वीते । अध्वरे ॥ ३ ॥

यस्य षमहिषस्य महतः षपर्णिनः पर्णवतः पतनवती वा सोमस्य षपर्जन्यः षपिता जनकः स सोमः षपृथिव्याः षनामा नामो नाभिस्थानीये इविद्यौने षगिरिषु गिरिसंबन्धिप्रावसु^१ षक्षयं निवासे षदधे भारगत्यभिषवसमये । षउत अपि च षस्वसारः अङ्गुलयः षआपः वसतीवर्षः षगाः आशिरार्याः स्तुतयो वा षअभि^२ षअसरन्^३ अभिसरन्ति । षसं षनमते संगच्छते च षप्रावभिः साकम् । कुत्र । षवीते कान्ते षअध्वरे यजे ॥

जायेव पत्यावधि शेव मंहसे पजाया गर्भं शृणुहि ब्रवीमि ते ।

अन्तर्वाणीपु प्र चर सु जीवसेऽनिन्धो ब्रूजने सोम जागृहि ॥ ४ ॥

जायाऽईव । पत्यौ । अधि । शेव । मंहसे । पजायाः । गर्भं । शृणुहि । ब्रवीमि । ते ।
अन्तः । वाणीपु । प्र । चर । सु । जीवसे । अनिन्धः । ब्रूजने । सोम । जागृहि ॥ ४ ॥

षजायेव षपत्यौ जाया यथा स्वभावां अर्तरि सुखं प्रयच्छति तद्वत् षशेव शेवम् । द्वितीयाया अभ्यावाभावच्छान्दसः । सुखं षमंहसे प्रयच्छसि यजमाने । हे षपजाया षगर्भं सोम षशृणुहि शृणु स्तुतीर्याः षते सुम्यं षब्रवीमि । पजिर्गंतिकर्मा । पजा पृथिवीत्याहुः । अपि वा माध्यमिका वाक् पजा । भूमावोपधिरूपेण जातत्वात्तद्गर्भत्वम् । माध्यमिकाया वाचोऽपि वृष्टिसाधनत्वात् तत्पुत्रत्वम् । स त्वं षवाणीषु वाक्षु स्तुतिषु षअन्तः मध्ये षसु सुष्टु षप्र षचर षजीवसे अस्माकं जीवनाय । हे षसोम षअनिन्धः स्तुत्यस्त्वं षब्रूजने अस्माकं शत्रुबले षजागृहि प्रबुद्धो भव ॥

यथा पूर्वम्यः श्रुता अमृधः सहस्रसाः पर्यया वार्जमिन्दो ।

एवा पवस्व सुविताय नच्यसे तव व्रतमन्वारपः सचन्ते ॥ ५ ॥

यया । पूर्वैभ्यः । शतऽसाः । अमृधः । सहस्रऽसाः । परिऽअयाः । वाजम् । इन्द्रो इति ।
एव । पवस्व । सुविताय । नव्यसे । तव । त्रतम् । अनु । आपः । सचन्ते ॥ ५ ॥

हे इन्द्रो सोम त्वं यथा पूर्वैभ्यः महर्षिभ्यः स्तोत्रभ्यः शतसा. शतसंख्याकस्य धनस्य
दाता तथा सहस्रसाः च सन्^१ पर्ययाः परिगच्छेः पव^२ एवमिदानीमपि^३ नव्यसे नवतराय
सुविताय अभ्युदयाय पवस्व क्षर । तव व्रतं कर्म अन्वापः वसतीवयः सचन्ते^४ । अतः
पवस्य ॥ ॥ ७ ॥

‘पवित्रं ते’ इति पञ्चमं षोडशं सूक्तमाङ्गिरसस्य पवित्रस्यायं जागतं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथा बाबुकाभ्यं—‘पवित्रं ते पवित्र.’ इति । अभिष्टव आधे कर्षा यक्तव्ये । सूत्रितं च—‘पवित्रं ते
विततं ब्रह्मणस्पत इति द्वे वि यत्पवित्रं विपण्ण अतन्वत्’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभृर्गात्राणि पर्येपि विश्वतः ।

अतस्तनुर्न तदामो अश्रुते श्रुतासु इव हन्तुस्तत्समाश्रुत ॥ १ ॥

पवित्रम् । ते । विस्तृतम् । ब्रह्मणः । पते । प्रऽमुः । गात्राणि । परि । एपि । विश्वतः ।
अतस्तनुः । न । तत् । आमः । अश्रुते । श्रुतासः । इत् । बहन्तः । तत् । सम । आश्रुत ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते नम्रस्य स्वामिन् सोम त्वे^१ पवित्रं शोधकमङ्गं विततं सर्वत्र विस्तृतम् ।
स प्रभुः प्रभयिता त्वं गात्राणि पातुरङ्गानि पर्येपि परिगच्छसि विश्वतः सर्वतः । तव तत्
पवित्रम् अतस्तनुः पर्योद्यतादिना^२ असंतसगात्रः आमाः अपरिपक्वो न^३ अश्रुते न व्याप्नोति ।
श्रुतास इत् श्रुता एव परिपक्वा एव बहन्तः^४ यानि निर्वहन्तः तत्पवित्रं समाश्रुत व्याप्नुवन्ति^५ ॥

तपोऽपुवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।

अवेन्त्यस्य पवितारमामाश्रवो दिवस्पृष्टमधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥ २ ॥

तपोः । पवित्रम् । विस्तृतम् । दिवः । पदे । शोचन्तः । अस्य । तन्तवः । वि । अस्थिरन् ।
अवेन्ति । अस्य । पवितारम् । आश्रवः । दिवः । पृष्टम् । अधि । तिष्ठन्ति । चेतसा ॥ २ ॥

तपोः शत्रूणां तापकस्य^१ सोमस्य^२ पवित्रं शोधकमङ्गं तेजो या विवस्वदे सुलोकस्य
वर्धिते स्थाने विस्तृतं विस्तृतम् । ‘वृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्’ (तै. ब्रा. ३. २. १. १)
इति ब्राह्मणम् । अस्य तन्तवः अंशवः शोचन्तः दीप्यमानाः व्यस्थिरम् विविधं तिष्ठन्ति ।
पृथिव्यां हविर्धाने वा । अस्य सोमस्य आश्रवः स्त्रीप्रगामिनो रसाः अवन्ति रक्षन्ति । कम् ।
पवितार पाययितारम् । यजमानमवन्ति रक्षन्ति होमद्वारा^३ पश्चादुत्ताः^४ पदिव सुलोकस्य
पृष्ठे पृष्ठभागमुपतदेशं चेतसा बुद्ध्या देवगमनेच्छावत्या अधि तिष्ठन्ति आश्रयन्ते ॥

अभिष्टवे ‘अरुरुचत्’ इत्येषावपनीया । सूत्रितं च—‘इले चाषापृथिवी इति प्रागुत्तमाया
अरुरुच्युपसः पृथिव्याय इत्येषावपेत’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

१. ग-यथा अग्रधः वाजं संग्रामं । २. ग-एवा एवमि, प-त-म-एवमेवमि । ३. ग-त३.४-
सचन्ते सर्वेते । ४. भ६-ते तव । ५. भ६-पयोऽन्यादिना । ६. ग१-त३-भ१.२.७-‘वहन्तः’ नास्ति ।
७. भ६-व्याप्नुवन्ति यः श्रुतः स रौद्रः यः श्रुतः स स देवः यो विदग्धः स नैर्ऋतः इति भुतेः ।
८. त-व्यापकस्य । ९. ग-शोधकस्य । १०. ग-सोमपाराधामो श्रुताः; भ६-होमद्वारेण पश्चादुत्ताः ।

अरुरुचदुपसः पृश्निरग्रिय उक्षा विभर्ति सुर्वनानि वाज्रयुः ।

मायाविनो ममिरे अस्य मायया नृचक्षसः पितरो गर्भमा दधुः ॥ ३ ॥

अरुरुचद् । उपसः । पृश्निः । अग्रियः । उक्षा । विभर्ति । सुर्वनानि । वाज्रयुः ।

मायाऽविनं । ममिरे । अस्य । मायया । नृचक्षसः । पितरः । गर्भम् । आ । दधुः ॥ ३ ॥

‘उपसः संबन्धी’ पृश्निः आदित्यः । ‘पृश्निरादित्यो भवति प्राप्नुत एनं वर्णः’ (निट्. २. १४) इति निरुक्तम् । ‘अग्रियः मुख्यः सोऽयं सोमः’ अरुरुचत् रोचयति । स. ‘उक्षा जलस्य सेका’ विभर्ति पुण्यायुद्धकेन ‘सुर्वनानि भूतजातानि’ वाज्रयुः तेषामन्विच्छन् । ‘मायाविनः’ माया प्रज्ञा । प्रज्ञावन्तो देवाः ‘अस्य सोमस्य’ नायया प्रज्ञया ‘ममिरे निर्मान्ति । सोमस्यैकैकांशपानेन जातबला अम्नादयः स्वस्वस्थापारेण जगत्सृजन्तीत्यर्थः । तयास्य मायया ‘नृचक्षसः’ मृणा द्रष्टारः ‘पितरः’ पालका देवा अङ्गिरसः पितरो वा ‘गर्भमा’ दधुः धारयन्ति । ओषधीषु वाग्र स्यात्सोमा सोमः स्तूयते सूर्यरश्म्यनुगमाधीनवर्धनाच्चन्द्रस्य । अयमुपसः पृश्निः सवितारुरुचत् रोचयति सर्वं रोचते वा । शिष्टं समानम् । तत्त्वबन्धिना नृचक्षसो मृणा द्रष्टारः पितरो जगद्रक्षका रश्मयो गर्भमा दधुर्दृष्टयर्थम् ॥

अभिष्टवे स्वरमवेक्षमाणः ‘गन्धर्व इत्या’ इत्येतां पठेत् । सूत्रिने च—‘गन्धर्व इत्या पदमस्य रक्षतीति स्वरमवेक्ष्य’ (आश्व. श्री. ४. ७) इति ॥

गन्धर्व इत्या पदमस्य रक्षति पार्ति देवानां जनिमान्यद्भुतः ।

गृष्णाति रिपुं निधया निधापतिः सुकृत्तमा मधुनो भक्षमाशत ॥ ४ ॥

गन्धर्वः । इत्या । पदम् । अस्य । रक्षति । पार्ति । देवानाम् । जनिमानि । अद्भुतः ।

गृष्णाति । रिपुम् । निधया । निधापतिः । सुकृत्तमा । मधुनः । भक्षम् । आशत ॥ ४ ॥

‘गन्धर्वः उदकानां स्तुतीना वा धारक आदित्यः’ अस्य सोमस्य ‘पदं स्थानं युसंबन्धि’ इत्या मायं ‘रक्षति । सोऽयं सोमः’ देवानां ‘जनिमानि जन्मानि । देवानित्यर्थः । ‘पार्ति रक्षति’ अद्भुतः महान् । किंचायं ‘रिपुम् अस्मद्वैरिणं’ निधया । निधा पादया । पाशसमूहेन ‘गृष्णाति’ गृह्णाति । ‘निधापतिः’ पाशसमूहस्वामी । तस्यास्य ‘मधुनः मधुररसस्य’ भक्षं ‘सुकृत्तमाः अतिशयेन सुकृतकर्तार एव’ आशत प्राप्नुवन्ति ॥

अग्निमे प्रथम्ये परिधानीयायाः पूर्वं ‘हविर्हविष्मः’ इत्येवावपनीया । सूत्रिने च—‘उत्तमे प्रागुत्तमाया हविर्हविष्मो महि सद्य दैव्यमिन्यावपेत’ (आश्व. श्री. ४. ७) इति ॥

हविर्हविष्मो महि सद्य दैव्यं नमो वसानः परि यास्यध्वरम् ।

राजा पवित्ररथो वाज्रमारुहः सहस्रमृष्टिर्जयासि श्रवो बृहत् ॥ ५ ॥

हवि । हविष्मः । महि । सद्य । दैव्यम् । नमः । वसान । परि । यासि । अध्वरम् ।

राजा । पवित्ररथः । वाज्रम् । आ । अरुहः । सहस्रमृष्टिः । जयासि । श्रवः । बृहत् ॥ ५ ॥

हे ऽहविष्मः । हविरित्युदकनाम । उदकवन् सोम हविर्भूतं ऽनमः । उदकनामैतत् । उदक-
रसमित्यर्थः । ऽवमानः आच्छादयन् ऽमहि महत् ऽदैव्यं ऽसन्न यागगृहं ऽपरि ऽयासि परिगच्छसि
ऽभस्वरं निर्वोदुम् । किंच हे सोम ऽराजा ऽपवित्ररथः च ऽवावं संग्रामम् ऽआरुहः आरोहसि ।
यद्वा । तत्र तत्र संग्रामवाचकेन शब्देन यत्पुण्यवहारदर्शनादत्र बाजो यज्ञाख्यसंग्रामः । तमारुहः ।
यथा कश्चिद्राजा रथमारुह्य स्वस्थानं प्रविशति तद्वदिति भावः । किंच ऽसहस्रभृष्टिः बहुभ्रंशः ।
अपरिमितगमन इत्यर्थः । अथवा भृष्टिरायुधम् । असंख्यातायुधः सन् । ऽबृहत् ऽध्रुवः महदर्थं
ऽजयसि अस्माकम् ॥ ॥ ८ ॥

‘ पवस्व देवमादनः ’ इति पञ्चमं सप्तदशं सूक्तं वाचः पुत्रस्य प्रजापतेरपि जागतं पवमानसोम-
देवताकम् । तथा शानुक्रान्तं—‘ पवस्व वाप्यः प्रजापतिः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्सा इन्द्राय वरुणाय वायवे ।

कूधी नो अद्य वरिवः स्वस्तिमदुरुक्षितौ गृणीहि दैव्यं जनम् ॥ १ ॥

पवस्व । देवमादनः । विऽचर्षणिः । अप्सा । इन्द्राय । वरुणाय । वायवे ।

कूधि । नः । अद्य । वरिवः । स्वस्तिऽमत् । उरुऽक्षितौ । गृणीहि । दैव्यम् । जनम् ॥ १ ॥

हे सोम ऽदेवमादनः देवानां मादयिता ऽविचर्षणिः विद्रष्टा ऽभप्साः अपां दाता त्वं ऽपवस्व
क्षर । कस्मै । ऽइन्द्राय ऽवरुणाय ऽवायवे च । ऽनः अस्माकं ऽवरिवः धनं ऽस्वस्तिमत् । स्वस्तीत्य-
विनाशनाम । तद्वदने ऽकूधि कुरु । ऽउरुक्षितौ विस्तीर्णयोः भूमौ यज्ञमंबन्धिन्यां ऽदैव्यं ऽजनं
देवसंबन्धिनं संघम् । जनशब्दः संघवाची । तं ऽगृणीहि । गृणातिः शब्दकर्मा । शब्दप । यथा त्वदीया-
भिपवशब्दं धृत्वा देवा आगच्छन्ति तथा गृणीहीत्यर्थः । अथवा दैव्यं जनमित्युपिः स्वात्मानमाह ।
देवसंबन्धिनं जनं मां गृणीहि सायुसंभका इति शब्दप ॥

आ यस्तुस्थौ भुवनान्यमर्त्यो विश्वानि सोमः परि तान्यर्पति ।

कृण्वन्त्संचृतं विचृतमभिष्टु इन्दुः सिपक्त्युपसं न सूर्यः ॥ २ ॥

आ । यः । तस्थौ । भुवनानि । अमर्त्यः । विश्वानि । सोमः । परि । तानि । अर्पति ।

कृण्वन् । सन्ऽचृतम् । विऽचृतम् । अभिष्टुये । इन्दुः । सिपक्तिः । उपसंम् । न । सूर्यः ॥ २ ॥

यः ऽअमर्त्यः देवः ऽसोमः ऽभुवनानि लोकान् ऽआ तस्थौ आस्थितवान् तानि ऽविश्वानि
सर्वाणि भुवनानि ऽपरि ऽअर्पति परितो गच्छति । परितो रक्षतीत्यर्थः । सोऽयम् ऽइन्दुः यज्ञं
यजमानं वा ऽसंचृतं देवैः फलीवा^१ संघदं ऽकृण्वन् कुर्वन् ऽविचृतम् अमुरादिभिर्दुःसैवां विमुक्तं^२
ऽकृण्वन् अभितो यागाम ऽसिपक्तिं सेवते यज्ञम् । ऽउपसं ऽन सूर्यः । सूर्यं उपसन्निव यथा
ऽअभिष्टुये अभितो गमनाय प्राणिनां संचृतं प्रकाशैः संयुक्तं विचृतं तमोभिर्विमुक्तं ॥ लोकं कुर्वन्नुपसं
सेवते तद्वत् ॥

आ यो गोभिः सृज्यत ओषधीष्व देवानां सुम्र इष्यन्नुपावसुः ।

आ विद्युता पवते धारया सुत इन्द्रं सोमो मादयन्दैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

आ । यः । गोभिः । सृज्यते । ओषधीषु । आ । देवानाम् । सुम्ने । इष्यन् । उपऽवसुः ।

आ । विऽद्युता । पवते । धारया । सुतः । इन्द्रम् । सोमः । मादयन् । दैव्यम् । जन्म ॥३॥

१य. सोमः १गोभिः रश्मिभिः १आ १सृज्यते १ओषधीषु । यं सोमं स्थापयन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । १देवाना १सुम्ने सुखे निमित्ते सति । कीदृशीऽयम् । १इष्यन् देवान् प्राप्तुमिच्छन् । ' इष गतो ' । धनमिच्छन् वा । तथा १उपावसुः शत्रुभ्यः सकाशात् प्राप्तधनः । स. १सोमः १विद्युता विद्योत्तमानया १धारया १आ १पवते १सुतः सन् । किं कुर्वन् । १दैव्यं देवस्वामिनम् १इन्द्रं १मादयन् ॥

एष स्य सोमः पवते सहस्रजिद्धिन्वानो वाचमिषिरामुर्बुधम् ।

इन्द्रः समुद्रमुदिरति वायुभिरेन्द्रस्य हार्दिं कलशेषु सीदति ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । सोमः । पवते । सहस्रजित् । हिन्वानः । वाचम् । इषिराम् । उपऽवुधम् ।

इन्द्रः । समुद्रम् । उत् । इयति । वायुऽमिं । आ । इन्द्रस्य । हार्दिं । कलशेषु । सीदति ॥४॥

१एष १स्य. स. १सोमः १पवते पूयते । कीदृश एषः । १सहस्रजित् सहस्रस्य जेता । किं कुर्वन् । १वाचम् ऋग्विजां स्तुतिरूपां धामं १हिन्वानः प्रेरयन् । कीदृशीं वाचम् । १इषिरां गमनशीलां स्तुत्य प्रति गन्त्रीम् १उपवुधम् उपसि प्रबुद्धाम् । सोऽयम् १इन्द्रः सोमः १समुद्रं समुद्रिषं रसम् १उदिरति उद्रमयति १वायुभिः गन्तुभिरेन्द्रादिभिः वायुभिरेव वा प्रेर्यमाणः सन् । तथा १इन्द्रस्य १हार्दिं । हार्दं म्रियम् । तद्हार्दिं इन्द्रस्य म्रियवद्यथा भवति तथा १कलशेषु द्रोणकलशप्रभृतिषु १आ १सीदति ॥

अभि त्वं गावः पर्यसा पयोवृधं सोमं श्रीणन्ति मृतिभिः स्वर्विदम् ।

धनंजयः पवते कृत्व्यो रसो विप्रः कृविः काव्येना स्वर्चनाः ॥ ५ ॥

अभि । त्वम् । गावः । पर्यसा । पयऽवृधम् । सोमम् । श्रीणन्ति । मृतिऽमिः । स्वऽविदम् ।

धनम्ऽजयः । पवते । कृत्व्यः । रसः । विप्रः । कृविः । काव्येन । स्वऽचनाः ॥ ५ ॥

१पयः ॥ १पयोवृधं पयसो वर्धकं १सोमं १गावः १पर्यसा स्वकीयेन क्षीणेन १श्रीणन्ति श्रयणं कुर्वन्ति । ध. १मृतिभिः स्तुतिभिः सर्वं प्रयच्छति तं १स्वर्विदं सोमं श्रीणन्ति । स. १धनंजयः शत्रुधनानां जेता सोमः १काव्येन कर्मणा १पवते पूयते । कीदृशः सः । १कृत्व्यः कर्मण्यः । १रसः रसरूपः १विप्रः मेधावी १कृविः क्रान्तप्रज्ञः १स्वर्चनाः सर्वाङ्गः । घन इत्यध्वनाम् ॥ ॥ ५ ॥

' इन्द्राय ' इति द्वादशार्चमष्टादशं सूक्तं ऋगुगोत्रस्य वेनस्यायं पवमानसोमदेवताकम् । एकादशी-द्वादश्यो त्रिष्टुभौ शिष्टा अगतयः । तथा चानुकान्तम्—' इन्द्राय द्वादश वेनो भार्गवो द्वित्रिष्टुवन्तम् ' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्राय सोमं सुपुतः परिं स्रवापामीवा भवतु रक्षसा सह ।

मा ते रसस्य मत्सत द्रयाविनो द्रविणस्वन्त इह सन्त्विन्दयः ॥ १ ॥

१. भ२-दैव्यं जन्म । २. य-त्यं तं सोमं गावः पयसा अभिशीणन्ति । कीदृशः । पयोवृधं पयोवर्धकं मृतिभिः स्तुतिभिः स्वर्विदं सर्वस्य लभयितारं । धनानां जेता कृत्व्यः कर्मण्यः रसरूपः विप्रः मेधावी कृविः काव्येन कविकर्मणा स्वर्चनाः सर्वाङ्गः । य एवंभूतस्त सोममभिशीणन्तीत्यन्वयः ।

इन्द्राय । सोम । सुऽसुतः । परि । स्रव । अप । अमीवा । भवतु । रक्षता । सह ।
मा । ते । रसस्य । मत्स्रव । द्याविनः । द्रविणस्वन्तः । इह । सन्तु । इन्द्रवः ॥ १ ॥

हे 'सोम त्वं 'सुपुनः सुपु अभिपुनः सन् इन्द्राय 'परि 'स्रव परितः स्रव । गच्छ । रसं मुञ्च । 'अमीवा रोगः 'रक्षसा 'सह 'अप 'भवतु अपगतो वियुक्तो भवतु । 'ते तव 'रसस्य स्वांते रसं पीत्वा 'मा 'मत्स्रव मा मायन्तु । के । 'द्याविनः । द्रव्यं सत्यानृतम् । तेन युक्ताः । पापिन इत्यर्थः । किंच 'इन्द्रवः ते रसाः 'इह अस्मिन् यज्ञे 'द्रविणस्वन्तः घनवन्तः 'सन्तु भवन्तु ॥

अस्मान्तसमर्थे पवमान चोदय दक्षो देवानामसि हि प्रियो मर्दः ।

जहि शत्रूरभ्या भन्दनायतः पिबेन्द्र सोममव नो मृधो जहि ॥ २ ॥

अस्मान् । सुऽमर्थे । पवमान । चोदय । दक्षः । देवानाम् । असि । हि । प्रियः । मर्दः ।

जहि । शत्रून् । अभि । आ । भन्दनाऽयतः । पिब । इन्द्र । सोमम् । अव । न । मृधः । जहि ॥ २ ॥

हे 'पवमान सोम 'अस्मान् 'समर्थे संग्रामे 'चोदय प्रेरय । 'दक्षः 'हि 'असि समर्थः सलु भवसि 'देवानां मध्ये । यद्वा । देवानां प्रीयतां दक्षोऽसि । यद्वा । दक्षस्त्वं देवानां 'प्रियः प्रियकरो 'मर्दः मादयितासि हि । 'जहि च 'शत्रून् अस्माकम् । 'अभ्या गच्छ चात्मान् प्रति 'भन्दनायतः । भन्दनाः स्तुतयः । भन्दतेः स्तुतिकर्मणः । ता इच्छतः । 'पिब च 'इन्द्र 'सोमम् 'अव 'जहि च 'न' अस्माकं 'मृधः संग्रामात् ॥

अदन्ध इन्द्रो पवसे मदिन्तम आत्मेन्द्रस्य भवसि धासिरुतमः ।

अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिणो राजानमस्य भुवनस्य निसते ॥ ३ ॥

अदन्धः । इन्द्रो इति । पवसे । मदिन्तमनः । आत्मा । इन्द्रस्य । भवसि । धासिः । उतऽतमः ।

अभि । स्वरन्ति । बहवः । मनीषिणः । राजानम् । अस्य । भुवनस्य । निसते ॥ ३ ॥

हे 'इन्द्रो क्लिप्तमान सोम 'अदन्धः अद्विष्टः 'मदिन्तमः मादयितुमर्हन् 'पवसे पवसे । 'आत्मा इत्यनेन 'जसमः स्वम् 'इन्द्रस्य 'धासि' अन्नं 'भवसि । 'अस्य 'भुवनस्य 'राजानं सोमं 'बहवो 'मनीषिणः स्तोत्रारः 'अभि 'स्वरन्ति अभिषुवन्ति । 'निसते गच्छन्ति' च ॥

सहस्रणीयः शतधारो अद्भुत इन्द्रायेन्दुः पवते काम्यं मधु ।

जयन्क्षेत्रमर्भ्यर्षा जयन्नप उरुं नो गातुं कृणु सोम मीद्वः ॥ ४ ॥

सहस्रऽनीयः । शतऽधारः । अद्भुतः । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । काम्यम् । मधु ।

जयन् । क्षेत्रम् । अभि । अर्षा । जयन् । अपः । उरुम् । नः । गातुम् । कृणु । सोम । मीद्वः ॥ ४ ॥

'सहस्रनीयः बहुप्रकारनयनः 'शतधारः अपेरिमितधारोपेत 'अद्भुतः आश्चर्यकरो महान् 'इन्दुः 'इन्द्राय 'काम्यं 'मधु 'पवते । किंच 'क्षेत्रम् अस्मम्यम् 'अपः च 'जयन् 'अभ्यर्षं अभिगच्छ पवित्रम् । हे 'सोम 'मीद्व' सेनः 'गातुं मार्गं 'नः अस्माकम् 'उरुं विस्तीर्णं 'कृणु वरु ॥

कर्निकदत्तकुलश्रे गोभिरन्यसे व्य। व्ययं ममया वारमर्पसि ।

मर्मज्यमानो अत्यो न सानुसिरिन्द्रस्य सोम जुठरे समश्चरः ॥ ५ ॥

कर्निकदत्त । कुलश्रे । गोभिः । अन्यसे । वि । व्ययम् । ममया । वारम् । अर्पसि ।

मर्मज्यमानः । अत्यः । न । सानुसि । इन्द्रस्य । सोम । जुठरे । समः । अश्चरः ॥ ५ ॥

हे सोम कर्निकदत्तं शब्दं कुर्वन् कलशे वर्तमानः गोभिः पशोभिः अश्वमे मिलो भवामि । अश्वपदम् अविमत्रे वारं बालं दूषादवित्रं ममया तन्मर्ममे वि अर्पयामि त्रिविधं राशुडि । मर्मज्यमानः शोष्यमानः अत्यो अ अश इव सानुमि. संमज्जनसीत्यर्थे हे सोम इन्द्रस्य जुठरे समश्चरः सम्यक् सरामि ॥

स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम्ने ।

स्वादुमित्राय वर्तणाय वायवे बृहस्पतये मर्धुमां अदाम्यः ॥ ६ ॥

स्वादुः । पवन् । दिव्याय । जन्मने । स्वादुः । इन्द्राय । सुहवीतुनाम्ने ।

स्वादुः । मित्राय । वर्तणाय । वायवे । बृहस्पतये । मर्धुमान् । अदाम्यः ॥ ६ ॥

हे सोम स्वादुः त्वं दिव्याय जन्मने देवगणाय पवस्व । तथा सुहवीतुनाम्ने शोभना-
जननानिघेषाय इन्द्राय स्वादुः त्वं पवस्व । मित्राय वर्तणाय वायवे बृहस्पतये च पवस्व
मधुमाद् मधुरसः अदाम्यः अन्यैरहिस्त्वम्बम् ॥ १० ॥

अत्यं मृजन्ति कलशे दधु क्षिपुः प्र विप्राणां मृतयो वाच ईरते ।

पर्वमाना अर्म्यर्पन्ति सुष्टुतिमेन्द्रं विञ्चन्ति मदिराम् इन्द्रवः ॥ ७ ॥

अजन् । मृजन्ति । कलशे । दधु । क्षिपुः । प्र । विप्राणाम् । मृतयः । वाचः । ईरते ।

पर्वमानाः । अर्भिः । अर्पन्ति । सुष्टुतिम् । आ । इन्द्रम् । विञ्चन्ति । मदिराम् । इन्द्रवः ॥ ७ ॥

अश्वम् अनवज्जनमश्वमानत्वं वा सोम कलशे दधु क्षिपुः दशाह्ण्योऽश्वानु-
सर्वाश्वम् । मृजन्ति शोषयन्ति । तथा विप्राणां मृतये जनतः स्तोतारः वाचः स्तुताः ईरते
श्रेयन्ति । पर्वमानाः सोमाः अर्म्यर्पन्ति अमिगच्छन्ति सुष्टुतिं शोभनस्तुतिम् । इन्द्रं मदिरा-
सः मदकराः इन्द्रवः सोमाः आ विञ्चन्ति प्रविशन्ति ॥

पर्वमानो अर्म्यर्पा सुवीर्यमुवीं गव्यूति महि अर्भे मृग्रयः ।

माकिनो अस्य परिपृतिरीश्रतेन्द्रो जयैम त्वया धनधनम् ॥ ८ ॥

पर्वमानः । अर्भिः । अर्पे । सुवीर्यम् । उवीन् । गव्यूतिम् । महि । अर्भे । मृग्रयः ।

माकिनः । नः । अस्य । परिपृतिम् । ईश्रते । इन्द्रो र्भे । जयैन । त्वया । धनम् । धनम् ॥ ८ ॥

हे सोम पर्वमानः पर्वमानस्य सुवीर्यमुवीं महि । गव्यूतिं सोमार्गं च महि महि
मृग्रयः मर्तवः दधु अर्भे गृहं सुभं वा अर्म्यर्पे अमिगच्छय । अर्भे अस्माकम् अश्व कर्माः

परिपूतिः हिंसायाः परिप्रेरको द्वेयी ऋग्विः ईशत मेधरो भवतु । हे इन्द्रो सोम इवया साधनेन
धनं धनं सर्वमपि धनं जयेम ॥

अग्निं दाम्स्थाद्वृषभो विचक्ष्णोऽरुरुचद्वि दिवो रोचना क्विः ।

राजा पवित्रमत्येति रोरुवद्विवः पीयूषं दुहते नृचर्क्षसः ॥ ९ ॥

अग्निं । दाम् । अस्यात् । वृषभः । विऽचक्ष्णः । अरुरुचत् । वि । दिवः । रोचना । क्विः ।

राजा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् । दिवः । पीयूषम् । दुहते । नृऽचर्क्षसः ॥ ९ ॥

अग्निं अस्यात् ऋषो पुलोकं वृषभः वर्धिता विचक्ष्णः विदष्टा अयं सोमः । तथा वृषा
दिवः पुलोक्तसंबन्धीनि रोचना रोचमानानि नक्षत्रादीनि वि अरुरुचत् विविधं रोचयति ।
क्विः क्रान्तप्रहः सन् राजा सोमः पवित्रं दद्यापवित्रम् अत्येति अतिक्रम्य गच्छति । रोरुवद्
राजं कुर्वन् । दिवः पुलोक्तस्य पीयूषं सारं रसं वृषभस्यः कृपां दद्यात् सोमः दुहते खवन्ति ।
स्वकीये रसमान्तरिह्यमुदकं वा दुहन्तीत्यर्थः ॥

दिवो नाके मधुजिह्वा असन्धतो वेना दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।

अप्सु द्रप्सं धावृधानं समुद्र आ सिन्धोरूर्मा मधुमन्तं पवित्र आ ॥ १० ॥

दिवः । नाके । मधुजिह्वाः । असन्धतः । वेनाः । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।

अप्ऽसु । द्रप्सम् । वृधानम् । समुद्रे । आ । सिन्धोः । ऊर्मा । मधुमन्तम् । पवित्रं । आ ॥ १० ॥

दिवः द्योतमानस्य पतस्य संबन्धिनि नाके दुःखरहिते हविर्चानाद्ये स्थाने मधुजिह्वाः
मधुरवाचः असन्धतः असंसक्तः । पृथक्पृथगित्यर्थः । यद्वा चिरमहृत्वाः क्षीप्रमभिपुण्वन्तः वेनाः
पतश्चामका महर्षयः दुहन्ति अभिपुण्वन्ति । यद्वा पुलोक एव वेनाः क्रान्ता देवा दुहन्ति । तं सोमम्
उक्षणं सेकारं गिरिष्ठां गिराबुधते देशे वर्तमानम् अप्सु उदकेषु वसतीवरीज्वन्तः धावृधानं
वर्षमानं द्रप्सं रमरूपं समुद्रे समुद्रवत् प्रष्टुदे द्रोणकलते सिन्धोः उदकस्य ऊर्मा ऊर्मा पूरे आ
सिद्धान्तीति शेषः । तदर्थं मधुमन्तं माधुमयेति रसं पवित्रे दद्यापवित्रे आ सिद्धान्तीति शेषः ॥

नाके सुपर्णमुपपत्तिवांसं गिरौ वेनानामकृपन्त पूर्वीः ।

शिशुं रिहन्ति मतयः पर्निप्रतं हिरण्ययं शकुनं क्षामणि स्याम् ॥ ११ ॥

नाके । सुऽपर्णम् । उपपत्तिऽवासम् । गिरः । वेनानाम् । अकृपन्त । पूर्वीः ।

शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पर्निप्रतम् । हिरण्ययम् । शकुनम् । क्षामणि । स्याम् ॥ ११ ॥

नाके पुलोके वर्तमानं पश्चादुत्पतन्तं सोमं वेनानाम् अध्वार्कं संबन्धिन्यः पूर्वीः बह्वरः
गिरः स्तुतयः उप अकृपन्त उपकल्पन्ते । अभिपुण्वन्तीत्यर्थः । तं शिशुं शिशुवत् संस्मृत्यैष्यं सोमं
मतयः स्तुतयः रिहन्ति रिहन्ति संस्मृत्यन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कीदृशं शिशुम् । पवित्रं
वाद्यायन्तम् । पनतेर्पञ्चगुण्तात् शरिरे अभ्यासस्य निगायम उपघालोपश्च । हिरण्ययं हिरण्यमयं
शकुनं पक्षिणं क्षामणि क्षमायां स्थाने हविर्घाने स्थाने वर्तमानम् ॥

१. ग-चिरप्रस्ताः; त-अ१.२.६-चिरमहृत्वा; अ४-चिरमहृत्वा । २. ग-वसतीवरीषु व१; व१.

२.४.५-म-वसतीवरीषु तेर्व१; व३-अ१.२.४-वसतीवरीषु तेर्व१; त७-अ६-वसतीवरीषु ते वा१ ।

३. त-परिहति ।

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्याद्विधा रूपा प्रतिचक्षणो अस्य ।

भानुः शुक्रेण शोचिषा व्यद्यौत्प्रारुरुचद्रोदसी मात्रा शुचिः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्व । गन्धर्व । अधि । नाके । अस्यात् । विधा । रूपा । प्रतिचक्षणः । अत्य ।

भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । वि । अद्यौत् । प्र । अरुरुचत् । रोदसी इति । मात्रा । शुचिः ॥ १२ ॥

५ऊर्ध्वः उन्नतः ५गन्धर्वः रस्मीनां चारकः सोमः ५नाके आदित्ये ५अधि ५अस्यात् अभितिष्ठति । किं कुर्वन् । ५अस्य आदित्यस्य ५विधा विधानि रूपाणि ५प्रतिचक्षणः प्रतिपश्यन् । ५भानुः आदित्यः सोमाधिष्ठितः सन् ५शुक्रेण दीप्तेन ५शोचिषा तेजसा ५व्यद्यौत् विद्योतते । न केवलं स्वयमेव अपि तु ५मात्रा निर्मान्या ५रोदसी चावापृथिव्या ५प्राहरुचत् प्रतोचयति ५शुचिः दीप्तः सूर्यः ॥ ११ ॥ ॥ १॥

अथ पञ्चमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'प्र ते' इत्यष्टाचवारिंशत् प्रथमं सूक्तम् । प्रथमदशर्चस्य आहृष्टा^१ इति माया इति च द्विनामान क्षयिणा^२ दृष्टार । द्वितीयस्य दशर्चस्य मिक्ता इति त्रीजवरी इति द्विनामान क्षयिणा । तृतीयस्य दशर्चस्य पृथग् इत्यजा इति च नामद्वयोपेता क्षयिणाः । अष्टार्थमेवां द्विनामवमवगन्तव्यम् । चतुर्थस्य दशर्चस्य आहृष्टा माया इत्यादिद्विनामानस्यो गजा दृष्टारः । पञ्च चवारिंशद्भिराः । अथ पञ्चाना भौमोऽत्रिक्रयि^३ । ततस्त्रिणा गृन्मदः । जगती छन्दः । पवमानः सोमो देवेता । तथा चानुक्रान्त—' ॥ तेऽष्टाचवारिंश-क्षयिणा दशर्चा आहृष्टा माया । प्रथमे मिक्ता निवावरी द्वितीये पृथगोऽन्नास्तृतीये त्रयश्चतुर्थेऽग्नि-पञ्चान्यास्तित्यो गृन्मद ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ते आशर्वः पवमान वीजवो मदा अर्पन्ति रघुजाह्व त्मना ।

दिव्याः सुपर्णा मधुमन्त इन्द्रवो मदित्तमासः परि कोशमासते ॥ १ ॥

प्र । ते । आशर्व । पवमान । वीजव । मदा । अर्पन्ति । रघुजाह्व । त्मना ।

दिव्याः । सुपर्णा । मधुमन्त । इन्द्रव । मदित्तमास । परि । कोशम् । आसते ॥ १ ॥

हे ५पवमान पूजमान सोम ५ते तव ५आशर्वः स्थाप्ता ५वीजवः मनोवेगा ५मदाः मन्त्रा रमाः ५अर्पन्ति गच्छन्ति । ५रमना आमनय । अनायासेनार्थः । क इव । ५रघुजाह्व । रघुः^१ शीघ्रगा बडवा^२ । तत्र जाता रघुजा । त इव निर्गतास्ते ५दिव्याः दिवि भवाः । अन्नरिक्षे दशा-पवित्रे धार्यमाणा इत्यर्थः । ५सुपर्णाः सुपतनाः ५मधुमन्त माधुर्यपिता ५मदित्तमासः अतिशयेन मादयितृत्माः ५इन्द्रवः ईप्ता रमाः । ५कोशं द्रोणकण्डं ५परि ५आसते पुण्यविविधम् ॥

प्र ते मदासो मदिरास आशवोऽसृक्षत रथ्यामो यथा पृथक् ।

घेनुर्न वृत्सं पर्यसाभि वज्रिणमिन्द्रमिन्द्रवो मधुमन्त ऊर्मयः ॥ २ ॥

प्र । ते । मदास । मदिरास । आशव । असृक्षत । रथ्याम । यथा । पृथक् ।

घेनुः । न । वृत्सम् । पर्यसा । अभि । वज्रिणम् । इन्द्रम् । इन्द्रव । मधुमन्तः । ऊर्मयः ॥ २ ॥

१. ग-मादीर्यदि । २. ग-म-५-पृथग् इति याजा (म-यजा) इति च नामगाः । ३. ग-रपवः शीघ्रवेगा अथाः; त-रघुः शीघ्रवाडवा ।

१प्र १असृक्षत प्रसृज्यन्ते १ते तव १आश्विनः सद्कराः १आश्विनः व्यासाः १मदासः मदा
रसाः । क इव । १रव्यासः रव्या अश्विनः ते १यथा तथा १पृथक् प्रसृज्यन्ते । ते १मधुमन्तः माधुपेयिताः
१ऊर्मयः प्रवृद्धरमाः १इन्द्रवः सोमाः १धेतुः १पयमा १धत्तम् इव स्वरसेन १वसिष्ठाभिन्त्रम् १अभि
गच्छन्ति ॥

अत्पो न हिया॒नो अ॒भि वाज॑र्मर्ष॒ स्वर्वि॑त्कोशं॒ दि॒वो अ॒द्रि॑मातरम् ।

वृषा॑ प॒वित्रे॑ अ॒धि सानो॑ अ॒न्यये॑ सोमः॒ पुना॑न इन्द्रि॒याय॑ धार्यसे ॥ ३ ॥

अर्त्यः । न । हि॒या॒न । अ॒भि । वाज॑र्म । अर् । स्व॒ । ऽवि॒त्र । कोश॑र्म । दि॒व । अ॒द्रि॑मातरम् ।

वृषा॑ । प॒वित्रे॑ । अ॒धि । सानो॑ । अ॒न्यये॑ । सोम॑ । पुना॑न । इन्द्रि॒याय॑ । धार्य॑से ॥ ३ ॥

१अर्त्यो १न अभ इव १हियान् प्रेयमाण १वाजं सप्रामम् १अभि १अयं अभिगच्छ । तथा
१स्वर्वित् सर्वविष् १कोशं द्रौणकलशं १दिवः सुलोकार् १अद्रिमातरम् । अद्रिमैघः । तेन तज्ज्य-
मुदकं लक्ष्यते । तस्य निमांतरमभ्यर्षं । अय प्रत्यक्षकृत । १वृषा वर्षकः १सोमः १अन्यये अविमये
१अधि १सानो । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । समुच्छिद्ये तस्मिन् १पुनानः पूयमानो भवति ।
किमर्थम् । १धार्यसे धारकाय १इन्द्रियाय तदर्थम् ॥

प्र तु आ॒श्विनीः प॒वमान॑ धीजुवो॒ वि॒व्या अ॒सृग्रन्॑ पर्यसा॒ धरी॑मणि ।

प्रा॒न्तर्ऋ॑षयः॒ स्थावि॑रीरसृक्ष॒त ये त्वा॑ मृज॒न्त्यृपि॑पाण॒ वेध॑सः ॥ ४ ॥

प्र । ते । आ॒श्विनीः । प॒वमान॑ । धी॒ऽजुव॑ । वि॒व्याः । अ॒सृग्रन् । पर्य॑सा । धरी॑मणि ।

प्र । अ॒न्तः । ऋ॑षयः । स्थावि॑री । अ॒सृक्ष॒त । ये । त्वा॑ । मृज॒न्ति । ऋ॒पि॒ऽसान॑ । वेध॑सः ॥ ४ ॥

हे १पवमात सोम १ते तव १आश्विनीः व्यासाः ॥ १ अश्व स्यात् १ इत्यस्मादाणादिको विनि ।
ततोऽण् । स्वाययेनाद्युदात्तः ॥ १धीजुवः मनोवेगाः १विव्याः द्विवि भवा दिवः १पतन्वो धाराः
१पर्यसा युक्ताः १धरीमणि धारके द्रौणकलशे १प्र १असृग्रन् गच्छन्ति । १ये १वेधसः विधातारः
१ऋषयः हे सोम १ऋषिपाण ऋषिभिः संभक्त १त्वा त्वा १मृजन्ति अभिपुण्वन्ति ते ऋषयः
१स्थाविरी स्थविरा धाराः १अन्तः मध्ये पत्रस्यान्तः १प्र १असृक्षत प्रसृजन्ति ॥

वि॒श्वा धा॒मानि॑ वि॒श्वच॑क्ष॒ ऋ॒र्ष्वसः॑ प्र॒भोस्ते॑ सुतः॒ परि॑ यन्ति॒ के॒तवः॑ ।

व्या॒न॒शिः प॒वसे॑ सोम॒ धर्म॑भिः॒ पति॑र्वि॒श्वस्य॑ भुव॒नस्य॑ राज॒सि ॥ ५ ॥

वि॒श्वा । धा॒मानि॑ । वि॒श्वच॑क्ष । ऋ॒र्ष्वसः । प्र॒भोः । ते । सुतः । परि॑ । यन्ति॒ । के॒तवः॑ ।

वि॒ऽआ॒न॒शिः । प॒वसे॑ । सोम॑ । धर्म॑भिः । पति॑ । वि॒श्वस्य॑ । भुव॒नस्य॑ । राज॒सि ॥ ५ ॥

हे १विश्वचक्षः सर्वस्य द्रष्टः सोम १प्रभोः परिवृत्तस्य १मृतः १ते तव १ऋषयः । ऋष्या इति
महत्प्राम । महान्तः १केतवः रश्मयः १विश्वा सर्वाणि १धामानि तेजःस्थानानि देवतरीराणि १परि
१यन्ति परिगच्छन्ति । प्रकाशयन्तीत्यर्थः । हे १सोम १व्यानशिः व्यापनशीलम् एवं १धर्मभिः धारकै
रसन्तिस्वन्दै १पवसे पूयसे । १विश्वस्य १भुवनस्य च १पतिः स्वामी एवं १राजसि इन्द्रो भवामि ॥ ॥ १२ ॥

उ॒भय॑तः प॒वमान॑स्य र॒श्मयो॑ ध्रु॒वस्य॑ सुतः॒ परि॑ यन्ति॒ के॒तवः॑ ।

यदी॑ प॒वित्रे॑ अ॒धि मृ॒ज्यते॑ ह॒रिः स॒च्चा नि॑ योना॒ कुल॑येषु सीदति ॥ ६ ॥

उभयर्त्त. । पर्वमानस्य । रुमयं । ध्रुवस्य । सन् । परि । यन्ति । केनच ।
यदि । पवित्रे । अवि । मृज्यते । हरि । सत्ता । नि । योना । कलशेषु । सीदति ॥६॥

पर्वमानस्य नृपमानस्य ध्रुवस्य स्वयमविवलितस्य सत विद्यमानस्य सोमस्य केनच
प्रज्ञापकाः पर्वमानस्य उभयतः इतश्चासुतश्च परि वन्ति परिगच्छन्ति । अभिषवमयं एवं भवति ।
यदि यदा पवित्रे दक्षापवित्रे हरि हरिनवर्णोऽयम् अवि मृज्यते तदानां सत्ता सदन-
शालिोऽयं योनां स्वीये स्थाने कलशेषु द्रोगकलशादियु नि पीदति ॥

यज्ञस्य केतुः पर्वते स्वध्वरः सोमो देवानामुप याति निष्कृतम् ।

महत्संधारः परि कोशमर्पति वृषा पवित्रमर्प्येति रोहवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य केतु । पर्वते । मुडअध्वर । सोम । देवानाम् । उप । याति । नि ऽकृतम् ।
सहस्रध्वर । परि । कोशम् । अर्पति । वृषा । पवित्रम् । अति । एति । रोहवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः स्वध्वरः सोमयागः सोमः पर्वते पृथते अभिपृथते । तारु-
सोमः देवानां निष्कृतं संस्तुते स्थानम् उप याति उपगच्छति । तदर्थं सहस्रध्वरः कोशं
द्रोगकलशं परि अर्पति । ततस्तदर्थं वृषा वेत्ताय रोहवत् शब्दयन् पवित्रम् अतिक्रम्य
गच्छत्यधीदेशम् ॥

राजा समुद्रं नद्यो वि गाहतेऽपामूर्मिं संचते सिन्धुषु श्रितः ।

अर्घ्यस्थात्सानु पर्वमानो अव्ययं नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवः ॥ ८ ॥

राजा । समुद्रम् । नद्यं । वि । गाहते । अपाम् । ऊर्मिम् । संचते । सिन्धुषु । श्रितः ।
अधि । अन्यात् । सात्तु । पर्वमान । अव्ययम् । नाभा । पृथिव्या । धरुणं । महः । दिवः ॥८॥

अयं सोमः राजा समुद्रम् अन्तरिक्षं नद्यं तत्रत्या अपञ्चति गाहते विगाह्य च
अपामूर्मिं संचते उदकेषु भवति । सिन्धुषु उदकेषु प्रदेशेषु वा श्रितः सन् ह्रियमानः सन्
रश्मिद्वारा सूर्यं प्राप्य अन्तरिक्षे मेघेषु वर्तते इत्यर्थः । अत्यैव वृष्टिमाधनत्वात् । यद्वा । लुपोऽमेतत् ।
समुद्रं नद्यं च सिन्धुषु वर्ततावरीषु श्रित आश्रितः सन् समुद्रम् अभिपुनमोमत्पाधारपात्रं वि गाहते
अभिषवार्पयन् । पश्चात् पर्वमानः पर्वमानः अव्ययं सानु समुच्छिन्नं दक्षापवित्रम् अर्घ्यस्थात्
अर्पितेति । कृपं देते । नाभा पृथिव्या नाभिस्थानीये यज्ञे । तत्तन्वन्धिनि द्विधा न इत्यर्थः ।
'यज्ञमाहुर्मुवनस्य नाभिम्' (तै. सं. ७.४.१८.२) इति ध्रुवे । कोरुष । महो दिवः सुलोकस्य
धरुणं धर्ता ॥

दिवो न सात्तु स्तनयन्नाचिक्रदद् द्यौश्च यस्य पृथिवी च धर्मभिः ।

इन्द्रस्य सुख्यं पर्वते विवेविदत्सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

दिव । न । सात्तु । स्तनयन् । अचिक्रदत् । द्यौः । च । यस्य । पृथिवी । च । धर्मऽभि ।
इन्द्रस्य । सुख्यम् । पर्वते । विवेविदत् । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ॥ ९ ॥

१द्विषो १न १सानु १स्तनयन् शुलोकस्य ममुच्छ्रितं स्थानं शब्दयविद १अचिक्रदत् क्रन्दते ।
 १यस्य सोमस्य १धर्मभिः १धारणः १द्यौश्च १पृथिवी १च धृते स्याताम् । वृष्टिप्रदानद्वारापस्यामुत्पादनेन
 देवानां हविर्मात्रेण १बोधयधारकत्वं प्रसिद्धम् । तादृशः १सोमः महानुभावः सोमः १पुनानः पूयमानः
 १इन्द्रस्य १सत्यं १विश्वेविदत् १पवते पूयते पवित्रे । सः पुनानः सोमः १कुरुक्षेत्रे १मोदति निवसति ॥

ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं पिता देवानां जनिता विभुर्वसुः ।

दधाति रत्नं स्वधयोरपीर्च्य मदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रसः ॥ १० ॥

ज्योतिः । यज्ञस्य । पवते । मधु । प्रियम् । पिता । देवानाम् । जनिता । विभुर्वसुः ।

दधाति । रत्नम् । स्वधयोः । अपीर्च्यम् । मदिन्तम् । मत्सरः । इन्द्रियः । रसः ॥ १० ॥

१यज्ञस्य १ज्योतिः प्रकाशकः सोमः १प्रियं १देवानां १मधु मधुरं रसं १पवते क्षरति । यद्वा ।
 ज्योतिर्यज्ञस्येयतदपि मधुविशेषणम् । तथा सति उक्कलक्षणं मधु पवते पूयत इत्यर्थः । सोमरसो
 विशोष्यते । १पिता रक्षिता १देवानां १जनिता उत्पादयिता सर्वस्य १विभुर्वसुः प्रभूतधनः । इन्द्राः
 सः १स्वधयोः द्यावापृथिव्योः । १स्वधे पुरधी १इति द्यावापृथिवीनामसु पठितः । तयोः १अपीर्च्यम्
 भन्तर्हितं १रत्नं रमणीयं धनं १दधाति स्थापयति स्तोत्रेषु । पुनः स एव विशोष्यते । १मदिन्तमः
 मादयितृत्तमः १मत्सरः सोमः १इन्द्रियः इन्द्रेण लुप्त इन्द्रस्य वर्षको वा १रसः रसरूपः ॥ ॥ ११ ॥

अभिक्रन्दन् कलशं वाज्यर्पति पतिर्दिवः शतधारो विचक्षणः ।

हरिर्मित्रस्य सदर्नेषु सीदति मर्मज्ञानोऽर्विभिः सिन्धुभिर्वृषा ॥ ११ ॥

अभिक्रन्दन् । कलशम् । वाजी । अर्पति । पतिः । दिवः । शतधारः । विचक्षणः ।

हरिः । मित्रस्य । सदर्नेषु । सीदति । मर्मज्ञानः । अर्विभिः । सिन्धुऽभिः । वृषा ॥ ११ ॥

१वाजी वेजनवान् गमनवान् अथसरक्षो वा सोमः १अभिक्रन्दन् शब्दं कुर्वन् १कलशम् अभि
 १अर्पति गच्छति । कीदृशो वाजी । १दिवः १पतिः शुलोकस्य स्वामी १शतधारः शतमन्दपाकधारः
 १विचक्षणः विद्वद्वा । १हरिः हरितवर्णो रम्यप्रकः सोमः १मित्रस्य देवानां मित्रभूतस्य यज्ञस्य वा
 १सदर्नेषु स्थानेषु १सीदति पात्रेषु पतः मन् । कीदृशो हरिः । १मित्रभुभिः स्वन्वनमाधनं १अर्विभिः
 दशापविश्रिष्टैः १मर्मज्ञानं शोच्यमानं १वृषा वर्षकः ॥

अग्रे सिन्धूनां पर्वमानो अर्पत्यग्रे वाचो अग्नियो गोषु गच्छति ।

अग्रे वाजस्य भजते महाधुनं स्वायुधः सोरुभिः पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अग्रे । सिन्धूनाम् । पर्वमानः । अर्पति । अग्रे । वाचः । अग्नियः । गोषु । गच्छति ।

अग्रे । वाजस्य । भजते । महाधुनम् । सुऽआयुधः । सोरुभिः । पूयते । वृषा ॥ १२ ॥

१यः सोमः १पर्वमानः १सिन्धूनां स्वन्दमानानामुदकानाम् १अग्रे १अर्पति गच्छति । तथा
 १अग्नियः अग्राहः धेष्टः १अग्रे १वाचः माध्यमिकाया अग्रे अर्पति । तथा १गोषु रश्मिषु १गच्छति ।

१. त-‘धर्मभिः’ नास्ति । २. ग-हविर्जनेन । ३. ग-त३-म-‘विश्वेविदन् जानन् । ४. त-म-
 सोमे । ५. ग-त३-म-१.२.४.७-धेष्टोयः; त१.२.४.५.७-धेष्टोयः; म-‘धेष्टोयो ।

तथा ऽवाजस्य अशस्य बलस्य वा लाभाय ऽमहाधनं मंग्रामं ऽमज्जते । सः ऽम्वायुधः ऽवृषा वर्षकः ।
सोमः ऽसौतृभिः अभिपवक्तृभिः ऽपूयते ॥

अयं मृतवाञ्छुकुनो यथा हितोऽव्ये ससार पवंमान ऊर्मिणा ।

तत्र क्रत्वा रोदसी अन्तरा कवे शुचिर्विया पवते सोम इन्द्र ते ॥ १३ ॥

अयम् । मृतऽवान् । शुकून । यथा । हितः । अव्ये । ससार । पवंमान । ऊर्मिणा ।

तत्र । क्रत्वा । रोदसी इति । अन्तरा । कवे । शुचिः । विया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ॥ १३ ॥

अयं सोम ऽमृतवान् । मृतं संमृतं प्रियं स्तोमम् । तद्वान् ऽपवमानं पूयमानः शोष्यमानश्च
सन् ऽहितः प्रेरितः । ऽशुकूनः पक्षी ऽयथा शीघ्रं गच्छति तथा ऽअव्ये पवित्रे ऽऊर्मिणा रसेन ऽमसार
गच्छति । हे ऽकवे क्रान्तप्रज्ञं अनुषानं वा । 'ये वा अनुषानास्ते कवेय' (पे. ब्रा. २. ३८) इति
श्रुते । तादृशं यजमानं यद्वा उत्कलक्षणं ऽइन्द्र ऽते तत्र ऽक्रत्वा कर्मणा ऽविया प्रजया च । यद्वा ।
विशेषणविशेषभावः । विया धारकेण क्रत्वा कर्मणा ऽरोदसी ऽअन्तरा रोदस्वीर्वावापृथिव्योरन्तरा
ऽशुभिः ऽसोमः ऽपवते पूयते ॥

द्रापि वसानो यजतो दिविस्पर्शमन्तरिक्षप्रा भुवनेष्वर्पितः ।

स्वर्जज्ञानो नमसाभ्यक्रमीत्प्रजमस्य पितरमा विवासति ॥ १४ ॥

द्रापिम् । वसानः । यजतः । दिविऽस्पृष्टम् । अन्तरिक्षऽप्रा । भुवनेषु । अर्पितः ।

स्वः । जज्ञानः । नमसा । अभि । अक्रमीत् । प्रजम् । अस्य । पितरम् । आ । विवासति ॥ १४ ॥

ऽदिविस्पृष्टं दिविस्पर्शं ऽद्रापि कवचं तेजोरूपं ऽवमानः आच्छादयन् ऽयजतः यष्टव्यः ऽअन्त-
रिक्षप्राः अन्तरिक्षस्य पूरकं उदकेन तादृशः सोमः ऽभुवनेषु उदकेषु ऽअर्पितः ऽस्वः सर्वं स्वेन पाययि-
तव्यं देवसर्गं स्वर्गं वा ऽजज्ञानः जनयन् । अथवा । स्वर्गद्वारम् । तज्जनयन् । नमसा उदकेन ऽअभ्य-
क्रमीत् अभिक्रामति । ऽअस्य उदकस्य ऽपितरं पालकं ऽप्रजं पुराणमिन्द्रम् ऽआ ऽविवासति परिचरति ॥

सो अस्य विशे महि शर्म यच्छति यो अस्य धामं प्रथमं व्यानशे ।

पदं यदस्य परमे व्योमन्यतो विश्वा अभि सं याति संयतः ॥ १५ ॥

सः । अस्य । विशे । महि । शर्म । यच्छति । य । अस्य । धामं । प्रथमम् । विऽआनशे ।

पदम् । यत् । अस्य । परमे । विऽओमनि । अतः । विश्वाः । अभि । मम् । याति । समुदयतः ॥ १५ ॥

ऽसः सोमः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽविशे प्रवेशनाथः ऽमहि महत् ऽशर्मं सुखं ऽयच्छति^१ । ऽयः
सोमः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽधामं^२ तेजोयुक्तं शरीरं ऽप्रथमम्^३ इतरदेवप्राप्ते पूर्वं ऽव्यानशे प्राप्तवान् ।
ऽयत् यस्य ऽअस्य सोमस्य ऽपरमे उरुहृष्टे ऽव्योमन् विशेषेण रक्षके जुलोके वेद्यां वा^४ ऽपदं^५
भवति । ऽयतः यस्मात् सोमात् तस्य इन्द्रः सोमः स्वर्गं वा ऽविश्वाः ऽसंयतः सर्वान् संग्रामान्
ऽअभि ऽयाति^६ सम्यगभिगच्छति । स सोमो महि शर्मं यच्छतीति संबन्धः ॥ ॥ १५ ॥

१. ग-त३.४-भ४-यच्छति प्रयच्छति; भ१.७-प्रयच्छति । २. स-सोम । ३. ग-त-म१.२.४.६-
'प्रथमं' नास्ति । ४. त-भ६- वा पदं नास्ति । ५. ग-त३.४-म१.२.४-मु-संयति ।

प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरम् ।

मयैव युवतिभिः समर्पति सोमः कलशे शतयान्ना पथा ॥ १६ ॥

प्रो इति । अयासीत् । इन्दुः । इन्द्रस्य । निऽकृतम् । सखा । सख्युः । न । प्र । मिनाति ।

सम् । संगिरम् ॥ मयैऽव । युवतिऽभिः । सम् । अर्पति । सोमः । कलशे । शतयान्ना । पथा ॥ १६ ॥

इन्दुः सोमः इन्द्रस्य निष्कृतं स्थानमुदरं प्रो अयासीत् अयं गच्छति । गत्वा च सखा सखिभूतः सोमः सख्युः इन्द्रस्य संगिरं सम्यग्विगरणाधारभूतमुदरं न प्र मिनाति न हिनस्ति । किञ्च मयैव युवतिभिः मृत्यो यथा युवतिभिः सह संगतो भवति तद्वदयमपि सोमः युवतिभिर्मिथ्रगशीलाभिर्वसतीवरीभिरङ्गिः सह ममर्पति संगच्छतेऽभिपथकाले । पश्चात् सोमः शतयान्ना अनेकवानसाधनश्चित्रोपेतैः पथा मार्गेण दशापविद्यसंबन्धिनि कलशे प्रोणकलशे गच्छतीति शेषः । यद्वा एकमेव वाक्यम् । यथा मयौ युवतिभिः सह संगच्छते पूर्व कलशे शतयान्ना यथा संगच्छतेऽङ्गिः ॥

प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः पनस्युवः संवसनेष्वक्रमुः ।

सोमं मनीषा अभ्यनूयतु स्तुमोऽमि धेनवः पर्यसेमशिश्नयुः ॥ १७ ॥

प्र । व । धियं । मन्द्रयुवः । विपन्युवः । पनस्युवः । सम् । संवसनेषु । अक्रमुः ।

सोमम् । मनीषाः । अभि । अनुयतु । स्तुमः । अभि । धेनवः । पर्यसा । ईम् । अशिश्नयुः ॥ १७ ॥

हे सोम वः युष्माकं धियः प्यातारः मन्द्रयुवः मदकरं शब्दं कामयमानाः पनस्युवः स्तुतिं कामयमानाः विपन्युवः स्तोत्रमस्तु । स्तोतारः संवसनेषु संवातयोग्येषु यागगृहेषु प्र अभ्रामुः प्रक्रमन्ते । तदेवाह । सोम मनीषा मनस ईश्वराः स्तुम स्तोतारः अभ्यनूयतु अभिबुध्नुवन्ति । धेनवः अपि पर्यसा रबीयेन ईम् एनं सोमम् अभि अशिश्नयुः अभिधीगन्ति ॥

आ नः सोम संयतं पिप्पुपीमिपमिन्दो पर्वस्य पर्वमानो अस्तिधम् ।

या नो दोहते त्रिरहन्नसंश्रुपी क्षुमद्वाजवन्मधुमत्सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सम् । संयतम् । पिप्पुपीम् । इपम् । इन्दो इति । पर्वस्य । पर्वमानः । अस्तिधम् ।

या । नः । दोहते । त्रिः । अहन् । असंश्रुपी । क्षुमत् । वाजवत् । मधुमत् । सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

हे इन्दो दीप्त सोम पयमानः एवं न अस्माकं संयतं संगृहीतं पिप्पुपीं प्रददम् । इपम् भक्षम् अस्तिधम् अक्षीण पर्वस्य । प्रयच्छेत्पर्यः । या यादसी नः अस्माकम् अहन् अहनि अह । त्रिः त्रिषु सवनेषु असंश्रुपी अप्रतिबन्धा दोहते हरति । किम् । क्षुमत् शब्दोपेतं सर्वत्र धृतमाण वाजवत् मधुमत् मातुषोपेत सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं पुत्रं दोहते । तस्मिन् पवस्वेति समन्वयः ॥

१. ग-म-निष्कृतं संस्कृत । २. ग-सम्यग्विगरणाधार*, त१.५-सम्यग्विगरणाधार; त२.५.५-६-म-सम्यग्विगरणाधार* । ३. ग-तत्र दृष्टात । मयौ । ४. ग-तथा वगतीवरीयंशुक्तं सन् वलशे समर्पति इति संबंध । ५. ग-त३-अ१.५.७-वाजवत् बलवत् ।

वृषां मतीनां पवते विचक्षणः सोमो अहः प्रतरीतोपसो दिवः ।

क्राणा सिन्धूनां कलशां अवीवशदिन्द्रस्य हार्द्याविशन्मनीपिभिः ॥ १९ ॥

वृषा । मतीनाम् । पवते । वि॒च॒क्षणः । सोमः । अहः । प्र॒तरी॒ता । उप॒सः । दिवः ।

क्रा॒णा । सिन्धू॒नाम् । क॒ल॒शां । अ॒वी॒व॒शत् । इन्द्र॑स्य । हा॒र्दि । आ॒ऽवि॒गन् । मनी॑पि॒भिः ॥ १९ ॥

अयं सोमः पवते अभिपूयते । कीदृशः सोमः । मतीनाम् । मनयः स्तोतारः । तेषां वृषा वर्षकः कामानां विचक्षणः विद्वष्टा अहः उपसो दिवः द्युलोकस्यादित्यस्य वा प्रतरीता प्रवर्धयिता । किं च सिन्धूनां स्थन्दमानानामुदकानां क्राणा कर्ता ॥ करोते शानधि बहुल छन्दसि इति विकरणस्य लुक् । सु । सु । सु । इत्याकारः ॥ कलशानवोऽज्ञात् कामयते प्रवेष्टुम् । किं कुर्वन् । इन्द्रस्य हार्दि हवयम् भाजितम् प्रविशन् मनीपिभिः स्तुत इति शेषः । यद्वा । स्थवर्हितमपि मनीपिभिरित्येतत् पवत इत्यनेन संवध्यते ॥

मनीपिभिः पवते पूर्यः क्विर्नृभिर्मृतः परि कोशां अचिक्रदत् ।

त्रितस्य नाम जनयन्मधु क्षरदिन्द्रस्य वायोः सख्याय कर्तवे ॥ २० ॥

मनीपिभिः । पवते । पूर्यः । क्वि । नृभिः । यत् । परि । कोशान् । अ॒चि॒क्र॒दत् ।

त्रि॒तस्य॑ । ना॒म । ज॒न॒यन् । म॒धु । क्ष॒र॒त् । इन्द्र॑स्य । वा॒यो । स॒ख्याय॑ । कर्त॑वे ॥ २० ॥

अयं सोमः मनीपिभिः मेधाभिभिरध्वर्यादिभिः पवते पूयते । यद्वा । अयं मनीपिभिर्मनीपिणीभिर्धाराभिः पवते क्षरति । कीदृशोऽयम् । पूर्यः पुराणः क्रतिः मेधाधी नृभिः नृभिर्ध्वर्यादिभिः पवतः नियमितः सन् कोशान् कलशान् प्राप्तुं परि अचिक्रदत् परिक्रन्दते शब्द करोति । त्रितस्य त्रिषु स्थानेषु त्रिस्तुतस्येन्द्रस्य संश्रित्य नाम नामकमुदकं जनयन् उत्पादयन् मधु मधुर रसं क्षरत् क्षरति । किमर्थम् । इन्द्रस्य वायोः च सख्याय कर्तवे सत्यं कर्तुम् ॥ ॥ १५ ॥

अयं पुनान उपसो वि रोचयद्यं सिन्धुभ्यो अभवदु लोककृत् ।

अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिरं सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ २१ ॥

अयम् । पु॒नान॑ । उप॒सः । वि । रो॒च॒यत् । अयम् । सिन्धु॑भ्यः । अ॒भ॒वत् । ऊ॒र्तिः ।

लो॒कऽकृ॒त् ॥ अयम् । त्रिः । सप्त । दु॒दु॒हान॑ । आ॒ऽशि॒रम् ।

सोमः । हृ॒दे । प॒व॒ते । चा॒रु । म॒त्सरः ॥ २१ ॥

अयं सोमः पुनान पूयमानः उपसो वि रोचयत् विविधं रोचयति । अयं सिन्धुभ्यः स्थन्दमानान्योऽज्ञयो वसतीपरीभ्यः अभवत् समृद्धो भवति । उ इति पूरणः । कीदृशोऽयम् । लोककृत् लोकानां कर्ता । वर्षकत्वात् रेतोधारकत्वाच्चास्य लोककृत्वम् । अयं सोमः त्रिः सप्त एकविंशति गा ऋत्विङ्मुखेन आशिरं दुदुहानः दुहानः । दोहस्य प्रयोजनत्वात् कर्तुं प्रचारः । मत्सरः मदकरः चारु रमणीयं पवते क्षरति । किमर्थम् । हृदे हृदयाय हृदयगमनाय ॥

१. त-वर्धयिता । २. ग-त१.७-म६-सु- सुः नास्ति । ३. ग-त४-म६.७- प्रविशन् नास्ति । ४. ग-त-म५.६-सु- स्तंभस्य यजमानस्य । ५. त५-म६-एकविंशतिवारान् त्वङ्मुखेन, म४-एकविंशतिवारं ऋत्विङ्मुखेन, सु-एकविंशति वा ऋत्विङ्मुखेन । ६. म६-पूरकत्वात् । ७. ग-कर्तृत्वोपचारः, त१.२.७-सु-कर्तृत्वोपचारः, त३-तृत्वोपचारः, त४.५-कर्तृत्वोपचारः, म१.२.७-उपचारः, म६-कर्तृत्वोपचारः ।

पर्वस्व सोम दिव्येषु धामसु सृजान इन्दो कलशे पवित्र आ ।

सीदन्निन्द्रस्य जठरे कनिक्कदन्नृभिर्यतः सूर्यमारोहयो दिवि ॥ २२ ॥

पर्वस्व । सोम । दिव्येषु । धामसु । सृजानः । इन्दो इति । कलशे । पवित्रे । आ ।

सीदन् । इन्द्रस्य । जठरे । कनिक्कदत् । नृभिः । यतः । सूर्यम् । आ । आरोहयः । दिवि ॥ २२ ॥

हे सोम दिव्येषु धामसु स्थामेषु । देवानां संबन्धिषूदरोऽप्यत्यर्थः^१ । तेषु पर्वस्व क्षर । कीदृशः^२ सन्^३ । हे इन्दो दीप्त सोम कलशे पवित्र आ दद्यापवित्रे च । आ इति चार्थः । सृजानः सृज्यमानः । अत्र 'अग्निहोत्रे जुहोति यवागं पचति' इतिवदार्थिकः क्रमोऽवगन्तव्यः । किञ्च इन्द्रस्य जठरे सीदन् जठरं गच्छन् कनिक्कदत् शब्दे कुर्वन् नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः यतः परिगृहीतः । हुत इत्यर्थः । तथाभूतः सन् दिवि सूर्यम् आरोहयः प्रादुर्भूतमकरोः^४ ॥

अद्रिभिः सुतः पर्वसे पवित्र आ इन्द्रविन्द्रस्य जठरेष्वाविशन् ।

त्वं नृचक्षा अभवो विचक्षण सोम गोत्रमङ्गिरोम्योऽवृणोरप ॥ २३ ॥

अद्रिभिः । सुतः । पर्वसे । पवित्रे । आ । इन्द्रो इति । इन्द्रस्य । जठरेषु । आऽविशन् ।

त्वम् । नृऽचक्षाः । अभवः । विऽचक्षणः । सोमः । गोत्रम् । अङ्गिरोऽम्यः । अवृणोः । अप ॥ २३ ॥

हे इन्द्रो सोम अद्रिभिः प्रावभिः सुतः अभिपुतस्त्वं पर्वसे क्षरसि पूयसे वा । पवित्र आ दद्यापवित्रे । आ इति पूरण । यद्वा । अभिपुतो भवसि पर्वसे वेति चार्थः आकारः । किं कुर्वन् । इन्द्रस्य जठरेषु जठरप्रदेशेषु आविशन् । जठरप्रवेशायेत्यर्थः । किञ्च हे विचक्षण विद्वष्टः सोम त्वं नृचक्षा अभवः नृणां मनुष्याणामनुग्रहेण द्रष्टा भवसि । किञ्च हे सोम त्वम् अङ्गिरोम्यः गोत्रं मेघमुदकं क्षरयितुं पणिभिरपहतानां गवामावरकं पर्वसे वा अप अवृणोः ॥

त्वां सोम पर्वमानं स्वाध्याऽनु विप्रासो अमदन्नस्त्वर्षः ।

त्वां सुपूर्ण आभरद्विस्वपरीन्दो विश्वाभिर्मतिभिः परिष्कृतम् ॥ २४ ॥

त्वाम् । सोम । पर्वमानम् । सुऽआध्यः । अनु । विप्रासः । अमदन् । अस्त्वर्षः ।

त्वाम् । सुऽपूर्णः । आ । अभरत् । दिवः । परि ।

इन्दो इति । विश्वाभिः । मतिभिः । परिऽस्कृतम् ॥ २४ ॥

हे सोम पर्वमानं त्वां स्वाध्यः सुमत्तयः सुक्रमांशो वा विप्रासः विप्रा मेघादिभिः स्तोतारः अस्त्वर्षवः रक्षाकामाः । अनु अमदन् अनुष्ठवन्ति । हे इन्द्रो त्वां सुपूर्णः इत्येनः आभरत् । दिवस्परि शुलोक्त्योपरि । शुलोऽदिरवर्थः । कीदृशं त्वाम् । विश्वाभिर्मतिभिः सर्वाभिः स्तुतिभिः परिष्कृतम् अन्कृतम् ॥

अव्ये पुनानं परि वारं ऊर्मिणा हरिं नवन्ते अभि सप्त धेनवः ।

अपामुपस्थे अध्यायर्वः कविमृतस्य योनां महिषा अहेपत ॥ २५ ॥

१. भ६-संघपिषु देवेऽप्यत्यर्थः । २. ग-कीदृशस्त्वं; त-म१.२.९-मु-कीदृशान्; म४.७-कीदृशः ।

३. त-भ६-मकरोत् ।

अन्ये । पुनानम् । परि । वारं । ऊर्मिणा । हरिम् । न्वन्ते । अभि । सप्त । धेनवः ।

अपाम् । उपऽस्ये । अयं । आयवं । कविम् । कृतस्य । योना । मृहिपाः । अहेपत ॥२५॥

अन्ये अविमये वारे वाले दशापवित्रे ऊर्मिणा रसेन परि परितः पुनानं पवमान हरिं हरितवर्णं सोमम् अभि न्वन्ते अभिगच्छन्ति सप्त धेनवः ग्रीणयिष्यः सप्त गायत्र्याद्याः सप्त गङ्गाद्या नद्यो वा । 'नवते क्षोदते' इति गतिकर्मस्वर्यं पठितः । किञ्च कवि स्वाम् अपामुपस्ये भन्तरिक्षस्योऽस्ये अस्तस्य योनी । उदकनामैतत् 'कृतं योनिर्कृतस्य योनिः' इति तन्नामसु पाठान् । उदके मृहिपा महाभूतः आयवः मनुष्या अधि अहेपत अधिकं प्रेरयन्ति ॥ ॥ १६ ॥

इन्दुः पुनानो अति गाहते मृधो विश्वानि कृण्वन्सुपथानि यज्यवे ।

गाः कृण्वानो निर्णिजं हर्यतः कविरत्यो न क्रीळन् परि वारमर्पति ॥ २६ ॥

इन्दुः । पुनान् । अति । गाहते । मृध् । विश्वानि । कृण्वन् । सुऽपथानि । यज्यवे ।

गाः । कृण्वान् । निर्निजम् । हर्यतः । कविः ।

अत्यं । न । क्रीळन् । परि । वारम् । अर्पति ॥ २६ ॥

अयम् इन्दुः दीप्तः सोमः पुनानं पवमानः अति गाहते अतिक्रम्य गच्छति मृधः शशून् । किं कुर्वन् । विश्वानि गन्तव्यानि सुवर्मानि वैदिकानि लौकिकानि च सुपथानि कृण्वन् कुर्वन् । कस्मै । यज्यवे धागकर्त्रे । यजमानाय शशून् परिहरन् मार्गान् सुपथान् कुर्वन् कलशं प्रविशतीत्यर्थः । किञ्च निर्णिजम् आग्नीषं रूपं गाः कृण्वान् । रसमद्यान् कुषाण इत्यर्थः । 'हर्यतः कान्तः' । 'हर्षं गतिकाम्यो' । औणादिकोऽतश्च । कविः कान्तप्रज्ञः पूर्वभूतः सोमः अत्यो न अश्व इव क्रीळन् वारं दशापवित्रं परि अर्पति परिगच्छति ॥

असुश्वतः शतधारा अभिश्रियो हरिं न्वन्तेऽव ता उदन्युवः ।

क्षिपौ मृजन्ति परि गोभिरावृतं तृतीयं पृष्ठे अधि रोचने दिवः ॥ २७ ॥

असुश्वतः । शतधाराः । अभिऽश्रियः । हरिम् । न्वन्ते । अवे । ता । उदन्युवः ।

क्षिपेः । मृजन्ति । परि । गोभिः । आऽवृतम् । तृतीयं । पृष्ठे । अधि । रोचने । दिवः ॥२७॥

असुश्वतः परस्परमसंगताः शतधाराः अभिश्रियः अभितः सोमः अयमस्यः ताः प्रसिद्धाः सूर्यस्य दीप्तम् हरिम् अव न्वन्ते गच्छन्ति । उदन्युवः उदकेऽनावृत्यः सत्यः । यद्वा । धाराशब्देनात्र सोमधारा अभिप्रेता । असुश्वतोऽसंबद्धा अभिश्रियोऽमितो गा अयमन्यो गोभिः भितास्ताः प्रसिद्धा उदन्युव इन्द्रसंबन्धिवृष्टिकामा हरिमिन्द्रमव न्वन्ते संगच्छन्ते । क्षिपः अङ्गुलयोऽपि गोभिः दीप्तिपक्षे गोभी गहिमि । आवृतं सोमधारापक्षे गोभिः परि आवृतं व्याप्तं सोमं मृजन्ति अवशोधयन्ति । दिवः आदित्यात् रोचने रोचमाने यमादित्यो रोचयति नस्मिन् तृतीये ३ इत्यपेक्षायां तृतीयभूते ४ पुलोके अधि वसन्तं सोमं मृजन्ति ॥

१. ग-त३.४-भ१.२.४.७-इत्यर्थः । यद्वा गाः तदिकाराणि क्षीराणि कुर्वान इत्यर्थः । २. ग-हरिं हरितं । ३. सु-तृतीये पृष्ठे । ४. भ१(२)-तृतीयभूते पृष्ठे ।

तवेमाः प्रजा दिव्यस्य रेतसस्त्वं विश्वस्य भुवनस्य राजसि ।

अथेदं विश्वं पवमान ते वशे त्वमिन्दो प्रथमो धामधा असि ॥ २८ ॥

तव । इमाः । प्रजा । दिव्यस्य । रेतसः । त्वम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ।

अयं । इदम् । विश्वम् । पवमान । ते । वशे ।

त्वम् । इन्दो इति । प्रथमः । धामधा । असि ॥ २८ ॥

‘तव’ ‘दिव्यस्य’ ‘रेतसः’ सकाशात् ‘इमाः’ ‘प्रजाः’ उत्पद्यमानाः प्राणिन उपजाः । ‘सोमो वै रेतोधा’ (तै. स. २.१.१.६) इति ध्रुते । ‘त्वम्’ ‘विश्वस्य’ ‘भुवनस्य’ ‘राजसि’ ईश्वरो भवसि । ‘अथ’ अथि च ‘इदं’ ‘विश्वं’ हे ‘पवमान’ ‘ते’ ‘वशे’ त्वदधीनं वर्तते । हे ‘इन्दो’ ‘प्रथमः’ मुख्यः ‘त्वं’ ‘धामधा’ धातो धतां ‘असि’ भवसि ॥

त्वं समुद्रो असि विश्ववित्कवे तवेमाः पञ्च प्रदिशो विधर्मणि ।

त्वं धां च पृथिवीं चार्तिं जग्निपे तव ज्योतींषि पवमान सूर्यः ॥ २९ ॥

त्वम् । समुद्रः । असि । विश्ववित् । कवे । तवं । इमाः । पञ्च । प्रदिशः । विधर्मणि ।

त्वम् । धाम् । च । पृथिवीम् । च । अर्तिं । जग्निपे । तवं । ज्योतींषि । पवमान । सूर्यः ॥ २९ ॥

हे ‘कवे’ क्रान्तमज्ञं ‘त्वं’ यस्मात् ‘समुद्रः’ वर्षसाधनोऽपाम्ने अतः ‘विश्ववित्’ ‘असि’ । यद्वा । समुद्रो द्रव्यात्मकोऽसि निधविद्यासि । किंच ‘तव’ ‘विधर्मणि’ विचारणे ‘पञ्च’ ‘प्रदिशः’ प्रकृष्टा दिशो भवन्तीति शेषः । ‘त्वं’ ‘धां’ ‘च’ दिवं च ‘पृथिवीं’ ‘च’ ‘अर्तिं’ ‘जग्निपे’ विभर्षि । हे ‘पवमान’ ‘सूर्यः’ देवः ‘तव’ ‘ज्योतींषि’ आप्याययति ॥

त्वं पवित्रे रजसो विधर्मणि देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।

त्वामुशिर्जः प्रथमा अगृम्णत तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

त्वम् । पवित्रे । रजसः । विधर्मणि । देवेभ्यः । सोम । पवमान । पूयसे ।

त्वाम् । उशिर्जः । प्रथमाः । अगृम्णत । तुभ्यं । इमा । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

हे ‘सोम’ ‘पवमान’ ‘त्वं’ ‘रजसः’ लोकस्य रसस्य वा ‘विधर्मणि’ विचारके दत्तापवित्रे ‘देवेभ्यः’ वेपथं ‘पूयसे’ । ‘त्वामुशिर्जः’ कामयमाना कृत्विजः ‘प्रथमाः’ प्रसमाः ‘सुरयाः’ ‘अगृम्णत’ गृह्णन्ति । ‘तुभ्यं’ ‘तुभ्यम्’ ‘इमा’ ‘इमानि’ ‘विश्वा’ सर्वाणि ‘भुवनानि’ भूतजातानि ‘येमिरे’ यच्छन्त्यात्मानम् ॥ ३० ॥

प्र रेम एत्यति वारमव्ययं वृषा वनेष्वव चक्रद्वरिः ।

सं धीतयो वावशाना अनूपत शिशु रिहन्ति मतयः पर्निमतम् ॥ ३१ ॥

प्र । रेमः । एति । अर्तिं । वारम् । अव्ययम् । वृषा । वनेषु । अव । चक्रद्व । हरिः ।

सम् । धीतयः । वावशानाः । अनुपत । शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पर्निमतम् ॥ ३१ ॥

१. अ१.२.७-त्वं सोम । २. अ१-ते व, अ२-ते तव । ३. ग-द्रविणसाधनोपा । ४. ग-त-ग-
'मतमा' नास्ति ।

प्रेम. शब्दयिता । 'रेमृ शब्दे' । सोमः पारमव्ययम् अधिमर्यं वालं प्र^१ अति पृति^२ प्रकरणेतिगच्छति । वृषा सेक्षा सोमः वनेषु उदकेषु अव चक्रदन् अवक्रन्दन् हरिः हरितवर्ण. सोम. । वसम् अनूपत संस्तुवन्ति । के । धीतय. ध्यातार* वावशानाः याग सोमं वा कामयमाना । शिशुं शिशुवत् संस्कृत्यं सोमं मृतय. स्तुतय परिहन्ति लिहन्ति स्पृशन्ति । स्वविषयीकुर्वन्ती-त्यर्थः । कीदृशम्^३ । पविशतं शब्दयन्तम्^४ ॥

स सूर्यस्य रश्मिभिः परितः व्यत तन्तुं तन्वानस्त्रिवृतं यथा विदे ।

नयन्नृतस्य प्रशिषो नवीयसीः पतिर्जनीनामुप याति निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

सः । सूर्यस्य । रश्मिभिः । परि । व्यत । तन्तुम् । तन्वान् । त्रिवृतम् । यथा । विदे । नयन् । नृतस्य । प्रशिष । नवीयसीः । पति । जनीनाम् । उप । याति । निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

स सोम सूर्यस्य रश्मिभिः परितः व्यत परिवेष्टयत्यमानम् । किं कुर्वन् । त्रिवृतं सवनैर्देवैर्वा त्रिवृतं तन्तुं यज्ञ तन्वान. विस्तारयन् यथा विदे जानाति । येन प्रकारेण संपूर्ण-मवगच्छति तथा तन्वान् । ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञमानस्य नवीयसीः नयतरा प्रशिषः प्रशंसना अभिमतानि नयन् प्रापयन् । तस्मात् पुत्रं^५ जनीना पति. पालक. स्वामी निष्कृत संस्कृतं पात्रम् उव याति गच्छति ॥

राजा सिन्धूनां पवते पतिर्दिव ऋतस्य याति पृथिभिः कर्निकदत् ।

सहस्रधारः परितः पिच्यते हरिः पुनानो वाचं जनयन्नुपावसुः ॥ ३३ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । पवते । पति । दिव । ऋतस्य । याति । पृथिभिः । कर्निकदत् । सहस्रधारः । परितः । पिच्यते । हरिः । पुनान् । वाचम् । जनयन् । उपवासुः ॥ ३३ ॥

सिन्धूनां नदीनामुदकानां राजा ईश्वर^६ पति शुक्रोक्तस्य स्वामी^७ ऋतस्य यज्ञस्य पृथिभिः सर्गं कर्निकदत् शब्दं कुर्वन् याति । सहस्रधार बहुधारायुक्तः सोमो नृभिर्नृभिर्कृतिभिः परितः पिच्यते पात्रेषु । पुनान् पूयमान. वाचं शब्दं जनयन् उत्पादयन् उपावसुः उपागच्छन्नः परितः पिच्यत इति समन्वयः ॥

पवमान महर्णो वि धावसि सूरौ न चित्रो अव्ययानि पव्यया ।

गर्मस्तिपूतो नृभिरार्द्रिभिः सुतो महे वाजाय धन्याय धन्वसि ॥ ३४ ॥

पवमान । महिः । अर्णः । वि । धावसि । सूरः । न । चित्रः । अव्ययानि । पव्यया । गर्मस्तिपूतः । नृभिः । अर्द्रिभिः । सुतः । महे । वाजाय । धन्याय । धन्वसि ॥ ३४ ॥

हे पवमान सोम महर्णः बहुदकम् । अर्णं ह्युदकनाम । रसं वा नि धावसि गमयसि^८ । 'धावु गतिशुद्ध्योः' । किंच^९ सूरौ न चित्रः सूर्य इव चित्रः चायनीय. पूज्यः सन् अव्ययानि

१. त-म-मु-प्रत्येति । २. ग-त-३-म-५- कीदृश . शब्दयन्तं नाम्नि, त-म-६-कीदृश शब्दयत । ३. ग-तस्मादेव, मु-तस्मा एव । ४. म-६-उपगच्छति । ५. ग-ईश्वर पवते । ६. त-'दिव' नास्ति । ७. मु-स्वामी सोमः पवते पूयते । ८. ग-म-१.४.६.७-उपगच्छन्नः । ९. ग-शोधयसि । तत्र दृष्टातः ।

अविमयानि १पन्यया पात्राणि गच्छसि । किंच २गमस्तिपूतः बाहुभिरभिशोषितः ३नृभिः कृत्विग्भिः प्रावभिश्च ४सुतः अभिपुतः ५महे महते ६वात्राय संग्रामाय ७धन्वाय ८धनेभ्यो ९हिताय १०धन्वसि गच्छसि । धन्वतिर्गतिकर्मा ॥

इषमूर्जं पवमानाम्यर्पसि इयेनो न वंसु कलशेषु सीदसि ।

इन्द्राय मद्रा मद्यो मदः सुतो दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥ ३५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । पवमान् । अभि । अर्पसि । इयेन । न । वंसु । कलशेषु । सीदसि ।
इन्द्राय । मद्रा । मद्यो । मदः । सुत । दिव । विष्टम्भः । उपमो । विचक्षणः ॥ ३५ ॥

हे १पवमान पूयमान सोम २इषम् अन्नम् ३ऊर्जं बलं च ४अम्यर्पसि । ५इयेनो १न इयेन इव २वंसु धननीयेषु कुलायेषु ३कलशेषु ४सीदसि ५निषण्णो भवसि ६अथ परोभ्रुकृतः । ७इन्द्राय ८मद्रा मदकरः ९मद्यः मदहेतुः १०मदः रसः ११सुतः अभिपुनः । कीरदाः । १२दिवः गुह्योक्त्य १३उपमो उपसीयमानः १४विष्टम्भः विरोधेन स्तम्भयित्वा । स्थूया यया गृहं तथा १५विचक्षणः विद्वद्वा । १६सूतेनैव जनो उपमित् १ (अ. सं. १.५९.१) इत्युक्तम् ॥ ॥ १६ ॥

सुत स्वसारो अभि मातरः शिशुं नवं जज्ञानं जेन्यं विप्रश्चितम् ।

अपां गन्धर्वं दिव्यं नृचक्षंसं सोमं विश्वस्य भुवनस्य राजसे ॥ ३६ ॥

सुत । स्वसारः । अभि । मातरः । शिशुम् । नवम् । जज्ञानम् । जेन्यम् । विप्र.श्चितम् ।
अपाम् । गन्धर्वम् । दिव्यम् । नृचक्षंसम् । सोमम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसे ॥ ३६ ॥

१सुत संपन्नस्वभावाः सप्तसैत्याका वा २मातरः मातृस्थानीया गङ्गायमुनाद्याः ३शिशुं शिशु-स्थानीयम् ४अभि गच्छन्तीति शेषः । स्वकीयैः पयोभिरावृष्टाद्यन्तीति शेषः । कीरदां शिशुम् । ५नवं ६जज्ञानं ज्ञायमानं ७जेन्यं ज्ञयशीलं ८विप्रश्चितं विद्वांसम् ९अपां जनकं तेषां मध्ये वर्तमानं वा १०गन्धर्वम् उदकस्य घातार ११दिव्यं दिवि अवं १२नृचक्षंसं नृणां द्रष्टारं १३सोमम् अभिगच्छन्ति । किमर्थम् । १४विश्वस्य १५भुवनस्य विराजसे १ विराजनायम् ॥

ईशान इमा भुवनानि वीर्यसे युजान इन्दो हरितः सुपुण्यः ।

तास्ते क्षरन्तु मधुमद्वृतं पयस्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ३७ ॥

ईशानः । इमा । भुवनानि । वि । ईर्यसे । युजान् । इन्दो इति । हरितः । सुपुण्यः ।
ताः । ते । क्षरन्तु । मधुमद्वृतम् । घृतम् । पयः । तव । व्रते । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥ ३७ ॥

हे १इन्दो सोम २ईशानः सर्वस्य स्वामी स्वम् ३इमा इमानि ४भुवनानि भूतजातानि ५वीर्यसे गच्छसि । वी गत्यादिषु । किं कुर्वन् । ६हरितः हरितवर्णा ७सुपुण्यः सुपतनाश्रमाः रथे ८युजानः योजयन् । ९ताः सुपुण्यः १०ते तव संबन्धिन्य ११अधुमत् माधुर्यपितं १२घृतं दक्षं १३पयः उदकं १४क्षरन्तु । हे १सोम २तव ३व्रते कर्मणि ४तिष्ठन्तु ५कृष्टयः मनुष्याः सर्वे ॥

१. म१(२)-अदिभिः प्रावभिस्त्वं सुतोमिपुतश्च । २. म१(२)-जन्वाय । ३. त-म१.२.५.६-जनेभ्यो । ४. म६-कूपेषु । ५. त-सीदति निषण्णो भवति । ६. त-म-मु-तथा तद्रत् । ७. म१(२)-मु-राजसे ।

त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः पर्वमान वृषभ ता वि धावसि ।

स नः पवस्व वसुमद्विरण्यवद्वयं स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ ३८ ॥

त्वम् । नृचक्षाः । अस्ति । सोम । विश्वतः । पर्वमानः । वृषभ । ता । वि । धावसि ।

स । नः । पवस्व । वसुसमत् । हिरण्यवत् । वयम् । स्याम । भुवनेषु । जीवसे ॥ ३८ ॥

हे सोम एव विश्वतः सर्वतः सर्वेषु भुवनेषु नृचक्षाः नृणां द्रष्टा असि भवसि । हे पवमान वृषभ अपां धर्यकृता अपः पविधावमि विविधं गच्छामि । एतत् त्वं न अस्माकं पवस्व क्षर । किम् । वसुमत् बहुभिवंसुभिर्वासकैर्गवादिद्वयैर्युक्तं तथा हिरण्यवत् बहुभिर्हिरण्ययुक्तं धनम् । वयं च वसुभिर्हिरण्यैर्युक्ताः भुवनेषु लोकेषु जीवसे जीवितुं प्रभवः स्याम भवेम ॥

गोवित्पवस्य वसुविद्विरण्यविद्वेतोधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः ।

त्वं सुवीरो असि सोम विश्ववित्तं त्वा विप्रा उप गिरेम आसते ॥ ३९ ॥

गोवित् । पवस्व । वसुवित् । हिरण्यवित् । रेतः सधा । इन्दो इति । भुवनेषु । अर्पित ।

त्वम् । सुवीर । अस्ति । सोम । विश्ववित् ।

तम् । त्वा । विप्राः । उप । गिरा । इमे । आसते ॥ ३९ ॥

हे सोम त्वं पवस्व क्षर । कीदृशः । गोवित् गवां लम्भकः वसुवित् धनस्य लम्भकः हिरण्यवित् हिरण्यस्य लम्भकः । रेतोधा । रेत उदकम् । तस्य धात्रीपथीनाम् । यद्वा । रेतः प्रजनन-सामर्थ्यम् । तस्य धारयिता । भुवनेषु उदकेषु अर्पितः । हे इन्दो सोम एव सुवीर सुधीर् अस्ति भवसि । विश्ववित् सर्वस्य वेत्ता । एत एवास्मां इमे विप्रा गिरा स्तुत्या उप आसते ॥

उन्मध्व ऊर्मिर्वनना अतिष्ठिपदपो वसानो महिषो वि गाहते ।

राजा पवित्रं रथो वाजमारुहत्सहस्रं भृष्टिर्जयति श्रवो बृहत् ॥ ४० ॥

उत् । मध्वः । ऊर्मिः । वनना । अतिष्ठिपत् । अप । वसान । महिष । वि । गाहते ।

राजा । पवित्रं रथ । वाजम् । आ । अरुहत् । सहस्रं भृष्टिः । जयति । श्रवः । बृहत् ॥ ४० ॥

मध्वः मधुरस्य ऊर्मिः रमः वनना यजनीया वाच उत् अतिष्ठिपत् उत्पापयति । सोमाभिप्रेतकाले स्तुतिवाचं प्रवृत्ते । अप वसान आच्छादयन् महिषं महात् पविगाहते प्रविशति कलशम् । राजा सोमः पवित्रं रथः । दशापवित्रमेव रथो यस्य स तथोक्तः । तादृशः सोमः वाजं संग्रामम् आरुहत् आरोहति । महत्स्रभृष्टिः बहुभ्रंशोऽपरिमितगमनः बृहत् श्रवः महद्वज्रं जयति अस्मदर्थम् ॥ ॥ १९ ॥

स भुन्दना उर्दियति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिचि ।

ब्रह्मं प्रजावद्रयिमथैपस्त्यं पीत इन्दुविन्द्रेमुस्मभ्यं याचतात् ॥ ४१ ॥

सः । भन्दनाः । उत् । इयति । प्रजाऽवती । विघ्नऽआयुः । विघ्नाः । सुऽभराः । अहःऽदिवि ।
ब्रह्म । प्रजाऽवत् । रयिम् । अश्वऽपस्यम् ।
पीत । इन्दो इति । इन्द्रम् । अस्मभ्यम् । याचतात् ॥ ४१ ॥

‘सः सोमः’ ‘विघ्नायुः सर्वस्य गन्ता सोम’ ‘प्रजावतीः प्रजास्पर्शदात्रीः’ ‘सुभराः सुष्टु
द्वियमाणाः’ ‘विघ्नाः सर्वाः’ ‘भन्दनाः स्तुतीः’ ‘उदियति उत्कृष्टे प्रेरयति । कस्मिन् काले उच्यते ।
‘अहदिवि अहोरात्रयोश्च । अथ अत्यक्षकृतः । ‘ब्रह्म परिवृद्धं कर्म’ ‘प्रजावत् प्रजाभिर्युक्तम् । प्रजाफलक-
मिष्यथः । यद्वा । भवं तच्च प्रजावत् प्रजायुषेतम् । तथा ‘रयिं धनम् । कीदृशम् । ‘अश्वपस्यं’ व्याप्त-
गृहम् । तदुभयं हे ‘इन्दो दीप्त सोम’ ‘पीतः इन्द्रेण पीतस्थं तमेव’ ‘इन्द्रमस्मभ्यं’ ‘याचतात् याचस्व ॥

सो अग्रे अह्नां हरिर्हर्यतो मदः प्र चेतसा चेतयते अनु धुभिः ।

द्वा जना यातयन्तन्तरीयते नरा च शंसु दैव्यं च धर्तरि ॥ ४२ ॥

सः । अग्रे । अह्नाम् । हरिः । हर्यत । मदः । प्र । चेतसा । चेतयते । अनु । धुभिः ।
द्वा । जना । यातयन् । अन्तः । इयते । नराशंसम् । च । दैव्यम् । च । धर्तरि ॥ ४२ ॥

‘सः सोमः’ ‘अग्रे सर्वेषां समुद्यं’ ‘चेतसा प्राणिनां चेतनेन सह’ ‘अह्नां’ ‘धुभि दीप्तिभिः’
‘अनु’ ‘प्र’ ‘चेतयते अनुमज्ञायते । यद्वा । अह्नामग्रे अग्रभागे । प्रातरित्यर्थः । स्तोत्राणां चेतसा
प्रज्ञानेन धुभिर्दीप्ताभिः स्तुतिभिश्चानु प्र चेतयते । कीदृशः सः । ‘हरिः हरितवर्णः’ ‘हर्यतः कान्तः’
‘मदः मदकरः । किञ्च’ ‘द्वा’ ‘जना द्वौ जनौ स्तोतारं’ यद्वा च ‘यातयन् प्रापयन् स्वविहितेन
कर्मणा । लौकिकपैदिकौ द्वौ जना द्वयौ । एवं कुर्वन्’ ‘अन्तः’ ‘याचायुषिण्योर्मध्ये’ ‘इयते गच्छति ।
‘धृष्टं गती’ । किं कुर्वन् । ‘नराशंसं नरैः शंसनीयम् । मानुषमित्यर्थः । ‘दैव्यं’ ‘च दिवि’ ‘भयम्’
‘उभयविधं धनं’ ‘धर्तरि धारके यजमाने प्रेरयति शेषः ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।

सिन्धोरुच्छ्रासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमांसु गृह्णते ॥ ४३ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सम् । अञ्जते । क्रतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि । अञ्जते ।
सिन्धौ । उतऽश्वासे । पतयन्तम् । उक्षणम् । हिरण्यऽपावाः । पशुम् । आसु । गृह्णते ॥ ४३ ॥

सोमसृजिजः ‘अञ्जते गोभिः । तथा ‘व्यञ्जते विविधमञ्जति । ‘ममञ्जते मय्यगञ्जति ।
स्तुत्यर्थत्वाद्पुनरक्तिः । तथा ‘क्रतुं बलकर्तारं’ ‘रिहन्ति लिहन्ति । आस्वादयन्ति देवाः । तथा पुनः
‘मधुना गण्डयेन’ ‘अभ्यञ्जते । तमेव सोमं’ ‘सिन्धोः उदकस्य रमस्याधारभूते’ ‘उच्छ्रासे उत्क्षिप्ते
देशे’ ‘पतयन्तं गच्छन्तम् ॥ ‘पशुं गती’ इत्यस्मात्स्वार्थे णिञि वृद्धयभावोऽनन्दसः ॥ ‘उक्षणं
सेतार’ ‘हिरण्यपावाः हिरण्येन पुनन्तः’ ‘पशुं दृष्टारम् । ‘पशुः पश्यते’ (निर. २. १६) इति
निरुक्तम् । ‘आसु वसतोऽनरापु’ ‘गृह्णते गृह्णन्ति ॥

विपथिते पर्वमानाय गायत मही न धारात्यन्धो अर्पति ।

अहिर्न जूर्णामर्ति सर्पति त्वचमत्यो न कीलन्नसरदृषा हरिः ॥ ४४ ॥

विपु ऽचिते । पर्वमानाय । गायत । मही । न । धारा । अति । अन्यः । अर्पति ।
अहिः । न । जूर्णाम् । अति । सर्पति । त्वचम् ।

अत्यः । न । क्रीळन् । अमरत् । वृषा । हरिः ॥ ४४ ॥

हे^१ कृत्विजः^२ । विपश्चिते मेवाचिने^३ । पर्वमानाय पूयमानाय^४ । गायत स्तुतिं कुरुत । स च
वियश्चिन्मोमः^५ । मही^६ । न^७ । धारा महती वर्षधारेव^८ । अन्यः^९ अद्यं रमात्मकम्^{१०} । अति^{११} । अर्पति ।
अहिनिं^{१२} अहिरिव^{१३} । जूर्णो^{१४} जीर्णो^{१५} । त्वचम्^{१६} । अति^{१७} । सर्पति । अतिमुव्रति । अभिपवादि^{१८} कर्मणा^{१९} । त्वच
मुव्रतीत्यर्थः^{२०} । तद्वदति^{२१} सर्पति । धारा दशापवित्रात् । अत्यो^{२२} । न^{२३} । अद्य इव^{२४} । क्रीळन्^{२५} । अमरत्^{२६} । सरति
गच्छति द्रोणकलशम्^{२७} । वृषा वर्षक कामाना^{२८} । हरिः^{२९} हरितवर्ण रमः ॥

अग्रेगो राजाप्यस्तविष्यते विमानो अह्नां भुवनेष्वर्पितः ।

हरिर्धृतस्तुः सुदृशीको अर्णवो ज्योतीरथः पवते राय ओक्थः ॥ ४५ ॥

अग्रेऽग^१ । राजा^२ । अर्थः^३ । तविष्यते^४ । विऽमानं^५ । अह्नाम्^६ । भुवनेषु^७ । अर्पितः ।

हरिः^८ । धृतस्तु^९ । सुदृशीकः^{१०} । अर्णव^{११} । ज्योतिः^{१२} । रथः^{१३} । पवते^{१४} । राये^{१५} । ओक्थः^{१६} ॥ ४५ ॥

अग्रेग^१ । अग्रे गन्ता^२ । राजा राजमानः^३ । अर्थः^४ । अग्रे^५ सस्कृत सोमः^६ । तविष्यते^७ न्युते । य
अह्नां^८ दिनानां^९ । विमानः^{१०} निमाता^{११} । चन्द्रकलाद्वातयुद्धयधीनस्वाद्दृश्यवहारस्य^{१२} । भुवनेषु^{१३} उदकेषु
वसतीवरीमंथन्धिषु^{१४} । अर्पितः^{१५} स्थापितः^{१६} । स राजा तविष्यते । किंच^{१७} । हरिः^{१८} । हरितवर्ण^{१९} । धृतस्तु
प्रधृतीदक^{२०} । सुदृशीकः^{२१} शोभनदर्शनः^{२२} । अर्णवः^{२३} उदकवान् । अर्ण इत्युदकनाम । ज्योतीरथः^{२४} ज्योति-
र्मथरथः^{२५} । राये धनस्य प्रापयिता । ओक्थः^{२६} । ओक् इति निवासनाम । तस्य हितः ॥ २० ॥

असर्जि स्क्रम्भो द्विव उद्यतो मदः परि त्रिधातुर्भुवनान्यर्पति ।

अंशुं रिहन्ति मतयः पनिप्रतं गिरा यदि निर्णिजमृग्मिणो ययुः ॥ ४६ ॥

असर्जि^१ । स्क्रम्भ^२ । द्विव^३ । उद्यतः^४ । मदः^५ । परि^६ । त्रिधातुः^७ । भुवनानि^८ । अर्पति^९ ।

अंशुम्^{१०} । रिहन्ति^{११} । मतयः^{१२} । पनिप्रतम्^{१३} । गिरा^{१४} । यदि^{१५} । निर्निजम्^{१६} । मृग्मिणः^{१७} । ययुः^{१८} ॥ ४६ ॥

अद्विव^१ शुलोकस्य^२ । स्क्रम्भः^३ स्क्रम्भयिता धारक^४ । उद्यतः^५ भोमः^६ । अमर्जि^७ सृज्यते । अभिपूयते
इत्यर्थः^८ । किंच^९ । त्रिधातुः^{१०} । द्रोणकलशधायनीयपूतदृढाद्याखयो धातवो यस्य ॥ तथोक्तः । तादृशो
भुवनानि उदकानि^{११} । अर्पति^{१२} गच्छति । अंशुः^{१३} सोमं^{१४} । पनिप्रतं^{१५} शब्दायमानं^{१६} । मतयः^{१७} पूजकाः^{१८} । रिहन्ति
लिहन्ति आम्नादयन्ति । कदा । यदि^{१९} । निर्णिजं^{२०} निर्णिजम् । ययुः^{२१} । निर्णिगिति रूपनाम । रूप-
वन्तमित्यर्थः^{२२} । तम्^{२३} । मृग्मिणः^{२४} स्तोतारः^{२५} । गिरा^{२६} स्तुत्या^{२७} । ययुः^{२८} गच्छन्ति तदा ॥

प्र ते धारा अत्यन्वानि मेप्यः पुनानस्य संयतो यन्ति रंहयः ।

यद्गोभिर्दिन्दो चम्बोः समज्यस आ सुवानः सोम कलशेषु सीदसि ॥ ४७ ॥

प्र । ते । धारा । अर्ति । अत्यन्वानि । मेप्यः । पुनानस्य । समज्यतः । यन्ति । रंहयः ।

यत् । गोभिः । दिन्दो इति । चम्बोः । समज्यसे । आ । सुवानः । सोम । कलशेषु । सीदसि ॥ ४७ ॥

१. गन्त३-म१.२.७-^१ हे कृत्विजः । नास्ति । २. गन्त३-म५-सोमात्मकः, त१.२.४-रथात्मकः
म६-सोमात्मक रमात्मक । ३. गन्त३-म१ ५.७-^२ अभिपवा । 'त्यर्थः' नास्ति । ४. गन्त३-म१.५
७-^३ द्रोणकलश । नास्ति ।

‘पुनानस्य पूयमानस्य’ संयतः संगृह्यमाणाः ‘रंह्यः रंहणस्वभावाः’ धाराः ‘मेप्यः’ ‘अप्यवानि’
अनूनि होमानि ‘अति’ ‘यन्नि’ अतिक्रम्य गच्छन्ति । हे ‘इन्द्रो सोम’ यत् यदा ‘गोभिः उदकैः’
‘चम्योः’ अधिपत्यफलकजोरपरि ‘समन्यते तदानीं’ हे ‘सोम’ ‘सुवानः’ सूयमानस्त्वं ‘अल्लरोषु’
‘आ’ ‘सीदसि’ ॥

पर्वस्व सोम क्रतुविर्त्त उक्थ्योऽव्यो वारे परि धाव मधु प्रियम् ।

जहि विश्वान्नसस इन्द्रो अत्रिणो बृहद्रेम विदर्य सुवीराः ॥ ४८ ॥

पर्वस्व । सोम । क्रतुऽवित् । नृ । उक्थ्यः । अव्यः । वारैः । परि । धाव । मधु । प्रियम् ।
जहि । विश्वान् । रक्षसः । इन्द्रो इति । अत्रिणः । बृहत् । वरेन । विदर्य । सुऽवीराः ॥ ४८ ॥

हे ‘सोम’ ‘नः’ अस्माकं ‘क्रतुवित्’ कर्मज्ञः । स्तुतिश्च इत्यर्थः । ‘उक्थ्यः’ स्तुत्यः । यता
स्तुत्योऽतः क्रतुविदित्यभिप्रायः । ईदृशत्वं नोऽस्माकं प्रागाप्य ‘पर्वस्व’ सव रसम् । ‘अम्यो’ ‘वारैः’
‘दशापदित्रे’ ‘मियं’ ‘मधु’ ‘परि’ ‘धाव’ परिक्षर । हे ‘इन्द्रो दीप्त सोम’ ‘अत्रिणः’ मधकां ‘विश्वान्’
‘रक्षसः’ ‘जहि’ । ‘सुवीराः’ सुपुत्रा वयं ‘विदर्य’ यस्मै ‘बृहत्’ महदने ‘वरेन’ उच्चारयेम । यत्वि-
मेत्यर्थः । यद्वा प्रभूतं स्तोत्रं वरेन ॥ ॥ २३ ॥

‘प्र तु द्रव’ इति नवचै द्वितीयं सूक्तं काव्यस्योशनस आर्यमनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं
पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्ति—‘प्र तु नवोशना’ इति । ‘जागतनृष्वे प्रागुशनसः’
(अनु. ९. ६७) इति वचनाजगन्वधिकारो निवृत्तः । गतो विनियोगः ॥

प्र तु द्रव परि कोशं नि पीद नृभिः पुनानो अमि वार्जमर्य ।

अश्वं न त्वा वाजिनं मूर्जयन्तोऽच्छा वृहो रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

प्र । तु । द्रव । परि । कोशम् । नि । पीद । नृऽभिः । पुनान् । अमि । वार्जम् । अर् ।
अश्वम् । न । त्वा । वाजिनम् । मूर्जयन्त । अच्छ । वृहिः । रशनाभिः । नयन्ति ॥ १ ॥

हे सोम ‘तु क्षिप्रं’ ‘प्र’ ‘द्रव’ प्रगच्छ । गत्वा च ‘कोशं’ द्यौजकलसं ‘परि’ ‘नि’ ‘पीद’ निपण्णो
भव । ‘नृभिः’ नेत्रभिः ‘पुनानः’ पूयमानः ‘वाजम्’ अर्त्तं यजमानार्थमुद्दिश्य ‘अमि’ ‘अर्पं’ अभिगच्छ ।
‘वाजिनं’ बलवन्तम् ‘अश्वं’ ‘न’ अश्वमिव ते यथा मार्जयन्ति तद्वत् वाजिनैस्त्वं ‘आर्जयन्मः’ शोधयन्मः
‘वृहिः’ यशम् ‘अच्छ’ प्रति ‘रशनाभिः’ रशनावदायताभिरङ्गुलीभिः ‘नयन्नि’ अप्वयुं प्रमुखाः ॥

स्वायुधः पर्वते देव इन्द्रुरशस्तिहा वृजनं रक्षमाणः ।

पिता देवानां जनिता सुदक्षो विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥ २ ॥

सुऽआयुधः । पर्वते । देव । इन्द्रुः । अशस्तिऽहा । वृजनम् । रक्षमाणः ।

पिता । देवानाम् । जनिता । सुऽदक्षः । विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः ॥ २ ॥

‘स्वायुध’ शोभनायुधः ‘इन्द्रुः’ सोमः ‘देवः’ ‘पर्वते’ । स च देव ‘अशस्तिहा’ रथोहा
‘वृजनम्’ उपद्रवं ‘रक्षमाणः’ पिता पालकः ‘देवानां’ तथा ‘जनिता’ उत्पादकः ‘सुदक्षः’ सुबलः
‘दिवः’ ‘विष्टम्भः’ विदोषेण स्वर्गपिता ‘पृथिव्याः’ च ‘धरुणः’ धारकः । एवंमहानुभावः पर्वते ॥

ऋषिर्विप्रः पुरेता जनानामृषीर उशना काव्येन ।

स चिद्विदेद निहितं यदासामपीच्यं गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

ऋषिः । विप्रः । पुरःपुता । जनानाम् । ऋषु । धीर । उशना । काव्येन ।

सः । चित् । विदेद । निहितम् । यत् । आसाम् । अपीच्यम् । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

१ऋषि अतीन्द्रियव्रष्टा १विप्र मेधावी १पुरेता पुरतो गन्ता १जनानां मनुष्याणाम् १ऋषु उरु भासमानः १धीर. धीमान् १उशना एतन्नामिं यः १स १चित् स एव १काव्येन कवित्वेन स्तोत्रेण १विषेष्ट लभते । किम् । १यदासां १गोनां गवाम् १अपीच्यम् । अन्तर्हितमामैतत् । अन्तर्हितं १गुह्यं गोपनीयं १नाम नामकमुदक पथोलक्षणम् ॥

एव स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमो वृषा वृष्णे परि पवित्रे अक्षाः ।

सहस्रसाः शतसा भूरिदावा शश्वत्तमं बर्हिषा वाज्यस्थात् ॥ ४ ॥

एवः । स्यः । ते । मधुमान् । इन्द्र । सोम । वृषा । वृष्णे । परि । पवित्रे । अक्षारिति ।

सहस्रसाः । शतसा । भूरिदावा । शश्वत्तमम् । बर्हि । आ । वाजी । अस्थात् ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १वृष्णे वर्षेष्टाय १ते तुभ्यम् १एव स्यः सः १सोम १मधुमां माधुर्येतिः १वृषा वर्षकः. १पवित्रे १परि १अक्षा परिभरति । क्षरत्सेलुंष्टि रूपम् । स एव १सहस्रमाः सहस्रमन्वाक-
धनस्य दाता १शतसा. शतमन्वाकस्य दाता १भूरिदावा ततोऽपि भूरेदाता १वाजी मन्वान्
१शश्वत्तमं मित्यं १यर्हि. यजम् १आ १अस्थात् आतिष्ठति ॥

एते सोमा अभि गुव्या सहस्रा महे वाजायामृताय श्रवांसि ।

पवित्रेभिः पर्वमाना असृग्रञ्जुस्पयो न पृतनाजो अत्याः ॥ ५ ॥

एते । सोमाः । अभि । गुव्या । सहस्रा । महे । वाजाय । अमृताय । श्रवांसि ।

पवित्रेभिः । पर्वमाना । असृग्रन् । श्रवत्यर्थः । न । पृतनाज । अत्याः ॥ ५ ॥

१एते १सोमा. १गव्या गव्यानि १सहस्रा सहस्राणि १श्रवांसि अश्वानि आशिरक्षणाणि लक्ष्मीकृत्य १पवित्रेभिः पवित्रिष्ठे. १पर्वमाना. पृथमाना १महे महते १वाजाय अश्वाय १अमृताय अमृतवाय १अभि १असृग्रन् रज्यन्ते । क्रिमिष । १श्रवत्यर्थः अश्वेष्टव १पृतनाज. सेनाजेतार १अत्या. १न अथा इव ॥ ॥ २२ ॥

परि हि ष्मा पुरुहूतो जनानां विश्वासरुद्रोर्जना पूयमानः ।

अथा भर इयेनभृत प्रयांसि रयि तुज्ञानो अभि वाजर्मर्ष ॥ ६ ॥

परि । हि । स्म । पुरुहुतः । जनानाम् । विश्वा । असरत् । भोजना । पूयमान ।

अथ । आ । भर । इयेनभृत । प्रयांसि । रयिम् । तुज्ञान । अभि । वाजर्मर्षम् । अर्पे ॥ ६ ॥

अयं १परि १असरत् परिसरति १जनानाम् अर्थाय १विश्वा सर्वाणि १भोजन भोजनान्यन्नानि धनानि वा । कीदृश । १पुरुहुत बहुभिराहुत १पूयमानः शोध्यमानः । अथ ग्रन्थक्षकृतः । १अथ

इदानीं हे ऽश्वेनभृत इयेनेनाहृत सोम एवं ऽप्रवासि भक्षानि ऽआ ऽभर आहर । ऽरपि धनं ऽसुजानः
ददानः ऽयाजम् अन्नं रसम् ऽअभि ऽअर्घ्यं अभियच्छ ॥

एष सुवानः परि सोमः पवित्रे सर्गो न सुष्टो अदधावदर्वी ।

तिग्मे शिशानो महिषो न शृङ्गे गा गव्यमभि शूरो न सत्वा ॥ ७ ॥

एष । सुवानः । परि । सोमः । पवित्रे । सर्गः । न । सुष्टः । अदधावत् । अर्वी ।

तिग्मे इति । शिशानः । महिषः । न । शृङ्गे इति ।

गाः । गव्यम् । अभि । शूरः । न । सत्वा ॥ ७ ॥

एष ऽसुवानः सूयमानः ऽअर्वा अरणकुशलः ऽसोमः ऽसर्गो ऽन ऽसुष्टः विसृष्टोऽथ इष
ऽपवित्रे ऽपरि ऽअदधावत् परिधावति । किञ्च ऽतिग्मे तीक्ष्णे ऽशृङ्गे ऽशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् ऽमहिषो
ऽन महान् महिषाक्षो मृग इषः । तथान्वष्टरान्तः । ऽगा ऽगव्यम् प्रभूता गा इच्छन् ऽशूरो ऽन
शूर इष । एतौ महिषशूरी यथा प्रतिशुद्धौ तीक्ष्णं धावतः तद्वत् ऽसत्वा सदनशीलोऽयं गच्छतीति शेषः ॥

एषा ययौ परमादन्तरद्वेः क्वचित्सुतीरुर्वे गा विवेद ।

दिवो न विद्युस्तनयन्त्यभैः सोमस्य ते पवत इन्द्र धारा ॥ ८ ॥

एषा । आ । ययौ । परमात् । अन्तः । अद्वेः । क्वचित् । सुतीः । ऊर्वे । गाः । विवेद ।

दिवः । न । विद्युत् । तनयन्ती । अभैः । सोमस्य । ते । पवते । इन्द्रः । धारा ॥ ८ ॥

एषा सोमधारा ऽपरमात् उत्सृतात् स्थानात् ऽययौ जगाम पात्रं स्वयंप्राप्तव्यं देशं वा ।
किञ्च ऽअद्वेः पानीनां निधामस्थानस्य पर्यतस्य ऽअन्तः ऽक्वचित् क्वचित् कुग्रचिहूवे ऽऊर्वे देशे ऽसतीः
पतमानाः पशुभिरपहताः ऽगाः ऽविवेद लब्धवती । यत्र पणयो गा अपहृत्य स्थापितवन्तः स देश
ऊर्वः । ' ऊर्वं गव्यं महि शृणानः ' (अ. सं. ६.१७.१) इति हि मन्त्रान्तरम् । ऽदिवो ऽन ऽविद्युत्
दिवः सकाशाद्विद्युदिव ऽस्तनयन्ती शब्दयन्ती । विद्युत् विसृज्यते । ऽअभैः प्रेरितेति शेषः । सा
यथा शब्दं करोति तद्वच्छब्दं कुर्वती । ऽसोमस्य संबन्धिनी सोमं ऽधारा हे ऽइन्द्र ऽते एवदर्थं
स्थापनाय ऽपवते पृणते । भरति वा ॥

उत स्म राशिं परि यासि गोनामिन्द्रेण सोम सरथं पुनानः ।

पूर्वीरिपो बृहतीर्जीरदानो शिक्षा शचीवस्तव ता उपपृष्ट ॥ ९ ॥

उत । स्म । राशिम् । परि । यासि । गोनाम् । इन्द्रेण । सोमः । सरथम् । पुनानः ।

पूर्वीः । इषः । बृहतीः । जीरदानो इति जीरऽदानो ।

शिक्षा । शचीऽवः । तव । ताः । उपपृष्ट ॥ ९ ॥

एतन् ऽस्म अपि च मनु हे ऽसोम पुनानः सूयमानः ऽगोनां गवां ऽराशिं समूहं पशुभिरपहन्
ऽपरि ऽयासि परिगच्छसि । कथंभूतः सन् उच्यते । ऽइन्द्रेण सह ऽसरथम् एकमेव रथमास्थाय । हे

१जीरदानो क्षिप्रदान सोम उपस्तुत् उपस्तुयमानसत्वं १पूर्वीः बह्वीः १वृहतीः महतीः १हृष. उक्तलक्षणान्यद्यानि १शिक्ष देहि । हे १शचीव अन्नवन् १ता. हृषः १तव स्वभूता इति शेषः ॥ १२३॥

‘अयं सोमः’ इत्यष्टवे तृतीयं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘अयं सोमोऽष्टौ’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो धिनिधोगः ॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्वे तुभ्यं पवते त्वमस्य पाहि ।

त्वं ह यं चक्रुषे त्वं चवृष इन्द्रुं मदाय युज्याय सोमम् ॥ १ ॥

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । तुभ्यम् । पवते । त्वम् । अस्य । पाहि ।

त्वम् । ह । यम् । चक्रुषे । त्वम् । चवृषे । इन्द्रुम् । मदाय । युज्याय । सोमम् ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १अय १सोमः १तुभ्यं त्वत्वर्यं १सुन्वे सूयते ॥ सुनीतेः कर्मायै लटि ‘लोपस्त आत्मने-पदेपु’ इति तलोपः ॥ १तुभ्यं त्वदर्थमेव १पवते पूयते । १त्वं च १अस्य अमुं १पाहि विभ । १त्वं १ह १यम् १इन्द्रुं १सोमं १चक्रुषे करोषि । १त्वं अ यं १चवृषे वृत्तवानसि । किमर्थम् । १मदाय १युज्याय सहायाय । सोम इन्द्राय बलकरत्वात् सहाय इति प्रसिद्धम् । यत्नेवं करोषि त्वं स पाहीति समन्वयः ॥

स ईं रथो न भूरिपाळं योजि महः पुरुणि सातये वरूनि ।

आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता स्वर्पाता वने ऊर्ध्वा नवन्त ॥ २ ॥

सः । ईम् । रथः । न । भूरिपाट् । अयोजि । महः । पुरुणि । सातये । वरूनि ।

आत् । ईम् । विश्वा । नहुष्याणि । जाता । स्वः । सता । वने । ऊर्ध्वा । नवन्त ॥ २ ॥

१स १ईं सोऽय सोमः १भूरिपाट् भूरिभारस्य सोडा १रथो १न रथ इव भूरिपाट् प्रभूतस्य भारस्य सोडा १अयोजि युजयते । कीदृशः सः । १महः महान् । किमर्थमयोजि । १पुरुणि बहूनि १वस्तूनि धनानि १सातये अस्मभ्यं दातुम् । १आदीं योगानन्तरं १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १नहुष्याणि । नहुषो मनुष्याः । तेषां संबन्धीनि १जाता जातान्यस्मद्विरोधीनि १ऊर्ध्वा उन्मुखानि १वने वननीये १स्वर्पाता स्वर्पातौ । संग्रामनामैतत् । स्वर्गलाभयुक्ते संग्रामे १नवन्त गच्छन्तु । यवतिर्गतिर्क्रमा । यद्वा । ग्रीमं संग्रामे युद्धार्यिनः संगच्छन्ति ॥

वायुर्न यो नियुत्वाँ इष्टयांमा नासत्येव हव आ शंभविष्ठः ।

विश्ववारो द्रविणोदाईव त्मन्पूषेवं धीजर्वनोऽसि सोम ॥ ३ ॥

वायुः । न । यः । नियुत्वाँ । इष्टयांमा । नासत्याऽइव । हवै । आ । शम्भविष्ठः ।

विश्ववारः । द्रविणोदाऽइव । त्मन् । पूषाऽइव । धीऽजर्वनः । असि । सोम ॥ ३ ॥

१यः सोम १नियुत्वाँ । नियुतो वायोरथा । तद्वान् १वायुर्न वायुरिव १इष्टयांमा इष्टगमनः । १नासत्येव अधिनाविव १हवम् आह्वानमाकर्ण्य १आ सर्वतः १शंभविष्ठः सुखस्य भावयितृत्तमः । १द्रविणोदाइव धनदातेव १त्मन् आत्मनि १विश्ववारः विश्वैर्वरणीयो भवति तद्द्रविश्ववारोऽसि । १पूषेव पोषकः सवितेव १धीजवन मनोवेगः १असि । यद्वा कर्मणां प्रवर्तयितासि ॥ १सोम ॥

इन्द्रो न यो महा कर्माणि चर्किर्हन्ता वृत्राणामसि सोम पुर्भित् ।

पैदो न हि त्वमहिनाम्ना हन्ता विश्वस्यासि सोम दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । न । यः । महा । कर्माणि । चर्किः । हन्ता । वृत्राणाम् । असि । सोम । पुःऽभित् ।

पैदः । न । हि । त्वम् । अहिनाम्नाम् । हन्ता । विश्वस्य । असि । सोम । दस्योः ॥ ४ ॥

‘इन्द्रो ऽन इन्द्र इव ऽयः स्वं ऽमहा महान्ति ऽकर्माणि ऽचर्किः ताच्छीत्येन करोषि स त्वं हे ऽसोम ऽवृत्राणां शत्रूनां ऽहन्ता ऽभसि भवसि । तथा ऽपुर्भित् पुरां भेत्तासि । किंच ऽपैदो ऽन अथ इव खलु ऽअहिनाम्नां ऽहन्ता भवसि । आगत्य हन्तीत्यहिः । तद्यामकानामित्यर्थः । न केवलं तेषामेव अपि तु ऽविश्वस्य अपि सर्वस्यापि ऽदस्योः उपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता ऽभसि ॥

अग्निर्न यो वन आ सृज्यमानो वृथा पाज्जांसि कृणुते नदीषु ।

जनो न युष्वा महत उपन्द्रिर्यति सोमः पर्वमान ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निः । न । यः । वने । आ । सृज्यमानः । वृथा । पाज्जांसि । कृणुते । नदीषु ।

जनः । न । युष्वा । महत । उपन्द्रिः । इत्यति । सोमः । पर्वमानः । ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

‘अग्निर्न अतिरिच ऽयः सोमः ऽवने अरण्ये ऽआ ऽसृज्यमानः वनसंवन्ध्यमिषंया दलानि कुर्वते’ एवं यः सोम ऽवृथा अनायासेन ऽनदीषु आन्तरिक्षाणि ऽपाज्जांसि ऽकृणुते कुर्वते । किंच ऽयुष्वा युद्धस्य कर्ता ऽजने ऽन शूरो मनुष्य इव ऽमहतः शत्रोः ऽउपन्द्रिः । बाह्वनामैतत् । शब्दमिता सन् ऽपर्वमानः पृथमानः ऽसोमः ऽऊर्मि मृद्वं रत्नम् ऽइत्यति प्रेरयति ॥

एते सोमा अति वाराण्यन्या दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः ।

वृथा समुद्रं सिन्धवो न नीचीः सुतासो अभि कलशां असृग्रन् ॥ ६ ॥

एते । सोमाः । अति । वाराणि । अव्याः । दिव्याः । न । कोशासः । अभ्रवर्षाः ।

वृथा । समुद्रम् । सिन्धवः । न । नीचीः । सुतासः । अभि । कलशान् । असृग्रन् ॥ ६ ॥

‘एते पूषमानाः ऽसोमाः ऽअस्या अविमयानि ऽवाराणि चालानि ऽअति गच्छन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । ऽदिव्या ऽन ऽकोशासः दिवि यथाः कोशा अथ इव । ता विदोष्यन्ते । ऽअभ्रवर्षाः अभ्रैर्गृह्यमाणाः । किंच ऽवृथा अनायासेन ऽसमुद्रं ऽसिन्धवो ऽन नद्य इव ऽनीचीः नीचीनाम्नाः ऽसुतासः अभिपुताः । सोमाः ऽकलशान् ऽअभि ऽअसृग्रन् अभिगच्छन्ति ॥

शुष्मी शर्धो न मारुतं पवस्वानभिश्चस्ता दिव्या यथा विट् ।

आपो न मधु मुमृतिर्भवा नः सहस्रांप्ताः पृतनापाण्ण युजः ॥ ७ ॥

शुष्मी । शर्धः । न । मारुतम् । पवस्व । अनभिऽशस्ता । दिव्या । यथा । विट् ।

आपः । न । मधु । मुऽमृतिः । भवः । नः । सहस्रांऽप्ताः । पृतनापाद् । न । युजः ॥ ७ ॥

हे सोम ऽशुष्मी । शुष्मं बल शोषणात् । बलवासत्वं ऽमारुतं ऽशर्धो ऽन मरुतां बलमिव ऽपवस्व । तत्र दृष्टान्तमेव स्पष्टयति । ऽयथा ऽदिव्या ऽविट् यथा ऽअनभिश्चस्ता । अभिशामो निन्दा ।

अनिन्दिता पयते । 'मरुतो वै देवानां विशः' (तै. सं. २. २. ५. ७) इति हि प्राक्कणम् । किञ्च
 वभापो वन उदकानीन वमधु क्षिप्रं पयमानस्त्वं वमुपतिः वभव वन. अस्माकम् । किञ्च वसहस्राप्ता ।
 अप्स इति रूपनाम । बहुरूपस्त्व वृत्तनापाद् वृत्तानामभिमवितेन्द्र इव वयजः यष्ट्यो भवतीति ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्भीरं तव सोम धाम ।

शुचिद्रुमसि प्रियो न मित्रो दक्षार्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ८ ॥

राज्ञ । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरम् । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वम् । अस्ति । प्रियः । न । मित्रः । दक्षार्यः । अर्यमाऽईव । अस्ति । सोम ॥ ८ ॥

हे वसोम ववरणस्य वारकस्य वते सच वव्रतानि कर्माणि वस्तु क्षिप्र करोमीति शेषः । हे वसोम
 वतव वधाम तेजस्थानं वृहत् महत् गभीरं च । वप्रियः वमित्रः इव त्वं वर्यं वशुचिः दीप्तः शुद्धो
 वा वभसि । वअर्यमेव अर्यमा देव इव त्वं वदक्षार्यः वभसि ॥ ॥ २१ ॥

'प्रो स्य वह्निः' इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तम् । कथ्याया. पूर्ववत् । 'प्रो स्य सप्त' इत्यनुक्रान्तम् ।
 गतो विनियोगः ॥

प्रो स्य वह्निः पृथ्याभिरस्यान् दिवो न वृष्टिः पर्वमानो अक्षाः ।

सहस्रधारो असदक्ष्यस्मे मातुरुपस्थे वन आ च सोमः ॥ १ ॥

प्रो इति । स्य । वह्निः । पृथ्याभिः । अस्यान् । दिवः । न । वृष्टिः । पर्वमानः । अक्षारिति ।

सहस्रधारः । असदत् । नि । अस्मे इति । मातुः । उपस्थे । वने । आ । च । सोमः ॥ १ ॥

प्र ऊ इति निपातद्वयसमुदाय एको निपातितः । प्रो वअस्यान् प्रत्यङ्दत्ते वस्यः स. ववह्निः
 वोडा वपथ्याभिः यज्ञमार्गः । वदिवो वन ववृष्टिः दिवः सकाशात् वृष्टिरिव वपर्वमान. पूयमान.
 सन् वअक्षाः स्यामोपि । मोऽयं वसोम. वसहस्रधार बहुधार सन् वअस्मे अस्मासु वनि वअसदत्
 निपीदति ॥

राजा सिन्धूनामवसिष्ट वासं क्रतस्य नावमारुहद्रजिष्ठाम् ।

अप्सु द्रुप्तो वायुधे श्येनर्जतो दुह ई पिता दुह ई पितुर्जाम् ॥ २ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । अवसिष्टः । वासः । क्रतस्य । नावम् । आ । अरुहत् । रजिष्ठाम् ।

अप्सु । द्रुप्तः । वायुधे । श्येनर्जतः । दुहे । ईम् । पिता । दुहे । ईम् । पितुः । जाम् ॥ २ ॥

अयं वराजा सोमः वसिन्धूनाम् उदकाना क्षीरादिष्वन्दिनीनां गवां वा ववासः वसनरधानीयं
 क्षीरात्यं श्रयणद्रव्यम् ववसिष्ट आच्छादयति । तथा कृत्वा वरजिष्ठाम् ऋतुतराम् वक्रतस्य यज्ञस्य
 वनावमारुहत् आरोहति । स. वद्रुप्सः सोमरसः वश्येनर्जतः श्येनेनापहतो रसः । वअप्सु वसती-
 वरीषु ववृधे वर्धते । वई तमिम वपितुः पालकात् पितृस्थानीयात् सुलोकात् वजं जातमपत्यं सोमम्
 वईम् अयं वपिता पालको लोकः वदुहे दोग्धि रसम् । तथाष्वयुरपि वदुहे दोग्धि । अथवा । उक्त-
 लक्षणमेतं सोमं पिता पालकः स्वामी यजमानो दोग्धि फलं तथा दुहेऽष्वयुरपि रसं दुहे । यद्वा । दुह
 ईमिति पुनरुक्तिरादरायां ॥

सिंहं नतन्तु मध्वो अयासं हरिमरुषं दिवो अस्य पतिम् ।

शूरो युत्सु प्रथमः पृच्छते गा अस्य चक्षसा परि पात्युधा ॥ ३ ॥

सिंहः । नतन्तु । मध्वः । अयासम् । हरिम् । अरुषम् । दिवः । अस्य । पतिम् ।

शूरः । युत्सु । प्रथमः । पृच्छते । गा । अस्य । चक्षसा । परि । पाति । उधा ॥ ३ ॥

सिंहं शम्भो हिंसकं सिंहस्यो मध्वः उदकस्य अयासं प्रेरकं हरिं हरितवर्णम् अस्य दिवः पुलोहस्य पतिं पालकं सोमं वसन्तं व्याप्नुवन्ति यजमानाः । युत्सु सम्मानेषु शूरः प्रथमः देवानां मध्ये सुरयः सोमः गाः पशुभिरपहृताः पृच्छते मार्गशम् । पशून् हत्वा गा एष्टुं गोमार्गं पृच्छतीत्यर्थः । किञ्च अस्य चक्षसा सामर्थ्येन उधा सेका देवेन्द्रः परि पाति विश्वम् ॥

मधुपृष्ठं घोरमयासमशु रथे युजन्त्युरुषक्र ऋष्वम् ।

स्वसार ई जामयो मर्जयन्ति सनामयो वाजिनमूर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुपृष्ठम् । घोरम् । अयासम् । अश्वम् । रथे । युजन्ति । उरुषक्रैः । ऋष्वम् ।

स्वसारः । ईम् । जामयः । मर्जयन्ति । सनामयः । वाजिनम् । ऊर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुपृष्ठं मधुरष्टमार्गं घोरं मयानकम् अयासं गन्तारम् ऋष्वं दधोनीयमुत्तलसगाधस्यानीषं व्यासं सोमम् उरुषक्रैः प्रभूतचक्रे रथे यथाश्वं रथे युजन्ति रथिकास्तद्वत् प्रभूतचरणे रथे रथेणस्य साधने यहात्ये रथे युजन्ति । योजयन्त्यश्वय्यादयः । किञ्च ईम् एनं सोमं स्वसारः स्वयंसारिण्याः परस्परं स्वचभूता वा जामयः दन्तुभूता अङ्गुलयः । पृक्कहस्तनिष्पन्नत्वात् स्वसारं जामित्वं च । एवंभूताः मर्जयन्ति शोधयन्ति । तदेयाह । सनामयः समानवध्वजाः वाजिनं बलवन्तं सोमम् ऊर्जयन्ति बलिनं कुर्वन्ति ॥

चतस ई धृतदुहः सचन्ते समाने अन्तर्धरुणे निरपचाः ।

ता ईमर्पन्ति नर्मसा पुनानास्ता ई विश्वतः परि पन्ति पूर्वीः ॥ ५ ॥

चतस्रः । ईम् । धृतदुहः । सचन्ते । समाने । अन्तः । धरुणे । निरपचाः ।

ताः । ईम् । अर्पन्ति । नर्मसा । पुनानाः । ताः । ईम् । विश्वतः । परि । पन्ति । पूर्वीः ॥ ५ ॥

चतस्रः पृथदुहः धृतदोहयो गावः ईम् एनं सोमं सचन्ते सेवन्ते । वीरद्वयस्ताः । समाने एकस्मिन् धरुणे सर्वेषां धारकेऽन्तरिक्षे निरपचाः निरपन्नाः । ताः धृतदुहः ईम् एनम् अर्पन्ति प्राप्नुवन्ति नर्मसा अश्वेन पुनानाः पूयमानाः सत्याः । ताः पूर्वाः बह्वयः प्रभूता गावः विश्वतः सर्वतः परि पन्ति परिभवन्ति ॥

विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य ।

असत्त उत्सो गृणते नियुत्वान्मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियार्प ॥ ६ ॥

विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः । विश्वाः । उत । क्षितयः । हस्ते । अस्य ।

असत् । ते । उत्सः । गृणते । नियुत्वान् । मध्वः । अंशुः । पवते । इन्द्रियार्प ॥ ६ ॥

अयं सोमः ऽदिव* ब्रह्मलोकस्य विष्टम्भभूतः । यथा गृहस्य स्तम्भस्तद्वत् । तथा ऽर्धिन्या.
 ऽधरण धारकः । ऽउत अपि च ऽविद्याः सर्वाः ऽक्षितयः प्रजा. ऽअस्य सोमस्य ऽहस्ते भवन्ति ।
 ऽउतम् । उतस्तस्यस्मात् कामा इत्युत्सः सोमः । म. ऽगृणते स्तुवते ऽते इम्यं ऽनियुवान्
 अश्ववान् ऽअसत् भवतु । म सोमः ऽमध्व. मधु । कर्मणि पठ्ठी । मधुरास. ऽअंशुः सोमः । ' अंशु-
 शमष्टमाशो भवति ' (निर. २. ७) इति यास्कः । ऽइन्द्रियाय* ऽपवते प्यते अभिगूयते* ॥

वन्वन्नवातो अभि देववीतिमिन्द्राय सोम वृत्रहा पवस्व ।

शग्धि महः पुरुश्चन्द्रस्य रायः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ७ ॥

वन्वन् । अवात । अभि । देवऽवीतिम् । इन्द्राय । सोम । वृत्रऽहा । पवस्व ।

शग्धि । मह । पुरुश्चन्द्रस्य । रायः । सुऽवीर्यस्य । पतय । स्याम ॥ ७ ॥* ॥ २५ ॥

' प्र हिन्वानः ' इति पठ्यं पञ्चमं सूक्तं सैत्रावरणेर्वसिष्ठम्यार्यं त्रैदुषं पवमानमोमदेवताकम् ।
 तथा चानुकान्त—' प्र हिन्वान. पव्वमिष्ट ' इति । गतो विनिर्याग* ॥

प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो रथो न वार्जं सन्निप्यन्नपासीत् ।

इन्द्रं गच्छन्नायुधा संशिक्षानो विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ १ ॥

प्र । हिन्वान. । जनिता । रोदस्यो । रथ । न । वार्जम् । सन्निप्यन् । अयासीत् ।

इन्द्रम् । गच्छन् । आयुधा । समऽशिक्षान । विश्वा । वसु । हस्तयो । आऽदधानः ॥ १ ॥

१ हिन्वानः* प्रेर्यमाणोऽध्वर्यादिभिः ऽजनिता उत्पादयिता ऽरोदस्योः धावाद्युष्म्योः । तयो.*
 जनयितृत्वं वृष्टिप्रदानहविष्यापणाम्भ्याम् । तादृक्सोमः ऽवाजम् अन्नं ऽमनिप्यन् दास्यन् ऽप्र
 ऽअयामीत् प्रगच्छति । ऽइन्द्रं ऽगच्छन् प्राप्तुवन् ऽआयुधा आयुधानि ऽसंशिक्षान सम्यक् तीक्ष्ण-
 कुर्वन्निन्द्रयाहादयगमनार्थं तीक्ष्णायुध. सन् ऽविश्वा सर्वाणि ऽवसु वसूनि ऽहस्तयोरादधानः अस्मभ्यं
 दानाय । एवं कुर्वन् प्रायासीत् ॥

अभि त्रिपुष्टं वृषणं वयोधामाङ्गुपानामवावशन्तु वार्षीः ।

वना वसानो वरुणो न सिन्धून्वि रत्नधा दयते वार्याणि ॥ २ ॥

१. ग-ईन्द्रियार्थं, त-म-मु-य ईन्द्रियाय । २. त३-म६-अभिगूयते । त्यक्तं किञ्चित् । * ग-हे
 सोम वन्वन्नवातः शशुभिरनभिभूतः देववीतिं यजममिगच्छ । शशुहता रसन् ईद्राय पवस्व । बहुभिः
 स्पृहणीयं धनं देहि । वयं च सुवीर्यस्य पतयः स्याम; त१.२.६.७-म२-वन्वन् स (त१-सन्) देववीतिं
 देवानां पानार्थं हे सोम ईद्राय ईद्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हता (म२-वृत्रहता) त्वं पवस्व हर । कथंभूत-
 स्त्वं । शग्धि शक्तिमानसि (त१-मानसि) । त्वत्पसादादयं पुद्वर्धस्य रायः बह्वाल्हादकस्य रायः
 सुवीर्यस्य शोभनवीरा (त१.२-शोभना वीरा) यस्मिन् तादृशस्य धनस्य पतयः स्याम, म४-उपौर्य,
 मु-वन्वन् सन् देववीतिं देवानां पानार्थं हे सोम ईद्राय ईद्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हता अवातः त्वं अभिपवस्व
 हर । कथंभूतस्त्वं । शग्धि शक्तिमान् महो महानसि । त्वत्पसादात् वयं पुद्वर्धस्य बह्वाल्हादकस्य
 सुवीर्यस्य शोभना वीरा यस्मिन् तादृशस्य राये धनस्य पतयः स्याम । २. त३-म- प्र हिन्वानः ।
 ४. ग-त३-म१.२.४.७- तयोः* नास्ति ।

अभि । त्रिऽपृष्टम् । वृषणम् । वयःऽधाम् । आङ्गुषाणाम् । अवावशन्त । वाणीः ।

वता । वसानः । वरुण । न । सिन्धून् । वि । रत्नऽधाः । दयते । वार्याणि ॥ २ ॥

१ त्रिपृष्टम् । त्रीणि पृष्टानि स्तोत्राणि द्रोणकलशादिस्थानानि^१ वा^२ सवनानि वा यस्य त्व
तथोक्तः । तं १ वृषणं वर्षकं १ वयोधाम् भक्षस्य दातारं सोमम् १ आङ्गुषाणाम् आघोषवतं स्तोत्राणां
१ वाणीः वाचः १ अभि १ अवावशन्त शब्दयन्ते । १ वना वनान्युदकानि १ वसानः आच्छादयन् १ वरुणो
१ न वरुण इव १ सिन्धून् आच्छादयति तद्वत् । १ रत्नधाः रत्नानां दाता सोमः १ वार्याणि धनानि
१ दयते प्रयच्छति स्तोत्रेभ्यः ॥

शूरग्रामः सर्ववीरः सहावाज्रेता पवस्व सनिता धनानि ।

तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा सुमत्स्वपाब्धः साह्वान्पृतनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

शूरऽग्रामः । सर्वऽवीरः । सहावान् । जेता । पवस्व । सनिता । धनानि ।

तिग्मऽआयुध । क्षिप्रऽधन्वा । सुमत्स्व । अपाब्धः । साह्वान् । पृतनासु । शत्रून् ॥ ३ ॥

हे सोम १ पवस्व त्वम् । कीदृशत्वम् । १ शूरग्रामः शूराणां ग्रामः संबो पश्य सः । १ सर्ववीरः ।
सर्वे वीरा यस्य स तथोक्तः । १ सहावान् सहनवान् १ जेता जयशीलः । १ सनिता संभक्ता १ धनानि
१ तिग्मायुधः तीक्ष्णग्रहरणसाधनः १ क्षिप्रधन्वा क्षिप्रसहनशीलधन्वा १ समस्तु संग्रामेषु १ अपाब्धः
भगोडा^१ १ साह्वान् अभिभूय । कुत्र । १ पृतनासु बाधुसेनासु । कान् । १ शत्रून् ॥

उरुगन्धूतिरभयानि कुण्वन्त्समीचीने आ पवस्वा पुरंधी ।

अपः सिप्तासन्नुपसुः स्वर्ग्याः सं चिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥ ४ ॥

उरुगन्धूतिः । अभयानि । कुण्वन् ।

समीचीने इति सुमर्द्धीचीने । आ । पवस्व । पुरंधी इति पुरम्ऽधी ।

अपः । सिप्तासन् । उपसः । रवः । गाः । सम् । चिक्रदः । महः । अस्मभ्यम् । वाजान् ॥ ४ ॥

हे सोम १ उरुगन्धूति विस्तीर्णमार्गसवम् १ अभयानि स्तोत्रेभ्यः १ कुण्वन् कुर्वन् १ पुरंधी ।
इदं यावापृथिव्योन्मि । तं^१ १ समीचीने संगते कुर्वन् १ आ १ पवस्व आहार^२ । १ अपः १ उदसः
१ हवः आदित्यं १ गाः रश्माश्च १ सिप्तासन् पुष्ट्यर्थं संमकुमिच्छन् १ सं १ चिक्रदः संक्रन्दसे । १ महः
महतो महान्ति १ वाजान् अश्वानि १ अस्मभ्यं दातुमिति शेषः ॥

मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमिन्द्रो पवमान विष्णुम् ।

मत्सि शर्घो मरुतं मत्सि देवान्मत्सि महामिन्द्रमिन्द्रो मर्दाय ॥ ५ ॥

मत्सि । सोम । वरुणम् । मत्सि । मित्रम् । मत्सि । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । पवमान । विष्णुम् ।

मत्सि । शर्घः । मरुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । महाम् । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । मर्दाय ॥ ५ ॥

हे षवमान षवमान षइन्दो षसोम त्वं वरणादीन् षमस्ति तर्पय तेषां षमदाय । इन्द्रस्य
प्राधान्यात् द्विरभिधानम् ॥

एवा राजैव ऋतुमाँ अमेन विश्वा घनिघ्नदुरिता पवस्व ।

इन्दो सुक्ताय वचसे वयो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । राजाऽइव । ऋतुऽमान् । अमेन । विश्वा । घनिघ्नत् । दूऽइता । पवस्व ।

इन्दो इति । सुऽउक्तार्थ । वचसे । वयं । वा । यूयम् । पान् । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरन् फलमाप्तास्ते । हे सोम षएव एवं स्तुत इति शेष । षऋतुमान् एव
षराजेव षअमेन घलेन षविश्वा सर्वाणि षदुरिता दुरितानि षघनिघ्नत् दिनाशायन् षपवस्व । हे षइन्दो
दीप्त सोम षसूक्ताय शोभनमुदिताय षवचसे अस्माकं स्तोत्राय तद्वचो विमृष्यार्थवद्वगता षवयो षधा
अन्नं धेहि । अन्नलाभस्य स्तुतिनिमित्तकत्वात्तस्य स्तुतिवचस्य प्राधान्येनोक्तिः । शिष्टं सिद्धम् ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तनो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विघातीर्धर्महेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरयैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कमूपालसाम्राज्यपुरधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋग्वेदसंहिताभाष्ये

सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशतितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विघातीर्धर्महेश्वरम् ॥

तृतीयं श्रुतितत्त्वज्ञः सप्तमस्याष्टकस्य सः ।

इत्याख्याय सायणामात्यश्वतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'असर्जि' इति षट्चुवं षट् मूर्कं मारीचस्य कश्यपस्यार्थं त्रैष्टुभं षवमानसोमदेवताकम् ।
'असर्जि कश्यपः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

असर्जिं वक्ता रथ्ये यथाजौ धिया मनोतां प्रथमो मनीषी ।

दश स्वसारो अधि सानो अव्येऽर्जन्ति वह्निं सदर्शन्यच्छे ॥ १ ॥

असर्जिं । वक्ता । रथ्ये । यथा । जा । धिया । मनोतां । प्रथमः । मनीषी ।

दश । स्वसारः । अधि । सानौ । अव्ये । अर्जन्ति । वह्निम् । सदर्शनानि । अच्छे ॥ १ ॥

वक्ता शब्दाद्यमानः । 'वच परिमाणे' । वनिप् । एतादृशः षवमानः । सोमः षआजौ ।
अर्जन्ति कर्माधर्मश्रिवज ह्याजिर्जज्ञः । तस्मिन् षधिया कर्मणा स्तोत्रेण वा साकम् षअसर्जि सृज्यते
पात्रेऽपि । तत्र दृष्टान्तः । रथ्ये षयथा रथाहं आजौ । संग्रामनामैतत् अर्जन्ति प्रक्षिपन्ति आयुधा-
न्यत्रेति । तस्मिन्नधो यथा धियाऽह्युत्था सृज्यते । तद्वत् । कीदृशः । षमनोताः यस्मिन् देवाना

मनांस्योतानि मोतानि सः । तथा च ब्राह्मणं—‘ तस्मिन् हि तेषां मनांस्योतानि ’ (ऐ. भा. २.१०) इति । ‘प्रथमः सर्वेषां देवानां मुदयः । मनीषी । मनस इषा मनीषा स्तुतिः । तद्भान् । ‘दश । स्वसारः दशसंख्याका अङ्गुल्यः । ‘सदनानि यज्ञगृहाणि । ‘अच्छ अभिमुखीदृश्य । ‘वह्नि धोडारं सोमं । ‘सानां समुच्छ्रिते । अधिः ससम्पत्तानुवादकः । ‘अग्नये अविमये अविचालेन कृते पवित्रे । ‘अजन्ति प्रेरयन्ति । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ ॥

वीती जनस्य दिव्यस्य कृष्यैरधि सुवानो नहुष्यैभिरिन्दुः ।

अ यो नृभिरमृतो मर्त्यैभिर्मर्त्यजानोऽर्विभिर्गोभिरग्निः ॥ २ ॥

वीती । जनस्य । दिव्यस्य । कृष्यैः । अधि । सुवानः । नहुष्यैभिः । इन्दुः ।

अ । यः । नृऽभिः । अमृतः । मर्त्यैभिः । मर्त्यजानः । अर्विऽभिः । गोभिः । अत्ऽभिः ॥ २ ॥

‘कृष्यैः साधुभिः स्तोत्रभिः । ‘नहुष्यैभिः मनुष्यैः । ‘सुवानः अभिपूयमाणः । ‘इन्दुः सोमः । ‘दिव्यस्य दिवि भयस्य । ‘जनस्य देवगणस्य । ‘वीती । ‘सुपां सुलुक्’ इति धनुष्याः पूर्वसर्गशीर्षः । सोममक्षगार्थं यज्ञन् । ‘अधि गच्छति । किंच । ‘अमृतः मरणघर्भरहितः । ‘यः सोमः । ‘नृभिः कर्मनृभिः । ‘मर्त्यैभिः मर्त्यैः । ‘अविभिः अविमयैः पवित्रैस्तथा । ‘गोभिः आनहुहैरधिपवणधर्मभिः यद्वा गोधिकारैः क्षीरादिभिः । ‘अग्निः वसतीव्यादिभिरुदकैश्च । ‘मर्त्यजानः मृत्युं शोष्यमानः मन् पश्यं प्रति गच्छति । उपसर्गभुतेषां सक्रियाध्याहारः ॥

वृषा वृष्णे रोरुवदंशुरस्मै पवमानो रुशदीर्ते पयो गोः ।

सहस्रमृका पथिभिर्वचोविदं ध्वस्मभिः सरो अण्वं वि याति ॥ ३ ॥

वृषा । वृष्णे । रोरुवत् । अंशुः । अस्मै । पवमानः । रुशत् । ईर्ते । पयः । गोः ।

सहस्रम् । ऋका । पथिऽभिः । वचःऽवित् । अध्वस्मऽभिः । सूरः । अण्वम् । वि । याति ॥ ३ ॥

‘वृषा कामानां वर्षको वृषेवाचरत् वा । ‘रोरुवत् मृशं सन्द्रावमानः । ‘अंशुः सोमः । ‘पवमानः पूयमानः सन् । ‘अस्मै । ‘वृष्णे वर्षकायेन्द्राय तदर्थं । ‘रुशत् । रोषतेरिदं रूपम् । आरोपमानं श्वेतं । ‘गोः । ‘पयः आध्वगद्रूपम् । ‘ईर्ते गच्छति । ‘ईर गती । आदादिकः । किंच । ‘ऋका । ‘उन्द्वीवनिर्वा । इति मत्वधीनो पमिर् । लोत्रवान्त एव । ‘वचोवित् स्तुतीनां ज्ञाता । ‘सूरः सुवीर्यः सर्वेषामग्नि-ष्टोमादिकर्मणि प्रेरकः सोमः । ‘अध्वस्मभिः ध्वंसनवर्जितैरिहसारीहितैः । ‘सहस्रं । ‘पथिभिः बहुभिर्मांगैः । ‘अण्वं सूक्ष्मच्छिद्रं पवित्रं । ‘वि । ‘याति । अतीत्य श्लोकलक्ष्यं गच्छति ॥

रुजा दृब्हा चिद्रक्षसः सदांसि पुनान इन्द्र ऊर्णुहि वि वाजान् ।

वृथोपरिष्ठाचुजता वृधेन ये अन्ति दुरादुपनायमेषाम् ॥ ४ ॥

रुज । दृब्हा । चित् । रक्षसः । सदांसि । पुनानः । इन्द्रो इति । ऊर्णुहि । वि । वाजान् ।

वृथ । उपरिष्ठात् । चुजता । वृधेन । ये । अन्ति । दुरात् । उपऽनायम् । एषाम् ॥ ४ ॥

हे सोम । ‘दृब्हा । ‘चित् । ‘रक्षस्य परैरगस्त्यप्येव । ‘रक्षसः राक्षसस्य । ‘सदांसि स्थानानि पुराणि । ‘रज विनाशय । ‘रुजो अङ्गे । ‘तौदादिकः । किंच हे । ‘इन्द्रो पवमान । ‘पुनानः पवित्रादिभिः पूयमानस्य । ‘वाजान् तस्याघ्नानि तस्य बलानि वा । ‘ऊर्णुहि आच्छादय । आहोरेच्यर्थः । तथा । ‘ये

राक्षसाः । उपरिष्टाद् ऊर्ध्वदेशादागच्छन्ति ये वा 'अन्ति' भक्तिके समीप भागच्छन्ति ये च 'दूरात्' दूरदेशाद्वागच्छन्ति तेषां राक्षसानाम् 'उपनामम्' उपनेतारं स्वामिन् 'तुजता । तुजतिहिंसाकर्मा । हिंसकेन 'वधेन' हननमाधनेनायुधेन त्वं 'वृश्च' छिन्धि । 'ओवश्च' छेदने 'तौदादिकः ॥

स प्रह्वन्नव्यसे विश्ववार सूक्तार्य पृथः कृणुहि प्रार्चः ।

ये दुष्पहासो वनुषा बृहन्तस्तांस्ते अश्याम पुरुकृत्पुरुक्षो ॥ ५ ॥

सः । प्रन्ऽवत् । नव्यसे । विश्वऽवार । सुऽउक्तार्य । पृथः । कृणुहि । प्रार्चः ।

ये । दुऽसहासः । वनुषा । बृहन्तः । तान् । ते । अश्याम । पुरुऽकृत् । पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥ ५ ॥

हे विश्ववार विश्वैः सर्वैर्वरणीय हे सोम 'सः' सादृशस्त्वं 'प्रानवत्' पुराण इव स्थितस्त्व 'नव्यसे' नवीयसे नवतराय । नयन्नादादीपसुनीकारलोपञ्छन्दस । तस्मै 'सूक्ताय' शोभनस्तुतिकाय मह्यं 'पथः' मार्गान् 'प्रार्चः' प्रार्थनान् 'कृणुहि' कुरु । सर्वत्र गमन प्रयच्छेयर्थः । 'कृहि' हिंसाकर्णयोः । 'धिविक्कृष्णयोरश्च' इत्युप्राग्वयः । हे 'पुरुकृत्' बहुकर्मन् हे 'पुरुक्षो' । 'दुष्प' शब्दे । 'मितृवादिवाद्बृहन्तस्य' (पा. सू. ३. २ १८०.१) । बहुविधं शब्दायमान हे सोम 'दुःसहास' रक्षोभिः सोढुमशक्याः अत एव 'वनुषा' । वनतिहिंसार्थ । हिंसया युक्ताः 'बृहन्तः' महान्तः । 'ये' एवदीया अंशाः सन्ति 'तांस्ते' तव स्वभूतानांशान् वयं यज्ञे 'अश्याम' प्राञ्जुयाम ॥

एवा पुनानो अपः स्वर्गा अस्मभ्यं तोका तनयानि भूरि ।

शं नः क्षेत्रमुरु ज्योतींषि सोम ज्योद्गुः सूर्यं दृश्ये रिरिहि ॥ ६ ॥

एव । पुनानः । अपः । स्वे । गाः । अस्मभ्यम् । तोका । तनयानि । भूरि ।

शम् । नः । क्षेत्रम् । उरु । ज्योतींषि । सोम । ज्योक् । नः । सूर्यम् । दृश्ये । रिरिहि ॥ ६ ॥

हे सोम 'एव' एवं 'पुनानः' पूयमानः पवित्रादिभिः 'अस्मभ्य' 'रिरिहि' प्रापय प्रयच्छ । किं तत् । 'अपः' । अप इत्यन्तरिक्षनाम । आप्नोति सर्वमपि । अन्तरिक्षं 'श्वः' स्वर्गं 'सुलोक्' 'गाः' । सर्वैर्गन्धर्वादेति गावः पृथिव्यः । सा पृथिवीश्च 'भूरि' । 'सुपा सुलुक्' इति द्वितीयाया लुक् । बहून् 'तोका' पुत्रान् 'तनयानि' । तन्वन्ति कुलमिति तनयाः पौत्राः । तांश्च तथा 'नः' अस्मभ्य 'क्षेत्रं' 'शं' सुलकरं कुरु । हे 'सोम' 'ज्योतींषि' नक्षत्राणि 'उरु' उरुणि अन्तरिक्षे विस्तीर्णानि कुरु । तथा 'नः' अस्मभ्यं 'सूर्यम्' आदित्यं 'ज्योक्' । चिरनामैतत् । चिरकालं 'दृश्ये' द्रष्टुं कुरु ॥ ॥ १ ॥

'परि सुवानः' इति षड्वचं सप्तमं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्थं त्रैलोक्ये पद्यमानसोमदेवताकम् । 'परि सुवानः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

परि सुवानो हरिरंशुः पवित्रे रथो न सर्जि सनये हियानः ।

आपच्छोकेमिन्द्रियं पूयमानः प्रति देवां अजुपत् प्रयोभिः ॥ १ ॥

परि । सुवानः । हरिः । अंशुः । पवित्रे । रथः । न । सर्जि । सनये । हियानः ।

आपत् । श्लोकम् । इन्द्रियम् । पूयमानः । प्रति । देवान् । अजुपत् । प्रयोऽभिः ॥ १ ॥

‘सुवानः’ अग्निपूषमाणाः ‘हिषानः’ ऋषिभिः श्रेयमानाः ‘हरिः’ हरितवर्णः ‘शङ्खुः’ सोमः
 ‘पवित्रे’ अविवालेन ह्ये दद्यादपवित्रे ‘परि’ ‘सर्वि’ परित्यज्यते । किमयम् । ‘सनपे’ धनधान्याय देवानां
 संनजनाय वा । तद्य दद्यान्तः । ‘रथो’ ‘न’ । रथो यथा युद्धे शत्रुवधार्थं शत्रुघनहरणार्थं वा सज्यते
 तद्वत् । किंच ‘पूषमानः’ पवित्रेण सोऽयं भोगः ‘इन्द्रियम्’ इन्द्रियनिन्द्रित्य पर्यायं वा ‘शोकं’
 स्तोत्रम् ‘आपत्’ आप्नोति । ‘आप्त्’ प्याहोति । ‘लेट्य’ दद्यात् । तथा स सोमः ‘श्रयोभिः’ प्रीतिमिदृभिः
 हवीरूपैरर्चैः ‘देवान्’ अग्निं ‘अनुपत’ प्रतिसेवते । ‘जुषी’ प्रीतिसेवनयोः ॥

अच्छा नृचक्षा असरत्पावित्रे नाम दधानः कविरस्य योनौ ।

सीदन् होतेव सदेने चमूपैमग्मन्त्रपयः सुप्त विप्राः ॥ २ ॥

अच्छ । नृचक्षा । असरत् । पवित्रे । नाम । दधानः । कविः । अत्यः । योनौ ।

सीदन् । होताऽइव । सदेने । चमूपु । उप । ईम् । अग्मन् । ऋषयः । सुप्त । विप्राः ॥ २ ॥

‘नृचक्षाः’ नृणां दृष्टा ‘कविः’ क्रान्तप्रज्ञः सोमः ‘नाम’ वसतीवर्षात्यनुदकं ‘दधानः’ धारयन्
 ‘अस्य’ एतादृशस्याग्नयः ‘योनीं’ स्थानं ‘पवित्रे’ ‘आपत्’ ‘अमरत्’ अभितः सरति । ततः ‘सदेने’ ।
 सीदन्त्यत्रेति मदनो यज्ञः । तस्मिन् ‘होतेव’ होता यथा देवान् सोममुपविशति तद्वद्देवानागन्तु-
 मुपविशत् सोमः ‘चमूपु’ । चमन्ति चन्दो ग्रहादयः । सेज्जभिसरति । अनन्तरं मत्सर्पदाकाः ‘विप्राः’
 मेधाविनो भरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽत्रिचिन्धामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इत्येते ‘ऋषयः’ ईम् एनं सोमम्
 ‘उप’ ‘अगन्’ स्तोत्रैरपगच्छन्ति ॥

प्र सुमेधा गातुविद्विधदेवः सोमः पुनानः सदे एति नित्यम् ।

श्रुवद्विधेषु काव्येषु रन्तानु जनान्यतते पञ्च धीरः ॥ ३ ॥

प्र । सुमेधाः । गातुविद्विधः । विधदेवः । सोमः । पुनानः । सदेः । एति । नित्यम् ।

श्रुवत् । विधेषु । काव्येषु । रन्ता । अनु । जनान् । यतते । पञ्च । धीरः ॥ ३ ॥

‘सुमेधाः’ । ‘नित्यमसिच्च’ प्रजामेधयोः’ (पा. सू. ५. ४. १२२) इत्यसिच्युत्तनास्ताः ।
 शोभनप्रज्ञः ‘गातुविद्विध’ मार्गस्य विधा । यद्वा । गातवः स्तोतारः । तेषां धनस्य ह्यग्मयिता । ‘विधदेवः’
 सर्वदेवोपगमः । यद्वा । देवा देवर्षे दीप्तिः । व्यापकदीप्तिमुक्तः । एतादृशः ‘सोमः’ ‘पुनानः’ पूषमानः
 मन् ‘नित्यम्’ अभिनधर ‘सदः’ स्थानं द्रोणकलशं ‘प्र’ ‘एति’ प्रगच्छति । ततः ‘विधेषु’ सर्वेषु
 ‘काव्येषु’ कविकर्मसु स्तोत्रेषु ‘रन्ता’ ‘श्रुवत्’ रमणशीलो भवति । रमेस्तादृशिकस्तृत् । तथा ‘धीरः’
 प्राशः सोऽयं ‘पञ्च’ जनान् निपादपञ्चमांशतुरो वर्णान् ‘अनु’ ‘यतते’ अनुगन्तुं प्रयत्नं करोति ।
 अनुगच्छतीति यावत् ॥

तव त्वे सोम पवमान निण्ये विधे देवास्त्रय एकादशास्तः ।

दश स्वधाभिरधि सानो अय्ये मृजन्ति त्वा नृधः सुप्त युहीः ॥ ४ ॥

तव । त्वे । सोम । पवमान । निण्ये । विधे । देवाः । त्रयः । एकादशास्तः ।

दश । स्वधाभिः । अधि । सानौ । अय्ये । मृजन्ति । त्वा । नृधः । सुप्त । युहीः ॥ ४ ॥

हे 'पवमान पूयमान हे 'सोम 'तव स्वभूताः 'रथे' ते प्रसिद्धाः' 'त्रय 'पृकादशास' ।
 पूरणार्थे ढट्प्रत्ययः । त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः 'विधे सर्वे 'देवाः 'निष्ये । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हिते
 स्थाने पुलोके वर्तन्ते । तादृशं त्वां दशमंरथाका अङ्गुलयः 'अधि 'सानौ अधिक समुद्दिष्टे 'अभ्ये
 अविमये पवित्रे 'स्वधामिः उदकैः 'मृजन्ति शोधयन्ति । किञ्च 'यद्वा' । 'वा छन्दसि' इति
 पूर्वमवर्गोदीर्घः । यद्वायो महत्यः 'सप्त मसमंरथाका गङ्गाद्याः 'नद्य' 'रथा त्वा 'मृजन्ति । वमती-
 वर्यामकैरुपनात्मकैश्च स्वीयैरुदकैस्त्वां मार्जयन्तीत्यर्थः ॥

तत्रु सत्यं पवमानस्यास्तु यत्र विधे कारवः संनसन्त ।

ज्योतिर्यदहे अकृणोदु लोकं प्रावन्मनुं दस्यवे कर्मीकम् ॥ ५ ॥

तत् । तु । मन्मन् । पवमानस्य । अस्तु । यत्र । विधे । कारवः । मन्मन्सन्त ।

ज्योतिः । यत् । अहे । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ।

प्र । आत् । मन्मन् । दस्यवे । क । अर्मीकम् ॥ ५ ॥

'सत्य सत्यभूत' 'तत् प्रसिद्ध' 'पवमानस्य सोमस्य स्थानं' 'तु शिप्रमस्माकम्' 'अस्तु । 'यत्र
 पश्मिन् स्थाने 'विधे सर्वे 'कारवः स्तोतारः 'सनमन्त स्तोत्रं संगच्छन्ते तत्स्थानमस्तु । अस्य
 सोमस्य 'यत् 'ज्योतिः 'अहे दिवमाय 'लोकम् आलोकं प्रकाशम् 'अकृणोन् करोति । 'उ ह्यव-
 धारणे । तज्ज्योतिः 'अनुम पृतन्यामान राजपि 'प्रावत् प्रकर्षेणारभत् । तथा सोम' रथीयं तेजः
 'दस्यवे सर्वस्योपश्रपमिधेऽसुराय 'अभीकम् अभिगमनशीलं 'क अकार्यात् । करोतेर्दुहि 'मन्त्रे
 घम' इति घेलुङ् ॥

परि सद्येव पशुमान्ति होता राजा न सत्यः समितीरियानः ।

सोमः पुनानः कलशां अयासीत्सीदन्मृगो न महिषो वनेषु ॥ ६ ॥

परि । सद्येव । पशुमान्ति । होता । राजा । न । सत्यः । समितीरियानः ।

सोमः । पुनानः । कलशान् । अयासीत् । सीदन् । मृग । न । महिषः । वनेषु ॥ ६ ॥

'होता देवानामाह्वातर्विक्' 'पशुमन्ति पशुमत' 'सद्येव यज्ञगृहान्' यथोपगच्छति' । किञ्च
 'राजा 'न यथा राजा 'सत्य' सत्यकर्मा मन् 'समिती' । संप्रामानात्मैतन् मन्मन् प्राप्यते योद्धमि-
 रत्रेति । तान् संप्रामान् 'इयानः गच्छन् भवन्ति तथा 'पुनानः' 'सोम' । वनेषु वननीयेषु वमती-
 वर्यान्त्येवोदकैषु 'सीदन्' 'मृगो' 'न 'महिष' महिषाण्यो मृग इवोदकैषु तिष्ठन् 'कलशान् द्रोणाभि-
 धानान् 'अयासीत् परियाति । यद्वा । महिषो महान् पूज्यो वा सोमः कलशान् परिगच्छतीति ॥ २॥

'साकमुश' इति पञ्चममष्टमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आपम् । पूर्ववच्छन्दोदेवते । तथा
 चानुकम्प्यते—'साकमुश' पञ्च नोधः' इति । ग्लो विनियोगः ॥

साकमुशो मर्जयन्त स्वसारो दश घोरस्य धीतयो धनुत्रोः ।

हरिः पर्यद्रवज्जाः सूर्यस्य द्रोणं ननक्षे अत्यो न वाजी ॥ १ ॥

१. त-'त्ये ते प्रसिद्धाः' नास्ति । २. ग-यज्ञगृहान् परि याति । ३. त१-'गच्छते, त२. ४. ५. ७.
 म६-'गच्छतः; त३. ६-म१. २. ४. ७-'गच्छति; सु-यथा परिगच्छते । ४. ग-त३-म१. ६-पुनानः
 पूयमानः; म४-पुनानः पूयमानाः ।

साकम्ऽउक्षः । मर्जयन्त । स्वसारः । दश । धीरस्य । धीतयः । धनुत्रीः ।

हरिः । परि । अद्रवत् । जा । सूर्यस्य । द्रोणम् । ननक्षे । अत्यः । न । वाजी ॥ १ ॥

‘साकमुक्षः सह युगपत् सिद्ध्यन्त्यः । ‘उक्ष सेचने’ । किपि रूपम् । तादृश्यः ‘स्वसारः कर्म-
करणार्थमितस्ततः सुष्ठु गच्छन्त्योऽद्गुलयः ‘मर्जयन्त सोमं शोधयन्ति । ‘सृजू शौचार्थकारयोः’ ।
तथा ‘दश दशसंख्याकाः ‘धीतयः । अङ्गुलिनामैतत् । अद्गुलयः ‘धीरस्य समर्थस्य प्राप्तस्य वा
दैवैर्ध्यातव्यस्य काम्यमानस्व वा सोमस्य ‘धनुत्रीः प्रेरयिष्यो भवन्ति । ततः ‘हरिः हरितवर्णः
सोमः ‘सूर्यस्य ‘जाः प्रादुर्भूता जाया दिवास्ताः ‘पर्यद्रवत् परितो गच्छति । सूर्यतेजसा द्याविर्भव-
न्तीति दिशां तस्य जात्वम् । ‘भाव्यः अतनशीलः ‘वाजी ‘न भव इव स्थितः सोमः ‘द्रोणं कलशं
‘ननक्षे व्याप्नोति । नक्षत्रिर्पांसिकर्मा ॥

सं मातृभिर्नि शिशुर्वावशानो वृषा दधन्वे पुरुवारो अङ्गिः ।

मर्यो न योषामभि निष्कृतं यन्तसं गच्छते कलशं उत्तिपाभिः ॥ २ ॥

सम् । मातृऽभि । न । शिशुः । वावशानः । वृषा । दधन्वे । पुरुऽवारः । अतृऽभिः ।

मर्ये । न । योषाम् । अभि । निऽकृतम् । यन् । सम् । गच्छते । कलशं । उत्तिपाभिः ॥ २ ॥

‘वावशानः देवात् काम्यमानः । ‘वृषा कामानां वर्षकोऽत एव ‘पुरुवारः बहुभिर्वरणीयः सोमा
‘अङ्गिः मातृभूताभिर्वसतीवरीभिः ‘सं ‘इषन्वे संधार्यते । तत्र इष्टान्तः । ‘मातृभिर्न ‘शिशुः ।
काम्यमानः पुत्रो यथा मातृभिः पयःप्रदानेन संधार्यते । धविर्गत्यर्थः । कर्मणि लिटि रूपम् । ‘मर्यो
‘न मनुष्यो यथा ‘योषा युवतिमभिगच्छति तद्वत् ‘निष्कृतं संस्कृतं स्वस्थानम् ‘अभि ‘यन्
अभिगच्छन् ‘कलशे द्रोणाभिधाने ‘उत्तिपाभिः अङ्गिर्गोविकारैः क्षीरादिभिर्वा ‘सं ‘गच्छते ।
गमेरकर्मकात् ‘समो सम्पृच्छि’ इत्यात्मनेपदम् ॥

उत प्र पिष्य ऊधरघ्न्याया इन्दुर्धाराभिः सचते सुमेधाः ।

मूर्धानं गावः पर्यसा चमूप्सुभि श्रीणन्ति वसुभिर्न निक्तैः ॥ ३ ॥

उत । प्र । पिष्ये । ऊधः । अघ्न्यायाः । इन्दुः । धाराभिः । सचते । सुऽमेधाः ।

मूर्धानम् । गावः । पर्यसा । चमूप्सु । अभि । श्रीणन्ति । वसुऽभिः । न । निक्तैः ॥ ३ ॥

‘उत अपि च ‘अघ्न्यायाः । अघ्न्येति गोनाम । अहन्तव्याया गौः ‘ऊधः पयःस्थानं सोम’ ‘प्र
‘पिष्ये । ओष्यादिषु सोमः प्रविश्य प्रकर्षणाप्याययति । प्यागतेर्लिटि ‘लिङ्बहोद्य’ इति वीभावः ।
‘सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सोऽयम् ‘इन्दुः सोमः ‘धाराभिः ‘सचते समवैति संगच्छते । ततः ‘गावः
‘चमूप्सु । चमन्ति भक्षयन्त्यत्र सोममिति चन्द्रो ग्रहादयः । तेषु स्थिते ‘मूर्धानं समुत्तिष्ठतिर्नि सोमं
‘पर्यसा धेतनं ‘अभि ‘श्रीणन्ति अभिन आच्छादयन्ति । तत्र इष्टान्तः । ‘निक्तैः प्रक्षालितैः ‘वसुभिर्न
यत्संधार्यदयन्ति तद्वत् ॥

स नो देवेभिः पवमान रदेन्दो रयिमभिर्न वावशानः ।

रथिरायतामुशती पुरंधिरस्मृय गा दावने वसनाम् ॥ ४ ॥

१कवीयन् कविरिवाचरन् । यद्वा । कवयः स्तोतारः । तानिच्छन् । तत्र दृष्टान्तः । १ग्रजं १न १मन्म
मननीयं गावो गोष्ठे १शुनर्धनाय पशूनां वर्धनाय गोपालः परिगच्छति । तथा देवानां प्रीणनाय
पात्राणि प्रति पवत इति ॥

द्वि॒ता व्यूर्ण्व॑भृ॒तस्य॑ धाम॑ स्व॒र्विदे॑ भुव॑नानि प्रथन्त ।

धियः॑ पि॒न्वा॒नाः स्व॒सरे॑ न गाव॑ ऋ॒ताय॑न्ती॒रभि॑ वाव॒श्च इ॒न्दुम् ॥ २ ॥

द्वि॒ता । पि॒ऽऊर्ण्व॑न् । अ॒भृ॒तस्य॑ । धाम॑ । स्वः॒ऽविदे॑ । भुव॑नानि । प्र॒थन्त॑ ।

धियः॑ । पि॒न्वा॒नाः । स्व॒सरे॑ । न । गावः॑ । ऋ॒त॒ऽय॑न्तीः । अ॒भि॑ । वा॒व॒श्च॑ । इ॒न्दुम् ॥ २ ॥

१अभृन्मस्य उद्गस्य १धाम धारकं स्थानमन्तरिक्षं सोमः १द्वि॒ता द्वि॒षा १व्यूर्ण्वन् उभयतः
स्वतेजसाच्छादयन् मध्येन गच्छति । ततः १स्वर्विदे सर्वज्ञाय तस्मै सोमाय १भुवनानि १प्रथन्त
द्विस्तीर्णानि भवन्ति । तस्य रश्मीनां संचरणार्थं प्रथन्त हरपर्यः । अथ १पिन्वानाः प्रीणयिन्वः १धियः
स्तुतिलक्षणा वाचः १ऋतायन्तीः यज्ञमिच्छन्त्यः सायस्तमिमम् १इन्दुं सोममभिलक्ष्य स्वसरे
यागाहनि १वावश्चे शब्दायन्ते । यद्वा । सोमं कामयन्ते । तत्र दृष्टान्तः । १गावो १न यथा पिन्वमानाः
पयः क्षरन्त्यो गावः १स्वसरे । मुषु अस्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽज्जति स्वसरो गोष्ठम् । तस्मिन्नच्छाभिलक्ष्य
शब्दे कुर्वन्ति तद्वत् ॥

परि॑ यस्कृ॒विः काव्या॑ भर॒ते शू॒रो न रथो॑ भुव॑नानि वि॒क्षा ।

दे॒वेपु॑ यशो॑ मती॒य भू॒प॒न्द॒क्षाय॑ रा॒यः पु॒रु॒भू॒पु नव्यः॑ ॥ ३ ॥

परि॑ । यत् । कृ॒विः । काव्या॑ । भर॒ते । शू॒रः । न । रथः॑ । भुव॑नानि । वि॒क्षा ।

दे॒वेपु॑ । यशः॑ । मती॒य । भू॒वेन् । द॒क्षाय॑ । रा॒यः । पु॒रु॒ऽभू॒पु । नव्यः॑ ॥ ३ ॥

१कविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः १काव्या काव्यानि कवेः कर्माणि स्तोत्राणि १यत् यदा १परि
१भरते परितो विभक्तिं । परिगच्छतीति यावत् । कथमिव । १शूरो १न यथा शूरः शत्रूणां बाधकः
१रथः तद्दीपः १विक्षा १भुवनानि साम्राजिकाणि भूतानि परियाति तद्वत् । तदानीं १देवेपु रिपतं
१यशः ध्यापकं धनं १मतीय मनुष्याय स्तोत्रे १भूपन् । अक्षतेरन्तर्भावितव्यर्थात् सनि रूपम् । भाव-
मितुमिच्छत् सोमः १रायः अन्नमना दत्तस्य धनस्य १दक्षाय वृद्धयर्थं १पुरभूप बहुपु यशभवेणु
१नव्यः स्तोत्रयो भवति । 'पु स्तुतो' । भवो यत् ॥

श्रि॒ये जा॒तः श्रि॒य आ नि॒रि॒याय॑ श्रि॒यं वयो॑ ज॒रित्॒भ्यो द॒धाति॑ ।

श्रि॒यं वसा॑ना अ॒मृत॑त्वमा॒यन्म॑र्वन्ति स॒त्या सं॒मि॒था मि॒त॒द्वौ ॥ ४ ॥

श्रि॒ये । जा॒तः । श्रि॒ये । आ । नि॒ः । इ॒याय॑ । श्रि॒यम् । वयो॑ । ज॒रि॒त॒ऽभ्यः॑ । द॒धा॒ति॑ ।

श्रि॒यम् । वसा॑नाः । अ॒मृ॒त॒ऽयम् । आ॒यन् । म॑र्वन्ति । स॒त्या । स॒म॒ऽइ॒या । मि॒त॒ऽद्वौ ॥ ४ ॥

स सोमः १श्रिये १जातः संपदर्थं प्रादुर्भूतो भवति । तदेवाह । १श्रिये श्रयधमेव १आ
१निरियाय । अश्रुम्य आभिमुख्येन निर्गच्छति । निर्गतश्च स सोमः १जरितृभ्यः स्तोत्रभ्यः १श्रिय

पथः अन्नं जीवनं वा पदधाति विदधाति प्रयच्छति । तेन दत्तां पश्रियं पवसाना. आच्छादयन्तः
स्तोतारः पश्यतस्त्वं देवत्वममरणं^१ वा आयन् प्राप्नुवन् । तस्मिन् पमितद्वौ मितगमने सोमे
पसमिथा । युदनामैतत् सम्यक् प्राप्यतेऽत्रेति । 'समीणः' (उ. सू. २. ११) इत्येतेः संप्रत्यय
भवप्रत्ययः । तानि युदानि पसत्या सत्यानि यथार्थानि भवन्ति न तु वितथानि । तेन सोमेन
पराजितानि भवन्तीत्यर्थः ॥

इपमूर्जमुभ्य । पश्वं गामुरु ज्योतिः कृणुहि मत्सि देवान् ।

विश्वानि हि सुपहा तानि तुभ्यं पर्वमानु वार्धसे सोम शत्रून् ॥ ५ ॥

इपम् । ऊर्जम् । अभि । अर् । अर्धम् । गाम् । उरु । ज्योतिः । कृणुहि । मत्सि । देवान् ।
विश्वानि । हि । सुऽसहा । तानि । तुभ्यम् । पर्वमान । वार्धसे । सोम । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे सोम पश्यम् अन्नम् पऊर्जम् अन्नरसं च अस्मभ्यस् पश्यपं अभिगमय । किंच पश्वं ब्राह्मं
पगो पयःप्रदानेन यज्ञस्य साधनभूता गा य । तथा पउरु महत् पज्योतिः सूर्यार्यं पकृणुहि जगदा-
लोक्रनाथं कुरु । किंच पदेवान् इन्द्रादीन् पमत्सि सोमेन तपय । मवेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति
यिङ्गणस्य लुङ् । वाक्यभेदादनिवात् । अपि च हे सोम पतुभ्य विश्वानि सर्वाणि रक्षसि
पसुपहा सुसहापनायासेनैवाभिभवितुं शक्यानि भवन्ति । हिरवधारणे । अत एव हे पवमान
पूयमान हे पसोम सर्वांन् पशत्रून् पवार्धसे जहि ॥ ॥ ५ ॥

'कनिक्रन्ति' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य प्रस्कण्वस्वापम् । तथानुक्रम्यते—'कनि-
क्रन्ति प्रस्कण्व' इति । पूर्ववत्उद्गोदेवते । गतो विनियोगः ॥

कनिक्रन्ति हरिरा सृज्यमानः सीदन्वनस्य जठरं पुनानः ।

नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गा अतो मृतीर्जनयत स्वधार्भिः ॥ १ ॥

कनिक्रन्ति । हरिः । आ । सृज्यमानः । सीदन् । वनस्य । जठरं । पुनानः ।

मृऽभिः । यतः । कृणुते । निर्णिजम् । गा । अतः । मृती । जनयत । स्वधार्भिः ॥ १ ॥

पसृज्यमान पआ समन्तः द्विसृज्यमानोऽभिपूयमाणः पहरिः हरितवर्णः सोम पकनिक्रन्ति
पुनःपुनः शब्दायते । क्रन्दतेर्यङ्लुकि तिपीडभावे 'दाधतिं दर्धतिं' इत्यादिना निपातभादभ्या-
सस्य निगागमः । अभ्यस्तस्वरः । तथा पुनान पूयमानः पवनस्य वननीयस्य द्रोणकलशस्य पजठरे
पसीदन् उपविशन् शब्दायते । किंच पनुमि कमनेनृभिर्ऋत्विग्भिः पयतः सयतः सोमः पयाः
गोविकारान् क्षीरादीन्याच्छादयन् पनिर्णिजम् आत्मनो रूपं पकृणुते ग्रहादिषु करोति । पअत अस्मै
सोमाय पमृती मननीया स्तुतीः पस्वधार्भि हविर्भिः सह पजनयत स्तोतारः भजनयन्^२ । इत्या-
न्तादेशाभावः छान्दसः^३ । यद्वा । हे स्तोतारः जस्मै सोमाय स्तुतीर्जनयत उत्पादयत । कुस्तेति यावत् ॥

हरिः सृजानः पध्याभूतस्येर्यतिं वार्धमस्तिव नार्धम् ।

देवो देवानां गुह्यानि नामाविष्कृणोति वर्हिषि प्रवाचै ॥ २ ॥

१. ग-देवत्वममरणत्वं । २. ग-जनयतु । ३. ग-छांदगस्तोदेशः, भ१-छांदादेशः, भ२.४-
छांदसोदादेशः ।

हरिः । सुज्ञानः । पर्याम् । ऋतस्य । इयति । वाचम् । अरिताऽईव । नावम् ।
देवः । देवानाम् । गुह्यानि । नाम । आविः । ऊगोति । वर्हिषे । प्रऽवाचे ॥ २ ॥

१ सुज्ञानः मृज्यमानः २ हरिः हरितवर्णः सोमः ३ ऋतस्य सत्यभूतस्य ४ पर्या पथि भवा ५ वार्च देवीम् ६ इयति प्रेरयति । तत्र दृष्टान्तः । ७ अरितेव जनांस्तीरं प्रापयन्नाविकः ८ नावं यथा प्रेरयति तद्वत् । ' अ गतो ' । जौहोत्यादिकः । ' अतिपिपर्योः ' इत्यभ्यासस्यैवम् । ततः ९ देवः दीप्यमानः सोमः १० देवानाम् इन्द्रादीनां ११ गुह्यानि अन्तर्हितानि १२ नाम नामानि शरीराणि १३ प्रवाचे प्रकर्षण वाचपित्रे स्तोत्रे १४ वर्हिषि यज्ञे १५ आविष्करोति स्तोत्रुमाविष्करोति ॥

अपामिवेदूर्मयस्तर्तुराणाः प्र मनीषा ईरते सोममच्छ ।

नमस्यन्तीरुपं च यन्ति सं चा चं विशन्त्युशतीरुशन्तम् ॥ ३ ॥

अपाम्ऽईव । इत् । ऊर्मयः । तर्तुराणाः । प्र । मनीषाः । ईरते । सोमम् । अच्छ ।

नमस्यन्तीः । उप । च । यन्ति । सम् । च । आ । च । विशन्ति । उशतीः । उशन्तम् ॥ ३ ॥

१ अपामिव यथोदकानाम् २ ऊर्मयः स्वरन्ते ३ इत् इति पूरणः । तद्वत् ४ तर्तुराणाः कर्मणि देवान् स्तोतुं वरमाणाः । ' मुर वरणे ' । जौहोत्यादिकः । यद्गुह्यगन्तस्य ज्ञानचि रूपम् । अभ्यासस्या-
घर्णश्च रेफादेशश्छान्दसः । अभ्यस्तत्वरः । तारता ऋषिभ्यः ५ मनीषाः मनस ईशित्रीः स्तुतीः ६ सोममच्छ सोमं प्रति ७ प्र ईरते प्रेरयन्ति ८ नमस्यन्तीः नमस्यन्त्यः सोमं पूजयन्त्यः सायः तय ९ उप यन्ति १० च उपगच्छन्ति तमेव ११ स यन्ति १२ च । ' चवायोरी प्रथमा ' इति ॥ निघातः । ततः १३ उशतीः कामयमानाः स्तुतयः १४ उशन्तं कामयमानं सोमम् १५ आ विशन्ति १६ च ॥

तं मर्मज्ञानं महिषं न सानावंशं दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।

तं वावशानं मृतयः सचन्ते त्रितो विभर्ति वरुणं समुद्रे ॥ ४ ॥

तम् । मर्मज्ञानम् । महिषम् । न । सानां । अंशम् । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।

तम् । वावशानम् । मृतयः । सचन्ते । त्रितः । विभर्ति । वरुणम् । समुद्रे ॥ ४ ॥

१ मर्मज्ञानं घृष्टमिः परिचर्यमाणं २ महिषं ३ न महिषात्वं शुभमिव ४ सानौ समुद्रिते देवे वर्तमानम् ५ उक्षणं कामानां शेकारं ६ गिरिष्ठाम् अभिपचार्यं प्रावसु निष्ठितं ७ तं तारतं प्रतिदम् ८ अंशं सोमं ९ दुहन्ति ऋषिजो दुहते । ' प्रावाणो वत्सा ऋषिजो दुहन्ति ' (ऐ. सं. ६.२.११.४) इति तैत्तिरीयभाष्यम् । १० तं तारतं ११ वावशानं कामयमानं सोमं १२ मृतयः मन्त्रग्याः स्तुतयः १३ सचन्ते समवयन्ति । सेवन्ते इति यावत् । ततः १४ त्रितः त्रिषु स्थानेषु घर्णमान इन्द्र १५ वरुणं शत्रूणां निवारकमेतं सोमं १६ समुद्रे अन्तर्दिष्टं १७ विभर्ति शत्रुवधार्थं धारयति । यद्वा । त्रितस्त्रिषु स्थानेषु द्रोणाध्वनीयपूतमृदास्थेषु कल्पोषु ततो १८ विततः १९ सोमः शत्रूणां निवारकमिन्द्रं सुलोके विभर्ति पोषयति ॥

१. म१(२)-सत्यभूतस्य यज्ञस्य । २. ग-तरणा । ३. ग-मेर्यति नो स्तुतिः; त१-म५-मेर्यति ता स्तुतिः । ४. ग-त२-३-४-म१-२.४.५.७-च प्रवितति च । ५. ग-त३-म१.२.४.७-तिष्ठते । ६. त१-स्थितः लता; त७-मु-स्थितः ।

इष्यन्वाचमुपवक्तेव होतुः पुनान इन्दो वि प्या मनीषाम् ।

इन्द्रश्च यत्क्षय्यथः सौमगाय सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५ ॥

इष्यन् । वाचम् । उपवक्ताऽइव । होतुः । पुनान् । इन्दो इति । वि । स्य । मनीषाम् ।

इन्द्रः । च । यत् । क्षय्यथ । सौमगाय । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ५ ॥

हे इन्द्रो सोम ववाचं स्तुतिम् इष्यन् प्रेरयन् होतुः उपवक्तेव यथाध्वर्युं प्रतिगर्ह कुर्वन् प्रोत्साहयति तद्वत् स्तोत्राणां शोभनाय प्रोत्साहं कुर्वन् पुनान् पृथमानस्त्वं मनीषां बुद्धिं वि प्य विमुञ्च । किंतु बुद्धिं धनप्रदानाभिमुखी कुरु । किंच यत् यदा इन्द्रश्च त्वं च सह यत्ने वक्ष्यथ निवसथ, तदा स्तोत्रारो वयं सौमगाय सौभाग्याय स्याम । किंच सुवीर्यस्य शोभनवीर्यपितृस्य धर्मस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम ॥ ५ ॥

‘प्र सेनानीः’ इति अनुविशाष्ट्यन्तेकादशं सूक्तं दिवोदासपुत्रस्य प्रतर्दनात्यस्य राजर्षेरेदिं श्रेष्ठम् पवमानसोमदेयताकम् । तथा बानुक्रम्यते—‘प्र सेनानीभ्युविशतिदिवोदासि, प्रतर्दनः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां गुव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना ।

भद्रान्कृष्यन्निन्द्रहवान्त्सखिभ्य आ सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

प्र । सेनाऽनीः । शूरः । अग्रे । रथानाम् । गुव्यन् । एति । हर्षते । अस्य । सेना ।

भद्रान् । कृष्यन् । इन्द्रऽहवान् । सखिभ्यः । आ । सोमः । वस्त्रा । रभसानि । दत्ते ॥ १ ॥

‘सेनानीः’ सेनानामग्र उपनेना शूरो शत्रूणां बाधकः सोमः वाग्यन् शत्रूणां गा इच्छन् । यद्वा । यजमानानां पश्चादिकमिच्छन् । रथानाम् अग्रे रथानां पुरतः प्र एति प्रकर्षेण संप्रामं गच्छति । अत्यः सोमस्य सेना च हर्षते हृष्यति । वाक्यभेदादनिघातः । किंच सखिभ्यः समानरथानेभ्यो यजमानेभ्यः इन्द्रहवान् तै कृतानीन्द्रस्याह्वानानि भद्रान् कन्याणानि यथायांनि कृष्यन् कुर्वन् । आहूतो हीन्द्रः सोमं पीत्वा कामान् प्रयच्छतीति । रभसानि इन्द्रस्य वेगेनागमने निमित्तानि यस्मात्प्राण्यादकानि पयःप्रभृतीभ्याश्रयणानि आ वृत्ते आगृह्णाति ॥

समस्य हरिं हरयो मृजन्त्यश्चहयैरनिशितं नमोभिः ।

आ तिष्ठति रयमिन्द्रस्य सखा विद्रा एना सुमतिं यात्यच्छ ॥ २ ॥

सम् । अस्य । हरिम् । हरयः । मृजन्ति । अश्चऽहयैः । अनिशितम् । नमःऽभि ।

आ । तिष्ठति । रयम् । इन्द्रस्य । सखा । विद्रान् । एन । सुमतिम् । याति । अच्छ ॥ २ ॥

हरयः हरन्त्यभिपुण्वन्ति सोममित्यृत्विजोऽङ्गुलयो वा इरिं हरितरणम् अस्य सोमस्य कारणमंशुं वसं मृजन्ति सम्यगभिपुण्वन्ति । तन् सोमः नमोभिः नामयितुभिः अश्चहयैः व्याप्तेरपि अनिशितम् असत्कृतमयुक्तमननुगतं रयं रमणसाधनमात्मोयं दशापवित्रम् आ

१तिष्ठति आसीदति । अनन्तरम् १इन्द्रस्य १सखा सखिभूतः । १विद्वान् प्राज्ञः सोमः १पुना पुनरु-
रयेन पवित्रेण १मुमतिं शोभनस्तुतिकं स्तोतारम् १अच्छ १याति अभिगच्छति । तस्मिन् काले तेन
क्रियमाणां स्तुतिमभिगच्छतीत्यर्थः ॥

स नो देव देवतति पवस्व महे सोम प्सरस इन्द्रपानः ।

कृण्वन्नपो वर्षयन्धामुतेमामुरोरा नो वरिवस्या पुनानः ॥ ३ ॥

सः । नः । देव । देवऽताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । इन्द्रऽपानः ।

कृण्वन् । अपः । वर्षयन् । धाम् । उत । इमाम् । उरो । आ । नः । वरिवस्य । पुनानः ॥ ३ ॥

हे १देव शीतमान हे १सोम १सः ताराः १इन्द्रपानः इन्द्रेण पातव्यस्वर्गं १नः अस्माकं
स्वभूते १देवताते देवैस्तते वितते यज्ञे १महे १महते १प्सरसे भक्षणायेन्द्रस्य पानाय १पवस्व प्रहादिपु-
क्षर । किंच १अपः उद्दफाणि १कृण्वन् कृष्यं १उत अपि च १धाम् १इमां धावापृथिव्या १वर्षयन् ।
भूमिं पर्जन्यरूपेण तर्पयति शुद्धोकमभिरुपेणति । 'भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यमृतः'
(अ. सं. १.१.६४.५१) इति श्रवणात् । १उरोः विस्तीर्णादन्तरिक्षात् १आ आगच्छस्व १पुनानः
पूषमानः सन् १नः अस्मान् १वरिवस्य घनादिप्रदानेन परिचरेति ॥

अजीतयेऽहृतये पवस्व स्वस्तये सर्वतातये बृहते ।

तदुशन्ति विश्वे इमे सखापुस्तदहं वरिम पवमान सोम ॥ ४ ॥

अजीतये । अहृतये । पवस्व । स्वस्तये । सर्वऽतातये । बृहते ।

तत् । उशन्ति । विश्वे । इमे । सखायः । तत् । अहम् । वरिम । पवमान । सोम ॥ ४ ॥

हे सोम १अजीतये यथा वयं द्राघुभिरजिता भवेम तथा तेपामजयाय १अहृतये यथा तैरहताः
स्वामयै तस्यै च अत एव १स्वस्तये अविनाशाय किंच १बृहते १सर्वतातये सर्वैरिन्द्रादिभिर्देवैः
तापमानाय यज्ञाय धृतदर्थं १पवस्व अस्मदगिमुत्तमागच्छ । पवित्रातिकर्तुः । १विश्वे सर्वे १इमे
मदीयाः १सखायः स्तोतारः १तत् त्वदीयं रक्षणम् १उशन्ति कामयन्ते । हे १पवमान १सोम १तत्
रक्षणम् १अहम् अपि १वरिम कामये ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनिताप्रेजनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

सोमः । पवते । जनिता । मतीनाम् । जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः ।

जनिता । अप्रेः । जनिता । सूर्यस्य । जनिता । इन्द्रस्य । जनिता । उत । विष्णोः ॥ ५ ॥

१सोमः अभिपूजमाण १पवते पात्रेषु सरति । कीदृशः । १मतीनां सुदीनां यद्वा मननीयानां
स्तुतीनां १जनिता जनयिता । 'जनिता मन्त्रे' (पा. सू. ६.४.५३) इति निपातनाण्डिलोपः । किंच
१दिवः शुद्धोकस्य १जनिता प्रादुर्भावयितार तथा १पृथिव्याः जनयिता १अप्रेः जनयितार प्रकाशयिता
१सूर्यस्य सूर्यस्य प्रेरकस्यादित्यस्य १जनिता १इन्द्रस्य १जनिता घानेन मदस्य जनयिता १उत अपि

१. त-ग-६-अभिपूजम् । २. ग-त-भ- 'मते' नास्ति । ३. ग-पवस्व । गहतिरहनर्त । ४. त-१-३-
७-न-३-तस्ये । ५. त-३-म-५-बृहते महते ।

च ष्विणोः स्थापकस्य ष्वजनिता जनयिता । एतत् सर्वं सोमेऽभिपूषमाने भवतीति । सोमो हि देवानाप्याययतीति ॥ ॥ ६ ॥

देवसुखां हविषु सोमस्य वनस्पतेः 'ब्रह्मा देवानाम्' इति याज्या । सूष्यते च- 'त्वं च सोम गो वशो ब्रह्मा देवानां पदवी कवीनाम्' (आथ. श्रौ. ४. ११) इति ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।

इयेनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ ६ ॥

ब्रह्मा । देवानाम् । पदऽवीः । कवीनाम् । ऋषिं । विप्राणाम् । महिषः । मृगाणाम् ।

इयेन । गृध्राणाम् । स्वऽधिति । वनानाम् । सोमं । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ ६ ॥

सोम एवरूपो भवति । 'देवानां स्तोत्रकारिणामृषिर्ब्रह्मा ब्रह्मात्यृषिः स्थानीयो भवति । यद्वा । देवानां द्योतमानानामिन्द्रादीनां ब्रह्मा राजा भवति । तथा ष्वकवीनां क्रान्तप्रज्ञानां ष्वपदवी' । स्वलन्ति पदानि साधुत्वेन यो योजयति स पदवी' । यो गत्यादिष्वित्येतस्मात् ष्विषि रूपम् । तथा ष्वविप्राणां मेधाविना मध्ये ष्वऋषिः भवति । य. परोक्ष पश्यति स ऋषिः 'ऋषिर्देवीनाम्' (निर. २. ११) इति । ष्वमृगाणां ष्वमहिषः भवति । महिषात्यो बलवान् राजा भवति । तथा ष्वगृध्राणां पक्षिविशेषाणां ष्वइयेन. शंसनीयः पक्षिराजो भवति । ष्ववनानाम् । वनलिहिंसाकर्मा । हिंसकानां छेदकानां मध्ये ष्वस्वधिति. एतन्नामकच्छेदकोऽस्ति । ष्वपर्वप्रभावः ष्वसोमः । रेभन् शब्दायमानः सन् ष्वपवित्रम् ऊणांस्तुकेन कृतम् ष्वभवेति अतिगच्छति ॥

प्राचीविपद्वाच ऊर्मिं न सिन्धुर्गिरः सोमः पर्वमानो मनीषाः ।

अन्तः पश्यन्ब्रूजनेमावराण्या तिष्ठति वृषभो गोपुं जानन् ॥ ७ ॥

प्र । अचीविपत् । वाचः । ऊर्मिम् । न । सिन्धुः । गिरः । सोमः । पर्वमानः । मनीषाः ।

अन्तरिति । पश्यन् । ब्रूजनां । इमा । अरराणि । आ । तिष्ठति । वृषभः । गोपुं । जानन् ॥ ७ ॥

ष्वपर्वमानः । ष्वसोमः । ष्वमनीषाः मनस ईक्षिता^१ हृदयंगमाः । ष्वगिरः स्तुती ष्वप्राचीविपत् प्रकर्षेण वेपयति प्रेरयति । कथमिव । ष्वसिन्धुः स्पन्दमाना मदीय ष्ववाचः शब्दस्य ष्वऊर्मि ष्वन सर्वं यथा प्रेरयति तद्वत् । किञ्च ष्ववृषभः कामानामुदकानां वा वर्षकः । सोमः ष्वअन्तः अन्तर्हितं यस्तुजातं ष्वपश्यन् ष्वअवराणि दुर्बलैर्वारयितुमशक्यानि ष्वइमा ष्वब्रूजना ब्रूमानि बलाणि ष्वआ ष्वतिष्ठति भासी-दिति । किं कुर्वन् । ष्वगोपुं ष्वजानन् गवां जानान सन् परबलानि प्रविशति ॥

स मत्सरः पुत्सु वृन्वन्नवातः सहसरेता अभि वार्जमर्ष ।

इन्द्रायेन्द्रो पर्वमानो मनीष्यं शोरूमिमीरय गा इपण्यन् ॥ ८ ॥

सः । मत्सरः । पुत्सु । वृन्वन् । अवातः । सहस्रेऽरेताः । अभि । वार्जम् । अर्षिः ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । पर्वमानः । मनीषी । अंशोः । ऊर्मिम् । ईरय । गाः । इपण्यन् ॥ ८ ॥

‘मासरः मदकरः’ शृङ्गसु संग्रामेषु ‘वन्वन् दानून् हिंसन् अत एव’ अवातः अन्दैर्गन्तुनशक्यः
 ‘सहस्रोतः सहस्रोदकधारोपेतः’ सः सोमः ‘वाजं शशूणां बलम्’ ‘अभि’ ‘अर्प’ अभिगच्छति । हे
 ‘इन्द्रो सोम’ ‘पवमानः पूषमानः’ ‘मनीषी प्राशस्त्यं’ ‘गाः’ ‘इषण्यन् दानून् प्रेरयन् । यद्वा ।
 यजमानानां यत्सुसाधनभूता गाः प्रेरयन् । ‘इन्द्राय इन्द्रार्घ्यम्’ ‘अंशोः सभिपूषमाणस्य सोमस्य
 ‘कृमि संपम्’ ‘इंरय प्रेरय ॥

परिं प्रियः कुलशे देववात इन्द्राय सोमो रण्यो मदाय ।

सहस्रधारः शतवाज इन्दुर्वाजी न सप्तिः समना जिगाति ॥ ९ ॥

परि । प्रियः । कुलशे । देववात । इन्द्राय । सोम । रण्य । मदाय ।

सहस्रधारः । शतवाजः । इन्दु । वाजी । न । सप्ति । समना । जिगाति ॥ ९ ॥

‘प्रियः प्रीणयिता अत एव’ ‘देववातः देवैरभिगतः’ ‘रण्यः रमणीयः’ ‘सोमः’ ‘इन्द्राय इन्द्रस्य
 ‘मदाय मदार्घ्यं’ ‘कुलशे श्रोणाभिधाने’ ‘परि’ ‘जिगाति परिगच्छति । कीदृशः । ‘सहस्रधारः बहु-
 विधधारोपेतः’ ‘शतवाजः बहुबलः’ ‘इन्दुः पात्रेषु क्षरन् । तत्र दृष्टान्तः । ‘वाजी’ ‘न यथा वाजी
 बलवान्’ ‘सप्तिः अश्वः’ ‘समना । संग्रामनामेतत् । ‘सम एव अवैकृत्ये’ । समन्ति एष्टा भवन्ति
 योदारोऽप्रेति । तस्मिन् संग्रामे यथाश्वः जिगाति गच्छति तद्वत् ॥

स पुर्व्यो वसुविजायमानो मृजानो अप्सु दुदुहानो अद्रौ ।

अभिशास्तिपा भुवनस्य राजा विदद्रातुं ब्रह्मणे पूयमानः ॥ १० ॥

सः । पुर्व्य । वसुवि । जायमान । मृजानः । अप्सु । दुदुहानः । अद्रौ ।

अभिशास्तिपाः । भुवनस्य । राजा । विदत् । गातुम् । ब्रह्मणे । पूयमानः ॥ १० ॥

‘पुर्व्यः पुराणो यद्वा पूर्वैः कृतोऽभिपुतः’ ‘वसुवि’ धनानां लभ्यकः ‘जायमानः’ ‘अप्सु
 वसतीषयांस्तेषुदृक्तेषु’ ‘मृजानः मृज्यमान’ ‘अद्रौ’ अभिषवप्रावणि ‘दुदुहानः दुह्यमानः’ ‘अभि-
 शास्तिपाः । अभितः शास्तिहिंसा येषां तेऽभिशास्तयः शत्रवः । तेष्वः परिरक्षकः’ ‘भुवनस्य मृतजातस्य
 ‘राजा स्वामी पूर्वविधः’ ‘सः तारुणः सोमः’ ‘ब्रह्मणे कर्मार्यं’ ‘पूयमानः सन्’ ‘गातुं मार्गं समीचीनं
 ‘विदत् यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ ॥ ७ ॥

महापितृष्वे पितरः सीमवन्तः इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या ‘ध्वया हि यः पितरः’ इत्येवा ।
 सूत्रितं च—‘पितरोऽभिष्वक्ता यम उदीरतामवर उत्परासस्त्वया हि नः पितरः सोम एवं’
 (आश्व. धौ. २. १९) इति ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।

वृन्वन्वातः परिधीरपोर्ण वीरेभिरक्षैर्मघवा भवा नः ॥ ११ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः ।

वृन्वन् । अवातः । परिधीर । अप । ऊर्णु । वीरेभिः । अक्षैः । मघवा । भव । नः ॥ ११ ॥

हे पवमान पयमान सोम धीराः कर्मणि कुशलाः प्राज्ञाः जनः अस्माकं पितरः पूर्वे
पुरातना अङ्गिरसः स्वया । हिरवधारणे । स्वया^१ सहायेनैव कर्माणि अभिष्टोमादीनि चक्रुः
कृतवन्तः । किञ्च वनवन् स्तोतृन् संभजन् । यद्वा । वनतिहिंसार्थः । शत्रून् हिंसन्^२ । अवातः
तैरभिगतस्त्वं परिधीन् । परिधीष्यत् एभिः सर्वमिति परिधयो राक्षसाः । तान् अपोर्णु अपोर्णुहि
अपच्छादय । जहीति यावत् । ऊर्णोतिर्लोति^३ छान्दसो देहं । एतादृशस्त्वं जनः अस्माकं पुत्रादियुक्तं
धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

यथापर्वथा मनवे वयोधा अभित्रहा वरिवोविद्वविष्मान् ।

एवा पवस्व द्रविणं दधान इन्द्रे सं तिष्ठ जनयार्धधानि ॥ १२ ॥

यथा । अपर्वथा । मनवे । वयःऽधा । अभित्रहा । वरिव.ऽवित् । हविष्मान् ।

एव । पवस्व । द्रविणम् । दधानः । इन्द्रे । सम् । तिष्ठ । जनय । आर्धधानि ॥ १२ ॥

हे सोम यथा पुरा त्वं मनवे राक्षे वयोधा अन्नस्य घाता तथा अभित्रहा वायूणां हन्ता
वरिवोविद् धनस्य लम्भयिता हविष्मान् पुरोडाशादियुक्तः सन् अपवथा. तस्मै धनादिकं प्रदातुं
यथागच्छ एवमस्मभ्यमपि द्रविणं धनं दधानः प्रयच्छन् पवस्व अस्मभिसुखमागच्छ ।
किञ्च अस्माभिर्दीयमानस्त्वम् इन्द्रे वसं तिष्ठ सम्यक् तिष्ठ । अपि च अशुधानि रक्षदीयानि
जनय तस्मै प्रकाशय । वाक्यभेदादनिघातः ॥

पर्वस्व सोम मधुमां ऋतावापो वसानो अधि सानो अब्ये ।

अव द्रोणानि घृतवान्ति सीद मुदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

पर्वस्व । सोम । मधुमान् । ऋतवर्वा । अपः । वसान । अधि । सानौ । अब्ये ।

अव । द्रोणानि । घृतवन्ति । सीद । मुदिन्तमः । मत्सरः । इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

हे सोम मधुमान् मदकरसोपेतः ऋतावा यज्ञवान् । ‘छन्दमीधनिषौ’ इति वनिष्म-
त्सर्वादिः । तादृशस्त्वम् अपः वसतीवरीरेकधनाम्न वसानः आच्छादयन् अधि अधिकं सानौ
समुच्चिते अभ्ये अभिभवे पवित्रे पवस्व क्षर । ततः मुदिन्तम. अतिशयेन मदकरः इन्द्रपानः
इन्द्रेण पातव्यः मत्सरः मादयिता सोम. घृतवन्ति उदकवतः द्रोणानि द्रोणकलशान् अव
सीद अवतिष्ठत्य ॥

वृष्टिं दिवः शतधारः पवस्व सहस्रसा वाजयुर्देववीती ।

सं सिन्धुभिः कलशै वावशानः समुस्त्रियाभिः प्रतिरन् आयुः ॥ १४ ॥

वृष्टिम् । दिवः । शतधारः । पवस्व । सहस्रऽसाः । वाजऽयुः । देवऽवीती ।

सम् । सिन्धुऽभिः । कलशै । वावशानः । सम् । उस्त्रियाभिः । प्रऽतिरन् । न । आयुः ॥ १४ ॥

१. ग-त्वया एव कर्माणि चक्रुः । वनवन् रक्षसि संभजन् अवातः तैरभिगतः राक्षसान् परिधीन्
कुर्यादि लिटि । * ग-त३-म१-दितस्तत एव । २. ग-त३-म-अस्माकं वीरेभिर्वीरैः कर्मप्राज्ञैः (म१-
कर्मणि प्राज्ञैः) पुनैरश्वैश्च सह मथवा धनवान् भव । यस्मात् (म२-त्वं च) मम पितरः त्वया (म२-
यया) सह कर्म अकार्षुः तस्मादस्माकं (म१.९.७-नोस्माकं) ।

हे सोम षडधरोपेतः^१ त्वं षडिवः अन्तरिक्षादादिरयाद्वा षडृष्टिं षडवस्व इह ।
यद्वा । शतधारो बहुधारमीयधारोपेतस्त्व^२ षडिवो श्रोतमानात् पवित्रात् षष्टिमविष्टिन्नधारां पवस्व
पात्रेषु कुर^३ । कीदृशः । षडववीतौ । देवानां वीतिर्हविर्भक्षणं यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः । तस्मिन्
षडृक्षसाः यजमानानां सहस्रस्य धनस्य दाता षवाज्युः तेषामघ्नं कामयमानस्त्व^४ षसिन्धुभिः
स्यन्दमानाभिः वसतीचरीभिः षकलक्षो दोणामिधाने षसं गच्छस्व । तथा त्वं षनः अस्माकम् षआयुः
जीवनं षप्रतिरन् वधेयन्^५ षउस्रियाभिः गोविकारैः क्षीरादिभिश्च^६ कलक्षो^७ षसं गच्छस्व ॥

एष स्य सोमो मतिर्मिः पुनानोऽत्यो न वाजी तर्तीदरातीः ।

पयो न दुग्धमर्दितेरिपिरमूर्ध्वं गातुः सुयमो न बोब्हो ॥ १५ ॥

एषः । स्यः । सोमः । मतिःमिः । पुनानः । अत्यः । न । वाजी । तर्ति । इत् । अरातीः ।
पयः । न । दुग्धम् । अर्दिते । इपिरम् । उरुऽईव । गातुः । सुयमः । न । बोब्हो ॥ १५ ॥

षष्य^१ एतादृशः षहवः सः^२ षसोमः षमतिभिः अननसाधनीः स्तोत्रैः षपुनानः षयमानो
भयति । य. सोमः षअक्षो न अतनशीलः षवाजी अथ इव संप्राप्ते षअरातीः अरातीन् तान्
षतरति । षहृत् अवधारणे । तरत्येव हिनस्येव । यद्वत्तयोगादनिघातः । किञ्च षअर्दितेः । गौगमैतत् ।
अदीनाया गौः षइपिरम् अन्वेपणीयं षदुग्धं षपयो षन क्षीरं यथा पूर्तं भवति एवं सोमः परिशुद्धः ।
अपि च षउर्विव । 'सुपां सुलुक्' इति सोलुक् । उरुर्विस्तीर्णः षगातुः मार्गं इव सर्वैः समाश्रय-
णीयस्तथा षबोब्हा घोडाश्च षसुयमः सुष्ठु नियन्तुं शक्यो यथा भवति तद्वदयं सोमः स्तोतृभिः
नियन्तव्यो भवति ॥ ॥ ८ ॥

स्वायुधः सोतृभिः पूयमानोऽभ्यर्पं गुह्यं चारुं नार्म ।

अभि वाजं सतिरिव श्रवस्याभि वायुमभि गा देव सोम ॥ १६ ॥

सुऽआयुधः । सोतृऽभिः । पूयमानः । अभि । अर्प । गुह्यम् । चारुं । नार्म ।

अभि । वाजम् । सतिःऽइव । श्रवस्या । अभि । वायुम् । अभि । गाः । देव । सोम ॥ १६ ॥

षस्वायुधः शोभनावुधोपेतः । यद्वा । यद्ये स्वयकपालादीनि दद्यायुधानि सन्ति । तद्वा ।
षसोतृभिः^१ अभिपुण्यभिः षपूयमानः स्वं षगुह्यं गुहाया निहितं षचारुं कर्मणीयं षनाम स्वदीयं रसात्मकं
क्षीरं स्तुतिभिः सह षअभ्यर्पं कलत्रादीन्यभिगमय । किञ्च षसतिरिव अथ इव वर्तमानस्त्वं
षश्रवस्या । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या आज्ञादेशः^२ । अस्मदीयायासप्तमेष्ट्याया षवाजम्^३ अथवा स-
भ्यम् षअभि गमय । अपि च हे षदेव स्तोतव्य हे षसोम षवायुं प्राणं जीवनम् षअभि गमय ।
षगाः पशून्क्षात्मभ्यम् षअभि गमय ॥

१. ग.त.भ.४.६-मु-बहुधोदकधारोपेतः, भ.१-बहुकधारोपेतः, भ.२-बहुदकधारोपेतः । २. ग.भ.१.
४.७-बहुविधात्मीय^४ । ३. भ.६-क्षर । ४. ग.त.३-भ.१.२.५.६.७-कामयमान. किञ्च यावसानः कामय-
मानस्त्वं । ५. ग.त.३-भ.२.४.५.६-प्रवर्धयन्; त.१.२.५.७-वर्धयन् नास्ति । ६. भ.६-क्षीरादिभिः
स्वकलक्षो । ७. त.१.२.७-एष स्य एतादृशः; त.४.५-एष स्य एतादृशस्य । ८. त.१.२.४.५.६-भ.६-
स्तोतृभिः । ९. ग.भ.४-याज्ञादेशः; त.७-अज्ञादेशः । १०. त.भ.२-'वापं' नास्ति ।

शिशुं जज्ञानं ह्यृतं मृजन्ति शुम्भन्ति वह्निं मरुतो गणेन ।

कविर्गीर्भिः काव्येना कविः सन्त्सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ १७ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । ह्यृतम् । मृजन्ति । शुम्भन्ति । वह्निम् । मरुतः । गणेन ।

कविः । गी.ऽभिः । काव्येन । कविः । सन् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ १७ ॥

१ शिशुम् इदानीमुपलब्धत्वाच्छिशुवत्तिष्ठन्तम् । यद्वा । पापानि तनुकुर्वन्तं विनाशयन्तम् ।
२ जज्ञानं प्रादुर्भूतमत एव १ ह्यृतम् । 'हृत्य गतिकान्त्योः' । 'भृष्टरश्निः' इत्यादिनात् । सवैः
काव्यमात्रं सोमं १ मृजन्ति १ मरुतः शोधयन्ति । किञ्च १ वह्निं बोधारं सोमं १ गणेन आत्मीयेन सप्त-
संख्याकेन गणेन १ शुम्भन्ति अलकुर्वन्ति । ततः १ कविः क्रान्तप्रश्नः १ सोमः १ काव्येन कविकर्मणैव
१ कविः शब्दोदेतः १ सन् १ रेभन् शब्दावमानः १ गीर्भिः स्तुतिभिः सह १ पवित्रमत्येति अतीत्य
गच्छति ॥

ऋषिमना य ऋषिकृत्स्वर्पाः सहस्रणीथः पदवीः कवीनाम् ।

तूतीयं धाम महिपः सिपासन्त्सोमो विराजमनु राजति ह्यु ॥ १८ ॥

ऋषिऽमनाः । यः । ऋषिऽकृत् । स्व.ऽसा. । सहस्रंऽनीथः । पदऽवी. । कवीनाम् ।

तूतीयम् । धाम । महिपः । सिपासन् । सोमः । विराजम् । अनु । राजति । ह्यु ॥ १८ ॥

१ ऋषिमना. सर्वदर्शनशीलमनस्कः अत एव १ ऋषिकृत् सर्वस्य दर्शनकर्ता प्रकाशानस्य कर्ता
१ स्वर्पा. सर्वस्य सूर्यस्य वा संभक्ता १ सहस्रणीथः । नीथा स्तुतिः । बहुविधस्तुतिक. १ कवीना क्रान्त-
प्रज्ञानां मध्ये १ पदवीः एल्लता पदानां साधुत्वेन संयोजयिता १ यः सोमो विद्यते स १ महिप. महान्
पूज्यो वा १ सोमः १ तूतीयं १ धाम सुलोकं १ सिपासन् संभक्तुमिच्छन् १ ह्यु ए स्तूयमान. सन् १ विराजं
विशेषेण राजन्तं दीप्यमानमिन्द्रम् १ अनु १ राजति प्रकाशयति ॥

चमुपच्छयेनः शकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि विभ्रत् ।

अपामूर्मि सचमानः समुद्रं तूतीयं धाम महिपो विवक्ति ॥ १९ ॥

चमुऽसत् । श्वेनः । शकुनः । विऽभृत्वा । गोऽविन्दुः । द्रप्स । आयुधानि । विभ्रत् ।

अपाम् । ऊर्मिम् । सचमान. । समुद्रम् । तूतीयम् । धाम । महिपः । विवक्ति ॥ १९ ॥

१ चमुपत् । चमन्ति मक्षयन्त्यत्रेति चम्पश्चमसाः । तेषु सीदन् । यद्वा । चम्वावधिचवणफलके ।
तयोर्वर्तमानः । १ श्वेनः शंसनीयः १ शकुन शक्त सामर्थ्यकारी १ विभृत्वा । हस्तेः 'आतो मनिन्'
इत्यादिना कनिप् । पात्रेषु विहरणशीलः १ गोविन्दुः यजमानानां गवां लम्भकः । 'विन्दुरिच्छुः'
(पा. सू. ३. २. १६९) इत्युपस्ययान्तत्वेन निपातितः । १ द्रप्सः द्रवणशीलः १ आयुधानि
स्पर्शकपालादीनि १ विभ्रत् धारयन् १ अपाम् उदकानाम् १ ऊर्मि श्रेरक १ समुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् ।
अन्तरिक्षलोकं १ सचमानः सेवमानः १ महिप. महान् य एवंविध. सोमः स सोमः १ तूतीयं चतुर्थं १ धाम
चान्द्रमसं स्थानं १ विवक्ति सेवते । सूर्यलोकस्योपरि चन्द्रमसो लोको विद्यत इति यमः पृथिव्या

अधिपतिः स भावतु इत्यादिभिः चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स भावतु इत्यन्तेनैन्द्रैश्वर्ये
(तै. सं. ३. ४. ५. १) ॥

मर्यो न शुभ्रस्तुर्वं मृजानोऽत्यो न सुत्वा सुनये धनानाम् ।

वृषेव यूथा परि कोशमर्षन्कनिऋद्वम्बोऽरा विवेश ॥ २० ॥

मर्योः । न । शुभ्रः । तुर्वम् । मृजानः । अत्यः । न । सुत्वा । सुनये । धनानाम् ।
वृषोऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षन् । कनिऋदत् । वम्बोः । आ । विवेश ॥ २० ॥

‘शुभ्रः दीप्यमानोऽलंकृत’ ‘मर्यो’ न मनुष्य इव ‘तुर्वम् आनीयं शरीरं’ ‘मृजानः धसती-
वरीभिः क्षोषयन् किंच’ ‘धनानां’ ‘सुनये संभ्रजनाय लाभाय’ ‘आत्यो’ न अतनशीलोऽथ इव ‘सुत्वा
सत्पत्नीभिः अपि च’ ‘वृषेव यूथा यूथानि प्रतिगच्छन् दातुं करोति तद्वत्’ ‘कोशम् अधिपव-
चनंजा कृतं पात्रं’ ‘परि’ ‘अर्षन् प्रतिगच्छन् सोमः’ ‘कनिऋदत् पुनःपुनः दातुं कुर्वन्’ ‘वम्बो’
‘अधिपवगफलकयोः’ ‘आ’ ‘विवेश भाविशति ॥ कनिऋदत् । कदेर्द्विस्तुकि’ ‘दाधति दधति’ ‘इत्यादिना
निपातनादभ्यासस्य निगामः । तस्य दातरि’ ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तरम् ॥ १ ॥

पर्वस्वेन्दो पर्वमानो महोभिः कनिऋद्वत्पारि वाराण्यर्ष ।

क्रीळ्वम्बोऽरा विश पूयमान इन्द्रं ते रसो मदिरा ममत्तु ॥ २१ ॥

पर्वत् । इन्द्रो इति । पर्वमानः । महःऽभिः । कनिऋदत् । परि । वाराणि । अर्ष ।
क्रीळ्वम् । वम्बोः । आ । विश । पूयमान । इन्द्रम् । ते । रसः । मदिरा । ममत्तु ॥ २१ ॥

हे ‘इन्द्रो सोम’ ‘महोभिः पूजकैर्ऋषिभिः’ ‘पर्वमानः पूयमानस्त्वं’ ‘पवत्स्व क्षर । ततः
‘कनिऋदत् मृशं दातुं कुर्वन्’ ‘वाराणि अवेवांलानि पविश्यामि’ ‘परि’ ‘अर्षं परिगच्छ । किंच’ ‘पूयमानः
त्वं’ ‘वम्बो’ ‘अधिपवगफलकयोः’ ‘क्रीळ्वम् संकीडमानः सन्’ ‘आ’ ‘विश पाश्याणि प्रविश । अनन्तरं
‘मदिरा मदकरः’ ‘ते रसोऽयः’ ‘रसः’ ‘इन्द्रं’ ‘ममत्तु मोदयतु’ । नाघतेः ‘बहुलं छन्दसि’ इति श्रुत्वा ॥

प्रास्य धारा बृहतीरसुग्रक्षक्तो गोभिः कृलशां आ विवेश ।

सामं कृण्वन्सामिन्यो विपश्चित्क्रन्दन्नेत्यभि सख्युर्न जामिम् ॥ २२ ॥

प्र । अत्स । धाराः । बृहतीः । असुग्रन् । अक्तः । गोभिः । कृलशान् । आ । विवेश ।
सामं । कृण्वन् । सामिन्यः । विपःऽचित् । क्रन्दन् । एति । अभि । सख्युः । न । जामिम् ॥ २२ ॥

‘अस्य सोमस्य’ ‘बृहतीः बृहत्यो महत्यः’ ‘धाराः’ ‘असुग्रन् प्रसृज्यन्ते । छत्रेः कर्मायै
लहि’ ‘प्रापयेन क्षेपनादेशः ।’ ‘बहुलं छन्दसि’ इति दृष्टागमः । ततः सोऽयं सोमः ‘गोभिः गोविकारीः
क्षीरादिभिः’ ‘अक्तः’ सन् ‘कृलशान् दोग्धाभिधानान्’ ‘आ’ ‘विवेश भाविशति । ‘सामं सामानि
‘कृण्वन् कुर्वन्’ ‘सामिन्यः सामगानकुलः । सुषु शब्दादमान इत्यर्थः ।’ ‘विपश्चित् सर्वं जानानः
सोमः’ ‘क्रन्दन् देवानाह्वयन्’ ‘अभि’ ‘एति । प्रहादीनि त्वरयामिगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । ‘सख्युर्न
सख्युः’ ‘जामिं जायां पथेतरो लभ्यते वेगेनाभिगच्छति तद्वत् ॥

अपमन्नैपि पवमान शत्रून् प्रियां न जारो अभिगीत इन्दुः ।

सीदन्वनेषु शकुनो न पत्वा सोमः पुनानः कलशेषु सत्ता ॥ २३ ॥

अपऽमन्न । एपि । पवमान । शत्रून् । प्रियाम् । न । जारः । अभिऽगीतः । इन्दुः ।
सीदन् । वनेषु । शकुनः । न । पत्वा । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सत्ता ॥ २३ ॥

हे पवमान पूयमान सोम अभिगीतः स्तोत्रभिरभिष्टुतः पृथुः पात्रेषु क्षरस्व वायून्
अपमन्नं अपहंसित्व एषि आगच्छसि । कथमिव । जारः प्रियां न प्रियतमामसतीं क्षीमन्मान्
बाधमानः सन् यथाभिगच्छति तद्वत् । पत्वा पतनशीलः शकुनो न यथा शकुनः वनेषु वृक्षेषु
सीदन् भवति तद्वत् पतनशीलः । पुनानः पूयमानः सोमः कलशेषु सत्ता सदनशीलो निषण्णो
भवति । सदेस्ताच्छीलिकस्तृन् । 'एकाचः' इतीदमतिपेक्षः ॥

आ ते रुचः पर्वमानस्य सोम योपेव यन्ति सुदुर्घाः सुधाराः ।

हरिरानीतः पुरुवारो अप्स्यचिक्रदत्कलशे देवयूनाम् ॥ २४ ॥

आ । ते । रुचः । पर्वमानस्य । सोम । योपाऽश्व । यन्ति । सुऽदुर्घाः । सुऽधारा ।
हरिः । आऽनीतः । पुरुऽवारः । अप्सु । अचिक्रदत् । कलशे । देवऽयूनाम् ॥ २४ ॥

हे सोम पवमानस्य पूयमानस्य ते तव स्वभूता योपेव स्त्री यथा पुत्राणां पयो दोग्धि
तद्वद्यजमानानां धनादिकस्य सुषु दोग्ध्यः सुधाराः शोभनधारोपेता । रुचः दीप्तयः आ यन्ति
पात्रादीन्यागच्छति । किञ्च हरिः हरितवर्णः । आनीतः क्षरिवर्गिन् । पुरुवारः बहुधा वरणीयः
सोमः अप्सु वसतीवरीषु देवयूनां देवानिच्छतां यजमानानां स्वभूते कलशे द्रीणारये च अचि-
क्रदत् पुन पुनः क्रदते शब्दायते ॥ १० ॥ ५ ॥

पष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अस्य प्रेपा' इत्यष्टापञ्चाशदर्थं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं पवमान-
सोमदेवताकम् । तत्राष्टस्य तृचस्य मैत्रावरुणो वसिष्ठ ऋषिः । द्वितीयस्येन्द्रप्रमतिनाम । तृतीयस्य
वृषाणः । चतुर्थस्य मरुतुः । पञ्चमस्योपमन्युः । षष्ठस्य व्याघ्रपात् । सप्तमस्य शक्तिः । अष्टमस्य
कर्णश्रुत् । नवमस्य मृळीकः । दशमस्य वसुक्रः । एते सर्वे वसिष्ठगोत्राः । एवं त्रिंशदर्थो गताः । अथ
चतुर्दशानामृचां शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । शिष्टानामाद्विरसः कुत्सः । तयानुक्रम्यते—'अस्य
प्रेपाष्टापञ्चाशदर्थं तृचं वसिष्ठोऽपश्यदुत्तरावय वृषगवसिष्टा इन्द्रप्रमतिर्वृषाणो मन्वुरुपमन्युर्ध्याग्र-
पाच्छक्तिः कर्णश्रुमृळीको वसुक्र इति चतुर्दश पराशरोऽन्त्याः कुत्सः' इति । गतो विनिर्धोगः ॥

अस्य प्रेपा हेमनां पूयमानो देवो देवेभिः समष्टुक्त रसम् ।

सुतः पवित्रं पर्येति रेमन् मितेव सद्यं पशुमान्ति होता ॥ १ ॥

अस्य । प्रेपा । हेमनां । पूयमानः । देवः । देवेभिः । सम् । अपृक्तः । रसम् ।

सुतः । पवित्रम् । परि । एति । रेमन् । मिताऽश्व । सद्यं । पशुऽमान्ति । होता ॥ १ ॥

अस्य सोमस्य प्रेपा । प्रेपतिर्गौरवार्थः । किपि रूपम् । 'सावेकाचः' इति विभक्त्येवदात्तत्वम् ।
प्रेपा प्रेरकेण हेमना हिरण्येन पूयमानः । 'हिरण्यपाणिरभिपुणोति' इति हिरण्यसंबन्धः । ताद्याः
देवः दीप्यमानांशुः रसम् आत्मीयं देवेभिः देवैः सह समष्टुक्त संपर्षयति सयोजयति । 'पृषी

संपर्के' । ततः 'सुतः अग्निपुतः सोमः' रेभन् शब्दायनानः सन् 'पवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मिते
'पर्वेति परिगण्यते । कथमिदं । 'होता देवानामाह्वातविक्'मितेव निर्मितान् 'पशुमस्ति यद-
पशु' । सप्त सदनानि यत्पशून् यथा पर्वेति तद्वत् ॥

भद्रा वक्त्रो समन्याः वसानो महान् कविर्निवर्चनानि शंसन् ।

आ वच्यस्व चुम्बोः पूयमानो विचक्षणो जागृविर्देववीतौ ॥ २ ॥

भद्रा । वक्त्रा । समन्या । वसानः । महान् । कविः । निवर्चनानि । शंसन् ।

आ । वच्यस्व । चुम्बोः । पूयमान । विचक्षण । जागृवि । देववीतौ ॥ २ ॥

'भद्रा भद्राणि कल्याणानि' 'समन्या' । 'समनम्' इति सम्प्रामाणम् । 'तत्र साधुः' इति
यत् । सम्प्रामाण्यमानि । वक्त्रा वक्त्राण्याऽष्टादशानि तेजसि । वसानः आच्छादयन् । महान् । कवि-
क्रान्तिदर्शी अत एव । विवचनानि नितरां यत्कल्याण्युत्पिब्यमानास्ति स्तोत्राणि । शंसन् । विचक्षणः
विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा । जागृविः जागरणशीलः सोमस्य । देववीतौ । देवानां रीतिर्महर्षेण यस्मिन्
स देववीतिर्भवति । तस्मिन् । चुम्बोः अभिपदणफलकयोः । आ । वच्यस्व । पात्राण्याविष्टा ।
वचिर्गोत्पथः । इत्ययमेव इयन् । 'पूयमानः' सन् ॥

सह प्रियो मृज्यते सानो अग्न्यै यशस्तरौ यशसां क्षैतौ अस्मे ।

अग्नि स्वरं धन्वां पूयमानो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

सह । प्रिये । मृज्यते । सानौ । अग्न्यै । यशस्तरौ । यशसां । क्षैतः । अस्मे इति ।

अग्नि । स्वर । धन्वा । पूयमानः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

'यशासां यशस्विनां मध्ये' 'यशस्तरः अतिशयेन यशस्वी' क्षैतः क्षितौ भवः । म्रियः प्रीययिता
सोमः । सानौ समुद्भिदौ । अग्न्यै अविभवे पवित्रे । अस्मे अस्मदर्थं । 'सं' मृज्यते अतिविमः
परिपूयते । 'उ अवधारणे । 'पूयमानः' त्वे । 'धन्वा अन्तरिक्षे' अग्नि । 'स्वर सन्निधौ' शब्दय ।
'यूयम् । पूजायां बहुवचनम् । हे सोम त्वं । 'अः अस्मान्' 'स्वस्तिभिः कल्याणतमैः पालनैः' । 'सदा
सर्वदा' 'पात रक्षत पालयत ॥

प्र गांयताम्यर्चाम् देवान्त्सोमं हिनोत महते धनाय ।

स्वादुः पवाते अति वारमव्यमा सीदाति कलशं देवयुनेः ॥ ४ ॥

प्र । गांयन् । अग्नि । अर्चाम् । देवान् । सोमम् । हिनोत । महते । धनाय ।

स्वादुः । पवाते । अति । वारम् । अव्यम् । आ । सीदाति । कलशम् । देवयुः । नः ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः । 'प्र' गांयत । सोमं प्रकर्मणामिदम् । तथा । 'देवान्' 'अम्यर्चाम् अम्यर्चत ।
पुरुषपापयः । यदा । ययं देवानामिदम् यूयं सोमं स्तुतेति । किंच । 'महते महत् प्रभूतं' 'धनाय
धनं प्राप्तुं सोमं' 'हिनोत अभिषर्वा प्रेरयत । 'क्रियाधीपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति भन-
शब्दस्य अनुप्रासः । ततः । 'स्वादुः स्वादुकरः' सोमः । 'अव्यम् अविभवं' 'वारं वासं पवित्रम्' अग्नि

वपयते अतील पयते । किंच वदेवयुः देवान् कामयमानः वन. अस्मदीयः सोमः वकलरां पात्रम्
वभा वसीदाति आसीदति प्रविशति । उमयन्न लेटयादागमः ॥

इन्दुर्देवानामुप सख्यमायन्त्सहस्रधारः पवते मदाय ।

नृभिः स्तवानो अनु धाम पूर्वमगन्निन्द्रं महते सौमगाय ॥ ५ ॥

इन्दु. । देवानाम् । उप । सख्यम् । आऽयन् । सहस्रधार । पवते । मदाय ।

नृभिः । स्तवानः । अनु । धाम । पूर्वम् । अगन् । इन्द्रम् । महते । सौमगाय ॥ ५ ॥

वदेवानाम् इन्द्रादीनां वसत्यं सखिभावम् उप वआयन् उपगच्छन् वसहस्रधार. बहुविध-
धारीपेत. वइन्दु. सोमः वमदाय देवानां मदार्यं वपवते कलशादिषु क्षरति । वनृभिः कर्मनेतृभि.
वनयानः स्तयमानः सोमः वपूर्वं पुरातनं वधाम सुलोकम् वभनु गच्छति । तदेवाह । वमहते
प्रभूताय वसौभगाय सौभाग्याय वइन्द्रम् वभगन् गच्छति । सोम इन्द्रेण पीते सति यजमानानां
महत् सौभाग्यं भवति सखि ॥ भगन् । गमेर्लुङि ' मन्त्रे घस ' इति प्लेर्लुङ् । ' सो नो धातो. ' इति
नत्वम् ॥ ॥ ११ ॥

स्तोत्रे राये हरिरर्पा पुनान इन्द्रं मदीं गच्छतु ते मराय ।

देवैर्याहि सरथं राधो अच्छा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

स्तोत्रे । राये । हरि. । अर्प. । पुनानः । इन्द्रम् । मदीं । गच्छतु । ते । मराय ।

देवै. । याहि. । सरथम् । राध. । अच्छ. । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । न. ॥ ६ ॥

हे सोम वहरिः हरितवर्णः वपुनानः पूयमानस्व वस्तोत्रे अस्माभिः क्रियमाणे सति वराये
धनार्थम् वअप आगच्छ । ततः वते त्वदीयं वमद. मदकरः रसः वभराय । ' भू भूसने ' । भस्म-
यन्ति शत्रून् योद्धार इति भर. संग्रामः । तदर्थम् वइन्द्रं वगच्छतु । किंच वसरथं वदेवै. समानं
रथसारथाय वराधः वभच्छ अस्माकं धनार्थं वयाहि आगच्छ । वयूयं वनः अस्मात् वस्वस्तिभिः
वसदा वपात । त्वे रक्ष ॥

प्र कान्वमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।

महिं व्रतः शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ ७ ॥

प्र । कान्वम् । उशानाऽश्व । ब्रुवाणः । देव. । देवानाम् । जनिम । विवक्ति ।

महिं व्रत । शुचिबन्धु. । पावकः । पदा । वराह । अभि. एति । रेभन् ॥ ७ ॥

वउशनेव एतन्नामकं ऋषिरिव वकान्वं कविकर्म स्तोत्रं वमुवाण उच्चारयन् वदेवः स्तोताय-
गृष्टिपृगणो नाम वदेवानाम् इन्द्रादीनां वजनिम जन्मानि वप्र वविवक्ति प्रकर्षेण प्रवीति । ' घच
परिभाषणे ' । इत्ययमेव विकरणस्य श्लु । ' बहुल छन्दसि ' इत्यभ्यासस्यैत्वम् । वमहिमतं प्रभूत-
कर्मां वशुचिबन्धु. । यन्निष्ठ शत्रूनि वन्धूनि तेजोसि बलानि वा । दिसतेजस्कं वपावकः पापानां
शोधकं ववराह । यर च तदहश्च वराह. । ' राजाहः मक्षिम्यष्ट ' इति टच् समासान्तः । तस्मिन्नहनि

अभिपूयमाणत्वेन तद्वात् । अशोभादिरवात् मय्ययोऽच् । तारुणः सोमः प्रेमन् शब्दं कुर्वन् पदा पदानि स्थानानि पत्राणि अभ्येति अभिगच्छति । यद्वा । यथा कश्चन वराहः पदापादेन भूमिं विक्रममाणः शब्दं करोति तद्वात् ॥

प्र हुंसासंस्तुपलं मन्थुमच्छामादस्तं वृषगणा अयासुः ।

आङ्गुष्पं १ पर्वमानं सखायो दुर्मर्षं साकं प्र वदन्ति वाणम् ॥ ८ ॥

प्र । हुंसासं । तुपलम् । मन्थुम् । अच्छं । अयात् । अस्तम् । वृषगणाः । अयासुः ।

आङ्गुष्पम् । पर्वमानम् । सखायः । दुःसमर्षम् । साकम् । प्र । वदन्ति । वाणम् ॥ ८ ॥

‘हुंसास’ वादुभिर्हन्त्यमाना हंसा इवाचरन्तो वा ‘वृषगणाः’ एतन्नामका ऋषयः ‘अभ्यास’ वाश्रुगो बलात् प्राप्तः सन्तः ‘तुपलम्’ । तुपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं चाहेकेन—‘तुपलप्रभमा क्षिप्रप्रहारी’ (निह. ५. १२) इति । क्षिप्रप्रहारिणं ‘मन्थुं’ वातूनभिर्मन्थमानं सोमम् ‘अच्छ’ अभिलक्ष्य ‘अस्तं यद्गृहं’ प्र ‘अयासुः’ प्रायासिषु प्रगच्छन्ति । सतः ‘सखायः’ स्तुत्यस्तोतृवलक्षणैः संबन्धेन सखिभूताः स्तोताः ‘आङ्गुष्पं सर्वैरभिगन्तव्यम्’ । यद्वा । योशब्दस्य पृथोदरादिरवात् गू इत्यादेशः । आहोऽनुनासिकान्दसः । स्तोत्रार्हं ‘दुर्मर्षं’ वादुभिर्दुर्धरं दुःसहमेवैविधं सोमं ‘पर्वमानम्’ उद्दिश्य ‘वाणं’ वापविशेषं ‘साकं’ सहैव ‘प्र’ ‘वदन्ति’ प्रवादयन्ति । तदुपलक्षितं गानं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

स रंहत उरुगायस्य जूतिं वृषा क्रीळन्तं मिमते न गावः ।

परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्ददृशे नक्तमृजः ॥ ९ ॥

सः । रंहते । उरुगायस्य । जूतिम् । वृषा । क्रीळन्तम् । मिमते । न । गावः ।

परीणसम् । कृणुते । तिग्मशृङ्गः । दिवा । हरिः । ददृशे । नक्तम् । मृजः ॥ ९ ॥

‘सः’ सोमः ‘रंहते’ । अतिशीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । ‘उरुगायस्य’ बहुभिः स्तुत्यस्यात्मनः ‘जूतिं’ गतिमनुसरत् । स ‘वृषा’ अनायासेन ‘क्रीळन्तं’ विहरन्तं गच्छन्तं सोमं ‘गावः’ अन्ये गन्तारः ‘न’ ‘मिमते’ न परिगच्छन्ति । तमनुगन्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । किंच ‘तिग्मशृङ्गः’ । शृणन्ति हिंसन्ति तमांसीति शृङ्गाणि तेजांसि । तीक्ष्णतेजस्कः ‘परीणसम्’ । बहुनामैतत् । बहुविधं तेजः ‘कृणुते’ करोति । अन्तरिक्षे वर्तमानो यः सोमः ‘दिवा’ अहनि ‘हरिः’ हरितवर्णः ‘ददृशे’ दृश्यते । न प्रकारात् इत्यर्थः । ‘नक्तं’ रात्रौ तु ‘मृजः’ ऋतुगामी निस्पृहः प्रकामायुक्तो दृश्यते । द्रोः कर्मणि लिटि रूपम् ॥

इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघा इन्द्रे सोमः सह इन्वन्मदाय ।

हन्ति रक्षो वार्षते पर्यरातीर्वरिवः कृष्वन् वृजनस्य राजा ॥ १० ॥

इन्दुः । वाजी । पवते । गोऽन्योघा । इन्द्रे । सोमः । सहः । इन्वन् । मदाय ।

हन्ति । रक्षः । वार्षते । परि । अरातीः । वरिवः । कृष्वन् । वृजनस्य । राजा ॥ १० ॥

१इन्दुः क्षरणशीलः १वाजी बलवान् १गोन्योवाः गमनशीलनीचीनाग्रससंघातः १इन्द्रे
१सहः बलकररसम् १इन्वन् प्रेरयन् १सोमः १मदाय तस्य मदार्थं १पवते क्षरति । किंच १रक्षः
रक्षःकुलं १हन्ति हिनस्ति । किंच १अरातीः अरातीन् शत्रून् १परि १बाधते परितः संहरति । कीदृशः ।
१वरिवः वरणीयं धन १कृण्वन् स्तोतृणां कुर्वन् १वृजनस्य बलस्य १राजा ईशिता सोम इति ॥ ११२ ॥

अथ धारया मध्वा पृचानस्तिरो रोमं पवते अद्रिदुग्धः ।

इन्दुरिन्द्रस्य सख्यं जुपाणो देवो देवस्य मत्सरो मदाय ॥ ११ ॥

अर्थ । धारया । मध्वा । पृचान् । तिरः । रोमं । पवते । अद्रिदुग्धम् ।

इन्दुः । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुपाण । देवः । देवस्य । मत्सरः । मदाय ॥ ११ ॥

१अथ अधानन्तरम् १अद्रिदुग्धः प्राक्भिर्दुग्धोऽभिपुतः सोम १मध्वा मदकारिणा १धारया
१पृचान् देवान् संपर्चयन् संयोजयन् १रोमं अचिरोमभिः कृन् पवित्रं १तिरः तिरस्कृत्य व्यवधायक
कृत्वा १पवते कलशेषु क्षरति । किंच १इन्द्रस्य १सख्यं सखिभावं कर्म वा १जुपाणः सेवमान
१देवः द्योतमान १मत्सरः मदकरः १इन्दुः सोमः १देवस्य इन्द्रस्य १मदाय मदार्थं पवते ॥

अभि प्रियाणि पवते पुनानो देवो देवान्स्वेन रसेन पुञ्चन् ।

इन्दुर्धर्माण्युतथा वसानो दश क्षिपो अव्यत सानो अव्ये ॥ १२ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । पुनान् । देवः । देवान् । स्वेन । रसेन । पुञ्चन् ।

इन्दुः । धर्माणि । क्रतुऽया । वसानः । दश । क्षिपं । अव्यत । सानो । अव्ये ॥ १२ ॥

१प्रियाणि प्रीणयितृणि १धर्माणि धारकाणि तेजांसि १क्रतुया काले काले १वसानः आच्छा-
दयन् १इन्दुः सोमः १पुनान् पूजमानः सन् १अभि पवते कलशानभिलक्ष्य क्षरति । कीदृशः ।
१देवः संक्रीडनशीलः १स्वेन आत्मीयेन १रसेन १देवान् इन्द्रादीन् १पुञ्चन् संपर्चयन् संयोजयन् ।
तमिमं १दश दशसंख्याकाः १क्षिपः । अद्गुलिनामैतत् । कर्मार्थं प्रेषेन्त इति । तसंख्याका अद्गुलपः
१सानो समुच्छ्रिते १अव्ये अविभवे पवित्र १अव्यत गमयन्ति । यद्वा । तत्र पवित्रे पूजमानं सोम-
मभ्यत गच्छन्ति । धीं गत्यादिषु । लटि व्याख्येनात्मनेपदम् ॥

वृषा शोणो अभिकनिर्कदद्वा नदयन्नेति पृथिवीमुत घाम् ।

इन्द्रस्येव वयुरा शृण्व आजौ प्रचेतयर्नर्पति वाचमेमाम् ॥ १३ ॥

वृषा । शोणः । अभिऽकनिर्कदत् । गाः । नदयन् । एति । पृथिवीम् । उत । घाम् ।

इन्द्रस्यऽइव । वयुः । आ । शृण्वे । आजौ । प्रऽचेतयन् । अर्पति । वाचम् । आ । इमाम् ॥ १३ ॥

१शोणः शोणवर्णः १वृषा कश्चिद्वृषभः १गाः पशून् १अभिकनिर्कदत् अभिलक्ष्य शब्दं करोति ।
एवं गाः स्तुतीर्विधायणार्थं पयसो दोग्धोर्धेनृवां अभिकनिर्कददभिशब्दायमानः । तदेवाह । १नदयन्
शब्दमुत्पादयन् सोमः १पृथिवीमुत अपि च १घाम् एतौ लोकौ १एति गच्छति । किंच १वयुः ।
वाहनामैतत् । तस्य वाक् शब्दः १आजौ संप्राप्ते १इन्द्रस्येव इन्द्रस्य शब्द इव १आ १शृण्वे सर्वे-

श्रूयते । ततः ॥ प्रचेतयन् आत्मानं सर्वेषां प्रज्ञापयन् ॥ इमां ॥ वाचम् ॥ अपरंति समन्ताद्गमयति । उधेः शब्दादयत इत्यर्थः ॥

रसाय्यः पर्यसा पिन्वमान ईर्यन्नेपि मधुमन्तमंशुम् ।

पर्वमानः संतनिमेषि कृष्वन्निन्द्राय सोम परिपिच्यमानः ॥ १४ ॥

रसाय्यः । पर्यसा । पिन्वमानः । ईर्यन् । एपि । मधुमन्तम् । अंशुम् ।

पर्वमानः । समस्तनिम् । एपि । कृष्वन् । इन्द्राय । सोम । परिपिच्यमानः ॥ १४ ॥

हे सोम ॥ रसाय्यः । रसेरीणादिक आरयप्रत्ययः । आस्वाद्यः ॥ पर्यसा^१ ॥ पिन्वमानः क्षरस्वम् ॥ ईर्यन् शब्दं प्रेरयन् ॥ मधुमन्तं माधुर्येवितम् ॥ अंशुं रसमावम्^२ ॥ एपि प्राप्नोषि^३ । ' अंशुः शमष्टमाग्री भवति ' (निह. २. ५) इति यास्कः । अनेन सोमरसोऽभिधीयते । किञ्च हे ॥ सोम ॥ परिपिच्यमानः अग्निः । परिपिक्तस्वम् ॥ पर्वमानः पवित्रे पूषमानः सन् ॥ संतनिम् । ' तनु विस्तारे ' । इत्यर्थः । संततां धारां ॥ कृष्वन् कुर्वन् ॥ इन्द्राय इन्द्रार्थम् ॥ एपि गच्छति ॥

एवा पवस्व मदिरा मदायोदग्राभस्य नमर्यन् वधस्तैः ।

परि वर्ण भरमाणो रुशन्तं गव्युर्नो अर्प परि सोम सिक्तः ॥ १५ ॥

एव । पवस्व । मदिरा । मदाय । उदग्राभस्य । नमर्यन् । वधस्तैः ।

परि । वर्णम् । भरमाणः । रुशन्तम् । गव्युः । नः । अर्प । परि । सोम । सिक्तः ॥ १५ ॥

हे ॥ सोम ॥ मदिराः मदकरस्वम् ॥ उदग्राभस्य । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' (पा. सू. १. ४. १२. १) इति कर्मणः । संमदानमंशा । ' चतुर्थ्यर्थे बहुलम् ' (पा. सू. २. ३. ६२) इति षष्ठी । उदग्राम-सुदकराहिर्नि मेघं ॥ वधस्तैः हननसाधनैरायुधैः ॥ नमर्यन् वृष्टयर्थं प्रह्लोकुर्वन् ॥ मदाय मदायर्थम् ॥ पूष ॥ पवस्व । एवं पात्रेषु क्षर । किञ्च ॥ रुशन्तम् आरोचमानं भूतं ॥ वर्णं ॥ परि ॥ भरमाणः परितो विभ्रम् ॥ सिक्तः पवित्रे सिच्यमानस्वम् ॥ गव्युः ॥ नः^४ अस्माकं गा इच्छन् ॥ परि ॥ अर्प परिगच्छ ॥ ॥ १५ ॥

जुष्टी न इन्दो सुपथा सुगान्युरौ पवस्व वरिवांसि कृष्वन् ।

घनेव विष्वग्दुरितानि विभ्रन्नाधि घ्णुना घन्व सानो अघ्ये ॥ १६ ॥

जुष्टी । नः । इन्दो इति । सुपथा । सुगानि । उरौ । पवस्व । वरिवांसि । कृष्वन् ।

घनाऽर्ध । विष्वक् । दुःऽइतानि । विभ्रन् । अघि । स्तुना । घन्व । सानौ । अघ्ये ॥ १६ ॥

हे ॥ इन्दो इति पवमान ॥ जुष्टी । ' स्ताग्न्यादयश्च ' इति निपातितः । स्तुतिभिः प्रीतो^५ भूवा^६ ॥ नः अस्माकं सुपथानि वैदिकमार्गान् तथा ॥ वरिवांसि वरणीयानि धनानि ॥ सुगा सुगमनानि सुप्राप्तव्यानि ॥ कृष्वन् कुर्वन् ॥ वरौ विस्तीर्णं द्रोणकलशे ॥ पवस्व क्षर । किञ्च ॥ घनेव घनीभूतेन छोहमयेनापुणेनेय ॥ विष्वक् सर्वतः ॥ दुरितानि दुष्टासप्त्यानि रक्षोसि ॥ विभ्रन् हिंसन् ॥ सानौ समुच्छिन्ते^७ ॥ अघ्ये अविमये ॥ स्तुना खयता धारासधेन ॥ अघि ॥ घन्व अधिगच्छ । घविगार्यः ॥

१. त१.७-मु-पर्यसा युक्तः । २. त-मर् । ३. त१.२.३.४.५-प्राप्नोषि । ४. ग-त-म१.२.४.१-
' नः ' नास्ति । ५. म१-मीतस्त्व । ६. त७-मु-समुच्छिन्ते देशे ।

वृष्टिं नो अर्प दिव्यां जिगत्नुमिळावतीं शृंगर्या जीरदानुम् ।

स्तुकेव वीता धन्वा विचिन्वन्धूर्धुरिमां अवरां इन्दो वायून् ॥ १७ ॥

वृष्टिम् । नः । अर्प । दिव्याम् । जिगत्नुम् । इळाऽवतीम् । शृम्शृंगर्याम् । जीरऽदानुम् ।
स्तुकाऽइव । वीता । धन्व । विऽचिन्वन् । धूर्धून् । इमान् । अवरान् । इन्दो इति । वायून् ॥ १७ ॥

हे सोम वन अस्माकं वृष्टिम् वअर्प गमय । कीटशीम् । वदिव्यां विधि भवां वजिगतुं
गमनशीलाम् वइळावतीम् अन्नरतीं वशृंगर्यां सुखस्य निवासभूतां वजीरदानुं क्षिप्रदानोपेताम् । किंच
हे वइन्धो एवं वस्तुकेव वीता कान्तानि । स्तुरुसद्दोऽपत्ययचन । अपत्यानि यथा विचिनीपि तद्वत्
वधन्धून् स्तुत्यस्तोतृत्वेन वन्तुभूतान् वअवरान् अवरदेशे स्थितान् पार्थिवान् ववायून् त्वामभि-
गच्छत । वइमान् अस्मान् वविचिन्वन् धनादिप्रदानार्थं गवेपमाणः सन् वधन्व गच्छ ॥

ग्रन्थि न वि प्य ग्रथितं पुनान ऋजुं च गातुं वृजिनं च सोम ।

अत्यो न क्रदो हरिरा सृजानो मर्यो देव धन्व पस्त्यावान् ॥ १८ ॥

ग्रन्थिम् । न । वि । त्य । ग्रन्थितम् । पुनान् । ऋजुम् । च । गातुम् । वृजिनम् । च । सोम ।
अत्यं । न । क्रद् । हरिः । आ । सृजान् । मर्यं । देव । धन्व । पस्त्यऽवान् ॥ १८ ॥

वपुनान पूयमानस्व वप्रथितं पापैर्वन्दे मां ववि पत्य मुञ्च । पापैर्म्यो विस्तेपय । कथमिव ।
वग्रन्थि वन यथा कश्चित् ग्रन्थि विष्ठेयवति । 'पो अन्तर्कर्मणि' इत्यस्य लोटि रूपम् । किंच हे वमोम
स्वम् वऋजुम् अवर्कं वगातुं मार्गं वच वृजिने बलं वच सहं देहि । वहरि हरितवर्णस्वम् वआ
वसृजान् पाश्रेऽरासृज्यमानं मद् वअत्यो वन अतनशीलोऽथ इव वऋद् क्रन्दसि दाददायसे । किंच
हे वदेव वमर्यः मनुष्यहितो मारको हिंसको वा क्षत्रूणां वपस्त्यवान् । पस्त्य गृहम् । तद्वाप्त्य वधन्व
मामभिगच्छ कलशान् वा ॥

जुष्टो मदाय देवतात इन्दो परि ष्णुना धन्व सानो अव्ये ।

सहस्रधारः सुरभिरदग्धः परि सव वाजसातौ नृपथे ॥ १९ ॥

जुष्टः । मदाय । देवऽताते । इन्दो इति । परि । स्तुना । धन्व । सानौ । अव्ये ।
सहस्रऽधारः । सुरभिः । अदग्धः । परि । सव । वाजऽसानौ । नृऽपथे ॥ १९ ॥

हे वइन्दो वमदाय वजुः पर्यास्तस्य वदेवताते देवतते यज्ञे वसानौ समुच्चृते वअव्ये
अविभवे पवित्रे वस्तुना खवणशीलेन धारासधेन सह वपरि वधन्व परिगच्छ । वसहस्रधारः
बहुविधधारीपेत वसुरभिः सुगन्धिरस्वम् वअदग्धः न कैश्चिद्विमितः सन् ववाजसातौ अन्नलामनिमित्ते
वनृसखे नृभिः सोढव्ये युद्धे वपरि वसव परितो गच्छ ॥

अरुमानो यैऽर्या अरुक्ता अत्यासो न संसृजानास आजौ ।

एते शुक्रासौ धन्वन्ति सोमा देवासस्तां उप याता पिबध्वै ॥ २० ॥

अ॒र॒श्मा॒नः । ये । अ॒र॒था॒ । अ॒यु॒क्ताः । अ॒त्या॒सः । न । स॒सृ॒जाना॑सः । अ॒ज्ञौ ।
ए॒ते । शु॒क्रा॒सः । ध॒न्व॒न्ति । सो॒मः । दे॒वा॒सः । ता॒न् । उ॒प । या॒त । पि॒ब॒ध्वै ॥ २० ॥

‘अरश्मानः रश्मिधर्जिताः । रज्जुरहिता’ इति यावत् । ‘अरथाः रथधर्जिताः’ ‘अयुक्ताः कुत्रापि न नियुक्ताः । अवद्धा इत्यर्थः । एतादृशाः । ‘ये’ ‘अज्ञौ युद्धे’ ‘ससृजानासः सृज्यमानाः’ ‘अत्यासो’ ‘न अथा यथा त्वरया लक्ष्यं गच्छन्ति तद्वदाज्ञौ । अवन्ति कर्मकरणार्थमुत्थितोऽथ इत्यभिर्निरूपः । तस्मिन् सृज्यमानाः शुक्रा’ दीप्यमानाः । ‘एते’ ‘सोमः’ ‘धन्वन्ति क्षिप्रं कलशानामि-
गच्छन्ति । अथ प्रयक्षः । हे’ ‘देवासः देवाः’ ‘तान् आगच्छतः सोमान्’ ‘पिबध्वै पानाय’ ‘उप’ ‘यात
उपगच्छत ॥ ॥ १४ ॥

ए॒वा न॑ इ॒न्दो अ॒भि दे॒ववी॑तिं॒ परि॑ स॒व नभो॑ अ॒र्णश्च॑मूर्ध् ।

सोमो॑ अ॒स्मभ्यं॑ का॒म्यं बृ॒हन्तं॑ र॒यिं द॑दातु वी॒रव॑न्तमु॒ग्रम् ॥ २१ ॥

ए॒व । नः । इ॒न्दो इति॑ । अ॒भि । दे॒वऽवी॑तिम् । परि॑ । स॒व । नभः॑ । अ॒र्णः । च॒मूर्ध् ।
सोमः॑ । अ॒स्मभ्यम् । का॒म्यम् । बृ॒हन्तम् । र॒यिम् । द॑दातु । वी॒रऽव॑न्तम् । उ॒ग्रम् ॥ २१ ॥

हे ‘इन्दो सोम’ ‘न’ ‘अस्मादीयम्’ ‘एव’ ‘देववीतिम्’ । देवानां वीतिर्मन्त्रणं गमनं वा यस्मिन्
त देवपीतिर्पञ्च । तन्मिलिष्य ‘नभः’ नभसो सुलोकात् ‘अर्णः’ उदकम् । अनेन पवित्राङ्गितः
सोमरसोऽभिधीयते । ते रसं ‘चमूषु’ चमसेषु ‘परि’ ‘सव’ परितः क्षर । ततः ‘सोमः’ ‘काम्यं
काम्यमानं’ ‘बृहन्तं प्रवृद्धं’ ‘वीरवन्तं पुत्रयुक्तम्’ ‘उग्रम् उद्गुणबलं’ ‘रयिं धनम्’ ‘अस्मभ्यं’ ‘ददातु
प्रयच्छतु ॥

त॒ल्लघ॑दी म॒नसो॑ वे॒नतो॑ वा॒ग्न्येष्ट॑स्य वा ध॒र्मणि॑ क्षो॒रनी॑के ।

आ॒दी॒माय॑न्व॒रमा॑ वा॒वशा॑ना जु॒ष्टं प॑तिं क॒लशे॑ गा॒व इ॒न्दुम् ॥ २२ ॥

त॒ल्लत् । य॒दि । म॒नसः॑ । वे॒नतः॑ । वाक् । अ॒येष्ट॑स्य । वा । ध॒र्मणि॑ । क्षोः । अ॒नीके॑ ।
आत् । ई॒म् । आ॒यन् । व॒रम् । आ । वा॒वशा॑नाः । जु॒ष्टम् । प॑तिम् । क॒लशे॑ । गा॒वः । इ॒न्दुम् ॥ २२ ॥

‘वेनतः । ‘वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः’ (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । कामयमानस्य
‘मनसः’ । मन्पतेः स्तुतिकर्मणः । स्तोतुः । ‘वाक् स्तुतिलक्षणा’ ‘यदि एनं’ ‘तक्षत् संस्क्रोति । वाताद्
उपमार्ये । यथा’ ‘धर्मणि’ । ‘निमित्तात्कर्मसंयोगे’ (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति तत्तमी । धारकं
योगक्षेमविषयं कर्मोद्दिश्य’ ‘क्षोः शब्दायमानस्य’ ‘अनीके मुखे तत्र स्थितस्य जानपदिकस्य वाक्
‘अयेष्टस्य । द्वितीयायै षष्ठी । प्रशस्यतमं राजानं यथा स्तौति तथा स्तोतुर्वाक् सोमं स्तौतीत्यर्थः ।
‘आत् अनन्तरमेव’ ‘वर्षं वरणीयं’ ‘जुष्टं देवानां मदाय पर्वोत्सवं’ ‘पतिं सर्वस्य पालकं’ ‘कलशे स्थितम्
‘इन्दुम्’ ‘ईम् एनं सोमं’ ‘वावशानाः कामयमानाः’ ‘गावः’ ‘आ’ ‘आयन् । पयसा स्वीयेन
मिश्रयितुमागच्छन्ति ॥

१. त-सु-रज्जुधर्जिता; म-र-ज्जुता । २. म१(२)-शुक्रासः शुक्रा । ३. त-म-१-निमित्तत्वात् कर्म-
मयोग; म१.२-निमित्तत्वात् कर्मयोग, म-१-निमित्तत्वात् कर्मयोग । ४. त-म-२.६-धर्मोद्दिश्य ।

प्र दानुदो दिव्यो दानुपिन्व क्रतुमृतार्थं पवते सुमेधाः ।

धर्मा भुवद्भुजन्त्यस्य राजा प्र रश्मिभिर्दशभिर्भारि भूर्म ॥ २३ ॥

प्र । दानुऽदः । दिव्यः । दानुऽपिन्वः । क्रतुम् । क्रतुार्थं । पवते । सुऽमेधाः ।

धर्मा । भुवत् । भुजन्त्यस्य । राजा । प्र । रश्मिऽभिः । दशऽभिः । भारि । भूर्म ॥ २३ ॥

‘दिव्यः दिवि भवः’ ‘दानुदः दानुम्यो घनादीनां दाता । तदेवाह । ‘दानुपिन्वः । ‘पिबि सेचने’ । ‘कर्मण्यण्’ (पा. सू. ३. २. १) इत्यण् । दानुम्यः कामानां क्षारयिता । सुमेधाः शोभनः प्रज्ञः सोमः । क्रताय सत्यभूतायेन्द्राय । कर्म सत्यभूतमात्मीयं रम्यं । प्र पवते प्रकुर्वेण क्षरति । राजा दीप्यमानः सोमः । भुजन्त्यस्य मातुबलस्य । धर्मा क्षारयिता । भुवत् भवति । किंच । दशभिः दत्तस्त्वैत्याकाभिः । रश्मिभिः कर्मकरणाद्यं भवानामिदं गुलिभिः । भूर्म प्रभूतं । प्र भारि प्रधायते । चिणि रूपम् ॥

पुवित्रेभिः पर्वमानो नृचक्षा राजा देवानामृत मर्त्यानाम् ।

द्विता भुवद्रपिपती रयीणामृतं भरत्सुभृतं चार्विन्दुः ॥ २४ ॥

पुवित्रेभिः । पर्वमानः । नृऽचक्षाः । राजा । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

द्विता । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । क्रतुम् । भरत् । सुऽभृतम् । चार्वं । इन्दुः ॥ २४ ॥

‘पुवित्रेभिः पुवित्रैः’ ‘पर्वमानः पूषमानः’ ‘नृचक्षाः नृणां कलाफलपौर्मेष्टा तथा’ । ‘देवानाम् इन्द्रादीनाम्’ ‘उत अपि च’ ‘मर्त्यानां मनुष्याणामेव सुमयेषां जनावां’ ‘राजा रश्मिपतिः धनस्य पतिः न त्वलस्य पतिः किन्तु’ ‘रयीणां वृहतां घनानां स्वामी’ । ‘नृचक्षुर्मन्या स्वामित्वं वाहुल्यं च विवक्ष्यते’ । इन्द्राः सोमः । द्विता द्विधा देवैर्वपि च मनुष्येषु । भुवत् भवति । सोऽयम् । इन्दुः सोमः । सुभृतं सुभु संभृतं । चार्व कत्याणम् । क्रतुम् उदकं । भरत् विभक्तिं ॥

अर्वाँइव श्रवसे सातिमच्छेन्द्रस्य वायोरभि वीतिर्मर्ष ।

स नः सहस्रा बृहतीरिपो दा भवा सोम द्रविणोविस्पृन्तानः ॥ २५ ॥

अर्वाँइव । श्रवसे । सातिम् । अर्च्छं । इन्द्रस्य । वायोः । अभि । वीतिम् । अर् ।

स । नः । सहस्रा । बृहतीः । र्पः । दाः । भव । सोम । द्रविणऽवित् । पुनानः ॥ २५ ॥

हे सोम अद्यार्थं युदे । अर्वाँनिव अघो यथा गच्छति तद्वत् त्वं । श्रवसे अस्माकमद्यार्थं तथा । सातिमच्छ घनलभं प्रति । इन्द्रस्य । वायोः च । वीतिं पानम् । अभि । अर्पे अभिगच्छ । ऐन्द्रवायवः प्रदे हीन्द्रवायू सह सोमं पिबत इत्यत्र सहोपादानम् । सः त्वं । महत्त्वा सहस्राणि बहुविधानि । बृहतीः बृंहितानि प्रवृद्धानि । ह्यः अघ्नानि । नः अस्मभ्यं । दाः प्रयच्छ । हे । सोम । पुनानः पूषमानस्त्वं नोऽस्मभ्यं । द्रविणोवित् घनस्य लभ्ययिता । भव । द्रविणञ्चन्द्रात् । ‘सर्वप्रातिपदि-केभ्यो लालसायां सुवक्त्र्यः’ (का. ७. १. ५१. ३) इति सुगागमः ॥ ॥ १५ ॥

देवान्यो नः परिपिच्यमानाः क्षयं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः ।

आयज्ययः सुमतिं विश्ववारा होतारो न दिवि यजो मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

देवऽअयं । न । परिऽसिच्यमानाः । क्षयम् । सुऽवीरम् । धन्वन्तु । सोमाः ।

आऽयज्ययः । सुऽमतिम् । विश्वऽवारा । होतार । न । दिविऽयजः । मन्द्रऽतमाः ॥ २६ ॥

‘देवायः । अवतस्वर्गणार्यस्य ’ अत्रितृस्तन्निग्रह्य इः ’ इतीप्रत्ययः । ’ उदात्तस्वरितयोर्गणः ’ इति जस. स्वरितत्वम् । देवानां तर्पणितारः परिपिच्यमानाः परितः पात्रेषु सिच्यमानाः ’ सोमाः ’ नः अस्माकं ’ सुवीरं शोभनपुत्रं ’ क्षयं गृहं ’ धन्वन्तु प्रेरयन्तु । तथा ’ आयज्ययः आभिसुत्येन यष्ट्या आभिसुत्येन प्रयच्छन्तो वा अठ एव ’ विश्ववाराः सर्ववर्णीयाः ’ सुमतिम् अनुमहर्बुद्धिं च प्रेरयन्तु । होताराः । ’ होतारो ’ न होतारो यथा देवानिन्द्रादीन् स्तुवन्ति एवं ’ दिवि यजः दिवि सुलोकैः स्थितानिन्द्रादीन् देवान् यजन्तः । दिव्यान्वे ’ सत्युत्पे कृति बहुलम् ’ इति सप्तम्या भट्टम् । ’ मन्द्रतमा आयन्ते मदकराः ॥

एवा देव देवताति पयस्व महे सोम प्सरसे देवपानः ।

महश्चिदि प्सरिं हिताः संप्रये कृधि सुष्ट्याने रोदसी पुनानः ॥ २७ ॥

एव । देव । देवऽताति । पयस्व । महे । सोम । प्सरसे । देवऽपानः ।

मह. । चित् । हि । प्सरिं । हिताः । सुऽप्रये ।

कृधि । सुष्ट्याने इति सुऽस्याने । रोदसी इति । पुनानः ॥ २७ ॥

हे देव चोत्तमान स्तोत्राय वा हे सोम देवपानः देवैः पातव्यस्त्वं देवताति देवैस्तत्ते वितते पते महे महते प्सरसे भक्षणाय देवानां पानाय एव एवं पयस्व क्षर । सतो वयं हिताः यथा प्रेरिताः नन्तः ’ संप्रये मरणधर्मसहिते संग्रामे ’ महश्चित् महती बलाधिकानपि शत्रून् ’ हममि हि अभिभवेम सल्लु । किञ्च ’ पुनानः पूयमानत्वं ’ रोदसी पापाशुधिष्वी ’ सुष्ट्याने अस्माकं शोभनापासस्थाने सत्यौ ’ कृधि कुरु ॥

अश्वो न क्रंदो वृषभिर्युजानः सिंहो न भीमो मर्नसो जर्वायान् ।

अर्वाचीनैः पृथिभिरे रजिष्ठा आ पयस्व सौमनसं न इन्दो ॥ २८ ॥

अश्वः । न । क्रन्द. । वृषऽभिः । युजानः । सिंहः । न । भीम. । मर्नसः । जर्वायान् ।

अर्वाचीनैः । पृथिभिः । ये । रजिष्ठा. । आ । पयस्व । सौमनसम् । नः । इन्दो इति ॥ २८ ॥

हे सोम वृषभिः कृत्विग्भिः सोममभिपुष्यद्भिः युजानः योज्यमानस्वम् अश्वो न अश्व इव क्रन्दन्ति शब्दायसे । कीदृशाः । सिंहो न सिंह इव भीमः शत्रूणां भयंकरः तथा मनम अपि जर्वायान् वेगवत्तरः । अर्वाचीनैः अभिमुखैः पृथिभिः मार्गैः ये मार्गाः रजिष्ठाः अयन्तस्त्रयो भवन्ति । ’ विभाषतोऽष्टन्दमि ’ इत्युक्तम् शदेसः । हे इन्दो दीप्यमान सोम तैर्मागैः नः अस्माकं सौमनसं सौमनस्वम् आ पयस्व आप्रापय ॥

श्रुतं धारां देवजाता असृग्रन्तसहस्रमेनाः कवयौ मृजन्ति ।

इन्दो सनित्रं दिव आ पवस्व पुरऽपुतासि महतो धनस्य ॥ २९ ॥

श्रुतम् । धारां । देवऽजाता । असृग्रन् । सहस्रम् । पुना । कवयौ । मृजन्ति ।

इन्दो इति । सनित्रम् । दिव । आ । पवस्व । पुरऽपुता । असि । महतः । धनस्य ॥ २९ ॥

हे सोम । देवजाताः देवार्थं प्रादुर्भूताः । वातं शतसंख्याकास्वदीयाः । धाराः । असृग्रन् सृज्यन्ते । ततः । कवयः । क्रान्तदर्शिनः । अतिवज्रः । सहस्रं बहुविधा । पुना, त्वदीया धाराः । मृजन्ति अलंकुर्यन्ति । यद्वा । सहस्रमनेकधा मृजन्ति सोधयन्ति । हे । इन्दो । सनित्रं भजनसाधनं धनं । दिव, धुलोकादस्माकं पुत्रादीनां च । आ । पवस्व आप्रापय । इतोऽस्य धनमिति चेत् तत्राह । महतः प्रभूतस्य । धनस्य । पुरऽपुता पुरतो गन्ता । असि भवामि । नस्मादहेति ॥

दिवो न सर्गा असृग्रमह्नां राजा न मित्रं प्र मिनाति धीरः ।

पितुर्न पुत्रः क्रतुर्भिर्यतान आ पवस्व विशे अस्या अजीतिम् ॥ ३० ॥

दिवः । न । सर्गा । असृग्रम् । अह्नाम् । राजा । न । मित्रम् । प्र । मिनाति । धीरः ।

पितुः । न । पुत्रः । क्रतुऽभि । यतान् । आ । पवस्व । विशे । अस्य । अजीतिम् ॥ ३० ॥

दिवो न यदा दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य । अह्नां संवन्धिनः । सर्गाः । रश्मयः । असृग्रं विसृज्यन्ते तद्वत् सोमस्य सर्गाः । सृज्यन्त इति सर्गा धारा । विसृज्यन्ते । सृजेत्यर्थेन कर्मार्थं लङ् 'यदुलं छन्दसि' इति दास्य लुङ् । मेरमादेश्छान्दसः । धीरः प्राज्ञः । राजा अयं सोमः । मित्रं सपार्थं न । प्र । मिनाति न हिमस्ति । क्रतुभिः कर्मभिः । यतान् यतमानः । पुत्रः । पितुर्न पितुर्यथापराभवं करोति तद्वत् कर्मभिर्यतमानस्वम् । अस्य । विशे प्रजार्थं । अजीतिम् । अपराभवम् । आ । पवस्व आप्रापय । यथा न पराजिता भवन्ति तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

प्र ते धारा मधुमतीरसृग्रन्वारान्यत्पूतो अत्येष्यव्यान् ।

पर्वमान पर्वसे धाम गोनां जज्ञानः सूर्यमपिन्वो अर्कः ॥ ३१ ॥

प्र । ते । धाराः । मधुमती । असृग्रन् । वारान् । यत् । पूत । अतिऽपि । अप्यान् ।

पर्वमान । पर्वसे । धाम । गोनाम् । जज्ञानः । सूर्यम् । अपिन्वः । अर्कः ॥ ३१ ॥

प्र ते तव स्वभूताः । मधुमती । मधुमत्यः । धाराः । प्र । असृग्रन् नदा प्रसृज्यन्ते । यत् यदा । पूतः । समतीवरीभिरस्यम् । अव्यान् । अविभवान् । वारान् । बालान् । पवित्राणि । अप्येपि अतीत्य गच्छसि । किंच हे । पर्वमान । धाम धारकं । गोनां गवां पयो लक्ष्मीरस्य । पर्वसे । ततः । जज्ञानः । जायमानस्वम् । अर्कः । अर्चनीयैः । स्वतेजोभिः । सूर्यम् । आदित्यम् । अपिन्वः । पूरयसि ॥

१. त-भ६-मु-प्रभूत* । २. त-भ६-द्योतमानस्त्वमादित्यस्य । ३. ग-पितुर्यथा पुत्रः पराभव न करोति तथा अस्य विशे यथा न पराजयो भवति तथा आपवस्व रक्षणं कुर्वतीत्यर्थः । *त-भ१ २.४.५-मु-अजीतिमपराजिति ।

कनिकददनु पन्यामृतस्य शुक्रो वि मास्यमृतस्य धाम ।

स इन्द्राय पवसे मत्सरवान् हिन्वानो वाचं मतिभिः कवीनाम् ॥ ३२ ॥

कनिकदत् । अर्नु । पन्याम् । ऋतस्य । शुक्रः । वि । मासि । अमृतस्य । धाम ।

सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरवान् । हिन्वानः । वाचम् । मतिभिः । कवीनाम् ॥ ३२ ॥

अभिपूयमाणः स सोमः ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्यान् मार्गमभि कनिकदत् पुनः-
पुनः शन्वापते । अथ मत्स्रक्षः । ऋतस्य अमरणधर्मस्य धाम स्थानभूतः । मरणरहित इत्यर्थः ।
तादृशः । शुक्रः शुक्लवर्णसत्वे ष्वि मासि विक्षेपेण राजसि । मत्सरवान् मदकररसयुक्तः पसः स्वप्न
इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे क्षरसि । कौटक्षः । कवीनां स्तोत्राणां मतिभिः सह वाचं शब्दं
हिन्वानः श्रेष्ठम् पवसे ॥

दिव्यः सुपर्णोऽयं चक्षि सोम पिन्वन्धाराः कर्मणा देववीतौ ।

एन्दो विश कलशं सोमधानं क्रन्दन्निहि सूर्यस्योर्षं रुश्मिम् ॥ ३३ ॥

दिव्यः । सुपर्णः । अयं । चक्षि । सोम । पिन्वन् । धाराः । कर्मणा । देववीतौ ।

आ । इन्दो इति । विश । कलशम् । सोमधानम् । क्रन्दन् । इहि । सूर्यस्य । उर्षं । रुश्मिम् ॥ ३३ ॥

हे सोम ऋतस्यः दिवि अयः सुपर्णः सुपतनस्त्वम् अथ चक्षि अवस्तात् पदम् ।
चटेलटि सिपि स्थलपेल परस्मैपदम् । किं कुर्वन् । देववीतौ देवानां हविर्भक्षणस्थाने यज्ञे कर्मणा
धाराः पिन्वन् क्षरन् । किञ्च हे इन्दो सोमधानं कलशम् अथा विश । क्रन्दन् शब्दाद्य-
मानस्त्वं सूर्यस्मै श्रेष्ठत्वादित्यस्य रुश्मिं कान्तिम् उर्षं इहि उपगच्छ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वहिर्ऋतस्य धीति ब्रह्मणो मनीषाम् ।

गार्वो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मृतयो वावशानाः ॥ ३४ ॥

तिस्रः । वाचः । ईरयति । प्र । वहिः । ऋतस्य । धीतिम् । ब्रह्मणः । मनीषाम् ।

गार्वः । यन्ति । गोपतिम् । पृच्छमानाः । सोमम् । यन्ति । मृतयः । वावशानाः ॥ ३४ ॥

वह्निः षोडा यज्ञमानः तिस्रो वाचः क्रम्यजुःसामाग्निष्ठाः स्तुतीः प्रेरयति । तथा
ऋतस्य यज्ञस्य धीतिं धारयित्री मक्षणः परिवृष्टस्य सोमस्य मनीषां मनस ईशित्री कल्याणी
वाचं च प्रेरयति । किञ्च गोपतिं वृषभं यथा गावोऽभिगच्छन्ति तद्वच्चरं स्वामिनं सोमं गार्वः
पृच्छमानाः पृच्छन्त्यः सत्यः यन्ति । स्वपयसा मिथयितुमभिगच्छन्ति । तथा वावशानाः
शामयमानाः मृतयः स्तोत्रारः सोमं यन्ति स्तोत्रमभिगच्छन्ति ॥

सोमं गार्वो धेनवो वावशानाः सोमं विभ्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।

सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमं अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥ ३५ ॥

सोमम् । गार्वः । धेनवः । वावशानाः । सोमम् । विभ्राः । मतिभिः । पृच्छमानाः ।

सोमः । सुतः । पूयते । अज्यमानः । सोमं । अर्काः । त्रिष्टुभः । सम् । नवन्ते ॥ ३५ ॥

१धेनवः प्रीणयिष्यः १यावः १सोमं १वावशानाः कामयमाना भवन्ति । १विप्राः मेधाविनः स्तोतारः १मतिभिः^१ १वृच्छमानाः पृच्छन्तो भवन्ति । १अज्यमानः गोभिः सिच्यमानः १मुतः अभिपुतः १सोमः ऋतिविभिः परिपूयते । तथा १त्रिष्टुभः १त्रिष्टुम्पा १अर्काः अस्माभिः क्रियमाणा एते मन्त्राः १सोमे १सं १भवन्ते मंगच्छन्ते ॥ ॥ १७ ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमान आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति ।

इन्द्रमा विश बृहता रवेण वर्धया वाचं जनया पुरंधिम् ॥ ३६ ॥

एव । नः । सोम । परिऽसिच्यमानः । आ । पवस्व । पूयमानः । स्वस्ति ।

इन्द्रम् । आ । विश । बृहता । रवेण । वर्धय । वाचम् । जनय । पुरंऽधिम् ॥ ३६ ॥

हे १सोम १परिषिच्यमानः परितः पात्रेषु सिच्यमानः १पूयमानः स्वं १नः अस्माकम् १एव १स्वस्ति अभिनासम् १आ १पवस्व आप्रापय । किंच १बृहता महता १रवेण शब्देन सह १इन्द्रमा १विश प्रविश । तथा^१ १वाचं स्तुतिलक्षणां १वर्धय । किंच १पुरंधि बहुधि प्रजानं १जनय अस्मभ्यः सुखादयः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

आ जार्गुर्विर्विप्रं क्रुता मतीनां सोमः पुनानो असदक्षमृषु ।

सपन्ति यं मिथुनासो निकामा अध्वर्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥ ३७ ॥

आ । जार्गुर्विः । विप्रः । क्रुता । मतीनाम् । सोमः । पुनानः । असदत् । क्षमृषु ।

सपन्ति । यम् । मिथुनासः । निऽकामाः । अध्वर्यवः । रथिरासः । सुहस्ताः ॥ ३७ ॥

१जार्गुविः जागरणशीलः १क्रुता । 'सुपा सुलुङ्' इति पष्ठया आकारः । क्रुतानां सत्यानां १मतीनां स्तुतीनां १विप्रः ज्ञाता सः १सोमः १पुनानः पूयमानः सन् १क्षमृषु क्षमसेषु १आ १असदत् आसीदति । १मिथुनासः परस्परं संगताः १निकामाः नितरां कामयमानाः १रथिरासः यज्ञस्य नेतारः १सुहस्ताः कृत्याणपाणयः १अध्वर्यवः पवित्रे १यं सोमं १सपन्ति स्तुताग्निः । 'यप समवाये' । 'सपति स्तुतसिक्तमां' (निर. ५.१६) इति नैरुक्ताः ॥

स पुनान उप सूरं न धातोमे अग्रा रोदसी वि प आवः ।

प्रिया चिद्यस्य प्रियसास ऊती स तू धनं कारिणे न प्र यंसत् ॥ ३८ ॥

सः । पुनानः । उप । सूरः । न । धाता ।

आ । उमे इति । अग्रा । रोदसी इति । वि । सः । आवरित्पविः ।

प्रिया । चित् । यस्य । प्रियसासः । ऊती । सः । तु । धनम् । कारिणे । न । प्र । यंसत् ॥ ३८ ॥

१पुनानः पूयमानः १सः सोम इन्द्रे १उप गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । १सूरं १न यथा सूर्यं १धाता संवत्सर उपगच्छति । 'संवत्सरो वै धाता संवत्सरोऽयैवास्मै प्रजाः प्रजनयति' (तै. मा. १.७.२.१) इत्याह्नात् । किंच १उमे १रोदसी धावाधृषियौ १आ १अग्रा स्वमहिम्ना आपूरयति । तथा १सः सोमः १वि १भावः स्वतेजसा तमांसि विवृणोति । वृणोतेः 'मन्त्रे घस' इति

स्तेलुंक् । 'छन्दस्पवि इक्षते' इत्याडागमः^१ । 'पूर्वपदात्' इति स इत्यस्य साहितिकं यत्वम् ।
 'प्रिया । पश्या आकारः । प्रियस्य 'यस्य सोमस्य यद्वा'^२ प्रिया प्रियाणि प्रयच्छतो यस्य सोमस्य'^३
 'प्रियसासः अत्यन्तं प्रियतमा घाराः' इति ऊतयै रक्षणाय भवन्ति । 'सः' 'तु' क्षिप्रमस्मभ्यं 'धने'
 'प्र' 'यंसद्' प्रयच्छतु । यच्छतेर्लङि सिष्यडागमः । तत्र दधान्तः । 'कारिणे' 'न' भृतकाय भृतिं यथा
 प्रयच्छन्ति तद्वत् ॥

स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो मीढां अमि नो ज्योतिषावीत् ।

येनो नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः स्वविदो अमि गा अद्रिमुष्णन् ॥ ३९ ॥

स । वर्धिता । वर्धनः । पूयमानः । सोमः । मीढान् । अमि । नः । ज्योतिषा । आवीत् ।
 येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । स्वविदः । अमि । गा । अद्रिम् । उष्णन् ॥ ३९ ॥

'वर्धिता' देवानां स्वकलाप्रदानेन वर्धयिता 'वर्धनः' स्वयं वर्धमानः 'पवित्रेण' 'पूयमानः'
 'मीढान्' कामानां लेका 'सः' 'सोमः' 'नः' अस्मान् 'ज्योतिषा स्वतेजसा' 'अमि' 'आवीत्'
 अभिरक्षतु । 'येन सोमेन' 'पदज्ञाः' पणिभिरपहतानां गवां पदाणि जानन्तः 'स्वविदः' सर्वज्ञाः^४
 'सर्वं जानन्तो वा' 'नः' अस्माकं 'पूर्वे' धिरन्तनाः 'पितरः' अद्विरसः 'गाः' पशुनभिरस्य 'अद्रि-
 मुष्णन्' शिलोच्चयमुष्णन् । सोमतेजसान्धकारावृतं शिलोच्चयं गत्वा पशुनाहरक्षित्यर्थः । उपरिह
 मुष्णातिसमानकमां । यद्वा । मुष्णातेर्लङि घणलोपः ॥

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मजनयन्प्रजा भुवन्स्य राजा ।

वृषा पवित्रे अधि सानो अन्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥ ४० ॥

अक्रान् । समुद्रः । प्रथमे । विधर्मन् । जनयन् । प्रजाः । भुवन्स्य । राजा ।
 वृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अन्ये । बृहत् । सोमः । वावृधे । सुवानः । इन्दुः ॥ ४० ॥

'समुद्रः' । यस्मादापः' समुद्रवन्ति स समुद्रः । अपां वर्धकः' 'राजा' सोमः 'प्रथमे' विलुते
 'भुवनस्य' उदकस्य 'विधर्मन्' विधारकस्तस्मिन्निष्ठो 'प्रजाः' जनयन् उत्तरादयन् 'अक्रान्' सर्वानति-
 क्रामति । क्रमतेर्लङि तिषाडभावे वृद्धं च वृत्तायां सिन्धोये मकारस्य 'मो' नो घातोः' इति नकारे
 रूपम् । 'वृषा' कामानां वर्धिता 'सुवानः' अग्निपूयमाण 'इन्दुः' दीप्तः सः 'सोमः' 'अधि' अपि
 'सानौ' समुद्रिते 'अन्ये' अविनये' 'पवित्रे' 'वृत्' प्रमृतं 'वावृधे' वर्धते ॥ ॥ १८ ॥

महत्तत्सोमो महिपश्चकारापां यद्भर्भोऽवृणीत देवान् ।

अर्दधादिन्द्रे पर्वमान ओजोऽर्जनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ ४१ ॥

महत् । तत् । सोमः । महिपः । चकार । अपाम् । यत् । गर्भः । अवृणीत । देवान् ।
 अर्दधात् । इन्द्रे । पर्वमानः । ओजः । अर्जनयत् । सूर्ये । ज्योतिः । इन्दुः ॥ ४१ ॥

१. त-भ-सु-इत्यडागमः । २. त१.२.५.६.७- 'यद्वा .. सोमस्य' नास्ति । ३. त-सर्वं जानन्तो
 वा; भ-सर्वं जानन्तो । ४. ग-समुद्रस्यत्वादाप इति । ५. त१.२.५.६.७-अविनये; त-अविनये ।

१महिषं महात् पूज्यो वा १सोमः १महत् प्रभूतं १तत् कर्म १चकार अकरोत् । किं तत् ।
१अपां १गर्भं उदकानां गर्भभूतो जनयितृत्वाज्जन्यत्वाच्च स सोमः १देवान् १अवृणीत समभजतेति
१यत् १तत् कृतवानिति । किंच १पवमानः पूयमानः सोमः १ओजः सोमपानेन^१ जन्य बलम् १इन्द्रे
१अदधात् व्यदधात् । तथा १इन्दुः सोमः १सूर्ये १ज्योतिः तेजः १अजनयत् ॥

मर्त्तिं वायुमिष्टये राधसे च मर्त्तिं मित्रावरुणा पूयमानः ।

मर्त्तिं शर्धो मारुतं मर्त्तिं देवान्मर्त्तिं द्यावापृथिवी देव सोम ॥ ४२ ॥

मर्त्तिं । वायुम् । इष्टये । राधसे । च । मर्त्तिं । मित्रावरुणा । पूयमान ।

मर्त्तिं । शर्धेः । मारुतम् । मर्त्तिं । देवान् । मर्त्तिं । द्यावापृथिवी इति । देव । सोम ॥ ४२ ॥

हे सोम त्वं १वायुं १मर्त्तिं मादय^१ । किमयम् । १इष्टये अस्माकमेपणायाज्ञाय^१ १राधसे
धनाय १च । तथा १पूयमानः पवित्रेण त्वं १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ च १मर्त्तिं तर्पयसि । किंच
१मारुतं मरुतां स्वभूतं १शर्धं बलं च १मर्त्तिं । तथा १देवान् इन्द्रादीन् १मर्त्तिं हर्पयसि । हे
१देव स्तोतव्यं^१ हे १सोम द्यावापृथिव्यौ च १मर्त्तिं मादय । एतान् हर्पयुक्तान् कृत्वास्मभ्यं धनं
प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥

ऋजुः पवस्व वृजिनस्य हुन्तापामीवां वार्धमानो मृधंश्च ।

अभिश्चीणन्पयः पर्यसाभि गोनामिन्द्रस्य त्वं तर्व वयं सखायः ॥ ४३ ॥

ऋजुः । पवस्व । वृजिनस्य । हुन्ता । अर्प । अमीवाम् । वार्धमानः । मृधं । च ।

अभिऽश्चीणन् । पर्य । पर्यसा । अभि । गोनाम् । इन्द्रस्य । त्वम् । तर्वं । वयम् । सखायः ॥ ४३ ॥

हे सोम १ऋजुः ऋजुगमनं^१ सन् १पवस्व क्षर । किं इत्वं । १वृजिनस्य उपद्रवस्य १हुन्ता ।
१अमीवां रौगरूपं राक्षसम् १अप १वार्धमानः । तथा अस्मदीयान् १मृधं हिंसकान् शत्रून् १च
वार्धमानः सन् पवस्व । तत् १पयः आत्मीयं रमं १गोनां गवां १पयसा क्षीरेण १अभिश्चीणन् अभि-
संयोजयन् प्राप्ताणि १अभि गच्छसि । अपि च १त्वम् १इन्द्रस्य सखासि हे सोम १तव १वयं
१सखायः स्तुत्यस्तोतृवयपृथग्व्यवलक्षणेन सखिभूताः स्मः ॥

मध्वः सूर्द पवस्व वस्व उत्सं वीरं च न आ पवस्वा भगं च ।

स्वदुस्वेन्द्राय पवमान इन्द्रो रयिं च न वा पवस्वा समुद्रात् ॥ ४४ ॥

मध्वः । सूर्दम् । पवस्व । वस्वः । उत्सम् । वीरम् । च । न । आ । पवस्व । भगम् । च ।

स्वदस्व । इन्द्राय । पवमानः । इन्द्रो इति । रयिम् । च । न । आ । पवस्व । समुद्रात् ॥ ४४ ॥

हे सोम १मध्वः माधुर्यस्य १सूर्दं क्षारयितारं घनीभूतं वा १वस्व चसुनो धनस्य १उत्सम्
उत्स्यन्दकं रसं १पवस्व । किंच १नः अस्मभ्यं १वीरं पुत्रम् १आ १पवस्व आप्रापय । तथा १भग
भजनीयं धनं १च देहि । हे १इन्द्रो १पवमानः पूयमानः सन् १इन्द्राय १स्वदस्व रचितो भव ।

१. भ६-सोमपानः । २. भ१(२) मादयसि । ३. भ१(२)-मेपणीयायाज्ञाय । ४. ग-स्तोतमानः ।

५. त-शीघ्रगमनः ।

ततस्त्वं षनः अस्मन्यं षसमुदात्तं अन्तरिक्षात् षरयि धनं पुत्रं वा । राति ददाति क्षीरमिति रयिर्गोवा ।
तां वा षभाः षपवस्व देहि ॥

सोमः सुतो धारयात्यो न हित्वा सिन्धुर्न निम्नमुभि वाज्यंक्षाः ।

आ योनिं वन्यमसदत्पुनानः समिन्दुर्गोभिंसरत्समृद्धिः ॥ ४५ ॥

सोमः । सुतः । धारया । अलः । न । हित्वा । सिन्धुः । न । निम्नम् । अभि । वाजी । अक्षारिति ।
आ । योनिम् । वन्यम् । असदत् । पुनानः । सम् । इन्दुः । गोभिः । असरत् । सम् । अत्समिः ॥ ४५ ॥

षसुतः सभियुतः षसोमः षधारया स्वीयया षअत्यो षन अतनशीलोऽय इव षहित्वा गत्वा ।
हिमोतेः किमिदं रूपम् । किंच षवाजी बलवान् सोमः षसिन्धुर्न यथा सिन्धुः स्ववन्दमाना नदी
षनिङ्गं प्रदेशमभिगच्छति तद्वन्निलमधरभाचिनं कलशम् षअभि षअक्षाः अभिक्षरति । ततः षपुनानः
पूयमानः सोमः षवन्यं वृक्षभवं षयोनिं स्वानं कलशम् षआ षअसदत् आसीदति । सोऽयम्
षइन्दुः सोमः षगोभिः गोधिकारैः क्षीरादिभिः श्रयणैः षसम् षअसरत् भंसरति । तथा षअन्निः
यसतीवरीभिश्च संगच्छते ॥ ॥ १९ ॥

एष स्य ते पवत इन्द्र सोमश्चमूपु धीरं उशते तवस्वान् ।

स्वर्चक्षा रथिरः सत्यशुष्मः कामो न यो देवयुतामसर्जि ॥ ४६ ॥

एषः । स्यः । ते । पवते । इन्द्र । सोमः । चमूपु । धीरः । उशते । तवस्वान् ।

स्वः ऽचक्षाः । रथिरः । सत्यऽशुष्मः । कामः । न । यः । देवऽयुताम् । असर्जि ॥ ४६ ॥

इह षइन्द्र षउशते कामयमानाय षते तुभ्यं स्वदर्यं षधीरः प्राज्ञः षतवस्वान् वेगवान् षस्यः सः
षएषः षसोमः षचमूपु चमसेषु षपवते क्षरति । षस्वर्चक्षाः सर्वदर्शना षरथिरः रथवान् षसत्यशुष्मः
यथार्थबलः षयः सोमः षदेवयुतां देवानिच्छतां यजमानानां षकामो षन काम इव षअसर्जि
असृज्यत । अदीयतेत्यर्थः ॥

एष प्रत्नेन वयसा पुनानस्तिरो वर्षांसि दुहितुर्दधानः ।

वसानुः शर्म त्रिवरूथमप्सु होतैव याति समनेषु रेमन् ॥ ४७ ॥

एषः । प्रत्नेन । वयसा । पुनानः । तिरः । वर्षांसि । दुहितुः । दधानः ।

वसानः । शर्म । त्रिवरूथम् । अप्सु । होताऽइव । याति । समनेषु । रेमन् ॥ ४७ ॥

षप्रत्नेन पूर्वकालीनेन षवयसा अद्येन षपुनानः पूयमानः । अस्त्रात्मिकया धारया क्षरज्जियर्थः ।
तारुणः षदुहितुः सर्वस्य दोषघ्नाः प्रथिव्याः षवर्षांसि । वर्षं इति रूपनाम वृणोति क्षीरमिति ।
रूपाणि षतिरः षदधानः स्वतेजसा तिरस्कुर्यघ्राच्छादयन् तथा षत्रिवरूथं त्रिभूमिकोपेतम् । यद्रा ।
अयः क्षीतातपवर्षाः । तेषां निवारकम् । षशर्म यज्ञशृङ्गं षवसानः आच्छादयन् षअप्सु यसतीवरीउ
स्थितः षएषः सोमः षहोतैव यथा होता स्तुतिष्वनि कुर्वन् यज्ञेषु याति तद्वत् षरेमन् शब्दायमानः
सन् षसमनेषु । समन्ति कर्माणि एष्टाः प्रगल्भा यन्त्यग्रेति ममना यज्ञाः । तेषु षयाति गच्छति ॥

न नुस्त्वं रथिरो देव सोम परि स्रव चम्बोः पूयमानः ।

अप्सु स्वादिष्ठो मधुमां क्रतावा देवो न यः सविता सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

नु । न । त्वम् । रथिरः । देव । सोम । परि । स्रव । चम्बो । पूयमानः ।

अप्सु । स्वादिष्ठः । मधुमान् । क्रतुर्वा । देव । न । यः । सविता । सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

हे 'देव' काम्यमान हे 'सोम' रथिरः रथवान् 'त्वं' 'न' अस्माकं स्वभूते यज्ञे 'चम्बो' अधिपवणफलकयोः 'पूयमानः' सन् 'अप्सु' वसतीवरीषु 'नु' क्षिप्रं 'परि' 'स्रव' परितः क्षर । 'स्वादिष्ठः' स्वादुतमोऽत एव 'मधुमान्' माधुर्ययुक्तः । 'क्रतावा' यज्ञवान् 'सविता' सर्वस्य प्रेरकः 'यः' त्वं 'देवो' 'न' देव इव 'सत्यमन्मा' सत्यस्तुतिको भवसि स त्वं परित्यजेति ॥

अभि वायुं वीत्यर्पा गृणानोऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।

अमी नरं धीजवनं रथेष्ठामभीन्द्रं वृषणं वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

अभि । वायुम् । वीती । अर् । गृणान् । अभि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।

अभि । नरम् । धीजवनम् । रथेऽस्थाम् । अभि । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

हे सोम 'गृणान्' स्तूयमानस्त्वं 'वर्षन्ती' । 'सुपां सुतुक्' इति चतुर्भ्यां पूर्वसवर्गदीर्घः । वीती पानाय 'वायुम्' 'अभि' 'अर्प' अभिगच्छ । तथा पवित्रेण 'पूयमानः' त्व 'मित्रावरुणा' मित्रावरुणौ च पानायाभिगच्छ । किंच 'नर' मर्चस्य नेतारं 'धीजवनं' बुद्ध्या समं वेगं कुर्वाणं 'रथेष्ठो' रथेस्थो रथे तिष्ठन्तम् । अनेनाश्विनावभिधीयते । एकवचनं प्रत्येकविवक्षया समुदायविवक्षया च । एतादृशावभिर्नो च 'अभि' गच्छ । तथा 'वृषणं' कामानां वर्षकं 'वज्रबाहुं' वज्रयुक्तबाहुम् 'इन्द्रं' च त्वं पानाय 'अभि' गच्छ ॥

अभि वस्त्रां सुवस्रनान्यर्पाभि धेनूः सुदुर्घाः पूयमानः ।

अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्याभ्यश्चान्नथिनो देव सोम ॥ ५० ॥

अभि । वस्त्रां । सुवस्रनानि । अर्प । अभि । धेनू । सुदुर्घाः । पूयमानः ।

अभि । चन्द्रा । भर्तवे । न । हिरण्या । अभि । अश्वान् । रथिनः । देव । सोम ॥ ५० ॥

हे 'सोम' त्वमस्माकं 'सुवस्रनानि' सुपरिधानानि 'वस्त्रा' वस्त्राणि 'अभि' 'अर्प' अभिगमय । यद्वा । सुवस्रनानि शोभनवस्त्रसहितानि वस्त्रा आच्छादकानि घनान्यभिगमय । किंच 'पूयमानः' पवित्रेण त्वं 'सुदुर्घाः' सुष्ठु पयसो दोग्ध्रीः 'धेनूः' भवप्रसूतिका गा 'अभि' प्रापय । अथ च 'चन्द्रा' चन्द्राण्याह्लादकानि 'हिरण्या' हिरण्यानि 'भर्तवे' भरणाय पोषणाय 'नः' अस्माकम् 'अभि' गमय । तथा हे 'देव' स्तोतव्य हे 'सोम' रथिनः रथवतः 'अश्वान्' अस्माकम् 'अभि' प्रापय ॥ ॥ २० ॥

अमी नो अर्प दिव्या वसून्यभि विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।

अभि येन द्रविणमश्रवांमाम्यर्षियं जमदग्निवर्चः ॥ ५१ ॥

अभि । नः । अर्षि । दिव्या । वसूनि । अमि । विश्वा । पार्थिवा । पूयमानः ।

अभि । येन । द्रविणम् । अध्वाम । अभि । आर्षेयम् । जमदग्निः । नः ॥ ५१ ॥

हे सोम पवित्रेण पूबमानः त्वं दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि वसूनि धनानि नः अस्माकम् अभि अपं अभिगमय । तथा पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि विश्वा सर्वाणि धनानि अभि गमय । तथा येन त्वदीयेन सामर्थ्येन द्रविणं धनं वयम् अभि अध्वाम अभिव्याप्त्याम् तत् सामर्थ्यमभिगमय । किंच आर्षेयम् आपाणास्पिपुत्राणां योग्यं धनं जमदग्नि-
वत् जमदग्नेर्यथा त्वं प्रापयः एवं नः अस्माकमपि अभि अपं यद्वा । आर्षेयमापाणां योग्यं मन्त्रं जमदग्नेः स्वभूतं मन्त्रं यथा स्वादुतममकार्षीः एवमस्माकं तादृशं मन्त्रं स्वादुतमं कुर्विति कुस्तो नानार्थः प्रार्थयते ॥

अया पुवा पवस्वैना वसूनि माँश्चत्व इन्द्रो सरंसि प्र धन्व ।

ब्रध्नश्चिदन्न वातो न जुतः पुरुमेधश्चित्तर्कवे नरं दात् ॥ ५२ ॥

अया । पुवा । पवस्व । एना । वसूनि । माँश्चत्वे । इन्द्रो इति । सरंसि । प्र । धन्व ।

ब्रध्नः । चित् । अन्न । वातः । न । जुत । पुरुमेधः । चित् । तर्कवे । नरम् । दात् ॥ ५२ ॥

हे सोम अया अनया पवसा पवमानया धारया सह एना एनानि वसूनि धनानि पयस्वर-
क्षर । पुवा । 'पृष्ट पवसे' । 'अन्वेभ्योऽपि इत्यन्ते' इति विष्प्रत्ययः । आर्षधातुकलक्षणी गुणः ।
'सावेकाचः' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । तथा हे इन्द्रो त्वं माँश्चत्वे मन्वमानानां चातकं
सरंसि उदके वसतीवर्षारये म्र घन्व प्रगच्छ । ततः ब्रध्न अस्मिन् सोमे पूयमाने सति ब्रध्न-
श्चित् सर्वेषां मशापको मूलभूतो चादित्योऽपि वातो न वात इव जुतः वेगितः सन् किंच पुर-
मेधश्चित् बहुविधयज्ञ इन्द्रश्चिदन्द्रोऽपि तर्कवे । तत्कतिर्गतिकर्मसु पठितः । अस्माद्दीणादिक
उन्माययः । सोममभिगच्छते स्तुतिभिर्महं नरं वसनेतारं पुरुं दात् प्रगच्छतु । हे सोम त्वया
तर्पितो सन्ताविब्रगादित्यो महं पुत्रं प्रगच्छतामित्यर्थः ॥

जुत न एना पवया पवस्वार्धिं श्रुते श्रुवाय्यस्य तीर्थे ।

पृष्टिं सहस्रा नैगुतो वसूनि वृक्षं न पृक्षं धूनवृद्रणाय ॥ ५३ ॥

जुत । नः । एना । पवया । पवस्व । अर्धि । श्रुते । श्रुवाय्यस्य । तीर्थे ।

पृष्टिम् । सहस्रा । नैगुतः । वसूनि । वृक्षम् । न । पृक्षम् । धूनवत् । रणाय ॥ ५३ ॥

हे सोम उत अपि च श्रुवाय्यस्य सर्वैः श्रवणीयस्य सोमस्य तव श्रुते प्रसिद्धे । यद्वा ।
पृष्टये चतुर्थी । श्रुतस्य वान्दस्य तीर्थे स्थाने नः अस्माकं स्वभूते यज्ञे एना अनया पयसा
पूयमानया धारया अभिः अधिकं पवस्व क्षर । नैगुतः । नीचीनं गच्छन्ते शब्दापन्त इति
निगुतः क्षत्रवः । तेषां हन्तृत्वेन संयन्धो मोऽयं सोमः पृष्टिं सहस्रा पृष्टिमर्याकाणि सहस्राणि

१. भ०-सर्वाणि वसूनि । २. त-म६-वर्तमानानां । ३. ग-त३-भ१.५.७- 'हे...' इत्यर्थः 'नास्ति । * त-संतो ब्रंदादित्यो । ४. ग-त-म-मु-श्रुतः । ५. ग-त-म- 'अधि' नास्ति । ६. त१.२.४. ५-गीतातः; त६-गीता; त७-गच्छन्; म६-गच्छते ।

वसूनि धनानि वरुणाय शत्रूणां जयार्थं धून्वत् अस्माकमकम्पयत् । प्रायच्छदिति यावत् । कथमिव ।
वृक्षं वनं पर्वतं पक्षफलं वृक्ष यथा कम्पयति फलार्थी तद्वत् ॥

महीमे अस्य वृषनाम शूपे माँश्चत्वे वा पृशने वा वर्धत्रे ।

अस्वापयन्निगुतः स्नेहयन्नापामित्रा अपाचितो अचेतः ॥ ५४ ॥

महिं । इमे इति । अस्य । वृषनाम । शूपे इति । माँश्चत्वे । वा । पृशने । वा । वर्धत्रे इति ।
अस्वापयत् । निगुतः । स्नेहयत् । च । अप । अपामित्रान् । अप । अचितः । अच । इतः ॥ ५४ ॥

महिं महीनां प्रभूते वृषनाम । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक् । वृषनामनी वर्षणनमने ।
शराणां वर्षणं शत्रूणां नमनम् । इमे एते द्वे कर्मणी अस्य सोमस्य शूपे सुपस्ते भवतः । ये च
कर्मणी मोंश्चत्वे । अश्वनामैतत् मधु चरतीति । अथैः क्रियमाणे युदे । तस्मात्प्रायश्चित्तमिह पृच्छते ।
ववा अपि वा वृशने स्पर्शानवाप्ये बाहुयुदे वधत्रे शत्रूणां हिनशनशिले भवतः । सोऽयं निगुतः
जीचैः शस्त्राद्यमानान् शत्रून् वस्थापयन् तान्भ्यामसुपुपत् । अवधीदित्यर्थः । किंच स्नेहयत् प्राद्ववयत्
संप्रामाच्छतृन् । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे सोम स त्वम् अभिमित्रान् शत्रून् अप वध अपगमय । तथा
वधितः अभिचदनमकुर्वन्ती नास्ति काश्च इतः अस्मत्सकाशात् वध अप अच अपगमय । अक्षतिर्गतिर्कर्म ॥

सं श्री पवित्रा विततान्येप्यन्वेकं धानसि पूयमानः ।

अग्नि भगो अंसि दात्रस्य दातांसि मघवा मघवन्नय इन्दो ॥ ५५ ॥

सम् । श्री । पवित्रा । विस्तृतानि । एति । अनु । एकम् । धावसि । पूयमानः ।
अंसि । भगः । अंसि । दात्रस्य । दाता । अंसि । मघवा । मघवत्स्य । इन्दो इति ॥ ५५ ॥

हे सोम विततानि विस्तृतानि श्री श्रीणि पवित्राणि अग्निवायुसूर्यात्मकानि पवित्राणि
वत्सम् वपि सम्भक् प्राप्नोषि । किंच पूयमान त्वम् एकम् अविद्यालकृतं पवित्रम् अनु धावसि
अनुगच्छसि । किंच त्वं भग भजनीयः असि । तथा दात्रस्य देयस्य धनस्य दाता असि ।
कथमस्य धनदंत्वमिति चेत् तदुच्यते । हे इन्दो सोम मघवन्नय धनयज्ञयोऽप्येभ्योऽपि त्वं
वमयथा असि अतिशयेन धनयान् भवसि ॥ २१ ॥

एष विश्वदिर्त्यते मनीषी सोमो विश्वस्य भुवनस्य राजा ।

द्रुप्सा ईर्यन्विदयेष्विन्दुर्वि वारमन्यं समयाति याति ॥ ५६ ॥

एष । विश्वस्य । पवते । मनीषी । सोमः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ।
द्रुप्सान् । ईर्यन् । विदयेषु । इन्दुः । वि । वारम् । अन्यम् । समया । अति । याति ॥ ५६ ॥

विश्ववित् सर्वस्य देता अत एव मनीषी मेधावी विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य
वराज्ञा स्वामी ऋषः सोमः पवते क्षरति । एतदेव विवृणोति । विदयेषु । विदन्ति जानन्त्यत्र

१. त-म-नहते । २. भ१(२)-पवित्रा पवित्राणि, सु-पवित्रा । ३. ग-भवमि किंच ।
- त१-भ१.४-वनत्वमिति; त२ ३ ४.५.६ ७-भ२.५.६-धनवत्त्वमिति ।

देवानिति यद्वा विन्दन्ति लभन्त इति विदया यज्ञाः । तेषु षट्सान् रसकणान् षड्रयन् प्रेरयन् षड्नुः
सोमः षधयम् अधिभवे षवारं वालं पवित्रं षसमया लभयतः षवि षअति षयाति व्यतीत्य गच्छति ॥

इन्दुं रिहन्ति महिषा अर्दव्याः पदे रेभन्ति कवयो न गृध्राः ।

हिन्वन्ति धीरां दुशभिः क्षिपाभिः समञ्जते रूपमपां रसेन ॥ ५७ ॥

इन्दुम् । रिहन्ति । महिषा । अर्दव्याः । पदे । रेभन्ति । कवयः । न । गृध्राः ।

हिन्वन्ति । धीराः । दुशभिः । क्षिपाभिः । सम । अञ्जते । रूपम् । अपाम् । रसेन ॥ ५७ ॥

महिषाः महान्तः पूषा वा अत एव षअर्दव्याः कैत्रिदण्वर्हिंसिता देवाः षइन्दुं सोमं
षरिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति । किंच देवाः सोममुशन्तः सन्तः षपदे तस्यास्य सोमस्य घात-
स्थाने षरेभन्ति शब्दायन्ते । तत्र दष्टान्तः । षकवयो षन षगृध्राः । धनमभिकाङ्क्षमाणाः कवयः
स्तोतारो यथा शुवन्तः शब्दायन्ते तद्वत् । षधीराः कर्मणि कुशला ऋग्विजः षदशभिः एतत्संख्या-
काभिः षक्षिपाभिः अङ्गुलीभिस्तमिन् सोमं षहिन्वन्ति अभिपचार्थं प्रेरयन्ति । अपि च षरूपं
सोमस्य षरूपम् अङ्गुम् षअपां घसतीषयांल्यानां षरसेन षसमञ्जते सम्यक् सेवयन्ति ॥

त्वया वयं पवमानेन सोम भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५८ ॥

त्वया । वयम् । पवमानेन । सोम । भरे । कृतम् । वि । चिनुयाम । शश्वत् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५८ ॥

हे षसोम षपवमानेन पवित्रेण पूषमानेन षत्वया सहायेन षभरे । संप्रामनाम । संप्रामे षशश्वत्
बहु षकृतं कर्तव्यं षवयं षवि षचिनुयाम विदोषेण कुर्याम । यस्मात्तव साहाय्येन कर्माणि कुर्मः षतत्
तस्मात् षनः अस्मान् षमित्रः षवरुणः षअर्दितिः एतन्नामिका षसिन्धुः एतदभिधाना च षपृथिवी
षउत अपि च षद्यौः एते मित्रादयो नोऽस्मान् षमामहन्तो पूजयन्तु धनादिदानेन ॥ ॥ २२ ॥

‘अभि नः’ इति द्वादशार्थं द्वितीयं सूक्तम् । वृषागिरो ररज्ञः पुत्रोऽम्बरीषो भरद्वाजपुत्र
ऋजिषोभी सहितायस्वर्षी । इदमुत्तराणि च त्रीण्यानुष्टुभाणि । अत्र त्वेकादशी बृहती । पवमानः
सोमो देवता । तथा चानुक्तमते—‘अभि नो द्वादशांशरीष ऋजिषा चानुष्टुभं ह वृहत्पुषांस्या’
इति । गतो विनियोगः ॥

अभि नो वाजसातमं रयिमर्ष पुरुस्पृहम् ।

इन्दो सहस्रमर्णसं त्विद्युम्रं विम्व्रासहम् ॥ १ ॥

अभि । नः । वाजसातमम् । रयिम् । अर्ष । पुरुस्पृहम् ।

इन्दो इति । सहस्रंऽमर्णसम् । त्विऽद्युम्रम् । विम्वऽसहम् ॥ १ ॥

हे षइन्दो ररिषः षवाजसातमम् अप्यन्तं यत्प्रदमन्नप्रदं वा षरयिं धने पुत्रं वा षनः
अस्माकम् षअभि षअर्षं अभिममय । कीदृशम् । षपुरस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं षसहस्रमर्णसं

१. त-शब्दार्थति; भ-शब्दार्थति । २. त१.२.५.१.७-‘सोमस्य रूपं’ नास्ति; भ-सोमस्य ।

३. गन्त३-म१.२.१.७-‘दीप्त’ नास्ति ।

बहुविधभरणम् । अनेकरोपणयुक्तमित्यर्थः । 'तुविद्युग्रम् । 'सुग्रं धीमतेर्यशो वास वा' (निरु. ५.५)
इति यास्क । बह्वन् बहुयसोयुक्तं वा विम्बसहम् । विम्ब इति महन्नाम । महतोऽभिभवितारम् ॥

परि ष्य सुवानो अज्ययं रथे न वर्माज्यत ।

इन्दुरभि दृणा हितो हियानो धाराभिरक्षाः ॥ २ ॥

परि । स्प. । सुवानः । अज्ययम् । रथे । न । वर्मे । अज्यत ।

इन्दुः । अभि । दृणा । हितः । हियानः । धाराभि । अक्षारिति ॥ २ ॥

सुवानः सूयमानः^१ । पृथ्वः स सोमः । पृथ्वयम् अविमय पवित्रं परि पवते । तत्र दृष्टान्तः ।
रथे न यथा रथे स्थितः^२ पुरुषः । वर्म कवचम् । अज्यत परिमयति । अज्यतेहुं हि वर्णलोप-
शब्दान्दसः । अभि वह्निः । अभितः प्रेरितः यद्वा स्तोत्रभिरभिष्टुतः सः । इन्दुः सोमः । वृणा दुममयेन
द्रोणकलशेन विहियान । 'हि गतौ दृढौ च' । तेन पूर्वमाणः सन् धाराभिः पृथक् क्षरति ।
क्षरतेहुं हि रूपम् ॥

परि ष्य सुवानो अक्षा इन्दुरज्ये मदच्युतः ।

धारा य ऊर्ध्वो अघ्वरे भ्राजा नैति गम्ययुः ॥ ३ ॥

परि । स्प. । सुवानः । अक्षारिति । इन्दुः । अज्ये । मदच्युतः ।

धारा । यः । ऊर्ध्वः । अघ्वरे । भ्राजा । न । एति । गम्ययुः ॥ ३ ॥

सुवानः सूयमानः । पृथ्वः स इन्दुः सोमः । मदच्युतः मदार्थं देवैः प्रेरितः सन् पृथ्वे
अविमये पवित्रे परि पृथक् क्षरति । अघ्वरे ऊर्ध्वः समुत्थितः सर्वेषां सुत्थः । यः
सोमः । गम्ययुः लोकामः यद्वा क्षीरादिकं कामयमानः सन् धारा धारया सह पृथक् गच्छति ।
भ्राजा न भ्राजमानया दीप्या यथान्तरिक्षे गच्छति तद्वत् ॥

स हि त्वं देव शश्वते वसु मर्तीय दाशुपे ।

इन्दो सहस्रिर्ण रयि शतात्मानं विवाससि ॥ ४ ॥

सः । हि । त्वम् । देव । शश्वते । वसु । मर्तीय । दाशुपे ।

इन्दो इति । सहस्रिर्णम् । रयिम् । शतऽआत्मानम् । विवाससि ॥ ४ ॥

हे देव सोम वसः पृथ्वः पृथ्वे पुत्रादिमन्त्रेण बह्वे मर्त्याय मनुष्याय दाशुपे हविर्दत्तवते
यजमानाय वसु धनं सद्य च विवाससि प्रेरयसि । एकवाक्चतापक्षे हि तिदन्तस्य
हियोगादनिघातः स्यात् ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन्वसो वस्वः पुरुस्पृहः ।

नि नेदिष्ठतमा इपः स्याम सुम्रस्पाग्निगो ॥ ५ ॥

१. त१.२.५-सूयमानः ; त४-सूयमानः । २. म१.२.५-अवस्थितः । ३. ग-धनं प्रयच्छति तथा
सति हे इन्दो सहस्रसंख्याकं बहुधा धनं ।

वयम् । ते । अस्य । वृत्रऽहन् । वसो इति । वत्सः । पुरुऽस्पृहः ।

नि । नेदिष्ठतमा । इयः । स्याम । सुमस्यं । अग्निगो इत्यग्निगो ॥ ५ ॥

हे 'वृत्रहन् दातृगो हन्तः सोम 'अस्य पुतादशस्य 'ते तव स्वनूताः 'वयं स्मः । ततो हे 'वनो वासयितः 'पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीयस्य 'वत्सः वसुनः धनस्य स्वया दीयमानस्य वयं 'नि नितरां 'नेदिष्ठतमाः आत्यन्तमन्तिकतमाः स्याम । तथा 'इयः अन्नस्य किंच हे 'अग्निगो अष्टतममन सोम 'सुमस्य सुमस्य वयमन्तिकतमाः 'स्याम भवेम ॥

द्वियं पञ्च स्वयंशमं स्वसारो अद्रिसंहतम् ।

प्रियमिन्द्रस्य काम्यं प्रस्नापयन्त्युर्मिर्णम् ॥ ६ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । स्वयंशसम् । स्वसारः । अद्रिसंहतम् ।

प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । प्रस्नापयन्ति । ऊर्मिर्णम् ॥ ६ ॥

'द्विः 'पञ्च दशसंख्याकाः 'स्वसारः कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्त्योऽङ्गुलयः 'स्वयंशसं स्वभूतपशस्कम् 'अद्रिसंहतं प्रावभिरभिपुतम् 'इन्द्रस्य 'प्रियं 'काम्यं सर्वैः काम्यमानम् 'ऊर्मिर्णं धाराभिस्तद्वन्तं 'यं सोमं 'प्रस्नापयन्ति वसतीवरीभिः प्रकर्षेण सेचयन्ति यजमानाः तं पुनन्तीपुत्तरत्र संबन्धः ॥ ॥ २३ ॥

परि त्यं हयंत हरिं वृष्टुं पुनन्ति वारेण ।

यो देवान्विभ्रौ इत्पारि मदेन सह गच्छति ॥ ७ ॥

परि । त्यम् । हर्यंतम् । हरिम् । वृष्टुम् । पुनन्ति । वारेण ।

यः । देवान् । विभ्रान् । इत् । परि । मदेन । सह । गच्छति ॥ ७ ॥

'हर्यंतं सर्वैः स्पृहणीयं 'हरि हरितवर्णं 'वृष्टुं वृष्टवर्णं च 'त्वं तं सोमं 'वारेण वाटेन पवित्रेण 'परि 'पुनन्ति परिक्षोधयन्ति । 'यः सोमः विभ्रान् सर्वाविन्द्रादीन् 'देवान् 'इत् देवानेन 'मदेन मादकेन रसेन 'सह 'परि 'गच्छति ॥

अस्व वो अवंसा पान्तो दक्षसाधनम् । यः सुरिषु अर्वो वृहद्वे स्वर्णं हर्यतः ॥ ८ ॥

अस्य । वः । हि । अवंसा । पान्तः । दक्षसाधनम् ।

य । सुरिषु । अर्वः । वृहत् । द्वे । स्वः । न । हर्यतः ॥ ८ ॥

'वः । उान्दसो वसादेशः । हिरवधारणे । वो यूयम् 'अस्य सोमस्य 'अवंसा रक्षणेन 'दक्षसाधनं यत्नस्य साधनं रसं 'पान्तः पिबन्तो मयध । 'स्वर्णं आदित्य इव 'हर्यतः सर्वैः काम्यमान' 'यः अयं सोमः 'सुरिषु स्त्रीग्राणि मेरयसु स्तोत्रेषु 'वृहत् महत् प्रभूतं 'अर्वः अर्धं 'द्वे विद्वे । स्यापयतीति यावत् ॥

स वां यत्नेषु मानवी इन्दुर्वनिष्ट रोदसी ।

देवो देवी गिरिष्ठा असेधन्तं तुविष्वार्णि ॥ ९ ॥

म । याम् । यज्ञेयु । मानवी इति । इन्दु । जनिष्ट । रोदसी इति ।

देव । देनी इति । गिरिऽस्या । अर्धेवन् । तम् । तुविऽस्वनिं ॥ ९ ॥

हे मानवी मानव्या मनो स्वभूते हे देवी चोत्तमाने हे रोदसी चावापृथिव्या वा युवयोः पृथगेयु स. इन्दु. सोम. जनिष्ट अजनि अन्तरिक्षे देव. स्वतेजसा सर्वं प्रकाशयन् पृथिव्या गिरिष्ठा प्रावमु तिष्ठन् । त जातं सोमं तुविष्णिग बहुस्वने उपरे यज्ञे वा अन्वेधन् ऋषिजो प्रावभिरघ्नन् । अभ्यपुण्वक्षति यावत् ॥

इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि पिच्यसे ।

नरे च दक्षिणावते देवाय सदनासदे ॥ १० ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । वृत्रघ्ने । परि । पिच्यसे ।

नरे । च । दक्षिणावते । देवाय । सदनसदे ॥ १० ॥

हे सोम वृत्रघ्ने वृत्रस्य इन्द्रे इन्द्राय । पृथगर्थे क्षुर्या । इन्द्रस्य पातवे पानार्थं परि पिच्यसे परितः । पात्रेषु सिच्यसे । यस्यतीवरीभिर्वा । किंच दक्षिणावते ऋषिगन्धो दक्षिणादानेन तद्वते देवाय देवार्थं हवीषि दातु सदनमदे पशुगृहे सीदते नरे मनुष्याय यजमानाय तस्मै कलप्रदानार्थं परिपिच्यसे ॥

ते प्रत्नासो व्युष्टिषु सोमाः पवित्रे अक्षरन् ।

अप्रप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्चितः प्रातस्ताँ अप्रचेतसः ॥ ११ ॥

ते । प्रत्नास । व्युष्टिषु । सोमा । पवित्रे । अक्षरन् ।

अप्रप्रोथन्तः । सनुतः । हुरऽश्चितः । प्रातरिति । तान् । अप्रचेतसः ॥ ११ ॥

व्युष्टिषु उपमा व्युष्टनेषु प्रकाशनेषु प्रत्नास. प्रत्ना. ते सोमा. पवित्रे अक्षरन् क्षरन्ति । ये सोमा सनुतः अन्तर्हितान् अप्रचेतसः प्रज्ञानरहितान् हुरश्चितः । स्तेननामैतत् । कौटिल्येन चिन्वन्तीति । तान् मायाविन. स्तेनान् प्रातः प्रातः कालं पृथ्व्यप्रोधन्तः । अप्रप्रोधन्तः चापप्रेरणम् । अपप्रेरणन्तः शब्देन निरातुर्वन्तो भवन्ति । ते क्षरन्तीति समन्वयः ॥

तं संखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः ।

अश्याम वाजगन्ध्वं सनेम वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥

तम् । संखायः । पुरऽरुचम् । यूयम् । वयम् । च । सूरयः ।

अश्याम । वाजगन्ध्वम् । सनेम । वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥

हे सखाय. स्तोतार सूरय. प्राजाः यूय वयं च यजमाना पुरोरुचं पुरतो रोचमानं वाजगन्ध्वं यलकरसाधुगन्धोपेतं सोमम् अश्याम अश्याम पिबेम । किंच वाजपस्त्यम् अन्नयुक्त-गृहसहितं यद्वा यलकरं सोम सनेम संभजेमहि । सोमेन बलात्तृगृहादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥१२॥

‘आ हर्यताय’ इत्यष्ट्वं तृतीयं सूक्तम् । कश्यपगोत्री रेमसून् एतासंज्ञौ द्राष्टरी । आया बृहती सप्तानुष्टुभः । एवमानसोसो देवता । तथा चानुकान्तम्—‘आ हर्यतायाष्टौ रेमसून् काश्यपौ बृहत्याया’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ हर्यताय धृष्णवे धनुस्तन्वन्ति पौंस्यम् ।

शुक्रां वपुन्त्यसुराय निर्णिजं विपामग्रे महीयुर्वः ॥ १ ॥

आ । हर्यताय । धृष्णवे । धनुः । तन्वन्ति । पौंस्यम् ।

शुक्रान् । वयन्ति । असुराय । निर्ऽनिजम् । विपाम् । अग्रे । महीयुर्वः ॥ १ ॥

‘हर्यताय सर्वैः स्पृहणीयाय’ धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय सोमाय, ‘पौंस्यं पुंस्वस्याभिर्यजकं’ धनुः । ‘आ’ तन्वन्ति । धनुषि ज्यां कुर्वन्तीति । सोमस्य धाराविसर्गार्थं वितायमानं पवित्रमभिधीयते । तदेव ‘विवृणोति’ । ‘महीयुर्वः पूजाकामा ऋत्विजः’ विपां मेधाविनां देवानाम् ‘अग्रे पुरस्तात्’ ‘शुक्रां शुक्लवर्णा’ ‘निर्णिजं यथा सोमो निर्णिज्यते ताम्’ ‘असुराय बलवते’ ‘वयन्ति वितन्वन्ति । दशाश्वित्रं विस्तारयन्तीत्यर्थः । वयतिर्गतिर्कर्म ॥

अर्धं क्षपा परिऽकृतो वाजो अभि प्र गाहते ।

यदो विवस्वतो धियो हरिं हिन्वन्ति यातवे ॥ २ ॥

अर्धं । क्षपा । परिऽकृतः । वाजान् । अभि । प्र । गाहते ।

यदि । विवस्वतः । धियं । हरिम् । हिन्वन्ति । यातवे ॥ २ ॥

‘क्षपा । ‘सुपां सुलङ्’ इति पञ्चम्या आकारः । क्षपाया रात्रेः ‘अथ अनन्तरं प्रातःकाले’ परिऽकृतः । भूपणार्थं ‘संपर्युष्यः’ इति करोतिः सुदागमः । अन्निरलंकृतः । यद्वा । क्षपयिष्यां सेनायामलंकृतः । सोमः* ‘वाजान् अश्वानि बलानि धाभिलक्ष्य’ ‘अ’ गाहते प्रगच्छति । ‘विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य’ ‘धियोः कर्मसाधनभूता अह्युल्लयः’ ‘हरिं हरितवर्णमितमंशुं’ ‘यातवे प्राप्ताप्यभिगमनाय’ ‘यदि’ ‘हिन्वन्ति म्रियन्ति तर्हि सयनानि गच्छतीति ॥

तमस्य मर्जयामसि मदो य इन्द्रपार्तमः ।

यं गाव आसभिर्दधुः पुरा नूनं च सूरयः ॥ ३ ॥

तम् । अस्य । मर्जयामसि । मदः । यः । इन्द्रऽपार्तमः ।

यम् । गावः । आसऽभिः । दधुः । पुरा । नूनम् । च । सूरयः ॥ ३ ॥

‘अस्य सोमस्य’ ‘तं रसं’ ‘मर्जयामसि मर्जयामः शोधयामः । अलंकुर्यो वा । ‘य. ‘मदः मदकरो रसः’ ‘इन्द्रपार्तमः इन्द्रेणात्यन्तं पातय्यो भवति । किञ्च ‘गावः गन्तारः’ ‘सूरयः स्तोतारः’ ‘पुरा’ ‘य’ ‘नूनम् इदानीं’ च ‘यं सोमरसम्’ ‘आसभिः आसैः’ ‘दधुः धारयन्ति । पिबन्तीति यावत् । यद्वा । गावो धेनवो यं सोमं नृणादिष्ववस्थितामातभिरास्यैर्दधुर्धारयन्ति वृणस्वेण भक्षयन्ति ॥

१. त१.२-तादृच च, त५-म६-तादृक् । २. त१.२.३.४.५.६-म१.२.४.६-विवृणोतीति । ३. ग-त२-म५.६-यलवते सोमाय । ४. ग-तदनेतरे प्रातःभवने ।

तं गार्थया पुराण्या पुनानमभ्यनूपत ।

उतो कृपन्त धीतयो देवानां नाम विभ्रतीः ॥ ४ ॥

तम् । गार्थया । पुराण्या । पुनानम् । अभि । अनुपत ।

उतो इति । कृपन्त । धीतयः । देवानाम् । नाम । विभ्रतीः ॥ ४ ॥

पुनानं पूजमानं तं सोमं पुराण्या पुरा कृतया गार्थया स्तुत्या अभ्यनूपत स्तोतार-
अभिष्टुयन्ति । ' नृ स्तवने ' । लुङि रूपम् । उतो अपि च नाम कर्मार्थं नमनं विभ्रतीः विभ्राणां ।
धीतयः अङ्गुलयः देवानां सोमरूपहविर्प्रदानाय कृपन्त कल्पयन्ति समर्पा भवन्ति । ' कृपु
सामर्थ्ये ' ॥

तमुक्षमाणमव्यये वारं पुनन्ति घर्णसिम् ।

दूतं न पूर्वचित्तय आ शासते मनीषिणः ॥ ५ ॥

तम् । उक्षमाणम् । अव्यये । वारं । पुनन्ति । घर्णसिम् ।

दूतम् । न । पूर्वचित्तये । आ । शासते । मनीषिणः ॥ ५ ॥

उक्षमाणम् अभिः सिध्यमानं घर्णसि सर्वस्य धारकं तं सोमम् अव्यये अविमये वारं
वाले पवित्रे पुनन्ति शोधयन्ति । ततः मनीषिणः मेधाविनो यज्ञमानाः तमिमं सोमं वृत्तं
न दूतमिव पूर्वचित्तये देवानां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय आ शासते प्रार्थयन्ते ॥ २५ ॥

स पुनानो मुदिन्तमुः सोमश्चमूपु सीदति ।

पृशी न रेत आदधत्पतिर्वचस्यते धियः ॥ ६ ॥

सः । पुनानः । मुदिन्तमुः । सोमः । चमूपु । सीदति ।

पृशी । न । रेतः । आदधत् । पतिः । वचस्यते । धियः ॥ ६ ॥

मुदिन्तम् । अत्यन्तं आदधिताः सः । सोमः पुनानः पूजमानः सन् चमूपु चमसेपु
सीदति । ततः पृशी न यथा पृशी कश्चिद्बृषमो रेन आदधाति तद्वच्चमसादिषु रेतः स्वीयं रसम्
आदधत् आदधानः धियः कर्मणः पतिः पालयितार्यं सोमं वचस्यते अभिष्टुयते ॥

स मृज्यते सुकर्मभिर्देवो देवेभ्यः सुतः ।

विदे यदासु संददिर्महीरपो वि गाहते ॥ ७ ॥

सः । मृज्यते । सुकर्मभिः । देवः । देवेभ्यः । सुतः ।

विदे । यत् । आसु । सम्ददि । महीः । अप । वि । गाहते ॥ ७ ॥

देवेभ्यः । देवार्थः । सुतः । अभिपुतः । देवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा स सोमः सुकर्मभिः
अस्विभिः मृज्यते परिपूयते । यत् यदासु सोमः आसु प्रज्ञासु संददिः सम्यग्धनदानशील इति
विदे ज्ञायते तदानीं मही महतीः अपः वसतीवरीः वि गाहते विशेषेणाभिगच्छति । यदा
सोममभिपुष्यन्ति तदा तेभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सुत इन्द्रो पवित्र आ नृभिर्युतो वि नीयसे ।

इन्द्राय मत्सरिन्तमश्चमूष्वा नि पीदसि ॥ ८ ॥

सुतः । इन्द्रो इति । पवित्रे । आ । नृभिः । युतः । वि । नीयसे ।

इन्द्राय । मत्सरिन्तमः । चमूष्य । आ । नि । पीदसि ॥ ८ ॥

हे 'इन्द्रो' 'सुतः' अभिपुतः 'यतः' आयतः सर्वतो विस्तृतस्त्वं 'नृभिः' कर्मानुभिक्रान्तिभिः
'पवित्रे' 'वि' 'नीयसे' विशेषेण नीयमानो भवसि । ततः 'मत्सरिन्तमः' अतिहायेन नादयिता एवम्
'इन्द्राय इन्द्राय' 'चमूषु चमसेषु' 'आ' 'नि' 'पीदसि' ॥ २६ ॥

'अभी नवन्ते' इति नवत्वं क्तुर्यं सूक्तम् । पूर्ववदपि देवते । सर्वा अनुपुभः । तथा चातुरग्यते—
'अभी नवन्ते नव' इति । गतो विनियोगः ॥

अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

वत्सं न पूर्वं आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ १ ॥

अभि । नवन्ते । अद्रुहं । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

वत्सम् । न । पूर्वं । आयुनि । जातम् । रिहन्ति । मातरः ॥ १ ॥

यथा 'मातरः' गावः 'पूर्वं' प्रथमे 'आयुनि' वयसि 'जातं' 'वत्सं' 'रिहन्ति' लिहन्ति तथा
'अद्रुहः' अद्रोहा वसतीवर्षाणां आपः 'इन्द्रस्य' 'प्रियं' 'काम्यं' सर्वं 'काम्यमानं' सोमम् 'अभि'
'नवन्ते' अभिगच्छन्ति ॥

पुनान इन्द्रवा भर सोमं द्विर्बर्हसं रुपिम् ।

त्वं वसूनि पुष्यसि विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ २ ॥

पुनान. । इन्द्रो इति । आ । भर । सोमं । द्विर्बर्हसम् । रुपिम् ।

त्वम् । वसूनि । पुष्यसि । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ २ ॥

हे 'इन्द्रो' दीप्यमान हे 'सोम' 'पुनान'. पूयमानस्त्वं 'द्विर्बर्हसं' द्वयोः स्थानयोः परिवृंहणार्थं
'रुपिं' धनमस्मज्यम् 'आ' 'भर' आहर देहि । 'त्वं' हि 'दाशुष'. हविर्दत्तवतो यजमानस्य 'गृहे'
रिहत्या 'विश्वानि' सर्वाणि 'वसूनि' धनानि 'पुष्यमि' पोषयसि ॥

त्वं धियं मनोयुजं मृज वृष्टिं न तन्यतुः ।

त्वं वसूनि पार्थिवा दिव्या च सोम पुष्यसि ॥ ३ ॥

त्वम् । धियम् । मनःसुजम् । मृज । वृष्टिम् । न । तन्यतुः ।

त्वम् । वसूनि । पार्थिवा । दिव्या । च । सोम । पुष्यसि ॥ ३ ॥

हे 'सोम' 'त्वं' 'मनोयुजं' मनसा युज्यमानो मनोवेगां 'धियं' ध्यातव्यां धारो 'मृज' पात्रेषु
विसृज । तत्र इत्यान्तः । 'वृष्टिं' 'न' 'तन्यतुः' । 'तनु' विस्तारे । 'क्तन्यजि' इत्यादिना यतु-
प्रत्ययः । ततोति विस्तारयतीति तन्यतुर्मेघ । यथा मेघो वृष्टिं सृजति तद्वद् । ततो हे सोम 'त्वं'

१पाथिवा पृथिव्यां भवानि १वसूनि धनानि तथा दिव्यानि दिवि भवानि धनानि १च १पुष्यसि
अस्मभ्यं पोषयसि । प्रयच्छमीत्यर्थः ॥

परिं ते जिग्युषो यथा धारां सुतस्य धावति ।

रंहमाणा व्यव्ययं वारं वाजीव सानसिः ॥ ४ ॥

परिं । ते । जिग्युषः । यथा । धारा । सुतस्य । धावति ।

रंहमाणा । वि । अव्ययम् । वारम् । वाजीव । सानसि ॥ ४ ॥

१सुतस्य १ते त्वदीया १सानसिः समजनशीला यद्वा स्तोतृभिः सभजनीया १रहमाणा वेगं
कुर्वाणा १धारा १अव्ययम् अविमयं १वारं चालं पवित्रं १वि १परि १धावति विशेषेण परितो
गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । १जिग्युषः शत्रूणां जेतुर्धैरस्य १वाजीव अश्वो यथा युद्धे परितो धावति
तद्वत् । जयतेः कर्मः 'सन्लिटोर्जे' इति कुरुवम् । १यथा इति पूरकः ॥

क्रत्वे दक्षाय नः कवे पर्वस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतो मित्राय वरुणाय च ॥ ५ ॥

क्रत्वे । दक्षाय । नः । कवे । पर्वस्व । सोम । धारया ।

इन्द्राय । पातवे । सुतः । मित्राय । वरुणाय । च ॥ ५ ॥

हे १कवे क्रान्तवर्तिन् हे १सोम १नः अस्माकं १शस्त्रे प्रज्ञानाय १दक्षाय बलाय च त्वं
१धारया १पर्वस्व क्षर । कीदृशः । १इन्द्राय १पातवे पानार्थं तथा १मित्राय १वरुणाय १च १सुतः
अभिपुनः खलु ॥ ॥ २७ ॥

पर्वस्व वाजसातमः पवित्रे धारया सुतः ।

इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तमः ॥ ६ ॥

पर्वस्व । वाजसातमः । पवित्रे । धारया । सुतः ।

इन्द्राय । सोम । विष्णवे । देवेभ्यः । मधुमत्तमः ॥ ६ ॥

हे १सोम १वाजसातमः अतिशयेनाश्वस्य दाता १सुतः अभिपुनस्त्वं १पवित्रे १धारया सह
१पर्वस्व क्षर । ततो हे सोम त्वम् १इन्द्राय १विष्णवे चान्येभ्यो मित्रादिभ्यः १देवेभ्यः च १मधु-
मत्तमः अतिशयेन माधुर्यपेतो भव ॥

त्वां रिहन्ति मातरो हरिं पवित्रे अद्रुहः ।

वत्सं जातं न धेनवः पर्वमानं विधर्मणि ॥ ७ ॥

त्वाम् । रिहन्ति । मातरः । हरिम् । पवित्रे । अद्रुहः ।

वत्सम् । जातम् । न । धेनवः । पर्वमानः । विधर्मणि ॥ ७ ॥

हे ऽपवमान सोम ऽविधर्मणि विविधं हविषां धारके यसे ऽमद्गुहः द्रोहवज्रिताः ऽमातरः
मातृभूता वसतीवचः ऽहरिं हरितवर्णं ऽत्वां ऽपवित्रे^१ स्थितं ऽरिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति ।
कपमिव । यथा ऽधेनवः ऽजाते ऽवत्सं लिहन्ति तथा ॥

पवमान् महि श्रवश्चित्रेभिर्यासि रश्मिभिः ।

शर्धन् तमांसि जिघ्नसे विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ ८ ॥

पवमान । महि । श्रवः । चित्रेभिः । यासि । रश्मिभिः ।

शर्धन् । तमांसि । जिघ्नसे । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

हे ऽपवमान ऽमहि महत् ऽश्रवः अचणीयमन्तरिक्षं ऽचित्रेभिः चित्रैर्नानाविधैश्चादनीयैर्वा
ऽरश्मिभिः परि ऽयासि परिगच्छसि । तथा ऽशर्धन् वेगं कुर्वन् ऽदाशुषाः हविर्दत्तवदो पवमानस्य
ऽगृहे स्थित्वा ऽविश्वानि सर्वाणि ऽतमांसि तमोरूपाणि रक्षसि ऽजिघ्नसे ईसि । पृथं चावापृषिभ्योः
वत्सं हृत्पर्यः ॥

त्वं द्यां च महिव्रत पृथिवीं चार्ति जज्ञिषे ।

प्रति द्वापिममुञ्चथाः पवमान महित्वना ॥ ९ ॥

त्वम् । द्याम् । च । महिऽव्रत । पृथिवीम् । च । अर्ति । जज्ञिषे ।

प्रति । द्वापिम् । अमुञ्चथाः । पवमान । महिऽत्वना ॥ ९ ॥

हे ऽमहिमत महाकर्मन् बहुविधकर्मन् सोम ऽत्वं ऽद्यां पुलोकं ऽच ऽपृथिवीं ऽच ऽमति ऽजज्ञिषे
अत्यन्तं विभर्षि । ' इन्द्रन् धारणपोषणयोः ' । तस्य छन्दसे छिदि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पित-
त्वाद्ब्रह्मागमः । अन्तरिक्षे सोमात्मनेति पृथिव्यां छत्तरूपेणेत्येवं लोकद्वयवर्तिवम् । हे ऽपवमान
क्षरन् सोम त्वं ऽमहित्वना महावेन युक्तः सन् ऽद्वापि कवचं ऽप्रति ऽभमुञ्चथाः प्रतिमुञ्चसि
संहृणोषि ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हार्दं निधारयन् । पुमर्थाश्चतुरी देवादिघातीर्यमदेधरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिरामपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यपुराणेण साम्यणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितामाप्ये सप्तमाहके

अतुर्योऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

विज्ञातवेदगाम्भीर्यस्तु र्य व्याख्याय सप्तमे ।

सायणार्यस्ततोऽध्यायं पञ्चमं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'पुरोजिती व' इति षोडशचर्मनुवाकपेक्षया पञ्चमं सूक्तम् । आद्यस्य तृचस्य श्यावाश्व-
पुत्रोऽन्धीगुर्नामर्षिः । द्वितीयस्य नहुपस्य राज्ञः पुत्रो ययातिर्नाम । तृतीयस्य मनोः पुत्रो नहुपो नाम
राजर्षिः । चतुर्थस्य संवरणार्यस्य राज्ञः पुत्रो मनुः । एवं द्वादश गताः । शिष्टस्य चतुर्कचस्य राज्ञः
पुत्रो वैश्वामित्रो वा प्रजापतिर्कृषिः । द्वितीयातृतीये गायत्र्या शिष्टाश्रतुर्वशानुष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते-
'पुरोजिती षोडश श्यावाश्विरन्धीगुर्ययातिर्नाहुपो नहुपो' मानवो मनुः सांवरण इति तृत्ताः क्षेपे
प्रजापतिरपाघे गायत्र्या' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्स्नवे ।

अप स्वानं श्रधिष्टन सखायो दीर्घजिह्वयम् ॥ १ ॥

पुरऽजिती । व । अन्धसः । सुताय । मादयित्स्नवे ।

अप । स्वानम् । श्रधिष्टन । सखायः । दीर्घजिह्वयम् ॥ १ ॥

हे ऽसत्वायः सखिभूता, समानदयाना वा हे स्तोतारः । 'व' श्रुयं ऽपुरोजिती । पठया- पूर्व-
सवर्णदीर्घः । पुरःस्थितजयस्य ऽअन्धसः अदनीपस्य सोमस्य स्वभूताय ऽसुताय अभिपुताय
ऽमादयित्स्नवे आयन्तं मदकराय रसाय ऽदीर्घजिह्वयम् । दीर्घां जिह्वा यस्य^१ स । 'दीर्घजिह्वा च छन्दसि'
(पा. सू. ४. १. ५९) इति ङीप्सत्वेन निपातितः । तादृशं ऽश्वायम्^२ ऽअप ऽश्रधिष्टन अपभ्रथयत
अपवाधध्वम् । यथा श्वा राज्ञसा वा मुतं सोमं न लिहन्ति तथा कुरतेत्यर्थः ॥

पविष्टेष्टयां द्वितीयस्वाग्यभागस्य 'यो धारया' इत्येवानुवाक्या । सूत्रितं च—'पावकवन्ता-
वाग्यभागावप्नी रक्षासि लेषति यो धारया पावक्या' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

यो धारया पावक्या परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न कृत्व्यः ॥ २ ॥

यः । धारया । पावक्या । परिऽप्रस्यन्दते । सुतः । इन्दुः । अश्वः । न । कृत्व्यः ॥ २ ॥

ऽसुतः अभिपुतः ऽकृत्व्यः । कृत्वीति कर्मनाम । कर्मणि साधुः ऽयः ऽइन्दुः सोमः ऽपावक्या
पापानां शोधयित्र्या^३ ऽधारया ऽपरिप्रस्यन्दते परितः प्रक्षरति । कथमिव । ऽअश्वो ऽन अश्वो यथा
वेगेन प्रगच्छति तद्वत् ॥

तं दुरोर्षमुभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया । यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः ॥ ३ ॥

तम् । दुरोर्षम् । अभि । नरः । सोमम् । विश्वाच्या । धिया । यज्ञम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः ॥ ३ ॥

ऽनरः कर्मनेतार ऋषिजः ऽदुरोर्षम् । रोषतेहिंसार्थस्य रेफलोपे दीर्घाभावो ओपतेर्दाहार्थस्य^४
वा खलि^५ रूपमिति संदेहादनवग्रहः । ऽतं दुर्दंष्टं दुर्वर्धं वा ऽयज्ञं यष्टव्यं तं^६ ऽसोमं ऽविश्वाच्या

१. त१.२.४.५-सु-नहुपो नाम । २. त-भ१.४.५.६-अस्य । ३. त१.२.४.५.७-अ६-सु-स्वानं च ।
५. ग-अपतेर्वा दुष्पूर्वस्य ॥ नमुलि । ६. त१.२.४.५.७-अ६-सु-तं वा ।

सर्वान् कामानञ्जित्या ऽधिया बुद्ध्या ऽअदिभिः प्रावभिः ऽअभि ऽहिन्वन्ति अभिप्रेरयन्ति । अभि-
पुण्वन्तीति यावत् ॥

पृष्ठस्य पष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिराखे 'सुतासः' इति तिस्रः । सूत्रितं च--'दधिक्राव्णोऽकारिप-
मित्यनुष्टुप् सुतासो मधुमत्तमा इति च तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

पवित्रवन्तो अक्षरन्देवान्नाच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्तमा । सोमा । इन्द्राय । मन्दिनः ।

पवित्रेऽवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वः । मदाः ॥ ४ ॥

मधुमत्तमाः अतिशयेन मायुष्येयिता अत एव मन्दिनः मदकराः सुतासः अभिपुताः सोमाः
पवित्रवन्तः पवित्रे वर्तमाना सन्तः इन्द्राय इन्द्रार्थम् अक्षरन् पात्रेषु क्षरन्ति । अथ प्रत्यक्षकृत ।
वः सुप्ताकं मदाः मदहेतवो रसाः देवान् इन्द्रादीन् गच्छन्तु ॥

इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अमुवन् ।

वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान् ओर्जसा ॥ ५ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । पवते । इति । देवासः । अमुवन् ।

वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः । ओर्जसा ॥ ५ ॥

इन्दुः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते कलशे क्षरति इति देवासः स्तुतिकारिणः स्तोतारः
अमुवन् वदन्ति । यदा स्तोतार एव वदन्ति तदानीं वाच स्तुतैः पतिः पालयिता । पद्मा ।
शब्दस्य स्वामी अत्यन्तं शब्दायमान इत्यर्थः । तादृशः सोमः मखस्यते स्तुतिभिः पूजामिच्छति ।
लालसायां सुगामगः । कीदृशः । भोजसा बलेन विश्वस्य सर्वस्य ईशानः प्रभुः ॥ १ ॥

सुहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीह्वयः ।

सोमः पतीं रथीणां सखेन्द्रस्य द्विवेदिवे ॥ ६ ॥

सुहस्रधारः । पवते । समुद्रः । वाचमर्ह्वयः ।

सोमः । पतिः । रथीणाम् । सखा । इन्द्रस्य । द्विवेदिवे ॥ ६ ॥

सहस्रधारः बहुविधधारोपेतः सोमः पवते क्षरति । कीदृशः । समुद्रः । यस्मात्समुद्रवन्ति
रसाः । सरस्वतीनाम् । वाचमीह्वयः । ईह्वस्तेष्वन्तस्य सुष्पुपपदे खच्प्रत्ययः । रतुर्तानां मेरयिता
रथीणां धनानां पतिः प्रभुः । यद्वा । रथीणां हविषो दातृणां यजमानानां पतिः पालयिता । द्विवे-
दिवे प्रत्यहम् इन्द्रस्य सखा मित्रमृतः सोमः पवते ॥

अयं पूषा रथिर्भगुः सोमः पुनानो अर्पति ।

पतिर्विश्वस्य मर्मनो व्यख्युद्रोदसी जुमे ॥ ७ ॥

१. त१.२.४.५.७-अ६-मु-मदकरा । २. ग-त३-अ२.४-स्वबलेन; त६-अ७-स्वबलान्; म१-स्व-
पालान् । ३. ग-त३.६-अ-मु-रसस्थानीयः; त१.२.४.५-सरस्थानीयः ।

अयम् । पूषा । रयिः । भर्गः । सोमः । पुनानः । अर्पति ।

पतिः । विश्वस्य । भूमन् । वि । अह्यत् । रोदसी इति । उमे इति ॥ ७ ॥

पूषा पोषक सर्वेषां षभग भजनीयः रयिः धनहेतु षभय षसोमः पुनानः पवित्रेण पूयमानः सन् अर्पति कलशमभिगच्छति^१ । तथा विश्वस्य सर्वस्य भूमन् भूतजातस्य पतिः पालयिता सोम षडभे षरोदसी चावापृथिव्यौ षध्यत्यत् स्वतेजसा प्रकाशयति । अनेन लोकद्वय-
वर्तिष्वे सूचितम् ॥

समुं प्रिया अनूपत गावो मदाय घृण्वयः ।

सोमांसः कृण्वते पथः पर्वमानासु इन्द्रवः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रिया । अनुपत । गावः । मदाय । घृण्वयः ।

सोमांसः । कृण्वते । पथः । पर्वमानासः । इन्द्रवः ॥ ८ ॥

प्रियाः प्रियतमाः । घृण्वयः अरयन्तं दीप्ताः । यद्वा । अहं प्रथमतः स्तौमि अहं पुरस्ताद् स्तौमीति परस्परं स्पर्धमानाः । गावः स्तुतिरूपेणा वाचः सोमस्य मदार्यं सम् अनुपत सस्तुमिति । उ. प्रसिद्धं । यद्वा । गावो धेनवः सोमस्य मदाय शब्दायन्ते । ततः पर्वमानास पूयमानाः इन्द्रव दीप्ताः सोमांसः सोमाः पथः मार्गान् कृण्वते क्षरणार्थं कुर्वन्ति ॥

य ओजिष्ठस्तमा भर पर्वमान श्रवाय्यम् ।

यः पञ्च चर्षणीरुभि रयिं येन वनामहै ॥ ९ ॥

यः । ओजिष्ठः । तम् । आ । भर । पर्वमान । श्रवाय्यम् ।

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । रयिम् । येन । वनामहै ॥ ९ ॥

हे पर्वमान पूयमान सोम ओजिष्ठः ओजस्विताम् । य एवदीयो रसोऽस्ति षतं षश्रवाय्य श्रवणीयं रसम् षआ षभर अस्मभ्यमाहर । किञ्च षयः रसः षपञ्च षचर्षणी पञ्च जनाक्षिपाद्-
पञ्चमांशतुरो वर्णान् षअभि तिष्ठति^२ । अपि च षयेन रसेन वर्यं षरयिं धनं च षवनामहै सभजामहै ।
यद्वा । येन एव रयिं याचामहै तमा भर ॥

सोमाः पवन्तु इन्द्रवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।

मित्राः सुवाना अरेपसः स्वाध्यः स्वविदः ॥ १० ॥

सोमाः । पवन्ते । इन्द्रवः । अस्मभ्यम् । गातुवित्तमाः ।

मित्राः । सुवानाः । अरेपसः । सुऽआध्यः । स्वऽविदः ॥ १० ॥

गातुवित्तमा अतिशयेन मार्गस्य लम्बकाः इन्द्रव दीप्ताः सोमा पवन्ते अस्मभ्यम् अस्मदर्थं क्षरन्त्यागच्छन्ति वा । कीदृशाः । मित्राः देवानां सखियूताः सुवानाः अभिपूयमाणाः । अरेपसः पापरहिताः अत एव स्वाध्यं शोभनध्यानाः^३ स्वविद सर्वज्ञाः स्वर्गप्रापका वा ॥ ॥२॥

१. त१.२.४.७-कलशेभिः; त५-कलशभिः; भ६-कलशानभिः । २. ग-गच्छति । ३. ग-त३.

४-शोभनाध्यानाः ।

सुष्वाणासो व्यद्रिभिश्चिर्ताना गोरधि त्वचि ।

इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन्वसुविदः ॥ ११ ॥

सुष्वाणासः । वि । अद्रिभिः । चिर्ताना । गोः । अधि । त्वचि ।

इषम् । अस्मभ्यम् । अमितः । सम् । अस्वरन् । वसुविदः ॥ ११ ॥

१गोः अनहुहः १अधि १त्वचि अभिषवणचर्मणि १चित्तानाः ज्ञायमानाः १अद्रिभिः प्रावर्तिर्विकिधे
१सुष्वाणासः स्यमानाः १वसुविदः वसुनो लम्भका एते सोमाः १अस्मभ्यम् १इषम् अन्नम् १सभितः
१समस्वरन् सव्यम् शब्दयन्ति । अयच्छन्तीति यावत् ॥

एते पुता विपश्चितः सोमांसो दध्याशिरः ।

सूर्यासो न दर्शतासो जिगत्तवो ध्रुवा घृते ॥ १२ ॥

एते । पुताः । विपःऽचितः । सोमांसः । दधिऽआशिरः ।

सूर्यासः । न । दर्शतासः । जिगत्तवः । ध्रुवाः । घृते ॥ १२ ॥

१पुताः पवित्रेण परिपूताः १विपश्चितः मेधापिनः । १दध्याशिरः दध्याभिधनाः १घृते वसती-
वर्षाण्य उदके १जिगत्तवः गमनशीलाः १ध्रुवाः तत्र स्थैर्येण वर्तमानाः १घृते १सोमांसः सोमा-
१सूर्यासो १न सूर्या ह्य १दर्शतासः पात्रेषु सर्वदर्शनीया भवन्ति ॥

प्र सुन्वानस्यान्धसो मर्तो न घृत तद्वचः ।

अपु श्वानमराधसं हुता मुखं न शृगवः ॥ १३ ॥

प्र । सुन्वानस्य । अन्धसः । मर्तः । न । घृत । तत् । वचः ।

अप । श्वानम् । अराधसम् । हुत । मुखम् । न । शृगवः ॥ १३ ॥

१सुन्वानस्य अभिपूयमाणस्य १अन्धसः अदनीयस्य सोमस्य १तत् प्रसिद्धं १वचः वचनं योषं
१मर्तः मारकः कर्मविप्रकारी वा १न १प्र १घृत न भजताम् । न शृणोतिविति यावत् । तथा हे स्तोतारः
१अराधसं संसाधककर्नरहितं तं १श्वानम् १अप १हुत । तत्र दृष्टान्तः । १मुखं १न । यथा पुरापरार्द्धं
मखमेतन्नामानं १शृगवः अपहतवन्तः तयापहतेत्यर्थः ॥

आ जामिरत्के अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।

सरज्जारो न योषणां वुरो न योर्निमासदम् ॥ १४ ॥

आ । जामिः । अत्के । अव्यत । भुजे । न । पुत्रः । ओण्योः ।

सरत् । जारः । न । योषणाम् । वुरः । न । योर्निम् । आऽसदम् ॥ १४ ॥

१जामिः वन्दुभूतो^१ देवानां^१ सोमः १अत्के आच्छादके पवित्रे १आ १अव्यत आवृणोति ।
संपदो भवति । तत्र दृष्टान्तः । १भुजे १न यथा १ओण्योः रक्षकयोर्मात्रापिग्रोः भुजे १पुत्रः
आवृणोति सद्यः । ततः सोऽयं सोमः १योर्नि स्वस्थानमूर्तं कलशम् १आसदम् आसत्तुं १सरत् सरति ।

तत्र दृष्टान्तद्वयम् । १जारी २न यथा जार. ३योपणाम् असतीं स्त्रियं प्राप्तुं सरति । यथा वा ४वरं कन्यां प्राप्तुं गच्छति तद्वत् ॥

स वीरो दक्षसार्धनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी ।

हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योर्निमासदम् ॥ १५ ॥

सः । वीर. । दक्षऽसार्धनः । वि । य. । तस्तम्भ । रोदसी इति ।

हरिः । पवित्रे । अव्यत । वेधा. । न । योर्निम् । आऽसदम् ॥ १५ ॥

१दक्षसार्धनः बलसार्धनः २सः सोमः ३वीर. समयो भवति । ४यः सोमः ५रोदसी यावापृथिव्यौ ६वि ७तस्तम्भ स्वतेजसा व्यस्तभात् । आच्छादयतीत्यर्थः । किञ्च ८हरि. हरितवर्णः सोमः ९वेधा १न विधाता यजमानो यथा स्वगृहमासीदति तद्वत् १०योर्नि स्वस्थानं कलशम् ११आसदम् आसक्तुं १२पवित्रे १३अव्यत आवृणोति । संबद्धो भवति ॥

अव्यो वारिभिः पवते सोमो गव्ये अर्धे त्वचि ।

कनिक्रदद्गृपा हरिरिन्द्रस्याभ्येति निष्कृतम् ॥ १६ ॥

अव्यः । वारिभिः । पवते । सोमः । गव्ये । अर्धे । त्वचि ।

कनिक्रदत् । गृपा । हरिः । इन्द्रस्य । अभि । एति । नि ऽकृतम् ॥ १६ ॥

अयं १सोमः २अव्यः अश्वे ३वारिभिः वालैः पवित्रे तेभ्यः ४पवते कलश प्रति क्षरति । किञ्च ५गव्ये आनद्धे ६अधि ७त्वचि चर्मणि ८कनिक्रदत् शब्दायमान. ९गृपा कामानां वषट्कः १०हरिः हरितवर्णः सोमः ११इन्द्रस्य स्वभूतं १२निष्कृतं संस्कृतं स्थानम् १३अभ्येति अभिशृणोति ॥ ॥ ३ ॥

‘क्राणा शिशुः’ इत्यष्टचं षष्ठं सूक्ष्मात्मनश्च त्रितयस्यम् । इदमुत्तराणि चत्वारि सूक्ष्मात्मिण्यहानि । पवमान सोमो देवता । तथा चानुक्रम्यते—‘क्राणाष्टौ त्रित आग्निहं वै’ इति । गतो विनियोगः ॥

क्राणा शिशुर्मुहीनां हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् । विश्वा परि प्रिया भुवदधे द्विता ॥ १ ॥

क्राणा । शिशुः । मुहीनाम् । हिन्वन् । नृतस्य । दीधितिम् ।

विश्वा । परि । प्रिया । भुवत् । अर्धे । द्विता ॥ १ ॥

१क्राणा । करोतेः शानचि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । ‘सुपा सुलुक्’ इति सुप आकारादेशः । यत्तु कुर्वणः २मुहीनां महतीनां महनीयानां वा अपां ३शिशुः पुत्रस्यानीधः सोमः ४नृतस्य यज्ञस्य ५दीधिति प्रकाशकं धारकं वा स्वीयं रसं ६हिन्वन् प्रेरयन् ७विश्वा सर्वाणि ८प्रिया प्रियाणि हवींषि ९परि १०भुवत् परिभवति व्याप्नोति । ११अर्ध अपि च १२द्विता द्विधा भवति । द्विचि च पृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः ॥

उप त्रितस्य पाप्योर्भर्मक यद्गृहा पदम् । यज्ञस्य सप्त धामभिरर्धे प्रियम् ॥ २ ॥

उप । त्रितस्य । पाप्योः । अर्भक । यत् । गृहा । पदम् ।

यज्ञस्य । सप्त । धामभिरः । अर्ध । प्रियम् ॥ २ ॥

त्रितस्य मम यज्ञे १गुहा गुहायां हविषनि चतमानयोः १पाप्योः पापाणवद्दृढयोरधिपवण-
फलकयोः १यदं स्थानं सोमः १यत् यदा १उप १अमक्त सममजत १अघ अनन्तरं १यज्ञस्य १धामभिः
धारकैः १सप्त सप्तभिश्छन्दोभिर्वायव्यादिभिः १प्रियं प्रीणयितारं सोममभिषुवन्ति ऋत्विजः १।
अपि वा । सप्त सर्पणशीलैर्यसतीवयादिभिरदकैः सोममभिषुवन्ति ॥

त्रीणि त्रितस्य धारया पृष्ठेष्वेरया रयिम् । मिमीति अस्य योजनान् वि सुकृतुः ॥३॥

त्रीणि । त्रितस्य । धारया । पृष्ठेषु । वा । ईरय । रयिम् ।

मिमीति । अस्य । योजनान् । वि । सुकृतुः ॥ ३ ॥

हे सोम १त्रितस्य मम यज्ञस्य स्वभूतानि १त्रीणि सयनानि १धारया आरामीयया विधारय ।
किं च १पृष्ठेषु सामसु १रयिं दातारमिन्द्रम् १आ १ईरय आगमय । १सुकृतुः सुप्रज्ञः स्तोता १अस्य
इन्द्रस्य १योजना योजनानि योजनकारीणि १स्तोत्राणि १वि १मिमीति करोति । यस्मादेवं तस्मादिन्द्रं
सामसु प्रेरयेत्यर्थः ॥

जज्ञानं सप्त मातरौ वेधामेशासत श्रिये । अयं ध्रुवो रयीणां चिकेतु यत् ॥ ४ ॥

जज्ञानम् । सप्त । मातरौ । वेधाम् । अशासत । श्रिये । अयम् । ध्रुव । रयीणाम् । चिकेतु । यत् ॥ ४ ॥

१जज्ञानं प्रादुर्भूतं १वेधां कर्मणो विधातार सोमं १सप्त सप्तसंख्याकाः १मातरः गङ्गाद्या नद्य
सप्त छन्दांसि वा १श्रिये यजमानानामैश्वर्यायम् १अशासत अनुशासति अनुशासनं कुर्वन्ति ।
शास्तेर्लिङ्गि न्यत्ययेनात्मनेपदम् । १यत् यस्मात् १ध्रुवः १अयं सोमः १रयीणां धनानि १चिकेत
जानानि तस्मादस्यानुशासने कृते यजमानानां धनादिसमृद्धिर्भवति ॥

अस्य घृते सजोपसो विश्वे देवास्तौ अद्रुहः । स्पार्हा भवन्ति रन्तयो जुपन्तु यत् ॥ ५ ॥

अस्य । घृते । सजोपसः । विश्वे । देवास्तः । अद्रुहः । स्पार्हाः । भवन्ति । रन्तयः । जुपन्तु । यत् ॥ ५ ॥

१अद्रुहः द्रोहवर्जिताः १विश्वे नवै १देवास्तः देवाः १अस्य सोमस्य १घृते कर्मणि १सजोपसः
संगताः सन्तः १स्पार्हाः स्पृहणीयाः १भवन्ति । १रन्तयः रमणशीला देवाः सुतमेनं सोमं १यत् यदि
१जुपन्तु सेवन्ते तर्हि स्पृहणीया भवन्ति ॥ ॥ ४ ॥

यमी गर्भमृतावृधौ दृशे चारुमर्जीजनन् । कविं मंहिष्ठमच्चरे पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

यम् । ईमिति । गर्भम् । ऋतवृधः । दृशे । चारुम् । अर्जीजनन् ।

कविम् । मंहिष्ठम् । अच्चरे । पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

१ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयिष्यो वसतीवर्षात्या आपः १गर्भं गर्भस्थानीयम् १ईम् एनं १यं
सोमम् १अच्चरे यज्ञे १दृशे दर्शनाय १अर्जीजनन् उदपादयन् । कीदृशम् । १चारं सर्वेषां ब्रह्माणरूपं
१कविं क्रान्तप्रज्ञं १मंहिष्ठं पूज्यतमं दातृतमं वा अत एव १पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं सोमं देवाः
सेवन्त इति पूर्वेण समन्वयः ॥

समीचीने अभि त्मना यद्ही ऋतस्य मातरा । तन्वाना यज्ञमानुष्यदञ्जते ॥७॥

समीचीने इति समर्द्धीचीने । अभि । त्मना । यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा ।

तन्वाना । यज्ञम् । आनुषक् । यत् । अञ्जते ॥ ७ ॥

स सोम. समीचीने परस्परं संगते यद्ही महत्यौ यत्तस्य यज्ञस्य मातरा निर्मायौ यावा-
पृथिव्यौ त्मना आत्मना स्वयमेव तदा अभि गच्छति । यत् यदा यज्ञं तन्वाना. अध्वर्यव.
आनुषक् अनुषक्^१ वसतीवरीभिः. अञ्जते सोमं मिश्रयन्ति तदा स्वयमभिगच्छति ॥

ऋत्वा शुक्रेभिरक्षभिर्ऋणोरपं व्रजं दिवः । हिन्वन्तस्य दीर्घिति प्राध्वरे ॥ ८ ॥

ऋत्वा । शुक्रेभिः । अक्षभिः । ऋणो । अपं । व्रजम् । दिवः ।

हिन्वन् । ऋतस्य । दीर्घितिम् । प्र । अध्वरे ॥ ८ ॥

हे सोम एव ऋत्वा कर्मणा ज्ञानेन वा शुक्रेभिः शुक्रैर्दीन्यमानैः अक्षभिः अक्षैरिन्द्रियैरिवा-
शुचानै र्वतेजोभिः. व्रजम् अन्धकारसमूहं दिव अन्तर्िक्षात् अप ऋणोः अपगमय विनाशाय ।
'क्षणु गतौ' । तानादिकः । किं कुर्वन् । अध्वरे हिन्वारहिते यज्ञे यत्तस्य यज्ञस्य दीर्घिति धारकं
स्वीर्य रसं प्र हिन्वन् प्रेरयन्^२ । अनेन लोकद्वयवर्तित्वमभिहितम् ॥ ५ ॥

'प्र पुनानाय' इति पदार्थं सप्तमं सूक्तमाह्वयस्य द्वितस्याप्यम् । पूर्ववच्छन्दोदेवते । तथा
चानुक्रम्यते—'प्र पुनानाय पद् द्वित आह्वयः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उद्यतम् । भृतिं न भरा मृतिभिर्जुजोपते ॥ १ ॥

प्र । पुनानाय । वेधसे । सोमाय । वच । उद्यतम् ।

भृतिम् । न । भरा । मृतिभिः । जुजोपते ॥ १ ॥

द्वितो नामपि स्वात्मानं प्रत्याह । पुनानाय पविषेण पूयमानाय वेधसे कर्मणो विधात्रे
मृतिभिः स्तुतिभिः. जुजोपते प्रीयमानाय । यद्वा मृतिभिः स्तोत्रभिः सह जुजोपते प्रीणयित्रे ।
सोमाय उद्यतम् उद्युक्तः वच प्र अर प्ररूपेण संपादय । अभिष्टुहीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भृति
न । यथा भृतका भृति संपादयन्ति तद्वत् ॥

परि वाराण्यव्यया गोभिरञ्जानो अर्पति । त्री पधस्था पुनानः कृणुते हरिः ॥ २ ॥

परि । वाराणि । अन्यया । गोभिः । अञ्जानः । अर्पति ।

त्री । पधस्था । पुनानः । कृणुते । हरिः ॥ २ ॥

गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः. अञ्जानः अज्यमान सोमः. अन्यया अविमयाभिः वाराणि
वालानि पवित्राणि परि अर्पति परिगच्छति । अपि च हरिः हरितवर्णः सोमः पुनानः पूयमान
सन् त्री त्रीणि पधस्था । सह तिष्ठत्यत्रेति सधस्थं स्थानम् । द्रोणकलशाध्वनीयपूतभृदात्मकानि
त्रीणि स्थानानि कृणुते करोति ॥

परि कोशं मधुक्षुतमव्यये वारं अर्पति । अमि वाणीऋषीणां सुप्त नृपत ॥ ३ ॥
 परि । कोशम् । मधुऽक्षुतम् । अव्यये । वारं । अर्पति ।
 अमि । वाणीः । ऋषीणाम् । सुप्त । नृपत ॥ ३ ॥

स सोमः 'अव्यये अविनये' वारे वादे पवित्रे 'मधुक्षुतं मधुररसस्य आशपितारं' श्रोत्रकृतं
 प्रत्यानीयं रसं 'परि' अर्पति गन्धपति । तन्निभं सोमं 'ऋषीणां' 'मम' 'वाणीः' छन्दाणि 'अमि'
 'नृपत' लभिषुवन्ति । 'नृ' स्ववने । कुप्यदिः ॥

परि नेता मतीनां विश्वदेवो अदाभ्यः । सोमः पुनानध्रम्वोविशदरिः ॥ ४ ॥
 परि । नेता । मतीनाम् । विश्वऽदेवः । अदाभ्यः । सोमं । पुनानः । चन्वोः । विशत् । हरिः ॥ ४ ॥

'हरिः' हरितवर्णः । सः 'सोमः' 'पुनानः' पूयमानः सन् 'चन्वोः' अधिपदगच्छक्योः 'परि'
 'विशत्' परिविशति । कीदृशः । 'मतीनां' स्तुतीनां 'नेता' यद्वा मतीनां स्तौतॄणां स्वर्गमभ्युदयेत्
 'विश्वदेवः' सर्वदेवः । सोमोऽभिपूयमाने सतीन्द्रादयः सर्वे देवाः सोमं प्रत्यागच्छन्ति सन्तु । तस्मात्
 सर्वदेवोपेतः नत एव 'अदाभ्यः' अर्हतिभिः कैश्चिदपि ॥

परि दैवीरतुं स्वधा इन्द्रेण याहि मरथम् । पुनानो वाघश्चाघञ्जिरमर्त्यः ॥ ५ ॥
 परि । दैवीः । अनु । स्वधा । इन्द्रेण । याहि । सुऽरथम् । पुनानः । वाघत् । चाघत् । अर्त्यः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वन् 'इन्द्रेण' 'मरथं' समानं रथमारुह्य 'दैवी' देवानां संबन्धीभिः 'स्वधाः' बलानि
 'अनु' देवसेनाः 'परि' 'याहि' परिगच्छ । कीदृशः । 'पुनानः' पूयमानः 'वाघञ्जिः' । वाघत इति
 कृत्विङ्गनाम । इषिषां प्रेरकैकृत्विग्भिः 'वाघत्' उद्गमानः 'अमर्त्यः' अनुपपन्नैरहितः । यद्वा ।
 चाघञ्जिर्देविभिः पुनानः पूयमानो वाघत् स्तौतॄणां यदृणां घनादीनि प्रापयन् परिगच्छ ॥

परि सतिर्नि वाज्रयुद्धो देवेभ्यः सुतः । व्यानशिः पर्वमानो वि धावति ॥ ६ ॥
 परि । सतिः । न । वाज्रऽयुः । देवः । देवेभ्यः । सुतः । विश्वान्नाशिः । पर्वमानः । वि । धावति ॥ ६ ॥

'सतिर्नि' अथ इव 'वाज्रयु' युद्धमिच्छन् 'देवः' दीन्यमानः 'देवेभ्यः' देवाय 'सुतः' अभिपुत्रः
 'व्यानशिः' पात्रेषु व्यापी 'पर्वमानः' पवित्रेण पूयमानः पूनादृशः सोमः 'परि' 'धावति' परितः
 पात्राण्यभिगच्छति ॥ व्यानशिः 'अशू व्यापरी' । 'आद्यमहन्' इत्यत्र 'उत्पन्नोऽभ्युदसि सदादिन्यो'
 दशनात्' इति किन्त्ययः । 'अभोतेष्व' इति जुडागमः ॥ ६ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'सखायः' इति पदस्य प्रथमं सूक्तम् । काश्वी पर्वत-
 नारदावृषी । अपथा कश्यपस्य पुत्र्यौ शिखण्डिन्यारये द्वे अप्परमावस्य सूक्तस्य ब्रह्मरी । पूर्ववत्पन्दी-
 देवते । तथा चानुकम्पते—'सखायः पर्वतनारदौ काश्यपी द्वे शिखण्डिन्यौ वाप्तरत्नौ' इति ।
 गतः सूक्तविनियोगः ॥

सखाय आ नि पीदत पुनानाय प्र गांयत । शिशुं न युवैः परि भूपत ध्रिये ॥ १ ॥
 सखायः । आ । नि । सीदत । पुनानाय । ॥ । गांयत ।
 शिशुम् । न । युवैः । परि । भूपत । ध्रिये ॥ १ ॥

हे ऽसखायः सखिमृताः स्तोतारं कृत्विजं ऽआ ऽनि ऽपीदत् स्तोतुमुपविशत । अथ ऽपुनानाय
पूयमानाय सोमाय ऽप्र ऽगायत प्रकर्षेण गायत । तमभिष्टुत । ततोऽभिपुनं सोमं ऽयज्ञैः यजनीयै
हविर्भिः मिथ्यैश्च ऽश्रिये शोभायं ऽपरि ऽभूयत परितोऽलंकुरुत । तत्र दृष्टान्तः । ऽशिशु ऽन यथा
शिशुं बालं पुत्रं पितर आभरणैरलंकुर्वन्ति तद्वत् ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे 'समी वत्सम्' इत्येका । सूत्रितं च—'समी वत्सं न मातृभिः सं वत्स इव
मातृभिः' (आध. धौ. ४. ७) इति ॥

समीं वत्सं न मातृभिः सृजतां गयसाधनम् । देवाव्यं मर्दमभि दिश्वसम् ॥ २ ॥

सम् । ईमिति । वत्सम् । न । मातृऽभिं । सृजतं । गयसाधनम् ।

देवऽअव्यं । मर्दम् । अभि । दिश्वसम् ॥ २ ॥

हे कृत्विजः ऽगयसाधनं गृहस्य साधनम् ऽईम् एन सोमं ऽमातृभिः^१ मातृभूताभिर्वसतीषरीभिः
ऽमं ऽसृजत संमिथयत । कथमिव । ऽवत्सं ऽन यथा वत्सं ऽमातृभिः गोभिः संयोजयन्ति तद्वत् ।
कीदृशम् । ऽदेवाव्यं देवानां रक्षकं ऽमर्दं नदनहेतुं ऽदिश्वसं द्विगुणवेगमतिशयितवत् वा । यद्वा
द्वयोर्लोकयोस्तत्र स्थिता देवमनुष्या इत्यर्थः । तेषां हविर्वनप्रदानेन वर्धयितारम् । तं सोमम् ऽअभि
सं सृजत ॥

पुनातां दक्षसाधनं यथा शर्षीय वीतये । यथा मित्राय वरुणाय शंतमः ॥ ३ ॥

पुनातं । दक्षसाधनम् । यथा । शर्षीय । वीतये । यथा । मित्राय । वरुणाय । शम्ऽतमं ॥ ३ ॥

ऽदक्षसाधनं बलस्य साधनं घनादिवृद्धेर्वा साधकं सोमं ऽपुनात पवित्रेण पुनीत ॥ 'पून् पवने'
ऋषादिः । तस्मात्तोडि 'तत्तनतनयनाश्च' इति तस्य तवादेशः । पित्रवादीवाभावः । असौ सोमः
ऽशर्षीय वेगार्थं ऽवीतये देवानां पानार्थं ऽयथा भवति ऽयथा वा ऽमित्राय ऽवरुणाय च ऽशंतमं
अतिशयेन मुक्तं करोति तथा पुनीतेत्यर्थः ॥

अस्मभ्यं त्वा वमुविदमभि वाणीरनुपत । गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥ ४ ॥

अस्मभ्यं । त्वा । वसुऽविदम् । अभि । वाणी । अनुपत ।

गोभिः । ते । वर्णम् । अभि । वासयामसि ॥ ४ ॥

हे सोम ऽवमुविदं घनस्य दातारं ऽत्वा त्वाम् ऽअस्मभ्यं घनादिप्रदानार्थं ऽवाणी अस्मदीया
वाचः ऽअभि ऽअनूपत अभिष्टुवन्ति । 'नू स्तवने' । वयं ऽते तत्र ऽवर्णम् आवारकं रसं ऽगोभिः
गोविकारैः क्षीरादिभिः ऽअभि ऽवाप्तयामसि अभिवाप्तयामः । अभित आच्छादयामः ॥

स नो मदानां पतु इन्द्रो देवप्सरा असि । सखेव सख्ये गातुवित्तमो भव ॥ ५ ॥

स । न । मदानाम् । पते । इन्द्रो इति । देवऽप्सरा । असि ।

सखाऽइव । सख्ये । गातुवित्तमं । भव ॥ ५ ॥

५नः अस्मदीयानां ५मदानां ५मदकानां ५पते स्वामिन् हे ५इन्द्रो सोम ५सः त्वं ५देवप्तरा ५असि । पतर इति रूपनाम । दीप्तरूपो भवसि । स त्वं ५सखेव यथा सखा सुहृत् ५सत्ये मित्राय सत्यं मार्गं ज्ञापयति तद्दिदस्माकमपि ५गातुञ्जितमः अत्यन्तं मार्गस्य सम्भक्तः ५भव ज्ञापको भव ॥

सनेमि कृष्य रस्मदा रक्षसं कं चिदत्रिणम् । अपादैवं ह्ययुमंहो युयोधि नः ॥६॥

सनेमि । कृषि । अस्मत् । आ । रक्षसम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।

अप । अदैवम् । ह्ययम् । अंहः । युयोधि । नः ॥ ६ ॥

हे सोम ५अस्मद् अस्मासु ५सनेमि । पुराणनामैतत् । पुराणं सत्यं ५कृषि कुह । ५आ अयि ॥ ५अत्रिणम् भद्रनशीलं ५कं ५चित् ५रक्षसम् ५अप युध्यस्व । कीदृशम् । ५अदैवम् अदैवनशीलं ५ह्ययुं द्रवयन्तं सत्यावृतयुक्तं बाह्याभ्यन्तरमायायुक्तं वा । किंच ५नः अस्माकम् ५अहः पापं चाप ५युयोधि संप्रहर । युध्यतेः 'यहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'वा छन्दसि' इति हेर्हिन्वाभावाद्गुणः^१ । ध्रुवोपछान्दसः । यौतेर्वा श्लो पूर्ववद्रूपम् ॥ ॥ ७ ॥

'तं यः' इति पठ्यं द्वितीयं सूक्तं पर्वतनारदयोरार्षम् । अन्यत् पूर्ववत् । 'तं यः' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत । शिशुं न यज्ञैः स्वदयन्त गूर्तिभिः ॥१॥

तम् । वः । सखायः । मदाय । पुनानम् । अभि । गायत ।

शिशुम् । न । यज्ञैः । स्वदयन्त । गूर्तिभिः ॥ १ ॥

हे ५सखायः ऋग्वज्रः ५वः यूयं ५मदाय देवानां मदार्थं ५पुनानं पूजमानं ५तं सोमम् ५अभि ५गायत अभिपुन । तमिमं सोमं ५शिशुं ५न शिशुमिषालंकरिः क्षीरादिभिश्च यथा^२ स्वादुकुर्यन्ति तद्वत् ५यज्ञैः हविर्भिर्मिश्रणैः ५गूर्तिभिः स्तुतिभिश्च ५स्वदयन्त स्वादुकुर्यन्ति ॥

प्रवर्त्यैऽभिष्टवे 'सं वसत इव मातृभिः' इत्येका^३ । सूत्रं च 'समी वास्तम्' इत्यनया सहोक्तम् ॥

सं वत्सह्य मातृभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते । देवावीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥२॥

सम् । वत्सःऽह्य । मातृभिः । इन्दुः । हिन्वानः । अज्यते ।

देवऽअवीः । मर्दः । मतिभिः । परिष्कृतः ॥ २ ॥

५हिन्वानः प्रेर्वमाणः ५इन्द्रुः शोभो यमतीवरीभिः ५सम् ५अज्यते । सम्भक्त्यु सिको^४ भवति । तत्र दृष्टान्तः । ५वत्सह्य वत्सो यथा ५मातृभिः गोभिः समको भवति तद्वत् । कीदृशः । ५देवावी देवानां रक्षकः ५मर्दः मर्दकरः ५मतिभिः स्तुतिभिः ५परिष्कृतः अलंकृतः ॥ भूयणार्थे 'संपयुपेभ्यः'^५ इति सुजागमः । 'परिनिविभ्यः' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति सुटः पत्वम् ॥

अयं दक्षाय सार्धनोऽयं अर्धाय वीतये । अयं देवेभ्यो मधुमत्तमः सुतः ॥ ३ ॥

अयम् । दक्षाय । सार्धनम् । अयम् । अर्धाय । वीतये । अयम् । देवेभ्यः । मधुमत्तमः । सुतः ॥ ३ ॥

१. भ६-मादकानां, भ७-मदानां । २. त१-२.३.४.५.७-भ१ २.४.५.६-सु-हेर्हिन्वाद्गुणः ।

३. त-भ- 'यथा' नास्ति । ४. भ६-इत्येपा । ५. भ६-अको ।

१अयं सोमः १दक्षाय बलाय वर्णनाय वा १साधनः साधयिता भवति । तथा १अयं सोमः १श्राप्य वेगार्थं १धीतये देवानां भक्षणार्थं च भवति । १सुतः अभिपुनः १अयं सोमः १देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः १मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्ययुक्तो भवति । अत्यन्तं मदकरो भवतीति वा ॥

गोर्मन्न इन्द्रो अश्वत्सुतः सुदक्ष धन्व । शुचिं ते वर्णमधि गोर्धु दीधरम् ॥४॥

गोऽर्मत् । नुः । इन्द्रो इति । अश्वत्सुतः । सुदक्ष । धन्व ।

शुचिम् । ते । वर्णम् । अधि । गोर्धु । दीधरम् ॥ ४ ॥

हे १सुदक्ष सुपल हे १इन्द्रो सोम १सुतः अभिपुनस्य १न. अस्माक १गोमन् यज्ञसाधन-
गोयुक्तम् १अश्वत् अश्वयुक्तं धनं १धन्व गमय । धविर्गव्ययो मूवादिः । ततोऽहं १शुचि पूनं दीप्यमाने
वा १ते तव १वर्णं रसं १गोषु गव्येषु क्षीरादिषु १अधि १दीधरम् अधिधारयामि मिश्रयामि ॥

स नो हरीणां पतु इन्द्रो देवप्सरस्तमः । सखेव सख्ये नर्यो रुचे भव ॥ ५ ॥

सः । नुः । हरीणाम् । पते । इन्द्रो इति । देवप्सरःस्तमः ।

सखाऽह्य । सख्ये । नर्यः । रुचे । भव ॥ ५ ॥

हे १हरीणां १पते १नः अस्मदीयानां हरितवर्णानां १पशूनां स्वामिन् हे १इन्द्रो सोम १देव-
प्सरस्तमः अतिशयेन दीप्तरूपोवेत् । १न. एवं १नर्यः कर्मनेकृष्य ऋत्विगभ्यो हितः । स एवं १न. अस्माक
१रुचे १भव दीप्तिकरो भव । किमिव । १सखेव यथा सखा १सख्ये मित्राय दीप्तिकरो भवति तद्वत् ॥

सनेमि त्वमस्मदाँ अदेव्यं कं चिदत्रिणम् । साह्याँ इन्द्रो परि बाधो अप द्वयम् ॥६॥

सनेमि । त्वम् । अस्मत् । आ । अदेवम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।

साह्यान् । इन्द्रो इति । परि । बाधः । अप । द्वयम् ॥ ६ ॥

हे सोम १त्वं १सनेमि पुराणं सत्यम् १अस्मत् अस्मासु कुरु । १आ अपि च १अदेवम्
अदेवनशीलं १कं १चित् अपि १अत्रिणम् अदनशीलं राक्षसमस्मदस्मत्तोऽपगमय । किंच हे १इन्द्रो
१साह्यान् शत्रून्भिभवन् १बाधः बाधमानान् १परि जहि । तथा १द्वयं द्वयवन्तं सयान्मनुष्यं
बाह्याभ्यन्तरमायाद्वयोवेत् वा राक्षसमस्मत्तोऽपगमय ॥ ॥ ८ ॥

‘इन्द्रमच्छ’ इति चतुर्दशैर् नृतीत्यं सूक्तमीगिर्हं पवमानगोमदेवताकम् । प्रथमस्य तृप्त्य
चक्षुरात्ययप्रयोऽभिक्रिंषिः । द्वितीयस्य मनुषुत्रश्रुजोमा । अप्सुनाम्न प्रयो मनुस्मृतीयस्य । एवं नवर्चो
गताः । शिष्टानामपि पञ्चानां चाक्षुषोऽभिः । तथा चानुकम्प्यते—‘इन्द्रमच्छ पशूनामिक्षाक्षुषश्चक्षु-
मानवो मनुराप्सव इति तृवाः पञ्चाभिः’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः । श्रुधी जातास इन्द्रवः स्वर्विदः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । अच्छं । सुताः । इमे । वृषणम् । यन्तु । हरयः ।

श्रुधी । जातासः । इन्द्रवः । स्वःऽविदः ॥ १ ॥

१श्रुधी । श्रुधीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं १जातायः जाताः १इन्द्रवः परत्रेषु शरन्तः १स्वर्विदः
सर्वज्ञाः १हरयः हरितवर्णाः १सुताः अभिपुनाः १इमे सोमाः १वृषणं कामानां सेकारम् १इन्द्रमच्छ
१यन्तु अभिगच्छन्तु ॥

अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः । सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥२॥

अयम् । भराय । सानसिः । इन्द्राय । पवते । सुतः । सोमः । जैत्रस्य । चेतति । यथा । विदे ॥२॥

‘भराय संप्रामाय तदर्थं’ ‘सानसिः मञ्जनीयः’ ‘सुतः अभिपुतः’ ‘अयं’ ‘सोमः’ ‘इन्द्राय इन्द्रार्थं’ ‘पवते’ ‘महादिषु क्षरति’ । ततः ‘सोमः’ ‘जैत्रस्य’ ॥ ‘क्रियामहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । ‘यत्तुर्पर्यं बहुलम्’ इति षष्ठी ॥ जयशीन्मिन्द्रं चेतति जानाति । ‘यथा इन्द्रः’ ‘विदे लोकैर्ज्ञायते तथा जानाति’ ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा ग्रामं गृम्णीत सानसिम् । वर्जं च वृषणं भरत्समप्सुजित् ॥३॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । ग्रामम् । गृम्णीत । सानसिम् ।

वर्जम् । च । वृषणम् । भरत् । सम् । अप्सुऽजित् ॥ ३ ॥

‘आ अनन्तरम्’ ‘इन्द्रः’ ‘अस्येत् अस्य सोमस्यैव’ ‘मदेषु संजातेषु’ ‘सानसिं सर्वैः संभञ्जनीयं’ ‘ग्रामं ग्राहं गृहीतव्यं’ ‘घनुः’ ‘गृम्णीत गृह्णाति’ । ‘हमहोमः’ इति भरत्म् । किंच ‘अप्सुजित् उदकार्यं वृषस्य जेता’ । यद्वा आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षेऽहिनामकस्य जेता । इन्द्रः ‘वृषणं वर्णितारं’ ‘वज्रं’ ‘च’ ‘सं’ ‘भरत् संविमर्तुं’ । विमर्तेल्लब्धयागमः ॥

प्र घन्वा सोम जागृविरिन्द्रायिन्द्रो परि स्रव । धुमन्तं शुष्ममा भरा स्वर्विदेम् ॥४॥

प्र । धन्व । सोम । जागृविः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ।

धुमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर । स्वःऽविदेम् ॥ ४ ॥

हे ‘सोम’ ‘जागृविः जाग्राणशीलसर्व’ ‘प्र’ ‘घन्व प्रक्षर’ । हे ‘इन्द्रो सोम’ ‘इन्द्राय’ ‘परि’ ‘स्रव परितः पात्रेषु क्षर’ । किंच ‘धुमन्तं दीप्तियुक्तं’ ‘स्वर्विदे सर्वस्य लम्भकं’ ‘शुष्मं वायूनां शोषकं’ ‘यलम्’ ‘आ’ ‘भर आहर’ ॥

इन्द्राय वृषणं मदे पर्वस्व विश्वदर्शतः । सहस्रयामा पथिकृद्रिचक्षुणः ॥ ५ ॥

इन्द्राय । वृषणम् । मदेम् । पर्वस्व । विश्वऽदर्शतः । सहस्रयामा । पथिऽकृत् । विऽचक्षुणः ॥५॥

हे सोम त्वं ‘वृषणं वर्णितारं’ ‘मदे’ ‘मदहेतुं रसम्’ ‘इन्द्राय इन्द्रार्थं’ ‘पर्वस्व क्षर’ । कीर्ताः । ‘विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयः’ ‘सहस्रयामा बहुमार्गः’ ‘पथिकृत् यज्ञमानानां सम्मार्गोत्तरगतीनां’ ‘विचक्षणः सर्वस्य चिद्रष्टा’ ॥ ५ ॥

अस्मभ्यं गातुवित्तमो देवेभ्यो मधुमत्तमः । सहस्रं याहि पथिभिः कर्निकदत् ॥६॥

अस्मभ्यम् । गातुवित्तमः । देवेभ्यः । मधुमत्तमः ।

सहस्रम् । याहि । पथिभिः । कर्निकदत् ॥ ६ ॥

हे सोम ‘अस्मभ्यं’ ‘गातुवित्तमः’ ‘अन्यन्तं मार्गस्य लम्भकः’ ‘तथा’ ‘देवेभ्यः’ ‘च’ ‘मधुमत्तमः’ ‘आयन्तं स्वादुकारी त्वं’ ‘कर्निकदत् शब्दं कुर्वन्’ ‘सहस्रं’ ‘पथिभिः’ ‘बहुभिर्मार्गैः’ ‘याहि क्लृप्तमार्गम्’ ॥

पर्वस्व देववीतय इन्द्रो धाराभिरोजसा । आ कलशं मधुमान्तसोम नः सदः ॥७॥

पर्वस्व । देवऽर्वातये । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा ।

आ । कलशम् । मधुऽमान् । सोम । नः । सदः ॥ ७ ॥

हे १इन्दो सोम १देवर्वातये देवानां भक्षणाय १ओजसा धनेन १धाराभिः आत्मीयाभिः १पर्वस्व क्षर । हे १सोम १मधुमान् मदकररसवांसर्व १नः अस्मदीयं १कलशं द्रोणाभिधानम् १आ १सदः । सदेर्लुङि रूपम् । आसीद् ॥

तर्ब द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावृधुः । त्वां देवासो अमृताय कं पपुः ॥ ८ ॥

तर्ब । द्रप्साः । उदऽप्रुतः । इन्द्रम् । मदाय । वृधुः । त्वाम् । देवासः । अमृताय । कम् । पपुः ॥ ८ ॥

१उदप्रुतः वसतीवर्षाण्यमुदकं प्रति गच्छन्ति । यद्वा । उदकस्य निर्गमयितारः । १तय स्वभूताः १द्रप्साः द्रुतगामिनो रसाः १मदाय मदायम् १इन्द्रं १वावृधुः धर्षयन्ति । ततः १देवासः देवा इन्द्रादपः १कं सुखकरं १त्वाम् १अमृताय अमरणार्थं १पपुः पिबन्ति ॥

आ नः सुतास इन्द्रवः पुनाना धावता रयिम् । वृष्टिर्धावो रीत्यापः स्वर्विदः ॥ ९ ॥

आ । नः । सुतासः । इन्द्रवः । पुनानाः । धावत । रयिम् ।

वृष्टिर्धावः । रीतिऽआपः । स्वऽविदः ॥ ९ ॥

हे १सुतासः अभिपूयमाणा हे १इन्द्रवः दीप्ताः पात्रेषु क्षरन्तो वा हे १रीत्यापः धौः वृष्टिर्वा प्रति जवणरीला आपः कृताः तादृशा हे सोमाः । १पुनानाः पूयमाना यूयं १मः अस्मभ्यं १रयिम् १आ १धावत आगमयत । कीदृशाः । १वृष्टिर्धावः । वृष्टिमभि यौयैः क्रियते । वृष्टमभिमुज्ज्वलोकवन्तः १स्वर्विदः सर्वस्य सम्भकाः ॥

सोमः पुनान ऊर्मिणान्यो वारं वि धावति । अग्रे वाचः पर्वमानः कर्निक्रदत् ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । ऊर्मिणा । अग्रे । वारम् । वि । धावति ।

अग्रे । वाचः । पर्वमानः । कर्निक्रदत् ॥ १० ॥

१पुनानः पूयमानः १सोमः १ऊर्मिणा स्वीयया धारया १अग्रे अग्रेः १वारं बार पवित्रं १वि १धावति विविधं गच्छति । कीदृशः सोमः । १पर्वमानः पूतः १वाचः स्तोत्रस्य १अग्रे १कर्निक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् वि धावति ॥ १० ॥

धीमिहिन्वन्ति वाजिनं वने क्रीळन्तमत्यविम् ।

अभि त्रिपृष्ठं मृतयुः समस्वरन् ॥ ११ ॥

धीभिः । हिन्वन्ति । वाजिनम् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ।

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । मृतयुः । सम् । अस्वरन् ॥ ११ ॥

१वाजिनं बलवन्तं १वने वननीये वसतीवर्षाण्य उदके १क्रीळन्तं संकीडमानम् १अत्यविम् । अविशब्देन तद्रोमहृतं पवित्रमभिधीयते । अतिक्रान्तपवित्रं सोमसृष्टिवज्रः १धीभिः स्तुतिभिः

‘ह्रिन्विन्ति वर्धयन्ति । यद्वा । धीसिः । वर्णोपोपहान्दसः । धीतिमिरद्गुलीमिह्रिन्विन्ति वर्धयन्ति ।
‘हि गतौ वृद्धा च’ स्वादिः । किंच ‘त्रिष्टुप्’ । त्रीणि पवित्राणि द्रोणकलशापवनीयपूतवृक्षात्पानि
पात्राणि स्पृशतीति त्रीणि सवनानि वा स्पृशतीति न तयोक्तः । तं सोमं । अन्तयः स्तुतयः । अमि
‘समस्वरन् अमितः संस्तुवन्ति ॥

असंजिं कलशौ अभि मीळहे सभिर्न वाजयुः । पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥ १२ ॥

असंजिं । कलशान् । अभि । मीळहे । सतिं । न । वाजयुः ।

पुनानः । वाचं । जनयन् । असिष्यदत् ॥ १२ ॥

‘वाजयुः पञ्चमत्तानानामिष्यन् स सोमः । ‘कलशान् अमिलक्ष्य कलशेषु ‘असंजिं सृजते ।
तत्र दधान्तः । ‘सतिर्न ययासः । ‘मीळहे । संग्रामनामैतत् । संग्रामे सृज्यते तद्वा । ततः ‘पुनानः
पूयमानः सोमः । ‘वाचं शब्दं । ‘जनयन् उत्पादयन् । ‘असिष्यदत् पात्रेषु स्पृशते ॥

पवते हर्षतो हरिरति हरांसि रक्षा । अभ्यर्षेन्स्तोतृभ्यो वीरवधराः ॥ १३ ॥

पवते । हर्षतः । हरिः । अति । हरांसि । रक्षा । अभिऽअर्पन् । स्तोतृभ्यः । वीरवधः । वराः ॥ १३ ॥

‘हर्षतः स्तुहणीयः । ‘हरिः हरितवर्णः सोमः । ‘रक्षा । वृत्तीयाया आकारः । सातुवेगेन ‘हरांसि
कुटिलान्यनृन्नि पवित्राणि । ‘अति । ‘पवते अर्पय गच्छति । किं कुर्वन् । ‘स्तोतृभ्यो ‘वीरवध
पुत्रयुक्तं । ‘वराः । ‘अभ्यर्षन् अभिगमयन् पवते ॥

अया पवस्व देवयुर्मघोर्धारा असुव्रत । रेभन्पवित्रं पर्येपि विश्वतः ॥ १४ ॥

अया । पवस्व । देवयुः । मघोः । धारा । असुव्रत । रेभन् । पवित्रम् । परि । एपि । विश्वतः ॥ १४ ॥

हे सोम । ‘देवयुः देवान् कामयमानम्बम् । ‘अया अनया धारया । ‘पवस्व क्षर । ततः । ‘मघोः
मदकरस्य तव । ‘धाराः आरमीयाः । ‘असुव्रत सृज्यन्ते । अनन्तरं । ‘रेभन् शब्दापमानः । ‘पर्येपि
‘विश्वतः । ‘पर्येपि सर्वतः परिगच्छति ॥ ११ ॥

‘परीतः’ इति परिश्रुत्यैव चतुर्थं सूक्तम् । ‘त्वं सोमासि’ (अ. सं. २. १७) इत्यग्नौ
भरद्वाजकश्यपाद्याः सप्तर्षयः । आद्या वृहती द्वितीया सतोवृहती । अयमेकः प्रगाथः । ‘परि सुवान’
इत्येषा तृतीयैकविंशत्यक्षरा मुनिगिराद् द्विपदा । ‘तृभिर्मेमानः’ इति षोडशी विंशत्यक्षरा द्विपदा
विराट् । अनुप्योदिद्वौ प्रगाथौ । दशम्यादित्रयः सप्तदश्याद्विपदा प्रगाथाः । पञ्चमानः सोमो देवता ।
तथा वानुक्रम्यते—‘परीत’ षड्विंशतिः सप्तर्षयः प्रगाथं तृतीयापोळद्वौ द्विपदे अष्टम्याद्ये वृहत्या’
इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

परीतो पिञ्चता सुतं सोमो य उचमं हविः ।

दधुन्वाँ यो नयीं अप्स्वरेन्तरा सुपात्र सोममद्रिभिः ॥ १ ॥

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः । उचमम् । हविः ।

दधुन्वान् । यः । नयीः । अप्सु । अन्तः । आ । सुपात्रं । सोमम् । अद्रिभिः ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः । सुतम् अभिपुत्रं सोमम् । इतः अस्मात् कर्मण ऊर्ध्वमथवास्मात्प्रदेशादूर्ध्वं । परि
 पिबत वसतीवरीभिः ॥ 'इतो पिबत' इत्यत्र संहितायां 'छन्दसि' इति रोह्यम् । 'आदेश-
 प्रत्यययोः' इति पठ्यम् ॥ यः सोमः देवानाम् । उचम प्रशस्यं । हविः भवति । वा अपि च
 नयः मनुष्यद्वितः । यः च सोमः । अप्सु वसतीवरीष्वन्तरिक्षे वा । अन्तः । दधन्वान् गच्छन्
 भवति तं । सोममद्रिभिः प्रावभिरध्वयुं । सुपाव अभिपुत्रं चकार । तं परि पिबतेति समन्वयः ॥

नूनं पुनानोऽर्विभिः परि स्रवादन्धः सुरभितरः ।

सुते चित्वाप्सु मदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुचरम् ॥ २ ॥

नूनम् । पुनानः । अर्विभिः । परि । स्रव । अर्दन्धः । सुरभिमुत्तरः ।

सुते । चित् । त्वा । अप्सु । मदाम् । अन्धसा । श्रीणन्तः । गोभिः । उत्तरम् ॥ २ ॥

हे सोम । अर्दन्धः कैश्चिदप्यर्हसितः । सुरभितरः अत्यन्तं सुगन्धिरस्रवं । नूनम् इदानीं । पुनानः
 पूयमानः सन् । अर्विभिः अविवाहकृतैः पवित्रैस्तेभ्यः । परि । स्रव परितः क्षर । सुते । चित्
 अभिपुत्रे सति । अन्धसा । सकुलक्षणेनाद्येन । गोभिः गोविकारैः हरिः । क्षीरादिभिः । श्रीणन्तः
 मिश्रयन्तो वयम् । उत्तरम् । उत्तरम् । अप्सु वसतीवरीषु संस्थितं त्वां । मदाम् । मन्दामहे स्तुमः ॥

परि सुवानश्चक्षसे देवमादनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥ ३ ॥

परि । सुवानः । चक्षसे । देवमादनः । क्रतुः । इन्दुः । विचक्षणः ॥ ३ ॥

सुवानः अभिपूयमाणः सोमः । चक्षसे सर्वेषां वर्तनाय । परि । जवति । कीदृशः । देवमादनः
 देवानां तर्पयिता । क्रतुः कर्ता । इन्दुः पात्रेषु क्षरणशीलो वीक्षो वा । विचक्षणः सर्वस्य विद्वद्वा ॥

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्पसि ।

आ रत्नधा योनिर्मृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्यपः ॥ ४ ॥

पुनानः । सोम । धारया । अपः । वसानः । अर्पसि ।

आ । रत्नधाः । योनिम् । मृतस्य । सीदसि । उत्सः । देव । हिरण्यपः ॥ ४ ॥

हे सोम । पुनानः पूयमानस्त्वम् । अपः । उदकानि वसतीवरीण्यानि । वसानः । आच्छादयन्
 धारया । अर्पसि पवित्रं गच्छसि । ततः । रत्नधा । रत्नानां दाता त्वम् । मृतस्य सायभूतस्य पशस्य
 योनिं स्थानम् । भा । सीदसि । हे । देव । द्योतमानः सोम । उत्सः । प्रस्यन्दनशीलस्य । हिरण्यप
 हिरण्यमयो हिरण्यस्योत्पत्तिस्थानं खलु । यद्वा । देवानां हितरमणीयो भवति ॥

दुहान ऊर्धार्दिन्यं मधु प्रियं प्रलं सधस्यमासदत् ।

आपृच्छय धरुणं वाज्यर्पति नृभिर्धृतो विचक्षणः ॥ ५ ॥

दुहान् । ऊर्ध्वः । दिव्यम् । मधु । प्रियम् । प्रलम् । सधस्यम् । आ । असदत् ।

आपृच्छयम् । धरुणम् । वाजी । अर्पति । नृभिः । धृतः । विचक्षणः ॥ ५ ॥

‘मयु मदकरं प्रियं प्रीणनकारि’ इदिव्यं दिवि भवम् ऋषः सोमवर्हीलक्षणं’ इदुरातः
सोमः प्रत्ये पुरातनं सधस्थम् । सह तिष्ठन्त्ययेति सधस्थं स्थानम् । अन्तरिक्षम् आसदत्
भासीदिति । सदेर्लुङि रूपम् । सतः आपृच्छयं कर्मण्यामष्टयं धरपं कर्मणो धारपितारं यजमानं
यावी अष्टवान् सोमः अर्पति । तस्मा अष्टं दातुमभिगच्छति । कीदृशः । अनुभिः कर्मनेत्रिर्ऋतिविग्निः
धृतः अदाम्यगृहे परितोषितः । तैरेन चतुराघूर्णोति पञ्चद्वयः सप्तद्वयो वा इत्यापस्तम्बेन
सूत्रितम् । विवक्षणः सर्वस्य विद्वष्टा ॥ ॥ १२ ॥

पुनानः सोम जागृविरेव्यो वारे परि प्रियः ।

त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मर्घा युक्षं मिमिक्ष नः ॥ ६ ॥

पुनानः । सोम । जागृविः । अव्यः । वारः । परि । प्रियः ।

त्वम् । विप्रः । अभवः । आङ्गिरःऽतनः । मर्घा । युक्षम् । मिमिक्ष । नः ॥ ६ ॥

हे सोम जागृविः जागरणशीलः प्रियः प्रीणयिता त्वं पुनानः पूयमानः सन् अन्या
भवेः वारे वाते पवित्रे परि सरसि । किञ्च विप्रः मेधावी त्वम् अङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठः
पितृणां नेता अभवः भवसि । स त्वं पुनः अस्मदीयं यक्षं अप्त्वा मधुनात्मीयेन रसेन मिमिक्ष
सिद्धिम् । मिहः सेधनार्थस्य सनि रूपम् ॥

सोमो मीढान्पवते गातुवित्तम् ऋषिर्विप्रो विचक्षुणः ।

त्वं कृविरेभवो देववीतम् आ सूर्यं रोहयो दिवि ॥ ७ ॥

सोमः । मीढान् । पवते । गातुवित्ऽतनः । ऋषिः । विप्रः । विऽचक्षुणः ।

त्वम् । कृविः । अभवः । देवऽवीतनः । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ॥ ७ ॥

मीढवान् कामानां सेधा सोमः पवते सरसि । कीदृशः । गातुवित्तमः आयन्तं मार्गस्य
सम्पत्कः ऋषिः सर्वस्य प्रदर्शकः विप्रः मेधावी विचक्षणः विद्वष्टा । किञ्च ऋषिः क्रान्तप्रज्ञः सर्वं
देववीतनः आयन्तं देवकामः अभवः भवसि । अपि च इदिव्यं सुलोके सूर्यम् आ रोहय
प्रादुर्भावयसि ॥

सोम उ पुषाणः सोरभिरधि णुमिरवीनाम् ।

अश्वयेव हरिता याति धारया मुन्द्रया याति धारया ॥ ८ ॥

सोमः । उ इति । पुषानः । सोऽवृऽभिः । अधि । सुऽभिः । अवीनान् ।

अश्वयाऽश्व । हरिता । याति । धारया । मुन्द्रया । याति । धारया ॥ ८ ॥

पुनानभिः अभिपुण्वन्निर्ऋतिविग्निः पुषानः अभिपूयमाणः सोमः अवीनां अनुभिः ।
‘नांष्टस्त्रिणासुपसंरयणम्’ (अ. ७. व. १. १३. १) इति सानुशान्दस्य अनुभावः । समुच्छ्रितै-
र्वातैः पथिभिः अधि याति अधिकं गच्छति । उ इति प्रसिद्धौ । अश्वयेव अश्वयेव हरिता
हरितवर्णया धारया याति । अमुन्द्रया मदकारिण्या धारया द्रोणकलसमभिगच्छति ॥

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धार्भिरक्षाः ।

समुद्रं न संवरणान्यग्मन्मन्दी मदाय तोशते ॥ ९ ॥

अनूपे । गोऽमान् । गोभिः । अक्षारिति । सोमः । दुग्धार्भिः । अक्षारिति ।

समुद्रम् । न । समुऽवरणानि । अग्मन् । मन्दी । मदाय । तोशते ॥ ९ ॥

गोमान् गोयुक्तः सोमः अनूपे निम्ने देशे कलशे गोभिः गोविकरैः क्षीरादिभिः सह वक्ष्मा क्षरति । तदेवोच्यते । स सोमः आत्मनो मिश्रणार्थं दुग्धार्भिः गोभिः सह वक्ष्मा क्षरति । क्षरतेलुङि रूपम् । किंच समुद्रं न यथा समुद्रमुदकानि गच्छन्ति तद्वत् संवरणानि सभजनीयानि रसरूपाण्यग्नानि द्रोणकलशम् अग्मन् गच्छन्ति । गमेलुङि च्छेलुङि रूपम् । किंच मन्दी मदकरः सोमः मदाय मदार्थं तोशते हन्यतेऽभिपूयते । तोशतिवचकम् ॥

आ सोम सुवानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यन्यया ।

जनो न पुरि च्चम्बोर्विशद्वरिः सदो वनेषु दधिपे ॥ १० ॥

आ । सोम । सुवानः । अद्रिऽभिः । तिरः । वाराणि । अन्यया ।

जनः । न । पुरि । च्चम्बोः । विशत् । हरिः । सदः । वनेषु । दधिपे ॥ १० ॥

हे सोम अद्रिभिः प्रायभिः सुवानः अभिपूयमाणस्वम् अव्यया अविमयामि वाराणि वालाणि पवित्राणि तिरः कुर्वन् व्यवधायकानि कुवाणः सन् आ एवस^१ इति शेषः । हरिः हरितवर्णः स सोमः च्चम्बो अधिपवणफलकयोः उपरि^२ स्थिते कलशे विशत् प्रविशति । तत्र दृष्टान्तः । जनो न यथा जनः पुरि पुरे प्रविशति । स एवं वनेषु काष्ठनिमितेषु पात्रेषु सदः स्थानं दधिपे करोति ॥ १३ ॥

स मामृजे तिरो अण्वानि मेप्यो मीळहे सप्तिर्न वाज्ययुः ।

अनुमाद्यः पर्यमानो मनीपिभिः सोमो विप्रेभिर्ऋक्भिः ॥ ११ ॥

सः । मृजे । तिरः । अण्वानि । मेप्यः । मीळहे । सप्तिः । न । वाज्ययुः ।

अनुऽमाद्यः । पर्यमानः । मनीपिऽभिः । सोमः । विप्रेभिः । ऋक्ऽभिः ॥ ११ ॥

वाज्ययुः अक्षकामः अण्वानि अणूनि सूक्ष्माणि मेप्यः मेप्या अन्ने शोमाणि पवित्राणि तिरः कुर्वन् सः सोमः मृजे परितोच्यते । अलंकियते वा । तत्र दृष्टान्तः । सप्तिर्न यथा जयकामैरथो मीळहे संग्रामेऽलंकियते तद्वत् । कीदृशः । अनुमाद्यः अनुमोदनीयः सर्वैः पर्यमानो मनीपिभिः ऋग्विभिः पूयमानः तथा ऋक्भिः । छन्दसीवनियौ इति वनिष् । स्तुतिमन्निर्विप्रेर्मैधाविभिः अभिषुतो मृज्यते ॥

प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा ।

अंशोः पर्यसा मदिरो न जागृविरच्छा कोशं मधुश्रुतम् ॥ १२ ॥

प्र । सोम । देवर्षीतये । सिन्धुः । न । पिप्ये । अर्णसा ।

अंशोः । पर्यसा । मृदिरः । न । जामृविः । अच्छे । कोशम् । मधुधुतम् ॥ १२ ॥

हे सोम देवर्षीतये देवानां पानाय तदर्थम् अर्णसा वसतीवयोऽप्येनोदकेन प्रप्यायसे । तत्र दृष्टान्तः । सिन्धुर्न । यथा सिन्धुरदकेन प्रप्ये प्रप्यायते तद्वत् । प्यायतेऽिति लिट्यहोश्च इति षीभावः । ततः स त्वं मृदिरः न मदकरः सुरादिरिव जामृविः जागरणालिः पद्म । नः संग्रहार्थं । इदानीं मदकरो जागरणशीलस्त्वम् । अंशोः लताखण्डस्य पर्यसा रसेन मधुधुते मधुरसस्य क्षारयितारः कोशं द्रोणकलशम् अच्छे अभिगच्छसि ॥

आ हर्षतो अर्जुने अत्के अव्यत प्रियः सुनुर्न मर्ज्यः ।

तमीं हिन्वन्त्यपसो यथा रथं नृदीप्त्वा गर्भस्त्योः ॥ १३ ॥

आ । हर्षतः । अर्जुने । अत्के । अव्यत । प्रियः । सुनुः । न । मर्ज्यः ।

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अपसः । यथा । रथम् । नृदीप्त्वा । आ । गर्भस्त्योः ॥ १३ ॥

हर्षतः लृहणीयः प्रियः प्रीणयिता सुनुर्न सुनुरिव मर्ज्यः साजनीयः सोमः अर्जुने अर्जुनवर्णे अत्के रूपे पवित्रे आ अव्यत आवृणोति । तमीम् एवं सोममद्गुल्यः नदीषु नदमानास्तु वसतीवरीषु गर्भस्त्योः बाह्वोः आ आसिमुरत्येन हिम्वन्ति प्रेरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अपसो यथा वेगवन्तो जनाः रथं संग्रामेषु प्रेरयन्ति तद्वत् ॥

अभि सोमास आयवः पर्वन्ते मद्यं मर्दम् ।

समुद्रस्याधि विष्टपि मनीषिणो मत्सुरासः स्वर्विदः ॥ १४ ॥

अभि । सोमासः । आयवः । पर्वन्ते । मद्यम् । मर्दम् ।

समुद्रस्य । अधि । विष्टपि । मनीषिणः । मत्सुरासः । स्वः । विदः ॥ १४ ॥

आयवः गमनशीलाः सोमासः सोमाः मद्यं मदकरं मर्दम् आरंभीयं रसम् अभि पर्वन्ते । अभिसो निर्गमयन्ति । कुप्रेत्युच्यते । समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य अधि विष्टपि अधिक् समुद्रिभूते पवित्रे । पद्म । समुद्रस्य । समुद्रवन्त्यस्माद्रसाः । तस्य कलशस्याधुपरि विष्टपि स्थाने पवित्रे निर्गमयन्ति । कीदृशाः । मनीषिणः मनस ईशितारः मत्सुरासः मदकराः स्वर्विदः सर्वस्य लग्नकाः ॥

तरत्समुद्रं पर्वमान ऊर्मिणा राजा देव क्रतुं बृहत् ।

अर्पिन्मित्रस्य वरुणस्य धर्मेणा प्र हिन्वान् क्रतुं बृहत् ॥ १५ ॥

तरत् । समुद्रम् । पर्वमानः । ऊर्मिणा । राजा । देवः । क्रतुम् । बृहत् ।

अर्पित् । मित्रस्य । वरुणस्य । धर्मेणा । प्र । हिन्वान् । क्रतुम् । बृहत् ॥ १५ ॥

पर्वमानः पृथमानः देवः द्योतमानः बृहत् आयन्तम् अर्पितं सत्यभूतो राजा सोमः समुद्रम् अन्तरिक्षं कलशं वा ऊर्मिणा धारया तरत् तरति । हिन्वान् श्रेष्ठमाणः पर्वते बृहत् आयन्तं सत्यभूतः स सोमः मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः धर्मेणा धारणार्थं प्र अर्पय प्रगच्छति ॥ १५ ॥

१. त-१.२.५-सावयितारः; त-४-म-आवयितारः । २. त-१.२.५.५-तस्मात् समुद्रवर्ति रसाः; त-१-म-४.५-मु-यस्मात् समुद्रवर्ति रसाः ।

चृमियेमानो हयतो विचक्षणो राजा देवः समुद्रियः ॥ १६ ॥

चृऽमिः । येमानः । हयतः । विऽचक्षणः । राजा । देवः । समुद्रियः ॥ १६ ॥

चृमिः कर्मनेमिः येमानः नियम्यमानः हयतः स्पृहणीयः विचक्षणः विद्वष्टा देवः दीप्यमानः समुद्रियः अन्तरिक्षे भवः राजा सोम इन्द्राय पवत इत्युत्तरेण सबन्धः । 'समुद्राभासः' इति भवार्थः घप्रत्ययः ॥

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः ।

सहस्रधारो अत्यव्यमर्पति तमीं मृजन्त्यायवः ॥ १७ ॥

इन्द्राय । पवते । मदः । सोमः । मरुत्वते । सुतः ।

सहस्रधारः । अति । अव्यम् । अर्पति । तम् । ईमिति । मृजन्ति । आयवः ॥ १७ ॥

मदः मादकः सुतः अभिपुतः सोमः मरुत्वते मरुत्तिस्तद्धते इन्द्राय इन्द्राय पवते क्षरति । ततः सहस्रधारः बहुधारोपेतः सोमः अव्यम् अविमयं पवित्रम् अति अर्पति अति-गच्छति । तम् इमं सोमम् आयवः मनुष्या कृत्विज मृजन्ति शोधयन्ति ॥

पुनानध्वम् जनयन्मतिं कविः सोमो देवेषु रण्यति ।

अपो वसानः परि गोभिरुत्तरः सीदन्वर्नेष्वव्यत ॥ १८ ॥

पुनानः । चम् इति । जनयन् । मतिम् । कविः । सोमः । देवेषु । रण्यति ।

अपः । वसानः । परि । गोभिः । उत्तरः । सीदन् । वर्नेषु । अव्यत ॥ १८ ॥

चम् । सप्तम्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । चन्दोरधिपवणकलकयो पुनानः पूषमानोऽभिपूषमाणः मतिं स्तुति जनयन् उत्पादयन् कविः शान्तप्रज्ञ एतादृशः सोमः देवेषु इन्द्रादिषु रण्यति । किञ्च अपः वसतीवरी वसानः आच्छादयन् वर्नेषु काष्ठेषु पत्रेषु सीदन् सोमः गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः परि अव्यत परिदीयते । आच्छाद्यते ॥

तवाहं सोम रारण सुख्य इन्दो दिवेदिवे ।

पुरुणि बभ्रो नि चरन्ति मामव परिधीरति तां इहि ॥ १९ ॥

तव । अहम् । सोम । रारण । सुख्ये । इन्दो इति । दिवेऽदिवे ।

पुरुणि । बभ्रो इति । नि । चरन्ति । माम् । अव । परिधीन् । अति । तान् । इहि ॥ १९ ॥

हे इन्दो हे सोम तव सत्ये ससिक्मणिं अहं दिवेदिवे अन्वह रारण । रणेः लिट्युत्तमे णलि रूपम् । हे बभ्रो बहुवर्णं सोम पुरुणि बहूनि रक्षासि मं तव सत्ये स्थितं नि भव चरन्ति नीचीनं चरन्ति बाधन्ते । ये मां बाधन्ते तान् परिधीन् राक्षसांस्त्वम् अति इहि अतीत्य गच्छ । जहीति यावत् ॥

१. त१.२.३.४.५.७-अ२.६-मावार्थे । २. ग-त३.४-अ१.२.४.६-आच्छादयतरः, त१-आच्छाद-यनुत्तरे । ३. त१.२.५.७-मु-रारण रमे; म६-रारण रणे ।

उताहं नक्तमुत सोम ते दिवा सख्याय वञ्च ऊर्धनि ।

घृणा तर्पन्तमति सूर्य परः शकुनाइव पक्षिम ॥ २० ॥

उत । अहम् । नक्तम् । उत । सोम । ते । दिवा । सख्याय । वञ्चो इति । ऊर्धनि ।

घृणा । तर्पन्तम् । अति । सूर्यम् । परः । शकुनाऽइव । पक्षिम ॥ २० ॥

हे ऽवञ्चो बहुवर्ण हे ऽसोम ऽउत अपि च ऽनक्तम् ऽउत अपि च ऽदिवा अहोरात्रयोः
 ऽसख्याय सख्यायं तव ऽऊर्धनि समीपे ऽअहं रम इति^१ शेषः^२ । ते वयं ऽघृणा दीह्या ऽतपस्तं
 ऊपलन्तं ऽपरः परमस्थानस्थितं^३ ऽसूर्यं तदात्मकं स्वाम् ऽपक्षि पक्षिम । तत्र स्थितं त्वां प्राप्नुमति-
 पेतिम^४ । कथमिव । ऽशकुनाइव । यथा सुपर्णादयः पक्षिणः सूर्यमतिगच्छन्ति तद्वत् ॥ 'पल्ल गतौ' ।
 अस्माच्छान्दसे लिटि 'तनिपरयोऽछन्दसि' ह्युपधालोपः ॥ ॥ १५ ॥

प्रायस्तोत्रेऽभिरूपकरणे सोमे मृज्यमान एकसूचः । तत्र 'मृज्यमानः' इत्येषा तृतीया ।
 सूत्रितं च—'मृज्यमानः सुहस्य दशभिर्विवस्वतः' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

मृज्यमानः सुहस्य समुद्रे वाचमिन्वसि ।

रयि पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाम्यर्पसि ॥ २१ ॥

मृज्यमानः । सुहस्य । समुद्रे । वाचम् । इन्वसि ।

रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । पुरुस्पृहम् । पवमान । अभि । अर्पसि ॥ २१ ॥

हे ऽसुहस्य । हस्ते भवा हस्या अङ्गुलयः । शोभवाङ्गुलिक सोम ऽमृज्यमानः शोभ्य-
 मानस्त्वं ऽसमुद्रे अन्तरिक्षे कलद्ने वा ऽवाचं शब्दम् ऽइन्वसि प्रेरयसि । किंच हे ऽपवमान पूयमान
 सोम ऽपिशङ्गं हिरण्यैः पिशङ्गवर्णं ऽबहुलं प्रभूतं ऽपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं, ऽरयि धनम् ऽअभ्यर्पसि
 स्तोतृणामभिरसि प्रयच्छसि ॥

मृजानो वारे पवमानो अव्यये वृषाव चक्रदो वने ।

देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्पसि ॥ २२ ॥

मृजानः । वारे । पवमानः । अव्यये । वृषा । अर्च । चक्रदः । वने ।

देवानाम् । सोम । पवमान । निःस्कृतम् । गोभिः । अञ्जानः । अर्पसि ॥ २२ ॥

हे ऽसोम ऽवृषा वर्धिता त्वं ऽमृजानः वसतीवरीभिर्मृज्यमानोऽलंक्रियमाणः ऽअव्यये अविमये
 ऽवारे वाले पक्षिणे ऽपवमानः पूयमानः सन् ऽवने वननीय उदके काष्ठे कलद्ने वा ऽअव चक्रदः
 अवकन्दसि शङ्कायसे । ततो हे ऽसोम हे ऽपवमान त्वं ऽगोभिः शब्दैः क्षीरादिभिः ऽअञ्जानः
 अव्ययमानः सन् ऽनिष्कृतं संस्कृतं ऽदेवानां स्थानम् ऽअर्पसि गच्छसि ॥

पर्वस्त्र वार्जसातयेऽभि विश्वानि काव्या ।

त्वं संमुद्रं ग्रथ्यमो वि धारयो देवेभ्यः सोम मत्सुरः ॥ २३ ॥

पर्वस्व । वाजस्रसातये । अ॒भि । वि॒श्वानि । का॒व्या ।

त्वम् । सु॒मुद्रम् । प्र॒थमः । वि । धा॒रयः । दे॒वेभ्यः । सोम । म॒त्सरः ॥ २३ ॥

हे सोम ऽविश्वानि सर्वाणि ऽकाव्या कविकर्माणि स्तोत्राण्यभिलक्ष्य ऽवाजमातये अक्षलाभाय
 ऽपवस्व क्षर । हे ऽसोम ऽदेवेभ्यः देवानां ऽमत्सरः मदकरः ऽप्रथमः सर्वदेवानां मुख्यः ऽत्वं
 ऽसमुद्रम् अन्तरिक्षं कलशं वा ऽवि ऽधारयः विशेषेण धारयसि ॥

स तू पर्वस्व परि पार्थिवं रजो दिव्या च सोम धर्मभिः ।

त्वां विप्रासो मतिभिर्विचक्षण शुभ्रं हिन्वन्ति धीतिभिः ॥ २४ ॥

सः । तु । प॒र्वस्व । प॒रि । पार्थि॒वम् । रजः । दि॒व्या । च । सोम । धर्म॑ऽभिः ।

त्वाम् । वि॒प्रास । म॒तिऽभिः । वि॒ऽचक्षण । शु॒भ्रम् । हि॒न्वन्ति । धी॒तिऽभिः ॥ २४ ॥

हे ऽसोम ऽसः तादृशस्त्वं ऽपार्थिवं ऽरजः लोकं प्रति दिव्यानि ऽच रजांसि^१ प्रति ऽधर्मभिः
 धारकैः^२ सह ऽतु क्षिप्रं ऽपरि ऽपवस्व परितः क्षर । हे ऽविचक्षण विद्वष्टः सोम ऽविप्रासः विप्रा
 मेधाधिनः ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽधीतिभिः अद्गुलीभिश्च ऽशुभ्रं श्वेतवर्णं ऽत्वां ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

पर्वमाना असृक्षत पवित्रमति धारया ।

मरुत्वन्तो मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामुभि प्रयांसि च ॥ २५ ॥

पर्वमाना । अ॒सृक्षत । प॒वित्रम् । अ॒ति । धा॒रया ।

म॒रुत्वन्तः । म॒त्सराः । इ॒न्द्रियाः । ह॒याः । मे॒धाम् । अ॒भि । प्र॒यांसि । च ॥ २५ ॥

पर्वमानाः पूषमानाः सोमाः ऽधारया आत्मीयया ऽपवित्रम् अतीत्य ऽअसृक्षत सृज्यन्ते ।
 कीरणाः । ऽमरुत्वन्तः मरुद्भिर्बुक्ताः ऽमत्सराः मदकराः ऽइन्द्रियाः इन्द्रशुद्धाः । ऽमेधा स्तुति
 ऽप्रयांसि अन्नानि ऽच अभिलक्ष्य स्तोत्रभ्यः उभय^३ कर्तुं वा ऽहयाः गन्तार एते सृज्यन्ते ॥

अपो वसानः परि कोशमर्पतीन्दुर्हियानः सोतृभिः ।

जनयङ्गयोर्तिर्मुन्दना अवीवशद्वा कृष्णानो न निर्णिर्जम् ॥ २६ ॥

अ॒पः । व॒सानः । प॒रि । को॒शम् । अ॒र्पति । इ॒न्दुः । हि॒यानः । सो॒तृभिः ।

ज॒नयन् । ज्यो॒तिः । म॒न्दनाः । अ॒वीव॒शत् । गाः । कृ॒ष्णा॒नः । न । निः॒ऽनिर्जम् ॥ २६ ॥

अपः वसतीवरीः ऽवसानः आच्छादयन् ऽसोतृभिः अभिपुण्वद्भिः ऽहियानः प्रेषमाणः
 ऽइन्दुः सोमः ऽकोशं कलशं ऽपरि ऽअर्पति प्रति गच्छति । किंच ऽज्योतिः दीप्ति ऽजनयन् उर्यादयन्
 ऽगाः गन्थानि क्षीरादीनि ऽनिर्णिजम् आत्मनो रूपं ऽकृष्णान् कुर्वन् मिश्रयन् सोऽयं सोमः । नः
 संमत्पर्ये । इदानीं ऽमन्दनाः स्तुतीः ऽअवीवशत् कामयते । 'वश कान्तौ' । लुङि चटि रूपम् ॥ ॥ १६ ॥

'पवस्व' इति षोडशचं पञ्चमं सूक्तम् । आद्यदृचस्य गौरिवीतिनां शक्तिपुत्र क्षिपि ।
 तृतीयाया शक्तिनां वासिष्ठः । ततः पञ्चानां द्रुचानामूर्त्नामाक्षिरस कजिच्चा नाम भारद्वाज

ऊर्ध्वसद्या नामाद्विरसः कृतयशा नाम कश्चित् सोऽप्याद्विरसः कर्णचयो नाम राजपिरित्येते इमेऽर्णवः । एवं त्रयोदश गताः । ततस्तिष्ठणां चासिष्टः शक्तिः । प्रथमातृतीयाद्या अपुत्रः ककुमाः । द्वितीया-
चतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्पः । 'स सुन्वे यो वसूनाम्' इत्येषा तु यवमध्या गायत्री । पवमानः सोमो
देवता । तथा चानुक्रम्यते—'पवस्व योळश गौरिवीतिद्वेषं शक्तिरेकामूरर्कजिषोर्ध्वसद्या कृतयशा
कर्णचय इत्यृषयो दृचास्तिष्ठः शक्तिः ककुमा-प्रगाथाः स सुन्वे गायत्री यवमध्या' इति । गतो
विनियोगः ॥

पर्वस्व मधुमत्तम् इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो मर्दः । महि द्युक्षतमो मर्दः ॥ १ ॥
पर्वस्व । मधुमत्तमः । इन्द्राय । सोम । क्रतुवित्तमः । मर्दः । महि । द्युक्षतमः । मर्दः ॥ १ ॥

हे सोम मधुमत्तमः अतिशयेन जायुषोपेतस्त्वम् । इन्द्राय इन्द्राय मर्दः मर्दकरः मर्द
पवस्व क्षर । कीरशः । क्रतुवित्तमः अत्यन्तं प्रज्ञायाः कर्मणो वा सम्भक्तः महि महान् मंहनीयो
वा द्युक्षतमः अत्यन्तं दीप्तः मर्दः मर्दहेतुः ॥

यस्य ते पीत्वा वृषभो वृषायतेऽस्य पीता स्वर्विदः ।

स सुप्रकैतो अभ्यक्रमीदपोऽच्छा चान्नं नैतशः ॥ २ ॥

यस्य । ते । पीत्वा । वृषभः । वृषायते । अस्य । पीता । स्वःऽविदः ।

सः । सुप्रकैतः । अभि । अक्रभीत् । इषः । अच्छ । वार्जम् । न । एतशः ॥ २ ॥

वृषभः कामानां वर्षक इन्द्रः यस्य यं ते त्वं पीत्वा वृषायते वृषभ इवाचरति । किं
स्वर्विदः सर्वस्य दर्शकस्य अस्य ते तव पीता पाने सति सुप्रकैतः सुप्रज्ञः सः इन्द्रः इषः
शयूनामन्नानि अभ्यक्रमीत् अधिक्रामति । तन्न दद्यान्तः । वार्जं नैतशः । एतदा इत्ययमनाम ।
यथाद्यो वार्जं संग्राममभियच्छति तद्वत् ॥

त्वं द्यौर्द्वयै देव्या पवमान जनिमानि द्युमत्तमः । अमृतत्वार्य घोषयः ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । अक्ष । दैव्या । पवमान । जनिमानि । द्युमत्तमः । अमृतत्वार्य । घोषयः ॥ ३ ॥

हे पवमान पूषमान सोम द्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमान् त्वं हि तमेव दैव्या देव-
संबन्धीनि जनिमानि जन्मानि । देवानित्यर्थः । तानमित्यर्थः । अमृतत्वार्य देवाममरणाय सहा
क्षिप्रं घोषयः शब्दापसे ॥ घुषि विद्यमाने । व्यन्तत्वं लेटि रूपम् । द्वियोगादनिघातः ॥

येना नर्वग्वो द्रध्यदृहपोर्णुते येन विप्रास आपिरे ।

देवानां सुप्ते अमृतस्य चारुणो येन श्रवांस्यानुशुः ॥ ४ ॥

येन । नर्वग्वः । द्रध्यद् । अपऽऊर्णुते । येन । विप्रासः । आपिरे ।

देवानाम् । सुप्ते । अमृतस्य । चारुणः । येन । श्रवांसि । आनुशुः ॥ ४ ॥

नर्वग्वः नवनीयगतिः यद्वा नवभिर्मांसैः सत्रस्यानुष्टाता द्रध्यद् दृढग्रामकोऽक्षिराः देव
सोमेन पणिभिरपहतानां गवां द्वाभम् अपोर्णुते अवाच्छादयति विवृतमकार्षीत् । विप्रासः तन्मुखा

सर्वे मेधाविनोऽद्विरसः 'येन च' सोमेन 'आपिरे' एतैरपहता गा आप्नुवन् । किंच 'देवानाम्' इन्द्रादीना
'सुम्ने' सुखे यथेन संजाते सति 'वारुण' कव्याणस्य 'अमृतस्य' उदकस्य सवन्धीनि 'श्रवासि'
अग्नानि 'येन च' सोमेन यजमानाः 'आनशु' व्याप्नुवन् अलमन्त । स त्वं देवानाममृतत्वाय शब्दायस
इति पूर्वेण समन्वयः ॥

एष स्य धारया सुतोऽव्यो वारंभिः पवते मदिन्तमः । क्रीळन्नुर्मिर्पामिव ॥ ५ ॥

एष. । स्य. । धारया. । सुत. । अव्य. । वारंभिः. । पवते. । मदिन्तमः ।

क्रीळन्. । ऊर्मि. । अपाम्ऽईव ॥ ५ ॥

'इष' स. 'एष' सुत अभिपुत सोम. 'अव्यः' अवे. 'वारंभि' वारंस्तेभ्यः पवित्रेभ्य.
'धारया' भारमीयया 'पवते' कलत्रमभिलक्ष्य क्षरति । क्रीडन्. । 'मदिन्तमः' मादयितृणमः 'अपामिव'
उदकानाम् 'ऊर्मि' संघात इव 'क्रीळन्' इतस्तत् सक्रीडमान पवते ॥ ॥ १७ ॥

य उक्षिया अप्या अन्तरश्मनो निर्गा अकृन्तदोर्जसा ।

अभि ब्रजं तत्तिनेषु गव्यमभ्यर्च्य वर्माईव धृष्णवा रुज ॥ ६ ॥

य । उक्षिया. । अप्या. । अन्त. । अश्मन. । नि. । गा. । अकृन्तत्. । ओर्जसा. ।

अभि. । ब्रजम्. । तत्तिने. । गव्यम्. । अर्च्यम्. । वर्माऽईव. । धृष्णो इति. । आ । रुज ॥ ६ ॥

'यः' सोम. 'उक्षिया. उत्सरणशीला. 'अप्याः । अप इत्यन्तरिक्षनाम । तस्मात् 'अवे'
एन्दसि' इति यत् । अन्तरिक्षस्था अहिप्रभृतिभिरसुरैरपहृत्य निहिता 'गा. अपः' 'अश्मनः ।
मेघनामैतत् । मेघात् 'अन्त' 'ओर्जसा' षष्ठेन 'नि' 'अकृन्तत्' निरच्छिन्नत् निरगमयत् । अन्तरिक्षात्
वृष्टिमकार्षीदित्यर्थः । स त्वमसुरैरपहृत 'गव्यं' गोसवम्भिनम् 'अभ्यर्च्यम्' अक्षेपु भव 'वर्जं' समूहम्
'अभि' 'तत्तिनेषु' अभितो व्याप्नोषि ॥ 'तनु विस्तारे' । छान्दसे लिटि 'तनिपत्योभ्यन्दसि' 'इत्युपधा-
लोद' । किंच हे 'धृष्णो' क्षत्रुधर्षणशील सोम स त्वं 'वर्मा' कवचीव शूर 'आ' 'रुज' असुरानाजहि ॥

आ सौता परि पिञ्चताश्च न स्तोममसुरं रजस्तुरम् । वनक्रक्षमुदप्रुतम् ॥ ७ ॥

आ । सौत. । परि. । सिञ्चत. । अश्वम्. । न । स्तोमम्. । अप्स्तुरम्. । रज स्तुरम्. ।

वनऽक्रक्षम्. । उदऽप्रुतम् ॥ ७ ॥

हे ऋषिद्वज 'आ' 'सौत' सोममभिपुणुत ॥ 'पुञ्च' अभिपवे । लोटि छान्दमो विकरणस्य लृक् ।
'तत्तनस्रनधनाश्च' इति तस्य तवादेशः ॥ किंच 'परि' 'पिञ्चत' परितस्तं घमतीवयोर्दिभिः सिञ्चत ।
क्रीडशम् । 'अश्व' न अश्वमिव वेगिनं 'स्तोमं' स्तोतव्यम् 'अप्तुरम्' अन्तरिक्षस्थितानामुदकानां
प्रेरकं 'रजस्तुर' तेजसां च प्रेरकम् । 'वनक्रक्षम्' उदकानां कर्षकम् । यद्वा । कण्डेपु पात्रेषु विमर्कीणम् ।
'उदप्रुतम्' उदके गच्छन्त प्रवमानं सोममभिपुणुताभिपिञ्चत च ॥

सहस्रधारं वृषमं पयोवृधं प्रियं देवाय जन्मने ।

क्रतेन य क्रतुर्जातो विवावृधे राजा देव क्रतुं बृहत् ॥ ८ ॥

सहस्रधरम् । वृषम् । पयःपृथम् । प्रियम् । देवार्थम् । जन्मनि ।

ऋतेन । यः । ऋतुः । विः । स्ववृषे । राजा । देवः । ऋतम् । बृहत् ॥ ८ ॥

‘सहस्रधरं बहुधारोपेतं’ वृषभं कामानां वर्षकं ‘पयोऽपृथम् उदकानां वर्षकं’ प्रियं प्रीयधितारं तं सोमं ‘देवाय देवसंबन्धिने’ जन्मने देवेभ्यस्तदर्थमभिपुणुत । ‘ऋतुः’ उदकाज्जातः ‘यः’ राजा सोमः ‘ऋतेन वसतीवर्षात्पेनोदकेन’ विववृषे विशेषेण वर्षते । कीदृशः । ‘देवः’ घोतमाना स्तोतव्यो वा । ‘ऋतं सत्यभूतः सन्’ बृहत् महान् । तमाप्नुतेति पूर्वेण समन्वयः ॥

अभि धुमं बृहद्यश इषस्पते दिदीहि देव देवयुः । वि कोशं मध्यमं युव ॥ ९ ॥

अभि । धुमम् । बृहत् । यशः । इषः । पते । दिदीहि । देव । देवऽयुः ।

वि । कोशम् । मध्यमम् । युव ॥ ९ ॥

हे ‘इषस्पते अन्नस्य पते’ हे ‘देव स्तोत्र्य सोम’ ‘देवयुः’ देवकामस्त्वं ‘धुमं’ घोतनार्थं ‘बृहत्’ प्रभूतं ‘यशः’ अन्नमस्मभ्यम् ‘अभि’ ‘दिदीहि’ अभिमुख्येन प्रकाशय । ‘मध्यमं’ अन्नम् । ‘वि’ अन्नविद्यमानवदेन पादादिबाधनिपातः । किं ‘मध्यमम्’ अन्तरिक्षस्थितं ‘कोशं’ मेघं ‘वि’ ‘युव’ वृष्टवर्षं विगमय विक्षेपय ॥

आ वच्यस्व सुदक्ष चम्वोः सुतो विशां वद्विर्न विस्पतिः ।

बृष्टि दिवः पवस्व रीतिमपां निन्वा गविष्टये धियः ॥ १० ॥

आ । वचस्व । सुदक्ष । चम्वोः । सुतः । विशाम् । वद्विः । न । विस्पतिः ।

बृष्टिम् । दिवः । पवस्व । रीतिम् । अपाम् । निन्वा । गोऽर्ष्टये । धियः ॥ १० ॥

हे ‘सुदक्ष सुबल सोम’ ‘चम्वोः’ अधिपवणफलकयोः ‘सुतः’ अभिपुतः ‘विशां’ प्रजानां ‘वद्विर्न’ बोधा ‘विस्पतिः’ राजैव सर्वासां प्रजानां बोधा त्वम् ‘आ’ ‘वच्यस्व’ आगच्छ । ‘कृशामापवस्व’ । ‘गविर्गव्यस्य’ गव्यस्येन इयनि रूपम् । किं त्वं ‘बृष्टि’ वृष्ट्यसागाम् ‘अपाम्’ उदकानां ‘रीतिं’ गतिं ‘दिवः’ सुलोकाद् ‘पवस्व’ कुरु । ततः ‘गविष्टये’ गामात्मन इच्छते यजमानाय ‘धियः’ कर्माणि ‘निन्वा’ आपूरय ॥ ॥ १० ॥

एतमु त्थं मदच्युतं सहस्रधारं वृषभं दिवो दुहुः । विश्वा वसूनि विभ्रतम् ॥ ११ ॥

एतम् । ऊँ इति । लम् । मदच्युतम् । सहस्रधारम् । वृषभम् । दिवः । दुहुः ।

विश्वा । वसूनि । विभ्रतम् ॥ ११ ॥

‘दिवः’ देवान् कामयमाना ऋत्विजः ‘एतं’ तस्मिन् सोममेव ‘दुहुः’ दुहुः दुहन्ति । ‘प्रायाणो वस्ता ऋत्विजो दुहन्ति’ (तै. सं. १. २. ११. ४) इति तैत्तिरीयकमाह्वयम् । कीदृशो सोमम् । ‘मदच्युतं’ मदस्य प्रेरकं ‘सहस्रधारं’ बहुधारं ‘वृषभं’ कामानां वर्षकं ‘विश्वा’ सर्वाणि ‘वसूनि’ घनानि ‘विभ्रतं’ धारयन्तं सोमं दुहन्ति ॥

धृषा वि जज्ञे जनयन्नमर्त्यः प्रतपञ्ज्योतिषा तमः ।

स सुष्टुतः कविभिर्निर्णिजं दधे त्रिधात्वस्य दंससा ॥ १२ ॥

धृषा । वि । जज्ञे । जनयन् । अमर्त्यः । प्रतपन् । ज्योतिषा । तमः ।

स । सुऽस्तुतः । कविऽभिः । निऽनिर्जम् । दधे । त्रिऽधात् । अस् । दंससा ॥ १२ ॥

धृषा कामानां वर्षकः अमर्त्यः मनुष्यघर्मरहितः सोमः वि जज्ञे विज्ञायते । किं कुर्वन् । जनयन् शब्दं ज्योतिर्वीत्यादयन् ज्योतिषा स्वीयेन तमः प्रतपन् प्रज्वलयन् विनाशयन् प्रादुर्भवति । ततः कविभिः मेधाविभिः स्तोत्रभिः सुष्टुतः सः सोमः निर्णिजं निर्णेजनहेतुं मिथ्यां गच्छं दधे धारयति । अथ त्रिधात् त्रिषु सवनेषु देवानां पोषकम् । यद्वा । त्रयः सोम-धारका द्रोणकलशादयो यस्मिन् । तद्यज्ञार्थं कर्म यस्य सोमस्य दंससा कर्मणा प्रियते खलु ॥

स सुन्वे यो वर्धनां यो रायामानेता य इळानाम् । सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

स । सुन्वे । यः । वर्धनाम् । यः । रायाम् । आऽनेता । यः । इळानाम् ।

सोमः । यः । सुऽक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

यसः सोमः सुन्वे अभिमुखवै कविभिः यः सोमः वर्धनां धनानाम् आनेता यः च रायाम् । रान्ति प्रयच्छन्ति क्षीरादिकमिति रायो गावः । तेषामानेता यः च इळानाम् अन्नानां च यः च सोमः सुक्षितीनां सुमित्रासानां शोभनमनुययुक्तानां गृहाणामानेता विद्यते सोऽभिपुतोऽभूदिति ॥

यस्य न इन्द्रः पिवाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।

आ येन मित्रावरुणा करामहे एन्द्रमवसे महे ॥ १४ ॥

यस्य । नः । इन्द्रः । पिवात् । अस्य । मरुतः । यस्य । वा । अर्यमणा । भगः ।

आ । येन । मित्रावरुणा । करामहे । आ । इन्द्रम् । अवसे । महे ॥ १४ ॥

यनः अस्मदीय यस्य यं सोमम् इन्द्रः पिवात् पिबति । 'पा पाने' । लेख्यादागमः । यं च सोमं मरुतः पिबन्ति वा अपि च अर्यमणा पृतन्नामकेन देवेन सह भगः देवः यं सोमं पिबति येन सोमेन मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयम् आ करामहे अभिमुखीकुर्महे तथा महे महते अवसे रक्षणाय येन च सोमेन इन्द्रम् अभिमुखीकुर्महे स सोमोऽभिपूयते ॥

इन्द्राय सोमं पातवे नृभिर्यतः स्वायुधो मदिन्तमः । पर्वस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । नृभिः । यतः । सुऽआयुधः । मदिन्तमः ।

पर्वस्व । मधुमत्तम ॥ १५ ॥

हे सोम मधुमत्तम अतिशयेन मातुषेयितस्त्वम् इन्द्राय पातवे पानार्थं पर्वस्व कलशे क्षर । कीदृशः । नृभिः कर्मेनैर्नृभिर्कविभिः यतः संयतः स्वायुध शोभनस्त्वय्यकपालाद्ययुधोपेत मदिन्तमः मादयितृम ॥

इन्द्रस्य हार्दि सोमधानमा विश समुद्रमिव सिन्धवः ।

जुष्टो मित्राय बरुणाय वायवे दिवो विष्टम्भ उत्तमः ॥ १६ ॥

इन्द्रस्य । हार्दि । सोमधानम् । आ । विश । समुद्रम् इव । सिन्धवः ।

जुष्टः । मित्राय । बरुणाय । वायवे । दिवः । विष्टम्भः । उत्तमः ॥ १६ ॥

हे सोम स्वम् इन्द्रस्य हार्दि हृदयगमं हृदयभूतं वा सोमधानम् । सोमो निधीयते अस्मिन्निति सोमधानः कञ्शः । तम् आ विश प्रविश । तत्र दधान्तः । समुद्रमिव यथा समुद्रं सिन्धवः नद्यः प्रविशन्ति तद्वत् । कीदृशसम् । मित्राय बरुणाय वायवे एतेभ्यः जुष्टः पर्याप्तः दिवः पुलोकस्य विष्टम्भः विष्टम्भयिता स्थापयिता उत्तमः सर्वेषामुत्कृष्टतमसम् कलशमाविश ॥ ॥ १९ ॥

‘परि प्र’ इति द्वाविंशत्युच्चं द्वैपदं पठं सूक्तम् । पठे तदस्यवस्थितहोत्रीयादिधिष्योदेता अग्नयो नामधेयपुत्रा ऋषयः । विशात्मिका द्विपदा विराजः । पवमानः सोमो देवता । तथा चाशुक्रान्तं- ‘परि प्र’ अधिकामग्नयो धिष्यथा ऐश्वरा द्वैपदम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

परि प्र धन्वेन्द्राय सोम स्वादुर्मित्राय पुण्ये भगाय ॥ १ ॥

परि । प्र । धन्व । इन्द्राय । सोम । स्वादुः । मित्राय । पुण्ये । भगाय ॥ १ ॥

हे सोम स्वादुः स्वादुरसस्त्वम् इन्द्राय मित्राय पुण्ये भगाय एतेभ्यो देवेभ्यः परि प्र धन्व परितः पात्रेषु अक्षरं ॥

इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयाः क्रत्वे दक्षाय विधे च देवाः ॥ २ ॥

इन्द्रः । ते । सोम । सुतस्य । पेयाः । क्रत्वे । दक्षाय । विधे । च । देवाः ॥ २ ॥

हे सोम सुतस्य अभिपुत्रस्य ते तव स्वं भगम् इन्द्रः पेयाः पेयात् पिबतु ॥ पाते- राशीलिकि रूपम् । पुरुषस्यः ययः ॥ किमर्थम् । ऋग्वे कृत्वे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय च । किञ्च अग्नी विधे सर्वे देवाः एव स्वदीयमंशं पिबन्तु ॥

एवामृताय महे क्षयाय स शुक्रो अर्य दिव्यः प्रीयूषः ॥ ३ ॥

एव । अमृताय । महे । क्षयाय । सः । शुक्रः । अर्य । दिव्यः । प्रीयूषः ॥ ३ ॥

हे सोम शुक्र दीप्तः दिव्यः दिवि भवः प्रीयूष देवैः पातय्य । सः स्वम् अमृताय अमरणाय महे महते क्षयाय निवासाय च एव अर्य एवं पवस्व हर ॥

पवस्व सोम महान्तस्समुद्रः पिता देवानां विश्वामि धाम ॥ ४ ॥

पवस्व । सोम । महान् । समुद्रः । पिता । देवानां । विश्वा । अभि । धाम ॥ ४ ॥

हे सोम महान् देवेभ्यो दीयमानवेन महस्वयुक्तः समुद्रः समुन्दनः । पस्मात् समुद्रवन्ति रसास्तादशः । पिता सर्वेषां पाठयिता स्वं देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि धाम धामानि शरीराण्यभिरुह्य पवस्व ॥

शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम दिवे पृथिव्यै शं च प्रजायै ॥ ५ ॥

शुक्रः । पवस्व । देवेभ्यः । सोम । दिवे । पृथिव्यै । शम् । च । प्रजायै ॥ ५ ॥

हे सोम शुक्रः दीतस्त्वं देवेभ्यः देवाय पवस्व क्षर । किञ्च दिवे पृथिव्यै च धावा-
पृथिव्यां च ततः प्रजायै प्रजाम्यत्र शं मुखं च कुरु ॥

दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः सत्ये विधर्मन्वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

दिवः । धर्ता । असि । शुक्रः । पीयूषः । सत्ये । विधर्मन् । वाजी । पवस्व ॥ ६ ॥

हे सोम शुक्रः दीतः पीयूषं पानव्यस्त्वं दिवः पुलोकस्य धर्ता धारकः अमि । वाजी
बलवान् स त्वं सत्ये सन्धुते विधर्मन् विधर्मणि । विविधकर्मणि करिष्यो यस्मिन् । यद्वा ।
विविधनोमादिहविषां धारके । अस्मिन् यजे पवस्व क्षर ॥

पवस्व सोम धुम्नी सुधुरो महामवीनामनु पूर्वं ॥ ७ ॥

पवस्व । सोम । धुम्नी । सुधुरः । महान् । अवीनान् । अनु । पूर्वं ॥ ७ ॥

हे सोम धुम्नी । सुधुं धोतयेयौ वाञ्छं वा इति यास्क । अवदान् यशस्वी वा सुधार
शोभनधारयुक्तः पूर्वं पुराननस्त्वं अहो महताम् अवीनां रोम्या रोमभ्यः सकाशादनुक्रमेण
पवस्व क्षर ॥

नृमिर्यमानो जज्ञानः पूतः क्षरद्विधानि मन्द्रः स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृमिः । येमानः । जज्ञानः । पूतः । क्षरत् । विधानि । मन्द्रः । स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृमिः कर्मनैर्नृमिर्कृन्विमिः येमानः निदग्धमानः जज्ञानः जायमानः पूतः पवित्रेण
शोधितः मन्द्रः मोदमानः स्वर्वित् सर्वज्ञः पृथारसः सोमः विधानि सर्वाणि धनान्यस्मभ्यं
क्षरत् क्षरत् ददातु ॥

इन्दुः पुनानः प्रजामुराणः करद्विधानि द्रविणानि नः ॥ ९ ॥

इन्दुः । पुनानः । प्रजान् । उराणः । करत् । विधानि । द्रविणानि । नः ॥ ९ ॥

पुनानः पूमानः उराणः उराण उरु कुवाङ्गः (निरु. ९. १७) इति यास्क ।
देवान् बहु कुवाङ्गः इन्दुः सोमः नः अस्माकं प्रजाम् अपत्यादिकां विधानि व्याप्तानि द्रविणानि
धनानि च करत् करोतु । करत्तेर्लङि रूपम् ॥

पवस्व सोम क्रत्वे दक्षायाश्चो न नित्को वाजी धर्ताय ॥ १० ॥

पवस्व । सोम । क्रत्वे । दक्षाय । अर्चः । न । नित्कः । वाजी । धर्ताय ॥ १० ॥

हे सोम अघो न अघ इव नित्कः यमतीवरीभिरद्विनित्कः वाजी वेगवान्स्त्वं क्रत्वे
कृतवे प्रज्ञानाय पदक्षाय बलाय धनय धर्ताय च पवस्व क्षर ॥ १० ॥

तं ते सोतारो रसं मदीय पुनन्ति सोमं मुहे धुम्नाय ॥ ११ ॥

तन् । ते । सोतारः । रसम् । मदीय । पुनन्ति । सोमम् । मुहे । धुम्नाय ॥ ११ ॥

१. त. १. २. ३. ४. ५-म. २-विधिषाः कर्मणः त. ६-म. ७-विधा. कर्म; त. ७-विधिषः कर्मणः, म. ६-
विधिषकर्मणा । २. म. त. १-६-म. १. ७-रोमभ्यः नास्ति । ३. म. त. १-निर्निधः ।

१सोतारः अभिपोतार ऋत्विजो हे सोम १ते तव स्वभूतं १रमं १मदाय मदार्यं १पुनन्ति । तदेवोच्यते । १महे महते १सुसाय । ' सुज्ञं सोनतेर्यशो वासं वा ' । अत्राय यशसे वा १सोमं पुनन्ति शोषयन्ति । यद्वा । सोममभिपूयमाणं तं रमं पुनन्तीत्येकवाक्यतया योजनीयम् ॥

शिशुं जज्ञानं हरिं मृजन्ति पवित्रे सोमं देवेभ्य इन्दुम् ॥ १२ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हरिम् । मृजन्ति । पवित्रे । सोमम् । देवेभ्यम् । इन्दुम् ॥ १२ ॥

१शिशुम् अपां पुत्रभूतं १जज्ञानं जायमानं १हरिं हरितवर्णम् १इन्दुं दीप्तं १सोमं १देवेभ्यः देवार्थं १पवित्रे १मृजन्ति ऋत्विजो माजंयन्ति ॥

इन्दुः पविष्ट चारुर्मदायापामुपस्थे कृविर्मगाय ॥ १३ ॥

इन्दुः । पविष्ट । चारुः । मदाय । अपाम् । उपस्थे । कृविः । मगाय ॥ १३ ॥

१चारुः कल्याणरूपः १कृविः क्रान्तप्रज्ञः १इन्दुः सोमः १अपाम् उदकानाम् १उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे पवित्रे वा १मदाय मदार्यं १मगाय भजनीयवन्तार्यं च १पविष्ट पवते ॥

विभर्ति चार्विन्द्रस्य नाम येन विश्वानि ब्रूना जघान ॥ १४ ॥

विभर्ति । चारु । इन्द्रस्य । नाम । येन । विश्वानि । ब्रूना । जघान ॥ १४ ॥

स सोमः १चारु कल्याणम् १इन्द्रस्य १नाम शरीरं १विभर्ति धारयति पोषयति । १येन शरीरेणन्द्रः १विश्वानि सर्वाणि ब्रूयानि पापरूपाणि रक्षति १जघान हतवान् ॥

पिबन्त्यस्य विश्वे देवासो गोभिः श्रूतस्य नृभिः सुतस्य ॥ १५ ॥

पिबन्ति । अस्य । विश्वे । देवांसः । गोभिः । श्रूतस्य । नृभिः । सुतस्य ॥ १५ ॥

१विश्वे सर्वे १देवांसः देवाः १गोभिः गोविकारेः १श्रूतस्य मिश्रितं १नृभिः कर्मेनैतृभिर्करीभिः १सुतस्य अभिपुनम् १अस्य अमुं सोमं १पिबन्ति । द्वितीयायं पष्ठः ॥

प्र सुवानो अक्षाः सहस्रधारस्तुरः पवित्रं वि वारुमव्यम् ॥ १६ ॥

प्र । सुवानः । अक्षारिति । सहस्रधारः । तुरः । पवित्रम् । वि । वारम् । अव्यम् ॥ १६ ॥

१सुवानः अभिपूयमाणः अत एव १सहस्रधारः बहुधारयुक्तः सोमः १अव्यम् अविभक्तं १वारुं वारुं १पवित्रं १तिरः व्यवधारकं कुर्वन् १प्र १अक्षाः विविधं प्रक्षरति । क्षरतेलुङि रूपम् ॥

स वाज्यक्षाः सहस्रेता अद्रिर्मृजानो गोभिः श्रीणानः ॥ १७ ॥

स । वाजी । अक्षारिति । सहस्रेताः । अद्रिभिः । मृजानः । गोभिः । श्रीणानः ॥ १७ ॥

१वाजी वेगवान् बलवान् वा १सः सोमः १अक्षाः क्षरति । कीदृशः । १सहस्रेताः बहुरेतस्को बहुदकः १अद्रिः वसनीवरीभिः १मृजानः मृज्यमानः १गोभिः गोविकारेः क्षीरादिभिः १श्रीणान् श्रीयमाणः ॥

प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्मेमानो अद्रिभिः सुतः ॥ १८ ॥

प्र । सोम । याहि । इन्द्रस्य । कुक्षा । नृभिः । अद्रिभिः । सुतः ॥ १८ ॥

हे सोम वृद्धिः कृत्विभिः जयेमानः नियम्यमानः भद्रिभिः प्रावभिः सुतः अभिपुतः
स्वम् इन्द्रस्य कुक्षा ॥ सप्तम्या ङदेशः ॥ कुक्षाबुदरभूते कलशे वा प्र वाहि प्ररुणेण गच्छ ॥

असंजिं वाजी तिरः पवित्रमिन्द्राय सोमः सहस्रधारः ॥ १९ ॥

असंजिं । वाजी । तिरः । पवित्रम् । इन्द्राय । सोमः । सहस्रधारः ॥ १९ ॥

वाजी बलवान् वेगवान् वा पवित्रं तिरस्कृतेन सहस्रधारः बहुधारः सोमः इन्द्राय
इन्द्रार्थम् असंजिं सृज्यते ॥

अञ्जन्त्येनं मध्वो रसेनेन्द्राय वृष्ण इन्दुं मदाय ॥ २० ॥

अञ्जन्ति । एनम् । मध्वः । रसेन । इन्द्राय । वृष्णे । इन्दुम् । मदाय ॥ २० ॥

वृष्णे कामानां वरिभिः इन्द्राय इन्द्रस्य मदाय मदार्थं मध्वः मधुनः रसेन गव्येन एनम्
इन्दुं सोमसृष्टिजः अञ्जन्ति संयोजयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा वृथा पार्जसेऽपो वसानं हरिं मृजन्ति ॥ २१ ॥

देवेभ्यः । त्वा । वृथा । पार्जसे । अपः । वसानम् । हरिम् । मृजन्ति ॥ २१ ॥

हे सोम अपः उदकानि वसानम् आप्लादयन्तं हरिं हरितवर्णं एवा त्वा वृथा अनापासेन
कृत्विजः सृजन्ति शोधयन्ति । किमर्थम् । देवेभ्यः देवानां पानार्थं पार्जसे तेषां बहार्थम् ॥

इन्दुरिन्द्राय तोशते नि तोशते श्रीगन्ध्रयो रिणन्नपः ॥ २२ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । तोशते । नि । तोशते । श्रीगन् । उग्र । रिणन् । अपः ॥ २२ ॥

इन्दुः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थं तोशते हन्यते अभिपूयते । नि तोशते नितरामभिपूयते ।
तोशतिर्वधकर्मा । कीदृशः । श्रीगन् गव्यः क्षीरादिभिः म्रियमाणः तानि मिथयन् वा उग्रः
उर्ध्वबलः अपः उदकानि वसतीवरी रिणन् प्रेरयन् सोमोऽभिपूयते ॥ २१ ॥

‘पर्यु पु’ इति द्वादशार्धं सप्तमं सूक्तम् । श्वरुणप्रसदस्य राजर्षी अस्य सूक्तस्य दृष्टारौ ।
आदितस्तिस्रः पिपीलिकप्रम्या अनुष्टुभो द्वादशकाष्टकद्वादशकवत्यः । ततः षड्वर्ध्वहृत्यो द्वादशक-
त्रयवार्यः । अथ दशम्यादास्तिस्रो विराजः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रमेण—‘पर्यु पु
द्वादश श्वरुणप्रसदस्य’ तिस्रोऽनुष्टुभः पिपीलिकप्रम्या षड्वर्ध्वहृत्यस्तिस्रश्च विराजः’ इति । गतो
विनियोगः ॥

पर्यु पु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सुक्षणिः ।

द्विपस्तुरष्पा ऋण्या न ईयसे ॥ १ ॥

परि । ऊँ इति । सु । प्र । धन्व । वाजसातये । परि । वृत्राणि । सुक्षणिः ।

द्विपः । तुरष्पैः । ऋण्याः । नः । ईयसे ॥ १ ॥

हे सोम सुषु वाजसातये अस्मभ्यमन्नदानायैव परि प्र धन्व परितः प्रगच्छ ।
पद्मा । वाजसातयेऽन्नलाभाय संग्रामं प्रगच्छ । किं च सुक्षणिः सहनशीलस्त्वं वृत्राणि शत्रून् परि

गच्छ । तदेवोच्यते । ५अः अस्माकम् ५ऋणयाः ऋणानां यापयिता विनाशयिता एवं ५द्विषः शत्रून् ५तरप्यै तर्तुं हन्तुम् ५इत्यसे परिगच्छसि ॥

अनु हि त्वा सुतं सोम मदांसि महे समर्पराज्ये ।

वाजो अभि पवमान प्र ग्राहसे ॥ २ ॥

अनु । हि । त्वा । सुतम् । सोम । मदांसि । महे । समर्पराज्ये ।

वाजान् । अभि । पवमान । प्र । ग्राहसे ॥ २ ॥

हे ५सोम ५सुतम् अभिपुनं ५त्वा त्वा वयम् ५अनु ५मदांसि ५हि अनुमदानः । अनुकरोषा-
भिपुनं खनु । हे ५पवमान सोम त एवं ५महे महति ५समर्पराज्ये महत् समनुष्यं त्वदीयं राज्य-
मनुपालयितुं ५वाजान् शत्रुघ्नान्पञ्चभिरुक्ष ५प्र ५ग्राहसे प्रगच्छसि ॥

अजीजनो हि पवमान सूर्ये विधारे शकर्मना पर्यः ।

गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या ॥ ३ ॥

अजीजनः । हि । पवमान । सूर्यम् । विधारे । शकर्मना । पर्यः ।

गोजीरया । रंहमाणः । पुरंध्या ॥ ३ ॥

हे ५पवमान सोम एवं ५पर्यः पर्यसः उदकस्य ५विधारे विधारकेऽन्तरिक्षे ५शकर्मना समर्पेन
मलेन ५सूर्यम् ५अजीजनो ५हि उपादितवान् भवसि खनु । कीदृशः । ५गोजीरया राज्ञीभ्यो गवां
मेरेकेण । स्तोत्राणां मेरितपुत्रकेभ्यः । तादृशेन ५पुरंध्या बहुविधप्रज्ञानेन युक्तः ५रंहमाणः वेदां
कुर्वाणस्त्वं सूर्यमजीजनः ॥

अजीजनो अमृत मर्त्येष्वौ क्रुतस्य धर्मेऽमृतस्य चारुणः ।

सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

अजीजनः । अमृत । मर्त्येषु । आ । क्रुतस्य । धर्मेन् । अमृतस्य । चारुणः ।

सदा । असरः । वाजम् । अच्छ । सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

हे ५अमृत मरणधर्मरहित सोम त्वम् ५क्रुतस्य सत्यमृतस्य ५चारुणः कल्याणस्य ५अमृतस्य
उदकस्य ५धर्मेन् धारकेऽन्तरिक्षे सूर्यम् ५अजीजनः । किमर्थम् । ५मर्त्येष्वौ अनुष्येऽवभिशुधीमवनाय ।
किंच ५सनिष्यदत् संमज्जन् स एवं ५वाजमच्छ संग्राममभिरुक्ष ५सदा ५असरः सरति गच्छति ॥

अर्ष्यभि हि अवंसा ततर्दियोत्सं न कं चिजनुपानमक्षितम् ।

अर्याभिर्न भरमाणो गर्मस्त्योः ॥ ५ ॥

अभिऽर्षभि । हि । अवंसा । ततर्दिव । उत्संम् । न । कम् । चित् । जनुऽपानम् । अक्षितम् ।

अर्याभिः । न । भरमाणः । गर्मस्त्योः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं ऽश्वसा अग्नेन हेतुना ऽभ्यभि ऽततर्द्धिं ऽहि पवित्रमभितृण्वानसि छिन्न-
घानसि । तत्र दृष्टान्तद्वयम्^१ । ऽउत्सं ऽन यथा कश्चित् ऽजनपानम् । अस्मिन् जना उदकं पिबन्ति ।
तम् ऽक्षितम् अक्षीणं ऽकं ऽचित् कंचन उत्समुत्सरणशीलं वाद्यादिकमभितृणति । अथवा कश्चित्
ऽराभस्यो^२ बाधोः ऽश्याभिः अङ्गुलीभिः ऽभरमाणः उदकं संभरन् कचिदभितृणति तद्वत् ॥

आर्दीं के चित्पश्यमानासु आप्यं वसुरुचो दिव्या अभ्यनूपत ।

वारं न देवः सविता व्यर्णुते ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । के । चित् । पश्यमानासः । आप्यम् । वसुरुचः । दिव्याः । अभि । अनुपत ।

वारम् । न । देवः । सविता । वि । ऊर्णुते ॥ ६ ॥

ऽआत् अनन्तरं ऽपश्यमानासः एवं पश्यन्तः ऽदिष्याः दिवि भवाः ऽवसुरुचः नाम ऽके ऽचित्
ऽआप्यं बभूवुः साधुम् ऽईम् एन सोमम् ऽअभ्यनूपत अभ्यस्तुवन् । कस्मादनन्तरमिति उपपत्ते ।
ऽदेव । द्योतमानः ऽसविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः ऽवारम् आवरकमन्धकारं ऽन ऽव्यर्णुते नापगमयति
तथैवमस्तुवन् । सूर्योदयात् प्रागेव हि सोमं स्तुवन्ति यत्तु ॥ ॥ २२ ॥

त्वे सोम प्रथमा वृक्तवर्हिपो महे वाजाय श्रवंसे धियं दधुः ।

स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

त्वे इति । सोम । प्रथमाः । वृक्तवर्हिपः । महे । वाजाय । श्रवंसे । धियम् । दधुः ।

सः । त्वम् । नः । वीर । वीर्याय । चोदय ॥ ७ ॥

हे ऽसोम ऽप्रथमाः पुरातनाः । यद्वा । यष्ट्वेन सर्वेषां जवानां मुख्याः । ऽवृक्तवर्हिपः । ऽवृक्तं
छिन्नं वर्हिर्पयशार्थमिति वृक्तवर्हिपो यजमानाः । ऽमहे महते ऽवाजाय बलाय^३ ऽश्रवंसे अशाय^४ च
ऽधियं बुद्धिं ऽत्वे स्वयि ऽदधुः निहितवन्तः । तस्मात् हे ऽवीर समर्थं सोम ऽसः तादृशः ऽत्वं ऽनः
अस्मानपि संग्रामे ऽवीर्याय सामर्थ्याय ऽचोदय प्रेरय । यद्वा । वीर्याय वीरे पुत्रे भवाय सुखाया-
स्मान् प्रेरय ॥

दिवः पीयूषं पूर्यं यदुक्थ्यं महो गाहादिव आ निरधुक्षत ।

इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ ८ ॥

दिवः । पीयूषम् । पूर्यम् । यत् । उक्थ्यम् । महः । गाहात् । दिवः । आ । निः । अधुक्षत ।

इन्द्रम् । अभि । जायमानम् । सम् । अस्वरन् ॥ ८ ॥

ऽदिवः शुलोकात् तत्र स्थितैर्देवैः ऽपीयूषं पातय्यं ऽपूर्यं प्रत्नं ऽयत् सोमरूपमन्नम् ऽउक्थ्यं
प्रशस्यमस्ति तं सोमं ऽमहः महतः ऽगाहात् गहनात् ऽदिवः शुलोकात् ऽनिरधुक्षत आभिमुख्येन^५
निर्दुहन्ति^६ । ततो दुग्धम् ऽइन्द्रम् अभिलक्ष्य ऽजायमानं तं सोमं ऽसमस्वरन् स्तोतारः संस्तुवन्ति ॥

१. त३.६-म१.२.४.७-दृष्टांतः । २. ग-अशाय । ३. ग-कीर्त्य । ४. ग-धारया आभिमुख्येन;
त३-म५-बावय आभिमुख्येन, म६-वारय आभिमुख्येन । ५. त१.२.४.५-दधिर्दुहति; म६-दधिर्दुहति ।

अथ यदिमे पवमान् रोदसी इमा च विश्वा भुवनाभि मज्जना ।
यूधे न निःष्ठा वृषभो वि तिष्ठसे ॥ ९ ॥

अर्ध । यत् । इमे इति । पवमान् । रोदसी इति । इमा । च । विश्वा । भुवना । अभि । मज्जना ।
यूधे । न । निःऽस्थाः । वृषभः । वि । तिष्ठसे ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम पञ्च अग्नन्तरं यत् यमा इमे रोदसी चापाट्टधिष्ण्यी इमा इमानि
विधा विश्वानि भुवना भूतजातानि च मज्जना बलेन अभि तिष्ठसि स एवं तथा कुर्वन्
भुवनेषु वि तिष्ठसे । तत्र दृष्टान्तः । यूधे एव यथा कश्चित् वृषभः गवां यूधे वृन्दे निःष्ठा
निःष्ठितो वर्तते स ह्ययस्थानीयेषु भूतजातेषु निःष्ठितो भवसि ॥

सोमः पुनानो अव्यये वारे शिशुर्न क्रीळन्पवमानो अक्षाः ।

सहस्रधारः शतवोज इन्दुः ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । अव्यये । वारे । शिशुः । न । क्रीळन् । पवमानः । अक्षारिति ।
सहस्रऽधारः । शतऽवोजः । इन्दुः ॥ १० ॥

पुनानः पूयमानः पवमानः पूतः सोमः अव्यये अभिवये वारे पाळे पवित्रे शिशुर्न
शिशुरिव क्रीळन् इतस्ततः सङ्कीर्णमानः सन् अक्षाः क्षरति । कीर्णः । सहस्रधारः बहुधारा-
युक्तः शतधाराः बहुबलः इन्दुः दीप्तः ॥

एष पुनानो मधुमो क्रतावेन्द्रायेन्दुः पवते स्वादुर्जनिः ।

वाजसनिर्वरिवोविर्दयोधाः ॥ ११ ॥

एषः । पुनानः । मधुमान् । क्रतुर्वा । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । स्वादुः । जनिः ।
वाजऽसनिः । वरिवऽवित् । वयऽधाः ॥ ११ ॥

पुनानः पूयमानः मधुमान् माधुयोपितः क्रतुर्वा क्रतवान् यशवान् इन्दुः क्षरणशीलः
स्वादुः स्वादुकरः जनिः एषः रसधारासंघः इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते क्षरति । कीर्णः । वाज-
सनिः अक्षर्य दाता वरिधोपित् धनस्य लम्भकः वयोधाः आयुषो दाता ॥

स पवस्व सहमानः पृतन्यून्त्सेधत्रसांस्पर्ष दुर्गहाणि ।

स्वायुधः सासहान्तसोम अत्रून् ॥ १२ ॥

सः । पवस्व । सहमानः । पृतन्यून् । सेधन् । रक्षोसि । अर्ष । दुःऽगहाणि ।
सुऽआयुधः । सहान् । सोम । अत्रून् ॥ १२ ॥

हे सोम पसः साद्वारात्वं पवस्व । किं कुर्वन् । पृतन्यून् ॥ 'कप्यप्वरपृतनस्पर्षि लोपः'
इति क्यणि परतोऽकारलोपः ॥ संग्रामकामान् घातून् सहमानः अभिमवन् तथा पदुर्गहाणि

कैश्चिदपि दुर्गमाणि रक्षांसि अप स्रोचन् अपगमयन् हिंसन् । किञ्च स्वायुध. शोभनायुधः सन्
शत्रून् सासद्भान् अभिभवन्नभितपन् पवस्व ॥ ॥ २३ ॥

‘अया रुचा’ इति नृचमधर्मं सूक्तं परुच्छेपपुत्रस्यानानतात्पत्यार्पमत्यष्टिच्छन्दस्कं एवमान-
सोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते-‘अया रुचा नृचमनानन् पारुच्छेपिरात्यष्टम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेपांसि तरति स्वयुग्वभिः सरो न स्वयुग्वभिः ।
धारा सुतस्य रोचते पुनानो अरूपो हरिः ।

विश्वा यद्रूपा परिंयात्पृक्भिः सप्तास्येभिर्ऋकभिः ॥ १ ॥

अया । रुचा । हरिण्या । पुनानः । विश्वा । द्वेपांसि । तरति । स्वयुग्वभिः । सरो । न । स्वयुग्वभिः ।
धारा । सुतस्य । रोचते । पुनानः । अरूपः । हरिः ।

विश्वा । यत् । रूपा । परिंयाति । ऋकभिः । सप्तस्यैभिः । ऋकभिः ॥ १ ॥

‘पुनानः पूयमानः सोमः’ हरिण्या हरितयवण्या अया अनया रुचा रोचमानया धारया
विश्वा सर्वाणि द्वेपांसि द्वेदृणि रक्षांसि तरति विनाशयति । तत्र दृष्टान्तः । ‘सरो न यथा सूर्यः
‘स्वयुग्वभिः स्वयं युक्तै रश्मिभिस्तमांसि दिनस्ति तद्रूप । ‘स्वयुग्वभिः इति द्विरुक्तिराद्वयार्थः ।
यद्वा । धारया युक्तः सोमः स्वीयैयुक्तैस्तेजोभी रक्षांसि तरति । तस्य ‘सुतस्य’ अभिपुत्रस्य सोमस्य
‘धारा’ रोचते दीप्यते । ‘पुनानः पूयमानः’ हरिः हरितवर्णः सोमः ‘अरूपः’ आरोचमानो भवति ।
‘यत्’ यः सोमः ‘सप्तास्येभिः रसहरणशीलास्यै’ ऋकभिः स्तुतिमग्निः ‘ऋकभिः तेजोभिः’
‘विश्वा विश्वानि व्याप्ताणि’ रूपा रूपाणि नक्षत्राणि ‘परिंयाति गच्छति व्याप्नोति ॥

त्वं त्यत्पणीनां विदो वसु सं मातृभिर्मर्जयसि स्व आ दमं क्रतुस्य धीतिभिर्दमे ।

परावतो न साम तद्यत्रा रणन्ति धीतयः ।

त्रिधातुभिररूपीभिर्वयो दधे रोचमानो वयो दधे ॥ २ ॥

त्वम् । त्यत् । पणीनाम् । विदः । वसु । सम् । मातृभिः । मर्जयसि । स्वे । आ । दमे ।
क्रतुस्य । धीतिभिः । दमे । परावतः । न । साम । तत् । यत्र । रणन्ति । धीतयः ।
त्रिधातुभिः । अरूपीभिः । वयः । दधे । रोचमानः । वयः । दधे ॥ २ ॥

हे सोम एवं त्यत् पणीना वसु यमिभिरपहतं गवामर्कं धनं विद अल्भथाः । अ
अपि च ऋतस्य यज्ञस्य धीतिभिः धात्रीभिः मानुभिः वसतीवरीभि र्वे भारतीये दमे गृहभूते
दमे यज्ञे ससं मर्जयसि सम्यक् शुद्धो भवसि । परावतो अ दूरस्थादेशाघषा साम सामध्वनिः
श्रूयते तथा तव तत् सामध्वनिः सर्वै श्रूयते । असौ सोमाभिपवाभिप्रायेणोक्तः । यद्य यस्मिन्
शब्दे धीतयः कर्मणो धर्तारो यजमानाः रणन्ति रमन्ते । रोचमानः सोमः त्रिधातुभिः प्रयाणां
छोकाना धारयित्रीभिर्मानुभिर्वसतीवरीभिः अरूपीभिः आरोचमानाभिर्दीप्तिभिः वयः अत्र दधे
स्तोत्रम्यः प्रयच्छति । पुनः वयो दधे इत्यादरार्थम् ॥

पूर्वामनुं प्रदिशं याति चेर्कितत्सं रश्मिर्भिर्यत्ते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथः ।
अग्नेन्नुक्थानि पौंस्पेन्द्रं जैत्राय हर्षयन् ।

वज्रं यद्भवथो अनपच्युता समत्स्वनपच्युता ॥ ३ ॥

पूर्वाम् । अनुं । प्रदिशाम् । याति । चेर्कितत् । सम् । रश्मिः । यत्ते । दर्शतः । रथः ।
दैव्यः । दर्शतः । रथः । अग्नेन् । उक्थानि । पौंस्या । इन्द्रम् । जैत्राय । हर्षयन् ।

वज्रः । ज । यत् । भवथः । अनपच्युता । समत्सु । अनपच्युता ॥ ३ ॥

‘चेर्कितत्’ ज्ञानानः सोमः ‘पूर्वो’ प्राचीं ‘प्रदिशं’ प्रहृष्टं दिशम् ‘अनु’ याति अनुगच्छति ।
किंच ‘दर्शतो’ सर्वदर्शनीयः ‘दैव्यः’ देवेषु भवस्तव ‘रथः’ सूर्यरश्मिभिः ‘सं’ यत्ते संगच्छते ।
पुनः ‘दर्शतो’ रथः इत्यादरायम् । ततः ‘पौंस्या’ पुंसवागमानि ‘उक्थानि’ स्तोत्राणि ‘अग्नेन्’
इन्द्रं गच्छन्ति । तथा ‘जैत्राय’ जयार्थं तानि स्तोत्राणि ‘इन्द्रं’ हर्षयन् हर्षयन्ति । तथा तस्य ‘वज्रं’
तमिन्द्रं गच्छति । ‘यत्’ यदा ‘समत्सु’ संग्रामेषु ‘अनपच्युता’ अनपच्युतौ शत्रुभिरराजितौ सोम
रथं वेन्द्रश्च युवा सह ‘भवथः’ तदा स्तोत्रागमनादीनि भवन्ति । पुनः ‘अनपच्युता’
इत्यादरायम् ॥ ॥ २४ ॥

‘नानानम्’ इति अनुर्नेचं नवमं सूक्तमाहिरसस्य शिशुनाम् आपरम् । पद्यपदा पद्यैकशब्दः ।
पवमानः सोमो देवता । तथा ‘शानुक्रान्तं’—‘नानानं’ अनुत्कं शिशुः पादुक्तं हि’ इति । गतो
पिनियोक्त ॥

नानानं वा उ नो धियो वि व्रतानि जनानाम् ।

तक्षो रिष्टं कृतं भिपग्महा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्द्रो परि सव ॥ १ ॥

नानानम् । धै । ऊँ इति । नः । धियः । वि । व्रतानि । जनानाम् ।

तक्षो । रिष्टम् । कृतम् । भिपक् । महा । सुन्वन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । सव ॥ १ ॥

मथितदादिभिस्त्रिभिः सूक्तैः अपरिस्रवतः^१ सोमस्याजामिवाय जनसो विनोदने कुर्वन्नाह ।
हे सोम ‘न’ अस्माकं ‘धियः’ कर्माणि ‘नानानं’ नानाजातीयकानि बहुनि भवन्ति । वैश्वदेवः
प्रसिद्धवर्षोत्तमापः । ‘उ’ इति पूरणः । तथान्वेषामपि ‘जनावां’ व्रतानि कर्माणि विविधानि
भवन्ति । ‘तक्षो’ त्वष्टा ‘रिष्टं’ दातृक्षणम् ‘इच्छति’ । तथा ‘भिपक्’ वैपश्चित्सकः ‘रुतं’ रोग-
मिच्छति । ‘महा’ माह्वणं ‘सुन्वन्तं’ सोमाभिपर्वं कुर्वन्तं यजमानमिच्छति । तथा ‘सव’ सवस्त्रिषवण-
मिच्छामि । तस्मान्दे ‘इन्द्रो’ सोम ‘इन्द्राय’ इन्द्राय ‘परि’ अथ परितः क्षर य

जर्तमीभ्रोर्षाभिः पुणोभिः शकुनानाम् ।

कामारो अश्मभिर्घुभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रायेन्द्रो परि सव ॥ २ ॥

जर्तमीभिः । ओर्षाभिः । पुणोभिः । शकुनानाम् ।

कामारः । अश्मभिः । घुभिः । हिरण्यवन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । सव ॥ २ ॥

१ जर्तीभिः जीर्णाभिः^१ २ ओषधीभिः ३ दृषवः क्रियन्ते । तथा ४ शकुनानां ५ पर्णेभिः दृष्ट्वा पक्ष-
भूतैः पर्णैश्च क्रियन्ते । तथा ६ धूमिः दीप्ताभिरिष्णां तेजनार्याभिः^२ ७ अश्मभिः^३ ८ शिलाभिश्च क्रियन्ते ।
एतैः ९ कामारः अयस्कारः १० हिरण्यवन्तम् आदयं पुरुषम् ११ हृच्छति । तथाहं स्वपरिच्रवणमिच्छामि ।
तस्मात् १२ इन्दो १३ इन्द्राय १४ परि १५ स्रव ॥

कारुहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना ।

नानाधियो वसुयवोऽनु गाईव तस्मिन्नायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

कारुः । अहम् । ततः । भिषक् । उपलप्रक्षिणी । नना ।

नानाधियः । वसुयवः । अनु । गा. ईव । तस्मिन् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

अपि प्रवृत्तसोमबाणः सन् दक्षापविघ्रात् सोमे क्षरति प्रतिबन्धकपापापनुचये पुरश्चरितानु-
कीर्तनपुरःसरमभ्येषणां चकार । तावत् १ अहं २ कारु स्तोमानां कर्तास्मि । ३ ततः इति संताननाम ।
तन्मतेऽस्मादिति ततः पिता । तन्मतेऽस्मादिति वा ततः पुत्रः । ४ भिषक् भेषजहृत् । यज्ञस्य मन्त्रोपदेयः ।
' सर्वे ध्रुवा विषया भिषग्यति ' इति श्रुतेः । तथा ५ उपलप्रक्षिणी । उपलेषु बालुकासु^१ प्रक्षिणोति
यवान् हिनस्ति भृजतीति । यद्वा । उपदादिषुपलेषु मृष्टान् यवान् हिनस्ति चूर्णयतीति । अथवा
धानासक्तुरग्भादीनां कारिका वा । असौ ६ नना ज्ञाना दुहिता वा । नमनक्रियायोग्यावात् । माता
स्ववपत्यं प्रति स्तनपानादिना नमनशीला भवति । दुहिता वा शुभ्रुषारम् । एवं सर्वेषां परिचरणेन
७ नानाधियः नानाकर्माणः ८ वसुयवः धनकामा वयम् ९ अनु १० तस्मिन् लोकमन्वास्थिताः स्मः । तत्र
११ इष्टान्तः । १२ गाईव । छान्दोग्यो जसः क्षसादेशः । गावो यथा गोष्ठमनुतिष्ठन्ति स्वपयःप्रदानेन परि-
चरन्ति वा एवं वयमपि परिचरामः । एतज्ज्ञावा हे १३ इन्दो सोम १४ इन्द्राय १५ परि १६ स्रव दक्षा-
पविघ्रात् क्षर । एवमेवाप्येषणा सत्कारपूर्विका व्यापारणा । अत्र निश्चकम्—' उपलप्रक्षिणीषुपलेषु
प्रक्षिणालुपलप्रक्षेपिणी^२ वा । कारुहमस्मि कर्ता स्तोमानां सतो भिषक् । तन इति संताननाम विनुर्वा
पुत्रस्य वा । उपलप्रक्षिणी^३ मणुकारिका नना नमतेमाता वा^४ दुहिता वा । नानाधियो नानाकर्माणो
वसुयवो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो गाव इव लोकम् ' (निरु. १. ५-६) इति ॥

अथो वोळ्हा सुखं रथं हसनामृपमन्त्रिणः ।

शेषो रोमण्वन्तो भेदौ वारिन्मण्डूकं इच्छतीन्द्रयिन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

अथः । वोळ्हा । सुखम् । रथम् । हसनाम् । उपमन्त्रिणः ।

शेषः । रोमण्वन्तौ । भेदौ । वाः । इत् । मण्डूकं । इच्छति । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

१ वोळ्हा कस्य^१ देशं प्रापयन् २ अथः ३ सुखं कस्याणं ४ रथम् ५ इच्छति । ६ उपमन्त्रिणः
उपमन्त्रवन्तो नर्मसचिवाः ७ हसनाम् उपहसना वाचमिच्छन्ति । तथा ८ शेषः । ९ शेषो वैतम इति
पुंसप्रजननस्य ' (निरु. ३. २१) इति वाक् । यथा शेषः १० रोमण्वन्तौ ११ भेदौ इच्छति । १२ मण्डूकः

१. त१.२.३.४.५.७-म६-जीर्णाभिर्याभिः । २. त-म२.६-तेजनार्याभि रदिमभिः । ३. त१.३.
७-म२-स च । ४. म६-उल्लुखलासु । ५. त-प्रक्षिणीषुपलेषु प्रक्षेपणा, म१.७-प्रक्षिणालुपलेषु प्रक्षिणा,
म२-प्रक्षिणालुपलेषु प्रक्षेपणि; म६-प्रक्षिणीषुपलेषु मण्डूकणा । ६. त१.२.४.५.७-म२.६.७-भिषगुपल-
प्रक्षेपिणी; त३-भिषगुपलप्रक्षिणी । ७. त१.२.४.५-म६-न । ८. ग-रथं स्वदेन, त१.२.४.५.७-रथं
देशं; त३-म१.२.४-रथं देशं; म६-रथं देशं, सु-लथं देशं ।

‘वारि’^१ । इद्वधारणे^२ । उदकमेवेच्छति । तथाहं त्वत्परिचक्षणमिच्छामि । तस्मात् ‘इन्द्रायेन्दो’
‘परि’ स्रव इति ॥ २५ ॥

‘शर्यणावति’ इत्येकावशर्चं दशमं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यायम् । पूर्वत्र ‘हि’ इत्युक्तत्वा-
दिदमुपरं च पाठ्यम् । पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘शर्यणावत्येकादश कश्यपः’
इति । गतो विनियोगः ॥

शर्यणावति सोममिन्द्रः पिबतु वृत्रहा ।

चलं दधान आत्मनि करिष्यन्वीर्यं महदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

शर्यणाऽवति । सोमम् । इन्द्रः । पिबतु । वृत्रहा ।

चलम् । दधानः । आत्मनि । करिष्यन् । वीर्यम् । महत् । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

‘शर्यणावति । शर्यणावशाम् कुहलेत्रस्य जघनार्धे सरः । तत्र स्थितं ‘सोमं’ ‘वृत्रहा’ ‘इन्द्रः’
‘पिबतु’ । कीदृशः । ‘आत्मनि’ ‘चलं’ ‘दधानः’ चलं निदधानः अत एव ‘महत्’ ‘वीर्यं’ ‘करिष्यन्’
‘शत्रून्’ मति । तस्मात् ‘इन्द्रायेन्दो’ ‘परि’ ‘स्रव’ ॥

आ पवस्व दिशां पत आर्जीकात्सोम मीढुः ।

ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

आ । पवस्व । दिशाम् । पते । आर्जीकात् । सोम । मीढुः ।

ऋतऽवाकेन । सत्येन । श्रद्धया । तपसा । सुतः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

हे ‘दिशां’ ‘पते’ प्राच्यादीनां दिशां प्रकाशकरेण स्वामिन् हे ‘मीढुः’ कामानां लेखकं ‘सोम’
‘आर्जीकात्’ । कर्त्रीकानामवूरभाज आर्जीकी जनपदः । तस्मात् ‘आ’ ‘पवस्व’ अस्मद्यर्थं श्रयागच्छ ।
‘पद्मा’ । आर्जीकादजोरुदिलात् पवित्रात् सरः । कीदृशः । ‘ऋतवाकेन’ ऋतस्य वचनेन ‘सत्येन’
सत्यतपोरस्यो भेदो द्रष्टव्यः । ‘श्रद्धया’ ‘तपसा’ युक्तैर्दीक्षितैः ‘सुतः’ अभिपुत्रसर्वं पवस्व ॥

पर्जन्यवृद्धं महिषं तं सूर्यस्य दुहितामरत् ।

तं गन्धर्वाः अत्यगृभ्णन्तं सोमे रसमार्दधुरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

पर्जन्यऽवृद्धम् । महिषम् । तम् । सूर्यस्य । दुहिता । आ । अमरत् ।

तम् । गन्धर्वाः । प्रति । अगृभ्णन् । तम् । सोमे । रसम् । आ । अदधुः ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

‘सूर्यस्य’ ‘दुहिता’ अद्या नाम । ‘अद्या वै सूर्यस्य दुहिता’ (श. मा. १२. ७. ३. ११)
इति धाजसनेयकम् । सा ‘पर्जन्यवृद्धं’ पर्जन्यवत् समर्थम् । पद्मा । पर्जन्येन तात्कार्येनोदकेन
प्रवृद्धम् । ‘महिषं’ महान्तं एवम् वा ‘तं’ सोमम् ‘अमरत्’ आहारत् । शुलोकादाहृतवती । ‘तम्’
आहिपमाणं सोमं ‘गन्धर्वाः’ विश्वावसुममृतयः ‘अत्यगृभ्णन्’ अत्यगृह्णन् । प्रतिगृहीतवन्तः । इम-
होमः । ततो गन्धर्वाः प्रतिगृहीतं ‘रसं’ ‘सोमे’ प्रायक्षम् ‘आदधुः’ । दधातेर्दधि । तस्मात्
‘परि’ ‘स्रव’ ॥

ऋतं वदन्तद्युम्न सत्यं वदन्तसत्यकर्मन् ।

श्रद्धां वदन्तसोम राजन्धात्रा सोमं परिष्कृत इन्द्रायिन्द्रो परि स्रव ॥ ४ ॥

ऋतम् । वदन् । ऋतऽद्युम्न । सत्यम् । वदन् । सत्यऽकर्मन् ।

श्रद्धाम् । वदन् । सोम । राजन् । धात्रा । सोम । परिऽकृतः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रवा ॥ ४ ॥

हे ऋतद्युम्न ऋतेन द्योतमान सत्ययज्ञास्क वा ऋतयकर्मन् यथार्थकर्मन् हे सोम अग्निपूष-
माण राजन् सर्वेषां यज्ञनिष्पादकत्वेन स्वामिन् हे सोम ऋतं यज्ञं वदन् सत्यं वदन् उच्चा-
रयन् श्रद्धां यजमानानामात्मनोपेक्षितां वदन् धात्रा कर्मणां धारकेण देवानां पोषकेण वा
यजमानेन परिष्कृतः अलंकृतसत्यम् इन्द्राय परि स्रव । 'संपदुपेभ्यः' इति भूषणार्थं
करोतेः सुद ॥

सत्यमुग्रस्य घृहृतः सं स्रवन्ति संस्रवाः ।

सं येन्ति रसिनो रसाः पुनानो ब्रह्मणा हर इन्द्रायिन्द्रो परि स्रव ॥ ५ ॥

सत्यम् उग्रस्य । घृहृतः । सम् । स्रवन्ति । सम्ऽस्रवाः ।

सम् । यन्ति । रसिनः । रसाः । पुनानः । ब्रह्मणा । हरे । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रवा ॥ ५ ॥

सत्यमुग्रस्य संग्रामे सत्येन सानूनामुद्गारयितुः । यद्वा उद्गूर्णसत्यस्य । यद्वा । यथार्थभूत-
मुद्गूर्णं बलं यस्य तस्य । दृषोदरादिस्त्रात्रपसिद्धिः । घृहृतः महत् सोमस्य तव संस्रवाः सम्यक्-
खवणशीला धाराः सं स्रवन्ति सम्यक् गच्छन्ति । किंच रसिनः रसवतस्तव स्वभूताः रसाः
सं यन्ति संगच्छन्ते । तस्मादेव हरे हरितवर्णं सोमं ब्रह्मणा ब्राह्मणेन सम्यगेण वा पुनानः पूषमान
स त्वमिन्द्रार्थं परि स्रव ॥ २६ ॥

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां वाचं वदन् ।

प्राव्या सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयन्निन्द्रायिन्द्रो परि स्रव ॥ ६ ॥

यत्र । ब्रह्मा । पवमान । छन्दस्याम् । वाचम् । वदन् ।

प्राव्या । सोमे । महीयते । सोमेन । आऽनन्दम् । जनयन् । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रवा ॥ ६ ॥

हे पवमान पूषमान सोम त्वदर्थं छन्दस्यां सप्तछन्दोभिः कृतां तेषु भर्वा ऋचं
शुक्तिं वधन् उच्चारयन् सोमे सोमामिषवार्थं प्राव्या अमिषवं कुर्वता युक्तस्तेनाभियुतेन सोमेन,
देवानाम् भानन्दं सत्तोष जनयन् उत्पादयन् ब्रह्मा ब्राह्मणं यत्र यस्मिन् देशे महीयते देवैः
पूज्यते तत्र हे सोम त्वं परि स्रव ॥

यत्र ज्योतिरजसुं यस्मिंल्लोके स्विहितम् ।

तस्मिन्मां धेहि पवमानामृतं लोके अक्षित इन्द्रायिन्द्रो परि स्रव ॥ ७ ॥

यत्र । ज्योतिः । अजस्रम् । यस्मिन् । लोके । स्विः । हितम् ।

तस्मिन् । माम् । धेहि । पवमान । अमृतं । लोके । अक्षिते । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रवा ॥ ७ ॥

हे ऽपदमान ऽयत्र यस्मिँल्लोके ऽज्योतिः सर्वं तेजः ऽभजत् सर्वदाविनश्रुं वर्तते । ऽयस्मिन्
 च ऽलोके ऽस्वः आदित्यस्य ज्योतिः ऽदितं निहितमस्ति । ऽतस्मिन् ऽभमृतं मरणधर्मरहितं
 भवत्येवं ऽभक्षिते भक्षणे ऽलोके ऽमां सोमाभिवचं कुर्वन्तं ऽधेहि निधेहि । तस्मात् मामुत्तमलोके
 प्रापयितुं त्वम् ऽइन्द्राय ऽपरि ऽस्त्वव ॥

यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः ।

यत्रामृत्युहृतीरापस्तत्र माममृतं कृषीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ८ ॥

यत्र । राजा । वैवस्वतः । यत्र । अवरोधनम् । दिवः ।

यत्र । अमृतः । यहुतीः । आपः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृषि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ८ ॥

यत्र यस्मिँल्लोके ऽवैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः ऽराजा भवति । ऽयत्र च लोके ऽदिवः आदित्यस्य
 ऽअवरोधनं भूतानां प्रवेशनम् । किंच ऽयत्र लोके ऽयहृतीः महत्यः ऽभमृतः हमा गहाद्याः ऽआपः
 तिष्ठन्ति । तत्र तारणे लोके ऽमाममृतं मरणधर्मरहितं ऽहृषि कुह । मम देवाय प्रापयेत्पर्यः ।
 ततः कारणात् ऽपरि ऽस्त्वव ॥

यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।

लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृषीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ९ ॥

यत्र । अनुक्ताम् । चरणम् । त्रिनाके । त्रिदिवे । दिवः ।

लोकाः । यत्र । ज्योतिष्मन्तः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृषि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ९ ॥

यत्र ऽत्रिदिवे तृतीयस्थां दिवि पुलोके ऽत्रिनाके । तत्राधरमप्यज्योत्तमभावेन त्रीणि स्थानानि
 सन्ति । तत्र तृतीये भाके उत्तमे स्थाने ऽदिवः आदित्यस्य ऽअनुकामं कामानुगुणं चरणम् अस्ति ।
 किंच ऽयत्र यस्मिँल्लोके ऽलोकाः ऽज्योतिष्मन्तः ज्योतिष्यन्तास्तिष्ठन्ति । ऽयत्र तारणे लोके ऽमाममृतं
 ऽहृषि । यदा मर्मात्तमलोको भवति तथा त्वम् ऽइन्द्राय ऽपरि ऽस्त्वव ॥

यत्र कामां निकामाश्च यत्र ब्रह्मस्य विष्टपम् ।

स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृषीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १० ॥

यत्र । कामाः । निष्कामाः । च । यत्र । ब्रह्मस्य । विष्टपम् ।

स्वधा । च । यत्र । तृप्तिः । च । तत्र । माम् । अमृतम् । कृषि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ १० ॥

यत्र यस्मिँल्लोके ऽकामाः काम्यमाना देवाः ऽनिकामाः नितरामवश्यं प्राप्यमाना इन्द्रादयः
 ऽय विष्टन्ते । यत्रा कामा निकामा अभिराणा निकामाश्च यत्र विष्टन्ते । ऽयत्र लोके ऽब्रह्मस्य सर्वेषां
 प्रज्ञापकस्य । यत्र । सूर्येण धिना कर्माणि न घटन्ते इति सर्वेषां कर्मणां मूलभूतस्यादित्यस्य, विष्टपं
 सहस्थानं यत्र विष्टते तत्र लोके । ऽस्वधा अर्घं स्वधाकारेण वा दत्तमर्घं ऽतृप्तिः तपनं इष्टं हयं
 ऽय ऽयत्र विष्टते तत्र लोके ऽमाममृतं ऽहृषि ॥

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।

कर्मस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कुधीन्द्रियेन्दो परि स्रव ॥ ११ ॥

यत्र । आऽनन्दाः । च । मोदाः । च । मुदः । प्रऽमुदः । आसते ।

कर्मस्य । यत्र । आप्ताः । कामाः । तत्र । माम् । अमृतम् । कुधि ।

इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ११ ॥

‘यत्र परिमल्लोके आनन्दादयः कामते । तेषामरुरो भेदो ब्रह्मयः । यत्र च लोके कामस्य कान्धमानस्य देवस्य सर्वे कामाः आप्ताः प्राप्ता भवन्ति तत्र माममृतं कुधि । पृतनु स्वया विना न घटत इति हे सोम त्वं परि स्रव ॥ ॥ २७ ॥

‘य इन्दोः’ इति चतुर्लक्षमेकादशं सूक्तम् । कप्यायाः पूर्ववत् । तथा चानुक्रमेण ते—‘य इन्द्रोऽथतुल्यम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

य इन्दोः पर्वमानस्यानु धामान्यक्रमीत् ।

तमाहुः सुप्रजा इति यस्ते सोमार्विधुन्मन इन्द्रियेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

यः । इन्दोः । पर्वमानस्य । अनु । धामानि । अक्रमीत् ॥ तम् । आहुः । सुऽप्रजा ।

इति । यः । ते । सोम । अर्विवत् । मनः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

‘पर्वमानस्य पूयमानस्य इन्द्रोः सोमस्य धामानि स्थानानि द्योग्रजज्ञादीनि यद्वा धामानि तेजांसि यः प्राक्षयः अनु अक्रमीत् अनुकामति अनुगच्छति तं जने सुप्रजाः सोमन-प्रजननः’ कप्याणपुत्रादिप्रजापुत्र इत्याहुः । ‘निवमसिक् प्रशामेवयो’ इत्यसिक् समासात् । यः सोममभिपुणोति स पुत्रादिपुत्रो भवतीत्यर्थः । किं हे सोम यः मनुष्यः ते त्वर्धे मनः अविधत् करोति । यद्वा ते इन्द्रोऽथ मनोऽविधन् परिचरति । विधति. परिचरणकर्ता । तमपि कप्याणजननमित्याहुः^१ । तस्मात्वं परि स्रव ॥

ऋषे मन्त्रकृतां स्तोमैः कश्यपोऽर्धयन्गिरः ।

सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिरिन्द्रायिन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

ऋषे । मन्त्रऽकृतान् । स्तोमैः । कश्यप । उत्ऽवर्धयन् । गिरः ।

सोमम् । नमस्य । राजानम् । यः । जज्ञे । वीरुधाम् । पतिः ।

इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

ऋषिः स्वारमानं प्रत्याह । हे ऋषे सूक्तद्वयं कश्यप आत्मन् त्वं मन्त्रकृतां ऋषीणां स्तोमैः स्तोमैः गिरः स्तुतिरूपा वाचः उवर्धयन् उपर्युपरि वर्धयन् राजानं सर्वेषां स्वामिने तं सोमं नमस्य पूजय^२ । नमसः पूजायां नमोवरिव^३ इति वक्ष्य । यः सोमः वीरुधां वनस्पतीनां पतिः पालकः जज्ञे जातः तं नमस्य । हे सोम ययामना सुतो भवसि तथा परि स्रव ॥

१. त-भ२-“प्रजनः । २. त२.३-भ४-“जनमित्याहुः, भ१.२-“जनयिन्याहुः; भ६-“जनमित्यर्थः ।

३. त१.२.५.६.७-भ६-मु-मनसा पूजय, भ७-नमसा पूजय ।

सप्त दिशो नानासूर्याः सप्त होतार ऋत्विजः ।

देवा अदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष न इन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ३ ॥

सप्त । दिशः । नानाऽसूर्याः । सप्त । होतारः । ऋत्विजः ।

देवाः । अदित्याः । ये । सप्त । तेभिः । सोम । अभि । रक्ष । नः ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

‘सप्त’ ‘दिशः’ । सोमो यस्यां दिशि वर्तते तद्व्यतिरिक्ताः सप्त भवन्ति । ‘नानासूर्याः’ नानादिभिः सूर्यैरधिष्ठातृभ्यो भवन्ति । ‘नानाकिङ्कराद्वानां नानासूर्यत्वम्’ (तै. भा. १.७) इत्यामानात् । यद्वा । नानासूर्या इति द्विवचनोपपन्नम् । तथा ‘होतारः’ चपद्वक्तारो होत्रादयः ‘सप्त’ ‘ऋत्विजः’ भवन्ति । किंच ‘अदित्याः’ अदितेः पुत्रा धात्रादयो माताण्डवर्जिताः ‘ये’ ‘सप्त’ ‘देवाः’ सन्ति । एतत्तु ‘अष्टौ पुत्रासो अदितेः’ (ऋ. सं. १०, ७२, ८) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते । हे ‘सोम’ ‘तेभिः’ तैर्दिगादिभिः सर्वैः ‘नः’ अस्मान् ‘अभि’ ‘रक्ष’ । एतत्तु स्वया विना न घटत इति तस्मात् ‘इन्द्राय’ ‘इन्द्रो’ ‘परि’ ‘स्रव’ ॥

उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तर्होमे ‘यत्ते राजन्’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘यत्ते राजन्कुतः’ हविरिति’ इत्याः समानी य आकृतिरिवेका’ (आश्व. सू. १, ५, ७-८) इति ॥ १

यत्ते राजन्कुतः हविस्तेन सोमाभि रक्ष नः ।

अरातीवा मा नस्तारीन्मो च नः किं चनाममदिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ४ ॥

यत् । ते । राजन् । कुतम् । हविः । तेन । सोम । अभि । रक्ष । नः ।

अरातिऽवा । मा । नः । तारीत् । मो इति । च । नः । किम् । अना । आममत् ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

हे ‘राजन्’ सर्वेषां कर्मसाधनत्वेन स्वामिन् हे ‘सोम’ ‘ते’ स्वर्ग्यं ‘यत्ते’ एकं ‘यत्’ ‘हविः’ भस्ति । ‘यत्ते’ ‘पक्’ (वा. सू. १, १, २०) इति निष्ठायां निपातितः । ‘तेन’ हविषा ‘नः’ अस्मान् ‘अभि’ ‘रक्ष’ । अभिवालय । तस्मात्तदभिरक्षितान् अस्मान् ‘अरातीवा’ अरातिस्त्वयान्वायुः ‘नः’ अस्मान् ‘मा’ ‘तारीत्’ मा वधीन् । किंच ‘नः’ अस्माकं ‘किं’ ‘चन’ किंचिदपि अनादिकं शत्रुः ‘मो’ ‘आममत्’ मा हिंसीत् । यदेतदेतैः सूक्तैर्हकं तद्यथास्माकं भवति तथा ॥ ‘इन्द्रो’ ‘इन्द्राय’ ‘परि’ ‘स्रव’ । एवं ‘स्वादिष्ट्या’ इत्यादिभिरेतदन्तेः सूक्तैर्हविषं सोममाहालयमभ्यधापि तस्मादैहिकान्-मुष्मिकफलसिद्धये सोममागः करणीय इत्युक्तं भवति ॥ ॥ २८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायं प्रकाशे दाशतय्या नवमे मण्डले

सप्तमोऽनुवाकः समाप्तं च नवमं मण्डलम् ॥

॥ अथ दशमं मण्डलम् ॥

दशमे मण्डले द्वादशानुवाकाः । तत्र प्रथमानुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'अग्ने वृहन्' इति सप्तमं प्रथमं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्वार्थम् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयामि-
 र्वैषता । तथा चानुकम्प्यते—'अग्ने सप्त त्रितः' इति । प्रातरनुवाकाश्चिनसन्नयोरामेये ऋतौ त्रैष्टुभे
 छन्दसीदमादीन्दष्ट सूक्तान्यष्टमस्यान्यास्तिस्रो वर्जयित्वा । सूच्यते हि—'अग्ने नयामे वृहन्निष्यहा-
 नानुसमाहुतमास्तिस्रः उद्धरेदिति त्रैष्टुभम्' (भाष. श्री. ४. १३) इति । 'प्रातरनुवाकभ्यायेन
 तस्यैव समाप्तायस्य सहस्रावममोदेतोः संसेत्' (भाष. श्री. ६. ५) इति च । होमार्थं प्रणीत
 आहवनीये प्राग्योमादुपशान्ते ज्योतिष्मनुणकामिदेवताका काचिदिष्टिः । तत्राद्या वाज्या । सूत्रितं
 च—'इष्टिरमिज्योतिष्मान् वरुण उद्धरेद्वाचयस्वामे वृहदुपसामूर्ध्वो अस्यात्' (भाष. श्री. ३-
 १२) इति । उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलादिहोमेऽप्येषा । सूत्रमुदाहृतम् ॥

अग्ने वृहदुपसामूर्ध्वो अस्याभिर्जगन्वान्तर्मसो ज्योतिषागात् ।

अग्निर्मानुना रुशता स्वज्ञ आ जातो विश्वा सप्रान्यप्राः ॥ १ ॥

अग्ने । वृहन् । उपसाम् । ऊर्ध्वम् । अस्यात् ।

तिःऽजगन्वान् । तर्मसः । ज्योतिषा । आ । अगात् । अग्निः । मानुना । रुशता । सुऽअङ्गम् ।

आ । जातः । विश्वा । सप्रानि । अप्राः ॥ १ ॥

वृहन् महानेपोऽग्निः । उपसाम् । अग्ने उपसामुपवर्षुषः काले । ऊर्ध्वः प्रज्वलितः सन् ज्वाला-
 रूपेण । अस्यात् तिष्ठति । ततः । तर्मसः । रात्रिनामैतत् । रात्रेः । निर्जगन्वान् निर्गतः ॥ गमे-
 क्सादिद्वभावे रूपम् ॥ निर्गती निष्क्रान्तवान् सोऽग्निः । ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा लक्षितः सन्
 आगात् । गार्हपत्याद्विद्विद्यमाण आहवनीयं प्रयागच्छति । अजस्तरे । स्वज्ञः शोभनज्वालावयवः ।
 जातः कर्मार्थं समुत्पन्न एषः । अग्निः । रुशता । रोचतेऽर्ज्वलतिकर्मण इदं रूपम् । आरोग्यमानेन ।
 यद्वा । रुशतिहिसार्यः । तर्मसां हिसकेन । मानुना तेजसा । विश्वा । सप्रानि सर्वालोकाश्च यद्वा
 सदनानि यश्शुहाणि । आ । अप्राः आपूरयति । 'प्रा पूर्ये' । 'तिङो तिङो भवन्ति' इति तिपः
 सिवादेशः । अत्र वाजसनेयकम्—'अग्ने वृहदुपसामूर्ध्वो अस्यादित्यमे होष वृहदुपसामूर्ध्वस्तिष्ठति ।
 निर्जगन्वान्तर्मसो ज्योतिषागादिति निर्जगन्वान् रात्रेस्तर्मसो ज्योतिषेति । अग्निर्मानुना रुशता स्वज्ञः
 इत्यग्निर्वा एष मानुना रुशता स्वज्ञ आ जातो विश्वा सप्रान्यप्रा इतीमे वै-लोका विश्वा सप्रानि
 तानेव जात आपूरयति' (श. भा. ६. ७. ३. १०) इति ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्रे चारुर्विमृत् ओषधीषु ।

चित्रः शिशुः परि तर्मास्यक्तून् मातृभ्यो अधि कर्निकदद्वाः ॥ २ ॥

सः । जातः । गर्भः । अ॒सि । रोद॑स्योः । अ॒ग्ने । चार्हः । वि॒ऽमृतः । ओ॒षधी॑षु ।

चि॒त्रः । शि॒शुः । परि॑ । तर्मा॑सि । अ॒क्षून् । प्र । मा॒तृ॒ऽम्यः । अ॒ग्नि । कर्निक॑दत् । गाः ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽजातः उत्पन्नः ऽचोर्हः कल्याणरूपः ऽओषधीषु ओषधिविकारेष्वाणीषु ऽविमृतः
विद्देशेन स्थितो यद्वा विमृतः आहवनीयाद्यात्मना विविधं ह्रियमाण ओषधीषु वर्तमानः । ऽसः त्वं
रोदस्योः पावावृथिव्योः ऽगर्भोऽसि गर्भो भवसि । अग्निरूप आदित्यरूपश्चेति । किंच ऽचित्रः
चित्रवर्णः 'काली कराली च मनोज्ञा' (मु. उ. १. २. ४) इत्यादिसज्जिह्वाभिः ऽनानारूपः यद्वा
चित्रशायनीयः ऽशिशुः ओषधीनां शिशुरग्निः ऽतर्मासि ऽअक्षून् रात्रिवत् कृष्णाद् शश्वृक्ष ऽपरि
भवसि । एवमेवसाभिभवसि । स त्वं ऽमातृम्यः मातृमृताम्य ओषधीम्यः । अग्निः पञ्चम्यधोतकः ।
ताम्यः ऽकनिष्कदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् ऽप्र ऽगाः प्रगच्छसि प्रजापते ॥

विष्णु॑रित्या पर॒मम॑स्य वि॒द्वाञ्जा॑तो बृ॒हन्ना॑मि पा॒ति तृती॑यम् ।

आ॒सा यद॑स्य॒ पयो॑ अ॒कृत॑स्व स॒चैत॑सो अ॒म्यर्च॑न्त्यत्र॑ ॥ ३ ॥

विष्णुः । इत्या । पर॒मम् । अ॒स्य । वि॒द्वान् । जा॒तः । बृ॒हन् । अ॒भि । पा॒ति । तृती॑यम् ।

आ॒सा । यत् । अ॒स्य । प॒यः । अ॒कृत॑ । त्वम् । स॒ऽचैत॑सः । अ॒भि । अ॒र्चन्ति॑ । अत्र॑ ॥ ३ ॥

विद्वान् जानानः ऽजातः प्रादुर्भूतः ऽबृहन् महात् ऽविष्णुः इत्या इत्यमनेन प्रकारेण
विष्णुः स्वापनरीलो ज्ञानादिगुणयुक्तोऽग्निः । ऽअस्य इमं ऽतृतीयं ब्रह्मणं पुरकं त्रितं माम् ऽअभि
पाति अभिरक्षतु । 'एकतो द्वितस्त्रि इति त्रयो बभूवुः' (मि. ४. ९) इति चारकेनोक्तम् ।
किंच ऽअस्य अग्नेः ऽत्वम् आत्मीयं ऽपयः उदकम् ऽआसा आत्सेन ऽयत् यदा ऽअकन कुर्वति ।
पजमाना पाचन्ते तदानीम् ऽअत्र अस्मिन्नेके स्थिताः स्तोत्राः ऽसचैनसः समानमनस्का भूवेनम्
ऽअम्यर्चन्ति अभिषृवन्ति ॥

अ॒त उ॒ त्वा पि॒तृभृ॑तो ज॒नित्री॑रक्षावृ॒ष्टं प्र॑ति च॒रन्त्य॑त्रैः ।

ता इ॑ प्र॒त्येपि॑ पु॒नरे॒न्यरू॑पा अ॒सि त्वं॑ वि॒श्व मा॒नुषी॑षु हो॒ता ॥ ४ ॥

अ॒तः । ऊँ इति॑ । त्वा । पि॒तृ॒ऽभृतः । ज॒नित्रीः । अ॒न॒ऽऽवृ॒ष्टम् । प्र॑ति । च॒रन्ति॑ । अ॒नैः ।

ताः । ईम् । प्र॑ति । ए॒पि । पु॒नः । अ॒न्य॒रू॒पाः । अ॒सि । त्वम् । वि॒श्व । मा॒नु॒षी॒षु । हो॒ता ॥ ४ ॥

हे अग्ने ऽअतः । उ इत्यवधारणे । अस्मादेव कारणात् ऽपितृभृतः पितृनाम्नेन सर्वस्य जगती
धारयिष्यः पोषयिष्यो वा ऽजनित्री जनयिष्य ओषधयः ऽअन्नावृष्टम् अन्नस्य वर्षकं ऽत्वा स्वात्
ऽअनैः हेतुभिः ऽप्रति ऽचरन्ति परिचरन्ति अभिगच्छन्ति । ततस्त्वम् ईम् एताः ऽताः ओषधीः
प्रत्येपि प्रतिगच्छसि । पुनरपि ऽअन्यरूपाः जीवा ओषधीदावभृतस्त्वं गच्छसि । किंच ऽमानुषीषु
मनुष्यजातिषु ऽविश्व पत्रासु । यद्वा । विद्वन्मिहोप्रादिकियास्वभिनिविशन्तीषु मानुषीषु मनुष्य-
जातिषु । होता देवानामाद्वाता होमनिष्पादको वा ऽअसि भवसि । मनुष्येषु स्थित इत्यर्थे प्राग्भन-
'देवो होष मयेषु' (तै. सं. ६. १. ४. ६-७) इति ॥

१. त१.२.५.७-म६-विद्वादिभिः । २. य-स३-म५.६-विष्णुः इत्या जमुज श्लोके स्थितमस्याग्नेः
त्वभूते परमयुक्तमं तृतीयं दिविष्टमनु अभिपाति अभिरक्षति यद्वा । ३. त१.२.५.७-कारणम् ।

आतिथ्यायां स्विष्टकृतोऽनुवाक्या 'होतारम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'होतारं चित्ररथ-
मध्वरस्य प्रप्रायमभिर्मेतस्य शृण्व इति संवाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति ॥

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्य यज्ञस्य केतुं रुन्तम् ।

प्रत्यर्थिं देवस्य देवस्य मुह्य श्रिया त्वग्निमतिथिं जनानाम् ॥ ५ ॥

होतारम् । चित्ररथम् । अध्वरस्य । यज्ञस्य यज्ञस्य । केतुम् । रुन्तम् ।

प्रतिऽअभिम् । देवस्यऽदेवस्य । मुह्य । श्रिया । तु । अग्निम् । अतिथिम् । जनानाम् ॥ ५ ॥

अध्वरस्य यज्ञस्य होतारम् एतन्नामानमृन्विजं यद्वा होतारं देवानामाह्वारं चित्ररथं
नानारूपरथमध्वरस्य रक्षोभिरहिमितस्य यज्ञस्य सर्वस्य यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं पताका-
स्थानीयं वा रक्षन्ते वेतवर्णं यमहा स्वमहत्प्रेन देवस्य देवस्य सर्वेषां देवानाम् अभिम् इन्द्रं
प्रति भवन्तम् । 'यामर्धेयामभिभिन्धं प्रति' इति ब्राह्मणम् । तादृशं यजनानां यजमानानाम्
अतिथिम् अतिथिश्च पूज्यम् अभिं तु क्षिप्रं श्रिया श्रियोऽर्थं वयं स्तुमः ॥

स तु वस्त्राण्यघ्रं पेशनानि वसानो अभिर्नामां पृथिव्याः ।

अरुणो जातः पदे इळायाः पुरोहितो राजन्यक्षीह देवान् ॥ ६ ॥

सः । तु । वस्त्राणि । अघ्रं । पेशनानि । वसानः । अभि । नामां । पृथिव्याः ।

अरुणः । जातः । पदे । इळायाः । पुरऽहितः । राजन् । यक्षि । इह । देवान् ॥ ६ ॥

हे राजन् दीप्यमानाग्ने वस्त्राणि आच्छादकानि तेजोभिः अध अपि च वेशनानि तेषां तेजसां
काण्यैशौक्यादीनि रूपाणि । यद्वा । अधानन्तरं वेशनानि । वेश इति हिरण्यनाम । हिरण्यवत्
हिरण्यमदृशानि भास्वराणि तेजोसि । यवमानः आच्छादयन् पृथिव्याः नामा नाम्नाभिस्थानीये
इळायाः पदे उत्तरवेद्याम् । 'एन्द्रा इळायास्तद यदुत्तरवेदीनाभिः' (दे. प्रा. १. २८)
इत्याम्नानात् । तस्यां जातः समुपगम्य अरुणः आरोपमानो यः अभिः पूर्वविधोऽसि स एव
पुरोहितः पुरतो निहित पूर्वस्यां दिशि आहवनीयायतने स्थापितः सन् इह अग्निम् यज्ञे
देवान् इन्द्रादीन् यक्षि यज्ञं पूज्य ॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्रे उमे सदा पुत्रो न मातरां तन्त्यः ।

प्र याह्यच्छोऽशतो यविष्ठाथा वह सहस्येह देवान् ॥ ७ ॥

आ । हि । द्यावापृथिवी इति । अग्रे । उमे इति । सदा । पुत्रः । न । मातरां । तन्त्यः ।

प्र । याहि । अष्ट । उदानः । यविष्ठः । अयं । आ । वह । सहस्यः । इह । देवान् ॥ ७ ॥

हे अग्रे त्वम् उमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी यमदा सर्वदा या तन्त्य आतेतिथिः ।
स्वतेजोभिर्विन्दारयसि गन्तु ॥ 'बभूया तन्त्यः' इति यलि निपातितः ॥ तत्र रटान्तः । पुत्रो न
यथा पुत्रः यमातरा मातापितरौ स्त्रीणां धनैस्तनोति तद्वत् । किंच हे यविष्ठ युयुतम सः त्वम्

१. त-म२.४.६-देवस्य । २. त-म३.४.६.७-अग्नेर्ध । ३. त१.२.३.५.७-म१-शौक्यादीनि;
त४-शौक्यादीनि, म२-शौक्यादीनि । ४. ग-त१.२.३.५-म१.२.४-आहवनीयायतना, त४-आह-
वनीयायतनी; त५-आहवनीयायतने । ५. ग-स तादृश, त१ २.४.५.७-तन्त्य, सु-त्वं ।

उशतः कामयमानान् अष्ट अभिलक्ष्य अत्र १ याहि प्रकर्षेणागच्छ १ । अथ अगस्तर् दे १ सहस्र
सहस्री बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वम् १ इह अस्मदीये यजे १ देवान् इन्द्रादीन् १ आ १ वह मापय ॥ २१ ॥
'पिभीहि' इति सप्तर्षं द्वितीयं सूक्तम् । ऋष्याधाः पूर्ववत् । 'पिभीहि' इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाभिनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । दशपूर्णमासयोरुवाचा स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूचितं
च—'अथ स्विष्टकृतः पिभीहि देवो उशतो यविष्टेयनुवाक्या' (आश्व. श्रौ. १. १) इति ॥

पिभीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वाँ ऋतूँऋतुपते यजेह ।

ये दैव्याँ ऋत्विजस्तेभिर्भ्यो त्वं होतृणामुस्यार्जिष्ठः ॥ १ ॥

पिभीहि । देवान् । उशतः । यविष्ठ । विद्वाँ । ऋतूँ । ऋतुऽपते । यज । इह ।

ये । दैव्याँ । ऋत्विजः । तेभिः । अग्ने । त्वम् । होतृणाम् । अस्ति । आऽर्जिष्ठः ॥ १ ॥

हे यविष्ठ युवतमासे उशतः स्तुतीः धोतु १ कामयमानान् १ देवान् १ पिभीहि हविर्भि
मीय १ हे ऋतुपते ऋतूनां देवयागकालानां स्वामिभ्यो १ ऋतून् यागकालान् १ विद्वाँ ज्ञानान्स्त्वम्
१ इह अस्मिन् १ यजे तान् १ यज यजय । किंच हे अग्ने १ दैव्याः देवेषु भवाः १ अग्निर्होताभिलाष्यर्च्य
स्वष्टास्मिन् उपवक्ता १ (तै. आ. ३. ३) इत्यत्रोक्ताः १ ये ऋत्विजः सन्ति १ तेभिः तैः सह
देवान् यज । यद्वा । दैव्या देवेषु भवा ऋत्विज आश्वलायनेनोक्ताः चन्द्रमा महाविपोऽध्वर्युः
एर्जन्य उक्तावा (आश्व. श्रु. १. २३. ८-९) इति । तैः सह यज । यस्मान् १ त्वं १ होतृणां भ्यो
१ आर्जिष्ठः अभिमुख्येन देवानां द्यूतमाः १ अस्ति भवसि ॥

वेपि होत्रमुत पोत्रं जनानां मन्वातासि द्रविणोदा ऋतावा ।

स्वाहा वयं कृणवाम हवीर्षिं देवो देवान्यजत्वभिर्हन् ॥ २ ॥

वेपि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । जनानाम् । मन्वाता । अस्ति । द्रविणः सदाः । ऋतुऽर्वा ।

स्वाहा । वयम् । कृणवाम । हवीर्षिं । देव । देवान् । यजतु । अग्निः । अर्हन् ॥ २ ॥

हे अग्ने १ जनानां यजमानार्थं १ होत्रं होतुः कर्म तेन क्रियमाणं स्तोत्रं १ वेपि कामयसे । उत
अपि च १ पोत्रं पोतुः कर्म तेन क्रियमाणां स्तुति कामयसे । किंच १ मन्वाता मेधावी १ ऋतवा
सत्यवर्त्ति १ द्रविणोदाः १ अस्ति घनस्य प्रदाता भवसि । अथ परोक्षकृतः । वयं देवेभ्यः १ हवीर्षि
१ स्वाहा १ कृणवाम स्वाहा करवाम । प्रयच्छाम । ततः १ देवः दीप्यमानः १ अर्हन् प्रशंस्यो यजमान-
योग्यो वा १ अग्निः १ देवान् १ यजतु । तैर्हविर्भिः पूजयतु ॥

दशपूर्णमासातिपायादौ निमिचे पाथिहृतीष्टिः कर्तव्या । तत्र 'आ देवानाम्' इत्येषा धान्या ।
सूचितं च—'वेया हि वेधो अज्वन आ देवानामपि पन्यामग्नम्' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ।
प्रायणीयायामग्नेयस्वैरेकं याज्योदयनीयायां सैवानुवाक्या । सूचितं च—'अग्ने नय सुपथा राये
अस्माना देवानामपि पन्यामग्नम्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । विपरीताञ्च धान्यानुवाक्या इति ॥

१. ग-त १. २. ४. ५-म ६-प्रकर्षेण गच्छ । २. ग-त १-म १. ४. ५. ६. ७-धोतुं हवीर्षिं चातुं । ३. ग-त १
-म २. ४. ७-अस्मदीये । ४. ग-ऋतावा; त १. २. ४. ५. ७-ग ६-कृणवान् । ५. ग-नमस्त्यो; त-म ४. ६-
मु-प्रशंस्यो ।

आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोळ्हुम् ।

अग्निर्विद्वान्स यज्ञात्सेदु होता सो अञ्चरान्स ऋतून्कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । देवानाम् । अपि । पन्थाम् । अगन्म । यत् । शक्नवाम । तत् । अनु । प्रवोळ्हुम् ।
अग्निः । विद्वान् । सः । यज्ञात् । सः । इत् । ऊँ इति । होता ।

स । अञ्चरान् । सः । ऋतून् । कल्पयाति ॥ ३ ॥

यदेवानां देवलोकदिगमनसाधनं देवानां स्वभूतं यन्मार्गं पन्थानं तम् अपि वैदिकमार्गं वयम्
यथा यमगन्म भागतयन्तो भवेम येन देवान् प्राप्नुमः । तथा वयं यत् कर्म अनुष्ठानं यथाकाम
शक्नुमः समर्था भवामः यत् कर्म अनुक्रमेण प्रवोळ्हुं प्रकर्षेण वोढुं समाप्तिं प्रापयितुं समर्था
भवेमः । अनन्तरं विद्वान् तं पन्थानं जानानः यसः अग्निः यज्यात् देवान् यजतु । एतेदु स एव
खलु देवोऽनुप्याणां होमनिष्पादकः । ततः यसः एवाग्निः यथाचरान् यज्ञान् किंच यकतून्
कालान् यकल्पयाति कल्पयतु करोतु ॥

यतातिपत्तौ यतापत्तौः कर्तव्या । तत्र 'यद्वा वयम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'यममे
यतपा भस्ति यद्वा वयं ममिनाम यतानि' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

यद्वा वयं प्रमिनाम यतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद्विधुमा पृणाति विद्वान्येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

यत् । यः । वयम् । प्रमिनाम । यतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुः । ऋतुः । कल्पयाति ।

अग्निः । तत् । विश्वम् । आ । पृणाति । विद्वान् । येभिः । देवान् । ऋतुभिः । कल्पयाति ॥ ४ ॥

हे देवाः यदविदुष्टरासः अविद्वत्तरा अत्यन्तमजानन्तः वयं यवः युष्माकं यत् यत्किंचिद्
यतानि कर्माणि विदुषां भवतां जानतामेव प्रमिनाम प्रहितितवन्तः । भवन्तु जानन्तु नित्य-
मैमित्तिककर्माणि विलोपितवन्त इत्यर्थः । विद्वान् एतत् सर्वं जानानः अग्निः स्विष्टकृत् एतत्
एतत् विश्वं सर्वं कर्मागतम् यथा यपृणाति आपूरयतु । फलसहितं करोति इत्यर्थः । केनापूरयतु
तत्राह । येभिः ऋतुभिः यागयोगैः कालैः देवान् यकल्पयाति कल्पयति कर्माभ्यावायं
समर्थायति तैरापूरयतु ॥

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः ।

अग्निष्टद्वोता ऋतुविर्दिजानन्यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यज्ञाति ॥ ५ ॥

यत् । पाकः । त्रः । मनसा । दीनः । दक्षा । न । यज्ञस्य । मन्वते । मर्त्यासः ।

अग्निः । तत् । होता । ऋतुः । विद्वान् । यजिष्ठः । देवान् । ऋतुः । यज्ञाति ॥ ५ ॥

यदीनदक्षाः मत्तवयाजनेन दीनबला दीनोत्साहा वा यमर्त्यासः मर्त्या मनुष्या क्रत्विजः
यथाकत्रा पाकेन बहुलप्रहणादस्मादपि तृतीयार्थे प्राप्तव्यः । पाकेन यत्कथ्येन विशिष्टज्ञानरहिते-

१. त-म-यत् । २. ग-त-य-मु-मवामः; त-१-२-३-४-७-म-१-२-४-६-मवाम । ३. ग-त-३-
म-५-यज्ञकालान् । ४. त-१-२-४-५-७-म-६-कर्माभ्यावेन । ५. त-म-६-पौषकेन ।

माल्येन वा ऽमनसा युक्ताः सन्तो यज्ञसंबन्धिः यत् कर्म एव ऽमन्वते न जानन्ति यत् कर्म
 ऽविजानन् ऽहोता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ऽऋतुवित् कर्मवित् ऽयजिष्ठः देवानामतिशयेन
 पृष्टा सः ऽभतिः रिवष्टृत् ऽऋतुशः ऋतावृतां एवे एवे यागयोग्ये काले ऽदेवान् ऽधजाति यजतु
 हविर्भिः पूजयतु ॥

विश्वेषां ह्यध्वराणामनीकं चित्रं केतुं जनिता त्वा जजान् ।

स आ यजस्व नृवतीरनु क्षाः स्पार्हा इपः क्षुमतीर्विश्वजन्त्याः ॥ ६ ॥

विश्वेषाम् । हि । अध्वराणाम् । अनीकम् । चित्रम् । केतुम् । जनिता । त्वा । जजान् ।
 सः । आ । यजस्व । नृऽवती । अनु । क्षाः । स्पार्हा । इपः । क्षुऽमतीः । विश्वऽजन्त्याः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽविश्वेषां सर्वेषाम् ऽलध्वराणां यज्ञानाम् ऽअनीकं मुखं^१ प्रधानं ऽचित्रं चापनीपं
 नानारूपं वा ऽकेतुं प्रज्ञापकं ऽएवा त्वां ऽजनिता जनयिता प्रजापतिर्पञ्चमानो वा ऽजजान
 जनयामास । उत्पादितः ऽसः त्वं ऽनृवतीः दासादियुक्ताः ऽक्षाः । पृथिवीनामैतत् । क्षपन्मयेति
 क्षा^२ भूमिः^३ । ऽअनु ऽआ ऽयजस्व अनुप्रयच्छ । यद्वा । नृवतीर्भूमिः संस्कृतानि क्षा अनु पृथिवीं
 वेदिलक्षणामनुगतानि वेद्यामात्मादितानि ऽस्पार्हाः स्वरूपाण्यानि ऽक्षुमती स्तुतिमन्त्रलक्षणान्दवन्ति
 ऽविश्वजन्त्याः सर्वजनहितानि वृष्टयश्चेतुःवात् सानि ऽइपः अक्षानि हविलक्षणानि यजस्व^४ देवेभ्यः
 प्रपच्छ ॥

य त्वा घावापृथिवी यं त्वापुस्त्वष्टा यं त्वा सुजनिमा जजान् ।

पन्थामनु प्रविद्वान्पितृयाणं धुमदग्ने समिधानो वि भाहि ॥ ७ ॥

यम् । त्वा । घावापृथिवी इति । यम् । त्वा । आपः । त्वष्टां । यम् । त्वा । सुऽजनिमा । जजान् ।
 पन्थाम् । अनु । प्रऽविद्वान् । पितृऽयानम् । धुऽमत् । अग्ने । समऽइधानः । वि । भाहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽयं ऽएवा त्वां ऽघावापृथिवी जनितवाय्वी आदित्यात्मनान्यात्मना वा^५ । तथा ऽयं
 एवाम् ऽआपः मेघोदरगता विष्णुदाग्ना स्थिते जनितवत्यः । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम् । घावा-
 पृथिवी अन्तरिक्षं चेमे त्रयी लोका यं स्वामजीजनन् । किञ्च ऽसुजनिमा शोभनजननः ऽएवष्टा प्रजापतिः
 ऽयं ऽएवां ऽजजान जनयामास हे अग्ने ऽपितृयाणं पितरो येन मार्गेण गच्छन्ति तं ऽपन्थां हविर्वहन-
 मार्गम् ऽअनु ऽप्रविद्वान् प्रजानंस्त्वं ऽसमिधानः समिष्यमानः सन् ऽधुमत् दीप्तिमुक्तं यथा भवति
 तथा ऽवि ऽभाहि विशेषेण दीप्यसे ॥ ॥ ३० ॥

‘इनो राजन्’ इति सप्तचं तृतीयं सूक्तम् । ऋध्यायाः पूर्ववत् । ‘इनः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 प्रातरनुवाकाशिनराष्ट्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

इनो राजन्नरतिः समिद्धो रौद्रो दक्षाय सुपुमां अदर्शि ।

चिकिद्भि भाति भासा बृहतासिंक्रोमेति रुशतीमपार्जन् ॥ १ ॥

इनः । राजन् । अरतिः । समऽइद्धः । रौद्रः । दक्षाय । सुपुमान् । अदर्शि ।

चिकित् । वि । भाति । भासा । बृहता । असिंक्रोम् । एति । रुशतीम् । अनुऽअजन् ॥ १ ॥

हे ऋराजन् दीप्यमानाग्ने त्वम् ऋन् ईश्वरः सर्वस्य भवसि । अथ परीक्षः । ऋरतिः हवि-
रादाय देवान् प्रति गन्ताः ऋसमिद्धः सदीप्तः ऋरौद्रः शत्रूणां भयंकरः ऋसुपुमान् । ओषध्यात्मना
स्थितोऽशुः^१ सुपु सृषत इति सुपुः सोमः । तेन तद्वान् शोभनप्रसवो वा सोऽग्निः ऋदक्षाय यज्ञ-
मानानां धनादिवृद्धयर्थम्^२ ऋदक्षि सर्वदंष्ट्रयेते । किञ्च ऋचिकित् सर्वं जानानोऽग्निः ऋवि ऋभाति
विशेषेण दीप्यते । तथा ऋबृहता महता ऋभासा तेजसा ज्वालालक्षणेन ऋअसिक्नी रात्रिम् ऋप्ति ।
सायंहोमसिद्धयर्थमेव^३ गच्छति । किं कुर्वन् । ऋरुशती श्वेतवर्णा दीप्तिम् ऋअपाजन् अपगमयन्^४
रात्रिं गच्छति । सामर्थ्योद्वात्रि परित्यज्यशुषसं प्रातर्होमसिद्धयर्थं गच्छतीत्यर्थो लभ्यते ॥

कृष्णां यदेनीषुभि वर्षसा भूज्जनयन्योषां बृहतः पितृर्जाम् ।

ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन्दिवो वसुभिररतिर्वि भाति ॥ २ ॥

कृष्णाम् । यत् । एनीम् । अभि । वर्षसा । भूत् । जनयन् । योषाम् । बृहतः । पितुः । जाम् ।
ऊर्ध्वम् । भानुम् । सूर्यस्य । स्तभायन् । दिवः । वसुऽभिः । अरतिः । वि । भाति ॥ २ ॥

सोऽग्निः ऋयत् यदा ऋकृष्णां कृष्णवर्णाम् ऋएनीं गच्छन्ती रात्रिं ऋवर्षसा आत्मीयेन ऋवाला-
लक्षणेन रूपेण ऋअभि ऋभूत् अभिभवति । किं कुर्वन् । ऋबृहतः महतः ऋपितुः सर्वस्य जगतः
पालयितुः पितृभूताद्वादिष्यात् ऋजा जायमानां ऋयोषाम् उपसं ऋजनयन् अभिच्यन्नयम्^५ । तदानीम्
ऋरतिः गमनशीलोऽग्निः ऋदिवः शुलोऽस्य ऋवसुभिः वासयितुमिराच्छादकैः सशुक्षणसमर्थैरात्मीयै-
स्तेजोभिः ऋसूर्यस्य ऋभानुं दीप्तिम् ऋऊर्ध्वम् उपरिष्ठात् ऋस्तभायन् स्तम्भयन् ऋवि ऋभाति
विशेषेण दीप्यते ॥

भद्रो भद्रया सचमान आग्रात्स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।

सुप्रकैतैर्धुभिर्ग्विर्वितिष्टन्नुशं द्विर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥ ३ ॥

भद्रः । भद्रया । सचमानः । आ । अग्रात् । स्वसारम् । जारः । अभि । एति । पश्चात् ।
सुऽप्रकैतैः । धुऽभिः । अग्निः । विऽतिष्ठन् । रुशत्ऽभिः । वर्णैः । अभि । रामम् । अस्थात् ॥ ३ ॥

ऋभद्रः भजनीयः कल्याण ऋभद्रया भजनीयया दीप्योपमा वा ऋसचमानः सेव्यमानः
संगच्छमानो वाग्निः ऋआगात् आजगाम । गार्हपत्यादाहवनीयमागच्छति । तत् ऋपश्चात् ऋजारः
जरयिता शत्रूणां सः ऋअग्निः ऋस्वसारं स्वर्गसारिणीं भगिनीं वा आगतामुपसम्^६ ऋअभ्येति अभि-
गच्छति । तथा ऋसुप्रकैतैः सुप्रशानैः ऋधुभिः दीप्तिस्तेजोभिः सह ऋवितिष्ठन् सर्वतो वर्तमानः सः
ऋअग्निः ऋरुशतिः श्वेतः ऋवर्णैः चारकैरात्मीयेस्तेजोभिः ऋरामं कृष्णं शार्वरं तमः ऋअभि ऋअस्थात्
सायंहोमकालेऽभिभूय तिष्ठति ॥

१. त-४-५-इता, त-१-७-गतः । २. त-म-१-२-६-७-स्थितेरशुः । ३. ग-त-३-म-२-५-६-१-वृद्धयर्थं
कर्मवृद्धयर्थं वा, त-मु-वृद्धयर्थं वा । ४. त-म-१-२-४-६-मु-सिद्धयर्थमेति, त-३-सिद्धयर्थं येन । ५. ग-त-३-
म-अपगमयन् सर्वतो विकिरन् यदा रुशतीं दीप्तामुपस अपाजन् अपशिषन् परित्यजन् (ग-परित्यजन्
मास्ति), त-अपगमयन् । ६. ग-त-म-मु-अभिव्यंजयन् रात्रिमभ्यभूत् । ७. त-४-अगत्य उपसं, त-५-
अगत्यमुपसं, त-७-आ अगात् आगतामुपसं, म-६-आगात् तमुपसं । ८. त-म-६-मु-श्वेतवर्णैः ।

अस्य यामासो बृहतो न वप्नन्निन्धाना अग्नेः सख्युः शिवस्य ।

ईद्व्यस्य वृष्णो बृहतः स्वासो भामासो यामन्नक्तवश्चिकित्रे ॥ ४ ॥

अस्य । यामासः । बृहतः । न । वप्नन् । इन्धानाः । अग्नेः । सख्युः । शिवस्य ।

ईद्व्यस्य । वृष्णः । बृहतः । सुऽआसः । भामासः । यामन् । अक्तवः । चिकित्रे ॥ ४ ॥

‘बृहतः महतः’ अस्य ‘अग्नेः’ संघन्यनः ‘इन्धानाः दीप्यमानाः’ ‘यामासः’ । यान्ति गच्छन्तीति यामा रश्मयः । ‘वप्नन् स्तुतिकारिणो जनान्’ ‘न बाधन्ते’ । किंच ‘सरयुः स्तुत्यस्तोत्र-
यष्टयष्टयवल्क्षणेन सख्येन तस्मिन्भूतस्य’ शिवस्य वक्ष्यामस्य मत्तानां सुलक्षणस्य ‘ईद्व्यस्य स्तोत-
व्यस्य’ ‘वृष्णः कामानां वर्धितुः’ ‘बृहतः महतः’ ‘स्वासः शोभनास्पस्य’ अस्याग्नेः स्वभूताः ‘अक्तवः’
तमास्यजन्तोऽपगमयन्त आहुतिभिः संगता वा ‘भामासः’ । ‘याम क्रोधे’ । तीक्ष्णा अग्रसह्या
रश्मयः ‘यामन्’ । याति देवान् प्रति तर्पणाय यान्ति वा देवा एतं प्रत्यङ्गभावायेति यामा यशः ।
तस्मिन् ‘चिकित्रे सर्वतो जहिरे’ । प्रयिता लभूवन् ॥

स्वना न यस्य भामासः पर्वन्ते रोचमानस्य बृहतः सुदिवः ।

ज्येष्ठैर्भिर्पस्तेजिष्ठैः क्रीळुमाज्जिर्वर्षिष्ठैर्भिर्भानुभिर्नक्षत्रि याम् ॥ ५ ॥

स्वनाः । न । यस्य । भामासः । पर्वन्ते । रोचमानस्य । बृहतः । सुऽदिवः ।

ज्येष्ठैर्भिः । यः । तेजिष्ठैः । क्रीळुमत्ऽभिः । वर्षिष्ठैर्भिः । भानुभिः । नक्षत्रि । याम् ॥ ५ ॥

‘रोचमानस्य दीप्यमानस्य’ ‘बृहतः महतः’ ‘सुदिवः शोभनदीप्तैर्वा’ ‘यस्य अग्नेः स्वभूताः’
‘भामासः’ । ‘मा वीसौ’ । दीप्ता रश्मयः ‘स्वना’ ‘न’ ‘स्वनन्तो मरत इव’ ‘पर्वन्ते सर्वतः शब्द-
कुर्वन्तो गच्छन्ति’ । किंच ‘यः अग्निः’ ‘ज्येष्ठैर्भिः अत्यस्तं प्ररातौ’ ‘तेजिष्ठैः तेजस्वित्तमैः’ ‘क्रीळुमज्जि’
‘क्रीडनवज्जिः’ ‘वर्षिष्ठैर्भिः वृद्धतमैः’ ‘भानुभिः’ आत्मीयैस्तेजोभिः ‘यान् पुढोकं’ ‘नक्षत्रि’ व्याप्नोतीति ।
त एव देवानापरहेत्युत्तरेण संबन्धः ॥

अस्य शुष्मासो ददृशानपर्विजेहेमानस्य स्वनयन्निपुङ्गिः ।

प्रत्नेभिर्यो रुशङ्गिर्देवतमो वि रेभङ्गिररुतिर्भाति विम्बा ॥ ६ ॥

अस्य । शुष्मासः । ददृशानऽपर्वेः । जेहेमानस्य । स्वनयन् । निपुत्ऽभिः ।

प्रत्नेभिः । यः । रुशङ्गिऽभिः । देवऽतमः । वि । रेभङ्गिऽभिः । अरतिः । भाति । विऽम्बा ॥ ६ ॥

‘ददृशानपर्वेः दर्शनीयज्वालप्रभेः’ । महा । पविर्वज्र आयुधम् । दृश्यमानायुधस्य । ‘जेहेमानस्य ।
जेहतिर्गतिकर्मा’ । हविरादाय देवान् प्रति गच्छतः ‘अस्य अग्नेः स्वभूताः’ ‘शुष्मासः शोषकः’
‘निपुङ्गिः’ । ‘निपुतो चायोः’ इति चापोरन्था निपुतः । तपुक्तैः चायुभिः संयुक्ता रश्मयः ‘स्वनयन्’
‘शब्दापन्ते’ । किंच ‘देवतमः देवानां सुख्यः’ ‘अरतिः गन्ता’ ‘विम्बा विम्बवनशीलो महात्’ ‘यः’ ‘अग्निः’
‘प्रत्नेभिः’ पुराणैः ‘रुशङ्गिः’ श्वेतवर्णैः ‘रेभङ्गिः’ शब्दापमानैस्तेजोभिः ‘वि’ ‘गति विविधं दीप्यते’ ॥

१. ग-शोभनदीप्तिः । २. त-भ-भु-भानुमज्जिः । ३. ग-भ-वा निपुङ्गिः; त-भ-१-वापुङ्गिः ।
त-भ-१-वा युभिः । ४. त-१.२.५-र्याभिः; त-४-सोभिः ।

स आ यक्षि महि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः ।

अग्निः सुतुकः सुतुकैभिरथै रमस्वङ्गी रमस्वाँ एह गम्याः ॥ ७ ॥

सः । आ । यक्षि । महि । नः । आ । च । सत्सि । दिवःपृथिव्योः । अरतिः । युवत्योः ।
अग्निः । सुतुकः । सुतुकैभिः । अथैः । रमस्वत्ऽग्निः । रमस्वान् । आ । इह । गम्याः ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽसः तादृशस्त्वं ऽनः अस्मदीये यज्ञे ऽमहि महान्^१ देवान् ऽथा ऽयक्षि आग्रहं प्रापय । किंच ऽयुवत्योः परस्परं मिश्रितयोः तदुप्योवाँ^२ ऽदिवस्पृथिव्योः चावापृथिव्योर्मध्ये ऽभरतिः अग्निः सूर्यारमना गन्तां त्वम् ऽथा^३ ऽसत्सि अस्माकं यजमासीद । तथा ऽसुतुकः । तुकिर्गतर्यः । सुगमः । स्तोत्रभिः यष्टुभिश्च सुखेन प्राप्तस्य । ऽरमस्वान् वेगवान् ऽअग्निः अन्ननादिगुणयुक्तस्त्वं ऽसुतुकैभिः सुगमैः । ऽरमस्वन्निः वेगवन्निः ऽअथैः रोहिदास्त्यैः सह ऽइह अस्मदीये यज्ञे ऽथा ऽगम्याः आगच्छ ॥ ॥ ३१ ॥

‘प्र ते’ इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अस्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र ते’ इत्यनुक्रान्तम् । आतरनुवा-
काक्षिनास्त्रयोः रक्तो विनियोगः ॥

प्र ते यक्षि प्र ते इयमि मन्म भुवो यथा वन्धो नो हवेषु ।

धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्ष्वे पुरवे प्रत्न राजन् ॥ १ ॥

प्र । ते । यक्षि । प्र । ते । इयमि । मन्म । भुवः । यथा । वन्धः । नः । हवेषु ।

धन्वन्^४ इव । प्र^५पा । अ^६सि । त्वम् । अग्ने । इयक्ष्वे । पुरवे । प्रत्न । राजन् ॥ १ ॥

हे अग्ने ऽते तुज्यं हविः ऽप्र ऽयक्षि प्रयच्छामि । यजिर्दानार्थः । तथा ऽमम्म मननीयां स्तुतिं ऽते त्वदर्धं ऽप्र ऽइयमि प्रेरयामि प्रोत्तारयामि । ऽवन्धाः सर्ववन्धनीयस्त्वं ऽनः अस्मदीयेषु ऽहवेषु देवा-
ह्मनेषु ऽयथा^७ त्वं संनिहितः । ऽभुवः भवसि तथा हविः प्रयच्छामि स्तौभि च । हे ऽप्रत्न पुराणं ऽराजन् सर्वस्य जगतः स्वामिन् हे ऽअग्ने सः ऽत्वम् ऽइयक्ष्वे यष्टुमिच्छते ऽपुरवे । पुरुरिति मनुष्यनाम^८ । मनुष्याय यजमानाय हविर्मिर्देवान् पुरविरे जनाय ऽधन्वन्निव ऽप्रपा ऽअसि । यथा धन्वन् धन्वनि सरी निरुदकप्रदेशे प्रपा । प्रविबल्यत्रेति प्रपा । सा यथोदकप्रदानेन जनेभ्यः सुखदा भवति एवं त्वं धनदानेन तस्मै सुखदाता भवसि ॥

यं त्वा जनासो अभि संचरन्ति गावं उष्णमिव ब्रजं यविष्ठ ।

दूतो देवानामसि मर्त्यानामन्तर्महान् चरसि रोचनेन ॥ २ ॥

यम् । त्वा । जनासः । अभि । सम^९चरन्ति । गावं । उष्णम्^{१०} इव । ब्रजम् । यविष्ठ ।

दूतः । देवानाम् । असि । मर्त्यानाम् । अन्तः । महान् । चरसि । रोचनेन ॥ २ ॥

हे ऽयविष्ठ युवतम अग्ने ऽयं^{११} ऽत्वा त्वां ऽजनासः जना यजमाना फलप्राप्त्यर्थम् ऽअभि ऽसंचरन्ति अभितः^{१२} परिचरन्ति^{१३} सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ऽगावः । ऽउष्णमिव यथा गावः शीततां उष्णं शीतजनितदुःखापनोदनार्थमुष्णं ऽब्रजं गोष्ठमभिगच्छन्ति तद्वत्^{१४} । ॥ त्वं ऽदेवानाम् इन्द्रादीनां

१. ग३.६-म-महतो । २. त-तस्योवाँ । ३. त-आ च । ४. त-म-तथा । ५. त-‘ मनुष्यनाम ’ नास्ति । ६. त-‘ यं ’ नास्ति । ७. त-‘ अभितः परिचरन्ति ’ नास्ति । ८. त-म-सु-‘ तद्वत् ’ नास्ति ।

‘मत्यानां मनुष्याणां च ऋतः’ असि हविष्पापजद्वारा । ततः ‘महान् त्वम्’ अन्तः प्रावापृथिव्यो-
र्मध्ये हवींष्यादाय ‘शोचनेन अन्तरिक्षेण लोकेन’ चरसि गच्छसि । तं त्वां स्तुम इति शेषः ॥

शिशुं न त्वा जेन्यं वर्धयन्ती माता विभर्ति सचनस्यमाना ।

धनोराधिं प्रवता यासि हर्षजिगीषसे पशुरिवावसृष्टः ॥ ३ ॥

शिशुन् । न । त्वा । जेन्यम् । वर्धयन्ती । माता । विभर्ति । सचनस्यमाना ।

धनोः । अधिं । प्रवता । यासि । हर्षन् । जिगीषसे । पशुः स ईव । अवसृष्टः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ‘जेन्यं जयशीले’ त्वा त्वां ‘शिशुं’ न पुत्रमिव ‘वर्धयन्ती’ पोषयन्ती ‘माता’
पृथिवी ‘सचनस्यमाना’ संपर्कमिच्छन्ती सती ‘विभर्ति’ धारयति । स त्वं ‘हर्षन् कामयमानः’
सद्यस्मिँहोके ‘धनोराधि’ अधिः ससम्पदयोक्तृः । अन्तरिक्षात् ‘प्रवता’ प्रवणेन मार्गेण ‘यासि’ यज्ञं
मत्यागच्छसि । किंच त्वम् ‘भवसृष्ट’ यष्टृभिर्हविषादाय ‘जिगीषसे’ देवान् प्रति गन्तुमिच्छसि ।
कथमिव । ‘पशुरिव’ । यथा विसृष्टः पशुर्गोष्ठं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥

मुरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्रे त्वमङ्ग विस्ते ।

शये वृत्रिश्चरति जिह्यादत्रैरिद्यते युवति विस्पतिः सन् ॥ ४ ॥

मुराः । अमूर । न । वयम् । चिकित्वः । महित्वम् । अग्रे । त्वम् । अङ्ग । विस्ते ।

शये । वृत्रिः । चरति । जिह्या । अदन् । रैरिद्यते । युवतिम् । विस्पतिः । सन् ॥ ४ ॥

हे ‘अमूर’ अमूढ अत एव ‘चिकित्वः’ चेतनवन् हे अग्ने ‘मुरा’ मूढाः ‘वयं’ तव माहात्म्यं
‘न जानीमः’ । किंतु हे ‘अग्ने’ ‘त्वमङ्ग’ । अङ्गेति निपात एवायं । त्वमेव तव ‘महित्वं’ माहात्म्यं
‘विस्ते’ जानासि । वृत्रः कोऽन्यो वेदितुमर्हति । किंच ‘वृत्रिः’ जीर्णः औपचीसङ्गः ‘शये’ शोते
तिष्ठति । यद्वा । वृत्रिरिति रूपनाम सामान्याद्यान्तर्जातमावर्धं द्रष्टव्यम् । आहवनीयात्पदेन रूपेण
रूपवान् शये चरति । अथ ‘जिह्या’ ज्वालात्पया ‘अदन्’ हवींषि भक्षयन् ‘चरति’ । वाक्पक्षेहा-
दनिपातः । किंच ‘विस्पतिः’ विशां स्वामी ‘सन्’ अग्निः ‘युवतिम्’ आत्मनो मिधयित्रीनाहुतिं दीप्य-
प्रसूतया ‘ज्वालाया’ जिह्या ‘रैरिद्यते’ अत्ययं लेटि आस्वादयति ॥ ‘लिह आस्वादे’ । पठि रूपम् ।
यद्वा । सोऽग्निर्युवतिं तरणीं जीर्णोपधिकां पृथिवीमास्वादयति ॥

कूचिजापते सनयासु नव्यो वने तस्थौ पलितो धूमकेतुः ।

अस्नातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयन्त मनीः ॥ ५ ॥

कूचिच् । जापते । सनयासु । नव्यः । वने । तस्थौ । पलितः । धूमकेतुः ।

अस्नाता । आपः । वृषभः । न । प्र । वेति । सचेतसः । यम् । प्रणयन्त । मनीः ॥ ५ ॥

‘नव्यः’ नयतरः स्तूपो वाग्निः ‘कूचिन्’ कचिच् प्रदेते ‘जापते’ । कुप्र । ‘सनयासु’ पुराणीषु
जीर्णोत्प्रीपरीष्वरण्योः । तथा ‘पलित’ पालयिता श्वेतवर्णः ‘धूमकेतुः’ धूमप्रज्ञानोऽग्निः ‘वने’ सर्व-

१. त-म१-‘वर्धयन्ती’ नास्ति । २. त-म१-कानानान् । ३. त१.४.५-म१-जिह्वा, त२.४.७-
जिह्या जिह्वा । ४. त-‘प्रसूतया’ । ५. त१.२.६.७-म१-जीर्णोपधिकां, त४.५-जीर्णोपधिकां

स्मिन्नरण्ये ऽतस्थौ तिष्ठति । यद्वा । वन उदके मेघगते विसृदात्मना तिष्ठति च । ऽअस्नाता स्नान-
मकुर्वन्ननपेक्षितस्नान. सर्वदा शुद्धः सोऽग्निः ऽआपः । सुख्यत्ययः । अप उदकानि शान्त्यर्थं ऽप्र
वेति प्रगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । ऽवृषभो ऽन । यथा वृषभस्तृणोपशमनार्थमरण्यमप्यस्थाभ्युदकानि
प्रगच्छति तद्वत् । ऽमताः मनुष्या क्रुत्विजः ऽसचेतसः समानमनस्काः समानप्रज्ञानाः सन्तः ऽयम्
अग्निं ऽप्रणयन्त हविभिः प्रीणयन्ति ॥

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रक्षनाभिर्दशभिर्भ्यधीताम् ।

इयं ते अग्ने नर्व्यसी मनीषा युस्वा रथं न शुचर्यद्विरङ्गैः ॥ ६ ॥

तनूत्यजोऽइव । तस्करा । वनर्गू इति । रक्षनाभिः । दशऽग्निः । अग्निः । अधीताम् ।

इयम् । ते । अग्ने । नर्व्यसी । मनीषा । युस्व । रथम् । न । शुचर्यत् ऽग्निः । अङ्गैः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽवनर्गू वनगामिनी ऽतनूत्यजो चार्थं मनु कृतनिश्चया एष्टौ ऽतस्करा तस्करौ यथा
पक्षिर्न मोषणार्थं रज्ज्वर बद्धाकृत्य च क्वचित् प्रवेशो स्थापयतः तद्वत् । तथा वाक्कः—'तनूत्यक्
तनूत्यक्ता वनर्गू वनगामिनावस्मिन्मन्यौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते' (निरु. ३. १४) इत्यादि ।
अधीताम् ॥ दधातेर्लुङि सिचो लुकि 'उन्द्स्युभयया' इति तस्य आर्यधातुकरत्वेन दिष्ट्यात् 'धुमास्था'
इतीकारः । ततो हे ऽअग्ने ऽते त्वदर्थं ऽअव्यसी नयतरा ऽइयं ऽमनीषा स्तुतिर्मया क्रियते । एत-
ज्ज्ञात्वा ऽशुचयज्ञिः सर्वं प्रकाशयन्निरात्मयैः ऽअङ्गै तेजोभिः आत्मान मदीयं यज्ञं प्रति ऽयुस्व
योजय । कथमिव । ऽरथं ऽन । यथा ऽरथमग्नेः संयोजयन्ति तद्वत् ॥

उत्तासंभरणीयेष्टावमेष्टावतो याज्या 'ब्रह्म च ते' इत्येपा । सूचितं च—'ब्रह्म च ते
जातवेदो नमश्च पुरुषयमे पुरुषा त्वाया' (भाष्य. श्री. ४. १) इति ॥

ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चैयं च गीः सदमिद्वर्धनी भूत् ।

रक्षा णो अग्ने तर्नयानि तोका रक्षोत नस्तन्वोऽप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म । च । ते । जातवेदः । नमः । च । इयम् । च । गीः । सदम् । इत् । वर्धनी । भूत् ।

रक्षः । नः । अग्ने । तर्नयानि । तोका । रक्षः । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञाग्ने ऽते त्वदर्थं ऽब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं इवीरूपसन्नं ऽवर्धनी वर्धन
भूत् भवतु । तथा ऽनमः नमस्कारश्च । किंच ऽइयम् इदानींक्रियमाणेपा स्तुतिः ऽसदमित् सदैव
वर्धनी वर्धयित्री भूत् भवतु । तस्मादे ऽअग्ने ऽन. अस्माकं ऽतर्नयानि पुत्रान् ऽतोका पीत्राश्च ऽरक्ष
पालय । ऽउत अपि च ऽअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यस्त्व ऽन. अस्माकं ऽतन्वः अह्नाणि ऽरक्ष ॥ ॥ ३२ ॥

'एक' समुद्रः' इति सप्तर्षे पञ्चमं सूक्तम् । क्रप्याद्याः पूर्ववत् । विनियोगश्च । 'एका'
इत्यनुक्रान्तम् ॥

१. त१.२.६-तनूत्यजेव; भ६-तनूत्यजे । २ ग-तद्वत् अनुलिभिर्दशभिः मम बाहू त्वाम-
घन्तीता । ३. त१.२.६.७-मु-इत्यादि रक्षनाभिर्दशभिर्गुलिभिः कृत्वा रज्जुभिः अभ्यधीता अभ्यधायि ।
४. त१.२.६.७-यया रथिकः रथं अवीर्योजयति तद्वत् यज्ञं प्रति लज्जं योजय । कथमिव रथं न यथा ।
५. त१.२.७-भ६-इवीरूपमद्भुतमर्जः ।

एकः समुद्रो धरुणो रयीणाम्स्मद्ददो भूरिजन्मा वि चष्टे ।

सिपुक्त्यूर्धनिण्योरुपस्य उत्सस्य मध्ये निहितं पदं वेः ॥ १ ॥

एकः । समुद्रः । धरुणः । रयीणाम् । अस्मत् । हृदः । भूरिजन्मा । वि । चष्टे ।

तिसंकि । ऊर्ध्वः । निण्योः । उपस्ये । उत्सस्य । मध्ये । निहितम् । पदम् । वेरिति वेः ॥ १ ॥

‘समुद्रः यस्मादनान्यदकानि वा समुद्वन्तीति तादृशः ‘रयीणां धनानां ‘धरुणः धारयिता
‘एकः असहायः ‘भूरिजन्मा बहुविधजननो नानायज्ञेष्वहवनीयादिभावेन बहुजननः सोऽग्निः
‘अस्मत् ॥ ‘सुपां सुडक्’ इति पठ्या सुक् । अस्माकं ‘हृदः हृदयान्मनिरूपितानि ‘वि चष्टे
विपर्यति जानाति । उक्तं च—‘मनो वै देवा अनुप्यस्य जानन्ति’ इति । किञ्च ‘निण्योः ।
अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितपोऽर्थोत्तमोऽप्यामाष्टादितपोः प्रातःसायंकालयोः ‘उपस्ये उपस्थाने
समीपे वर्तमानम् ‘ऊर्ध्वः रात्रि ‘सिपकि सेवते उपजीवति । यद्वा । निण्योरन्तर्हितस्यान्तरिक्षस्य
समीपे वर्तमानम्प्यो मेघं सेवते । अथ प्रत्यक्षः । हे अग्ने ‘उत्सस्य उदकधारकस्य लोकस्य ‘मध्ये
‘पदम् अपां स्थानं ‘निहितम् । तत् माप्यमिकां वाचं ‘वेः गच्छ । यद्वा । उत्सस्य मेघस्य मध्ये
निहितं पदं विपुद्गाल्यं तत् स्वात्मतया गच्छ ॥ वेः । यी गत्यादिषु । क्वि सिपि रूपम् ।
वाक्यभेदादनिघातः ॥

सुमानं नीलं वृषणो वसानाः सं जग्मिरे महिषा अर्वतीभिः ।

ऋतस्य पदं क्वयो नि पान्ति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥ २ ॥

सुमानम् । नीलम् । वृषणः । वसानाः । सन् । जग्मिरे । महिषाः । अर्वतीभिः ।

ऋतस्य । पदम् । क्वयः । नि । पान्ति । गुहा । नामानि । दधिरे । पराणि ॥ २ ॥

‘वृषणः आहुतीनां सेवारः ‘समानम् एकं ‘नीलं स्थानमग्निं ‘वसानाः मन्त्रत आग्रादयन्ता
‘महिषाः महान्तो यजमानाः ‘अर्वतीभिः वदवाभिः ‘सं जग्मिरे समगच्छन्त । अथयन्तोऽनुवन् ।
यद्वा । अग्निमेवाग्नीपयज्ञं प्रत्यागन्तुं रोहिदाद्याभिर्वदवाभिः संयोजितवन्तः । तया ‘क्वया मेघा-
विनः ‘ऋतस्य उदकस्य ‘पदम् आवासस्थानमग्निं ‘नि पान्ति नितरां रक्षन्ति । हविभिः स्तुति-
भिश्च आराधयन्तीत्यर्थः ५ । ततः ‘गुहा गुहायामन्तरिक्षे स्थितानि दिश्यामि ‘नामानि उदकानि
‘दधिरे धारयन्ति । यद्वा । गुहा गुहे संवृते हृदये ‘पराणि प्रधानान्यग्निर्ज्ञातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि
नामानि दधिरे कुर्वन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

ऋतायिनी मायिनी सं दधाते मित्वा शिशुं जज्ञतुर्वर्धयेन्ती ।

विश्वस्य नामि चरतो ध्रुवस्य क्वेश्चित्तनुं मनसा विप्यन्तः ॥ ३ ॥

ऋतायिनी इत्युत्पत्तिः । मायिनी इति । सन् । दधाते इति ।

मित्वा । शिशुम् । जज्ञतुः । वर्धयेन्ती इति ।

विश्वस्य । नामिम् । चरतः । ध्रुवस्य । क्वेः । चित् । तन्तुम् । मनसा । विप्यन्तः ॥ ३ ॥

१. त-विनश्यति । २. त-अ-जानाति । ३. त-अ-उदकधारस्य; म१.४.७-उदकाया-
रस्य लोकाधारस्य; म१-उदकाधारस्य । ४. ग-स्वालोने; त१.२.५.७-स्वान्मदना; त४-स्वा-
तना; म२-स्वात्यतया । ५. त-म१.४.९-रोपयतीत्यर्थः ।

१क्रतायिनी ऋतवस्थौ सत्यवस्थौ अत एव १मायिनी प्रशावस्थौ कर्मसुक्ते वा^१ धावापृथिव्यौ यज्ञसाधनभूते^२ अरणी वा इममग्निं १सं १दधाते सम्यक् धारयतः । अग्निसूर्यात्मना केवलान्ग्यात्मना वा संदधाते । १मित्रा कालपरिमाणं कृत्वा यद्वा संपरिच्छिद्य १शिशुं शंसनीयं बालमग्निं १जज्ञतुः जनयतः । १वर्धयन्ती वर्धयन्त्यौ धावापृथिव्यौ लोके यथा परिच्छेदाय पुत्रं पितरौ जनयतस्तद्वत् । ततः १विश्वस्य सर्वस्य १धरतः जह्मस्य १ध्रुवस्य स्थावरस्य च जगतः १नाभिं नाभिभूतं मध्यं प्रधानभूतं वा १कवेः मेधाविनोऽग्नेः १तन्तुं तनितारं वैश्वानराह्वयमंशमेव १मनसा १विद्यन्तः विविधं गच्छन्तो मनुष्याः सुखेन युज्यन्त इति शेषः । तं वयं यजाम इति^३ ॥

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।

अधीवासं रोदसी वावसाने धृतैर्नैर्वावृधाते मधूनाम् ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । वर्तनयः । सुऽजातम् । इषः । वाजाय । प्रऽदिवः । सचन्ते ।

अधीवासम् । रोदसी इति । ववसाने इति । धृतैः । अनैः । ववृधाते इति । मधूनाम् ॥ ४ ॥

१ऋतस्य यज्ञस्य १वर्तनयः प्रवर्तकाः^४ १हृषः अभिलषितानीच्छन्तः १प्रदिवः पुरातना ऋरिवायजमानाः १सुजातम् आधानकाले सुहृत्पञ्चमग्निं १वाजाय बलार्थमश्वार्थं वा १सचन्ते १हि सेवन्ते खलु । अपि च १वावसाने सर्वस्य जगत आच्छादयिष्यी १रोदसी धावापृथिव्यौ १अधीवासम् ओपधिनक्षत्राद्यात्मना निवसन्तम् । यद्वा । अधिरूपधर्मं । त्रयाणां लोकानामुपर्यग्नियुदादित्यात्मना निवसन्तम् । अग्निं १मधूनाम् उदकानां जग्यत्वेन संबन्धिभिः १धृतैर्नैः पुरोडाशादिभिश्च १वावृधाते वर्धयतां चक्रतुः । वर्धयतः । तस्माद्वयमपि तमग्निमभिष्टुम इत्यभिप्रायः ॥

सप्त स्वसुररूपीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम् ।

अन्तर्यमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन्वन्निमविदत्पूणस्य ॥ ५ ॥

सप्त । स्वसुः । अरूपीः । वावशानः । विद्वान् । मध्वः । उत । जभार । दृशे । कम् ।

अन्तः । येमे । अन्तरिक्षे । पुराऽजाः । इच्छन् । वन्निम् । अविदत् । पूणस्य ॥ ५ ॥

१वावशानः कामयमानो धाव्यमानः^५ स्तोत्रभिः स्तवमानो वा १विद्वान् सर्वं जानातः सोऽग्निः १अरूपीः आरोचमानाः १सप्त सप्तसंख्याकाः । १स्वसुः स्वयंसारिणी । 'काली कराली च' (सु. उ. १. २. ४) इत्यादिकाः सप्त जिह्वाः १मध्वः मदक्रात् यज्ञात् १उज्जभार उज्जहार । ऊर्ध्वं हतवान् । यज्ञे स्वतेजसा प्रादुर्भूत इत्यर्थः । किमर्थम् । १कं सुखेन १रशे सर्वपासेव पदार्थानां दर्शनार्थम् । किंच १पुराजाः पुराजातः सोऽग्निर्यावापृथिव्योः १अन्त मध्ये १अन्तरिक्षे स्थिताः^६ ता जिह्वाः १येमे नियमितवान् । सर्वत्र तेजोयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । अपि च १इच्छन् यजमानान् कामयमानोऽग्निः १पूणस्य । पूरेति पृथिवीनाम् । पार्थिवस्य लोकस्य १वन्नि रूपं पृथिवणम् १अविदत् प्रायच्छत् । यद्वा । 'मूर्ध्ना भुवो भवति नक्षमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुषन्' (अ. सं. १०. ८८. ९) इति मन्त्रान्तरे दर्शनाददित्यात्मनाग्निः स्तुयते । कामयमानः सूर्यात्माग्निः सप्तसंख्याकान् स्वसुरस्मीन् मध्व समुद्रोदकादुद्धृतवान् । ततोऽन्तरिक्षे विद्युदात्मना स्थित्वा वृद्धिक्षणं रूपं पृथिव्याः प्रायच्छदिति ॥

१. त-म१- 'वा' नास्ति । २. त-भूतो । ३. त-म१.२. ४. १-मु-इति वा । ४. त-म२.

४. १-प्रवर्तनकाः । ५. ग-शान्दमानः; त-म२. १-मु-वात्यमानः वेद्यमानः, म५-वाच्यमानः । ६. त-म२.

१-मु-तसिन्; म१. ४-वसिन्; म७-च स्थितः ।

सप्त मर्यादाः कवयस्ततस्तुस्तासामेकामिदम्यंहुरो गाव् ।

आयोर्हं स्कम्भ उपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्यौ ॥ ६ ॥

सप्त । मर्यादाः । कवयः । ततस्तुः । तासाम् । एकाम् । इत् । अभि । अंहुरः । गाव् ।

आयोः । ह । स्कम्भः । उपमस्य । नीळे । पथाम् । विसर्गे । धरुणेषु । तस्यौ ॥ ६ ॥

‘कवयः मेधाविन ऋषयः’ सप्त ‘मर्यादाः । कामवेभ्यः क्रोधवेभ्यश्चोदुताः पानमन्त्राः खिपो वृगया दण्डः पारप्यमन्यदूषणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा । ‘स्तेयं गुस्तत्पारोहणं ग्रहहत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणः पुनःपुनः सेवां पातकेऽनृतोद्यम्’ (निरु. ६. २७) इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः । अवस्थिताः । ततस्तुः । तस्तुतिः करोतिकर्मा । सुष्ठु लङ्गनीयाश्चक्षुः । त्यक्तवन्त इत्यर्थः । ‘तासां मर्यादानाम्’ एकामिदं एकमेव ‘अंहुरः पापवान् पुरुषः’ ‘अभि’ ‘गान्’ अभिगच्छति । यस्यैवं करोति स पापवान् भवतीत्यर्थः । किंच ‘आयोः सस्य मनुष्यस्य’ ‘स्कम्भः स्कम्भदिता निरोधकोऽग्निः’ ‘उपमस्य समीपभूतस्यायो’ ‘नीळे स्थाने’ ‘पथाम्’ आदित्यरूपस्य रत्नस्य रश्मीनां ‘विसर्गे विसर्जनस्थानेऽन्तरिक्षमध्ये वर्तमानेषु’ ‘धरुणेषु उदकेषु’ ‘तस्यौ विद्युदात्मना तिष्ठति । अनेन लोकत्रयवर्तिवमिति ॥

असंचु सच परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मन्नदितेरुपस्थे ।

अग्निर्हं नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥ ७ ॥

असंच । च । सच । च । परमे । विऽओमन् । दक्षस्य । जन्मन् । अदितेः । उपऽस्थे ।

अग्निः । ह । नः । प्रथमऽजा । ऋतस्य । पूर्वं । आयुनि । वृषभः । च । धेनुः ॥ ७ ॥

‘असत् अग्न्याकृतं’ ‘सच व्याकृतम् । ‘असदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत् तत्समभवत्’ (छा. उ. ३. १५. १) इति ध्रुतेः । सदसदात्मकं जगत् सर्वं ‘परमे उत्तमे ज्ञानसहिते’ ‘व्योमन् व्योमनि कारणात्मनि जातमभूत् सदा । ‘अदितेः श्रुतिध्यायाः’ ‘उपस्थे उपस्थाने समीपे’ ‘दक्षस्य प्रजापतेः’ । यद्वा दक्षस्य । ‘स त्रेधात्मानं व्यभजतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्’ (श. भा. १०. १. ५. ३) इति ध्रुतेः तृतीयस्य पुलोकस्थाधिष्ठातृत्वादादित्यस्य । ‘जन्मन् जन्मनि । तत एव सति मनुष्यस्य सृष्टिकर्मात् पूर्वम्’ ‘अग्निर्हं अग्निरेव’ ‘ऋतस्य’ कर्मफलस्य भोक्तृणां ‘न अस्माकं’ ‘प्रथमजाः प्रथममेव जातः समुत्पन्नः । ‘तेजो रसो निरवर्तताग्निः’ (श. भा. १०. ६. ५. २; छ. उ. १. १. ६. २) इति श्रवणात् । यश्चात् तत्प्रकरणे ‘ततो मनुष्या अजायन्त’ इति प्रथमत एव मनुष्य-सृष्टेरभिहितावात् अनन्तरं ‘पूर्वं उच्चरसृष्टिमपेक्ष्य पूर्वस्मिन्’ ‘आयुनि कालेऽयमग्निरेव’ ‘वृषभश्च आसीत् । ‘धेनुः च अभवत् । ऋषिपुंसवत् ऋषिपुंसात्मकोऽभवदित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्याश्रुतरो देवादिद्यातीयमन्देशतः ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरचैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुकभूपाल-

साम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि शसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमई वन्दे विधातीर्थमहेश्वरम् ॥
सप्तमस्याष्टकस्येत्य व्याकार्पणं पञ्चमं सुधी ।
सायणाहस्ततः पष्ठमध्यायं व्याचिकीर्षति ॥

दशमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'अयं स यस्य' इति सप्तचं पष्ठं सूक्तमाहस्यस्य ध्रितस्वार्पं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'अयम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाधिनशास्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

अयं स यस्य अमृन्वोभिर्ग्रेरेधते जरिताभिष्टौ ।

ज्येष्ठेभिर्यो भानुभिर्ऋषूणां पुर्येति परिवीतो विभावा ॥ १ ॥

अयम् । सः । यस्य । शर्मन् । अर्धऽभिः । अग्ने । एधते । जरिता । अभिष्टौ ।

ज्येष्ठेभिः । यः । भानुऽभिः । ऋषूणां । परिऽएति । परिऽवीतः । विभावा ॥ १ ॥

१ जरिता स्तोता १ अभिष्टौ यागे कृते १ यस्य १ अग्ने १ अवोभिः पालकैः १ शर्मन् शर्मणि स्वगृहे १ पृथते वर्धते १ सः १ अयम् अग्निर्गार्ग्यमस्माभिराहृत इति शेषः । १ विभावा दीप्तिमान् १ यः अग्निः १ ऋषूणां सूर्यरश्मीनां १ ज्येष्ठेभिः प्रशस्तैः १ भानुभिः तेजोभिः १ परिवीतः परिवृतः १ पुर्येति सर्वतो गच्छति । यत्र यत्र गन्तव्यं तत्र तत्राप्रतिहतगतिगच्छतीत्यर्थः ॥

यो भानुभिर्विभावा विभात्यग्निर्देवेभिर्ऋतावाजस्रः ।

आ यो विवार्य सूर्या सखिभ्योऽपरिहृतो अत्यो न सतिः ॥ २ ॥

यः । भानुऽभिः । विभाऽर्वा । विऽभार्ति । अग्निः । देवेभिः । ऋतऽर्वा । अजस्रः ।

आ । यः । विवार्य । सूर्या । सखिभ्यः । अपरिहृतः । अत्यः । न । सतिः ॥ २ ॥

१ ऋतवा सत्यवानुदकवान् १ यज्ञवान् वा १ अजस्रः अनुपक्षीणोऽद्विहितो वा । केनचिदनभिभूत इत्यर्थः । १ विभावा दीप्तिमान् १ यः १ अग्निर्देविभिः देवैर्योतमावैः १ भानुभिः तेजोभिः १ विभाति विविधे दीप्यते किंच १ यः अग्निः १ सूर्या सूर्यानि सखिभिः कर्तव्यानि कर्मणि हविरादीनि । कर्तुमिति शेषः । १ सखिभ्यः सखिभूतानां यज्ञमानानामर्थ्य १ अपरिहृतः अपरिहृतः । अपरिहृतः इत्यर्थः । १ आ १ विवार्य आभिमुख्येन गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । १ सतिः । सदासर्पणं इत्यर्थः । १ अत्यो १ न यथा सततगमनमर्थोऽद्योऽपरिग्रान्तो गच्छति तद्वत् । सोऽयमग्निरस्माभिर्गार्ग्यमाहृत इति पूर्ववचोऽयम् ॥

इंशे यो विश्वस्या देववीतिरीशे विश्वायुरूपमो ज्युष्टौ ।

आ यस्मिन्मुना हवींष्यधावरिष्टरथः स्कभार्ति शूषैः ॥ ३ ॥

१. ग त ३ भ-कृते सति । २. त-पालकैः । ३. त १. २. ५. ६-म ६-सत्यवाकवान्; त ४-सत्य-वाग्यवान्; त ७-सत्यवाक्वान्; सु-मत्यवान् । ४. ग-सदासर्पणशाल, त २. ४. ६. ७-मदामर्षण; त ५-सदासर्पण; भ १. ४-सदासर्पण ।

ईशे । यः । विश्वस्याः । देवऽवीते । ईशे । विश्वऽर्वायुः । उपसः । विऽउष्टौ ।

आ । यस्मिन् । मना । हवीषि । अग्नौ । आरिष्टऽरयः । स्तुम्नाति । शूयैः ॥ ३ ॥

यः अग्निः । विश्वस्याः । देववीतेः सर्वस्य यज्ञस्य ईशे इष्टे । अपि च विश्वायुः सर्वत्रा-
प्रतिहतगमनः । उपसो व्युष्टौ विवासन उदयकाले होमार्थं यजमानानाम् ईशे इष्टे । शूयैः
शत्रुबलैः । अरिष्टरयः अहिंसितयज्ञरयः सर्वे एव यजमानः यस्मिन् अग्नौ मना मननीयानि
हवीषि अभा स्तुम्नाति आदरेण प्रतिबध्नाति प्रक्षिपति । सोऽयमग्निरस्माभिर्व्यागार्थमाहूत इत्यर्थः ॥

शूयेभिर्वृधो जुषाणो अर्केर्देवा अर्च्छा रघुपत्वा जिगाति ।

मन्द्रो होता स जुह्वी यजिष्ठः संमिष्ठो अग्निरा जिघर्ति देवान् ॥ ४ ॥

शूयेभिः । वृधः । जुषाणः । अर्कैः । देवान् । अर्च्छ । रघुपत्वा । जिगाति ।

मन्द्रः । होता । सः । जुह्वी । यजिष्ठः । सम्मिष्ठः । अग्निः । आ । जिघर्ति । देवान् ॥ ४ ॥

वृधः वर्धितोऽग्निः । शूयेभिः हविलक्षणेर्बलैः । बलनिमित्तैर्हविर्भिरित्यर्थः । अर्कैः सूर्यैश्च
जुषाणः सेव्यमानः सन् । देवान् इन्द्रादीन् । अर्च्छ आप्तुं । रघुपत्वा लघुपतनः शीघ्रगामी
जिगाति गच्छति । गत्या च मन्द्रः स्तुत्यः । होता देवानामाहूता होमनिष्पादको वा यजिष्ठः
पट्टतमः । संमिष्ठः स्वगुणैर्देवैर्वा संप्रयुक्तः । सः । अग्निः । देवान् प्रति हविः अभा प्रक्षिपति
आहारयति । देवेभ्यो हविर्देवातीत्यर्थः ॥

तमुत्तामिन्द्रं न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुष्वम् ।

आ यं विप्रासो मतिभिर्गुणान्ति जातवेदसं जुह्वं सहानाम् ॥ ५ ॥

तम् । उत्ताम् । इन्द्रम् । न । रेजमानम् । अग्निम् । गीःऽभिः । नमःऽभिः । आ । कृणुष्वम् ।

आ । यम् । विप्रासः । मतिऽभिः । गुणान्ति । जातऽवेदसम् । जुह्वम् । सहानाम् ॥ ५ ॥

हे क्रतिवजो यूयम् । उत्तां भोगानामुत्ताविणं दातारं । रेजमानं उदात्तात्मना कर्ममानं । तम्
अग्निम् । इन्द्रं । न इन्द्रमिय गीर्भिः स्तुतिभिः । नमोभिः हविर्भिश्च । आ । कृणुष्वम् । अस्मदभि-
मुखं कुलम् । विप्रासः मेधाविनः स्तोतारः । सहानां शत्रुबलाद्यभिभवितृणां देवानां । जुह्वम्
आहूतारं । जातवेदसं जातघ्नं जातघ्नं वा । यम् अग्निम् । आ । गुणान्ति आदरेण स्तुवन्ति । तमा
कृणुष्वमिति एवैव संबन्धः ॥

सं यस्मिन्विश्वा यक्षन्ति जग्मुर्वाजि नाश्वाः सप्तोवन्त एवैः ।

अस्मे ऊतीरिन्द्रवाततमा अर्वाचीना अग्न आ कृणुष्व ॥ ६ ॥

सम् । यस्मिन् । विश्वा । यक्षन्ति । जग्मुः । वाजैः । न । अश्वाः । सप्तोऽवन्तः । एवैः ।

अस्मे इति । ऊतीः । इन्द्रवातऽनमाः । अर्वाचीनाः । अग्ने । आ । कृणुष्व ॥ ६ ॥

१. त-अ-उपःकाले । २. त-अ-२-६-पठितोऽग्निः, म-१-पठितोऽग्निः । ३. त-अ-६-हविर्भिरित्यर्थः ।

४. त-सु-‘गच्छति’ नास्ति । ५. ग-यष्टुतमः होमनिष्पादन्याहूता संगतः अग्निः देवानिशादीनामुहोति ।

६. त-अ-६-कृणुष्वम् ।

॥ अग्ने षस्मिन् त्वयि विश्वानि^१ षसूनि धनानि^२ षसं^३ षजमु. स्वत्वेन संगतानि भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । षवैः^४ गमनैः षससीवन्त. सर्पणवन्त. शीघ्रगमनसमर्था^५ षअथा षवाजे षन यथा संप्राप्ते संगतास्तद्वत् । हे षअग्ने स त्वम् षइन्द्रवाततमा^६ इन्द्रेणाभिगताः षऊतीः रक्षा. षअस्मे अस्मासु षअर्वाचीनाः अभिसुखी. षआ षकृणुष्व आदरेण कुरु ॥

अथा अग्ने महा निषद्या सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूय^७ ।

तं ते देवासो अनु केतमायन्नवावर्धन्त प्रथमास ऊमाः ॥ ७ ॥

अर्धं । हि । अग्ने । महा । निऽसद्यं । सद्यः । जज्ञानः । हव्यः । बभूयः ।

तम् । ते । देवासः । अनु । केतम् । आयन् । अर्धं । अवर्धन्त । प्रथमासः । ऊमाः ॥ ७ ॥

षअध^८ अनन्तरं षहि यस्मादे षअग्ने त्वं षमहा महत्वेन षजज्ञानं आपमामो ज्वलन् षनिषद्य उपविश्य षसद्यः तस्मिन् प्रगननकाल एव षहव्यः हवनार्ह आहुतिप्रक्षेपाहः षबभूय भवति तस्मात् कारणात् षदेवासः हविषा दातारः ऋत्विज्यजमाना. षते तव स्वभूतं षतं तादृश षकेतं प्रज्ञान-लक्षणम् षअनु षआयन् अनुगच्छन्ति । इमे त्वयि हवीषि लुङ्गतीत्यर्थः । षअध^८ अनन्तरमृत्विगादयः षप्रथमासः क्रियाभिजनविद्यागुणैरुत्कृष्टाः षऊमा. त्वया रक्षिता. सन्तः षअवर्धन्त वर्धन्ते ॥ ॥ १ ॥

‘स्वस्ति नः’ इति सप्तवं सप्तमं सूक्तम् । ऋग्वेद्याः पूर्ववत् । ‘स्वस्ति’ इत्यनुक्तान्तम् । उक्तः सूक्तविनियोगः । स्वस्त्ययस्यां प्रधानस्य ‘स्वस्ति नः’ इत्येवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘अग्निः स्वस्तिमान् स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः’ (आश्व. धी. २. १०) इति ॥

स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजर्थाय देव ।

सचेमहि तव दस्म प्रकेतैरुरुष्या न उरुभिर्देव शंसैः ॥ १ ॥

स्वस्ति । नः । दिवः । अग्ने । पृथिव्याः । विश्वऽआयुः । धेहि । यजर्थाय । देव ।

सचेमहि । तव । दस्म । प्रऽकेतैः । उरुष्य । नः । उरुऽभिः । देव । शंसैः ॥ १ ॥

॥ देव दानादिगुणविशिष्ट षअग्ने त्वं षदिवः. षपृथिव्याः द्यावापृथिव्योः सकाशात् षन. अस्मभ्यं षविधायुः सर्वानं षस्वस्ति पुत्रादि^९ षयजर्थाय देवयागार्थं षधेहि प्रयच्छ । सर्वोपद्रव-रहिताः सर्वोत्पुत्रयुक्ताश्च^{१०} सन्तो वयं यथा यज्जानो भवेम तथास्मान् कुर्वन्ति वाक्यस्योपः । अपि च वयं षसचेमहि । हे षदस्म दर्शनीय षदेव अग्ने षउरुभिः धहुभिः षशंसैः शंसनीयैः षतव संवन्धिभिः षप्रकेतैः पालनोपायप्रज्ञानैः. षनः अस्मान् षउरुष्य रक्ष ॥

इमा अग्ने मतयस्तुम्यं ज्ञाता गोभिरसैरभि गृणन्ति राधः ।

यदा ते मतो अनु भोगमानदसो दधानो मतिभिः सुजात ॥ २ ॥

१. ग-त३.७-म५.६-सु-विषा विश्वानि, त१-विषा । २. त-एतैः । ३. त-म६-सु-शीघ्रगमन-शीला-समर्थाः । ४. त२-अथ, म१.४.७-अथायः म६-अथा । ५. त१.२.५.७-म६-अथ, त३-म१.२.४.७-अथाय । ६. ग-पुत्राद्यविनाशायः त-पुत्रा, त३-म५.६-पुत्राद्यविनाश । ७. त-म२.६-सर्वाभियुक्ताय, त३-म१.४.७-सर्वाभियुक्ताय । ८. म५-सचेमहि त्वा सचेमहि ।

इमाः । अग्ने । मतर्यः । तुभ्यम् । जाताः । गोभिः । अयैः । अभि । गृणन्ति । राघः ।
यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगम् । आनद् । वसो इति । दर्धानः । मतिऽभिः । सुऽजात ॥

हे १अग्ने १इमाः ईदृश्यः १मतर्यः स्तुतयः १तुभ्यं स्वदयं १जाताः अस्मदादिस्तोत्रमुखानु
स्पृष्टाः । उच्चारिता इत्यर्थः । १गोभिरयैः च सहितं १राघः स्वया दीयमानं हिरण्यादिकं धनम्
१अभि १गृणन्ति अभिप्लवन्ति । अस्मत्स्तुत्यनुस्पादमस्मभ्यं स्वया दत्तमिति प्रशंसन्ति । १यद्
१मर्तः अस्मदादिको मनुष्यः १ते स्वया दीयमानं १भोगं भोगार्हं धनम् १अनु १आनद् प्राप्नोति
लभते तदा हे १वसो प्रसाध्यवसुमन् । यद्वा । स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितः । हे १सुजात शोभन
कर्माधेमुपपन्नो १त्वं १दर्धानः अस्मभ्यं धनं प्रयच्छद् १मतिभिः अस्मदीयाभिः स्तूपस इति शेषः ॥

अग्निं मन्ये पितरं मुग्धिमापिमग्निं आर्तरं सदमिस्सखायम् ।

अग्नेरनीकं बृहत्तः संपर्य दिवि शुक्रं यजत सूर्यस्य ॥ ३ ॥

अग्निम् । मन्ये । पितरम् । अग्निम् । आपिम् । अग्निम् । आर्तरम् । सदम् । इत् । सखायम् ।

अग्नेः । अनीकम् । बृहत्तः । संपर्यम् । दिवि । शुक्रम् । यजतम् । सूर्यस्य ॥ ३ ॥

अहं स्तोता १पितरम् १अग्निम् एव १मन्ये जाने । १आपि बन्धुम् १अग्निम् एव मन्ये ।
१आर्तरम् १अग्निम् एव मन्ये । १सदमिस् सदैवावित्तैवादिनां १सखायम् अग्निमेव जानामि । १बृहत्तः
महत्तः १अग्नेः १अनीकम् आहवनीयान्ये मुखं १संपर्यं परिचरामि । तत्र लुप्तोपममेतत् । १दिवि
पुलोके स्थितं १यजतं यदृष्यं पूजनीयं १सूर्यस्य संबन्धि १शुक्रं दीक्षितम् मण्डलं यथा कश्चिदभि-
प्रेतार्थसिद्धये आराधयति तद्वत् ॥

सिधा अग्ने धियो अस्मे सनुत्रीर्यं त्रायसे दम आ नित्यं होता ।

ऋतावा स रोहिदंशः पुरुक्षुर्धूमिरस्मा अहंभिर्वा ममस्तु ॥ ४ ॥

सिधाः । अग्ने । धिर्यः । अस्मे इति । सनुत्रीः । यम् । त्रायसे । दमे । आ । नित्यं होता ।

ऋतऽर्वा । सः । रोहितऽअंशः । पुरुऽक्षुः । धुऽभिः । अस्मै । अहंऽभिः । यामम् । अस्तु ॥ ४ ॥

हे १अग्ने १सनुत्री संभव्यः १अस्मे अस्माकं संबन्धिन्यः १धिर्यः स्तुतयः १सिधाः सिदा
निष्पन्नाः । स्वदयं मस्माभिः कृता इत्यर्थः । १दम १आ अस्मत्त्वत्तृहे मर्यादयावत्स्थितसर्वं १नित्यं होता
सततं होमनिष्पादको देवानामाह्लाता वा सन् १यं मां १त्रायसे कर्मवैगुण्यात् रक्षसि १सः अहं
स्वप्रसादात् स्वाप्तायुष्यं गतः मन् १ऋतवा यज्ञवान् सत्यवान् वा स्वामिति शेषः । १रोहिदंशः
रोहितसंशकाशः १पुरुक्षुः बद्धशस्त्र स्याम् । किञ्च १अस्मै ईदृग्मृताय तुभ्यं १धुभिः वीक्षेपु १अहंभि-
अहःसु दिवसेषु १धामं पननीयं हविः १अस्तु ॥

१. त१.२.४.५-“स्तोत्रमुवाचदुत्पन्नाः; त२-“स्तोत्रे मुखादुत्पन्नाः; त६-७-“स्तोत्रमुखादुत्पन्नाः;
भ६-“स्तोत्रमवोचन्मुखादुत्पन्नाः । २. ग-“कर्मणोत्पन्नामे, त२.४.५-“कर्माधेत्वन्नामे; त३.७-भ-“कर्मा-
दुत्पन्नामे; त६-“कर्मात्पन्नामे ।

द्युभिर्हितं मित्रमिव प्रयोगं व्रतमुत्विजमध्वरस्य जारम् ।

वाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त विक्षु होतारं न्यसादयन्त ॥ ५ ॥

द्युऽभिः । हितम् । मित्रम्ऽईव । प्रऽयोगम् । व्रतम् । ऋत्विजम् । अध्वरस्य । जारम् ।

वाहुऽभ्याम् । अग्निम् । आयवः । अजनन्त । विक्षु । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ५ ॥

‘द्युभिर्हितं दीप्तिराहितं’ मित्रमिव स्निग्धमिव ‘प्रयोगं प्रयोक्तव्यं’ ‘व्रतं पुराणम्’ ‘ऋत्विजं होतृसंज्ञकम्’ । ‘अग्निं देवानां होतासीत्’ (ऐ. भा. २. ७. ३. १४) इति श्रुतेः । ‘अध्वरस्य यज्ञस्य’ ‘जार समापयितारस्य’ एवंभूतम् ‘अग्निमायवः यजमाना मनुष्याः’ । ‘वाहुभ्याम्’ ‘अजनन्त जमितयन्तः’ । किंच ‘विक्षु मनुष्येषु’ । तद्वाक्येषु दैवेष्वित्यर्थः । ‘होतारम् आह्वतार’ ‘भ्यसादयन्त नियमेन सादितवन्तः’ । देवानां यागार्थं निरूपितवन्त इत्यर्थः ॥

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान् किं ते पार्कः कृणवदप्रचेताः ।

यथार्यज ऋतुभिर्देव देवानेवा यजस्व तन्वं सुजात ॥ ६ ॥

स्वयम् । यजस्व । दिवि । देव । देवान् । किम् । ते । पार्कः । कृणवत् । अप्रऽचेता ।

यथा । अर्पजः । ऋतुऽभिः । देव । देवान् । एव । यजस्व । तन्वम् । सुऽजात ॥ ६ ॥

हे ‘देव दीप्तमानग्रे त्व’ ‘दिवि’ ‘शुलोकं स्थितान्’ ‘देवान् इन्द्रादीन्’ ‘स्वयम् आत्मनैव’ ‘यजस्व’ । ‘पार्कः पक्षिष्वग्रजः’ ‘अप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानो’ मनुष्य’ ‘ये तव’ ‘किं’ ‘कृणवत् किं करोति’ । ‘त्वयानधिष्ठितः’ किंचिदपि न जानातीत्यर्थः । किंच हे ‘देव त्वम्’ ‘ऋतुभिः कालविशेषैः’ ‘देवान्’ ‘यथार्यज इष्टवानसि’ ‘एव एव हे’ ‘सुजात सोमनश्ममग्रे’ ‘तन्वम् आत्मानमपि’ ‘यजस्व’ ॥

भवां नो अग्नेऽवितो गोपा भवां वयस्कृदुत नो वयोधाः ।

रास्वा च नः सुमहो हव्यदातिं त्रास्वोत नस्तन्वोऽप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

भवः । नः । अग्ने । अविता । उत । गोपा । भवः । वयःस्कृत् । उत । नः । वयःधाः ।

रास्व । च । नः । सुमहः । हव्यऽदातिम् । त्रास्व । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे ‘अग्ने रवं’ ‘नः अस्माकम्’ ‘अविता दृष्टभवेभ्यो रक्षकः’ ‘भव भूयाः’ । ‘उत अपि च’ ‘गोपाः अदृष्टभवेभ्यो गोप्ता रक्षको भव’ । ‘उत अपि च’ ‘वयस्कृत् अन्नस्य कर्ता’ ‘भव’ । ‘वयोधाः अन्नस्य दाता भव’ । हे ‘सुमह’ ‘सुष्ठु पूजनीयाग्रे त्वे’ ‘स्वभूतां’ ‘हव्यदातिं’ ‘हविषो दाति’ ‘नः’ ‘अस्मभ्यं’ ‘रास्व’ ‘च’ ‘प्रयच्छ’ । ‘उत अपि च’ ‘नः अस्माकं स्वभूताः’ ‘तन्वः शरीराणि’ ‘अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन्’ ‘त्रास्व पालय’ ॥ ॥ २॥

‘प्र केतुना’ इति नवर्चमष्टम सूक्तं त्रैष्टुभम् । त्वष्टृपुत्रश्चिशिरा नामरिषिः । आदितः पद्माग्रेभ्यः स्वतस्त्रिष्व ऐन्द्र्यः । तथा चानुकान्तं—‘प्र केतुना नव त्रिशिरास्वाष्टृचोऽन्य ऐन्द्र’ इति । आदितः पण्णां प्रातरनुवाकाग्निमशस्त्रयोराग्नेयवतावुक्तो विनियोगः ॥

१. ग-त३-म२.५-सु-विशो मनुष्याः; त१.२.६-म१.४-विशो मनु, त७-म७-विशो मनु; म६-विशो मनुष्याः । २ त-प्रकृष्टज्ञानो । ३. ग-त३-म-‘धिष्ठितः सन्’ ।

प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।

दिवश्चिदन्ता उपमाँ उदानलपामुपस्थे महिपो ववर्ध ॥ १ ॥

प्र । केतुना । बृहता । याति । अग्नि । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ।

दिवः । चित् । अन्तान् । उपमान् । उत् । आनत् । अपाम् । उपस्थे । महिपः । ववर्ध ॥ १ ॥

१ अग्निः १ बृहता महता १ केतुना प्रदानेन युक्तः सन् १ आ इदानीं १ रोदसी घावापृथिवी
१ प्र १ याति प्रकपेण गच्छति । किञ्च देवानामाह्वानकाले १ वृषभः इव १ रोरवीति अत्यर्थं शब्दं करोति ।
१ दिवश्चित् बुधोक्तस्यापि १ अन्तान् अवसानान् १ उपमान् समीपान् प्रदेशान् उदलनात्मनादित्यात्मना
वा स्थितः १ उदान् ऊर्ध्वं व्याप्नोति । १ अरान् वृष्टिलज्जगानामुदकानाम् १ उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे
वैद्युतात्मना १ महिपः महान् १ ववर्ध वर्धते ॥

मुमोद गर्भो वृषभः ककुषानस्त्रेमा वत्सः शिमीवाँ अरावीत् ।

स देवतात्युधतानि कृष्वन्त्स्वेषु क्षयेषु प्रथमो जिगाति ॥ २ ॥

मुमोद । गर्भः । वृषभः । ककुषान् । अस्त्रेमा । वत्सः । शिमीवान् । अरावीत् ।

सः । देवताति । उत् । उपनानि । कृष्वन् । स्वेपु । क्षयेषु । प्रथमः । जिगाति ॥ २ ॥

१ गर्भः घावापृथिव्योऽन्तर्गतः १ वृषभः कामाना वपिताग्निः १ ककुषान् उन्नततेजस्कः १ मुमोद
मोदते । किञ्च १ अस्त्रेमा । प्रशस्त्यनर्मेतद् । प्रशस्तः १ वत्सः नक्तोपसोर्वसभूतः सार्यमातराङ्गुषुप-
जीवनात् १ शिमीवान्^१ हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवानग्निः^१ १ अरावीत् देवाह्वानादिशब्दं करोति ।
१ सः अग्नि १ देवताति पक्षे १ उधतानि उधमान्युसाहकमग्नि १ कृष्वन् कुर्वन् १ स्वेपु क्षयेषु ज्ञानी-
येष्वाहवनीयादिस्थानेषु स्थितः १ प्रथमः देवानां स्थानेषु मुख्यः १ जिगाति गच्छति ॥

आ यो मूर्धानं पित्रोररब्ध न्यध्वरे दधिरे सूरौ अर्णः ।

अस्य पत्न्यरुपीरक्ष्वधुम्ना क्रतस्य योनौ तन्वो जुपन्त ॥ ३ ॥

आ । यः । मूर्धानम् । पित्रोः । अरब्ध । नि । अध्वरे । दधिरे । सूरौ । अर्णः ।

अस्य । पत्नम् । अरुणीः । अक्ष्वधुम्नाः । क्रतस्य । योनौ । तन्वः । जुपन्त ॥ ३ ॥

१ यः अग्निः १ पित्रोः मातापितृभूतयोर्घावापृथिव्योः १ मूर्धानम् १ आ १ अरब्ध इवतेजोमिरा-
रभते । यद्वा । मातापितृभूतयोररब्धो मूर्धानं पित्रोर्वत् प्रधानभूतं मन्यनप्रदेशम् । आङीपदर्थे । आरब्ध
हृणद्धिनस्ति । निर्मेयनकालेऽपि दाहेन दग्धं समर्थः । १ सूरः सुवीर्यस्याग्नेः १ अर्णः गमनशीलं क्षेत्रं
१ अध्वरे पक्षे १ नि १ दधिरे । यष्टारो नियमेन धारयन्ति । १ अस्य अग्नेः १ पत्नम् पतते १ अरुणीः आरोग्य-
मानाः १ क्रतस्य यज्ञस्य १ योनौ स्थाने १ अक्ष्वधुम्नाः व्यासमुखा अशनबन्धना वा । हविराहारान्विता
हृष्यः । १ तन्वः तदीयास्तनूः १ जुपन्त कवयः सेवन्ते ॥

उपउपो हि वंसो अग्रमेपि त्वं यमयोरभवो जिभावा ।

क्रताय सप्त दधिषे पदानि जनयन्मित्रं तन्वेत् स्वार्थे ॥ ४ ॥

उपऽउपः । हि । वसो इति । अग्रम् । एषि । त्वम् । यमयोः । अभवः । विभाऽर्वा ।
 क्रुताय । सप्त । दधिपे । पदानि । जनयन् । भित्रम् । तन्वै । स्वार्यै ॥ ४ ॥

हे वसो स्वेन तेजसा सर्वस्याच्चादयितव्यं सुमन् वा प्रशस्य वा अग्रे वरम् उपउपः सर्वस्या
 एवोपसः वअग्रं पूर्वम् एषि प्राप्नोषि । अपि च यमयोः युग्मयो परस्परमवियुक्तयो रहोरात्रयोः
 विभावा दीप्तिमान् अभव. भवसि । तन्वै स्वार्थे आत्मीयाच्छरीरात् वभित्रम् आदित्य
 जनयन् उत्पादयन् वसप्त वपदानि सप्तसंख्याकानि धिष्यादिस्थानानि वक्रुताय यज्ञार्थं वदधिपे
 धारयसि ॥

भुवश्चक्षुर्मह क्रुतस्य गोपा भुवो वरुणो यदुताय वेपि ।

भुवो अपां नपांजातवेदो भुवो दूतो यस्य हव्यं जुजोषः ॥ ५ ॥

भुवः । चक्षुः । मह । क्रुतस्य । गोपा । भुवः । वरुणः । यत् । क्रुताय । वेपि ।

भुवः । अपाम् । नपात् । जातऽवेदः । भुवः । दूतः । यस्य । हव्यम् । जुजोषः ॥ ५ ॥

वमहः सहतः वक्रुतस्य यज्ञस्य हे अग्रे त्वं वचक्षुः इव प्रकाशकः । वभुवः भवसि । वगोपाः
 यज्ञस्य रक्षकत्वमेव भवसि । वयत् यदा वक्रुताय सोमरम्यलक्षणस्वोदकस्यादानार्थं ववरुणः आदित्यः
 वेपि गच्छसि तदा त्वमेव वभुवः भवसि । हे जातवेद जातप्रज्ञाग्रे वअपा वृष्टिलक्षणानामुदकानां
 वनपात् पीत्रस्त्वमेव वभुवः भवसि । अज्ञयो हि मेधो जायते मेधादग्निर्विद्युत्तूपो जायत इत्यपा
 पीत्रवमुच्यते । वयस्य यजमानस्य वहव्यं हवि वजुजोषः सेवसे तस्य वदूतः वभुवः भवसि ॥ ५ ॥

दशपूर्णमासयोरामेवस्य याज्या 'भुवो यज्ञस्य' इत्येवा । सूत्रितं च—'तासां याज्यानुयाक्या
 अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य' (आश्व. श्री. १. ६) इति । आग्नेयी काचित् काम्येष्टिः । तस्यामेवैव याज्या ।
 सूत्रितं च—'आग्नेय्या उत्तरे नित्ये मूर्धन्वतः' (आश्व. श्री. २. १०) इति ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे शिवामिः ।

दिवि मूर्धानं दधिपे स्वर्पा जिह्वामग्रे चकूपे हव्ययाहम् ॥ ६ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र । नियुत्ऽमिः । सचसे । शिवामिः ।

दिवि । मूर्धानम् । दधिपे । स्वऽसाम् । जिह्वाम् । अग्रे । चकूपे । हव्यऽयाहम् ॥ ६ ॥

हे अग्रे त्वं ययत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे वशिवामि. कल्याणामि वनियुद्धि. नियुग्मशक्तिरश्व-
 जातिभिः सर्वार्थं वायुं वसचसे संगच्छसे तस्मिन्नन्तरिक्षे वयज्ञस्य वरजसश्च उदकस्य च नेना प्राप-
 यिता वभुवः भवसि । 'अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति' (निर. ७. २४) इति श्रुतेः । किंच
 वदिवि सुलोके वमूर्धानं शिरोऽग्रधानभूतं वस्वर्पा सर्वस्य समकारमादित्यं वदधिपे हविर्वहनद्वारेण
 धारयसि । हे वअग्रे त्वं वजिह्वा ज्वालां वहव्यवाहं हविषा बोद्धीं वचकूपे करोषि ॥

अस्य त्रितः क्रतुना यद्ये अन्तरिच्छन्धीति पितुरेवैः परस्य ।

सचस्यमानः पित्रोरुपस्यै जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति ॥ ७ ॥

अस्य । त्रितः । ऋतुना । वे । अन्तः । इच्छन् । धीतिन् । पितुः । एवैः । परस्य ।
सत्त्वस्यमानः । पित्रोः । उपस्यै । जामि । ब्रुवाणः । आयुवानि । वेति ॥ ७ ॥

अस्मिन्त्युच इममर्थं दधीति । हे त्रित सर्वेषामायुषानि वेत्ता त्वं त्वष्टृपुत्रस्य त्रिशिरसो वधार्थं मम साहाय्यं कुर्वीतान्द्रेणैव पृष्टकृतः स्ववीर्यवृद्धयर्थं यज्ञभागेन वने । स चेन्द्रस्तस्मै पाणिप्रशालनार्थं य जले यज्ञभागे य दत्तवान् । अनेन यज्ञभागेन वृद्धवीर्यः ऋतुः एतत्संज्ञक ऋषिः एवैः आप्नो रक्षणयुक्तः अन्तः यज्ञस्य मध्ये धीति भागम् इच्छन् परस्य उत्कृष्टस्य पितुः सर्वस्य जगतः पालयितुः अस्य इन्द्रस्य ऋतुना त्रिशिरसो मम वधार्थं साहाय्यभूतेन कर्मणा निमित्तेन इदं सत्त्वायं वृत्तवान् । किंच पित्रो मातापितृभूतयोर्धावापृषित्योः उपस्यै समीपस्य यज्ञे सत्त्वस्यमान ऋषिर्विभिः सत्त्वमानसितः जामि योग्यमिन्द्रस्यानुसृत्य स्तोत्रं ब्रुवाणः इन्द्रस्य बलवृद्धयर्थमुच्चारयन् आयुषानि स्वभूतानि वेति । त्वष्टृपुत्रस्य मम वधार्थमागच्छति ॥

स पित्र्याप्यायुषानि विद्वानिन्द्रैपित आप्त्यो अम्ययुष्यत् ।

त्रिशिर्षाणि सत्तरश्मि जघन्वान्त्वाष्टस्य चित्रिः ससृजे त्रितो गाः ॥ ८ ॥

सः । पित्र्याणि । आयुषानि । विद्वान् । इन्द्रैपित । आप्त्यः । अभि । अपुम्यत् ।

त्रिऽशिर्षाणिम् । सत्तरश्मिम् । जघन्वान् । त्वाष्टस्य । चित्र । निः । ससृजे । त्रितः । गाः ॥ ८ ॥

आप्त्यः आप्त्यस्य पुत्रोऽपि पुत्रो वा । तकारोपजनम्भान्वम् । सः त्रितः पित्र्यानि स्वपितृसंघर्षदीनि आयुषानि विद्वान् जानन् इन्द्रैपितः त्रिशिरसा मया सह युद्धार्थमिन्द्रेण प्रेषितः सन् अम्ययुष्यत् अभिसुरयेन युद्धवान् । तदनन्तरं सत्तरश्मि शत्रुनिपमनार्थं सत्तरश्मि हस्तम् । पट्टा । सत्तरश्मिरादित्यः । सत्तरश्मिम् । त्रिशिर्षाणि त्रिशिरस्कं मां जघन्वान् इतवाद् । मूर्ध्नि ३० हुनवानित्यर्थः । किंच त्रितः त्वाष्टस्य चित्र त्वष्टृपुत्रस्य समीपे गताः पयस् निः ससृजे विसृष्टवान् । अपहृतवानित्यर्थः ॥

भूरीदिन्द्र उदिनसन्तमोजोऽवाभिन्त सत्पतिर्मन्यमानम् ।

त्वाष्टस्य चिद्विश्वरूपस्य गोनामाचक्राणस्त्रीणि शीर्षा परा वर्क ॥ ९ ॥

भूरि । इत् । इन्द्रः । उद्विन्दनसन्तम् । ओजः । अर्कः । अभिन्त । सत्पतिः । मन्यमानम् । त्वाष्टस्य । चित्र । विश्वरूपस्य । गोनाम् ।

आऽचक्राणः । श्रीणि । शीर्षा । परा । वर्गितं वर्क ॥ ९ ॥

सत्पतिः सतां पालकः इन्द्रः भूरीन् यज्ञेव पूर्वतुल्यमतिरिक्तं वा ओजः बलम् उदिन-
हन्तं व्याप्नुवन्तं मन्यमानं दूरमिग्यामानं चिन्तयन्तम् । यद्वा । मन्यतिर्दीप्तिकर्मा क्रोधकर्मा वा । दीप्यमानं कुप्यन्तं वा । त्वष्टृपुत्रं माम् अवामिन्त यज्ञेन विदारितवान् । विदार्य त्वाष्टस्य चित्र त्वष्टृपुत्रस्यापि गोनां गवाम् । स्वाभिन् इति दोषः । विश्वरूपस्य मम श्रीणि शीर्षा रीतिनि
आचक्राणः आ समन्तात्पुच्छं कुर्वन् परा वर्क पराङ्मुखस्य वृणयान् छिन्नवानित्यर्थः । ईतां
भावि यस्तु विश्वरूपः स्वमान्तेऽनेन त्वेन दृष्टवान् ॥ ॥ ९ ॥

‘आपो हि’ इति नवर्चं नवमं सूक्तम् । अम्बरीषस्य राज्ञः पुत्रः सिन्धुद्वीपः ऋषिस्त्वष्ट्रपुत्र-
श्चिशिरा वा । ‘इदमापः’ इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ । ‘ईशाना’ इति वर्धमाना । ‘आपः पूर्णीत’
इति प्रतिष्ठा । शिष्टा गायत्र्यः । आपो देवता । तथा चातुष्कान्तम्—‘आपो हि सिन्धुद्वीपो याम्ब-
रीष आपं गायत्रं द्यनुष्टुभन्तं पञ्चमी’ वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा इति । गतः सूक्तविनियोगः ।
आग्निमास्ते ‘आपो हि षा’ इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रित च—‘आपो हि ऐति तिस्रो विषयतमप
उपस्पृशन्’ (आश्व. श्री. ५. २०) इति ॥

आपो हि षा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥

आपः । हि । स्य । मयःऽसुर्वः । ताः । न । ऊर्जे । दधातन । महे । रणाय । चक्षसे ॥ १ ॥

‘हि’ यस्मात् कारणात् ‘आपः’ वा यूयं ‘मयोभुवः’ सुक्तस्य भावविध्यः । ‘स्य’ भवथ ‘ताः’
तादृश्यो यूयं ‘नः’ अस्मान् ‘ऊर्जे’ अज्ञाय ‘दधातन’ धत्त । अन्नप्राप्तियोग्यानास्मान् कुरुत । अन्न-
सम्पन्नं दत्तौतयथ । ‘महे’ महते ‘रणाय’ रमणीयाय ‘चक्षसे’ दृशनाय सम्यग्ज्ञानाय च धत्त ।
अस्मान् सम्यग्ज्ञानं प्रति योग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥

यो वः शिवर्तमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उगतीरिव मातरः ॥ २ ॥

यः । वः । शिवर्तमः । रसः । तस्य । भाजयत । इह । न । उगतीरिव । मातरः ॥ २ ॥

हे आपः ‘वः’ युष्माकं स्वभूतः ‘वः’ वरसः शिवर्तमः सुखतमः । इह अस्मिँहोके ‘तस्य’ तं
‘रसं’ ‘नः’ अस्मान् ‘भाजयत’ सेवयत । उपयोजयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ‘उगतीरिव’ उशाय
पुत्रसमृद्धिं कामयमाना । ‘मातरः’ स्तम्भरस यथा भाजयन्ति प्रापयन्ति तद्वत् ।

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

तस्मै । अरम् । गमाम । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ । आपः । जनयथा । च । नः ॥ ३ ॥

हे आपः यूयं ‘वस्य’ पापस्य ‘क्षयाय’ विनाशाय अस्मान् ‘जिन्वथ’ शीणयथ ‘तस्मै’ तादृशाय
पापक्षयाय ‘अरं’ क्षिप्रं ‘वः’ युष्मान् ‘गमाम’ गमयाम । एवं क्षिरसि प्रक्षिपामेत्यर्थः । यद्वा ।
यस्यान्नस्य क्षयाय निवासार्थं यूयमोपधीजिन्वथ तर्पयथ तस्मै तदन्नमुद्दिश्य वषभरमल पपांसं यथा
भवति तथा वो युष्मान् गमाम गच्छाम । किञ्च हे ‘आपः’ ‘नः’ अस्मान् ‘जनयथ’ ‘वः’
पुत्रपौत्रादिजनने प्रयोजयतेत्यर्थः ॥

शं नो देवीरमिष्ट्य आपो भवन्तु पीतये । शं योर्भि स्रवन्तु नः ॥ ४ ॥

शम् । नः । देवीः । अमिष्टये । आपः । भवन्तु । पीतये । शम् । योः । अभि । स्रवन्तु । नः ॥ ४ ॥

‘नः’ अस्माकं पापापनोददारेण ‘शं’ सुखं ‘भवन्तु’ ‘देवीः’ देव्यः ‘आपः’ । ‘अमिष्टये’
अस्मदज्ञाय भवन्तु । यज्ञाद्भावाय च भवन्तिवत्यर्थः । ‘पीतये’ पानाय च भवन्तु । तथा ‘शम्’
उत्पन्नानां रोगाणां शमनं ‘योः’ वाचनमनुत्पन्नानां वृथकरणं च कुर्वन्तु । अपि च ‘नः’ अस्माकम्
‘अभि’ उपरि ‘स्रवन्तु’ शुद्धयर्थं सिद्ध्यन्तु ॥

१. ग-त-म-‘ईशाना...प्रतिष्ठा’ नास्ति । २. ग-त-१.२.३.४.५.६-म-१.४.९.७-‘पंचमी...
प्रतिष्ठेति’ नास्ति । ३. ग-तर्धमाय । ४. त-‘आपः’ नास्ति ।

ईशाना वार्याणां क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् । अपो याचामि भेषजम् ॥ ५ ॥

ईशानाः । वार्याणाम् । क्षयन्तीः । चर्षणीनाम् । अपः । याचामि । भेषजम् ॥ ५ ॥

१ वार्याणां वारिप्रभवानां व्रीहियवादीनां यद्वा वरणीयानां घनानाम् १ ईशानाः ईशरा-
१ चर्षणीनां मनुष्याणां १ क्षयन्तीः निवासयित्रीः १ अप उदकानि १ भेषजम् । सुखनामैव ।
पापापनोदनं सुखं १ याचामि अहं प्रार्थये ॥

अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशंसुवम् ॥ ६ ॥

अप्सु । मे । सोमः । अन्नवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा । अग्निम् । च । विश्वऽशंसुवम् ॥ ६ ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तुन्वेह मम । ज्योक्च सूर्यं दशे ॥ ७ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तुन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यम् । दशे ॥ ७ ॥

इदमापः प्र बहत् यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वाशेष उतानृतम् ॥ ८ ॥

इदम् । आपः । प्र । बहत् । यत् । किम् । च । दुःऽइत् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिऽदुद्रोह । यत् । वा । शेषे । उत । अनृतम् ॥ ८ ॥

आपो अद्यान्वेचारिपुं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वानम् आ गृहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ ९ ॥

आपः । अघ । अन्तु । अचारिपम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।

पर्यत्वान् । अग्ने । आ । गृहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ ९ ॥

‘अप्सु मे सोमो अयर्वीत्’ इत्यादिकाश्चतस्र ऋचः प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये दिनियोगः १
सप्त व्याख्याताः (क. सं. १. २३. २०-२३) १ ॥ ५ ॥

‘ओ चित्’ इति चतुर्वचस्य दशमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ओ चित् यदना वैवस्वतो-
र्यमचम्योः संवादः पृथगुग्निमर्यमी मिथुनार्यं यमं प्रोवाच स तौ नवमीपुनिरनिरुष्टं प्रदायते’
इति । ततः पृथवा प्रथमावृत्तीषाद्युक्तं विवस्वतः पुत्री यम्युषिषमो देवता । ‘यस्य वाक् स क्रिया
तेनोपयते सा देवता’ इति न्यायात् । तथा नवम्यां द्वितीयाचतुर्थीप्रवृत्तिषु सुष्ठु वैवस्वतो यम
क्रियिषमी देवता । अनादेशपरिभाषया विष्णुः । गतो विनियोगः ॥

ओ चित्सखायं सख्या ववृत्त्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।

पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमिं प्रतुरं दीप्यानः ॥ १ ॥

ओ इति । चित् । सखायम् । सख्या । ववृत्त्याम् । तिरः । पुरु । चित् । अर्णवम् । जगन्वान् ।

पितुः । नपातम् । आ । दधीत । वेधाः । अधि । क्षमिं । प्रऽतुरम् । दीप्यानः ॥ १ ॥

१. ग-पापापनोदनात्मकं, ग-पापापनोदकं । २. त७-पुस्तके ऋ. सं. १. २३. २०-२३ मन्त्रयो
भाष्यं व्याकरणप्रक्रियां वर्जयित्वा पृथक्समाष्टमनवममन्त्रमाप्यत्वेनोद्भूतम् । उद्गीचाचार्येणापि स्वरीय
क्रमस्य एते मन्त्रा न व्याख्याताः ।

अग्रास्मिन् सूक्ते वैवस्वतयोर्यमयम्यो. संवाद उच्यते। अस्याष्टुचि यमं प्रति यमी प्रोवाच।
 १तिरः अन्तर्हितमप्रकाशमानम्। निर्जनप्रदेशमित्यर्थः। १पुरु १चित् बह्वपि विस्तीर्णं च १अर्णवं
 समुद्रैकदेशमयान्तरद्वीपं १जगन्वात् गतवती यमी। १चित् इति पूजार्थः। पूजितमिष्टम्। श्रेष्ठमित्यर्थः।
 १सरायै गर्भवासादारम्य सखीभूतं यमं १सत्या सत्याय स्त्रीपुरुषसंपर्कजनितमिश्रजाय १ओ
 १ववृत्त्याम् आवर्तयामि। आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य स्वस्वभोगं करोमीत्यर्थः। 'धर्मस्य
 स्वरिता गतिः' इति न्यायेन कामस्य स्वरितत्वात्। अपि च १पितुः आवयोर्मविव्यत. पुत्रस्य पितृ-
 भूतस्य तवायां १अधि १क्षमि अधि प्रथिव्याम्। प्रथिवीस्थानीये ममोदर इत्यर्थः। १प्रतर प्रकृष्टम्।
 सवंगुणोपेतमित्यर्थः। १नपातं गर्भलक्षणमपत्यं १वेधाः विधाता प्रजापतिः १दीध्यान आवसोरनुरूपस्य
 पुत्रस्य जननार्थमावा १यायन् १आ १दधीतः। 'प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते' (ऋ. स १०.
 १८४. १) इत्युक्तात्वात्॥

न ते सखा सख्यं वष्टयेतत्सलक्ष्मा यद्विपुरुषा भवाति।

महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तारि उर्विया परि ख्यन्॥ २ ॥

न। ते। सखा। सख्यम्। वष्टि। एतत्। सलक्ष्मा। यत्। विपुरुषा। भवाति।

महः। पुत्रासः। असुरस्य। वीराः। दिवः। धर्तारिः। उर्विया। परि। ख्यन्॥ २ ॥

यम आत्मानं परोक्षीकृत्य यमी प्रयुवाच। हे यमि १ते तव १सखा गर्भवासलक्षणेन सखीभूतो
 यम. १एतत् ईदृशं त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषलक्षणं १सत्यं १न १वष्टि न कामयते। १यत् यस्मात् कारणात्
 यमी १सलक्ष्मा समानयोनित्वलक्षणा १विपुरुषा भगिनीत्वाद्विषमरूपा १भवति भवति। तस्मान्न
 वष्टीत्यर्थः। इदानीं 'तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वात्' इत्यस्य प्रतिवचनमुच्यते। १महः महतः
 १असुरस्य प्राणवतः प्रजावतो वा प्रजापतेः १पुत्रास पुत्रभूताः १वीरा। 'वीरो वीरयस्यमिमान् वेतेर्वा
 स्वाप्तिरुक्तकर्मणो वीरयतेर्वा' (निरु. १. ७) इति निरुक्तम्। शयूणां विविधमीरयितारः १धर्तारः
 धारयितारः १दिवः पुलोकस्य। प्रदर्शनमेतत्। पुत्रभूतीनां लोकानामित्यर्थः १। - - - ॥

उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्स्यजसं मर्त्यस्य।

नि ते मनो मनसि धायुस्मे जन्युः पतिस्तुन्वमा विविदियाः॥ ३ ॥

उशन्ति। घ। ते। अमृतासः। एतत्। एकस्य। चित्। त्यजसम्। मर्त्यस्य।

नि। ते। मनः। मनसि। धायि। अस्मे इति। जन्युः। पतिः। तुन्वम्। आ। विविदिया ॥३॥

पुनरपि यमी यमं प्रयुवाच। १घ इति निपातोऽप्यर्थः। हे यम १ते प्रसिद्धा १अमृतासः
 प्रजापत्यादयो देवा अपि १एतत् ईदृशं शास्त्रेणागम्यत्वेनोक्तं १त्यजसम्। त्यज्यते परस्मै प्रदीप्यत इति
 त्यजसं दुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातम्। १उशन्ति कामयन्ते। १एकस्य १चित् सर्वस्य जगतः मृत्यस्यापि
 प्रजापत्यादेः स्वदुहितृभगिन्यादीनां सबन्धोऽस्तीति शेषः। अतः कारणात् १ते तव १मनः चित्तम्

१. ग-दधीत आदधातु, त-म-दधीत आदधाव, म-१-दधीत अदधात; म-४-दधीत आदधात।

२. त-१-विविधारयितारो, त-२.४.५.६.७-विविधमाधारयितारो, म-विविधमीरयितारो। ३. ग-
 'मित्यर्थः धर्तार उर्विया उरव' मां परिचक्षते न कर्तव्यमिति वदति। ४. त-म-१-प्राजापत्यादयो।

१॥ अस्मे अस्माकम् । ममेत्यर्थः । १॥ मनसि चित्ते १नि १धायि निधीयताम् । अहं त्वां कामये त्वं मामपि कामयस्वेत्यर्थः । अपि च । १॥ जन्तुः इति लुप्तोपममेतत् । जन्तुरिव यथा जनयिता प्रजापतिः १पतिः भर्ता भूत्वा स्वदुहितुः शरीरं संभोगेनाविष्टवान् तथा स्वमापि मम पतिर्भूत्वा १तन्वं मदीयं शरीरम् १भा १विचिद्व्याः संभोगेनाविश । योनौ प्रजननप्रक्षेपोपगृह्णन्नुग्वनादिना मां संमुहस्वेत्यर्थः ॥

न यत्पुरा चक्रुमा कद्धं नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम ।

गन्धर्वो अप्सवप्या च योषा सा नो नार्भिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । चक्रुम । कत् । ह । नूनम् । ऋता । वदन्तः । अनृतम् । रपेम ।

गन्धर्वः । अप्सव । अप्या । च । योषा । सा । नः । नार्भिः । परमम् । जामि । तत् । नौ ॥ ४ ॥

१यमो १यमी पुनश्चेते । १पुरा पूर्वं प्रजापतिः १यत् अगम्यागमनमपरिमितसामर्थ्योपेतत्वात् कृतवान् तथा धर्मं १न १चक्रुम नाकुर्म । वयम् १कृता कृतानि सत्यानि १वदन्तः ध्रुवन्तः १अनृतम् असत्यं १कद्धं कदा खलु १नूनं^१ निश्चितं १रपेम वदेम । न कदाचिदप्येत्यर्थः । अगम्यागमनं न कुर्म इति यावत् । अपि च १अप्सु । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षे स्थितः १गन्धर्वः^२ गवां रश्मीनामुदकानां वा धारयिता^३ आवृत्यः १अप्या अन्तरिक्षस्था १सा प्रसिद्धा १योषा आदित्यस्य भार्या सरण्यु । १च १न नायावयोः १नार्भिः उपत्तिस्थानम् । मातापितरावित्यर्थः । १तत् तस्मात् कारणात् १नौ आवयोः १जामि बान्धवमुत्कृष्टम् । पूर्वं सत्यावयोरगम्यागमनरूपत्वात् कर्तुमयुक्तं तस्मादैतन्न करोमीत्यभिप्रायः ॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।

नर्किरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेदं नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

गर्भे । नु । नौ । जनिता । दंपती इति दम्पती । कः । देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वरूपः ।

नर्किः । अस्य । प्र । मिनन्ति । व्रतानि । वेदं । नौ । अस्य । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

१त्वष्टा रूपाणां कर्ता १सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य प्रेरकः १विश्वरूपः सर्वात्मकः १देवः दामादिगुणयुक्तः १जनिता जनयिता प्रजापतिः १गर्भे १नु गर्भावस्थायामेव १नौ आवां १दंपती जायापती १कः कृतवान् एकौदरे सहवासित्वात् । १अस्य प्रजापतेः १व्रतानि कर्माणि १नर्किः १प्र १मिनन्ति न केचित् प्रहंसन्ति । न लोपयन्तीत्यर्थः । अतः कारणाद्गर्भावस्थायामेवावयोः प्रजापतिवृत्ते दंपतित्वे सति संभोगं कुर्वित्यर्थः । अपि च १नौ आवयोः १अस्य हृदे मातुरुदरे सहवासजनितं दंपतित्वं १पृथिवी भूमिः १वेदं जानाति । १उत अपि च १द्यौः सुलोकोऽपि जानाति ॥ ॥ ५ ॥

को अस्य वेदं प्रथमस्याह्नः क ई ददर्श क इह प्र वोचत् ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कर्दुं ब्रव आहनो वीच्या नृन् ॥ ६ ॥

कः । अस्य । वेदं । प्रथमस्य । अह्नः । कः । ईम् । ददर्श । कः । इह । प्र । वोचत् ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कत् । ऊँ इति । ब्रवः । आहनः । वीच्या । नृन् ॥ ६ ॥

१. गन्त-म- 'नूनं' नास्ति । २. त-म १. २. ४. ६- 'गन्धर्वः' नास्ति । ३. त-म ६- धारयिता गंधर्वः । ४. ग-धांय परममुत्कृष्टे ।

‘प्रथमस्याहं’ संबन्धि ‘अस्य इदमन्योन्यसंगमनं’ ‘कः’ ‘वेद जानाति । प्रथमेऽहनि यत्क्रियते तदनुमानमाश्रित्य न कश्चिदपि ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः । ‘इह अस्मिन् प्रदेशे प्रत्यक्षतः’ ‘क’ ‘ईम्’ इदं संगमनं ‘वृद्दं’ पश्यति ‘कः’ ‘प्र’ ‘वोचत्’ प्रत्यापयति । न कोऽपीत्यर्थः । ‘मित्रस्य’ ‘वरुणस्य मित्रावरुणयोः’ ‘बृहत् महत्’ ‘धाम स्थानमहोरात्रं यदस्मि तत्र’ ‘नूनं’ मनुष्यान् ‘वोच्या नरकेण हे’ ‘आहनः’ आहन्तर्मर्यादायां हिंसितः । स्वकृतशुभाशुभकर्मपेक्षया मनुष्यादिप्राणिनां नरकपातेन स्वर्गप्रापणेन मित्रहातुप्रहयोः कर्तरित्यर्थः । एवंभूत हे यम एवं ‘कदु’ ‘ग्रवः’ किं वा प्रवीषि ॥

यमस्य मा यम्यं१ काम आगन्तस्मान्ने योनौ सहश्रेय्याय ।

जायेव पत्ये तन्वै रिरिच्यां वि चिद्बृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य । मा । यम्यम् । कामं । आ । अगन् । स्रमाने । योनौ । सहऽश्रेय्याय ।

जायाऽइव । पत्ये । तन्वम् । रिरिष्याम् । वि । चित् । बृहेव । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ७ ॥

‘यमस्य तत्र’ ‘कामः’ अभिलाषः ‘यम्यं यमी’ ‘मा मां’ प्रति ‘आतान्’ आगच्छतु । ममोपरि तत्र यमस्य संभोगेच्छा जायतामित्यर्थः । ‘किसर्पम्’ । ‘स्रमाने’ ‘वोनी’ एकस्मिन् स्थाने हाच्यालये ‘सहश्रेय्याय सहशयनार्थम्’ । तदनन्तरं पूर्वमनोरथा सती ‘जायेव’ ‘पत्ये’ यथा भार्या पत्युरर्थाय परया मीया विशस्ता सती रतिकामा स्वचारीर प्रकाशयति एवं ‘तम्यम्’ आत्मीयं शरीरं ‘रिरिष्यां विविच्याम्’ । त्वदर्थं प्रकाशयेयमित्यर्थः । ‘किंच ।’ ‘चित्’ इति पूरणं । ‘वि’ ‘बृहेव’ । ‘बृह उद्यमने’ । धर्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छावः । तत्र दृष्टान्तः । ‘रथ्येव’ ‘चक्रा’ । रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिपन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।

अन्येन मदाहनो याहि त्वं तेन वि बृह रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिपन्ति । एते । देवानाम् । स्पशः । इह । ये । चरन्ति ।

अन्येन । मत् । आहनः । याहि । त्वम् । तेन । वि । बृह । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ८ ॥

यस्या प्रत्याती यमः पुनराह । ‘इह अस्मिन्लोक’ ‘देवानां संयन्धिनः’ ‘ये’ ‘स्पश’ । अहोरात्रा-दयश्चाराः । ‘चरन्ति सर्वेषां शुभाशुभलक्षणकर्मप्रत्यवेक्षणार्थं परिभ्रमन्ति’ ‘एते’ चारा क्षणमात्रमपि चरणव्यापाररहिताः । ‘न’ ‘तिष्ठन्ति’ । ‘न’ ‘नि’ ‘मिपन्ति’ मेघणं न कुर्वन्ति । शुभमशुभं वा यः करोति तं निरीक्षन्ते केयर्थः । हे ‘आहनः’ अमापहन्नि असहाभापणेन दुःखयिषि त्वं ‘मत्’ मत्तः ‘अन्वेन’ स्वसरसेन सह ‘त्वं’ शिष्यं ‘याहि’ समच्छ । ‘मत्ता’ च ‘तेन’ ‘वि’ ‘बृह धर्मार्थकामानुद्यच्छ । तत्र दृष्टान्तः । ‘रथ्येव’ ‘चक्रा’ । यथा रथावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ॥

रात्रींभिरस्मा अहंभिर्दशस्येत् सूर्यस्य चसुर्गुरुर्न्मिमीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सर्वन्धू यमीर्यमस्य विभृयादजामि ॥ ९ ॥

रात्रीभिः । अहं । अहऽभिः । दशस्येत् । सूर्यस्य । चक्षुः । मुहः । उत् । मिमीयात् ।

दिवा । पृथिव्या । मिथुना । सर्वन्धू इति सऽवन्धू । यमी । यमस्य । विभृयात् । अजामि ॥ ९ ॥

१रात्रिभिः १अह्निभिः अहोरात्रयोः १अस्मै यमाय कल्पितं मागं सर्वो यजमानः १दशस्येव प्रयच्छतु । १सूर्यस्य संयन्धि १चक्षुः तेजः १मुहुः मुहुः अस्मै यमाय १उन्मिमीयात् उदेतु । १दिवा १पृथिव्या द्यावापृथिवीभ्यां सह १मिथुना मिथुनौ १सबन्धू समानबन्धू अहोरात्रे अस्मै यमाय^१ । एतज्ज्ञात्वा ह्ययं १यमीः १यमस्य १अजामि अज्रातरं १विमृष्यात् धारयतु । यत्नेन परिगृह्णावित्यर्थः ॥

आ धा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।

उप बर्हहि वृषभार्य बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० ॥

आ । धा । ता । गच्छान् । उत्तरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृणवन् । अजामि ।

उप । बर्हहि । वृषभार्य । बाहुम् । अन्यम् । इच्छस्व । सुभगे । पतिम् । मत् ॥ १० ॥

१यत्र येषु कालेषु १जामयः भगिन्यः १अजामि अज्रातरं पतिं १कृणवन् करिष्यन्ति १ता तानि १उत्तरा उत्तराणि १युगानि कालविशेषाः १आ १गच्छान् आगमिष्यन्ति । १घ इति पूरणः । यस्मादेवं तस्मादेव १सुभगे स्वमिदानीं १मत् मत्तः १अन्यं १पतिं भर्तारम् १इच्छस्व कामयस्व । तदनन्तरं १वृषभार्य तव योमौ रेतः सेवने पुरुषाय आत्मीयं १बाहुम् १उप १बर्हहि । शयनकाल उपबर्हणं कुरु ॥ ॥ ७ ॥

किं भ्रातासुघर्दनार्थं भवति किमु स्वसा यन्निक्रंतिनिगच्छात् ।

काममृता बृहेऽतद्रूपामि तन्वा मे तन्वं सं पिपृग्धि ॥ ११ ॥

किम् । भ्राता । असत् । यत् । अनायम् । भवति ।

किम् । ऊँ इति । स्वसा । यत् । निःस्रंतिः । निःगच्छात् ।

कामऽमृता । बृह । एतत् । रूपाणि । तन्वा । मे । तन्वंम् । सम् । पिपृग्धि ॥ ११ ॥

यमी यमेन प्रत्यादयाता पुनराह । १यत् यस्मिन् भ्रातरि सति स्वसादिकम् १अनायं नाय- रहितं भवति साः १भ्राता १किम् १असत् किं भवति । न भवतीत्यर्थः । किंच यस्यां भगिन्यां स्यात् भ्रातरं १निक्रंतिः दुःखं १निगच्छात् नियमेन गच्छति प्राप्नोति सा १स्वसा १किमु किं वा भवति । भ्रातृभगिन्योश्च परस्परं प्रीतिर्येन केनचित्पुत्रायेनावश्यं कार्येत्यभिप्रायः । साहं १काममृता कामेन मूर्च्छिता सती १बहु नानाप्रकारम् १एतत् ईदृशमुक्तं बक्ष्यमाणं च १रूपामि प्रलपामि । एतज्ज्ञात्वा १मे मम १तन्वा शरीरेण १तन्वं शरीरं १सं १पिपृग्धि संपर्चय । संभोगेन संश्लेषय । मां सम्यग्मुहुरित्यर्थः ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पिपृच्यां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।

अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे बध्नेतत् ॥ १२ ॥

ना । वै । ऊँ इति । ते । तन्वा । तन्वंम् । सम् । पिपृच्याम् । पापम् । आहुः । यः । स्वसारम् । निःगच्छात् ।

अन्येन । मत् । प्रऽमुदः । कल्पयस्व । न । ते । भ्राता । सुभगे । बधि । एतत् ॥ १२ ॥

यमो यमी प्रयुक्तवान् । हे यमि १ते तव १तन्वा शरीरेण १तन्वंम् आत्मीयं शरीरं १न १वै १सं १पिपृच्यां नैव संपर्चयामि । नैवाहं त्वां संभोगमुन्मिच्छामीत्यर्थः । १यः भ्राता १स्वसारं भगिनीं

१निगच्छात् नियमेनोपगच्छति । संभुङ्क्त इत्यर्थः । तं १पापं पापकारिणम् १आहुः । शिष्टा वदन्ति ।
 एतज्ज्ञात्वा हे १सुभगे सुष्ठु भजनीये हे यमि त्व १भत् मत्तः १अन्येन त्वद्योग्येन पुरुषेण सह १प्रमुद-
 संभोगलक्षणान् प्रहर्षान् १करपयस्व समर्थय । १ते तव १आता यमः १एतत् ईदृशं त्वया सह मैथुनं
 कर्तुं १न १वष्टि ॥ कामयते । नेच्छति ॥

ब्रूतो वृतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम् ।

अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिं ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥ १३ ॥

ब्रूतः । व्रत । असि । यम । न । एव । ते । मनः । हृदयम् । च । अविदाम् ।

अन्या । किल । त्वाम् । कक्ष्याऽइव । युक्तम् । परिं । स्वजाते । लिबुजाऽइव । वृक्षम् ॥ १३ ॥

यमी प्रत्युवाच । हे १यम त्वं १व्रत. दुर्बलः १असि । १व्रत इति निपात. खेदानुकम्पयोः ।
 अनुकम्पयन्नासि । १ते त्वदीय १मनः मनोगतं सकल्य १हृदयं १च बुद्धिगतमप्यवसाय च १नैव
 १अविदाम वय न जानीम एव । मत्त. १अन्या काचित् स्त्री १त्वां १परि १ष्वजाते १किल । तत्र
 दद्यान्तद्रयमुच्यते । १कक्ष्येव १युक्तम् । यथा कक्ष्या रज्जुयुक्तमात्मना सबद्धमथ परिष्वजते^१ तद्वत् ।
 १लिबुजेव १वृक्षम् । यथा लिबुजा घततिर्गाढं वृक्षं परिष्वजते तद्वच्च । अन्यस्यां क्षियामासकस्य मां
 परिष्वङ्कुं^२ नेच्छसित्यर्थः ॥

अन्यम् पु त्वं यम्यन्य उ त्वां परिं ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाघा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥ १४ ॥

अन्यम् । ऊँ इति । सु । त्वम् । यमि । अन्यम् । ऊँ इति । त्वाम् । परिं । स्वजाते । लिबुजाऽइव । वृक्षम् ।

तस्य । वा । त्वम् । मनः । इच्छ । सः । वा । तयं । अघं । कृणुष्व । समऽविदम् । सुभद्राम् ॥ १४ ॥

यम. पुनरप्याह । हे १यमि १त्वम् १अन्यम् अन्यं पुरुषमेव १सु सुष्ठु परिष्वज । १अन्य १उ
 अन्योऽपि पुरुष १त्वां १परि १ष्वजाते । तत्र दद्यान्तः । १लिबुजेव १वृक्षम् । यथा वही गाढं वृक्ष
 परिष्वजते तद्वत् । तथा सति । वाशब्दः समुच्यते । १त्व १तस्य च पुरुषस्य १मनः १इच्छ कामय ।
 तस्य त्वं वशावर्तिनी भवेत्यर्थः । १सः च पुरुषः १तव मन इच्छतु । १अघ अय परस्परवशावर्तित्वा-
 नन्तरं त्वं तेन सह १सुभद्रां सुकर्याणी १संविदं परस्परसंभोगसुखसंविन्ति १कृणुष्व कुरुष्व ॥ ॥६॥

‘वृषा’ इति नवचर्मेकादशं सूक्तमाद्देहिर्विधानस्यापमानेयम्^१ । सप्तम्याद्यास्तिस्रिंशद्गुण. शिष्टा
 जगत्स्यः । तथा चानुक्राम्त—‘वृषा नवाद्देहिर्विधान आमेयं तु त्रिंशद्गुणम्’ इति । गत-
 सूक्तविनियोगः ॥

वृषा वृष्णे दुद्रुहे दोर्हसा दिवः पर्यासि यद्दो अदितेरदाम्यः ।

विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजतु यज्ञियो ऋतून् ॥ १ ॥

वृषा । वृष्णे । दुद्रुहे । दोर्हसा । दिवः । पर्यासि । यद्दो । अदितेः । अदाम्यः ।

विश्वम् । ॥ ॥ वेद । वरुणः । यथा । धिया । सः । यज्ञियं । यजतु । यज्ञियान् । ऋतून् ॥ १ ॥

‘वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टिर्वर्षिता’ ‘यद्वाः महान्’ ‘अदाम्यः केनाप्यर्हि स्योऽग्निः’ ‘अदितेः
अक्षीयवागक्रियस्य’ ‘वृष्याः यत्तद्वारेण स्तुतीनां हविषां वा वर्षितुर्यजमानस्यार्थाय’ ‘दोहसा दोहनेन
महता प्रक्षारणेन’ ‘दिवः सकाशात्’ ‘पथांसि वृष्टिलक्षणाभ्युदकानि’ ‘दुदुहे दोष्णि प्रक्षारयति । किंच
‘यथा’ ‘वक्ष्यः आदित्यः’ ‘धिया आत्मानुरूपया प्रज्ञया’ ‘विश्वं सर्वं’ ‘वेदं जानाति तया’ ‘सः
भयमग्निः जानातीत्यर्थः ।’ ‘यन्त्रियः यज्ञाहं’ ‘सः अग्निः’ ‘यन्त्रियान् यज्ञाहान्’ ‘ऋतून्’ ‘यजतु पूजयतु ॥

रपद्वन्धर्वीरप्यां च योषणा नदस्य नान्दे परि पातु मे मनः ।

इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि घातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥२॥

रपत् । गन्धर्वीः । अप्यां । च । योषणा । नदस्य । नान्दे । परि । पातु । मे । मनः ।

इष्टस्य । मध्ये । अदितिः । नि । घातु । नः । भ्राता । नः । ज्येष्ठः । प्रथमः । वि । वोचति ॥२॥

‘रपत् रपितवायमिगुणानुक्तवती’ ‘गन्धर्वीः गन्धर्वस्य स्त्री’ ‘अप्या अग्निः संस्कृता’ ‘योषणा
आहुतिलक्षणा स्त्री’ ‘च । अग्निं तपितवतीति शेषः ।’ ‘नदस्य । स्तोत्रनामैतत् । स्तोतुः’ ‘मे मम स्वमूर्तं
‘मनः’ ‘नादे स्तुतिलक्षणे शब्दे’ ‘परि’ ‘पातु अग्निः सन्त्यप्रक्षतु । अहं ममाहितमना भूत्वा सन्त्यहं
स्तुतिं करोमीत्यर्थः । किंच’ ‘अदितिः अक्षपदनीयोऽग्निः’ ‘नः अस्मान्’ ‘इष्टस्य यागस्य’ ‘मध्ये’ ‘नि
‘घातु निदधतु नितरां स्थापयतु ।’ ‘प्रथमः सर्वेषां यजमानानां मुख्यः’ ‘नः अस्माकं’ ‘ज्येष्ठः’ ‘भ्राता
‘वि’ ‘वोचति विशेषेण प्रवीति । स्वांतीत्यर्थः । नाहमेव केवलो यजनशीलः किंतु सर्वं पृथास्तुष्टीनो
देवयागमिष इत्यर्थः ॥

सो चिन्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवाप्त मनवे स्वर्वती ।

यदीमुशान्तं क्षुशतामनु ऋतुमग्निं होतारं विदयाय जीर्जनम् ॥ ३ ॥

सो इति । चिन् । उ । भद्रा । क्षुमती । यशस्वती । उषाः । उवाप्त । मनवे । स्वःऽवती ।

यत् । इम् । उशान्तम् । उशताम् । अर्तु । ऋतुम् । अग्निम् । होतारम् । विदयाय । जीर्जनम् ॥३॥

‘भद्रा भजनीया’ ‘क्षुमती शान्दवती’ ‘यशस्वती अश्ववती कीर्तिमती वा’ ‘सो’ ‘चिन् सैव
प्रतिष्ठा’ ‘उषाः’ ‘मनवे मनुष्याय यजनानाय’ ‘स्वर्वती आदित्यवती सती’ ‘नु क्षिप्रम्’ ‘उवाप्त
उपितवती’ । उदितयतीत्यर्थः । कर्दोदितवती इत्युच्यते । ‘यत् यदा’ ‘उशान्तं स्तुतिं हविष्य कानय-
मानम्’ ‘उशतां पटुं कामयमानानां’ ‘संबन्धिनं’ ‘होतारं देवानामाह्वतारं होमनिष्पादकं वा’ ‘इम्
पूजम्’ ‘अग्निम्’ ‘अनु’ ‘ऋतुं स्तुतिवर्गमः पश्चात्’ ‘विदयाय यजनीयाय यज्ञार्थं’ ‘जीर्जनम्’ ।
ऋग्विद्ययजमानां जनयन्तीत्यर्थः । तदोदितवतीति संबन्धः ॥

अघ त्वं दृप्सं विम्बं विचक्षणं विरामरादिपितः श्येनो अघ्वरे ।

यदी विशो वृणते द्रुसमार्या अग्निं होतारमघ घीरजायत ॥ ४ ॥

अर्ध । त्वम् । द्रुप्सम् । विम्बम् । विचक्षणम् । वि । आ । अमरत् । इपितः । श्येनः । अघ्वरे ।

यदि । विशः । वृणते । द्रुसम् । आर्याः । अग्निम् । होतारम् । अर्ध । घी । अजायत ॥४॥

१. त-म६-वर्षिता । २. त-म६-उपितवतीत्यर्थः । ३. त-म६-शब्द । ४. त१-म३.५-हाम-
यमानानां यजनानानां । ५. यत्त३-म५-जीर्जनम् अजीर्जनम् ।

१अथ अथ अनन्तरं २इयेन इयेनात्थ ३विः पक्षी ४अध्वरे यागे ५ह्यित. अग्निप्रेषित. ६विम्यं महान्तं ७विचक्षणं सर्वस्य विशेषेण द्रष्टारं ८त्वं तं प्रसिद्ध ९द्रष्टं नात्यल्पं नातिबहुलं सोमम् १०आमरत् आहृतवान् । अपि च ११यदि यदा १२आयां. अभिगमनीयं तं ब्रजन्त १३विशः यजमाना मनुष्याः १४दत्तं दर्शनीयं शत्रूणामुपलपयितार वा १५होतारम् १६अग्निं १७वृणते प्रार्थयन्ते १८अथ तदा १९धी. यागादिक्रिया २०अजायत । यज्वभिः प्रतायत इत्यर्थः ॥

सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्ने मनुषः स्वध्वरः ।

विप्रस्य वा यच्छक्षमान उक्थ्यं वाजं ससवा उपयासि भूरिभिः ॥ ५ ॥

सदा । असि । रण्व. । यवसाऽह्व. । पुष्यते । होत्राभिः । अग्ने । मनुषः । सुऽअध्वरः ।

विप्रस्य । वा । यत् । शशमानः । उक्थ्यम् । वाजम् । ससवान् । उपयासि । भूरिभिः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं १ सदा सतत २रण्व. ३असि रमणीयो भवसि ४तत्र दृष्टान्तः । ५यवसेव ६पुष्यते । ७यथा यवसानि तृणानि स्वपुष्टिं कुर्वन्ते इत्यधगोमहिषादिचतुष्पदाय सर्वदा रमणीयानि भवन्ति तद्वत् । अपि च हे अग्ने ८मनुष मनुष्यस्य स्वभूतैः ९होत्राभिः । होत्रेति यज्ञनामैतत् । यज्ञैः १०स्वध्वरः शोभनयज्ञो भवेति शेषः । ११विप्रस्य १२वा स्तोत्रां १३यत् यस्य यजमानस्य वा स्वभूतम् १४उक्थ्यं स्तोत्रं १५शशमान प्रशंसन् १६वाजं हविर्लक्षणमद्य १७ससवान् समजमानश्च १८भूरिभिः १९बहुभिर्देवैः सह २०उपयासि उपगच्छसि ॥ ११ ॥

उदीरय पितरां जार आ भगमिर्यक्षति ह्यतो हुत इप्यति ।

विर्वक्ति बहिः स्वपस्यते मखस्तविष्यते अमुरो वेपते मती ॥ ६ ॥

उत् । ईष्य । पितरां । जार । आ । भगम् । ईर्यक्षति । ह्यतो । हुतः । इप्यति ।

विर्वक्ति । बहिः । सुऽअपस्यते । मखः । तविष्यते । असुरः । वेपते । मती ॥ ६ ॥

हे अग्ने स्वदीर्घं ज्योतिः १पितरा पितरौ सर्वप्राणिनां मातृपितृभूते द्यावापृथिव्यौ प्रति २उदीरय उद्गमय । तत्र दृष्टान्तः । आकार उपमार्थः । रात्रेर्नेक्षत्रादिदीप्तीनां च जरयितृत्वात् ३जारः आदिष्यः । स यथा द्यावापृथिव्यौ प्रति ४भगं भजनीयं स्वीयं ज्योतिरुद्गमयति तद्वत् । ५ह्यतो धामं कामयमानान् प्रति ६इर्यक्षति यजमानो यष्टुमिच्छति । ७हुतः हुदयेन ८च ९ह्ययति । ह्यपिरयं गण्यर्थः शुद्धोऽयुपसर्गपूर्वो द्रष्टव्यः । अधीयति देवान् यष्टुमधिगच्छति । १०विर्वक्ति विवक्षति । शस्त्रलक्षणाः स्तुतीर्वक्तुमिच्छति च । ११बहिः बोद्ध स्तुतीनां देवान् प्रति प्रापयिता होता च १२स्वपस्यते शोभनमात्मीयं कर्म कर्तुमिच्छति । १३मखः । यज्ञनामैतत् । अथ तत्प्रयोक्तृभ्यर्चयन्ते । स च १४तविष्यते । तविषिर्द्वयर्थः । स चात्रान्तर्णीतसर्गयज्ञं द्रष्टव्यः । तनुविपति स्तोत्रलक्षणाः स्तुतीर्वर्धयितुमिच्छतीत्यर्थः । १५असुरः प्राणवान् प्रशवान् वा । महेति शेषः । १६मती मत्या बुद्ध्या वेपते । कर्मवैगुण्यात् विन्यत् कम्पते । हे अग्ने यतो यजमानः सर्वं विवजश्च स्वस्वकर्म कर्तुं त्वामागच्छन्ति अतएव दीप्रमुद्गमयेत्यर्थः ॥

यस्तै अग्ने सुमतिं मर्तो अक्षत्सहसः स्रनो अति स प्र मृण्वे ।

इषं दधानो वहमानो अश्वैरा स धुमौ अमवान्भूपति धून् ॥ ७ ॥

यः । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । मर्तः । अक्षत । सहसः । सुनो इति । अर्त । सः । प्र । शृण्वे ।
इषम् । दधानः । वहमान् । अश्वैः । आ । सः । वृऽमान् । अर्मऽवान् । भुवति । धून् ॥ ७ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र ऽअग्ने ऽते त्वदीयां ऽसुमतिं शोभनामनुमाहिकां बुद्धिं ऽयः
ऽमर्तः मनुष्यो यजमानः ऽअक्षत् अश्रुते । अनुग्रहशीलं त्वां स्तुतिभिर्हविर्भिन्न परिचरतीत्यर्थः ।
ऽसः यजमानः ऽअति ऽप्र ऽशृण्वे सर्वलोकानतीत्य प्ररूपेण श्रूयते । प्रस्थातो भवतीत्यर्थः । कीदृशः ।
ऽहपम् अर्तं ऽदधानः अर्थिभ्यः प्रयच्छन् ऽअश्वैः ऽवहमान् २ । किंच ऽसः एव ऽवृषान् दीक्षितान्
शरीरपतनानन्तरं सुस्थानवान् वा ऽअमवान् बलवान् ऽआ ऽधून् । सुरित्यहर्नाम । 'कालाध्वनो-
रत्यन्तसंयोगे' इत्येषा द्वितीया । आदित्यकर्तृकाण्यहनि । आश्वद्वाकर्मित्यर्थः । ऽभूपति भवति ॥

महाव्रते संस्थिते मत्स्ववतीये 'यदस एषा' इत्यनया चतुर्गुहीतमाग्यं जुहुयात् । तथैव पञ्च-
मारण्यके स्तुतिं—'यदस एषा समितिर्भवाति' (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

यदस एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।

रत्ना च यद्विभजासि स्वधावो भागं नो अत्र वसुमन्तं वीतात् ॥ ८ ॥

यत् । अग्ने । एषा । समऽइति । भवाति । देवी । देवेषु । यजता । यजत्र ।

रत्ना । च । यत् । विऽभजासि । त्वधाऽवः । भागम् । नः । अत्र । वसुऽमन्तम् । वीतात् ॥ ८ ॥

हे ऽयजत्र यष्ट्य ऽअग्ने ऽयत् यदा ऽएषा ऽसमितिः अस्मत्कर्तृका स्तुतिसंहतिः ३ ऽयजता
यजतेषु यष्ट्येषु ऽदेवेषु मध्ये ऽदेवी शोभमाना ऽभवति । यष्ट्या देवा अस्माभिः ह्वयन्त इज्यन्ते
क्षेप्यर्थः । हे ऽस्वधावः हविर्लक्षणस्रवज्जमे त्वं ऽयत् यदा ऽरत्ना ऽव रत्नानि रमणीयानि धनानि
स्तोत्रभ्यो यष्ट्यश्च ऽविभजासि विभजसि ऽअत्र तदानीं तथा ऽनः अस्मान् प्रति ऽवसुमन्तं धनवन्तं
नानाधनापयपभूतं ऽभागम् अर्तं ऽवीतात् । वी ४ गत्यादिषु ५ । 'सुहोस्तातृष्टाशिष्यवतरस्याम्'
(पा. सू. ७. १. ३५) इति हेः स्थाने तातृष्टा । अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः । वयस आगमय ।
अम्मर्ग्यं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥

श्रुधी नो अग्ने सदर्ने सुधस्यै युक्ष्वा रथमुमृतस्य द्रवितुम् ।

आ नो वह रोदसी देवपुत्रे मार्किदेवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदर्ने । सुधऽस्यै । युक्ष्वा । रथम् । अमृतस्य । द्रवितुम् ।

आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । मार्किः । देवानाम् । अप । भुः । इह । स्याः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽसधस्ये सहस्र्याने सर्वदेवतासाधारणे ६ ऽसदर्ने यज्ञगृहे स्थितः सन् ऽनः अस्मादीयं
वचनं ऽश्रुधि शृणु । किं तद्रचनम् उच्यते । ऽअमृतस्य देवपानस्य मधुनः ऽद्रवितुं द्रावकं ऽरथम्
सारमीयं युक्ष्व । आह्वानार्थं देवान् प्रति गमनाय अश्वैः संयुक्ष्व । संयुक्तेन रथेन गावा ऽनः अस्माकं

१. त-म-मु- 'यः' नास्ति । २. ग-त३-अ५-रहमानः उहमानः । ३. त-म१.२.४-पंचमारण्यकं,
म६-पंचमारण्यकं यदस एषा समितिर्भवातीत्यत्र विभजाश्च वीयेति । ४. त-स्तुतिमदितिथः, म१.२.४-
स्तुतिसंहितत्वं, म६-स्तुतिर्मदितिथः, सु-स्तुतिः संहितिथः । ५. त१.२.६-म१- 'वी गत्यादिषु' नास्ति,
त३.४.५-म२.४-पुस्तकेषु 'वी गत्यादिषु' इत्यस्य स्थाने किराधिश्चकाशो विद्यते; म६-मस्यद्रु ।
६. त-सर्वदेवतासाधारणे ।

यज्ञं प्रति ऽदेवपुत्रे देवस्य प्रजापतेर्दुहितौ । यद्वा^१ देवाः पुत्रा ययोस्ते । ऽरोदसी^२ द्यावापृथिव्यौ
 ऽवा ऽवह प्रापय । ऽदेवानां मध्ये कश्चिदेव^३ ऽअप ऽभूः अपमविता अस्मद्यज्ञादपगन्ता ऽमाकि.
 स्यात् । ख च ऽहह अस्मिन् यज्ञे ऽस्याः संनिहितो भव ॥ ॥ ३० ॥

‘द्यावा’ इति नवचं द्वादशं सूक्तमाहर्हविधानस्यायं^४ त्रैष्टुभमाश्रेयम् । ‘द्यावा’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 गतो विनियोगः ॥

द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्चावे भवतः सत्यवाचा ।

देवो यन्मर्तान्यजथाय कृष्वन्त्सीदद्वोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥ १ ॥

द्यावा । ह । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अभिऽश्चावे । भवन् । सत्यऽवाचा ।

देवः । यत् । मर्तान् । यजथाय । कृष्वन् । सीदत् । होता । प्रत्यङ् । स्वम् । असुम् । यन् ॥ १ ॥

ऽसत्यवाचा सत्यवाची सत्यवादिन्यौ ऽप्रथमे प्रधानभूते ऽद्यावा ऽक्षामा लुक्षामे द्यावापृथिव्यौ
 ऽऋतेन सत्यभूतेन देवपजनेन सह ऽअभिश्चावे । आभिमुख्येन श्रूयत इत्यभिश्चाव आह्वानम् । तस्मिन्
 अस्मद्यज्ञनिमित्तेऽग्ने संवन्धिष्व्याह्वाने ऽभवत् । लोड्ये लट् । भवताम् । ऽयत् यदा ऽदेव द्योत-
 मानोऽग्निः ऽयजथाय यज्ञाय ऽमर्तान् मनुष्यान् ऽकृष्वन् प्रेरयन् ऽप्रत्यङ् आह्वानार्थं देवानां
 प्रत्यक्षिता ऽस्वम् ऽअसुम् आत्मीयं ज्वालालक्षणं प्राणं ऽयन् प्राप्नुवन् ऽहोता देवानामाह्वाता
 ऽसीदत् वेद्यां निपीदति । सदास्मद्यागकाले द्यावापृथिवी प्रमुत्तोऽग्निः ऽआह्वयतिवत्यर्थः ॥

देवो देवान्परिभूर्ऋतेन यदा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।

धूमकेतुः समिधा भार्गजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ॥ २ ॥

देवः । देवान् । परिऽभूः । ऋतेन । यदा । न । हव्यम् । प्रथम । चिकित्वान् ।

धुमऽकेतुः । समुऽइधा । भार्गऽर्गजीक । मन्द्रः । होता । नित्यः । वाचा । यजीयान् ॥ २ ॥

ऽदेवः द्योतमानोऽग्निसत्त्व ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽपरिभू आह्वानहविर्नयनद्वारेण परिभू परि-
 गृह्णन् ऽऋतेन यजेन सह ऽअ- अस्माकं ऽहव्यं हविः । ऽवह प्रापय । कीदृशस्वम् । ऽप्रथमः देवानां
 मुखः ऽचिकित्वान् सर्वं जानन् ऽधूमकेतुः धूमस्य कर्ता वा धूमप्वजो वा धूमप्रज्ञानो वा ऽसमिधा
 समिन्यपनेन सदीपनेन ऽभार्गजीक ऋजुदीप्तिः । ऊर्ध्वज्वलन इत्यर्थः । ऽमन्द्रः स्तुत्यः ऽहोता
 आह्वाता ऽनियः ध्रुवः ऽवाचा ऽयजीयान् अतिशयेन यष्टा च ॥

स्वायृग्देवस्यामृतं यदी गोरतो ज्ञातासो धारयन्त उर्वी ।

विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुदुहे यदेनीं दिव्यं घृतं वाः ॥ ३ ॥

स्वायृक् । देवस्य । अमृतम् । यदि । गो । अतः । ज्ञातासः । धारयन्ते । उर्वी इति ।

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । ते । यजुः । गु । दुहे । यत् । एनीं । दिव्यम् । घृतम् । वारिति वा ॥ ३ ॥

१. त-‘यद्वा’ नास्ति । २. त-‘रोदसी’ नास्ति । ३. ग-त-भ-सूक्तमोहवि^५ । ४. म१-
 प्रमुखोन्नतिः, म४.६-प्रमुखानग्निः, म७-प्रमुखाग्निः । ५. त-म२.६-परिगृह्णन्; म१.४-परिगृ, म७-
 परिभूः ।

१देवस्य अग्नेः १स्वावृक् स्वाजन्तम् १अमृतम् उदकं स्वतेजसः सकृशात् १यदि यदोत्पद्यते
तदा १अतः अस्मात् १गोः उदकात् १जातासः उत्पन्ना ओषधयः १उर्वी धावाष्टिभ्यौ धारयन्ति ।
१विभे १देवाः सर्वे स्तोतारः १ते तव संबन्धि १तत् १यज्ञः उदकस्य गहानम् १अनु १गुः अनुगायन्ति ।
१एनी श्वेता दीप्तिः १दिव्यं दिवि भवं १घृतं क्षरत् १यत् १वाः वृष्टिलक्षणं यदुदकं १दुहे दोग्धि ॥

अर्चामि वां वर्धायापो घृतस्नु धावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।

अहा यद् धावोऽसुनीतिमयन्मर्वा नो अत्र पितरां शिशीताम् ॥ ४ ॥

अर्चामि । वाम् । वर्धाय । अपः । घृतस्नु इति घृतऽस्नु । धावाभूमी इति । शृणुनम् । रोदसी इति । मे ।

अहा । यद् । धावः । असुऽनीतिम् । अयन् । मर्वा । नः । अत्र । पितरां । शिशीताम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वम् १अपः मदीयं यज्ञरूपं कर्म १वर्धाय । प्रोत्सर्पिते सति हे १घृतस्नु वृष्टयुदकस्य
प्रसविष्यौ हे १धावाभूमी धावाष्टिभ्यौ १वां युवाम् १अर्चामि । ' अच स्तुतौ ' । स्तौमि । हे १रोदसी
धावाष्टिभ्यौ युवां १मे मदीयं स्तोत्रं १शृणुनम् । १यत् यस्मिन् १अहा । अहःशब्दसामर्थ्याद्दो-
राग्रसाध्यं कर्मोच्यते । ' सुषो सुबुद्धः ' इति सप्तम्येकवचनस्थाजादेशाः । अहनि अहोरात्रसाध्यकर्मणि
१धावः स्तोतारः १असुनीतिम् । अनु. प्रज्ञा । तथा नीयत इत्यसुनीतिः स्तुतिः । ताम् १अयन्
शब्दोन्ति १अय अस्मिन् कर्मणि १पितरा सर्वेऽय मातापितृभूते धावाष्टिभ्यौ १नः अस्मान् वृष्टु-
दकेन १शिशीताम् । स्नानपानादिना संस्क्रुताम् ॥

किं स्विन्नो राजा जगृहे कद्रस्यातिं व्रतं चक्रमा को वि वेद ।

मित्रश्चिदि ध्मा जुहुराणो देवाञ्छोको न यातामपि वाजो अस्ति ॥ ५ ॥

किन् । स्विन् । नः । राजा । जगृहे । कत् । अस् । अतिं । व्रतम् । चक्रम् । कः । वि । वेद ।

मित्रः । चिद् । हि । स्म । जुहुराणः । देवान् । श्लोकः । न । याताम् । अपि । वाजः । अस्ति ॥ ५ ॥

किंस्विच्छब्दो वितर्कायं । किंवा १राजा दीप्यमानोऽग्निः १नः अस्माकं स्वमूतानि हवीषि
स्तुतीम् १जगृहे परिगृहीयात् किंवा १अस्य अग्नेः १अति १व्रतम् अतिपूजितं परिषराणार्यं कर्म
१चक्रम् वयं क्रियास्म । कर्मवैगुण्याज्जीतस्य पूर्वार्थे एतद्वचनमुक्तम् । उच्यते इदानीं तद्विराजिते ।
१हि १इम इतीमौ धातौ । १चिन् इत्युपमार्थे । १जुहुराणः शिष्येणाह्वयमानः १मित्रः शिष्यो यथा-
गच्छेत् तथा । १न इति संग्रहार्थे । १श्लोकः अस्मदीया स्तुतिलक्षणा वाक् १देवान् इन्द्रादीन् १यातां
गच्छतु । १अपि १वाजः इविरार्यं चार्जं यत् १अस्ति तदपि देवान् प्रति गच्छतु । देवाः स्तुतिं हविष
प्रतिगृह्णन्वित्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

दुर्मन्त्वामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विपुरुषा भवाति ।

यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्रे तमृष्व पादप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

दुःमन्तु । अत्र । अमृतस्य । नाम । सलक्ष्मा । यत् । विपुरुषा । भवाति ।

यमस्य । यः । मनवते । सुमन्तु । अग्ने । तम् । कृष्व । पाहि । अप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥*

यस्मिन्देवा विदथे मादयन्ते विवस्वतः सदर्ने धारयन्ते ।

सूर्ये ज्योतिरर्द्धर्षास्य अक्नूरि द्योतनि चरतो अजसा ॥ ७ ॥

यस्मिन् । देवाः । विदथे । मादयन्ते । विवस्वतः । सदर्ने । धारयन्ते ।

सूर्ये । ज्योतिः । अर्द्धर्षु । मासि । अक्नू । परि । द्योतनिम् । चरतः । अजसा ॥ ७ ॥

यस्मिन् अग्नौ यज्ञस्य प्रचानांशे सति देवाः इन्द्रादयः विदथे यज्ञे मादयन्ते हविषा आत्मानं तर्पयन्ति तृप्यन्ति वा । अपि च विवस्वतः मनुष्यस्य यज्ञमानस्य स्वभूते सदर्ने वेद्याख्ये स्थाने धारयन्ते आत्मानं स्थापयन्ति च । किंच सूर्ये ज्योति अहराख्यं तेजः अर्द्धर्षु स्थापितवन्तः । मामि चन्द्रमसि अक्नू रात्री स्थापितवन्तः । तदन्तरम् अजसा अनुपक्षिणी सूर्या-चन्द्रमसौ द्योतनि द्योति परि चरतः परिरचयत । सर्वत्र प्राप्नुतः ॥

यस्मिन्देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये न वयमस्य विभ्र ।

मित्रो नो अत्रादितिरनागान्सविता देवो वरुणाय वोचत ॥ ८ ॥

यस्मिन् । देवाः । मन्मनि । समुच्चरन्ति । अपीच्ये । न । वयम् । अस्य । विभ्र ।

मित्रः । नः । अत्र । अदिति । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय । वोचत ॥ ८ ॥

देवाः इन्द्रादयः यस्मिन् अग्नौ मन्मनि ज्ञानभूते ज्ञानवरसर्वप्रकाशके सति संचरन्ति स्वाधिकारे संप्रवर्तन्ते । अभीष्टे अन्तर्हिते स्थितमग्रे स्वरूपं वयं न विभ्र तथैव न जानीमः । अत्र यस्मिन् यज्ञेऽहमावाध धर्तमानः मित्रः वरुणाय सर्वेषां वापानां निवारयित्वाऽग्रे यनः अस्मान् अनागान् अनापान् वोचन् मवीनु । तथा अदितिः देवमाता सविता सर्वस्य प्रेरकः देवः च मवीनु ॥

श्रुधी नो अग्रे सदर्ने सुधस्यै युक्ष्वा रथममृतस्य द्रविन्तुम् ।

आ नो बहू रोदसी देवपुत्रे मार्किर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्रे । सदर्ने । सुधस्यै । युक्ष्वा । रथम् । अमृतस्य । द्रविन्तुम् ।

आ । नः । बहू । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे ।

मार्किः । देवानाम् । अपः । भू । इह । स्याः ॥ ९ ॥

कृतेऽमृतस्य यमस्य नाम दुर्मतु दुर्वचन भवति । यद्यस्मै सलक्ष्मा विषमरूपा भगिनी भार्या भवति । तत्तु न तथा इति यम य स्मोति सुवचनमस्य नामेति त स्तोतारं दर्शनीयाग्रे अमयुञ्जन् अममायन् रक्ष, त-मु-ययस्य अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य । अस्य मरणधर्मरहितस्य तु सूर्ये विषमा यजानीत्यस्या ऋचि प्रसिद्धं । तादृशस्य सवधि नाम नामकमुदकं अत्र अस्यां पुष्टिध्या विपुरुषा नानारूपं भवति भवति । उदकस्य नानारूपत्वं या आपो दिव्या इति मंत्रे स्पष्टमुक्तं । कीदृशं तत् । दुर्मतु निरपराधं प्रहस्वभावत्वात् । पुनः कीदृशं । सलक्ष्मा मधुरसलक्ष्णोपेतं (मु-सलक्ष्णोपेतं) । किंच यः सूर्यः यमस्य संयमिनापतेः सुमतु सुतरामपराधं मानुताउनरूपं मनवते अत्राप्यते सर्वज्ञत्वात् (मु-सर्वज्ञत्वात्-नास्ति) । यद्वा धातुनामनेकार्थत्वात् क्षमत इत्यर्थः । तं तादृशं जलजनकं सर्वज्ञं क्षमाशीलं सूर्यं हे ऋचं बहुधाम्ने अमयुञ्जन् अममायन् त्वं पादि । आहुतिप्रदानेन रक्षणद्वारात्तरक्षणं प्रार्थयते ऋचि । १. त-सर्वज्ञे ।

‘श्रुषी नः’ इत्येषा नवमी पूर्वसूक्ते व्याख्याता ॥ ॥ १२ ॥

‘युजे वाम्’ इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तमदितेः पुत्रस्य विवस्वत आप्तम् । हविर्धानादित्ये दे शक्ते तद्देवायमिदम् । अन्त्या जयती शिष्टासिद्धम् । तथा चानुक्रान्ते—‘युजे पञ्च विवस्वानादित्यो हविर्वानं’ जग्यन्तम्’ इति । यतः सूक्तविनियोगः । हविर्धानप्रवर्तने ‘युजे वाम्’ इत्येका सूक्तिं च—‘अन्तरा यत्नं पादयोर्युजे पां प्रह पृष्यं नमोभिः’ (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

युजे वां ब्रह्म पुन्यं नमोभिर्वि श्लोकं एतु पृष्येव सुरैः ।

शुण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्युः ॥ १ ॥

युजे । वाम् । ब्रह्म । पुन्यम् । नमःऽभिः । वि । श्लोकं । एतु । पृष्याऽइव । सुरैः ।

शुण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्राः । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्युः ॥ १ ॥

हे हविर्धानराकटे ‘वां युवामहं’ पृष्यं पूर्वस्मिन् काले भवम् । अनादिकालप्रवृत्तिमिष्यं । पूर्वभूतं ‘ब्रह्म मन्त्रम् । उच्चार्येति शेषः । ‘नमोभिः सोमादिहविल्लक्ष्मणैः’ ‘युजे पुन्यम् । युवयोस्परि सोमादिकमारोप्य पत्नीरागल्लो हविर्धानं प्रति युवां नयामीत्यर्थः । पूर्वभूतयोर्पुंवयोः ‘श्लोकं’ शब्दः ‘वि’ ‘एतु विश्वान् देवान् प्रति विविधं गच्छतु । तन्न दृष्टान्तः । ‘पृष्येव’ ‘सुरैः’ यथा रत्नोक्तुः स्वभूता पृष्या परिणाममुल्लावहा^१ आहुतिः^२ विधान् देवान् प्रति विविधं गच्छति तद्वत् । ‘अमृतस्य अमरणधर्मणः प्रज्ञापतेः’ ‘पुत्राः’ ‘विश्वे देवाः एवंभूतं शब्दं’ ‘शृण्वन्तु’ ‘ये देवाः’ ‘दिव्यानि दिवि भवानि’ ‘धामानि स्थानानि’ ‘आ’ ‘तस्युः’ अधिष्ठितवन्तः^३ । ते शृण्वन्विष्यत्यर्थः ॥

अथैव हविर्धानप्रवर्तने^४ ‘यमेइव’ इत्येषा । सूक्तिं च—‘यमेइव यतमाने यदैतमधि द्वयोरदधा उक्त्यं वच इत्यर्थं च भारमेव’ (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

यमेइव यतमाने यदैतं प्र वां भग्न्मानुषा देवयन्तः ।

आ सीदतुं स्वमुं लोकं विदानी स्वासुस्थे भवतुमिन्द्वे नः ॥ २ ॥

यमे इवेति यमेऽइव । यतमाने इति । यत् । ऐतम् । प्र । वाम् । भग्न् । मानुषा । देवऽयन्तः ।

आ । सीदतम् । स्वम् । कुं इति । लोकम् । विदानी इति ।

स्वासुस्थे इति सुऽआसुस्थे । भवतम् । इन्द्वे । नः ॥ २ ॥

‘यमेइव यथा सहोऽग्ने अष्ये संवरतः’ तथा ‘यतमाने गमनहविर्धारणादित्वाधिकारकर्मणि प्रवर्तमाने हविर्धानराकटे युवां’ ‘यत्’ यदा ‘ऐतं’ हविर्धानस्थाने प्रतिगच्छथः तदा ‘देवयन्त’ देवकामाः ‘मानुषा’ यजमानाः ‘वां युवां’ ‘प्र’ ‘भग्न्’ प्रमरन्ति । किं युवां ‘स्वम्’ ‘लोकम्’ आत्मीयमेव हविर्धानस्थं स्थानं ‘विदानी’ जायते ‘आ’ ‘सीदतम्’ । ततः ‘नः’ अस्माकम् ‘इन्द्वे’ सोमार्थं ‘स्वासुस्थे’ शोभननिवासस्थाने ‘भवतम्’ ॥

१. त-अ१.२.४.६-सु-इविर्धानं । २. त-५.६-‘स्तुस्वाहुतिवान्’ ; त-अ६-‘मुखावहा आहुतिर्वान्’ ; त-अ१.४.७-‘मुखावहा आहुतिर्वा’ ; भ-२-‘मुखावहा आहुतिर्वा’ । ३. त-१.२.४.५.६-अ१.२.४.६-अधिष्ठितवन्तः । ४. त-अ-इविर्धाने । ५. त-अ६-युवयोः । ६. त-१.२.३.६.७-अ१.२.६-यददा एतं ; त-४.५-यददा एत, म६-यददा एव ; म७-यददा येतं । ७. ग-त-३.४-अ५.६-सीदतं निदीदतं । ८. त-अ४.६-भवता ।

पञ्च पुदानि रूपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्वेमि व्रतेन ।

अक्षरेण प्रति मिम एतामृतस्य नाभावधि सं पुनामि ॥ ३ ॥

पञ्च । पुदानि । रूपः । अन्तु । अरोहम् । चतुःस्पदीम् । अन्तु । एमि । व्रतेन ।

अक्षरेण । प्रति । मिमे । एताम् । कृतस्य । नामौ । अत्रि । सम् । पुनामि ॥ ३ ॥

१रूपः षष्ट्या स्वर्गमारोपयितुं यज्ञस्याङ्गत्वेन सवन्धीनि पञ्चसन्ध्याकानि घानासोमपशुपुरोडा-
शाज्यात्यानि^१ । पदमनि पदितृणि होतृत्वेन देवान् प्रति गन्तृणि हवीणि । १अन्वरोहम् अनुरोहामि ।
शफटे पुष्यो स्थापनबह्वनान्तर करणं करोमीत्यर्थः । किञ्च १चतुष्पदीं चतुर्भिः पादैर्युक्ता^२ त्रिष्टुप्वादि-
च्छन्दसं क्रिया^३ । १व्रतेन प्रयोगकर्मणा १अन्वेमि अनुगच्छामि । यथाकालं प्रयुजामीत्यर्थः । १अक्षरेण
प्रणवात्वेन १एताम् उपस्थिता प्रतिगरक्रिया १प्रति १मिमे निर्ममे । अपि च १कृतस्य यज्ञस्य ।
१अधि इति सप्तम्यानुवादी । १नामौ नामिभूते वेद्यत्वे स्थाने १सं १पुनामि संशोधयामि ।
दशापवित्रेण सोमं संस्करोमीत्यर्थः ॥

देवेभ्यः कर्मवृणीत मृत्युं प्रजायै कमृतं नावृणीत ।

बृहस्पतिं यज्ञमकृण्वत ऋषिं प्रियां यमस्तन्वं^१ प्रारिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः । कम् । अवृणीत । मृत्युम् । प्रऽजायै । कम् । अमृतम् । न । अवृणीत ।

बृहस्पतिम् । यज्ञम् । अकृण्वत । ऋषिम् । प्रियाम् । यमः । तन्वंम् । प्र । अरिरेचीत् ॥ ४ ॥

१देवेभ्य देवानां १मृत्युं मारयितारं १कं^१ ह्यपुरुषम् १अवृणीत प्रार्थयते प्रयुक्ते । किञ्च
१प्रजायै देवयतिरिकाया मनुष्यादिकायाः प्रजायाः १अमृतम् अमरकमविनाशकं^२ । १क वा न्वपुरप
१नावृणीत न प्रयुक्ते । हविर्धारणक्रियायां प्रवृत्ताया सत्यां पूर्वोक्तानां सर्वेषां स्थितैरवश्यंभावित्वात्
कंचिदपि विनाशकं एजपुरुषं यमो निरूपयतीत्यर्थः^३ । अपि च १बृहस्पतिं बृहतां देवानां हविर्धारणे
पालकं बृहतां मन्त्राणां स्वाभिन्नं वा १ऋषिं सर्वस्य दृष्टारदफलस्य दृष्टारं १यज्ञम् १अकृण्वत
ऋषिर्वायजमानाः कुर्वन्ति । अपि च १यम १प्रियां १तन्वंम् अस्मदीयमिष्टं शरीरं १प्रारिरेचीत् । धातु-
नामनेकार्थात्वात् 'रिचिरत्र' परिहारार्थे वर्तते । प्ररेचयति । मृत्योः सकाशात् परिहरति । कर्मवैगुण्य-
जनितदोषभावादस्माकं जीवितं नापहरतीत्यर्थः ॥

सप्त क्षरन्ति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्यवीवतन्नुतम् ।

उमे इदस्योभयस्य राजत उमे यतेते उभयस्य पुण्यतः ॥ ५ ॥

सप्त । क्षरन्ति । शिशवे । मरुत्वते । पित्रे । पुत्रासः । आपः । अवीवतन् । कृतम् ।

उमे इति । इत् । अस्य । उभयस्य । राजत । उमे इति । यतेते इति । उभयस्य । पुण्यतः ॥ ५ ॥

१मरुत्वते । मरतः स्तोतारः । स्तुतिद्वारेण तद्वते १पित्रे ऋत्विजां पितृभूताय १शिशवे शंसनीयाय
हविर्धानशक्यो सुखामीनभूताय सोमाय १सप्त चन्द्रांसि १क्षरन्ति स्तुतित्वेन गच्छन्ति । अपि च

१. त-म-धना^१ । २. त-मु-पदैर्युक्ता । ३. त-म-मु- क्रिया^२ नास्ति । ४. त-३.७-म-१.२.
४.६-यं कं । ५. त-म-अमारकं विनाशकं । ६. ग-निवारयति । प्रजायै मनुष्येभ्यो अमृतं अजावृणीत
कमपि न वारयतीत्यर्थः, त-निरूपयति, म-१.२.४-न रूपयति । ७. त-रिचिरत्र, म-रिचिरत्र ।

पुत्रासः अपि सोमस्य पुत्रभूता कस्विजोऽपि ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रम् अभ्यीवतन् संगमयन्ति । सङ्गुणमाहिर्णा स्तुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । ऋते इत् द्वे एव हविर्धानशकटे अस्य उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च राजत इंशाते । ऋते एव शकटे यतेते कर्मानुष्ठाने प्रयत्नं कुतः । उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च पुण्यतः । हविर्धानद्वारेण पुष्टिं कुत इत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

‘परेयिवांसम्’ इति षोडशैव चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यापैम् । ‘अङ्गिरसो नः पितरो नवम्वाः’ इति पष्ठया अङ्गिरःपित्रथर्वशृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः । ‘मेहि’ इत्याद्यास्तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा । ‘अति प्रव सारमेयौ’ इत्यादिकस्तृचः सरमापुत्री यौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थितौ तदेवताकाः । शिष्टा यमदेवताकाः । ‘यमाय सोमम्’ इति त्रयोदश्याद्या अनुष्टुभः । ‘यमाय मधुमत्तम्’ इत्येवा वृहती । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । तथा चानुकाम्तं— ‘परेयिवांसं षोडश यमो यामं पयो लिङ्गोक्तदेवता पराश्रयः पित्रा वा वृचः शम्भो परा अनुष्टुभो बृहस्पत्यान्वा’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । महापितृपत्ने यमयागाख्या याज्या । सूत्रितं च— ‘इमं यम मस्तस्मा हि सीदति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरनु’ (भाष. श्रौ. २. १९) इति ॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ १ ॥

परेयिवांसम् । प्रवतः । महीः । अनु । बहुऽभ्यः । पन्थाम् । अनुऽपस्पशानम् ।

वैवस्वतम् । समुद्गमनम् । जनानाम् । यमम् । राजानम् । हविषा । दुवस्य ॥ १ ॥

हे महीपान्तरात्मन् यजमान चा एव राजानं पितृणां स्वामिनं यमं हविषा पुरोडाशादिना दुवस्य परिचर । कीदृशम् । प्रवतः प्रकृतकर्मवतो भूलोकेवर्तिभोगमधिपं पुण्यमनुष्ठितयतः पुण्यान् महीः तत्तत्तोगोचितभूतदेशविशेषान् अनु परेयिवांसं क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तं तथा बहुभ्यः स्वर्गार्थिभ्यः पुण्यकृतयः पुण्यकृतार्थं पन्थां स्वर्गस्थोचितं मार्गम् अनुपस्पशानम् भवाभ्यमानम् । पापिन एव पुण्यान् स्वर्गमार्गबाधेन वरकं प्रापयति न तु पुण्यकृत इत्यर्थः । वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं जनानां पापिनां संगमनं गन्तव्यस्थानरूपम् ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।

यत्रा नः पूर्वं पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पृथ्यानु स्वाः ॥ २ ॥

यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद । न । एषा । गव्यूति । अपभर्तवे । ऊँ इति ।

यत्र । नः । पूर्वं । पितरः । पराऽईयुः । एना । जज्ञानाः । पृथ्याः । अनु । स्वाः ॥ २ ॥

प्रथमः सर्वेषां मुख्यः यमः नः अस्माकं प्रजानां गातुं शुभाशुभनिमित्तं विवेद जानाति । एषा गव्यूति न अपभर्तवा उ । अतिशयज्ञानयोगात् यमस्य न केनचिदपहतुंमपनेतुं शक्यत इत्यर्थः । यत्र यस्मिन् मार्गे न. अस्माकं पूर्वैः पितरः परेयुः एना अनेन मार्गेण गच्छन्तः जज्ञानाः जज्ञातः सर्वे स्वाः स्वभूताः पृथ्याः स्वकर्ममार्गभूता गतीः अनु गच्छन्ति ॥

१. त-भ-मु-प्रापयति । २. त१.४.५.७-अ१.२.४.६-मा विवेद; त२.६-मा विवेद । ३. त-भ-१-‘पूर्वं’ नास्ति । ४. त३-भ१-पुस्तकयोः ‘परेयु’ इत्यस्यानन्तरं किवाधिदवकासो विद्यते; भ२-परेयुः पित्रादयो गताः । ५. भ१-पुस्तके ‘गच्छन्तः’ इत्यस्यानन्तरं किवाधिदवकासः ।

आमिमारुते 'मातली कव्यै' इत्येषा धाव्या । सूत्रित च—'इमं यम प्रस्तरमा हि सीद मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋकैर्भावावृधानः' (आध. श्री. ५. २०) इति ॥

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋकैर्भावावृधानः ।

यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ॥

मातली । कव्यै । यम । अङ्गिरऽभि । बृहस्पतिः । ऋकैऽभि । ववृधान ।

यान् । च । देवा । ववृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये । स्वधया । अन्ये । मदन्ति ॥ ३ ॥

१मातली । मातलिरिन्द्रस्य मारयिः । तद्वानिन्द्रो मातली । २ च १कव्यै कव्यभागिभिः १ पितृभिः सह १ववृधान वर्षमानो भवति । १यमः २ च १अङ्गिरोभिः पितृविशेषं सह वर्षमानो भवति । — — — । तत्र १देवाः इन्द्रादयः १यांश्च कव्यभागादीन् पितृन् १ववृधुः वर्षयन्ति १ये १च कव्यभागादयः पितरः १देवान् इन्द्रादीन् वर्षयन्ति तेषां मध्ये १अन्ये इन्द्रादयः १स्वाहा १मदन्ति स्वाहाकारेण हव्यन्ति । १अन्ये पितरः १स्वधया स्वधाकारेण हव्यन्ति ॥

महापितृयज्ञे यमस्य 'इमं यम' इत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । 'इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे' (आध. श्री. २. १९) इति हि सूत्रितम् । सैषामिमारुतेऽपि धाव्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।

आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविया मादयस्व ॥ ४ ॥

इमम् । यम् । प्रऽस्तरम् । आ । हि । सीद । अङ्गिरऽभिः । पितृऽभिः । सुम्ऽविदानः ।

आ । त्वा । मन्त्राः । कविऽशस्ता । वहन्तु । एना । राजन् । हविया । मादयस्व ॥ ४ ॥

हे १यम १अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः १पितृभिः १संविदानः ऐकमर्थं गतस्यम् १इमं १प्रस्तरं विस्तीर्णं यज्ञविशेषम् १आ १सीद भागत्योपविश । १हि वस्मादेव तस्मात् १कविशस्ताः विद्वद्भिर्ऋग्विभिः प्रयुक्ताः १मन्त्राः १त्वा त्वाम् १आ १वहन्तु । हे १राजन् १एना एतेन १हविया तुष्ट १मादयस्व यज्ञमानं हर्षय ॥

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियैर्भिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।

विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ ५ ॥

अङ्गिरऽभिः । आ । गहि । यज्ञियैभिः । यम । वैरूपैः । इह । मादयस्व ।

विवस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य ॥ ५ ॥

हे १यम १वैरूपैः विविधरूपयुक्तैर्वस्वसामप्रियैर्वा १यज्ञियैभिः यज्ञयोग्यैः १अङ्गिरोभिः सह १आ १गहि आगच्छ । आगत्य २ इह अस्मिन् यज्ञे १मादयस्व यज्ञमानं हर्षय । १यः विवस्वान् १ते तत्र १पिता अस्ति १अस्मिन् १यज्ञे त १विवस्वन्तं १हुवे आह्वयामि । स चास्तीर्णं १बर्हिषि १आ १निषद्य उपविश्य यज्ञमानं हर्षयतु ॥ ॥ १४ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नर्वग्वा अर्थर्वाणो मृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमता यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नर्वग्वा । अर्थर्वाणः । मृगवः । सोम्यासः ।

तेषाम् । वयम् । सुसुमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ६ ॥

‘अङ्गिरसः अङ्गिरोनामकाः । ‘अथर्वाणः अथर्वनामकाः । ‘मृगवः मृगुनामकाश्च । नः अस्माकं । ‘पितरः पितृवशाः अभिनवगमनयुक्ताः । सदा नूतनयत्नीतिजनका इत्यर्थः । ते च ‘सौम्यासः । सोममहन्तीति सोम्याः । ‘यज्ञियानां यज्ञार्हाणां । ‘तेषां ‘सुमता अनुमह्युक्तायां बुद्धौ । ‘वयं ‘स्याम सर्वदा तिष्ठेम । ‘अपि च ‘सौमनसे ‘भद्रे सौमनसस्य कारणे कस्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम ॥

सप्रसज्ये दीक्षितमरणे ‘मेहि’ इत्याद्याः पञ्चयस्तीयावर्जिता होत्रा संसनीयाः । सूत्रितं च—‘मेहि मेहि पृथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां कृतीयामुदरे’ (आष. श्री. ९. १०) इति ॥

मेहि मेहि पृथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।

उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ७ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पृथिभिः । पूर्व्येभिः । यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽयुः ।

उभा । राजाना । स्वधया । मदन्ता । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च । देवम् ॥ ७ ॥

‘यत्र यस्मिन् स्थाने । नः अस्माकं । पूर्वे पुरातनाः । पितरः पितामहादयः । परेयुः । पूर्व्येभिः पूर्वस्मिन् काले भवैः । अनादिकालमवृत्तरित्यर्थः । ‘पृथिभिः मातृभिः हे मत्पितः तत्स्थानं । ‘मेहि प्रगच्छ शीर्षं गच्छ । गत्वा । च । ‘स्वधया अमृताग्नेन । ‘मदन्ता मदन्तौ कृष्यन्तौ । ‘राजाना राजानी । ‘उभा उभौ । ‘यमं ‘देवं द्योतमानं । ‘वरुणं । च । ‘पश्यासि पश्य ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।

हित्वायावयं पुनरस्तुमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृभिः । सं । यमेन । इष्टापूर्तेन । परमे । विऽओमन् ।

हित्वाय । अवयम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि । सम् । गच्छस्व । तन्वा । सुवर्चाः ॥ ८ ॥

हे मदीय पितः तत्स्वम् । परमे उत्कृष्टे । व्योमन् व्योमनि स्वर्गाख्ये स्थाने स्वभूतैः । पितृभिः सह । सं । गच्छस्व । इष्टापूर्तेन श्रौतस्मार्तदानफल्येन । सं गच्छस्व । तत् इष्टापूर्तेन सहगम्य । अवयं पापं हित्वा परित्यज्य । अस्मिन् नियमानाख्यं गृहम् । एहि आगच्छ । तत् । सुवर्चाः । कृतीयाय प्रथमा । सुवर्चसा शोभनदीक्षियुक्तेन । तन्वा स्वर्गारिण । सं । गच्छस्व ॥

पैतृमेधिके कर्मणि इगशानायतनं प्रोक्षति ‘अपेत जीत’ इति । सूत्रितं च—‘गतोदकेन शमी-शाखया । यिः प्रसज्यमायतनं परित्यज्य प्रोक्षत्यपेत जीतं वि च सर्पतातः’ (आष. गृ. २. १०) इति ॥

१. त-म १. २. ४-तदा । २. ग-त १. ४-म ५. ६-परैः परेताः । ३. त १. ४-म १. २. ४. ५-तत्र गत्वा, त-तां गत्वा । ४. ग-त्वं, त-म-नु-अतस्त्वं । ५. ग-त-म-‘सुवर्चाः’ नास्ति । ६. त-म-‘शाखया’ ।

अपेतं वीतुं वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरौ लोकमकन् ।

अहोभिरुद्धिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९ ॥

अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्पन । अर्त । अस्मै । एतम् । पितरः । लोकम् । अकन् ।

अहोऽभि । अतऽभि । अक्तुऽभि । विऽवक्तम् । यम् । ददाति । अवऽसानम् । अस्मै ॥ ९ ॥

इमराने एवं स्थिता हे पिताचादयः 'अत' अस्मात् प्रमुज्यमानदहनस्थानात् 'अपेन अप-
गच्छत । 'वर्षात विनेपेन गच्छन् । 'वि' 'मर्षत' 'च । इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं
गच्छतेत्यर्थः । 'पितरः' 'अस्मै' मृतपञ्चमानस्यार्थाय 'पुनं' 'लोकम्' इदं दहनस्थानम् 'अकन्' ।
यमस्याज्ञयान्बहुवन् । 'यमः' अपि 'अहोभिः' दिव्यैः 'अग्नि' अम्बुक्ष्णोदकैः 'अम्बुभिः' रात्रिभिः
'व्यक्तं' संगतम् । शुद्धिनिमित्तैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः । 'अवसान' दहनस्थानम् 'अस्मै'
मृतपञ्चमानस्यार्थाय 'ददाति' दत्तवान् ॥

अनुनुरण्या बृहौ पार्श्वयोरात्रकलाहती । ताबुदृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधाति 'अति द्रव
सारमेयौ' इति द्वाभ्याम् । सूत्रितं च—'बृहदुदृत्य पाण्योरादध्यादिति द्रव सारमेयौ श्वानौ'
(आश्व. गृ. ४. १. २०) इति ॥

अति द्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ श्वलौ साधुना पथा ।

अथा पितृन्सुविदत्रां उपेहि यमेन ये सघमादं मर्दन्ति ॥ १० ॥

अति । द्रव । सारमेयौ । श्वानौ । चतुऽअक्षौ । श्वलौ । साधुना । पथा ।

अप । पितृन् । सुऽविदत्रान् । उपे । इहि । यमेन । ये । सघमादम् । मर्दन्ति ॥ १० ॥

हे अग्ने 'साधुना' 'पथा' समीचीनेन मार्गेण 'श्वानौ' उभौ 'अग्नि' 'द्रव' अतिशय्य गच्छ ।
यमयवन्विनी यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः । कीदृशौ श्वानौ ।
'सारमेयौ' । सारमा नाम काचित् प्रमिदा देवशुनी । तस्याः पुत्रौ 'चतुरक्षौ' उपरिमाणे पुनरप्यक्षिद्वर्ष
मयोत्पादशौ । 'अथ' शौमनमार्गेण गमनानन्तरं 'ये' पितरः 'यमेन' 'सघमादं' सहस्रं 'मर्दन्ति'
प्राप्नुवन्ति तान् 'सुविदत्रान्' सुदृढिज्ञान् 'पितृन्' 'उपेहि' उपगच्छ ॥ १५ ॥

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी नुचर्क्षसौ ।

ताम्यामिनं परि देहि राजन्स्त्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥ ११ ॥

यौ । ते । श्वानौ । यम् । रक्षितारौ । चतुऽअक्षौ । पथिरक्षी इति पथिऽरक्षी । नुऽचर्क्षसौ ।

ताम्याम् । एनम् । परि । देहि । राजन् । त्वस्ति । च । अस्मै । अनमीवम् । च । धेहि ॥ ११ ॥

हे 'राजन्' हे 'यम' 'ते' त्वदीयौ 'यौ' 'श्वानौ' विद्येते 'ताम्या' शम्भां हे राजन् यम् 'पुनं' प्रेतं
'परि' 'देहि' रक्षार्थं प्रयच्छ । कीदृशौ श्वानौ । 'रक्षितारौ' यमगृहस्य रक्षकौ 'चतुरक्षौ' अक्षिचतुष्टय-
युक्तौ 'पथिरक्षी' मार्गस्य रक्षकौ 'नुचर्क्षसौ' मनुष्यैः व्याप्यमानौ । श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञां पुराणान्यौ
प्रत्यापयन्ति । ताम्यां शम्भां दत्त्वा 'अस्मै' प्रेताय 'स्वस्ति' 'च' क्षेममपि 'अनमीवं' 'च' रोगानाव-
मपि 'धेहि' संसादय ॥

उरुणसावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनां अनु ।

तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमधेह भद्रम् ॥ १२ ॥

उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चतः । जनां । अनु ।

तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अथ । इह । भद्रम् ॥ १२ ॥

यमस्य संबन्धिनी 'दूतौ' यानी 'जनी' 'अनु' प्राणिनो लक्ष्यीकृत्य सर्वत्र 'चरतः' । कीदृशी । 'उरुणसौ दीर्घनासिकायुक्तौ' 'असुतृपौ परकीयान् प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ' 'उदुम्बलौ उरुबलौ द्विस्तीर्णबलौ' । 'तौ उभौ दूतौ' 'सूर्याय' 'दृशये सूर्यस्य दर्शनार्थम्' 'अथ दिने' 'इह कर्मणि' 'भद्रम्' 'असुं' समीचीनं प्राणं 'पुनः' 'अस्मभ्यं' 'दाताम्' 'भद्रकामम्' ॥

यमाय सोमं सुनुत यमार्य जुहुता हविः ।

यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १३ ॥

यमार्य । सोमम् । सुनुत । यमार्य । जुहुत । हविः ।

यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निदूतः । अरम्ऽकृतः ॥ १३ ॥

हे ऋत्विजः 'यमाय यमदेवतार्थं' 'सोमं' 'सुनुत' । एतादृशकं सोममभिषुनुत । तथा यमार्य 'हविः' 'जुहुत' । अग्निदूतो यस्मिन् पक्षे सोऽयम् 'अग्निदूतः' । अग्नेर्दूतत्वमन्यप्राप्तात्—'अग्नि-
वेवानां वृत्, आसीद्' (त. सं. २. ५. ८. ५) इति । 'अरंकृतः बहुभिर्द्रव्यैरलंकाररूपैर्युक्तः
तादृशः' 'पक्षः' 'यमं' 'इह यममेव' 'गच्छति' ॥

यमार्य धृतर्षद्विर्जुहोतु प्र च तिष्ठत ।

स नो देवेष्वायमदीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ॥

यमार्य । धृतऽर्षत् । हविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

सः । नः । देवेषु । आ । यमत् । दीर्घम् । आयुः । प्र । जीवसे ॥ १४ ॥

हे ऋत्विजः 'यमं' 'यमाय' 'धृतवत्' 'आज्येन संयुक्तं' 'हविः' 'पुरोडासादिकं' 'जुहोत जुहुत' ।
'प्र' 'तिष्ठत' 'च' 'यमं' 'यमपुतिष्ठत्वं' ॥ 'देवेषु मध्ये' 'सः' 'यमो देवः' 'प्र' 'जीवसे' 'प्रकृष्टजीविनाम्'
'यना' 'अस्ताकं' 'दीर्घमायुः' 'आ' 'यमत्' 'प्रयच्छतु' ॥

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।

इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

यमार्य । मधुमत्तमम् । राज्ञे । हव्यम् । जुहोतन ।

इदम् । नमः । ऋषिभ्यः । पूर्वजेभ्यः । पूर्वैभ्यः । पथिकृतभ्यः ॥ १५ ॥

हे ऋत्विजः 'यमाय' 'राज्ञे' 'मधुमत्तमम्' 'अतिशयेन मधुरं' 'हव्यं' 'पुरोडासादिकं' 'हविः'
'जुहोतन' 'जुहुत' । 'पूर्वजेभ्यः' 'सृष्ट्यादादुत्पत्तेभ्यः' 'अत एव' 'पूर्वैभ्यः' 'अस्मत्तः' 'पूर्वमाविभ्यः'
'पथिकृद्भ्यः' 'शोभनमार्गाकारिभ्यः' 'ऋषिभ्यः' 'इदं' 'प्रत्यक्षं' 'यथा' 'भवति' 'तथा' 'नमः' 'अस्तु' ॥

१. त-म२.६-असु । २. त-म१.२.४-पूर्वजेभ्यः । ३. त-म-शोभनमार्गपथिकारिभ्यः । ४. त-म१.
२.४.१-मु-य इदं ।

त्रिकद्रुकेभिः पतति पलुर्वीरकमिदृहत् ।

त्रिष्टुब्गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आर्हिता ॥ १६ ॥

त्रिकद्रुकेभिः । पतति । पट् । उर्वी- । एकम् । इत् । वृहत् ।

त्रिस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आर्हिता ॥ १६ ॥

त्रिकद्रुकेभिः । द्वितीयार्थे तृतीयैषा । त्रिकद्रुकान् । ज्योतिर्गौरासुरिति त्रयो यागविशेषा-
श्चिकद्रुका^१ उच्यन्ते । तान् प्रत्यङ्गभावाच्च संरक्षणार्थं च पतति । यमस्तान् प्राप्नोति । पट्सन्ध्याका-
५ उर्वी- भूमी कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय प्राप्नोति । ताम्रोर्ध्वं शाखान्तरमन्त्रे^२ समाश्राता-—'पण्मोर्वीरह-
सस्याम्नु यौश्च पृथिवी चापञ्चोपधयञ्चोर्ध्वं च सूनृता च' इति । ५ एकमित् एवमेव ५ दृष्टत् महत् जगत्
यमश्च प्रतिपालनीयः प्राप्नोति । किञ्च यानि त्रिष्टुब्गायत्र्यादीनि ५ छन्दांसि सन्ति ५ सर्वा ५ ता सर्वाणि
तानि पठन्दांसि ५ यमे ५ आर्हिता आर्हितानि कृत्विग्भिः स्तुतिधेनावस्थितानि ॥ ॥ १६ ॥

'उदीरताम्' इति चतुर्दशार्थं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'उदीरतां पक्वना गह्वः पित्र्यं
जगत्पेकादशी' इति । 'यामायनाः परे पञ्च' (अनु.) इति वचनाद्यमपुत्र, गह्वराय ऋषिः ।

११ 'अग्निष्वात्ता' इत्येषा जगती तिष्ठाञ्जिष्टुभ । पितरो देवता । गतः सूक्तविभियोगः । अष्टकायाम्
'उदीरतामवरे' इत्याद्या अष्टावृत्तो होमायोः । सूत्रितं च—'उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा'
(आश्व. गृ. २. ४. ६) इति । महापितृयज्ञे 'पितरः सोमवृत्तः' इत्यस्यानुवाक्या 'उदीरताम्'
इत्येषा । सूत्रितं च—'पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परास' (आश्व. श्री. २. १९)
इति । आग्निमारुतेऽप्येषा घ्राय्या । सूत्रितं च—'मातली कप्यैर्यमो अग्निरोभिरुदीरतामवर
उत्परासः' (आ. श्री. ५. २०) इति ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईपुरवृका ऋतुजास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।

असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतुज्ञाः । ते । न । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १ ॥

त्रिविधाः पितर उक्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । यथाकिञ्च भूत कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता
उक्तमा । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः । अत्रापि कैश्चित्संस्कारैर्विकृता अधमाः । एतदेवाभिप्रेत्य 'ये
अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धाः' इत्यादिमन्त्रः समाज्ञातः । तेषु ५ अवरे निकृष्टाः ५ उदीरताम् उत्तमं हविः
प्राप्नुवन्तु । ५ परासः उक्तमा ५ पितरः ५ उत् ईरताम् । ५ मध्यमाः पितरश्च ५ उत् ईरताम् । ते सर्वेऽप्य-
स्मद्विपरे ५ सोम्यामः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ५ ये पितरः ५ अवृका शृक्वदरभ्यश्चवदस्मासु
हिंसामकुर्वन्तः ५ ऋतुज्ञा अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तः ५ असुम् अस्मत्प्राणम् ५ ईयु रक्षितुं प्राप्ता ५ ते
५ पितरः ५ हवेषु अस्मदीयेष्वाह्वानेषु ५ नः अस्मान् ५ अवन्तु रक्षन्तु ॥

महापितृयज्ञे 'पितरो बर्हिषदः' इत्यस्य 'इदं पितृभ्यः' इति द्वितीयानुवाक्या । सूत्रं तु
पूर्वमेवोदाहृतम् (आश्व. श्री. २. १९) । आग्निमारुते 'इदं पितृभ्यः' इत्येषा घ्राय्या । सूत्रितं
च—'आहं पितृन्सुविदर्शो अविर्सीदं पितृभ्यो नमो अस्वघ स्वादुष्किलायमिति चतस्रः' (आश्व.
श्री. ५. २०) इति ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वीसो य उपरास ईयुः ।

ये पार्थिवे रजस्या निपत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु ॥ २ ॥

इदम् । पितृभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वीसः । ये । उपरासः । ईयुः ।

ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु । विक्षु ॥ २ ॥

१पूर्वीसः यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितामहादयः २ये ३ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः ।
४ये चान्ये ५उपरास यजमानजन्मन उपरि उत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः ।
६ये अन्त्ये ७पार्थिवे पृथिवीसंवन्धिनि ८रजसि रजोगुणकार्येऽस्मिन् कर्मणि ९आ १०निपत्ताः हविः
स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः । ११ये १२वा केचिद्व्ये बन्धुवर्गस्थाः पितरः १३विक्षु बन्धुरूपासु प्रजासु आ
निपत्ताः भ्रातादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः । कीदृशीषु विक्षु । १४सुवृजनासु । वृज्यते परित्यज्यते
वारिष्टमनैनेति वृजन् धनम् । शीभने वृजन् वासां ताः सुवृजनाः । तादृशीषु । धनसमृद्ध्या भ्रातावि-
कर्मपरास्त्वित्यर्थः । सर्वेभ्य उक्तेभ्यः १५पितृभ्यः १६अद्य अस्मिन् कर्मणि १७इदं १८नमः १९अस्तु । अय-
माहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु ॥

आहं पितृन्सुविदन्नां अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

वर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ३ ॥

आ । अहम् । पितृन् । सुऽविदन्नां । अवित्सि । नपातम् । च । विऽक्रमणम् । च । विष्णोः ।

वर्हिऽसदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आऽगमिष्ठाः ॥ ३ ॥

१अहं यजमानः २सुविदन्नां गदीयां भक्तिं सुषु जानन्तः ३पितृन् ४अवित्सि भ्रातृमुत्प्रे-
लब्धवानस्मि । ५विष्णोः स्वाधिनो यज्ञस्य ६नपातं ७च विनाशार्थाय च ८विक्रमणं ९च विद्वेषेण
प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । १०ये पितरः ११वर्हिषदः वर्हिषि^२ सीदन्ति^३ १२ते १३इह अस्मिन् कर्मणि
१४आगमिष्ठाः भतिशयेनागताः । आदरपूर्वं समागत्य १५स्वधया पुरोडाशाद्यद्येन सह १६सुतस्य अभिपुत्रस्य
सौमलक्षणस्य १७पितरः पितोरस्य भागं १८भजन्त सैवन्ते उपयुज्यते ॥

वर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाग्निमा यो हव्या चक्रमा जुषध्वम् ।

त आ गुतावेसा शंतमेनाथो नः शं योर्गयो दधात ॥ ४ ॥

वर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । यः । हव्या । चक्रम् । जुषध्वम् ।

ते । आ । गुत । अवेसा । शम्ऽतमेन । अयं । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥ ४ ॥

१वर्हिषदः । यज्ञे सीदन्तीति वर्हिषदः । अत्रापि 'ये वै यज्वानस्ते पितरो वर्हिषदः'
(ते.भा.१.६.९) इत्यत्र सुतावाद्यां कृत्वा प्रेयः पितृलोकं प्राप्ता वर्हिषदः । तादृशा दे २पितरः ३अर्वाक्
सर्वाधीनानामस्माकम् ४ऊती रक्षा भवजिः कर्तव्येति शेषः । ५यः शुष्मदधम् ६इमा ७हव्या एतानि
हवींषि ८चक्रम् अतस्तानि ९जुषध्वम्^२ । १०ते हविर्गुह्यन्तो ययं ११शंतमेन सुतमेन १२अयसा रक्षणेन

निमित्तमूनेन वभा^१ वगत^२ आभिमुख्येनास्मान् प्राप्नुत^३ । वय अनन्तर वन^४ अस्मभ्यं वशं सुखं
वयो. दुःखवियोगम् वहरप^५ पापरहितं च वदधात दत्त ॥

महापितृयज्ञे 'पितरः सोमवन्तः' इत्यस्य याज्या 'उपहृता पितरः' इत्येषा । सूत्रितं च—
'उपहृता. पितरः सोम्यासस्व सोम ॥ चिकितो मनीषा' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

उपहृताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वार्धिं ब्रुवन्तु तैऽवन्त्वस्मान् ॥ ५ ॥

उपहृताः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिषु । प्रियेषु ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अर्थि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥ ५ ॥

वसोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपरा सोमसपादिनो वा वपितरः वबर्हिष्येषु यागार्हेषु वप्रियेषु
वृत्तिकेषु वनिधिषु निधिसरशेषु हविःषु निमित्तमूनेषु सन्तु वउपहृताः अस्माभिराहृताः वते पितरः
वभा वगमन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च वइह अस्मिन् कर्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुती. वश्रुवन्तु
श्रुवन्तु । श्रुवा च वअधि वश्रुवन्तु । साधुरय यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । वते तादृशाः पितरः
वअस्मान् वअवन्तु रक्षन्तु ॥ ॥ १७ ॥

आच्या जानुं दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभि गृणीत विश्वे ।

मा हिंसिष्ट पितरः केन चित्तो यद् आगः पुरुषता कराम ॥ ६ ॥

आऽअर्घ्यं । जानुं । दक्षिणतः । निऽसर्घं । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे ।

मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥ ६ ॥

पितृणामयं स्वाम्नाधिको धर्मः 'अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सत्यं जान्वाप्य' (श. ब्रा. २. ४ २. २) इति वचनात् । हे पितरः वविश्वे सर्वे यूयं वजानु वआच्य भूमौ निपात्य वदक्षिणतः
दक्षिणपार्श्वे वनिषद्य उपविश्य वइमम् अस्मदीय वयज्ञमभि वगृणीत अभिष्टुत । विशिष्टमृत्तिषोभात्
परया मीत्या सगुणोऽयं यज्ञ इति प्रशंसतेत्यर्थः । अपि च ववः युष्माकं वयत् किंचित् कर्मेवैगुण्य-
जनितम् वआगः अपराधं वपुरपता मनुष्यत्वेन हेतुना वकराम धर्मं कृतवन्तः ॥ वपितरः तेन वकेन
वचित् आप्यपराधेन वनः अस्मान् वमा वहिंसिष्ट ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ७ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपऽस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । दधात ॥ ७ ॥

वअरुणीनाम् आरोचमानानां उवालयानां वा देवतानां वा वउपस्थे समीपस्थाने वेद्यारूपे
वआसीनासः उपविष्टाः पितरो यूयं वदाशुषे हविर्दत्तवते वमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वरयि

घनं ष्वत् दत्त । हे पितरः पूषं ष्वत्स्य पवनानस्य ष्वदुर्ध्वः ष्वत्स्य वसु घनं ष्वत् ष्वत्स्य । ष्वे तादशा पूषन् ष्वह अस्मिन् अस्मदप्ये कर्त्तमि ष्वर्चं घने ष्वदधान निषत् ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासौऽनुद्विरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।

तेभिर्मयः संरराणो हवींष्यशुशुशुभिः प्रतिक्राममत्तु ॥ ८ ॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासौ । अनुऽनुद्विरे । सोमऽपीथम् । वसिष्ठाः ।

तेभिः । यनः । सुनऽसराणः । हवींषि । शुशुम् । शुशुम्भिः । प्रतिऽक्रामन् । अनु ॥ ८ ॥

‘सोम्यासः सोमसंरादिनः’ वसिष्ठाः । वसुतनाः कृताय्यादिना घनवसुना वा ष्वः अस्माई । दे । पूर्वे पितरः ‘सोमपीथं सोमपानम्’ ऋद्विरे अनुदुर्ध्वं देवेभ्यश्च विदुर्मयः प्राप्नुवन्तः । दत्तवन्त इत्यर्थः । ‘शुशुम्’ विभृभिः सह संभोगं कामपमानः ‘यनः’ विभृषिः ‘शुशुम्भिः’ यनेन सह संभोगं कामपमानैः ‘तेभिः’ संरत्नदपैः विभृभिः सह ष्वराण्य रत्नमागः ‘हवींषि’ अस्मानिर्दत्तानि ‘प्रतिक्रामं कामकामं’ प्रति ष्वत्तु । यानि यानि हवींषि कामयते तानि तानि असपत्विष्यः ॥

नहानिदृषते भस्ते कथयामहस्य ‘ये तातुः’ इत्येषा प्रयत्नानुवाक्या । सूत्रितं च—‘दे तातुः’ देवत्रा जेहमानात्तद्वस्ते काष्पा त्वन्मयीषाः’ (आश्व. बौ. २. १९) इति ॥

ये तातुषुदेवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमवष्टासो अर्कैः ।

आग्ने याहि सुविदत्रेभिर्वाह स्रथैः क्रुण्वैः पितृभिर्मयसद्भिः ॥ ९ ॥

ये । तातुः । देवऽत्रा । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमऽवष्टासः । अर्कैः ।

आ । अग्ने । याहि । सुऽविदत्रेभि । अर्वाह । स्रथैः । क्रुण्वैः । पितृऽभिः । घर्मस्रुभिः ॥ ९ ॥

‘देवत्रा देवान्’ जेहमानाः क्रमेण शस्त्रन्तः । क्रमेण देवर्चं प्राप्ता इत्यर्थः । ‘होत्राविदः’ यज्ञस्य सम्पत् कर्तुं वेदितारः ‘अर्कैः’ अर्चनार्थैः स्तोत्रैः ‘स्तोमवष्टासः’ स्तोमानां च सम्पद्वर्ताः ‘ये’ पितरः ‘तातुषु’ कृण्वन्ति हे ‘अग्ने त्वं तैः’ पितृभिः ‘अर्वाह’ अस्तवन्मिषुः ‘आ’ याहि आगच्छ । कोरताः । ‘सुविदत्रेभिः’ सुविदत्रैः ‘स्रथैः’ सविस्तवादिभिः ‘क्रुण्वैः’ कर्ष्यं नाम पितृदेवर्चं हविः । तर्पणविधिभिः । यज्ञ कर्ष्यैः कविभिर्मेषाविभिः । त्वार्पिको यत् । ‘घर्मस्रुभिः’ यज्ञसादिभिः ॥

ये सत्यासौ हविर्दो हविष्पा इन्द्रेण देवैः स्रथं दर्शानाः ।

आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः परैः पूर्वैः पितृभिर्मयसद्भिः ॥ १० ॥

ये । सत्यासौ । हविःऽअर्दः । हविः ऽपाः । इन्द्रेण । देवैः । स्रथम् । दर्शानाः ।

आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽवन्दैः । परैः । पूर्वैः । पितृऽभिः । घर्मस्रुभिः ॥ १० ॥

‘सत्यास’ सत्याः ‘ये’ पितरः ‘हविर्दः’ असन्मयोऽस्य हविषोऽस्तारो भरुपितारः ‘हविष्पा’ पानयोग्यस्य हविषः पातारः ‘इन्द्रेण’ देवैः ‘स्रथं’ समाननेकं सुत्वं वा त्वं ष्वत् ष्वत्स्य । लक्ष्यं तानम् । गन्ताय सदा पारयन्ति हे ‘अग्ने तैः’ पितृभिः सह ‘आ’ याहि आगच्छ । कोरताः । ‘सहस्रम्’ । श्रुतापार्थं प्रयत्ना । सहस्रेण । बहुमिषिष्यः । ‘देववन्दैः’ देवसंनिधिभिः स्तोत्रैर्युक्तः । ‘परैः’ पराकालैः । ‘पूर्वैः’ पूर्वकालैः । ‘घर्मस्रुभिः’ यज्ञसादिभिर्महावीरसादिनिशान्तिसादिभिर्यो ॥ १० ॥

महापितृयज्ञे 'पितरोऽग्निश्वात्ताः' इत्यस्य 'अग्निश्वात्ता. पितरः' इत्येषा प्रथमानुवाक्या ।
सूत्रितं च—'अग्निश्वात्ताः पितर एह गच्छन् ये चेह पितरो ये च नेह' (आथ. धौ. २. १२) इति ॥

अग्निश्वात्ताः पितर एह गच्छन्तु सदैःसदः सदत् सुप्रणीतयः ।

अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयि सर्ववीरं दधातन ॥ ११ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितर. । आ । इह । गच्छन् । सदैऽसद । सदत् । सुऽप्रणीतय. ।

अत्ता । हवींषि । प्रयतानि । बर्हिषि । अयं । रयिम् । सर्ववीरम् । दधातन ॥ ११ ॥

१ अग्निश्वात्ता १ अग्निना स्वादिता एतन्नामका १ पितर. सूयम् १ इह अस्मिन् पितृकर्मणि १ आ १ गच्छन् । आगत्य च हे १ सुप्रणीतय अग्निपूजितप्रणयना यूयं १ सदैऽसद तत्तत्स्थानं १ सदत् सीदत । तत्र तत्र स्थाने यथेष्टमुपविशनेत्यर्थः । उपविश्य च १ बर्हिषि आमादितानि १ प्रयतानि शुचीनि १ हवींषि १ अत्ता भक्षयत । १ अय अनन्तरं १ सर्ववीरं सर्ववीरं. पुत्रप्राप्तयेतं १ रयि धनं १ दधातन अस्मभ्यं दत्त ॥

महापितृयज्ञे ऋषिप्रक्रियायां 'त्वमग्न ईक्षितः' इत्येषा द्विदृक्कृतो वाज्या । सूत्रितं च—
'योऽग्नि कप्यश्वाह्नस्त्वमग्न ईक्षितो जातवेद इति सयाज्ये' (आथ. धौ. २. १९) इति ॥

त्वमग्न ईक्षितो जातवेदोऽवाहुव्यानि सुरभीणि कृत्वी ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । ईक्षित । जातऽवेद । अवाह् । हुव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।

प्र । अदा । पितृभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रयता । हवींषि ॥ १२ ॥

हे १ जातवेदः । जात सर्व जगद्वेत्तीति जातवेदा । तथापिच हे अग्ने १ ईक्षित. अस्माभि. स्तुत. १ त्व १ हुव्यानि अस्मदीयानि हवींषि १ सुरभीणि सुगन्धीनि १ कृत्वा कृत्वा १ अवाह् वहनं कृतवानभि । इत्था च १ पितृभ्यः १ प्रादाः । १ ते च पितर १ स्वधया स्वधाकरिण दत्ते हविः १ अक्षन् अदन्तु । हे १ देव १ त्वम् अपि १ प्रयता प्रयत्नमपादितानि १ हवींषि १ अद्धि भक्षय ॥

महापितृयज्ञे 'ये चेह' इति द्वितीयानुवाक्या । सूत्रमुक्तम् ॥

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विद्य याँ उँ च न प्रविद्य ।

त्वं वैत्य यति ते जातवेदः स्वधार्मिर्यज्ञं सुकृतं जुपस्व ॥ १३ ॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विद्य । यान् । उँ इति ।

च । न । प्रऽविद्य ॥ त्वम् । वैत्य । यति । ते । जातऽवेद. ।

स्वधार्मिः । यज्ञम् । सुकृतम् । जुपस्व ॥ १३ ॥

ये च पितरः इह अस्मत्समीपे वर्तन्ते ये च इह न सन्ति । यांश्च पितॄन् विप्र-
संनिकृष्टवाजानीमः यो^१ उ च न अपि^२ च न प्रविश विप्रकृष्टत्वाद्द्वयं न विजानीमः । यति^३ ते
यावन्तस्ते^४ भवन्ति तान् सर्वान् यथोक्तान् हे जातवेदः उत्पन्नसर्ववस्तुविषयज्ञानात्^५ एवं वेद्य
जानासि^६ । स्वधाभिः हविलंक्षणेनैः सुकृतं साधु कृतं यज्ञं जुपस्व प्रीत्या गृहाण ॥

पूर्वोक्त एव यागे 'ये अग्निदग्धाः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'ये अग्निदग्धा ये अनग्नि-
दग्धा इमे यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।

तेभिः स्वराळुसुनीतिमेतां यथावशं तन्वं कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये । अग्निदग्धाः । ये । अनग्निदग्धाः । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयन्ते ।

तेभिः । स्वराट् । असुनीतिम् । एताम् । यथावशम् । तन्वम् । कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना अस्मीकृताः । इमं दानं प्राप्ता इत्यर्थः । ये च पितरः
अनग्निदग्धाः इमं दानकर्म न प्राप्ताः । मध्ये दिवः सुलोकस्य मध्ये स्वधया हविलंक्षणेनाग्नेन
मादयन्ते तुष्यन्ति^१ हे अग्ने स्वराट् स्वकर्मापभोगेन दीप्यमानः तेभिः सैः पितृभिः सहितः सप्त
असुनीतिं प्राणानां विषयेषु नेतारमस्मत्पित्रन्तरात्प्राप्तम् एतां तन्वम् एतद्व्यवहारीन् यथावशं
ध्याकामं कल्पयस्व समर्थयस्व । प्राप्तयेत्यर्थः^२ ॥ १९ ॥

'मैनय' इति चतुर्वक्ष्यं षोडशं सूक्तं यमपुत्रस्य दमनव्याप्यम् । आदितो दश त्रिष्टुभः
सप्तधत्तस्योऽनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं—'मैनं दमन आग्नेयं चतुरमुष्टुवन्तम्' इति ।
दीक्षितमरण आत्माः पृथु शंसनीयाः । सूत्रितं च—'मैनमग्ने वि दहो माभि शोच इति पद् एषा
त्येतस्यापयतु म विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति । दह्यमानस्य प्रेतस्योपस्थानेऽप्येता
शंसनीयाः ॥

मैनमग्ने वि दहो माभि शोचो मास्य त्वर्चं चिक्षिपो मा शरीरम् ।

यदा श्रुतं कृणवो जातवेदोऽर्थमेनं प्र हिणुतात्पितृभ्यः ॥ १ ॥

मा । एनम् । अग्ने । वि । दहः । मा । अभि । शोचः । मा । अस्य । त्वर्चम् । चिक्षिपः । मा । शरीरम् ।
यदा । श्रुतम् । कृणवः । जातवेदः । अर्थ । ईम् । एनम् । प्र । हिणुतात् । पितृभ्यः ॥ १ ॥

हे अग्ने एनं प्रेतं मा वि दहः । विशेषेण दग्धं मपीभूतं मा कुरु । माभि शोचः
अभितः शोकेन संक्षपेन युक्तं मा कुरु । अस्य त्वर्चं मा चिक्षिपः इतस्ततो विक्षिप्तो मा कुरु ।
शरीरम् अपि विक्षिप्तं मा कुरु । हे जातवेदः अग्ने यदा त्वं यत्तं पदं मुदग्धं कृणवः करिष्यसि
अथ तदानीम् ईमेनं प्रेतं पितृभ्यः प्र हिणुतात् पितृममिव प्रेरय ॥

श्रुतं यदा करसि जातवेदोऽर्थमेनं परि दत्तात्पितृभ्यः ।

यदा गच्छत्यसुनीतिमेतामया देवानां वशनीर्भवाति ॥ २ ॥

१. त-भ-एषा, त-भ-२.४-तां । २. उद्गाय-यानपि । ३. त-भ-६-वायस्तते । ४. त-जानामि ।
५. ग-एतो वृषयंजु; त-भ-तृषयंजु । ६. त-भ-६-प्राणायोर्ययः; उद्गाय-गामयस्तेत्यर्थः । ७. त-२.
७-भ-मा कुरु' नास्ति । ८. ग-भ-त्वं यदा ।

श्रुतम् । यदा । करसि । जातऽवेदः । अर्थ । ईम् । एनम् । परि । दत्तात् । पितृऽभ्यः ।
यदा । गच्छति । असुऽनीतिम् । एताम् । अर्थ । देवानाम् । वशऽनीः । भञ्जति ॥ २ ॥

हे ऽजातवेदः ऽयदा प्रेतशरीरं ऽयत्त पक्कं ऽकरसि करिष्यसि ऽअथ ऽईम् तदानीमेव ऽएन मेतं
ऽपितृभ्यः ऽपरि ऽदत्तात् प्रयच्छ । ऽयदा अयं प्रेतः ऽएताम् अग्निना कृताम् ऽअसुनीतिं प्राणस्य नयनं
प्राणप्रेरणं ऽगच्छति^१ प्राप्नोति ऽअथ तदानीमेव ऽदेवानां ऽवशनी देवानां वशं प्रापितो भवति^२ ॥

सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वार्तमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा ।

अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोर्षधीषु प्रति तिष्ठ शरीरैः ॥ ३ ॥

सूर्यम् । चक्षुः । गच्छतु । वार्तम् । आत्मा । द्याम् । च । गच्छ । पृथिवीम् । च । धर्मणा ।
अपः । वा । गच्छ । यदि । तत्र । ते । हितम् । ओर्षधीषु । प्रति । तिष्ठ । शरीरैः ॥ ३ ॥

हे प्रेत स्वदीयं ऽचक्षुः इन्द्रियं ऽसूर्यं ऽगच्छतु प्राप्नोतु । ऽआत्मा प्राणः ऽवार्तं वाद्यं वायुं
गच्छतु । अपि च त्वमपि ऽधर्मणा सुकृतेन तत्फलं लोके ऽवा ऽच । अथ चराचरं विकल्पाभिः ।
शुलोकं वा ऽपृथिवीं ऽच पृथिवीं वा ऽगच्छ प्राप्नुहि^३ । ऽअपो ऽवा अन्तरिक्षलोके ऽगच्छ प्राप्नुहि ।
ऽतत्र अन्तरिक्षे ऽहितं स्थापितं ऽते तव कर्मरुन्म । ऽओर्षधीषु ऽशरीरैः शरीरावयवैः ऽप्रति ऽतिष्ठ ॥

अजो भागस्वर्पसा तं तपस्व तं ते गोचिस्तपतु तं ते अर्विः ।

यास्ते शिवास्तन्वा जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतांस्तु लोकम् ॥ ४ ॥

अजः । भागः । तर्पसा । तम् । तपस्व । तम् । ते । गोचि । तपतु । तम् । ते । अर्विः ।
याः । ते । शिवाः । तन्वः । जातवेदः ।

ताभिः । वह । एनम् । सुऽकृताम् । ऊं इति । लोकम् ॥ ४ ॥

ऽअजः जननरहितः शरीरिन्द्रियादिभागव्यतिरिक्तोऽन्तरपुरुषलक्षणो यः ऽभागः अस्ति हे अजे
ते स्वदीयेन ऽतपसा तापनेन ऽतं तापशं भागं ऽतपस्व तप्तं कुरु । तथा ऽते तव ऽगोचिः शोक-
हेतु^४ ऽज्वालाविरोधः^५ तं भागं ऽतपतु संस्करोतु । अर्वि^६ च ऽते तव ऽअर्विः भासको ज्वालाविरोधः
ऽत भागं तपतु संस्करोतु^७ । तपःगोचिरर्विःशब्दानां सतापतारतम्येन भेदः । हे ऽजातवेदः ऽते तव
ऽयाः ऽतन्वः मूर्तयः ऽशिवाः मुखहेतवो य तु तापप्रदाः ऽताभिः ऽएन तन्भिः प्रेतं ऽसुकृतां
शोभनकर्मकारिणां ऽलोकं स्थाप्यं ऽवह प्रापय । उशब्दः पूरण ॥

अव सृज पुनरग्रे पितृभ्यो यस्तु आहुतश्चरति स्वधार्भिः ।

आपुर्वसान् उर्ष वेतु शेषः सं गच्छतां तन्वा जातवेदः ॥ ५ ॥

अव । सृज । पुनः । अग्रे । पितृभ्यः । यः । ते । आऽहुत । चरति । स्वधार्भिः ।
आहुः । वसान् । उर्ष । वेतु । शेषः । सम् । गच्छताम् । तन्वा । जातवेदः ॥ ५ ॥

१. ग-त-म६.७-गच्छति, म१.२ ४-गच्छति; मु-गच्छति गच्छति । २. मु-भवाति । ३. त-म६-
प्राप्नुहि याहि । ४. त-म-तपनं । ५. त४-शोकहेतुत्वात्; त५.६.७-शोकहेतु । ६. त-४ अपि
च ... .. संस्करोतु नास्ति ।

हे ऋग्ने ऋग्नेः प्रेतः पुमान् ऋग्नाहुतः चित्ता मन्त्रेण समर्पितः सन् ऋग्नाभिः स्वधाकारसमर्पितैः उदकादिभिः सह ऋचरति तं प्रेतं पितृव्यः पितृप्राप्त्यर्थं 'पुनः' ऋग्ना 'सृज' भूया प्रेत्य । अयं प्रेतः ऋग्नाः जीवनं वसानः आत्मादयन् । आयाया युक्त इत्यर्थः । ऋग्नेः शिष्यमागमस्थिलक्षणं यजनीयं शरीरम् उप ऋग्ने तु उपगच्छतु । हे ऋजातवेदः तव प्रसादात् ऋग्ना शरीरेण ऋग्ने ऋग्नां संगतो भवतु ॥ २० ॥

यत्ते कृष्णः शकुन आनुतोदं पिपीलः सर्प उत वा श्वपदः ।

अग्निष्टद्विश्वादग्नेदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणो आविवेश ॥ ६ ॥

यत् । ते । कृष्णः । शकुनः । आऽनुतोदं । पिपीलः । सर्पः । उत । वा । श्वपदः ।

अग्निः । तत् । विष्टऽअत् । अग्नेदम् । कृणोतु । सोमः । च । यः । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥ ६ ॥

हे मृतशरीर ! तै तव संबन्धि यत् अहं कृष्णः शकुनः काकारः ऋग्नातुोदं । आहं ईपदर्थे । ईपतुलवान् । मया पिपीलः पिपीलिका वा सर्पः वा उत वा अपि वा श्वपदः श्वशालादिः । एतेषामन्यतमो यदि तुजवानित्यर्थः । विष्टात् सर्वस्यात्ता अग्निः यत् तापानहम् ऋग्नादं कृणोतु दोषाहितं करोतु । संस्कारोविस्तृत्यः । तथा सोमश्च देवतारूप ओषधिरूपी वा संस्कारोतु । य. सोमः ब्राह्मणान् कविषगादीन् ऋग्नाविवेश प्रविष्टवान् ॥

अनुस्तरण्या पपया प्रेतस्य मुखम् 'अग्नेर्वर्म' इत्यनया प्रोक्तं वात् । सूत्रितं च—'अनुस्तरण्या पपामुस्तिष्ठ शिरोमुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्मं परि गोभिर्व्ययस्वेति' (आश्व. गृ. ४. ३. १९) इति ॥

अग्नेर्वर्मं परि गोभिर्व्ययस्व सं प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च ।

नेत्वा धृष्णुर्हरसा जहंपाणो दधृग्विधृक्ष्यन्पर्यह्वयति ॥ ७ ॥

अग्नेः । वर्मं । परि । गोभिः । व्ययस्व । सन् । प्र । ऊर्णुष्व । पीवसा । मेदसा । च ।

न । इत् । त्वा । धृष्णुः । हरसा । जहंपाणः । दधृक् । विऽधृक्ष्यन् । परिऽअह्वयति ॥ ७ ॥

हे प्रेत अग्नेः स्वभूतं वर्मं उदालालक्षणं कवचं गोभिः अनुस्तरणीयोर्धर्मणा परि ऋग्नास्व परितः संवृणु । किञ्च पीवसा स्यूतेन मेदसा च ऋग्ने सम्भक् प्रोर्णुष्व आच्छादय । पुंसे कृते सति हरसा तेजसा ऋग्नाः धर्मशरीरः जहंपाणः अर्घ्यं हृष्यन् दधृक् पृष्टः प्रगतः । 'क्षत्रिक्' इत्यादिना दधृक्शब्दो निरातिगः । विधृक्ष्यन् विविधं अस्मिंकरिष्यन् एवेमूतोऽग्निः त्वा त्वा नेदः पपमह्वयति नैव सर्वतो विस्तारयति । अलेगाययांलिङ्गाद्यागाग्रः ॥

'इममग्ने चममम्' इत्यनया प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते । सूत्रितं च—'इममग्ने' चममं मा वि जिह्व इति प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते' (आश्व. गृ. ४. ३. २४) इति ॥

इममग्ने चममं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।

एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृतां मादयन्ते ॥ ८ ॥

१. त-म-पुनरवाचनः; त-म-१.२.६.७-पुनरवाचनः । २. त-सोम अश्व । ३. ग-त-म-१.३. ४.५- 'अनुस्तरण्या.....इति' नास्ति; म-६-अग्नेर्वर्मं परि गोभिर्व्ययस्वेतीति । ४. ग-पु-म-१.२.४.५- 'इममग्ने.....इति' नास्ति ।

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वरः । प्रियः । देवानाम् । उत । सोम्यानाम् ।

एषः । यः । चमसः । देवऽपानं । तस्मिन् । देवाः । अमृता । मादयन्ते ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽहमं ऽचमसं प्रणीताप्रणयनं ऽमा ऽवि ऽजिह्वरः मा विचालीः । यक्षमसः ऽदेवानाम् इन्द्रादीनां ऽप्रियः । ऽउत अपि च ऽसोम्यानां सोमाहोणा पितृणां प्रियः । किंच ऽयः ऽएषः ऽचमसः ऽदेवपानः । देवाः पिबन्त्यस्मिन्निति । देवपानस्यावीयो भवति ऽतस्मिन् चमसे ऽअमृताः मरणवर्जिताः । ऽदेवाः पितरश्च ऽमादयन्ते हव्यै कव्यैश्च हृष्टा भवन्ति १ ॥

ऋष्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।

इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ९ ॥

ऋष्यऽअदम् । अग्निम् । प्र । हिणोमि । दूरम् । यमराज्ञः । गच्छतु । रिप्रऽनाहः ।

इह । एव । अपम् । इतरः । जातऽवेदाः । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रऽजानन् ॥ ९ ॥

आहिताग्निमरणं एतदादिके^१ हे ऋषावौपासनोद्वाग्ये विनियुक्ते । तत्र प्रथमायाः पूर्वार्धेन दक्षिणस्यां दिशि षत्पुष्पादावौपासनाग्निं निरस्वति । उत्तरेण शान्तिकर्मार्थमुपादत्ते (आश्व. गृ. ४. ६) । ऽऋष्यादम् । ऋष्यमागिमम् । तस्वाचारं तीव्रम् ऽअग्निं ऽदूरं विप्रकृष्टदेशे ऽप्र ऽहिणोमि प्रगमयामि । 'हि गती' स्वादि । ऽरिप्रवाहः । रिप्र पापम् । तस्य बीडा सोऽग्निः । यमराज्ञ यमो राजा येषां तान् यमराजकान् अन्यमदेशान् ऽगच्छतु प्राप्नोतु । ऽअयं शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः ऽइतरः ऋष्यादादन्यः । ऽजातवेदाः जातानां वेदिता जातघनो वा ऽप्रजानन् सर्वैर्विज्ञायमानोऽग्निः ऽइहैव देशे ऽदेवेभ्यः देवार्थं ऽहव्यं हवनयोग्यं हविः ऽवहतु प्रापयन्तु ॥

यो अग्निः ऋष्यात्प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यमितरं जातवेदसम् ।

तं हरामि पितृयज्ञाय देवं स धर्ममिन्वात्परमे सुधस्थे ॥ १० ॥

यः । अग्निः । ऋष्यऽअत् । प्रऽविवेश । यः । गृहम् । इमम् । पश्यन् । इतरम् । जातऽवेदसम् ।

तम् । हरामि । पितृऽयज्ञाय । देवम् । सः । धर्मम् । इन्वात् । परमे । सुधस्थे ॥ १० ॥

१यः ऋष्यादः ऽअग्निं देवो युष्माकं गृहिणा ऽगृहं ऽप्रविवेश प्रविष्टवान् ऽतं ऋष्याद ऽदेव ऽहरामि । गृहादहिर्निष्क्रामयामीत्यर्थः । क्रियमर्थः । ऽपितृयज्ञाय तदर्थम् । किं कुर्वन् । ऽहमम् ऽइतरं तस्मादन्यं हव्यवाहं ऽजातवेदसं ऽपश्यन् पर्यालोचयन् । तथा सति ऋष्यादात्परोऽग्निं ऽपरमे उत्कृष्टे ऽसधस्थे सहस्रपाने ऽधर्मं यज्ञम् ऽइन्वात् प्राप्नोतु । पितृभिर्वर्मणैः सहैति शेषः ॥ ॥ ११ ॥

महापितृपक्षे षष्टकारक्रियायां 'यो अग्निं कव्यवाहनः' इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'यो अग्निं कव्यवाहनस्त्वमग्रं' इति जातवेद इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

यो अग्निः ऋष्यवाहनः पितृन्यस्तृप्तावृषः ।

प्रेतुं हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ११ ॥

१. त- 'तस्मिन्' . 'भवन्ति' नास्ति । २. त-म-अतिक्रमणे एतदादि, त-अ-अतिभरणे एतदादि, म-१.२.४-अग्निमरण एतदादि । ३. त-१.७-म-मु-कव्यवाहनः । ४. त-२.७-म-१-मु-कव्यवाहनः ।

वः । अग्निः । ऋष्यऽवाहनः । पितृन् । यज्ञत् । श्रुतऽवृषः ।

प्र । इत् । ऊँ इति । हव्यानि । ब्रूवति । देवेभ्यः । च । पितृऽभ्यः । आ ॥ ११ ॥

‘ऋष्यवाहनः’ ऋष्यस्य हविषो योडा ‘योऽग्नि’ पितृन् ‘ऋतावृषः’ ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा ऋष्यपितृन् सत्येन ब्रूवन् वा देवान् । पुत्रपितृविशेषनं वास्तु । तान् ‘यज्ञत्’ यजति । यजेतेति सिवडागमः । सोऽग्निः ‘हव्यानि हवीषि’ प्र ‘ब्रूवति’ पितृभ्यः प्रब्रवीतु । युष्मदर्थं मयानीतानीति । इव पूर्णौ । केभ्यः । ‘देवेभ्यश्च’ पितृभ्यः च । आकारः समुच्चये ॥

महापितृभ्यः ‘उशान्तस्त्वा’ इत्येषा सामिधेनी । सूच्यते हि—‘उशान्तस्त्वा नि धीमहीष्येतां त्रिरमवानं ताः सामिधेन्यः’ (आश. अ. २. १९) इति ॥

उशान्तस्त्वा नि धीमह्युशन्तुः समिधीमहि ।

उशन्तुः शत आ वह पितृन् हविषे अर्त्तवे ॥ १२ ॥

उशान्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सन् । इधीमहि ।

उशान् । उशान् । आ । वह । पितृन् । हविषे । अर्त्तवे ॥ १२ ॥

हे अग्ने ‘उशान्तः’ कामयमाना वयं ‘त्वा त्वा’ नि ‘धीमहि’ कर्मायै स्थापितवन्तः । ‘उशान्तः’ वयं ‘समिधीमहि’ संदीपयामः । त्वमपि ‘उशान्’ कामयमानः हविरादिकम् ‘उशान्तः’ आगन्तुकामाद् ‘पितृन्’ अस्मिन् यज्ञे ‘आ’ वह । किमर्थम् । ‘हविषे’ अस्माभिः प्रतै हविः ‘अर्त्तवे’ अनुत् । अर्त्तुमर्थे तवेष्टप्रपय । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा ॥

यं त्वमग्ने सुमदहस्तम् निर्वापया पुनः ।

क्रियाम्बवन्न रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा ॥ १३ ॥

यन् । त्वम् । अग्ने । सुम् अर्दहः । तम् । ऊँ इति । निः । वापय । पुनरिति ।

क्रियाम्बु । अत्र । रोहतु । पाकऽदूर्वा । विऽअल्काशा ॥ १३ ॥

हे अग्ने ‘एवं’ पितृदहनकाले ‘यं’ देशं ‘सुमदहः’ पुरा सम्पदगन्धवानसि । ‘तिष्ठि’ चोदात्तवति । इति समो निघातः । ‘तम्’ तमेव ‘पुनः’ निर्वापय । ‘अत्र’ अस्मिन् देशे ‘क्रियाम्बु’ क्रियप्रमाण-सुदकं यस्मिन् तत् पुष्करिण्यादिकं । ‘रोहतु’ उत्पद्यताम् । किंच ‘व्यल्कशा’ विविधशाखा ‘पाकदूर्वा’ परिपक्वदूर्वा चोदयताम् ॥

अस्यसंचयने क्षीरोदकेन शर्माशाखया त्रिः प्रसरय्यं इमशानादहनं प्रोक्षति ‘क्षीतिके क्षीति-कावति’ इत्यनया । सूत्रितं च—‘क्षीरोदकेन’ शर्माशाखया त्रिः प्रसरय्यं परिमज्जन् प्रोक्षति क्षीतिके क्षीतिकावतीति’ (आश. गृ. ४. ५. ३) इति ॥

क्षीतिके क्षीतिकावति हार्दिके हार्दिकावति ।

मण्डुक्या सु सं गम ह्मं खर्गि हर्षय ॥ १४ ॥

१. त. १.२.७-मु-उद्गीथ-ऋष्यवाहनः ऋष्यस्य । २. ग-त-४-अ. २. ४. ५-धीमहि निधीमहि; त-धीमहि निधीमहि । ३. त. १-मु-पुष्करिण्यादि । ४. ग-त-५-‘क्षीरोदकेन... इति’ नास्ति ।

शीर्तिके । शीर्तिकाऽवति । हार्दिके । हार्दिकाऽवति ।

मण्डूक्या । सु । सम । गमः । इमम् । सु । अग्रिम । हर्षय ॥ १४ ॥

हे षीर्तिके शैत्ययुक्ते हे षीर्तिकावति । शीर्तिका. शैत्ययुक्ता ओषधयः । तामिस्तद्वति हे
हृद्वादिके आह्लादयित्रि हे हृद्वादिकावति आह्लादकफलयुक्तैर्गुणैस्तद्वति हे पृथिवि षमण्डूक्या मण्डूक-
क्षिया वृष्टिप्रियया षसु सुष्टु षसं षगम. संगच्छस्व । गमेर्लुङि न्यत्ययेन परस्मैपदम् । ततः षहमम्
षमग्रि षसु सुष्टु षहर्षय ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १ ॥

द्विर्नापेऽनुवाके त्रयोदशसूक्तानि । तत्र 'त्वष्टा दुहित्रे' इत्येतच्चतुर्दशार्चं प्रथमं सूक्तम् ।
यमपुत्रो देवध्रवा नामर्षिः । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । त्रयोदशीचतुर्दश्यावतुष्टुभौ । यद्वा । त्रयोदशी
पुरस्ताद्बृहती । आदितो द्वयोः सरण्युर्देवता । 'पूषा खेत' इत्याद्याश्चतस्रः पूषदेवत्याः । 'सरस्वती
देवयन्त' इत्याद्यास्तिस्रः सरस्वतीदेवताकाः । 'आपो अस्मान्' इत्याद्या पञ्चवोऽन्धेदेवताकाः । तत्र
'द्रप्सश्चक्रम्' इत्याद्यास्तिस्रः सोमदेवत्या वा । तथा चानुक्तान्त—'त्वष्टा देवध्रवा द्वे सरण्युदेवते
पौण्यश्चतस्रः सारस्वत्यस्तिस्रः पञ्चाप्यो द्रप्सस्तिस्रः सौम्यो वान्ये अनुष्टुभाजुपान्त्या पुरस्ताद्बृहती
वा' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥ अत्रेतिहासमाचक्षते—त्वष्टृनामकस्य देवस्य सरण्युक्षिशिराज्जेति
वीर्युत्सात्मकमप्यद्वयमभूत् । ततस्तत्त्वष्टा सरण्युनामिका पुत्री विवस्वते प्रायच्छत् । ततस्तस्यां
विवस्वतश्च सकाशात् यमयम्यौ विजजाते । ततः कदाचित् आत्मसदृशा देवजनितायाः क्षिय-
समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वयमार्षं रूपं कृत्वोत्तरान् कुरुन् प्रतिजगाम । अथ विवस्वानेतां क्षियं
सरण्युमिति मत्वा तामरब्धीत् । तस्या मनुनां राजर्षिरजायत । ततो विवस्वानेपा सरण्यूर्न भवतीति
विज्ञाय स्वयमप्यक्षौ भूत्वा तामश्चरुपिणीं प्रायासीत् । ततः सक्तीइमानवीस्तपोः स्वभूतं रेत-
पृथिव्या पपात । अथ सा गर्भकामनया तत् पतितं रेत आजगौ । ततस्तस्याः सकाशात्ताम्यो दन्वश्चे-
त्युभावधिनवजायेतामिति ॥

त्वष्टा दुहित्रे बहृतं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युक्षमाणा महो जाया विवस्वतो ननाश ॥ १ ॥

त्वष्टा । दुहित्रे । बहृतम् । कृणोति । इति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । सम । एति ।

यमस्य । माता । परिऽउक्षमाणा । मह । जाया । विवस्वतः । ननाश ॥ १ ॥

त्वष्टा एतन्नामको देवः षदुहित्रे । पष्ठमर्थे चतुर्थी । दुहितु मरण्युनामिकाया षबहृतं बहनं
विवाहम् । 'पृथिव्योश्चतु' (उ. सू. १. ७९) इति वद्वेक्षतुप्रत्ययः । तं षकृणोति करोति । षइति
एतेन हेतुना षइदं षविश्वं सर्वं षभुवनं भूतजातं षसमेति त विवाहं समागमत् । षपर्युक्षमाणा
विवस्वतोद्वेष्टन्या षयमस्य यम्याश्च षमाता षमहः महतः षविवस्वत षजाया भायो सरण्युः
षमनाश । उत्तरान् कुरुन् प्रति नष्टा । अगच्छदित्यर्थः २ ॥

अपागूहन्मृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वते ।

उताश्चिनावमर्यचत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्युः ॥ २ ॥

अप । अगूहन् । अमृताम् । मर्त्येभ्यः । कृत्वी । सऽवर्णाम् । अददुः । विवस्वते ।

उत । अश्चिनौ । अमरत् । यत् । तत् । आसीत् । अजहात् । ऊँ इति । द्वा । मिथुना । सरण्युः ॥ २ ॥

१अमृतां मरणधर्मरहितामेतां सरण्युं १मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यस्तदुत्पत्त्यर्थम् १अपागूहन् अपंगूहित-
वन्तः संवृतवन्तः । देवा उपनीतवन्त इत्यर्थः । किञ्च १सवर्णां सरण्युसदृशीमन्यां^१ स्त्रियं १कृष्वी
कृष्वा तस्मै १विचरवते देवाः १अददुः प्रायच्छन् । १उत अपि च साधारूपिणी सरण्युस्तदा १अश्विना-
वभरत् । स्वोदरे गर्भंभूतां धारितवती । १यत् यदा १तत् जायापतिभ्यामश्वरूपात्मना संभोगकाले रेतः^२
पतितम् १आसीत् तदश्विनौ जनयामासेत्यर्थः । तथा १सरण्युः सरणवत्येतन्नामिका १द्वा १मिथुना द्वौ
मिथुनौ यमयम्यौ १अजहात् त्यक्तवती । जनितवतीत्यर्थः । यद्वा । सरण्युरेतन्नामिका मध्यमस्थाना
देवता मध्यममग्निं माध्यमिकां घाचे चोत्पादितवती ॥

दीक्षितमरणे ' पूषा त्वेतः ' इत्याद्याश्रतल. शंमनीयाः । सूत्रितं च—' पूषा त्वेतश्चावयतु प्र
विद्वानिति चतलः ' (आश. श्रौ. ६. १०) इति ॥

पूषा त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निदेवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

पूषा । त्वा । इतः । अथयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टपशुः । भुवनस्य । गोपाः ।

सः । त्वा । एतेभ्यः । परि । ददत् । पितृभ्यः । अग्निः । देवेभ्यः । सुविदत्रियेभ्यः ॥३॥

१पूषा पोषयितैतन्नामिको देवः १त्वा त्वाम् १इतः अस्मादेशालोकात् १प्र १च्यावयतु प्रकर्षेणो-
त्तमलोकं गमयतु । कीदृशाः । १विद्वान् अस्मद्वक्तृतां विज्ञानानः १अनष्टपशुः अविनश्वरपशुयुक्तः ।
यस्मिन् सर्वे पशवस्तिष्ठन्ति न तु नश्यन्तीत्यर्थः । १भुवनस्य भूतजातस्य^४ १गोपाः गोपायिता । किञ्च
प्रक्रमस्य १सः पूषा १एतेभ्यः १पितृभ्यः १त्वा त्वां १परि १ददत् परिप्रयच्छतु । तथा १अग्निः च
१सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं ज्ञान धर्मे वा । तदहोः सुविदत्रियाः । छान्दसौ घप्रत्ययः । शोभन-
ज्ञानेभ्यः सुयनेभ्यो वा १देवेभ्यः त्वां प्रयच्छतु । तेषां लोकं स्थापयतिवत्यर्थः ॥

आयुर्विंशायुः परि पासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।

यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः संविता दधातु ॥ ४ ॥

आयुः । विंश आयुः । परि । पासति । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रपथे । पुरस्तात् ।

यत्र । आसते । सुकृतः । यत्र । ते । ययुः । तत्र । त्वा । देवः । संविता । दधातु ॥ ४ ॥

१विंशायु सर्वाङ्गं सर्वत्र गमनशीलो वा १आयुः । यकारलोपच्छान्दसः । वायुः । यद्वा ।
' छन्दसीगः^१ ' इत्युपप्रत्यये युद्धौ च कृतायां रूपम् । गन्ता वायुः । १त्वा त्वां १परि १पासति परिपातु ।
पूषातुजया परितो रक्षतु । ' पा रक्षणे ' । लेटि सिप्यङगमः । १प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे स्वर्गे १पुरस्तात्
सर्वेषां प्रथममेव^२ वर्तमान- १पूषा स्वयमेव १त्वा त्वां प्रमितं यजमानं १पातु रक्षतु । १सुकृतः पुण्य-
क्रमाङ्गं १यत्र यस्मिन् देवो १आसते तिष्ठन्ति १यत्र वा १ते १सुकृतः १ययुः प्रासाः १तत्र^३ तस्मिन्^४ स्थाने
१देवः दीप्यमानः १संविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि श्रेष्ठं पुनश्चागमको देवः १त्वा त्वां १दधातु निदधातु ॥

एकादशिनस्य षोणस्य पशोर्हविष- १पूषेमाः^५ इत्यनुवाक्या । १पूषेमा आस्ता अनु येद सर्वाः
शुक्रं ते अन्ययजन्तं ते अन्यत्^६ (आश. श्रौ. ३. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

१. त-ग-गु-^१तदृष्टामन्यां । २. त-भ-^२रेतः^३ नास्ति । ३. ग-अस्मिन् । ४. त३-य-भ१-
२-य-सर्वस्य भूतजातस्य । ५. त-भ-छादसीग । ६. ग-त१-२-य-प्रथमत एव; त३-प्रथम एव ।
७. त-तस्मिन्स्तिग्मम् ।

‘देवयन्त’ देवान्^१ यदुं स्तोतुं च^२ कामयमाना यजमानाः ‘सरस्वतीन्’ एनघामिकां मय्यन-
स्थानदेवतां ‘हवन्ते कर्मावयवत्वाय आह्वयन्ति । तथा ‘तायमाने स्तुतिर्निर्हविर्भिष्ट विस्तीर्णमाने’
‘सध्वरे यज्ञे’ ‘सरस्वतीं यजन्तीति शेषः । ‘सुहृतः पुण्यकर्मांगः’ ‘सरस्वतीन्’ ‘अह्वयन्त ऋषिप्रदानाय
हवन्ते । यत एवमतः कारणात् ‘सरस्वती देवी’ ‘दायुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय’ ‘धार्प वरुणाय’
‘कर्मफलं’ ‘दात् प्रयच्छतु ॥

सरस्वति या सूर्यं ययार्थं स्वधार्मिर्देवि पितृभिर्मर्दन्ती ।

आसद्यास्मिन्वर्हिषि मादयस्वानमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ८ ॥

सरस्वति । या । सऽर्यन् । ययार्थं । स्वधार्मि । देवि । पितृऽभि । मर्दन्ती ।

आऽसर्प । अस्तिन् । वर्हिषि । मादयस्व । अनमीवा । इषः । आ । धेहि । वस्मे इति ॥ ८ ॥

हे ‘सरस्वति हे’ ‘देवि’ ‘या त्वं’ ‘सूर्यं पितृभिः सह समानेन रथेन युक्तं यथा भवति तथा’
‘ययाय । अस्मदीयं यज्ञं मातासि । किं कुर्वती?’ ‘पितृभिः सह’ ‘हवयानिः हविर्लक्ष्मणैः’ ‘अर्दन्ती’
‘मायन्ती यज्ञं गच्छसीति संबन्धः । सा त्वं’ ‘वर्हिषि’ ‘अस्तिन् वेदिस्तरणे यज्ञे’ ‘आसद्य उपविश्य’
‘मादयस्व हविर्भित्स्ता भव । आदानं तर्पय वा । तत्तत्सृष्टा मती त्वम्’ ‘अनमीवाः । अमीवा’
‘रोगः । तद्भक्तिताम्यारोग्यजननानि’ ‘इषः अह्वानि’ ‘अस्ते अस्तन्यन्’ ‘आ’ ‘धेहि ययार्थं प्रयच्छ ॥

सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनर्क्षमाणाः ।

सहस्रार्धमिहो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानेषु धेहि ॥ ९ ॥

सरस्वतीन् । यान् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञन् । अभिऽनर्क्षमाणाः ।

सहस्रऽर्धन् । इह । अत्र । भागन् । रायः । पोषन् । यजमानेषु । धेहि ॥ ९ ॥

‘यां त्वां’ ‘सरस्वतीं’ ‘पितरो’ ‘हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशाः । ‘दक्षिणा ॥’ ‘दक्षिणादाय’
(पा. सू. ५. १. १६) इत्याश्रयः ॥ दक्षिणत आगम्य ‘यज्ञमभिनर्क्षमाणाः’ अभितो गच्छन्ती
‘प्राप्नुवन्तः । ‘अत्र अस्तिन् यज्ञे’ ‘सहस्रार्धं बहुभिः पूजनीयमुपयोज्यम्’ ‘इहः’ अत्रस्य ‘भागं’
‘रायः घनस्य’ ‘पोषं पुष्टिं च’ ‘यजमानेषु त्वं’ ‘धेहि स्थापय ॥

अवन्नुपस्थाने ‘आपो अस्मान्’ ‘इत्येषा । सूत्रिणं’ च—‘तत्र आबन्त्याह्वयन्त आरी अस्मान्
मातरः शुन्धयन्तु’ (आश्र. श्री. ६. १३) इति । दशमेऽहनि वषट्माजमेऽप्येषा । सूत्रिणं च—
‘इदमातः प्र वहतेत्येतस्याः स्थान आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु’ (आश्र. श्री. ६. १२) इति ॥

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतपर्वः पुनन्तु ।

विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाम्यः शुचिरा पूत एमि ॥ १० ॥

आपः । अस्मान् । मातरः । शुन्धयन्तु । घृतेन । नः । घृतऽपर्वः । पुनन्तु ।

विश्वन् । हि । रिप्रन् । प्रऽवहन्ति । देवीः । उत । इत् । आन्य । शुचिः । आ । पूत । एमि ॥ १० ॥

१. ग-देवानेव यदुं स्तोतुं वा । २. ग-त-अ२.४-सु-विस्तारदाने । ३. म-कुर्वती । ४. त-इषः ।
५. त-म-‘सूत्रिणं...’ ‘प्येषा’ नास्ति ।

‘मातरः जगतो मानुस्थानीया. आप. अस्मान् शुन्धयन्तु प्रोक्षणेन शोधयन्तु । तथा धृतप्व । धृतमुदकम् । तेनान्यान् पुनन्तीति । तास्तथोक्ता आप. । यद्वा धृतप्वः । धृतं गन्धम् । तेन पुनन्ति । तथा ब्राह्मणं—‘ धृतेन नो धृतप्वः पुनन्तीति तद्वै सुपूत यद्धृतेन पूयते ’ (श. प्रा. ३. १. २. ११) इति । ता आपः धृतेन प्रत्यक्षेणोदकेन वन. अस्मान् पुनन्तु । वहि यस्मान् देवी. देव्यो देवनेरीत्या आप. विविधं सर्वं परिप्रे पापं प्रवहन्ति^१ पुरुषसकाशात्^२ प्रगमयन्ति । अपनयन्तीति यावत् । अनन्तरम् आभ्यः अद्वयः आ पूतः आभिमुख्येन शुद्ध. सन् स्तोताहम् उठ् एमि उद्गच्छामि । ऊर्ध्वं स्वर्गं गच्छामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

सुर्येऽहनि ‘द्रप्सश्चस्कन्द’ इत्यादिके द्वे विमुद्दोमार्ये । सूत्रितं च—‘द्रप्सश्चस्कन्देति द्वाभ्या विमुद्दोमी हुत्वा’ (आश. श्रौ. ५. २) इति । स्कन्धविरमिमर्शनेऽपि ‘द्रप्सः’ इत्येवा । आहुति-बहिष्परिधि यदि स्कन्देत् तदानीमाग्नीध्रोऽनया जुहुयात् । स्कन्धमभिमृशेदिति प्रकृत्य सूत्रितं—‘द्रप्सश्चस्कन्देराहुतिभेदद्विपरिध्याग्नीध्र एना जुहुयात्’ (आश. श्रौ. ३. १३) इति ॥

द्रप्सर्थस्कन्द प्रथमां अनु यन्मिं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ११ ॥

द्रप्सः । चस्कन्द । प्रथमान् । अनु । यन् । इमम् । च । योनिम् । अनु । य. । च । पूर्व. । समानम् । योनिम् । अनु । समऽचरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अनु । सप्त । होत्रा ॥ ११ ॥

‘द्रप्सः अभिपूयमाणस्य सोमस्य रम प्रथमान् पूर्वभाविन. पार्थिवालौकात् एतन् दीप्यमानान् जुहोकांश्च अनु लक्ष्मीकृत्य चस्कन्द स्कन्वान् गतवान् । तदेवाह । इमं परिद्वयमाण योनि स्थानभूतं लोकं च यश्च अस्मात् पूर्व’ अस्ति तम् अनु गतवान् । ‘समानं साधारण योनि धावापृथिवीलक्षणं स्थानम् अनु संचरन्त सम्यगगच्छन्तं द्रप्स सोमरसं विमुद्गलक्षणं सप्त होत्राः सप्तसंख्याका विमुद्दोमस्य कर्तारी होतृप्रभृतयो वषम् अनु आनुपूर्व्येण जुहोमि जुहुमः । यद्वा । होत्राः । सप्तहोत्रभि. क्रियमाणा यागक्रिया होत्रा । ना अनु पश्चादभ्यर्च्युरहं जुहोमि । यद्वा । द्रप्सः । हुतगामित्वाद्व्रप्स आदिरय उच्यते । स^३ आदिरय. पृथिवी च दिवं च गच्छति समानं योनि-मन्तरिक्षं लक्ष्मीकृत्य । सम्यगचरन्तं स द्रप्समादित्यमुदित्य सप्त होत्राः सप्तसंख्याका दिशः । यस्यां दिशि सूर्यो वर्तते तद्वयतिरिक्ता’ सप्तसंख्याका दिशः^४ । अनु पश्चाजुहोमि । यत्र यत्र वर्तते तां तां दिशं द्रव्यत्वेन प्रयच्छामि । प्रतिष्ठापयामीत्यर्थः । अत्र वाक्सनेयकम्—‘असी वा आदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवी च स्कन्दतीर्थं च योनिमनु यश्च पूर्व इतीम च लोकमनु सेत्येतत् समान योनिमनु संचरन्तमिति समानं द्वेप एतं योनिमनु संचरति’ द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इत्यसी वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति’ (श. प्रा. ७. ४. १. २०) इति ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो धिपणाया उपस्थात् ।

अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं वै जुहोमि मनसा वर्षदकृतम् ॥ १२ ॥

यः । ते । द्रप्स. । स्कन्दति । यः । ते । अंशु. । बाहुऽच्युतः । धिपणायाः । उपऽस्थात् । अध्वर्योः । वा । परि । वा । यः । पवित्रात् । तम् । ते । जुहोमि । मनसा । वर्षदऽकृतम् ॥ १२ ॥

१. त-अ-वहति । २. त-अ-पुरुषसकाशात् । ३. त-अ-‘स’ नास्ति । ४. त-अ-दिशः सप्त ।

५. त-अ-१.२.४.१-संचरति ।

हे सोम १ते त्वदीयः १यः १द्रुप्तः रसः १स्कन्दति अधिपवणचर्मणोऽन्यत्र गच्छति । १यः च १ते त्वदीयः १अंशुः रसादितरः सन् स्कन्दति । १बाहुच्युतः अघ्नयोर्बाहुभ्यां प्रच्युतः सन् स्कन्दति । यद्वा । बाहुवत्साधनभूता प्रावाणाः । तैः प्रच्युतोऽभिपुतः सन् १धिपगायाः । धिपगेत्यधिपजनकत्वात् । प्रत्येकविषयैकवचनम् । अधिपवणफलकयोः १उपस्थात् समीपस्थात् प्रदेशादन्यत्र गच्छति । तथा १अघ्नयोर्वा अभिपुण्वतोऽध्नयोर्हस्तात् स्कन्दति । १वा नवि १वा १पवित्रात् दशापवित्रात् १परि स्कन्दति । १तं सर्वं द्रुप्त्वं १ते त्वदीयं रत्नं १भनसा अन्तःकरणेन स्तोत्रेण वा सह १वपद्भूतं वपद्कारेण स्वाहाकारेण कृतं १ब्रुहोमि अग्नीं प्रक्षिपामि ॥

यस्ते द्रुप्तः स्कन्नो यस्ते अंशुरवश्च यः पुरः सुचा ।

अयं देवो बृहस्पतिः सं तं सिञ्चतु राधसे ॥ १३ ॥

यः । ते । द्रुप्तः । स्कन्नः । यः । ते । अंशुः । अवः । च । यः । पुरः । सुचा ।

अयम् । देवः । बृहस्पतिः । सम् । तम् । सिञ्चतु । राधसे ॥ १३ ॥

हे सोम १ते त्वदीयः १यः १द्रुप्तः रसोऽन्यत्र १स्कन्नः गतः १यः च त्वदीयस्त्वत् कारणभूतः १अंशुः कृताखण्डो रसादितरो भवति १सुचा पात्रविशेषेण गृहीतः सोमः १अवः भवत्तात् स्कन्दते १परा परस्ताद्वातिरिक्तो भवति १तम् इमे सोमम् १अयं बृहस्पतिः पूतनामकः १देवः १सं १सिञ्चतु सम्पद् प्रक्षारयतु । किमर्थम् । १राधसे भस्माकं प्रनार्थम् । स्कन्ने हि सोमे प्रजापत्यादिकमपस्वर्धं भवति खलु ॥

पर्यस्वतीरोपधयः पर्यस्वन्मामकं वचः ।

अपां पर्यस्वदित्पयस्तेन मा सह शुन्धत ॥ १४ ॥

पर्यस्वतीः । ओर्यधयः । पर्यस्वत् । मामकम् । वचः ।

अपाम् । पर्यस्वत् । इत् । पर्यः । तेन । मा । सह । शुन्धत ॥ १४ ॥

इयं आपक्षकृता । हे आपः १ओपधयः १पर्यस्वतीः पर्यस्वत्यो बृष्टिकृष्णणेनीदकेन सारवप्यो भवन्ति । १मामकं मदीयं १वचः वचनं बृष्टिप्रार्थनवचनं १पर्यस्वत् सारवत् भवति । किं बहुना । यद्य ह्य किञ्चि १अपाम् उदकानां १पयः क्षीरवत् सारभूतं यदस्ति तत्सर्वं पर्यस्वत् सारवधेव । १तेन उदकसारेण सह १मा मां १शुन्धत यूयं शोषयत । १आपो अघान्धवारिणं रसेन सनगस्महि' (अ. सं. १. २३. २३) इति निगमान्तरम् ॥ ॥ १५ ॥

' परं मृत्यो ' इति चतुर्दशार्थं द्वितीयं सूक्तं यमपुत्रस्य संकुसुकस्यापेम् । एकादशी प्रस्तारपट्टिकः । आग्नी जागती सतो ह्यौ गायत्री । ' प्रस्तारपट्टिकः पुरतः ' (पि. सू. ३. ४१) इति । त्रयोदशी जगती चतुर्दश्यनुष्टुप् । शिष्टाधिष्टुमः । तत्रादौ चतस्रो मृत्युदेवतयाः । पञ्चमी घातृदेवताका । षष्ठी त्वष्टृदेवतया । गहम्यायाः शिष्टाः पितृमेधाभिषाधिन्वयः । अतस्तदेवताकाः । अन्या त्वनिरत्नत्वात् प्राजापत्या वा । तथा चानुक्रान्तं—' परं मृत्यो संकुसुकश्रतप्तो मृत्युदेवताः परा घात्री परा त्वाष्ट्री पराः पितृमेधा एकादशी प्रस्तारपट्टिकः त्रयोपान्पान्यानुष्टुप् प्राजापत्या वा सानिरत्ना ' इति ॥

१. त१.५.६.७-अ१.२.४-अपि वा' नास्ति; त२-वा; त३.४-अपि व; म१-अपवा ।

२. ग-त-म-सारभूतो योस्ति ।

परं मृत्यो अनु परं हि पन्थां यस्ते ह्य इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रिरिपो मोत वीरान् ॥ १ ॥

परम् । मृत्यो इति । अनु । परं । इहि । पन्थाम् । यः । ते । स्वः । इतरः । देवऽयानात् ।

चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । मा । नः । प्रजाम् । रिरिपः । मा । उत । वीरान् ॥ १ ॥

हे मृत्यो सर्वेषां मारकैतन्नामकं देव परम् अन्यं पन्थां पन्थानम् भूनु आनुपूर्व्येण परेहि पराङ्मुखो गच्छ । यजमानादिति शेषः । कोऽसौ पन्थाः । एते तव स्वः स्वभूतः । देवयानात् । देवा अनेन मार्गेण गच्छन्तीति देवयानो देवमार्गः । तस्मात् इतरः पथः पन्थाः तं प्रगच्छ । न केवलमतः परागच्छ अपि तु चक्षुष्मते दर्शनवते शृण्वते सर्वम् । अप्रतिहतसर्वेन्द्रियविज्ञाना-
पेत्यर्थः । एते तुभ्य प्रधीमि कथयामि । नः अस्माकं प्रजां दुहितृर्दुहितारिमकां वमा रिरिपः मा हिंसी । उत अपि य वीरान् पुत्रपौत्रादीन् वमा हिंसी । तत्परागमनेन रक्षेयर्थः ॥

मृत्योः पदं योपयन्तो यदैत द्राघीय आयुः प्रतरं दर्शनाः ।

आप्यार्यमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः ॥ २ ॥

मृत्योः । पदम् । योपयन्तः । यत् । ऐतं । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । दर्शनाः ।

आप्यार्यमानाः । प्रजया । धनेन । शुद्धाः । पूताः । भवन् । यज्ञियासः ॥ २ ॥

हे मृत्यस्व ज्ञातयः मृत्योः परागच्छतः तस्य पदम् । पद्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृपाणः । त योपयन्तः विमोहयन्तः परिवर्जयन्तः यत् यस्मात् एत देवयानीयपथा गतवन्तः तस्मात् द्राघीयः दीर्घतरम् आयुः जीवने प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधानाः धारयन्तो भवथ । किंच हे यज्ञियासः यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो यजमानाः प्रजया पुत्रपौत्रादिकया धनेन गवाधादिकेन च आप्यार्यमानाः वर्धमानाः सन्तः शुद्धाः जन्मान्तरसंचितदुरितक्षयात् शुद्धा भवत । पूताः वर्तमानजन्मोपचितदुरितक्षयाच्च पूता भवत ॥

पैतृमेधिके कर्मणि अमात्याः 'इमे जीवा वि मृतैः' इति सम्पावृतो व्रजन्ति । सूत्रितं च—
'इमे जीवा वि मृतैरिति सम्पावृतो व्रजन्ति' (आध. गृ. ४. ४. ९) इति ॥

इमे जीवा वि मृतराववृत्रभृद्भद्रा देवहूतिर्नो अय ।

प्राश्नो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दर्शनाः ॥ ३ ॥

इमे । जीवाः । वि । मृतैः । आ । अववृत्रन् । अमृतम् । भद्रा । देवहूतिः । नः । अय ।

प्राश्नः । अगाम । नृतये । हसाय । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । दर्शनाः ॥ ३ ॥

इमे जीवाः जीवन्तः पुरुषाः मृतैः पित्रादिभिः । तेभ्य हृष्यर्थः । वि वमा अववृत्रन् व्यावृत्ता भवन्तु । एते न त्रियन्तामिति भावः । किंच अथ अस्मिन् दिने नः अस्माकमशीधे विसृष्टे देवहूतिः देवानामाह्वानं यत्र स देवहूतिः पितृमेधाख्यो यज्ञः वमद्वा कल्याणः अभूत्

भवतु । तत् उत्तरं ययं ^१आश्रयः प्राह्मुखाश्रयः ^२अगाम^३ गच्छेम । प्रत्यञ्च इति भावः । ^४नृतये नर्तनाय कर्मणि गात्रविशेषाय । स्वकर्मानुष्ठानायेति भावः । ^५हस्ताय हसनाय पुत्रादिभिः सह क्रीडनाय । कीदृशा वयम् । ^६द्राघीय ^७आयुः ^८प्रतरं ^९दधानाः ॥

इमं जीवेम्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।

शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ ४ ॥

इमम् । जीवेम्यः । परिधिम् । दधामि । मा । एयाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् । शतम् । जीवन्तु । शरदः । पुरुची । अन्तः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥ ४ ॥

अनया जीवरक्षार्थं पापाणं परिधिरूपेण स्थापयामि । ^१जीवेम्यः जीवन्तयः पुत्रपौत्रादिभ्यस्तेषां रक्षणार्थमेवं ^२परिधिं मृत्योः परिधानभूतं पापाणं ^३दधामि निदधामि^४ । ततः ^५पुषां जीवतां मध्ये ^६अपरः अन्यः । ^७एतम् इमम् ^८अर्थम् । अर्तेरिदं रूपम् । गन्तव्यं मरणार्थं मार्गं ^९नु क्षिप्रं ^{१०}मा ^{११}गात् मा गच्छतु । एतदर्थं परिधिं स्थापयामीति संबन्धः । किंच ^{१२}पुरुचीः बहुश्रवणा बहुगमनाः ^{१३}शतं ^{१४}शरदः प्लुत्संत्प्राकां चपां ^{१५}जीवन्तु स्वस्वप्राणान् धारयन्तु । तथा ^{१६}पर्वतेन शिखीश्वरेण ^{१७}मृत्युं सर्वेषां मारकमेतन्नामकम् ^{१८}अन्तः ^{१९}दधताम् अन्तर्हितं कुर्वन्तु । यथा नागरुडति^{२०} तथा कुर्वतामिरर्थः ॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथं क्रतवः क्रतुभिर्यन्ति साधु ।

यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूषि कल्पयैषाम् ॥ ५ ॥

यथा । अहानि । अनुऽपूर्वम् । भवन्ति । यथा । क्रतवः । क्रतुभिः । यन्ति । साधु ।

यथा । न । पूर्वम् । अपरः । जहाति । एव । धातः । आयूषि । कल्पय । एयाम् ॥ ५ ॥

^१यथा येन प्रकारेण ^२अहानि अहोरात्रात्मकानि दिनानि ^३अनुपूर्वं पूर्वपूर्वमनुक्रमेण ^४भवन्ति परिवर्तन्ते । ^५यथा च ^६क्रतवः वसन्तादयः ^७क्रतुभिः सह ^८साधु शोभनमविपर्यासेन ^९यन्ति गच्छन्ति । ^{१०}यथा ^{११}पूर्वं पूर्वकालीनं पितरम् ^{१२}अपरः अर्वाकालीनः पुत्रः ^{१३}न ^{१४}जहाति न परित्यजति पूर्वमरणेन । ^{१५}एव एव^{१६} तेनैवोक्तप्रकारेण हे ^{१७}धातः सर्वेषां धारयितरेतन्नामकं देव ^{१८}एयाम् अस्मरकुलीनानां जीवानाम् ^{१९}आयूषि जीवनानि ^{२०}कल्पय समर्थय । कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यतिष्ठ ।

इह त्वष्टा सृजनिमा सृजोषा दीर्घमायुः करति जीवसे वः ॥ ६ ॥

आ । रोहत । आयुः । जरसम् । वृणानाः । अनुऽपूर्वम् । यतमानाः । यति । स्थ ।

इह । त्वष्टा । सृजनिमा । सृजोषाः । दीर्घम् । आयुः । करति । जीवसे । वः ॥ ६ ॥

हे मृतस्य स्वजनाः पुत्रपौत्रादयः ^१जरसं जरां ^२वृणानाः संभजमाना यूयम् ^३आयुः जीवनम् ^४आ ^५रोहत अधितिष्ठत । ^६अनुपूर्वम् आयुष्वेण । अभ्ययीभावः । पूर्वो ज्येष्ठः । ज्येष्ठानुपूर्व्या ^७यतमानाः प्रयत्नं कुर्वन्तो यूयं^८ यति ^९स्थ यत्संत्प्राकां मवय । यच्छ्रद्दागच्छानन्दमो इति ।

१. ॥ १.२.५-जनाम्, त३.४-भ-जगाम, सु-जयाम् । २. त१.४-भ१.७-‘निदधामि’ नास्ति; त२.५-दधामि; त७-स्थापयामि । ३. ग-त१.३.४.५.१-भ-गच्छति । ४. त-एवं एवम्; म१.४-एवं एवम् । ५. त-भ-वय ।

वसुजनिमा शोभनजननः पृथग्वा एतन्नामको देवः वसजोपाः भवद्भिः संगतः सन् बृह अस्मिन्
कर्मणि प्रवृत्तानां वषः युष्मार्कं जीवसे जीवनाय दीर्घं प्रभूतम् वायुः करति करोतु ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराजनेन सर्पिषा सं विशन्तु ।

अनश्रवोऽनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥ ७ ॥

इमाः । नारी । अविधवा । सुपत्नीः । आऽअजनेन । सर्पिषा । सम् । विशन्तु ।

अनश्रवः । अनमीवा । सुरत्ना । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् । अग्रे ॥ ७ ॥

वविधवाः । धवः पतिः । अविगतपतिकाः । जीवद्भृतका इत्यर्थः । वसुपत्नीः शोभनपतिकाः
वृहमाः वनारी. नार्य. वआजनेन सर्वतोऽज्जनसाधनेन वसर्पिषा धृतेन अक्तनेत्राः सत्यः वसं वविशन्तु
स्वगृहान् प्रविशन्तु । तथा वअमश्रव अधुवर्जिता अरुदत्यः वअनमीवाः । अमीवा रोगः । तद्वर्जिताः ।
मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थः । वसुरत्ना शोभनघनसहिताः वजनयः । जनयस्यपत्यमिति जनयो भार्याः ।
ताः वअग्रे सर्वेषा प्रथमत एव वयोनि गृहम् वआ रोहन्तु आगच्छन्तु ॥

देवरादिकः प्रेतपानीम् 'उदीर्घं नारि' इत्यनया मनुसकाष्टादुत्थापयेत् । सूत्रितं च—
'तामुत्थापयेदेवरः' पतिस्थानीयोऽन्तेवास्यो जरहासो वोदीर्घं नार्यभि जीवलोकम्' (भाष. गृ. ४.
२. १८) इति ॥

उदीर्घं नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप श्रेष एहि ।

हस्तग्राभस्य दिधिपोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥ ८ ॥

उत् । ईर्घ्वं । नारि । अभि । जीवऽलोकम् । गतऽअसुम् । एतम् । उप । श्रेषे । आ । इहि ।

हस्तग्राभस्य । दिधिपो । तव । इदम् । पत्युः । जनिऽत्वम् । अभि । सम् । बभूथ ॥ ८ ॥

हे नारि मृतस्य पतिं जीवलोकं जीवानां पुत्रपौत्रादीनां लोकं स्थानं गृहमभिलक्ष्य उदीर्घं
भस्मात् स्थानादुत्तिष्ठ । 'ईर गती' आदादिकः । वगतासुम् अपकान्तप्राणम् एतं पतिम् उप वशेषे
तस्य समीपे स्वपिपि । तस्मात्त्वम् एहि आगच्छ वस्मात्त्वं हस्तग्राभस्य बाणिप्राहं कुर्वतः वदिधिपो
गर्भस्य निधातु वतव अस्य वपत्युः संवग्धादागतम् इदं वजित्वं जायात्वमभिलक्ष्य वसं वबभूथ
संभूतासि अनुमरणनिश्चयमकार्षीः तस्मादागच्छ ॥

सन्निपत्य 'धनुर्हस्ता' इत्यनया धनु. ग्रहरेत् । सूत्रितं च—'धनुर्हस्तादाददानो' मृतस्येति
धनुः' (भाष. गृ. ४. २. २०) इति ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्षसे बलाय ।

अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिर्मातीर्जयेम ॥ ९ ॥

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । अस्मे इति । क्षत्राय । वर्षसे । बलाय ।

अत्रे । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुवीरा । विश्वाः । स्पृध्वं । अभिऽमातीः । जयेम ॥ ९ ॥

१. गत-म२. ४. ७- 'तामुत्थापयेदेवर... इति' नास्ति; म१-उदीर्घं नार्यभि जीवलोकमिति कर्ता
बृहले अपेत् । २. त- 'पुत्रपौत्रादीनां' नास्ति । ३. त-अ-उपकान्त', उद्गीय-उत्कान्त' । ४. गत-
म१. २. ४. ५ ७- 'धनुर्हस्ता'.. इति' नास्ति ।

११८२५ क्षत्रियस्य ११८२६ हस्तात् ११८२७ धनुः ११८२८ आददानः । किमर्थम् । ११८२९ अस्मे अस्माकं ११८३० क्षत्राय
प्रजापालनसमर्थाय यत्नाय ११८३१ वर्चसे तेजसे ११८३२ बलाय सेनालक्षणाय च धनुराददानोऽहं प्रवीमीति शेषः ।
किमिति । ११८३३ अथैव अस्मिन् स्थान एव भव ११८३४ वयं च ११८३५ अस्मिँहोके ११८३६ सुवीराः सुप्रयुक्ता
भवन्तः ११८३७ विश्वाः सर्वान् ११८३८ अभिमातीः अभिमन्यमानान् ११८३९ रश्चः संपर्पयितुं बाधकान् शत्रून्
११८४० जयेम सहमेहि ॥

दक्षितमरणे 'उप सर्पं मातरम्' इत्याद्याश्रतः शंसनीयाः । सूत्रितं च—'उप सर्पं मातरं
भूमिमेतामिति चतस्रः सोम एकेभ्यः' (आश. धौ. १. १०) इति । 'उप सर्पं' इत्यनया संघिता-
न्यस्थीनि गते निदधुः (आश. गृ. ४. ५. ५) ॥

उप सर्पं मातरं भूमिमेतामुर्व्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।

ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावते एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ॥ १० ॥

उप । सर्प । मातरम् । भूमिम् । एताम् । उर्व्यचसम् । पृथिवीम् । सुशेवाम् ।
ऊर्णम्रदाः । युवतिः । दक्षिणावते । एषा । त्वा । पातु । निर्ऋतेः । उपस्थात् ॥ १० ॥

'मातरं मातृभूतां' 'भूमिम्' अस्माभिर्भूमौ निधीयमानस्वम् 'उप' 'सर्पं' उपगच्छ । अनुप्रवि-
शोत्यर्थः । कीरशीम् । 'उर्व्यचसं बहुव्याप्तिका' 'पृथिवीं' विस्तीर्णां 'सुशेवां' सुसुखाम् । सर्वेषां
सुखदात्रीमित्यर्थः । तामुपगच्छ । 'युवतिः' यौवनाम्बिता स्त्रीरूपेयं भूमिः 'दक्षिणावते' ऋग्विष्यो
देवत्वेन धनवते यजमानाय 'ऊर्णम्रदाः' । ऊर्णेव ऊर्णस्तुक इव मृद्वी भवति । सुकुमारा भवति । न
बाधयिष्यीत्यर्थः । ता 'एषा' पृथिवी 'निर्ऋतेः' मृत्युदेवतायाः 'उपस्थात्' समीपस्थानात् 'त्वा'
त्वात्मस्थिरूपं यजमानं 'पातु' रक्षतु ॥ ॥ २७ ॥

'उर्व्यचसस्व' इत्येतया पांसुनवक्तिरेत् । सुम्यते हि—'उत्तरया' पांसुनवक्तिरेत्' (आश.
गृ. ४. ५. १) इति ॥

उर्व्यचसस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सुपायनास्मै भव सुपवञ्चना ।

माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णहि ॥ ११ ॥

उत् । उर्व्यचस्व । पृथिवि । मा । नि । बाधथाः । सुपायना । अस्मै । भव । सुपवञ्चना ।
माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णहि ॥ ११ ॥

हे 'पृथिवि' 'उर्व्यचसस्व' । ऊर्णगतीपायनासमेनं कुरु । अथस्तान्मा कृया इत्यर्थः । किंच 'मा'
'नि' 'बाधथाः' मा संरीडय । तथा 'अस्मै' यजमानार्थं 'सुपायना' शोभनोपगमना सुपचारिका
भवेत्यर्थः । 'सुपवञ्चना' । उपवञ्चनं प्रलम्भनम् । शोभनप्रलम्भा सुप्रतिष्ठा 'भव' । अपि च 'माता'
'पुत्रम्' आत्मीयं बालकं 'सिचा' वक्षान्तेन 'यथा' आच्छादयति तद्वदे भूमि 'एनम्' अस्थिरूपं
यजमानं त्वम् 'अभि' 'ऊर्णहि' आभिमुरत्येनाच्छादय ॥

उर्व्यचसमाना पृथिवी सु तिष्ठत सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।

ते गृहासौ घृतधृतौ भवन्तु विश्वार्हासौ शरणाः सन्त्वत्र ॥ १२ ॥

१. ग-एतां भूमि । २. त-सुखदायिनीमित्यर्थः । ३. ग-त-अ१.२.४.५.६- 'उत्तरया...इति'
नास्ति ।

उत्तऽश्चमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि । श्रयन्ताम् ।

ते । गृहासः । घृतऽश्रुतः । भवन्तु । विश्वाहा । अस्मै । शरणा । सन्तु । अत्र ॥ १२ ॥

पांसुभिः प्रच्छाद्यैनां पठन्ति । 'उच्छ्रवश्चमाना अस्थिकुम्भमवष्टभ्योर्ध्वं गच्छन्ती' पृथिवी 'सु' तिष्ठतु प्रतिष्ठिता भवतु । किंच 'सहस्रं सहस्रसंख्याका' 'मितः' प्रक्षिप्ता ॥ 'मिनोतेरीणादिके कर्मणि क्विपि तुगागमः । ततो जसु । यद्वा । सहस्रम् । तृतीयार्थे प्रथमा । मित इति निष्ठान्तं रूपम् । इत्यथ येन बहुवचनस्यैकवचनम् । स्वरो वृपादिस्वाष्ट्यम् ॥ 'सहस्रेण संमिता बहुसंख्याका । पाथिवाः पांसवः । उप' 'श्रयन्ताम्' । एनमुपसेवन्ताम् । संपरिवायं तिष्ठन्वित्यर्थः । हिरवधारणे । तथा 'ते पांसवोऽस्मै' 'गृहास' गृहा भवन्तः । 'घृतश्रुतः' घृतस्योदकस्य सर्पिषो वा क्षारयितारः 'भवन्तु' । 'अत्र अस्मिंस्तोके' 'विश्वाहा सर्वेष्वहःसु सर्वदा' 'अस्मै अथ' 'शरणा' 'सन्तु आश्रयभूता भवन्तु ॥ 'उत्ते स्तम्नामि' इति कपालेनास्थीग्यपिदभ्यात् । सूत्रितं च—'उत्ते स्तम्नामीति कपालेनापिधाय' (आश्र गृ. ४. ५. ८) इति ॥

उत्ते स्तम्नामि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिपम् ।

एतां स्थूणां पितरौ धारयन्तु तेऽत्रा यमः सार्दना ते मिनोतु ॥ १३ ॥

उत् । ते । स्तम्नामि । पृथिवीम् । त्वत् । परि । इमम् । लोगम् । निदधत् । मो इति । अहम् । रिपम् । एताम् । स्थूणां । पितरः । धारयन्तु । ते । अत्र । यमः । सार्दना । ते । मिनोतु ॥ १३ ॥

हे अस्थिकुम्भ वत्सपरि । परिशब्दयोगे पञ्चमी । तवोपरि 'ते' स्वदीयेन कपालेन 'पृथिवीम्' 'उत्' 'स्तम्नामि' प्रतिब्रज्यामि । यथा पृथिवी तवोपरि मा गच्छति तथापिब्रजामीत्यर्थः । 'इहं' 'लोग' कपाललक्षणां लोष्टं 'निदधत्' उपरि' स्थापयन् 'अहं' 'मो' 'रिप' मा हिंसिषम् । किंच 'एतां' मया निहितां 'स्थूणां' 'ते' स्वदीयां पृथिव्यां धारयित्री कपाललक्षणां 'पितरः' धारयन्तु निश्चलां कुर्वन्तु । ततः 'ते' स्वदीये अस्मिन् स्थाने 'यमः' विवृणोतिः सदनानि स्थानानि 'मिनोतु' परिच्छिन्नान्तु । करोतिवत्यर्थः ॥

प्रतीचीने मामहनीष्वाः पूर्णमिवा दधुः ।

प्रतीचीं जग्रभा वाचमश्वं रश्नया यथा ॥ १४ ॥

प्रतीचीने । माम् । अहनि । इष्वाः । पूर्णम् । दधुः । आ । दधुः ।

प्रतीचीम् । जग्रभम् । वाचम् । अश्वम् । रश्नया । यथा ॥ १४ ॥* ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देवादिचातीर्थमद्देशरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कम्पालसाध्वान्यपुरधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

१. त-म२.४- 'उत्ते.. इति' नास्ति । २. त-म६-लोकं । ३. त१.२.६-उपस्थे उपरि । ४. त-म२.४-पृथिव्यां । त७-मु-अनया प्रजापतिः प्रार्थ्यते । हे प्रजापते प्रतीचीने प्रतिपूज्ये अहनि तदुपलक्षिते संवत्सरात्मके मां संकुमुकनृषि आ दधुः निहितवतः सर्वे देवाः । किमिव । इष्वाः बाणस्य पूर्णमिव पशमिव । पशु यथा बाणस्य मूले स्थापयति तद्वज्जगन्मूले त्वयि मा स्थापितवत । अतो मदीयां प्रतीचीं प्रतिपूज्या (मु-पूज्यां) वाचं स्तुतिरूपां जग्रभं गृहाण । कयमित्युच्यते । अथ आशुगामिन इयं रश्नया रज्ज्वा यथा गृह्णति तद्वत्कर्णार्थ्यां मत्ततां स्तुतिं गृह्णतेत्यर्थः । —

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रमितं वेदा यो वेदेभ्योऽन्विष्टं जगत् ।

विर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थयमहेश्वरम् ॥

सृष्टके सप्तमे षष्ठं व्याख्याय कृतिकोविदः ।

मादगार्थस्तनोऽध्यायं भक्तनं व्याचिकीर्षति ॥

अथ द्वादशानुवाकात्मकस्य दशममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके अयोदश सूक्तानि । तत्र 'नि वर्त-
ष्वम्' इत्यद्वयं तृतीयं सूक्तम् । अस्य दशपुत्रो मथितारस्य अपिर्वस्त्रपुत्रो मृगुर्वापवा मार्गवस्त्वदनः ।
पट्टी गायत्री शिष्टा अनुष्टुभः । इदमन्वेदताकं गोदेवताकं वा । 'अग्नीषोमा पुनर्वसू' इत्यर्चयोऽ-
ग्नीषोमदेवताकः । तथा चानुक्तान्तं—'नि वर्तष्वन्तौ मथिनो मृगुर्वा वारनिर्गोदवस्त्वदनो वानं
गम्यं चानुष्टुभमग्नीषोमोदो द्वित्वोऽर्चयः पट्टी गायत्री' इति । गनो विनियोगः ॥

नि वर्तष्वं मानु गात्रास्मान्सिपत्त रेवतीः ।

अग्नीषोमा पुनर्वसू अस्मे धारयतं रयिम् ॥ १ ॥

नि । वर्तष्वम् । ना । अनु । गात्र । अस्मान् । सिपत्तक । रेवतीः ।

अग्नीषोमा । पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । अस्मे इति । धारयन्तु । रयिन् ॥ १ ॥

हे गावो हे आरौ वा दूर्यं नि 'वर्तष्वम्' अस्मान् प्रत्यागच्छत । 'मानु' गगात्र अस्मद्व्यतिरिक्तं
यजमानं मा गच्छत । आगम्य च हे 'रेवतीः' रेवत्यो धनवत्यो यूयम् 'अस्मान्' 'सिपत्त' सेवपत्र ।
अवगाहनगोदोहनस्तानपानादिद्वारेण सेवपत्रमिच्छयः । हे 'पुनर्वसू' पुनःपुनर्वस्वारौ स्तोत्राणां पट्टगाना-
च्छादयितारौ हे 'अग्नीषोमा' अग्नीषोमौ मृतत्वानकी देवौ युवान् 'अस्मे' अस्मास्तु 'रयि' शीघ्रादिलब्धं
धनं 'धारयतं' स्थापयतम् ॥

पुनरेता नि वर्तयु पुनरेगा न्या कुरु ।

इन्द्र एणा नि यच्छत्वारिरेता उपाजंतु ॥ २ ॥

पुनः । एताः । नि । वर्तयु । पुनः । एताः । नि । आ । कुरु ।

इन्द्रः । एताः । नि । यच्छन्तु । अग्नि । एताः । उपऽउपाजंतु ॥ २ ॥

अथ मन्त्रद्वया स्वार्थानं प्रति हूने । हे नदीपातन् स्वन् 'एताः' एताः अन्धतोऽभिगन्त्रिणो
अपो वा 'पुनः' 'नि' 'वर्तय' पुनःपुनर्दमिमुक्तीकुर । तद्भनन्तरम् 'एताः' एताः 'पुनः' नूतो नूतो
'न्या' 'कुरु' नियता आत्मायत्ताः कुरु । किंच 'इन्द्रः' अग्नि तव महायभूतः सन् 'एताः' एताः 'अग्नि'
'यच्छन्तु' त्वदायत्ताः करोतु । 'अग्नि' च 'एताः' एताः मा आरो वा 'उपाजन्तु' उपगमयन्तु उपसिन्तु
वा । उपयोग्याः करोविशयः ॥

पुनरेता नि वर्तन्तामस्मिन् पुष्पन्तु गोपंतौ ।

इहैवाग्ने नि धारयेह विष्टु या रयिः ॥ ३ ॥

पुन० । एता । नि । वर्तन्ताम् । अस्मिन् । पुप्यन्तु । गोऽपंतौ ।

इह । एव । अग्रे । नि । वारय । इह । तिष्ठतु । या । रयि ॥ ३ ॥

एता एता ईरदयो गाव आपो वा पुन० पुनि धर्तेन्तां भूयो भूयो मां प्रयागच्छन्तु । आगय च गोपंतौ साक्षादिमतीनां धेनूनां वृष्टिलक्षणा नामपां पालके^१ अस्मिन् ईरदो मयि पुप्यन्तु आमायत्तत्वेन स्थित्वा पुष्टा भवन्तु । पुष्टा. सतीस्ता हे अग्रे त्वम् इहैव अस्मिन्नेव मयि पुनि पचारय नियमेन स्थापय । या रयिः यदपि व्रीह्यादिकं धनमस्ति तदपि धनं गोमहितम् इह अस्मिन्नेव गोपंतौ मयि तिष्ठतु निवसतु ॥

यन्नियानं न्ययनं संज्ञानं यत्परायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनं यो गोपा अपि तं हुवे ॥ ४ ॥

यत् । निऽयानम् । निऽअयनम् । सुम्ऽज्ञानम् । यत् । पराऽअयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । य. । गोपाः । अपि । तम् । हुवे ॥ ४ ॥

यनियानम् । अधिकरणे ह्युद् । नियमेन पालकागच्छन्ति गावोऽग्रेति नियानं गोपाल्य स्थानम् । यत् अस्तीति शेष । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । हुब इति क्रियापद सर्वत्रानुपपद्यते । तत्स्थानं हुवे आह्वयामि । आह्वानमभिमुखीकरणं तेन चात्र तत्पूर्विका प्रार्थना लक्ष्यते । गोमहितं गोष्ठं प्रार्थय इत्यर्थः । ययनम् । आवे ह्युद् । नियमेन गृह प्रति प्राप्तिलक्षण गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये^२ । निवर्तनं वने चरित्वा गृहं प्रति यदागमनमस्ति तदपि प्रार्थये । य. अपि गोपाः गावां पालकोऽस्ति यत् अपि हुवे प्रार्थये । सर्वगुणोपेता गावः प्रार्थय इत्यर्थः ॥

य उदानह व्ययनं य उदानं परायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनमपि गोपा नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

य । उतऽआनन्दं । विऽअयनम् । य. । उतऽआनन्दं । पराऽअयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । अपि । गोपाः । नि । वर्तताम् ॥ ५ ॥

ययः गोपाः गोपालः व्ययनं वृष्टानां गवामन्वेपणार्थं विविधं गमनम् उदानं व्याप्नोति अनुभवति । य. परायणं परागमनम् उदानं व्याप्नोति । वनं प्रति गवा चरणाय गमनमित्यर्थः । यश्च आवर्तनं वनचारिणोभिर्गोभिः सह प्रवर्तनमनुभवति । य. अपि गोपा निवर्तनं गोभिः सह वनादृष्टं प्रति निर्गमनमनुभवति । सोऽपि गोपालः पुनि वर्ततां गोभिः सह वनादृष्टं प्रति क्षेमेणागच्छतु ॥

आ निवर्त नि वर्तय पुनर्न इन्द्र गा देहि । जीवाभिर्भुनजामहे ॥ ६ ॥

आ । निऽवर्त । नि । वर्तय । पुन० । न । इन्द्र । गा. । देहि । जीवाभिः । भुनजामहे ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.७-म-सु- च पालके । २. ग-प्रार्थये । यत्र संगच्छते इत्येतत् जानतस्तत् संज्ञानं । अथ तत्तत्परणार्थं पराचीना यत्र यति तत्परायणं । चरित्वाष्वा आवर्तते तदावर्तनं, सु-प्रार्थये । संज्ञानं गोभिः सह ऐकमत्यं यदस्ति तदपि प्रार्थये । परायणं परागमनं वनं प्रति गवा चरणाय गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये । आवर्तनं वनचारिणोभिर्गोभिः सह प्रवर्तनं यदस्ति तदपि प्रार्थये ।

हे इन्द्र त्वम् आ निवर्त आनिवर्तस्व अस्मदभिमुखो भव । ततोऽन्यतो गच्छन्तीर्गा-
 नि वर्तय अस्मदभिमुखीः कुरु । एवं कृत्वा च हे इन्द्र त्वं पुनः पश्चात् नः अस्मभ्यं वा-
 देहि प्रयच्छ । स्वया दत्ताभिः जीवाभिः चिरं जीवन्तीभिः सर्वस्य जीवयित्रीभिर्वा गोभिः
 भुनजामहे वयं भुजामहि । यद्वा । भुजिरान्तर्मावितण्ययः । देवपितृन् संभोजयेमहि ॥

परि वो विश्वतो दध ऊर्जा घृतेन पर्यसा ।

ये देवाः के च यज्ञियास्ते रय्या सं सृजन्तु नः ॥ ७ ॥

परि । वः । विश्वतः । दधे । ऊर्जा । घृतेन । पर्यसा ।

ये । देवाः । के । च । यज्ञियाः । ते । रय्या । सन् । सृजन्तु । नः ॥ ७ ॥

हे देवाः विश्वतः सर्वतः स्थितान् वः पुष्पान् ऊर्जां गोसंबन्धिना दधिलक्षणेनाग्नेन घृतेन
 आग्नेन^१ पयसा क्षीरेण च परि वृधे संधारयामि । पुष्पभ्यं हविर्हरेण प्रयच्छामि । न केवल-
 माह्वानं पुष्पामीत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा वये वके^२ च देवाः यज्ञियाः यज्ञार्हाः सन्ति ते देवाः नः
 अस्मान् परय्या गोलक्षणेन धनेन वसं सृजन्तु संयोजयन्तु ॥

आ निवर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तय ।

भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताम्य एना नि वर्तय ॥ ८ ॥

आ । निऽवर्तन । वर्तय । नि । निऽवर्तन । वर्तय ।

भूम्याः । चतस्रः । प्रऽदिशः । ताम्यः । एना । नि । वर्तय ॥ ८ ॥

मन्त्रब्रह्मर्षिः स्वात्मानं गात्र संबोध्याह । हे मदीयात्मन् त्वं गाः आ वर्तय । आकरोऽ-
 व्यनेनापि संवपते । मदभिमुखीः^३ कुरु । स्तुत्या यागेन च ताः प्रसाधोपनमयेत्यर्थः । हे गाव-
 यूपमपि प्रसाधमानाः आ निवर्तन आनिवर्तस्वम् । अभिमुखेनागच्छत । पुनरप्याह । हे
 मदीयात्मन् त्वं नि वर्तय गोसंचरणस्यानादपगच्छन्तीणां इतोऽभिगन्त्रीः कुरु । यूपमपि हे गावो
 निवर्त्यमानाः सत्यः निवर्तन नियतस्वम् । इदानीं स्वात्मा गावश्चपि प्रति मुचते । ॥ क्रमे ऋं
 कुतो गा निवर्तयामीति कुतो वयं निवर्तयामह इत्यात्मना गोभिश्च पृष्टः सहाह । भूम्याः पृथिव्याः
 चतस्रः प्रदिशः चतु संख्यायुक्ताः प्रकृष्टा या दिशः सन्ति एताम्यः दिग्भ्यः एनाः गाः नि वर्तय
 हे आत्मन् मदभिमुखीः कुरु । हे गावो यूपमपि ताम्यो दिग्भ्यो निवर्तस्वमिति सामर्थ्याल्लब्धम् ।
 यद्वा । अर्द्धवत्पक्षेऽपि सूक्तार्थो यथा घटते तथा योजना कर्तव्या ॥ ॥ १ ॥

‘मदम्’ इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । आवैक्यदा दशाक्षरा विराट् । ‘अग्निमीळे भुजाम्’
 ह्रयेपानुष्टुप् । नवमी विराट् दशमी त्रिष्टुप् अग्नये ऋ गायत्र्यः । इदमादीनां सप्तसूक्तानामिन्द्रपुत्र-
 प्रनापतिपुत्रो या विमदः ऋषिर्वसुक्रपुत्रो वसुरुदात्यो वा । इदमुत्तरं चाग्नेयम् । तथा शानुकान्तं—
 ‘सप्तोत्तराण्येन्द्रो विमदः प्राजापत्यो वा वामुक्रो वसुरुदा भद्रं दशाक्षर्यं तु गायत्रमावैक्यदा पाद
 एव वा शान्त्यर्थः परानुष्टुपन्ये विराट्त्रिष्टुमी’ इति । गतो विनियोगः ॥

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

भद्र नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

हे अग्रे त्वं वन. अस्माकं मन. भद्रं शुभयुक्तम् अपि वातय । अपिरत्र धात्वर्थानुयायी ।
आगमय । त्वत्संबन्धितोऽयंकरणे प्रेरयेत्यर्थः ॥

अग्निमीळे भुजां यविष्ठं शासा मित्रं दुर्धरीतुम् ।

यस्य धर्मन्स्वरेनीः सपर्यन्ति मातुरुधः ॥ २ ॥

अग्निम् । ईळे । भुजाम् । यविष्ठम् । शासा । मित्रम् । दुर्धरीतुम् ।

यस्य । धर्मेन् । स्व । एनी । सपर्यन्ति । मातु । ऊर्ध्व । ॥ २ ॥

भुजां हविर्भुजा देवाना मध्ये यविष्ठम् अह्न्यह्न्यग्निहोत्रादिकर्मार्थं जायमानत्वादतिशयेन
युवानं वशामा अनुशासनेन मित्रम् । यस्मादिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति सपर्यमनुशासित
तस्मात्सपर्यस्य मित्रभूतमित्यर्थः । दुर्धरीतुं दुर्धरणीयं संग्रामे शत्रुभिर्दुर्निवारणीयमेवभूतम् अग्निम्
ईळे स्तौमि । अपि च यस्य अग्रे धर्मेन् धर्मस्यग्निहोत्रादिके कर्मणि स्व्यं सुलोक्तादित्यर्थं सर्व
देवजातं वा एनी. पुन्य. प्रतिगम्य आहुतयः स्तुतयश्च सपर्यन्ति परिचरन्ति सेवन्ते । यद्वा ।
स्व. सपर्यन्तीत्यनयो. सामानाधिकरण्यम् । अत्र स्वरित्यस्य सर्वशब्दो निपातः । स्वः सर्वं देवा
एनीरात्मन प्रतिगन्तीराहुती स्तुतीश्च सपर्यन्ति सेवन्ते । उपजीवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । सुतोपम-
मेतत् । मातु गो ऊर्ध्व क्षीरोपसंहारस्थानं प्रति यथा वरसा उपजीवन्ति तद्वत् । समिपिनीळ इति
पूर्वेण संबन्धः ॥

यमासा कृपनीळं भासाकेतुं वर्धयन्ति । आजते श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

यम् । आमा । कृपनीळम् । भासाकेतुम् । वर्धयन्ति । आजते । श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

स्तोतारी यष्टारश्च आसा स्तुतिहविकेअग्नेनोपासनेन यम् अग्निं वर्धयन्ति । कीदृशम् ।
कृपनीळं कर्मस्थानम् । कर्माधारमित्यर्थः । भासाकेतुं ज्वालात्क्षणज्ञापकं इति; कर्तारं वा ।
यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः । सोऽग्निं श्रेणिदन् स्तोत्रम्यो यष्टृभ्योऽभीष्टफलसमूहप्रदं शत्रुभ्यो
ज्वालापङ्क्तिप्रदो वा पर्वभूतः सन् आजते भासते ॥

अयो विशा मातुरेति प्र यदानं दिवो अन्तान् । कविरश्नं दीद्यानः ॥ ४ ॥

अयः । विशाम् । मातु । एति । प्र । यत् । आनट् । दिव । अन्तान् ।

कवि । अश्वम् । दीद्यानः ॥ ४ ॥

विशां यजमानमनुप्याणाम् अयः गन्तव्यं मातु गमनशीलोऽग्निः दीद्यानः दीप्यमानः
यत् यदा एति ऊर्ध्वं गच्छति तदा दिव सुलोक्तस्य अन्तान् पर्यन्तान् कविः मेधावी सोऽग्निः
प्र आनट् प्रकृतेन न्यामोति । अश्वं मेधोपलक्षितमन्तरिक्षं च व्यामोति ॥

जुपद्भुव्या मानुपस्योर्ध्वस्तस्थावृम्भा यज्ञे । मिन्वन्तसर्गं पुर एति ॥ ५ ॥

जुपत् । ह्रुव्या । मानुपस्य । ऊर्ध्वः । तस्थौ । ऋम्भा । यज्ञे । मिन्वन् । सर्गं । पुरः । एति ॥ ५ ॥

मानुपस्य यजमानस्य यज्ञे यजनीये यागे ह्रुव्यां ह्रुव्यानि हवींषि जुपत् सेवमानोऽग्निः । ऋम्भा ऋग्वृत्तो बहुज्वालोपेतः ऊर्ध्वस्तस्योऽतिष्ठति । ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः । अपि चायमग्निः प्राग्वंशादारभ्य यज्ञं सदनं सीमिकीं घेदि । मिन्वन् परिच्छिन्दन् पुरः पुरस्तादुत्तरवेदिताला-
मुखीयात् प्रणीयमानः सन् पृथति गच्छति ॥

स हि क्षेमो हविर्पुञ्जः श्रुष्टीदेस्य गातुरेति । अग्निं देवा वाशीमन्तम् ॥ ६ ॥

सः । हि । क्षेमः । हविः । पुञ्जः । श्रुष्टी । इत् । अस्य । गातुः । एति ।

अग्निम् । देवाः । वाशीमन्तम् ॥ ६ ॥

य उक्तगुणविशिष्टोऽग्निः । हि इत्येतदवधारणे । सः एवाग्निः क्षेमः कुशलहेतुः । सर्वस्य परिपालनहेतुरित्यर्थः । हविः पुरोडाशादिकं य स एव हविपस्तत्रिमिषत्वात् । यज्ञः पापोऽपि स एव तस्यापि तदेतत्वात् । किञ्च श्रुष्टीत् क्षिप्रमेव अस्य अग्नेः गातुः गमनशीलोऽधिष्ठात्रात्मा पृथति देवानामाह्वानार्थं गच्छति । गच्छा च प्रत्यागच्छन्तं वाशीमन्तं स्तुतिरक्षणया वाचोपेतम् । अग्निं प्रति देवाः अपि गच्छन्तीति शेषः ॥ २ ॥

यज्ञासाहं दुवं इपेऽग्निं पूर्वस्य शेवंस्य । अद्रेः सुनुमायुमाहुः ॥ ७ ॥

यज्ञऽसहम् । दुवं । इपे । अग्निम् । पूर्वस्य । शेवंस्य । अद्रेः । सुनुम् । आयुम् । आहुः ॥ ७ ॥

अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावप्याहायी । अपराध्वंशः पूर्वं स्यात्शेषः । आयुं देवानामाह्वानार्थं दूयेत् गन्तारं यम् अग्निम् अद्रेः सुनुम् अश्मनः पुत्रम् आहुः 'रथमज्ञयस्वमश्मनस्परि' (अ. सं. २. १. १) इत्येषमादयो मन्त्रा पदन्ति । यज्ञसहं यागस्य बोधार्थम् । धारयितारमित्यर्थः । समन्तिमभिलक्ष्य पुत्रः परिचरणम् इपे इच्छामि । किमर्थम् । पूर्वस्य । अत्र पूर्वशब्द उक्तप्रयाची । उक्तस्य शेवंस्य स्वर्गापर्यर्गलक्षणसुखस्य प्राप्यार्थमिति शेषः ॥

नरो ये के चास्मदा विश्वेचे वाम आ स्युः । अग्निं हविषा वर्धन्तः ॥ ८ ॥

नरः । ये । के । च । अस्मात् । आ । विश्वा । इत् । ते । वामे । आ । स्युरिति स्युः ।

अग्निम् । हविषा । वर्धन्तः ॥ ८ ॥

नरः नेतारः ये के च ये केचित् पुत्रपौत्रादयः अस्मात् अस्माकं सन्ति । आकारः पूरकः । ते पुत्रपौत्रादयः वामे वननीये संगमनीये विश्वेत् विश्वस्मिन्नेव पथादिपथे आ समन्तान्नेपुः । उपविशोयुरित्याशास्महे । किं कुर्वन्तः । अग्निम् अज्ञानादिगुणविशिष्टं देवं हविषा पुरोडाशादिकेन वर्धन्तः वर्धयन्तः ॥

कृष्णः श्वेतोऽरूपो यामो अस्य ब्रह्म ब्रह्म उत शोणो यशस्वान् ।

हिरण्यरूपं जर्निता जवान ॥ ९ ॥

कृष्णः । श्वेतः । अरुणः । यामः । अस्य । वृद्धः । ऋजः । उत । शोणः । यशस्यान् ।
हिरण्यरूपम् । जनिता । जजान् ॥ ९ ॥

अत्र यत्तद्वदमद्याहस्यं योज्यम् । 'यामः' । याति मच्छस्यस्मिन्निति यामो रथः प्रजापतिना
निर्मितः । कीरदाः । 'कृष्णः' अमितवर्णः । 'श्वेतः' सितवर्णः । 'अरुणः' आरौचमानः । 'वृद्धः' महान्
'ऋजः' ऋजुरायाम् । 'उत' अपि ॥ 'शोणः' रक्तवर्णः । 'यशस्यान्' कीर्तिमान् । यद्वा । यश इति धननाम ।
हविलक्षणेन धनेन युक्तः । 'हिरण्यरूपं' सुवर्णसदृशं तं रथम् । 'अस्य' अग्नेरर्थाय । 'जनिता' सर्वस्य
जगतो जनयिता प्रजापतिः । 'जजान' जनयामास । असौ दत्तवानित्यर्थः । 'कथमेकस्यैव रथस्य कृष्णादि-
मानारूपत्वं संभवतीति चेत्' अग्ने सामर्प्यातिशयेन संभवतीत्यर्थः । यद्वा । हिरण्यरूपमिति रथ-
वाचिना शब्देन सह सामानाधिकरण्यात् कृष्णादिशब्दा द्वितीयान्तरत्वेन योज्याः । अत्र सर्वगुणोक्त-
रथवत्तयाग्निः स्तूयत इत्यर्थः ॥

एवा तै अग्ने विमुदो मनीषामूर्जो नपादमृतेभिः सुजोषाः ।

गिर आ वक्षत्सुमतीरियान इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमार्माः ॥ १० ॥

एव । ते । अग्ने । विमुदः । मनीषाम् । ऊर्जः । नपात् । अमृतेभिः । सुजोषाः ।

गिरः । आ । वक्षत् । सुमतीः । हयानः ।

इषम् । ऊर्जम् । सुक्षितिम् । विश्वम् । आ । अमारित्यभाः ॥ १० ॥

एषमुक्तप्रकारेण हे 'ऊर्जो' नपात् ओषधिवनस्पतिविरुभूतस्याक्षस्य वीत्र हे 'अग्ने' 'अमृतेभिः'
अमृतैर्हविलक्षणैरसैः । 'सुजोषाः' संगतः । 'विमुदः' नामर्षिः । 'मनीषां' प्रकृष्टां बुद्धिं कामयमानः । सन् 'ते'
तुभ्य 'गिरः' स्तुतिरक्षणाय वाचः । 'आ' 'वक्षत्' आभिमुख्येनोक्तवान् । वक्षेच्छन्दसि छेति रूपम् ।
तत्तत्समयेनञ्ज्ञात्वा । 'सुमतीरियानः' शोभनलक्षणा बुद्धीः । 'संगमयन्' । 'इषम्' अन्नम् । 'ऊर्जं' क्षीरादिकं
रसं च । 'सुक्षितिं' शोभनभिवामम् । यद्वा । क्षितयो मनुष्याः । शोभनपुत्रपौत्रादिकं पक्षिणि
देयमस्ति तत् । 'विश्वं' धनं च । 'आभाः' तस्मै विमदायाहर देहि ॥ ॥ १ ॥

'आग्निं न' इत्यदृष्टं पञ्चमं सूक्तमास्तारपङ्क्तिच्छन्दस्कम् । आद्यौ गायत्री पादौ ततो द्वौ
जागती सास्तारपङ्क्तिः । ऋषिदेवते पूर्ववत् । तथा धानुक्रान्तम्—'आग्निं नाष्टावास्तारपङ्क्तम्'
इति । पृष्ठयस्य चतुर्थेऽहनि 'आग्निं न स्ववृक्तिभिरिवाउयम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । महायत
आग्निमाहते चावतीऽद्विष्यन्तं साम स्तुवीरन् तदानीमादितस्तावस्य ऋषोऽनुसुपाध्याः । सूत्रित
च—'यदीकान्दं भूयसीषु चेत् स्तुवीरघाग्निं न स्ववृक्तिभिरिति तावतीरनुसुपाः' (दे. आ. ५.
१. २) इति ॥

आग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।

यज्ञाय स्तीर्णवर्हिषे वि वो मदं शीरं पावकशोचिषं विवक्षसे ॥ १ ॥

आ । अग्निम् । न । स्ववृक्तिऽग्निः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।

यज्ञाय । स्तीर्णऽवर्हिषे । वि । वो । मदं । शीरम् । पावकऽशोचिषम् । विवक्षसे ॥ १ ॥

१. त१.२-बुद्धीः स्तागमयन्; त३-बुद्धीस्तगमन; त५-बुद्धीः स्तगमयन्; त७-बुद्धीः ता-
गमयन्; म१.२.४.७-बुद्धीस्ताः गमयन्; म६-बुद्धिः अगमयन् ।

हे अग्रे 'वः' तव स्वभूते 'विनदे' एतदस्य रूपौ मयीयं स्तुतिः प्रवृत्तास्ति । 'न' इति संप्रत्ययः ।
अनौ ध्वनिदानौ 'स्ववृत्तिभिः' स्वयंकृताभिर्दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः 'होतारं' देवानामाह्वारं
होमनिष्पादकं वा 'अग्निं' 'त्वा त्वाम्' 'आ' 'वृणोमहे' आभिमुख्येन संभजामहे । किमर्थम् । 'स्तर्हि-
बर्हिषे' 'यज्ञाय' । तादर्थ्यं चतुर्यौ । यज्ञार्थम् । कीदृशम् । 'शीरम्' ओषध्यादिषु सर्वानुशासिने
'पावकशोधिषे' शोधकदोषिणम् । 'विवक्षसे' । महत्त्वमैतत् । हे अग्ने त्वमपि महान् भवसि । यद्वा ।
विमदे यज्ञस्य संवन्धिनः । सोमस्य पानत्रयविविचनद्वयं त्वामावृणीमहे इति योग्यम् ॥

त्वाम् ते स्वाभुवः शुम्भन्त्यश्चराधसः ।

वेति त्वामुपसेचनी वि वो मदे ऋजीतिरम् आहुतिर्विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । ऊँ शति । ते । सुऽआभुव । शुम्भन्ति । अश्चराधसः ।

वेति । त्वाम् । उपऽसेचनी । वि । वः । मदे । ऋजीतिः । अग्ने । आऽहुतिः । विवक्षसे ॥ २ ॥

'स्वाभुवः' स्वप्रकाशेन दीप्यमानाः 'अश्चराधसः' न्यासधनाः । 'ते' यज्ञमानाः हे अग्ने 'स्वाम्' त्वामेव 'शुम्भन्ति' शोभयन्ति । यज्ञे हविर्भिर्दोषनिवर्त्यार्थम् । किंच 'उपसेचनी' तबोररि क्षरणशीला
'ऋजीतिः' ऋजुगामिनी हृद्यमाना 'आहुतिः' हे 'अग्ने' 'त्वां' 'वेति' गच्छति । किमर्थम् । 'वः' तव
'मदे' मदनिमित्ते । कृत्यर्थमित्यर्थः । किंच त्वमपि 'विवक्षसे' महान् भवसि ॥

त्वे धर्माण आसते जुहभिः सिञ्चतीरिव ।

कृष्णा रूपाण्यर्जुना वि वो मदे विद्या अधि श्रियो धिपे विवक्षसे ॥ ३ ॥

त्वे इति । धर्माण । आसते । जुहभिः । सिञ्चतीरिव ।

कृष्णा । रूपाणि । अर्जुना । वि । वः । मदे । विद्या । अधि । श्रियो । धिपे । विवक्षसे ॥ ३ ॥

'धर्माणः' यज्ञस्य धारयितार ऋत्विजः 'जुहभिः' सपूर्णहुतिभिर्होमपात्रैः 'त्वे' त्वामेव 'आसते'
उपास्यते सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । 'सिञ्चतीरिव' । क्षुधिलक्षणाः पृथिवी सिञ्चन्त्य' आपोऽग्नि' यथा
स्वपितृत्वेन सेवन्ते तद्वत् । 'अग्नेरापः' (तै. आ. ८. १) इति धृतेस्तस्यापां पितृत्वम् । यद्वा । जुहभिः
सिञ्चतीरिव सिञ्च्यमाना आहुतय इव धर्माणस्त्वया धार्यमाणा यज्ञमयस्त्वे स्वरूपायते निवसन्ति । हे
अग्ने एवं 'कृष्णा' कृष्णवर्णानि 'अर्जुना' अर्जुनानि श्वेतवर्णानि उबालान्नयैतरूपाणि च 'विद्याः' सर्वा
'अधिय' शोभाः 'अग्नि' धिपे अधिकं यथा भवति तथा धारयसि । किमर्थम् । 'वः' दुष्प्रकारं सर्वेषां
देवानां 'विमदे' विविधस्मोमपानजन्यमदार्थम् । यत एवमतः 'विवक्षसे' त्वं महान् भवसि ॥

यमग्ने मन्यसे रयि सहसावन्नमर्त्य ।

तमा नो वार्जसातये वि वो मदे यज्ञेषु चित्रमा भरा विवक्षसे ॥ ४ ॥

यम् । अग्ने । मन्यसे । रयिम् । सहसाऽवन् । अन्नमर्त्य ।

तम् । आ । नः । वार्जसातये । वि । वः । मदे । यज्ञेषु । चित्रम् । आ । भर । विवक्षसे ॥ ४ ॥

१. त- 'वः' नास्ति । २. त१.२.४.५-विवक्षते । ३. त-महद्भान्तम् । ४. त-म-दोषधनाः ।
५. त-सिचति । ६. त३.४.५-म१.२-आपः अग्निः ; त१.२.६.७-आपः पृथिवी अग्निः ;
म७-आप इव क्षामा ।

हे ऽअमर्यं अमरणधर्मन् ऽसहसावन् वलवन् पूर्वभूत हे ऽअग्ने त्वं ऽयं ऽरयिं ऽमन्यसे सर्वेषु धनेषु यद्धनं वरिष्ठमिति जानासि ऽविघ्नं चायनीय ऽत रयिं ऽन. अस्माकं ऽवाजसातये अजलाभाय ऽआ ऽमर आहर प्रयच्छ । किमर्थम् । ऽव युष्माकं सर्वेषां देवानां ऽयज्ञेषु ऽविमदे विविधमोमादि-हविर्जन्यमदनिमित्ते । यागेषु नानाप्रकारैर्हविर्भिर्युष्माक तर्पणायेत्यर्थः । त्वमपि ऽविवक्षसे महान् भवसि ॥

अग्निर्जातो अर्थर्वणा विदद्विश्वा नि कान्या ।

भुवद्भूतो विवस्वतो वि वो मदे प्रियो यमस्य काम्यो विवक्षसे ॥ ५ ॥

अग्निः । जातः । अर्थर्वणा । विदत् । विश्वानि । कान्या ।

भुवत् । दूतः । विवस्वतः । वि । वः । मदे । प्रियः । यमस्य । काम्यः । विवक्षसे ॥ ५ ॥

ऽअथर्वणा पृतक्षाज्ञर्पिणा ऽजात जनिनः ऽअग्निः । कथमवगम्यते । 'स्वामग्ने पुष्करादध्यधर्वा निरमग्यत' (अ. सं. ६. १६. १३) इति मन्त्रान्तरात् । ऽविश्वानि समस्तानि ऽकाश्या काश्यानि स्तोतृकर्माणि विदत् वेत्ति । ऽविवस्वतः यजमानस्य ऽभून् देवानामाह्वानार्थं ऽभुवत् भवति । किंच ऽयमस्य संपन्तुयजमानस्य ऽप्रियः इष्ट सन् ऽकाश्व कमनीय प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ ५ ॥

त्वां युज्ञेष्वीळतेऽग्ने प्रयत्यध्वरे ।

त्वं वसूनि काम्या वि वो मदे विश्वा दधासि दाशुपे विवक्षसे ॥ ६ ॥

त्वाम् । युज्ञेपुः । ईळते । अग्ने । प्रऽयति । अध्वरे ।

त्वम् । वसूनि । काम्या । वि । वः । मदे । विश्वा । दधासि । दाशुपे । विवक्षसे ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वा ऽप्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवर्तमाने ऽअध्वरे यागे ऽयज्ञेषु यजनीयेषु हवि-ष्वासक्षेपु सहस्र ऽईळते ऋत्विग्यजमानाः स्तुवन्ति । अपि च हे अग्ने ऽत्वं ऽविश्वा विश्वानि ऽकाम्या काम्यानि कमनीयानि ऽवसूनि धनानि ऽदाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय ऽविमदे सोमादिहविर्जन्य-वृत्ती मत्वा ऽवधासि प्रयच्छसि । अतः कारणात् ऽविवक्षसे त्वं महान् भवसि ॥

त्वां युज्ञेष्वात्विजं चारुमग्ने नि पैदरे ।

धृतप्रतीकं मनुषो वि वो मदे शुक्रं चेतिष्ठमक्षभिरिविवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । युज्ञेपुः । ऋत्विजम् । चारुम् । अग्ने । नि । पैदरे ।

धृतऽप्रतीकम् । मनुषः । वि । वः । मदे । शुक्रम् । चेतिष्ठम् । अक्षभिरिविवक्षसे ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वा मनुष्या यजमानाः ऽयज्ञेषु यागेषु ऽनि ऽपैदरे नियमेन स्थापयन्ति । कीदृशम् । ऽऋत्विजं होतृनामकं^१ ऽचारु रमणीयं ऽधृतप्रतीकम् आज्याहुतिपूर्णमुपे^२ ऽशुक्रं ज्वलन्तम् ऽअक्षभिः न्यासैस्तेजोभिः^३ ऽचेतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञातारम् । किमर्थम् । ऽवि ऽवो ऽमदे तव सोमादि-हविर्जन्यविविधनृहयर्थम् । यस्मादेवं तस्मात् ऽविवक्षसे महान्^३ भवसि^३ ॥

अग्नें शुक्लेण शोचिषोरु प्रथयसे बृहत् ।

अभिकन्दन्वृपायसे वि वो मदे गर्भं दधासि जामिषु विवक्षसे ॥ ८ ॥

अग्नें । शुक्लेण । शोचिषा । उरु । प्रथयसे । बृहत् ।

अभिकन्दन् । वृऽयसे । वि । वो । मदे । गर्भम् । दधासि । जामिषु । विवक्षसे ॥ ८ ॥

हे 'अग्ने' 'बृहत्' महात्सवं 'शुक्लेण' दीप्तेन 'शोचिषा' तेजसा 'उरु' 'प्रथयसे' विस्तीर्णं यथा भवति तथा प्रत्यातो भवसि । किंच 'अभिकन्दन्' आभिमुख्येन युवार्थं सान्नाह्यम् 'वृपायसे' वृष इवाचरसि । युद्धकाले दर्पितवृष इव रोहवज्रवसीत्यर्थः । त्वं 'माध्यमिकः' सन् 'जामिषु' भगिनीभूतास्वोषधीषु 'गर्भं' बीजलक्षणं 'दधासि' वृष्टिद्वारेण धारयसि । एकस्मात् प्रजापतेः सकारा-
हुस्तृतादादन्वोषधोर्जांसावमुपचर्यते । कस्मिन् सति । 'वि' 'वो' 'मदे' तव विविधसीमादिहवि-
र्जन्मदे संजाते सति । यस्मादेवं कृतवानसि तस्मात्त्वं 'विवक्षसे' महान् भवसि । विवक्षस इति महिमानं पक्षेर्मां बहतेषां सन्तत्य रूपमिति ॥ ॥ ५ ॥

'बृह' इति पञ्चदशार्थं पठं धृक्कर्मैन्द्रम् । पञ्चदशी त्रिष्टुप् पञ्चमीलसमीनवग्यस्तिस्त्रीऽनुष्टुभः शिष्टाः पुरस्ताद्बृहत्स्यः । आपद्वादशकयष्टकवती पुरस्ताद्बृहती । पूर्ववदधिः । तथा चानुष्ठान्तं—
'बृह पञ्चोना पुरस्ताद्वाहन्तं त्रिष्टुबन्तं त्वं स्या चिदा नस्य नोऽनुष्टुभः' इति । चतुर्थेऽहनि निष्केवस्य पृतसुकम् । सूत्रितं च—'बृह श्रुत इन्द्रो युष्मस्य त इति निष्केवस्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

कुहं श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्य जनै मित्रो न श्रूयते ।

ऋषीणां वा यः क्षये गुहा वा चर्कुरे गिरा ॥ १ ॥

कुहं । श्रुतः । इन्द्रः । कस्मिन् । अद्य । जनै । मित्रः । न । श्रूयते ।

ऋषीणाम् । वा । यः । क्षये । गुहा । वा । चर्कुरे । गिरा ॥ १ ॥

'अद्य' अस्मिन् दिने 'इन्द्रः' 'बृह' कुत्र स्थाने 'श्रुतः' विधुतः प्रत्यातः । 'कस्मिन्' 'जने' यजमान इग्यत्वेन स्तूप्यदेनावस्थितः 'श्रूयते' प्रत्यायते । तत्र दधान्तः । 'मित्रो' 'न' सूर्य इव सखेव वा तद्वत् । 'यः' इन्द्रः 'ऋषीणां' ऋग्वेदीनां 'क्षये' निवास आधने 'गुहा' 'वा' गुहायामरण्ये वा 'गिरा' स्तुतिलक्षणया वाचा 'चर्कुरे' अवर्धमाकुर्यते । अन्वर्थं स्तूपत इत्यर्थः । स इन्द्रः कुहं मुन इति एवैव संबन्धः ॥

इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवै वृज्यर्चीपमः ।

मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चके अस्म्या ॥ २ ॥

इह । श्रुतः । इन्द्रः । अस्मे इति । अद्य । स्तवै । वृजी । ऋचीरमः ।

मित्रः । न । यः । जनेषु । आ । यशः । चके । अस्मि । आ ॥ २ ॥

'इह' अस्मिन् पक्षे 'इन्द्रः' 'श्रुतः' प्रत्यातः । 'अद्य' अस्मिन् दिने 'अस्मे' अस्माभिः 'स्तवै' स्तूपते । कीर्तिः । 'वृजी' यजमान 'ऋचीरमः' । 'यशश्च' इन्द्र ते शतं शतं भूमिल्ल स्यु न स्या

वज्रिन्' (क्र. सं. ८. ७०. ५) इत्यादिकया स्तुत्या समानगुण इत्यर्थः । वयः इन्द्रः वमित्रो वन
सूर्य इव स्निग्ध इव वा वज्रेषु स्तोत्रजनेषु वयसः अर्घं कीर्तिं वा वचके करोति । कीदृशम् ।
वमसामि असाधारणम् । स इन्द्रोऽस्माभिः स्तूयत इति पूर्वेण संबन्धः ॥

महो यस्पतिः शर्वसो असाम्या महो नृम्णस्य तूतुजिः ।

मर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥ ३ ॥

महः । यः । पतिः । शर्वसः । अर्सामि । आ । महः । नृम्णस्य । तूतुजिः ।

मर्ता । वज्रस्य । धृष्णोः । पिता । पुत्रम् इव । प्रियम् ॥ ३ ॥

वयः इन्द्रः वमहः महतः वशवसः बलस्य वपति ईश्वरः वमसाम्या । आह मर्षादायाम् ।
आ समाप्ते । अनन्तरगुण इत्यर्थः । वमहः महतः वनृम्णस्य घनस्य च वतूतुजिः स्तोत्रम्य श्रेष्ठः ।
किंच वधृष्णोः शत्रूणां धर्षकस्य वज्रस्य स्वकीयस्यायुधस्य वमर्ता य इन्द्रो धारयिता । स इन्द्रोऽ-
स्मान् पावित इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । वपिता वपुत्रमिव वप्रियम् । यथा पित्रेऽपि सत्तुं पाति तद्वत् ॥

युजानो अश्वा वातस्य धुनीं देवो देवस्य वज्रिवः ।

स्पन्ता पुथा विरुक्मता सृजानः स्तोष्यध्वनः ॥ ४ ॥

युजानः । अश्वा । वातस्य । धुनी इति । देवः । देवस्य । वज्रिऽवः ।

स्पन्ता । पुथा । विरुक्मता । सृजानः । स्तोषि । अध्वनः ॥ ४ ॥

हे वज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र । एको मत्वर्यीवोऽनुवादकः । वदेव द्योतमानसर्वं वदेवस्य द्योतमानस्य
ववातस्य वायोः वधुनी श्रेष्ठः । वायोरपि शीघ्रगामिनावित्यर्थः । वअश्वा अश्वा स्वदीयौ हरिनामकौ
वयुजानः स्वरथे संयोजयन् । कीदृशी । विरुक्मता विरोचनवता वपथा मार्गेण वस्पन्ता स्पन्तौ
गच्छन्तौ । वअध्वनः युद्धे गमनमार्गान् वधृजान् उत्पादयन् वस्तोषि सततं स्तूयसे ॥

त्वं त्या चिदातस्याश्वागा ऋजा त्मना वह्यै ।

ययोर्देवो न मर्त्यो यन्ता नर्किर्विदार्यः ॥ ५ ॥

त्वम् । त्या । चित् । वातस्य । अश्वा । आ । अगाः । ऋजा । त्मना । वह्यै ।

ययोः । देवः । न । मर्त्यः । यन्ता । नर्किः । विदार्यः ॥ ५ ॥

यजुदसबन्धादुत्तरोऽर्धं पूर्वं व्याख्यायते । वययोः स्वदीययो वयन्ता नियन्ता निवारयिता
वदेवो वन देवानां मध्ये कश्चिदपि देवो नास्ति वमर्त्यः मनुष्याणां मध्ये कश्चिदपि नास्ति वनर्किः
न कश्चिदपि विदार्यः वेत्ता । जवस्य बलस्येति वा शेषः । हे इन्द्र त्वं ववातस्य वायोर्बलेन जवेन
॥ युक्तौ वक्रा ऋजुगामिनौ तस्या वचित् तावपि वअश्वा स्वदीयावश्चौ वध्वना आत्मनैव । सारथि-
निरपेक्षेणैवयः । ववह्यै वहनार्थम् । अभिप्रेतदेशप्रापणायैवयः । वआगाः आभिमुख्येन
गच्छसि ॥ ॥ ६ ॥

अघु गमन्तोऽशनां पृच्छते वां कर्दर्या न आ गृहम् ।

आ जग्मथुः पराकाद्विषश्च गमश्च मर्त्यम् ॥ ६ ॥

अघं । गमन्तां । उशनां । पृच्छते । वाम् । कर्त्तुर्ऽर्था । नः । आ । गृहम् ।

आ । जग्मथुः । पराकात् । दिषः । च । गमः । च । मर्त्यम् ॥ ६ ॥

१अघ अथ यत्समाप्यनन्तरम् २उशना मार्गव कपिः हे इन्द्राग्नी ३गमन्ता स्वस्थानं प्रति गच्छन्तौ ४वां युवां ५पृच्छते पृच्छति स्म । यद्वा । उशनेति विभक्तिव्यत्ययः । उशनसमिन्द्रस्य सखिभूतं भागेवमिन्द्रं च युवां सर्वो यजमानः पृच्छति । किं पृष्टवानिति उच्यते । युवां ६कर्दर्या किंप्रयोजनवन्तौ सन्तौ ७न अस्मदीयम् । आकारः प्रतीत्यस्यार्थः । ८गृहं प्रति ९पराकात् । दूरत्वमेतत् । दूरान् १०आ जग्मथुः आगतवन्तौ स्वः । तदेवोक्तम् । ११विषश्च पुलोकाश्च १२गमश्च भूलोकाश्च १३मर्त्यं मनुष्यं मां प्राप्यागतवन्तौ । युवयोः कृतार्थत्वाद्प्रागमननस्मदनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति युवप्रनुग्रहजतीयर्थः ॥

आ न इन्द्र पृक्षसेऽस्माकं ब्रह्मोर्ध्वतम् ।

तत्त्वा याचामहेऽवः शुष्णं यद्वज्रमानुषम् ॥ ७ ॥

आ । नः । इन्द्र । पृक्षसे । अस्माकम् । ब्रह्म । उर्ध्वतम् ।

तत् । त्वा । याचामहे । अवः । शुष्णम् । यत् । हन् । अमानुषम् ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र त्वम् । न इति तृतीयायै षष्ठी । २नः अस्माभिः ३उच्यतम् उरिक्षितम् । दत्तमित्यर्थः । ४अस्माकम् अस्मदीयं ५ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नम् । आह् मयांदायाम् । आ तृतेरित्यर्थः । ६पृक्षसे आत्मना संपर्चय । 'पृची संपर्के' इति घातो रूपम् । आभक्षयेत्यर्थः । किंच वयमपि ७त्वा पूर्वभूतं त्वां ८तत् । पदुरकृष्टमस्तीति शेषः । तत्तत्तदन्नम् ९अवः तद्वज्रं च १०याचामहे प्रार्थयामहे । तथा ११यत् १२शुष्णं यत् १३अमानुषं मनुष्यादन्यं राक्षसादिकं १४हन् हन्ति तदुलूकं बलं च १५याचामहे । यद्वा । हे इन्द्र त्वं शुष्णमेतन्नामानममानुषं मनुष्यस्यतिरिक्तमसुर हन् इतवानसि । इत्वा च यद्येन रक्षणेन धैलीर्यं पालितवानसि तदवः पालनमस्माकमपि भवेदिति त्वां याचामहे इति वाक्यार्थः ॥

अकर्मा दस्युराभि नो अमन्तुरन्यव्रतो अमानुषः ।

त्वं तस्यामित्रहन् बर्धदासस्य दम्भय ॥ ८ ॥

अकर्मा । दस्युः । अभि । नः । अमन्तुः । अन्यऽव्रतः । अमानुषः ।

त्वम् । तस्य । अमित्रऽहन् । बर्धः । दासस्य । दम्भय ॥ ८ ॥

१अकर्मा अविद्यमानयामादिकर्मा २दस्युः उपक्षपयिता ३अभि आभिमुख्येन स्वरूपतः ४नः अस्मान् ५अमन्तुः अज्ञाता । यद्वा । अत्र अवैत्युपसर्गस्य वकारलोपो द्रष्टव्यः । अवमन्तुरवमन्ताभि-
भविता । ६अन्यव्रतः श्रुतिस्मृतिन्यतिरिक्तकर्मा ७अमानुषः मनुष्यसंन्यवहारोद्वाहः । असुरमहति-
रित्यर्थः । ८यं पूर्वभूतोऽस्ति हे ९अमित्रहन् शत्रूणां हन्तरिन्द्र १०त्वं ११दासस्य उपक्षपयितव्यस्य १२वयः
हन्ता सन् १३दम्भय तं शत्रुं हिन्यि ॥

त्वं न इन्द्र शूर शूरैरुत त्वोतासो बर्हणा ।

पुरुत्रा ते वि पुर्तयो नवन्त क्षोणयो यथा ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । शूर । शूरैः । उत । त्वाऽर्जतास । बर्हणा ।

पुरुऽत्रा । ते । वि । पुर्तयः । नवन्त । क्षोणयः । यथा ॥ ९ ॥

हे शूर विक्रान्त इन्द्र एव शूरैः भटैः मरुद्भिः सहितः सन् जनः अस्मान् पाहीति शेषः ।
उत अपि च त्वोतासः स्वया रक्षिता वयं बर्हणा परिवर्हणायां शत्रूणां हिंसायां समयां भवेत् ।
किंच एते स्वदीया पुर्तयः कामानां पूरणानीप्सितार्थप्रदानानि पुरुत्रा बहून् स्तोतुन् वि नवन्त
विविधं क्यामुवन्ति । क्षोणयः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं यथा
क्यामुवन्ति तद्वत् ॥

त्वं तान् बृत्रहृत्ये चोदयो नृन् कार्पाणे शूर वज्रिवः ।

गुहा यदी कवीनां विशां नक्षत्रशवसाम् ॥ १० ॥

त्वम् । तान् । बृत्रहृत्ये । चोदयः । नृन् । कार्पाणे । शूर । वज्रिऽवः ।

गुहा । यदी । कवीनाम् । विशाम् । नक्षत्रऽशवसाम् ॥ १० ॥

वज्रिवः वज्रधरः शूर इन्द्र एव कार्पाणे । असिः कृपाणः । तेन साध्यं युद्धं कार्पाणम् ।
तस्मिन् बृत्रहृत्ये शत्रुहृन्नार्थं नृन् मरान् तान् प्रसिद्धान् मरुद्गणान् चोदयः चोदयसि प्रेरयसि ।
यदि यदा त्वं कवीनां मेधाविना नक्षत्रशवसा देवान् प्रतिगच्छस्तोतृवलानां विशा स्तोतृजनानां
सवन्धीनि गुहा गूढानि गुणैः संवृतानि स्तोत्राणि शृणोषीति शेषः । तदा प्रेरयसीति पूर्वोक्तव्ययः ॥ ॥७॥

मुक्षु ता तं इन्द्र दानार्प्रस आक्षणे शूर वज्रिवः ।

यद्ध शुष्णस्य दम्भयो जातं विश्वं स्यावभिः ॥ ११ ॥

मुक्षु । ता । ते । इन्द्र । दानऽर्प्रसः । आक्षणे । शूर । वज्रिऽवः ।

यत् । ह । शुष्णस्य । दम्भयः । जातम् । विश्वम् । स्यावभिः ॥ ११ ॥

हे शूर विक्रान्त वज्रिवः वज्रोपेत इन्द्र दानार्प्रसः दानकर्मणः । स्तोतृगणैः सततमभीष्टफल-
प्रदस्येत्यर्थः । एते तव स्वयूतानि मुक्षु क्षिप्राणि अविलम्बितानि । क्षिप्रकरणयुक्तानीत्यर्थः । आक्षणे
षोडशभिर्न्याप्यमाने त्वय्यवस्थितानि एता तानि कर्माणि स्तोतारः स्तुवन्तीति शेषः । स्यावभिः
सहयातृभिर्मरुद्भिः सहितसर्वं शुष्णस्य असुरस्य विश्वं जातं सर्वमपत्यजातं दम्भयः अदम्भयः ।
हिंसितवानसि । यद्वा । एवमादीनि यानि खलु कर्माणि सन्ति तानि स्तुवन्तीति पूर्वेण संबन्धः ॥

माकुत्र्यगिन्द्र शूर वस्वीरस्मे भूवन्नभिष्टयः ।

व्यंवयं त आसां सुप्ते स्याम वज्रिवः ॥ १२ ॥

मा । अकुत्र्यक् । इन्द्र । शूर । वस्वीः । अस्मे इति । भूवन् । अभिष्टयः ।

व्यम्ऽव्यम् । ते । आसाम् । सुप्ते । स्याम । वज्रिऽवः ॥ १२ ॥

हे १॥ दूर विक्रान्त १॥ इन्द्र १॥ अस्मे अस्माकं स्वभूताः १॥ वस्तीः महत्याः १॥ अनिष्टयः आभि-
सुरयेष्टय इत्याः । यद्वा । आभिसुरयेष्टा अभीप्सितप्रार्थनाः । १॥ कुप्यक् कुत्सिताः । विफला
इत्यर्थः । १॥ मा भूवन् । किं तर्हि हे १॥ वज्रिवः वज्रिभिन्द १॥ ते तव प्रसादात् १॥ वयंवयम् कृत्विग्यज-
मानाः । द्विवचनमतिवराप्रदर्शनार्थम् । १॥ आसाम् इत्यानामिच्छानां वा संबन्धिनि १॥ सुप्ते सुप्ते
अवस्थिताः १॥ स्वाम भवेम । वयमभिष्टिजन्येन दृष्टादृष्टसुप्तेन युक्ताः दीर्घं मधेमेत्यादात्मह इत्यर्थः ॥

अस्मे ता त इन्द्र सन्तु सत्यार्हिसन्तीरुपस्पृशः ।

विद्याम् यासां भुजो धेनूनां न वज्रिवः ॥ १३ ॥

अस्मे इति । ता । ते । इन्द्र । सन्तु । सत्या । अर्हिसन्तीः । उपस्पृशः ।

विद्याम् । यासाम् । भुजः । धेनूनाम् । न । वज्रिः । ॥ १३ ॥

हे १॥ इन्द्र १॥ अस्मे अस्माकं स्वभूताः । ता सत्या इत्युभयत्र प्रथमाबहुवचनस्य छान्दस आकारः
सन्निवृत्ति निर्देशविशेषणत्वात् । १॥ ता तास्तादृश्यः १॥ उपस्पृशः । स्वासुपगम्य स्पृशन्तीत्युपस्पृशः स्तुतयः ।
१॥ ते तव प्रसादात् १॥ सत्या सत्याः १॥ सन्तु यथार्था भवन्तु । तय सद्गुणप्राप्तिष्य इत्यर्थः । अदि च
१॥ अर्हिसन्तीः स्वामर्हिसत्यश्च भवन्तु । सस्तुतिस्वादनुद्देजयन्त्यश्च भवन्तिवत्यर्थः । हे १॥ वज्रिवः इन्द्र
१॥ यासां स्तुतीनां संबन्धिनः १॥ भुजः दृष्टादृष्टा भोगान् १॥ विद्याम् वयं लभेमहि । तत्र दृष्टान्तः ।
१॥ धेनूनां १॥ न । गवां क्षीरादिभोगान् यथा गोस्वामी लभते तद्वत् । ताः सत्या भवन्त्यिति पूर्वगान्वयः ॥

अहस्ता यदपदी वर्धेतु क्षाः शर्चीभिर्वेद्यानाम् ।

शुष्णं परि प्रदक्षिणिद्विश्वायवे नि शिश्रथः ॥ १४ ॥

अहस्ता । यत् । अपदी । वर्धेत । क्षाः । शर्चीभिः । वेद्यानाम् ।

शुष्णम् । परि । प्रदक्षिणित् । विश्वः । आयवे । नि । शिश्रथः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र १॥ यत् यदा १॥ क्षाः भूमिः १॥ अहस्ता पाणिरहिता १॥ अपदी चरणवर्जिता च । अमनुष्य-
कर्मकेत्यर्थः । १॥ वेद्यानां स्तोत्रयोग्यानां त्वष्ट्रभृतीनां देवानां संबन्धिभिः १॥ शर्चीभिः कर्मभिः १॥ वर्धेत
भवर्धत । धनधान्यादिभिः समृद्धेत्यर्थः । तदा खं १॥ परि १॥ प्रदक्षिणित् एवंभूतां पृथिवीं परिदृष्ट्य
प्रदक्षिणं यथा भवति तथा स्थितं १॥ शुष्णम् असुरं १॥ विश्वायवे । तादर्थ्ये १॥ चतुर्थी । सर्वत्राप्रतिहत-
गामिन एतदात्यस्यैर्विदेश्यराशौऽर्थ्याय १॥ नि १॥ शिश्रथः नितरां तादितवानसि । यद्वा । यदा शुष्णस्या-
च्छादनार्थं हस्तपादवर्जिता काचित्पृथिवी वेदितव्यानामसुराणां भाषारूपैः कर्मभिः शुष्णमसुरं
परिदृष्ट्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथावस्थितावर्धत तदानीं तो मायोत्पादितां पृथिवीं विश्वायवे १॥
सर्वव्यापकस्य मरुद्गणस्य प्रवेशनार्थं नि शिश्रथः ॥

पिवापिबेदिन्द्र शूर सोमं मा रिपण्यो वसवान् वसुः सन् ।

उत त्रायस्व गृणतो मधोनो महश्च रायो रेवर्तस्कृधी नः ॥ १५ ॥

पिबेऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मा । रिपण्यः । वसवान् । वसुः । सन् ।

उत । त्रायस्व । गृणतः । मधोनः । महः । च । रायः । रेवर्तः । कृधि । नः ॥ १५ ॥

पिबपिब इति वीष्मातिस्वराप्रदर्शनायम् । ॥ पशुर धीर इन्द्र त्वमभिपुत्रं सोमं शीघ्रं
पिब । यागकालातिपातो यावन्न भवति तावच्छीघ्रं सोमं पिबेत्यर्थः । पशु इति पूर्ण । हे वसवान
वसुनां धनानामानेतः त्वं वसु प्रशस्तः पशन् वसा परिपश्यः यागकालातिक्रमजातेन दोषेणा-
स्मान्मा हिंसी । प्रशस्तस्य तव कर्मवैगुण्यकरणेन^१ हिंसितुमयुक्तमित्यर्थः । उत अपि च हे इन्द्र त्वं
पशुणत, त्वा स्तुवतः स्तोतृन् मघोन^२ हविलक्षणधनवतो यजमानांश्च प्रायस्व प्रमादजनित-
कर्मवैगुण्यदोषात् पालयस्व । किंच महद्य राय इत्युभयत्र तृतीयार्थे पठ्यते । महः महता रायः घनेन
च^३ वनः अस्मान् रेवतः कृद्धि घनवतः कुरु ॥ ८ ॥

‘यजामहे’ इति सप्तमं सप्तमं सूक्तम् । प्रथमासप्तम्यौ त्रिष्टुभौ । पञ्चम्यभिमारिणी । द्विदशक-
द्विदशकवतीत्यभिमारिणीत्युच्यते । शिष्टाश्रतलो जगत्प । पूर्ववदपिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—
‘यजामहे सप्ताष्टम्ये त्रिष्टुभौ पञ्चम्यभिमारिणी’ इति । चतुर्थेऽहनि भाष्यं दिनसप्तमे तृतीयापञ्चम्यो-
रावर्तनेन त्रींस्तृषान् होत्रका एकैकं तृचमावपेरन् । सूत्रितं च—‘यजामहे इन्द्रं वज्रदक्षिणमिति
द्वितीयानेवमेव’ (भाष. श्री. ७, ११) इति ॥

यजामह इन्द्रं वज्रदक्षिणं हरीणां रुध्यं^४ विव्रतानाम् ।

प्र इमंश्च दोधुवदुर्ध्वथा भुद्धि सेनाभिर्दर्यमानो वि राधसा ॥ १ ॥

यजामहे । इन्द्रम् । वज्रदक्षिणम् । हरीणाम् । रुध्यम् । विव्रतानाम् ।

प्र । इमंश्च । दोधुवत् । ऊर्ध्वंऽया । भूत् । वि । सेनाभिः । दर्यमानः । वि । राधसा ॥ १ ॥

ययम् इन्द्रं यजामहे सोमलक्षणेर्हविर्भि- पूजयामः । कीदृशम् । वज्रदक्षिणं शत्रुवधाय
सततं वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तं विव्रताना रथवहनादिविविधकर्मणां हरीणाम् एतत्संज्ञकाना-
मश्वानां रुध्यम् आनेतारम् । स इन्द्र सोमपावानन्तरं इमंश्च स्वकीयानि इमंश्च विदोषुवत् पुनः-
पुनः पुनवानः सन् ऊर्ध्वंऽया ऊर्ध्वं यत्र भूत् प्रादुरमूत् । किंच सेनाभिः मरुदादिस्वकीयैः सैन्यैः
पवि द्रव्यमानः विविधं शत्रून् हिंसन् राधसा । द्वितीयार्थे तृतीया । राधो घनम् । वीगुपसर्ग-
श्रुतेर्योग्यक्रियाप्याहारः । विविधं स्तोत्रम्यो ददाति ॥

हरी न्वस्य या वने विदे वस्विन्द्रो मधैर्मुधवा वृत्रहा भुवत् ।

ऋभुर्वाज ऋभुक्षाः पत्यते शवोऽर्व क्ष्णौमि दासस्य नाम चित् ॥ २ ॥

हरी इति । नु । अस्य । या । वने । विदे । वसु । इन्द्र । मधैः । मधऽर्वा । वृत्रहा । भुवत् ।
ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षाः । पत्यते । शवः । अर्व । क्ष्णौमि । दासस्य । नाम । चित् ॥ २ ॥

अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ यथा यौ हरी अश्वौ वने । वन्यन्ते संभज्यन्तेऽस्मिन् देवा इति
घनं यज्ञोऽरण्यं वा । तस्मिन् वसु ऋजीपलक्षणं^५ घनं यवसलक्षणं वा नु क्षिप्रं विदे विन्देते
लभेते । यद्वा । यौ हरी अस्येन्द्रस्य वने संभजनार्थं वसु वसुनो लाभाय क्षिप्रं भवत इति शेषः ।
ताम्या हरिम्यां मधैः घनैः मधवा घनवान् इन्द्रः वृत्रहा वृत्राण्यस्यासुरस्य मेघस्य वा इन्ता
भुवत् भवति । अपि च ऋभुः दीप्तः । वाजः बलवान् ऋभुक्षाः महानिन्द्रः शवः शवसो

१. त-कर्मवैगुण्येन । २. त-‘च’ नास्ति । ३. त-म-समजतेस्मिन् । ४. त-मु-ऋजीकलक्षणं ।

५. त-म१.२.४-‘वसु’ नास्ति ।

इत्यस्य धनस्य वा १पत्यते ईष्टे । यदा । शङ्खान् दत्तं प्रति पत्यते प्रतिपद्यते १ गच्छति । अहमपि
तस्य प्रमादात् १दासस्य उपश्रयवित्तस्य शत्रोः १जान १चित् । नन्त्येऽनेनेति जान शिरः । तदपि
१रुव १क्षानि अव हन्मि । किमुतान्यद्वन् । अथवा नामधेयमपि आशयानि किमुत शत्रुन् ॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदया रथं हरी यमस्य बर्हतो वि सुरिभिः ।

आ तिष्ठति मधवा सनश्चुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः ॥ ३ ॥

यदा । वज्रन् । हिरण्यन् । इत् । वर्ष । रथन् । हरीर्न । यन् । अत्स्य । बर्हतः । वि । सुरिऽभिः ।

आ । तिष्ठति । मधवा । सनश्चुतः । इन्द्रः । वाजस्य । दीर्घश्रवसः । पतिः ॥ ३ ॥

१यदा इन्द्रः १हिरण्यं हितरमणीयं १वज्रं स्वकीयमायुधं शत्रुहनाय गृह्णातीति शेषः । १इन्द्र
इति पूरणः । १अथ तदानीम् १अस्य इन्द्रस्य १हरी अर्धं १थं १रथं १बर्हतः गन्धर्वदेवैः १वितोदेन
प्रापयतः १मधवा धनवान् १इन्द्रः १सुरिभिः स्त्रीभूमिः कुत्सादिभिः सह तं रथम् १आ १तिष्ठति
आरोहति । कीदृशः । १सनश्चुतः चिरप्रत्यातः । जगति स्वभावत एव विरपान इत्यर्थः । १दीर्घ-
श्रवसः बहुकीर्तिः १वाजस्य वाजस्य १पतिः स्वामी । एवंभूत इन्द्रस्त्वं रथनारोहसीत्यर्थः ॥

सो चित्तु वृष्टिर्युध्याः स्वा सचा इन्द्रः श्मश्रूणि हरितामि प्रुणुते ।

अव वेति सुक्षयं सुते मधुदिदूनोति वातो यथा वनम् ॥ ४ ॥

सो इति । चित् । नु । वृष्टिः । युध्याः । स्वा । सचा । इन्द्रः । श्मश्रूणि । हरिता । अमि । प्रुणुते ।

अव । वेति । सुऽक्षयम् । सुते । मधुं । उत् । इत् । धुनोति । वातः । यथा । वनम् ॥ ४ ॥

तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽप्यहर्तव्यः । या महती वृष्टिरस्ति १सो सा १वृष्टिः १नु क्षिप्रम् । १चित्
इत्युपमार्थः । यथा सर्वं सिञ्चति तथा १इन्द्रः १त्वा स्वानि १यूध्या यूधानि मरदादिगन्तव्यगानि
१सचा सह स्वानि १श्मश्रूणि च १हरिता हरिद्वर्णेन सोमेन १अमि १प्रुणुते । १मुप प्लुप स्नेहन-
सेचनपूरणेपु १ इति धातुः । आभिमुख्येन स्थित्वा क्षिप्रं सिञ्चति । सोमं पापयति पिबति वैयर्थ्यः । अपि
च १सुक्षयं क्षीमनं मज्जगृहम् १अव १वेति अजिगाच्छति । यथा च १सुते सोमे अमिषुते सति १मधु
मधुररसोपेतं सोमं पीत्वा । मत्तः सद्यति शेषः । १उदिदूनोति स्वशरीरमुन्मथयति । तत्र दृष्टान्तः ।
१वातः वायुः १यथा १वनं वृक्षममूहमुन्मथयति तद्वत् ॥

यो वाचा विवाचो मृधवाचः पुरु सहस्रांशिवा जघान ।

तच्छदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावुचे शर्वः ॥ ५ ॥

यः । वाचा । विऽवाचः । मृधऽवाचः । पुरु । सहस्रां । आंशिवा । जघान ।

तत्तत्तत् । इत् । अत्स्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । पिताऽहं । यः । तविषीन् । ववुचे । शर्वः ॥ ५ ॥

१यः इन्द्रः १वाचा वाह्मात्रेणैव १विवाचः विविधवाचः स्वशब्द १मृधवाचः हिसितवाचः
कृत्वेति शेषः । १पुरु पुरुणि बहुनि १असिवा अशिवान्मनुष्यसंकराणि । दुःखकराणीत्यर्थः । १सहस्रा
शङ्खान् सहस्राणि १जघान हन्ति । अपि च १यः च इन्द्रः १पितेव यथा पिता पुत्रस्य १तविषीं

धलमन्नप्रदानैः वर्धयति तथा वृष्टिद्वारेण सर्वस्य जगत. १शव. बलं १ववृष्टे वर्धयति १अस्य इन्द्रस्य १तत्तदित् तत्तदेव १पौंस्यं बलं १गृणीमसि वयं स्तुमः । इन्द्रो येन येन धलेन शत्रून् हन्ति तस्य तत्तदल वयं स्तुम इत्यर्थः ॥

स्तोमं त इन्द्र विमदा अजीजनन्पूर्वम् पुरुतमं सुदानवे ।

विद्या ह्यस्य भोजनमिनस्य यदा पशुं न गोपाः करामहे ॥ ६ ॥

स्तोमम् । ते । इन्द्र । विऽमदा । अजीजनन् । अपूर्वम् । पुरुऽतमम् । सुऽदानवे ।

विप्र । हि । अस्य । भोजनम् । इनस्यं । यत् । आ । पशुम् । न । गोपाः । करामहे ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १ते तुभ्यं १सुदानवे शोभनदानस्यायाय १विमदा विमदनामानो वयं १स्तोमं स्तौत्रविशेषम् १अजीजनन् जनितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । अथ पूर्वोत्तरपौरेकवाक्ययोः पुरुषव्यप्यय. । कीदृशम् । १अपूर्वम् अपूर्वमन्यैः पूर्वमकृतम् । उरुहृदिम्यर्थः । १पुरुतमं बहुतमम् । नानाप्रकारो-
पेतमित्यर्थः । १हि यस्मात्कारणात् हे इन्द्र १इनस्य ईश्वरस्य १अस्य ईदृशस्य तव १यत् १भोजनं धनमस्तीति १विप्र वयं जानीमः तस्मात् कारणात् त्वदीयं तद्धनम् १आ १करामहे वयमस्मदभिमुख
कुर्नहे । तत्र दृष्टान्तः । १पशुं १न १गोपाः । यथा गोपालो धेनुमाह्वयन् स्वस्याभिमुखां करोति तद्वत् ॥

मार्किर्न एना सुख्या वि यौपुस्तवं चेन्द्र विमदस्य च क्रपेः ।

विद्या हि ते प्रमर्ति देव जामिवदस्मे ते सन्तु सुख्या शिवानि ॥ ७ ॥

मार्किं । न । एना । सुख्या । वि । यौपुः । तवं । च । इन्द्र । विऽमदस्यं । च । क्रपेः ।

विप्र । हि । ते । प्रऽमर्तिम् । देव । जामिऽवत् । अस्मेऽर्तिं । ते । सन्तु । सुख्या । शिवानि ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र १तव १च १विमदस्य १क्रपेः मम १च १नः । 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १. २. ५९) इति द्वयोर्बहुवचनम् । आवयी. १एना एनानि १सत्याः सत्यानि स्तुत्यस्तोत्रवेज्यपशुव-
लक्षणानि सत्त्विकमाणि १मार्किः १वि १यौपुः केषिदपि न विभ्रपयेयुः । अपि च १हि यस्मात् कारणात् हे १देव द्योतमानेन्द्र १ते तव १प्रमर्ति प्रकृष्टा मतिमनुप्राप्तिकां बुद्धिं १विप्र वयं जानीमः ।
तत्र दृष्टान्तः । १जामिवत् । यथा भ्राता स्वभगिन्यां स्नेहयुक्ता मतिं जानाति तद्वत् । तस्मात्कारणात् १अस्मे अस्माकं १ते तव च १सत्या सत्यानि १शिवानि १सन्तु मङ्गलानि भवन्तु । अनपाया-
मित्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

'इन्द्र सोमम्' इति पठ्यचमष्टम सूक्तम् । चतुर्थांशास्तिमोऽनुष्टुभोऽधिदेवः १याः । आदितस्तिष्व
ऐन्द्रय आस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्काः । आदितो द्वौ गायत्रौ तनो द्वौ जागतौ सास्तारपङ्क्तिः । क्रपि-
पूर्ववत् । तथा चानुक्तान्तम्—'इन्द्र सोमं पञ्चास्तारपाङ्क्तं त्वाभिन्वोऽन्यास्तिषोऽनुष्टुभ' इति ।
गतो जिनियोगः ॥

इन्द्र सोममिमं पिब मधुमन्तं चमू सुतम् ।

अस्मे रयि नि धारय वि वो मदे सहसिर्णं पुरुवसो विवक्षसे ॥ १ ॥

इन्द्रं । सोमम् । इमम् । पिब । मधुऽमन्तम् । चम् इति । सुतम् ।

अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय । वि । वः । मदे ।

सहसिर्णम् । पुरुवसो इति पुरुवसो । विवक्षसे ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वम् इमम् इदं सोमं पिब । कीदृशम् । मधुमन्तं मधुरसोपेतं चम् चन्दोः
अधिपवणकलकयोः सुतम् अभिपुतम् । तदनन्तरं पुरुवसो बहुधन हे इन्द्र वः तव विमदे
विशेषेण सोमजन्यमदे सति अस्मे अस्मासु रयि धनं नि धारय नितरां स्वापय । कीदृशम् ।
सहसिर्णं सहस्रसंख्यायुक्तम् । प्रभूतमिषयः । त्वया दत्तेन धनेन यस्माद्वयं पुनरपि त्वर्घ्यं पातं
कुर्मः तस्मादस्मासु धने निधेहिऽर्घ्यः । अतः कारणात् विवक्षसे । महत्त्वमितम् । त्वं महान् भवसि ॥

त्वां यज्ञेभिर्नृक्यैरुप हव्येभिरीमहे ।

शचीपते शचीनां वि वो मदे श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । यज्ञेभिः । उक्यैः । उप । हव्येभिः । ईमहे ।

शचीपते । शचीनाम् । वि । वः । मदे । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् । विवक्षसे ॥ २ ॥

हे इन्द्र वयं यज्ञेभिः यज्ञैः सोमयागादिभिः उक्यैः शस्त्रलक्ष्णैः स्तोत्रैः हव्येभिः हव्यैः
पुरोडाशादिभिश्च । उपेत्युपसर्गभूतेषां ग्यपदाभ्याहारः । त्वाम् उपेत्य ईमहे अभिरूपितं धनं
याचामहे । अतो हे शचीपते कर्मणां पालयितः त्वं केषांचित्कर्मणां पालको न भवतीति न किञ्चिद्
शचीनां सर्वेषां कर्मणां पालको भवतीत्यर्थः । एवं याचितत्वं नः अस्मभ्यं वार्यं वरणीयं श्रेष्ठं
प्रशस्ततमं पश्चाद्वचनं धेहि देहि । शिष्टं शब्दम् ॥

यस्पतिर्वार्याणामसि रधस्य चोदिता ।

इन्द्रं स्तोतृणामविता वि वो मदे द्विपो नः पाह्यंहसो विवक्षसे ॥ ३ ॥

यः । पतिः । वार्याणाम् । असि । रधस्य । चोदिता ।

इन्द्रं । स्तोतृणाम् । अविता । वि । वः । मदे । द्विपः । नः । पाहि । अंहसः । विवक्षसे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यः त्वं वार्याणां वरणीयानां धनानां पतिः असि स्वामी भवसि । रधस्य
राधकस्य स्तोतृषु चोदिता धनदानेन कर्मसु नियोका च भवसि । किञ्च हे इन्द्र यत्त्वं स्तोतृणां
मविता रक्षकोऽसि स त्वं वि वो मदे तव विविधे सोमजन्यमदे सति द्विपः द्वेषु सकाशात्
नः अस्मात् पाहि रक्ष । अंहसः पापाश्च रक्ष । कस्मादेवमुच्यते । यस्मात्त्वं विवक्षसे महान् भवसि ॥

युवं शक्रा मायाविना समीची निरमन्यतम् ।

विमदेन यदीळिता नासत्या निरमन्यतम् ॥ ४ ॥

युवम् । शक्रा । मायाविना । समीची इति समुद्भिची । निः । अमन्यतम् ।

विमदेन । यत् । ईळिता । नासत्या । निः अमन्यतम् ॥ ४ ॥

हे ऽभाक्का शकौ शत्रुवधादिकर्मसु ममयौ हे अधिनौ ऽभायाविना मायाविनी प्रज्ञावन्तौ शत्रुवधनकुशली वा ऽयुर्व युवां ऽसमीची परस्परं संगतौ ऽनिरमन्यतम् अग्निं निरमघ्नीतम् । 'अधिनौ' अर्धवर्गं (ऐ. भा. १. १८) इति ब्राह्मणोक्तत्वादस्मिन्मन्यमप्यधिनोरुपपन्नमिति । कदाधिनौ निर्मथितवन्तौ उच्यते । यद्य् यदा ऽनासत्या नासत्यौ युवा ऽविमदेन मया ऽईक्षिता ईक्षितौ स्तुतौ ऽनिरमन्यते निरमघ्नीतं तदानीं युवां परस्परं संगतौ निर्मथितवन्तौ^१ स्थ इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्योः ।

नासत्यावब्रुवन् देवाः पुनरा बहतादिति ॥ ५ ॥

विश्वे । देवाः । अकृपन्त । समीच्योः । निःस्पतन्त्योः ।

नासत्यौ । अब्रुवन् । देवा । पुनः । आ । बहतात् । इति ॥ ५ ॥

हे अधिनौ युवाभ्यामस्मिन्मन्यनकाले^२ प्रेर्यमाणयोः ऽसमीच्योः परस्परेण संयुक्तयोररन्त्योः ऽनिष्पतन्त्योः विस्तृक्लिप्ताम् निर्गमयन्त्योः सायोः ऽविश्वे सर्वं इन्द्रादयो ऽदेवा ऽअकृपन्त युवामस्तुवन् । किंच ऽदेवाः ऽनासत्यौ अधिनौ युवाम् ऽअब्रुवन् अबोधन् । किमिति । ऽपुनरा ऽबहतादिति । पुनः-पुनरीदृशानि जगत्स्थितिहेतुभूतानि कर्माणि युवामाभिमुख्येन स्थित्वाबहतम्^३ । यद्वा । युवाभ्यामु-पपाद्यमानः पुनश्चापमग्निरस्मदीयानि^४ हवीं^५ यावदहस्विति देवा नासत्यावब्रुवन् ॥

मधुमन्मे पुरार्यणं मधुमत्पुनरार्यनम् ।

ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम् ॥ ६ ॥

मधुऽमत् । मे । पुराऽअर्यनम् । मधुऽमत् । पुनः । आऽअर्यनम् ।

ता । नः । देवा । देवतया । युवम् । मधुऽमतः । कृतम् ॥ ६ ॥

हे अधिनौ ऽमे मदीयं^१ पुरार्यणं गृहात्परागमनं ऽमधुमत् । अत्र रसविशेषवाचिना मधुशब्देन तद्रसा प्रीतिर्लक्ष्यते । युवयोः प्रसादात् प्रीतियुक्तं भवत्विति शेषः । ऽपुनरार्यनं गृहं परायागमनं ऽमधुमत् प्रीतियुक्तं भवतु । अपि च हे ऽदेवा देवी द्यौतमानौ ऽता सौ ऽयुर्व युवां ऽनः अस्मान् ऽमधुमतः प्रीतियुक्ताम् ऽकृतं कुहनम् । केनेति उच्यते । ऽदेवतया देवत्वेन । अधिमादिदेवतैश्चर्ययोगो-नेत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

'भद्रम्' इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तम् । तुद्यादिपरिभाषयेदमप्यास्तरपाङ्कम् । सोमदेवताकम् । 'ऋषिश्रान्धस्मात्' इति परिभाषया प्राजापत्य ऐन्द्रो वा विमदो वा वासुकी बसुरुद्रर्षिः । तथा धानुकान्तं—'भद्रमेकादश सौम्यम्' इति । गतो विविशोः ॥

भद्रं नो अर्षिं वातय मनो दर्क्षमुत ऋतुम् ।

अर्घा ते सुख्ये अन्धसो वि वो मदे रणन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥ १ ॥

भद्रम् । नः । अर्षिं । वातय । मनः । दर्क्षम् । उत । ऋतुम् ।

अर्ध । ते । सुख्ये । अन्धसः । वि । वः । मदे । रणन् । गावः । न । यवसे । विवक्षसे ॥ १ ॥

हे सोम त्वं ऋनः अस्मदीयं ऋमनः ऋभद्रं कर्त्तव्यं ऋवातस्य गमय । अस्माकं मनः शुभसंकल्पं कुर्वित्यर्थः । तथा ऋक्षमुत दक्षमपि । 'दक्ष वृद्धौ' । वृद्धं सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि भद्रं शुभ-कारिफलक्षणं प्रापय । अस्माकमन्तरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः । उतापि च ऋकृतं प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय । शुभाध्यवसायिनं कुर्वित्यर्थः । ऋथ अथ स्तोतारः ऋते तव ऋतये स्तुत्यस्तोतृवेग्ययष्टावलक्षणे सखिर्म्मणि ऋणन् रमन्ताम् । तत्र दृष्टान्तः । ऋगावो ऋन ऋवसे । यथा धेनवो धासे रमन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति तद्वत् । कस्मिन् सति । ऋन्धमः सोमाह्वयस्याज्ञस्य संबन्धिनि ऋवः तव ऋमदे विविधसोमजन्यमदनिमित्ते सति । कस्मादेवम् । यस्मात् ऋविक्षसे महान् भवसि ॥

हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु ।

अथा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठन्ते वसुयवो विवक्षसे ॥ २ ॥

हृदिस्पृशः । ते । आसते । विश्वेषु । सोम । धामसु ।

अर्थ । कामाः । इमे । मम । वि । वः । मदे । वि । तिष्ठन्ते । वसुयवः । विवक्षसे ॥ २ ॥

हे ऋसोम ऋते तव हृदिस्पृशः स्तुतिभिर्हृदयं स्पृशन्त ऋरियजो ऋविश्वेषु ऋधामसु सर्वेषु स्थानेषु ऋभासते । वां स्तुवन्तस्तिष्ठन्ति । ऋथ अथ हृदभूताः ऋकामाः अभिरूपाः ऋवि ऋवो ऋमदे तव सोमपानजन्मविभिधमदनिमित्ते सति । सोमयागार्थमित्यर्थः । ऋवसूयवः वसुक्रामाः धनमिच्छन्तः ऋमम । हृदयादिति शेषः । ऋवि ऋतिष्ठन्ते उत्तिष्ठन्ति । कस्मादेवम् । यस्मात् ऋविक्षसे महान् भवसि ॥

उत व्रतानि सोम ते प्राहं मिनामि पाक्या ।

अथा पितेव सुनवे वि वो मदे मूला नो अभि चिद्वाधिवक्षसे ॥ ३ ॥

उत । व्रतानि । सोम । ते । प्र । अहम् । मिनामि । पाक्या ।

अर्थ । पिताऽहम् । सुनवे । वि । वः । मदे । मूलः । नः । अभि । चित् । वधात् । विवक्षसे ॥ ३ ॥

ऋइत अपि च हे ऋसोम ऋअहं ऋते शुभ्यं ऋव्रतानि यागादिकर्माणि ऋपाक्या परिपक्वा सर्पाधर्दक्षिण्या प्रशया । यद्वा । पाक्येति व्रतपितृयणमेतत् । पाक्यानि परिपक्वानि परिनिष्ठितानीत्यर्थः । ऋप्र ऋमिनामि प्रहिनस्मि । प्ररूपेण करोमीत्यर्थः । ऋथ अथ यागाबन्तर ऋवि ऋवो ऋमदे तव विविधे मदे सति ऋनः अस्मान् ऋमूल सुख्य । ऋअभि ऋचिद्वाध्वा अभिसुख्येन शिखा वाधादिवधाद्यास्मात् पालयेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । ऋपितेव ऋसुनवे । यथा पिता पुत्रार्थं सुखयति सर्वस्मात्पुत्रमेव पालयति तद्वत् । यस्मात् सुख्यमानः पात्यमानश्चाहं युष्मदर्थं पुनःपुनः सोमयागं करोमि तस्मान्मां सुख्य पालय केयर्थः । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात् ऋविक्षसे महान् भवसि । महान्तश्च भक्तान् सुखयन्ति पालयन्ति चेति यावत् ॥

समु प्र यन्ति धीतयः सर्गासोऽवृताह्व ।

कर्तुं नः सोम जीवसे वि वो मदे धारया चमसाह्व विवक्षसे ॥ ४ ॥

सम् । ऊँ इति । प्र । यन्ति । धीतयः । सर्गासः । अवतान्ऽह्व ।

कर्तुम् । नः । सोम । जीवसे । वि । वः । मदे । धारय । चमसान्ऽह्व । विवक्षसे ॥ ४ ॥

हे ऽसोम ऽधीतयः देवतागुणान् दधति गृह्णन्तीति धीतयः स्तुतयोऽस्मदीया. ऽसमु संभूयैव ऽप्र
 ऽयन्ति प्रकृष्टया गत्या त्वां गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽसर्गांसोऽवतानिव । विसृज्यन्त उदकपानार्थ-
 मिति सर्गा गोसंघा यन्त्रस्था घटसंघा वा । ते ययोदकपानार्थमादानार्थं वा भवतान् । कृपनामैतत् ।
 कृपान् प्रति गच्छन्ति तद्वत् । त्वमप्येतज्ज्ञात्वा ऽक्रतुं यागादिकं कर्म प्रज्ञां वा ऽनः अस्माकं ऽजीवसे
 चिरंजीवनाय ऽधारय महतादरेण स्थापय । तत्र दृष्टान्तः । ऽचमसानिव । यथा ऽवः तव ऽविमदे
 विविधमोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते सत्यध्वर्युर्हविर्धावे महता यत्वेन चमसान् सोमपात्राणि
 स्थापयति तद्वत् । कस्मादेवमुच्यते । यस्मात्त्वं ऽविवक्षसे महान्मवसि । यद्वा । धीतयः । अद्गुलि-
 नामैतत् । धयन्ति पिवन्त्याभिरिति धीनयोऽङ्गुलयः । हे सोम त्वां समु ॥ यन्ति सहैव प्रकपेण त्वा
 प्राप्नुयन्ति । किमिव । भवतानिव । जलोद्धरणार्थं विसृज्यन्त इति सर्गा रजवः । यथा कृपान् प्रति
 गच्छन्ति तद्वत् । तत्सर्वं नोऽस्माकं जीवसे चिरंजीवनाय क्रतु कर्म धारय । यथा संपूर्णं भवति तथा
 पूरय । किमिव । यथा चमसान् स्वयं पूरयसि^१ तद्वत् ॥

तव त्वे सौम शक्तिभिर्निकामासो ऽवृण्विरे ।

गृत्सस्य धीरास्तवसो वि वो मदे ब्रजं गोमन्तमश्विनं विवक्षसे ॥ ५ ॥

तव । त्वे । सोम । शक्तिऽभिः । निऽकामासः । वि । ऋण्विरे ।

गृत्सस्य । धीराः । तवसः । वि । व । मदे । ब्रजम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । विवक्षसे ॥ ५ ॥

१निकामासः^१ दृष्टादृष्टफले नियतकामाः । त्वे ते प्रसिद्धाः ऽधीराः मेधाविन आत्विजः । ऽशक्तिभिः
 यागादिकर्मभि सह हे ऽसोम ऽगृत्सस्य मेधाविनः । तवसः महतः । तव ऽवृण्विरे विविधाः स्तुती-
 र्गमयन्ति^२ प्रापयन्ति^३ । कुर्वन्तीत्यर्थः । अतः कारणात् ऽवि ऽवो ऽमदे तव सोमपानजन्यदिविध-
 मदनिमित्तभूते सत्यस्मभ्यं ऽगोमन्तं गोसहितम् । अश्विनम् अश्वसहितं । वज्र गोष्ठम् । सामर्थ्यात्
 मन्दुरा लभ्यते । मन्दुरा च देहीति शेषः । कस्मादेवमुच्यते । यस्मात् ऽविवक्षसे महान्मवसि ॥ ११ ॥

पशुं नः सोम रक्षसि पुरुत्रा विष्टितं जगत् ।

सुमार्कणोपि जीवसे वि वो मदे विश्वा संपश्यन्भुवना विवक्षसे ॥ ६ ॥

पशुम् । नः । सोम । रक्षसि । पुरुऽत्रा । विऽस्थितम् । जगत् ।

सुम्ऽआर्कणोपि । जीवसे । वि । व । मदे । विश्वा । सुम्ऽपश्यन् । भुवना । विवक्षसे ॥ ६ ॥

हे ऽसोम त्व ऽन अस्मदीयं ऽपशुं देवयागार्थमुपाकृतं ऽरक्षसि पालयसि । ॥ केवलं पशुं किन्तु
 ऽपुरुत्रा बहुधा ऽविष्टितं सुरनरतिर्यग्योन्यादिभावेनावस्थितं ऽजगत् च रक्षसि । किंच स त्वं ऽसमा-
 कृणोपि जगतो वृत्तिं सम्पगाकरोपीत्यर्थः । किमर्थम् । ऽजीवसे जीवनाथम् । किं कुर्वन् । ऽविश्वा
 ऽभुवना विश्वानि भुवनानि भूतजातानि ऽसंपश्यन् । किमर्थमेतदादिकं सर्वं करोषि उच्यते । ऽवि ऽवो
 ऽमदे युष्माकं सर्वेषां देवानां विविधहविर्जन्यनृप्यर्थम् । उक्तं हि—'इत प्रदानमुत देवा उप
 जीवन्ति अमुत प्रदान मनुष्या उप जीवन्ति' (तै. सं. ३. २. ९. ७) इति । अत एव त्वं
 ऽविवक्षसे महान् भवसि । महतामेतत्पर्वमुचितमित्यर्थः ॥

अयम् । घ । सः । तुरः । मर्दः । इन्द्रस्य । वर्धत । प्रियः ।

अयम् । कक्षीर्वतः । महः । वि । व । मर्दे । मतिम् । विप्रस्य । वर्धयत् । विवक्षते ॥ १० ॥

अयं घ इन्द्राः खलु वसः प्रसिद्धः अस्माभिरभिपुतः सोमः वतुरः सर्वकार्येषु चरणशीलः १
वमदः मदकरः वप्रियः वइन्द्रस्य तर्पयिता वर्धत अस्मदीयां मतिमवर्धयत् । अयः सोमः कक्षीर्वतः
प्लवदादयस्यपैः । कीदृशस्य । महः महत् । विप्रस्य मेघाविनः । मतिं प्रज्ञां वर्धयत् अवर्धयत् ।
तद्वदस्माकमपि मतिं वर्धयेदित्यर्थः । शिष्टे गतम् ॥

अयं विप्राय दाशुषे वाजो इयति गोमंतः ।

अयं सप्तम्य आ वरुं वि वो मदे प्रान्धं श्रोणं च तारिपद्विवक्षते ॥ ११ ॥

अयम् । विप्राय । दाशुषे । वाजान् । इयति । गोऽमंतः ।

अयम् । सप्तऽम्यं । आ । वरम् । वि । व । मर्दे ।

प्र । अन्धम् । श्रोणम् । च । तारिपत् । विवक्षते ॥ ११ ॥

अयं सोमः विप्राय मेघाविने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय गोमंतः पशुपुस्तानि
वाजान् अज्ञानि इयति मेरयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । किंच अयम् एव सोमः सप्तम्यः होतृम्यः
वरः वरणीयं धनम् आ प्रयच्छति । अन्धं नेत्रहीनं दीप्यतमसमर्थं बहुपदानेन श्रोणं च पशून्
पराजगृह्णति चरणप्रदानेन एवमुमादृषी प्र तारिपत् प्रकरणं वर्धितवान् । शिष्टे स्पष्टम् ॥ ॥ १२ ॥

‘प्र हि’ इति नवचं दशमं सूक्तगानुष्टुभं पूषदेवताकम् । आद्याचतुर्ष्यां उष्णिही । अपिः पूर्ववत् ।
तथा चानुक्रान्तं—‘प्र हि नव षोष्मगानुष्टुभमाद्याचतुर्ष्यां उष्णिही’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ह्यच्छा मनीषाः स्पर्धा यन्ति नियुतः ।

प्र दत्ता नियुद्रथः पूषा अविष्टु मार्हिनः ॥ १ ॥

प्र । हि । अच्छ । मनीषाः । स्पर्धा । यन्ति । नियुतः ।

प्र । दत्ता । नियुत्तरथः । पूषा । अविष्टु । मार्हिनः ॥ १ ॥

हि परमाकारणान् मनीषाः अस्मदीया स्तुतिलक्षणा वाच अच्छ गुणग्रहणद्वारेण पूषण-
मभिप्राप्तुं प्र यन्ति प्रकरणं गच्छति । कीदृश्य । स्पर्धाः सर्वगुणोपेतत्वात्स्पृहणीयाः नियुतः ।
नियमनाद्वा नियोजनाद्वेत्येतदपम् । अस्माभिर्नियमिता वा नियुक्ता वा । उच्चारिता इत्यर्थः । एतत्
ज्ञावोपकारस्य प्रयुपकारं कर्तुं दत्ता दर्शनीयः नियुद्रथः गमनाय सर्वदा नियतरथो नियुत्तरथो
वा मार्हिनः महान् पूषा देवः प्राविष्टु अस्मान् प्रकरणं रक्षतु । यद्वा । दत्ता दंसयितारौ कर्मणा-
मुपक्षयितारौ । परिसमापयितारौवित्यर्थः । एवंभूतौ पत्नीयजमानौ पूषा रक्षति योन्यम् ॥

यस्य त्यन्महित्वं वाताप्यमयं जनः ।

विप्र आ वंसद्वीतिभिश्चिकेत सुपुत्रानाम् ॥ २ ॥

यस्य । त्वत् । म॒हि॒ऽत्वम् । वा॒ताय॑म् । अ॒यम् । जनेः ।

वि॒प्रः । आ । व॑सत् । धी॒तिऽभिः । चि॒वेन । सु॒ऽस्तु॒तीनाम् ॥ २ ॥

वि॒प्रः मे॒धावी॑ । अ॒यं व॒ज्रः य॒जमानः॑ । यस्य॒ पू॒ष्णः सं॒वन्धि॑ । त्वत्॒ तत् प्र॒सिद्धं॑ । म॒हि॒त्वं म॒हत्त्वं । वा॒ताय॑ म॒ण्डले॑ सं॒भृतं॑ परि॒पन्न॑सु॒दकं॑ । धी॒तिभिः॑ या॒गादि॒कर्म॑भिः । आ । व॑सत् सं॒भजते॑ । दे॒वः सु॒दु॒तीनां॑ तदी॒याः शो॒भनाः स्तु॒ती । चि॒क्रेन॑ जा॒नातु॑ ॥

स वे॒द सु॒दु॒तीना॑मिन्दु॒र्न पू॒षा वृ॒षा ।

अ॒भि प्सु॑रः प्रु॒पाय॑ति व्र॒जं न॒ आ प्रु॒पाय॑ति ॥ ३ ॥

सः । वे॒द । सु॒ऽस्तु॒तीनाम् । इ॒न्दुः । न । पू॒षा । वृ॒षा ।

अ॒भि । प्सु॑रः । प्रु॒पाय॑ति । व्र॒जम् । न॒ । आ । प्रु॒पाय॑ति ॥ ३ ॥

य उ॒क्तगुणः॑ । सः पू॒षा सु॒दु॒तीनां॑ शो॒भन॑स्तो॒त्राणाम् । स्वरूप॑मिति शेषः । वे॒द जा॒नाति॑ । अपि च । इ॒न्दुर्न॑ सोम इ॒व तथा॑यं । पू॒षा वृ॒षा कामा॑नां वर्षिता भवति । प्सु॑रः रूप॒बाद् सः । अ॒भि अ॒स्मान्मिल॑क्ष्य प्रु॒पाय॑ति सिद्धति । तथा व॒ज्रः अ॒स्माकं॑ । व॒ज्र गो॒ष्ठं च । आ प्रु॒पाय॑ति आभिमु॒त्प्रेन॑ सिद्धति । अ॒स्मभ्यं॑ हि॒रण्य॑प॒थादि॑कं द॒द्यात्ती॒त्यर्थः॑ ॥

मं॒सीमि॒हिं त्वा घ॒यम॒स्माकं॑ दे॒व पू॒षन् ।

म॒तीनां॑ च॒ साध॑नं वि॒प्राणां॑ चाधु॒वम् ॥ ४ ॥

मं॒सीमि॒हिं । त्वा । घ॒यम् । अ॒स्माकम् । दे॒व । पू॒षन् ।

म॒तीनाम् । च॒ । साध॑नम् । वि॒प्राणाम् । च॒ । आ॒ऽधु॒वम् ॥ ४ ॥

हे । दे॒व घो॒तमान॑ । पू॒षन् । व॒यं स्तो॒त्राः । त्वा त्वा । मं॒सीमि॒हि स्तु॒मः । की॒दृशम् । अ॒स्माकम्॑ अ॒स्मदी॒यानां॑ । म॒तीनां॑ । च॒ । अ॒भिल॑षितानां च । साध॑नं साध॒यितारं॑ । वि॒प्राणां॑ । च॒ । मे॒धावि॒नामपि॑ । अ॒थाध॑यं परि॒चर्या॑द्वा॒रेण॑ क॒न्पयि॑तारम् ॥

प्र॒त्नार्थि॑र्यु॒ज्ञाना॑म॒श्वह॒यो रथा॑नाम् ।

ऋ॒षिः स॒ यो मनु॑र्हितो वि॒प्रस्य॑ याव॒यत्स॒खः ॥ ५ ॥

प्र॒ति॒ऽअ॒र्थिः । यु॒ज्ञाना॑म् । अ॒श्वऽह॒यः । रथा॑नाम् ।

ऋ॒षिः । सः । यः । मनु॑ऽहितः । वि॒प्रस्य॑ । या॒वय॑त्स॒खः ॥ ५ ॥

ऋ॒षिः सर्व॑स्य द्र॒ष्टा । सः पू॒षा यु॒ज्ञानां॑ । प्र॒त्नार्थिः॑ अर्घ॒माक् । रथा॑नां । अ॒श्वह॒यः । ह॒यति॑र्गति॒कमा॑ । रथा॑नां सं॒वन्धि॑भि॒रस्यै॒र्गम॑नशी॒लो भ॒वति॑ । अ॒श्वयु॑केन रथेन सदा गन्ते॒त्यर्थः॑ । मनु॑र्हित मनु॒प्यहितः॑ । यः । वि॒प्रस्य॑ मे॒धावि॒नः स्तो॒त्रः । या॒वय॑त्स॒खः शत्रू॑नां वृ॒यव॑त्तो म॒खा भ॒वति॑ स इति पू॒र्वेण॑ सं॒वन्धः॑ ॥ ॥ १३ ॥

१. स-मेधावीय यजमानजनाः; त३-अ१.२.४-मेधावी अयं यजमानः; अ६-मु-मेधावी अयं यजमानजनः । २. त१.२-म७-य तत्; त३.४.५ ६.७-म२-यत्; अ१.४.६-यत् तत् । ३. त-अ१.२.४-यागादिकर्म ।

आधीर्पमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च ।

वासोवायोऽधीनामा वासांसि मर्मजत् ॥ ६ ॥

आऽधीर्पमाणायाः । पतिः । शुचायाः । च । शुचस्य । च ।

वासऽवायः । अवीनाम् । आ । वासांसि । मर्मजत् ॥ ६ ॥

१आधीर्पमाणायाः आत्मार्थं धीयमानायाः २शुचायाश्च दीप्ताया अज्ञायाश्च ३पतिः स्वामी । न केवलं स्त्रीमात्रस्य किंतु ४शुचस्य दोषस्य पुंसोः ५च पतिरित्यर्थः । एवंभूतः पूषा देवः ६अवीनाम् उरणानां संबन्धिभी रोमभिः ७वाम्नीवायः वशापवित्रादीनि वस्त्राणि ग्रैरयन् ८वासांसि रजकशोष्यानि तानि वस्त्राणि ९आ १०मर्मजन् आ समन्तात् प्रकाशोष्णाभ्या शोधयन् भवति ॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुष्टीनां सखा ।

प्र इमंश्च हर्यतो दूधोद्वि वृथा यो अदाम्यः ॥ ७ ॥

इनः । वाजानाम् । पतिः । इनः । पुष्टीनाम् । सखा ।

प्र । इमंश्च । हर्यन् । दूधोत् । वि । वृथा । यः । अदाम्यः ॥ ७ ॥

१इनः ईश्वरः पूषा २वाजानां हविरादीनां सर्वेषामन्त्रानां ३पतिः स्वामी ४इनः प्रभुः ५पुष्टीनां सर्वेषां प्राणिनां स्वभूतानां पोषणानां ६करणे ७सखा मित्रभूतः । सर्वस्योपकारित्वात् । किंच ८हर्यन् कामयमानस्य यजमानस्य स्वभूतं सोमं पिबन्ति शेषः । ९इमंश्च इमंभूतिं १०वृथा अनायासेनाप्रयत्नेन ११प्र १२वि १३अदूधोत् प्रकर्षेण विविधं कम्पयति १४चः पूषा १५अदाम्यः शत्रुभिरहिंस्यः स इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आ ते रथस्य पूषञ्जग धुरं ववृत्युः ।

विश्वस्यार्थिनः सखा सनीजा अनेपच्युतः ॥ ८ ॥

आ । ते । रथस्य । पूषन् । अजाः । धुरम् । ववृत्युः ।

विश्वस्य । अर्थिनः । सखा । सनऽजाः । अनेपच्युतः ॥ ८ ॥

१हे पूषन् देव २ते रथदीयस्य ३रथस्य ४धुरम् ५अजाः वाहनत्वेन ६आ ७ववृत्युः आवर्तयन्ति । आवहन्तीत्यर्थः । यस्त्वं ८विश्वस्य सर्वस्य ९अर्थिनः आचक्रस्य अभिलषितार्थप्रदान्वासासिभूतः १०सनीजाः शिरं जातः ११अनेपच्युतः स्वाधिकारादनपगतः १२तस्य १३ते रथमिति संबन्धः ॥

अस्माकमुर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनः ।

भुवद्वाजानां वृध इमं नः शृण्वद्ववम् ॥ ९ ॥

अस्माकम् । ऊर्जा । रथम् । पूषा । अविष्टु । माहिनः ।

मुवत् । वाजानाम् । वृधः । इमम् । नः । शृण्वत् । द्ववम् ॥ ९ ॥

१माहिनः महान् २पूषा ३अस्माकं स्वभूतं ४रथम् ५ऊर्जां बलेन ६अनेन वा ७अविष्टु अवतु रक्षतु । किंच ८वाजानाम् अन्त्रानां ९वृधः धर्षकः १०भुवत् भवतु । ११नः अस्मदीयम् १२इमम् ईदृशम् १३ववम् आह्वानं १४शृण्वत् शृणोतु ॥ ॥ १४ ॥

१. ग-पोषकानां रक्षणे; स-मु-पोषकानां करणे । २. स-म-र-द्वनपगतस्य; म१.२.५-द-न-पच्युतस्य तस्य । ३. स-रस ऊर्जां बलेन, भ-रस ऊर्जां बलेन ।

‘असत्सु मे’ इति चतुर्विंशत्युच्चेकादशं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य वसुवस्त्वार्यं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्तान्तम्—‘असत्सु चतुर्विंशतिरैन्द्रो वसुकः’ इति । महावते मरुत्वतीयशस पतस्वक्म् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘असत्सु मे जरितः साभिवेगः पिवा सोममभि यमुप्र तदः’ (दे. भा. ५. १. १) इति ॥

असत्सु मे जरितः साभिवेगो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षम् ।

अनाशीर्दामहमस्मि प्रहन्ता सत्यध्वृतं वृजिनायन्तमाभुम् ॥ १ ॥

असत् । सु । मे । जरितरिति । सः । अभिऽवेगः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षम् ।

अनाशीऽदाम् । अहम् । अस्मि । प्रहन्ता । सत्यध्वृतम् । वृजिनऽयन्तम् । आभुम् ॥ १ ॥

वासुकेषु सूक्तेषु बाहुल्येनेन्द्रः स्तूयते । इदानीमिन्द्रो वसुकः स्तोत्रमुद्यतं पुत्रं संबोध्य स्वसामर्थ्यं कथयति येन पित्रातदेवतारूपः सन् सुखेन स्तोष्यतीति । यद्वा । कार्यकारणयोरेकवोपचारात् ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (आश्व. गृ. १.१५.११) इति वचनादिन्द्ररूपेणावस्थितो वसुक आत्मानं स्तौति । वचित्वं वचिचिन्द्रं वेति । हे ऽजरितः स्तोतः ऽमे मम ऽसु शोभन् ऽसः तादृशः ऽअभिवेगः लभिगमनं मनसो वृत्तिविशेषः ऽअसत् अस्ति विद्यते । ‘यत् येन अभिवेगेन ऽसुन्वते मद्दर्थं सोमामभिवर्धं कुरुते ऽयजमानाय यज्वने ऽशिक्षम् अभिलपितमर्थं ददामि । किंच ऽअहम् ऽअनाशीर्दाम् । आशीरन्यत्र प्रार्थना इह तु सामर्थ्यात् प्रार्थितं हविरेच्यते । तन्मद्यमददत्तं जनम् । यद्वा । आशीरिति सोमाभरणं दधुच्यते । तस्यादातारम् । असोमयाजिनमित्यर्थः । ऽप्रहन्ता ऽअस्मि प्रकर्षेण हिसिता भवामि । कीदृशम् । ऽसत्यध्वृतं सत्यस्य हिसकम् । अनृतवादिनं केयर्थः । ऽवृजिनायन्तं पापं कर्तुमिच्छन्तम् ऽआभुं भ्यान्नुवन्तम् ॥

यदीदृहं युधये संनयान्यदेवयून् तन्वांश् शशुजानान् ।

अमा ते तुत्रं वृषभं पंचानि तीव्रं सुतं पञ्चदशं नि पिञ्चम् ॥ २ ॥

यदि । इत् । अहम् । युधये । समऽनयानि । अदेवयून् । तन्वां । शशुजानान् ।

अमा । ते । तुत्रम् । वृषभम् । पंचानि । तीव्रम् । सुतम् । पञ्चऽदशम् । नि । पिञ्चम् ॥ २ ॥

‘यत् पदा ऽअहमित् अहमेव ऽयुधये युद्धार्थम् ऽअदेवयून् देवान् यष्टुमनिच्छतोऽयज्वनः’ ऽसंनयामि संगमयामि । कीदृशान् । तन्वां स्वशरीरेण ऽशशुजानान् आत्ममरित्वापुष्टिरक्षणया दीप्या युक्तान् । पुष्टानित्यर्थः । तदा हे इन्द्र अहम् ऽअमा ऋत्विगादिभिः सहितः ऽते तुम्यं ऽतुत्रं प्रेरकं बलिनम् । पीवानमित्यर्थः । ऽवृषभं सेचनसमर्थं पुंशु ऽपंचानि । किंच ऽतीव मद्दकारसं ऽसुतम् अभिपुतं ऽपञ्चदशम् । प्रतिपात्रभृतिः पञ्चदशसंस्थाकासु तिथिषु शुक्लपक्ष एकोत्तरदृष्ट्या पर्णानि जायन्ते । कृष्णपक्षे ॥ तद्विहीयन्ते । एवंभूतवारापञ्चदशः सोम उच्यते । तम् । यद्वा । निवृषपञ्चदशः स्तोमोपेतं माष्यदिनसवनकमित्यर्थः । ‘नि ऽपिञ्चं दक्षापवित्रे द्रोणकलशे चमसपात्रेऽग्नौ वा’ सिञ्चामि प्रक्षिपामीत्यर्थः ॥

‘१. त-‘हु’ नास्ति । २. त-प्रार्थयमानं । ३. त-‘मिच्छतः अयजनः । ४. गन्त१-म१.२.४.५-‘मन्वतिषु । ५. त१.२.६.७-चमसपात्रेणामौ च, त४.५-चमसपात्रे अग्नौ च, त१-म-सु-चमसपात्रे अग्नौ च ।

नाहं तं वैदं य इति ब्रवीत्येदेवयून्समरणे जघन्वान् ।

यदावार्यत्समरणमृषावदादिद्वं मे वृषभा प्र ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । यः । इति । ब्रवीति । अदेयऽयून् । समऽअरणे । जघन्वान् ।

यदा । अवऽअर्यत् । समऽअरणम् । ऋषावत् । आत् । इत् । ह । मे । वृषभा । प्र । ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

१ यः जनः । २ अदेवयून् देवानकामयमानान् । ३ देवद्विषो राक्षसादीन् । ४ समरणे सप्तमे । ५ जघन्वान्, अहं इतवान् । ६ इति ब्रवीति वदति । ७ तं तादृशं मयातिरिक्त जनम् । ८ अहं न । ९ वेदं न जानामि । सप्तोऽन्यः सप्तमे शयूणा हन्ता नास्तीत्यर्थः । किञ्च यदा यस्मिन्काले । १० समरणं संप्रामम् । ११ अवार्यत् अवाहृतं न्यकृत्तमहं पश्यामि । कीदृशम् । १२ ऋषावत् ऋषावन्त परस्पर हिंसायुक्तम् । अत्यन्तक्रूर-मित्यर्थः । १३ आत् तद्वान् । १४ मे मम स्वभूतानि । १५ वृषभा वृषमकर्मणि दर्शितवृषभस्येव विक्रान्तकर्मणि । १६ प्र ब्रुवन्ति । विद्वजना इति शेषः । १७ इह इतीमौ पदपूरी ॥

यदज्ञातेषु वृजनेष्वासं विधे सतो मुघर्वानोऽप्य आसन् ।

जिनामि वेत्क्षेम आ सन्तमाभुं प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य ॥ ४ ॥

यत् । अज्ञातेषु । वृजनेषु । आसन् । विधे । सतः । मुघऽवान् । मे । आसन् ।

जिनामि । वा । इत् । क्षेम । आ । सन्तम् । आमुम् ।

प्र । तम् । क्षिणाम् । पर्वते । पादऽगृह्य ॥ ४ ॥

१ यत् यदा । २ अज्ञातेषु शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिरपरिज्ञातेषु । ३ वृजनेषु । ४ सप्तमेषु । ५ आसन् अहं युद्धार्थमुपविशामि तदा । ६ विधे सर्वे । ७ मघवान् हविर्लक्षगतपोलक्षणधनवन्त कपयः । ८ सतः एव वर्तमानस्य । ९ मे ममेन्द्रस्य समीपे । १० आसन् उपविशन्ति । मम वीर्यबुद्धयर्थं मां स्तुवन्तस्तिष्ठन्तीत्यर्थः । अपि च । ११ क्षेमे जगत्पालने निमित्ते । १२ आ । १३ सन्तम् । आकारोऽभीयत्यर्थे वर्तते । सर्वमभिभवन्तम् । १४ आभुं महाग्तं शत्रुं । १५ जिनामि । १६ वा विनाशयाम्येव । नात्र विनाशे संशयः । १७ इत् इति पूरणं । १८ तं महाग्तं शत्रुं । १९ पादगृह्य पादौ गृहीत्वा । २० पर्वते गिरौ । २१ प्र । २२ क्षिणां ग्रहिनस्मि प्रक्षिपामि ॥

न वा उ मां वृजने वारयन्ते न पर्वतासो यदहं मनस्ये ।

मम स्वनात्कृधुकर्णो भयात् एवेदन् धृन्किरणः समजात् ॥ ५ ॥

न । वै । उ । इति । माम् । वृजने । वारयन्ते । न । पर्वतासः । यत् । अहम् । मनस्ये ।

मम । स्वनात् । कृधुऽकर्णः । भयात् । एव । इत् । अत् । धृन् । किरणः । सम् । एजात् ॥ ५ ॥

१ वै । २ उ हत्येवैव । ३ वृजने सप्तमे । ४ मां युद्धार्थमुपस्थितं सन्तं । ५ न वारयन्ते केचिच्चिवारयितुं समर्था न भवन्ति । ६ अहं यत् कर्म । ७ मनस्ये मनसा कर्तुमिच्छामि । ८ पर्वतासः अक्षितरणक्षमा । ९ हिमवदादयो गिरयस्तत्कर्म मनसा प्रोदुं । १० न शक्नुवन्तीत्यर्थः । किञ्च । ११ मम इन्द्रस्य । १२ स्वनात् शब्दा-देव । १३ कृधुऽकर्णः नामासुरः यदा कृधुर्कर्णो हस्वकर्णो मन्दध्रुवणेन्द्रियो बधिरः स्यात्वरविपीलिकादिरपि ।

१. त-म-२-मु-देवान् कामयमानान् । २. ग-भ-५-प्रकययति; त-३-भ-६-प्रब्रुवति प्रकययति ।

३. त-‘वृजनेषु’ नास्ति । ४. त-भ-मु-क्षितितरणक्षमा, उद्गीय-अतिमाक्षमा ।

वभयाते विभेति । अपि च एवेत् एवमेव कृषुकर्णवत् । वभनु एवम् प्रतिदिनमित्यर्थः । वकिरणः ।
अन्तर्गतमस्त्वर्भमेतत् । किरणवान् रश्मिवानादित्यः । समेजात् सम्यक्प्रपद्यते चलति । निपमेन
प्रयातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

दर्शन्वत्र शृतपां अनिन्द्रान्बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् ।

घृषुं वा ये निनिदुः सखायमभ्यु न्वेषु पवयो ववृत्युः ॥ ६ ॥

दर्शन् । तु । अत्र । शृतऽपान् । अनिन्द्रान् । बाहुऽक्षदः । शरवे । पत्यमानान् ।

घृषुम् । वा । ये । निनिदुः । सखायम् । अभि । ऊँ इति । तु । एषु । पवयः । ववृत्युः ॥ ६ ॥

वभन्न अस्मिन्नगति । शृतपान् शृतानि पशूनि सोमाविहर्षोप्यपहृत्य पिबतः । अनिन्द्रान् इन्द्रेण
मया वर्गितान् । बाहुक्षदः बाहुभिर्घञ्जमानान्वाकलीकुर्वतः । शरवे हिंसार्थं पत्यमानान् अभिपततोऽ-
सुरादीन् । तु क्षिप्रं पशून् अहमिन्द्रः पश्यामि । एवंभूतेषु एषु अधि उपरि पवयः मदीयान्या-
युधानि पवृत्युः वर्तन्ते । बाह्वक्षदः समुच्चये । घृषुं महान्तं च । सखायं सखिवधिर्यं हितस्य कर्तारं
मां । ये निनिदुः निन्दन्ति । उ इति समुच्चये । एषु चोपरि मदीयान्यायुधानि क्षिप्रं वर्तन्ते ॥

अमुर्वांक्षीर्षुः । आयुरानर्द्धपञ्च पूर्वो अपरो नु दर्पत् ।

द्वे पवस्ते परि तं न भूतो यो अस्य पारे रजसो विवेप ॥ ७ ॥

अमूर्ः । ऊँ इति । और्वांक्षीः । वि । ऊँ इति । आयुः । आनर्द् । दर्पत् । तु । पूर्वः । अपरः । तु । दर्पत् ।

द्वे इति । पवस्ते इति । परि । तम् । न । भूतः । यः । अस्य । पारे । रजसः । विवेप ॥ ७ ॥

अत्र मध्यमपुरुरेणन्द्रस्योप्यमानवाद्भुक् इन्द्रं स्तौति । उ इत्यवधारणे । हे इन्द्र वभभूः
त्वमेव प्रादुर्भवसि । और्वांक्षीः काले काले त्वमेव पृथिवीं सिञ्चसि नान्य इत्यर्थः । आनर्दित्यादी
सर्वत्र परोक्षनिर्देशे प्रत्यक्षीकरणार्थं मध्यमपुरुरेण प्रकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छन्दसमानार्थो
अयच्छन्दोऽप्याहर्तव्यः । वि इति वैविध्ये । उ इति चार्थे । आयुर्जीवितमुच्यते । इन्द्रो भवाद
विविधम् आयुः च आनर्द व्याप्नोति । आर् भूतसंज्ञवाज्जीवतीत्यर्थः । किञ्च पूर्वः पुरातनो
भवानिन्द्रः तु क्षिप्रं दर्पत् । ' इ विदारणे ' । ' सिन्वहुलं छेदि ' । यज्ञेन ताम्नां विदारयति । अपरः
अन्य शत्रुः तु दर्पत् । तु इति निषेधार्थे । भवन्तमिन्द्रं न विदारयति । भवानेव सर्वं शत्रुनाशं
दिनस्तीत्यर्थः । अपि च यः भवानिन्द्रः अस्य ईदृशस्य रजसः लोकस्य । द्रैलोक्यस्येति ।
पारे परतः । परमसूक्ष्मवायुरूपेण सृष्टिकारणात्मना स्थितेति शेषः । विवेप सर्वतो व्याप्नोति ।
भवन्तमिन्द्रं द्वे इति सामर्थ्यात् बावापृथिव्यौ न परि भूतः न परिभवतः । अभिभूतितुं न
शक्त इत्यर्थः । कीदृशो । पवस्ते । पवतिर्गोतिकर्मा । अस्मादीणांदिनोऽस्तमित्ययः । अतः ' अजापत-
ष्टाप् ' (पा. सू. ४. १. ४) इति टाणि कृते प्रथमाद्विचक्षे चैतद्वृत्तं भवति । महत्त्वेन सर्वस्याभि-
भवनाय गच्छन्त्या ।

१. ग-आभूतसंज्ञः; त-अभूतसंज्ञः; म१.४-आभूतसंज्ञः; म१(२)-उद्गीय-आमहाभूतसं-
ज्ञः; म२-अभूतसंज्ञः; म३-अभूतसंज्ञः; म४-आभूतं संज्ञः । २. त१.२.१-मु-तमिन्द्रं; त४-
तं मद् ।

गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन् ता अपश्यं सहगोपाश्चरन्तीः ।

हवा इदर्यो अभितः समापन्कियदासु स्वपतिं छन्दयाते ॥ ८ ॥

गावः । यवम् । प्रयुताः । अर्यः । अक्षन् । ताः । अपश्यम् । सहगोपाः । चरन्तीः ।

हवाः । इत् । अर्यः । अभितः । सम् । आपन् । कियत् । आसु । स्वपतिः । छन्दयाते ॥ ८ ॥

१ गाव धेनव २ प्रयुताः प्ररुषेण मिथिता. परस्परेण सह भूताः ३ यवं मद्धृष्टिजनितयवादि-
घासम् ४ अक्षन् अदन्ति मक्षयन्ति । ५ अर्यः सर्वस्य स्वाम्यहं ६ ताः गाः ७ अपश्यं पश्यामि ।
कीदृशीः । ८ सहगोपाः पशुपालकेन सहिता ९ चरन्तीः घास्य मक्षयन्तीः । पूर्वभूतास्ताः परया प्रीया
पश्यामीत्यर्थः । किंच १० हवाः बाहनदोहनार्थमाह्वानार्हा गावः ११ अर्यः । द्वितीयाधे प्रथमा । अर्थ
स्वामित्वं प्रति १२ अभितः सर्वतः १३ समापन् । समित्येकीभावे । एकीभूयामगच्छन्ति । १४ इदिति पूरणः ।
भागतासु १५ आसु गोषु १६ स्वपतिः स्वानां गवा स्वामी १७ कियत् क्षीर १८ छन्दयाते दोष्युं कामयते ।
मदर्थं दोष्यीत्यर्थः १९ ' गाव आशिर दुबुहे ' (अ. सं. ८. १९. १) इति वचनात् ॥

सं यद्वयं यवसादो जनानामहं यवाद उर्वज्रे अन्तः ।

अत्रा युक्तोऽवसातारमिच्छादथो अयुक्तं युनजद्वन्वान् ॥ ९ ॥

सम् । यत् । यवम् । यवसऽअर्दः । जनानाम् । अहम् । यवसऽअर्दः । उरुसऽअज्रे । अन्तरिति ।

अत्र । युक्तः । अवसातारम् । इच्छात् । अयो इति । अयुक्तम् । युनजत् । यवन्वान् ॥ ९ ॥*

अत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाच्च यच्चतुष्पात्संसृजानि ।

स्त्रीभिर्यो अन्न वृषणं पृतन्यादयुद्धो अस्य वि भजानि वेदः ॥ १० ॥

अत्र । इत् । ऊँ इति । मे । मंससे । सत्यम् । उक्तम् । द्विऽपात् । च । यत् । चतुऽपात् । समुऽसृजानि ।

स्त्रीभिः । यः । अन्न । वृषणम् । पृतन्यात् । अयुद्धः । अस्य । वि । भजानि । वेदः ॥ १० ॥

१ मे मम २ अन्न अस्मिन् स्तोत्रे ३ उक्तं मया कथितं ४ सत्यमित् यथाभूतमेव ५ मंससे त्वं जानीहि ।
अर्धवाद्वरूपेण नैतदप्यारोपितगुणमित्यर्थः । ६ उ इति पूरणः । किंच ७ द्विपाच्च मनुष्यादिकं च ८ चतु-
ष्पात् च पश्वादिकं च ९ यत् स्यात्वरजसमात्मकं जगत् १० संसृजानि भवसृष्ट्यादयानीति त्वं जानीहि ।
११ अन्न अस्मिन्नगति १२ स्त्रीभिः स्त्रीसदृशैः बलादिहीनैः पुरुषै सह १३ यः शूरमन्यो जनः १४ वृषणम् अभि-
कपितस्य वर्षितारं माम् । परित्यजेति शेषः । १५ पृतन्यात् युद्धं कर्तुमिच्छति अहम् १६ अर्यः ईदृशस्य

१. त- ' सर्वतः ' नास्ति । २. त-म१.२.४.१-मु-दोष्यीत्यर्थः । ३. त-मु-अनया ऋषिर्द-

प्रसादनर्थं स्वस्य सार्धात्म्यं प्रकाशयति । जनानां लोकानां मध्ये ये यवसादः तृणस्यातारः पशवः ते
वयमिति सं सम्यक् जानीहि । उपसर्गश्रुतेर्योस्यक्रियाच्चाहारः । ये च यवादः यवोपलक्षितस्यान्नस्य
अतारो मनुष्यास्तपि वयमिति सजानीहि । वस्तुतस्तु उर्वज्रे विस्तीर्णे अजिरंगे हार्दाकाररूपे यत् अंतः
अंतर्गामिरूपं ब्रह्म तदहमस्मि । अत्रारिमन् हार्दाकारो युक्तः समाहितो भवार्तिन्द्रः अवसातारः आत्मनः
संस्फारं इच्छात् इच्छति आत्मसाक्षात्कर्तुं । अथो अपि च अयुक्तं अयोगिनं यवन्वान् । द्वितीयाधे
प्रथमा । वदन्तं अतिशयेन विषयान् सेवमानं पुरुषं युनजत् युनक्ति संसारे । शापानुग्रहसमर्थो भवद्गो-
हमेवास्तीति भावः ।

स्वभूतं ऋग्वेदः धनम् ऋग्वेदः तेन पुरयेणायोद्धा सन् बलादपहत्य ऋग्वि ऋग्वेदानि स्तोत्रम्यो यष्टम्यश्च
ददामीत्यर्थः ॥ १६ ॥

यस्यानुक्षा दुहिता जात्वास्तु कस्तां विद्वाँ अभि मन्याते अन्धाम् ।

कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते य ई वहति य ई वा वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य । अनुक्षा । दुहिता । जातु । आस । कः । ताम् । विद्वान् । अभि । मन्याति । अन्धाम् ।
कतरोः । मेनिम् । प्रति । तम् । मुचाते । यः । ईम् । वहति । यः । ईम् । वा । वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य इन्द्रस्य मम कारणरूपेणावस्थितस्य ऋग्वेदस्य अक्षिबर्जिता दर्शनहीना । अवेतनेत्यर्थः ।
दुहिता प्रहृष्टात्प्या । जातु कदाचित् । आस । अस्तेर्गत्यर्थस्य लेटि रूपम् । सामर्थ्यात् महाप्रलये
मध्येव लीना सती सर्वत्र पतते । तां प्रकृतिं विद्वान् मध्येव लीनां जानन् मत्तोऽन्धो देवः । कः
मयति । न कीदृशीत्यर्थः । अपि च ऋग्वेदां दर्शनहीनामचेतनां ताम् अभि मन्याते आत्मन्याश्रय-
प्रदानेन को देवोऽभिपूजयति । यद्वा । क्षीरोदकवत् घटाकाशवच्च मया सहैकीभूतां तामाभिमुख्येन
को जानाति । अहमेव सर्वज्ञः स्वात्मन्याश्रयप्रदानेनाभिपूजयामि । मया सहैकीभूतां तां तत्त्वतोऽहमेव
जानामि नान्य इति । किञ्च कतरोः देवः । मेनिं वज्रं । तं प्रसिद्धं वृथादिशब्दं । प्रति मुचाते मुञ्चति ।
स्वयमेव प्रभुत्वात्प्येदानीं प्रतिप्रेते । यः देवः । ईम् पुनं शत्रुं वहति वहति । अपि वा । य ईम्
पुनं वरेयात् वरयितुमिच्छति । स चाहमेव नान्यो मातरशोऽस्तीत्यर्थः ॥

कियती योषां मर्यतो बधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।

भद्रा वधूर्भवति यत्सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जनै चित् ॥ १२ ॥

कियती । योषां । मर्यत । वधूयोः । परिप्रीता । पन्यसा । वार्येण ।

भद्रा । वधूः । भवति । यत् । सुपेशाः । स्वयम् । सा । मित्रम् । वनुते । जनै । चित् ॥ १२ ॥

कियती किपरिमाणा योषा स्त्रीजातिः पन्यतः अनुप्यसंबन्धिनो भोगानाश्रयः । वधूयोः
स्त्रीकामस्य सर्वात्मकस्यान्तर्वांमिरूपेणावस्थितस्येन्द्रस्य परिप्रीता अनुरक्ता । वशावर्तिनीत्यर्थः ।
कीदृशस्य । वार्येण वरणीयेन पन्यसा स्तोत्रेण स्तुतस्य सत इति शेषः । अपि च यत् या वधूः
भद्रा वरदाणीं सुपेशाः शोभनरूपाश्च भवति । सा द्वीपदीपमयन्त्यादिका वधूः स्वयम् आत्मनैव
जने चित् जनमध्येऽवस्थितमिति मित्रं श्रियमर्जुनललादिकं पतिं वनुते याचते । स्वयंवरधर्मेण
प्रार्थयते । स च श्रीयमाणो वरजोऽहमेवेत्यभिप्रायः । 'स्वरूपं प्रतिरूपो बभूव' (अ. स. १. ४७.
१८) इति मन्त्रलिङ्गासंबन्धमवादिताम् ॥

पुतो जगार प्रत्यश्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरुथम् ।

आसीन ऊर्ध्वामुपसिं क्षिणाति न्यङ्कुत्तानामन्वेति भूमिम् ॥ १३ ॥

पुतः । जगार । प्रत्यश्चमत्ति । शीर्ष्णा । शिरः । प्रति । दधौ । वरुथम् ।

आसीनः । ऊर्ध्वम् । उपसिं । क्षिणाति । न्यङ् । उत्तानाम् । अनु । एति । भूमिम् ॥ १३ ॥

अत्रादित्यात्मनेन्द्रः स्तूयते तदंशत्वात् । आदित्यरूपीन्द्रः पृथः रश्म्यालैः पादैः पृथगार
वृष्टिक्षणमुदकं गिरति^१ गृह्णाति^२ वा । गृहीत्वा च प्रत्यक्षम् आत्मानं प्रतिगतमुदकम् अस्ति
भक्षयति । मण्डलेऽवस्थापयतीत्यर्थः । तदनन्तरं चरुं वरणीयं वृष्टिक्षणमुदकं^३ पृथिण्यां शिरः-
स्थानीयेन रश्मिजालेन शिरः सर्वस्य लोकस्य मस्तकं प्रति दधौ दधाति । प्रतिक्षिपतीत्यर्थः ।
किञ्च उपसि उपस्थे स्वसमीपस्थाने मण्डले आमीन उपविष्टः सन् ऊर्ध्वाम् उद्रतां स्वदीप्तिं
पृथिगातिं हिनन्ति । आलोकरूपेण प्रक्षिपतीत्यर्थः । अन्यद् रश्मिन्मूहरूषेण नीचेरञ्जिता गन्ता सन्
उत्तानां विस्तृतां मूमिम् अन्येति अनुगच्छति ॥

बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा तस्यौ माता विपितो अस्ति गर्भः ।

अन्यस्यां वृत्तं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूषः ॥ १४ ॥

बृहन् । अच्छायः । अपलाशः । अर्वा । तस्यौ । माता । विपितो । अस्ति । गर्भः ।

अन्यस्याः । वृत्तम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊर्ध्वः ॥ १४ ॥

वमुक्तोऽनयादित्यात्मानमिन्द्रं स्तौति^१ । बृहन् महानादित्यः पृथग्रायः छायावर्जितः ।
तमोरहित इत्यर्थः । अपलाशः पर्णरहितः पराशदनवर्जितः * । विनाशरहित इत्यर्थः^३ । अर्वा सनत-
गामी तस्यौ तिष्ठति । किञ्च माता वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगतो निर्माता विपिनं विमुक्तः ।
निरालम्बन इत्यर्थः । गर्भः त्रैलोक्यस्य गर्भभूत आदित्यात्मनेन्द्रः अस्ति हर्षापि भक्षयति । यद्वा ।
अनेन विनाशः लक्ष्यते । पापानि नाशयति । किञ्च अन्यस्याः अदित्याख्याया देवमातुः वासम्
अपत्यभूतमादित्यं रिहती भात्वादपयन्ती उपजीवन्ती^४ वर्धयन्ती मिमाय निर्मिमीते । पूर्वस्यां
दिश्यहन्त्यहन्त्युपादयन्तीत्यर्थः । कया भुवा केन भावेनाभिप्रायेण । भक्त्या भयेन वेत्यर्थः । धेनुः
घौरदक्ष्णाधारवाद् क्षरितृवाच्च ऊर्ध्वस्थानीयमादित्यं^५ नि दधे स्थापयति^६ । यद्वा । धेनुर्नी-
रुचो यथा तद्वादित्यं घोरधारयति ॥

सप्त बीरासौ अधरादुदायमष्टोत्तरात्तात्समजग्मिरन् ते ।

नवं पश्चात्तात्स्थविमन्तं आयन् दश प्राक्सानु वि तिरन्त्यश्रः ॥ १५ ॥

सप्त । बीरासः । अधरात् । उद् । आयन् । अष्ट । उत्तरात्तात् । सप्त । अनजग्मिरन् । ते ।

नवं । पश्चात्तात् । स्थविमन्तः । आयन् । दश । प्राक् । सानु । वि । तिरन्ति । अश्रः ॥ १५ ॥

अनयेन्द्रः प्रजापतिरूपेण स्तूयते । सप्त सप्तसंस्थाकाः बीरासः प्रजापतेः पुत्रा विश्वामित्रा-
दयः अधरात् प्रजापतेरथ कायात् उदायन् उत्पन्ना बभूवुः । अष्ट अष्टसंस्थाकाः ते प्रसिद्धा
वालखिल्यादयः उत्तरात्तात् उत्तरात्कायप्रदेशात् समजग्मिरन् संजज्ञिरे । स्थविमन्तः स्थानवन्तः
नव नवसंस्थाका भृगवः पश्चात्तात् वृष्टतः आयन् आगताः । उत्पन्ना इत्यर्थः । तथा दश
दशसंस्थाका अङ्गिरसः प्राक् अग्रत उत्पन्नाः सन्तः अश्रः अशनवतो युञ्जोक्तस्य सानु उन्नतमदेशं

१. त-‘गिरति’ नास्ति, म-विगति । २. त-‘गृह्णाति...’मुदक’ नास्ति । ३. ग-तुष्टाव
अयमादित्यः बृहन् महान् अच्छायः अपलाशः छायावर्जितपलाशरहितः । * त-पराशदनवर्जितः;
म१.४-पराशदनवर्जितः; म६-पलाशदनवर्जितः । ४. उद्गीथ-अनेन । ५. त१.२.५-विलासः; त३-
५-म-उद्गीथ-विनाशः; सु-विनाशः । ६. त-कि । ७. म१(२)-उपजीवन्ती । ८. म१(२)ऊर्ध्व-
ऊर्ध्वस्थानीयः । ९. म१(२)स्तोद्रे स्थापयति; उद्गीथ-स्तोद्रे निदधाति ।

५वि ५तिरन्ति वर्धयन्ति । अपर आह । सप्तसंख्यायेता वीरा मरुतोऽधरादिन्द्रस्य दक्षिणभागादुद-
गमन् । अष्टसंख्याकास्ते मरुत उत्तरभागात् संगच्छन्ते । स्थानवन्तो नवसंख्याकास्ते मरुतः पृष्ठभागा-
दागच्छन्ति । दशसंख्याकास्तेऽश्वोऽश्विनवत इन्द्रस्य आश्रमदेशे स्थिताः समुच्छ्रितमुदकं तेजो वा ५वि
५तिरन्ति । मरुतः प्रतिदिशमवस्थायेन्द्रस्य साहाय्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

दशानामेकं कपिलं समानं तं हिन्वन्ति क्रतवे पार्याय ।

गर्भं माता सुधितं वृक्षणास्ववेनन्तं तुपयन्ती विभर्ति ॥ १६ ॥

दशानाम् । एकम् । कपिलम् । समानम् । तम् । हिन्वन्ति । क्रतवे । पार्याय ।

गर्भम् । माता । सुधितम् । वृक्षणासु । अवेनन्तम् । तुपयन्ती । विभर्ति ॥ १६ ॥

५दशानां दशसंख्याकानां पूर्वोक्तानामेवाङ्गिरसां मध्ये ५एकं मुख्यं ५कपिलम् पृथक्मानं ५तं
प्रसिद्धमृषिम् । कौरशान् । ५समानं सप्तम् । केन । सामर्थ्यात् प्रजापतिना । ५हिन्वन्ति अवशिष्टा
अङ्गिरसः प्रेरयन्ति । किमर्थम् । ५क्रतवे यज्ञादिजगत्प्रवर्तनक्रमेण । यद्वा । सम्प्रज्ञानलक्षणप्रज्ञानाय ।
कौटशाय । ५पार्याय^१ परिसमापयितव्याय प्रणेतव्याय वा । यज्ञादिकर्मोपदेशानायेत्यर्थः । ५माता
प्रकृत्याद्या च ५वृक्षणासु । वृक्षणा इति नद्य उच्यन्ते । तामिन्द्रायापि लक्ष्यन्ते । प्रकृतिस्थानु
सूक्ष्मास्वप्सु ५सुधितं सुहितम् । प्रजापतिना स्थापितमित्यर्थः । ५अवेनन्तम् । वेनतिः कान्तिर्क्रमा ।
तत्र निवासमकामयमानं तारां प्रजापतेः ५गर्भं ५तुपयन्ती तुपयन्ती सम्प्रज्ञानादुपदेष्टुं^२ योष्योऽयमिति
प्रीता सती ५विभर्ति प्रजापतेर्निर्योगाद्वारयति ॥

पीवानं मेपमपचन्त वीरा न्युसा अक्षा अनुं द्वीव आसन् ।

द्वा धनुं बृहतीमुप्स्वन्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता ॥ १७ ॥

पीवानम् । मेपम् । अपचन्त । वीराः । निऽउत्ताः । अक्षाः । अनुं । द्वीवे । आसन् ।

द्वा । धनुम् । बृहतीम् । अप्सु । अन्तरिति । पवित्रवन्ता । चरतः । पुनन्ता ॥ १७ ॥

५वीराः प्रजापतेः शुभ्रा अङ्गिरसः ५पीवानं स्थूलम् । मेदोमांसादिपुक्तमित्यर्थः । ५मेपम् अन्नम्
५अपचन्त प्रजापतिरूपस्यैन्द्रस्यार्थाय पचयन्तोऽभवन् । पशुयार्थं कुर्वन्त इत्यर्थः । किंच । सुतोषम-
मेतत् । यथा देवानाम् ५अक्षाः ५द्वीवे देवने रमणस्थाने ५न्युसाः निक्षिप्ताः सन्तः ५अनु ५आसन्
संकीर्णमानयोर्द्वयोरेकतरस्यानुगता भवन्ति तथा सर्वेऽङ्गिरसः प्रजापतेरनुगता भवन्ति । ५द्वा^१
अङ्गिरसो^२ मध्ये द्वावङ्गिरसी ५धनुम् । धनुशब्दोऽत्र^३ धनुःशब्दपर्यायो धनुशब्दपर्यायो वा । धनुर्वाया
वपसाधनं तथाज्ञानादिवधसाधनं धनवल्लीतिकरं वा । कपिलमित्यर्थः । ५बृहतीं प्रजापतेराज्ञया
वर्धयित्वा प्रकृतिम् ५अप्स्वन्तः प्रकृतिस्थानां सूक्ष्माणामुदकानां मध्ये ५चरतः प्रजापत्यादेशादाराधयतः ।
कौटशौ । ५पवित्रवन्ता पवित्रवन्तौ । मन्त्रः पवित्रमुच्यते । ध्यामसाधनप्रणवमन्त्रवन्दौ ५पुनन्ता
शुद्धौ । प्रणवप्यानेनात्मानं संस्कुर्वन्तावित्यर्थः ॥

वि क्रौशनासो विष्वञ्च आयन् पचाति नेमो नृहि पक्षद्वयः ।

अयं मे देवः सविता तदाह द्रुञ्ज इद्रनवत्सर्पिरन्नः ॥ १८ ॥

वि । क्रोशनासः । विष्वच्च । आयन् । पचाति । नेमः । नहि । पक्षत् । अर्धः ।
अयम् । मे । देवः । सकिता । तत् । आह । दुऽअञ्जः । इत् । वनवत् । सर्पिःऽअञ्जः ॥ १८ ॥

वि ऋशनासः विविधं प्रजापति पितरमाह्वयन्तः विष्वच्च नानागतयो नानापूजना वा सर्वेऽङ्गिरसः आयन् आगच्छन् । प्रजापतेः सकाशादुत्पन्ना इत्यर्थः । उत्पद्यमानः नेमः अर्धोऽङ्गिरसां मध्य एको भागः पचाति प्रजापत्यर्थं हवींषि पचति । अर्धः अपरो भागः नहि पक्षत् नहि पचति । एतस्यैव कथमज्ञायि उच्यते । अयम् ईदृशः देवः द्योतमानः सविता सर्वस्य प्रेरक आदित्यो वा प्रजापतिर्वा मे मद्य तत् सर्वं यथोक्तम् आह । किंच सर्पिरन्न घृतोदनः द्रव्य इत् दार्वोदनः अग्निरपि वनवत् हविर्द्वारेण प्रजापतिं वनति संभजते ॥

अपश्यं ग्रामं बहमानमारादचक्रया स्वधया वर्तमानम् ।

सिर्षकृत्यर्थः प्र युगा जनानां सुधः शिक्षा प्रमिनानो नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यम् । ग्रामम् । बहमानम् । आरात् । अचक्रया । स्वधया । वर्तमानम् ।

सिसंक्ति । अर्थः । प्र । युगा । जनानाम् । सुधः । शिक्षा । प्रमिनान् । नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यं वसुकोऽहं प्रजापतिरूपमिन्द्र सम्यग्ज्ञानेन दृष्टवानस्मि । कीदृशम् । ग्रामं भूतमर्थं बहमानं वाहयन्तम् । सूजन्तमित्यर्थः । कुतः । आरात् दूरात् । उपादानकारणात्प्रकृतित इत्यर्थः । अचक्रया चक्रवर्जितया रथहीनया स्वधया स्वयमात्मानं धारयन्त्या सेनया वर्तमानम् आगच्छन्तम् । पूर्वभूतमपश्यमित्यर्थः । किंच अर्थः सर्वस्य स्वामीन्द्रः जनानां यजमानानां कार्यक्षेपेन संबन्धिनः युगा युगानि यज्ञकालविशेषान् प्र सतिपतिं प्रकर्षेण सेवते । कीदृशः । सद्यः तदानीमेव शिक्षा शिक्षानि । 'शिक्षं भयतेः' (निर ४. १९) इति निर्वचनत् अभितृणि तादयितृणि राक्षसादिवृण्वानि प्रमिनान् प्रकर्षेण हिसन् नवीयान् शरीरेण च बलपीरपनयनादिभिश्च नवतरः ॥

एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो पु प्र सेधीर्मुहुर्निर्ममन्धि ।

आपश्चिदस्य वि नशन्त्यर्थं सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥ २० ॥

एतौ । मे । गावौ । प्रमरस्य । युक्तौ । मो इति । सु । प्र । सेधी । मुहुः । इत् । ममन्धि ।

आप । चित् । अस्य । वि । नशन्ति । अर्थम् । मूर् । च । मर्कः । उपरः । बभूवान् ॥ २० ॥

कार्यकारणयोरभेदोपचारात् 'आत्मा वै सुग्रनामासि' (आश्व. गृ. १. १५. ११) इति वचना-
च्छेन्द्ररूपेणावस्थितस्य प्रमरस्य प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुः मे मम स्वभूतौ एतौ एतादृशौ युक्तौ रथे नियुक्तौ सु सुष्ठु पूजितौ गावौ शत्रून् यज्ञांश्च प्रति गन्तारौ हरी भो प्र सेधी । स्तुष्टुपसंहार-
कारेणास्मद्यज्ञान्मापगमय । किं तर्हि मुहुर्मुहुः मुहुर्मुहुः ममन्धि पुन पुन स्तुहि ममात्मक्षित्यर्थः ।
आपश्चित् घृष्टलक्षणाद्युदकान्यपि अस्य इन्द्रस्य अर्थं गतिं वि नशन्ति । विनशतिव्योप्ति-
कमां । व्याप्नुवन्ति । तथा सूरश्च सूर्यश्च व्याप्नोति । कीदृशः । मर्कः मार्जयिता सर्वस्य शोधयिता
उपरः मेघसदृशः यथभूवान् भवन् । मेघवच्छीघ्रगतिः सन्नित्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥

अयं यो वज्रः पुरुषा विवृत्तोऽवः सूर्यस्य बृहत्तः पुरीपात् ।

थव इहेना पुरो अन्यदस्ति तदव्ययी जरिमाणस्तस्मिन् ॥ २१ ॥

अयम् । यः । वज्रः । पुरुषा । विवृत्तः । अवः । सूर्यस्य । बृहत्तः । पुरीपात् ।

थवः । इत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । तत् । अव्ययी । जरिमाणः । तस्मिन् ॥ २१ ॥

यः । वज्रः । इन्द्रस्य स्वभूतः । सूर्यस्य आदित्यस्य । बृहत्तः । महत्तः । पुरीपात् । पूरकात् । मण्डलात् । अवः । अवस्तादधोभागे स्थितेषु । विवृत्तः । वृष्ट्यर्थे । प्रवृत्तः । पतितः । इच्छदोऽप्यर्थे । तच्छब्दभूतेयच्छब्दोऽप्याहार्यः । परः । परस्तादन्तरिक्षलोक्त्योपरि स्थिते सूर्यमण्डले स्थितम् । एना । एनत् । अवः । इत्यधनाम् । तद्वत्तुत्वादुदकं थव इत्युच्यते । यदप्युदकं मेयोदरात्तादुदकात् । अन्यत् । अपि । अस्ति । अव्ययी । व्यथारहिताः । जरिमाणः । स्तोतारो मरुदादयः । तत् । तादृशमुदकं । तस्मिन् । अन्तरिक्षलोकं प्रत्ययतारयन्ति ॥

बृक्षेवृक्षे निर्यता मीमयद्रौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुपादः ।

अथेदं विश्वं भुवनं भयात् इन्द्राय सुन्वदप्ये च शिक्षत् ॥ २२ ॥

बृक्षेऽवृक्षे । निर्यता । मीमयत् । गौ । ततः । वयः । प्र । पतान् । पूरुऽअदः ।

अर्थ । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । भयात् । इन्द्राय । सुन्वत् । ऋषये । च । शिक्षत् ॥ २२ ॥

बृक्षेवृक्षे सर्वस्मिन् वृक्षमये भुवनि । निर्यता संबद्धा । गौः । गोमंभश्चिनी । एनायुमती । मीमी । मीमयत् । मीमयतिः शब्दकर्मा । आकृष्यमाणा । सती शब्दं करोति । ततः । तस्मादनुप । पूरुपादः । शशुजनामन्तारः । मारयितार इत्यर्थः । वयः । पक्षिसदृशा गन्तारो बाणाः । प्र । पतान् । शशून् । प्रति । मपतन्ति । अथ । तदानीम् । इन्द्राय । इन्द्राय । सुन्वत् । सोमयागं कुर्वत् । ऋषये । च । शिक्षत् । कर्मणां द्रष्टृ ऋषिभ्यो । संपूर्णां दक्षिणां दददपि । इदम् । ईदृशं । विश्वं । समस्तं । भुवनं । भूतजातं । भयात् । इन्द्रादिभ्यः । अन्यत्किमुत्तरार्थः ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तन्नादिपामुपरा उदायन् ।

त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनुपा द्वा बृवृकं वहतः पुरीपम् ॥ २३ ॥

देवानाम् । माने । प्रथमाः । अतिष्ठन् । कृन्तन्नात् । एषाम् । उपराः । उत् । आवन् ।

त्रयः । तपन्ति । पृथिवीम् । अनुपाः । द्वा । बृवृकम् । वहतः । पुरीपम् ॥ २३ ॥

देवानां सर्वेषां । माने निर्माणे । सृष्टिकाल इत्यर्थः । जगत्स्थितिहेतुभूतारसानुमदानकर्मणि । स्रष्टव्यत्वेन । प्रथमा । अतिष्ठन् । इन्द्रादेशादेते पूर्वे स्थिताः । कर्त्ते एते । मेधाः । कुत । एतदवगम्यते । परस्मिन् पादे । तेपामनुकथनात् । उक्तं हि मेधा एव माध्यमिका देवगणा इति (निरु. २. २२) । एषाम् । पूर्वभूतानां । मेधानां । कृन्तन्नात् । छेदनात् । उपराः । मेधनामैतत् । तत्रस्थाः । आप उच्यन्ते । मेघस्था आपः । उदायन् । उदयन्ताः । वृष्टिभावेन भूमौ निपातिता इत्यर्थः । पातितास्त्वप्सिन्द्रस्याग्ना पजेन्म्यो वायुरादित्य इत्येते । अत्रः । देवाः । पृथिवीं । भूमिम् । तत्रस्था ओषधीरित्यर्थः । तपन्ति ।

१. ग-त३. ४-म६-स्थितेषु मेघेषु । २. त-म-कुर्वन् । ३. त-एका । ४. ग-अतः । तत्रस्था, त-तत्र तत्रस्था, त३-म५-अत्र तत्रस्था । ५. त-म६-उदायन् । ६. ग-त३-म६-निपातिता ।

वृष्टिशीतोष्णैः संतापयन्ति । पावयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । अनूपाः वर्षादीनामानुपूर्व्येण वसतः प्रभावयितारः । प्रक्षेपार इत्यर्थः । द्वा द्वौ वायवादित्यौ पाचितास्त्रोष्णीषु स्थितं पुरीषं सर्वत्रय प्रीणयितुं पूरयितुं वा वृक्षकम् उदकमादित्यमण्डलं प्रति वहतः । वायुः शोषयन्नादित्यो रश्मिभिराददान इत्यर्थः ॥

सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृगप गूहः समर्थे ।

आविः स्वः कृणुते गृहते ब्रुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ॥ २४ ॥

सा । ते । जीवातुः । उत । तस्य । विद्धि । मा । स्म । एतादृक् । अप । गूहः । सुऽमर्थे ।

आविः । स्वः । कृणुते । गृहते । ब्रुसम् ।

स । पादुः । अस् । निऽनिजः । न । मुच्यते ॥ २४ ॥

अत्रान्तरात्मनेन्द्रः स्त्वयते । हे अन्तरात्मन् वृते तव वसा तादृश्यादित्याश्रिका देवता जीवातुः जीविका जीवनहेतुः । उत अपि च तस्य आदित्यस्य एतादृक् ईदृश स्वरूपं समर्थे । संप्रामवाची समयशब्दोऽत्र पञ्चवाची । यज्ञे विद्धि जानीहि । स्तुत्यत्वेनेति शेषः । मा वस्म अप गूहः मा खल्वपवृणोः । क्रिच निर्णिजः सर्वस्य शोधयितुरादित्यस्य वस वसादुः तच्च पादन गमन रश्मिद्वारेण गत्वा एवः सर्वं त्रैलोक्यम् आविः । कृणुते प्रकाशिकरोति । ब्रुसम् उदकं गृहते संवृणोति । आदत्त इत्यर्थः । अस्मै प्रयोजनद्वयायादित्येन निर्वेदनाच्छ्रमेण वा गमनं न मुच्यते । न कदाचित्परित्यज्यत इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

‘विश्वो हि’ इति द्वादशर्षं द्वादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । इन्द्रवसुकयोः पितापुत्रयोः संवादोऽत्र क्रियते । पुरा वसुके षड् कुवांणे सति इन्द्रः प्रच्छन्नरूप आजगाम । तं वसुरूपस्त्रीन्द्रागमनाकाङ्क्षिणी विमरुष्टमिवाध्यासौत् । अतस्तस्याः सर्पिः इन्द्रो देवता । अथ तस्याः प्रीत्यै वसुकेण सहेन्द्रः संवादमकरोत् । द्वितीयादियुजश्चतुर्थीरहिताः पञ्चर्षं इन्द्रवाक्यानि । अतस्तासां त्व ऋषिः । यद्यप्यासु वसुकः संश्लेषवादेयता तथापि सा ऋच ऐन्द्रे कर्मणि विनियोकस्या इन्द्रलिङ्गसद्भावात् । चतुर्थीसंहिता शिष्टास्मृतीत्याद्या वसुकवाक्यानि । अतः स ऋषिस्तासामिन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘विश्वो हि द्वादशोऽन्द्रवसुकयोः संवाद ऐन्द्रः सूक्तस्य प्रथमयेन्द्रस्य स्तुत्या परोक्षविन्द्रमाहेन्द्रस्य पुनः शेषा ऋषेश्चतुर्थी च’ इति । गतो विनियोगः ॥

विश्वो ह्यन्यो अरिराजगाम भमेदह श्वशुरो ना जगाम ।

जक्षीयाद्धाना उत सोमं पपीयात्स्वाशितुः पुनरस्तं जगायात् ॥ १ ॥

विश्वः । हि । अन्यः । अरिः । आऽजगाम । मम । इत् । अहं । श्वशुरः । न । आ । जगाम ।

जक्षीयात् । धानाः । उत । सोमम् । पपीयात् । सुऽआशितः । पुनः । अस्तम् । जगायात् ॥ १ ॥

अनया वसुरूपस्त्रीन्द्रं मौति । अन्यः इन्द्रव्यतिरिक्तः अरिः अयं ईश्वरः विश्वो वहि सर्वं एव देवगणः आजगाम अस्मद्यत्तं प्रत्याययौ । इत् इत्यवधारणे । अह इत्यद्भुते । सर्वदेवगण आगते सति मम एव श्वशुरः इन्द्रः न आ जगाम । स इन्द्रो यथागच्छेत् तर्हि धानाः मृष्टयवान् जक्षीयात् भक्षयेत् । उत अपि च सोमम् अभिपुनं पपीयात् पिबेत् । ततः स्वाशितं सुष्ठु मुक्तस्त्व सन् पुनः भूयः अस्तं स्वगृहं प्रति जगायात् गच्छेत् ॥

स रोरुवत् वृषभस्तिग्मशृङ्गो वर्ष्मन्तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः ।

विश्वेभ्येन वृजनेषु पामि यो मे कुक्षी सुतसोमः पूणाति ॥ २ ॥

सः । रोरुवत् । वृषभः । तिग्मऽशृङ्गः । वर्ष्मन् । तस्थौ । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

विश्वेषु । पुनम् । वृजनेषु । पामि । यः । मे । कुक्षी इति । सुतऽसोमः । पूणाति ॥ २ ॥

वृषभः कामानां वर्पिता वृत्तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णरश्मिः वसः इन्द्रोऽहं पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य वर्ष्मन्तं वर्ष्मणि । वर्ष्मन्तशब्द उद्यतवचनः स्थिरवचनो या । एवंभूते वरिमन् विस्तीर्णे प्रदेशे रोरुवत् शृङ्गां दाहदायमानः सन् वृषभः तस्थौ आतिष्ठामि । एवंभूतोऽहं विश्वेषु सर्वेषु वृजनेषु सम्प्राप्तेषु पुनम् ईदृशं वसुक्र यजमानं पामि रक्षामि । यः यजमानः सुतसोमः अभिपुतसोमः मे मम कुक्षी उभौ पार्श्वौ पूणाति सोमरसपुरोडाशादिहविर्भिः पूरयति । ईदृशं रक्षामीति संबन्धः ॥

अद्रिणा ते मन्दिनं इन्द्र त्वयान्सुन्वन्ति सोमान्पिबसि त्वमेपाम् ।

पचन्ति ते वृषभाँ अस्ति तेषां पृक्षेण यन्मघवन्हुयमानः ॥ ३ ॥

अद्रिणा । ते । मन्दिनः । इन्द्र । त्वयान् । सुन्वन्ति । सोमान् । पिबसि । त्वम् । एपाम् ।

पचन्ति । ते । वृषभान् । अस्ति । तेषाम् । पृक्षेण । यत् । मघऽवन् । हुयमानः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृषभे त्वत्पुत्रं मन्दिनः मादयितुं त्वयान् अविलम्बितान् सोमान् । अद्रिणा अभिपय-
प्राप्णा सुन्वन्ति यजमाना अभिपुण्वन्ति । एपाम् अस्मदादियजमानानां संबन्धिनः । सोमान्
त्वम् पिबसि । किंच त्वत्पुत्रं वृषभान् पचन् ये च यजमानाः पचन्ति तेषां संबन्धिनो हवि-
र्भूतान् पचन् अस्ति भक्षयसि । हे मघयन् धनवसिन्द्र त्वं यदा पृक्षेण हविर्भूतेनाग्नेन निमित्तेन
हुयमानः यजमानैर्हुयसे तदेति पूर्वेण संबन्धः ॥

इदं तु मे जरितुरा चिकिद्दि प्रतीपं शपं नृधो वहन्ति ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यश्रमस्ताः क्रोधा वराहं निरतक्त कक्षात् ॥ ४ ॥

इदम् । तु । मे । जरितः । आ । चिकिद्दि । प्रतिऽईपम् । शपंम् । नृधः । वहन्ति ।

लोपाशः । सिंहम् । प्रत्यश्रम् । अत्सारिति । क्रोधा । वराहम् । निः । अतक्त । कक्षात् ॥ ४ ॥

हे जरितः शत्रूणां जरयितुं त्वं मे मम वसु श्रोत्रममपि इदम् ईदृशं रूपं सामर्प्यम् । आ
चिकिद्दि आ समन्ताज्जानीहि । कीदृशम् । नृधः गङ्गायाः सरितः प्रतीपं प्रतिवृत्तं शपम् उदकं
वहन्ति । अपि च लोपाशः लुप्यमानं सृणमश्नातीति लोपाशो मृगः । मया प्रेषितः सन् प्रत्यश्रम्
आत्मानं प्रति गच्छन्तं सिंहम् अस्ताः अत्सारीत् । आभिमुख्येन गच्छति । तथा क्रोधा शरालः
वराहं बलवन्तमपि सूकरं कक्षात् अतिगहनदेशात् निरतक्त निर्गमयति । एतदपि सर्वं सामर्प्यं
एषुमे मयि स्वप्नसादाद्यन्मयि जानीहीत्यर्थः ॥

१. त-म६-‘सोमान्’ नास्ति । २. त-म१.२.४.६-संवेधीन् । ३. ग-अ२-ते त्वत्पुत्रं । ४. त-
म२.६-संवेधीन् ।

कृथा त एतदहमा चिकेतुं गृत्सस्य पार्कस्तवसो मनीषाम् ।

त्वं नो विद्वान् ऋतुथा वि वोचो यमर्धं ते मघवन् क्षेम्या धूः ॥ ५ ॥

कृथा । ते । एतत् । अहम् । आ । चिकेतम् । गृत्सस्य । पार्कः । तवसः । मनीषाम् ।

त्वम् । नः । विद्वान् । ऋतुऽथा । वि । वोचः । यम् । अर्धम् । ते । मघऽवन् । क्षेम्या । धूः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र १पाकः पक्वव्यमजः २अर्धं ३गृत्सस्य मेधाविनः ४तवसः वृद्धस्य ५ते तव ६मनीषा स्तुतिम् ।
कर्तुमिति शेषः । ७एतत् इदं त्वदीय सामर्थ्यं ८कृथा कथं केन प्रकारेण ९आ १०चिकेतम् आ समन्तात्
जानामि । ११त्वदुपदेशं विना न जानामीत्यर्थः । तस्मात्कारणात् १२विद्वान् सर्वज्ञः १३त्वम् एव १४नः
अस्मभ्यम् १५ऋतुथा कालेकाले १६वि १७वोचः विज्ञेयेण ब्रूहि । हे १८मघवन् धनयन्त्रिन्द्र १९ते तव २०अर्धं
२१यं स्तुत्यवयवं कुर्मः २२सा स्तुतिः २३धूः २४क्षेम्या क्षेमे भवा हेतारहिता बौधु शक्यास्ति । यस्मात्तव
स्तुत्यवयवमेव वयमकालेन कर्तुं न २५सप्तमोऽस्माकं मन्दबुद्धित्वात् तस्मात्तवमेवासमर्थं स्वसामर्थ्यं
स्तुतिप्रकारं च पुनरपि कथयेत्यर्थः ॥

एवा हि मां तवसं वर्धयन्ति दिवश्चिन्मे बृहत् उत्तरा धूः ।

पुरु सहस्रा नि शिशामि साकर्मशत्रुं हि मा जनिता जजान ॥ ६ ॥

एव । हि । माम् । तवसम् । वर्धयन्ति । दिवः । चित् । मे । बृहत् । उत्तरा । धूः ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । साकर्म । अशत्रुम् । हि । मा । जनिता । जजान ॥ ६ ॥

१हि यस्मात्कारणात् २एव एवमुक्तप्रकारेण ३तवसं प्रबृद्धं ४मा स्तोतार स्तुतिभिः स्तुवन्तो
वीर्येण ५वर्धयन्ति तस्मात्कारणात् ६बृहत् महत् । ७मे मम इन्द्रस्य ८दिवश्चित् पुलोकादपि ९धूः
स्तुतिः १०उत्तरा उन्नतताराधिकतरा । किंच ११पुरु पुरुणि बहूनि १२सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि १३साक
युगपत् १४नि १५शिशामि तन्करोमि । हिनस्तीत्यर्थः १६ । १७हि यस्मात्कारणात् १८जनिता सर्वस्य जनयिता
प्रजापतिः १९मा मामिन्द्रम् २०अशत्रुम् अविद्यमानशत्रुं २१जजान जनितवान् ॥ ॥ २० ॥

एवा हि मां तवसं जज्ञुरुग्रं कर्मन्कर्मन्वृषणमिन्द्र देवाः ।

वधीं वृत्रं वज्रेण मन्दसानोऽप्यं वृजं महिना दाशुपे वम् ॥ ७ ॥

एव । हि । माम् । तवसम् । जज्ञुः । उग्रम् । कर्मन्कर्मन् । वृषणम् । इन्द्र । देवाः ।

वधीम् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः । अप्यं । वृजम् । महिना । दाशुपे । वम् ॥ ७ ॥

१हि यस्मात्कारणात् २एव एवमेतेनोक्तप्रकारेण हे ३इन्द्र ४देवाः अरुदादयः ऋदिव्यजमाना
या ५तवसं महान्तं त्वरपुत्रं त्वद्रूपेणावस्थितं सन्तं वसुक्तं ६मां ७कर्मन्कर्मन् वृषणमिन्द्रोऽप्यं
सर्वस्मिन् कर्मणि ८उग्रं शूरमसह्यं वा ९वृषणं वर्षितारं हविषा दातारं १०जज्ञुः जानन्ति अतः ११मन्द-
सानः मोदमानोऽहं १२वज्रेण आयुधेन १३वृत्रं मेघमसुरं वा १४वधीं अवधिषम् । किंच १५दाशुपे हविर्दत्तवते
यजमानाय धृष्टिप्रदानार्थं १६महिना महत्वेन १७वृजं मेघसमूहम् १८अप्यं वम् अपावम् अपवृणोमि ॥

१. त-काले । २. त-म-वयं कुर्मः । ३. त-यस्मादत, म६-यस्मादतः । ४. त-म-‘न’ नास्ति ।
५. त१.२.६-म६-मु-बहूनि मे, त५-बहूनि से । ६. त-हिनस्तीत्यर्थः । ७. त-म६-‘न’ अविद्यमान-
शत्रुं’ नास्ति । ८. त-म-मु-त्वद्रूपनिरूपणावस्थितं ।

देवास आयन्परशूरविभ्रन् वना वृथन्तो अभि विड्भिरायन् ।

नि सुद्वं दधतो वक्षणासु यत्र कृपीटमनु तदहन्ति ॥ ८ ॥

देवासः । आयन् । परशून् । अविभ्रन् । वना । वृथन्तः । अभि । विड्भिरः । आयन् ।
नि । सुद्वम् । दधतः । वक्षणासु । यत्र । कृपीटम् । अनु । तत् । दहन्ति ॥ ८ ॥

‘देवासः देवाः इन्द्रेण चोदिताः सन्तः । आयन् गच्छन्ति । मेघवधार्थं । परशून् वज्रात्
अविभ्रन् धारयन्ति च । तदनन्तरं विड्भिः मरदादिप्रजाभिः सहिताः । वृथन्तः मेघाच्छिन्दन्तः
वना वनानि वृष्टिलक्षणाद्युदकानि । अभि आयन् आभिमुख्येन गच्छन्ति । ततः । सुद्वं सोम-
प्रवर्णं वृष्ट्युदकं । वक्षणासु नदीषु । नि दधतः निधमेन स्थापयन्तः । यत्र यस्मिन्मेघजाते कृपीटम् ।
उदकनामैतत् । निगूढमुदकं तिष्ठति त इमे देवाः । तत् मेघजातम् । अनु लक्ष्मीकृत्य दहन्ति उदक-
निर्गमनार्थं शोषयन्ति ॥

शशः क्षुरं प्रत्यश्रं जगाराद्रि लोगेन न्यभेदमारात् ।

बृहन्तं चिदहते रन्धयानि वयं वृत्सो वृषमं शूशुवानः ॥ ९ ॥

शशः । क्षुरम् । प्रत्यश्रम् । जगार । अद्रिम् । लोगेन । वि । अभेदम् । आरात् ।
बृहन्तम् । चित् । अहते । रन्धयानि । वयं । वृत्सः । वृषम् । शूशुवानः ॥ ९ ॥

वसुक इन्द्रं प्रतिवृते । शशः एतासंहितो मया शेरितो मृगविशेषः । प्रत्यश्रं वधायामानं
प्रति गच्छन्तं । क्षुरं क्षुरवन्तं दृढदीर्घतीक्ष्णवस्त्रं सिंहप्रायादिकम् । बलयक्षूरशूरगमित्यर्थः ।
जगार गिरति गृह्णाति वा । किञ्च । लोगेन लोकेन । अद्रिं हिमवदादिकं पर्वतम् । आरात् दूरे स्थित-
मपि । वि अभेदम् अह भिनामि । बृहन्तं चित् महान्तमपि हस्त्यादिकम् । अहते हत्वकायात्वात्
शशकादिकाय रन्धयानि वशं गमयानि । शूशुवानः धीर्येण वर्षमानः । वृषो वृषमं महोर्षं
वयं युद्धाय गच्छति । हे इन्द्र एतदपि सर्वं स्वधसादादहं करोमीत्यर्थः ॥

सुपर्ण इत्था नखमा सिप्पायावरुद्धः परिपदं न सिंहः ।

निरुद्धश्चिन्माहिपस्तुर्प्यावान् गोधा तस्मा अयथं कर्पद्वेतत् ॥ १० ॥

सुपर्णः । इत्था । नखम् । आ । सिप्पाय । अवऽरुद्धः । परिऽपदम् । न । सिंहः ।

निरुद्धः । चित् । महिपः । तर्प्याऽवान् । गोधा । तस्मै । अयथम् । कर्पत् । एतत् ॥ १० ॥

‘सुपर्णः पक्षिरूपा गायत्री । इत्था अमुत्र सुलोके । नखम् आत्मीयम् । आ । सिप्पाय सोम-
हरणकाल इन्द्रार्थमावबन्ध । इन्द्रस्य प्रसादाद्वि पदं न्यस्तवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अवऽरुद्धः
पञ्जोणावृतः परिवेष्टितः । सिंहः । परिपदं । न यथा करस्वोपरि सर्वतः पादमवबध्नाति । किञ्च ।
चित् इत्युपमार्थः । यथा केनापि बद्धपादो निरुद्धः । महिपः । तर्प्यावान् उदकाभावे तृपावान्भवति
एवमिन्द्रः सोमाहरणात्पूर्वं सोमाभावे तृपितवान्भूदिति शेषः । तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी । तादृशस्य
तृपितस्येन्द्रस्यार्थं गोधा । गमयति घर्णानिति गोवाक् तत्र निधीयमानत्वाद् गायत्री गोधा ।

यद्वा । गुधिर्निष्कर्णार्थं । निष्कृत्य सोमाहरणाद्गोधा गायत्री । १ अययम् अयत्नेन । छीलयेत्यर्थः ।
१ एतत् सोमजातं १ कर्पत् आकृष्टवती । दिवः सकाशादाहृतवतीत्यर्थः ॥

तेभ्यो गोधा अयथं कर्पदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयन्त्यन्नैः ।

सिम उक्ष्णोऽवसृष्टां अदन्ति स्वयं बलानि तन्वंः शृणुनाः ॥ ११ ॥

तेभ्यः । गोधाः । अययम् । कर्पत् । एतत् । ये । ब्रह्मणः । प्रतिऽपीयन्ति । अन्नैः ।

सिम । उक्ष्ण । अवऽसृष्टान् । अदन्ति । स्वयम् । बलानि । तन्वं । शृणुनाः ॥ ११ ॥

१ ये मरुदादिदेवगणाः । १ ब्रह्मणः परितृप्त्येन्द्रस्य स्वभूतैः १ अन्नैः सोमार्यैः । मृताः सन्त इति शेषः । १ प्रतिपीयन्ति । पीयति हि साकर्मः । इन्द्रादेशादिमन्त्रान् प्रति हि सन्ति १ तेभ्यः तेषां देवगणानामर्थाय १ गोधाः पूर्वोक्ता गायत्री । १ अययम् अनायासेन १ एतत् सोमजातं १ कर्पत् आकृष्टवती । किंच १ मिमः सिमान्प्रेष्ठान् । यद्वा । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सर्वान् । १ उक्ष्णः सिद्धतः १ अवसृष्टान् इन्द्रेण निःसृष्टाननुशातान् हविर्भूतान् सोमान् यज्ञेषु १ अदन्ति मक्षयन्ति १ किं कुर्वन्तः १ । १ स्वयम् आत्मनैव १ बलानि शत्रूणां सैन्यानि १ तन्वं शरीराणि च १ शृणुनाः हिंसन्तः । गायत्री इन्द्रादेशादेभ्यः सोममाहृतवतीत्यर्थः ॥

एते शमीभिः सुशमीं अभूवन् थे हिन्विरे तन्वंः सोमं उक्थैः ।

नृवद्वदुर्ध्वं नो माहि वाजान् दिवि श्रवो दधिषे नाम वीरः ॥ १२ ॥

एते । शमीभिः । सुऽशमीं । अभूवन् । थे । हिन्विरे । तन्वं । सोमं । उक्थैः ।

नृवद्वत् । वदन् । उर्ध्वं । न । माहि । वाजान् । दिवि । श्रवो । दधिषे । नाम । वीरः ॥ १२ ॥

१ ये देवपर्यादयः १ तन्वं शरीराणि १ सोमे सोमयागे १ उक्थैः शकैः १ हिन्विरे वर्धयन्ति १ एते देवादय इन्द्रादेशात् सोमे आहृते सति १ शमीभिः सोमयागकर्मभिः १ सुशमीं सुकर्मणः १ अभूवन् । १ नृवद्वत् मनुष्यवत् १ वदन् इदं युष्मभ्य मया दत्तमिति व्यक्ता वाचमुच्चारयन् १ नः अस्मभ्यम् १ उक्थैः माहि उपगम्य १ वाजान् अस्त्रानि बलानि वा हे इन्द्र त्वं देहीति शेषः । अतः कारणात् १ वीर दानशूरस्य १ दिवि शूलोके १ श्रवो दानपतिरिति कीर्तितं १ नाम नामधेयं १ दधिषे धारयति ॥ १२ ॥

१ वने न वा १ इत्युत्तरं त्रयोदशं सूक्तं वसुक्त्यायं त्रिष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्तान्तं च— १ वने माष्टौ १ इति । अनुयेंऽहनि स्तोमवृद्धौ माह्वणाऽर्जसि न पुनस्तूक्तमावापार्यम् । सूत्रितं च— १ स्तोमे वर्धमाने को मय नर्यो वने न वा यः १ (आध. अं. ७. १२) इति । महाव्रते निष्केवत्य एतस्तूक्तम् । सूत्रितं च— १ वा वी मदे मन्दमानायाग्व्यस इति निविद्वानं वने न वा यो म्यधायि वाकन् १ (ऐ. भा. ५. १. १) इति ॥

वने न वा यो न्यधायि चाकञ्छुर्चिवां स्तोमो भुरणावजीमः ।

यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥ १ ॥

वने । न । वा । यः । नि । अजायि । चाकन् । शुचिः । वाम् । स्तोमं । भुरणौ । अजीगरिति ।

यस्यं । इत् । इन्द्रः । पुरुऽदिनेषु । होता । नृणाम् । नर्यं । नृऽतमः । क्षपाऽवान् ॥ १ ॥

घने न या यो म्यघावीति । घने घन घन इव वृक्ष इव शङ्कुनिः स्वे नीधे धायमासीत्यं पुत्रं
 घमघायि निदधाति शिशुकमजातपक्षम् । स यथा तत्र निहितः घाकन् पश्यन् भयादितो
 निरीक्षमाण आसीत् । अथवा कामयमानस्तदुत्सुक्यमान आसीत् । एवमयमस्मात् वृक्षस्य नीडभूतेषु
 शङ्कुनिषुप्रभूतः घ्राचिः व्यपगतसर्वदोषो युवयोः स्वभूतः स्तोमः हे मुरगौ मर्तारवशिनौ शीघ्रौ
 घा । भुरग्युरिति क्षिप्रनमेति । किंच यस्य स्तोमस्य पुरुदिनेषु बहुप्यहःसु इन्द्रः शीतो इन्द्रोऽ-
 प्याह्वाता भवति ममायं स्तोमः स्यादिति । किञ्चक्षणः पुनरिन्द्र आह्वाता । यः नृणां मनुष्याणां
 नृतनः मनुष्याणामपि मनुष्यतमः । शराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः । नयः स नृभ्यो हितो यः
 क्षपावान् च रात्रिपर्यायेषु सोमभागः । एवंयुगयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यतेऽस्मात् वतमानः
 स युवां प्रति अजरीतः त्रित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः । एवं तावदेतामृचमाश्विनीमिति कृत्वा स्याचक्षते ।
 तदसाधु । ऐन्द्रे हि वृत्ते प्रथमेष्वेवं भवति । तच्च पुन पृष्ठवत्स्य पष्ठेऽहनि स्तोमे वर्धमाने माध्यदिने
 सवने माह्वणपठेतिनः शस्त्रे विनियुज्यते । हे मुरगौ मर्तारी देवानां पत्नी य एष स्तोमोऽस्मात्
 निहितः घ्राचिर्व्यपगतदोषः शङ्कुनिषु इव घने घनावयवे वृक्षे घाकन् पश्यतिव कामयमान इव
 वेन्द्रमास्ते । यस्य स्तोमस्य किमिति । यदैन्द्रः पुरुदिनेषु बहुप्यहःस्वाह्वाताभूत् अपि नाम मानेन
 स्तोमेन स्तुरिति । किञ्चक्षणः पुनराह्वाता । यदैदिन्द्र इति नृणां नृतनो नयश्च क्षपावांश्च समान-
 मेतत्पूर्वैणार्थेन । यमेशमिन्द्रः प्रार्थयते स एष स्तोमस्तं प्रत्यजीगः गच्छतीत्यर्थः । अथवा ॥ एष
 स्तोमोऽस्माभिरुदीर्यमाणस्तस्येन्द्रस्य गुणान्पृच्छातीति स्यात् । 'जिगर्तिर्गृह्णातिकर्मा' (निह. १. ८) इति
 घ्राकन् । एवमत्र घाकन्निरवस्थं घ्राचिर्निति वा कामयमान इति वेदेती विपरिणामानुपपद्यते शब्द-
 सारूप्यादुपाविरोधाच्च । एतस्मिन्निगमे पदविभागगतः कश्चिद्विचारोऽस्ति । समाह भाष्यकारः—'वेति च
 य इति च चकार शाकलयः' (निह. ६. २८) इति । वेति य इति च पदे चकार शाकलयः पदकारः ।
 तदेतद्विचार्यमाणं न साधु भवति । कि कारणम् । 'उदात्तं स्वेवमादयातमभविषत्' । एवमेतस्मिन्
 पदद्वये सति पदेतदाख्यातं व्यधावीति तदुदात्तमभविषत् । यदुदात्तरस्य निष्पादयातस्य
 निघातो न भवतीति लक्षणविद्यो मन्यन्ते । न चेदमुदात्तम् । तस्माच्च इति चेदं यदुत् किं तर्हि वाप
 इत्येकमेव पदम् । किंच । 'अनुसमासश्चार्थः' । अपुच्छलः । एवमेव तस्मिन्पदद्वये सति मन्त्रत्वायोऽ-
 नुसमासो भवति ॥

प्र तै अस्या उपसः प्रापरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।

अनु त्रिशोकः शतमार्वावृष्टृकुत्सेन रथो यो असत्सप्तवान् ॥ २ ॥

प्र । तै । अस्याः । उपसः । प्र । अपरस्याः । नृतौ । स्याम । नृतमस्य । नृणाम् ।

अनु । त्रिशोकः । शतम् । आ । अवहत् । नृन् । कुत्सेन । रथः । यः । असत् । सप्तऽवान् ॥ २ ॥

अस्याः वर्तमानाया ईदृश्या । उपसः नृतौ । 'नृ नये' नयने प्राप्णे । उदयकाल इत्यर्थः ।
 नृणां नेतृणां मध्ये नृतमस्य अतिशयेन नेतुः एते तव इन्द्रस्य स्तुत्या यागेन च प्र प्रत्याम वर्षं
 प्रकृष्टा भवेम । तथा हे इन्द्र अपरस्याः आगामिन्याओपसो नृतौ प्राप्णे तव स्तुत्या यागेन च वर्षं
 प्रकृष्टा भवेमेतयाशास्ते । किंच त्रिशोकः नामर्षिः हे इन्द्र त्वामाराध्य त्वयसादात् शतं बहून् अनु

१. त१.२.६.७-मु- 'पश्यन्' नास्ति । २. त-अ-किं लक्षणः । ३. ग-पुस्तकस्यनेतन्मन्त्र-
 भाष्य-यने न वृक्ष इव वा या पश्यनिहितः कामयमानः घ्राचिः स्तोमः तथा स्तोमः मुरगाविद्वद्
 सौ वा युवाभजीगः निर्गमयति । यस्यैव यस्यैव पानेन्द्रः पुरुदिनेषु बहुदिनेषु अत्रूणामाह्वाता नृणां मध्ये
 नृतनः श्रेष्ठः नयः नरहितः क्षपावान् सत्रुपपशालः, म१.४.७-पुस्तकेषु अस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति ।

अनुचरभूतान् ^१नृन् मनुष्यान् ^२आवहत् प्रापितवान् । लब्धवानित्यर्थः । तथा तव कुत्सस्य च ^३ससवान्^४ सनिता युगपदेव संसक्ता ^५य. ^६रयः ^७असत् अस्ति स रयः । ^८कुत्सेन कुत्सो लब्धवानिति शेषः । तथा च मन्त्रान्तरे श्रूयते—' यासि कुत्सेन सरयमवस्युः ' (ऋ. सं. ४. १९. ११) इति । यस्मादेव तस्मात्प्रसादाद्वयं प्रकृष्टा भवेमेत्यर्थः ॥

कस्ते मदं इन्द्र रन्त्यो भूदुरो गिरौ अम्युराग्रे वि धाव ।

कदाहो अर्वागुप मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अन्नैः ॥ ३ ॥

कः । ते । मदः । इन्द्र । रन्त्यः । भूत् । दुरः । गिरः । अभि । उग्रः । वि । धाव ।

कत् । बाह्व । अर्वाक् । उप । मा । मनीषा । आ । त्वा । शक्याम् । उपऽमम् । राधः । अन्नैः ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तवैषन्मध्यमोत्तमानां सोमजन्वानां मदानां मध्ये ^३कः ^४भव. ^५रन्त्य. रन्धिता प्रीतिकरः ^६भूत् भवति । स्वधीतिकरमद्योग्यसोमदानाभिप्रायेणार्थं प्रस. । ^७उग्रः भोजस्वी त्वं ^८दुरः पञ्चगृहद्वाराणि ^९गिरः स्तुतिलक्षणा वाचश्च ^{१०}अभि ^{११}वि ^{१२}धाव अभ्यागच्छ । किंच ^{१३}कत् कदा ^{१४}बाह्व । इन्द्रं प्रत्युद्यत इति बाह्व. सोम उच्यते । पूर्वभूत^{१५} ^{१६}अर्वाक् स्वप्नसादात्फलदानायास्मद-भिमुखो भविष्यतीति शेषः । अवि^{१७} च कदा ^{१८}मनीषा सर्वार्थदर्शिनी प्रज्ञा सर्वगुणप्राहिणी स्तुतिर्वा ^{१९}मा मां स्वप्नसादात् ^{२०}उप गमिष्यतीति शेषः^{२१} । कदा हे इन्द्र ^{२२}त्वा त्वाम् । ^{२३}आ इत्युपसर्गश्रुते-र्थोग्यपदाध्याहारः । आराध्य ययम् ^{२४}असौ सह ^{२५}राध. धनम् ^{२६}उपमं मत्समीपं ^{२७}शक्याम् । शकिरश्न गत्यमोऽन्तर्भावितव्यर्थः । संगमवेयम् ॥

कदु द्युम्नमिन्द्र त्वार्धतो नृन्कया धिया करसे कन्न आगन् ।

मित्रो न सत्य उरुगाय भृत्या अन्नै समस्य यदसन्मनीषाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊँ इति । द्युम्नम् । इन्द्र । त्वाऽर्धतः । नृन् । कया । धिया । करसे । कत् । न. आ । अगन् ।

मित्रः । न । सत्यः । उरुऽगाय । भृत्यै । अन्नै । समस्य । यत् । असन् । मनीषाः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२कदु कदा वा ^३द्युम्नं हविलक्षणमस्मदीयमन्नं भुक्तेति शेषः । ^४कया ^५धिया केन कर्मणा ^६नृन् नैतूनस्मान् ^७त्वावतः त्वत्सदृशान् ^८करसे करिष्यसि । ^९कन् कदा ^{१०}मः अस्मान् प्रति ^{११}आगन् आगमिष्यसि । ^{१२}सत्यः अनवध इत्यर्थः । ^{१३}मित्रो ^{१४}न सखेव तथा । हे ^{१५}उरुगाय यदुकीर्तं इन्द्र त्वं ^{१६}भृत्यै मरणाय पोषणाय भयतीति शेषः । ^{१७}यत् यदा ^{१८}समस्य अस्मदादिकस्य सर्वस्य जगत्. ^{१९}अस्ते जगत्स्थितिनिमित्त आहारे ^{२०}मनीषा अन्नाभिलक्षणा बुद्धयः ^{२१}असन् भवेयु । तथा सर्वस्य पोषणाय त्वं भवसीत्यर्थः ॥

प्रेरय सरो अर्थं न पारं ये अस्य कामं जनिधाईव गमन् ।

गिरश्च ये तै तुविजात पूर्वांनर इन्द्र प्रतिशिक्षन्त्यन्नैः ॥ ५ ॥

प्र । इरय । सूरः । अर्थम् । न । पारम् । ये । अस्य । कामम् । जनिधाऽईव । गमन् ।

गिरः । च । ये । ते । तुविऽजात । पूर्वाः । नरः । इन्द्र । प्रतिऽशिक्षन्ति । अन्नैः ॥ ५ ॥

१. त-म- 'ससवान्' नास्ति । २. ग-म१.२.४.७-एवंभूतः सोमः; त१.२.४.५.९-एवंभूमः ।
३. त-म१- 'अपि च ... शेषः' नास्ति ।

‘सुरः सूर्यः’ अर्थः ‘न यथातारं गन्तारं योगिनमनुगृह्णन्’ पारं संसारस्यान्तमपचां गमयति
तथा हे इन्द्र त्वं यजमानान् संसारस्यान्तं प्रेरय गमय । ‘ये अस्मदादयो यजमानाः’ अस्म
त्वेन्द्रस्य ‘कामं सोमपात्रेष्ठां’ अम्नन् । गमिरथ विपूर्वाऽन्तर्भावितव्यार्थं दृष्टव्यः । विगमयन्ति
महता सोमपात्रेणापनयन्ति । तथ दृष्टान्तः । ‘जनिषाद्वा’ जनीनां जायानां संमोगकाले क्षय्यासु
धारयितारः पतयो यथा प्रभूतसंमोगप्रदानेन मैथुनेच्छामपनयन्ति तद्वत् । किंच ‘नरः’ नेतारोऽ-
स्मदादयः ‘ये यजमानाः’ हे ‘तुविजात बहुरूप । ‘स्वरूपं प्रतिरूपो बभूव’ (अ. सं. ६.४०.१८)
इति वचनात् । सवामन् ‘इन्द्र’ ‘ते तुभ्यं’ पूर्वाः अनादिकालप्रवृत्ताः ‘गिरथ’ स्तुतिरक्षणा वाच्य
‘अन्नेः’ पुरोडासादिहविभिः सह ‘प्रतिशिष्यन्ति’ प्रतिकालं प्रयच्छन्ति तानस्मदीयान् यजमानान् पारं
गमयेति पूर्वोक्तं संबन्धः ॥ ॥ २२ ॥

मात्रे नु ते सुमि ते इन्द्र पूर्वा धौर्मज्मना पृथिवी काव्येन ।

वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाधन्मवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति । नु । ते । सुमि ते इति सुमि ते । इन्द्र । पूर्वा इति । धौः । मज्मना । पृथिवी । काव्येन ।
वराय । ते । घृतवन्तः । सुतासः । स्वाधन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘ते तव स्वभूतेन’ मज्मना दातॄणां मज्मकेन ‘काव्येन’ कर्मणा ‘धौः’ ‘पृथिवी’ दाता-
पृथिव्या ‘नु’ क्षिप्तं ‘सुमि ते’ निर्मिते । कीदृश्या । ‘मात्रे’ निर्माण्या ‘पूर्वा’ पूर्व्या महयौ । यस्मादी-
श्वेन महत्वेन युक्तः तस्मात् ‘घृतवन्तः’ अग्निमुखत्वात् त्वां क्षरन्तो दीप्तिमन्तो वा सुसंस्कृतत्वात्
यद्वाग्यसंयुक्ताः ‘सुतासः’ अभिपुताः सोमाः ‘वराय’ श्रेष्ठाय तुभ्यमिन्द्राय ‘स्वाधन्’ ‘भवन्तु’ ।
अस्माभिर्देवाः सन्तु । किमर्थम् । ‘पीतये’ पानाय । ‘मधूनि’ मधुररसात्मकानि पुरोडासादीन्वजानि
हवींषि भक्षणार्थं वृत्तानि भवन्तु ॥

आ मध्वो अस्मा असिचक्षमन्त्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः ।

स वावृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौत्स्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । असिचक्षन् । अमन्त्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सत्यराधाः ।
सः । वावृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । क्रत्वा । नर्यः । पौत्स्यैः । च ॥ ७ ॥

‘अस्मै’ ‘इन्द्राय’ अत्येन्द्रस्यार्थं ‘अमन्त्रः’ मधुररसस्य सोमस्य ‘पूर्णम्’ ‘अमन्त्रं’ ग्रहचक्रादिकं
पात्रम् ‘आ’ ‘असिचक्षन्’ आभिमुख्येन स्थित्वा परया भक्ष्यास्मदीयां क्रविकः सिकवन्तः अग्नीं
प्रक्षिप्तवन्तः । ‘हि’ यस्मात्कारणात् ‘सः’ इन्द्रः ‘सत्यराधाः’ सत्यधनः । यजमानेभ्यो दातव्यत्वेना-
विसंवादिधनं इत्यर्थः । तस्मादसिचक्षितिः संबन्धः । अग्राण्यसिक्तेन तेन पात्रेण शृप्तः ‘सः’ इन्द्र
‘पृथिव्याः’ अन्तरिक्षस्य ‘वरिमन्’ अतिशयेन विलीनो स्थाने आगत्य ‘अभि’ ‘वावृधे’ अभिप्रर्षते ।
कीदृश इन्द्रः । ‘नर्यः’ नृभ्यो हितः । ‘अथवा’ वृत्रवधादिकमेणा प्रज्ञानेन वा ‘पौत्स्यैश्च’ युक्त इति तेन ॥

व्यानुकिन्द्रः पृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सूर्याय पूर्वाः ।

आ स्मा रथं न पृतनासु विष्टु यं भद्रया सुमत्या चोदयसि ॥ ८ ॥

वि । आ॒न॒ट् । इन्द्रः । पृ॒त॒नाः । सु॒ऽओ॒जाः । आ । अ॒स्मै । य॒त॒न्ते । स॒ख्याय॑ । पु॒र्वीः ।
आ । स्म । रय॑म् । न । पृ॒त॒नासु । तिष्ठ । यम् । म॒द॒र्या । सु॒ऽम॒त्या । चो॒द॒या॒से ॥ ८ ॥

१ स्वोजा. शोभनबलः १ इन्द्रः १ पृतना. शत्रुसेना. १ व्यानट् व्याप्नोति. इन्द्रः संग्रामेषु
केनाप्यप्रतिहन्यमानः सन् शत्रून् जयतीत्यर्थः । किञ्च १ पूर्वी. । अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची । उत्कृष्टाः
शत्रुसेना अप्रभचनयः सत्यः १ अस्मै अस्वेन्द्रस्य १ सत्याय संधित्वलक्षणाया सखित्वाय १ आ
१ यतन्ते । संधिं कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । अपरोऽर्धच. प्रत्यक्षकृतवाञ्छिष्य वाक्यम् । हे इन्द्र त्वं १ य
स्वीयं रयं १ भद्रया कस्याप्या १ सुमत्या शोभनया परानुग्रहया कुदया १ चोदयासे पश्यान् प्रति
प्रेरयसि त १ रयम् अस्मच्चञ्जं प्रत्यागन्तुं महतादरेण १ आ १ तिष्ठ आरोह । तत्र दृष्टान्तः । १ पृतनासु
संग्रामेषु १ रयं १ न यथा स्वयं महतादरेणातिष्ठसि तद्वत् । १ स्म इति पदवृण्ण. ॥ ८ ॥ १२ ॥

तृतीयैऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'प्र देवत्रा' इति पञ्चमसर्वं प्रथमं सूक्तम् । इक्ष्वा-
पुत्रस्य कवपस्यायं त्रेषु भस्मदेवत्वमपानपादेवताकं वा । तथा चानुक्तं—'॥ देवत्रा पञ्चीना कवप
पेल्लप आपमपोनप्रीय वा' इति । 'अप इत्य् होत' इत्युक्तं सन् होता 'प्र देवत्रा' इत्याद्या
नवर्षोऽनुग्रयात् । सूत्रित च—'प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेति नव द्वितीया नो अपर्दे देवयज्येति
दशमीम्' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

प्र दे॒व॒त्रा ब्र॒ह्म॒णे गा॒तु॒रे॒त्व॒पो अ॒च्छा म॒न॒सो न प्र॒यु॒क्तिः ।

म॒हीं मि॒त्र॒स्य व॒रु॒णस्य॑ धा॒सिं पृ॒थु॒ज॒य॒से री॒र॒धा सु॒वृ॒क्तिम् ॥ १ ॥

॥ । दे॒व॒ऽत्रा । ब्र॒ह्म॒णे । गा॒तु॒ । ए॒तु॒ । अ॒प॒ । अ॒च्छ॒ । म॒न॒मः । न । प्र॒यु॒क्तिः ।

म॒हीम् । मि॒त्र॒स्य॑ । व॒रु॒णस्य॑ । धा॒सिम् । पृ॒थु॒ऽज॒य॒से । री॒र॒ध॒ । सु॒ऽवृ॒क्तिम् ॥ १ ॥

१ ब्रह्मणे । तृतीयायै चतुर्थी । ब्रह्मणा स्तोत्रेण । स्तूयमान इति शेष । १ गातु॒ देवानपरे वा
प्रतिगमनशीलः सोमः १ देवत्रा देवीर्घातमालाः १ अप. वसतीवर्षेकधनालक्षणाभ्युदकानि १ अच्छ॒ अभि
१ प्र १ एतु प्रकर्षेण गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । १ मनमो १ न १ प्रयुक्तिः । यथा मनसः प्रयुक्तिः प्रयोग उद्योगः
शीघ्रं गच्छति तद्वत् । एवं सोमैऽपः प्रतिगते सति हे महीयात्मन् अप्वर्यो वा १ महीं १ धासिं महत्सोम-
लक्षणमन्नं १ मित्रस्य १ वरुणस्य चार्धाय १ पृथुजयसे विस्तीर्णजवाय । महागतेरिन्द्रस्य चार्धा-
वेत्यर्थः । १ रीरध संसाधय संस्वर । दानयोग्य कुरु । १ सुवृक्तिः सुषु बोधैर्वर्जिता स्तुति च कुरु ॥

अ॒ध्व॒र्य॒वो ह॒वि॒ष्म॒न्तो हि भू॒ताच्छा॒प इ॒तो॒श॒सीरु॒न्तः ।

अ॒व॒ या॒श्च॒ष्टे अ॒रु॒णः सु॒प॒र्ण॒स्तमा॒स्य॑ च॒म॒र्मि॒म॒द्या सु॒ह॒स्ताः ॥ २ ॥

अ॒ध्व॒र्य॒वः । ह॒वि॒ष्म॒न्तः । हि । भू॒त॒ । अ॒च्छ॒ । अ॒प॒ । इ॒त॒ । उ॒ग॒ती॒ । उ॒श॒न्त॒ ।

अ॒व॒ । याः । च॒ष्टे । अ॒रु॒णः । सु॒ऽप॒र्ण॒ । त॒म् । आ । अ॒स्य॒ज॒म् । ऊ॒र्मि॒म् । अ॒द्य॒ । सु॒ऽह॒स्ताः ॥ २ ॥

हे १ अध्वर्यवः यूयं १ हविष्मन्तो १ हि अभिपोतयेन सोमलक्षणेन हविषा युक्ताः खलु १ भूत
भवत । किञ्च हे १ उशन्तः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमाना अध्वर्यवो यूयम् १ उशती. सोमाभिषवा-

१. ग-सखित्वलक्षणाया, त-भर ६-मु-संधित्वलक्षणाया ; उद्गीच-सख्याय सखिमावाय सखित्व-
लक्षणाया । २. ग-यथा रथी । ३. ग-महतादरेणातिष्ठति । ४. त-भर ६-महतेरिन्द्रस्य । ५. त-
वार्धायेत्यर्थः ; भर्-वार्धायेत्यर्थः ।

इभावमभिलपन्तिरेकधनालक्षणाः । अपः । अच्छ आभिसुरयेन इत गच्छत । अरणः रक्तवर्णः । सुपर्णः सुपतनः सोमः । अव अधस्तात् अन्तरिक्षे । याः मेघोदरगता अपः । चष्टे पश्यति हे । सुहस्ताः सोमाभिपवादिशोभनकर्मकारिणात् सुवर्णमयपवित्राचलहस्ताः । चद्रा शोभनहस्ताः । एतेऽध्वर्यवः यूयम् । अथ इदानीं । तं तादृशम् । अग्निं सोमसंयातं ताभिरग्निः सह । अस्यध्वम् आभिसुरयेन स्थिरत्वा महतादरेण दशापवित्रे शोधनार्थं प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवोऽप इता समुद्रमपां नपातं हविषा यजध्वम् ।

स यो दददुर्मिमया सुपूतं तस्मै सोमं मधुमन्तं सुनोत ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । अपः । इत । समुद्रम् । अपाम् । नपातम् । हविषा । यजध्वम् ।

सः । यः । ददत् । दुर्मिम् । अथ । सुऽपूतम् । तस्मै । सोमम् । मधुमन्तम् । सुनोत ॥ ३ ॥

हे । अध्वर्यवः यूयम् । अपः एकधनालक्षणान्युदकानि । आहतुमिति शेषः । समुद्रम् उदधिस्थानीयं जलाशयम् । इत गच्छत । इदानीमुत्तरोऽर्धर्षो व्याख्यायते पश्चात् द्वितीयः पादः । आधिकोऽर्थः क्रमः । अथ इदानीं । सः अपां नपात् । यः जलाशयं प्रतिगतेभ्यो युज्यम् । सुपूतं सुशुद्धम् । अग्निं जलसमूहं । वदत् वदाम् । यूयमपि तेन समूहेन । तस्मै अपां नपाते । मधुमन्तं मधुरस्वादूपेतं । सोमं । सुनोत अभिपुणुत । अभिपुतेन सोमाद्येन । हविषा अपां । नपातं वृष्टिकर्मण्यधिकृतं । देवं । यजध्वम् ॥

यो अग्निष्मो दीदगदुप्स्वन्तर्यं विप्रासु ईळते अध्वरेषु ।

अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्यीय ॥ ४ ॥

यः । अग्निष्मः । दीदयत् । अपऽसु । अन्तः । यम् । विप्रासः । ईळते । अध्वरेषु ।

अपाम् । नपात् । मधुमतीः । अपः । दाः । यामिः । इन्द्रः । वावृधे । वीर्यीय ॥ ४ ॥

उत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृमावादेकवाक्यतायै पुष्पच्छन्देन समानार्थो भवच्छन्दः प्रथमार्थेऽप्याहार्यः । यः । भवान् अपां नपात् । अस्त्वन्तः अपां मध्ये मेघस्थाने । अग्निष्मः काष्ठवर्जितः सद् । दीदयत् दीपयते । विप्रासः मेघादिन क्रतुव्यजमानाः । अध्वरेषु पात्रेषु । यम् भवन्तम् । ईळते स्तुपन्ति हे । अपां । नपात् स एवं । मधुमतीः मधुरसयुक्ताः । यः । वृष्टिलक्षणाः । दाः अस्मभ्यं देहि । यामिः वसतीवर्षेकधनारूपामिः सोमेन मिथिताभिरग्निः । इन्द्रः । वीर्याय वृत्रवधादिघोरकर्मणे । ववृधे वर्धते ता अपी देहीति संबन्धः ॥

यामिः सोमो मोदते हर्षते च कल्याणीभिर्व्युवतिभिर्न मर्यः ।

ता अध्वर्यो अपो अच्छा परेहि यदासिञ्चा ओषधीभिः पुनीतात् ॥ ५ ॥

यामिः । सोमः । मोदते । हर्षते । च । कल्याणीभिः । व्युवतिभिः । न । मर्यः ।

ताः । अध्वर्यो इति । अपः । अच्छ । परा । इहि । यत् । आऽसिञ्चाः । ओषधीभिः । पुनीतात् ॥ ५ ॥

अभिपुतः । सोमः । यामिः वसतीवर्षेकधनारूपामिरग्निः सह । मोदते मुदितो भवति । हर्षते । यम् । पुनरकिरादरायां । आयर्थं हृष्यतीत्यर्थः । तत्र दधान्तः । कल्याणीभिः कमनीयाभिः । व्युवतिभिः तरुणीभिः स्त्रीभिः । सह । अथो । न मया मनुष्यो मोदते तद्वत् । हे । अध्वर्यो त्वं । ताः तादृशीः । अपः

१अच्छ अभिप्राप्तुं १परेहि जलाशयं प्रतिगच्छ । किंच १यत् यदा आहूताभिस्ताभिरग्निः^१ १आसिद्धा.
आ समन्तात्सोमानसिद्धसि तदा १ओषधीभिः सोमैः सहापश्च १पुनीतात् दशापवित्रेण पुनीहि॥ ॥२४॥

एवेधूर्ने युवतयो नमन्तु यदीमुशुश्रुतीरेत्यच्छ ।

सं जानते मर्नसा सं चिकित्रेऽध्वर्यवो धिपणापश्च देवीः ॥ ६ ॥

एव । इत् । यूने । युवतयः । नमन्तु । यत् । ईम् । उशन् । उशतीः । एति । अच्छ ।

सम् । जानते । मर्नसा । सम् । चिकित्रे । अध्वर्यवः । धिपणा । आपः । च । देवीः ॥ ६ ॥

१युवतयः तरुण्यः स्त्रियः १युने तरुणाय १नमस्त यथा प्रह्वीभवन्ति १एव^२ एव वसतीवर्षक-
घनात्प्रा आपः सोमाय प्रह्वीभवन्ति^३ । यद्वा । युवतयः सोमेन सह मिश्रयिष्य आपो यूने अभिप-
वादिकर्मात्मात्मना सह मिश्रयित्रे कर्त्तुंऽध्वर्यवे नमस्त प्रह्वीभवन्त्येव । १इत् इति पूरणः । कदा ।
१यत् यदा १उशन् अभिपवार्थं वसतीवरीः कामयमानः सोमः सोमाभिपव कर्तुं कामयमानः
अध्वर्युर्वा १उशतीः सोमेन सह मिश्रीभावमभिपवादिकर्माद्भावं च कामयमाना १ईम् पूना अपः
१अच्छ प्राप्तुम् १एति गच्छति तदोपनमन्ते । १अध्वर्यवो १धिपणा तदीया स्तुतिरक्षणं वाक् च
१देवीः देव्यः १आपश्च १मर्नसा विशिष्टया बुद्ध्या १सं १जानते सम्यज्जानन्ति १सं १चिकित्रे एवं
स्वमधिकारं परस्परपकारं च चक्षुषा सम्यक् पश्यन्ति ॥

यो वो वृताभ्यो अकृणोद् लोकं यो वो मद्वा अभिशस्तेरमुञ्चत् ।

तस्मा इन्द्राय मधुमन्तमूर्मिं देवमार्दनं प्र हिणोतनापः ॥ ७ ॥

यः । व । वृताभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । यः । वः । मद्वाः । अभिशस्तेः । अमुञ्चत् ।

तस्मै । इन्द्राय । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । देवमार्दनम् । प्र । हिणोतन । आपः ॥ ७ ॥

१यः इन्द्रः १वृताभ्यः मेघैरावृताभ्यः परिवेष्टिताभ्यः १वः युष्मभ्यमन्नयः १लोकं मेघोदराग्नि-
गमनमार्गम् १अकृणोत् अकरोत् । १उ इति पूरणः । किंच १यो १वः युष्मानपः १मद्वाः महत्वा.
१अभिशास्तेः मेघपरिवेष्टनाभिहिंसनात् १अमुञ्चत् मोक्षितवान् । हे १आपः धूप १तस्मै तादृशाय
१इन्द्राय १मधुमन्तं मधुररसादुपुक्तं १देवमार्दनम् इन्द्रादिदेवानां सोमेन सह मिश्रीभूय तर्पयितारम्
१ऊर्मिम् अप्संघातं १प्र १हिणोतन अस्मघर्षं प्रति गमयत । सोमाभिपवकर्माद्भावाय प्रस्थापयत ॥

प्रास्मै हिनोत मधुमन्तमूर्मिं गर्भो यो वः सिन्धवो मध्व उत्तसः ।

घृतघृष्टमीर्त्यमध्वरेष्वापो रेवतीः शृणुता हवै मे ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । हिनोत । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । गर्भैः । यः । वः । सिन्धवः । मध्वः । उत्तसः ।

घृतघृष्टम् । ईर्त्यम् । अध्वरेषु । आपः । रेवतीः । शृणुता । हवैम् । मे ॥ ८ ॥

अत्र यच्छब्दसंबन्धाद्वितीयः पादः^३ पूर्वं व्याख्येयः । हे १सिन्धवः स्वयन्दनशीला आपः १वः
युष्माकं १यः १गर्भैः १मध्वः मधुररसस्य १उत्तसः उत्स्यन्दनः प्रसवणः । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽ-
प्याहार्यः । त १मधुमन्तं मधुररसोपेतम् १ऊर्मिम् अप्संघातम् । सारमित्यर्थः । १अस्मै अस्वेन्द्रस्यायां

१प्र १हिनोत ग्रहिणुत । प्रगमयत । कीदृशम् । १अध्वरेषु यज्ञेषु १घृतघृष्टं घृतमान्यं घृष्टे यस्य तम् ।
पश्चाद्भुतपातिनमित्यर्थः । १इह्यां स्तुत्यम् । किंच हे १आपः यूयं १रेवतीः रेवत्य- अस्मभ्यं पानि
धनानि दातव्यानि तैर्धनवत्यः १मे मदीयं १हवम् आह्वानं १शृणुत ॥

तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रपानमूर्मिं प्र हेतु य उमे इयति ।

मदच्युतमौद्धानं नभोजां परि त्रितन्तुं विचरन्तमुत्सम् ॥ ९ ॥

तम् । सिन्धवः । मत्सरम् । इन्द्रऽपानम् । ऊर्मिम् । प्र । हेतु । यः । उमे इति । इयति ।
मदऽच्युतम् । औद्धानम् । नभःऽजाम् । परि । त्रिऽतन्तुम् । विऽचरन्तम् । उत्सम् ॥ ९ ॥

हे १सिन्धवः स्पन्दनशीला आपः १यः युष्मदीयः सारभूतः समूहः १उमे अस्मभ्यं दद्यादृक्कले
दाता सन् १इयति कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यते १मत्सरं मादयितारमिन्द्रादिदेवानां तर्पयितारम् १इन्द्रपानं
देवानां प्रमुखेनेन्द्रेण पानीयं १तं सारशम् १ऊर्मिम् उदकसमूहं १प्र १हेतु प्रगमयत अस्मद्यज्ञं प्रति
प्रेरयत । कीदृशम् । १मदच्युतं मदस्य व्यावकम् १औद्धानं सोमेन सह मिथीभावं कामयमानं १नभोजां
नभस्यन्तरिक्षे वृष्टिरूपेण^१ जातं १परि सर्वतः १त्रितन्तुं त्रयाणां लोकानां तनितारं विस्तारयितारं^१
१विचरन्तं यज्ञपात्रेषु गच्छन्तम् १उत्सम् उत्स्यन्दनम् । तर्पितारं देवान् प्रायुष्वै गन्तारमित्यर्थः ॥

अपोनऽप्रीय एकधनास्वावृत्तासु 'आवर्ततीः' इत्येपा । सूत्रितं च— 'आवर्ततीत्यनु द्विधारा
इत्यावृत्तास्वेकधनासु' (आध. धौ. ५. १) इति । तत्रैव 'हिनोता नः' इत्येपा । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् ॥

आवर्ततीरधु नु द्विधारा गोपुयुधो न नियवं चरन्तीः ।

ऋषे जनित्रीर्भुवनस्य पत्नीरपो वन्दस्व सुवृधः सयौनीः ॥ १० ॥

आऽवर्ततीः । अर्ध । नु । द्विऽधाराः । गोपुऽयुधः । न । निऽयवम् । चरन्तीः ।

ऋषे । जनित्रीः । भुवनस्य । पत्नीः । अपः । वन्दस्व । सुऽवृधः । सऽयौनीः ॥ १० ॥

१अध अधानन्तरं १गोपुयुधो १न । गोप्वन्तु निमित्तभूतासु मैधैः सह युध्यत इति गोपुयुधिन्द्र ।
तस्य यथा वृष्टिलक्षणा अपः १द्विधाराः । द्विशब्दोऽज्ञानेकस्वावृत्ती^१ । अनेकधाराः । अपर्पन्तधारा
इत्यर्थः । अस्माकमप्येवंस्थिताः १आवर्ततीः आवृत्ताः १नियवं सोमं प्रति निश्चयेन १मिथीभावं
१चरन्तीः गच्छन्तीः १भुवनस्य लोकस्य १जनित्रीः जन्मित्रीः १पत्नीः पालयित्रीश्च १सुवृधः सह
सोमस्य वर्धयित्रीः १सयौनीः सोमेन सह समानस्थानाः हे १ऋषे मदीयान्तरामन् अव्ययौ वा
१वमेवभूताः १अपः १नु क्षिप्रं १वन्दस्व स्तुहीत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।

ऋतस्य योगे वि व्यञ्ज्वमूर्धः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥ ११ ॥

हिनोत । नः । अध्वरम् । देवऽयज्या । हिनोत । ब्रह्म । सनये । धनानाम् ।

ऋतस्य । योगे । वि । त्यञ्ज्वम् । ऊर्ध्वः । श्रुष्टीऽवरीः । भूतन । अस्मभ्यम् । आपः ॥ ११ ॥

१. त१.२.५.७-विश्वरूपेण । २. त१.२.७-तारयितारं विस्तारयितारं । ३. त-म-६-द्विशब्दो-
नेकत्ववाची ।

हे षक्त्वित्, षद्दिनोत्तमं प्रहिणुत प्रगमयत प्रोत्सर्पयतैतम् षअध्वरं यज्ञं षदेवयज्या^१ देव-
यज्यायै देवयजनार्थम् । किंच प्रहिणुत षब्रह्म स्तुत्याय यथाशास्त्रप्रमाणेन षनयने लब्धये षन^२ अस्माकं
षधनानाम् । किंच षक्तस्य षजस्य षयोगे संयोगे यदेतदूधरिव सोमपूर्णमधिपवणचर्मं वर्तते । अथवा
योगसंबन्धाच्छब्दः योगः । तद्धि^३ तत्रैव^४ युज्यते । तेनाधिपवणचर्मणा ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति
मन्यमानो निरक्तकारो ब्रवीति^५—‘थाज्ञे शकट इति^६ वा’ (निरु. ६. २२) इति । यदेतच्छ-
कटस्याधस्तादुपरि वाधिपवणचर्मं एतत् षधि षव्यध्वं विमुञ्चध्वम् । ग्रहचमसंस्थात्त्यादिषु यो
नियेकः सोमस्यैतद्विभोचनमधिपवणचर्मोपधत्तः । तद्धि सोम उस्तिच्यमाने क्षयीभवति यथेतरद्रोरूपो
बुद्ध्यमानायां गवि । पृथग्भृशिवज उरत्वाधुनैव सोमसंमिश्रा अपो ब्रवीति । यूयमपि हे षआपः एभि.
क्त्विभिर्भृशित्स्यमाना षधृष्टीवरी. सुखवत्सः षभूतन भवत षअस्मभ्यम् । एवमत्र प्रशब्देनार्थस्थ
सुतरा प्रकटता भवतीति आप्यकारेण प्रशब्दोऽप्याहृतः । प्रहिणुतेति । अध्वरभिरयमेन संबन्धाद्दिनोत्ते
गतयैवैवमुपपद्यते । एतस्या ऋचो व्याख्यातं निरुक्तदीक्षाया उद्धृतम् ॥^७

प्रातरनुष्ठाकस्य ‘आपो रेवती’ इत्येवा प्रतिपत् । सूत्रित च—‘आपो रेवती’ क्षयथा हि
वस्व उप प्रयत्न इति सूक्ते’ (आश्व. श्री ४. १३) इति ॥

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः कर्तुं च भद्रं विभृथामृतं च ।

रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गुणते वयो धात् ॥ १२ ॥

आप. रेवती. क्षय. य. हि. वस्वः । कर्तुम् । च । भद्रम् । विभृथ । अमृतम् । च ।

राय. च । स्थ । सुऽअपत्यस्य । पत्नीः । सरस्वती । तत् । गुणते । वयः । धात् ॥ १२ ॥

हे षआपो षरेवतीः रेवात्यो धनवरयः यूय षवस्वः यमुनः धनस्य षक्षयश्च षहि ईक्षिष्वे खलु ।
किंच षभद्रं भजनीयं षकर्तुं षच सोमवागादिलक्षणं कर्म च षअमृतं षच अमरणरूपं तज्जन्यफलं च
षविभृथ धारयथ । पुष्णीय वा । तथा षरायश्च धनस्य च षस्वपरयस्य शोभवयुनस्य च षपत्नीः पत्याः
पालयिष्यः षस्य भवथ । तथा षसरस्वती तदभिमानिनी देवता षगुणते स्तुवते मर्त्यं षतत् इव सर्वं
षवयः अक्षलक्षणं धनं षधात् ददातु^८ ॥

अपोनप्त्रीये ‘प्रति यदापः’ इत्येवा । सूत्रितं च—‘प्रति यदापो अदश्रमायतीरिति प्रतिद्वय-
मानासु’ (आश्व. श्री. ५. १) इति ॥

प्रति यदापो अदश्रमायतीर्युतं पर्याप्ति विभ्रतीर्मधूनि ।

अध्वर्युभिर्मनसा संविदाना इन्द्राय सोमं सुपुतं भरन्तीः ॥ १३ ॥

प्रति । यत् । आपः । अदश्रम् । आऽयतीः । धुनम् । पर्याप्ति । विभ्रतीः । मधूनि ।

अध्वर्युभिः । मनसा । समऽविदानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् । भरन्तीः ॥ १३ ॥

हे षआपः षआयतीः अस्मच्चर्जं प्रत्यागच्छन्तीः षवत् । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेरुलुक् । याः
युष्मान् प्रति षअदश्रं प्रतिपद्यामि षपुत सोमसंसृष्टमान्यं षमधूनि मधुसदृशानि सृष्टरसानि

१. त-म-‘देवयज्या’ नास्ति । २. त-तद्धि तर्हि; भ-सु-तद्धि तर्हि । ३. त-म-ब्रवीते शकट
इति । ४. ग-पुस्तकस्यमेकादशमन्त्रमार्थ-नोस्माकं अध्वर यज्ञं देववागार्थं दिनोत्तमेत्यतः । अप्सु हि
यज्ञश्रितः ब्रह्मकर्मधनानां लाभाय दिनोत्तमं यज्ञस्य योगार्थं ऊध. आत्मीयं विध्यध्वं विमुक्तं कुर्वत । हे
आप. यूय धृष्टीवरीः सुखवत्यो भूतन भवतास्मभ्यम् । ५. त-म-द-दधातु ।

‘पयांसि उदकानि च’ संभूय ‘विभ्रती’ यागकाले धारयन्तीः तथा ‘अध्वर्युभिः’ मनसा अन्तःकरणेन ‘संविदानाः’ संभाषमाणाः किंच ‘इन्द्राय’ इन्द्राय ‘सुषुतं’ सुषु सुतं ‘सोमं’ भरन्तीः धारयन्तीः * एवंभूतास्ता युष्मानस्तौमीति शेषः ॥

अपोनष्टीये ‘एमा अगमन्’ इति हे । सूत्रितं च—‘एमा अगमन्नेषतीर्जीवधन्या इति हे सप्तासृतरया परिधाय’ (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

एमा अगमन्नेषतीर्जीवधन्या अध्वर्यवः सादयता सखायः ।

नि वहिषि धत्तन सोम्यासोऽपां नप्त्रा संविदानास एनाः ॥ १४ ॥

आ । इमाः । अगमन् । रेवती । जीवऽधन्याः । अध्वर्यवः । सादयत । सखायः ।

नि । वहिषि । धत्तन । सोम्यासः । अपाम् । नप्त्रा । सुम्ऽविदानासः । एनाः ॥ १४ ॥

‘रेवती. रेवत्यः घनपत्यः’ जीवधन्याः जीवानां पालयिष्यः^१ त्रीणिभ्यो वा ‘इमाः’ ईदमूता आपः ‘आ’ ‘अगमन्’ अस्मद्यक्षं प्रयागच्छन् । एतज्ज्ञात्वा हे ‘सखायः’ सखिभूता हे ‘अध्वर्यवः’ पूषम् ‘अपां’ नप्त्रा घृष्टिकर्मस्वधितृतेन^२ देवेन सह ‘संविदानाः’ संसन्धयमाणाः ‘एनाः’ एता अपः ‘सादयत’ स्थापयत । कुत्र सादयात्र इति उच्यते । ‘सोम्यासः’ सोमसंपादिनोऽध्वर्यवः पूषं ‘वहिषि’ वेद्यामास्त्रीणि कुशमये ‘नि’ ‘धत्तन’ नियमेन स्थापयत ॥

आगमन्नापं उशतीर्विहिरेदं न्यध्वरे असदन्देवयन्तीः ।

अध्वर्यवः सुनुतेन्द्राय सोममभूदु वः सुशका देवयज्या ॥ १५ ॥

आ । अगमन् । आपः । उशतीः । वहिः । आ । इदम् । नि । अध्वरे । असदन् । देवऽयन्तीः ।

अध्वर्यवः । सुनुत । इन्द्राय । सोमम् । अभूत् । ऊँ इति । वः । सुशका । देवऽयज्या ॥ १५ ॥

‘आपः’ वसतीर्वयैकधनाद्याः ‘इदम्’ ईदं ‘वहिः’ वेदिस्तरणम् ‘उशतीः’ उशत्यः कामयमानाः ‘आगमन्’ आगच्छन् । अस्मद्यक्षं प्रति ‘आ’ आगत्य च ‘अध्वरे’ अस्मदीये यज्ञे ‘देवयन्तीः’ देवान् कामयमानाः । तर्पयितुमिच्छन्त्य इत्यर्थः । ‘नि’ ‘असदन्’ न्यसीदन्^३ । एतज्ज्ञात्वा हे ‘अध्वर्यवः’ पूषम् ‘इन्द्राय’ इन्द्राय ‘सोमं’ ‘सुनुत’ अभियुनुत । इदानीमपां प्रसादात् ‘वः’ युष्माकं ‘देवयज्या’ वेपानिन्द्रादीनुद्दिप क्रियमाणा यागक्रिया ‘सुशका’ सुषु कर्तुं शक्या ‘अभूदु’ आसीदेव ॥ ॥ २६ ॥

‘आ नः’ हरयेकादशर्व द्वितीयं सूक्तं कथयस्यापि त्रैधुमं वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तं च—‘आ न एकादश वैश्वदेवम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पक्षोः पुरोडाशस्य ‘आ नः’ इत्येवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘विधे अथ मरुतो विध उज्या नो देवानामुप वेतु संसः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

१. त-‘च’ नास्ति । २. ग-एतदि सर्वं सरस्वत्या विद्यते । तदुक्तं घृते पयो दुदुहे नाहुपांयेति । तथा अध्वर्युभिः मनसा ऐकमत्यं गता ईदार्थं सुषुभिषुतं सोमं भरन्तीः । एवंभूताः प्रत्यपश्यमिति संबंधः । * त-भ-६-‘धारयन्तीः’ नास्ति । ३. त-१.२.३.४.५.६-भ-६-सु-पाययिष्यः; भ-१.४-पायिष्यः; उद्गीथ-वर्षयिष्यः । ४. ग-भ-५.६-घृष्टिकर्मस्वधितृतेन । ५. त-५.७-भ-उद्गीथ-अगमन् । ६. ग-न्यपीदन्; त-भ-सु-निपीदन् ।

आ नो देवानामुप वेतु शंसो विश्वेभिस्तुरैरवसे यजत्रः ।

तेभिर्वयं सुपुत्रायो भवेम तरन्तो विश्वा दुरिता स्याम ॥ १ ॥

आ । नः । देवानाम् । उप । वेतु । शंसः । विश्वेभिः । तुरैः । अवसे । यजत्रः ।

तेभिः । वयम् । सुपुत्राय । भवेम । तरन्तः । विश्वा । दुःइता । स्याम ॥ १ ॥

‘देवानां स्तोतृणां’ यज. अस्माकं ‘शंसः स्तोतव्य’ यजत्र यष्टव्य. पूर्वभूत इन्द्रः ‘तुरैः’
‘वरणशीलैः’ विश्वेभिः सर्वैः मरुद्भि सह ‘अवसे अस्मद्यज्ञरक्षणार्थम्’ आ उप वेतु उपा-
गच्छतु । ‘वयम् अपि’ तेभिः तैः सह ‘सुपुत्रायः शोभनसखायः’ भवेम स्याम । किंच ‘विश्वा’
‘दुरिता’ विश्वानि^१ दुरितानि पापानि ‘तरन्तः’ स्याम ॥

परि चिन्मर्तो द्रविणं ममन्यादृतस्य पथा नमसा विवासेत् ।

उत स्वेन क्रतुना सं वदेत् श्रेयांसं दक्षं मर्नसा जगृभ्यात् ॥ २ ॥

परि । चित् । मर्तः । द्रविणम् । ममन्यात् । क्रतस्य । पथा । नमसा । आ । विवासेत् ।

उत । स्वेन । क्रतुना । सम् । वदेत् । श्रेयांसम् । दक्षम् । मर्नसा । जगृभ्यात् ॥ २ ॥

‘मर्तः मनुष्य, यजमान’ परि चित् सर्वतः ‘द्रविणं विश्वेषां देवानां यागार्थं धनं’ मम-
न्यात् । ममन्यतिः काञ्चित्कर्मा । कामयेत् लब्धुमिच्छेत् । धनं लब्ध्वा च ‘क्रतस्य यज्ञस्य’ पथा मार्गेण
‘नमसा हविरात्पेनाग्नेन’ आ विवासेत् परिवरेत् । ‘उत अपि च’ स्वेन आत्मीयेन ‘क्रतुना’
प्रज्ञानेन^१ । मनसैत्यर्थः । ‘सं’ वदेत् । संवादोऽत्र समाधानमुच्यते । हविर्गृहीत्वा यपद्विरभ्यन्
विश्वान् देवान् मनसाध्यायेदित्यर्थः । विश्वेषां देवानां यागानन्तरं च तत्प्रसादात् ‘श्रेयानाम्’ अति-
शयेन प्रशस्यमाणानां ‘दक्षं’ प्रबुद्धं सर्वव्यापिनं ‘मनसा’ ध्यानसाधनेनान्तःकरणेन ‘जगृभ्यात्’
गृहीयात् ॥

अधायि धीतिरससुग्रमंशास्तीर्थे न दस्मम्यं यन्त्युमाः ।

अभ्यानिश्म सुवितस्य शूषं नवेदसो अमृतानामभूम ॥ ३ ॥

अधायि । धीतिः । अससुग्रम् । अंशाः । तीर्थे । न । दस्मम् । उप । यन्ति । उमा ।

अभि । अभ्यानिश्म । सुवितस्य । शूषम् । नवेदसः । अमृतानाम् । अभूम ॥ ३ ॥

‘धीतिः देवयागक्रिया’ अधायि निहिता स्थापिता । अस्माभिः प्रयत्नितेत्यर्थः । तदनन्तरम्
‘उमाः’ अचितारस्तर्पयितारः ‘अशा. अस्माभिर्दत्ता हविर्माणा. ‘दस्मं’ दर्शनीयं शत्रूणामुपश्रयितार
या ‘अससुग्रम्’ असमानसृष्टिम् । उत्कृष्टजन्मानमित्यर्थः^१ । पूर्वभूत देवसंघम् ‘उप’ यन्ति उप-
गच्छन्ति । तत्र दष्टान्तः । ‘तीर्थे’ यन । यथा गङ्गादितीर्थे तर्पणमुखे विसृष्टा अपामंशा’ देवसंघमुप-
गच्छन्ति तद्वत् । तदनन्तरं वयं ‘सुवितस्य’ इतस्य सुष्ठु प्राप्तस्य स्वर्गादिकस्य ‘शूषं’ सुष्ठु
‘अभ्यानिश्म’ अभिप्राप्तवाम । किंच वयम् ‘अमृतानां’ देवानां ‘नवेदसः’ न वेदेयेतस्मिन्नर्थे नवेदः-

१. त-दुरितानि । २. म-‘विश्वानि’ नास्ति । ३. त-‘क्रतुना प्रज्ञानेन’ नास्ति । ४. त-‘दक्षं’
नास्ति । ५. त-सु-उग्रजन्मान’ ।

सद्यो 'मन्त्रान्नाद्यवेदा' इति निगतिः । न न वेजरो वेजरा एव । स्वरुतो मन्त्रार एवेत्यर्थः ।
 'अमृतं नवेनेनादात्महे ॥

नित्यंश्चाकन्यात्स्वर्पतिर्दमृना यस्मा उ देवः सुविता जुवानं ।

भगो वा गोभिर्यमेमनन्यात्सो अस्मै चारुं हृदयदुत स्यात् ॥ ४ ॥

नित्यः । चाकन्यात् । स्वर्पतिः । दमृनाः । यत् । उ इति । देवः । सुविता । जुवानं ।

भगः । वा । गोभिः । अस्मै । चारुं । हृदयदुत । स । अस्मै । चारुः । हृदयदुत । उत । स्यात् ॥ ४ ॥

इयं सा भूया उपसामिब छा यदं धुनन्तुः अवेत्ता सुमार्यन् ।

अस्य स्तुतिं जंरितुभिर्धमाणा आ नः शुमान् उप यन्तु वाजाः ॥ ५ ॥

इयं । सा । भूयाः । उपसामिब । छा । यदं । धुनन्तुः । अवेत्ता । सुमार्यन् ।

अस्य । स्तुतिम् । जंरितुम् । निर्धमाणाः । आ । नः । शुमान् । उप । यन्तु । वाजाः ॥ ५ ॥

'धुनन्तुः । सुमार्यन् । उपसामिब । छा । यदं । धुनन्तुः । अवेत्ता । सुमार्यन् ।
 मृता देवाः । 'शवसा बलेन' एव पानलदीपं स्तुतिं प्रति 'सुमार्यन्' मनसा एव संनहाः । 'मा' 'दृष्टं'
 स्तुतिर्देवानां प्राप्या 'भूयाः' नृपा एव भवतु । 'उपसामिब' 'छा' । यथा पृथिवी उपसां व्याख्या सर्वेषां
 प्राप्या भवति सदा । किं 'जंरितु' स्तुतिः । 'अस्य' नमः 'स्तुतिं' 'निर्धमाणाः' वाचनायाः । 'धुनन्तुः' ।
 शान्तिमिति सुखानाम् । सुखाः सुखकराः । 'वाजाः' सुखयनः । 'शुमान्' सुखसुखिन्वा वाज इत्येते । 'नः'
 अस्मानामिदुरदेन 'उप' 'यन्तु' उपगच्छन्तु ॥ ॥ २० ॥

अस्येतेषां सुमतिः पंप्रधानामर्बत्पूर्या भूमना गौः ।

अस्य सनीळा असुरस्य योनौ समान आ मरणे विभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

अस्य । इत् । पुषा । सुमतिः । पंप्रधाना । अमर्बत् । पूर्या । भूमना । गौः ।

अस्य । सनीळाः । असुरस्य । योनौ । समाने । आ । मरणे । विभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

'इत्' इदानीम् । 'अस्य' देवगणसंबन्धिनी । 'पुषा' 'सुमतिः' सुमतिः । 'पंप्रधानानवद्' विलीय-
 मानामृत् । अस्मानिः त्रिपदानेत्यर्थः । कांशो । 'पूर्या' पूर्वकलीया । 'भूमना' मृता बहुविधं पुच्छेति
 शेषः । सर्वदेवसंबन्धित्वाद्गौः जातेत्यर्थः । 'गौः' देवान्यति गन्त्री । एवमन्वा सर्वे देवाः । 'असुरस्य'
 प्रवालपल्लवतः । 'अस्य' नमः संबन्धिनी । 'समाने' सर्वदेवताधारणे । 'मरणे' मर्त्येषां देवानां पुच्छिरे
 'योनौ' पशुरूपे स्थाने । 'सनीळाः' समानस्थानाः । 'विभ्रमाणाः' अत्यदं हताहतां घातयन्तः । 'आ'
 गच्छन्तिवति शेषः ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतुक्षुः ।

संतस्थाने अजरे इतर्जनी अहानि पूर्वोरुपसो जरन्त ॥ ७ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । क । ऊँ इति । स । वृक्षः । आस । यतः । द्यावापृथिवी इति ।

निःस्ततुक्षु ॥ संतस्थाने इति सम्स्तस्थाने । अजरे इति । इतर्जनी इतिः ऽर्जनी ।

अहानि । पूर्वीः । उपसः । जरन्त ॥ ७ ॥

यसः यस्माद्वृक्षात् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निष्टतुक्षु देवा. नि.शेषेण कृतवन्तः । सः साक्षा. वृक्षः । क उ आस कीदृशा बभूव । तदुत्पादकं यवनम् अरण्यं किं स्वित् । संतस्थाने सम्यक्किष्टम्यौ अजरे जरावर्जिते इतर्जनी इत एतेभ्यो देवेभ्यो रक्षणं योस्ते । किंच अहानि सर्वाणि दिनानि पूर्वीः बह्वीः उपस च देवा निष्टतुक्षु । एवंभूतान् देवान् जरन्त स्तोतारः स्तुवन्ति ॥

नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी विभर्ति ।

त्वचं पवित्रं कृणुत स्वधावान्यदीं सूर्यं न हरितो वहन्ति ॥ ८ ॥

न । एतावत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । उक्षा । सः । द्यावापृथिवी इति । विभर्ति ।

त्वचम् । पवित्रम् । कृणुत । स्वधाऽवान् । यत् । ईम् । सूर्यम् । न । हरितः । वहन्ति ॥ ८ ॥

द्यावापृथिव्योर्निर्माणरूपम् एतावत् देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति न अपि ॥ एना एतेभ्यो देवेभ्यः । परः उत्कृष्टः । अन्यत् अन्यो हिरण्यगर्भः अस्ति । उक्षा सेक्षा । प्रजाना स्रष्टेत्यर्थः । हिरण्यगर्भः परममूक्ष्मो वायुरूपो लिङ्गात्मा अपः प्रविश्य द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ विभर्ति धारयति । किंच स्वधावान् बलवान्छवान् वा स हिरण्यगर्भः पवित्रं पवित्रमयं स्वचम् आत्मीयं शरीरदीप्तं मन्त्रं वा कृणुत करोति । कवेति उच्यते । यत् यदा ईम् इमा त्वचं हरितः अथा सूर्यं न वहन्ति न प्रापयन्ति तदेति । सृष्टेः प्रागित्यर्थः ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीं मिहं न वातो वि ह वाति भूमं ।

मित्रो यत्र वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम् । अति । एति । पृथ्वीम् । मिहम् । न । वातः । वि । ह । वाति । भूमं ।

मित्रः । यत्र । वरुणः । अज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । असृष्ट । शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । 'स्तेयं द्रुपे शब्दसंघातयोः' । रश्मिसघाती आदित्यः पृथ्वीं विस्तीर्णा वृक्षा भूमिं तेजसा न अत्येति नातिगच्छति । मर्यादया तिष्ठतीत्येवमादित्यः स्तूयते । वातः वायुरपि खलु भूमं भूमिं मिहं वृष्टिं न वि वाति समर्थोऽपि सन् विविधं न गमयति । भूमिं प्रति साव-शेषमेव वर्षयतीति वातः स्तूयते । यत्र यस्मिन् प्रजापतौ मित्रः देवः अज्यमानः व्यज्यमानः व्यक्तीभवन् । उत्पाद्यमान इत्यर्थः । शोकं स्वीयां दीप्तिं व्यसृष्ट-विसृजति सर्वतो विक्षिपति तथा वरुणः व्यक्तीभवन् स्वदीप्तिं विक्षिपति । तत्र दृष्टान्तः । अग्निः देवः वने न यथा वृक्षसंघाते स्वदीप्तिं सर्वतो विसृजति तद्वत् । तादृशं प्रजापतिं स्तौमीति शेषः ॥

१. त१.२.६.७-न वर्षतीति; त३.४.५-अह-मु-उद्गीय-वर्षतीति; म१.२.४-वर्षयति । २. त-
'उत्पाद्यमान...व्यक्तीभवन्' नास्ति ।

स्तुरीर्यत्सुतं सुधो अज्यमाना व्यधिरव्यधीः कृणुत स्वर्गोपा ।

पुत्रो यत्पूर्वः पित्रोर्जनिष्ट श्रम्यां गौर्जगार यद्धं पृच्छान् ॥ १० ॥

स्तुरीः । यत् । सुतं । सुधः । अज्यमाना । व्यधिः । अव्यधीः । कृणुत । स्वर्गोपा ।

पुत्रः । यत् । पूर्वः । पित्रोः । जनिष्ट । श्रम्यान् । गौः । जगार । यत् । ह । पृच्छान् ॥ १० ॥

अरण्योः कारणमूनां शमी गोवेन रूपयति । स्तुरीः निवृत्तप्रमवा गौः सधः शीघ्रम्
अज्यमाना निपिच्यमानेतेतस्का सती यत् यदा सुतं वारं प्रसूते तदा व्यधिः दुःखानां वाध-
वित्री स्वर्गोपा स्वायचगोपुका स्वनृतरक्षणा वा सती सा गौः अव्यधीः व्यपारहिताः प्रजाः
कृणुत करोति । यदा शमी पुत्रस्यानीपनकार्यं प्रसूते तदानीमरण्याहरन्त्य तादृशमव्यधिरव्यध-
तास्त्रिविजामव्यधस्य अनवित्री शमी सुखहेतुर्नवतीत्यर्थः । शमीगमोदकापादरणी माहर्तये ।
धूयते हि—‘शमीगमोदमि मय्यस्ति’ (तै. भा. १.१.९) इति । अपि च पूर्वः पुरातनः पुत्रः ।
पुत्राज्ञो नरकात् त्राता । यदा । पुत्रस्यानीपोऽस्मि । पित्रोः जनपित्योररण्योः सकाशात् यत् यदा
जनिष्ट मयनेन प्रादुर्भवति तदानीं गौः पृथिवी तपोररण्योर्मातृमूलां श्रम्याम् अक्षयगमां तां
शमीम् । ‘सुरां सुलुहं’ इति सुरो व्यादेशः । जगार उद्विगति । यद् वां खलु शमीं पृच्छान्
ऋषिजः पृच्छन्ति वीक्षन्ति गवेषयन्ति ॥

उत कण्वं नृपदः पुत्रमाहुत इयावो धनमादत्त वाजी ।

प्र कृष्णाय रुशदपिन्वतोर्धकृतमत्र नकिरस्मा अपीयेत् ॥ ११ ॥

उत । कण्वम् । नृपदः । पुत्रम् । आहुः । उत । इयावः । धनम् । वा । अदत्त । वाजी ।
प्र । कृष्णाय । रुशत् । अपिन्वत । ऊर्ध्वः । कृतम् । अत्र । नकिः । अस्मै । अपीयेत् ॥ ११ ॥

उत अपि च कण्वम् अपि नृपदः पुत्रमाहुः वेदवादिनो वदन्ति । उत अपि च वाजी
हयिर्लसगाधवान् कण्वः इयावः इयानवर्गः सञ्जन्तादग्नेः सकाशात् धनमादत्त अगृह्णात् । कृष्णाय
इयानवर्णाय नार्पेदाय कण्वायाग्नेः ऊर्ध्वः रतात् रोचमानस्य प्र अपिन्वत प्राप्तिदत् । अत्र
इत्यममिष्यतिरिक्तं कश्चिदपि देवः अस्मै कण्वाय कृतं यज्ञं नकिः अपीयेत् नावर्धयत् । ‘पुत्रं
इयावाय रतातीमदत्तम्’ (ऋ. सं. १. ११०. ८) इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

‘प्र सु गमन्ता’ इति नवर्षं कृतीं सूक्तम् । आवितः पञ्च जगत्पः । अयं चतसृषुमः ।
पूर्ववदपिदेवते । तथा बानुकान्तं—‘प्र सु गमन्ता नय पञ्चाया जगत्पः’ इति । गतो विनिर्धोगः ॥

प्र सु गमन्ता धियस्तानस्य सुक्षणं वरेभिर्वरां अभि पु प्रसीदतः ।

अस्माकमिन्द्र उभयं जुजोषति यत्सोम्यस्यान्धसो जुबोषति ॥ १ ॥

प्र । सु । गमन्ता । धियस्तानस्य । सुक्षणं । वरेभिः । वरान् । अभि । पु । प्रसीदतः ।
अस्माकम् । इन्द्रः । उभयम् । जुजोषति । यत् । सोम्यस्य । अन्धसः । जुबोषति ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वभूती हरी धियस्तानस्य इन्द्रागमनं चिन्तयतो यजमानस्य नम संवन्धिनि ससजनि
सेवायां सहजुके सेम्ये यते निमित्ते गमन्ता आगच्छन्तां सु सुहु प्रेरयति । ततः स इन्द्रः

‘वरेभि’ वरणीयैर्मार्गैः । ‘प्रसीदतः’ हविरात्मादयनो यज्ञमानस्य । ‘वरान्’ उच्छृष्टान् । हविर्विशेषान् स्तुति-
विशेषांश्च । ‘अभि’ लक्ष्यकृत्य । ‘सु’ सुष्ठु आगच्छतु । ‘इन्द्र’ आगतः सन् । ‘अस्माकं’ स्वभूतम् । ‘उभयं’
हविश्च स्तुतिश्चेत्येतद्वयं । ‘जुजोषति’ सेवताम् । भक्षयतु शृणोतु चेत्यर्थः । ‘यत्’ यदा । ‘सोम्यस्य’
सोमसंपादिनो मम । ‘अन्वसः’ अन्नरूपस्य सोमस्य । ‘रसमिति’ शेषः । ‘जुबोधति’ बुध्यते जिह्वया
विजानाति । ‘सोमं’ पिबतीत्यर्थः । ‘तदा’ जुजोषतीति पूर्वेण मन्वन्धः ॥

वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत ।

ये त्वा वहन्ति मुहूर्ध्वराँ उप ते सु वन्वन्तु वग्वनाँ अराधसः ॥ २ ॥

वि । इन्द्र । यासि । दिव्यानि । रोचना । वि । पार्थिवानि । रजसा । पुरुऽस्तुत ।

ये । त्वा । वहन्ति । मुहुः । अध्वरान् । उप । ते । सु । वन्वन्तु । वग्वनान् । अराधसः ॥ २ ॥

हे इन्द्र । दिव्यानि दिवि भवानि । रोचना रोचनानि दीप्तिस्वभावकानि ज्योतीषि यद्वा
दिव्याँल्लोकान् । वि । यासि व्याप्नोषि । हे पुरुष्टुत बहुभि स्तुतेन्द्र । पार्थिवानि पृथिव्या भवानि
रजसा आत्मीयेन ज्योतिष्या विपुलक्षणेन । यद्वा । रजःशब्दाच्छतम् आकारः । पार्थिवान्नीकान् ।
व्याप्नोषि । ये त्वदीया अश्वाः । मुहु पुन पुन अध्वरान् अस्मदीयान् यज्ञान् प्रति । त्वा त्वाम्
उप । वहन्ति समीपे प्रापयन्ति । ते अश्वाः । वग्वनान् वचनेन स्तुत्या सम्भक्तुम् । अराधसः धन-
रहितानस्मान् । सु सुष्ठु । वग्वन्तु धनप्रदानार्थं संभजन्ताम् ॥

तदिन्मे छन्त्सुद्वपुषो वपुष्टरं पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति ।

जाया पतिं वहति वग्वनाँ मुमत्पुंस इन्द्रो बहत्तुः परिष्कृतः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । मे । छन्त्सत् । वपुः । वपुऽनरम् । पुत्र । यत् । जानम् । पित्रोः । अधिऽइत्यति ।

जाया । पतिम् । वहति । वग्वनाँ । मुसमत् । पुस । इत् । मद्रः । बहत्तुः । परिऽकृतः ॥ ३ ॥

‘वपुषः’ । वपुः रूपम् । तद्वाँल्लिङ्गपते । वपुष्मतोऽपि । वपुष्टरं रूपवत्तरमत्यन्तं सुरूप । तत् यज्ञ-
कर्म । मे मम । छन्त्सत् इन्द्रः कामयताम् । ‘यत्’ यदा । ‘पुत्रः’ । ‘जानं’ जन्म आत्मन उत्पत्ति । ‘पित्रो’
मातापित्रोः सकाशात् । ‘अधीयति’ संकीर्णनद्वारेणाधिगच्छति । सुवक्षण्याद्धानकास्तेऽसुक्ष्ममैः पुत्रो
यज्ञत इत्यात्मनो जन्म संकीर्णयति । यद्वा । यज्ञनवादागतं धनं पित्रोः सकाशात् पुत्रोऽधिगच्छति
तदेव महामिच्छतु । ‘जाया’ पत्नी । ‘पतिं’ यजमानं । ‘मुमत्’ कल्याणेन । ‘वग्वना’ वाग्मयेण शब्देन । ‘वहति’
आत्मसमीपं प्रापयति । ‘मद्र’ भजनीयः । ‘परिष्कृतः’ सुसंस्कृतः । ‘पुंस’ इह । ‘पुष्टो’ वेत्यर्थः ।
‘वहत्तु’ जायायै प्रदातव्य । तदुक्तं—‘मुमद्रमयं भोजनं विमर्षि’ (ऋ. सं. ८. १. ३४) इति ।
यद्वा । पुंसोऽतिशूरस्येन्द्रस्यार्थाय भद्रो भजनीयो वहत्तुर्वहनशीलो देवान् प्रति स सोमः परिष्कृतः
संस्कृतो भवति । तदेन्द्रः कामयतामित्यर्थः ॥

तदिस्सुधस्यमभि चारुं दीधय गावो यच्छासन्वहत्तुं न धेनवः ।

माता यन्मन्तुर्युधस्य पूर्याभि वाणस्य सप्तधातुरिज्जनः ॥ ४ ॥

१. त-म१.२.४-मु-‘मु’ नास्ति । २. त-म-मु-उपा । ३. त-म१.२.४-मु-‘ह’ नास्ति ।
४. गत-म२.५.६-मु-संस्कृत । ५. गत-म१.२.४-मु-इह पुसः ।

तत् । इत् । स॒धऽस्थम् । अ॒भि । चार्ह । दी॒धय । गार्बः । यत् । शास॑न् । वह॒तुम् । न । धेन॑वः ।
मा॒ता । यत् । मन्तुः । यु॒षस्य । पू॒र्व्या । अ॒भि । वा॒णस्य । स॒प्तऽधा॑तुः । इत् । ज॒नः ॥ १॥

१ तदित् तदेव १ सधस्थम् । सह तिष्ठन्यथेति सधस्थं स्थानं यज्ञारपम् । १ चाह शोभनम्
१ अभि १ दीधय हे इन्द्र अभितो दीप्यस्व । १ यत् यत्र १ गावः स्तुतिलक्षणा गावः इन्द्र आगच्छ
हरिष आगच्छ इत्येवमाद्याः १ शासन् अस्मद्यज्ञं प्रति त्वदागमनमाशांसते । तत्र ह्येतान्तः । १ वहतुं
१ न १ धेनवः । यथा धेनवो नवप्रसूता गावः प्रापणसाधनं गृहमाशांसते तद्वत् । यत् आघाय प्रकाशः
येत्यत्र कारणमाह । १ यत् यस्मात् १ मन्तुः । मन्त्यतिरर्चैतिकर्मा । अर्चकस्य मम स्वभूता १ माता
देवतागुणानां १ निष्पादविधी स्तुतिः १ यूयस्य बधृस्तोतृगणस्य १ पूर्व्या प्रथमभाविनी खलु । यस्माच्च
१ सप्तधातुः । धार्यन्ते कियन्ते कर्माण्येतिवति धातव्यम् इन्द्रांस्सूतवो वा । सप्तष्टन्दस्कः सप्ततुकाः सप्त-
होत्रात्मको धार्य १ जनः १ वाणस्य स्तुतिशब्दस्य १ अभि कर्ता खलु । तस्माच्छीप्रमागच्छेति भावः ।
पश्चा । याकट्याणां सदेव स्थानमस्माकमभिधारय प्रयच्छ । यस्मिन् स्थाने धेनवः पयःप्रदानेन प्रीण-
यिष्यो गावो वहतुम् । उच्यते पुरुषोऽनेनेति वहतुल्लम् । ययोपृताद्यनुज्ञासति । न संशयर्थे । इदानीं
प्रयच्छन्ति । तथा यस्मिन् मन्तुमन्तव्या पूनोया शुक्रसमूहस्य माताभिगच्छति वाणस्य धारयस्य
सप्तधातुनिष्पादादिसप्तस्वरोपेतो जनोऽभिगच्छति तद्वत्तुणोपेतं प्रयच्छेति १ भावः ॥

प्र वोऽ॒च्छां रिरि॑षे दे॒वयु॑प्पदमे॒कौ रु॒द्रेभि॑र्याति तु॒र्वणिः ।

ज॒रा वा ये॒ष्वमृ॑तेषु दा॒वने॒ परि॑ व ऊ॒र्मभ्यः॑ सिञ्च॒ता मधु॑ ॥ ५ ॥

प्र । वः । अ॒च्छ । रि॒रिषे । दे॒वऽयुः । प॒दम् । ए॒कः । रु॒द्रेभिः । या॒ति । तु॒र्वणिः ।

ज॒रा । वा । ये॒षु । अ॒मृते॑षु । दा॒वने॒ । परि॑ । वः । ऊ॒र्मभ्यः । सि॒ञ्चत॑ । मधु॑ ॥ ५ ॥

हे यजमानाः १ देवयुः देवान् कामयमानो होता १ वः युष्माकं १ पदम् १ अच्छ स्थानं प्रति १ प्र
१ रिरिषे प्ररिकोऽभूत् । अथ १ होतृभ्यां १ सकाशात् १ एकः मुत्प इन्द्रः १ रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैः भरुभिः
सह १ तुर्वणिः क्षिप्रगामी सन् १ याति गच्छति युष्मादीषं यज्ञम् । १ जरा १ वा । वाताम्बोऽप्यर्थे ।
स्तुतिरपि १ येष्वमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु १ दावने धनप्रदानाय समर्था भवति । तस्मात् १ वः
पूयम् । छान्दसो वसादेशः । १ ऊर्मभ्यः रक्षितृभ्यो देवेभ्यः १ मधु मदकर्म सोममग्निः १ परि
१ पिञ्चत ॥ ॥ २९ ॥

नि॒धीय॑मानम॒र्षगू॑हम॒प्सु प्र मे॑ दे॒वानां॑ व्र॒तपा॑ उ॒वाच॑ ।

इन्द्रो॑ वि॒द्वाँ अनु॑ हि त्वा च॒चक्ष॑ तेना॒हमग्ने॑ अनु॒शिष्ट॑ आ॒गाम् ॥ ६ ॥

नि॒ऽधी॑यमानम् । अ॒र्षऽगू॑हम् । अ॒प्सु । प्र । मे॒ । दे॒वाना॑म् । व्र॒तऽपाः । उ॒वाच॑ ।

इन्द्रः । वि॒द्वाँ । अनु॑ । हि । त्वा । च॒चक्ष॑ । तेन॑ । अ॒हम् । अ॒ग्ने । अनु॑ऽशिष्टः । आ । अ॒गाम् ॥ ६ ॥

१. ग-त-म-मु- 'धेनव' नास्ति । २. ग-स्वभूताना माता देवतागुणानां; त१.२.५ ६.५-म१-
स्वभूता नानादेवतागुणानां; त३.४-स्वभूता नानादेवतागुणानां; म१.२.४.७-स्वभूतानां देवतागुणानां ।
३. त-म१.२.४.६-कल्याणं । ४. ग-त३-म५.६-गृह प्रयच्छेति । ५. त-प्रतिरिक्तोभूत् । ६. त-म२.४.६-
अन्यहोतृभ्यः; म१.४-अन्यहोतृभ्यः ।

कुरश्रवणस्य यक्षे निधीयमानोऽग्निरभिधीयते । १ निधीयमानम् अन्वयुणाहवनीयेऽग्नौ १अन्व
मातृभूतासु १अपगूढहम् अन्तर्हितं त्वां १देवानां १व्रतपाः कर्मणो रक्षक इन्द्रः १मे मयं १प्र
१उवाच । प्रावादीत् । हे १अग्ने १विद्वान् जानान् १इन्द्र-स्वाधिकारमस्मन्नक्तता वा १त्वा त्वाम्
१अनु १हि १चक्षुः अनुगत-पश्चाद्दर्श । १तेन इन्द्रेण १अनुशिष्टः १अहम् अनेन पथा त्वया स्वर्गो
गन्तव्य इत्येवमुपदिष्टः सन् १आगाम् आभिमुख्येन स्वर्गं १गच्छेयम् ॥

अक्षेत्रवित्क्षेत्रविदं संप्राट् स प्रीतिं क्षेत्रविदानुंशिष्टः ।

एतद्वै भद्रमनुशासनस्योत् स्रुतिं विन्दत्यञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

अक्षेत्रऽवित् । क्षेत्रऽविदम् । हि । अप्राट् । सः । प्र । एति । क्षेत्रऽविदा । अनुऽशिष्टः ।

एतत् । वै । भद्रम् । अनुऽशासनस्य । उत् । स्रुतिम् । विन्दति । अञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

सप्तमनुशासनस्रुतिः, ग्रामहिकी । १अक्षेत्रवित् । 'क्षि मित्रामगत्यो.' । क्षीयते गम्यतेऽनेनेति
क्षेत्रं पन्थाः । पन्थानमजानन् पुरुष १क्षेत्रविदं क्षेत्रज्ञं १पुरुषम् १अप्राट् पृष्टवान् । १स. १क्षेत्रविदा
पथिसेन तेन १अनुशिष्टः प्रदक्षितमार्गः सन् १प्रीतिं स्वाभिलषितं देवं गच्छति । १अनुशासनस्य मार्गो-
पदेशरूपस्य १एतद्वै एतच्छब्द १भद्र मज्जनीयं कल्याणकरम् । किं तत् । १उत् अयि च १अञ्जसीनाम्
अनुना मार्गेण गन्तव्यानामपि १स्रुतिं मार्गं पिपासितः सन् १विन्दति लभते । यदा । अञ्जसीना-
मिति क्षुतेर्विशेषणम् । अञ्जमकुटिलमप्रयासेन गन्तव्यं मार्गं लभते खलु ॥

अथेदु प्राणीदर्ममभिमाहापीवृतो अधयन्मातुरुधः ।

एमेनमाप जरिमा युवानमहेच्छन्वसुः सुमनां चभूव ॥ ८ ॥

अथ । इत् । ऊँ इति । प्र । आनीत् । अर्ममन् । इमा । अहा । अपिऽवृत् । अधयत् । मातुः । ऊर्ध्वः ।

आ । ईम् । एनम् । आप । जरिमा । युवानम् । अहेच्छन् । वसु । सुमनां । चभूव ॥ ८ ॥

अधमभिः १अद्येत् अग्रेवाग्भिर्मन्दिने १प्राणीत् मयमेव वेष्टितोऽभवत् । 'अस प्राणने अय च'
इति धातुः । तदानीमेव १इमा इमानि १अहा अहानि सौमिकानि १असमन् वेतुममन्यत । 'मन
जाने' । व्यत्ययेन श्लु । तिङ् उत्तरत्वादनिवातः । अपि च १अपीवृतः सेतोभिः परिवृतः सन्
१मातुः पृथिव्याः १ऊर्ध्वः सारभूतं सोमादिकं हविः १अधयन् पिबति । तथा १युवानं निघतर्णं
देवानां हविषा मिथयन्तं वा १एनम् त्रिभि १जरिमा । जरति स्तुतिकर्मा । तस्मादीणादिक इमनिच ।
स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिः । १आप आभिमुख्येन व्याप्नोति । १ईम् इति पूरणः । तनः १अहेच्छन्
अक्रुष्यन् स्तोतृन्वति १वसु धामयिता सर्वेषां घनदानेनाच्छादयिता तेजोभिः शश्या वा वसुमान्
वाग्भिः १सुमनाः शोभनमनस्को १चभूव ॥

१. त- 'स्वर्ग' नास्ति । २. ग-पथिज हि यस्मान् अप्राट् पृच्छति । प्रच्छ जीप्साया । स च
पृष्टोभिगन्त्यग्नेन मार्गेति वदति ततः पुरुषः, त-जेत्रद्वै पुरुषमप्राट् पृष्टवान्; त३-म५.९-पथिजं
हि यस्मात् अप्राट् पृच्छति । प्रच्छ जीप्सायां । स च कदाभिगन्त्यग्नेन मार्गेण इति तन स पु६५;
म१.२.४.७- 'क्षेत्रज्ञ...सः' नास्ति । ३. त-सर्गोपदेशरूपस्य ।

एतानि भद्रा कलश क्रियाम् कुरुश्रवण ददतो मघानि ।

दान इद्वौ मघवानः सो अस्तुयं च सोमो हृदि यं विभर्मि ॥ ९ ॥

एतानि । भद्रा । कलश । क्रियाम् । कुरुश्रवण । ददतः । मघानि ।

दानः । इत् । वः । मघवानः । सः । अस्तु । अयम् । च । सोमः । हृदि । यम् । विभर्मि ॥ ९ ॥

हे ऋकलश कलावन् सर्वकलापरिपूर्ण । यद्वा । लुप्तमत्वर्णयः । द्रोणकलशवन् हे ऋश्रवण । कुरुष श्रवणजः । तेषां स्वभूतानां स्तुतीनां धोतर्हे इन्द्र ऋमघानि धनानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददतः प्रयच्छतस्तवेन्द्रस्वार्थम् ऋतानि ऋभद्रा भजनीयानि हवींषि स्तोत्राणि च ऋक्रियाम् विधेयास्म । इतोत्तरातीर्लिङि ' रिह्रापलिङ्ङु ' (पा. सू. ७. १. २८) इति रिह्रादेस्तः । अथ स्तोतृग्रन्थाह । हे ऋमघवानः महनीयस्तोत्ररूपधनवन्तः ऋयः युष्माकं ऋसः इन्द्रः ऋदान ऋहृत् धनादेर्दातेव ऋभलु भवतु । ऋअर्थ ऋच यज्ञे स्थितः ऋसोमः दातास्तु हृदय आरामीये ऋयं पीतं सोमं ऋविभर्मि धारयामि । ' हुभृन् धारणरोपगयोः ' । औहोत्यादिक । ' भृजामित् ' इत्यम्यासस्यैवम् । यद्योगादनिघातः । यद्वा । हे कलशकलजात हे कुरुश्रवणैतन्नामक असदस्योः पुत्र राजन् कृत्विग्भ्यो धनानि प्रयच्छतः तवार्थं ययं कर्माणि क्रियाम् । मघवानः ऋकुरुश्रवणाः । पूजायां बहुवचनम् । एवं यागकर्म कुर्वाणस्य तवेन्द्रो दाता भवतु । अयं सोमश्च धनानि प्रयच्छतु ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो वेदाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति धीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकप्रीतीत्युक्तभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते साधवीये वेदार्थप्रकाश
कर्मरहिताभाष्ये सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरम्भ्यते । तत्र ' प्र मा ' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तमैलूपस्य कयपस्वार्थम् । आद्या त्रिष्टुप् सा च वैश्वदेवी । द्वितीयातृतीये वृहतीसतोवृहत्यो ऐन्द्र्यौ । पराः पद्गायत्र्यः । ' कुरुश्रवणमाहृणि ' इति द्वान्यां असदस्युपुत्रस्य कुरुश्रवणनाम्नो राज्ञो दानं तुष्टाव । अतस्तदेवताके । अथ ' यस्य प्रस्वादसः ' इत्यादिभिश्चतसृभिर्मित्रातिथिनाग्निं राज्ञि परलोकं गते शोकाभिर्मृतं तस्य पुत्रमुपधवोनामानं कवच ऋषिः स्नेहवशादभिगाय विगतशोकमकरोत् । अतस्तासां तदेवतात्वम् । तथा चानुक्रान्तं—' प्र माद्या वैश्वदेव्येन्द्रः प्रगायः परा गावभ्यो द्वे कुरुश्रवणस्य प्राप्तदस्यवत्त्व दानस्तुतिः पराभिर्मुते मित्रातिथौ राज्ञि तस्नेहादपिहपमश्रवसं पुत्रमस्य व्यशोकयत् ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र मा युयुजे प्रयुजो जनानां वहामि स्म पुपुणमन्तरेण ।

विश्वे देवासो अध मामरक्षन् दुःशासुराणादिति घोषं आसीत् ॥ १ ॥

प्र । मा । युयुत्रे । प्रऽयुजः । जनानाम् । वर्हामि । स्म । पुषर्णम् । अन्तरेण ।
विधेः । देवासः । अर्ध । माम् । अरक्षन् । दुऽशासु । आ । अगात् । इति । घोषः । आसीत् ॥ १ ॥

‘जनानां यजमानानां’ प्रयुज् ‘प्रयोक्तारो देवाः’ ‘मा मां कवचमृषिं’ प्र ‘युयुत्रे कुरुध्रवर्णं प्रति युक्तवन्तः । ‘अन्तरेण मार्गे’ ‘पूषर्णं देवम् अध्वनां पतिं सखायमहं’ ‘वर्हामि’ ‘स्म ऊढवानस्मि । तथा श्रूयते—‘येन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेप्यन्’ इत्युपक्रम्य ‘वौष्णं चरुमनु निर्वपेत्’ (तै. सं. २.२.१.४) इति । ‘अर्ध’ अथ मार्गे ‘विधे देवाः’ ‘मां कवचम्’ ‘अरक्षन् रक्षितवन्तः । ‘दुऽशासु’ केनापि दुःशासनोऽयमृषिः’ ‘आगात् आगच्छति’ इति ‘घोष’ शब्दश्च मार्गे ‘आसीत् अभूत् ॥

सं मां तपन्त्यभितः सुपत्नीरिव पश्येवः ।

नि बाधते अमर्तिर्नमता जसुर्वेन वैवीयते मतिः ॥ २ ॥

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सुपत्नीऽइव । पश्येवः ।

नि । बाधते । अमति । नमता । जसुः । वे । न । वैवीयते । मतिः ॥ २ ॥

‘मा मा देवताप्रभादरहितं कवचं’ ‘पश्येव’ ‘पराशर्यानि अन्नाभावाद्देवत्यात् कुशयनाच्च’ ‘सपत्नीरिव यथा सपत्न्यस्तद्वत्’ ‘अभितः’ ‘उभयतः’ ‘सं’ ‘तपन्ति दुःखयन्तीत्यर्थः । किञ्च ‘अमतिः दारिद्र्यादागता दुर्मतिः सर्वार्यविषया सा’ ‘मा’ ‘नि’ ‘बाधते मां पीडयति । वक्षामावादागता’ ‘नमता च मां नि बाधते । ‘जसुः’ ‘अज्ञानाभावादागत उपक्षयोऽपि मा नि बाधते । किञ्च ‘वेन’ यथा पक्षिणः मतिः शङ्खनिकष्याधमयात्’ ‘कम्पयते तथा मे’ ‘मतिः शत्रोः’ ‘वैवीयते शृशं कम्पयते ॥

मूयो न शिक्षा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो ।

सुकृत्सु नो मघवभिन्द्र मृळ्याघा पितेर्व नो भव ॥ ३ ॥

मूयः । न । शिक्षा । वि । अदन्ति । मा । आऽध्यः । स्तोतारम् । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सुकृत् । सु । नः । मघऽवन् । इन्द्र । मृळ्य । अर्ध । पिताऽइव । न । भव ॥ ३ ॥

हे ‘शतक्रतो बहुकर्मन्’ ‘मघवन् धनवश्च’ ‘इन्द्र’ ‘ते तव’ ‘स्तोतारं’ ‘मा मां कवचम्’ ‘आध्य’ ‘आध्यः’ ‘मूयो’ ‘न यथा मूयिकाः’ ‘शिक्षा आस्तातानि सूत्राणि अभ्यन्ति तथा’ ‘व्यदन्ति विविधमदन्ति । तथा च यास्क — ‘संतपन्ति मामभितः’ ‘सपत्न्य इवेमा’ ‘पराश्वः रूपपराश्वो मूयिका इवास्तातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गामिधानं वा’ ‘स्याद्विभ्रानि व्यदन्तीति’ । संतपन्ति माध्यः कामाः’ (निरु. ४. १) इति । तथा च सति ‘नः’ ‘अस्मान्’ ‘सकृत्’ ‘सु’ ‘मृळ्य’ ‘अभीष्टप्रदानेन सम्यक् सुख्य । ‘अथ अथ’ ‘नः’ ‘अस्माकं’ ‘पितेर्व यथा पिता तद्वद्रक्षितो’ ‘भव ॥

कुरुश्रवणमावृणि राजानं त्रासदस्यवम् । मंहिष्ठं वाघतामृषिः ॥ ४ ॥

कुरुऽश्रवणम् । अवृणि । राजानम् । त्रासदस्यवम् । मंहिष्ठम् । वाघताम् । ऋषिः ॥ ४ ॥

१. त-म१-‘अथ’ नास्ति । २. उद्गीथ-कुशयनाच्च । ३. त-म१-रसा, म१ २.७-सं मा; म२-सरसा । ४. त१.२.५.६.७-‘व्याधि’; उद्गीथ-‘व्यपादि’ । ५. त-‘धनवश्च’ नास्ति, म१.४.१-धनवन् । ६. त-‘वा’ नास्ति । ७. त-म-व्यदतीति वा ।

१॥ अतीन्द्रियाधद्रष्टा कवचोऽहं १॥ आसदस्यवं ग्रमदस्योः पुत्रं १॥ अंहिष्ठं धनानामतिशयेन दातारं १॥ कुरध्रवणम् । कुरव क्रविवः । तदीयानां स्तुतीनां श्रोतारं कुरध्रवणं तद्वानकं १॥ राजानं १॥ वाचनाम् क्रविवजामर्थाय १॥ अवृणि घनानि प्रापये ॥

यस्य मा हरितो रथं तिस्रो वहन्ति साधुया । स्तवै सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य । मा । हरितः । रथं । तिस्रः । वहन्ति । साधुया । स्तवै । सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

१॥ यस्य कुरध्रवणादयस्य राज्ञः स्वभूताः १॥ तिस्रः १॥ हरितः श्रयोऽश्वाः १॥ रथे प्रस्थितं १॥ मा मां कवचं १॥ साधुया माधु १॥ वहन्ति कुरध्रवणं राजानमहं १॥ सहस्रदक्षिणे अस्मिन् दागे १॥ स्तवै स्तानि । प्रष्टुवाहिने रथं परिगृह्य क्रपिराशास्ते ॥ ॥ १ ॥

अतः परं १॥ यस्य १॥ इत्यादिकेन सूक्तशेषेण मित्रातिथौ राज्ञि सृते तत्पुत्रस्योपमध्रवसा १॥ समीप-
मागत्य कवचः स्नेहाप्लोकं निवारयति ॥

यस्य प्रस्वादसो गिर उपमध्रवसः पितुः । क्षेत्रं न रण्वमुख्ये ॥ ६ ॥

यस्य । प्रस्वादसः । गिरः । उपमध्रवसः । पितुः । क्षेत्रम् । न । रण्वम् । उमुख्ये ॥ ६ ॥

हे राजन् १॥ उपमध्रवसः १॥ तव १॥ पितुः १॥ यस्य मित्रातिथेः १॥ गिरः वाचः १॥ प्रस्वादसः प्रकर्वेन स्वादिष्यः । तत्र दृष्टान्तः । १॥ उमुख्ये क्षेत्रमाप्ताय दरिद्राय दानार्थं प्रकस्त्रितं १॥ रण्वं रमणीयं १॥ क्षेत्रं १॥ न यथा क्षेत्रं स्वादयितुं १॥ तद्वदिष्यः । उत्तरत्र संबन्धः ॥

अधि पुत्रोपमध्रवो नपान्मित्रातिथेरिहि । पितुष्टे असि बन्दिता ॥ ७ ॥

अधि । पुत्र । उपमध्रवः । नपात् । मित्रातिथेः । इहि । पितुः । ते । अस्मि । बन्दिता ॥ ७ ॥

हे पुत्र १॥ उपमध्रवः १॥ मित्रातिथेः १॥ नपात् पुत्र स्वम् १॥ अधि १॥ इहि मत्समीपमागच्छ । १॥ ते तव १॥ पितुः तस्य मित्रातिथेरहं १॥ बन्दिता स्तोता १॥ अस्मि । पृथग्वाप्या शोकं ना कुह । येषं द्रव्यमस्ति तत्सर्वं महं देहि ॥

यदीशीयामृतानामुत वा मर्त्यानाम् । जीवेदिन्मुखवा मम ॥ ८ ॥

यत् । ईशीय । अमृतानाम् । उत । वा । मर्त्यानाम् । जीवेत् । इत् । मुखवा । मम ॥ ८ ॥

१॥ उत अपि च १॥ यत् यदि १॥ अमृतानां देवानां १॥ मर्त्यानां मनुष्याणां १॥ वा मरणदेदनाम् १॥ ईशीय अभिधीधरः स्यां तर्हि १॥ मम कथयस्य याज्यः १॥ अथवा घनवान् मित्रातिथी राज्ञा १॥ जीवेत् प्राणाश्च धारयेत् । तथा च नार्ह मरणहेतोरीधरः तस्मादयं राज्ञा सृते इत्यर्थः ॥

न देवानामतिं व्रतं शतात्मा च न जीवति । तथा युजा वि वीवृते ॥ ९ ॥

न । देवानाम् । अतिं । व्रतम् । शतात्मा । च न । जीवति । तथा । युजा । वि । वीवृते ॥ ९ ॥

१॥ देवानां ब्रह्मादीनां १॥ व्रतं मर्यादालक्षणं कर्म १॥ अति १॥ अतिक्रम्य १॥ शतात्मा १॥ च न शतसंवत्सरः कश्चन १॥ न जीवति । १॥ तथा १॥ युजा सहायादिना १॥ वि १॥ वीवृते विवर्तते विद्युको भवतीति ज्ञात्वा शोकं मा कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

१. त-अ-१-१-स्योपमध्रवसः । २. त-उपमध्रवसः । ३. त-उ-स्वदयितुः । ४. त-तस्य । ५. त-अ-३-१-अति' नास्ति ।

‘प्रावेदाः’ इति चतुर्दशैव पञ्चमं सूक्तमैरूपस्य कवयस्यापि मुञ्चतः पुत्रस्याक्षादयस्य वा । सतनी जगती शिष्टाक्षयोद्धा त्रिष्टुभः । अत्र द्वादशी अक्षान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी । अतस्त्वा-
म्भेदवत्याः । त्रयोदशी कृषिं स्तौति । अतस्तस्याः सा देवता । एवं पञ्च गताः । शिष्टाभिर्नवमिः कितवोऽ-
क्षाश्च निन्यन्ते । अनस्ता अपि तदेवत्याः । तथा चानुकार्त्तम्—‘प्रावेदाः’ पटुता मौञ्जवान्वाशोऽक्ष-
कृषिपन्नंसा चाक्षकितवनिन्दा च सप्तमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्रावेपा मां बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा हरिणे वर्धतानाः ।

सोमस्येव मौञ्जवतस्य मञ्जो विमीदको जागृविर्बलमच्छान् ॥ १ ॥

प्रावेपाः । मा । बृहत । मादयन्ति । प्रवातेऽजा । हरिणे । वर्धताना ।

सोमस्येव । मौञ्जवतस्य । मञ्जः । विमीदक । जागृविः । मङ्गन् । अच्छान् ॥ १ ॥

‘बृहतः’ महतो विमीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः । ‘प्रवातेजाः’ प्रवणे देशे जाताः । ‘हरिणे’
बाह्यकारे । ‘वर्धतानाः’ प्रवर्तमानाः । ‘प्रावेपाः’ प्रवेपिगः कम्पनशीला अक्षाः । ‘मा मां’ मादयन्ति
हर्षयन्ति । किञ्च ‘जागृवि’ जयपराजययोर्द्वैषांशोक्तान्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता । ‘विमीदकः’
विनीतकृषिकारोऽक्षो । ‘मङ्गं’ मान् । ‘अच्छान्’ अच्छद्द्त् अत्यर्थं मादयति । तत्र दृष्टान्तः । ‘सोमस्येव’
यथा सोमस्य । ‘मौञ्जवतस्य’ । मुञ्चति पर्वते जातो मौञ्जवतः । तस्य । तत्र सुत्तनः सोमो जायते ।
‘मञ्जः’ पानं यजमानान् देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘प्रवेपिगो मां महतो
विनीतकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः प्रवणेजा हरिणे वर्तमाना हरिणं निर्गन्धमृगातेरपार्णं
भवचपरता मत्स्यदोषश्च इति वा । सोमस्येव मौञ्जवतस्य मञ्जो मौञ्जवतो मुञ्चति जातो मुञ्जवान्
पर्वतो मुञ्जवान् मुञ्जो विमुष्यत’ इत्येकयोर्पक्षे गतौ कर्मणः । इयमपीतरैर्पक्षैस्तस्मादेव विनीतको
विभेदात् जागृविर्बागगाम्नाम्लवचच्छद्द्त्’ (निरु. ९. ८) इति ॥

न मां मिमेथ न जिहीक्ष एषा शिवा सखिम्य उत मङ्गमासीद् ।

अक्षस्याहमेकपरस्व हेतोर्लुव्रतामपे जायामरोधम् ॥ २ ॥

न । मा । मिमेथ । न । जिहीक्षे । एषा । शिवा । सखिम्य । उत । मङ्गम् । आसीद् ।

अक्षस्य । अहम् । एकऽपरस्य । हेतोः । लुव्रतान् । अपे । जायाम् । अरोधम् ॥ २ ॥

‘एषा’ अस्मदीया जाया । ‘मा मां’ कितव । ‘न’ निमेष न च बुद्धौष । ‘न’ जिहीक्षे न ।
द्विजितवती । ‘सखिम्यः’ अस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः । ‘शिवा’ सुखकरी । ‘आसीद्’ अनुद् । ‘उत’ अपि च ।
‘मङ्गं’ शिवाम् । इत्यम् । ‘लुव्रतान्’ अनुकूला । ‘जायाम्’ एकारस्य एकः परः प्रधानं यस्य तस्य
‘अक्षस्य’ हेतोः कारणाद् । ‘अहम्’ अहम् । ‘अरोधं’ परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः ॥

द्वेष्टि श्रुथुरपं जाया रुणाद्धि न नाथितो विन्दते मर्दितारम् ।

अश्वस्येव जरतो वस्यस्य नाहं विन्तामि कितवस्य मोगम् ॥ ३ ॥

द्वेष्टि । श्रुथुः । अपे । जाया । रुणाद्धि । न । नाथितः । विन्दते । मर्दितारम् ।

अश्वस्येव । जरतः । वस्यस्य । न । अहम् । विन्तामि । कितवस्य । मोगम् ॥ ३ ॥

‘अश्वः जायाया माता गृहगते कितवः’ द्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः । किंच ‘जाया भायां’ ‘अश्वः’
‘रणद्धि निरणद्धि । अपि च ‘नाथितः पाचमानः कितवो’ धनं ‘भर्तितारं धनदानेन सुखयितारं’
‘विन्दते न लभते । इयं बुद्धया विसृजन्’ ‘अहं’ ‘अतः वृद्धस्य’ ‘वत्स्यस्य’ । वत्सं मूल्यम् ।
तदहंस्य ‘अश्वस्येव’ ‘कितवस्य’ ‘भोगं’ ‘न’ ‘विन्दामि न लभे ॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्मागृधवेदने वाज्यक्षः ।

पिता माता आतर एनमाहुर्न जानीमो नयता वृद्धमेतम् ॥ ४ ॥

अन्ये । जायाम् । परि । मृशन्ति । अस्य । यस्य । अगृधत् । वेदने । वाजी । अक्षः ।

पिता । माता । आतरः । एतम् । आहुः । न । जानीमः । नयत । वृद्धम् । एतम् ॥ ४ ॥

‘यस्य कितवस्य’ ‘वेदने धने’ ‘वाजी वत्सवान्’ ‘अक्षः देवः’ ‘अगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति’
‘तस्य’ ‘अस्य कितवस्य’ ‘जायां भायाम्’ ‘अन्ये प्रतिक्लिषा’ ‘परि’ ‘मृशन्ति’ ‘वृद्धकेशाद्याहारेण’
‘संसृष्टान्ति’ । किंच ‘पिता’ जननी च ‘आतरः सहोदराश्च’ ‘एनं कितवम्’ ‘आहुः वदन्ति’ । ‘न’
‘वयमस्मदीयमेनं’ ‘जानीमः । रज्ज्वा’ ‘वृद्धमेतं कितवं हे कितवाः शृणुं’ ‘अथत यद्येष्टव्यं प्रापयतेति ॥

यदादीप्ये न देविपाण्येभिः परायञ्चोऽर्चं हीये सखिभ्यः ।

न्युसाश्च वृध्वो वाचमक्रतुं एमीर्देवां निष्कृतं जारिणीं ॥ ५ ॥

यत् । आदीप्ये । न । देविपाणि । एभिः । परायत् । अर्चः । अर्चं । हीये । सखिभ्यः ।

निऽर्चता । च । वृध्वः । वाचम् । अक्रतुं । एभिः । इत् । एयान् । निऽकृतम् । जारिणीं । इव ॥ ५ ॥

‘यत् पदा अहम्’ ‘आदीप्ये’ ‘प्रायामि तदानीम्’ ‘एभिः अग्ने’ ‘न’ ‘देविपाणि न वृष्ये न’
‘परितपामि’ । यद्वा । न ‘देविपाणि न देविप्यामीत्यर्थः’ । ‘परायत्तयः स्वपदेन परागच्छन्तः’ ‘सखिभ्यः’
‘सखिभूतैभ्यः’ ‘क्लिषेभ्यः’ ‘अथ’ ‘हीये अवहितो भवामि । नाहं प्रथमनक्षान् वितुजानीति । किंच’
‘वृध्वः वृधुवर्णा अक्षाः’ ‘न्युसाः कितवैरवक्षिताः सन्तः’ ‘वाचमक्रतुं शब्दं कुर्वन्ति । तदा संकल्पं’
‘परित्यज्य अक्षप्यमनेनाभिभूयमानोऽहम्’ ‘एयाम् अक्षाणां’ ‘निष्कृतं स्थानं’ ‘जारिणीं च परा कान-’
‘त्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी संकेतस्थानं याति तद्वत्’ ‘एमीत् गच्छाम्येव ॥ ॥ ५ ॥

सुभार्मेति कितवः पृच्छमानो ज्ञेयामीति तन्वा ई शृणुजानः ।

अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदग्ने दधतु आ कृतानि ॥ ६ ॥

समाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः । ज्ञेयामि । इति । तन्वा । शृणुजानः ।

अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् । प्रतिदग्ने । दधतः । आ । कृतानि ॥ ६ ॥

‘तन्वा शरीरेण’ ‘शृणुजानः श्रोतृधानो दीप्यमानः’ ‘कितवः कोऽश्नास्ति घनिकत्वं’ ‘ज्ञेया-’
‘मीति’ ‘पृच्छमानः पृच्छन्’ ‘समां कितवसंबन्धिनीम्’ ‘एति गच्छति । तत्र’ ‘प्रतिदग्ने प्रतिदेवित्वे’
‘कितपाप’ ‘कृतानि देवतोपुक्तानि कर्माणि’ ‘आ’ ‘दधतः अक्षार्पणमाभिमुख्येन नर्पादया वा दधन्’
‘अस्य कितवस्य’ ‘कामम्’ ‘इच्छाम्’ ‘अक्षासः अक्षाः’ ‘वि’ ‘तिरन्ति दधयन्ति ॥

१. ग-त-भ-‘ कितवो’ नास्ति । २. त-अ-‘-दधति । ३. ग-पिता जनको माता । ४. त-भ-‘
‘सखिभ्यः’ नास्ति ।

अक्षास इदं कुशिनो नितोदिनो निःकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।

कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षास । इत् । अङ्कुशिनः । निःस्तोदिनः । निःस्तुवानः । तपना । तापयिष्णवः ।

कुमारदेष्णा । जयतः । पुनः हर्णः । मध्वा । समः संपृक्ता । कितवस्य । बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षास इत् अक्षा एव अङ्कुशिनः अङ्कुशवन्तः । नितोदिन नितोदितवन्तश्च निःकृ-
त्वान्, पराजये निकर्तनशीलाभ्येतारो वा तपनाः पराजये कितवस्य सतापकाः तापयिष्णवः, सर्वस्व-
हारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापनशीलाश्च भवन्ति । किंच जयतः कितवस्य कुमारदेष्णा धनदानेन
धान्यतां लभ्यन्तः कुमाराणां दातारो भवन्ति । अपि च मध्वा मधुना संपृक्ताः, प्रतिक्रितवेन
बर्हणा परिवृत्तेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हणः, पुनर्हन्तारो भवन्ति ॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एपां देवइव सविता सत्यधर्मा ।

उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजां चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥ ८ ॥

त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एपाम् । देवऽइव । सविता । सत्यधर्मा ।

उग्रस्य । चित् । मन्यवै । न । नमन्ते । राजां । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥ ८ ॥

एपाम् अक्षाणां त्रिपञ्चाशः अथिकपञ्चाशत्संख्याकः व्रातः सद्यः^१ । क्रीळति आस्फारे
विहरति । अक्षिकाः प्रायेण तावन्निरक्षैर्दीप्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्तः । सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगतः,
मेरकः सूर्यो देवइव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षराणां संघ आस्फारे विहरतीत्यर्थः ।
किंच उग्रस्य चित् क्रूरस्यापि मन्यवे क्रोधाय एते अक्षाः । न नमन्ते न प्रह्वीभवन्ति । न यथो
वर्तन्ते । तै^२ नमयन्तीत्यर्थः^३ । राजा चित् जगत ईश्वरोऽपि एभ्यः^४ नमः इत् नमस्कारमेव
देवनेत्रेलायां कृणोति^५ । नावज्ञा करोतीत्यर्थः ॥

नीचा वर्तन्ते उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।

दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति । अहस्तासः । हस्तवन्तम् । सहन्ते ।

दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निऽउप्ताः । शीताः । सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥ ९ ॥

अपि चैतेऽक्षाः नीचा नीचीनस्थले वर्तन्ते । तथापि उपरि पराजयात् भीतानां घृतकराणां
कितवानां हृदयस्योपरि स्फुरन्ति । अहस्तास हस्तरहिता अप्यक्षाः हस्तवन्तं घृतकर कितव
सहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति । दिव्या दिवि भवा अपकृताः अङ्गाराः अङ्गारसदृशा अक्षाः
इरिणे इन्धनरहिते आस्फारे न्युप्ताः शीताः शीतस्पर्शाः सन्तः अपि हृदयं कितवानामन्तः-
करणं निर्दहन्ति पराजयजनितसंतापेन भस्मीकुर्वन्ति ॥

१. त- 'संघः' नास्ति । २. ग-तमपि जयतीत्यर्थः, त१-२.५.६-तमयतीत्यर्थः; त४-म१.२.४.७-
तमपि यतीत्यर्थः; त७-न नमयतीत्यर्थः, म६-नमयतीत्यर्थः । ३. ग-त४-म१.४-एभ्यः अक्षेभ्यः ।
४. ग-म२.४-कृणोति करोति ।

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः कं स्वित् ।
 क्रुणावा विम्यद्वर्नमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥

जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना । माता । पुत्रस्य । चरतः । कं । स्वित् ।
 क्रुणाऽवा । विम्यत् । धर्नम् । इच्छमानः । अन्येषाम् । अस्तम् । उप । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

१ क १ स्वित् क्वापि १ चरतः निर्वेदाद्रच्छतः १ कितवस्य १ जाया भार्या १ हीना परिपक्वा सती
 १ तप्यते विद्योगजसंतापेन १ संतप्ता भवति । १ माता जनन्यपि १ पुत्रस्य क्वापि चरतः कितवस्य
 संबन्धादीनां तप्यते । पुत्रशोकेन संतप्ता भवति । १ क्रुणावा अक्षपराजपाटनयान् कितवः सर्वतो
 १ विम्यद्वर्नं स्तेषजनिताम् १ इच्छमानः कामयमानः १ अन्येषां ग्राहणादीनाम् १ अस्तं गृहम् । 'अस्तं
 पश्यम्' इति गृहनामसु पाठात् । १ नक्तं रात्रौ १ उप १ एति औषधंमुपगच्छति ॥ ॥ १ ॥

स्त्रियं दृष्ट्वायं कितवं संतापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।

पूर्वाह्ने अश्वान्युयुजे हि बुभ्रून्तसो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥ ११ ॥

स्त्रियम् । दृष्ट्वायं । कितवम् । तताप । अन्येषाम् । जायाम् । सुकृतम् । च । योनिम् ।
 पूर्वाह्ने । अश्वान् । युयुजे । हि । बुभ्रून् । सः । अग्नेः । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥ ११ ॥

१ कितवं कितवः । विभक्तिव्यत्ययः । १ अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां वृषपाणां १ जायां जायामूतो
 १ स्त्रियं नारी सुप्तेन वर्तमाना १ सुकृतं सुष्ठु कृतं १ योनिं गृहं १ य १ दृष्ट्वाय मजाया दुःखिता गृहं
 १ वासंस्कृतमिति ज्ञायाः १ तताप तप्यते । पुनः १ १ पूर्वाह्ने प्रातःकाले १ बुभ्रून् बहुवचनान् १ अश्वान् व्याप-
 काक्षाम् १ युयुजे युनक्ति । पुनश्च १ वृषलः वृषलकर्मा १ सः कितवो रात्रौ १ अग्नेरन्ते समीपे १ पपाद
 शीतार्तः सन् शैते ॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।

तस्मै कृणोमि न धनां रुणध्मि दद्याहं प्राचीस्तद्वत् वदामि ॥ १२ ॥

यः । यः । सेनाऽनीः । महतः । गणस्य । राजा । व्रातस्य । प्रथमः । बभूव ।
 तस्मै । कृणोमि । न । धनां । रुणध्मि । दद्याहं । प्राचीः । तत् । कृतम् । वदामि ॥ १२ ॥

हे अक्षाः १ यः युष्माकं १ महतो १ गणस्य संघस्य १ यः अक्षः १ सेनानीः वेता १ बभूव भवति
 १ मातस्य यः । गणमातयोः सो भेदः । १ राजा ईश्वरः १ प्रथमः मुख्यो बभूव १ तस्मै अक्षाय १ कृणोमि
 अहमञ्जलिं करोमि । अतः परं १ धना धनानि अक्षार्थमहं १ न १ रुणध्मि न संपादयामीत्यर्थः ।
 एतदेव दर्शयति । १ अहं १ दद्या दद्यासंख्याका अङ्गुली १ प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि । १ त्व एतत्
 सहम् १ अस्तं सारमेव १ वदामि । जामृतं अवीमीत्यर्थः ॥

असैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व विचे रमस्व वृद्ध मन्यमानः ।

तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चैष्टे सवितायमर्यः ॥ १३ ॥

१. त-म-मु-विद्योगजसंतापेन । २. त-म-मु-पुत्रस्यापि । ३. य-त-संबन्धिनी; म-संबन्धिनी ।
 ४. त-म-मु- 'च' नास्ति । ५. त १. २. ५. ६. ७-तः; त-म-मु-ततः ।

अक्षैः । मा । दीव्य । कृषिम् । इत् । कृष्व । विते । रमस्व । बृह । मन्यमानः ।

तत्र । गार्वः । किन्व । तत्र । जाया । तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयम् । अर्यः ॥ १३ ॥

हे १ कितव १ बहु १ मन्यमानः मद्रचने विश्वासं कुर्वस्वम् १ अक्षैर्मां १ दीव्य. द्यूत मा कुरु । १ कृषिमित् कृषिमेव १ कृषस्व कुरु । १ विते कृष्या संपादिते घने १ रमस्व रतिं कुरु । १ तत्र कृषौ १ गार्वः भवन्ति । १ तत्र १ जाया भवति । १ तत् एव घर्मरहस्य श्रुतिस्मृतिकर्ता १ सविता सर्वस्य मेरकः १ अर्य इष्टिगोचर. १ अर्यः ईश्वर. १ वि १ चष्टे विविधमाख्यातवान् ॥

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।

नि वो नु मनुर्विशतामरातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥ १४ ॥

मित्रम् । कृणुध्वम् । खलु । मृळत । नः । मा । नः । घोरेण । चरत । अभि । धृष्णु ।

नि । वः । नु । मनु । विशताम् । अराति । अन्यः । बभ्रूणाम् । प्रसितौ । नु । अस्तु ॥ १४ ॥

हे अक्ष. धृषं १ मित्रं १ कृणुध्वम् अस्मासु मैत्रौ कुस्त । १ खलु इति परणः । १ नः अस्मान् १ मृळत सुखयत च । १ नः अस्मान् १ धृष्णु धृष्णुना । तृतीयार्ये प्रथमा । १ घोरेण अमहो न मा १ अभि १ चरत मा गच्छत । किं च १ वः युष्माकं १ मनु क्रोधः १ अरातिः अस्माकं शत्रु. १ नि १ विशताम् अस्मच्छत्रुषु तिष्ठतु । १ अन्यः १ अस्माकं १ शत्रु कश्चित् १ बभ्रूणा बभ्रुवर्णानां युष्माकं १ प्रसितौ प्रबन्धने १ नु क्षिप्रम् १ अस्तु भवतु ॥ ॥ ५ ॥

‘अबुध्रम्’ इति षतुर्वशर्ष पठ. सूक्तं घनाकपुत्रस्य लुप्तार्यम् । इदमुत्तरं च वैश्वदेवम् । त्रयोदशीषतुर्वश्यी श्रिष्टुर्गो शिष्टा द्वादश जगत्स्यः । तथा चानुक्तान्तम्—‘अबुध्रं लुप्तो घनाको वैश्वदेवं नु द्विश्रिष्टुन्त तु’ इति । गत. सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोर्वपा-पागस्यानुवाक्या ‘विश्वे अद्य’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊरवा नो देवानामुप वेतु शंसः’ (भाष्य. श्री. ३. ७) इति ॥

अबुध्रम् त्व इन्द्रवन्तो अग्रयो ज्योतिर्भरन्त उपसो व्युष्टिषु ।

मही घावापृथिवी चेततामपोऽद्या देवानामव आ वृणीमहे ॥ १ ॥

अबुध्रम् । ऊँ इति । त्वे । इन्द्रवन्तः । अग्रयः । ज्योतिः । भरन्तः । उपसः । व्युष्टिषु ।

मही इति । घावापृथिवी इति । चेतताम् । अपः । अद्य । देवानाम् । अवः । आ । वृणीमहे ॥ १ ॥

१ इन्द्रवन्तः. यष्ट्यारवेनेन्द्रसंवन्धिन १ त्वे ते अमी आहवनीपादयः १ अग्रयः. १ उपसो १ व्युष्टिषु व्युच्छन्नेषु तमसां विवासनकालेषु १ ज्योतिः. तेजः १ भरन्तः. धारयन्तः १ अबुध्रं प्रबुद्धा आम् । १ मही महर्षी १ घावापृथिवी घावापृथिव्यौ १ अपः कर्म । ‘अपोऽग्र’ इति कर्मनामसु पाठात् । १ चेततां जानीताम् । १ अद्य अस्मिन्नहनि १ देवानाम् इन्द्रादीनाम् १ अवः रक्षणं वयम् १ आ १ वृणीमहे ॥

दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे मातृन्तिसन्धुन्पर्वताञ्छर्यणावतः ।

अनागास्त्वं सूर्यमुपासमीमहे भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः ॥ २ ॥

दिवःपृथिव्योः । अवः । आ । वृणीमहे । मातृन् । सिन्धून् । पर्वतान् । शर्यणाऽवतः ।
अनागाःऽवम् । सूर्यम् । उपसर्म् । ईमहे । मद्रम् । सोमः । सुवानः । अघ । कृणोतु । नः ॥ २ ॥

१दिवःपृथिव्योः द्यावापृथिव्योः कार्यत्वेन^१ संबन्धि १अवः रक्षणं वयम् १आ १वृणीमहे । किंच
१मातृन् लोकस्य निर्मातृन् १सिन्धून् १शर्यणावतः सरसः संबन्धिनः १पर्वतान् शिलोच्चयांश्च तथा
१सूर्यमुपसं च १अनागास्त्वं कर्मवैगुण्यजनितपापराहित्यम् १ईमहे वयं याचामहे । किंच १अघ
अस्मिन्नहनि १नः अस्माकं १सुवानः अभिपूयमाणः १सोमः १मद्रं कर्त्याणं १कृणोतु करोतु ॥

द्यावा नो अघ पृथिवी अनागसो मही त्रयितां सुविताय मातरा ।

उपा उच्छन्त्यप बाधतामघं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ३ ॥

द्यावा । नः । अघ । पृथिवी इति । अनागसः । मही इति । त्रयेताम् । सुविताय । मातरा ।
उपाः । उच्छन्ती । अप । बाधताम् । अघम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ३ ॥

१मही महत्यौ १मातरा मातरी सर्वस्य मातृभूते^२ १द्यावा १पृथिवी द्यावापृथिव्यौ १अघ
अस्मिन्नहनि १अनागसः अपरापरहितान् १नः अस्मान् १सुविताय सुखाय १त्रयेतां रक्षेताम्^३ । किंच
१उच्छन्ती तमांसि विधासयन्ती १उपाः अस्माकम् १अघं पापम् १अघ १बाधताम् अपनयतु । अपि
च १समिधानं सम्यग्दीप्यमानं १अग्निं १स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् १ईमहे वयं याचामहे ॥

इयं न उसा प्रथमा सुदेव्यं रेवत्सुनिभ्यो रेवती व्युच्छतु ।

आरे मनुं दुर्विदत्रस्य धीमहि स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ४ ॥

इयम् । नः । उसा । प्रथमा । सुदेव्यम् । रेवत् । सुनिभ्यः । रेवती । वि । उच्छतु ।
आरे । मनुम् । दुःऽविदत्रस्य । धीमहि । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ४ ॥

१रेवती धनवती १प्रथमा मुरवा १इयम् १उसा द्यावानामुत्पारिणी उपाः १सुदेव्यं शोभनदेवार्द
१रेवत् धनवत् प्रधानयागकालत्वं १सुनिभ्यः भजमानेभ्यः १नः अस्मभ्यं प्रपच्छन्ती १व्युच्छतु तमांसि
विधासयतु । किंच १दुर्विदत्रस्य दुर्धनस्य वरुणस्य १मनुं क्रोधम् १आरे दूरे १धीमहि निधीमहि ।
सिद्धमन्यत् ॥

प्र याः सिस्रते सूर्यस्य रुदिमभिज्योतिर्भरन्तीरुपसो व्युष्टिषु ।

भद्रा नो अघ श्रवसे व्युच्छत स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ५ ॥

॥ याः । सिस्रते । सूर्यस्य । रुदिमभिः । ज्योतिः । भरन्तीः । उपसः । व्युष्टिषु ।
भद्राः । नः । अघ । श्रवसे । वि । उच्छत । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ५ ॥

१याः १उपसः १सूर्यस्य १रुदिमभिः किरणैः १प्र १सिस्रते संगच्छन्ते १व्युष्टिषु व्युच्छन्ते तु तमांसो^४
विधासनकालेषु १ज्योतिः आत्मीयं तेजः १भरन्तीः भरन्ति च ता यूयं १नः अस्माकम् १अघ अस्मिन्-
हनि १धवसे अताप १भद्राः भजनीया भवत १व्युच्छत तमांसि विधासयत च । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ ६ ॥

अनमीवा उपस आ चरन्तु न उद्ग्रयो जिहतां ज्योतिषा बृहत् ।

आर्युक्षातामश्विना तूर्तजि रथं स्वस्त्यर्गि समिधानमीमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः । उपस । आ । चरन्तु । नः । उद् । अग्र्यः । जिहताम् । ज्योतिषा । बृहत् ।
आर्युक्षाताम् । अश्विना । तूर्तजिम् । रथम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः रोगरहिताः उपस. वन. अस्मान् आ वचरन्तु आगच्छन्तु । बृहत् बृहता महता
ज्योतिषा तेजसा युक्ताः अग्र्यः अपि उद् जिहताम् उद्गच्छन्तु । अश्विना अश्विनावपि नूतुजि
क्षिप्रगामिनं रथम् आर्युक्षाताम् । अस्मान् प्रत्यागन्तुं राक्षमान्या युक्ताम् । 'हरित आदित्यस्य
राक्षभाश्विनो.' (नि. १. १५. ३-४) इति पाठात् । सिद्धमन्यत् ॥

श्रेष्ठं नो अद्य सवितर्यरण्यं भागमा सुव स हि रत्नधा असि ।

रायो जनित्रीं धिपणामुपं ब्रुवे स्वस्त्यर्गि समिधानमीमहे ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । नः । अद्य । सवित् । वरेण्यम् । भागम् । आ । सुव । स । हि । रत्नधाः । असि ।
रायः । जनित्रीम् । धिपणाम् । उप । ब्रुवे । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ७ ॥

हे सवितर्य त्वम् अद्य अस्मिन्नहनि वन अस्मभ्यं वरेण्यं वरणीयं श्रेष्ठं प्रशस्त्यतमं भागं
भजनीयं धनम् आ सुव प्रेरय । देहस्त्यर्थः । हि यस्मात् वस प्रादितस्व रत्नधाः श्रेष्ठानां
धनानां संविभक्ता असि भवसि । तथा च निगमान्तर—'विभक्तारं हवामहे वसोऽग्निस्तस्य राधसः
सवितारं नृक्षसम्' (फ. सं. १. २२. ७) इति । राय धनस्य अजित्री धिपणां सर्वदेवस्तुतिरूपा
वाचम् उप ब्रुवे अहमुपब्रवीमि । यद्वा । धिपणां देवीमुखं सुवे उपलौमीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

पिपर्तु मा तद्वतस्य प्रवार्चनं देवानां यन्मनुष्या अमन्महि ।

विश्वा इदुस्ताः स्पलदैति सूर्यः स्वस्त्यर्गि समिधानमीमहे ॥ ८ ॥

पिपर्तु । मा । तत् । ऋतस्य । प्रऽवार्चनम् । देवानाम् । यत् । मनुष्याः । अमन्महि ।
विश्वा । इत् । उक्ताः । स्पट् । उत् । एति । सूर्यः । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ८ ॥

यत् ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि देवानां प्रवार्चने प्ररूपेण गुणानां कथनं स्तोत्रं
मनुष्याः वयम् अमन्महि कर्तुं जानीमः । यत् प्रवार्चनं मा मां विपतं पालयतु । किंच सूर्यं
विश्वा सर्वाः उक्ताः उपस स्पट् स्पृशन्नगच्छन् वा उदेति । सिद्धमन्यत् ॥

अद्वेपो अद्य वर्हिपः स्तरीमणि ग्राव्णां योगे मन्मनः सार्ध ईमहे ।

आदित्यानां शर्मणि स्था भुरण्यसि स्वस्त्यर्गि समिधानमीमहे ॥ ९ ॥

अद्वेपः । अद्य । वर्हिपः । स्तरीमणि । ग्राव्णाम् । योगे । मन्मनः । सार्धे । ईमहे ।
आदित्यानाम् । शर्मणि । स्था । भुरण्यसि । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ९ ॥

१अथ अस्मिन्नहनि १वर्हिषः १स्त्रीमणि वेदां स्तरणे १मन्मन. मननीयस्याभीष्टस्य फलस्य
१साधे साधके १भ्रातृगाम् अभिवचरापाणानां १योमे सोमेन सह संयोगे च सति १भद्रैः द्वेपर्वि-
तानादित्यान् १ईमहे वयममीदं याचामहे । हे स्तोतः त्वं तेषाम् १आदित्यानां देवानां १शर्मणि सुखे
स्थाने वा १स्थाः तिष्ठ । १भुरण्यसि कर्तव्यानि कर्माणि विमर्षि गच्छसि वा । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो वर्हिः सध्रमादे बृहद्विनि देवाँ ईके सादयां सत होतृन् ।

इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १० ॥

आ । नः । वर्हिः । सध्रमादे । बृहत् । दिवि । देवान् । ईके । सादय । सत । होतृन् ।
इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । सम्रइधानम् । ईमहे ॥ १० ॥

१नः अस्माकं १बृहत् बृहति महति १दिवि दीति १सध्रमादे । यद्वा माद्यन्ति देवा यत्र तस्मिन् ।
१वर्हिः वर्हिषि यज्ञे १सत सप्तसंख्याकान् १होतृन् वषट्कर्तृन् १इन्द्रं १मित्रं च १वरुणं च १भगं च
१देवान् इतरानपि यष्टयान् देवान् हे अग्ने त्वम् १आ सादय । अग्रेनाभिमुत्पकरणम् १इहाय दैव्यं
जनं वर्हिषा सादया वसो ' (अ. सं. १. ४५. ९) इत्येवमादिमन्त्रैरुच्यन्ते । तत्र त्वया आसा-
दितास्तामिन्द्रादीन् देवानहं १सातये धनलाभाय १ईके स्तौमि । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ ७ ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये वृधे नो यज्ञमवता सजोपसः ।

बृहस्पतिं पूषणमश्विना भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ११ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वतातये । वृधे । न । यज्ञम् । अवत । सजोपसः ।
बृहस्पतिम् । पूषणम् । अश्विना । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । सम्रइधानम् । ईमहे ॥ ११ ॥

हे १आदित्याः येऽस्माभिराहताः १ते यूयं १सर्वतातये यज्ञार्थम् १आ १गत आगच्छत । आगत्य
॥ हे १सजोपसः संगता यूयं १नः अस्माकं १वृधे वर्षनाय १पशं प्रति १अवत गच्छत । वयं च
१बृहस्पतिं १पूषणं च १अश्विना अश्विनी च १भगं भगवदे देवं च १समिधानं साम्यदीप्तम् १अग्निं च
१स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् १ईमहे याचामहे ॥

तन्नो देवा यच्छत सुप्रवाचनं छर्दिरादित्याः सुभरं नृपाय्यम् ।

पशे तोकाय तनयाय जीवसे स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १२ ॥

तत् । नः । देवाः । यच्छत । सुप्रवाचनम् । छर्दिः । आदित्याः । सुभरम् । नृपाय्यम् ।
पशे । तोकाय । तनयाय । जीवसे । स्वस्ति । अग्निम् । सम्रइधानम् । ईमहे ॥ १२ ॥

हे १आदित्याः १देवाः यूयं १सुप्रवाचनम् अत्यन्तं प्रशस्तं १सुभरं सुप्रसूदं १नृपाय्यं नृणां
रक्षकं १तत् अस्मद्भिलषितं १छर्दिः गृहं १नः अस्माकं १पशे पशवे १तोकाय पुत्राय १तनयाय
पौत्राय च १जीवसे जीवनार्थं १यच्छत दत्त । सिद्धमन्यत् ॥

विश्वे अथ मरुतो विश्वं ऊती विश्वे भवन्त्वग्रयुः समिद्धाः ।

विश्वे नो देवा अवसा गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ १३ ॥

विश्वे । अथ । मरुतः । विश्वे । ऊती । विश्वे । भवन्तु । अग्नयः । सम्ऽईदाः ।

विश्वे । नः । देवाः । अर्वसा । आ । गमन्तु । विश्वम् । अस्तु । द्रविणम् । वाजः । अस्मे इति ॥ १३ ॥

१अथ अस्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे १विश्वे सर्वे १मरुतः १विश्वे सर्वे मरुङ्गणसहचरिताः
रुद्रादयो देवाश्च १ऊती ऊत्यै रक्षणाय भवन्तु । अपि च १विश्वे सर्वे १अग्नयः आहवनीयादयः
१समिद्धाः संदीप्ताः १भवन्तु । अपि च १विश्वे सर्वे इन्द्रादयः १देवाः १नः अस्माकम् १भवसा
रक्षणेन १आ १गमन्तु आगच्छन्तु । किंच १अस्मे अस्मासु १विश्व सर्वे १द्रविणं घनं १वाजं अन्नं च
१अस्तु भवतु ॥

यं देवासोऽर्वथ वाजसातौ यं त्रायं च ये पितृथात्यंहः ।

यो यो गोपीथे न भयस्य वेद ते स्याम देववीतये तुरासः ॥ १४ ॥

यम् । देवासः । अर्वथ । वाजऽसातौ । यम् । त्रायं च । यम् । पितृथ । अति । अंहः ।

यः । यः । गोऽपीथे । न । भयस्य । वेद । ते । स्याम । देवऽवीतये । तुरासः ॥ १४ ॥

हे १तुरासः अमीष्टमयाने क्षिप्राः १देवाम् देवा यूय १वाजसातौ संग्रामे १यं मनुष्यम्
१भवत्य रक्षय १यं च १त्रायं च क्षत्रोः पालयय १यं च १अंहं पालय १अति अतिनीष १पितृष कामैः
पूत्यय १यः चापि मनुष्यः १यः सुष्माकं कार्यत्वेन संबन्धिनि १गोपीथे रक्षणे १भयस्य भयं १न
१वेद न जानाति १क्षेत्रे सर्वे वयं १देववीतये यशस्यं १स्याम भवेम ॥ ॥ ८ ॥

‘उपासानका’ इति षतृदशसं मत्स्यं सूक्तं चानाकस्य तुरास्यार्यम् । आदितो द्वादश
जगत्पत्यतौ द्वे त्रिष्टुभौ । विश्वे देवा देवता । पूर्वसूक्ते ‘वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुवन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् ।
‘उपासानका’ इत्यनुक्रान्तिम् । आभिप्रायिके पष्ठेऽहनि वैश्वदेव इदं वैश्वदेवनिविष्टानम् । सूत्रितं
च—‘कतरा पूर्वोपासानकेति वैश्वदेवम्’ (भाष. श्री. ७. ७) इति ॥

उपासानका बृहती सुपेशसा चावाक्षामा वरुणो मित्रो अर्यमा ।

इन्द्रं हुवे मरुतः पर्वता अप आदित्यान् चावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

उपासानका । बृहती इति । सुपेशसा । चावाक्षामा । वरुण । मित्र । अर्यमा ।

इन्द्रम् । हुवे । मरुतः । पर्वतान् । अपः । आदित्यान् । चावापृथिवी इति । अपः । स्वः । रिति स्वः ॥ १ ॥

१बृहती बृहत्प्री महत्प्री १सुपेशसा मुख्ये १उपासानका रात्र्युपरी १चावाक्षामा १चावापृथिवी
च १वरुणो १मित्रः मित्रावरणौ च १अर्यमा च येऽत्र विहिता देवाः तातेतान् १इन्द्रं १मरुतः च
१पर्वतान् च १अपः १उदकानि च १आदित्यान् च १चावापृथिवी चावापृथिव्यौ च । पुनर्चावापृथिव्यौ-
मृङ्गणमादित्यम् । १अपः अन्तरिक्षं च १स्वः सर्वं च यष्टव्यं देवजातं १हुवे ह्वयामि ॥

द्यौश्च नः पृथिवी च प्रचेतसः क्रुतावरी रक्षतामंहसो रिपः ।

मा दुर्विदत्रा निर्वृतिर्नि ईशत तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ २ ॥

१. ग-‘सहनरा । २. त-मर्वतु । ३. त-‘ते’ नास्ति । ४. त-‘चावाक्षामा’ नास्ति ।

५. ग-त३.४-म-नोस्माकमपः ।

द्यौः । च । नः । पृथिवी । च । प्रऽचेतसा । ऋतवरी इत्युनऽवरी । रक्षताम् । अंहसः । रिपः ।
मा । दुःऽविद्व्रा । निःऽऋतिः । नः । ईशत । तत् । देवानाम् । अर्वः । अद्य । वृणीमहे ॥ २ ॥

प्रचेतसा सुवृद्धी ऋतावरी यज्ञवत्यौ सत्यवत्यौ^१ पृथिवी च द्यावापृथिव्याभुभे^२ नः
अस्मान् रिपः हिंसकात्^३ अंहसः पापाब्धे^४ रक्षताम् । किंच दुर्विद्व्रा कुसितज्ञाना निऋतिः
मृत्युदेवता नः अस्माकं मा ईशत ईशरी मा मृत । किंच वयं देवानां संबन्धि तत् अमा-
धारणम् अद्यः रक्षणम् अद्य अस्मिन्नहनि प्रधानयागादिवसे वृणीमहे प्राथंयामहे ॥

विश्वस्मान्नो अदितिः पात्वंहसो माता मित्रस्य वरुणस्य रेवतः ।

स्वर्वज्ज्योतिरिवृकं नशीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ३ ॥

विश्वस्मात् । नः । अदितिः । पात् । अंहसः । माता । मित्रस्य । वरुणस्य । रेवतः ।
स्वःऽद्यत् । ज्योतिः । अवृकम् । नशीमहि । तत् । देवानाम् । अर्वः । अद्य । वृणीमहे ॥ ३ ॥

रेवतः धनवतः मित्रस्य वरुणस्य च धनवतोर्मित्रावरुणयोः माता जननी अदितिः देवी
नः अस्मान् विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः पापात् पातु रक्षतु । किंच वयम् अवृकं बाधक-
रहितं स्वर्वत् सर्वं ज्योतिः तेजः नशीमहि । नशिः पलायनकर्मा । पलायनं च शीघ्रगमनम् ।
शीघ्रं प्राप्नुम इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

प्रावा वदन्नप् रक्षांसि सेधतु दुःस्वप्न्यं निऋतिं विश्वमग्निम् ।

आदित्यं शर्म मरुतामशीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

प्रावा । वदन् । अप । रक्षांसि । सेधतु । दुःस्वप्न्यम् । निःऽऋतिम् । विश्वम् । अग्निम् ।
आदित्यम् । शर्म । मरुताम् । अशीमहि । तत् । देवानाम् । अर्वः । अद्य । वृणीमहे ॥ ४ ॥

प्रावा अभिषवपापाणः वदन् अभिषववेलायां शब्दं कुर्वन् रक्षांसि यागाविघ्नकारीणि अप
सेधतु विनिवारयतु । दुःस्वप्न्यं दुःस्वप्नप्रभवमस्मदीयमनिष्टं चाप सेधतु । निऋतिं मृत्युदेवतां
चाप सेधतु । अग्निम् अदन्शीलं विश्वं सर्वं पिशाचादिकं चाप सेधतु । एवं निर्विघ्नत्वेन^५ निष्पद्यते
वयम् आदित्यम् आदित्यानां संबन्धि मरुतां च संबन्धि शर्म सुखम् अशीमहि प्राप्नु-
याम । सिद्धमन्यत् ॥

एन्द्रो बर्हिः सीदतु पिन्वतामिळा बृहस्पतिः सामभिर्ऋको अर्चतु ।

सुप्रकेतं जीवसे मन्म धीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ५ ॥

आ । इन्द्रः । बर्हिः । सीदतु । पिन्वताम् । इळा । बृहस्पतिः । सामेऽग्निः । ऋकः । अर्चतु ।
सुऽप्रकेतम् । जीवसे । मन्म । धीमहि । तत् । देवानाम् । अर्वः । अद्य । वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः बर्हिः आ सीदतु । इळा माध्यमिका स्तनयितुलक्षणा वागपि पिन्वतां
सिञ्चतु । सामभिः गीयमानः^६ ऋकः स्तुतिमान् बृहस्पतिः अपि अर्चतु अस्मान् पूजयतु ।

१. त-भ-सु-सत्यवत्यौ च । २. त२.६-हिंसकसाकत् ; त५-हिंसकसकासात् । ३. ग-त३-भ-पापात् ।
४. ग-चाविमेन ; त-भ-सु-निर्विघ्न । ५. त१.२.३.४.५.७-अ-गीयमाने ; त६-सु-पायमाने ।

किंच वयं वसुप्रकेतं सुप्रज्ञानं वसुमन् मननीयं धनं स्तोत्रं वा वधीमहि निदधीमहि वजीवसे जीवनाय । सिद्धमन्यत् ॥ १९ ॥

दिविस्पृशं यज्ञमस्माकंमग्निना जीराध्वरं कृणुतं सुप्रमिष्टये ।

प्राचीनरश्मिमाहुतं घृतेन तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ६ ॥

दिविस्पृशम् । यज्ञम् । अस्माकम् । अग्निना । जीरऽर्ध्वरम् । कृणुतम् । सुप्रम् । इष्टये । प्राचीनऽरश्मिम् । आऽहुतम् । घृतेन । तत् । देवानाम् । अव । अद्य । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे अग्निना युवां नोऽस्माकं वयज्ञं वदिविस्पृशं दिवि स्पृशार गन्तारं वकृणुतं कृतम् । तथा वजीराध्वरं क्षिप्रं हिंसारहितं च वयज्ञमस्माकं वकृणुतं कृतम् । वइष्टये अभिलषितसिद्धयर्थं वसुम् सुखं च कृतम् । किंच वघृतेन आग्नेयं वाहुतम् अग्निं प्राचीनरश्मिं देवाभिमुखं कृत-
मित्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

उप ह्वये सुहवं मारुतं गणं पावकमृष्वं सुख्यायं शंभुवम् ।

रायस्पोषं सौश्रवसाय धीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ७ ॥

उप । ह्वये । सुहवम् । मारुतम् । गगम् । पावकम् । ऋष्वम् । सुख्यायं । शम्ऽसुवम् । रायः । पोषम् । सौश्रवसाय । धीमहि । तत् । देवानाम् । अव । अद्य । वृणीमहे ॥ ७ ॥

वसुहवं स्वाह्वानं वपावकं शौचकम् वक्तृत्वं दर्शनीयं वशभुवं सुखस्य भावयितारं वरायः धनस्य वपोषं पोषकं वमाहुतं मरुतां सवग्निधनं वगणं संघं वसख्याय सखिमावाय वउप वहुये उपगम्य ह्वयामि । आगतं गणं वसौश्रवसाय शोभनाह्वयवाय सुयशस्वाय वा वयं वधीमहि बुद्धीं निदधीमहि । सिद्धमन्यत् ॥

अपां पेरुं जीवधन्यं भरामहे देवाव्यं सुहवमध्वरश्रियम् ।

सुररश्मिं सोममिन्द्रियं यमीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ८ ॥

अपाम् । पेरुम् । जीवधन्यम् । भरामहे । देवऽअव्यम् । सुहवम् । अध्वरऽश्रियम् ।

सुरऽरश्मिम् । सोमम् । इन्द्रियम् । यमीमहि । तत् । देवानाम् । अव । अद्य । वृणीमहे ॥ ८ ॥

वअपाम् उदकानां वपेरुं पालकं वजीवधन्यम् । धन्या जीवा यस्मिन्समी जीवधन्यः । त वदेवाव्यं देवानां तर्पकं वसुहव शोभनाह्वानं शोभनस्तुतिं वा वअध्वरश्रियं वसुररश्मिं शोभनाशुं वसोमं वभरामहे धारयामः । पानीशालातो हविर्धानं प्रति प्रापयामो वा । मृतं तं सोमम् वइन्द्रियं धीयैः वयमीमहि वयं याचामहे । सिद्धमन्यत् ॥

सुनेम् तत्सुसुनितां सनित्वंभिर्वयं जीवा जीवपुत्रा अनागसः ।

ब्रह्मद्विपो विष्वगेनो भरेस्त तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ९ ॥

सुनेमः । तत् । सुऽसुनितां । सनित्वंऽभिः । वयम् । जीवाः । जीवऽपुत्राः । अनागसः ।

ब्रह्मऽद्विपः । विष्वक् । एनः । भरेस्त । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ९ ॥

‘जीवाः जीवन्तः’ जीवपुत्राः जीवन्तपुत्राश्च^१ ‘अनागसः अपराधवर्जिताश्च’ ‘वयं धनाका
 लुशाः’ ‘सन्निवभिः’ संभक्तृभिः पुत्रपौत्रादिभिः सह ‘सुसन्निता शोभनेन भजनेन’ ‘तत् देवजातं
 ‘सनेम। स्तुत्या हविष्यदानेन च संमजेमहि। किंच ‘महाद्विषः ब्राह्मणानामस्माकं द्वेषारः’ ‘विष्वक्’
 नानागच्छद्^२ ‘पूतः अस्मदीयं पापं’ ‘भरत आत्मनि धारयन्तु। पोषयन्तु। सिद्धमन्यत् ॥

ये स्था मनोर्यद्वियास्ते शृणोतन् यद्वो देवा ईर्महे तद्देवातन ।

जैत्रं क्रतुं रयिमद्वीरव्यशस्तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १० ॥

ये । स्थ । मनोः । यद्वियाः । ते । शृणोतन् । यत् । व । देवाः । ईर्महे । तत् । ददातन ।

जैत्रम् । क्रतुम् । रयिमत् । वीरवत् । यश । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे ‘देवाः’ ‘ये यूयं’ ‘मनोः मनुष्यस्य’ ‘यद्विया यज्ञाहोः’ ‘स्थ भवष’ ‘ते यूयं’ ‘शृणोतन
 अस्मदीयां स्तुतिं’ ‘शृणुत । किंच हे देवाः’ ‘य. युष्मान्’ ‘यत् अमीष्टम्’ ‘ईर्महे याचामहे’ ‘तत्’ ‘जैत्रं
 जयशीलं’ ‘क्रतुं प्रज्ञानं’ ‘रयिमत् धनवत्’ ‘वीरवत्’ पुत्राद्युपेतं ‘यशः’ च ‘ददातन नोऽस्मभ्यं
 मयच्छत । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १० ॥

महद्व्य महतामा वृणीमहेऽवो देवानो बृहतामनर्वणाम् ।

यथा वसु वीरजातं नशामहे तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ११ ॥

महत् । अद्य । महताम् । आ । वृणीमहे । अवः । देवानाम् । बृहताम् । अनर्वणाम् ।

यथा । वसु । वीरजातम् । नशामहे । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ११ ॥

‘अद्य अस्मिन्नहनि’ ‘महतां श्रेष्ठानां’ ‘बृहतां बृहदानाम्’ ‘अनर्वणाम् अप्रतिगतानां’ ‘देवानाम्
 इन्द्रादीनां’ संबन्धि ‘महत् अधिकम्’ ‘अवः रक्षणम्’ ‘आ’ ‘वृणीमहे प्रार्थयामहे । किंच वयं’ ‘वया
 ‘वसु धनं’ ‘वीरजातम् अपत्यजातं च’ ‘नशामहे प्राप्नुयाम’ तथा ते देवाः कुर्वन्त्विति शेषः ।
 सिद्धमन्यत् ॥

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये ।

श्रेष्ठे स्याम सवितुः सर्वांमनि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १२ ॥

महः । अग्नेः । सम्ऽङ्घ्रानस्य । शर्मणि । अनागाः । मित्रे । वरुणे । स्वस्तये ।

श्रेष्ठे । स्याम । सवितुः । सर्वांमनि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ १२ ॥

‘समिधानस्य समिध्यमानस्य’ ‘मह’ महतः ‘अग्ने. शर्मणि सुखे वयं’ ‘स्याम भवेम । किंच
 वयम्’ ‘अनागा’ ‘अनागसः । चचनव्यत्ययः । स्याम । अपि च’ ‘मित्रे’ ‘वरुणे मित्रावरुणयोः । पृथगर्थे
 सप्तमी । ‘सवितुः’ च ‘सर्वांमनि प्रसवे’ ‘स्वस्तये सर्वप्रकारविनाशाय स्याम । सिद्धमन्यत् ॥

ये सवितुः सत्यसंवस्य विश्वे मित्रस्य त्रुते वरुणस्य देवाः ।

ते सौमगं वीरवद्रोमदग्ने दधातन् द्रविणं चित्रमस्मे ॥ १३ ॥

ये । सवितुः । सत्यऽसर्वस्य । विश्वे । मित्रस्य । व्रते । वरुणस्य । देवाः ।

ते । सौमगम् । वीरऽवत् । गोऽमत् । अम्रं । दधातन । द्रविणम् । चित्रम् । अस्मे इति ॥ १३ ॥

१ये १विश्वे १देवाः १मत्स्यमवस्य सत्यप्रमवस्य १सवितुः १मित्रस्य १वरुणस्य मित्रावरुणयोश्च
१व्रते प्रसवारूपे कर्मणि भवन्ति १ते सूर्यं १सौमग सौमग्य १वीरवत् पुत्रासुपेत १गोमत् गोयुक्तं
१चित्रं पूजनीयं १द्रविण घनं च १अम्रं कर्म च १अस्मे मह्यं १दधानन प्रयच्छत ॥

सविता पश्चात्तात्सविता पुरस्तात्सवितोत्तरात्तात्सविताधरात्तात् ।

सविता नः सुवतु सर्वतांति सविता नो रासतां दीर्घमार्युः ॥ १४ ॥

सविता । पश्चात्तात् । सविता । पुरस्तात् । सविता । उत्तरात्तात् । सविता । अधरात्तात् ।

सविता । न । सुवतु । सर्वऽतांतिम् । सविता । नः । रासताम् । दीर्घम् । आर्युः ॥ १४ ॥

१पश्चात्तात् पश्चिमतः स्थित १सविता १पुरस्तात् पूर्वतश्च स्थितः १सविता १उत्तरात्तात् उत्तरतः
स्थितश्च १सविता १न. अस्माक १सर्वतांति सर्वमभिलषितं धनादिकं १सुवतु प्रेरयतु । किंच १सविता
एव १नः असम्यं १दीर्घं बहुकालीनम् १आर्युः १रासतां वदानु । बहुधा सवितुपदग्रहणमप्यन्त-
मादरार्थम् ॥ ॥ ११ ॥

‘नमो मित्रस्य’ इति द्वादशचर्मशम सूक्तम् । अभितपा नाम सूर्यपुत्र ऋषिः । इदमादीनि
पञ्च सूक्तानि जागतानि । अस्य सूक्तस्य दशमी त्रिष्टुप् । सूर्यो देवता । तथा चानुक्रान्त—‘नमो
द्वादश सौर्योऽभितपाः सौर्यं जागत वै त्रिष्टुप्दशमी’ इति । आश्विनशखे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्यकाण्ड
एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘चित्रं देवानां नमो मित्रस्य’ (आश्व. श्री. ६. ५) इति । विपुवति
निष्केवलस्य आद्यस्तृचोऽनुरूपः । सूत्रिनं च—‘मित्राद्बृहत्पिबतु सौम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य
चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपी’ (आश्व. श्री. ८. ९) इति । स्वपन्तमप्यस्तमये सति रात्रिशेषे स्थिराया
प्रातः ‘येन सूर्यं ज्योतिषा’ इत्यादिभिः पञ्चभिः सूर्यं उपस्थेय । सूत्रितं च—‘अभ्याशित धेस्व-
पन्तमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वायतोऽनुपविशन् रात्रिशेषे भूत्वा येन सूर्यं ज्योतिषा वायसे नम इति
पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठत’ (आश्व. गृ. ३. ७. १) । स्वपन्तमभ्युदिते ‘यस्य ते विश्वा’ इत्यादि-
भिश्चतसृभिः सूर्यं उपस्थेयः । सूत्रिनं च—‘अभ्युदियाच्चैदकर्मभ्रातृमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यन
इति समानमुत्तराभिश्चतसृभिरपस्थानम्’ (आश्व. गृ. ३. ७. २) इति । एकादशिनस्य सौर्यस्य
पशोर्हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना वावो भूष शुचिषा’ (आश्व.
श्री. ३. ८) इति । होत्रकाणां शकलधाने ‘यदो देवा’ इत्येषा (आश्व. श्री. ६. १२) । विवाहे
कन्यारोदनीये ‘जीर्धं रुदन्ती’ इत्येषा जाज्या (आश्व. गृ. १. ८. ४) ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं संपर्यत ।

दुरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥ १ ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतम् । संपर्यत ।

दुरेऽदृशे । देवऽजाताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शंसत ॥ १ ॥

१. ग-सविता एवमुपरिष्ठान् दक्षिणतश्च स्थितः सविता, तद्-भ-मविता अपरात्तात् अपरतश्च
स्थितः सविता एवमुपरिष्ठान् दक्षिणतश्च स्थितः सविता; तद्-एवमुपरिष्ठान् दक्षिणतः स्थितः सविता ।

हे ऋत्विजः सूर्यं मित्रस्य ष्वरुणस्य मित्रावरुणयोः ष्वक्षते ब्रह्मे ष्वमहः महते ष्वदेवाय
द्योतमायाय ष्वदूरेदतो दूरे सन्तमपि पश्यते ष्वदेवजाताय हेवेषु जाताय ष्वकेतवे विश्वस्य ष्वत्पकाय
ष्वदियः ष्वुत्राय पुत्रभूताय । दिवि जायमानवात् तत्पुत्रत्वस्य ष्वपदेशः । ष्वसूर्यां सूर्यां ष्वनमः कृत्वा
ष्वतत् विहितम् ष्वऋते यागादिलक्षणं कर्म ष्वसंपर्यंत पूजयत । ष्वशंसत स्तुतिमपि कुरुत ॥

सा मा सत्योक्तिः परि पातु विश्वतो द्यावा च यत्र तत्तनुर्हानि च ।

विश्वमन्यन्नि विशते यदेजति विश्वहापो विश्वाहोदेति सूर्यः ॥ २ ॥

सा । मा । सत्यऽउक्तिः । परि । पातु । विश्वन् । द्यावा । च । यत्र । तत्तन् । अहानि । च ।
विश्वम् । अन्यत् । नि । विशते । यत् । एजति ।

विश्वाहा । आपः । विश्वाहा । उत् । एति । सूर्यः ॥ २ ॥

ष्वसा ष्वसत्योक्तिः तत्सत्यवचनं ष्वमा मां ष्वविश्वतः सर्वतः ष्वपरि ष्वपातु परिरक्षतु । यया
सत्योक्त्या ष्वयत्र यस्मिन् देते ष्वद्यावा ष्वच द्यावापृथिव्यौ ष्वमहानि रात्रयः ष्वच ष्वततनुं सतम्बद्
तत्र ष्वविश्वं सर्वम् ष्वभन्यत् भूतजातं ष्वनि ष्वविशते विश्वाभ्यति । ष्वयत् पूतभूतजातम् ष्वएजति
कम्पते विश्वाहा सर्वदा ष्वआपः च स्पन्दन्ते विश्वाहा सर्वदा ष्वसूर्यः च ष्वउदेति । सा सत्योक्तिर्मां
परिपात्यत्यर्थः ॥

न ते अदेवः प्रदिवो नि वासते यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि ।

प्राचीनमन्यदनु वर्तते रज उदन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य ॥ ३ ॥

न । ते । अदेवः । प्रऽदिर्वः । नि । वासते । यत् । एतशेभिः । पतरैः । रथर्यसि ।

प्राचीनम् । अन्यत् । अनु । वर्तते । रजः । उत् । अन्येन । ज्योतिषा । यासि । सूर्य ॥ ३ ॥

हे ष्वसूर्य ष्वते तव समीपे ष्वप्रदिवः प्रजः पुरातनः कश्चित् ष्वअदेवः अमुरो राक्षसो वा ष्वन ष्वनि
ष्ववासते न निवसति । कदेशत आह । ष्वयत् यदा त्वं ष्वपतरैः गमनसिद्धिः ष्वएतशेभिः अथैः ष्वरथ-
र्यसि रथं कामयसे ष्वपोक्तम् । किंच ष्वप्राचीनमन्यत् त्वदीयं ज्योतिः ष्वरजः उदकम् ष्वअनु ष्ववर्तते ।
ष्वअन्येन तेन ष्वज्योतिषा ष्वउत् ष्वयासि उदेधि । यद्वा । प्राचीनमन्यत् रजधन्दात्वं ज्योतिस्त्वामनु
वर्तते तत्तत्त्वमन्येन ज्योतिषा सहोदेपोत्पर्यः ॥

येन सूर्य ज्योतिषा वार्धसे तमो जगच्च विश्वमुदियर्षि भानुना ।

तेनास्मद्विश्वामनिरामनाहुतिमपामोवामर्ष दुष्स्वप्न्यं सुच ॥ ४ ॥

येन । सूर्य । ज्योतिषा । वार्धसे । तमः । जगत् । च । विश्वम् । उत्ऽइत्यर्षि । भानुना ।

तेन । अस्मत् । विश्वाम् । अनिराम् । अनाहुतिम् ।

अर्ष । अर्मावाम् । अर्ष । दुःस्वप्न्यम् । सुच ॥ ४ ॥

हे ष्वसूर्य त्वं ष्वयेन ष्वज्योतिषा तेजसा ष्वतमः अन्धकारं ष्ववार्धसे निवारयसि येन ष्वच ष्वभानुना
तेजसा ष्वविश्वं सर्वं ष्वजगत् जङ्गमम् ष्वउदियर्षि उद्गमयसि ष्वतेन ज्योतिषा ष्वअस्मत् अस्मत्तः

अनिराम् अन्नाभावम् अनाहुतिम् अहोमं च अमीवा रोगजातं च अप सुव अपगमय ।
दुःस्वप्नं दुःस्वप्नप्रभवमनिष्टं च अप सुव ॥

विश्वस्य हि प्रेषितो रक्षसि व्रतमहेळ्यन्नुचरसि स्वधा अनु ।

यद्य त्वा सूर्योपन्नवामहे तं नो देवा अनु मंसीरत क्रतुम् ॥ ५ ॥

विश्वस्य । हि । प्रऽप्रेषितः । रक्षसि । व्रतम् । अहेळ्यन् । उतऽचरसि । स्वधाः । अनु ।
यत् । अध । त्वा । सूर्य । उपऽपन्नवामहे । तम् । नः । देवाः । अनु । मंसीरत । क्रतुम् ॥ ५ ॥

हे सूर्य प्रेषितः प्रेषितस्वम्^१ अहेळ्यन् अकुप्यन् विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य व्रतं कर्म
प्ररक्षसि । हि । यशविष्वंसकेभ्यो राक्षसेभ्यः पालयसि । स्वधा. हवीषि अनु उचरसि उच-
रसि च । प्रामहोमि निवृत्ते सति पश्चादुक्तसीम्यर्थः । तथा च यत् यदा अभ्य अस्मिन्नहनि त्वा
त्वाम् उपपन्नवामहे उपपन्नमः तदा नः^२ अस्माकं व्रतं व्रतुं तत्कर्म देवाः इन्द्रादयः अनु मंसीरत
अनुमन्यन्ताम् ॥

तं नो धावापृथिवी तन्न आप इन्द्रः शृण्वन्तु मरुतो हवं वचः ।

मा शूने भूम सूर्यस्य संदशि भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥ ६ ॥

तम् । नः । धावापृथिवी इति । तत् । नः । आपः । इन्द्रः । शृण्वन्तु । मरुतः । हवम् । वचः ।
मा । शूने । भूम । सूर्यस्य । सुम्ऽदशि । भद्रम् । जीवन्तः । जरणाम् । अशीमहि ॥ ६ ॥

धावापृथिवी धावापृथिवी आपः च इन्द्रः च मरुतः च नः अस्माकं व्रतं इदम्
आह्वानं नः अस्माकं तत् वचः स्तुतिरूपं वाक्यं च । न इति द्विरक्तिराद्वार्था । शृण्वन्तु । किंच
वचं सूर्यस्य संदशि संदशीने शूने प्रवृत्ताय दुःखाय मा भूम मैव भवेत् । किन्तु जीवन्तः चिरे
प्राणाद् धारयन्तो वचं भद्रं कल्याणं जरणां बृहत्त्वममरत्वं च अशीमहि प्रामुष्याम् ॥ ॥ १२ ॥

विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षसः प्रजावन्तो अनमीवा अनोगसः ।

उद्यन्तं त्वा मित्रमहो दिवेदिवे ज्योग्जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ७ ॥

विश्वाहा । त्वा । सुऽमनसः । सुऽचक्षसः । प्रजावन्तः । अनमीवाः । अनोगसः ।
उतऽयन्तम् । त्वा । मित्रऽमहः । दिवेऽदिवे । ज्योक् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वा त्वां सुमनसः प्रीतियुक्तमनस्काः सुचक्षसः सुदर्शनाः प्रजावन्तः पुत्राधुपेताः
अनमीवाः रोगरहिताः अनोगस अपराधवर्जिताश्च वचं विश्वाहा सर्वदा यजेमेति शेषः । किंच
हे मित्रमहः मित्राणां पूजयितः सूर्य दिवेदिवे प्रतिदिनम् उद्यन्तम् उदयं प्रामुष्यन्तं त्वा त्वां
ज्योक् चिर जीवा जीवन्तो वयं प्रति पश्येम ॥

महि ज्योतिर्बिभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषिचक्षुषे मयः ।

आरोहन्तं बृहत्तः पार्जसुस्परि वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ८ ॥

महिं । ज्योतिः । विभ्रतम् । त्वा । विऽचक्षुण । भास्वन्तम् । चक्षुषेऽचक्षुषे । मयः ।
आऽरोहन्तम् । बृहत् । पाजसः । परि । वयम् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्ये ॥ ८ ॥

हे विचक्षण विदष्टः । सूर्यं । महिं महत् । ज्योतिः । तेजः । विभ्रतं धारयन्तं । भास्वन्तं दीप्ति-
मन्तं । चक्षुषेचक्षुषे सर्वेषां द्रष्टृणां चक्षुषे । मयः । सुसकरं । बृहत् । महत् । पाजसः । बलवतः । परि ।
महतो बलवतः । समुद्रस्योदकस्योपरीत्ययः । आरोहन्तं । एवा । एवां । जीवाः । चिरं जीवन्तः । वयं
प्रति प्रतिदिने । पश्येम ॥

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चेति नि च विशन्ते अक्षुभिः ।

अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याह्वाहा नो वस्यसावस्यसोर्दिहि ॥ ९ ॥

यस्य । ते । विश्वा । भुवनानि । केतुना । प्र । च । ईरते । नि । च । विशन्ते । अक्षुभिः ।
अनागाऽस्त्वेन । हरिऽकेश । सूर्य । अह्वाऽहवा । न । वस्यसाऽवस्यसा । उत् । इहि ॥ ९ ॥

हे हरिकेश हरितवर्णकेश । सूर्यं । वस्य । ते । त्व । केतुना प्रज्ञानेन । विश्वा विश्वानि
भुवनानि भूतजातानि । म । च । ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति । अक्षुभिः । रात्रिभिः । नि । विशन्ते । च
विधाम्यन्ति च । स्वपन्तीत्यर्थः । स । एवं । न । अस्माकम् । अनायासत्वेन अपराधवर्जितात्वेन । वस्यसा-
वस्यसा अत्यन्तश्रेयस्करेण वसुमन्तरेण वा । अह्वाहा तेन तेन दिवसेन । उदिहि उद्वच्छ ॥

शं नो भव चक्षसा शं नो अह्वा शं मानुना शं हिमा शं घृणेन ।

यथा शमध्वच्छमसद्गुरोणे तत्सूर्ये द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १० ॥

शम् । नः । भव । चक्षसा । शम् । नः । अह्वा । शम् । मानुना । शम् । हिमा । शम् । घृणेन ।
यथा । शम् । अर्ध्वन् । शम् । अस्तत् । दुरोणे । तत् । सूर्य । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १० ॥

हे सूर्य एवं । चक्षसा तेजसा । नः । अस्माकं । शं सुखकरः । भव । अह्वा दिवसेन च । शं
सुखकरः । न । अस्माकं भव । मानुना रश्मिना च । शं भव अस्माकं सुखकरो भव । हिमा रीत्येन
च । शं भव । घृणेन औष्ण्येन च शं करो भव । यथा यादौन । नः । अस्माकम् । ध्वन् अर्ध्वन्
मार्गे । शं भवति । दुरोणे गृहे च । शं सुखम् । अस्तत् भवति । तत् । चित्रं पूजनीयं । द्रविणे धनं
धेहि अस्मान् प्रयच्छ ॥

अस्माकं देवा उभयाय जन्मने शर्म यच्छत द्विपदे चतुष्पदे ।

अदत्पिबदूर्जयमानमाशितुं तदस्मे शं योररूपो दधातन ॥ ११ ॥

अस्माकम् । देवाः । उभयाय । जन्मने । शर्म । यच्छत । द्विऽपदे । चतुऽपदे ।
अदत् । पिबत् । ऊर्जयमानम् । आशितम् । तत् । अस्मे इति । शम् । योः । अपः । दधातन ॥ ११ ॥

हे देवाः सूर्येणाम्यनुज्ञाता यूयम् । अस्माकं । द्विपदे मनुष्यात्मकाय । चतुष्पदे पश्वात्मकाय
च । उभयाय उभयविधाय । जन्मने भूतजाताय । शर्म सुखं । यच्छत दत्त । किंच यथास्मदुग्रादिकम्
भवत् मक्षणीयं मक्षयत् । पिबत् पानीयं पिबच्च । ऊर्जयमानं बलवन्तमिवास्मानमाचरत् । आशितं

सुहितं च भवति तथा वशं रोगशान्तिनिमित्तकं सुखं वयोः विषययोगजनितं सुखं च वरपः अपारं च वधातन प्रयच्छन् ॥

यद्वो देवाश्चक्रुम जिह्वा गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेळनम् ।

अरावा यो नो अमि दुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वसवो नि धेतन ॥ १२ ॥

यत् । यः । देवाः । चक्रुम । जिह्वा । गुरु । मनसः । वा । प्रयुती । देवहेळनम् ।

अरावा । यः । नः । अमि । दुच्छुनायते । तस्मिन् । तत् । एनः । वसवः । नि । धेतन ॥ १२ ॥

हे वसव, वासपितार वदेवा, वव, युष्माकं वयं जिह्वा वाचा मनसः प्रयुती प्रयुत्या प्रयौणेण गुरु महन् देवहेळनं देवक्रोधनं च यत् एनः चक्रुम अकार्प्यं यः अस्मच्छुनायते अस्मानुद्वेजयति वा तस्मिन् अस्मच्छुनायते तत् एनः अस्माभिः कृतं पापं नि धेतन सूर्यस्याज्ञया मिथत् । श्यापयते-
स्वयं ॥ ॥ १३ ॥

अस्मिन्नः ' इति पञ्चमं नवमं सूक्तं जागतमैन्द्रम् । सुकविशिष्ट इन्द्राख्य ऋषिः । तथा चानु-
क्रान्तम्—' अस्मिन्नः पञ्च सुष्कवानिन्द्रः ' इति । गतो विनियोगः । अग्रे तु ताण्ड्यशास्त्रायनका
अस्य सूक्तस्य सुकवानिन्द्रो देवता मुक्ता ऋषिरिति वर्णयन्ति ॥

अस्मिन्न इन्द्र पृत्सुतौ यशस्वति शिमीवति क्रन्दसि प्राव सातये ।

यत्र गोपाता धृषितेषु खादिषु विष्वक्पतन्ति दिद्यवो नृपाहो ॥ १ ॥

अस्मिन् । नः । इन्द्र । पृत्सुतौ । यशस्वति । शिमीवति । क्रन्दसि । प्रा । अत्र । सातये ।

यत्र । गोपाता । धृषितेषु । खादिषु । विष्वक् । पतन्ति । दिद्यवः । नृपाहो ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं यशस्वति कीर्तिमति वशिमीवति परस्परप्रहारलक्षणकर्मवति अस्मिन् उपस्थिते
पृत्सुतौ संग्रामे क्रन्दसि सिंहनाद करोषि । सातये धनलाभाय प्राव न अस्मान् प्रशंसि च ।
क्रस्मिन्नित्यश्राह । यत्र यस्मिन् गोपाता गोसातौ लब्धपशुके नृपाहो नृणामभिभावके च संग्रामे
खादिषु परस्परखादकेषु च योद्धुषु धृषितेषु घृष्टेषु सन्तु दिद्यवः आयुधानि विष्वक् सर्वतः पतन्ति ॥

स नः क्षुमन्तं सदेने व्यूर्णुहि गोअर्णसं रयिर्मिन्द्र श्रवाच्यम् ।

स्याम ते जयतः शक्र मेदिनो यथा वयमुदमसि तद्वसो कृधि ॥ २ ॥

सः । नः । क्षुमन्तम् । सदेने । वि । व्यूर्णुहि । गोअर्णसम् । रयिम् । इन्द्र । श्रवाच्यम् ।

स्याम । ते । जयतः । शक्र । मेदिनः । यथा । वयम् । उदमसि । तत् । वसो इति । कृधि ॥ २ ॥

हे इन्द्र वसः सर्वानुग्राहकत्वेन प्रसिद्धस्त्व नः अस्माकं सदेने गृहे क्षुमन्तम् अश्ववन्त
शक्रवन्त वा गोअर्णसम् । गावोऽर्णं उदकमिव प्रवृद्धा यस्मिन् । तं श्रवाच्यं श्रवणीयं रयिं धनं
व्यूर्णुहि निविधमाप्यादय । किंच हे वसो वामक शक्र इन्द्र वजयत शत्रुं ते तव प्रसादाद्वयं
मेदिन मेदसा युक्ता बलवन्तः स्याम भवेम । किं बहुक्त्वा । यथा यत् वयमुदमसि कामयामहे
तत् सर्वं कृधि कुरु ॥

यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतादेव इन्द्र युधये चिकेतति ।

अस्माभिष्टे सुपहाः सन्तु शत्रवस्त्वया व्यं तान्वनुयाम संगमे ॥ ३ ॥

यः । नः । दासः । आर्यः । वा । पुरुष्टुतु । अदेवः । इन्द्र । युधये । चिकेतति ।

अस्माभिः । ते । सुऽसहाः । सन्तु । शत्रवः । त्वया । व्यम् । तान् । वनुयाम । समऽगमे ॥ ३ ॥

हे पुरुष्टुत बहुस्तुत इन्द्र यः दासः कर्मकरः धृष्टः आर्यः वैवर्णिको वा भदेवः देवाद-
न्योऽसुरो वा नः अस्मान् युधये युद्धाय चिकेतति जानाति ते सर्वे शत्रवः अस्मदरयः ते तव
प्रसादात् अस्माभिः सुसहाः स्वभिम्बाः सन्तु भवन्तु । किंच व्यं शत्रुणा सहायेन तान्
शत्रून् संगमे संग्रामे वनुयाम हन्याम ॥

यो दध्नेभिर्हव्यो यश्च भूरिभिर्यो अभीके वरिवोविक्रपाहे ।

तं विखादे सस्मिन्ध्र श्रुतं नरमर्वाञ्चमिन्द्रमवसे करामहे ॥ ४ ॥

यः । दध्नेभिः । हव्यः । यः । च । भूरिऽभिः । यः । अभीके । वरिवः । वित् । नुऽसहे ।

तम् । विऽखादे । सस्मिन् । अथ । श्रुतम् । नरम् । अर्वाञ्चम् । इन्द्रम् । अवसे । करामहे ॥ ४ ॥

नृसहे नृगामभिभायुके विखादे यिसेपेण भक्षके अभीके संग्रामे परिवोवित् धनस्य
लभ्यकः यः इन्द्रः दध्नेभिः स्वयैः हव्यः द्वातभ्यः यश्च भूरिभिः बहुभिः हव्यः तं
सस्मिन् धुधि श्रुतं सर्वत्र विख्यातं नरं नेतारम् इन्द्रम् अथ अस्मिन्नहनि अवसे अस्मद्वरणाप
मर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं करामहे कुर्मः ॥

स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषम रघचोदनम् ।

प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्वृद्ध आसते ॥ ५ ॥

स्वऽवृजम् । हि । त्वाम् । अहम् । इन्द्र । शुश्रव । अननुऽदम् । वृषम् । रघऽचोदनम् ।

प्र । मुञ्चस्व । परि । कुत्सात् । इह । आ । गहि ।

किम् । ऊँ इति । त्वाऽवान् । मुष्कयोः । वृद्धः । आसते ॥ ५ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक इन्द्र स्ववृजं स्वयमेव गृहेत्तारम् अननुदम् अनपेक्षितबलानुप्रदानं
रघचोदनं राघकस्य चोदकं मेरकं रवाम् रभहं लुताः शुश्रव अर्घीपं हि यस्मात् तस्मात् प्र
मुञ्चस्व । कुत्सेन वार्शीशतेनाण्डयोर्यदमात्मानं बध्न्वनादिमुञ्च । अथ परि सर्वतः परिवृत्तस्यै
वृत्सात् कुत्सात्पादपेः इह अस्मदागो आ गहि आगच्छ । किमु रवावान् स्वसदृशोऽन्यः कश्चित्
मुष्कयोर्वृद्ध आसते । न कोऽप्येतादृशो निर्लज्जस्वत्तोऽन्योऽस्तीत्यभिप्रायः । तत्र शाठ्यापनकं—
'कुत्सश्च लुशश्चेन्द्रं व्यह्वयेतां स कुत्सस्याहवमागच्छत् तं शतेन वार्शीभिराण्डयोरवघ्नात् तं लुशोऽ-
भ्यवदत् स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषम रघचोदनं प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि
किमु त्वावान्मुष्कयोर्वृद्ध आसते इति ताः सर्वाः संलुप्य लुशमभि प्रादुर्बुवत्' इति । छन्दोगब्राह्मण-
मपि—'कुत्सश्च लुशश्च युगपदिन्द्रमाहूतवन्तौ स्वं स्वं वर्षं प्रत्यङ्गभावाय सलिरवादिन्द्रः कुत्सं प्रति
जगाम तं तु गतं वशिरवात्कुत्सो वार्शीशतेनाण्डयोरवघ्नात्' इति ॥ ५ ॥ १४ ॥

१. त- ' अभीके ' नास्ति । २. त१.२.३.६.७-म-त्वा त्वा । ३. त३.७-म-लुशश्चेद्र । ४. त-म-
मु-नप्रिशतेना । ता. ब्रा. १.२.२२ द्रष्टव्यम् ।

‘यो वाम्’ इति चतुर्दशर्चं दक्षमं सूक्तम् । कक्षीवती दुहिता घोषा नाम प्रह्लावादिनृपिः । अस्या त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्यः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘यो वां पक्ष्मा काक्षीवती घोषाश्विनं हि त्रिष्टुबन्तम्’ इति । प्रानरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दमीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । सूत्रितं च—‘यो वां परिज्येति त्रीणि त्रिष्टुबन्तो अथ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

यो वां परिज्मा सुवृद्धाश्विना रथो दोषामुपासो हव्यो हविष्मता ।

शश्वत्तमासस्तम् वामिदं वयं पितुर्न नाम सुहवै हवामहे ॥ १ ॥

यः । वाम् । परिज्मा । सुवृत् । अश्विना । रथः । दोषाम् । उपसः । हव्यः । हविष्मता ।

शश्वत्तमासः । तम् । ऊँ इति । वाम् । इदम् । वयम् ।

पितुः । न । नाम । सुहवम् । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवा युवयो ऽपरिज्मा परितो गन्ता ऽसुवृत् सुष्ठु वर्तमानः ऽय. ऽरथः ऽदोषां राश्विम् ऽउपसः च । अहोरात्रयोरित्यर्थः । ऽहविष्मता यजमानेन ऽहव्यः ह्यातव्यः ऽवां युवयोः स्वभूतं ऽसुहवं शोभनाद्वा न तस्य समेष रथं ऽशश्वत्तमासः अतिशयेन विरतना वयं ऽपितुर्न यथा ऽपितुः ऽइदं ऽनाम तथा ऽहवामहे हवामः ॥

चोदयतं सुवृताः पिन्वतं धिय उतपुरंधीरीरयतं तदुश्मसि ।

यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं न चारुं मधवत्सु नस्कृतम् ॥ २ ॥

चोदयतम् । सुवृताः । पिन्वतम् । धियः । उत । पुरम् ऽधी. । ईरयतम् । तत् । उश्मसि ।

यशसम् । भागम् । कृणुतम् । नः । अश्विना । सोमम् । न । चारुम् । मधवत्सु । नः । कृतम् ॥ २ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ युवा ऽसूवृताः वाच उपसो वा ऽचोदयतं प्रेरयतम् । अस्माकं ऽधियः कर्माणि च ऽपिन्वतं पूरयतम् । ऽपुरंधीः बह्वीः प्रशश्व ऽउत् ऽईरयतम् उद्गमयतं प्रेरयतम् । उत्पादयतमित्यर्थः । ऽतत् एतन्नयम् ऽउश्मसि वयं कामयामहे । किंच ऽनः अस्माकं ऽयशसं यशस्विने ऽभावं भजनीयं घनादिकं ऽकृणुत कुस्तम् । ऽचारु कल्याणं ऽसोमं ऽन सोममिव ऽन अस्मान् ऽमधवत्सु धनवत्सु^१ ऽकृतं कुरुतम् ॥

अमाजुरश्विद्वधो युवं भगोऽनाशोश्चिदवितारापमस्य चित् ।

अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुर्मिपजा रूतस्य चित् ॥ ३ ॥

अमाऽजुरः । चित् । भव्यः । युवम् । भगः । अनाशोः । चित् । अवितारा । अपमस्य । चित् ।

अन्धस्य । चित् । नामत्या । कृशस्य । चित् ।

युवाम् । इत् । आहुः । मिपजा । रूतस्य । चित् ॥ ३ ॥

हे ऽनासत्या नासत्यौ^२ युवं युवाम् ऽअमाजुरश्वित् पितृगृहे ज्येन्त्या^३ अपि^४ दुर्भगाया घोषायाः ऽभगः ऽभव्यः । शोभनरूपेणारमान परिणमस्य पतिं दत्तवन्ती स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तर—

‘घोपायै चित्पितृपदे दुरोणे पति जूर्यन्त्या अधिनावदत्तम्’ (अ. सं. १. ११७. ७) इति ।
 वनाशोश्चित् अनशनस्यापि वभितारा रक्षितारौ युवां भवथः । वभमस्य वचित् जात्यातिनिकृष्ट-
 स्थावि रक्षितारौ भवथः । वअन्धस्य वचित् चक्षुर्विकलस्यापि रक्षितारौ भवथः । वकृशस्य वचित्
 दुर्बलस्यापि रक्षितारौ भवथः । किंच वयुवामित् युवामेव वक्तस्य वचित् यज्ञस्यापि भिपज्ञौ वैद्यौ
 वआहुः विद्वांसः ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षधुः ।

निष्टौग्र्यमूहधुरद्भ्यस्परि विशेत्ता वां सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ ४ ॥

युवम् । च्यवानम् । सनयम् । यथा । रथम् । पुनः । युवानम् । चरथाय । तक्षधुः ।
 निः । तौग्र्यम् । ऊह्युः । अत्ऽभ्यः । परि । विश्वा । इत् । ता । वाम् । सर्वनेषु । प्रऽवाच्या ॥ ४ ॥

हे अधिनौ वयुवं युवां वसनयं पुराणं वच्यवानम् ऋषिं वयथा वरथं जीर्णं रथमिव वपुनर्युवानं
 सनयं वचरथाय चरणार्थं वतक्षधुः सनक्षधुः । अकुरुन्मिथार्थः । नया च दासकः—‘युवं च्यवानं
 सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय तक्षधुर्युवा प्रयाति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा’ (निरु.
 ४. १९) इति । किंच युवां वतौग्र्यं त्रुप्रत्रुं भुज्युम् वअन्धव. वपरि ससुद्रत्योपरि वनिः वऊह्युः ।
 किंच ववां युवयोः वविशा विधानि वता तानि कर्माणि वसर्वनेषु यज्ञेषु वप्रवाच्या प्रवाच्यानि
 प्रकरणेन वक्तव्यानि ॥

पुराणा वां वीर्यां प्र ब्रवा जनेऽथो हासधुभिपज्ञा मयोभुवा ।

ता वां नु नव्याववसे करामहेऽयं नासत्या अदरिर्यथा दधत् ॥ ५ ॥

पुराणा । वाम् । वीर्यां । प्र । ब्रव । जने । अथो इति । ह । आस्युः । भिपज्ञा । मयःऽभुवा ।
 ता । वाम् । नु । नव्या । अवसे । करामहे । अयम् । नासत्या । अत् । अरिः । यथा । दधत् ॥ ५ ॥

हे अधिनौ ववां युवयोः वपुराणा पुराणानि वीर्याणि वजने शोके वप्रै वप्रवै प्रप्रवीमि ।
 वध्यां अपि वहे वनासत्या नासत्या युवां वमयोभुवा सुखस्य भावयितारौ वभिपज्ञा भिपज्ञौ
 वैद्यौ वआस्युः वभूवधुः । वता वतौ वयाम् वअवसे रक्षणाय वनत्यौ स्तुत्यौ वकरामहे कुर्मः ।
 वअयम् वअरिः गन्ता पतिर्यजमानः ववथा वअत् ववत् वअव्यादिति ॥ ॥ १५ ॥

इयं वामहे शृणुतं मे अधिना पुत्रायैव पितरा महं शिक्षतम् ।

अनापिरज्ञा असजात्यामतिः पुरा तस्या अभिशस्तेर्व स्पृतम् ॥ ६ ॥

इयम् । वाम् । अहे । शृणुतम् । मे । अधिना । पुत्रायैव । पितरौ । महम् । शिक्षतम् ।
 अनापिः । अज्ञाः । असजात्या । अमतिः । पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः । अर्व । स्पृतम् ॥ ६ ॥

हे वअधिना अधिनौ ववां युवाम् वइयं घोषा अहम् वअहे आह्वयामि । वमे मम संबन्धिनम्
 इममाह्वानं वशृणुतम् । श्रुत्वा आह्वानं वमहं वपुत्रायैव यथा पुत्राय वपितरा मातापितरौ तद्वत्

१. ग-जात्या निकृष्टस्यापि; त-म-सु-जात्यादिनिकृष्टस्यापि; त-म-१.२.४-जात्यादिकृष्टस्यापि;
 म-७-जात्यादिकृष्टस्यापि । २. त-७-इणस्यापि । ३. त-म-‘ ॥ ब्रव ’ नास्ति । ४. त-मातौ ।
 ५. ग-एष यजमानः । :

विशिक्षतं धनं दत्तम् । अनापि. अथन्तु. अज्ञा अकृतज्ञा असज्जात्यामतिः अश्रद्धया चाभिशास्ति. मामागच्छति । तस्या अभिशास्ते पुरा प्रागेव अव स्पृतं मामवपारयतम् ॥

युवं रथेन विमदाय शुन्ध्युवं न्यहयुः पुरुमित्रस्य योषणाम् ।

युवं हवं वधिमत्या अगच्छतं युवं सुपुतिं चक्रयुः पुरंधये ॥ ७ ॥

युवम् । रथेन । विमदाय । शुन्ध्युवम् । नि । ऊहयुः । पुरुमित्रस्य । योषणाम् ।

युवम् । हवम् । वधिमत्याः । अगच्छतम् । युवम् । सुसुतिम् । चक्रयुः । पुरंधये ॥ ७ ॥

हे अधिनौ युवं युवां पुरुमित्रस्य पुरमित्रनामधेयस्य योषणां दुहितरं शुन्ध्युवं नाम जायां विमदाय विमदनामधेयाय कृपये रथेन स्वसेनापरिकृतेन रथेन न्यहयुः मादयतम् । विमदस्य गृह नीतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तर—‘यावमंगाय विमदाय जाया सेनायुवा न्यहयु रथेन’ (अ. म. १. ११६. १) इति । किंच युवं युवां वधिमत्याः संग्रामे शत्रुनिष्ठिन्नहस्तायाः हवम् आह्वानम् अगच्छतम् । आगत्य च तस्यै हिरण्यं हस्तं प्रायच्छतम् । तथा च निगमान्तरम्—‘अजोहवीक्षामया करा वां महे यामन् पुरुमुजा पुरंधि । श्रुतं तच्छाशुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमधिनावदत्तम्’ (अ. सं. १. ११६. १३) इति । किंच युवं युवा पुरंधये बहुप्रज्ञायै वधिमत्यै सुपुतिं सुप्रसवं शोभनमैश्वर्यं वा चक्रयुः कृतवन्तौ स्थ ॥

युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषः पुनः कुलेरकुणुतं युवद्वयः ।

युवं वन्दनमृश्यदादुर्दृपथुर्युवं सुघो विश्पलामेतवे कृयः ॥ ८ ॥

युवम् । विप्रस्य । जरणाम् । उपेयुषं । पुनरिति । कुलेः । अकुणुतम् । युवत् । वयः ।

युवम् । वन्दनम् । ऋश्यदात् । उत् । ऊपयुः । युवम् । सुघः । विश्पलाम् । एतवे । कृयः ॥ ८ ॥

हे अधिनौ युव युवां विप्रस्य मेधाविनः जरणां जराम् उपेयुषः उपगतवतः कुलेः कलि-नामधेयस्य कृपे-वयः पुनः पुनरपि युवत् युवत्वयुक्तम् अकुणुतम् अकुरुतम् । तथा च निगमा-न्तर—‘कलिं यामिर्विशज्जानि दुवस्वयः’ (अ. सं. १. ११२. १५) इति । किंच युवं युवा वन्दनं जायाविधोगतत्वेन कृपयितं वन्दनायमृषिम् ऋश्यदात् कृपात् उदूपयुः उदैरयतम् । तथा निगमान्तरम्—‘उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दशे’ (अ. सं. १. ११२. ५) इति । किंच युवं युवां विश्पलाम् । खेलस्य राज्ञः सेनायां योद्धा विश्पला नाम काचित् स्त्री । तां संग्रामे शत्रुनिष्ठिन्नहतां सुघः तदैव एतवे गमनाय कृयः अकुरुतम् । तथा च निगमान्तर—‘चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाज्ञा खेलस्य परितक्मयायाम् । सुघो जहामायसीं विश्पलायै धने हिते सतंवे प्रत्यधत्तम्’ (अ. सं. १. ११६. १५) इति ॥

युवं हे रेमं वृषणा गुहां हितमुदैरयतं समुवांसमधिना ।

युवमृषीसमुत तप्तमत्रय ओर्मन्वन्तं चक्रयुः सप्तवधये ॥ ९ ॥

युवम् । हे । रेमम् । वृषणा । गुहा । हितम् । उत् । ऐरयतम् । समुवांसम् । अधिना ।

युवम् । ऋषीसम् । उत् । तप्तम् । अत्रये । ओर्मन्वन्तम् । चक्रयुः । सप्तवधये ॥ ९ ॥

१. त-म१-सु-‘च’ नास्ति । २. त-म१-सु-तस्मै । ३. त-म१-सु-प्रयच्छतः; त३-म१-४-अप्रयच्छत, म२-अप्रायच्छत ।

हे वृषणा वरितारौ अभिना अभिनौ युवं युवां गुहा गुहायां हितम् समुरेनिहितं
 ममृवांसं त्रियमाणं रेभं रेभाप्यमृषिम् उदरयतम् उत्तारितवन्तौ स्यः । तथा च निगमान्तरं—
 'दत्ता रात्रीरशिवेना नव ह्यनवनन्दं श्रुतमप्यवन्तः । विभुतं रेभमुदनि प्रवृक्षमुच्चिन्यधुः सोममिव
 सुवेण' (अ. सं. १. ११६. २४) इति । 'उत किंच युवं युवां तसम् ऋषीसम् अग्निकुण्डम्
 अत्रये अत्रेरथाय ओमन्वन्तम् अवनवन्तं चक्रधुः । वृष्टया निशम्य दत्तिं कृतवन्तौ स्य इत्यर्थः ।
 तथा च निगमान्तरं—'हिमेनाग्निं घंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् । ऋषीसे अग्नि-
 मधिनावनोलमुच्चिन्यधुः सर्वेणं स्वमि' (अ. सं. १. ११६. ८) इति । किंच युवां सप्तवधये
 अश्वमेधेन राजा केनचिदपराधेन काष्ठमयमश्रूपायां निहितस्य सप्तवधिनामधेयस्य कपेरथाय
 चक्रधुः । मञ्जुपोद्गादनं कृतवन्तौ स्य इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—'वि विहीष्य वनस्तौ
 धोनिः सूप्यन्वा हव । धुतं मे अभिना हवं सप्तवधिं च मुञ्चतम्' (अ. सं. ५. ७८. ५) इति ॥

युवं श्वेतं पेदवैऽश्विनामं नवमिर्वाजिनं वती च वाजिनम् ।

चर्कृत्यं ददधुर्द्राव्यत्सखं भगं न नृम्यो हव्यं मयोभुवम् ॥ १० ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदवै । अश्विना । अश्वम् । नवऽमिः । वाजैः । नवती । च । वाजिनम् ।
 चर्कृत्यम् । ददधुः । द्रवयत्सखम् । भगम् । न । नृम्यम् । हव्यम् । मयऽभुवम् ॥ १० ॥

हे 'अभिना अभिनौ युवं युवां पेदवे वेदनामधेयाय राक्षे श्वेतं श्वेतवर्णं वाजिनं बलिने
 नवमिः नवती नवत्याश्वैः सहितं चर्कृत्यं संप्रामाणामत्यर्थं कर्तारं वाज्यां जेतारं वा नववत्सखं
 दधुसखीनां द्रावयितारं' हव्यं ह्यस्तव्यं मयोभुवं सुखस्य भावयितारम् अश्वं नृम्यः मनुष्येभ्यः
 भगं न भजनीयं धनमिव ददधुः प्रायच्छतम् ॥ ११ ॥

न ते राजानावदिते कुतश्चन नाहौ अश्रोति दुरितं नर्किर्भयम् ।

यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुयः पत्न्यां सुह ॥ ११ ॥

न । तम् । राजानौ । अदिते । कुतः । चन । न । अंहः । अश्रोति । दुऽइतम् । नर्किः । भयम् ।
 यम् । अश्विना । सुहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी । पुरऽरथम् । कृणुयः । पत्न्यां । सुह ॥ ११ ॥

हे 'राजानौ ईश्वरी अवदिते भदीनौ सुहवां स्वाह्वानौ रुद्रवर्तनी स्तोत्रयुक्तमातीं हे अश्विना
 अश्विनी युवां यं जने पुरोरथम् अग्रतोरथं पत्न्या सह स्वयंवरे कृणुयः कुरुयः तं जने हुतव्रत
 कुतोऽपि अंहः पापं न अश्रोति न व्याप्नोति । दुरितं दुर्गतिरपि न अश्रोति । नर्कि न च
 भयं संसारभयं न प्राप्नोति ॥

आ तेन यातुं मर्नसो जवीयसा रथं यं वामृभवश्चक्रुरश्विना ।

यस्य योगे दुहिता जायते दिव उमे अहनी सुदिने विवस्वतः ॥ १२ ॥

आ । तेन । यातम् । मर्नसः । जवीयसा । रथम् । यम् । वाम् । क्रुमवः । चक्रुः । अश्विना ।
 यस्य । योगे । दुहिता । जायते । दिवः ।

उमे इति । अहनी इति । सुदिने इति सुदिने । विवस्वतः ॥ १२ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनी ऽवां युवयोः ऽयं ऽरथम् ऽक्रमवशम् अकारुः ऽयस्य रथस्य ऽद्योमे संमन्धे सति ऽदिवः ऽदुहिता उषा. ऽजायते प्रादुर्भवति यस्य च द्योमे ऽधिवस्वतः भास्करात् ऽउभे ऽअहनी अहोरात्रे ऽसुदिने शोभने जायेते ऽतेन रथेन ऽमनमः अपि ऽजर्वयसा वेगवत्तरेण ऽआ ऽयानं युवामागच्छतम् ॥

ता वर्तिर्याति जयुषा वि पर्वतमर्पिन्वतं शयवे धेनुमश्विना ।

वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्याद्युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम् ॥ १३ ॥

ता । वर्तिः । यातम् । जयुषा । धि । पर्वतम् । अर्पिन्वतम् । शयवे । धेनुम् । अश्विना ।
वृकस्य । चित् । वर्तिकाम् । अन्तः । आस्यात् । युम् । शचीभिः । ग्रसिताम् । अमुञ्चतम् ॥ १३ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनी ऽता तौ युवां ऽजयुषा जयशीलेन रथेन ऽपर्वतम् अद्रिं प्रति ऽवर्ति. मार्गं ऽवि ऽयाते विविध गच्छथ । तथा च निगमान्तरं—' वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं धृत हर्षं यूपणा वधिमर्या. ' (अ. सं. ६. १२. ७) इति । किंच युवा ऽशयवे शयोरर्थाय ऽधेनुम् ऽअपिन्व- तम् । निवृत्तप्रसवां वृद्धां गां प्रभूतस्य पथसो द्योग्मी कृतवन्तौ रथ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं— ' युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पृथ्वाय ' (अ. सं. १. ११८ ८) इति । किंच ऽयुवं युवां ऽवृकस्य ऽअन्तः अनुप्रविष्टां ऽप्रसिता वृकेण प्रस्तां ऽवर्तिकाम् । वर्तिका नाम षट्का । नाम् ऽआस्यात् वृकस्य मुखात् ऽशचीभिः प्रजाभिः कर्मभिर्वा ऽअमुञ्चतम् अमोचयतम् । तथा च निगमा- न्तरम्—' अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्तो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य ' (अ. सं. १ ११७. १६) इति ॥

एतं वां स्तोममश्विनावकुर्मातक्षाम भृगवो न रथम् ।

न्यमृक्षाम योषणां न मर्ये नित्यं न सुनुं तनयं दर्शानाः ॥ १४ ॥

एतम् । वाम् । स्तोमम् । अश्विनौ । अकुर्म । अतक्षाम । भृगवः । न । रथम् ।
नि । अमृक्षाम् । योषणाम् । न । मर्ये । नित्यम् । न । सुनुम् । तनयम् । दर्शानाः ॥ १४ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनी ऽवां युवयोः ऽएतं यद्योक्त ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽअकुर्म अकुर्म । तदेवाह । ऽभृगवो ऽन भृगव इव ऽरथम् ऽअतक्षाम वयं स्तोत्र संस्कृतवन्त । कर्मयोगादभयो भृगव उच्यन्ते । अधवा रथकारा भृगवः । किंच वयं ऽनित्यं शाश्वते ऽतनये वामादीनां कर्मणां तनितारं ऽसुनुं ऽन औरस पुत्रमिव स्तोमं ऽदर्शानां धारयन्तः । ऽमर्ये अनुत्ये ऽन्यमृक्षाम । युवयो स्तुति मितरा संस्कृतवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । ऽयोषणां ऽन । यथा जायां तद्रित्यर्थः ॥ १७ ॥

' रथं यान्तम् ' इति षतुर्दशचैकादशं सूक्तं काशीवत्या घोषाया आपं जागतमश्विनम् ।

' रथं यान्तम् ' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकश्विनशस्त्रयोरक्तो विनियोगः ॥

रथं यान्तं कुह को ह वां नरा प्रति द्युमन्तं सुविताय भूपति ।

प्रातर्याषाणं विभ्रं विशेर्विशे वस्तोर्विस्तोर्वहमानं धिया शर्मि ॥ १ ॥

रथम् । यान्तम् । कुह । कः । ह । वाम् । नरा । प्रति । द्युमन्तम् । सुविताय । भूपति ।
प्रातः ऽयार्धानम् । विभ्रम् । विशेर्विशे । वस्तोः ऽवस्तोः । वहमानम् । धिया । शर्मि ॥ १ ॥

हे नरा कर्मणा नेतारावधिनी वृषा युवयोः संबन्धिनं वसुमन्तं दीप्तिमन्तं प्रातर्पांवाणं यत् प्रति प्रातःकाले गन्तारं विभ्वं विभुं व्यापिनं विशेविशे सर्वेषु मनुष्येषु वस्तोर्वस्तोः भन्वहं घहमानं धनं प्रापयन्तं ध्यान्तं गच्छन्तं पर्यं कुह करिम् देवो को वृह कः खलु यजमानः शमि यशस्ये कर्मणि धिया स्तुतिरूपेण कर्मणा सुविताय अम्युदयार्थं प्रति भूषति अलंकरोति । कस्मिन् देवो यज्ञे कोऽन्यो यजमानो युवां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूजितवान् येनात्मघ्नं प्रति विलम्बेनागतवन्तौ स्य ह्यभिप्रायः ॥

कुह स्विदोपा कुह वस्तोरधिना कुहोभिपित्वं करतः कुहोपतुः ।

को वां शयुत्रा विधेव देवरं मर्यं न योषां कृणुते सघस्थ आ ॥ २ ॥

कुह । स्वि । दोरा । कुह । वस्तोः । अधिना । कुह । अभिऽपित्वम् । करत । कुह । कृणुतुः ।
कः । वाम् । शयुऽत्रा । विधवाऽइव । देवरम् । मर्यम् । न । योषां । कृणुते । सघऽस्थे । आ ॥ २ ॥

हे अधिना अधिनी कुह स्विद क चित् दोषा रात्रौ भवथ इति शेषः । कुह वस्तोः क वा दिवा भवथः । कुह क वा अभिपित्वम् अभिप्राप्तिं करतः कुरुषुः । कुह क वा वृष्युः वस्यः । किंच वृषां युवां कः यजमानः सघस्थे सहस्याने वेद्यास्ये आ कृणुते आकुरते । परिचरणार्थमात्माभिमुखीकरोति । तत्र दृष्टान्तौ दर्शयति । शयुत्रा शयने विधेव यथा श्रुतमर्द्धका नारी देवरं भर्तृभ्रातरमभिमुखीकरोति । मर्यं न यथा य सर्वं मनुष्यं योषा सर्वा नारी संमोग-कालेऽभिमुखीकरोति तद्वदित्यर्थः । तथा च पास्कः—'क स्विदात्रौ भवथः क दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुषुः क वस्यः को वां शयने विधेव देवरम् । देवरः कस्माद्वितीयो वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्देति चर्मशिरा अपि वा घव इति मनुष्यनाम तद्विद्योगाद्विधवा । देवो दीप्यतिकर्मा । मर्यं मनुष्यो भरणधर्मा । योषा यतिराकुरवे सघस्थाने ' (निरु. ३. १५) इति ॥

प्रातर्जरेथे जरणेव कार्पया वस्तोर्वस्तोर्यजता गच्छथो गृहम् ।

कस्य घृस्ता भवथः कस्य वा नरा राजपुत्रेव सवनार्व गच्छथः ॥ ३ ॥

प्रातः । जरेथे इति । जरेणाऽइव । कार्पया । वस्तोःऽवस्तोः । यजता । गच्छथः । गृहम् ।
कस्य । घृस्ता । भवथः । कस्य । वा । नरा ।
राजपुत्राऽइव । सर्वना । अर्व । गच्छथः ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावधिनी युवां प्रातः प्रातःकाले जरेथे स्तोत्रभिः स्तुयेथे । तत्र दृष्टान्तः । जरणेव । यथा जरांशौ ऐश्वर्येण वृद्धौ राजानौ कार्पया । प्रातःप्रबोधकस्य बन्दिनो वाणी कार्पा । तथा स्तुयेथे । तद्वदित्यर्थः । किंच वस्तोर्वस्तोः भन्वहं यजता यष्टन्यौ युवां गृहं यजमानस्य मन्दिर् गच्छथः प्राप्नुयुः । तौ युवां कस्य यजमानसंबन्धिनो दोषस्य घृस्ता घ्वंसकौ विनाश-यितारौ भवथः । कस्य यजमानस्य सवना सवनानि शत्रुपुत्रेव राजकुमारादिव युवाम् भव गच्छथः प्राप्नुयुः ॥

युवां मृगेव वारुणा मृगण्यवो दोषा वस्तोर्हविषा नि ह्वयामहे ।

युवं होत्रामृतुथा जुह्वते नरेपुं जनाय वहयः शुभस्पती ॥ ४ ॥

युवाम् । मृगाऽइव । वारुणा । मृगण्यवः । दोषा । वस्तोः । हविषा । नि । ह्वयामहे ।

युवम् । होत्राम् । ऋतुऽथा । जुह्वते । नरा । इपम् । जनाय । वहयः । शुभः । पती इति ॥४॥

हे अभिनौ युवा वारुणा वारणौ मृगेव यथा शार्दूलौ मृगण्यवः मृगयवः तद्वद्वयं दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च हविषा न नि ह्वयामहे नियमेन ह्वयाम । किंच हे नरा नेनारावक्षिनी युवं युवाम् ऋतुथा काले काले होत्राम् आहुतिं जुह्वते जुह्वति । यजमाना इति शेषः । किंच युवां शुभः शुभस्य वृष्ट्युदकस्य पती स्वामिनौ सन्तौ जनाय जनार्थम् इवम् अन्नं वहयः प्रापयधः ॥

युवां ह घोषा पर्यंश्चिना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा ।

भूतं मे अहं उत भूतमुक्तवेऽश्ववते रथिनें शक्नुमर्थते ॥ ५ ॥

युवाम् । ह । घोषा । परि । अश्चिना । यती । राज्ञ । ऊचे । दुहिता । पृच्छे । वाम् । नरा । भूतम् । मे । अहं । उत । भूतम् । अक्तवे । अश्ववते । रथिने । शक्नुम् । अर्थते ॥ ५ ॥

हे नरा नेतारावक्षिनी युवा खलु परि परितो यती गच्छन्ती राज्ञ दीप्तस्य कक्षीवत दुहिता पुत्री घोषा घोषालया अहम् ऊचे संनिहितेभ्यो वृद्धेभ्य उक्तरथिनि । किंच वा युवां पृच्छे घृष्टान् सनिहितान् कीदृशावक्षिनाविति पृच्छामि । तथा सति मे मम अभ्ये दिवसाय दिवसनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं भवतम् । उत अपि च अक्तवे राज्ये रात्रिनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं भवतम् । तथा अश्ववते अश्वयुक्ताय रथिने रथवते च अर्थते आतुष्याय शक्त निरमने शक्ती भवतम् ॥१८॥

युवं कवी पुः पर्यंश्चिना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।

युवोर्ह मक्षा पर्यंश्चिना मध्वासा भरत निष्कृतं न योषणा ॥ ६ ॥

युवम् । कवी इति । रथः । परि । अश्चिना । रथम् । विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नशायथः । युवोः । ह । मक्षा । परि । अश्चिना । मधु । आसा । भरत । निः । उक्तम् । न । योषणा ॥६॥

हे अश्चिना अश्चिनौ कवी मेधाविनौ युव युवां रथं परि पृष्ठः परितो भवथः । अथ जरितुः स्तोत्रयज्ञं प्रति गमनाय नशायथः रथं प्राप्नुयः । नत्र दृष्टान्तः । युत्सः न । यथा कुम्भेन्द्रश्च सरथमथितिष्ठत । तथा च मन्त्रान्तरम्—'यासि कुक्षेन सरथमवस्तुस्तोदो वातस्य हयोरीशान' (ऋ. सं. ४. १६. ११) इति । किंच हे अश्चिना अधिनौ युवोर्ह युवयोः खलु स्वभूतं मधु मक्षा भक्षिका आसा आस्तेन परि भरत विभर्ति । तत्र दृष्टान्तः । निष्कृतं न यथा निष्कृतं सस्कृतं मधु योषणा नारी तद्वद्विषयः । तथा च मन्त्रान्तरम्—'उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्योशिजो हुवन्वति' (ऋ. स. १. ११२. ९) इति ॥

युवं हं मुज्यं युवमंश्चिना वशं युवं शिञ्जारमुशनामुपारयुः ।

युवो ररात्रा परि सख्यमांसते युवोरहमवसा सुभ्रमा चके ॥ ७ ॥

युवम् । ह । भुज्युम् । युवम् । अश्विना । वशम् । युवम् । शिञ्जारम् । उगनाम् । उप । आरयुः ॥
युवोः । ररावा । पारि । सख्यम् । आसते । युवोः । अहम् । अत्रता । सुप्तम् । आ । चक्रे ॥ ७ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं ऽह युवां खलु ऽभुज्युं समुद्रमध्ये विपक्षनावं तुमपुत्रं भुज्युम्
ऽउपारयुः उत्तारयितुमुपगतपत्नी भवथः । किंच ऽयुवं युवां ऽवशं हस्तिबलेन शत्रुभिः पराजीयमानं
वशनामधेयं राजानं रक्षणाय उपारयुः । किंच ऽयुवं युवां ऽशिञ्जारम् अत्रिममिकृतादुत्तारयितुम्
ऽउगनां कमनीयां स्तुतिं च श्रोतुमुपारयुः । तथा च मन्त्रान्तरम्—‘अश्वि शिञ्जारमश्विना’
(अ. सं. ८. ५. २५) इति । किंच ऽयुवोः युवयोः ऽसख्यं मित्राद्यं ऽररावा हविषां प्रदाता पञ्चमाना
ऽपरि ऽआमते पर्यास्ते । वचनभ्यारययः । किंच ऽयुवोः युवयोः ऽअवसा रक्षणेन ऽअहं घोषा
ऽपुत्रं सुखम् ऽआ ऽचक्रे कामये ॥

युवं ह कृशं युवमश्विना श्रुयं युवं विधन्तं विधवांषुरुप्यथः ।

युवं सनिभ्यः स्तनयन्तमश्विनापं व्रजमूर्ण्यः सप्तार्धस्यम् ॥ ८ ॥

युवम् । ह । कृशम् । युवम् । अश्विना । श्रुयम् । युवम् । विधन्तम् । विधवां । उरुप्यथः ।
युवम् । सनिभ्यः । स्तनयन्तम् । अश्विना । अर्प । व्रजम् । ऊर्ण्यः । सप्तर्धस्यम् ॥ ८ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं ऽह युवां खलु ऽकृशं दुर्बलं कृशनामधेयं वा ऽउरुप्यथः रक्षथः ।
किंच ऽयुवं युवां ऽश्रुयं शत्रुनामानमृषियुरुप्यथः । किंच ऽयुवं युवां ऽविधन्तं परिधरन्तं मनुष्यं
ऽविधवां च अपतिकां वधिमतीं योद्धां श्रियं च उरुप्यथः । किंच हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं युवां
ऽस्तनयन्तं शब्दं कुर्वन्ते ऽसप्तार्धं सर्वणशीलद्वारं ऽव्रजं मेधम् । ‘व्रजमर्धः’ इति मेघनामसु पाठात् ।
ऽसनिभ्यः हविषां दातृभ्यः ऽअप ऽऊर्ण्यः विवृतद्वारं कृतवन्तौ स्य श्रुप्यथः ॥

जनिष्ट योषां पतयत्कनीनको वि चारुहन्वीरुधो दंसना अर्तु ।

आस्मै रीयन्ते निवृतेषु सिन्धवोऽस्मा अहं भवति तत्पतित्वनम् ॥ ९ ॥

जनिष्ट । योषां । पतयत् । कनीनकः । वि । च । अरुहन् । वीरुधः । दंसनाः । अर्तु ।
आ । अस्मै । रीयन्ते । निवृताऽईव । सिन्धवः । अस्मै । अहं । भवति । तत् । पतित्वनम् ॥ ९ ॥

हे अश्विनी युवयोः प्रसादादियं घोषा ऽयोषा क्षीणोपेता सुभगा ऽजनिष्ट जाता । अस्याः
समीपं ऽकनीनकः कन्याकामः पतिः ऽपतयत् पततु । अस्मै कनीनकाय युवयोः ऽदंसनाः ऽअर्तु
वृष्टिलक्षणानि कर्माणि लक्ष्मीकृत्य ऽवीरुधः औपधयः ऽवि ऽचारुहन् विरोहन्तु प्रादुर्भवन्तु । ऽअस्मै
कनीनकाय ऽनिवृतेषु प्रवृणेतैव ऽसिन्धवः उदकानि ऽआ ऽरीयन्ते । ता वीरुधोऽभिगच्छन्तु । किंच
ऽअहं केनाप्यहन्तस्याय ऽअस्मै कनीनकाय ऽतत् संमोगममर्थं ऽपतित्वनं यौवनं ऽभवति भवतु ॥

जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अचरे दीर्घामनू प्रसिति दीधियुर्नरः ।

वामं पितृभ्यो य इदं समेतिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजं ॥ १० ॥

जीवम् । रुदन्ति । वि । मयन्ते । अचरे । दीर्घाम् । अर्तु । प्रसितिम् । दीधियुः । नरः ।
वामम् । पितृभ्यः । ये । इदम् । समेतिरे । मयः । पतिभ्यः । जनयः । परिष्वजं ॥ १० ॥

हे अधिना युवयोरनुग्रहात् ऽये ऽनरः पतयो जायानां ऽजीवं जीवनमुद्दिश्य ऽरुदन्ति । रोदने-
नापि जायानां जीवनमेवाशासत इत्यर्थः । ता जायाः ऽअध्वरे यन्ते ऽवि ऽमयन्ते निवेशयन्ति च
किंच तासु ऽदीर्घां महतीं ऽप्रसितिं मुजयोः प्रबन्धनम् ऽअनु ऽदीधियुः अनुदधति । ऽइदं ऽवामं
वननीयमपत्यं ऽपितृभ्यः ऽसमीरिरे सप्रेरयन्ति च^१ । तेभ्यः ऽपतिभ्यः ऽजनयः जायाः ऽपरिष्वजे
परिष्वजार्थं ऽभयः सुखं कुर्वन्तीति शेषः ॥ ॥ १९ ॥

न तस्य विद्म तद् पु प्र वोचत युवां ह यद्युवत्याः क्षेति योनिषु ।

प्रियोस्त्रियस्य वृषभस्य रेतिनो गृहं गमेमाश्विना तर्दुश्मसि ॥ ११ ॥

न । तस्य । विद्म । तत् । ऊँ इति । सु । प्र । वोचत । युवां । ह । यत् । युवत्याः । क्षेति । योनिषु ।

प्रियऽस्त्रियस्य । वृषभस्य । रेतिनं । गृहम् । गमेम । अश्विना । तत् । उश्मसि ॥ ११ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽतस्य ऽतत् सुतं वयं ऽन ऽविद्य न जानीमः । तत्सुखं दूर्य^२ ऽसु^३
सुषु ऽम्र वोचत । बहुवचनं पूजार्थम् । ऽयुवा ऽह तरुणः खलु मत्पतिः । ऽयुवत्याः रयिनाभिरताया
मम ऽयोनिषु गृहेषु ऽयत् ऽक्षेति निजयतीति । किंच ऽप्रियोस्त्रियस्य प्रिययुक्तेः ऽवृषभस्य सेक्तुः
ऽरेतिनः रेतस्त्रिनौ मत्पतेः ऽगृहं ऽगमेम गच्छेम । वयं ऽतत् गृहम् ऽउश्मसि कामयामहे ॥

आ वामगन्तुमुमतिर्वाजिनीवसु न्यश्विना हस्तु कामा अयंसत ।

अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती प्रिया अर्यम्णो दुर्यो अशीमहि ॥ १२ ॥

आ । वाम् । अगन् । सुऽमतिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽश्वम् ।

नि । अश्विना । हतऽसु । कामाः । अयंसत ।

अभूतम् । गोपा । मिथुना । शुभः । पत्नी इति । प्रियाः । अर्यम्णः । दुर्योन् । अशीमहि ॥ १२ ॥

हे ऽवाजिनीवसू अश्वधनीं ऽशुभस्पती उदकस्य स्वामिनी हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमिथुना
मिथुनौ परस्परं सहितौ ऽवां युवा ऽमुमतिः ऽआ ऽआगन् आगच्छतु । ऽहस्तु अस्मदीयेषु हृदयेषु
ऽकामाः अभिलाषाः ऽनि ऽअयंसत नियम्यन्ताम् । किंच युवां ऽगोपा मम गोपाधितारी ऽअभूत
भवतम् । अपि च ऽप्रियाः सन्धो वयम् ऽअर्यम्णः पर्युः ऽदुर्योन् गृहान् ऽअशीमहि प्राप्नुयाम^४ ॥

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ धुत्तं रयिं सहवीरं वचस्येव ।

कृतं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती स्थाणुं पथेष्टामप दुर्मतिं हतम् ॥ १३ ॥

ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । धुत्तम् । रयिम् । सहऽवीरम् । वचस्येव ।

कृतम् । तीर्थम् । सुऽप्रपाणम् । शुभः । पत्नी इति ।

स्थाणुम् । पथेऽस्याम् । अप । दुःऽमतिम् । हतम् ॥ १३ ॥

हे अधिना ऽमन्दसाना मन्दसानौ ऽता तौ युवा ऽमनुषः मनुष्यस्य मत्पतेः । ऽदुरोणे गृहे
ऽवचस्येव युष्मत्सुतिकामायै मह्यं ऽसहवीरं पुत्रादिसहितं ऽरयिं धनम् ऽआ ऽधत्त स्थापयतम् ।

किंच हे भक्षिनौ शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ युवां पतिगृहं गच्छन्त्या भक्ष ॥ तीर्थं पानाय शुभपात्रं
कृतं कुरुतम् । किंच युवां पयेषां मार्गस्थं स्थाणुं वृक्षं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं परिपन्थिनं च भक्ष
हृतम् भगवन्मतम् ॥

कं स्वित् कं कतमास्वभिनो विष्णु दत्ता मादयेते शुभस्पती ।

क इ नि येमे कतमस्य जग्मतुर्विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥ १४ ॥

कं । स्वित् । अय । कतमास्व । अभिनो । विष्णु । दत्ता । मादयेते इति । शुभः । पती इति ।
कः । इम् । नि । येमे । कतमस्य । जग्मतु । विप्रस्य । वा । यजमानस्य । वा । गृहम् ॥ १४ ॥

हे भक्षिना भक्षिनौ दत्ता दर्शनीयौ शुभस्पती उदकस्य पती स्वामिनौ भवन्तौ ॥
स्वित् क स्थितौ जनपदे अथ भस्मिन्ग्रहनि कतमासु कासु विष्णु प्रज्ञासु मादयेते आत्मानं
तर्पयतः । किंच कः यजमानः इम् एतौ नि येमे निपच्छति । किंच भवन्तौ कतमस्य विप्रस्य
मेधाविनः स्रोतुः यजमानस्य गृहं वा जग्मतुः गतवन्तौ ॥ २० ॥

‘समानम्’ इति वृक्षं द्वादशं सूक्तं घोषायाः पुत्रस्य सुहस्यस्यापि जागतमाश्विनम् । अनुक्रान्तं
य—‘समानं त्वं सुहस्यो घोषेयः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्वौ विनियोगः ॥

समानमु त्वं पुरुहुतमुक्थ्यं रथं त्रिचक्रं सर्वना गनिग्मतम् ।

परिजमानं विद्वथ्यं सुवृक्तिभिर्वयं व्युष्टा उपसो हवामहे ॥ १ ॥

समानम् । ऊँ इति । त्वम् । पुरुहुतम् । उक्थ्यम् । रथम् । त्रिचक्रम् । सर्वना । गनिग्मतम् ।
परिजमानम् । विद्वथ्यम् । सुवृक्तिभिः । वयम् । विडर्धौ । उपसः । हवामहे ॥ १ ॥

हे भक्षिनौ उपयोः समानमु साधारणमेव त्वं तं पुरुहुतं बहुभिराहुतम् उक्थ्यं प्रशस्तं
त्रिचक्रं सवना सवनाभि यज्ञम् गनिग्मतं प्रतिगच्छन्तं परिजमानं परितो गन्तारं विद्वथ्यं
पशहितं रथम् उवसः व्युष्टौ सुवृक्तिभिः सुष्ठु दीपवज्रिताभिः स्तुतिभिः वयं हवामहे
आह्वयामः ॥

प्रातर्युजं नासत्याधि तिष्ठथः प्रातर्यावाणं मधुवाहनं रथम् ।

विशो येन गच्छथो यज्वरीनरा कीरेथिद्यज्ञं होतृमन्तमश्विना ॥ २ ॥

प्रातःस्युजम् । नासत्या । अधि । तिष्ठथः । प्रातःस्यावाणम् । मधुवाहनम् । रथम् ।
विशः । येन । गच्छथः । यज्वरी । नरा । कीरेः । चित् । यज्ञम् । होतृमन्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

हे नासत्या नामस्यभूतौ तस्यस्य प्रणेतारी वा नरा नेताराश्विनी युवां प्रातर्युजं प्रातः-
कालेऽभ्युद्यमानं प्रातर्यावाणं प्रातर्गन्तारं मधुवाहनं मधुनोऽमृतस्य वाहकं तं रथम् अभि
तिष्ठथः । आरोहतमित्यर्थः । यज्वरीः यजनशीलाः विशाः प्रजाः येन रथेन गच्छथः । येन
च कीरेश्चित् स्तोत्ररपि होतृमन्तम् ऋषियुक्तं यज्ञं गच्छथः ॥

अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्त्यमग्निर्धं वा धृतदक्षं दम्नसम् ।

विप्रस्य वा यत्सर्वनानि गच्छथोऽत आ यातं मधुपेयमश्विना ॥ ३ ॥

अध्वर्युम् । वा । मधुपाणिम् । सुहस्त्यम् । अग्निर्धम् । वा । धृतदक्षम् । दम्नसम् ।

विप्रस्य । वा । यत् । सर्वनानि । गच्छथः । अतः । आ । यातम् । मधुपेयम् । अश्विना ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽमधुपाणिं सोमपाणिम् ऽअध्वर्युं ऽवा ऽसुहस्त्यं सुहस्त्यनामानमपि मां
 ऽधनदक्षं धृतदक्षं ऽदम्नसं दानमनसम् ऽअग्निधं ऽवा ऽऋत्विग्विशेषं समायातम्^१ । तदेव दर्शयति ।
 ऽयन् यद्यपि ऽविप्रस्य अन्यस्य मेधाधिनः ऽसर्वानि यज्ञान् ऽगच्छथ तथापि ऽअत तेभ्यो यज्ञेभ्यः
 ऽमधुपेयम् अस्माकं सोमात्मकं पेयम् ऽआ ऽयातम् अन्वागच्छतम् ॥ ॥ २१ ॥

‘अस्तेव’ इत्येकादशर्चं त्रयोदशं सूक्तमाग्निरसस्य कृष्णात्यस्यार्यं वैद्युभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं
 च—‘अस्तेवैकादश कृष्ण’ इति । आभिष्टविकेषूक्त्येषु स्तोमवृद्धाविर्द्धं सूक्तं ब्राह्मणाच्छंभिन आवा-
 पार्यम् । सूत्रितं च—‘यज्ञे दिव इति सूक्ते अस्तेव सु प्रतरस्’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

अस्तैव सु प्रतरं लायमस्यन्भूपभिच प्र भरा स्तोममस्मै ।

वाचा विप्रास्तरतु वाचमर्यो नि रामय जरितुः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

अस्ताऽइव । सु । प्रतरम् । लायम् । अस्यन् । भूपन्ऽइव । प्र । भर । स्तोमम् । अस्मै ।

वाचा । विप्राः । तरतु । वाचम् । अर्यः । नि । रमय । जरितुः । सोमे । इन्द्रम् ॥ १ ॥

प्रतरं प्रवृद्धतर ऽलाय संक्षेपणं हृदयवेधिर्न शर ऽसु सुषु ऽअस्यन् क्षिपन् ऽअस्तैव यथा
 क्षेप्ता धानुष्कं ऽभूपभिच यथा च अलंकारमलकुर्वन् अलंकर्ता तद्वत् ऽस्तोममस्मै इन्द्राय ऽप्र ऽभर
 प्रापय । हे अन्तरात्मानं त्वमिति दोषः । किंच हे ऽविप्राः मेधाधिनः यूयं ऽवाचा स्तुत्या ऽअर्यः अरे
 शत्रो ऽवाच ऽतरत नितरां^२ तरत^३ । निराकुस्तेत्यर्थः^४ । हे ऽजरितः स्तोतः । त्वं ऽसोमे सोमपात्रो
 ऽइन्द्रं ऽनि ऽरमय क्रीडय ॥

दोहेन गामुर्ष शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जारमिन्द्रम् ।

कोशं न पूर्णं वसुना न्यृष्टमा च्यावय मघदेयाय शूरम् ॥ २ ॥

दोहेन । गाम् । उर्षः । शिक्ष । सखायम् । प्र । बोधय । जरित । जारम् । इन्द्रम् ।

कोशम् । न । पूर्णम् । वसुना । निऽकृष्टम् । आ । च्यावय । मघदेयाय । शूरम् ॥ २ ॥

हे ऽजरितः त्वं ऽदोहेन कामानां दोहनार्थं ऽमां गोरूपं ऽसखायं प्रियम् ऽइन्द्रम् ऽउप ऽशिक्ष
 वशं नय । किंच ऽजार भूतानां जरयितारमिन्द्रं ऽप्र ऽबोधय स्तुतिभिः प्रबुद्धं कुरु । किंच ऽपूर्णम्
 उदकेन पूरितं ऽकोशं ऽन पात्रमिव^५ ऽवसुना हिरण्यादिना घनेन ऽन्यृष्टं वीचिर्गतं ऽशूरं वीरमिन्द्रं
 ऽमघदेयाय घनदानाय ऽआ ऽच्यावय । अभिमुखं कुर्वित्यर्थः ॥

१. ग-मामागतं, त-मामायातं । २. य-त-भ-‘नितरा तरत’ नास्ति । ३. त१.२.६.७-नितरा
 कुस्तेत्यर्थः । ४. ग-पात्रमिव वीतिविभिः, त-अ२-पात्रमिव वाचिभिः, त३-म१.४.६.७-पात्रमिव
 वीचिभिः; भ५-पात्रमिव वीधिभिः; मु-पात्रमिव वारिभिः ।

किमुङ्ग त्वा मघवन्भोजमाहुः शिशीहि मा शिशयं त्वा शृणोमि ।

अमस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भर्गमिन्द्रा भरा नः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । मघऽवन् । भोजम् । आहुः । शिशीहि । मा । शिशयम् । त्वा । शृणोमि ।

अमस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदम् । भर्गम् । इन्द्र । आ । भर । नः ॥ ३ ॥

अङ्गेति यामाभ्याह्वानम् । 'अङ्ग' हे 'मघवन् घनवन्' 'शक्र' इन्द्र 'त्वा' त्वा 'किं' किमर्थं 'भोजं' स्तोत्राणां भोजकमभीष्टम् 'आहुः' सर्वे विद्वांसः । यदि न ददासीत्यभ्याहारः । तस्माद्दास्येव स्तोत्रभ्यो धनानीत्यर्थः । तथा सति 'मा' स्तोत्रारं 'शिशीहि' धनदानेन तीक्ष्णबुद्धिः । 'त्वा' त्वा 'शिशयं' स्तोत्राणां संस्कर्तारं 'शृणोमि' । किंच 'मम' 'धीः' बुद्धिः । 'अमस्वती' कर्मवती 'अस्तु' भवतु । किंच 'न' 'भस्माकं' 'वसुविदं' धनस्य लभकं 'भर्गं' मान्यम् 'आ' 'भर' आहर ॥

त्वां जना ममसत्येधिन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके ।

अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान्वासुन्वता सुख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनाः । ममऽसत्येषु । इन्द्र । ममऽसत्स्थाना । वि । ह्वयन्ते । ममऽईके ।

अत्र । युजम् । कृणुते । यः । हविष्मान् । न । असुन्वता । सुख्यम् । वष्टि । शूरः ॥ ४ ॥

हे 'इन्द्र' 'त्वा' 'जनाः' 'ममसत्येषु' तं ग्रामेषु 'यि' 'ह्वयन्ते' विविधमाह्वयन्ति साहाय्यार्थम् । एतदेव दर्शयति । 'समीके' युद्धे 'संतस्थानाः' सह तिष्ठन्तो जना वि ह्वयन्त इति । 'अत्र' अस्मिन्नाह्वाने सः 'शूरः' वीर इन्द्र । तं 'युजं' सखायं 'कृणुते' कुरुते 'यो' 'हविष्मान्' भवति । 'असुन्वता' सोमाभिषवमकुर्वता पुरुषेण सह 'सत्यं' सखित्वं 'न' 'वष्टि' न कामयते ॥

धनं न स्पन्दं बहूलं यो अस्मै तीव्रान्सोमां आसुनोति प्रयस्वान् ।

तस्मै शत्रून्सुतुफान्प्रातरहो नि स्वष्टान्पुषति हन्ति वृत्रम् ॥ ५ ॥

धनम् । न । स्पन्दम् । बहूलम् । यः । अस्मै । तीव्रान् । सोमान् । आऽसुनोति । प्रयस्वान् ।

तस्मै । शत्रून् । सुऽतुफान् । प्रातः । अहः । नि । सुऽअष्टान् । युवति । हन्ति । वृत्रम् ॥ ५ ॥

'प्रयस्वान्' हविष्मान् 'यः' यजमानः 'स्पन्द' स्पन्दनशीलं गवायादिकं 'बहूलं' प्रभूतं 'धनं' 'न' यथा धनं दरिद्राय पात्रभूताय दातुं संस्करोति तद्वत् 'अस्मै' इन्द्राय 'तीव्रान्' तीव्ररसान् 'सोमान्' 'आसुनोति' अभिपुणोति । अभिषवात्येन संस्कारेण संस्करोतीत्यर्थः । 'तस्मै' यजमानाय 'प्रातरहः' पूर्वाह्ने 'सुतुफान्' सुमेरूणां शोभनपुत्रसहितान् 'वा' 'स्वष्टान्' शोभनायुधान् 'वृत्रम्' 'नि' 'युवति' स इन्द्रः पृथक्करोति । किंच 'वृत्रं' तदीयमुषद्वै 'हन्ति' हिनस्ति ॥ ॥ २२ ॥

१. त-भ६- 'किं' नास्ति । २. ग-अ७-मा, भ६-मा मा । ३. त-भ१.२.४.७-सै; भ६- 'त' नास्ति । ४. त- 'यो' नास्ति । ५. ग-शोभनपुत्रान्; त-शोभनसहिता पुत्रान् वा; त३-शोभनसहितपुत्रान् वा; भ१.४-शोभनसहितपुत्रान् वा; भ२-शोभनसहिता पुत्रान् वा; भ६-शोभनसहितान् पुत्रान् वा, सु-शोभनपुत्रान् वा । ६. त-भ२-ज्ञानायुधान्; त३-भ१.४-शोभनायुधान् ।

यस्मिन्वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिश्राय मधवा काममस्मे ।

आराचित्सन्भयतामस्य शत्रुर्न्यस्मै घृम्ना जन्या नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् । ययम् । दधिम् । शसम् । इन्द्रं । यः । शिश्राय । मधवा । कामम् । अस्मे इति ।
आरात् । चित् । सन् । भयताम् । अस्य । शत्रु । नि । अस्मै । घृम्ना । जन्या । नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् इन्द्रे ययं धीयेया सुहस्ता । शंस स्तुति वधिम विदध १ । य च मधवा
धनवानिन्द्रः । अस्मे अस्मासु कामम् अभिलाषं शिश्राय श्राययति । अस्य इन्द्रस्य शत्रु
आरात् दूर एव सन् चित् सद्यपि भयतां क्षिमेतु । किंच अस्मै इन्द्राय जन्या जन्यानि
शत्रुजनपदभक्षानि घृम्ना घृम्नान्धनानि नि नमन्ता प्रक्षोभवन्तु । भोजनीयानि भवन्तिवत्यर्थः ॥

आराच्छत्रुमप चाधस्व दूरमुग्रो यः शम्भः पुरुहूत तेन ।

अस्मे धेहि ययमद्रोर्मदिन्द्र कुधी धियं जरित्रे वार्जरत्नाम् ॥ ७ ॥

आरात् । शत्रुम् । अप । चाधस्व । दूरम् । उग्रम् । यः । शम्भः । पुरुहूत । तेन ।
अस्मे इति । धेहि । ययम् । गोऽमत् । इन्द्र । कुधि । धियम् । जरित्रे । वार्जरत्नाम् ॥ ७ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र तव यः उग्र उद्गूर्णः शम्भः वज्र । तथा च यास्क —
'शम्भ इति वज्रनाम शमयतेषां शातयतेषां' (निर ५ २४) इति । तेन वज्रेण शत्रुम्
अस्मद्वरिम् आरात् अध्मासमीपात् दूरम् अप चाधस्व स्वमपगमय । किंच अस्मे अस्मासु
ययमत् यययुक्तं गोमत् गोयुक्तं च ययं धेहि निधेहि । किंच जरित्रे स्तोत्रे मयं वाजरत्नां
रमणीयार्थं धियं कर्म कुधि कुह ॥

प्र यमन्तर्धृपमवाप्तो अग्नन् तीव्राः सोमा बहुलान्तासु इन्द्रम् ।

नाह दामानं मधवा नि यंसन्नि सुन्वते बहति भूरि वामम् ॥ ८ ॥

प्र । यम् । अन्तः । धृज्ऽमवार्तः । अग्नन् । तीव्राः । सोमा । बहुलऽअन्तासः । इन्द्रम् ।
न । अहं । दामानम् । मधवा । नि । यंसत् । नि । सुन्वते । बहति । भूरि । वामम् ॥ ८ ॥

अन्तः जठरे ययम् इन्द्र वृषसवामः वृषसवा अग्नौ सोमस्य वर्धितृभिरध्वयुभिरभिपुताः
तीव्राः तीव्रस्ताः । ययल्लान्तासः बहुलमद्यादिकमन्त्रे येम्वस्ते बहुलान्ताः । सोमा प्र वामम्
प्रागच्छति स मधवा धनवानिन्द्र वामानं दातारं ययमानं नाह नैव नि यंसत् नियच्छति ।
किन्तु सुन्वते सोमामिषं कुर्वते ययमानाय भूरि अधिकं वाम वननीयं धनं नि बहति नितरां
प्रापयति ॥

उत प्रहार्मतिदीन्या जयाति कृतं यच्छुभी विचिनोति काले ।

यो देवकामो न घनां रुणद्धि समितं राया सृजति स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत । प्रऽहाम् । अतिऽदीर्घः । जयाति । कृतम् । यत् । श्रुऽभी । विऽचिनोति । काले ।
यः । देवऽकामः । न । घनां । रुणद्धि । समः । इत् । तम् । राया । सृजति । स्वधावान् ॥ ९ ॥

१ उत अपि चेन्द्रः २ प्रह्नां प्रहन्तारम् ३ अतिदीव्यः । अतिरभिपूजितार्ये वर्तते । दीम्यतिगन्धर्वे । अभिपूजितं गमयित्वा ४ जयाति जयति । किञ्च ५ यत् यया । अत्र प्रकारवचनप्रत्ययस्य लोपो द्रष्टव्यः । ६ शष्पी कितवः ७ कृतं कृतसमयं प्रतिक्रितव्यं कितवानां मध्ये ८ विचिनोति परीक्ष्य गृह्णाति तद्दिन्द्रः ९ काले युद्धकाले बलवन्तं शत्रुं परीक्ष्य वधायं गृह्णातीत्यर्थः । किञ्च १० यः मनुष्यः ११ देवकामः देवान् मयुं स्तोतुं वा अभिलाषवान् भवति तस्यायां १२ घना घनानि १३ न रुग्नादि नावृणोति । नाञ्जादवतीत्यर्थः । किंतु १४ स्वधावात् बलवानिन्द्रः १५ तं देवकामं १६ राया घनेन १७ सं १८ सूत्रति संयोजयत्येव ॥

गोभिष्टरेमार्मति दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा घनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अर्मतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहुत । विश्वाम् ।

वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । घनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

हे १ पुरुहूत बहुभिराहुतेन्द्र तव प्रसादात् २ दुरेवां दुष्टागमनां दारिद्र्यादागतान् ३ अर्मति दुर्बुद्धिं ४ वयं धीययाः सुहृत्तयाः ५ गोभिः पशुभिः ६ तरेम निस्तरेम । किञ्च ७ यवेन ८ विश्वां न्यासां ९ क्षुधं तरेम । किञ्च १० प्रथमाः मुत्थानि ११ घनानि १२ राजभिः घनानामीश्वरैः । लभेमहीति शेषः । पश्चात् १३ प्रथमा वयमिति संबन्धः । किञ्च १४ अस्माकेन अस्मादीयेन १५ वृजनेन बलेन १६ जयेम । शत्रूनि शेषः ॥

वृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादध्यायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

वृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अध्यायोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

१ पश्चात् पश्चिमतो योऽध्यायुरागच्छति तस्मात् २ अध्यायोः पापकाच्छत्रोः ३ नः अस्मान् ४ वृहस्पतिः ५ परि १ पातु रक्षतु । ६ उत अपि च ७ उत्तरस्मात् उत्तरतः ८ अधरात् अधस्तात् योऽध्यायुरागच्छति तस्मादध्यायोः नोऽस्मान् ९ परि १ पातु २ । ३ उत अपि च ४ इन्द्रः ५ पुरस्तात् पूर्वतः ६ मध्यतः च योऽध्यायुरागच्छति तस्मादध्यायोः ७ नः अस्मान् परि पातु । किञ्च ८ सखा सखिभ्यो ९ इन्द्रः १० सखिभ्यः प्रियेभ्योऽस्मभ्यं ११ वरिवः धनं १२ कृणोतु करोतु ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥

षतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'अच्छा मे' इत्येकादशार्थं प्रथमं सूक्तम् । दशम्येकादशयो त्रिष्टुभौ । शिष्टा त्रयस्तयः । पूर्ववदपिदेवते । तथा चानुक्रान्तम्—'अच्छा मे द्वित्रिष्टुवन्तम्' इति । उक्त्ये माह्वणाच्छंसिनस्तृतीयसवन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'अच्छा मे इन्द्रं वृहस्पते युवमिन्द्रश्च वरिव इति पाठ्ये' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । पष्ठेऽहन्यप्यस्यैतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'अच्छा मे इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम्' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अच्छा मे इन्द्रं मतर्यः स्वविदः सुग्रीचीर्विश्वा उश्रतीरनूपत ।

परि ष्वजन्ते जनयो यथा पति मर्यं न शुन्ध्युं मघवान्मृत्ये ॥ १ ॥

अच्छ । मे । इन्द्रम् । मतयं । स्वऽविर्दं । सुधीर्चीं । विश्वां । उशतीं । अनुपत् ।
परि । स्वजन्ते । जनय । यया । पतिम् । मर्यम् । न । शुन्ध्युम् । मघऽर्वातम् । उत्तये ॥ १ ॥

आङ्गिरसस्यै कृष्णस्यै ऽमे मम ऽस्वविदः सर्वस्य लभयन्ति ऽमधीचीं सगतां ऽविश्वाः
स्यातां ऽउशतीं कामयमानां ऽमतयं स्तुतयः । ऽइन्द्रम् ऽअच्छ ऽअनुपत् अभिष्टुवन्ति । किंच
ऽजनयः जायाः ऽयथा ऽपतिं भर्तारं ऽमर्यं ऽन यया च मनुष्यं ऽशुन्ध्यु शुद्धं दोषरहितं ऽमघदानं
धनवन्तम् ऽऊतये रक्षणार्थं ऽपरि ऽस्वजन्ते आलिङ्गन्ति तद्विन्दं नै स्तुतयः परि ऽव्रजन्ते ॥

न धां त्वद्विगपं वेति मे मनस्त्वे इत्कामं पुरुहूत शिश्रय ।

राजैव दस्म नि पदोऽर्धं बर्हिष्यस्मिन्स्तु सोमैऽवपानमस्तु ते ॥ २ ॥

न । ध । त्वद्विक् । अपं । वेति । मे । मनं । ते इति । इत् । कामम् । पुरुहूत । शिश्रय ।
राजाऽहं । दस्म । नि । पद । अर्धं । बर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमै । अवपानम् । अस्तु । ते ॥ २ ॥

हे ऽपुरुहूत बहुभिराहूत ऽदस्म वरानीयेन्द्र ऽवद्विक् त्वदभिमुखं ऽमे मदीयं मनः । न ऽन
न खलु ऽअपं ऽवेति त्वत्तोऽपगच्छति । किंच ऽरवे ऽइत् त्वरथेव ऽकामम् अभिलाषं ऽशिश्रय
स्थापयामि । किंच ऽराजैव ईश्वर इव ऽबर्हिषि ऽअधि ऽनि ऽपदः निषीद । किंच ऽते तयं ऽअस्मिन्
ऽसोमे ऽअवपानमस्तु भवतु ॥

विपूबदिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते ।

तस्येदिमे प्रवृणे सम सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विपूऽइत् । इन्द्रं । अमते । उत । क्षुधः । स । इत् । रायः । मघऽवा । वस्व । ईशते ।
तस्य । इत् । इमे । प्रवृणे । सम । सिन्धव । वयं । वर्धन्ति । वृषभस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

ऽइन्द्रः ऽअमतेः अस्माकं दुष्टं दे प्रहापहारिण्याः पिपासाया वा ऽविपूबुत् विष्वक्वर्तको
भवतु । ऽउत अपि च ऽक्षुधः क्षुधकाया विपूबुत् भवतु । किंच ऽसः ऽइत् स एव ऽमघवा घनवा-
निन्द्रः । ऽवस्वः वासयितुं ऽरायः धनस्य ऽईशते ईशे । किंच ऽवृषभस्य वर्धितुं ऽतस्येत् इन्द्रस्यैव
ऽइमे प्रसिद्धाः ऽसप्त सप्तमत्याकाः ऽसिन्धव नद्यः प्रवृणे देशे ऽवयः अन्नं वर्धन्ति वर्धयन्ति ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्तसोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमुपदः ।

प्रेषामनीकं शर्वसा दर्विद्युतद्विदस्त्वर्मनवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

वयं । न । वृक्षम् । सुऽपलाशम् । आ । असदन् । सोमासः । इन्द्रम् । मन्दिनं । चमुऽसदः ।
प्र । एषाम् । अनीकम् । शर्वसा । दर्विद्युतत् । विदत् । स्व । मनवे । ज्योतिः । आर्यम् ॥ ४ ॥

ऽवयो ऽन यथा पक्षिणः ऽसुपलानां शोभनपूर्णं ऽवृक्षम् आसीदन्ति तद्वत् ऽमन्दिनः मदकरा
ऽचमुपदः चमसपात्रेषु स्थातारः ऽसोमासः सोमाः । ऽइन्द्रम् ऽआ ऽअसदन् आसीदन्ति । अभितिष्ठन्ती-
त्यर्थः । ऽएषाम् इन्द्रमभितिष्ठता सोमानां ऽश्वत्था वेगेन युक्तम् ऽअनीकम् अग्रं ऽप्र ऽदविद्युतत्

१. ग-हे ईद्र यस्य सुहस्तस्य, त३-म१.४.५.७-हे घोषे यस्य सुहस्तस्य । २. त१.२.९.७-
आसदन् आसीदति ।

प्रत्योनेते । किंचायमिन्द्रः स्वः स्वात्मना आर्यं प्रेषं ज्योतिः आदित्यार्यं तेजः मनवे
मनुष्येभ्यः विदत् प्रयच्छतु ॥

कुतं न श्रुमी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् ।

न तत्ते अन्यो अनु वीर्यं शक्रन पुराणो मघवन्नोत् नूतनः ॥ ५ ॥

कृतम् । न । श्रुमी । वि । चिनोति । देवने । सुन्ऽवर्गम् । यत् । मघऽवा । सूर्यम् । जयत् ।
न । तत् । ते । अन्यः । अनु । वीर्यम् । शक्रत् । न । पुराणः । मघऽवन् । न । उत । नूतनः ॥ ५ ॥

श्रुमी परस्वानां हन्ता कितवः देवने घृते कृतं न यथा कृतं वि चिनोति तद्वदिन्द्रः
सूर्यं मृगयते । कदेत्यत आह । यत् यदा मघवा धनवानिन्द्रः संवर्गं सम्पश्येर्वर्जयितारं सूर्यम्
आदित्यं जयन् तदीयरसापहरणद्वारेण जयति । अयं प्रत्यक्षस्तुतिः । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते
तव तत् सूर्यजयलक्षणं वीर्यं वीरवम् अन्यः स्वसोऽन्यो भविष्यत्कालीनः पुमान् अनु अनुक्तं
न शक्य न शक्नोति । पुराणः पूर्वोऽपि स्वद्वीर्यमनुकुर्वन् शक्नू न शक्नोति । उत अत्र च
नूतनः वर्तमानकालीनोऽपि स्वद्वीर्यं धीर्मनुकुर्वन् शक्नोति ॥ ॥ २४ ॥

विशंविशं मघवा पर्यंशायत जनानां घेनां अबचाकंशदृषां ।

यस्याहं शक्रः सर्वनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥ ६ ॥

विशंऽविशम् । मघऽवा । परं । अशायत् । जनानाम् । घेनाः । अबऽचाकंशत् । दृषां ।
यस्य । अहं । शक्रः । सर्वनेषु । रण्यति । स । तीव्रैः । सोमैः । सहते । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

दृषा कामानां वर्धिता मघवा धनवानिन्द्रः विशंविशं सर्वान् मनुष्यान् पर्यंशायत
परिरोते । किंच जनानां स्तोत्रजनानां घेनाः स्तुतिः अबचाकंशत् अभिपश्यति । किंच शक्रः
इन्द्रः यस्याहं पर्यैव यजमानस्य सवनेषु रण्यति रमते सः यजमानः तीव्रैः होमकैः प्रदीप-
मानैः सोमैः पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् सहते अभिभवति ॥

आपो न सिन्धुमभि यत्समक्षरन्त्सोमास इन्द्रं कुल्याइव हृदम् ।

वर्धन्ति विप्रा महौ अस्य सार्दने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ ७ ॥

आपः । न । सिन्धुम् । अभि । यत् । समऽवक्षरन् । सोमासः । इन्द्रम् । कुल्याऽइव । हृदम् ।
वर्धन्ति । विप्राः । महौ । अस्य । सार्दने । यवं । न । वृष्टिः । दिव्येन । दानुना ॥ ७ ॥

यत् यदा सोमासः सोमाः इन्द्रम् अभि समक्षरन् अभिषरन्ति । अभिगच्छन्तीत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तो दर्शयति । आपो न यथा आपः सिन्धुं समुद्रमगिरसंक्षरन्ति । कुल्याइव यथा च
कुल्याः हृदम् अभिषंक्षरन्ति तद्वदित्यर्थः । तदानीम् अस्य इन्द्रस्य महः महत्त्वं सार्दने यत्पृष्टे
विप्राः मेधाधिनः वर्धन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह । यवं न यथा यवं यवसस्यं वृष्टिः । कर्तारि हृत् ।
वर्धिता पर्जन्यः दिव्येन दिवि भवेन दानुना दानेन वर्धनेन वर्धयति तद्वदित्यर्थः ॥

वृषा न क्रुद्धः पतयद्रजः स्या यो अर्यर्षनीरकृणोदिमा अपः ।

स सुन्वते मधवा जीरदानवेऽर्विन्दज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्ध । पतयत् । रजं ऽसु । आ । य । अर्यर्षनी । अकृणोत् । इमा । अप । स । सुन्वते । मधवा । जीरदानवे । अर्विन्दत् । ज्योतिं । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

परज सु लोकेषु वृषा षम यया वृषम वक्रुद्धः सन् प्रतिवृषभवधाय पतयत् गच्छति तद्रत् वयः इन्द्रः क्रुद्धः सन् मेघवधाय पतयति हत्वा च मेघम् अर्यर्षनी सर्वस्य जगत, स्वामिन इन्द्रस्य पालयितव्याः इमाः प्रसिद्धाः अपः वृष्टयुक्तानि षमा अकृणोत् आकृणोति अस्मदभि- मुलं करोति षतः मधवा धनवानिन्द्रः सुन्वते सोमामिषं कुर्वते जीरदानवे क्षिप्रदानाय हविष्मते मनवे मनुष्याय यजमानायेत्यर्थः । ज्योतिः तेजः अर्विन्दत् प्रायच्छत् ॥

उज्जायतां परशुज्योतिषा सह भूया क्रतस्य सुदुधा पुराणवत् ।

वि रौचतामरूपो भानुना शुचिः स्वर्णं शुक्रं शुशुचीत सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशु । ज्योतिषा । सह । भूया । क्रतस्य । सुदुधा । पुराणवत् । वि । रौचताम् । अरूपः । भानुना । शुचिं । स्वर्णं । न । शुक्रम् । शुशुचीत् । सत्पति ॥ ९ ॥

परशुः इन्द्रस्य वज्रः । ज्योतिषा तेजसा सह उज्जायताम् । अस्मच्छत्रुवधे मेघवधे च व्याप्रियतामिरपर्यः । किंच क्रतस्य सत्यस्य सुदुधा माष्यमिका वाक् पुराणवत् मनवत् काले भूयाः भूयात् । पुराणवत्पयः । किंच इन्द्रः अरुह आरोचमानः भानुना दीपया शुचि- ज्वलन् वि रौचता प्रकाशताम् । किंच सत्पतिः सत्ता पतिरिन्द्रः स्वर्णं आदित्य इव शुक्र ज्वलन् शुशुचीत् अत्यन्तं दीप्यताम् ॥

गोभिष्टरेमार्मतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विशाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्पुस्माकैन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेन । अर्मतिम् । दुःस्वान् । यवेन । क्षुधम् । पुरुहूत । विशाम् । वयम् । राजभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकैन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादधायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिम्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिं । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अधऽधो । इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिम्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

एतद्वदप्यं प्रागेव व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

‘आ पातु’ इत्येकादशार्धं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य कृष्णस्यार्यमैन्द्रम् । आदितस्त्रिभुवनः । ततः पद् जगयः । ततो द्वे त्रिभुवौ । तथा धानुकान्तम्—‘आ यातु त्रिभिष्टुपादि’ इति । आभि-

पुत्रविकेपुक्थ्येषु ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोमं वृद्धापिंदमायापापंम् । सूत्रितं च—‘ आ यात्विन्द्रः स्वपतिरिमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी ’ (आश. श्रौ. ७. ९) इति ॥

आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय यो धर्मेणा तुतुजानस्तुर्विष्मान् ।

प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहांस्पारेणं महता वृष्ण्येन ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । स्वपतिः । मदाय । यः । धर्मेणा । तुतुजानः । तुर्विष्मान् ।

प्रत्वक्षाणः । अति । विश्वा । सहांसि । अपारेणं । महता । वृष्ण्येन ॥ १ ॥

‘य’ इन्द्रः ‘तुतुजानः’ स्वरमाणः ‘तुर्विष्मान्’ वृद्धिमान् ‘विश्वा विश्वानि’ ‘सहांसि’ शत्रु-
बलानि ‘अपारेणं’ ‘महता’ अधिकेन ‘वृष्ण्येन’ बलेन ‘प्रत्वक्षाणः’ प्रकर्षेण तनुकुर्वन् ‘अति’ गच्छतीति
शेषः । ‘स्वपतिः’ धनपतिः ‘इन्द्रः’ ‘मदाय’ मदार्यं ‘धर्मेणा’ धारकेण रथेन ‘आ’ ‘यातु’ अस्मदर्थं
प्रत्यागच्छतु ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरीं ते मिम्यक्ष वज्रो नृपते गर्मेस्तौ ।

शीमे राजन्सुपथा याह्वार्वा वर्धाम ते पुपुषो वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

सुऽस्थामौ । रथः । सुऽयमौ । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृऽपते । गर्मेस्तौ ।

शीमेम् । राजन् । सुऽपथौ । आ । याहि । अर्वाह्व । वर्धाम । ते । पुपुषः । वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

हे ‘नृपते’ नृणां पालकेन्द्र ‘ते’ तव ‘रथः’ ‘सुष्ठामा’ शोभनावस्थानः ‘हरी’ अश्वावपि ‘सुयमा’
‘सुयमौ’ सुवद्वावित्यर्थः । किंच तव ‘गर्भस्ती’ बाहौ ‘वज्रः’ ‘मिम्यक्ष’ सहतो भवति । तथा सति हे
‘राजन्’ सर्वस्येश्वरेन्द्र ‘शीमे’ शीघ्रं ‘सुपथा’ शोभनेन मार्गेण ‘अर्वाह्व’ अस्मदभिमुखम् ‘आ’ ‘याहि’
आगच्छ । आगत्य ‘पुपुषः’ सोमं पीतवतः ‘ते’ तव ‘वृष्ण्यानि’ बलानि ‘वर्धाम’ वयं वर्धयामः ॥

एन्द्रवाहो नृपतिं वज्रबाहुमुग्रमुग्रासंस्तविषासं एनम् ।

प्रत्वक्षसं वृषभं सुत्यशुष्ममेमस्मन्ना सधमादौ वहन्तु ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रऽवाहः । नृऽपतिम् । वज्रऽबाहुम् । उग्रम् । उग्रऽसः । तविषासः । एनम् ।

प्रऽत्वक्षसम् । वृषभम् । सुत्यऽशुष्मम् । आ । ईम् । अस्मन्ना । सधऽमादः । वहन्तु ॥ ३ ॥

‘नृपतिं’ नृणां पालकं ‘वज्रबाहुं’ वज्रहस्तम् ‘उग्रम्’ उद्गूणं ‘प्रत्वक्षसं’ शत्रुबलानां प्रकर्षेण तनु-
कर्तारं ‘वृषभं’ कामानां वर्णितारं ‘सुत्यशुष्मम्’ अविसेवादिबलम् ‘धनम्’ इन्द्रम् । ‘आ’ ‘ईम्’ इति
पूर्णौ । ‘उग्रासः’ उद्गूणाः ‘तविषासः’ प्रवृद्धाः ‘सधमादः’ सह मास्यन्तः ‘इन्द्रवाह’ इन्द्रस्य वोढारः
‘अस्मन्ना’ अस्मासु ‘आ’ ‘वहन्तु’ ॥

एवा पतिं द्रोणसाचं सचैतसमूर्जः स्कम्भं धरुण आ वृषायसे ।

ओजः कृष्व सं गृमाय त्वे अप्यसो यथा केनिपानामिनो वृषे ॥ ४ ॥

एव । पतिम् । द्रोणऽसार्चम् । सऽचेतसम् । ऊर्जः । स्कम्भम् । धरुणे । आ । वृषऽयसे ।
ओजः । कृष्य । सम् । गृभाय । त्वे इति । अपि । अर्सः । यथा । केऽनिपानम् । इन । वृधे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र स्वम् एव एवं पतिं पालकं द्रोणसार्चं द्रोणकलशस्य सेवितारं वसचेतसं सप्रज्ञम्
ऊर्जः स्कम्भं बलस्य धारकं सोमं धरुणे धारके जठरे आ वृषायसे आसिद्धसे । धारयसीत्यर्थः ।
किंच मह्यम् ओजः बलं कृष्यं कुरुष्व । एवे त्वयि अस्मान् अपि सं वृभाय संगृहाण च । किंच
केनिपानां मेधाविनामस्माकम् । 'केनिप उशिज' इति मेधाविनामसु पाठान् । वृधे वर्धनाय
यथा यथावत् सर्वथा एहनः स्वामी असः भवसि ॥

गमन् अस्मे वसुन्या हि शंसिपं स्वाशिपं भरमा याहि सोमिनः ।

त्वमीशिपे सास्मिन्ना संस्ति ब्रह्मिर्प्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मेणा ॥ ५ ॥

गमन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिपम् । सुऽआशिपम् । भरम् । आ । याहि । सोमिनः ।
त्वम् । ईशिपे । स । अस्मिन् । आ । संस्ति । ब्रह्मिर्पि ।

अनाधृष्या । तत्र । पात्राणि । धर्मेणा ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वसूनि त्वेद्यानि घनानि अस्मे मयि^१ आ^२ गमन् आगच्छन्तु । हि यस्मात्
त्वामह शंसिपं स्तौमि । किंच सोमिनः सोमवतो मम स्वाशिपं शोभना आशिपो यस्मिंस्तं
भरं यज्ञम् आ वाहि त्वमागच्छ । किंच त्वमीशिपे घनस्येधरोऽसि । पूर्वविधः स त्वम्
अस्मिन् अस्मदीये वेद्यास्तृते ब्रह्मिर्पि आ संस्ति आसीद् । किंच तव सोमपात्राणि धर्मेणा
राक्षसानां कर्मणा अनाधृष्याणि धर्पयितुमशक्यानि^३ ॥ २६ ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहृतयोऽकृष्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।

न ये शेकुर्यज्ञियां नार्वमारुहमीमं ते न्यविशन्त केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहृतयः । अकृष्वत । श्रवस्यानि । दुष्टरा ।

न । ये । शेकुः । यज्ञियाम् । नार्वम् । आरुहम् । ईमा । एव । ते । नि । अविशन्त । केपयः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव प्रसादात् ते पृथक् प्रायन् देवलोकान् पृथग्गच्छन्ति ये प्रथमाः पूर्वं सुख्या
वा देवहृतय देवानामाह्वतारः । कर्तरि कृत् । किंच दुष्टरा अन्यैर्दुस्तराणि श्रवस्यानि श्रवणी-
यानि यशांसि अकृष्वत^४ अकुर्वन्त । किंच ये त्वत्प्रसादरहिता जनाः यज्ञियां यज्ञसंयन्त्रिणीम् ।
यज्ञमयीमित्यर्थः । नावम् आरुहम् आरोहुं न शेकुः न शक्नुवन्ति ते केपय कुतितपूय-
कर्माणं पापकर्माणि जनाः ईमं च ऋणेनैव न्यविशन्त नीचैरविशन्त । अयोगतिं प्राप्ता इत्यर्थः ।
तथा च यास्कः—'पृथक् प्रायन् पृथक् प्रयते प्रथमा देवहृतयो ये देवानाह्वयन्तारुर्वन्त श्रवणीयानि
यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोहन्तुमथ ये नाशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोहन्तुमीमं
ते न्यविशन्त ऋणेनैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोके इति वा' (निरु. ५. २५) इति ॥

१. त-सर्वथा^१ नास्ति । २. त१.२.६.५-अस्माद्यु । ३. त१.२.६.५-मशक्यानि भवति शेषः ।

४. त-कृष्वत ।

एवैवापागपरे सन्तु दुह्योऽश्वा येषां दुर्युजं आयुयुजे ।

इत्या ये प्रागुपरि सन्ति दावने पुरुणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु । दुःऽध्यः । अर्धाः । येषां । दुःऽयुजः । आऽयुजे ।
इत्या । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दावने । पुरुणि । यत्र । वयुनानि । भोजना ॥ ७ ॥

‘एवैव एवमेव’ इत्यः दुर्बुद्धयः ‘अपरे’ अन्ये । सपञ्चान इत्यर्थः । ‘अपक्’ अपाचीना
अधोगन्तारः ‘सन्तु भवन्तु’ ‘येषां यज्ञमकुर्वताम्’ ‘अश्वाः’ ‘दुर्युजः’ दुर्घोषाः प्रवृत्ताः ‘अश्वाः’
‘आयुयुजे’ रथेषु युज्यन्ते । ये सप्तपि सान्तर्ये न यजन्ति ते नरकं गच्छन्तीति भावः । किंच ‘इत्या’
इत्थं ते स्वर्गानामिनो भवन्ति । ‘ये’ उपरे यज्वानः ‘प्राक्’ मरणात्पूर्वमेव ‘दावने’ देवानां हविर्दानात्
‘सन्ति’ भवन्ति । ‘यत्र’ येषु च यज्ञकारिषु ‘वयुनानि’ प्रज्ञानानि कान्तानि वा ‘भोजना’ भोग्यानि
घनानि ‘पुरुणि’ बहुनि द्वेभ्यो दानाय सन्ति ॥

गिरिरञ्जान्रेजमानां आधारयद् द्यौः क्रन्दन्तारिक्षाणि कोपयत् ।

समीचीने धिपणे वि प्रभायति वृष्णः पीत्वा मदं उक्थानि शंसति ॥ ८ ॥

गिरिन् । अजान् । रेजमानान् । आधारयत् । द्यौः । क्रन्दत् । अन्तरिक्षाणि । कोपयत् ।
समीचीने इति समऽईचीने । धिपणे इति । वि । स्कनायति ।
वृष्णः । पीत्वा । मदं । उक्थानि । शंसति ॥ ८ ॥

‘गिरिन्’ जेषान् ‘अजान्’ गमनशीलान् ‘रेजमानान्’ कर्ममानान् ‘आधारयद् इन्द्रो’ धारित-
वान् । निप्रदानं कृतवानित्यर्थः । किंच ‘द्यौः’ सुलोकेऽस्त्रिवासी वा जनोऽसुरराक्षसेभ्यो भीताः
सन् ‘क्रन्दत्’ क्रन्दति । इन्द्रनाह्वयत्यात्मनः परित्रागार्थम् । किंचेन्द्रः ‘अन्तरिक्षाणि’ ‘कोपयद्’
कोपयति । संक्षोभयतीत्यर्थः । किंचेन्द्रः ‘समीचीने’ परस्परं संगते ‘धिपणे’ धावाधुमिष्वी ‘वि’
‘प्रभायति’ अन्तरिक्षेण स्तम्भाति । स्तम्भयतीत्यर्थः । किंचेन्द्रः ‘वृष्णः’ स्वोदरस्थासेषून् सोमाम्
‘पीत्वा’ ‘मदे’ सति ‘उक्थानि’ प्रशस्त्यानि वचनानि ‘शंसति’ प्रवर्षीति ॥

इमं विमर्षिं सुकृतं ते अहकुशं येनारुजासिं मधवञ्छफारुजः ।

अस्मिन्स्तु ते सर्वने अस्त्वोक्थं सुत इष्टौ मधवन्वोऽध्यामगः ॥ ९ ॥

इमन् । विमर्षिं । सुकृतम् । ते । अहकुशम् । येन । आऽरुजासिं । मधऽवन् । शरुऽआरुजं ।
अस्मिन् । सु । ते । सर्वने । अस्तु । ओक्थम् । सुते । इष्टौ । मधऽवन् । बोधि । आऽमगः ॥ ९ ॥

हे ‘मधवन्’ घनवह्निर्द्वि । ते तव ‘सुकृतं’ संस्कृतम् ‘इमम्’ ‘अहकुशं’ ‘विमर्षिं’ धारयानि ।
अप्राह्नुताशब्देन प्रेरकावगुणयोगात् स्तुतिरच्यते । स्तुतिं धारयामीत्यर्थः । ‘येन’ स्तुतिरक्षण-
इन्द्रोऽनं स्तुतः सन् त्वं ‘शफारुजः’ आभिमुख्येन परबलानां हन्तृनैरावतादीन् गजान् ‘आरजासिं’

१. त. १. २. ६. ७. म. १. २. ४. यज्ञकुर्वता; त. ४. ५. यज्ञं कुर्वता । २. त-‘भवन्ति’ नास्ति । ३. त-म-
संभवति । ४. त-‘इन्द्रो धारितवान्’ नास्ति । ५. त-म-निश्चितान् । ६. ग-उ-म. १. ४. ५. ७.
स्तुतिरूपेणाङ्गोऽनं ।

आभिमुख्येन रुजसि । पीडयसीत्यर्थः । किंच षते तव षस्मिन् अस्मदीये षसवने षभोक्त्यम् ओक्तो निवासः षस्तु भवतु । किंच हे षमघवन् धनवन्निन्द्र षआमगाः आमजनीयस्त्वं षसुते सुतसोमे षइष्टौ यज्ञे षबोधि अस्मदीयाः स्तुतीर्बुध्यस्व ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवैन क्षुर्वं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राज्ञभिः प्रथमा धनान्यस्माकैन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवैन । क्षुर्वम् । पुरुऽहुत । विश्वाम् ।

वयम् । राज्ञभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकैन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परिं पातु पश्चादुतोत्तरस्मादर्धरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मर्ष्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परिं । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽनरस्मात् । अर्धरात् । अघऽयोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मर्ष्यन् । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इदमृगद्वयं व्याख्यातचरम् ॥ ॥ २७ ॥

‘दिवस्परि’ इति द्वादशैव तृतीयं सूक्तं भालन्दनस्य वक्ष्येतावै त्रैष्टुभमाशेषम् । तथा धातु-
क्रान्तं—‘दिवस्परि द्वादश वल्गुमिराशेयं तु’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनरात्रयोरिदमादिके द्वे सूक्ते
अस्य सूक्तस्याभ्यां वर्जयित्वा । सूत्रितं च—‘दिवस्परिति सूक्तयो पूर्वस्योत्तमाभ्यामृते’ (आश्व.
श्री. ४. १३) इति । क्षामघायाम् ‘अक्रन्ददग्निः’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘अग्ने स्वमस्य-
द्युयोध्यमीवा अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव धीः’ (आश्व. श्री. ३. १३) इति ॥

दिवस्परिं प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परिं जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥

दिवः । परिं । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परिं । जातवेदाः ।

तृतीयम् । अप्सु । नृमना । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते । सुऽआधीः ॥ १ ॥

‘अग्निः’ प्रथमं एवं ‘दिवः’ तुलोकस्य ‘परि’ उपरि आदित्यात्मना ‘जज्ञे’ जातः । ‘जातवेदाः’
जातप्रज्ञो जातधनो वाग्निः ‘द्वितीयम्’ ‘अस्मत्’ अस्माकं ‘परि’ उपरि पार्थिव्यात्मना जज्ञे । ‘नृमणाः’
नृपु मनुष्येष्वनुग्राहकृतयासक्तचित्तोऽग्निः ‘तृतीयमप्सु’ अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना जज्ञे । एवंविधम्
‘एनम्’ अग्निं ‘स्वाधी’ सुप्रज्ञाताः ‘अजस्रम्’ अनवरतम् ‘इन्धानः’ दीपयन् ‘जरते’ स्तीति । यद्वा ।
वाजसनेयकोक्तप्रकरणस्य मन्त्रन्यायोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरिति । प्राणो वै
धीः । प्राणाद्वा एष प्रथममजायतास्मद्द्वितीयं परि जातवेदा इति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनय-
तृतीयमप्सि वति यदेनमदस्तृतीयमदभ्योऽजनयत्तृमणा अजस्रमिति प्रजापतिर्वै नृमणा अग्निरजस्रमिन्धान
एनं जरते स्वाधीरिति यो वा एनमिन्धे स एनं जनयते स्वाधी’ (श्व. भा. ६. ७. ४. ३) इति ॥

विद्या ते अग्ने त्रेधा त्रयार्णि विद्या ते धाम विमृता पुरुषा ।

विद्या ते नामं परमं गुहा यद्विद्या तमुत्सं यत आजगन्त्य ॥ २ ॥

विभ्र । ते । अग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । विभ्र । ते । धाम । विऽमृता । पुरुऽत्रा ।
विभ्र । ते । नाम । परमम् । गुहा । यत् । विभ्र । तम् । उत्सम् । यतः । आऽज्जगन् ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽत्रेधा त्रिषु स्थानेषु दृष्टिगम्यन्तरिक्षबुल्लोकेषु स्थितानि ऽत्रयाणि अग्नि-
वाय्वादित्याद्यानि त्रीणि रूपाणि ऽविभ्र वयं जानीम । किंच हे अग्ने ऽते तव ऽधाम^१ धामानि
स्थानानि ऽविमृता विमृतानि ऽपुरुत्रा बहुधा बहुनि वा गार्हपत्याहवनीयान्वाहायंपचनादीनि
ऽविभ्र । किंच ऽते तव ऽगुहा गूढम् अवेदविद्विरविज्ञातं^२ ऽपरमम् उच्छृष्टं वेदे प्रसिद्धं ऽयत् ऽनाम
अस्ति तत् ऽविभ्र वेदविदो वयं विजानीमः । किंच त्वं ऽयतः परमात् ऽआजगन्थ आगतवानसि ।
उत्पन्नवानित्यर्थः । ऽतम् ऽउत्सम् उत्स्यन्दधितारमुत्पादयितारं कारणारमानं ऽविभ्र जानीमः ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्व^३न्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊर्धन् ।

तृतीयं त्वा रजसि तत्स्थिवांसंमपामुपस्थं महिषा अवर्धन् ॥ ३ ॥

समुद्रे । त्वा । नृऽमणाः । अप्ऽसु । अन्तः । नृऽचक्षाः । ईधे । दिवः । अग्ने । ऊर्धन् ।
तृतीयं । त्वा । रजसि । तत्स्थिऽवासंम् । अपाम् । उपऽस्थं । महिषाः । अवर्धन् ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽसमुद्रे महीदधी जायमानम् ऽअप्स्वन्तः अपां मध्ये बह्वात्मना स्थितं ऽत्वा त्वा
ऽनृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तो वरुणः ऽईधे संदीपितयान् । किंच ऽनृचक्षा नृणां
प्रत्यक्षेण द्रष्टादित्यः ऽदिवः घुल्लोकस्य संबन्धिनि ऽऊर्धन् ऊधसि ऊधः स्थानीय आदित्यमण्डले पश्ये
वा ऽईधे संदीपितयान् । किंच ऽतृतीयं त्रयाणां पूरके ऽअपां बृष्टपुदकानाम् ऽउपस्थे स्थाने ऽरजसि
अन्तरिक्षलोके ऽतत्स्थिवांसं विष्टुद्रूपेणावस्थितं ऽत्वा त्वा ऽमहिषाः महान्तो माध्यमिका देवगणा
मरुदादयः स्तोतारः ऽअवर्धन् स्तुतिभिरवर्धयन् । यद्वा । वाजसनेयकोक्तप्रकारेणार्थो द्रष्टव्यः ।
तद्यथा—‘समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तरिति । प्रजापतिर्वै नृमणा अप्सु त्वा^३ प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे
दिवो अग्न ऊर्ध्वसि प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो^४ दिव^५ ऊर्ध्वस्तृतीयं त्वा रजसि तत्स्थिवांसमिति षीर्वै
तृतीयं रजोऽपामुपस्थं^६ महिषा अवर्धयितुं प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धयित्येतत्’
(श. भा. ९. ७. ४. ५) इति ॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समुज्जन् ।

सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुनो भात्यन्तः ॥ ४ ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्ऽइव । द्यौः । क्षामं । रेरिहत् । वीरुधः । समुऽज्जन् ।

सद्यः । जज्ञानः । वि । दि । ईम् । इद्धः । अख्यत् ।

आ । रोदसी इति । भानुना । भाति । अन्तरिति ॥ ४ ॥

दावरूपोऽग्निः स्तुयते^१ । ऽअग्निः दावाग्निः । ऽस्तनयन्निव द्यौः यथा दीप्तो विष्टुद्रूपः पञ्चन्यो
महान्तं शब्दं करोति तद्वत् ऽअक्रन्दत् महान्तं शब्दं करोति । किं कुर्वन्निग्रहाह । ऽक्षाम क्षामो

१. त३-म-सप्र । २. त-म-मु-अवेदविद्विः । ३. त-म-मु-तदा । ४. त-म-मु-आप इव ।
५. त१.३.७-म२-रजो दामुपस्थे । ६. ग-त३-म५.६-अत्र स्तुयते ।

पृथिवीं वैरिहत् आस्वादयन् वैरीरथः ओषधीश्च समञ्जन् ब्रह्मयन् । संतापयन्नित्यर्थः । किंच सद्यः
तत्क्षणैः समाने काले जज्ञानः जायमान इहः दीप्तः ईम् इदं स्वेन दग्धं वस्तुजातं वि अत्यत्
विविधं पश्यति । हि इति पादपूर्णः । किंच रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तः अन्तरेण भानुना
स्वदीप्त्या भाति प्रकाशते । यद्वा । वाजसनेयकोक्तार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—‘ अक्रन्ददग्निः स्तनयशिव
घोरिति । क्रन्दतीव हि पर्जन्यः स्तनयन् क्षामा वैरिहद्वीरथः समञ्जसिति क्षामा वैरिहमाणा
वीरथ समनक्ति सद्यो जज्ञानो वि हीमिदो अत्यदिति सद्यो वा एष जज्ञान इदं सर्वं विख्या-
पयत्या रोदसी भानुना भात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष भानुना भात्यन्तः ’
(श. ब्रा. ६. ७. ३. २) इति वैद्युतस्य स्तुतिः । यद्वा । इयं द्यावाग्नेः स्तुतिरिति ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।

वसुः सुनुः सहस्रो अप्सु राजा वि मात्यग्र उपसामिधानः ॥ ५ ॥

श्रीणाम् । उतऽआरः । धरुणः । रयीणाम् । मनीषाणाम् । प्रऽअर्पणः । सोमगोपाः ।

वसुः । सुनुः । सहस्रः । अप्सु । राजा । वि । माति । अग्नेः । उपसाम् । इधानः ॥ ५ ॥

श्रीणां विभूतीनाम् उदारः उद्गमयिता दाता रयीणां धनानां धरुणः धारकः मनीषा-
णाम् ईश्वर्यार्थानां प्रार्पणः प्रापयिता सोमगोपा सोमस्य गोपा वसुः सर्वस्य लोकस्य वासकः
सहस्रं बलस्य सुनुः अप्सु उदकेषु स्थितः राजा सर्वस्येश्वरः । उपसाम् अग्नेः प्रभातकाले
इधानः अग्निहोत्रार्थं समिप्यमानोऽग्निः । वि भाति प्रकाशते ॥

विश्वस्य केतुर्धुवनस्य गर्भे आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ।

वीळुं चिदद्रिमभिनत्परायज्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य । केतुः । धुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ।

वीळुम् । चित् । अद्रिम् । अभिनत् । पराऽयन् । जना । यत् । अग्निम् । अयजन्तः । पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य सर्वस्य केतुः प्रज्ञापकः धुवनस्य उदकस्य गर्भे गर्भभूतोऽग्निः जायमानः
प्रादुर्भवन्नेव रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणात् आपूरयति । परायन् परागज्जन् वीळुं विश्व
इदमपि अद्रि मेघम् अभिनत् भिनत्ति च । कदेयत्राह । यत् यदा पञ्च जनाः मनुष्याः
अग्निमयजन्त यजन्ते ॥ ॥ २८ ॥

उशिकपावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निरमृतो नि धायि ।

इयति धूममरुणं भरिभ्रदुच्छुकेण शोचिपा दामिनक्षन् ॥ ७ ॥

उशिक् । पावकः । अरतिः । सुऽमेधा । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।

इयति । धूमम् । अरुणम् । भरिभ्रत् । उत् । शुकेण । शोचिपा । घाम् । इनक्षन् ॥ ७ ॥

१ ग-त-म१.२.४.५.६-ईश्वरेण; म७-तत्क्षणेन । २. त-म-सु-स्तनयशिव द्यौः क्षामा । ३. ग-
शन्यततकपा, त-म-शर्म व्यनक्ति, सु-सम्यग्व्यनक्ति । ४. त-हवा, म-हवा । ५. त-म-विज्ञापयत्या ।
६. त-म२.६-स्तुतिभिरियद्वैयं, म१ ४.७-स्तुतिभिरिति यद्वा यद्वय । ७. त-सर्वस्येश्वरस्य ।

वा वसूँ वमिषो वमवाति भवतु । तथा वअग्रा अग्रावपि वमिषो भवाति । किंच सोऽयं वजातेन
उरपक्षेन पुत्रेण वउत् वमिमदत् शत्रून् विदारयतु । तथा वजमिष्वै जनिष्यमाणैश्च पुत्रैः शत्रून् वउत्
मिमदत् ॥

त्वामग्ने यजमाना अनु दून्विष्ट्वा वसुं दधिरे वार्याणि ।

त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । यजमानाः । अनु । दून् । विष्ट्वा । वसुं । दधिरे । वार्याणि ।

त्वया । सह । द्रविणम् । इच्छमाना । व्रजम् । गोऽमन्तम् । उशिजं । वि । वव्रुः ॥ ११ ॥

हे वअग्ने वरदा प्रति वयजमानाः वअनु वदून् प्रयह वविष्ट्वा विधानि ववार्याणि वरणीयानि
ववसु वसूनि घनानि वदधिरे धारयन्ति । किंच वत्वया वसह वद्रविणम् असुरैरपहृतं गोकर्ष घनम्
वइच्छमानाः कामयमानाः वउशिज, मेधाविनो देवाः वगोमन्तं वगुमन्तं वव्रजं ववि ववव्रुः विवृत-
द्वारं कृतवन्तः ॥

अस्ताव्यभिर्नरां सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः ।

अद्वेये द्यावापृथिवी हुवेम देवा धृत् रयिमस्मे सुवीरम् ॥ १२ ॥

अस्तावि । अग्निः । नराम् । सुशेवः । वैश्वानरः । ऋषिऽभिः । सोमऽगोपाः ।

अद्वेये इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवा । धृत् । रयिम् । अस्मे इति । सुऽवीरम् ॥ १२ ॥

वअद्वेये^१ वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वहुवेम वयं ह्वयेम । किंच हे वदेवाः यूय वसुवीर
शोभनपुत्राद्युपेतं वरयि घनम् वअस्मे अस्मानु वधत् धारयत^२ ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रितो देवादिघातीर्यमदेधरः ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीबीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरधरेण साधणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमोऽष्टकोऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त२. ३. ४. ६-अ१. २. ४. ७-भवति । २. ग-अग्निरस्तावि स्तुत ऋषिमिरस्ताभिः । कीदृशः । नरा
मनुष्याणां सुशेवः सुसुखः । वैश्वानरः विश्वनरहितः । सोमगोपाः सोमेनाख्यमाणः । अद्वेये द्वेपरहिते द्यावा-
पृथिवी हुवेमाह्वयाम । देवा यूय सुवीरं शोभनपुत्रयुतं रयिं घनमस्मानु धत्त धारयत दत्तेत्यर्थः, त-
ऋषिभिर्मन्त्रैः अग्निर्दानादिगुणयुको देवः अस्तावि स्तुतः । कीदृशोऽग्निः । नरा नृणां सुशेवः सुतरा मुखरूपः ।
शेवमिति सुखनाम शेषं शिवमिति तन्नामधु पाठान् । पुनः कीदृशः । वैश्वानर विश्वेषु सर्वेषु नरेषु वर्तमानः ।
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्थितः । पुनः के भूतः । सोमगोपाः सोमस्य रक्षकः । अतः
अद्वेये द्वेपरहिते द्यावापृथिवी अग्न्याधारभूते द्यावापृथिव्यौ हुवेम आह्वयेम । तयोर्ग्न्याधारभूतत्वे ह्य
द्यावापृथिवीभ्यामेतं जातं देवा इत्यस्मिन् ब्राह्मणवाक्ये स्फुटमुक्तं । हे देवा अग्निमसुखा यूय सर्वे सुवीरं
शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं घनं अस्मे अस्मानु स्तोत्रेषु धत्तं धारयत, सु-नरा कर्मनितृणां पुसां सुशेवः
सुखसेव्यौ वैश्वानरोऽग्निः ऋषिभिः मन्त्रैः अस्तावि स्तुतः । कीदृशः । सोमगोपाः सोमस्य गोप्ता रक्षिता
अद्वेये द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हुवेम वयं ह्वयेम । किंच हे देवाः यूयं सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं
घनमस्मे अस्मानु धत्त धारयत ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं चन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
सप्तमेऽष्टममध्यायं व्याख्यायाचार्यवंशजः ।
अष्टमे व्याख्याचार्यं आदिमं व्याकरोत्यथ ॥

‘अञ्ज म’ इति शतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र ‘प्र होता’ इति दशर्चं शतुर्थं सूक्तम् ।
‘प्र होता दश’ इत्यनुक्रान्तम् । अनुवर्तनाज्जालन्द्वनस्य वत्समेरापम् । अनादेशपरिभाषया त्रैदुभमा-
मेयम्^१ । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

प्र होता जातो महान्नभोविश्रुपद्वा सीददुपामुपस्थे ।

दधिर्यो धायि स ते वयांसि युन्ता वसूनि विधृते तनूपाः ॥ १ ॥

प्र । होता । जातः । महान् । नभःऽवित् । नृऽसद्वा । सीदत् । अपाम् । उपऽस्थे ।

दधिः । यः । धायि । सः । ते । वयांसि । युन्ता । वसूनि । विधृते । तनुऽपाः ॥ १ ॥

यः वृषद्वा अग्निं वपाम् । अन्तरिक्षनामैवत् । अन्तरिक्षस्य वपस्थे उत्तरे वैद्युतरूपेण
निपण्णोऽभूत् स इवानी प्रहोता यजमानानां होमविष्पादकः । जातः प्रादुर्भूतः महान् गुणैः पूज्यः
नभोविद् अन्तरिक्षस्य वेत्ता । यतस्तन्नीत्यत्र अतस्तस्य ज्ञाता । वृषद्वा नृषु सीदन् । सदेः वनिप्
कृत्स्वरः । वम वसीदत् वेद्यां प्रसीदति । ‘अपामुपस्थे महिया अगृम्यत’ (ऋ. सं. १. ८. ४)
इति हि निगमः । पद्वा । वपाम् । अपस्तानिगमः । कर्मणामुपस्थ उपस्थाने समीपे वेद्यामुत्तलक्षणः
सन् । अथवा । अपामुदकानामुपस्थे मध्ये योऽग्निर्हविर्वेदमसहसानो निर्गूढः स देवैः पुनः प्राधितः
उक्तविधेः सन् वेद्यां प्रसीदति । वयः अग्निः । वधिः धाता यज्ञस्य धारकः सन् वधायि वेद्यां
निहितोऽभूत् वसः अग्निः हे वत्समे वविधते परिचरते एते तुभ्यं ववयांसि अन्नानि ववसूनि धनानि
च वयन्ता नियमिता भवन्तु । किञ्च वतनूपाः ते तन्वः पाता च भवत्विति शेषः ॥

इमं विधन्तो अपां सुधस्थे पशुं न नष्टं पदैरनु ग्मन् ।

गुहा चर्तन्तमुशिजो नमोभिरिच्छन्तो घीरा भृगवोऽविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सुधऽस्थे । पशुम् । न । नष्टम् । पदैः । अनु । ग्मन् ।

गुहा । चर्तन्तम् । उशिर्जः । नमःऽग्निः । इच्छन्तः । घीरा । भृगवः । अविन्दन् ॥ २ ॥

वइमम् अग्निम् वपाम् उदकानां वसधस्थे^२ सहस्थाने मध्ये निर्गूढं वविधन्तः^१ परिचरन्त
उपचारं वदन्तो वा ऋषयश्च वपदै पलायनमार्गव्यञ्जकैः वनष्टं चोरादिभिरपहृतं वपशुम् इव वअनु
वग्मन् अनुगम्युः । गमेलुंकि ‘मन्त्रे घस’ इति ज्येष्ठे^३ । तेषु मध्ये वगुहा गुहायां वचतन्तम् ।

१. ग०-त०. १. ८-म१. २. ४. ५. ६-‘माग्नेये त्विलुक्त्वादाग्नेयं । २. त१. २. ३. ७-मु-मध्ये निर्गूढं
विधन्तः; म-मध्ये विधन्तः ।

चततिगंतिकर्मा । अप्सु बिलीनमित्यर्थः । 'उशिज' कामयमानाः 'नमोभिः नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा
 'इच्छन्तः आरमन् इच्छन्तः' 'धीराः धीमन्तः' 'भृगवः' 'अविन्दन्' लब्धवन्तः । अत्रोद्देविवौद्धमस-
 हमानस्य पलाय्याप्सु प्रवेशो देवानामन्वेषणं च 'अत्रोक्षयो ज्यायांसः' (तै. सं. २. ६. ६) इत्यत्र
 स्पष्टमाज्ञातम् । अन्वेष्टव्यं कुर्वतां मध्ये भृगूनामग्निलोभः 'इमं विधन्तो अपां सधस्ये दितादु-
 भृगवः' (ऋ. सं. २. ४. २) इत्यत्रोक्तम् ॥

इमं त्रितो भूर्यविन्ददिच्छन्वैभूवसो मूर्धन्यघ्न्यायाः ।

स शेवृधो जात आ हर्म्येषु नाभिर्युवा भवति रोचनस्य ॥ ३ ॥

इमम् । त्रितः । भूरि । अविन्दत् । इच्छन् । वैभूऽवसः । मूर्धनि । अघ्न्यायाः ।

सः । शेवृधः । जातः । आ । हर्म्येषु । नाभिः । युवा । भवति । रोचनस्य ॥ ३ ॥

'इमं' 'भूरि' महान्तमग्निं 'वैभूवसः' विभूवसः^१ पुत्रः 'त्रितः' ऋषिः 'इच्छन्' लब्धुमिच्छन्
 'अघ्न्यायाः' । आघ्न्या^२ भूमिः । तस्या^३ भूम्या^४ 'मूर्धनि' । भूम्यामित्यर्थः । तत्र 'अविन्दत्
 लब्धवान्'^५ । 'सः' अग्निः 'शेवृधः' सुखस्य^६ वर्षयिता सन्^७ 'हर्म्येषु' यजमानगृहेषु 'आ' सर्वतः
 'जातः' प्रादुर्भूतः सन्^८ 'रोचनस्य' रोचमानस्य स्वर्गादस्यस्य फलस्योफलक्षणस्य यज्ञस्य आविष्टस्य^९
 वा 'नाभिः' बन्धकः 'भवति' ॥

मुन्द्रं होतारमुशिजो नमोभिः प्राञ्च यज्ञं नेतारमध्वराणां ।

विशामकृण्वन्नरतिं पावकं हव्यवाहं दधतो मानुषेषु ॥ ४ ॥

मुन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । नमोऽभिः । प्राञ्चम् । यज्ञम् । नेतारम् । अध्वराणां ।

विशाम् । अकृण्वन् । अरतिम् । पावकम् । हव्यवाहम् । दधतः । मानुषेषु ॥ ४ ॥

'उशिजः' कामयमाना ऋत्विजः 'यमन्द्रं' मादनीयं 'होतारं' होमनिष्पादकं 'प्राञ्चं' गार्हपत्या-
 दाहवनीयं प्रति प्रागज्यन्तं^१ 'यज्ञं' यजनीयम् 'अध्वराणां' यागानां 'नेतारं' प्रापयितारम् 'भरतिं'
 गन्तारं सर्वदा यागगृहे वर्तमानं 'पावकं' शोधकं 'हव्यवाहं' हविषो बोधारं 'मानुषेषु' मनुष्येषु मध्ये
 'दधतः' दधाना ऋत्विजः 'विशाम्' यजमानानामध्यायं । यद्वा । विशां प्रजानामरतिमर्षम् । स्वामिन-
 . मित्यर्थः । 'नमोभिः' नमस्कारैः । स्तुतिभिरित्यर्थः । 'अकृण्वन्' अकुर्वन् । सुप्रीतं कृतवन्तः ॥

प्र भूर्जयन्तं मुहां विपोधां मुरा अमूरं पुरां दर्माणम् ।

नर्यन्तो गर्भं वृनां धियं घृहिरिंश्मश्रुं नार्वीणं धनर्चम् ॥ ५ ॥

प्र । भुः । जयन्तम् । मुहाम् । विपऽधाम् । मुराः । अमूरम् । पुराम् । दर्माणम् ।

नर्यन्तः । गर्भम् । वृनाम् । धियम् । घृः । हिरिंश्मश्रुम् । न । अर्वाणम् । धनंऽअर्चम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः^१ त्वं 'जयन्तं' जेतव्यान्शत्रूजयन्तं 'मुहां' महान्तं 'विपोधां' मेघादिनी घर्तारमग्निं
 'प्र' 'भुः' प्रभव समर्थो भव । स्तोतुमिति शेषः । उद्धीयस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं मखा भूरादीलौका-

१. त-मु-विभुवसः । २. ग-म-२.८-आग्न्याः; त१.२.३-अंत्वा; त७-मु-अहंतव्याया । ३. म१.
 ४.७-मोमूर्धनि । ४. म१.६.७-प्राप ततः । ५. म१.४.७-सुखरूपः । ६. त-म-स च । ७. गन्त-
 युवा तेजसा मिश्रयिता अग्निः रोचनस्य । ८. म-आदित्यस्य यज्ञस्य । ९. ग-क्रामंत । १०. म-होतः ।

अयन्तमिति व्याचकार । न केवलं त्वमेक एव अपि तु 'मूराः सवेंऽपि' पुरुषाः 'अमूरम्
अमूढं' पुरा 'वदमाणं' दारकम् । औणादिको मनिः । प्रत्ययस्वरः । 'गर्मम्' अरण्योपनिर्भूतं 'वनं'
वननीयम् । 'वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६-१०७) इति वचनादमि पूर्वाभावः । 'हिरि-
रमधुं' वनावणम् । नेत्युपमार्थीय । इमंश्रुशब्दोऽत्र रोमसामान्यवचनः । हरितरोमीपेतमवाणमरण-
शीलमश्वमिव । उक्तलक्षणाश्ववद्वरितकेसस्थानीयज्वालोपेत 'धनचं' प्रीणनस्तुतिम् । शकन्धवादित्वात्
पररूपत्वम् । ईदृशमग्निं 'वनयन्तः' हविर्भिः प्रापयन्तः^१ 'धिय' कर्म स्तोत्रं वा 'धुः' प्रापयन्ति ।
'गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥ ॥ १ ॥

नि पस्त्यासु त्रितः स्तंभुयन्परिवीतो योनौ सीददन्तः ।

अतः संगृह्या विशां दर्मूना विधर्मणायन्नैरीयते नृन् ॥ ६ ॥

नि । पस्त्यासु । त्रितः । स्तंभुयन् । परिवीतः । योनौ । सीदत् । अन्तरिति ।

अतः । संगृह्ये । विशाम् । दर्मूनाः । विधर्मणा । अयन्नैः । ईयते । नृन् ॥ ६ ॥

'त्रितः' त्रिषु स्थानेषु गार्हपत्यदिषु सायमानः 'स्तंभुयन्' धजमावगृह्णान् स्तम्भयितुमिच्छन् ।
इच्छायां क्यचि तदन्ताच्छ्रितरि रूपम् । 'परिवीतः' परितो ज्वालाभिर्घातः, सन् 'पस्त्यासु' पागवृहेषु
'योनौ' अन्तः स्वीये वेद्यारमके स्थाने 'नि' 'पीदत्' निपीदति । 'अतः' अस्मादस्थानात् 'विशां'
प्रजानां संबन्धीनि हवीषि 'संगृह्ये' संगृह्य इन्द्रादीनुद्दिश्य प्रसन्नि^२ चरपुरोडासादीनि स्वीकृत्य
'दर्मूनाः' देवेभ्यो दानमना यजमानाय वाभिमतप्रदानमना^३ 'विधर्मणा' तासां विविधेन कर्मणा^४
निमित्तेन दानमना देवेभ्यो दानपक्षे विविधगमनरूपेण कर्मणा^५ 'अयन्नैः' शत्रूणां नियमनैः सह 'नृन्'
देवान् 'ईयते' गच्छति ॥

अस्याजरासो दमाग्रित्रा अर्चद्दमासो अग्रयः पावकाः ।

क्षितीचयः श्वात्रासो भूरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ ७ ॥

अस्य । अजरासः । दमाम् । अग्रित्रा । अर्चत् । दध्मासः । अग्रयः । पावकाः ।

क्षितीचयः । श्वात्रासः । भूरण्यवः । वनर्षदः । वायवः । न । सोमाः ॥ ७ ॥

अत्र बहुत्वेन स्तूयते । 'अस्य' यजमानस्य संबन्धिनः 'अजरासः' जराहरिताः 'दमा' दमनीयानां
रक्ष-प्रभृतीनाम् । दमे' क्षिपि 'सावेकाचः' इति विभक्तेरदात्तत्वम् । तेषाम् 'अग्रित्रा' तारकाः
'अर्चद्दमासः' अर्चन्तः अर्चनीया धूमा धूमोपलक्षिता ज्वाला वा येषां ते तथोक्ता । 'पावका' शोधका
'क्षितीचयः' श्वेतिमानमन्त्रन्तः । क्षितिः श्वेतम् । औणादिक ६ । 'श्वात्रासः' । क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्र-
धर्मकाः 'भूरण्यवः' भरणशीलाः 'वनर्षदः' वनेषु सीदन्तः । संहितायां छान्दसं स्तवम् । 'वायवो' न
'सोमा' गन्तारः सोमा इव । हविर्दातुर्व्यजमानस्य शीघ्रा भवन्तीति ॥

१. ग-म-पूर्वेपि । २. म१.४.७-पुष्टिं प्रापयत । ३. ग-म-'सगृह्य' नास्ति । ४. म२.
५.६.८-प्रजा मत्तानि । ५. त६-वाभिमतपक्षः । ६. म२-कर्मणा अकारोधिवाचकः तेनायमर्थः
आवां शत्रूणां यंत्रां नियमनानि तैः सह शत्रुनिग्रहं कुर्वन् इत्यर्थः । ७. ग-म२.६.८-सु-नृन् नेतृन् ;
त-नेतृन् ; म१-नृणां नेतृन् । ८. म-यस्य ।

प्र जिह्वया भरते वेपौ अग्निः प्र वयुनानि चेतसा पृथिव्याः ।

तमायवः शुचयन्तं पावकं मन्द्रं होतारं दधिरे यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

प्र । जिह्वया । भरते । वेपः । अग्निः । प्र । वयुनानि । चेतसा । पृथिव्याः ।

तम् । आयवः । शुचयन्तम् । पावकम् । मन्द्रम् । होतारम् । दधिरे । यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

यः 'अग्निः' 'जिह्वया' 'ज्वालया' 'वेपः' । कर्मनामैतत् । कर्म 'प्र' 'भरते' तथा 'योऽग्निः' 'वयुनानि' प्रज्ञानानि स्तोत्राणि 'पृथिव्याः' रक्षणाय 'चेतसा' अनुग्रहयुक्तेन मनसा 'प्र' भरते 'तम्' अग्निम् 'आयवः' गन्तारो मनुष्याः 'शुचयन्तं' दीप्यमानं 'पावकं' शोधकं 'मन्द्रं' स्तुत्यं 'होतारम्' आह्वतारं होमनिष्पादकं वा 'यजिष्ठम्' अतिशयेन यष्टव्यं यष्टुमं वा 'दधिरे' धारयन्ति ॥

द्यावा यमग्निं पृथिवी जनिष्टामापस्त्वष्टा भृगवो यं सहोभिः ।

इत्लेन्यं प्रथमं मातरिश्वा देवास्तत्सुर्मनवे यजत्रम् ॥ ९ ॥

द्यावा । यम् । अग्निम् । पृथिवी इति । जनिष्टाम् । आपः । त्वष्टा । भृगवः । यम् । सहोभिः ।

इत्लेन्यम् । प्रथमम् । मातरिश्वा । देवाः । तत्सुः । मनवे । यजत्रम् ॥ ९ ॥

'यमग्निं' 'द्यावापृथिवी' 'द्यावापृथिव्या' 'जनिष्टाम्' अजनिपाताम् । जनेल्लुटि व्यत्ययेन परस्मै-पदम् । 'आपः' च 'यम्' उद्गपादयन् वैद्युतरूपेण 'त्वष्टा' च यमजनयत् 'भृगवः' च यं 'सहोभिः' बलैः स्तोत्रादिसाधनैर्लेख्यवन्तः । 'भृगवोऽविन्दन्' (अ. सं. १०. ३६. २) इति मुक्तम् । किं 'इत्लेन्यं' स्तुत्यं यं 'प्रथमं' 'मातरिश्वा' वायुरुदपादयत् अन्ये 'देवाः' च 'मनवे' राज्ञे मनोत्पाय 'यजत्रं' यष्टव्यं यमग्निं 'तत्सुः' निष्पादितवन्तः ॥

यं त्वा देवा दधिरे हव्यवाहं पुरुस्पृहो मानुपासो यजत्रम् ।

स यामन्म्रे स्तुवते वयो धाः प्र देवयन् यशसः सं हि पूर्वीः ॥ १० ॥

यम् । त्वा । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् । पुरुस्पृहः । मानुपासः । यजत्रम् ।

सः । यामन् । अग्ने । स्तुवते । वयः । धाः । प्र । देवयन् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ॥ १० ॥

हे अग्ने 'हव्यवाहं' 'यं' 'त्वा' 'त्वा' 'देवा' 'दधिरे' धारितवन्तः 'मानुपासः' मनुष्याम् 'पुरुस्पृहः' बहुकामान् स्पृहयन्तः । 'यजत्रं' यष्टव्यं 'दधिरे' धारितवन्तः हे 'अग्ने' 'यसः' त्वं 'यामन्' यामनि यज्ञे 'स्तुवते' मह्यं 'वयः' अन्नं 'धाः' देहि । हे अग्ने 'वक्तुः' 'देवयन्' देवकामो यजमानः 'पूर्वीः' यज्ञीः बहूनि 'यशसः' यप्तासि । 'सं' 'हि' इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । संभ्रामोति खलु ॥ ॥ २ ॥

'जगृभ्मा ते' इत्येवम् पञ्चमं सूक्तमाह्निरसस्य सप्तगुनाम् आपं त्रैषुभम् । विष्णुणा नान असुरघ्नी । सा चेन्द्रसदृशं पुत्रं कामयमाना कृच्छ्रवान्द्रायणादिकं तपस्तेषु । मत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्मा जनिष्येति बुद्धयेन्द्र एव तस्याः पुत्रोऽजायत^१ । तारक्षो वैकुण्ठ इन्द्रो देवता । तथा वायुक्रान्तं—
'जगृभ्माष्टी सप्तगुर्वैकुण्ठमिन्द्रं तुष्टाय' इत्यादि । गतो विनियोगः ॥

जग्मुस्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तं वसूयवो वसुपते वर्धनाम् ।

विद्वा हि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ १ ॥

जग्मुस्म । ते । दक्षिणम् । इन्द्र । हस्तम् । वसुऽयवः । वसुऽपते । वर्धनाम् ।

विद्वा । हि । त्वा । गोऽपतिम् । शूर । गोनाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥

वसूयो वसुपते वह्नां धनानां^१ स्वामिन् हे इन्द्र एते सव दक्षिण हस्तं वसूयवः वसुकामा वयं जग्मुस्म गृह्णीमः । यथा बहुप्रदस्यार्थिनो^२ महाप्रदत्वा न गन्तव्यमिति हस्तं गृह्णीमः । हे शूर विक्रान्तेभ्य^३ एवा त्वां गोनां गोपतिम् । अत्र वृषवृष्टिभ्यां स्वामित्वं बहुलं च प्रतिपाद्यते । बह्नीनो गवा गोपतिं विद्वा जानीमः । अतः अस्मभ्यं चित्रं वायनीयं वृषणं वयं रयिं धनं दाः देहि ॥

स्वायुधं स्ववसं सुनीयं चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणाम् ।

चूर्कत्पं शंस्यं भूरिवारमुस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ २ ॥

सुऽआयुधम् । सुऽअवसम् । सुऽनीयम् । चतुःसमुद्रम् । धरुणम् । रयीणाम् ।

चूर्कत्पम् । शंस्यम् । भूरिवारम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ २ ॥

स्वायुधं शोभनवज्राद्यायुधं स्ववसं शोभनरक्षणं सुगमं वा सुनीयं सुनयनं चतुःसमुद्रं चतुर^२ समुद्रान्^३ यो यथासा म्यामीति तं धरुणं धारकम् । केषाम्^४ । रयीणां धनानाम् । चूर्कत्पं पुनःपुनः कर्तव्यं शंस्यं स्तुत्यं भूरिवारं भूरीणां दुःस्तानां वारकं बहुभिर्वरणीयं वा त्वां विशेषितं शेषः । तादृशोऽस्मभ्यमित्यादि^५ पूर्ववत् । यद्वा । हे इन्द्र उक्तगुणविशिष्टं पुत्राख्यं रयिं दाः देहि ॥

सुब्रह्माणं देववन्तं बृहन्तमुर्कं गभीरं पृथुबुधमिन्द्र ।

श्रुतक्रपिमुग्रमभिमातिपाहमुस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ३ ॥

सुऽब्रह्माणम् । देवऽवन्तम् । बृहन्तम् । उर्कम् । गभीरम् । पृथुऽबुधम् । इन्द्र ।

श्रुतऽक्रपिम् । उग्रम् । अभिमातिऽसहम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सुब्रह्माणम् । ब्रह्म परिपूढं स्तुतिलक्षणं कर्म । शोभनस्तुतिकमित्यर्थः । देववन्तं बृहन्तं महान्तम् । उर्कं विस्तीर्णं गभीरम् अमुरादिभिरगम्यं पृथुबुधं विस्तृतमूलं श्रुतक्रपिं श्रुता ऋषयो येन तादृशगुणीणां ल्यापयितारं प्रथितज्ञानं वा उग्रम् उदूणं बलमत एव अभिमातिपाहम् अभिमातीनां शत्रूणां अभिमतारम् हन्तारम् अस्मभ्यं चित्रं पूज्यं वृषणं वयं रयिं धनं च दाः देहि^६ । अथवा विशेषणविशेष्यभावः । उक्तलक्षणं पुत्राख्यं रयिं दाः ॥

१. त२.८-धनानां पते । २. त१.२.३-बहुवेद्यमर्थितो, त७-बहुवदान्यस्यार्थिनो; म१.२.४.८-बहुपदमर्थिनो; म१.७-बहुपदमर्थिनो । ३. ग-म-चतुःसमुद्रान् । ४. त-मु-तेषां । ५. ग-त-तादृशास्त्वमभ्य; म-तादृशायास्त्वमभ्य । ६. त-मु-दिततमूल । ७. ग त१.२.३-म-देहि' नास्ति ।

सनद्वाजं विप्रवीरं तरुत्रं धनस्पृष्टं शशुवांसं सुदक्षम् ।

दस्युहर्नं पूभिर्दमिन्द्र सत्यमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ४ ॥

सनत्स्वाजम् । विप्रऽवीरम् । तरुत्रम् । धनऽस्पृष्टम् । शशुऽवांसम् । सुऽदक्षम् ।

दस्युऽहर्नम् । पुऽभिर्दम् । इन्द्र । सत्यम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ४ ॥

१ सनद्वाजं^१ सन्धात्रं १ विप्रवीरं मेघाविनं पुत्रं १ तरुत्रं तारकं १ धनस्पृष्टं धनानां पूरकं स्मृष्टारं वा । स्पृष्टोतेः स्पृष्टतेर्बोत्तरपदम् । १ शशुवांसं वर्षमानं १ सुदक्षं शोभनयत्नं १ दस्युहर्नं शत्रूणां हन्तारं १ पूभिर्दे शत्रूणां पुरां भेत्तारं १ सत्यं सत्यकर्माणम् । शिष्टमुक्तम् ॥

अश्वान्तं रथिनं वीरवन्तं सहस्रिणं शतिनं वार्जमिन्द्र ।

भद्रव्रातं विप्रवीरं स्वर्पामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ५ ॥

अश्वऽवन्तम् । रथिनम् । वीरऽवन्तम् । सहस्रिणम् । शतिनम् । वार्जम् । इन्द्र ।

भद्रऽव्रातम् । विप्रऽवीरम् । स्वऽर्पाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥

१ अश्वान्तं बहुभिरश्वैरुपेतं १ रथिनं रथवन्तं १ वीरवन्तं वीरैः पुरुषैरुपेतं १ सहस्रिणं सहस्रवन्तं १ शतिनं^२ शतवन्तम्^३ । असंख्यातगवादियुक्तमित्यर्थः । १ भद्रव्रातं भद्रगणं कस्याणसेवकैः परिदृतं १ विप्रवीरं विप्रवीरिभ्यो देव १ स्वर्पाम् सर्वस्य संभक्तारं १ वार्जं^४ बलवन्तं दे १ इन्द्र^५ । शिष्टमुक्तम् ॥ ॥ ५ ॥

प्र सप्तगुप्तधीतिं सुमेधां बृहस्पतिं मतिरच्छा जिगाति ।

य आङ्गिरसो नमसोऽपसद्योऽस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ६ ॥

॥ सप्तऽगुम् । ऋतऽधीतिम् । सुऽमेधाम् । बृहस्पतिम् । मतिः । अच्छा । जिगाति ।

यः । आङ्गिरसः । नमसा । उपऽसद्यः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ६ ॥

१ सप्तगुं मां १ मतिः स्तुतिर्देवविषया १ अच्छा १ जिगाति अभिगच्छति । कीदृशं सप्तगुम् । १ ऋतधीतिं साधकमार्गं १ सुमेधां शोभनप्रज्ञं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनम् । १ यः सप्तगुः १ आङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नोऽहं १ नमसा नमस्कारेण देवाय १ उपसद्यः उपगतः^२ । यद्वा । नमसात्वेनोपसद्य उपसदनीयः । देवैरनुग्राह्य इत्यर्थः । तादृशाय १ अस्मभ्यं मया १ चित्रं १ वृषणं १ रयिं १ दाः ॥

वनीवानो मम दूतासु इन्द्रं स्तोमाश्चरन्ति सुमतीरियानाः ।

हृदिस्पृशो मनसा वच्यमाना अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ७ ॥

वनीवानः । मम । दूतासु । इन्द्रम् । स्तोमाः । चरन्ति । सुऽमतीः । इयानाः ।

हृदिऽस्पृशः । मनसा । वच्यमानाः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ७ ॥

१. ग-त-भ-मु-हे इन्द्रं सनद्वाजं । २. भ-‘ शतिनं शतवन्तं ’ नास्ति । ३. ग-त-भ-मु-‘ वार्ज... दे इन्द्र ’ नास्ति । ४. त-१.२.३.७-उपगतव्यः ।

‘वनीवानः वननवन्तः’^१ । ‘छन्दसीवनिषी’ इति मत्तर्थायो वनिष् । ‘मम सप्तगोः’ दूतास दूतसदृशा दूता यथा भर्तुरभिमतार्थे प्रापणीयं प्रापयन्ति तद्वस्तुत्वाद् गुणान् प्रापयन्तः । ‘स्तोमाः स्तवाः’ ‘सुमतीः तस्येन्द्रस्यास्मद्विषया’ अनुकूला बुद्धीः ‘हसानाः शोचमानाः’ ‘हृद्’ ‘चरन्ति’ शान्ति- चन्ति । पुनश्च त एव विरोचन्ते । ‘हृदिसृष्टाः हृदये सृष्टान्नाः’ । ‘स्तुत्यस्य प्रियभूता इत्यर्थः’ । ‘हृद्युभ्यां हेरपतन्त्यानम्’ इति सप्तम्या अनुक् । ‘मनसा सर्वोद्विक्तेन’ वच्यमानाः उच्यमानाः । अस्मभ्य- मित्यादि गतम् ॥

यच्चा यामिं दद्वि तर्च इन्द्र वृहन्तं क्षयमसमं जनानाम् ।

अभि तद्वाचापृथिवी गुणीतामस्मभ्यं चित्रं वर्पणं रयिं दाः ॥ ८ ॥

यत् । त्वा । यामिं । दद्वि । तत् । नः । इन्द्र । वृहन्तम् । क्षयम् । असमम् । जनानाम् ।
अभि । तत् । वाचापृथिवी इति । गुणीताम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वर्पणम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘त्वा रयां’ ‘यत् वक्ष्यमाणं’ ‘यामिं याचामि’ । वनलीपमृच्छादसः । वाच्यमानं ‘यत्’ ‘दद्वि देहि’ । ‘वृ दाने’ । ‘लोडि प्यत्ययेन परस्मैपदम्’ । ‘बहुलं छन्दमि’ इति शपो लुक् । तदिति सामान्येन निर्दिष्टं विशेषयति । ‘वृहन्तं महान्तं’ ‘क्षयं निवास’ ‘जनानाम्’ ‘अभ्येषाम्’ ‘असमम्’ ‘असाधारणं’ देहि । ‘तथा दातव्यं’ ‘वाचापृथिवी’ ‘अभि’ ‘गुणीताम्’ । ‘अस्मभ्यमित्यादि’ गतम् ॥ ४४॥

‘अहं भुवम्’ इत्येकादशार्थं पठं सूक्तम् । पूर्वसूक्तेन सप्तगुणा स्तुतो ह्यः सन्निवसादित्क-
ग्रयेण स्वयमात्मानमस्तीत् । तस्माद्विष्णुस्तस्येन्द्रस्य वाक्यत्वात् ‘यस्य वाक्यं स क्रपिः’ इति परि-
भाषया इन्द्र क्रपिः । वैकुण्ठस्येन्द्रस्य^२ च भूयमानत्वात् ‘या सेनोष्यते सा’ देवता’ इति परि-
भाषया इन्द्र एव देवता । दशम्येकादशीसप्तम्यक्षिपुभः । शिष्टाक्षिपुवन्तपरिभाषया जगत्पतेः । तथा
‘चानुकन्त—’ ‘स’ सप्तगुस्तुतिमद्वय आत्मानमुर्वाक्षिभिस्तुष्टावाहं भुवमेकादशान्ये शिष्टुभौ सप्तमी
च’ इति । अतिरात्रे द्वितीयावधायि होष्ठः शब्द एतत्सूक्तम् । सूक्ते च—‘अहं भुवमपराध्यस्यान्धसो
महायेति याज्या’ (आश. श्री. ३. ४) इति । समूहस्य दशरात्रस्य तृतीये छन्दोमि निष्कैवल्ये-
उपेतसूक्तम् । ‘अहं भुवं तत्त इन्द्रियमिति निष्कैवल्यम्’ (आश. श्री. ८. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

अहं भुवं वसुनः पूर्यस्पर्तिरुहं धनानि सं जयामि शश्वतः ।

मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुपे वि भजामि भोजनम् ॥ १ ॥

अहम् । भुवम् । वसुनः । पूर्यः । पतिः । अहम् । धनानि । सम् । जयामि । शश्वतः ।
गाम् । हवन्ते । पितरम् । न । जन्तवः । अहम् । दाशुपे । वि । भजामि । भोजनम् ॥ १ ॥

‘अहम् इन्द्र’ ‘वसुनः धनस्य’ ‘पूर्यः सुख्योऽसाधारण’ ‘पतिः’ स्वामी ‘भुवम्’ भगवन् ।
मवतर्कं ‘बहुलं छन्दमि’ इति शपो लुक् । ‘अभि’ ‘भुवातुभुवाम्’ इत्यादिना उवडादेशः ।
अहभावमृच्छादसः । तथा ‘अह’ शश्वतः । बहुनामैतत् । वही’ ‘शत्रो’ सर्ववन्तीनि ‘वधनाति । ‘सम्

१. ग-म-वननवतः वननं वनिः । त१.२.३.५-वननवतः वननं वने’ । म१.२.८-वननवतं वननं
विः, म७-वननवतः वननेष्टेदसि कनिज्वनिपाविति । २. त-सु-गुणेन । ३. ग-त१.२.३ १.७.८-म-सु-
धमिमन्येता, त४-अनुमन्येता । ४. त-सु-यैकुंठास्यस्येदस । ५. ग-त-म-’ सा देवता’ नास्ति ।
१. ग-त-मु-’ स’ नास्ति ।

हरयेकीभावे । सह वज्रयामि । किंच वमाम् एव वज्रन्तयः प्राणिनो यजमानाः वहन्ते आद्वयन्ति ।
वपितरं वन पितरमिव पुत्राः । वहं वदाशुपे हविषो दात्रे यजमानाय वभोजनम् अन्नं ववि
वभजामि ददामि ॥

अहमिन्द्रो रोधो वक्षो अथर्वणस्त्रिताय गा अजनयमहेरधि ।

अहं दस्युभ्यः परि नृम्णमा ददे गोत्रा शिक्षन् दधीचे मातरिश्वने ॥ २ ॥

अहम् । इन्द्रः । रोधः । वक्षः । अथर्वणः । त्रिताय । गाः । अजनयम् । अहैः । अधि ।

अहम् । दस्युभ्यः । परि । नृम्णम् । आ । ददे । गोत्रा । शिक्षन् । दधीचे । मातरिश्वने ॥ २ ॥

आद्यपादस्येतिहासमाहुः । आथर्वणं दध्यक्षं मधुविद्यावन्तमिन्द्र आगत्य मधुविद्यां कस्यचिच्च
मृया इति नियमितवान् । यदि मृयास्ते शिरो हरामीत्युक्तवान् । स चाथर्वणोऽधिभ्यामुवाच । ' इदं
वै तन्मधु दध्यक्षद्वार्वणोऽधिभ्यामुवाच ' (श. मा. १४.२.५.१६) 'अथस्य शीष्णां प्र यदीमुवाच'
(अ. सं. १. ११६. १२) इति हि श्रुतिः । स चेन्द्र आगत्य दधीचः शिरोऽहरादिति तदब्रवीत्येत ।
वहन्द्रः वहम् । अथर्वणः अथर्वणः पुत्रस्य दधीचः वक्षः । तदुपलक्षितं शिर इत्यर्थः । तस्य परोचः
रोधको हर्तास्मि । तथा त्रिताय एतन्नामकायापस्याय कूपपतितायोद्धरणार्थम् । अहोः मेघस्य अधि
उपरि गताः उदकानि वभजनयम् उदपादयम् । त्रितस्य कूपपतितस्येन्द्रं प्रत्युद्धरणप्रार्थनं 'सं मा
तपन्त्यभितः' (अ. सं. १०.३३.२) इत्यग्र मतिपादितम् । तथा वहं दस्युभ्यः उपलक्षयितुम् ।
शत्रुभ्यः सकाशात् वृन्मं धनम् वा ददे आदत्तवानस्मि । किं कुर्वन् । गोत्रा गवामुदकानां
रक्षकान् मेघान् शिक्षन् विनयन् । किमर्थम् । मातरिश्वने मातरिश्वनः पुत्राय दधीचे एतन्नाम-
कायपर्ये वर्षकामाय प्रवर्षयितुमिच्छन् ॥

मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं मयि देवासोऽवृजन्नपि क्रतुम् ।

ममानीकं सूर्यस्येव दुष्टरं मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च ॥ ३ ॥

मह्यम् । त्वष्टा । वज्रम् । अतक्षत् । आयसम् । मयि । देवासः । अवृजन् । अपि । क्रतुम् ।

मम । अनीकम् । सूर्यस्येव । दुष्टरम् । माम् । आर्यन्ति । कृतेन । कर्त्वेन । च ॥ ३ ॥

मह्यं मह्यं वष्टा देवः वभाषसन् अयोमयं वज्रम् आयुधम् अतक्षत् संपादितवान् ।
देवाः मयि विषये वृत्तुं स्वविरोधिहन्तरूपं कर्म अधि अवृजन् समपादयन् । मम वानीकं सेना-
समूहं सूर्यानीकमिव दुष्टरम् अन्येन तरीतुमशक्यम् । वमाम् एव कृतेन कर्मणा कर्त्वेन इतः परं
कर्त्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण वार्यन्ति गच्छन्ति । आर्यतिगैतिकर्मा । यद्वा । अहंमीश्वरं कुर्वन्ति ॥

१. ग-त-मु-कूपपतिताय तदुद्धरणार्थं । २. ग-म-उपलक्षयितुम्; त-उपलक्षयितुम्; । ३. ग-त-
२.४.६.७.८-म-अतक्षत् साधु । ४. त-२.३.५-संपादितवान् । देवा मयि विषये क्रतुं यत्नं कुर्वन्ति । मम
अनीकं अश्वादि सूर्यस्य रवेरिव दुष्टरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; त-संपादितवान् । अवृजन् कुर्वन्ति ।
मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्येव रवेरिव दुष्टरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; ग-संपादितवान् । उतापि च
देवासो देवाः मयि विषये क्रतुं यत्नं अवृजन् कुर्वन्ति । मम अनीकं अश्वादि च सूर्यस्येव रवेरिव दुष्टरं दुरव-
गाहं वृत्रादिशत्रूणां दारमितेति निरुक्तं । ईदृशं मां वलिन् वृत्रादिवधादिरूपेण; ग-त-वृत्रवधाय मयि
देवासो देवाः क्रतुं स्वविरोधिहन्तरूपं कर्मापि वृजन् मम तेजसानीकं सेनासमूहं वा सूर्यस्येव सूर्यानीकमिव
दुष्टरमन्येन तरीतुमशक्यं मामेव कृतेन कर्मणा परं कर्त्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण ५. त-म-कर्मणा आर्यन्ति ।

अहमेतं गव्ययमश्व्यं पशुं पुरीषिणं सायकेना हिरण्ययम् ।

पुरु सहस्रा नि शिक्षामि दाशुषे यन्मा सोमास उक्थिनो अमन्दिपुः ॥४॥

अहम् । एतम् । गव्ययम् । अश्वयम् । पशुम् । पुरीषिणम् । सायकेन । हिरण्ययम् ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिक्षामि । दाशुषे । यत् । मा । सोमास । उक्थिनः । अमन्दिपुः ॥४॥

१ अहमेतं १ गव्ययं गोमयम् १ अश्वयम् अश्वमयं १ हिरण्ययं १ हिरण्यालं करोषेत् १ पुरीषिणम् । पुरीषमुदकं क्षीररूपम् । तद्वन्त १ पशुं शत्रुसंवन्धनम् । आत्येकवचनम् । पशुमघमित्यर्थः । तं १ सायकेन आपुणेन भगवम् । तथा १ पुर पुरुणि १ सहस्रा सहस्राणि शस्त्राणि १ नि १ शिक्षामि सत्करोमि १ दाशुषे हविर्दत्तवत्ते १ यजमानाय । वैरिपिनाशायैवर्थः । कवेति उच्यते । १ यत् यदा १ मा मां १ सोमास सोमा १ उक्थिनः शस्त्रोपेताः सन्तः अथवा १ सोमेन शस्त्रैश्चोपेता यजमानाः १ अमन्दिपुः तर्पयन्ति ॥

अहमिन्द्रो न परा जिग्य इद्धनं न मृत्यवेऽव तस्ये कदा चन ।

सोममिन्मा सुन्वन्तो याचता वसु न मे पूरवः सुख्ये रिपाथन ॥ ५ ॥

अहम् । इन्द्रः । न । परा । जिग्ये । इत् । धनम् । न । मृत्यवे । अव । तस्ये । कदा । चन ।

सोमम् । इत् । मा । सुन्वन्त । याचत । वसु । न । मे । पूरवः । सुख्ये । रिपाथन ॥ ५ ॥

१ इन्द्रः सर्वस्य धनस्य स्वामी १ अह १ धनम् आत्मीयं १ न १ परा १ जिग्य १ इन्द्रैव परमाव-
यामि । मदीयं धनं न पराभूयत इत्यर्थः । किंचाह १ मृत्यवे सर्वेषां मारकाय १ कदा १ चन कदापि
१ न १ अव १ तस्ये नावस्थितो भवामि । इन्द्रभक्ता न मृत्युभागे भवन्ति किल किमु वक्तव्यमिन्द्रस्य
मृत्युविरहे । यस्मादेव तस्मात् १ सोमं १ सुन्वन्त १ हे यजमानाः १ वसु सुख्येऽपेक्षितं धनं १ मा १ इन्द्र
मानेव १ याचत । हे १ पूरवः अनुयायाः १ मे १ मृत्यवे १ न १ रिपाथन मा रिष्टा भवध । मासत्ये मा
विनाशयत ॥ ॥ ५ ॥

अहमेताञ्छार्धसतो द्वाद्वेन्द्रं ये वज्रं युधयेऽकृष्वत ।

आह्वयमानौ अव हर्मनाहनं दृब्धा वदन्ननमस्युर्नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम् । एतान् । शार्धसतः । द्वाद्वा । इन्द्रम् । ये । वज्रम् । युधये । अकृष्वत ।

आह्वयमानान् । अव । हर्मना । अहनम् । दृब्धा । वदन् । अनमस्युः । नमस्विन ॥ ६ ॥

१ अहम् इन्द्र १ एतान् चक्ष्यमाणान् १ शार्धसतः मृशं प्राणतः १ प्रवृद्धबलान् शत्रून् १ द्वाद्वा द्वौ द्वौ ।
युग्मभूतानिरत्यर्थः १ तानहनमिति संबन्धः । एतान्मृत्युं कान्त्याह । १ ये वज्रवः १ इन्द्र शत्रूणां
दारकम् । इन्द्रः शत्रूणां दारयिता इति निरुक्तम् (निर. १०. ८) । इन्द्रं १ वज्रं बलिने यद्वा
वज्रवन्तं १ युधये युदाय १ अकृष्वत अकुर्वत तानेतानिरत्यर्थः । पुनः कीदृशान् । १ आह्वयमानान् एहि

१. त-एतद्रौलक्षणकर्मायमश्वमयं । २. त६.८-म४.५-६-हिरण्यय हिरण्ययम् । ३. त-दत्तके ।
४. त-महमयया । ५. त-म१.४.६.७-प्रीणतः । ६. त-युग्मभूतावित्यर्थः । ७. त-तानेतानिति ।
८. ग-वज्रवन्तं मा ।

युध्यस्वेत्याह्वयत शत्रून् वनमस्विनः नमनवतो बलान्नामयित्वा वनमस्युः अप्रणतिशालः सन्
वदन् इदानीं भयजनकानि स्थिराणि घवनानि वदन् वहन् हतवानस्मि ॥

अभी इदमेकमेको अस्मि निष्पाळभी द्वा किमु त्रयः करन्ति ।

खले न पूर्णान् प्रति हन्मि भूरि किं मां निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अभि । इदम् । एकम् । एकः । अस्मि । निष्पाट् । अभि । द्वा । किम् । ऊँ इति । त्रयः । करन्ति ।

खले । न । पूर्णान् । प्रति । हन्मि । भूरि । किम् । मा । निन्दन्ति । शत्रवः । अनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अहम् वदम् इदानीम् एकं शत्रुम् एकः असहाय एव सन् अभि अस्मि अभिमवामि ।
किं निष्पाट् सपत्नासि पदमाजोऽहं इहा द्वावप्यसह्यौ शत्रू अभि अस्मि । किमु किं वा
त्रयः शत्रवः करन्ति कुर्वन्ति । तानप्यभिभवामीत्यर्थः । किं घनुना । खले न खलनिष्पादने
यथा जीर्णघ्नीद्यादिस्तम्भाननायासेन प्रतिहन्ति कर्षकः तद्वत् पूर्णान् निष्ठुरान् भूरि घनुन् शत्रून्
प्रति हन्मि । ममा माम् अनिन्द्राः इन्द्ररहिता इन्द्रममानन्त इन्द्रविरोधिनाः शत्रवः मामिन्द्रं
किं निन्दन्ति । निन्दितुमवाका इत्यर्थः । अत्र 'अभिभवामि' (निरु. ३. १०) इत्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अहं गुह्यभ्यो अतिथिग्वमिष्करमिषं न वृत्रतुरं विश्व धारयम् ।

यत्पर्णयम्न उत वा करञ्जहे प्राहं महे वृत्रहत्ये अशुश्रुवि ॥ ८ ॥

अहम् गुह्यभ्यः । अतिथिऽग्वम् । इष्करम् । इषम् । न । वृत्रतुरम् । विश्व । धारयम् ।

यत् । पर्णयम्ने । उत । वा । करञ्जहे । प्र । अहम् । महे । वृत्रहत्ये । अशुश्रुवि ॥ ८ ॥

अहम् इन्द्राः गुह्यभ्यः एतन्नामकेभ्यो जनपदेभ्यो रक्षणाय अतिथिग्वम् अतिथिगोः उग्रं
दिवोदासनुषिम् इष्करं निष्कर्तारं वृत्रतुरं शत्रूणां हिंसकं विश्व प्रजासु मध्ये इषं न
अन्नमिव तासानन्नं यथा भोगाय भवति तद्वदन्नस्थानीयं धारयं धारितवानस्मि । कदेति उपपत्तेः ।
यत् यदा पर्णयमे पर्णयनामकस्यासुरस्य हननवति उत वा अपि च करञ्जहे एतन्नामकस्य
हननोपेते महे महति वृत्रहत्ये संप्राप्ते अशुश्रुवि धृतोऽभवम् ॥

प्र मे नमीं साप्य इषे भुजे भुद्रवामेपे सख्या कृणुत द्विता ।

दियुं यदस्य समिथेषु मंहयमादिदेनं शंस्यमुक्थ्यं करम् ॥ ९ ॥

प्र । मे । नमीं । साप्यः । इषे । भुजे । भुत् । गवाम् । एषे । सख्या । कृणुत । द्विता ।

दियुम् । यत् । अस्य । समऽइथेषु । मंहयम् । आत् । इत् । एनम् । शंस्यम् । उक्थ्यम् । करम् ॥ ९ ॥

मे मम मत्संबन्धी नमी । नामकत्वाद्धमः स्तोत्रम् । तदस्यास्तीति नमी स्तोता साप्यः
सर्वराश्रयणीयः सन् इषे अजाय भुजे भोगाय प्र भूत् प्रभवति । तं भरस्तीतारं मनुष्याः
गवामेपे अन्वेयणाय सख्या सख्याय च द्विता द्विविधं द्विप्रकाराय कृणुत कृण्वन्ति । गवां

दातारं^१ सखायं च^२ कुर्वन्तीत्यर्थं । यद्वा । गवामेष एपणे दिता द्वैघाय सख्याय शरीराय^३ सैनिकाय च सख्याय कृण्वन्ति । कदेति उच्यते । यत् यदा यस्य मत्सबन्धिन स्तोतुर्जयार्थं^४ समिधेषु संग्रामेषु^५ विद्युम् आयुधं^६ ग्रहणं स्वीकुर्यामित्यर्थं ।^७ आदित् अनन्तरमेव^८ एनं स्तोतारं^९ शंस्यं स्तुत्यम्^{१०} उक्थ्यम् उक्थाहं^{११} कर्म अकर करोमि ॥

प्र नेमस्मिन्ददृशे सोमो अन्तर्गोपा नेममाविरस्या कृणोति ।

स तिममशृङ्गं वृषभं युयुत्सन् द्रुहस्तस्यौ बहुले वृद्धो अन्तः ॥ १० ॥

प्र । नेमस्मिन् । ददृशे । सोम । अन्तः । गोपा । नेमम् । आवि । अस्या । कृणोति ।

स । तिममशृङ्गम् । वृषभम् । युयुत्सन् । द्रुहः । तस्यौ । बहुले । वृद्धः । अन्तरिति ॥ १० ॥

नेमस्मिन् । नेमशब्दोऽर्धपर्यायः^१ । यथा अयथा च द्वौ पुरूपौ युष्यन्तौ । तयोरेकस्मिन् यद्वरीत्यर्थः । तस्मिन् अन्तः सोमः ददृशे दृश्यते । तं नेमम् अर्धमेकं^२ गोपाः गोपायितेन्द्रः^३ अस्या क्षेपणमाधनेन वज्रेण^४ आशिः कृणोति प्रकटयति । शत्रुभिरनभिभूत करोतीत्यर्थः ।^५ स. यत्र सोमो न दृश्यते सः । तिममशृङ्गं तीक्ष्णायुधं^६ वृषभं बाणान् वर्षयन्तमिन्द्रेजानुगृहीतं प्रति युयुत्सन् योद्धुमिन्द्रे^७ द्रुहः द्रोघ्ना^८ वृद्धः सन् बहुले अन्धकारे^९ अन्तः तस्य मध्ये तस्यौ तिष्ठति । यद्वा एवं व्याख्येयम् । नेमस्मिन्निन्द्रेभक्तेऽन्तः सोमो ददृशे । नेममस्य गोपाः स्वभक्तारक्षक इन्द्रोऽस्या अस्या वज्रेणाधिकृणोति । आविष्करोति । वज्रेण पीडयतीत्यर्थः । स नेमो द्रुहस्तिममशृङ्गं वृषभमिन्द्रे युयुत्सन् । शिष्टं समानम् ॥

आदित्यानां वर्धनां रुद्रियाणां देवो देवानां न मिनामि धाम ।

ते मा भद्राय शर्वसे ततक्षुरपराजितमस्त्वृतमपाब्धम् ॥ ११ ॥

आदित्यानाम् । वर्तूनाम् । रुद्रियाणाम् । देवः । देवानाम् । न । मिनामि । धाम ।

ते । मा । भद्राय । शर्वसे । ततक्षुः । अपराजितम् । अस्तुतम् । अपाब्धम् ॥ ११ ॥

आदित्यानां वर्तूनां रुद्रियाणां रुद्राणां यद्वा रुद्रपुत्राणां मरुता च देवानां धाम स्थानं देवः इन्द्रः न मिनाति न हिनस्ति ।^१ ते आदित्यादयः^२ मा मा भद्राय^३ शर्वसे^४ ततक्षुः अनुगृह्णन्तु । अपराजितमस्त्वृतम् अहिमितम् अपाब्धम् अनभिभूतम् ॥ ६ ॥

'अहं दाम्' इत्येकादशचै सप्तमं सूक्तम् । वैकुण्ठं एवविदेवता च । द्वितीयेकादश्यां त्रिष्टुभौ । शिष्टौ जगत् । अनुक्रान्तं च—'अहं दामन्त्योपाये च' इति । द्वितीये^१ रात्रिपर्याये^२ मेघावरणस्येदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'अहं दां पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम्' (आश्व. श्री. ६. ४) इति ॥

अहं दां गृणते पूर्यं वस्वहं ब्रह्मं कृणवं मह्यं वर्धनम् ।

अहं भुवं यजमानस्य चोदितार्यज्वनः सासि विश्वस्मिन्मेरं ॥ १ ॥

१. त-म-दातारः सखायश्च । २. ग-त-म-मु-शरीराय । ३. म-नेमशन्दोर्धसन्दपर्यायः । ४. ग-अर्धमेव, त१.२.७.८-म-अर्धमेकः । ५. त-'ते' नास्ति । ६. ग-त१.२.६.७.८-म-वैकुण्ठ इदं । ७. ग-त-म-नृतीयेकादश्या । ८. ग-अतिरात्रे द्वितीयेपर्याये, त-मु-द्वितीयेपर्याये, म-द्वितीये ।

अहम् । दाम् । गुणते । पूर्वम् । वसु । अहम् । ब्रह्म । कृणवम् । मह्यम् । वर्धनम् ।
अहम् । भुवम् । यजमानस्य । चोदिता । अयञ्वनः । साक्षि । विश्वस्मिन् । भरे ॥ १ ॥

१ अहम् इन्द्रः २ गुणते स्तुयते ३ पूर्वम् मूर्त्यं ४ वसु धनं ५ दाम् अदाम् । ६ अहम् एव ७ ब्रह्म परिवृद्धं कर्म स्तुतिलक्षणं ८ मह्यं वर्धनं ९ कृणवं करोमि । स्तोतुः संबन्धि स्तोत्रं तस्मै धनं प्रयच्छन् मह्यमेव वर्धनं करोमीत्यर्थः । तथा १० अहं ११ यजमानस्य मामुद्दिश्य यदुर्ध्वनस्य १२ चोदिता श्रेयः १३ भुवं भवामि । १४ अयञ्वनः अयष्टुः । अयष्टारमित्यर्थः । तं १५ विश्वस्मिन् १६ भरे सर्वस्मिन्नपि संप्रामे १७ साक्षि अभिभवामि ॥

मां धुरिन्द्रं नाम देवतां दिवश्च गमश्चापां च जन्तवः ।

अहं हरी वृषणा विव्रता रघू अहं वज्रं शर्वसे धृष्णवा ददे ॥ २ ॥

माम् । धुः । इन्द्रम् । नाम । देवता । दिवः । च । गमः । च । अपाम् । च । जन्तवः ।
अहम् । हरी इति । वृषणा । विव्रता । रघू इति । अहम् । वज्रम् । शर्वसे । धृष्णु । आ । ददे ॥ २ ॥

१ इन्द्रं २ नाम इन्द्रनामानं ३ मां ४ देवता देवानां मध्ये ५ दिवः सुखोक्त्य । गमा दृष्टिप्यारो-
ऽन्तरिक्षम् । एतेषु लोकेषु ६ जन्तवः जाताः ७ मा मामेव ८ धुः वधुः ९ धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च ।
१० अहं वृषणमनाय संप्रामगमनाय वा ११ हरी हरितवर्णां १२ वृषणा पुंस्तपोपेती १३ विव्रता विविधकर्मांगी
१४ रघू लघू शीघ्रगती अश्वौ नियोजयामि रथे । तथा १५ अहं १६ धृष्णु धर्षकं १७ वज्रम् आपुषं १८ शर्वसे
बलाय १९ आ २० ददे स्वीकरोमि ॥

अहमर्त्कं कवयै शिश्रयं हयैरुहं कुत्समावमाभिरूतिभिः ।

अहं शुष्णस्य श्रियंता वधर्यमं न यो रुर आर्यं नाम दस्यवे ॥ ३ ॥

अहम् । अर्त्कम् । कवयै । शिश्रयम् । हयैः । अहम् । कुत्सम् । आवम् । आभिः । ऊतिभिः ।
अहम् । शुष्णस्य । श्रियंता । वधः । यमम् । न । यः । रुरे । आर्यम् । नाम । दस्यवे ॥ ३ ॥

१ अहम् इन्द्रः २ अर्त्कम् आच्छादकं शत्रुपुत्रं ३ कवये उशनस ऋषये तस्य सुखवामाय ४ हयैः
बहुप्रकारैः प्रहरैः ५ तत्तापयैरापुधैर्वा ६ शिश्रयं ताडितवानस्मि । मयतिर्वधकर्मा । किंच ७ अहं ८ कुत्सम्
एतन्नामकमृषिम् ९ आभिरूतिभिः वधादिरूपैः १० । ११ कुत्साय शुष्णमश्रुयं नि यद्दीः १२ (ऋ. सं. ४. ११.
१२) इत्यादि मन्त्रान्तरम् । रक्षणैः । १३ आवम् अरक्षम् । पूर्वमेव कृतान्यपि रक्षणानीदानीमिव
कृतानीत्यनुवदति । कुत्सार्यं १४ शुष्णस्य एतन्नामकस्यासुरस्य १५ अधिता हिंसिता । तस्य हननायेत्यर्थः ।
१६ वध वज्रं १७ यमं प्रहरणाय नियमितवानस्मि । अपि १८ च १९ अहम् २० आर्यम् आर्यसंबन्धि । आर्यानां
देयमित्यर्थः । तादृशं २१ नाम । उदकनामैतत् । नामकमुदकं २२ दस्यवे शत्रवे उपक्षययित्रे २३ न २४ रुरे न
दत्तवानस्मि । यद्वा । आर्यं पूजयमित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तवानस्मि । अत्रेन्द्रस्यात्मस्तुतौ
ह्रस्वरक्षणशुष्णवधादिकम् ' आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्नाकम् ' (ऋ. सं. १. ३३. १४) ' शुष्णं
पिप्पुं कुयवं वृत्रमिन्द्र ' (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यादिषु बहुधा प्रपञ्चितम् । अतोऽत्र ग्रन्थ-
विस्तारभयात्त वक्ष्यते ॥

अहं पितेव वेतुर्ह्यभिये तुष्टं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयम् ।

अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्र यद्धरे तुजये न प्रियाधृये ॥ ४ ॥

अहम् । पिताऽईव । वेतसून् । अभिये । तुष्टम् । कुत्साय । स्मत्ऽईभम् । च । रन्धयम् ।

अहम् । भुवम् । यजमानस्य । राजनि । प्र । यत् । भरे । तुजये । न । प्रिया । आऽधृये ॥ ४ ॥

१अहम् इन्द्र. २पितेव पिता पुत्रायेव स यथा तस्मै निर्बाहार्थमभिमर्तं वेशं प्रसाधयति तद्वत् ३वेतसून् एतन्नामकात् जनपदात् ४अभिये अभीच्छते ५कुत्साय महर्षये ६तुष्टं ७स्मदिभं ८च ९रन्धयं वशमनयम् । १०अहं ११यजमानस्य १२राजनि राजनार्थं १३भुवम् अभवम् । समर्थं इति शेषः । १४यत् यस्मात् १५तुजये १६न पुत्रायेव पिता तस्मै यजमानाय १७आधृये शत्रूणां धरण्याय १८प्रिया प्रियाणि १९प्र २०भरे प्रभारामि २१तस्माद्यजमानस्य राजनि भुवमिति संबन्धः ॥

अहं रन्धयं मृगयं श्रुतर्वेणे यन्मार्जिहीत व्युना चनानुपक् ।

अहं वेशं नृप्रमायवैऽकरमहं सव्याय पटुभिर्मरन्धयम् ॥ ५ ॥

अहम् । रन्धयम् । मृगयम् । श्रुतर्वेणे । यत् । मा । अर्जिहीत । व्युना । चन । आनुपक् ।

अहम् । वेशम् । नृप्रम् । आयवै । अकरम् । अहम् । सव्याय । पटुऽगृभिम् । अरन्धयम् ॥ ५ ॥

१अहम् इन्द्र. २मृगयम् एतन्नामकमसुई ३श्रुतर्वेणे एतन्नामकाय महर्षये ४रन्धयम् । रन्धयति-वशमाने । वशमनयम् । ५यत् यस्मात् श्रुतार्थं ६मा माम् ७अर्जिहीन । 'ओहाह गतो' आगच्छत् । तदेवोच्यते । ८व्युना मृगानेन स्तोत्रेण ९आनुपक् अनुपक्तोऽभूत् । १०चन इति पूरणः । ११अह १२वेशम् एतन्नामानं १३नृप्रं मृगं १४करम् अकार्यम् । करोतेर्लुङि 'कृमृरदिभ्य' इति प्लेरह् । अहभाव-भ्यान्दसः । १५अहं १६सव्याय एतन्नामकाय १७पटुभिर्म एतन्नामकम् १८अरन्धयं वशमनयम् ॥ ५ ॥

अहं स यो नर्ववास्त्वं वृहदर्थं सं वृत्रेव दासं वृत्रहारुजम् ।

यद्वर्धयन्तं प्रथयन्तमानुपगद्रे पारे रजसो रोचनाकरम् ॥ ६ ॥

अहम् । स । यः । नर्वऽवास्त्वम् । वृहत्ऽर्थम् । सम् । वृत्राऽईव । दासम् । वृत्रऽहा । अरुजम् ।

यत् । वर्धयन्तम् । प्रथयन्तम् । आनुपक् । दूरे । पारे । रजसः । रोचना । अकरम् ॥ ६ ॥

१अहम् इन्द्र. २सः अस्मि ३यः अहं ४नर्ववास्त्वं ५वृहदर्थं च ६वृत्रेव वृत्रमिव ७दासम् उप-क्षपयितारमिव नववास्त्वं वृहदर्थं च ८अरुजम् अहं मन्त्रमकरवम् । 'रुजो मन्त्रे' । ९यत् यदा १०वर्धयन्तं वर्धमानं ११प्रथयन्तं प्रथमानं चोमौ शत्रू १२आनुपक् अनुपक् सन् १३रोचना रोचनस्य १४रजसः लोकस्य १५दूरे १६पारे १७अकरं कृतवानस्मि ॥

अहं सूर्यस्य परिं याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्वहमान् ओर्जसा ।

यन्मा सावो मनुष आह निर्णिज ऋषकूपे दासं कृत्वं हयैः ॥ ७ ॥

अहम् । सूर्यस्य । परि । यामि । आशुऽमिः । प्र । एतशेमिः । वहमानः । जोजसा ।
यत् । सा । सावः । मनुषः । आह । निःऽनिजे । ऋधक् । कृपे । दासम् । कृत्यम् । हयैः ॥७॥

१अहं १सूर्यस्य देवस्य १आशुभिः शीघ्रगामिभिः १एतशेभिः १एतशर्षणैरश्वैः १वहमानः
उद्यमानः १ओजसा आग्नीयेन बलेन प्रकर्षेण १परि १यामि परिगच्छामि सूर्यात्मना । किंच १यत् यदा
१मा मां १मनुषः मनुष्यस्य १सावः सोमाभिषवः १आह धृते । आह्वयतीत्यर्थः । किमर्थमाह ।
१निर्मिति । निर्मितिगति रूपनाम । यज्ञस्वरूपमयेत्यर्थः । तदानीं १कृत्यं कर्तव्यम् । हन्तव्यमित्यर्थः ।
१दासम् उपसप्तपतितारं शत्रुं १हयैः हननसाधनैः १ऋधक्कृपे प्रयच्छोमि । ऋधगिर्ययं प्रयगर्थे ॥

अहं सप्तहा नहुषो नहुष्टरः प्राश्रावयं शर्वसा तुर्वशं यदुम् ।

अहं न्य १न्यं सहसा सहस्करं नव प्राधतौ नवति च वक्ष्यम् ॥ ८ ॥

अहम् । सप्तऽहा । नहुषः । नहुःऽतरः । प्र । अश्रवयम् । शर्वसा । तुर्वशम् । यदुम् ।

अहम् । नि । अन्यम् । सहसा । सहः । करम् । नव । प्राधतः । नवतिम् । च । वक्ष्यम् ॥८॥

१अहं १सप्तहा सप्तसंख्याकानां शत्रुपुरां हन्ता । 'सप्त यपुराः सप्त शारदाः' (अ. सं. १.
१७४. २) इत्युक्तम् । यदा । सप्त नमुष्यादान् हतवान् । किंच १नहुषः बन्धकस्यापि १नहुष्टरः
बन्धकतरोऽहं १शर्वसा बलेन १तुर्वशं यदुम् च १प्राश्रावयं शत्रुसंघिघावादिप्रदानेन भाषित-
वानस्मि । सौ यथा लोके श्रुतौ भवतः तथाकार्षमित्यर्थः । किंच १अहम् १अन्यं वास्मत्स्रोतारं
१सहसा बलेन १सहः बलिन १करम् १अकार्षम् । करोतेर्लुङि 'कृमृदृहृ' इति श्लेरङ् । अहनायः ।
किंच १नव नवसंख्याकाः १नवतिं च नवतिसंख्याकाश्च । नवोत्तरनवतिमित्यर्थः । कथंभूताः । १प्राधतः
वर्धमानाः १वक्ष्यम् अवहन् । इयनाश्रयमित्यर्थः ॥

अहं सप्त स्रवतौ धारयं वृषा द्रविस्त्वः पृथिव्यां सीरा अर्धि ।

अहमर्णासि वि तिरामि सुक्रतुर्युधा विदं मनवे गातुमिष्टये ॥ ९ ॥

अहम् । सप्त । स्रवतः । धारयम् । वृषा । द्रविस्त्वः । पृथिव्याम् । सीरा । अर्धि ।

अहम् । अर्णासि । वि । तिरामि । सुऽक्रतुः । युधा । विदम् । मनवे । गातुम् । इष्टये ॥ ९ ॥

१वृषा वर्षकः १अहं १सप्त १स्रवतः स्रवतीर्नदीः १धारयम् अधारयम् । कीदृश्यस्ताः । १द्रविस्त्वः
प्रवन्तीः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसर्वणदीर्घाभावः । १सीराः सरणशीलाः । कुत्र । १पृथिव्याम् ।
१सुक्रतुः शोभनकर्मां १अहम् १अर्णासि उदकानि १वि १तिरामि प्रयच्छामि । किंच १मनवे मनुष्याय
१इष्टये तस्य गमनाय १गातु मार्गं १युधा संप्रहारेण । निरोधपरिहारेणेत्यर्थः । १विदम् भलम्मयम् ।
प्रायच्छमित्यर्थः । विदेर्लान्त्यस्य 'पुषादि' (पा. सू. ३. १. ५५) इत्यादिना श्लेरङ् ॥

अहं तदासु धारयं यदासु न देवश्च न त्वष्टाधारयद्रुशत ।

स्पार्हं गवामूर्धःसु वक्षणास्वा मधोर्मधु श्वात्र्यं सोममाशिरम् ॥ १० ॥

अहम् । तत् । आसु । धारयम् । यत् । आसु । न । देवः । च न । त्वष्टा । अपारयत् । रुशत् ।

स्पार्हम् । गवाम् । ऊर्धःऽसु । वक्षणासु । आ । मधोः । मधु । श्वात्र्यम् । सोमम् । आऽशिरम् ॥ १० ॥

‘अहं’ एतत् प्रसिद्धं पयः’ आसु गोषु धारयं धृतवानस्मि । ‘एङ्’ धारणे । व्यन्तस्य छहिरूपम् । पयः पयः आसु गोषु देवश्चन एवष्टा देवशिल्पी सूर्यो वा देवः न चन अधारयत् धर्तुं नाशकोत् । कीदृक् पयोऽधारयमिति चेत् उच्यते । एङात् दीप्त एवार्हं स्पृहणीयम् । केयुः प्रदेवोपिबति उच्यते । यथा मूषसु उद्धतसरेषु गवाः पयोधारणप्रदेशेषु । किञ्च मधुरे उदके वक्षणासु । नदीनामैतत् । वहनशीलासु नदीषु धारयामीत्यनुपपन्नम् । ननु दक्षधारणस्यावधिरस्यते । आ मधोः आ उदकोत्पत्तेः । आगामिवर्षासमयपर्यन्तमित्यर्थः । कीदृशं मध्विति ननुच्यते । आश्वयम् । आश्वमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगमनार्हम् । यद्वा । आश्वमित्युत्तरत्र संबध्यते । आश्वं सुखावहं एलोमं प्रति आशिर धारयम् ॥

एवा देवाँ इन्द्रो विव्ये नृन् प्र च्यौत्नेन मधवां सुत्यराधाः ।

विश्वेता ते हरिवः शचीवोऽभि तुरासः स्वयशो गृणन्ति ॥ ११ ॥

एष । देवान् । इन्द्रः । विव्ये । नृन् । प्र । च्यौत्नेन । मधवां । सुत्यराधाः ।

विश्वा । इत् । ता । ते । हरिऽव । शचीऽव । अभि । तुरासं । स्वऽयशः । गृणन्ति ॥ ११ ॥

अथानयेन्द्र इन्द्रभाव परित्यज्य ऋषिभावेनाह । एष एवमुक्तप्रकरणे देवान् नृन् च इन्द्रः देवः प्र विव्ये प्रकर्षेण गमयति । ‘तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते’ (तै. स. १. ३. १. ४) इति ब्राह्मणम् । किमन्यसहायेन नेत्याह । च्यौत्नेन स्वीयेन बलेन । कीदृश इन्द्रः । मधवा धनवान् सत्यराधाः सत्यधनः । अथ ग्रन्थशेणाह । हे हरिवः हरिण्या तद्वत् शचीवाः कर्मवत् हे स्वयशः स्वायच्छकीर्तेऽश्ववत् वेन्द्रः एता मानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि एते तव स्ववन्धीनि येषु कर्मेसु तुरासः एवमाणा ऋषिभ्यः अभि गृणन्ति अभिष्टुभिति ॥ ८ ॥

‘प्र वो महे’ इति सप्तचर्ममष्टमं सूक्तम् । आदितां द्वे जगत्पौ । ‘के ते नरः’ इत्यादिके द्वे अभिसारिण्यौ । आदिता द्वौ दशाक्षरौ ततो द्वौ द्वादशकीं साभिमारिणी । तदुक्तं—‘वैराजी जागती अभिसारिणी’ (अनु ९. ४) इति । ततस्त्रिष्टुकेन । ततो द्वे जगत्पौ । पूर्ववद्विदेवते । तथा आनुक्रान्ते—‘प्र वो महे सप्त द्विजगत्पायन्तं के तेऽभिसारिण्यौ’ इति । महाग्रते निष्केवल्य एतामुक्तं निविद्वानम् । मृश्रं च—‘प्र वो महे मन्दमानायाऽग्रम् इति निविद्वानम्’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

प्र वो महे मन्दमानायाऽग्रम् इति विश्वानराय विश्वामुर्वे ।

इन्द्रस्य यस्य सुर्मखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥ १ ॥

प्र । व । महे । मन्दमानाय । अन्धसः । अर्चः । विश्वानराय । विश्वऽमुर्वे ।

इन्द्रस्य । यस्य । सुर्मखम् । सहः । महि । श्रवः । नृम्णम् । च । रोदसी इति । सपर्यतः ॥ १ ॥

हे स्तोतः एव एवम् । पूजार्थं बहुवचनम् । महे महते अन्धसः । अन्धसोऽपयः । सोमेन मन्दमानाय मोदमानाय विश्वानराय सर्वस्य नेत्रे । ‘नरे संज्ञायाम्’ इति साहित्यिको दीर्घः । विश्वामुर्वे सर्वस्य भावयित्रे महामिन्द्राय प्र अर्चः । अर्चतिः स्तुतिकर्मा । प्रोचारय । एवस्य मम

१. ग-न-म-मु-ए । २. ग-मधुरस, त-य-मधु मधुरे । ३. त-म-मु-स्वमित्यर्थः ; म१.४-सर्वस्य ; म२-त्वदर्थः । ४. त१.२.३-म-नेत्रे विश्वामुर्वे ।

‘इन्द्रस्य’ सुनखं सुधु मंहनीयं ‘सहः’ बलं ‘नहि महत्’ अथः बलं ‘चुन्यं’ सुखं ‘एव’ श्रोतसी
पावाष्टिर्न्या ‘सपर्यतः’ पूजयतः । तस्मा इन्द्राय प्रार्थेति सनन्वयः ॥

सो चिन्नु सख्या नर्यं इनः स्तुतश्चर्कृत्य इन्द्रो मावते नरं ।

विधासु धूपं वाज्रकृत्येषु सत्पते वृत्रे वाप्स्वऽभि शूर मन्दसे ॥ २ ॥

सः । चिन्नु । उ । सख्या । नर्यं । इनः । स्तुतः । चर्कृत्यः । इन्द्रः । मावते । नरं ।

विधासु । धूऽसु । वाज्रकृत्येषु । सत्पते । वृत्रे । वा । अप्सु । अभि । शूर । मन्दसे ॥ २ ॥

‘सो’ चिन्नु स खलु ‘इन्द्रः’ सख्या सखिभूतेन निमित्तेन ‘नर्यः’ नृन्यो हितः ‘इनः’ सर्वस्वभरः
‘स्तुतः’ सर्वैर्भिदुतः । मत्स्या स्तुत इति वा संबन्धः । ‘मावते’ न्यस्यराय ‘नरो’ नराय ‘वहृत्वा’
पुनःपुनः कर्तायः । परिहरणीय इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे ‘सत्पते’ मर्ता पालकेन्द्र न त्वं ‘विधासु’
सर्वासु ‘धूपं’ बौद्धव्येषु ‘कार्यनारेषु’ ‘वाज्रकृत्येषु’ च बलकृत्येषु च ‘वृत्रे’ ‘वाप्सु’ मेघे वर्तमानैर्बुधकेषु
च निमित्तेषु हे ‘शूर’ त्वम् ‘अभि’ ‘मन्दसे’ अभिदृष्टसे ॥

के ते नर इन्द्र ये ते इषे ये ते सुभ्रं सध्वन्यर्हमिर्यश्चान् ।

के ते वाजापासुरीय हिन्विरे के अप्सु स्वासुर्वरासु पौंस्ये ॥ ३ ॥

के । ते । नरः । इन्द्र । ये । ते । इषे । ये । ते । सुभ्रम् । सध्वन्यम् । इर्यश्चान् ।

के । ते । वाजाप । अप्सुरीय । हिन्विरे । के । अप्सु । त्वासु । उर्वरासु । पौंस्ये ॥ ३ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘ते’ ‘के’ ‘नराः’ के ननुष्या इति प्रश्नः । ते महान्तो नया शतव्या इत्यभिप्रायः ।
प्रष्टव्यानाह । ‘ये’ नराः ‘ते’ तव ‘इषे’ अष्टाय प्रनवन्तीति शेषः । ‘ये’ च ‘ते’ ‘सुभ्रं’ सुखं स्वदीपं
‘सध्वन्यं’ धनमुक्तम् ‘इर्यश्चान्’ गच्छन्ति । इर्यश्चित्तेतिकर्मा । स्वदीपमस्ते सुखं धनं च ये लभन्ते
ते के महान्तान इति । किंच ‘के’ ‘ते’ तव ‘अप्सुरीय’ अनुरसंभन्धिने तेषां वधनिमित्ताय ‘वाजाप’
बलाय ‘हिन्विरे’ प्रेत्यन्ति मीमादि इति । ‘के’ वा ‘अप्सु’ ‘त्वासु’ स्वानेक्षितैर्बुधकेषु ‘उर्वरासु’
सर्वसस्यादृशासु भूमिषु ‘पौंस्ये’ पुंसत्वे केति’ तेषु निमित्तभूतेषु इति प्रेरयन्तीत्यनुवर्तते । उक्तविधा
महान्तो दुर्लभा इति भावः ॥

‘भुवस्त्वमिन्द्र’ इति वशापूर्णनासयोर्माहिन्द्रम्य दृविषो वाच्या । सूत्रितं च—‘आहो इन्द्रो च
भोजसा भुवस्त्वमिन्द्र प्रहणा महान्’ (आश. श्रौ. १. ६) इति । देवसुवां हविष्विन्द्रस्य ज्येष्ठ-
स्यैषैव याज्यः । ‘भुवस्त्वमिन्द्र प्रहणा महान्तममीवास इत्या’ (आश. श्रौ. ४. ११) इति हि
सूत्रितम् । एषैव भूनाम्पेकाहे निष्केवल्ये सूक्तसुर्वाया । सूत्रितं च—‘रास्पमुकं बृहत्कतिपदेन
त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या भुवस्त्वमिन्द्र प्रहणा महान्’ (आश. श्रौ. ९. ५) इति ॥

भुवस्त्वमिन्द्र प्रहणा महान्भुवो विधेषु सर्वनेषु यज्ञिर्यः ।

भुवो नृश्यान्तो विधस्मिन् मरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्पणे ॥ ४ ॥

१. त-म-‘सुखं’ नास्ति; सु-धनं । २. ग-जानाय; त-म-सु-ज्जाय । ३. ग-त-म-५.६.८-
सु-वहृत्वा; कर्तव्यैः । ४. त-म-बौद्धव्येषु । ५. ग-त-म-सु-‘के’ नास्ति । ६. ग-त-म-‘के’ हिन्विरे ।
७. ग-त-४.६.११-सु-च एतेषु; त-१.२.३.७-म-८-वेतिषु । ८. ग-त-१.२-म-ज्येष्ठस्यैषैव ।

सुर्वः । त्वम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । महान् । सुर्वः । विश्वेभ्यः । सर्वेभ्यः । यक्षिष्य ।
सुर्व । तून् । च्यौन्न । विश्वस्मिन् । भरे । ज्येष्ठ । च । मन्त्र । विश्वऽचरं ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रवक्ष्यामि अस्मत्कृतेन परिवृतेन स्तोत्रेण 'महान्' 'सुर्व' अन्वयः । भवनेर्लेटि
'भूमवोस्तिष्ठि' इति गुणप्रतिषेध उवडादेशः । तथा 'विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः' 'सर्वेभ्यः दष्टन्यः'
'सुर्वः' अन्वयः । तथा 'विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्' 'भरे मंत्राग्ने' 'तून्' 'वेतुगा शत्रूगा' 'च्यौन्नः' 'व्यावयिता'
सुर्व' । हे विश्वचरणे सर्वस्य दृष्टिरिन्द्र 'मन्त्रः मन्त्रयितव्यम्' 'ज्येष्ठश्च' 'अभयः' 'सर्वदा मध्ये' ॥

अथा नु कुं ज्यायान् यज्वरनसो महीं त ओमात्रां कृष्यो विदुः ।

अमो नु कर्मजरो वर्षीश्च विश्वेदेता सर्वना तूतुमा कृषे ॥ ५ ॥

अथ । नु । कम् । ज्यायान् । यज्वरनसः । महीं । ते । ओमात्रान् । कृष्ये । विदुः ।
असः । नु । कम् । अजर । वर्षी । च । विश्वी । इत् । एता । सर्वना । तूतुमा । कृषे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं ज्यायान् प्रशस्त्यनरत्नं यज्वरनसः संमन्त्रयन्तान् सौतून् 'नु' 'कं' क्षिप्रम् 'अव'
रक्ष । अप्येतारो नु कमिति पदद्वयं कुर्वन्ति तथापि हिं कं नुकमियादीनि त्वोत्तराणि पदानि स्थुन-
वान् यास्काचार्यः (नि. ३. १२) । अत्र केवलानां हिं कं नुकमित्येवमादीनां यावानर्थः स एव
विशिष्टानामपि । तैत्तिरीया (तै. मं. १.२.१३ ३) अप्येकमेव पदं कुर्वन्ति । अवेनुकम् । इन्द्रव्या-
वनप्रमिदि दर्शयति । हे इन्द्र 'ते' तव 'ओमात्रां' रक्षणं 'महीं' महन् 'विदुः' 'कृष्यः' अनुव्या-
वययः । ओमात्रम् । अम गयाद्विषु । औगादिर्क आग्रग्रययः । छान्दस उमादेशः । किंच त्वम्
'अजरः' जराहितः 'अम मर' । 'नु' 'कं' क्षिप्रं 'वर्षांश्च' वर्षम् च इक्षिराज्यादिना । किंच 'विश्वेभ्यः'
सर्वेभ्यःपि 'एता एतानि' 'सर्वना' सर्वानि 'तूतुमा' तूतानि 'कृषे' करोषि ॥ कृषे । छान्दसे लिटि
'छन्वति वा' इति द्विवचनभावः ॥

एता विश्वा सर्वना तूतुमा कृषे स्वयं मूनो सहस्रो यानि दधिषे ।

वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्रो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं वचः ॥ ६ ॥

एता । विश्वा । सर्वना । तूतुमा । कृषे । स्वयन् । मूनो यानि । सहस्रम् । यानि । दधिषे ।
वराय । ते । पात्रम् । धर्मणे । तना । यज्रः । मन्त्रः । ब्रह्म । उत्सर्जन् । वचः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र 'एता एतानि' 'विश्वा' सर्वाणि 'सर्वना' सर्वानि 'तूतुमा' तूतानि 'कृषे' करोषि ।
एतानीत्युक्तं कानीति तत्राह । हे 'सहस्रम्' बलस्य 'मूनो' पुत्र । बलवक्षिपयः । 'स्वयं' 'यानि'
'दधिषे' धारयामि । हे इन्द्र 'ते' तव 'वराय' शत्रूगा वारकाय तै तव स्वभूतं 'पात्रे' रक्षणं भवन्व-
स्माकम् । किंच 'धर्मणे' धारणाय 'तना' धनं भवत्विति शेषः । किंच 'मन्त्रं' 'यज्रो' 'मन्त्रः' । इत्यत्रे-
ऽनेनेति यत्करणमाधनभूमौ मन्त्रः । यत्पुरित्वर्थः । 'ब्रह्म परिवृट्' । शस्त्रमित्यर्थः । तदुभयात्मकं
'वचः' 'उद्यतं' सर्वानि शेषः ॥

१. त-म४.६.८-हिलुसु इयेवनादीनां । २. त३.४.५.६-म-च । ३. ग-त-म१.२.४.६.८-
'ओमात्रा' नास्ति । ४. ग-'एज्यादिना । इतु रुदौ । लेटिरूपे, त३-म१.२-पुन्यकेषु 'एतानादिना'
इत्यस्वाननरं क्रियाधिद्वन्द्वान्नोऽस्ति । ५. ग-म-'भवना' नास्ति । ६. त-म-सु-यानि सर्वानि ।
७. त१.२.३.८-म१.२.६.७.८-'तुम्ह' नास्ति ।

ये ते विप्र ब्रह्मकृतः सुते सचा वसूनां च वसुनश्च दावने ।

प्र ते सुभ्रस्य मनसा पथा भुवन्मदे सुतस्य सोम्यस्यान्वसः ॥ ७ ॥

ये । ते । विप्र । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । वसूनाम् । च । वसुनः । च । दावने ।

प्र । ते । सुभ्रस्य । मनसा । पथा । भुवन् । मदे । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्वसः ॥ ७ ॥

हे 'विप्र मेधाधिमिन्द्र' ते सुम्यं 'ये' ब्रह्मकृतः स्तोत्रकर्तारो हविष्कर्तारो वा स्तोत्रारः 'सचा' संघाभिूताः 'सुते' सोमेऽभिपुते 'वसूनां' बहूनां धनानां 'वसुनश्च' एकस्य निवासयोग्यस्य घनस्य च 'दावने' दानाय परिचरन्तीति शेषः । अथ वसूनामिति बहुवचनेन ऐहिकभोगसाधनानि धनानि अभिमेतानि । एकवचनान्तेन च निवासयोग्यं स्वर्गारण्यं घनमभिप्रेतमित्यवगन्तव्यम् । 'ते' अनुष्ठानारः 'सुतस्य' सुतस्य लाभाय 'मनसा' मनोमार्गेण । स्तोत्रवर्त्मनेपथः । 'प्र' भुवन् प्रभवन् । उक्तवसुदानाय योग्या भयमित्यर्थः । 'मदे' उपपते । 'सुतस्य' अभिपुतस्य 'सोम्यस्य' सोमसंबन्धिनः 'अन्वसः' अन्नस्य 'मदे' सति ॥ ॥ ९ ॥

'महत्त' इति नवर्चं नवमं सूक्तम् । वज्रभूतेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च इतेषु भ्रातृषु कनिष्ठः सौचीको नामाभिर्वषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्पापः प्राविशत् । स च मत्स्यैः प्रदर्शितः सन्नन्वेष्टुमागतैर्देवैः सहदेवमादिभूक्तत्रयेण संवादं कृतवान् । अस्य सूक्तस्य द्वितीयादि-पुनश्चतस्रो 'विधे देवाः शास्तन' इति पृथ्वसुत्तरसूक्तं येन दशर्षोऽग्निवाक्यम् । अयुजः प्रपमापाः पञ्चर्षो 'यमैश्चाग मनसा' इत्येकादशर्षसुत्तरसूक्तं च देवानां वाक्यम् । तत्र 'तदप चावः प्रपम मसीय' इति द्वाचस्रप्रेर्वाक्यम् । असोऽग्निवाक्येषु देवा देवताभिर्क्षेपिः । देवोक्तिर्ब्रह्मिर्देवता देवा ऋषयः । अनादिशापरिभाषयेदुत्तरं च द्वे ग्रंथे विरोपानभिधानात् । तथा चानुक्रान्तं—'वषट्कारेण वृक्षेण भ्रातृषु सौचीकोऽग्निपः प्रविश्य देवैः समवदुत्तरैस्त्रिभिर्महत्तत्र तत्र युजोऽग्निवाक्यं विध इत्युत्तरं पदकमयुजो देवानां यमैश्चागैर्युत्तरं चैकादशकं तदपेति तु द्वौचोऽग्निः' इति । गतो विनियोगः । सूक्तत्रयोक्त्यर्थं तैत्तिरीयब्राह्मणम्—'अग्नेध्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसद् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीपन्त सोऽग्निमिमेदिथं चाव स्य आर्तिमारिप्यतीति स निलायत सोऽप' प्राविशत् देवताः 'प्रेपमैच्छन्' (तै. सं. २. १. १) इत्यादि । तत्राचया देवा अभिमाहुः ॥

महत्तदुल्वं स्थर्विरं तदासीद्येनाविष्टितः प्रविशेतिथापः ।

विश्वी अपश्यद्वहुधा ते अग्ने जातवेदस्तुन्वो देव एकः ॥ १ ॥

महत् । तत् । उन्वम् । स्थर्विरम् । तत् । आसीत् । येन । आऽविष्टितः । प्रऽविशेतिथः । अपः ।

विश्वीः । अपश्यत् । बहुधा । ते । अग्ने । जातवेदः । तुन्वः । देवः । एकः ॥ १ ॥

'तदुल्वं' वह्यमाणं तत् प्रावरणं 'महत्' स्थविरम् अत्यन्तं स्थूलं च 'तत्' तत् 'आसीत्' येन उल्वेन 'आविष्टितः' आविष्टितः सन् हे अग्ने 'प्रविशेतिथापः' उदकानि प्रविष्टवानसि । हे 'अग्ने

१. ग-त१.२.३.१.७.८-अ१.२.४.७-भोगसाधनानि; त४.५.२६-भोगसाधनानि । २. ग-त-भ-मु-स्तोत्रेण वर्त्मनेपथः । ३. ग-'भिषाणात्' उत्तरसूक्ते अष्टमीवर्जे षष्ठायाः पंचर्षो जगत्स्यः । ४. ग-त७-अनु-अत्र । ५. ग-द्वौमेति तुमायनगत्याष्टमीवर्जे; अनु-द्वौमेस्तन्नुमाया जगत्स्योऽष्टमीवर्जे ।

१जातवेदः जातप्रज्ञ ष्ते १विश्वाः सर्वाः १तन्व. तन्. सर्वाण्यज्ञानि १बहुधा बहुप्रकारम् १एक. देवः
१अपश्यत् दृष्टवान् ॥

को मा ददर्श कतमः स देवो यो मे तन्वां बहुधा पर्यपश्यत् ।

क्वार्ह मित्रावरुणा क्षियन्त्यग्नेर्विश्वाः सुमिघो देवयानीः ॥ २ ॥

क. । मा । ददर्श । कतमः । सः । देव. । य । मे । तन्व. । बहुधा । परिऽअपश्यत् ।

क्व. । अर्ह. । मित्रावरुणा । क्षियन्ति. । अग्ने. । विश्वा. । सुम्ऽइध. । देवऽयानी ॥ २ ॥

इदमग्नेवांश्यम् । एको देवोऽपश्यद्विस्तुक्ते पृच्छति । १को १मा मा १ददर्श दृष्टवान् । १स १देव.
१कतम १यो १मे मम १तन्व. तन्. १बहुधा बहुप्रकार स्थिता. १पर्यपश्यत् परिदृष्टवान् । हे १मित्रा-
वरुणा मित्रावरुणौ १अग्ने मम १विश्वाः सर्वाः १ममिध दीमा. १देवयानीः देवयानसाधनभूता
तन्वा इष्टा इत्युक्त यदि दृष्टाश्चेत्तर्हि १एक १क्षियन्ति क निवसन्तीत्येव देवानां पुरतो वर्तमाना
मित्रावरुणावाहाग्निः ॥

ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टमग्ने अप्सोपधीषु ।

तं त्वा यमो अचिकेच्चित्रभानो दशान्तरुष्यादतिरोचमानम् ॥ ३ ॥

ऐच्छाम । त्वा । बहुधा । जानऽवेदः । प्रऽविष्टम् । अग्ने । अप्सु । ओपधीषु ।

तम् । त्वा । यमः । अचिकेत् । चित्रभानो इति चित्रऽभानो ।

दशऽअन्तरुष्यात् । अतिऽलोचमानम् ॥ ३ ॥

ययमग्निना पृष्टा देवा अग्निं युवन्ति । हे १जातवेद जातप्रज्ञ १अग्ने १त्वा त्वां अनु १ऐच्छाम ।
कीदृशं स्थाम् १अप्सु उदकेषु १ओपधीषु च १बहुधा १प्रविष्टम् । अन्वित्य च १त तादृशमप्यविष्टं
१त्वा त्वां १यम. देव. १अचिकेत् ज्ञातवान् हे १चित्रभानो ध्यायनीपरश्मे । कुत्र स्थित ज्ञातवामिति
तद्ब्रूयते । १दशान्तरुष्यात् । अन्तरप्यं गूढमावासस्थानं तच्च स्थानं दशसंख्योपेतम् । तादृशं स्थानम्
१अतिरोचमानम् अतीत्य प्रकाशमानम् । अग्नेहि गूढानि दश स्थानानि भवन्ति । पृथिव्यादयस्त्रयो
ल्लोका अग्निवाय्वादिवाय्वास्त्रयो देवा आप ओषधयो वनस्पतयः प्राणिशरीरमिति दश स्थानानि ॥

होत्रादहं वरुण बिभ्यदायं मेदेव मां युनजन्नत्र देवाः ।

तस्य मे तन्वां बहुधा निर्विष्टा एतमर्थं न चिकेतुहमग्निः ॥ ४ ॥

होत्रात् । अहम् । वरुण । बिभ्यत् । आयम् । न । इत् । एव । मा । युनजन् । अत्र । देवा. ।

तस्य । मे । तन्वः । बहुधा । निऽविष्टाः । एतम् । अर्थम् । न । चिकेत । अहम् । अग्नि ॥ ४ ॥

अनया देवा मां ज्ञातवन्त इति निश्चित्य गृह्यन्त्यस्य प्रयोजनमाह । हे १वरुण देव १अहं १होत्रात्
होतव्यात् । हविर्वेदनादित्यर्थः । तस्मात् १बिभ्यत् १आयम् आगतवानस्मि । अतः १मा माम्
१एव एवै पूर्वप्रकारेण १अत्र अस्मिन् हविर्वेदने १नेत्र १युनजन् नैव योजयन्तु १देवाः । १तस्य

तादृशस्य विभ्यतः षमे षत्वो षबहुधा षनिविष्टाः अप्सु । षतमर्थम् एतद्विवर्हणकार्यम् षभिः
 षबर्ह षन षचिकेत न सुध्ये नाङ्गीकरोमि ॥

एहि मनुदेवयुर्यज्ञकामोऽङ्कृत्या तमसि क्षेप्यथे ।

सुगान्पथः कृणुहि देवयानान् वह हव्यानि सुमनस्यमानः ॥ ५ ॥

आ । इहि । मनुः । देवऽयुः । यज्ञऽकामः । अरम्ऽकृत्यं । तमसि । क्षेपि । अग्रे ।

सुऽगान् । पथः । कृणुहि । देवऽयानान् । वह । हव्यानि । सुऽमनस्यमानः ॥ ५ ॥

अग्निपशुक्ता देवाः पुनरग्निमाह्वयन्ति । हे षमे षह्यि आगच्छ । षमनुः मनुष्यो यथा
 मननीयो मनु राजा वा षदेवयुः देवान् यष्टुमिच्छन् षयज्ञकामश्च भवति । अत एहि । किं कुर्वन् यज्ञ-
 कामो भवतीति चेदुच्यते । षअकृत्य केवलं तेजःपुत्रमेवाङ्कर्वन् । यद्देवमुत्तरं संबध्यते । एवं तु
 अङ्कृत्यात्मानमङ्कर्वन् षतमसि अयैर्ज्ञातुमशक्येऽन्धकारे षक्षेपि निवससि । हे अग्ने आगत्य च
 षदेवयानान् देवान् प्रति धर्मेनुष्या गच्छन्ति तान् षपथा मार्गान् षगान् षकृणुहि कुह । 'कृवि
 हिंसाकरणयोश्च' । 'घिनिपकृण्वीरच' इत्युग्रययः । संमत्या नो यज्ञनिष्पत्तेर्देवयानाः सुपथा
 भवन्ति । षवह च षहव्यानि अस्मदीयानि षसुमनस्यमानः सौमनस्यमाचरन्स्वम् ॥ ॥ १० ॥

अग्नेः पूर्वे आतरो अर्थमेतं रथीवाध्वानमन्वावरीवुः ।

तस्माद्भिया वरुण दूरमायं गौरो न क्षेमोरविजे ज्यायाः ॥ ६ ॥

अग्नेः । पूर्वे । आतरोः । अर्थम् । एतम् । रथीऽईव । अध्वानम् । अर्तु । आ । अन्वावरीविति ।

तस्मात् । भिया । वरुण । दूरम् । आयम् । गौरः । न । क्षेमोः । अविजे । ज्यायाः ॥ ६ ॥

अनयाग्निः स्वपलायननिमित्तमाह । हे देवाः षअग्नेः सम षपूर्वे पूर्वमुत्पन्नाः षआतरोः भूपति-
 भुवनपतिभूतानां पतिरिति त्रयोऽप्रजाः षएतम् षअर्थं हविर्वह्नात्पमयेम् षअन्वावरीवुः अनुक्रमेण
 घृतयन्तः । तत्र वृणोतेर्यद्दृष्टगन्तव्यमिह श्रेष्ठान्दसो लुक् । 'बहुलं छन्दसि' इत्युक्तम् । आदरणे
 दृष्टान्तः । षरथीवाध्वानम् । अध्वानं यथा रथी वृणोति तद्वत् । ते आतरस्तथा कुर्वन्तो हताः ।
 षतस्मात् मरणात् षभिया मीला हे षवरुण षपूर्वे देवम् षआपम् । किंच षक्षेमोः इत्युक्तेः षधनुषः
 षज्यायाः सकाशात् षगौरो षन गौरस्य इव स यथा विभेति चलति वा तद्वत् षअविजे अकम्पे ।
 'भोवित्री भयचलनयोः' । अनुवातेत्तौदादिकः । तस्य लङ्घुत्वे रूपम् ॥

कुर्मस्त आयुर्जरं यदग्ने यथा युक्तो जातवेदो न रिप्याः ।

अथा वहसि सुमनस्यमानो भागं देवेभ्यो हविषः सुजात ॥ ७ ॥

कुर्मः । ते । आयुः । अजरम् । यत् । अग्ने । यथा । युक्तः । जातऽवेदः । न । रिप्याः ।

अप । वहसि । सुऽमनस्यमानः । भागम् । देवेभ्यः । हविषः । सुऽजात ॥ ७ ॥

इदं देवानां वाक्यम् । हे षअग्ने षयत् षआयुः आयुष्यम् षअजरं जरारहितमस्ति तत् षते
 षकुर्मः । षयुक्तः तेनायुषा संयुक्तस्त्वं हे षजातवेदः जातप्रज्ञ षयथा षन षरिप्याः न म्रियसे तथा

कुर्मं । १ अथ १ वहसि वह १ मुमनस्यमानः सौमनस्यं कुर्वन् बोध्यं वहन् । तदेव दर्शयति ।
१ हविषः यजमानप्रतस्थ १ भागम् । केम् । १ देवेभ्यः । हे १ सुजात शोभनजन्मप्रद्रे ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् ।

घृतं चापां पुरुषं चौपधीनामग्रेथ दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥ ८ ॥

प्र१या॒जान् । मे । अनु॒ऽया॒जान् । च । के॒वलान् । ऊ॒र्जस्वन्तम् । ह॒विषः । द॒त्त । भा॒गम् ।

घृ॒तम् । च । अ॒पाम् । पु॒रुषम् । च । औ॒पधी॒नाम् ।

अ॒ग्रे । च । दी॒र्घम् । आ॒युः । अ॒स्तु । दे॒वाः ॥ ८ ॥

अनेनामिहं विवहेने दातव्याम्युक्त्वा दत्तेति^१ प्रतिज्ञानाति । हे देवा १ मे मया १ प्रयाजान्
प्रधानस्य प्रयुक्ते षष्ठ्यर्थानेतन्नामकान् हविर्भागान् तथा १ अनुयाजान् अनु प्रधानात्पश्चादष्ट्यर्थानेतन्ना-
मकान् १ केवलान् असाधारणान् १ दत्तं प्रयच्छत । तथा १ ऊर्जस्वन्तं प्रत्यभिचारणात्प्रारब्धं १ हविषः
सर्वस्यापि चरपुरोडाशादेः १ भागं स्विष्टकृदाख्य भागं दत्त । अयवोर्जस्वन्तं हविषो भागं प्रयाजानु-
याजाख्ये^२ दत्तेति बोध्यम् । किञ्च १ अपा सरभूत ताम्ब उत्पन्नं वा १ घृतम् आज्यभागादिसाधनम्
१ औपधीनाम् औपधीभ्य उत्पन्न १ पुरुष १ च भागं दत्त । किञ्च १ अग्रे अग्रे १ दीर्घमायु १ च १ अस्तु ।
अप्युक्तारकृतवधभयं मा भूदित्यर्थः । अमुमितिहासं प्रत्युल कौपीनकिमाकृण—^३ तत्त्वादाहुरामेयाः
प्रयाजा आमेया अनुयाजा आमेयमाज्यमाग्नेय पुरोडाशा इति । 'शरीरदाया ह वा अग्नयो भवन्ति'
इति च ब्राह्मणं 'पुरपाहुतियस्य प्रियतमा' इति च ॥

तर्चं प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।

तवामि युहोर्ध्वमस्तु सर्वस्तुम्यं नमन्तां प्रदिश्यतेक्षः ॥ ९ ॥

तर्चं । प्र१या॒जा । अनु॒ऽया॒जा । च । के॒वले । ऊ॒र्जस्वन्तः । ह॒विषः । स॒न्तु । भा॒गाः ।

तर्चं । अ॒ग्रे । य॒ज्ञः । अ॒यम् । अ॒स्तु । सर्वं । तु॒म्यम् । न॒मन्ता॒म् । प्र॒दिशं । च॒र्त॒स्वः ॥ ९ ॥

एवमग्निना^४ याच्यमाना देवा प्रतिमुच्येते । हे अग्ने १ तव १ प्रयाजा १ अनुयाजाश्च १ केवले
असाधारणाः १ ऊर्जस्वन्तः बलवन्तः १ हविषः १ भागाः १ सन्तु । हे अग्ने १ अयं १ सर्वः १ यज्ञः च १ तव
१ अस्तु । तथा १ प्रदिशः प्रकृष्टा मुख्याः १ चर्तस्वः दिशः १ तुम्यं १ नमन्ताम् । अत एहि हविर्वहेति
शेषः ॥ ॥ ११ ॥

'विश्वे देवाः शास्तन' इति पठ्यं दशमं सूक्तं सौवीकरव्याघ्रेणैव वैश्वदेवम् । गतं सूक्त-
विनियोगः । सुगादापनात्पूर्वमाविनि जये विनियुक्ता । सूत्रितं च—'विश्वे देवाः शास्तन मा
यथेहारायि होता निषदा यजीयान्' (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

विश्वे देवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मुनवै यक्षिपथ ।

प्र मे व्रूत भागधेयं यथा वो येन पृथा हृष्यमा वो वहानि ॥ १ ॥

वि॒श्वे । दे॒वाः । शा॒स्तन॑ । मा॒ । यथा॑ । इ॒ह । हो॒ता । वृ॒तः । मु॒नवै॑ । यत् । नि॒ऽस॒धं ।

प्र । मे । व्रू॒त । भा॒ग॒धे॒यम् । यथा॑ । वो॒ । ये॒न । पृ॒था । हृ॒ष्यम् । आ । वो॒ । व॒हानि॑ ॥ १ ॥

१. त-म-कुर्वन् । २. ग-तान् ; त१.२.३.४.५.८-म१.४.६-वाति, त६-म२.४.८-वाति, मु-
च्यन्ति । ३. म१.२.४-प्रयाजाख्यं । ४. त१.२.३.६.७.८-म-एवमग्निभिः ।

एतासूक्तं कृत्स्नमाग्नेयम् । हे विश्वे देवाः सूर्यं मा मां शास्तेन अनुज्ञां दत्त । ययेह पदे
 होता देवानामादाता सन् यृतः होतृत्वेन यृतोऽहं यमनै स्तौमि भवतः । यत् यस्मात् नियम
 स्तौमि तस्माच्छास्तेन । मे मम भागधेयं यत्र यत यथा वः सूर्यं भागं कल्पितवन्तः तथा ते
 भागं प्र दत्त । येन च यथा वः हव्यमा वहानि वहनं करोमि ॥

अहं होता न्यसीदं यजीयान् विश्वे देवा मरुतो मा जुनन्ति ।

अहरहरश्चिनाध्वर्यवं वां ब्रह्मा समिद्धवति साहुतिर्वाम् ॥ २ ॥

अहम् । होता । नि । असीदम् । यजीयान् । विश्वे । देवाः । मरुतः । मा । जुनन्ति ।

अहःऽअहः । अश्चिना । आध्वर्यवम् । वाम् ।

ब्रह्मा । समुऽइत् । भवति । सा । आऽहुतिः । वाम् ॥ २ ॥

यजीयान् यदृतमः अहं होता सन् यन्वसीदं नियण्णोऽस्मि । नियदने तं नियण्णं विश्वे
 व्याप्ताः यमरुतः देवाः जुनन्ति मेरयन्ति हविर्बंहनाय । हे अश्चिना^१ वां युवयोः आध्वर्यवम्
 अहरहः प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः । आध्वर्यवं अवज्ञगमनुज्ञातव्यमित्यर्थः । ब्रह्मा भवति
 भवतु । कः । यस्मिन् समिद्धश्चन्द्रमाः । चन्द्रमा मया भवतु । किं यसा^२ । स^३ इत्यर्थः । सा च
 समित् समिद्धश्चन्द्रमाः वां युवयोर्होमार्थं वां युवाभ्यां क्रियमाणायाध्वर्यवकर्मणे आहुतिः
 भवति भवतिवत्यर्थः । सोमामको हि चन्द्रमा हुयते । 'एष वै सोमो राजा' इत्युपक्रम्य 'तदेवोभये
 भवति' इति हि छन्दोगमाह्वयम् । अथर्वेवं योजना । साहुतिराध्वर्यवमनुष्ठितवज्र्यां होतव्या सा
 वां युवयोः युवाभ्यां भवति भवतु । आध्वर्यवं वामित्यस्यैव विवरणमेतत् ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समजुजन्ति देवाः ।

अहरहर्जायते मासिमास्पथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ३ ॥

अयम् । यः । होता । किरु । सः । यमस्य । कमप्युहे । यत्समजुजन्ति । देवाः ।

कम् । अपि । ऊहे । यत् । समुऽअजुजन्ति । देवाः ।

अहःऽअहः । जायते । मासिमासि । अयं । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् ॥ ३ ॥

यः अयं होता यसः किः को भवति । कीदृशो भवति । तस्य को व्यापार इत्यर्थः ।
 तस्योत्तरमुच्यते । यमस्य मृत्योः^४ भीतः सञ्चिन्ति शेषः । कमपि हुतम् ऊहे वहति । यद्वा सर्व-
 मृत्विग्जातं नियमयतीति यमो यजमानः । तस्य कमपि हुतमूहे वहति देवान्पति । यत्समजुजन्ति
 यद्विः प्राप्नुवन्ति देवाः । किंचाशिः अहरहः प्रतिदिनमग्निहोत्रार्थं^५ जायते प्रादुर्भवति । तथा
 मासिमासि प्रतिमास जायते पितृवशार्थम्^६ । एतत्कालद्वयमुपलक्षणं पक्षचतुर्मासपन्माससंवत्स-
 रादीनाम् । अपरे पुनरेवमाहुः । अहरहः^७ सूर्यात्मना जायते मासिमासि चन्द्रात्मनेति । अथ तमि-
 ममग्निं देवा^८ दधिरे हव्यवाहं हविषां योदारम् । यमसिः स्वात्मानं स्वयमेवोक्तवान् ॥

१. ग-त-म- 'तथा' नास्ति । २. त१.२.७-मु-अश्चिनाश्चिनौ । ३. ग१-म६-सोमः ग४-त१.
 २.३.५-सामः सु-सा स सोम । ४. त१.२.३.६.५.८-म१.२.६.८- 'वां' नास्ति । ५. ग-त-म-मु-
 मृतः । ६. ग-त-४.५-म-ह- 'होत्रार्थम्' । ७. ग-त-४.५-म-ह- 'यज्ञार्थम्' । ८. त१.२.३.७-म- 'अहरहः'
 नास्ति । ९. त-म- 'देवा' नास्ति ।

मां देवा दधिरे हव्यवाहमपम्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरन्तम् ।

अग्निर्विद्वान्पञ्च नः कल्पयाति पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

माम् । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् । अपम्लुक्तम् । बहु । कृच्छ्रा । चरन्तम् ।

अग्निः । विद्वान् । पञ्चम् । नः । कल्पयाति । पञ्चयामम् । त्रिवृतम् । सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

१माम् अग्निं १देवाः १हव्यवाहं हविर्वोहारं १दधिरे कृतवन्तः । कीदृशं माम् । १अपम्लुक्तम् - अपक्वमागतं १बहु १कृच्छ्रा बहुनि कृच्छ्राणि स्यान्नानि १चरन्त गच्छन्तम् । कया मनीषया दधिरे हव्युपयते । अथम् १अग्निर्विद्वान् सर्वं ज्ञामन् १नः अस्माकं १पञ्च १कल्पयाति कल्पयति । कीदृशं पञ्चम् । १पञ्चयामं पञ्चविधगमनम् । पादूको हि पञ्चः । १त्रिवृतं सप्तनयप्रभेदेन त्रिप्रकार १सप्ततन्तुं सप्तभिः छन्दोमयैः स्तुतिभिर्विस्तृतम् ॥

आ वो यक्षयमृतत्वं सुवीरं यथा वो देवा वरिवः कराणि ।

आ बाहोर्वज्रमिन्द्रस्य धेयामथेमा विश्वाः पृतना जयाति ॥ ५ ॥

आ । वः । यक्षि । अमृतत्वम् । सुवीरम् । यथा । वः । देवा । वरिवः । कराणि ।

आ । बाहोः । वज्रम् । इन्द्रस्य । धेयाम् । अथ । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयाति ॥ ५ ॥

हे देवाः । १वः युष्माक् १आ १यक्षि आयाचे । किम् । १अमृतत्वम् अविनाशित्वं १सुवीरं सुपुत्रं च । हे १देवाः । १य युष्माकं १वरिवः परिचर्यां हवीरूपं धने वा १यथा १कराणि करबाणि तदर्थमित्यर्थः । किंच १इन्द्रस्य १बाहोः १वज्रम् १आ १धेयाम् । ग्राहयामित्यर्थः । अग्नेर्होतृत्वाभावे इन्द्रस्य सोमाद्यभावाद्युर्बलत्वेन वज्रप्रचारणं नोपपद्यते । अतस्तत्कृत्वा वज्रं ग्राहयामीत्यर्थः । १अथ एवं सति १इमाः १विश्वाः सर्वयः १पृतनाः शत्रुसेनाः १जयाति जयति । जयतु वा ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिशर्च देवा नवं चासपर्यन् ।

औक्षन्पृतैरस्तृणन्बर्हिरेस्मा आदिद्वोतारं न्यसादयन्त ॥ ६ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिशत् । च । देवाः । नवं । च । असपर्यन् ।

औक्षन् । पृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ६ ॥

१त्रीणि १शता शतानि त्रीणि १सहस्राणि १त्रिशच्च १नव १च एतत्संख्यायाः । १देवाः १अग्निं माम् १असपर्यन् पर्यवरन् । परिचर्याप्रकारं उच्यते । १पृतैः क्षरद्विराज्यैः १औक्षन् सिक्तवन्तः । १अस्मै अग्नये मन्त्रा १बर्हिः १अस्तृणन् आस्तृणवन्तः । १आदित् आस्तरणानन्तरं १होनारम् आह्वातारं १न्यसादयन्त नियमेनासादितवन्तः ॥ ॥ ३२ ॥

‘यमैच्छाम’ इत्येकादशार्चमेकादशं सूक्तम् । देवानां वाचयत्वादेवा ऋषयः । ‘तदद्य’ इति द्रुचस्य सोचीकोऽभिक्रिषि । ‘तन्तुं तन्वन्’ इत्याद्या अष्टमीवर्जिता जगत्पथः । अष्टमी शिष्टाश्च त्रिष्टुभः । तथा धातुकान्सं—‘तन्तुमथा जगत्पथोऽष्टमीवर्जम्’ इति । शिष्टमुक्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

यमैच्छाम मनसा सोऽयमागद्यज्ञस्य विद्वान् परुषधिकित्वान् ।

स नो यक्षदेवताता यजीयानि हि पत्सदन्तरः पूर्वी अस्मत् ॥ १ ॥

यम् । ऐच्छाम । मनसा । सः । अयम् । आ । अगात् । यज्ञस्य । विद्वान् । परुषः । चिकित्वान् ।

सः । नः । यज्ञत् । देवऽताता । यजीयान् । नि । हि । सत्सत् । अन्तरः । पूर्वः । अस्मत् ॥ १ ॥

‘यम् अभिम् एष्टाम अन्विष्टवन्तो वयं’ ‘मनसा हविष्प्रापणबुद्ध्या महं हवि’ प्रापयत्विति बुद्धयेल्यर्थः । ‘सोऽयम् अभिः’ ‘आगात् आजगाम । कीदृशोऽभिः ।’ ‘यज्ञस्य यज्ञं’ ‘विद्वान् जानंस्तथा’ ‘परुषः परुषि संधातव्यान् यज्ञानि’ ‘चिकित्वान् अभिगच्छन् ।’ ‘सः अभिः’ ‘यजीयान् यदृतमः’ ‘नः अस्मान्’ ‘देवताता देवतातां यज्ञे’ ‘यज्ञत् यजतु ।’ ‘नि’ ‘पत्सद्धि न्यसीदत् खलु देवामिति शेषः ।’ ‘कीदृशः सन् ।’ ‘अन्तरः अरिजनां यष्टव्यानां देवानां च मध्ये संघर्षन्’ ‘अस्मत्’ ‘पूर्वः अस्मात्तो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् ।’ ‘अभि समिध्य पश्चादि देवा आहूयन्ते ॥

दशार्णमासयोः पुरा ‘अराधि’ इत्येषा जप्त्वा । सूत्रमुदाहृतम् ॥

अराधि होता निपदा यजीयानुभि प्रयांसि सुर्धितानि हि ख्यत् ।

यजामहै यज्ञियान् हन्त देवा ईळामह ईड्या आज्येन ॥ २ ॥

अराधि । होता । निऽसदा । यजीयान् । अभि । प्रयांसि । सुऽर्धितानि । हि । ख्यत् ।

यजामहै । यज्ञियान् । हन्त । देवान् । ईळामहै । ईड्यान् । आज्येन ॥ २ ॥

अयमभिः । ‘होता होमनिष्पादकः’ ‘यजीयान् यदृतमश्न सन्’ ‘निपदा देवां निपदनेन’ ‘अराधि सिद्धोऽभूत् ।’ ‘आहुतियोग्योऽभूदित्यर्थः ।’ ‘तयामृतोऽयं’ ‘सुर्धितानि सुष्ठु निहितानि’ ‘प्रयांसि वस्तुतो-
डाशायवानि’ ‘अभि’ ‘हि’ ‘यद्यच् अभिचष्टे सर्वतः पश्यति ।’ ‘हति पूरणः ।’ ‘कृपा बुद्धयेति ।’ ‘यज्ञियान् यष्टव्यान् आहुतिभाजः’ ‘देवान्’ ‘हन्त शीघ्रम्’ ‘आज्येन’ ‘यजामहै’ ‘तथा’ ‘ईड्यान् स्तुतिभाजो देवान् स्तुत्या’ ‘ईळामहै इति बुद्धयेति शेषः ॥

‘यदिमन्यजमाने जीवति मृतशब्दो जायते तस्य सुरभिर्मतीष्टि’ कर्तव्या । ‘साध्वीमकः’ इत्येषा रात्र याज्या । सूत्रितं च—‘अग्निर्होता न्यसीदयजीयान् साध्वीमकर्देवपीति नो अद्य’ (आध. श्रौ. १. १३) इति ॥

साध्वीर्मकर्देवपीति नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् ।

स आपुरार्गात्सुरभिर्वसानो भद्रामर्कदेवर्हति नो अद्य ॥ ३ ॥

साध्वीम् । अकः । देवऽवीतिम् । नः । अद्य । यज्ञस्य । जिह्वाम् । अविदाम् । गुह्याम् ।

सः । आर्युः । आ । अगात् । सुरभिः । वसानः । भद्राम् । अकः । देवऽर्हतिम् । नः । अद्य ॥ ३ ॥

अयमभिः । ‘अद्य’ ‘नः अस्माकं’ ‘देवर्हतिं देवानामागमनवन्तं देवानां हविर्भक्षणोपेतं वा यज्ञं’ ‘साध्वीमकः साधुमकरोत् ।’ ‘वयं च’ ‘यज्ञस्य’ ‘गुह्यां गूढतरां’ ‘जिह्वामविदाम लब्धवन्तः स्म ।’ ‘अग्निर्हि यज्ञस्य जिह्वा तेन देवानां पानाजिह्वात्वेनोपचारः ।’ ‘सः सादृशोऽभिः’ ‘सुरभिः सुगन्धः

वभायु. देवैः दत्तमायुष्यं वसानः आच्छादयन् वभागात् आगच्छति । आगत्य च वनः अस्मदर्थं
वदेवहृतिं देवानामाह्वानवन्तं^१ यज्ञं वभद्रामकः कत्याण कृतवान् वअद्य इदानीम् ॥

दशपूर्णमासयोः सामिधेन्यर्थं प्रेषितेन होत्रा 'तदद्य वाचः' इत्येषा जप्या । खुगादापनात्
पूर्वमपि^२ जप्या । सूत्रितं च—'तदद्य वाच प्रथमं ममीषेति समाख्य' (आश्व. श्रौ. १.२) इति ॥

तदद्य वाचः ग्रथमं मसीय येनासुरां अभि देवा असांम ।

ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्च जना मर्म होत्रं जुपध्वम् ॥ ४ ॥

तत् । अद्य । वाच । प्रथमम् । मसीय । येन । असुरान् । अभि । देवाः । असांम ।

ऊर्जोऽअद. । उत । यज्ञियासः । पञ्च । जना । मर्म । होत्रम् । जुपध्वम् ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं चाग्नेवांशयमित्युक्तम् । वअद्य इदानीं प्रथमम् । मुत्यनामैतत् । वाचां मुत्यं वतत्
वाच वच वचनं मसीय मसीय उच्चारयामि । येन वचसा अहं देवा च वयम् असुरान् अभि
असाम अभिभवेम । किं तत् प्रथमं वचनमिति उच्यते । ऊर्जाद. हे अन्नाद. वउत अपि च
यज्ञियासः यज्ञार्हा हे पञ्च जना देवमनुष्यादयः पूयं मम होत्रं जुपध्वं सेवध्वमिति । पञ्च
बह्वच्यमानेऽभिमनूयन्ति सर्वे देवा इत्यभिप्रायः । अत्र 'तदद्य वाच' (निरु. ३. ८) इत्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

पञ्च जना मर्म होत्रं जुपन्तां गोजाता उत ये यज्ञियासः ।

पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहंसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्वंस्मान् ॥ ५ ॥

पञ्च । जनाः । मर्म । होत्रम् । जुपन्ताम् । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ।

पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहंसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ ५ ॥

पञ्च जना. देवादयः मम होत्रं हवमाह्वानं जुपन्तं सेवन्ताम् । अपि च गोजाताः
भूम्यामुत्पन्नाः । यद्वा । गोशब्देन तज्जं पय आदिकमुच्यते । हविरर्थं प्रादुर्भूता इत्यर्थः । तारणा ये
सन्ति । वउत अपि च ये यज्ञियासः यज्ञार्हा^३ सन्ति ते मम होत्रं जुपन्ताम् । किञ्च पृथिवी
पृथिवीदेवता पार्थिवात् पृथिवीसंख्यात् वन. अस्मान् अंहंसः पापात् पातु रक्षतु । तथा अन्त-
रिक्षम् अन्तरिक्षदेवता दिव्यात् आन्तरिक्षावंहंस पापसकाशात्^४ वअस्मान् पातु ॥ ॥ १३ ॥

गार्हपत्यादारभ्याहवनीयाद्वेदि वेदतृणैरास्तृणाति 'तन्तुम्' इत्यनया । सूत्रितं च—'अवि-
ध्वन् संततं स्तृणन् सन्त्येन गार्हपत्यादाहवनीयमेति सन्तु तन्वव्रजसो आनुमन्विहि' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति । अग्निहोत्रहोमोऽप्यनयोदकधारा स्त्रावणीया । सूत्रितं च—'गार्हपत्यादविच्छिन्ना-
मुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वव्रजसो आनुमन्विहि' (आश्व. श्रौ. २. २) इति । अन्यन्तराले श्वाति-
क्रमणोऽनया गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमुदकेन भस्मना च पूरयेत् । सूत्रितं च—'गार्हपत्याहवनीययो-
रन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च संतनुयात्' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । आग्निमारुतेऽप्येषा धारया ।
सूत्रितं च—'तन्तुं तन्वव्रजसो आनुमन्विषेवा न इन्द्रो मघवा विरप्सि' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

१ गन्त. १. २. ८-म६-देवानां हवनवन्तं, म७-देवानां आह्वानात्तरं । २ ग४-पूर्वमेव । ३ गन्त. म४.
मु-यज्ञार्हा देवाः । ४ त१-म८-होत्रं हवमाह्वानं जुपता सेवता । ५ गन्त. ४. ५-म४-सकाशात् ;
त१. २. ६. ७-म१. ६. ७-मु-पापात् सकाशात् ।

तन्तुं तन्वन्नर्जसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुत्त्वणं वयत जोर्गुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वन् । रजसः । भानुम् । अनु । इहि । ज्योतिष्मतः । पथः । रक्ष । धिया । कृतान् ।

अनुत्त्वणम् । वयत । जोर्गुवाम् । अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने षतन्तु यज्ञं षतन्वन् विस्तारयन् षरजसः रज्जनात्मकस्य लोकस्य षभानुं भासकमा-
दित्यम् षअन्विहि अनुगच्छ । रश्मिद्वारा सूर्यमण्डलं प्रविशेत्यर्थः । किञ्च षज्योतिष्मतः प्रकाशवतो
पथस्य षपथः गमनमार्गान् । अथवा ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः स्वर्गस्य पथो मार्गान् देवयानान् । षरक्ष
पालय । कीदृशान्मार्गान् । षधिया कर्मणा षकृतान् संपादितान् । किञ्च सोऽग्निः षजोर्गुयां स्तोत्राणाम्
षअपः । कर्मनामैतत् । क्रियया षप्राप्यं कर्म षअनुत्त्वणम् अनतिरिक्तं षवयत करोतु । 'पदेव यत्
उत्त्वणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः' (तै. सं. ३. ४. ३. ७) इति हि ब्राह्मणम् । स त्वं षमनुर्भव
मन्तव्यो भव । स्तुत्यो भवेत्यर्थः । किञ्च षदैव्यं षजनं देवतत्वं षजनय उत्पादय । यज्ञाभिगमनवन्तं
कुर्वित्यर्थः ॥

अक्षानहो नक्षतनोत सोम्या इष्कुण्ध्वं रशना ओत पिंशत ।

अष्टावन्धुरं वहताभितो रयं येन देवासो अनयन्मभि प्रियम् ॥ ७ ॥

अक्षऽनह । नक्षतन । उत । सोम्याः । इष्कुण्ध्वम् । रशनाः । आ । उत । पिंशत ।

अष्टाऽवन्धुरम् । वहत । अभितः । रयम् । येन । देवास्तः । अनयन् । अभि । प्रियम् ॥ ७ ॥

अथ यज्ञजिगमिषवो देवाः परस्परं युवते । हे षसोम्याः सोमार्हां देवाः यूयम् षअक्षानहः
अक्षेषु नक्षान् बन्धनीयान्धान् षनक्षतन नक्षत बध्नीत रये । षउत अपि च षरशनाः अश्वबन्धन-
प्रमहान् षइष्कुण्ध्वं निष्कुरुत सम्यक् संस्कुरुत । नकारलोपच्छान्दसः । षउत अपि च षआ षपिंशत ।
'पिंशत अवपदे' । अक्षानलंकुरतेत्यर्थः । षअष्टावन्धुरम् । बन्धुरं सारथिनिवासरूपानम् । अष्टसंख्याक-
बन्धुरोपेतं षरयं सूर्यसंबन्धिनम् षअभितः सर्वतः षवहत । सूर्यरथेन साकं युष्मदीयान्नपात्रं पशं प्रति
गमयतेत्यर्थः । षयेन षदेवामः देवाः षप्रियम् अस्मान् षअनयन् अभिगमयन्ति तं रयमभितो
वहतेति संबन्धः । यद्वा । तं यज्ञं प्रति वहतेति योज्यम् ॥

वैषाहिके प्रयागे यदि नावा तार्पा नदी स्यात् तदानीम् 'अश्मन्वती' इत्यर्थेन वर्षं नाव-
मारोहयेत् । उत्तरेणार्धेन नदीमुत्क्रमयेत् । सूत्रितं च—'अश्मन्वती रीयते सं रमच्चमिर्यर्धेन
नावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रमयेत्' (आध. गृ. १. ८. २-३) इति ॥

अश्मन्वती रीयते सं रमध्वमुत्तिष्ठत प्र तरता सखायः ।

अत्रा जहाम ये असन्नैवाः शिवान्वयमुत्तरेणाभि वाजान् ॥ ८ ॥

अश्मन्ऽवती । रीयते । सम् । रमध्वम् । उत । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः ।

अत्र । जहाम । ये । असन् । अश्वैवाः । शिवान् । वयम् । उत । तरेम । अभि । वाजान् ॥ ८ ॥

- अनयापि देवा यज्ञजिगमिषवः परस्परं ब्रुवते । वशमन्वशी नाम नदी वरीयते गरद्यति ।
 'री गतिरेषणयोः' । तां यज्ञगमनायोचरीनुम् उत्तिष्ठत उद्गच्छत । तथा कृत्वा वप्र वतरत तां नदीमु-
 ह्यद्यत । हे वसरायः यज्ञमानस्य सखिभूता इति देवाना संबोधनम् । वअत्र अस्यां नद्यां वज्रहाम
 परित्यजाम । कानिति उच्यते । ये वक्षोवाः । क्षेवमिति सुखनाम । येऽसुखभूताः वअसन् अभवन्
 अस्मानाश्रित्य वर्तन्ते ताज्रहाम । तथा कृत्वा वशिवान् सुसकराणि^१ वाजान् अश्वानि हवीषि वअभि
 • प्राप्नुम् उत्तरेम ॥

त्वष्टा माया वैदपसांमपस्तमो बिभ्रत्पात्रा देवपानानि शतमा ।

शिशीति नूनं परशुं स्वायसं येन वृश्वादेतशो ब्रह्मणस्पतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टा । मायाः । वेत् । अपसाम् । अपऽस्तमः । विभ्रत् । पात्रा । देवऽपानानि । शम्ऽतमा ।
 शिशीति । नूनम् । परशुम् । सुऽआयसम् । येन । वृश्वात् । एतशः । ब्रह्मणः । पतिं ॥ ९ ॥

अयं त्वष्टा देवशिल्पी वमायाः । कर्मनामैतत् । कर्माणि पात्रनिर्माणविषयाणि वेत् वेत्ति
 जानाति । स च त्वष्टा वअपसां शोभनकर्मवतां मध्ये वअपस्तम अतिशयेन शोभनकर्मा वैदपपानानि
 देवा विभ्रति येषु तानि पात्रा सोमपात्राणि विभ्रत् धारयन् वर्तत इति शेषः । स च त्वष्टा
 नूनम् इदानीमशौ हविर्वह्नायाद्रीकृते सति स्वायस शोभनायः सारभूतं परशुं वशिशीति
 तीक्ष्णयति । त्वष्टा पात्रमपादनार्थं येन परशुना एतस्य एतशवर्णं ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य
 पाता पात्रादिसपादनरूपस्य कर्मणः स्वामी वा वृश्वात् वृश्वाति^२ ॥

सुतो नूनं कवयः सं शिशीत वार्शीभिर्याभिरमृताय तक्षथ ।

विद्वांसः पदा गुह्यानि कर्तन् येन देवासो अमृतत्वमानुशुः ॥ १० ॥

सुतः । नूनम् । कवयः । सम् । शिशीत । वार्शीभिः । यार्भिः । अमृताय । तक्षथ ।
 विद्वांसः । पदा । गुह्यानि । कर्तन् । येन । देवासः । अमृतऽत्वम् । आनुशुः ॥ १० ॥

हे वकवयः मेधाविनस्वष्टुर्मम शिष्या क्रमवः वसतः । सन्त इत्यर्थः । प्रशस्ता यूयं नूनम्
 इदानीं स वशिशित अत्यर्थं तीक्ष्णीकृत वार्शी^३ । वार्भिः^४ वार्शीभिः^५ पात्राणि वअमृताय
 सोमाय । तपानायेत्यर्थः । यद्वा युष्माकममृतत्वाय । तदर्थं वतक्षय सपादवधः । हे कवयः विद्वांस
 यूयं गुह्यानि गोपनीयानि पदा पदानि निवासस्थानानि कर्तन् कुरुत । येन स्थानकरणेन देवासः
 देवा यूयम् वअमृतत्वमानुशुः प्राप्ता यूयम् । एव स्वशिष्यानाह ॥

गर्भे योपांमदधुर्वत्समासन्यपीच्येन मनसोव जिह्वया ।

स विश्वाहा सुमनो योग्या अभि सिंसासनिर्वनते कार इजितिम् ॥ ११ ॥

गर्भे । योपांम् । अदधु । वत्सम् । आसनि । अपीच्येन । मनसा । उत । जिह्वया ।

सः । विश्वाहा । सुऽमनो । योग्याः । अभि । सिंसासनिः । वनते । कार । इत् । जिर्निम् ॥ ११ ॥

१. ग-त-म-मु-मुसकरान् । २. ग-त-म-मु-‘च’ नास्ति । ३. ग-त-म-मु-वृश्वाति पात्राणि ।
 ४. त१.२.९.७.८-म-‘वार्शीः’ नास्ति । ५. त१.२.९.७.८-म१.२.९.७.८-वार्शीभिर्याभिः ।

ते^१ मरुतः^२ ऽगर्भे मृताया योर्मध्ये ग्राहके चर्मणि मृताया गोः संबन्धिनि^३ ऽयोषां कांचिद्वाम्
 ऽअदधुः धारितवन्तः ।^४ निश्रमर्णो गामरिणीत घीतिभिः (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्युक्तम् । तथा
 ऽआसनि मृताया भास्ये ऽवत्सम् अदधुः । केन साधनेन ऽअपीच्येन^५ अनसा देवत्वमाकाङ्क्षता
 ऽउत अपि च ऽजिह्वाया । सात्त्वयप्रधानोऽयं निर्देशः । जिह्वावदायतया चादयेत्सर्धः । यद्वा^६ । जिह्वाया
 युक्तं योषामिति संबन्धः । स्तिपासनिः संभजनशीलः ऽसः ऋभुसंघः ऽविश्वाहा सर्वेऽह.सु^७ सर्वदा
 ऽयोग्याः स्त्वोचिताः । सुमनाः^८ स्तुवीः ऽअभि ऽवनते । स च संघः ऽजितिं शत्रुजयं कामं ऽकार
 ऽहृत् कर्तव्यं शत्रुअयकर्तव्यं ॥ १४ ॥

‘तां सु ते’ इति षष्ठ्यं द्वादशं सूक्तं वामदेवगोत्रस्य बृहदुक्थस्याप्यं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा
 चानुक्रान्तं—‘तां सु यद् बृहदुक्थो वामदेव्य.’ इति । समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोम
 एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अपूर्णां पुस्तमाभि तां सु ते कीर्तिं त्वं महौ इन्द्र’ (भाव. श्री. ८. ७)
 इति । महाप्रते निष्केवल्य एतासूक्तम् । सूत्रितं च—‘तां सु ते कीर्तिं मघवन्महिवा भूय इद्राप्ये
 घोषाय’ (ऐ. भा. ५. १. ६) इति ॥

तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा यत्त्वा भीते रोदसी अह्वयेताम् ।

प्रावो देवाँ आतिरो दासमोर्जः प्रजायै त्वस्यै यदर्शिक्ष इन्द्र ॥ १ ॥

ताम् । सु । ते । कीर्तिम् । मघऽश्वम् । महिऽत्वा । यत् । त्वा । भीते इति । रोदसी इति । अह्वयेताम् ।

प्र । आवः । देवान् । आ । अतिरः । दासम् । ओर्जः ।

प्रऽजायै । त्वस्यै । यत् । अर्शिक्षः । इन्द्र ॥ १ ॥

हे इन्द्र ऽमघवन् धनवन् ऽते तव संबन्धिनीं ऽमहित्वा महर्वेनागतं ऽकीर्तिं सु सुषु
 कीर्तयामीति शेषः । किंच ऽयत् यदा ऽत्वा त्वां प्रति ऽभीते असुरैर्भयं प्राप्ते ऽरोदसी चावापृथिव्या
 ऽअह्वयेतां अवेत्यमृतां^१ तदानीं ऽदेवान् ऽप्रावः प्रारक्षः । तथा ऽदासं देवानामुपक्षयकर्तारमसुरम्
 ऽआतिरः न्यनाशयः । असुरान् हत्वा देवानां रक्षणेन चावापृथिव्योः भीतिं^२ पर्येहर इति यदस्ति किंच
 ऽत्वस्यै एकस्यै ऽप्रजायै पजमानरूपायै ऽयत् बलम् ऽअशिक्षः प्रायच्छः । तां कीर्तिं कीर्तयामीत्यर्थः^३ ॥

यदर्चरस्तुन्वा वायुधानो वलानीन्द्र प्रभुवाणो जनेषु ।

मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं ननु पुरा विवित्से ॥ २ ॥

यत् । अर्चरः । तुन्वा । वयुधानः । वलानि । इन्द्र । प्रऽब्रुवाणः । जनेषु ।

माया । इत् । सा । ते । यानि । युद्धानि । आहुः । न । अद्य । शत्रुम् । ननु । पुरा । विवित्से ॥ २ ॥

हे इन्द्र ऽतन्वा शरीरेण स्तोत्रेण वा ऽवायुधानः वर्धमानः ऽजनेषु प्राणिषु ऽवलानि ऽप्रभुवाणः
 शत्रुवधादिरूपाणि सामर्थ्यानि प्रकृषेण कथयन् ऽअर्चरः इति ऽयत् संचारं कृतवानिति यदस्ति ऽते
 तव ऽसा गतिः ऽमायेत् मायैव । स्पष्टेत्यर्थः^४ । किंच ऽयानि ऽयुद्धानि शत्रुविषयाणि ऽआहुः मुवते

१. ग-त-तेमी मरुतो । २. ग-त-भर-‘अपीच्येन’ वास्ति । ३. त-म-४.५.६-यद्वा अपि
 च । ४. त१.२.७-सर्वेष्वप्यह-सु । ५. त१.२.३.७-सुमनाः सममाना । ६. ग-त-४.५-रहेत्यमृताः
 त१.२.३.८-भर-४.६.८-अवेत्यमृता । ७. त१.२.३.७-सु-मारि । ८. त१.२.७-म-तद्वत् ; त३-तदने ।
 ९. त-सु-इत्येत्यर्थः ।

पुराविद^१ ऋषयः तान्यपि मायैव । उत इति आह । अथ इदानीं शत्रुं हन्तव्यं न विविस्ते न लभसे । अथ मा भूत् पूर्वं हतवानस्मीति यत्^२ धूमे तदपि नेत्याह । अनु इति प्रश्ने । किं पुरा शत्रुमलमथा । तदपि केयर्थः ॥

क उ नु ते महिर्नः समस्यास्मत्पूर्वं ऋषयोऽन्तमापुः ।

यन्मातरं च पितरं च साकमर्जनयथास्तन्वः^३ स्वार्थाः ॥ ३ ॥

के । ऊँ इति । नु । ते । महिर्नः । समस्य । अस्मत् । पूर्वं । ऋषयः । अन्तम् । आपुः । यत् । मातरम् । च । पितरम् । च । साकम् । अर्जनयथा । तन्वः । स्वार्थाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव महिम्नः समस्य सर्वस्यापि अन्तं पारम् अस्मत् अरमतः पूर्वं ऋषयः^४ के^५ आपुः प्राप्तुवन् । न केऽपीत्यर्थः । यद्यपि महत्त्वं प्रत्यापयन्ति तथापि न कारुण्येनेति । तत्र कारणमाह । यत् यस्मात् मातरं च पितरं च । 'धीः पिता दधिधी माता' (तै. ब्रा. १.७.५.४-५) इति हि श्रुतम् । अतो दधापृथिव्यावित्यर्थः । ते उभे अपि साकं सहैव स्वायाः तन्वः स्वकीयापछरीरात् अर्जनयथा उदादयः । अतो नापुरिणि संबन्धः ॥

चत्वारिं ते असुर्याणि नामादाम्यानि महिषस्य सन्ति ।

त्वमङ्ग तानि विश्वानि विस्से येभिः कर्माणि मघवञ्चकथं ॥ ४ ॥

चत्वारिं । ते । असुर्याणि । नाम । अदाम्यानि । महिषस्य । सन्ति ।

त्वम् । अङ्ग । तानि । विश्वानि । विस्से । येभिः । कर्माणि । मघवन् । चकथं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र महिषस्य महतः पूज्यस्य ते तव चत्वारि असुर्याणि असुरविघातीनि अदाम्यानि अग्नौर्हिष्यानि उत्तरसूक्त उपान्यवर्जिते 'दूरे तन्नाम' इत्यादिषु प्रतिपादितानि यानि नाम नामकानि शरीराणि मग्निं अङ्गं सखे त्वं तानि विश्वानि सर्वाणि विस्से वेत्सि जानासि । येभिः यै नामभिः कर्माणि वृत्रवधादिरूपाणि चकथं कुरुषे हे मघवन् तानि वेत्सीति ॥

त्वं विश्वा दधिपे केवलानि यान्याविर्या च गुहा वसूनि ।

कामुमिन्मे मघवन्मा वि तारीस्त्वमाज्ञाता त्वमिन्द्रासि दाता ॥ ५ ॥

त्वम् । विश्वा । दधिपे । केवलानि । यानि । आविः । या । च । गुहा । वसूनि ।

कामम् । इत् । मे । मघवन् । मा । वि । तारी ।

त्वम् । आऽज्ञाता । त्वम् । इन्द्र । असि । दाता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वा सर्वाणि केवलानि अन्येषामसाधारणानि वसूनि धनानि दधिपे धारयसि । विश्वानीत्युक्तं कथं विश्वत्वमित्यत आह । यान्याविः आविर्भूतानि सर्वे प्रसिद्धानि वसूनि वासयोग्यानि धनानि सन्ति यथा च गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे धनमानानि वसूनि

१. त. १.२.१.७-८-म-सु-पुराविद । २. त-म-सु-यत् नास्ति । ३. ग-अस्मत् । ४. ग-म-म-१.२.४.१-के ऋषयः; ग-त-म-७-ऋषयः । ५. त. २.६.७.८-म-२.५.६-आविर्भूतानि तानि । ६. ग-त-सु-निवासः ।

सन्ति तानि विश्वानि दधिष इति । यस्मादेवं तस्मात् 'मे भम' 'कामं काङ्क्षितं हे' 'मघवन् घनद-
धिन्द्र' 'मा' 'वि' 'तारीः' 'मा हिंसीः' । 'इत्' इति पूरणः । 'वर्धयेति शेषः' । हे 'इन्द्र' 'स्वमाज्ञाता'
'वसि' 'प्रापयितासि' अभिलषितं घनम् । तथा हे इन्द्र 'एवं' 'दाता असि' ॥

यो अर्द्धाज्ज्योतिषि ज्योतिरन्तर्यो असृजन्मधुना सं मधूनि ।

अर्धं प्रियं शुषमिन्द्राय मन्मं ब्रह्मकृतो बृहदुक्थादवाचि ॥ ६ ॥

यः । अर्द्धात् । ज्योतिषि । ज्योतिः । अन्तः । यः । असृजत् । मधुना । सन् । मधूनि ।

अर्धं । प्रियम् । शुषम् । इन्द्राय । मन्मं । ब्रह्मकृतः । बृहत्सुक्थात् । अवाचि ॥ ६ ॥

'यः इन्द्रः' 'ज्योतिषि' द्योतमाने आदित्यादिके तेजसि 'अन्तः' 'ज्योतिः' तेजः 'अर्द्धात्'
धारितवान् । यदादित्याग्न्यादियु तेजोऽस्ति तदिन्द्रकृतमित्यर्थः । 'यः' च 'मधुना' मधुरेण
रसेन' 'मधूनि' सोमादिमधुरद्रव्याणि 'सम्' 'असृजत्' समयोजयत् । यद्वा । मधुना । अत्र मधु-
शब्देन सर्वैः सेव्यमान आदित्य उच्यते । तेन सह मधूनि उदकानि समसृजत् । 'अर्ध' संप्रति तस्मै
'इन्द्राय' 'प्रियं' प्रीतिजनकं । 'इत्' बलं शत्रूणां सोपक्रमादुल्लङ्घनं 'मन्म' मननीयं स्तोत्रं 'ब्रह्मकृतः'
मन्त्रकृतः 'बृहदुक्थात्' प्रभूतशक्त्युक्तादेवतामकादपेक्षाः 'अवाचि' उक्तमभूत् ॥ ॥ १५ ॥

'दूरे तत्' 'हायदृष्टं' त्रयोदश सूक्तम् । ऋष्याषाः पूर्ववत् । 'दूरे' 'इत्यनुक्रान्ताम्' । गता
सूक्तविनियोगः ॥

दूरे तन्नाम गुह्यं पराचैर्यच्चा भीते अर्हयेतां वयोधै ।

उर्वस्तभाः पृथिवीं धामभीके भ्रातुः पुत्रान्मघवन्तिवियाणः ॥ १ ॥

दूरे । तत् । नाम । गुह्यम् । पराचैः । यत् । त्वा । भीते इति । अर्हयेताम् । वयःसधै ।

उत् । अस्तन्नाः । पृथिवीम् । धाम् । अभीके । भ्रातुः । पुत्रान् । मघवन् । तिवियाणः ॥ १ ॥

अनया 'चत्वारि ते अनुयाणि' नाम 'इत्युक्तस्य आद्यं नाम स्यते' । हे इन्द्र 'ते तव' 'तत्'
वक्ष्यमाणं' 'नाम सर्वेषां' 'नामकं' शरीरं 'पराचैः' पराङ्मुखैर्मेनुष्यैः । मनुष्याणामित्यर्थः । 'गुह्यं'
गोपनीयमप्रकाशितं तत् 'दूरे' इतो विग्रहटे दूरदेशे वर्तते इति शेषः । 'यत्' यदा 'एका' एवो 'रोदसी'
धावापृथिव्यौ 'भीते' सती 'अर्हयेताम्' अवेत्यधृताम् । किमयेम् । 'वयोधै' अद्यस्य निधानार्थम् ।
जगतोऽद्यस्य साधनमित्यर्थः । तदानीं तेन शरीरेण 'अभीके' । अन्तिकनामैतत् । तव समीप एव
'पृथिवीं' 'धामं' च 'उत्' ऊर्ध्वं परस्परवियुक्तं यथा भवति तथा 'अस्तन्नाः' स्तम्भितवानमि । किं कुर्वन् ।
हे 'मघवन्' इन्द्र 'भ्रातुः' पञ्जस्य 'पुत्रान्' पुत्रस्थानीयानुदकसंस्तयायान् 'तिवियाणः' दीपयन् ॥

महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृग्येन भूतं जनयो येन मर्त्यम् ।

प्रत्नं जातं ज्योतिर्यदस्य प्रियं प्रियाः समविशन्त पञ्च ॥ २ ॥

१. त६.८-म-नियमितासि । २. म-त-मु-रसेन निमित्तेन । ३. म-त-मु-प्रियजनकः । ४. म-त-
म-'अनुयाणि' नास्ति । ५. म-त१.२.३.७-मु-दीपयन्निति (त७-भूवन्निति) विद्युदुपनिर्दिष्टम् ।
विद्युदेव (त१.२.७-मु-विद्युद्वेद) इति च वाजसनेयकं । यदा पञ्जरूपमाह । तदानीं वायुस्पर्शस्य
भ्रातावर्गतव्यः ।

महत् । तत् । नाम । गुह्यम् । पुरुऽस्पृक् । येन । भूतम् । जनयः । येन । भव्यम् ।
प्रत्नम् । जातम् । ज्योतिः । यत् । अस्य । प्रियम् । प्रिया । सम् । अविशन्त । पञ्च ॥२॥

हे इन्द्र मघ वतत् वगुह्य गोपनीयमयैरविजातं वपुरुस्पृक् बहुभिर्वृष्टयधिभिः स्पृहणीयमाका-
शात्मकं वनाम शरीर ममहत् अत्यन्तं प्रवृद्धं वयेन नाशा वभूत वभव्यं च पूर्वं वजनय उन्पादित-
वानसि । भूतभव्योभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः^१ स्यात् । आकाशात्मकादि परमेश्वरस्वरूपात्
भूतमन्यात्मकं जगद्वरपद्यते । 'आकाशाद्वायुः' (ते. आ ८ ३) इत्यादिध्रुतेः । किंच वप्रत्नं पुराणं
पूर्वकालीनं वयत् वज्योतिः द्योतमानमादित्यालयमुदकारत्य वा वअस्य इन्द्रस्य वप्रिय प्रियभूत तत्वं
वजातम् उत्पन्नं^२ वप्रियाः प्रीयमाणाः वपञ्च । पञ्च जना इति शेषः । भीममेनो भीम इतिवदेकदेश-
लक्षणा । निपादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः वसमविशन्त संविशन्ते । स्वनिर्वाहार्थं भजन्त इत्यर्थः ॥

आ रोदसी अपृणादोत मध्यं पञ्च देवाँ ऋतुशः सप्तसप्त ।

चतुस्त्रिंशता पुरुषा वि चष्टे सरूपेण ज्योतिषा विव्रतेन ॥ ३ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणात् । आ । उत । मध्यम् । पञ्च । देवान् । ऋतुशः । सप्तसप्त ।
चतुऽत्रिंशता । पुरुषा । वि । चष्टे । सरूपेण । ज्योतिषा । विव्रतेन ॥ ३ ॥

अयमिन्द्र भार्मीयेन शरतिण तेजसा वा वरोदसी चावापृथिव्यौ वा सर्वतः वअपृणात् पूरयति ।
वउत अपि च वमध्य धुमन्मयेक्षया मध्यभूतमन्तरिक्षमापृणादिति^३ वतते । तदपि स्वशरीरेण तेजसा
वा पूरयति । किंच वपञ्च वदेवान् देवमनुष्यपित्रसुररक्ष संज्ञकान् तथा^४ वसप्तसप्त । द्विरनया सप्त-
संख्याकानि तत्त्वानि लोके वाणि सन्ति तानि परिगृह्यन्ते । कानि तानीति । सप्त मरुतानां सप्तादित्य-
रश्मीन् सप्तचेन्द्रियाणि सप्त लोकानन्यानपि सप्तसंख्योपेयान् वऋतुश काले काले वचतुस्त्रिंशता
चतुस्त्रिंशत्संख्याकेन^५ देवगणेन^६ मह वपुरुषा बहुप्रकारं वि वचष्टे विपश्यति सर्वदेक्षते । अर्धौ
वसप्त एकादश एता द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च विराट् वेति चतुस्त्रिंशत्वं देवानाम् । केनेति
तदुच्यते । वसरूपेण समानरूपेण वज्योतिषा प्रकाशकेन वविव्रतेन विविधेन कर्मणा ॥

यदुप औच्छः प्रथमा विभानामर्जनयो येन पुष्टस्य पुष्टम् ।

यत्तं जामित्वमवरं परस्या महन्महत्या असुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

यत् । उप । औच्छः^१ । प्रथमा । विभानाम् । अर्जनयः । येन । पुष्टस्य । पुष्टम् ।

यत् । ते । जामित्वम् । अवरम् । परस्या । महत् । महत्या । असुरत्वम् । एकम् ॥४॥

अत्र प्रसङ्गात्सूर्याग्निवेन्द्रमन्वन्धिन्युषा सूर्यते । हे वउप उपोदेवते विभाना विभासकानां
प्रहन्क्षत्रादीनां वप्रथमा प्रथमभूता सती वाँच्छ विभासममकरोः^२ । अग्रे ह्युपस प्रादुर्भवन्ति
पश्चादन्यानि तेजांसि । वयेन च तेजसा वपुष्टस्य पोषयुक्तस्यापि पदार्थस्य वपुष्टम् अतिशयेन पोष-
युक्तमादियम् वअर्जनयः उदपादय । वयत् यच्च वते तव वजामित्व बान्धवम् वअवरम् अवाङ्-
मुत्तम् । अस्मदभिमुत्तमित्यर्थः । कीदृश्यास्तवेति उच्यते । वपरस्या । उपरि स्थिताया इत्यर्थः ।

१. त१.८-म-येनेत्यस्यावृत्तिः । २ ग-त-भ२.५.६-८-उत्पद्ये तत्त्वं, सु-उत्पन्नं तत् तत्त्वं ।

३. ग-त-म-मु-मध्यमभूतः । ४. त-भ१.२.४.६ ८-ते तथा । ५. त-भ-मु-संख्याकदेवगणेन ।

६. ग-विभानमकरोः, त-मु-विभातमकरोः ।

तद्विं^१ महारयाः तव मह्ये अतिप्रबृद्धम्^२ एकम् असाधारणमेकमेव वा असुखं प्रकृष्टवलयवम् ।
तव बलेन कृतमित्यर्थः ॥

महायते निष्केवल्ये 'विधुं दद्राणम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ याहवांस्तु यन्पुरेष्टा विधुं दद्राणम्' (ऐ. आ. ५. २. १) इति ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।

देवस्य पश्य कान्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ ५ ॥

विऽधुम् । दद्राणम् । समने । बहूनाम् । युवानम् । सन्तम् । पलितः । जगार ।

देवस्य । पश्य । कान्यम् । महिऽत्वा । अद्य । ममार । सः । ह्यः । सम् । आन ॥ ५ ॥

अनया कालात्मक इन्द्रः स्तुयते । विधुं विधातारं सर्वस्य पुद्गादेः कर्तारम् । विपूर्वो^१ वृषातिः^२ करोत्यर्थः । तथा 'समने । अनन्मनः प्राणनम् । सम्पगननोपेतं संग्रामे बहूनां शत्रूणां^३ पद्गाणं द्रावकं ईदृक्तामप्यपितं^४ युवानं सन्तं पुरुषं पलितः जरा^५ जगार निगिरतीन्द्राद्या । एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाणलक्षणं च^६ देवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य महित्वा महात्विनोपेतं^७ कान्यं सामर्थ्यं पश्य पश्यत हे जनाः । तथा जरसा प्राप्ता^८ भय ममार न्रियते । स ह्यः परेषुः^९ समान सम्पदं वेष्टते । पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः । तदेवं जवारि नामानि शरीराभ्युत्पत्तिम् ॥ ॥ १६ ॥

शाकमेना शाको अरुणः सुपर्ण आ यो महः शूरः सुनादनीळः ।

यच्चिकेत सत्यमिच्छन्न मोघं वसुं स्पार्हमुत जेतोव दाता ॥ ६ ॥

शाकमेना । शाकः । अरुणः । सुऽपर्णः । आ । यः । महः । शूरः । सुनात् । अनीळः ।

यत् । चिकेत । सत्यम् । इत् । तत् । न । मोघम् । वसुं । स्पार्हम् । उत । जेता । उत । दाता ॥ ६ ॥

'शाकमेना । शाकमेव शाकम् । शाकमेना बलेन शाकः शक्तः । 'शाकल्यं शाकी' । स्वशाक्यैव सर्वं कर्तुं शक्तः इत्यर्थः । न हीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्तीन्द्रत्वादेव । अरुणः अरुणवर्णः सुपर्णः कश्चिच्छीमनपर्णः पक्षी^१ अथ गच्छतीत्यप्याहारः । उपसर्गश्रुतेर्बोध्यक्रियाप्याहारः । ययः महः महान् शूरः विक्रान्तः सुनात् पुराणः अनीळः अनीळो नीडस्याकर्ता । महीन्द्रोऽभिपत् कुप्रथिवि पश्ये निकेतनं करोति । एवं सुपर्णरूपकेन्द्रमाह । स पक्षीन्द्रः यच्चिकेत कतंग्यत्वेन जानाति तत् सत्यमित् सत्यमेव न ॥ मोघं व्यर्थं भवति । सः स्पार्हं शृण्वीयं^२ वसु उत^३ जेता जयति प्राप्नुयः सकाशात् उत अपि^४ दाता प्रयच्छति च स्तोतृभ्यः । 'न लोकाव्यय' इत्यादिना पक्षीप्रतिषेधः ॥

एभिर्देहे वृष्ण्या पौस्यानि येभिरौक्षद्वृत्रहत्याय वृजो ।

ये कर्मणः क्रियमाणस्य मह ऋतेकर्ममुदजायन्त देवाः ॥ ७ ॥

आ । एभिः । ददे । वृष्ण्या । पौस्यानि । येभिः । औक्षत् । वृत्रहत्याय । वृजो ।

ये । कर्मणः । क्रियमाणस्य । महा । ऋतेऽकर्मम् । उतऽअजायन्त । देवाः ॥ ७ ॥

१. भ-विदधातिः । २. ग-भ-'जरा' नास्ति । ३. त-ग-मु-'शकल्यं शाकी' नास्ति । ४. ग-त-म-'उत' नास्ति । ५. ग-त-म-मु-अपि च ।

इन्द्रः षष्ठिः मरुद्भिः सह वृष्ण्यानि^१ वर्षकाणि षोडश्यानि बलानि षष्ठा षट्पदे आदत्ते । षष्ठेभिः मरुद्भिः सहितः षष्ठग्रहत्याय । प्राण्युपकारकवृष्ट्यावरकत्वाद्बृहत्तमः पापम् । तस्य हत्याय । मनुष्याणामुपद्रवशमनायैत्यर्थः । तदर्थं षष्ठ्यन्त्री वज्रवानिन्द्रः षोडशत् वर्षति । षष्ठे च मरुतः षट्पदेः षमहा महतेन्द्रेण^२ षष्ठ्यमाणस्य षष्ठ्यकर्मणः वृष्टिप्रदानलक्षणस्य साहाय्यार्थम् षष्ठ्यनेककर्म ऋतुकर्म वृष्टिप्रदानकर्म प्रति षष्ठ्यज्जायन्त उन्मुखा जायन्ते स्वयमेव तैरेभिर्दद इति समन्वयः ॥

युजा कर्माणि जनयन्विश्वौजा अशस्तिहा विश्वमनास्तुरापाट् ।

पीत्वी सोमस्य दिव आ वृधानः शूरो निर्युधार्धमदस्यन् ॥ ८ ॥

युजा । कर्माणि । जनयन् । विश्वऽओजाः । अशस्तिऽहा । विश्वऽमनाः । तुरापाट् ।

पीत्वी । सोमस्य । दिवः । आ । वृधानः । शूरः । निः । युवा । अधमत् । दस्यन् ॥ ८ ॥

स इन्द्रः युजा मरुतां साहाय्येन षष्ठ्यकर्माणि प्रवर्षणादीनि षष्ठ्यजनवन् उत्पादयन् षष्ठ्यविश्वैजाः स्वातन्त्र्यः षष्ठ्यअशस्तिहा रक्षोहा षष्ठ्यविश्वमनाः स्वात्मनाः आयन्त मनस्वी षष्ठ्यतुरापाट् पूर्णमभिभविता शत्रूणाम् । पूर्वमहानुभाव इन्द्रः षष्ठ्यसोमस्य सोमं षष्ठ्यपीत्वी पीत्वा षष्ठ्यदिवः पुत्रोकादागस्य सोम पीत्वा षष्ठ्यवृधानः वर्षमानः षष्ठ्यशूरः सन् षष्ठ्ययुधा आयुधेन प्रहारेण वा षष्ठ्यदस्यन् शत्रून् षष्ठ्यनिः षष्ठ्यअधमत् निर्धमति । पुष्टेनासुरानपयाधत् इत्यर्थः ॥ १० ॥

‘इदं ते’ इति सप्तसर्वं चतुर्दशैः सूक्तम् । वामदेवपुत्रो बृहदुक्थ्य ऋषिः । चतुर्थीपञ्चमीषष्ठ्यो जगत्स्यः । आदितस्तिष्ठः सप्तमी च श्रिभुजः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘इदं ते सप्त वैश्वदेवैः तु^१ चतुर्धापास्तितो जगत्स्यः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । आहवनीये धारवाधिकारणे-
नायतनाग्निष्कस्य शम्यापरासाद्वर्चाषे देवो दीप्यमाने सति तमग्निमनया पुनरायतने संवपेत् । सूचितं च—‘आहवनीयमवदीप्यमानमर्वाक् शम्यापरासादिदं स एकं पर ऊ त एकमिति संवपेत्’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति ॥

इदं तु एकं पर ऊ त एकं तृतीयैर्न ज्योतिषा सं विशस्व ।

संवैशने तन्वश्चार्करोधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ १ ॥

इदम् । ते । एकम् । पर । ऊ इति । ते । एकम् । तृतीयैर्न । ज्योतिषा । सम् । विशस्व ।

सम्ऽवैशने । तन्वः । चार्कः । एधि । प्रियः । देवानाम् । परमे । जनित्रे ॥ १ ॥

एतदादिभिर्बृहदुक्थो वाजिनं नाम स्वपुत्रं मृतं वदति । हे मृत पुत्र षष्ठ्यते तव षष्ठ्यइदम् । जपरि^४ ज्योतिषेति षष्ठ्यमाणत्वाद्देवदंशत्वेन ज्योतिरभिधीयते । इदं ज्योतिरग्न्यात्मम् षष्ठ्यएकम् एकंऽशः । अतस्तमग्निं तव देहगतप्रत्यंशेन बाह्यमग्निं षष्ठ्यसं विशस्व संगच्छस्व । तथा षष्ठ्यपर षष्ठ्यअन्योऽपि षष्ठ्यते तव षष्ठ्यएकं धारवाद्योऽशः ते तव प्राणवाद्यात्म्येनाशेन स विशस्व । शरीराग्निमाणवाद्योर्वाग्नाग्निवाद्यो-
र्वाक्कावादंशत्वमिति भावः । तथा षष्ठ्यतृतीयेन ज्योतिषा आदित्यात्येन तेजसा तवात्मना सं विशस्व । सूर्यगतामचैतन्यदेहगतमचैतन्ययोरेभेददंशत्वम् । तत्^१ ‘योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं’ सूर्य आत्मा जगतस्तत्पुत्रम्^२ (ऋ. सं. १.११५.१) इति श्रुतेरात्मनः सूर्यप्रवेशो युक्तः । तन्वः तन्वा^३ षष्ठ्यसंवैशने

१. ग-त१.३.७-यु-वृष्ण्या वृष्ण्यानि । २. ग-त१.२.३ १.७ ८-म-महता तीन्ने । ३. त-‘॥’ नास्ति । ४. त-म-परि । ५. त१.३-म-‘तत्’ नास्ति । ६. ग-म-‘तन्वाः’ नास्ति ।

तस्मिन्सूर्ये संविद्य ऋषारोषि कस्याणो भव । कीदृशस्तवम् । ऋषियः तेन सह प्रीयमाणः । कीदृशो तस्मिन् । ऋषेयानां ऋषरमे उत्तमे ऋजिन्ने जनके । 'देवानां ह्येतत्परमं जनित्रं यत्सूर्यः' इति हि धृतिः ॥

तनूँष्टे वाजिन्तुन्वंरं नयन्ती वाममुस्मभ्यं धातु शर्म तुभ्यम् ।

अहुतो महो धरुणाय देवान्दिवाँव ज्योतिः स्वमा मिमीयाः ॥ २ ॥

तनूः । ते । वाजिन् । तन्वंम् । नयन्ती । वामम् । अस्मभ्यम् । धातु । शर्म । तुभ्यम् ।

अहुतः । महः । धरुणाय । देवान् । दिविऽईव । ज्योतिः । स्वम् । आ । मिमीयाः ॥ २ ॥

हे ऋवाजिन् पृततामक पुत्र ऋते तव ऋतन्वं शरीरं ऋनयन्ती स्वशरीरं प्रापयन्ती ऋतनू इषं पृथिवी । उभयोरपि पार्थिव्यात्तव शरीरस्य पृथिवीप्राप्तौ सखां तस्यास्तव शरीरनयनं युक्तम् । तादृशी पृथिवी ऋवामं यगनीयं धनम् ऋस्मभ्यं ऋधातु दधातु ऋशर्म च सुखं ऋतुभ्यं धातु दधातु ॥ त्वम् ऋहुतः अनवरतितः सन् ऋमहः महत ऋदेवान् तव कारणभूतान् ऋदिवीव ऋज्योतिः शुलोकं वर्तमानं सूर्यं च । इवशब्दश्चार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् । तं च ऋस्वं तव स्वभूतम् ऋआ ऋमिमीयाः आदिश ॥

वाज्यसि वाजिनेना सुवेनीः सुवितः स्तोमं सुवितो दिवं गाः ।

सुवितो धर्मं प्रथमानु सत्या सुवितो देवान्सुवितोऽनु पत्नम् ॥ ३ ॥

वाजी । असि । वाजिनेन । सुऽवैनीः । सुविन् । स्तोमम् । सुवितः । दिवम् । गाः ।

सुवितः । धर्मं । प्रथमा । अनु । सत्या । सुविन् । देवान् । सुविनः । अनु । पत्नम् ॥ ३ ॥

हे पुत्र त्वं ऋवाजिनेन अक्षरसेन बलेन वा ऋवाज्यसि तद्वान् भवसि । कीदृशस्तवम् । ऋसुवेनी सुष्ठु कान्तः । वी गत्यादिषु । तादृशस्तवं ऋसुवितः सुष्ठु प्रेरितस्तवं ऋस्तोमं पूर्वं त्वया कृतं स्तोत्रं तवभिमानिदेवम् ऋअनु ऋगा. अन्वगाः अनुगच्छ^१ । तथा ऋसुवितो ऋदिवं गाः । तथा ऋसुवितो ऋधर्मं त्वया संपादितानि धर्माण्यनुगच्छ^२ । कीदृशानि । ऋप्रथमा मुरुवानि ऋसत्या सत्यफलानि । तथा ऋसुवितो ऋदेवान् इन्द्रादीन् । तथा ऋसुवितः ऋपत्न पतञ्ज्योतिरादिरात्यम् ऋअनु गाः ॥

महिन्न एषां पितरंश्चनेशिरे देवा देवेष्वदधुरपि क्रतुम् ।

समविष्यच्चरुत यान्यात्विपुर्षी तनूपु नि विविशुः पुनः ॥ ४ ॥

महिन्नः । एषाम् । पितरं । चन । ईशिरे । देवाः । देवेषु । अदधुः । अपि । क्रतुम् ।

सम् । अविष्यच्चुः । उन । यानि । अत्विपुः ।

आ । एषाम् । तनूषु । नि । विविशुः । पुनरिति ॥ ४ ॥

ऋपितरश्चन अस्मत्पितरोऽप्यङ्गिरसः ऋपूषां देवानां ऋमहिन्नः महत्त्वस्य ऋईशिरे ईंशरा अभवन् । हि ऋदेवा. ऋअपि देवत्वं प्राप्ता अङ्गिरसः ऋदेवेषु इन्द्रादिषु ऋक्रतुं संकल्पम् ऋअदधुः पतयन्तः । ऋउत अपि च ऋयानि तेजसि ऋअत्विपुः दीप्यन्ते तानि ऋसमविष्यच्चुः संगता आसन् । ऋपूषां देवानां ऋतनूपु शरीरेषु^३ नि ऋविविशुः निविशन्ति पितरोऽङ्गिरसः । अतस्तवमपि तथा इवित्यर्थः ॥

सहोभिर्विश्वं परि चक्रमु रजः पूर्वा धामान्यमिता मिमानाः ।

तनूषु विश्वा भुवना नि येमिरे प्रासारयन्त पुरुष प्रजा अनु ॥ ५ ॥

सहःऽभिः । विश्वम् । परि । चक्रमु । रजः । पूर्वा । धामानि । अमिता । मिमानाः ।

तनूषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे । प्र । अमायन्त । पुरुष । प्रऽजाः । अनु ॥ ५ ॥

मदीयाः पितरः । सहोभिः । बलैः स्वीयैः । विश्वं सर्वं । रजः । लोकम् । 'लोका रजास्तुष्यन्ते' इति निरुक्तम् । 'पूर्वा पूर्वाणि धामानि स्थानानि । अमिता अन्यैरमितानि । मिमानाः परि-
शिन्दन्तः । परि । पचन्तु । पर्वकामम् । किं तया कुर्वन्तः । विश्वा सखाणि । भुवना भूतजातानि । नि । येमिरे नियमितवन्तः । किं । पुरुष पुरुषा बहुप्रकारः । प्रजा । अनु ज्योतीः । पुद्गलानि वा । प्रासारयन्त प्रसारितवन्तः । अस्मत्पितरः पूर्वेऽङ्गिरस स्वमामध्येन सर्वं लोकं व्याप्य पुरातनानि
ग्रहणक्षत्रादीनि परिशिन्ध्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजा अनुद्गानि तेजानि वा प्रसारितवन्त इत्यर्थः ।
अतस्त्वमन्येव कुर्वन्ति भावः ॥

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वविदमास्थापयन्त तृतीयैः कर्मणा ।

स्वां प्रजां पितरुः पित्र्यं सह आवरेष्वदधुस्तन्नुमातृतम् ॥ ६ ॥

द्विधा । सूनवः । असुरम् । स्वःऽविदम् । आ । अस्थापयन्त । तृतीयैः । कर्मणा ।

स्याम् । प्रऽजाम् । पितरः । पित्र्यम् । सह । आ । आवरेतु । अदधु । तन्तुम् । आऽस्तनम् ॥ ६ ॥

वसुत्वः आदित्यस्य पुत्रा देवा अङ्गिरसः । 'देवानां ह्येतपरमं जनित्रं परसूर्यं' इति प्रदर्शित-
त्वादादित्यस्य सूनवः इति गम्यते । असुर बलवन्तः । स्वविदं सर्वज्ञं स्वर्गस्य लम्भकं आदित्यं ।
तृतीयैः कर्मणा प्रजोपयान्येन । 'ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' (तै. सं. १. ३. १०. ५) इति श्रुतेः प्रजोपादनस्य तृतीयकर्मण्यम् । तेन आदित्यं । द्विधा । अस्थापयन्त द्विप्रकारमास्थापयन्ति । उदितं चास्तमितं च कुर्वन्ति । 'उद्ग्राभे च निग्राभे च ब्रह्म देवा भवीषुधम्' (तै. सं. १. १. १३. १) इति मन्त्रस्य ब्राह्मणे 'असौ वा आदित्य उद्यजुद्ग्राभ एव विप्रोचक्षि-
ग्रामः' (तै. सं. ५. ४. ६. १) इति श्रुत्वादेवानामादित्यस्य द्वि स्थापनमुद्ग्रास्तमयकरणमिति गम्यते । किं । पितरः मदीया अङ्गिरसः । स्वाः । प्रजाम् । उत्थापेति^१ शेषः । पित्र्यं । सहः । पितुरा-
दित्यस्य संबन्धिणमपराभिभवक्षमं बलम् । अक्षरेषु । आ । अदधुः । निकृष्टेषु स्वप्रजाभूतेषु मनुष्येषु
व्यापितवन्तः । यथा पित्र्यं धनं सम्यक् परिहर्य स्वपुत्रेभ्यः प्रयच्छन्ति तद्वत्पितुरादित्यस्य प्रकाशादि-
बलं मनुष्येषु न्यदधुरित्यर्थः । किं । तन्नु प्रजाम् । आतृतं वितृतं कृतवन्त इति शेषः । पुत्रपौत्रादि-
रूपेणानवच्छिन्नां प्रजामित्यर्थः । 'अयं ह्यातृततन्तुर्यत्प्रजाः' इति ब्राह्मणं 'प्रजानन्तु मा
व्यवच्छेत्सी' (तै. आ. ७. ११. १) इति च । 'तन्नु तन्वन' (ऋ. सं. १०. ५३. ६) इत्यस्य
ब्राह्मणं 'प्रजा वै तन्नुः' (ऐ. ब्रा. ३. ३८) इति ॥

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

स्वां प्रजां बृहदुक्थो महित्वावरेष्वदधादा परेषु ॥ ७ ॥

नावा । न । क्षोर्दः । प्रऽदिशः । पृथिव्याः । स्तुस्तिऽभिः । अति । दुःऽगानि । विधा ।
स्वाम् । प्रऽजाम् । बृहत्ऽदेवयः । गृहिऽत्वा । आ । अवरेषु । अद्धात् । आ । परेषु ॥ ७ ॥

१नावा १न उदकोत्तरणसाधनेनेव १क्षोर्दः उदकं यथा मनुष्या नावोदकमतितरन्ति यथा वा
१स्वस्तिभिः क्षेमैः १विधा सर्वाणि १दुर्गाणि दुःस्त्रेन गन्तव्यान्त्यतितरन्ति तद्वत् १शृष्टदुग्धयः १स्वां
१प्रजां वाजिनं मृतं पुत्रं १महत्त्वा स्वमहत्त्वेन १अवरेषु अन्यदिपु १आ १अद्धात् कृतवान् । तदा
१परेषु दिव्येषु सूर्यादिष्वाद्धात् । एवमपि मृतं स्वयमेव वा स्वात्मानं परोक्षेणाह ॥ ॥ १८ ॥

‘मा प्र गाम’ इति पठ्यते पञ्चदशं सूक्तं गायत्रं वैश्वदेवम् । ऐश्वर्यकोऽसमातिनां राजा ।
तस्य बन्धुः सुबन्धुः धृतबन्धुर्विप्रबन्धुरित्येति चत्वारः पुरोहिता आसन् । ते च गोपायनाः । स च राजा
संस्तव्यस्त्वान्यौ मायाविनाशूरी पुरोहितस्वेनावृणोत । सती बन्धादयः क्रुद्धाः सन्त इमं राजानमभि-
चरितयन्तः । एतज्ज्ञात्वा मायाविनी पुरोहितावेपामन्वतमं सुबन्धुं प्राणैर्विधोजितवन्तौ । मृतस्यास्य
भ्रातरौ बन्धुः धृतबन्धुर्विप्रबन्धुरित्येतेऽपिनामासिहेतुभूतमिदं दृष्ट्वा जपन्ति स्म । भतस्तेऽस्य
सूक्तस्यपर्ययः । प्रतिपाद्यादादावर्तमानं मनो देवता । तथा चानुकान्तम्—‘अथ हैदवाको राजासमा-
तिगोपायनान्बन्धादीन्पुरोहितोस्त्यक्त्वान्यौ मायाविनी श्रेष्ठतमौ मत्वा पुरोदधे । तमितरे क्रुद्धा
अभिवैहः । अथ तौ मायाविनीं सुबन्धोः प्राणानाविक्षिपतुरथ हास्य भ्रातरस्त्रयः । मा प्र गामेति पदं
गायत्रं स्वस्त्ययनं जपत्वा’ इति । अत्रिसमीपदेष्टान्तरगमनसमय इदं सूक्तं जप्यम् । सूत्रितं च—
‘प्रयजेद्वन्द्वेक्षमाणो मा प्र गामेति सूक्तं जपत्’ (आथ. श्री. २. ५) इति । महाविद्यसेऽप्येत-
रविभिर्जप्यम् । सूत्रितं च—‘मा प्र गामामे त्वं न इति जपन्तः’ (आथ. श्री. २. १९) इति ।
निविद् । स्थानातिपत्ताविद् सूक्तं हास्य सूक्तान्तरे निविद्यक्षेप्तव्या । सूत्रितं च—‘स्थानं वेक्ष्वि-
दोऽतिहरेन्मा प्र गामेति पुरस्तात्सूक्तं हास्य’ (आथ. श्री. ६. १) इति ॥

मा प्र गाम प्रथो वयं मा युज्ञादिन्द्र सोमिनः । मान्तः स्थुर्नो अरातयः ॥ १ ॥

मा । प्र । गाम । प्रथः । वयम् । मा । युज्ञात् । इन्द्र । सोमिनः ।

मा । अन्तरिति । स्युः । नः । अरातयः ॥ १ ॥

अग्नौकास्थाने शाठ्यापनकम्—‘असमाति राघप्रीष्ठं गोपायना अन्यगमस्ते स्वागृहे सप्रमासताथ
हासमाती राघप्रीष्ठं किलाताकुली उपतुरसुरमाथी तं ह स्मानमौ निधायोदने पचतोऽग्नी मांसनपा-
सुराक्षं दग्धेद्वाकवः पराबन्धुः । तमसमाति राघप्रीष्ठं गोपायनानामाहुतयोऽभ्यतपन् सौऽप्रवीदिनी
किलाताकुली इमा वै मा गोपायनानामाहुतयोऽभितपन्तीति सावन्तां तस्य वा आधामेव निपजौ
एव आवां प्रायश्चित्तरावां तथा करिष्यावो यथा श्वेता नाभितपन्तीति । तौ परेत्य सुबन्धोर्गोपायनस्य
स्वपतः प्रमत्तस्यासुमाहुस्यान्तःपरिधि न्यधत्ताम्’ इत्यादि । तं सुबन्धोरसुमादातुं स्वागृह्वादसमातिं
प्रतिगच्छन्तो गोपायना वदन्ति । हे १इन्द्र १वयं गोपायनाः १पयः समीचीनान्मागांश्च १मा १प्र
१गाम मा परागच्छाम । असमातिगृहमेव गच्छाम । १मा च १सोमिनः असमातेः १यज्ञात् मा ॥
गाम । १मा १स्थुः मा तिष्ठन्तु १नः अस्माकम् १अन्तः आर्गमध्वे १अरातयः राघवः । यद्वा । सोमिनः
सोमयतो यागान्मा प्र गाम ॥

यो युज्ञस्य प्रसार्धनुस्तन्तुर्देवेष्वाततः । तमाहुतं नशीमहि ॥ २ ॥

यः । युज्ञस्य । प्रऽसार्धनः । तन्तुः । देवेषु । आऽततः । तम् । आऽहुतम् । नशीमहि ॥ २ ॥

१यः अयमन्याख्यः १तनुः आहवनीयादिरूपेण विस्तृतः १यज्ञस्य १प्रसाधनः प्रकर्षेण साधयिता १देवेष्वाततः देवैः स्तोत्रभिर्ऋग्विष्णुमन्त्रैरुत्तरितो वर्तते चेत्तां १तमाहुतं सर्वतो ह्रूयमानं १नशीमहि प्राप्नुयामः । नशतिभ्यांसिकर्मां ॥

पिण्डपितृयज्ञे 'मनो न्वा हुवामहे' इति तृचेन पिण्डाभिमानिनः पितर उपस्थेयाः । सूत्रितं च—'मनो न्वा हुवामहे इति च तिसृभिरन्येनाप्रवाहयेत्' (आश्व. श्रौ. २. ७) इति ॥

मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमैः । पितृणां च मन्मभिः ॥ ३ ॥

मनः । नु । आ । हुवामहे । नाराशंसेन । सोमैः । पितृणाम् । च । मन्मभिः ॥ ३ ॥

अयं बन्धुभ्यो बन्धादयः १मनः सुबन्धो. संबन्धि मायाविभिरपहत १नु क्षिप्रम् १आ १हुवामहे आह्वयामहे । केन साधयेनेति तदुच्यते । १नाराशंसेन नाराशमचमसगतं १सोमेन । नरैः वाच्यन्त इति नाराशसाः पितरः । तेषां चमयाना कम्पनमेव होमः । तथाविधेन सोमेन १पितृणाम् अङ्गिरसां १मन्मभिः १च ममनीयैः स्तोमैश्च ॥

आ त एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ४ ॥

आ । ते । एतु । मनः । पुनरिति । क्रत्वे । दक्षाय । जीवसे । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो १ते १मनः १पुनः १आ १पुन अभिचरतः सकाशात् पुनरागच्छतु । किमर्थमिति उच्यते । १क्रत्वे कर्मणे लौकिकवैदिकविषयाय १दक्षाय दक्षाय च । यद्वा । क्रत्वे अयानाय दक्षाय प्राणाय । 'प्राणी वै दक्षोऽयान क्रतु' इति हि श्रुतिः । १जीवसे जीवनाय च १ज्योक् चिरकालं १सूर्यं १च १दृशे सूर्यं द्रष्टुम् । अत्यन्त चिरजीवनायेत्यर्थः ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं प्रातं सचेमहि ॥ ५ ॥

पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः । जीवम् । प्रातम् । सचेमहि ॥ ५ ॥

१नः अस्माकं १पितरः पितृभूता अङ्गिरस १जयः । तेषां सद्य इत्यर्थः । स च १जीवं १प्रातं प्राणादीभिर्यसंचातं १पुनः १ददातु । तथा १दैव्यो जनः । जयशब्दः संबन्धनः । दिवानां संघोऽपि जीवं प्रातं च ददातु । यय च तदुभयं १सचेमहि प्राप्नुयामः ॥

व्युं सोम व्रते तव मनस्तनूषु भिन्नतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ६ ॥

व्यम् । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूषु । भिन्नतः । प्रजावन्तः । सचेमहि ॥ ६ ॥

हे १सोम देव १व्यं बन्धादयः १तव १व्रते त्वदीये कर्मणि । व्रतमिति कर्मनाम । तव १तनूषु त्वदीयेष्वङ्गेषु च १मनः १भिन्नतः सात्पर्ययुक्ता बुद्धि धारयन्तः १प्रजावन्तः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः सुखा सन्त १सचेमहि संगच्छेमहि । जीवं प्रातं चेति शेषः ॥ ॥ १९ ॥

'यते पमम्' इति द्वादशार्थं योऽंशं सूक्तमानुष्टुभम् । बन्धादयः ऋषयः १सुबन्धुदेहाङ्गिराः तत्वेन्द्रियवर्गसहितस्य मनसः पुनस्तस्मिन्प्रवेशनार्थमिदं सूक्तं दृष्ट्वाऽपन् १ । अतस्तेऽस्यपयः । प्रतिपाद्यत्वादायतमानं मनो एव देवता । तथा चानुमान्तं—'यत्त इति द्वादशार्थमानुष्टुभं मनः भावतं जेषु' इति । भवति विनियोगः ॥

१. न त१.२.३.४.५.७.८-म१.२.४.६.८-प्राप्नुमः; त६-प्राप्नुयाः; म७-सु-प्राप्नुयामः । २. त-म-सु-मनः मनो । ३. म-१ कृषयः नास्ति । ४. म-दृष्ट्वा अपेत् । ५. त-म-मनो ।

यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम् । तत्तु आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १ ॥

यत् । ते । यमम् । वैवस्वतम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १ ॥

पुरुषस्य त्रियमाणस्य मनो नाम महद्भूतं बहुधा विशीर्णं भवति^१ । तस्य पुनःसंभरण-
मग्नोच्यते । हे त्रियमाण पुरुष यत्^२ ते तव मनः^३ वैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं यमं^४ दूरकम्
अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा जगाम^५ ते तव तत्^६ मनः^७ आ वर्तयामसि^८ आवर्तयामः ।
किमर्थम् । इह^९ क्षयाय इह लोके निवासाय जीवसे चिरकालजीवनाय ॥

यत्ते दिवं यत्पृथिवीं मनो जगाम दूरकम् । तत्तु आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ २ ॥

यत् । ते । दिवम् । यत् । पृथिवीम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ २ ॥

हे सुवन्धो यत्^१ मनः^२ दिवं^३ जगाम^४ यत्^५ च पृथिवीं^६ दूरकम् । दूरकमिति क्रिया-
विशेषणम् । तत्^७ इह निवासाय जीवनाय आवर्तयामः ॥

यत्ते भूमिं चतुर्भृष्टिं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्तु आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ३ ॥

यत् । ते । भूमिम् । चतुर्भृष्टिम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ३ ॥

हे सुवन्धो यत्^१ मनः^२ भूमिं^३ चतुर्भृष्टिम्^४ चतुर्दिक्षु भ्रंशो यस्याः सा । तां जगाम^५ तत्^६
आवर्तयामः ॥

यत्ते चतस्रः प्रदिशो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्तु आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ४ ॥

यत् । ते । चतस्रः । प्रदिशः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ४ ॥

हे सुवन्धो यत्ते^१ मनः^२ प्रदिशः^३ प्रकृष्टा महादिशः^४ चतस्रः^५ जगाम^६ तत्^७ आवर्तयामः ॥

यत्ते समुद्रमर्णवं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्तु आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ५ ॥

यत् । ते । समुद्रम् । अर्णवम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ५ ॥

हे सुवन्धो वयस्ते वमन. वअर्णवम्^१ अर्णस्युदकानि^२ तद्वन्तं वसमुद्रं मेघं वा वज्रगाम वतत्
इति गतम् ॥

यस्ते मरीचीः प्रवतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ६ ॥

यत् । ते । मरीची । प्रवत । मन । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ६ ॥

हे सुवन्धो वयस्ते वमन वप्रवत. प्रगच्छन्ती^३ वमरीचीः दृष्टी वज्रगाम वतत् इति
गतम् ॥ ॥ २० ॥

यस्ते अपो यदोपधर्मिनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ७ ॥

यत् । ते । अप । यत् । ओपधो । मन । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ७ ॥

यस्ते सूर्यं यदुपसं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ८ ॥

यत् । ते । सूर्यम् । यत् । उपसम् । मन । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ८ ॥

यस्ते पर्वतान्बृहतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ९ ॥

यत् । ते । पर्वतान् । बृहतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ९ ॥

यस्ते विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १० ॥

यत् । ते । विश्वम् । इदम् । जगत् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १० ॥

अतस्तत्तच्छो निगदसिद्धाः ॥

यस्ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ११ ॥

यत् । ते । पराः । पराऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ११ ॥

हे सुवन्धो ऽवते ऽमनः ऽवराः ऽवरावतः अत्यन्तं दूरदेशान् ऽजगाम ऽतत् इति गतम् ॥

यत्ते भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकम् ।

तत् आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १२ ॥

यत् । ते । भूतम् । च । भव्यम् । च । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १२ ॥

हे सुवन्धो ऽवते ऽमनः ऽभूतं च भव्यं च इत्यनेन भूतमव्ययमकल्पितोक्तेन कस्यचिद्-
भावाद्वर्तमानस्य पृथगोवाभिधानात् कृत्स्नं प्रपञ्चमुक्तं भवति । तत्र सर्वत्र गतं मनो जीवनाय
निवासाय वावर्तयामः ॥ २१ ॥

‘प्र तारि’ इति दशरथं सप्तदशं खं वन्धादीनां त्रयाणां गीपायनानामादिम् । आदितः
सप्त त्रिष्टुभः । अष्टमी पञ्चाष्टका पङ्क्तिः । नवमी पङ्ष्टका महापङ्क्तिः । दशमी पङ्क्त्युत्तरा ।
‘आर्षा दशकाष्टकास्तयः’ (अनु. ९. ११) इत्युक्तलक्षणसङ्गात् । एकाक्षराधिर्यादूरिवि-
शेषणैर्गं वेदिनम्या । सूक्तस्यादितश्चतस्रो देहात्प्राणाभिर्गमयिष्या निर्ऋतेर्निर्ऋत्यर्थं वन्धादयोऽजनन् ।
‘सो पु णः सोम’ इति चतुर्ध्यामेव मृगुनिर्ऋत्यर्थं सोममस्तुवन् । अतश्चतसृणां निर्ऋतिर्देवता
चतुर्ध्यां । सोमश्च । ‘अमुनीति मनः’ इति द्वाभ्याममुनीतिनाम्नीं देवीमस्तुवन् भवतस्तयोः सा
देवता । ‘पुनर्नो अमुम्’ इत्यस्याः पृथिव्याया लिङ्गोक्ता देवता । ततस्तिष्ठभिः शिष्टाभिः
पङ्क्तिमहापङ्क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्मावापृथिव्याधिति चावापृथिव्यौ देवते । ‘समिन्द्र’ इत्यर्थ-
वन्त्येन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्त—‘प्र तारीति दशरथं चतस्रो निर्ऋत्यपनोदनार्थं जेपुश्चतुर्ध्यां सोमं
चास्तुवन्मृत्योरपगमापोत्तराभ्यां देवीममुनीतिं सप्तम्या लिङ्गोक्तदेवताः शिष्टाभिः पङ्क्तिमहापङ्-
क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्मावापृथिव्या समिन्द्रेतीन्द्रं चार्धर्चनं’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र तार्यायुः प्रतरं नवीयः स्थातारेषु क्रतुमता रथस्य ।

अथ च्यवान् उच्यीत्यर्थं परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ १ ॥

प्र । तारि । आयुः । प्रऽतरम् । नवीयः । स्थाताराऽइव । क्रतुऽमता । रथस्य ।

अर्थ । च्यवान् । उच्य । त्वीति । अर्थम् । पराऽतरम् ॥ निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ १ ॥

सुवन्धोः ऽआयुः आयुष्यं ऽप्र ऽतारि प्रवर्धतां । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । कथं प्रवर्धतामिति
उच्यते । ऽप्रतरं प्रवृद्धतरं नवीयः नवतरम् । यौवनोपेतमित्यर्थः । निर्ऋत्यनुप्रादेवमायुर्वर्धताम् ।
तत्र दृष्टान्तः । ऽक्रतुमता कर्मवता सारथिना ऽरथस्य ऽस्थातारेव रथे स्थिताविव ऽवर्धते तत्र ।
ऽअथ अथ ऽच्यवानः जीवितामच्यवयान ऽअर्थं स्वाभिलषितमायुर्लक्षणम् ऽउच्यतीति वर्धयति ।
सुवन्धुप्राणापहर्त्री ऽनिर्ऋतिः पापदेवता परातरम् अत्यन्तं दूरतरं ऽजिहीतां परित्यजतु गच्छतु ॥

१. म-पृथगभिधानादेव । २. त१.२.३.५-म१.२.४.६-इत्युक्तसङ्गात् । ३. त-म-मु-
लिङ्गोक्तदेवताः । ४. म-त-म-चावापृथिव्यौ अष्टाभिः । ५. ग४-त१.२.३.५-स्थिता वर्धते; म-स्थिता
वर्धते; मु-स्थिता यथा वर्धते । ६. म-प्राणापहर्त्री । ७. त१.२.३.६.७.८-म-परिजिहीता ।

सामन्तु राये निधिमन्वन्नं करामहे सु पुरुष श्रवांसि ।

ता नो विश्वानि जरिता ममन्तु परातरं सु निःकृतिर्जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन् । नु । राये । निधिऽमत् । नु । अन्म । करामहे । सु । पुरुष । श्रवांसि ।

ता । नः । विश्वानि । जरिता । मन्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽकृतिः । जिहीताम् ॥ २ ॥

१ सामन्तु साम्नि गीयमाने सति । नु चार्थे । २ राये जीवायूरूपघनार्थे ३ निधिमत् निधानवत् ४ अन्म हविश्च ५ करामहे कुमः । अत्रापि ६ नु इति चार्थे । निःकृत्ये^१ स्तुतिं हविशोभयं कुमं इत्यर्थः^२ । तदेवाह । ७ सु सुष्टु ८ पुरुष पुरुषा बहुप्रकार ९ श्रवांसि अन्धानि हवीपि करामहे । १० ता तानि हवीपि ११ अस्माकं संवन्धीनि १२ विश्वानि श्रवाणि १३ जरिता जीर्णां स्तुता वा । 'जरा स्तुतिः' (निह १० ८) । १४ ममन्तु हवदताम् । आस्वाद्य च १५ निःकृतिः १६ परातरम् अत्यन्त दूरदेशं १७ जिहीतां गच्छन्तु ॥

अभी प्वैर्यः पौंस्वैर्भवेम धौर्न भूमिं गिरयो नाजान् ।

ता नो विश्वानि जरिता चिकेत परातरं सु निःकृतिर्जिहीताम् ॥ ३ ॥

अभि । सु । अर्थ । पौंस्वैः । भवेम । धौ । न । भूमिम् । गिरयं । न । अजान् ।

ता । नः । विश्वानि । जरिता । चिकेत । पराऽतरम् । सु । निःऽकृतिः । जिहीताम् ॥ ३ ॥

धयम् १ अर्थः अनीन् शत्रून् २ पौंस्वैः पुंस्यैः बलैः ३ सु सुष्टु ४ अभि ५ भवेम । ६ धौर्न ७ भूमिं सूर्यो यथा स्वराश्मिभिर्भूमिमभिभवति तद्वत् । ८ गिरयो ९ नाजान् । गिरिवंशः । ते यथा अजान्^२ अजन-शीलान् मेघानभिभवन्ति तद्वत् । १० ता तानि यानि ११ नः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि तानि १२ विश्वानि सर्वाणि १३ जरिता स्तुता सती १४ निःकृतिः १५ चिकेत जानाति । शिष्टमुक्तम् ॥

मो पु नः सोम मृत्यवे परा दाः पश्येम नु सूर्यमुचरन्तम् ।

धुभिर्हितो जरिमा स नो अस्तु परातरं सु निःकृतिर्जिहीताम् ॥ ४ ॥

मो इति । ॥ । नः । सोम । मृत्यवे । परा । दाः । पश्येम । नु । सूर्यम् । उत्तऽचरन्तम् ।

धुऽभिः । हितः । जरिमा । सु । नः । अस्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽकृतिः । जिहीताम् ॥ ४ ॥

हे १ सोम २ नः अस्मान् ३ सु सुष्टु ४ मृत्यवे ५ मो ६ परा ७ दाः मैव परादानं कुद । मृत्यवधीमान् मा कार्याः । किंतु ८ नु इदानीम् ९ उचरन्तम् ऊर्ध्वं गच्छन्तमुदयन्तं १० सूर्यं ११ पश्येम^१ । शिरकाल जीवे-मेत्यर्थः । जीवाभावे सूर्यदर्शनासंभवादित्यभिप्रायः । किंच १२ धुभिः । अहनामैतत् । अहोभिः दिवसे १३ हितः प्रेरितः १४ जरिमा जरामावः । नः अस्माकं १५ सु सुखकरः १६ अस्तु । शिष्टमुक्तम् ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आधुः ।

रारन्धि नः सूर्यस्य संहृदि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥ ५ ॥

असुनीते । मनः । अस्मासु । धारय । जीवातवे । सु । ॥ । तिर । नः । आधुः ।

रारन्धि । नः । सूर्यस्य । संहृदि । घृतेन । त्वम् । तन्वंम् । वर्धयस्व ॥ ५ ॥

१. त-म- 'निकृते' नास्ति । २. त-म-सु-निकृत्ये इत्यर्थः । ३. ग-त-म-सु- 'अजान्' नास्ति ।

४. त-म-सु-पश्येम पश्यामः ।

हे ऽभसुनीते मनुष्याणामसुनां नेत्रि देवि ऽभस्मासु ऽमनः पुनः ऽधारय । किंच ऽजीवात्तवे जीवितुं ऽसु ऽप्र ऽतिर सुषु वर्धय ऽनः अस्माकम् ऽआयुः । किंच ऽररन्धि स्थापय ऽनः अस्मान् ऽसूर्यस्य ऽसंददिषि त्संदर्शने । ऽत्वं च ऽपृतेन अस्माभिर्देतेन ऽतन्वं शरीरं^१ ऽवर्धयस्व वर्धय ॥२२॥

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।

ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तुमनुमते मृळया नः स्वस्ति ॥ ६ ॥

असुनीते । पुनः । अस्मासु । चक्षुः । पुनरिति । प्राणम् । इह । नः । धेहि । भोगम् ।

ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । उच्चरन्तम् । अनुमते । मृळय । नः । स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे ऽभसुनीते प्राणदायिनि^२ देवि ऽभस्मासु । अस्मदीये सुबन्धावित्यर्थः । ऽपुनः ऽक्षुः प्रकाशकं नयनम् । ईक्षणसामर्थ्यमित्यर्थः । किंच ऽप्राणं ऽपुनः अस्मासु ऽधेहि स्थापय । वर्धं च ऽज्योक् चिरम् ऽउच्चरन्तम् उच्चरन्तं ऽसूर्यं ऽपश्येम । हे ऽभनुमते देवि ऽस्वस्ति भवितायां यथा स्यात्तया^३ ऽनः अस्मान् ऽमृळय सुख्य ॥

पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्घादेवी पुनरन्तरिक्षम् ।

पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पृथ्यां^४ या स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुनः । नः । असुम् । पृथिवी । ददातु । पुनः । घौः । देवी । पुनः । अन्तरिक्षम् ।

पुनः । नः । सोमः । तन्वम् । ददातु । पुनरिति । पूषा । पृथ्याम् । या । स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पृथिवी देवी ऽनः अस्मभ्यम् ऽअसुं प्राणं ऽददातु । ऽपुनः ऽघौः देवता असुं ददातु । तथा ऽअन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता असुं ददातु । तथा ऽसोमः ऽनः ऽतन्वं शरीरं^५ ऽपुनः ऽददातु^६ । तथा ऽपूषा पोषाभिमानी^७ देवता^८ ऽपृथ्याम् । ' पृथ्या अन्तरिक्षम् ' (निरु. ११.४५) । तत्र अर्धा वाचम् । वागात्मकः शब्दी शाकासादुत्पद्यते । तां ऽपुनः ददातु । ' किंच^९ ऽया ऽस्वस्तिः या लोके वेदे च स्वस्तिरव्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु^{१०} । यद्वा । पूषा वीर्यं प्रयच्छतु । या स्वस्तिर्वाग्मात्री देव्यस्ति ता पृथ्यां वार्षं प्रयच्छतु । ' वार्षं पृथ्या स्वस्तिः ' (श्र. ब्रा. ३. २. ३. ८) इति ब्राह्मणम् ॥

शं रोदसी सुबन्धवे यद्वा क्रतुस्य मातरां ।

भरतामप यद्रपो घौः पृथिवि क्षमा रपो मो पु ते किं चनाममत् ॥ ८ ॥

शम् । रोदसी इति । सुबन्धवे । यद्वा इति । क्रतुस्य । मातरां ।

भरताम् । अपं । यत् । रपः । घौः । पृथिवि । क्षमा । रपः ।

मो इति । सु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ ८ ॥

१. ग-त१.२.३.७-स्वशरीरं । २. ग-त१.२.३.७.८-म-सु-प्राणप्रदायिनि । ३. ग-त-म५.६.८-सु-सूर्यं देवं । ४. ग-त-म-सु-तथा । ५. म-ददातु किंच या स्वस्तिर्या लोके वेदे च स्वस्तिरव्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु । ६. त१.२.३.७-म५.६.८-पोषाभिमानी । ७. त-म-देवता या । ८. म- ' किंच.....प्रयच्छतु ' नास्ति ।

इदमादिभिस्तिष्ठिभिः^१ द्यावापृथिव्योः स्तुतिः । ऋदमी द्यावापृथिव्यौ ऋसुबन्धवे ऋं मुखं प्रयच्छताम् । कीदृशी ते । ऋद्धी महत्यौ ऋतस्य अस्त्योदकस्य वा ऋमारा निर्माग्यौ । ऋद्रप. पापं कृच्छ्रमस्ति^२ तत् ऋप ऋरताम् अपहरताम् अपनयताम् । हे ऋयोः हे ऋपृथिवि हे द्यावा-पृथिव्यौ ऋक्षमा क्षमायां सत्याम् । यद्वा क्षमा पृथगप्युच्यते । क्षमाप्यपहरतु^३ । एवमुक्त्वा सुबन्धुं बन्धादयो मुचते । हे सुबन्धो ऋते त्वां ऋमो ऋसु मैव सुष्टु ऋकि ऋचन ऋरप. कृच्छ्रम् ऋममत् दिनस्तु ॥

अर्व द्वके अर्व त्रिका दिवश्चरन्ति भेषजा ।

क्षमा चरिष्ण्वैकं भरतामप यद्रपो

द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो पु ते किं चनाममत् ॥ ९ ॥

अर्व । द्वके इति । अर्व । त्रिका । दिवः । चरन्ति । भेषजा ।

क्षमा । चरिष्णु । एकम् । भरताम् । अप । यत् । रपः ।

द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः । १० इति । सु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ ९ ॥

१दिव सुलोकात् ऋभेषजा भेषजानि ऋद्वके द्विक ऋत्रिका त्रिक च ऋअ ऋचरन्ति । अत्राश्विनौ^४ द्विकमवधरत । इष्टा सरस्वती भारती त्रिकमवधरन्ति । ऋक्षमा क्षमायां ऋचरिष्णु चरति ऋएकम् एकं भेषजमित्यभिप्रायमाह । तानि सर्वाणि सुबन्धोः प्राण परिरक्षन्तिवि शेषः ॥

समिन्द्रेरय गार्मन्नुडाहं य आवहदुशीनराण्या अनः ।

भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो पु ते किं चनाममत् ॥ १० ॥

सम् । इन्द्र । ईरय । गाम् । अनुडाहम् । यः । आ । आवहत् । उशीनराण्याः । अनः ।

भरताम् । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः ।

मो इति । सु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ १० ॥

हे ऋइन्द्र ऋसम् ऋईरय संप्रेरय । किम् । ऋगां गन्तारम् ऋअनुडाहम् अनोवहनसमर्थम्^५ । ऋयः अनोव्वात् ऋआवहत् आवहत्यस्मान्प्रति । किम् । ऋअन शकटम् । करय । ऋउशीनराण्याः एतन्नामिकाया ओपधे । यथातमनुलिम्पति सोशीनराणी । भरतामित्यादि गनम् ॥ ॥ २३ ॥

‘ आ जनम् ’ इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तम् । गौपायना बन्धादय कपय । पृथ्वास्तवगतस्य स्वसैषां मातृपिका । आदितः पञ्च गायत्र्यः । अष्टमीनवम्यौ पङ्क्तिः । शिष्टा अनुष्टुभः । आदितः श्रुतसृणामसमातिनाम्ने रात्रि^६ स्तृयमानत्वात् स एव देवता । पञ्चम्या इन्द्र । पष्ठ्या अप्यसमातिः । ततः पञ्चानां सुबन्धोर्जीविताह्वानरूपोऽर्थो देवता । ‘ अयं मे इस्तः ’ इत्यस्या लब्धसंज्ञस्य सुबन्धो स्पर्शनहेतुभूतो देवता । तथा चानुक्रमणिका—‘ आ जनमिति द्वादशर्चमानुष्टुभ चतसृभिरसमाति-मस्तुवन्पञ्चम्येन्द्रं पृथ्वागतरस्य स्वसा मातैषा राजानमस्तौत्पराभिः सुबन्धोर्जीविमा द्व्यस्तमन्यया लब्धसंज्ञमस्पृशान् पञ्चाद्या गायत्र्योऽष्टम्याथे पङ्क्तिः ’ इति ॥

१. त-सु-इदमादिभिस्तिष्ठिभिः । २. त भ२.४.८-सु-कृच्छं चास्ति । ३. भ१.७-द्यौरप्यपहरतु । ४. त१.२.३.६.७.८ भ-सु-तत्राश्विनौ । ५. त-भ२.८-सु-‘समर्थं गां । ६

आ जनं त्वेपसंदृशं माहीनानामुपस्तुतम् । अगन्म विभ्रंतो नमः ॥ १ ॥

आ । जनम् । त्वेपसंदृशम् । माहीनानाम् । उपस्तुतम् । अगन्म । विभ्रंतः । नमः ॥ १ ॥

इदमादिभिस्तिस्मृती राजानं स्तुवन्ति । घयं बन्धादयः 'जनं जनपदममुनीतिस्वभूतम्' 'आ' 'अगन्म अभिगताः । गमेल्लुङि 'मन्ये घस' इति ष्येल्ङ्क् । 'म्वोअ' इति मकारस्य नकारः । कीदृशं जनम् । 'त्वेपसंदृशं दीप्तदर्शनं' 'माहीनानां महताम्' 'उपस्तुतम् उपगतस्तुतिम् । 'तादौ च' इति गते. प्रकृतिस्वरः । कीदृशा ययम् । 'नमः नमस्कारं' 'विभ्रतः धारयन्तः' । कुर्वन्त इत्यर्थः । यद्वा । जनमसमातिमिरयर्थः । शिष्टं समानम् । नमो' विभ्रत' इति राजकृते नमस्कारं धारयन्त इत्यर्थः ॥

असमातिं नितोशनं त्वेपं निययिनं रथम् । भुजेरथस्य सत्पतिम् ॥ २ ॥

असमातिम् । नितोशनम् । त्वेपम् । निययिनम् । रथम् । भुजेरथस्य सत्पतिम् ॥ २ ॥

'असमातिं राजानं' 'नितोशनं शत्रूणां हन्तारम् । नितोशतिवचकम् । 'त्वेपं दीप्तम् । 'निययिनं' 'रथम्' इत्युपमाप्रधानो निदेशः । रथवत् सर्वाभिमतप्रसित्तायनं 'भुजेरथस्य एतन्नामकस्य राज्ञो वंशे जातम् । यद्वा । एतन्नामा कश्चिदस्य शत्रुः । तस्य निययिनम् । 'हलदन्तात्' (पा. सू. ६. ३. ९) इति सप्तम्या भुक् । 'सत्पतिं सतां पालकम् ॥

यो जनान् महिषां इवातितस्थौ पवीरवान् । उतापवीरवान् युधा ॥ ३ ॥

यः । जनान् । महिषान् इव । अतितस्थौ । पवीरवान् । उत । अपवीरवान् । युधा ॥ ३ ॥

'यः असमातिः' 'जनान् स्वविरोधिभूतान्' 'अतितस्थौ अतिक्रम्य तिष्ठति । पराभाषणीत्यर्थः । 'क' इव । 'महिषान् सिंह' इव । कीदृशः सन् । 'पवीरवान् । पवीरः पविः । शत्रवान् । 'उत अपि च' 'अपवीरवान् अपगतलजः सन् । शत्रुसाहाय्यमपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । 'युधा वीधनेन । युद्धेत्यर्थः ॥

यस्यैवाकुरुषं व्रते रेवान्मराय्येधते दिवीव पञ्च कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य । इक्ष्वाकुः । उप । व्रते । रेवान् । मरायी । एधते । दिवि इव । पञ्च । कृष्टयः ॥ ४ ॥

'यस्य जनपदस्य' 'इक्ष्वाकु' राजा 'व्रते कर्मणि रक्षणरूपे' 'उप' 'प्रव्रते प्रवर्धते । कीदृशः सन् । 'रेवान् रथवान्' 'मरायी शत्रूणां मारकश्च सन् । विशेषणद्वयेन जनानां दानादिरूपेण धन-लामः परराजोपद्रवापत्तिश्चोक्ता भवति । एवं सति तद्विषयस्थाः 'पञ्च' 'कृष्टयः निरादपद्धमाश्चर्याते वणाः' 'दिवीव पुलीके यथा संकलसिद्धाः सन्तः सुखिनो भवन्ति तद्वत्सुखिनो भवन्तीति शेषः ॥

इन्द्रं क्षत्रासमातिषु रथप्रोष्ठेषु धारय । दिवीव सूर्यं दृशे ॥ ५ ॥

इन्द्रं । क्षत्रा । असमातिषु । रथप्रोष्ठेषु । धारय । दिवि इव । सूर्यम् । दृशे ॥ ५ ॥

अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्ययम् । हे इन्द्र क्षत्रा क्षत्राणि बलानि 'रथप्रोष्ठेषु' 'असमातिषु । एकस्मिन् बहुवचनं पूजार्थम् । रथप्रोष्ठेऽसमातो धारय । 'दिवीव' 'सूर्यं दिवि यथा सूर्यं एते सूर्यो दर्शनाय स्थापितवानभि तद्वदत्र बलं धारय ॥

१. त. १. २. ३. ७-म. १. २. ४. ७- 'समुनीति' अमुनीतिस्वभूतम् । २. त. म. १. २. ४. ६. ८- 'धारयत' ।

३. त. १. २. ३. ६. ७. ८- म- 'आविभ्रत' । ४. त. १. २. ७- म- 'तस्य' नास्ति । ५. म- त- सु- पराभवतीत्यर्थः ; म- पराभवत्यर्थः । ६. म- त- भ- 'किमिव' ।

अगस्त्यस्य नद्धयः सती युनक्षि रोहिता ।

पणीक्यक्रमीरभि विश्वान्राजन्नराधसः ॥ ६ ॥

अगस्त्यस्य । नत्स्म्यं । सती इति । युनक्षि । रोहिता ।

पणीन् । नि । अक्रमी । अभि । विश्वान् । राजन् । अराधसः ॥ ६ ॥

अनयागस्त्यस्य स्वसा वन्वादीनां माता राजानं स्तौति । हे राजन् असमाते स्वम् अगस्त्यस्य क्रयेः नद्धयं नन्दयिन्भ्यो वग्ध्वादिभ्यो निमित्तभूतेभ्यस्तेषां धनप्राप्तये मसी सर्पणस्वभावावधौ शोहिता रोहितवर्णा युनक्षि योजय रथे । तथा कृत्वा विश्वान् सर्वान् अराधय अदातुनयजमानान् पणीन् वणिजः सुवचकान् पथि निवृष्टं मितरा वा अभि अक्रमी अभिभव ॥ ॥ २४ ॥

अयं मातायं पितायं जीवातुरागमत् । इदं त्वं प्रमर्षणं सुबन्धवेहि निरिंहि ॥७॥

अयम् । माता । अयम् । पिता । अयम् । जीवातुः । आ । अगमत् ।

इदम् । त्वं । प्रऽसर्पणम् । सुबन्धो इति सुबन्धो । आ । इहि । नि । इहि ॥ ७ ॥

अत्र तेषां शाठ्यायनकम्—'अयमि द्वैरदेन सूक्तेनास्तुवन् । अभि स्तुत आजगाम । आगम्य चाह किंकामा मागच्छेति । सुबन्धोरेवासु पुनर्वनुयामेयमुवन् । एवाम्तरिधीत्यजवीतमावृद्धमिति । तन्निराह । अयं मातायं पिता इति । शौनकश्च—'स्तुत स राजा सुप्रीतस्तस्यै गीपायनानभि ॥ सूक्तेन तेऽस्तुवन्नभि द्वैरदेन यथाश्रियु । अथाभिरजवीदेतानयमन्त परिष्वसुः ॥ सुबन्धोरस्य वेद्वाकोर्मया गुप्ते हितार्थिना । सुबन्धवे प्रदायासुं जीवेयुस्त्वा च पावक ॥ स्तुतो गीपायनैः प्रीतो जगाम त्रिविधं प्रति । अयं मातेति हृष्टास्ते सुबन्धोरसुमाह्वयन् ॥ शरीरमभिनिर्दिश्य सुबन्धोः पतितं भुवि । सूक्तोपे जगुश्चास्य चेतनो धारणाय ते' (बृहदे. ७. १७. १०१) इति ॥ अयम् अभि माता । अयम् एव पिता । अयं जीवातु जीवपिता आगमत् आजगाम । अतो हे सुबन्धो जीवपरिधी वर्तमानं इदं त्वं शरीरं त्वं प्रमर्षणं प्रकर्षणं सर्वणमाधनम् । अत इदं प्रति पृहि भागच्छ । निरिंहि निर्गच्छ परिधे. सकृशशात् । अन्य एव व्याचक्षते । हे निर्गतमाण सुबन्धो अयम् । विभक्तिव्यवयव । इय माताय पिताय जीवातुर्जीवनफलभूतः पुत्रआगमदिति संवध्यते । सर्वे स्वामागता दु खिता सन्तः । शिष्टं समानम् ॥

यथा युगं वरत्रया नहन्ति धरुणाय कम् ।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा । युगम् । वरत्रया । नहन्ति । धरुणाय । कम् ।

एव । दाधार । ते । मनं । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा युगं वरत्रया पाप्मेन नहन्ति बध्नन्ति धरुणाय यथादिधारणाय । कम् इति पाद-पूरण । एव एव ते मनः दाधार परिधावमि । किमर्थम् । जीवातवे जीवनाय न मृत्यवे मरणाय न अप्ये अपि ॥ अरिष्टतातये अधिनाशाय । स्वार्थिकस्ताति ॥

१. त१.२.३.७-म१ ८-तन्निराहृष्यं, म४-तन्निगदहृष्यं, म७-तन्निराहृष्यं, यु-तं निराहृष्यं ।

२. त-म१.२.७-वर्तमाने ।

यथेयं पृथिवी मही दाधारेमान्वनस्पतीन् ।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । इमान् । वनस्पतीन् ।

एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

‘यथेयं’ ‘पृथिवी’ ‘मही’ ‘इमान्’ ‘वनस्पतीन्’ वृक्षादीन् ‘दाधार’ । सिष्टमुक्तम् ॥

यमाद्दहं वैवस्वतात्सुबन्धोर्मन आभरम् ।

जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ १० ॥

यमात् । अहम् । वैवस्वतात् । सुऽबन्धोः । मनः । आ । अभरम् ।

जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ १० ॥

इयं निगदसिद्धा ॥

न्यग्वातोऽव वाति न्यक्तपति सूर्यः ।

नीचीनमध्या दुहे न्यग्भवतु ते रपः ॥ ११ ॥

न्यक् । वातः । अव । वाति । न्यक् । तपति । सूर्यः ।

नीचीनम् । अध्या । दुहे । न्यक् । भवतु । ते । रपः ॥ ११ ॥

‘वातः’ वायुर्गुहोकात् ‘न्यक्’ नीचीनम् ‘अव’ ‘वाति’ गच्छति । ‘सूर्यः’ च ‘न्यक्’ ‘तपति’ ।
‘अध्या’ अहननीया गौः ‘नीचीनं’ ‘दुहे’ दुग्धे । एवं ‘ते’ ‘रपः’ पापे ‘न्यक्’ नीचीनं ‘भवतु’ ॥

अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः ।

अयं मे विश्वमेपजोऽयं शिवाभिर्मर्शनः ॥ १२ ॥

अयम् । मे । हस्तः । भगवान् । अयम् । मे । भगवत्तरः ।

अयम् । मे । विश्वऽमेपजः । अयम् । शिवऽभिर्मर्शनः ॥ १२ ॥

अनया बन्धावयो लब्धजीवं सुबन्धुं पाणिभिरस्पृशन् । ‘अयं’ ‘मे’ ‘हस्तो’ ‘भगवान्’ यस्मात्
सजीवं सुबन्धुं स्पृशति तस्मात् । तथा ‘अयं’ ‘मे’ हस्तः ‘भगवत्तरः’ अतिशयेन भगवान् । तथा
‘अयं’ ‘मे’ हस्तः ‘विश्वमेपज’ जीवचिकित्सासाधनसर्वोपध्वान् तत्स्थानीयो वा । ‘अयं’ ‘शिवाभि-
मर्शन’ मङ्गलस्पर्शनः । यतो जीवन्तं स्पृशत्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र ‘इदमित्या’ इति सप्तविंशत्युच्चं प्रथमं सूक्तं मानवस्य
नामानेदिष्टयार्थं त्रैष्टुभम् । इदमादीनि षट् सूक्तानि वैश्वदेवानि । तथा ‘वासुक्रान्तम्—’ इदमित्या
सप्तशिका नामानेदिष्टो मानवो वैश्वदेवं तत् इति । षष्ठस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवरात्र आभिप्रविकाति-

देशप्राप्तस्य उपासानकता इत्यस्य स्थाने इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘उद्धृत्य^१ चोत्तमं^२ सूक्तं श्रीणीदमित्या रौद्रमिति’ (आश्व. श्री ८. १) इति^३ । अत्रैतरेयाब्राह्मणं—‘नाभानेदिष्ठं वै मानवः ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजनस्तोऽध्वरीदेव किं मह्यमभाक्तेत्येतमेव निष्ठावमववदितारमित्यनुवन्’ (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्यादि । तत्र नाभानेदिष्ठो भ्रातृभिर्भागे निराकृतः पितृसामोऽयमागन्त्य किं महा भागः न कलितवानसीत्यपृच्छत् । स च किमनेन भागेन । अङ्गिरसः स्वर्गायं मज्जमासीत् । पृष्टाह्. पर्यन्त-मनुष्याय मुञ्चन्ति । तान् ‘इदमित्या’ इति सूक्ते श्रम्यते ते स्वर्गं यन्तो वसिष्ठा गा^४ सद्यस्संस्थाकान् दास्यन्तीति पित्रा प्रेरितोऽङ्गिरसां समीपमागत्य तेभ्यः सत्रपरिवेष्टेण गोमहसमुत्कोचं परिकल्प्य तानेते सूक्ते पठेऽहम्यशसयत् । ते च तन्सूक्तसामर्थ्यायज्ञं पारं प्रापय्य स्वभिगमिपदोऽस्मै गोमहसं प्रादुः । तं च तत्रोसहस्रं स्वीकुर्वाणं कथनं कृष्णशवासी पुरुष उचरन् उथाय ब्राह्मणं मदीयं^५ यज्ञदोष-भागं मा स्वीकुर्वियमवीत् । स च मह्यमङ्गिरसः प्रादुरिति श्रम्यमवीत् । तर्हि ब्राह्मणं तव पितरमेव पृच्छ कस्मै भागं प्राप्नुयादित्युक्तः पितृसमीपमागत्य पित्रा रुद्रायायं न्याय्य इति तेनोक्तसर्वथाय भाग इति मम पितामहोदिति श्रुत्युवाच । ततो वयार्यकथनेन तुष्टः पुरुषो नाभानेदिष्ठायैव ह्य भागं प्रादादित्युक्तम् । तथाच्छ्रुयुर्ब्राह्मणेऽपि ‘मनु. पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानेदिष्ठं’ (तै. स. ३. १. ९. ४) इत्यादिनायमर्थ उक्तः । तत्सर्वमत्रानुमयेष्वम् ॥

इदमित्या रौद्रं गूर्तवंचा ब्रह्म कृत्वा शर्च्यामन्तराजौ ।

क्राणा यदस्य पितरा मंहनेष्ठाः पर्यत्पथ्ये अहन्ता सुप्त होतृन् ॥ १ ॥

इदम् । इत्या । रौद्रम् । गूर्तवंचा । ब्रह्म । कृत्वा । शर्च्याम् । अन्त । अर्जा ।

क्राणा । यत् । अत्य । पितरा । मंहनेऽस्था । पर्यत् । पथ्ये । अहन् । आ । सुप्त । होतृन् ॥ १ ॥

‘गूर्तवंचा’ उद्यतवचनो नाभानेदिष्ठः^१ ‘इदं’^२ यज्ञः स्तोत्रं^३ ‘रौद्रं’ रुद्रप्रणीतम्^४ ‘इत्या’ इध-मिवाग्नीक्रियमाणप्रकारं^५ ‘कृत्वा’ ब्रह्मानेन निष्पार्थ स्तोत्रं^६ ‘शर्च्यामन्तं’ कर्मणि सत्रमध्ये^७ ‘वभाजौ’ अङ्गिरसां संघे करोतीति^८ शेषः । ‘यत्’ स्तोत्रं^९ ‘क्राणा’ भागं कुर्वाणा भागं कुर्वाणौ^{१०} ‘वभ्य’^{११} ‘पितरा’ पितरावन्ये च^{१२} ‘मंहनेष्ठा’ भागप्रदाने वर्तमाना^{१३} ‘भ्रातरश्च’ गोलाभसाऽन्तवेनाक्तपथ्यकृति^{१४} शेषः । तेन नाभानेदिष्ठः^{१५} ‘पथ्ये’ पथ्ये^{१६} ‘अहन्’ अहन्ति । ‘पठेऽहमी’^{१७} । ‘ते’ पठेपठेवाहरागत्य^{१८} ‘मुञ्चन्ति’^{१९} ‘तानेते’^{२०} सूक्ते पठेऽहनि शंसय’ (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्युक्तत्वात् । ‘सप्त’^{२१} ‘होतृन्’ होतृप्रभाल्लुब्राह्मणा-वृत्त्यादिकान्^{२२} ‘वभा’^{२३} ‘पर्यत्’ सर्वतोऽपूरयत् । ‘इदमित्येति’ सूक्तान्मा वजं पारं प्रापयामासेऽयं^{२४} ॥

स इहानाम् दम्याय वन्वच्च्यवानः सुदैरमिमीत् वेदिम् ।

तूर्वयाणो गूर्तवंचस्तमः क्षोदो न रेत् इत ऊर्जति सिञ्चत् ॥ २ ॥

स । इत् । दानाय । दम्याय । वन्वत् । च्यवानः । सुदै । अमिमीत् । वेदिम् ।

तूर्वयाण । गूर्तवंचऽनमः । क्षोद । न । रेत् । इत ऊर्जति । सिञ्चत् ॥ २ ॥

‘स’^१ ‘इत्’ स कृष्णशवासी पुरुषो रुद्रात्य^२ ‘दानाय’ स्तोत्राणां घनप्रदानाय^३ ‘दम्याय’ शत्रूणां वधाय च^४ ‘वन्वत्’ स्तोत्रान् समजन्^५ ‘सुदैः’ सुदैर्हिसकैः^६ ‘क्षोद’^७ ‘च्यवान’ रक्षाभिः स्वावयन्^८ ‘वेदिम्’

१. त-म-उद्धृतं । २. त-म-मु- इति नास्ति । ३. त-म-‘गा’ नास्ति । ४. ग-त-१.८-म-४. ५. मु-अस्मदीयः । ६. १.२.३-म-१.८-म-स्मदीयः । ७. ग-त-म-१ २.४.६.८-नाभानेदिष्ठं वै मानवं । ८. ग-त-मु-इदमीने । ९. म-प्रवर्तमाना । १०. म-कृणलाम् । ११. त-म-मु-पथ्येभ्यः । १२. त-म-मुञ्चते । १३. ग-त-म-४.६.८-हिसकैः, म-१.२.४-सूक्तैः ।

‘अभिनीत परिमितवान् । यश्चास्यधिष्ठितवानित्यर्थः । ‘तं कृष्णशवास्त्युत्तरत्’ उपोषाया-
प्रयत्नम्’ वा इदं मम वै वास्तुहमिति’ (ऐ. ब्रा. ५. १४) इति ब्राह्मणम् । तदेवाह । ‘तूर्वाणः
तूर्वागमनः । गूर्तवचस्तमः अत्यन्तमुद्यतवचः’ रुद्रः श्वोदो न उदकमिव । उदकं यथा घनः सिञ्चति
तद्वत् प्रेतः स्वसामर्प्यम् इत्युक्तिरुक्तो गमनवचया भवति तथा सिञ्चत् प्रेरितवानित्यर्थः । यद्वा ।
अनेनोत्तरार्धेनोत्तरार्ध्यां च प्रासाद्विषयिभिर्नोः स्तुतिः क्रियते । तूर्वाणस्तूर्वागमनोऽतिशयेनोद्यतवचनो
रुद्रः श्वोदो न उदकमिव रेत उत्पादनमामर्प्योपेतं रेत इत्युक्तिरिति सिञ्चत् जनयामासाभिनी ।
अन्यत्रेत्युक्तोऽभिनीरभिधानादन्यत्र तयो रद्रपुत्रत्वसिद्धेऽप्ययमर्थो लभ्यते ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता ।

आ यः शयीभिस्तुविनुम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गर्भस्तौ ॥ ३ ॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शच्या । वनुथः । द्रवन्ता ।

आ । यः । शयीभिः । तुविऽनुम्णः । अस्या । अश्रीणीत । आऽदिशम् । गर्भस्तौ ॥ ३ ॥

हे अभिनी युवां मनो न मन इव यथा मनः तिग्मं तीक्ष्णमाक्षु धावति आगच्छति
पूर्वं येषु हवनेषु आह्वानेषु विपः स्तोतुः शरणा प्रशनेन गन्तव्यमिति ह्रदया द्रवन्ता द्रवन्तौ
गच्छन्तौ वनुथः संभजयः* । यः लभ्यतुः आ आभिमुख्येन तुविनुम्णः प्रभूतहविलक्षणपनः
सन् अत्य कर्मणि प्रकृतस्य मम संबन्धी शयीभिः अङ्गुलीभिः अश्रीणीत श्रीणाति । किं कृत्वा ।
गर्भस्तौ हस्ते कृत्वा आदिशम् आदिश्य । इदमश्रियामिति निर्दिश्यैत्यर्थः । ताररां नदीव-
मन्वतुं येषु हवनेषु वनुथः संभजयः* तौ युवां इव श्युत्तरत्र संबन्धः ॥

कृष्णा यद्रोष्णरूणीषु सीददिवो नपाताश्विना हुवे वाम् ।

धीतं मे यज्ञमा गतं मे अन्नं ववन्वासा नेपमस्मृतधू ॥ ४ ॥

कृष्णा । यत् । गोपुं । अरुणीपुं । सीदत् । दिवः । नपाता । अश्विना । हुवे । वाम् ।

धीतम् । मे । यज्ञम् । आ । गतम् । मे । अन्नम् । ववन्वासां । न । इपम् । अस्मृतधू इत्यस्मृतधू ॥ ४ ॥

कृष्णा रश्मिः यत् यदा अरुणीषु अरुणवर्णासु गोषु सीदत् निवसति । उपा विनासनाय
रथमधितिष्ठतीत्यर्थः । ‘अरुण्यो गाव उपमाम्’ इति निरुक्तम् । उपःकाले हे दिवो नपाता
दीप्यमानस्य स्वर्गस्य प्रकाशारप्रकस्य यागस्य* वा न पातयितारौ हे अश्विना यदा हुवे आह्वये ।
धीतं कामयेयां मे अन्नं हविलक्षणम् । तदर्थं मे यज्ञम् आ गतम् आगच्छतम् । इपम्
अन्नं ववन्वासां न संभजमानावभाविष । तद्ददागतम् । कीदृशी युवाम् । अस्मृतधू अस्मृतधौ
मयि द्रोहमस्मरन्तौ ॥

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्मणिष्णदनुष्ठितं नु नयो अपौहत् ।

पुनस्तदा ब्रूहति यत्कृनायां दुहितुरा अनुमृतमनुर्वा ॥ ५ ॥

१. त.भ-‘कृष्णशवास्त्युत्तराया’ । २. भ.१.२-‘अत्यन्तं गूर्तवचा, म७-‘अत्यन्तं गूर्तवचा । ३. ग.४-
त-सु-‘आगच्छति’ नास्ति; भ.१.४.८-‘एवति, म२-‘एजति । ४. ग-त-भ.२.४.८-‘संभजयः’ नास्ति ।
५. ग-त-भ.६-सु-‘संभजयः’ नास्ति । ६. ग-त-भ.१.२.४.६.८-सु-विमानाय । ७. त.१.२.१.७-सु-
‘यागस्य’ नास्ति; भ.१.२.४.७.८-‘स्वर्गस्य’ ।

प्रयिष्ट । यस्य । वीरऽकर्मम् । इण्णत् । अनुऽस्थितम् । नु । नयं । अप । औहत् ।
पुनरिति । तत् । आ । बृहति । यत् । कनायाः । दुहितु । आ । अनुऽभृतम् । अनुया ॥५॥

यथा स्वांशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पति रुद्रममृजत् तदेतदादिभिस्तिसृभिर्वदति ।
‘यस्य प्रजापते’ ‘इण्णत् एणणवत्’ ‘वीरकर्मम्’ । छिन्नव्यत्ययः । वीरकर्म^१ । रेत इत्यर्थः^२ । येन रेतसो-
पग्रा वीरा भवन्ति तादृशेत् ‘प्रयिष्ट प्रथितमासीत् तदेत’ । ‘अनुष्ठितं प्रजापतिनाप्यर्थ निषिक्तं
‘नयः नरेभ्यो हितो यद्वा नेतृभ्यो देवेभ्यो हितो रुद्रः’ ‘अपीहत् अपोहति । तदेवाह । ‘पुनस्तत् रेत
‘आ’ ‘बृहति सर्वत उत्पिपदति उद्गमयति पुरुषाकारेण स्वयमुपसृज्य सन् । कीदृशं रेतः । ‘यत् रेतः
‘कनायाः कान्तायाः’ ‘दुहितुः स्वपुत्र्या’ ‘सम्यामि-यर्थः । तत्र प्रजापतिना ‘अनुभृतम्’ ‘आ’ आसीत् ।
अस्तेः सिपि - - - । कीदृशो रुद्र । ‘अनुया’ अन्यस्मिन्नप्रयुतः । ‘प्रजापतिर्वै स्वा दुहितरमम्य-
ध्यापदिवमित्यन्य आहुरपममित्यन्ये’ (पे. वा. ३. ३३) इति ब्राह्मणम् ॥ ॥ २६ ॥

मुध्या यत्कर्त्तृमभभवद्भीके कामं कृष्णाने पितरि युवस्याम् ।

मनानग्रेतो जहतुर्वियन्ता सानौ निषिक्तं सुकुतस्य योनौ ॥ ६ ॥

मुध्या । यत् । कर्त्तृम् । अभवत् । अभीके । कामम् । कृष्णाने । पितरि । युवस्याम् ।
मनानक् । रेत । जहतु । विऽयन्ता । सानौ । निऽसिक्तम् । सुऽकुतस्य । योनौ ॥ ६ ॥

‘काम यथेष्ट’ ‘कृष्णाने कुवाणे’ ‘पितरि’ प्रजापतौ ‘युवस्या दुहितरुपति द्विति वा । ‘दिव-
मित्यन्ये’ इति हि ब्राह्मण प्रदर्शितम् । ‘मुध्या समोर्म्येऽन्तरिक्षमन्ये वा’ ‘अभीके समीपे’^१ ‘यत्
‘कर्त्तृ कर्म’ ‘अभवत् मिथुनीभाषात्वं तदानीं’ ‘मनानक् अक्ष’^२ ‘रेत’ । ‘जहतु, त्यक्तवन्ता । किं
कुवाणाविति तत्राह । ‘वियन्ता परस्परमभिगच्छन्तो । प्रजापतिना’ ‘सानौ समुद्भूते स्थाने’ ‘सुकुतस्य
पशस्य’ ‘योनौ’ ‘निषिक्तम् आसीदित्यर्थः । ततो रुद्र उत्पन्न इत्यर्थः ॥

पिता यस्स्यां दुहितरमधिष्कन् क्षमया रेतः संजग्मानो नि पिञ्चत् ।

स्वाध्वोऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता । यत् । स्वाम् । दुहितरम् । अधिऽस्कन् । क्षमया । रेतः । समऽजग्मान् । नि । पिञ्चत् ।
सुऽआर्ष्यः । अज्जनयन् । ब्रह्म । देवा । वास्तोः । पतिम् । व्रतऽपाम् । नि । अतक्षन् ॥ ७ ॥

‘पिता प्रजापतिः’ ‘यत् यदा’ ‘स्वा’ ‘दुहितर दिवमुपमं वा’ ‘अधिष्कन् अप्यस्कन्दत् तदानी-
मेव’ ‘क्षमया पृथिव्या सह’ ‘संजग्मानः संगच्छमानः’ ‘प्रजापतिरस्मिन्लोके रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा’ ‘रेतः
‘नि’ ‘पिञ्चत् निषेकमकरोत्’ । ‘तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूताममृयैत्’ (पे. वा. ३. ३३) इति
ब्राह्मणम् । तदानीं ‘स्वाध्वः सुध्यानाः सुक्रमांशो वा’ ‘देवाः’ ‘ब्रह्म’ ‘अज्जनयन् उदपादयन्’^१ । किं
तदमृशेति तदाह । ‘वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिन्’ ‘व्रतपां व्रतस्य कर्मण रक्ष.प्रभृतिभ्यः पालकं
‘निरतक्षन् समुदपादयन्’^२ । यज्ञवास्तुस्वामिन् दत्त्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्त इत्यर्थः ॥

१. म-‘वीरकर्म’ इत्यर्थः । नास्ति । २. त भ-ते पितरि । ३. त १.२.६.५.८-म ४.८-प्राये
समीपे, त ४ ५-प्राये समीपे, म १.७-प्रेत्य समीपे, म २-प्रत्य समीपे, म ६-प्रत्ये-समीपे, सु-प्राये समीपे ।
४. त भ-शल । ५. ग-त-भ-उत्पादयन् । ६. ग-संपादयन्; त-म ६ ६ ८-सु-समपादयन्; म १.२.७-
समुत्पादयन् ।

स ई वृषा न फेनमस्यदाजौ स्मदा परैदप दध्रचैताः ।

सरत्पदा न दक्षिणा परावृह न ता नु मे पृश्न्यो जगृध्रे ॥ ८ ॥

सः । ईम् । वृषा । न । फेनम् । अस्पत् । आजौ । स्मत् । आ । परा । ऐत् । अपे । दध्रऽचैताः ।
सरत् । पदा । न । दक्षिणा । परावृहक् । न । ता । नु । मे । पृश्न्यः । जगृध्रे ॥ ८ ॥

अद्विरसां सत्रान्ते नाभानेदिष्टो गोनिरोधायागच्छन्तं वास्तोष्पतिं पुरतः पश्यन् वदति । १४
१ ईम् सोऽपे २ वृषा ३ न वर्षक इन्द्र इव स यथा नमुचिवधार्यम् ४ आजौ संप्रान्ते ५ फेनमस्पत्
क्षितपात् तद्वक्ष्येयमना वास्तोष्पतिरिदानीं तद्वैद्य वास्तुभागो युक्त इति यथार्थकथनानन्तरं ६ स्मन्
अस्मत्तः ७ आ ८ अप ९ परैत् अपपरागच्छति । १० दध्रचैताः अत्यमनस्कौ यः यक्षित् ११ दक्षिणा दक्षिणा-
यौनौ गव्यौ १२ परावृह परावर्जिता सन् १३ पदा पदानि १४ न १५ सरत् न सरति अस्मद्भिमुखमागच्छति ।
१६ मे मम संबन्धिन्यः १७ ताः गाः अद्विरौभिर्जैताः १८ पृश्न्य पथिकानामभिसर्पनकुशलो ह्यः १९
२० जगृध्रे न गृह्णार्तयेवमावास्ते ॥

मुक्षू न बह्विः प्रजाया उपविश्रमि न नृग्र उपं सीदुर्धः ।

सर्नितेध्मं सर्नितोत वाजं स धर्ता जज्ञे सहसा यवीयुत् ॥ ९ ॥

मुक्षू । न । बह्विः । प्रजाया । उपवि । अग्रिम् । न । नृग्र । उपं । सीदत् । ऊधेः ।
सर्निता । इध्मम् । सर्निता । उत । वाजम् । स । धर्ता । जज्ञे । सहसा । यविऽयुत् ॥ ९ ॥

वास्तोष्पतिना रक्षेण गोप्यमानेऽस्मिन् बले १ बह्विः बह्विषदाहको राक्षसादिः २ मनुः ३ न सीधे
न ४ उप ५ सीदत् भागच्छति ६ यो बह्विः ७ प्रजायाः ८ उपविदः उपवीरको भवति । यक्षविषाहार्य-
भागच्छति । क्रुशिकादिरूपायाः प्रजाया न पीदं करोष्यहनि । तथा ९ ऊधेः । राक्षिनामैतत् ।
रात्रावपि १० अग्निं ज्वलन्ते ११ नामः विवसनी राक्षसादिः १२ न १३ उप १४ सीदत् । एवं रुद्धे रक्षितरि सति
सः अग्निः १५ इध्मं १६ सर्निता १७ जज्ञे उपपन्नः । १८ उत अपि च १९ वाजम् अर्धं हविः २० सर्निता जज्ञे । २१
२२ धर्ता यक्षस्य कलस्य वा धारक उत्पन्नः सोऽग्निः २३ सहसा बलेन २४ यवीयुत् यक्षमिन्नपिगुणं रक्षः-
प्रभृतीनां ब्रीडा जज्ञे ॥

मुक्षू कृनायाः सुख्यं नवग्वा क्रतुं वदन्त क्रतुयुक्तिमग्मन् ।

द्विबर्हसो य उपं गोपमार्गदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥ १० ॥

मुक्षू । कृनायाः । सुख्यम् । नवग्वा । क्रतुम् । वदन्तः । क्रतुऽयुक्तिम् । अग्मन् ।
द्विऽबर्हसः । ये । उपं । गोपम् । आ । अगुं । अदक्षिणासं । अच्युता । दुदुक्षन् ॥ १० ॥

१ नवग्वाः अद्विरसः । गव्यामनवात्त्वं सत्रमनुतिष्ठतामद्विरसां मध्ये ये नवापु मासेषु लब्धगाव-
सन्त उल्लिख्यतास्ते नवग्वाः । ते २ क्रतुं ३ वदन्तः ४ मनु सीधे ५ कृनायाः कमनीयायाः स्तुतेनाभा-
नेदिष्टप्रेरितायाः सकाशात् ६ क्रतुयुक्तिम् उत्तमोपपत्तिमाप्तिम् ७ अग्मन् प्राज्ञाः । यद्वा । क्रतुयुक्तिं
यज्ञयोगोपेतमृतं शब्दं स्तुतिं वदन्तोऽद्विरसः कृनायाः पृश्न्याः सत्यमग्निसिति धोजना । ८ द्विबर्हसः

१. त-म-२ मनु नास्ति । ३. त-नागच्छति नास्ति, म- न गच्छति । ३. म-न्यस्य बलेन; त१.
२. ३. ६. ७. ८-म-२. ४. ५. ६. ८-यज्ञस्य बलेन; त४. ५-जोवस्य बलेन ।

द्वयोः स्थानयोर्धोवापृथिव्यो परिवृद्धाः ५ये अङ्गिरसः ५गोष गोपाधितारं नामान्नेदिष्टमिन्द्रं वा ५उप
५भागु उपगता ते ५अदक्षिणाम दक्षिणारहिता । 'अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः' इति हि वचनं 'ये
यजमानास्त ऋत्विजः' इति । ते च ५अच्युता उदकान्यक्षीणानि फलानि वा ५दुधुक्षन् ॥ २७ ॥

मक्षू कनायाः सख्यं नवीयो राधो न रेत् क्रतमित्तरण्यन् ।

शुचि यत्ते रेक्ण आयजन्त सवर्दुधायाः पर्य उस्त्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवीय । राध । न । रेत् । क्रतम् । इत् । तुरण्यन् ।

शुचि । यत् । ते । रेक्ण । आ । अयजन्त । सवर्दुधाया । पर्य । उस्त्रियाया ॥ ११ ॥

५मक्षु शीघ्रं ५कनाया कम्पनीयाया^१ घर्मदोग्धया ५नवीयः नवतर ५सख्यम् । प्राप्येति शेषः ।
अथवा नवीय इति राधोविशेषणम् । नवतरं ५राधः घनमिव ५रेत् सिख्यमानम् ५क्रतम् उदकं
५तुरण्यन् दिवः सकाशरमेरितवन्त । हे इन्द्र ५ते तुभ्यं ५यदा^२ ५रेक्य पाथोलक्षणं घनम् ५आ
अभिमुजम् ५अयजन्त अपूजयन् । कीदृश रेक्णः । ५सवर्दुधाया । सवरित्यमृतनाम । अमृतदोग्धयाः
५उस्त्रियाया गोः ५पयः पानयोग्य रसम्^३ । तदोदकं तुरण्यन्निति । अत्राप्युप्राहणम्—'अङ्गिरसो
वै सप्रमास्त तेषा पृथिर्धर्मधुगामीन् सर्जीयणाजीयत् तेऽमुवन् कस्मै नु सप्रमास्तमे वैऽस्या औपधीनं
जनयाम इति ॥ दिवो वृष्टिमभूजन्त' (तै. भा. २. १. ३. १) इति ॥

पश्चा यत्पश्चा विद्युता बुधन्तेति ब्रवीति वृक्तरि रराणः ।

वसोर्वसुत्वा कारवोऽनेहा विश्वं विवेष्टि द्रविणमुप क्षु ॥ १२ ॥

पश्चा । यत् । पश्चा । विद्युता । बुधन्ते । इति । ब्रवीति । वृक्तरि । रराणः ।

वसोः । वसुत्वा । कारव । अनेहा । विश्वम् । विवेष्टि । द्रविणम् । उप । क्षु ॥ १२ ॥

५यत् यदा स्तोतारः ५पश्चा पशुना । गोसमूहेनेत्यर्थः । तेन ५विद्युता विद्युक्तानि स्वकीयानि
गोस्थानानि ५पश्चा पश्चात् ५बुधन्त अजानन् । तदानीं ५कारवः । काररित्यर्थः । स्तोता ५इति
५प्रकीर्ति इत्थं दृष्टे । किमिति । ५वक्तरि स्तोतरि ५रराणः रसमाणः ५वसो वासकात् ५वसुत्वा
अतिशयेन वासयिता । यद्वा । वसुत्वेति समूहार्थे त्या^४ नामकरणः । गोरूपधनवत्तोऽतिशयेन
गोसमूहवानित्यर्थः । ५अनेहा अपाप इन्द्र ५विश्वं सर्वं ५द्रविणं गोरूप वणिभिरपह्न घनं ५क्षु ।
महिषत्यर्थः । शीघ्रम् ५उप ५विवेष्टि उपग्याप्तेति पुनरादानुम् । अथमर्थः । यदेन्द्रस्य स्तोतारोऽ-
हुरिरपह्नमात्मीयं गोधनं जानन्ति^५ ततः प्रागेवागत्येन्द्रस्त्वं न्यरुधदिति^६ ॥

तदिक्रयस्य परिपद्धानो अगमन् पुरु सदर्न्तो नार्पदं विभित्सन् ।

वि शुष्णस्य संप्रथितमनर्वा विदत्पुरुप्रजातस्य गुहा यत् ॥ १३ ॥

नत् । इत् । नु । अस्य । परिऽसद्धान । अगमन् । पुरु । सदर्न्त । नार्पदम् । विभित्सन् ।

वि । शुष्णस्य । सम्प्रथितम् । अनर्वा । विदत् । पुरुऽप्रजानस्य । गुहा । यत् ॥ १३ ॥

१. ग-त-मु-कम्पनीयाया- घृन्वा. । २. त-म-यथा । ३. त-म-मु-रसमयजन्त । ४. त-म-मु-लो ।
५. ग-त-म-२.६ ८- सर्वं नास्ति । ६. ग-त-१.२.३ ६.७.८-अ१ २.४.६-मु-न जानन्ति । ७. ग-त-
निरूप्यति, त-म-निरूप्यदिति ।

१तदित् तत्रैव १नु क्षिप्रम् १अस्य इन्द्रस्य १परिपद्मानः परितो वर्तमानाः परिचारका रश्मयः
१अग्नन् प्रकाशनार्थमगच्छन् । १पुरु पुरुणि इत्रिमाणि १सदन्तः सीदन्तोऽसुराः १नार्यदं नृपदः पुत्रं
१विभिरसन् भेत्तुमैच्छन् । १किंनार्यं १श्रुण्वस्य पृतन्नामकस्यासुरस्य १पुरुप्रजातस्य बहुप्रादुर्भावस्य
१संमथितं ममं १विदित् वेत्ति । अयमिन्द्रः १यत् असुरस्य दुर्जेयं ममं १गुहा गुहायां गोपितं तद्विदत् ॥

भर्गो ह नामोत यस्य देवाः स्वर्णं ये त्रिपथस्थे निपेदुः ।

अग्निर्ह नामोत जातवेदाः श्रुधी नो होतृकृतस्य होताधुक् ॥ १४ ॥

भर्गः । ह । नाम । उत । यस्य । देवाः । स्वः । न । ये । त्रिऽसवस्थे । निऽसेदुः ।

अग्निः । ह । नाम । । उत । जातऽवेदाः । श्रुधि । नुः । होतुः । कृतस्य । होता । अधुक् ॥ १४ ॥

१उत अपि च भर्गो १ह १नाम तत्तेजः किल प्रसिद्धं १यस्य तेजस आग्नेयस्य संवन्धिनि
१त्रिपथस्थे बर्हिषि १वे १देवाः सन्ति ते सर्वे १स्वर्णं स्वर्गं यथा तथैव १निपेदुः निधीदन्ति । १उत
अपि च तत्तेजः १अग्निर्ह १नाम भग्निः किल नाम । उतापि च १जातवेदाः जातप्रज्ञो जातानां वेदिता
पृतदपि तस्य तेजसो नाम । अग्नेर्भर्ग इत्यग्निरिति जातवेदा इति च ग्रीणि नामानां त्यर्थः । अथ प्रायश्च-
कृतः । हे १होतः होमनिष्पादकोकनामाग्ने १कृतस्य १होता यज्ञस्य संवन्धिनां देवानामाह्वाता
१अधुक् ऋषिरहितस्वः १नः अस्माकमाह्वानं १धुधि शृणु ॥

उत त्या मे रौद्रावर्चिमन्ता नासत्याविन्द्र गुर्तये यजध्यै ।

मनुष्वदृक्तबर्हिषे रराणा मन्द्र हितप्रयसा विश्व यज्यु ॥ १५ ॥

उत । त्या । मे । रौद्रौ । अर्चिऽमन्ता । नासत्यौ । इन्द्र । गुर्तये । यजध्यै ।

मनुष्वत् । वृक्तऽबर्हिषे । रराणा । मन्द्र इति । हितऽप्रयसा । विश्व । यज्यु इति ॥ १५ ॥

१उत अपि च हे १इन्द्र १त्या नौ प्रसिद्धौ १रौद्रौ रुद्रपुत्री । 'क्षौद्रो न रेत इत ऊति सिद्धत्'
(क. सं. १०. ११. २) इति हि रुद्रपुत्रवक्तुम् । १अर्चिमन्ता दीक्षिमन्तो १नासायौ अग्निनौ
१मे १गुर्तये स्तुतये १यजध्यै यागाय १च भवेतामिति शेषः । किंच १मनुष्वत् मम पितुर्मनोरिव तस्य
पत्ने यथा तथैव १वृक्तबर्हिषे स्तीर्णबर्हिषे मशं १रराणा रममाणौ १मन्द्र मद्विष्णु १हितप्रयसा प्रेरित-
धनौ १विश्वु ऋषिब्रह्ममदीक्षेपु तथा १यज्यु यज्यौ भवतमिति शेषः ॥ ॥ १८ ॥

अयं स्तुतो राजा वन्दि वेधा अपश्च विप्रस्तरति स्वर्सेतुः ।

स कक्षीर्वन्तं रेजयत्सो अग्निं नेमि न चक्रमर्वतो रघुदु ॥ १६ ॥

अयम् । स्तुतः । राजा । वन्दि । वेधाः । अपः । च । विप्रः । तरति । स्वर्सेतुः ।

सः । कक्षीर्वन्तम् । रेजयत् । सः । अग्निम् । नेमिम् । न । चक्रम् । अर्वतः । रघुऽदु ॥ १६ ॥

१अयं १वेधाः सर्वस्य विधाता १राजा सोमः १स्तुतः सर्वः १वन्दि स्तुयतेऽस्माभिः । किंच
१विप्रः विदोषेण पूरको विप्रतच्छुद्धो वा १स्वर्सेतुः यस्य स्वभूता रश्मयो जागद्रन्धकाः सन्ति स सोमः
१अपश्च अन्तरिक्षं च १तरति रुहयति प्रतिदिनम् । १सः सोमः १कक्षीर्वन्तम् क्षयि पर्वतमप्ये

सोमार्थं गतं रेजयत् अकम्पयत् । वस. स एव वसिष्ठं हविर्वोद्धमशक्तं सन्तं पलाय्यासु प्रविष्टं
रेजयत् । कम्पने दधान्तः । वेमि^१ नमनशीलं वरघुदु^२ लघुगमनं वचक्रम्^३ अवतः भवन्तोऽथा इव
ते यथा तथा रेजयत् । नुमभावश्चान्दसः ॥

स द्विचन्धुर्वैतरणो यष्टां सवधुं धेनुमस्वं दुहध्वै ।

सं यन्मित्रावरुणा वृज्जे उक्थैज्येष्टैर्भिर्यमणं वरुथैः ॥ १७ ॥

सं । द्विचन्धुः । वैतरणः । यष्टां । सवधुम् । धेनुम् । अस्वम् । दुहध्वै ।

सम् । यत् । मित्रावरुणा । वृज्जे । उक्थैः । ज्येष्टैभिः । अर्यमणम् । वरुथैः ॥ १७ ॥

वसः अग्निः । द्विचन्धु इत्योर्लोकयोर्वन्धुभूतः । वैतरण सर्वस्य वित्तपेण तारयिता । यद्वा ।
वितरणाहो हविष्प्रदानार्हः । यष्टा देवानां याजकोऽग्निः । सवधुम् अमृतोपमपयोदोग्धौ । धेनुम्
अस्वम् अमृततां निवृत्तप्रसवां शयवे वुहध्वै क्षोहायाकरोत् । यत् यद्वा । शयुः मित्रावरुणौ
अर्यमणं च । ज्येष्टैभि ज्येष्टैः प्रशस्तैः वरुथैः वरणीयैः । उक्थै शस्त्रैः । सं वृज्जे सन्ध्यास्तौति ।
यदा स शयुर्मित्रावरुणार्यमणां स्तुतिं करोति तदा तेषामाज्ञाभिर्निवृत्तप्रसवा पयोदोग्धीमकरोदिति ॥

तद्वन्धुः सूरिर्दिवि ते धियंथा नाभानेदिष्टो रपति प्र वेनन् ।

सा नो नाभिः परमास्य वां घ्राहं तत्पश्चा कतिथश्चिदास ॥ १८ ॥

तद्वन्धुः । सूरिः । दिवि । ते । धियम् । ऽथा । नाभानेदिष्ट । रपति । प्र । वेनन् ।

सा । नः । नाभिः । परमा । अस्या । वा । घ्रा ।

अहम् । तत् । पश्चा । कतिथः । चित् । आसु ॥ १८ ॥

तद्वन्धुः । सैव धूमिषी चन्धुकोत्तरयधिष्ठानावेकः यस्यासी तद्वन्धुः । तस्मात्तुक्त इत्यर्थः ।
सूरिः स्तुतेः प्रेरकः । दिवि वर्तमानस्य । ते तव स्वभूत इति शेषः । स्वदपत्यभूत इति यावत् ।
पृथीसामर्प्यात्संयन्मपामार्थं प्रतीयते । तच्चादित्यपुत्रो मनुर्मनो. पुत्रो नाभानेदिष्ट इत्येवं सूर्यापत्य-
त्वेऽपि पर्यवस्यति । सूर्यनाभानेदिष्टयोः संबन्धधरमपाद उत्तरमन्त्रे च बह्यते । स । धियंथाः
कर्मणां धारको । नाभानेदिष्टः । वेनन् अङ्गिरोदत्तं गोमहर्षं वेनन् कामयन् । घ्रा । रपति प्रहपति ।
क्षौतीत्यर्थः । वा अपि कैयर्थः । वा घी. वा अस्माकं । परमा उत्कृष्टा । नाभिः दन्धिका च । अस्या
आदित्यस्य अधिष्ठानभूतास्ति । घ इति पूरणः । अहं । तत् तस्यादित्यस्य । पश्चात् । पश्चादनन्तरं
कतिथः कतिपयानां पूरणः । आस अभवम् । अनेन ममादित्येन अन्यत्रनक्तमात्र संबन्धः संनिष्ट इ-
त्युक्तं भवति ॥

इयं मे नाभिर्दिह मे सुधस्यग्निमे मे देवा अयमस्मि सर्वैः ।

द्विजा अहं प्रथमजा ऋतस्येदं धेनुरदुहज्जार्यमाना ॥ १९ ॥

इयम् । मे । नाभिः । दिह । मे । सुधस्यम् । इमे । मे । देवाः । अयम् । अस्मि । सर्वैः ।

द्विजाः । अहं । प्रथमजाः । ऋतस्य । इदम् । धेनुः । अदुहत् । जार्यमाना ॥ १९ ॥

१. ग-त४.५.६-म-नेमि न । २. त-म२.८-रघुदु लघुदु । ३. ग-त१ २.३.९ ५.८-म-मु-नीधको-
त्यर्थः । ४. म- 'पथा' नास्ति ।

‘इदं माध्यमिका वाक्’ मे ‘नामिः संनाहिनी । आद्रित्यस्य तस्याश्रमेन्द्रादस्यर्षेर्माध्यमिका’
वाग्वन्धिका भवति । तथा च ब्राह्मणं—‘सा या वाग्यौ स आद्रित्यः’ (श्र. मा. १०.५.१.४)
इति ब्राह्मणम् । ‘इह अस्मिन्मण्डले’ मे मम ‘सघस्यं स्थानम् ।’ इमे मे ‘देवाः द्योतमाना रत्नयः’
‘मे मन स्वनृताः ।’ ‘अथम् अहम्’ ‘अस्ति’ ‘सर्वः ।’ सूर्यस्य स्वत्योक्तेन प्रकारेणानेदात्तद्वारा सघस्यंन-
त्वम् । ‘अह किंचेत्पर्यः ।’ ‘द्विजाः विप्राः’ ‘ऋतस्य’ ‘प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः’ ‘मत्पमूनस्य प्रथम
प्रथमोत्पत्ताः ।’ ‘धेनुः पृथिव्यदेवता माध्यमिका वाक्’ ‘वायमाना’ ‘इदं सर्वम्’ ‘अदुहत् दुदोह ।
उदपादयदित्यर्थः ॥

अघासु मन्द्रो अरतिर्विभावाव स्यति द्विवर्तनिर्वनेपाद् ।

ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिर्न शिशुर्दन्मसू स्थिरं शैवृधं संत माता ॥ २० ॥

अघं । आसु । मन्द्रः । अरतिः । विभावा । अव । स्यति । द्विवर्तनिः । वनेपाद् ।
ऊर्ध्वा । यत् । श्रेणिः । न । शिशुः । दन् । मसू । स्थिरम् । शैवृधम् । सुत । माता ॥ २० ॥

‘अथ अथ’ ‘आसु वतघुप दिक्षु’ ‘मन्द्रः मोदमानः’ ‘अरतिः गन्ता’ ‘विभावा दीप्तिमान्’
‘द्विवर्तनिः’ द्वयोः लोकयोः गन्ता ‘वनेपाद्’ वने काष्ठानामभिमथिताभिः ‘अथ’ ‘स्यति’ अवमहो
भवति वागार्थम् । ‘यत्’ च योऽस्ति ‘ऊर्ध्वा’ उन्मुक्ता ‘श्रेणिर्न’ ‘शिशुः’ शंसनीयः सेनेव ‘मसू’ शीर्षं
‘दन्’ शूद्रन् दनयति तमिमं ‘स्थिरं’ निश्चलं ‘शैवृधं’ सुखस्य वर्धकं ‘माता’ भरणिः ‘सुत’ पशे
जनयामास ॥ ॥ २९ ॥

अघा गाव उपमाति कनाया अनु श्रान्तस्य कस्य चित्पर्युः ।

श्रुधि त्वं सुद्रविणो नृत्वं याळाश्रमस्य वावृधे सुनृताभिः ॥ २१ ॥

अघं । गावः । उपमातिम् । कनाया । अनु । श्रान्तस्य । कस्य । चित् । परा । इयुः ।
श्रुधि । त्वम् । सुद्रविणः । नः । त्वम् । याद् । आश्रमस्य । वावृधे । सुनृताभिः ॥ २१ ॥

‘अथ संप्रति’ ‘कस्य’ ‘चित्’ ‘श्रान्तस्य’ ‘प्रवृद्धस्य’ ‘श्रान्तस्य’ वा । आत्मनो निर्देशः । ईदृशस्य
नाभानेदिष्टस्य ‘कनायाः’ कमनीयायाः स्तुतेः ‘गावः’ वाचः । यद्वा । वाचः स्तुतयः कनायाः
कमनीयायाः स्तुतेः ‘उपमातिम्’ उपमानभूतमिन्द्रम् ‘अनु’ ‘पर्यु’ अनु परागच्छन्ति । हे ‘सुद्रविण’
सुधनाम्ने ‘त्वं’ ‘श्रुधि’ शृणु । ‘नः’ अस्माकमिममिन्द्रे ‘याद्’ अपाद् यत् । ‘पर्व’ च ‘आश्रमस्य’
अशमोऽशमधयाजी मनुः तस्य पुत्रस्य मम ‘सुनृताभिः’ स्तुतिभिः ‘वावृधे’ वर्धते । पुरःपत्यपः ।
अथवायं वर्धत इति परीक्षेण निर्देशः ॥

अघ त्वमिन्द्र विद्वच्चस्मान्महो राये नृपते वर्जवाहुः ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सुरीनेहर्षस्ते हरिवो अमिष्टौ ॥ २२ ॥

अघं । त्वम् । इन्द्र । विद्धि । अस्मान् । महः । राये । नृपते । वर्जवाहुः ।
रक्षे । च । नः । मघोनः । पाहि । सुरीन् । अनेहर्षः । ते । हरिवः । अमिष्टौ ॥ २२ ॥

१. ग-त-म१.२.४.६.८-‘माध्यमिका । २. ग-त-सु-क्षिप । ३. ग-त-४.५-सु-वेति; त१.२.३.४.८-
म१.८-वे ।

हे॑ १५८१ १अथ अधुना १वज्रबाहु॑ त्वम् १वस्मान् १महः महते १रात्रे घनाय १विद्धि जानीहि । हे इन्द्र १मघोन् हविष्मत. १सूरीन् स्तुतिशेरकात् १नः अस्मान् १रक्ष १च । हे १हरिन्. हरिभ्यां तद्वाञ्छन् १ते तव १अभिष्टी अभिगमने १अनेहसः अपापाः स्यामेति शेषः ॥

अथ यद्राजाना गविष्टी सरत्सरण्युः कारवे जरण्युः ।

विप्रः प्रेषः स होपां वभूव परां च वक्षदुत पर्षदेनान् ॥ २३ ॥

अथ । यत् । राजाना । गोऽईष्टी । सरत् । सरण्यु । कारवे । जरण्यु ।

विप्रः । प्रेषः । स । हि । एताम् । वभूव । परां । च । वक्षत् । उत । पर्षत् । एतान् ॥ २३ ॥

हे १राजाना राजमानौ मित्रावरुणौ १अथ अधुना मन्त्रसमाप्तौ १यत् वस्मान् १गविष्टी गवामे-
पणायां सत्यां १सरण्युः सरण्यशीलो यम. १सरत् गच्छति १कारवे कर्माणि कुर्वतेऽङ्गिरसा गगाय ।
किमिच्छन् । १जरण्यु तस्मा अङ्गिरसां गगाय स्तुतिमिच्छन् १तस्मात् १सः १विप्र नामानेष्टिष्ठ
१पूषान् अङ्गिरसां १प्रेषः मिषतमः १वभूव भवतु । १हि इति पूरण. । तेषां कर्तव्यं १परा १च १पक्ष्ण
परावहतु । १उत्त भवि च १वज्रान् अङ्गिरसः १परं पारयतु इत्यात्मन एवाशास्ते ॥

अथा न्वस्य जेन्यस्य पुष्टौ वृषा रेमेन्त ईमहे तद नु ।

सरण्युरस्य सृजुरश्चो विप्रश्चासि श्रवसश्च सातौ ॥ २४ ॥

अथ । नु । अस्य । जेन्यस्य । पुष्टौ । वृषा । रेमेन्त. । ईमहे । तत् । ऊँ इति । नु ।

सरण्युः । अस्य । सृतः । अथ. । विप्रः । च । असि । श्रवसः । च । सातौ ॥ २४ ॥

अतया वरुणं वृषक् स्तौति । १अथ अथ १नु क्षिप्रम् १अस्य १जेन्यस्य जयशीलस्य स्तुत्या
जेतव्यस्य वा १तत् स्वभूल गवादिधन १पुष्टौ पोषे निमित्ते सति तस्य पुष्टयर्थं वा १वृषा भनापासेन
१रेमेन्तः स्तुवन्तः १नु क्षिप्रम् १ईमहे पाचामहे । १सरण्यु शीघ्रतरणशील १अथ. १अस्य वरणस्य
१सृजुः पुत्रः । पक्षणादयम उपम । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे वरुण त्वं १विप्रश्चासि विप्रवाङ्मय. द्वौदौ
वा भवसि । १श्रवसश्च अश्वस्य १सातौ ह्यग्ने अस्माकमन्नानामाय प्रवृत्तश्च भवसि ॥

युवोर्षदिं सुख्यापास्मे शर्षायि स्तोमं जुजुषे नर्मस्वान् ।

विश्वत्र यस्मिन्ना गिरः समीचीः पूर्वीव गातुर्दार्शस्तुतायै ॥ २५ ॥

युवोः । र्षदिं । सुख्याय । अस्मे इति । शर्षायि । स्तोमम् । जुजुषे । नर्मस्वान् ।

विश्वत्र । यस्मिन् । आ । गिरः । समऽईचीः । पूर्वीऽईव । गातुः । दार्शव । सुतृतायै ॥ २५ ॥

हे मित्रावरुणौ १युवो. युवयो. १शर्षाय चरवते १अस्ते अस्माकं १सख्याय । यद्वा । युवयो.
सख्याय अस्ते अस्माकं शर्षाय बलाय च । १यदि १नर्मस्वान् अश्ववान्पवुं. स्तोत्रवान् होता वा
१स्तोम १जुजुषे सेवते । १यस्मिन् सन्त्ये सिद्धे सति १विश्वत्र विश्वस्मिन्ननपदे १गिरः अङ्गिरसां

१. ग४-हे नृपते नृणां पादक ईद । २. ग-च-भ२.४.१.८-सु-कर्म । ३. त१.२.४.५.१.५.८-म-
स्तुतिमिच्छन् जरण्युः । ४. ग४-प्राथयतुः त-म-सु-पारयति । ५. ग-त४.५-इत्यात्मानमेवाशास्ते, त१.
२.३.६.५.८-म१-इत्यात्मान एवाशास्ते । ६. त-म-भवति ।

संबन्धिन्यः^१ । समीचीः समीध्यः । आ गच्छन्तीति शेषः । उदारणा^२ गृह इदं गृहाण इदं गृहाणेश्वरंरूपाः भूयन्त इत्यर्थः । यद्वा । यागानुष्ठातृणां स्तुतिगिर आगच्छन्तीति । पूर्वान् गतुः प्राची दिगिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत्^३ । यद्वा । पूर्वा^४ पुरा^५ प्रतिष्ठा पुरातनीव गतुः सरणिरिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत् । गतृताये मियसत्यरूपान्यै स्तुतिवाचे । दाशत्^६ प्रयच्छतु^७ ॥

स गृणानो अद्भिर्देववानिति सुबन्धुर्नर्मसा सूक्तैः ।

वर्धद्वक्थैर्वचोभिरा हि नूनं व्यध्वैति पर्यस उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

सः । गृणानः । अत्ऽभिः । देवऽयान् । इति । सुऽबन्धुः । नर्मसा । सुऽउक्तैः ।

वर्धत् । उक्थैः । वक्त्रैऽभिः । आ । हि । नूनम् । वि । अध्वा । एति । पर्यसः । उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

अद्भिः देवताभिः । देववान् । सुबन्धुः शौभनबन्धनः । सः । वरणः । इति इत्येकतत्प्रकारेण । नर्मसा नमरकारेण । सूक्तैः च । गृणानः स्तूयमानः सन् । वर्धत् वर्धताम् । उक्थैर्वचोभिः उच्यमानैः प्रशस्तैर्वा स्तुतिवचोभिः । नूनम् श्दानीम् । आ गच्छतिविति शेषः । हि इति पूरणः । तस्य वागार्थम् । उस्त्रियायाः गो । पर्यसः । अध्वा मार्गः । वि । एति । स्तनाप्राणि क्षरन्तीत्यर्थः ॥

त ऊ पु णो महो यजत्रा भूत देवास ऊतये सजोषाः ।

ये वाजाँ अनयता विपन्तो ये स्था निचेतारो अमूराः ॥ २७ ॥

ते । ऊँ इति । सु । नः । महः । यजत्राः । भूत । देवासः । ऊतये । सजोषाः ।

ये । वाजान् । अनयत । विपन्तः । ये । स्थ । निचेतारः । अमूराः ॥ २७ ॥

अनयपरिस्त्रिभ आश्राते । हे यजत्राः यष्ट्याः । देवासः देवाः । ते यूयम् । उ इति पूरणः । महः महति । नः अस्माकम् । ऊतये रक्षणाय । सजोषाः संगताः । भूत भवत । ये च यूयम् अक्षिरसो महं । वाजान् अस्त्रानि । अनयत प्रापयध । विपन्तः सततमुत्थाय^१ विविधं गच्छन्तः सन्तः । ये च यूयम् । अमूराः अमूदाः । षष्ठाहः प्रयोगमौदधरहिता इत्यर्थः । तादृशाः निचेतारः गणा विविक्तारः । स्थ भवध । नि सजोषा भूतेति सम्बन्धः ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुनर्प्राप्तुरो देयादिधातीर्थमहेधरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालमहाराज्य-

पुरंघरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश-

कक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

१. ग४-त२.३-३-म१.२.६.८-संबन्धिनि । २. त-उदारणा । ३. ग४-त१.२.४.६.८-
'तद्वत्' नास्ति । ४. ग४-त३-पुरा पूर्वा । ५. ग४-त२.४.६.८-'दाशत् प्रयच्छतु' नास्ति, म७-
दाशत्; मु-दाशत् सुखं प्रयच्छतु । ६. ग४-सततमुत्थाय, त१.२.३-म१.२.४.६.८-सा उत्थाय ।
म१-सतत उत्थाय ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य बिःशसिनं वेदा यो वेदैभ्योऽरितं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विष्वातीर्थमदेधरम् ॥

ध्यात्वाय प्रथमं विद्वानष्टमस्याष्टकस्य मः ।

अध्यायं सायणास्मात्पो' द्वितीय ध्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'ये यज्ञेन' इत्येकादशार्धमनुवाकापेक्षया द्वितीय सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्टत्वात् ।
आदितश्चतस्रो जगत्सः । पञ्चम्यनुष्टुप् । पठो वृहती । सप्तमी सतीवृहती । अष्टमीनवम्यावमुष्टुर्भा ।
दशमी गायत्री । एकादशी त्रिष्टुप् । आदितः पण्णा विभो देश अग्निरतो वा देवता । सप्तमी वैश्वदेवी ।
अष्टम्याद्यास्तु चतस्रस्तु सावर्णेर्महाराजस्य दानं स्तुयते । अतस्तास्तदेवताकाः । तथा चामुक्रम्यते—
'ये यज्ञेनैकादशाद्याः पञ्चग्निरसां स्तुतिर्धान्या त्रिष्टुप्पञ्चम्यनुष्टुप्पथोऽनुष्टुभौ गायत्री चतस्रोऽन्याः
सावर्णेर्दानस्तुति' इति । पष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'इदमित्या रीद्रमिति
प्रागुपोत्तमाया ये यज्ञेनैवावपते' (आश्व. श्री. ८ १) इति ॥

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानुश ।

तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृष्णीत मानवं मुमेधसः ॥ १ ॥

ये । यज्ञेन । दक्षिणया । समऽजक्ता । इन्द्रस्य । सख्यम् । अमृतऽरयम् । आनुश ।

तेभ्यः । भद्रम् । अङ्गिरसुः । वः । अस्तु । प्रति । गृष्णीत । मानवम् । सुऽभेधसः ॥ १ ॥

नाभानेदिष्ट. स्वपित्रा मनुनाम्यनुज्ञात. सन्नमासीनानङ्गिरसोऽभ्येख मां प्रतिगृह्णीत युष्मभ्यं
यज्ञं प्रज्ञापयामीति यदुक्तवान् तदुच्यते । इतिहासस्तु इदमित्येति पूर्वसूक्ते 'नाभानेदिष्टं दासति
नाभानेदिष्टं वै मानवम्' (दे. प्रा. ५. १४) इति माह्वगानुसारेण 'मनु. पुत्रेभ्यो दायं ध्यमज्ज' (तै. सं. ३. १. ९. ४) इति तैत्तिरीयमाह्वगानुसारेण च सप्रपञ्चमभिहित । तथा चास्या ऋचोऽ-
यमर्थः । 'यज्ञेन यजनीयेन हविषा' 'दक्षिणया ऋषिभ्यो देवया' 'वमक्ता' सगता । 'ये अहर्निस्त्रह-
सप्राणि' कुर्वन्तो यूयम् 'इन्द्रस्य' 'सख्यं सखिकर्म' अत एव 'अमृतत्वम्' अमरणधर्मं देयत्वम्
'आनश आनतिष्ठे प्राप्ता. ख । अशोतेलिटि मध्यमे ध्याययेन बहुवचनम् । 'अशोतेध' इति
बुधागमः । यद्वृत्तयोमादनिघातः । हे 'अङ्गिरस' 'वेभ्यः' 'व' युष्मभ्यं 'भद्रं क्वाणे कर्म' 'अस्तु ।
हे 'सुमेधस. सुप्रज्ञ हे अङ्गिरस. ते यूष्मिदाधीमागते' 'आनवं मनो पुत्रं मां' 'प्रति' 'गृष्णीत प्रति-
गृह्णीत । मयि प्रतिगृह्णीते सति यज्ञं साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृह्णीत ॥

य उदार्जन् पितरौ गोमयं वस्वुतेनार्भिन्दन् परिवत्सुरे वृत्रम् ।

दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृष्णीत मानवं मुमेधसः ॥ २ ॥

ये । उतऽआर्जन् । पितरः । गोऽमयम् । यसु । ऋतेन । अर्भिन्दन् । परिवत्सुरे । वृत्रम् ।

दीर्घायुत्वम् । अङ्गिरसुः । वः । अस्तु । प्रति । गृष्णीत । मानवम् । सुऽभेधसः ॥ २ ॥

१. म-सायणाचार्यो । २. ग४-त१ २. ७-म१-अद्वैतकावदस्त्राणि, त३-अद्वैतकावदमहस्त्राणि,
म२-अद्वैतकावदसदस्त्राणि, म४. १ ७. ८-मु-अद्वैतकावदसदस्त्राणि ।

हे अङ्गिरसः १ पितरः अस्माकं पूर्वजान् पितृभूताः २ ये यूयं ३ गोमयं गवात्मनं पणिभिरपहन्ते
४ वसु धनम् ५ उदाजन् तरधिष्ठितात्पर्वतादुदगमयन् । किंच ६ ऋतेन मत्पृथूतेन यज्ञेन ७ परिवसरे
पयांगते वासरे संपूणे । सत्रान्त इत्यर्थः । तत्र ८ बलं बलनामानं गवामपहतांरमसुरम् ९ अभिन्दन्
न्यनाशयन् तेभ्यः १० वः युष्मभ्यं ११ दीर्घायुत्वं प्रभूतजीवनम् १२ अस्तु । दीर्घं पूर्ववत् ॥

य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातरं वि ।

सुव्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिं गृम्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥

ये । ऋतेन । सूर्यम् । आ । आरोहयन् । दिवि । अप्रथयन् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ।

सुव्रजाः स्वम् । अङ्गिरस । व । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुमेधसः ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरसः १ ये भवन्तः २ ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन ३ दिवि सुलोकैः ४ सूर्यं सुधु सर्वस्य प्रेरक-
मादित्यम् ५ आरोहयन् अस्थापयन् किंच ६ मातरं सर्वेषां निर्मात्री ७ पृथिवीं वि ८ अप्रथयन्
प्रसिद्धामहर्षन् सत्रादिकर्मकरणेन तेभ्यः ९ युष्मभ्यं १० सुव्रजास्त्वं सुपुत्रस्य ११ अस्तु ॥ १२ नित्यमसिच
प्रशान्तिधनोः १३ हावसिच सभासास्तः । तस्मान्नायप्रत्ययः ॥

अयं नामा वदति बल्यु वो गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन ।

सुव्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिं गृम्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ४ ॥

अयम् । नामा । वदति । बल्यु । वः । गृहे । देवपुत्राः । ऋषयः । तत् । शृणोतन ।

सुव्रह्मण्यम् । अङ्गिरस । व । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुमेधसः ॥ ४ ॥

हे देवपुत्राः देवानां पुत्रा भग्नो पुत्राः १ ऋषयः भतीन्द्रियार्थस्य-द्रष्टारो हे अङ्गिरसः २ अयं
३ नामा नामानेविष्टः पुरोवर्ती जनः ४ वः युष्माकं ५ गृहे गृहभूते यज्ञे ६ बल्यु कृत्यान् वच
७ वदति । ८ तत् वाक्यं यूयं ९ शृणोतन महतादरेण शृणु । १० धु भवणे । ११ तत्तनतनयनाम् इति
तनवादेशः । तेभ्यो युष्मभ्यं १२ सुव्रह्मण्यं शोभनं ब्रह्मवचनम् १३ अस्तु । इदानीमागतं मानवं मां
१४ प्रति १५ गृम्णीत प्रतिगृहीत ॥

विरूपासु इक्षर्यस्त इन्द्रमीरवेपसः ।

ते अङ्गिरसः सुनवस्ते अग्नेः परिं जज्ञिरे ॥ ५ ॥

विडरूपास्त । इत् । ऋषयः । ते । इत् । गम्भीरवेपसः ।

ते । अङ्गिरसः । सुनवः । ते । अग्नेः । परिं । जज्ञिरे ॥ ५ ॥

परोक्षतपिराह । १ ऋषयः कर्मणां द्रष्टार एत ऋषयः २ विरूपास्त इत् भव्योन्मं वर्जतो
रूपतश्च नानारूपा भवन्ति । ३ त इत् त एवानी अङ्गिरसः ४ गम्भीरवेपसः । वेप इति कर्मनाम ।
गम्भीरकर्माणो भवन्ति । ५ ते इमे ६ अङ्गिरसः ७ सुनवः पुत्राः खलु । तदेवाह । ८ ते इमे अङ्गिरसः
९ भग्नो १० परिं जज्ञिरे सर्वानो जाताः प्रादुर्भूताः । ११ वेडारा आसंस्तेऽङ्गिरमोऽमयन् (वे. भा. २.
३४) इति ब्राह्मणम् । अत्र निरुक्तं च द्रष्टव्यम् (निरु. ३. १०) ॥ ॥ १ ॥

१. गन्त-म-नामा नास्ति । २. गन्त-म-मु-प्रति गृम्णीत नास्ति । ३. गन्त-म-प्रमानतोः
त१.२.६.७.८-अ१.२.४.६-८-प्रपतो । ४. त१.२.३.७-अ२.६.८-ते त इमे ।

ये अग्नेः परिं जज्ञिरे विरूपासो दिवस्परि ।

नवंग्वो नु दशंग्वो अङ्गिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ॥ ६ ॥

ये । अग्नेः । परिं । जज्ञिरे । विरूपासः । दिवः । परिं ।

नवंग्वः । नु । दशंग्वः । अङ्गिरः । तमः । सचा । देवेषु । मंहते ॥ ६ ॥

विरूपासः, विविधरूपाः, वये अङ्गिरसः, विदिवस्परि द्युलोकात्, वअग्ने वपरि वजज्ञिरे परितो जाताः । यद्वा । दिवस्परि । परिः पञ्चम्यर्थोत्तरकः । स्वनेत्रमा दीप्यमानादभेजाता । तेषां मध्ये वनयग्नः वदशंग्वः च वअङ्गिरस्त्वम अङ्गिरसां परिष्टः । सप्रमाप्तीनानामङ्गिरसा मध्ये केचन नवसु मास्तु कर्म कृतवोदतिष्ठन् केचन दशसु मास्त्वित्येवमङ्गिरसामयनमुक्तम् । तेषामग्निर्नवग्वश्च दशग्वश्चोक्तः । तारुणः वदेवेषु वनवा महावस्थितः सोऽग्निः वमंहते मद्य धने प्रवर्धति । मंहतिर्दानकर्मा ॥

इन्द्रेण युजा निः सृजन्त वाघतो व्रजं गोमन्तमश्विनम् ।

सहस्रं मे ददतो अष्टकुर्यः श्रवो देवेष्वकस ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । युजा । निः । सृजन्त । वाघतः । व्रजम् । गोमन्तम् । अश्विनम् ।

सहस्रम् । मे । ददतः । अष्टकुर्यः । श्रवः । देवेषु । अकृत ॥ ७ ॥

ववाघतः कर्मणा बोटारो विधे देवा अङ्गिरसो वा इन्द्रेण वयुजा सहायेन वनि वसृजन्त निरगमयन् । किम् । वगोमन्तं गोयुक्तम् वअश्विनम् अश्ववन्तं पणिभिरवरुह वव्रजम् । ते मे मां प्रति वसहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं सप्रपरिवेषणम् वअष्टकुर्यः । अष्ट इति 'अशु व्यासौ' निष्ठायां रूपम् । विसृतकणाः । उपलक्षणमेतत् । व्याप्तमवावयवा यात्र वदतः मद्य प्रवर्धन् वदेवेषु इन्द्रादियु वश्रवः इत्यलक्षणमश्वं कीर्ति वा वअकृत अकृतः । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति श्केर्लुङ् । एवं मामानेष्टिष्ठनातिरमः स्तुतास्त्वस्मै धनं प्रादुः । तदुक्तं शौनकेन—'ऋषयोऽङ्गिरसस्तुष्टा यदुमानवाय तु । तत्पुण्याय च कर्माणि ये यज्ञेनेत्यकीर्तयन्' ॥

उत्तराभिष्वत्सुभिरस्मै मानवायर्पये सावर्णिना यद्दत्तं तत्प्रशस्यते । तदप्युक्तं शौनकेन— 'सावर्णिना च यद्दत्तं मानवाय महद्भुजः । तदुक्तं सूक्तशेषेण प्र नूनं जायतामिति' ॥

प्र नूनं जायतामयं मनुस्तोक्मैव रोहतु ।

यः सहस्रं शताथं सद्यो दानाय मंहते ॥ ८ ॥

प्र । नूनम् । जायताम् । अयम् । मनुः । तोक्मैव । रोहतु ।

यः । सहस्रम् । शतान्शम् । सद्यः । दानायः । मंहते ॥ ८ ॥

वअयं सावर्णिः वमनुः वनूनं क्षिप्रं वप्र वजायनां प्रजातो भवतु । धनादिभिः पुत्रादिभिश्च वरोहतु प्रादुर्भवतु । तत्र दृष्टान्तः । वतोक्मैव । यथा जलक्षिप्तं बीजं प्रादुर्भवति एवं कर्मफलमेयुक्तः स मनुः पुत्रादिभिः रोहतु । वयः अयं मनुः शताथं बहुषस्युक्तं सहस्रं गवां वसद्यः तदानीमेव वदानाय वमंहते अस्मा ऋषये दानुं प्रेरयति ॥

न तमश्नोति कश्चन दिवईव सान्वारमम् ।

सावर्ण्यस्य दक्षिणा वि सिन्धुरिव पप्रथे ॥ ९ ॥

न । तम् । अश्नोति । कः । चन । दिवः ईव । सानु । आऽरमेन् ।

सावर्ण्यस्य । दक्षिणा । वि । सिन्धुः ईव । पप्रथे ॥ ९ ॥

‘तं सावर्णि मनुः’ कश्चन कश्चिदपि ‘भारमम् आरब्धुं स्वकर्मणा’ न ‘अश्नोति न व्याप्नोति । यथा मनुः प्रपद्यति तथान्यो दातुं न दास्नोतीत्यर्थः । कथं स्थितम् । ‘दिवईव तुल्येकस्य’ ‘सानु समुच्छ्रिते’ तेजसा ‘कैश्चिदप्यप्रपन्ननादित्यभिषि रक्षितम् । भारमम् । ‘दाकि णमुत्कमुत्तौ’ (पा. सू. ३. ४. १२) इति कमुत् । तस्य ‘सावर्ण्यस्य मनोरियं गवादिदक्षिणा’ ‘सिन्धुरिव स्पन्दमाना नदीव पृथिव्यां’ ‘पप्रथे विप्रयते । वित्तीर्णां भवति ॥

उत दासा परिविषे स्मर्दिष्टी गोपरीणसा । यदुस्तूर्वश्च मामहे ॥ १० ॥

उत । दासा । परिऽविषे । स्मर्दिष्टी इति स्तत् ईदृष्टी । गोऽपरीणसा ।

यदुः । तूर्वेः । च । मामहे ॥ १० ॥

‘उत अपि च’ ‘स्मर्दिष्टी कल्याणादेशिनी’ ‘गोपरीणसा गोपरीणसां गोभिः परिहृता बहुगवादि-
युक्ता’ ‘दासा दासवत् प्रेष्यवत् स्थिता तेनापिहितः’ ‘यदुः च’ ‘तुर्वश्च पृथग्व्यासं राजर्षी’ ‘परिविषे
अस्य सावर्णेनोभोजनाय’ ‘ममहे पशुप्रयच्छतः । प्रप्रेक्षमन्वपादेकवचनम् ॥

सहस्रदा ग्रामणीर्मा रिपुन्मनुः सूर्येणास्य यतमानैतु दक्षिणा ।

सार्वर्णेदेवाः प्र तिरन्त्वायुर्यस्मिन्नश्रान्ता अर्तनाम् वार्जम् ॥ ११ ॥

सहस्रऽदा । ग्रामऽणी । मा । रिपुत् । मनुः । सूर्येण । अत्स्य । यतमाना । एतु । दक्षिणा ।

सार्वणे । देवाः । प्र । तिरन्तु । आयु । यस्मिन् । अश्रान्ता । अर्तनाम् । वार्जम् ॥ ११ ॥

‘सहस्रदाः’ गवादीनां सहस्रस्य दाता ‘ग्रामणीः’ ग्रामाणां नेता कर्ता जनपदानामयं ‘मनुः’
‘मा’ ‘रिपुत् न कैश्चिदपि रिष्टो हिंसितो भवतु । यद्वा । कर्मणैतन्वत्समाना हिनस्तु किंतु धनादिदानेन
पूजयतु । ‘अस्य’ ‘यतमाना गच्छन्ती’ ‘दक्षिणा’ ‘सूर्येण सह’ ‘एतु संगच्छन्ताम् । त्रिषु लोकेषु
प्रसिद्धा भवतिव्यर्थः । तस्यास्य ‘सार्वणेः’ सवर्णपुत्रस्य मनोः ‘देवाः इन्द्रादयः’ ‘आयुः जीवन्’ ‘प्र
‘तिरन्तु प्रवर्धयन्तु । ‘अश्रान्ताः कर्मसु’ ‘अनलसाः’ ‘सर्वं कर्म कुर्वन्तो यद्ये’ ‘यस्मिन्’ ‘मनो’ ‘वार्जं
गोलक्षणमज्ञम्’ ‘असनाम् संभवेमहि । नाशानेदिष्टोऽहमलम् इत्याशास्ते ॥ ॥ २ ॥

‘पद्मापतो ये’ इति सप्तदशैव तृतीयं सूक्तं प्लुतेः पुत्रस्य गयस्यापम् । षोडशीसप्तदश्यौ
त्रिष्टुभौ । पञ्चदशी त्रिष्टुब्जगती वा । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्पः । ‘स्वस्ति नः पण्यासु’ इति द्वे पण्या-
स्वस्तिदेवताके । शिष्टा वैश्वदेव्यः । तथा चानुश्रान्तं—‘परावतस्य्यूना गयः प्रातो द्वित्रिष्टुब्जन्तं त
स्वस्ति नसिष्टुब्जा सह चोत्तरया पण्यास्वस्तिदेवत्या’ इति । पृष्टयानिष्टवपदहयोस्तृतीयोऽहनि

१. ग-त-म-मु- सहस्रदाः नास्ति । २. ग-त-म-कर्मसु कर्मणि । ३. ग-त-२.३.४.५.६-म-
अनलसमानाः । ४. त-म-६.८-मु-अस्मिन् ।

वैश्वदेवशास्त्र एतच्छक्तं वैश्वदेवनिविधानम् । सूत्रितं च—‘अनद्यो जातः परावतो य इति वैश्व-
देवम्’ (आध. श्रौ. ७. ७) इति ॥

परावतो ये दिधिपन्त आप्यं मनुप्रीतासो जनिमा विवस्वतः ।

य्यातेर्ये नहुष्यस्य ब्रह्मिर्षि देवा आसन्ते ते अर्थं ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

परावतः । ये । दिधिपन्ते । आप्यम् । मनुप्रीतासः । जनिमा । विवस्वतः ।

य्यातेः । ये । नहुष्यस्य । ब्रह्मिर्षि । देवा । आसन्ते । ते । अर्थं । ब्रुवन्तु । नः ॥ १ ॥

ये देवाः परावतः वरदेशादागत्य आप्यं ज्ञातेन मनुष्ये, सह ब्रुवन्तं विधिपन्ते धारयन्ति । यद्वा । हविषां प्रदानमिदं मनुष्ये सह स्वयं कुम्भे इति परम्परं शब्दावगच्छे । ‘धिप शब्दे’ जीहोत्यादिकः । छान्दस्यो अस्यान्तादेशः । ‘धिप धारणे’ इति कश्चिद्व्युदगम्यते । उक्तार्थेनेव विशिनष्टि । मनुप्रीतासः मनुष्यैः प्रीता देवाः विवस्वतः विवस्वतुष्टस्य मनोः, जनिमा जन्मानि मनुष्यान् धारयन्ति । किञ्च ये देवाः नहुष्यस्य नहुषपुत्रस्य यद्याते, एतन्ममकस्य राज्ञ्यैः ब्रह्मिर्षि यज्ञे आमतो उपविशन्ति ते देवाः, यः अस्मान् अधि ब्रुवन्तु धनार्द्रिप्रदानेनास्मान् अधिकं वदन्तु । पूजयन्ति वार्यम् ॥

विश्वा हि यो नमस्यानि वन्द्या नामानि देवा उत यज्ञियानि यः ।

ये स्थ जाता अर्दितैश्चस्पति ये पृथिन्यास्ते म इह श्रुता हव्यम् ॥ २ ॥

विश्वा । हि । यः । नमस्यानि । वन्द्या । नामानि । देवा । उत । यज्ञियानि । यः ।

ये । स्थ । जाताः । अर्दितैः । अतः । स्पति । ये । पृथिव्याः । ते । मे । इह । श्रुता । हव्यम् ॥ २ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः । हिरण्यधारणे । यः, शुष्माकमेव नामानि नमनीयानि विश्वा सर्वानि शरीराणि नमस्यानि नमस्कारार्हाणि भवन्ति वन्द्या वन्द्यानि स्तौनीयानि च भजन्ति । उत अपि यः यः शुष्माक इति शरीराणि यज्ञियानि यज्ञार्हाणि भवन्ति । यदेव ययम् अद्विष्टैः अदीनात् तुलीकात् अन्नयः । अन्तरिक्षयामितम् । अन्तरिक्षात् । परि पञ्चमयैर्गोमूकः । पृथिव्याः च जाताः प्रादुर्भूताः । एष अवयवः ते ययम् इह अस्मिन्मन्त्रे आगत्य ये मदीये हव्यम् आह्वानं भुज्मन्तु ॥

अग्निष्टोमो वैश्वदेवशास्त्रे ‘येभ्यो माता’ इत्येषा यावत् । सूत्रितं च—‘अथ वेनद्योदयत्प्रभिर-
गर्गं येभ्यो माताः अभुमत्’ (आध. श्रौ. ५. १८) इति ॥

येभ्यो माता मधुमत्पिबन्ते पर्यः पीयूषं घौरर्दितिरर्द्रिचर्हाः ।

उक्थशुष्मान् वृषमुरान्स्त्वभ्रंमुस्तां आदित्यां अनु मदा स्वस्तये ॥ ३ ॥

येभ्यः । माता । मधुमत् । पिबन्ते । पर्यः । पीयूषम् । यौ । अर्दितः । अर्द्रिचर्हा ।

उक्थः शुष्मान् । वृषः मुरान् । सुः अमृताः । तान् । आदित्यान् । अनु । मदा । स्वस्तये ॥ ३ ॥

यमाता सर्वस्य निमात्री प्रियवी येभ्य देवेभ्यो देवार्थं मधुमत् माधुययित ययः सारमूर्तं क्षीरं पिबन्ते क्षरति । तथा अर्दितः अदीना अर्द्रिचर्हा मैत्रं, परितृप्ता मृदा परितृप्तमेवा यः

‘द्यौः च ऽवीवृष पितृवते । चावावृषियिवौ इविरात्मानं संबोध्याह । ऽव्य-
शुष्मान् स्तुतिपदान् ऽवृषभान् वृष्टेराहर्तुन् । ‘ह्रस्वहोर्मः’ इति भाः । ऽस्वमसः - सुकर्मणः । ताना-
दिशान् अदितेः पुत्रान् देवान् ऽस्वस्तये अविनाशाय ऽअनु ऽमद अनुस्तुहि । माघतेर्लोपि व्यत्ययेन
वाप् । मन्दतेवां स्तुत्यर्थस्यै ‘अनित्यमागमशासनम्’ इति नुमभाव ॥

नृचक्षसो अनिमिपन्तो अर्हणा बृहदेवासौ अमृतत्वमानशुः ।

ज्योतीरथा अहिमाया अनागसो दिवो वर्ष्माणं वसते स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृचक्षसः । अनिमिपन्तः । अर्हणा । बृहत् । देवासः । अमृतत्वम् । आनशुः ।

ज्योतिः । अर्हः । अहिमायाः । अनागसः । दिवः । वर्ष्माणम् । वसते । स्वस्तये ॥ ४ ॥

‘नृचक्षसः कर्मवेत्तृणां मनुष्याणां द्रष्टारः अत एव ऽअनिमिपन्तः निमेषमकुर्वाणाः सर्वदा
जागरूकाः ऽदेवासः देवाः ऽअर्हणा लोकस्य परिचरणार्थं स्तोतव्यवाक्यं ऽबृहत् बृंहितम् ऽअमृतत्वम्
अमरणधर्मम् ऽआनशुः प्राप्ताः । देवाः खलु मनुष्यैः पूज्याः । तस्मात्पूजाहेतुं देवत्वमानशिरै । अत
पूव ऽज्योतीरथा दीप्यमानरथोपेताः ऽअहिमायाः कैविदप्यहन्तस्यमज्ञाः ऽअनागसः पापरहिता
आदिश्याः ऽदिवः शुलोकस्य ऽवर्ष्माणं नाभिस्थानं समुच्छ्रितं देशं ऽस्वस्तये अविनाशाय लोकस्य
क्षेमकरणार्थं ऽवसते अधिवसन्ति । यद्वा स्वतेजसाच्छादयन्ति ॥

सम्राजो ये सुवृधो यज्ञमायपुरपरिहृता दधिरे दिवि क्षयम् ।

तौ आ विवास नमसा सुवृक्तिभिर्महो आदित्यां अदितिं स्वस्तये ॥ ५ ॥

सम्राजः । ये । सुवृधः । यज्ञम् । आऽयुः । अपरिहृताः । दधिरे । दिवि । क्षयम् ।

तान् । आ । विवास । नमसा । सुवृक्तिभिः । महः । आदित्यान् । अदितिम् । स्वस्तये ॥ ५ ॥

‘सम्राजः सर्वेषां राजानं स्वतेजोभिः सम्यग्प्राप्तमानाः ऽसुवृधः सुवृद्धाः ऽये देवाः ऽयज्ञ-
माययुः आयान्ति सोमादिहविर्मक्षणार्थम् । ततः ऽअपरिहृताः कैविदप्यहिसिता ये देवाः ऽदिवि
शुलोकै ऽक्षयं निशंसं ऽदधिरे विदधति कुर्वन्ति । ऋषिरात्मानमाह । ऽमहः महतो गुणाधिपदेन
‘आदित्यान् अदितेः पुत्रान् ऽवान् प्रसिद्धान् देवान् ऽअदितिं तेषां मातरमेतन्नामिकां च ऽस्वस्तये
अविनाशाय ऽनमसा हवीरूपेणात्रेन ऽसुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्च ऽआ ऽविवास आभि-
मुख्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ ॥ ३ ॥

को वः स्तोमं राधति यं जुजोष्य विश्वे देवासो मनुषो यतिं धनं ।

को वोऽध्वरं तुविजाता अरं कर्द्यो नः पर्पदत्यंहः स्वस्तये ॥ ६ ॥

कः । वः । स्तोमम् । राधति । यम् । जुजोष्य । विश्वे । देवासः । मनुषः । यतिं । धनं ।

कः । वः । अध्वरम् । तुविजाताः । अरम् । कर्त्तु । यः । नः । पर्पत् । अतिं । अंहः । स्वस्तये ॥ ६ ॥

ऋषिदेवान् प्रति बहुधा धितर्कयति । हे देवाः ऽवः युष्मार्क ऽकः स्तोता ऽस्तोमं त्रिवृष्यदशदि-
लक्षणं ऽराधति संसाधयति । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । यद्वा । मदभ्यः को वो युष्मभ्यं स्तोमं करोति ।

यूयं 'वं' स्तोतारं 'जुजोष्य सेवध्वे । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । छेदि सपः श्लुः । अङ्गागमः । किंच हे 'मनुषः मन्तारो ज्ञातारो हे 'विधे 'देवायः देवा यूयं 'यति यत्संस्थाः 'स्थन भवय । यच्छदादपि छान्दसो दतिद्वष्टव्यः । हे 'तुविजाता. धात्रादिविभागेन बहुजनना हे देवा दुष्मदर्थं 'क' धा यजमानः 'अध्वरं यज्ञम् 'अर 'करन् अलङ्करीति स्तुतिमिहविमिश्र । मदन्यो नास्तीत्यर्थः । 'य' यज्ञ. 'न' अस्मान् 'स्वस्तये अविनाशाय 'अंह पापरूप मायमवैदिकम् 'अति 'पर्यत् अति-पारयति ते यज्ञं को बालं करोतीति ॥

येभ्यो होत्रां प्रथमामायेजे मनुः समिद्धाग्निर्मनसा सप्त होतृभिः ।

त आदित्या अमयं शर्म यच्छत सुगा नः कर्त सुपथा स्वस्तये ॥ ७ ॥

येभ्यः । होत्रां । प्रथमाम् । आऽपेजे । मनुः । समिद्धाग्निः । मनसा । सप्त । होतृभिः । ते । आदित्याः । अमयम् । शर्म । यच्छत । सुगा । नः । कर्त । सुपथा । स्वस्तये ॥ ७ ॥

'समिद्धाग्निः हविर्भि. सम्बन्धीसाग्नि. 'मनुः वैवस्वतो मनुष्याणां प्रथममावी अह्यातेन 'मनसा 'सप्त सप्तसंस्थार्क' 'होतृभिः षष्ठ्यर्कभिरितिभिन्नमह 'येभ्य सुमम्यं 'प्रथमां प्रथम सुत्वं यद्वा सर्वेषा मनुष्याणामग्रे क्रियमाणत्वादायं 'होत्राम् । हवन्ते हवीत्यत्रेति होत्रा यज्ञः । तम् । यद्वा । आहूयन्ते देवा स्तुतिभिरत्रेति । नं यज्ञम् 'आयेजे आभिमुख्येनेदवात् । यत्रेकिंदि रूपम् । यद्वा । छेदि 'लोपस्त आत्मनेपदेपु' इति लोपः । 'यजिवप्योरलित्येवं वक्तव्यम्' (का. ६. ४. १२०. ४) इति वचनादिकारः । हे 'आदित्या. अदितेः पुत्रा हे देवा 'ते यूयं नोऽ-स्मभ्यम् 'अमयं 'शर्म च सुप्त प्रयच्छत । किंच 'न' अस्माकं 'स्वस्तये क्षेमाय 'सुपथा सुपथानि ह्योभनान् वैदिकमार्गान् 'सुगा सुधु गन्तव्यान् 'कर्त कुरुत । करोतेल्लोडि 'बहुलं छान्दसि' इति विकरणस्य छुक् । तथादेशः ॥

य ईश्वरे भुवनस्य प्रचेतसो विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मन्तवः ।

ते नः कृतादकृतादेनमुस्पर्यया देवासः पिपृता स्वस्तये ॥ ८ ॥

ये । ईश्वरे । भुवनस्य । प्रऽचेतसः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च । मन्तवः । ते । नः । कृतात् । अकृतात् । एतसः । परि । अय । देवाम् । पिपृत् । स्वस्तये ॥ ८ ॥

'प्रचेतसः प्रकृष्टशानाः 'मन्तवः सर्वस्य वेदितार 'ये देवा 'स्थातुः स्थावरह्य 'जगतः जङ्गमस्य 'विश्वस्य सर्वस्य 'भुवनस्य लोकस्य 'ईश्वरे ईश्वरा भवन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे 'देवास देवा य उत्तगुणा' 'ते यूयं 'नः अस्मान् 'कृतात् कारिकात्पापात् 'अकृतात् करधरणादिभिरकृतात् 'एतसः किन्तु मानसात्पापाच्च 'अय अस्मिन्दिने 'ह्यस्तये अविनाशावायुयोऽभितृदये 'पिपृत् पारयत । पापरहितान् कुरुतेत्यर्थः ॥

मरेष्विन्द्रं सुहवं हवामहेऽहोमुचं सुकृतं दैव्यं जर्नम् ।

अग्नि मित्रं वरुणं सातये भगं धावापृथिवीं मरुतः स्वस्तये ॥ ९ ॥

मरेषु । इन्द्रम् । सुऽहवम् । हवामहे । अंहऽमुचम् । सुऽकृतम् । दैव्यम् । जर्नम् ।

अग्निम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । धावापृथिवीं इति । मरुतः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

अहोमुचम् अहसः पापस्य मोचकं सुहृदं शोभनाङ्गानम् अहन्तं अरेषु । शृणन्ति भजयन्ति विनाशयन्ति शत्रून्धेति भराः संश्रामाः । तेषु अह्वामहे रक्षणायाद्दयामः । किंच सुहृदं सुहृदं देवसंरम्भिनमन्यं अजन्तं आह्वयामहे । तं जनमुद्दिशति । अग्निं अग्निं अरुणं अरुणं भजनीयमेतन्नामानं देवं अघावापृथिवी घावापृथिव्यौ अमस्तः च असातये अस्तलाभाय अस्वस्तये अविनाशाय रक्षणायाद्दयामहे ॥

अदितिदेवताकस्य पशोः 'सुश्रामाणम्' इत्येषा यशसागस्य याज्या । सूत्रितं च—'अदितिः अजनिष्ट सुश्रामाणं पृथिवीं धामनेहसम्' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । प्रायणीयेष्टावादिपस्य हविष एषैवानुवाचया सैवोदयनीयायां याज्या । सूत्रितं च—'सुश्रामाणं पृथिवीं धामनेहसं महीमू पु मातरं सुश्रामाणम्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । प्रयागेऽनयैव नावमारोहेत् । सूत्रितं च—'सुश्रामाणं पृथिवीं धामनेहसमिति नावम्' (आश्व. गृ. २. १ ८) इति ।

सुश्रामाणं पृथिवीं धामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम् ।

दैवीं नावं स्वद्वित्रामनागसमसंवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १० ॥

सुश्रामाणम् । पृथिवीम् । धाम् । अनेहसम् । सुशर्माणम् । अदितिम् । सुप्रणीतिम् ।

दैवीम् । नावम् । सुद्वित्राम् । अनागसम् । असंवन्तीम् । आ । रुहेम् । स्वस्तये ॥ १० ॥

सुलोको नीरूपकतया गृह्यते । सुश्रामाणं सुषु प्रायन्तीं पृथिवीं विस्तृताम् अनेहसं पापरहिताम् सुशर्माणं शोभनमुखयुक्ताम् अदितिम् अदीनां सुप्रणीतिं सुप्रणयनां सुषु प्रणेत्रीं दैवीं देवसंरम्भिनीं अरित्रीं शोभनारित्रीं जलाहरगतीलदायुक्ताम् अनागसं पापरहिताम् अस्तवन्तीं अगच्छन्तीं विनश्वरीं नार्यं नावमिव स्थितां अघां अस्वस्तये अविनाशाय देववरप्राप्तये अथा अरुहेम वयमारोहेम । रोहतेर्लिङि 'लिहयाशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः ॥ ४ ॥

विश्वे यजत्रा अग्निं वोचतोतये त्रायध्वं नो दुरेवाया अभिहुतः ।

सुत्यया द्यो देवहृत्या हुवेम शृण्वतो देवा अवसे स्वस्तये ॥ ११ ॥

विश्वे । यजत्रा । अग्निं । वोचत । उतये । त्रायध्वम् । न । दुःऽएवायाः । अभिऽहुतः ।

सुत्यया । वः । देवऽहृत्या । हुवेम । शृण्वत । देवाः । अवसे । स्वस्तये ॥ ११ ॥

हे यजत्राः यजनीया हे विश्वे सर्वे देवा यूयम् उतये रक्षणार्थम् अग्निं वोचत अस्मान् नयिषूत । आभाष्य च अभिहुतः अभिहिंसित्वाः दुरेवायाः दुर्गतेः अनागस्यान् त्रायध्वम् । यधेवं कुर्या तर्हि हे देवाः शृण्वतः स्तोत्राण्यस्माभिरक्तानि तारशान् वः युज्याम् सत्यया यधार्थभूतया देवहृत्या । देवा ह्यन्येऽन्येति देवहृतिः स्तुति । तया वर्यं हुवेम आह्वयेम । किमर्थम् । अथसे रक्षणाय शत्रुभ्यः अस्वस्तये क्षेमाय जीवनाभिवृद्धये च ॥

१. ग-त१.२.३.७-म१.७-नावं भवरयेनेति; त४.१.८-म१.४.५-नावं न रयेनेति; त५-नावमा-हेमेति; म२-नावं रयेनेति, म८-नावं न रयेति । २. ग४-अस्यभरणशील*; त१.८-जलहेलाहरणशील*; म१.८-जलाह्लाहरणशील*; म२-जलाह्लाहरणशील*; म५-जलहेलाहारणशील* । ३. ग-त-आह्वयेति ।

अपामीवामपु विश्वामनाहुतिमपारतिं दुर्विदत्रामघायतः ।

आरे देवा द्वेपौ अस्मद्युतनोरु णः शर्म यच्छता स्वस्तये ॥ १२ ॥

अप । अपामि । अप । विश्वाम । अनाहुतिम् । अप । अरतिम् । दुर्विदत्राम् । अघायतः ।

आरे । देवाः । द्वेपौः । अस्मत् । युतन । उरु । न । शर्म । यच्छत । स्वस्तये ॥ १२ ॥

हे देवाः । अपामीवां रोगादिकं यद्वा रोगवद्वाघकं शत्रुमस्मत्तो दूरे अप कुरत पृथक्कुरत । तथा विश्वामं सघाम् । अनाहुतिं देवानामनाह्वानबुद्धिं यद्वा देवानां महाशत्रुं पृथक्कुरत । किञ्च अरतिम् अदानं लोभबुद्धिं यद्वा देवेभ्यो हविषामदातारं दात्रम् । अप गमयत । अपि च अघायत पापमिच्छतः शत्रोः । दुर्विदत्रां दुर्ज्ञानं दुष्टा बुद्धिम् इत्थं च द्वेप द्वेष्टून् सर्वान्छत्रून् अस्मद् अस्मत्तः । आरे दूरे युयोतन पृथक्कुरत । एवं सति यूय जनः अस्मभ्यम् । उरु विश्वाणि । शर्म सुखं स्वल्पे कल्पाणाम् प्रयच्छत ॥

अरिष्टः स मर्तो विश्वं एधते प्र प्रजाभिर्जायते धर्मेणस्परि ।

यमादित्यासो नयथा सुनीतिभिरति विश्वानि दुरिता स्वस्तये ॥ १३ ॥

अरिष्टः । स । मर्तः । विश्वः । एधते । प्र । प्रजाभिः । जायते । धर्मेणः । परि ।

यम् । आदित्यासः । नयथा । सुनीतिभिः । अति । विश्वानि । दूऽता । स्वस्तये ॥ १३ ॥

हे देवाः । विश्वः सर्वः । मर्तः । स मनुष्यः । अरिष्टः कैश्चिदप्यहिंसितः सन् एधते पश्चादभिवर्धते । तथा धर्मेणस्परि धार्मिककर्मणोऽनन्तरं । मनुष्यः । प्रजानिः पुत्रादिभिः । प्र जायते प्रकल्पेणाविर्भूतो भवति । हे यमादित्यास आदित्या देवा यं मनुष्यं सुनीतिभिः सुनयनै विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तदूषान्छत्रून्वा स्वस्तये क्षेमाय अभि नयथ अतीत्य सन्मार्गे नयथ । न धर्मे इति समन्वयः ॥

यं देवासोऽर्वथ वार्जसातौ यं शूरसाता भरुतो हिते धने ।

प्रातर्यावाणं रथमिन्द्र सानसिमरिष्यन्तुमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १४ ॥

यम् । देवासः । अर्वथ । वार्जसातौ । यम् । शूरसाता । भरुत । हिते । धने ।

प्रातः । यार्वाणम् । रथम् । इन्द्रः । सानसिम् । अरिष्यन्तम् । आ । रुहेम् । स्वस्तये ॥ १४ ॥

हे देवासः । देवाः । वार्जसातौ अश्वभजनेऽश्वलाभे वा यथ रथम् । अवथ रथः हे भरुतः । शूरसाना । संप्रामनामैतम् शूरा स्पन्ति विद्यन्तेऽत्रेति^१ शूरा सीयन्ते विनाश्यन्ते योद्धिरत्रेति^२ । तस्मिन्पुदे यथ रथं हिते निहिते धने धनमुद्दिश्य । 'निमित्तात्कर्मसंयोगे' (पा. सू. २. ३. ३६. १) इति सप्तमी । तदुद्दिश्य रथम् । सर्वेषां देवानां मुन्यत्वादिन्द्रमेवाभिलक्ष्य घदत्युत्तार्येन^३ । हे इन्द्र सर्वेषां मुख्यः । प्रातर्यावाणं प्रातरेव युद्धं प्रति गन्तारं । सानसि संभजनीयम् । अरिष्यन्तं कैश्चिदप्यहिंसितम् । यद्वा । इन्द्रमहायानां यस्तामवाधकम् । तं रथं स्वस्तये अस्माकं रक्षणाय वयम् । आ रुहेम आरोहेम ॥

प्रायणीयेष्टौ पथ्यास्वस्तेषां गत्य 'स्वस्ति नः पथ्यासु' इत्येवानुवाक्या । उत्तरा याज्या । सूत्रितं च—'स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्त्विति द्वे अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्' (आच. श्रौ. ४. ३) इति । उदयनीयायमेत एव धिपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—'विपरीताश्च पाज्या-
नुवाक्याः' इति ॥

स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु स्वस्त्यप्सु वृजने स्वर्यति ।

स्वस्ति नः पुत्रकृथेषु योनिषु स्वस्ति राये भरुतो दधातन ॥ १५ ॥

स्वस्ति । नः । पथ्यासु । धन्वसु । स्वस्ति । अप्सु । वृजने । स्वर्यति ।

स्वस्ति । नः । पुत्रकृथेषु । योनिषु । स्वस्ति । राये । भरुतः । दधातन ॥ १५ ॥

हे 'भरुतः' मितराविणो देवाः 'नः' अस्माकं 'पथ्यासु' पथियोंषु सौदकेषु देशेषु 'स्वस्ति' कल्याणं कुरुत । तथा 'धन्वसु' निरुदकेषु देशेषु 'स्वस्ति' कल्याणमुदकजन-
लक्षणं कुरुत । तथा 'अप्सु' उदकेषु स्वस्ति । तथा 'स्वर्यति' सर्वैरापुर्धैरुक्ते सेनालक्षणे
'वृजने' क्षत्राणामावर्तके बले च कल्याणं कुरुत । 'नः' अस्माकं 'पुत्रकृथेषु' पुत्राणां कर्तृत्वादकेषु
स्त्रीणां 'योनिषु' स्वस्ति कल्याणं यथा गर्भा न पतन्ति तथा क्षेमं कुरुत । किञ्च नोऽस्माकं 'राये'
धनाय गवादिर्लक्षणाय स्वस्ति क्षेमं 'दधातन' धत्त कुरुत ॥

स्वस्तिरिदि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।

सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भरतु देवगोपा ॥ १६ ॥

स्वस्तिः । इत् । हि । प्रपथे । श्रेष्ठा । रेक्णस्वती । अभि । या । वामम् । एति ।

सा । नः । अमा । सो इति । अरणे । नि । पातु । सुऽअवेशा । भरतु । देवऽगोपा ॥ १६ ॥

या पृथिवी गन्तुमुक्तानां प्रपथे प्रकृष्टाय मार्गाय स्वस्तिरिदं क्षेमकारिण्येव भवति^१ श्रेष्ठा
प्रशस्यतमा रेक्णस्वती धनपती या पृथिवी यामं वननीयं यज्ञम् अभि एति उत्तरवेद्यात्मना
वाभिप्राप्नोति एसा पृथिवी नः अस्माकम्^२ अमा । गृहवामेतत् । गृहं^३ रक्षतु । तथा सो सा
उ सैव अरणे गन्तव्ये देशेऽरणेऽरमणेऽरण्यादिके देशे वा नोऽस्माद् एति एपातु नितरां रक्षतु ।
तथा देवगोपा देवा गोपायितारो यस्याः सन्ति सा पृथिव्यस्माकं स्वावेशा शोभननिवासा भवतु ॥

एवा पुतेः सुनुस्वीवृषट्ते विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गर्येन ॥ १७ ॥

एव । पुतेः । सुनुः । अत्रीवृषत् । वः । विश्वे । आदित्या । अदिते । मनीषी ।

ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गर्येन ॥ १७ ॥

हे पृथिवे आदित्याः सर्वे देवा हे अदिते देवानां मातरेतन्नामिके^४ देवि वः गुह्यान्
'मनीषी' प्राज्ञः स्तोता पुतेः एतन्नामकस्यपे^५ सुनुः पुत्रो गयो नाम एव एवमुक्तीत्या अत्रीवृषट्

१. ग-त१.२.३.७-देशेषु च । २. ग-त-म१.२.६.७.८-तजो नोऽस्माक । ३. ग-त-भ-भवतु ।

४. ग-त-भ-अस्मान् । ५. त-गृहे । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मातृभूते एतन्नामिके ।

स्तुतिभिरवधेयत् । वधेतिष्यन्तस्य लुटि रूपम् । १ अमर्त्येन मनुष्यधर्मरहितेन स्तुतेन येन देवजनेन
१ नर मनुष्याः १ ईशानास्तः धनस्येश्वराः स्वामिनो भवन्ति यः १ दिव्य. दिवि भवः १ जन. देवगण.
१ गयेन पुत्रप्राप्तकेन मया १ अस्तावि अभिपुतोऽभूत् । स्तौतेः कर्मणि लुटि घटि रूपम् ॥ ॥ ५ ॥

‘कथा’ इति सप्तदशर्चं चतुर्यं सूक्तं ज्ञातस्य गयस्यायं वैश्वदेवम् । ‘या मे धियम्’ इत्येषा
द्वादशी षोडशीसप्तदश्यां च त्रिष्टुभ. दोषा^१ जगम्य^२ । तथा चानुक्रान्त-‘कथा या मे त्रिष्टुभ’ इति ।
गतो विनियोगः ॥

कथा देवानां कृतमस्य यामनि सुमन्तु नाम शृण्वतां मनामहे ।

को मृळाति कृतमो नो मयस्करत्कृतम ऊती अभ्या ववर्तति ॥ १ ॥

कथा । देवानाम् । कृतमस्य । यामनि । सुमन्तु । नाम । शृण्वताम् । मनामहे ।

कः । मृळाति । कृतम । न । मय । करत् । कृतमः । ऊती । अभि । आ । ववर्तति ॥ १ ॥

अपिबहुधास्मान् वितर्कयति । १ यामनि । यान्ति गच्छन्त्यत्रेति यामा वञ्चः । तस्मिन् १ शृण्व-
ताम् अस्माभिरुक्तानि स्तोत्राणि १ देवाना मध्ये १ कृतमस्य देवस्य १ सुमन्तु सुष्ठु मननीय स्तोत्रस्य
१ नाम १ कथा कथं १ मनामहे उच्चारयाम । अस्मान् १ क. वा १ मृळाति । ‘मृळतिरपद्याकर्मा’
(निरु. १०. १५) इति यास्क । कृणो करोति । १ कृतम. वा १ न अस्माक १ मयः सुख १ करत्
करोति । १ कृतमः वा १ ऊती । चतुर्थ्याः पूर्वसयणदीर्घ । ऊत्ये अस्माक रक्षणाय १ अभ्या १ ववर्तति
अभ्यागच्छतीत्यर्थः ॥

कृतुयन्ति कृतवो ह्रस्व धीतयो वेनन्ति वेनाः पतयन्त्या दिशः ।

न मर्दिता विद्यते अन्य एभ्यो देवेषु मे अधि कामा अयसत ॥ २ ॥

कृतुयन्ति । कृतव । ह्रस्व । धीतयः । वेनन्ति । वेनाः । पतयन्ति । आ । दिशः ।

न । मर्दिता । विद्यते । अन्यः । एभ्यः । देवेषु । मे । अधि । कामा । अयसत ॥ २ ॥

१ ह्रस्व ह्रस्वेषु^१ १ धीतयः निघातध्या निहिता १ कृतव प्रज्ञा १ कृतुयन्ति अग्निहोत्रादिकर्म
कर्तुमिच्छन्ति । तदेवाह । १ वेनाः कान्ताः प्रज्ञा. १ वेनन्ति देवान् कामयन्ते । ‘वेनो वेनतेः कान्ति-
कर्मणः’ (निरु. १०. १८) इति यास्क । तथा १ दिशः अस्माभिर्निर्दिश्यमाना प्रेर्यमाणा कामाः
१ आ १ पतयन्ति देवान् पलायस्य आगच्छन्ति । यत १ एभ्य देवेभ्यः १ अभ्य. देव एषां कामानां
१ मर्दिता सुपयिता १ न १ विद्यते । किं बहुना । १ देवेषु १ अधि । अधिसब्द सप्तम्यर्थपोनक । इन्द्रादिषु
देवेषु १ मे मदीयाः १ कामाः १ अयसत नियम्यन्ते । वच्छते कर्मणि लुटि रूपम् ॥

नरा वा शंसं पुणमगोहमग्निं देवेदमभ्यर्चसे गिरा ।

सूर्यामासां चन्द्रमसा यमं दिवि त्रितं वार्तमुपसमक्तुमश्विना ॥ ३ ॥

नराशंसम् । वा । पुणम् । अगोहम् । अग्निम् । देवईदम् । अभि । अर्चसे । गिरा ।

सूर्यामासां । चन्द्रमसा । यमम् । दिवि । त्रितम् । वार्तम् । उपसम् । अत्तुम् । अश्विना ॥ ३ ॥

कविः स्वात्मानं संबोद्धाह । 'वराशंसम्' । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्युभयपदप्रवृत्ति-
स्वरत्वम् । संहितायां विप्रकर्षोऽप्यनन्दसः । नैरे शंसनीयमेतन्नामानं 'वृषणं स्तोत्राणां धनदानेन
पोषमेतन्नामानं तथा 'अयोह्यम् अगृहीतमस्यैगन्तुमशक्य 'देवेदं वामदेवादिक्रिपिभिर्दीपितम्
'अ. ३३ । 'गिरा स्तुत्या 'जन्म्यचंते अभिष्टुहि । तथा 'सूर्यामासा 'चन्द्रमसा' । मा इति' चन्द्रमसो
विशेषणम् । माति पक्षमिति माभ्रन्द्रमाः । तौ सूर्याचन्द्रमसौ 'दिवि शुलोकं स्थितं 'यमं च 'वितं
त्रिषु छन्देषु तत् स्वमहिम्ना विस्तृतं विस्थानं वा तमिन्द्र 'वातं वायुम् 'उपसम् उप कालम् 'अकुं
रात्रिम् 'अभिना अभिनौ चैतान्देवान् तच्छिष्टैः स्तोत्रैरभिष्टुहि ॥

कथा कृविस्तुवीरवान् कया गिरा बृहस्पतिर्वावृषते सुवृक्तिभिः ।

अज एकपात्सुहवैभिर्ऋकैर्ऋरिहिः शृणोतु बुध्यो हवीमनि ॥ ४ ॥

कथा । कविः । तुष्टिरवान् । कया । गिरा । बृहस्पतिः । वृषते । सुवृक्तिभिः ।

अजः । एकपात् । सुहवैभिः । ऋकैः । अरिहिः । शृणोतु । बुध्यः । हवीमनि ॥ ४ ॥

'कविः क्रान्तप्रज्ञोऽग्निः 'कथा कथं केन प्रकारेण 'तुवीरवान् बहुस्तोत्रयुक्तो भवति ॥ सत्यधी-
प्राययादृतिः । यद्वा । तुष्टिस्तुष्टय रौ सत्यधीपः । यादुस्ययुक्तदेवैः सहितो भवति ॥ 'कया वा 'गिरा
स्तुत्या बहुमान् भवति । 'बृहस्पतिः' एतन्नामको देवः 'सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिस्तथा 'वावृ-
षते' । तथा 'एकपात्' एकोऽसहाय एव पतति गच्छन्तीत्येकपात् । तादृशो दिवो धारयिता 'अजः
एतन्नामको देवश्च 'सुहवैभिः शोभनाङ्गानैः 'ऋकभिः मन्त्रवर्जिनः स्तोत्रैः 'वावृषते एते प्रथो देवा
वर्षन्ते । त्रिरवेषेक्षया बहुवचनम् । 'वृष पृष्टी' । न्यस्येन शपः श्लुः । 'अहिर्बुध्न्यः च एतन्नामको
देवश्च 'हवीमनि आङ्गानि अस्मान् 'शृणोतु ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।

अतूर्तपन्थाः पुरुषो अयमा सप्तहोता विपुरुषेषु जन्मसु ॥ ५ ॥

दक्षस्य । वा । अदिते । जन्मनि । व्रते । राजाना । मित्रावरुणा । आ । विवातसि ।

अतूर्तऽपन्थाः । पुरुषः । अयमा । सप्तहोता । विपुरुषेषु । जन्मसु ॥ ५ ॥

हे 'अदिते पृथिवि 'दक्षस्य सूर्यस्य 'जन्मनि तस्मिन्नाति 'व्रते तस्य पञ्चकर्मणि 'राजाना
राजन्तौ' मित्रावरुणौ' 'विवाससि । वाशब्द उपमायः । यथा त्वं धेहिभूता सती तौ पर्यचरः एव-
मिदानीमप्यस्मद्यते कुर्वति पृथिवीमाशास्ते । सः 'अयमा अरीणां तमसां यन्ता नियन्ता सूर्य'
'विपुरुषेषु नानारूपेषु' 'जन्मसु कर्मसु' अन्वहसुद्यन् 'सप्तहोता । सप्त रश्मयो यस्मिन् रसान् जुहति
प्रसिपन्ति स एतादृशो भवति । 'अतूर्तपन्थाः अतूर्तस्वरादिह' पन्था यस्य सः । नियतगतिस्वा-
स्वरमाणो ह्यनियतगतिर्भवति । 'पुरुषः । रथो रंहते' । प्रत्यहं मुक्तिरोदादहुरदणो भवति । यद्वा ।
॥ अदिते प्रातस्तनि संध्ये दक्षस्यादित्यस्य जन्मन्युदयाख्ये जन्मनि कर्मणि । उद्यत्वादित्य हाययः ।
वाशब्दः श्रुतिसामर्थ्यादक्षस्य वा जन्मनि स्वतस्तव वा जन्मनि दक्षादिति । राजाना' दीप्यमानौ

१. ग-त ३.४.५.७-चन्द्रमसा मासेति; त १.२.८-म-चन्द्रमसेति । २. त-बृहस्पतिर्वा बृहस्पतिः, अ १.
१.७-बृहस्पतिः बृहस्पतिर्वा । ३. ग-त-ग २.१.८-वावृषते वर्षते । ४. त ३-अ १.२.७-राजानौ ।
५. ग-त ४-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ६. म-'नानारूपेषु' नास्ति । ७. ग-त-म-'कर्मसु' नास्ति ।
८. ग-त-म-तव राजाना ।

मित्रावस्था । 'अर्ध्वं मित्रो रात्रिर्वर्य' (पे. ब्रा. ४.१०) इति ध्रुतेरहीरात्रौ मित्रावस्थानुच्येते ।
तौ विवासमि परिचरसि । कथम् । तदनुप्रवेशेन । अर्धं हि संध्याया रात्रिमनुप्रविशत्यर्धमहरिति ।
उत्तरार्धं पूर्ववत् । मत्तहोता । ह्यतेरर्चतिकर्मण इदं रूपम् । मत्तर्पयो भरद्वाजादयो हीतारः स्तोतारः
सन्तीति । अथवा सप्तहोता । सन्निभुचाहमस्यतिसहिताः मत्तर्पयो यस्य हीतारी भवन्ति तादृशः ।
अत्र निरुक्तं—'दक्षस्य वादिते जन्मनि कर्मणि' प्रते' राजानो' (निग ११ २३) इत्यादि ॥ ६॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वं शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।

सहस्रसा मेघसाताविबु त्मना महो ये धनं समिधेषु जग्निरे ॥ ६ ॥

ते । नूः । अर्वन्तः । हवनश्रुते । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितद्रवः ।

सहस्रसाः । मेघसानौऽश्च । त्मना । महः । ये । धनम् । समुद्रधेषु । जग्निरे ॥ ६ ॥

१ हवनश्रुतः आह्वान शृण्वन्तः २ वाजिनः बलवन्तः ३ मितद्रवः मिनमार्गो भव्त्वा न परिश्रितवन्तः
४ विश्वे सर्वे प्रमिताः ५ अर्वन्तः अथा इन्द्रादीना वाहनभूता हव्यादयः ६ नः अस्माकं ७ हवम्
आह्वानं ८ शृण्वन्तु । कीरसा । ९ मेघमाताविबु । मेघा स्तुतयः साधन्ते संभज्यन्तेऽप्रेति मेघसातियैज ।
१० तस्मिन्निव ११ त्मना आत्मनैव १२ सहस्रसा । सहस्रसंख्याकधनस्य दातारः ते शृण्वन्तु १३ ये अथा
१४ समिधेषु । मंत्रात्मनामैतत् । संप्राप्यते योद्धृभिर्जने । तेषु सप्रत्येपु १५ महः महत् धनं १६ जग्निरे
शत्रुस्य आहरन्ति । हयहोमे ॥

प्र वो वायुं रथयुजं पुरंधिं स्तोमैः कृणुष्वं सख्याय पूषणम् ।

ते हि देवस्य सवितुः सवीमनि क्रतुं सचन्ते सचितः सचैतसः ॥ ७ ॥

प्र । वः । वायुम् । रथयुजम् । पुरंश्चिम् । स्तोमैः । कृणुष्वम् । सख्यायम् । पूषणम् ।

ते । हि । देवस्य । सवितुः । सवीमनि । क्रतुम् । सचन्ते । सचितः । सचैतसः ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः १ वः यूयं २ वायुं रथयुजं रथस्य योकार ३ पुरंधिम् बहुकर्मणिमिश्रं ४ पूषणम्
पुतृष्टामानं च ५ स्तोमैः प्रिकृतपद्मदादिलक्षणे ६ सख्याय सखिकर्मणे ७ प्र ८ कृणुष्वं प्रकुरुष्वम् । यथा
तेऽस्माकं धनादिप्रदानेन सखायो भवन्ति तथा कुरुत । ९ हि यस्मात् १० सचितः ज्ञानयुक्ताः ११ ते देवाः
१२ सचैतसः परस्पर समानबुद्धयः सन्तः १३ सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य १४ देवस्य आदिपत्यस्य १५ सवीमनि
मत्तवेऽङ्गि १६ प्रतु यज्ञं १७ सचन्ते सेवन्ते तस्मात् प्रकुरुष्वम् ॥

त्रिः सप्त सप्ता नद्यो महीरपो वनस्पतीन् पर्वतां अपिमृतये ।

कृशानुमस्तृन् तिष्यं सुधस्थ आ रुद्रं रुद्रेषु रुद्रियं हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः । सप्त । सप्ता । नद्यः । मही । अपः । वनस्पतीन् । पर्वतान् । अपिमृतये ।

कृशानुम् । अस्तृन् । तिष्यम् । सुधस्थम् । आ । रुद्रम् । रुद्रेषु । रुद्रियम् । हवामहे ॥ ८ ॥

१ त्रिः २ सप्त एकविंशतिसंख्याका ३ सप्ताः सरन्ती । नद्यः नदी । सरस्वती सरपु । सिन्धुरिति
त्रयाणां गणानां प्रधानभूताः । तदाद्या नदीः ४ मही । महान्ति ५ अपः तामासुदकानि सोमामिधेयार्थं

‘वनस्पतीन् दारुनपांशमसादीन्’ ‘वर्षेताम् सोमाभिषवार्थं ब्राह्मः’ ‘आग्निं होमनिष्पादकं’ ‘कृशानुं सोमपालमेतद्वामानं गन्धर्वम्’ ‘अस्तून् इष्टूणां क्षेप्तृन्सदनुचरान् गन्धर्वान्’ ‘ऊतये सोमरक्षणाय’ ‘तिष्यं नक्षत्रं च’ ‘रद्वियं रद्वस्तोमार्हं’ ‘रद्वं हविर्भागिनं रद्वमेतद्वानानं यद्वा यद्वपरिशिष्टस्याग्निं रुद्रे च एतान् सव्यान्’ ‘सषस्थो । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सषस्थो यज्ञः । तस्मिन्’ ‘रद्वेऽपि स्तोत्रकारिषु तदर्थं’ ‘हवामहे स्तुत्यवेनाह्वयामहे ॥

सरस्वती सरयुः सिन्धुर्मुनिभिर्महो महीरवसा यन्तु वक्षणीः ।

देवीरापो मातरः सुदयित्वो घृतवत्पयो मधुमन्नो अर्चत ॥ ९ ॥

सरस्वती । सरयुः । सिन्धुः । ऊर्मिऽभिः । महः । महीः । अवसा । आ । यन्तु । वक्षणीः । देवीः । आपः । मातरः । सुदयित्वः । घृतवत् । पयः । मधुऽमत् । नः । अर्चत ॥ ९ ॥

‘मह’ महतोऽपि ‘महीः महत्योऽत्यन्तं महत्यः’ ‘ऊर्मिभिः सहिताः’ ‘सरस्वती’ ‘सरयुः’ ‘सिन्धुः एतदाद्या एकदिशतिसंख्याकाः’ ‘वक्षणीः इमा नद्यः’ ‘अवसा रक्षणेन हेतुना’ ‘आ’ ‘यन्तु’ ‘अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तु । ततः’ ‘देवीः देवनशीलाः’ ‘मातरः मातृभूताः’ ‘सुदयित्वः प्रेरयित्वः तासाम्’ ‘आपः’ ‘घृतवत् घृतपुङ्कं’ ‘मधुमत् मधुसहितमात्मीयं’ ‘पयः’ ‘नः’ ‘अस्मभ्यन्’ ‘अर्चत अयच्छन्तु ॥

उत माता बृहद्दिवा शृणोतु नृस्त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः पिता वचः ।

ऋमुक्षा वाजो रयस्पतिर्भगो रण्वः शंसः शशमानस्य पातु नः ॥ १० ॥

उत । माता । बृहत् । दिवा । शृणोतु । नः । त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । पिता । वचः । ऋमुक्षाः । वाजः । रयः । पतिः । भगः । रण्वः । शंसः । शशमानस्य । पातु । नः ॥ १० ॥

‘ऊत अपि च’ ‘बृहद्दिवा’ ‘महद्दिवा’ (निरु. ११. ४९) इति यास्कः । ‘महती दिवा द्यौर्दिवस्याः सा’ ‘माता देवमाता’ ‘नः’ ‘अस्माकमाह्वानं’ ‘शृणोतु । तथा’ ‘देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः’ ‘जनिभिः देवपत्नीभिश्च’ ‘पिता सर्वेषां’ ‘रण्वः एतद्वामकोऽस्तदीयं’ ‘वचः’ ‘शृणोतु । तथा’ ‘ऋमुक्षाः इन्द्रः’ ‘वाजः तत्सहायी वाजो नाम सौमन्वनः कनीषात्’ ‘रयस्पतिः रयस्य पतिः’ ‘भगः च तथा’ ‘रण्वः रमणीयः’ ‘शंसः स्तुत्यो मरुद्गणश्च ततः’ ‘शशमानस्य शंसमानस्य स्तोतुः’ ‘नः’ ‘अस्मात्’ ‘पातु रक्षतु ॥ ॥ ७ ॥

रण्वः संदष्टौ पितुर्माँइव क्षयो भद्रा रुद्राणां मरुतामुपस्तुतिः ।

गोभिः प्याम युशसो जनेष्वा सदा देवास इळ्या सचेमहि ॥ ११ ॥

रण्वः । समऽदष्टौ । पितृमानऽइव । क्षयः । भद्रा । रुद्राणाम् । मरुतान् । उपऽस्तुतिः ।

गोभिः । प्याम । युशसः । जनेषु । आ । सदा । देवासः । इळ्या । सचेमहि ॥ ११ ॥

‘संदष्टौ संदर्शने’ ‘रण्वः रमणीयो मरुद्गणः’ ‘पितृमानिव अथवानिव’ ‘क्षयः निवासः स्तोतृणां भवति ।’ ‘रुद्राणो रुद्रपुत्राणां तेषां’ ‘अस्मात्’ ‘उपस्तुतिः अनुग्रहबुद्धिः’ ‘भद्रा कल्याणी भवति ।

तस्मात् ऽजनेषु जनानां मध्ये वयं ऽगोभिः गवादिभिः ऽवशम. यशस्विनः ऽस्याम भवेम । ऽभा
अनन्तर हे ऽदेवाम्. देवा युष्मान् ऽमदा सर्वदा ऽइक्ष्वा अग्नेन हविरिक्षणेन ऽसचेमहि मयेम^१
सगच्छेम^१ ॥

यां ये धियं मरुत इन्द्र देवा अर्ददात वरुण मित्र युयम् ।

तां पीपयत् पर्यसेव धेनुं कुविद्रिरो अधि रथे वर्हाथ ॥ १२ ॥

याम् । मे । धियम् । मरुत. । इन्द्र । देवा । अर्ददात । वरुण । मित्र । युयम् ।

ताम् । पीपयत् । पर्यसाऽश्च । धेनुम् । कुवित् । गिर । अर्धि । रथे । वर्हाथ ॥ १२ ॥

हे ऽमरुत हे ऽइन्द्र ऽदेवा, हे ऽवरुण हे ऽमित्र ऽयूयं ऽया ऽधियं यत्कर्म ऽमे मह्यम्
ऽअर्ददात दत्तवन्त. ह्य । मरुत इत्यत्र वाक्यभेदादभिधातः । पूर्वपूर्वस्याविद्यमानत्वेनाद्युदात्तत्वम् ।
ऽतो धियं ऽपीपयत फलेनाप्याययत । तत्र दृष्टान्तः । ऽपर्यसेव^२ ऽधेनुम् । नवप्रसूतिकां गां क्षुरिण
यमाप्याययन्ति तद्वत् । किञ्च ऽगिरः अस्मदीयाः स्तुती ऽअभि^३ ऽरथे^३ आत्मीये रथे ऽकुवित् बहुवार
ऽवहाय प्राप्ताः^४ रथ^४ । स्तुतेषु सत्सु यत्र प्रत्यागमनाय रथाह्वा भवथ ॥

कुविद्रङ्ग प्रति यथा चिद्रस्य नः सजात्यस्य मरुतो बुबोधथ ।

नामा यत्र प्रथमं संनसामहे तत्र जामित्वमर्दिर्विदधातु नः ॥ १३ ॥

कुवित् । अङ्ग । प्रति । यथा । चित् । अस्य । नः । सजात्यस्य । मरुतः । बुबोधथ ।

नामा । यत्र । प्रथमम् । समऽनसामहे । तत्र । जामित्वम् । अर्दिति । दधातु । नः ॥ १३ ॥

ऽअङ्ग इति संबुद्धौ । हे ऽमरुतः यूयं नोऽस्मान् ऽकुवित् बहुवार ऽप्रति ऽबुबोधथ तथा
प्रतिबुध्यस्वम् । कुविच्छब्दयोमादभिधातः । ऽयथा ऽनः अस्मान् ऽसजात्यस्य ऽअस्य वाग्वक्षस्य
विषयभूतान् कुरुष तथा जानीथ । ततः ऽनामा बुधिया जामित्वावे ऽयत्र यस्मिन्पुनरवेदिलक्षणे देवो
ऽप्रथमम् एव ऽसंनसामहे इति वा यत्र सगच्छेमहि ऽतत्र एव देवो ऽअदिति देवानां माता ऽम
अस्माकं ऽजामित्वं मनुष्ये सह बान्धवं ऽदधातु विदधातु ॥

ते हि धावापृथिवी मातरा मही देवी देवाञ्जन्मना यक्षिये इतः ।

उमे विमृत उमयं मरीमभिः पुरु रतांसि पितृभिश्च सिञ्चतः ॥ १४ ॥

ते इति । हि । धावापृथिवी इति । मातरा । मही इति ।

देवी इति । देवान् । जन्मना । यक्षिये इति । इतः ।

उमे इति । विमृतः । उमयम् । मरीमभिः । पुरु । रतांसि । पितृभिः । च । सिञ्चतः ॥ १४ ॥

ऽमातरा सर्वस्य जगतो निर्मात्र्या अत एव ऽमही महती ऽदेवी देवनशीले ऽयक्षिये यज्ञाहं
ऽते ऽधावापृथिवी धावापृथिव्या ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽजन्मना एव ऽइतः ऽहि प्राप्नुत यत् ।

१. ग-त१.२.७-म१.२.४.६.७.८-समवेमः सगच्छामः; त२.६.८-म५-सचेम. सगच्छामः;
त४.५-सचेम सगच्छेम । २. ग-त-म-पयसेव यथा । ३. त-अ-मु-रथेधिरथे । ४. त१.२.३.६.७.८-
म१.२.६.८-प्राप्ता; त४.५-प्रापयथ; म७-प्राप्त स्तुत ।

‘इण् गतो’ । छटि रूपम् । किंच षडमे द्यावापृथिव्यौ षमरीमभिः मरणैर्नानाविधैः षडमयं जने देवान्मनुष्यांश्च षविभृतः धारयतः पोषयतः । तथा षपितृभिः पालकैर्देवैः संगते ते षपुरु पुरुषात्मीयानि षरेतांसि उदकानि षमिज्जतः क्षरतः । प्रत्यक्षेण धारयतः ॥

वि पा होत्रा विश्वमश्रोति वार्यं बृहस्पतिररमतिः पनीयसी ।

प्रावा यत्र मधुपुदुच्यते बृहदवीवशन्त मतिभिर्मनीपिणः ॥ १५ ॥

वि । सा । होत्रा । विश्वम् । अश्रोति । वार्यम् । बृहस्पतिः । अरमतिः । पनीयसी ।

प्रावा । यत्र । मधुपुदुत् । उच्यते । बृहत् । अवीवशन्त । मतिभिः । मनीपिणः ॥ १५ ॥

‘होत्रा । वाहनामैतत् । आह्वयन्तेऽनया देवा इति । षसा वाक् षवार्यं धरणीयं षविश्वं सर्वं पश्चाद्विस्तृप्तं धनं षवि षअश्रोति विविधं व्याप्नुते । कीदृशी । षबृहस्पतिः बृहतां महतां पालयित्री षभरमतिः पर्याप्तस्तुतिः यद्वा कुत्राप्यनुपारता षपनीयसी अत्यन्तं देवानां स्तोत्रकारिणी । षयत्र यस्यां होत्राणां षमधुपुदु सोममभिपुण्वन् षबृहत् महान् षप्रावा षउच्यते अभिधीयते । स्तूयत इत्यर्थः । तं स्तुतिमन्तं यज्ञं षमनीपिणः देवाः षमतिभिः स्तुतिभिः मह षअवीवशन्त कामयन्ते । वष्टेर्ण्यन्तस्य छटि रूपम् । यद्वा । मनीपिणः स्तोतारः स्तुतिभिर्देवान्यज्ञं कामयमानान् कुर्वन्ति ॥

एवा क्विस्तुवीरवीं ऋतज्ञा द्रविणस्युर्द्रविणसश्चक्रानः ।

उक्थेभिरत्र मतिभिश्च विप्रोऽपीपयद्रयो दिव्यानि जन्म ॥ १६ ॥

एव । क्विः । तुविऽरवान् । ऋतज्ञाः । द्रविणस्युः । द्रविणसः । चक्रानः ।

उक्थेभिः । अत्र । मतिभिः । च । विप्रैः । अपीपयत् । गयः । दिव्यानि । जन्म ॥ १६ ॥

‘क्विः प्राग्गतप्रज्ञः षतुवीरवान् । मत्वर्थीयप्रवयावृत्तिः । बहुस्तुतिपुङ्गवः षऋतज्ञाः पश्यन् वेदिता षद्रविणस्युः धनकामः । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायाम्’ इति सुगागमः । तत्सर्वं विशादवचनं षद्रविणसश्चक्रानः इति । पश्चादिधनं कामयमान इत्यर्थः । षविप्रः मेधावी षगयः नामर्षिः पृथमुक्त-प्रकारेण षअत्र सूक्ते षउक्थेभिः शस्त्रैः षमतिभिः स्तुतिभिः षच षदिव्यानि दिवि जातानि षब्रह्म जननानि देवान् षअपीपयत् अवर्धयत् । अस्तावीदित्यर्थः ॥

एवा प्लुतेः सूनुरवीवृषद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । प्लुतेः । सूनुरः । अवीवृषत् । नः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।

ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥

इयं व्याख्याता ॥ ८ ॥

‘अतिरिन्द्रः’ इति पञ्चदशार्धं पञ्चमं सूक्तं वसुक्रपुत्रस्य वसुकर्णस्वार्यं वैश्वदेवम् । पञ्चदशी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्स्यः । तथा चानुक्रम्यते—‘अतिरिन्द्रः पञ्चोना वासुक्रो वसुकर्णश्चिष्टुयन्तं ऽ’ इति ॥

अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा वायुः पूषा सरस्वती सजोषसः ।

आदित्या विष्णुर्मरुतः स्वर्बृहत्सोमो रुद्रो अदितिर्महर्षणस्पतिः ॥ १ ॥

अग्नि । इन्द्र । वरुण । मित्रः । अर्यमा । वायुः । पूषा । सरस्वती । सजोषसः ।

आदित्याः । विष्णुः । मरुतः । स्वः । बृहत् । सोमः । रुद्रः । अदितिः । महर्षणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्न्यादय आदित्यादय, बृहत् बृहती स्वः घीञ सोमादय एते देवाः सजोषसः सगताः सन्तोऽन्तरिक्षं स्वमहिम्नापूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः ॥

इन्द्राग्नी बृत्रहृत्पु सत्पती मिथो हिंन्वाना तन्वाः समोऽकसा ।

अन्तरिक्षं मद्वा पप्ररोजसा सोमो घृतश्रीर्महिमानमीरयन् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । बृत्रहृत्पु । सत्पती इति सत्पत्नी । मिथः । हिंन्वाना । तन्वाः । समऽओकसा ।

अन्तरिक्षम् । महि । आ । पप्रु । ओजसा । सोमः । घृतश्रीः । महिमानम् । ईरयन् ॥ २ ॥

बृत्रहृत्पु बृत्रहननेषु युद्धेषु । यद्वा । कर्मणि छान्दसः वयप् । वृत्राणि शत्रवो हन्यन्तेऽत्रेति बृत्रहृत्वा युद्धानि । तेषु मिथः परस्परं हन्त्वा शरीरेण तत्रस्थेन बलेन शत्रून् हिंन्वाना प्रेरयन्ती सत्पती सता पती सप्तोऽक्रमा समानस्यानी इन्द्राग्नी घृतश्रीः उदकं वसतीवयांभ्यं श्रयमाणः महिमानम् आभीषम् ईरयन् सर्वत्रोद्गीरयद्युद्धमयन् सोमः च एते सर्वे च महि महत् अभ्यन्तरिक्षम् ओजसा स्वबलेन आ पप्रुः आपूरयन्ति । 'प्रा पूरणे' ॥

तेषां हि मद्वा मद्दतामनर्वणां स्तोमो इर्यमृतज्ञा ऋताबुधाम् ।

ये अप्सवर्मर्णव चित्रराघसस्ते नो रासन्तां महये सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

तेषां हि । मद्वा । मद्दताम् । अनर्वणाम् । स्तोमान् । इर्यमि । ऋतऽज्ञा । ऋतऽबुधाम् ।

ये । अप्सवम् । अर्णवम् । चित्रराघसः । ते । नः । रासन्ताम् । महये । सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

मद्वा स्वमहत्वेन मद्दतामनर्वणाम् अन्यस्मिन्नप्रवृत्तानां शत्रुभिरनभिगन्तव्यानाम् ऋताबुधा सत्यभूतेन पक्षेन वृद्धां तेषाम् अग्न्यादीनां देवानामेव ऋतज्ञाः यज्ञस्य ज्ञाताह स्तोमान् इर्यमि प्रेरयामि । 'अ गतिप्राप्तयौ' । जीहोत्यादिकः । चित्रराघसः चायनीयघनोपेता यद्वा पश्चादि-हृत्पुत्राद्युधना ये देवाः अप्सवम् । अप्स इति रूपनाम । रूपवन्तम् अर्णवम् । 'अर्णवः सलो-पश्च' (का. ५. २. १०९. २) इति मत्पर्यायो वप्रणयः । उदकवन्त मेघं वर्पन्ति ते सुमित्र्याः शोभनसत्किमार्णाः ते देवाः नः अस्मभ्यं महये अनेषु मध्ये पूजार्थं नमः परासन्तां प्रयच्छन्तु । 'रास दाने' ॥

स्वर्णरमन्तरिक्षाणि रोचना द्यावाभूमी पृथिवी स्कम्भुरोजसा ।

पृक्षाईव महयन्तः सुरातयो देवाः स्तवन्ते मनुषाय सुर्यः ॥ ४ ॥

स्वऽनरम् । अन्तरिक्षाणि । रोचना । द्यावाभूमी इति । पृथिवीम् । स्कम्भु । ओजसा ।

पृक्षाऽईव । महयन्तः । सुरातयः । देवाः । स्तवन्ते । मनुषाय । सुर्यः ॥ ४ ॥

‘स्वर्णं सर्वस्य स्वस्वकर्मणि नेतारमादित्यम्’ अन्तरिक्षाणि । चावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षिपन्ति निवसन्तीत्यन्तरिक्षाणि । मध्यस्थितानि ‘रोचना आरोचमानानि तेजसि’ चावाभूमी चावापृथिव्यां ‘पृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षं च एतानादित्यादीन्’ ओजसा स्वयत्नैव देवाः ‘स्कम्भुः धारयन्ति । स्कम्भु इति सौत्रो धातुः । लिटि रूपम् । किञ्च ‘पृक्षाइव दरिद्रेषु धनानि संपच्यन्त इव अत एव’ महद्यन्तः स्तोतृन् धनादिभिः पूजयन्तः ‘सुरातयः सुदानाः’ अनुपाय मनुष्याय ‘सूरयः धनानां प्रेरका एते’ देवाः ‘स्तवन्ते अस्मिन्यने स्तयन्ते ॥

मित्राय शिक्ष वरुणाय दाशुषे या सम्राजा मनसा न प्रयुञ्छतः ।

ययोर्धाम धर्मेणा रोचते बृहद्ययोरुभे रोदसी नार्धसी वृती ॥ ५ ॥

मित्राय । शिक्ष । वरुणाय । दाशुषे । या । सम्राजा । मनसा । न । प्रयुञ्छतः ।

ययोः । धाम । धर्मेणा । रोचते । बृहत् ।

ययोः । उभे इति । रोदसी इति । नार्धसी इति । वृती ॥ ५ ॥

‘दाशुषे धनानि स्तोतृभ्यः प्रयच्छते’ मित्राय ‘वरुणाय च’ शिक्ष हवींषि प्रयच्छ । शिक्षति-दानकर्मा । ‘सम्राजा सम्राजौ सर्वस्य’ वा यौ मित्रावरुणौ ‘मनसा’ अन्तःकरणेनापि ‘न’ प्रयुञ्छतः न प्रमाद्यत’ किमुत बाह्येन व्यापारेण । ‘युष्ट प्रमादे’ । भौवादिकः । ‘ययोः मित्रावरुणयोः’ बृहत् महत् ‘धाम’ शरीर ‘धर्मेणा’ आत्मीयेन लोकप्रकाशनादिलक्षणेन कर्मणा ‘रोचते’ सम्पन्नीयते । ‘ययोः च’ नार्धसी । ‘षाष्ट यागोपतापैश्वर्यादी-षु’ । धाचमाने ‘उभे’ ‘रोदसी’ चावापृथिव्यां ‘वृती’ वर्तमाने भवतः । यद्वा । नार्धसी देवमनुष्याः समृद्धे चावापृथिव्यां तयोर्वृती वर्तमाने भवतः । तदपीने भवत इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

या गौरित्तिं पर्येति निष्कृतं पयो दुहाना व्रतनीरवारतः ।

सा प्रमुवाणा वरुणाय दाशुषे देवेभ्यो दाशद्विषां विवस्वते ॥ ६ ॥

या । गौः । यर्तनिम् । परिऽएति । निःऽकृतम् । पयः । दुहाना । व्रतऽनीः । अवारतः ।

सा । प्रऽमुवाणा । वरुणाय । दाशुषे । देवेभ्यः । दाशत् । द्विषां । विवस्वते ॥ ६ ॥

‘या’ इयं मदीया ‘पयः’ क्षीरादिक ‘दुहाना’ व्रतनीः आश्रयणपयःप्रदानेन कर्मणो नेत्री ‘गौ’ निष्कृतं संस्कृतं ‘वर्तनिम्’ आवासस्थानं यज्ञम् ‘अवारतः’ अवरणेन अप्रार्थनेनैव ‘पर्येति’ परिगच्छति स्वयमेवागच्छति ‘प्रमुवाणा’ मया प्रस्तूयमाना ‘सा गौः’ दाशुषे हविर्दत्तवते ‘वरुणाय’ देवेभ्यः अन्वेभ्य इन्द्रादिभ्यश्च ‘द्विषां’ अन्वेन ‘विवस्वते’ देवान् परिचरते मह्यं मां रक्षितुं ‘दाशत्’ पयः प्रयच्छतु । ‘दाश दाने’ । छेत्वादागमः । यद्वा । गौरिति माष्यमिका वाक् या पय ऊर्जं दुहाना ‘सा नो’ मन्त्रेणमूर्जं दुहाना’ (ऋ. सं. ८. १००. ११) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तत्परतया पूर्ववच्योऽयम् ॥

दिवस्सतो अभिजिह्वा ऋतावृषं ऋतस्य योनिं विमृशन्त आसते ।

घां स्केभित्व्यप आ चक्रुरोजसा यज्ञं जैनित्वी तन्वीं नि मामृजुः ॥ ७ ॥

दिवशंसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृषः । ऋतस्य । योनिम् । विऽमृशन्त । आसते ।
घाम् । स्कन्धिः । अपः । आ । चक्रुः । ओजसा । यज्ञम् । जन्ति । तन्धि । नि । ममज्जुः ॥७॥

‘दिवशंस’ स्वतेजसा दिवं व्याप्नुवन्तः^१ । ‘अशू व्यासौ’ । असुनि रूपम् । यद्वा दिवो
वोढारः । ‘अग्निजिह्वा’ अग्न्यास्याः । अग्निना हवीषि लिहन्त्यास्त्रादयन्तीति तन्मुखा । ‘ऋतावृष-
यज्ञवृद्ध’ यज्ञस्य वर्धयितारो वा देवाः । ‘ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं विमृशन्त-
विचारयन्त’ प्रतीक्षमाणा सन्तः । ‘आसते सर्वत्र तिष्ठन्ति । त इमे’ छां दुलोक । ‘स्कन्धिः स्कन्धत्वा
तां धारयित्वा’ ‘ओजसा स्वबलेन’ ‘अन’ अपेक्षितान्युदकानि । ‘आ’ चक्रुः आकुर्वन्ति । ततः ‘यज्ञं
यजनीयं हविषः’ ‘जन्ति’ जनयित्वा । ‘तन्धि स्वसारी’ ‘नि’ ‘मामृजु’ निमृजन्ति निगरामलंकुर्वन्ति ।
‘हविर्भक्षयन्तीत्यर्थः’ ॥

परिक्षिता पितरा पूर्वाजावरी ऋतस्य योना क्षयतः समौकसा ।

धावापृथिवी वरुणाय सव्रते धृतवत्पयो महिषाय पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिऽक्षिता । पितरा । पूर्वाजावरी इति पूर्वाजावरी । ऋतस्य । योना । क्षयतः । समऽमौकसा ।
धावापृथिवी इति । वरुणाय । सव्रते इति सऽव्रते । धृतवत् । पयः । महिषाय । पिन्वतः ॥८॥

‘परिक्षिता परितो निवसन्त्यौ मर्द्धनं व्यापिन्यौ’ ‘पितरा सव्रतं मातापितृभूते अत एव
‘पूर्वाजावरी पूर्वं जाते’ ‘समौकसा समाननिवासस्थाने एते धावापृथिव्यौ’ ‘ऋतस्य यज्ञस्य योना
योनी स्थाने’ ‘क्षयतः आहुत्यधिकरणत्वेन निवसतः’ । ‘हविषांवरूपे वा क्षयतः’ । किंच ‘सव्रते
समानकर्मणो’ ते ‘महिषाय महते पूष्याय वा’ ‘वरुणाय सं यष्टुम्’ । उपलक्षणमेतत् । अन्यान्
देवानपि ‘धृतवत् क्षरणवत्’^२ ‘यय उदकं’ ‘पिन्वतः मिश्रतः’ । उदकेन हविं जायते ॥

पर्जन्यावाता वृषमा पुरीषिणेंद्रवायू वरुणो मित्रो अर्यमा ।

देवां आदित्या अर्दिति हवामहे ये पार्थिवासो दिव्यासो अप्सु ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता । वृषमा । पुरीषिणी । इन्द्रवायू इति । वरुण । मित्र । अर्यमा ।

देवान् । आदित्यान् । अर्दितिम् । हवामहे । ये । पार्थिवास । दिव्यासः । अप्सु । ये ॥९॥

‘पर्जन्यावाता पर्जन्यावाता’^३ ‘पर्जन्यावायू’^४ ‘वृषमा वृषमौ’ कामानां सेकारौ । ‘पुरीषिणा
पुरीषिणी । पुरीषमुदकम् । कर्तृत्वेन तद्रन्तौ तां’ ‘इन्द्रवायू वरुणादयश्च एते स्वमहिषा सर्वत्र वर्तन्ते ।
वायोः पर्जन्येनेन्द्रेण च तत्कार्यपेक्षया सहोपादानम् । एतान्’ ‘आदित्यान्’ ‘देवान्’ ‘अर्दिति तेषां
मातरं च’ ‘हवामहे अस्मिन् यज्ञे वषमाह्वयामः’ । किंच ‘ये देवा’ ‘पार्थिवासः पार्थिवा पृथिव्या
मवा ये च दिव्या दिवि जाताः’ ‘ये च’ ‘अप्सु अन्तरिक्षे समुपजाः तानाह्वयामहे’ ॥

१. त-ये व्याप्नुतः, ३१.२.४.९.८-इव व्याप्नुतः । २. त-म१.२.४.९.८-
हविर्मजयन्तीत्यर्थः । म७-हविर्मजय इत्यर्थः । ३. त-म-लक्षणवत् । ४. य-त-म-‘पर्जन्यावाता’ नास्ति ।
५. म-वायूपर्जन्या । ६. त१.२.३.९.७.८-म-‘वृषमौ’ नास्ति । ७. य-त१.२.३.७-तानाह्वयामहे;
म-ते तयाह्वयामहे ।

स्वष्टारं वायुर्मभवो य ओहते दैव्या होतारा उपसं स्वस्तये ।

बृहस्पतिं वृत्रखादं सुमेधसमिन्द्रियं सोमं धनसा उ ईमहे ॥ १० ॥

स्वष्टारम् । वायुम् । ऋभवः । यः । ओहते । दैव्या । होतारौ । उपसम् । स्वस्तये ।

बृहस्पतिम् । वृत्रखादम् । सुऽमेधसम् । इन्द्रियम् । सोमम् । धनऽसाः । ऊँ इति । ईमहे ॥ १० ॥

हे ऋभवः । कृतेन सत्येन भान्तीत्यृभवः । उरु प्रभूतं स्वतेजसा भान्तीति वा । हे मेधाविनः । यः सोमः । स्वस्तये करवाणाञ्च युष्माकं मदाय स्वपृथमृतीन् । ओहते । ओहिर्गार्थः । औषादिकः । आयहति प्राप्नोति । तथा । बृहस्पतिं सुमेधसं सुप्रज्ञं । वृत्रखादं वृत्रस्यासुरस्य खादितारमिन्द्रं च प्राप्नोति । धनसाः धन संभजमाना यपम् । इन्द्रियम् इन्द्रसुष्टं तं । सोमम् । ईमहे धनं याचामहे । ईमहे इति यात्राकर्मा । ' ईहू गती ' । दैवादिकः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृङ् ॥ ॥ १० ॥

ब्रह्म गामश्च जनयन्त ओषधीर्वनस्पतीन् पृथिवीं पर्वतां अपः ।

सूर्यं दिवि रोहयन्तः सुदानव आर्या व्रता विसृजन्तो अधि क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म । गाम् । अश्वम् । जनयन्तः । ओषधीः । वनस्पतीन् । पृथिवीम् । पर्वतान् । अपः ।

सूर्यम् । दिवि । रोहयन्तः । सुऽदानवः । आर्या । व्रता । विऽसृजन्तः । अधि । क्षमि ॥ ११ ॥

प्रब्रह्म वर्धनसाधनमश्वम् । अश्वेन हि सर्वाः प्रजा वर्धन्ते । गामश्च एतप्रभृतीन् पशून् तथा । ओषधीर्वनस्पतीन् च तथा । पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं पर्वतान् शिलोच्चयान् वृष्ट्या जगदापुराणान् मेघान्वा । अपः उदकाणि भन्तरिक्षं वा एतान् । जनयन्तः उत्पादयन्तः किञ्च । दिवि गुलुके । सूर्यम् आदित्यं । रोहयन्तः । सुदानवः शोभनदानास्तेऽभी देवाः । अधि । क्षमि । आत इति योगविभागात् (पा. सू. ६. ४. १४०) आकारलोपः । क्षमायां पृथिव्याम् । आर्यां श्रेष्ठानि कल्याणानि । व्रता कर्माणि यागादीनि । विसृजन्तः प्रसारयन्तः सर्वत्र वर्तन्ते । तान् वर्धयन् याचामहे इति शेषः ॥

भुज्युमंहसः पिपृथो निरश्विना श्यावं पुत्रं वधिमत्स्या अजिन्वतम् ।

कमद्युर्वं विमदायौहयुर्वं विष्णाप्वं विश्वकायाव सृजथः ॥ १२ ॥

भुज्युम् । अंहसः । पिपृथुः । निः । अश्विना । श्यावं । पुत्रम् । वधिमत्स्याः । अजिन्वतम् ।

कमऽद्युर्वम् । विऽमदायौ । ऊहयुः । युवम् । विष्णाप्वम् । विश्वकाय । अवं । सृजथः ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्ववन्तौ सर्वं व्याप्नुवन्तौ वैतन्नामकी हे देवौ । अंहसः उपद्रवकारिणः समुद्रात् । भुज्युं तुमप्युद्यमेतस्मान् । निः । पिपृथुः निगारयथः नितरां रक्षथः । ' पृ पालनपूरणयोः ' । जीहोत्यादिकः । ' निर्दोष्यं पारयथः समुद्रात् ' (अ. सं. १. ११८. ६) इति निगमः । तथा । श्यावं हिरण्यहस्तनामान् । पुत्रं वधिमत्स्या एतन्नामिकायाः । अजिन्वतम् अमीगयतम् अदत्तम् । ' हिरण्यहस्तमश्विना रराणा ' (अ. सं. १. ११०. २४) इत्यादिनिगमः । तथा

१. ग-गथा; त१.२.३.६.७.८-ग-यथा; त४.५-यद्वा । २. ग-त१.२.३.७-ग- ' जीहोत्यादिकः ' नास्ति । ३. ग-त१-श्यावं श्यामं; त१.२.३.६.७.८-ग१.२.४.८-श्यावं श्या ।

‘कमसुवं कामस्य दीपनीं वेनपुत्रां जायां विमदाय ऋषये युवम्’ ‘ऊहयुः प्रापयथ. । ‘सुवं स्येन विमदाय’ (ऋ. सं. १०. ३९. ७) इति निगमः । तथा विष्णाप्यम् एतन्नामानं विनष्टं पुत्रं विश्वकाय ऋषये आनीय अव सृजय. अदत्तम् । ‘पञ्चं न नष्टमिव दर्शनाय’ (ऋ. स. १. ११६. २३) इति निगमः ॥

पार्वीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः ।

विश्वे देवासः शृण्वन् वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या ॥ १३ ॥

पार्वीरवी । तन्यतु । एकऽपात् । सृज । दिव । धर्ता । सिन्धु । आप । समुद्रियः ।

विश्वे । देवास । शृण्वन् । वचांसि । मे । सरस्वती । सह । धीभिः । पुरंध्या ॥ १३ ॥

पार्वीरवी आयुधवती तन्यतु स्तनचित्री चाग्नाध्वमिका तथा विद्व एलोकस्य धर्ता धारयिता अज. पुरुषात् पुरुष पचते गच्छतीति न आयत इत्येतत्सप्तको देवः सिन्धुः च समुद्रियः । समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्र अया आपः च । ‘समुद्राभाद’ इति मवार्ये घमास्यथ. । विश्वे देवाश्च धीभिः कर्मभिर्युक्ताः पुरंध्या बहुविधया प्रज्ञया सहिता सरस्वती च मे मदीयानि धर्तामि वक्तव्यानि स्तोत्राणि शृण्वन् शृण्वन्तु । ‘पवि क्षरयो भवति यद्विपुनाति कायम्’ (गिर. १२ ३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

विश्वे देवाः सह धीभिः पुरंध्या मनोर्यजत्रा अमृतां ऋतज्ञाः ।

रातिपाचो अभिपाचः स्वर्विदः स्वर्गिरो ब्रह्म सूक्तं जुपेरत ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । सह । धीभिः । पुरंध्या । मनोः । यजत्राः । अमृता । ऋतज्ञाः ।

रातिऽसाच । अभिऽसाच । स्वऽविदः । स्वः । गिरः । ब्रह्म । सुऽउक्तम् । जुपेरत ॥ १४ ॥

धीभिः कर्मभिः सहिताः पुरंध्या प्रज्ञानेन युक्ताः मनो मनुष्यस्य यज्ञे यजत्रा यष्टव्याः अमृता. मरणधर्मरहिताः ऋतज्ञाः सत्यविदः रातिपाचः दीपमान इविः सेवमानाः अभिपाचः आभिमुरत्येन यज्ञ समवयन्त संगतवन्तः स्वर्विदः सर्वस्य सम्भक्ताः विश्वे सर्वे इन्द्रादयः देवाः स्वः सर्वाः गिरः भस्मदीयाः स्तुती प्रब्रह्म महच्छास्त्रं सूक्तं सुधु वक्तव्यं स्तोम यद्वा सुधु मन्त्रेण सह दत्तमद्य जुपेरत सेवन्ताम् । ‘जुपी प्रीतिसेवनयो’ । तीर्थादिक । अनुदन्तेत् । लिङि क्षस्य रक्षादेशाभावच्छान्दस । ‘बहुलं छन्दसि’ इति रुडागमः ॥

देवान्वसिष्ठो अमृतान् ववन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठ । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रतस्थुः ।

ते । न । रासन्ताम् । उरुगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

वसिष्ठ वसिष्ठकुञ्जोऽयमपिः अमृतान् मरणरहितान् देवान् ववन्दे एवमस्तावीन् । ये देवाः विश्वा विश्वानि भुवनानि लोकान् अभि प्रतस्थुः स्वतेजसाभिभवन्ति । अभिन.

प्रतिष्ठांतीति वा । प्रपूर्वाविष्टतेलिङि रूपम् । समासस्वर । १ते देवाः १वद्य अस्मिन्दिने १नः अस्मद्यम्
 १उरुगायं प्रभृतयशस्कमर्चं १रासन्तां प्रयच्छन्तु । हे देवाः १यूयं १स्वस्तिभिः कल्याणीभिरुतिभिः
 १नः अस्मान् १सदा सर्वदा १पात रक्षत ॥ ॥ ११ ॥

‘देवान् हुवे’ इति पञ्चदशर्व पङ्क्तम् । ऋष्यायाः पूर्ववत् । ‘देवान् हुवे’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 पृष्ठपाणिप्लवपडहयो. पञ्चमेऽहनीदं वैश्वदेपनिविद्वानम् । सूत्रितं च—‘इहेह व इति चतस्रो
 देवान् हुव इति वैश्वदेवम्’ (भाष. श्री. ७. ५) इति ॥

देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्त्यै ज्योतिष्कृतो अध्वरस्य प्रचेतसः ।

ये चावृधुः प्रतुरं विश्ववेदस इन्द्रज्येष्ठासो अमृता क्रतावृधः ॥ १ ॥

देवान् हुवे । बृहत्श्रवसः । स्वस्त्यै । ज्योतिःकृतः । अध्वरस्य । प्रचेतसः ।
 ये । अवृधुः । प्रतुरम् । विश्ववेदस । इन्द्रज्येष्ठासः । अमृताः । क्रतावृधः ॥ १ ॥

१बृहच्छ्रवसः प्रभृताद्यान् १ज्योतिष्कृतः आदित्यादयस्य तेजसः कर्तुम् १प्रचेतसः प्रकृतज्ञानां-
 स्तान् १देवान् १अध्वरस्य अस्य यज्ञस्य १स्वस्त्यै अविनाशाय निर्धिमेन यज्ञपरिसमाप्तये १हुवे
 आह्वयामि । १विश्ववेदसः सर्वधना १इन्द्रज्येष्ठासः । इन्द्रो ज्येष्ठः प्रधानो येषाम् । इन्द्रनेतृका इत्यर्थः ।
 १अमृताः नरगधर्मरहिताः १क्रतावृधः यजेन प्रवृद्धाः १ये देवाः १प्रनरम् अयमन् १वृधुः वर्धन्ते ॥

इन्द्रप्रसूता वरुणप्रशिष्टा ये सूर्यस्य ज्योतिषो भागमानुशुः ।

मरुद्गणे वृजने मन्म धीमहि मार्घेनि युज्ञं जनयन्त सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रप्रसूताः । वरुणप्रशिष्टाः । ये । सूर्यस्य । ज्योतिषः । भागम् । आनुशुः ।
 मरुद्गणे । वृजने । मन्म । धीमहि । मार्घेनि । युज्ञम् । जनयन्त । सूरयः ॥ २ ॥

१इन्द्रप्रसूताः इन्द्रेण तत्तत्कार्येषु प्रेरिताः १वरुणप्रशिष्टाः वरुणेनानुशिष्टा अनुमोदिताः १ये
 मरुतः १ज्योतिषः द्योतमानस्य १सूर्यस्य स्वस्वकर्मणि सर्वस्य प्रेरकस्यामुप्यादित्यस्य १भागं भग्ननीर्यं
 लौकिकम् १आनुशुः आनशिरं ग्याप्तवन्तः । १सूर्यप्रशिष्टाय वर्तन्त इत्यर्थः । १वृजने शत्रूणां छेदके
 १नाथोने मघवत इन्द्रस्य संवन्धिनि १मरुद्गणे तेषां मरुतां गणे १मन्म मनवीर्यं स्तोत्रं १धीमहि
 दध्मः । कुर्मः । किञ्च १सूरयः प्राज्ञा यजमानास्तन्निमित्तमेव १यज्ञ १जनयन्त जनयन्ति । तेषां
 हविःप्रदानाय कुर्वन्ति ॥

इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गर्गमादित्यैर्नो अदितिः शर्म यच्छतु ।

रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृळ्याति नस्त्वष्टा नो आग्निः सुविताय जिन्वतु ॥ ३ ॥

इन्द्र । वसुभिः । परि । पातु । नः । गर्गम् । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।
 रुद्रः । रुद्रेभिः । देवः । मृळ्याति । नः । त्वष्टा । नः । आग्निः । सुविताय । जिन्वतु ॥ ३ ॥

१वसुभिः एतन्नामकैरष्टभिर्देवैः सहित १इन्द्रः १नः अस्मदीयं १गर्गम् । गृह्णामीतत् । प्राप्तव्यं
 गायते शक्यतेऽथेति वा गर्गं गृहम् । १परि १पातु परिरक्षतु । तथा १आदितिः देवमाता १आदित्यैः

देवैः सह ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्मं सुखं प्रयच्छतु । किंच ऽदेव, दीप्यमानः ऽरुदो ऽरुदेभिः स्वपुत्रैः
मरुद्भिः सह ऽनः अस्मान् ऽमुखयाति सुखयतु । 'मृद सुखने' । लेख्याटागमः । अपि ॥ ऽत्वष्टा
प्रजापतिः ऽमाभिः देवपत्नीभिश्चन्द्रोभिः ऽसुविताय सुष्टु प्राप्सन्वायाम्युदयाय ऽनः अस्मान्
ऽजिन्वतु प्रीणयतु ॥

अदितिर्द्यावापृथिवी ऋतं महदिन्द्राविष्णू मरुतः स्वर्बृहत् ।

देवाँ आदित्याँ अवसे हवामहे वस्रुद्रान्त्सवितारं सुदंससम् ॥ ४ ॥

अदितिः । द्यावापृथिवी इति । ऋतम् । मृहत् । इन्द्राविष्णु इति । मरुतः । स्वः । बृहत् ।
देवान् । आदित्यान् । अवसे । हवामहे । वस्रन् । रुद्रान् । सवितारम् । सुदंससम् ॥ ४ ॥

ऽअदितिर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्याँ ऽमहत् महान् ऽऋतं सत्यभूतोऽसि ऽइन्द्राविष्णू
ऽमरतः च ऽबृहत् परिबृहः ऽस्वः आदित्यः पृते देवा सर्वत्र स्वमहिम्ना वर्तन्ते । एतान् ऽदेवान्
आदित्यादीन् ऽसुदंससं सुकर्मणो ऽसवितारम् पुत्रग्रामानं च ऽअवसे रक्षणाय ऽहवामहे
वयमाह्वयामहे ॥

सरस्वान् धीभिर्वरुणो धृतव्रतः पूषा विष्णुर्महिमा वायुरश्विना ।

ब्रह्मकृतेँ अमृता विश्ववेदसः गर्भं नो यंसन् त्रिवरूथमंहसः ॥ ५ ॥

सरस्वान् । धीभिः । वरुणः । धृतव्रतः । पूषा । विष्णुः । महिमा । वायुः । अश्विना ।
ब्रह्मऽकृते' । अमृताः । विश्ववेदसः । गर्भं । नः । यंसन् । त्रिवरूथम् । अंहसः ॥ ५ ॥

ऽधीभिः प्रजाभिर्वरुणः ऽसरस्वान् एतन्नामा ऽधृतव्रतः एतकर्मा ऽवरुणः च ऽपूषा ऽमहिमा
महत्वेन युक्तः । ऽविष्णुः च ऽवायुः ऽअश्विना अश्विनी ऽब्रह्मकृतः कर्मवृत्तः स्मृतृणां मन्त्रदातारो वा
ऽविश्ववेदसः सर्वधना व्यासज्ञानो वा ऽअहसः पापरूपाणां सवृणां हन्तारः ऽअमृताः पृते देवा ऽनः
अस्मभ्यं ऽत्रिवरूथं त्रिष्कम्भं त्रिरुद्रं ऽशर्मं गृहम् । यद्वा । त्रिवरूथम् । द्रोणाध्वनीयपूतभूरमंश-
कानि त्रीणि पात्राणि यत्र त्रियम्बे मंभ्यन्ते तद्यज्ञमाधनं गृहम् । ऽयंसन् प्रयच्छन्तु । अरुतेर्लेटि
सिप्यडागमः ॥ ॥ १२ ॥

वृषा यज्ञो वृषणः सन्तु यज्ञिया वृषणो देवा वृषणो हविष्कृतः ।

वृषणा द्यावापृथिवी ऋतावरी वृषा पर्जन्यो वृषणो वृषस्तुर्मः ॥ ६ ॥

वृषा । यज्ञः । वृषणः । सन्तु । यज्ञियाः । वृषणः । देवाः । वृषणः । हविःऽकृतः ।
वृषणा । द्यावापृथिवी इति । ऋतावरी इत्यृतऽवरी । वृषा । पर्जन्यः । वृषणः । वृषस्तुर्मः ॥ ६ ॥

ऽयज्ञः एवोऽस्मदीयः ऽवृषा कामानो वर्पितास्तु । तथा ऽयज्ञियाः यज्ञार्हा देवाश्च ऽवृषणः
ऽसन्तु । किंच ऽदेवाः स्तुतिकारिणः कविजः ऽवृषणं धनवर्षणं कारणानि सन्तु साधुस्तुतिकारिणः ।
तथा ऽहविष्कृतः हविषां कर्तारोऽप्यवर्जोदयः ऽवृषणः अव्ययप्रतया मन्त्रमाहित्वेन च हविष्प्रदानेन ।
अपि ॥ ऽऋतावरी यज्ञवरयी ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्याँ ऽवृषणा हविस्त्वादेवेन कामानां वर्पयिष्यी

भवताम् । तथा षण्मन्यः हृद्गः षृषा अपां वर्णिता भवतु । षृषस्तुभः वर्णगनीलस्तुतिभिर्देवान्
स्तुवन्तः सर्वे ऋविजः षृषणः भवन्तु ॥

अग्नीषोमा वृषणा वाजसातये पुरुप्रशस्ता वृषणा उप ब्रुवे ।

यावीजिरे वृषणो देवयज्यया ता नः शर्म त्रिवरूयं वि यंसतः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । वृषणा । वाजसातये । पुरुप्रशस्ता । वृषणौ । उप । ब्रुवे ।

यौ । ईजिरे । वृषणः । देवयज्यया । ता । नः । शर्म । त्रिवरूयम् । वि । यंसतः ॥ ७ ॥

वृषणा वषणशीलौ पुरुप्रशस्ता बहुभिः प्रशरताः अग्नीषोमा अग्नीषोमौ वाजसातये
अक्षलाभाय उप ब्रुवे अस्मत्सौमि । पुनः वृषणौ इति आदरायम् । यवी देवी वृषणाः कृत्विजः
देवयज्यया । देवा ह्ययन्तेऽग्रेति देवयज्या यज्ञः । ' उन्दसि निरुयं' इति निपातिनः । तेन ईजिरे
यज्जग्मे हविर्भिः पूजयन्ति ता सौ प्रसिद्धाः न अहमभ्य त्रिवरूयं त्रिष्कर्मैः शर्म गृहं वि
यंसतः विशेषेण प्रयच्छताम् ॥

धृतव्रताः क्षत्रिया यज्ञनिष्कृता वृहद्दिवा अच्वराणामभिध्रियः ।

अग्निहोतार ऋतुसार्पे अद्रुहोऽपो असृजचनु वृत्रतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रताः । क्षत्रियाः । यज्ञनिःस्कृतः । वृहत्दिवा । अच्वराणाम् । अभिध्रियः ।

अग्निहोतारः । ऋतुसार्पः । अद्रुहः । अपः । असृजन् । अनु । वृत्रतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रताः एतर्कमाणो जात्या क्षत्रियाः । यद्वा । सत्रं बलं तदहोः । यज्ञनिष्कृतः । यज्ञं प्रति
गिर्यमनं यज्ञनिः । तस्य कर्तारः वृहद्दिवाः महत्तेजस्काः अच्वराणां रक्षोभिरहिसितानां यज्ञानाम्
अभिध्रियः अभिलेखकाः । अग्निहोतारः अग्निहोता आहूता येषां तादृशाः ऋतुमापः । ' पर
समवाये ' । सत्यभाजः अत एव अद्रुहः केषांविदप्यद्रोघारः । यद्वा । ब्रुहेः कर्मण्यौगादिकः क्षिप् ।
कैश्चिदप्यहिस्याः । एवंप्रभावा देवाः धृतव्रतूर्ये । वृत्रतूर्येति हिंस्यतेऽग्रेति वृत्रतूर्यः संग्रामः । तस्मिन्
अपामावरकशत्रुबधे अपः उदकानि अन्वसृजन् अन्वसारयम् ॥

द्यावापृथिवी जनयन्मभि व्रताप ओषधीर्वनिनानि यज्ञिया ।

अन्तरिक्षं स्वरा पशुरुतपे वशं देवासस्तन्वी नि मांमृजुः ॥ ९ ॥

द्यावापृथिवी इति । जनयन् । अभि । व्रता । आपः । ओषधीः । वनिनानि । यज्ञिया ।

अन्तरिक्षम् । स्वः । आ । पशुः । उत्तये । वशम् । देवासः । तन्वि । नि । ममृजुः ॥ ९ ॥

देवासः देवा इन्द्रादयः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अभि अभिलेख्य व्रता प्रतेन
स्वेन कर्मणा आपः । सुख्यस्थयः । अप उदकानि ओषधीः च तथा यज्ञिया यज्ञार्हान् वनिनानि
यने भिदान् पलाशादीन् वृक्षान् जनयन् उदपादयन् । किंच ते देवाः स्वः सर्वम् अन्तरिक्षम् आ
पशुः तेजसापूरयन्ति । किमर्थम् । ऋतये रक्षणाय क्षत्रियो वाधाभावाय । अपि च वशं काम्य-

मानम् । 'वशिरण्योरुपसंत्थानम्' (पा. सू. ३. ३. ५८. १) इत्यकवरेरि कारकेऽपि । तं यजं
 वृत्तिव स्वरादरे ऽनि ऽममृजुः निरां शुद्धमलंकृतं चकुर ॥

धृतरौ दिव ऋभवः सुहस्ता वातापर्जन्या महिपस्य तन्यतोः ।

आप ओषधीः प्र तिरन्तु नो गिरो भर्गो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥ १० ॥

धृतरः । दिव । ऋभवः । सुहस्ता । वातापर्जन्या । महिपस्य । तन्यतोः ।

आप । ओषधीः । प्र । तिरन्तु । न । गिर । भर्गः । राति । वाजिन । यन्तु । मे । हवम् ॥ १० ॥

१ दिवः सुलोकस्य १ धृतर धारयितार. १ ऋभवः सत्येन भासमाना १ सुहस्ता शोभनवज्रा-
 पायुधनुकहस्ता देवास्तथा १ महिपस्य महत. १ तन्यतो. शब्दस्य । 'तनु विस्तारे' । 'अतन्यजि'
 इति यतुभूतयय. । शब्दस्य कर्तारो १ वातापर्जन्या वातश्च १ पर्जन्यश्च १ तत्क्रायाः १ भगव. १ ओषधीः
 औषधयश्च १ न. अस्माकं १ गिर. स्तुतीः १ प्र १ तिरन्तु प्रवर्धयन्तु । प्रपूर्वस्तिरातिर्बुद्धयर्थः । तथा १ रातिः
 दाना १ भग भजनीयोऽर्थमा च १ वाजिनः । 'अग्निर्वायु सूर्यस्ते वै वाजिन' (तै. ब्रा. १. ६. ३.
 ९) इति तैमिरिषमाश्रणम् । एते देवाश्च १ मे मदीयं १ हवम् आह्वानं १ यन्तु अभिगच्छन्तु ॥ ॥ ११ ॥

समुद्रः सिन्धु रजो अन्तरिक्षमज एकपात्तनयिन्नुरणवः ।

अर्हिर्बुध्न्यः शृणवच्चोसि मे विश्वे देवास उव सूरयो मम ॥ ११ ॥

समुद्रः । सिन्धुः । रजः । अन्तरिक्षम् । अजः । एकपात् । तनयिनुः । अर्णवः ।

अर्हिः । बुध्न्यः । शृणवत् । चोसि । मे । विश्वे । देवासः । उव । सूरयोः । मम ॥ ११ ॥

१ समुद्रः समुद्रनदील. स्वन्दमानोदकः १ सिन्धुः दृढनामक. १ अन्तरिक्षं द्यावापृथिव्योरन्तरा
 मध्ये क्षितमुषितं १ रज. मध्यमलोकम् १ अज १ एकपात् । अत्रायमान एक एव पयते । एतासंज्ञको देवः
 १ अर्णवः उदकवान् १ तनयिनुः स्तनयिनुर्मधः १ बुध्न्यः अन्तरिक्षे भवः १ अग्निः एतस्मिन्नेक एते देवाः
 १ मे मम १ चोसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि १ शृणवत् प्रत्येक शृणोतु । १ उव अपि च १ सूरयोः प्राज्ञाः
 १ विश्वे १ देवासः देवाः १ मम स्तोत्राणि शृण्वन्तु ॥

स्याम वो मर्नवो देववीतये प्राज्ञं नो यज्ञं प्र णयत साधुया ।

आदित्या रुद्रा वसवः सुदानव इमा ब्रह्म शस्यमानानि जिन्वत ॥ १२ ॥

स्याम । व । मर्नवः । देववीतये । प्राज्ञम् । न । यज्ञम् । प्र । णयत । साधुऽया ।

आदित्या । रुद्राः । वसवः । सुदानवः । इमा । ब्रह्म । शस्यमानानि । जिन्वत ॥ १२ ॥

हे देवा. १ मर्नव. मनुष्या चयं १ वः शुष्मदीयाय १ देववीतये । देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् स
 यज्ञः । तस्मै यज्ञाय १ स्याम यज्ञकर्तारो भवेम । तत. १ नः अस्मदीयं १ वज्ञ १ साधुया । सुपो याना-
 देशः । साधु कर्तव्यं १ प्राज्ञं प्राचीन १ प्र १ णयत प्रकृष्टाश्चनं कुरुत । हे १ आदित्या. हे १ रुद्राः रुद्रपुत्रा
 महताः हे १ सुदानवः शोभनदामा हे १ वसवः १ इमा इमानि १ शस्यमानानि १ ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि
 १ जिन्वत प्रीणयत ॥

अतोयामेऽष्टाधाकातिरिक्तोऽथस्य 'दैव्या होतारा' ह्येषा परिधानीया । सूत्रितं च—' उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया ' (आश्व. श्रौ. १. १३) इति ॥

दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहित ऋतस्य पन्थामन्वेमि साधुया ।

क्षेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे विश्वान्देवाँ अमृताँ अप्रयुच्छतः ॥ १३ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । पुरःऽहिता । ऋतस्य । पन्थाम् । अन्तु । एमि । साधुया ।

क्षेत्रस्य । पतिम् । प्रतिऽवेशम् । ईमहे । विश्वान् । देवान् । अमृतान् । अप्रऽयुच्छतः ॥ १३ ॥

प्रथमा^१ सुखी^२ पुरोहिता पुरोहिती पुरतो निरिती^३ दैव्या देवसंबन्धिनी^४ होतारा होतारा-
धेतत्तामानौ अन्त्यादित्यौ^५ अन्वेमि^६ हविर्भिरनुगच्छामि । ततः^७ ऋतस्य यज्ञस्य^८ पन्थां^९ पन्थानं^{१०}
साधुया कल्पार्णं^{११} विप्रराहित्येन^{१२} अन्वेमि अनुगच्छामि । अनन्तरं^{१३} प्रतिवेशं^{१४} समीपे वर्तमानं^{१५} क्षेत्रस्य^{१६}
पतिं^{१७} पालयितारमेतत्तामानम्^{१८} अमृतान्^{१९} मरणधर्मरहितान्^{२०} अप्रयुच्छतः^{२१} अग्रनाघतः^{२२} विश्वान्^{२३} सर्वान्^{२४}
देवान्^{२५} च^{२६} ईमहे धनं^{२७} याचामहे ॥

वसिष्ठासः पितृवद्वाचमक्रत देवाँ ईळांना ऋषिवत्स्वस्तये ।

प्रीताईव ज्ञातयः काममेत्यास्मे देवासोऽर्व धूनुता वसु ॥ १४ ॥

वसिष्ठासः । पितृऽवत् । वाचम् । अक्रत । देवान् । ईळांनाः । ऋषिऽवत् । स्वस्तये ।

प्रीताःऽईव । ज्ञातयः । कामम् । आऽइत्यं । अस्मे इति । देवासः । अर्व । धूनुत । वसु ॥ १४ ॥

ऋषिवत्^१ एवं क्रपय इव^२ देवान्^३ ईळांनाः^४ स्तुवन्तः^५ वसिष्ठासः^६ वसिष्ठकुलनात्ता क्रपयः^७
पितृवत्^८ वसिष्ठवत्^९ स्वस्तये^{१०} अविनाशाय^{११} वाचं^{१२} स्तोत्रम्^{१३} अक्रत^{१४} कुर्वन्ति । करोतेर्लुङि 'नाग्ने घस'^{१५}
इति ष्वेर्लुङ् । हे^{१६} देवासः^{१७} देवाः^{१८} यूयं^{१९} कामम्^{२०} अस्मदभिलाषम्^{२१} एष्य^{२२} आगत्य^{२३} अस्मे^{२४} अस्मासु^{२५} वसु
गवादिलक्षणं धनम्^{२६} अथ^{२७} धूनुत^{२८} अभिमुखं^{२९} प्रेरयत । तत्र इष्टान्तः । प्रीताइव^{३०} यथा प्रीताः^{३१} सहष्ठा^{३२}
ज्ञातयः^{३३} धनधः^{३४} स्वजनस्य धनं^{३५} प्रेरयन्ति तद्वद्विदग्निं स्तुतिकरणेन च बन्धुष्वस्मासु धनं^{३६}
प्रेरयन्तीति भावः ॥

देवान् वसिष्ठो अमृतान् बबन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमृध यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । बबन्दे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रतस्थुः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुऽगायम् । अथ । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्यायि ॥ ॥ १४ ॥

'इमो धियम्' इति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तमाङ्गिरसस्यायात्यस्वार्थं त्रैषुमम् । इदमुत्तरं च
बृहस्पतिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—' इमो धियं द्वादशयास्यो बार्हस्पत्यं ॥ ' इति । आभि-

उदिकेद्वय्येषु स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदं सूक्तमावापार्यम् । सूत्रितं च—‘इमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी विष्णोर्जुं कमिति सूक्ते’ (आश. श्रौ. ७. ९) इति ॥

इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता न ऋतप्रजातां बृहतीमविन्दत् ।

तुरीयं स्विज्जनयद्विश्वजन्योऽयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् ॥ १ ॥

इमाम् । धियम् । सप्तशीर्ष्णीम् । पिता । नः । ऋतप्रजाताम् । बृहतीम् । अविन्दत् ।
तुरीयम् । स्वित् । जनयत् । विश्वजन्म्यः । अयास्यः । उक्थम् । इन्द्राय । शंसन् ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलाङ्गिरा नामर्षिर्बृहस्पतिं पुत्रमलभत । स तु देवानां हितोपदेश-
मायेन्द्रस्य पुरोहितोऽभवत् । कदाचित्तस्य गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य बलपुर मापस्य त्रिषु स्थानेषु
तमसावृतेषु स्थापिता आसन् । अथ तासामन्वेपणायेन्द्रेण^१ प्रेरितो बृहस्पतिर्महर्षिः सह तत्रागत्य
गवां गुहास्थितानां दर्शनाय सूर्यं जनयिष्या बलनामानमसुरं सद्युचरान् पर्णाश्च हरत्वा गा आज-
हरेति । तदत्र दर्शयित्वेन । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । ‘धियं कर्मणां धात्री’ सप्त-
शिरस्कां सप्तभिः शिर स्थानीचैरतद्वत्प्रधानभूतैर्मरुद्गैरपेताम् । यद्वा सप्तच्छन्दीमपिशिरस्काम् ।
‘ऋतप्रजातां यज्ञार्थमुपपत्तां’ बृहतीं महतीम् । इमां तजुं ‘न’ अस्माकं ‘पिता’ अङ्गिराः । ‘अविन्दत्’
लब्धवान् । कर्मणां ध्याताह बृहस्पतिं पुत्रमलभतेत्यर्थः । ‘येऽङ्गारा आसंस्तोऽङ्गिरसोऽभवन् यदङ्गाराः
पुनरवशान्ता उवदीप्यन्त तद्बृहस्पतिरभवत्’ (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम् । तथा ‘तुरीयं
‘स्वित्’ नस्तारमपि’ जनयत् अजनयत्^२ ‘विश्वजन्म्य’ सर्वजनहितः । ‘इन्द्राय इन्द्राय बृहस्पतय
इन्द्राय वा’ उक्थं स्तोत्रं शंसन् अयम् । ‘अयास्यः’ नामर्षिः । पूर्वमेव नोऽस्माकं पिताकार्पादिरवाह ॥

ऋतं शंसन्त ऋजु दीर्घ्यानां दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विप्रं पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ॥ २ ॥

ऋतम् । शंसन्तः । ऋजु । दीर्घ्यानां । दिवः । पुत्रासं । असुरस्य । वीराः ।
विप्रम् । पदम् । अङ्गिरसः । दधानाः । यज्ञस्य । धाम । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

‘ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रं’ शंसन्तः स्तुवन्तः । ‘ऋजु कल्याण’ दीर्घ्यानाः कर्माणि ध्यायन्तः । ‘दिवः’
द्वीतरस्य । ‘असुरस्य प्रज्ञावतः’ अग्नेः । ‘अङ्गिरसः’ पुत्राः^३ । ‘अङ्गिरसो’ अङ्गारेभ्यो जाता इत्युक्तम् । ‘अङ्गारे-
व्यङ्गिराः’ (निर ३. १०) इति । ‘वीराः’ विक्रान्तप्रज्ञा एतेऽङ्गिरसः । ‘विप्रं प्रज्ञापकं’ यज्ञस्य
‘धाम धारकं’ । ‘पदं’ बृहस्पराख्यं । ‘दधानाः’ कर्मणा धारयन्त सन्त । ‘प्रथमम्’ आदित एव ‘मनन्त’
स्तुवन्ति । प्रज्ञापकं क्षेत्ररूपानं यद्बृहस्पतिरिति ॥

देवसुयां इयिषु बृहस्पतये घावस्वतय इत्यस्य याज्या ‘इंसैरिव’ इत्येषा । सूत्रितं च—
‘बृहस्पते प्रथमं घावो अग्न इंसैरिव सखिभिर्वावदधि’ (आश. श्रौ. ४. ११) इति ॥

इंसैरिव सखिभिर्वावदधिरश्मन्मयानि नहन्त व्यस्यन् ।

बृहस्पतिरभिर्कानिक्रदद्वा उत प्रास्तौदुचं विद्रां अंगायत् ॥ ३ ॥

१. ग-त-तेषामन्वेप^४ । २. ग-त-म-‘स्वित्’ नास्ति । ३. ग-त-म-२.४.१.८-अजनयदिति;
म. १.७-इति । ४. म-पुत्रासः । ५. त-म-कारकं ।

हंसैःऽइव । सखिऽभिः । वावदत्ऽभिः । अश्मन्ऽमयानि । नहना । विऽअस्यन् ।
 बृहस्पतिः । अभिऽकनिऽकदत् । गाः । उत । प्र । अस्तौत् । उत । च । विद्वान् । अगायत् ॥ ३ ॥

१हंसैरिव मधुरवाग्भिः १सखिभिः सखिभूतैः १वावदद्भिः अत्यन्तं शब्दायमानैर्मरिभिः
 १अश्मन्मयानि अश्ममयानि १नहना गद्यां बन्धकान्यावरकाण्यसुराणां स्थानानि १व्यस्यन् विक्षिपन्
 शिथिलयन् १अभिकनिकदत् अभिमुख्येन शब्दयन् १गाः पणिभिरपहतान् पशूनाजिह्वुः सः
 १बृहस्पतिः वर्तते । यद्वा । वावदद्भिरत्यन्तं स्तुवद्भिः स्तोतृभिः सह गाः स्तोत्ररक्षणा वाचीऽभि-
 कनिकदत् अभिमुख्येनोच्चारयन् । १उत अवि च १प्रास्तौत् । कर्मणि प्रवृत्तौ यज्ञस्य सखिभिः
 सहावीनां साम गान् प्रस्तौति । १विद्वान् सर्वं ज्ञानानः स उद्गाता भूत्वा १उत् १अगायत् देवान्
 उद्गायति अभिष्टौति ॥

अबो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरन्वृतस्य सेतौ ।

बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुस्ता आकृर्वि हि तिस्र आवः ॥ ४ ॥

अबः । द्वाभ्याम् । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अन्वृतस्य । सेतौ ।

बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् ।

उत् । उस्ताः । आ । अकः । वि । हि । तिस्रः । आवरित्यावः ॥ ४ ॥

पणपो गा आहार्य त्रिषु स्थानेषु निदधुः । १अबः अवस्तास्थिताः १अनुतस्य तमसः १सेतौ
 स्थाने १गुहा गुहायां १तिष्ठन्तीः १गाः १द्वाभ्यां स्थानाभ्यामुदाजत् । सतः १परः परस्तादवस्थिता
 गाः १एकया एकेन स्थानेन उदगमयत् । तदेवाह । १बृहस्पतिः तस्मिन् १तमसि १ज्योतिः कर्तुम्
 १इच्छन् तत्र स्थिताः १उस्ताः गाः १उत् १आकः उदकार्यात् । प्रादुर्भूता अकार्यात् । इत्यभयं १तिस्रः
 असुराणां द्वारः १वि १आवः विवृतवान् खलु । वृणोतेल्लेहि 'मन्त्रे घस' इति छेदुङ् । 'बहुलं
 छन्दसि' इत्याद्यागसः ॥

विभिद्या पुरं श्रयथेमपार्चीं निस्त्रीणि साकमुद्धरेकृन्तत् ।

बृहस्पतिरुपसं सूर्यं गामर्कं विवेद स्तनयन्निब्र धौः ॥ ५ ॥

विऽभिद्य । पुरम् । श्रयथा । ईम् । अपार्चीम् । निः । त्रीणि । साकम् । उदऽधेः । अकृन्तत् ।

बृहस्पतिः । उपसम् । सूर्यम् । गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयन्ऽइव । धौः ॥ ५ ॥

सः १बृहस्पतिः १दायमा १उपशयनेन स्थित्वा १अपार्चीं पराष्टमुखीम् १ईम् इमाम्
 असुरपुत्रीं १विभिद्य विदार्य १उदधेः बलात् मेघरूपादसुरात् १साकं सह युगपत् १त्रीणि १उपसं
 १सूर्यं १गाम् एतानि त्रीणि १निः १अकृन्तत् निर्गतमकार्यात् । तमस्तावृतेषु स्थानेषूप कालं ततः
 पश्चाद्भावितं सूर्यं च जनयित्वा पशुधिरगमयदित्यर्थः । सोऽयम् १अर्कम् अर्चनीयं मन्त्रं सूर्यं १विवेद
 प्रज्ञापयति । कथमिव । यथा १स्तनयन् शब्दं कुर्वन् १धौः इह स्थितः ॥

इन्द्रो वलं रक्षितारं दुर्धानां करेणैव वि चकर्ता रवेण ।

स्वेदाञ्जिभिराशिरमिच्छमानोऽरोदयत्पणिमा गा अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । वलम् । रक्षितारम् । दुर्धानाम् । करेणऽइव । वि । चकर्त । रवेण ।

स्वेदाञ्जिऽभि । आऽशिरम् । इच्छमानः । अरोदयत् । पणिम् । आ । गा । अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः इन्द्रो बृहस्पतिः दुर्धानां क्षीरस्य दोग्रघाणा गवा रक्षितार वलम् असुरं करेणेव सायुधकर इव स्थितेन रवेण शब्देन वलं वि चकर्त विचित्रेऽद । किञ्च स्वेदाञ्जिभिः स्वेदा-
ज्यो मरुतः शरदाभरणाः । ते सह आशिरम् आश्रयणं सयोगम् इच्छमान कामयमान स
पणिं बलस्यानुचरमेतस्मानमसुरम् अरोदयन् व्यनाशयन् ततस्तेनापहृताः गा अमुष्णात्
आजहार ॥ ॥ १५ ॥

स ई सत्येभिः सखिभिः शुचिभिर्गोघायमं वि धनसैरददः ।

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्धर्मस्वेदेभिर्द्रविणं ज्ञानद ॥ ७ ॥

सः । ईम् । सत्येभिः । सखिभिः । शुचत्ऽभि । गोऽघायसम् । वि । धनऽसैः । अददः ।

ब्रह्मणः । पतिः । वृषेऽभि । वराहैः । धर्मस्वेदेभिः । द्रविणम् । वि । ज्ञानद ॥ ७ ॥

सः बृहस्पतिः सत्येभि धर्मायैः सखिभूतैः शुचिभिः क्षीप्यमानैः धनसै
धनस्य संभक्तुभिर्मरुद्भिः सह गोघायस गवा धारकम् ईम् पूर्णं बलं वि अवर्द्धं व्यदारयत् ।
ततः ब्रह्मणः ऋग्यजुःसामलक्षणस्य स्तोत्रस्य पतिः अधिपति स वृषभि वरिष्ठभि वराहैः
वराहादैवैरस्य वरणीयस्योदकस्याहर्तृभि धर्मस्वेदेभि दीप्तागमनैः । यद्वा शरदुदकं । अधवा धर्मो
पक्षः । तं प्रति गन्तुभि मरुद्भि ब्रह्मिणं लोकांश्च धनं ध्यानाद् व्याप्नोत् ॥

ते सत्येन मनसा गोपतिं गा इयानासं इषणयन्त धीभिः ।

बृहस्पतिर्मिथोऽवघपेभिरुदुक्षिया असृजत स्वयुग्मिभः ॥ ८ ॥

ते । सत्येन । मनसा । गोऽपतिम् । गा । इयानासं । इषणयन्त । धीभिः ।

बृहस्पतिः । मिथऽअवघपेभिः । उत् । उदुक्षियाः । असृजत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

गाः पणिभिरपहृताम् पशून् हव्यानासः अभिगच्छन्त सत्येन यथार्थभूतेन मनसा युक्ताः
पतिं मरुतः धीभि आत्मीये कर्मभिरेत बृहस्पति गोपतिं तदाहुरनेन गवां स्वामिनें कुर्म इति
इषणयन्त ऐच्छन् । बृहस्पति च मिथोऽवघपेभिः । पातेः कर्मण्यौणादिक कप्रत्ययः । अवघ-
स्पादमुराद्रक्षितव्या गवो येषु मरुत्सु परस्परं संगच्छन्त इति ते तयोक्ता । ते स्वयुग्मिभः
स्वयमेव युक्तैर्मरुद्भिः उदुक्षिया गा उत् असृजत पर्वताश्रितगमयत् ॥

तं वर्धयन्तो मातिभिः शिवाभिः सिंहमिव नानदतं सधस्थैः ।

बृहस्पतिं वृषणं शूरसातौ भरेभरे अनु मदेम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

तम् । वर्धयन्तः । मृतिऽभिः । शिवाभिः । सिंहम्ऽईव । नानदतम् । सधऽस्ये ।
वृहस्पतिम् । वृषणम् । शूरऽसातौ । भरेऽभरे । अनु । मदेम । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

१ सधस्ये । सह तिष्ठन्त्यत्र देवा इति सधस्यमन्तरिक्षम् । तस्मिन् १ सिंहमिव १ नानदतं पुनः-
पुनः शब्दाद्यमानं १ वृषणं कामानां वर्धितारं १ जिष्णुं जयशीलं १ तं १ वृहस्पतिं १ वर्धयन्तः महतो वपं
१ शूरसातौ शूरैः संभजनीये १ भरेभरे संग्रामे १ शिवाभिः कृत्याणांभिः स्तुतिभिः १ अनु १ मदेम
अनुष्टुमः । स्तोमपरत्वेन वा योजनीयम् ॥

यदा वाजमर्सनद्विश्वरूपमा चामरुक्षदुत्तराणि सध ।

वृहस्पतिं वृषणं वर्धयन्तो नाना सन्तो विभ्रतो ज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा । वाजम् । अर्सनत् । विस्वरूपम् । आ । चाम् । अरुक्षत् । उत्तराणि । सध ।
वृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्तः । नाना । सन्तः । विभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

स वृहस्पतिः १ यदा यस्मिन् काले १ विश्वरूपं नानारूपं १ वाजं गोलक्षणमक्षम् १ अर्सनत् भजते
यदा वाहनपशुकः सन् १ यां शुलोक्तम् १ अरुक्षत् आरोहति भयवा १ उत्तराणि वा १ सध स्थानान्या-
रोहति । रुहेतुं हि स्ते, 'सल इगुपधादमिठः कसः' (पा. सू. ३. १. ४५) । तदानीं १ वृषणं
वर्धितारं १ वृहस्पतिम् १ आसा आस्थेम देवाः १ वर्धयन्तः भवन्ति । तया १ नाना दिक्षु १ सन्तः भवन्तः
१ ज्योतिः १ विभ्रतः धारयन्तो देवाश्च स्तुवन्ति ॥

सत्यामाशिषं कृणुता वयोधै कीरिं चिद्वचवयु स्वेभिरेवैः ।

पृथा मृधो अपं भवन्तु विश्वास्तद्रोदसी भृणुतं विष्ममिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आशिषम् । कृणुत । वयःऽधै । कीरिम् । चित् । हि । अवय । स्वेभिः । एवैः ।
पृथा । मृधः । अपं । भवन्तु । विष्वाः ।

तत् । रोदसी इति । शृणुतम् । विष्ममिन्वे इति विष्मम्ऽइन्वे ॥ ११ ॥

हे वृहस्पतिममृतयो देवाः १ वयोधै अन्नस्य निधानावात्मदीयाम् १ आशिषं स्तुतिं १ सत्यां
पथाम् १ कृणुत कुर्वत । तथा वयं १ स्वेभिः आत्मीयैः १ एवैः शम्नै १ कीरिं स्तोतारं माम् १ अवय
रक्षय । हिरवधारणे । १ पृथा १ । 'पृथा च चन्द्रसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपातितः ।
पृथात् १ विष्वाः सर्वाः । मृधः हिसिन्धुः । अप १ भवन्तु नश्यन्तु । तत् इदमस्मानिरुक्तं वचनं हे
१ विष्ममिन्वे विश्वस्य प्रीणयिष्यी हे १ रोदसी चावापृथिव्यौ १ शृणुतम् ॥

इन्द्रो मद्वा महतो अर्णवस्य वि मुर्धानमभिनदन्बुदस्य ।

अहवहिमरिणात्सुप्त सिन्धून् देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । मद्वा । महतः । अर्णवस्य । वि । मुर्धानम् । अभिनत् । अर्बुदस्य ।

अहन् । अहिम् । अरिणात् । सुप्त । सिन्धून् । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवनम् । नः ॥ १२ ॥

‘इन्द्रः ईश्वरः । मद्भा महत्वेन युक्तो बृहस्पतिः । महतो ऽर्णवस्य उदकवतः । अर्जुनस्य
अम्बुदस्य मेघस्य । मूर्धनं शिरः । वि ऽभिनन् व्यञ्जितम् । तदुच्यते । अहिम् अहन्तव्यमपामा-
वरकं शत्रुम् । अहन् अवधीत् । ततः ऽस्य सर्पणशीला । सिन्धून् स्यन्दमाना अपः । यद्वा ।
सप्तसंख्याका गङ्गाया नदीः । अरिणात् समुद्रं प्रत्यगमयत् । अस्तावयद्वा । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे
धावापृथिव्यौ । देवैः सह । नः । अस्मान् । प्रावर्तं प्ररक्षतम् ॥ ॥ १६ ॥

‘उदमुतः’ इति द्वादशचर्ममष्टमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘उदमुतः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्थे
ब्राह्मणान्ठेसिन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्र मंहिष्ठापोदमुतोऽच्छ म इन्द्रम्’ (आश.श्री.६.१) इति ॥

उदमुतो न ययो रक्षमाणा चावदतो अभिर्यस्येव घोषाः ।

गिरिभ्रजो नोर्मयो मर्दन्तो बृहस्पतिर्मभ्यर्का अनावन् ॥ १ ॥

उदमुतः । न । ययैः । रक्षमाणाः । चावदतः । अभिर्यस्येव । घोषाः ।

गिरिभ्रजः । न । उर्मयैः । मर्दन्तः । बृहस्पतिम् । अभि । अर्काः । अनावन् ॥ १ ॥

‘उदमुतः उदःस्योद्गमयितारः’ वयः पक्षिणः । पक्षारसस्यात् । रक्षमाणाः कृषीवक्ताः । न
उपमार्थे । यथा शब्दापम्भे । यथा च वाचनम् । पुन पुनः शब्दायमानस्य अभिर्यस्येव भ्र-
समूहस्य घोषाः शब्दा यथा भवन्ति । किञ्च गिरिभ्रजः गिरिभ्यो मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गतः । उर्मयः
भ्रष्टमूहा यथा मर्दन्तः शब्दायमाना भवन्ति । तथा अर्काः भर्षकाः स्तोतारः । बृहस्पतिम्
अभि । अनावन् अभिष्टुवन्ति । ‘तु स्तवने’ ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भगव्येर्दर्मणं निनाय ।

जने मित्रो न दर्पती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूरिवाजौ ॥ २ ॥

सन् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगः । इव । अर्पमर्णम् । निनाय ।

जने । मित्रः । न । दर्पती इति दम्दर्पती । अनक्ति ।

बृहस्पते । वाजयैः । आशून् । इव । आजौ ॥ २ ॥

‘आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः । नक्षमाणः स्वतेजसा ध्यामुवन् । भगव्येर्भगो देव इव
स्थितो बृहस्पतिरेव । अर्पमर्णं स्तुते । मेरकं स्तोतारः । गोभिः सह । स निनाय संगमयति संयोजयति ।
मित्रो न मित्रो यथा जने जनपदे स्वरम्भीन् संयोजयति तद्वत् । दर्पती जायापती । अनक्ति
संगमयति । स्वसामर्थ्येन तत्र स्थापयतीत्यर्थः । हे बृहस्पते आशून् व्याप्तान् स्वरम्भीन् । वाजय तव
स्तोत्रपु गमय स्थापय । आशूनि व्याप्तान्वाञ्च । आजौ संग्रामे थोदारो यथा संगमयन्ति तद्वत् ॥

साध्वर्या अतिथिनीरिपिराः स्पार्हाः सुवर्णा अनवधरूपाः ।

बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो वितूर्या निर्गा ऊपे यवमिव स्थिविर्म्यः ॥ ३ ॥

साध्वर्याः । अतिथिनीः । रिपिराः । स्पार्हाः । सुवर्णाः । अनवधरूपाः ।

बृहस्पतिः । पर्वतेभ्यः । वितूर्यैः । निर्गाः । ऊपे । यवमिव । स्थिविर्म्यः ॥ ३ ॥

१साध्याः साधूनां कल्याणानां पयसां नेत्री १अतिथिनीः सततं गच्छन्तीः १हृषिराः दृग्णीयाः
१स्पर्हाः १सृष्टणीयाः १सुवर्णाः श्रीभनशुक्लादिवर्णोपेताः १अनवद्यस्याः प्रशस्त्यस्याः पूताः १गाः
१पर्वतेभ्यः चलसंबन्धिभ्यः १वितूर्यं निर्गमय्य १ऊपे देवसमीपे निर्वपति प्रापयति । तत्र दृष्टान्तः ।
१यवमिव । यथा यवं १स्थिविभ्यः कुसीदिभ्य आदाय निर्वपति । 'डुवप् बीजसंताने' । लिटि
रूपम् । यदा । साधुनयनादिगुणयुक्ता गा अपः पर्वतेभ्यो मेघेभ्य आहृत्य सर्वत्र वर्पति ॥

आप्रुपायन्मधुन क्रतस्य योनिमवक्षिपन्नर्कं उल्कामिव धोः ।

बृहस्पतिरुद्धरन् अश्मनो गा भूम्या उद्देव वि त्वचं विमेद ॥ ४ ॥

आप्रुपायन् । मधुना । क्रतस्य । योनिम् । अवक्षिपन् । अर्कः । उल्कामिव । धोः ।
बृहस्पतिः । उद्धरन् । अश्मनः । गाः । भूम्याः । उद्गाडिव । वि । त्वचम् । विमेद ॥४॥

१मधुना १उदकेन १आप्रुपायन् प्रथिवीमाभिसुरयेन सिद्धन् । 'पुण प्लुप छेदनेचनपुरोषु' ।
१अपरमेन विकरणस्य शायजादेष्टः । १अनस्य उदकस्य १योनिं मेघम् १अवक्षिपन् बृहस्पत्यनवकिरन्
१अर्कः अचर्मीयः १बृहस्पतिः १धोः ध्रुवोक्ताद् १उल्कामिव उल्कां यधोद्धरति तद्वत् १अभनः
शिलोद्ययाद्वह्नेनाधिष्ठितात् १गाः घणिभिरपहतान् पशून् १उद्धरन् ऊर्ध्वं गमयन् १भूम्याः १त्वचं
तेषां शक्तेः १वि १विमेद विभिन्नामकार्पात् । सर्वत्र गा वितता अकार्पाद्विशयः । तत्र दृष्टान्तः ।
१उद्देव । यथा बृहस्पदकेन पञ्चभ्यो भूमिावचं विभिनसि तद्वत् ॥

अप ज्योतिषा तमो अन्तरिक्षादुद्गः शीपालमिव वार्त आजत् ।

बृहस्पतिरनुमृश्या बलस्याभ्रमिव वार्त आ चक्र आ गाः ॥ ५ ॥

अप । ज्योतिषा । तमः । अन्तरिक्षात् । उद्गः । शीपालम् । वार्तः । आनत् ।
बृहस्पतिः । अनुमृश्य । बलस्य । अभ्रमिव । वार्तः । आ । चक्रे । आ । गाः ॥ ५ ॥

सः १बृहस्पतिः १ज्योतिषा तमसावृते पर्वतविषरे कृतेन सूर्येण १अन्तरिक्षात् १तमः १अप
१आजत् अवागमयत् । तत्र दृष्टान्तः । १उद्गः १शीपालमिव । यधोदकात् १वातः वायुः शीपालं
शीपालमपगमयति तद्वत् । ततः सोऽयम् १अनुमृश्य अग्न गायस्तिष्ठन्तीति विचार्य निश्चित्य १बलस्य
हवभूतस्य पर्वतस्यान्तर्गतः १गाः १आ १चक्रे समन्तादकार्पात् । कथमिव । १अभ्रमिव । यथा
वायुरन्तरिक्षस्थितमभ्रं मेघमाकिरति तद्वत् ।

यदा बलस्य पीयतो जसुं मेदृहस्पतिरग्नितपोभिरकैः ।

दुद्धिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविनिर्घारकृणोत्सियाणाम् ॥ ६ ॥

यदा । बलस्य । पीयतः । जसुम् । मेत् । बृहस्पतिः । अग्नितपः । अकैः ।
दुत्सभिः । न । जिह्वा । परिऽविष्टम् । आदत् ।

आविः । निऽधीन् । अकृणोत् । उत्सियाणाम् ॥ ६ ॥

१. ग४-त४-प्राप्त्या अत एव स्पर्हाः (त४-अस्पर्हाः) सर्वे सृष्टणीयाः; इतरलिखितपुस्तकेऽपि
'स्पर्हाः सृष्टणीयाः' नास्ति । २. ग४-त-अ१.२.४.६.८-अपुना ।

प्रीयतः । प्रीयति हि सा कर्मा । हिंसकस्य वलस्य वजसुम् आयुधं यदा यस्मिन्काले भवेत्
भिनत्ति । केन साधनेन । अग्नितपोभिः अग्निवत्तपनशीलैः अर्के. अर्चनीयै रग्निभिः अपि वा
मन्त्रैर्भिनत्ति । किंच पदम् । 'पदचोमासु' इत्यादिना दन्तशब्दस्य दन्तावः । यथा दन्तैः परिवष्टं
भक्ष्यं जिह्वा भक्षयति तद्वत् सः परिवष्टि पर्वते पणिभिः परिवृत्तं बलनामानं यदा आदत्
अभक्षयत् अवधीत् तदानीं तैरपहतानाम् उक्षिपाणां गवा निधीन् आविः अकृणोत् आविर्भूत-
मकरोत् ॥ ॥ १७ ॥

बृहस्पतिरमृतं हि त्यदासां नाम स्त्रीणां सदर्ने गुहा यत् ।

आण्डेर्व भित्त्वा शकुनस्य गर्भमुदुक्षियाः पर्वतस्य त्मनाजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः । अमृतं । हि । त्यत् । आसाम् । नाम । स्त्रीणाम् । सदर्ने । गुहा । यत् ।

आण्डाईव । भित्त्वा । शकुनस्य । गर्भम् । उत् । उक्षियाः । पर्वतस्य । त्मना । आजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः गुहा गुहायां सदर्ने स्थाने स्वर्वाणां शब्दावमानानाम् आसां गवां वस्तु
तत् प्रसिद्धं नाम नामधेयं यत् यदा अमनं हि ज्ञातवान् खलु । 'मनु अवधोधने' । लुहि
'तनादिभ्यस्तपामो.' (पा. सू. २. ४. ७३) इति सिचो लुक् । तदानीं पर्वतस्य अन्तःस्थिताः
उक्षियाः गाः त्मना आत्मनैवासहायेन पर्वतं भित्त्वा उत् आजत् उदगमयत् । तत्र दृष्टान्तः ।
आण्डेव यथा शकुनस्य पक्षिण आण्डानि भित्त्वा तत्र स्थितं गर्भम् उद्रमयति तद्वत् ॥

अभ्रापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीनं उदनि क्षियन्तम् ।

निष्टर्जभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ ८ ॥

अभ्रा । अपिऽनद्धम् । मधु । परि । अपश्यत् । मत्स्यम् । न । दीने । उदनि । क्षियन्तम् ।

निः । तत् । जभार । चमसम् । न । वृक्षात् । बृहस्पतिः । विऽरवेण । विऽकृत्य ॥ ८ ॥

बृहस्पतिः अभ्रा अभ्रमा व्याप्तया शिलया अपिनद्धं विहितं मधु गोलक्षणं पर्यपश्यत्
परितोऽद्राक्षीत् । तत्र दृष्टान्तः । मत्स्यं न यथा दीने शुष्के उदनि । उदकशब्दस्योदकादेशः ।
उदके पक्षिमत्तं निरसन्तं मत्स्यं यथा पश्यति तद्वत् । दृष्ट्वा च तत् गोलक्षणं मधु विरवेण
विधिधेन शब्देन विकृत्य बलं लिप्त्वा नि जभार पर्वतादिर्जहार । कथमिव । चमसं न । चमस्ति
भक्षयत्यत्रेति चमसः सोमपात्रम् । स यथा वृक्षात् निर्हति तद्वत् । हरतेर्लिटि रूपम् । इमहीर्भ ॥

सोपामविन्दुत्स स्वः । सो अग्निं सो अर्केण वि ववाधे तमांसि ।

बृहस्पतिर्गोवपुषो बलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ॥ ९ ॥

सः । उपाम् । अविन्दुत् । सः । स्वः । रिनि स्वः । सः । अग्निम् ।

सः । अर्केण । वि । ववाधे । तमांसि ।

बृहस्पतिः । गोऽवपुषः । बलस्य । निः । मज्जानम् । न । पर्वणः । जभार ॥ ९ ॥

१सः १बृहस्पतिः तत्र पर्वतविचरे गवां दर्शनाय १ठपां उपसम् १अविन्दत् अलमत । १सः
 पृथ १स्वः आदित्यं १सः १अग्निं लब्ध्वा १भक्षेण अर्चनीयेन तैजसा १तमांसि १वि १वधाधे अत्यं
 चाधितवान् । ततः सः १गोवपुषः गोस्पशरीरस्य पशुभिः परितृतस्य १वटस्य १पर्वणः पर्वतात् ता
 गाः १निः १अभार वलेन निर्जहार । वलादाहरणे दृष्टान्तः । १मज्जानं १न १पर्वणः । अस्पनो मज्जानं
 यथा अतिहृदोऽन निर्हन्ति तद्वत् ॥

हिमेव पूर्णा मुपिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद्वलो गाः ।

अनानुकृत्यमपुनश्चकार यात्सर्पामासा मिथ उच्चरातः ॥ १० ॥

हिमाऽद्व । पूर्णा । मुपिता । वनानि । बृहस्पतिना । अकृपयत् । वटः । गाः ।

अननुकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् । सर्पामासा । मिथः । उच्चरातः ॥ १० ॥

१हिमेव यथा हिमेन १पूर्णा पूर्णानि पद्मपत्राणि १मुपिता मुपितानि भक्षन्ति तद्वद्वलेन
 १वनानि वननीयानि गोपनानि मुपितान्यभूवन् । अथ गवामन्वेपणाय १बृहस्पतिना भागतेन
 हेतुना १वटः १अकृपयत् अस्मै ता मुपिताः १गाः प्रायच्छत् । तत्र १अननुकृत्यम् अननुकरणीयम्
 १अनुनः कर्तव्यं च तत्कर्म १चकार । यथा तत्पञ्चात्करणीयं ॥ भवति यथा पुनरकरणीयं तथाकार्य-
 दिपर्यः । किं तदिति आह । १सर्पामासा सर्पांचन्द्रमसौ १मिथः परस्परमहोरात्रयोः १उच्चरातः उच्चात्
 इति १यात्^१ तच्चकार । यादिति दीर्घश्छान्दसः ॥

अभि श्यावं न कुशनेभिरक्षं नक्षत्रेभिः पितरो धामपिंशन् ।

रात्र्यां तमो अर्धधुज्योतिरहन्बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः ॥ ११ ॥

अभि । श्यावम् । न । कुशनेभिः । अक्षम् । नक्षत्रेभिः । पितरः । धाम् । अपिंशन् ।

रात्र्याम् । तमः । अर्धधुः । ज्योतिः । अहन् । बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः ॥ ११ ॥

१पितरः पालयितारो देवाः १द्यां धुलोकं १नक्षत्रेभिः अभिन्यादिभिः^१ १अभि १अपिंशन्
 अभितोऽदीपयन् । १पिदा अवयवे । अयं दीपनायां घटते । तत्र दृष्टान्तः । १श्यावं १न यथा
 १श्याववर्णम् १अक्षं १कृशनेभिः सौवर्णीराभरणीरलङ्कुर्वन्ति तद्वत् । तथा १रात्र्यां १तमः निहितवन्तः ।
 किंच १अहद् अग्निं १ज्योतिः आदित्यात्पयम् १अर्धधुः । अर्धधुरितुत्तरयावदेन संबन्धः करणीयः ।
 अन्यथा स्वरो न घटेत्^१ । अत्र तु वाक्यभेदादभिधातः । यदा १बृहस्पतिः १अद्रिं वलेनाधिहितं
 शिलोच्चर्य १भिनत् अभिनत् विमिथ च तत्र स्थितान् १गाः पशून् १विदत् अविदत् अलमत ।
 विदेल्लिहि लुदिवादाह । तदा देवा एवमकारुणित्यर्थः ॥

इदमर्कम् नमो अत्रियाय यः पूर्वीरन्वानोनवीति ।

बृहस्पतिः स हि गोभिः सो अश्वैः स वीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात् ॥ १२ ॥

इदम् । अर्कम् । नमः । अत्रियाय । यः । पूर्वीः । अन् । आऽनोनवीति ।

बृहस्पतिः । ॥ । हि । गोभिः । सः । अश्वैः ।

सः । वीरेभिः । सः । नृभिः । नः । वयः । धात् ॥ १२ ॥

१. ग-त-म-यथा पर्वणः । २. ग-म-उ-यत्; त-म-१.२.४.१.८-मु-यावत् । ३. ग-त-१.२.३.४-
 आदित्यादिभिः; न-आदिभिः । ४. ग-त-म-मु-घटते ।

‘अभियाय अग्नेषु भवायान्तरिक्षाय मध्यमाय बृहस्पतये ऽइदम् उक्तं ऽनमः स्तोत्रम् ऽअकर्म वयमकाम् । ऽयः बृहस्पतिः ऽपूर्वा. बह्वीर्ऋचः ऽअनु अनुक्रमेण ऽआनोनवीति अत्ययमाभि. सुत्येन प्रवीति ऽसः ऽबृहस्पतिः एव ऽगोभिः ऽअश्वैः च युक्तं ऽधीरेभिः पुत्रैः ऽनृभि भृत्या. दिभिश्च सहितं ऽवयः अन्नं ऽन अस्मभ्य स्तोत्रम्यः ऽघात् दघातु प्रयच्छतु । तच्छ्रद्धावृत्तिः आदरायां ॥ ॥ १८ ॥ ॥ ५ ॥

पठेऽनुवाके पोडश सूक्तानि । ‘भद्राः’ इति द्वादशार्चं प्रथमं सूक्तवाच्यश्चपुत्रस्य सुमित्रस्याप्यम् । आदितो द्वे जगत्वावथ दश त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा वानुक्रम्यते—‘भद्राः सुमित्रो वाच्यश्च आग्नेयं द्विजगत्वादि’ इति । गतो विनियोगः ॥

भद्रा अग्नेर्वध्यश्चस्य संदधौ वामी प्रणीतिः सुरणा उपेतयः ।

यदी सुमित्रा विशो अग्रं इन्धते घृतेनाहुतो जरते दर्विद्युतत् ॥ १ ॥

भद्राः । अग्ने । वधिऽअश्वस्य । समऽदशः । वामी । प्रऽनीतिः । सुरणा । उपऽइतयः । यत् । ईम् । सुऽमित्राः । विशः । अग्रं । इन्धते । घृतेन । आऽहुतः । जरते । दर्विद्युतत् ॥ १ ॥

‘अग्ने’ वध्यमाणगुणस्य ऽसंरक्षा. संरक्ष्यः ऽवध्यश्चस्य एतन्नामकस्य सम पितुः ऽभद्रा. कल्याणकारिण्यो भवन्तु । यद्वा । वध्यश्चस्य वध्यश्चतुष्टे जातस्याग्ने सदृशो भजनीया भवन्तु^१ । ऽप्रणीतिः तस्य प्रणयन ऽवामी कल्याणं^२ च भवतु । तथा ऽउपेतय यज्ञं प्रायुपगतय ऽसुरणाः शोभनरमणा भवन्तु^३ । ऽसुमित्रा एतन्नामधेयाः ऽविशः अमी मनुष्याः । ईम् एतमग्निम् ऽअग्ने प्रथमं ऽयत् यद्वा । इन्धते हविर्भिर्दीपयन्ति तदा ऽघृतेनाहुतः हविर्भिश्च ऽदर्विद्युतत् मृदा द्योतमानः । ‘दाधति दर्वति’ इत्यादिना निपातितः । सोऽग्निः ऽजरते अस्माभिः स्तूयते ॥

घृतमग्नेर्वध्यश्चस्य वर्धनं घृतमन्नं घृतम्वस्य मेदनम् ।

घृतेनाहुत उर्विया वि पप्रथे सूर्येऽह्य रोचते सविर्ऽसुतिः ॥ २ ॥

घृतम् । अग्ने । वधिऽअश्वस्य । वर्धनम् । घृतम् । अन्नम् । घृतम् । ऊँ इति । अस्य । मेदनम् । घृतेन । आऽहुत । उर्विया । वि । पप्रथे । सूर्येऽह्य । रोचते । सविऽऽसुतिः ॥ २ ॥

‘वध्यश्चस्य संबन्धिनः ऽअग्ने ऽघृतं दीयमानं हविः ऽवर्धनं भवतु । तथा ऽघृतमन्नम् अदनीयं भवतु । तथा ऽअस्य अग्ने ऽघृतसु घृतमेव ऽमेदनं पुष्टिकरं भवतु । येनाग्निः पुष्टो भवति तन्मेदनम् । तेन ऽघृतेनाहुतः अग्निः ऽउर्विया उर्वयन्त ऽवि पप्रथे स्वतेजसा विप्रथितो भवति । तथा ऽसविर्ऽसुतिः सविर्ऽसूयते यस्मिन्निति सोऽग्निः ऽसूर्येऽह्य ऽरोचते दीप्यते ॥

यत्ते मनुष्यदनीकं सुमित्रः समीधे अग्ने तदिदं नवीयः ।

स रेवच्छौचं स गिरौ जुपस्व स वाजं दर्पिं स इह श्रवो धाः ॥ ३ ॥

यत् । ते । मनु । यत् । अनीकम् । सुऽमित्रः । समऽईधे । अग्ने । तत् । इदम् । नवीयः । स । रेवत् । शौच । स । गिरिः । जुपस्व । तः । वाजम् । दर्पिः । स । इह । श्रवः । धाः ॥ ३ ॥

१. ग-भवती, त१.२.३.७-भ-भवति; त४.५.९-भवतु । २. ग-त-म-मु-कल्याणो । ३. ग-भवती; त१.२.३.७-भ-मु-भवति; त४.५.९-भवतु ।

हे ऋते ते त्वदीयं यत् ऋनीके रश्मिस्तं मनुः पृथगामकः यथा समीधे हविर्नि-
सम्पदीपयति सुमित्रः पृथगामकोऽहं समीधे सम्पदीपयामि । 'त्रिदन्वी दासौ' । लिटि 'हवि-
मवतिग्यां च' इति क्तिवाबलोपः । 'तदिदं सोऽयं रश्मिस्तं' ऋनीयः नवतरो भवतु । 'सः त्वं
'येयत् घनयुक्तं यथा भवति तथा शोच प्रज्वल । 'सः एव त्वं गिरः अस्मदीयाः स्तुती. 'जुपस्व
सेवस्व । 'स. त्वं वाजं शयुबलं दधि विदारय । तथा इह मयि धनः अहं धाः घेहि ॥

यं त्वा पूर्वमीलितो वध्र्यश्वः समीधे अग्रे स इदं जुपस्व ।

स नः स्तिपा उत भवा तनुपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥ ४ ॥

यन् । त्वा । पूर्वम् । ईकृतः । वध्रिऽअश्वः । समऽईधे । अग्रे । सः । इदम् । जुपस्व ।

सः । नः । स्तिऽपाः । उत । भव । तनुऽपाः ।

दात्रम् । रक्षस्व । यत् । इदम् । ते । अस्मे इति ॥ ४ ॥

'हंलिङ्' । 'यस्ययेन कर्तेरि क्' । स्तोता ऋध्यश्वः नम पिता 'पूर्वं पूर्वस्मिन्काले संजातं' यं
'त्वा त्वां' समीधे हविर्निः सम्पदीपयत् 'स' त्वमिवाने मया क्रियमाणम् 'इदं स्तोत्रं' 'जुपस्व
सेवस्व । यद्वा । वध्र्यश्वस्य पुत्रोऽहं सम्पदीपितवानस्मि । 'सः त्वं' 'नः' अस्माकं 'हिनसा' ।
शृगोदरदिः । पत्यं गृहम् । सत्य रक्षकः 'भव । यद्वा । उपस्थितान् ज्योतिषोन्मादीन्पापान् पालयतीति
स्तिपाः । अस्मदीयानां यज्ञानां पालयिता भव । 'उत अपि च' 'तनुपाः स्वात्मानां रक्षको भव ।
किंच' 'दात्रं तदन्नं' 'रक्षस्व' 'यदिदं घनं' 'ते तव स्वभूतेषु' 'अस्मे अस्मासु तिष्ठति ॥

भवा घुञ्जी वाध्यश्वोत् गोपा मा त्वा तारीदभिमातिर्जनानाम् ।

शूरैव धृष्णुश्च्यवनः सुमित्रः प्र नु वोचं वाध्यश्वस्य नाम ॥ ५ ॥

भव । घुञ्जी । वाघ्रिऽअश्व । उत । गोपाः । मा । त्वा । तारीत् । अभिऽमातिः । जनानाम् ।

शूरऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । सुऽमित्रः । प्र । नु । वोचम् । वाघ्रिऽअश्वस्य । नाम ॥ ५ ॥

हे 'वाध्यश्व' वाध्यश्वबुले जातस्ते 'घुञ्जी' । 'घुञ्जं द्योततेर्यशो दात्रं वा' । तद्वा न् 'भव । 'उत
अपि च' 'गोपाः गोपायिता भव । किंच' 'त्वा त्वां' कश्चिदपि 'मा' 'तारीत्' मा हिनस्तुं । पतः
'जनानां' शत्रूनाम् 'अभिमातिः' अभिमवनशीलमानयुक्तोऽभिमवित् भवति । किंच 'शूरैव
बलवानिव' 'धृष्णुः' शत्रुघर्षशील तस्मात् 'च्यवनः' तेषां व्यावयिता भवति । अथ 'वाध्यश्वस्य
अग्रेलव' 'नाम' अभिजातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि 'नु' क्षिप्रं 'सुमित्रः' 'भई' 'प्र' 'वोचं'
प्रवर्षामि । तस्मान्मेऽप्रादियुक्तो भव ॥

समर्ज्या पर्वत्या वध्रनि दासा वृत्राण्यार्या जिगेथ ।

शूरैव धृष्णुश्च्यवनो जनानां त्वमग्रे पृथनायुरभि प्याः ॥ ६ ॥

सम् । अर्ज्या । पर्वत्या । वध्रनि । दासा । वृत्राणि । आर्या । जिगेथ ।

शूरऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । जनानाम् । त्वम् । अग्रे । पृथनाऽयून् । अभि । प्याः ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽमरुत्या । अजन्ति गच्छन्तीत्यत्रयो जना । तेभ्यो हितानि ऽपर्वस्या पर्यंतमवानि
 ऽवसूनि गवादिशृणानि ऽसं ऽजिगेथ शत्रुभ्यः सजितवानसि । तथा ऽआर्यां बलवद्भिः कृतान्
 ऽदासा दासैरसुरैः कृतान् ऽवृत्राणि उपद्रवान् ऽसं ऽजिगेथ । तान् हतवानसीत्यर्थः । 'जि जये' ।
 लिटि रूपम् । ऽशूरद्व ऽष्टणुः ऽजनानां ऽव्यवनः ऽस्वं ऽपृतनायून् संप्रामकामान् ऽअभि ऽप्या-
 अभिभव । पृतनायूनिष्वन लोपाभावच्छान्दसः । 'अन्धाद्यस्यान्' इत्याख्यं विधीयमानमस्मादपि
 इत्यप्येन भवति ॥ ॥ १९ ॥

दीर्घतन्तुर्बृहदुक्षायमग्निः सहस्रंस्तरीः शतनीथु ऋन्वा ।

घुमान् घुमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घतन्तुः । बृहत्ऽउक्षा । अयम् । अग्निः । सहस्रंस्तरीः । शतऽनीथः । ऋन्वा ।

घुमान् । घुमत्सु । नृभिः । मृज्यमानः । सुऽमित्रेषु । दीदयः । देवयत्सु ॥ ७ ॥

० दीर्घतन्तुः । दीर्घं संतनोति ते तन्तवः स्तोत्रादयः । प्रभूतस्तुतिमान् ऽबृहदुक्षा । उक्षा
 सेचको रश्मिः । प्रभूतरश्मियुक्तः ऽसहस्रनरी हवीरुपबद्धाच्छादनः ऽशतनीथः आहवनीयादिद्वारेण
 बहुविधनयनः । ऽऋन्वा महान् । घुमत्सु दीक्षितस्तु मध्ये । घुमान् अतिशयेन दीक्षितान् ऽअयमग्निः
 ऽनृभिः कर्मैर्नृभिर्कृत्वभिः ऽमृज्यमानः अलंक्रियमाणो भवति । 'सूनु शीघ्रालकारयोः' । स एव
 ऽदेवयत्सु देवान् कामयमानेषु ऽसुमित्रेषु अस्मासु ऽदीदयः दीप्यस्व । दीदयतिदीक्षिकर्मा ॥

त्वे धेनुः सुदुघा जातवेदोऽमृश्वतैव समना संवर्धुक् ।

त्वं नृभिर्दक्षिणावज्जिरये सुमित्रेभिरिष्यसे देवयज्ञिः ॥ ८ ॥

त्वे इति । धेनुः । सुऽदुघा । जातऽवेदः । असुश्रुतांऽहवः । समना । संवर्धुक् ।

त्वम् । नृभिः । दक्षिणावत्ऽमिः । अग्ने । सुऽमित्रेभिः । इष्यसे । देवयत्सुभिः ॥ ८ ॥

हे ऽजातवेदः जातग्रन्धः ऽअग्ने ऽत्वे त्वयि ऽसुदुघा सुधु पयसो दोग्ध्री काचिदोमसाधनभूता
 ऽधेनुः अस्ति । कीरशी । ऽअसुश्रुतैव सगवज्जितेनैवैकत्र स्थित्यभावात्कुत्रापि न संयुक्तेनादिष्येन
 ऽसमना संगताः ऽसयर्धुक् अमृतं दुहाना गोरूपा माष्यमिका वागवैद्युते स्वल्पस्तीति भावः । तादृशः
 ऽस्वं ऽनृभिः कर्मैर्नृभिः ऽदक्षिणावज्जिः ऋक्षिभ्यो देयत्वेन तद्विः । ऽदेवयज्ञिः देवकर्मैः ऽसुमित्रेभिः
 अस्माभिः ऽइष्यसे इविभिर्दक्षिणसे ॥

देवाश्रिते अमृता जातवेदो महिमानं वाघ्यश्च प्र वोचन् ।

यत्संपृच्छं मानुषीर्विश आयन्त्वं नृभिर्जयस्त्वावृधेभिः ॥ ९ ॥

देवाः । चित् । ते । अनृताः । जातऽवेदः । महिमानम् । वाघ्निऽअश्च । प्र । वोचन् ।

यत् । सन्ऽपृच्छम् । मानुषीः । विशः । आयन् । त्वम् । नृभिः । अजयः । त्वाऽवृधेभिः ॥ ९ ॥

हे ऽजातवेदः हे ऽवाघ्यश्च अग्ने ऽते तव ऽमहिमानम् ऽअमृताः ऽदेवाश्चित् देवा अपि ऽप्र
 ऽवोचन् प्रमुवन्ति । 'यत् यदा' । मानुषीः मनुष्यसंबन्धिन्यः । विशाः प्रजाः । यत्संपृच्छं देवैः सह को
 वा असुरान् इन्तर्त्येवमादिकं संप्रश्नम् । आयन् प्राप्तवन्तः तदा ऽस्वं ऽनृभिः सर्वस्य धेनुभिः ऽत्वावृधेभिः
 त्वया वर्धितैर्देवैः सह कर्मविप्रकारिणस्तान् ऽअजयः जितवानसि ॥

पितेर्व पुत्रमविमरूपस्थे त्वामग्रे वध्यश्चः संपर्यन् ।

जुषाणो अस्य समिधं यविष्ठोत पूर्वीं अनोव्राधतश्चित् ॥ १० ॥

पिताऽईव । पुत्रम् । अविमः । उपऽस्थे । त्वाम् । अग्रे । वधिऽअश्चः । संपर्यन् ।

जुषाणः । अस्य । समऽइधम् । यविष्ठ । उत । पूर्वीन् । अनोः । व्राधतः । चित् ॥ १० ॥

हे ऽअग्रे ऽएवाम् ऽउपस्थे पृथिव्या उपस्थान उत्तरवेद्यां ऽसंपर्यन् । परिधर्वाकर्मा । परिधत् ऽवध्यश्चः सम पिता ऽअविमः धृतवान् हविर्भिः पोषितवान्वा । कयमिव । ऽपितेव यथा पिता सन्निपे ऽपुत्रं स्थापयति पोषयति वा । 'हुम्भून् धारणपोषणयोः' । रुष्टिं तिपि गुणे कृते हल्हवादिना तिपो लोपः । हे ऽयविष्ठ युवतमग्रे ऽउत अपि च ऽअस्य वध्यश्चस्य पितृवो मम वा ऽसमिधं । ऽजुषाणः सेवमानः सन् ऽपूर्वान् प्रजान् ऽवाधतश्चित् वाधकानपि दातृन् ऽअवनोः अन्धीः । वनति-
हिसावां भौवादिकः । ध्यत्स्वनेनोपस्थयः ॥

शश्वदुमिर्वध्यश्चस्य अत्रुभृभिर्जिगाय सुतसोमवद्भिः ।

समनं चिददहश्चित्रमानोऽव व्राधन्तमभिनवृधश्चित् ॥ ११ ॥

शश्वत् । अग्निः । वधिऽअश्चस्य । शत्रून् । नृऽभि । जिगाय । सुतसोमवत्ऽभिः ।

समनम् । चित् । अदहः । चित्रमानो इति चित्रऽमानो ।

अव । व्राधन्तम् । अभिनत् । वृधः । चित् ॥ ११ ॥

सः ऽअग्निः ऽवध्यश्चस्य ऽसुतसोमवद्भिः अभिपुतसोमैः । अनुवादको मरुर्वर्षादयः । तैः ऽनृभिः शक्तिविभिः । ऽवाधत् सर्वदा ऽशत्रून् ऽजिगाय जितवान् । अथ प्रत्यक्षः । हे ऽचित्रमानो मानातेऽत्क धायनीयदीप्तिमन् वामे एवं ऽसमनं ऽचित् । समनमिति संप्रामनाम् । तमपि ऽअदहः स्वतेशोभिः । अथ तव स्तोता वाध्यश्चः ऽवृधश्चित् स्वयं वृद्धो भवन् ऽव्राधन्ते वर्धमाने हिंसके वा ऽअव ऽअभिनत् अवाङ्मुखं कृत्वा अधिष्ठत् । यद्वा स्वमेव तमवाभिनत् । अवाङ्मुखं कृत्वाभिनः अपिष्ठनः । प्रथम-
मध्यमयोः समानमेतद्रूपम् ॥

अयममिर्वध्यश्चस्य वृत्रहा सनकात्प्रेद्धो नमसोपवाक्यः ।

॥ नो अजामीनृत वा विजामीनृभि तिष्ठ शर्धतो वाध्यश्च ॥ १२ ॥

अयम् । अग्निः । वधिऽअश्चस्य । वृत्रहा । सनकात् । प्रऽइद्धः । नमसा । उपऽवाक्यः ।

सः । नुः । अजामीन् । उत । वा । विऽजामीन् । अभि । तिष्ठ । शर्धतः । वाधिऽअश्च ॥ १२ ॥

ऽवृत्रहा शत्रूणां हन्ता ऽअयमग्निः ऽसनकात् धिरादारम्य ऽवध्यश्चस्य हविषा ऽप्रेद्धः प्रकर्षेण दीपितो भवति । तथा तस्य ऽनमसा नमस्कारेण सह ऽउपवाक्यः उपस्तोतव्यो भवति । हे ऽवाधपथ वध्यश्चकुले मथनेन समुत्पन्नाग्ने ऽसः एवं ऽनः अस्माकम् ऽअजामीन् अज्ञातीन् दातृन् ऽउत ऽवा अपि वा ऽशर्धतः हिंसतः ऽविजामीन् विविधान् ज्ञातीनपि ऽअभि तिष्ठ अभिमथ ॥ २० ॥

‘इमां मे’ इत्येकादशत्वं द्वितीयं सूक्तं वाच्यमस्य सुमित्रस्यार्थं ग्रैष्टुमम् । तन्नूपाद्वक्षिता-
सनराशंसाः समिदादयः प्रत्युचं देयता । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमां मे एकादशाम्’ इति ।
ब्रह्मश्रगोत्राणां पश्चाद्विद्वामाप्नोष्यम् । सूत्रितं च—‘समिदो अचेति सर्वेषां वयपि वा’ (आश-
श्री. ३. २) इति ॥

इमां मे अग्रे समिधं जुषस्त्रेळस्पदे प्रति हयां घृताचीम् ।

वर्ष्मन् पृथिव्याः सुदिनत्वे अह्नामूर्ध्वो भव सुकतो देवयज्या ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्रे । समऽऽर्धम् । जुषस्त्रे । इळ । पदे । प्रति । हयं । घृताचीम् ।

वर्ष्मन् । पृथिव्याः । सुदिनऽत्वे । अह्नाम् । ऊर्ध्वः । भव । सुकतो इति सुकतो । देवऽयज्या ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽहस्त्वये इळायास्पदे । ‘एनहा इळायास्पद बहुत्तरवेदीनाभिः’ (ऐ. भा. १. २८)
इति प्राज्ञानम् । उत्तरवेद्याम् ऽह्नां ऽग्ने मदीया ऽक्षमिध ऽजुषस्त्रे सेवस्व । तथा ऽघृताचीं
घृतमज्जतीं जुषं प्रति ऽह्यं प्रतिष्ठापयस्व । किंच हे ऽसुकतो सुप्रज्ञ ऽपृथिव्याः ऽवर्ष्मन् वर्ष्मणि
समुच्चिन्ते पूर्वोक्ते देशे ऽह्नां ऽसुदिनत्वे तस्मिन् ऽदेवयज्या देवयागेन हेतुना ऽऊर्ध्वं ऽवाकाभि-
रुन्नतः ऽभव ॥

आ देवानामग्रयावेह यातु नराशंसो विश्वरूपेमिरश्चैः ।

श्रुतस्य पथा नमसा मियेषो देवेभ्यो देवतमः सुपुदत् ॥ २ ॥

आ । देवानाम् । अग्रऽयावा । इह । यातु । नराशंस । विश्वऽरूपेमि । अश्चैः ।

श्रुतस्य । पथा । नमसा । मियेषः । देवेभ्यः । देवतमः । सुपुदत् ॥ २ ॥

‘देवानामग्रयावा अग्रे गन्ता ऽनराशंस । ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्’ इति पूर्वोत्तरपदयोः
युगपत्प्रकृतित्त्वरवम् । नरैः शंसनीय एतन्नामकोऽग्नि ऽविश्वरूपेभिः नानारूपैः ऽअश्चैः रोहिदाल्पैः
सह ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽआ ऽयातु । आगत्य च ऽमियेष मेभ्यो यज्ञहितं स्तुतियोग्यो वा ऽदेवतमः
देवानां मुत्स्यः सोऽग्निः हविर्नयनवीर्येण ऽश्रुतस्य यज्ञस्य ऽपथा मार्गेण ऽनमसा स्तोत्रेण सह
ऽदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः ऽसुपुदत् हविः भेरयतु ॥

शश्वत्तममीळते दूत्याय हविर्धन्तो मनुष्यांसो अग्निम् ।

वहिष्टैरश्चैः सुवृता रथेना देवान् वक्षि नि पदेह होता ॥ ३ ॥

शश्वत्तमम् । ईळते । दूत्याय । हविर्धन्तः । मनुष्यांसः । अग्निम् ।

वहिष्टेः । अश्चैः । सुऽवृता । रथेन । आ । देवान् । वक्षि । नि । पदे । इह । होता ॥ ३ ॥

‘शश्वत्तमम् आयन्तं नित्यम् ऽअग्निं ऽहविर्धन्तं समृगहविष्ठाः ऽमनुष्यातः मनुष्या-
यजमानाः ऽदूत्याय । ‘दूतस्य भागकर्मणी’ इति अथत्ययः । दूतकर्मणे दृष्टिर्वहनश्चणाय
तस्मिन्निष्ठम् ऽईळते स्तुवन्ति । स एवेवं स्तुतः ऽवहिष्टैः योऽहमै ऽअश्चैः ऽसुवृता सुवर्तनेन ऽरथेन च
सह ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽआ ऽवक्षि ब्रह्मादीषं यज्ञं प्रयावहं प्रापय । ततस्त्वं ऽहोना भवन् ऽइह
अस्मिन् यज्ञे ऽनि ऽपद निपीद ॥

वि प्रथतां देवजुष्टं तिरश्चा दीर्घं द्राघ्मा सुरभि भूत्वस्मे ।

अहेळता मनसां देव वहिर्हिन्द्रज्येष्ठां उशतो यक्षि देवान् ॥ ४ ॥

वि । प्रथताम् । देवऽजुष्टम् । तिरश्चा । दीर्घम् । द्राघ्मा । सुरभि । भूतु । अस्मे इति ।

अहेळता । मनसा । देव । वहिः । इन्द्रऽज्येष्ठान् । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ ४ ॥

हे वहिर्नामकाग्ने देवजुष्टं देवैः सेवितं तिरश्चा तिरश्चने तिर्यगञ्चनमिदं वहिः । वि प्रथतां विशेपेण विस्तृतं भवतु । तथा दीर्घं चेदं द्राघ्मा द्राघिप्रा । दीर्घशब्दस्येमानिचि 'मिपत्सिरा' इत्यादिना द्राघिरादेशः । अकारस्येकारो वर्णव्यापरा । पञ्चादहोपः । द्राघिप्रा पुक्तं भवतु । अस्मे अस्मदीयं वहिः सुरभि सोमादिहविर्निधानेन सुगन्धं भूतु भवतु । हे देव द्योतमान हे वहिः पूतनामकाग्ने अहेळता । हेळ इति क्रीडनाम । अकृष्यता मनसा उशतः हवीषि कामयमानान् इन्द्रज्येष्ठान् इन्द्रप्रधानान् देवान् यक्षि यज पूजय ॥

दिवो वा सातुं स्पृशता वरीयः पृथिव्या वा मात्रया वि श्रयध्वम् ।

उशतीर्दीरो महिना महद्भिर्देवं रथं रथयुर्धारयध्वम् ॥ ५ ॥

दिवः । वा । सातुं । स्पृशत । वरीयः । पृथिव्या । वा । मात्रया । वि । श्रयध्वम् ।

उशतीः । द्वार । महिना । महत्भिः । देवम् । रथम् । रथऽयुः । धारयध्वम् ॥ ५ ॥

हे द्वारः एतन्नामधेया देव्य यूयं दिवो वा । वाशब्दश्चाथै । दिवश्च सातुं समुञ्चिर्षी वरीयः उहतं स्थानं स्पृशत उशता भवतेत्यर्थः । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । पृथिव्याः च वासती मात्रास्ति तावाया मात्रया वि श्रयध्वं विस्तृता भवत । उशतीः देवा कामयमाना यूयं रथयुः । 'सुपां सुलुह' इति जसः सुः । रथकामाः सत्यः महिना महिना महद्भिः देवरभिहितम् अत एव देवं द्योतमानं रथं रमणसाधनं धारयध्वं धारयत ॥ ॥२॥

देवी दिवो दुहितरां सुशिल्ले उपासानक्तां सदतां नि योनौ ।

आ वां देवास उशती उशन्त उरो सीदन्तु सुभगे उपस्थे ॥ ६ ॥

देवी इति । दिवः । दुहितरा । सुशिल्ले इति सुऽशिल्ले । उपसात्तानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।

आ । वाम् । देवासः । उशती इति । उशन्त । उरो । सीदन्तु । सुभगे इति सुऽभगे । उपस्थे ॥ ६ ॥

देवी द्योतमाने दिवः सुलोकस्य दुहितरा दुहितरी सुशिल्ले शोभनरूपे उपासानक्ता उपाश्र नक्तं चाद्वीरात्री योनौ यज्ञस्य स्थाने नि सदाताम् निधीयताम् । हे उशती उशन्ती कामयमाने हे सुभगे शोभनधने हे देव्यो वां युवयोः उरो विस्तीर्णं उपस्थे समीपस्थे स्थाने उशन्त हवीषि कामयमाना देवासः देवा आ सीदन्तु उपविशन्तु ॥

ऊर्ध्वो ग्रावां बृहदग्निः समिद्धः प्रिया घामान्यदितेरुपस्थे ।

पुरोहितावृत्विजा यज्ञे अस्मिन् विदुष्टरा द्रविणमा यजेयाम् ॥ ७ ॥

उर्ध्वः । प्रावा । बृहत् । अग्निः । समऽईदः । प्रिया । धामानि । अदितेः । उपऽस्थे ।
पुरऽदितौ । ऋत्विजा । यज्ञे । अस्मिन् । विदुऽतंरा । द्रविणम् । आ । यजेयाम् ॥ ७ ॥

१ धामा सोमाभिपत्राय यदा १ ऊर्ध्वं उन्नतो भवति यदा च १ बृहत् महान् १ अग्निः १ अस्मिदः
हविर्भिः सम्यग्दीप्तो भवति तथा प्रियाणि देवानां सोमादिहविष्प्रदानेन प्रीणयितृणि १ धामानि
हविषां धारकाणि यज्ञपात्राणि १ अदिते ऋत्विज्याः १ उपस्थे यज्ञमदने यदासादिनानि भवन्ति तदानीं
हे ऋत्विजौ देव्यौ १ पुरोहितौ होतारौ १ पुरतो निहितौ १ विदुऽतरा । छान्दसं संप्रसारणम् । विद्वत्तमौ
युचाम् १ अस्मिन् १ यज्ञे १ द्रविणं धनम् १ आ १ यजेयाम् । यजिर्दानार्थः । अस्मभ्यमाभिमुख्येन
प्रयच्छतम् ॥

तिस्रो देवीर्विहिंसिदं वरीयु आ सीदत चकुमा र्वः स्योनम् ।

मनुष्वद्यज्ञं सुधिता हवींषीळा देवी घृतपदी जुपन्त ॥ ८ ॥

तिस्रः । देवी । वहिं । इदम् । वरीयु । आ । सीदन् । चकुम । व । स्योनम् ।

मनुष्यत् । यज्ञम् । सुऽधिता । हवींषि । इळा । देवी । घृतऽपदी । जुपन्त ॥ ८ ॥

हे तिस्रो देवीः इळाधाम्निषो देव्यः १ वरीयः उत्तरम् १ इदं १ वहिं १ आ १ सीदत ।
'कालाध्वमो' इति द्वितीया । अयन्त तस्मिन्निपीदत । कुत एतत् तत्राह । १ वः युष्मदर्थं १ स्योने
विस्तीर्णमिदं १ चकुम धर्मं कृतवन्तः । वाक्यभेदादुच्यते । १ इळा एतन्नामिका १ देवी घृतमाना
सरस्वती १ घृतपदी क्षीरपदोषिता भारती च एताः १ मनुष्यत् मनोरथे यथा हवींष्यसेवन्त तद्वदस्मदीयं
१ यज्ञं १ सुधिता सुधु निहितानि १ हवींषि च १ जुपन्त सेवन्ताम् ॥

त्वाष्टस्य पशोर्वपादागस्य 'देव त्वष्ट' इति याज्या । सूत्रितं च—'देव त्वष्टर्यद्व चाखव-
मानद् पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

देवं त्वष्टर्यद्व चारुत्वमानुष्यदङ्गिरसामर्भवः सच्चाभूः ।

स देवानां पाथ उप प्र विद्वानुशन् यक्षि द्रविणोदः सुरत्नः ॥ ९ ॥

देवं । त्वष्टः । यत् । ह । चारुऽत्वम् । आनद्व । यत् । अङ्गिरसाम् । अर्भवः । सच्चाभू ।

सः । देवानाम् । पाथ । उप । प्र । विद्वान् । उशन् । यक्षि । द्रविणं उद्व । सुरत्नं ॥ ९ ॥

हे देव १ त्वष्टः एतन्नामकं त्वं १ यत् १ चारुत्वं हविर्भिः कल्याणरूपत्वम् १ आनद्व प्राप्तवानसि ।
अङ्गोतेलिटि तत्रायस्य लृक् । १ यत् च त्वम् १ अङ्गिरसाम् अस्माकं १ सच्चाभूः सद्भावी सहायः
१ अर्भवः । हे १ द्रविणोदः धनस्य दातृ अत एव १ सुरत्नं सुधनः १ सः त्वम् १ उशन् हवींषि
कामयमानः सन् १ विद्वान् अत्येदमत्येदमिति प्रज्ञानन् १ देवानां १ पाथः अन्नम् १ उप १ यक्षि
उपयज । तेभ्यः प्रयच्छ ॥

यनस्यतिस्तोमे निर्वेकवन्द्ये 'यनस्यते रक्षनया' इत्येषा सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'देवेभ्यो
यनस्यते हवींषि यनस्यते रक्षनया नियूयेति सूक्तमुखीया' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

वनस्पते रशनया नियूया देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् ।

स्वदाति देवः कृणवद्वर्षीष्यवतां यावापृथिवी हव मे ॥ १० ॥

वनस्पते । रशनया । निऽयूय । देवानाम् । पाथः । उप । वक्षि । विद्वान् ।

स्वदाति । देवः । कृणवत् । हवीर्षि । अवताम् । यावापृथिवी इति । हवम् । मे ॥ १० ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार रूप विद्वान् जानानस्त्वं रशनया रज्ज्वा नियूय बद्धा परिभ्याय पाथः अर्षं देवानाम् इन्द्रादीनाम् उप वक्षि उपवह प्रापय । ततः देवः वनस्पतिः स्वदाति हविष्प्रापणेन स्वदयतु । तथा हवीर्षि अस्माभिर्देवानि कृणवत् देवानां करोतु । तथा मे मदीयं हव देवविषयाह्वानं यावापृथिवी यावापृथिव्यौ अवतां रक्षताम् ॥

आमे वह वरुणमिष्टये न इन्द्रं दिवो मरुतो अन्तरिक्षात् ।

सीदन्तु बर्हिर्विश्व आ यजत्राः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । अमे । वह । वरुणम् । इष्टये । न । इन्द्रम् । दिवः । मरुतः । अन्तरिक्षात् ।

सीदन्तु । बर्हिः । विश्वे । आ । यजत्राः । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

हे अमे त्वं नः अस्माकम् इष्टये यागाय इन्द्रं वरुणं च मरुतः च दिवः सुलोकात् अन्तरिक्षात् च अस्मदीयं यजत्रम् आ वह प्रापय । आगतास्ते यजत्राः यष्ट्याः विश्वे सर्वे देवाः बर्हिः आ सीदन्तु तन्नास्त्रा भयन्तु । ततः अमृताः मरणधर्मरहिताः देवाः स्वाहा स्वाहाकारेण दसैर्दिविभिः मादयन्ताम् आत्मानं मादयन्तु ॥ ॥ २२ ॥

‘बृहस्पते’ इत्येकादशर्चं मृतीयं सूक्तम् आत्रिरसस्य बृहस्पतेराचम्य । नवमी जगती शिष्टा द्वा त्रिभुजः । अनेन सूक्तेनर्षि परमगुरुपार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान् । अतस्तदेवस्यमिदम् । उक्तं हि बृहदेवसायां—‘सृज्योतिः परमं ब्रह्म यद्योगात्समुपानुते । तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाय बृहस्पतिः’ (बृहदे. ७. १०२) इति । अनुक्रान्तं च—‘बृहस्पते बृहस्पतिज्ञाने तुष्टाव नवमी जगती’ इति । सूक्तविनियोगो गतः । देवसुवां हविषु बृहस्पतिर्वाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या । सूक्तिं च—‘बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वाचदक्षिः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रेरत नामधेयं दर्शानाः ।

यदैषां श्रेष्ठं यदरिग्रमासीत्प्रेणा तदैषां निर्हितं गुहाविः ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रथमम् । वाचः । अग्रम् । यत् । प्र । ऐरत । नामधेयम् । दर्शानाः ।

यत् । एषाम् । श्रेष्ठम् । यत् । अरिग्रम् । आसीत् ।

प्रेणा । तत् । एषाम् । निऽर्हितम् । गुहा । आविः ॥ १ ॥

बृहस्पतिनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान् बालान् दृष्ट्वा स्मयमानः स्वात्मानं संबोध्याह । हे बृहस्पते अन्तरात्मन् प्रथमम् उत्पत्त्यनन्तरमितरवागुच्चारणात्प्रागेव नामधेयं नाम वदपानः

पदार्थेषु निदधाना बालाः यत् प्रैरत प्रेरितवन्तः तन् वाचोऽग्रं भवति । यत्तत तातेत्यादिकं वाक्यं पूर्वमभिधाय पश्चादन्या वाचो वदित्यस्मिन् खलु तस्माद्वाचोऽग्रम् । अस्यां दशायामवस्थितान् बालान् पश्य । तथेदानीम् एषां ध्येष्टं प्रशस्यतमं यत् यच्च अरिप्र पापारहितं वेदार्थज्ञानम् आसीत् एषां तज्ज्ञानं गुहा गुहायां निहिितं गोप्यं तत् प्रेणा । मकारलोपऽन्दादसः । प्रेणाविर्भवति । वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वार्थमेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः । एव विस्मये 'वृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रम्' (दे. भा. १. ३. ६) इत्यादिकमारभ्यक्रममुत्तरेयम् ॥

सक्तुमिव तित्तटना पुनन्तो यत्र घीरा मनसा वाचमकृत ।

अत्रा सखायः सुख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २ ॥

सक्तुम्ऽइव । तित्तटना । पुनन्तं । यत्र । घीरा । मनसा । वाचम् । अकृत ।

अत्र । सखायः । सुख्यानि । जानते । भद्रा । एषाम् । लक्ष्मीः । निऽहिता । अधि । वाचि ॥ २ ॥

तित्तटना । परिपूयसेऽनेनेति । यद्वा । यत्ता वित्तुना मृष्टयवा अत्रेति तित्तटाः । 'सतोमेडं सन्वच्च' (उ. सू. ५. २२) इति वृत्प्रत्ययः । सन्वच्चावादिष्वम् । उक्तनिर्वचनेन सूर्येण सक्तुमिव यथा कश्चित्कर्तुं दुर्धर्षं पुनाति तद्वत् प्रवृत्तितः प्रत्ययतश्च शब्दानुपुनन्तं घीरा घीमन्तो विद्वांसः यत्र यस्मिन् काले विद्वत्संघे वा यमनसा प्रजायुक्तेन वाचमकृतं अकृतं कुर्वन्ति । करोतेर्लुङि रूपम् । अत्र तत्र काले सखायः समानल्यानाः शास्त्रादिविषयज्ञानास्ते सत्त्वपानि तेषु भवानि ज्ञानानि जानते जानन्ति । यद्वा । सखायो वाचा बद्धसत्त्वपानि तस्यास्तस्या वाच सत्त्वपानि जानन्ति । वाक्ययुक्तान्मुदयोक्तुमन्त इत्यर्थः । तस्मात् एषा वाचि अत्रा कल्याणी निहिता लक्ष्मीः भवति । अधिः ससम्बन्धयोगकः । अर्थज्ञान वाचि पश्याम इत्यर्थः । 'तित्तटा परिपदन भवति ततवद्वा तुल्यवद्वा तिलमात्रनुप्रमिति वा सक्तुमिव तित्तटना' (निर. ४. १०) इत्यादि निरुक्त-मनुसंधेयम् ॥

वाग्देवपराशरोर्वपापुरोडाशयोः 'यज्ञेन वाचः' इत्यादिके द्वे क्रमेण याज्ये । सूत्रितं च—'यज्ञेन वाचः पदवीयमापन्निति द्वे देवीं वाचमजनयन्त देवा' (आष. श्री. ३. ८) इति ॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दुर्वापिषु प्रविष्टाम् ।

तामाभृत्प्रा व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते ॥ ३ ॥

यज्ञेन । वाचः । पदवीयम् । आयन् । तान् । अनु । अविन्दन् । ऋषिषु । प्रविष्टाम् ।

तान् । आभृत्प्रा । वि । व्यदधुः । पुरुत्रा । ताम् । सप्त । रेभाः । अभि । सप्त । नवन्ते ॥ ३ ॥

विदितायां घीराः पदवीयम् । वेतेः 'अचो यत्' । संज्ञापूर्वकस्य विधेयनिर्वाहानुगा-भावः । पदेन पातयः पन्था पदवीयः । तं वाचः मार्गं यज्ञेन आयन् प्राप्तवन्तः । ऋषिषु अतीन्द्रियायार्दशेषु प्रविष्टां तां वाचम् अविन्दन् अलमन्त । अनन्तरं एता वाचम् आभृत्प्रा आहृत्य पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः व्यकापुः । सर्वान् मनुजानध्यक्षयानामुत्तिथयः । एतादृशी वाचं रेभाः शब्दायमानाः पक्षिणः पक्षिरूपानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दासि अभि सं नवन्ते अभितः संगच्छन्ते ॥

उत त्वः पश्यन् ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन् शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै त्वन् वि संसे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचन् । उत । त्वः । शृण्वन् । न । शृणोति । एनाम् ।

उतो इति । त्वस्मै । त्वन् । वि । संसे । जायाइव । पत्ये । उशती । सुवासाः ॥ ४ ॥

तद्वदन् एकवाची । एकः । उतदान्दोऽप्यर्थः । 'पश्यन् अपि मनसा पर्यालोचयन्नपि 'वाचं
एन 'ददर्श दर्शनकलाभावात् पश्यति । 'तः एकः 'शृण्वन् अपि 'एनां वाचं 'एन 'शृणोति
श्रवणकलाभावात् । इत्येवमर्थेन अधिद्वानभिहितः । सुतोपपादेन विदितवेदार्थमाह । 'त्वस्मै एकस्मै
अपि 'तन्वन् भार्गवीयं शरीरं 'पि 'सत्वे स्वयं वाग्विचित्रं गमयति । भारमानं विवृणुते प्रकाशय-
तीत्यर्थः । तय रष्टान्तः । 'जयेव यया 'उशती संभोगं कामयमाना 'सुवासाः दौर्भनवसना जाया
'पत्ये भर्तु कृतकाले संभोगार्थं स्वयमाभ्यानं विवृणुते । तद्वदेनां पश्यति शृणोति चेति विदितवेदार्थस्य
प्रदासा । 'अप्येकः पश्यन् पश्यति वाचन्' (निर. १. १९) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

उत त्वं सुख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अथेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रूषा अफलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥

उत । त्वम् । सुख्ये । स्थिरऽपीतम् । आहुः । न । एनम् । हिन्वन्ति । अपि । वाजिनेषु ।

अथेन्वा । चरति । मायया । एषः । वाचन् । शुश्रूषान् । अफलाम् । अपुष्पाम् ॥ ५ ॥

'एनम् 'उत एकमपि 'सुख्ये विदुषां संसदि । या सत्कथा सा सत्किर्मत्वात्सहयमित्युपपत्ते ।
सा य वाचा क्रियते । अतो वाक्संबन्धाद्वात्सरये 'स्थिरपीतम् । मधु यस्य हृदये स्थिरं भवति ।
यद्वा स्थिरपीतं स्थिरप्राप्तिम् । 'आहुः । यद्वा । तस्मिन्नातार्यमाहुः । लोके यया ज्ञातार्यं पुरं
पीतार्यमिति वदन्ति । किंच 'एनं पिज्ञातार्यं पुरुषं 'वाजिनेषु । वाक् इना ईश्वरा येषां ते वाजिना
अर्था वाच भायताः खलु । वाग्नेयेष्वर्थेषु 'एनं 'अपि 'हिन्वन्ति । अपिशब्दोऽन्वर्थः । केचिदपि
नातुगच्छन्ति । अयमेवातिशयेन विद्वानित्यर्थः । यद्वा । वाजिनेषु सारभूतेषु निरुपगोप्येष्वर्थेष्वेनं न
हिन्वन्ति न बहिः कुर्वन्ति । एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः । इत्यर्थज्ञः प्रतास्तः ।
अनन्तमुत्तारार्थेन केवलपाठको निम्नते । 'एषः अविज्ञातार्यः । पुरुषः 'अथेन्वा धेनुवदिवर्जितया
कामानामदोग्रया देवमनुष्यस्थानेषु जायप्रतिरूपया 'मायया 'चरति । किं कुर्वन् । 'अफलाम-
पुष्पाम् । वाचोऽर्थः पुष्पफलम् । अर्थवर्जिताम् । यद्वा । वाचोऽर्थो वात्सदेवते । यस्मै भवं हानं पार्श्वं
देवतासु भवं शानं देवतम् । वदन्तितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां 'वाचं 'शुश्रूषान् । केवलं पाठमात्रेणैव
युतवान् ॥ चरति । यया चन्ध्या पीना गौः किं प्रीणमायं शीरं दोग्रीति मायामुत्पादयन्ती चरति यया
चन्ध्या वृक्षोऽकाले पल्लादियुक्तः सन् पुष्प्यति फलतीति आन्तिमुत्पादयन्तिष्ठति तथा पार्श्वं प्रभुवान्
चरतीत्यर्थः । 'अप्येकः वात्सरये स्थिरपीतम्' (निर. १. २०) इत्यादि निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ ५३४

यस्तित्याजं सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।

यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नृदि प्रवेदं सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ६ ॥

यः । तित्याज । सुचिऽविदम् । सखायम् । न । तस्य । वाचि । अपि । भागः । अस्ति ।
यत् । ईम् । द्रुणोति । अलङ्कम् । द्रुणोति । नृदि । प्रऽवेद । सुऽकृतस्य । पन्याम् ॥ ६ ॥

१सचिविदम् । सचिवद्व. मन्त्रिवाची । सचिविदम् । योऽध्येता न वेदस्य सखा संप्रदायो-
पेदेनविचारकत्वेन वेदं प्रत्युपकारित्वात् । तादृशमुपकारिणमप्येतार वेत्तीति सचिविन् । तमभि-
१सखायम् अभ्येतृणां पुरुषाणां स्वायंभोधनेनोपकारित्वात्सन्निभूत वेदं १यः पुमान् १तित्याज तयाज
परार्थविनियोगेन परित्यजति । त्यजतेर्लिटि 'अपस्पृधेयामानृचुः' इत्यादिना निपातितः । १तस्य
पुरुषस्य १वाचि सर्वस्यां लङ्किञ्चा शास्त्रीयायां वाच्यपि १भाग मज्जनीयः कश्चिदर्थः १न १अस्ति ।
१ईम् अयं पुरुषः १यत् वेदस्यतिरिक्तं १द्रुणोति तत् १अलङ्कम् अलीकं व्यर्थमेव १द्रुणोति । १हि
यदमारकारणात् १सुकृतस्य १पन्यां पन्यान् १न १प्रवेद यद्वारादित्यादनुष्ठानमार्गं न जानाति ।
तस्मात्तदीयभक्षणमपि निष्कलमित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थपादयोरभिप्राय आरम्भके दर्शितः 'न तस्यान्त-
भागोऽस्ति' (दे. भा. ३. २. ४) इत्यादिना । तथा 'तं योऽनूह्यतवभागे वाचि भवत्यभागी
नाके तवेयाम्युक्ता' (ते. भा. २. १५. ५) इत्यध्वर्युभिश्च ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा यभूयुः ।

आदमास उपकृक्षास उ त्वे हृदाईव स्वात्वा उ त्वे ददथे ॥ ७ ॥

अक्षण्वन्तः । कर्णवन्तः । सखायः । मनःऽजवेपु । असमा । यभूयुः ।

आदमासः । उपकृक्षासः । ऊँ इति । त्वे । हृदाऽईव । स्वात्वा । ऊँ इति । त्वे । ददथे ॥ ७ ॥

१अक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः । 'छन्दस्यपि ददथे' इत्यक्षिशब्दादनङ् । 'अनो नुद्' इति नुद् ।
अनेन ददथे सर्वमित्यक्षि । यद्वा । तैजसत्वात् अभ्येभ्योऽन्नेभ्यो' इत्यकतरम् । तथा च ध्रुयते—'तस्मा-
द्वेते व्यक्ततरे दृष' इति । तादृशाक्षिमुक्ताः १कर्णवन्तः । कर्णो निहूनद्वारः । गर्भोवस्थायांनेन
केनापि निर्मितविल इत्यर्थः । यद्वा शरीरस्य शिरसो बोर्षं गते उच्चैः स्थिते । कर्णविलक्षणाकाश-
वन्तः । तथा चाज्ञायते—'अक्षमन्ती इव ले उदगस्ताम्' इति । तादृशा. १सखायः । समान एवानं
ज्ञानं वेपामिति सखायः । तेषु वाक्येषु बाह्येन्द्रिन्द्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः । ते १मनोजवेपु ।
मनसा गम्यन्ते ज्ञायन्त इति मनोजवाः प्रज्ञायाः । तेषु १असमा अनुयायाः १यभूयुः भवन्ति । तेषु
मध्ये केचित् १आदमासः । आत्सशब्दस्य प्रयोदरादित्वादाकारादेशः । आत्स्यवत्ता आत्स्यप्रमाणोदका
इवा इवेति मध्यमप्रज्ञानाह । अथ १त्वे एके । सर्वनामवाजस्य शीभावः । १उपकृक्षासः । कक्षसमीप-
प्रमाणोदका हृदा इव । अन्तोदका इत्यर्थः । अनेनारूपप्रज्ञानाह । तथा १त्वे एके १स्वात्वा । स्वातेः
कृत्यायं (अन्तःप्रत्ययः) (पा. सू. ३.४.३४) । स च 'अहं इत्यतृचश्च' (पा. सू. ३.३.३९९) इत्यहोर्त्यं
च भवति । स्वानाहो अक्षोभ्योदकाः १हृदाइव १ददथे ददयन्ते । अनेन महाप्रज्ञानाह । उ. पूरणः ।
'अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेः' (निह. १. ९) इत्यादिकं निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

हृदा तृष्टेषु मनसो ज्वेषु यद्वाह्वणाः संयजन्ते सखायः ।

अत्राह त्वं वि जह्वेषुधामिरोहवद्वाणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ ८ ॥

हृदा । तृष्टेषु । मनसः । ज्वेषु । यत् । वाह्वणाः । समुऽयजन्ते । सखायः ।

अत्र । अहं । त्वम् । वि । जह्वुः । वेधामिः । ओहऽप्रज्ञाणः । वि । चरन्ति । ऊँ इति । त्वे ॥ ८ ॥

‘सखायः समानव्यानाः’ ब्राह्मणाः ‘हृदा बुद्धिमतां हृदयेन’ तथेषु निक्षिपेत्पु परिकल्पितेषु
 ‘मनसो’ ‘अवेपु गन्तव्येषु वेदायैषु गुणदोषनिरूपणाः’ यत् यदा’ ‘संयजन्ते संगच्छन्ते । अत्र
 संगतिकरणवाची’ । ‘अत्र अस्मिन् ब्राह्मणसंघे’ त्वम् अविज्ञातार्यमेकं पुरः’ वेदाभिः वेदितव्याभिः
 विद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वा’ वि ‘अहुः विद्येणैव परिपञ्चन्ति । ‘अह इति विनिश्चये । ‘ओहप्रह्वान् ।
 ऊद्यमानं ब्रह्म विद्याभूतिमतिबुद्धिबल्यं येषां ते तथोक्तः । तादृशान् एकं विद्वांसः’ वि ‘चरन्ति
 यथाकामं वेदायैषु विनिश्चयार्थं प्रवर्तन्ते । उः प्रसिद्धौ । ‘हृदा तथेषु मनसां प्रवेपु’ (निर.
 १३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

इमे ये नार्वाङ् पुरश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः ।

त एते वार्चमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

इमे । ये । न । अर्वाङ् । न । पुरः । चरन्ति । न । ब्राह्मणासः । न । सुतेकरासः ।

ते । एते । वार्चम् । अभिपद्य । पापया । सिरी । तन्त्रम् । तन्वते । अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

अतया वेदार्थानभिज्ञा निन्द्यन्ते । ‘इमे’ ये अविद्वांसः । ‘अर्वाङ्’ अर्वाचीनमधोमाविश्वर्षिर्लोके
 ब्राह्मणैः सह ‘न’ चरन्ति ये ‘पुरः’ परस्तात् देवैः सह ‘न’ चरन्ति ते ‘ब्राह्मणासः’ ब्राह्मणा
 वेदार्थतत्त्वाराः ‘न’ भवन्ति । तथा ‘सुतेकरासः’ सोमं सुतमभिपुने कुर्वन्तीति सुतेकरा कृतिव्यः ।
 तेऽपि ‘न’ भवन्ति । ‘अप्रजज्ञयः’ जानाते’ ‘आरगमहन्ः’ इति किप्रत्ययः । अविद्वांसः ‘त
 एते मनुष्याः । ‘वार्चं’ लौकिकीम् ‘अभिपद्य’ प्राप्य तथा ‘पापया’ पापकारिण्या वाचा युक्तास्ते ‘सिरीः’
 ‘छन्दसीवनिरपै’ इतीप्रत्ययः । ‘सुपां सुतुङ्’ इति जसः सुः । सीरिणो भूत्वा ‘तन्त्रं’ इषिबल्यं
 ‘तन्वते’ विस्तारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । सर्वथा वेदार्थो ज्ञेय इत्यभिप्रायः ॥

सोमप्रवहणे’ ‘सर्वे नन्दन्ति’ इत्येयम् । सूत्रितं च—‘सोमं यास्ते मयोभुव इति त्रिवः सर्वे
 नन्दन्ति यशसागतेन’ (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः ।

किंत्विपस्पृत्पितुपाणिर्धैषामरं हितो भवति वार्जिनाय ॥ १० ॥

सर्वे । नन्दन्ति । यशसा । आऽगतेन । सभाऽसहेन । सख्या । सखायः ।

किंत्विपस्पृत् । पितुऽसनिः । हि । एषाम् । अरम् । हितः । भवति । वार्जिनाय ॥ १० ॥

‘सखायः समानव्यानाः’ समावश्यानाः ‘सर्वे’ सम्या मनुष्याः ‘सभासाहेन’ समी लोके
 शत्रुवशा ‘सत्त्वा’ कृतिवजां सखिभूतेन यशं प्रति ‘यशसा’ यशस्विना सोमेन हेतुना
 ‘नन्दन्ति’ हृष्टा भवन्ति । स ‘हि’ स एव सोमः ‘एषां’ जनानां ‘किंत्विपस्पृत्’ यः स्वस्मादन्य-
 पुरयः श्रेष्ठतामनुते’ स किंत्विर्ष भवति बाध्यतेन । यथा पारं सदाचारैः बाधितव्यं’ भवति
 तद्वत् । पापवृत्त्यय शत्रोर्बाधकः । यद्वा । यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्किंत्विपमेर्षां जायते तयो-
 बाधते स किंत्विपस्पृत् । तथा त्वं ‘पितुपणिः’ पितुस्त्विष्यन्नाय दक्षिणा वा । तन्मेन सोमेन

१. स-अ-सु-यथा । २. य-अ-सु-संगतकरणवाची । ३. ग४-त१-२.४.६.८-इति । ४. ग४-त१-
 २.३.६.७.८-अ-सु-सोमप्रवहणे; त४-सोमप्रवाहणे; त५-सोमप्रवाहा । ५. ग४-त-अ२.६.८-सु-सभा-
 साहेन । ६. ग४-यः श्रेष्ठतमश्रुते; त-अ-यः श्रेष्ठतमश्रुते । ७. य-वाचितं । ८. य-त-म-न-तं यौ ।

सन्नेति यजमानः संमज्जत इति तादृशः । तेषामग्नदक्षिणादातेत्यर्थः । किञ्च षहितः पात्रेषु निहितः सोमः षवाजिनाय । इन्द्रियं वीर्यं वाजिनम् । तेषां वीर्याय तत्कर्तुम् षभरम् अलं पर्याप्तः समर्थो षभवति । 'सर्वे मन्दन्ति यशसागतेनेत्यन्वाह यज्ञो वै सोमो राजा' इत्यादिकम् 'इन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनमाजरसं हास्मै वाजिनं नापच्छिद्यते' इत्यन्ते ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् (दे. वा. १. ११) ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गांयत्रं त्वो गायति शकरीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥ ११ ॥

ऋचाम् । त्वः । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गांयत्रम् । त्वः । गायति । शकरीषु ।

ब्रह्मा । त्वः । वदति । जातऽविद्याम् । यज्ञस्य । मात्राम् । वि । मिमीते । ऊँ इति । त्वः ॥ ११ ॥

अनया होत्राद्यृत्विक्कर्मणो विनियोगमाचष्टे । षत्त्वं एको होता षऋचां षपोषं यथाविधि कर्मणि प्रयोगं षपुपुष्वान् । एको धातुरनुवादार्थः । बह्वीर्ऋचः पुप्यन् संसन् षआस्ते । षत्त्वं एक उद्गाता षशकरीषु । दाढ्यं ऋचः । आभिकर्मिभिर्यज्ञं इन्तुमिन्द्रः समर्थोऽभूदिति शक्यं । नासु षगायत्रं साम षगायति । षत्त्वं एकः षब्रह्मा च षजातविद्यां जाते जाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ वेदयित्रीं षाचं षवदति । ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु । 'चादिलोपे विभाषा' इति न निघातः । षत्त्वं एकोऽध्वर्युश्च षयज्ञस्य षमात्रा यज्ञो यथा मीयतेऽभिपत्रग्रहणादिकया क्रियया सा मात्रा यज्ञशरीरं षवि षमिमीते अत्यर्थं निमिमीते । 'ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतगंचनी' (निघ. १. ८) इत्यादिनिघृक्तानुसारेणार्थोऽभ्यधायि । एव बृहस्पतिर्विहितवेदार्थं तुष्टाच ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रितुरो देवादिधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरर्षदिक्रमानुप्रवर्तकधीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरधरसायणाचार्य-
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके द्वितीयाध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन् जगत् ।

निर्ममे तमहं जग्दे विधातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्राज्ञः भीसायणाचार्यो व्याख्याय चरमेऽष्टके ।

स्फुटं द्वितीयमध्यायं तृतीयं वक्तुमुद्यतः ॥

तत्र 'देवानाम्' इति अवर्चमनुवाकापेक्षया चतुर्थं सूक्तमानुषुभ देवदेवरायम् । लोकनाम् पुत्रो बृहस्पतिराक्रिरस एव वा बृहस्पतिर्ऋषिः । अथवा दक्षस्य दुहितादितर्कः । तथा धानुकान्तं—'देवानां नव लौक्यो वा बृहस्पतिर्दक्षायण्यदितिर्वा देवमानुषुभम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥ .

देवानां तु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया ।

उपधेयुं शस्यमानेषु यः पश्यादुचरे युगे ॥ १ ॥

१. ग-त-मु-शक्यं ऋचः । २. ग-त-मु-वेदार्थज्ञानं ।

देवानाम् । नु । वयम् । जाना । प्र । वोचाम । विपन्यया ।
उत्थेषु । शस्यमानेषु । यः । पश्यात् । उवऽतरे । युगे ॥ १ ॥

अदितिर्दंष्ट्रायज्यनेन सूक्तेन स्वयं ययादित्यानजनयत्तद्वीति । बृहस्पत्यपिपक्षे स ऋषि-
रदितेः सकाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । 'वयं' 'देवानाम्' आदित्यानां 'जाना' जन्मानि 'प्र' 'वोचाम'
प्रकथयाम । 'विपन्यया' विस्मयया वाच्य । वयमिति वोचामेति चोमयत्र पृथार्थं बहुवचनम् ।
अर्थकदाह । 'यः' देवानां गणः पूर्वं युग उत्पद्योऽपि 'उत्थेषु' 'शस्यमानेषु' यागे शस्त्रेष्वनुष्ठीय-
मानेषु 'उतरे' 'युगे' वर्तमानं स्तुवन्तं स्तोतारं 'पश्यात्' पश्यति । अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु
स्तूपमानो^१ वर्तत इत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतिरिरेता सं कुमारह्वाधमत् । देवानां पुन्ये युगेऽसंतुः सदर्जायत ॥ २ ॥
ब्रह्मणः । पतिः । एता । सत् । कुमारःऽह्वा । अधमत् ।
देवानाम् ॥ पुन्ये । युगे । असंतः । सत् । अजायत ॥ २ ॥

'ब्रह्मणः' अग्रस्य 'पतिः' अदितिः 'एता' एतानि देवानां जन्मानि 'कुमारह्वा' स यया
मन्त्रयामिमुपधमति मन्त्रवल्गुनायमेवं 'सत्' 'अधमत्' उद्गादपदित्यर्थः । 'देवानां' 'पुन्ये' 'युगे' ।
आदिषुष्टावित्यर्थः । तेषामुपादानकारणात्^२ 'असंतः' नानरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद्ब्रह्मणः सकाशात्
'सत्' नामरूपविशिष्टं देवादिकम् 'अजायत' प्रादुरभूत् । 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदर्जायत'
(तै. उ. २. ७) इति हि भुनिः । न सदात्मकस्य प्रपञ्चस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति धार्य, छन्दोगीः
'कथमसतः सजापेत्' इति असत्कारणत्वमाक्षिप्य 'सत्त्वेव सौम्येदमग्र आसीत्' (छा. उ. ६. २.
२) इत्यवधारितत्वात् । तदसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वमिमांश-
त्वात् 'तदेदं तदव्याकृतमासीत्' (श. भा. १४. ४. २. १५) इति श्रुतेः । यद्येवं तददितेः सका-
शात्कथं देवाद्युत्पत्तिः । 'वायोः' (तै. आ. ८. १) इत्यादिष्वपि अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः । यद्वा
देवानां कारणभूतं सत् असतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योऽनानुक्त्यायोऽस्मिन्पक्षेऽपि सन्नान एव ॥

देवानां युगे प्रथमेऽसंतुः सदर्जायत ।

तदाशा अन्वजायन्त तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानाम् । युगे । प्रथमे । असंतः । सत् । अजायत ।

तत् । आशाः । अनु । अजायन्त । तत् । उत्तानऽपदः । परि ॥ ३ ॥

पूर्वाधंमुक्तम् । 'तत्' 'अनु' 'आशाः' दिशः 'अजायन्त' 'तत्' 'परि' तदम्बित्यर्थः ।
'उत्तानपदः' । उत्तानमूर्ध्वतानं पद्यन्त इत्युत्तानपदो वृक्षाः । ते अजायन्त प्रादुरभवन् ॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त ।

अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परि ॥ ४ ॥

भूः । जज्ञे । उत्तानऽपदः । भुवः । आशाः । अजायन्त ।

अदितेः । दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊँ इति । अदितिः । परि ॥ ४ ॥

वभूः^१ वउत्तानपदः^२ वृक्षात् वज्रे । तथा वभुवः सकाशात् वभाषाः वअजायन्त । तथा वअदितेः वदक्षः वअजायत उत्पन्नः । वदक्षानु दक्षादपि वअदितिः वपरि अजायत । न स्तोत्रमं कार्यं स्वस्यैव कारणमपि भवतीति विप्रतिपिद्धमिति धात्त्यम् । यास्काचार्य इदमेव^३ वाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशङ्क्य पर्यहरत् । तथा हि— 'अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परीति च । तत्कथमुप-
पद्येत समानजन्मानौ^४ स्थातामिन्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्थातामितरेतरमकृते' (निरु. ११. २३) इति ॥

अदितिदेवताके पशौ 'अदितिर्हजनिष्ट' इत्येषा हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च— 'अदितिर्हजनिष्ट सुग्रामाणं वृधिवीं घामनेहसम्' (आश्व. धौ. ३. ८) इति ॥

अदितिर्हजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव ।

तां देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः ॥ ५ ॥

अदितिः । हि । अजनिष्ट । दक्ष । या । दुहिता । तव ।

ताम् । देवाः । अनु । अजायन्त । भद्राः । अमृतबन्धवः ॥ ५ ॥

हे वक्ष वतव^५ वया^६ वदुहिता अभून् या वअदितिः वअजनिष्ट वहि सुग्रामादिभ्याम् । तदेवाह । वतां वदेवा वअन्वजायन्त वभद्राः स्तुत्या भजनीयाः वअमृतबन्धव भरण-
बन्धनाः ॥ ॥ १ ॥

यदेवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत ।

अत्रा घो नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरपायत ॥ ६ ॥

यत् । देवाः । अदः । सलिले । सुसंरब्धाः । अतिष्ठत ।

अत्र । वः । नृत्यताम् इव । तीव्रः । रेणुः । अप । आयत् ॥ ६ ॥

अनयोक्षरेण चादित्याः स्तुपन्ते । यत् यदा हे वदेवाः वअदः अनुस्मिन् वसलिले पूर्वं वसुसंरब्धाः सुदु लब्धात्मानः वअतिष्ठत स्थितवन्तः । 'आपो वा इदं सर्वम्' (ति. भा. १०. १२) 'अप एव ससर्जादी' (मनु. १. ८) इति श्रुतिस्मृती । वअत्र अस्मिन् सलिले वनृत्यतामिव ववः युष्मार्कं सख्यी वतीवः ॥ सहः वेशभूत एकः वअपायत अपागच्छत् । दिवं प्रति गत इति सूयाभिप्रायम् । 'परा मार्ताण्डमारुहत्' इति वक्ष्यति ॥

यदेवा यतयो यथा भुवनान्यर्पिन्वत ।

अत्रा समुद्र आ गूळहमा सूर्यमजमर्तन ॥ ७ ॥

यत् । देवाः । यतयः । यथा । भुवनानि । अर्पिन्वत ।

अत्र । समुद्रे । आ । गूळहम् । आ । सूर्यम् । अजमर्तन ॥ ७ ॥

१. त-भ-भूरिति उत्तानपदो । २. ग१-मामेव; ग२ त१.२.३.६.७.८-म-अमुमेव । ३. ग-त-भ२. ४.६.८-समानजन्मानौ । ४. ग-त-मु-या तव ।

यत् पदा हे देवाः यतयो यया । वृष्टया नियमयन्तीति वा वर्षणेन^१ यातयन्तीति वा यतयो मेघाः । ते ययोर्दकैः मुवनानि^२ लोकं पूरयन्ति तद्वत्स्वतेजोभिः अपिन्वत पूरितवन्तः । अभवत्समुद्रे अप्सु^३ आ गूळं^४ निगूळं^५ सूरं^६ प्रातरुदयाय आ अजभतंन आहतवन्तः ॥

अष्टौ पुत्रासो अदितेयं जातास्तन्वस्परि ।

देवाँ उप्रैत्सप्तभिः परां मार्ताण्डमास्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि ।

देवान् । उप्र । प्र । ऐत् । सप्तभिः । परां । मार्ताण्डम् । आस्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ पुत्रासः पुत्रा मित्रादयः अदितेः अवन्ति ये अदितेः तन्वस्परि शरीरात् ज्ञाताः उत्पन्नाः । अदितेरष्टौ पुत्रा अप्वर्युमाहणे परिगणिताः । तथा हि—‘ताननुक्रमिष्यामो मिथश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वतानादित्यश्च’ (तै. आ. १. १३. ३) इति । तथा तत्रैव भद्रेशान्तरेऽदितिं प्रस्तुत्याह्वयत्—‘तस्या उप्रैषणमदुस्तत्प्राभात्^१ सा रेतोऽधत्त तस्यै चायार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचत्^२ इत्यादिनाष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता (तै. सं. १. ५. १. १) । सादितिः सप्तभिः पुत्रैः देवानुप प्रैत् उपागच्छत् । अष्टमं पुत्रं मार्ताण्डं सूर्यं परा आस्यत् उपरि प्राक्षिपदित्यर्थः ॥

सप्तभिः पुत्रैरादितिरूप्रैत्पूर्य्य युगम् ।

प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥

सप्तभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप्र । प्र । ऐत् । पूर्य्यम् । युगम् ।

प्रजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्ताण्डम् । आ । अभरत् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रोक्त पदार्थः पुनरत्रोच्यते । सप्तभिः मार्ताण्डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिः अदितिः पूर्य्यं पुराणं युगम् उप्रैत् उपागता । अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषां मर्णाय मार्ताण्डं मृतात् व्यूदादण्डाज्जातं मार्ताण्डमामानं सूर्यं^१ पुनः आभरत् माहरत् । सुलोकेश्वरपत् । प्राणिमरणजननादीनां सूर्योद्भास्तमयावच्छता स्फुट्या । ‘तस्यै व्यूदमाण्डमजायत्’ (तै. सं. १. ५. १. १) इत्यादि प्राक्षणम् ॥ १ ॥

‘जनिष्ठाः’ इत्येकादशार्थं पञ्चमं सूक्तं शक्तिपुत्रस्य गौरिवीतेरार्थं मास्तं त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तं—‘जनिष्ठा एकादश गौरिवीति.’ इति । अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशब्द इदं सूक्तं निविदानम् । सूत्रितं च—‘जनिष्ठा उग्र इत्येकभूयसीः शस्त्रा मरुत्वतीयं निविदं दध्यात्’ (साध. श्रौ. ५. १४) इति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैभदेवेऽप्येतन्मरुत्वतीयं निविदानम् । सूत्रितं च—‘जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति माघ्यंदिनः’ (आश. श्रौ. १. २) इति । महाव्रतेऽपि निष्केयस्य पृथक्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति निविदानम्’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

१. ग-अवर्षेण; त-अ-मु-अवर्षणेन । २. ग-त-म-‘मुवनानि’ नास्ति । ३. ग-त-१.२.३.५-अ-१. ५.१-‘मददुस्तान् प्राध्यात् । ४. त-अ-५.७-मार्तैर् । ५. ग-१-ना सूर्यः; त-३-अ-२.८-मा सूर्यः; ग-त-५-आ सूर्यः ।

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरार्य मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।

अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिद्रं माता यद्वीरं दधन्निष्ठा ॥ १ ॥

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुरार्य । मन्द्रः । ओजिष्ठः । बहुलऽभिमानः ।

अवर्धन् । इन्द्रम् । मरुतः । चित्र । अत्र । माता । यत् । वीरम् । दधन्त् । धनिष्ठा ॥ १ ॥

हे इन्द्र वसहसे यत्नाय वतुरार्य शत्रूणां हिंसनाय त्वम् उग्रः उद्गूण्यलः । वज्रिष्ठाः अजा-
यथाः । कीदृशसत्वम् । मन्द्रः स्तुत्यः । ओजिष्ठः । ओजः शरीरबलम् । अतिशयेन तद्वात् ।
बहुलाभिमानः भूयिष्ठाभिमानः । इन्द्रं महानुभावम् इन्द्रम् । अत्र दृष्टवधे मरुतश्चित्
मरुतोऽपि अवर्धन् स्तुत्या साहाय्येन वा वर्धितवन्तः । यत् यदा वज्रिष्ठा धारयित्रीन्द्रमाता
वीरं दधन्त् अधारयत् ॥

द्रुहो निषत्ता पृशनी चिदेवैः पुरु शंसेन वायुधुष्ट इन्द्रम् ।

अभीष्टतेव ता महापदेन ध्वान्तात्प्रपित्वाद्दुदरन्तु गर्भीः ॥ २ ॥

द्रुहः । निऽसत्ता । पृशनी । चित्र । एवैः । पुरु । शंसेन । वृष्टुः । ते । इन्द्रम् ।

अभिष्टताऽइव । ता । म्हाऽपदेन । ध्वान्तात् । प्रऽपित्वात् । उत् । अरन्तु । गर्भीः ॥ २ ॥

वृष्टुः द्रोणुरिन्द्रस्य पृशनी चित्र सेनापि निषत्ता तत्संनिधौ निषण्णामूत् । एवैः
गम्भीरमरुतः सहितमिन्द्रं निषण्णेति संघन्य । एते अपि मरुतः पुरु प्रभूतेन वशंसेन स्तोत्रेण
इन्द्रं वृष्टुः अवर्धन् दृष्टं निर्घासन्तम् । अथ महापदेन महता मन्त्रेण अभीष्टतेव परिचर्यानीय
गवादीनि तानि यथावरणापगमे निर्गच्छन्ति तद्वत् तान्युदकानि । ध्वान्तात् अन्धकाररूपात्
प्रवित्रात् आसन्नात्मासाद्ग्रात् गर्भाः गर्भभूतान्युदकानि उदरान्त उदगच्छन् ॥

ऋषा ते पादा प्र यजिगास्यवर्धन्वार्जा उत ये चिद्रं ।

त्वमिन्द्र सालावृकान्तसहस्रमासन्दधिपे अश्विना वधृत्याः ॥ ३ ॥

ऋषा । ते । पादा । प्र । यत् । जिगासि । अवर्धन् । वार्जाः । उत । ये । चित्र । अत्र ।

त्वम् । इन्द्र । सालावृकान् । सहस्रम् । आसन् । दधिपे । अश्विना । आ । वधृत्याः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र एते ऋषा पादौ ऋष्या महान्ती । तावदास्त्वं यत् यदा यजिगासि गच्छसि
तदानीं वार्जाः ऋषयः अवर्धन् अवर्धन् । उत अपि च ये चित्र ये केचन देवा सन्ति
तेऽप्यवर्धन् । हे इन्द्र त्वं सहस्रं सालावृकान् आसन् आस्ये दधिपे धारयसि । तदानीम्
अश्विना अश्विनावपि आ वधृत्या आवर्तये ॥

समना तूर्णैरुप यासि यज्ञभा नास्तया सख्याय वधि ।

वसाव्यामिन्द्र धारयः सहस्राश्विना शूर ददतुर्मघानि ॥ ४ ॥

१. ग-त२.३-म२-मु-वासीर* । २. ग४-माता तं । ३. ग४-ता तान्युदकानि । ४. ग-आवर्तये;
त४.५-अवर्तयः ।

समना । दग्धिः । उप । यासि । यत्नम् । आ । नासत्या । स्रव्याय । वहि ।
वसाव्याम् । इन्द्र । धारयः । सहस्रा । अग्निना । शूर । ददतुः । मघानि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र । समना संग्रामे । दग्धिः स्वरमाणोऽपि । यत्नम् । उप । यासि उपगच्छसि । तदानीं
। नासत्या अभिनौ । स्रव्याय । वहि वहसि । हे । इन्द्र । वसाव्या वसुसंभूदं । सहस्रा सहस्रां
बहुसंख्यां । धारयः धारयस्यस्माकमर्थाय । हे । शूर । अग्निना अग्निनावपि तवानुचरौ । मघानि
धनानि । ददतुः अस्मभ्यं प्रपच्छतः ॥

मन्दमान क्रुतादधि प्रजायै सखिभिरेन्द्र इपिरोभिर्यम् ।

आभिर्हि माया उप दस्युमागान्मिहुः प्र तन्ना अवपत्तमांसि ॥ ५ ॥

मन्दमानः । क्रुतात् । अधि । प्रजायै । सखिभिः । इन्द्रः । इपिरोभिः । अर्यम् ।

आ । आभिः । हि । मायाः । उप । दस्युम् । आ । अगात् ।

मिहुः । प्र । तन्नाः । अवपत् । तमांसि ॥ ५ ॥

इन्द्रः । क्रुतात् यहात् । अधि । इपिरोभिः गमनशीलैः । सखिभिः मरुभिः सह । मन्दमानः
माद्यत् । प्रजायै यजमानाय । अर्यं धनं प्रपच्छति । स चेन्द्रः । आभिः प्रजाभिर्निमित्तभूताभिः
। मायाः दस्युसंघमिनीर्विनाशयितुं । दस्युम् । उप । अगात् । स दस्युः । तन्नाः अवपेन
ग्लापयित्रिः । मिहुः वृष्टिः । प्र । अवपत् । यनायावदित्यर्थः । यनांसि - - - ॥ ५ ॥

सनामाना चिद् ध्वसयो न्यस्मा अवाहबिन्द्र उपसो यधानः ।

क्रुवैरगच्छः सखिभिर्निकामैः साकं प्रतिष्ठा हर्षा जघन्य ॥ ६ ॥

सनामाना । चित् । ध्वसयः । नि । अस्मै । अर्वा । अहन् । इन्द्रः । उपसः । यथा । अर्नः ।

क्रुवैः । अगच्छः । सखिभिः । निः । साकम् । प्रतिष्ठा । हर्षा । जघन्य ॥ ६ ॥

अपमित्रो वृत्रं हन्ते । सनामाना । चित् । समाननामानौ । नि । ध्वसयः न्यगमयत् । अथ
इन्द्रः । तं । वृत्रम् । अवाहन् अवहतवान् । यथा । उपमं । अन् शक्तमवनाशितवान् तद्वत् । अथ
प्रत्यक्षेणोच्यते । हे इन्द्र । त्वम् । क्रुवैः दीप्तैः महर्षिणो । निकामैः नितरां वृत्रवधं कामयमानैः
। सखिभिः मरुभिः । साकं वृत्रं हन्तुम् । अगच्छः । आगत्य च । प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि शरीरानि । हृषा
हृषामि हर्षणीयानि । जघन्य हतवानसि । हन्तेत्यधि । उपदेसेऽवतः । हन्तेत्यतिषेधः ॥

त्वं जघन्य नमुचिं मखस्युं दासं कृण्वान ऋषये विमायम् ।

त्वं चर्कर्य मन्वे स्योनान्पथो देवत्राजंसेव यानान् ॥ ७ ॥

त्वम् । जघन्य । नमुचिम् । मखस्युम् । दासम् । कृण्वानः । ऋषये । विमायम् ।

त्वम् । चर्कर्य । मन्वे । स्योनान् । पथः । देवत्रा । अजसाऽइव । यानान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र । त्वं । नमुचिम् एतत्संज्ञकमसुरं । जघन्य हतवानसि । कीदृशम् । मखस्युम् ऋषयंसं
विधातुमिच्छन्तं । यद्वा स्वदीयं धनमिच्छन्तम् । किं कुर्वन् । दासम् उपसपयितारं नमुचिमसुरम्

१. त-म-सहस्रं । २. ग-त-म-हे ईद । ३. ग-त-१.२.३.९.५.८-म-१.४-विधातुमिच्छन्तं; त-५-
विधातुमिच्छन्तं ।

वक्रपये मनवे विमार्थं विगतमार्थं वृष्णान् कुर्वन् । किंच त्वं देवता देवेषु मध्ये मनवे ऋपये
सामान्येन अनुत्पाय वा पयः मार्गान् वृष्योनाम् चकर्थं कृतवानसि । अथवा देवता देवेषु मध्ये
गन्तव्यान् मार्गानिति वा संबन्धः । स्थानाश्रयैर्युक्तमेव विवृणोति । अज्ञमेव यानान् इति ।
इत्येतेवकारार्थः । अज्ञसैवाकुटिलेनैव यानान् गन्तुं मार्गानकरोः अथवा मार्गेणाकुटिलेनैव गन्तुंशकर्थः ।
यथा लोकेषु गतो मार्गः काञ्ची गतो मार्ग इति मार्गस्य गन्तव्योपचारः तद्वदत्रापि यागृत्व द्रष्टव्यम् ॥

त्वमेतानि परिप्रे वि नामेशान इन्द्र दधिपे गर्मस्तौ ।

अनु त्वा देवाः शर्वसा मदन्त्युपरिबुध्नान् यनिर्नश्चकर्थ ॥ ८ ॥

त्वम् । एतानि । परिप्रे । वि । नाम । ईशान । इन्द्र । दधिपे । गर्मस्तौ ।

अनु । त्वा । देवाः । शर्वसा । मदन्ति । उपरिबुध्नान् । यनिर्न । चकर्थ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वमेतानि नाम नामानि नामकान्युदकानि वि परिप्रे विपूरयसि । हे इन्द्र
ईशानः सर्वस्येश्वरस्य एतमस्तौ हस्ते दधिपे धारयसि यत्र धनं वा । किंच त्वा त्वां शशस्मा
बलेनोपेतं देवाः सर्वे अनु मदन्ति अनुदुग्मि । स त्वं यनिन उदकवतो मेघान् रश्मिन्वा
उपरिबुध्नान् उपरिमूलान् अधोमुखान् चकर्थं कृतवानसि ॥

चक्रं यदस्याप्त्वा निपत्तमुतो तदस्मै मध्विच्छद्यात् ।

पृथिव्यामतिपितं यदधः पयो गोप्त्रदधा ओषधीषु ॥ ९ ॥

चक्रम् । यत् । अस्य । अप्सु । आ । निःसत्तम् । उतो इति । तत् । अस्मै । मधु । इत् ।
चक्रच्छद्यात् । पृथिव्याम् । अतिऽसितम् । यत् । ऊर्ध्वं । पयः । गोषु । अर्दधाः । ओषधीषु ॥ ९ ॥

अश्वादिप्रायेति यद्वदन्त्योर्जसो जातमुत मन्य एनम् ।

मन्योरियाय हुर्म्येषु तस्यै यतः प्रजुञ्ज इन्द्रो अस्य वेद ॥ १० ॥

* ग१.२-अस्यैवस्य चक्रमायुधे यदप्सु अतरिक्षे निषण्ण उतो अपि च तद्रायुधमस्मा ईद्राय मधु
चन्द्रद्यान् वशं नयति । यत् पृथिव्यामतिपितं निमित्त ऊर्ध्वः ऊर्ध्वतो मेघान् तदुदकं पयः गोष्वोषधीषु
चादधा स्थापितवानसि, ग४- - - - पृथिव्यामतिपितं विमुक्तं यदधः उदरमस्ति तत् त्वया गोष्वो-
षधीषु चादधा इति; ग१.२ सु-परामासित्वे हननार्थं उतो चित् अपि वा अस्मा ईद्राय मध्वि (मध्वि-
तत्-सु) उदकमपि चन्द्रद्यान् वरान् प्रति (' वरानयति ' नास्ति-सु) पृथिव्यामतिपितं विमुक्तं यदुधर्मस्ति
(यदधर्मस्ति-सु) उदकमस्ति ननापो गोष्ठादिषु चादधा इति, ग७-हे ईद्र अस्य सूर्यरूपस्य तव यत् चक्रं
रश्मिदृष्टं अप्सुदकेषु आ निपत आ समतान् निषण्णं भवति रात्रौ उतो अनेतर तत् रश्मिदृष्टं अस्मै हुर्म्यं
मधु जलं चन्द्रद्यात् समनयति किंच यच्चक्र ऊर्ध्वः रात्रिरूपं सन् पृथिव्यां अतिपित अतिशयेन बद्धं भवति
तेन चक्रेण गोषु ओषधीषु च पयः क्षीरं जलं च अर्दधाः धृतवानसि । अथमर्थः कृष्ण नियान् (ऋ. सं. १.
१५.४७) इति मन्त्रे व्यक्तीकृतः । इदिति पूरणः ॥ सामवेदसंहितासायणभाष्ये (१. ४.१.४.९)
अस्य मन्त्रस्य भाष्यमुपलभ्यते तद्यथा-अस्येन्द्रस्य चक्रमायुधमप्यन्तरिक्षं आ सर्वतो निपत निषण्णमासी-
न्नेषहवनार्थमुतो तदपि चास्मा इन्द्राय मध्विदुदकमपि चन्द्रद्यान् वशं नयति । पृथिव्यामतिपितं विमुक्तं
यदधर्मस्ति तत्तयो गोष्वोषधीषु चादधा. आदधाति ॥

असात् । इयाय । इति । यत् । वदन्ति । जोरसः । जातम् । उत । मन्ये । एनम् ।
मन्योः । इयाय । हर्म्येषु । तस्यौ । यत् । प्रऽजते । इन्द्रः । अस्य । वेद ॥ १० ॥

इन्द्रसामर्प्यं दृष्ट्वा केचिदेनम् असात् आदित्यात् इयाय उदितवान् इति वदन्ति
यत् यत्पि उत तयापि अहम् एनं ओजसः बलात् जातं मन्ये जानामि । अस्य तेजस्वि-
दृष्ट्वा सूर्यादुत्पद्यते इति तेषां मतिः । अहं त्वोजःपदायां जात इति मध्ये यतोऽयं वृत्रादीन् हतवानिति ।
अथवायं मन्योः क्रीडात् इयाय उदितवान् । अतः हर्म्येषु क्षत्रुमन्त्रिषु मुद्गेषु हर्म्येष्वेव वा
तस्यौ तिष्ठति । यतः अयं प्रजते उत्पद्य इति इन्द्रः एव अस्य । स्वस्येत्यर्थः । सामर्प्यं वेद-
जानाति न ह्यन्यो शत्रुमीडे ॥

वयः सुपर्णा उपे सेदुरिन्द्रं प्रियमैवा ऋपयो नार्धमानाः ।

अपे चान्तमूर्णुहि पृथि चक्षुर्मुग्ध्यस्मान्निधयेव वद्वान् ॥ ११ ॥

वयः । सुऽपर्णाः । उपे । सेदुः । इन्द्रम् । प्रियऽमैवाः । ऋपयः । नार्धमानाः ।

अपे । चान्तम् । ऊर्णुहि । पृथि । चक्षुः । मुनुग्धि । अस्मान् । निधयाऽह्व । वद्वान् ॥ ११ ॥

वयः गन्तारः सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः इन्द्रम् उपे स्नेहः उपसृष्टा
अभवन् । कीदृशाः । प्रियमैवाः प्रियवशाः ऋपयः वृष्टारः नार्धमानाः प्रज्ञां पाचमानाः । वाचन-
प्रकार उत्पद्ये । हे इन्द्र । चान्तम् अन्धकारम् अप ऊर्णुहि परिहर पृथि पृथक् च चक्षुः तेजः ।
मुनुग्धि मोक्षय च अस्मान् निधयेव वद्वान् । निधा पादया भवति । पादया पादासमूहः ।
पादासमूहेन वद्वान् यथा मुञ्चन्ति सद्यत् । अत्र 'ययो वेद्वद्वचनम्' (निरु. ४. ३) इत्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

'वसूनाम्' इति षडृधं षष्ठं सूक्तम् । ऋष्याणां पूर्ववत् । 'वसूनां षड्' इत्यनुकान्तम् ।
गतौ विनियोगः ॥

वर्धनां वा चर्कप इयक्षन्धिया वा यज्ञैर्वा रोदस्योः ।

अर्वन्तो वा ये रयिमन्तः सातौ वनुं वा ये सुश्रुणं सुश्रुतो घुः ॥ १ ॥

वर्तमानम् । वा । चर्कपे । इयक्षन् । धिया । वा । यज्ञैः । वा । रोदस्योः ।

अर्वन्तः । वा । ये । रयिऽमन्तः । सातौ ।

वनुम् । वा । ये । सुऽश्रुणम् । सुऽश्रुतः । घुरिति घुः ॥ १ ॥

इयक्षन् धनानि दातुमिच्छन् इन्द्रः वसूनां धनानां लाभाय वा चर्कपे अरह्यते । धिया
या । धीः कर्म धारमाणत्वात् । युद्धादिकर्मणा वा निमित्तेनाकृष्यते । यज्ञैर्वा निमित्तमूर्तैः कृष्यते ।
कैरिति उत्पद्ये । रोदस्योः शाखाधियव्योः संवन्धिमिद्वैः अनुयैकेत्यर्थः । सातौ संमाने डेत्ये-
मति । ये अर्वन्तो वा गच्छन्तः रयिमन्तः भवन्ति तैरप्याह्रियते । ये वनुं वा हिमां वा
सुश्रुणं सुप्रसिद्धात्मानन्तदुर्जयविषयां सुश्रुतः सुश्रवसः प्रसिद्धाः कुर्वन्ति तैरपिन्द्र आह्रियत इति ॥

इव एषामसुरो नक्षतृ चां श्रवस्यता मनसा निसृत क्षाम् ।

चक्षाणा यत्र सुविताय देवा धौन वारैभिः कृण्वन्तु स्वैः ॥ २ ॥

इवः । एषाम् । असुरः । नक्षत । क्षाम् । श्रवस्यता । मनसा । निसृत । क्षाम् ।

चक्षाणाः । यत्र । सुविताय । देवा । धौ । न । वारैभिः । कृण्वन्तु । स्वैः ॥ २ ॥

एषाम् अनुहातृणामङ्गिरमां हवः आह्वानशब्दः असुरः इन्द्रस्य प्रेरकः एतां दिवं नक्षत इत्यमोद । तत्र या इन्द्रसंबन्धिनो देवा ध्रुवस्यता अक्षमिच्छता ममसा क्षां दृष्टिर्वा निसृत प्राप्तवन्तः । यत्र यस्यां दृष्टिषां चक्षाणाः पणिभिरपह्ना गाः पश्यन्तः देवाः सुविताय सुष्ठु हिताय स्वात्मनोऽमुदयाय धौन आदित्य इव वारैभिः वर्णाधैः स्वै तेजोभिः कृण्वन्त प्रकाशमकुर्वन् । गवां प्रदावायान्धकारमपनेनुमिति शेषः । अथवा । एषां यजिन्नामपहृतानां गवा इवोऽसुर इन्द्रस्य प्रेरयिता सक्षभत । इन्द्रमेरेता अङ्गिरसः ध्रुवस्यता अक्षं कर्षति वेष्टता मनसा क्षां भूमिं निसृत । अनुहातृणां गां प्रदावयितुमित्यर्थः । इतरत्समानम् ॥

इयमेषाममृतानां गीः सर्वतांता ये कृण्वन्तु रत्नम् ।

धिर्यं च यज्ञं च सार्धन्तस्ते नो धान्तु वसुष्यमसीमि ॥ ३ ॥

इयम् । एषाम् । अमृताताम् । गी । सर्वतांता । ये । कृण्वन्तु । रत्नम् ।

धिर्यम् । च । यज्ञम् । च । सार्धन्तः । ते । नः । धान्तु । वसुष्यम् । असीमि ॥ ३ ॥

इयमेषाममृतानां यष्टव्यानां देवानां गीः स्तुतिः क्रियत इति शेषः । ये देवा सर्वतांता संबतांता यज्ञे कृण्वन्त प्रयच्छन्ति वाचयन्ते वा रत्नं रमणीयं धनम् । धिर्यं च अस्मदीया स्तुतिं च यज्ञं च साधयन्तः साधयन्तः । ते न अस्मभ्यं वसुष्यं वसुधामूहम् असीमि अनवरमसाधारणं वा धान्तु प्रयच्छन्तु ॥

आ तत् इन्द्रायर्वः पनन्ताभि य ऊर्वं गोमन्तुं तिवृत्सान् ।

सकृत्स्वं ये पुरुषुत्रां महौ सहस्रधारां बृहतीं दुर्धुसन् ॥ ४ ॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयर्वः । पनन्तु । अभि । ये । ऊर्वन् । गोमन्तम् । तिवृत्सान् ।

सकृत्स्वं । ये । पुरुषुत्राम् । महौ । सहस्रधाराम् । बृहतीम् । दुर्धुसन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तत्र आयर्वः मनुष्या अङ्गिरसः तत् तदा पनन्त आ सर्वन्त पनन्त स्तुयन्ते । ये अङ्गिरसः गोमन्तम् ऊर्वं संघं पणिभिरपहन्ते प्रास निवृत्त्यान् हंसितुमैच्छन् । तृदेहिमायस्य सनन्तस लेत्राङ्गागमः । यथोगादनिधातः । अग्न्यहम्बरः । ये अङ्गिरसः सहस्रान् । वा सकृत्स्वं सा सकृत्स्वः । तां सहस्रधातां पुरुषुत्रां बहुोपधिरनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुलकामाना-मुपादयित्रीं बृहतीं विस्तृतां महौ भूमिम् । यज्ञः । पुरुषुत्रो बहुोपधिरनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुलकामवधित्रीं महौ महतो पृथां वा बृहतीं परिमाणरहितां दिवं पुरुषुसन् दुर्धुः । ते पनन्तेति संबन्धः । 'सहस्रं घोरज्जायत' (ऋ. सं. १. ४८. २२) इत्याद्युक्तम् ॥

१. त१.२.३.७-मियतिः भ-प्रयति । २. य-त-भ-नु-ये नास्ति । ३. य-म-इ-इ-इ-इ-ग-बहुपुत्रेता ।

शचीव इन्द्रमवसे कृणुध्वमनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ।

ऋभुक्षणं मघवानं सुवृक्तिं मतीं यो वज्रं नयं पुरुषुः ॥ ५ ॥

शचीऽवः । इन्द्रम् । अवसे । कृणुध्वम् । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ।

ऋभुक्षणम् । मघवानम् । सुऽवृक्तिम् । मतीं । यः । वज्रम् । नयम् । पुरुऽशुः ॥ ५ ॥

हे षडशीवः कमेवन्तो यजमानाः । व्यत्ययेनैकवचनम् । षड् इन्द्रं देवम् अवसे रक्षणाय षड् कृणुध्वम् । कीदृशमिन्द्रम् । अनानतं कदाचिदपि परेषामनवनतं पृतन्यून् पृतना इच्छतः शत्रून् दमयन्तं वशं प्रापयन्तं ऋभुक्षणं महान्तं मघवानं धनवन्तं सुवृक्तिं सुपुतिम् । यः षडशु बहुशब्द इन्द्रः नयं नरेभ्यो हितम् । असुरविघातिभ्याम् । तादृशं वज्रं भूतानि विभक्तिं तमिन्द्रमवसे कृणुध्वमिति ॥

निकेवचने 'यद्वावान' इत्येषा धादया । सूत्रितं च—'यद्वावानेति धादया पिपा सुतस्य रसिन इति सामप्रगायः' (भाष. श्री. ५. १५) इति । महामतेऽध्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'यद्वावानेति धादया सूदोहाः' (दे. आ. ५. २. १) इति ॥

यद्वावानं पुरुतमं पुरापाका वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्राः ।

अचेति प्रासहस्पतिस्तुर्विष्मान् यदीमुश्मसि कर्तव्ये करत् ॥ ६ ॥

यत् । ववानं । पुरुऽतमम् । पुरापाद् । आ । वृत्रऽहा । इन्द्रः । नामानि । अप्राः ।

अचेति । प्रऽसहः । पतिं । तुर्विष्मान् । यत् । ईम् । उश्मसि । कर्तव्ये । करत् । तत् ॥ ६ ॥

यत् यदा पुरुतमम् अत्यन्तं प्रपुष्टतमं वृत्रं ववानं हन्ति पुरापाद् शत्रुपुराणामभिविक्ता इन्द्रः तदानीम् आ अनन्तरमेव वृत्रहेन्द्रः नामानि उदकानि अप्राः पूरयति । इत्यप्येवमप्यमः । सोऽयमिन्द्रः प्रासहः शत्रूणां प्रकर्षणमभिविक्ता पतिः सर्वस्य स्वामी तुर्विष्माद् । तुवीति बहुनाम तस्मान्मर्ध्याद्धनं परिगृह्यते । बहुधन इत्यर्थः । ईदृशः सन् अचेति सर्वैः प्रहातः । स महानिन्द्रः यदीं यदेतत्कर्म पश्मसि ययं कामयामहे तत् कारुं करोत्येव । इदं भवतिर्देव भवतिवति यत्कामयामहे तत्तदानीमेव करोत्येव नोदास्त इत्यर्थः । 'सैतदेव प्रापपद्यत यद्वावानं पुरुतमं पुरापाद्' (दे. आ. ३. २२) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

'प्र सु व' इति नवचै सप्तमं सूक्तं प्रियमेघपुत्रस्य सिन्धुक्षित आपै जागते नदीदेवताकम् । तथा चातुक्रान्तं—'प्र सु नव सिन्धुक्षिप्रियमेघो नदीस्तुतिर्जागतं ॥' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सु व आपो महिमानमुत्तमं कारुर्वोचाति सदर्ने विवस्वतः ।

प्र सुतसप्त त्रेधा हि चक्रमुः प्र सुत्वरीणामति सिन्धुरोर्जसा ॥ १ ॥

प्र । सु । वः । आपः । महिमानम् । उत्तमम् । कारुः । वोचाति । सदर्ने । विवस्वतः ।

प्र । सुतऽसप्त । त्रेधा । हि । चक्रमुः । प्र । सुत्वरीणाम् । अति । सिन्धुः । ओर्जसा ॥ १ ॥

१. ग०-त१.२.३-म२-मु-असुरविघातकत्वात्; अ१.४.६.८-असुरविघातत्वात् । २. ग०-आमाः । ३. ग०-अज्ञाति ।

हे आपः^१ वः युष्माकं महिमानं महत्त्वं स्तोत्रम् उत्तमम् उत्कृष्टतमं कारु स्तोता सिन्धुक्षिदहं विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य सद्ने यज्ञगृहे सु^२ सु^३ प्र वोचाति प्रगधीमि । ता नद्यः सप्तसप्त भूत्वा त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि वेति त्रेधा त्रिप्रकारं वक्रमुः प्रावदन् । सूर्यरीणां मत्सा मध्ये सिन्धुः पृथगामिका नदी ओजसा स्ववलेन भति सर्वा अपि नदीरतिक्रम्य प्र वहतीति शेष ॥

प्र तैः सूर्यद्वरुणो यातवे पृथः सिन्धो यद्वाजां अभ्यद्रवस्त्वम् ।

भूम्या अधि प्रवता यासि सानुना यदैषामग्रं जगतामिरज्यसि ॥ २ ॥

प्र । ते । अद्दत् । वरुणः । यातवे । पृथः । सिन्धो इति । यत् । वाजान् । अभि । अद्रव । त्वम् । भूम्याः । अधि । प्रवता । यासि । सानुना । यत् । एषाम् । अग्रम् । जगताम् । इरज्यसि ॥ २ ॥

हे सिन्धो देवि ते तव यातवे गमनाय वरुणः देवः पृथः मार्गान् प्र अरदन् प्राचीनं क्लृप्तात् । सा हि प्राक् प्रवहति । अथवा प्रकृष्टमितरनदीभ्योऽप्यत्यन्तं विस्तृतं गगदारयत् । यत् पश्चात् हे सिन्धो वाजान् अस्नान्यभिलक्ष्य स्वम् अभ्यद्रव । अभ्यगच्छ^४ । किञ्च एवं भूम्याः अधि उपरि सानुना समुद्रिभूतेन प्रवता मार्गैः यासि गच्छसि । सिन्धुः पलु पर्वताम्बुभिद्य गता । यत् येन समुद्रिभूतेन मार्गेण गच्छन्ती स्वम् एषा सर्वेषां जगतां यजमानां प्राणिनाम् अग्रं प्रत्यक्षम् हरज्यसि ईक्षिषे ॥

दिवि स्वनो र्यतते भूम्योपर्यन्तं शुष्ममुर्दियति भानुना ।

अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः सिन्धुर्यदिति वृष्टमो न रोरुवत् ॥ ३ ॥

दिवि । स्वनः । यतते । भूम्या । उपरि । अनन्तम् । शुष्मम् । उत् । इयति । भानुना । अभ्रात् इव । प्र । स्तनयन्ति । वृष्टयः । सिन्धुः । यत् । एति । वृष्टमः । न । रोरुवत् ॥ ३ ॥

भूम्योपरि भूमेरपरि प्रवर्तमानः स्वनः दिवि यतते गच्छति । दिवं गच्छामोति । तेषां सिन्धुः अनन्तम् अपर्यन्तं शुष्मं वेगं भानुना दीप्तेनोर्मिणा उद्दिपति उद्गमयति । अभ्रादिव अन्तरिक्षाद्यथा वृष्टयः प्र स्तनयन्ति तद्वदस्याः शब्दाः प्रादुर्भवन्ति । यत् यथा सिन्धुः इयं रोरुवत् भृशं शब्दपत्रं^५ वृष्टमो न वृष्टम इव एति गच्छति तदैव भवति ॥

अभि त्वा सिन्धो शिशुमित्र मातरौ वात्रा अर्पन्ति पर्यसेव धेनवः ।

राजैव युष्वा नयसि त्वमित्सिचौ यदासामग्रं प्रवतामिनक्षसि ॥ ४ ॥

अभि । त्वा । सिन्धो इति । शिशुम् । इत् । न । मातरः । वात्रा । अर्पन्ति । पर्यसा इव । धेनवः । राजा इव । युष्वा । नयसि । त्वम् । इत् । सिचौ ।

यत् । आसाम् । अग्रम् । प्रवताम् । इनक्षसि ॥ ४ ॥

१. ग-आप. महानद्यः । २. त-अ-‘सु’ नास्ति । ३. त-अ-सु-वाजानभि । ४. ग-अभ्यगच्छ । महानद्यस्तत्र सप्त वरुणं गन्तुमुद्यता । प्रजायै वरुणो मार्गमकरोत् सरितां पतिरिति स्पृतेः । ५. ग-त-म-‘मार्गेण’ नास्ति । ६. त-म-तद्वदस्या । ७. य-शब्दायमानः ।

हे ऽसिन्धो ऽथा त्वां ऽसिन्धुमिह ऽमातरः मातरः पुत्रमिव ऽवाधाः शब्दयमप्य इतरा नमः
 ऽभिमि ऽभ्यन्ति भमिगच्छन्ति । ऽपयसेव ऽधेनवः पयसा युक्ता नवप्रसूतिका गाव इव । किंच
 ऽयुष्वा युद्धकृत् ऽराजेव ऽत्वमिह त्वमेव ऽसिन्धौ सित्वमानौ तयो ऽनयसि उदकपूर् ऽयत् पदा
 ऽधासां ऽप्रवतां त्वया सह गच्छन्तीनाम् ऽभ्यम् अग्ने ऽहनक्षसि व्याप्नोषि । सर्वासां पुत्रो गच्छसि ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति श्रुतुद्रि स्तोमं सचत्ता परुष्या ।

असिन्ध्या मरुद्बुधे वितस्त्यार्जकीये शृणुह्या सुपोमया ॥ ५ ॥

इमम् । मे । गङ्गे । यमुने । सरस्वति । श्रुतुद्रि । स्तोमम् । सचत्ता । परुष्या । आ ।

असिन्ध्या । मरुद्बुधे । वितस्तया । आर्जकीये । शृणुहि । आ । सुऽस्तोमया ॥ ५ ॥

अत्र प्रधानभूताः सप्त नद्यस्तद्वयवभूता नद्यस्तिस्रः स्तूयन्ते । हे गङ्गे हे यमुने हे
 सरस्वति हे श्रुतुद्रि हे पवहन्ति । हे असिन्ध्या अवयवभूतया सहिते मरुद्बुधे हे वितस्तया
 सुपोमया च सहिते आर्जकीये त्वं च एवं सप्त नद्यो पूर्वं अग्ने स्तोमं स्तोत्रमस्मदीयम् अमा
 सवत भासेवध्वम् । शृणुहि शृणु च । आर्जकीयाया वितस्तया सुपोमया च साहित्वं निरुक्त
 उक्तं—' वितस्तया आर्जकीया अः शृणुहि सुपोमया च ' इति । अत्र ' गङ्गा गमनात् ' (निर. १.२६)
 इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ६ ॥

तृष्टामया प्रथमं यातवे सृजः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या ।

त्वं सिन्धो कुर्मया गोमतीं कुमुं मेहत्वा सरयं याभिरीयसे ॥ ६ ॥

तृष्टऽर्जमया । प्रथमम् । यातवे । सृजः । सुऽसर्त्वा । रसया । श्वेत्या । त्या ।

त्वम् । सिन्धो इति । कुर्मया । गोऽमतीम् । कुमुम् । मेहत्वा । सृऽरयम् । याभिः । ईयसे ॥ ६ ॥

हे सिन्धो त्वं कुमुं कमणसीनां गोमतीं नदीं यातवे प्रतिपानु एवंताद्वल्गु प्रथमं
 तृष्टामया नद्या सृजः संगतासि । पश्चात् सुसर्त्वा रसया श्वेत्या रसया कुमया मेहत्वा च
 सह सगुर्भव ऽयाभिः त्वं सरयं समानं रथमारुह ईयसे गच्छसि ॥

ऋजीत्येनी रुशती महित्वा परि जयांसि भरते रजांसि ।

अदग्धा सिन्धुरपसामपस्तुमाश्चा न चित्रा वपुषीव दर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीती । एनी । रुशती । महित्वा । परि । जयांसि । भरते । रजांसि ।

अदग्धा । सिन्धुः । अपसाम् । अपऽस्तमा । अश्वा । न । चित्रा । वपुःसीऽव । दर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीनी कुरुगामिनी एनी चेतवर्णा रुशती दीप्यमाना सिन्धुः जयांसि वेगवन्ति
 रजांसि उदकानि परि भरते प्रभरति । तादृशी अदग्धा अहिंसिता सिन्धुः अपसां कर्मवतीनां
 मध्ये अपस्तमा वेगादयकर्मवती भवति । अश्वा न वददेव चित्रा घायनोपा वपुषी वपुष्मती
 योषि इव दर्शता दर्शनीया भवति ॥

स्वश्वा सिन्धुः सुरथा सुवासा हिरण्ययी सुकृता वाजिनीवती ।

ऊर्णावती युवतिः सीलमावत्युतार्धे वस्ते सुभगा मधुवृषम् ॥ ८ ॥

सुऽअर्धा । सिन्धुः । सुऽरथा । सुऽवासा । हिरण्ययी । सुऽकृता । वाजिनीऽवती ।

ऊर्णाऽवती । युवतिः । सीलमाऽवती । उत । अर्धे । वस्ते । सुऽभगा । मधुऽवृषम् ॥ ८ ॥

स्येयं 'सिन्धुः' 'स्वश्वा' शोभनाचोपेता 'सुरथा' शोभनरथा 'सुवासा' शोभनवसना 'हिरण्ययी' हिरण्ययामरणा 'सुकृता' 'वाजिनीवती' अश्ववती 'ऊर्णावती' । तस्या समीपे देशे हि मन्थूणां यामां रोमभिः कम्बलाः क्रियन्ते । 'युवतिः' नित्यतरुणी सर्वदा ह्रीनोदका 'सीलमावती' । सीराणि यस्याप्यया रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीलमेति निगद्यते कृपावहैः । तादृगोपधुपेता । 'उत' अपि च 'सुभगा' सिन्धुः 'मधुवृषं' मधुवृषकं निर्गुणवादिकम् 'अधि' 'वस्ते' आच्छादयति । तस्यास्तीरि निर्गुणवादीनि बहूनि सन्ति ॥

सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्चिन्नं तेन वार्जं सनिपदस्मिन्नाजौ ।

महान् ह्यस्य महिमा पनस्यतेऽदग्धस्य स्वयंशसो विरश्चिनः ॥ ९ ॥

सुऽखम् । रथम् । युयुजे । सिन्धुः । अश्चिन्नम् । तेन । वार्जम् । सनिपत् । अस्मिन् । आजौ ।

महान् । हि । अस्य । महिमा । पनस्यते । अदग्धस्य । स्वयंशसः । विऽरश्चिनः ॥ ९ ॥

'सिन्धुः' देवता 'सुखं' सुखदरं शोभनद्वारं वा 'अश्चिन्नम्' अश्वचन्तं 'रथ' 'युयुजे' युनक्ति । 'तेन' रथेन 'वार्जम्' अश्वं 'सनिपत्' प्रपच्छतु । 'अस्मिन्नाजौ' संग्रामे यजे वा 'अस्य' सिन्धुरथस्य 'महिमा' 'महान्' 'हि' 'पनस्यते' स्तूयते । कीदृशास्यास्य । 'अदग्धस्य' अग्नैरहिंस्यस्य 'स्वयंशसः' स्वायत्तकीर्तेः 'विरश्चिनः' । महिमायैतत् । महतः ॥ ॥ ७ ॥

'आ वः' इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तम् । इरावतः पुत्रस्य सर्पजतेर्जरत्कर्णनाश आर्थं जागतम् । सोमाभिषवायां ये प्रावाणस्तोदेवत्यम् । तथा वायुक्रान्तम्—'आ वोऽहौ सर्पं देवावतो जरत्कर्णो प्राणोऽस्तौ' इति । प्रावस्तोत्र पृतसूक्तम् । सूत्रितं च—'आ वः ऋजसे प्र वो प्रावाण इति सूक्तयोन्तरोपरिष्टापुरस्ताद्वा' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ वं ऋजसे ऊर्जा व्युष्टिष्विन्द्रं मरुतो रोदसी अनक्तन ।

उमे यथा नो अहनी सचाश्रुवा सदःसदो वरिवस्यात् उज्जिदा ॥ १ ॥

आ । व । ऋजसे । ऊर्जाम् । विऽउष्टिषु । इन्द्रम् । मरुतः । रोदसी इति । अनक्तन ।

उमे इति । यथा । न । अहनी इति । सचाऽश्रुवा । सदःऽसदः । वरिवस्यात् । उज्जिदा ॥ १ ॥

हे प्रावाणः 'वः' युष्मान् 'ऊर्जा' सारभूतानामश्ववतीनां योपसा 'व्युष्टिषु' विभातेषु सप्तु 'आ' 'ऋजसे' आप्रसाधयामि । यूयं सोमेन 'इन्द्रं' 'मरुतो' 'रोदसी' छावावृषिण्यौ च 'अनक्तन' व्यजयत । 'नः' अस्मान् 'उमे' 'सचामुवा' सहोत्पद्ये 'अहनी' छावावृषिण्यौ 'सदः' मदः सर्वेषु यागगृहेषु 'वरिवस्यात्' परिचरतः । 'उज्जिदा' उज्जेदकेन घनेन पूरयतामिति ॥

१. त-म१.२.४.१.८-सु-सीरमावती । २. ग४-विभातेषु, त-म१.२.४.१.८-सु-विभातेषु ।

३. ग४-त-म-सहोत्पद्येन । ४. त-म-सु-पूरयतामिति ।

तदु श्रेष्ठं सर्वनं सुनोतनात्यो न हस्तयतो अद्रिः सोतरि ।

विदद्वय^१र्यो अभिभूति^२ पौंस्यं^३ महो^४ राये चित्त^५रुते यदर्वतः ॥ २ ॥

तत् । अँ इति । श्रेष्ठम् । सर्वनम् । सुनोतनम् । अत्यः । न । हस्तयतः । अद्रिः । सोतरि ।
विदत् । हि । अर्यः । अभिभूति । पौंस्यम् । महः । राये । चित् । तरुते । यत् । अर्वतः ॥ २ ॥

हे प्राचाणः यूयं^१ तदु^२ तमेव^३ श्रेष्ठं^४ प्रशस्यं^५ सर्वनं^६ सोमं^७ सुनोतन अभिपुणुत । अपैकवदाह ।
अद्रिः अभिपयप्राचा^८ हस्तयतः हस्ताभ्यां गृहीतः सन्^९ अर्यो^{१०} न एतोऽश्न इव भवति^{११} सोतरि
अभिपवकतेयं^{१२} यौ । स यथा हस्ताभ्यां दृढं गृहीतोऽपि वरुणति तद्वत् । अर्यः प्राणाभिमपवाप
मेरको यजमानः अभिभूति दायूणामभिभावुकं^{१३} पौंस्यं बलं^{१४} विदद्वि लभते सल्ल देवेभ्यः । यद्वा ।
अभिपवायाध्वरवां^{१५} मेरितो^{१६} प्रावाभिभूति पौंस्यं विदद्यमानार्थम् । किंच^{१७} महो महते^{१८} राये
चित् धनायापि^{१९} यत् यो प्रावा^{२०} अर्चतः^{२१} अश्वान्^{२२} तस्ते सनुते प्रयच्छति ॥

तदिद्वयस्य सर्वनं विवेरपो यथा पुरा मनवे गातुमश्रैत् ।

गोअर्णसि त्वाष्ट्रे अश्वनिर्णिजि प्रेमध्वरेष्वध्वरां अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । हि । अस्य । सर्वनम् । विवेः । अपः । यथा । पुरा । मनवे । गातुम् । अश्रैत् ।
गोऽर्णसि । त्वाष्ट्रे । अश्वऽनिर्णिजि । प्र । ईम् । अध्वरेषु । अध्वरान् । अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

इत् इति पूरणः । अस्य प्राणाः तत् सत्यनम् अभिपवोपेतमत्सदीयं सोमयागात्स्यम्
अभा कर्म विवेः ग्याप्तोतु । विपूर्वस्य वेतेलंष्टवदादित्वाच्छपो लुक् । वेतेदिपूर्वस्य वा छान्दसे औ
यापरूपमिति संदेहादनवग्रहः । समासस्वरः । यथा पुरा मनवे राज्ञे गातुं गमनम् अश्रैत्
आजगाम तद्वत्^१ ग्याप्तोतु । किंच गोअर्णसि गोरूपे अपहतैर्गोभिः परिवृते तथा अश्वनिर्णिजि ।
निर्णिगिति रूपनाम । अश्वरूपे । अपहतैरश्वैर्वृत इत्यर्थः । ईरौ एवाष्ट्रे खड्गः पुत्रे हन्तव्ये सतीति
शेषः । ईम् एतान् अध्वरान् असुरैरहिस्थानध्वरसाधकान् घोषकात् अध्वरेषु अशिश्रयुः
आध्रपन्ति पूर्वं यजमानाः ॥

अप हत रक्षसो भङ्गुरावतः स्कभायत निर्ऋतिं सेधुतामतिम् ।

आ नो रयिं सर्ववीरं सुनोतन देवाव्यं भरत श्लोकमद्रयः ॥ ४ ॥

अप । हत । रक्षसः । भङ्गुरावतः । स्कभायत । निःऋतिम् । सेधत । अमतिम् ।

आ । नः । रयिम् । सर्वऽवीरम् । सुनोतन । देवऽअव्यम् । भरत । श्लोकम् । अद्रयः ॥ ४ ॥

हे अद्रयः यूयम् अप हत विनाशयत रक्षसः रक्षसान् । कीरसान् । भङ्गुरावतः
भञ्जेन कर्मणा तद्वतः । तथा स्कभायत दूरे परिहरत निर्ऋतिं पापदेवताम् । यथासुं यत् नाराच्छति
तथा । किंच^१ सेधत निषेधत अमतिं हिंसामति रक्षःप्रभृतिम्^२ । किंच^३ नः अत्माकं सर्ववीरं
यहुषुत्रापुषेतं^४ रयिं घनम् आ सुनोतन । अभिपवेन पुत्रघनादीनां लाभादेवमुक्तम् । किंच देवाव्यं
देवप्रीणनं श्लोकं^५ भरत संपादयत ॥

१. त-तदेव । २. भ-अभिपवायाध्वरवादयः । ३. ग-त१.२.३.४.५.७-म२-मेरयिताः त१.८-म१.
४.६-मेरिता । ४. त-भ-तत् । ५. त१.८-म- किंच ... रक्षःप्रभृति नास्ति । ६. ग-
श्लोकं शब्दं हे अद्रयः ।

दिवश्चिदा वोऽमवत्तरेभ्यो विम्बनां चिदाश्वपस्तरेभ्यः ।

वायोश्चिदा सोमरभस्तरेभ्योऽग्नेर्धिदर्थं पितृकृत्तरेभ्यः ॥ ५ ॥

दिव. । चित् । आ । वः । अमवत्तरेभ्यः । विम्बनां । चित् । आश्वः । तरेभ्यः ।

वायोः । चित् । आ । सोमरभः । तरेभ्यः । अग्नेः । चित् । अर्चं । पितृकृत्तरेभ्यः ॥ ५ ॥

१दिवश्चित् आदित्यादपि १अमवत्तरेभ्यः अत्यन्तं बलवद्भ्यः १व गुप्ताभ्यम् १आ १अर्चं भस्तीदधयुः । यद्वा । हे अध्वर्यादयः सो यूयमुच्यमानलक्षणेभ्यो प्रावभ्य आ सर्वतोऽर्चं अर्धतरेभ्यः प्रनिवाक्यं योज्यम् । १विम्बना १चित् । विम्बा सुघन्धनः पुत्रः । तेनापि १आश्वपस्तरेभ्यः शीघ्रमर्च्य इत्यर्थः । विम्बादीनां प्रयाणा चमसाद्विशोघ्रकर्मं प्रसिद्धम् । १वायोश्चित् वायोरपि १सोमरभस्तरेभ्यः सोमाभिपवार्थेनात्यन्तेन वेगेन युजेभ्यः । वायोरपि प्रावाणो वेगवन्तो भवन्ति सोमाभिपवार्थम् । १अग्नेः श्वित् अग्नेरपि १पितृकृत्तरेभ्यः अत्यन्तमग्नसाधकेभ्यः । ईदृशेभ्यो प्रावभ्यः प्रीणनाय यूयमर्चतेति ॥ ५ ॥

भूरन्तु नो यशसः सोत्वर्धसो प्रावाणो वाचा दिवितां दिवित्मता ।

नरो यत्र दुहते काम्यं मघ्वाघोषयन्तो अभितो मिथस्तुरः ॥ ६ ॥

भूरन्तु । न । यशसः । सोतु । अन्धसः । प्रावाणः । वाचा । दिवितां । दिवित्मता ।

नरः । यत्र । दुहते । काम्यम् । मघुं । आऽघोषयन्तः । अभितः । मिथः । तुरः ॥ ६ ॥

१यशसः यशस्विनः । १प्रावाणः १नः अस्मभ्य १सोतु सुतम् १अन्धसः सोमस्य रस १भूरन्तु भूरन्तु संपादयन्तु । उकारस्थान्दसः । किंच १दिवित्मता दीक्षिमत्या । लिङ्गन्ययः । १वाचा स्तुतिवाचा १दिविता दिवितायां दीक्षिमतायां वास्मान् कुर्वन्तु । सोमयातो स्थापयन्निवाक्यं । कैषां दीक्षिमतेति उच्यते । १नरः नेतारः ऋविजः १यत्र यातो १काम्यं कमनीयं १मघुं सोमरसं १दुहते । किं कुर्वन्तः । १आघोषयन्तः सर्वतोऽभिपवशब्दं स्तोत्रशब्दादिरूपं वा शब्दं कुर्वन्तः । १अभितः सर्वतः १मिथस्तुरः स्वरमाणाः । सा दीक्षिमतेति ॥

सुन्वन्ति सोमं रथिरासो अद्रयो निरस्य रसं गुविषो दुहन्ति ते ।

दुहन्त्यूर्ध्वरूपसेचनाय कं नरो हव्या न मर्जयन्त आसभिः ॥ ७ ॥

सुन्वन्ति । सोमम् । रथिरासः । अद्रयः । नि । अस्य । रसम् । । गोऽस्य । दुहन्ति । ते ।

दुहन्ति । ऊर्ध्वः । उपऽसेचनाय । कम् । नरः । हव्या । न । मर्जयन्ते । आसभिः ॥ ७ ॥

१रथिरासः रथवन्तो^१ रहणवन्तः १अद्रयः प्रावाणः १सोमं १सुन्वन्ति । प्रावाणः १अस्य सोमस्य १रसं १निः १दुहन्ति नि शेषेण दुहन्ति । १गविषः स्तुतिवाचमिच्छन्तः सन्तः । १दुहन्ति १ऊर्ध्वः रसं सोमसंबन्धनम् । किमर्थम् । १उपसेचनाय अग्रे । १कम् इति पादपूरण । १नरः नेतारोऽभिपवकर्तारः ऋविजः १हव्या १न हवींषि वाग्न्युपसेचनानन्तरम् १आमभिः स्वास्यैः १मर्जयन्ते शोधयन्ति । शेषलक्षणेन शुद्धीकुर्वन्ति । यद्वा । अग्नौ होतुदंशापरिप्राप्तपुरासभिरास्योपलक्षितैः स्तोत्रैर्मर्जयन्ते ॥

एते नरः स्वर्पसो अभूतन य इन्द्राय सुनुय सोममद्रयः ।

वामं वामं धो दिव्याय धाम्ने वसुवसु वः पार्थिवाय सुन्वते ॥ ८ ॥

एते । नरः । सुऽअर्पसः । अभूतन । ये । इन्द्राय । सुनुय । सोमम् । अद्रयः ।

वामम् । वामम् । वः । दिव्याय । धाम्ने । वसुवसु । वः । पार्थिवाय । सुन्वते ॥ ८ ॥

हे वनरः नेतारः हे अद्रयः एते यूर्यं स्वर्पसोऽभूतन द्यौमनाभिपवकर्मणि भवत । एते यूर्यम् इन्द्राय सोमम् सुनुय वः यूर्यं वामं वामं यद्यद्वननीयं धनमस्ति तत्तत् दिव्याय धाम्ने तेन ते कुरुत । तथा वसुवसु यद्यद्वासयोर्ग्यं धनमस्ति तत् वः यूर्यं पार्थिवाय सुन्वते यजमानाय कुरुत ॥ ॥ ९ ॥

‘अभ्रमुपः’ इत्येष्टं नभसं सूक्तं भृगुगोत्रस्य सधूमरश्मिराणं मरुदेवताकम् । पञ्चमी जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अभ्रमुपः सधूमरश्मिर्भागवो मारुतं ॥ पञ्चमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

अभ्रमुपो न वाचा प्रुपा वसु हविष्मन्तो न यज्ञा विंजानुपः ।

सुमारुतं न ब्रह्माणं मर्हसे गणमस्तोष्येषां न शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रमुपः । न । वाचा । प्रुपा । वसु । हविष्मन्तः । न । यज्ञाः । विंजानुपः ।

सुमारुतम् । न । ब्रह्माणम् । अर्हसे । गणम् । अस्तोषि । एषाम् । न । शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रमुपो न मेघाधिर्गच्छन्त उदकविन्दय इव वाचा स्तुत्या प्रीता मरुतः वसु धनं प्रुप सिद्ध्यन्ति । स्पर्शयेन बहुवचनम् । किंच हविष्मन्तो न यज्ञाः हविर्मियुक्ता प्रागा इव विंजानुप जगती विजयितारो भवन्ति । अथ समुदायेनाह । तेषाम् एषां सुमारुतं शोभनानां मरुतां ब्रह्माणं मद्भान्तं गणम् अर्हसे पूजार्थं न अस्तोषि नास्तौषम् । न स्तुतवानस्मीतः पूर्वम् । तथा शोभसे शोभार्थमपि मारुतं गणं न अस्तोषि । अत इदानीं नूतनेन स्तोत्रेण स्तोमस्त्वर्थः ॥

श्रिये मर्यासो अञ्जीरकृण्वत सुमारुतं न पूर्वीरति क्षपः ।

दिवस्पुत्रास एता न येतिरे आदित्यासस्ते अक्रा न वावृधुः ॥ २ ॥

श्रिये । मर्यासः । अञ्जीन् । अकृण्वत । सुमारुतम् । न । पूर्वीः । अति । क्षपः ।

दिवः । पुत्रासः । एताः । न । येतिरे । आदित्यासः । ते । अक्राः । न । वावृधुः ॥ २ ॥

श्रिये शोभार्थं मर्यासः मारुता मनुष्यरूपा वा मरुतः । एवं मनुष्याः सन्तः पश्चात्सकृत्-विशेषेण ह्यमरा आसन् ॥ ॥ अञ्जीन् अञ्जकान्यामरणानि अकृण्वत कुर्वन्ति । किमर्थम् । श्रिये स्वशरीरशोभनार्थम् । सुमारुतं शोभनानां मरुतां गणं पूर्वीः बह्वयः क्षपः क्षपयिष्य-सेना न अति न पराभावयन्तीति शेषः । किंच दिवः सुदेवतायाः पुत्रासः पुत्राः एताः गन्तारः न येतिरे निर्गच्छन्ति । एते आदित्यासः अदितेः पुत्राः अक्राः आक्रमणशीला मरुताः न वावृधुः न वर्धन्ते । यतोऽस्माभिर्न स्तुता अत इति भावः ॥

१. ग-त-भ-सुमारुतं न । २. ग-त-४.५-शोभनार्थं । ३. ग-त-शोभार्थं । ४. त-भ-न्तो सुमारुतं ।

प्र ये दिवः पृथिव्या न बर्हणा त्मना रिरिन्ने अत्रात्र सूर्यः ।

पाजस्वन्तो न वीराः पनस्यवो रिशादसो न मर्या अभिद्यवः ॥ ३ ॥

प्र । ये । दिवः । पृथिव्याः । न । बर्हणा । त्मना । रिरिन्ने । अत्रात् । न । सूर्यः ।
पाजस्वन्तः । न । वीराः । पनस्यवः । रिशादसः । न । मर्याः । अभिद्यवः ॥ ३ ॥

ये मरुतः पृथिव्या पन पृथिव्याश्च । नेति चार्थः । बर्हणा महर्षेण त्मना आत्मनैव
रिरिन्ने रिरिचिरे अतिरिक्ता अमवन् स्वशरणिष्वभ्रात्रा^१ अत्रादिव^२ सूर्यः^३ । किंच पाजस्वन्तो
पन वीराः प्रलवन्तो वीरा इव पनस्यवः स्तुतिकामा भवन्ति । किंच रिशादसो पन मर्याः
रिशातामितारो मनुष्या इव अभिद्यवः अभिगतदीप्तयो भवन्ति ॥

युष्मार्कं धुध्रे अपां न यामनि विथुर्यति न मही श्रथुर्यति ।

विश्वस्सुर्यज्ञो अर्वाग्यं सु वः प्रयस्वन्तो न सत्राच आ गत ॥ ४ ॥

युष्मार्कम् । धुध्रे । अपाम् । न । यामनि । विथुर्यति । न । मही । श्रथुर्यति ।

विश्वः सूर्यः । यज्ञः । अर्वाक् । अयम् । सु । वः । प्रयस्वन्तः । न । सत्राचः । आ । गतः ॥ ४ ॥

हे मरुतः युष्मार्कं धुध्रे परस्परसंघाते अपां पन यामनि प्रयुक्तानामुदकानां गमन इव
मही महती भूः पन विथुर्यति न व्यथते । नापि श्रथुर्यति न विशीर्णा भवति । शीप्रगतयोऽपि
यूयमेना न पीडयन्मिसर्यः । विश्वस्सुः विश्वरूपः पयस् पयः पागसाधनं हविः पव युष्मार्कम्
अर्वाक् अभिमुखं धुध्रे सुष्ठु गच्छति । प्रयस्वन्तो पन भवन्तः परिरिक्तार इव सुखप्रदाः सन्तः
सत्राचः सहाजिनाः पवा गत आगच्छतः सवाकारेणागच्छतेत्यर्थः । 'मत्स्यगणा वै मरुतः'
(तै. सं. २. २. ५. ७) इति श्रुते ॥

यूर्यं धूर्यं प्रयुजो न रश्मिभिज्योतिष्मन्तो न भासा व्युष्टिषु ।

इयेनासो न स्वयंशसो रिशादसः प्रवासो न प्रसितासः परिमुषः ॥ ५ ॥

युयम् । धूः स्रु । प्रयुजः । न । रश्मिभिः । ज्योतिष्मन्तः । न । भासा । व्युष्टिषु ।

इयेनासः । न । स्वयंशसः । रिशादसः । प्रवासः । न । प्रसितासः । परिमुषः ॥ ५ ॥

हे मरुतः यूर्यं धूर्यं रथसंविधौषु रश्मिभिः योक्त्रैः प्रयुजः प्रयुक्ता बद्धा अथा इव
परिमुषः परितो गन्तारः स्य । तथा ज्योतिष्मन्तो पन तेजस्वन् आदिषादय इव भासा युक्ता
भवथ व्युष्टिषु उपसृदितासु । किंच इयेनासो पन इयेना इव स्वयंशसः स्वायत्तयशसः । ते
यथा रिशादसः रिशातामितारस्तद्विरिशादसः स्वायत्तयशसश्च । किंच प्रवासो पन प्रवासिन इव
पथिका इव प्रसितासः प्रसिद्धानाः । उक्तरूपा मरुतः परिमुषः परितो गन्तारो भवथ ॥ ॥ १० ॥

प्र यद्बर्हध्ये मरुतः पराकाधूर्यं महः संवरणस्य वस्यः ।

विदानासो वसवो राध्वस्याराचिद्वेपः सनुतर्धुयोत ॥ ६ ॥

प्र । यत् । वहध्वे । मरुतः । पराकात् । युयम् । महः । समुवरेणस्य । वरुः ।

विदानासः । वसवः । राध्यस्य । आरात् । चित् । द्वेयः । सनुतः । युयोत ॥ ६ ॥

हे मरुतः १ युयं २ यत् यदा ३ पराकात् अत्यन्तं दूरदेशात् ४ वहध्वे ५ आगच्छत तदानीं ६ महः महत् ७ संवरणस्य संवरणीयं ८ राध्यस्य संराधनीयं ९ वरुः वसु धनं १० विदानासः प्रयच्छन्तो हे ११ वसव युयम् १२ आराधित दूरादेव १३ युयोत पृथक्कुस्त । कानिति उच्यते । १४ द्वेयः द्वेष्टृन् । कीदृशान् । १५ सनुतः अन्तर्हितान् । निगूढानित्यर्थः । सनुतरित्यन्तर्हितानाम् ॥

य उदधिं यज्ञे अश्वरेष्ठा मरुद्भ्यो न मानुषो ददाशत् ।

रेवत्स वयो दधते सुवीरं स देवानामपि गोपीथे अस्तु ॥ ७ ॥

यः । उदध्वि । यज्ञे । अश्वरेऽस्याः । मरुद्भ्यः । न । मानुषः । ददाशत् ।

रेवत् । सः । वयः । दधते । सुवीरम् । सः । देवानाम् । अपि । गोपीथे । अस्तु ॥ ७ ॥

१ अश्वरेष्ठाः यागे स्वीदन् २ मानुषः ३ यः यजमानः ४ यज्ञे ५ उदधि सति । ऋक्साध्वेन स्तोत्र-मुपलक्ष्यते । यज्ञे समाप्तलुक्तिके सति संपूर्णे सति ६ मरुद्भ्यो ७ न मरुद्भ्य इवाम्येषामभ्यर्च्यम् ८ ऋत्विगादिभ्यः ९ ददाशत् दद्यात् । यद्वा यत् उदध्युपक्रान्तं ह्ययर्थः । सविन् यज्ञे मरुद्भ्य इवाम्यस्मै इन्द्राय ददाशत् ददाति । १० सः यजमानः ११ रेवत् धनवत् १२ सुवीरं शोभनपुत्रापुत्रेवं १३ वयः अन्नं १४ दधते धारयति । इत्ययमेनैकवचनम् । १५ स १६ देवानाम् इन्द्रादीनाम् १७ अपि १८ गोपीथे सोमपात्रे १९ अस्तु भवतु ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियांस ऊर्मा आदित्येन नाम्ना शंभविष्ठाः ।

ते नोऽवन्तु रथतर्मनीषां महश्च यामन्नध्वरे चक्रानाः ॥ ८ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियांसः । ऊर्माः । आदित्येन । नाम्ना । शम्भविष्ठाः ।

ते । नः । अवन्तु । रथऽत् । मनीषाम् । महः । च । यामन् । अश्वरे । चक्रानाः ॥ ८ ॥

१ ते २ हि ते खलु ३ यज्ञेषु यागेषु ४ यज्ञियांसः यज्ञार्हा यष्टव्याः ५ ऊर्माः अविताः ६ आदित्येन ७ नाम्ना आदित्यसंबन्धिनोदकेन ८ शंभविष्ठाः सुखस्य भावयितारः । यद्वा । आदियात्पेन नाम्नादित्य-नामकेन देवेन सह शंभविष्ठाः । ९ ते मरुतः १० नः अस्मान् ११ अवन्तु । १२ रथत् इत्युतो रथस्य यज्ञ-गमनसाधनस्य परयितारः सन्तः १३ मनीषां स्तुतिमवन्तु रक्षन्तु । कीदृशास्ते । १४ अश्वरे १५ यामन् यागागमने १६ महः महद्भविः १७ चक्रानाः कामयमानाः ॥ ११ ॥

१ विप्रासः २ इत्यष्टवं दशमं सूक्तम् । पञ्चम्याघास्तिस्रो द्वितीया चेति चतस्रो जगत्थः । शिष्टा-धतसष्टिभूतः । पूर्वयष्टिपदेवते । तथा चानुकान्त—' विप्रासो द्वितीया पञ्चम्याघास्तिस्रो जगत्थः ' इति । गतो विनियोगः ॥

विप्रासो न मन्मभिः स्वाध्यायै देवाव्यो न युनैः स्वर्गसः ।

राजानो न चित्राः सुसंदर्शः क्षितीनां न मर्या अरेपसः ॥ १ ॥

१. ग-मपहध्वे । २. य-त४.५-तदानीं युयं; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.६.८-तदानीं युयं । ३. त-म-मु- 'यः' नास्ति । ४. त-मु-'मभ्यर्च्युपमृतिभ्यः' । ५. त१.२.३.७-मु-रथिमत्; म-'धनवत्' नास्ति ।

विप्रांसु । न । मन्मऽभिः । सुऽआर्ष्यः । देवऽअव्यैः । न । युजैः । सुऽअप्रेतः ।
राजानः । न । चित्राः । सुऽसदृशः । क्षितीनाम् । न । मर्याः । अरेपसः ॥ १ ॥

विप्रांसो ऽन विप्रा ब्राह्मणा इव ते यथा ऽमन्मभिः स्तुतिभिः । स्वाध्यः शोभनाध्याना
भवन्ति एव^१ मरुतोऽप्यस्मदीयैर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैः स्वाध्यः सुमन्सो भवन्ति । अथवा । मन्मभि
स्तोत्रैर्युक्ता विप्रांसो न मेधाविनः स्तोतार इव स्वाध्यो यज्ञे यजमाने वा सुध्याना इत्यर्थः । तथा
ऽयज्ञैः यागैः ऽदेवाव्यो ऽन देवानां तर्पयितारो यजमाना इव ऽस्वप्सः । अग्र इति कर्मनाम ।
शोभनकर्मणः । ते यथा कर्मसु ध्यायता भवन्ति तद्वद्वृष्टिप्रदानादिकर्मसु ध्यायता इत्यर्थः ।
ऽराज्ञानो ऽन सूर्याभिषिक्ताः क्षितिपतय इव ऽचित्राः चायनीयाः पूजनीयाः । यद्वा चित्राभरणाः ।
तथा ऽसुसदृशः सुषु दर्शनीयाः । तथा ऽक्षितीनां निवासानां स्वामिनः । मर्या ऽन मनुष्या इव
ऽअरेपसः अपायाः । यथा प्रतिग्रहार्थमन्यत्रागतवा स्वगृह एवानुतिष्ठन्तो निर्दोषा भवन्ति तादृशा
इत्यर्थः । ईदृशाः शोभन्त इत्यर्थः ॥

अग्निर्न ये आजसा रुक्मवक्षसो वार्तासो न स्वयुजः सद्युक्तयः ।

प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते ॥ २ ॥

अग्नि । न । ये । आजसा । रुक्मऽवक्षसः । वार्तासः । न । स्वऽयुजः । सद्यऽउक्तयः ।
प्रऽज्ञातारः । न । ज्येष्ठाः । सुऽनीतयः । सुऽशर्माणः । न । सोमाः । ऋतम् । यते ॥ २ ॥

हे मरुतः ऽअग्निर्न अग्निरिव स^२ यथा^३ ऽआजसा तेजसा शोभते तद्वद्वाजसा युक्ताः किंच
ऽरुक्मवक्षसः रुक्मालंकृतवक्षस्काः ऽवार्तासो ऽन प्रत्यक्षवार्ता इव ऽस्वयुज स्वयं^४ युग्यमानाः^५
ऽसद्युक्तयः सद्योगमनाः ऽप्रज्ञातारो ऽन प्रकर्षेण ज्ञातारो ज्ञाविन इव ऽज्येष्ठा पूज्याः ऽसुनीतयः
सुनयनाः ऽसुशर्माणो ऽन ऽसोमा सुमुखा सोमा इव ते यूयम् ऽऋतं ऽयते यज्ञं गच्छते यजमानाय
गच्छतेति ॥

वार्तासो न ये धुनयो जिगत्तवोऽग्नीनां न जिह्वा विरोकिणः ।

वर्मण्वन्तो न योधाः शिमीवन्तः पितृणां न शंसाः सुरातयः ॥ ३ ॥

वार्तासः । न । ये । धुनयः । जिगत्तवः । अग्नीनाम् । न । जिह्वाः । विरोकिणो ।
वर्मण्वन्तः । न । योधाः । शिमीवन्तः । पितृणाम् । न । शंसाः । सुरातयः ॥ ३ ॥

ऽये मरुतः ऽवार्तासो ऽन वायव इव ऽधुनयः शत्रूणां कम्पयितारः । जिगत्तवः गमनशीलाः ।
अत्र भारते सुष्ठे मरुतामेव दृष्टान्तकथनं संवरणस्वभाववायुपदार्थतदभिमानिदेवताभेदेनाविदम् ।
तथा ऽअग्नीनां ऽन ऽजिह्वाः अग्नीनां ज्वाला इव ऽविरोकिणः विरोचनशीलमुखाः । तथा ऽवर्मण्वन्तो
ऽन ऽयोधाः कवचिनो योदार इव ऽशिमीवन्तः शौर्यकर्मवन्तः । तथा ऽपितृणां ऽन ऽशंसाः पितॄणां
जनकानां शंसा वाच इव ऽसुरातयः सुदानाः । एवंमहानुभावा एते मरुतोऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥

१. त-मु-एवमेते । २. न-त-अ-‘स’ नास्ति । ३. त-४. ५-‘यथा’ नास्ति । ४. त-अ-१.

२. ४. १. ८-स्वयुग्यमानाः ।

रथानां न येराः सनाभयो जिगीवांसो न शूरा अभिघवः ।

वरेयवो न मर्या घृतघुषोऽभिस्वर्तारो अर्के न सुष्टुमः ॥ ४ ॥

रथानाम् । न । ये । अराः । सनाभयः । जिगीवांसः । न । शूराः । अभिघवः ।

वरेयवः । न । मर्याः । घृतघुषः । अभिस्वर्तारः । अर्कम् । न । सुष्टुमः ॥ ४ ॥

१रथानां १न रथघ्राणाभिय १अराः ते यथा बहवोऽपि १सनाभयः समाननाभयो भवन्ति तद्वत् १ये परस्परं सनाभयः समानयन्धना एकस्मिन्नेवान्तरिक्षे वर्तमानाः । परस्परं वस्तुभूता इत्यर्थः । १जिगीवांसो १न १शूराः जयशीलाः शूरा इव १अभिघवः अभिगतदीप्तयः किं १वरेयवो १न १मर्याः घृतं वरं परस्मै प्रदातुमिच्छन्तो मनुष्या इव १घृतघुषः उदकस्येकारः । उदकपूर्वं हि वराणि वसूनि दीपन्ते नियमेन । घृत्युदकप्रदा इत्यर्थः । किंच १अभिस्वर्तारः १अर्के १न अर्कमर्चनीयं स्तोत्रमभिस्वर्तारोऽभितः शब्दयितारो बन्दिन इव १सुष्टुमः सुशब्दाः ॥

अश्वांसो न ये ज्येष्ठांस आश्वो दिधिपवो न रथ्यः सुदानवः ।

आपो न निम्नैरुदभिर्जिगलवो विश्वरूपा अङ्गिरसो न सामभिः ॥ ५ ॥

अश्वांसः । न । ये । ज्येष्ठांसः । आश्वः । दिधिपवः । न । रथ्यः । सुदानवः ।

आपः । न । निम्नैः । उदभिः । जिगलवः । विश्वरूपाः । अङ्गिरसः । न । सामनिः ॥ ५ ॥

१ये मत्तः १अश्वांसो १न अश्वा इव १ज्येष्ठांसः ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः १आश्वः शीघ्रगमना । तथा १दिधिपवो १न वसूनां धारका इव १रथ्यः रथस्वामिनः १सुदानवः सुदानाः । तथा १आपो १न आप इव १निम्नैः प्रवणौ । १उदभिः उदकैः सह १जिगलवः गमनशीलाः । तथा १विश्वरूपाः नानारूपाः १सामभिः युक्ताः १अङ्गिरसो १न अङ्गिरस इव । सर्वदा सामगा इत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

प्रावाणो न सुरयः सिन्धुमातर आददिरासो अद्रयो न विश्वहा ।

शिशूला न क्रीळ्यः सुमातरौ महाग्रामो न यामञ्जुत त्विषा ॥ ६ ॥

प्रावाणः । न । सुरयः । सिन्धुमातरः । आददिरासः । अद्रयः । न । विश्वहा ।

शिशूला । न । क्रीळ्यः । सुमातरः । महाग्रामः । न । यामन् । उत । त्विषा ॥ ६ ॥

१सुरयः उदकस्य प्रेरकाः १प्रावाणो १न मेघा इव १सिन्धुमातरः नदीनिर्मातरः । १आददिरासः आदरणीयानि १अद्रयो १न वज्राघायुधानीव १विश्वहा सर्वदा शत्रूणां हन्तार इत्यर्थः । यदा । सर्वदा अद्रयो न वज्रा इव शत्रूणां आददिरास आदरणीयाः । १सुमातरः शीघ्रगमनकाः १शिशूला १न शिशव इव १क्रीळ्यः विहर्तारः । १उत अपि च १महाग्रामो १न महाजनसंघ इव १यामन् यामनि गमने १त्विषा दीपया युक्ता भवन्ति । तैस्सप्तजमागच्छन्तु ॥

उपसां न केतवोऽध्वरथ्रियः शुभयवो नाञ्जिभिर्व्यञ्चितम् ।

सिन्धवो न ययियो आजघ्नयः परावतो न योजनानि ममिरे ॥ ७ ॥

उपसाम् । न । केतवः । अध्वरऽथ्रियः । शुभयवः । न । अञ्जिभिः । वि । अञ्चितम् ।

सिन्धवः । न । ययियः । आजघ्नयः । परावतः । न । योजनानि । ममिरे ॥ ७ ॥

ये मरुतः ऽउपसां ऽन ऽकेतवः उपसां रदमय इव ऽअप्वरश्रिय धञ्जस्याधयितारो भवन्ति ।
तथा ऽशुभंयवो ऽन कल्याणकामा धरा इव ऽअग्निभिः आभरणे ऽव्यभितन् दीप्यन्ते । 'श्रिता
घर्णे' । छट्टि रूपम् । तथा ऽसिन्धवो ऽन नद्य इव ऽयस्यिः गमनशीलाः ऽभ्राजद्वयः दीप्यमाना-
युधाः ऽपरावतो ऽन दूराष्वनीना वदवा इव ऽयोत्रनानि दूरदेशान् ऽभिमरे परिच्छिन्दन्ति ।
तेऽस्मद्यज्ञमगाच्छन्निवन्ति ॥

सुभागाग्नौ देवाः कृणुता सुरत्नान्स्मान्तस्तोतृन्मरुतो वावृधानाः ।

अधि स्तोत्रस्य सुरस्यस्य गात सुनाद्वि वो रत्नधेयानि सन्ति ॥ ८ ॥

सुऽभागात् । नृ. । देवाः । कृणुत । सुऽरत्नान् । अस्मान् । स्तोतृन् । मरुतः । वृद्धानाः ।
अधि । स्तोत्रस्य । सुरस्यस्य । गात । सुनात् । हि । वः । रत्नऽधेयानि । सन्ति ॥ ८ ॥

अनया स्तुतिमुपसहरति । हे ऽमरुतः ऽदेवाः । वृद्धानाः स्तुत्या वर्धमाना यूयं ऽस्तोतृन् ऽनः
अस्मान् ऽसुभागात् सुवनान् ऽकृणुत कुहन । तथा ऽसुरत्नान् शोभनरत्नान् कृणुत । यद्वा । सुरत्नान्
शोभनरमणीयस्तोत्रानस्मानिति संबन्धनीयम् । किंच यूयं ऽमरुतस्य ऽस्तोत्रस्य सखिभूते स्तोत्रम्
ऽअधि ऽगात अधिगच्छत । वः युष्माकं ऽरत्नधेयानि रत्नदानानि अस्मद्विषयाणि ऽसनाद्वि
थिरकालादारम्य खञ्जु ऽसन्ति ॥ ॥ ११ ॥

'अपश्यम्' इति सप्तचमेकादशं सूक्तमग्नेयं त्रैपुभम् । सौचीकृणोऽग्निरूपिर्वैश्वानराणो वायवा
ससिर्नाम वाजंभरपुत्र । तथा 'वानुकान्तम्'—'अपश्यं सप्त सौचीकोऽग्निरैश्वानरो वा ससिर्वा
वाजंभर आग्नेय सु' इति । आतरनुवाकाधिनसन्नयोश्चैपुमे छन्दोदीदमादिके द्वे सूक्ते । स्मृतिं च—
'अपश्यमस्य महत इति सूक्ते' (भाष. श्री. ४. १३) इति ॥

अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विभु ।

नाना हनु विमृते सं भरेते असिन्वती वप्सती भूर्यतः ॥ १ ॥

अपश्यम् । अस्य । महतः । महिऽत्वम् । अमर्त्यस्य । मर्त्यासु । विभु ।

नाना । हनु इति । विमृते इति विऽमृते । सम् । भरेते इति ।

असिन्वती इति । वप्सती इति । भूरि । अतः ॥ १ ॥

ऽअस्य अग्नेः । ऽमहतः महनीयस्य ऽमहिश्वं महत्त्वम् ऽअपश्यं पश्यामि । कीदृशास्यास्य ।
ऽमर्त्यासु विभु मनुष्यरूपासु प्रजासु तातां हृदये ऽअमर्त्यस्य अमरत्वरूपत्वस्य वैश्वानररूपेण
वर्तमानस्य । यद्वा । मर्त्यासु विद्वद्विषयज्ञमानरूपासु प्रजास्यमर्त्यस्य सर्वदा जागरितस्य । अथ
दावाग्निरूपोऽग्निरुच्यते । अस्याग्नेः ऽहनु शिश्रे ऽनाना ऽविमृते विभिन्ने ऽसं भरेते संभरतो हन्तैः ।
तथा कृत्वा ऽअसिन्वती असंवादन्यौ स्तोतारं ऽवप्सती मक्षयन्त्यौ ऽभूरि प्रभूत काष्ठमरण्ये धर्त-
मानम् ऽअतः भक्षयतः ॥

गुहा शिरो निहितमृषां गुक्षी असिन्वन्नत्ति जिह्वया वनानि ।

अत्राण्यस्मै पृद्भिः सं भरन्त्युत्तानहस्ता नमसार्थं विभु ॥ २ ॥

गुहा । शिरः । निऽहितम् । ऋषक् । अक्षी इति । असिन्वन् । अत्ति । जिह्वा । वनानि ।
अत्राणि । अस्मै । पट्ऽभिः । सम् । भरन्ति । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । अपि । विशु ॥२॥

अस्याग्नेः । शिरः मूषां गुहा गुहायां । निहितं मनुष्योदरेषु वर्तते । अस्य अक्षी अक्षिणी
ऋषक् पृथगिहितं निहिते चन्द्रसूर्यात्मना । तावेवाक्षिणी इत्यर्थः । ईदृशो योऽभिः असिन्वन् दन्ते-
रसंखादन् । जिह्वा वनानि अत्ति काष्ठानि भक्षयति दाहभूतः । अस्मै अग्नयेऽध्वर्यादयः । पट्भिः
पादैरभिगत्य अत्राणि । सत् । भरन्ति संपादयन्ति हवींषि । कथंभूताः । उत्तानहस्ताः पात्रधारणार्थ-
मुन्नतकराः । नमसा नमस्कारेण युक्ताः । कुत्र । अपि विशु प्रजासृष्ट्विषु मध्ये ॥

प्र मातुः प्रतुरं गुहामिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः ।

ससं न पृक्मविदच्छुचन्तं रिरिह्वासं रिप उपस्थे अन्तः ॥ ३ ॥

प्र । मातुः । प्रऽतरम् । गुहम् । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः । सर्पत् । उर्वीः ।
ससम् । न । पृक्म् । अविदत् । शुचन्तम् । रिरिह्वासम् । रिपः । उपऽस्थे । अन्तरिति ॥३॥

अयमग्निः । मातुः पृथिव्याः संबन्धिनीः । उर्वीः बह्वीः । वीरुधः कृताः । इच्छन् तथा प्रतरं
प्रकृष्टतरं । गुहं गोप्यं तासां वीरुधो मूलमपीच्छन् कामयमानः । प्र । सर्पत् प्रसर्पति प्रसरति । किमिव ।
कुमारो न कुमार इव । स यथा स्तन्यं पातुं आनुष्यां संपति तद्वत् । ससं न पृक्म विदच्छुचन्तं
शुचन्तं दीप्यमानं नीरसं वृक्षं । रिपः पृथिव्याः । उपस्थे अन्तः उत्तरेऽन्तः । अविदत् विन्दति ।
पुनः कीदृशम् । रिरिह्वासम् आकाशमास्वादयन्तम् । यद्वा । मूलैर्मातरं पृथिवीं रिरिह्वासम् ॥

तद्दामृतं रोदसी प्र ब्रवीमि जायमानो मातरा गर्भो अत्ति ।

नाहं देवस्य मर्त्यश्चिकेतुरिरिह विचेताः स प्रचेताः ॥ ४ ॥

तत् । वाम् । श्रुतम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमानः । मातरा । गर्भः । अत्ति ।
न । अहम् । देवस्य । मर्त्यः । चिकेतुः । अग्निः । अहम् । विऽचेताः । सः । प्रऽचेताः ॥४॥

हे । रोदसी छावापृथिव्यौ । वां युवां । तत् । श्रुतं सत्यं । प्र । ब्रवीमि यदृणीष्यां । जायमानः
उपसः । गर्भः । गर्भस्थानीयोऽभिः । मातरा अरणी । अत्ति भक्षयति । देवस्य द्योतनादिगुणस्याग्नेः
वर्तनं । मर्त्यः मनुष्यः । अहं न चिकेतुः न जानामि । हे । अहम् वैश्वानरः । अग्निः । अरणीष्यामुपस-
विचेताः विविधज्ञानवान् । स । प्रचेताः । प्रकृष्टज्ञानः । अतो न जानामीत्यर्थः । अथवाज्ञेयाना-
नमेव संबोध्य ब्रवीमि । अग्निरेव विचेताः बहुधा जानाति स प्रचेताः । स एव जानाति ।
स्वमहिमानं नाहं स्तोतुं प्रभवामीत्यर्थः ॥

यो अस्मा अन्नं तृष्णादघात्याज्यैर्धृतैर्जुहोति पुष्यति ।

तसै सहसंभक्षमिर्वि चक्षेऽग्रं निश्चतः प्रत्यङ्मुसि त्वम् ॥ ५ ॥

१. ग-त-भ-‘अत्राणि’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म४.६.८-मु-द्योतमानादिगुणस्याग्नेः;
त४.५-द्योतमानस्याग्नेः; म१.२.७-द्यानादिगुणस्याग्नेः । ३. ग-त-प्रचेताः स एव । ४. भ-‘प्रकृष्टज्ञानः’
... प्रचेताः नास्ति ।

यः । अस्मै । अनम् । तपु । आऽदधाति । आज्यैः । घृतैः । जुहोति । पुष्यति ।
तस्मै । सहस्रम् । अक्षऽग्निं । वि । चक्षे । अग्रे । विस्मन्तः । प्रत्यङ् । अस्ति । त्वम् ॥ ५ ॥

यः यजमानः । अस्मै अग्नये । तपु क्षिप्रम् । अनम् । आदधाति करोति । आज्यैर्घृतैः क्षरद्रवैः । जुहोति । पुष्यति पुष्पाति चैनं काष्ठैः । तस्मै । तमित्यर्थः । त । सहस्रं सहस्र-
संख्याकैः । अक्षमि. अक्षिस्थानीयानिपरिमिताभिर्ज्वालाभिः । वि । चक्षे विचष्टे^१ विपश्यति^२ ।
अथ प्रत्यक्षकृतः । हे । अग्रे । एव । विधत्. सर्वतः । प्रत्यङ्दृष्टिं प्रत्यगवन्तो भवसि । अस्मदानु-
कूल्येन प्रवर्तमानो^३ भवसि ॥

किं देवेषु त्यज एनश्चकुर्यामि पृच्छामि नु त्वामविद्वान् ।

अक्रीळन् क्रीळन् हरिरत्तवेऽदन्वि पर्वशश्चकर्तु गार्मिवासिः ॥ ६ ॥

किम् । देवेषु । त्यजः । एनः । चकर्तु । अग्रे । पृच्छामि । नु । त्वाम् । अविद्वान् ।

अक्रीळन् । क्रीळन् । हरिः । अत्तवे । अदन् ।

वि । पर्वशः । चकर्तु । गाम्ऽद्वय । अस्तिः ॥ ६ ॥

हे । अग्रे । एतां । नु क्षिप्रं । देवेषु । किं । त्यजः क्रोधम् । एनं । पापं च^४ । चकर्तुं कृतवानसीति ।
अविद्वान् भवई । पृच्छामि । स्वाण्डवं दहन्तमग्निं पृच्छामि । किंच । अक्रीळन् कश्चिद्देरोऽविहरन् । क्रीळन्
कश्चिद्देरो विनोदयतीलया दहन् । हरि. हरितवर्णः. सन् । अत्तवे अत्तव्यम् । अदन् । अन्नकाष्ठदिकं
पर्वशः. संघी संघी । वि । चकर्तुं विविधं करोषि । गार्मिवासिः गां यथा भक्षि. स्वधिति-
पर्वशश्चिन्तति तद्वन् ॥

विपूचो अश्वान्युयुजे वनेजा ऋजीतिभी रशनाभिर्गृभीतान् ।

चक्षदे मित्रो वसुभिः सुजातः समानृधे पर्वभिर्वाधुधानः ॥ ७ ॥

विपूचः । अश्वान् । युयुजे । वनेऽजा । ऋजीतिऽभिः । रशनाभिः । गृभीतान् ।

चक्षदे । मित्रः । वसुऽभिः । सुजातः । सम् । आनृधे । पर्वऽभिः । वाधुधानः ॥ ७ ॥

अयमग्निः । विपूच विष्वगवन्तान् । अश्वान् व्यासान् महानो वृक्षान् सर्वेती गमून्श्वानेव वा
युयुजे सुदृक्ते । वनेजा वने प्रवृद्धः. संपन्नः सन् । क्रीडशान्श्वान् । ऋजीतिभिः. ऋजुगामित्रीभिः
रशनाभिः । रशनास्थानीयाभिर्लताभिः । गृभीतान्^५ परिगृहीतान् वेष्टितान् । स्वाक्षादश्वपक्षे
ऋजुगतिभिः^६ प्रतिद्वामी रशनाभिर्गृभीतान् गृहीतान् स्वकीयान्श्वान् शीघ्रदाहाय रथे योजितवानि-
त्यर्थः । तादृशोऽग्निः । चक्षदे चक्षद^७ शकलीकरोति वसुनि । मित्रं । अस्माकं मित्रभूतः । वसुभिः
घातकैः रश्मिभिः । सुजातः सुष्ठु प्रवृद्धः. मन् । किंच । समानृधे सम्यग्वर्धते । पर्वभिः. काष्ठवृक्षैः
वाधुधानः । वर्धमानः ॥ १४ ॥

१. त-म-अश्वर्षः । २. त१.२-विचष्टे विपश्यति, त३.६.८-म६.८-विचष्टे विपश्यति, त४.५-
विचष्टे, म१.२.४.७-विचष्टे पश्यति । ३. त२.३.६.७-८-म४.६.८-प्रवर्तनो । ४. ग-त-म- 'च'
नास्ति । ५. त-म-'गृभीतान्' नास्ति । ६. ग-ऋजुगतीभिः, त१.२.३-म-ऋजुगतित्रीभिः । ७. ग-त-म-
'चक्षद' नास्ति ।

'अग्निः सतिम्' इति सत्तवं द्वादशं सूक्तं सौचीकस्य वैश्वानरस्याग्नेरायं त्रैष्टुभमाग्नेयम् ।
'अग्निः सतिम्' इत्यनुक्रान्तम् । आतरजुवाकाशिनराश्वयोएको विनियोगः ॥

अग्निः सतिं वाजंभरं देदात्यग्निर्वीरं श्रुत्यं कर्मनिःष्ठाम् ।

अग्नी रोदसी वि चरत्समञ्जग्निर्नारी वीरकुक्षिं पुरंधिम् ॥ १ ॥

अग्निः । सतिम् । वाजम् ऽभरम् । ददाति । अग्निः । वीरम् । श्रुत्यम् । कर्मनिः ऽस्थान् ।

अग्निः । रोदसी इति । वि । चरत् । सम ऽअञ्जम् ।

अग्निः । नारीम् । वीर ऽकुक्षिम् । पुरम् ऽधिम् ॥ १ ॥

अयम् 'अग्निः' 'सति' सर्वणस्वभावमर्थं 'वाजंभरं युद्धे दातुम्' जित्वांघ्र्यमपादकं 'ददाति' स्तोत्रग्यः । तथा 'अग्निर्वीरं वीर्यवन्तं पुत्रं' 'श्रुयं' विदुष्यपदेशकं 'कर्मनिः' दां यागेऽन्यथितं ददाति । 'अग्नी' 'रोदसी' घावापृथिव्यौ 'समञ्जम्' सम्यगञ्जयन् 'वि' 'चरत्' विविधं चरति । अयम् 'अग्निर्नारीं' योषितं 'वीरकुक्षिं' वीरप्रसवकुक्षिं 'पुरंधिं' च करोति ॥

अग्नेरमसः समिदस्तु भद्राभिर्मही रोदसी आ विवेश ।

अग्निरेकं चोदयत्समत्स्वामिर्वृत्राणि दयते पुरूणि ॥ २ ॥

अग्नेः । अमसः । सम ऽइत् । अस्तु । भद्रा । अग्निः । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

अग्निः । एकम् । चोदयत् । समत् ऽसु । अग्निः । वृत्राणि । दयते । पुरूणि ॥ २ ॥

'अमसः' कर्मवत् 'अग्ने' 'समिद' 'भद्रा' 'अस्तु' । अयम् 'अग्निः' 'मही' महर्ष्याः 'रोदसी' घावापृथिव्यौ 'आ' 'विवेश' आविष्टवान् स्वतेजसा । तयायम् 'अग्निरेकम्' असहायमेव 'चोदयत्' चोदयति प्रेरयति 'समत्सु' संग्रामेषु । युद्धे 'स्वभक्तं' स्वयं सहायः सन् जयितं करोतीत्यर्थः । तथा 'अग्निर्वृत्राणि' 'पुरूणि' बहून् शत्रून् 'दयते' हन्ति ॥

अग्निर्ह त्वं जरतः कर्णमावाग्रिरुद्ध्यो निरदहजर्ह्यम् ।

अग्निरग्निं घर्म उरुप्यदन्तराग्निर्नृमेघं प्रजयांसृजत्सम् ॥ ३ ॥

अग्निः । ह । त्वम् । जरतः । कर्णम् । आवा । अग्निः । अत ऽभ्यः । निः । अदहत् । जर्ह्यम् ।

अग्निः । अग्निम् । घर्मे । उरुप्यत् । अन्तः । अग्निः । नृ ऽमेघम् । प्र ऽजयां । असृजत् । सम् ॥ ३ ॥

'अग्निर्ह' अयमग्निः खलु 'त्वं' तं प्रसिद्धं 'जरतः' 'कर्णं' जरत्कर्णनामानमृषिम् 'आवा' ररह । तयायम् 'अग्निः' 'अजयः' 'जर्ह्यम्' एतन्नामानमसुरम् 'निरदहत्' निदग्धवान् । तथा 'अग्निरग्निं' महर्षिं 'घर्मे' 'अन्तः' कबोक्षेऽवक्षिपतम् 'उरुप्यत्' ररह । तयायम् 'अग्निर्नृमेघम्' एतन्नामानमृषिं 'प्रजया' पुत्रादिलक्षणया 'सम्' 'असृजत्' संयुबोज ॥

अग्निर्दाद्वविणं वीरपेशा अथिर्ऋषिं यः सहसां सनोति ।

अग्निर्देवि वृण्यमा तंतानाग्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रा ॥ ४ ॥

अग्निः । दात् । द्रविणम् । वीरऽपेशा । अग्निः । ऋषिम् । यः । सहस्रा । सनोति ।

अग्निः । दिवि । हव्यम् । आ । तनान् । अग्ने । धामानि । विऽमृता । पुरुऽत्रा ॥ ४ ॥

अयम् ऽअग्निः ऽवीरपेशाः प्रेरकज्वालारूपः ऽद्रविणं घनं ऽदात् ददाति । तथा ऽअग्निर्ऋषिं यन्त्रद्रष्टारं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । ऋषिः^१ विशेष्यते । षयः ऋषिः ऽसहस्रा गवां सहस्राणि ऽसनोति भजते दक्षिणात्वेन तमृषिं ददातीति । तथा ऽअग्निः ऽदिवि घुलुके ऽहव्यं यज्ञमार्नहुतम् ऽआ ऽततान देवेषु विस्तारयति । तथा ऽअग्नेर्धामानि शरीराणि ऽविमृता विमृतानि समृतानि ऽपुरुत्रा बहुषु स्थानेष्वहवनीयधिष्यादिषु क्षिपादिषु वा ॥

अग्निमुक्थैर्ऋषयो वि ह्वयन्तेऽग्निं नरो यामनि बाधितासः ।

अग्निं वयौ अन्तरिक्षे पतन्तोऽग्निः सहस्रा परि याति गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । उक्थैः । ऋषयः । वि । ह्वयन्ते । अग्निम् । नरः । यामनि । बाधितासः ।

अग्निम् । वयः । अन्तरिक्षे । पतन्तः । अग्निः । सहस्रा । परि । याति । गोनाम् ॥ ५ ॥

ऽअग्निमुक्थैः शकैः ऽऋषयः पूर्वं ऽवि ऽह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति यज्ञे स्वीये । ऽअग्निं ऽनरः मनुष्याः ऽयामनि संप्राप्ते । यातिर्वैधकर्मसु पठिनः । ऽबाधितासः शत्रुभ्यो बाधिताः प्राप्नुवन्ति जयार्थम् । तथा ऽअग्निं ऽवयः पक्षिणः ऽअन्तरिक्षे ऽपतन्तः पश्यन्ति रात्रिषु । 'तस्मादिमां वयोसि नक्तं नाप्यासते' (तै. सं. ५. ६. ४. ४) इति शास्त्रणम् । यद्वा दावभूतमग्निमन्तरिक्षगा वयः पतन्ति । तथा ऽअग्निः ऽगोना गवां ऽसहस्रा सहस्राणि ऽपरि परितः ऽयाति गच्छति ॥

अग्निं विश ईळते मानुषीर्या अग्निं मनुषो नहुषो वि जाताः ।

अग्निर्गान्धर्वी पृथ्यामृतस्याग्नेर्गम्यतिर्घृत आ निर्यचा ॥ ६ ॥

अग्निम् । विशः । ईळते । मानुषीः । याः । अग्निम् । मनुषः । नहुषः । वि । जाताः ।

अग्निः । गान्धर्वीम् । पृथ्याम् । ऋतस्यः । अग्नेः । गम्यतिः । घृते । आ । निऽसंता ॥ ६ ॥

ऽअग्निं ऽविशः प्रजा अतिव्यजमानलक्षणा ऽईळते स्तुवन्ति । या ऽमानुषी मानुष्यो मनुष्या जाताः ता ईळते । तथा ऽअग्निं ऽमनुष मनुष्याः ऽनहुष रात्रः सकाशात् ऽजाता प्रजा विविधे स्तुवन्तीति । ऽअग्निर्गान्धर्वीम् । बाह्नामृतम् । वाचं शृणोति । कीदृशी गान्धर्वीम् । ऽऋतस्य यज्ञस्य ऽपृथ्या पथि दित्ताम् । ऽअग्नेः महारमनः ऽगम्यतिः मार्गं ऽघृते आज्ये^२ ऽआ ऽनिर्यचा सर्वतो निष्पन्नो भवति ॥

अग्नये ब्रह्म ऋमवस्ततस्तुर्गग्निं महामवोचामा सुवृक्तिम् ।

अग्ने प्राचं जरितारं यविष्ठाम् महि द्रविणमा यजस्व ॥ ७ ॥

अग्नये । ब्रह्म । ऋमवः । ततस्तुः । अग्निम् । महाम् । अवोचाम् । सुऽवृक्तिम् ।

अग्ने । प्र । अत्र । जरितारम् । यविष्ठम् । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ ७ ॥

‘अग्नये ऋषिः स्तोत्रम्’ अमरः मेधाविनः ‘ततस्तुः अकुर्वन् । वयं च’ ‘महां नहान्तम्’ ‘अग्निं प्रति’ ‘सुवृत्तिं स्तुतिम्’ ‘अवोचामः । हे’ ‘चविष्ट युवतम्’ ‘अग्ने’ ‘अरितारं स्तोतारं’ ‘माव प्रसू । हे’ ‘अग्ने’ ‘महि महत्’ ‘द्रविणं धनम्’ ‘आ’ ‘यजस्व प्रयच्छेत्पथः’ । अत्र प्रतिवाचनमभ्युपनिधानं तन्व स्तुत्यस्वप्रदर्शनार्थम् ॥ ॥ १५ ॥

‘य इमा’ इति सर्वत्र त्रयोदशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य विश्वकर्मेण आपं त्रैलुपं विश्वकर्मेदेवपत्न । तथा चानुष्ठान्तं—‘य इमा विश्वकर्मा औचनो वैश्वकर्मेन तु’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । अत्र वाजसनेयके—‘मम वै स्वयंयु तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तपस्थानन्त्यमस्ति इन्ताहं भूतेष्वानानं जुह्वानि भूतानि चात्मनोति तत्सर्वेषु भूतेष्वानानं जुह्वा’ (स. भा. १३. ७. १) इत्यादि ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदपिहोता न्यसीदत्पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदर्वरा आ विवेश ॥ १ ॥

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । शर्विः । होता । नि । असीदत् । पिता । नः ।

सः । आशिषा । द्रविणम् । इच्छमानः । प्रथमच्छत् । अर्वरान् । आ । विवेश ॥ १ ॥

अत्र निरुक्तं—‘विश्वकर्मा सर्वमेषे मर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मानमभ्यन्तरो जुहवांचकार । तदभिवादिभ्येपमंवेति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति’ (निरु. १०.२१) इति । ‘यः विश्वकर्मेतन्नामकः’ ‘ऋषिः’ भुवनपुत्रः ‘होता होननिष्पादकः’ मन् ‘विष्वा मर्वाणि’ ‘भुवनानि’ ‘जुह्वत् होमं कुर्वन् । प्रथमं सर्वं जगदुत्तेयर्थः । पश्चाद्भी’ ‘भ्ययीदत्’ ‘पिता जनकः । आत्मानमेतन् कर्मणा देहीतपतेः । न चैकस्य अभ्यजनकभावी विरुप्यते तपोबलेन शरीरद्वयस्वीकारात् । ‘स एकदा भवति’ (छा. उ. ७. २६. २) इत्यादिभूतेः । ‘स’ ऋषिः ‘आशिषा आशी-प्रतिवाचकैः सूक्ताकादिना’ ‘द्रविणं धनं स्वर्गारयम्’ ‘इच्छमानः’ कामयमानः ‘प्रथमच्छत् प्रथमनम्रेनुवैरा-च्छादयित्वा’ ‘अर्वरान् विपकृष्टान् भूतान् स्वान्नाहुतात्’ ‘आ’ ‘विवेश आविष्टवानस्मिन्निष्कार्यं एव पुनर्दिदोपेयोक्तः । एवमुत्तराधिव्यप्यतया योग्यम् । अयाप्यात्मममिच्छयेत्येति । यो विश्वकर्मा परमेश्वर इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले’ ‘प्रथिव्यादीनिमान् सप्त लोकान् स्वान्नाहुति-प्रक्षेपसांस्तरङ्गपिरतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञो होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोऽस्माकं पिता जनको नियमाद स्वयं रिपतवान् । अयमर्थः । प्रलयकाले प्राप्ते मति सर्वलोकान् संहत्वास्माकमपि संहती पुन स्तथा ॥ सन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः त्वदमेक एवासीत् । तथा हि श्रुतम्—‘आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत्’ (ऐ. आ. २. ४. १) ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ (छा. उ. ६. २. १) इत्यादिका । स तादृशः परमेश्वर आशिषा ‘बहुः’ स्थां प्रजयेय’ इत्येवंप्रयया पुनःपुनः सिस्त्रया द्रविण-मिच्छमानः धनोपलक्षिते अगर्जोगमाकाहृशमाणः प्रथमच्छत् प्रथमं सुत्वं निष्पन्नं पारम्परिकं रूपमावृण्वन्नवरान् स्वस्वष्टान् प्राणिहृदयप्रदेशानां विवेश आविष्टवान् जीवरूपेण । तथा च श्रुते—‘सोऽकामयत बहुः स्थां प्रजयेयेति स तपोऽतप्यत य तपस्तप्येदे सर्वममृजत यदिदे किंच तच्छा तदेषानुप्राविशत्’ (तै. आ. ८. ६) इति । एवमन्या अप्युपनिषद् उदाहरणैः ॥

वैश्वदेवस्य पत्नोर्वपाया अनुवाक्या ‘किं स्वित्’ इत्येषा । सूचितं च—‘किं विद्वादीद-धिष्ठानं यो नः पिता जनितः’ (भाष. श्री. ३. ८) इति ॥

१. त-भ-अन्वा । २. त-विश्वकर्मा । ३. त१.२.३-म५.७-प्रथमच्छते । ४. गतर.५.१.७-बहु ।

किं सिंदासीदधिष्ठानमारम्भणं कृतमस्त्विच्छासीत् ।

यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि घामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ २ ॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिऽस्यानम् । आऽरम्भणम् । कृतम् । स्वित् । कया । आमीत् ।
यत् । भूमिम् । जनयन् । विश्वऽकर्मा । वि । घाम् । और्णीत् । म्हिना । विश्वचक्षा ॥ २ ॥

पूर्वमध्ये जगत्प्रलयकाले संहृत्य पश्चात्सिद्ध्याया सर्वं सृष्ट्वा तत्र प्रविष्ट इत्युक्तम् । अत्र तस्य
द्वितीयस्याधिष्ठानजगदुपादानकारणायसम्भवात्सृष्टिरनुपपद्येत्याक्षिपति । लोके हि घट चिकीर्षु
कुलालो गृहादिनं किञ्चिस्थानमधिष्टाय सृष्ट्वेणारम्भद्रव्येण^१ शक्रादिरूपैरपकरणैर्घटं निष्पादयति ।
तद्वदध्वरस्य जगदाश्रयघावापृथिव्योरुपादानवेलायाम्^२ अधिष्ठानं^३ किं विश्वदासीत् किं मामाभूत् ।
न किञ्चिद्विषयः । तथा यतो^४ आरम्भणं^५ कृतमस्त्विच्छा^६ । आरम्भ्यतेऽनेनैवारम्भणमुपादानकारणम् ।
तदपि कृतमद्रव्ये^७ । तदपि नेत्यर्थः । यद्यपि सम्भवेदारम्भणं^८ कथयामीत् कथयन्मभूत् । किं स्वयं तद्वत्तद्वा
भवेदित्यर्थः । उभयमपि बोधपयते । सत्वेददेतमद्रव्यसङ्ग^९ । असत्वे^{१०} सदात्मकयोर्घावापृथिव्योरुपा-
दानानर्हात्वाद् 'नाम्यकिञ्चन सिपत्' (ऐ. आ. २. ४. १) इति ध्रुवेश्वरमिप्रायः । 'यत्' यस्माद्-
धिष्ठानादारम्भणाच्च^{११} विश्वचक्षा^{१२} सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा परमेश्वर भूमिं^{१३} जनयन् वर्तते तथा 'घां
दिवं^{१४} वि^{१५} अर्णोत्^{१६} पृथुणोत्^{१७} सृष्टवान्^{१८} महिना स्वमहत्वेन^{१९} । किं सिंदासीदिति^{२०} ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुकृत विश्वतस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्घावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ ३ ॥

विश्वतऽचक्षुः । उत । विश्वतऽमुखः । विश्वतऽबाहुः । उत । विश्वतऽपात् ।

सम् । बाहुभ्याम् । धमति । सम् । पतत्रैः । बावाभूमी इति । जनयन् । देव । एकः ॥ ३ ॥

अनया सर्वात्मकत्वेन कुलालादिविलक्षणवारधधिष्ठानाद्यभावेऽपि नष्टु शक्नोतीत्याह । 'विश्वत-
श्चक्षुः सर्वतो^१ प्पातचक्षुः । 'उत अपि च^२ विश्वतोमुखः । तथा^३ विश्वतोबाहुः । 'उत अपि च^४
'विश्वतस्तात् । स एवंविध परमेश्वरः सऽस्मिन्मैत्रीकवमुपादयतीत्यर्थः । कथमिति उच्यते । 'बाहुभ्यां
दिवं^५ स^६ धमति । धमतिर्गतिर्क्रमा । सम्यक्प्रेरयति । तथा^७ पतत्रैः गमनशीलैः पादैः पृथिवीं^८ स
धमतीति । उभयोर्देव धरणं प्राधान्याभिप्रायम् । एवं^९ 'घावाभूमी'^{१०} जनयन् दिवं च पृथिवीं
चोत्पादयन्^{११} देवः द्योतमानः स्वयंप्रकाशः परमेश्वर एकः असहाय एव वर्तते ॥

किं सिद्धन्तं क उ स वृक्ष आसु यतो घावापृथिवी निष्टतुक्षुः ।

मनीषिणो मर्नसा पृच्छतेदु तद्यदध्यर्तिष्ठद्वुर्वनानि धारयन् ॥ ४ ॥

किम् । स्वित् । वर्नम् । कः । ऊँ इति । स । वृक्ष । आसु ।

यत् । घावापृथिवी इति । निऽतनुः । मनीषिणः । मर्नसा । पृच्छते । इत् । ऊँ इति । तत् ।

यत् । अधिऽअतिष्ठत् । मुर्वनानि । धारयन् ॥ ४ ॥

१. ग-त-णारमकद्रव्येण । २. ग-त-म-१-कृतमस्त्विद्धासीत् । ३. ग-त-म-२.१.८-संभवदा-
रमणं । ४. ग-त-म-भूमि विश्वचक्षा । ५. म-७-स्वमहत्त्वेन स्वरूपेण किं पदार्थं रूपोभूदिति प्रशङ्गः ।
न किं सिंदासीदिति । ६. ग-त-१.२.३.१.७.८-म-स तथा । ७. ग-त-६.८-घावापृथिवीः त-म-२.४.५-
घा पृथिवी, म-७-घावापृथिवी ।

पूर्वस्यामृष्युक्तं ब्रह्मैव भूम्यादिकारणमिति । तदेवानया प्रभक्षयनव्याजेनोरयते । लोके हि प्रीतिं प्राप्तादं निर्ममाणः कस्मिंश्चिदप्येते यने कंचित् महान्तं वृक्षं छिन्वा तक्षगादिना स्तम्भादिकं संपादयति । इह ॥ परमेश्वरमेरिता जगत्तद्वारं यत् यस्माद्विनायं वृक्षमादाय यथावापृथिवी विनष्टतद्भुः तक्षणेन चावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तः तत् वनं किं स्वित् किं नाम स्यात् । तथा एक उजस वृक्ष आस कस्तादृशो महान् वृक्षोऽमृतः । हे मनीषिणः मनस ईश्वराः तदुभयं मनसा जिज्ञासायुक्तेन पृच्छतेतु पृच्छतेव । किंच ईश्वरः भुवनानि धारयन् यत् स्थानम् धाप्यतिष्टन् तत् अपि पृच्छत । एतस्य सर्वस्याप्युत्तरं ब्रह्मैव स वृक्ष आसीत् इत्यादिकमुत्तरम् ॥

साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालस्य 'या ते धामानि' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'विश्वकर्मन् हविषा वावृधानो या ते धामानि परमाणि यावमा' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति । पूर्वोक्तस्य पशोर्हविष पदैव याज्या । सूत्रितं च—'या ते धामानि परमाणि यावमा य इमे चावापृथिवी जमिनी' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्वमा विश्वकर्मन्नुत्तमा ।

शिखा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वै वृधानः ॥ ५ ॥

या । ते । धामानि । परमाणि । या । अवमा । या । मध्यमा । विश्वकर्मन् । उत । इमा । शिख । सखिभ्यः । हविषि । स्वधाऽवः । स्वयम् । यजस्व । तन्वम् । वृधानः ॥ ५ ॥

अनया भौवनो विश्वकर्मा जगत्कारणं विश्वकर्मदेवं स्वीति । हे विश्वकर्मन् यथा यानि पते तव परमाणि धामानि शरीराणि सन्ति यथा यानि च मध्यमा मध्वमानि शरीराणि सन्ति उत अपि च यथा यानि अवमा अवमानि शरीराणि सन्ति उतापि च तानीमानि सर्वाणि शरीराणि सखिभ्यः अस्मभ्यं पदं हविषि मयि हविर्भूते सति विश्वं देहि । हे स्वधावः हविर्लक्षणाद्यवन् स्वयम् एव त्वं तत्त्वं स्वकीयं पूर्वोक्तं त्रिविधं शरीरं वृधानः हविषा वर्धमानः सन् । अनेव धाम-त्रैविध्योपन्यासेनोत्तमभूतानि देवादिशरीराणि मध्वमभूतानि मनुष्यादिशरीराणि निरुद्धभूतानि छमिकीटादिशरीराणि च परिगृहीतानि । किं बहुना सर्वं जगदुपासं भवति । उक्तव्यतिरेकेण निरवधपस्य परमेश्वरस्य विमहाभावात् 'तदैक्षत बहुः स्या प्रजायेय' (छा. उ. ६. २. ३) इत्यादि-श्रुतिभ्यः परमेश्वरस्यैव देवादिभेदेन बहुभावावगमात् ॥

तस्मिन्नेव वैश्वकर्मणपशौ वपापुरोडाशयोः 'विश्वकर्मन् हविषा' इति क्रमेण द्वे अनुवाक्ये । सूत्रितं च—'विश्वकर्मन् हविषा वावृधान इति द्वे विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । साकमेधेषु वैश्वकर्मणस्य 'विश्वकर्मन् हविषा' इत्येवैवानुवाक्या । सूत्रे तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत धाम् ।

मुहन्त्वन्ये अभितो जनांस इहास्माकं भधवा सुरिरस्तु ॥ ६ ॥

विश्वकर्मन् । हविषा । वृधानः । स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

मुहन्तु । अन्ये । अभितः । जनांसः । इह । अस्माकम् । भधवा । सुरिः । अस्तु ॥ ६ ॥

हे विश्वकर्मन् विश्वविषयकर्मन्नेतन्नामक परमेश्वरं हविषा हविर्भूतेन मया विश्वकर्मणा मया दत्तेन वा हविषा वृधानं वर्धमानः । 'विश्वकर्मा सर्वाणि सृजति जुहवांचकार स आत्मा-

नमप्यन्ततो जुहवांचकार' इति हि निरुक्तं पूर्वमुदाहृतम् । 'स्वयम् एव पृथिवीम्' इति अपि च
 'वां दिवं च स्वष्टे चावापृथिव्यौ स्वयं प्रवृद्धः सन्' यजस्व पूजय । अन्ये मत्तोऽन्ये जनान्सः
 जना अयष्टारोऽस्मद्यागविरोधिनो वा मुञ्चन्तु मुग्धा भवन्तु' अमितः सर्वतः । अयं परीक्षकृतः ।
 'इह अस्मिन्वागे' अस्माकं मघवा अस्मज्जनेन हविलैक्षण्येन धनेन धनवान् सः 'सूरि, स्वर्गादि-
 फलस्य प्रेरकः' अस्तु भवतु । अत्र 'विश्वकर्म्मन् हविषा वर्धमानः' (निर १०, २७) इत्यादि
 निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजं अद्या हुवेम ।

स नो विश्वानि हर्वनानि जोषद्विश्वशंभूरवसे साधुर्कर्मा ॥ ७ ॥

वाच । पतिम् । विश्वऽकर्माणम् । ऊतये । मनऽजुवम् । वाजं । अघ । हुवेम ।

स । न । विश्वानि । हर्वनानि । जोषत् । विश्वऽशम् । अवसे । साधुऽकर्मा ॥ ७ ॥

'वाचस्पतिं मन्त्रात्मकस्य वाचस्य स्वामिन् विश्वकर्माणं विश्वकर्तारं मनोजुवं मनोवैराग्यमन-
 देवे' वाजं यज्ञे 'अघ अस्मिन्ने' ऊतये सर्पेणाय 'दुष्यं आहूयाम ।' 'स' देवः । 'नः' अस्माकं
 'विश्वानि सर्वाणि' 'हर्वनानि' 'जोषत्' सेवताम् । किमर्थम् । 'अवसे अस्माकं रक्षणाय । स
 विशोष्यते ।' 'विश्वशम्' विश्वस्य मुख्योपायकः । 'साधुर्कर्मा' च ॥ ॥ १६ ॥

'चक्षुषः' इति सप्तमं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋग्वेदात् पूर्ववत् । 'चक्षुषः' इत्यनुकान्तम् । गतः
 सूक्तविनियोगः ॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनुन्नम्रमाने ।

यदेदन्ता अददहन्तु पूर्वं आदिद्वावापृथिवी अग्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् । एने इति । अजनुत् । नम्रमाने इति ।

यदा । इत् । अन्ताः । अददहन्तु । पूर्वं । आत् । इत् । आवापृथिवी इति । अग्रथेताम् ॥ १ ॥

'चक्षुषः' चक्षुरपलक्षितस्येन्द्रियसंचारकस्य शरीरस्य 'पिता उत्पादयिता । यद्वा । चक्षुः
 स्थापकं तेजः । तत्पोषादयिता ।' 'मनसा न हि मासमोऽस्ति कश्चिदिति बुद्ध्या' 'हि' खलु 'धीरः
 धृष्टो विश्वकर्मा प्रथमः' 'पूतम् उदकम्' 'अजनुत् अजनयत् ।' 'आपो वा इदमग्रे' (तै स. ७. १.
 ५. १) 'अप एव सप्तर्षादी' (मनु. १. ८) इत्यादिभुक्तिस्थिती स्थाताम् । यद्वात् 'एने' आवा-
 पृथिव्यौ 'नम्रमाने तस्मिन्नुदकं हतसत्तश्चलस्यौ योऽज्जनयत्' । अयं 'यदेत् यदैव' 'अन्ताः पर्यन्तप्रदेशाः'
 'पूर्वं' पुराणा आवापृथिव्यो संवन्धिधनः । 'अददहन्तु' ददा अभवन् । विश्वकर्म्मणा ददा संपादिता
 इत्यर्थः । 'आदित् अनन्तरमेव' 'आवापृथिवी आवापृथिव्यौ' 'अग्रथेता यथाकामं प्रथिते अभूताम्' ॥

विश्वकर्म्मणस्य पशोर्हविषं पशानुवाक्या । 'विश्वकर्मा विमना आदिहायाः किं शिवदासीदधि-
 ष्ठानम्' (भाष. धा. ३. ८) इति सूत्रिनम् ॥

विश्वकर्मा विमना आदिहाया घाता विघाता परमोत संदृक् ।

तेषामिष्टानि सन्निपा मंदन्ति यत्रा सप्तऋषीन् पुर एकमाहुः ॥ २ ॥

१. त-म- 'हि' नास्ति । २. य-त-म-यो वा अजनुत् अजनयत् ; म. ७. ८-यो वा अजनयत् ।

विश्वऽकर्मा । विऽमनाः । आत् । विऽहायाः । धाता । विऽधाता । परमा । उत । समऽदृक् ।
तेषाम् । इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽक्षुपीन् । परः । एकम् । आहुः ॥ २ ॥

अयं मन्त्रोऽधियज्ञाध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्येयः । तत्र प्रथमं देवतमधिकृत्योच्यते ।
‘विश्वकर्मा बहुविधप्रकाशवृष्टिप्रदानादिकर्मणां कर्तादित्यः स च विमनाः विभूतमनाः । आत्
इत्यनर्थकः सर्वत इत्यर्थे वा । विहायाः विविधमाप्ता । महानित्यर्थः । धाता वृष्ट्यादिकर्ता च
विधाता जगतः कर्ता च परमा परमः संदृक् संदृष्टा च भूतानाम् । तेषां सप्तर्षीणाम् । ज्योतिषां
रश्मिनामित्यर्थः । परमपादे बह्व्यमाणत्वात् । इष्टानि स्थानानि शरीराणि वा इषा उदकेन सं
मदन्ति संमोदन्ते यत्र यस्मिन्नादित्ये तं देवं सप्तर्षीन् । सप्तर्षिभ्य इत्यर्थः । तेभ्यः परः परस्तात्
एकम् एव आदित्यम् आहुः मन्त्रविदः । अध्यात्मपक्ष उच्यते । विश्वकर्मा यः परमात्मा प्राण-
प्रकाशान्यामुपेतः सन् बहुकर्मा भवति । स च विमना विभूतमना विहाया वस्तुतो महान् विश्वेषाम्
सुकृतदुष्कृतफलस्याप्ता धाता विधाता च परमोत संदृक् परमश्च संदृष्टेन्द्रियाणाम् । तेषां सप्तर्षीणां द्रष्टृणा-
मिन्द्रियाणामिष्टानि स्वरूपाणीपात्तेन सह संमदन्ति संमोदन्ते यत्र यस्मिन्नात्मनि तमात्मानं सप्तर्षीन्
सप्तर्षीणाकम्पः सर्पणस्वभावेभ्यो वा परः परस्ताद्वर्तमानमिन्द्रियाद्यतीतमेकं परमात्मानमाहुस्तव-
विदः । अत्र ‘विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता’ (निर. १०. २६) इत्यादि निरुक्तानुसंधेयम् ॥

पूर्वोक्त एव पशौ पुरोडाशस्य ‘यो नः पिता’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘यो नः पिता
जनिता यो विधाता या तै धामानि परमाणि यावमा’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यन्त्युन्या ॥ ३ ॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विऽधाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ।

यः । देवानाम् । नामऽधाः । एकः । एव । तम् । समऽप्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥ ३ ॥

यः विश्वकर्मा यजः अस्माकं पिता पालयिता । न केवलं पालकः किन्तु जनिता उत्पादक ।
किमनेनास्माकमुत्पादक इति संकोचेन । यो विधाता सर्वस्य जगत उत्पादको यो विश्वकर्मा
नोऽस्माकमुत्पन्नानि धामानि देवानां तेजःस्थानानि वेद वेत्ति । किं बहुना । विश्वा विश्वानि
भुवना भूतजातानि वेद वेत्ति । यः च देवानाम् अभिवाद्यादीनां नामधाः नामो धाता इन्द्र-
दीर्घिर्माय तेषामिन्द्रादि नाम कृत्वा तत्तत्पदेषु स्थापयिता एक एव । तं देवम् अभ्या अभ्यानि
भुवना भूतजातानि प्रश्नं कः परमेश्वर इति वृष्ट्या यन्ति प्रामुख्यम् ॥

त आर्यजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भुना ।

असूते सूते रजसि निषृते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ ४ ॥

ते । आ । अर्यजन्त । द्रविणम् । सम् । अस्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः । न । भुना ।

असूते । सूते । रजसि । निऽसृते । ये । भूतानि । समऽअकृण्वन् । इमानि ॥ ४ ॥

१ते १पूर्वे १ऋषय १अस्मै विश्वकर्मणे १द्रविणं चरुपुरोडाशादिलक्षणं धनं १स सम्यक्
१आयजन्त सर्वतो यजन्ते । १जरितारो १न १भूना स्तोतारो यथा भूना सहता स्तोत्रेण^१ यजन्ति
तद्वा । १ये महर्षय १अमूर्ते सरणवर्जिते १सुते सरणसहिते स्थावरजङ्गमात्मके १रजसि लोके १निपते
निपण्णे निश्चलमवस्थिते १इमानि १भूतानि भुवनानि । प्राणिन इत्यर्थः । १समकृष्वन् सम्यग्धनादि-
नापूजयन् । अथवायमर्थः । ये स्थावरजङ्गमात्मके जगति वर्तमानानेतान् प्राणिनस्तेजसा समकृष्वन्
ते^२ पूर्व ऋषयो द्रष्टारो रश्मयोऽस्मा आदित्यात्मकाय विश्वकर्मणे द्रविण तेज आयजन्त ॥

पुरो दिवा पर एना पृथिव्या पुरो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।

कं स्विद्भूमिं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवाः समर्पश्यन्तु विश्वे ॥ ५ ॥

पुरः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरिः । यत् । अस्ति ।

कम् । स्वित् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्ने । आपः । यत्र । देवाः । समऽअर्पश्यन्तु । विश्वे ॥ ५ ॥

यदीश्वरतत्त्व १दिवा १परः शुलोकादपि परस्ताद्वर्तमानं तथा १एना अस्याः १पृथिव्याः
१परः परस्ताद्वर्तमानं तथा १देवेभिः देवैः १परस्ताद्वर्तमानम् १असुरैः परस्ताद्वर्तमानं^४ च १यदस्ति
तद्गुहायामवस्थितं १कं स्विद्भूमिं गर्भेवत्प्रवर्त्य ग्राहकं नष्टम् १आप १प्रथमं १दध्ने छतवत्यः । १यत्र
यस्मिन् गर्भे १देवाः इन्द्रादयः १विश्वे सर्वेऽपि १समपश्यन्तु सगताः परस्परं पश्यन्ति । एव जलक्षेप
कश्चित्तथाविप्रभ करोति ॥

तमिद्भूमिं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवाः समर्गच्छन्तु विश्वे ।

अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्ने । आपः । यत्र । देवाः । समऽअर्गच्छन्तु । विश्वे ।

अजस्य । नाभौ । अर्धे । एकम् । अर्पितम् । यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

अनया पूर्वमन्त्रोक्तस्य प्रथमस्तोत्रमभिधीयते । १तमिद् तमेव विश्वकर्माणं १गर्भं गर्भस्थानीय
१प्रथमम् इतरमृष्टेः पूर्वम् १आपः १दध्ने छतवत्यः । १यत्र गर्भे १विश्वे सर्वे १देवाः इन्द्रादयः १सम-
गच्छन्तु^१ संगता भवन्ति । तस्य १अजस्य १नाभावधि नाभौ । अधीति सप्तम्यर्पानुवादी । १एकम-
र्पितम् हरयण्डाभिप्रायेणोक्तम् । अण्डं हि प्राक्सर्गाक्षाभिस्थाने तिष्ठति । १यस्मिन् अण्डे १विश्वानि
१भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि १तस्थुः तिष्ठन्ति । अथवा । अजस्य जम्बरहितस्य ब्रह्मणः स्वतष्टे अण्डे
शायानस्य नाभौ सर्वजगद्गन्धक उदक एकं ब्रह्माण्डमर्पितं स्थापितम् । शिष्टं समाजम् । अथास्मिन्नर्थे
रूपति — 'अप एव सप्तर्जादौ तासु वीर्यमवाकिरत् । तदण्डमभवदैव सूर्यकोटिसप्तप्रभम्' (मनु.
१.८-९) इति ॥

न तं विंदाद्य य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहरेण प्रार्वता जल्प्या चासुतर्प उक्यशासश्चरन्ति ॥ ७ ॥

न । तम् । विंदाद्य । य । इमा । जजान । अन्यत् । युष्माकम् । अन्तरम् । बभूव ।

नीहरेण । प्रार्वता । जल्प्या । च । अमुऽतर्प । उक्यऽशास । चरन्ति ॥ ७ ॥

१. ग-त-भ६.८-चरुोडाशा^१ । २. त-म-स्तोत्रेण यथा । ३. त-म-^२ते^३ नास्ति । ४. त-म-
दैवैरसुरैश्च यत्परः परस्ताद्वर्तमानं । ५. त-म-समगच्छन्ति ।

हे नराः १त्तं विश्वकर्माणं १न १विदाथ न जानीथ १य १हमा इमानि भूतानि १जज्ञान उपा-
दितयान् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यदुच्येत तदसत् न
हंहमत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्माणः परमेश्वरस्य तत्त्वं किंतु १सुप्ताकम् अहंमत्ययगम्यानां जीवानाम्
१अन्तरम् १अन्यत् अहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं १बभूव भवति विद्यते । जीवरूप-
वत्तदपि कुतो न विद्य इति चेत् श्रूयताम् । १नीहारेण १प्रावृताः यूयं नीहारसहस्रोनाशनेनापृच्छाः । अतो
न जानीथ । यथा नीहारे नाप्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादिस्थान्तेन
संबन्धुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्तत्वात् ।
ईदृशोनाशनेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं प्रावृतत्वं किंतु १जत्प्या १च देवोऽहं मनुष्यो-
ऽहमित्याद्यनुजल्पनेन प्रावृताः । किंच १असुरपः केनाप्युपायेन असूग्माणांलृप्यन्तः । उदरमा
हृत्यर्थः । न ॥ पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः । न केवलमिहलोकमोगमाप्रवृत्ताः १उड्यदासः नाना-
विधेषु यज्ञेषु उक्थे प्रउगनिक्थेवस्यादिकं शंसन्तः १चरन्ति पृथिव्यां वर्तन्ते । केवलमैहिकामुनि-
भोगपरा वर्तन्तेऽतो विश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

‘ यस्ते मन्यो ’ इति सप्तचं पञ्चदशं सूक्तम् । मन्युर्नाम तपसः पुत्र ऋषिः । आपा जगती
शिष्टाक्षिप्रुभः । इदमुत्तरं च मन्युदेवतम् । तथा चानुक्तान्तं—‘ यस्ते मन्यो मन्युस्तापसो माम्परं
॥ जगत्वादि ’ इति । अजिरनाम्यभिपारसापने यज्ञ एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—‘ त्वया
मन्यो यस्ते मन्यो ’ (भाष. श्री. ९. ७) इति ॥

यस्ते मन्योऽर्विधद्रज सायक सह ओजः पुष्यति विश्वमानुषक ।

साक्षाम दासमार्यं त्वया युजा सहस्रकृतेन सहसा सहस्वता ॥ १ ॥

यः । ते । मन्यो इति । अर्विधत् । वज्र । सायक । सहः । ओजः । पुष्यति । विश्वम् । आनुषक ।
सुक्षाम । दासम् । आर्यम् । त्वया । युजा । सहःऽकृतेन । सहसा । सहस्वता ॥ १ ॥

हे १मन्यो औषामिमानिन् देव । ‘ मन्युर्मन्यतेर्द्वैतिकर्मणः कोषकर्मणो वषकर्मणो वा ’ (निरु.
१०. २९) इति निरुक्तम् । १यः यज्ञमानः १ते तुमम् १अर्विधत् परिवारति हे १यज्ञ वज्रवस्तारभूत
१सायक सायकवच्छृण्णां हिंसक स मनुष्यः १सहः बलं बाह्यम् १ओजः शारीरं बलं च १आनुषक
अनुषकं १पुष्यति त्वदनुमहात्समामे । यस्मादेवं तस्माद्वयं १दासम् उपक्षयकर्तारम् १आर्यम्
अस्मत्तोऽधिकं शोभयविषं शत्रुं १साक्षाम अभिभवेम । केन साधनेनेति तदुच्यते । त्वया १युजा
त्वया सहायेन । सहायो विशेष्यते । १सहस्रकृतेन बलीष्वादितेन १सहसा सहसापेन परान् १सहस्वता
मलवता । ईदृशेन त्वया १सहायेनेत्यर्थः ॥

मन्युरिन्द्रो मन्युरेवास देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः ।

मन्युं विश ईकृते मानुषीर्याः पाहि नो मन्यो तपसा सुजोषाः ॥ २ ॥

मन्युः । इन्द्रः । मन्युः । एव । आसु । देवः । मन्युः । होता । वरुणः । जातवेदाः ।

मन्युम् । विशः । ईकृते । मानुषीः । याः । पाहि । नः । मन्यो इति । तपसा । सुजोषाः ॥ २ ॥

अयं १मन्युरिन्द्रः १मन्युरेव १देवः सर्वोऽपि मन्युरेव १आस अमरत् । १मन्युः एव १होता होम-
निष्पादकोऽग्निः । तथा मन्युः १वरणः अपि १जातवेदाः जातप्रज्ञो वरुणश्च । सर्वेष्वपि तेजस्विषु

मन्युसन्नावात् । यथाः यमानुषीः मनुषोऽपत्ययूताः विश्वाः प्रजाः सन्ति ताः यमन्युं एव देवम्
यईळते स्तुवन्ति । हे यमन्यो यतपसा एतन्नामकेनास्मत्पित्रा यज्ञोपाः समानग्रीतित्वं यपाहि रक्ष ॥

अभीहि मन्यो तवसस्तवीयान् तपसा युजा वि जहि शत्रून् ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहा च विश्वा वसून्या भर त्वं नः ॥ ३ ॥

अभि । इहि । मन्यो इति । तवसः । तवीयान् । तपसा । युजा । वि । जहि । शत्रून् ।

अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युऽहा । च । विश्वा । वसूनि । आ । भर । त्वम् । नः ॥ ३ ॥

हे यमन्यो त्वम् यअभीहि अभिगच्छास्मद्यज्ञम् । कीदृशस्त्वम् । यतवसः बलवतोऽपि
यतवीयान् अत्यन्तं बलवान् । स त्वं यतपसा अस्मत्पित्रा युजा सहायेन शत्रून् वि जहि ।
किञ्च यअमित्रहा अमित्राणां हन्ता । अमित्रोऽस्मिन्धः । तथा यवृत्रहा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता तथा
यदस्युहा यच । दस्युदपक्षपणकारी शत्रुः । तादृश मन्युदेव त्वं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि
यनः अस्मभ्यम् यआ यभर आहर ॥

त्वं हि मन्यो अभिभूत्योजाः स्वयंभूमौ अभिमातिपाहः ।

विश्वचर्पणिः सहुरिः सहावानस्मास्योजः पृतनासु धेहि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । मन्यो इति । अभिभूतिऽओजाः । स्वयम्भूः । भूमः । अभिमातिऽसृहः ।

विश्वचर्पणिः । सहुरिः । सहावान् । अस्मासु । ओजः । पृतनासु । धेहि ॥ ४ ॥

हे यमन्यो त्वम् यअभिभूत्योजाः परेषामभिभायुकषणः यस्वयंभूः स्वयमेवोत्पन्नः यभामः
सृष्टः यअभिमातिपाहः । अभितो हिंसन्तीत्यभिमातयः क्षत्रयः । तेषामभिभविता । विश्वचर्पणिः
सर्वेषां द्रष्टा सहुरिः सहनशीलः सहावान् सहनवान् ईदृशास्त्वम् यअस्मासु यपृतनासु संप्राप्तेषु
यओजः बलं धेहि देहि ॥

अभागः सन्नप परेतो अस्मि तव क्रत्वा तविपस्यं प्रचेतः ।

तं त्वा मन्यो अक्रतुर्जिहीळाह स्वा तनूर्धलदेयाय मेहि ॥ ५ ॥

अभागः । सन् । अप । परोऽहः । अस्मि । तव । क्रत्वा । तविपस्यं । प्रचेत इति प्रऽचेतः ।

तम् । त्वा । मन्यो इति । अक्रतुः । जिहीळ ।

अहम् । स्वा । तन् । बलऽदेयाय । मा । आ । इहि ॥ ५ ॥

हे यप्रचेतः प्रकृष्टज्ञान यमन्यो यतविपस्य महतः यतव यक्रत्वा कर्मणा यअभागः भागरहितः
यसन् । त्वां ययेऽयाजकः सन्नित्यर्थः । त्वदनुकूलरहितोऽहम् यअप यपरोऽस्मि युदे शत्रुभिरभिभूतः
सन् दूरं गतोऽस्मि । यतं तादृश भागरहित एवा त्वां हे यमन्यो यअक्रतुः कर्मरहितः यअहं यजिहीळ
सृष्टं कृतधानित्यर्थः । यद्वा अहमेव त्वस्सहायमेव शोधितवान् । अथेदानीं यस्वा यतन्ः मम शरीर-
भूतत्वं बलदेयाय बलदानाय मेहि मां प्राप्नुहि ॥

अयं ते अस्म्युप मेवावाङ् प्रतीचीनः सहुरे विश्वधायः ।

मन्यो वज्रिन्नाभि मामा ववृत्स्व हनाव दस्यूकृत बोध्यापेः ॥ ६ ॥

अयम् । ते । अस्मि । उप । मा । आ । इहि । अवाङ् । प्रतीचीनः । सहुरे । विश्वधायः ।
मन्यो इति । वज्रिन् । अभि । माम् । आ । ववृत्स्व । हनाव । दस्यून् । उत । बोधि । आपेः ॥ ६ ॥

हे सहुरे शत्रूणां सहनशीलः विश्वधायः विश्वस्य धर्तमन्यो । अयं जनोऽहं ते तव अस्मि
कर्मकृत् । यत एवमतः प्रतीचीनः प्रतिगन्ता अवाङ् अस्मदभिमुखं मा मा उप इहि उपागच्छ ।
हे मन्यो वज्रिन् माम् अभि आ ववृत्स्व अन्यायतस्व । किमयमन्यागमनमिति चेदुच्यते ।
हनाव आवा दस्यून् शत्रून् । उत अपि च आपेः बन्धुं बोधि बुध्यस्व ॥

अभि प्रेहि दक्षिणतो भवा मेऽर्धा वृत्राणि जह्नुनाव भूरि ।

जुहोमि ते धरुणं मध्वो अग्रं पुमा उपांशु प्रथमा पिवाव ॥ ७ ॥

अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । मे । अर्ध । वृत्राणि । जह्नुनाव । भूरि ।
जुहोमि । ते । धरुणम् । मध्वः । अग्रम् । उमा । उपांशु । प्रथमा । पिवाव ॥ ७ ॥

हे मन्यो अभि प्रेहि अभिगच्छ । मम युद्धं गत्वा च मे सम दक्षिणतो भव । अथ
अथ आवा वृत्राणि शत्रून् भूरि प्रभूते जह्नुनाव हनाव । ते तुम्यम् अग्रं श्रेष्ठ मध्वः मधु
सोमरतं जुहोमि । उमा एवं चाहं च उपांशु अग्रकाशं प्रथमा प्रथमौ सन्तौ पिवाव ॥ १८ ॥

‘त्वया मन्यो’ इति सत्त्वं पोडसं सूक्तम् । आदितरितरिषिदुभस्ततस्तसो जगलः । पूर्व-
षट्पिदेवते । तथा आनुक्रान्तं—‘त्वया मन्यो चतुर्जगत्यन्तम्’ इति । अश्विनान्मयेकाह इवं सूक्तं
महत्त्वतीयशस्त्रे निविधानम् । सूत्रं पूर्वसूक्त एवोदाहृतम् । विनुत्यभिभूतिषु वज्रेषुवेकाहेष्वेते सूक्ते
महत्त्वतीयनिष्केवल्ययोः सत्ये । सूत्रितं च—‘विनुत्यभिभूयोरिषुवज्रयोश्च मनुसूक्ते’ (आश्व.
श्री. ९. ८) इति ॥

त्वया मन्यो सूरथमारुजन्तो हर्षमाणासो धृषिता मरुवः ।

तिग्मेपव आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ १ ॥

त्वया । मन्यो इति । सूरथम् । आरुजन्तः । हर्षमाणासः । धृषिताः । मरुवः ।
तिग्मऽईषवः । आयुधा । समुऽशिशानाः । अभि । प्र । यन्तु । नरः । अग्निऽरूपाः ॥ १ ॥

हे मन्यो हे मरुवः त्वया सूरथं समानमेकमेव रथमारुह्येति शेषः । आरुजन्तः गच्छन्तः
हर्षमाणासः हृष्टाः धृषिताः एष्टाः तिग्मेपवः तीक्ष्णबाणाः आयुधा आयुधानि संशिशाना
सम्यग्विशयन्तः नरः युद्धस्य नेतार इन्द्रादयो देवास्त्वदनुचरा वा अभिरूपाः अभिवृत्तीक्ष्णदाहादि-
कर्माणो यद्वा संनद्धाः कवचिनः अभि प्र यन्तु युद्धे सहायार्थम् । अथ ‘त्वया मन्यो सूरथमारु-
हन्तः’ (निरु. १०. ३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व सेनानीर्नः सहुरे हूत एधि ।

हत्वायु शत्रून्वि भजस्व वेद ओजो भिमानो वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

अग्निः ईव । मन्यो इति । त्विषितः । सहस्व । सेनाऽनी । नः । सहुरे । हूतः । एधि ।
हत्वाय । शत्रून् । वि । भजस्व । वेदः । ओजः । भिमानः । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

हे मन्यो वअग्निरिव वत्विषितः ज्वलितः वसहस्व अभिभव शत्रून् । हे सहुरे महनशील
वसेनानीः वएधि भव वनः अस्माकं संग्रामे वहूतः सन् । किंच वहत्वाय हात्वा वशत्रून्वि वभजस्व
प्रयच्छास्माक ववेदः घन शत्रुसंवन्धि । किंच वओजो वभिमानः अस्माकं बलं कुर्वन् वमृधः शत्रून्
ववि वनुदस्व घातयेत्यर्थः ॥

सहस्व मन्यो अभिमातिमुस्मे रुजन् मुणन् प्रमृणन् प्रेहि शत्रून् ।

उग्रं ते पाजो नृन्वा रुरुध्रे वशी वशं नयस एकज त्वम् ॥ ३ ॥

सहस्व । मन्यो इति । अभिऽमातिम् । अस्मे इति ।

रुजन् । मुणन् । प्रऽमृणन् । प्र । इहि । शत्रून् ।

उग्रम् । ते । पाजः । नृन् । आ । रुरुध्रे । वशी । वशम् । नयसे । एकऽज । त्वम् ॥ ३ ॥

हे मन्यो वअस्मे अस्माकम् वअभिमातिम् अभिगन्तार शत्रून् वसहस्व अभिभव । वरजन्
हिसन्^१ वमृणन्^२ वप्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् यथा पुनर्न जीवेद्यथा कुर्वन्व^३ वशत्रून् प्रति वप्रेहि । वते
तय वपाज यत्नम् वउग्रम् उग्र्यै के वनृन् वआ वरुरुध्रे भारुन्धन्ति । न तथा सम्भवति हे एकज
वत्वम् असहायः ववशी त्वं ववशं वनयसे प्रापयसि शत्रुम् ॥

एको बहूनामसि मन्यवीलितो विशंविशं युधये सं शिशाधि ।

अकृतस्रक्त्वया युजा ययं द्युमन्तं घोषं विजयार्यं कृण्महे ॥ ४ ॥

एकः । बहूनाम् । असि । मन्यो इति । ईलितः । विशंविशम् । युधये । सम् । शिशाधि ।

अकृतस्रक् । त्वया । युजा । ययम् । द्युमन्तम् । घोषम् । विऽजयार्यम् । कृण्महे ॥ ४ ॥

हे मन्यो वईलितः स्तुतस्त्वम् वएकः एव अमहाय एव वबहूनां शत्रूनाम् वअसि भवसि परांशो
हन्तुम् । अतः वविशंविशं तां तामस्माद्विरोधिनीं प्रजं वयुधये युद्धाय वमं वशिशाधि सम्भव
शीघ्रीवुर । किंच हे वअकृतस्रक् अस्तिउषदीसे वत्वया वयुजा सहायेन ववयं वद्युमन्तं दीप्तिमन्तं वघोषं
सिंहनादवन्तं वविजयाय विनिष्ठव्यार्यं^१ वकृण्महे कुर्मः^२ ॥

विजेपकृदिन्द्रइवानवज्रवोऽस्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।

प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्या तमुत्सं यत आयुर्म्य ॥ ५ ॥

१. त-मृणन् हिंसन् ; भ-हिंसन् । २. य-त-म१.२.५.६.८-कुर्वन् । ३. त१.२.३.६.७.८-
भ-कृण्महे ।

विजेपऽकृत् । इन्द्रऽइव । अनवऽभवः । अस्माकम् । मन्यो इति । अधिऽपाः । भव । इह ।
प्रियम् । ते । नाम । सहुरे । गृणीमसि । विप्र । तम् । उत्सम् । यतः । आऽवभूय ॥ ५ ॥

हे 'मन्यो' 'इन्द्रइव' 'विजेपकृत्' विजयकृता । तथा 'अनवभवः' अनिन्दितवचनः । 'अनव-
भवोऽनवक्षितवचनः' (निरु. ६. २९) इति यास्कः । ईदृशस्त्वम् 'अस्माकम्' 'अधिपाः' अधिकं
पाता रक्षिता 'भव' 'इह' अस्मिन्यज्ञे । हे 'सहुरे' शत्रूणां सहनशील 'ते' 'प्रियं' 'नाम' स्तोत्रं
'गृणीमसि' गृणीमः स्तुतः । 'यतः' नास्तः स्तोत्रात् त्वम् 'आवभूय' आमवसि प्रवृद्धो भवसि
'तमुत्सं' बलस्थोद्गमयितारं 'विप्र' जानीमः ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक सहो विमर्ष्यभिभूत उत्तरम् ।

कृत्वा नो मन्यो सह मेघेधि महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥ ६ ॥

आऽभूत्या । सहऽजाः । वज्र । सायक । सह । विमर्षि । अभिऽभूते । उत्तरम् ।

कृत्वा । नः । मन्यो इति । सह । मेघेधि । महाधनस्य । पुरुहूत । समऽसृजि ॥ ६ ॥

हे 'वज्र' वज्रवासारभूत हे 'सायक' शत्रूणामन्तकर 'अभिभूते' शत्रूणामभिभाषक मन्यो
'आभूत्या' आभूतिरभिभवः । तेन 'सहजाः' सहैवोत्पन्नस्त्वं 'उत्तरम्' उत्कृष्टतरं 'सहः' बलं 'विमर्षि'
धारयसि । हे 'मन्यो' 'कृत्वा' कर्मणा 'सह' 'अः' अस्माकं 'मेघेधि' स्निग्धो भव । कुत्रेति तदुत्पत्ते ।
'महाधनस्य' । संग्रामनामैतत् । संग्रामस्य 'संसृजि' संगे । हे 'पुरुहूत' बहुभिराहूतेति मन्युसंबोधनम् ॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः ।

भियं दर्धाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप नि लयन्ताम् ॥ ७ ॥

समऽसृष्टम् । धनम् । उभयम् । समऽआकृतम् । अस्मभ्यम् । दत्ताम् । वरुणः । च । मन्युः ।

भियम् । दर्धानाः । हृदयेषु । शत्रवः । पराजितासः । अप । नि । लयन्ताम् ॥ ७ ॥

'संसृष्टम्' अविभागमापन्नम् 'उभयम्' उभयविधं 'धनं' 'समाकृतं' सम्यगानीतम् 'अस्मभ्यं'
'दत्ताम्' । कः । 'वरुणश्च' देवः 'मन्युः' च । 'भियं' भयं 'हृदयेषु' 'दर्धानाः' 'शत्रवः' अस्त्रवि-
रोधिनः 'पराजितासः' पराजिताः 'अप' 'नि' 'लयन्तां' अपनिलीना भवन्तु ॥ ॥ १९ ॥ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'साधेन' इति सप्तधर्वाशिरश्चरं प्रथमं सूक्तं सवितृस्तुतायाः
सूर्याया आर्षम् । 'नवो नवः' इति तिष्ठः 'अनुसराः' इति द्वे 'गृष्णामि' इति द्वे 'यदक्षिणा
पृच्छमानौ' इत्येका 'पूषा' स्वेतो नयतु' इत्येका 'अघोरचक्षुः' इति चैवमेता दशार्चक्रिष्टुमः ।
'वृष्टमेतत्' इत्येपीरोष्टृहृत्पृष्ठद्ववादशपृष्ठकवती । 'पूर्वापरं' परतः । 'इह' प्रियं प्रजया' 'आ नः'
प्रजां जनयतु' इत्येतास्तिष्ठो जगताः । शिष्टाश्चयस्त्रिंशदनुष्टुमः । आदितः पञ्चानामृचां सोमो देवता ।
तत एकादशभिः सूर्यां स्वविधाहं स्तुतवती । अतस्तत्र षोडशैः प्रतिपाद्यते स एव देवतात्वेन विज्ञेयः ।
'या तेनोप्यते सा देवता' इति न्यायात् । सप्तदश्या देवा देवता । अष्टादश्याः सोमाकौ । एकीन-
विंश्याश्चन्द्रमाः । 'सुकिञ्चकम्' इत्याद्या नवर्चो विवाहमन्त्रा आशिषा प्रतिपादकाः । अतस्तत्र तत्र
प्रतिपाद्योऽर्थो देवता । 'यरा देहि' 'असीरा तनूः' इति द्वे बन्धा विवाहकाले परिहितस्य घाससः

संस्पृशानिन्दयिष्यौ । 'ये ध्रुवश्चन्द्रम्' इति दपत्योः क्षयरोगस्य भाविनी । अतस्तदेवताकाः । परि-
शिष्टानां षोडशानां सूर्या देवता । तथा चानुक्रान्त—'सत्येन सप्तकवारिंशत्' सर्वमनुकान्तम्^१ ।
सूक्तविनियोगो क्लृप्तः ॥

सुत्येनोत्तमिता भूमिः सूर्येणोत्तमिता द्यौः ।

ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अर्धि श्रितः ॥ १ ॥

सुत्येन । उत्तमिता । भूमिः । सूर्येण । उत्तमिता । द्यौः ।

ऋतेन । आदित्याः । तिष्ठन्ति । दिवि । सोमः । अर्धि । श्रितः ॥ १ ॥

सत्येन ब्रह्मणानन्तस्मिन्ना । ब्रह्मा खलु देवानां मध्ये सत्यमूतः । तेनाद्य स्थितेन भूमिः
उत्तमिता उपरि स्तम्भिता^२ । यथाधो न पतेत्तथा कृता । यद्वा । सत्येन अनृतप्रतियोगिना धर्मेण
भूमिरुत्तमितायुता कलिता भवतीत्यर्थः । असति सत्ये मूर्ध्ना सस्यादयो न फलन्ति । तथा सूर्येण
देवेन द्यौः उत्तमिता । सूर्यो हि युस्थान्वाहिवं दधार । ऋतेन यज्ञेन आदिभ्यः अदितेः पुत्रा
देवाः तिष्ठन्ति । यज्ञे यज्ञमानदत्तेन सत्त्वाहुत्या देवा उपजीवन्ति । अदितिं तुलोकं सोमः देवाना-
माप्यायनकारी^३ बह्वीरूपो देवतारूपश्च अभि श्रितः अधितिष्ठति । इति स्वपतिं सोमं सूर्यां स्तौति ॥

सोमेनादित्या बलिनुः सोमेन पृथिवी मही ।

अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आर्हितः ॥ २ ॥

सोमेन । आदित्याः । बलिनुः । सोमेन । पृथिवी । मही ।

अथो इति । नक्षत्राणाम् । एवाम् । उपस्थे । सोमः । आर्हितः ॥ २ ॥

सोमेनादित्याः अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः अभिजन्तः भवन्ति । ऐन्द्रवायवादिग्रहपरिग्रहादिति^४
भावः । तथा सोमेन आहुःवाग्मनाग्नी हुतेन पृथिवी भूमिः मही महती भवति । आहुःवा
वृष्टिद्वारेण सस्यादिसंप्लेः । अथो अविचाय सोमं नक्षत्राणामेषाम् । न क्षं प्रायणत इति
नक्षत्रा ग्रहचमसादयः । तेषामेषाम् उपस्थे सोमः रसात्मकः आर्हितः । यद्वा । प्रसिद्धानामेव
नक्षत्राणामुपस्थ उपस्थाने तुलोकं सोम आर्हितः । 'नृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्ते गायत्र्या-
हरन्' (सै. प्रा. ३. २. १. १) इत्यादिश्रुतेः । देवतारूपसोमपक्षे । सोमेनादित्या देवा बलिनी
बलवन्तो भवन्ति तस्यैकैककटास्वादानात् । 'प्रथमां पिबते बह्विर्द्वितीयां पिबते रविः' इत्यादिस्मृतेः ।
सोमेन पृथिवी मही । अमृतसेकेनौपस्थाद्यभिदृष्ट्या^५ पृथिव्या बलवत्त्वम् । चन्द्रस्य नक्षत्राणामुपस्थे
स्थितिः प्रसिद्धा ॥

सोमं मन्यते पपिवान् यत्सर्पिण्यन्त्योर्पधिम् ।

सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्माश्नाति कश्चन ॥ ३ ॥

सोमम् । मन्यते । पपिवान् । यत् । समुत्पिण्यन्ति । ओर्पधिम् ।

सोमम् । यम् । ब्रह्माणः । विदुः । न । तस्य । अश्नाति । कः । चन ॥ ३ ॥

१. त-म-अतस्तदेवताकाः । २. त-म-१.२.७-पुस्तकेषु सपूर्णः पाठो दत्तः । ३. त-म-स्तमिता ।
४. त-म-१.४.६.७.८-देवतानाम् । ५. म-१.२-प्रहणानादिति, त-म-प्रहमपारादिति; त-म-१.२.४.
६.८-प्रहपरादिति । ६. त-म-१.२.४.६.८-मिदृश्ये ।

तं सोमं मन्यते । कः । यः पपिवान् । वर्धनकामार्थं चिकित्साद्यर्थं पीतः सोमो येन । पयं यमित्यर्थः । यं सोमम् ओषधिं बहुरूपं संविपन्ति सामर्थ्याद्वासायनिकाः । न च स साक्षात् सोमः । तर्हि कः । उच्यते । सोमं हि तं मन्यते यं ब्रह्मणः । यदुग्रहशब्दो ब्राह्मणशब्दपर्यायोऽस्ति । 'कुतो नु वरसि ब्रह्मन्' 'तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्' इत्यादिप्रयोगात् । ब्राह्मणा इत्यर्थः । ते पवित्रो यजमानश्च यागसाधनभूतं संस्कृतं विदुः जानन्ति तस्य भंशम् । यद्वा । कर्मणि पठ्यते । तं सोमं कश्चन न अभिजाति । कश्चिदप्ययमेति शेषः । यज्वैनं मधयितुमर्हति नाम्ने इत्यर्थः । पूर्वमोषधिपक्षे । अथ चन्द्रपक्षे उच्यते । तं सोमं मन्यते पपिवान् पीतवान् यजमानो यजमोषधिरूपं संविपन्त्यभिपवब्राह्मिरप्यवर्णादयो यजमानश्च । न च स सोमः । कस्तर्हि । यं ब्रह्मणो ब्राह्मणा अभिजा दैवज्ञा विदुः कथयन्ति चन्द्रमसं न तस्याभाति कश्चनादैवो देवेभ्योऽन्यो मनुष्यादिः । देवा भग्न्यादयो रश्मयो वा । यज्ञार्हस्योमस्यासोमत्वं न निन्दायै भवि तु इतरत्नं स्तुत्यै इति मन्तव्यम् । 'अपशवो वा भग्न्ये गोभग्न्यः' (तै. सं. ५. २. १. ४) इत्यादिपद । एवमत्र सोम्या उभयथा योज्याः ॥

आच्छद्विधानैर्गुपितो बर्हिः सोम रक्षितः ।

ग्राव्णामिच्छृण्वन् तिष्ठसि न ते अभाति पार्थिवः ॥ ४ ॥

आच्छत्विधानैः । गुपितः । बर्हिः । सोम । रक्षितः ।

ग्राव्णान् । इत् । शृण्वन् । तिष्ठसि । न । ते । अभाति । पार्थिवः ॥ ४ ॥

हे सोम आच्छद्विधानैः । आच्छदयन्ति विधानानि येषां विपन्ते त आच्छद्विधानाः । तैः गुपितः । तथा बर्हिः गुपितः स्वानभ्राजाह्वार्यादिभिः सप्तभिः सोमपालैः रक्षितः त्वम् । 'एते वा भद्रभिर्होके सोममरसन्' (तै. सं. ६. १. १०. ५) इति ब्राह्मणम् । ग्राव्णामिच्छृण्वन् अभिपव-ग्राव्णां भवि शृण्वन्नेव तिष्ठसि । एते त्वां पार्थिवः पार्थिवो जनः न अभिजाति । न हि मुख्य-श्चन्द्ररूपः सोमोऽप्रत्यैः पानयोग्यो भवति । 'चन्द्रमा वै सोमो देवानामग्रं तं पौर्णमास्यामभिपु-ष्वन्ति' (श. ब्रा. ११. १. ५. ३) इति वाजसनेयकम् ॥

यस्वा देव प्रपिबन्ति तत् आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । देव । प्रपिबन्ति । ततः । आ । प्यायसे । पुनरिति ।

वायुः । सोमस्य । रक्षिता । समानाम् । मासः । आकृतिः ॥ ५ ॥

हे देव सोम यद्यत् यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति ओषधिरूपं त्रिष्वपि सवनेषु ततः अनन्तर-मेव पुनः आ प्यायसे । 'आ प्यायस्व सन्' (क. सं. १. ११. १६) इति प्रातःसवने 'सं ते पयांसि' (अ. सं. १. ११. १८) इत्युत्तरयोः सवनयोराप्यायसे । किंच वायुः तव सोमस्य

१. ग४-धामानकः; त१.२.३.६.७-ज्यः नकः; त८-न्यनेकः; म१-न्यनः क; म२-न्य नकः; म४.६.८-न्यनकः । २. त-म२.८-यजमानाश्च । ३. ग-यज्वैनं तन्; त-म-यज्वैतत् । ४. ग४-पीतवान् पाता; त१.२.३.६.७-पीतवान् पीतसोमो; म-पीतवान् पीत । ५. त-म१.२.४.६-यजमानाश्च । ६. त-म-स्वानभ्राजाह्वार्यादिभिः ।

रक्षिता । यथा न शुष्यति तथा । वायुः शोषकः प्रसिद्धो लोके । किंच मासः । 'मसी परिमाणे' । मस्यते परिमीयत इति मासः सोमः । म च 'समाना संवत्सराणाम्' आकृतिः आकर्ता व्यवच्छेदको भवति । संवत्सरे सवत्सरे^१ वसन्तादिकालेष्वनुष्ठीयमानत्वात् 'वयन्ते वयन्ते ज्योतिषा यज्ञेन' इति श्रुतेः । यद्वा । सोमाधारवनस्पतिविकारग्रहद्वारेण वायुः सोमरमस्य^२ रक्षिता भवति । 'वायुगोपा वनस्पतयः' इति श्रुतेः । एव वहीरूपसोमपक्षे योजना । चन्द्रपक्षे तु । हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति रश्मयोऽपरपक्षे ततोऽनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनराप्यायसे । वायुश्च सोमस्य तत्र रक्षिता । वाच्यधीनत्वाच्चन्द्रगते । किंच समानां संवत्सराणां मासः । पृथक्कवचनमेतत् । मासस्याकृतिश्च कर्ता त्वं भामि । एकैककलाद्वासवृद्धिम्यां हि मासः पूर्यते तैः संवत्सर इति ॥ २० ॥

रैभ्यासीदनुदेयीं नारागंसी न्योचनी ।

सूर्यायां भद्रमिदासो गार्थयैति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥

रैमी । आसीत् । अनुऽदेयी । नारागंसी । निऽओचनी ।

सूर्यायाः । भद्रम् । इत् । वास । गार्थया । पुति । परिऽकृतम् ॥ ६ ॥

आभि सूर्यां स्वविवाहमस्तौदिरुक्तम् । सूर्यां सावित्री मूते । रैमी । रैभ्यः काश्चनचं । 'रैमीः शसति रेभन्तो यै देवाश्चर्ययश्च स्वर्गं लोकमायन्' (ऐ. भा. ६ ३२) इत्यादिब्राह्मण-विहिता रैभ्यः^३ । सा रैमी अनुदेयी आनीत् । दीयमानवधूनिोदनायानुदीयमाना वयस्यामीत् । तथा नारागंसी । 'प्रगता रन्म' (प्र. सं. १ १२५. १) इत्यादिका मनुष्याणां स्तुतयो नारा-गंश्यः । सा नारागंसी न्योचनी । उच्यते सेत्राकर्मा । सा वधूशुभूषार्थं दीयमाना दास्यमवत् । 'सूर्यायाः मम भद्रं वाम विधित्र दुकूलादिकमाग्नादनयोर्ग्यं वक्षं गार्थया परिष्कृतम् अलङ्कृतम्' एति । 'गार्था गीयते' इत्यादिब्राह्मणोक्तं गार्था । तथा गार्थया यत्परिष्कृतमस्ति तद्वासोऽभवदिति ॥

चित्तिं उपवर्हणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् ।

द्यौर्भूमिः कोशं आसीदद्यात्सूर्या पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिं । आ । उपऽवर्हणम् । चक्षुः । आ । अभिऽअञ्जनम् ।

द्यौ । भूमिः । कोशं । आसीत् । यत् । अयात् । सूर्या । पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिः देवता उपवर्हणम् । आ आसीत् । चक्षुः अभ्यञ्जनम् । आ आसीत् । तथा हि । चक्षुरस्य कर्मानिका परापतत्रिककुत्राम् पर्वते । तेन त्रैकुदेनाञ्जनमजातीयेन चक्षुषी आञ्जते । तच्चक्षु-रेवाञ्जनमासीदिति । 'द्यौः च भूमिः च कोशं आसीत्' । कोशस्थानीये^४ अभूताम् । 'यत् यदा सूर्या पति स्वकीयं नवमतारं सोमम् अयात् अगच्छत् तदैवमुपकरणान्यामन् ॥

स्तोमा आसन्प्रतिधयः कुरीरं छन्दं ओपशः ।

सूर्यायां अश्विना वराभिरासीत्पुरोयवः ॥ ८ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म- 'संवत्सरे' नास्ति । २. ग त-म-सोमस्य । ३. त१.२.३.६.८-म४. ६८-रैभ्यामीः ; त७-म२-रैभ्यासीत् ; म१.७-रैभ्यासि । ४. य-त-म- 'आसीत्' नास्ति । ५. ग२-कोशस्थानीयो, ग४-कोशस्थानीयः ; त-म-कोशस्थानीया ।

स्तोमाः । आसन् । प्रतिऽधयः । कुरीरम् । छन्दः । ओपशः ।
सूर्यायाः । अश्विनौ । वरा । अग्निः । आसीत् । पुरःऽगुवः ॥ ८ ॥

सूर्याया रयस्य 'स्तोमाः त्रिवृदादयः' 'प्रतिधयः' 'आसन् । प्रतिधीयन्त इति प्रतिधय ईपा-
तिर्यगायतकाद्यादयः । तथा 'कुरीरं' 'छन्दः कुरीरनामकं छन्दोऽनसः' 'ओपशः अमवत् । येनोपदेशे
स ओपशः । तादृशायाः 'सूर्यायाः' 'अश्विनौ' 'वरा वरावास्तामिति शेषः । तस्या विवाहे
'पुरोगवः पुरोगमता पुरतो गन्ता' यः 'पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति तत्स्थानीयः' 'अग्निरासीत् । 'प्रजा-
पतिर्वै' सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्या सावित्री तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छन् ' (ऐ. ब्रा. १.७)
इत्यादि हि दाहाणम् । अत्रायमभिप्रायः । प्रजापतिः सविता स्वदुहितरं सोमायै प्रायच्छत् ।
सोमाय दास्यामीति समीपानकरोत् । तस्मिन् समये पुन्य उपचारार्थं प्रदानान्मुक्ताम्यमवत् । तथा
च सायग्नौ प्रबलौ^१ सन्तावाजि पुरतो गत्वा सामलभेतामिति । उचरन्नापि 'सोमो वधूपुरमवत्'
इत्यादिनायमेवार्थः । स्वष्टो भविष्यति । 'योषावृणीत जेन्या' (क.सं.१.११९.५) इत्यादिकमुक्तम् ।

सोमो वधूपुरमवत्सविनास्तामुभा वरा ।

सूर्या यत्पत्ये शंसन्तीं मनसा सविताददात् ॥ ९ ॥

सोमः । वधूऽयुः । अमवत् । अश्विनौ । आस्ताम् । उभा । वरा ।

सूर्याम् । यत् । पत्ये । शंसन्तीम् । मनसा । सविता । अददात् ॥ ९ ॥

'सोमो' 'वधूयुः वधूकामो वरः' 'अमवत् । तस्मिन् समये' 'अश्विनौ' 'उभा उभौ' 'वरा
वरो' 'आस्ताम् अभूताम् । 'यत् यदा' 'सूर्या' 'पत्ये' 'शंसन्तीं पतिं कामयमानान् । पर्याप्तपौषना-
मित्यर्थः । सूर्या' 'मनसा सहिताय' सोमाय वराय 'सविता सविता' 'अददात् प्रादात् दित्वा चकार ॥

मनो अस्या अन आसीद् द्यौरासीदुत छुदिः ।

शुक्रावन्द्वाहावास्तां यदयोत्सूर्या गृहम् ॥ १० ॥

मनः । अस्याः । अनः । आसीत् । द्यौः । आसीत् । उत । छुदिः ।

शुक्रौ । अनद्वाहौ । आस्ताम् । यत् । अयोत् । सूर्या । गृहम् ॥ १० ॥

'अस्याः' 'सूर्यायाः' 'पत्युर्गृहं गच्छन्त्याः' 'अनः रयः' 'मनः' 'आसीत् । या पतिगृहे त्वया गच्छा-
मीति मतिरस्ति सा अन आसीत् । 'उत अपि च तस्या अनसः' 'द्यौः सुलोकाः' 'छुदिः उपर्येषानम्
'आसीत् । 'शुक्रौ' 'द्यौस्तौ' 'सूर्याचन्द्रमसौ' 'अनद्वाहौ रयस्य वोढारौ' 'आस्ताम् अमवताम् । 'यत्
यदा' 'सूर्या' 'गृहं सोमम्' 'अयात् अयात् ॥ ॥ २१ ॥

ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावितः ।

श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्याश्चराचरः ॥ ११ ॥

ऋक्ऽसामाभ्याम् । अग्निऽहिती । गावौ । ते । सामनौ । इतः ।

श्रोत्रम् । ते । चक्रे इति । आस्ताम् । दिवि । पन्याः । चराचरः ॥ ११ ॥

१. ग-त-भ-गंतासीत् । २. त-म-प्रजापतिः । ३. त-म-'सोमाय प्रायच्छत्' नास्ति । ४. त-१.
२.१.७.८-म-१.२.४.९.८-प्रबलौ प्रबलौ । ५. त-४.५-सहिता ।

हे सूर्ये देवि षते तव षक्तसामान्याम् अग्निधानीस्थानाम्याम् षअभिहितां षगाधीं गोस्थानीयौ सूर्याचन्द्रमसौ षसामनौ सामानौ^१ सन्तौ षइत गच्छत । अनोवाही^२ पयुगृहं प्रति गच्छतः । षते तव षश्रोत्रम् । श्रोत्रे ह्यर्थः । वरस्य गुणग्राहिणी श्रोत्रे एव षचक्रे षआस्ताम् । मनोरूपस्य रथस्य श्रोत्रे चक्रे अभवतामिदर्थः । षद्विषि षपन्थाश्वराचरः चलाचलोऽयन्तं गमनसाधनभूतो मार्गोऽभूत् । रथसंचारप्रदेवो सुलोके आसीत् ॥

शुचीं ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।

अनो मनुस्मयं सूर्यारोहत्प्रयुती पतिम् ॥ १२ ॥

शुची इति । ते । चक्रे इति । यात्या । विऽआनः । अक्षः । आऽहृतः ।

अनः । मनुस्मयम् । सूर्या । आ । आरोहत् । प्रऽयुती । पतिम् ॥ १२ ॥

ययात्या गच्छन्त्याः षते तव अनम् षचक्रे चङ्क्रमणशीले रथाङ्गे षशुची श्रोत्रे आस्ताम् । षव्यामः मय इयानौ वायुः षअक्षः । उभयस्यचन्द्रादिद्वगामिनी या काष्ठा सा च रथस्य सर्वे आहं वहति । सीऽक्षो इयानोऽभूत् । षमनुस्मयं मनोमयम् षअनः शब्दं षसूर्यो^३ षपति^४ सोमं प्रति षप्रयती प्रकृपेण गच्छन्ती षआरोहन् आरुहयती । एषि प्रति जिगमिषोर्मनोरूपस्य रथस्य पायुगुण-श्राविणी श्रोत्रे एव चक्रे अभूतां इयानो घारको वायुवेष्टकोऽक्षोऽभूदित्यर्थः^५ ॥

सूर्यायां बहनुः प्रागात्सविता यमवासृजत् ।

अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युहते ॥ १३ ॥

सूर्यायां । बहनु । प्र । अगात् । सविता । यम् । अवऽअसृजत् ।

अघासु । हन्यन्ते । गावः । अर्जुन्योः । परि । उहते ॥ १३ ॥

सोमाय प्रदक्षिणायाः षसूर्यायां षबहनुः । कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थो बहनुः । स च षप्रागात् तस्या अपि पूर्वमगच्छत् । षयं बहनुं षसविता अस्या विता षअवाप्तुमद् भयसृष्टवान् । प्रादादित्यर्थः । कदा मागच्छन् कदा बहनुरित्युभयोः काल उच्यते । षअघासु । मघास्त्रिवायर्थः । मघा-मक्षत्रेषु षगावः सवित्रा दद्या गावः सोमगृहं प्रति षहन्यन्ते दण्डैस्ताडयन्ते प्रेरणार्थम् । षअर्जुन्योः । फलान्योरित्यर्थः । तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् षपरि सोमगृहं प्रति षउहते नीयते रथेन^६ ॥

यदक्षिणा पृच्छमानावर्पातं त्रिचक्रेण बहनुं सूर्यायाः ।

विश्वे देवा अनु तद्धामजानन् पुत्रः पितराववृणीत पुषा ॥ १४ ॥

यत् । अक्षिणा । पृच्छमानौ । अर्पातम् । त्रिऽचक्रेण । बहनुम् । सूर्यायाः ।

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । वामः । अजानन् । पुत्रः । पितरौ । अङ्गीत । पुषा ॥ १४ ॥

१. ग-त्रियमिनी गावी । २. ग-त१.२.३.४.५ उ-म-उ-‘सामानौ’ नास्ति । ३. ग-त१.२.३. ४.०-म-२.८-अनोवोदुः, त-४.५-अनोवोपा, म-४.६.७-अनोवोडा । ४. त-म-सूर्यो प्रति । ५. ग-त-म-१.२.४.६.८-वायुवेष्टको^७ । ६. ग-१ २-रथेन प्राप्यते मरामिणीव इत्यादि पृष्टं, ग-त-४.५-म-१. २.६-पुस्तके ‘रथेन’ इत्यस्यानन्तरं त्रिवाक्षिद्वकाशो विद्यते ।

हे 'अश्विना अश्विनौ 'यत् यद्वा 'पृच्छमानौ सवितारं प्रष्टुम् 'अयातम् अगच्छतम् । केन साधनेनायानं तदुच्यते । 'त्रिचक्रेण चक्रप्रयुक्तेन रथेन । किं पृच्छमानौ । 'सूर्यायाः 'वस्तुम् । विवाहमित्यर्थः । 'तत् तदानीं 'वां युवां सवितारं प्रति गच्छन्तौ 'विधे सर्वे 'देवाः 'अनु 'अज्ञानम् अनुज्ञातवन्तः । तथा 'पितरौ 'पुत्रः अश्विनौ पुत्रः 'पूरा 'अवृणीत वृतवान् ॥

यदयाति शुभस्पती वरेयं सूर्याष्टपं ।

कैकं चक्रं वामासीत्कं देष्टार्यं तस्यधुः ॥ १५ ॥

यत् । अपातम् । शुभः । पती इति । वरेऽयम् । सूर्यान् । उपं ।

कं । एकम् । चक्रम् । वाम् । आसीत् । कं । देष्टार्यं । तस्यधुः ॥ १५ ॥

हे 'शुभस्पती उदकस्य 'स्वामिनौ 'यत् यौ 'अयातम् अगच्छतम् । कं प्रति । 'वरेयं वरणीयायाः सूर्यायाः संबन्धिजनं वरंयंचितव्यं वा । सवितारमित्यर्थः । किमर्थम् । 'सूर्यांश्च गन्तुम् । 'वां भवतोः संप्रति दृश्यमाणमिदम् 'एकं 'चक्रं 'कं 'आसीत् पुरा । 'कं वां युवां 'देष्टार्यं दानाय प्रवृत्तौ 'तस्यधुः दायकिनोनिवासं पृच्छति ॥ ॥ २२ ॥

दे तै चक्रे सूर्ये ब्रह्माणं ऋतुधा विदुः ।

अथैकं चक्रं यद्गुहा तदद्वातय इद्विदुः ॥ १६ ॥

दे इति । ते । चक्रे इति । सूर्ये । ब्रह्माणः । ऋतुऽधा । विदुः ।

अथ । एकम् । चक्रम् । यत् । गुहा । तत् । अद्वातयः । इत् । विदुः ॥ १६ ॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्यो वदति । हे 'सूर्यं 'ते तव 'दे 'चक्रे प्रज्ञाते पुरा एते हे एव चन्द्रसूर्यात्मके 'ऋतुधा ऋतुषु विनिर्दिष्टे चक्रे 'ब्रह्माणः ब्राह्मणाः 'विदुः । 'अथैकं 'चक्रं वृत्तीयं संवातरात्मकं 'गुहा गुहायां निहितं 'यत् अस्ति 'तदद्वातय 'इत् । इतस्मैवाविनामनु पठितम् (नि. ३. १५. २१) । मैधाविन एव 'विदुः जानन्ति ॥

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरेणाय च ।

ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै । देवेभ्यः । मित्राय । वरेणाय । च ।

ये । भूतस्य । प्रऽचेतसः । इदम् । तेभ्यः । अकरम् । नमः ॥ १७ ॥

'सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै 'देवेभ्यः अन्यादिभ्यः 'मित्राय 'वरेणाय 'च 'ये च 'भूतस्य भूतजातस्य 'प्रचेतसः सुमतयोऽभिमतप्रदा भवन्ति 'तेभ्यः सर्वेभ्यः 'इदं 'नमः नमस्कारम् 'अकरं करोमि ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशु क्रीळन्तौ परिं यातो अध्वरम् ।

विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टं क्रतूरन्यो विदधंजायते पुनः ॥ १८ ॥

पूर्वेऽअपरम् । चरतः । माययां । एतौ । शिशु इति । क्रीळन्तौ । परिं । यातः । अध्वरम् ।

विश्वानि । अन्यः । भुवना । अभिऽचष्टे । क्रतून् । अन्यः । विऽदधत् । जायते । पुनरिति ॥ १८ ॥

कश्चिदपूर्वं गच्छति सूर्यः । अग्न्यस्तमनुचरति चन्द्रमाः । एवं षड्वर्षपरं यौवोपयेण प्रमायया स्वप्रज्ञानेन षष्टौ आदित्यचन्द्रौ चरतः गच्छतो दिवि । तौ षष्टिभू । शिशुवक्रमणाजायमानत्वाद्वा शिशू इत्युच्येते । शिशू सन्तौ षष्ठीकृन्तौ अन्तरिक्षे विहरन्तौ षष्वर षपरि षयातः यज्ञं प्रतिगच्छतः । तयोः षअन्यः आदित्य षविश्वानि षभुवना भुवनानि षअभिचटे अभिपश्यति । षकनून् वसन्तादीन् षअन्यः चन्द्रमाः षविदधत् कुर्वन् मासान् षमासांश्च कुर्वन् पुनः जायते । यद्यप्युभयोरपि पुनर्जनिरस्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धेरदयो नाभिप्रेतः । चन्द्रस्य तु हासवृद्धिसन्नात्वात्पुनः पुनर्जायत इत्युक्तियुक्ता । 'चन्द्रमा वै जायते पुनः' (तै. ब्रा. ३. ९. ५. १) इत्यादिश्रुतेः ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहे शुक्रपक्षे चान्द्रमसीष्टि । तत्र 'नवोनवः' इत्येषा याग्या । मूर्तिर्न च— 'नवोनवो भवति जायमानस्तरणिदिश्वदशतः' (आश्व. श्री. ९. ८) इति ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुपसमित्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ १९ ॥

नवःऽनवः । भवति । जायमान । अह्नाम् । केतुः । उपसाम् । एति । अग्रम् ।

भागम् । देवेभ्यः । वि । दधाति । आऽयन् । प्र । चन्द्रमा । तिरते । दीर्घम् । आयुः ॥ १९ ॥

अथ चन्द्रमाः जायमान प्रतिदिन जायमान एकैककलाधिक्येनोपपद्यमानः सन् नवोनवो भवति प्रतिदिनं नूतन एव भवति । एतत्पूर्वपक्षाधभिप्रायम् । तथा षअह्नां दिवसानीं षकेतुः प्रज्ञापकः प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकलाहासवृद्धयधीनत्वात् । तादृशचन्द्रमाः षउपसो प्रभातीनाम् षअग्रम् षएति । एताकृष्णपक्षान्ताभिप्रायम् । केचनैते पादमादित्यदेवस्यमाहुः । तस्मिन् पक्षेऽह्नां केतुव्यमुप-
सामग्रगतिश्च प्रतिदे । षदेवेभ्यः षभागं हविर्भागं षवि षदधाति करोति उभयपक्षाग्रे । किं कुर्वन् । षआयन् प्रतिदिनं हामवृद्ध्या पक्षान्तमभिगच्छन् । एतदधेमासाभिप्रायम् । षचन्द्रमा उक्तलक्षणे देवः षदीर्घमायुः षतिरते वर्धयति ॥

सुकृशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत् सुचक्रम् ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये बहत्तुं कृणुष्व ॥ २० ॥

सुऽकृशुकम् । शल्मलिम् । विश्वरूपम् । हिरण्यवर्णम् । सुऽवृत्तम् । सुऽचक्रम् ।

ओ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकम् । स्योनम् । पत्ये । बहत्तुम् । कृणुष्व ॥ २० ॥

षसुकृशुकं शोभनकृशुकवृक्षनिर्मितं तथा षशल्मलिं शारमलिवृक्षनिर्मितं षविश्वरूपं नानारूपं षहिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णं हिरण्यालंकारयुक्तं वा षसुवृत् सुवृत्तं षसुचक्रं शोभनचक्रोपेतं रथं हे षसूर्ये षआ रोह । षअमृतस्य षलोकं स्थानं षस्योनं सुपत्न्यं षपत्ये सोमाय षबहत्तुं बहन्-
मागमनं प्रापणं षकृणुष्व कुरुष्व । अत्र निरुक्तं (१२. ८) द्रष्टव्यम् ॥ ॥ २३ ॥

उदीर्घातुः पतिवती ह्येषा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरिन्दि ।

अन्यामिच्छ पितृपदं व्यक्तां स तं भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥ २१ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । पतिऽवती । हि । एषा । विघ्नऽवसुन् । नमसा । नीऽमिः । इति ।
अन्वाम् । इच्छ । पितृऽसदेन् । विऽअंजाम् । सः । ते । भ्रागः । अनुषी । तस्य । विद्धि ॥ २१ ॥

आभिर्नुगां विवाहः स्मृत्यते । हे विधावसो अतः स्थानान् कन्यासमीपात् ऋदीर्घं उच्यते । पतः
‘एषा कन्या’ पतिवती । ‘हि संजाता अत उदीर्घ्येति वा अत उदीर्घो योज्यः ।’ विधावसुम् एतद्वानि
गन्धर्वं ‘अमसा नमस्कारेण’ शीर्षिभिः स्तुतिभिश्च ‘इच्छे स्तौमि । तद्धोनां विहाय कां स्वीकरोमीति परि
मूये तदिह’ अन्वयां । पितृपदे विनृष्टे स्थितां ‘व्यक्त्याम् अनुडति परिस्फुटं विगताभ्रनां वा । स्तनेष्ट-
नादिराहित्येनामौटाभित्यर्थः ।’ सः सारदाः पदार्थः । ते तव ‘भ्रागः कनिष्ठः ।’ तस्य ते ‘भ्रागः’
‘विद्धि जानीहि ।’ अनुषा उन्मना । लभस्वेत्यर्थः ॥

उदीर्घ्वीतो विधावसो नमसेकामहे स्वा ।

अन्पामिच्छ प्रफूर्च्य सं जायां पत्यां सृज ॥ २२ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । विघ्नवसो इति विघ्नऽवसो । नमसा । ईजानहे । स्वा ।

अन्वाम् । इच्छ । प्रऽफूर्च्यम् । सन् । जायाम् । पत्यां । सृज ॥ २२ ॥

‘अतः अस्मात्पुत्रमात् हे’ विधावसो कन्यास्वामिन् गन्धर्वं ‘उदीर्घ्वं उच्यते ।’ ईर गौ ।
आदादिकम् । अनुदात्तेत् । तस्य लोटि रूपम् । ‘विधावसुनां गन्धर्वः कन्यानामपिपतिर्पति । अमामि
तेन कन्याम्’ इति हि मन्त्रः । तादृश देव तां ‘अमसा नमस्कारेण’ ईजामहे स्तुमः । स तव
‘अन्वयां’ प्रफूर्च्य दृढमितिम्बा’ कन्याम् ‘इच्छ ।’ जायां मां ‘पत्या सह पुनः’ सं ‘सृज ॥

अनुक्षरा ऋजर्वः सन्तु पन्या येभिः सखायो यन्ति नो वरेषम् ।

समर्चमा सं भगौ नो निनीयात्सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः ॥ २३ ॥

अनुक्षराः । ऋजर्वः । सन्तु । पन्याः । येभिः । सखायः । यन्ति । नः । वरेषम् ।

सन् । अर्चमा । सम् । भगः । नः । निनीयात् ।

सम् । जाः पन्यम् । सुऽयमम् । अस्तु । देवाः ॥ २३ ॥

हे देवा । ‘पन्याः पन्यानी मार्गा’ अनुक्षराः । ऋक्षराः कष्टक उच्यते । ऋक्षरहिताः ‘ऋजर्वः’
अकुटिलाश्च ‘सन्तु’ येभिः यैः यथिभिः । ‘नः अस्माकं’ सखायः वरमेषिताः । ‘वरेषं वरैर्पापितमं
पितरं प्रति’ यमि गच्छति ते पन्या इति । किंच ‘अर्चमा देवः’ नः अस्माद्देवैः सं ‘निनीयात्
सम्यक् प्रापयेत् । तथा’ भगः देवः ‘सं निनीयात् । हे’ देवाः आसंगतमस्तु पतिकुलमिति शेषः ।
तथेदं ‘जास्पत्यं जायापत्योयुगलं’ सुयममस्तु सुमिधुनमस्तु ॥

पन्या योऽप्रपिमोचने ‘प्र त्वा मुञ्चामि’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अथात्वा योऽप्र विपुनेत्र
त्वा मुञ्चामि वरणस्य पाशात्’ (आश्र. धौ. १. ११) इति ॥

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वावभ्रात्सविता सुशेवः ।

ऋतस्य योनीं सुकृतस्य लोकेऽरिंतां त्वा सह पत्यां दधामि ॥ २४ ॥

प्र । त्वा । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अवध्मात् । सविता । सुशेवः ।
श्रुतस्य । योनौ । सुकृतस्य । लोके । अरिधाम् । त्वा । सह । पत्या । दधामि ॥ २४ ॥

जातं प्राणिन सवित्रा प्रेरितो वरुण आत्मपाशैर्वध्माति । तस्मात् वरुणस्य वपाशात् हे वधु
वत्वा त्वो वप्र मुञ्चामि येन पाशेन वत्वा त्वा वसविता वरुणस्य प्रेरक सुशेव सुमुख.
वध्वध्मात् बन्धन कृतवान् । यज्ञविनियोगपक्षे पत्नी योत्रेण वध्माति । बन्धनस्य वरुणोऽभिमानी ।
अतो वरुणपाशाद्योऽन्नाग्र मुञ्चामि येन योत्रेण सविता कर्मणामनुज्ञाता देव ऋषिक्पाशेनावध्मात् ।
तर् मोचयित्वा ॥ वक्रस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने वागभूर्मा सुकृतस्य लोके कर्मक्षेत्रे भूलोके च
वरिष्ठम् अहिंसिता व्वा पुत्राद्यर्थे वपत्या सह दधामि स्थापयामि ॥

प्रेतो मुञ्चामि नामुतः सुवदाममुतस्करम् ।

यथेयमिन्द्र मीढुः सुपुत्रा सुभगासन्ति ॥ २५ ॥

प्र । इतः । मुञ्चामि । न । अमुतः । सुवदाम् । अमुतः । करम् ।

यया । इयम् । इन्द्र । मीढुः । सुपुत्रा । सुभगा । अस्ति ॥ २५ ॥

इतः पितृकुलात् वप्र मुञ्चामि त्वा वनामुतः भर्तृगृहात्प्रमुञ्चामि । वअमुतः भर्तृगृहे सुवदाम्
वकरम् । यथेयं कन्या हे इन्द्र मीढुः सेक्तः सुपुत्रा सुभगा सुभुभगा वा वअमति भवति
नया कुरु ॥ २५ ॥

विवाहानन्तरभाषिणि प्रयागे 'पूपा त्वेतो नयतु' इत्यनया रथादियानमारोहयेत् । मूर्ध्नि
च—'पूपा त्वेनो नयतु हस्तगृहेति यानमारोहयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. १) इति ॥

पूपा त्वेतो नयतु हस्तगृहाश्विनो त्वा प्र वेहतां रथेन ।

गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासौ वृद्धिनी त्वं विदध्या वदसि ॥ २६ ॥

पूपा । त्वा । इतः । नयतु । हस्तगृह । अश्विनी । त्वा । प्र । वेहताम् । रथेन ।

गृहान् । गच्छ । गृहपत्नी । यथा । अस्तः । वृद्धिनी । त्वम् । विदधेम् । आ । वदसि ॥ २६ ॥

वहस्तगृह प्राग्रहस्तः वपूपा वत्वा त्वाम् इत नयतु प्रापयतु । वअश्विना अश्विनी वत्वा त्वा
वथेन वप्र वेहतां प्रगमयताम् । वगृहान् भर्तृमन्त्रिणः वगच्छ त्वे वगृहपत्नी वयथासः भवसि
स्वगृहस्वामिनी भवसि । ववृद्धिनी सर्वेषां गृहगताना वया प्रापयित्री पशुर्वेदे वतमाना वा
वविदधं पतिगृहम् वआ ववदसि आवदसि । गृहस्थित भृत्यादिजनमावद ॥

'इह प्रियम्' इत्येषा वध्वा गृहप्रवेशनी । मूर्ध्नि च—'इह प्रियं प्रनया ते समृध्यतामिति
गृहं प्रवेशयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. ८) इति ॥

इह प्रियं प्रजयां ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।

एना पत्या त्वन्वं सं संजस्वाघा जिघ्री विदध्या वदधः ॥ २७ ॥

इह । प्रियम् । प्रजया । ते । सम् । ऋध्यताम् । अस्मिन् । गृहे । गार्होऽपत्याय । जामहि ।
एना । पत्या । तन्वम् । सम् । सुजस्व । अर्धं । जित्री इति । विदयम् । आ । वदायः ॥ २७ ॥

हे यधु 'ते तव 'इह अस्मिन् पतिकुले 'प्रियं 'प्रजया सह 'सगृह्यताम् । 'अस्मिन्गृहे
'गार्होपत्याय गृहपतिव्याय 'जामहि बुध्यस्व । 'एना अनेन 'पत्या सह 'तन्वं स्वीयं शरीरं 'सं
'सुजस्व । संसृष्टा भव । 'अथ अथ 'जित्री जीर्णा जायापती गुवां 'विदयं गृहम् 'आ 'वदायः
आभिमुरत्येन वदतम् ॥

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिकर्ष्यज्यते ।

एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥ २८ ॥

नीललोहितम् । भवति । कृत्या । आसक्तिः । वि । अज्यते ।

एधन्ते । अस्याः । ज्ञातयः । पतिः । बन्धेषु । बध्यते ॥ २८ ॥

'कृत्या अभिचाराभिमानिनी दैवता 'नीललोहितं 'भवति । नीलं च लोहितं च तस्या रूपं
भवतीत्यर्थः । सा कृत्या 'आसक्तिः आसक्तास्या संबन्धा 'न्यज्यते । त्यज्यत इत्यर्थः । तस्यां कृत्या-
चामपगतायाम् 'अस्याः बन्धाः 'ज्ञातयः 'एधन्ते एधन्ते । 'पतिः च 'बन्धेषु सासारिकेषु 'बध्यते ॥

परां देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भञ्जा वसु ।

कृत्यैषा पद्धतीं भूत्वा जाया विशते पतिम् ॥ २९ ॥

परा । देहि । शामुल्यम् । ब्रह्मभ्यः । वि । भञ्ज । वसु ।

कृत्या । पुत्रा । पत्न्यपती । भूत्वा । आ । जाया । विशते । पतिम् ॥ २९ ॥

'शामुल्यम् । शामलमित्यर्थः । शमलं शरीरं मलम् । शरीरावच्छिन्नस्य^१ मलस्य धारकं बर्तनं
'परा 'देहि परात्यज । पतप्रायश्चित्तार्थं 'ब्रह्मभ्यः ब्राह्मणेभ्यः 'वसु धनं 'वि 'भञ्ज प्रयच्छेत्त्यर्थः ।
किमर्थं वधूवासापरित्याग इति चेत् उच्यते । 'पुत्रा 'कृत्या 'पद्धतीं पादवती सती 'जाया 'भूत्वा
भूत्वा 'पतिं 'विशते । कृत्यारूपवासाः प्रवेशात् कृत्या जाया भूत्वा विशत इत्युपचर्यते । अतस्तत्परि-
त्यागे कृत्यैव त्यक्ता भवतीत्यर्थः । यदि वधूवासाः स्वयं निधत्ते तदैव भवतीति वधूवासासंस्पर्शनं
निन्दायुक्तम् ॥

अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुया ।

पतिर्यद्वध्वो वासंसा स्वमङ्गमभिधित्सते ॥ ३० ॥

अश्रीरा । तनूः । भवति । रुशती । पापया । अमुया ।

पतिः । यत् । वध्वः । वासंसा । स्वम् । अङ्गम् । अभिधित्सते ॥ ३० ॥

१. ग४-त४.५-वदय ; त१.२.३.६-८-म-वदतः । २. ग४.१.२.३.५-शरीरान्छिन्नस्य ; त४.५-
शरीरोच्छिन्नस्य ; त६-अ७-शरीरामरीछन्नस्य ; त८-शरीरामरीछन्नस्य ; म१.४.५.८-छिन्नस्य । ३. ग४-
भ- 'भूतो' नास्ति ।

अत्रापि वधूवाम.संस्पर्शनिन्दोच्यते । 'तनूः वरस्य मन्वन्धिनी' 'अश्रीरा' अश्रीका 'भवति ।
 कथं स्याद्येदिति उच्यते । 'दशती । रुद्रादिति वर्णनाम् । दीक्षया 'अमुया अनया 'प्रापया प्रापरूपया
 इत्यया' युक्ता चेत्तनूः । तदेवाह । 'परिष्यत् यदि 'बन्धो' 'वाससा' 'स्वमङ्गमभिधित्सते परिधातु-
 मिच्छति ॥ ॥ २५ ॥

ये वध्वध्वन्त्रं वद्धुं यक्ष्मा यन्ति जनादनु ।

पुनस्तान् यज्ञियां देवा नयन्तु यत् आर्गताः ॥ ३१ ॥

ये । वध्वं । ध्वन्त्रम् । बह्वतुम् । यस्मां । यन्ति । जनात् । अनु ।

पुनरिति । तान् । यज्ञियां । देवा । नयन्तु । यत् । आर्गताः ॥ ३१ ॥

'वध्वध्वन्त्रं' हिरण्यरूपं 'बह्वतुं' ये 'यक्ष्मा. व्याघ्र' 'अनु' यन्ति प्राप्तुवन्ति 'जनात्'
 अस्मद्विरोधिनः नकाशात् । यद्वा । जनाधिमात्यात् । 'तान्' पुनः । 'नयन्तु' प्रापयन्तु 'यज्ञिया.
 यज्ञार्हा. 'देवाः इन्द्रादयः' । 'यत्' 'अग्निना यस्मात्ते यक्ष्मा भागतान्त्र तादृशन्तु ॥

वध्वा प्रयागे 'मा विदन्' इत्येषा जप्या । मूत्रिनं च—'कस्यागेषु देशवृक्षचतुःपथेषु
 मा विदन् परिपन्थिन इति जपेत्' (आश्व. सू. १. ८. १) इति ॥

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दर्पती ।

सुगेभिर्दुर्गमतीतामपं द्रान्त्वरतीतयः ॥ ३२ ॥

मा । विदन् । परिपन्थिनः । ये । आसीदन्ति । दर्पती इति दम्दर्पती ।

सुदुर्गभिः । दुःसम् । अति । इताम् । अपं । द्रान्त् । अतीतयः ॥ ३२ ॥

'परिपन्थिन' पर्यवस्थातर शत्रवः 'मा' 'विदन्' मा प्रापयन् 'ये' परिपन्थिनः 'दर्पती'
 'आसीदन्ति' अभिगच्छन्ति । 'सुगेभिः' सुगैर्मागैः 'दुर्गं' दुःखेन गन्तुं शक्यं 'दुर्गं' देशम् 'अतीता'
 अतिगच्छन्ताम् । 'अतीतयः' अदातार. शत्रवः 'अप' 'द्रान्त्' अपगच्छन्तु ॥

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तुं वि परेतन ॥ ३३ ॥

सुमङ्गली. । इयम् । वधू. । इमाम् । समुत्पत् । पश्यत ।

सौभाग्यम् । अस्त्यै । दत्त्वायै । अयं । अस्तम् । वि । परी । इतन् ॥ ३३ ॥

'इयं' 'वधू' 'सुमङ्गली' शोभनमङ्गला । अतः 'इमां' सर्वे आनी कर्तार 'समेत' संगच्छन् ।
 तां 'पश्यत' च । ता संगताश्च इष्टा 'अस्त्यै' उद्रायै 'सौभाग्यं' 'दत्त्वायै' दत्त्वा 'अय' 'अस्तम्' । गृह-
 नामैतन् । स्वस्त्वमन्वन्धिनं 'वि' 'परेतन' विविधं परागच्छत ॥

१. गन्त-म-कृत्या यदि । २. त-म-ये वध्वध्वन्त्रं । ३. यन्त-तान् यक्ष्मान् । ४. ग-अपगच्छन्तु ।
 विधिवासदेशे वध्वा निशिश्नमागच्छन् मनुष्यान् सुमङ्गलीरित्यनना ईक्षते । तथा च सूत्रित-वासे वासे
 सुमङ्गलीरियं वधूरिताशकानीयेत (आश्व. सू. १. ८. ७) इति ।

तृष्टमेतत्कण्डुकमेतदप्राष्ठवेष्टिपवन्नैतदक्षि ।

सूर्या यो ब्रह्मा विद्यात्स इद्वार्धयमर्हति ॥ ३४ ॥

तृष्टम् । एतत् । कटुकम् । एतत् । अपाठः वन्तः । विपऽवन्तः । न । एतत् । अर्त्तवे ।

सूर्याम् । यः । म्रहा । विवात् । सः । इत् । वाघूऽयम् । अर्हति ॥ ३४ ॥

अनयापि धर्मावस्थास्थितिः प्रतिपाद्यते । षष्ठत्वं वक्ष्यं षष्ठं दाहजनकम् । तथा षष्ठत्वं
कष्टकम् । तथा अष्टाष्टत्वं । अष्टाष्टमपस्थितमृगीयम् । तद्वत् । तथा विषयत्वं । नैतत् वक्ष्यं
अस्तवे अस्तव्यम् । अनुयोग्यम् । यो ब्रह्मा ब्राह्मणः । सूर्याम् इदानीं प्रस्तुतां देवीं विद्यात्
सम्प्राप्तातीपात् । स षष्ठः स एव व्याधयं वधवक्ष्यं अर्हति ॥

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।

सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्धति ॥ ३५ ॥

आऽशसनम् । विऽशसनम् । अथो इति । अधिऽविकर्तनम् ।

सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्मा । तु । शुन्धति ॥ ३५ ॥

५भाषासनं तूपाधानम् । तद्यन्त्रवर्णं भवति । '५विज्ञासनं शिरसि निधीयमानम् । तादृशं दशांगैः निधीयमानम् ५अधिवर्तनं यस्मिन्ना वासो विभ्रुतन्ति । तान्याज्ञासनादीनि वासोत्पन्न- स्थितानि ५सूर्यायाः ५रूपाणि भवन्ति । तानि ५पश्य । एवंभूतान्याज्ञासनादीनि पुरा ५सूर्यास्वशीरे स्थितान्यमङ्गलानि वासांसि विधत्ते । ५ज्ञानि रूपाणि सूर्यावित् ५ग्रहा ५नु द्राक्ष्यन् एव तस्माद्वासा- सकाशात् ५ब्रुवन्ति अपनयति ॥ -॥ २६ ॥

विवाहे कन्याहस्तप्रद्वये 'गृभ्णासि' इत्येषा । स्थितं च—'गृभ्णासि ते सौमगत्वाय हस्तमि-
त्यद्गुप्तमेव गृह्णायात्' (आश्व. श्रु. १. ७. ३) इति ॥

गृभ्णामि ते सौमगृत्वाय हस्तं मया पत्या ज्वरदष्टिर्यथासः ।

भर्गो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गहिषत्याय देवाः ॥ ३६ ॥

गृण्णामि । ते । सौभगऽत्वाय । हस्तम् । मया । पत्या । जरात्ऽअष्टिः । यया । अर्सः ।

भर्गः । अर्यमा । सुविता । पुरम्ऽधिः । महाम् । त्वा । अदुः । गार्हऽपत्याय । देवाः ॥३६॥

हे वधु ॥ ते तव ॥ हस्तम् अहं ॥ गृह्णामि गृह्णामि । किमर्थम् । ॥ सौभाग्याय सौभाग्याय । ॥ मया ॥
पत्या इव ॥ यथा ॥ जरदृष्टिः प्राप्तवार्धन्या ॥ अस्तः भवसि । ॥ अगो ॥ अर्थमा ॥ सुविता ॥ पुरिधिः ॥ एषा
पुत्रैः ॥ देवाः । ॥ त्वा त्वां ॥ ममाम् ॥ अदुः दत्तवन्तः । किमर्थम् । ॥ गार्हपत्याय । यगहं गृहपतिः स्यामिति ॥

तां पूषञ्छिवतेमाभेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्याः वर्पन्ति ।

या न कुरु उशती विश्रयति यस्यामुशन्तः प्रहराम् श्रेपम् ॥ ३७ ॥

ताम् । पुनः । शिवऽर्तमाम् । आ । ईर्यस्व । यस्याम् । बीजम् । मनुष्याः । वर्पन्ति ।
या । नः । ऊरु इति । उशती । निऽश्रयति । यस्याम् । उशन्तः । प्रऽहराम् । शेषम् ॥ ३७ ॥

हे १पुनः पोषकैतन्नामक देव २शिवतमाम् अत्यन्तमङ्गलमूर्तां ३ताम् ४परमस्व आ ईर्य
सर्वतः प्रेरय । ५यस्याम् ऊरौ ६बीजं स्तोलक्षण ७मनुष्या ८वर्पन्ति आदधते । ९या १०न. भस्माकम्
११ऊरु १२उशती कामयमाना १३विश्रयति । १४यस्याम् ऊरौ १५उशन्तः कामयमाना घय १६शेष स्पर्शन-
योग्यं पुंसप्रजनन १७प्रहराम् । ऊरौ न्यञ्जनसंबन्धं करवासेत्यर्थः ॥

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्सूर्या बहत्तुना सह ।

पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्रे प्रजया सह ॥ ३८ ॥

तुभ्यम् । अग्रे । परि । अवहन् । सूर्याम् । बहत्तुना । सह ।

पुनरिति । पतिभ्यः । जायाम् । दा । अग्रे । प्रऽजया । सह ॥ ३८ ॥

गन्धर्वा हे अग्रे १तुभ्यमग्रे २पर्यवहन् । प्रायच्छित्तियर्थः । काम् । ३सूर्याम् । केन सह । ४बहत्तुना
५सह । एवं च तां सूर्यां बहत्तुना सह सोमाय प्रायच्छ । तद्भद्रिदानीमपि हे ६अग्रे ७पुनः ८पतिभ्यः
९अश्मभ्यं १०जायां ११प्रजया १२सह १३दा. देहि ॥

पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्चसा ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥ ३९ ॥

पुनरिति । पत्नीम् । अग्निः । अदात् । आयुषा । सह । वर्चसा ।

दीर्घः आयुः । अस्याः । यः । पतिः । जीवाति । शरदः । शतम् ॥ ३९ ॥

१पुनः स्वगृहीता २पत्नीम् ३अग्निः ४आयुषा ५सह ६वर्चसा सह ७अदात् प्रायच्छत् ।
८अस्याः अग्निदातायाः ९यः पतिः पुमान् सः १०दीर्घायुः सन् ११शरदः १२शतं शतमवत्पर १३जीवाति
जीवतु ॥

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।

तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ ४० ॥

सोमः । प्रथमः । विविदे । गन्धर्वः । विविदे । उत्तरः ।

तृतीयः । अग्निः । ते । पतिः । तुरीयः । ते । मनुष्यजाः ॥ ४० ॥

जातां कन्यां १सोमः प्रथमभावी सन् २विविदे लब्धवान् । ३गन्धर्वः ४उत्तरः सन् ५विविदे
लब्धवान् । ६अग्निः ७तृतीयः ८पतिः । ते तव । पश्चात् ९मनुष्यजाः पतिः १०तुरीयः चतुर्थः ॥ ॥ ४० ॥

सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो दददग्रये ।

रयि च पुत्रांश्चादादभिर्महामयो इमाम् ॥ ४१ ॥

सोमः । ददत् । गन्धर्वीयं । गन्धर्वः । ददत् । अग्नये ।

रयिम् । च । पुत्रान् । च । अदात् । अग्निः । मह्यम् । अयो इति । इमाम् ॥ ४१ ॥

१सोमः १गन्धर्वाय प्रयमं १ददत् प्रादात् । १गन्धर्वः १अग्नये प्रादात् । १अयो अपि च १अग्निः
१इमां कन्दां १रयि धनं १पुत्राश्च १मह्यम् १अदात् ॥

इहैव स्तु मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यंश्रुतम् ।

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥ ४२ ॥

इह । एष । स्तम् । मा । वि । यौष्टम् । विश्वम् । आयुः । वि । अश्रुतम् ।

क्रीळन्तौ । पुत्रैः । नमृग्भिः । मोदमानौ । स्वे । गृहे ॥ ४२ ॥

१इहैव १स्तम् इहैवास्मिंल्लोके स्तं भवतम् । १मा १वियौष्टं मा पृथग्भूतम् । १विश्वमायुर्व्यंश्रुतं
प्राप्नुतम् । किं १पुत्रैर्नमृभिः १नमृः सह १स्वे १गृहे १मोदमानौ भवतमिति शेषः ॥

गृहपद्वे 'आ नः प्रजां जनयतु' इत्याद्याश्चत्तौ होमार्थाः । सूत्रितं च—'आ नः प्रजां
जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रपृचं कृत्वा' (भाष्य. गृ. १. ८. ९) इति ॥

आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्तर्वयमा ।

अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमा विश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४३ ॥

आ । नः । प्रजायम् । जनयतु । प्रजापतिः । आजरसार्य । सम् । अनक्तु । अयमा ।

अदुःसमङ्गलीः । पतिः । लोकम् । आ । विश । शम् । नः । भव । द्विपदे । शम् । चतुष्पदे ॥ ४३ ॥

१प्रजापतिः देवः १नः अस्माकं १प्रजाम् १आ १जनयतु । १अयमा च १आजरसाय जरारपयन्तं
जीवनाय १धमनक्तु संगमयतु । सा रयम् १अदुर्मङ्गलीः दुर्मङ्गलरहिता सुमङ्गली । यद्वा । या मङ्गला-
चारात् दूषयति सा दुर्मङ्गली । ततोऽभ्याः अदुर्मङ्गली । तारदी सती १पतिलोकं पतिसमीपम् १आ
१विश प्राप्नुहि । १नः अस्माकं १द्विपदे १शं १भव । तथा च १शं १चतुष्पदे भव ॥

अघोरचक्षुरपतिघ्न्योधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।

वीरसूदेवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४४ ॥

अघोरऽचक्षुः । अपतिऽघ्नी । एधि । शिवा । पशुभ्यः । सुमनाः । सुवर्चाः ।

वीरऽसूः । देवऽकामा । स्योना । शम् । नः । भव । द्विपदे । शम् । चतुष्पदे ॥ ४४ ॥

हे वपुः १रयम् १अघोरचक्षुः कोपादभयंकरचक्षुः १एधि भव । तथा १अपतिघ्नी भव । तथा
१पशुभ्यः १शिवा हितकरी भव १सुमनाः १सुवर्चाः च भव । १वीरसूः पुत्राणामेव प्रसवित्री
१देवकामा १स्योना सुमङ्गला च भव ॥

इमां त्वमिन्द्र भीदः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।

दशस्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ ४५ ॥

इमाम् । त्वम् । इन्द्र । भीदुः । सुपुत्राम् । सुभगाम् । कृणु ।

दश । अस्याम् । पुत्रान् । आ । धेहि । पतिम् । एकादशम् । कृधि ॥ ४५ ॥

हे इन्द्र त्वम् इमां वधूं सुपुत्रां सुभगां च कृणु कृधि । अस्या वध्वा दश पुत्रान्
आ धेहि । पतिमेकादशं कृधि । दश पुत्राः पतिमेकादशो यथा स्यात्तथा कृधि कृणु ॥

सुम्राज्ञी श्वशुरे भव सुम्राज्ञीं श्वश्र्वां भव ।

ननान्दरि सुम्राज्ञीं भव सुम्राज्ञीं अर्थि देव्यु ॥ ४६ ॥

सुम्राज्ञीं । श्वशुरे । भव । सुम्राज्ञीं । श्वश्र्वां । भव ।

ननान्दरि । सुम्राज्ञीं । भव । सुम्राज्ञीं । अर्थि । देव्यु ॥ ४६ ॥

हे यशु श्वशुरादिषु त्वं सुम्राज्ञी भव । देव्यु । देवरोत्पत्त्यर्थः ॥

'समञ्जन्तु' इत्येषा वरस्य दधिप्राप्तये वधूवरयोर्द्वयस्पर्शने वा विनियुक्ता । तथा च सूत्रिते
— 'समञ्जन्तु विश्वे देवा इति द्रम' प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाद्यक्षेपेण वानकि हृदये' (आश्व. गृ.
१. ८. ९) इति ॥

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।

सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्टीं दधातु नौ ॥ ४७ ॥

सम् । अञ्जन्तु । विश्वे । देवाः । सम् । आपः । हृदयानि । नौ ।

सम् । मातरिश्वा । सम् । धाता । सम् । ऊँ इति । देष्टीं । दधातु । नौ ॥ ४७ ॥

विश्वे देवा सर्वे देवाः नौ हृदयानि मानसानि समञ्जन्तु सम्यगञ्जन्तु । अपगतदुःखादि-
क्लेशानि हृत्वा लौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्तित्यर्थः । आप च सम् अञ्जन्तु ।
तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि सं दधातु । आद्ययोर्बुद्धौ परस्परानुबृत्त्या करोतित्यर्थः । धाता
सं दधातु । देष्टी दात्री कलानाम् । सरस्वतीत्यर्थः । सा ॥ सं दधातु सधानं करोतु ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकान्तेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विघातीर्थमहेधरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरभुक्तभूपालमात्राय-

पुराणेन सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

अस्मिन्हिताभाष्येऽष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमाष्टकस्य चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'वि हि' इति त्रयोविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तम् ।
 वृषाकपिर्नामेन्द्रस्य पुत्रः । स चेन्द्राणीन्द्रश्चैते त्रयः संहता संविवादं कृतवन्तः । तत्र 'वि हि सोतोर-
 सृक्षत' 'किं सुवाहो स्वद्गुरे' 'इन्द्राणीमासु नारिषु' इति द्वे 'उक्षो हि मे' 'अयमेमि' इति
 चतस्र इत्येता नवर्च इन्द्रयज्ञान्यानि । अतन्नासामिन्द्र^१ ऋषिः । 'परा हीन्द्र' इति पञ्च 'अवीराम्'
 इति द्वे 'वृषभो न सिम्भश्च' इत्याशाश्वतस इत्येकादशर्च इन्द्राण्या वाक्यानि । अतन्नासामिन्द्रा-
 ण्यृषिः । 'उवे अग्य' 'वृषाकपायि रेयति' 'पञ्चर्हं नाम' इति तिस्रो वृषाकपेर्वाक्यानि । अतस्तासां
 वृषाकपिर्ऋषिः । सर्वं सूक्तमैन्द्रं पञ्चपदापङ्क्तिरुन्दस्कम् । तथा चानुक्रान्तं—'वि हि ज्यथिर्हैन्द्रो
 वृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रश्च समुद्विरे पाङ्क्तम्' इति । पष्ठेऽहनि प्राक्षणाच्छसिन उक्थ्यप्राश्न^२ पृतरसूक्तम् ।
 सूत्रितं च—'अथ वृषाकपि संसेपया होताग्याद्यां चतुर्थं' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति । यदि पष्ठेऽ-
 हन्युदध्यस्तोत्राणि द्विपदासु न स्तुवीरन् ममगा यदि वेदमठरमिदोक्तः स्वात्तदानीं प्राक्षणाच्छसी
 माभ्येदिने सचन आरम्भणीयाभ्य^३ ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शसेद्विजित्यपि । तथा च सूत्रितं—'सुकीर्ति
 प्राक्षणाच्छसी वृषाकपि च पङ्क्तिर्नासम्' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ॥

वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवर्ममंसत ।

यत्रामदवृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्संखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १ ॥

वि । हि । सोतोः । असृक्षत । न । इन्द्रम् । देवम् । अमंसत ।

यत्र । अमदत् । वृषाकपिः । अर्यः । पुष्टेषु । मत्संखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १ ॥

सोतोः सोमाभिपवं कर्तुं वि^१ असृक्षत । यानं प्रति मया विस्मृष्ट अनुज्ञाताः स्तोतारो
 वृषाकपेर्वाहार । वि^२ इति पूरणः । तत्र 'देवं धोतमानम्' इन्द्रं मां 'न' अमंसत । मया प्रेरिता
 सन्तोऽपि ते स्तोतारो न स्तुतवन्तः । किंतु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवन्तः । यत्र देषु पुष्टेषु
 सोमेन प्रवृद्धेषु यागेषु अभ्यः स्वामी वृषाकपिः मम पुत्रः सत्सखा मम सखिभूतः सन् वक्षमदत्
 सोमपादेन दृष्टोऽभूत् । यत्राप्येवं तथावि^३ इन्द्रः अहं विश्वस्मात् सर्वस्माज्जातः । उत्तरः उत्कृष्टतरः ।
 माधवमहासु वि हि सोतोऽतिथेर्धर्मिन्द्राण्या वाक्यमिति मन्यन्ते । तथा च तद्वचनम् । इन्द्राण्यै
 कवितं हविः कश्चिन्मृगोऽदुदुषादिन्द्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये वर्तमानः । तत्रेन्द्रमिन्द्राणी यदति ।
 तस्मिन्पक्षे स्थया ऋचोऽयमर्थः । सोतोः सोमाभिपवं कर्तुं वि^४ असृक्षत । उपरतसोमाभिपवा भासन्
 यजमाना इत्यर्थः । किंच मम पतिमिन्द्रं देवं नामंसत स्तोतारो न स्तुयन्ति । कुत्रेति भज्राह । यत्र
 यस्मिन् जनपदे पुष्टेषु प्रवृद्धेषु घनेष्वयः स्वामी वृषाकपिरमदत् । मत्सखा मत्प्रियश्चेन्द्रो विश्वस्मात्
 सर्वस्माज्जात उत्तरः उत्कृष्टतरः ॥

परा हीन्द्र धावसि वृषाकपेरति च्यर्थिः ।

नो अह प्र विन्दस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २ ॥

१. त४.५.८-म-अत आसामिन्द्र । २. त१.२.३-उविजित्तत्र; त७-म-उक्थ्यप्राश्न । ३. त-म-
 आरम्भणीयाया । ४. त-म-तथा हि ।

परा । हि । इन्द्र । धार्वसि । वृषार्कपे । अति । व्यधिः ।

नो इति । अहं । प्र । विन्दुसि । अन्यत्र । सोमऽपीतये । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तॄतरः ॥ २ ॥

हे इन्द्र स्वम् वज्रि^१ अत्यन्तं वज्रधिः चकित वृषार्कपे वृषार्कपि परा वधावसि प्रति-
गच्छसि । वज्रयत्र वसोमपीतये सोमपानाय वनो वह नैव च प्र विन्दुमि प्रगच्छामीत्यर्थः ।
सोऽयम् इन्द्र. विश्वस्मात् उत्तरः ॥

किमुयं स्वां वृषार्कपिश्चकार हर्तितो मृगः ।

यस्मा इत्स्यसीदु न्वर्ह्यो वा पुष्टिमदसु विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ३ ॥

किम् । अपम् । त्वाम् । वृषार्कपिः । चकार । हर्तितः । मृगः ।

यस्मै । इत्स्यसि । इत् । ऊँ इति । तु । अयं । वा । पुष्टिमत् । यम् ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तॄतरः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र परां प्रति वहरित हरितवर्णं वृषम् वृगभूत वज्र वृषार्कपि । वृगजातिर्हि
वृषार्कपि । किं प्रिय वचकार अकार्षीत् । यस्मै वृषार्कपये पुष्टिमत् पोषयुक्तं वसु धनम् वभ्यो
वधा उदार इव स त्वं नु क्षिप्रम् इन्द्रमसीत् प्रयच्छेव । य इन्द्र विश्वस्मात् उत्तरः ॥

यमिमं त्वं वृषार्कपि प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।

श्वा न्वस्य जग्मिष्वपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषार्कपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अभिऽरक्षसि ।

श्वा । तु । अस्य । जग्मिष्वत् । अपि । कर्णे । वराहयुः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तॄतरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रियम् इह पुत्रे यमिमं वृषार्कपिम् अभिरक्षसि परिपालयसि अस्य पुनं
वृषार्कपिम् । द्वितीयाधे पद्ये । वराहयु वराहमिच्छत् वधा नु क्षिप्रं जग्मिष्वत् भक्षयन् । अपि
च कर्णे वृक्षारिवति क्षेप । श्वानो हि वराहमिच्छन्ति । सिद्धमन्यम् ॥

प्रिया तृष्टानि मे कुपिर्व्यक्ता व्यद्वदुषत् ।

शिरो न्वस्य राविपुं न सुगं दुष्कृतं धुं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ५ ॥

प्रिया । तृष्टानि । मे । कुपि । विऽजक्ता । वि । अद्रुदुषत् ।

शिरोः । तु । अस्य । राविम् । न । सुऽगम् । दुऽकृतं । भुम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तॄतरः ॥ ५ ॥

५ मे महामिन्द्राख्ये तृष्टानि यजमानैः कल्पितानि प्रिया प्रियाणि वक्ष्यता व्यक्तान्यन्ये-
विदोषेणाक्तानि हवींषि कथित् वृषार्कपिपये वर्तमानः । कुपिः व्यद्रुदुषत् वृषयामाय । ततोऽदस्य
अस्य ताकपिस्वामिनो वृषार्कपे शिरो नु क्षिप्रं राविपुं लुब्धकाम् । दुष्टते दुष्टस्य कर्मणः कर्णे
वृषार्कपेऽस्मै सुगं सुगं न भुवम् अहं न भवेयम् । अस्मै सुवप्रदात्री न भवामीत्यर्थः । अस्या
मम पति इन्द्र. विश्वस्मात् उत्तरः ॥ १ ॥

न मत्स्त्री सुभसत्तरा न सुपाशुतरा भुवत् ।

न मत्प्रतिव्ययीयसी न सक्प्युद्यमीयसी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्तरा । न । सुपाशुतरा । भुवत् ।

न । मत् । प्रतिव्ययीयसी । न । सक्पि । उत्प्यमीयसी । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ६ ॥

‘मत् मतोऽन्या स्त्री नारी’ सुभसत्तरा अतिशयेन सुभगा ‘न भुवत् न भवति । नाली-
त्यर्थः । किंच मतोऽन्या स्त्री सुपाशुतरा अतिशयेन सुसुखातिशयेन सुपुत्रा वा ‘न भवति । तथा
च मन्त्रान्तरं—‘यदाति मयां यादुरी यादुनां मोऽया दाता’ (अ. सं. १. १२६. ६) इति । किंच
‘मत् मतोऽन्या’ ‘प्रतिव्ययीयसी पुमांसं प्रति शरीरस्यात्यन्तं व्यापयित्री’ ‘न अस्ति । किंच मतोऽन्या
स्त्री’ ‘सक्प्युद्यमीयसी संभोगेऽत्यन्तमुत्प्रेक्षी’ ‘न अस्ति । न मतोऽन्या काचिदपि नारी नैषुनेऽनुपुनं
सक्प्युपचरति’ इत्यर्थः । मम पतिः ‘इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः उरुष्टः ॥

उवे अम्ब सुलाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति ।

भसन्मे अम्ब सक्पि मे शिरो मे वीव हृष्यति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ७ ॥

उवे । अम्ब । सुलाभिके । यथाङ्ग । अङ्ग । भविष्यति ।

भसत् । मे । अम्ब । सक्पि । मे । शिरो । मे । विड्वत् । हृष्यति ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ७ ॥

एवमिन्द्राणां दातो वृषाकपिर्बोति । ‘उवे इति संबोधनायों निपातः । हे ‘अम्ब नालः
‘सुलाभिके शोभनलाभे त्वया ‘यथैव येन प्रकारेणैवोक्तं तथैव तत् ‘अङ्ग किंच ‘भविष्यति भवतु ।
किमनेन त्वदुपेतिकारिणा ग्रहेण मम प्रयोजनम् । किंच ‘मे मम पितुः त्वदीयो ‘भसत् भग उप-
ज्यताम् । किंच मम पितुस्तवदीयं ‘सक्पि वीव उपज्यताम् । किंच ‘मे मम पितरमिन्द्रं त्वदीयं ‘शिरो
च मियालादेन ‘वीव यथा कोकिलादिः पक्षी तद्वत् ‘हृष्यति हर्षयतु । मम पिता ‘इन्द्रः ‘विश्व-
स्मात् उत्तरः ॥

किं सुबाहो स्वङ्गुरे पृथुष्टो पृथुजाघने ।

किं शूरपति नृस्त्वमर्धमीपि वृषाकपि विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किम् । सुबाहो इति सुबाहो । सुडङ्गुरे । पृथुस्तो इति पृथुस्तो । पृथुजाघने ।

किम् । शूरपति । नः । त्वम् । अभि । अमीपि । वृषाकपिम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ८ ॥

कुडामिन्द्र उपासमयति । हे ‘सुबाहो हे शोभनबाहो ‘स्वङ्गुरे शोभनाङ्गुलिके ‘पृथुष्टो
‘पृथुष्टोऽसंघाते ‘पृथुजाघने विस्तीर्णजाघने ‘शूरपति वीरपार्थे हे इन्द्राणि ‘एवं ‘नः अस्नदीयं
‘वृषाकपि ‘किं किमर्थम् ‘अर्धमीपि अमिकुप्यमि । एकः किञ्चिद् पूरणः । यस्य पिता ‘इन्द्रः अहं
‘विश्वस्मात् उत्तरः ॥

अवीरामिव मामयं शरारुमि मन्यते ।

उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ९ ॥

अवीराम् इव । माम् । अयम् । शरारुः । अभि । मन्यते ।

उत । अहम् । अस्मि । वीरिणी । इन्द्रपत्नी । मरुत्सखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ९ ॥

पुनरिन्द्रमिन्द्राणी^१ प्रवीति^२ । शरारुः पातुको^३ सृगः । अयं वृषाकपिः । माम् इन्द्राणीम् । अवीरामिव । अभि । मन्यते विजानाति । उत अपि च । इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य भार्या । अहम् इन्द्राणी । वीरिणी पुत्रवती । मरुत्सखा मरुद्भिर्बुद्धा च । अस्मि भवामि । यस्या सम पति । इन्द्रः । विश्वस्मात् । उत्तरः ॥

संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वारं गच्छति ।

वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

सम्संहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अर्च । गच्छति ।

वेधा । ऋतस्य । वीरिणी । इन्द्रपत्नी । महीयते । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १० ॥

नारी स्त्री । ऋतस्य मत्स्यस्य । वेधा विधात्री । वीरिणी पुत्रवती । इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य भार्या । संहोत्रं । स्म समीचीनं यज्ञं खलु । समनं संप्रार्थनम् । वा । 'समिति समनम्' इति संप्रार्थनामसु पाठात् । अथ प्रति । पुरा । गच्छति । महीयते स्तोत्रमिह । स्यते च । तस्या सम पति । इन्द्रः । विश्वस्मात् । उत्तरः ॥ १० ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभर्गामहमश्रवम् ।

नुहस्या अपरं च न जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुभर्गाम् । अहम् । अश्रवम् ।

नुहि । अस्या । अपरम् । च न । जरसा । मरते । पतिः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ११ ॥

अथेन्द्राणीमिन्द्र स्तौति । आसु सौभाग्यवत्तया प्रतिदासु । नारिषु स्त्रीषु स्त्रीणां मध्ये । इन्द्राणां । सुभर्गा सौभाग्यवतीम् । अहम् इन्द्र । अश्रवम् अश्रीयम् । किंच । अस्या इन्द्राण्याः । पतिः पालकः । विश्वस्मात् । उत्तरः । उच्छ्रुतः^४ । इन्द्रः । अपरं । च न अन्यदूनजानमिव । जरसा वयोहान्या । नुहि । मरते न खलु म्रियते । यद्वा । इदं वृषाकपेर्वाक्यम् । तस्मिन् । पक्षे । षडमिति शब्दो वृषाकपिपरतया बोध्यः । अन्यत्प्रमाणम् ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्कृते ।

यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । रारण । सख्युः । वृषाकपेः । कृते ।

यस्य । इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १२ ॥

१. त-पुनरिन्द्राणीं व्रते । २. ग-त-म- 'पातुको' नास्ति । ३. त-म-२.४- 'ओषु' नास्ति । ४. त-म-उच्छ्रुतः । ५. त-म-२.४.६.८-यस्मिन् ।

हे इन्द्राणि अहम् इन्द्रः सरयुः मम मखिमूनात् वृषाकपिर्नृते प्रियं वृषाकपिं विना अ
ररण न रमे । अप्यम् अप्सु भवमन्निर्वा मंसूतं प्रियं प्रीतिकरम् इदम् उपस्थितं हविः देवेषु
देवानां मध्ये यस्य मनेन्द्रस्य सकाशं गच्छति । यथाहम् इन्द्रः सर्वस्मात् उत्तरः । यद्वा ।
भयमर्थः । हे इन्द्राणि वृषाकपेः सरयुरिन्द्राद्यैः वृषाकपिर्न ररण न रमे । अन्त्यस्तमानम् ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्तुपे ।

घसत्तु इन्द्र-उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि । रेवति । सुपुत्र । आत् । ॐ इति । सुस्तुपे ।

घसत् । ते । इन्द्रः । उक्षणः । प्रियम् । काचित्करम् । हविः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १३ ॥

हे वृषाकपायि । कामानां वर्षक्रवादभीष्टदेशगमनाकेन्द्रो वृषाकपिः । तस्य पतिः । यद्वा ।
वृषाकपेर्मम मातरित्यर्थः । रेवति घनवति सुपुत्रे शोमनपुत्रे सुस्तुपे शोमनस्तुपे हे इन्द्राणि । ते
नवापम् इन्द्रः उक्षणः सेचनसमयात् आदु अनन्तरमेव । शिघ्रमेवेत्यर्थः । यद्वा । घनम्
प्राभातु । किञ्च काचित्करम् । कं सुखम् । सत्पाचित् संघः । सत्करं हविः प्रियम् इष्टं हविर्नि
शेष । किञ्च ते पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः । तथा च यास्कः— वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे
मध्यमेन सुस्तुपे माध्यमिकया वाचा । स्तुपा साधुसादिनीति वा साधुसादिनीति वा । प्रियं इत्यत्र
सुखाद्यवकां हविः सर्वमाद्य इन्द्र उत्तरः (निह. १२. ९) इति ॥

उक्ष्णो हि मे पञ्चदश साकं पचन्ति विंशतिम् ।

उताहमग्निं पीव इवुमा कुक्षीं षृणन्ति मे विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १४ ॥

उक्ष्णः । हि । मे । पञ्चदश । साकम् । पचन्ति । विंशतिम् ।

उत । अहम् । अग्निः । पीव । इव । उमा । कुक्षी इति । षृणन्ति । मे ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १४ ॥

अपेन्द्रो ब्रवीति । मे मदर्थं पञ्चदश पञ्चदशमन्त्याकां विंशतिं विंशतिमन्त्याकां उता
वृषभान् साकं सह मम आर्ययेन्द्राण्या श्रेयिता यद्वाः पचन्ति । उत अग्निं च अहमग्निं ताव
भक्षयामि । जगत्वा चाहं पीव इव स्पृह एव भवामीति शेषः । किञ्च मे मम उमा उमा कुक्षी
षृणन्ति सोमेन पूरयन्ति यद्वाः । सोऽहम् इन्द्रः सर्वस्मात् उत्तरः ॥

वृषभो न तिग्मशृङ्गोऽन्तर्युथेषु रोरवत् ।

मन्यस्त इन्द्र शं हृदे यं ते सुनोति भावयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १५ ॥

वृषभः । न । तिग्मशृङ्गः । अन्तः । युथेषु । रोरवत् ।

मन्यः । ते । इन्द्रः । शम् । हृदे । यम् । ते । सुनोति । भावयुः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १५ ॥

अपेन्द्राणी ब्रवीति । तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः वृषभो न यथा वृषभः युथेषु मोक्षयेषु
अन्तः मध्ये रोरवत् सन्दं उर्वन् गा अभिरमयति तथा हे इन्द्र त्वं नामभिरमयेति शेषः । किञ्च

१ ह्ये इन्द्र १ ते तत्र १ ह्ये ह्यद्याय १ मन्थ. दध्ने मयनवेलायां शब्दं कुर्वन् १ शं^१ शंकरो भवत्विति शेषः । किंच १ ते तुभ्यं १ य सोमं १ भावयुः भावमिच्छन्तीन्द्राणी १ सुनांति अभिपुणोति सोऽपि शंकरो भवत्वित्यर्थः । मम पति. १ इन्द्रः १ विश्वस्मात् १ उत्तरः ॥ ३ ॥

न सेशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सुकथ्या^३ कर्पूत् ।

सेदीशे यस्य रोमशं निपेदुषो विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १६ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सुकथ्या । कर्पूत् ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषं । विऽजृम्भते ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र १ तः जनः १ न १ ईशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे न शक्नोति १ यस्य जनस्य १ कर्पूत् शेषः^१ १ सुकथ्या सकिषणी १ अन्तरा १ रम्बते लम्बते । १ सेत् स एव क्षीयते १ ईशे मैथुनं कर्तुं शक्नोति १ यस्य जनस्य १ निपेदुष. शयानस्य १ रोमशम् उपस्य १ विजृम्भते विवृतं भवति । यस्य च पति १ इन्द्रः १ विश्वस्मात् १ उत्तरः ॥

न सेशे यस्य रोमशं निपेदुषो विजृम्भते ।

सेदीशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सुकथ्या^३ कर्पूद्विष्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १७ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषं । विऽजृम्भते ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सुकथ्या । कर्पूत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १७ ॥

१ सः जनः १ न १ ईशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे १ यस्य जनस्य १ निपेदुष शयानस्य १ रोमशम् उपस्य १ विजृम्भते विवृतं भवति । १ सेत् स एव जनः १ ईशे ईष्टे मैथुनं कर्तुं शक्नोति १ यस्य जनस्य १ कर्पूत् प्रजननं १ सुकथ्या सकिषणी १ अन्तरा १ रम्बते लम्बते । सिद्धमन्यत् । पूर्वोक्तव्यतिरेकोऽत्र दृश्यः । पूर्वस्यास्य विषयसुनिद्राणीन्द्रं वदति । अत्र त्वयिष्यसुरिन्द्र इन्द्राणीं ववर्तीत्यविरोधः ॥

अयमिन्द्र वृषार्कपिः परस्वन्तं हृतं विदत् ।

असिं सुनां नवं चुरुमादेःस्यान् आर्चितं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १८ ॥

अयम् । इन्द्रः । वृषार्कपिः । परस्वन्तम् । हृतम् । विदत् ।

असिम् । सुनाम् । नवम् । चुरुम् । आत् । एधस्य । अर्नः । आऽर्चितम् ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १८ ॥

हे १ इन्द्र १ अयं १ वृषार्कपिः १ परस्वन्तं परस्मात्समो विषयेऽवर्तमान १ हृतं हिमित १ विदत् विन्दतु । तथा हृतस्य^३ विशसनाय १ असिं शस्त्रं १ सुनाम् उद्धानं पार्श्वार्थं १ नवं शस्त्रम् १ चरं भाण्डम्^४ १ आत् अनन्तरम् १ एधस्य काष्ठस्य १ आर्चितं पूजम् १ अर्नः शकटं च विन्दतु । मम पति १ इन्द्रः १ विश्वस्मात् १ उत्तरः ॥

१. गन्त-म- 'क्ष' नास्ति । २. त-क्षेप. प्रजननं । ३. त-म १ २. ४. १. ८-हृतस्य तस्य । ४. त-भाटं च ।

अयमेमि विचारकशद्विचिन्वन् दासमार्यम् ।

पिबामि पाकसुत्वनोऽभि धीरमचाकशं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १९ ॥

अयम् । एमि । विऽचारकशत् । विऽचिन्वन् । दासम् । आर्यम् ।

पिबामि । पाकऽसुत्वनः । अभि । धीरम् । अचाकशम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १९ ॥

अथेन्द्रो ब्रवीति । 'विचारकशत् पश्यन् यजमानान् 'दासम् उपक्षपयितारमसुरम् 'आर्यम् अपि च 'विचिन्वन् पृथकुर्वन् 'अयम् अहमिन्द्रः 'एमि यज्ञं' प्रति गच्छामि' । पशं गत्वा च 'पाकसुत्वनः । एचतीति पाकः । सुनोतीति सुत्वा । हविषा एतुः सोमस्याभिपोतुर्यजमानस्य पाकेन विपकेन मनसा सोमस्याभिपोतुर्वा यजमानस्य संवन्धिष्य मोमं 'पिबामि । तथा 'धीरं धीमन्तं यजमानम् 'अभि 'अचाकशम् अभिपश्यामि । योऽहम् 'इन्द्रः 'विश्वस्मात् 'उत्तरः ॥

धन्यं च यत्कृन्तव्रं च कर्ति स्विता वि योर्जना ।

नेदीयसो वृषाकपेऽस्तमेहिं गृह्णं उप विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २० ॥

धन्यं । च । यत् । कृन्तव्रम् । च । कर्ति । स्विता । ता । वि । योर्जना ।

नेदीयसः । वृषाकपे । अस्तम् । आ । इहि । गृह्णान् । उप । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २० ॥

'धन्यं निरुदकोऽरण्यरहितो देवाः । 'कृन्तव्रं कर्तनीयमरण्यम् । 'यत् यत् 'च 'धन्यं 'च 'कृन्तव्रं च भवति' । मृगोद्वासमरण्यमेवंविधं भवति न त्वस्यन्तविपिनम् । तस्य शत्रुमिलयस्यास्मदीय-गृहस्य च मध्ये 'कति 'स्विता' एता तानि 'योजना योजनामि स्थितामि । मात्यन्तदूरे तज्जवतीत्यर्थः । अतः 'नेदीयसः अतिशयेन सन्नीपस्थाण्डगुनिलवात् हे 'वृषाकपे त्वम् 'अस्तम् अस्माकं गृहं 'वि 'इहि विशेपेणागच्छ । आगत्य च 'गृह्णान् यज्ञगृहान् 'उप गच्छ । यतोऽहम् 'इन्द्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः ॥

पुनरेहिं वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।

य एष स्वप्ननंशनोऽस्तमेपि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहै ।

यः । एषः । स्वप्ननंशनः । अस्तम् । एपि । पथा । पुनः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २१ ॥

आगत्य प्रतिगतं वृषाकपिमिन्द्रो ब्रवीति । हे 'वृषाकपे त्वं 'पुनरेहि अस्मान् प्रत्यागच्छ । आगते च त्वयि 'सुविता सुवितामि कल्याणानि त्वद्विज्जप्रीतिकरणि' कर्माणि 'कल्पयावहै इन्द्राण्यहं च आवासुभौ पर्यालोच्य कुर्यां । किञ्च 'यः 'स्वप्ननंशनः उदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वप्नानां नाशयिता आदित्यः सः 'एषः त्वं 'पथा मार्गेण 'अस्तम् आत्मीयमावातं 'पुनः 'एपि गच्छसि । यतोऽहम् 'इन्द्रः 'विश्वस्मात् 'उत्तरः । तथा च यास्कः—' सुप्रसूतानि यः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्न-नंशनः 'स्वप्नानाशयस्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेपि पथा पुनः ' (निरु. १२. २८) इति ॥

१. त- 'यज्ञं प्रति गच्छामि' नास्ति । २. त१.२.४.५.६-अ२.४.६-भवतः त३-ग८-भवतः ।

३. भ- 'प्रीतिकरणानि ।

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।

क१ स्य पुल्वधो मृगः कर्मगञ्जनयोर्पनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २२ ॥

यत् । उदञ्च । वृषाकपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तन ।

क१ स्य । पुल्वध । मृग । कर्म । अगन् । जनऽयोर्पन । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्तरः ॥ २२ ॥

गत्वा पुनरागतं वृषाकपिमिन्द्र पृच्छति । हे इन्द्र परमैश्वर्यवान् हे वृषाकपे यूयम् उदञ्च-
उद्गमिनः सन्तो मद्रुहम् अजगन्तन आगच्छ । एकस्यापि बहुवचन पूजार्थम् । तत्र भवन, संवन्धी
पुल्वध, बहुना भौमरथानामत्ता पृथ्वी, स, मृग एक अभूत् जनयोपन जनानां मोदयिता
मृग, एक वा देशम् अगन् अगच्छन् । सोऽहम् इन्द्र, विश्वस्मात् उत्तर, । यद्वा इन्द्राणीवाक्य-
मिदम् । अत्र याच्य — 'यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन क स्य पुल्वधो मृग क स बद्धादी
मृगः । मृगो माहेंगंतिकर्मण । कर्मगमदेशं जनयोपन' (निर. १३. ३) इति ॥

पशुर्ह नाम मानवी साकं संस्रव विश्रतिम् ।

भद्रं भल त्वस्या अभुक्षस्या उदरमामयद्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २३ ॥

पशु । ह । नाम । मानवी । साकम् । संस्रव । विश्रतिम् ।

भद्रम् । भल । त्वस्यै । अभुत् । यस्याः । उदरम् । आमयत् । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्तरः ॥ २३ ॥

इन्द्रविभुज्यमानमनेन मन्त्रेण वृषाकपिराशास्ते । हे भल इन्द्रेण विभुज्यमान शर । भलति-
भेदनकर्ता । पशु, नाम मृगी । ह इति पूरणः । मानवी मनोदुहितेयं विश्रतिं विश्रतिसंख्याकान्
पुत्रान् साकं स्रव संस्रव अजीजनत् । पृथ्वी तस्यै भद्रं भजनीये कल्याणम् अभूत् भवतु ।
लोड्यै लुह । यस्या उदरमामयत् गर्भस्थैर्विश्रतिभिः पुत्रै पुष्टमासीत् । मम पिता इन्द्र
विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ४ ॥

'रक्षोहणम्' इति पञ्चविंशत्यृच तृतीयं सूक्तम् । पायुर्नाम भारद्वाज ऋषिः । द्वाविंशाद्या-
श्वत्सोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकविंशतिखिण्डुः । रक्षोहामिदेवता । तथा चानुक्रान्त—'रक्षोहण पञ्चाधिका
पायुराभेयं राक्षोमं चतुरनुष्टुभ्यन्तम्' इति । गत. सूक्तविनियोग । भद्राराभिर्विहरणे 'परि त्वाप्ते'
इत्येषा जप्या । सूत्रितं च—'विष्ण्यावताम्' इत्यादिना 'परि त्वाप्ते पुरं वपम्' (आश्व श्री
५. १३) इत्यन्तेन ॥

रक्षोहर्णं वाजिनमा जिघर्षि मित्रं प्रथिष्ठमुपं यामि शर्म ।

शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिपः पातु नर्कम् ॥ १ ॥

रक्षऽहर्णम् । वाजिनम् । आ । जिघर्षि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् । उपं । यामि । शर्म ।

शिशानः । अग्निः । क्रतुऽभिः । समऽईद । स । न । दिवा । स । रिप । पातु । नर्कम् ॥ १ ॥

'रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं वाजिनं बलवन्तमश्वन्तं वाग्निम् आ जिघर्षि दृतेनानुहोमि ।
किंच मित्रं यजमानानां मन्त्रायं प्रथिष्ठं प्रथुतमं शर्म गृहम् उप यामि उपगच्छामि । सोऽयम्

१. ग२-आगच्छत । २. ग४-इन्द्रेण विज्यमानं शरमेनेन मन्त्रेण, त-हे इन्द्र विभुज्यमानं अनंतरमन्त्रेण,
म-हे इन्द्र विभुज्यमानमेनेन मन्त्रेण । ३. त-यै विष्ण्यावता, आश्व श्री-विष्ण्यावता । ४. म-दार्ण ।

अग्निः विशानः ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् ऋतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः समिद्धः प्रज्वालितो भवति ।
किंच सः अग्निः नः अस्मान् दिवा अहनि रिपुं हिसकादक्षसः पातु रक्षतु । सः अग्निः
नक्तं रात्रौ चास्मात्प्रक्षस. पातु ॥

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुप स्पृश जातवेदः समिद्धः ।

आ जिह्वया मूर्देवान् रभस्व क्रव्यादो वृक्त्वपि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयःऽदंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुऽधानान् । उप । स्पृश । जातऽवेदः । समुऽदंष्ट्रः ।

आ । जिह्वया । मूर्देवान् । रभस्व । क्रव्यऽअर्द । वृक्त्व । अपि । धत्स्व । आसन् ॥ २ ॥

हे जातवेदः जातधन जातप्रज्ञ या एवं समिद्धः सम्पदोक्तः अयोदंष्ट्रः अयोमयदंष्ट्रः । तीक्ष्ण-
दंष्ट्रः सक्षित्यर्थः । यातुधानान् राक्षसान् अर्चिषा ज्वालाया उप स्पृश संदहेत्यर्थः । किंच एवं
मूर्देवान् मूढदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् जिह्वया ज्वालाया आ रभस्व मारयेत्यर्थः ।
मारयित्वा च क्रव्यादः मांसभक्षकान् राक्षसान् वृक्त्वो क्षित्वा आसन् आस्ये अपि धत्स्व
अपिधेहि । आच्छादयेत्यर्थः ॥

उभोर्मयाविन्नुप धेहि दंष्ट्रां हिसः शिशानोऽवरं परं च ।

उतान्तरिक्षे परि याहि राज्ञजम्भैः सं धेह्यभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रां । हिसः । शिशानः । अवरम् । परम् । च ।

उत । अन्तरिक्षे । परि । याहि । राजन् । जम्भैः । सम् । धेहि । अभि । यातुऽधानान् ॥ ३ ॥

हे उभयाविन् उभाभ्यां दंष्ट्राभ्यां युक्तामे एवं हिसः राक्षसानां हिसकस्त्वं उभा उभे दंष्ट्रा
दंष्ट्रे विशान. तीक्ष्णीकुर्वन् उप धेहि वधाहेषु राक्षसेषु प्रतिष्ठापय । किंच अवरं परं च जगत्
रक्ष । उत अपि च हे राजन् दीप्तो मे त्वम् अन्तरिक्षे स्थितान् राक्षसान् परि याहि परिगच्छ ।
परिगत्य च तान् यातुधानान् राक्षसान् जम्भैः भक्षणसाधनभूताभिः दंष्ट्राभिः अभि सत् धेहि
संयोजय । भक्षयेत्यर्थः ॥

यज्ञैरिपूः संनममानो अग्रे वाचा शल्यां अशनिभिर्दिहानः ।

तार्मिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतीचो बाहून् प्रति भङ्घ्येषाम् ॥ ४ ॥

यज्ञैः । इषैः । समुऽनममानः । अग्रे । वाचा । शल्यान् । अशनिऽभिः । दिहानः ।

तार्मिः । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् । प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्घि । एषाम् ॥ ४ ॥

हे अग्रे एवं यज्ञैः अस्मदीयैर्वैलकैर्यगैः वाचा अस्मदीयया स्तुत्या च इष्टुः चक्रान् बाणान्
संनममानः संनमयन् शल्यान् तासां शल्यान् अशनिभिः दीप्तिभिः दिहान. तीक्ष्णीकुर्वन्
तार्मिः इषुभिः यातुधानान् राक्षसान् हृदये विध्य । ततः एषां यातुधानानां संबन्धिनः
प्रतीचः युद्धाय रवां प्रतिगतान् बाहून् प्रति भङ्घि प्रत्यामर्दय ॥

१. म- 'समिद्धः' नास्ति । २. त-म१-४.७- 'तोऽणदंष्ट्रः' नास्ति । ३. त१.२.३.५.७.८-
म- 'दंष्ट्राभिः' नास्ति । ४. त१.२.३.५.७.८-म-सादिहानः । ५. त-म- 'त्वा' नास्ति ।

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्वि हिंसाशनिर्हरसा हन्त्वेनम् ।

प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात्क्रविष्णुर्वि चिनोतु वृकणम् ॥ ५ ॥

अग्ने । त्वचम् । यातुधानस्य । भिन्वि । हिंसा । अशनिः । हरसा । हन्तु । एनम् ।

प्र । पर्वाणि । जातवेदः । शृणीहि । क्रव्यऽअत् । क्रविष्णु । वि । चिनोतु । वृकणम् ॥ ५ ॥

हे ऽजातवेद जातधन जातग्रज वा ऽअग्ने त्वं ऽयातुधानस्य राक्षसस्य ऽत्वचं ऽभिन्वि दारय^१ ।
 ऽएनं भिक्षवचं यातुधान ऽहिंसा हिंसनशीलं^२ तव ऽअशनि. वज्र ऽहरसा तापेन ऽहन्तु दिनस्तु ।
 हतस्य राक्षसस्य ऽपर्वाणि शरीरपर्वाणि च ऽप्र ऽशृणीहि टिन्द्हीत्यर्थे । छिन्नेषु च शरीरसधिषु साधु
 ऽवृकणं छिन्नमंथिरेन यातुधान ऽक्रविष्णु मांसमिच्छन्^३ ऽक्रव्यान्^४ मांसमक्षरं वृकादि ऽवि
 ऽचिनोतु । मक्षयवित्ययेः ॥ ॥ ५ ॥

यत्रेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्र उत वा चरन्तम् ।

यद्वान्तरिक्षे पृथिभिः पतन्तं तमस्तां विच्य शर्वां शिशानः ॥ ६ ॥

यत्र । इदानीम् । पश्यसि । जातवेदः । तिष्ठन्तम् । अग्ने । उत । वा । चरन्तम् ।

यत् । वा । अन्तरिक्षे । पृथिभिः । पतन्तम् । तम् । अस्तां । विच्य । शर्वा । शिशानः ॥ ६ ॥

हे ऽजातवेद. उत्पन्नस्तु ऽअग्ने त्वं ऽयत्र पृथिव्या ऽतिष्ठन्तम् ऽउत अपि च ऽचरन्तं ऽयद्वान्-
 त्तरिक्षे ऽपृथिभिः आकाशमार्गैः^५ ऽपतन्तं गच्छन्तं यातुधानम् ऽइदानीं संप्रति ऽपश्यसि ऽतं यातु-
 धानम् ऽअस्ता शराणां क्षेप्ता त्वं ऽशिशानं शरांस्तीक्ष्णीकुर्वन् ऽशर्वां शरेण ऽविच्य ॥

उताल्लब्धं स्पृणुहि जातवेद आलेभानाहृष्टिभिर्पातुधानात् ।

अग्ने पूर्वं नि जहि शोशुचान आमादः श्विङ्कास्तमदन्त्वेनीः ॥ ७ ॥

उत । आल्लब्धम् । स्पृणुहि । जातवेदः । आल्लेभानात् । ऋष्टिभिः । यातुधानात् ।

अग्ने । पूर्वं । नि । जहि । शोशुचानः । आमऽअर्दः । श्विङ्काः । तम् । अदन्तु । एनीः ॥ ७ ॥

ऽउत अपि च हे ऽजातवेदः ऽअग्ने त्वम् ऽआल्लब्धे हन्तु हस्ताभ्यामारब्धं साधु मां स्तोतार यद्यार
 वा ऽआलेभानात् आल्लभमानात् ऽयातुधानात् राक्षसात् ऽऋष्टिभिः आत्मीयैरायुधविशेषैः ऽस्पृणुहि
 पारय । स्तोत्रार्थः । किंच ऽपूर्वंः सुख्यस्त्वं ऽशोशुचानं प्रज्वलन् ऽनि ऽजहि मां हन्तुमुद्युक्तं यातुधान
 मारय । किंच ऽतं यातुधानम् ऽआमादं अपहृत्य मांसस्य अक्षरः ऽश्विङ्काः शब्दकारिण्यः ।
 'इह्यु शब्दे' । यद्वा । श्विङ्का नाम पक्षिविशेषः । ऽएनी. गन्धः^६ ऽअदन्तु भक्षयन्तु ॥

इह प्र ब्रूहि यतमः सो अग्ने यो यातुधानो य इदं कृणोति ।

तमा रभस्व समिधा यविष्ठ नृचक्षसश्क्षुपे रन्ध्रयैनम् ॥ ८ ॥

इह । ॥ । ब्रूहि । यतमः । सः । अग्ने । यः । यातुधानः । यः । इदम् । कृणोति ।

तम् । आ । रभस्व । समऽइधा । यविष्ठ । नृचक्षसः । चक्षुषे । रन्ध्रय । एनम् ॥ ८ ॥

१. त-विदारय । २. ग-त-म-हिंसनशीला । ३. त-म-^४ मांसमिच्छन् क्रव्यात् ' नास्ति ।
 ४. त-म-आकाशमार्गैः । ५. ग१.२-गोदयः श्वेता वा ।

हे ऽयविष्ठ युवतम ऽअग्ने ऽयः ऽयातुधानः राक्षसोऽस्मद्यज्ञविष्णुकारी ऽयः सान्योऽपि पिशाचादिः ऽइदं यज्ञवृषणादि ऽकरोति ऽसः ऽयतमः । तमवधारणार्थम् । ऽइह अस्मिन्त्यद्विषय-
यागकर्मणि वर्तमानाय महो ऽप्र ऽयूहि । ऽतं पापकारिणं ऽसमिधा स्वकीयेन तेजसा ऽआ ऽरमस्व हन्तुं
प्रारभस्व । ततः ऽएनं पापिष्ठं ऽनृचक्षः नृणां द्रष्टुस्तव ऽचक्षुषे तेजसे ऽरन्धय वशं नय । तेजसा
संदहेत्यर्थः ॥

तीक्ष्णेनग्निं चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुभ्यः प्र णय प्रचेतः ।

हिंसं रक्षांस्याभि शोशुचानं मा त्वा दभन्यातुधानां नृचक्षः ॥ ९ ॥

तीक्ष्णेन । अग्ने । चक्षुषा । रक्ष । यज्ञम् । प्राञ्चम् । वसुभ्यः । प्र । णय । प्रचेत इति प्रऽचेतः ।
हिंसम् । रक्षांसि । अभि । शोशुचानम् । मा । त्वा । दभन् । यातुऽधानाः । नृऽचक्षः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने एवं ऽतीक्ष्णेन तिम्नेन ऽचक्षुषा तेजसा ऽयज्ञम् अस्मदीयं यागं ऽरक्ष पालय । किंच
हे ऽप्रचेतः प्रकृष्टज्ञानाग्ने ऽप्राञ्चं प्राञ्चितारं यज्ञं ऽचक्षुष्यः वसुनामर्षाय ऽप्र ऽणय प्रकर्षेण नय । किंच
हे ऽनृचक्षः नृणां द्रष्टरसे ऽरक्षांसि ऽहिंसं हिंसनशीलम् ऽअभि ऽशोशुचानम् अभिप्रदीप्तं ऽत्वा
एनां ऽयातुधानाः राक्षसाः ऽमा ऽदभन् मा हिंसिषु ॥

नृचक्षा रक्षः परिं पश्य विक्षु तस्य त्रीणि प्रतिं शृणीधर्मा ।

तस्याभि पुष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृक्ष ॥ १० ॥

नृऽचक्षाः । रक्षः । परिं । पश्य । विक्षु । तस्य । त्रीणि । प्रतिं । शृणीहि । अमा ।
तस्य । अग्ने । पुष्टीः । हरसा । शृणीहि । त्रेधा । मूलम् । यातुऽधानस्य । वृक्ष ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽनृचक्षाः नृणां द्रष्टा एवं ऽविक्षु मनुष्येषु हिंसकत्वेन वर्तमानं ऽरक्षः राक्षसं ऽपरि
पश्य सर्वतोऽवलीक्य । अवलीक्य च ऽतस्य रक्षसः ऽत्रीणि ऽअमां अमाणि शिरांसि ऽप्रति
ऽशृणीहि छिन्दीत्यर्थः । ततः ऽतस्य रक्षसः ऽपुष्टीः पार्श्वस्थान् राक्षसानपि ऽहरसा स्वकीयेन तेजसा
ऽशृणीहि नारय । एवं ऽत्रेधा ऽयातुधानस्य तस्य राक्षसस्य ऽमूलं पार्श्वं ऽवृक्ष छिन्दि ॥ ११ ॥

त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त एत्सुवं यो अग्ने अनृतेन हन्ति ।

तमर्चिषा स्फूर्जयजातवेदः समुधर्मेन गृणते नि वृद्धि ॥ ११ ॥

त्रिः । यातुऽधानः । प्रऽसितिम् । ते । एतु । ऋतम् । यः । अग्ने । अनृतेन । हन्ति ।
तम् । अर्चिषा । स्फूर्जयन् । जातऽवेदः । समुऽअक्षम् । एनम् । गृणते । नि । वृद्धि ॥ ११ ॥

हे ऽजातवेदः जातप्रतु ऽअग्ने ऽते त्वदीयं^१ प्रसितिं ज्वालाप्रचण्डेन ऽयातुधानः राक्षसः ऽत्रिः
त्रीन्वारान् ऽएतु गच्छतु । त्रिर्वहं यत्क्षुब्धं भवति हि । किंच ऽयः यातुधानः राक्षसः ऽऋतं
सत्यम् ऽअनृतेन असत्येभ्यो हन्ति हिंसति ऽतं यातुधानम् ऽअर्चिषा स्वकीयेन तेजसा ऽस्फूर्जयन्
निष्पेयन् । स्फूर्जतिरयं निष्पेयणकर्ता । ऽएनं यातुधानं ऽगृणते स्तोत्रं कुर्वते महं ऽसमक्षं प्रत्यक्षं^२
ऽनि ऽवृद्धि । निगृह्य वर्जय नृकेण ॥

तदग्रे चक्षुः प्रति घेहि रेभे शफारुजं येन पश्यसि यातुधानम् ।

अथर्ववज्ज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमचितं न्योष ॥ १२ ॥

तत् । अग्रे । चक्षुः । प्रति । घेहि । रेभे । शफऽआरुजम् । येन । पश्यसि । यातुऽधानम् ।
अथर्वऽयत् । ज्योतिषा । दैव्येन । सत्यम् । धूर्वन्तम् । अचितम् । नि । ओष ॥ १२ ॥

हे ऽअग्रे त्वं ऽरेभे शब्दायमाने राक्षसे ऽतन् ऽचक्षुः तेव, ऽप्रति ऽघेहि प्रक्षिप ऽयेन चक्षुषा
ऽशफारुजं शफाभ्यामारुजन्तं शफसरशेनैः साधूनामाभिमुख्येन भक्षक ऽयातुधान राक्षस ऽपश्यसि ।
किंच ऽसत्यं ऽधूर्वन्तम् अमायेन हिंसन्तम् ऽअचितम् अज्ञानं ऽदैव्येन दिवि भवेन ऽज्योतिषा तेजसा
ऽअथर्ववन् ऽन्योष नितरां दह । दृषद्दृष्टव्यं^१ रक्षसां हन्तेति प्रागुक्तम् ॥

यदग्रे अथ मिथुना शपातो यद्वाचस्तुष्टं जनयन्त रेभाः ।

मन्योर्मनसः शरव्याश्च जायते या तया विष्य हृदये यातुधानान् ॥ १३ ॥

यत् । अग्रे । अथ । मिथुना । शपातः । यत् । वाच । तुष्टम् । जनयन्त । रेभाः ।
मन्योः । मनसः । शरव्याः । जायते । या । तया । विष्य । हृदये । यातुऽधानान् ॥ १३ ॥

हे ऽअग्रे ऽयत् यदा ऽअथ अस्मिन्नहनि^२ ऽमिथुना स्त्रीपुंस्त्री ऽशपातः परस्परमाक्रोशन, ऽयत्
यदा ऽरेभाः स्तोतार ऽवाच सद्यन्धि ऽतुष्ट कटुक परस्परमाक्रोशलक्षणमधरं वा ऽजनयन्त । परस्पर-
माक्रोशान्तीत्यर्थः । तदा ऽमन्योः दीप्तस्य क्रुद्धस्य वा तज । तथा च यास्क — 'मनुर्मन्यतेर्दीप्ति-
कर्मणः क्रोधकर्मणो यथकर्मणो वा' (मि. १०. २९) इति । ऽमनसः सकाशात् ऽया ऽशरव्या
इषुः ऽजायते ऽतया शरव्यया ऽयातुधानान् राक्षसान् ऽदृष्टवे ऽविष्य तादय । मारयेत्यर्थः ॥

परां शृणीहि तपसा यातुधानान् पराग्रे रक्षो हरसा शृणीहि ।

पराधिषा मूरदेवाञ्छृणीहि परासुतृपो अभि शोशुचानः ॥ १४ ॥

परां । शृणीहि । तपसा । यातुऽधानान् । परां । अग्रे । रक्षः । हरसा । शृणीहि ।
परां । अधिषा । मूरऽदेवान् । शृणीहि । परां । असुतृपः । अभि । शोशुचानः ॥ १४ ॥

हे ऽअग्रे ऽयातुधानान्^३ ऽतपसा तापेन ऽपरा ऽशृणीहि मारय । किंच ऽरक्षो ऽहरसा
स्वदीपेनौष्येन ऽपरा ऽशृणीहि । किंच ऽमूरदेवान् मारकम्यापारान् राक्षसान् ऽअधिषा स्वदीपेन
तेजसा ऽपरा ऽशृणीहि । अपि च ऽअसुतृपः अनुज्याणामनुभितृता ये तानपि ऽपरा शृणीहीत्यर्थः ॥

पराग्रे देवा वृजिनं शृणन्तु प्रत्यगेनं शपथा यन्तु तृष्टाः ।

वाचास्तेनं शरवः क्रच्छन्तु मर्मन् विश्वस्यैतु प्रसितिं यातुधानः ॥ १५ ॥

परां । अथ । देवाः । वृजिनम् । शृणन्तु । प्रत्यक् । एतम् । शपथा । यन्तु । तृष्टाः ।
वाचाऽस्तेनम् । शरवः । क्रच्छन्तु । मर्मन् । विश्वस्य । एतु । प्रऽसितिम् । यातुऽधानः ॥ १५ ॥

१. त-म-आयर्वणो दध्यङ्गवर्षा । २. त१.२.३.९.७.८-म-मु-अघास्मिन्नहनि; त४-यघस्मिन्नहनि,
त५-यघास्मिन्नहनि । ३. ग-त१.२.३.९.७.८-म-^४ यातुधानान् नास्ति ।

‘अद्य अस्मिन्नहनि देवाः अग्निपुरोगाः सर्वे देवाः वृजिनं प्राणिनां प्राणैर्वर्जितारं यातुधानं
 परा वृणन्तु । अथ एनम् आवाप्तं राक्षसं वृष्टाः कटुका अस्माभिरुक्ताः दाप्या. प्रायक्
 यन्तु । किंच ववाचास्तेनम् अनृतवचनमेनं यातुधानं शरयः शराः मर्मन् मर्मणि वृष्टन्तु
 गच्छन्तु । विश्वस्य व्यासस्थामोः प्रसितिं जालम् । तथा च वास्क.—‘प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुदां
 जालं वा’ (निह. ६. १२) इति । जालं यातुधानः राक्षसः एतु गच्छतु ॥ १० ॥

यः पौरुषेयेण क्रविषा समुद्धृक्ते यो अश्व्येन पशुना यातुधानः ।

यो अघ्याया भरति क्षीरमेते तेषां शीर्षाणि हरसार्पि वृध ॥ १६ ॥

यः । पौरुषेयेण । क्रविषा । समुद्धृक्ते । यः । अश्व्येन । पशुना । यातुधानः ।

यः । अघ्यायाः । भरति । क्षीरम् । अग्ने । तेषाम् । शीर्षाणि । हरसा । अपि । वृध ॥ १६ ॥

‘यः यातुधानः राक्षसः पौरुषेयेण पुरपत्तवन्धिना क्रविषा मांस्तेन समुद्धृक्ते आत्मानं संगम-
 यति । यः च अश्व्येन अश्वसमूहेन । तदीयेन मांसैरेत्यर्थः । आत्मानं संगमयति । यो वा यातु-
 धानोऽश्व्येन पशुना आत्मानं संगमयति । यः वा यातुधानः अघ्यायाः गोः क्षीरं भरति हरति ॥
 अग्ने त्वं तेषां सर्वेषामपि राक्षसानां शीर्षाणि शिरसि हरन्वा त्वदीयेन तेजसा वृध भिम्बि ॥

संवत्सरीणं पर्य उत्तिषायास्तस्य माशीद्यातुधानो नृचक्षः ।

पीयूषमे यतमस्तिरुप्सात्तं प्रत्यश्र्वमर्चिषा विध्य मर्मन् ॥ १७ ॥

संवत्सरीणम् । पर्यः । उत्तिषायाः । तस्य । मा । अशीत् । यातुधानः । नृचक्षः ।

पीयूषम् । अग्ने । यतमः । तिरुप्सात् । तम् । प्रत्यश्र्वम् । अर्चिषा । विध्य । मर्मन् ॥ १७ ॥

हे नृचक्षः नृगा द्रष्टा अग्ने उत्तिषायाः अस्मदीयाया गोः । ‘उत्तिषा अही’ इति गोनामसु
 पाठात् । संवत्सरीणं संवत्सरेण भवं यत् पयः अस्ति यातुधानः राक्षसः तस्य नाशीत् क्षापयः
 मा भक्षयतु । किंच यतमः यो राक्षसः पीयूषं पीयूषेण । विभक्तिव्यत्ययः । अस्मदीयाया गोः
 पयसा तिरुप्सात् आत्मानं तर्पयितुमिच्छति ते प्रत्यश्र्वं युद्धात्प्राप्तानं प्रतिगतं राक्षसं मर्मन्
 मर्मणि प्राणवियोगस्थाने अर्चिषा स्वकीयेभ्य तेजसा विध्य तादृश । सारथेत्यर्थः ॥

विषं गवां यातुधानाः पिवन्त्वा वृश्च्यन्तामदितये दुरेवाः ।

पैरैनान् देवः सविता ददातु परा भागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥

विषम् । गवांम् । यातुधानाः । पिवन्तु । आ । वृश्च्यन्ताम् । अदितये । दुःऽएवाः ।

परा । एनान् । देवः । सविता । ददातु । परा । भागम् । ओषधीनाम् । जयन्ताम् ॥ १८ ॥

हे अग्ने यातुधानाः राक्षसाः गवां पशूनां गृहे स्थितं विषं पिवन्तु । किंच अदितये
 अदित्यर्थं दुरेवाः दुम्हरा यातुधानाः आ वृश्च्यन्तां त्वदीयैरायुधैराच्छिद्यन्ताम् । किंच सविता
 देवः एनान् राक्षसान् परा देवातु हिंसेभ्यः प्रयच्छतु । अपि च तेऽमी राक्षसाः ओषधीनां
 स्वभूतं भागं भजनीयमन्नं परा जयन्तां लभन्तामित्यर्थः ॥

१. ग-त-अ १.२.४.६-वृणन्तु परावृणन्तु । २. त-प्रत्ययेनमार्थतु । ३. ग-त-किंच विधत्स ।
 ४. ग-त-म-प्रसहनात् तुर्वा । ५. ग-त-म-उमंतामित्यर्थः ।

सुनादग्ने मृणसि यातुधानान् त्वा रक्षांसि धृत्नासु जिग्युः ।

अनु दह सहस्रमूरान् क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ १९ ॥

सुनात् । अग्ने । मृणसि । यातुधानान् । न । त्वा । रक्षांसि । धृत्नासु । जिग्युः ।

अनु । दह । सहस्रमूरान् । क्रव्यऽअर्दः । मा । ते । हेत्या । मुक्षत । दैव्यायाः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने त्व ऽसनात् चिरादेवारम्य ऽयातुधानान् राक्षसान् ऽमृणमि बाधमे । तथापि ऽत्वा
त्वां ऽपुननानु संग्रामेषु ऽरक्षांसि राक्षसा ऽन ऽजिग्युः नाजयन् । किंच स त्वमधुना ऽअनु अनुक्रमेण
ऽसहस्रमूरान् मृलेन सहितान् मारकव्यापारेण युक्तान् ऽक्रव्यादः मासमक्षकान् राक्षसान् ऽदह तेजसा
मस्मीकुह । किंच तव संयन्धिनः ऽदैव्याया दैव्यात् ऽहेत्या आधुधात् ऽते यातुधानाः ऽमा ऽमुक्षत
मुक्ता मा भूवन् ॥

त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तास्त्वं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात् ।

प्रति ते ते अजरासस्तपिष्ठा अघशंसं शोशुचतो दहन्तु ॥ २० ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अधरात् । उदक्तात् । त्वम् । पश्चात् । उत । रक्ष । पुरस्तात् ।

प्रति । ते । ते । अजरास । तपिष्ठा । अघऽशंसम् । शोशुचतः । दहन्तु ॥ २० ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽनः अस्मान् ऽअधरात् दक्षिणतः । उत्तरादिविक्वमभिग्याहारादधरशब्दोऽत्र
दक्षिणदिक्पर इति विज्ञायते । ऽउदक्तात् उत्तरतश्च ऽरक्ष पाहि । ऽउत अपि च हे अग्ने ऽत्वं ऽपश्चात्
पश्चिमतः ऽपुरस्तात् पूर्वतश्च नोऽस्मान् रक्ष । चतसृषु दिक्ष्ववस्थितेभ्यो राक्षसेभ्योऽस्मान् पाहीरयथः ।
किंच ऽते सव संयन्धिनः ऽते ऽतपिष्ठा अतिनायेन तप्यमानाः ऽअजरासः जरावर्जिताः ऽशोशुचतः
ज्यलन्तः सन्तो रश्मयः ऽअघशंस पापघातसर्क राक्षसं ऽप्रति ऽदहन्तु भस्मीकुर्वन्तु ॥ ८ ॥

पश्चात्पुरस्तादधरादुदक्तात्कविः काव्येन परि पाहि राजन् ।

सखे सखायमजरो जरिम्णेऽग्रे मर्ता अमर्त्यस्त्वं नः ॥ २१ ॥

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उदक्तात् । कविः । काव्येन । परि । पाहि । राजन् ।

सखे । सखायम् । अजरः । जरिम्णे । अग्ने । मर्तान् । अमर्त्यः । त्वम् । नः ॥ २१ ॥

हे ऽराजन् दीप्तोऽग्रे कविः क्रान्तदर्शनस्त्वं ऽकाव्येन कविकर्मणा ऽपश्चात् पश्चिमतः ऽपुरस्तात्
पूर्वतः ऽअधरात् दक्षिणतश्च ऽउदक्तात् उत्तरतश्च अस्मान् ऽपरि ऽपाहि परितो रक्ष । किंच हे ऽमखे
मित्रभूताग्ने ऽअजरः जरावर्हितस्त्व मा ऽसखायं ऽजरिम्णे जरायै कुर । त्वत्प्रसादाद्दह चिर जीवा-
मीरयथः । एतदेव दर्शयति । हे ऽअग्ने ऽअमर्त्यः मरणधर्मरहितः ऽत्वं ऽमर्तान् मरणधर्मेयत ऽनः
अस्मान् जरिम्णे जरायै कुर्वति शेषः २ ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विम्रं सहस्य धीमहि ।

ध्रुवद्वेणं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावेताम् ॥ २२ ॥

पारि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।

धृनत्सर्वम् । दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरऽवतान् । ॥ २२ ॥

हे 'सहस्य सहसे हित सहसो जात वा 'अग्ने 'पुरं पुरं 'विप्रं मेधाविनं 'धृपदं धरंरुम्
'भङ्गुरावतां भङ्गुरकर्मयुक्तानां रक्षसो 'दिवेदिवे प्रत्यहं 'हन्तारं हिसितारं 'त्वा त्वां 'वयं
पायुनामधेया भारद्वाजा रक्षसां हननाय 'परि 'धीमहि ॥

विप्रेण भङ्गुरावतः प्रति ष्व रक्षसो दह ।

अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुःप्राभिर्ऋषिभिः ॥ २३ ॥

विप्रेण । भङ्गुरऽवतः । प्रति । स्म । रक्षसः । दह ।

अग्ने । तिग्मेन । शोचिषा । तपुःऽप्राभिः । ऋषिभिः ॥ २३ ॥

हे 'अग्ने त्वं 'भङ्गुरावतः भङ्गुरकर्मयुक्तान् 'रक्षसः राक्षसान् 'विप्रेण व्याप्तेन 'तिग्मेन
तीक्ष्णेन 'शोचिषा तेजसा 'प्रति 'दह भस्मीकृत । तथा 'तपुःप्राभिः तपनशीलाप्राभिः 'ऋषिभिः ।
ऋषय आयुधविद्ययाः । ताभिरपि प्रति दह ॥

प्रत्यग्ने मिथुना दह यातुधानां किमीदिनां ।

सं त्वा शिशामि जागृदब्धं विप्र मन्मभिः ॥ २४ ॥

प्रति । अग्ने । मिथुना । दह । यातुऽधानां । किमीदिनां ।

सम् । त्वा । शिशामि । जागृहि । अदब्धम् । विप्र । मन्मऽभिः ॥ २४ ॥

हे 'अग्ने त्वं 'मिथुना मिथुनभूतानि 'किमीदिना । किमिदानीमिति ये चरन्ति ते किमीदिनाः ।
तान् । तथा च यास्कः—'किमीदिने किमिदानीमिति चाते किमिदं किमिदमिति वा' (निर. १.
११) इति । 'यातुधाना यातुधानां राक्षसान् 'प्रति 'दह । किंच हे 'विप्र मेधाविहारे 'अदब्धं
केनाप्यहितं 'त्वा त्वां 'मन्मभिः स्तुतिभिरहं 'सं 'शिशामि स्तौमीत्यर्थः । अतस्त्वं 'जागृहि
निद्रो ना कुरु । शुष्यस्त्वैत्यर्थः ॥

प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणोहि विधतः प्रति ।

यातुधानस्य रक्षसो बलं वि रुज वीर्यम् ॥ २५ ॥

प्रति । अग्ने । हरसा । हरः । शृणोहि । विधतः । प्रति ।

यातुऽधानस्य । रक्षसः । बलम् । वि । रुज । वीर्यम् ॥ २५ ॥

हे 'अग्ने त्वं 'हरसा त्वदीयेन तेजसा । तथा च यास्कः—'हरो हरतेज्योतिर्हर उच्यते'
(निर. ४. १९) इति । 'यातुधानस्य राक्षसस्य 'हरः हरणशीलं 'बलं 'प्रति 'शृणोहि नाशये-
त्यर्थः । तथा 'रक्षसः राक्षसस्य 'वीर्यं च 'वि 'रुज मज्जय ॥ ॥ २५ ॥

‘हविष्यान्तम्’ इत्येकोनविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभम् । मूर्धन्वानृचिः । स चाग्निरसो चाम-
देव्यो वा । सूर्यो वैश्वानरगुणकोऽग्निश्च समुदितो देवता । तथा चानुक्तान्तं—‘हविरेकोनाग्निरसो मूर्ध-
न्वान्वामदेव्यो वा सौम्यैश्वानरीयम्’ इति । व्युत्पत्त्युद्देशेन पञ्चमेऽष्टन्यामिमास्त एतद्वैश्वानरीय-
निविधानम् । सूत्रितं च—‘हविष्यान्तमग्निर्होता गृहपतिः स राजा’ (आश्व. श्री. ८. ८) इति ॥

हविष्यान्तमजरं स्वर्विदिं दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ ।

तस्य भर्मेणे भुवनाय देवा धर्मेणे कं स्वधया पप्रथन्त ॥ १ ॥

हविः । पान्तम् । अजरम् । स्वःऽविदिं । दिविऽस्पृशितं । आऽहुतम् । जुष्टम् । अग्नौ ।

तस्य । भर्मेणे । भुवनाय । देवा. । धर्मेणे । कम् । स्वधया । पप्रथन्त ॥ १ ॥

पान्तं पानीयं सोमात्मकम् । अजरं जरा रहितं । जुष्टं देवानां प्रियं यत् । हविः । स्वर्विदिं
सूर्यस्य वेदितरि । दिविस्पृशितं दिवि स्पृष्टरि । अग्नौ । आहुतम् अभिहुतं । तस्य सोमाध्यकस्य हविषा
भर्मेणे भरणाय । भुवनाय भावनाय च । धर्मेणे धारणाय च । कं सर्वस्य सुखकरमिममग्निं । देवाः
स्वधया अथैनं पप्रथन्त प्रयच्छन्ति । तथा च यास्कः—‘हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यमिदिं दिविस्पृ-
श्याहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्य सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्नि-
मग्नेनापप्रथन्त’ (निह. ७. २५) इति ॥

ग्रीणं भुवन्तं तमसापंगूळहमाविः स्वरभवजाते अग्नौ ।

तस्य देवाः पृथिवी द्यौरुतापोऽरण्यमोपधीः सुख्ये अस्य ॥ २ ॥

ग्रीणम् । भुवन्तम् । तमसा । अपंगूळहम् । आविः । स्वं । अभवत् । जाते । अग्नौ ।

तस्य । देवाः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । अरण्यम् । ओपधीः । सुख्ये । अस्य ॥ २ ॥

ग्रीणं पूर्वं । ग्रीणं । तमसा अन्धकारेण । अपंगूळम् आच्छादितं । स्वं सर्वं । भुवनम् । अग्नौ
पश्चिमम् वैश्वानरे । जाते उत्पत्ते सति । आविः । अभवत् । आविर्भवति । तस्य । अस्य वैश्वानरस्याग्नौ
पृथ्वे सल्लिङ्गमग्निं । देवाः इन्द्रादयः । पृथिवी भूमिश्च । द्यौः । आ । आपः । अन्तरिक्षं । चोदकानि च
ओपधीः । ओपयश्च । अरण्यम् । अरमन्तः । प्रीतिं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

देवेभिर्निविष्टो यज्ञियेभिरग्निं स्तोपाण्यजरं बृहन्तम् ।

यो मानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान् रोदसी अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

देवेभिः । नु । इषितः । यज्ञियेभिः । अग्निम् । स्तोपाणि । अजरम् । बृहन्तम् ।

यः । मानुना । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । आऽततान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

यज्ञियेभिः यज्ञाहं । देवेभिः देवेन्द्रादिभिः । नु क्षिप्रम् । इषितः । अहम् । अजरं जरा रहितं
बृहन्तं महान्तम् । अग्निं तं वैश्वानराग्निं । स्तोपाणि स्तोपाणि । यः वैश्वानराग्निः । मानुना तेजसा
पृथिवीं भूमिम् । उत अपि । इमाम् । यथा दिवं च । आततान् आतनोति । तदेव दर्शयति ।
रोदसी द्यावापृथिव्यौ आततान् आतनोति । विस्तारयतीत्यर्थः ॥

१. त-भुवनं ग्रीणं; म१.२.७-पूर्वं ग्रीणं । २. ग-इषितः प्रेषितः । ३. ग-मु-स्तोमि ।

४. ग-तत-५-अन्तरिक्षं च; त१.२.१-१-मु-चातयिषं च ।

यो होतासीत्प्रथमो देवर्जुष्टो यं समाञ्ज्वाज्येना वृणानाः ।

स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छात्रमग्निरकृणो जातवेदाः ॥ ४ ॥

यः । होता । आसीत् । प्रथमः । देवऽर्जुष्टः । यम् । समऽआञ्जन् । आज्येन । वृणानाः ।
सः । पतत्रि । इत्वरम् । स्थाः । जर्गत् । यत् । श्चात्रम् । अग्निः । अकृणोत् । जातवेदाः ॥ ४ ॥

यः वैश्वानरोऽग्निः । देवर्जुष्टः देवैः सेवितः । प्रथमः मुख्यः । होता । आसीत् अभूत् । यं च
वैश्वानराग्निं यजमानाः । वृणानाः । आज्येन । समाञ्जन् समञ्जन्ति । जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा
। सः वैश्वानरः । अग्निः । पतत्रि पतनशीलं पक्षिजातम् । इत्वरं गमनशीलं । सरीसृपादिकं । स्थाः स्थावरं
घृक्षादिरूपं च । जगत् । स्थावरं जङ्गमं च जगदित्यर्थः । श्चात्रं क्षिप्रमेव । अकृणोत् अजनयत् । तथा
च यास्कः—' स पतत्रि क्षेत्रं स्थावरं जङ्गमं च पतत्रिप्रमग्निरकरो जातवेदाः ' (निरु. ५. ३) इति ॥

यजातवेदो भुवनस्य मूर्धमर्तिष्ठो अग्ने सह रोचनेन ।

तं त्वाहेम मतिभिर्गर्भिरुक्थैः स यज्ञियो अभवो रोदसिप्राः ॥ ५ ॥

यत् । जातऽवेदः । भुवनस्य । मूर्धन् । अर्तिष्ठ । अग्ने । सह । रोचनेन ।
तम् । त्वा । अहेम । मतिभिः । गर्भाऽभिः । उक्थैः । सः । यज्ञियः । अभवः । रोदसिप्राः ॥ ५ ॥

हे । जातवेदः । जातप्रज्ञः । अग्ने । यत् यत्त्वं । भुवनस्य त्रैलोक्यस्य । मूर्धन् मूर्धनि । रोचनेन
आदित्येन । सह । अर्तिष्ठः स्थितवानसि । तं वैश्वानराग्निं । त्वा त्वां । मतिभिः अर्चनीयाभिः । गर्भिः
स्तुतिभिः । उक्थैः शस्त्रैश्च । अहेम प्रपद्यामहे । ' हि गतौ ' इति धातुः । सः वैश्वानरस्त्वं । रोदसिप्राः
धावापृथिव्योः पूरयिता । यज्ञियः यज्ञार्हश्च । अभवः भवसि ॥ ॥ १० ॥

मूर्धा मुयो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।

मायाम् तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

मूर्धा । भुवः । भवति । नक्तम् । अग्निः । ततः । सूर्यः । जायते । प्रातः । उद्यन् ।
मायाम् । ऊँ इति । तु । यज्ञियानाम् । एताम् । अपः । यत् । तूर्णिः । चरति । प्रऽजानन् ॥ ६ ॥

अग्निः वैश्वानरोऽग्निः । नक्तं रात्री । भुवः भूतजातस्य । मूर्धा शिरोवक्ष्यमानभूतः । भवति ।
रात्री सर्वप्राणिनामालोकस्य तदधीनत्वात् । ततः रात्रेरनन्तरं । प्रातरुद्यन् । सूर्यो जायते । अहनि
स एव वैश्वानरोऽग्निः सूर्यो भवतीत्यर्थः । किंच । यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां देवानां । मायाम् प्रज्ञामेव
। एतां मन्यन्ते कवय इति शेषः । यत् । प्रजानन् प्रज्ञायमानः सूर्यः । तूर्णिः त्वरमाणः सन् । अपः
अन्तरिक्षं कर्म वा चरति । तथा च यास्कः—' मूर्धा भूतमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति
नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्त एव । प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिना-
मपो यत्कर्म चरति प्रजानन्मर्माणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणः ' (निरु. ७. ३७) इति ॥

हृशेन्यो यो मंहिना समिद्धोऽरोचत दिवियोनिर्विभावा ।

तस्मिन्नुग्रौ संक्तवाक्केन देवा हविर्विश्व आजुहवुस्तनूपाः ॥ ७ ॥

दृश्येन् । यः । महिना । समुद्रैः । अरोचत । दिविऽयोनिः । विभाऽवा ।

तरिन् । अग्नौ । सूक्तवाकेन । देवाः । हविः । विश्वे । आ । अजुह्वुः । तनुऽपाः ॥७॥

यः वैश्वानरोऽग्निः । महिना महत्वेन । दृश्येन् सर्वदर्शनीयः । समिद्रः सम्यग्दीप्तः । दिवि-
योनिः शुभ्यान् । विभाया दीप्तिमात्रं सन् । अरोचत दीप्यते । तरिन् वैश्वानरो । अग्नौ । तनूपाः
शरीराणां रक्षकाः । विश्वे सर्वे । देवाः । सूक्तवाकेन 'इदं चावापृथिवी' इत्यादिवाक्येन स्तोत्राणां
वचनेन वा । हविः । आजुह्वुः अभिमुख्येन जुहुवुः ॥

सूक्तवाकं प्रथममादिदग्निमादिहविरजनयन्त देवाः ।

स एषां यज्ञो अभवत्तनूपास्तं द्यौर्वेदं तं पृथिवी तमार्षः ॥ ८ ॥

सूक्तवाकम् । प्रथमम् । आत् । इत् । अग्निम् । आत् । इत् । हविः । अजनयन्त । देवाः ।

सः । एषाम् । यज्ञः । अभवत् । तनुऽपा । तम् । द्यौः । वेदः । तम् । पृथिवी । तम् । आर्षः ॥८॥

प्रथमं पूर्वं । सूक्तवाकम् 'इदं चावापृथिवी' इत्यादि वाक्यं मनसा निरूपयन्ति । आदित्
अनन्तरमेव । अग्निं मधनेनोत्पादयन्ति । आदित् अनन्तरमेव । देवाः । हविरजनयन्त जनयन्ति ।
यस्य वैश्वानरोऽग्निः । एषा देवानां । यज्ञः यष्टव्यः । अभवत् अभवति । सः । तनूपाः शरीराणां रक्षिता
श्च भवति । तम् अग्निं । द्यौः सुलोकं । वेदं जानाति । तम् अग्निं । पृथिवी भूमिरपि च जानाति ।
तम् अग्निम् । आपः अन्तरिक्षं च जानाति ॥

यं देवासोऽर्जनयन्ताग्निं यस्मिन्नाजुह्वुर्भुवनानि विश्वा ।

सो अर्चिषा पृथिवीं धामुतेमामृज्यमानो अतपन्महित्वा ॥ ९ ॥

यम् । देवासं । अर्जनयन्त । अग्निम् । यस्मिन् । आ । अजुह्वुः । भुवनानि । विश्वा ।

सः । अर्चिषां । पृथिवीम् । धाम् । उत । इषाम् । ऋजुऽयमान । अतपत् । महिऽत्वा ॥९॥

यं वैश्वानरम् । अग्निं । देवाम् । देवाः । अर्जनयन्त उत्पादितवन्त । यस्मिन् च आपसे
वैश्वानरोऽग्निः । विश्वा विश्वानि । भुवनानि भूतानि । आजुह्वुः अभिमुख्येन जुहुवुः । सर्वमैधे । सः
वैश्वानरोऽग्निः । अर्चिषा तैजसा । पृथिवीम् अन्तरिक्षम् । 'आपः पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामसु
पाठात् । द्यौं दिवं च । उत अपि ॥ इमां भूमिं च । ऋजुयमानः ऋजुगमनः । महित्वा महत्वेन
अतपत् सर्वं तपति ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमर्जीजनञ्छक्तिमी रोदसिऽग्राम् ।

तम् अकृण्वन्नेधा भुवे कं स ओर्पधीः पचति विश्वरूपाः ॥ १० ॥

स्तोमेन । हि । दिवि । देवासं । अग्निम् । अर्जीजनन् । शक्तिऽभिः । रोदसिऽग्राम् ।

तम् । ऊँ । इति । अकृण्वन् । नेधा । भुवे । कम् । सः । ओर्पधीः । पचति । विश्वरूपाः ॥१०॥

१. ग४-त१.२.५.६-आभिमुख्येनाजुह्वुः, त४-आभिमुख्येनाजुह्वुः, म१.४.६-आभिमुख्येन
जुह्वुः; म७-आभिमुख्येन जह्वुः ।

१देवासः देवाः १शक्तिभिः कर्मभिः १रोदसिमां चावापृथिव्योरापूरयितारम् १अग्निं सूर्यात्मकं
१दिवि घुलोके १स्तोमेन १हि स्तुत्या खलु १अजीजनन् उत्पादितवन्तः । अपि च १तमु तमेव १कं
सुखकरमग्निं यजे १व्रेधा १भुवे त्रेधाभावाय १अकृण्वन् कुर्वन्ति । १सः पृथिव्यां वर्तमानः १विश्वरूपाः
सर्वरूपाः १ओषधीः १वीर्यावास्तेन तेनोपकारेण १पचति । अत्र यास्कः—'स्तोमेन यं^१ हि^१ दिवि देवा-
सोऽग्निमजनयन् शक्तिभिः^२ कर्मभिर्चावापृथिव्योः पूरणं^३ तमकुर्वन्नेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिव्येति
शक्तिपूणिः । यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ग्राहणम्' (निरु. ७.२८) इति ॥ ११ ॥

यदेनमदधुर्यज्ञियांसो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥ ११ ॥

यदा । इत् । एनम् । अदधुः । यज्ञियांसः । दिवि । देवाः । सूर्यम् । आदितेयम् ।

यदा । चरिष्णू इति । मिथुनौ । अभूताम् । आत् । इत् । प्र । अपश्यन् । भुवनानि । विश्वा ॥ ११ ॥

१यदेत् यदैव प्रातः १आदितेयम् अदितेः पुत्रं १सूर्यम् १एनम् अग्निं च १यज्ञियांसः यज्ञाहोः
१देवाः १दिवि घुलोके १अदधुः घृतवन्तः । १यदा चेमौ १चरिष्णू चरणशीलौ सूर्यवैश्वानरौ १मिथुना-
वभूतां प्रादुरभूताम् । १आदित् अनन्तरमेव १विश्वा विश्वानि १भुवनानि भूतजातानि १प्रापश्यन् तौ
पश्यन्ति । अत्र यास्कः—'यदेनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमदितेः^४ पुत्रं^५ यदा चरिष्णू
मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिण्युपाश्वाक्ष्यथ । मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः भयतिकर्मा धु इति
नामकरणस्थकारो धा नयतिः परो यनिर्वा समाम्नितावन्द्योर्ध्वं नयतो वनुतो वर । मनुष्यमिथुनावन्द्ये-
तस्मादेव मेधगतावन्द्योर्ध्वं वनुत इति वा' (निरु. ७. २९) इति ॥

विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन् ।

आ यस्तुतानोपसो विभ्रातीरपो ऊर्णोति तमो अर्चिषा यन् ॥ १२ ॥

विश्वस्मै । अग्निम् । भुवनाय । देवाः । वैश्वानरम् । केतुम् । अह्नाम् । अकृण्वन् ।

आ । यः । तुतानं । उपसः । विभ्रातीः । अपो इति । ऊर्णोति । तमः । अर्चिषा । यन् ॥ १२ ॥

१देवाः इन्द्रादयः १विश्वस्मै^१ १भुवनाय^२ १वैश्वानरं विश्वनरहितम् १अग्निम् १अह्नां दिवसानां
१केतुं प्रशापकम् १अकृण्वन् अकुर्वन् । १यः वैश्वानरोऽग्निः १उपसो १विभ्रातीः विविधं दीप्यमानः
१आ १ततान विस्तारयति । किं च सोऽयं १यन् गच्छन् १तमः अन्धकारम् १अर्चिषा तेजसा १अपो
१ऊर्णोति अपगमयति ॥

वैश्वानरं कवयो यज्ञियांसोऽग्निं देवा अजनयन्जुयम् ।

नक्षत्रं प्रलमर्मिनचरिष्णु यक्षस्याप्यक्षं तविषं बृहन्तम् ॥ १३ ॥

वैश्वानरम् । कवयः । यज्ञियांसः । अग्निम् । देवाः । अजनयन् । अजुयम् ।

नक्षत्रम् । प्रलम् । अग्निनत् । चरिष्णु । यक्षस्य । अप्यक्षम् । तविषम् । बृहन्तम् ॥ १३ ॥

१. त१.३.म-हि यं । २. म-'शक्तिभिः' नास्ति । ३. त१.२.७-आपूरण । ४. ग-त२.७-
सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं; त१.९-सूर्यमदितेः यमदिते पुत्र । ५. ग-त-विश्वस्मै सर्वस्मै । ६. त-म-
हवनाय ।

१कवयः मेधाविनः १यज्ञियाम यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो वा १देवाः १अजुर्वं जरावर्धितमहिंस्यं
या १वैश्वानरं विश्वरहितं सूर्यात्मकम् १अग्निम् १अजन्मन् उत्पादितवन्तः । स च देवैरुत्पादितोऽग्निः
१नक्षत्रं कृत्तिकादि १प्रत्न पुराणं १चरिण्यु चरणशीलं १यक्षस्य । यक्षति. पूजार्थं. । 'प्रयक्षम्'
(१८. सं. २. ५. १) इत्यादौ दर्शनात् । यक्षश्च पूज्यस्य देवस्य १अप्यक्षं प्रयक्षं स्वामिन वा
१तविष वृद्धं १वृद्धन्त महान्मन् १अभिनन् हिंसितवान् । तेजसाभिभूतवानित्यर्थः ॥

वैश्वानरं विश्वार्हा दीदिवांसं मन्त्रैरग्निं कविमच्छां वदामः ।

यो महिम्ना परिबभूवोर्वी उतावस्तादुत देवः परस्तात् ॥ १४ ॥

वैश्वानरम् । विश्वार्हा । दीदिऽवासम् । मन्त्रै । अग्निम् । कविम् । अष्ट । वदाम् ।

यः । महिम्ना । परिऽबभूव । उर्वी इति । उत । अवस्तात् । उत । देव । परस्तात् ॥ १४ ॥

१विश्वार्हा सर्वदा १दीदिवासं दीप्तं १कविं प्रान्तप्रज्ञं १वैश्वानरम् १अग्निं १मन्त्रैः १अच्छां १वदाम्.
अभिष्टुमः । १यः वैश्वानरोऽग्निः १महिम्ना महत्त्वेन १उर्वीं छावापृथिव्यौ १परिबभूव परिभवति ।
१उत अपि च अयम् १अवस्तान् अवस्तान् तपति । १उत अपि धार्य सूर्यात्मकः १देवः १परस्तात्
उपरिष्ठाच्च तपतीत्यर्थः ॥

द्वे सुती अमृणव पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजुत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ १५ ॥

द्वे इति । सुती इति । अमृणवम् । पितृणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् । एजत् । सम् । एति । यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥ १५ ॥

१पितृणां १देवानां च १उत अपि १मर्त्यानां मनुष्याणां च १द्वे सुती द्वौ मार्गौ देवयानपितृ-
याणात्तौ १अहम् १अमृणवम् अम्रीपम् । १यत् विश्वं १पितरं पालकत्वेन पितृभूतां यां १मातरं १य
धारकत्वेन मातृभूतां पृथिवीं च १अन्तरा छावापृथिव्योर्मध्ये भवति तत् १इदं १विश्वम् अग्निना
संस्कृतं सत् १एजत् देवलोकं विग्लोकं च गच्छत् १ताभ्यां देवयानपितृयाणात्ताभ्यां मार्गाभ्यां
१एतमेति गच्छति । तौ च मार्गौ भगवता दर्शितौ—'अग्निज्योतिरिहः शुक्रं पश्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति महं महविदो जना । भूमौ रात्रिस्तथा कृष्णं पश्मासा दक्षिणायनम् । तत्र
षान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ शुक्रकृष्णे गतीं ह्येते जगत्' शाश्वते जते । एकया पारयना-
श्रुतिमन्ययावर्तते पुनः ॥ जेते सुती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कथन' (अ.गी.८.२४ २७) इति ॥ १२ ॥

द्वे समीची विंशतश्चरन्तं शीर्षतो जातं मर्नमा विमृष्टम् ।

त प्रत्यङ् विश्वा भुर्वनानि तस्यावप्रयुच्छन् तुरणिभ्रजमानः ॥ १६ ॥

द्वे इति । समीची इति सम्ऽईची । विंशतः । चरन्तम् । शीर्षतः । जातम् । मर्नसा । विऽमृष्टम् ।

सः । प्रत्यङ् । विश्वा । भुर्वनानि । तस्थौ । अप्रऽयुच्छन् । तुरणि । भ्रजमानः ॥ १६ ॥

‘समीची संगते’ द्वे चावायुयिव्यौ चरन्तं गच्छन्तं शीर्षतः शिरसः जातम् उत्पद्यम् । तथा च निगमान्तरम्—‘उत मन्येऽहमेनमनयोहिं शिरस्तोऽयं प्रातर्जायते’ इति । यद्वा । सर्वशिरोभूता-
दादिरयाजातमित्यर्थः । अमस्ता । मन्यतिरर्थतिकर्मा । अर्चनीयया स्तुत्या विमृष्टं शोधितं संस्कृत-
मग्निं विमृष्टः धारयतः । सः अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् तरणिः क्षिप्रकारी भ्राजमानः दीप्यमानोऽग्निः
विश्वा विश्वानि भुवनानि प्रत्यद् अभिमुखः तस्यौ तिष्ठति । तथा च श्रूयते—‘तस्मात्सर्वं
एव मन्यन्ते मां प्रमुदगात्’ (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति ॥

यत्रा वदेते अवरः परं यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।

आ शेकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र । वदेते इति । अवरः । परः । च । यज्ञन्योः । कतरः । नौ । वि । वेद ।

आ । शेकुः । इत् । सधमादम् । सखायः । नक्षन्त । यज्ञम् । कः । इदम् । वि । वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र यस्मिन्काले अवरः पार्थिवोऽग्निदेव्यो होता परश्च मध्यमो वायुश्च उभौ वदेते
विवादं कुर्वते यज्ञन्योः यज्ञस्य नेत्रोः नौ आवयोर्मध्ये कतरः भूयिष्ठं यज्ञं वि वेद वेति तत्र
सखायः समानस्याना ऋविजः सधमादं यज्ञम् आ शेकुः कर्तुं शक्नुवन्ति । तथा यज्ञं नक्षन्त
अनुवतेऽनुतिष्ठन्ति च ये तेषां विदुषा यज्ञमनुवानाना मध्ये कः विद्वाननुष्ठाता वा इदम् अस्य
विवादस्य निर्णयरूपं वाक्यं वि वोचत् प्रवीति । नाभ्यमिकमिममग्निं प्रवीति । तथा च यास्का—
‘यत्र विवदेते दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेष्टाशक्नुवन्ति तत्तद-
मयनं समानस्याना ऋविजस्तेषां यज्ञं समनुवानानां को न इदं विवदस्यति’ (निह. ७. ३०) इति ॥

कत्यग्रयः कति सूर्यासः कत्युपासः कत्यु स्विदार्पः ।

नोपस्विर्जं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विब्रजे कम् ॥ १८ ॥

कति । अग्रयः । कति । सूर्यासः । कति । उपसः । कति । ऊँ इति । स्वित् । आपः ।

न । उपस्विर्जम् । वः । पितरः । वदामि । पृच्छामि । वः । कवयः । विब्रजे । कम् ॥ १८ ॥

एवं विषदमानावग्निवायू पितृन् प्रश्नमेयतुः । तत्र मध्यमस्तान् पृच्छति । कत्यग्रयः । अग्रयः
कति कतिसंख्याकाः सूर्यासः सूर्याश्च कतिसंख्याकाः । उपसासः उपसश्च कतिसंख्याकाः । आपः
च कति । उ इति पूरणः । स्विच्छब्दोऽत्र विचारणार्थः । हे पितरः वः युष्माकम् उपस्विर्जम् ।
उपस्विर्जमिति शर्वांगुलं वचनमुच्यते । पूर्वोक्तं प्रश्नवचनमेतत् न वदामि । किं तर्ह्यहमजानन् हे
कवयः मेधाविनः युष्मान् विब्रजे विज्ञानाय कं सुखं स्वरूपपर्यालोचनकेशमन्तरेण पृच्छामि ।
अत्रोचराणि वाल्खिल्यसंहितायां दर्शितानि—‘एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विषमत्तु
प्रभूतः । एकैवोपाः सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम्’ (ऋ. सं. ८. ५८. २) इति ॥

यावन्मात्रमुपसो न प्रतीकं सुपण्यो वसते मातरिश्चः ।

तावद्दधात्युपं यज्ञमायन् ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥ १९ ॥

यावत्समात्रम् । उपसः । न । प्रतीकम् । सुपण्यैः । वसते । मातरिश्चः ।

तावत् । दधाति । उप । यज्ञम् । आश्रयन् । ब्राह्मणः । होतुः । अवरः । निषीदन् ॥ १९ ॥

प्रकृतस्य वैश्वानरस्य विषये च. प्रभस्तस्य निर्णयमनया चक्षुः । हे १ मातरिभ्यः मातर्यन्तरिक्षे
 श्वसन् माध्यमिक वायो १ यावन्मात्रं यावदेव १ सुपण्यः सुपतना रात्रयः १ उपसः १ प्रतीकं मुपं
 प्रकाशार्थं दर्शनं वा । १ न इति पूरणः । १ वसते आच्छादयन्ति १ तावत् एव १ माहणः होता १ अवरः
 निकृष्टः १ होतु. अस्याग्नेर्वैश्वानरस्य दैत्यस्य होतु १ निषीदन् १ होत्रं कर्म कर्तुमुपनिषान् १ यज्ञमायन्
 उपताच्छन् १ उप १ दधाति । होतृकर्म स्वबुद्धौ धारयति । तथा च यास्क.—' यावन्मात्रमुपमः
 प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वास्त्युपमानस्य संप्रत्यये प्रयोग इहेव निधेहीति यथा सुपण्यः
 सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिभ्यश्च्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन् माहणो होतास्याग्ने-
 र्होतुवरौ निषीदन् होतृजपस्वनमिद्वैश्वानरीयो भवति ' (निरु. ७. ३१) इति ॥ ॥ १३ ॥

' इन्द्रं स्तव ' इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
 ' इन्द्रं स्तव इष्टुना रेणु ' इति । सूर्यस्तुभ्राग्न्येकाह इदं सूक्तं निष्कैवत्यनिविधानम् । सूत्रितं च—
 ' सूर्यस्तुता यथास्त्वाग्निः विषा सोममग्नीन्द्रं ज्ञेति मध्यंदिनः १ ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्रं स्तवा नृत्तं यस्य मृहा विषवाधे रोचना वि ज्यो अन्तान् ।

आ यः प्रप्री चर्पणीधृद्वरोभिः प्र सिन्धुभ्यो रिरिचानो महित्वा ॥ १ ॥

इन्द्रम् । स्तव । नृत्तमम् । यस्य । मृहा । वि० यवाधे । रोचना । वि । ज्यो । अन्तान् ।

आ । यः । प्रप्री । चर्पणि० धृत् । वरः ० अभिः । प्र । सिन्धु० भ्यः । रिरिचान् । महि० इत्वा ॥ १ ॥

हे स्तोतः त्वं १ मृतमं जेतृनमम् १ इन्द्रं १ स्तव स्तुहि । १ यस्य इन्द्रस्य १ मृहा महारम् । विभक्ति-
 श्चारायम् । १ रोचना परेषां चेज्जासि १ विषवाधे विषाधते । अभिभवतीत्यर्थः । १ वि १ ज्यो. दृष्टिश्चाथ
 १ अन्तान् पर्यन्तानभिभवति । १ य. चेन्द्र. १ चर्पणीधृन् अनुत्पाणां घर्ता १ सिन्धुभ्यः समुद्रेभ्योऽपि
 १ महित्वा महत्वेन १ प्र १ रिरिचानः प्रवर्चमानश्च सन् १ वरोभिः तमसां धारकैस्तेजोभिः १ आ १ प्रप्री
 यावापृष्टिभ्यावापूरयति ॥

॥ सूर्यः पर्यरू वरांस्येन्द्रो ववृत्त्याद्रध्यैव चक्रा ।

अतिष्ठन्तमपस्यं न सर्गं कृष्णा तमांसि त्विष्या जघान ॥ २ ॥

सः । सूर्यः । परि । उरु । वरांसि । आ । इन्द्रः । ववृत्त्यात् । रध्योऽइव । चक्रा ।

अतिष्ठन्तम् । अपस्यम् । न । सर्गम् । कृष्णा । तमांसि । त्विष्या । जघान् ॥ २ ॥

१ सूर्यः सुचीर्ये. १ स. प्रसिद्धः. १ इन्द्रः १ उरु बहुनि १ वरांसि तेजसांसि १ वरि १ आ १ ववृत्त्यात्
 पर्यावर्तयति । तत्र इष्टान्तः । १ रध्यैव यथा १ सारथी १ रथसंबन्धीनि १ चक्रा चक्राणि आवर्तयति
 तद्वादिष्यर्थः । किंच सोऽयम् १ अतिष्ठन्तं ग्रीष्मं गच्छन्तम् १ अपस्यं १ न कर्मण्यमिव १ सर्गम् । सूर्यत
 इति सर्गोऽयः । तं १ कृष्णा कृष्णानि १ तमांसि १ त्विष्या दीप्या १ जघान हस्ति ॥

१. ग-त-म-गमे. निकृष्टः । २. ग१-२-होतुर्पा निषीदन्, त-म४.८-होतुर्गाननिषीदन्, म१-होतु-
 शनिदन्; म२-होतुवरौ निषीदन्, म६-मु-होतुर्गान निषीदन् । ३. त-उपायन्तन् । ४. ग-त-म-मु-
 माध्यंदिनः । ५. ग-म-यथा रथी; त-सारथी ।

समानमस्मा अनपावृदच क्षमया दिवो असमं ब्रह्म नव्यम् ।

वि यः पृष्ठेव जनिमान्यर्य इन्द्रश्चिकाय न सखायमीपि ॥ ३ ॥

समानम् । असमै । अनपऽवृत् । अर्च । क्षमया । दिवः । असमम् । ब्रह्म । नव्यम् ।

वि । यः । पृष्ठाऽईव । जनिमानि । अर्यः । इन्द्रः । चिकाय । न । सखायम् । ईपि ॥ ३ ॥

हे स्तोत० एवं ऽसमानं मया सह ऽअनपावृत् अपगतिरहितं ऽक्षमया ऽदिवः दिवः पृथिव्याश्च
 ऽअसमम् अत्यन्तमतिरिक्तम् । महदित्यर्थः । ऽनयं नचतरमन्यैरकृतपूर्वं ऽयस स्तोत्रम् ऽअस्मै इन्द्राय
 ऽअर्च उच्चारय । ऽयः ऽइन्द्रः ऽजनिमानि यज्ञेषु जातानि ऽपृष्ठेव पृष्ठसंश्रकानि स्तोत्राणीष ऽअर्यः
 भरीन् शत्रून् ऽवि ऽचिकाय विचिनोति ऽसखायं च ऽन ऽईपे नैच्छति ॥

इन्द्राय गिरौ अनिशितसर्गा अपः प्रेरयं सर्गरस्य बुभात् ।

यो अक्षेणेव चक्रिया शचींभिर्विष्वक्स्तम्भं पृथिवीमुत घाम् ॥ ४ ॥

इन्द्राय । गिरः । अनिशितऽसर्गाः । अपः । प्र । ईरयम् । सर्गरस्य । बुभात् ।

यः । अक्षेणऽइव । चक्रिया । शचींभिः । विष्वक् । तस्तम्भं । पृथिवीम् । उत । घाम् ॥४॥

ऽइन्द्राय इन्द्रायम् ऽअनिशितसर्गाः अतन्कृतवितर्गा उपयुं परि वर्तमाना याः । गिरः स्तुतयः
 ताभिर्गीभिः । ऽसर्गरस्य अन्तरिक्षस्य । 'सर्गरं समुद्रः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । ऽबुभात् प्रवेशात्
 ऽअपः उक्कानि ऽप्रेरयं प्रेरयानि । ऽयः ऽइन्द्रः ऽशचींभिः कर्मभिः ऽपृथिवीम् उत अपि च ऽघां
 दिवं ऽचक्रिया रथचक्राणि ऽअक्षेणेव यथा रथाक्षेणं तद्वत् ऽविष्वक् सर्वतः ऽतस्तम्भं अस्तम्भात् ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमींवाञ्छरुमौ ऋजीपी ।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ५ ॥

आपान्तमन्युः । तृपलऽप्रभर्मा । धुनिः । शिमींवान् । शरुऽमान् । ऋजीपी ।

सोमः । विश्वानि । अतसा । वनानि । न । अर्वाक् । इन्द्रम् । प्रतिमानानि । देभुः ॥५॥

ऽआपास्तमन्युः आपातितमन्युः^१ ऽतृपलप्रभर्मा प्रावभिः क्षिप्रप्रहारी ऽधुनिः शत्रूणां कम्पयिता
 ऽक्षिमीपान् कर्मवान् ऽशरुमान् आयुधवान् ऽऋजीपी ऋजीपवान् ऽसोमो ऽविश्वानि सर्वाणि
 ऽअतसा अतसमयानि ऽवनानि अरण्यानि वधयतीति शेषः । ऽप्रतिमानानि प्रतिमानभूतानि
 समानानि द्रव्याणीत्यर्थः । ऽइन्द्रम् अर्वाक् ऽन देभुः । इन्द्रोत्तरित्राकर्षणकर्म । तुलया मीयमाना-
 न्यारमाभिमुखतया नाकर्षयन्ति । लघूनि भवन्तीत्यर्थः । अन्यत्र प्रतिनिधीयमानानि^२ गुरुणि तान्या-
 रमाभिमुखमाकर्षन्ति नैवमिन्द्रं कुर्वन्तीति । सर्वेभ्यो महाविन्द्र इत्यर्थः । त्रयः पादाः सौम्यास्तुरीय-
 स्वैन्द्रः । तथा च पास्कः—'आपातितमन्युस्तृपलप्रहारी क्षिप्रप्रहारी^३ सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धुनोतेः
 शिमीति कर्मनाम शमयतेवं शक्नोतेवर्जीपी सोमो यासोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीपमपार्जितं
 भवति तेनर्जीपी सोमोऽध्याप्यैन्द्रो निगमो भवत्यृजीपी वज्रीति । सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि

१. त-भ-अतरिक्षं च । २. ग१.२-त-भ-मु-‘यः’ नास्ति । ३. त२.७-अ-रथाक्षेणेव । ४. ग२-
 आपादितः । ५. त-भ-प्रतिनिधीयमानानि । ६. त१.२.७-मु-क्षिप्रप्रहारी सप्रप्रहारी ।

नार्वाग्निन्द्रं प्रतिमानानि दम्बुवन्ति धीरेन प्रतिमिमते ननं तानि दम्बुवन्ति' (निर. प. १२)
इति ॥ ॥ १४ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः ।

यदस्य मनुयुरधिनीयमानः शृणार्तिं वीळु रुजर्ति स्थिरार्णि ॥ ६ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । न । धन्व । न । अन्तरिक्षम् । न । अद्रयः । सोमः । अक्षरिति ।

यत् । अस्य । मनुयुः । अधिनीयमानः । शृणार्तिः । वीळु । रुजर्तिः । स्थिरार्णि ॥ ६ ॥

१ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ २ यस्य इन्द्रस्य प्रतिमानभूते ३ न भवत ४ न ५ धन्व उदकमपि प्रतिमानभूतं न भवति । ६ नान्तरिक्षम् ७ अन्तरिक्षमपि प्रतिमानभूतं न भवति । ८ नाद्रयः ९ पर्वताक्ष प्रतिमानभूता न भवन्ति । तस्येन्द्रस्य १० सोमः ११ अक्षाः क्षरति । किंच १२ यत् यदा १३ अस्य इन्द्रस्य १४ मनुयुः क्रोधः १५ अधिनीयमानः शृणुणामुपरि प्राप्यमाणो भवति तदानीमपिमिन्द्रः १६ वीळु खंडं १७ शृणानि हिनस्ति । १८ स्थिरार्णि १९ रुजति भिनत्ति च ॥

जघान वृत्रं स्वधितिर्वनैव कुरोज पुरो अर्दत्त सिन्धून् ।

विमेद गिरिं नवमित्र कुम्भमा गा इन्द्रो अकृणुत स्वयुग्मिभः ॥ ७ ॥

जघान । वृत्रम् । स्वधितिः । कुरोज । पुरः । अर्दत् । न । सिन्धून् ।

विमेद । गिरिम् । नवम् । इत् । न । कुम्भम् । गा । गाः । इन्द्रः । अकृणुत । स्वयुग्मिभः ॥ ७ ॥

इन्द्रः १ वृत्रम् असुर २ जघान हतवान् । अपि च ३ स्वधितिः परशुः ४ वनेन वनानीव ५ पुरः शत्रुनगरीः ६ कुरोज रुजति भिनत्ति । शत्रुनगरीभिस्तां च ७ सिन्धून् नदी ८ अर्दत् वृष्टयुक्केनाक्षिपत् । ९ न इति संप्रत्यये । किंच १० गिरि मेघं ११ नवम् १२ न नवमिव १३ कुम्भं कण्ठां १४ विमेद १५ इत् भिनत्येव । किंच १६ इन्द्रः १७ स्वयुग्मिभः स्वयं युज्यमानैर्मित्रैः १८ गाः उदकानि १९ आ २० अकृणुत अस्मदभिमुखं करोति ॥

त्वं ह त्यदृणया इन्द्र धीरोऽसिर्न पर्व वृजिना शृणासि ।

प्र ये मित्रस्य वरुणस्य धाम युजं न जनां मिनन्ति मित्रम् ॥ ८ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । ऋणऽयाः । इन्द्रः । धीरः । असिः । न । पर्वः । वृजिना । शृणासि ।

प्र । ये । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । युजम् । न । जनाः । मिनन्ति । मित्रम् ॥ ८ ॥

१ इन्द्रः २ धीरः प्राज्ञः ३ त्वं ४ ह इव खलु ५ त्यत् तत् ६ ऋणयाः स्तोत्रविषयाणां शृणानां प्रापयितामि । किंच त्वम् ७ असिर्न शस्त्रमिव ८ पर्व पशूनां पर्वानि ९ वृजिना वृजिनानि स्तोत्राणामुप-
द्रवाणि १० शृणासि हंसि । किंच ११ मित्रस्य १२ वरुणस्य मित्रावरणयोः १३ धाम धारकं कर्म १४ युजं १५ य-
युक्तमिव १६ मित्रं १७ ये अज्ञा नृशंसाः १८ जनाः १९ प्र २० मिनन्ति प्रकर्षेण हिसन्ति तानपि शृणातीत्यर्थः ॥

प्र ये मित्रं प्रार्थमणं दुरेवाः प्र संगिरः प्र वरुणं मिनन्ति ।

न्यमित्रेषु वधमिन्द्र तुभं वृषन् वृषाणमरुपं शिशीहि ॥ ९ ॥

१ त-प्रतिमानभूते न भवति, म-प्रमाणभूते न भवत । २ त-म-न' नास्ति । ३ त-म-
अन्तरिक्षं । ४ त-म-अद्रयः । ५ त-म-१.२.४.६-मुपद्रवार्णा, म८-मुपद्रव्याणां ।

प्र । ये । मित्रम् । प्र । अर्यमणम् । दुःऽएवाः । प्र । समऽगिरः । प्र । वरुणम् । मिनन्ति ।
नि । अमित्रेषु । वधम् । इन्द्र । तुष्टम् । वृषन् । वृषाणम् । अरुणम् । शिशिहि ॥ ९ ॥

ये वृषेवाः दुष्टगमना जनाः मित्रं देवं प्र मिनन्ति ग्रहिसन्ति अर्यमणं च देवं प्र मिनन्ति
संगिरः समीचीनस्तुतिमतो मस्तश्च प्र मिनन्ति वरुणं च देवं प्र मिनन्ति तेषु अमित्रेषु शत्रुषु ।
तानुद्दिश्येत्यर्थः । हे वृषन् कामानां वपेक इन्द्र त्वं तुष्टं गमनशीलं वृषाणं कामानां वपेकम् अरुणम्
आरोधमानं वधं वधम् । वधः वज्रः इति वज्रमामसु पाठात् । नि शिशिहि तीक्ष्णिकुरु ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् ।

इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणाभिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः ॥ १० ॥

इन्द्रः । दिवः । इन्द्रः । ईशे । पृथिव्याः । इन्द्रः । अपाम् । इन्द्रः । इत् । पर्वतानाम् ।

इन्द्रः । वृधाम् । इन्द्रः । इत् । मेधिराणाम् । इन्द्रः । क्षेमे । योगे । हव्यः । इन्द्रः ॥ १० ॥

दिवः सुलोकस्य इन्द्रः ईशे ईष्टे पृथिव्याः भूमेरपि इन्द्रः ईशे ईशरो भवति ।
अपाम् उदकानामपि इन्द्रः ईशरो भवति । पर्वतानां मेघानामपि इन्द्रः ईशरो भवति । वृधां
वृद्धानामपि इन्द्रः एषेधरः । मेधिराणां प्राज्ञानामपि इन्द्रः एव ईशरो भवति । किंच इन्द्रः
क्षेमे लब्धस्य धनस्य परिपालने इहम्यः ह्यतयः योगे अलब्धस्य धनस्य लाभेऽपि इन्द्रः एव
ह्यतयो भवति ॥ १५ ॥

प्राक्तुम्य इन्द्रः प्र वृधो अहम्यः प्रान्तरिक्षात्प्र समुद्रस्य धासेः ।

प्र वातस्य प्रथसः प्र ज्मो अन्तात्प्र सिन्धुम्यो रिरिचे प्र क्षितिम्यः ॥ ११ ॥

प्र । अक्तुम्यः । इन्द्रः । प्र । वृधः । अहम्यः । प्र । अन्तरिक्षात् । प्र । समुद्रस्य । धासेः ।

प्र । वातस्य । प्रथसः । प्र । ज्मः । अन्तात् । प्र । सिन्धुम्यः । रिरिचे । प्र । क्षितिम्यः ॥ ११ ॥

इन्द्रः अक्तुम्यः रात्रिम्यः । प्र वृधः प्रवृद्धः । अहम्यः दिवसेभ्योऽपि प्र वृधः अधिकः ।
अन्तरिक्षात् अपि प्रवृद्धः । समुद्रस्य अन्धेः धासेः धारकास्थानादपि प्रवृद्धः । वातस्य वायो ।
प्रथसः प्रथितोऽपि प्रवृद्धः । ज्मः पृथिव्याः अन्तात् पर्वतानादपि प्रवृद्धः । सिन्धुम्यः नदीम्यश्च
प्र रिरिचे अतिरिच्यते । महान् भवतीत्यर्थः । क्षितिम्यः मनुष्येभ्योऽपि प्र रिरिचे ॥

प्र शोशुचत्या उपसो न केतुरसिन्वा ते वर्ततामिन्द्र हेतिः ।

अश्मेव विष्य दिव आ सृजानस्तापिष्ठेन हेपसा द्रोषमित्रान् ॥ १२ ॥

प्र । शोशुचत्याः । उपसः । न । केतुः । असिन्वा । ते । वर्तताम् । इन्द्र । हेतिः ।

अश्माऽहव । विष्य । दिवः । आ । सृजानः । तापिष्ठेन । हेपसा । द्रोषमित्रान् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ते तव अभिन्वा भेदनरहिते हेतिः वज्राख्यमायुधं शोशुचत्याः ज्वलन्त्याः
उपसो न यथोपसः केतुः पताकास्थानीयो रश्मिस्तद्वच्छत्रुषु प्र वर्तताम् । किंच तापिष्ठेन

अतिशयेन शत्रूणां तापविष्या षष्ठ्यसा शब्दकारिण्या हेत्या षष्ठ्योवमित्रान् । दुग्धानि मित्राणि येषां ते द्रोघमित्राः । तान् शत्रून् विष्य तादृश । तत्र दृष्टान्तः । षडिव षष्ठा षष्ठ्यान् । सृज्यमानः षष्ठ्यमेव । यथाशानिः^१ वृक्षान्^२ विष्यति तद्वदित्यर्थः ॥

अन्वह मासा अन्विद्वनान्यन्वोर्षधीरनु पर्वतासः ।

अन्विद्वं रोदसी वावशाने अन्वापौ अजिहत् जार्यमानम् ॥ १३ ॥

अनु । अह । मासाः । अनु । इत् । वनानि । अनु । ओषधी । अनु । पर्वतासः ।

अनु । इन्द्रम् । रोदसी इति । वावशाने इति । अनु । आपः । अजिहत् । जार्यमानम् ॥ १३ ॥

वजायमानं प्रादुर्भवन्तम् इन्द्रं षष्ठ्यामा । चैत्रादयः षष्ठ्यनु अजिहत् अनुगच्छति । षष्ठ्यह इति पूरणः । वनानि अष्टयान्वयोन्द्रम् षष्ठ्यनु अजिहत् । इत् इति पूरणः । ओषधी ओषधौऽपि इन्द्रम् षष्ठ्यनु गच्छति । पर्वतासः पर्वता अपोन्द्रम् षष्ठ्यनु गच्छति । वावशाने कामयमाने षष्ठ्यरोदसी यावापृथिव्यावपि षष्ठ्यनु अनु गच्छतः । आपः उद्धरान्वयोन्द्रम् षष्ठ्यनु गच्छति । मासापृथिव्यान् देवताः प्रादुर्भवन्तमिन्द्रमनुगच्छन्तीत्यर्थः ॥

कहिं स्विता त इन्द्र चेत्यासदुघस्य यद्भिन्नदो रस एषत् ।

मित्रकुवो यच्छसने न गावः पृथिव्या आपृगमुया शयन्ते ॥ १४ ॥

कहिं । स्वि । सा । ते । इन्द्र । चेत्या । असत् । अघस्य । यत् । भिन्नदः । रक्षः । आऽईषत् ।

मित्रऽकुर्वः । यत् । शसने । न । गावः । पृथिव्याः । आऽपृक् । अमुया । शयन्ते ॥ १४ ॥

इ इन्द्र षष्ठ्ये तव षष्ठ्या हेतिरिषुवां षष्ठ्या केनयितव्या शत्रुषु हेतव्या षष्ठ्ये कहिं षष्ठ्ये कदा वा षष्ठ्यत् भविष्यति । यत् यथा हेत्या स्वम् षष्ठ्यस्य । द्वितीयार्थे पठेत् । अहतम् षष्ठ्यत् युद्धार्थमागच्छत् षष्ठ्यरक्ष षष्ठ्यभिन्नदः अभिन्नः । यत् यथा च शक्त्या षष्ठ्यमित्रकुवः मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारो जनाः षष्ठ्यपृथिव्याः संवन्धिनि षष्ठ्यशसने विश्वसन्नस्थाने षष्ठ्यगावो षष्ठ्यन पशव इव षष्ठ्यआपृक् आपृचनहताः सन्तः षष्ठ्यअमुया अनया पृथिव्या संगता युद्धे षष्ठ्यशयन्ते शेरते ॥

शत्रूयन्तो अभि ये नस्तत्से महि वार्धन्त ओगणास इन्द्र ।

अन्धेनामित्रास्तर्मसा सचन्तां सुज्योतिषो अक्तवस्तां अभि प्युः ॥ १५ ॥

शत्रूयन्तः । अभि । ये । नः । तत्से । महि । वार्धन्तः । ओगणासः । इन्द्रः ।

अन्धेनः । मित्राः । तर्मसा । सचन्ताम् । सुज्योतिषः । अक्तवः । तान् । अभि । स्युरिति स्युः ॥ १५ ॥

इ इन्द्र षष्ठ्ये शत्रूयन्तः षष्ठ्यमहि अयन्तः षष्ठ्यवार्धन्तः अस्मान् वाधमानाः षष्ठ्यओगणास संघीभूताः षष्ठ्यये शत्रवः षष्ठ्यनः अस्मान् षष्ठ्यअभि तत्से निक्षिपन्ति षष्ठ्यये षष्ठ्यमित्राः शत्रवः षष्ठ्यअन्धेनः षष्ठ्यतमसा महः सान्धकारेण षष्ठ्यसचन्तां संगच्छन्ताम् । किंच षष्ठ्यतान् षष्ठ्यमित्रान् षष्ठ्यसुज्योतिषः दिवसाः षष्ठ्यअक्तवः शत्रवश्च षष्ठ्यअभि षष्ठ्यप्युः अभिमयन्तु ॥

१. त. ४.५-यथास्मा । २. ग. त. ४.५-शत्रादीन्, त. १.२.३.४-शत्रास्मान् । ३. त. १.२.३.४. ७.६-म-‘इद’ नास्ति । ४. ग. ४-शत्रूयन्तः शत्रुत्वमिच्छतः ।

पुरुणि हि त्वा सर्वना जनानां ब्रह्माणि मन्दन् गृणतामृषीणाम् ।

इमामाधोपन्नवसा सहृतिं तिरो विश्वाँ अर्चतो याह्यर्वाङ् ॥ १६ ॥

पुरुणि । हि । त्वा । सर्वना । जनानाम् । ब्रह्माणि । मन्दन् । गृणताम् । ऋषीणाम् ।

इमाम् । आऽधोपन् । अवसा । सऽहृतिम् । तिरो । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र एवा त्वां ऽजनानां संवन्धीभि ऽपुरुणि बहूनि ऽसवना सवनानि ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि
॥ ऽमन्दन् स्तुयन्ति मोदयन्ति वा । ऽगृणतां स्तुवताम्^१ ऽऋषीणाम् ऽइमां ऽसहृतिं स्तुतिं एवम्
ऽआधोपन् महती शोभना चैयं स्तुतिरिति वदन् ऽअर्चतः स्तुवतोऽन्यान् ऽविश्वान् सर्वानपि ऽतिर-
तिरह्कृत्य ऽअवसा रक्षणेन सह ऽअर्वाङ् असमदभिमुखं ऽयाहि गच्छ^२ ॥

एवा ते वयमिन्द्र भुञ्जतीनां विधाम सुमतीनां नवानाम् ।

विद्याम् वस्तोरवसा गुणन्ते विश्वामित्रा उत त इन्द्र नूनम् ॥ १७ ॥

एव । ते । वयम् । इन्द्र । भुञ्जतीनाम् । विधाम । सुऽमतीनाम् । नवानाम् ।

विधाम । वस्तोः । अवसा । गुणन्ते । विश्वामित्राः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ १७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते तवैव ऽभुञ्जतीनां रक्षन्ती. प्रियाः ऽवयं विश्वामित्रपुत्रा रेणवः ऽविद्याम्
लभेमहि । ऽउत अपि च हे ऽइन्द्र ऽते तव ऽनवाणां नूतनाः ऽसुमतीनां सुमतीरुमहदुद्धाः ऽवस्तोः
अहनि ऽअवसा रक्षणार्थं ऽगृणन्तः ऽनूने त्वां स्तुवन्त एव ऽविश्वामित्राः विश्वामित्रपुत्रा वयं
ऽविद्याम् लभेमहि ॥

शुनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १८ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानाम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ १८ ॥

ऽअस्मिन्भरे संप्रामे ऽशुनं धृदं ऽमघवानं धनवन्तं ऽशृण्वन्तम् अस्मदीपत्याह्वानस्य श्रोतारम्
ऽउग्रम् उद्गूर्णं, ऽसमत्सु संप्रामेषु ऽवृत्राणि शत्रून् ऽघन्तं मारयन्तं ऽधनानां शत्रुधनानां ऽसंजितं
सम्परोष जेतारम् ऽइन्द्रं ऽवाजसातौ अश्वस्य लाभाय ऽऊतये रक्षणाय च ऽहुवेम आह्वयेम ॥ ॥ १९ ॥

‘सहस्रशीर्षा’ इति षोडशर्षं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नामर्षिरित्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः ।
अग्न्यकमहदादिविलक्षणश्रेतनो यः पुरुषः ‘पुरुषाच्च परं किञ्चित्’ (क. उ. ३. ११) इत्यादिश्रुतिपु
त्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘सहस्रशीर्षां षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुभन्ते तु’
इति । गतो विनियोगः ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रंऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रंऽअक्षः । सहस्रंऽपात् ।

स. । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडस्थो यः पुरुषः^१ मीडयं महत्तरीर्षा । सहस्रशब्द-
स्योपलक्षणस्यादनन्तै शिरीर्षिभ्युक्तं ह्यर्थः । यानि सर्वप्राणिना शिरसि तानि सर्वाणि तदेहान्तःपा-
तित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं महत्ताशित्वं सहस्रपादत्वं च । पृथ. पुरुष. भूमिं ब्रह्माण्ड-
गोलकरूपा विश्वतः सर्वतः वृत्त्वा परिवेष्टय दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशम् अत्यतिष्ठत्
अतिक्रम्य इत्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डादहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदभैनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ।

उत । अमृतत्वस्य । ईशान । यत् । अभैन । अतिरोहति ॥ २ ॥

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव । यत् च भूतम् अतीतं जगत् यच्च
भव्यं भविष्यजगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन् कल्पे वर्तमाना प्राणिदेहाः^२ सर्वेऽपि विराट्-
पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्दृष्टव्यमित्यभिप्रायः । उत अपि च अमृतत्वस्य
देवत्वस्य अयम् ईशान स्वामी । यत् यस्मात्कारणम् अस्तेन प्राणिनां भोग्येमास्तेन^३ निमित्त-
भूतेन^४ अनिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिश्रम्य परिरूप्यमाना जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां
कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकाराज्जैदं नश्य वस्तुत्वमित्यर्थः^५ ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पुरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुष ।

पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानस्य जगदावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि भव्य पुरुषस्य महिमा
स्वकीयमामर्थ्यविशेषः । न ॥ तस्य वास्तवस्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुष भूत. महिम्नोऽपि उपाधान्
अतिशयेनाधिक । एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते । अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालप्रपञ्चानि
प्राणिजातानि पाद^६ चतुर्थोऽंशः^७ । अस्य पुरुषस्य अवदिष्ट त्रिपात् स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं
सत्^८ दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि 'मयं जानमनन्तं ब्रह्म'
(तै. आ. ८.१, तै. उ. २.१) इत्याद्यावत्स्य परमक्षण इत्यन्ताभावात्^९ पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं
तथापि अगदिदं प्रहस्वरूपापेक्षयाहमिति विवक्षितत्वात् पादचतुष्टयमन्वयः ॥

१. त१ २.१.१.७.८-म-पुरुष. नास्ति । २. त१.२.३-म२.७.८-यानिदेवाः । ३. त-म-मु-
शस्तेन भोग्येन । ४. त१.२.३.१.७.८-म-मु-निमित्तेन । ५. ग-त-वस्तुत्वमित्यर्थः । ६. त-म-चतुर्थो-
ऽंशः । ७. ग-त४.५-मु-इयत्ताया अभावात् ; त२.३.१.७.८-म४.८-इयत्ता अभावात् ।

त्रिपादूर्ध्व उटैत्पुरुषः पादौऽस्येहामवत् पुनः ।

ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उट् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अमवत् । पुनरिति ।

ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

सोऽयं १ त्रिपात् २ पुरुषः संसाररहितो ३ महास्वरूपः ४ सोऽयम् ५ ऊर्ध्वं ६ उटैत् अस्मादज्ञाम-
कायांसंसाररहितोऽत्रायैगुणदोषैरस्पृष्ट उक्तेर्णेन स्थितवान् । तत्त्व ७ अस्य सोऽयं ८ पादः क्षेत्रः
सोऽयम् ९ इह मायायां १० पुनः ११ अमवत् सृष्टिसंहारार्थ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्व सर्वस्य जगतः
परमात्मलेशात् भगवत्सायुकं—' विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ' (भ. गी. १०. ४१)
इति । १२ ततः मायाप्राप्तापत्यानन्तरं १३ विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण १४ विविधः सत् १५ व्यक्रामत्
व्याप्तवान् । किं कृत्वा । १६ साशनानशने अभिलक्ष्य । साशनं भोजनादिभ्यवहारोपेतं चेतनं प्राणि-
जातम् १७ अनशने तन्निहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो
भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥

तस्माद्विराज्जायत विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पृथाङ्भूमिर्मथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विऽराट् । अजायत । विऽराजः । अधि । पूरुषः ।

सः । जातः । अति । अरिच्यत । पृथात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति षडुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते । १ तस्मात् आदिपुरुषात् २ विराट् महाण्डदेहः
३ अजायत उत्पन्नः । विविधानि ४ राजन्ते वस्तुन्यत्रेति ५ विराट् । ६ विराजोऽधि विराट्देहस्योपरि
तमेव देहमधिकरणं कृत्वा ७ पुरुषः संहोहाभिमानो कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्य
परमात्मा स्वयमेव ८ स्वकीयया मायया विराट्देहं महाण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य
महाण्डाभिमानो देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाथर्वाणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—' स वा
एव भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कीर्त्या सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव '
(नृ. सा. २. १. ९) इति । ९ स १० जातः विराट् पुरुषः ११ अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् । विराट्-
र्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यातिरिक्तोऽभूत् । १२ पृथात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं १३ भूमिं ससर्जति शेषः १
१४ अथो भूमिस्पष्टेनन्तरं तेषां जीवानां १५ पुरः ससर्ज । पूर्वन्ते मसभिर्षांतुभिरिति पुरः शरीरानि ॥ १॥ ७ ॥

यत्पूरुषेण इत्रिपां देवा यज्ञमर्तन्वत ।

वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्विः ॥ ६ ॥

यत् । पूरुषेण । इत्रिपां । देवाः । यज्ञम् । अर्तन्वत ।

वसन्तः । अस्य । आसीत् । आर्ज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

१. ग-त-भ-मु-संसाररहितो । २. ग-त-१-२-३-६-७-८-म-बहुलस्वरूपः । ३. ग-तस्य
योर्ध्वं, त-भ-७-तस्य सोऽयं । ४. त-भ-देवतिर्यगादिरूपेण । ५. त-मु-प्राणिजातं तस्यते । ६. ग-
त-४-५-म-विविधः । ७. त-भ-८-वस्तुन्यत्रेति । ८. त-म-स एव ।

यत् पदा पूर्वोक्तक्रमेणैव^१ शरीरपुलक्रेषु^२ सत्सु देवाः उचरसृष्टिसिद्धयर्थं वायुदम्पत्यानु-
त्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरपाक्येन^३ हविषा
मानसं यज्ञम् यतन्वत अन्वतिष्ठन् तदानीम् अभ्य यज्ञस्य वसन्तः वसन्तर्तुरेव आगयम्^४
आसीत् अभूत् । तमेवाज्यात्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्म हृष्म आसीत् । तमेवैध्मत्वेन
संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा शरद्धवि आसीत् । तमेव^५ पुरोडासादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त
इत्यर्थः । पूर्व^६ पुरुषस्य हवि सामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेष-
रूपत्वेन^७ संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥

तं यज्ञं वहिषि प्रीक्षन् पुरुषं ज्ञातमग्रतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । वहिषि । प्र । प्रीक्षन् । पुरुषम् । ज्ञानम् । अग्रतः ।

तेन । देवाः । अयजन्तु । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ७ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं यत् पुरुषं पशुत्वभावनाया^१ मूढे बद्धं वहिषि मानसे यज्ञे प्रीक्षन्
प्रीक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह । 'अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुर्यं ज्ञातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च
प्रतिबोक्तं 'तस्माद्बिराजजायत बिराजो अभि पुरुषः' इति । यत्नेन पुरुषरूपेण पशुना देवा
अयजन्त । मानसयार्गं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह । 'साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः
प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः ऋषयः मन्त्रद्वाराः च ये सन्ति । ते सर्वेऽव्ययजन्तेत्यर्थः ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।

पशून् तान् चक्रे वायव्यान् आरण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । सम्भृतम् । पृषत् आज्यम् ।

पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुतः । तादृशात् यत्तस्मात्
पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात् पृषदाज्यं वहिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितम् । इषि चाज्यं वैदेव-
मादिभीत्यज्ञातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान् वायुदेवताकाङ्क्षोक्तमसिद्धान् आरण्यान्
पशून् यज्ञे उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा ये च ग्राम्या गवाश्चादयः तानपि
चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्मांशेण समाक्रायते—'वायवः स्थेताह वायुर्वा
अन्तरिक्षस्याप्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवता खलु वै पशवः । वायव एवैनाम्परिददाति' (तै. प्रा.
३. २. १. ३) इति ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतं ऋचुः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।

छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

१. त-१. २. ३. ४. ५. ६. ७-अ-८-९-क्रमेण देवतरीरे । २. त-अ-तमेव । ३. त-मु-एवं । ४. ग-
माज्यादिरूपविशेषत्वेन । ५. त-पशुत्वभावाय ; अ-पशुत्वभावनाय ।

‘मर्वहुतः’ तस्मात् पूर्वोक्तात् ‘यज्ञात्’ ऋचः ‘सामानि च’ जज्ञिरे’ उत्पन्नाः । ‘तस्मात्
यज्ञात्’ ‘एन्दांसि गायत्र्यादीनि’ जज्ञिरे । ‘तस्मात् यज्ञात्’ ‘यजुः अपि’ अजायत ॥

तस्मादश्वा अजायन्तु ये के चौभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः ।

गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ १० ॥

‘तस्मात् पूर्वोक्तयज्ञात्’ ‘अश्वा’ अजायन्त उत्पन्नाः । तथा ‘ये’ ‘के’ ‘च’ अश्वस्यतिरिक्ता
गर्वाश्वा अश्वतराश्च ‘उभयादतः’ ऊर्ध्वाधोभागयोर्मयोः हन्त्युक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्तः । तथा
‘तस्मात् यज्ञात्’ ‘गावः’ च ‘जज्ञिरे’ किंच ‘तस्मात् यज्ञात्’ अजावयः च ‘जाताः’ ॥ १० ॥

यत्पुरुषं व्यर्दधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

यत् । पुरुषम् । वि । अर्दधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ।

मुखम् । किम् । अस्य । कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू इति । पादौ । उच्येते इति ॥ ११ ॥

प्रभोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टि वस्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्रागरूपा देवाः
‘यत् यदा’ ‘पुरुषं विराट्पूर्वं’ ‘व्यर्दधुः’ संकरवेनोत्पादितवन्तः^१ तदानीं ‘कतिधा कतिभिः प्रकारैः
‘व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । ‘अस्य पुरुषस्य’ ‘मुखं’ ‘किम्’ आसीत् । ‘कौ’ ‘बाहू’ अभूताम्
‘का’ ‘ऊरू’ कौ च ‘पादा’ उच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् ‘मुखं’ ‘किमित्यादिना विविध-
विषयाः प्रश्नाः ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । कृतः ।

ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्भ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । ‘अस्य प्रजापतेः’ ‘ब्राह्मणः’ ब्राह्मणवृत्तवृत्तिविशिष्टः
‘पुरुषः’ ‘मुखमासीत्’ ‘मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं ‘राजन्यः’ क्षत्रियवृत्तवृत्तिमात्^२ ‘पुरुषः’ सः ‘बाहू
‘कृतः’ बाहुद्वयेन निष्पादितः । ‘बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । ‘तत् तदानीम्’ ‘अस्य प्रजापतेः’ ‘यत् यो
‘ऊरू तदस्य’ ‘वैश्यः’ संपन्नः । ऊरूभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य ‘पद्भ्यां’ ‘पादाभ्यां’ ‘शूद्रः’ शूद्रवृ-
त्तवृत्तिमात् ‘पुरुषः’ अजायत । इयं च ‘मुखादिभ्यो’ ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्बहुः संहितायां सप्तमकाण्डे ‘स
मुखतस्त्रिभुवं निरमिमौत’ (तै. सं. ७. १. १. ४) इत्यादी विस्पष्टमाश्रिता । अतः प्रभोत्तरे उभे
अपि तत्परतयैव^३ भोजनीये ॥

१. त१.२.१.७-तस्मादप्यजायत । २. त-काण्डेनोत्पादितवन्तः । ३. त-‘किम्...मुखं’ नास्ति ।

४. त-मु-क्षत्रियवृत्तवृत्तिविशिष्टः । ५. ग-म-तत्परैरेव ; त१.२.४.५ ६.८-तत्परैरेव ; त-मु-तत्परै-
नैव ।

चन्द्रमा मर्नसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरर्जायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमा । मर्नसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।

मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

यथा दध्याद्यादिद्रव्याणि गवाद्यः पशवः ऋगादिवेदाः प्राज्ञादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एव चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेः पश्यन् सकाशात् चन्द्रमा जातः । चक्षोः च चक्षुषः, सूर्यः अपि अजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवायुस्त्रयी । अन्यः प्राणाद्वायुरर्जायत ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं ग्रीष्णो द्यौः समवर्तत ।

पृथ्वा भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकान् अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । ग्रीष्णः । द्यौः । सम् । अवर्तत ।

पृत्ऽभ्याम् । भूमिं । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन्^१ तथा अस्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो^२ देवाः^३ अकल्पयन् उत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति । नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत् । ग्रीष्णः, क्षिरसः, द्यौः, समवर्तत उत्पन्ना । अथ पृथ्वा पादाभ्यां भूमिः उत्पन्ना । अथ श्रोत्रात् दिशः उत्पन्ना ॥

सुप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना अवध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सुप्तः । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । समिधः । कृताः ।

देवाः । यत् । पशुम् । तन्वानाः । अवध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य सांख्यिकयज्ञस्य^१ शयन्यादीनि पशवः छन्दांसि परिधयः पशवः । ऐष्टिकस्याहवः नीयस्य त्रयः परिधयः उत्तरवेदिकाश्च आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाग्रायते— 'न पुरस्तापरि दधाथादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्तादक्षान्स्यपहन्ति' (तै. सं. २.६.६.३) इति । तत एत आदित्यमहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दीरूपाः । तथा समिधः त्रिः पशुः त्रिगुणीकृतसप्त-सत्याकाः एकविंशतिः कृताः । 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्य इमे लोका असावादिष्य एकविंशः' (तै. सं. ५.३.१०.३) इति श्रुताः पदार्थाः एकविंशतिदारुयुक्तेष्माखेन भाविताः । यन् यः पुरयो वैराजोऽस्ति तः पुरः पदेवा प्रजापतिप्राणिन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वाना मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अवध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र 'यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

१. त. म२. ४ ६.८—प्रजापतेर्मनःप्रभृतयो^१; म०—प्रजापतेर्मनसः प्रभृतयो^१ । २. त१-२-१—नाभ्या-दयो देवा अवयवाः; त३. ७—नाभ्यादयोवयवाः, त८-म—नाभ्यादयो देवा । ३. त—सांख्यिकयज्ञस्य मन्त्रस्य ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नार्कं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नार्कम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वं प्रपद्येनेकमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । 'देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यधोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यधोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् अयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् एतानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगत्प्रविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि^१ भामन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभಾಗार्थः संगृहीतः । अयोपासनतरङ्गलानुवादकभಾಗार्थः संगृह्यते । यत्र पस्मिन् विराट्-प्राप्तिरूपे नार्कं पूर्वं साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठति तत् नार्कं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं एते महिमानः तदुपासका महारत्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाके नव सूक्तानि । 'सं जागृवद्भिः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं वीतहृष्यपुत्रस्या-रुणनाम्न आर्यमग्निदेवस्यम् । अन्यथा त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्पः । तथा चानुक्रान्तं—'सं जागृवद्भिः पञ्चोनाख्यो वीतहृष्य भाग्रेयम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशक्रयोर्जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'सं जागृवद्भिश्चित्र इच्छिशोर्वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्' (आश्व. धी. ४. १३) इति ॥

सं जागृवद्भिर्जरमाण इष्यते दमे दमूना इपर्यन्निळस्पदे ।

विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभवा सुपखा सखीयुते ॥ १ ॥

सम् । जागृवत्ऽभिः । जरमाणः । इष्यते । दमे । दमूनाः । इपर्यन् । इळः । पदे ।

विश्वस्य । होता । हविर्पः । वरेण्यः । विऽशुः । विभाऽर्वा । सुऽसखा । सखिऽयुते ॥ १ ॥

हे भस्ते जागृवद्भिः जागरणशीलै स्तोत्रभिः जरमाणः स्तूयमानः दमूनाः दममना दानमना दान्तमना वा इळः इळ्यायाः पदे स्थाने उत्तरवेद्याम् इषयन् अन्नमिच्छन् विश्वस्य सर्वस्य हविषः होता वरेण्य वरणीयः विशुः ज्ञातः विभवा दीप्तिमान् सुपखा शोभनसखा भवान् सखीयुते सखिऽभिच्छते पञ्चमानाय सम् इष्यते सम्यग्दीप्यते ॥

स दर्शतश्चरतिथिर्गृहेगृहे वनेवने शिश्रिये तक्ष्वीरिव ।

जनंजनं जन्यो नार्ति मन्यते विश आ खेति विश्वो विश्वो विश्वम् ॥ २ ॥

सः । दर्शतऽश्रीः । अतिथिः । गृहेऽगृहे । वनेऽवने । शिश्रिये । तक्ष्वीऽईव ।

जनम्ऽजनम् । जन्यः । न । अति । मन्यते । विशः । आ । खेति । विश्वः । विश्वम्ऽविशम् ॥ २ ॥

^१ दर्शतश्ची । दर्शनीयविभूतिः अतिथिः^२ अतिथिगृहः सः अग्निः गृहेगृहे यजमानानां गृहेषु वनेवने सर्वेषु वनेषु च शिश्रिये श्रयति । किञ्च जन्यः जनहितः सोऽग्निः जनंजनं सर्वं जनं

१. त-मुख्यानि भूतानि । २. ग-त३. ४. ५. ६-मु- अतिथिः नार्ति । ३. ग-त४-वृक्षेषु ; त१. २. ३. ५. ६. ८-म१. ४. ८-वृक्षेषु । ४. ग-त५-४. ५. ८-जातिः ।

वत्कवीरिव गच्छन्निव वनाति वमन्यते न विसृज्य गच्छतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति । वद्वयः विद्वयो हितः सोऽग्निः वद्विशो मनुष्यान् ववा वक्षेति अभिराच्छति । किंच वद्विंशविंशं सचां विषाः प्रजा अधितिष्ठतीति शेषः ॥

सुदक्षो दक्षैः क्रतुनासि सुक्रतुस्मै कविः काव्येनासि विश्ववित् ।

वसुर्वर्धनां क्षयसि त्वमेक इद् द्यावा च यानि पृथिवी च पुष्यतः ॥ ३ ॥

सुदक्षः । दक्षैः । क्रतुना । असि । सुक्रतुः । अग्रे । कविः । काव्येन । असि । विश्ववित् । वसुः । वसूनाम् । क्षयसि । त्वम् । एकः । इत् । द्यावा । च । यानि । पृथिवी इति । च । पुष्यतः ॥ ३ ॥

हे अग्रे त्वं दक्षैः कर्मैः सुदक्षः सुबलः असि भवसि । किंच क्रतुना कर्मणा सुक्रतुः शोभनकर्मसि । किंच काव्येन मेधाविकर्मणा कवि मेधावी असि । किंच विश्ववित् सर्वज्ञोऽसि । किंच वसूनां धनानां वसुः वासयितासि । किंच हे अग्रे त्वमेक इद् एक एव क्षयसि निवससि । किंच द्यावा च पृथिवी च द्यावाभूमी यानि वसूनि पुष्यन्तः संवर्धयतः तेषां दिव्यानां पार्थिवानां च धनानामीशिव इत्यर्थः ॥

प्रजान्रमे तव योनिमृत्विजमिळायास्पदे घृतवन्तमासदः ।

आ ते चिकित्र उपसामिवेतयोऽरेपसः सूर्यस्येव रश्मयः ॥ ४ ॥

प्रजानन् । अग्रे । तव । योनिम् । ऋत्विजम् । इळायाः । पदे । घृतवन्तम् । आ । असदः । आ । ते । चिकित्रे । उपसामिऽइव । एतयः । ओरेपसः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः ॥ ४ ॥

हे अग्रे तव ऋत्विजम् ऋती भवं घृतवन्त घृतेन सहित योनिं निवासस्थानम् इळाया-स्पदे उच्चरवेद्यां प्रजानन् त्वम् आसदः आसीदसि । किंच ते तव रश्मयः उपसामिव यद्योपमाम् एतयः प्रजाः प्रकाशलक्षणा आगतयो वा निर्गता रश्मयो इत्यन्ते तद्वा अवा चिकित्रे प्रजायन्ते । सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य ओरेपसः पापरहिता निर्गताः रश्मयः इत्यन्ते तद्वा चिकित्रे प्रजायन्ते ॥

तव श्रियो वर्णस्येव विद्युत्तश्चित्रार्थिकित्र उपसां न केतवः ।

यदोपधीरभिसृष्टो वनानि च परि स्वयं चिनुये अक्षमास्ये ॥ ५ ॥

तव । श्रियः । वर्णस्यऽइव । विद्युत्तः । चित्राः । चिकित्रे । उपसाम् । न । केतवः । यत् । ओपधीः । अभिसृष्टः । वनानि । च । परि । स्वयम् । चिनुये । अक्षम् । आस्ये ॥ ५ ॥

हे अग्रे तव श्रियः रश्मिलक्षणा विद्युतयः चित्राः चिकित्राः चिकित्रे प्रजायन्ते । नत्र इष्टान्तः । वर्णस्येव यथा वर्णितुमेषस्य संबन्धिन्यः विद्युतः उपसां न यथा चोपसां केतवः प्रजानाम्प्रत्याः प्रकाशाः प्रजायन्ते तद्वदित्यर्थः । कदम्बग्राहः । यत् यदा त्वम् ओपधीः धीमता १

१. ग-त-४-५-सर्वप्रथम, त-१.२.३.९-७-सर्वप्रथम । २. ग-त-मु-इति शेषः । ३. ग-त-मु-प्रीदिय-वाद्याः; भ-२-प्रीदियात्याः; भ-४.९-८-प्रीदियाद्याः ।

वचनानि अरण्यानि ॥ च ॥ अभिसृष्टः सृष्टो दधुं विसृष्टः सन् ॥ स्वयम् ॥ अग्रमना ॥ आस्ये मुखे ॥
अग्रम् अर्दनीयं स्थावरलक्षणं ॥ परि ॥ विबुधे परिक्षिपसीत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

तमोषधीर्दधिरे गर्भमुत्त्रियं तमापो अग्निं जनयन्त मातरः ।

तमिस्समानं वनिनश्च वीरुधोऽन्तर्वतीश्च सुवते च विश्वहा ॥ ६ ॥

तम् । ओषधीः । दधिरे । गर्भम् । ऋत्विर्यम् । तम् । आपः । अग्निम् । जनयन्त । मातरः ।

तम् । इत् । समानम् । वनिनः । च । वीरुधः । अन्तःऽवतीः । च । सुवते । च । विश्वहा ॥ ६ ॥

॥ अग्निवपग् कर्त्ता प्राप्तं ॥ गर्भं गर्भभूतं ॥ तं प्रकृतमग्निम् ॥ ओषधीः ओषधयः ॥ दधिरे धारयन्ति ।
॥ तम् एव ॥ अग्निं ॥ मातरः धारकत्वेन मातृस्थानीया ॥ आपः च ॥ जनयन्त जनयन्ति । किंच
॥ वनिनः वनस्पतयः ॥ च ॥ समानं गर्भमावेन प्रवेष्टात् स्वतुल्यं ॥ तमिद् तमेवाग्निं जनयन्ति । किंच
तमेवाग्निम् ॥ अन्तर्वतीः गर्भवारयः ॥ वीरुधः ओषधयः ॥ च ॥ विश्वहा सर्वदा ॥ सुवते जनयन्ति ॥

वातोपधूत इपितो वशां अनु तृपु यदन्ना वेर्विपद्वितिष्ठसे ।

आ ते यतन्ते रथ्यो यथा पृथक्शर्धीस्यग्ने अजराणि धक्षतः ॥ ७ ॥

वातऽउपधूतः । इपितः । वशान् । अनु । तृपु । यत् । अन्ना । वेर्विपत् । दिऽतिष्ठसे ।

आ । ते । यतन्ते । रथ्यः । यथा । पृथक् । शर्धांसि । अग्ने । अजराणि । धक्षतः ॥ ७ ॥

हे ॥ अग्ने ॥ यत् ॥ यथा रथ्यः ॥ वातोपधूतः वायुना कम्पितः ॥ वशान् कान्तात् वन्द्यपतीम् ॥ अनु
प्रति ॥ तृपु क्षिप्रम् ॥ इपितः प्रेरितश्च ॥ सन् ॥ अन्ना अर्दनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थावराणि ॥ वेर्विपत्
॥ व्याप्नुयन् ॥ वितिष्ठसे हतस्ततो गच्छसि तदानीं ॥ धक्षतः काष्ठानि दहतः ॥ ते त्वं ॥ अजराणि जरा-
रहितानि ॥ शर्धांसि तैर्जांसि ॥ यथा ॥ रथ्यः रथिनः सव्रत् ॥ पृथक् ॥ आ ॥ यतन्ते गच्छन्ति ॥

मेधाकारं विदधस्य प्रसार्धनमग्निं होतारं परिभूतम मतिम् ।

तमिदमे हविष्या समानमिचमिन्महे वृणते नान्यं त्वत् ॥ ८ ॥

मेधाकारम् । विदधस्य । प्रसार्धनम् । अग्निम् । होतारम् । परिभूतम् । मतिम् ।

तम् । इत् । अग्ने । हविषि । आ । समानम् । इत् । तम् । इत् । महे । वृणते । न । अन्यम् । त्वत् ॥ ८ ॥

॥ मेधाकारं प्रज्ञायाः कर्तारं ॥ विदधस्य यज्ञस्य ॥ प्रसार्धनं प्रकर्षेण साधकं ॥ होतारं देवाना-
माह्वतारं ॥ परिभूतम् अतिशयेन शत्रूणां परिभयितारं ॥ मतिं सन्तारं यं त्वाम् ॥ अग्निं वृणीमहे इति
शेषः । ॥ तमिद् तमेवाग्निम् ॥ अग्ने अत्ये ॥ हविषि चरुपुरोडाशादिके हविषि ॥ समानमिद् सहैव
॥ अग्निवपः ॥ आ ॥ वृणते प्रार्थयन्ते । ॥ महे महति सोमरश्मके हविष्यवि ॥ तमिद् तमेवाग्निं ॥ वृणते ।
॥ त्वत् त्वसः ॥ अन्यम् अतिरिक्तं देयं ॥ न वृणते ॥

१. ग-ततत; त-म२.४.९.८-सन् तं । २. ग२-प्रक्षिपसीत्यर्थः; ग४-त३.४.५-प्रक्षेपसीत्यर्थः;
त१.५-प्रक्षेपामीत्यर्थः; त२.९-प्रक्षेपमीत्यर्थः; त८-प्रक्षिपमीत्यर्थः; म-प्रक्षिपसीत्यर्थः । ३. ग४-ययदा,
त१.२.६.८-म-त्वं ययदा त्वं; त३.४.५.७-मु-त्वं ययदा । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मेपितथ ।
५. ग-त-मु-पृथक् पृथक् । ६. त-मु-आगच्छति । ७. त-साधनं । ८. ग-त-म-तमेवाग्निं त्वं ।

त्वामिदं वृणते त्वायवो होतारमग्रे विदथेषु वेधसः ।

यदेव्यन्तो दधति प्रयांसि ते हविष्मन्तो मन्वो वृक्तवर्हिषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । इत् । अत्र । वृणते । त्वाऽयव । होतारम् । अग्रे । विदथेषु । वेधसः ।

यत् । देवऽयन्तः । दधति । प्रयांसि । ते । हविष्मन्तः । मन्वः । वृक्तवर्हिषः ॥ ९ ॥

हे ऽग्रे ऽहोतार^१ देवानां ह्यतारमग्निं ऽत्वामित त्वामेव ऽत्वायवः स्वत्क्रानाः ऽवेधसः कर्मणां कर्तारं ऋत्विजं ऽअत्र अस्मिन्तोके ऽविदथेषु यज्ञेषु ऽवृणते प्रार्थयन्ते । कदेयत्राह । ऽयत् यदा ऽदेवयन्तः देवान्यष्टु स्तोतुं वेष्टन्त ऽवृक्तवर्हिष छिद्यवर्हिषः ऽहविष्मन्तः संस्कृतहविष्का ऽमनवः मनुष्या ऋत्विजः ऽते तुभ्यं ऽप्रयांसि हवींषि ऽदधति धारयन्ति । प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥

तवग्निं होत्रं तव पोत्रमृत्विष्यं तव नेष्टं त्वमग्निर्दत्तायतः ।

तव प्रशास्त्रं स्वर्गध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ १० ॥

तव । अग्रे । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्विष्यम् । तव । नेष्टम् । त्वम् । अग्निम् । ऋतुऽयत ।

तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अश्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपति । च । नः । दमे ॥ १० ॥

हे ऽग्रे ऽतव ऽहोत्रं होत्रकर्म । त्वया विना तस्याभावात् । किञ्च ऽतव एव^२ ऽऋत्विष्यम् कर्त्ता भवं प्राप्तानुष्ठानकालं ऽपोत्रं पोत्रकर्म । त्वया विना तस्याप्यभावात् । किञ्च ऽतव एव^३ नेष्टं नेष्टकर्म । किञ्च ऽऋतायतः ऋतं यज्ञं कर्तुमिच्छतो यजमानस्य ऽतस्य एव ऽअग्निं नान्यं कश्चित् । किञ्च ऽतव एव ऽप्रशास्त्रं प्रशास्तुकर्म । किञ्च हे अग्रे ऽत्वम् एव ऽअध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कर्तुमिच्छामि । तव हेतुत्वात्तत्कर्तृत्वम् । किञ्च त्वमेव ऽब्रह्मा ऽअसि । त्वया विना तस्याभावात् । किञ्च ऽनः अस्माकं ऽदमे गृहे ऽगृहपतिं यजमानोऽमि । त्वया विनास्माकं यजमानत्वाभावात् ॥ ११ ॥

यस्तुभ्यमग्रे अमृताय मर्त्यः समिधा दार्शदूत वा हविष्कृति ।

तस्य होता भवसि यासि दूत्य^४ मुपे ब्रूये यज्ञस्यध्वरीयसि ॥ ११ ॥

य । तुभ्यम् । अग्रे । अमृताय । मर्त्यः । समिधार्^५ । दार्शत् । उत । वा । हविः^६ कृति ।

तस्य । होता । भवसि । यासि । दूत्यम् । उपे । ब्रूये । यज्ञसि । अश्वरिऽयसि ॥ ११ ॥

हे ऽग्रे ऽअमृताय मरणधर्मरहिताय ऽतुभ्यं ऽयः ऽमर्त्यः मनुष्यः । समिधा समिधम्^७ । द्वितीयायां ' सुपां मुलुङ्' इत्याकारः । ऽदार्शत् ददाति प्रयच्छति ऽउत ऽवा अपि वा ऽहविष्कृति । हविषां कृत् कारणं यस्मिन् ऽहविष्कृत् । तस्मिन्नेवे हवींषि ददानीति^८ दोषः । ऽतस्य मनुष्यस्य ऽहोता देवानामाह्वता ऽभवसि । किञ्च एव ऽदूत्यं देवान् प्रति दूतकर्म कर्तुं ऽयासि गच्छामि । किञ्च त्वं ब्रह्मा भूवास्मिन् कर्मणि शुभ्रमभिमामि हवींषि यजमानेन प्रहितानीति ऽउप ऽमुपे उपक्रम्य प्रवीषि । किञ्च त्वं ऽयज्ञमि यजमानो भूत्वा देवेभ्यो हवींषि ददामि । किञ्च त्वं तथा^९ पूर्वोक्तप्रकारेण^{१०} ऽअध्वरीयसि अध्वर्युरिधावरसि । अयवान्यं^{११} यज्ञं कर्तुमिच्छसि ॥

१. त-म-'होतार' नास्ति । २. त-मु-'एव' नास्ति । ३. त-समिधः, म१.२-समिधः, म४ १.८-समिधः । ४. त-मु-ददातीति सस्कृते यस्मिन् तदयज्ञमनुतिष्ठतीति, म-ददातीति संस्कृतिर्यस्मिन् तदयज्ञमनुतिष्ठतीति । ५. त-यथा । ६. य-'प्रकारेण' तस्य । ७. त-मु-अन्यथा ।

इमा अस्मै मतयो वाचो अस्मदाँ ऋचो गिरः सुष्टुतयः समग्मत ।

वसुष्यो वसवे जातवेदसे वृद्धासु चिद्वर्धनो यासु चाकनत् ॥ १२ ॥

इमाः । अस्मै । मतयः । वाचः । अस्मत् । आ । ऋचः । गिरः । सुऽस्तुतयः । सम । अग्मत ।

वसुऽयवः । वसवे । जातऽवेदसे । वृद्धासु । चित् । वर्धनः । यासु । चाकनत् ॥ १२ ॥

१ जातवेदसे जातप्रज्ञाय २ वसवे वासयित्रे ३ अस्मै अग्नये ४ मतयः पूजयिष्यः ५ इमाः ६ वाचः ७ वसुष्यवः अश्ववर्ध धनकामाः सद्यः ८ अस्मत् अस्मत्तो निर्गत्य ९ मा १० समग्मत आभिमुख्येन संतच्छन्ते । तमिममसि प्रीणयन्तिस्वत्यर्थः ११ काः पुनस्ताः । १२ सुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपाः १३ ऋचः ऋगाग्निर्ऋकाः १४ गिरः वाचः । तथा १५ यासु १६ वृद्धासु १७ चित् स्वत एव वृद्धास्त्वयि १८ वर्धनः पुनरपि वर्धयिता सन्नसि १९ चाकनत् स्तोत्रं कामयते । इमा मतय इत्यन्वयः ॥

इमां प्रज्ञाय सुष्टुतिं नवीयसीं वोचेयमस्मा उशते शृणोतु नः ।

भूया अन्तरा हृद्यस्य निस्पृशे जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥ १३ ॥

इमाम् । प्रज्ञायम् । सुऽस्तुतिम् । नवीयसीम् । वोचेयम् । अस्मै । उशते । शृणोतु । नः ।

भूयाः । अन्तरा । हृदि । अस्य । निऽस्पृशे । जायाऽईव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ १३ ॥

१ प्रज्ञाय पुराणाय २ उशते श्रोत्रं कामयमानाय ३ अस्मै अग्नये ४ नवीयसीं नयतरामग्न्यैः बहुत-पूर्वा ५ सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ६ वोचेयम् अहं वक्ष्यामि । सोऽग्निरस्मदीयां स्तुतिं ७ शृणोतु । किंवाहम् ८ अस्य भग्नोः ९ हृदि हृदये तत्रापि १० अन्तरा मध्ये ११ निस्पृशे संस्पर्शनाय । गुणैरनुरज्जनायेत्यर्थः । १२ भूयाः भूयासम् । न्यत्ययेन मध्यमः । अग्नेर्हृदिस्पृष्टाहं स्यामित्यर्थः । अथवा मम सुष्टुतेरनुप्रवेष्टा भवेति बोध्यम् । समानमन्यत् । तत्र इष्टान्तः । १४ पत्ये पत्युर्हृदयस्य मध्ये १५ सुवासाः शोभनवस्त्रादिना मण्डिता १६ जाया १७ उशती कामयमाना यथेष्टतमा भवति तददित्यर्थः ॥

यस्मिन् अश्वसः ऋषभासः उक्षणा वशा मेया अवसुष्टासः आऽहुताः ।

कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मति जनये चारुमये ॥ १४ ॥

यस्मिन् । अश्वसः । ऋषभासः । उक्षणाः । वशाः । मेयाः । अवऽसुष्टासः । आऽहुताः ।

कीलालऽपे । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । हृदा । मतिम् । जनये । चारुम् । अग्नये ॥ १४ ॥

१ यस्मिन् २ अश्वः उक्षणाः उक्षणाः । ३ 'वा पपूर्वस्य निगमे' इति दीर्घविकल्पः । सेचनसमर्थाः ४ अश्वसः अश्वः ५ ऋषभासः वृषभाश्च ६ वशाः स्वभाववर्ष्वाश्च ७ मेयाः च ८ अवसुष्टासः देवतायम् अवसुष्टः परित्यक्ताः सन्तोऽवमेधे ९ आहुताः आभिमुख्येन हुता भवन्ति १० कीलालपे सोमपृष्ठाय सुरां पिबते । 'कीलालम्' इत्युदकनामसु पाठात् । उदकं पिबते ११ सोमपृष्ठाय सोमयुक्तः पृष्ठ उपरि-भागो यस्य तस्मै सोमपृष्ठाय १२ वेधसे विधात्रे तस्मै १३ अग्नये १४ हृदा हृदयेन १५ चारुं कल्याणी १६ मतिं स्तुतिं १७ जनये जनयामि । तत्वादयामि ॥

१. म-पूजयित्वित्यर्थः । २. त-मु-प्रवृद्धास्त्वयि । ३. ग-मनसि शुष्टु अनुपविष्टे । ४. त-अस्मिन् । ५. त-स्वभावतर्षप्याश्च । ६. ग-त- 'उदकं' नास्ति ।

अहोव्यग्रे हविग्रास्ये ते सुचीं वृतं चूर्वीं च सोमः ।

वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं वृक्षस्तं धेहि यज्ञस्तं बृहन्तम् ॥ १५ ॥

अहोवि । व्यग्रे । हविः । आस्ये । ते । सुचिऽइव । वृतम् । चूर्विऽइव । सोमः ।

वाजऽसनिम् । रयिम् । अस्मे इति । सुवीरम् । वृक्षस्तम् । धेहि । यज्ञस्तम् । बृहन्तम् ॥ १५ ॥

हे व्यग्रे वृक्षे तव व्यास्ये सुये वहनिः पुरीषादिविस्तृताभिः । अहोवि सततं प्रक्षिप्यते । तत्र दद्यान्ती । वृतम् आर्यं । सुचीं वया सुचिः । चूर्वीं च सोमः । यथा वमसे सोमः तद्भक्षित्वम् । तथा त्वं वाजसनिम् अग्रस्य दातारं सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं । वृक्षस्तं सुवर्णादिकं । यज्ञस्तं यज्ञस्विनं कीर्तिमयं । बृहन्तम् अपरिमितं महाशक्तं वा । रयिं रमणीयं धनम् । अस्मे अस्मभ्यं । धेहि देहि ॥ १२ ॥

‘यज्ञस्य’ इति यज्ञदशर्चं त्रितीयं सूक्तं मनोः । पुत्रस्य द्वायांतम्यार्चं जागतं बहुदेवताकम् । तथा बालुकाग्नौ—‘यज्ञस्य द्वायांतो मानवो वैश्वदेव तु जागतम्’ इति । चातुर्विधिक आरम्भणीये-ऽहनि वैश्वदेवशाक इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्यानम् । सूत्रितं च—‘तै हि द्वायांतम्यो यज्ञस्य को रचयन्’ (आश. श्रौ. ७. ४) इति । वृक्षामिन्द्रवज्रहयोर्द्वितीयेऽहन्वर्षादौ वैश्वदेवनिविद्यानम् । ‘चातुर्विधिकेन तृतीयसवनम्’ (आश. श्रौ. ७. ६) इति सूत्रकृतातिविष्टवान् ॥

यज्ञस्य वो रथ्यं विदपतिं विशां होतारमुक्तोरतिथिं विमार्चसुम् ।

शोचन्क्षुष्कांसु हरिणीषु जर्मुरुद्रपां केतुर्यज्ञतो धामशायत ॥ १ ॥

यज्ञस्य । वोः । रथ्यम् । विदपतिम् । विशाम् । होतारम् । अक्तोः । अतिथिम् । विमार्चसुम् ।

शोचन् । शुष्कांसु । हरिणीषु । जर्मुरु । वृषां । केतुः । यज्ञतः । धाम् । अशायत ॥ १ ॥

हे देवाः । वोः यूपं यज्ञस्य रथ्यं वेतारं । विदपतिं मनुष्याणां पारकं स्वामिनं वा । विमार्चं देवानां । होतारम् आहूतारम् । अक्तोः रात्रेः । अतिथिम् अतिथिपूर्तं । विमार्चसुं विविधेषु क्षपणं तमसि परिचरतेति शेषः । शुष्कांसु क्षुष्कभूतात्सोपवीषु । शोचन् उच्यते । हरिणीषु हरितवर्णासु । आहूतवीषयाषु । जर्मुरु अक्षयन् कुटिलं गच्छन् वा । वृषा कामानां वपिहा । केतुः महापक्वः । यज्ञतः यष्टव्योऽग्निः । धामं दिवम् । अशायतं प्रतिवेत्ते ॥

इममंक्षुस्पाभुमये अकृण्वत धुर्माणमग्निं विदपस्य सार्धनम् ।

अक्तुं न यद्भुमपसः पुरोर्हितं तनूनर्पातमरूपस्य निसत्ते ॥ २ ॥

इमम् । अञ्जऽपाम् । उभये । अकृण्वत । धुर्माणम् । अग्निम् । विदपस्य । सार्धनम् ।

अक्तुम् । न । यद्भुम् । उपसः । पुरऽर्हितम् । तनून् । अनर्पातम् । अरूपस्य । निसत्ते ॥ २ ॥

‘उभये देवमनुष्याः’ । अञ्जस्याम् अञ्जसा रक्षकं । धुर्माणं धारकम् । इमम् । अग्निं । विदपस्य यज्ञस्य । सार्धनं सार्धधितारम् । अकृण्वत अकुर्वत । किंच । अरूपस्य आरौघमानस्य द्वापोः । तनूनर्पातं पुन्यं । यद्धं महाशक्तं । पुरोर्हितम् । उपसः । अक्तुं । न स्वर्गभिर्भिरजकभादिभ्यमित्ति । निसत्ते तुल्यमिति । आश्रयन्त इत्यर्थः ॥

बळस्य नीथा वि पुणेश्च मन्महे वया अस्य प्रहुता आसुरत्तवे ।

यदा घोरासो अमृतत्वमाश्रुतादिजनस्य दैव्यस्य चर्किरन् ॥ ३ ॥

बट् । अस्य । नीथा । वि । पुणेः । च । मन्महे । वयाः । अस्य । प्रहुताः । आसुः । अत्तवे ।
यदा । घोरासः । अमृतत्वम् । आश्रुत । आत् । इत् । जनस्य । दैव्यस्य । चर्किरन् ॥ ३ ॥

१ विपुणेः अस्माभिविविधं पणितव्यस्य स्तुतव्याग्नेः । नीथा नीथान्यस्मत्संबन्धीनि प्रज्ञानानि
२ बट् सत्यानि स्युरिति । मन्महे वयं कामयामहे । किंच । अस्य अग्नेः । वयाः अस्मदीया अजाहुतपः
३ अत्तवे भक्षणाय । प्रहुताः । आसुः भवेयुरिति कामयामहे । किंच । यदा यस्मिन् काले । घोरासः
घोराः । अग्नेर्वालाः । अमृतत्वम् । भविनाशित्वम् । आश्रुत प्राप्तवन्ति । आदिन् अनन्तरमेवास्माक-
मृतिवजः । दैव्यस्य देवेषु भवत्य । अनस्य अग्नेरथाय । चर्किरन् किरियुः । अग्नौ हवींषि प्रक्षि-
पेयुतिर्ययः ॥

ऋतस्य हि प्रसित्तिर्द्यौरु व्यचो नमो महीरमतिः पनीयसी ।

इन्द्रो मित्रो वरुणः सं चिकित्रिरेऽयो भगः सविता पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । प्रसितिः । द्यौः । व्यचः । नमः । मही । अरमतिः । पनीयसी ।
इन्द्रः । मित्रः । वरुणः । सत् । चिकित्रिरे । अयो इति । भगः । सविता । पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

१ ऋतस्य ऋतस्य संबन्धिनमेनमस्मि प्रसि । प्रसितिः विस्तृता । द्यौः । उह विस्तीर्ण । व्यचः
व्याप्तमन्तरिक्षं च । पनीयसी स्तुत्यतमा । अरमतिः पर्यन्तरहिता । मही पृथिवी च । नमः नमनं
कुर्वन्तीति शेषः । अथो अपि च एनमस्मिन् । इन्द्रो मित्रः च । वरुणः च । भगः च । सविता
२ पूतदक्षसः शुद्धबला एते देवा एनमस्मि । सं चिकित्रिरे ज्यैष्ठ्याय संजानते ॥

प्र रुद्रेण ययिना यन्ति सिन्धवस्तिरो महीमुरमतिं दधन्विरे ।

येभिः परिज्मा परियन्नुरु ज्यो वि रोरुवज्जठरे विश्वमुक्षते ॥ ५ ॥

प्र । रुद्रेण । ययिना । यन्ति । सिन्धवः । तिरः । महीम् । अरमतिम् । दधन्विरे ।
येभिः । परिज्मा । परिज्यन् । उरु । ज्यः । वि । रोरुवत् । जठरे । विश्वम् । उक्षते ॥ ५ ॥

१ सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः । ययिना गमनशीलेन । रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन सह । प्र
२ यन्ति । अथ बहुवदाह । तैः श्री मरुतः । अरमतिम् । रमतिर्विरामोऽवसानम् । तदहितामपर्यन्तं
३ मही पृथिवी । तिरः । दधन्विरे तिरस्कृवंतीत्यर्थः । परिज्मा परितो गन्तेद्भ्यः । परियन् परितो
गच्छन् । येभिः यैः मरुद्गणैः सह । उह । ज्यः बहुवेगं करोतीति शेषः । किंच । जठरे अन्तरिक्षे
४ रोरुवत् शब्दं कुर्वन् पर्जन्यो यैर्मरुद्गणैः सह । विश्वं भुवनम् । उक्षते सिञ्चते ॥ ५ ॥ २३ ॥

क्राणा रुद्रा मरुतो विश्वकृष्टयो दिवः श्येनासो अर्सुरस्य नीळयः ।

तेभिश्च वरुणो मित्रो अर्यमेन्द्रो देवेभिरर्वशेभिरर्वशः ॥ ६ ॥

क्राणाः । रुद्राः । मरुतैः । विश्वऽर्कृष्टय । दिवः । श्येनासः । असुरस्य । नीळ्यः ।
तेभिः । चप्रे । वरुणः । मित्रः । अर्यामा । इन्द्रः । देवेभिः । अग्नेभिः । अर्वशः ॥ ६ ॥

असुरस्य मेघस्य नीळ्यः आवासभूताः दिवः अन्तरिक्षस्य संश्लिघ्नः श्येनासः श्येनाः
शंसनीयगतय विश्वऽर्कृष्टय इवासमनुष्याः रुद्राः रुद्रपुत्रा ये मरुतः क्राणाः हवाधिकारकर्माणि
कुर्वाणा आमत इति शेषः । तेभिः सैः अवैशेभिः अश्वद्विजः सोमवद्विवां देवेभिः देवैः सह
अर्वशः अश्ववान् सोमवान्वा इन्द्रः चप्रे पश्यति । वरुणः च मित्रः च अर्यामा च सोमवज्रिः
मरुजिः सह पश्यति ॥

इन्द्रे भुजं शशमानास आशत सरो दृशीके वृषणश्च पौंस्यै ।

प्र ये न्वस्यार्हणा ततक्षिरे युजं वज्रं नृपदनेषु कारवः ॥ ७ ॥

इन्द्रे । भुजम् । शशमानासः । आशतः । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्यै ।
प्र । ये । तु । अस्य । अर्हणा । ततक्षिरे । युजम् । वज्रम् । नृपदनेषु । कारवः ॥ ७ ॥

ये शशमानासः शशमानाः स्तोतारः इन्द्रे ह्युते सति भुजं पालनम् आशतः प्राप्नुवन्ति ।
सूरः सूर्यो ह्युते सति दृशीके दर्शनं सर्वयस्तुषिपर्वं प्राप्नुवति । वृषणः वर्षितरीन्द्रे ह्युते पौंस्यै
शलं च प्राप्नुवन्ति । किञ्च ये कारवः स्तोतारः अस्य इन्द्रस्य अर्हणा पूजनानि तु क्षिप्रं
ततक्षिरे प्रकृष्टानि कुर्वन्ति ते स्तोतारः वृषदनेषु नरः कर्तुमेव येषु सीदन्ति निष्ठन्ति तेषु यनेषु
युजं सहायमिन्द्रस्य वज्रं प्राप्नुवन्ति ॥

सूरश्चिदा हरितो अस्य रीरमुदिन्द्रादा कश्चिद्भपते तवीयसः ।

भीमस्य वृष्णो जठरादभिषसो दिवेदिवे सहुरिः स्तुन्नघाधितः ॥ ८ ॥

सूरः । चित् । आ । हरितः । अस्य । रीरम् । इन्द्रात् । आ । क । चित् । भूपते । तवीयसः ।
भीमस्य । वृष्णः । जठरात् । अभिषसः । दिवेऽदिवे । सहुरिः । स्तुन् । अवाधितः ॥ ८ ॥

सूरः सूर्योऽपि अस्य इन्द्रस्य परमेधरस्य परमात्मन आज्ञां परिपालयितुं सम्मानः हरितः
अश्वान् प्रेरयतीति शेषः । प्रेरयन्नध्वनि आ रीरम् आभिमुख्येन रमयति । यः कश्चित् देवोऽपि
सुष्टोऽभयते बिभेति स देवः तवीयसः प्रवृद्धात् इन्द्रात् परमात्मनो अयादेव बिभेति । तपर च
तैत्तिरीयि पठितं—'भीपास्माद्रातः पवते' (तै. उ. २. ८) इत्यादिना । किञ्च वृष्णः कामानां
धर्षितुः भीमस्य सर्वभयकरस्य परमात्मन परमेधरस्य दिवेदिवे अन्वहम् अभिषसः आभि-
मुख्येन श्रमतः जठरात् उद्ग्रादन्तरिक्षात् सहुरिः सहनशीलः अवाधितः बाधरहितः स्तुन्
स्मनयति शब्दं करोति ॥

स्तोमं वो अय कृत्राय शिकते क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन ।

येभिः शिवः स्वर्वा एवयार्वभिर्दिवः सिपक्ति स्वयंशा निकोमभिः ॥ ९ ॥

१. ग-त४. ५-तंसमानाः तः २. ३. ६ ७-तंसमानाय । २. ग-२६, त१. २. ३. ६. ७-दृष्टो; त४. ५-
दृष्टो । २. त-मु-सहनशीलः सवः ।

स्तोमम् । वः । अथ । रुद्राय । शिक्तसे । क्षयत्^१धीराय । नमसा । दिदिष्टन ।
येभिः । शिवः । स्व^२वान् । एवयाव^३भिः । दिवः । सिसृकि । स्व^४पंशाः । निकाम^५भिः ॥ ९ ॥

एवयावभिः अथैरागच्छद्भिः^१ येभिः यैर्मरुद्भिः सह^२ एववान् शक्तिमान्^३ स्वयन्ताः स्वभूत-
कीर्तिः^४ शिवः सुखकरः परमेश्वरः^५ दिवः शुलोकानयजमानान्^६ सिसृकि सेवते ॥ ऋत्विजः यूयम्^७
अथ अस्मिन् यागे^८ निकामभिः नियतामिलापैः^९ तैर्मरुद्भिः सहिताय^{१०} क्षयद्भीराय^{११} क्षितशत्रवे^{१२}
शिवसे शरणे दाक्ताय^{१३} रुद्राय^{१४} नमसा अनेन नमस्कारेण वा सह^{१५} स्तोमं स्तोत्रं^{१६} दिदिष्टन दिशत
सृजत । गमयतेत्यर्थः ॥

ते हि प्रजाया अभरन्त वि श्रवो बृहस्पतिर्वृषभः सोमंजामयः ।

यज्ञैर्यवा प्रथमो वि धारयद्देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकित्रिरे ॥ १० ॥

ते । हि । प्रजायाः । अभरन्त । वि । श्रवः । बृहस्पतिः । वृषभः । सोमंजामयः ।
यज्ञैः । अर्धवा । प्रथमः । वि । धारयत् । देवाः । दक्षैः । भृगवः । सम् । चिकित्रिरे ॥ १० ॥

एहि यस्मात्कारणात्^१ वृषभः कामानां वर्पिता^२ बृहस्पतिः^३ सोमजामयः अन्ये सोमबन्धवः^४
एते विश्वे देवाः^५ प्रजायाः^६ अर्धाय^७ अथ^८ वि अभरन्त विभरन्ति बृष्टिद्वारेण पोषयन्ति
तस्मात्कारणात् तासां^९ प्रजानां मध्ये^{१०} अथर्षो नामर्षिः^{११} प्रथमः^{१२} प्रथममेव^{१३} क्रियमाणैः^{१४} यज्ञैः^{१५}
एवि धारयत्^{१६} देवान् कर्ममार्गान् वा विष्टतानकरोत् । अत्र निगमः— 'यज्ञैर्यवा प्रथमः पयस्तते'
(ऋ. सं. १. ८३. ५) इति । अथ^{१७} दक्षैः बलैः सह^{१८} देवाः विश्वे^{१९} भृगवः ऋषयश्च^{२०} सं चिकित्रिरे
अथर्वणा कृतं यज्ञं गावा पशून् सञ्जातवन्तः ॥ ॥ २४ ॥

ते हि धावापृथिवी भूरिरेतसा नराशंसश्चतुरङ्गो यमोऽदितिः ।

देवस्त्वष्टा द्रविणोदा ऋभुक्षणः प्र रोदसी मरुतो विष्णुरहिरे ॥ ११ ॥

ते इति । हि । धावापृथिवी इति । भूरिरेतसा । नराशंसः । चतुः^१अङ्गः । यमः । अदितिः ।
देवः । त्वष्टा । द्रविणः^२ऽदाः । ऋभुक्षणः । प्र । रोदसी इति । मरुतः । विष्णुः । अहिरे ॥ ११ ॥

भूरिरेतसा बहूदके^१ धावापृथिवी धावापृथिव्यौ^२ यमः देवः^३ अदितिः च^४ त्वष्टा^५ देवः च^६
द्रविणोदाः अग्निश्च^७ ऋभुक्षणः ऋभवश्च^८ रोदसी रुद्रस्य पत्नी च^९ मरुतः देवाश्च^{१०} विष्णुः^{११} च^{१२}
एते विश्वे देवाः^{१३} चतुरङ्गः^{१४} चतुर्भिरग्निभिर्युक्तस्त्वस्मिन्^{१५} नराशंसः^{१६} नराशंसनामधेये पक्षे^{१७} प्र^{१८}
अहिरे अस्माभिः स्तोत्रभिः पूज्यन्ते^{१९} ॥

उत स्य न उशिजामुर्विया कविरहिः शृणोतु बुध्न्यो हवीमनि ।

सूर्यामासा विचरन्ता दिविक्षिता धिया शमीनहुपी अस्थ बोधतम् ॥ १२ ॥

१. त-म१.२.४.६.८-सहजाः । २. त-म६.८-शुलोकानयजमाना वा, म१.२.४.७-शुलोका-
यजमानो वा । ३. त-म-नियतामिलापितैः । ४. म४-क्षितशत्रवे, त१.२.७-म४.६.८-क्षितशत्रवे;
त३-क्षतशत्रवे; म१.२-भक्षितशत्रवे । ५. ग-म-सोमवपकाः; त-मु-सोमवपकाः । ६. ग-त-म१.४.५.
६-तेषां । ७. ग-म-'प्रथम' नास्ति । ८. त-'प्रथममेव' नास्ति । ९. त-विक्रियमाणैः । १०. त-
रुद्राश्च त । ११. त-मु-चतुर्भिर्युक्तस्त्वस्मिन् । १२. त-मु-विष्णुरस्माभिः स्तोत्रभिरहिरे प्रपूज्यते ।

उत । स्यः । नः । उशिजां । उर्विया । कनिः । अहिः । शृणोतु । बुभ्यः । हवीमनि ।
सूर्यामासा । विऽचरन्ता । दिविऽक्षिता । धिया । शमीनहुषी इति । अस्य । बोधतम् ॥ १२ ॥

१ उत अपि च १ नः अस्माकम् १ उशिजां कामयमानानामृत्विजाम् १ उर्विया उर्वी बर्ही स्तुतिं
१ कविः मेधावी १ बुभ्यः बुभे अन्तरिक्षे भव. स. १ अहिः देव १ हवीमनि हूयन्ते यत्र देवेभ्यो हवींषि
तस्मिन्मये १ शृणोतु । १ दिविक्षिता दिवि वसन्तो १ विचरन्ता विक्षेपेण चरन्तो १ सूर्यामासा सूर्या-
चन्द्रमसौ १ धिया बुद्ध्या १ अस्य स्तोत्रमिदं १ बोधतं बुध्येताम् । १ शमी कर्मवती पृथिवी । 'शमी' इति
कर्मनामसु पाठात् । १ नहुषो द्यौः । अत्र वाज्रमनेयक—'द्यौर्नहुषीय वै शमी तस्या एष गर्भः' इति ।
हे धावापृथिव्यौ युवां स्तोत्रं धिया स्वीयया मन्त्रया बुध्येतमवगच्छतमित्यर्थः ॥

प्र नः पूषा चरथं विश्वदेव्योऽपां नपादवतु वायुरिष्टये ।

आत्मानं वस्यो अभि वार्तमर्चतु तदग्निना सुहवा यामनि श्रुतम् ॥ १३ ॥

प्र । नः । पूषा । चरथम् । विश्वदेव्यः । अपाम् । नपात् । अवतु । वायुः । इष्टये ।
आत्मानम् । वस्य । अभि । वार्तम् । अर्चतु । तत् । अग्निना । सुहवा । यामनि । श्रुतम् ॥ १३ ॥

१ पूषा देवः १ न अस्माकं संवत्स्रि १ चरथं जङ्गम १ प्र अवतु मर्चयेन रक्षतु । १ किंच १ विश्व-
देव्यः विश्वदेवहितः १ अपा १ नपात् १ वायुः १ इष्टये यज्ञस्य निष्कृत्यर्थं प्रावतु । किंच १ आत्मानं सर्वेषा-
मात्मभूतं १ वातं वायुं १ वस्यः वसीयः प्रशस्त्यतरमर्थं प्राप्नुयुः । अस्मभ्यमर्थं कामयमानमिति शेषः ।
हे १ अग्निना अग्निना १ सुहवा स्वाह्वानी युवां १ यामनि यागमग्ने १ तत् इदं स्तोत्रं १ श्रुतं गण्यतम् ॥

विशामासामभयानामाधिक्षितं गीभिर्ह स्वयंशसं गृणीमसि ।

माभिर्विश्वाभिरादितिमनुर्वणमुक्तोर्युवानं नृमणा अधा पतिम् ॥ १४ ॥

विशाम् । आसाम् । अभयानाम् । अधिऽक्षितम् । गीऽभिः । ऊँ इति । स्वयंशसम् । गृणीमसि ।
माभिः । विश्वाभिः । अदितिम् । अनुर्वणम् । अक्तो । युवानम् । नृऽमनाः । अध । पतिम् ॥ १४ ॥

१ अभयानां संसारभयराहितानाम् १ आसां १ विशां मनुष्याणाम् १ अधिक्षितम् अस्तनिवसन्तः
१ स्वयंशसं स्वयं समुपाजितकीर्तिमेनमसि १ गीभिः स्तुतिभिः १ गृणीमसि वयं स्तुम । किंच १ अन-
र्वणम् अप्रसृतं पश्युरपरावन्तत्वेनाप्रतिगताम् १ अदितिम् अदीनां देवमातरं १ विश्वाभिः सर्वाभिः
१ माभिः देवपानीभिः सहितो मनुमः । किंच १ अक्तो रात्रेः १ युवानं स्वतेजसा मिश्रयितारं चन्द्रमसे
स्तुमः । किंच १ नृमणाः नृप मनुष्येष्वनुग्राहकमना यः समादित्यं स्तुमः । १ अध अथ १ पतिं स्वयंशस्य
पालकमित्रं स्तुमः ॥

रेभदत्र जनुषा पूर्वो अङ्गिरा प्रावाण ऊर्ध्वा अभि चक्षुरध्वरम् ।

येभिर्विहाया अभवद्विचक्षणः पार्यः सुमेकं स्वार्धेतिर्वनन्वति ॥ १५ ॥

रेभत् । अत्र । जनुषा । पूर्वः । अङ्गिराः । प्रावाणः । ऊर्ध्वा । अभि । चक्षुः । अध्वरम् ।
येभिः । विऽहायाः । अभवत् । विऽचक्षणः । पार्यः । सुऽमेकम् । स्वऽर्धेतिः । वनन्वति ॥ १५ ॥

अङ्गिरा नामपरिराविज्येन यतः सन् देवान् स्तौति । १ अत्र अस्मिन् यज्ञे २ अनुपा उन्मना ३ पूर्वः प्रतनः ४ अङ्गिराः नामर्षिः ५ देवतु देवान् स्तौति । ६ प्रावाणः च ७ ऊर्ध्वाः उद्यताः सन्तः ८ अध्वरं यज्ञसाधनं सोमम् ९ अभि १० चक्षुः अभिपश्यन्ति । ११ विचक्षणः विद्वद्वेन्द्रः १२ येभिः यैः प्रावभिरभिपव-
संवन्धिभिः शब्दैः १३ विहायाः महान् १४ अभवत् । हृष्टोऽभूदित्यर्थः । अस्मेन्द्रस्य १५ स्वधितिः पद्मः १६ वनन्वति उदकवति मार्गे १७ पाथः अन्नसाधनं १८ सुमेकं शोभनमुदकं निरगमयदिति शेषः ॥ ॥२५॥

‘महि’ इति पञ्चदशार्चं तृतीयं सूक्तम् । तान्वो नाम शृणोः पुत्र ऋषिः । द्वितीयाष्टीये त्रयोदशी चेति तिलोऽनुष्टुभः । नवम्यक्षरसंख्यया षड्क्तिर्न पादैः । एकादशी न्यह्कुसारिण्यष्टकद्वादशक-
द्वाष्टकवती । पञ्चदशी पुरस्ताद्बृहत्याष्टद्वादशकन्यष्टका । शिष्टा नव प्रस्तारषड्किञ्चन्दस्काः । माघी जागती द्वौ गायत्री सा प्रस्तारषड्क्तिः । विश्वे देवा देवता । सया चानुक्रान्तं—‘महि ताम्बः
पार्थः प्रस्तारषाङ्कं पुरस्ताद्बृहत्यान्तं त्रयोदशुपाये चानुष्टुभो नवम्यक्षरैः षड्किरोकादशी न्यह्कु-
सारिणी’ इति । गतो विनियोगः ॥

महिं घावापृथिवी भूतमुर्वी नारीं युही न रोदसी सदै नः ।

तेभिर्नः पातं सद्यस एभिर्नः पातं शुपणिं ॥ १ ॥

महिं । घावापृथिवी इति । भूतम् । उर्वी इति । नारी इति । युही इति । न । रोदसी इति । सदैम् । नः ।
तेभिः । नः । पातम् । सद्यस । एभिः । नः । पातम् । शुपणिं ॥ १ ॥

हे १ घावापृथिवी घावापृथिव्यौ युवा २ महि अत्यन्तं यथा भवति तथा ३ उर्वी विस्तीर्णे ४ भूतं
भवतम् । किंच ५ पद्मी महती ६ रोदसी घावापृथिव्यौ ७ नारी ८ न स्त्रियाविच ९ नः अस्माकं १० सदै
सदा भवतम् । किंच युवां ११ शुपणिं ८ न अस्माकं शत्रुवले शुष्मदीयैः १२ एभिः पालनैः १३ पातं
रक्षतम् । किंच शुष्मदीयैः १४ तेभिः तैः पालनैः १५ नः अस्माकं १६ सद्यसः अतिशयेनास्मानभिभवितुः
शत्रोरपि १७ पातं रक्षतम् ॥

यज्ञेपृष्ठे स मर्त्यो देवान्तसंपर्यति । यः सुन्नैर्दीर्घश्रुचम आविवासात्येनान् ॥ २ ॥

यज्ञेऽप्येते । सः । मर्त्यः । देवान् । संपर्यति ।

यः । सुन्नैः । दीर्घश्रुतस्तमः । आऽविवासाति । एनान् ॥ २ ॥

१ स २ मर्त्यः मनुष्यः ३ यज्ञेपृष्ठे सर्वेषु यज्ञेषु ४ देवान् सदान् ५ संपर्यति परिचरति ६ यः
७ दीर्घश्रुचमः अतिशयेन दीर्घस्य बहोः शास्त्रस्य श्रोता यो मनुष्यः ८ सुन्नैः सुखकरैर्हविभिः ९ एनान्
देवान् १० आविवासाति ११ परिचरति । असुखकरैर्हविभिः कृतमपि कर्म समर्थं १२ न भवतीत्यर्थः ॥

विश्वेपामिरज्यवो देवानां वार्महः । विश्वे हि विश्वमहसो विश्वे यज्ञेपृष्ठे यज्ञियाः ॥ ३ ॥

विश्वेगम् । इत्ययवः । देवानाम् । वाः । महः ।

विश्वे । हि । विश्वऽमहसः । विश्वे । यज्ञेपृष्ठे । यज्ञियाः ॥ ३ ॥

१. ग-त-मु-द्वौ जागती ततो द्वौ । २. त-मु-सर्वान् देवान् । ३. त-मु-आविवासाति । ४. त-१-२-
संपर्यति संपर्याये नः; त-३-८-मु-संपर्याये; त-४-५-६-७-संपर्यति संपर्याये ।

हे विश्वेयामिरज्यवः भुवनानामीधराः देवानां धीतनादिगुणयुक्तानां भवतां महः महत्
 वाः वरणीयं धनं विद्यत इति शेषः । तदस्मभ्यं दत्तेति भावः । किंच विश्वे सर्वे यूयं विश्वमहसः
 स्यात्तेजस्काः । किंच विश्वे यूयं यज्ञेषु यज्ञियां यष्टव्याः ॥

ते धा राजानो अमृतस्य मुन्द्रा अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा ।

कद्रुद्रो नृणां स्तुतो मरुतः पूषणो मर्याः ॥ ४ ॥

ते । धा । राजानः । अमृतस्य । मुन्द्राः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिज्मा ।

कद्रु । कद्रुः । नृणाम् । स्तुतः । मरुतः । पूषणः । मर्याः ॥ ४ ॥

अर्यमा देवः मित्रः च परिज्मा सर्वतोयामी सर्वत्रागतिहस्तगतिः वरुणः भग्नो देवजन-
 क्षत्रिभिः स्तुतः कद्रुः पूषणः सर्वेष्वपोषयितारो मरुतः च भगः च एते देवाः मन्द्राः
 सर्वैः स्तुत्याः सन्तः नृणां मनुष्याणां कद्रु सुखं प्रयच्छतेति शेषः । एते सर्वे अमृतस्य अमृत-
 सदृशस्य इविषः राजानः यश्च ईधराः खलु ॥

उत नो नक्तमृषां वृषण्वसू सूर्यामासा सदर्नाय सधृन्या ।

सत्वा यत्साधैषामर्हिर्बुधेषु बुध्न्यः ॥ ५ ॥

उत । नः । नक्तम् । अपाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । सूर्यामासा । सदर्नाय । सधृन्या ।

सत्वा । यत् । साधै । एषाम् । अर्हिः । बुधेषु । बुध्न्यः ॥ ५ ॥

उत अयि च हे वृषण्वसू वर्णघनावधिनी युवाम् अवाम् उदकानां संवधिनी सधृन्या
 सधृन्यौ ममानघनी सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ बुधेषु अन्तरिक्षेषु निवासस्थानेषु मेधेषु यत्
 यः अर्हिर्बुध्न्यः देवः सादि सीदति तिष्ठति वृषाम् पृभिः सत्वा सह युवा नक्तं रात्रावहनि
 शीतपतमिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ॥ २६ ॥

उत नो देवावधिना शुभस्पती धामभिर्मित्रावरुणा उरुष्यताम् ।

महः स राय एपतेऽति धन्वेव दुरिता ॥ ६ ॥

उत । नः । देवौ । अधिना । शुभः । पती इति । धामऽभिः । मित्रावरुणी । उरुष्यताम् ।

महः । सः । रायः । आ । ईपते । अति । धन्वेऽइव । दुरिता ॥ ६ ॥

उत अयि च शुभस्पती शुभस्योदकस्य पती अधिना अधिनी देवौ नः अस्मान्
 धामभिः आमीधैः शरीरैः उरुष्यतां रक्षताम् । किंच मित्रावरुणौ आमीधैः शरीरैरुदकस्य
 रक्षताम् । यं यजमानं पुरयममी देवा रक्षन्ति सः महः महान्नि रायः घनानि एपते आभि-
 मुष्येन गच्छति प्राप्नोति । किंच दुरिता दुरितानि शीघ्रम् अति गतिगन्तातिक्रान्ता च भवति ।
 तत्र दृष्टव्यः । यधन्वेव । यथा पथिको निरुदकान् देशानतिक्रामति तद्वदिदं ॥

१. त-म१.२.४.८-वरुणः नास्ति । २. त-म१.४.८-यै एते । ३. ग-त-म-यत् नास्ति ।
 ४. त-म-देवो यत् । ५. ग-तेषामिति; स-म-तैरेषामिति । ६. ग-त-म-बोधेप्यतामिति । ७. त-म-
 उदकस्य । ८. म-शरीरैः नास्ति ।

उत नो रुद्रा चिन्मृळतामश्विना विश्वे देवासो रयस्पतिर्भगः ।

ऋभुर्वाजं ऋभुक्षणः परिज्मा विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत । नः । रुद्रा । चित् । मृळताम् । अश्विना । विश्वे । देवासः । रयःपतिः । भगः ।

ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षणः । परिज्मा । विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत चित् अपि च रुद्रा रद्वयौ अश्विना अश्विनौ नः अस्मान् मृळतां सुखयताम् । किंच रयःपतिः रथस्य पतिः पूषा ऋभुः वाजः अश्वान् अगः च परिज्मा परितो गन्ता वायुधेति विश्वे सर्वे देवासः देवाः सुखयन्तु । हे विश्ववेदसः विश्ववेदाः सर्वमज्ञाः सर्वधना या हे ऋभुक्षणः महाश्वो ब्रह्मादयो देवा यूयं सुखयत ॥

ऋभुर्ऋभुक्षा ऋभुर्विधृतो मद आ ते हरी जूजुवानस्य वाजिना ।

दुष्टरं यस्य सारं चिद्वर्ग्यज्ञो न मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुः । ऋभुक्षाः । ऋभुः । विधृतः । मदः । आ । ते । हरी इति । जूजुवानस्य । वाजिना ।

दुष्टरम् । यस्य । सारं । चित् । ऋधक् । यज्ञः । न । मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुक्षाः महानिन्द्रः ऋभुः पशेन भाति । किंच विधृतः त्वां परिवर्तौ यजमानस्य मद आ ते हरी जूजुवानस्य यागं प्रति क्षीप्रमागच्छतः ते त्व ३ अश्ववपि वाजिना वाजिनी बलवन्तौ । किंच यस्य इन्द्रस्य सर्वग्न्यैः साम चित् गीयमाणं सामाणि दुष्टरं रक्षोभिरप्रापणीयम् । पूषा यज्ञः मानुषः मनुष्यसाधारणः न किंच ऋधक् पृथक् । दिव्य इत्यर्थः ॥

कृधी नो अह्यो देव सवितुः स च स्तुपे मघोनाम् ।

सुहो न इन्द्रो वह्निभिर्न्यैषां चर्पणीनां चक्रं रुश्मि न योयुवे ॥ ९ ॥

कृधि । नः । अह्यः । देव । सवितरिति । सः । च । स्तुपे । मघोनाम् ।

सुहो इति । नः । इन्द्रः । वह्निभिः । नि । एषाम् ।

चर्पणीनाम् । चक्रम् । रुश्मिम् । न । योयुवे ॥ ९ ॥

हे सवितः प्रेरक भः अस्मान् अह्यः अनवनतवदनानरजितान् कृधि कुरु । किंच सः त्वं मघोनां धनवतां यजमानानां सर्वग्न्यभिर्कृतिग्मिः स्तुपे स्वयसे । इन्द्रः वह्निभिः वोदृमिः मरद्भिः सह सह बलं चर्पणीनां मनुष्याणां नः अस्माकं नि योयुवे मृशं निमिषयतु । तत्र एष्टान्तः । चक्रं रयस्य चक्रं रुश्मिं न । यया रुश्मिं चक्रादिकं सहृदित्यर्थः ॥

येषु धावाश्विनी धातं महदस्मे वीरेषु विश्वचर्पणि अर्धः ।

पुशं वाजस्य सातये पुशं रायोत तुर्वणे ॥ १० ॥

आ । एषु । चावापृथिवी इति । धातम् । महत् । अरमे इति । वीरेषु । विश्वऽर्चयेणि । श्रवः ।
पृक्षम् । धार्जस्य । सातये । पृक्षम् । राया । उत । तुर्वणे ॥ १० ॥

हे ऽवावापृथिवी चावापृथिव्या युवाम् ऽअस्मे अस्माकं संबन्धियु ऽएषु ऽवीरेषु पुत्रेषु ऽविश्व-
चरंणि सर्वमनुष्योपेतं ऽमहत् ऽश्रवः यथा ऽआ ऽधातम् आपत्त दत्तम् । किंच ऽधार्जस्य बलस्य
ऽसानये सम्भजनाय ऽपृक्षं पालकमर्थं दत्तम् । ऽउत अपि च ऽतुर्वणे शत्रूणां तरणाय ऽराया धनेन
सह ऽपृक्षम् अर्थं दत्तम् ॥ १० ॥

एतं शंसमिन्द्रास्मयुद्धं क्वचित्सन्तं सहसावन्नाभिष्टये सदा पाद्माभिष्टये ।

मेदता वेदता वसो ॥ ११ ॥

एतम् । शंसम् । इन्द्र । अस्मऽयुः । न्वम् । क्वचित् । सन्तम् । सहसाऽवन् । अभिष्टये ।
सदा । पाहि । अभिष्टये । मेदताम् । वेदता । वसो इति ॥ ११ ॥

हे ऽवसो वासयितः ऽसहसावन् बलघन् ऽइन्द्र ऽअस्मयु अस्मान्कामयमानः ऽएवं ऽक्वचित्
क्वचिदपि ऽमन्तं स्थितम् ऽपूतम् इमे ऽशंसं स्तोतारम् ऽअभिष्टये अभिलषितसिद्धयर्थमपि च
ऽअभिष्टये धागार्थं ऽसदा सर्वदा ऽपाहि रक्ष । किंच ऽवेदता स्वदीयेन प्रशानेन स्तोतार मां ऽमेदतां
बुध्यस्व ॥

एतं मे स्तोमं तुना न सूर्यं घृतघामानं वावृधन्त नृणाम् ।

सुघनं न नाश्वं तष्टेवानपच्युतम् ॥ १२ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । तुना । न । सूर्यं । घृतघाऽयामानम् । ववृधन्त । नृणाम् ।
सुम्ऽघनं नम् । न । अश्वम् । तष्टाऽइव । अर्नपऽच्युतम् ॥ १२ ॥

ऽनृणां नेतृणा देवशत्रूणां^१ ऽसुघनं ऽन सम्भजन सभ्यहिमनमिवावशिषतं ऽमे मदीयम्
ऽपूतम्^२ इदं ऽस्तोमं^३ स्तोत्रं ऽववृधन्त ऋत्विजां वर्धयन्तु । तत्र रष्टान्त । ऽसूर्यं ऽघृतघामानं
दीप्तगमनं ऽतना ऽन विस्तृतान् रम्भीन् वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः । ऽअनपच्युतं व्युतिरहितम् ऽअश्वम्
अश्वार्थं रथं ऽतष्टेव यथा वर्धकी रथिष्वागतेषु संसृज्ते रथं संस्कारस्थानां प्रेरयति तद्वदित्यर्थः ॥

धावर्तु येषां राया युक्तैर्पां हिरण्ययी ।

नेमधिता न पौत्स्या वृथैव विष्टान्ता ॥ १३ ॥

धवर्तु । येषाम् । राया । युक्ता । एषाम् । हिरण्ययी ।

नेमधिता । न । पौत्स्या । वृथाऽइव । विष्टऽअन्ता ॥ १३ ॥

ऽयेषां^४ देवानां स्वभूतेन ऽराया अभ्यर्ग्यं दातव्येन धनेन ऽयुक्ता स्तुतिः आचवर्तु तेषां ऽपूतम्
अर्थाय ऽहिरण्ययी हिरण्ययी हिरण्यालंकारवत् प्रीतिकरास्मन्मुखा^५ पुन पुनरावर्तत इत्यर्थः । तत्र

१. ग-त-म-सु-देवानां शत्रूणां । २. ग-त-म-एतमिम् । ३. ग-त-'स्तोमं' नास्ति । ४. ग-१.२-
त-म-१.२.४.६.८-एषां । ५. ग-प्रीतिकरस्मन्मुखा, भ-१.२.४.६.८-प्रीतिकरस्मन्मुखा; म-७-प्रीतिकरी
धती मुखात् ।

दृष्टान्तः । 'पौत्या पौत्यानि बहानि' नेमधिता 'न नेमधितौ संग्रामे' विष्टान्ता व्यस्तावसाना
'बुधेव यथा घटिकाग्रवन्माला' तद्दित्यर्थः ॥

प्र तदुःशीमे पृथ्वाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मुधर्वत्सु ।

ये युक्त्वाय पञ्च शतास्मयु पथा विश्रान्वैपाम् ॥ १४ ॥

प्र । तत् । दुःशीमे । पृथ्वाने । वेने । ॥ । रामे । वोचम् । असुरे । मुधर्वत्सु ।

ये । युक्त्वाय । पञ्च । शता । अस्मयु । पथा । विश्रान्वै । एयाम् ॥ १४ ॥

'ये देवाः' पञ्च 'शता शतानि एयाम्' युक्त्वाय अर्धैर्युक्त्वा 'अस्मयु अस्माकानां सन्तः' 'पथा पथमार्गेण गच्छन्ति तेषाम्' 'एषां देवानां' 'विश्रान्वि देवानां लोके वा विदोषेण धावकगुणयुक्तं'
'तत् स्तोत्रं' 'दुःशीमे दुःशीमनास्ति' 'पृथ्वाने' 'पृथ्वानः' 'पृथिः' । तस्मिन् 'देने च' 'असुरे बलवति'
'रामे चैतेषु राजसु' 'प्र' 'चोषं प्रमवीमि । अस्यापयामीत्यर्थः । 'मधर्वत्सु अन्येषु घनवत्सु च'
अस्यापयामीत्यर्थः ॥

अधीक्वत्र सप्तति च सप्त च ।

सुघो दिदिष्ट तान्वः सुघो दिदिष्ट पार्थ्यः सुघो दिदिष्ट मायवः ॥ १५ ॥

अधि । इत् । नु । अत्र । सप्ततिम् । च । सप्त । च ।

सुघः । दिदिष्ट । तान्वः । सुघः । दिदिष्ट । पार्थ्यः । सुघः । दिदिष्ट । मायवः ॥ १५ ॥

'अत्र एषु राजसु' 'तान्व' नामधिः गवां 'सप्त' 'च सप्तति' 'च' 'नु क्षिप्रं' 'सप्त' 'इत् सप्त एव'
'अधि' 'दिदिष्ट' । अधिपूर्वो दिशिर्वाचनार्थः । यवाचे । किंच 'पार्थ्यो' नाम युवनाशनामकस्य
शुले शूयोः पुत्रः कश्चित् 'सप्त' एव गवां सप्तसप्ततिमधि 'दिदिष्ट' । किंच 'मायवः' अपि 'सप्त'
एवाधि 'दिदिष्ट' ॥ ॥ २८ ॥

'प्रैते' इति चतुर्दशर्चं चतुर्थं सूक्तं कदाः पुत्रस्य सर्पस्याहुं दस्यापम् । पञ्चमी सप्तमी चतुर्दशी
त्रिष्टुभः शिष्टा एकादशा जगदयः । सोमाभिपवार्थां प्रावाणोऽत्र देवता । तथा चानुकान्तं—'प्रैते पद्वना
सर्पोऽर्जुदः फाद्रवेयो प्राणोऽस्तोत्रपञ्चभ्यन्त्ये त्रिष्टुमी सप्तमी च' इति । प्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—'प्रैते वदन्मिवर्जुदं' प्रागुत्तमाया आ व ऋजसे प्र वो प्रावाण इति सूक्तयोः' (भाष.
श्री. ५. १२) इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं प्रावस्तोत्रम् । सूत्रितं च—'अर्जुदमेवेत्येकं प्र वो
प्रावाण इत्येकं' (भाष. श्री. ५. १२) इति ॥

प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम् प्रावम्यो वार्चं वदता वदद्भयः ।

यदद्भयः पर्वताः साकमाश्ववः श्लोकं घोषं मरयेन्द्रोय सोमिनः ॥ १ ॥

प्र । एते । वदन्तु । प्र । वयम् । वदाम् । प्रावम्यः । वार्चम् । वदत । वदत्सम्यः ।

यत् । अद्भयः । पर्वताः । साकम् । आश्ववः । श्लोकम् । घोषम् । मरय । इन्द्रोय । सोमिनः ॥ १ ॥

१. ग-घटिका यदस्य यथा माला; तद्घ-घटिकाग्रवन्माला; म-घटिकाग्रवन्माला । २. त-अ१.
२.४.६.८-धावकं गुणयुक्तं । ३. त-सु-पार्थ्यो म-पार्थ्यो; म-पार्थ्यो । ४. त-म६.७-सु-वर्दत्यर्जुदं ।

एते प्रावाण उपलाः । अथ वदन्तु अभिपवशब्दं कुर्वन्तु । वयं यत्रमानाः वदद्भ्यः
अभिपवशब्दं कुर्वद्भ्यः । प्रावद्भ्यः प्राव्यामर्थाय । वाचं । अथ वदाम । किंच हे ऋत्विजो यूपमपि
स्तुतिलक्षणा वाचं वदत पठत । यत् यदा अद्भ्यः आदरणीया इदाः । आशवः सोममभिपवार्थं
क्षिप्रकारिणः । पर्वताः प्रावाणः सर्वे यूपं साकं सह इन्द्राय इन्द्रार्थं । शोकं द्योतयं । घोषम्
अभिपवशब्दं । मरय पोषय तदानीं । सोमिनः सोमवन्तः सोमेन वृषा । मवय । ॥

एते वदन्ति शतवत्सहस्रवदमि क्रन्दन्ति हस्तिभिरासभिः ।

विष्टी प्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतृश्चित्पूर्वे हविर्यमाशत ॥ २ ॥

एते । वदन्ति । शतऽवत् । सहस्रऽवत् । अभि । क्रन्दन्ति । हस्तिभिः । आसऽभिः ।

विष्टी । प्रावाणः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया । होतृ । चित् । पूर्वे । हविऽअर्घम् । आशत ॥ २ ॥

शतवत्सहस्रवत् यथा शतं मनुष्याः सहस्रवदपरिमिता मनुष्याश्च वदन्ति तद्वत् एते प्रावाण-
वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । किंच । हस्तिभिः सोमसंस्पर्शाद्वरितयैः । आसभिः आस्यैः । अभि
वक्रन्ति । सोममभिलक्ष्य देवानाह्वयन्तीत्यर्थः । किंच सुकृतः शोभनकर्मणाः । प्रावाणः । विष्टी
पर्वं प्राप्य । होतृ देवानामाह्वानुरागेः । पूर्वे । चित् पूर्वमेव । अर्घं भक्षणार्थं । हविः । आशत
प्राप्नुवन्ति ॥

एते वदन्त्यविदक्षना मधु न्युह्यन्ते अर्धिं पुष्क आर्मिपि ।

वृक्षस्य शाखामरुणस्य बर्षतस्ते सूर्मर्वा वृषभाः प्रेमराविपुः ॥ ३ ॥

एते । वदन्ति । अविदन् । अना । मधु । नि । ऊह्यन्ते । अर्धिं । पुष्के । आर्मिपि ।

वृक्षस्य । शाखाम् । अरुणस्य । बर्षतः । ते । सूर्मर्वा । वृषभाः । प्र । ईम् । अरात्रियुः ॥ ३ ॥

अरुणस्य अरुणवर्णस्य । वृक्षस्य । शाखा । वष्यतः मध्वयस्तः । ते । सूर्मर्वाः शोभनमहताः
वृषभाः । प्रेमराविपुः प्रवन्ति । यथा । पुष्के । आर्मिपि । अर्धिं । आर्मिपे कम्पादौ माममहकाश्च
मानविषये यथा । न्युह्यन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति तद्वत् । एते प्रावाणः । वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । किंच
मधु मदकरः । सोमस्य । अना आस्येन । अविदन् लभन्ते ॥

बृहद्वदन्ति मद्दिरेण मुन्दिनेन्द्रं क्रोशन्तोऽविदक्षना मधु ।

संरम्या धीराः स्वसुभिरनर्तिपुराघोषपर्यन्तः पृथिवीर्मुपन्दिभिः ॥ ४ ॥

बृहत् । वदन्ति । मुद्दिरेण । मुन्दिना । इन्द्रम् । क्रोशन्तः । अविदन् । अना । मधु ।

सुन्ऽरम्प । धीराः । स्वर्ऽभि । अनर्तिपुः । आऽघोषपर्यन्तः । पृथिवीम् । उपन्दिभिः ॥ ४ ॥

मद्दिरेण मदकरेण । मुन्दिना अभिपूयमाणेन सोमेन । इन्द्रं । क्रोशन्तः आह्वयन्त एते
प्रावाणः । बृहत् अत्यन्तं । वदन्ति शब्दं वदन्ते । किंच । अना आस्येन । मधु मदकरः । सोमम् । अविदन्
लभन्तः । किंच । संरम्य संरम्या भूत्वा । धीराः । एष्टाः सन्तः । उपन्दिभिः सन्तः । पृथिवीम्
आघोषपर्यन्तः पर्यन्तः । स्वर्गभिः अहर्गुलिभिः सह । अनर्तिपुः नृपति ॥

१. त-म-सोमनिवर्त्य । २. म-म-लिता मवयः । त-नृपा लभन्तः । म१.१.८-लिता मवतः ;
म२-लिप्ता मवतः ; म४.७-लिता मवत । ३. त-प्रावाणः नास्ति । ४. म१.२.७-मधुर् ।

सुपर्णा चार्चमकृतोऽप्यव्याखुरे कृष्णा इषिरा अनर्तिपुः ।

न्यर्द्धि युन्त्युपरस्य निष्कृतं पुरु रेतो दधिरे सूर्यश्चितः ॥ ५ ॥

सुऽपर्णाः । चार्चम् । अकृत । उप । चर्वि । आऽखुरे । कृष्णाः । इषिराः । अनर्तिपुः ।

न्यर्क् । नि । युन्ति । उपरस्य । निऽकृतम् । पुरु । रेतः । दधिरे । सूर्यश्चितः ॥ ५ ॥

सुपर्णाः सुपतना प्रावाणः । उप उपलक्ष्य समीपे । चावि अन्तरिक्षे । वाचम् अभिषवशब्दम् । अकृत कुर्वन्ति । किंच । व्याखुरे । मुगाणां मज आखुरः । तस्मिन् । इषिराः गमनशीलाः । कृष्णाः कृष्णवर्णा इव । सूर्यश्चितः सूर्यवच्छेदयणा द्रव्याः । अनर्तिपुः नृत्तश्चि । निष्कृतं प्रावभिः पीडितं सत् । उपरस्य उपलक्ष्य । न्यर्द्ध अधोमुखं सोमं । नि । यन्ति निगमयन्ति । किंच । पुष्ट बहु । रेतोः सोमलक्षणमुदकं । दधिरे धारयन्ति ॥ २९ ॥

उग्रादेव प्रवहन्तः समायेषुः साकं युक्ता वृषणो विभ्रतो धुरः ।

यच्छुसन्तो जग्रसाना अराविपुः शुण्व एषां प्रोधयो अर्वतामिव ॥ ६ ॥

उग्राऽदेव । प्रऽवहन्तः । समऽआयेषुः । साकम् । युक्ताः । वृषणः । विभ्रतः । धुरः ।

यत् । शुसन्तः । जग्रसानाः । अराविपुः । शुण्व । एषाम् । प्रोधयः । अर्वताम्ऽइव ॥ ६ ॥

वृषणः । फल वर्षतीति वृषा यज्ञः । तस्य । धुरः । धुरं मारं । विभ्रतः धारयन् पृते प्रावाणः । साकं सोमेन सह । युक्ताः सन्तः । प्रवहन्तः रथं प्रकरेण बौद्धारः । उग्राः उग्रग्रीवा भवाः । इव । समायेषुः समापश्यन्ति । आपता भवन्तीत्यर्थः । यत् । यदा । अशस्तः अभिषवसमप उत्पतन-
निततनस्यापारजितेन वायुना शसन्त इव स्थिता प्रावाणः । जग्रसानाः सोमं जग्रसानाः । अराविपुः शब्दादन्ते तदानीम् । एषां प्राणां संबन्धी । प्रोधयः मुखाच्छब्दः । शुण्वे शृण्वे । तत्र दहन्तः । अर्वतामिव । भवानां संबन्धिना मुखादेपाश्चब्दो यथा तद्वदित्यर्थः ॥

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः ।

दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिऽभ्यः । दशऽकक्ष्येभ्यः । दशऽयोक्त्रेभ्यः । दशऽयोजनेभ्यः ।

दशाभीशुऽभ्यः । अर्चत । अजरेभ्यः । दश । धुरः । दश । युक्ताः । वहद्भ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिभ्यः । कर्माण्यवन्ति गच्छन्तीत्यवनिभ्यः । दशावनयोऽङ्गुलयो येषां ग्राहकत्वेन संबन्धनस्ते दशावनयः । तान् प्रावणः । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दशकक्ष्येभ्यः । कक्ष्याः प्रकाशका अङ्गुलयो येषां ते दशकक्ष्याः । तान् । दशयोक्त्रेभ्यः । योक्त्रवद्वन्धनसाधनभूता दशाङ्गुलयो येषां तान् । दशयोजनेभ्यः । सोमेन सह योजने साधनभूता दशाङ्गुलयो येषां तान् । दशाभीशुभ्यः । कर्माण्यवन्ति व्याप्नुवन्तीत्यभीशवोऽङ्गुलयो दश येषां तान् । अजरेभ्यः अराविवर्जितान् । दश दशभिः । धुरः धूमिः हिंसितृभिः । तृतीयार्थे प्रथमा । युक्ताः युक्तान् । द्वितीयार्थे प्रथमा । वहद्भ्यः वहतोऽभिषवाह्ये कर्मणि न्यामियमाणान् । अर्चत स्तुत । हे ऋषिज इति शेषः । अत्र

यास्कः—'अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि । कस्या. प्रकाशयन्ति कर्माणि । 'योऽन्नाणि योजनानीति व्याख्यातमभीशयोऽभ्यनुवते कर्माणि । दत्ता पुरो दत्त युक्ता वहद्भय' । धूर्ध्वतेर्वधकर्मण ह्यमपीतरा धुरेतस्मादेव विहन्ति वधं धारयतेवा' (निर. ३. ९) इति ॥

ते अद्रयो दशयन्त्रास आशवस्तेषामाधानं पर्येति हर्षतम् ।

त ऊं सुतस्य सोम्यस्यान्वसोऽशोः पीयूषं प्रथमस्य भेजिरे ॥ ८ ॥

ते । अद्रयः । दशयन्त्रासः । आशवः । तेषाम् । आधानम् । परि । एति । हर्षतम् ।

ते । ऊं इति । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्वसः । अंशोः । पीयूषम् । प्रथमस्य । भेजिरे ॥ ८ ॥

अद्रयः आदरणीयाः आशवः क्षिप्रकारिण एते एते प्रकृता प्रावाणः दशयन्त्रासः दशयन्त्राः । तेषाम् पूर्वा प्राणा संयन्धि यत् आधानं प्रक्षेपणमभिपवकर्म हर्षतं स्पृहणीयं पर्येति परितो गच्छति । ते एते प्रावाण एव सुतस्य अभिपुनस्य सोम्यस्य सोमस्य संयन्तिनः अंशोः स्वदरवकस्य अन्यम् अवस्य पीयूषम् अमृतं प्रथमं भेजिरे ॥

ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसर्तेऽंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि ।

तेभिर्दुग्धं पपिवान्सोम्यं मध्विन्द्रो वर्धते प्रथते वृषायते ॥ ९ ॥

ते । सोमऽअदः । हरी इति । इन्द्रस्य । निसर्ते । अंशुम् । दुहन्तः । अधि । आसते । गवि ।

तेभिः । दुग्धम् । पपिष्वान् । सोम्यम् । मधु । इन्द्रः । वर्धते । प्रथते । वृषऽयते ॥ ९ ॥

सोमादः सोमस्यात्तारः ते प्रकृता एते प्रावाणः इन्द्रस्य हरी अश्वौ निसर्ते निक्षन्ति शुन्धन्ति । प्राप्नुवन्तोत्तर्यः । किंच गवि अधिपवकर्मणि अंशुं सोमं दुहन्त आसते । किंच इन्द्रः एतेभिः सैः दुग्धं सोम्यं सोममयं मधु अमृतं पपिवान् पीनवान् वर्धते घृष्टशरीरो भवति । प्रथते विस्तीर्णशरीरश्च भवति । वृषायते वृषेवाचरन् ॥

वृषा वो अंशुर्न किला रिपाथनेळावन्तः सहुमित्स्नुनाशिताः ।

रैवत्येष महसा चारवः स्यन यस्य प्रावाणो अजुपध्वमध्वरम् ॥ १० ॥

वृषा । वः । अंशु । न । किल । रिपाथन । इळाऽवन्तः । सदम् । इत् । स्यन । आशिना ।

रैवत्याऽइव । महसा । चारवः । स्यन । यस्य । प्रावाणः । अजुपध्वम् । अध्वरम् ॥ १० ॥

अंशुः सोमः यः शुभ्राकं वृषा यज्ञे वर्धिता भविष्यति । यथमपि न रिपाथनं किल न रिप्यथ न शीर्णा भवय किल । किंच इळावन्तः अवन्त इव यूयं सदमिम् सदैव आशिना भोजिताः स्यन भवय । किंच रैवत्येष यथा रेवन्तस्तेजसा युक्ता भवन्ति तद्वत् महमा तेजसा युक्ता चारवः कल्याणाः स्यन भवय । हे प्रावाण. यूयं यस्य यजमानस्य अध्वरं यजम् अजुपध्वम् असेवध्वम् ॥ ॥ ३० ॥

१. त. १. २. ७-म. ४. ६-ते उते । २. ग-त-मु-सोमसर्वधिनः । ३. त. १. २ ३. ७-मु-अमृतं प्रथमस्य; म२-प्रथमममृतं । ४. त-भेजिरे भजेत इति । ५. म-प्रकृता । ६. त-मु-एते नास्ति । ७. त-म. १. २. ४. ६-अधिपवणकर्मणि । ८. म-अध्यागते । ९. ग-विशीर्णा; य-विस्तीर्णा । १०. त-मु-भोजयिता ।

तुदिला अर्तदिलासो अद्रयोऽश्रमणा अश्रुथिता अमृत्यवः ।

अनातुरा अजराः स्थामविष्णवः सुपीवसो अर्तपिता अर्तृष्णजः ॥ ११ ॥

तुदिलाः । अर्तदिलासः । अद्रयः । अश्रमणाः । अश्रुथिताः । अमृत्यवः ।

अनातुराः । अजराः । स्थ । अमविष्णवः । सुपीवसः । अर्तपिताः । अर्तृष्णजः ॥ ११ ॥

१ अश्रमणाः श्रमणवर्जिताः^१ २ अश्रुथिताः अन्यैरश्रिथिलीकृताः ३ अमृत्यवः अमारिताः ४ अनातुराः अरोगाः ५ अजराः जरारहिताः ६ स्थ भवथ । किंच ७ अमविष्णवः उत्क्षेपणावक्षेपणायुपेता^१ हे प्रावाणः ८ तुदिलाः अन्येषां श्रेयकाः ९ अर्तदिलासः स्वयमन्येनाभिधाः^२ १० सुपीवसः^३ सुयलाः ११ अर्तपिताः तुल्यारहिताः १२ अर्तृष्णजः निःस्पृहा भवथ ॥

ध्रुवा एव वः पितरौ युगेयुगे क्षेमकामासुः सदसो न युञ्जते ।

अजुर्यासौ हरिपाचो हरिद्रव आ घां रवेण पृथिवीमशुश्रुवुः ॥ १२ ॥

ध्रुवाः । एव । वः । पितरः । युगेऽयुगे । क्षेमऽकामासः । सदसः । न । युञ्जते ।

अजुर्यासः । हरिऽसाचः । हरिद्रवः । आ । घाम् । रवेण । पृथिवीम् । अशुश्रुवुः ॥ १२ ॥

हे प्रावाणः १ युगेयुगे सर्वेषु युगेषु २ ध्रुवा एव निश्चला एव ३ वः युष्माकं ४ पितरः पितृभूताः पर्वताः ५ क्षेमकामासः क्षेमकामाः^१ ६ सदसः सदांसि^२ आत्मना ७ न युञ्जते न संयोजयन्ति^३ । ८ अजुर्यासः जरारहिताः ९ हरिपाचः सोमस्य संभक्तारः १० हरिद्रवः सोमसंसर्गादरित-घणाः ११ घां दिवं १२ पृथिवीं च १३ रवेण अभिवन्दनान्देन १४ अशुश्रुवुः श्रावयन्ति ॥

तदिद्वन्द्वन्त्यद्रयो विमोचने यामन्जज्ञस्पाईव घेदुं पृच्छिदिभिः ।

वपन्तो वीर्जमिव धान्याकृतः पृश्नन्ति सोमं न मिनन्ति वप्सतः ॥ १३ ॥

तत् । इत् । वदन्ति । अद्रयः । विऽमोचने । यामन् । अज्ज्ञः पाऽईव । घ । इत् । उपऽपृच्छिदिभिः ।

वपन्तः । वीर्जम्ऽइव । धान्यऽकृतः । पृश्नन्ति । सोमम् । न । मिनन्ति । वप्सतः ॥ १३ ॥

१ अद्रयः आदरणीया प्रावाणः २ यामन् यामनि गमने ३ अज्ज्ञः ४ अज्ज्ञा यान्ति^१ रक्षन्तीत्य-अस्पाः^२ । तेषां रथानाम् ५ इव ६ उपऽपृच्छिदिभिः ७ तदित् तदेवाभिषवकर्म ८ विमोचने ९ घेदुं तर्-सोमरसविमोचनवेलायामपि १० वदन्ति प्रकाशयन्ति । किंच ११ वप्सतः सोमं अक्षयन्तो प्रावाणः १२ वपन्तः

१. ग-त-म१.२.४.६.८-मु-श्रमवर्जिताः । २. ग१.२-उत्क्षेपणावक्षेपणायुपेताः युताः; ग४-त१.२.६-उत्क्षेपणावक्षेपणगत्या ता अन्त्यजः; त४.५-उत्क्षेपणावक्षेपणगत्यासुपीवसः; त५.८-म१.२.४.८-उत्क्षेपणावक्षेपणगत्या ता (म४-‘ता’ नास्ति) अर्तृष्णजः (म८-अर्तृजः), म७-उत्क्षेपणवक्षेपणगः स्यो-पेता । ३. म१.२.७-स्वयमन्योन्याभिधाः । ४. ग-त-म१.२.४.६.८-‘सुपीवसः’ नास्ति । ५. त-म-क्षेमकामाः सदसो न कामासः । ६. ग४-म५-सदमिवो न युञ्जते अजुर्यासो हरिपाचो हरिद्रवः आ घां रवेण सदांसि आत्मना न युञ्जते न संयोजयन्ति; त-म१.२.४.६.८-‘सदास्यात्मना...संयोजयन्ति’ नास्ति । ७. ग-याति गच्छती, त-म१.२-याति गच्छती; म८-याति गच्छती । ८. ग-त-अप्येतन्; म-ध्वेतत् ।

१धाम्नाकृतः कृषीवलाः १बीजमिव यथा पृथग्भित्त तद्वत् १सोम १पृथग्नित्ति । संपर्चयन्तीत्यर्थः । १न पुनं १मिनन्ति । न हिंसन्तीत्यर्थः ॥

सुते अध्वरे अधि वार्वमकृता क्रीलयो न मातरं तुदन्तः ।

वि पू मुञ्चा सुपुवुषो मनीषां वि वर्तन्तामद्र्यश्चार्यमानाः ॥ १४ ॥

सुते । अध्वरे । अधि । वार्वम् । अकृत । आ । क्रीलयः । न । मातरम् । तुदन्तः ।

वि । सु । मुञ्च । सुसुवुषः । मनीषाम् । वि । वर्तन्ताम् । अद्र्यः । चार्यमानाः ॥ १४ ॥

१चार्यमानाः १पूजमानाः १अद्र्यः आदरणीया प्राधान् १अध्वरेऽधि यत्ने १सुते सोमेऽभिपुते १मातरं १तुदन्तः हस्तेन ताडयन्तः १आ १क्रीलयो १न आक्रीडकाः कुमारः शब्दं यथा कुर्वन्ति तथा १वार्वं शब्दम् १अकृतं कृण्वन्ति । १सुपुवुषः सोममभिपुतवतः प्राण्यः १मनीषां स्तुतिं १वि १मुञ्च विशेषेण १मुञ्च । किंच अद्र्यः १वि १वर्तन्ताम् अभिपवत्सद् विमुञ्चन्तु ॥ ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमद्देशरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरब्रह्मपालसाम्राज्यपुरोधेन सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे समई चन्दे विद्यातीर्थमद्देशरम् ॥

अष्टकेऽष्टमकेऽध्यायश्चतुर्थः शंभुर्दक्षितः ।

धीमता सायणाचार्येण पञ्चमोऽथ प्रद्वयते ॥

तत्र 'हये जाये' इत्यष्टादशार्धं पञ्चमं सूक्तं त्रैलोक्यम् । अत्रानुक्रमनिष्ठा—'हये इन्द्रोर्वशीमैकः पुरुषाः पूर्वोपिताकामान्' पुनरासाधावरोद्गमेच्छसा तमनिच्छन्ती प्रयाचष्टे हय इपुषां कदा सुदेवोऽन्तरिक्षमां सचेति तिलश्रैलयाक्ये शिष्टा उवन्दया' इति । 'हये जाये' 'इपुषं भिये' 'या सुजृग्निः' 'कदा सूनुः' 'सुदेवो अय' 'अन्तरिक्षमां' 'सचा यदासु जहतीपु' इत्याद्यास्तिस्रश्चेति नवार्धं ऐक्यं पुरुषसो वाक्यानि । अतस्तामां स ऋषिः । शिष्टा नवोर्वश्या वाक्यानि । अतस्तासु सर्पिका । उभयोर्वैक्येषु योऽर्थः प्रतीकायते सा देवता । गतो विनियोगः ॥

प्लोर्वशीतिहासोऽत्र वैशवायै प्रवर्ण्यते । मित्रश्च धरुणश्चोर्मौ दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वशीम् ॥१॥

इतः सिपिचनुः सपस्त्रकुम्भे न्यदधुस्वदा । ता शसवन्तौ मनुजमोग्या भूम्यां मवेति सौ ॥२॥

अत्रान्तर इत्यो राजा मनोः पुत्रश्च संयुतः । मृगायां मंचरन् साधो देवीक्रीडं विवेश ह ॥३॥

यत्र देव गिरिसुता सर्वमोर्वैरतोषयत् । अत्राविशन्पुमान्खी स्याद्विधुस्वदा तत्र चाविशत् ॥४॥

खी भूवा मीडितः सोऽगाच्छरणं शिवमज्रसा । हयं प्रसाधतां राजश्रियुक्तः क्षीमुना नृपः ॥५॥

जगाम शरणं देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्वये । अकरोमा नृपं देवीं यन्मासाप्राप्तपुंस्त्वकम् ॥६॥

सत कदाचिन्नीकाले बुधः सौन्दर्यमोहिनः । अप्सरोम्यो विशिष्टां तामिच्छां संगतवान् मुदा ॥७॥

१. म-विशेषेण मुखं वाप्ति । २. त-म१.२.४.६.८-पूर्वोपितान् कामान् ; अनु-पूर्वोपिता कामात् । ३. त१.२.३.६.७-वैशवायै । ४. त-तत्र ।

स्थिता ष्यदि पतिं ष्यष्टि कामयते तदा ष्यन्तिगृह्णात् । स्वभर्तृभोगगृह्णान्तिके यत् ष्यदुरस्य भोजनगृहं तदन्तिगृहम् । तस्माद्गृह्णात्सर्वशी ष्यस्तं पतिगृहं ष्यनक्षे न्याप्नोति । ष्यस्मिन् गृहे ष्यचान् कामयत उर्वशी । सा^२ चोर्वशी^२ ष्यदिवा ष्यनक्तम् अहनि रात्रौ च ष्यैतसेन । 'शेषो वैतम इति पुंस्प्रजननस्य' (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम् । पुंस्प्रजननेन ष्यधिता ताडिता च^३ भवति । एवमुर्वेश्वरामानं परोक्षेण निर्दिदेश ॥

त्रिः स्म माह्वः श्रथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि ।

पुरुवरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तुन्वःस्तदासीः ॥ ५ ॥

त्रिः । स्म । मा । अह्वः । अथयः । वैतसेन । उत । स्म । मे । अव्यत्यै । पृणासि ।

पुरुवरवः । अनु । ते । केतम् । आयम् । राजा । मे । वीर । तुन्वः । तत् । आसीः ॥ ५ ॥

अनेन पुरुवरसमेव संबोध्योक्तवती । हे पुरुवर, त्वं ष्यमा माम् ष्यअह्नः अहनि ष्यैतसेन इत्येन पुंस्प्रजनेन ष्यत्रिः त्रिधारम् । 'द्वित्रिचतुर्व्यं सुष्' (पा. सू. ५. ४. १८) । ष्यअथयः ष्यस्म । अथयया अताडयः । 'कृत्वोऽर्थप्रयोते' (पा. सू. २. ३. १४) इति कालवाचिनोऽहःशब्दाधिकरणे ष्यही । ष्यउत अपि च । ष्यस्म इति प्रणः । ष्यअव्यत्यै । सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छति सा व्यती । न तादृश्यव्यती । तस्यै ष्यमे महं ष्यपृणासि पूरयसि । एवं बुद्ध्या हे ष्यपुरुवर ष्यते तव ष्यकेतं गृहम् ष्यअनु ष्यआयम् अन्वगमं पूर्वम् । हे ष्यवीर ष्यराजा त्वं च ष्यमे मम ष्यतन्वः शरीरस्य ष्यतत् तदा ष्यआसीः अभयः । सुखयितेति शेषः । परमप्येवं^४ मन्तव्यं^५ किमिति कावरो^६ भवतीत्युवाच ॥ ॥१॥

यो तुजूर्णिः श्रेणिः सुभ्रजापिर्हृदेचक्षुर्न ग्रन्थिनीं चरण्युः ।

ता अज्जयोऽरुणयो न संस्रुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवन्त ॥ ६ ॥

या । सुजूर्णिः । श्रेणिः । सुभ्रजोऽपिः । हृदेचक्षुः । न । ग्रन्थिनीं । चरण्युः ।

ताः । अज्जयः । अरुणयः । न । संस्रुः । श्रिये । गावः । न । धेनवः । अतवन्त ॥ ६ ॥

पुरुवरसो वाक्यम् । ष्यया ष्यसुजूर्णिः सुजवा एवस्त्रामिकास्ति तथा या ष्यश्रेणिः या ष्यसुभ्रजापि^१ या ष्यहृदेचक्षुः । नकारः समुच्चये । ताभिश्चतस्रभिरासिभूताभिर्मानिनीभिः सहिता ष्यग्रन्थिनी ग्रन्थनवती संदर्भवती ष्यचरण्युः चरणशीलोर्वेश्वरानगाम । बद्धा । ग्रन्थिनीत्येतस्सविभूताप्सरोनामधेयम् । या सुजूर्णिः सुजवोर्वशी सा ताभिः सह जगाम^२ । ष्यताः अप्परसः ष्यअज्जयः आभरणोपेतः । ष्यअरुणयः अरुणवर्णाः ष्यन ष्यसंस्रुः पूर्वयज्ञ गच्छन्ति । ष्यश्रिये अथवा ष्यधेनवः नयमस्तुताः ष्यगावो ष्यन गाव इव । आश्वयार्थ^३ यथा गावः ष्यअनवन्त शब्दायन्ते तथा न शब्दयन्तीति व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥

समस्मिञ्चार्यमान आसतु ग्रा उतेमवर्धन्नदः स्वर्गूर्ताः ।

महे यत्त्वा पुरुवरवो रणायावर्धयन् दस्युहत्याय देवाः ॥ ७ ॥

सम् । अस्मिन् । आर्यमाने । आसतु । ग्राः । उत । ईम् । अवर्धन् । नद्यः । स्वऽर्गूर्ताः ।

महे । यत् । त्वा । पुरुवर । रणाय । अवर्धयन् । दस्युऽहत्याय । देवाः ॥ ७ ॥

१. त-मु-तस्मिन् । २. त१.२ ३. ६. ७-पुरुवरवो वाचः, त४.५-पुरुवरसा चोर्वशी । ३. ग-त- 'च' नास्ति । ४. ग-भ-परमप्युपरंतब्ध । ५. म१-कामतरो; म४-कामवशो, म७-कामुक्तरो । ६. ग-आजगाम । ७. ग-भ-मु-आश्वयार्थ ।

अनग्रैताभिः सह संगमस्त्वयानुभूत इत्युर्वशी वदति । १ अस्मिन् पुरुरवसि २ जायमाने सति ३ प्राः अप्सरसो देववेदया अपि ४ सम् ५ आसत संगता अभवन् । अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने २ सति सा देवपत्न्योऽपि समासत समभवन् । ६ उत अपि ७ ष ८ ईम् एनं पुरुरवसं ९ स्वगूर्ताः स्वयं-
गामिन्यः १० नयः नामामाश्रयभूता अवर्धयन् । किंच हे ११ पुरुरवः १२ यत् यस्मात् १३ त्वा १४ त्वां १५ महे
महे १६ रणाय रमणीयाय संग्रामाय १७ दस्युहत्याय दस्युहननाय १८ देवाः १९ त्वाम् २० अवर्धयन् ॥

सचा यदासु जहतीष्वत्क्रममानुषीषु मानुषो निषेवै ।

अपं स्म मत्तरसन्ती न भुज्युस्ता अत्रसन्नयस्पृशो नाश्वाः ॥ ८ ॥

सचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कम् । अमानुषीषु । मानुषः । निःसेवै ।

अपं । स्म । मत् । तरसन्ती । न । भुज्युः । ताः । अत्रसन् । त्रयःस्पृशः । न । अश्वाः ॥ ८ ॥

इदमादिरीष्यैकवाक्यानि । तत्रादितो द्वाभ्यामुर्वशीमन्याश्च सह स्तौति । १ यत् यदा २ सचा
सहायभूताः पुरुरवाः ३ अत्कं स्वकीयं रूपम् । अत्क इति रूपनाम । ४ जहतीषु परित्यजन्तीषु
५ अमानुषीषु देवताभूतास्त्वप्सरसः ६ मानुषः सन् ७ निषेवे अभिमुखं गच्छति तदानीं ८ ता अप्सरसः
९ मत् मत् १० अप अपसृत्य ११ अग्रसन् । प्रसतिर्गतिक्रमं । गच्छन्ति । पलायने दृष्टान्तः । १२ तरसन्ती
१३ भुज्युः १४ न १५ तरसन्नाम शृंगः । तस्य स्त्री भुज्युर्भोगसाधनभूता स्त्री शृंगी । सा यया व्याघ्रादीनां
पलायते । किंच १६ रमणाय १७ रमणीया १८ नाश्वा रथे नियुक्ता अश्वा इव । यथा १९ तैः पलायन्ते तद्वत्पलायन्त
इति । उर्वश्यानेकाभिरस्माभिः सह भोगमनुभुक्तवानसीत्युक्तं प्रत्यावर्ते ॥

यदासु मतीं अमृतासु निस्पृक्सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृङ्क्ते ।

ता आतयो न तन्वः शुम्भत स्वा अर्थासो न क्रीळयो दन्दशानाः ॥ ९ ॥

यत् । आसु । मतीः । अमृतासु । निःस्पृक् । सम् । क्षोणीभिः । क्रतुभिः । न । पृङ्क्ते ।

ताः । आतयः । न । तन्वः । शुम्भन् । स्वाः । अर्थासः । न । क्रीळयः । दन्दशानाः ॥ ९ ॥

१ यत् यदा २ आसु ३ अमृतासु अप्सरःसु ४ मतीं मनुष्य पुरुरवाः ५ निस्पृक् निःशेषेण स्पृशन्
६ क्षोणीभिः वाग्भिः ७ क्रतुभिर्न कर्मभिश्च ८ स ९ पृङ्क्ते संपर्कं करोति । नकार समुच्चयार्थः । १० ताः
अप्सरसः ११ आतयः आतिभूतास्तदानीं १२ स्वा १३ तन्वः आत्मीयानि रूपानि १४ न १५ शुम्भत न प्रकाश-
यन्ति । १६ अर्थासो १७ न अश्वा इव १८ क्रीळयः संक्रीडमानाः १९ दन्दशानाः दन्दशूका जिह्वाभिरात्मीयाः
शृङ्गा भक्षयन्तः । ते यया व्याघ्रत्वेन धावन्तः स्वरूपं न प्रयच्छन्ति रथिनाय तद्वदिति दुःप्राग्भूते ॥

विद्युन्न या पतन्ती दर्विद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।

जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशीं तिरत दीर्घमायुः ॥ १० ॥

विद्युत् । न । या । पतन्ती । दर्विद्योत् । भरन्ती । मे । अप्या । काम्यानि ।

जनिष्टो इति । अपः । नर्यः । सुजातः । प्र । उर्वशीं । तिरत । दीर्घम् । आयुः ॥ १० ॥

१. गत १.२.६ ७.८-म४.५.९.८-वर्धमाने, त३-मु-‘सति’ नास्ति, म३-सति वर्धमाने । २. त१.
२.३.९.७.८-म२.९.८-महदमाने, त४.५-प्रवर्तमाने । ३. ग-न-दस्युहननाय च । ४. त३.७-न
भुज्यु । ५. ग-त-ते यथा ।

अनयोवर्त्तां स्तौति । १या उर्वशी १विद्युश्च विद्युदिव १पतन्ती गच्छन्ती १दविद्योत् घोतते । किं कुर्वती । १अप्या । अप इत्यन्तरिक्षनाम । तत्संबन्धीनि व्याख्यानानि वा १काम्यानि अस्मदनि-
मत्तान्मुदकानि वा १मे मशं १भरन्ती संपादयन्ती । यदा आगतायास्तस्याः सकाशात् १अपः व्यासः
कर्मसु कर्मवान् १वा १नर्यः १नरेभ्यो हितः १सुजातः सुजननः पुत्रः १जनिष्यो अजनिष्ठ उत्पद्यते तदानीं
मम १उर्वशी १दीर्घमायुः १अ १तिरस्त प्रवर्धयति । 'अजामनु अ जायमे तदु ते मायांमृतम्'
(तै. मा. १. ५. ५. ६) इति हि मन्त्रः ॥ २ ॥

जज्ञिष इत्था गोपीध्यायु हि दधाय तत्पुरुषो म ओजः ।

अशासं त्वा विदुषी सस्मिन्नहम् म आशुणोः किमष्टुर्ग्वदासि ॥ ११ ॥

जज्ञिषे । इत्था । गोऽपीध्याय । हि । दधाय । तत् । पुरुषः । मे । ओजः ।

अशासम् । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहम् ।

न । मे । आ । अशुणोः । किम् । अभक् । वदासि ॥ ११ ॥

१इत्था इत्थं १गोपीध्याय । गौः पृथिवी । पीथं पालनम् । स्वार्थिकस्तद्धितः । भूमे रक्षणाय
१जज्ञिषे १हि जातोऽसि क्लृप्त पुरुरूपेण । 'आत्मा वै पुत्रनामा' इति श्रुतेः । पुनस्तदेवाह । हे १पुरुषः
१मे मनोदरे मयि १ओजः अपत्योपादनसामर्थ्यं १दधाय १मयि निहितवानसि । १तत्, तथास्तु ।
अथापि स्थातव्यमिति चेत् तत्राह । अहं १विदुषी भावि कार्य जानती १सस्मिन्नहम् सर्वस्मिन्नहम्
इत्या- कर्तव्यं १त्वा त्वाम् १अज्ञामं शिक्षितव्यस्मि । एवं १मे मम वचनं १न १आशुणोः न शृणोषि ।
१किं त्वम् १अभुक् असोक्तपालयिता प्रतिज्ञातार्थमपालयन् १वदासि १हये जाय इत्यादिकल्पं
प्रक्षायम् । धवैर्लेख्यादागमः दिवसे १शिवारं यमस्व एकद्वयसरसां पुत्ररवेन परिकल्पय अपत्यो-
पादनपर्यन्तं १वसासि नाम त्वां यदादाक्षं तदा गच्छामीत्येवरूपो मिथःसमयः १उर्वशी हान्तरा
पुरुषवत्समैर्लक्षके तै ह विन्दमानोवाच मि. स्म माहो वैतसेन दण्डेन' (शा. मा. ११. ५. १)
इत्यादि बाजसनेयकमुदाहृतम् ॥

कुदा सूनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नु वर्यपद्विजानन् ।

को दर्पती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्रुतरेषु दीर्दयत् ॥ १२ ॥

कुदा । सूनुः । पितरम् । जातः । इच्छात् । चक्रन् । न । अश्रु । वर्त्यत् । विजानन् ।

कः । दर्पती इति दम्दर्पती । समनसा । वि । यूयोत् ।

अधे । यत् । अग्निः । श्रुतरेषु । दीर्दयत् ॥ १२ ॥

१. त-व्याप्यानि; सु-गप्यानि । २. ग४-भ५-सकाशावदि; त१.२.३.६.८-भ१.४-सकाशावदि;
त४-सकाशावदि; त७-सकाशावदि; म२.६.७-सकाशावदि । ३. ग१.२-कृतवान्वा नर्यो, त१.२.३-
६-नवाभार्यो; त४-कर्मवान्वा नर्यो; ग४-नवा नर्यो, त७-तव त्वां नर्यो; त८-भ१.२.४.६.८-तवान्वा
नर्यो; भ७-भवतन्वा नर्यो । ४. त-मोर्वशी । ५. ग-त-मु-दधाय निदधाय । ६. ग-त-भ-जानती त्वे ।
७. ग४-वननरिमजहन्; त२.६-त्वस्मिन्नहम्, त३.४.५-त्वमस्मिन्नहम् । ८. त-मु-न्त्वया यत् । ९. ग-
त४.५-भ५-वदासि वदासि; त८-भ२.८-वदासि । १०. ग-त-अ-अहनि दिवसे । ११. त१.२.३.६.७-
पुत्रोत्पादनपर्यन्तं ।

इदं पुरुरवसो वाक्यम् । 'कदा कस्मिन् काले' 'सूनु' तवोदरजातः सन् 'पितरं' माम् 'वृच्छात्' इच्छेत् । 'इयु इच्छायाम्' । 'लेटि शपि' 'इयुगमियमां छ' इति छादेशः । 'लेटोऽडाटी' इत्यडागमः । कदा वा 'विज्ञानन्' पितरं मामधिगच्छन् 'चक्रन्' क्रन्दमानः 'नाशु' वर्तयत्^१ । नेति धार्थ्यं । किं च 'वः' किंविधः सन् 'सूनु' 'समनमा समनसौ समनस्वौ' 'द्वेपती जायापती त्वां मां च' 'वि' 'वृषीत्' विक्षेपयेत् । 'सु मिश्रणामिश्रणयोः' । यौतेऽहान्दस शपः श्लु । तुजादित्वाद्दम्भामस्य दीर्घः । 'अथ' 'अधुना' 'यत्' यदा 'अशि' तव हृदयस्थितस्तत्तजोरूपो गर्भः 'अशुरेषु' 'दीदयत्' दीप्यते । 'दीदयतिर्दीप्तिकर्मेति' नैरुक्तो घातुः ॥

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन् क्रन्दद्वाच्यं शिवायै ।

प्र तच्च हिनवा यच्च अस्मे परेहस्तं नहि मूर भार्यः ॥ १३ ॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रन्दत् । आऽच्ये । शिवायै ।

प्र । तत् । ते । हिनव । यत् । ते । अस्मे इति ।

परा । इहि । अस्तम् । नहि । मूर । मा । आप । ॥ १३ ॥

इदमुर्वशीवाक्यम् । हे पुरुरव त्वा 'प्रति' 'ब्रवाणि' प्रतिवक्षिम् । त्वदपरम्य^२ 'अश्रु' वाच्यं 'वर्तयते' वर्तयिष्यति । 'आप्ये' आप्याते चन्नुमि 'शिवायै' शिवे कथयाने समुपस्थिते सति 'चक्रन्' हृदग्रभूणि विमुञ्चन् 'व' 'क्रन्दत्' । नकारधार्थ्यं । रोस्यति केवर्थ । 'तत्' त्वदपत्य 'ते' तुभ्यं 'हिनव' प्रहिणोमि 'यत्' अपत्यं 'ते' तव संबन्धि 'अस्मे' अस्मासु निहितम् । एवं 'परेहस्तम्' अस्तमिति गृह्णाम । स्वगृहं प्रतिगच्छ । हे 'मूर' मूढ 'मा' मां 'नहि' 'आपः' न प्राप्नोषि । 'हिनवेत्यथ' हिनोतेः 'छन्दसि लुटलङ्लिटि' इति भविष्यदर्थे लटि मिषोऽमादेशः^३ । गुणः । अन्यलोपश्चान्दस । बहुलवचनादङ्भावः । आपः । 'आप्ये' 'प्यासी' । लटि 'तिङां तिङो भवति' इति धली गल् ॥

सुदेवो अथ प्रपतेदनावृत्परावर्त परमां गन्तुवा उ ।

अथा शयीत निर्रुतेरुपस्थेऽधैनं वृकां रभसासौ अघुः ॥ १४ ॥

सुऽदेव । अथ । प्रऽपतेत् । अनावृत् । पराऽवर्तम् । परमाम् । गन्तुवै । ऊँ इति ।

अर्ध । शयीत । निऽरुते । उपऽस्थे । अर्ध । एतम् । वृकां । रभसासौ । अघुः ॥ १४ ॥

अथ परिदूनः पुरुरवा उवाच । 'सुदेवः' त्वया सह सुक्रीडः पतिः 'अथ' 'प्रपतेत्' । अथैव प्रपततु । अथवा 'अनावृत्' अनावृत्तः सन् 'परमा' 'परावर्त' पूरादपि दूरदेशं 'गन्तुवै' गन्तुं महाप्रस्थानगमनं कुर्यात् । 'अथ' अथवा यत्रकुत्रापि गन्तुमसमर्थः । 'निर्रुते' पृथिव्याः 'उपस्थे' 'शयीत' शयनं कुर्यात् । यद्वा । निर्रुति पापदेवता । तस्या उपस्थे उत्तमगे संनिधी श्रियतामित्यर्थः । 'अथ' अथवा 'एतं' 'वृका' आरण्याः खानः 'रभसाम्' वेगवन्त 'अघु' भक्षयन्तु । अथ घाजस-मेयकं—'सुदेवोऽघोद्वा यक्षीन ॥ वा पतेत्तदेन वृका वा खानो वाचुरिति ईव तदुवाच' (श. मा. ११. ५. १. ८) इति ॥

१. गन्त-वर्तयत् वर्तयेत्, त१.२.१.८-म-वर्तयत् वर्तयेत् । २. गन्त-म-मु- 'समनस्वौ' नास्ति ।

३. त-दीर्घाद् दीप्तिदेवनयोः । अस्माप्येताल्लुटि षटि रुर्दीदिनिर्दीप्तिकर्मेति । ४. ग.त१ २.३.१.५.

८-म-तदपत्यं, त४.५-यदपत्यं । ५. त-रभसासौ रभसः ।

पुरुषवो मा मृथा मा प्र पेप्थो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।

न वै क्षैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥ १५ ॥

पुरुषवः । मा । मृथाः । मा । प्र । पेप्थः । मा । त्वा । वृकासः । अशिवासः । ऊँ इति । क्षन् ।

न । वै । क्षैणानि । सख्यानि । सन्ति । सालावृकाणाम् । हृदयानि । एता ॥ १५ ॥

तमितरा मयुवाच । हे पुरुषक त्वं यमा यमृथाः श्रुति मा प्रागुहि । त्रियतेलुङि यासि 'हत्वाद्वात्' इति सिचो लोपः । तथा यमा यम यपसः अथैव पतनं मा कार्याः । पतेलुङि लुदिवात् 'पुपादि' इत्यादिना प्लेरङ् । 'पतः पुन्' इति पुन् । तथा यथा स्वाम् अशिवासः अशुमाः यकासः वृकाः यमा यउ यक्षन् । उ इत्येवकारार्थः । अक्षन् । माय्यवहारयन्तु । किमिषेवमस्मदु-
पर्याग्रहं करोषि । मा कार्यास्त्रियर्थः । अतेलुङि 'लुङ्सनोर्धस्य' (पा. सु. २. ४. २३) इति पल्लादेशः । 'मन्त्रे पस' इति प्लेरङ् । 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः । 'शासिपसि' इत्यादिना पादम् । 'क्षरि च' इति चार्धम् । पाहुलकादृढभाषः । अथ स्वस्नेहस्यासारतामाह । यक्षैणानि क्षीणां कृतानि सत्त्वानि यम यवै यस्मि । न सन्ति खलु । अभावे कारणमाह । एता एतानि सत्त्वानि सालावृकाणां हृदयानि तेषां हृदयानि यथा वासादीनां विद्यासापमानां घातुकानि तद्वत् । अत्र वाजसनेयकं—'सैतदाहया न वै क्षैण सत्यमस्ति पुनर्गृह्यनिहीति ईदैनं तदुवाच' (श. भा. ११. ५. १. ५) इति ॥ ३ ॥

यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शूरद्वश्चतस्रः ।

धृतस्य स्तोके सृष्टदह आश्रां तादेवेदं तावृषाणा चराभि ॥ १६ ॥

यत् । विरूपा । अचरम् । मर्त्येषु । अवसम् । रात्रीः । शूरदः । चतस्रः ।

धृतस्य । स्तोके । सृष्टत् । अहः । आश्राम् । तात् । एव । इदम् । तावृषाणा । चराभि ॥ १६ ॥

यत् यदा विरूपा मनुष्यसंपर्काद्विगतसहजमृतदेवरूपा पर्यानुकूल्येन नामारूपा वा मर्त्येषु मनुष्येषु अचरं तदानीं रात्रीः प्रमयित्रीः यचतस्रः शूरदः अवसं भवसम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तदानीं धृतस्य स्तोके सृष्टदह आश्राम् । तादेव तेनैव स्तोकेनाहम् । इदं संमति यतावृषाणा वृषा सती चराभि ॥

अन्तरिक्षां रजसो विमानोऽप्यं शिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः ।

उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठानि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षाग्राम् । रजसः । विमानांम् । उप । शिक्षामि । उर्वशीम् । वसिष्ठः ।

उप । त्वा । रातिः । सुकृतस्य । तिष्ठत् । नि । वर्तस्व । हृदयम् । तप्यते । मे ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षां स्वतेजसान्तरिक्षस्य पूरयित्री तथा रजसः रजकरयोदकरय विमानां निर्मात्रीम् । उर्वशीं यसिष्ठः समानानां मध्येऽतिशयेन वासयिताहम् । उप शिक्षामि वशीं मयामि । सुकृतस्य शोभनकर्मणः । रातिः दाता पुरुषाः । एषा स्वाम् उप शिक्षत् उपतिष्ठत् । मे हृदयं तप्यते । अतो नि वर्तस्व । एवं राजोवाच ॥

इति त्वा देवा इम आहुरैऋतयथैमेतद्भवसि मृत्युर्वन्धुः ।

प्रजा ते देवान् हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे ॥ १८ ॥

इति । त्वा । देवा । इमे । आहुः । ऐळ । यषा । ईम् । एतत् । भवसि । मृत्युऽर्वन्धु ।

प्रऽजा । ते । देवान् । हविषा । यजाति । स्वऽऽगे । ऊँ इति । त्वम् । अपि । मादयासे ॥ १८ ॥

हे । एते पुरुषवः । एता एवाम् । इमे । देवा । इति । आहुः । मृत्युर्वन्धु, मृत्योः । बन्धकः । श्रयोर्वन्धुभूतो वा श्रयुषशमप्राप्तुवस्व । यथै यथा । एतद्भवसि । अविष्यमि । प्रजा प्रकर्षेण जायमानस्य । ते तव संबन्धिनो यष्टव्याम् । देवान् । हविषा । यजाति यजसि । स्वर्ग उ । स्वर्गं एव । एवमपि । मादयासे । मादयतेऽस्माभिः सह । एवमाहुरित्यर्थः । यस्मादेव करोषि तस्मादभिलाषं हिवा सुखी भवेति । सेष पुरुषसं प्रायुवाच ॥ ॥ ४ ॥

अथ 'प्र ते महे' इति त्रयोदशत्वं पठं सूक्तम् । बर्त्नामाद्विरस ऋषिः इन्द्रस्य पुत्रं सर्व-हरिणं नाम । द्वादशीप्रयोदशौ त्रिष्टुभौ शिष्टा एकादश जगताः । इन्द्रस्याधी हरी । तयोत्र स्तूपमानावात्तदेवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र ते सप्तोना वरु सर्वहरिर्वन्द्यो हरिस्तुतिर्हि त्रिष्टुवन्तम्' इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छसिन एतसूक्तम् । सूत्रित च—'प्र ते मह ऊती शचीवस्तव वीर्येणेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । पौत्रशिक्षेऽप्याष्टतृचः संसनीयः । सूत्रित च—'प्र ते महे विदधे संसिपं हरी इति तिष्ठो जगत्' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

प्र ते महे विदधे संसिपं हरी प्र ते वन्दे वनुषो हर्यंतं मर्दम् ।

घृतं न यो हरिं भिक्षारु सेचंत आ त्वा विशन्तु हरिर्वर्षसं गिरः ॥ १ ॥

प्र । ते । महे । विदधे । शंसिपम् । हरी इति । प्र । ते । वन्दे । वनुषः । हर्यन्तम् । मर्दम् ।

घृतम् । न । य । हरिऽभिः । चारु । सेचते । आ । त्वा । विशन्तु । हरिऽवर्षसम् । गिरः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव हरी अर्धो महे महति विदधे यज्ञे प्र संसिपम् अशंसिपम् । अस्ताविषम् । तथा वनुषः । 'वनु हिंसायाम्' । हिंसकस्य ते तव इयेतम् । 'इये गतिकामयोः' । तस्यैणादिकोऽतच् । चित्स्वरेणान्तोदात्तः । कमनीयं मर्दम् प्र वन्दे प्रवाचेऽस्मदभिमतम् । 'वनु याचने' । यः इन्द्रः हारिभिः हरिसवर्णैश्चै, मचागं गत्वा चारु चरणीयं घृतं न घृतमिव सुपूतमुदकं वसेषते वर्षति तं तादृशं हरिर्वर्षसम् । वर्ष इति रूपनाम । हरितरूप एता एवाम् । आ विशन्तु गिरः अस्मदीयाः स्तुतिवाचस्तव मदाय ॥

हरिं हि योनिं प्राप्ति ये समस्वरन् हिन्वन्तो हरीं दिव्यं यथा सदैः ।

आ यं पुणन्ति हरिंभिर्न घेनव इन्द्राय श्रुपं हरिर्वन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरिम् । हि । योनिम् । अभि । ये । समऽअस्वरन् । हिन्वन्त । हरी इति । दिव्यम् । यथा । सदैः ।

आ । यम् । पुणन्ति । हरिऽभिः । न । घेनव । इन्द्राय । श्रुपम् । हरिऽवन्तम् । अर्चत ॥ २ ॥

१. म—'हे ... मृत्योः' नास्ति । २. त—एतद्भवसि । ३. त—जायमानाः । ४. त—भवति । ५. त १.२.३.६.८-म १.२.४.७.८—स्तुतित्रिष्टुवतं । ६. ग-म १.४ ५.६.८—मेघान् ; त १.२.३.७—मेघान् ; त ६.८—प्रधानं ; म २—मघोद् ।

१ये पूर्वे स्तोतार ऋषयः १योनिम् इन्द्रस्य स्थानभूतम् १हरिम् अश्वम् १अभि १समस्वरम् ।
' सृष्ट्वा दान्दोपतापयोः ' । अभिसंस्तुवन्ति । किं कुर्वन्तः । १दिव्यं देवसंबन्धि १सदः यागगृहं १यथा
प्रेरयन्तीन्द्रं तथा १हरी अश्वं १हिन्वन्तः प्रेरयन्तः । सोमोऽभिषुते सति स्वयमेवेन्द्रो रमेऽश्वौ प्रेरयति
अतः स्तोतृणां हरिप्रेरणत्वम् । यद्वा^१ । दिव्यं सद इन्द्रः प्राप्नुयाद्यथा^२ तया^३ हरी^३ स्तुतिमिहिंन्वन्ता
प्रेरयन्तः । १यम् इन्द्रम् १धेनवः नद्यप्रसूता गावो यथा वृणन्ति क्षीरादिभिः । अत्र पुरस्तादुपावा-
रोऽपि नकार उपमार्यायः । १हरिभिः हरितवर्णैः सोमैः १आ १वृणन्ति पूरयन्ति च^४ । तथा यूपमपि
१इन्द्राय इन्द्रस्य १हरिवन्तं १शूर्पं बलम् १अर्चत पूजयत हे स्तोतारः स्तुतिभिः ॥

सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गमेस्त्योः ।

घुम्नी सुशिश्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

सः । अत्यः । वज्रः । हरितः । यः । आयसः । हरिः । निकामः । हरिः । आ । गमेस्त्योः ।

घुम्नी । सुशिश्रः । हरिमन्युसायकः । इन्द्रे । नि । रूपा । हरिता । मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

१अस्य इन्द्रस्य १सः^१ १वज्रः १हरितः हरितवर्णः १य १आयसः अयःसारभूतोऽस्ति निर्मितः ।
स च १हरिः^२ हरितवर्णो वज्रः १निकामः नितरां कमनीयः । सः १आ हन्ता दानूणाम् । तादृशो वज्रः
१गमस्त्योः द्रुतमोर्वेतत इति शेषः । अयमिन्द्रः १घुम्नी । शुभ्रं द्योतमानं धनम् । तद्वा १सुशिश्रः
शोभनहनुः १हरिमन्युसायकः । यस्य मन्युः^३ सायकः शत्रुहन्ताभिगन्ता वा भवति । यद्वा शत्रुहन्ता
कोपः सायकश्च यस्य स तादृशो भवति । किं बहुना । १इन्द्रे १रूपा रूपाणि सर्वाणि १हरिता हरितानि
१नि १मिमिक्षिरे निषिकानि बभूवुः । मिहे सनन्तात्कर्मेणि छिदि रूपम् ॥

दिवि न केतुरधि धायि हर्यतो विव्यच्चद्रजो हरितो न रंहा ।

तुददहि हरिशिश्रो य आयसः सहस्रशोका अभवद्धरिभरः ॥ ४ ॥

दिवि । न । केतुः । अधि । धायि । हर्यतः । विव्यच्चत् । वज्रः । हरितः । न । रंहा ।

तुदत् । अहिम् । हरिःशिश्रः । यः । आयसः । सहस्रशोकाः । अभवत् । हरिम्भरः ॥ ४ ॥

१दिवि अन्तरिक्षे १केतुः प्रकाशेन सर्वस्य प्रज्ञापक आदित्य इव स यथाधि निहित एवमप-
मिन्द्रः १अधि १धायि अप्यधायि^४ स्तोतृभिरधिनिहितः । किंचेन्द्रस्य १वज्रः १हर्यतः स्पृहणीयः सन्
१विव्यच्चत् व्याप्नोति^५ व्याप्तव्यं दानुसंघम् । तत्र दृष्टान्तः । १हरितो १न हरितवर्णो अप्वाहर्तारो^६
वाक्वा आदित्यसंबन्धिनः । ते यथा १रंहा रंहेणेन वेगेन व्याप्नुवन्ति व्याप्तव्यम् । १यः अस्य वज्रः
१आयसः अयोविकारः १अहिं वृवं मेघं वा १तुदत् हिनस्ति । योऽयं^७ महाभुजः १हरिशिश्रः सोम-
पानरभसेन^८ हरितवर्णनासिकस्तदर्णहनुर्वा १हरिभरः हयोर्भर्तृन्द्रः^९ १सहस्रशोकाः १अभवत् । ' शुच
दीप्ताः ' । अपरिमितदीप्तिर्भवति ॥

१. ग-यद्वा यथा । २. ग-त-म-प्राप्नुयात्तथा । ३. त-म-हरी रषाय । ४. ग-आपीनमेति वा;
त४.५.८-म१.२.४.६.८-वा; त१.२.३.६.७-मु- ' च ' नास्ति । ५. त-म- ' सः ' नास्ति । ६. त-म-
' हरिः ' नास्ति । ७. ग-त-म- ' मन्युः ' नास्ति । ८. त१.२.३.६.७.८-म- ' अय्यधायि ' नास्ति ।
९. त१.२.३.६.७.८-म२.६.८-मु-विन्याप्नोति । १०. ग-म२.८-असाप्वाहर्तारो, त४.५-असापा
वर्तते; म६-अस्याप्वाहर्तारो । ११. ग-सोयं । १२. त४.५- ' रसेन । १३. ग-अ-हयोर्भर्तृन्द्रः ।

त्वंत्वंमहर्षया उपस्तुतः पूर्वैभिरिन्द्र हरिकेश यज्वभिः ।

त्वं हर्षसि तव विश्वमुक्थ्य अस्मामि राघो हरिजात हर्षतम् ॥ ५ ॥

त्वम्ऽत्वम् । अहर्षयाः । उपऽस्तुतः । पूर्वैभिः । इन्द्र । हरिऽकेश । यज्वऽभिः ।

त्वम् । हर्षसि । तव । विश्वम् । उक्थ्यम् । अस्मामि । राघः । हरिऽजात । हर्षतम् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र हे ऽहरिकेश हरितरोमवदश्च ऽत्वंत्वं^१ त्वमेव सर्वत्र यज्ञे ऽमहर्षयाः अकामयथाः स्तोत्रं हविषां । कीदृशास्त्वम् । ऽपूर्वैभिः पूर्वतनैः ऽयज्वभिः यजमानैः ऽउपस्तुतः सन् । हे ऽहरिजात हरितवणः सन् प्रादुर्भूत हारकप्रादुर्भाव वा । शत्रुवधार्थं प्रादुर्भूतैत्यर्थः । हे तारुणेन्द्र ऽत्वं ऽतव । स्वभूतमिति शेषः । ऽविश्वं व्याप्त सोमचक्षुरोडाप्तादिरूप सर्वं वा । यद्वा । यत्र यानि यानि हवींषि ह्रीयन्ते तत्सर्वं वा । तथा ऽउक्थ्यं प्रशस्यम् ऽअस्मामि असाधारणमसमं कृतस्त्वं ऽहर्षतं कान्त ऽराघः अहं हविलक्षणं ऽहर्षसि कामयसे ॥ ॥ ५ ॥

ता वृजिणं मुन्दिनं स्तोम्यं मदु इन्द्रं रथे वहतो हर्षता हरीं ।

पुरुष्यस्मै सर्वनानि हर्षते इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता । वृजिणम् । मुन्दिनम् । स्तोम्यम् । मदु । इन्द्रम् । रथे । वहतः । हर्षता । हरी इति ।

पुरुणि । अस्मै । सर्वनानि । हर्षते । इन्द्राय । सोमा । हरयः । दधन्विरे ॥ ६ ॥

ऽता सौ प्रसिद्धी ऽहर्षता हर्षतौ गन्तारी कान्तौ वा ऽहरी हरितवर्णावधौ ऽमुन्दिनं मोदमानं ऽस्तोम्यं स्तुत्यर्थं ऽवृजिणम् ऽइन्द्रं ऽमदे निमित्ते^२ ऽरथे ऽवहतः धारयतः^३ । यज्ञमस्मदीयं प्रापयतः । ऽअस्मै ऽहर्षते काम्ताय ऽइन्द्राय ऽपुरुणि बहुभिः ऽसर्वनानि प्रातरादीनि ऽहरयः हरितवर्णाः ऽसोमाः ऽदधन्विरे निधीयन्ते ॥

अरु कामाय हरयो दधन्विरे स्थिराय हिन्वन् हरयो हरीं तुरा ।

अर्वद्विष्यो हरिभिर्जोषमीर्यते सो अस्य कामं हरिबन्तमानशे ॥ ७ ॥

अरम् । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरयः । हरी इति । तुरा ।

अर्वत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । जोषम् । ईर्यते । सः । अस्य । कामम् । हरिऽबन्तम् । आनशे ॥ ७ ॥

ऽअरम् अहं पर्याप्तं ऽकामाय इन्द्रकामनाय ऽहरयः हरितवर्णाः सोमाः ऽदधन्विरे । ते च ऽहरयः ऽस्थिराय युद्धेऽपलायितयेन्द्राय ऽतुरा तुरी त्वरमाणौ ऽहरी अवधौ ऽहिन्वन् प्रेरयन्ति । ऽयः ऽअर्वद्विः अरणकुशलैः ऽहरिभिः अवधैः ऽजोषं शूरैः सेव्यं सग्रामम् ऽईर्यते गच्छति ऽसः रथः ऽअस्य इन्द्रस्य स्वभूतं ऽकामं कमनीयं ऽहरिबन्तं सोमबन्तं यज्ञम् ऽआनशे व्याप्नोति ॥

हरिश्मशारुहरिकेश आयसस्तुरस्पोये यो हरिषा अर्वधत ।

अर्वद्विष्यो हरिभिर्वाजिनीवसुरति विश्वा दुरिता पारिषद्वरी ॥ ८ ॥

हरिऽश्मशारुः । हरिऽकेशः । आयसः । तुरऽपेयै । यः । हरिऽपाः । अवर्धत ।

अर्वत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । वाजिनीऽवसुः ।

अति । विश्वा । दुःऽइता । पारिषत् । हरी इति ॥ ८ ॥

‘हरिश्मशारुः हरितवर्णश्मश्रुः’ ‘हरिकेशः’ ‘हरितवर्णकेशः’ ‘आयसः अयोमयहृदयः’ । शष्पाणां पातक इत्यर्थः । पृतादसः ‘यः इन्द्रः’ ‘तुरस्त्रेये तुर्यं पातन्ये सोमे’ ‘हरिपाः हरितवर्णसोमपाः’ ‘अवर्धत वर्धते’ ‘यः च’ ‘अर्वद्भिः गन्तुभिः’ ‘हरिभिः अश्वैः सोमैर्वा’ ‘वाजिनीवसुः वाजिनमर्धं हविलक्षणम् । तदस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । सैव वसु धनं यस्य स तथोक्तः । यज्ञधन इत्यर्थः । यद्वा । वाजिनमेव वाजिनी । तदेव धनं यस्य । स एवमुक्तलक्षण इन्द्रः ‘हरी रथे योजयित्वा’ ‘विश्वा विश्वानि सर्वाणि’ ‘दुरिता अस्माकं दुरितानि’ ‘पारिषत् पारषत्’ । पारषतेर्लेटि सिन्धुनागतः ॥

सुवैव यस्य हरिणी विपेततुः शिमे वाजाय हरिणी दर्विष्वतः ।

प्र यत्कृते चमसे मर्मजद्वरी पीत्वा मदस्य हर्यतस्यान्धसः ॥ ९ ॥

सुवाऽइव । यस्य । हरिणी इति । विऽपेततुः । शिमे इति । वाजाय । हरिणी इति । दर्विष्वतः ।

प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्मजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यतस्य । अन्धसः ॥ ९ ॥

‘यस्य इन्द्रस्य’ ‘हरिणी हरितवर्णावधौ’ ‘विपेततुः रथ इन्द्रमारोप्य विपततो यज्ञमस्मदीपम् । यद्वा । यस्य हरिणी हरितवर्णे कर्णनिके-विपेततुः सोमं प्रति विपततः । तत्र दृष्टान्तः । ‘सुवैव । यथा सुवा सुवी हविषा पूर्णौ पात्रविदोषौ होमार्थं विपततः तद्वत् । तथा यस्य च’ ‘हरिणी हरितवर्णे’ ‘शिमे हन्’ ‘वाजाय सोमलक्षणायास्त्राय’ ‘दर्विष्वतः कम्पयतः पुरतः प्रक्षस्य’ ‘सोमस्य प्रीत्या’ ‘चलतः’ । तथा ‘यत् यदा’ ‘कृते संकृते’ ‘चमसे वर्तमानं’ ‘मदस्य मदकरं’ ‘हर्यतस्य कान्तम्’ ‘अन्धसः अक्षं सोमं’ ‘पीत्वा’ ‘हरी अश्वौ’ ‘प्र’ ‘मर्मजत् प्रमादि । तदानीं स्तुत इत्यर्थः ॥

उत स्म सधं हर्यतस्य पुस्त्योऽरत्यो न वाजं हरिर्वा अचिक्रदत् ।

मही चिदि धिपणाहर्षदोबसा बृहद्वयो दधिपे हर्यतश्चिदा ॥ १० ॥

उत । स्म । सधं । हर्यतस्य । पुस्त्योः । अत्यः । न । वाजम् । हरिऽवान् । अचिक्रदत् ।

मही । चित् । हि । धिपणा । अर्हयत् । ओजसा । बृहत् । वयः । दधिपे । हर्यतः । चित् । आ ॥ १० ॥

‘उत अपि च’ ‘हर्यतस्य कमनीयस्येन्द्रस्य’ ‘सधं सदनं’ ‘पुस्त्योः शावापृथिव्यो संबन्धि । सोऽयम्’ ‘अत्यो’ ‘न अथ इव’ ‘वाजं संग्रामं’ ‘हरिवान् अश्ववान्’ ‘अचिक्रदत् गच्छति । तथा’ ‘हि यस्मादे इन्द्र त्वं’ ‘मही महती’ ‘धिपणा स्तुतिः’ ‘ओजसा बलेन युक्तमिन्द्रम्’ ‘अर्हयत् कामयते ।’ ‘चित् इति पूरणः । अतो वाजमचिक्रदत् । तथा सन्नि हे इन्द्र’ ‘हर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य’ ‘बृहत् महत्’ ‘वयः अजम्’ ‘आ’ ‘दधिपे पारयसि’ । आपयच्छसि । ‘चित् इति पूरणः ॥ १० ॥

१. त१.२.३.६.७-मु-‘हृदयोस्य । २. त-न-पारयति । ३. त१.२.६.७-प्रयत् मत्यस्य । ४. ग-मिषौ चलतः; त-मिषा चलतः; म१.७-प्रियबलजः; म२.४-प्रियबलतः; म६-मियावलतः; म८-मिया-बलतः । ५. ग-त१.२.३.६.७-म१.२.४.७.८-यजमानाय । ६. य-त१.२.३.६.७-म-मु-‘पारयसि’ नास्ति ।

आ रोदसी हयमाणो महित्वा नव्यनव्यं हर्यसि मन्म नु प्रियम् ।

प्र पस्त्यमसुर हर्यतं गोराविष्ठाधि हरये सूर्यीय ॥ ११ ॥

आ । रोदसी इति । हयमाणः । महित्वा । नव्यमनव्यम् । हर्यसि । मन्म । नु । प्रियम् ।

प्र । पस्त्यम् । असुर । हर्यन्तम् । गोः । आविः । कृधि । हरये । सूर्यीय ॥ ११ ॥

हे इन्द्र^१ हयमाणः कामयमान. महित्वा महत्त्वेन परोदनी धावापृथिवी^२ आ । पुरपसीति शेषः । तथा नव्यनव्यं नवतर प्रियं प्रियकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं नु क्षिप्रं हर्यसि कामयसे । हे अमरु यलवन् । असु. प्राणः । तद्वन् । मतर्धीयो र. । तारवेन्द्र^३ गोः । जारवेकवचनम् । गवा^४ हर्यत स्पृहणीयं पस्त्यं गृह गोदकस्योक्तगुणकं स्थानं वा हरये उदकस्य हर्त्रे^५ सूर्याय प्र प्रकर्षेण आविष्ठाधि प्रकटीकुरु ॥

आ त्वा हर्यन्तं प्रयुजो जनानां रथे वहन्तु हरिंश्चिप्रमिन्द्र ।

पिवा यथा प्रतिभृतस्य मघ्नो हर्यन्पञ्चं सधुमादे दशोणिम् ॥ १२ ॥

आ । त्वा । हर्यन्तम् । प्रयुजः । जनानाम् । रथे । वहन्तु । हरिंश्चिप्रम् । इन्द्र ।

पिब । यथा । प्रतिभृतस्य । मघ्नः । हर्यन् । पञ्चम् । सधुमादे । दशोणिम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र^१ हरिंश्चिप्रं हरितवर्णशिप्रं^२ एवा त्वा हर्यन्तं यज्ञ कामयमानं प्रयुजः रथे प्रयुक्तं अथा^३ रथे स्थापयित्वा जनानाम् अस्विन्यजमानानामन्तिकं^४ वहन्तु^५ प्रापयन्तु । यथा येन प्रकारेण प्रतिभृतस्य महादिषु संभृतं मघ्नः मधु सोमरसं पयं वागसाधनं दशोणिम् । भीणयो-
ऽङ्गुलयाः । दशभिरङ्गुलिभिः. संपादितं सोमं हर्यन् कामयमान. सन् विष विषसि सधुमादे संप्रामे^६ जयार्पं^७ तथा वहन्तित्यर्थः ॥

‘अथा पूर्वेषाम्’ इत्येषा षोडशशब्दस्य धाव्या । सूत्रित च—‘एवा हि वाको वसी हि शक इति जविवापा. पूर्वेषां हरिषा सुतानामिति यजति’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामर्थो इदं सर्वनं केवलं ते ।

ममदि सोमं मधुमन्तमिन्द्र सत्रा वृषज्जठर आ वृषस्व ॥ १३ ॥

अपाः । पूर्वेषाम् । हरिः । सुतानाम् । अयो इति । इदम् । सर्वनम् । केवलम् । ते ।

ममदि । सोमम् । मधुमन्तम् । इन्द्र । सत्रा । वृषन् । जठरं । आ । वृषस्व ॥ १३ ॥

हे इन्द्र^१ सुतानाम् अभिपुतानां पूर्वेषां प्रातःसवनसंपादितानाम् । कर्मणि षष्ठायावेते । अभिपुतान् प्रातःसवनिकान् सोमानित्यर्थः । तान् अपाः अपिब । हे हरिवः इतीन्द्रसंबोधनम् । हरिष्यामथाभ्यां तद्वन् । यद्वा अकसामात्मकाम्यां हरिष्यां युक्त । ‘अकसामे वा इन्द्रस्य हरी’ (वे. प्रा. २. २४; तै. सं. ६. ५. ९. २) । ‘ताम्यामेव हरति’ इति भाष्यणम् । अपो अपि य इदं माष्यंदिनं सवर्जं केवलं यते तवैवासाधारणम् । ‘माष्यंदिनं सवर्जं केवलं ते’ (अ. सं.

१. त-प-यजमाना । २. ग-त-म-सु-प्रति बहंतु । ३. त-म-संप्रामयार्थ । ४. ग-त-सु-इदं तं ।

४. ३५. ७) इति हि मन्त्रान्तरम् । तस्मिन् सवने हे ऋन्द्र ऋधुमन्तं माधुर्यपितं सोमं ममदि
पिय । आस्वादयेत्यर्थः । मदिरास्वादनकर्मा । पिबन्तु मदन्तु विपन्तु इति च मन्त्रः । षत्त्रा
वृषन् । सत्राशब्दो भूयिष्ठवचनः । हे मूयिष्ठवर्षितरिन्द्र ऋज्जर ऋषा वृषस्व आसिजस्व ॥ ७॥

‘या ओषधीः’ इति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । अयर्वर्णः पुत्रस्य भिषङ्नाम्न आर्षम् ।
भानुष्टुभमोषधिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्ते—‘या ओषधीर्यधिकार्यवर्णो भिषगोषधस्तुतिरातु-
ष्टुभम्’ इति । दीक्षितानां ज्वरापुण्यतपे संजातेऽग्नेन सूक्तेन सार्जयेत् । सूत्रितं च—‘ओषधिसूक्तेन
चाह्वाभ्यानुमृजेत्’ (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ १ ॥

याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रियुगम् । पुरा ।

मनै । नु । बभ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥ १ ॥

‘याः’ ओषधीः । ओषधयः । ‘पूर्वाः’ पुरातन्यः । ‘जाताः’ उत्पन्नाः । ‘केभ्यः’ सक्ताशात् । ‘देवेभ्यः’
जगदिमानृत्यः । यद्वा । देवा द्योतमाना भूतवः । तेभ्यः । कस्मिन् काले । ‘त्रियुगं त्रिषु’ युगेषु ।
विशेषेण प्रादुर्भावादेश्या कृतादिपुण्यप्रययुक्तं कलौ स्वल्पमन्तस्त्वत्वादुपेक्षितम् । अथवा त्रिषु युगेषु
वमन्ते प्रावृषि शरदि धैर्ययै । ‘अहं’ बभ्रूणां बभ्रुवर्णाणां सोमाद्योषधीनां शतं सप्त च धामानि
अनुलेपमार्जनाभिषेकादिरूपेणाभयभूतानि स्थानानि त्रिषु क्षिपे मनै मन्ये । संभावयामीत्यर्थः ।
अत्र याजसनेयकं—‘या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेयूतवो वै देवास्तेभ्य पृताभिः पुरा
जायन्ते वसन्ते प्रावृषि शरदि मनै नु बभ्रूणामहमिति सोमो वै बभ्रुः सोम्या ओषधय औषधः पुरुषः
शतं धामानितीति यद्विदं शतायुः शतार्थः’ शतवीर्यं पृताभिः ह्रास्य तानि शतं धामानि सप्त वेति ।
य एवेने सप्त शीर्षमाणास्तानेतदहं’ (वा. भा. ७. २. ४. २६) इति । अत्र निरुक्तं च—‘या
ओषधयः’ पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मध्ये नु तद्बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णाणां भरणानां हरण-
नामिति वा शतं धामानि सप्त वेति । धामानि त्रयापि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानितीति ।
जन्मान्यत्रानिमेतानि’ सप्तशतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्याणां तेष्वेवा दधति’ (निरु. ९. २८) इति ॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ २ ॥

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उत । वः । रुहः ।

अध । शतऽक्रत्वः । यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥ २ ॥

हे ऋम्ब मातर ओषधयः । वः युष्माकं धामानि स्थानानि जन्मानि वा शतम् अपरिमितानि ।
‘उता अपि च’ वः युष्माकं रुहः प्ररोहः प्रोदमः सहस्रम् अपरिमितम् । ‘अध अपि च’ हे शत-
मयः शतकर्मणः यूयमिमं मे मां मदीयं वा जनमामयप्रस्तम् ऋजदम् । गदो रोगः । तद्गहितं
‘कृतं कुरुत ॥

१. त-म-त्रियुगे । २. त-म-४.६.८-विशेषः । ३. ग-त-मु-अनुलेपमार्जनाभिषेकः । ४. म-
‘शतार्थः ... .. ओषधयः’ नास्ति । * त-मु-‘तानि’ नास्ति । ५. त-४.५-स्थानान्यत्रा ।
६. ग-त-म-मु-अपरिमितं ।

ओषधीः प्रति मोदञ्चं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।

अश्वाह्व सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ३ ॥

ओषधीः । प्रति । मोदञ्चम् । पुष्पवतीः । प्रसूवरीः ।

अश्वाऽह्व । सजित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्णवः ॥ ३ ॥

हे ओषधीः ओषधयः । प्रति । मोदञ्चं इमं रुणं प्रति मुदिता हृष्टा भवत । कीदृशो धूपम् । पुष्पवतीः पुष्पवरायः । प्रसूवरीः । प्रकरणेन सूच्यन्त उपभोगायेति प्रसवाः कलानि । तद्वत् । किंच । अश्वाह्व अश्वनुवाणा हया इव । सजित्वरीः सह रोग जयत्ययः । वीरुधः विरोहन्त्यः । पारयिष्णवः शरणं पुरुषं पारयन्त्यो रोगात् ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरूपं ब्रुवे ।

सुनेयमश्वं गां वासं आत्मानं तव पूरुष ॥ ४ ॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे ।

सुनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः । आत्मानम् । तव । पूरुः ॥ ४ ॥

हे ओषधीः ओषधयः । देवीः देव्यो द्योतनादिगुणका हे मातरः जनानां मातृभूता । मातृवद्वित-
कारिषाम्मातृवोपचारः । अथवा मातर आरोग्यनिर्मायः । वः सुप्ताकं संवर्धयन् भिषजं । तत्
वक्ष्यमाणम् । इति हृत्पुम् । उप । ब्रुवे उप प्रवीमि । किं तदिति चेत् उच्यते । ओषधयर्महम् । अश्वं
गां वासं अश्वं किं बहुना । आत्मानम् अपि हे पूरुष चिकित्सक । तव तुभ्यं । सुनेयं ददामि ॥

अश्वत्थे वो निपदं पुणं वो वसतिष्कृता ।

गोमाजु इत्किंलसथ यत्सुनवथ पूरुषम् ॥ ५ ॥

अश्वत्थे । वः । निऽसर्दनम् । पुणं । वः । वसतिः । कृता ।

गोऽभाजः । इत् । किंल । अथ । यत् । सुनवथ । पूरुषम् ॥ ५ ॥

हे ओषधिदेवता । वः सुप्ताकम् । अश्वत्थे निपदं नितरां वर्तनम् । तथा । वः सुप्ताकं । पुणं
पलाशे । वसतिः निवासः । कृता । 'तृतीयस्यामितो द्विविधो भोग आसीत् गायत्र्याहरणस्य
पणमरिचयत तत्पणोऽभवत् तत्पणस्य पणंत्वम्' (तै. ब्रा. १. १. ३. १०) इति ब्राह्मणपदान्तरस्य
पणत्वप्रसिद्धिः । अश्वत्थपलाशायोर्धनयोर्गव्यप्राधान्यापेक्षयोपादानम् । किंच । गोमाजु । इत्किंल गार्वा
भाजयिष्य एव । असथ भवथ खलु । यत् यदि । सुनवथ संमज्ज्ये । पूरुषं तद्वैव भवयेति । 'यत्
पणं समकौ' । लेटपडागम । व्यत्ययेनोपपद्यते । यद्वा । औपम्यिकः शब्देति द्विविकरणता ॥ ॥ ८ ॥

यत्रोषधीः समर्गमत राजानः समिताविव ।

विप्रः स उच्यते मिषग्रक्षोहार्मीवचार्तनः ॥ ६ ॥

यत्र । ओषधीः । समऽअर्गमत । राजानः । समितौऽह्व ।

विप्रः । सः । उच्यते । मिषक् । रक्षऽह्व । अमीवऽचार्तनः ॥ ६ ॥

यद्य यस्मिन् देशे ओषधीः ओषधयः^१ । सगमस्त संगच्छन्ते^२ । राजानः समिताधिव
संग्रामे यथा संगता भवन्ति तद्वत् । तासां नावाविधानामोषधीनां संगममं यस्मिन् देशेऽस्ति तत्र
विप्रः प्राज्ञः ब्राह्मणः वसः^३ अभिषक्^४ उच्यते परस्मोहा रक्षोहन्ता । अग्नीवचातनः । अग्नीवा
व्याधिः । तस्य चातनश्चातयिता नाशयिता^५ च भवति तदानीम् ॥

अश्वावतीं सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।

आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वावतीम् । सोमावतीम् । ऊर्जयन्तीम् । उदोजसम् ।

आ । आवित्सि । सर्वाः । ओषधीः । अस्मै । अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्ववित्यादयः प्रधानभूता ओषधयश्चतस्रः^६ । ताः ऋषेः सर्वा ओषधीः आवित्सि भवानि ।
स्त्रीमीत्यर्थः । अश्वावतीम् अरिष्टतातये^७ । असुं रोगं विनाशयितुमित्यर्थः ॥

उच्छुष्म ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते ।

धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८ ॥

उत् । शुष्माः । ओषधीनाम् । गावः । गोष्ठ्यात्^८ ईरते ।

धनम् । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानम् । तव । पूरुष ॥ ८ ॥

ओषधीनां शुष्माः बलानि उत्^९ ईरते उद्गच्छन्ति । रूणे स्वधीर्यं प्रोद्गमयन्तीत्यर्थः ।
गावो गोष्ठादिव । ता यथा ततः सकाशादुदीरते तद्वत् । कीदृशीनामोषधीनाम् । उच्यते । धनं
स्वसामर्थ्यलक्षणं सनिष्यन्तीनां दातुमिच्छन्तीनाम् । किं प्रतीति उच्यते । हे पूरुष पुरुष रोगग्रस्त
तव आत्मानं शरीरं प्रति । यद्वा । प्रोद्गम्यन्तीरोषधीर्दद्याद्बधति । हे पुरुष म्रियद्वाघोषधिस्वामिन्
तवात्मानं वर्धयितुं धनं सनिष्यन्तीनां मीढाघोषधीनां शुष्मा उदीरते ॥

इष्कृतिर्नाम वो मातायो यूयं स्थ निष्कृतीः ।

सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृय ॥ ९ ॥

इष्कृतिः । नाम । वः । माता । अथो इति । यूयम् । स्थ । निः^{१०} इष्कृतीः ।

सीराः । पतत्रिणीः । स्थन् । यत् । आमयति । निः । कृय ॥ ९ ॥

हे ओषधयः वो आता जननी इष्कृतिर्नाम । सर्वेषां रूग्णानां निष्कृतीति प्रतिष्ठा ।
यस्मात्ता रूग्णं निष्करोति । अथ अतो यूयम् अपि निष्कृती. निष्कृतयः यस्य भवथ । किञ्च यूयं
सीराः सरणशीलाः पतत्रिणी. पतनवस्त्रस्य स्थन भवथ । 'तहणप्' इति तनादेशः । किञ्च पुरुषः
यत् यदि आमयति व्याधितो भवति तं निष्कृय संस्करय ॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेनद्वं व्रजमक्रमुः ।

ओषधीः प्राचुर्व्यवुर्यत्किं च तन्वो^{११} रपः ॥ १० ॥

१. ग-त-भ-मु-ओषधयः । २. ग-त-सगमच्छत । ३. त-म-मु- 'नाशयिता' नास्ति । ४. ग-त-
भ-ओष-वधस्ततः । ५. त-सु-अरिष्टतातये अस्मै रोगाय । ६. त-४-५-दर्शयितुं ।

अति । विश्वाः । परिऽस्याः । स्तेनऽईव । ब्रजम् । अक्रमु ।

ओपेधी । प्र । अनुच्यतु । यत् । किम् । च । तन्त्र । रपः ॥ १० ॥

विश्वाः व्यासाः परिष्ठाः परितः स्थिता ओपधयः भति अक्रमु. व्याधीनतिकान्तवायः ।
स्तेनइव व्रजम् । यथा स्तेनो व्रजमल्पकमीत् तद्वत् । तथा कृत्वा ओपधीः ओपधयः प्राच्यतु
प्रच्यावयन्ति यत्किं च तन्त्रः कृणशीरस्य रपः पार्श्वं व्याधिलक्षणमस्ति तदिति ॥ १० ॥

यदिमा वाजयन्तुहमोपेधीर्हस्त आदधे ।

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ११ ॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओपेधी । हस्ते । आऽदधे ।

आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवऽगृभः । यथा ॥ ११ ॥

अहं यत् यदि इमाः ओपधीः हस्त आदधे आपारयामि । किं कुर्वन् । वाजयन् कृणं
बलिन कुर्वन् । ततः पुरा यक्ष्मस्य रोगस्य भारमा नश्यति नष्टो भवति जीवगृभो यथा ।
जीवानां शकुन्यादीनां ग्राहकाद्वाधाघाया जीवा नश्यन्ति तद्वत् । यद्वा । जीवगृभो मृग्योः सकाशा-
जीवोऽपहियते तद्वत् ॥

यस्यौपधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परंऽपरः । ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ १२ ॥

यस्य । औपधीः । प्रऽसर्पथ । अङ्गम्ऽअङ्गम् । परंऽपरः ।

ततः । यक्ष्मम् । वि । बाधध्वे । उग्रः । मध्यमशीऽईव ॥ १२ ॥

हे ओपधी ओपधयः यस्य रणस्य अङ्गमङ्गं यद्यहं परः परः यथापर्व प्रसर्पथ
प्रकर्षेणाश्रयथ ततः अङ्गापर्वेण यक्ष्मं व्याधि वि बाधध्वे । उग्र उग्रैश्वरः मध्यमशीः
मध्यमस्थाने वर्तमानो राजा यथा उपद्रवकारिणः समनन्तरमयुन् पदे पदे विबाधते तद्वत् ॥

साकं यक्ष्मं प्र पतु चापेण किकिदीविना ।

साकं वार्तस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ १३ ॥

साकम् । यक्ष्मम् । प्र । पतु । चापेण । किकिदीविना ।

साकम् । वार्तस्य । ध्राज्या । साकम् । नश्य । निऽहाकया ॥ १३ ॥

हे अस्मदीयस्य पुरुषस्य शरीराधिष्ठायिन् यक्ष्मं व्याधे त्वं साकं सहैव प्र पतु प्रकर्षेण
शीघ्रं गच्छ । केन साकमिति । उच्यते । चापेण अतिशीघ्रं पतता चाधान्येन पक्षिणा सह । तथा
किकिदीविना पक्षिणा च सह । तथा वार्तस्य शीघ्रं गच्छतो वायो ध्राज्या । 'धनं गती' । गच्छा
वेगेन सह गच्छ । तथा निहाकया मोधिकया साकं नश्य नाश प्राप्नुहि ॥

अन्या वो अन्यामवत्तुन्यान्यस्या उपावत ।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ १४ ॥

अन्या । वः । अन्याम् । अवन्तु । अन्या । अन्यस्याः । उप । अवत ।

ताः । सर्वाः । स्मऽविदानाः । इदम् । मे । प्र । अवन् । वचः ॥ १४ ॥

हे ओषधयः । वः युष्माकं मध्ये । अन्या ओषधिः । अन्याम् ओषधिम् । अवन्तु प्राप्नुवन्तु । अवतिरत्र गायत्र्यः । तथा । अन्यान्यस्याः सनीपन् । उपावत उपगच्छत । एवं याः सन्ति हिलामोषधयः । ताः सर्वाः । संविदानाः परस्परमैकज्ञत्वं प्राप्ताः सत्यः । इदं । मे मदीयं । वचः । प्राप्नोतु इदं वचनं । प्रावत प्ररक्षत ॥

याः फलिनीर्पा अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥

याः । फलिनी । या । अफलाः । अपुष्पाः । याः । च । पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १५ ॥

याः । फलिनीः फलवत्यः । या । अफलाः फलवर्जिताः । याः । अपुष्पाः पुष्पवर्जिताः । याश्च । पुष्पिणीः पुष्पवत्यः । बृहस्पतिप्रसूताः । बृहस्पतिमन्त्राभिमानि देवः । तेनानुज्ञाताः । ता । नः । भस्माद् । अंहसः । मुञ्चन्तु मोचयन्तु ॥ ॥ १० ॥

मुञ्चन्तु मा अपुष्पा इदयो वरुण्यादुत ।

अयो यमस्य पृथ्वीशात् सर्वस्मादेवकिञ्चिपात् ॥ १६ ॥

मुञ्चन्तु । मा । अपुष्पा । अयो इति । वरुण्यात् । उत ।

अयो इति । यमस्य । पृथ्वीशात् । सर्वस्मात् । देवऽकिञ्चिपात् ॥ १६ ॥

मा मां ओषधयः । आप्यात् आप्यसंज्ञादेनसः सकाशात् । मुञ्चन्तु । अयो अपि च । वरुण्यात् वरुणसंज्ञात् । मां मुञ्चन्तु । वरुणोऽपि स्वप्राप्तेन ज्ञातमात्रं पुरुषं वधाति । उत इति पूरणः । अयो अपि च । यमस्य । पृथ्वीशात् पादबन्धनाधिगङ्गान्मुञ्चन्तु । न केवलं वरुणादेः पापात् किन्तु । सर्वस्मादेवकिञ्चिपात् देवैः कृतात्पापान्मुञ्चन्तु ॥

अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयस्परि ।

यं जीवमश्रवामहै न स रिप्याति पूरुषः ॥ १७ ॥

अवऽपतन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि ।

यम् । जीवम् । अश्रवामहै । न । सः । रिप्याति । पूरुषः ॥ १७ ॥

दिवः पुलोकात् । अवपतन्तीः अवपतन्त्यः । ओषधयः इयं । परि । अवदन् । किमिति उच्यते । यं । जीवं जीवन्तम् । अश्रवामहै व्याप्नुमः । अश्रवः । पूरुषः पूरुषः । रिप्याति रिप्यति पिनश्यति ॥

१. ग-त१.२.३-१.५.८-म-मु-पापात् । २. व-‘जीव’ नास्ति । ३. म-‘जीवन्तं’ नास्ति । ४. ग-त५-मु-न हिंस्यते; त१.२-न हिंस्यते; त३.१-न हिंस्यते; त४-न-न हिंस्यात् ।

या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतर्विचक्षणाः ।

तासां त्वमस्युत्तमारुं कामाय शं हृदे ॥ १८ ॥

या. । ओषधीः । सोमराज्ञी. । वह्नीः । अतऽर्विचक्षणा. ।

तासाम् । त्वम् । असि । उत्तमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥ १८ ॥

यथा ओषधी ओषधयः सोमराज्ञी. सोमो राजा स्वामी यासां तास्तथोक्ताः वह्नी अमर्याता शतविचक्षणाः बहुदर्शना हे सोमस्ये ओषधे तासाम् ओषधीनां त्वम् उत्तमा असि । यस्मादेवं तस्मात् अरम् अलम्ब्यर्थं कामाय कान्ताय हृदे हृदयाय शं सुखकरी भवेति शेषः ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।

बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ १९ ॥

या. । ओषधीः । सोमराज्ञीः । विऽस्त्यिताः । पृथिवीम् । अनु ।

बृहस्पतिऽप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १९ ॥

यथा ओषधी ओषधयः सोमराज्ञी पृथिवीमनु विष्टिताः विविधे स्थिताः दिव. सकाशादागत्य पृथिव्या नानाभेदेन स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिमानुज्ञाताः सन्धो धूमम् अस्यै रग्गतन्वे वीर्यं सं दत्त संघत ॥

मा यो रिपत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।

द्विपचतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ २० ॥

मा । यः । रिपत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः ।

द्विऽपत् । चतुऽपत् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥ २० ॥

हे ओषधयः व युष्मान् मा रिपत् मा हिंसात्. कः । खनिता भूमे खननकर्ता । यस्यै रग्गाय चाहं यनामि व युष्मान् । किंच अस्माकं संबन्धि द्विपत् पुत्रभ्रात्यादिकं चतुष्पत् गोमहिष्यादिकं च वदस्ति तत् सर्वम् अनातुरम् अरोगम् अस्तु ॥

याश्चेदमुषशुण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।

सर्वाः संगत्य वीरुघोऽस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ २१ ॥

याः । च । इदम् । उपऽशुण्वन्ति । या. । च । दूरम् । परागताः ।

सर्वा. । सम् । संगत्य । वीरुघः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ २१ ॥

याश्च ओषधय इदं स्तोत्रम् उपशुण्वन्ति याश्च ओषधय दूर परागता सर्वा वीरुघ संगत्य संगताः सत्यो हे वीरुघ अस्यै रग्गतन्वे वीर्यं सं दत्त ॥

ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा ।

यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्त्वं राजन् पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः । सम् । वदन्ते । सोमेन । सह । राज्ञा ।

यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राजन् । पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः सर्वाः सोमेन राज्ञा सह सं वदन्ते संवादं कुर्वन्ति । किमिति तदुच्यते ।
यस्मै रणाय ब्राह्मण, ओषधिसामर्थ्यज्ञो ब्राह्मणो वैद्यः कृणोति करोति चिकित्सां तं रणं हे
राजन् पारयामसि पारयामः ॥ इदन्तो मसि ॥

त्वमुत्तमास्योपधे तव वृक्षा उपस्तयः ।

उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्मां अभिदसति ॥ २३ ॥

त्वम् । उत्तमा । असि । ओपधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ।

उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिदसति ॥ २३ ॥

हे ओपधे सौमारये त्वम् ओषधीनामन्यासाम् उत्तमासि । तव वृक्षाः सर्वे
उपस्तयः अधःशायिन एव । तथा सति सः उपस्तिरस्तु अयत्तामी मय्यु योऽस्मान् अभि-
दासति अभिहित इति भ्रातृव्य इति ॥ ११ ॥

‘वृहस्पते प्रति’ इति द्वादशाक्षरमष्टमं सूक्तं त्रैपुत्रं वृहस्पतिमित्रादिसंबन्धेवताकम् । ऋषिपेन-
पुत्रो देवापिनीमर्षिः । तथा चानुक्तम्—‘वृहस्पते द्वादशाक्षरिणो देवापिद्विष्टिकामी देवास्तुष्टाव’ ।
गतः सूक्तविनियोगः । अस्य सूक्तस्याख्यानं निरुक्तकारः प्रदर्शयति—‘देवापिष्टाक्षरिणः शंतनुश्च
कीर्य्यो भ्रातरो बभूवतुः । स शंतनुः कनीषानभिषेवयाचक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शंतनो
राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न चवर्षे । तमूचुर्माहणा अपमंसवया चरितो उपेक्षं भ्रातरमभ्ररिष्या-
भिषेक्षितं तस्मात्ते देवो न चर्षतीति । स शंतनुर्देवापि शिक्षसि राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहित-
स्तैऽज्ञानि याजयामि च खेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम्’ (निरु. २. १०) इति ॥

वृहस्पते प्रति मे देवतामिहि मित्रो वा यद्रुहगो वासि पूषा ।

आदित्यैर्वा यदसुभिर्मरुत्वान्त्स पर्जन्यं शतनवे वृषाय ॥ १ ॥

वृहस्पते । प्रति । मे । देवताम् । इहि । मित्रः । वा । यत् । वरुणः । वा । अस्ति । पूषा ।

आदित्यैः । वा । यत् । असुभिः । मरुत्वान् । सः । पर्जन्यम् । शमस्तनवे । वृषाय ॥ १ ॥

तत्र मन्त्रत्वे प्रवृत्तो वृहस्पतिमनुपावति । हे वृहस्पते मे मम वृष्टयः प्रति देवता प्रति
इहि प्रतिगच्छ । यष्ट्या देवता, प्रतिगच्छ । यदि त्वं मित्रो वा अस्ति अयवा वरुण अभि
यद्वा पूषा अस्ति अयवा आदित्यैः द्वादशाक्षरिणरादिभिः वसुभिः वासकैरष्टसुभिर्धनुवा-
दिभिः सह मरुत्वाद् । मरुतो देवाः । उद्धानसि । स. त्वं पर्जन्यं तर्पयितारं मेघं शतनवे रासे
वृषाय वर्षय । ‘छन्दसि नायजवि’ इति व्यत्ययेन शपोऽपि नायजादेशः ॥

१. गन्त-भ-ओषधीनामन्यासां । २. गन्त१.२.३ ६.८-अ४.५.८-स देवापिस्तपः । ३. त१.२.३.
६.७.८-म१.२.४.८-वृष्टयः । ४. त१.२.३.६-वा अयवा, त४.५-वा यद्वा । ५. ग४-वा अयवा ।

आ देवो दूतो अजिरिर्धिक्षित्वान् त्वद्देवापे अभि मार्मगच्छत् ।

प्रतीचीनः प्रति मामा ववृत्स्व दधामि ते द्युमतीं वार्चमासन् ॥ २ ॥

आ । देव । दूत । अजिरः । चिक्षित्वान् । त्वत् । देवऽआपे । अभि । माम् । अगच्छत् ।
प्रतीचीनः । प्रति । माम् । आ । ववृत्स्व । दधामि । ते । द्युमतीम् । वार्चम् । आसन् ॥ २ ॥

१देवः कश्चिद् १दूतः १अजिर गमनशीलः १चिक्षित्वान् चैनानाम् हे १देवापे १वत् स्वत् । सकाशात् स्वया प्रेषितः सन् १माम् १अभि १आ १अगच्छत् अभ्यागच्छतु । हे बृहस्पते १प्रतीचीनः अस्मदभिमुखः १मां १प्रति १आ १ववृत्स्व मां प्रत्यागच्छ । १ते तुभ्यं त्वदर्थं १द्युमतीं दीक्षियुक्तं १वार्चं स्तुतिरूपां १दधामि १आसन् आत्वेऽस्मदीये ॥

अस्मे धेहि द्युमतीं वार्चमासन् बृहस्पते अनमीवार्मिपिराम् ।

यया वृष्टिं शंतनवे यनाव दिवो द्रुप्तो मधुर्मा आ विवेश ॥ ३ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युमतीम् । वार्चम् । आसन् । बृहस्पते । अनमीवाम् । इपिराम् ।
यया । वृष्टिम् । शन्तनवे । यनाव । दिवः । द्रुप्तः । मधुमान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

हे १बृहस्पते त्वम् १अस्मे अस्मासु १द्युमतीं दीक्षिमतीं १वाच स्तोत्रात्मिकाम् १आसन् आह्वये-
ऽस्मदीये १धेहि स्थापय । कीर्त्तौ वाचम् । १अनमीवाम् अमीवारहिताम् । वाचोऽमीवा नाम
गद्गदादिदोषः । तथा १इषिर्तं गमनशीलाम् । १यया वाचा स्तुत्यात्मिकया देवानिष्टा १शंतनवे
वृष्टिकामाय १यनाव संभजेवहि १वृष्टिं त्वं चाहं च १दिवः सुलोकात् । त्वयाधिष्ठितः १द्रुप्त् उदक-
स्यन्दः १मधुमान् माधुर्येण १आ १विवेश आविशति । तां वाचमिति समन्वयः ॥

आ नो द्रुप्ता मधुमन्तो विशन्तिवन्द्रं देवाधिरथं सहस्रम् ।

नि पीद होत्रमृत्तुथा यजस्व देवान् देवापे हविषा सपर्य ॥ ४ ॥

आ । नः । द्रुप्ताः । मधुमन्तः । विशन्तु । इन्द्रः । देहि । अधिऽरथम् । सहस्रम् ।
नि । पीद । होत्रम् । ऋत्तुथा । यजस्व । देवान् । देवऽआपे । हविषा । सपर्य ॥ ४ ॥

१नः अस्मान् १द्रुप्ताः वृष्टिर्मत्स्यायाः १मधुमन्तः माधुर्येणितः १आ १विशन्तु । हे १इन्द्र
परमेश्वर बृहस्पते १मधिरथ रथस्याधुरि वर्तमानं १सहस्रं सहस्रमप्याक धनं १देहि १देहि । यद्वा ।
रथमधिकं यस्य सहस्रस्य तादृशं गोसहस्रम् । हे १देवापे १नि १पीद १होत्रम् । आधिगये निपीद ।
नियमग्रास्वम् १ऋत्तुथा काले काले १यजस्व यष्टयान् १देवान् स्तुत्या १हविषा च १सपर्यं परिचर ॥

आर्षिणेणो होत्रमृषिर्निपीदन् देवापिर्देवसुमतिं चिक्षित्वान् ।

स उत्तरस्मादर्धरं समुद्रमपो दिव्या अस्तजद्रुप्यां अभि ॥ ५ ॥

आर्षिणेणः । होत्रम् । ऋषिः । निऽसीदन् । देवऽआपि । देवऽसुमतिम् । चिक्षित्वान् ।
सः । उत्तरस्मात् । अर्धरम् । समुद्रम् । अपः । दिव्या । अमुजत् । वर्याः । अभि ॥ ५ ॥

१आर्ष्टिपेणः ऋष्टिपेणस्य पुत्रः १देवापिः १ऋपिः १देवसुमतिं देवानां कर्याणां मतिं स्तुतिं
 १चिकित्त्वान् जानन् १होत्रं होतृकर्म कर्तुं १निपीदन् निपण्णो भवति । १स १उत्तरस्मात् उपरि
 घर्तमानादन्तरिक्षात्थात् समुद्रात् १अधरम् अधो वर्तमानं पार्थिवं १समुद्रम् १अभि १दिग्पाः दिवि
 भवाः १क्षत्पाः क्षर्पभवाः १आपः १असृजत् सृजतु । अत्र 'आर्ष्टिपेण ऋष्टिपेणस्य पुत्रः' (निरु. २.
 ११) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अस्मिन्त्समुद्रे अद्ध्युत्तरस्मिन्नापो देवेभिर्निवृता अतिष्ठन् ।

ता अद्रवन्नार्ष्टिपेणेन सृष्टा देवापिना प्रेषिता मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

अस्मिन् । समुद्रे । अपि । उत्तरस्मिन् । आप । देवेभिः । निऽवृताः । अतिष्ठन् ।
 ताः । अद्रवन् । आर्ष्टिपेणेन । सृष्टाः । देवऽआपिना । प्रऽप्रेषिताः । मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

१अस्मिन् पार्थिवे १समुद्रे पूरणीये सति । १अधि इति सप्तम्यर्थानुवादी । १उत्तरस्मिन् समुद्रे
 अन्तरिक्षाख्ये १आपः उदकानि १देवेभिः द्योतमानैः १निवृताः निरुद्धाः १अतिष्ठन् । १ताः आपः
 १आर्ष्टिपेणेन ऋष्टिपेणस्य पुत्रेण १देवापिना १सृष्टाः १प्रेषिताः प्रकर्षणेच्छां प्राप्ताः काङ्क्षिताः
 १मृक्षिणीषु मृष्टवतीषु परिमृष्टासु स्थलीषु १अद्रवन् स्रवन्ति ॥ ॥ १२ ॥

यदेवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् ।

देवश्रुतं वृष्टिर्वनि रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥ ७ ॥

यत् । देवऽआपिः । शमऽतनवे । पुरऽहितः । होत्राय । वृतः । कृपयन् । अदीधेत् ।
 देवऽश्रुतम् । वृष्टिऽवनिम् । रराणः । बृहस्पतिः । वाचम् । अस्मै । अयच्छत् ॥ ७ ॥

१यत् यदा १देवापिः आर्ष्टिपेणः १शंतनवे स्वभ्रात्रे कौरव्याय १पुरोहितः सन् १होत्राय
 होत्रार्थं १वृतः मन् १देवश्रुतम् । देवा एनं शृण्वन्तीति देवश्रुत् । तं तथा १वृष्टिर्वनि वृष्टियाचिनं
 बृहस्पतिम् १अदीधेत् अम्बव्यायत् स च १रराणः रममाणः १बृहस्पतिः देवः १अस्मै देवायै
 १वाचम् १अयच्छत् ॥

यं त्वा देवापिः शुशुचानो अग्रे आर्ष्टिपेणो मनुष्यः समीधे ।

विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानः प्र पर्जन्यमीरया वृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

यम् । त्वा । देवऽआपिः । शुशुचानः । अग्रे । आर्ष्टिपेणः । मनुष्यः । समऽदीधे ।
 विश्वेभिः । देवैः । अनुऽमद्यमानः । प्र । पर्जन्यम् । ईरय । वृष्टिऽमन्तम् ॥ ८ ॥

हे १अग्रे १यं १त्वा त्वां १शुशुचानः स्तोत्रेण ज्वलन् १मनुष्यः १आर्ष्टिपेणः १देवापिः १समीधे
 सम्पद्योपयति स त्वं १विश्वेभिः सर्वैः १देवैः १अनुमद्यमानः अनुमाद्यमानः १सन् १पर्जन्यं मेघं १वृष्टि-
 मन्तं यर्पणयन्त १प्र १ईरय गमय ॥

त्वां पूर्वं ऋषयो गीर्भिरायन् त्वामध्वरेषु पुरुहूत विश्वे ।

सहस्राण्यधिरथान्यस्मे आ नो यज्ञं रौहिदश्चोषं याहि ॥ ९ ॥

त्वाम् । पूर्वे । ऋषयः । गीऽभिः । आयन् । त्वाम् । अश्वरेषु । पुरुऽहुत । विश्वे ।
सहस्राणि । अधिऽरथानि । अस्मे इति । आ । नः । यज्ञम् । रोहिद्वऽअध । उप । याहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऽत्वा ऽपूर्वे ऽऋषयः ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽआयन् आगच्छन् । तथा हे ऽपुरुऽहुत यदुभि-
राहुतामे ऽविश्वे सर्वेऽपीदानीं तथा यजमानाः ऽअश्वरेषु यज्ञेषु स्तुतिभिः गच्छन्तीति^१ शेषः । किञ्च^२
ऽसहस्राणि सहस्रसंख्यानि गोऽयूथानि ऽअधिरथानि रथाधिकानि ऽअस्मे^३ अस्माकं शतानुना दक्षिणा-
त्वेन सकल्पितानि भवन्तिवति शेषः^४ । हे ऽरोहिद्वश्च ऽनो ऽयज्ञम् ऽउप ऽयाहि उपागच्छ ॥

एतान्यग्ने नवतिर्नव स्वे आहुतान्यधिरथा सहस्रा ।

तेभिर्वर्धस्व तन्वः शूर पूर्वादिवो नो वृष्टिर्भित्तो रीरीहि ॥ १० ॥

एतानि । अग्ने । नवतिः । नव । त्वे इति । आऽहुतानि । अधिऽरथा । सहस्रा ।
तेभिः । वर्धस्व । तन्वः । शूर । पूर्वाः । दिवः । नः । वृष्टिम् । इषित । रीरीहि ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने गवां ऽनवति ऽनव च तथा ऽएतानि अधिरथानि ऽसहस्रा सहस्राणि च रथाधिकानि
गवां सहस्राणि च ऽत्वे त्वयि ऽआहुतानि ऽअधि ग्रीणपितृभ्ये सत्याहुतानि । यद्वा । त्वे त्वयि आहुतानि^१
समर्पितानीत्यर्थः । ऽतेभिः ते प्रतै ऽपूर्वाः बह्वी ऽतन्वः तनूः युष्मदीयाः ऽवर्धस्व वर्धय । ऽनः
अस्मदर्थे ऽदिवः सुलोकात् ऽवृष्टिम् ऽइषित^२ प्रार्थितः सन् ऽरीरीहि परम् ॥

एतान्यग्ने नवति सहस्रा सं प्र यच्छ वृष्ण इन्द्राय भागम् ।

विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानानप्यौलान दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

एतानि । अग्ने । नवतिम् । सहस्रा । सम् । प्र । यच्छ । वृष्णे । इन्द्राय । भागम् ।
विद्वान् । पथः । ऋतुऽशः । देवऽयानान् । अपि । औलानम् । दिवि । देवेषु । धेहि ॥ ११ ॥

हे ऽअग्ने गवाम् ऽएतानि ऽनवति ऽसहस्रा सहस्राणि च ऽवृष्णे वर्षिन्ने ऽइन्द्राय ऽभाग ऽस
ऽप्र यच्छ । तत्प्रीत्यर्थं नृत्विगभ्यो धेहि । किञ्च ऽदेवयानान् ऽवपः देवयानान् मार्गान् ऽविद्वान् त्वम्
ऽऋतुशः काले काले ऽऔलानम् ऽअपि कुरकुलजातमपि क्षाम्पतनव ऽदेवेषु मध्ये ऽधेहि मिधेहि स्थापय ॥

अग्ने बार्धस्व वि मृधो वि दुर्गहापामीवामप रक्षांसि सेध ।

अस्मात्समुद्राद्दहतो दिवो नोऽपां भूमानमुप नः सृजेह ॥ १२ ॥

अग्ने । बार्धस्व । वि । मृधः । वि । दुऽऽगर्हा । अप । अमीवाम् । अप । रक्षांसि । सेध ।
अस्मात् । समुद्रात् । दहतः । दिवः । नः । अपाम् । भूमानम् । उप । नः । सृज । इह ॥ १२ ॥

हे ऽअग्ने^१ ऽदुर्गहा दुर्गहाणि दु रेन गहितभ्यानि शत्रुपुराणि ऽवि ऽवशस्व । तथा ऽअमीवां
रोगम् ऽअप ऽसेध । तथा ऽरक्षांसि ऽअप सेध अपवारय । ऽअस्मात् ऽसमुद्रात् समुद्रवणसाधनात्^२

१. ग-स्तुर्वतीति; त-भ- यच्छेतीति । २. ग-स त्वमधिरथानि सहस्राणि रथोपरि धर्तमानानि
घनानि सहस्रसंख्याकानि अस्मभ्ये यच्छेति शेषः । * त-भ-^३ अस्मे^४ नास्ति । ३. ग१.२-आहुतानि
आहुतानि, ग४-आहुतावाहुतानि; स२-आहुतानि आहुतानि, त६.८-ग१.४.७-आहुतानि आहुतानि ।
४. ग१.२-अग्ने मृधः शत्रून् विबाधस्व तथा । ५. ग४-समुद्रतरणसाधनात्; त१.२.३.७-ग१.२.४.८-
समुद्रचरणसाधनात् ।

‘वृहतः महतः’ इति वृहत्लोकादन्तरिक्षाद्वा ‘वृषाम् उदकानां’ भूमिर्मानं बहुभावं वृष्टिसंस्पायन् ‘इह
अस्मिँल्लोके’ उप ‘सृज प्रयच्छेत्पर्यः ॥ १३ ॥

‘कं नः’ इति द्वादशार्चं नयनं सूक्तं वैज्ञानसस्य वज्रस्वार्पं त्रैपुमसैन्द्रम् । तथा चानुश्रान्तं
—कं नो वज्रो वैज्ञानसः’ इति । गतो विनियोगः ॥

कं नक्षित्रमिषण्यासि चिकित्वान् पृथुग्मानं वाश्रं वावृधध्यै ।

कचस्प दातु शर्वसो व्युष्टौ तक्षद्वर्जं वृत्रतुरमर्पिन्वत् ॥ १ ॥

कम् । नः । चित्रम् । इषण्यसि । चिकित्वान् । पृथुग्मानं । वाश्रम् । वावृधध्यै ।

कत् । तस्य । दातु । शर्वसः । विऽउष्टौ । तक्षत् । वर्जम् । वृत्रतुरम् । अर्पिन्वत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र ‘नः’ अस्माकं ‘चित्रं’ चायनीयं ‘कं’ चन्द्रविशेषम् ‘इषण्यसि’ प्रेरयसि । ‘चिकित्वान्’ सर्वपां प्रेरणीयमिति जानन् । कीदृशं तम् । ‘पृथुग्मानं’ पृथुभावं प्राप्नुयन्तं ‘वाश्रं’ शाङ्गनीयं स्तम्भम् । किमर्थम् । ‘वावृधध्यै’ अस्माकं वर्धनाय । किञ्च ‘तस्य’ इन्द्रस्य ‘शर्वसः’ बलस्य ‘व्युष्टौ’ व्युष्टौने सति ‘कत्’ दातु किं दानमस्माकं भवतीति शेषः । यं ‘वर्जं’ वृत्रतुरं वृत्रस्यावरकस्य पापस्य हितकं स्वप्ता ‘तक्षत्’ भक्तत्वात् साधु संपादितत्वात् ‘अर्पिन्वत्’ अर्पिन्वत् । तस्य शर्वसो व्युष्टाविति संबन्धः । पद्मा । हे इन्द्र कत् किं तस्य वज्रस्य दानं भवति यं वज्रमिन्द्रार्पं तक्षदिति योजना । ‘महं’ स्वप्ता वज्रमतक्षदायसम्’ (अ. सं. १०. ४८. ३) इति मन्त्रान्तरम् ॥

स हि द्युता विद्युता वेति सामं पृथुं योनिमसुरत्वा संसाद ।

स सनीळेभिः प्रसहानो अस्य आतुर्न क्रुते सप्तयस्य मायाः ॥ २ ॥

सः । हि । द्युता । विऽद्युता । वेति । सामं । पृथुम् । योनिम् । अऽसुरत्वा । जा । संसाद ।

सः । सऽनीळेभिः । प्रऽसहानः । अऽस्य । आतुः । न । क्रुते । सप्तयस्य । मायाः ॥ २ ॥

‘सः’ ‘हि’ स रुद्रिन्द्रः ‘द्युता’ द्योतमानेन ‘विद्युता’ एतस्मादकेनायुधेन युक्तः सन् ‘सामं’ स्तोत्रानां पक्षसंबन्धि ‘वेति’ गच्छति । तथा ‘असुरत्वा’ असुरत्वेन बलेन युक्तः सन् ‘पृथुं’ विस्तीर्णं ‘योनिं’ कस्त्वोपादकं यज्ञं ‘संसाद’ संगतो भवति । ‘सः’ इन्द्रः ‘सनीळेभिः’ नीळे रिमानम् । सविमानैर्नरैर्युक्तः सन् ‘प्रसहानः’ समिभवन् भवति । तस्य ‘सप्तयस्य’ आदित्यानां घात्रादीनां मध्ये सप्तमस्येन्द्रस्य ‘अतुः’ आर्षैर्महावस्य ‘माया’ आसुरी ‘क्रुते’ यज्ञे ‘न’ संभवतीति शेषः ॥

स वाजं यातापदुष्पदा यन्त्स्वर्पाता परि पदत्सनिष्यन् ।

अनुर्वा यच्छतदुरस्य वेदो मञ्जिभ्रद्वैवा अमि वर्षसा भूत् ॥ ३ ॥

सः । वाजम् । याता । अपदुःऽपदा । यन् । त्वःऽसाता । परि । सत् । सनिष्यन् ।

अनुर्वा । यत् । शतऽदुरस्य । वेदः । मन् । शिभ्रद्वैवान् । अमि । वर्षसा । भूत् ॥ ३ ॥

१. स-म-‘कि’ नास्ति । २. ग-‘कि’ तस्य; त्रि. ३. १. ६. ७. ८-म-‘कि’ तस्य; त्रि. ५-‘क’ तस्य ।

३. स-म-‘स हि’ नास्ति । ४. म-यथा ।

‘वाजं शूरैर्गतव्यं संग्रामं’ यानां ‘स’ इन्द्रः । ‘न लोकाव्यय’ इति पट्टीप्रतिषेधः । ‘अप-
दुष्पदा अपगतदुष्टपतनेन’ यन् गच्छन् ‘सनिष्यन्’ तत्र शत्रुघनानि संभक्तुमिच्छन् ‘परि’ ‘यद्’
परिपीदति । कुत्रेति उच्यते । ‘स्वपांता स्वपांतौ सर्वलामोषेते संग्रामे’^१ । किंच ‘अनवां युदे अपत्युत’^२
इन्द्रः । ‘शतदुरस्य शतद्वारस्य शत्रुपुरस्य अन्तर्निहित’ यत् ‘वेद’ घनमस्ति तद्वनं ‘वर्षसा भावरकेण
यत्नेन’ ‘अभि’ ‘भून्’^३ अभिमयति । किं कुर्वन् । ‘शिशुदेवान् अग्रहचर्यान् शतद्वारेषु शत्रुपुरसंबन्धिषु
वर्तमानान्’ ‘अन्’ हिंसन् ॥

स यद्वायोऽवनीर्गोष्वर्वा जुहोति प्रधन्यासु ससिः ।

अपादो यत्र युज्यासीदरथा द्रोण्यश्वास ईरते घृतं वाः ॥ ४ ॥

सः । यद्वायः । अ॒वनीः । गो॒षु । अ॒र्वा । आ । जुहोति । प्र॒ध॒न्या॒सु । स॒सिः ।

अ॒पादः । यत्र । यु॒ज्या॒सः । अ॒र॒था । द्रो॒णि॒ऽअ॒श्वासः । ई॒र॒ते । घृ॒तम् । वा॒रि॒ति॒ वा ॥ ४ ॥

‘स’ इन्द्रः । ‘अर्वा मेघेष्वभिगता’ ‘ससि’ सरणकुशलः । ‘प्रधन्यासु प्रकृष्टघनमिमांसासु’ ‘गोषु
भूमिषु’ ‘यद्वायः’ । महिष्वाप्तैस्त्व । महती । ‘अवनीः’ । अवन्तीत्यवयव आपः । ताः । ‘आ’ ‘जुहोति
आक्षिपति । ‘यत्र वासु भूमिषु’ ‘अपादः’ पादरहिताः । ‘अरथाः’ रथवर्जिताः । ‘पादरहिताः केचन रथेन
गच्छन्ति । केनापि शून्या’ । ‘द्रोण्यश्वासः’ हुतस्यापना’ । ‘युज्यास’ । ‘युज्या’ इन्द्रस्य सत्यो नयः । ‘वा’
वारकं । ‘घृतम्’ उदकम् । ‘ईरते’ प्रेरयन्ति तत्राहुहोति ॥

स रुद्रेभिरशस्तवारः क्रम्वी हित्वी गयमांरेअवद्य आगात् ।

वृत्रस्य मन्ये मिथुना विर्वत्री अर्नमभीत्यारोदयन्मुषायन् ॥ ५ ॥

सः । रु॒द्रेभिः । अ॒श॒स्त॒ऽवा॒रः । क्र॒म्वी । हि॒त्वी । ग॒य॒म् । आ॒रे॒ऽअ॒व॒द्य । आ । अ॒गा॒त् ।

वृ॒त्र॒स्य । म॒न्ये । मि॒थु॒ना । वि॒र्व॒त्री । इति॒ वि॒ऽव॒त्री । अ॒र्न॒म् । अ॒भि॒ऽइ॒त्य । अ॒रो॒द॒य॒त् । मु॒षा॒य॒न् ॥ ५ ॥

‘स’ इन्द्रः । ‘रुद्रेभि’ । ‘रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सहितः’ । ‘आगात्’ आगच्छतु । कीदृशः ? । ‘अशस्तवार’
स्तोत्रभिरमार्थितघनः । ‘स्वयमेव प्रदातेत्यर्थः’ । तथा । ‘क्रम्वी’ सहान् । ‘गयं’ । ‘हित्वी’ हित्वा । ‘स्वस्याने
परिमयागात्’ आगच्छतु । तत्र संबन्धः । ‘आरेअवद्य’ दूरेगतार्थः । किंच । ‘वृत्रस्य’ एतन्नामकस्य
क्षपेर्मम । ‘मिथुना’ मिथुनी मातापितरौ । ‘विर्वत्री’ विगतज्वरी । ‘अर्नये अवयवजानि । अय वृत्रः । ‘अक्ष
शत्रुसंबन्धिषु’ । ‘अभीत्य’ अभिप्राप्य । ‘मुषायन्’ मुष्णन् । ‘अरोदयत्’ रोदयति । ‘छन्दसि’ शायजपि ।
इत्यहावपि मुषे । अः शायजादेशः ॥

स इहासं तुवीरखं पतिर्दन् पक्षं त्रिशीर्षाणं दमन्यत् ।

अस्य त्रितो न्वोर्जसा वृधानो विपा वराहमयोअग्रया हन् ॥ ६ ॥

सः । इ॒त् । दा॒स॒म् । तु॒वि॒र॒ख॒म् । प॒तिः । द॒न् । प॒ट॒ऽअ॒क्ष॒म् । त्रि॒ऽश्री॒र्षा॒ण॒म् । द॒म॒न्य॒त् ।

अ॒स्य । त्रि॒त॒ । नु । ओ॒र्ज॒सा । वृ॒धा॒नः । वि॒पा । व॒रा॒ह॒म् । अ॒य॒ऽअ॒ग्र॒या । ह॒न्ति॒ति॒ हन् ॥ ६ ॥

१. त-म-‘संग्रामे’ नास्ति । २. म-‘अपत्युत ... भून्’ नास्ति । ३. म-‘वोदयः सः ।
४. म-‘म-आगच्छति ।

१स १हृत् स पुवेन्द्रः १पतिः सर्वस्य स्वामी १दासम् उपक्षपयितारं १तुवीरवं बहुशब्दं संप्राप्ते
अयंकर शब्दं कुर्याणं वृत्रं १दन् वमयन् १पक्ष्मम् अक्षिगृह्णोतेतं १त्रिशोर्पाणं त्रिशिरस्कं ह्यधुः पुर्वं
विश्वरूपं १दमन्यत् दमितुं प्रहसुंमैच्छत् । अवधीदित्यर्थः । यद्वा । दमयतीति दमनः । नन्दादिवात्
ह्युः । स इवाचरति । 'उपमानादाचरे' (पा. सू. ३. १. १०) इति वयच्यन्तलोपः १छान्दसः ।
ततो छदि 'बहुलं छन्दसि' इत्यदभावः । किंच १प्रितः पृतप्रामा महर्षिः १क्षस्य इन्द्रस्य १भोजसा
बलेन १वृषानः वर्धमानः १विषा अह्नुष्या । कीदृश्या । १अयोअप्रया अयोवत्कठिननखया १वराहं
वराहारम् उदकवन्तं मेघं व्यहन् १विहृतवान् ॥ ॥ १४ ॥

स ब्रुहणे मनुष ऊर्ध्वसान आ साविपदर्शसानाय शरम् ।

स नृत्तमो नहुषोऽस्मत्सुजातः पुरोऽभिनर्दहन् दस्युहृत्यै ॥ ७ ॥

सः । ब्रुहणे । मनुषे । ऊर्ध्वसानः । आ । साविपत् । अर्शसानाय । शरम् ।

सः । नृत्तमः । नहुषः । अस्मत् । सुऽजातः । पुरः । अभिनत् । अहन् । दस्युऽहृत्यै ॥ ७ ॥

१सः इन्द्रः १ब्रुहणे ब्रुहणाय हवं शत्रुभिर्हन्तव्याय १मनुषे मनुष्याय योद्ध्रे स्वभक्ताय
१ऊर्ध्वसानः । ऊर्ध्वं उत्थितः शीर्षादिभिर्गुणैरधिकः सन् १स्यति शत्रूणांमन्तं करोतीत्यूर्ध्वसः । स
इवाचरत् । ऊर्ध्वसशब्दादाचारार्थे कियन्ताच्छानच् । १अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रे १शरं हिंसक-
मायुधम् १आ साविपत् आभिमुख्येन प्रसीति पच्छति । यद्वा । ब्रुहणे मनुषे श्रोत्रव्याप्य मनुष्या-
याशसानाय स्वभक्तहिंसित्रे तस्य वधार्थमूर्ध्वसानः सन् शरम् आ साविपत् वज्रं प्रेषयति । १सः
पुवेन्द्रः १नहुषः मनुष्यात् १नृत्तमः मनुष्याणां नेतृतमः संग्रामे दुराणां शमयितृत्तमः । यद्वा । नृत्तमो
नहुषो बन्धकश्च । १अस्मत् अस्मदर्थं १सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतः १अहन् पूज्यः सन् १दस्युहृत्यै । दस्यवः
उपक्षपयितारः शत्रवः । तेषां हार्यं हननं यस्मिन् तादृशे संप्राप्ते १पुरः शत्रूणां शरीराणि १अभिनत्
मिहवत् ॥

सो अभियो न यवस उदन्यन् क्षयाय गातुं विदन्नो अस्मे ।

उप यत्सीददिन्दुं शरीरैः श्येनोऽयोपाधिर्हन्ति दस्यून् ॥ ८ ॥

सः । अभियः । न । यवसे । उदन्यन् । क्षयाय । गातुम् । विदत् । नः । अस्मे इति ।

उप । यत् । सीदत् । इन्दुम् । शरीरैः । श्येनः । अयःऽअपाधिः । हन्ति । दस्यून् ॥ ८ ॥

१सः इन्द्रः १अभियो १न । न आजन्तेऽप्यो विभ्रतीति वाभ्राणि मेघाः । तेषां संघोऽभियाः १
स इव १यवसे गवादिगक्षणासाधनाय वृषाय १उदन्यन् उदकं दातुमिच्छन् । तथा १क्षयाय गमनाय
निवासाय वा १अस्मे अस्माकं १गातुं मार्गं १विदत् लभयन् । १नः इति पूरणः । तादृशः सन्
१यत् यदा १इन्दुं सोमं १शरीरैः स्वशरीरावयवैरुजैः १उप १सीदत् उपगच्छति । चच्छदयोगाव-
निपातः । तदानीं १श्येनः । सादृश्यप्रधानोऽयं निर्देशः । श्येनसदृशः श्येनवच्छंसनीयगमनः

१. तृ१-२-३-९-७-मु- 'वराहार' नास्ति; तृ४-५-वराहाकारं । २. तृ१-२-३-९-७-व्यहन् ।
३. ग-त-म- 'सन् ... .. स' नास्ति । ४. त-१-२-३-७-किञ्चतादसान्; म-किञ्चतादस्तान् ।
५. त-स तादृशे; म-सा तादृशे । ६. तृ४-५-सर्वेषां अभियोः । ७. त-म-गातुमस्माकं । ८. ग१-त-
म-सदृशः; ग४-तादृशः ।

वअयोपाहिः । अपयष्टिर्वातिर्यस्य स प्रदेशोऽपाहिः पार्थिः । अयोमयोऽपाहिः पार्थिर्यस्य सः ।
 वदस्यूनं शत्रून् वहन्ति दिनस्ति ॥

स ब्राधतः श्वसानेभिर्भिरस्य कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात् ।

अयं कविर्मनयच्छस्यमानमत्कं यो अस्य सनिता नृणाम् ॥ ९ ॥

स. । ब्राधत. । श्वसानेभि. । अस्य । कुत्साय । शुष्णम् । कृपणे । परा । अदात् ।

अयम् । कविम् । अनयत् । शस्यमानम् । अत्कम् । य. । अस्य । सनिता । उत । नृणाम् ॥ ९ ॥

वसः इन्द्रः वब्राधतः^१ । महन्नामैतत् । महतोऽपि शत्रून् वशवसानेभि बहमाचरन्निराशुधै-
 वभस्य भस्यतु । 'अमु क्षेत्रेणे' । श्वस्ययेन मध्यम. । 'कुत्साय' एतन्नामकाय वृपणे स्तोत्रे । कृपति-
 स्तुतिकर्मा । वृष्णं कोपयन्नेतन्नामकमसुर परादात् पराभूय खण्डितवान्^२ । 'कुत्साय शुष्णमशुषं
 नि बर्हीः' (अ. सं. ४. १९. १२) इति मन्त्रान्तरम् । किञ्च वभयम् इन्द्रः वकविम् उवाच सन् ।
 कविरिति पितृनाम्ना पुत्रस्यापि व्यवहार उपचारात् । वशस्यमानं स्तुवन्तम् वभनयत् वशं प्राप-
 यत्तस्य विरोधिनम् । यद्वा । कवि भागवमेव स्तोत्रुभि. शस्यमानं स्ववशमनयत् । य. कवि. वभस्य
 इन्द्रस्य वभक्त रूपं^३ वसनिता सभक्ता भवति । 'न लोकाव्ययः'^४ इति पट्टप्रतिषेध. । उत अपि
 च वृणां वृष्ट्यादिनेतृणामिन्द्रानुचराणां महतां यः कविः सन्निता तमनयदिति ॥

अयं दशस्यन्नयेभिर्भिरस्य दुस्मो देवेभिर्वरुणो न मायी ।

अयं कनीनं ऋतुपा अवेद्यमिमीतारुं यश्चतुष्पात् ॥ १० ॥

अयम् । दशस्यन् । नयेभिः । अस्य । दुस्म. । देवेभि । वरुण. । न । मायी ।

अयम् । कनीनः । ऋतुऽपाः । अवेदि । अमिमीत । अरुम् । यः । चतुऽपात् ॥ १० ॥

वभयम् इन्द्रः वदशस्यन् स्तोत्रुभ्यो धनं प्रयच्छन् । दशस्यतिर्दानकर्मा । नयेभि.^५ नयैर्नृंहितै.
 महन्निः वभस्य भस्यति । छान्दमस्तिषो लोपः । यद्वा । श्वस्ययेन लोपमध्यम. । तथा वदेभिः
 द्योतमानै. स्वतेजोभिः वदस्म दर्शनीय. वरणो वन वरण इव । वरुणस्तमोदारक आदित्यो वरण
 एव वा । ॥ इव वमायी मायावान्^६ । तथा वभय वकनीन. कमनीयः वऋतुपा. ऋतो पाता वभवेदि
 भशायि । तथा वभरदम् असुरमेतन्नामानम् वभमिमीत भमिनात् । यः अरु. वचुष्पात् पादचतु-
 ष्योपेतः । 'मीड् हिंसायाम्' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुत् ॥

अस्य स्तोमेभिरौशिज ऋजिष्वा व्रजं दैरयद्वृषमेण पिप्रोः ।

सुत्वा यद्यजतो दीदयद्रीः पुरं इयानो अभि वर्षसा भूत् ॥ ११ ॥

अस्य । स्तोमेभि. । औशिजः । ऋजिष्वा । व्रजम् । दैरयत् । वृषमेण । पिप्रोः ।

सुत्वा । यत् । यजतः । दीदयत् । गीः । पुरं । इयान. । अभि । वर्षसा । भूत् ॥ ११ ॥

१. ग१.२-त१.२.३.९ उ-भ-ब्राधतो ब्राधन् । २. ग-यः कुत्साय; त-म१.२.४.८-त्रयः
 कुत्साय । ३. ग४-खण्डितवान् दो (अवर्ध)उने लेटि रूपे । ४. ग४-आत्मायारूपं । ५. ग१.२-त-म१.
 २.४.८-स नयेभि. । ६. ग-त१.२.३.९-उ-मायावान् प्रज्ञावान् ।

‘अस्य इन्द्रस्य’ स्तोमेभिः स्तोत्रैः ‘अशिश्रः उशिश्रः पुत्रः’ ‘अजिष्ठा एतद्यामा’ ‘वृषभेण’
 वज्रेण वृषभेण वा युक्तं ‘मजं गोष्ठे’ ‘पिम्रो’ एतस्यामकस्यासुरस्य संबन्धिनं तेनापहृत्य पालितं
 ‘दरयत् अदारयत्’ । ‘यत् यदा’ ‘सुता सोमस्य सोता’ । ‘सुयजोर्हृनिप्’ इति वनिप् । ‘इस्वस्य
 पिति’ इति तुक् । ‘यजतः यदौशिश्रः’ ‘गी’ स्तुतिवाचः ‘दौदयत् दौपितवान्’ । तथा यद्यदा
 ‘इयानः’ गच्छन् ‘पुरः शत्रुपुराणि’ यद्वा । पुरः पुर इव संघीभूतानि पापानि । ‘अभि’ ‘भूत्
 अभिमवति । केन साधनेन । ‘वपंसा’ रूपनामैतत् । रूपेणैन्द्रानुगृहीतेन । यदैयमकरोत् तदा मजं
 दरयदिति संबन्धः ॥

एवा महो असुर वक्षयाय वज्रकः पृष्टिरुप सर्पदिन्द्रम् ।

स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इपमूर्जे सुक्षिति विश्वमाभाः ॥ १२ ॥

एव । महः । असुर । वक्षयाय । वज्रकः । पृष्टमिः । उप । सर्पत् । इन्द्रम् ।

सः । इयानः । करति । स्वस्तिम् । अस्मै ।

इपम् । ऊर्जम् । सुक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १२ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहार्याभिमर्शं वज्रकः प्रार्थयते । हे ‘असुर बलवन्निन्द्र त्वाम्’ ‘एव एवमुक्त-
 प्रकरणेण’ ‘महः महती हविषः स्तोत्रस्य वा’ ‘वक्षयाय बहुनाय महतः स्वगादिः प्रापणाय वा’ ‘पृष्टिः
 पादैः’ ‘उप’ ‘सर्पत् उपागमत्’ । ‘सः’ ‘इयानः उपागम्यमानः’ सन् ‘करति करोतु’ ‘स्वस्तिम्
 अभिनाशम्’ ‘अस्मै वज्रकाय’ । तथा ‘इपम् अधम्’ ‘ऊर्जं रश्मिं’ ‘सुक्षितिं सुनिवासं सम्पक्’ ‘विश्वं
 सर्वम्’ ‘आभाः आहरतु’ ॥ १५ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र ‘इन्द्र इह’ इति द्वादशार्थं प्रथमं सूक्तं बभ्रनपुत्रस्य
 दुवस्योरागं वैश्वदेवम् । द्वादशी त्रिष्टुप् । त्रिष्टा जगायः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इन्द्र दुवस्योरागं
 वैश्वदेवं त्वनया त्रिष्टुप्’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र इह मधवन्त्वादिद्भुज इह स्तुतः सुतपा बोधि नो वृषे ।

देवेभिर्नः सविता प्रवर्तु श्रुतमा सर्वतातिमार्दिति वृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्र । इह । मधवन् । त्वावर्त् । इत् । भुजे । इह । स्तुतः । सुतपाः । बोधि । नः । वृषे ।

देवेभिः । नः । सविता । प्र । अवर्त्तु । श्रुतम् । आ । सर्वतातिम् । आर्दितिम् । वृणीमहे ॥ १ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘मधवन् धनवन् त्वं’ ‘त्वावर्त् त्वत्सदृशमेव शत्रुबलं’ ‘इह भारय । किमर्थम् ।’ ‘भुजे
 अस्माकं भोगाय’ । तदर्थम् ‘इह अस्मिन् यज्ञे’ ‘स्तुतः सन्’ ‘सुतपाः सुतस्य अभिपुत्रस्य सोमस्य पाता
 ‘बोधि वृष्यस्व । भवेत्यर्थः । किमर्थम् ।’ ‘नः अस्माकं’ ‘वृषे वर्धनाय । किंच’ ‘देवेभिः देवैः सह
 ‘नः अस्माकं’ ‘श्रुतं विधुतं यज्ञं’ ‘सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मसु प्रेरको दैवः’ ‘प्रावतु प्ररसतु । किंच
 ‘सर्वतातिम् । स्वाधिकस्तातिम् । सर्वां सर्वात्मिकाम् । यद्वा । सर्वं तान्यन्तेऽस्यामिति सर्वतातिः ।
 छान्दसो दीर्घः । तारदीयम्’ ‘अदितिम् अखण्डनीयां देवमातरम्’ ‘आ’ ‘वृणीमहे’ ॥

१. ग. १. २. ३. ६. ७-मु-वृषणेन वर्षणेन । २. ग. १. २-त-ग-‘इयानः’ नास्ति । ३. त. १. २. ३.
 ४. ५. ६-म. १. २. ४. ७-उपागम्यमानः । ४. त. ४. ५-गोलाभाय ।

॥ भराय सु भरत भागमृत्विष्यं प्र वायवे शुचिपे क्रन्ददिष्टये ।

गौरस्य यः पर्यसः पीतिमानश्च आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ २ ॥

भराय । सु । भरत । भागम् । मृत्विष्यम् । ॥ । वायवे । शुचिपे । क्रन्दत्सर्दिष्टये ।

गौरस्य । यः । पर्यसः । पीतिम् । आनशे । आ । सर्वस्तातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ २ ॥

॥ भराय संग्रामकारिणे सर्वेषां पोषकाय वेन्द्राय ॥ कृत्विष्यं काले जात प्राप्तकार्क ॥ भार्ग ॥ सु भरत सुष्ठु सपादयत हे कृत्विजः । तथा ॥ शुचिपे शुद्धस्य सोमस्य पात्रे ॥ क्रन्ददिष्टये शशिदत्तगमनाय । वायोः शीघ्रगमने हि शब्दः प्रत्यक्षः । सादृश्याय ॥ वायवे ॥ देवाय ॥ प्र भरत भागमिति शेषः । ॥ यः देवः ॥ गौरस्य गौरवर्णस्य पशोः ॥ पर्यसः ॥ पीतिं पानम् ॥ आनशे प्राप्नोति तस्मै वायवे । शिष्टमुक्तम् ॥

॥ आ नो देवः सविता साविपद्वयं ऋजूयते यजमानाय सुन्वते ।

यथा देवान् प्रतिभूषेम पाकवदा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ३ ॥

आ । नः । देवः । सविता । साविपत् । वयः । ऋजूयते । यजमानाय । सुन्वते ।

यथा । देवान् । प्रतिभूषेम । पाकवत् । आ । सर्वस्तातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ३ ॥

॥ सविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः ॥ नः अस्माकं संबन्धिने ॥ ऋजूयते ऋजुकामाय ॥ सुन्वते अभिपद्वयं कुर्यते ॥ यजमानाय ॥ वयः अहं ॥ पाकवत् पाकोपेतम् । व्यवहितमप्येतद्वत् सवध्यते । ॥ आ ॥ साविपत् आभिमुख्येन प्रसीतिः । सीतेष्वन्ताहोति रूपम् । ॥ यथा येन प्रकारेण ॥ देवान् ॥ प्रतिभूषेम प्रतिभवेन । भवतेहि हि सिन्धुर्पाः । द्विविकरणता । यद्वा । 'भूष अलंकारे' । औवादिकः । भूषयेत्यर्थः ॥

॥ इन्द्रो अस्मे सुमना अस्तु विश्वहा राजा सोमः सुवितस्याप्येतु नः ।

यथायथा मित्रधितानि सद्गुरा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः । अस्मे इति । सुमनाः । अस्तु । विश्वहा । राजा । सोमः । सुवितस्य । अधि । एतु । नः ।

यथाऽयथा । मित्रधितानि । सुमद्गुः । आ । सर्वस्तातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ४ ॥

॥ इन्द्रः देवः ॥ अस्मे अस्माकं ॥ सुमनाः सुमनस्कः अनुग्रहधेताः ॥ अस्तु भवतु । ॥ विश्वहा सर्वव्यप्यहाः सु । ॥ राजा ॥ सोमः च ॥ नः अस्माकं ॥ सुवितस्य सुवित स्तोत्रम् ॥ अध्येतु अभिगच्छतु । ॥ यथायथा येन येन प्रकारेण ॥ अस्माकं ॥ मित्रधितानि मित्रनिहितानि धनानि ॥ सद्गुः सदाभिगच्छतु सोमः । तथेन्द्रोऽपि सुमना अस्तिवति समन्वयः ॥

॥ इन्द्र उक्थेन शर्वसा परुर्दधे बृहस्पते अतरीतास्पार्युपः ।

यज्ञो मनुः प्रमतिर्नः पिता हि कृमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः । उक्थेन । शर्वसा । परुः । दधे । बृहस्पते । प्रतरीता । असि । आर्युपः ।

यज्ञः । मनुः । प्रमतिः । नः । पिता । हि । कृमा । आ । सर्वस्तातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ५ ॥

अयम् इन्द्रः पृथगेन पशवसा स्तुरयेन यत्नेन पशुः पर्व यज्ञियमस्मदीयं वा पद्वे धारयति ।
हे वृहस्पते आयुषः समायुष्यस्य प्रतरिता प्रवर्धयिता असि भव । तया यज्ञो मनुः सन्ता
प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य सः जनः पिता पातकः सन् कं सुखं प्रयच्छतु । यद्वा । यज्ञो मन्त्रो
बुद्धिश्च प्रयेकं सुखं प्रयच्छतु ॥

इन्द्रस्य नु सुकृतं दैव्यं सहोऽग्निर्गृहे जरिता मेधिरः कविः ।

यज्ञश्च भूद्विद्वे चारुरन्तम् आ सर्वतातिमर्दिति वृणीमहे ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । नु । सुऽकृतम् । दैव्यम् । सहः । अग्निः । गृहे । जरिता । मेधिरः । कविः ।

यज्ञः । च । भूत् । विद्वे । चारुः । अन्तमः । आ । सर्वऽतातिम् । अर्दितिम् । वृणीमहे ॥ ६ ॥

पद्वे देवानां हितं सहः बलं यदस्ति तत् इन्द्रस्य* सुकृतं इन्द्रेण खलु सुष्ठु संपादितम् ।
यद्वा । यत्सुकृतं दैव्यं सहो बलं मरत्संज्ञकमस्ति तदिन्द्रस्य नु इन्द्रस्य संबन्धि खलु । अथवा ।
इन्द्रस्य नु संबन्धि सुकृतं दैव्यं महो देवाहं बलम् अभिर्गृहे अस्मदीये यागगृहे वर्तत इति शेषः ।
इन्द्रस्य संबन्धी सुष्ठु संपादितो देवानां बलमूतोऽग्निर्गार्हपत्यः सन् वर्तत इत्यर्थः । स चाग्निः
जरिता देवानां स्तोता मेधिरः । मेधो यज्ञो हविर्वा । तद्वा कविः कान्तप्रज्ञः पज्ञः यद्व्यः पञ्च
भूत् भवति । कुत्रः विद्वे यज्ञे । किञ्च सोऽग्नि चारुः चरणीयः अन्तमः अस्माकमन्ति-
कतमश्च ॥ ॥ १६ ॥

न वो गुहा चकम् भूरि दुष्कृतं नाविष्ठा वसवो देवहेलनम् ।

माकिनो देवा अचृतस्य वर्षस आ सर्वतातिमर्दिति वृणीमहे ॥ ७ ॥

न । वः । गुहा । चकम् । भूरि । दुऽकृतम् । न । आविऽष्ट्यम् । वसवः । देवऽहेलनम् ।

माकिः । नः । देवा । अचृतस्य । वर्षसः । आ । सर्वऽतातिम् । अर्दितिम् । वृणीमहे ॥ ७ ॥

हे देवाः पञ्च पुष्पाकं गुहा गुहायां प्रच्छेदो भूरि प्रभूतं दुष्कृतं पापम् । द्रोहमित्यर्थः ।
पञ्च चकम् । तथा आविष्ट्यम् आविः संभूतं देवहेलनं देवानां क्रोधने तन्निमित्ते द्रोहं पञ्च चकम्
हे वसवः वासका देवाः । किञ्च हे देवाः पञ्च अस्माकम् अचृतस्य वर्षसः रूपस्य प्राप्तिः
पमाकिः मा भूत् । इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः । तिष्ठसुप्तम् ॥

अपामीवां सविता साविपुत्र्यर्ग्वरीय इदं सेधन्त्वर्द्रयः ।

प्रात्रा यत्र मधुपुदुच्यते बृहदा सर्वतातिमर्दिति वृणीमहे ॥ ८ ॥

अपं । अमीवाम् । सविता । साविपत् । न्यक् । वरीयः । इत् । अपं । सेधन्तु । अर्द्रयः ।

प्राचा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । आ । सर्वऽतातिम् । अर्दितिम् । वृणीमहे ॥ ८ ॥

पसविता सर्वस्य प्रेरकः सवितृदेवोऽस्माकं संबन्धिनम् अपामीवां रोगम् अप सविपत्
अपप्रेरयतु । अपगमयतिर्ययः । तथा प्वरीय इह उत्तरमपि पार्थ न्यक् नीचीनम् अप सेध-

१. ग-म-यदस्ति...वर्तते नास्ति । * ग४-इन्द्रस्य नु । २. ग-त-८-म-प-मु-नु इन्द्रस्यः त१.२.२-
७-म१.२.४.८- नु इन्द्रस्य ॥ १. त१.२.२.७-म१.२.४.८-देव ।

नवद्रव्यं पर्वताभिमानिनो^१ देवा^२ अभिषवाद्मानो वा । एतत्सर्वं कुत्र भवत्विति चेत् उच्यते । यत्र यस्मिन् प्रदेशे यस्मिन् यागे वा मधुरस्य^३ सोमस्य सोता प्रावा^४ प्रवृत्तं प्रवृद्धम्^५ उच्यते स्तुयते तत्र ॥

ऊर्ध्वो^१ प्रावा^२ वसवोऽस्तु सोतरि विश्वा द्वेपांसि सनुतयुयोत ।

स नो देवः संविता पायुरीड्य आ सर्वतातिमर्दिति वृणीमहे ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वः । प्रावा । वसवः । अस्तु । सोतरि । विश्वा । द्वेपांसि । सनुतः । युयोत ।

सः । नः । देवः । संविता । पायुः । ईड्यः । आ । सर्वतातिम् । अर्दितिम् । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे वसवः देवाः । सोतरि सोमाभिषवकर्तारि मयि प्रावा ऊर्ध्वः उन्नतः वस्तु । तेनोद्भूतेन विश्वा द्वेपांसि सर्वानपि द्वेष्टुं सनुत निगूढान् युयोत पृथक्कुलतः । स संविता देवः नः अस्माकं पायु पालयिता । 'कृवापाजि' इत्यादिनोण^३ । मय्यस्य^४ । स ईड्यः स्तौतव्यश्च ॥

ऊर्जे गावो यवसे पीवो अत्तन ऋतस्य याः सर्दने कोशे अङ्घ्वे ।

तनूरेव तन्वो अस्तु भेषजमा सर्वतातिमर्दिति वृणीमहे ॥ १० ॥

ऊर्जम् । गावः । यवसे । पीवः । अत्तनः । ऋतस्य । याः । सर्दने । कोशे । अङ्घ्वे ।

तनूः । एव । तन्वः । अस्तु । भेषजम् । आ । सर्वतातिम् । अर्दितिम् । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे गावः आशिरार्थाः यवं यवसे मृणयति देशे पीवः प्रवृद्धम् ऊर्जं रसम् अत्तन भक्त । या ऋतस्य यजस्य सद्ने गृहे कोशे गोष्ठे दोहनस्थाने अङ्घ्वे व्यञ्जय ता भक्तन । तनूरेव । जन्मे जनकतावद् । तनूरेव क्षीरमेव तन्वः सोमरसस्य भेषजम् वस्तु । यद्वा । पृथगेव वाक्यम् । अस्माकं तन्वो भेषजमस्तु । किञ्च तनूरेव पशुशरीरमेव । पशुना यागे मति स्वर्गरप संपादयितुं शक्यत्वात् ॥

ऋतुप्रावा जरिता शर्षतामव इन्द्र इन्द्रा प्रमतिः सुतावताम् ।

पूर्णमूर्धद्विव्यं यस्य सिक्त्य आ सर्वतातिमर्दिति वृणीमहे ॥ ११ ॥

ऋतुप्रावा । जरिता । शर्षताम् । अर्धः । इन्द्रः । इत् । भद्रा । प्रमतिः । सुतवताम् ।

पूर्णम् । ऊर्ध्वः । दिव्यम् । यस्य । सिक्त्ये । आ । सर्वतातिम् । अर्दितिम् । वृणीमहे ॥ ११ ॥

ऋतुप्रावा कर्माणां पूरकः । 'प्रा पूरणे' । 'आतो मनिन्' इत्यादिना वनिप् । जरिता स्तोता । यजमानं साधु सोमं हृत इति स्तौति^१ । यद्वा । शर्षतां मवेषां जरयिता इन्द्र इत् इन्द्र एव सुतावतां सोमवना यजमानानाम् अवः रक्षकः भद्रा भद्रया स्तुत्या प्रमतिः । यस्य इन्द्रस्य सिक्त्ये सेकाय पानाय ऊर्ध्वः उन्नततरं दोनकल्ला पूर्णं सोमेन पूर्णं भवति म एवावः^२ ॥ एव प्रमतिरिति ॥

१ ग-त-३-पर्वताभिमानिदेवाः, त-१.२.६-७.८-म-पर्वताभिमानिदेवताः । २. ग-मधुसु-ग-रस्य । ३. त-३.७-सु-इत्यादिना उण्वपत्यः । ४. ग-त-म-या युष्मान् । ५. ग-त-म-स्तौति अयवा स्तुत्यर्थः । ६. त-म-एवावः ।

चित्रस्ते भानुः क्रतुप्रा अभिष्टिः सन्ति स्पृधो जराणिप्रा अष्टृष्टाः ।

रजिष्ठया रज्या पृश्न आ गोस्तूर्पति पर्यग्रं दुवस्युः ॥ १२ ॥

चित्रः । ते । भानुः । क्रतुऽप्राः । अभिष्टिः । सन्ति । स्पृधः । जराणिऽप्राः । अष्टृष्टाः ।

रजिष्ठया । रज्या । पृश्नः । आ । गोः । तूर्पति । पारं । अग्रम् । दुवस्युः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ते भानुः प्रकाशः चित्र आश्रयभूतघ्रायनीयो वा । तथा क्रतुप्राः स भानुरस्माकं कर्मणां पूरकः अभिष्टिः अभ्येषणीयः । हे इन्द्र ते जराणिप्रा स्तोत्राणां धनस्य पूरयिष्यः अष्टृष्टाः अन्यैरप्रपृष्याः स्पृधः स्पर्धाः सन्ति । यस्मादेवं तस्मान् रजिष्ठया क्रतुतमया रज्या रज्ज्वा गोः पृश्नः पशोः अग्रं दुवस्युः परिषरमिच्छतेतज्जामर्षिः परि तूर्पति अभितवरयति ॥ ॥ १० ॥

'उदुष्यध्वम्' इति द्वादशार्ध द्वितीयं सूक्तं सोमपुत्रस्य बुधस्पर्धम् । 'आ वो धियम्' इति नवमी 'कष्टृष्टा' इत्यनया च द्वे जगत्पौ । चतुर्थीपठनी गायत्री 'मिराहावान्' इति पञ्चमी बृहती । शिष्टास्त्रिदशः । विधे देवा देवता । ऋषिस्तुतिस्त्वोऽर्थो वा देवता । तथा चानुक्तान्तम्— 'उदुष्यध्वं बुधः सौम्य ऋषिस्तुतिर्वा नवम्यनये जगत्पौ गायत्र्योर्नये पञ्चमी बृहती' इति । गताः सूक्तविनियोगः ॥

उदुष्यध्वं समनसः सखायुः समग्निमिन्ध्वं बृहवः सनीळाः ।

दधिक्रामग्निमुपसं च देवीमिन्द्रावतोऽवसे नि ह्वये वः ॥ १ ॥

उत् । उदुष्यध्वम् । समनसः । सखायः । सन् । अग्निम् । इन्ध्वम् । बृहवः । सनीळाः ।

दुधिऽक्राम् । अग्निम् । उपसम् । च । देवीम् । इन्द्रऽवतः । अवसे । नि । ह्वये । वः ।

अग्निं वेपथमाणा ऋषिजो वदन्ति । हे सखायः सखिमृता ऋषिजः समनसः सन् मनस्काः परस्परमद्रोघातः । अन्योन्यं कर्मानुकूला इत्यर्थः । तादृशा यूयम् उत् उक्तं 'उदुष्यध्वम्' । उत्तरत्र युष्माकं कर्तव्यमेवोपदिशति । तथा अग्निं सन् इन्ध्वं सम्यग्दीपयध्वं 'मिन्ध्वो दीप्ति' । रीधादिकम् । छोटि 'असोऽहोष' इत्यहोषः । बृहवः अनेके सनीळे समाननिवासा एकस्यामेव शालायां निवसन्तः । अहं च दधिक्राम् पृथ्वाभिकां देवताम् अग्निमुपसं च देवीम् एतांस्त्रि देवान् इन्द्रावतः इन्द्रेण युक्तान् वः युष्मान् अवसे अस्माकं रक्षणं नि नितरां ह्वये आह्वयामि ॥

मन्द्रा कृणुध्वं धिय आ तनुध्वं नार्वमरित्रपरणीं कृणुध्वम् ।

इकृणुध्वमायुधारं कृणुध्वं प्रार्क्षं युज्ञं प्र णयता सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा । कृणुध्वम् । धियं । आ । तनुध्वम् । नार्वम् । अरित्रऽपरणीम् । कृणुध्वम् ।

इकृणुध्वम् । आयुधा । अरम् । कृणुध्वम् । प्रार्क्षम् । युज्ञम् । ॥ नयत । सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा मन्द्राणि मदकराणि स्तोत्राणि कृणुध्वं कुरुध्वं हे सखायः । 'हवि हिंसाकरणयोः' 'धिनिवृणुष्योरश्' इत्युपसर्गः । अकारान्तादेशः । यद्वा करोतेर्व्यत्ययेन न्नु । तथा धियः

कर्माणि चयनप्रदेशकर्पणादीनि वृत्तानि वस्तुष्व विस्तारयत । तथा वृत्तानि परस्परं कर्पणादिरूपेणारिषेण पारयितव्यां वृत्तानि चयनारूपां वृत्तुष्व कुरुष्वम् । तथा वायुधा वायुधानि सीरयुगादीनि वरम् अलं वृत्तुष्वम् । हे सखाय, कृत्विजः वृत्तानि प्रागञ्जनं वृत्तं वृत्तव्यमस्मि वृत्तं वृत्तवत् प्रकर्पेण नयत । आदौ कर्पणं प्राञ्च कुरुतेत्यर्थः ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुष्वं कृते योनौ वपतेह बीजम् ।

गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सुण्यः पक्कमेयात् ॥ ३ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुष्वम् । कृते । योनौ । वपत । इह । बीजम् ।

गिरा । च । श्रुष्टिः । सभरा । असत् । नः । नेदीयः । इत् । सुण्यः । पक्कम् । आ । इयात् ॥ ३ ॥

हे सखायो पूयं वसीरा सीराणि वृत्तक युष्टुष्वमनदुष्टि, सह । युष्टुलोष्टि 'तत्तनसमनयनाश्च' इति तत्तादेशः । अत एव अद्विस्वात् 'असोरलोप', इत्यलोपाभावः । तदर्थं वृत्ता युगानि वृत्ति वृत्तुष्व विस्तारयष्वम् । वृत्ते च योनौ इह सीतायां बीजं प्राग्यमारण्य च वपत निधत्त । तिलमापमीक्षादिक प्राग्यसक्त वेणुश्यामाकनीवारादिकमारण्यबीजसक्त च कृष्टाकृष्टयोनिवपतेत्यर्थः । 'सह प्राग्याः कृष्टे सत्तारण्या अकृष्टे' इत्यापस्तम्ब । तथा न अस्माकं गिरा स्तुत्या वृत्तस्या सहास्माकं वृष्टिः अलं वसभरा, सभरम् असत् भवति भवतु । तथा नेदीय इत् अस्मिन्नेव वृत्तव्यः । तृगिरद्विष्टः । अद्विष्टावद्विष्टो लविष्टः । वृत्तं वृत्तव्यम् । वृत्तात् भाषिमुत्प्रेतं गच्छतु । वृष्टिः सभरा असत् वृत्तव्यः पक्कमेयादिति चयनदानुवृत्ते, 'चयानयोगे प्रथमा' इति प्रथमस्य निघाताभावः ॥

सीरा युञ्जन्ति क्वयौ युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुस्रया ॥ ४ ॥

रेव । युञ्जन्ति । क्वयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् । धीरा । देवेषु । सुस्रया ॥ ४ ॥

वाक्, क्वयः सखायिन कृत्विजः वसीरा सीराणि कर्पणसाधनानि युञ्जन्ति योगयन्ति । युगा, संपादयि वृत्तक परस्परं वृत्ति वृत्तवते भिन्नप्रदेशानि कुर्वन्ति । कीरशा, क्वयः । देवेषु विषये धीमन्तः । किमर्थम् । सुस्रया । सुस्रमिति सुखनाम । सुखेच्छया । सुस्रशाब्दात् वृत्तव्यन्ताज्ञाये त्ययात् इत्यकारप्रत्ययः । 'सुपां सुलक्' इति तृतीयाया आकारः । अथवा धीरा धीमन्तो सुस्रया सुस्रेतः । देवेषु सुखं भूयादिति । 'सुपां सुलक्' इति विभक्त्यर्थादेशः ॥

क्रा निराह्वान् कृणोतन सं वरत्रा दधातन ।

पु सिञ्चामहा अवतमुद्रिणं वयं सुपेकमनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

ः । आह्वान् । कृणोतन । सम् । वरत्रा । दधातन ।

धामहै । अवतम् । उद्रिणम् । वयम् । सुपेकम् । अनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

हे सखाय वआह्वान् । आह्वयन्ते पानार्थं गावोऽप्रेत्याहवा निपानानि । अत्रीचियादतिचयन-प्रदेशकर्पणार्थगोपानसाधनमुममयपानप्राप्त्युच्यन्ते । तानाह्वान् वनिः वृत्तवते निष्कुरुत । आह्वयते 'निपानमाह्वयः' (पा. सू. ३. ३. ७४) इति निपातितः । वायादिस्वरः । कृणोतन ।

१. त-म-तनवादेशः । २. यत्त १. २. ३. ९. ७. ८-म-मु-अनिक एव; त-५-अंतरिक्ष एव । ३. ग १. २-त-म-मु-गच्छति, ग-गच्छत । ४. त-सुषीराः । ५. त-म-भिन्नप्रदेशान् ।

‘तसन्पू’ इत्यादिना तनम् । पिबेनादिस्वाहुणः^१ । ‘आग्न्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपः । किमर्थ-
माहावकरणं वरत्रस्थापनं^२ चेति । अत्रोच्यते । अवयम् अवतम् अवटं^३ वसिष्ठामहै । कीदृशमवटम् ।
उद्रिणम् उद्रायवन्तं^४ सुपेक्षं सुपेक्षं शक्यम् अनुपक्षितम् अनुपक्षीणं कदाचिदुदकोपक्षयरहितम् ॥

इष्टृताहावमवतं सुवरत्रं सुपेचनम् । उद्रिणं सिञ्चे अक्षितम् ॥ ६ ॥

इष्टृताहावम् । अवतम् । सुवरत्रम् । सुपेचनम् । उद्रिणम् । सिञ्चे । अक्षितम् ॥ ६ ॥

इष्टृताहावं संस्कृताहावं^५ अवतम् अवटं द्रोणं^६ वसिष्ठे सेचयामि । पुनः कीदृशमवटम् । सुवरत्रं
शोभनवरत्रोपेतं^७ सुपेचने शोभनोदकसेकोपेतम्^८ उद्रिणम् उद्रायवन्तम्^९ अक्षितम् अक्षीणम् ॥ १८ ॥

प्रीणीताश्चान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कुणुष्वम् ।

द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणाम् ॥ ७ ॥

प्रीणीत । अश्चान् । हितम् । जयाथ । स्वस्तिवाहम् । रथम् । इत् । कुणुष्वम् ।

द्रोणं आहावम् । अवतम् । अश्मचक्रम् । अंसत्रकोशम् । सिञ्चत । नृपाणाम् ॥ ७ ॥

हे ऋषिबन्धो यूयम्^१ अश्चान् स्थापनशीलान् बलीवर्दान्^२ प्रीणीत उचितभासोदकादिप्रदानेन
प्रीणयत । यथा क्षेपकर्मणाय प्रभवन्ति तथा कुस्तेत्यर्थः^३ । तथा कृत्वा^४ हितं चयनाद्योषितं कर्पणं^५
जयाथ जयथ संपादयथ । तथा रथं चयनार्थं हलात् रथं वा स्वस्तिवाहम्^६ इत् सुखस्य वाहकमेव
कुणुष्वं कुणुष्वम् । तदर्थं^७ द्रोणाहावम् । आह्वयः पत्र पानार्थं बलीवर्दानित्याहावो जलाधारः पात्र-
विशेषः । स च द्रोणमयो द्रुममय आहावो यस्य तादृशम्^८ अवतम् अवटवक्षितभूतम्^९ अश्मचक्रं
व्यातकमणमश्ममयचक्रं वा अंसत्रकोशम् अंसत्रं कवचं यथा कावं रक्षति तद्वदुदकस्य कोशं^{१०}
कोशस्थानीयं^{११} नृपाणं नृणां कर्मनैतूनां पानयोग्यमीदृशमवतं^{१२} वसिष्ठत हे ऋषिजः । एवमुद्विगुस्तु-
तिर्वेति^{१३} पक्षे^{१४} । सूक्तस्य वैश्वदेवपक्ष एवं योजना । प्रीणीत प्रीणयताश्चान् । आनपानयोग्याक्षैः
संप्राप्तयोग्यान् कुस्तेत्यर्थः । हितं जयाथ । हितमिति क्रियाविशेषणम् । कथं जयथ । वन्नुसुहृजपो
यथा हितं भवति तथा जयथ संप्राप्तम् । स्वस्तिवाहम् । स्वस्तीत्यविनाशनाम^{१५} । अविनाशवाहनं
रथमित्यर्थं च कुणुष्वम्^{१६} । इदिति आर्थः । अथ रथं च इदं कृत्वा संप्राप्तभूमिं गत्वा । द्रोणाहाव-
मित्यादीनि द्वितीयान्तानि कृपात्यसंप्राप्तविशेषणानि सिञ्चतेत्यनेन संबध्यन्ते । द्रोणो द्रुममयः स एव
रथ आहाव आहावस्थानीयो यस्य संप्राप्तस्य तम् । अवतम्^{१७} । कृपणामैतत् । कृपं संप्राप्तार्थम् ।
अश्मचक्रं कृपणान्तनिबद्धाश्मसदृशप्रहरणायुधवन्तम् । असनानि वा क्षेपणानि वा चक्राण्यायुधविशेषा
यस्मिन् तम् । व्यासघरणवन्तं व्यासक्रमणवन्तं वा । ‘चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा’ (निर. ४. १७)
इति निरुक्तम् । अंसत्रकोशम् । अंसत्राणि घनं पि कवचानि च कोशस्थानीयानि यस्मिन् तं सिञ्चत^{१८} ।
नृपाणं यस्मिन् योद्धार उदकवत्पीयन्ते मार्यन्ते तम् । ईदृशं^{१९} कृपसदृशं संप्राप्तं सिञ्चत हे अश्मदीपा
योद्धारः । सूक्तस्य वैश्वदेवत्वाद्दे सेनिका विशेषा देवानां प्रसादेन सर्वमेतत्कुस्तेत्यर्थः । एवं
‘निराहावान्’ इत्यादिषु कृपरूपकन्याज्जेन संप्राप्तवर्णनमवगन्तव्यम् ॥

१. ग-पिबेनादिस्वाहुणः । तथा वरत्राणि सं दधातव । लुंगेलब्धवसाधनानि प्रग्रहान् दधातव
स्थापयत । यद्वा प्रयनो क्षरणसाधनरूपो वा आहावः । तस्मिन्नाहावे वरत्रान्युदकोन्ययसाधनान्युच्यन्ते ।
अत्रापि पूर्वपदप्रदेशः । २. त-म-वरस्थापनं । ३. त-म-‘कोशं’ नास्ति । ४. त-मु-एवमुद्विगु-
स्तुतिपक्षे । ५. ग-त-‘व्यविनाशिनाम । ६. ग-त-कुणुष्वं कुणुष्वं । ७. त-प-अवतं अवटं । ८. ग-
त-मु-सिञ्चत उचितत । ९. ग-त-म-मु-कीदृशं ।

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्मं सीन्यध्वं बहुला पृथूनि ।

पुरः कृणुध्वमायसीरष्टृष्टा मा वः सुस्रोचमसो दंहता तम् ॥ ८ ॥

नृजम् । कृणुध्वम् । सः । हि । वः । नृपाणः । वर्मं । सीन्यध्वम् । बहुला । पृथूनि ।

पुरः । कृणुध्वम् । आयसीः । अष्टृष्टा । मा । वः । सुस्रोत् । चमसः । दंहत । तम् ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः व्रजं वृणुध्वं व्रजं गोष्ठं कुरुध्वम् । आशिरदोहार्यं गोस्थानं कुरुत । वस वृहि स खलु
वस वृपाय नेतृणां देवानां पानस्य । देवपानसाधन इति । सांसार्यरूपेण वाशिररूपेण वा गो
पयभादिकं देवाः पिबन्ति खलु । वर्मं वर्माणि वसीन्यध्वम् । वर्मवधपानस्योभयत आच्छादकत्वात्
प्रयाजादीनि प्राप्स्यानि प्रतीच्यानि चाङ्गानि वर्माणि । तानि सीन्यध्वं दलयध्वम् । कुरुध्वमित्यर्थः ।
कीदृशानि वर्माणि । बहुला बहुलाग्न्यनेकानि । तानि च पृथूनि बिस्तीर्णानि । तथा पुरः पुराणि
धिष्यदादीनि घष्टस्यानां देवानां वा पुरः शरीराणि आयसीः अयोमयवत्सारभूता वषष्टा. अन्यैः
अष्टस्याः । पूरणीया ग्रहा वा पुर इत्युच्यन्ते । तानुफलक्षणान् कुरुत । वः युष्मदीयः वचमसं यज्ञात्यो
मक्षणसाधनश्चमस एव वा । चमसपक्षे सामाग्न्येनैकवचनम् । मा वसुमदीयः मा खवेत् । खवतेर्लङि
'बहुलं छन्दसि' इति शेषः भु । एत एवह इदीकुरुत । यथा विकलो न भवति तथा कुरुत । 'इह
इहि इदी' । औषादिकः । तस्मात्तोडि इदिरवाप्तम् । कनिष्कस्तपिपक्ष एवम् । वैश्वदेवपक्षे । अस्मदीया
योद्धारो यूपम् । नरो योद्धारः पिबन्ति प्रत्यर्थिना प्राणानिति नृपाणः । स तादृशो युष्मदीयः खलु ।
गोष्ठपक्षे नराणां पानसाधनः ॥ गगु । पातेः 'करणाधिकरणयोश्च' इति ट्युट् । वर्मं वर्माणि कवचानि
सीन्यध्वं बहुलानि पृथूनि च यथा भवन्ति तथा । पुरः पुरी कृणुध्वमायसीरन्वैरष्टृष्टाश्च । वक्षमसो-
ऽश्नमाधनो मा सुस्रोत् मा खवेत् । स दंहतेति । इति देवतानुग्रहलक्षणो बवति ॥

आ वो धियं यज्ञियां वर्त उतये देवां देवीं यजतां यज्ञियांमिह ।

सा नो दुहीयध्वंसेव गृत्वी सहस्रधारा पर्यसा मही गौः ॥ ९ ॥

आ । वः । धियम् । यज्ञियाम् । वर्त । उतये । देवाः । देवीम् । यजताम् । यज्ञियाम् । इह ।

सा । नः । दुहीयत् । पर्यसाऽश्न । गृत्वी । सहस्रधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ९ ॥

हे देवाः स्तोतार ऋत्विजः वः युष्माकम् उतये वसियां यज्ञाहं वधियं बुद्धिम् आ वतें
प्रवर्तये । यद्वा । हे देवा ऋत्विजः वो यज्ञियां धियं युष्माकं कर्तव्यत्वेन संबन्धिनीमस्माकमृतये^१
रक्षणाय आ वतें । अपि वा देवा एव संबोध्या । हे देवाः वो युष्माकं धियं बुद्धिमा धतें आवर्तयामि ।
किमर्थम् । उतयेऽस्माकं रक्षणाय । कीदृशीं धियम् । यज्ञियां यज्ञाहं देवीं धोतमानां यजतां
पूज्याम् । इह अस्मिन् यागे अस्या भूमौ वा । एको यज्ञियामिति शब्दः पूरणः । सा धीः यज्ञः
अस्माकं दुहीयत् दुहात् । तत्र दष्टान्तः । यवसेव यवसानि भक्षयित्वेव गृत्वी पुनर्गोष्ठं गत्वा ।
पीवीतिवत् । पर्यसा यमहस्रधारा यमही महती गौः यथा दुग्धे तद्वत् ॥

१. गग-यूपं विधेयां देवानां आनुकूल्येनैव कुरुतेति सूक्तदृष्टा यजमानो ब्रूते । भवि प्रजं वृणुध्वं
प्रजःसंपात्यमहः सः मंसप्रामः तं कुरुध्वं । अथवा शत्रुसर्पं वृणुध्वं । अवधारणं कुरुध्वमित्यर्थः । वो
नृपाणः । २. त-म-सर्वपिनामः ।

आ तू पिंश्च हरिंमीं द्रोरोपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।

परिं प्वजध्वं दशं कक्ष्याभिरुमे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥ १० ॥

आ । तु । सिञ्च । हरिम् । ईम् । दोः । उपस्थे । वाशीभिः । तक्षत । अश्मन्मयीभिः ।

परिं । स्वजध्वम् । दशं । कक्ष्याभिः । उमे इति । धुरौ । प्रति । वह्निम् । युनक्त ॥ १० ॥

हे अश्वयो वम् ईम् एनं हरिं हरितवर्णं सोमं द्रोः द्रुमविकारस्य पात्रस्य उपस्थे उपरि
१॥ सिञ्च आलेकं कुरु । तु इति पूरणः । तदर्थं हे पात्रस्यपादिनः अश्मन्मयीभिः अपःशिख-
सारभूताभिः वाशीभिः तक्षत पात्राणि । शकारोपजनं छान्दसः । मयटः टिप्पात् ङीप् । तानि
पात्राणि सोमपूर्णानि दश दशसंख्याकानि कक्ष्याभिः प्रकारैः पर्यायेण परि प्वजध्वं संस्मृतवम् ।
आसादयत । यद्वा । वाशीभिरश्मन्मयीभिर्हविर्धानशक्ये तक्षत । ते च दश कक्ष्याभिर्दशसंख्याकानिः
रज्जुभिः परि प्वजध्वम् । उमे धुरौ युगसंबन्धिन्यौ प्रति बह्वी वाहकावनङ्गाहौ युनक्त ।
अथवायं मन्त्रश्चयनश्रेष्ठरूपगसाधनहलविषयतया व्याख्येयः ॥

उमे धुरौ वह्निरापिबद्मानोऽन्तर्धाने चरति द्विजानिः ।

वनस्पतिं वन आस्थापयध्वं नि पू दधिध्वमखनन्त उत्सम् ॥ ११ ॥

उमे इति । धुरौ । वह्निं । आऽपिबद्मानः । अन्तः । योनाऽइव । चरति । द्विजानिः ।

वनस्पतिम् । वने । आ । अस्थापयध्वम् । नि । सु । दधिध्वम् । अखनन्तः । उत्सम् ॥ ११ ॥

हविर्धानशक्यस्य उमे धुरौ आपिबद्मानः आपिशब्दमानः वह्निः हविर्वाहकोऽनृवात्
१ योनी अगतः इव द्विजानिः द्विजायः तयोस्तः चरति । वं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं शक्यं
वने वनसंबन्धिनि वृक्षे । मेर्याभूत इत्यर्थः । तत्र आस्थापयध्वम् । यद्वा । वने वननीये देशे
आस्थापयध्वम् । तत्पश्चात् तत्रयं सोमं सुं सुषु नि दधिध्वं सुखं यथा भवति तथा स्थापय-
तासन्माम् । अभिषयप्रदेशे च १ पश्चात् उत्सं तद्वत्सम् अखनन्तः संपादयतेत्यर्थः । अथवापयसि
मन्त्रः कर्पणपरो व्याख्येयः । यस्य लाङ्गलस्योमे धुरायापिबद्मानोऽपिशब्दमानो वह्निरनृवात्
अन्तर्धानाविशेषादि समानम् । तत्तदं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं लाङ्गलं वने वननीये वनपार्श्वे
कर्पणप्रदेशे आस्थापयध्वम् । सु सुषु सर्वत्र तं लाङ्गलं नि दधिध्वम् । उत्सं सैकसाधनं गतं सिक्तं वा
प्रदेशानखनन्तः ॥

पठेऽहनि घ्राहणाव्यसिस्तं कष्टघ्नः इत्येपा । 'कष्टघ्नो बह्व प्राचीरजगन्तेति चैते' (आश्व.
भौ. ८. १) इति ॥

कष्टघ्नः कष्टमुद्घातन चोदयत सुदत वार्जसातये ।

निष्टिप्यैः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सुवार्ध इह सोमपीतये ॥ १२ ॥

कष्टम् । नरः । कष्टपम् । उत् । दधातन । चोदयत । सुदत । वार्जऽसातये ।

निष्टिप्यैः । पुत्रम् । आ । च्यावय । ऊतये । इन्द्रम् । सुवार्ध । इह । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

१. ग-त-४.५-युनक्त योजयत । २. ग-त-ग-तेषामंतः । ३. ग-त-मु-आस्थापयत पथात् ।
४. त-भ-'सु' नास्ति । ५. ग-त-भ-मु-वा । ६. ग-त-१.२.९-चयनार्थः ।

हे 'नर' नेतारः क्रूरविजः एष इन्द्रः 'कपृत्' । सुखस्य पूरको यष्टृणां स्तोतृणां च । कमिति सुखनाम । तं 'कपृत्' सुखस्य पूरयितारमिन्द्रं 'चोदयत प्रेरयत 'सुदत सुदत' कीडयत । 'सुदं' कीडायां ' भौवादिकः । व्यत्ययेन 'न' । रेफलोपभ्रष्टान्दसः । सर्पिष्ट संस्तुस्तेत्यर्थः । किमर्थम् । 'वाज-
सातये अहस्य लाभाय । तदेवाह । हे होत' 'निष्टिष्ट्य' 'पुत्रम् । निष्टि दिति स्वसपत्नी गिरतीति
निष्टिमीरदितिः । तस्याः पुत्रम् 'इन्द्रं 'सभाधः । सह पापैः प्रयासरूपैः कर्मभिर्भाष्यन्त इति सभाध
क्रूरविजः । तथापिधा यूयं 'सोमपीतये तस्य सोमपानाय 'कृतये अस्माक रक्षणाय वा 'अमा 'व्ययय ।
व्यत्ययेनैकवचनम् । आच्यावयतेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

'प्र ते रथम्' इति द्वादशार्थं कृत्यं सूक्तम् । अर्घ्यंश्चपुत्रो मुद्रल ऋषिः । आद्या तृतीयान्त्या
चेति तिको गृह्यतः । शिष्टा नव त्रिष्टुभः । द्रुषणो नाम मुद्ररः । तदेवायमिदमिन्द्रदेवार्थं वा । तथा
चातुर्क्रान्तं—'प्र ते मुद्रलो भार्ग्यंश्च ऋषभेण द्रुषणेन चात्रि जिगायेति द्रौघण वाद्या तृतीयान्त्या च
गृह्यतः' इति । गतो विनिघोम' । अत्राहुः—'मुद्रलस्य कृता गावश्चौरैस्तयक्त्वा जरद्रवम् । स शिष्ट
वाक्ये कृत्वा गवैकं कञ्जुराहवम् । द्रुषण युयुजेऽभ्यत्र चोरमार्गानुसारकः । द्रुषण चाप्रत क्षिप्त्वा
चोरैरूपो जगृहे स्वगाः' इति । तथा निरुक्तेऽपीयं कथा सूचिता—'मुद्रलो भार्ग्यंश्च ऋषिर्द्रुषभं च
द्रुषणं च युक्त्वा संप्राप्ते व्यवहरामि जिगाय' (निह. ९. २३) इति ॥

प्र ते रथं मिथुकृतमिन्द्रोऽवतु धृष्णुया ।

अस्मिन्नाजौ पुरुहूत श्रवाय्ये धनभक्षेपु नोऽव ॥ १ ॥

प्र । ते । रथम् । मिथुऽकृतम् । इन्द्रः । अवतु । धृष्णुऽया ।

अस्मिन् । आजौ । पुरुहूत । श्रवाय्ये । धनभक्षेपु । न । अव ॥ १ ॥

हे मुद्रल 'ते' 'रथं' 'मिथुकृतं मिथःकृतमसहायं कृतम् । अथवा मिथुरिति मिथ्यानाम ।
अश्वादिभिः शून्यं कृतं 'एणुया धर्षणशीलः । 'इन्द्रोऽवतु रक्षतु । यद्वा । एणुया धर्षणशीलेन वज्रेण ।
अथवा 'सुपां सुलुक्' इति सुपो वाजादेशः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे 'पुरुहूत यदुभिराहूतेष्व
'अस्मिन्नाजौ संप्राप्तेऽपहतगोभिर्चौरैः कृते संप्राप्ते । कीदृते । 'धनवात्ये श्रोतव्ये । विद्युत इत्यर्थः ।
'शुदक्षि' (उ. सू. ३.९६) इत्यादिना आत्यप्रत्ययः । 'धनभक्षेपु अस्मानु गोरूपघनभजनकामेपु
सामु । यद्वा । गोरूपघनस्य भक्षकेषु चौरेषु जेतव्येषु सामु । 'न. 'अस्मान्' 'अव रक्ष ॥

उत्स्म वातो वहति वासो अस्या अधिरथं यदर्जयत्सहस्रम् ।

स्थीरभून्मुद्रलानी गविष्टौ भेरं कृतं व्यचेदिन्द्रसेना ॥ २ ॥

उत् । स्म । वातः । वहति । वासः । अस्या । अधिरथम् । यत् । अर्जयत् । सहस्रम् ।

रूपीः । अभूत् । मुद्रलानी । गोऽईष्टौ । भेरं । कृतम् । वि । अचेत् । इन्द्रऽसेना ॥ २ ॥

'अस्याः 'स्थीरभून्मुद्रलानी' इति वक्ष्यमाणत्वाद्दस्य मुद्रलस्य पत्न्याः सारथिभूतायाः 'वासः
अंशुकं 'वातः वायुः 'उत्' 'वहति ऊर्ध्वं प्रापयति । अमजनितस्वेदापनयाय । अथवा क्षीप्रपथावन-
जनितो वायुरंशुकं घालयतीत्यर्थः । कदेति उच्यते । 'यत्' यदा 'अधिरथम् अधिक रथमारुह्य 'सहस्र
सहस्रसंख्याकं गोसमम् 'अजयत् तदा । यद्य गोसहस्रमजयदस्या इति वा योग्यम् । यद्योग्ययतेनं

निघातः । 'गविष्ट्री गवामपहतानामेष्णे' मुद्रलानी मुद्रलय स्त्री 'रधीरभूत् सारधिरभवत् । छान्दस आनुक् । 'इन्द्रसेना स्तुत्या परितुष्ट्येन्द्रस्य सेना । यद्वा । इन्द्रस्य शत्रूणां दारयितुमुद्रलस्य सेनानी-
रूपा' मुद्रलानी । 'भरे संग्रामे' कृतं संपादितं गोसंघं 'व्यचेत् व्यचिनेत् । शत्रुभ्यः पृथक्कृतयती ।
ययतेलेहि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

अन्तर्यच्छ जिघांसतो वज्रमिन्द्राभिदासतः ।

दासस्य वा मघवन्नार्यस्य वा सनुतर्षवया वधम् ॥ ३ ॥

अन्तः । यच्छ । जिघांसतः । वज्रम् । इन्द्र । अभिऽदासन् ।

दासस्य । वा । मघऽवन् । आर्यस्य । वा । सनुतः । यवय । वधम् ॥ ३ ॥

हे 'इन्द्र' 'जिघांसतः' हन्तुमिच्छतः 'अभिदासतः' अभिद्रुह्यतः शत्रोः 'वज्रम्' 'अन्तर्यच्छ' अन्तर्गमय । तदेवाह । हे 'मघवन्' धनवद्विन्द्र 'दासस्य' 'वा' उपश्लीणस्यास्यस्य 'आर्यस्य' 'अभि-
गन्तव्यस्य' महती 'वा' शत्रोः 'वधम्' । वज्रनामैतत् । हननमाधनं वज्रं 'सनुतः' । अन्तर्हितनामैतत् ।
अन्तर्हितं गृहं प्रयुज्यमानं 'यवय' पृथक्कुरु ॥

उद्रो हृदमपिवज्रहपाणः कूटं स्म तृहदभिर्मातिमेति ।

प्र मुष्कभारः श्रव इच्छमानोऽजिरं बाहू अभरत्सिपासन् ॥ ४ ॥

उद्रः । हृदम् । अपिवत् । जहपाणः । कूटम् । स्म । तृहत् । अभिऽमातिम् । एति ।

प्र । मुष्कऽभारः । श्रवः । इच्छमानः । अजिरम् । बाहू इति । अभरत् । सिपासन् ॥ ४ ॥

अत्र वृषभः स्तूपते । वृषभः 'उद्रः' उदकस्य 'हृदम्' अगाधजलाशयम् 'अपिवत्' 'जहपाणः'
अत्यन्तं हर्षितः सन् । तथा 'कूटं' पर्वतशृङ्गं 'चौरैर्गोपिधानार्थं निहितं' 'तृहत्' 'स्म' शृङ्गेण विहिंसितवान् ।
इयदारयदित्यर्थः । तथा 'हृत्वा' 'अभिर्मातिमेति' शत्रुं गच्छति हन्तुम् । पश्चात् 'मुष्कभारः' प्रबुद्धमुष्कः ।
प्रबुद्धस्य वृषभस्य हि मुष्कवृद्धिर्भवति । तथा 'प्रबुद्धो' वृषभः 'श्रवः' । धूयत इति श्रवो यतः ।
'इच्छमानः' इच्छन् 'अजिरं' गमनशीलं शत्रुं 'बाहू' बाहुभ्यां 'बाह्वोर्वा' 'प्र' 'अभरत्' ग्रहणवान् ।
यद्वा 'अजिरमिति' क्षिप्रनाम । क्षिप्रं 'सिपासन्' संनकुमिच्छन् 'बाहू' आभरत् । प्रसारितवानित्यर्थः ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन् वृषमं मघ्यं आज्ञेः ।

तेन सूर्मर्वे शतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः प्रधने जिगाय ॥ ५ ॥

नि । अक्रन्दयन् । उपऽयन्तः । एनम् । अमेहयन् । वृषमम् । मघ्ये । आज्ञेः ।

तेन । सूर्मर्वम् । शतवत् । सहस्रम् । गवां । मुद्रलः । प्रऽधने । जिगाय ॥ ५ ॥

मुद्रल आह । तेनेति तच्छब्दद्वयैर्यच्छब्दाध्याहारः । यम् 'एने' वृषमं 'न्यक्रन्दयन्' नितरां
क्रन्दनमकुर्वन् । के । 'उपयन्तः' समीपे गच्छन्तो नरः । यथा प्रचण्डेन क्रन्दनेन शत्रवो भीताः पलायन्ते
तथाकुर्वन् । किम् । 'वृषमं' वर्षकं सेकारम् 'आज्ञेः' संग्रामस्य 'मघ्ये' 'अमेहयन्' मूत्रपुरीषोत्सर्गं

विधामार्थं कारितवन्तः । वृषभं । भवतिरक्तिकर्मा । शोभनचणकादिभक्षकम् । तादृशो यथा भवति
तथा कृतेत्यर्थः । यद्वा एतद्गोमहवविशेषणम् । एतेन दत्तरूपेण वृषभेण सूभवं सुधु यवसास्वाद
वशतवत् शतोपेतं वगवां सहस्रं मुद्रलः एतन्नामार्हं प्रथमे संग्रामे जिगाय अजयम् ॥

कृकद्वे वृषभो युक्त आसीदवावचीत्सारथिरस्य केशी ।

दुधैर्युक्तस्य द्रवतः सहानस कृच्छन्ति म्मा निष्पदौ मुद्रलानीम् ॥ ६ ॥

कृकद्वे । वृषभः । युक्तः । आसीत् । अवावचीत् । सारथिः । अस्य । केशी ।

दुधैः । युक्तस्य । द्रवतः । सह । अनस । कृच्छन्ति । स्म । निष्पदौ । मुद्रलानीम् ॥ ६ ॥

वृकद्वे हिंसनाय शत्रूणां वृषभः वर्णिता गौ युक्त आसीत् रथे संबद्धोऽभूत् । केशी
केशवान् प्रमहवान् अस्य रामः रथस्य वा सारथिः । मुद्रलानीत्यर्थः । सारथ्यभिप्रायेण केशीति
पुलिङ्गता । अवावचीत् वृषभमयजनकं शत्रुमयजनकं बाकोशमकरोत् । अथवा । केशी केशिनी
सारथिरस्य । अमुमित्यर्थः । अमुं वृषभं शब्दमकारयत् । 'यच्च परिभाषणं' इत्यस्य केवलस्यान्तर्गत-
प्यर्थस्य यद्बलुगन्तस्य लुटि रूपम् । अथवा । अस्य सारथिः सहायभूतः केशी प्रकृष्टकेशो वृषभोऽ-
वावचीत् शत्रुशमशब्दयत् । एषभूतस्य दुधे दुधैरस्य अनस सह द्रवतः शीघ्रं शत्रुमध्ये रथेन
सह धावतो वृषभस्य भयंकरशब्देन निष्पदं निर्गच्छन्तो योदारः मुद्रलानीं मुद्रलस्य योपितं
सारथिभूतां प्रति कृच्छन्ति म्मा अगच्छमित्यर्थः । 'पाप्मा' इत्यादिना कृच्छादेशः ॥ ॥ २० ॥

उत प्रथिमृदहन्नस्य विद्वानुपायुनग्वंसंगमत्र शिक्षन् ।

इन्द्र उदायत्पतिमघ्न्यानामरंहत पद्याभिः कुकुत्रान् ॥ ७ ॥

उत । प्रथिमम् । उत । अहन् । अस्य । विद्वान् । उप । अपुनक् । वसंगम् । अत्र । शिक्षन् ।

इन्द्रः । उत । आवत् । पतिम् । अघ्न्यानाम् । अरंहत । पद्याभिः । कुकुत्समान् ॥ ७ ॥

उत अपि च विद्वान् स मुद्रलः अस्य रथस्य प्रथिमम् । प्रथिरक्षत्रिकाष्टः प्रान्तकाष्टः ।
स च रथावयवानामुपलक्षकः । रथावयवम् उदहन् उदगमयत् । रथे संननाहोत्यर्थः । तद्वन्तरम्
अत्र रथे वसंगं वननीयगमनं वृषभ शिक्षन् शिक्षयन् रज्जुषु स्थापयन् उपायुनक् रथसमीपे
पुगेऽद्योजयत् । मुनेर्लटि तिपो ह्रस्वादिहोपः । एवं सति इन्द्र देवः अघ्न्यानाम् अहन्तव्यानां
गवां पतिम् उत उरकृष्टम् आवात् रक्षामकरोत् । पद्यात् ककुत्रान् वृषभः पद्याभिः सरणिभिः
अरंहत वेगेनागमत् । रहिर्गत्वर्थः ॥

शुनमघ्न्यान्यचरत्कपर्दी वरत्रायाम् दार्वानहमानः ।

नृम्णानि कृण्वन् बहवे जनाय गाः पस्पशानस्तर्विपीरधत्त ॥ ८ ॥

शुनम् । अष्टाऽवी । अचरत् । कपर्दी । वरत्रायाम् । दार्व । आऽनहमानः ।

नृम्णानि । कृण्वन् । बहवे । जनाय । गाः । पस्पशानः । तर्विपी । अधत्त ॥ ८ ॥

शुनम् इति सुम्ननाम् । सुलं यथा भवति तथा । अष्टाऽवी । अष्टा प्रतोदः तद्वान् । छागदसो
विनिः । कपर्दी कपर्दवान् अचरत् संचरति । किं कुत्रं । वरत्रायाम् वप्री दारुकाष्टे रथाग्रभूतम्

‘आनद्यमान’ सधतो यमन् । पुनः किं कुर्वन् । ‘वहवे’ अनाय स्वपुत्रभृत्यादिलक्षणाय ‘वृष्णानि’
पनानि शत्रुसंवन्धीनि सुखानि वा ‘कृष्णव’ । ‘गाः’ ‘पस्पशानः’ सृष्टवन् । ‘एरा’ बाधनस्पर्शनयोः ।
छान्दसो^१ लिटि कानच् । एवं कुर्वन् ‘तविषीः’ यत्नानि ‘अधत्त धत्ते’ । जयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।

येन जिगायं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

इमम् । तम् । पश्य । वृषभस्य । युञ्जम् । काष्ठायाः । मध्ये । द्रुघनम् । शयानम् ।

येन । जिगायं । शतवत्सहस्रम् । गवां । मुद्गलः । पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

कंचन सत्पाये सेनादिसहायाभावेन जयविषय उपहासं कुर्वणेन प्रति मधीति । राजा दुघणेन
वृषभेण वा^२ जिगायेत्युक्तपाम्^३ । पूर्वं वृषभो वर्णितः । अत्र दुघणो वर्ण्यते । हे सखे ‘तम्’ ‘इमं’
‘दुघणे’ पश्य । कौरशमिममिति उप्यते । ‘युजेरसमासे’ (पा. सू. ७. १. ७१) इति जुम् ।
‘युजम्’ । युज्यत इति युक् सखा । ‘वृषभस्य’ सखिभूतम् । वृषभो बाधस्तमयं साधयति तापस्तमेव
साधयन्तमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । ‘काष्ठाया’ ‘मध्ये’ । ‘आज्यन्ती’ऽपि काष्ठोच्यते^४ (निह. २. १५)
इति निरुक्तम् । आज्यन्तस्य मध्ये । संग्राम इत्यर्थः । तत्र ‘शायानं’ हन्तायान् तवान् हत्वा सुखेन
स्वपन्तं निर्वापारत्नेन वर्तमानम् । इदं हि दुममयं घनं पश्येत्यर्थः । ‘येन’ दुघणेन ‘शतवत्’ शतोपेतं
‘गवां’ ‘सहस्रं’ ‘पृतनाज्येषु’ संग्रामेषु^५ ‘जिगाय’ अहमजैषु तमिमं पश्येति समन्वयः । जयतेल्लिद् ।
‘सम्बिटीर्मे’^६ इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुर्वम् । मिषो णल् ॥

आरे अघा को न्वि^१त्या ददर्श यं युञ्जन्ति तम्वा स्थापयन्ति ।

नास्मै तृणं नोदकमा भरन्त्युत्तरो धुरो बहति प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

आरे । अघा । कः । नु । इत्या । ददर्श । यम् । युञ्जन्ति । तम् । ऊँ इति । आ । स्थापयन्ति ।
न । अस्मै । तृणम् । न । उदकम् । आ । भरन्ति । उत्तरः । धुरः । बहति । प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

यः ‘आरे’ समीप एव ‘अघा’ अघानि दुःखानि शत्रुरूपाणि करोति तं ‘कः’ मरः ‘नु’ इदानीम्
‘इत्या’ इत्यं ‘ददर्श’ पश्यति । किंच ‘यं’ दुघणं ‘युञ्जन्ति’ रथे ‘तम्’ तमेव ‘आ’ ‘स्थापयन्ति’ आरोह-
यन्तीत्यर्थः^१ । अथवा । ‘यं’ रथे युञ्जन्ति तमेव प्रहरणार्थमा स्थापयन्ति । उभयविधकार्यमेकः करोती-
त्यर्थः । किंच ‘अस्मै’ ‘तृणं’ ‘न’ ‘आ’ ‘भरन्ति’ नाहरन्ति । तथा ‘उदकं’ ‘न’ आहरन्ति । ‘हमहोर्भ’
इति भवम् । इदंशो दुघणः ‘उत्तरः’ दक्षिणस्य वृषभस्य स्वयमुत्तरः सन् ‘धुरः’ रथमारस्थ रथपुरं
‘बहति’ ‘प्रदेदिशत्’ प्रकर्षेण जयं स्वामिने प्रदिशन् शत्रूणां वा मयं प्रदिशन् बहति । ‘दिश’ अति-
सर्जने^२ इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताच्छनरि रूपम् ॥

परिवृक्तेर्व पतिविद्यमानत् पीप्याना कूचक्रेणेव सिञ्चन् ।

एपैष्या चिद्रथ्या जयेम सुमद्गलं सिर्नवदस्तु सातम् ॥ ११ ॥

१. ग. १. २. व. म. १. ४. ७. ८-छांदसे । २. ग. म. १. ४. ७. ८-वाजि । ३. ग. म. १. २. १. १. ७-मु-
‘त्युक्तात्वा । ४. ग. म. म-प्रथमे संग्रामे । ५. व. म-आरोहतीत्यर्थः ।

परिवृत्ताऽईव । पतिविद्यम् । आनट् । पीप्याना । कूचकेणऽइव । सिञ्चन् ।
एयऽएण्या । चित् । रथ्या । जयेम । सूऽमृह्लम् । सिर्नऽवत । अस्तु । सातम् ॥ ११ ॥

अत्र मुद्रलानी सारथिः स्तूयते । यथा मुद्रलानी 'परिरुणेव । 'कृत्री वर्जने' । परिवृत्ता पर्या
पर्या' विवृता योषिदिव । सा यथा 'पतिविद्यम्' । विद्यो वेद्यो लम्बनीय । पतिश्चासौ विद्यश्च ।
पतिविद्यमानो तद्रूपतिविद्यम् 'आनट्' । आनट् व्याप्तिकर्मा । नरोत्तुं हि 'मन्त्रे घस' इति श्लेलेत्कु ।
'छन्दस्यपि दयते' (पा. सू. ६. ४. ०३) इत्यनञादीनामप्याडागमः । अभोतेत्रां लिटि तलोप-
भडादसः । तथा पतिमर्माप सारथिवेनागत्व 'पीप्याना' वर्धमाना भवति । किमिव । 'कूचकेणेव'
'सिञ्चन् । हुः प्रथिषी । तस्याश्चक्रो बलय. कूचन् । तेन वर्णनीयत्वेन निमित्तेन सिञ्चन् जलं
वर्षन्मेव इव । स यथान्तरिक्षे स्वल्पमात्रोऽपि वर्णसमये महान्भवति तद्रविद्यमपि शत्रुमप्येव शरघाता
वर्षन्ती वर्षते इत्यर्थः । तथा 'एण्या' । एपिनभ्यो गोमय एषः । तमिच्छतीत्येपी । ईदया तथा
'रथ्या' सारथिभूतया 'जयेम' शत्रुभिरपहत गोमयम् । तस्याः 'यान' इत्वं संभजन वा 'सुमहलं'
शीभनमहलवद् 'सितवत्' । मिनमहलम् । तद्रथ 'अस्तु' गोरुपात्रवच्च भवतु ॥

त्वं विश्वस्य जगत्क्षुरिन्द्रासि चक्षुषः ।

वृषां यदाजिं वृषणां सिर्पाससि चोदयन् वध्रिणा युजा ॥ १२ ॥

त्वम् । विश्वस्य । जगन् । चक्षु । इन्द्र । असि । चक्षुषः ।

वृषां । यत् । आजिम् । वृषणां । सिर्पाससि । चोदयन् । वध्रिणा । युजा ॥ १२ ॥

सूक्तस्य विकल्पेनैन्द्रत्वादादाविन्द्रस्य स्तुतावादान्तेऽपीन्द्रः स्तूयते । हे 'इन्द्र' । एवं 'विश्वस्य'
सर्वस्य 'जगतः' । चक्षुषः चक्षुष्यतः पश्यतो वा जगतः । चक्षुः 'असि' । श्रेयस्कृत्पत्तिविशिष्टचक्षु-
सन्नावेऽपि सर्वस्य साधारणं चक्षुरसि । त्वया दृष्टया दृष्टव्यानि हि कामुष्मिकरूपदायां पश्यन्तीत्यर्थः ।
त्वामेव हि यज्ञादिना लब्ध्वा पुरशार्थान् साधयन्ति । यद्वा । विश्वस्य जगतो यज्ञिजं चक्षुरसि तस्यापि
चक्षुषस्त्वं चक्षुरसि । 'यत् यस्मात्' । वृषा अभिमतवर्षकम् 'आजि' मुद्रलस्य मम संग्रामं 'वध्रिणा'
पाशेन 'युजा युजौ युक्ति' । वृषणा वृषणी वर्षकावधौ रथे योजयित्वा 'चोदयन्' शत्रुषु प्रेरयन्
'सिर्पाससि' आग्निं संमत्तुमिच्छामि तस्माच्चक्षुरसि ॥ ॥ ११ ॥

'आशुः शिशानः' इति त्रयोदशार्थं चतुर्थं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्याप्रतिरयनात् आर्षम् । त्रयोदशयु-
ष्टुप शिष्टाश्चिष्टुमः । 'इहस्पते परि दीप' इत्यस्या इहस्पतिर्देवता । 'अमीषा चितम्' इत्यस्या
अप्यावया देवी देवता । शिष्टा ऐन्द्राः । त्रयोदशी विकल्पेन माह्वी । तथा चानुक्रान्तम्—'आशुः
सप्तोनेन्द्रोऽप्रतिरयश्चतुर्थी' बाह्वस्पत्योपासनाप्यावयादेव्यभ्यानुष्टुप्माह्वी वा' इति । स्वाग्रिष्ये कर्तौ
चित्समिषु प्रणीयमानेषु दक्षिणतो व्रजता मह्यगैरमूर्कं जप्यम् । तथा ॥ सूत्रित—'दक्षिणतश्च प्रज-
अप्यानु' शिशान इति सूक्तं समाप्य' (आश. श्रौ. १. १२) इति । 'प्रज्ञाप्रतिरयं जपिवा'
(आश. श्रौ. ४. ८) इति च । युद्धार्थं राज्ञः संग्रहनेऽनेन सूक्तेन राजेक्षितव्यः । सूत्रितं च—
'अधैनमग्नीक्षेताप्रतिरयशाममीरगैः' (आश. गृ. ३. १२. १३) इति ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाधुनः क्षोभेणश्वर्षणीनाम् ।

सुक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना अवयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥

आशुः । शिशानः । वृषमः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्पणीनाम् ।

सम्पन्नन्दनः । अनिऽमिपः । एकऽवीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ १ ॥

भयमिन्द्रः । आशुः शीघ्रकारी व्यापको वा । शिशानः निशितः । शत्रूणां भयजनक इत्यर्थः । क इव । वृषभो । न । भीमः । विभेत्यस्मादिति भीमः । तद्वत्क्षो वृषभ इव । स यथा तीक्ष्णाम्बां शृङ्गाम्बां भीमो भवति तद्वत् । अथवा शिशानस्तीक्ष्णमतिः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वृषभो न भीमः वृषभो यथा शृङ्गाम्बां भयजनकः तद्वच्छत्रूणां भयजनकश्च । घनाघनः घातकः शत्रूणाम् । हन्तेः पञ्चापचि ' हन्तेर्धञ् ' (पा. सू. ६. १. १२. ७) इति द्विर्यच्चनमन्थासस्वाडागतौ धात्वं च धात्वम्बासयोः । चर्पणीनाम् । चर्पणयो मनुष्याः । मनुष्याणां द्वेष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता । संक्रन्दनः सम्पन्नन्दयिता प्राणिनामाकर्षणेन प्रहारेण वा । अनिमिपः चक्षुर्निमेषरहितः । सर्वदा स्वयज्जगमन-
शुद्धादिकार्येष्वनलस इत्यर्थः । एकवीरः । वीरयत्यभिधानिति वीरः । एकश्चासौ वीरश्च । अथवा एक एव विक्रास्तः । असाहाय्येन कार्यक्षम इत्यर्थः । ईदृशोऽप्य् । इन्द्रः । शतं । सेनाः । साकं सह एकोद्यो-
गेनैव । अजयत् जयति ॥

संक्रन्दनेनानिमिपेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्श्वनेन धृष्णुना ।

तदिन्द्रेण जयत् तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥

सम्पन्नन्दनेन । अनिऽमिपेण । जिष्णुना । युत्कारेण । दुःश्वनेन । धृष्णुना ।

तत् । इन्द्रेण । जयत् । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुहस्तेन । वृष्णा ॥ २ ॥

अस्तु नामैन्द्र उक्तविधः तद्याप्यस्माकं किमिति चेत् तत्राह । संक्रन्दनेनानिमिपेण चोक्त-
लक्षणेन जिष्णुना जयशिलेन युत्कारेण । बोधने युत् । युत्कारिणा । कर्मण्यण् । दुश्श्वनेन
अन्यरविचार्येण । ' व्युह् सुह् ग्री' । ' छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ' (पा. सू. ३. ३. १२९) इति युत् ।
धृष्णुना धर्षणेण ईदृशेन इन्द्रेण । तत् युद्धं जयत । तत् शत्रुघ्नं सहध्वम् अभिमनयति । ई युच्.
योद्धारो हे । नरः । नेतारः । ' विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ' (पा. सू. ८. १. ७४) इति
पूर्वस्याविद्यमानवचनविधेधादुत्तरं निहम्यते । पुनः कीदृशेनेन्द्रेणेति । इषुहस्तेन वृष्णा वरिषा य ॥

स इषुहस्तैः स निपुङ्गिर्भिर्वशी संसृष्टा न युध इन्द्रो गुणेन ।

संसृष्टजित्सोमया बाहुशर्षी । अग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

सः । इषुहस्तैः । सः । निपुङ्गिऽभिः । वशी । सम्पंसृष्टा । सः । युधः । इन्द्रः । गुणेन ।

संसृष्टजित् । सोमऽपाः । बाहुशर्षी । अग्रधन्वा । प्रतिहिताभिः । अस्ता ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्र इन्द्रेण जयत् इत्युक्तम् । अत्र इन्द्रस्य जयसाधनमभ्यर्थत्वं दर्शयति । सः इन्द्रः । इषु-
हस्तैः भटैः भरुदादिभिः । वशी वशयैस्तद्वान् । तथा निपुङ्गिभिः युक्तः । विपन्नः खड्गः । तद्वज्रिः
वशी । स. य इन्द्रः । युधः युध्यमानः सन् । इगुपधलक्षणः क । अथवा युधो युद्धदेतोः गुणेन
शत्रुसंघेन सह । संसृष्टा एकीभवनशीलः । अत एवविधोऽतः संसृष्टजित् । ये परस्परैकमर्थेन युद्धाय
संघटा भवन्ति तेषां जेता । तथा सोमयाः सोमस्य पाता । बाहुशर्षी । शर्षी बलम् । बाह्वोर्बलं
बाहुबलम् । तद्वान् । मातृयीय इनिः । यद्वा । ' श्यु-प्रसहने ' । बाहुभ्यां शर्षयत्यभिभवतीति
बाहुशर्षी । ' सुष्यजाती णिनिस्ताच्छीले ' (पा. सू. ३. २. ७८) इति णिनिः । अग्रधन्वा दण्डत-

घन्दा 'प्रतिहिताभिः शत्रुषु प्रेरिताभिरिषुभिः' 'अस्ता मारयिता । यत्रेयन्मुञ्चति तत्र वृथा न भवन्ती-
त्यर्थः । इन्द्रोनेन्द्रेण जयतेति सबन्धः ॥

वृहस्पते परि दीया रयेन रक्षोहामित्रा अपवार्षमानः ।

प्रमुञ्जन्तसेनाः प्रमृणो युधा जयेन् अस्माकमेघ्यविता रथानाम् ॥ ४ ॥

वृहस्पते । परि । दीय । रयेन । रक्षःऽहा । अमित्रान् । अपऽवार्षमान ।

प्रऽमुञ्जन् । सेना । प्रऽमृण । युधा । जयेन् । अस्माकम् । एधि । अविता । रथानाम् ॥ ४ ॥

हे 'वृहस्पते वृहता पातः' पालयितुं देव 'रयेन' 'परि' 'दीय' परिगच्छ । दीयति गतिकर्मा ।
आगत्य च 'रक्षोहर' रक्षसां हन्ता 'अमित्रान्' शत्रून् 'अपवार्षमानः' सर्वतो नाशयन् तथा 'क्षेनाः'
शत्रुसंघमिथीः 'प्रमञ्जन्' प्रकर्षेण नाशयन् 'प्रमृण' प्रकर्षेण हिसन् । 'मृण हिसायाम्' । इगुपच-
लक्षणः क' । केन हिसन् । 'युधा युधेन । 'सावेकाच' इति विभक्तेरदात्तत्वम् । 'जयन्' एवं
सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः 'इन्द्रशस्त्रम्' 'अस्माकं' 'रथानाम्' 'अविता' 'एधि' भव ॥

बलविज्ञायः स्थर्विरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।

अभिर्वीरो अभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित् ॥ ५ ॥

बलऽविज्ञायः । स्थर्विरः । प्रऽवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमान । उग्र ।

अभिऽवीरः । अभिऽसत्त्वा । सहऽजाः । जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोऽवित् ॥ ५ ॥

सर्वस्य भूतस्य^१ बलं विजानामीति 'बलविज्ञायः' । यद्वा । बलं ममायमिति सर्वैर्बलत्वेन
विज्ञायत इति बलविज्ञायः । सर्वस्य बलभूत इत्यर्थः । 'स्थविरः' महान् 'प्रवीरः' प्रकर्षेण वीरः
'सहस्वान्' पराभिभवसामर्थ्यान् 'वाजी' वेजन्वानघ्रवान्वा 'सहमान' शत्रूणामभिभविता 'उग्रः'
उद्वर्णबलः 'अभिर्वीरः' । अभिगता वीरा वीर्यवन्तोऽनुधरा यस्य स तथोक्तः । 'अभिसत्त्वा' अभि-
गतसत्त्वा 'सहोजाः' सहसो बलाज्जातः पूर्वमहानुभावस्त्वं हे 'इन्द्र' 'जैत्रं' जयशीलं 'रथम्' 'आ'
'तिष्ठ' अस्मत्सहायार्थमारोढुमर्हसि । एवं च 'गोवित्' उदकस्य स्तुतेर्वा लब्धा वेदिता वा ॥

गोत्रमिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तुमर्ज्यं प्रमृणन्तमोजसा ।

इमं संजाता अनु वीरयध्वमिन्द्र सखायो अनु सं रभध्वम् ॥ ६ ॥

गोत्रऽमिदम् । गोऽविदम् । वज्रऽबाहुम् । जयन्तम् । अर्ज्यम् । प्रऽमृणन्तम् । ओजसा ।

इमम् । संऽजाता । अनु । वीरयध्वम् । इन्द्रम् । सखाय । अनु । सम । रभध्वम् ॥ ६ ॥

'गोत्रमिदम्' । गा उदकानि प्रायन्त इति गोत्रा भेषा^२ । यद्वा गौर्भूमिः । ता प्रायन्त इति
गोत्राः पर्वताः । तेषां भेषार्त्तं 'गोविदम्' उदकस्य लब्धार्थं 'वज्रबाहु' यज्ञहस्तम् । 'प्रहरणार्थेभ्य' "
(पा. सू. २. २. ३६. ४) इति परनिपातः । 'जयन्तं' जयनशीलम् 'अर्ज्यम्' शमनशीलं शत्रुबलम्
'ओजसा' बलेन जयन्तं यद्वा अर्ज्यं आशि जयन्तमोजसा बलेन 'प्रमृणन्तं' शत्रून् अभिभवन्तमीरशं
महानुभावम् 'इमम्' इन्द्रं हे 'संजाताः' सहोपस्था योद्धारो यूयम् 'अनु' 'वीरयध्वम्' । एनमप्रतः

कृत्वानु पश्चाद्वीर्यत्वं वीरकर्म युद्धं कुरुष्वम् । 'शूर वीर विक्रान्तौ' । वीरताद्वात् 'तत्करोति तदाचष्टे'
इति णिच् । हे 'सखायः परस्परं सखिभूता यूयमिमम्' इन्द्रं संरभमाणम् अनु 'सं' रभध्वम् ॥ २२ ॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।

दुश्चयवनः पृतनापाट्युध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ७ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः । अदयः । वीरः । शतमन्युः । इन्द्रः ।

दुःअध्वनः । पृतनापाट् । अयुध्यः । अस्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र । युत्सु ॥ ७ ॥

अयम् 'इन्द्रः' गोत्राणि भ्रात्राणि मेपात् 'सहसा बलेन' अभि 'गाहमानः' प्रविशन् 'अदयः'
निर्दयः 'वीरः' विक्रान्तः 'शतमन्युः' बहुयज्ञी बहुक्रोधो वा 'दुश्चयवनः' अन्यैरचाक्ष्यः । स्वयं
'पृतनापाट्' शत्रुसेनानामभिभवित्ता । 'छन्दसि सहः' इति णिच् । 'सहः' साहः । 'सः' इति मूर्धन्या-
देशः । 'अयुध्यः' संग्रहर्तृमहाययः । 'युध संग्रहारे' । छान्दसः क्यप् । ईदगिन्द्रः 'अस्माकं' 'सेनाः'
'पुत्रास्तु' संग्रामेषु 'प्र' 'अवतु' मकर्येण रसतु ॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्रः । आसाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः ।

देवसेनानाम् । अभिभञ्जतीनाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु । अग्रम् ॥ ८ ॥

'आसाम्' अस्मात्सहायार्थमागतानाम् 'अयम्' 'इन्द्रः' नेता नायकोऽस्तु । तथा तस्य 'बृहस्पतिः'
'पुर' 'एतु' । एवं 'दक्षिणा' 'यज्ञः' 'सोमः' च पुर एविति प्रत्येकं संबन्धः । तथा 'देवसेनानाम-
भिभञ्जतीनाम्' अस्मदभिभ्रानाभिमुख्येन मर्दयन्तीनां 'जयन्तीनाम्' । "छन्दसि" इति नाम उदात्तत्वं
जयन्तीनामित्यत्र बहुलवचनात् भवति (पा. सू. ६. १. १७८) । तासाम् 'अग्र' 'मरुतो'
'यन्तु' गच्छन्तु ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरेणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्धे उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामृदस्थात् ॥ ९ ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरेणस्य । राज्ञः । आदित्यानाम् । मरुताम् । शर्धे । उग्रम् ।

महाऽमनसाम् । भुवनच्यवानाम् । घोषः । देवानाम् । जयताम् । उग्रम् । अस्यात् ॥ ९ ॥

'वृष्णः' धर्मकस्य 'इन्द्रस्य' 'राज्ञः' 'वरेणस्य' 'आदित्यानां' 'अमरतां' च 'उग्रम्' उद्गूढं 'शर्धे'
बलमस्माकं भवत्विति शेषः । किं 'महामनसाम्' उदारमनसां 'भुवनच्यवानां' 'भुवनानां'
'प्यायवितृणं' 'देवानां' 'घोषः' जयशब्दः 'उदस्थात्' उत्तिष्ठति । अनूर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदानावः
(पा. सू. १. ३. २४) ॥

उर्ध्वपथं मधवन्नायुधान्युत्सत्त्वंनां मामुकानां मनांसि ।

उर्ध्वग्रहन् वाजिनां वाजिनान्युदर्थानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ १० ॥

उत् । हर्षय । मघऽवन् । आयुधानि । उत् । सत्वनाम् । मामकानाम् । मनांसि ।

उत् । वृत्रऽहन् । वाजिनाम् । वाजिनानि । उत् । रयानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥ १० ॥

हे वमघवन् इन्द्र अस्मदीयानि आयुधानि उद्धर्षय उद्धृष्टं हर्षय । प्रहरणेऽप्युक्तानि भवन्तिव-
त्यर्थः । मामकानां मदीयानां सत्वनां प्राणिनां सैनिकानां मनांसि च उत् हर्षय । हे वृत्रहन् इन्द्र
वाजिनाम् अश्वानां वाजिनानि वेगाः उत् यन्तु । तथा जयतां रयानां घोषाः उत् यन्तु ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ उ देवा अवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समऽकृतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु ।

अस्माकम् । वीराः । उत्तरे । भवन्तु । अस्मान् । ऊँ इति । देवाः । अवत । हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकं संबन्धिष्वेव समृतेषु परसेनां संग्राहेषु ध्वजेषु स्वव्रतसु सैनिकेषु इन्द्रः रक्षिता
भवतु । तथा अस्माकं या इषवः सन्ति ताः एव जयन्तु शत्रून् । तथा अस्माकं वीराः
भटाः उत्तरे उपरि भवन्तु । हे देवाः अस्माँ उ अस्मानेन अवत रक्षत हवेषु संग्राहेषु ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि ।

अभि प्रेहि निर्दह हस्तु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १२ ॥

अमीषां । चित्तम् । प्रतिलोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्ये । पराः । इहि ।

अभि । प्र । इहि । निः । दह । हतऽसु । शोकैः । अन्धेन । मित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥ १२ ॥

हे अप्ये पापामिसानिनि देवते अमीषां योद्धृणां शत्रूणां चित्तं प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती
मती अङ्गानि तेषामवयवान् शिरादिकान् गृहाण स्वीकुरु । अभि प्रेहि अभिगच्छ । तेषां
समीपं गत्वा च हस्तु हृदयेषु शोकैः निर्दह विनशो भस्मीकुर्व । ते मित्राः अस्मच्छत्रवः
अन्धेन तमसा सचन्तां संगच्छन्ताम् ॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।

उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधुष्या यथासथ ॥ १३ ॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः । शर्म । यच्छतु ।

उग्राः । वः । सन्तु । बाहवः । अनाधुष्याः । यथा । असथ ॥ १३ ॥

हे नरः नेतारः संग्रामस्य निर्वोदावो धोदारः प्रेतं प्रकर्षेण गच्छत । शत्रा च जयत सान्प्रति-
भटान् । तिस्रः परावाक् तिष्ठतिस्रः इति निघाताभावः । वः युष्माकम् इन्द्रः शर्मं सुखं
यच्छतु प्रयच्छतु । वः बाहवः उग्राः उग्रपूर्णबलाः सन्तु भवन्तु । अनाधुष्याः अन्यैरनभि-
भाष्याः यथा यूपम् असथ अविष्यथ तयोग्राः सन्तु वो बाहवः ॥ २३ ॥

‘असावि’ इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्याष्टकस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानु-
कान्तम्—‘असाव्येकादशाष्टको वैश्वामित्राः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

असावि सोमः पुरुहूत तुभ्यं हरिभ्यां यज्ञमुप याहि त्वयम् ।

तुभ्यं गिरो विप्रवीरा इयाना दधन्विरेन्द्र पिवा सुतस्य ॥ १ ॥

असावि । सोमः । पुरुहूत । तुभ्यम् । हरिभ्याम् । यज्ञम् । उप । याहि । त्वयम् ।

तुभ्यम् । गिरः । विप्रवीराः । इयानाः । दधन्विरे । इन्द्र । पिवा । सुतस्य ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बहुभिः स्तोत्रमिराहूत तुभ्यं त्वदर्थं सोमः असावि अभिपुतोऽभूत् । ' पुम् अभिपवे ' इत्यस्मात्कर्मणि लुङ् । अतः हरिभ्यां हरितवर्णाभ्यामश्वभ्यां यज्ञम् अस्मदीयं त्वयं त्वयम् । उप याहि उपागच्छ । तुभ्यं त्वदर्थं गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः विप्रवीराः । विप्रा मेधाविनो वीरा विशेषेण प्रेरयितारः प्रोद्गमयितारो यासां तास्तथोक्ताः । इयानाः गमनशीलाः दधन्विरे गम्यन्ते । अस्माभिर्बुध्नमवीनानां प्राप्स्यन्त इत्यर्थः । ' ईद् गतो ' । ताच्छीलिकः शान्त्यु । छान्दसो विकरणस्य लुङ् । धविगोत्तर्यः । इदित्वाप्सुम् । कर्मणि छान्दसो लिङ् । यत एवमतः सुतस्य अभिपुतस्यांशं सुतं सोमं वा पिब ॥

प्रयत्ने पर्याये प्राहणाच्छंसिन्ने ' अप्सु धृतस्य ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' अप्सु धृतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या ' (आश. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अप्सु धृतस्य हरिवः पिबेह नृभिः सुतस्य जठरं पृणस्व ।

मिमिक्षुर्धमद्रय इन्द्र तुभ्यं तेभिर्वधस्व मर्दमुक्थवाहः ॥ २ ॥

अप्सु । धृतस्य । हरिऽय । पिब । इह । जठरं । सुतस्य । जठरम् । पृणस्व ।

मिमिक्षुः । यन् । अद्रय । इन्द्र । तुभ्यम् । तेभिः । वधस्व । मर्दम् । उक्थवाहः ॥ २ ॥

हे हरिवः । ' ऋक्सोमो वा इन्द्रस्य हरी ' (वे. प्रा. २. २४) इति ध्रुतेः स्तोत्रस्तत्त्वाधारभूताभ्यामृक्सोमभ्याम् हरिभ्या लट्सिन्द्र अप्सु एकघनादिपूर्वकेषु धृतस्य कश्चित्स्य । अभिपुतस्येत्यर्थः । तथा नृभिः कर्मवैर्नृभिः कर्मनिर्वाहकैरव्यवर्थादिभिः सुतस्य अभिपुतस्य । उभयत्र ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थ्यै यहुले छन्दसि ' इति पट्टी । ईदसो सोमम् इह अस्मिन्यशे पिब । पीवा च जठरं स्वकीयं पृणस्व पूरय च । ' चादिलोपे विभाषा ' इति प्रथमा तिङ्बिभक्तित्वा निहन्वते । यं सोमम् अद्रयः अभिपवप्रवातणो हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं मिमिक्षुः सेक्तुमभिपोतुमिच्छन् । अभिपवमकुर्वन्नित्यर्थः । ' मिह सेधने ' इत्यस्य सनि लिङ्प्रसिद्धम् । हे उक्थवाहः उक्थैः शस्त्रैरुत्थमान षोभिः तैः मर्दं वधस्व ॥

द्वितीये पर्याये प्राहणाच्छंसिनः ' ओग्राम् ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' अथावति प्रथमः ओग्रां पीति वृष्ण इयमि सत्यामिति याज्या ' (आश. श्रौ. ६. ४) इति ॥

ओग्रां पीति वृष्ण इयमि सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्च तुभ्यम् ।

इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शय्या गृणानः ॥ ३ ॥

प्र । उप्राम् । पीतिम् । वृष्णो । इयमि । सत्याम् । प्रयै । सुतस्य । हरिऽअश्च । तुभ्यम् ।

इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शय्या । गृणानः ॥ ३ ॥

हे ऽह्यंश्च इन्द्र ऽवृणो धर्मकाय ऽतुभ्यम् ऽउग्राम् उद्गूँः ऽसखां ऽपीति सोमपानं ऽप्र ऽइयमि
 प्रेरयामि । किमर्थम् । ऽप्रये प्रगमेनाय । कस्य पीतिम् । ऽसुतस्य अभिपुतस्य । अतो हे ऽइन्द्र ऽशस्या
 शक्त्या कर्मणा वा युक्तः । ऽगृणान् स्तुयमानस्त्वं ऽविश्वामिन् सखाभिः ऽधेनाभिः स्तुतिवागिन्
 विश्वामिः ऽधीमि. सर्वैः कर्मभिश्च ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽमादयस्व तृप्यस्व । 'मद तृप्तियोगे' ।
 आत्मनेपदम् ॥

तृतीये पद्याये ब्राह्मणाच्छंसिन् शब्दे 'ऊती शचीवः' इत्येषा याज्या । 'ऊती शचीवस्तव
 वीर्येणेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६ ४) इति सूत्रितम् ॥

ऊती शचीवस्तव वीर्येण वयो दधाना उशिज ऋतज्ञाः ।

प्रजावदिन्द्र मनुषो दुरोणे तस्थुर्गुणन्तः सधमाद्यासः ॥ ४ ॥

ऊती । शचीऽश्वः । तव । वीर्येण । वयः । दधाना । उशिजः । ऋतज्ञाः ।

प्रजावत् । इन्द्र । मनुषः । दुरोणे । तस्थुः । गुणन्तः । सधमाद्यासः ॥ ४ ॥

हे ऽशचीव शक्तिवत् ऽइन्द्र ऽतव ऽऊती ऊत्या रक्षणेन तव ऽवीर्येण ऽवयः अन्न ऽप्रजावत्
 प्रजोपेतं ऽदधाना. धारयन्तः. ऽउशिजः स्वामेय कामयमानाः ऽऋतज्ञा ऋत यज्ञमहजानन्तः । अङ्गि-
 रस सप्रमनुतिष्ठन्त पृष्टेऽहनि प्रयोगमूढाः मन्तो नाभानेदिष्टेन पार गता यतः अतस्तेपामृतज्ञावम् ।
 ईदृशोऽङ्गिरसः । ऽमनुषः मनुष्यस्य यज्ञमानस्य ऽदुरोणे यज्ञगृहे ऽगृणन्त स्वा स्तुवन्तः ऽसधमाद्यासः
 सह माघन्त ऽतस्थुः तिष्ठन्ति । मादयते. 'इत्यरयुदो धनुस्त्वम्' इति वचनात् कर्तारि 'अथो यत्'
 इति यत् । छान्दस सधादेशः । अतो वयमपि तिष्ठेमेत्यर्थः ॥

प्रणीतिमिष्टे ह्यंश्च सुष्टोः सुपुन्नस्य पुरुर्बुधो जनासः ।

मंहिष्ठामूर्ति वित्तिरे दधानाः स्तोतार इन्द्र तव सुनृताभिः ॥ ५ ॥

प्रनीतिऽभिः । ते । हरिऽअश्व । सुऽस्तो । सुऽसुन्नस्य । पुरुऽरुचः । जनासः ।

मंहिष्ठाम् । ऊतिम् । वित्तिरे । दधानाः । स्तोतारः । इन्द्र । तव । सुनृताभिः ॥ ५ ॥

हे ऽह्यंश्च हरितवर्णांश्वेति ऽइन्द्र ऽसुष्टोः सुपु स्तुयमानस्य ऽसुपुन्नस्य सुमुखस्य सुधनस्य
 वा ऽपुरुर्बुधः बहुदीप्तेः ऽते तव ऽप्रणीतिभिः प्रणयनैर्धनादिप्रदानैः ऽजनासः जनाः. ऽस्तोतारः
 ऽसुनृताभिः प्रियस्वरयागिकाभिर्वाग्भिः । एतत्प्रणीतिभिरित्यनेन समुचीयते । ऽवित्तिरे अभ्येग्योऽ-
 धिम्यो वितरणाय ऽमहिष्ठाम् अतिशयेन मंहनीया ऽतव सबन्धिनीम् ऽऊति रक्षा ऽदधानाः आसत
 इति दोषः ॥ ॥ २४ ॥

उप ब्रह्माणि हरिवो हरिभ्यां सोमस्य याहि पीतये सुतस्य ।

इन्द्र त्वा यज्ञः क्षममाणमानद् दांश्चो अंस्यध्वरस्य प्रकेतः ॥ ६ ॥

उप । ब्रह्माणि । हरिऽश्वः । हरिऽम्याम् । सोमस्य । याहि । पीतये । सुतस्य ।

इन्द्र । त्वा । यज्ञः । क्षममाणम् । आनट् । दाप्मान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेतः ॥ ६ ॥

हे 'हरिवः हरिवधिन्द्र' सुतस्य अभिपुत्रस्य सोमस्य पीतये पानाय 'महागि परिवृडा-
न्यस्मदीयानि कर्माणि स्तोत्राणि वा' उप 'पाहि उपागच्छ । केन साधनेनेति तदुच्यते । 'हरिण्याम्
अधाम्याम् । ताभ्यां युक्तेन रथेनेत्यर्थः । यद्वा । हरिण्यां हरिव इति संबन्धनीयम् । हे 'इन्द्र
'क्षममाणं' 'त्वा त्वो' 'यज्ञः सोमयागः' 'आनद् व्याप्नोति । नशतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्छेत्तुं ।
'छन्दस्यपि द्यते' इत्यादौगमः । अशोतेरेव वा लिटि छान्दमस्तप्रत्ययस्य लोपः । 'अशोतेथ'
इति जुडागमः । 'अप्वरस्य यागस्य' 'प्रकेतः प्रकर्षेण जानेत्सर्वं' 'दाद्यानसि दातासि कर्मफलस्य ॥

सहस्रवाजमभिमातिपाहं सुतेरणं मघवानं सुवृक्तिम् ।

उप भूपन्ति गिरो अप्रतीतमिन्द्रं नमस्या जरितुः पनन्त ॥ ७ ॥

सहस्रवाजम् । अभिमातिऽसहस्रम् । सुतेऽरणम् । मघऽधानम् । सुऽवृक्तिम् ।

उप । भूपन्ति । गिरः । अप्रतिऽश्तम् । इन्द्रम् । नमस्याः । जरितुः । पनन्त ॥ ७ ॥

'सहस्रवाजम् अपरिमिताश्वपरिमितबलं वा' 'अभिमातिपाहम् अभिमातीनां सर्वतो
हिंसकानां शत्रूणांमभिभविताः' 'सुतेरणम् अभिपुत्रे सोमे रममाणं' 'मघवानं घनवन्तं' 'सुवृक्तिं
शोभनस्तुतिकम्' 'अप्रतीतं युदेऽन्यैरप्रतिगतम्' 'इन्द्रं' 'गिरः स्तुतिरूपा वाचः' 'उप' 'भूपन्ति
अलङ्कुर्वन्ति । तदेवाह । 'जरितुः स्तोतु' 'नमस्याः स्तुतयः' 'पनन्त स्तुवन्ति ॥

सप्तापो देवीः सुरणा अमृक्ता याभिः सिन्धुमतर इन्द्र पूर्भिद् ।

नवतिं स्रोत्या नवं च स्रवन्तीदेवेभ्यो गातुं मनुपे च विन्दः ॥ ८ ॥

सप्त । आपः । देवीः । सुरणाः । अमृक्ताः । याभिः । सिन्धुम् । अतरः । इन्द्र । पुऽभिद् ।
नवतिम् । स्रोत्याः । नवं । च । स्रवन्तीः । देवेभ्यः । गातुम् । मनुपे । च । विन्दः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वदाज्ञया 'सप्त पतस्तंरपाकाः' 'आपः भद्राः' 'देवीः देव्यो गङ्गाद्याः' 'सुरणाः
सुष्ठु रममाणाः शोभनशब्दा वा । रणिः शब्दार्थः । 'वशिरण्योरपतंरपाकम्' (पा. सू. ३.३.५८,
३) इति भावेऽपु । बहुव्रीही 'आमुदाचं अचन्दसि' इत्युत्तरपदमुदात्तत्वम् । 'अमृक्ताः अहिंसिताः
प्रवहन्तीति शेषः । हे 'इन्द्र' 'पूर्भिद् पुरां भेत्ता त्वं' 'याभिः गङ्गादिभिः सप्तनदीभिः' 'सिन्धुं समुद्रम्
'अतरः । प्राक्पथं इत्यर्थः । यद्वा । सप्त सर्वैष्वभावा उक्तलक्षणा आपो देव्यस्रवया सृष्टाः प्रवहन्ति
याभिः सिन्धुं नदीमतरः । किंच त्वं 'नवतिं' 'नव' 'च नवोत्तरनवतिसंरपाकाः' 'स्रवन्तीः प्रवहन्तीः
'स्रोत्याः । नदीनामैतत् । नदीः 'देवेभ्यः हविरर्थं' 'मनुपे मनुष्याय सोमार्थं' 'च' 'गातुं गन्तव्यं
सासां मार्गं च' 'विन्दः अलमथाः ॥

अपो महीरभिर्शस्तेरमुञ्चोऽजागरास्वधिं देव एकः ।

इन्द्र यास्त्वं वृत्रज्यै चकर्थ तामिर्विश्वायुस्तन्वं पुपुष्याः ॥ ९ ॥

अपः । महीः । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चः । अजागः । आसु । अधि । देवः । एकः ।

इन्द्र । याः । त्वम् । वृत्रज्यै । चकर्थ । तामिः । विश्वजायुः । तन्वंम् । पुपुष्याः ॥ ९ ॥

१. ग-अवृषा नद्यः ; त१.२.३.७-अवृषा द्या ; त४.५.८-त१.२.४.८-अवृषा द्याः । २. ग१.२-
त१.२.३.६.७.८-अ- 'ल' नास्ति ।

हे इन्द्र वमही^१ महती. अप उदकानि अभिशस्ते^२ अभिशंसकादृथात्^३ अमुद्य. । आसु मुक्तास्वप्सु^४ देवः स्वम्^५ एक. एक एव असहायः सन्^६ अपि अजगाम. अग्रमसो भवति । यद्वा । अधीति सप्तम्यधांनुवादी । हे इन्द्र^७ एवं^८ याः अपः^९ वृत्रतूर्ये^{१०} वृत्रहत्यायां मेघहन्ते^{११} चकथं^{१२} करोपि^{१३} ताभिः^{१४} अग्नि. विधाभि. सर्वाभिः^{१५} त्वं^{१६} तनुं^{१७} स्वकीयं शरीरं^{१८} पुपुत्याः^{१९} पोषयेः । 'पुप पुटी' इत्यस्य व्यत्ययेन श्रु. ॥

वीरेण्यः क्रतुरिन्द्रः सुशस्तिरुतापि घेना पुरुहुतमिष्टि ।

आर्दयद्वृत्रमकृणोदु लोकं संसाहे शक्रः पृतना अभिष्टिः ॥ १० ॥

वीरेण्यः । क्रतुः । इन्द्रः । सुशस्तिः । उत । अपि । घेना । पुरुहुतम् । ईष्टि ।

आर्दयत् । वृत्रम् । अकृणोत् । ऊं इति । लोकम् । संसाहे । शक्रः । पृतनाः । अभिष्टिः ॥ १० ॥

इन्द्रः वीरेण्यः वीरैर्गन्तव्योऽतिशयेन वीरो वा^१ क्रतुः कर्मवान्^२ सुशस्तिः शोभनस्तुतिक. उत अपि च । अपि इत्यनर्थकः । अपि च घेना । घातनामेतत् । प्रीणयित्री स्तुतिवाक्^३ पुरुहुतम् इन्द्रम्^४ ईष्टे स्तौति पूजयति वा । यत् उक्तलक्षणः अतः स्तौतीत्यर्थः । किंवाय^५ वृत्रम् आवरकमेत-
न्नामकमसुरम्^६ आर्दयत् हतवानित्यर्थः । उ अपि च^७ लोकम् । लोच्यत इति लोकः प्रकाशः । तम्^८ अकृणोत् अकरोत् । आवरकमसुरं हत्वा प्रकाशं कृतवानित्यर्थः । न केवलं तमेकमेव अपि तु^९ शक्रः शक्त इन्द्रः अभिष्टिः वायूनामभिगन्ता^{१०} पृतना^{११} वायुसेनाः^{१२} संसाहे अभ्यभवत् ॥

शुनं हुवेम मघधानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समस्तु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघधानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समस्तु । घन्तम् । वृत्राणि । समुज्जितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता^१ ॥ ॥ २५ ॥

'कदा' इत्येकादशर्षं षष्ठं सूक्तमैन्द्रम् । कुत्सपुत्रो नास्त्रा^२ दुर्मित्रो गुणत सुमित्रः यद्वा नास्त्रा सुमित्रो गुणतो दुर्मित्रः स ऋषिः । 'हरी यस्य सुयुजा' 'यज्ञ यज्ञके' इति द्वे विपीलिक-
मध्ये एकादशपट्टैकादशके उणिहौ । अमया शिष्टम् । आद्या गायत्री वा । अक्षरच्यूरेन पक्षान्तर उणिक् । शिष्टाः सर्वाः सप्तोणिहः । तथा चाजुक्रान्तं—'कदा कौस्तो दुर्मित्रो नास्त्रा सुमित्रो गुणतः सुमित्रो वा नास्त्रा दुर्मित्रो गुणत औणिहं हरी यज्ञं विपीलिकमध्ये शिष्टवन्त्याद्या गायत्री वा' इति ।
गतौ विनियोगः ॥

१. ग-कर्मवान् प्रज्ञावान् वा । २. त-इय पूर्व व्याख्याता । मंत्रार्थस्तु हे इन्द्र वाजसातौ वाजस्याश्वस्य सातिर्लोभो यस्मिन् सोयं वाज्रगतिः । तस्मिन् भरे । विभ्रति जयत्यमीमनेन योद्धार इति भरः सप्राप्तम् । तस्मिन् सप्राप्ते शुनमुत्साहेन प्रष्टुं मघवान् घनवत् अत एव इन्द्रं निरतिशयेऽर्थसत्त्वं नृतमं सर्वस्य जगतीतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयाम । तथा शृण्वति अस्माभिः क्रियमाणां स्तुति शृण्वन्तं उग्रं शत्रूणां मर्यकरं समस्तु संधामेषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षिताणि सर्वाणि रसाणि घन्तं हिंसन्तं धनानां शत्रुसंघर्षिनां सजितं सम्यज्जेतारं त्वां उतये रक्षणाय वयमाह्वयेम । ३. त-मु-नामतः ।

कृदा वसो स्तोत्रं हर्षेत आव इमंशा रुध्रदाः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥ १ ॥

कृदा । वसो इति । स्तोत्रम् । हर्षते । आ । अव । इमंशा । रुध्रत् । वारिति वाः ।

दीर्घम् । सुतम् । वाताप्याय ॥ १ ॥

हे 'वसो वासयितरिन्द्र' 'स्तोत्रम्' अस्माकमुक्तं 'हर्षते कामयमानाय कामयमानं त्वाम् । 'क्रियामहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानावाचनार्थम् । 'कृदा' कस्मिन् काले 'अव' 'रुध्रत्' अव-
रोत्स्यति । अवरोत्स्य ॥ कृदा 'वाः' वारयित्यति । तादृशः कालः कृदास्माकं संमन्त्रिष्यतीत्याशास्ते ।
रुध्रेलुङि 'हरितो वा' इति च्छेदादेवाः । वारिति धृगोत्प्रेष्यन्तलुङि छान्दसः शपो लुक् । 'छन्द-
स्युभयया' इति तिन आर्षेयातुकरवात् 'जेरिति' इति लोरे 'हस्तधाम्ना' इति तिलोपः ।
तत्र दृष्टान्तः । अभुते क्षेत्रमिति 'इमंशा' कृत्या । सुतोपममेतत् । यथा कृत्येतस्तत् उदकान्यवस्नादि
अवरोत्स्य च वारयति तथेत्यर्थः । किमुदित्यापरोक्ष इति तत्राह । 'दीर्घं' सवमन्त्रपरूपेणापत्तं 'सुतम्'
अभिपुनं सोमं प्रति । किमर्थमिति तदाह । 'वाताप्याय' । वातेनाप्यतेऽधस्तात्प्रियात्यत इति घाताप्य-
मुदकम् । तस्य प्रदानायेत्यर्थः ॥

हरी यस्य सुयुजा विव्रेता वेर्वन्तानु शेपा ।

उभा रजी न केशिना पतिर्दन् ॥ २ ॥

हरी इति । यस्य । सुयुजा । विव्रेता । वेः । अर्वन्ता । अनु । शेपा ।

उभा । रजी इति । न । केशिना । पतिः । दन् ॥ २ ॥

'यस्य' इन्द्रस्य 'हरी' हरितवर्णावधौ 'सुयुजा' सुपु नियोज्यौ । सुशिक्षितावित्यर्थः । 'विव्रेता' ।
प्रतमिति कर्मेनाम् । विशिष्टकर्मणौ अर्वन्तौ अरगकुलौ 'शेपा' शेषवन्तौ । मरुपयौ लुप्यते ।
प्रशस्तपुंस्त्ववित्यर्थः । 'उभा उभौ' 'रजी' 'न' रजसी पावाश्रयिन्याविव । यद्वा महन्तौ । रजकी
सुर्पाच्छन्दमसाविव । 'केशिना' केशिनी प्रकाशमानौ केशवन्तौ वा ईदृशावधौ हे इन्द्र यस्य ते तव
त्वभूतौ तयोः 'पतिः' स्वामी त्वं 'दन्' धनानि प्रयच्छन् 'अनु' 'वेः' स्तुतारकादीन्धनुकामपत्स्य ।
इजिति दवातेः शतरि 'छन्दस्युभयया' इत्यर्षेयातुकरवात् 'आतो' लोप इति च 'इयाकारलोपः ।
अत एव श्रवभावश्च ॥

अप योरिन्द्रः पापज आ मर्तो न शश्रमाणो विभीवान् ।

शुमे यष्टुयुजे तविषीवान् ॥ ३ ॥

अप । योः । इन्द्रः । पापजे । आ । मर्तोः । न । शश्रमाणः । विभीवान् ।

शुमे । यत् । युयुजे । तविषीवान् ॥ ३ ॥

यः 'इन्द्रः' 'पापजे' । 'आ' इत्यनर्थकः । पापान्नायत इति पापजो वृत्रः । तस्मिन् 'मर्तो' 'न'
मनुष्य इव 'शश्रमाणः' तेन सह युद्धे घामयन् 'विभीवान्' विमिश्रश्च भवति । आश्रमतेऽहन्दसि लिट् ।
तस्य न्यत्ययेन कानच् । स इन्द्रः 'यत्' यदा 'तविषीवान्' मरुद्भिर्बलैर्बलवान् 'युयुजे' युज्यते
संपद्यते 'शुमे' शोभायै तदानीम् 'अप' 'योः' । तस्य वृत्रस्थापयोरपयोजयिता भवति ॥

सचायोरिन्द्रश्चक्रेण आँ उपानसः सपर्यन् । नदयोर्विव्रतयोः शूर इन्द्रः ॥ ४ ॥

सचा । आयो । इन्द्रः । चक्रेणे । आ । उपानस । सपर्यन् ।

नदयो । विव्रतयोः । शूर । इन्द्रः ॥ ४ ॥

१भायोः । मनुष्यनामैतन् । मनुष्यस्य स्तोतु १चक्रेणे पुन पुनर्विलेखनाय । धनप्रदानायेत्यर्थः ।
१सचा सह दातव्यैर्धने सहित । यद्वा । आयो. सचा सहायभूत । १उपानमः अन उपागतवान् ।
'अस्याद्य ज्ञान्ताद्यर्थे द्वितीयाया' (पा. म. २. २. १८. ४) इति प्रादिसमासः । 'अनसन्ताप्त-
पुंसकात्' (पा. सू. ५. ४. १०३) इति सामानांतष्टच् । आरुद्धरथ इत्यर्थः । १सपर्यन् धनै-
स्तोतार पूजयन् । यद्वा । व्यस्येन कर्त्तव्यम् । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूज्यमानः । उक्तगुणविशिष्टः
सन् १आ भागच्छति । उपमर्गश्रुतेरचितक्रियाव्याहारः । कीरश इन्द्रः । १नदयोः हेपाशब्द कुर्वतो
१विम्रतयोः विशिष्टकर्मणोरश्रयोनियन्ता १शूर विज्रान्तः ॥

अधि यस्तस्यौ केशवन्ता व्यचस्वन्ता न पुष्टयै ।

वनोति शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् ॥ ५ ॥

अधि । यः । तस्यौ । केशवन्ता । व्यचस्वन्ता । न । पुष्टयै ।

वनोति । शिप्राभ्याम् । शिप्रिणीवान् ॥ ५ ॥

१यः इन्द्रः १केशवन्ता केशिनी १व्यचस्वन्ता व्यचनवन्तौ व्याप्तिमन्तौ । १नः हृत्पमर्यको
मिपात । ईरसावधौ । १पुष्टयै पोषणाय यजमानस्यत्मनो वा १अधि १तस्यौ अधितिष्ठति भारोहति ।
'अधिशोऽस्यासौ कर्म' (पा. सू. १. ४. ४६) इति कर्मणोऽधिकरणमंशः । यद्वा नेति चार्थः । तेन
शुणौ समुचीयेते । प्रशस्तकेशौ व्यचस्वन्तौ वेत्यर्थः । सः १शिप्राभ्यां हनूभ्यां १शिप्रिणीवान्
शिप्रवानिन्द्रः । एको मत्वर्थावोऽनुवाद् । १वनोति सोमान् पाचते । 'वनु पाचने' । यद्वा ।
वनुप्यतिर्हन्तिकर्मा । शत्रून् दिनस्ति ॥ २६ ॥

प्रास्तौदृष्वौजा क्रुष्वेभिस्ततश्च शूरः शर्वसा । क्रुधुर्न क्रतुभिर्मतुरिक्षा ॥ ६ ॥

प्र । अस्तौत् । क्रुष्वऽऔजाः । क्रुष्वेभिः । ततश्च । शूर । शर्वसा ।

क्रुधु । न । क्रतुऽभिः । मानरिक्षा ॥ ६ ॥

१क्रुष्वौजाः १दर्शनीयबलः व्याप्तबलो वा १क्रुष्वेभि दर्शनीयैर्महद्भि सह १प्रास्तौत् प्रस्ताति ।
स्तुत्यादिकं सम्पत्कृतमनेनेति प्रशंसति । यद्वा । कर्मणि कर्त्तव्यम् । प्रकर्षेण स्तुतोऽभूत् । य इन्द्रः
१शूरः विज्रान्तः १मातरिक्षा वृष्टेर्निर्मातृपन्तरिक्षे खसन् वर्तमानः सन् १शर्वसा बलेन १क्रतुभिः

१. ग४-त२.३.७-म-मु-उपगतवान् । २. त४-५-शत्रुमलयः । * ग१.२-न इदानीं पुष्टयै पुष्टयर्थे
अधि तस्यौ अधितिष्ठति । शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् प्रशस्तहनूक वनोति शत्रून्भिमवति । ३. त-म-
कीरसावधौ । ४. त१.२.३.६.७.८-म२.८-मु-हनूभ्यां प्रशस्ताभ्याम् । ५. ग१.२-पुलकस्यं षष्ठमन्त्र-
मा-१-—दृष्वौजा महौजा क्रुष्वेभिः महद्भिः सह युद्धं प्रास्तौत् प्रस्ताति । शर्वसा बलेनोपेत इन्द्रः शूरः ततश्च
शत्रून् हनूकरोति । तत्र दृष्टावः । क्रुधुर्न उरु भासयानो मानरिक्षा. वायुर्वया क्रतुभिः कर्मभिः वनस्य
हनूकरोति सद्रुतिर्मयः ।

क्रियमाणैः कर्मभिः । यद्वा । क्रतुरिति प्रशान्नाम । बलेन प्रशामिष्य षतक्ष वृत्रवधादिकं शकार ।
तत्र दृष्टान्तः । 'क्रतुर्न क्रमव इव । 'सुपां सुहृत्' इति जसः सुरादेशः । ऋभवो यथा कर्मभिः
प्रशामिष्वानन्यसाधारणरथचमसादिनिर्माणमकुर्वन् तद्वदित्यर्थः ॥

यज्ञं यश्चक्रे सुहृन्नाय दस्यवे हिरीमशो हिरीमान् । अरुतहनुरद्भुतं न रजः ॥७॥
यज्ञम् । यः । चक्रे । सुहृन्नाय । दस्यवे । हिरीमशः । हिरीमान् ।

अरुतहनुः । अद्भुतम् । न । रजः ॥ ७ ॥

यः इन्द्रः । सुहृन्नाय सुहृ हननीयाय । दस्यवे उपक्षपयिष्ये शत्रवे तस्य वधाय । यज्ञं
प्रहरणसाधनमायुधं । यश्चके कृतवान् स त्वं वृजिना शिशिहीह्युत्तरत्र संषण्डः । कीदृश इन्द्रः । 'हिरी-
मशः हरितभ्रमशुः । शृपोदरादिः । 'हिरीमान् हरिताम्यो हरितवर्णो वा । 'अरुतहनुः अबाधितहनुः ।
किमिष । 'अद्भुतं वन । 'रजः । अद्भुतमिति महत्ताम । रज इति रक्षकमन्तरिक्षमुच्यते । महदन्तरिक्ष-
मिव । तद्यथाप्यैरबाध्यं भवति तद्वत् ॥

अर्व नो वृजिना शिशिह्युचा वनेमानुचः । नाव्रह्मा युञ्ज ऋध्वजोपति त्वे ॥ ८ ॥

अर्व । नः । वृजिना । शिशिहि । ऋचा । वनेम । अनुचः ।

न । अर्वह्मा । युञ्जः । ऋध्वक् । जोपति । त्वे इति ॥ ८ ॥

हे इन्द्र । वनः अस्माकं । वृजिना वृजिनामि वनेनीयानि पापानि । यश्च । 'शिशिही अत्यर्थं
वन्तुः । शिनासायेत्यर्थः । ययं च । 'यश्च स्तुत्या सारधनेन । 'अनुचः अस्तुतिकानयजमानान् । 'वनेम
हिसाम । 'अमह्मा । म्रह्म परिवृष्टं स्तोत्रम् । स्तुतिविरहितः । 'यश्च । 'यश्च सस्तुतिकायहारवृधभूतः
'त्वे स्वयि वन । 'जोपति न सेवते त्वाम् । न ग्रीणयतीत्यर्थः । 'युषी प्रीतिसेधनयोः । 'व्यत्ययेन
वा परस्मैपदं च ॥

ऊर्ध्वा यत्ने त्रेतिनी भूध्वजस्य धूर्षु सध्वन् । सुजूर्नावं स्वयंशसं सचायोः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वा । यत् । ते । त्रेतिनी । भूत् । यज्ञस्य । धूः । सध्वन् ।

सुः । नायन् । स्वयंशसम् । सचा । आयोः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र । ते तव स्वभूता । त्रेतिनी । त्रेताप्रियम् । तद्वती त्रेतिनी क्रिया । सा । 'यत् यदा
'ऊर्ध्वा उत्तमा प्रवृत्ता । 'भूत् अभूत् । यच्चोगादनिपातः । कुत्र स्थाने इति । 'यज्ञस्य पागस्य
'सध्वन् सद्ने । केचित्ति । 'धूर्षु कर्मणां चोदृष्ट्वित्तु । तदानीं । 'सजः यजमानेन मरुद्भिर्वा सह

१. ग१.२-पुस्तकस्य सप्तममन्त्रमार्थ-य इन्द्रः सुहृन्नाय इतुं शक्याय दस्यवे उपक्षयिष्ये शत्रवे यज्ञं
चक्रे करोति इतुं । यज्ञमादत्त इत्यर्थः । कीदृशः । हिरीमशः हरिदमशुः हिरीमान् हरिवान् अरुतहनुः-
अशब्दितहृतव्यः एवंभूत इन्द्रः शब्दभूतं न गहच तेनः प्राप्तवानित्यर्थः । २. ग१.२-पुस्तकस्य अष्टममन्त्र-
मार्थ-नोस्माकं वृजिना सशुक्लानि अवशिशीहि नाशय । ऋचा मन्त्रेण अनुचः अमंत्रान् वनेम हन्याम ।
अमह्मा अस्तुतिरहितः स्वे स्वयि जोपति सेवमाने ऋध्वक् वृद्धो न भवति । ३. ग१.२-पुस्तकस्य नवममन्त्र-
मार्थ-यज्ञस्य धूर्षु धिष्येषु सध्वन् स्वे रवावे यद्यदा ते त्वदर्थं त्रेतिनी अभिप्रेता ऊर्ध्वा उन्मुखा भूत्
भवति तदानीं राज्ञः मरुद्भिः संगतस्त्वं आयोः यजमानस्य सहायः स्वयंशसं नावं करोषि । यज्ञं पापताण-
समर्थं करोषीति यावत् ।

प्रीयमाणः सन् ऽआयोः अनुप्यस्य यजमानस्य ऽसत्ता सह तेन साकं ऽस्वयशसं स्वायत्तयशस्कं यशःसाधनं ऽनावं तरणसाधने तरणिम् । आरोहसीति शेषः । एकमेव रथं^१ यजमान आरोहति स्वतरणार्थं तमेव तस्य साधकमारोहसीत्यर्थः^२ । यद्वा । नावं रथं स्वयशसमायीर्यजमानस्य सत्ता सहायभूतः सगृह्यतेन सह प्रीयमाण आरोहेत्यर्थः ॥

श्रिये ते ऽपृश्निरुपसेचनी भूच्छ्रिये दर्विररेपाः । यया स्वे पात्रे सिञ्चस उत् ॥ १० ॥
श्रिये । ते । पृश्निः । उपऽसेचनी । भूत् । श्रिये । दर्विः । अरेपा ।
यया । स्वे । पात्रे । सिञ्चसे । उत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽते तव संबन्धिनः सोमस्य ऽश्रिये श्रयणाय ऽपृश्निः शौः पृश्निष्वां ऽउपसेचनी पयसो^३ दोग्ध्री ऽभूत् भवतु । तथा ऽदर्विः अपि ऽअरेपाः अपापा सती ते ऽश्रिये हविष श्रयणाय ऽभूत् भवतु । ययया दय्यां ऽस्वे स्वकीये ऽपात्रे पानसाधने मुञ्चे ऽउत् ऽसिञ्चसे उपपाङ्क्य पिबसि सा श्रियेऽभूदिति संबन्धः^४ ॥

शतं वा यदसुर्यं प्रति त्वा सुमित्र इत्यास्तौदुमित्र इत्यास्तौत् ।

आवो यदस्युहृत्ये कुत्सपुत्रं प्रावो यदस्युहृत्ये कुत्सवृत्सम् ॥ ११ ॥

शतम् । वा । यत् । असुर्यं । प्रति । त्वा । सुऽमित्रः । इत्या । अस्तौत् । दुऽमित्रः । इत्या । अस्तौत् ।
आवः । यत् । दस्युऽहृत्ये । कुत्सऽपुत्रम् । प्र । आवः । यत् । दस्युऽहृत्ये । कुत्सऽवृत्सम् ॥ ११ ॥

हे ऽअसुर्यं बलवन्निन्द्र । अवप्यवेनासुरसंबन्धित्वात्^१ । यथा त्वां ऽप्रति^२ ऽशतं ऽवा शत-
मंत्याकं घनम् । वाशन्वेनापविमितं धनं वा । यत् यदा कामितवानित्यर्थः । यत् यदा च
ऽदस्युहृत्ये दस्युहनेन शत्रुबधे ऽकुत्सपुत्रं दुमित्रम् ऽआवः रक्षितवानसि । तथा ऽकुत्सवृत्सं कुत्स-
पुत्रं ऽप्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । अत्र रक्षणादौ । लङि 'आदजादीनाम्' इत्याद्यागमः । पादा-
दिवादिनिघातः । पुनरक्षिरादरायां । तदानीं ऽसुमित्रः नाक्षेरथम् ऽअस्तीत् । तथा ऽदुमित्रः
गुणत इत्थम् ऽअस्तौत् । तद्विपरीतं वा द्रष्टव्यम् । 'सुमित्रो नाज्ञा दुमित्रो गुणतः' इति कार्त्त-
यनेन तथोक्तेः । स ऽइत्या इत्यमनेन कृतप्रकारेणास्तौत् अस्मावीत् । इत्यास्तौदिति द्विरकि-
स्तुतिसमाप्ययां^३ ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमो हार्दै निवारयन् । सुमर्याश्चतुरो देवादिघातीर्धर्मदेहरः ॥

इति धीमद्राजाधिराजपरमेस्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकधीवीरबुद्धिभूषणसाम्राज्यपुरधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवव्याये वेदार्थप्रकाश ऋक्महिताभाष्येऽष्टमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

१. त-मु-रथं यज्ञं । २. त१.३.९.७-साधकेनारोहसी^०, त४.५-सायाक्रमारोहसी^०, त६-सापकेन
रोहसी^०, म२-साधिकेन रोहसी^० । ३. त-म-मु-पयसा । ४. ग१ २-पुस्तकस्थं दसममन्त्रमार्थं-ते तव
श्रिये श्रयणाय पृश्निर्गोः उपमेचनी दोग्ध्री भूत् भवति । श्रिये सेवनाय दर्विः भूमिः अरेपा. अपापा
भवति । यया उत्पादितं सोमं स्वकीये पानसाधन आस्ते उल्लिख्यते उत्तररश्मिः । ५. त-म-वप्यवेना^० ।
६. त-म-'प्रति' नास्ति । ७. ग१.२-पुस्तकस्थमैकादशममन्त्रमार्थं-शतं वा शतमपि
यद्भवति सोमपात्रे तद् हे असुर्यं असुरहतः त्वां प्रति भवति । तादृशं स्वामयं सुमित्रो गुणतः
नाज्ञा दुमित्रः इत्या इत्यमस्तौत् स्तुतवान् । यदस्मात् दस्युहृत्ये युदे कुत्सपुत्रमावः आरुहः यस्मात् युदे
कुत्सं प्रावः प्रकर्षेणारुहः । पुनरक्षिरादरायां ।

॥ धीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थनद्वेषरम् ॥

अष्टमे पञ्चमाध्यायं व्याख्याय धृतिरोगविदः ।

सायणायस्ततोऽध्यायं षष्ठं च व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'उभा उ नूनम्' इत्येकादशार्चमाद्यमनुयाङ्कापेक्षया यत्नमं सूक्तं त्रैष्टुभमभिदेवत्यम् । कश्यपपुत्रो भूनांसो नामर्षिः । तथा चानुकन्यते—'उभा भूनांसः काश्यप आश्विनम्' इति । असौर्यमिन्द्रावाकातिरितोच्य एतादृकम् । सूचिनं च—'उभा उ नूनं देव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया' (भाष्य. श्री. १. ११) इति ॥

उभा उ नूनं तदिदंयेथे वि तन्वाये धियो वस्त्रापसेव ।

सध्रीचीना यातवे प्रेमजीगः सुदिनेव पृक्ष आ तंसयेथे ॥ १ ॥

उभा । ऊँ इति । नूनम् । तत् । इत् । अयेये इति ।

वि । तन्वाये इति । धियं । वस्त्रा । अपसाऽइव ।

सध्रीचीना । यातवे । प्र । ईम् । अजीगरिति । सुदिनाऽइव । पृक्षः । आ । तंसयेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनो 'उभा' युवां 'नूनम्' इदानीं 'तदिदं' अस्माभिर्द्विषमानं हविः क्रियमाणं स्तोत्रमेव 'अयेये' प्रार्थयः । 'अयं याज्यायाम्' । चौरादिकः । अनुदात्तेत् । उ । पूरणः । संभार्य्य च 'धियः' कर्माणि स्तुतीर्वां 'वि' 'तन्वाये' वित्तारयथः । 'तनु वित्तारे' । तानादिकः । तत्र दृष्टान्तः । 'अपसेव' अपसा अपस्विनां कुविन्दौ यथा 'वस्त्रा वस्त्राणि वित्तारयतः ॥ अयं तन्वायाम्' इति । तस्मिन् 'बहुलं छन्दसि' इति छन्दः । प्रातिपदिकस्येणान्तोद्गातः । उभयत्र सुप आकारः ॥ 'ईम्' अयं यजमानः 'सध्रीचीना सध्रीचीनौ सहाजिनौ युवाम् ॥ सहपूर्वाद्वानेः क्विनि 'सहस्य सधिः' इति मध्यपादेराः । 'विभापाञ्जिरद्विस्त्रियाम्' इति स्तः । सुप आज्ञादेशः ॥ तौ 'यातवे ॥ तुमर्पे तवे' प्रार्थयः ॥ अभिमतप्रार्थय 'अ' 'अजीगः' प्रकर्षेण स्तुति । यद्वा युवां प्रति स्तुतीस्त्रिरिति ॥ 'गृ दान्दे' । 'गृ निगरणे' वा । एतान्यां लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकल्पस्य श्रुतः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यन्यासस्येवम् । दीर्घमञ्जानन्दसः । शुणे कृते हृत्ख्यादिना तिरो लोपः ॥ किंच 'सुदिनेव सुदिनेष्ववसानि यथाहं कुर्वन्ति । यद्वा । सुदिना सुदिनौ । अहोरात्रयोः प्रवर्तकत्वेन तद्वन्ती सूर्या-चन्द्रमसी स्वरश्मिर्भयपाशान्यलंकुरतः । तद्वयुवां 'पृक्षः । अन्ननामेतत् । भोक्तृभिः संष्टृष्यन्व इति पृक्षोऽस्त्रानि । 'आ' 'तंसयेथे' समन्तादलंकुरत्यः ॥ 'तन्मि' भूष अलंकारे । चौरादिकः ॥

उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे प्रायोगेव श्वाज्या शसुरेयः ।

दूतेव हि षो यशसा जनेषु मापं स्थातं महिषेवावपानात् ॥ २ ॥

उष्टाराऽइव । फर्वरेषु । श्रयेथे इति । प्रायोगाऽइव । श्वाज्या । शसुः । आ । इयः ।

दूताऽइव । हि । स्यः । यशसा । जनेषु । मा । अपं । स्थातम् । महिषाऽइव । अवपानात् ॥ २ ॥

‘उद्वारेव । उष्टः कामयेते गन्तव्यं देशमित्युदारी प्रासङ्गस्य बोधारावन्द्वाहाविव ॥ ‘वश कान्ती’ इत्यस्मात्तृचि छान्दसं संप्रसारणमिडभावश्च ॥ तौ यथा संपूर्णघातेषु संचरतः तद्वत् ‘कर्वरेषु स्तुतिभिर्हविर्भिन्नं पूरयितृषु जनेषु’ अथेये । तन्स्वीकरणार्थमाश्रयथः ॥ कर्वति, पूरणार्थः । अस्मा-
दीणादिको रन्प्रत्ययः ॥ ‘प्रायोगेव प्रायोगौ प्रयोक्तव्यावनद्वाहाविव । प्रपूर्वांशुजेः कर्मणि पञ्युपसर्गास्य दीर्घः । आथादिस्त्वेषान्तोदाचः ॥ तौ यथा ‘शान्या शान्यौ । शु क्षिप्रमतन शान्त्रम् ।
तत्र साधू भवतः तद्वत् । यद्वा । युद्धान् प्रयोक्तव्यावधाविव शान्या । शान्यमिति धननाम । तत्र भयौ । धनस्य साधकावित्यर्थः । तौ युवा ‘ज्ञासु शंसितुः स्तोतुः स्तुतिं प्रति’ एषः आगच्छथ ।
‘हृण् गतौ’ । आदादिकः । ‘वृतेव वृताविव यथा राज्ञः प्रियतमौ वृत्तौ जनपदेषु यशस्विनी भवतः
तद्वत् ‘जनेषु स्तोत्रेषु’ यशसा यशस्विनी’ अथ ‘हि भवथः यतु ॥ अस्तेर्लुङि रूपम् । द्विद्योगाद-
निघातः ॥ ‘महिषेव महिषाविव यथा श्रान्तौ महिषौ’ अवपानात् । पीयतेऽस्मिन्निति पानं
हृदादि । अधिकरणे एतुद् । पानमेवावपानम् । संनिष्ठत्वात् पानाच्चापगच्छतः तद्वत्पुत्रामस्मदीयादविषः
स्त्रौग्राध ‘भाप’ अस्यातं मापकस्य तिष्ठतम् ॥ तिष्ठतेर्लुङि ‘गातिस्था’ इति सिचो लुक् । ‘न
माह्वयोगे’ इत्यडभावः ॥

साक्युजां शकुनस्यैव पक्षा पक्षेव चित्रा यजुरा गमिष्टम् ।

अग्निरिव देवयोर्दीदिवांस्तु परिज्मानेव यजथः पुरुत्रा ॥ ३ ॥

साक्युज्या । शकुनस्यैव । पक्षा । पक्षाऽईव । चित्रा । यजुः । आ । गमिष्टम् ।
अग्निःऽईव । देवऽयोः । दीदिऽवास्तौ । परिज्मानाऽईव । यजथः । पुरुत्रा ॥ ३ ॥

‘शकुनस्येव पक्षिण इव यथा पक्षिणः’ पक्ष्या पक्षी संहत्य वर्तमानौ तद्वत् ‘साक्युजा
साक्युजौ सहावियुज्य वर्तमानौ भवथः ॥ युजे, ‘सम्पृद्धि’ इत्यादिना क्प् ॥ ‘पक्षेव पक्ष इव ॥
सुप आकारः ॥ तौ यथा चायनीयौ तद्वत् ‘चित्रा चित्रौ चायनीयौ युवा’ यजुः यजनावस्मदीयौ
‘आ’ गमिष्टम् आगच्छतम् ॥ यजेरीणादिको भाव उस्मिन्प्रत्ययः । गमिष्टम् । गमेर्लुङि ‘सिञ्चहुर्ल
लेटि’ इति सिप् । सिप आर्धपानुद्धत्वात् ‘गमेरिद् परस्मैपदेषु’ (पा. सू. ७. २. ५८) इती-
डागमः ॥ ‘देवयो’ देवानिच्छते यजमानस्य यजे ‘अग्निरिव’ अग्निर्यथा हविर्भिः स्तुतिभिश्च दीप्यते
तद्वत् ‘दीदिवांस्तौ दीदिवास्तौ स्तुतिभिर्दीप्तौ भवथः ॥ दीप्यतेः कर्मौ ‘वस्वेकाजात्’ इति नियमा-
दिडभावः । बलि लोपे तुनादिवाद्भ्यांसदीर्घः ॥ ‘परिज्मानेव परिज्मानाविव परितो अजतो गच्छतः
कर्मकरणार्थमिति परिज्मानावध्वर्यु इव स्थितौ युवा’ पुरुत्रा बहुषु देवेषु ‘यजथः देवान् पूजयथः ।
‘अग्निनी हि देवानामध्वर्यु’ (दे. प्रा. १. १८) इत्याजानात् । यद्वा । परिज्मानेव परितो गन्तारी
पुरो वा पथाद्वा तौ यथा बहुषु देवेषु यजथः सगच्छमानौ भवथः ॥ ‘यज देवपूजासगति करणदानेषु’ ।
पुरुत्रा । ‘देवमनुष्य’ इत्यादिना प्राप्त्ययः ॥

आपी वो अस्मे पितरैव पुत्रोग्रैव रुचा नृपतीव तुर्यं ।

इयैव पुष्ट्यै किरणैव भुज्यै श्रुष्टीवानैव हवमा गमिष्टम् ॥ ४ ॥

आपी इति । य. । अस्मे इति । पितराऽईव । पुत्रा । उप्राऽईव । रुचा । नृपती इवेति नृपतीऽईव । तुर्यं ।
इयौऽईव । पुष्ट्यै । किरणाऽईव । भुज्यै । श्रुष्टीवानाऽईव । हवम् । आ । गमिष्टम् ॥ ४ ॥

‘अस्मे अस्माकं’ वः युवाम् । पूजायां बहुवचनम् । ‘आपी’ प्राप्तीं बन्धुभूतौ भवयः ।
 ‘पितरेव पितराविव यथात्र पितरौ प्रति’ ‘पुत्रा पुत्रौ बन्धुभूतौ भवतः तद्वत् । यद्वा । पुत्रा । पृथ्वा
 आकारः । पुत्राणां पितरौ बन्धू । तथा ‘उग्रैव उग्राविव यथोग्रौ स्वतेजसोद्ग्रावाभ्यादित्यौ यथा
 रोचमानौ’ भवतः तद्वत् ‘रचा दीप्त्या युक्तौ । रोचतेभावे कृप् । ‘सावेकावः’ इति विभक्तैः
 उदात्तत्वम् । यद्वा । रुचा आरोचमानौ भवयः । रोचतेरिगुपधलक्षणः कः । सुप आकारः । ‘नृपतीव
 यथा नृणां पालयितारौ राजानौ संभ्रमयुक्तौ ये सेनायै रक्षकत्वेन भवतः तद्वत्’ ‘तुयै कर्मांघ्रे त्वरमाणायै
 संभ्रमयत्यै जनतायै युवामभीष्टदातृत्वेन भवयः ॥ ‘तुर त्वरणे’ । ‘इगुपधाक्त्व’ (उ. घ.
 ४. १।९) इतीन्द्रप्रत्ययः । ‘कृदिकारादक्त्विनः’ (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीप् । ‘उदा-
 त्तयणौ हृष्ट्वांत्’ इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ ‘इयैव इयांविब । इराक्षम् । तत्र भवौ । भवार्थे यत् ।
 अक्षवन्तावाङ्मौ स्वजनपरितोषणाय भवतः । तद्वयुषां ‘पुष्टयै घनादिदामेनास्माकं परितोषणाय
 भवयः । ‘किरणेव किरणाविव यथाभ्यादित्यकिरणौ’ सर्वेषां प्रकाशनादिद्वारेण भोगाय भवतः
 तद्वत् ‘सुज्यै स्तोतृणां परिभोगाय भवयः । ‘शुष्टीवानेव शुष्टिवन्ताविव । शुष्टीति क्षिप्रनाम ।
 सरवर्धायो वनिप् । तद्वन्तावधौ यथा रुद्धं वेशं प्रति शीघ्रं गच्छतः तद्वत् । यद्वा । शुष्टीवानेव ।
 शुष्टीति सुखनाम । तद्वन्तौ पुरुषौ यथा ऋषीर्दामगच्छतः तद्वयुषां ‘हवम् अस्मदीयमाह्वानं प्रति
 ‘आ’ ‘गमिष्टम् भागच्छतम् ॥ हवम् । ‘भावेऽनुपसर्गस्य’ इति द्वयतेरप् संप्रसारणं च ॥

वंसगेव पूर्यां शिन्वाता मित्रेव ऋता शतरा शार्तपन्ता ।

वाजैवोवा वयसा घर्म्येष्टा मेपेवेषा संपर्यां पुरीषा ॥ ५ ॥

वंसगाऽश्व । पूर्यां । शिन्वाता । मित्राऽश्व । ऋता । शतरा । शार्तपन्ता ।

वाजाऽश्व । उवा । वयसा । घर्म्येऽस्या । मेपाऽश्व । इषा । संपर्यां । पुरीषा ॥ ५ ॥

‘वंसगेव वंसगाविव वनभीयगमनौ वृषभाविव तौ यथा’ ‘पूर्यां पूर्यां पूरणे भवौ । पुष्टा-
 वयवाविवधर्मः । तद्वयुषां स्कीताद्वावयवौ । ‘पुष पुष्टौ’ । अस्मादौणादिको भावेऽरन्प्रत्ययः । तद्वन्ता
 ‘भवै हृन्दसि’ इति यत् । तित्स्वरितम् । तथा ‘शिन्वाता शिन्वाती । सुखनामैतत् शिन्वेन
 दुःखानां तनूकरणेन हेतुना भातं न्यासमिति । ‘शिन् निश्चाने’ । अस्माच्छिन्वमिति बाहुलकाद्-
 प्रत्ययो सुक्च निपात्यते । अतः कर्मणि घञ् । सुप आकारदेशः । सुखकरी मन्त्रयः । ‘मित्रेव
 मित्राविव । मित्रशब्देन वरुणोऽप्युपलक्ष्यते सहावस्थानात् । मित्रावस्थानाविव ‘ऋता ऋतौ
 सत्यभूतौ तद्वयथार्थदेशिनी भवयः । तथा ‘शतरा शतं शतसंख्याकानि बहूनि राधो, घनानि यथोः
 सन्ति तौ तपोर्का । सुपो ङादेशः । यद्वा । शतमनेकभिन्द्रियप्रसादादि राति ददातीति शतरा सुखम् ।
 तेन तद्वन्तौ । ‘शार्तपन्ता शार्तपन्तौ तीक्ष्णस्तुतिकौ । शार्तं तीक्ष्णम् । पन्तम् । पनतेर्बाहुलकात्
 (उ. सू. ३. ८६) । यद्वा शार्तपन्ता । शातेन दुःखानां तनूकरणेन पन्त्यते स्तूपत इति शार्तपन्तं
 सुखम् । ‘शो तनूकरणे’ । निष्ठा । पनतेस्तत् । तेन युषां सुखवन्तौ भवयः । यद्यपि शिन्वाता शतरा
 शार्तपन्ता इति त्रीण्यपि सुखनामानि तथापि कालत्रयेऽप्यभिन्नोः सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन विषय-
 नेदादप्रीनरक्त्यम् । ‘वाजैव वाजाविव यथाभौ घासादिनोद्यतौ संपूर्णावयवौ तद्वत्’ ‘वयसा हवी-
 रूपेणाग्नेन हेतुना’ ‘उवा उज्ज्वलमानौ । पुष्टाविवधर्मः ॥ उवा । उवैःशब्दात्सुपो ङादेशः । डिवादि-

१. त-आपूव्यो; म१.२.४.८-आपी आपूव्यो; म७-आपीव्यो । २. म२-रचा रोचमानौ ।

३. त-भ-मु-यथामेयादित्यकिणौ ।

लोपः ॥ 'धर्म्येष्टा धर्मस्थौ । धर्मं दीक्षमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिनि देशे सूर्याचन्द्रमसो रूपेणावस्थितौ भवय । 'सूर्याचन्द्रमसौ' (निरु. १२. १) इति यास्कः । यद्वा । धर्म्यं प्रवर्ग्यं भवं धर्म्यं हविः । तत्र देयतात्वेनावस्थितौ भवयः ॥ तिष्ठतेः 'अन्येभ्योऽपि ह्रस्वन्ते' इति विच् । 'तत्पुष्टे कृति बहुलम्' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् ॥ 'मेमेव मेपाधिव । तौ यथात्वेन परिचरणीयौ तद्वयुयाम्' 'इषा हवीरूपेणात्वेन' 'सपर्यां सपर्यां परिचरणीयौ भवयः । सपर्याब्दः कण्ठ्वादि' । सपर्यति परिचरणकर्मा । 'पुरीषा पुरीषौ धनादिदानेन स्तोतॄणां पोषयितारौ यद्वा हविर्भि. पोषणीयौ भवय' । 'पुरीषं पुण्यातेः पोषयतेर्वा' (निरु. २. २२) इति यास्कः ॥ १ ॥

• सृण्येव जर्भरीं तुर्फरीं नैतोशेव तुर्फरीं पर्फरीका ।

उदन्यजेव जेमना मदेरु ता मे जरायुजरं मरायु ॥ ६ ॥

सृण्याऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतु इति । नैतोशाऽइव । तुर्फरी इति । पर्फरीका ।

उदन्यजाऽइव । जेमना । मदेरु इति । ता । मे । जरायु । अजरम् । मरायु ॥ ६ ॥

'सृण्येव सृण्याधिव । सृगिरह्कुश । 'तत्र सायुः' इति यत् । अह्कुशाहौ मत्तगजाधिव 'जर्भरी गायविनाम कुर्वन्तौ ॥ 'जभ जृभि गायविनामे' । अस्मादौणादिको रिप्रत्ययः ॥ यद्वा । सृण्येव । सृगिर्द्विविधा । मत्तगजस्यैकग्राधस्थापयिन्येका । अपरा बाधयित्री ॥ 'सत्तं. किञ्च' (उ. सू. ४. ४९, १०४) इत्यौणादिको निप्रत्ययः । किरवाद्युणः । 'हृदिकारादक्तिन.' इति ङीप् । सुप आकारः । 'उदात्तस्वरितयोर्व्यङ्गः' इति स्वरितः ॥ तादृशौ सृण्याधिव जर्भरी भर्ताराधेक-ग्रेवावस्थापकौ । तथा 'तुर्फरीतु तर्किनारी शत्रूणां हन्तारी । जर्भरी । भरतेयहूलुगन्तादौणादिक इप्रत्ययः । अन्यासस्य जकारश्छान्दसः । 'तृक् तृक् हिंसायाम्' । अस्मात्पुजन्तस्य तुर्फरीताराधित्यस्य पृषोदरादिराद्गणविकारः । यद्वा । अस्माद्वाहुलकादौणादिकोऽरीतुमायय उरव च । अग्न निरुक्ते— 'द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाभिनी चापि भर्तारी जर्भरी भर्ताराधित्यस्य तुर्फरीतु' हन्तारी' (निरु. १३. ५) इत्यादि । 'नैतोशेव । नितोशतिर्वंधकर्मा । नितोशयतीति नितोशः । तस्या-परं नैतोशः । ताधिव 'तुर्फरी शत्रूणां हन्तारी । तृफतिर्हिंसायः । अस्मादौणादिको रिप्रत्यय उरव च ॥ 'पर्फरीका पर्फरीकी शत्रूणां विदारयितारी ॥ 'भिकला विशरणे' । अस्मात् 'पर्फरीकादपश्च' (उ. सू. ४. २०) इतीकप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ यद्वा । स्तोतृजनानां धनादिदानेन पूरयितारी ॥ 'पू पालनपूरणयोः' । अस्मादीकनि पूर्ववत्सर्वं निपात्यते । कर्बते पूरणार्थाद्वा ॥ 'उदन्यजेव उदन्यजे इव । उदके भवमुदन्यम् ॥ 'पद्भोमास्' (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिनाशस्त्रभृति-ष्वयुदघादेशः ॥ तत्र जाते रत्ने इव निर्मली । कान्तियुक्तावित्थर्यः । 'जेमना जेमनी जयशाली ॥ जयतेः 'अन्येभ्योऽपि ह्रस्वन्ते' इति मनिच् । दीर्घाभावश्छान्दसः ॥ 'मदेरु यलातिशयेन मत्तौ स्तुत्यौ वा । 'ता तौ पूर्वोक्तगुणावभिनी युवा' 'मे मदीयं' 'जरायु' जरायुजम् अत एव 'मरायु मरणशीलं शरीरम्' 'अजर जराहितं मरणधर्मरहितं कुतस्तम् ॥ 'नजो जरमरिम्रयुता.' इति नज उत्तरस्य जरशब्दस्याधुदात्तधम् ॥

पुजेव चर्चरं जारं मरायु क्षत्रेवार्थेषु तर्तरीथ उग्रा ।

क्रुम् नार्पत्खरमजा सरजुर्वायुर्न पर्फरत्क्षयद्रयीणाम् ॥ ७ ॥

पुजाऽइव । चर्वैरम् । जारम् । मरायु । क्षत्राऽइव । अर्थेषु । तर्तरीयः । उम्रा ।
 ऋभू इति । न । आपत् । खरमज्जा । खरऽञ्जु । वायुः । न । पर्रैरत् । क्षयत् । रयीणाम् ॥ ७ ॥

हे 'उम्रा उम्रायुहूणतेनस्कावधिनौ' पञ्चैव पञ्चाविव प्राञ्जितवर्त्तौ वीराविव स्थितौ । यद्वा ।
 पञ्चैव । 'जि जि अभिभवे' । पादाम्यामभिभवन्तौ समर्थाविव स्थितौ । युवां 'चर्चौ' धारणादिकं
 'जारं जरायुक्तम् अत एव 'मरायु मरणशीलं मदीयं शरीरम्' अर्थेषु गन्तव्येषु तरीतच्चेष्वापदादिषु
 'क्षत्रेव । उदकनामैतत् । उदकमिव 'तर्तरीयः अत्यन्तं तारययः ॥ 'तृ ध्रुवनतरणयोः' । पङ्क्तुग-
 न्ताहटि 'उन्दस्युभयया' इति यस्य आर्धधातुकत्वेनेटागमः । 'वृत्तो वा' (पा. सू. ७. २. ३८)
 इति दीर्घः ॥ 'ऋभू' 'न ऋभू इव । बाह्यान्तिकसाम्यावत्र द्विवचनम् । ऋभू यथा स्वनिर्मितो रप
 'भापत् तद्वत् 'खरमज्जा खर तीक्ष्णं मज्जाधितारी शोधयितारी । अयन्तं शुद्धबलावित्यर्थः ॥ 'हुनत्वो
 हुदौ' । अस्मादाङ्गादिको रप्रत्ययः ॥ तारवौ युवां 'खरञ्जुः तीक्ष्णगतिरतिशयेन वेगवान् ऋभुभिर्दत्तो
 रथो युवाम्' भापत् आमोत् ॥ 'आप्त् स्यात्सौ' । लुङि लुदिवात् च्लेरङ् ॥ स रयः 'षायुर्न वायुरिव
 'पर्रैरत् सर्वप्रापूरयत् । सर्वत्र व्याप्तवानित्यर्थः ॥ 'कर्वं पूरणे' । अस्माहटि 'बहुलं उन्दसि'
 इति शपः श्रुः । अस्यास्य रगागमो बलोपचयः । 'छेटोऽडाट' इत्यङागमः ॥ ततः स रयः
 'रवीणां धनानां धनानि' क्षयत् क्षान्म्य आगमयत् ॥ 'क्षि निवानगत्वो' । अस्मादन्तर्णीत-
 प्यधोछिद्यङागमः । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । धनानामीष्टे ॥ छान्दसमनुदात्तवम् ॥

धुमैव मधु जठरै सुनेरु भगेविता तुर्फी फारिवारम् ।

पुत्रैव चचरा चन्द्रनिर्णिङ्मनःक्रद्धा मनन्या न जग्मी ॥ ८ ॥

धुमाऽइव । मधु । जठरै । सुनेरु इति । भगेऽविता । तुर्फी इति । फारिवा । अरम् ।
 पुत्राऽइव । चचरा । चन्द्रऽनिर्णिक् । मनःऽक्रद्धा । मनन्या । न । जग्मी इति ॥ ८ ॥

'धुमैव धुमाविव महावीराविव' जठरै स्वोदरे 'मधु मधुनः । पृथया लुक् । पृथस्य 'सनेरु
 संभकारौ । 'वन पण संभर्ता' । अस्मादाङ्गादिकं पृथप्रत्ययः ॥ 'भगेविता । भगो धनम् । तद्विषय-
 रक्षणयुक्ता । अयतैर्भावे कः । 'तपुरपे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् बहुमीहावप्पलुक् ।
 यद्वा । अयतैस्तृजन्तस्य सुपो डादेशः । स्वरस्तु छान्दसः ॥ 'अरम् अलं' तुर्फी शङ्खणां हिंसितारी
 अत एव 'फारिवा । फारिरायुधम् । तदन्तौ भवतः । स्फुरतिर्वधकर्मा । अस्माणिष्वि 'चिस्फुरोर्णौ'
 (पा. सू. ६. १. ५४) इत्यात्वम् । तदन्तादिप्रत्ययः । सकारलोपच्छान्दसः । 'छन्दसीधनिपी'
 इति मत्वर्थीयो धनिष् । सुपो डादेशः ॥ 'पुत्रैव पुत्राविव पुत्रनशीली पक्षिणाविव' चचरा सचरन्तौ
 'चन्द्रनिर्णिक् । निर्णिगिति रूपनाम । सुपो लुक् । चन्द्रनिर्णिजौ चन्द्रसदृशरूपयुक्ता । यद्वा ।
 चन्द्रमाहावकं रूपं ययोस्तौ वर्तते । 'मनःक्रद्धा मनसा प्रसाधनं ययोस्तौ । क्रजति । प्रसाधनकर्मा ।
 अस्माज्जावे घञ् । बहुमीह्रस्वर । 'मनन्या' 'न' मनन्या यया । मनने साधू । स्तुत्योचित्यर्थः ॥
 मननशब्दात् 'तत्र साधुः' इति यत् । तित्स्वरितम् ॥ तादृशाविव 'जग्मी यज्ञं प्रत्यागमनशीली
 भवतः । गमेः 'आरगमहन' इति किन्प्रत्ययः ॥

पृहन्तेव शुम्भरैषु प्रतिष्ठां पादैव गाधं वरते विदाथः ।

कर्णैव शासुरनु हि स्मरायोऽज्ञैव नो भजतं चित्रममः ॥ ९ ॥

बृहन्ताऽइव । गम्भरेषु । प्रतिऽस्याम् । पादाऽइव । गाधम् । तरेते । विदायः ।

कर्णाऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मराय । अंशाऽइव । नः । भजतम् । निजम् । अर्मः ॥ ९ ॥

वृहत्स्तेव बृहन्ताविव प्राप्नु पुर्यां यथा वगम्भरेषु^१ गहनेषु जलेषु प्रतिष्ठो विन्दतः तद्वत् गह्वरेषु गम्भरेषु दुष्प्रवेशेषु स्थानेषु वप्रतिष्ठाम् अवस्थितिमात्मदं युवां वविदायः^२ जानीयः । वपादेव पादाविव यथा वतरेते । पष्ठयर्थे चतुर्थी । तरतः पुरपस्य पादा यथा वगाध जलं वित्त. तद्वद्युवां तार्येषु जलेषु गाधं विदायः जानीयः । 'विद ज्ञाने' । लेट्याडागमः । वकर्णव यथा कर्णावुक्तः शब्द विद्वत्तुः तद्वद्युवा वशासुः शासितार स्तुति कुर्वणं जनम् वअनु वहि वस्मराय अनुकूल जानीयः खलु । स्मरतेलेट्याडागमः । द्विगोपादनिघात । 'अधीगर्ग्यद्वेशां कर्मणि' (पा. सू. २. ३. ५२) इति शासुस्त्वित्यस्य पठ्यते । वभंसेव भंशाविव यथावयवौ^३ तद्वन्त यज्ञं मजेते तद्वद्युवां वन. अस्मदीयं वजिघ्रे चापनीयम् वअम. कर्म वभजतम् आश्रयतम् ॥ अमः । 'आप्ठ व्यासौ' । अस्मादापः कर्मा-स्याय । 'इत्सो रुद्र च वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्यसुत्रं तत्संनियोगेन इत्सो नुडागमस्य । निस्त्वरेणाद्युदात्तः ॥

आरुहरेव मध्वरेयेथे सारधेव गवि नीचीनवारे ।

फीनारेव स्वेदमासिष्विदाना क्षामेवोर्जा सुयवसात् सचेथे ॥ १० ॥

आरुहाराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति । सारधाऽइव । गवि । नीचीनऽधारे ।

फीनाराऽइव । स्वेदम् । आऽसिष्विदाना । क्षामेऽइव । ऊर्जा । सुयवसऽअत् । सचेथे इति ॥ १० ॥

वआरुहरेज् । 'गु शब्दे' । अस्मान्नापे कदोरप् । अरमल पर्याप्त गर. शब्दनम् । तस्य संयन्धिना ॥ 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ शब्दवन्ती मेवाविव यथा वमनु जलं प्रेरयत् तद्वद्युवाम् वप्रवेथे प्रेरयथः ॥ 'ईर प्रेरणे' । चौरादिक ॥ वसारधेव सारधाविव । सरधा मनुमक्षिका । सरधैव सारधा । प्रज्ञादिवाङ् (पा. सू. ५. ४. ३८) । ते यथा वनीचीनवारे नीचीनद्वारे मधुपुष्पे मधु प्रेरयतः तद्वद्युवां नीचीनवारे स्वभूतद्वारे वमपि गोरूपानि क्षीरं प्रक्षिपयः । वफीनारेव फीनाराविव कुक्षित-मनुष्मी यथा द्विघ्नमानी भवतः तद्वत् वस्वेद द्विघ्नमानं जलम् वआसिष्विदाना आ समन्तात् स्वेदयन्ती प्रक्षारयन्ती भवथः ॥ 'मिष्विदा गाग्रप्रक्षरणे' । अनुदात्तेत् । तस्माज्जान्दसे छिटि कानजादेशः ॥ वक्षामेव । 'क्षे जे रे क्षवे' । अस्मादातो मनिन् । इत्यञ्छान्दस । क्षामा क्षीणा गौः वसुयवसात् । अदेः बिप् । शोभनं यवसं घासादिकं भक्षयन्ती क्षीररूपेणाक्षेन समवेता यथा भवति तद्वद्युवाम् वऊर्जा हवीरूपेणाक्षेन वसचेथे संगच्छेथे ॥ 'यव समधाये' ॥

ऋध्याम् स्तोमं सनुयाम् वाज्रमा नो मन्त्रं सरथेहोपं यातम् ।

शो न पक्षं मधु गोप्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः कर्ममप्राः ॥ ११ ॥

ऋध्याम् । स्तोमम् । सनुयाम् । वाजम् । आ । नः । मन्त्रम् । सऽरथा । इह । उप । यातम् ।

यशः । न । पक्षम् । मधु । गोपु । अन्तः । आ । भूतऽअंशः । अश्विनोः । कर्मम् । अप्राः ॥ ११ ॥

१ त-भ- 'गम्भरेषु' नास्ति । २. ग-त-भ- 'विदायः' नास्ति । ३. ग-त-भ-५-यथा यज्ञ-स्यावयवी । ४. त-भ-तथा ।

हे अभिनौ वयं 'स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिकम्' ऋष्याम् ऋष्यास्म वषयेम ॥ 'ऋषु वृद्धौ' ।
 मत्स्मादाशौलिङि 'किदाशिपि' इति यासुटः क्तिवम् ॥ 'वाजं हविलैस्तृणमन्नं युवाम्यां' 'सनुयाम
 मयच्छेम' ॥ 'पणु दाने' । तानादिकः । विधिलिङ् । वाज्यभेदादनिधातः ॥ तस्माद्युवां 'सरया सरयौ
 समानरथावेकमेव रथमारुढौ सन्तौ' 'इह अस्मिन् कर्मणि' 'नः अस्मदीयं' 'मन्त्रं मननीयं स्तोत्रम्
 'उप' 'यातम् उपगच्छतम्' । 'गोवन्तः' । गोरुधत्पवस्थितं 'पक्कं परिणतम् भत एव' 'मधु मधुरं
 'घसो' 'न' । घसा इत्यञ्जनाम् । नञ्कार्ये । क्षीराज्यादिलक्षणं महाधरिज्वनीयनानमन्नं चापेक्ष्यागच्छ-
 मिति संबन्धः । एवमुक्तप्रकारेण 'भृतांशः एतन्नामपिः' 'अश्विनोः' 'कामम् अभिलाषमात्मीयाभिः
 स्तुतिभिः' 'आ' 'अग्राः आपूरयत्' । संपूर्णमकार्योदित्यर्थः ॥ 'प्रा पूरणे' । आदादिकः । व्यापयेन
 मध्यमः । अत्राश्विने सूक्ते सर्वोप्यपि पदानि दुष्ट्युत्पादान्यस्माभिर्दिह्मात्रं प्रदर्शितानि । एवं
 निरुक्तव्याकरणादिभिरर्थविशेषे बुद्धिनिर्मुक्तव्येयानि ॥ २ ॥

'आवि.' इत्येकादशार्धमष्टमं सूक्तम् । दिव्यो नामाङ्गिरस ऋषिः । प्रजापतेः सुता दक्षिणा
 सा वा ऋषिका । 'शतधार वायुम्' इति चतुर्थी जगती शिष्टा दश-त्रिष्टुभः । अनेन सूक्तेन
 ऋग्विग्नयो वीजमाना दक्षिणा तद्गतारो यजमाना वा स्तूपन्ते । अतः सैव देवता । सया चानु-
 क्रान्तम्- 'आविर्दिव्यो दक्षिणा वा प्राजापत्या दक्षिणां तद्गतवृन्वास्तौचतुर्थी अगती' इति । गतो
 विनिर्धोगः ॥

आविरभून्महि माघोनमेपां विश्वं जीवं तमसो निरमोचि ।

महि ज्योतिः पितृभिर्दत्तमागांदुरुः पन्था दक्षिणाया अदर्शि ॥ १ ॥

आविः । अभूत् । महि । माघोनम् । एपाम् । विश्वम् । जीवम् । तमसः । निः । अमोचि ।

महि । ज्योतिः । पितृभिः । दत्तम् । आ । अगात् । उरुः । पन्थाः । दक्षिणायाः । अदर्शि ॥ १ ॥

इदं सूक्तं दक्षिणाया वा तद्गतृणां वा लावकम् । दक्षिणा तु यागाङ्गं यागस्तु सार्यकाळे न
 क्रियते । 'न सायमस्ति देवया अजुष्टम्' (ऋ. सं. ५. ७७. २) इत्यादिप्रवणात् । तस्मात्
 भङ्गयेव कर्तव्यः । अहश्च सूर्योदयात्पश्चान्नवतीति सूक्तादौ सूर्योदयोऽभिधीयते । 'माघोनम् ।
 मयवेन्द्रः' । इन्द्रश्च सूर्यः 'वैत्रमासे तयोरिन्द्रः' इति स्मरणात् । तस्य संबन्धि ॥ 'तस्येदम्'
 इत्यण् । अतदिते प्रत्यये संप्रसारणमभिहितम् (पा. सू. ६. ३. १३३) । सर्वविधीनां छन्दसि
 विकल्पितत्वादत्र तद्विधेऽपि संप्रसारणम् ॥ सूर्योत्पत्त्येन्द्रस्य स्वभूतं 'महि महत् तेजः' 'एपां
 यजमानानां यागादिद्वयम्' 'आविरभूत् । प्रकाशितमुद्गतमभूत् । तत्र 'विश्वं सर्वं' 'जीवं स्यावर-
 जद्रमात्मकं जगत्' 'तमसः स्रग्मादात्' 'निरमोचि' निर्मुक्तमभूत् । सुखतेः कर्मलुङि चिणि रूपम् ।
 अपानन्तरं 'पितृभिः यत् पितृभिर्देवैः' 'दत्तं नो' हविषामगमनाय तत्त्वं 'महि महत्' 'ज्योतिः
 सूर्योदयम्' 'अगात् आगच्छति । पश्चात् 'दक्षिणायाः यागाङ्गभूतायाः' 'उरः महान्' 'पन्थाः मार्गः
 'अदर्शि सर्वैर्यजमानैर्दृष्टोऽभूत् । सर्वे यागं कृत्वा ऋग्विग्नयो दक्षिणां दत्तवन्त इत्यर्थः ॥

उचा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये अंशुदाः सह ते सूर्येण ।

हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते चासोदाः सोमं प्र तिरन्तु आयुः ॥ २ ॥

१. तमं-मघोन ईदः । २. भ- 'निरमोचि निर्मुक्तमभूत्' नास्ति; तद्-५-तेन निर्मुक्तमभूत् ।
 ३. भ- 'सुखतेः... तत्' नास्ति । * तद्-५-आत्मनो ।

उच्चो । दिवि । दक्षिणाऽवन्तः । अस्युः । ये । अयऽदाः । सह । ते । सूर्येण ।
हिरण्यऽदाः । अमृतऽत्वम् । भजन्ते । वासःऽदाः । सोम । प्र । तिरन्ते । आर्युः ॥ २ ॥

१ दक्षिणावन्त. दक्षिणाया देवत्वेन तद्वन्तो दक्षिणां दत्तवन्तो यजमानाः १ उच्चो उच्ये. स्थानैः
स्थिते १ दिवि द्युलोके १ अस्यु तिष्ठन्ति । सामान्येनोक्त्वा दातृविशेषाणां फलविशेषमाह । १ अयऽदाः
अथानां दातारः १ ये यजमानाः १ ये १ सूर्येण सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरकैणादित्येन १ सह तिष्ठन्ति । ये
१ हिरण्यदाः १ हिरण्यदातार. ते १ अमृतत्वम् अमरणधर्मत्वं देवत्वं १ भजन्ते । 'अमृतं वै हिरण्यम्'
(तै. सं. ५.२.७.२) इत्याम्नानात् । तथा 'साम्यं वै वामः' (तै. ब्रा २.२.५) इति श्रवणात्
सोम एव सद्योप्यते । हे १ सोम १ वासोदा. स्वदेवत्ववच्छाणां १ दातारो ये सन्ति ते स्वया सह तिष्ठन्तीति
शेषः । एते सर्वे १ आर्युः जीवने १ प्र १ तिरन्ते प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्वस्तिरतिवृद्धयर्थः ॥

दैवीं पुतिर्दक्षिणा देवयज्या न क्वारिभ्यो नृहि ते पुणन्ति ।

अथा नरः प्रयतदक्षिणासोऽवद्यभिया बृहवः पुणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी । पुतिः । दक्षिणा । देवऽयज्या । न । क्वऽअरिभ्यः । नृहि । ते । पुणन्ति ।
अय । नरः । प्रयतऽदक्षिणासः । अवद्यभिया । बृहवः । पुणन्ति ॥ ३ ॥

१ दैवी देवसयन्धिनी ॥ 'देवाद्यजत्री' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इत्यम् । तादृशी १ पुतिः
पालिनी तस्मात्प्रा १ देवयज्या ॥ 'छन्दसि निष्टक्यं' (पा. सू. ३. १. १२३) इति निपातितः ॥
देवयागः । तद्वद्भूता १ दक्षिणा १ न १ क्वारिभ्यः ॥ 'क्व गतौ' इत्यस्य 'अच इ' (उ. सू.
४.१.३८) इतीप्रत्ययः ॥ कुम्भितगन्तुभ्योऽयष्टृभ्यः । एतेभ्यो न भवति । यद्वा । देवानां स्वभूता पुतिः
प्रायित्री स्तुतिभिर्हविर्भिश्च तादृशी देवयज्या दक्षिणा च तेभ्यो न भवत । तत्र हेतुरप्यते । हि
यस्मात् १ ते कुम्भितगन्तार. १ नृहि १ पुणन्ति देवान् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च न प्रीणयन्ति । 'पूण प्रीणते' ।
तौदादिक । १ अय इति प्रश्ने । यष्टृणां देवयागादि कर्तव्यं भवति । उच्यते । १ नरः कर्मणां वेतारः अत
एव १ प्रयतदक्षिणासः दत्तदक्षिणा. १ बृहव यजमानाः १ अवद्यभिया ॥ 'अवद्यप्यवर्षा गार्हं'
(पा. सू. ३. १. १०१) इति यत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ पापभिया । विहिताननुष्ठाने दुरितानि
भवन्ति खलु । तस्मात्तद्वीत्या १ पुणन्ति देवान् प्रीणयन्ति । तस्माद्यष्टृणां देवपालनयागादक्षिणा
भवतीत्यर्थः ॥

शतधारं वायुमर्कं स्वविदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते हविः ।

ये पुणन्ति प्र च यच्छन्ति संगमे ते दक्षिणां दुहते सप्तमातरम् ॥ ४ ॥

शतऽधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वऽविदम् । नृचक्षसः । ते । अभि । चक्षते । हविः ।
ये । पुणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति । समुऽगमे । ते । दक्षिणाम् । दुहते । सप्तमातरम् ॥ ४ ॥

१ शतधारं बहुधारणोपेतं १ वायुम् पृथगामर्कं १ स्वविदं स्वर्गस्य लम्भकं सर्वस्य वेतारं वा
१ अर्कम् अचनीयमादित्यं च एतौ १ नृचक्षसः नृणां द्रष्टृनृयानिन्द्रादीन् देवाश्चाभिलक्ष्य १ ते यजमानाः
१ हविः १ चक्षते । तेभ्यो दातुं पश्यन्ति जानन्ति । चक्षेर्लटि रूपम् । किंच १ संगमे । कर्मकरणार्थम्

१. त-म- 'हिरण्यदाः' नास्ति । २. त-म-मु-तदेवम् । ३. त-म-१.२.५.८-मवेतीत्यर्थः ।

४. त-म- 'जानन्ति' नास्ति ।

ऋत्विजोऽथ संगच्छन्त इति संगमः ॥ 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इत्यधिकरणेऽपि । यायादिस्वरः ॥ तस्मिन् यज्ञे ष्ये यष्टारः षृण्वन्ति स्तुतिभिः प्रीणयन्ति । ये षच तेभ्यो देवेभ्यो हवींषि षप्र ष्यच्छन्ति । उभयत्र यधोगादनिधातः । षते षसतमातरम् । सतसंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यां भवन्ति सा । यद्वा । सतसंख्याका मातरः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति । तादृशीं षदक्षिणां षहुहते ऋत्विग्भ्यो हुहन्ति ॥

दक्षिणावान् प्रथमो हुत एति दक्षिणावान् ग्रामणिरग्रमेति ।

तमेव मन्ये नृपतिं जनानां यः प्रथमो दक्षिणामाविवाय ॥ ५ ॥

दक्षिणाऽवान् । प्रथमः । हुतः । एति । दक्षिणाऽवान् । ग्रामऽनीः । अग्रम् । एति ।

तम् । एव । मन्ये । नृपतिम् । जनानाम् । यः । प्रथमः । दक्षिणाम् । आऽविवाय ॥ ५ ॥

षहुतः ऋत्विग्निराहुतः षदक्षिणावान् यजमानः षप्रथमः सर्वेषां मुख्यः सन् षदति सर्वत्र गच्छति । तथा षग्रामणीः ग्रामाणां नेता यनवत्त्वेन तेषां कर्ता षदक्षिणावान् सः षभ्रमेति । सर्वेषां प्रथममेव गच्छति । षतमेव षनृपतिं नराणां पालयितारमिति षमन्ये ऋषिरहमवबुध्ये षप्रथमः षया^१ षजनानां षदक्षिणाम् षआविवाय आगमयति । वी गत्यादिषु । तस्य छिटि रूपम् । तं नृपतिमिति मन्ये । यद्वा । जनानामिति पूर्ववाक्यशेषः । जनानां मध्ये तमेव मनुष्याणां स्वामिनमिति मन्ये ॥ ॥ ३ ॥

तमेव ऋषिं तमु ब्रह्माणमाहुर्ब्रज्ज्यं सामगाम्यक्यशसम् ।

स शुक्रस्य तन्वो वेद तिस्रो यः प्रथमो दक्षिणया रराध ॥ ६ ॥

तम् । एव । ऋषिम् । तम् । ऊँ इति । ब्रह्माणम् । आहुः । यज्ञऽन्यम् । सामऽगाम् । उक्यऽशसम् ।

सः । शुक्रस्य । तन्वः । वेद । तिस्रः । यः । प्रथमः । दक्षिणया । रराध ॥ ६ ॥

षतमेव दक्षिणाया दातारम् षऋषिम् अतीन्द्रियार्थदक्षिणं यद्वा सत्कर्मकरणेन ऋषिमित्याहुः । तथा षतमु तमेव षब्रह्माणमाहुः । किञ्च तमेव षयज्ञस्यम् ॥ 'गीम् प्राप्ते' । किप् । 'उदात्तस्वरित-घोषेणः' इत्यमः स्वरितत्वम् ॥ यज्ञस्य नेतारमध्ययुमिति आहुः । तमेव षसामगां साम्नां गातार-मिति । तथा षउक्यशसम् । 'शन्सु स्तुती' । किप् । संहितायां दीर्घछान्दसः । उक्यशसं ब्राह्मणां शंसितारं होतारमिति ब्रुवन्ति । दक्षिणादानेन सत्कर्मणः परिग्रहात् । षसः दाता षशुक्रस्य धीप्यमानस्य ज्योतिषां षतिस्रः षतन्वः अग्निवैद्युतादित्यारमकानि त्रीणि शरीराणि षवेदं जानाति । यद्वा । शुक्रस्य दीप्तस्यामेराहवनीयाद्यात्मकानि^१ त्रीणि शरीराणि जानाति । षप्रथमः मुख्यः षयः जनः षदक्षिणया षरराध ऋत्विगादीनाराधयति ॥ 'राध संसिद्धौ' । छिटि रूपम् । लिट्स्वरः ॥

दक्षिणाञ्च दक्षिणा गां ददाति दक्षिणा चन्द्रमुत यद्विरण्यम् ।

दक्षिणाञ्च वनुते यो न आत्मा दक्षिणां वर्म कृणुते विजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा । अर्धम् । दक्षिणा । गाम् । ददाति । दक्षिणा । चन्द्रम् । उत । यत् । हिरण्यम् ।

दक्षिणा । अर्धम् । वनुते । यः । नः । आत्मा । दक्षिणाम् । वर्म । कृणुते । विऽजानन् ॥ ७ ॥

१दक्षिणा तदानीम्भ्यः १अर्थं १ददाति । तथा १गां च ददाति । तथा १चन्द्रं सुवर्गं ददाति । १उत
अपि च १यद्विरण्य रजतमस्ति । १'रजतं हिरण्यम्' (तै. स. १.५.१,२) इत्याम्नात् । तच्च ददाति ।
किंच सा १अन्नं १वसुते ददाति । वनोतिरत्र दानार्थः । तस्मात् १न अस्मदीयः १यः १आत्मा अस्ति
सः १वर्मं १विज्ञानम् क्वच यथायुधानां निवारकं तद्दहुरितानि चारयतीति क्वचमिति विज्ञानम्
१दक्षिणाम् अघादिदानशीलां १कृणुते । ऋक्विग्भ्यः करोति ॥

न भोजा मन्त्रुर्न न्यर्थमीयुर्न रिष्यन्ति न व्ययन्ते इ भोजाः ।

इदं यद्विश्वं भुवन् स्वश्चैतत्सर्वं दक्षिणैभ्यो ददाति ॥ ८ ॥

न । भोजाः । मन्त्रुः । न । निऽअर्थम् । ईयुः । न । रिष्यन्ति । न । व्ययन्ते । इ । भोजाः ।
इदम् । यत् । विश्वम् । भुवन्म् । स्व । रिनि स्वैः । च । एतत् । सर्वम् । दक्षिणा । एभ्यः । ददाति ॥ ८ ॥

१भोजा भोजयितारो घनादिदानेन दातारः १न १मन्त्रुः न म्रियन्ते । देयव मज्जन्त इत्यर्थः ।
अत एव १न्यर्थम् ॥ 'क्व गतो' । उपिडुपिगार्तिस्म्यस्यन् (उ. सू. २. ४) । समासे धामादि-
स्वरः ॥ निरुद्धा गतिं १न १ईयु न प्राप्नुवन्ति ॥ 'इयु गतो' । लिटि 'दीर्घं इणः किति' (पा. सू.
३. ४. १९) इति दीर्घः ॥ तथा १न १रिष्यन्ति । कश्चिदप्यर्हिषिता भवन्ति । कर्मणि ध्यत्ययेन
परस्मैपदम् । अत एव १भोजा दातारः १न १व्ययन्ते । परस्मै न भीता न बाधिता वा भवन्ति ।
१इह प्रसिद्धौ । किंच १इदं परिदृश्यमानं १विश्वं सर्वं १भुवन् १यत् भूतजातमस्ति १एवञ्च स्वर्गलोकश्च
१एतत्सर्वं १दक्षिणा स्वयम् १भूम्य तद्गान्भ्यः १ददाति भयञ्जति ॥

भोजा जिग्युः सुरभिं योनिमग्रे भोजा जिग्युर्वेष्वं या सुवासाः ।

भोजा जिग्युरन्तःपेयं सुराया भोजा जिग्युर्ये अहूताः प्रयन्ति ॥ ९ ॥

भोजाः । जिग्युः । सुरभिम् । योनिम् । अग्रे । भोजा । जिग्युः । वृष्वम् । या । सुवासाः ।
भोजाः । जिग्युः । अन्तःपेयम् । सुरायाः । भोजा । जिग्युः । ये । अहूताः । प्रयन्ति ॥ ९ ॥

१भोजा दातारः १अग्रे प्रथममेव १योनिं क्षीरादेरुत्पत्तिस्थानं १सुरभिं धेनुं १जिग्युः ।
शत्रुभ्यो जितवन्तः ॥ 'जि जये' । लिटि 'सन्निधोर्लः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः ॥ तथा
१भोजा दातारः १वर्षं वर्षं नवोर्द्धां १जिग्युः । १या स्त्री. १सुवासा. शोभनशामा अस्ति तां
जिग्युः । किंच १भोजाः शत्रूणां १सुरायाः १अन्तःपेयम् अन्तःपानं १जिग्युः ॥ 'पा पाने' । भवि
ष्यत् । 'ईयति' इतीत्वम् । अर्धघातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदकृतस्वरत्वम् ॥ १ये शत्रवः
१अहूताः यत्प्राप्येनानाहूयमानाः १प्रयन्ति प्रमुखमामच्छन्ति तान् १भोजा दक्षिणाया दातारो
जनाः १जिग्यु जयन्ति ॥

भोजायाश्च सं मृजन्त्याशुं भोजायास्ते कन्याश्च शुष्ममाना ।

भोजस्येदं पुष्करिणीञ्च वेदम् परिष्कृतं देवमानेव चित्रम् ॥ १० ॥

भोजार्यं । अर्धम् । समः । मृजन्ति । आशुम् । भोजार्यं । आस्ते । कन्या । शुष्ममाना ।
भोजस्यं । इदम् । पुष्करिणीऽइव । वेदम् । परिष्कृतम् । देवमानाऽईव । चित्रम् ॥ १० ॥

‘भोजाय दात्रे’ आशुं शीघ्रगामिनम् ‘अश्वं’ ‘सं’ ‘मृजन्ति । परिचारकाः सम्यगलंकुर्वन्ति । ‘मृज् शौचालंकारयोः’ । तथा ‘कन्या’ । कन्यात्वेनात्र संनिकर्षादभिनयं यौवनं लक्ष्यते । अभिनय-यौवना ‘शुभमाना शरीरावयवविशेषशोभया वस्त्राद्यलंकारशोभया च शोभमाना स्त्री तस्मै’ ‘भोजाय दात्रे’ ‘आस्ते’ । तथा ‘भोजस्य दातुरेव हृदयाह्लादकरं’ ‘वेदम् गृहं’ भवति । कीदृशम् । ‘पुष्करिणीव । पुष्कराणि पद्मानि यस्याः सन्तीति पुष्करिणी सरसी । सा यथा पद्महंसादिभिरलंकृता भवति तद्वद् ‘परिप्लुतं वितानादिभिरलंकृतम् ॥ परिपूर्वस्य करोतेभूषणार्थे संहितायां सुडागमः । ‘परिनिविभ्यः’ इति सुटः पठम् । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्यस्त्वम् ॥ तथा ‘देवमानेव’ । ‘सुप्तं सुष्ठु’ इति प्रथमैकवचनस्याकारः ॥ देवमानमिव देवयानमिव ‘विश्वं मनोहरं चैवम सस्य भवति ॥

भोजमन्वाः सुपुवाहौ वहन्ति सुष्टुद्रथौ वर्तते दक्षिणायाः ।

भोजं देवासोऽवता भैरु भोजः शत्रून्समनीकेषु जेता ॥ ११ ॥

भोजम् । अन्वाः । सुपुवाहः । वहन्ति । सुऽष्टत् । रयः । वर्तते । दक्षिणायाः ।

भोजम् । देवासः । अवत । भैरु । भोजः । शत्रून् । समऽअनीकेषु । जेता ॥ ११ ॥

‘सुपुवाहः ॥ ‘वह प्रापणे’ । ‘वहश्च’ इति ज्विप्रप्रथयः । शोभयवहनसमर्थाः ‘अन्वाः’ ‘भोजं दातारं’ ‘वहन्ति’ । लक्ष्यं देशं प्रापयन्ति । ततः ‘दक्षिणायाः दातुर्यजमानस्य’ ‘सुष्टु चक्रादि-वर्तनं यस्य सोऽश्वादिसहितः’ ‘रयः’ ‘वर्तते’ । अथ प्रत्यक्षः । हे ‘देवासः’ हे देवा इन्द्रादयः ‘भैरु’ । भ्रियत’ आहवनीयादिरूपेणाग्निरत्रेति भ्रा यज्ञाः । यद्वा । ‘भू भर्त्सने’ । मृणन्ति भर्त्सयन्ति योद्धारः अत्रेति भ्राः संप्रामाः । तेषु ‘भोजं दातारम्’ ‘अवत रक्षत’ । ततो युष्माभिः पालितः ‘भोजः’ धनादिदानेन जनानां भोजयिता सन् ‘समनीकेषु संप्रामेषु’ ‘शत्रून्’ ‘जेता जयशीलो भवति ॥ ‘जि जये’ । ताच्छीलिकस्तून् । अत एव ‘न लोकाभ्यम्’ इति शत्रुशब्दस्य षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

‘किमिच्छन्ती’ इत्येकादशार्थं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । वेन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु वचनाज्ञोऽ-सुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनैन्द्रेण श्वामन्वेपयाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता । सा च महती नदीमुत्तीर्य बलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददशौ । अथ तस्मिन्क्षन्तरे पणय इदं धृतामृतमवगाच्छन्त एनां मिश्रीकृत्य संवादमकुर्वन् । तत्र प्रथमातृतीयाद्या अयुजोऽन्त्यावर्जिताः पणीतां वाक्यानि । अत्र स ऋषयः सरमा देवता । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युज एकादशी च पट् सरमाया वाक्यानि । अतस्तासु सर्पिः पणयो देवता । तथा चातुक्रान्ते—‘किमि-च्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूळहा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण ग्रहितामयुग्मः पणयो मिश्रीयन्तः प्रोष्ठुः सा तान्युग्मान्याभिरमिच्छन्ती प्रत्यावष्टे’ इति । गतो विनियोगः ॥

किमिच्छन्तीं सरमां प्रेदमानद् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।

कास्मेहिंतिः का परितक्म्यासीत्कुथं रसाया अतरः पर्यासि ॥ १ ॥

किम् । इच्छन्तीं । सरमां । प्र । इदम् । आनद् । दूरे । हि । अध्वा । जगुरिः । पराचैः ।

का । अस्मेऽहिंतिः । का । परितक्म्या । आसीत् । कुथम् । रसायाः । अतरः । पर्यासि ॥ १ ॥

अनयागच्छन्तीं सरमां दृष्ट्वा पणयो वदन्ति । ‘सरमा सरणशीलैतन्नामिका देवशुनी’ ‘किमि-च्छन्ती’ किं प्राथयमाना सती ‘इदम् अस्मदीयं स्थानं’ ‘प्र’ ‘आनद् प्राप्नोत् ॥ आदृष्ट्वा नशिः

व्याप्तिकर्मा । तस्य लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । छन्दस्यपि दृश्यत इत्यादागमः ॥ 'पराचै-
पराञ्चि पराङ्मुखान्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि ते 'वज्रगुरिः उद्वृणः । महता प्रयत्नेनापि गन्तुं
न शक्यत इत्यर्थः ॥ 'गृ निगारणे' । 'आदगमहन' इत्यादिना किन्प्रत्ययः । 'बहुलं छन्दसि'
(पा. सू. ७. १. १०३) इत्युत्त्वम् ॥ तादृशोऽयम् 'अध्वा' 'दूरे' 'हि विप्रकृष्ट खलु' यद्वा ।
पराचै पराञ्चनेजंगुरिरित्यर्थे गन्त्री पार्णिमाममनालोक्रमाना मतीदं स्थानं प्राप्नोति । दूरेऽयमेध्वा
यच्छया गन्तुं न शक्यते । अतो वयमेतां पृच्छामः । हे सरमे 'का कीदृशी' 'अस्मेदिति' । कोऽस्मा
स्वर्थेदिति । कोऽस्मासु त्वदपेक्षितार्थो निहितः । यद्वा । अस्मासु कोऽर्थो गतः । दधातेर्हि नोतेवां
क्तिनि रूपम् । आगच्छन्त्यास्तव 'का कीदृशी' 'परितक्म्या रात्रि' 'आसीत्' यद्वा । सकृत्तिर्गम्यं ।
परितक्नं परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृशासीत् । 'कथं च' 'रसायाः शब्दायमानाया अन्तरिक्षेनया
द्योजनशतविस्तीर्णयाः' 'पयासि उदकानि' 'अतरः तीर्णवत्यमि' एतद्वाद । अत्र 'किमिच्छन्ती
सरमेयं प्राणद्' (निरु ११. २५) इत्यादिकं निरुक्तं दृष्टव्यम् ॥

इन्द्रस्य दूतीरिपिता चरामि मह इच्छन्तीं पणयो निधीन्वः ।

अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तथा रसाया अतरं पर्यासि ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । दूतीः । इपिता । चरामि । महः । इच्छन्तीं । पणयः । निऽधीन् । वः ।

अतिऽस्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् । तथा । रसाया । अतरम् । पर्यासि ॥ २ ॥

अनया तान् सरमा^१ प्रत्युवाच^२ । हे 'पणय' एतस्मात्तका असुराः 'इन्द्रस्य' 'दूती' । 'सुपां
सुलुक्' इति प्रथमैकवचनस्य सुप्रधानदसः । अहम् 'इपिता' तेनैव प्रेषिता सती 'चरामि' । युष्म-
दीय स्थानमागच्छामि । किमर्थम् । 'व' युष्मदीयान् युष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितान् 'महः' महत्
'विधीन्' बृहस्पतेर्योनियधीन् 'इच्छन्ती' कामयमाना सती चरामि । किंच 'अतिष्कदः' ॥ 'स्कन्दि-
र्गतिशोपणयोः' । भावे द्विषु । अतिष्कन्दनादतिक्रमणाज्जातेन 'भियसा' भयेन 'तत्' नदीजलं 'नः' ।
पूजायां बहुवचनम् । माम् 'आवत्' अरक्षत् । 'तथा' तेन प्रकारेण 'रसाया' नद्याः 'पर्यासि' उदकानि
'अतरं' तीर्णवत्यमि ॥

कीदृङ्इन्द्रः सरमे का इद्रीका यस्येदं दूतीरसरः पराकात् ।

आ च गच्छान्मित्रमेना दधामाथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

कीदृङ् । इन्द्रः । सरमे । का । इद्रीका । यस्य । इदम् । दूती । असरः । पराकात् ।

आ । च । गच्छात् । मित्रम् । एन । दधाम । अयं । गवाम् । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

तेषां धाव्यम् । हे 'सरमे' तव स्वामी 'इन्द्र' 'कीदृक्' । कियत्पराक्रमवान् । 'का' 'इद्रीका' ।
तस्य कीदृशी दृष्टिः । दृष्टिरूपा सेना कियती । 'यस्य' 'दूतीः' दूती त्वम् 'इदम्' अस्मदीयं स्थानं
'पराकात्' अतिदूरात् 'असरः' आगमः । इति तामुक्त्वा इदानीं ते परस्परमाहुः । एषा सरमा
'आ' 'गच्छात्' 'व' आगच्छतु च । गमेर्लट्यादागमः । स्वामी 'भवाति' भवतु । न द्वेकस्या गोः किन्तु
बहूना गवां स्वामी भवतु । वृष्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यते ॥

नाहं तं वेदं दम्यं दमत्स यस्येदं दुतीरसरं पराकात् ।

न तं गृह्णन्ति स्रवतो गभीरा हता इन्द्रेण पणयः श्रयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । दम्यम् । दमत् । सः । यस्य । इदम् । दुती । असरम् । पराकात् ।

अ । तम् । गृह्णन्ति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इन्द्रेण । पणयः । श्रयध्वे ॥ ४ ॥

सरमा वदति । हे पणयः 'तम् इन्द्रं' 'दम्यं हन्तव्यमिति' 'न वेद न जानामि । दमेः अची यत् । कथम् । 'सः इन्द्रः' 'दमत् सर्वांम् अनाम् दमति हिनस्येव ॥ दमेर्लेटि रूपम् । वाक्य-
नेदादनिघातः ॥ 'यस्य' 'दुतीः दुती अहम्' 'इदं युष्मदीयं स्थानं' 'पराकात् अतिदूरादेशात्' 'असरं
प्राप्तमवम् । इन्द्रो हिसितस्यो' न भवतीत्यत्र युक्तिमाह । 'स्रवतः । स्रवणं स्रवः । तमाचरन्ति ॥
आचारार्थे विप् । तुगागमः । जसि रूपम् ॥ स्रवणसीलाः 'गभीरा, गभीरा नद्यः' 'तम् इन्द्रं' 'न
'गृह्णन्ति न संवृण्वन्ति । नाच्छादयन्ति । किंवाविष्कुर्वन्ति । ध्वं यस्य महिम्ना समुद्रं प्रतिमरामः ।
तस्मादहिंस्य इत्येते प्रकटीकुर्वन्ति । 'गृह् संवरणे' । भौवादिकः । तस्मादे 'पणयः यूयम्' 'इन्द्रेण
तादृशपराक्रमेण' 'हताः सन्तः' 'श्रयध्वे ॥' 'सीद् स्वमे' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगाभावः ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अन्तान्सुभगे पतन्ती ।

कस्त एना अवं सृजादयुष्पुतास्माकमायुधा सन्ति त्रिगमा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । या । ऐच्छः । परि । दिवः । अन्तान् । सुभगे । पतन्ती ।

कः । ते । एनाः । अवं । सृजात् । अयुष्वी । उत । अस्माकम् । आयुधा । सन्ति । त्रिगमा ॥ ५ ॥

क्रुद्धाः पणयः मृत्युञ्जः । हे 'सुभगे शोभनस्योभयवदति' हे 'सरमे' 'दिवः' 'द्युलोकस्य
'अन्तान् पतन्तान्' 'परि' 'पतन्ती कुत्र गावस्तिष्ठन्तीति' 'परितो गच्छन्ती' 'त्वम्' 'इमाः' 'परिदृश्य-
मानाः' 'याः' 'गायः' । सुष्मरवयः । गाः 'ऐच्छः कामयसे ताः' 'एनाः' 'गाः' 'एते त्वदीयाः' 'कः'
'अयुष्वी अयुष्वा' 'अव' 'सृजात्' । अस्मात् पर्वतादवसजेत् । विनिर्गमयेत् । सृजेर्लेटि रूपम् ।
अयुष्वी । युधे' क्वाप्रयये 'स्नात्वाद्यश्च' इति निपातितः । मन्समासत्वात्पदादेशमावः ।
नजः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'उत अपि च' 'अस्माकं' 'त्रिगमा तीक्ष्मानि' 'आयुधा आयुधानि' 'सन्ति ।
तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा की वा गा आहरति' ॥ ५ ॥

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिपन्यास्तन्वः सन्तु पापीः ।

अष्टष्टो व एतवा अस्तु पन्था बृहस्पतिर्व उभया न मृकात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिन्याः । तन्वः । सन्तु । पापीः ।

अष्टष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पन्थाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृकात् ॥ ६ ॥

सा ताद्विराह । हे 'पणयः' 'वः' 'युष्माकं' 'वचांसि पूर्वोक्तानि वचनानि' 'असेन्या असेन्यानि ।
सेनार्हाणि न भवन्ति ॥ सेनाशब्दात् तदहंतीत्यर्थे' 'छन्दसि च' इति यथारयः । नजा समासः ।
'ययतोश्चातदर्थे' (पा. सू. ६. २. १५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तथा 'तन्वः' 'युष्मदीयानि

क्षीराणि वअनिपन्थाः इत्थंहाणि न वसन्तु पराक्रमराहिरथेन । पूर्ववत् प्रथयः । 'ओगुंण' (पा. सू. ६. ४. १४६) इति गुण । स्वरश्च तादृक् । यत् 'वार्षी' पापयुक्तानि खन्तु ॥ 'छन्दसी-यनिपी' इतीप्रथयः । जस सु । किंच वः युष्मदीयः वपन्था. मार्गं. वृत्तं गन्तुम् वअष्ट-असमर्थं वअस्तु ॥ 'इण् गती' इत्यस्य तुमर्थे तवैप्रत्यय । 'तवै चान्तश्च युगपत्' (पा. सू. ६. २. ५१) इति घातो प्रत्ययस्य च युगपदुदात्तत्वम् । तत्र हेतुमाह । व युष्मदीयान् वउभया उभयविधान् पूर्वोक्तास्तन्वो देहान् वृहस्पतिः इन्द्रप्रेरित वन वमृळात् न मुखयेत् । किन्तु बाधेत ॥ 'मृड सुखे' । लेख्याहागमः ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वैर्भिवृमुभिर्नृपैः ।

रक्षन्ति तं पुण्यो ये सुगोपा रेकु पदमलंकृमा जगन्थ ॥ ७ ॥

अयम् । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुध्न । गोभिः । अश्वैभिः । वसुऽभि । निऽरुष्ट ।

रक्षन्ति । तम् । पुण्यः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदम् । अलंकृम् । आ । जगन्थ ॥ ७ ॥

ते पुनराहुः । हे वरमे वअयं वनिधिः अस्मदीय. कोश. वअद्रिबुध्नः । 'बन्ध बन्धने' । 'वधेर्बन्धितुपी च' (उ. सू. ३. ५) इति नप्रथयो वुध इत्यादेश । अद्रिर्बन्धको यस्य तारस । तथा आहतै. वगोभिरश्वैभिः अश्वैश्च वसुभिः आधीर्यर्षनैश्च वन्युष्ट. नितरा प्राप्ते भवति ॥ 'अपी गती' । कप्रत्यये 'श्विहितो निष्ठायाम्' इतीदृप्रतिषेध । 'गतिरन्तरः' इति गते. प्रकृति-स्वरश्चम् ॥ 'सुगोपाः । 'शुपू रक्षणे' । आचप्रथयान्तात् किपि अतोऽप्यलोपी । सुगु गोपापितारः । ये वपणयः तैऽसुराः । तं निधिं वरक्षन्ति पालयन्ति । रेकु । 'रेकु ऋक्षाणाम्' । औगादिक उग्रप्रथयः । राक्षितं गोभिः शब्दावमान वपदम् अस्माभिः पालितं स्थानम् वअलंके स्वयमेन वआ वजगन्थ आगतयसि ॥ गमेर्लिटि रूपम् ॥

एह गंमृष्ययः सोमक्षिता अयास्यो अङ्गिरसो नर्वग्वाः ।

त एतमूर्धं वि भजन्तु गोनामथैतद्वचः पुण्यो वसन्ति ॥ ८ ॥

आ । इह । गंम् । ऋषयः । सोमऽक्षिताः । अयास्यः । अङ्गिरसः । नर्वग्वाः ।

ते । एतम् । ऊर्वम् । वि । भजन्तु । गोनाम् । अयं । एतत् । वचं । पुण्यं । वसन् । इत् ॥ ८ ॥

सामा पुनः प्रागुवाच । हे ऋषय वसोमक्षिताः सोमेन तीक्ष्णकृता. सोमपात्रेन मत्ता ॥ 'शिन् निक्षि' । कर्मणि कप्रथयः । 'नृतीया कर्मणि' इति पूर्ववदन्तृतिस्वरश्चम् ॥ तारसा वनवाचा. नवगतयः । यद्वा । अङ्गिरसो सग्रमासीनानि मध्ये केचन वसु मा सुदतिष्टन् तै नववाचा । अनेन दशावा अण्युपलक्ष्यन्ते । उभयविधास्ते वअङ्गिरसः वअप्रथय. तेषा प्रथमं वअयास्यः पतन्नामा च त एते वइह युष्मदीये स्थाने वआ वगमन् आगच्छेयुः ॥ गमे 'छन्दमि लुङ् लुङि' इति सार्वकालिको लुङ् । लुङिवाच्छेरे ॥ आगन्थ च एते वगोनाम् ॥ 'गो' पादान्ते' इति छन्दसि बुडागमः ॥ गवाम् वऊर्वं त समूहं वनि वभजन्त विमार्गं कुर्वु ॥ अत्रापि पूर्ववत् सार्व-कालिको लुङ् ॥ वअ अन्तर वपणय. यूयम् वएतद्वचः एवं यत् स्वयंमामतासीति यद्वाचयमवोचत तद्वाच्यं तदा ववमन्त्रित वमन्त्रः परित्यजन्त एन भवथ ॥ 'वसु उङ्गिरणे' । वानरि 'सुपुं सुङ्गुह' इति जसो लुङ् । तुमागमः । संयोगान्तस्य लोपः । यद्वा । लटि रूपम् । स्वरश्चाङ्गान्दम् ॥

एवा च त्वं सरम आजगन्थ प्रवाधिता सहसा दैव्येन ।

स्वसारं त्वा कृण्वै मा पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम ॥ ९ ॥

एव । च । त्वम् । सरमे । आजगन्थ । प्रवाधिता । सहसा । दैव्येन ।

स्वसारम् । त्वा । कृण्वै । मा । पुनर् । गा । अप । ते । गवाम् । सुडभगे । भजाम ॥ ९ ॥

तथैवमुक्ते सति पणयः प्रणयवाक्यमाहुः । हे ऽसरमे ऽत्वं ऽदैव्येन देवसंवन्धिना ऽसहसा बलेन ऽप्रवाधिता यथा तथा बलपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा दृष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन प्रपीडिता ऽत्वं गृध्रं चेत् ऽआजगन्थ भागतत्वावसि ॥ चतस्रश्चेदर्थे । 'निपातेर्यवदिहन्त' इति तिष्ठो निपाताभावः । गतेर्लिटि थलि रूपम् । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । 'तिष्ठि चोदात्त-वति' इति गतेर्निघातः^१ । श्रिस्वरः^२ ॥ तर्हि ऽत्वा त्वां ऽस्वसारं भगिनीं ऽकृण्वै करवै । समूहा-पेक्षयैकवचनम् । त्वं तु ऽपुनः ऽमा ऽगाः । इन्द्रादीन् मा गच्छ । अपि तर्हि हे ऽसुभगे सरमे ऽते त्वदीयानां ऽगवां समूहं पर्वतादपगमय्य ऽभजाम । त्वं च वयं च विभजाम । विभागं करवामेत्यर्थः ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वमृत्वमिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः ।

गोक्षामा मे अच्छदपुन्यदायमपातं इत पणयो वरीयः ॥ १० ॥

न । अहम् । वेद । भ्रातृत्वम् । नो इति । स्वमृत्वम् । इन्द्र । विदुः । अङ्गिरसः । च । घोराः । गोक्षामा । मे । अच्छदयन् । यत् । आयन् । अप । अतः । इत । पणयः । वरीयः ॥ १० ॥

सा^१ तान्^२ प्रत्याच्छेत् । हे पणयः ऽअहं ऽभ्रातृत्वं ऽन ऽवेद न जानामि । तथा ऽस्वसृत्वं च ऽनो वेद नैव जानामि । के जानन्ति तानाह । ऽइन्द्रः ऽघोराः शत्रूणां भयंकराः ऽअङ्गिरसश्च ऽविदुः जानन्ति । किंच भस्मात् स्थानादहं ऽयन् यदा ऽआयम् इन्द्रादीन् प्राप्रवम् ॥ 'अथ पय गतौ' । लटि क्तम् ॥ तदा ऽमे मदीयाः ऽगोक्षामाः युष्माभिरपहता गाः कामयमाना इन्द्रादयः ऽअच्छद-यन् । युष्मदीयं स्थानमाच्छादयन्ति । 'छद अपवारणे' । ऽअतः कारणाद्दे ऽपणयः^३ ऽवरीय उरुतर गवां घृग्द परियज्य ऽअप ऽइत अन्वस्थानं प्रति गच्छत । यदा । वरीयः प्रभूतमतिदूरं देशं गच्छन् ॥ इव । 'इग् गतौ' । लोटि क्तम् । वरीयः । उरुशब्दादोपसुनि 'प्रियस्थि'^४ इत्यादिना धादेशः ॥

दूरमित पणयो वरीय उद्रावो यन्तु मिनतीर्कुतेन ।

बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूल्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ॥ ११ ॥

दूरम् । इत । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यन्तु । मिनतीः । कुतेन ।

बृहस्पतिः । याः । अविन्दत् । निगूल्हाः । सोमः । ग्रावाण । ऋषयः । च । विप्राः ॥ ११ ॥

हे ऽपणय । यूयं ऽवरीयः उरुतर ऽदूरं दूरदेशम्^५ ऽइत गच्छत । युष्माभिरपहताः ऽगावः ऽअस्तेन सत्येन ऽमिनती । मिनत्यो द्वारस्य विधायकं पर्वतं हिंसत्यो विदारयन्त्यः ऽउत् ऽयन्तु

१. ग२-एवा च एव । २. त-भ-गतेर्निघातः । ३. त१-२.३ ६.७.८-भ१.४.५.७-तिस्वरः; त४.५.भ८-मु-तिस्वरः; भ२-तित्त्वारितः । ४. ग-अन्यान् सा तान्; त-भ-अन्यान् सा तान् । ५. ग२-त४.५-पणयो यूयं । ६. त१.२.३.७-भ१.४-मु-देशं ।

तस्मादुद्धृष्टन्तु । यदा । मिमतीः । व्यस्ययेन कर्मणि शतृ^१ । मीयमाना युग्माभिर्वाध्यमानास्ता गावः । सुखयय्य । गा क्रतेन स्तुतिभिर्गन्तव्येनेन्द्रेण सहय्येन बृहस्पत्यादय उद्यन्तु पर्वतादुद्धृष्ट-
यन्तु । निगूढाः नितरां स्थापिताः । या गाः बृहस्पतिः अविभक्त्यं लप्स्यते तथा सोमः
तदभिव्यक्तिरिति प्रावाणः च विप्राः सैधाविनः अपयः अग्निरसः च लप्स्यन्ते ॥ 'विद्वद् लाभे' ।
तौदादिक । तस्मात् 'छन्दसि लुद्धल्लिट्' इति भविष्यदर्थे लृङ् । 'ने मुचादीनाम्' इति
मुनागमः ॥ १६ ॥

'तेऽवदन्' इति सप्तवं वक्ष्यं सूक्तम् । जुहुनां ब्रह्मवादिन्यपि । ब्रह्मपुत्र ऊर्ध्वनाभा नाम
वा । पृथीमस्यैवावतुष्टुर्भा । शिष्टा पञ्च त्रिष्टुमः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुकान्तं—'तेऽवदन्मत्त
जुह्वं ब्रह्मजाया ब्राह्मो योर्ध्वनाभा वंशदेव्यं अतुष्टुवन्तम्' इति । गतो विनियोगः ॥

तेऽवदन्प्रथमा ब्रह्माकेल्युपेक्षूपारः सलिलो मातरिषा

वील्लहरास्तप उग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा क्रतेन ॥ १ ॥

ते । अवदन् । प्रथमा । ब्रह्मऽक्रित्युपे । अक्षूपार । सलिलः । मातरिषा ।

वील्लहरा । तपः । उग्रः । मयऽभूः । आपः । देवीः । प्रथमऽजा । क्रतेन ॥ १ ॥

अत्रेतिहाममाचक्षते । जुहुरिति ब्राह्मणम् । सा ब्रह्मणो जाया च । बृहस्पतेर्वाचस्पतिर्यादृष्ट-
स्पतेर्जुहुनां भार्या बभूव । कदाचिदस्य किलिपमस्या त्रीर्मांस्यरूपेणमाचक्षे । अत एव स एतां
पर्यायाक्षीत् । अनन्तरमादिष्यादयो देवा मिथो विचार्यनामकिलिपया कृत्वा पुनर्दृष्टपत्ये प्रादुरिति ।
तत्र वर्ण्येति । प्रथमाः मुत्थाः एते देवाः । ब्रह्माकेल्युपे ॥ पृथीमसः । समापस्वरः ॥ ब्रह्मणो
बृहस्पतेः किलिपे पापे जुह्वीर्मांस्यरूपे विषये अवदन् । निःकृष्यायमग्रीचन् ॥ एकारपरावाद्य
प्रकृतिभावाभावः ॥ के ते । प्रहृष्टारः । अत्र वारक — 'आदित्योऽवक्षूपार उग्रतेऽक्षुरारो भवति
क्षूपारः' (निरु. ४. १८) इति । अत्रिमितपरो महागतिरादित्यः सलिलः । अदेवता बह्व्य
मातरिषा वायु वील्लहरा । हरतेरमुनि रूपं हर इति । हरति विनाशयति तमाप्तीति हरस्तेजः ।
प्रभूतैजस्कः । तपः । तृतीयायाः सु । तपसा तापनेन उग्रः उद्गोऽग्निः । मयोभू सुवस्य
भावयिता सोमः देवीः देव्यः आपः । कीदृशः । क्रतेन स्वस्वभूतेन ब्रह्मणा प्रथमजा । आदित
एवोत्पादिताः । एत उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः ॥

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहणीयमानः ।

अन्वर्तिता वर्णो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्णा निनाय ॥ २ ॥

सोमः । राजा । प्रथमः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनरिति । प्र । अपच्छत् । अहणीयमानः ।

अनुऽअर्तिता । वर्णः । मित्र । आसीत् । अग्निः । होता । हस्तगृह्णः । आ । निनाय ॥ २ ॥

प्रथमः सुव्यः सोमो राजा अहणीयमानः पापापमग्नेनालज्जमानः सन् तामेनामकिलिपया
ब्रह्मजायां पुनः बृहस्पत्ये प्रायच्छत् । ततः वर्णः अन्वर्तिता ॥ अग्निः सोमो घातुर्गन्तापो
वर्तते । तस्य तृचि रूपम् । सोममनुमोदयिता आसीत् । मर्त्या एव परिगृह्णाणेति दयामकार्यत् ।
तथा मित्रः च । अनन्तरं होता देवानामाह्वाता मनुष्याणां होमनिर्वाहको वा अग्निः हस्तगृह्ण

तां हस्ते गृहीत्वा षष्ठा षणिताय आनैषीत् । प्रादादित्ययः ॥ हस्तगृह्य । 'नित्यं हस्ते पाणावुपयमने'
(पा. सू. १. ४. ७७) इति हस्तशब्दस्य गतिसंज्ञायां ग्रहिणा समासे त्यप् । एकारलोपश्छान्दसः ।
पदा । हस्तशब्दात् परस्य गृहेच्छान्दसो समासस्पर्षा ॥

हस्तेनैव ग्राह्यं आधिःस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् ।

न दूताय ग्रहो तस्य एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

हस्तेन । एव । ग्राह्यः । आधिः । अस्या । ब्रह्मजाया । इयम् । इति । च । इत् । अवोचन् ।
न । दूताय । ग्रहो । तस्ये । एषा । तथा । राष्ट्रम् । गुपितम् । क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

देवा गृहस्पतिमृचुः । हे गृहस्पते षष्ठ्याः षष्ठाधिः । आधीयन्त आभरणान्यग्रेत्याधिः
हारीम् ॥ 'उपगते घो कि' (पा. सू. ६. ३. १२) इति किमवयवः । अस्याः हारीं गृहस्तेनैव
षष्ठाधिः ग्रहीतव्यमेव । पुनस्ते देवा इदानीम् इयं षष्ठ्यजाया इति एव षष्ठ्योचन् अवादिषु ॥
षष्ठ्यश्चेदर्थः । अत एव 'निषानैर्यथादिहन्त' इति तिङो निषाताभावः । 'ब्रून् स्पृक्तायां पाधि' ।
लुहि भुवो वधिः । 'अस्यतिवक्तित्यातिभ्योऽङ्' इति छ्लेरहादेशः । 'यव उक्' इत्युभागमः ।
अडागमस्वरः ॥ इह अवधारणे । एषा ब्रह्मजाया पुरा षष्ठ्ये ॥ 'दि गतौ वृद्धौ च' । कर्मण्यौगा-
दिकः कित् । गुगभावश्छान्दसः । हिद्वच्चे संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । 'उदासत्स्वरित-
योर्दणः' इति सुपः स्वरितत्वम् ॥ ग्रहिताय स्वया भाग्यान्वेपथ्यार्थं प्रेषिताय दूताय तथा न
षष्ठ्ये । स्वात्मानं न प्रकाशयति । तिष्ठनेलिङि 'प्रकाशनस्थेपात्ययोश्च' (पा. सू. १. ३. २३)
इत्यात्मनेपदम् । 'क्षापद्भृत्वातापाम्' (पा. सू. १. ४. ३४) इति दूतस्य संमदानसंज्ञा ॥ तत्र
द्वहान्तः । यथा षष्ठ्यस्य राज्ञः 'गुपितं रक्षितं' राष्ट्रं राज्यं शत्रवे यथा न प्रकाशयति तद्वदसौ
पौर्वाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं न प्रकाशितवती । इदानीं तु तद्वाहित्येन प्रकाशमानेयौ षष्ठ्य-
जायैवेत्युच्यन् ॥

देवा एतस्यामवदन्तु पूर्वे सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः ।

भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा दधाति परमे व्योमन् ॥ ४ ॥

देवाः । एतस्याम् । अवदन्तु । पूर्वे । सप्तऋषयः । तपसे । ये । निषेदुः ।

भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । उपनीता । दुःधाम् । दधाति । परमे । विद्योमन् ॥ ४ ॥

'पूर्वे चरितमाः' देवाः आदित्यादयः 'एतस्यां विषये' अवदन्त^२ । इयं पापरहितेत्यवादिषुः ।
तथा षष्ठ्ये 'सप्तपथः । समासस्वरः । सप्तमंरथाका ऋषयः' तपसे तपधराण्य 'निषेदुः' निषण्णा
बभूवुः । सदेलिङि रूपम् । उपमर्गेण समामः । ययोगादनिघातः । तेऽप्यवादिषुः । सतः षष्ठीमा
शत्रुरूपणां पापानां भयंकरां सुकृतवतीं पुंशः जाया ब्राह्मणस्य गृहस्पतेः उपनीता । समीपे देवैः
स्थापिता ॥ 'नीत्र प्रापगे' । कर्मणि क् । 'गतिरनन्तरः' इति गते प्रवृत्तिस्वरत्वम् । तथा हि । तपः-
प्रभावः । दुर्धा दुर्धानामपि परमे व्योमन् व्योमन्युक्तमे स्थाने दधाति विदधाति गलु । तस्मात्
पुनामपि देवतापरिग्रहस्पर्शपोमहिमा गृहस्पतेरन्तिके स्थापयति ॥

ब्रह्मचारी चरति वेविपद्विपुः स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।

तेन जायामन्वविन्दद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मऽचारी । चरति । वेविपत् । विपः । स । देवानाम् । भवति । एकम् । अङ्गम् ।

तेन । जायाम् । अन्व । अविन्दत् । बृहस्पतिं । सोमेन । नीताम् । जुह्वम् । न । देवाः ॥ ५ ॥

एवं स्वपतिर्मात्मन्प्रतेति जुहू परोक्षतया वदति । हे देवाः पूर्वं स ब्रह्मचारी जायाभावेन ब्रह्मचारी चरति । अत एव विप सख्येषु यज्ञेषु स्थापितवान् देवान् वेविपत् स्तुतिभिर्हविर्भिन्नभ्यामुषन् वेदेवानाम् एकम् अङ्गं भवति । जायापती यज्ञस्य द्वे अङ्गे गतुः । वेविपत् । 'विप्लव्यात्' । 'जौहोत्यादिक' । 'निजा त्रयाणा गुणः स्त्री' (पा. सू. ७, ४, ७५) इत्यभ्यासस्य गुणः । शतुः 'नाभ्यस्ताऽउत्तु' इति जुमागमप्रतिषेधः । 'अभ्यस्तानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ एतेन देवानां परिचरणेन बृहस्पतिं ज्ञायामं जुह्वानामिकं माम् अभ्यविन्दत् । अनुगम्य अलभत । नशब्द उपमायै । पूर्वं यथा सोमेन नीतां 'सोमो देवद्रव्यार्थः' (ऋ. सू. १०, ८५, ४१) इत्यादिक्रमेण नीतां जुह्वं जुह्वं यथा एवमवात् तद्वदिदानीमपि ॥ जुह्वम् । 'हु दानादनयो' । 'अन्येभ्योऽपि हव्यते' इति क्विप् । 'जुहोतेर्देवं' इति द्विवचनं दीर्घश्च । 'उदात्तपणो हव्यार्त्' इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते 'नोद्धावो' इति प्रतिषेधे 'उदानस्वरितचोर्वणः' इति स्वरितत्वम् ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।

राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥ ६ ॥

पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत ।

राजानः । सत्यम् । कृण्वानाः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनः । ददुः ॥ ६ ॥

लाभहेतुमाह । देवाः ब्रह्मजायां जुह्वं बृहस्पतये पुनः अददुः । वैशब्दः प्रमिद्विवाची । उत अप्यर्थः । मनुष्याः अपि पुनः अददुः । एव देवमनुष्ये कृत दानं सत्यं यथार्थं कृण्वानाः कृषाणाः राजानः अपि पुनः तस्मै ददुः । एवमभ्यवहार्यत्वनिमित्तं पापमपि प्यनाशयः क्षिति भावः ॥

पुनर्दायं ब्रह्मजायां कृत्वी देवैर्निकित्विपम् ।

ऊर्जं पृथिव्या भक्तवार्यौरुगायमुपासते ॥ ७ ॥

पुनऽदायं । ब्रह्मऽजायाम् । कृत्वी । देवैः । निकित्विपम् ।

ऊर्जम् । पृथिव्या । भक्तवार्यं । उरुगायम् । उर्पं । आसते ॥ ७ ॥

देवैः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति जमस्तृतीयादेशः ॥ देवा निमित्तिवपम् ॥ अर्थाभावे अभ्ययीभावः । सत्सामस्वरः ॥ तस्याः कित्विपाभावं वृत्त्वी ॥ 'स्वरव्यादयश्च' इति निपातितः ॥ कृत्वा ब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भाषां पुनर्दायं पुनर्दत्त्वा ॥ 'पुनश्चनसोऽभ्यन्दिमि गतिसंज्ञा वक्तव्या' (पा. सू. १, ४, ६०, २) इति पुनःशब्दस्य गतिमंज्ञायां सत्सामस्त्यर्था । 'अ ह्यपि' (पा. सू. ९.

४. ६९) इतीवप्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ 'वृथिष्याः' 'अजं रसभूतमघं हवींस्त्वं भक्तवाय ॥ 'कवीं यक्' (पा. सू. ७. १. ४७) इति यगागमः ॥ भक्तवा विभज्य 'उत्तराघं बहुकृतिं बहुभिः स्तोतव्यं वा भार्हस्पत्यं यज्ञम्' 'उपासते सेवन्ते ॥ ॥ ७ ॥

'समिद्धः' इत्येकादशचमेकादशं सूक्तं त्रैलोक्यम् । भार्गवो जगदभिरक्षिपिः । तस्य पुत्री रामो वा यः परशुराम इति प्रख्यातः । आप्रीसूक्तमिदम् । अतः समिदाघाः सतनूनपातो नदीनसवजिताः प्रत्युचं देवताः । तथा चानुक्रान्तं—'समिद्ध एकादश जगदभिरक्षिपुतो वा राम आग्रियः' इति । पर्शो जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तं यद्वाविधेयेण सर्वेषाम् । सूत्रितं च—'समिद्धो भवेति सर्वेषां यथार्थं वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति । अभिरक्षयनाद्भूते प्राजापत्ये पर्शो सर्वेषां नित्यमिदमाप्रीसूक्तम् । सूत्रितं च—'प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहथिक्वित्वान्तं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ १ ॥

समऽईद्वः । अथ । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि । जातऽवेदः ।

आ । च । वह । मित्रऽमहः । चिक्वित्वान् । त्वम् । दूनः । कविः । असि । प्रऽचेताः ॥ १ ॥

हे 'जातवेदः जातप्रज्ञाग्रे' 'देवः स्वसेजसा दीप्यमानसुखं' 'मनुष्यः मनुष्यस्य धृष्टुः' 'दुरोणे' । गृहनामैतत् । दुर्यने आघासेन रक्षितव्ये गृहे 'अथ अस्मिन् कर्मणि' 'समिद्धः' सम्यक् प्रगर्हितः । सन् 'देवान् इन्द्रादीन्' 'यजसि' । हविर्भिः पूज्य ॥ समिद्धः । 'इन्धी दीर्ता' । कर्मणि के । 'श्रीदितो निष्ठापाम्' इतीदमितिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे 'मित्रमहः' स्तुत्यस्मोत्तुलक्षणवेन मित्रभूतानां स्तोत्राणां पूजयितः तैः पूज्यमान वामे 'चिक्वित्वान्' सैः कृताः स्तुतीः प्रदानन् चेतनावान् वा त्वमस्मदीये यज्ञे देवान् 'आ च वह' 'च । आप्रापय ॥ 'वह प्रापणे' । छोटि रूपम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः ॥ तथा 'कविः क्रान्तप्रज्ञः अत एव' 'प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः' 'स्वं' 'दूतः' देवानां हविष्प्रापणेन हितकारी भवति ॥

तनूनपात्पथ क्रतस्य यानान्मध्वा समुज्जन्तस्वदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिरूत युञ्जमुन्धन् देवत्रा च कृणुहध्वरं नः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । पथः । क्रतस्य । यानान् । मध्वा । समुऽअजन् । स्वदय । सुऽजिह्व ।

मन्मानि । धीभिः । उत । युञ्जम् । ऊन्धन् । देवऽत्रा । च । कृणुहि । अध्वरम् । नः ॥ २ ॥

हे 'तनूनपात्' । नपादित्यनन्तरापत्यनामधेयम् । गौरवार्थं तनूरुच्यते । तता अस्यां ओगाः क्षीरादय इति । तस्याः पथो जायते पयस आन्यं तस्मादग्निः । यद्वा । अन्तरिक्षे तता आपस्तन्यं ताम्य ओषष्पादयः तेष्वोऽग्निरिति । एषरूपं हे 'सुजिह्व' शोभनज्वाल । यद्वा जिह्वेति बाहूनाम् । शोभनवाग्रे 'क्रतस्य यज्ञस्य' 'यानान् फलप्राप्तिहेतुम्' 'पथः मार्गान् हविरारयान्' 'मध्वा मदकरेण रसेन यद्वा वागजनितेन रसेन' 'समजन् सम्यग्दीपयन्' 'स्वदय स्वादय । स्वादूकुर ॥ 'स्वद आस्वादने' । निष्पुपधार्द्वयमाकण्डन्दसः ॥ किंच 'मन्मानि' । मन्मतेरचेतिकर्मणः । मननीयानि अस्मदभिप्रेतानि स्तोत्राणि 'धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा' 'उत अपि च' 'यज्ञं यजनीयं हविष्यं' 'अध्वन्

समृद्धानि कुर्वन् वनः अस्मदीयम् अध्वरं यज्ञं देवग्रा देवेषु कृणुहि कुरु ॥ देवशब्दात् 'देव-
मनुष्य' इत्यादिना सप्तम्यर्थे प्राप्स्यत्ययः ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्ये वसुभिः सजोपाः ।

त्वं देवानामसि यद्ध होता स एनान्यक्षीपितो यजीयान् ॥ ३ ॥

आजुह्वानः । ईड्यः । वन्द्यः । च । आ । याहि । अग्रे । वसुऽभिः । सजोपाः ।

त्वम् । देवानाम् । असि । यद्ध । होता । सः । एनान् । यक्षि । इपिनः । यजीयान् ॥ ३ ॥

हे ऽभस्ते त्वमस्मत्कर्मणि^१ ऽआ ऽयाहि आगच्छ । कीदृशः । ऽआजुह्वान' देवानामाह्वाता । 'हु-
दानादनयो' । औहोत्यादिकः । अयस्तत्स्वरः । 'ईड्य' । ईडिरध्वेपणाकर्मा । अध्वेप्य प्रार्थ्यमाना^२
वन्द्याः स्तोतव्यः । वसुभिः देवैः । सजोपा सह प्रीयमाणः । आगम्य च हे ऽयद्ध । महश्चामितम् ।
हे महन् स' । एवं ऽदेवानां ऽहोता आह्वाता ऽभिः । ततः ऽयजीयान् ॥ वष्टुत्वादीपसुनि 'तुरिष्टे-
मेय'सु' इति तुषी लोपः ॥ वष्टुतर' ऽसः त्वम् ऽइपितः अस्माभिरध्वेपितः प्रार्थितः सन् एतान्
देवान् ऽयक्षि यज । हविषा पूजय ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अहाम् ।

व्युं प्रथते त्रितुरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रदिशा । पृथिव्या । वस्तौ । अस्या । वृज्यते । अग्रे । अहाम् ।

वि । ऊँ इति । प्रथते । त्रिऽतरम् । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥ ४ ॥

यदिदं ऽप्राचीनं प्राग्वह्यं प्राग्वृण्व ऽबर्हिः अस्ति तदिदं ऽपृथिव्या' वेदिलक्षणायाः
वस्तौ' ॥ 'वस आच्छादने' । तुम्प्रात्ययः । 'वसुध्वये बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी । यद्वा । भाष-
लक्षणे तोसुन् द्रष्टव्यः । वसनायाच्छादनार्थम् ऽअहाम् ऽअग्रे पूर्यहे ऽप्रदिशा प्रकुर्येण दिश्यमानेन
मन्त्रेण ऽअस्याः प्राच्या दिशः ऽवृज्यते ऽवृथते आदितये । तथा च निगम — 'त आ वहन्ति कवच-
पुरस्तात्' (सि. सं. १.१.२.१) इत्यादि । तच्चाहर्तं ऽवरीय- उस्तर बर्हिः । वदितर विस्तीर्णतरं यथा
भवति तथा ऽवि ऽप्रथते । विविधमेव वेद्या प्रकृतं भवति । तथा ऽदेवेभ्यः ऽअदितये^३ वेदिलक्षणाया
पृथिव्यै च ऽस्योनं सुखकरं भवति । विस्तीर्णं बर्हिषि देवाः सुखं निषीदन्ति ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुर्ममानाः ।

देवीर्दारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिऽभ्यः । न । जनयः । शुर्ममानाः ।

देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वमऽइन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रऽअयनाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वती' । इयचो व्यापनम् । तद्वत् । 'वा छन्दमि' इति पूर्वसर्गोदीर्यः ॥ ता द्वार-
देवताः ऽउर्विया ॥ उरुशब्दाच्चतुर्वैकवचने 'इयादिवाजीकाराणामुपसंत्थानम्' (पा. सू. ७. १.

१. ग-त-म-२.८-त्वस्मिन् कर्मणि; म१-त्वमस्मि कर्मणि, म४-त्वमस्मि कर्मणि; म७-त्वमस्मि
कर्मणि । २. त४-५-पूज्यमानः । ३. ग१-२-अदितये ऋदीनायै ।

३९. १) इतीयादेशः ॥ उरत्वेन वि विधयन्तां विधोषेणाधिता भवन्तु । तत्र दृष्टान्तः । पतिभ्यो न यथा पतीनामर्थाय संभोगकाले शुभ्रभमानाः शोभमानाः जनयः जाया विश्रयन्ति तद्वदस्मिन् कर्मणि विश्रयन्ताम् ॥ हे बृहतीः महत्यो हे विश्रमिन्वाः ॥ इविः प्रीणनार्थः । तस्मात् कर्मण्युपपदे अण् । इदिवाचुम् । 'तपुरुषे कृति बहुलम्' इत्यत्र बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् ॥ सर्वस्य प्रीणयिभ्यो हे द्वारः देवीः द्वाराभिमानिभ्यो हे देव्यः यूयं देवेभ्यः देवानामर्थाय सुप्रायणाः सुप्रगमनाः सुविवृतः भवत ॥ ८ ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उपासानक्ता सदता नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ६ ॥

आ । सुष्वयन्ती इति । यजते इति । उपाके इति । उपसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।

दिव्ये इति । योषणे इति । बृहती इति । सुरुक्मे इति सुसुरुक्मे ।

अधि । श्रियम् । शुक्रपिशम् । दधाने इति ॥ ६ ॥

सुष्वयन्ती । 'अय पय गती' । दातयुपसर्गस्य सोर्द्धिर्बन्धनं छान्दसम् । सुहु अपमयी गच्छत्ययी । यद्वा । स्वपेयन्तस्य वर्णलोप ॥ सुष्वपयन्ती । यजते यष्ट्यै उपाके उपक्रान्ते उपासानक्ता उपाश्च नक्तं च ॥ इदं 'उपासोपसः' (पा. सू. ६. ३. ३१) इत्युपासादेशः । 'देवताद्वये च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणगपधृतिरवरात्मम् ॥ अहोरात्रदेव्यो योनौ अस्मिन् यत्स्थाने अनि नितरां निपमेन वा आ सदाताम् आसीदताम् । सर्वेर्लुङि रुदिवाप्प्लेहः । कीदृशौ । दिव्ये दिवि भवे योषणे योषिताविष प्रीणयिभ्यो । यद्वा । योषणे समिते परस्परतोऽदिवित्ते । बृहती गुणैर्महत्यौ सुरक्मे शोभनदीति ॥ रक्मम् । रोचतेर्मकरप्रत्यये कुरुवे च कृते रूपम् ॥ शुक्रपिशं शोचमानरूपां श्रियम् अधि दधाने अधिकं धारयन्त्यौ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमांसा यज्ञं मनुषो यज्यै ।

प्रचोदयन्ता विदथेण कारु प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुवाचा । मिमांसा । यज्ञम् । मनुषः । यज्यै ।

प्रचोदयन्ता । विदथेणु । कारु इति । प्राचीनम् । ज्योतिः । प्रदिशा । दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या ॥ 'देवाद्यजर्ग' इति यजुप्रस्थयः । देवसर्वजिघ्रसी होतारी होमनिष्पादकी होतृनामकाः ब्रह्म्यादिष्टावस्मिन् यज्ञे आसीदताम् । कीदृशौ । प्रथमा मनुष्यहोतुः पूर्वभाविनी सुवाचा शोभनस्तोत्रा मनुषः मनुष्यस्य सर्वस्य यद्वा । यज्यै यागनिवृत्तये ॥ यज्ञेस्तुमर्थे शाय्यप्रस्थयः ॥ यज्ञं 'मिमांसा निर्मिमनानुत्पादयन्ता' विदथेणु । विदन्त्यत्राविजः स्वस्वकमार्गमिति विदधा यज्ञः । तेनूरियजो यजमानाश्च प्रचोदयन्ता प्रेरयन्ती कारु स्तुतीनां कर्तारो प्राचीनं पूर्वस्यां दिशि यष्टयत्वेन स्थितमाहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रदिशा प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण यद्वा प्रदिश्यमानेन मन्त्रेण विदन्ता निर्वहन्ती ॥

१. त-५-यज्ञकर्मणि । २. त-५-देशः सुपो ङादेशः । ३. त-अ- 'नि' नास्ति । ४. त-अ-समिते । ५. त-५-शोभमानरूपा । ६. त-अ-प्रस्थयः ।

आ नो यज्ञं भारती त्वमेत्विळा मनुष्यदिह चेतयन्ती ।

तिस्रो देवीर्विहिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । नः । यज्ञम् । भारती । त्वम् । एतु । इळा । मनुष्यत् । इह । चेतयन्ती ।

तिस्रः । देवीः । विहिः । आ । इदम् । स्योनम् । सरस्वती । सुऽअपसः । सदन्तु ॥ ८ ॥

भारती । भरत आदित्यः । तस्य स्वभूता दीप्तिः ॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे उक्तादित्वाद्भू (पा. सू. ४. १. ८९) । 'दिहृडाण्य' इति ङीप् । यः अस्मदीयं वशं त्वं क्षिप्रम् आ एतु आगच्छतु । तथा मनुष्यत् मनुष्यो यथा इह मया कृतंयमिति जानाति तद्वत् वेतयन्ती जानाना इळा देवी च इह अस्मिन् कर्मण्यागच्छतु । तथा सरस्वती च । स्वपसः सुप्तमां । अप इति कर्मनाम ॥ आमीतेरमुनि आप कर्माख्याया इस्वः । बहुव्रीहौ 'आपुदात्तं ङाच्छन्दसि' इत्युत्तर-पदापुदात्तरवम् ॥ एता तिस्रो देवीः, देव्यः स्योनं सुप्तकरम् इह विहिः इमं यज्ञम् आ सदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ सदेष्टेति सीदादेशामावाच्छान्दसः ॥

त्वादृष्ट्य पशोर्वापाः 'य इमे' इत्येपावुवाक्या । सूत्रितं च—'य इमे धावापृथिवी जनित्री तन्नस्तुरीपमथ पोपयितु' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

य इमे धावापृथिवी जनित्री रूपैरर्पिश्चन्द्रवनानि विश्वा ।

तमद्य होतरिपितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ९ ॥

यः । इमे इति । धावापृथिवी इति । जनित्री इति । रूपैः । अर्पिषत् । चन्द्रवनानि । विश्वा । तम् । अद्य । होतः । इपितः । यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥ ९ ॥

यः, त्वष्टा देवः । जनित्री विश्वस्य जनयित्री इमे धावापृथिवी ॥ इन्द्रे 'दिवो धावा' इति धावादेशः । आपुदात्तः । पृथिवीशन्दो ङीप्न्तत्वेनान्तोदात्तः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ धावापृथिवी रूपैः देवतिर्यङ्मनुयाधाकारैः अर्पिषत् रूपवत्याव-करोत् ॥ 'पित्त अवयवे' । तौदादिकः । 'शे शुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥ तथा विश्वा सर्वाणि भूतजानानि रूपयुक्तान्यकरोत् । हे होतः यजीयान् यद्वृत्तमः विद्वान् सर्वं जानानः त्वम् इपितः अस्माभिरप्येपित प्रार्थितः सन् इह अस्मिन् कर्मणि अथ अस्मिन् दिने तं त्वष्टारं देवं यक्षि । स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा यज पूजय ॥

उपायसृज त्मन्याः समञ्जन् देवानां पार्थ ऋतुथा हवीर्यि ।

वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ १० ॥

उपऽअवसृज । त्मन्याः । समऽअञ्जन् । देवानाम् । पार्थः । ऋतुऽया । हवीर्यि ।

वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः । स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥ १० ॥

हे घनस्पते यूप त्मन्याः ॥ आत्मन्नादस्य तृतीयैकवचने यादेशः । 'मन्त्रेष्वाद्यादेशात्मनः' इत्याकारलोपः । आत्मनश्च वक्तुया कर्तौ कर्ता प्राप्ते काले 'देवानाम्' अर्थाय पाय पशुलक्षण-

१. त१.२.३.६.७.८-अ- 'त्य' नास्ति । २. त४.५-वर्माख्याया हस्वो नृत् वेति । ३. त-म-मु-धीपतत्वेनाद्युदात्तः । ४. त४.५-युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ।

मधमन्यानि च 'हवींषि' 'समञ्जन्' सम्यग्यत्कीकुर्वन् 'उपावसुज' उपागम्य प्रयच्छ ॥ 'गतिर्गती' (पा. सू. ८. १. ७०) इति गतेर्निघातः ॥ किञ्च 'वनस्पतिः' योऽयं यूपः 'शमिता' पुतलामकः 'देवः' यद्वा शमिताः 'अग्निः' देवो दीप्यमान आहवनीयात्बोऽग्निर्गते त्रयः 'मधुना' मधुरेण 'धृतेन' । यद्वा मधुनोदकेन प्रोक्षणेनयनादिगतेन धृतेन च । 'हव्यं' हवनयोग्यं 'स्वदन्तु' स्वादूक्यन्तु ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत युञ्जमाग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

सद्यः । जातः । वि । अमिमीत । यज्ञम् । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरःङगाः ।
अत्य । होतुः । प्रदिशि । कृतस्य । वाचि । स्वाहाऽकृतम् । हविः । अदन्तु । देवाः ॥ ११ ॥

अयमग्निः 'सद्यः' तदानीमेव 'जातः' जायमान एव 'यज्ञं' 'व्यमिमीत' विशेषेण निमिमीते । उत्पादयति ॥ 'माह' माने क्षप्ते च । 'जाहोत्यादिक' ॥ अत एवायम् 'अग्निः' 'देवानां' 'पुरोगाः' प्रथमगामी मुख्यः 'अभवत्' ॥ गमेर्विट्प्रत्यय आत्वे च कृते रूपम् ॥ ततः 'प्रदिशि' प्रकृष्टायां दिशि प्राच्याम् 'कृतस्य' आहवनीयात्प्रजातस्य 'अस्य' 'होतुः' होमनिष्पादकस्याग्नेः 'वाचि' । अत्र बागाध्रय आस्थं लक्ष्यते । वाच्यास्ये 'स्वाहाकृतं' स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं 'हविः' सर्वे 'देवाः' 'अदन्तु' भक्षयन्तु । इदं सूक्तं यास्कैः सम्यगभ्यधाधि (निरु. ८. ५-२१) । तदत्रानुसंधीयताम् ॥ ॥ १ ॥

'मनीषिणः' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तं वैरुपस्याष्टादंष्ट्रस्यार्थं वैष्टुमसैश्वरम् । तथा चानुक्रम्यते—
'मनीषिणो दशाष्टादंष्ट्रः' इति । गतो विनियोगः ॥

मनीषिणः प्र भरध्वं मनीषां यथायथा मतयः सन्ति नृणाम् ।

इन्द्रं सत्यैरेरयामा कृतेभिः स हि वीरो गिर्वणस्युर्विदानः ॥ १ ॥

मनीषिणः । ॥ । भरध्वम् । मनीषाम् । यथाऽयथा । मतयः । सन्ति । नृणाम् ।
इन्द्रम् । सत्यैः । आ । ईरयाम् । कृतेभिः । सः । हि । वीरः । गिर्वणस्युः । विदानः ॥ १ ॥

हे 'मनीषिणः' स्तोतारः 'मनीषां' मनस ईशित्रीं स्तुतिभिर्द्राय 'प्र' 'भरध्वं' कुहत । 'नृणां' कर्मनेतृणां युष्मार्कं 'यथायथा' 'मतयः' 'सन्ति' भवन्ति तथा बुदयनुसारेण स्तुतिं वुरुध्वम् । वयं च 'कृतेभिः' कृतैः 'सत्यैः' यथार्थभूतैः स्तोत्रैः 'इन्द्रम्' 'पूरयाम' यज्ञं प्रत्यागमयाम । 'ईर शर्ता' । 'प्यस्तस्य' लोट् ॥ 'हि' घतः 'विदानः' ज्ञानानः समर्थः स इन्द्रः 'गिर्वणस्युः' । गीर्भिर्वनन्ति संमजस्त' इति गीर्वणसः स्तोतारः ॥ वनेतरेषुनि रूपम् । उपपदस्य दीर्घमाचञ्छान्तसः । तदन्ताद् ऋप् । 'वयान्छन्दसि' इत्युपस्ययः ॥ स्तोतृन् कामयमानः खलु । अतस्तमभिष्टुन ॥

कृतस्य हि सर्दसो धीतिरधौत्सं गाष्ट्यो वृषभो गोभिरानट् ।

उदतिष्ठच्चविषेणा रवेण महान्ति चित्सं विव्याचा रजांसि ॥ २ ॥

कृतस्य । हि । सर्दसः । धीतिः । अधौत् । सम् । गाष्ट्यः । वृषभः । गोभिः । आनट् ।
उत् । अतिष्ठत् । तविषेण । रवेण । महान्ति । चित् । सम् । विव्याच । रजांसि ॥ २ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-यथा । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-प्रकुर्वन् । ३. ग-वीरः समर्थः ।
४. ग-संमजति ।

‘वक्रतस्य उदकस्य’ ‘सदम’ स्थानस्यान्तरिक्षस्य ‘धीतिः धारकः’ इह इन्द्रः ‘अर्घात् घोनेते प्रकाशते ।’ ‘हि प्रसिद्धौ ॥ ‘घुन दीप्तौ’ । लुडि ‘घुदम्यो लुडि’ इति परस्मैपदम् । ‘प्लेलुंक् छान्द्रम् । हल्न्तलक्षणा वृद्धिरपि ॥ यद्वा । अर्घात् । तादृश इन्द्रो यज्ञमभिगच्छति ॥ ‘सु अभिगमे’ आदादिक. । लङ् । ‘उतो वृद्धिलुंकि हलि’ इति वृद्धिः ॥ ‘गार्धेयः । सवृषसूता धेनुगृष्टि. । तस्या अपत्यं’ ‘वृषभो’ ‘गोभिः’ ‘सम्’ ‘आनट् संख्यामोति । तथैषोऽपि सर्वं स्वमहिम्ना ध्यामोति । तथा’ ‘तविषेण । महत्तामेतन् । महता’ ‘रवेण शब्देन’ ‘उदतिष्ठत् । उच्छ्रित उन्नतोऽभवत् । अत एव’ ‘महान्ति’ ‘चित् महान्त्यपि’ ‘रजांसि उदकानि भुवनानि वा’ ‘सं’ ‘विम्याच संख्यामोति ॥

इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेद स हि जिष्णुः पथिकृत्सूर्याय ।

आन्मेनां कृण्वन्नच्युतो भुवद्भोः पतिर्दिवः संनजा अप्रतीतः ॥ ३ ॥

इन्द्रः । किल । श्रुत्यै । अस्य । वेद । सः । हि । जिष्णुः । पथिकृत् । सूर्याय । आत् । मेनाम् । कृण्वन् । अच्युतः । भुवत् । गोः । पतिः । दिवः । संनजाः । अप्रतिष्ठतः ॥ ३ ॥

‘अस्य अन्मदीयस्य स्तोत्रस्य’ ‘श्रुत्यै श्रवणाय’ ‘इन्द्रः’ । ‘किल इन्द्र एव’ ‘वेद जानाति ।’ ‘स’ ‘हि स एव’ ‘जिष्णुः’ ‘वायूना जयशीलः’ । ‘सूर्याय’ ‘पथिकृत् मार्गकर्ता’ भवति । किंच ‘अच्युतः’ ‘शत्रुभिरगत्यो घृपणश्च’ ‘मेनाम् आत्मानं’ ‘कृण्वन् कुर्वन्’ इन्द्रः ‘आत् । आगच्छत्यस्मदीयं यज्ञम् ।’ ‘मेनाभवो घृपणश्च’ ‘सुमतो’ (अ. सं. १. ५१. १३) इति मन्त्रान्तरम् ॥ ‘अस गतिर्दीप्यादानेषु’ । आदादिकः । — — — ॥ ‘दिवः’ ‘शुलोकस्य च’ ‘पतिः’ ‘भुवन् अभूत् ॥ भवतेल्लङ् । वाच्यभेदादनिघात ॥

इन्द्रो मुहा महतो अर्णवस्य व्रतामिनादङ्गिरोभिर्गुणानः ।

पुरुणि चिन्नि तताना रजांसि दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥ ४ ॥

इन्द्रः । मुहा । महतः । अर्णवस्य । व्रता । अमिनात् । अङ्गिरोऽभिः । गुणानः । पुरुणि । चित् । नि । ततान् । रजांसि । दाधार । य । धरुणम् । सत्यताता ॥ ४ ॥

‘इन्द्रः’ ‘अङ्गितोभिः’ ‘अभिभिः’ । ‘गुणानः’ ‘स्तूयमानः’ सन् ‘महतो’ ‘अर्णवस्य’ । ‘अर्णवः’ ‘सलोपश्च’ (का. ५. २. १०९. ३) इति ध्रुवस्य ॥ उदकवतो मेघस्य ‘व्रता’ व्रतानि कर्माणि ‘महा’ स्वमहिम्नैव ‘अमिनात्’ आहसीत् ॥ ‘मोद् हिंसायाम्’ । एटि ‘मीनातेर्निगमे’ इति ह्रस्वः ॥ ततः ‘पुरुणि’ ‘चित् बहुन्त्येव’ ‘रजांसि उदकानि’ ‘नि’ ‘ततान्’ ‘मीचीनान्यकरोत् ।’ ‘यः’ इन्द्रः ‘सत्यताता सत्यं देवैस्तेते ।’ यद्वा । सत्यशब्दादपि स्वाधिक्यस्तात्तिल् द्रष्टव्यः । सत्ये । शुलोके ‘धरणं धारकं बलं’ ‘दाधार’ आधारयत् ॥

इन्द्रो दिवः प्रतिमानं पृथिव्या विमो वेद सर्वना हन्ति शुष्णम् ।

महीं चिद्यामार्तनोत्सूर्येण चास्कर्म चित्कर्मनेन स्कर्मायान् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । दिवः । प्रतिऽमानम् । पृथिव्याः । विश्वा । वेद । सर्वना । हन्ति । शुष्णम् ।
महीम् । चित् । घाम् । आ । अतनोत् । सूर्येण । चास्कम्भं । चित् । स्कम्भेन । स्कम्भीयान् ॥ ५ ॥

‘दिवः शुलोकस्य’ पृथिव्याः च ‘प्रतिमानं महत्त्वेन प्रतिनिधिः’ इन्द्रः ‘विधा सर्वाणि’
‘सर्वना सघनानि’ वेद सोमपानार्थं जानाति । ‘शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतज्जामानमसुरं’ हन्ति ।
‘वायव्यभेदादनिघातः’ अपि च ‘महीं’ चित् महीमपि’ ‘घां’ सूर्येण ‘अतनोत्’ । सर्वत्र प्रकाश-
युक्तामकरोत् । ‘स्कम्भीयान् स्कम्भयितृणां मध्ये धेष्टः सः’ स्कम्भेन ‘चित् तिरोधनसाधनेन’
‘सामर्थ्येनैव’ चास्कम्भ । शुलोकमवरद्धमकरोत् ॥ स्कम्भः सौत्रो घातुः । लिटि ‘तुजादीनाम्’
इति दीर्घः । चित्स्कम्भेन इत्यत्र संहितायां मलोपः । उपसृष्टस्य सम्भेः ‘उद्ः स्थानम्भोः’ (पा.सू.
८. ४. ११) इति सलोप उक्तः । चित्पूर्वस्य स्कम्भेरपि भवति छन्दोविपर्ययात् ॥ १० ॥

वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रमस्तुरदेवस्य शूशुवानस्य मायाः ।

वि धृष्णो अत्र धृपता जघन्थार्थामवो मघवन् बाह्वोजाः ॥ ६ ॥

वज्रेण । हि । वृत्रऽहा । वृत्रम् । अस्तः । अदेवस्य । शूशुवानस्य । मायाः ।

वि । धृष्णो इति । अत्र । धृपता । जघन्थ । अर्प । अभवः । मघऽवन् । बाहुऽभोजाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ‘वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता’ ‘वज्रेण’ ‘वृत्रम्’ ‘अस्तः’ अस्तुणाः । अवधी ॥ स्तुणातेर्लङि
‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । सिपि गुणः । ‘हियोगादनिघातः’ ॥ अनन्तरं हे ‘धृष्णो धर्षण-
शील त्वम्’ ‘अदेवस्य अघोतमानस्य’ ‘शूशुवानस्य स्वबलेन वर्धमानस्य तस्य’ ‘मायाः’ ‘धृपता’
‘समर्थेन वज्रेण’ ‘अत्र’ अस्मिन् काले एव ‘वि’ ‘जघन्थ विनाशितवानसि’ ॥ इत्सेछिटि यलि ‘अभ्या-
सात्’ इति कृत्वम् ॥ ‘अथ हे’ ‘मघवन् धनवसिन्द्र’ ‘बाह्वोजाः भुजबलवान्’ ‘अभवः’ ॥

सर्वन्त यदुपसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामविन्दन् ।

आ यन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो नकिरद्धा नु वेद ॥ ७ ॥

सर्वन्त । यद् । उपसः । सूर्येण । चित्राम् । अस्त्य । केतवः । राम् । अविन्दन् ।

आ । यद् । नक्षत्रम् । ददृशे । दिवः । न । पुनः । यतः । नाकिः । अद्धा । नु । वेद ॥ ७ ॥

‘यत् यदा’ ‘उपसः उप कालः’ ‘सूर्येण सूर्यात्मकेनेन्द्रेण’ ‘सर्वन्त संगच्छन्ते’ । ‘सर्व’
‘समवाये’ । मौवादिकः । तदानीम् ‘अस्य स्वभूताः’ ‘केतवः सर्वस्य प्रशापका रश्मयः’ ‘चित्रां’
‘नानावर्णा’ ‘रां रायं शिष्यम्’ ‘अविन्दन् अलभन्त’ । ‘पुनः’ उदयानन्तरं ‘यत् यदा’ ‘दिवः’ ‘नक्षत्रं’
‘न’ ‘ददृशे न दृश्यते’ ॥ इतो वर्द्धणि लिट् । यद्योगादनिघातः ॥ तदानीं ‘यत्’ ॥ इणः^२ ‘रात्रन्तस्य’
‘सति’ ‘शानुरनुमो मघजादी’ इति विभक्तेरदात्तत्वम् ॥ सर्वत्र गच्छतोऽस्य रश्मीन् ‘नकिः’ न
‘कश्चिद्’ ‘नु’ ‘वेद जानाति’ । एतत् ‘अद्धा’ सत्यमेव ॥

दुरं किल प्रथमा बंशुरासामिन्द्रस्य याः प्रसवे ससुरारपः ।

कं सिददग्रं कं धूम आसामापो मघ्यं कं वो नूनमन्तः ॥ ८ ॥

दूरम् । किल । प्रथमा । जग्मु । आसाम् । इन्द्रस्य । याः । प्रऽमवे । सलुः । आपः ।
क । स्वित् । अप्रम् । क । वृध्न । आसाम् । आप । मर्यम् । क । वृ । नूनम् । अन्तः ॥ ८ ॥

१ आसाम् अपां मध्ये १ प्रथमाः प्रथमगामिन्यन्ता आप १ दूरं १ किल १ जग्मु । दूरमेव
गताः १ । १ याः १ आप १ इन्द्रस्य १ प्रसवे प्रेरणे ॥ 'पृ प्रेरणे' । 'जवसवी' चेति वक्तव्यम्' (पा. सू.
३. ३. ५६. ४) इत्यपवादोऽच् । 'यायवन्कात्रवित्रकाणाम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्य
आज्ञायां १ ससु सरन्ति । गच्छन्ति गलु । अथ प्रत्यक्षकृत् । हे १ आप १ आसा युष्माकम् १ अप्र
१ क १ स्वित् । कुत्र वर्तते । १ वृध्न' मूर्धं च १ क । तथा १ व युष्माकं १ मर्यं च १ क १ नूनम् इदानीं
युष्माकम् १ अन्तः अग्रसानं च क । सर्वगतवादिनिर्ज्ञायमानतमना आसन्नित्यर्थः ॥ क । किंश्चात्
सप्तम्यर्थे 'किमोऽत्' इत्यध्यायः । 'कानि' इति कानिदेशः । तिरस्वरितः । अन्तः । अमेर्यमर्थस्य
'असिहति' इत्यादिना सन्प्रत्ययः ॥

सृजः सिन्धूरहिना जग्रसानां आदिदेताः प्र विविजे जयेन ।

मुमुक्षमाणा उत या मुमुजेऽधेदेता न रमन्ते निर्विक्ताः ॥ ९ ॥

सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् । आत् । इत् । एता । प्र । विविजे । जयेन ।
मुमुक्षमाणा । उत । या । मुमुजे । अर्थ । इत् । एता । न । रमन्ते । निर्विक्ताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र १ अहिना अहन्त्येन वृत्रेण मेवेन वा १ जग्रसानान् ॥ 'प्रस अदने' । अनुदात्ते ।
छन्दमि लिट् कामच् ॥ प्रस्ताः १ मिन्नु स्वयन्दमाना अप १ सृज अमृज ३ निरगमयः । १ आदिन् ।
इदवधारणे । अनन्तरमेव १ एताः आप १ जयेन येतेन १ प्र १ विविजे । सर्वत्र अग्र्यन्तं चलिता
मभूवु ॥ 'ओषिजी मयचलनयोः' । अनुदात्ते । लिटि 'इयो रे' (पा. सू. १. ४. ७६) इतीरयो
रेआदेशः ॥ १ उत अपि च १ मुमुक्षमाणा । इन्द्रेण मोक्षयितुमिच्छमाणा । १ या आप । १ मुमुजे इन्द्रेण
मोक्षिता अभूवन् ॥ मुचे कर्मणि लिट् ॥ १ अयेन् अनन्तरमेव १ निर्विक्ताः नितरां छुदा आप १ न
१ रमन्ते । एकत्र न क्रीडन्ति । किन्तु सर्वत्र गमनशीला इत्यर्थः ॥

मघ्रीचीः सिन्धुमुक्षतीरिवायन्तमनाज्जार आरितः पूर्वमिदासाम् ।

अस्तमा ते पार्थिवा वध्न्यस्मे जग्मुः सूनृता इन्द्र पूर्वीः ॥ १० ॥

सुग्रीची । सिन्धुम् । उज्जनी.ऽईव । आयन् । मनान् । जार । आरित । पु.ऽभित् । आसाम् ।
अस्तम् । आ । ते । पार्थिवा । वध्न्यस्मि । अस्मेदति । जग्मु । सूनृता । इन्द्र । पूर्वीः ॥ १० ॥

१ मघ्रीची ॥ 'महस्य सघ्नि' इति मघ्रीत्यादेशः । 'अघ्नेधोषमन्थानम्' इति टीप् ।
अलोपदीर्घा । 'वा छन्दमि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ महाघ्नना महागमना आप १ मिन्तुं समुद्रं
भतारम् १ आयन् आगच्छन् । तत्र दहन्ति । १ उज्जतीरिच यथा कामयमाना । श्रियः स्वपनिममि-
गच्छन्ति तदत् । १ जार- शत्रूणां जारयिता १ वृध्न इन्द्रः १ मनात् चिरादेव १ आसाम् अपाम्
१ आरित प्रेरकत्वेन स्वामी भवति । हे १ इन्द्र १ अग्रे अस्माकं स्वभूतानि १ पार्थिवा पार्थिवानि
१ वसूनि धनवतीणियितृणि इवापि १ पूर्वी बह्व्यः । १ सूनृताः याच मृत्तिलहणाश्च १ ते त्वदीयम् १ अस्तं

गृहम् षष्ठा षष्ठ्युः आगच्छन्तु । यद्वा अस्मदीयाः स्तुतयस्ते गृहं गच्छन्तु । अस्माकं गृहं त्वदीयानि पार्थिवानि धनान्यभिगच्छन्तु ॥ गमेभ्यन्दसि सार्वकालिको लिट् ॥ ११ ॥

‘इन्द्र पिब’ इति दशर्वं त्रयोदशं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नमःप्रमेदनो नाम विरूपगोत्र ऋषिः । तथा चानुक्रम्यते—‘इन्द्र पिब नमःप्रमेदनः’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र पिब प्रतिक्रामं सुतस्य प्रातःसावस्तत्र हि पूर्वपीतिः ।

हर्षस्य हन्तवे शूर शत्रून् उक्येभिः वीर्यां प्र ब्रवाम ॥ १ ॥

इन्द्रं । पिब । प्रतिक्रामम् । सुतस्य । प्रातःसावः । तव । हि । पूर्वपीतिः ।

हर्षस्य । हन्तवे । शूर । शत्रून् । उक्येभिः । ते । वीर्यां । प्र । ब्रवाम ॥ १ ॥

हे ‘इन्द्र त्वं’ प्रतिक्राम दे दे कामान्नांस्तान्प्रति । अग्यपीभायसमासः । तस्य स्वरः । यथेष्टं षष्ठ्यस्य अभिपुतस्य यो भागस्तुभ्यं दातव्यस्य षष्ठ्यस्य षष्ठ्यस्य । आगच्छित्तत्त्वाविघ्नमानवेन पादादित्वादि-
मिधातः ॥ षष्ठ्यःसावः प्रातःसवनेऽभिपूयमाणः सोमः षष्ठ्यस्य षष्ठ्यस्य । नृतीयार्थे षष्ठी । त्वयैव
षष्ठ्यपीतिः प्रथमत एव पातव्यः । यद्वा । प्रातःसावः । सप्तम्याः सु । प्रातःसवने तथैव प्रथमपानं
खलु । ऐन्द्रचायवप्रहे द्यादित एवेन्द्रः पिबति ॥ तत्पुरुषे दासीभारादित्वात्षष्ठ्यपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा
यहुवीहिः ॥ ततो हे षष्ठ्यस्य समर्थं त्वं षष्ठ्यस्य हन्तवे इन्द्रं षष्ठ्यस्य हृष्टो भव । अथ षष्ठ्यस्य त्वदीयानि
षष्ठ्यवीर्यां घृष्टहननादिलक्षणानि वीर्याणि षष्ठ्यउक्येभिः उक्यैः शकैः षष्ठ्यस्य षष्ठ्यस्य प्रकर्मण ब्रवाम ॥

यस्ते रथो मनसो जवीयानेन्द्र तेन सोमपेयाय याहि ।

तूयमा ते हर्यः प्र द्रवन्तु येभिर्यासि वृषभिर्मन्दमानः ॥ २ ॥

यः । ते । रथः । मनसः । जवीयान् । आ । इन्द्र । तेन । सोमऽपेयाय । याहि ।

तूयम् । आ । ते । हर्यः । प्र । द्रवन्तु । येभिः । यासि । वृषऽभिः । मन्दमानः ॥ २ ॥

हे ‘इन्द्र’ मनसः अपि जवीयान् अतिशयेन गन्ता षष्ठ्यस्य त्वदीयः षष्ठ्यस्य षष्ठ्यस्य अस्ति षष्ठ्यस्य
रथेन षष्ठ्यस्य सोमपेयाय अस्मदीयं सोमं दातुम् षष्ठ्यस्य याहि आगच्छ ॥ ‘पा पाने’ । भावेऽचो षष्ठ्यः ।
‘ईषति’ इतीत्यम् । आर्षधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा षष्ठ्यस्य त्वदीयाः
षष्ठ्यस्य रथे संयुक्ता अश्वाः षष्ठ्यस्य क्षिप्रम् षष्ठ्यस्य आगच्छित्तत्त्वाविघ्नमानवेन षष्ठ्यस्य द्रवन्तु प्रागच्छन्तु । षष्ठ्यपभिः
सेकृमिः षष्ठ्येभिः दैरश्वैः षष्ठ्यमन्दमानः मोदमानः मन् षष्ठ्ययासि गच्छसि । ‘हरी इन्द्रस्य’ (नि. १.
१५. १) इति वचनादिन्द्रस्य द्वावेवाभाविति न चोदनीयम् ‘आ त्वा सहस्रमा शतम्’ (अ. सं.
८. १. २४) इत्यादिनिगमान्तरे दर्शनात् ॥

हरित्वता वर्चसा सूर्यस्य श्रेष्ठं रूपैस्तुर्न्व स्पर्शयस्व ।

अस्माभिरेन्द्र सखिभिर्हुवानः सध्रीचीनो मादयस्वा निषद्य ॥ ३ ॥

हरित्वता । वर्चसा । सूर्यस्य । श्रेष्ठैः । रूपैः । तुर्न्वम् । स्पर्शयस्व ।

अस्माभिः । इन्द्र । सखिऽभिः । हुवानः । सध्रीचीनः । मादयस्व । निऽसद्य ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२हरिवक्ता ॥ हरिश्चन्द्रान्मतुषः 'क्षयः' (पा. सू. ८.२.१०) इति धात्वम् ॥
 हरिद्विणयुक्तेन ^३सूर्यस्य ^४वचसा तेजसा तत्सदृशो ^५श्रेष्ठे ^६प्रशस्त्यतमैरात्मन्यै ^७रूपैः ^८तन्वम् आत्मीयं
 शरीरं मदीयं वा । यद्वा । तायत इति तनूर्यजः । तं ^९स्पर्शयस्व । तेजोयुक्तं कुरु । किंच ^{१०}सप्रीचीनः ॥
 'विभापाञ्जिरदिस्त्रियाम्' इति त्रयत्ययः ॥ मरद्भि सहाज्जनस्त्वं ^{११}सखिभिः सखिभूतै ^{१२}अस्माभिः
^{१३}हुवान् आहूयमानः सन् ^{१४}निषद्य यजे निषण्णो भूत्वा ^{१५}मादयस्व । सोमपानेन दृष्टो भव ॥

यस्य त्यक्ते महिमानं मदेष्टुमे मही रोदसी नारिविक्राम् ।

तदोक्तु आ हरिभिरिन्द्र युक्तैः प्रियेभिर्याहि प्रियमन्नमच्छ ॥ ४ ॥

यस्य । त्यत् । ते । महिमानम् । मदेष्टु । इमे इति । मही शनै । रोदसी इति । न । नारिविक्राम् ।
 तत् । ओक् । आ । हरिभिरिन्द्र । इन्द्र । युक्तैः । प्रियेभिः । याहि । प्रियम् । अन्नम् । अच्छ ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२इमे ^३मही महती ^४रोदसी धावापृथिव्यौ ^५यस्य ^६ते तव सोमपानेन जनितेषु
^७मदेष्टु संभूत एषत् त ^८महिमानं ^९न ^{१०}अविचिन्तां न पृथक्कृतम् किन्तु ^{११}यस्य महिम्नयेव तिष्ठन् ॥
 'विधिर् पृथग्भावे' । औहोत्यादिक । लिटि 'सज्ञापूर्वको विधिरिति' ^{१२}इत्यग्न्यासस्य गुणाभावः ।
 यद्योगादनिषातः ॥ ^{१३}प्रियेभिः प्रियतमै रये ^{१४}युक्तैः ^{१५}हरिभि अर्थे ^{१६}प्रिय प्रीयनकरम् ^{१७}अन्नं सोम-
 लक्षणम् ^{१८}अच्छ अभिलक्ष्य ^{१९}तदोक् अस्मदीय यज्ञसदनम् ^{२०}आ ^{२१}याहि आगच्छ ॥

यस्य शश्वत्पपिवां इन्द्र शत्रूननानुकृत्या रण्या चकर्थ ।

स ते पुरंधिं तर्विषीमियति स ते मदाय सुत इन्द्र सोमः ॥ ५ ॥

यस्य । शश्वत् । पपिवान् । इन्द्र । शत्रून् । अनुनुकृत्या । रण्या । चकर्थ ।
 सः । ते । पुरन्धिमिन्द्र । तर्विषीम् । इयति । स । ते । मदाय । सुत । इन्द्र । सोमः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२पपिवान् ॥ पिबते. ^३जमी 'चस्वेकाज्ञादस्मा' इतीडागमः ॥ सोम पीनवासवम्
^४अनानुहृत्या अनुकरणरहितेन सङ्गप्रदारेण शत्रुह्वनममर्थेन ^५रण्या सायुगीनेनायुधेन ^६रणाशब्दान्
 ताभ्यर्थे प्राग्वितीयो यत् ॥ ^७यस्य यजमानस्य ^८शत्रून् ^९शश्वत् बहुवार ^{१०}चकर्थ हतवानमि ॥
 'कृन् हिंसायाम्' । लिटि यलि यद्योगादनिषाते लिट्स्वर ॥ ^{११}स यद्वा ^{१२}ते त्वदर्थं ^{१३}तर्विषीं महतीं
^{१४}पुरंधिं यद्वा स्तुतिम् ^{१५}इयति प्रेरयति ॥ 'क् गती' । औहोत्यादिक । 'अतिविपण्यो' ^{१६}इत्यग्न्यास-
 स्तेजसम् । 'अग्न्यासस्यामवर्णे' इतीयद् ॥ हे ^{१७}इन्द्र ^{१८}सुत । अभिपुनः ^{१९}स ^{२०}सोमः ^{२१}ते, ^{२२}मदाय
 समयो भवति । यद्वा । स यद्वा सुत सोमः । मुञ्चत्ययः । अभिपुन सोमं ^{२३}त्वन्मदाय
 प्रेरयति ॥ ॥ १२ ॥

इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्र पिवा सोममेना श्रतकतो । ततामिति माय

पूर्ण आह्वावो मंदिरस्य मध्वो यं विश्व इदंभिर्हयन्ति देव इत्यग्न्यास-
 १. इत्यग्न्यास- २. इत्यग्न्यास- ३. इत्यग्न्यास- ४. इत्यग्न्यास- ५. इत्यग्न्यास-

इदम् । ते । पात्रम् । सनवित्तम् । इन्द्र । पिब । सोमम् । एना । अतः ^१इदं ^२भिर्यन्ति ^३देव ^४इदम् ॥ ६ ॥
 पूर्णः । आह्वावः । मंदिरस्य । मध्वः । यम् । विश्वे । इत् । अग्निर्इदंभिर्यन्ति । इवा ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं पात्रं चमसादिकं सनवित्तम् । अस्माभिश्चिरादेव लब्धम् । 'विदु
लाम्भे' । कर्मणि निष्ठा । हे शनकनो बहुकर्मश्चिन्द्र एना एनेव पात्रेण सोमं पिब । यतः
'मदिरस्य मदकरस्य मध्वः मधुन सोमस्य आहावः पानस्यानोयगात्रवितेष' 'पूर्गः परितोऽ-
भूत् ॥ 'हेन् स्पर्षायाम्' । 'निराजमाहावः' (पा. सू. ३. ३. ७४) इति निराजिनः ।
स्तुतिभिराहूयमाना देवा अथ सोमं पिबन्तीति । याथादिस्वरः ॥ 'यम् इत् यमाहावमेव विश्वे
सर्वे' 'देवाः अभिहृयन्ति अभिकामयन्ते । 'हृयं गनिकान्त्योः' । जीवादिभ्यः । यतो गान्तिहो
निधाताभावे 'सिद्धिं चोदात्तवति' इति गतेर्निधातः ॥

वि हि त्वामिन्द्र पुरुषा जनांसो हितप्रयसो वृषभ हृयन्ते ।

अस्माकं ते मधुमत्तमानीमा भुवन्सर्वना तेषु हृय ॥ ७ ॥

वि । हि । त्वाम् । इन्द्र । पुरुषा । जनांस । हितप्रयस । वृषभ । हृयन्ते ।

अस्माकम् । ते । मधुमत्तमानीमा । इमा । भुवन् । सर्वना । तेषु । हृय ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वृषभ कामानां वर्षक हितप्रयसः । प्रय इत्यस्मान् श्रीमन्कारित्वात् । संयुत-
हविष्काः 'जनांसः जनाः' पुरुषा बहुधा । हिरवधारणे । 'त्वाम् पृथ' 'वि' 'हृयन्ते' विविधनाह-
यन्ति ॥ 'हेन् स्पर्षायाम्' । 'निसमुपविभ्यो ह्' 'इत्यात्मनेपदम् ॥ 'अस्माकं' स्वभूतानि 'इमा
इमानि' 'सर्वना सर्वनानि' 'ते त्वदर्थं' 'मधुमत्तमानी' अतिशयेन सोमवन्ति 'भुवन् भगवद् ।
तस्मात्सर्वं' 'तेषु सवनेषु' 'हृयं सोमान् कामपय ॥

प्र त इन्द्र पूर्वाणि प्र नूनं वीर्यां वोचं प्रथमा कृतानि ।

सतीनमन्युरथथायो अद्रि सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम् ॥ ८ ॥

प्र । त । इन्द्र । पूर्वाणि । प्र । नूनम् । वीर्यां । वोचम् । प्रथमा । कृतानि ।

सतीनाम् । अन्युः । अथययः । अद्रिम् । सुवेदनाम् । अकृणोः । ब्रह्मणे । गाम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयानि प्रथमा आदितः 'कृतानि' 'पूर्वाणि' पुरातनानि च 'वीर्यां'
'वीर्याणि' 'नूनम्' इदानीं 'प्र' 'वोचं' प्रकर्षेण वदामि । एकः प्रत्ययः पूरणः ॥ वोचम् । लुकि मुरो
वधिः । 'व्छेह् ॥ कानि तानि । 'सतीनमन्युः' । सतीनमि'युदकनाम । उदकाभिवर्षणबुद्धियुक्तत्वम्
'अद्रि मेध'म् 'अथययः वज्रेणाहिंसिः । 'ब्रह्मणे बृहत्सत्ये' 'गां' वर्णिभिरपह्नां 'सुवेदनां' सुदु
ज्ञापनीयाम् 'अकृणोः' अकरोरित्यादीनि ॥

वि २४) इत्या गणपते गृणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम् ।

हरित्वत्ता वक्ष्यते किं चनारे महामकं भववाञ्छित्रमर्च ॥ ९ ॥

नि । स । अरुणभिरिन्द्राणे । गृणेषु । त्वाम् । आहुः । विप्रतमम् । कवीनाम् ।

न । कृत । वक्ष्यते । किम् । चन । आरे । महाम् । अर्कम् । मधुवन् । चित्रम् । अर्च ॥ ९ ॥

हे गणपते त्वं 'गृणे' स्तोत्रगृणेषु 'सु सुदु' 'नि' 'वीद' । स्तुतिध्वनार्थं निपण्णो भव । यतः
'कवीनां' शान्तप्रज्ञानां मध्ये 'त्वां' 'विप्रतमम्' अतिशयेन मेधाविनमिति 'आहुः' । किंच 'त्वत्

‘अस्ते ॥ ‘अन्यारादितस्तैः’ (पा. सू. २. ३. २९) इति पञ्चमी ॥ त्वां वनेयित्वा षकिं षचन कर्म षआरे दूरे समीपे वा षन क्रियते । तस्माच्चिपीद । ततो हे षमघवन् धनवन्निन्द्र षमहां मद्धान्तम् षअर्कम् अर्चनीयमस्मदीयं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं स्तोम षचित्रं नानारूपं कृत्वा षअर्च पूजय । विधेहि ॥ ‘अर्चं पूजायाम्’ । भौवादिक. ॥

अभिख्या नो मघवन्नाथमानान्तस्तखै बोधि वसुपते सखीनाम् ।

रणं कृधि रणकृत्सत्यशुष्मामन्ते चिदा मंजा राये अस्मान् ॥ १० ॥

अभिऽख्या । नः । मघऽवन् । नाथमानान् । सखै । बोधि । वसुऽपते । सखीनाम् ।

रणम् । कृधि । रणऽकृत् । सत्यऽशुष्म । अमन्ते । चित् । आ । मज्ज । राये । अस्मान् ॥ १० ॥

हे षमघवन् धनवन्निन्द्र षनाथमानान् ॥ ‘नार नायु वाचोपतापैश्वर्यांशी पु’ । भौवादिक । अनुदात्तेत् ॥ याचमानान् षन अस्मान् षअभित्वा^१ अभित्वापनेन तेजसा युक्तान् कुरु । प्रसिद्धान् वा कुरु । हे षसखै धनदानेन हे षवसुपते वसुधां स्वामिन् त्वं षसखीनां स्तोत्रावेन सखिभूतानामस्माकं स्वभूतानि स्तोत्राणि षबोधि वृष्यस्व ॥ ‘वृष अवगमने’ । भौवादिक । लोटि छान्दसः शपो लृक् । ‘छवस्वुभयथा’ इति हेरार्घधातुकरत्रेनादिष्त्रात् ‘अहितश्च’ इति हेर्धिभाष । अत एव गुण । सार्वधातुकरत्वेन द्विवादान्तोदात्तत्वम् । वर्णलोपश्छान्दस ॥ हे षरणकृत् शत्रुभि सह युद्धकृतं अत एव हे षसत्यशुष्म यथार्थवलोपेत त्वं षरणं षकृधि कुरु । शत्रून् जहि ॥ करोतेर्लोडि ‘शुष्मपुपुहृद्व्यञ्जवसि’ इति हेर्धि. ॥ किंच षअमन्ते षचित् अर्धभजनीये स्थानेऽपि षअस्मान् षराये धनाय षआ षमज आगिन. कुरु ॥ ‘अथोऽस्तस्तिहः’ इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥ १३ ॥ ॥ ९ ॥

दशमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र ‘तमस्य’ इति दशर्चं प्रथम सूक्तमैन्द्रम् । शतप्रमेदनो नाम वैरूप ऋषिः । अन्त्या त्रिषुप् शिष्टा जगत्स्यः । तथा चानुक्तान्—‘तमस्य शतप्रमेदनकिष्टुयन्तम्’ इति । दशरात्रस्याष्टमेऽङ्गि मरुवतीय एतन्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘तमस्य चावापृथिवी महीं इन्द्रो नृवदिति मरुवतीयम्’ (आश. श्री. ८. ७) इति ॥

तमस्य चावापृथिवी सचैतसा विश्वेभिर्देवैरनु शुष्ममावताम् ।

यदैत्कृष्णानो महिमानमिन्द्रियं पीत्वी सोमस्य कर्तुमां अवर्धत ॥ १ ॥

तम् । अस्य । चावापृथिवी इति । सऽचैतसा । विश्वेभिः । देवे. । अनु । शुष्मम् । आवताम् ।

यत् । ऐत् । कृष्णानः । महिमानम् । इन्द्रियम् । पीत्वी । सोमस्य । कर्तुमान् । अवर्धत ॥ १ ॥

षसचैतसा सह चेतयन्वी षचावापृथिवी चावापृथिवी षविश्वेभिः स्वयैः षदेवैः सह षरात्र्य ॥ अन्वादेशोऽन्वादेशोऽनुदात्तः (पा. सू. २. ४. ३२) ॥ एतस्येन्द्रस्य षत षशुष्मं शत्रूणां शोषकं यत् षअनु षभारतां रक्षताम् । तस्य बलं पूर्वमस्मान् रक्षतु पश्चादेतेऽपि रक्षतामिति भावः । अयतेर्लुङ् । षकृष्णानः शत्रवधादिकं कुर्वाणः ॥ षमहिमानम् षइन्द्रियम् इन्द्रस्यात्मनः पर्याप्त दीर्घं च षयत् यदा षऐत् प्राप्नोत् ॥ ‘इण् गतौ’ । आदादिकः । ‘आङ्गादीनाम्’ ह्रस्वाङ्गागमः ॥ सदा षक्रुणाम् कर्मवान् सः षसोमस्य षपीत्वी सोमं पीत्वा षअवर्धत ॥ ‘त्रिषाम्पह्णं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । ‘चतुर्व्यर्थं बहुलम्’ इति षटी । पीत्री । ‘स्नातव्यादयश्च’ इति निपातितः ॥

तमस्य विष्णुर्महिमान्मोजसांशुं दधन्वान्मधुनो वि रंश्यते ।

देवेभिरिन्द्रो मघवा स्यावभिर्वृत्रं जघन्वाँ अभवद्वरेण्यः ॥ २ ॥

तम् । अत्य । विष्णुः । महिमानम् । ओजसा । अंशुम् । दधन्वान् । मधुनः । वि रंश्यते ।
देवेभिः । इन्द्रः । मघवा । स्यावभिः । वृत्रम् । जघन्वान् । अभवत् । वरेण्यः ॥ २ ॥

१ विष्णुः एतन्नामकः । व्यासो यशो वा । २ मधुन मद्करस्य सोमस्य ३ अंशुं लताखण्डं
४ दधन्वान् प्रोयत् ॥ ५ वेदेयं ययस्य कवी इन्द्रिवाबुमाममे कृते वलि लोपः ॥ ६ ओजसा स्वयीर्षेण
संज्ञातम् ७ अस्य इन्द्रस्य ८ तं ९ महिमानं १० वि रंश्यते विविधं शब्दयति । स्तौति । ११ मघवा
धनवान् १२ स्यावभिः ॥ गते ' आतो मनिष् ' इति कनिष् ॥ सहगन्तुभिः १३ देवेभिः देवैः महन्निष्ठ
१४ वृत्र १५ जघन्वान् हतवान् १६ इन्द्रः १७ वरेण्यः सर्वैर्वरणीयः समजनीयः १८ अभवत् ॥

वृत्रेण यदहिना विभ्रदायुधा समस्थिथा युधये शंसमाविदे ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सह त्मनावर्धन्मुग्र महिमानमिन्द्रियम् ॥ ३ ॥

वृत्रेण । यत् । अहिना । विभ्रत् । आयुधा । समऽअस्थिथाः । युधये । शंसम् । आऽविदे ।
विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सह । त्मना । अवर्धन् । मुग्र । महिमानम् । इन्द्रियम् ॥ ३ ॥

१ युधये योधनाय २ आयुधा आयुधानि वज्रादीनि ३ विभ्रत् धारयन्निन्द्रसर्वं ४ यत् यदा
५ अहिना आहन्तव्येन ६ वृत्रेण ७ समस्थिथाः सहास्थाः ॥ तिष्ठतेर्लुङि ' समथप्रविश्यः स्थः ' (पा.
सू. १. ३. २२) इत्यामनेपदम् । ' स्थाचोरिच ' इति सिच. किरवमिकारश्चान्तादेराः । ' इस्वा-
दन्तात् ' (पा. सू. ८. २. २७) इति सिचो लोपः । ८ यमोगादनिघातः । ' तिष्ठि षोडात्त्वति ' इति
गतेर्निघातः ॥ तत् ९ आविदे ॥ कृत्वायं केन्द्रयः ॥ तव वृत्रवधादिकं वीर्यं प्रशापयितुं १० शंसम्
अशंसम् । शलैरहं स्तामि ॥ ' शम्सु स्तुतो ' । लङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ किं हे ११ उग्र उग्रुर्गबल
१२ अत्र अस्मिन् काले एव १३ ते त्वदीयं १४ महिमानमिन्द्रियं वीर्यं च १५ विश्वे सर्वे १६ मरुतः १७ त्मना
आत्मना १८ सह एव १९ अवर्धन् । वर्णलोपश्छान्दसः । अवर्धयन् । मरुतो हीन्द्रस्य वीर्यं भवति ॥

जज्ञान एव व्यबाधत् स्पृधः प्रापश्यद्दीरो अभि पौत्यं रणम् ।

अवृधत्तद्रिमव सस्यदः सृजदस्तेभ्नात्वाकं स्वपस्यया पृथुम् ॥ ४ ॥

जज्ञान । एव । वि । व्यबाधत् । स्पृधः । प्र । अपश्यत् । वीरः । अभि । पौत्यम् । रणम् ।
अवृधत् । अद्रिम् । अव । सऽस्यदः । सृजत् । अस्तेभ्नात् । नाकम् । सुऽअपस्यया । पृथुम् ॥ ४ ॥

१ स इन्द्रः २ जज्ञान एव ३ ' जनीं प्रादुर्भावे ' । छान्दसस्य लिट् कानच् । जायमाना एव
४ स्पृधः शत्रून् ५ व्यबाधत् अत्यर्थमपीदमत् ॥ स्पृधः । ' स्पर्ध संघर्षे ' । किर । ' अपस्पृधेयाम् ' ।
इति निघातनेकत्र संप्रसारणदर्शनादत्रापि भवति ॥ अत एव ६ वीरः समर्थः सः ७ रणं संप्रामम्
अभिलक्ष्य ८ पौत्यम् आरमीयं बल ९ प्रापश्यत् । अस्यैतावद्बलमिति प्ररूपेण पश्यति । जानाति । किं
१० अद्रिं मेघम् ११ अवृधत् चर्पणार्थमस्तिन्नत् १२ अनन्तरं १३ सस्यद ॥ ' स्यन्द प्रसवणे ' । किर । शसि
नलोपः । सह स्पन्दमाना अप । १४ अव १५ सृजत् अवाहमुखमसृजत् निरगमयत् । तथा सः १६ पृथुं

महान्तं ष्णाकं चुलोकं ष्वपस्यया ॥ सुप्र आत्मनः क्यच् । 'अ प्रत्ययात्' (पा. सू. ३.३.१०२)
इति स्त्रियामप्रत्ययः ॥ शोभनकर्मण्यथा ष्वअस्मात् । निरुद्धमकरोन् ॥ इतिभिः सीधो घातुः ॥

आदिन्द्रः सुत्रा तर्विपीरयत्यत वरीयो घात्रापृथिवी अवाधत ।

अवाभरद्रूपितो वज्रमायसे श्रेव मित्राय वरुणाय दाशुपे ॥ ५ ॥

आत् । इन्द्रः । सुत्रा । तर्विपीः । अपत्यत् । वरीय । घात्रापृथिवी इति । अवाधत ।

अव । अभरत् । धृतिः । वज्रम् । आयम् । शेरम् । मित्राय । वरुणाय । दाशुपे ॥ ५ ॥

ष्वआत् अदि च म ष्वइन्द्रः ष्वतर्विपीः महती सेनाः ष्वसुत्रा सहैव ष्वअपत्यन अगच्छत् । 'पद गन्ती' । वैवादिकः । वर्णस्यप्रत्ययः ॥ यद्वा । पत्यत् इत्यर्थकर्म । सेनानाम्रीष्टे । तासामीश्वरोऽभव-
दित्यर्थः । स एव ष्वघात्रापृथिवी घात्रापृथिव्यौ ष्ववरीय ॥ वृत्तीयायाः सुः ॥ उरतरेण महिम्ना
ष्वअवाधत । तयोरन्तःस्थितान् शत्रून्वर्ध्यादित्यर्थः । ष्वरूपित शत्रुवधे प्रगल्भः सन् ष्वआयसम्
अयोमयं ष्ववज्रम् ष्वअवाभरत् आधारयत् । किमर्थम् । ष्वमित्राय ष्ववरुणाय ष्वदाशुपे हविर्देवतवद्वै
यज्वने च ष्वश्रेव सुखं कर्तुम् ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रस्यात्र तर्विपीम्यो विरुचिर्न श्रघायतो अरंहयन्त म्न्यवे ।

वृत्रं यदुग्रो व्यवृश्चदोर्जसापो विभ्रतं तमसा परीवृतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । अत्र । तर्विपीम्यः । विरुचिर्न । श्रघायतः । अरंहयन्त । म्न्यवे ।

वृत्रम् । यत् । उग्रः । वि । अवृश्चत् । ओर्जसा । अपः । विभ्रतम् । तमसा । परीवृतम् ॥ ६ ॥

ष्वअत्र अस्मिन् काल एव ष्वविरुचिर्न महतो वित्रिषु शत्रूणावमानस्य वा ष्वश्रघायतः शत्रून्
हिंसतः ष्वइन्द्रस्य ष्वतर्विपीम्यः । पठग्ये चतुर्थी । बलाना ष्वमन्यवे प्रत्यापनाय ष्वअरंहयन्त । आयो
निरगच्छत् । रक्षितोऽप्यर्थः । ष्वउग्रः उर्गं सः ष्वअः उदकानि ष्वविभ्रते धारयन्त ष्वतमसा ष्वपरीवृतं
परितो वेष्टितम् । वृगोष्ठे कर्मणि कः । 'गतिरनन्तरः' इति स्वरः । महितायाम् 'उपमांस्य घञि'
(पा. सू. ६. १. १२२) इति दीर्घः ॥ तं ष्ववृत्रं ष्वयत् अस्मिन् काले ष्वओर्जसा रजवीर्येण ष्वव्यवृश्चत्
अन्यर्थमवधीत् ॥

या वीर्याणि प्रयमानि कर्त्तुं महित्वेभिर्यतमानौ समीयतुः ।

ष्वान्तं तमोऽव दच्चसे हत इन्द्रो मुह्य पूर्वहतावपत्यत ॥ ७ ॥

या । वीर्याणि । प्रयमानि । कर्त्तुं । महित्वेभिः । यतमानौ । समीयतुः ।

ष्वान्तम् । तमः । अव । दच्चसे । हते । इन्द्रः । मुह्य । पूर्वहृतौ । अपत्यत् ॥ ७ ॥

ष्वमहित्वेभिः मंहनीयैः स्वबलैः ष्वयतमानौ युद्धाय प्रयत्नं कुर्वन्तौ इन्द्रदृष्टौ ष्वप्रयमानि पूर्व-
भावोनि ष्वकर्त्तुं । कृषार्थे रजप्रत्ययः । कर्त्तव्यानि ष्वया यानि ष्ववीर्याणि ष्वसमीयतुः संयोजया-
मायतु ॥ 'इह गतो' । लिटि 'दीर्घं इणः किति' (पा. सू. ७. ४. ६९) इति दीर्घः ॥ तयोर्मध्ये

१. त१.२१.७-म१.४.७.८-सेता ईडे, भ२-सेतामोटे । २. त१.२ ३.६.८-म१.४-आपारयत् ।

३. त-म-अनघाननाथ । ४. त-इन्द्रो' नास्ति ।

इन्द्रेण वृत्रे ऽहते सति ऽध्वानाम् अतिनिविष्टं ऽतमः ऽअव ऽदृष्टसे । अवपस्ते विनष्टममृत ॥
 प्वंसेहि । किवाश्लोषः ॥ ऽइन्द्रः तु ऽमदा स्वमहिम्ना ऽपूर्वहृती प्रथमाह्वाने ऽअपत्यत अगच्छत् ।
 शूराणां मध्येऽयमेव प्रथममाह्वयमानोऽभवदित्यर्थः ॥

विश्वे देवासो अध वृष्ण्यानि तेऽवर्धयन्त्सोमं त्रत्या वचस्यया ।

रद्धं वृत्रमहिमिन्द्रस्य हन्मनाग्निर्न जम्भैस्तृष्वन्नमावयत् ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अध । वृष्ण्यानि । ते । अवर्धयन् । सोमं ऽवत्या । वचस्यया ।

रद्धम् । वृत्रम् । अहिम् । इन्द्रस्य । हन्मना । अग्निः । न । जम्भैः । तृषु । अन्नम् । आवयत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऽअव वृत्रहननानन्तरं ऽविश्वे ऽदेवातः देवा ऋषिब्रह्मः ऽसोमवत्या सोमयुक्तया
 ऽवचस्यया स्तुतीच्छया ऽते त्वदीपानि ऽवृष्ण्यानि ब्रह्मनि ऽअवर्धयन् वर्धयन्ति । ऽइन्द्रस्य
 ऽहम्भना हननसाधनेन वज्रेण ऽरद्धम् । ' रघ हिंसारं राण्योः ' । हिंसितम् ऽअहिं ऽवृत्रम् अपामा-
 यरकं मेघं ऽतृषु क्षीयम् ऽअन्नमावयत् अमक्षयत् । तज्जग्येनोदकेन संपादितमन्नं जनोऽमक्षय-
 दित्यर्थः । आवपस्तिरसिर्कर्म । सत्र दद्यान्तः । ऽअग्निं ययाग्निः ऽजम्भैः आत्मीयैर्दन्तैरन्नं
 भक्षयति तद्वत् ॥

भूरि दक्षेभिर्वचनेभिर्ऋक्भिः सुख्येभिः सुख्यानि प्र वोचत ।

इन्द्रो धुमिं च चुमुरिं च दम्भयञ्छूद्रामनस्या शृणुते दमीर्तये ॥ ९ ॥

भूरि । दक्षेभिः । वचनेभिः । ऋक्भिः । सुख्येभिः । सुख्यानि । प्र । वोचत ।

इन्द्रः । धुमिम् । च । चुमुरिम् । च । दम्भयन् । शूद्राऽमनस्या । शृणुते । दमीर्तये ॥ ९ ॥

हे स्तोतारः ऽदक्षेभिः वर्धनहेतुभिः ऽऋक्भिः ॥ ' छन्दसीवनिपैः ' इति वनिप्रत्ययः ।
 अयस्मयादित्वेन भावाज्जम्भवाभावः । पदत्वात् कुर्वन् (का. १. ४. २०) ॥ मन्त्रयुक्तेः ऽसत्येभिः ॥
 तदहेतीत्यर्थे ' छन्दसि च ' इति यत्प्रत्ययः । सत्युरिन्द्रस्य योग्यैः ऽवचनेभिः वचनैः स्तोत्रैः
 ऽसत्यानि स्तुत्यस्तोत्रलक्षणान्यभिलष्य ऽभूरि बहुवारम् इन्द्रं ऽप्र ऽवोचत प्रभूत अभिष्टुत । ऽइन्द्रः
 तु ऽदमीर्तये एतन्नामकाय राजर्षये ऽधुमिं ऽच ऽचुमुरिं ऽच एतन्नामकौ द्वापसुरौ ऽदम्भयन् हिंसन्
 ऽशूद्रां मनस्या । मनःशूद्रात् वपच् । शूद्रावुक्त्या मनस इच्छया ऽशृणुते । युष्माभिः कृतानि
 स्तोत्राणि शृणोति ॥

त्वं पुरूष्या भरा स्वख्या येभिर्मसै निवर्चनानि शंसन् ।

सुगेभिर्विधा दुरिता तरेम विदो पु ण उर्विया गाधमद्य ॥ १० ॥

त्वम् । पुरूषिणि । आ । भर । सुऽअर्ध्या । येभिः । मसैः । निऽवर्चनानि । शंसन् । -

सुऽगेभिः । विधा । दुःऽइता । तरेम । विदो इति । सु । नः । उर्विया । गाधम् । अद्य ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽत्वं ऽस्वख्या स्वख्यानि शोभनाश्रयुक्तानि ऽपुरूषि बहुनि घनानि मह्यम् ऽआ
 ऽभर आहर प्रपच्छ । निवर्चनानि नितरां वक्तव्यानि स्तोत्राणि ऽशंसन् अहं ऽयेभिः धनैः ऽमसैः ।

मन्यतिरर्चतिकर्मा । देवान् पूजयानि तानि देहि ॥ मन्यतेर्लोडि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुङ् । सिष्यडागम । सिषः पिषेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः ॥ १ सुगोभि. सुष्टु गन्तव्यैस्तेर्धनैः रतांग्रैर्वा १ विश्वा सर्वाणि १ दुरिना दुरितानि पापानि १ तरेम । हे इन्द्र १ वस्य अस्मिन् कर्मणि १ गाधं मध्यमानं क्रियमाणं १ नः अस्मदीय स्तोत्रम् १ उर्विया उत्पद्येन बहुमानेन १ सु १ सुष्टु १ विदो । विद उ । जानीद्येव ॥ ॥ १५ ॥

‘धर्मा’ इति दशर्यं द्वितीयं मूक वैश्वदेवम् । सध्रिनाम वैरूप ऋषि । तपस. दुग्नो धर्मो वा । चतुर्थी जगती । शिष्टास्त्रिषुध. । तथा चानुक्रान्तं—‘धर्मा सध्रिस्तापसो वा धर्मो वैश्वदेवं चतुर्थी जगती’ इति । गतो चिनियोगः ॥

धर्मा समन्ता त्रिष्टुतं व्यापतुस्त्वयोर्युष्टिं मातरिश्वा जगाम ।

दिवस्पयो दिधिषाणा अवेपन्विदुर्देवाः सहसामानमूर्कम् ॥ १ ॥

धर्मा । समऽअन्ता । त्रिऽष्टुतम् । वि । आप्तुः । तयो । युष्टिम् । मातरिश्वा । जगाम । दिवः । पर्य । दिधिषाणाः । अवेपन् । विदुः । देवा । सहऽसामानम् । अर्कम् ॥ १ ॥

१ समन्ता समन्ती संस्थासद्दिगन्ता १ धर्मा । ‘घृ क्षरणर्दक्षयो’ । धर्मा दीप्यमानाद्यग्न्या-दित्यौ १ त्रिष्टुतम् । ‘अथो वा इमे त्रिष्टुतो लोका’ (दे. भा. १. १. २) इत्याम्नात् । त्रैलोक्यं १ व्यापतुः । स्वतेजोभिर्घ्यांसपन्ती । १ मातरिश्वा अन्तरिक्षे वर्तमानो वायु १ तयोः अग्न्यादित्ययोः १ युष्टिं प्रीतिं १ जगाम गतवान् । यदा १ सहसामानम् । सामशब्द उपलक्षकः । वेदग्रयतेजःसहितम् । ‘सर्वं तेजः सामरूप्यं ह वाशब्द’ (ते. भा. ३. १२. ९-१०) इत्याज्ञानात् । ईशम् १ अर्कम् अर्चनीयं सूर्यं १ देवाः दीप्यमाना स्वरहमय १ विदुः विविदु लेभिरे प्रापुः तदा १ दिधिषाणा. लोकाधारण-शीलाले १ दिवः शुलोकस्य संबन्धि १ पर्य. उदकम् १ अवेपन् स्थासपन्तः । बवर्गुरित्यर्थः १ ॥ दिवस्पय इत्यत्र ‘पष्टया. पतिपुत्र’ इति सत्वम् । दिधिषाणा. । ‘धिप्ये धारणे’ । चानश् । आपः श्लुः । यद्वा । ‘धि धारणे’ । सनन्तस्य चानश् । ‘अज्जनगमा सनि’ इति दीर्घाभावश्छान्दसः । यद्वा । समन्ती संगती धर्मा स्वयं दीप्यमानो जीवेश्वरी त्रिष्टुत सत्परजस्तमोगुणात्मिको माया व्यापतुः । नियन्तुनियन्तव्यभावेन मातरिश्वा परमात्मा तयोर्गुष्टि संभोक्त्यपदार्थं सज्जतो प्रीतिं जगाम । गतवान् । त परमात्मान वेदमयमिमं सूर्यमिति देवा जानन्ति ॥

तिस्रो देष्ट्राय निर्ऋतीरुपासते दीर्घश्रुतो वि हि जानन्ति बह्वयः ।

तासां नि चिक्युः क्वयों निदानं परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥ २ ॥

तिस्रः । देष्ट्राय । निऽऽर्हती. । उप । आसते । दीर्घऽश्रुतः । वि । हि । जानन्ति । बह्वयः । तासाम् । नि । चिक्यु । क्वयः । निऽदानम् । परेषु । या । गुह्येषु । व्रतेषु ॥ २ ॥

१ निर्ऋती. । पृथिवीनामैतत् । अनेनेतरलोकानुपलक्ष्येते । तत्राधिष्ठिताः १ तिस्रः अग्न्यादि-देवताः १ देष्ट्राय हविषां प्रदानाय १ उपासते । यजमाना उपासनं कुर्वते । तत १ दीर्घश्रुतः प्रभूत-कीर्णयः १ बह्वयः जगतः प्रायिकास्ता देवता. १ वि १ जानन्ति । एतैः ह्यनुपासनां मन्वत एव । यद्वा ।

निर्ऋतीः । निःशेषेण ऋच्छन्ति गच्छन्तीति निर्ऋतयः । तास्तिष्ठ सृष्टिस्थितिसंहतीः देष्टव्यात्मनः कर्मभोगदानायोगासते ते दीर्घश्रुतो दीर्घ^१ संसारे शृण्वन्तो मन्त्रव्यवस्थादिपदार्थं जानन्तः । मन्त्र-दृष्ट्यादिरूपमजानन्त इत्यर्थः । अत एव बह्वयः संसारस्य बोद्धारस्ता न जानन्ति । 'कवयः क्रान्त-दर्शिनस्तु' तासां सृष्ट्यादीनामन्यादीनां वा 'निदानं मूलकारणं परमात्मानं' नि 'चित्रयुः नितरां चिन्वन्ति जानन्ति । 'परेषु उरुष्टेषु वा 'गुह्येषु वा गोप्तव्येषु कर्मसु यमनियमादिषु 'व्रतेषु' 'याः प्रवृत्तयः सन्ति तासां निदानं नि चित्रयुः जानन्ति ॥ 'चिन् चयने' । लिटि 'विभाषाश्लोः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवणादिशः^२ । यद्वा । चायतेर्लिटि 'चायः की' (पा. सू. ६. १. ३५) इति छन्दसि की इत्यादेशः ॥

चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।

तस्यां सुपर्णा वृषणा नि पैदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम् ॥ ३ ॥

चतुःऽकपर्दा । युवतिः । सुऽपेशाः । घृतऽप्रतीका । वयुनानि । वस्ते ।

तस्याम् । सुऽपर्णा । वृषणा । नि । पैदतुः । यत्र । देवा । दधिरे । भागऽधेयम् ॥ ३ ॥

'चतुष्कपर्दा चतुष्कोणा' 'युवतिः स्त्रीरूपा' 'सुपेशा. शोभनालंकारा' 'घृतप्रतीका घृतप्रमुखहविष्का' 'पूतादृशी वैदिः' 'वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थजातानि कर्माणि स्तोत्राणि वा' 'वस्ते आच्छादयति । 'तस्यां देवां' 'वृषणा वृषणौ हविषा वरितारौ' 'सुपर्णा सुपर्णौ सुपतनी जायापती यजमानप्रज्ञाणौ वा' 'नि' 'पैदतुः निपण्णौ भवतः । 'यत्र यस्यां देवां' 'देवाः अन्यथादयः' 'भागधेयम् । स्वादिको धेयप्रत्ययः । इवस्वभागं हविः' 'दधिरे' धारयन्ति । यद्वा । चतुष्कपर्दा नामाख्यातोपसर्गनिपाता-श्चात्वारः कपर्दस्यानीया यस्याः सा युवतिस्तृणी नित्या घृतप्रतीका दीप्यमानवर्णवयवर्षाणिपिदी वागवयुनानि ज्ञानानि वस्ते आच्छादयति । तस्यां वाचि सुपर्णा सुपर्णा जीवपरमात्मानौ निपण्णौ भवतः । यत्र । 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति तृतीयाये ब्रह्मत्ययः । यथा वाचा देवा भागं धारयन्ति ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवं वि चष्टे ।

तं पाकेन मर्नसापश्यमन्ति तुस्तं माता रेळिह स उ रेळिह मातरम् ॥ ४ ॥

एकः । सुऽपर्णः । सः । समुद्रम् । आ । विवेश । सः । इदम् । विश्वम् । भुवं । वि । चष्टे ।

तम् । पाकेन । मर्नसा । अपश्यम् । अन्तितः ।

तम् । माता । रेळिह । सः । ऊँ इति । रेळिह । मातरम् ॥ ४ ॥

'एकः सर्वकार्येष्वसहायः' 'सुपर्णः सुपतनौ मध्यमस्थानी देवः' 'समुद्रम् अन्तरिक्षम्' 'आ' 'विवेश आविशति । आविश्य च' 'स' 'इदं' 'विश्वं सर्वं' 'भुवं भूतजातं' 'वि' 'चष्टे । अनुग्राह-तयाभिपदयति । 'तम् एवरूपं देवं' 'पाकेन परिपक्वेन' 'मर्नसा' 'अन्तितः समीपेऽहम्' 'अपश्यम् अदर्शम् । किंच' 'माता उदकानां निर्मात्री माध्यमिका वाक् तां' 'रेळिह आस्वादयति । उपजीवन-मात्रमत्र लक्ष्यते । 'स' 'उ' स खलु' 'मातरं वाचं' 'रेळिह लेदि । तामेवोपजीवति । 'लिह आस्वा-दने' । यद्वा । सुपर्णः पक्षवाधिराधारसंचार्यैकः प्राणवायुः परमात्मा वा समुद्रम् । समुद्रहवन्ति

आपोऽस्मादिति समुद्रमन्तरिक्षम् । यद्वा । समुद्रवर्णं सर्वतो^१ गमनम् । तच्छीलं प्रपञ्चजातमाविष्ट-
वान् । 'तन्मुष्टा तदेवानुप्राविशान्' (तै. भा. ८. ६) इति श्रुते । वायुपक्षे^२ वाय्वादिरूपेण^३ आ-
विवेश । स इदं विश्वं सर्वं लोकं वि चष्टे विशेषेण स्थापयति । सति हि प्राणे परमात्मनि वा
जीवन्तः पुरया लोकं विलयातं कुर्वन्ति । तं देवमुपासकोऽहं^४ पाकेन परिपक्वज्ञानेन मनसा
भजितः ॥ अन्तिकशब्दान्तमिः । अन्तिकस्य तसि कादिलोपो भवत्यासुदात्तत्वं च (पा. सू. १. ४.
१४९. ८) इति कादिलोपः ॥ अन्तिके समीपे स्वहृदयेऽपदयम् । तं प्राणं माता वाक् रेळिह^५ । वाक्
प्राणेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । स्वापे हि वाग्व्यापारो न दृश्यते प्राणव्यापारस्तु दृश्यत इति ॥

सुपूर्णं विप्राः क्वय्यो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।

छन्दांसि च दधतो अचरेषु ग्रहान्तसोमस्य मिमते द्वादश ॥ ५ ॥

सुऽपूर्णम् । विप्राः । क्वय्यं । वचं^१ऽभि । एकम् । सन्तम् । बहुधा । कल्पयन्ति ।

छन्दांसि । च । दधतः । अचरेषु । ग्रहान् । सोमस्य । मिमेने । द्वादश ॥ ५ ॥

विप्रा भेषादिनः^१ क्वय्यः शान्तप्रज्ञा मनुष्याः^२ सुपूर्णं सुपतनम्^३ एकं^४ वचस्तं परमात्मानं
वचोभिः स्तुतिभक्षणैर्जनैः^५ बहुधा बहुप्रकारं कल्पयन्ति कुर्वन्ति । किंच त एव कथं^६ अच-
रेषु यत्नेषु^७ छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि^८ दधतः^९ स्तोत्रशस्त्रादिना चारयन्तो द्वादश-
संख्याकान्^{१०} सोमस्य^{११} ग्रहान्^{१२} ग्रहणसाधनानि पात्राण्युपांशन्तयोमादीनि^{१३} मिमते निर्मिमने ॥
ग्रहान् । गृह्यत एमिरिति ग्रहाः । 'ग्रहट्टरनिश्चिगमश्च' इति करणेऽप्यस्त्ययः । सोमस्येति कर्मणि
पठे । द्वादश इत्यत्र 'सत्या' (पा. सू. १. २. ३५) इति पूर्वपदवृत्तिस्वरत्वम् ॥ १६ ॥

पट्विश्वं चतुरः कल्पयन्तुछन्दांसि च दधत आद्वादशम् ।

यज्ञं विमार्य क्वय्यो मनीष क्रक्सांमाभ्यां प्र रथं वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

पट्विश्वान् । च । चतुरः । कल्पयन्तः । छन्दांसि । च । दधतः । आद्वादशम् ।

यज्ञम् । विऽमार्यं । क्वय्यं । मनीषा । क्रक्ऽसांमाभ्याम् । प्र । रथम् । वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

पूर्वं सामान्येन यज्ञग्रहानुक्तेदानीं सर्वग्रहादिपूर्वको यज्ञोऽभिधीयते । पट्विश्वान् । वायुपक्ष-
स्तर्पणी^१ । ऐन्द्रवायवाद्यस्त्रयो द्विदेवग्रहाः । द्वौ शुक्रामभिनौ । आश्रयणं दक्ष्यो भुवश्चेति
प्रथमः । ऋतुग्रहा द्वादश । ऐन्द्रग्नौ वैश्वदेवश्च द्वौ । त्रयो मरुत्वतीयाः । एको साहस्र । आदित्य-
सावित्री द्वौ । वैश्वदेवः पानीयतो हारियोजन इति त्रयो^२ ग्रहाः । एवं पट्विश्वत्रयं^३ । अष्टमिश्रोमै
पूर्वं पट्विश्वग्रहं द्वावंधदाम्यो दधिग्रहः पोष्यतीति चेति चत्वारः । एताश्चत्वारिंशत्संख्याकान्
ग्रहान् कल्पयन्तः सोमेन पूरयन्तः । किंच आद्वादशम् ॥ 'आह मर्यादाभिर्विध्यो' (पा. सू.
२. १. १३) इत्यर्थयोभाष्यमग्राम् । तस्य स्वरः ॥ द्वादशसंख्याकपदमादिशस्त्वमितिपर्यन्ते

१. ग-समुद्रतः । त१.२.३.६.७. ८-मर्मदन्तं, त१.५-समुद्रतः, म२.४. ८-मुमदन्तः, म७-ममुदन्तं ।
२. त१.२.३.६.७. ८-म- 'सर्वतो ..... वायुरपे' नास्ति । ३. ग-बाह्ववायुरूपेणः । त१.२.३.६.७.
८-म-वायुरूपेण । ४. त१.२.३.६.७. ८-म२.४. ८-सदेवमु' । ५. त४.५-रेळिह । अध्ययनकाले
वाग्व्यापारो दृष्टः । सह प्राणो हि नातरं वाच रेळिह । ६. ग-द्वादश द्वादशसंख्याकान् । ७. त४-यदु-
त्तरान् विश्वसिद्ध्यकान् सतथद्वयश्च ग्रहान् । एते तैत्तिरीयारण्यके ज्योतिष्येने सनाम्नापते प्राणाशाना-
भ्यामेवोपांशतर्पणी । ८. द-म- 'त्रयो' नास्ति ।

१८८)सि गायत्र्यादीनि षडधतः स्तुतशस्त्रादिरूपेण धारयन्तः-१कवयो षमनीषा । तृतीयाया आकारः । मनीषया बुद्ध्या एवं षयज्ञं २विमाय निर्माय ३रयम् । रमन्त्यत्रेति^१ रथो यज्ञः । तं ४रथं यज्ञम् ५कसामाग्न्या ६प्र षधर्तयन्ति प्रकर्षेण संपादयन्ति ॥ चतुर इत्यत्र 'चतुरः शसि' (पा. सू. ६. १. १६७) इत्यन्तोदात्तरक्षम् ॥

चतुर्दशान्ये महिमानो अस्य तं धीरां वाचा प्र णयन्ति सप्त ।

आमानं तृर्थं क इह प्र वोच्येन पथा प्रपिबन्ते सुतस्य ॥ ७ ॥

चतुःशदश । अन्ये । महिमानः । अस्य । तम् । धीरः । वाचा । प्र । नयन्ति । सत ।

आप्तानम् । तीर्थम् । कः । इह । प्र । बोचत् । येन । पृथा । प्रऽपिबन्ते । सुतस्य ॥ ७ ॥

१ अस्य यज्ञरूपस्य परमात्मनः २ अन्ये ३ चतुर्दश ४ चतुर्विंशत्स्थाकाः ५ महिमानः विभूतयो भवन्ति । ६ तं यज्ञं ७ सप्त ८ सप्तसंख्याकाः ९ धीराः धर्मन्तो होत्रादयः १० वाचा शस्त्ररूपया ११ प्र १२ ण्यपन्ति प्रकर्षेण नयन्ति । १३ आग्रामम् ॥ 'आष्ट व्यासी' । ताच्छीलिके वानशि व्यत्ययेन विकरणस्य व्यस्यः ॥ १४ व्यापनशीलं १५ तीर्थं पापोच्चारणसमर्थं १६ वाक्वालोत्क्रमण्यदेशम् १७ इह अस्मिन् पक्षे १८ एकः १९ प्र २० वोचत् फो वक्ति । न कोऽप्यर्थः । २१ येन २२ यथा येन यज्ञमार्गेण २३ सुतस्य अभिपुत्रं सोमं २४ प्रविधन्ते देवा अतिहायेन पिबन्ति ॥ 'पा पाने' । 'पाघ्रा' इत्यादिना पिबादेशः । व्यत्ययेन आत्मेनेपद्म् । उपसर्गो समासः । दधोगादनिघाते 'विहि घोदास्त्विति' इति गतेर्निघातः ॥

सहस्रधा पञ्चदशान्युनथा यावद्द्यावापृथिवी तावदित्तत् ।

सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्म विष्टितं तावती याक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा । पञ्चदशानि । उक् । । यावत् । चात्रापृथिवी इति । तावत् । इत् । तत् ।

सहस्रधा । सुहिमानः । सहस्रम् । यावत् । ब्रह्म । विऽस्थितम् । तावती । वाक् ॥ ८ ॥

१सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु सङ्गादिस्तम्भपर्यन्तेषु देहेषु १पञ्चदशानि । चक्षुः श्रोत्रं मनो घ्राक् प्राण हृषेतानि पञ्च । तदुपाधारत्वेन मातापित्रोः सकाशादगतानि पृथिग्यन्तेजोवाय्वाकाशरूपानि भूतानि मिलितानि दश । एवै पञ्चदशसंख्याकानि १उक्था उक्त्यान्सुकृष्टान्महानि विद्यन्ते प्राणिदेहेषु जतेषु । १धावापृथिवी ॥ पृथीद्विचक्षस्य 'सुषो सुहृक्' इति पूर्वस्वर्णदीर्घः ॥ धावापृथिव्योः १धावत् सत्परिमाणमस्ति १तावदिदं सत्परिमाणमेवात्मापिष्टितं प्राणिदेहजातं भवति । धावत्तावच्छब्दयोः १' पचद्वेतेभ्यः परिमाणे वतुषि' (पा. सू.५.२.३९) 'आ सर्वनाम्नः' (पा. सू.६.३.९१) इति दीर्घः ॥ किञ्च १सहस्रधासहस्रसंख्याकेषु १सहस्रे १महिमानः सहस्रसंख्याका महान्तो ज्यवहारविशेषा भवन्ति । प्रतिविषयं प्रतिक्षणं दशश्रवणाद्व्यवहारविषयतेः १ । सहस्रेत्यत्र विधायै धाम्प्रत्ययः । १स्रज्जगत्कारणं घटतु १धावत् नानाविधप्राणिदेहरूपेण यावत्परिमाणं भूत्वा १विष्टितं विशेषेण स्थितं १घाक् १तत्पत्नी सत्परिमाणा भवति । एकैकस्याभिधेयार्थैर्यकैकनामापेक्षणात् ।

१. ग२-रमतेत्रेति । २. ग-त-भ-चतुर्दशलोना; मु-चतुर्दशरुप्याका लोकाः । ३. ग-त-भ-मु-
 'सप्त' नास्ति । ४. ग-श्वा; त१.२.३.६.७.८-य-च; त४.५-आ । ५. ग२-त४.५-इत्थं प्राणिदेहेषु;
 त१.२.३.६.७-भ-उच्यप्रानिदेहेषु । ६. ग-त४.५-सत्तच्छब्दयोः । ७. त-भ१.४.८-उच्यप्रानिदेहेषु-
 निष्पत्तेः; भ२-उच्यप्रानिदेहेषु-निष्पत्तेः ।

अन्यत्रापि ध्रुयते—'सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्त्यदास्ते' (तै. आ. ३. १२. ७) इति । 'सहस्रधा पञ्चदशान्युक्थेति पञ्च हि दशतो भवन्ति' (ऐ. आ. १. ३. ८) इत्यादिक-
मारण्यकमत्रानुमधेयम् ॥

कञ्छन्दसां योगमा वेद धीरुः को धिष्ण्यां प्रति वार्चं पपाद ।

कपृत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य नि चिकाय कः स्त्वि ॥ ९ ॥

कः । छन्दसाम् । योगम् । आ । वेद । धीरुः । कः । धिष्ण्याम् । प्रति । वार्चम् । पपाद ।
कम् । कृत्विजाम् । अष्टमम् । शूरम् । आहुः । हरी इति । इन्द्रस्य । नि । चिकाय । कः स्त्वि ॥ ९ ॥

✓धीरः धीमान् ✓कः मानुषः ✓छन्दसां गायत्र्यादीनां ✓योगं स्तुतशस्त्रात्मना नियोगम् ✓आ
✓वेद आजानाति । ✓कः वा ✓धिष्ण्याम् । धिष्ण्यानि होत्रादीनां सप्त स्थानानि^१ । तदर्हा ✓वार्चं
✓प्रति ✓पपाद प्रतिपादयति । करोति । किंच ✓कृत्विजा होत्रादीनां सप्तानाम् ✓अष्टमम् अष्टसंख्या-
पूरकं ✓शूरं स्वतन्त्रं ✓कम् ✓आहु वदन्ति । ✓कः ✓स्त्वि क खलु ✓इन्द्रस्य ✓हरी ऋक्मामरूपी
द्वावश्वौ । 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी' (तै. सं. ६. ५. ९. २) इत्याश्रयते । तादृशां हरी ✓नि
✓चिकाय नितरा पूजयति । जानाति । वेदिता प्रतिपादयिताष्टसंख्यापूरकस्य देवस्य ज्ञाता वा
परमात्मनोऽन्धो मास्तीत्यर्थः ॥

भूम्या अन्तं पर्येकं चरन्ति रथस्य ध्रुवं युक्तासौ अस्युः ।

धर्मस्य दायं वि भजन्त्येभ्यो यदा यमो भवति हृम्ये हितः ॥ १० ॥

भूम्या । अन्तम् । परं । एकं । चरन्ति । रथस्य । ध्रुः । युक्तासौ । अस्युः ।

धर्मस्य । दायम् । वि । भजन्ति । एभ्यः । यदा । यमः । भवति । हृम्ये । हितः ॥ १० ॥

✓पूके केचन सप्ताश्वः ✓भूम्याः पृथिव्या । अनेन घुल्लोकोऽप्युपलक्ष्यते । घुल्लोकस्य च ✓अन्तं
पर्यन्तं ✓परि ✓चरन्ति । तदानीं सर्वतः भागवच्छक्तिः । तदा च तैः श्वः । ✓रथस्य ✓ध्रुवं युगादिभारेषु
✓युक्तासः युक्ताः सन्तः ✓अस्युः तिष्ठन्ति । ✓एभ्यः अभ्येभ्यः ✓धर्मस्य ✓दायम् ॥ 'दो भवत्सङ्गते' ।
घम् । 'कर्पावतः' । इत्यन्तोदात्तावम् ॥ धर्मस्य नाशकं घामादिकं ✓वि ✓भजन्ति देवाः प्रयच्छन्ति ।
✓यदा यस्मिन् काले ✓यमः नियन्ता सूर्यः ✓हृम्ये हृम्यस्थानीये रथे ✓हितः निहितं ✓भवति । तदैते
भजन्तीत्यर्थः^२ ॥ ॥ १० ॥

'चित्रः' इति नवर्षं तृतीयं सूक्तमाग्नेयम् । उपस्तुतो नाम वृष्टिहृन्मयपुत्र ऋषिः । अष्टमी
त्रिष्टुप् । नवमी शक्ती । आदित सप्त जगन्मयः । तथा चानुक्रान्तं—'चित्र इक्ष्म वाष्टिहृन्मय उपस्तुत
आग्नेयं जागतं त्रिष्टुशक्च्यन्तम्' इति । प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोर्जातते छन्दमीदं मूलम् । सूत्रितं
च—'चित्र इच्छिशोर्वस्तु न चित्रमहमिति जागतम्' (आध. श्रौ. ४. १३) इति ॥

चित्र इच्छिशोस्तर्कणस्य वृक्षयो न यो मातरावृष्येति धातये ।

अनुधा यदि जीर्जनदधा च नु ववश्च सद्यो महि दूत्यं चरन् ॥ १ ॥

१. ग-स्थानानि मार्जालीयश्च; त१.२.३.६.५.८-अ१.२.४.८-स्थानानि मार्जय; त४.५-स्थानानि
मार्जारश्च; म७-स्थानानि मार्जयत । २. ग-त-म-भवतीत्यर्थः ।

चित्रः । इत् । शिशोः । तरुणस्य । वक्षस्यः । न । यः । मातरौ । अपिऽएति । धातवे ।
अनुधाः । यदि । जीर्जनत् । अर्ध । च । नु । ववक्ष । सध । महि । दुत्यम् । चरन् ॥ १ ॥

१ शिशोः शिशुभूतस्य अत एव १ तरुणस्य नूतनस्याग्नेः १ वक्षस्यः ॥ वक्षोऽर्णादिकोऽद्यप्रत्ययः १ ॥
हविर्वहन् १ चित्र १ इत् आश्चर्यभूतमेव १ यः जातोऽग्निः १ मातरौ सर्वस्य निर्माय्यौ मातृपितृभूते
घावापृथिव्यावरण्यौ वा १ धातवे १ न १ अप्येति ॥ 'येद् पाने' । तुमर्थे तवेन्मस्ययः ॥ स्तनपानायापि
न गच्छति ॥ 'इण् गतो' । छद्युपसर्गेण समासः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥
१ अनुधाः ॥ नन्वहुग्रीहिः । समासान्तस्यानङ् । स्त्रियामिष्टत्वाद्भानङ्भावः (पा. सू. ५.४.१३१) ।
प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् ॥ ऊधोरहितोऽर्धं लोकोऽसौ लोकश्चैनमग्नि १ यदि १ जीर्जनत् अजीर्जनत्
अजनयत् । तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति युक्तम् । तथा न भवति । किंतु घावापृथिव्या १ सर्वेषां
कामदुषे खलु । तथापि न याति । तस्मादस्य हविर्वहन् चित्रम् १ ॥ अध १ च उत्पाद्यन्मत्तरमेव १ नु
अद्य भस्मिन् दिने १ सद्यः तदानीमेव शान्तिं १ महि महत् १ दूत्यम् ॥ 'दूतस्य भागकर्मणी' (पा. सू.
४. ४. ११०) इति कर्मणि प्रत्ययः ॥ दूतकर्म १ चरन् १ ववक्ष । देयान् प्रति हर्षोपि बहति ॥

अग्निर्ह नाम धायि दक्षप्रस्तमः सं यो वना युवते भस्मना दत्ता ।

अग्निप्रमुरा जुहा स्वध्वर इनो न प्रोथमानो यवसे वृषा ॥ २ ॥

अग्निः । ह । नाम । धायि । दन् । अप उतम । सम् । यः । वना । युवते । भस्मना । दत्ता ।
अग्निऽप्रमुरा । जुहा । सुऽअध्वरः । इनः । न । प्रोथमानः । यवसे । वृषा ॥ २ ॥

१ अपस्तमः ॥ अपःशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन मत्वर्थो लुप्त इति ज्ञायते । अन्यथा 'आपः कर्मा-
स्यापाम्' इत्यमुनि कृत आधुदात्तत्वमेव स्यात् ॥ अपस्वितसः कर्मवत्तमः १ अग्निः १ नाम ॥ वृती-
घाया लुक् ॥ नाम्ना नमयितृणा हविषा शोत्रेण वा १ धायि यजमानैर्धायते खलु । यतः १ दन् पृथुणां
धनदाता ॥ 'हुदाप् दाने' । हेतोः १ 'छन्दसुभयथा' इति शतुरार्धधातुत्वमेव आकारलोपः । अत
एव शपोऽसंभवः ॥ १ यः अग्निः १ भस्मना भासकेन प्रकाशकेन तेजसा १ दत्ता इन्तेन च १ वना
वनाग्न्यरण्यानि १ सन् १ युवते समुनक्ति । रुद्रहतीति यावत् । 'यु मिथुणानिथणयोः' । व्यत्ययेन
दाः । आत्मनेपदं च । दत्ता । दन्तशब्दस्य 'पहन्' इत्यादिना दत्तावः । 'ऊद्विहन्' इति
विभक्तेश्चाधुदात्तत्वम् ॥ किञ्च १ अग्निप्रमुरा । 'मूर्च्छां मोहसमुच्छ्राययोः' । अस्मात् द्विवि 'राहोपः'
इति छकारलोपः । 'सुर संवेष्टने' इत्यस्माद्वा क्षिप् । धृदुत्तरपदप्रवृत्तित्यस्यम् ॥ अभितः समुच्छ्रिते-
नोद्यतेन यद्वा सयतो हविर्भिः संवेष्टितेन १ जुहा दत्तधामकेन पात्रविशेषेण १ स्वध्वरः शोभनयज्ञोऽग्निः
अदनीये १ हविषि चरतीति शेषः । तत्र छटान्तः । १ इनः समर्थः १ प्रोथमानः पर्याप्तः पुष्टाग्नः १ वृषा
१ यवसे १ न यथा वृषभो घासादिषु चरति ॥

तं वो वि न द्रुपदं देवमन्धसु इन्दुं प्रोथन्तं प्रवर्पन्तमर्णवम् ।

आसा वह्नि न शोचिर्पा विरप्श्चिर्न महिर्व्रतं न सूरजन्तुमर्ध्वनः ॥ ३ ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-सु-वहरोणादिको । २. ग-घावापृथिव्यौ हि, त१.२.३.६.७.८-म१.
४.७-घावापृथिव्यौ तु, म२.८-घावापृथिव्यौ सु । ३. त-म-"चित्रं" नास्ति । ४. ग-चरन् आचरन् ।
५. ग-हेतो शतरि । ६. त-म-"वना" नास्ति । ७. ग-त१.२.३.७.८-म१.२.४.७-खादनीये;
त१-म८-स्वादनीये ।

तम् । वः । विम् । न । द्रुऽसदम् । देवम् । अर्ध्वसः । इन्दुम् । प्रोयन्तम् । प्रऽवर्पन्तम् । अर्ण्विम् ।
आसा । वहिम् । न । गोचिपा । विऽरुषिणम् । महिऽव्रतम् । न । सरजन्तम् । अर्ध्वनः ॥ ३ ॥

स्तोतारः । वः युयं वतम् अग्रिममिष्टुतः । कीटशम् । विं वन पक्षिमिव वृषदम् ।
द्रुवृक्षः । अरणिः लक्षणे वृक्षे स्तीदन्तं वदेवं द्योतमानम् । अर्ध्वसः । इन्दुं स्तोतृणामद्यस्य हृदिपितार
प्रापयितारम् ॥ 'उन्देरिचादेः' (उ. सू. १. १३) इत्युप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेरागुदात्तत्वम् ॥
प्रोयन्तं शब्दायमानं प्रवपन्तम् अत्यर्थं वमानां दाहकम् । अर्ण्वम् ॥ 'अर्ण्वः' मलोपश्च 'इनि
मवर्धायो यः ॥ 'असौ प्राप्ताहुतिः' इत्यादिश्रमेण उदकवन्तम् । आसा ॥ आस्यशब्दस्य 'पह्' इति
इत्यादिनास्यदेशः । वर्णलोपश्चादस्यः ॥ आस्येन 'वह्निं' हविषां घोडारम् । यद्वा । आसा ।
अभितक्रनामैतत् । देवानां समीपे हविषां प्रापकम् । वहने दृष्टान्तः । वह्निं न । 'वह्निर्वा
अनङ्गान्' (तै. प्रा. १. ८. २. ५) इति श्रवणादनङ्गाहमिन्न वहने समर्थः । गोचिपा स्वदीपया
विरुषिणम् । महिऽमैतत् । महान्तं । महिमन्तं । न महाकर्माणामादित्यमिव । अर्ध्वनः । सरजन्तम् ।
मार्गान् सह युगपदेव रजयन्तम् । एवंशुणमग्रिममिष्टुतः ॥ सरजन्तम् । 'रज्जं रागे' । रज्जे, वातरि
'रज्जेश्च' (पा. सू. ६. ४. २६) इति नलोपे सहस्य सभावे च कृते क्यम् । यद्वा । सरतीति सरः ।
सरस्योदकस्य जनयितारम् । जने तत्रत्यये कृते रूपमिडि वा । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

वि यस्य ते जयसानस्याजर् घक्षोर्न वाताः परि सन्त्यर्च्युताः ।

आ रुण्वासो युयुधयो न सेत्वनं त्रितं नेशन्तु प्र शिपन्त इष्टये ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । जयसानस्य । अजर् । घक्षोः । न । वाताः । परि । सन्ति । अर्च्युताः ।
आ । रुण्वासः । युयुधयः । न । सेत्वनम् । त्रितम् । नेशन्तु । प्र । शिपन्तः । इष्टये ॥ ४ ॥

हे अजर् जरारहित अग्रे जयसानस्य ॥ जयतिर्गौरव्यः ॥ बाहुलकादस्मादप्यसानप्राप्तयः ॥
गमनशीलस्य । घक्षोः ॥ दहेः सन् । 'द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (का. ६. १. ८. १)
इति द्विवचनाभावः । तदन्तानुप्रत्ययः । अरण्यदहनेच्छी । घक्ष्य । ते तव स्वमृताः । अर्च्युताः शत्रुभिः
अप्ययनीयाः प्रभावाः । वाता । न वायव इव । वि । परि । सन्ति । सर्वतो विदोरेण घर्तन्ते ॥
सन्ति । अस्तेर्लङ् । घद्योगादनिघातः ॥ युयुधयो । न ॥ युधेः क्रिप्रत्ययः ॥ घोडार इव । रुण्वासः
शीघ्रं गन्तारः शब्दायमाना वा कृत्विजः । इष्टये यागाय । प्र । शिपन्तः । प्रक्षेपेण निपन्तः सियामन्तः
संभक्तुमिच्छन्तः । सेत्वनं बलवन्तं । त्रितं । त्रिवाहयनीयादियु स्थानेषु ततं पितृन् त्वाम् । आ
मशन्तः । स्तुतिमिदंविभिश्च व्यामुषन्ति । आहूयौ नक्षिप्यास्तिकर्मा । 'आक्षाय आनद्' इति
व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

स इदुमिः कर्ण्वतम् । कर्ण्वसरार्यः परस्यान्तरस्य तरुणः ।

अग्निः पातु गृणतो अग्निः सूरीनग्निर्देदातु तेषामवौ नः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अग्निः । कर्ण्वतम् । कर्ण्वसरार्यः । अर्यः । परस्य । अन्तरस्य । तरुणः ।

अग्निः । पातु । गृणन् । अग्निः । सूरीन् । अग्निः । देदातु । तेषाम् । अवः । नः ॥ ५ ॥

‘कण्वतमः ॥ कण्वतेः शब्दार्थान् ‘अग्निमुपि’ इत्यादिना घञ्प्रत्ययः ॥ अतिशयेन स्तोता अत एव ‘कण्वसखा ॥ बहुव्रीहिरवात् समासान्तोदात्ताभावः’ ॥ कण्वाः स्तोतारः सखायो यस्य स तादृशः ‘अयः ॥ ‘स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्’ (पा. सू. ३.१.१०३. १) इत्यन्तोदात्तावम् ॥ स्वामी सर्वेश्वरः ‘स एह स एव अग्निः परस्य विप्रकृष्टस्य बाह्यस्य अन्तरस्य अव्यवहितस्य समीपे वर्तमानस्य च शत्रोः स्वरूपः तारयिता विनाशयिता भवति । सः अग्निः ‘गृणतः स्तोतृन् अस्मान्’ ‘पातु रक्षतु ॥ ‘गृ शब्दे’ । प्रयादिकः । ‘शत्रुरनुमो नघजादी’ इति विभक्तेरुदात्तावम् ॥ तथा ‘सूरीन्’ । ‘पू प्रेरणे’ । हविषा प्रेरयितृन्स्मान् रक्षतु । किञ्च ‘तेषाम् एषां नः अस्माकम्’ ‘अवः रक्षणमर्त्तं या अग्निर्देदातु प्रयच्छतु’ ॥ ॥ १८ ॥

वाजिन्तमाय सहसे सुपिण्य तृषु च्यवानो अनु जातवेदसे ।

अनुद्रे चिद्यो धृपुता वरं सते महिन्तमाय धन्वनेदविष्यते ॥ ६ ॥

वाजिन्तमाय । सहसे । सुऽपिण्य । तृषु । च्यवानः । अनु । जातवेदसे ।

अनुद्रे । चित् । यः । धृपता । वरम् । सते । महिन्तमाय । धन्वना । इत् । अविष्यते ॥ ६ ॥

हे ‘सुपिण्य । वितुरागतः पिण्यः ॥ ‘वितुर्पञ्च’ (पा. सू. ४. ३. ७९) इति प्रत्ययः ॥ शोभनपिण्य हे अग्ने ‘वाजिन्तमाय अतिशयेनाश्रयते अत्यन्तं बलवते वा ॥ ‘नादस्य’ इति नुदागमः ॥ ‘सहसे सहस्रसे शत्रूनामतिशयेनाभिभवित्रे’ ‘जातवेदसे जातप्रज्ञाय तुभ्यं’ ‘स्वां’ स्तोतुं ‘तृषु क्षिप्रम्’ ‘अनु’ ‘व्यवानः स्तुतिभिरनुगत उद्युक्तोऽस्मि ॥ ‘क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि’ इति जातवेदशब्दस्य चतुर्थी । सहसे । सहस्रिण्याब्दादीपसुनि ‘विन्मतोर्हुक्’ इतोयसुन ईकारलोपः छान्दसः ॥ ‘अनुद्रे’ ‘चित् उदकप्रकृति रक्षे । आपदीक्षयथः । शशुभिः संजातायामादि’ ‘धृपता शत्रुधर्पणसमर्थेन’ ‘धन्वनेत् आत्मीयेन धनुषैव’ ‘अविष्यते पालकाय’ ‘सते भूष्यवे ॥ ‘शत्रुरनुमः’ इति विभक्तेरुदात्तावम् ॥ ‘महिन्तमाय पूज्यतमाय दातृतमाय वा ईदृशायास्ये’ ‘य’ अहं ‘वरं वरणीयं हविः प्रयच्छामि सोऽहं स्तुतिमपि तस्मै करोमीदृशयथः ॥

एवमिर्मतैः सह सुरिभिर्वसुः एवे सहसः सुनरो नृभिः ।

मित्रासो न ये सुधिता ऋतायवो यावो न द्युमैरभि सन्ति मानुषान् ॥ ७ ॥

एव । अग्निः । मतैः । सह । सुरिभिः । वसुः । स्तवे । सहसः । सुनरः । नृभिः ।

मित्रासः । न । ये । सुऽधिताः । ऋतऽयवः । यावः । न । द्युमैः । अभि । सन्ति । मानुषान् ॥ ७ ॥

‘सहसः बलस्य’ ‘सुनरः सुष्ठु प्रेरकः । यद्वा । सुनरित्यस्य वर्णव्यत्ययः । सुनरः सुनुः । बलेन मध्यमान्वात्तस्य पुत्रः । ‘अग्निः’ ‘नृभिः कर्मनेतृभिः’ ‘मतैः मनुष्यैः’ ‘सह’ ‘सुरिभिः विद्वद्भिः’ ‘अस्माभिः’ ‘वसु धनमभिलक्ष्य’ ‘एव एवं’ ‘स्तवे स्तूयते । वसु एवे इत्यत्र संहितायां ‘पूर्वपदात्’ इति परबम् ॥ ‘मित्रासो’ ‘न सुहृद इव’ ‘सुधिताः सुहितास्तृताः ॥ द्वापतेर्निष्ठायां’ ‘सुधित-

१. त१.२.१.४-समासात्तस्य टचो चोपसंभवः, त३.८-म२.५.८-समासात्तस्य टचो संभवः; ग-समासात्तस्य चो संभवः; म१.४-समासात्तस्य य्वो संभवः, म७-समासात्तस्य । २. त१.२.३.१.७. ८-म-रक्षतु । ३. ग-त-ग-अत्यर्थः । ४. त-म-त्वा तुभ्यं । ५. ग-त-४.५-छादतः । अनुद्रे विद्वद्वक्-स्थलेपि धृपता धृपेन धन्वनेत् । धन्व इत्युदवनाम । उदकेनैव अविष्यते स्तोतृणां रसकाय । यद्वा । ६. त-म२. ८-‘विद्वद्भिः’ नास्ति ।

धनुषि^१ (पा. सू. ७. ४. ४५) इति निपातितः । 'सुधितार्वास्तृप्ययोः' इति काशिकाया-
मुक्तम् ॥ 'ऋतायवः यज्ञं कामयमानाः ॥ 'न ऋद्वत्पुत्रस्य' इति दीर्घः प्रतीयः ॥
ईदृशाः 'ये सूर्य. 'दानो 'न द्योतमाना' इव^२ 'सुश्रीः । 'सुश्रं द्योतयेत्तो वाचं वा' (निघ.
५. ५) इति यास्कः । अग्निदत्तैर्बलैरात्मोपैर्यशोभिर्वा 'मानुषान् शात्रवान् जनान्^३ 'अभि 'सन्ति
अभिभवन्ति ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

ऊर्जो नपात्सहसायुञ्जिति त्वोपस्तुतस्य वन्दते वृषा वाक् ।

त्वां स्तोषाम् त्वया सुवीरा द्राघीप आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ८ ॥

ऊर्जः । नपात् । सहसाऽवन् । इति । त्वा । उपऽस्तुतस्य । वन्दते । वृषा । वाक् ।

त्वाम् । स्तोषाम् । त्वया । सुवीरा । द्राघीपः । आयुः । प्रतरम् । दधानाः ॥ ८ ॥

'ऊर्जो' 'नपात्' । नपादित्यपर्ययनाम् । अक्षस्य पुत्र । 'अक्षं वा आश्वम्' इति श्रवणात्तेन
प्रवृष्यमानवात् । बलस्य वा पुत्र ॥ 'सुश्रामन्त्रिते पराश्वत्तरे' इत्युक्तं इत्यस्य पराश्वत्तरेण
आमन्त्रितत्वे 'आमन्त्रितस्य च' इति पाठिक्रमापुद्गात्तरम् ॥ हे 'सहसावन् सहस्रिक्त्रमे' 'एता
स्याम्' इति एवम् 'उपस्तुतस्य एतन्नामकस्यैर्मम' वृषा इविषो वपयित्री तैः सहिता 'वाक् स्तुतिः
'वन्दते स्तीति ॥ वृषा । 'इयुपभज्ञा' इति क । अजाघतघाप ॥ रुचि वयं 'एता 'स्तोषाम
स्तवाम् । स्तोतेर्लेख्यादगमः । सतः 'एवया 'सुवीरा शोभनपुत्राः स्याम । 'द्राघीपः दीर्घतमम्
'आयुः जीवन 'प्रतरम् अरथं 'दधानाः धारयन्तो भवेम ॥

इति त्वामे वृष्टिहव्यस्य पुत्रा उपस्तुतासु ऋषयोऽबोचन् ।

तौथ पाहि गृणतश्च सूरिन् वपहपुलित्यूर्ध्वासौ

अनञ्जन्मो नम इत्यूर्ध्वासौ अनक्षन् ॥ ९ ॥

इति । त्वा । अस्ते । वृष्टिऽहव्यस्य । पुत्रा । उपऽस्तुतासु । ऋषयः । अबोचन् ।

तान् । च । पाहि । गृणत । च । सूरिन् । वपह । वपह । इति । ऊर्ध्वासौ । अनक्षन् ।

नमः । नमः । इति । ऊर्ध्वासौ । अनक्षन् ॥ ९ ॥

हे 'अस्ते' 'एता स्याम्' इति एवमुक्तप्रकरणेण 'वृष्टिहव्यस्य एतन्नामकस्यै' 'पुत्रा' 'उपस्तुतासु'
उपस्तुता एतदभिधानाः 'ऋषयः' सूक्तद्वारा 'अबोचन् अभ्यदुक्त्वा । 'तान्' कर्षीन् 'च' च 'पाहि'
रक्ष ॥ 'ववायोगे प्रथमा' इति न निपातः ॥ तथा 'गृणत स्तोतृन् 'सूरिन् विदुष 'च पाहि ।
'वपह' 'वपहिति मन्त्रेण 'ऊर्ध्वास' इत्युदन्तार्थमूर्ध्वमुपहस्ता. सन्तः 'अनक्षन्' 'प्यानुयन्^१ ।
नक्षतिर्ध्यांसिकर्मा । 'नमो' 'नम' इति एवम् 'ऊर्ध्वास' स्तोनुमुपुक्ता. 'अनक्षन्' य उगगुणाः
तानुभवविधान् पटून् स्तोतृन् पालय ॥ ॥ १९ ॥

'विष' इति नवर्षे क्षुर्थं सूक्तं दैष्टुभमैन्द्रम् । स्यूरानां पुत्रोऽग्निपुतास्य ऋषिरग्निपूषाण्यो
वा । तथा 'आनुभ्यन्ते—' विष स्थोतोऽग्निपुतोऽग्निपूषो वा' इति । गतो विनियोगः ॥

१. ग-द्योतमाना देवा. त१.२.३.६.७.८-म- 'द्योतमाना.' नास्ति; त४.५-द्योतमाना वा ।
२. त१.२.३.६.७.८-म- 'इव...जनान्' नास्ति । ३. ग-म-त्वा व्यानुयन् ।

पिवा सोमं महते इन्द्रियाय पिवा वृत्राय हन्तवे शविष्ठ ।

पिब राये शवसे ह्युमानः पिब मध्वंस्रुपदिन्द्रा वृषस्व ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । महते । इन्द्रियाय । पिब । वृत्राय । हन्तवे । शविष्ठ ।

पिब । राये । शवसे । ह्युमानः । पिब । मध्वं । स्रुप । इन्द्र । आ । वृत्स्व ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महते प्रभूताय इन्द्रियाय इन्द्रस्य तनो जुष्टाय वीर्याय सोमम् अस्माभिर्दीयमानं पिब ॥ 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग' (पा. सु. ५. २. ९३) इत्यादिनेन्द्रियशब्दो यजन्तावेव निपातितः ॥ हे शविष्ठ अतिशयेन प्रबुद्ध वृत्राय हन्तवे वृत्रं हन्तुं सोमं पिब ॥ 'क्रियाप्रहर्णं कर्तव्यम्' इति वृत्रस्य संप्रदानात्मम् ॥ तथा ह्युमानः अस्माभिराहूयमानसर्वं राये घनाय ॥ 'ऊद्विदम्' इत्यादिना विभक्त्येव दातव्यम् ॥ शवसे अन्नाय । घनाशयोः प्रदानाय सोमं पिब । मध्वः मध्वकरान् सर्वान् सोमान् पिब ॥ 'वा छन्दमि' इति पूर्वसर्वजदीर्घाभावात् । अनन्तरं हे इन्द्र तुषट् एतो भवन् आ वृषस्व । अस्मद्भित्पितृभ्यगमिभ्यः । वृषस्व ॥ वृषट् । 'ह्यम् एतो' । तौदादिकः । 'अभित्यमागमशासनम्' इति जुमनाशब्दः ॥

अस्य पिब क्षुमतः प्रस्थितस्येन्द्र सोमस्य वरमा सुतस्य ।

स्वस्तिदा मनसा मादयस्वार्वाचीनो रेवते सौमगाय ॥ २ ॥

अस्य । पिब । क्षुमतः । प्रस्थितस्य । इन्द्र । सोमस्य । वरम् । आ । सुतस्य ।

स्वस्तिऽदाः । मनसा । मादयस्व । अर्वाचीनः । रेवते । सौमगाय ॥ २ ॥

हे इन्द्र क्षुमतः स्तुतियुक्तस्य यद्वा हवीरूपाश्वतः प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितस्य मुत्तस्य अभियुत्तस्य अस्य सोमस्य वरं वरणीयं त्वदीयं भागम् आ अभिमुखेन पिब ॥ प्रस्थितस्य तिष्ठतेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्नम् ॥ ततः स्वस्तिदा कस्यागस्य दाता त्वं मनसा अन्तःकरणेन मादयस्व वृष्टो भव । यद्वा अस्मानपि वृष्टान् वृष्ट । तद्देवीष्यते । रेवते घनवते सौमगाय सौमगाय तदस्मभ्यं दातुम् अर्वाचीनः अभिमुखाञ्चनी भव ॥ 'विभाषाञ्चरदिक्रियाम्' इति सः । रयिषाब्दात् मत्पुः 'छन्दमीट' इति वावम् । 'रयेमंती बहुलम्' इति संप्रसारणम् । पूर्वरूपत्वे गुणः । सौमगाय उद्गात्रादिषु सुमगमन्त्र इति पञ्चमे । तस्योत्तरपदस्य 'हृदग' इति वृद्धिर्नैष्यते सर्वविधानां छन्दसि विकिरितत्वात् । नित्यरेणापुदात्तत्नम् ॥

ममत्तु त्वा दिव्यः सोम इन्द्र ममत्तु यः सुयते पार्थिवेषु ।

ममत्तु येन वरिवश्चकर्थं ममत्तु येन निरिणासि शत्रून् ॥ ३ ॥

ममत्तु । त्वा । दिव्यः । सोमः । इन्द्र । ममत्तु । यः । सुयते । पार्थिवेषु ।

ममत्तु । येन । वरिवः । चकर्थं । ममत्तु । येन । निरिणासि । शत्रून् ॥ ३ ॥

१. त-म-अस्माभिर्दीप्यमानं । २. ग-अन्नायास्मान् । ३. त१.२.३.१.५.८-म२.८-अस्मद्भित्पितृ-
तानासिच; त५.५-अस्मद्भित्तानासिच, ५१.५.७-अस्मद्भित्तानासिच । ४. त-म-'सौमगाय'
नास्ति ।

हे इन्द्र पृथा स्वां पवित्र्यः द्विवि भव सोम. ममन्तु । आत्मीयकलाप्रदानेन मादयतु । देवा ह्यपरपक्षे सोमस्य कलां विवन्ति ॥ मदेर्लोष्टि इयंयथेन म्लु । 'मीही' (पां सू. ६. १. १९२) इत्यादिना पितृ पूर्वस्योदात्तचम ॥ तथा पार्थिवेषु ग्रथिव्या भवेपु देवयजनेषु य. सोमोऽस्माभिः पृथ्वते अभिपृथ्वते सोऽप्यस्माभिर्दत्तः ममन्तु स्वां हर्षयतु । येन सोमेन वरिव-
वरणीयं घनं चकष्यं कृतवानमि स च ममन्तु ॥ करोतेर्लिट् । यद्योमादनिघाते लिट्स्वरः ॥ किंच येन शत्रून् निरिणासि निर्गमयमि सोऽपि ममन्तु त्वा मादयतु ॥ रिणासि । 'री गति-
रेषणयोः' । यथादि । प्वादीनां हस्त्वन्वम् ॥

आ द्विवर्ही अमिनो यास्विन्द्रो वृषा हरिर्म्यां परिपिक्तमन्धः ।

गव्या सुतस्य प्रभृतस्य मध्वः सुत्रा खेदामरुशहा वृषस्य ॥ ४ ॥

आ । द्विबर्ही । अमिनः । यानु । इन्द्रः । वृषा । हरिऽस्याम् । परिऽसिक्तम् । अन्धः ।
गवि । आ । सुतस्य । प्रऽसृतस्य । मध्वः । सुत्रा । खेदाम् । अरुशहा । आ । वृषस्य ॥ ४ ॥

पृथिवर्हा द्वयोर्लोकयोः परिपृष्टः । यद्वा । द्वाभ्यां स्तुतस्तस्मात्प्रा वधनीयः ॥ घृहेर्वधनार्थस्य कर्तारि कर्मणि वा असुन् ॥ अभिमिनः । अमतेर्गोप्यादीणादिक इन्च् । सर्वत्र गन्ता । यद्वा । कान्त्यर्थात् । सर्वे काम्यमानः । अत एव वृषा अभिलषिताना वरं क इन्द्रः परिपिक्तं वसती-
धरीभिः परितः सिक्तम् अभ्यः अभ्यदीप्यं भोमलक्षणममं प्रति इरिम्याम् एतन्नामकाम्यामभ्याम्यां सह आ यथा आगच्छतु । अथ प्रत्यक्षः । हे इन्द्र अरुशहा । अरुशः शत्रवः । तेषां हन्ता ॥ अतैरीगादिक उशान् । 'बहुलं छन्दसि' इति हस्ते क्तिप् ॥ मत्रा । सप्तम्या ङादेशः । अभ्यदीपे सत्रे पत्ने गवि आनहुहे चर्मणि शत्रुस्य अभिपुनस्य प्रभृतस्य पात्रेषु प्रहन्स्य । हप्रहोर्मः । इहशस्य मध्वः मद्रकरस्य सोमस्य पानेन हृष्टः मन् प्रलेटो स्त्रियमानानां शत्रूणामुत्थित्ये आभि-
सुर्येन वृषस्य वृष इवाचर ॥ वृषशत्रूणां चारायं क्तिप् । स्वययनेनात्मनैपदम् । खेदाम् । 'खिद-
दीप्ये' । कर्मणि घञन्त्यामि बुडभाङ्गान्दसः ॥

नि तिग्मानिं आशयन् आश्यान्वर्ध स्थिरा तनुहि यातुज्जान् ।

उग्राय ते सहो बलं ददामि शत्रून् विगृहेषु वृध ॥ ५ ॥

नि । तिग्मानिं । आशयन् । आश्यानि । अर्धः । स्थिरा । तनुहि । यातुऽज्जान् ।
उग्राय । ते । सहः । बलम् । ददामि । प्रतिऽइत्थम् । शत्रून् । विऽगृहेषु । वृध ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अश्यानि प्रकाशयानि तिग्मानि तीक्ष्णान्यायुधानि नितरा आशयन् प्रकाशयन् ।
'आश्र दोशी' । म र्वं यातुज्जान् ॥ उ इति सौत्रो घातुः । 'आतमान' इत्यत्र जवतेर्दीर्घः
(का. ३. २. १०७, १) । 'किञ्च' इति क्तिप् । दीर्घस्यामि बुडभाङ्गान्दसः ॥ यातुधानानां
स्थिरां स्थिराणि दृढान्यपि शरीराणि अव तनुहि । अवस्तात्तनुमृत्तान् पानय । उग्राय
उद्गमस्याय ते तुम्यं ममहः शत्रुमहन्ममयं बलं बलहेतुकं हविः ददामि अह प्रयच्छामि । ततः
विगृहेषु । विविधं गदन्ति शब्दाद्यन्ते ॥ गदे 'घञयं क्विधानम्' इत्यधिकरणे क ॥ शत्रून्
प्रतीय प्रतिगम्य प्रतिवृत्तं गवा वृध सौमिन्धि ॥ 'ओघश्छेदने' । तीक्ष्णादिकस्य लोट् ॥ ॥ २० ॥

१. ग-स्त्वानाभिर्गमयति । २. त-म-'स्थिरा' नास्ति । ३. ग-विगृहेषु संप्राप्तेषु । ४. ग-
शब्दान्तेष्वेति ।

व्यर्ह्य इन्द्र तनुहि श्रवांस्योजः स्थिरेव धन्वंनोऽभिमातीः ।

अस्मद्वावृधानः सहोभिरनिमृष्टस्तुर्व वावृधस्व ॥ ६ ॥

वि । अर्ह्यः । इन्द्र । तनुहि । श्रवांसि । ओजः । स्थिराऽईव । धन्वनः । अभिऽमातीः ।

अस्मद्वाक् । वृधानः । सहोऽभिः । अनिमृष्टः । तुर्वम् । वृधस्व ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अर्ह्यः स्वामी एवं श्रवांसि अजानि । श्रव इत्यजनाम् । अस्मभ्यं वि तनुहि विस्वारय । प्रयच्छ ॥ तनोतेर्लोडि 'उतश्च प्रययाच्छन्दसि वाचचनम्' (पा. सू. ६. ४. १०६. १) इति हेर्लुगभावः ॥ तथा अभिमातीः । अभितो मातिमानं येषां तेऽभिमातयः दात्रवः । तान् प्रति श्रोजः आत्मीयं दीयै स्थिरेव स्थिराप्येव धम्वनः धनं च विस्वारय । तैः दातृजहीन्यर्थः । अपि च अस्मद्वाक् अस्मदभिमुखाजनः ॥ 'विष्वदेवयोश्च टेराजानौ' (पा. सू. ६. ३. १२) इत्यद्यादेशः अदिसभ्योरन्तोदात्तत्वेन निपातनात् (पा. सू. ६. ३. १५. १) 'उदात्तस्वरित-योर्दण्' इति धातोर्दकारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ सहोभिः आत्मीयैर्बलैः वावृधानः प्रवृद्धः अत एव अभिमृष्टः दात्रभिरपरिभवनीयत्वे तन्वम् आत्मीयं शरीरं वावृधस्व वर्धय । यद्वा । तन्वम् । तन्वत इति तनूयंशः । तं वर्धय । स्वदागमनेन हि यज्ञो वर्धते ॥

इदं हविर्मधवन् तुभ्यं रातं प्रति सम्राळहणानो गृमाय ।

तुभ्यं सुतो मधवन् तुभ्यं पुक्नोर्द्वीन्द्र पिबे च प्रस्थितस्य ॥ ७ ॥

इदम् । हविः । मधऽवन् । तुभ्यम् । रातम् । प्रति । सुम्ऽराट् । अहणानः । गृमाय ।

तुभ्यम् । सुतः । मधऽवन् । तुभ्यम् । पुक्नः । अद्धि । इन्द्र । पिबे । च । प्रऽस्थितस्य ॥ ७ ॥

हे मधवन् धनवन् सम्राट् सग्यमाजमान सर्वेषामीधरेति वा इदं सोमाद्विलक्षणं रातम् अरमाभिर्दत्तं हविः हे इन्द्र तुभ्यम् अहणानः अकुप्यन् प्रति गृमाय प्रतिगृहाण ॥ प्रहेर्लोडि आत्मापयस्य 'छन्दसि धायमपि' इति धायनादेशः । हृप्रहोर्भः । संनिपातपरिमापाया अनित्य-त्वादेर्लुक् ॥ हे मधवन् तुभ्यम् एव अयं सोमः सुतः ॥ 'इयि च' (पा. सू. ६. १. २१२) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तुभ्यम् एवार्थं पुरोडाशादिः एवम् । हे इन्द्र तं पुरोडाशम् अद्धि भक्षय । किं च प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितं सोमं पिब ॥ वास्यभेदादनिघातः । यद्वा । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन तिष्ठ उच्यत्वादनिघातः ॥

अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ।

प्रयस्वन्तुः प्रति हर्यामसि त्वा सुत्याः संन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ८ ॥

अद्धि । इत् । इन्द्र । प्रऽस्थिता । इमा । हवींषि । चनः । दधिष्व । पचता । उत । सोमम् ।

प्रयस्वन्तः । प्रति । हर्यामसि । त्वा । सुत्याः । संन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र प्रस्थिता प्रस्थितान्युत्तरवेदिं प्रति इमा इमानि । उमयत्र दादेशः । हवींषि अद्धीत् । इदवधारणे । भक्षयैव । चनः । चन इत्यजनाम् । तत् इदं दधिष्व धारय । उदरे प्रक्षिप ॥

१. ग-त-ग-प्रवर्धय । २. ग-त-४.५-तायते । ३. त१.२.३.७-म-तस्यत । ४. त१.२.३.६.७.८-तव दधिष्व; म१-नपा दधिष्व; म२-तथा दधिष्व; म४-तथा दधिष्व; म७-तथा दधिष्व; म८-तथा दधिष्व ।

दधातेल्लोति 'उन्दस्सुभयथा' इति यास आर्धधातुकरादिहागमः ॥ पचता पचतानि^१ सवनीय-
पुरोडाशादीनि च^२ धारय ॥ पचेः 'सृमृदसि^३' इत्यादिना कर्मण्यतच्छ्रयः ॥ उत अपि च पसोमं
पिय । ततः पप्रयस्वन्तः । प्रीणयतीति प्रयोऽद्यम् । तेन तद्वन्त सन्तः ॥ स्वा स्वा पप्रति ॥ ह्य्यांसि
ह्य्यांसः । कामयामहे धनादीनि ॥ हयैतिः प्रेप्ताकर्मा । इदन्तो मसिः ॥ तस्मात् पयजमानस्य धामं
कुप्योऽस्य पकामाः धनादिविषया अभिलाषा, पस्याः यथायां पसन्तु ॥ 'पृथ्व्यो' शानम्
(पा. सू. ३. २. १२८) इति षजे शानन्प्रत्यय । निरादाद्युदात्तः ॥

प्रेन्द्रामिभ्यां सुवचस्पामिभ्यां सिन्धाविषं प्रेरयं नावमकैः ।

अयाइव परिं चरन्ति देवा ये अस्मभ्यं धनदा उद्भिदश्च ॥ ९ ॥

प्र । इन्द्रासिभ्याम् । सुवचस्पाम् । इयमि । सिन्धौऽइव । प्र । ईर्यम् । नावम् । अकैः ।
अयाऽइव । परिं । चरन्ति । देवा । ये । अस्मभ्यम् । धनदा । उतऽभिद । च ॥ ९ ॥

इन्द्रामिभ्यां देवाभ्यां सुवचस्पाम् । 'उन्दसि च' इति धप्रत्ययः । सुवचनाहोऽस्तुतिमहः प्र
इयमि प्रेरयामि ॥ 'अ गती' । औद्भोऽधिकः । अतिविपर्योश^४ इत्यम्बास्येऽत्रम् । 'देवताइन्द्रे
च' इतीन्द्रान्योरेभ्यपदमहतिस्वरवे प्राप्ते 'मोक्षरपदेऽनुदात्तादी' इति प्रतिषेधः ॥ सिन्धाविष
सिन्धौ मघा यथा पनायं प्रेरयन्ति^५ तद्वत् अकैः अर्धनीयैर्मन्यै सहिता स्तुतिं प्रेरयं प्रायादियम् ॥
'हृर गती' । ष्यन्तस्य लृट्पुत्तमस्यामादेशः ॥ स्तुनाहते देवाः । अयाइव । अयन्ति कर्मकरणार्थं
गच्छन्तीत्येषा श्रतिवजः कर्मकरा वा । तद्वत् परिं चरन्ति । अस्मान् धनादिदानेन पूजयन्ति । ये
देवाः अस्मभ्यं धनदा धनस्य दाताः उद्भिदः अस्मच्छृणुमाप्तेऽकारः च ये सन्ति ॥ २१ ॥

'न वा' इति नवचं पञ्चमं सूक्तम् । मिश्रुर्नामाहिंस कपिः । प्रयमाद्वितीये जगर्षी शिष्टा.
सप्त मिष्टुभः । अथ धनस्याद्यस्य च दानं स्तुयते । अतस्तैववयमिदम् । तथा चानुकार्त—'न वा उ
मिश्रुर्धनाद्यदानप्रसंसाधे जगर्षी' इति । गतो विनियोगः ॥

न वा उ देवाः भुधमिद्धं ददुरुत्ताश्रितमुप गच्छन्ति मृत्यवः ।

उतो रयिः पूणतो नोप दस्यत्पुतापृणन् मर्दितारं न विन्दते ॥ १ ॥

न । वै । ऊँ इति । देवा । भुधम् । इत् । वधम् । ददु । उत । आशेनम् । उप । गच्छन्ति । मृत्यवः ।
उतो इति । रयिः । पूणतः । न । उप । दस्यति । उत । अपृणन् । मर्दितारम् । न । विन्दते ॥ १ ॥

मिश्रुः प्रथमं इत्यतिरेकमुखेनावदानं प्रशंसति । देवा ५ वै देवाः खलु सर्वेषां भुधं पम
पदुः न प्रायच्छन् । किन्तु वधम् इत् वधमेव दत्तवन्तः । एतादृशीं चघर्षां शुभमन्नदानेन यः
शमयति स दाता खलु । उ इति पूरणः । योऽदया भुङ्क्ते तम् आशिनं भुञ्जानं पुरयमपि
मृत्यवः मरणानि उत पगच्छन्ति समीपे यान्ति ॥ 'आशित' कर्त्ता' (पा. सू. १. १. २००)
इत्यायुदात्तत्वम् ॥ भुधार्त्ता नो भोक्तृणां च मरणममानम् । किं दानेन धननाशरूपेण । अत आह^१ ।
उतो । उतशब्दोऽप्यर्थः^२ । पूणतः प्रयच्छन् पुरुषस्य रयिं धनं नोप दस्यति नोपशीयते ।

१. ग२-पचतानि पकानि । २. त-वा । ३. ग-त१.२.३.१.०.८-अ-प्रेरयति । ४. त-अ-देवाः
वै' नास्ति । ५. त१.२.३.१.०.८-अ-आहुः । ६. त१.२.३.१.०-उतउन्दस्यप्रत्ययैः । त४.५-उत-
शब्दार्थैः । म-उतउन्दास्त्वर्थैः ।

'दसु उपस्ये' । दैवादिकः । 'पृथ दाने' । तदादिकः । तत्तत्र शत्र्वन्तस्य 'शत्रुनुमो नपदादी' इति विमर्शेनापुदात्तत्वं ॥ दानप्रसङ्गेनादात्तरं दूषयति । 'अष्टयन् अग्रदन्तु पुत्पत्तु' 'मर्दितारम्' कामनः सुखदितारं 'न विन्दते' । न कुत्रापि लभते । इह दन्धवोऽप्रदानाच्च सुखमस्ति देवा भवि हविष्यदानानावात् ॥

य आधाय चकमानाय पित्वोऽन्नं व्रान्तस्रं फितायौ पञ्चमुपै ।

स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो चित्स मर्दितारं न विन्दते ॥ २ ॥

य । आधाय । चकमानाय । पित्व । अन्नं व्रान् । स्रं । रफितायं । उपऽपञ्चमुपै ।

स्थिरम् । मनः । कृणुते । सेवते । पुरा । उतोऽन्नं । चित् । सः । मर्दितारम् । न । विन्दते ॥ २ ॥

'यः पुरः स्वपन्' 'अग्रवान्' 'सन् अपि' 'आधाय' । आधायतेऽभावित्वाधोऽनुबलः । तस्मै 'पित्वः पितृत्वानि' 'चकमानाय' कामयमानाय । चकमानः कान्तिकर्मा । 'रफिताय' । रफति हिंसायै । दारिद्र्येण हिमिनाय 'उरवामुपे' गृहं प्रायागनाय अतिथये 'मनः आमीपमन्त' करणम् अदाये 'स्थिरं' 'कृणुते' कुलते । मनःस्वैर्यकरणेन तं केशवनीययः ॥ कृणुते । 'हवि हिंसाकरणयोः' । 'विमि-
कृण्वोरश्च' 'ह'पुत्रययः । करोतेवां ध्यप्येन भुः । 'विकरजस्वरः सतिशिष्टोऽपि हमार्यघानुस्तरं न दाषते' (पा. न. ६ १. १५८. ११) इति लसावधानुस्वरः । न केवलं हेराकरजम् अपि तु 'पुरा तस्य पुरस्तादेव' 'मेवते भोगान्' । 'स' अपि 'मर्दितारम्' कामनः सुखदितारं 'न विन्दते' । न कुत्रापि लभते ॥

स इन्द्रो जो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृषाय ।

अरमस्मै भवति यामहृता उतापरीपुं कृणुते सखायम् ॥ ३ ॥

स । इत् । भोज । यः । गृहवे । ददाति । अन्नं कामाय । चरते । कृषाय ।

अरम् । अस्मै । भवति । यामहृतौ । उत । अपरीपुं । कृणुते । सखानम् ॥ ३ ॥

'अन्वयमुक्तेन प्रशंसति । 'स' 'इत्' स एव 'भोजः दाता खलु' 'यो' 'गृहवे' ॥ 'मर्दितारम्' 'दिवान्' 'कुत्रापि' (उ. नृ. १. ३८) ॥ प्रतिग्रहीत्रे 'अन्नकामाय' अन्नं प्रायमानाय 'चरते' गृहना गतवते 'कृषाय' दारिद्र्येण पृतादशायतिथयेऽर्थं 'ददाति' प्रपच्छति ॥ 'अन्वस्तानानादिः' 'ह्यापु-
दात्तत्वं ॥ 'यामहृता' । यामा गन्तारो देवाः ॥ अत्र पाठेः 'अतिस्तुमुहुश्च' (उ. नृ. १. १३९) इत्यादिना अन्वयः ॥ त आहूयन्तेऽत्रेति यामहृतिर्ययः । तस्मिन् 'अस्मै' दात्रे फलम् 'अरम्' अलं प्रदत्तं 'भवति' । कामप्रदानं भवतीत्यर्थः । 'उत' अपि च 'अपरीपुं' 'केवलानामक' (पा. नृ. २. १. ३०) इति हीप् ॥ अन्यासु शत्रवोपुमेनासु 'मखायं' 'कृणुते' । तद्ददाचरतीत्यर्थः । तस्य सर्वं मनन एव न शत्रव इत्यर्थः ॥

१. टा. २. ३. ४. म१-न तेन । २. ग१-बंधुभ्योऽप्रदानात् न; त१-२. ३. ६. ७-बहुभ्योऽनेन न; टा-बंधवोऽप्रदानात् न; ग१-४. ७-बंधुभ्योऽप्रदानेन न । ३. टा-सु-आप्तिस्ते; त२-३. ७-आप्तिस्ते । ४. ग२-४. ५-कामनं; टा-५-कृणुते कुलते ।

न स सखा यो न ददाति सख्यै सचाश्रुवे सर्वमानाय पितृः ।

अपास्मात्प्रेयान्न तदोर्को अस्ति पूणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥ ४ ॥

न । स । सखा । य । न । ददाति । सख्यै । सचाऽश्रुवे । सर्वमानाय । पितृः ।

अर्प । अस्मात् । प्र । ह्यात् । न । तत् । ओर्को । अस्ति ।

पूणन्तम् । अन्यम् । अरणम् । चित् । इच्छेत् ॥ ४ ॥

व्यतिरेकेण मित्राग्रहः । वसः पुरुषः वसता वन भवति वधः पुरुषः वसचाश्रुवे सर्वदा सहभवनशीलाय वसचमानाय सेवमानायोपसर्जनीभूताय वसत्ये सखिजनाय वपिरयः पितृप्राणि वन वदति न प्रयच्छति । स सुहृत् भवत्परिषत् । वस्मात् अदातु सत्पु स वपः प्रेयात् अपगच्छेत् । यत्नेन परिषज्य गच्छेत् ॥ 'इण् गनौ' । लिङि यामुद् ॥ तर्हि तदोर्को निवासः सदनं वन वस्ति न भवति । सदनं हि वस्तुभिः परिचूतम् । स गनः पुरुषः पूणन्तम् अन्नादिकं प्रयच्छन्तम् वन्यमरणं वचिन् अर्थं स्वामिनमेव वृष्टेन् कामयेत् ॥

पूणीयादिन्नार्धमानाय तव्यान् द्राघीयांसमर्तु पश्येत् पन्थाम् ।

ओ हि वर्तन्ते रथ्येव चक्रान्यमन्यमुर्ष तिष्ठन्तु रायः ॥ ५ ॥

पूणीयात् । इत् । नार्धमानाय । तव्यान् । द्राघीयांसम् । अर्तु । पश्येत् । पन्थाम् ।

ओ इति । हि । वर्तन्ते । रथ्याऽश्व । चक्रा । अन्यम्ऽन्यम् । उर्ष । तिष्ठन्तु । रायः ॥ ५ ॥

धनवन्तं पुरुषं दाने प्रेरयति । वतव्यान् तवीयान् धनैरतिशयेन प्रवृद्धः पुरुषः वनाधमानाय पाधमानायातिथये पूणीयादित् धनानि दद्यादेव ॥ 'पू पालनपूरणयो' । भयादिः । आदीनां ह्रस्वः ॥ यदि दद्यात् व्राघीयांसम् ॥ दीर्घशब्दादीयमुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना द्राघीयादेशः प्र दीर्घतमं वपन्थं पन्थानं मुहुतमार्गम् वअनु ववश्येत् अनुपश्येत् । व्यययेनात्मनेपदम् । तत्र कारण-माह । वरायः धनानि वओ वृष्टिः । आ उ । आ वर्तन्ते पृथक् मलु । पुरुष म तिष्ठन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वरथ्येव पथः रथ्यानि ॥ 'रथायत्' (पा. सू. ४. ३. १२१) इति 'तस्येदम्' इत्यर्थे यत् ॥ रथसंबन्धीनि वक्ष्यन् चक्रान्युपपद्योभावेनायनं गते तददावृत्तिमेव दर्शयति । वन्यमन्यं पुन्यं धनानि उप वतिष्ठन्त उपतिष्ठन्ते । समवेनानि भवन्ति । 'उपादेवपूजानंतातिकरण' (का. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम् ॥ तस्माद्वनानि देयानीति भावः ॥ २२ ॥

मोघमर्त्तं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।

नार्यमगं पुष्यति नो सखायं केवल्लाघो भवति केवल्लादी ॥ ६ ॥

मोघम् । अर्त्तम् । विन्दते । अप्रचेताः । सत्यम् । ब्रवीमि । वध । इत् । स । तस्य ।

न । अर्यमर्णम् । पुष्यति । नो इति । सखायम् । केवल्लाऽअघ । भवति । केवत्ऽआदी ॥ ६ ॥

अदातारं दूषयति । अप्रचेताः अयकृद्जनः दाने चेतो मनो यस्य न भवति वम मोघं व्यर्थमेव वअर्त्तं विन्दते श्रमते ॥ 'विद् लामे' । तौदादिकः । 'दो मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥

१. त-भ-जनाय । २. गन्त१.२.३.६.७.८-भ-सञ्ज, त-५-मु-निवासः । ३. त-अ-हि' नास्ति । ४. त-भ-वति उक्तानि । ५. गन्त१.२.३.६.७.८-भ-चेतो' नास्ति ।

इदं वसत्यं यथायमेवेति वदामीमि । अपिरहं वदामि । न केवलं व्यर्थं किन्तु वसत्यं पुरुषस्य वसः
 वधः इत् वध एवात्र परामृशतः ॥ तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात् सुलिङ्गता । यथा 'गेरज्ञौ'
 (पा. सू. १. ३. ६७) इत्यत्र यत् कर्म स एव कर्तेति ॥ अथवा स निरर्थको वध एव यः पुरुषः
 अवश्यमगम् । उपलक्षणमिदम् । सर्वान् देवानर्थमादीन् वनं वपुष्यति हविष्प्रदानेन न पोषयति नो
 मापि वसत्यां समानव्यानमभ्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च न पोषयति ॥ 'वुष वुष्टौ' । देवादिकः ।
 यच्छब्दाभ्याहारादनिपातः ॥ अत एव 'केवलादी' । अदेः 'सुष्यजाती' (पा. सू. ३. २. ७८)
 इति णिनिः । अत उपचालक्षणा वृद्धिः ॥ केवलमसाक्षिकमन्त्रे मुञ्जानः सः 'केवलाधो' भवति ।
 केवलपापवान् भवति । अथमेव केवलं तस्य शिष्यते । नैहिकं नामुष्मिकमिति । तस्माद्यथाकथं
 चिन्तयामिषमिषायाः ॥

कृपन्निफाल आशितं कृणोति यन्नघ्नानुमपं वृङ्क्ते चरित्रैः ।

वदन् ब्रह्मवदतो वनीयान् पुणन्नापिरपृणन्तमभि प्यात् ॥ ७ ॥

कृणन् । इत् । फाल । आशितम् । कृणोति । यन् । अध्वानम् । अपं । वृङ्क्ते । चरित्रैः ।
 वदन् । ब्रह्मा । अवदतः । वनीयान् । पुणन् । आपिः । अपृणन्तम् । अभि । स्यात् ॥ ७ ॥

वृषन् कृपि कुर्वन् फालः वआशितं कथं भोक्तारं कृणोति करोति । तथा वअध्वानं मार्गं
 वपन् ॥ इण् । शतरि जुमागमः ॥ गच्छन् पुरुषः वचरित्रैः आत्मीयैर्गमनैः वअप वृङ्क्ते । स्वामिनो
 धनमावर्जयति ॥ 'वृषी वज्रने' । आदादिकृ । अनुदात्तेत् ॥ वदन् ब्राह्मार्थं मुवाणः वब्रह्मा
 ब्राह्मणः वभवदतः ब्राह्मार्थममुवाणाजनात् ववनीयान् संभक्तुमः प्रियकरो भवति ॥ वनतेस्तृजन्त-
 श्येयसुनि 'तुश्चिमेयःसु' इति वृचो लोपः । ते यथा स्वकर्मेणि प्रवर्तमानाः परेषामुपकारकाः तया
 वपृणन् दाता पुरुषः वअपृणन्तम् अदातारं जनम् वअभि अभिलक्ष्य वआपिः वस्यात् वन्धुभैवेत् ॥

एकपाद्भूयो द्विपदो वि चक्रमे द्विपात्त्रिपादमभ्येति पश्चात् ।

चतुष्पादेति द्विपदमभिस्वरे संपश्यन् पृङ्क्तीरूपतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

एकऽपात् । भूयः । द्विऽपदः । वि । चक्रमे । द्विऽपात् । त्रिऽपार्दम् । अभि । एति । पश्चात् ।
 चतुऽपात् । एति । द्विऽपदाम् । अभिऽस्वरे । सन्ऽपश्यन् । पृङ्क्तीः । उप्ऽतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

अथ पादशब्दो भागवचनः । एकपात् एकभागधनः पुरुषः द्विपदः द्विगुणधनस्य मार्गं
 वभूयः । तृतीयायाः सु । भूयसा कालेन ववि चक्रमे विविधं गच्छति ॥ 'वेः पादविहरणे' (पा.
 सू. १. ३. ४१) इत्यामनैरदम् ॥ तथा वद्विपात् पुरुषः त्रिपादं त्रिभागधनं पुरुषं वपश्चात्
 वअभ्येति अभिगच्छति । वचतुष्पात् चतुर्भागधनस्तु वद्विपदाम् । बहुवचनादेकपादादय उपलक्ष्यन्ते ।
 एकादधनादीनां वपृङ्क्तीः वअभिस्वरे अभिगमने वसंपश्यन् सम्बन्धोक्षमाणः सन् वउपतिष्ठमानः
 वएति गच्छमानो भवति । अन्योन्यापेक्षया सर्वं उच्यमाधमाः । तस्मात्तन् अहमेव धनवानिति न
 मन्येः किंत्वतिथिम्यो घनानि ददस्वेत्यर्थः ॥

समौ चिद्वस्तौ न समं विविष्टः समातरौ चिन्न समं दुहाते ।

यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि ज्ञाती चित्सन्तौ न समं पृणीतः ॥ ९ ॥

समौ । चित् । हस्तौ । न । समम् । विविष्टः । समऽमातरौ । चित् । न । समम् । दुहाते इति ।
यमयोः । चित् । न । समा । वीर्याणि । ज्ञाती इति । चित् । सन्तौ । न । समम् । पृणीतः ॥ ९ ॥

अतिशयो धनमप्रयच्छति मम भ्राता दास्यतीति चेत् तत्र हेतुमाह । 'समौ' 'चिद्वस्तौ'
समावपि 'समं समानं' 'न' 'विविष्टः' कार्यं न व्याप्तुः ॥ 'विविष्ट' व्याप्त्वा । 'जीहोत्यादिकः । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यरादाभ्यासस्य गुणाभावः ॥ तथा 'समातरौ' वरसस्य मातरौ धेनु समे अपि
'समं समानं' पयः 'न' 'दुहाते' । 'यमयोश्चित्' सहजातयोः पुत्रयोरपि 'यमा' समानि 'वीर्याणि' 'न'
सन्ति । तस्मात् 'ज्ञाती' 'चित्' एकस्मिन् कुले 'सन्तौ' जातावपि 'समं' 'न' 'पृणीतः' न प्रयच्छतः ॥
तस्माद्यस्य धनमस्ति स एव दद्यादित्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

'अग्ने हंसि' इति नवर्चं पठे सूक्तममहीयुगोत्रस्योरक्षयस्यार्थं गायत्रम् । रक्षोहान्निर्वृत्ता ।
तथा 'चानुग्रम्यते'—'अग्ने हस्तुरक्षय आमहीयध आमेयं राक्षोभं गायत्र तु' इति । मध्यमानेऽप्राव-
जायमान इदमनुयक्तव्यम् । सूत्रितं च—'अजायमाने त्वेत्स्मिन्नेवावसानेऽग्ने हंसि न्यग्रिममिति
सूक्तमावपेत' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । प्रातरनुवाकाश्चिनदाक्षयोरपि गायत्रे छन्दसीदं सूक्तम् ।
सूत्रितं च—'अग्ने हंस्यग्निं हिन्यन्तु नः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दक्षमेऽग्निं धिष्यान्नाग्राभि-
पिहरण आघ्रा जप्या । सूत्रितं च—'परि त्वाग्ने पुरं वयमित्येतस्याः स्थानेऽग्ने हंसि न्यग्रिमम्'
(आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

अग्ने हंसि न्यग्रिणं दीद्यन् मर्त्येष्व । स्वे क्षये शुचिग्रत ॥ १ ॥

अग्ने । हंसि । नि । अग्रिणम् । दीद्यत् । मर्त्येषु । आ । स्वे । क्षये । शुचिऽग्रत ॥ १ ॥

हे 'शुचिग्रत' पूतकर्मन् दीप्यमानतेजस्क वा हे 'अग्ने' 'अग्रिणम्' अक्षरं शत्रुं तमोरूपं नितरां
'हंसि' विनाशाय ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादिष्वानुपात्तः ॥ किं कुर्वन् । 'मर्त्येषु' मनुष्येषु
यजमानेष्वभिमुख्येन 'दीद्यत्' कर्मसिद्धयर्थं प्रकाशमानः । दीदेतिर्दीप्तिकर्म । तथा 'स्वे' आत्मीये
'क्षये' निवासभूते आहवनीयादिस्थाने दीप्यमानः ॥ 'क्षयो निवासे' (पा. सू. १. १. २०१)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

उत्तिष्ठसि स्वाहुतो घृतानि प्रति मोदसे । यच्चा सुचैः समस्थिरन् ॥ २ ॥

उत् । तिष्ठसि । सुऽआहुतः । घृतानि । प्रति । मोदसे । यत् । स्वा । सुचैः । समऽअस्थिरन् ॥ २ ॥

हे अग्ने 'स्वाहुत' अस्माभिः सुषु आहूयमानः सन् 'उत्तिष्ठसि' । अस्मीम्यामुत्रतो भय ॥ ऊर्ध्व-
कर्मादात्मनेपदभावाः (पा. सू. १. ३. २४) ॥ उग्राय च 'घृतानि' घृतसहितान्यस्माभिर्दीप-
मानानि हवोपि 'प्रति' 'मोदसे' हृष्टो भव ॥ 'यद् ह्ये' । भौवादिकः । अनुदात्तेन ॥ 'यत्' पदा
'स्वा' र्थां 'सुचैः' शुद्धादीनि पात्राणि 'समस्थिरन्' संगतान्यभवन् ॥ 'समप्रविम्यः स्वः' (पा.
सू. १. १. २२) इति लुह्यात्मनेपदम् । 'स्वाध्वोरिष' (पा. सू. १. २. २०) इति सिचः
क्रियमिकारस्यान्तादेशः । 'हस्वादङ्गात्' इति सिचो छोपः । भ्यत्वेन सस्य रन् । 'तिष्ठि
चोदात्तमिति' इति गतेर्निपातः ॥

स आहुतो वि रोचतेऽग्निरीळन्यो गिरा । स्तुचा प्रतीकमज्यते ॥ ३ ॥

सः । आऽहुतः । वि । रोचते । अग्निः । ईळन्यः । गिरा । स्तुचा । प्रतीकम् । अज्यते ॥ ३ ॥

१आहुतः आभिमुख्येन हुतः ॥ 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतित्त्वरः ॥ १गिरा स्तुति-
लक्षणाया वाचा १ईळन्यः स्तोतव्यः १सः १अग्निः १वि १रोचते अत्यर्थं दीप्यते । तथा १प्रतीकं सर्वेषां
देवानां पूर्वमेव १स्तुचा घृतसहितया १अज्यते सिच्यते ॥

घृतेनाग्निः समज्यते मधुप्रतीक आहुतः । रोचमानो विभावसुः ॥ ४ ॥

घृतेन । अग्निः । सम् । अज्यते । मधुऽप्रतीकः । आऽहुतः । रोचमानः । विभावसुः ॥ ४ ॥

१अग्निः १घृतेन हविषा १समज्यते सम्यक् सितो भवति । कीदृशः । १मधुप्रतीकः घृतप्रमुखा-
द्यवः १आहुतः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा १रोचमानः दीप्यमानः १विभावसुः स्वदीप्या सर्वमाच्छादयन् ।
यद्वा । दीप्तिरेव धनं यस्य सः ॥

अतोपनि होतुरतिरिक्तोऽप्ये 'जरमाणः समिष्यसे' इत्यनुस्मृत्युचः । सुप्रितं च—'जराबोध
सद्विबुद्धिं जरमाणः समिष्यसे' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

जरमाणः समिष्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन । तं त्वा हवन्त मर्त्याः ॥ ५ ॥

जरमाणः । सम् । हव्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन । तम् । त्वा । हवन्त । मर्त्याः ॥ ५ ॥

हे १हव्यवाहन हव्यानां प्रापयितः ॥ 'हव्येऽनन्तरादम्' (पा. सू. ३. २. ६६) इति
श्रुतम् ॥ १जरमाणः स्तोतृभिः रत्यमानः । जरतिः स्तुतिकर्मा । स त्वं १देवेभ्यः देवार्थं १समिष्यसे
हविर्भिः सम्पद्दीप्यसे । १तं तावत् १त्वा त्वा १मर्त्याः । मनुष्येषु साधवो यजमानाः १हवन्त
आह्वयन्ति ॥ हवतेर्लङि 'यहुलं हवसि' इति संप्रसारणम् ॥ ॥ २४ ॥

तं मर्ता अमर्त्यं घृतेनाग्निं संपर्यत । अदाम्यं गृहपतिम् ॥ ६ ॥

तम् । मर्ता । अमर्त्यम् । घृतेन । अग्निम् । संपर्यत । अदाम्यम् । गृहऽपतिम् ॥ ६ ॥

हे १मर्ताः ऋग्विजः १अमर्त्यं मनुष्यधर्मरहितम् १अग्निं १घृतेन हविषा १संपर्यत दरिधरत ॥
सपरशब्दः कपट्वादितः ॥ कीदृशम् । १अदाम्यं कैश्चिदप्यर्हिस्यम् ॥ 'दमेवेति वक्तव्यम्' (पा. सू.
३. १. १२४. ३) इति व्यत् ॥ १गृहपतिं गृहस्य स्वामिनं यजमानरूपम् ॥ 'पत्यावैश्वर्ये'
इति पूर्वपदप्रकृतित्त्वरः ॥

अदाम्येन शोचिषाग्ने रक्षस्त्वं दह । गोपा ऋतस्य दीदिहि ॥ ७ ॥

अदाम्येन । शोचिषा । अग्ने । रक्षः । त्वम् । दह । गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे १अग्ने १त्वम् १अदाम्येन अर्हिस्येन १शोचिषा तेजसा प्रक्षः । जातावेकवचनम् । सर्वाद
रक्षस्तान् १दह विनाशाय । किंच १ऋतस्य यज्ञस्य १गोपाः १गोपायिता सन् १दीदिहि दीप्यस्व ॥

स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योप यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीधत् ॥ ८ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । प्रतीकेन । प्रति । ओष । यातुऽधान्यः । उरुऽक्षयेषु । दीधत् ॥ ८ ॥

हे ऽभने ऽस ऽत्वं ऽप्रतीकेन स्वद्वययमूतेन तेजसा ऽयातुधान्य. यातुधानी राक्षसी. ऽप्रत्योप
प्रतिकूलं दह ॥ 'उप दाहे'. भौवादिक. 'लोडि हेरुह'. 'आतेरस्त्रीविपयात्' (पा. सू. १. १.
६३) इति यातुपानशब्दस्य ङीप्. 'उदात्तस्वरितयोर्वणः' इति स्वरितत्वम् ॥ किं कुर्वन्.
ऽउरक्षयेषु विस्तीर्णेषु निवासेष्व्वाह्वनीयादिषु ऽदीप्यत् ङीप्प्रमाणः ॥

तं त्वा गीर्भिरुक्षया हव्यवाहं समीधरे । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । गी.ऽभिः । उरुऽक्षयाः । हव्यऽवाहम् । सम् । ईधरे । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ ९ ॥

हे अभे ऽउरक्षयाः बहुनिवासा यजमाना. ऽहव्यवाहं हविषां बंडार ऽमानुषे मनुष्यसंबन्धिनि
ऽजने जनमध्ये ऽयजिष्ठं यष्टतमं ऽतं ऽत्वा त्वा ऽगीर्भिः स्तुतिभिस्तत्सहितैर्हविर्भिः ऽसमीधरे
सम्यादीदिपय् ॥ इच्छेति 'इन्धिमवतिन्यां च' (पा. सू. १. २. ६) इति कित्त्वे नलोपः ॥ १५५

'इति वै' इति त्रयोदशार्चं सप्तमं सूक्तं गायत्रम् । इन्द्रो लवरूपमास्थाय भोमपानं कुर्वन्
तदानीमुपिभिः दहः सन् स्वाप्मानमनेन सूतेनास्तावीत् । अतो लवरूपाय इन्द्र ऋषिः । स एव
देवता । तथा यातुश्रम्यते—'इति वै सप्तोमैन्द्रो लव आत्मानं तुष्टाव' इति । गतो विनियोगः ॥

इति वा इति मे मनो गामश्च सनुयामिति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १ ॥

इति । वै । इति । मे । मनः । गाम् । अश्वम् । सनुयाम् । इति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १ ॥

ऽइति ऽवै इति खलु ऽइति एवंप्रकारेण ऽमे मदीयं ऽमन. वर्तते । तं प्रकारं दर्शयति ।
ऽगामश्च च ऽसनुयां रतोमयः प्रयच्छामि ऽइति । 'यणु दाहे' । तानादिक । इतिशब्दो हंतो । यस्मात्
ऽकुवित् बहुवार ऽसोमस्य सोमम् ऽअपां पीतवानस्मि ॥ 'त्रिषाप्रदणं कर्तव्यम्' इति सोमस्य
संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्व्यंथं बहुलम्' इति पट्टी । 'पा पाने' । लुडि 'गातिस्था' इति तिच्चे लुक् ।
कुविद्योगादनिघातः ॥

प्र वाताह्व दोधंत उन्मा पीता अयंसत । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ २ ॥

प्र । वाताऽह्व । दोधंतः । उत् । मा । पीताः । अयंसत् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ २ ॥

ऽवीघत शृश कम्पयमानाः ऽवाताह्व वायवो यथा वृक्षादीनुद्यच्छन्ते तद्वत् ऽपीताः सोमाः
ऽमा मां प्रकर्षेण ऽउत् ऽअयंसत् उद्यच्छन्ते ॥ यमैर्लुडि 'समुदाह्व्यो यमोऽग्रन्थे' (पा. सू. १.
१. ७५) इत्यात्मनेपदम् ॥ यस्माद्बहुवार सोमम् ऽअपाम् ॥

उन्मा पीता अयंसत् रथमश्वाह्वाश्वः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ३ ॥

उत् । मा । पीताः । अयंसत् । रथम् । अश्वाऽह्व । आश्वः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ३ ॥

ऽपीताः सोमाः माम् ऽउत् ऽअयंसत् उद्यच्छन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथमश्वाह्व यथा ऽआश्वः
क्षिप्रगामिनो गमनेन व्याप्ता वाश्वा रथमुद्रमयन्ति तद्वत् ॥

उप मा मतिरस्थित वात्रा पुत्रमिध प्रियम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ४ ॥

उप । मा । मतिः । अस्थित । वात्रा । पुत्रम् । अश्वम् । प्रियम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ४ ॥

‘मति’ स्तोत्रभिः कियमाणा स्तुतिः ‘मा माम्’ उप ‘अस्थित संयोजयति ॥’ उपादेव-
पूजासंगतिकरण” (पा. सू. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम् । कथमिव । ‘वाधा’ पुत्रमिव यथा
वाधा शब्दाप्यमाना धेनुः ‘प्रियं पुत्रं’ वासं संगच्छति तद्वत् ॥

अहं तष्टेव वन्धुरं पर्यंचामि हृदा मतिम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ५ ॥

अहम् । तष्टोऽइव । वन्धुरम् । परि । अचामि । हृदा । मतिम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ५ ॥

‘तष्टेव तक्षा यथा’ वन्धुरं सारथिनिवास्तस्थानम् । तद्वान् घोषलक्ष्यते । तत्स्थानं रथं वा साधु-
करोति तद्वत् ‘अहं’ ‘मतिं’ स्तुतिं ‘हृदा’ आत्मीयेन मनसा ‘पर्यंचामि’ । साधुकरणाय परिगच्छामि ॥

नहि मे अक्षिपक्ष्नाच्छान्तसुः पञ्च कृष्टयः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ६ ॥

नहि । मे । अक्षिपत् । चन । अष्टान्तसुः । पञ्च । कृष्टयः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ६ ॥

‘चन’ इति निपातसमुदायोऽप्यर्थः । ‘पञ्च’ ‘कृष्टयः’ अपि निपादपञ्चमाक्षतवारो वर्णाः पञ्च
जनाः । पञ्चा । देवमनुष्यादयः । ‘मे’ मदीयम् ‘अक्षिपत्’ शत्रु-पतनं दृष्टिस्त्वारं ‘नहि’ ‘अष्टान्तसुः’
न शपवृष्वस्ति’ । ‘न हि शत्रुदृष्टेर्विरिलोपो विद्यते’ (वा. भा. १४. ७. १. २३) इति हि श्रुतेः ।
‘छदि अपवारणे’ । ‘पुरादीनाम्’ इति वा प्यन्तवादत्र प्यभावे लुटि हलन्तरक्षणा वृद्धिः
(पा. सू. ७. २. ३) ॥ यस्माद्बहुवारं सोमम् अपाम् ॥ ॥ २६ ॥

नहि मे रोदसी उमे अन्यं पक्षं चन प्रति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ७ ॥

नहि । मे । रोदसी इति । उमे इति । अन्यम् । पक्षम् । चन । प्रति ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ७ ॥

‘उमे’ ‘रोदसी’ यावावृथिव्यौ ‘मे’ मदीयम् ‘अन्यं’ ‘पक्षं’ ‘चन’ पक्षमपि ‘प्रति’ समाने न भवतः ॥

अभि धां महिना भुवममीमां पृथिवीं महीम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ८ ॥

अभि । धाम् । महिना । भुवम् । अभि । इमाम् । पृथिवीम् । महीम् ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ८ ॥

उक्तमर्थं प्रतिपादयति । ‘महिना’ महिन्नात्मीयेन ‘धां’ शुलोकम् ‘अभि’ ‘भुवम्’ अभिभवामि ।
तथा ‘मही’ महतीम् ‘इमां’ ‘पृथिवी’ स्वमहिम्ना ‘अभि’ भवामि ॥ मघतेर्लुटि छान्दसो विकरणस्य
लृक् । ‘भूसुबोत्तिहि’ (पा. सू. ७. ३. ८८) इति गुणे प्रतिपिद उक्तादेशः ॥

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानिह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ९ ॥

हन्त । अहम् । पृथिवीम् । इमाम् । नि । दधानि । इह । वा । इह । वा ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ९ ॥

‘हन्त’ इति संभावनायामनुज्ञायां वा । संभावयाम्येतदनुजानामि वा । किं तत् । ‘अहम्’ ‘इमां’
‘पृथिवीम्’ ‘इह’ ‘वा’ अन्तरिक्षे ‘नि’ ‘दधानि’ । ‘इह’ ‘वा’ शुलोके इनि हस्तेन निर्दिशति ॥ दधाते-
लोटि मेभिः ॥

१. त४.५-पुत्रमिव । २. त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-शपावृष्वति; त४.५-शपिवृष्वति ।
३. गन्त१.२.३.४.५.९.८-भ-यस्माद्बहु । ४. त-भ-‘दधातेर्लोटि’ नास्ति ।

ओपमितृथिवीमुहं जह्ननीनीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १० ॥

ओपम् । इत् । पृथिवीम् । अहम् । जह्ननीनि । इह । वा । इह । वा ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १० ॥

१ अहं १ पृथिवीम् अभिलक्ष्य १ ओषं स्वतेजसा तापकमादित्यम् १ इह १ वा अन्तरिक्षे १ इह १ वा
गुलोके १ जह्ननीनि मृतं यापयानि १ । १ इत् इति पूरणः ॥ इन्तेर्गत्यर्थस्य यहलुगन्तस्य लोटि शपो
लुगभावशान्दस ॥

दिवि मे अन्यः पक्षोऽधो अन्यमचीकृपम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ११ ॥

दिवि । मे । अन्य । पक्षः । अधः । अन्यम् । अचीकृपम् ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ११ ॥

१ मे मदीयः १ अन्यः १ पक्षः १ दिवि गुलोके रथापितः । १ अधः ॥ 'एवांशरावराणामसि'
(पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिनासिप्रत्ययः । प्रकृतेरघादेशश्च ॥ अधस्तात्पृथिव्याम् १ अग्रे पक्षम्
१ अचीकृपम् अकार्षम् ॥ 'कृप विलेखने' । ष्यस्तरप लुटि चटि 'मिषं छन्दसि' (पा. सू. ७
४. ८) इत्युकारादेशः ॥ विलेपनं नामोच्चादनम् । उदपादयम् । आस्थापयमित्यर्थः ॥

अहमेस्मि महामहोऽभिनम्यमुदीपितः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १२ ॥

अहम् । अस्मि । महः । अहम् । अभिऽनम्यम् । उत्पदीपितः ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १२ ॥

१ अभिनम्यं नामौ अभ्यवधाने भवे नम्यमन्तरिक्षम् । 'उगवादिग्यो यत्' (पा. सू. ५. १. ३)
१ इति धाप्रत्ययः । तत्रैव पाठाप्रभादेशश्च । 'लक्षणेनाभिप्रती अभिमुख्ये' (पा. सू. २. १. १४)
इत्यप्ययीभावः । समासस्वरः । अन्तरिक्षमभि १ उदीपितः उद्गतः सूर्याग्निम् १ अहं १ महामह १ अस्मि ।
महतामपि महानस्मि । यद्वा । महत् प्रभूतं महस्तेजो यस्य । प्रभूततेजस्कोऽस्मि ॥ 'आन्महत्' ।
(पा. सू. १. ३. ४९) इत्याश्रयम् ॥

गृहो याम्यरकृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १३ ॥

गृहः । यामि । अरम् १ कृतः । देवेभ्यः । हव्यऽवाहनः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १३ ॥

१ गृहः हविषा प्रदीता १ अरकृतः यजमानैरकृतोऽहं १ देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः १ हव्यवाहनः
हविषो व्रीडा प्रापयिता अग्न्याग्ना सन् १ यामि हव्येपि प्रापयामि ॥ 'यः प्रापये' । लट् । 'हव्येऽ-
मन्तःपादम्' इति यदेभ्युट् । जिष्वादाद्युदात्तः । समासे ण्डुत्तरपदप्रवृत्तिस्वरः ॥ १ इति परमात्
१ कुवित् बहुवारं १ सोमस्य सोमम् १ अपा पीतवानस्मि । तस्मादेतान्यकार्षमितिन्द्रः स्वराजमानमेवा-
स्तावीम् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रुतरो देवाद्विद्यातीर्थमदेधरः ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवैदिकमागं प्रवक्तव्यीश्वरबुद्धभूपालसाध्यान्वधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माघदीपे वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितामाध्याह्निके षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ धीरणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं चन्दे विद्यातीर्थमदेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते । दशममण्डलस्य दशमेऽनुवाके सूक्तसप्तकं व्याख्यातम् । 'तदित्' इति नवर्चमष्टमं सूक्तमथर्वणः पुत्रस्य बृहद्विषयार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—'तदिद्वयार्थवर्णो बृहद्विः' इति । चातुर्विधिकेऽहनि निष्केवत्य इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'तदिदासेति च पुरस्तारसूक्तस्य शंसेत्' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । ष्योमविश्वदेवस्तुषञ्जहारदीपेष्वन्देकार्हेभिर्दमेय निष्केवत्यनिविद्वानम् । सूत्रितं च—'पुतेषां त्रयाणां कया शुभा तदिदासेति मर्ष्यदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । राक्षिमरायात्ययोरेकाहयोरोपीदं निष्केवत्यनिविद्वानम् । सूत्रितं च—'राक्षिमराययोश्च कयाशुभीषतदिवासीये' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । महामते निष्केवत्येऽप्येतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं—'तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं तां सु ते कीति मघवन् महिषा' (पे. आ. ५. १. ६) इति ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णाः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रून्नु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ १ ॥

तत् । इत् । आत् । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः । जज्ञे । उग्रः । त्वेषनृम्णाः ।

सद्यः । जज्ञानः । नि । रिणाति । शत्रून् । अनु । यम् । विश्वे । मदन्ति । ऊमाः ॥ १ ॥

१ तत् जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धम् । इच्छद्दीऽवधारणे । २ भुवनेषु ॥ 'भू सत्तापाम्' ॥ सप्तमं पृथिव्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ग्रहीत् ३ ज्येष्ठं प्रसस्ततमम् ४ आत् बभूव । तस्य परमार्थत्वात् ५ तद्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च । यद्वा । ज्येष्ठं बृहत्तमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं बभूव ॥ अस्तेलिङि 'छन्दस्सुमयथा' इति सार्वधातुत्वात् 'अस्तेभ्यः' (पा. सू. १. ४. ५३) इति भूमाधाभावः । यद्वा । बृहत् तदेव महा स्वप्रकाशतया आत् दिदीवे । 'अस गतिदीप्यादानेषु' । अस्माह्निदि रूपम् । ६ यतः उपादानभूतात् चक्ष्मात् ग्रहणः ७ उग्रः उद्गूर्णः ८ त्वेषनृम्णाः प्रदीप्तबलः सूर्यात्मक इन्द्रः ९ जज्ञे जाती बभूव । श्रूयते हि—'चक्षीः सूर्यो भजायत' (ऋ. सं. १०. ९०. १३) इति । १० 'सूर्याचन्द्रमसौ घोता यथापूर्वमकल्पयत्' (ऋ. सं. १०. १९०. ३) इति च ॥ ११ 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरुपादानसंज्ञायां यत् इति पञ्चमी । जनेलिङि 'गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । १२ द्विर्वचनेऽचि' इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि । १३ 'यद्बृहत्ताशित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥ स च १४ जज्ञानः जायमान एव १५ सद्यः शीघ्रं १६ शत्रून् शातयितुम् मन्वेहादीन् राक्षसान् १७ नि रिणाति निहिनस्ति । यद्वा उपासकानां पापरूपात् शत्रून् निहन्ति । तथा च ब्राह्मणं—'सद्यो ज्ञेय जातः पाप्मानमपाहत' (पे. आ. १. ३. ४) इति ॥ १८ जज्ञान इति जनेलिङि कानचि रूपमेतत् । रिणाति । १९ 'री गतिरेषणयोः' श्रयादिः । २० 'प्यादीनां इत्यः' इति ह्रस्वानम् ॥ २१ विश्वे सर्वे २२ ऊमाः । अवन्ति रक्षन्तीषूमा प्राणिनः । अवतरीणादिको मनुप्रत्ययः । २३ 'उवरवर' इत्यादिना धकारोपधयोः स्थाने ऊत् ॥ सर्वे प्राणिनः २४ यं सूर्यात्मकमुद्यन्तमिन्द्रमनुवक्ष्य मदर्थमुदगात् मदर्थमुदगादिति २५ अदन्ति हृष्यन्ति ॥ 'मदी हर्षे' । व्यत्ययेन शाप् ॥ तथा च

१. त-भ-असस्तु । २. ग-त-भ-परमार्थसत्त्वात् । ३. ग-भ-व्यावहारिकसत्त्वाच्च, त-व्यावहारिक-मत्त्वान्व । ४. ग-त-१-२. ३. ६. ५. ८-भ-मु-जनेलिङः ।

माह्वणं—'भूतानि वै विध्व ऊमास्त धनमनुमदन्त्युदगादुदगादिति' (ऐ. भा. १. ३. ४) इति ।
तैत्तिरीयकं च—'तस्मात्सर्वं एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति' (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति । यद्वा ।
यं स्तुत्यादिभिर्माद्यन्तमनु पश्चात् सर्वे प्राणिनोऽमीष्टप्राप्या हृष्यन्ति ॥ 'अनुलक्षणं' (पा. सू.
१.४.८४) इत्यनो. कर्मप्रवचनीयत्वात् कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया ॥ स इन्द्रो जज्ञ इत्यन्वयः ॥

वावृधानः शर्वसा भूर्योजाः शत्रुर्दासार्य भियसं दधाति ।

अव्यनच व्यनच सखि सं ते नवन्त प्रभृता मर्देषु ॥ २ ॥

वृध्वानः । शर्वसा । भूरिऽओजाः । शत्रुः । दासार्य । भियसम् । दधाति ।

अर्थिऽअनत् । च । विऽअनत् । च । सखि । सम् । ते । नवन्त । प्रऽभृता । मर्देषु ॥ २ ॥

वृध्वाना वलेन ववृध्वानः वर्धमानाः अत एव वभूर्योजाः बहुबलः । वृध्वानः क्षातपितेन्द्रः ।
वृदासाय उपक्षयकारिणे शत्रवे वभियसं भीतिं वदधाति विदधाति । करोति । वभयनत् । विविध-
मनिति श्रुतिरिति वव्यनत् प्रणवजज्ञमम् । तद्विलक्षणमव्यनत् श्रावणम् । तदुभयमपि वसन्ति
संस्नातमिन्द्रेण सम्यक् बोधितं भवति ॥ स्वातेः 'आरगमहम्' इति व्यत्ययेन कर्मणि किञ्चिदायम् ॥
यद्वा अन्तर्णीतव्यधात् कर्तव्यं किम् । वृथादिना सम्यक् स्नापयिता बोधयिता भवति ॥ 'न
कोकाव्यय' इति कर्मणि पठ्याः प्रतिषेधः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र वते तव वभयेषु हर्षेषु
हविषा स्तुत्या च जातेषु सत्सु वप्रभृता प्रभृतानि प्रकर्षेण भूतानि वीपितानि वा सर्वाणि भूतजातानि
वसं वनवन्त संगच्छन्ते । श्लोतुं हवींषि च दातुं समूहीभवन्तीत्यर्थः । नवतिगतिर्कर्म ॥ प्रभृता ।
विभर्तेः कर्मणि निष्ठा । 'श्लेष्टदसि बहुबलम्' इति श्लोकोप. । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः
प्रकृतिस्वरवम् ॥

त्वे क्रतुमपि वृजन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्यूमाः ।

स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समदः सु मधु मधुनाभि यौधीः ॥ ३ ॥

त्वे इति । क्रतुम् । अपि । वृजन्ति । विश्वे । द्विः । यत् । एते । त्रिः । भवन्ति । ऊमाः ।

स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुना । सृज । सम् । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । यौधीः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वत्से त्वयि ॥ 'सुषा सुलुक्' इति सप्तभेदकचतस्य शेषादेशः ॥ विश्वे सर्वे यजमानाः
वक्रतुम् अनुष्ठेयं कर्म वृजन्ति समापयन्ति । अपिशब्दो ब्राह्मणोक्तसर्वयूतानां सर्वममसां समुच्चयार्थः ।
सर्वाणि पृथिव्यादीनि भूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञवतश्च स्याते त्यज्येय यजमानैः
परिसमाप्यन्त इत्यर्थः । तथा च माह्वणं—'त्वयीमानि सर्वाणि भूतानि सर्वाणि मनांसि सर्वे
क्रतवोऽपि वृजन्तीत्येव तदाह' (ऐ. भा. १. ३. ४) इति । यत् वस्मात् एते ऊमाः तपकाः ॥
अवतेस्तर्पणार्थाणादिको मन्त्रप्रत्ययः । 'ज्वरावर' इत्यादिना यकारोपघयोः ऊद् । ईदृशा
यजमाना पूर्वमेकाकिनः सन्तः पश्चात् द्विः द्विवारं स्त्रीरूपेण पुरुषेण च जाताः सन्तः पुनरपारयेन
सार्धं त्रिः त्रिवारं जन्मभाजः भवन्ति । एक एवात्मा स्त्रीपुरुषरूपेण जायते । 'अथो वा एष भग्नमनो
पाप्मनी' (तै. मा. ३. ३. ३) इति श्रुतेः । पुत्रोऽप्यारमैव । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (श. मा.

१४. ९. ४. २१) इति श्रुतेः । अत एवनेतेऽमिवृद्धा भवन्ति ततोऽवगम्यते त्वय्येवानुष्ठितं सर्वं कर्म परितमापयन्तीति । तथा च ब्राह्मणे—“ हौ वै सन्तौ मिथुनौ प्रजापते प्रजात्वै ” (ऐ. भा. १. ३. ४) इति । हे इन्द्र त्वं^१ स्वादोः प्रियात् गृहघनादेरपि स्वादीयः स्वादुतरं प्रियतरमस्त्वं स्वादुना स्वादुभूतेन मिथुनेन मातापित्रात्मकेन ससं^२ सृज सयोजय । यद्वा । स्वादुना मावेनोत्सवं तदपत्यमपि संयोजय । एतदेवाह ।^३ भद्रः तदपत्यं मधु नधुरं नधुना नदहेतुना मिथुनान्तरेण पौत्रिणं वा सु^४ सु^५ अमि योयीः अभियोधय । अनितः क्रौरय ॥ घातुनामनेकार्थत्वात् सुप्यतिरत्र क्रीडापथे बतंते ॥ ‘ मिथुने वै स्वादु प्रजा स्वादु ’ (ऐ. भा. १. ३. ४) इत्यादि ब्राह्मणब्रानुमतेष्वप्यम् ॥

इति चिद्धि त्वा घना जयन्तं मदेमदे अनुमदन्ति विप्राः ।

ओजीयो धृष्णो स्थिरमा तनुष्व मा त्वा दमन्यातुधाना दुरेवाः ॥ ४ ॥

इति । चिद्धि । हि । त्वा । घना । जयन्तम् । मदेऽमदे । अनुऽमदन्ति । विप्राः ।

ओजीयः । धृष्णो इति । स्थिरम् । आ । तनुष्व ।

मा । त्वा । दमन् । यातुऽधानाः । दुःऽएवाः ॥ ४ ॥

‘ इति चिद्धि एवमेव कुरु हे इन्द्र ’ मदेमदे सोमपानजन्ये इषे सति घना क्षतुधानानि जयन्तं जयेन प्राप्नुयन्तं त्वाम्^१ अनु पश्चात् । एतन्नेऽनो कर्मप्रयत्नीपत्यम् । विप्राः तेषां विना स्तोतारः । मदन्ति हृष्यन्ति । यद्वा त्वामनुमदन्ति अनुक्रमेण स्तुवन्ति । मदतिः स्तुतिर्यमां । ‘ हि च ’ इति निघातप्रतिषेधः । हे धृष्णो क्षत्र्णां धर्षयितरिन्द्र । ‘ त्रसिगृधिबृषिक्षिपेः बभूवः ’ । ‘ ओजीयः^२ । ओजस्विदाद्यादीयमुनि ‘ धिग्मतोर्लुक् ’ इति षिन्तो लुक् । ‘ टेः ’ इति ङितोऽपः । बटयस्तरम् अत एव स्थिरं हवं घनम्^३ आ तनुष्व अभितोऽस्मदर्थं विस्तारय । त्वा त्वां च^४ मा दमन् मा हिसन्तु^५ दुरेवाः दुर्गतयः यातुधानाः राक्षसाः ॥

त्वया वृष्यं शशघ्ने रणेपु प्रपश्यन्तो युधेन्यानि भूरि ।

चोदयामि तु आयुधा वचोभिः सं ते शिश्याभि ब्रह्मणा वयांसि ॥ ५ ॥

त्वया । वृष्यम् । शशघ्ने । रणेपु । प्रपश्यन्तः । युधेन्यानि । भूरि ।

चोदयामि । ते । आयुधा । वचःऽभिः । सम् । ते । शिश्याभि । ब्रह्मणा । वयांसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वया अनुगृहीताः वृष्यं रणेपु संग्रामेषु शशघ्ने मृत्युं शत्रून् क्षातयामः ॥ ‘ शशघ्ने क्षातने ’ । अस्माद्यहन्तात् महिष्टः ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति भाष्येपातुस्त्वत्वात्तोलोपदलोपौ ॥ किं कुर्वन्तः । ‘ युधेन्यानि योधनाहानि ॥ ‘ वृत्तार्थं तर्ककेन्द्वत्वन ’ इति युधेरहोषं केन्द्रप्रत्ययः^१ । ‘ भूरि बहुनि बलानि ॥ ‘ सुषां सुलुक् ’ इति शसो लुक् । ‘ प्रपश्यन्तः प्रकर्षेण जानन्तः । अपि च^२ ते तव आयुधा आयुधानि आयोपनसापनानि यन्त्रादीनि । ‘ तेऽछन्दसि बहुलम् ’ इति ङितोऽपः । ‘ वचोभिः स्तुतिभिः चोदयामि शत्रून् प्रति प्रेरयामि । ‘ ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तुतिरूपेण सहितानि वयांसि ॥ अघनामैतत् । हविलक्षणाभ्याम्ब्रह्मणं ससं^३ शिश्याभि सन्त्यक्षिष्यामि । संस्करो-र्मित्यर्थः ॥ ‘ शो तन्मूले ’ । छान्दसो विकरणस्य भ्रुः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यभ्यासस्येवम् ॥ ११ ॥

१. ग-त-न-४-४-वै च । २. ग-त-१.२.३.६.७.८-भ-‘ पौत्रेण ’ नास्ति । ३. त-म-‘ सु ’ नास्ति । ४. ग-त-४.५-ओजीयः ओजस्वितर । ५. त-भ-केन्द्रप्रत्ययः ।

स्तुपेय्यं पुरुषसमृद्धिर्भवितुममाप्स्यमाप्स्यानाम् ।

आ दर्पते शर्वसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥ ६ ॥

स्तुपेय्यम् । पुरुषसप्तम् । ऋष्यम् । इनऽतमम् । आप्स्यम् । आप्स्यानाम् ।

आ । दर्पते । शर्वसा । सप्त । दानून् । प्र । साक्षते । प्रतिमानानि । भूरि ॥ ६ ॥

‘स्तुपेय्यं स्तोत्रयम् । ‘स्तुवः कसेट्यञ्जन्दिमि’ (उ. सू. ३. १९) इत्यौणादिकः कसेट्य-
प्रत्ययः । ‘पुरुषसप्तं बहुरूपम् ऋष्यम् उरु मासमानमुत्भूतं वा ऋष्यमम् अतिशयेनेष्वरम्
‘आप्स्यानाम् आसप्त्यानां मध्ये ‘आप्स्यम् आसप्त्यमेवंभूतमिन्द्रं स्वीमीति शेषः । य इन्द्रः
‘शर्वसा कलेन ‘सप्त सप्तमं तथाकां ‘दानून् दानवान् वृत्रनमुचिषुयवादीन् ‘आ ‘दर्पते आङ्गारति
हिनस्ति ॥ ‘दु विदारणे’ । अस्मात्तेति व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘लेटोऽडाटी’ इत्यङ्गागमः^१ ।
‘मिष्यहुलम्’ इति सिप् ॥ तथा ‘प्रतिमानानि जसुराणां प्रतिरूपाणि ‘भूरि भूरीणि बहुव्यमुत्बलानि
‘प्र ‘माक्षते य इन्द्रः प्रमहते । यद्वा बहुनि प्रतिमानान्वयसुराणां स्थानानि प्र साक्षते प्रामोति ।
‘साक्षतिरामोक्तिकर्मा’ (निह. ११. २१) इति यास्कः ॥ ‘पह अभिभवे’ । ऐत्यङ्गागमः^२ ।
‘सिष्यहुलम्’ इति सिप् । द्वावकस्वप्राणि । छान्दसो दीर्घः ॥

नि तर्द्धिपेऽर्वरं परं च यस्मिन्नाविथार्वसा दुरोणे ।

आ मातरां स्थापयसे जिगन्तू अर्तं इनोपि कर्वरा पुरुणि ॥ ७ ॥

नि । तत् । दधिपे । अर्वरम् । परम् । च । यस्मिन् । आविथ । अर्वसा । दुरोणे ।

आ । मातरां । स्थापयसे । जिगन्तू इति । अर्तः । इनोपि । कर्वरा । पुरुणि ॥ ७ ॥

‘तत् तस्मिन् यजमानस्य गृहे ऋष्यम् अर्त्यं मौमं घनं ‘परम् उरुष्टं दिवि भवं घनं ‘य
हे इन्द्र एवं ‘नि ‘दधिपे निदधासि । निक्षिपसि । ‘यस्मिन् ‘दुरोणे गृहे ऋष्यसा । अन्ननामैतत् ।
तर्द्धिपेन हविर्लक्षणेन ‘आविथ भवामि नृप्यसि ॥ अवतेत्युपधात् ‘उन्दसि सुहृल्लुलिट् ।
इति सार्वकालिको लिट् । ‘अत आदेः’ इत्यभ्यासस्वरवम्^३ । ‘यद्भूतस्त्रियम्’ इति निपात-
प्रतिषेधः ॥ अपि च ‘मातरां सकलस्य भूतजातस्य निर्माय्यौ चावाधिर्यौ ‘जिगन्तू गमनशीले
हृतस्तनः प्रचलन्त्यौ ‘आ ‘स्थापयसे स्वकीये स्थानेऽवस्थापयसि । निश्चयेन यथावतिष्ठेते तथा
करोषीत्यर्थः । ‘वि’बक् तत्तन्म तृथिवीमुत चाम्’ (झ. स. १०. ८९. ४) इति निगमान्तरम् ।
हे इन्द्र ‘अतः कारणात् ‘पुरुणि बहुनि ‘कर्वरा । कर्मनामैतत् । कर्वराणि ॥ ‘शेष्ठञ्जि यहुलम्’
इति शैलौषः ॥ कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च ‘इनोपि प्रामोषि ॥ ‘इण् गती’ । व्यत्ययेन भ्रुः ॥

इमा ब्रह्म बृहदिवो विवक्तीन्द्राय शुषमप्रियः स्वर्पाः ।

महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजो दुरश्च विद्यां अवृणोदप स्वाः ॥ ८ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहदिव । विवक्तिः । इन्द्राय । शुषम् । अप्रियः । स्वऽस्ताः ।

महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वराजः । दुरः । च । विद्याः । अवृणोत् । अपः स्वाः ॥ ८ ॥

बृहदिवः ऋषिः 'इमा इमानि प्रह्य प्रह्यानि' 'इन्द्राय' 'शूरं सुखं यथा भवति तथा विवक्तिः। प्रमवीतीत्यात्मन एव परोक्षनिर्देशः। 'वच परिभाषणे'। आदादिकः। छन्दसः शपः श्लुः। 'यहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्। ऋषिर्विशेष्यते। 'अग्रियः अग्रेभवः। ऋषीणां प्रमुखः श्रेष्ठ इत्यर्थः। 'यच्छौ' (पा. सू. ४. ४. ११७) इत्यप्रसङ्गाद्भवार्थे यच्। 'स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता। यद्वा। स्वरादित्य इन्द्रः। 'असौ वा आदित्य इन्द्रः' (ते. सं. ५. ७. १. ३) इति श्रुत्यन्तरात्। तस्य संभक्ता सेवक इत्यर्थः। 'वन पण संभक्ता'। जनसनसनक्रमगमो विद्। 'विद्वन्नोरनुनासि-कस्यात्' इत्यावावम्। 'सनेतेरनः' इति परत्वम्। य इन्द्रः 'महः महतः' 'गोश्रस्य पर्वतस्य वलेना-सुरेण गशं पिधानार्थं निहितस्य' 'स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य'। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानावाच्यतुष्यर्थे पठ्यते। ईदृशं पर्वतं 'क्षयति अपगमयति'। 'क्षि क्षये'। भौवादिकः। यद्वा। गोशब्दात् समूहार्थे 'इतिशक्यवचश्च' (पा. सू. ४. २. ५१) इति प्रत्ययः। गोश्रस्य गोसमूहस्य महः महतः स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य य इन्द्रः क्षयति ईदृ। क्षयतिरिश्चयं कर्मा। स्वराजोपपदात् राजतेः 'सस्मृद्विप' इति क्प्। कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम्। 'दुरक्ष बिलद्वाराणि च विश्वाः सर्वाः' 'स्वाः बलासुरस्य स्वभूताः' 'अप' 'अयूनात् अपगतावरणा अकरोत्'। उदाटितवानित्यर्थः। यद्वा। दुरक्षापाटुजोत् विश्वाः सर्वाः स्वाः स्वभूता गा बिलमध्ये वर्तमाना अलभतेति शेषः। एवंभूतो य इन्द्रस्तस्मा इन्द्राय विवकीयन्वयः ॥

एवा महान् बृहदिवो अथर्वावौचस्वां तुन्वमिन्द्रमेव ।

स्वसारो मातरिर्भ्वरीरग्निप्रा हिन्वन्ति च शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ९ ॥

एव । महान् । बृहत्तदिवः । अथर्वा । अवौचत् । स्वाम् । तुन्वम् । इन्द्रम् । एव ।

स्वसारः । मातरिर्भ्वरीः । अग्निप्राः । हिन्वन्ति । च । शर्वसा । वर्धयन्ति । च ॥ ९ ॥

महान् गुणैरधिकः 'अथर्वा'। उपचाराक्रम्ये जनकशब्दः। अथर्वणः पुत्रो बृहदित्यात् 'ऋषिर्वैवे पुत्र्ये' 'इन्द्रमेव प्रति' 'स्वाम्' आत्मीयां 'तन्वं' विसृत्वा स्तुतिम् 'पुत्र्ये' 'अवौचत्' शोकवान्। वचैर्लुडि 'अत्यतिवक्ति' इत्यादिना छेदहादेशः। 'वच उम्' इत्युमागमः। पादा-दित्वात् निहन्वते। अपि 'जनमेव' 'इन्द्रे' 'मातरिर्भ्वरीः' मातरि सकलस्य भूतमातस्य निर्माणा भूमौ भवन्त्येव वर्तमानाः। भवते 'अभ्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वणिप्। 'वनो र च' इति ङीष्प्रैषी। जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्गदीर्घः। पूर्वोदरादित्याग्नेलोपः। 'अग्निप्राः अपापा' 'स्वसारः' स्वयमेव सारस्य' परस्परं अग्नियो वा गङ्गाया नद्यः 'हिन्वन्ति' पागसाधनत्वेन प्रीणयन्ति। हिक् प्रीणनार्थः। भौवादिकः। व्याख्येयं ज्ञः। इदित्वात् सुम्। यद्वा। 'हि यतौ वृद्धौ च'। स्वादिभ्यां श्रुः। बृहदर्थं तमिन्द्रमुपगच्छन्ति। शर्वा च 'शर्वसा व्यागजग्येन बलेन तं' 'वर्धयन्ति' 'च ॥ १२॥

'हिरण्यगर्भः' इति दशैव नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भोत्पत्त्यर्थं श्रैष्ठ्यम्। केशन्दानिधेयः प्रजापतिर्देवता। तथा 'पानुकान्तं—' 'हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्य कायम्' इति। गतः सूक्तविनियोगः। प्राजापत्यस्य पशोर्वैपापुरोडाचहविषां क्रमेणादितस्तिस्रोऽ-नुमावयास्तस्तिस्रो याज्याः। सूत्रितं च—'हिरण्यगर्भः समवर्तताम् इति पद् प्राजापत्याः' (आध. श्रौ. ३. ८) इति। वरुणप्रधासेषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भं इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'कया नमित्र वा सुवदिरण्यगर्भः समवर्तताम् इति प्रतिप्रख्याता वाजिने तृतीयः' (आध. श्रौ. २. १७) इति ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामृतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः । सम् । अवर्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् ।

सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ १ ॥

१ हिरण्यगर्भः हिरण्यस्यस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिरहिरण्यगर्भः । तथा च तैत्तिरीयकं—
'प्रजापतिर्ये हिरण्यगर्भः प्रजापतेरुत्तरूपत्वाय' (तै सं. ५. ५ १. २) इति । यद्वा हिरण्यमोऽण्डो
गर्भवत्पत्न्योद्रे घर्तते सोऽसौ सृष्टारमा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । १ अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत ।
मायाव्यक्तात् सिन्धुश्रो. परमात्मनः समजायत । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भ तथापि तदुपाधि-
भूतानां विषयादीनां प्रज्ञा उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्तर इत्युच्यते । स च १ जातः जातमात्र एव
१ एकः अद्वितीयः सम् १ भूतस्य विकारजातस्य मद्वाण्डादेः सर्वस्य जगत १ पतिः ईश्वरः १ आसीत् ।
न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि १ स हिरण्यगर्भः १ पृथिवीं विसृष्टीमां १ द्यां दिवम् १ उत अपि च
१ इमाम् अस्माभिर्देवमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम् । यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं दिवं
भूमिं च १ दाधार धारयति ॥ 'छन्दसि सुहृल्लिड' इति सार्वकालिको लिट् । गुजादिवादन्यास-
दीप्यः ॥ १ कस्मै । अत्र किंशब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते । यद्वा । सृष्टयर्थं कामयत इति
कः । कमेर्देवाय । यद्वा । कं सुतम् । तदुत्तरत्वात् क इत्युच्यते । अथवा इन्नेण पृष्टः प्रजापतिर्मन्वीर्यं
महत्त्वं तुम्यं प्रदायाहं क' कीदृशः स्वामित्युक्तवान् । स इन्द्रः प्रयूचे यदीदं मयीत्यहं क' स्वामिति
तदेव स्वं भवेति । अतः कारणात् क इति प्रजापतिरात्पायते । 'इन्द्रो वै बृत्र हवा सर्वा विजिती-
विजित्यामवीत्' (वे. मा. ३. २१) इत्यादिकं धातुप्रमाणानुसंधेयम् ॥ यदायी किंशब्दस्तदा सर्व-
नामत्वात् स्मेभाव सिद्धः । यदा तु धीगिकस्तदा स्वयमेवेति द्रष्टव्यम् । 'सावेकाच' इति प्राप्तस्य
'न गोभन्साववर्ण' इति प्रतिषेधः । 'किंवाग्रहण कर्त्तव्यम्' इति कर्मणः । सम्प्रदानत्वात्तुर्था । कं
प्रजापतिं १ देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं १ हविषा प्रजापत्यस्य पशोर्वेपारूपेणैककपालारमकेन १ पुरोडाशेन
का १ विधेम धनमृत्विजं परिधेम । विधति. परिचरणकर्मां ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिपुं यस्य देवाः ।

यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २ ॥

यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे । उपऽआसते । प्रऽशिरम् । यस्य । देवाः ।

यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ २ ॥

१ यः प्रजापतिः १ आत्मदाः १ आत्मानं दाता १ आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते ।
यथाग्नेः सक्ताशाद्विष्कुलिष्टा जायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मानां शोधयिता । 'देष् शोधने' । 'आतो
मनिन्' इति चिच् । १ बलदा बलस्य च दाता शोधयिता वा । १ यस्य च १ प्रशिपुं प्रकृष्टं शासन-
माज्ञां १ विश्वे सर्वे प्राणिनः १ उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा । 'शामु अनुशिष्टौ' । 'शाम इत्' ।
(पा. सू. ६ ४. ३४) इत्युपधाया इत्यम् । 'शासिबमिषसोनां च' इति षत्वम् । ह्रुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । आसेरनुदात्तेवाहसार्वधातुकानुदात्तत्वे घानुस्वर । 'तिडि चोदात्तवति' इति गतिरनुदात्ता ।
तथा १ देवाः अपि १ यस्य प्रशासनमुपासते । अपि च १ अमृतम् अमृतत्वम् । भावप्रधानो निर्देशः ।

पद्मा । अमृतम् । मरणं नास्मिन्निति मृतं सुधा । बहुवीहो 'नञो जरमरमिवमृताः' इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तरवम् । तदपि यस्य प्रजापतेः छाया छायेव रति भवति । मृत्युः यमश्च प्राणापहारी
छायेव भवति । तस्मै कस्मै देवाय इत्यादि समानं पूर्वेण हविषा पुरोडाशस्तमनेति ॥ विशेषः ॥

यः प्राणतो निर्मिषतो महित्वैक इद्राज्ञा जगतो बभूव ।

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

यः । प्राणतः । निर्मिषतः । महिऽत्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ।

यः । ईशे । अत्स्य । द्विऽपदः । चतुऽपदः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

यः हिरण्यगर्भः । प्राणतः प्रवसतः १ । 'अन प्राणने' । आदादिकः । 'शतुरनुमः' इति
दिभक्तैरुदात्तरवम् ॥ निर्मिषतः अक्षिपद्मचक्रेण कुर्वतः ॥ अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिकदात्ता ॥ जगतः
जग्नस्य प्राणिजातस्य महिषा महत्त्वेन ॥ 'सुषां सुलुहू' इति वृत्तीषाया आकारः ॥ माहात्म्येन
युक् इह अद्वितीय एव सत् १ राजा १ बभूव ईशरो भवति ॥ भवतेर्गलि 'लिति' (पा. सू. ६.
१. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तरवम् ॥ अत्स्य परिदृश्यमानस्य द्विपद- पादद्वययुक्तस्य
मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिः १ ईशे ईष्टे ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' । आदादिकोऽनुदात्ते ।
'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अनुदात्तेवाप्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अत्स्य ।
'ऊङिदम्' इतोदमी विभक्तिकदात्ता । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा. सू.
५. ४. १४०) इति पादस्यान्यलोपः समासान्तः । भस्ज्यायां 'पादः पत्' (पा. सू. ६.४.१३०)
इति पद्माद्यः । 'द्वित्रिषां पादश्च' (पा. सू. ६. २. १९७) इत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्भुत्तरपदा-
न्तोदात्तरवम् । स्वरवर्जमेवैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया । 'बहुमीहो प्रकृता' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । पूर्वपदस्य 'प्रः संख्यायाः' (फि. सू. २.५) इत्याद्युदात्तरवम् । 'इतुतुपधस्य चाप्रत्ययस्य'
इति विसर्जनीयस्य षवम् ॥ ईशो यः प्रजापतिस्तस्मै कस्मै इत्यादि सुबोधं हविषा हवयाया-
स्तमनेत्ययमत्र विशेषः ॥

यस्मे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।

यस्मेमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

यस्य । इमे । हिमऽवन्तः । महिऽत्वा । यस्य । समुद्रम् । रसया । सहा । आहुः ।

यस्य । इमाः । प्रऽदिशः । यस्य । बाहू इति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

हिमा अस्मिन् सस्तीति हिमवान् । तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लङ्घ्यन्ते । यथा छत्रिणो
गच्छन्तीति । हिमवन्तः हिमवदुपलक्षितः इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः यस्य प्रजापतेः महित्वा
महत्वं माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहुः । तेन सृष्ट्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा । तथा रसया । रसो जलम् ।
तद्वती रसा नदी ॥ अश्विनादिरवाच्च ॥ जातविरुचनम् । रसाभिर्नदीभिः सह समुद्रम् । पूर्ववदेक-
वचनम् । सरां च समुद्रम् यस्य महाभाग्यमिति आहुः कथयन्ति सृष्ट्यभिज्ञाः । यस्य च इमाः
प्रदिशाः प्राच्यारग्ना आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशितव्याः । तथा बाहू । वचनव्यत्ययः । बाह्वो
भुजाः । भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशाश्च यस्य स्वभूताः । तस्मै कस्मै इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

येन द्यौरग्रा पृथिवी च दृब्हा येन स्वः स्तभितं येन नार्कः ।

यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवार्य हविषा विधेम ॥ ५ ॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृब्हा । येन । स्वः । रिति स्वः । स्तभितम् । येन । नार्कः ।

यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विमानः । कस्मै । देवार्य । हविषा । विधेम ॥ ५ ॥

येन प्रजापतिना यद्यौ अन्तरिक्षम् उग्रा उदूर्णं विरोषागहनरूपं वा । पृथिवी भूमिः यच्च दृब्हा येन स्थिरीकृता । स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धं कृतम् । यथाद्यो न पतति तयोपरि अवस्थापितमित्यर्थः ॥ 'प्रसितस्तभितस्तभित' इति निपात्यते ॥ तथा नार्कः आदित्यश्च येन अन्तरिक्षे स्तभितः । यः च अन्तरिक्षे रजस्य उदकस्य विमानः निर्माता । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥ ॥ ३ ॥

यं क्रन्दसी अर्षसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मर्नसा रेजमाने ।

यत्राधि स्र उर्दितो विभाति कस्मै देवार्य हविषा विधेम ॥ ६ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । अर्षसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेताम् । मर्नसा । रेजमाने इति ।

यत्र । अधि । स्रः । उर्दितः । विभाति । कस्मै । देवार्य । हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी यावापृथिव्यौ । ध्रुवते हि—'यद्वरो-
दीप्तादमयो रोदस्त्वम्' (ति. प्रा. २. २. ९. ४) इति । ते अवसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं
तस्तभाने प्रजापतिना सृष्टे^१ लब्धरथैर्वै साथी यं प्रजापति मनसा बुद्ध्या अभ्यैक्षेताम् भावयो-
र्महत्त्वमनेन हृष्यन्पश्येताम् ॥ 'ईक्ष दर्शने' । लटि अडादित्वादाद्युदात्तः^२ ॥ कीदृशौ यावा-
पृथिव्यौ । रेजमाने राजमाने दीप्यमाने ॥ आकारस्य^३ इत्ययनेनेत्वम् । अद्रुपदेशालमार्षधातुकानु-
दात्तावे धातुस्वरः । यद्वा । लिटः कानच् । 'कर्णा च सप्तानाम्' (पा. सू. १. ४. १२५)
इत्येवाभ्यासलोपी । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधानुकवाच्यम् । अत एव 'अभ्यस्तानामादि' ।
इत्याद्युदात्तात्वम् ॥ यत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ स्रः सूर्यः उदितः उदयं प्राप्तः सन्
विभाति प्रकाशते ॥ उपर्वादिताः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तस्मै
कस्मै इत्यादि सुज्ञानम् ॥

आपो ह यद्बृहतीर्विश्रमायन् गर्भं दर्शाना जनयन्तीरग्निम् ।

ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै देवार्य हविषा विधेम ॥ ७ ॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्रम् । आयन् । गर्भम् । दर्शानाः । जनयन्ती । अग्निम् ।

ततो । देवानाम् । सम् । अवर्तत । असुः । एकः । कस्मै । देवार्य । हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

बृहतीः बृहत्यो महारयः ॥ जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'बृहन्महतोरप-
संत्यानम्' इति टीप उदात्तत्वम् ॥ अग्निम् । उपलक्षणमेतत् । अग्न्युपलक्षित सर्वं वियदादि-

१. ग-त १.२.३.१.८-मु-स्तभितः । २. ग-अ-स्तभ्ये । ३. त-भ-अत्रादित्वादाद्युदात्तः ।

४. त-भ-अकारस्य ।

भूतजातं जनयन्तीः जनयन्त्यः तदर्थं भगर्भं हिरेण्मयाण्डस्य गर्भमूलं प्रजापतिं देवानाः धारयन्त्यः आपो ह आप एव विश्वमायन् सर्वं जगत् व्याप्नुवन् यत् यस्मात् ततः तस्मादेतोः देवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् असुः प्राणभूतः एकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत । पट्टा^१ । यत् यं गर्भं देवानां आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो गर्भभूताप्यजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत । अथवा । यत् । लिहवचनयोर्व्यत्ययः । उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः ततस्ताम्योऽदधः सकाशादेकोऽद्वितीयोऽसुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चकाम । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यदक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।

यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ८ ॥

यः । चित् । आपः । मृदिना । परिऽअर्पयत् । दक्षम् । दधानाः । जनयन्तीः । यज्ञम् ।

यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विदारजातं जनयन्तीः उत्पादयन्तीः तदर्थं दक्षं प्रपञ्चामना वधिष्यं प्रजापतिमात्मनि देवानाः धारयित्रीः ॥ दधातेर्हन्ती दानच् । 'अभ्यस्तानमादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ईदृशीः आपः । व्यत्ययेन प्रथमा । भवा प्रलयकालीनाः महिना महिना । छान्दसी मलोपः । स्वमाहारम्येन यश्चित् यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् यः च देवेष्वधि देवेषु भग्ये देवः तेषामपीश्वरः सन् एकः अद्वितीयः आसीत् भवति ॥ अस्तेभ्योऽदसो लङ् । 'अस्तिसिचोऽष्टके' (पा. सू. ७. ३. ९६) इतीदाममः ॥ तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

मा नो हिंसीजनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान ।

यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान् कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ९ ॥

मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मा । जजान ।

यः । च । अपः । चन्द्राः । बृहतीः । जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ९ ॥

स प्रजापतिः जनः अस्मान् मा हिंसीन् मा बापतान् । यः पृथिव्याः भूमेः जनिता जनयिता स्रष्टा ॥ 'जनिता मन्त्रे' इति णिलोपो निपात्यते । 'उदात्तयगो हस्पूर्वात्' इति पृथिवी-शब्दाद्विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ यो वा यश्च सत्यधर्मो सत्यमवितथं धर्मं जगतो धारणं यस्य स तदराः प्रजापतिः दिवम् अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास ॥ 'जनी प्रादुर्भावे' । णिचि वृद्धौ 'जनीजृप्कसुरङ्गः' इति मित्रात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । ततो लिटि 'अमन्त्रे' (पा. सू. ३. १. ३५) इति निषेधादात्मप्रत्ययामावे तिपो णलि वृद्धौ 'लिति' इति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः अराः उदकानि जजान जनयामास ॥ 'ऊहिदम्' इत्यादिना अप्छान्दादुचरस्य दास उदात्तत्वम् ॥ तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

इत्युदात्तस्य इत्ययने प्राजापत्यस्य हविषः 'प्रजापते' इत्येषानुवाक्यः । सूत्रितं च— 'प्राजापत्य इत्यादधः प्रजापते ॥ त्वदेतान्यन्यः' (आश्व. श्रौ. २. १४) इति । केतानस्रकीटादिभिः दुष्टानि हवीर्गन्धर्वावाप्सु प्रक्षिपेत् । सूत्रितं च— 'अपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः'

(आश्व. श्री. ३. १०) इति । चौडादिकर्मस्वरूपेण होमायां । सूत्रितं च—'तेषां पुरस्ताद्यतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादस्र आयूँपि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च' (आश्व. गृ. १. ४. ४) इति ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

हे 'प्रजापते' 'एवम् एवतोऽन्यः कश्चिन्' 'एतानि इदानीं वर्तमानानि' 'विश्वा विश्वानि सर्वाणि' ॥ 'क्षेप्यदसि बहुलम्' इति क्षेप्ये ॥ 'जातानि प्रथमविकारभाजि' 'ता तानि सर्वाणि भूत-जातानि' 'न' 'परि' 'बभूव न परिगृह्णाति । न' 'व्याप्नोति' । 'त्वमेवैतानि परिगृह्णा' 'अर्जुं' 'शक्नोषीति भावः' । 'परिपूर्वो भवति' 'परिग्रहार्थः' । 'वयं च' 'यत्कामा यत्फलं कामयमानाः' 'ते तुभ्यं' 'जुहुमः' 'इधीपि प्रयच्छामः' 'तत् फलं' 'न' 'अस्माकम्' 'अस्तु भवतु । तथा' 'वयं च' 'रयीणां धनानां' 'पतयः' 'इंधराः' 'स्याम भवेम' ॥ 'नामन्त्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तरवम् ॥ ॥ ४ ॥

'वसुं न' इत्यर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुराणस्य चित्रमहस्यं आर्षमात्रेयम् । आचारधर्मी त्रिष्टुभी शिष्टा जगत्याः । तथा 'चानुकान्तं—' 'वसु नाटी चित्रमहा वासिष्ठ आग्नेय जागतमाद्या पञ्चमीं वर्ते' इति । प्रातरनुवाकाशिनश्चत्वारोरात्रेयं ऋतां जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'वसु न चित्रमहसमिति जागतम्' (आश्व. श्री. ४. १३) इति ॥

वसुं न चित्रमहसं गृणीषे वामं श्रेणमर्तिधिमद्विषेण्यम् ।

स रासते शुरुधो विश्वधायसोऽग्निर्होता गृहपतिः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुम् । न । चित्रमहसम् । गृणीषे । वामम् । श्रेणम् । अर्तिधिमम् । अद्विषेण्यम् ।

स । रासते । शुरुधः । विश्वधायसः । अग्निः । होता । गृहपतिः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥

'वसु' 'न' 'वासकं' 'सूर्यमिव' 'चित्रमहसं' 'वायनीयतेतत्कममि' 'गृणीषे' 'गृणे' 'स्तौमि' ॥ 'गृ' 'वाग्दे' । 'कैयादिक' । 'पुरपण्यययः' । 'प्यादिवाङ्मन्त्र' ॥ यद्वा । 'चित्रमहसमिति' 'प्रथमार्थे' 'द्वितीया' । 'न' इति संप्रत्यये । संप्रति 'वासकममिमहं' 'चित्रमहाः' 'स्तौमि' । 'कीदृशम्' । 'वाम' 'वजनीयं' 'क्षेप्यं' 'सुरकरम्' 'अतिधिमम्' 'अतिधियापूज्यं' यद्वा 'हविर्वहनाय' 'सततगामिनम्' 'अद्विषेण्यं' 'द्वेष्यरहितम्' ॥ 'द्विषेः' 'वृत्त्यर्थं' 'तर्कैर्' इति केन्यप्रत्ययः । 'नञा' 'बहुमीही नप्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तरवम् ॥ 'स' । 'अग्निः' । 'पुर' 'शोकस्य' 'रोधयित्रीनिवारयित्री' 'विश्वधायसः' 'क्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयन्तीर्गाः' 'सुवीर्यं' 'शोभनवीर्यं' ॥ 'रासते' 'यजमानेभ्यो' 'ददाति' ॥ 'रा दाने' । 'अस्माहेत्यन्तागमः' । 'मिष्यदुलम्' इति सिप् । 'व्यययेनामनेपदम्' । 'विश्वदाद्योपपदाद्व्ययते' 'वह्निदाधाम्य' इत्यसुन् । 'गिन्' इत्यनुवृत्तेः 'आतो युक्चिण्' (पा. सू. ७.३.३३) इति युक् । 'म' 'इधादिवात्' 'पूर्वपदा-न्तोदात्तरवम्' ॥ 'कीदृशोऽग्निः' । 'होता' 'देवानामाह्वाता होमनिर्वाहको वा' 'गृहपतिः' 'यजमानगृहणा-

मीधरः ॥ 'गेहे कः' (पा. सू. ३. १. १४४) इति ग्रहेः कप्रत्ययः । 'ग्रहिज्या' (पा. सू. ६. १. १६) इत्यादिना संप्रसारणम् । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोभने वीर्यं यस्पेति बहुमीही 'वीरवीर्यं च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

जुषाणो अग्ने प्रति हर्य मे वचो विश्वानि विद्वान् वयुनानि सुक्रतो ।

धृतनिर्णिग्ब्रह्मणे गातुमेरय तव देवा अजनयन्तु व्रतम् ॥ २ ॥

जुषाणः । अग्ने । प्रति । हर्य । मे । वचः ।

विश्वानि । विद्वान् । वयुनानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

धृतं निर्णिकृ । ब्रह्मणे । गातुम् । आ । ईरय । तव । देवाः । अजनयन् । अन्तु । व्रतम् ॥ २ ॥

हे अग्ने जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं मे मम वचः धत्तुं स्तोत्रं प्रति हर्यं कामयस्व । 'हर्यं गतिकामयोः' । तथा हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा त्वं विश्वानि सर्वाणि वयुनानि । ज्ञाननामैतद् इह ज्ञातव्यं वतंते । ज्ञातव्यान्वयं ज्ञातानि विद्वान् जानन् वतंसे । हेतौ तानुप्रत्ययः । यतो जानासि ततो हतोर्मद्वचनं कामयस्वेत्यर्थः । हे धृतनिर्णिकृ धृतेनाज्येन निर्णिग्यमानं पुष्यमाण-दारीर । 'निगिर्द्वाच्योपणयोः' । यद्वा । निर्णिगिति रूपनाम । दीप्तरूपाग्ने ब्रह्मणे ब्राह्मणाय यजमानाय गातुं गातव्यं ज्ञातव्यं वा यज्ञम् पश्य आगमय । तव व्रतं स्ववीर्यं यज्ञकर्म अनुपश्चात् देवाः इन्द्रादयः सर्वे अजनयन् । यजमानाय कष्टानि जनयन्ति । अतस्त्ववीर्यं यज्ञं यजमानाय आपयेत्यर्थः ॥ लक्षणेऽग्नौः कर्मप्रवचनीयत्वम् । व्रतमिति कर्मप्रवचनीयपुष्क इति द्वितीया । जनेर्प्यन्ताच्छान्दसो लृङ् । 'जनीजृफ्सुराजौऽमन्ताश्च' इति सिखात् 'मितां कृत्वः' इति कृत्वत्वम् ॥

सप्त धामानि परियन्नमर्त्यो दाशद्वाशुपे सुकृते मामहस्व ।

सुवीरेण रयिणाग्ने स्वाभुत्रा यस्तु आनद् समिधा तं जुपस्व ॥ ३ ॥

सप्त । धामानि । परिऽप्यन् । अमर्त्यः । दाशत् । दाशुपे । सुऽकृते । ममहस्व ।

सुऽवीरेण । रयिणा । अग्ने । सुऽआमुवा । यः । ते । आनद् । समऽइधा । तम् । जुपस्व ॥ ३ ॥

हे अग्ने सप्त सप्तैत्याकानि धामानि स्थानानि पृथिव्यादिलोकारमकानि परियन् परितो गच्छन् अमर्त्यं मरणधर्मरहितत्वं यो यजमानः पुरोडाशादीनि हवींषि दातात् प्रयच्छति तस्मै दाशुपे दद्याते सुकृते सुष्ठु पात्रं कृतवते ममहस्व । अपेक्षितं धनं ददस्व । महतिर्दानकर्मा ॥ 'सुकर्मपाप' (पा. सू. ३. २. ८९) इत्यादिना सुपूर्वात्कृणो मृते काले कृप् ॥ यः च यजमानः समिधा समिन्धनसाधयेनेज्येन हे अग्ने ते त्वाम् आनद् प्राप्नोति ॥ नशतिर्गतिकर्मा । अस्माच्छान्दसो लृङ् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लृङ् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यादागमः । अस्तोतेर्वा व्यत्ययेन ऋम् ॥ व्रतं यजमानं सुवीरेण । शोभनवीराः पुत्रा यस्य ॥ 'वीरवीर्यं च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ तादृशेन स्वाभुत्रा सुष्ठु आ समन्ताद्भुज्या वर्धिष्णुना परिणा धनेन दातव्येन साधं जुपस्व ॥

१. ग-त४.५-म२-इह तु । २. ग-त-म-'ज्ञातव्यं' नास्ति । ३. ग-त४.५-म२-चत्पुरोडा-शादीनि । ४. त१.२.३.६.७.८-म-'वर्धिष्णुना' नास्ति । ५. ग-त४.५-म२-जुपस्व सेवस्व ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितं हविष्मन्त ईळते सप्त वाजिनम् ।

शृण्वन्तमग्निं घृतपृष्ठमुक्षणं पूणन्तं देवं पृणते सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । हविष्मन्तः । ईळते । सप्त । वाजिनम् ।

शृण्वन्तम् । अग्निम् । घृतपृष्ठम् । उक्षणम् । पूणन्तम् । देवम् । पृणते । सुऽवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य यागस्य केतु प्रज्ञापकं प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं प्रथमस्थानं वा पुरोहितं पुरतो हितकारिणम् । यद्वा । पुरस्तात् पूर्वस्थां दिव्याहवनीयरूपेण निहितम् ॥ 'पूर्वाधरा' (पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिना पूर्वशब्दादसि प्रत्ययः । तत्पनियोनेन प्रकृते. पुरादेशश्च । 'तद्वितश्वासवै- विभक्तिः' (पा. सू. १. १. ३८) इत्यव्ययसज्ञायां 'पुरोऽव्ययम्' (पा. सू. १. ४. ६७) इति गतिसंज्ञा । धाज. कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हि । तत. समासे 'गतिरन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ वाजिनं बलवन्तमश्वन्तं वा शृण्वन्तम् अस्मस्तुनीः श्रोत्रेण आनन्तं घृतपृष्ठं दीप्तपृष्ठं दीप्ताङ्गम् उक्षणं यागाद्वारेण वृष्टेः संभक्ता यद्वा सेचनसमर्थं युक्तां पृणते हविर्भिः प्रीणयिषे यजमानाय ॥ 'पृण प्रीणने' । तौदादिक । 'शशुरजुम' इति विभक्तेरदात्तत्वम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मण संप्रदानावाच्चतुर्थी ॥ हविर्भिः प्रीणयन्त यजमानं पृणन्तं धनैः प्रीणयन्तम् । यद्वा । पृणति- दानं कर्मा । हवीपि ददते यजमानाय पृणन्तं धनानि प्रयच्छन्तम् । सुवीर्यं शोभनधीर्धैर्यं देवं धीतमानं दानादिगुणयुक्तं वा एवंगुणविरहितम् अग्निं हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः सप्त होतृप्रमुखा वषट्कर्तारः ईळते स्तुवन्ति ॥ 'ईळ स्तुतो' । आदादिक. ॥

त्वं दूतः प्रथमो वरेण्यः स हूयमानो अमृताय मत्स्व ।

त्वां मर्जयन् मरुतो दाशुषो गृहे त्वां स्तोमेभिर्भृगवो वि रुरुचुः ॥ ५ ॥

त्वम् । दूतः । प्रथमः । वरेण्यः । सः । हूयमानः । अमृताय । मत्स्व ।

त्वाम् । मर्जयन् । मरुतः । दाशुषः । गृहे । त्वाम् । स्तोमेभिः । भृगवः । वि । रुरुचुः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं दूतः देवानां दूतकर्मणि नियुक्तः । प्रथमः मुख्यः प्रथितः प्रत्यातो वा वरेण्य संभजनीयश्चासि । स. त्वम् अमृताय अमरणाय तदर्थं नोऽस्माभिः हूयमानः हविषा तर्प्यमानो वा सन् मत्स्व तृप्यस्य ॥ 'मदी हयं' । छान्दसो विकरणस्य लृक् ॥ अपि च त्वां मध्यमस्थाने वीधुतरूपेण वर्तमानं मरुतः तपस्या देवगणा. मर्जयन् मार्जयन्ति अल्लेकुर्वन्ति । तथा वाशुषः हवींषि दत्तवतो यजमानस्य गृहे स्तोमेभिः लोमैः स्तोत्रैः भृगवः शृगुगोत्रा ऋषयस्त्वां वि रुरुचुः विशेषेण दीपयन्ति ॥ शृगुशब्दादुत्तरस्य तद्वितस्य 'अत्रिच्युङ्स' (पा. सू. २. ४. ९५) इत्यादिना बहुषु लृक् । रुरुचुः । 'रुच दीप्तौ' । अस्माच्छान्दसो लिङ् ॥ ॥ ५ ॥

इयं दुहन्तुदुर्धा विश्वघायसं यज्ञप्रिये यजमानाय सुकतो ।

अग्ने घृतस्नुस्त्रिर्ऋतानि दीर्घवर्तिर्यज्ञं परियन्तुः कृत्यसे ॥ ६ ॥

इयम् । दुहन् । सुऽदुर्धाम् । विश्वऽघायसम् । यज्ञऽप्रिये । यजमानाय । सुकतो इति सुऽकतो ।

अग्ने । घृतऽलृः । त्रिः । ऋतानि । दीर्घत् । वर्तिः । यज्ञम् । परियन् । सुकृत्यसे ॥ ६ ॥

हे वसुक्रतो सुकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा अग्ने वयञ्जप्रिये यज्ञीर्हविर्मिद्वान् ग्रीणयित्रे वयजमानाय विश्वधातसं विश्वस्य सर्वस्य धारयित्रि वसुदुधां दोग्धुं सुशका यज्ञरूपिणीं गाम् इवम् इत्यमाणं यागफलरूपं पयः प्लुहन् क्षारयन् तथा पृतस्तु. धृतेनाज्येन प्रस्नातः ॥ स्नातेरौणादिकः क्षुप्रत्ययः ॥ यद्वा । धृतो दीतः स्तुः सानुः समुच्छ्रितो ज्वालासमूहो यस्य स तथोक्तः ॥ 'पदादिषु मांस्पृस्त्-नामुपसंस्थानम्' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति सानुशब्दस्य स्तुभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृति-स्वरसम् ॥ ईदृशस्त्वं अग्निः शिवारमावृत्तानि वृक्तानि सत्पभूतानि पृथिव्यादीनि ग्रीणि स्थानानि । यद्वा गार्हपत्यादीनि स्थानानि दीधत् दीपयन् ववर्तिः सर्वं यज्ञगृहं सर्वमनुष्ठीयमानं यामं च परिपयन् परितो गच्छन् तत्तद्यज्ञगृहं तं तं यज्ञं च प्राप्नुवन् वसुक्रत्वसे । शोभनं क्रतुं यज्ञमारमन् इच्छसि । यद्वा । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुर्यजमानः । स इवाचरसि । स यथा सम्प्रागनुष्ठाने प्रवर्तते एवं त्वमपि स्वयमेव यागस्य सम्यग्प्रियस्यर्थं प्रवर्तस इत्यर्थः ॥

त्वामिदुस्या उपसो व्युष्टिषु दूतं कृण्वाना अयजन्त मानुपाः ।

त्वां देवा महयाय्याय वावृधुराज्यमग्ने निमृजन्तो अध्वरे ॥ ७ ॥

त्वाम् । इत् । अत्याः । उपसः । विउंष्टिषु । दूतम् । कृण्वानाः । अयजन्त । मानुपाः । त्वाम् । देवाः । महयाय्याय । वृधुः । आज्यम् । अग्ने । निमृजन्तः । अध्वरे ॥ ७ ॥

अस्याः इदानीं इदयमानायाः उपसः व्युष्टिषु विवासनेषु प्रभातेषु सप्तु हे अग्ने त्वामिदु त्वामेष देवानां वृत्तं कृण्वानाः कुर्वाणाः मानुपाः मनुष्याः अयजन्त वज्रन्ति । सर्वदेवात्मकं त्वामेष यजन्तीत्यर्थः । तथा देवाः अपि एषां महयाय्याय पूजयै ॥ 'मह पूजायाम्' । अस्मा-दीणादिको भाव आर्यप्रत्ययः ॥ आत्मनः पूजार्थं वावृधुः वधयन्ति । किं कुर्वन्तः । अध्वरे । ध्वरो हिंसानिमित्तः प्रत्ययायः । तद्गृहिते यामे आज्यम् । उपलक्षणमेतत् । आज्योपलक्षितं सर्वं हविः निमृजन्तः त्वयि निमार्जयन्तः । प्रक्षिपन्त इत्यर्थः ॥

नि त्वा वसिष्ठा अहन्त वाजिनं गृणन्तो अग्ने विदधेषु वेधसः ।

रायस्पोषं यजमानेषु धारय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नि । त्वा । वसिष्ठाः । अहन्त । वाजिनम् । गृणन्तः । अग्ने । विदधेषु । वेधसः ।

रायः । पोषम् । यजमानेषु । धारय । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नुः ॥ ८ ॥

हे अग्ने विदधेषु । विदन्वस्मिन् पटव्वान् देवानिति विदधो यज्ञः । तेषु वेधसः कर्मणां विधातारः गृणन्तः स्तुवन्तः वसिष्ठाः वसिष्ठपुत्रा क्रपयः वाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं धारवाणि अहन्त नितरामहयन् । अस्ताविपूर्वा ॥ द्वेजो लुहि 'निसमुपविभ्यो द्वः' (पा. सू. १.३. ३०) इत्यात्मनेपदम् । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (पा. सू. ३.१.५४) इति एतेरहादेशः । वसिष्ठ-शब्दाद्विहितस्यापत्यार्थप्रत्ययस्य 'अत्रिभ्युक्तस्य' (पा. सू. २. ४. ६५) इत्यादिना बहुषु लुक् ॥ स त्वं वयजमानेषु अस्मासु रायः धनस्य पोषं पुष्टं धारय अवस्थापय ॥ 'अहिदम्' इत्यादिना रेशब्दात् पठ्या उदात्तवम् । 'पठ्या पतिपुत्र' (पा. सू. ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य सवम् । गतमन्यत् । एकस्मिन्पुत्रा पूजार्थं बहुवचनम् ॥ ६ ॥

१. त१.२ ३.६.७.८-म८-पृतदीप्तः; म१.२.७-पृतवद्वाप्तः । २. गत-म१.४.७.८-'यद्वा... स्थानानि' नास्ति । ३. म७-त्वा त्वा ।

‘अयं वेनः’ इत्यष्टर्चमेकादशं सूक्तं भार्गवस्य वेनस्यार्षं त्रैष्टुभम् । वेनो देवता । तथा चानु-
क्रान्तम्—‘अयं वेनो वेन्यम्’ इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्यानुवक्तव्या । सूत्रितं च—‘सक्ते
द्रव्यस्यार्यं वेनश्चोदयत्पृथ्विगर्भाः’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । वैश्वदेवशस्त्रेऽप्येवा धारया । सूत्रितं
च—‘तक्षत्रयमयं वेनश्चोदयत्पृथ्विगर्भाः’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृथ्विगर्भा ज्योतिर्जरायु रजसो विमाने ।

इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रां मतिभिं रिहन्ति ॥ १ ॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृथ्विऽगर्भाः । ज्योतिः । जरायु । रजसः । विऽमाने ।

इमम् । अपाम् । समऽगमे । सूर्यस्य । शिशुम् । न । विप्राः । मतिऽभिः । रिहन्ति ॥ १ ॥

‘वेनः कास्त एतस्संज्ञो मध्यस्थानो देवः’ । ज्योतिर्जरायु । ज्योतिर्घातमानो मेघो जरायु ।
उदरे गर्भो वेन वेष्टितोऽवस्थितो तज्जरायु । तद्विष वेष्टको यन्म्य स तयोक्त । मेघमध्ये गर्भवदवस्थित
इत्यर्थः । ‘विमाने । विमीयन्ते’ निर्मायन्ते’ अस्मिन्नाप इति विमानमन्तरिक्षम् । ‘रजसः उदकस्य
निर्मातृपर्यन्तरिक्षे स्थितः सन्’ । अयं वेनः ‘पृथ्विगर्भाः’ । पृथ्विरादित्य । तस्य गर्भभूताः । पद्मा ।
पृथ्व्यः सप्तोऽवलवणाः सूर्यरश्मयः तेषां गर्भभूता अन्तरिक्षस्था अप ‘चोदयत् । पृथिवीं प्रति
प्रेरयति । ‘अपाम् उदकानामान्तरिक्षाणां’ । सूर्यस्य च ‘संगमे संगमनेऽन्तरिक्षे स्थितम्’ । इमं वेनं
‘विप्राः मेधाविनः स्तोतारः’ । मतिभिः स्तुतिभिः । रिहन्ति । रिहतिरर्चयितुमां । अर्चन्ति । पूजयन्ति ।
स्तुवन्तीत्यर्थः । ‘शिशुं’ । यम । यथा बालं पुत्रं मातापित्राद्या बान्धवा स्तुतिपदैरप्यलालयन्ति तद्वत् ॥

तस्मिन्नेवाभिष्टवे ‘समुद्रादूर्मिम्’ इत्येवा । सूच्यते हि—‘समुद्रादूर्मिमुदियति वेनो द्रप्सः
समुद्रमभि यजिगाति’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समुद्रादूर्मिमुदियति वेनो नभोजाः पृष्ठं हर्यतस्यं दर्शि ।

ऋतस्य सान्नावधिं विष्टपि भ्राद् समानं योनिमुभ्यं नृपत वाः ॥ २ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिम् । उत् । इयति । वेनः । नभऽजाः । पृष्ठम् । हर्यतस्यं । दर्शि ।

ऋतस्यं । सानौ । अधि । विष्टपि । भ्राद् । समानम् । योनिम् । अभि । अनुपत । वा ॥ २ ॥

समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मात् ‘ऊर्मि जलसमूहम्’ अयं वेनः ‘उदियति
उद्गमयति । अयः पातयतीत्यर्थः । कीरशः । ‘नभोजा । नभस्याकाशे’ । इमं वेनमभि
शब्दायन्ते ॥ ‘नृ स्तुतौ’ । कुटादि’ । छान्दसो लुङ् ॥

समानं पूर्वोरभि वावशानास्तिष्ठन् वत्सस्यं मातरः सनीळाः ।

ऋतस्य सान्नावधिं चक्रमाणा रिहन्ति मध्वो अमृतस्य वाणीः ॥ ३ ॥

समानम् । पूर्वी । अभि । वावशानाः । तिष्ठन् । वत्सस्यं । मातरं । सनीळाः ।

ऋतस्यं । सानौ । अधि । चक्रमाणाः । रिहन्ति । मध्वः । अमृतस्य । वाणीः ॥ ३ ॥

१पूर्वाः बहुवः १समानं वेनस्यात्मनश्च साधारणं स्थानं प्राप्य १अग्नि १वावशानाः अभितः
 १शब्दायमानाः । यद्वा । तमेव वेनमभिकाशयमानाः । १वृत्तस्य वृत्तस्थानीयस्य वैद्युताग्नेः १मातरः
 मातृभूताः १सनीयाः समाननिलया एवंविधा आन्तरिक्षा आपः १तिष्ठन् तिष्ठन्ति । अपि ॥ १वृत्तस्य
 उदकस्य १सानाधधि सानौ १समुच्छिद्येऽन्तरिक्षस्थाने १चक्षमाणाः प्रवर्तमानाः १मध्वः मधुरस्य
 १अमृतस्य उदकस्य १वाणीः वाण्यः शब्दाः १रिहन्ति इमं वेनमचैन्ति । अलंकुर्यन्तीत्यर्थः ॥

जानन्तो रूपमकृपन्त विप्रा मृगस्य घोषं महिपस्य हि गमन् ।

ऋतेन यन्तो अपि सिन्धुमस्युर्विदङ्गध्वो अमृतानि नाम ॥ ४ ॥

जानन्तः । रूपम् । अकृपन्त । विप्राः । मृगस्य । घोषम् । महिपस्य । हि । गमन् ।

ऋतेन । यन्तः । अपि । सिन्धुम् । अस्युः । विदत् । गन्धर्वः । अमृतानि । नाम ॥ ४ ॥

१विप्राः मेघाविनः स्तोतारोऽस्य वेनस्य १रूपं १जानन्तः १अकृपन्त स्तुवन्ति । रूपतिः
 स्तुतिकर्मा । कथमस्य रूपं जानन्तीत्यत आह । १मृगस्य अन्वेषणीयस्य १महिपस्य । महिषमैतत् ।
 महिषो वेनस्य १घोषं गजितलक्षणं मेघस्य शब्दं १हि यस्मात् १गमन् अभिगच्छन्ति अतस्तदीयं रूपं
 जानन्तीत्यर्थः ॥ गमेऽछन्दसे छटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो छक् । ' गमहन् ' इत्युपधाङोपः ।
 ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' (पा. सू. ६. ४. ७५) इत्यहमाद्यः । अपि च १ऋतेन सत्यभूतेन
 स्तोत्रेण यज्ञेन वा १यमः सं वेनं गच्छन्तः प्राप्नुवन्तो जनाः १सिन्धुं स्पन्दनशीलं जलसमूहम्
 १अग्नि १अस्युः अधितिष्ठन्ति । तेषां स वेनो वृष्टिं करोतीत्यर्थः । सत्र किं कारणमिति चेत् यतोऽयं
 १गन्धर्वः गवासुदकानां धर्ता वेनः १अमृतानि अमरणहेतुभूतानि १वाम । उदकनामैतत् । नमनशीलानि
 उदकानि १विदत् वेदं जानाति । तस्य यज्ञे वर्तन्ते इत्यर्थः । अतस्तज्जफानो वृष्टिः सुलभा ॥

अप्सुरा जारमुपसिन्ध्याणा योषा विभर्ति परमे व्योमन् ।

चरत्प्रियस्य योनिषु प्रियः सन्सीदत्पक्षे हिरण्यये स वेनः ॥ ५ ॥

अप्सुराः । जारम् । उपसिन्ध्याणा । योषा । विभर्ति । परमे । विऽव्योमन् ।

चरत् । प्रियस्य । योनिषु । प्रियः । सन् । सीदत् । पक्षे । हिरण्यये । सः । वेनः ॥ ५ ॥

१अप्सुराः अपां सारविष्यन्तु क्रीडार्थं सरन्ती वा १उपसिन्ध्याणां काम्यसमीपमुपगम्ये-
 पद्मसन्ती ॥ ' स्मिद् ईपद्मसने ' । छान्दसो छिद् । तस्य ' छिद् कानञ्वा ' इति कानच् ॥ ईदशी
 १योषा की विद्युद्वा १जारम् अपां जरयितारम् । यद्वा । जार उपपतिः । स इव प्रियम् । इमं वेनं
 १परमे उच्छृष्टे १व्योमन् व्योमन्वान्तरिक्षे १विभर्ति पोषयति । धारयति वा । यथा काचिद्वृषती
 योपिज्जारमुपगम्येपद्मसन्ती तं निर्जले स्थले पुष्पाति तद्गन्धेन वेनेन विद्युदमत इत्यर्थः । १प्रियस्य
 अस्य वेनस्य १योनिषु स्थानेषु १चरत् । विद्युद्वा योपिधरति गच्छति । अभिसारिकावृत्त्या स्वयमेव
 गच्छति । १सः च १वेनः १प्रियः अस्या अनुकूल्यताम् १सन् १हिरण्यये हिरण्यमेव हिरण्यवद्रास्वरे
 हितरमणीयरूपे वा १पक्षे आत्मनः पक्षभूते मेघे १सीदत् सीदति । तथा सहोपविशति ॥ ॥ ५ ॥

अभिष्टवे ' नाके सुपर्णम् ' इत्यादि । सूत्रितं च—' नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमिति समाप्य
 प्रणवेनोपविशेत् ' (भाष. श्री. ४. ७) इति ॥

नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।

हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्यम् ॥ ६ ॥

नाके । सुऽपर्णम् । उप । यत् । पतन्तम् । हृदा । वेनन्तः । अभि । अचक्षत । त्वा ।

हिरण्यऽपक्षम् । वरुणस्य । दूतम् । यमस्य । योनौ । शकुनम् । भुरण्यम् ॥ ६ ॥

हे वेन वत्वा त्वां वृद्धा हृदयेन मनसा वेनन्तः कामयमानाः स्तोतारः । नाके अन्तरिक्षे यत् यदा । अभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति तदानीं त्वम् उप आगच्छसीति शेषः । कथंभूतम् । सुपर्णं शोभनपतनं पतन्तम् अन्तरिक्षे गच्छन्तं हिरण्यपक्षं हिरण्यमाभ्यां पक्षान्ध्यामुपेतं वरुणस्य जलाभिमानिनो देवस्य दूतं चारं यमस्य नियामकस्य वेषुताम्रे । योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे वाकुन पक्षिरूपेण वर्तमानं भुरण्यं अतारम् । यद्वा । वृष्टिप्रदानादिना सर्वस्य जगतः पोषकम् ॥ 'भुरण धारणपोषणयोः' । कण्ठ्यादिः । अस्मादीणादिक उभयव्ययः ॥

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थात्प्रत्यङ् चित्रा विभ्रद्स्याधुधानि ।

वसानो अर्कं सुरभिं दृशे कं स्वरर्णं नार्म जनत प्रियार्णि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । प्रत्यङ् । चित्रा । विभ्रत् । अस्य । आधुधानि ।

वसानः । अर्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वरः । न । नार्म । जनत । प्रियार्णि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः उपरिदेशो वर्तमानः । गन्धर्वः गन्धामुदकानां घर्तो ॥ 'गवि गन् धुजो वः' इति गोशब्दोपपत्त्या 'एव धारणे' इत्यस्माद्धारय उपपत्त्य गन्धभावश्च ॥ ईदृशो वेनः । प्रत्यङ् अस्म-
त्प्रत्यङ्गोऽभिमुखः सन् नाके अधि अन्तरिक्षे अस्थात् तिष्ठति । किं कुर्वन् । अस्य आत्मनः स्वभूतानि चित्रा चित्राणि चायनीयान्धाश्रयेभूतानि वा आयुधानि विभ्रत् धारयन् ॥ विभ्रत्, शतरि 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुम्रप्रतिषेधः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याप्तुदात्तत्वम् ॥ तथा सुरभिं शोभनम् अर्कम् आरम्भार्थं स्यात् रूपं वसानः सर्वप्राप्तादयन् । किमर्थम् । इदं दर्शनार्थम् ॥ 'इदो विल्ये च' इति केप्रत्ययान्तो निपातपठे ॥ कम् इति पूरणः । तत्र दृष्टान्तः । स्वर्णः । स्वः शोभनारण आदिभ्यः । स यथास्मीयं रूपं दर्शनाय सर्वप्राप्तादयति तद्वत् । तदन्तरं नाम नामानि नमनशीलान्युदकानि प्रियाणि सर्वेषामनुकूलानि जनत जनयति । वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'द्रप्तः समुद्रम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'द्रप्तः समुद्रमभि यजिगाति सखे सखायमभ्या वयूत्सव' (भाष्य. श्री. १. ७) इति ॥

द्रप्तः समुद्रमभि यजिगाति पश्यन् गृध्रस्य चक्षसा विधर्मन् ।

भानुः शुक्रेण शोचिर्पा चकानस्तृतीयं चक्रे रजसि प्रियार्णि ॥ ८ ॥

द्रप्तः । समुद्रम् । अभि । यत् । जिगाति । पश्यन् । गृध्रस्य । चक्षसा । विधर्मन् ।

भानुः । शुक्रेण । शोचिर्पा । चकानः । तृतीयं । चक्रे । रजसि । प्रियार्णि ॥ ८ ॥

‘विधर्मन् विधर्मणि विधारकेऽन्तरिक्षे स्थितः ॥ द्रव्यः द्रवणशीलः । यद्वा । द्रव्या उदकविन्दवः । तद्वान् ॥ अर्शो आदिवाक् । ॥ गृध्रस्य गृध्रो रसानभिराहृतः सूर्यस्य ॥ चक्षसा तेजसा ॥ पश्यन् प्रकाशमानो वेनः ॥ यत् यदा ॥ समुद्रं समुन्दनशीलं मेघम् ॥ अभि ॥ जिगाति अभिगच्छति तदानीं ॥ भानुः सूर्यः । ॥ शुक्रेण शुभ्रेण ॥ शोचिषा तेजसा ॥ तृतीये ॥ रजसि लोके ॥ चकानः दीप्यमानः ॥ प्रियाणि सर्वेषामभीष्टान्युदकानि ॥ चक्रे करोति ॥ ॥८॥

‘इमं नो अग्ने’ इति नवचं द्वादशं सूक्तम् । द्वितीयाद्याभिस्तिसृभिरभिरभिर्भूत्वा स्वात्मानं देवतारूपिणमस्तीत् । अतस्तासां स पूर्वपिद्वेवता च । शिष्टाभिरभिवर्णसोमा अस्तुवन् । अतस्तासो षण्णां त ऋषयः । आध्याग्नेयी । नवमीन्द्रदेवत्या । शिष्टानु चतसृषु लिङ्गोक्तदेवता । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रिषुभिः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमं नो नवैश्वर्यमा निहयोऽभिवर्णसोमानामाध्याग्नेयी तिस्रश्चाग्नेरात्मस्तवः शिष्टा यथानिपात सप्तमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

इमं नो अमु उप यज्ञमेहि पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ।

असौ हव्यवाहुत नः पुरोगा ज्योगेव दीर्घं तम् आश्रयिष्ठाः ॥ १ ॥

इमम् । नः । अग्ने । उप । यज्ञम् । आ । इहि । पञ्चऽयामम् । त्रिऽवृतम् । सप्तऽतन्तुम् । असः । हव्यऽवाह । उत । नः । पुरऽगाः । ज्योक् । एव । दीर्घम् । तमः । आ । अश्रयिष्ठाः ॥ १ ॥

आरुपु हविर्वहनेषु मृतेषु मरणभीत्या कृतपलायनं गुहायां निगूढमग्निमध्यायाः सूक्तद्रष्टार ऋषयोऽनयाह्वयन् । हे ॥ अग्ने ॥ नः अस्माकम् ॥ इमं ॥ यज्ञम् ॥ उप ॥ पृहि उपागच्छ । प्राप्नुहि । आ पलायिष्ठाः । कीदृशम् । ॥ पञ्चयामं यजमानपञ्चमैर्ऋगिभिरनियमितम् । यज्ञा । धानाकरन्मादिभिः पञ्चभिः हविर्भिः पञ्चभिः प्रयाजैर्वा प्राप्तम् । ॥ त्रिवृतं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञभेदेन सवनत्रयात्मना वा त्रिगुणं ॥ सप्ततन्तुं सप्त तन्तवस्तनितारः कर्मणां विस्तारयितारो होत्राणां सप्त वपद्वक्तारो ऋषयः । यद्वा । अग्निष्टोमोऽत्यष्टिष्टोम उक्थ्यः पीठश्री वाजपेयोऽतिरात्रोऽसोषाम इति सप्तधा विस्तीर्णमाणम् । ॥ इदं यज्ञमुपगत्य चानन्तरं ॥ नः अस्माकं ॥ हव्यवाह हव्यानां हविषां बोधा ॥ असः भव ॥ अस्तेर्हव्य-वागमः ॥ ॥ उत अवि च ॥ नः अस्माकं ॥ पुरोगाः पुरतो गन्ता भव ॥ जनसनस्त्रनक्रमगमो विद् । ॥ विद्भवनोरनुनासिकस्थात् ॥ इत्यावम् ॥ ॥ ज्योक् चिरकालम् ॥ एव अस्मान् परित्यज्य ॥ दीर्घं ॥ तमः महवन्धकारं गुहायाम् ॥ आश्रयिष्ठाः । आस्थाप्य ॥ शयनमकार्षीः । इत ऊर्ध्वं तस्मात् स्थानादस्मानाच्छेत्पर्यः ॥

अदेवादेवः प्रचता गुहा यन् प्रपश्यमानो अमृतत्वमेभि ।

शिवं यत्सन्तुमश्विबो जहामि स्वात्सुख्यादरणां नार्भिमेमि ॥ २ ॥

अदेवात् । देवः । प्रऽचता । गुहा । यन् । प्रऽपश्यमानः । अमृतऽत्वम् । एभि ।

शिवम् । यत् । सन्तम् । अश्विबः । जहामि । स्वात् । सुख्यात् । अरणीम् । नार्भिम् । एभि ॥ २ ॥

॥ अदेवात् अदेवनशीलात् ॥ गुहा गुहायां वर्तमानात् ॥ ‘सुषं सुलुह’ इति सप्तम्या लुङ् ॥ ॥ प्रचता देवानां प्रयाचनेन हेतुना ॥ यन् निर्गच्छन् ॥ देवः देवनशीलोऽहं ॥ प्रपश्यमानः देवैर्मर्दयं कल्पितं प्रयाजानुयाजादिलक्षणं हविर्भागं प्रपश्यमानो निरीक्षमाणः सन् ॥ अमृतत्वमेभि । मरणधर्मे-राहित्यं देवत्वं प्राप्नोमि ॥ ॥ इत्यर्थे लयेनाग्नेपदम् ॥ हविर्वहनाद्गीतः पलायितोऽद्यादिषु स्थानेषु

निगूढः पुनर्देवहंविषहनाय प्रार्थ्यमानस्तदैतेन हविषा अहं देवत्वं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । यद्यप्यहं गुहातो निर्गत्य प्रकाशमानः सन् शोभनं यज्ञं निवर्तयामि तथापि 'शिवं शोभनं 'सन्तं भवन्तं यज्ञम् 'अशिवः अशोभनरूपोऽप्रकाशमानः सन् 'यत् यस्मिन् समाप्तिकाले 'जहामि परित्यजामि तदानीं 'नामि नहनशीलां बन्धनशीलाम् 'अरणीम् अग्रत्यमेव 'स्वातसत्यात् आरमीयात् सखिवाधिर-
कालमश्वरूपोऽहं तत्र न्यवात्समिति स्नेहवशात् 'पुमि प्राप्नोमि ॥

पश्यन्नन्यस्या अतिथि वयाया क्रतस्य धाम वि मिमे पुरुणि ।

शंसांमि पित्रे असुराय शैवमयज्ञियाद्यज्ञिर्य भागमेमि ॥ ३ ॥

पश्यन् । अन्यस्या । अतिथिम् । वयाया । क्रतस्य । धाम । वि । मिमे । पुरुणि ।

शंसांमि । पित्रे । असुराय । शैवम् । अयज्ञियात् । यज्ञिर्यम् । भागम् । पुमि ॥ ३ ॥

मम स्थानभूता या पृथिवी ततः 'अन्यस्या' 'वयायाः' गन्तव्यायाः द्विषः संबन्धिनम् 'अतिथिं सततगामिनं सूर्यं 'पश्यन्' जानन् सूर्यस्य गतिमनुसृत्य घसन्तादिकाले 'अतस्य यज्ञस्य 'धाम धामानि क्षीराणि 'पुरुणि बहूनि 'वि 'मिमे निमिमे निष्पादयामि । ततः 'पित्रे पित्र-
भूताय शुलोऽवर्तिने देवजनाय 'असुराय क्षत्रक्षेपणकुशलाय 'शैवं सुखमुद्दिश्य होता भूया अहं
उत्पामि 'शंसांमि । यत एव तस्मात्कारणात् 'अयज्ञियात् यज्ञानर्हात्प्रदेशाक्षिण्य 'यज्ञिर्यं पशार्हं
वेदिलक्षणं भूभारं हविलक्षणं वा 'पुमि प्राप्नोमि ॥ यज्ञशब्दादहार्धं 'यज्ञिर्धियां घटयन्' '
(पा. सू. ५. १. ७१) इति धर्मत्वयः ॥

बृह्नीः समा अकरमुन्तरस्मिन्निन्द्रं वृणानः पितरं जहामि ।

अग्निः सोमो वरुणस्ते च्यवन्ते पर्यावर्द्राष्टं तदवाम्प्रापन् ॥ ४ ॥

बृह्नीः । समा । अकरम् । अन्तः । अस्मिन् । इन्द्रम् । वृणानः । पितरम् । जहामि ।

अग्निः । सोमः । वरुणः । ते । च्यवन्ते । परिऽआवर्त्त । राष्ट्रम् । तत् । अग्रामि । आऽपन् ॥ ४ ॥

'अस्मिन् वेदिलक्षणस्थाने 'बृह्नीः 'समा बहून् संवत्सरान् 'अकरम् अकार्षम् । धिरकालं
न्यवात्सम् । तत्र 'इन्द्रं 'वृणानं संब्रजमानं 'पितरम् उत्पादकमरण्यात्मकं 'जहामि परित्यजामि ।
पदा एवहं देवेभ्यो निर्गत्य गुहायां निगूढः तदा 'ते देवाः 'अग्निः 'सोमो 'वरुणः ॥ 'व्यवन्ते ।
राष्ट्रात् प्रच्युता अभवन् । एकस्याप्यग्नेर्हविषोद्देवरूपेण देवतात्मना च वृषरूपात्परोक्षनिर्देशा ।
'आयन्' पुनरागत्य ह्यद्वाष्टम् सुरैरपहत 'पर्यावर्त्तं पर्यावर्तमानं मदभिमुखं पुनरावर्तमानं 'तन्
'राष्ट्रं राज्यं पश्यमिमम् 'अग्रामि अगुरेभ्यो रक्षामि ॥ पर्यावर्त्त । उपसृष्टादृष्टेः 'अन्येभ्योऽपि
इत्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति विष् । 'रातस्य' (पा. सू. ८. २. २४) इति निष्पात्
'सधोगात्तस्य' (पा. सू. ८. २. २३) इति छोपाभावः ॥

निर्माया उ त्वे असुरा अभूवन् त्वं च मा वरुण कामयासे ।

क्रतेन राजन्नर्तुं विविञ्चन् मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेहि ॥ ५ ॥

निःसर्मायाः । ऊँ इति । त्वे । असुराः । अभुवन् । त्वम् । च । मा । वरुण । कामयासे ।
ऋतेन । राजन् । अनृतम् । विऽविश्वन् । मर्म । राष्ट्रस्य । अधिऽपत्यम् । आ । इहि ॥ ५ ॥

१ त्वे ते १ अभुवन् । मय्यभावागते सति १ निर्मायाः मायारहिताः १ अभुवन् । आसुर्यः सर्वो माया
मया दग्धा आसन्नित्यर्थः । हे १ वरुण १ त्वं १ च ॥ अयं चशब्दश्रेयसं वर्तमानश्रृङ्गिति निपाटा-
न्तरम् । अनेन युक्तावात् कामयासे इति तिङ्बिभक्तेः 'निपातिर्यसदिहन्तः' (पा. सू. ८. १. ३०)
इति विघातप्रतिषेधः ॥ हे वरुण त्वं चेत् १ मा १ कामयासे मां कामयेथां तर्हि हे १ राजन् ईश्वर १ ऋतेन
सत्येनास्मदीयेन कर्मणा १ अनृतम् असत्यभूतं मायामयमासुरं चरित्रं १ विविश्वन् दृष्टकुर्वन् अपसारयन्
१ मर्म १ राष्ट्रस्य मया वत्सप्रदितं राज्यं तस्य १ अधिपत्यम् अधिपतिवर्माश्वरस्यम् १ एहि प्रामुहि ॥ ५ ॥

इदं स्वरुदिमिदास वाममयं प्रकाश उर्वरान्तरिक्षम् ।

हनाय वृत्रं निरेहि सोम हविष्ठा सन्तं हविषा यजाम ॥ ६ ॥

इदम् । स्वं । इदम् । इत् । आस । वामम् । अयम् । प्रऽकाशः । उरु । अन्तरिक्षम् ।
हनाय । वृत्रम् । निःऽएहि । सोम । हवि । त्वा । सन्तम् । हविषा । यजाम ॥ ६ ॥

इयमृगमेवरेणस्य वा वायवम् । हे सोम १ इदं १ स्वः अयं शुलोकः यद्वायं शोभनारणः सूर्यः
१ इदमित् इदमेव १ वाम वननीयम् १ आस बभूव । इदंशब्देन प्रकृतं स्वः परामृश्यते । १ अयं च
१ प्रकाशः प्रकाशाद्याधारभूतः १ उरु विस्तीर्णमिदम् १ अन्तरिक्षं हे सोम पृतस्सर्वं १ पश्य । अत एव
अस्मिन्समयं भावां १ वृत्रं १ हनाय हिनसाव । तदर्थं १ निरेहि निष्कन्पागच्छ । १ हविः १ सन्तं
लताख्येण हविर्भक्ष्यन्तं देवतात्मानं त्वां १ हविषा चरुपुरोडाशादिना वयं १ यजाम ॥

कविः कवित्वा दिवि रूपमासजदग्रभूती वरुणो निरुपः संजत् ।

क्षेमं कृष्वाना जर्नयो न सिन्धवस्ता अस्य वर्णं शुचयो भरिभ्रति ॥ ७ ॥

कविः । कविऽत्वा । दिवि । रूपम् । आ । असजत् । अग्रऽभूती । वरुणः । निः । अपः । सृजत् ।
क्षेमम् । कृष्वानाः । जर्नयः । न । सिन्धवः । ताः । अस्य । वर्णम् । शुचयः । भरिभ्रति ॥ ७ ॥

१ कविः क्रान्तदर्शी मित्रः १ कविता कवित्वेन ॥ 'सुषां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ॥
क्रान्तदर्शनेन १ दिवि शुलुके १ रूपम् आत्मीयं तेजः १ आसजत् आसक्तं करोति ॥ 'पन्त संगे' ।
अस्माद्विदो शवि 'दशसज्जन्तां शवि' (पा. सू. ६. ४. २५) इति नलोपः ॥ १ अग्रभूती
अग्रभूत्या ॥ 'सुषां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अग्रभूत्युना १ अत्येनैव धत्तेन १ वरुणः
मेषात् १ अपः १ निः १ सृजत् निरगमयत् । वरुणेन विसृष्टास्ता आपः १ सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यो
भूत्वा १ जनयो १ न जाया इव यथा जायाः पत्युः क्षेमकारिण्यो भवन्ति तथा १ क्षेमं कुर्वाणा जगती
रक्षणं कुर्वाणाः १ शुचयः शुद्धा दीप्यमाना वा १ अस्य वरुणस्य १ वर्णं शुद्धं भास्वरस्यं १ भरिभ्रति ।
मृगं विभ्रति धारयन्ति ॥ दाधर्यादिसूत्रे (पा. सू. ७. ४. ६५) 'भरिभ्रत्' इति निपातनादिभेतः
यद्गुलुक्वभ्यासस्य जम्बवाभावः ॥

ता अस्य ज्येष्ठमिन्द्रियं सचन्ते ता ईमा खेति स्वधया मर्दन्तीः ।

ता ई विशो न राजानं वृणाना बीमत्सुवो अप वृत्रादतिष्ठन् ॥ ८ ॥

ताः । अस्य । ज्येष्ठम् । इन्द्रियम् । सचन्ते । ता । ईम् । आ । खेति । स्वधया । मर्दन्तीः ।

ता । ईम् । विशः । न । राजानम् । वृणाना । बीमत्सुर्वः । अप । वृत्रात् । अतिष्ठन् ॥ ८ ॥

१ता. पूर्वोक्ता वृष्टा अपः । अस्य वरुणस्य । ज्येष्ठं वृद्धतमम् । इन्द्रियं दीर्घं । सचन्ते समवयन्ति संभजन्ते । धारयन्तीत्यर्थः । 'आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्' (सै. सं. ५.५.४.१) इति ध्रुतेः । स्वधया । भग्ननामैतत् । हविल्लक्षणेनाद्येन । मर्दन्ती । माघन्तीः । यद्वा । मीढाद्युत्पादनद्वारेण हविषा मादयन्तीः । १ता. अपः । ईम् अयं वरुणः । आ । वक्षेति अभिगच्छति ॥ 'क्षि निघासगत्योः' । छान्दनी विकरणस्य लुक् ॥ १ता. च । ईम् पुनं वरुणं । विशो । न विशः प्रजा यथा । राजानं स्वाभिर्न संभजन्ते तथा । वृणानाः संभजमाना । बीमत्सुवः भयेन कम्पमाना । यद्वा । यद्वा वृत्रेणावृता. सत्यः । तस्मिन् हते सति तस्मात् । वृत्रात् । अप । भतिष्ठन् । अपक्रम्य तत्र सत्रावतिष्ठन्ते ॥ 'बध बन्धने' इत्यस्माद्धातोः । 'मान्यधदानाभ्य' (पा. सू. ३.१.६) इति सन् अभ्यासस्य च दीर्घः । 'सनाशसमिक्ष उ' (पा. सू. ३. २. १६८) इत्युपस्ययः । जसि छान्दस उवरादेशः ॥

बीमत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् ।

अनुष्टुभमनु चर्चुर्यमाणमिन्द्रं नि चिक्वुः क्वयो मनीषा ॥ ९ ॥

बीमत्सूनाम् । सयुजम् । हंसम् । आहुः । अपाम् । दिव्यानाम् । सख्ये । चरन्तम् ।

अनुष्टुभम् । अनु । चर्चुर्यमाणम् । इन्द्रम् । नि । चिक्वुः । क्वयः । मनीषा ॥ ९ ॥

१बीमत्सूनां कम्पमानावयवानां यद्वा भयेन बद्धानाम् । इमि गच्छतीति हंसः सूर्यः । तं सयुजं सगायम् । आहुः । ब्रह्मवादिन कथयन्ति । एतदेवाह । दिव्यानां दिवि भवानामान्तरिक्षाणाम् । अपां । सत्ये सखित्वे । चरन्ते वर्तमानम् । अनुष्टुभम् । अनुष्टोमनीयं स्तोतव्यम् । यद्वा । अनुष्टुप्शब्देन तत्संबद्धो यागः स्तुतिर्वा लक्ष्यते । अनुष्टुप्शब्दं यागमनुष्टुप्शब्दमा पुनं स्तुतिविशेषं वा । अनुलक्ष्य । चर्चुर्यमाणं पुन पुनश्चरन्ते गच्छन्तम् । चरतेर्पठि 'उत्तरस्यात्' (पा. सू. ७. ४. ८८) इत्यभ्यासादुत्तरस्याकारस्योष्वात् । 'चरफलोश्च' (पा. सू. ७. ४. ८७) इति मुक्तिं प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्य स्थापनम् । ध्वगुणविशिष्टम् । इन्द्रं । क्वयः । कान्तदर्शिन क्वयः । मनीषा मनीषया स्तुरया । नि । चिक्वु पुजयन्ति । यद्वा । मनीषा बुद्ध्या नि चिक्वुः जानन्ति ॥ मनीषा-शब्दात्तृतीयायाः 'सुपां सुलुङ्' इति लुङ् । 'चायृ पुजानिशासनयोः' इत्यस्माच्छान्दसे लिटि 'चाय' की (पा. सू. ६. १. ३५) इति ग्रहते. कीभावः । 'एरनेकाच' (पा. सू. ६. ४. ८२) इति यण् ॥ ॥१०॥

'अहम्' इत्यर्धं त्रयोदश सूक्तम् । अष्टमृणस्य महर्षेर्द्विंशति वाहनाम्नी ब्रह्मविदुषी स्वात्मान-मस्तीत् । अतः सर्पिः । सच्चिमुत्तामकः सर्वगतः परमात्मा देवता । तेन होषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तौति । द्वितीया जगती शिष्टाः

१. ग-त-म-इत्यस्मात् । २. तं १.२.३.६.७.८-म-घटितं । ३. ग-त-म-मु-अनुष्टोमनीयं ।

४. ग-त-४.५-म- 'सर्व' नास्ति ।

सप्त त्रिदुभ. । तथा चानुक्रान्तम्—‘महम्यौ वागामृणौ तुडावतनाने द्वितीया जगती’ इति ।
गतो विनियोगः ॥

अहं रुद्रेभिर्वमुंभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदैवैः ।

अहं मित्रावरुणोभा विभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ १ ॥

अहम् । रुद्रेभिः । वसुभिः । चरामि । अहम् । आदित्यैः । उत । विश्वदैवैः ।

अहम् । मित्रावरुणा । उभा । विभर्मि । अहम् । इन्द्राग्नी इति । अहम् । अश्विना । उभा ॥ १ ॥

‘अहं सूक्तस्य ऋषी वागामृणौ यदमहा जगत्कारणं तद्वशा भवन्ती’ रुद्रेभिः रुद्रेकादशभिः ।
इत्येभावे तृतीया । तदात्मना ‘चरामि’ । एवं ‘यसुभिः इत्यादौ तत्तदात्मना चरानीति योज्यम्’ । तथा
‘मित्रावरुणा मित्रं च वरुणं च ॥ ‘सुषां सुतङ्ग’ इति द्वितीयाया आकारः ॥ ‘उभा उभौ’ अहम् एव
मझीमना ‘विभर्मि’ धारयामि । ‘इन्द्राग्नी अपि’ अहम् एव धारयामि । ‘उभा उभौ’ अश्विना
अश्विनावपि ‘अहम् एव धारयामि’ । नपि हि सर्वं जगच्छुक्ता रजतमिवाध्वस्तं सङ्गृह्यते । माया च
जगत्कारणेण विवर्तते । तादृशा मायाया आध्यात्मिनासङ्गस्यापि मह्यं उक्तस्य सर्वस्पोत्पत्तिः ॥

अहं सोममाहुनसं विभर्म्यहं त्वष्टारमुत पुपुणं भर्गम् ।

अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्रान्येयं यजमानाय सुन्वते ॥ २ ॥

अहम् । सोमम् । आहुनसम् । विभर्मि । अहम् । त्वष्टारम् । उत । पुपुणम् । भर्गम् ।

अहम् । दधामि । द्रविणम् । हविष्मते । सुप्रान्येयम् । यजमानाय । सुन्वते ॥ २ ॥

‘आहुनसम् आहस्तस्यमभिपोनच्ये’ सोमं यद्वा शत्रूनामाहन्तारं द्विवि बर्तनानं देवतात्मानं
सोमम् ‘अहम् एव’ ‘विभर्मि’ । तथा ‘त्वष्टारम्’ उत अपि च ‘पुपुणं’ भर्गं च ‘अहम् एव विभर्मि’ ।
तथा ‘हविष्मते हविर्भिर्यक्ताय’ सुप्रान्ये शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे ॥ अघ्नेस्तर्पणार्थात्
‘अवितुस्तन्निग्रम्य ईः’ (उ. सू. ३. १५८) इतीकारप्रत्ययः । चतुर्थ्येकवचने षणि ‘उदात्तस्वरि-
तयोर्वण’ स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इति सुप्. स्वरितत्वम् ॥ ‘सुन्वते सोमाभिपत्रं कुर्वते ॥ ‘शतुरनुमः’
इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥ ईदमाय ‘यजमानाय’ द्रविणं घनं यागफलरूपम् ‘अहम् एव
‘दधामि’ धारयामि । एतच्च मह्यं, फलदातृत्वं ‘फलमत उपपत्तेः’ (वे. सू. ३. २. ३८) इत्यधि-
कारे भगवता भाष्यकारेण समर्थितम् ॥

अहं राष्ट्रीं संगमनीं वधूनां चिकितुषीं प्रथमा यज्ञियांनाम् ।

तां मा देवा व्यंदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यविश्वर्यन्तीम् ॥ ३ ॥

अहम् । राष्ट्रीं । सम्गमनीं । वधूनाम् । चिकितुषीं । प्रथमा । यज्ञियांनाम् ।

ताम् । मा । देवाः । वि । अदधुः । पुरुत्रा । भूरिस्थात्राम् । भूरि । अद्वेश्वर्यन्तीम् ॥ ३ ॥

‘अहं’ राष्ट्री । ईश्वरनामैतर । सर्वस्य जगत ईश्वरी । तथा ‘वधूनां घनानां’ संगमनी संगम-
विश्रुतासकानां प्रापयित्री । ‘चिकितुषी यत्साक्षात्कर्तव्यं परं मह्यं तज्ज्ञातवती स्वात्मतया

साक्षात्कृतवती । अत एव ष्यञ्जिघानां यज्ञार्हानां ष्यप्रथमा मुक्त्या । या एवंगुणविशिष्टाहं षतां मां
 षभूरिस्थात्रां बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानां षभूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि षभावेऽप्यन्तीं जीव-
 भावेनात्माने प्रवेऽप्यन्तीमीदृशीं मां षपुरुषा बहुषु देशेषु षव्यदनुः षदेवाः विदधति कुर्वन्ति । उक्त-
 प्रकरणेन वैश्वरूप्येणावस्थानात् । यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

मया सो अन्नमस्ति यो विप्रश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् ।

अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिं तं वदामि ॥ ४ ॥

मया । सः । अन्नम् । अस्ति । यः । विप्रश्यति । यः । प्राणिति । यः । ईम् । शृणोति । उक्तम् ।
 अमन्तवः । माम् । ते । उप । क्षियन्ति । श्रुधि । श्रुत । श्रद्धिऽवम् । ते । वदामि ॥ ४ ॥

यः षअन्नमस्ति षसः भोक्तृशक्तिरूपया षमया एवान्नमस्ति । यः च षविप्रश्यति । आलो-
 क्यतीत्यर्थः । यः च षप्राणिति आसोच्छ्वासरूपं स्वापार करोति सोऽपि मयैव । यश्च षउक्त षशृणोति ॥
 'श्रु श्रवणे' । 'श्रुधः श्रु च' इति श्रुप्रत्ययः । घातो. श्रुभावः ॥ य ईं दृशीमन्तर्पामिरूपेण स्थितां षमां
 न जानन्ति षतेः षअमन्तवः अमन्यमाना अजानन्तः षउप षक्षियन्ति । उपक्षीणाः संसारेण हीना
 भवन्ति ॥ मनोरैणादिकस्तुप्रत्ययः । नन्समासे स्वत्ययेनाम्बोदात्तत्वम् । यद्वा । भावे तुप्रत्ययः । ततो
 बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । माममन्तवो मन्विषयज्ञानरहिता इत्यर्थः ॥ हे षश्रुत
 विभूत सरो षश्रुधि । मया बह्व्यभाषं शृणु ॥ छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'श्रुशृणुपुरुष्यः' इति
 हेधिभावः ॥ किं तच्छ्रोतव्यम् । षश्रद्धिऽवम् । श्रद्धिः श्रद्धा । तथा युक्तम् । श्रद्धायानेन लब्धमिर्यर्थः ।
 श्रद्धन्तरोपसर्गवद्भक्तिरिष्यते (पा.सू. १. ४.५७.२) इति श्रद्धन्तरोपसर्गवद्भक्तमानवान् 'उपसर्गो
 घोः किः' इति किप्रत्ययः । मत्कर्धायो यः ॥ ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु षते तुभ्यं षवदामि उपदिशामि ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।

यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ ५ ॥

अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि । जुष्टम् । देवेभिः । उत । मानुषेभिः ।
 यम् । कामये । तम् । उग्रम् । कृणोमि । तम् । ब्रह्माणम् । तम् । ऋषिम् । तम् । सुमेधाम् ॥ ५ ॥

अहं षस्वयम् षएव षइदं वस्तु ब्रह्मात्मकं षवदामि उपदिशामि । षदेवेभिः देवैरिन्द्रादिभि-
 रपि षजुष्टं सेवितम् । षउत अपि च षमानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टम् । ईदृग्वस्त्वामिच्छाहं यं षकामये
 यं पुरुषं रक्षितुमहं चाच्छामि षतंतं पुरुषम् षउग्रं षकृणोमि । सर्वेभ्योऽधिकं करोमि । षतम् एव
 षब्रह्माणं स्रष्टार करोमि । षतम् एव षऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि । षतम् एव षसुमेधो
 शोभनप्रज्ञं च करोमि ॥ ॥ ११ ॥

अहं रुद्राय धनूरा तनोमि ब्रह्मद्विपे शरवे हन्तवा उ ।

अहं जनाय समदं कृणोम्यहं चावापृथिवी आ विवेश ॥ ६ ॥

अहम् । रुद्राय । धनूः । आ । तनोमि । ब्रह्मद्विपे । शरवे । हन्तवे । ऊं इति ।
 अहम् । जनाय । समदम् । कृणोमि । अहम् । चावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥ ६ ॥

पुरा त्रिपुरविजयसमये ऋक्षान् रुद्रस्य । पठय्ये चतुर्या । महादेवस्य ऋष्युः चापम् अहम्
 'आ'तनोमि । जययातते करोमि । किमयेन् । 'अहद्विषे ब्राह्मणानां द्वेषारं' अस्ते शरं हितकं त्रिपुर-
 निवासिनमसुरं 'हन्तव्ये हन्ते' हिसितुम् ॥ हन्तेः 'तुमये सेसेत्' (पा. सू. ३.४.९) इति तवैप्रत्ययः ।
 'अन्तश्च तवै युगम्' (पा. सू. ६. १. २.००) इत्याद्यन्तयोयुग्यदुदात्तरवम् । 'शू' हिसायाम्'
 इत्यस्मात् 'शू'सृस्तिहि' इत्यादिना उक्तप्रत्ययः । 'क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानादा-
 चतुर्या ॥ उगन्तः पूरकः । 'अहम् एव' 'समदम् । सनानं नाद्यन्यरितमिति समस्तमानः । स्रो-
 जनार्थं शत्रुभिः सह संप्रामनहनेव 'हृगोमि करोमि । तथा 'घावाष्टयिषी दिवं च पृथिवीं
 शान्तयामितया 'अहम् एव' 'आ' विवेश प्रविष्टवती ॥

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरुत्स्रान्तः समुद्रे ।

ततो वि तिष्ठे भुवनानु विद्योतामूं चां वर्त्मणोर्प स्पृशामि ॥ ७ ॥

अहम् । सुवे । पितरम् । अत्स्य । मूर्धन् । मम । योनिः । अर्ऽसु । अन्तरिति । समुद्रे ।
 ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विष्ठा । उत । अनूम् । चान् । वर्त्मणा । उप । स्पृशामि ॥ ७ ॥

'घौः' पिता ' (तै. भा. ३.४.५.४) इति युतेः पिता घौः । 'पितरं दिवम्' अहं 'सुवे' भुवने
 जनयामि । 'आमन आकाशः संभूत' (तै. भा. ८. १) इति युतेः । कुत्रेति तदाह । 'अस्य
 परमात्मनः' 'मूर्धन्' मूर्धन्युपरि । कारणभूते' तस्मिन् हि विपदादिकार्यजाते सर्वं वर्तते तन्तुषु पट
 इव । 'अम च' योनिः कारणं 'समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्मात्तृतातानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्
 'अप्सु' व्यापनशीलासु घीवृत्तिषु 'अन्तः' मध्ये यद्ब्रह्म चैतन्यं तन्मन कारणमित्यर्थः । यत ईदृशभूता
 अहमस्मि 'ततः' हेतोः 'विष्ठा विधानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि' 'अनु' प्रपिद्व 'वि' तिष्ठे ।
 विविधं व्याप्य तिष्ठामि ॥ 'समवप्रविश्यः स्यः' (पा. सू. १.३.२२) इत्यां मनैरदम् ॥ 'उत' अपि
 च 'अमूं' 'घौ' विप्रहृष्टदेवोऽवस्थितं स्वर्गलोकम् । उपलभ्यमानम् । एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं
 'वर्त्मणा' कारणभूतेन आयात्मकेन नदीयेन देहेन 'उप' स्पृशामि । यद्वा । अस्य भूलोकस्यै' मूर्धन्
 मूर्धन्युपर्यहं पितृमाकाशं सुवे । समुद्रे अलयावप्सुदकेष्वन्तर्मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽभ्युत्थानस्य
 कपिवर्तते । यद्वा । समुद्रेऽन्तरिक्षेऽप्यवस्थितेषु देवशरीरेषु मम कारणभूते ब्रह्म चैतन्यं वर्तते । ततोऽहं
 कारणान्तिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि । अन्यत्समानम् ॥

अहमेव वार्तस्व प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विष्ठा ।

पुरो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं वम्व ॥ ८ ॥

अहम् । एव । वार्तऽस्व । प्र । वामि । आऽरभमाणा । भुवनानि । विष्ठा ।

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । एतावती । महिना । सन् । वम्व ॥ ८ ॥

'विष्ठा विधानि सर्वाणि' 'भुवनानि' भूतजातानि कार्याणि 'आरभमाणा' कारणरूपेणोपा-
 दयन्ती 'अहमेव' परेणानधिष्ठाता स्वयमेव 'प्र' 'वामि' प्रवर्ते । 'वार्तस्व' यथा वातः परेणामिरितः
 सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् । उक्तं सर्वं नियमयति । 'पुरो' 'दिवा । पर' इति सञ्चारान्तं परस्तादित्यर्थं
 वर्तते यथा अथ इत्यधस्तादर्थः । तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते । 'दिव आकाशस्य परस्ताद् । 'एना

पृथिव्या ॥ 'द्वितीयादौः स्वेन.' (पा. सू. २. ४. ३४) इतीदम एनादेशः^१ । अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात् । चावापृथिव्योरेषादानमुपलक्षणम् । एतदुपलक्षितात् सर्वस्मात् विकारजातात्^२ परस्ताद्वर्तमाना सद्गोदासीनकूटस्थमहाचैतन्यरूपाहं^३ महिना महिष्मा एतावती^४ सं^५ वधूय । एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते । एतत्परिमाणमस्याः ॥ 'यत्तदेतस्य परिमाणे' (पा. सू. ५. २. ३९) इति यत्तु । 'आ सर्वनाम्नः' (पा. सू. ६. ३. १३) इत्यारम्भः ॥ सर्वग्यदारमनाहं संभूताहिम् ॥ महत्कृत्वादिमन्त्रिचि 'देः' (पा. सू. ६. ४. १५५) इति टिलोपः । ततः तृतीयायामुदात्तनिवृत्ति-स्वरेण तस्या उदात्तत्वम् । छान्दसो मलोपः ॥ ॥१२॥

'न तम्' इत्यर्थं अनुदेशं सूक्तं शिल्पपुत्रस्य कुरुमलवर्हिषस्यार्थं वामदेवपुत्रस्याहोमुद्गान्नो वा । वैश्वदेवम् । अष्टमी त्रिषु शिष्टा उपरिष्टाद्वृक्षत् । श्यष्टकद्वादशरुक्मरुपरिष्टाद्वृक्षती । 'अन्य-ओदुपरिष्टाद्वृक्षती' (अनु ७. ४) इति हि तल्लक्षणम् । तथा चानुक्रान्तं—'न सं शिल्पः^१ कुरुमल-वर्हिषो^२ वामदेवो वाहोमुग्यैश्वदेवमुपरिष्टादाहंतमन्या त्रिषु^३' इति । गतो विनियोगः ॥

न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यम् ।

सुजोषसो यमर्त्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विपः ॥ १ ॥

न । तम् । अंहं । न । दुःऽइतम् । देवासः । अष्ट । मर्त्यम् ।

सुऽजोषसः । यम् । अर्त्यमा । मित्रः । नयन्ति । वरुणः । अति । द्विपः ॥ १ ॥

हे 'देवास' देवाः ॥ आजमेरसुक् ॥ 'तं मर्त्यं मनुष्यम्' अंहं । पाप 'दुरितं ताफलरूपं दुर्गमं च' न 'अष्ट न प्राप्नोति ॥ अदोऽष्टान्दये लुटि 'सलो जलि' इति सिचो लोर । अदभावश्छान्दसः ॥ अरीक्षियच्छतीति 'अर्थमा प्रमीतेष्वयको देवः' मित्रः । पापानां निवारयिता देवः 'वरुणः । एते प्रयो देवाः' 'सप्तोषसः' सप्तमा, समानं प्रीयमाणा वा मन्तः 'द्विपः' द्वेष्टुः शत्रुनतिक्रम्य 'यं' लोकारं 'नयन्ति' अभिमन्तं दैतं प्रापयन्ति ॥ माष्टेऽन्यमः ॥

तद्धि वृषं वृणीमहे वरुण मित्रार्थमन् ।

येन निरंहसो यूयं पाथ नेथा च मर्त्यमति द्विपः ॥ २ ॥

तत् । हि । वृषम् । वृणीमहे । वरुण । मित्र । अर्थमन् ।

येन । निः । अंहसः । यूयम् । पाथ । नेथ । च । मर्त्यम् । अति । द्विपः ॥ २ ॥

हिरण्यधारणे । 'तद्धि तदेव रक्षणं' वरुणं 'वृणीमहे' प्रार्थयामहे ॥ 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्य स्वरौ लसार्वाधुतुस्वरं न बाधते' (पा. म. ६. १. १५८. ३१) इति वचनात्तिष्ठ एव स्वरः शिष्यते । 'हि च' इति निषातप्रतिषेधः ॥ हे 'वरुण' हे 'मित्र' हे 'अर्थमन्' 'येन' रक्षणेन 'मर्त्यं' स्नोतारम् 'अंहसः' पापान् 'यूयं' 'नि' 'पाथ' निःशेषेण रक्षय ॥ 'वा रक्षजे' । आदादिकः । 'यद्वृत्ता-स्त्रियम्' इति निषातप्रतिषेधः ॥ येन 'च' रक्षणेन मर्त्यं मनुष्यं स्नोतारं 'द्विपः' 'अति' 'नेथ' अतीत्य नयय अभीष्टं प्रापयय तद्वृणीमहे इत्यन्वयः ॥ नयतेऽष्टान्दम' बाधो लुक् ॥

१. त१.२.१.७ म२-एनादेशः । गुर्वा मुलुगिते तृतीयाया अनादेशः । २. त४.५-भूतजातात् । ३. त७-अनु-शैल्यः । ४. अनु-कुलम् । ५. त१.२.३.६.७.८-म- 'च' नास्ति ।

ते नूनं नोऽयमूतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

नर्यिष्ठा उ नो नेपणि पर्षिष्ठा उ नः पर्षण्यति द्विषः ॥ ३ ॥

ते । नूनम् । नः । अयम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

नर्यिष्ठाः । ऊँ इति । नः । नेपणि । पर्षिष्ठाः । ऊँ इति । नः । पर्षणि । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

वअयं ववरुणो वमित्रः च वअर्यमा च देवः वनः अस्माकम् वऊतये रक्षणाय वनूनम् अवश्यं भवन्तु । वनेपणि नेतव्ये विषये हे वरुणादयः यूयं वनः अस्मान् वनर्यिष्ठाः नयत ॥ वचनव्याख्यः । यद्वा । प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । छान्दसो लुङ् ॥ उशब्दः समुच्चये पदपूर्णायां वा । वपर्षणि पारयितव्ये विषये वनः अस्मान् वद्विषः वअति वपर्यिष्ठाः अतिपारयथ ॥ नर्यिष्ठा इति वप्रक्रिया ॥

यूयं विश्वं परि पाथ वरुणो मित्रो अर्यमा ।

युष्माकं शर्मणि प्रिये स्याम सुप्रणीतयोऽति द्विषः ॥ ४ ॥

यूयम् । विश्वम् । परि । पाथ । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

युष्माकम् । शर्मणि । प्रिये । स्याम । सुप्रणीतयः । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

हे देवा वरुणादयः यूयं विश्वं सर्वं जगत् परि वपाथ परितो रक्षथ । हे सुप्रणीतयः शोभनप्रणयना मित्रादयः युष्माकं युष्मदीये युष्माभिर्देवे प्रिये अनुकूले चेदे शर्मणि सुखे वयं वस्याम भवेम । वद्विषः द्वेषश्च वअति क्रामेस ॥

आदित्यासो अति सिधो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

उग्रं मरुद्ग्री-रुद्रं हुवेमेन्द्रमग्निं स्वस्तयेऽति द्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यास्तः । अति । सिधः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

उग्रम् । मरुद्ग्री-रुद्रम् । हुवेम । इन्द्रम् । अग्निम् । स्वस्तये । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

वआदित्यासः अदितेः पुत्रा वरुणादयो देवाः वसिधः हिंसकान् दाहूनस्मान् वअति नयन्तु । वमरुद्रिः पुत्रैः सहितम् वउग्रम् उद्गृण्तेजसम् वरुद्रम् वइन्द्रमग्निं च वस्वस्तये क्षेमाय वहुवेम आह्वयेमहि ॥ ह्यतेराशौलिङि 'बहुलं छन्दसि' इति संमसारणम् । लिङ्वाशिष्यङ् ॥ आहूतास्ते अस्मान् वद्विषः द्वेषन् वअति नयन्तु ॥

नेतार ऊ पु णस्तिरो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

अति विश्वानि दुरिता राजानश्चर्पणीनामति द्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः । ऊँ इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

अति । विश्वानि । दुःऽइता । राजानः । चर्पणीनाम् । अति । द्विषः ॥ ६ ॥

वनेतारः नयनकुशलाः ॥ नयतेः साधुकारिणि तृन् ॥ वरुणादयो देवाः वनः अस्माकं पापानि वसु सुधु वतिरः तिरोधानमदर्शनं नयन्तु । वउ इति पूरणः । वचर्पणीनां मनुष्याणां वराजानः

स्वामिनो वरुणादयो देवाः । विश्वानि सर्वाणि । दुरिता दुरितानि । दुर्गमनानि । पापफलरूपाण्यस्मान् ।
 अति नयन्तु । द्विप. द्वेष्टुं शत्रूंश्च । अति नयन्तु ॥ 'नामन्यतरस्याम्' इति चर्षणिशब्दापरस्य
 नाम उदात्तत्वम् ॥

शुनमस्मभ्यमृतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

शर्मं यच्छन्तु सप्रथं आदित्यासो यदीर्महे अति द्विपः ॥ ७ ॥

शुनम् । अस्मभ्यम् । उतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

शर्मं । यच्छन्तु । सप्रथं । आदित्यासः । यत् । ईर्महे । अति । द्विपः ॥ ७ ॥

वरुणादयो देवाः । उतये रक्षायै । शुनं सुतम् । अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः प्रयच्छन्तु । तथा
 आदिवासः अदितेः पुत्रास्ते । सप्रथं सर्वतः पृथु विस्तीर्णं । शर्मं सुखं च । यच्छन्तु अस्मभ्यं ददन्तु ।
 यत् शर्मं वयम् । ईर्महे याचामहे । द्विपः च । अति नयन्तु ॥

यथा ह त्वद्वसवो गौर्यं चित्पदि पिताममुञ्चता यजत्राः ।

एवो ष्वरस्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तीर्यग्रे प्रतुरं न आयुः ॥ ८ ॥

यथा । ह । त्वत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । पिताम् । अमुञ्चत । यजत्राः ।

एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि । अंहः । प्र । तीरि । अग्रे । प्रतुरम् । न । आयुः ॥ ८ ॥

हे वसवः वामकाः हे यजत्राः यागार्हां मित्रादयो देवाः ॥ 'अभिनक्षि' (उ. सू. ३. १०५)
 इत्यादिना यजेरग्रग्रन्थः ॥ एतत् ते प्रमिता यूयम् ॥ 'सुपा सुलुह' इति विभक्तिलुक् ॥ यथा एह
 यथा खलु एवदि पादे । सिता बद्धाम् । 'एह' इत्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । 'उद्वि-
 पदादि' (पा. सू. ६. १. १०१) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम् । 'पिन् बन्धने' इत्यस्मा-
 च्छिष्टा ॥ ईर्षीं गौर्यं गौरिं गौरिवर्णां सौमकयणां गाम् ॥ 'पिङ्गिरादिभ्यश्च' (पा. सू. ४. १. ४१)
 इति ङीप् । 'अभि पूर्वः' (पा. सू. ६. १. १०७) इत्यत्र 'वा छन्दमि' (पा. सू. ६. १. १०६)
 इत्यनुवर्तनापूर्वरूपस्य पूर्वमवर्णदीर्घस्य चाभावे यण् । 'उदरतस्वरितयोरेण' इति परस्यानुदात्तस्य
 स्वरितत्वम् ॥ ईर्षीं गाम् । अमुञ्चत यथा खलु यूयं विश्वावसोगन्धर्वांश्मोक्षितवन्तः । एवो एवमेव
 अस्मत् अस्मत्तः । अहः पापं सुप्तु । वि । मुञ्चत विश्लेषयत । हे । अग्रे । न । अस्माकम् । आयुः
 जीवनं । प्रतुरं । प्र । तीरि । प्रकुर्येण त्वया प्रवर्धताम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ प्रशब्दात्तरपि 'अमु
 च छन्दसि' (पा. सू. ५. ४. १२) इत्यमुग्रन्थः ॥ ॥ १३ ॥

'रात्री' इत्यष्टकं पञ्चदशं सूक्तं सौमरिपुत्रस्य कुशिकस्याप्यम् । यदा । भारद्वाजस्य सुता
 राग्याद्या अस्या सूक्तस्पर्षिका । गायत्रं रात्रिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं- 'रात्री कुशिकः सौमरो
 रात्रिवां भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम्' इति । दुःस्वप्नदर्शनं उपोषितेन कर्त्रा पापसेन होतव्यम् ।
 तत्रैतसूक्तं करणवेन विनियुक्तम् । तथा चारण्यके श्रूयते- 'स यजेतेषां किञ्चिदप्येदुपोष्य पापमे
 स्थालीपाकं ध्रुपित्वा रात्रीसूक्तेन प्रशृचं ह्रुवा' (पे. भा. ३. २. ४) इति ॥

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्यः क्षभिः । विश्वा अधि त्रियौऽधित ॥ १ ॥

रात्री । वि । व्यख्यत् । आऽयती । पुरुत्रा । देवी । अक्षभिः ।

विष्वाः । अधि । त्रियः । अधित ॥ १ ॥

‘आपती आगच्छन्ती ॥ आहूयुर्दितेः शतयेदादित्वाच्छपो लुङ् । ‘ह्यो यम्’ (पा. सू. १. ४. ८१) इति यगादेशः । ‘उगितश्च’ (पा. सू. ४. १. ६) इति ङीप् । ‘शतुरनुमः’ इति नपा उदात्तत्वम् ॥ ‘अक्षिभिः’ अक्षिस्थानीयैः प्रकाशमानैर्नक्षत्रैः ॥ ‘छन्दस्पि दृश्यते’ इत्यक्षिपद-
स्थानलादेशः ॥ यद्वा । सप्तमिरजकैः तेजोभिः । ‘पुरत्रा बहुषु देनेषु’ ‘देवी’ ‘देवनशीला ॥
‘देवमनुष्यपुरपुस्तमयैः’ इत्यादिना पुरद्राघ्दात्मसमर्थं ब्राह्मत्वयः ॥ ‘रात्री इयं रात्रि-
देवता’ ‘अप्यत् विच्छेद विरोधेन पश्यति ॥ ‘रात्रेधावना’ (पा. सू. ४. १. ३१) इति
ङीप् । ‘व्यतिष्ठान्दसे लुङि’ ‘अस्यतिवक्ति’ इत्यादिना च्छेदादेशः ॥ अपि येषां ‘विद्याः
सर्वाः’ ‘अधियः शोभाः’ ‘अधि’ ‘अधिव अधिधारयति ॥ द्वातेर्दुङि’ ‘स्यावोरिच’ इतीवम् ।
सिचः क्तिवम् । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो लोपः ॥

ओर्विप्रा अमर्त्या निवर्तो देव्युर्द्वतः । ज्योतिषा चाघते तमः ॥ २ ॥

आ । उङ् । अप्रा । अमर्त्या । निवर्तः । देवी । उतुवर्तः । ज्योतिषा । चाघते । तमः ॥ २ ॥

‘अमर्त्या नरणरहिता’ ‘देवी’ ‘देवनशीला रात्रिः’ ‘उङ् विस्तीर्णान्तरिक्षम्’ ‘आ’ ‘अमाः ।
प्रथमतस्तमनापूरयति ॥ ‘प्रा पूरये’ । आनादिकः । लुङि स्पन्द्येन मध्यमा ॥ तथा ‘निवर्तः
नीचीनाल्लिङ्गानुमाद्गो’ ‘उद्वतः उरिधताम् वृक्षादीश्च स्वकीयेन तेजसाङ्गोति’ । तदनन्तरं उ-
‘तम’ अमर्त्याः ‘ज्योतिषा ग्रहनक्षत्रादिरूपेण तेजसा’ ‘चाघते पीडयति ॥

नितु स्वसारमस्कृतापसं देव्यापृती । अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

निः । ऊँ इति । स्वसारम् । अहृत । उपसन् । देवी । आऽपृती ।

अप । इत् । ऊँ इति । हासते । तमः ॥ ३ ॥

‘आपती आगच्छन्ती’ ‘देवी’ ‘देवनशीला रात्रिः’ ‘स्वसारं भगिनीम्’ ‘उपसं’ ‘नि’ ‘अहृत
निष्करोति । प्रकाशेन संस्करोति । निवर्तयतीत्यर्थः । तस्यामुपसि आतापां नैदी’ ‘तमः’ ‘अपेद
‘हासते जैव गच्छति ॥ ‘जीहाङ् गती’ । छेदनागमः । ‘सिच्युल्लम्’ इति सिच् ॥

सा नो अद्य यस्यां वयं नि ते यामुबर्विस्महि । वृक्षे न वसति वयः ॥ ४ ॥

सा । नुः । अद्य । यस्याः । वयन् । नि । ते । यानम् । अर्विस्महि । वृक्षे । न । वसतिन् । वयः ॥ ४ ॥

‘अद्य अहिनद् काले’ ‘नः’ ‘अस्माकं’ ‘सा रात्रिदेवता प्रसीदतु’ ‘यस्याः रात्रे’ ‘यानम्’ ‘याननि
प्राप्तौ सत्तां’ ‘वयं’ ‘नि’ ‘अर्विस्महि निविशामहे सुखेन गृह आस्महे ॥ विरोद्धं’ ‘वर्द्धिः’
(पा. सू. १. ३. १०) इत्यामनेपदम् । छान्दसः चपो लुङ् ॥ तत्र छान्तः । ‘वयः’ ‘वक्षि
‘वृक्षे’ ‘न’ ‘यया वृक्षे नीडाश्रये’ ‘वसति रात्री निवासं कुर्वन्ति तथा निवसाम इत्यर्थः ॥

नि ग्रामांसो अविशत नि पदन्तो नि पक्षिणः । नि श्येनासंधिदधिर्नः ॥ ५ ॥

नि । ग्रामांसः । अविशन् । नि । पदन्तः । नि । पक्षिणः । नि । श्येनासंधिः । दधिर्नः ॥ ५ ॥

‘ग्रामांसः ग्रामाः’ । अथ ग्रामाद्गो जनसमूहे वर्तते यया ग्राम आगत इति । सर्वे जनाः ‘नि
‘अविशत । तस्यां रात्रादागतायां निविशन्ते । शीरते ॥ निपूर्वादिशते’ ‘छान्दसे लुङि पूर्ववदानेपदम् ।

१. त१.२.३.६-म-अक्षिभिः । २. ग-तमोभिः । ३. त१.२.३.६.७-म-तया दधातेर्दुङि ।

४. ग-तमसाहमेति ।

‘शाल इगुपधादनिटः क्वः’ (पा. सू. ३. १. ४५), ‘क्वस्याचि’ (पा. सू. ७.३.७२) इत्यकार-
लोपः ॥ तथा ‘पदन्त’ पादशुक्ला गवाधदयश्च निविशन्ते । तथा ‘पक्षिण’ पक्षोपेताश्च निविशन्ते ।
‘अधिनः’ अंतर्यामि गमनम् । शीघ्रगमनयुक्ताः । ‘इयेनास्तश्चिन् इयेना’ अपि तस्यां रात्र्या
निविशन्ते एषा रात्रिः सर्वाणि भूतजातान्यहनिः संचारेण ग्रान्तानि स्वयमागत्य सुप्पयतीत्यर्थः ॥

यावया वृक्ष्यं वृक्षं यवयं स्तेनमूर्म्यं । अथा नः सुतरां भव ॥ ६ ॥

यवयं । वृक्ष्यम् । वृक्षम् । यवयं । स्तेनम् । ऊर्म्यं । अर्थः । नः । सुतरां । भव ॥ ६ ॥

हे वृक्ष्ये । रात्रिनामैतत् । रात्रे वृक्ष्यं वृक्षस्य स्त्रियं वृक्षं चास्मान् हिंसन्तं वधय ।
अस्मत् पृथक्कुल । अस्मान् याधितुं यथा न प्राप्नोति तथा । वस्तेन तस्कर च वधय । अस्मत्तो
वियोजय । ‘अथ अनन्तरं वनः अस्माकं सुतरां मुलेन तरणीया क्षेमकरी भव ॥

उप मा पेपिशत्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित । उप क्रुण्वं यातय ॥ ७ ॥

उप ।-मा । पेपिशत् । तमः । कृष्णम् । विअक्तम् । अस्थितम् । उप । क्रुणाऽर्ध्वं । यातय ॥ ७ ॥

‘पेपिशत् भृशं पिशत् सर्वतन्मुखाद्विष्टं वतम्’ अन्धकारं कृष्णं कृष्णवर्णं वक्ष्यतं विदोषेण
स्वभासा सर्वस्याजकं दृष्टरूपं वा ईदृशं जितं तमो माम् उप वस्थित उपागच्छ ॥ संगतकरण
भारतनेरदम् ॥ हे उपः उपोदेष्टे त्वम् वक्रणेन क्रणानीव तत्तमो यातय अपगमय । स्तोत्रा-
मृणानि यथा धनप्रदानेनापाकरोपि तथा तमोऽप्यपमारयेत्यर्थः ॥

उप ते गाइवाकरं वृणीष्व दुहितर्दिवः । रात्रि स्तोमं न जिग्युषे ॥ ८ ॥

उप । ते । गा.ऽर्ध्वं । आ । अकरम् । वृणीष्व । दुहित । दिवः । रात्रि । स्तोमम् । न । जिग्युषे ॥ ८ ॥

हे रात्रि रात्रिदेष्टे ते त्वां गाइव वयसो दोषीधेनूरिव उपेय आकर स्तुतिभिरभिमुखी-
करोमि ॥ करोतेभ्यन्दसे लुहि ‘कृमृदरहिभ्य’ इति च्छेरहादेशः ॥ दिवः । दुहितः । घोटमानस्य
सूर्यस्य पुत्रि यद्वा दिवसस्य तनये ॥ ‘परमपि च्छन्दसि’ (पा. सू. २. १. २. ६) इति परस्य
षष्ठ्यन्तस्य पूर्वान्निश्रिताङ्गवज्जावात् पदद्वयसमुदायस्वाधमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ त्वममादात् जिग्युषे
शत्रून् जिग्युषो मम स्तोमं वन स्तोत्रमिव हविरपि वृणीष्व त्वं भजस्व ॥ जयतेर्लिट् कसु ।
‘सन्लिटोर्जे’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य अकारस्य क्त्वम् । ‘पठ्यर्थे चतुर्थी धत्तव्या’ इति चतुर्थी ।
‘वसोः संप्रसारणम्’ इति संप्रसारणम् ॥ ॥ १४ ॥

‘ममाग्ने’ इति मयर्चं योदशं सूक्तमाह्निरसस्य विहृष्यत्वार्थं वैश्वदेवम् । अन्यथा जगती
शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनुकल्पते हि—‘ममाग्ने नव विहृष्यो वैश्वदेवं जगद्वयन्तम्’ इति । संप्रवे निमित्तमग्ने
वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादेतत् शंस्यम् । सूत्रितं च—‘ममाग्ने यर्चं इति वैश्वदेवसूक्तमपि चैतेऽप्रेष
निविदो दप्यात्’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । ममावर्तनेऽग्नेन सूक्तेन मिथ्यामुना प्रयुचं समिदा-
धातव्या । सूत्रितं च—‘ममाग्ने यर्चं इति प्रयुचं समिधोऽभ्यादप्यात्’ (आश्व. श्रु. १. १. २) इति ॥

ममाग्ने वचो विहृवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम ।

मह्यं नमन्तां प्रदिशथर्तस्वस्त्वयाघ्यक्षेण पृतना जयेम ॥ १ ॥

मम । अग्ने । वर्चः । विऽहवेर्षु । अस्तु । वयम् । त्वा । इन्धानाः । तन्वम् । पुपेम् ।
मह्यम् । नमन्ताम् । प्रऽदिशः । चतस्रः । त्वया । अविऽअक्षेण । पुतनाः । जयेम् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने । विविधमाहुयन्ते येषु शूरा इति विहयाः संप्रामा । यद्वा । विविधं पागार्थं देवा
आहुयन्त एष्विति विहवा यज्ञाः ॥ 'ह्' संप्रसारणं च न्यय्युपविषु' (पा. सू. ३. ३. ७२)
इत्यधिकरणेऽप्यसंप्रसारणं च । याथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संप्रामेषु यज्ञेषु वा ऽवर्चः दीप्तिः
त्यदनुग्रहात् ऽमम ऽअस्तु भवतु । ऽवयं च ऽत्वा त्वाम् ऽह्वयाना समिन्निर्दीपयन्तः ऽतन्वं तव
शरीरं ऽपुपेम् हविर्भिवर्धयेम ॥ इत्येः शामचि असोरहोप उदात्तनिकृतिस्वरणे शानच भाष्युदात्तत्वे
प्राप्ते 'विभाषा वेदिव्यामयोः' (पा. सू. १. १. २१५) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तन्वं पुपेम् ॥
पुपेर्लिङि लिङ्याशिष्यह् ॥ अपि च ऽमह्यं मह्यम् । 'ह्यि च' (पा. सू. १. १. २१२)
इत्यस्मद् भाष्युदात्तत्वम् ॥ ऽचतस्रः ऽप्रदिशः प्रकृष्टा दिशः । तद्वासिनो जना इत्यर्थः । ऽनमन्तां
त्यत एव प्रह्वीभवन्तु । नमतेः कर्मकर्तारि लोटि 'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्प्रतिषेधः ॥ ऽत्वया
अस्माभिर्हविर्भिः प्रवर्धितेन ऽअध्यक्षेण इक्षरेण सता ऽपुतनाः शत्रुतेजाः ऽजयेम अभिभवेम ॥

मम देवा विहवे संन्तु सर्व इन्द्रवन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।

ममान्तरिक्षमुर्लोकमस्तु मह्यं वार्तः पवतां कामे अस्मिन् ॥ २ ॥

मम । देवाः । विऽहवे । संन्तु । सर्वे । इन्द्रऽवन्तः । मरुतः । विष्णुः । अग्निः ।

मम । अन्तरिक्षम् । उरुऽलोकम् । अस्तु । मह्यम् । वार्तः । पवताम् । कामे । अस्मिन् ॥ २ ॥

ऽसर्वे ऽदेवाः ऽविहवे संप्रामे यज्ञे वा ऽमम ऽसन्तु समैव साबद्धा भवन्तु । कै पुनस्तै ।
ऽइन्द्रवन्तः इन्द्रेण युक्ताः ऽमरुतो ऽविष्णुरग्निः च । तथा ऽअन्तरिक्षं 'मम' ऽउर्लोकं विस्तीर्ण-
प्रकाशकम् ऽअस्तु ॥ 'लोकं दर्शने' । भावे घञ् । लोक आलोक. प्रकाशः । उर्लोकौ यस्येति
बहुव्रीहौ पूर्वपदमङ्गित्वस्यत्वम् ॥ अपि च ऽअस्मिन् ऽकामे कामयितव्ये फले निमित्तभूते सति
ऽवार्तः वायुः ऽपवताम् अनुगुणं प्रवातु ॥ 'पूर् पवने' । औवादिक् । 'ऊडिदम्' इत्यादिना
इदमः सप्तम्या उदात्तत्वम् ॥

मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहृतिः ।

दैव्या होतारो वनुपन्त पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तन्वा सुवीराः ॥ ३ ॥

मयि । देवाः । द्रविणम् । आ । यजन्ताम् । मयि । आऽशीः । अस्तु । मयि । देवऽहृतिः ।

दैव्याः । होतारः । वनुपन्त । पूर्वे । अरिष्टाः । स्याम । तन्वा । सुवीराः ॥ ३ ॥

ऽदेवा सर्वे ऽद्रविणं धनं ऽमयि स्तोतरि ऽआ ऽयजन्तां गमयन्तु । मह्यं ददस्वित्यर्थः ।
तथा ऽआशीः आरांतनीयं यज्ञफलं च ऽमयि एव ऽअस्तु । देवानां हृतिराज्ञानमस्मिन्निति ऽदेवहृतिः
यज्ञः । स च ऽमयि अस्तु । अपि च देवानामिमे ऽदैव्याः । 'देवाद्यनञौ' इति यञ् । तादृशाः
ऽहोतारः साधुहोमनिष्पादका मदीया ऋत्विजः ऽपूर्वे अन्यदीयेभ्य ऋत्विग्यः प्रथमभाविनः सन्तः
ऽवनुपन्त देवान् संभजन्ताम् ॥ वनतेऽभ्यान्दसे लङि 'न्यत्ययो बहुलम्' इति त्रयो विकरणा
उभत्ययः सिध्यापौ च । अदभावस्थान्दसे ॥ वयं च ऽतन्वा शरीरेण ऽअरिष्टाः अहिंसिता ऽसुवीराः
सुपुत्राश्च ऽस्याम भवेम ॥ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याकृतिः सत्या मर्नसो मे अस्तु ।

एनो मा नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अर्घिं वोचता नः ॥ ४ ॥

मह्यम् । यजन्तु । मम । यानि । हव्या । आऽकृति । सत्या । मर्नसः । मे । अस्तु ।
एनः । मा । नि । गाम् । कतमत् । चन । अहम् । विश्वे । देवासः । अर्घिं । वोचत । नः ॥ ४ ॥

मह्यं मर्दर्थं यजन्तु कृत्विजो देवान् हविर्मिर्यजन्तु । यद्वा । पृथग्ये चतुर्थी । मद्य मदीया कृत्विज इत्यर्थः । मम स्वभूताभि हव्यानि यानि हवींषि चरपुरोडाशादीनि सन्ति तैर्हविर्मिर्यजन्तु इत्यर्थः । तथा ममे मनसः आकृतिः सकल्पनमभीष्टस्य प्रार्थनं सत्या यथार्थम् अस्तु । अपि च अहं कतमच्चन किमपि एनः पाप मा नि गामा मा नियत निरुद्धतर वा गत्येयम् । पापं मा कार्ष्णिमत्यर्थः ॥ एतेमां हि लुटि 'इणो गा लुटि' इति गादेशः । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥ अपि च हे विश्वे सर्वे देवासः देवाः पूय नः अस्माकम् अधि वोचत विषादपदेषु पक्षपातेन मृत ॥ वक्तेर्लोटि व्यत्ययेनाह । 'अच उम्' इत्युक्तागमः ॥

देवीः पल्लवोरु नः कृणोत विश्वे देवास इह वीर्यध्वम् ।

मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विपते सोम राजन् ॥ ५ ॥

देवीः । पद् । उर्वा । उरु । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः । इह । वीर्यध्वम् ।

मा । हास्महि । प्रऽजया । मा । तनूभिः । मा । रधाम । द्विपते । सोम । राजन् ॥ ५ ॥

हे पद् पडर्वा. पद्सत्याका उर्वर्यः । एताभ्याम्यश्राम्नायन्ते—'पण्मोर्वीरहमः पान्तु यौश्व पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौपधयश्च' इति । इह इवो हे देवी देव्यः ॥ जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसयण्वीर्वाः । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इत्यस्याविद्यमानत्वनिषेधेन पल्लवोरित्यनयो रामन्त्रितयोः पदात्तरत्वादाष्टमिक्कामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ तत्र पूयम् उरु विस्तीर्ण धनं नः अस्माकं कृणोत कुरुत ॥ 'कृधि हिंसाकरणयोश्च' । 'धिम्विकृण्वोरश्च' इत्यु- प्रत्ययः । 'तसनसनयनाश्च' इति तस्य सवादेशः ॥ हे विश्वे सर्वे देवास देवाः पूय च इह अस्मिन् धने प्राप्तये विषये वीर्यध्वं विक्रामयत । यथा वयं तद्धनं लभेमहि तथा वीर्यवन्तो पूय प्रयतध्वमित्यर्थः ॥ 'वीर विक्रान्तौ' । अपि च प्रजया पुत्रादिरूपया मा हास्महि वयं मा परित्यज्येमहि । मा च तनूभिः शरीरैस्त्यज्येमहि । अस्मान् कदाचिदपि पुत्रादयः शरीराणि च मा परित्याक्षुरित्यर्थः ॥ 'ओहाक् त्यागे' । अस्मात् कर्मणि लुटि चिण्व- ज्ञावाभावे रूपमेतत् ॥ तथा हे राजन् राजमान यद्वास्माक स्वामिन् हे सोम द्विपते अमीति कुर्वते ॥ द्विपे शतरि अदादिवात् शपो लुक् । 'शतुरनुमः' इति विभक्त्येवदात्तत्वम् । 'पृथग्ये चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी ॥ द्विपते शत्रो मा रधाम मा वशं प्रामुयाम तथा त्वं कुर्वित्यर्थः । 'रधतिर्वशगमने' (निर. ६. ३२) इति यास्क । यद्वा । द्विपते शत्रवे तदर्थं मा रधाम । परिपक्वा हननाहं मा भूम ॥ 'रध हिंसात्मरादयो' । सरादि- पाक इति तद्वृत्तिः । मादि लुटि पुषादिवात् प्लेरुहदेशः ॥ ॥ १५ ॥

अग्रे मनुं प्रतिनुदन् परंपामदन्धो गोपाः परि पाहि नृस्त्वम् ।

प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्तेऽमैपां चिचं प्रबुधां वि नेश्व ॥ ६ ॥

अग्ने । म॒न्युम् । प्र॒ति॒ऽनु॒दन् । परे॑षाम् । अ॒द॒व्यः । गो॒पाः । परि॑ । पा॒हि । नः । त्वम् ।
प्र॒त्य॒श्रः । य॒न्तु । नि॒ऽगु॒तः । पु॒न॒रि॒ति । ते । अ॒मा । ए॒षाम् । चि॒त्तम् । प्र॒ऽबु॒धो॒म । वि । ने॒शत् ॥ ६ ॥

हे ऋग्ने परेषां शत्रूणां मन्युं क्रोधं प्रतिनुदन् प्रतिमुखं प्रेरयन् तिरस्कृत्य ऋगद्वयः केना-
प्यहिंसितो गोपाः गोपायिताः ॥ 'युष् रक्षणे' इत्यस्मात् आयप्रत्ययान्तात् किपि वेरश्रुत्य
लोपात् पूर्व बलि लोपे रूपमेतत् ॥ ईदृशः परं नः अस्मान् परि पपाहि परितः सर्वतो रक्ष । एते
शत्रवः प्रत्यश्रः प्रत्यश्रन्तः प्रतिनिवर्तमानाः पुनितः ॥ 'युष्ट अत्यक्ते शब्दे' । अस्मात् किपि
तुक् ॥ भयेन गतद्वरूपमध्यकं शब्दं नितरां पुनन्तः पुनः पपन्तु स्वकीयं स्थानं पुनर्गच्छन्तु । अपि
च प्रबुधां प्रबुध्यमानानाम् एषां शत्रूणां चित्तं ज्ञानसाधनं मनः अमा सह युगपदेव वि
भेदात् विनश्यतु ॥ प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । 'गत अद्वयं' इत्यस्माच्छब्दो लुङ् । पुपादि-
त्वात् क्लेरहादेशः । 'मशिमन्योरल्लिख्यं वक्तव्यम्' (पा. सू. ६.४.१२०.५) इत्यकारस्यैत्वम् ॥

धा॒ता धा॒तूणां भुव॑नस्य यस्पति॑र्दे॒व्यं त्रा॒तार॑म॒भिमा॑तिपा॒हम् ।

इ॒मं य॒ज्ञम॒श्विनो॑भा बृ॒हस्पति॑र्दे॒वाः पा॑न्तु य॒ज॒मानं न्य॑र्थात् ॥ ७ ॥

धा॒ता । धा॒तूणा॒म् । भुव॑नस्य । यः । पति॑ । दे॒वम् । त्रा॒तार॑म् । अ॒भिमा॑ति॒ऽसृ॒हम् ।
इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒श्विनो॑ । उ॒भा । बृ॒हस्पति॑ । दे॒वाः । पा॑न्तु । य॒ज॒मानम् । नि॒ऽअ॒र्थात् ॥ ७ ॥

धातूणां शत्रूणामपि धाता क्षष्टा भुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्य ऋग्नेः सविता वा
पतिः पालयिता त देवैर्देवनक्रोडं प्रातार सर्वेभ्यो भयेभ्यः पालयितारम् अभिमातिपाहम्
अभिमातीनां शत्रूणां सोदारमभिवितारम् पूर्वगुणविशिष्टमिन्द्रं सवितारं वा स्तीमीति शेषः ॥
'यह अभिभवे' । 'छन्दसि सहः' इति विप्रत्ययः । छन्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् ॥ उभा उभा-
ध्विनी बृहस्पतिः चैतन्मृत्वाः सर्वे देवाः इमं यज्ञम् अनुष्ठीयमानं यजमानं च व्यधात्
निहृष्टादधात् पापात् । यद्वा । अर्थस्य प्रयोजनस्याभावो व्यर्थम् । तस्मात् पान्तु रक्षन्तु सकलं
कुर्वन्निवर्तयः ॥ 'नेरनिधावे' (पा. सू. ६. २. १९२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

उ॒रु॒व्य॒चा नो म॒हिपः शर्म॑ यंस॒दस्मिन् ह॒वै पुरु॑हु॒तः पुरु॑क्षुः ।

स नः॑ प्र॒जायै॑ ह॒र्यश्च॑ मृ॒ल्येन्द्र॑ मा नो॑ री॒रिपो॑ मा परा॑ दाः ॥ ८ ॥

उ॒रु॒व्य॒चाः । नः । म॒हिपः । शर्म॑ । यंस॒त् । अ॒स्मिन् । ह॒वै । पुरु॑हु॒तः । पुरु॑क्षुः ।
सः । नः । प्र॒ऽज॒ायै । ह॒रि॒ऽअ॒श्व । मृ॒ल्य । इन्द्र॑ । मा । नः । री॒रि॒पः । मा । परा॑ । दाः ॥ ८ ॥

उरुव्यचाः विस्तीर्णव्यापनः महिपः महान् पूज्यो वा पुरुहुतः बहुभिर्यजमानैराहुतः
पुरुक्षुः बहुनिवासः ॥ क्षियतेः 'मितद्वादिभ्य उपसंस्थानम्' (पा. सू. ३. २. १८०. १)
इति दुप्रत्ययः ॥ यद्वा । पुरभिर्बहुभिः शक्यमानः स्तुयमानः ॥ पूर्ववत् दुप्रत्ययः । औणादिके कर्मणि
किपि वा 'अनित्यमागमशासनम्' इति तुगमावः ॥ ईदृशः इन्द्रः अस्मिन् हवे यज्ञे । ह्यन्ते
अस्मिन् हवीपीति हवो यज्ञः । जुहोतेरधिकरणेऽपि ॥ यद्वा । अस्मिन् हवे त्वद्विषये आह्वाने ॥ 'भावे-
ऽनुपसर्गस्य' इति ह्यन्तेरपि संप्रसारणं च ॥ 'न अस्मभ्यं शर्मं सुखं यंसत् यच्छतु ददातिवत्यर्थः ॥

यमेर्लेव्यडागमः । 'सिन्धुलम्' इति सिप् ॥ हे ॥ ह्यर्थं हरी अर्धौ यस्य तादृश हे ॥ इन्द्र ॥ सः स्वं ॥ नः अस्माकं ॥ प्रजायै । द्वितीयायै चतुर्थी । प्रजां पुत्रपौत्रादिका ॥ मूल्य सुख्यः । नः अस्मान् ॥ मा ॥ रीरिषः मा हिंसीः । मा च ॥ परा ॥ दा- । परादानं परित्यागः । मा परित्याक्षीरित्वर्थः ॥

ये नः सपत्न्या अपु ते भवन्त्विन्द्राग्निम्यामव वाधामहे तान् ।

वस्यो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोघं चेतारमधिराजमक्रन् ॥ ९ ॥

ये । नः । सपत्न्याः । अपु । ते । भवन्तु । इन्द्राग्निम्याम् । अव । वाधामहे । तान् ।

वस्यः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिस्पृशम् । मा । उग्रम् । चेतारम् । अत्रिराजम् । अक्रन् ॥ ९ ॥

नः अस्माकं ॥ ये सपत्न्याः दात्रवः ॥ ते अप ॥ भवन्तु अपगता भवन्तु । स्वस्थानादपगताः प्रप्युता भवन्तु । ॥ तान् सपत्न्यान् ॥ इन्द्राग्निम्यां हविर्भिः स्तुत्या च प्रसन्नाभ्यामनुगृहीता ययम् ॥ अव ॥ वाधामहे निकृष्टतरं धिनात्तायामः । अपि च ॥ वस्यो ॥ रुद्रा ॥ आदित्याः च ॥ मा माम् ॥ उपरिस्पृशम् ॥ उन्नतपदस्य संस्पृष्टं सर्वेभ्यः श्रेष्ठम् ॥ अक्रन् कुर्वन्तु । तथा ॥ उग्रम् ॥ उन्नतपदं ॥ चेतारं चेतारम् ॥ छान्दस इदभाषः ॥ सर्वस्य ज्ञातारम् ॥ अधिराजं सर्वेषामधीश्वरं च मां कुर्वन्तु ॥ करोतेऽग्राहसे लुहि 'मग्ने यस' इत्यादिना ष्टेर्लुक् ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १० ॥

एकादशेऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूक्तानि । तत्र 'नासदासीत्' इति सप्तमं प्रथमं सूक्तं प्रैषुभम् । परमेष्ठी नाम प्रजापतिकृपि । विषदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र इति-पाद्यत्वात् तेषां कर्ता परमात्मा देवता । तथा चानुक्तं—'नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाषवृषं तु' इति । गतो विनियोगः ॥

नासदासीन्भो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा पुरो यत् ।

किमावरीयुः कुह कस्य शर्मन्ममः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥ १ ॥

न । असत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीम् ।

न । आसीत् । रजः । नो इति । विऽओम । परः । यत् ।

किम् । आ । अवरीरिति । कुह । कस्य । शर्मन् । अर्मन् । किम् । आसीत् । गहनम् । गभीरम् ॥ १ ॥

'तपस्तप्तमदिनाजायमैकम्' इत्यादिनामे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते । अनुना ततः प्रागयस्या निरस्तसमस्तप्रपञ्चा यथा प्रलयावस्था सा निरूप्यते । तदानीं प्रलयदशायात्मकस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तत् ॥ असत् ॥ अज्ञाविषाणवश्चित्पात्यं न ॥ आसीत् । न हि तादृशात् कारणादस्य सतो जगत उपपत्तिः संभवति । तथा ॥ नो ॥ सत् नैव सदस्यमवत् सत्त्वेन निर्वाच्यम् ॥ आसीत् । यद्यपि सदस्यदामकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावामावयोः सहायस्यानमपि^३ संभवति । कुनस्तयोः सादात्म्यमिति उभयविलक्षणं निर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः । ननु नो सदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः । तद्वात्मनोऽप्यनिर्वाच्यव्यवसङ्गः । अथोच्येत । न^३ । आनीद्विवातमिति तस्य सत्त्वममे यदस्य परिदोषा-न्मायाया एवात्र सत्यं निषिध्यत इति । एवमपि तदानीमिति विद्वेगानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि

तस्याः पारमार्थिकतरवाभावात्^१ । अथ व्यावहारिकसतां पृथिव्यादीनां भावानां^२ विद्यमानत्वात्
 कथं नो सदिति निषेधः । तत्राह । 'नासीदज्ञ इत्यादि । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९)
 इति यास्कः । अत्र च सामान्यापेक्षमेकवचनम् । व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याधस्तनाः पातालद्वयः
 पृथिव्यन्ता नासन्नित्यर्थः । तथा 'व्योम अन्तरिक्षं तदपि 'नो नैवासीत् । पर इति सकारान्तं
 परस्तादित्यर्थं वर्तते । परशब्दाच्छान्दसोऽस्तातेर्येऽसिप्रत्ययः । 'परः व्योम्नः परस्तादुपरिद्वये
 ध्रुलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं 'यत् अस्ति तदपि नासीदित्यर्थः । अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डं
 स्वरूपेण निषिद्धं भवति । अथ तदावरकत्वेन^३ पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि विद्यदादिभूतानि तेषामव-
 स्थानभवेन तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति किमावरीवरिति । 'किम् आवरणीयं
 तत्त्वमावरकभूतजातम् 'आवरीवः । अत्यन्तमावृणुयात् । आचार्याभावात् तदावरकमपि^४ नासी-
 दित्यर्थः ॥ इणोतेर्यङ्ङुगन्ताच्छान्दसे लटि तिपि रूपमेतत् ॥ यद्वा । किमिति प्रथमैव । किं तत्त्व-
 मावरकमावृणुयात् । आधियमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः । आवृण्वन् तत्तत्त्वं 'कुह कुत्र
 देशोऽवस्थायावृणोति । आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः ॥ किंशब्दान् सप्तम्यर्थे ह प्रत्ययः ।
 'कु विहोः' (पा. ध्रु. ७. २. १०४) इति प्रकृतेः क्देशः ॥ 'कस्य 'दामन् कस्य वा भोक्तृर्विदस्य
 शर्मणि'^५ सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे भोगे निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात् । जीवा-
 नामुपभोगार्था हि सृष्टिः । तस्यां हि सत्यां ब्रह्माण्डस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो जीवा
 उपाधिविलयात् प्रलीनाः^६ इति कस्य^७ कश्चिदपि भोक्ता^८ न संभवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि
 तत्र घटत इत्यर्थः । एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति ॥ किंशब्दा-
 द्भुत्तरस्य ङसः 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य^९ 'न गोभन्साववर्णः' इति प्रतिषेधः । 'सुपां
 सुलुक्' इति शर्मणः सप्तम्या लुक् ॥ यद्यपि सावरणस्य ब्रह्माण्डस्य निषेधेन तदन्तर्गतमप्सरप्रमपि^{१०}
 निराकृतं तथापि 'आपो वा द्दृग्गमे सल्लिमासीत्' (तै. सं. ७. १. ५. १) इति श्रुत्या कश्चिदपो
 सन्नावमाशङ्कत । तं प्रत्याचष्टे भगवः किमासीत् इति । 'गहनं दुष्पवेशं 'गमीरं दुरवस्थानमत्य-
 गाधम् ईदृशम् 'अम्भः 'किमासीत् । तदपि नैवासीदित्यर्थः । अतिसूक्ष्मवन्तरप्रलयविषया ॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अहं आसीत्प्रकृतः ।

आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्भान्यश्च परः किं चनास ॥ २ ॥

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतम् । न । तर्हि । न । रात्र्याः । अहं । आसीत् । प्रकृतः ।

आनीत् । अवातम् । स्वधया । तत् । एकम् ।

तस्मात् । द्व । अन्यत् । न । परः । किम् । चन । आस ॥ २ ॥

ननुक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्यचित इत्यत आह 'न मृत्यु-
 रानीत् इति । ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतम् 'अमृतम् अमरणं प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि

१. त-'सत्त्वाभावात् इति ॥ न प्रलयदशाया एव वर्णनीयत्वेन तदुपादानौचित्यात् तदानीमपि
 तत्सत्त्वेन तदवाप्तात् । २. त१.३-भावानां तदामि; त७-भावाना तदपि । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-
 म-तदावरणत्वेन; त४.५-तदावरत्वेन । ४. त२.७-म२.४.८-तद्वशकमपि; त३.८-म५-तत्रशक्यमपि;
 त६-ततश्चकमपि । ५. त१.३.७-म२.८-मु-धर्मणि सुखे । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-प्रविलीना ।
 ७. ग-कस्यचिदपि भागो; त१.७-म२.४.७.८-कस्यचिदपि भोगो; त२.३.६.८-कांस्यचिदपि भोगो ।
 ८. ग-त४.५-म२ प्राप्तस्योदात्तस्य; त१.२.३.६.७.८-म-मु-प्राप्तस्य । ९. त१.२.६.७-अ२.८-'मनुतत्व-
 मपि; त४-'महत्त्वमपि; त५-'माप्राप्तत्वमपि; त८-अ२-'मतत्वमपि; म४.७-'मसत्त्वमपि ।

स्यात् तत्राह । 'अमृतं षन षतर्हि इति । तर्हि तस्मिन् प्रतिहारसमये । अयं भावः । सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुङ्क्षमासीत् तदा भोगाभावाच्चिप्ययोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि संजिह्मीयां जायते । तथैव स मृत्युः^१ सर्वं जगत् संहरति^२ इति क्रियेन मृत्युना संहरां तदभावा-
कृतं वा कथममरणं स्यादिति । एतदेवाभिप्रेत्य कठैराग्न्यायेत-^३ यस्य ब्रह्म च क्षरं चोभे भवत ओदन^४ । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र स. ' (क. उ. २. २५) इति । नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह न रात्र्या इति । 'रात्र्या. 'ब्रह्म च प्रकृतं प्रज्ञानं षन षासीत् । तदेतु-
भूतयो. सूर्याचन्द्रमसोरभावात् । एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासतुंभवत्सरप्रभृतिकं सर्वं, कालः प्राप्याट्यात । कथं तर्हि नो सदास्तत्तदानीमिति कालवाचो प्रत्ययः । उपचारादिति ब्रूम । यथेदा-
नातननिषेधस्य कालोऽरच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरित्यवच्छेदकत्वमाभ्येनाकालेऽपि काल-
वाचो प्रत्ययः । यद्वादित्म ब्रह्मणः परमार्थमश्वसमे बह्व्यत इति तदिदानीं दर्शययानीदिति । षतत् सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वम् षानीत् प्राणितवत् । नन्वेव प्राणनकर्तुंजीवभावापक्षस्यैव ब्रह्मणः सर्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः । 'अप्राणो ह्यमनाः क्षुद्र.' इति तस्य प्राण-
संबन्धाभावात् तत्राह आनीदवातमिति । अयमाशयः । आनीदित्यत्र धात्वर्थक्रिया तात्कर्ता तस्य च भूतकालसंबन्ध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । तत्र समुदायो न विधीयते यथाप्रेयोऽष्टाक्षपाल इति येन ब्रह्मणः सर्वं न स्यात् । किं तर्ह्येन कर्तृत्वमन्यथ भूतकालसत्तालक्षणी गुणो विधीयते दध्ना^५ जुहोतीति वाक्यान्तरविहितामिहोपानुवादेन तत्र गुणविधानम् । तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते^६ तन्निषेधानुपपत्तिप्रसङ्गात् अतोऽनेन कर्तृत्वेन ह्वानातनेनोपलक्षित यन्निरुपाधिक पर ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न वञ्चिरोष इति । नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह संबन्धा-
संबन्धाभूतत्वाभिमता स्वतन्त्रा सद्रूपा सर्वव्यस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतितेराभिमतेति कथं^७ नो सदिति निषेधः । तत्राह 'स्वधया इति । स्वस्मिन् धीयते ध्रियत आधिर्य वर्तत इति स्वधा माया । तया तद्महैकमविभागापक्षमासीत् । 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (पा. सू. २.३.१९) इति तृतीया सहस्रान्द-
योगाभावेऽपि सहार्थयोरेव भवति 'वृद्धो यूना' (पा. सू. १. २. १५) इति निपातनातिङ्गात् । अत्र प्रकृतिप्रपञ्चान्यां तस्या स्वातन्त्र्यं निवार्यते । यद्यपि असद्रूपस्य ब्रह्मणस्तथा सह सवन्धो न संभवति तथापि तस्मिन्नविधया तत्स्वरूपमिव संबन्धोऽप्यप्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य । एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्राप्याट्यातम् । ननु यदि माया ब्रह्मणा सहविभागापक्ष तर्हि तस्या अनिवार्य-
त्वात् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तम् आनीदवातमिति । ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसङ्ग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः । नैवम् । अयुक्तिरष्टैक्यावभासेऽपि^८ युक्त्या विविच्य मायाशक्त्यानिवार्यत्वात् ब्रह्मणः सर्वं च प्रतिपादितम् । ननु दृग्दृष्टाविति द्वावेव पदार्थौ आनीदवातं स्वधयेति तौ वेदहीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यत् नामाद्रिज^९ इत्यादिना प्रतिपिष्येत तत्राह तस्मादिति । 'तस्माद् तस्मात् खलु पूर्वोक्तान्मायासहितात् ब्रह्मण षन्यत् षकिं षधन किमपि धरु भूतभीतिकात्मकं जगत् षन षास न बभूव ॥ ' छन्दस्युभयया ' इति लिट् सार्धपातु-
कत्वादस्तेभूभावाभावः ॥ ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो वा हाह्वयः । अयमेव चाप्रसक्तत्वात्^{१०} निषेधोपयोग इत्यत आह पर इति । 'पर परस्तात् सृष्टेरूर्ध्वं वर्तमानमिदं जगत् तदानीं न यभू-
देवार्थः । अन्यथा उक्तरीत्या^{११} हचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः ॥

१. त. १.२.३.४.५.६.८-म. ८-मृत्युर्ल; म. ४-मृत्युर्क; म. ७-मृत्युर्दकं । २. १.२.३.६.७.८-म-
संह्रियते; त. ४.५-संह्रत । ३. म. २-यथा दध्ना । ४. त. म-विधीयते वा । ५. त. २.३.६.७.८-म
४.५.७.८-किं । ६. त. १.७-म. २.५-मु-अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभागेपि, त. २.३.६.८-म. ८-अनुभवदृष्ट्या
ऐक्यावभागेपि, त. ४.५-अयुक्तिरष्टया ऐक्यावभागेपि, म. ७-अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभागेपि । ७. त. ४.
५-एव प्रेरकत्वात् । ८. त. म-उक्तरीत्या ।

तम आसीत्तमसा गूळहमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।

तुच्छयेनाभ्यर्षिहितं यदासीत्तपस्तन्महिनाजायतैकम् ॥ ३ ॥

तमः । आसीत् । तमसा । गूळहम् । अग्रे । अप्रऽकेतम् । सलिलम् । सर्वम् । आः । इदम् ।

तुच्छयेन । आमु । अर्षिऽहितम् । यत् । आसीत् ।

तपसः । तत् । महिना । अजायत । एकम् ॥ ३ ॥

नभूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगत्तासीत् कथं तर्हि तत्स्य जन्म । जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणाद्यान्तरविशेष इति कारकस्य सतो निपतपूर्वक्षणवर्तित्वस्य अयद्वयभावात् । अर्षेतदोपपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते^१ । कथं तत्स्य जन्म । अत आह तमसा गूळहमग्रे इति । 'अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतमूर्तिकं सर्वं जगत् 'तमसा गूळहम् । यथा नैवं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत् । आत्मतत्त्वस्यावरकावान्मायापरतन्त्रे भावरूपाज्ञानमग्नं तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आच्छादकात् तस्मात्तमसो नामिरूपाभ्यां यदवर्षिभयनं तदेव तत्स्य जन्मेत्युच्यते । एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यमुत्पद्यते इत्यसद्वादिनोऽस्तत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं नासीद्वा इत्यादिनिषेधः^२ । तन्नाह 'तम आसीत् इति । तमो भावरूपाज्ञानं मूलकारणम् । तद्रूपता तदात्मनाम् । यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः । नन्यावरकावादावरकं तमः कर्तुं आचार्यावाजगरकर्म । कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम् । तन्नाह अप्रकेतमिति । 'अप्रकेतम् अप्रज्ञायमानम् । अयमर्थः । यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते तथापि ध्वजहारवृक्षायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां दित्यष्टे न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् ॥ अत एव भनुना स्मर्यते—' आसीद्विदं तमोभूतमग्नज्ञातमलक्षणम् । अग्रतत्त्वमनिर्वैद्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः ' (मनु. १. ५) इति । कुतो वा न प्रज्ञायते तन्नाह । 'सलिलम् । ' पल गतौ ' । औणादिक इत्युक् । 'इदं ददयमानं 'सर्वं जगत् सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नम् 'आः आसीत् । अस्तैर्लङि तिपि ' बहुलं छन्दसि ' इतीदमभावे ' हल्पूर्वाभ्याः ' इति तिलोपे ' तिप्पनस्तेः ' (पा. सू. ८. १. ७३) इति ष्युदात्तादकाराभावः । यद्वा सलिलमिति कुतोपमम् । सलिलमिव । यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्धिशानं तथा तमसाविभागापन्नं जगत्त दायविज्ञानमित्यर्थः । ननु विविधविचित्ररूपभूयसः^३ प्रपञ्चस्य कथमिति तदुच्यते तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः । तथा तमोऽपि क्षीरबद्धवदित्येवोच्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि मोक्षवत्संभव इत्यत आह तुच्छयेन इति । आ समन्ताद्भवतीति 'आभु 'तुच्छयेन । छान्दसो यकारोपजनः । तुच्छेन तुच्छकल्पेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेन 'अर्षिहितं छादितम् 'आसीत् । दधाते' कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हि । ' गतिरनन्तर ' इति गतेः प्रकृतिस्वरसम् । 'एकम् एकीभूतं कारणेन तमसाविभागात् प्राप्तमपि तत्कार्यजातं 'तपसः सृष्ट्यवर्षालोचनरूपस्य^४ 'महिना माहात्म्येन 'अजायत उत्पन्नम् । तपसः सृष्ट्यवर्षालोचनरूपत्वं^५ चान्यत्राभ्यासते—' यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ' (मु. अ. १. १. ९) इति ॥

१. त-इत्युच्येत । २. त. ४. ५. म२-इत्यादिना तत्तिषेयः । ३. त. अ२. ४. ८-विविधविचित्रभूयसः । ४. त. १. २. ६. ७-म५-आपर्वालोचनरूपत्वं परमेशस्य तपः तस्य महिना महिना महत्त्वेन । छांदसो वर्णलोपः । अजायत तस्मात्तमोरूपात् कारणात् पुनः प्रादुरासीत् । परमेश्वरस्य तपसः सृष्ट्यवर्षालोचनरूपत्वं ; त. ४. ५. ८-म२. ४. ८-यत् पर्वालोचनरूपत्वं ।

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

मृतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीप्या क्वयो मनीषा ॥ ४ ॥

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अर्कत । अधि । मनस । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् ।

सन् । बन्धुम् । असति । निः । अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽप्य । क्वयम् । मनीषा ॥ ४ ॥

ननूकरीत्या यदीधरस्य पर्यालोचनं जगत् पुनरुपचौ कारणं तदेव किंनिबन्धनमित्यत आह कामस्तदग्र इति । अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि कामः सम-
पतत सम्यग्जायत । सिस्वक्षा जातेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिस्वक्षा वा किंहेतुकेत्यत आह मनस इति ।
मनसः अन्तःकरणस्य संबन्धि वासनान्देषेण साधार्यां विर्लानेऽन्तःकरणे समवेतम् । सामान्यापेक्ष-
मैकवचनम् । सर्वप्राप्यन्तःकरणेषु नमवेतमित्यर्थः । पुतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम् । तादृशं
रेतः भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं प्रथमम् असीति कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यामकं कर्म यत् यत
कारणान् सृष्टिसमये आसीत् अभवत् । भूषु वर्धिष्वजायत परिकं सन् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः ।
तत्ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माप्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिस्वक्षा अजायतेत्यर्थः ।
तस्या च जातायाः सृष्ट्यै पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति । तथा चाम्नायते— 'सोऽकामयत बहु
स्याः प्रजायेयेति स तयोऽतप्यत स तपस्तपवेदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च' (तै. आ. ८. १) इति
श्रुतिः । आत्मनेयमवगमिष्येति विद्ददनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सत इति । सतः सत्त्वेन
इदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगत् । यन्तुं बन्धकं हेतुमूतं कर्तृशान्तरे प्राप्यनुष्ठितं कर्मसमूहं कथय
क्रान्तिदशनां भतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनः हृदि हृदये निरुद्धया मनीषा मनीषया पुद्धया ।
'सुतां सुलुह' इति मनीषायाः लुह । प्रतीप्य विचार्य । अभ्येषामपि इति साहितिको दीर्घः ।
असति सद्विलक्षणेऽव्याकृते कारणे निरविन्दन् निष्कृप्यालम्बतः । विविध्याजाननित्यर्थः ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरपामुधः स्विदासीश्दुपरि स्विदासीश्च ।

रेतोघा आसन्महिमानं आसन्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ५ ॥

तिरश्चीनः । विस्तृतः । रश्मिः । एगम् । अथ । स्वित् । आसीश्च । उपरि । स्वित् । आसीश्च ।

रेतःऽधा । आसन् । महिमानं । आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रयतिः । परस्तात् ॥ ५ ॥

एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेहेतुर्बेनोक्तावि । अपुना तेषां स्वकार्यजनने दौश्य प्रतिपाद्यते ।
येषु नामदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यत्र कामस्तदमे इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति
परकर्म एषाम् अविद्याकामकर्माणां विद्यदादिभूतजातानि सृजता रश्मिः रश्मिसरसो यथा सूर्यरश्मि
उदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपन् सर्वं जगत् व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गः
वितन् विस्तृत आसीत् । स्विदासीत् इति ध्वजमाणमत्रापि न्यक्ष्यते । 'विचार्यमाणानाम्'
(पा. सू. ८. २. १०) इति प्लुतः । तत्रोदात्त इत्यनुकृते न चोदात्तः । स्वित् इति वितर्कः ।
स कार्यवर्गः प्रथमतः किं तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवा अथ अधस्तात्
आसीत् । आहोस्वित् उपरि उपरिष्टात् किमासीत् । 'उपरि स्विदासीदिति च' (पा. सू. ८. २.
१०२) इत्यनुदात्तः प्लुतः । 'आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुवायोरग्निः' (तै. आ. ८. १)
इत्यादिकया पञ्चमीश्रुत्या तत उद्गातारं ततो होतारमितिवत् क्रमप्रतिपत्तौ सन्यामपि विद्युत्काशवत्

संगस्य शीघ्रव्यापनेन^१ तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते । एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिक्षु सर्गो निष्पद्य इत्यर्थः । एतदेव विमज्जते । सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिद्वाचाः परेतोषाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कतारो भोक्तारश्च जीवाः । आसन् अन्ये भावाः । महिमानः । स्वार्थिक इमनिच् । महान्तो विवदादयो भोग्याः । आसन् । एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके 'सत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशत्' (तै. आ. ८. ६) इत्यारम्य प्रतिपाद्यते । तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये इत्येधा । अन्ननामेतत् । भोग्यप्रपञ्चः अवस्तात् अवरो निरुद्ध आसीत् । प्रपतिः प्रपतिता भोक्ता परस्तात् पर उरुद्ध आसीत् । भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः । 'विभाषा परावराभ्याम्' (पा. सू. ५. ३. २९) इति प्रथमार्थं अस्तातिः । 'अस्ताति च' (पा. सू. ५. ३. ३०) इत्यवरावदस्यावादेशः । अवस्तादिति संहितायाम् ईषाअक्षादिवात् प्रकृतिभावः ॥

को अद्वा वेद क इह प्र वोचत्कुत आज्ञाता कुत इयं विसृष्टिः ।

अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥ ६ ॥

कः । अद्वा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽज्ञाता । कुतः । इयम् । विऽसृष्टिः ।

अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनेन । अयं । कः । वेद । यतः । आऽबभूव ॥ ६ ॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता । 'एतावद्वा इदमग्रं विश्वानादयः सोम एवाहमभिरन्नाद' (ता. भा. १. ४. २. १३) इतिवत् । अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विशानेति न विस्तेरेणाभिहितेत्याह को अद्देति । कः पुरुषः । अद्वा पारमार्थ्येन वेद जानाति । कः वा । इह अस्मिन्लोकं प्र वोचत् प्रपृष्ट्वात् । इयं दृश्यमाना विसृष्टिः विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा सृष्टिः । कुतः कस्मादुपादानकारणात् । कुतः कस्माच्च निमित्तकारणात् । आज्ञाता समन्ताज्ज्ञाता प्रादुर्भूता । एतदुभयं सम्यक् को वेद को वा विस्तेरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः । ननु देवाः अज्ञानन्तः । सर्वज्ञास्ते शास्यन्ति वक्तुं च शक्नुवन्तीत्यतः आह अर्वाग्गिति । देवाः च अस्य जगतो विसर्जनेन विविधादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं धर्मीतिकं सर्जनं सृष्टिस्तेन अर्वाक् अर्वाचीनाः कृताः । भूतसृष्टेः पश्चाज्ज्ञाता इत्यर्थः । तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः । अज्ञानन्तो वा कथं प्रपृष्टुः । उक्तं दुर्विशानवर्त्ते निगमयति । अथ एवं सति देवा अपि न जानन्ति किल^२ । तस्मात्तिरिक्तः कः नाम मनुष्यादिः वेदे तज्जगत्कारणं जानाति । यत कारणात् कृत्स्नं जगत् आबभूव अजायत^३ ॥

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्यार्घ्यक्षः परमे व्योमन्तसो अद्ग वेद यदि वा न वेद ॥ ७ ॥

इयम् । विऽसृष्टिः । यतः । आऽबभूव । यदि । वा । दधे । यदि । वा । न ।

यः । अस्य । अर्घिऽअक्षः । परमे । विऽव्योमन् । सः । अद्ग । वेद । यदि । वा । न । वेद ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विशानं एवं सृष्टं तज्जगत् दुर्धर्मशील्याह इयमिति । यतः^४ उपादानभूतात् परमात्मनः इयं विसृष्टिः विविधा गिरिनिदीसमुद्रादिरूपेण विविधा सृष्टिः

१. त. ४. ५. म-शीघ्रव्यापने । २. म-म-शस्यतीत्यत । ३. ग त. १. २. ३. ६. ७. ८ म-दुर्ज्ञानत्वं । ४. त. १. २. ३. ६. ७. ८ म- 'किल' नास्ति । ५. ग-त. २. ३. ६. ७. ८-आजायत । ६. त-म- 'यतः' नास्ति ।

‘आवभूव आज्ञाता सोऽपि किम्’ यदि ‘वा’ ‘दधे’ धारयति ‘यदि’ ‘वा’ ‘न धारयति। एवं च को नाम अन्यो धर्तुं शक्नुवान्। यदि धारयेद्दीधर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः। एतेन कार्यस्य धारयितृव्यप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति। तथा च पारमार्थं मूर्धं—‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाश्चान्तानुरोधान्’ (वे. सू. १. ४. २३) इति। यद्वा। अनेनार्थवर्चनं पूर्वोक्तं स्पष्टदुर्ज्ञानत्वमेव द्रष्टव्यम्। को वेदेत्यनुवर्तते। इयं निविधा सृष्टिः यतः आवभूव आ समन्तादजाययेति को वेदः। न कोऽपि। नास्त्येव जगतो^१ जन्म न कदाचिदनीदृश जगदिनि बहवो भ्रान्ता भवन्त्यपि। यतः। ‘जनिर्भूतं प्रकृतिः’ (पा सू १.४.३०) इत्युपादानसंज्ञायां पञ्चम्यास्तिसृः। यस्मात् परमाण्वन उपादानभूताश्च आवभूव^२ ते परमात्मान को वेदः। न कोऽपि। प्रकृतिनः परमाण्व्यो वा जगज्जन्मेति हि बहवो भ्रान्ताः। तथा स पदोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोऽपि सन् यदि वा दधे विदधे इदं जगत् समजं यदि वा न समजं। अयं दिग्धे संदिग्धवचनमेव पञ्चाग्राणि केप्रमाणं स्फुरिति यथा। स एव विदधे। न को वेदः। अज्ञानन्तोऽपि बहवो जडात् प्रज्ञादाकर्तृत्वेवेदं जगत् स्वयमन्नायतेति विररीतं प्रतिपन्नं विद्वज्जो^३ विज्ञानमज्ञानन्तोऽपि^४। स एव उपादानभूत इत्यपि को वेदः। न कोऽपि। उपादानादस्य^५ तदस्य एवेधरो विदधे इति हि बहवः प्रतिपन्नाः। देवा अपि यत्र जानन्ति तद्वर्णाचीनानामेवा न परित्ताने कैव कथेय्यर्थः। यद्येवं जगत्सृष्टिरस्य न दुरवधोषा न तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्य इत्याशङ्क्य तत्संज्ञाव ईश्वरमेव प्रमाणयति यो अस्त्येति। अस्य भूतमौक्तिकात्मकस्य जगतः^६ यस्य^७ अज्यज्ञ ईश्वरः^८ परमे उद्भूते सत्यभूते^९ व्योमन् व्योमन्याकाशे आकाशवर्धिमल्ले स्वप्रकाशे। यद्वा॥ अवतैरुपगार्थान्^{१०} अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते^{११} इति मनिन्। ‘मेदुमसि कृतिः’ इतीदृशप्रतिषेधः॥ ‘ज्वरज्वर’ इत्यादिना यकारोरप्ययो ऊद्। सप्तम्या लुह्। ‘न हित्तुदयो’ इति भगवोऽप्रतिषेधः॥ व्योमनि विशेषेण कृते^{१२}। निरतिशयानन्दस्वरूपे इत्यर्थः। यद्वा। अवतिगार्थ्यः। व्योमनि विशेषेण गते व्याप्ते। देशकालरसस्पर्शभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः। अथवा। अवतिज्ञानार्थः। व्योमनि विशेषेण ज्ञातारि विशिष्टज्ञानात्मनि। ईदृशे स्थानमनि प्रतिष्ठितः। भूयते हि सनत्कुमारनारदयो^{१३} संवादे—‘स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि’ (छा. उ. ७. २४. १) इति। ईदृशो यः परमेधरः^{१४} यो^{१५} अहः। अहेति प्रसिद्धा। सोऽपि नाम^{१६} वेद जानाति। यदि^{१७} वा^{१८} न^{१९} वेद न जानाति। को नाम अन्यो जानीयात्। सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः॥ ॥ १० ॥

‘यो यज्ञः’ इति सत्तर्प द्वितीय सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यज्ञान्यस्वार्थम्। भाषा जगती सिद्धास्त्रिष्टुभः। अत्रापि यज्ञार्थानां कैपांविज्ञावाना सृष्टिः प्रतिपाद्यते। अतः सृष्ट्यन्तरे प्रधानभूतो योऽर्थः सैव देवता। तत्कर्त्ता^१ प्रजापतिरेव देवता। तथा चानुक्तान्तं—‘यो यज्ञो यज्ञः प्रजापत्यो जगत्याया’ इति। गतो विनियोगः॥

यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्तुत एकंशतं देवकुर्मोभिरायतः।

इमे वयन्ति पितरो य आययुः प्र वयापं वयेत्यासते तते॥ १ ॥

यः। यज्ञः। विश्वतः। तन्तुऽभिः। ततः। एकंऽशनम्। देवऽकुर्मोभिः। आऽयतः।

इमे। वयन्ति। पितरः। ये। आऽययुः। प्र। वयः। अपः। वयः। इनिः। आसते। तते॥ १॥

१. गन-म-‘यतः’ नास्ति। २. त-म-‘जगतो’ नास्ति। ३. त-म-उपादानाद्भवः। ४. त१. २.३.६.७-८-अ-२.४.८-विदधानोपि विदधानं ते जानतोपि; त४.५-विदधतोपि दधानं जानतोपि, म७-विदधेते जानं जानतोपि। ५. ग-म-२.४.८-तृते निव्यजते। ६. ग-न१.२.३.६.८-अ-२.४.८-तद्गत् कर्त्ता।

‘तन्नुभिः तनितृभिर्विस्तारयितृभिर्वियदादिभूतैः’ पयः सर्गात्मकः पयज्ञः पविशतः सर्वतः पततः विस्तृतः । तथा एकशतम् । एकं च शतं चैकशतम् । ‘संख्या’ इति पूर्ववद्प्रकृतिस्वरसम् । एकोत्तरशतमित्यर्थः । प्रह्ला येपु शतसंख्येषु आत्मीयसंस्तरसेषु जीवति तदभिप्रायेणात्र शतसंख्या^१ । जीवता तेन प्रजापतिना सार्धमेकशतमित्युच्यते । यथा ‘शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यं आत्मैकरातः’ (तै. भा. १.७.६.४) इति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ब्रह्मणः शतमं वस्तरपर्यन्तं पदेवकर्मभिः देवानुद्दिष्य भोक्तृभिः कृतैः कर्मभिः पआयत दीर्घाभूतः । तावत्कालावस्थायी । एवमायामविस्तारवान् यः उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् पद्मे पवितरः पालकाः प्रजापतेः प्राणभूता विश्वसृजो देवाः पवयन्ति निर्मिते । पये देवाः पआययुः सष्टय्यं सर्वं जगत् सज्जेन व्यापुः । अपि च पप्र पधयाप पवयेति । प्रवाणं नाम प्रकृष्टस्य चेतनस्य भोक्तृप्रपञ्चस्य सज्जेनम् । अपवानं नाम अपकृष्टस्य निकृष्टस्य अचेतनस्य भोग्यप्रपञ्चस्य सज्जेनम् । ‘येन् तन्नुसंताने’ । ‘समुच्चयेऽम्बतरस्याम्’ (पा. सू. १. ४. ३) इति लोट् । तस्य ‘लोढो हिस्वी’ इत्यमुच्यते हिंसादेशः । क्षणुगुणायादेशाः । ‘अतो हेः’ इति लुक् । प्र ययाप वयेति ययन्तः प्रवाणमपवानं च कुर्वन्त इत्यर्थः । पूर्वभूताः सन्तस्ते विश्वसृजः पतते विस्तृते सायलौके पआसते प्राणरूपेण प्रजापतिमुपासते । यद्वा ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञ एव रूपकत्वेन पटारमना वर्ण्यते । यो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तन्नुभिः तन्नुस्थानीयैः अग्निष्टोमाद्यग्निष्टोमादिसंख्याभेदैः सप्तभिश्छन्दोभिर्वा विश्वतः सर्वतस्ततो विस्तृतः । तथैकशतम् । वृत्तीयार्थे प्रथमा । एकाधिकेनाभिषयनेन^२ युक्तैः देवकर्मभिः^३ गवामयनप्रभृतिभिः विश्वसृजामयनान्तैः एकाद्यादिसंज्ञात्मकैर्वा भावतो दीर्घाभूत एवमायामविस्तारवान् यज्ञात्मकोऽयं पटः प्रजापतिना सृष्टः । तं पदं पितरोऽस्माकं पितृभूता इमेऽङ्गिरसो धयन्ति । तस्य पटस्य प्राचीनतन्नुस्थानीयानि स्तुतश्चाग्निं प्र^४ यय^५ त्वं कुरु अप यय तिराश्रीनतन्नुस्थानीयानि यजूंषि त्वं कुरु इत्येवं परस्परं नियुक्ताना आसते नियुजन्ति^६ । एवं विस्तृतस्य यज्ञस्य प्रजापतेः सकाशादुपसिद्धतरया प्रतिपाद्यते ॥

पुमान् एनं तनुत उत्कण्ठति पुमान् वि तन्ने अधि नाकं अस्मिन् ।

इमे मयूखा उप सेदुरु सदः सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे ॥ २ ॥

पुमान् । पुनम् । तनुते । उत् । कृगति । पुमान् । वि । तने । अधि । नाकै । अस्मिन् ।

इमे । मयूखाः । उप । सेदुः । ऊँ इति । सदः । सामानि । चक्रुः । तसराणि । ओतवे ॥ २ ॥

पुमान् पुरुष आदिपुरुषः प्रजापतिः एनं यज्ञं पतनुते विस्तारयति । सृष्टवानित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं — ‘स प्रजापतिर्यज्ञमतनुत तमाहरत्तेनायजत’ (ऐ. भा. ५.२२) इति ‘प्रजापतिर्यज्ञमतनुत यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम्’ (ऐ. भा. ७.१९) इति च । स एव पुमान् सृष्टं तं यज्ञं पउत्कण्ठति उद्वेष्टयति । ‘कृती वेष्टे’ । शौचादिक । स एव पुमान् प्रजापतिः पअस्मिन् भूलोके पनाके । अकं दुःखं नास्ति यस्मिन्निति नाकः स्वर्गलोकः । ‘नभ्राण्यपात्’ इत्यादिना नमः प्रकृतिभावः । तत्र च पवि पतने इमं यज्ञं विस्तारयति । अधिः ससम्पर्यानुवादी । तनोतेर्लिटि ‘तनितृभ्योऽन्दसि’ इत्युपधालोपः । तस्य स्थानियज्ञावात् द्विवचनम् । मयूखाः रश्मिभूतास्तस्य प्रजापतेः प्रागात्मकाः पद्मे विश्वसृजो देवाः सदः सदनं देवयजनस्थानम् उप पसेदुः । विश्वसज्जेनहेतुभूतं विश्वसृजामयनात्वं यज्ञं कर्तुमुपसीदन्ति । उपसद्य च पसामानि रयन्तरादीनि पओतवे धयनाय यज्ञात्वं यज्ञमोक्तुं पतसराणि तिर्यक्सराणि^७ तिराश्रीनस्याणि पचक्रुः^८ ॥

१. ३.४.५.६-अ२.४.७.८-शतपालकाः । २. त१.२.३.६.७.८-अ२.४.८-एकवियेनाभिषयनेन ।

३. ग-देवकर्मभिः देवाना कर्मभिः; त३.७-अ२.८-देवकर्मभिः देवकर्मभिः । ४. त-अ२.४.८-‘प्र यय’ नास्ति । ५. ग-निर्पादिते । ६. त-य-वर्जं वातु । ७. ग-त४.५-तिर्यक्सराणानि । ८. ग२-चक्रुः कृतयतः ।

कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत्परिधिः क आसीत् ।

छन्दः किमासीत्प्रउगं किमुक्तं यद्देवा देवमयजन्त विश्वे ॥ ३ ॥

का । आसीत् । प्रऽमा । प्रतिऽमा । किम् । निऽदानम् ।

आज्यम् । किम् । आसीत् । परिऽधि । कः । आसीत् ।

छन्दः । किम् । आसीत् । प्रउगम् । किम् । उक्तम् । यत् । देवा । देवम् । अयजन्त । विश्वे ॥ ३ ॥

विश्वसर्जोपायात्वेन प्रजापतिमा सृष्टे यज्ञे विश्वस्य स्रष्टारो विश्वसृजो देवा विश्वसर्जनाय तं यज्ञमन्वतिष्ठत् । तस्मिन् समये जगतोऽनुत्पत्तेर्जगदन्तःपातिनो यागोपकरणभूता पदार्थाः कथमासन्नित्वनया प्रसः क्रियते । यत् यद्वा विश्वे सर्वे साध्याः देवा देवं प्रजापतिम् अभयजन्त तदानीं तस्य यज्ञस्य प्रमा प्रमाणम् इयत्ता का कथंभूता आसीत् । तथा प्रतिमा । हविष्प्रतिधोगित्वेन मीयते निर्मायत इति प्रतिमा देवता । सा च तस्य यज्ञस्य कासीत् । तथा निदानम् आदिकारणं यागोऽप्रवृत्तस्य प्रवर्तकं फलं किम् आसीत् । तथा आज्यं धृतमेतदुपलक्षितं हविष्यं तस्य यज्ञस्य किमासीत् । तथा परिधिः । परितो धीयन्त इति त्रयः परिधयो बाहुमन्त्रा पलाशादिवृक्षजन्ताः । परिपूर्वात् दधाते. 'उपसर्गे घो किः' (पा सू. ३. ३. ९२) इति किमर्थः । सामान्यापेक्षमैकवचनम् । परिधयः क आसन्नित्वर्थः । तथा तस्य यज्ञस्य गायत्र्यादिकं छन्दः किमासीत् । तथा प्रउगम् उक्तम् । उपलक्षणमेतत् । आज्यप्रउगादीभ्युक्त्यानि शास्त्राणि वा कान्यासन् । एतेषु प्रभेषु त्रयाणामुत्तरं हृषेनाह ॥

अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता सं बभूव ।

अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वार्चमावत् ॥ ४ ॥

अग्नेः । गायत्री । अभवत् । सऽयुग्वो । उष्णिहया । सविता । सम् । बभूव ।

अनुऽस्तुभा । सोमः । उक्थैः । महस्वान् । बृहस्पतेः । बृहती । वार्चम् । आवत् ॥ ४ ॥

सयुग्वो सहयुक्ता अग्नेः सहायभूता गायत्र्यभवत् । यदस्यात् प्रजापतेर्मुखादजायत । देवतानु मध्येऽग्निः छन्दःसु गायत्री च उभावप्यजायेतामित्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं—'प्रजापतिरकामयत ॥ जायेयेति स सुखतस्त्रितं निरमिमीत तमग्निर्देवतान्वमृज्यत गायत्री छन्दः' (तै. सं. ७. १. १. ४) इति । उष्णिहया उष्णिहःछन्दसा सह सविता देवः स बभूव तस्मात् प्रजापतेर्जने । 'टापे चापि हलन्तानाम्' इति वचनादुष्णिहश्छन्दस् टाप् । तथा महस्वान् तेजस्वी सोमः उक्थैः स्तुतशत्रैः अनुष्टुभा अनुष्टुप्छन्दसा च मार्थं तस्मादेव प्रजापतेरजायत । तथा बृहस्पतेः देवस्य वार्चं वार्चं बृहती छन्दः आवत् अरक्षन् अगच्छत् । बृहत्या मार्थं बृहस्पतिरपि तस्मात् प्रजापतेर्जं इत्यर्थः ॥

विराग्मित्रावरुणयोरभिधीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अहः ।

विश्वान् देवाञ्जगत्या विविश तेन चाकृष्ट ऋषयो मनुष्याः ॥ ५ ॥

१. त-म-मु-त्र । २. ग-म-न-यथाविहया । ३. त-५-म-उ-आप वैव । ४. त-१.२.३.१.७-त-म-त- । ५. त-१.२.३.१.७.७-म-१.४.७.८- बृहत्या मार्थं नास्ति ।

वि॒राट् । मि॒त्रावरु॑णयोः । अ॒भि॒ऽश्वीः । इन्द्र॑स्य । त्रि॒ऽस्तुप् । इ॒ह । भा॒गः । अ॒हः ।
वि॒श्वान् । दे॒वान् । जग॑ती । आ । वि॒वेश । ते॒र्न । चा॒क्रु॒प्रे । ऋ॒षयः । म॒नु॒ष्याः ॥ ५ ॥

अ॒भि ॥ १ मि॒त्रावरु॑णयोः दे॒वयोः १ वि॒राट् छन्दः १ अ॒भि॒ऽश्वीः अभिधृता अभिधासीत् । वि॒राट्
सह मि॒त्रावरु॑णावपि प्रजापतेः सकाशादजायेतामित्यर्थः । १ इ॒ह अस्मिन् यज्ञे १ अ॒हः सवनत्रयस्य
१ भा॒गः सप्त्यदिनसवनाख्यः अ॒श्वः १ त्रि॒ष्टुप् छन्दश्च इन्द्र॑स्य अभिघ्नयणीयौ आस्ताम् । ताविन्द्रश्च
प्रजापतेः सकाशादजायन्तेत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘उरसो वाङ्मयां पञ्चदशं निरिममोत
तमिन्द्रो देवताम्बसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत्साम’ (सै. स. ७. १. १. ४) इति । तथा १ वि॒श्वान् सर्वाद्
१ दे॒वान् १ जग॑ती छन्दः १ आ १ वि॒वेश प्रविष्टवती । विश्वे देवा जगती च प्रजापतेराजायन्तेत्यर्थः ।
तथा च तैत्तिरीयकम्—‘तं विश्वे देवा देवता भवसृज्यन्त जगती छन्दो वैरूपं साम’ (सै. सं.
७. १. १. ५) इति । उक्तेन प्रकारेण प्रतिमा कासीत् छन्दः किमासीत् प्रजगं किमुक्तमिति
प्रमाणानुसारं जातम् । आज्यं किमासीत् परिधिः क आसीदित्यनयोक्तारं पुरुषसूक्ते द्रष्टव्यम् । तत्र
इहेवाम्नायते—‘देवा यज्ञमतन्वत वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इष्मः शरद्धविः’ ‘सतास्यास्तन्
परिधयस्त्रिः सप्त सप्तभिः कृताः’ (ऋ. सं. १०. ९०. ६, १५) इति । अयमर्थः । सर्वरसोपादको
वसन्तः तस्य जगत्प्रजर्जनसाधनस्य यज्ञस्याज्यमासीत् । आज्यद्वयाद्भिन्नी रसैः सार्धं तादृशो
वसन्तोऽजायतेत्यर्थः । सर्वरसानां शोषको ग्रीष्म ऋतुरिष्म मासीत् । शुष्कैः काष्ठैः सार्धं ग्रीष्मोऽ-
जायतेत्यर्थः । पच्यमानवीक्ष्युक्तः शरदमुत्तस्य यज्ञस्य हविरासीत् । सप्त छन्दांसि त्रिः सप्तैक-
विंशतिधा भूत्वा अष्टादश समिधश्चयः परिधयश्चासन् । कासीत् प्रमा प्रतिमा किं निदानमित्य-
नयोरपि प्रभयोरप्येवमुक्तं ‘पूर्वं विश्वसृजोऽमृतः शतं बर्षसहस्राणि दीक्षिताः सन्नमासत’ इति
‘पूतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्त’ (सै. प्रा. ३. १२. ९, २; ८) इति च तैत्तिरीयके समाज्जा-
यते । अतस्तस्य यज्ञस्य सहज्वंसंवासरपरिमितः कालः प्रमाणम् । विश्वस्य जगतः सर्जनमादिकारणं
प्रवर्तकं फलमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यदा विश्वसृजो देवा देवं प्रजापतिं विश्वसृजानमपनायकेन
योगेनायजन् तदाक्ताः सर्वयागोपकरणां प्रजापतेः सकाशादजायन्तेति । यतोऽग्न्यादिदेवताभिः
सह गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि जातानि अतो हेतोस्तेषां छन्दसामग्न्याद्यो देवता इति ।
छन्दोविचिती सूत्रितं च—‘अग्निं सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरणाविन्द्रो विश्वे देवा देवताः’
(पि. सू. १. ९२) इति । एवं प्राजापायो यज्ञोऽनुष्ठितः । १ ते॒र्न यज्ञे॑ १ ऋ॒षयः १ म॒नु॒ष्याः च १ वा॒क्रु॒प्रे
चरुधिरे । कल्लः सृष्टः आसन् ॥ कृपेः कर्मणि किति ‘इरयोः’ इति रेधादेशः । ‘कृपो रोहः’
(पा. सू. ८. २ १८) इति लत्वम् । तुआदित्वात् अभ्यासदीर्घः । तेनैव यज्ञेन सर्वं जगदसृजित्यर्थः ॥

चा॒क्रु॒प्रे ते॒न ऋ॒षयो म॒नु॒ष्या य॒ज्ञे जा॒ते पि॒तरौ नः पुरा॑णे ।

पश्य॑न् म॒न्ये म॒नसा चक्ष॑सा तान् य इ॒मं य॒ज्ञम॑र्यजन्त॒ पूर्वे ॥ ६ ॥

चा॒क्रु॒प्रे । ते॒र्न । ऋ॒षयः । म॒नु॒ष्याः । य॒ज्ञे । जा॒ते । पि॒तरः । नः । पुरा॑णे ।

पश्य॑न् । म॒न्ये । म॒नसा । चक्ष॑सा । तान् । ये । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒र्यजन्त॑ । पूर्वे ॥ ६ ॥

१ पुरा॑णे चिन्तने अस्मिन् १ य॒ज्ञे १ जा॒ते विश्वसृजिर्देवैः सम्बन्धनुष्ठिते सति १ ते॒न य॒ज्ञेन
१ ऋ॒षयो १ म॒नु॒ष्याः १ नः अस्माकं १ पि॒तरः पूर्वपुरुषाश्च १ चा॒क्रु॒प्रे अकल्पयन्त । असृज्यन्त । १ इ॒मम्

१. त. ४. ५-ओपध्यादिभिः । २. ग-त. ४. ५-अ. २. ८-मोमर्तुरजायतेत्यर्थः । ३. त-अ-यद्वा । ४. त. १.
२. ३. १. ७. ८-न-तस्मिन् ।

ईदृशं पश्यं पथे पूर्वैः साध्या देवाः प्रजापतेः प्राणभूताः पश्यन्त अश्वतिष्ठन् पतान् देवान्
प्राणात्मना सर्वत्र वर्तमानान् पश्यन्त्या दर्शनहेतुना मनसा पश्यन् जानन् मन्ये । तानेव विध-
अष्टुर् देवान् स्तोमि । मन्यतिरचैतिकर्मा ॥

सहस्तोमाः सहस्रन्दस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।

पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ७ ॥

सहस्तोमाः । सहस्रन्दसः । आवृतः । सहप्रमाः । ऋषयः । सप्त । दैव्याः ।

पूर्वेषाम् । पन्थाम् । अनुदृश्य । धीरा । अनुदालेभिरे । रथ्यः । न । रश्मीन् ॥ ७ ॥

स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिभिः सह वर्तमानाः । सहस्तोमाः । सहस्रन्दसः । गायत्र्यादिभिः
छन्दोभिः सह वर्तमानाः । आवृतः । आवर्तमानाः । सहप्रमाः । प्रमितिः प्रमा यज्ञस्येयत्तापरिज्ञानम् ।
तेन सह वर्तमानाः । दैव्याः । देवस्य प्रजापतेः सन्निधनः यज्ञा देवानां यष्ट्यानां सन्निधनः । ऋषयः
प्रधारः सप्तमत्याकाः शीपेण्याः । यज्ञा । मरीचिप्रमुखाः सप्तपयो होत्रादयः सप्त यष्टकर्तारो वा ।
पूर्वविधा पृते । पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणामङ्गिरःप्रभृतीनां विश्वसृजां देवानां वा । पन्थाः पन्थानमनुष्ठान-
मार्गम् । अनुदृश्य क्रमेण ज्ञात्वा । धीराः धीमन्तः सन्तः । अन्वालेभिरे अनुक्रमेण आरब्धवन्तः ।
यागानुष्ठाने प्रवृत्ता इत्यर्थः । रथ्यो न यथा रथिनो रथेन युक्ता रथस्य नैतारः सूताः । रश्मीन् अध-
नियोजनार्थान् । प्रमहान् सम्प्रथस्य जयनाय हस्तेनाम्बरमन्ते । अम्बरस्य च सम्प्रक् तं रथं
प्रवर्तयन्ति पृथमेतेऽप्यनुष्ठानमार्गं श्रुतितोऽवगम्य सम्यगव्यतिष्ठतित्यर्थः ॥ ॥१८॥

‘अप प्राचः’ इति सप्तच नृतीर्य सूक्तं कक्षीवतः पुत्रस्य सुकीर्तारम् । चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टा पद-
त्रिभुजः । चतुर्थीपञ्चमावधिदेवाये शिष्टा ऐन्द्राः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अप प्राच सुकीर्ति-
काक्षीवतो मध्येऽनुष्टुप्सोत्तरा चाक्षिर्ग्या’ इति । पष्ठेऽहनि प्राक्षणाच्छंसिन उक्थराक्ष पतासूक्तम् ।
सूत्रिर्न च—‘सुकीर्ति प्राक्षणाच्छंसि वृषाकपि च पृथ्वीसंसम्’ (आथ. धी. ८. ४) इति ।
चातुर्विधिकेऽहनि माध्यदिने सवने मैत्रावरुणस्य ‘अप प्राचः’ इत्येवारम्भणीया कद्रप्रगाथानन्तरं
सोसनीया । सूत्रिर्न च—‘कद्रन्तः प्रगाथा अप प्राच इन्द्र विश्वो अमित्रान्’ (आथ. धी. ७. ४)
इति । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वह.सु तस्यैव तस्मिन्नेव रात्रि आरम्भणीया । सूत्रिर्न च—
‘आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्रतोऽहरह शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव’ (आथ. धी. ७. १) इति ॥

अप प्राच इन्द्र विश्वो अमित्रानपापाचो अभिभूते नुदस्व ।

अपोदीचो अपे शूराधराच उरौ यथा तव शर्मेन् मर्देम ॥ १ ॥

अप । प्राचः । इन्द्र । विश्वान् । अमित्रान् । अप । अपाचः । अभिभूते । नुदस्व ।

अप । उदीचः । अप । शूर । अधराच । उरौ । यथा । तव । शर्मेन् । मर्देम ॥ १ ॥

हे इन्द्र प्राच प्रमुखमश्वत प्राग्देवो वर्तमानान् । अस्मत्तः पूर्वभागे वर्तमानानित्यर्थः ।
प्रपूर्वादिभ्योः ‘कद्रिक्’ इत्यादिना किन् । ‘अनिदिताम्’ इति जलोपः । शसि ‘अप’
इत्यकारलोपे ‘ची’ इति दीर्घत्वम् । ‘अनिगन्तोऽश्ननी वप्रयये’ (पा. सू. १.२. ५२) इति गतेः

प्रतिस्वरत्वम् । तादृशान् विधान् सर्वान् अभिधान् शत्रून् अप नुदस्व अस्मत्तोऽपगम्य ।
 तथा हे अभिभूते शत्रूणामभिभवितरिन्द्र अपाचः अपसुखमञ्जतः पृष्ठभागे वर्तमानान् सर्वान्
 शत्रून् अप नुदस्व । अपि च उदीचः ऊर्ध्वमञ्जतः उपरिवर्तमानान् । उत्पूर्वादञ्जतेः पूर्वपत् किनि
 'उद ईत्' इत्यञ्जतेरकारस्येकारः । पूर्ववत्स्वरः । तथाविधानपि शत्रून् अप नुदस्व । तथा हे शूर
 शौर्यवर्धन इन्द्र अपराचः अपरदेशमधोभागमञ्जतश्च अपस्तनानपि शत्रून् अप नुदस्व । अघराशन्दोष-
 पदादञ्जतेः शक्ति पूर्वपत् प्रक्रिया । 'चौ' इति पूर्वपदस्याञ्जोदात्तः । उरी विस्तीर्णे तव संबन्धिनि
 त्वया दत्ते नार्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा यथा ययं मदम् निरपद्रवाः तन्तो हृष्येम तथा त्वं सर्वत्र
 वर्तमानानस्मदीयान् शत्रून् विनाशयेत्यर्थः ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यया दान्त्यनुपूर्वं वियूय ।

इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये वर्हिषो नमोवृक्ति न जग्मुः ॥ २ ॥

कुविद् । अङ्ग । यवऽमन्तः । यवम् । चित् । यया । दान्ति । अनुऽपूर्वम् । विऽयूय ।

इहऽइह । एयान् । कृणुहि । भोजनानि । ये । वर्हिष । नमऽवृक्तिम् । न । जग्मुः ॥ २ ॥

अङ्ग हे इन्द्र यवमन्तः यवादिधान्ययुक्ता कर्पकाः यवं चित् । उपलक्षणमेतद् ।
 यवगोधूमादीन् अभनुर्ष्व यो यो धान्यविशेषः प्रथमं पच्यते तेनानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य यथा
 कुविद् बहुलं दान्ति लुनन्ति । 'दाप् लवने' । आदादिकः । विपूर्वात् यौतेत्यपि 'युक्त्वोर्दीर्घ-
 ञ्जदसि' (पा. सू. १.४.५८) इति दीर्घः । एवम् इहेह अस्मिन्नस्मिन् देशे सर्वस्मिन् पूर्णं
 यजमानानां भोजनानि । घननर्मत् । भोगसाधनानि धनानि कृणुहि कुह । परिमन् यस्मिन्
 देशे यद्धनमपेक्षितं तदनुगुणं प्रयच्छेःपर्यः ॥ 'उतश्च प्रत्ययारण्डसि बावचनम्' (पा. सू. १.४.
 १०६.१) इति हेतुगमाच्च । एषामियुक्तं के पुनरिमे इत्यत आह । ये यजमानाः वर्हिषः यशस्य
 नमोवृक्तिं नमसो हविर्लक्षणत्वाच्चस्य नमस्कारात्मकस्य स्तोत्रस्य वा वर्जनमकरणं न जग्मुः न
 प्राप्नुवन्ति किन्तु सर्वदा हविर्भियजन्ति स्तुतिभिः स्तुवन्ति च । एषां कृणुहीत्यन्वयः ॥

नहि स्पर्धृतुया यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेपु ।

गव्यन्तु इन्द्रं सख्याय विप्रा अश्रायन्तो वृषणं वाजयन्तः ॥ ३ ॥

नहि । स्पर्धृ । ऋतुऽया । यातम् । अस्ति । न । उत । श्रवः । विविदे । समुऽगमेपु ।

गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः । अश्रायन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ॥ ३ ॥

एकेन धुर्येण युक्तमन सूरि इत्युच्यते । ऋतुया ऋतौ यद्यस्मिन् काले प्राप्तव्यं तद्योग्यकाले
 सूरिऽभनः यातं तं देशं प्राप्तं नहि अस्ति न हि भवति । एकेन धुर्येण युक्तः शक्यः शीघ्रं
 गन्तव्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । उत अपि च संगमेषु संगमेषु यद्यवः अन्नं यशो वा न विविदे न
 लभते । इन्द्रस्तु उक्तविलक्षणः । वृषणं वर्धितारं तम् इन्द्रं गव्यन्तः गा इच्छन्तः विप्राः मेधाविनो
 ययं सत्याय सत्तिकर्मणे आह्वयाम इति शेषः । कथंयूताः । अश्रायन्तः अश्रान्प्यामन इच्छन्तः
 वाजयन्तः अन्नकामाः वलकामाश्च ॥

सौरामण्यां सुरामहाणां पुरोनुवाक्या 'युयम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'युयं सुराममधिनेति
 प्राहाणां पुरोनुवाक्या' (आश. श्री. १.९) इति ॥

युवं सुरार्ममश्विना नमृचावासुरे सचा ।

विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ४ ॥

युवम् । सुरार्मम् । अश्विना । नमृचा । आसुरे । सचा ।

विपिपाना । शुभः । पती इति । इन्द्रम् । कर्मऽसु । आवतम् ॥ ४ ॥

हे ऽश्विना अश्विनौ हे ऽशुभस्पती उदकस्य शोभनार्णकारस्य वा पती पालयितारौ ऽसुरार्मं सुष्ठु रमणसाधनमिदं हविः ऽविपिपाना विशेषेण पीतवन्तौ ऽयुवं युवां ऽसचा सन्तौ संगतौ ऽश्वसुरे असुरपुत्रे ऽनमुची एतत्संज्ञे असुरे हन्तव्ये मति ऽकर्मसु षोडशकर्मसु ऽइन्द्रम् ऽभावतम् अरक्ष-
तम् ॥ विपिपाना । 'पा पाने' इत्यस्मात् लिट् कानच् । 'बहुल छन्दसि' इत्यभ्यामस्येवम् ।
शुभस्पती इति 'सुयामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्मवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितम् मुदायस्याष्टमिकं
सर्वाङ्गुदात्तरथम् ॥

पूर्वोक्तानामेव ग्रहाणां 'पुत्रमिव' इति याज्या । सूत्रितं च—'पुत्रमिव पितरावश्विनोभेति
याज्या' (भाष्य. श्री १.९) इति ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दंसनाभिः ।

यत्सुरार्मं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम् इव । पितरौ । अश्विनौ । उभा । इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ।

यत् । सुरार्मम् । वि । अपिबः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघऽवन् । अभिष्णक् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र त्वां ऽपितरौ मातापितरौ ऽपुत्रमिव ॥ 'पिता मात्रा' (पा. सू. १.२.७०) इति
वितुः शेषः । ऽउभा उभौ अश्विनौ ऽकाव्यैः प्रशस्यैः ऽदंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः ऽआवथुः ।
मध्यमो व्यत्ययेन । आवत्तु. रक्षतुः । एव च ऽसुरार्मं सुवेन रमणसाधनं हविः । यत् यदा
ऽशचीभिः शक्तिभिः मार्गं ऽव्यपिब. विशेषेण पीतवानसि तदा हे ऽमघवन् धनवज्जिन्द्र ऽसरस्वती
देवी ऽस्या स्वाम् ऽअभिष्णक् उपासेवत । भिष्णक् उपसेवायाम् । वषट्वादिः । छान्दसो षगभावः ।
लिट् 'बहुल छन्दसि' इति शपो लुक् । 'हल्छान्दस्यः' इति लोपः ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्वर्वा अवोभिः सुमृलीको भवतु विश्ववेदाः ।

वार्धतां द्वेपो अर्भयं कृणोत सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सुत्रामा । स्वर्वान् । अवऽभिः । सुऽमृलीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।

वार्धताम् । द्वेपः । अर्भयम् । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ६ ॥

तस्य वयं सुमृतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्वर्वा इन्द्रो अस्मे आराक्षिद् द्वेपः सनुतर्प्योतु ॥ ७ ॥

तस्यै । वयम् । सुऽमृतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुऽत्रामा । स्वर्वान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चिद् । द्वेपः । सनुतः । युयोतु ॥ ७ ॥

‘त्रातारमिन्द्रम्’ इत्यस्मिन् वयं व्याख्याते (अ. सं. ६.४७.१२-१३) । अक्षरार्थस्तु । सुष्टु त्राता धनवान् सर्वस्य वेदिता इन्द्रो रक्षणैः सुष्टु सुखयिता भवतु शत्रूंश्च हिनस्तु भयराहित्यं च करोव-
स्माकम् । अतो वयं शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य स्वामिनो भवेमेति ॥ तत्तन्वास्तु । तस्य यज्ञाहंस्य
इन्द्रस्यानुग्रहबुद्धौ भजनीये सौमनस्ये च वयं विषयभूता भवेम । सुष्टु त्राता धनवान् स इन्द्रोऽ-
स्मत्तो दूरदेशे द्वेष्टृन्तर्धानं योजयति ॥ ॥ १२ ॥

‘ईजानम्’ इति सप्तमं चतुर्थं सूक्तं गृनेधपुत्रस्य शकपूतस्यायं मित्रावरुणदेवताकम् । आया तु
लिङ्गोक्तयुभूम्यश्विदेवताका न्यहृकुसारिणी द्वितीयाद्वादशकम्यष्टकवती । द्वितीयापष्टयी प्रस्तारपष्टकी
द्विद्वादशकम्यष्टकवती । सप्तमी महासतोवृहती म्यष्टकद्विद्वादशकवती । शिष्टास्तिस्रो विराडूपा
एकादशिनत्रयोऽष्टकमेति लक्षणलक्षिताः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ईजानं शकपूतो नार्मेधो मैत्रावरुणं
न्यहृकुसारिण्याद्या लिङ्गोक्तदेवतान्त्या’ महासतोवृहत्पुपाद्योपान्त्ये’ प्रस्तारपष्टकी शेषा विराडूपा’
इति । गतो विनियोगः ॥

ईजानमिव धौर्गुर्वसुरीजानं भूमिरभि प्रभूषणि ।

ईजानं देवावश्विनाब्रुभि सुभ्रैरवर्धताम् ॥ १ ॥

ईजानम् । इत् । धौः । गर्तऽवसुः । ईजानम् । भूमिः । अभि । प्रऽभूषणि ।

ईजानम् । देवौ । अश्विनौ । अभि । सुभ्रैः । अवर्धताम् ॥ १ ॥

‘गूर्तवसुः । गूर्तमुद्यतं स्तोतृभ्यो दानाय हस्ते धृतं वसु धनं यस्याः सा तयोका ॥ ‘गुरी
उद्यमने’ । निष्ठा । ‘श्रवितो निष्ठायाम्’ इतीदृशतिषेयः । ‘नसन्नपत्त’ इत्यादिना निपातना-
दिष्ठानावाभावः । ‘अन्वेषामपि’ इति साहितिको दाघः । बहुव्रीहौ पूर्वपदमवृत्तिस्वरत्वम् ॥ इदं
‘धौः’ पुलोकाभिमानिनी देवता ‘ईजानम्’ इत् धनैः इष्टवन्मैव पुरप्पमभिवर्धयति । यजेल्लिङ्
कानच् । ‘वधिस्वपि’ इति संप्रसारणे द्विवचनम् । तथा ‘भूमिः’ च ‘प्रभूषणि’ प्रभवने यद्वा प्रकृष्ट-
भूषणे अवकारे निमित्तभूते सति ‘ईजानम्’ अभिवर्धयति । अपि च ‘देवौ दानादिगुणयुक्तौ’ ‘अश्विनौ
‘ईजानम्’ इष्टवन्तं पुरपं ‘सुभ्रैः’ धनैः ‘अभि’ अवर्धनाम् अभिवर्धयता । वृष्टेरन्तर्माधितव्यर्थात्
छान्दसो लृक् ॥

ता वा मित्रावरुणा धारयर्क्षिती सुपुञ्जेर्पितृत्वता यजामसि ।

युवोः ऋणाय सख्यैरभि स्याम रक्षसः ॥ २ ॥

ता । वाम् । मित्रावरुणा । धारयर्क्षिती इति धारयत्ऽक्षिती । सुऽसुखा । इषितृत्वता । यजामसि ।
युवोः । ऋणाय । सख्यैः । अभि । स्याम । रक्षसः ॥ २ ॥

हे ‘मित्रावरुणा मित्रावरुणौ’ ‘धारयर्क्षिती’ श्रियमाणभूमिकी । यद्वा क्षितिरिति मनुष्यनाम ।
हवींषि धारयन्तः क्षिप्तयो मनुष्या ययोः स्वभूतास्त्वयाविधौ । ‘सुपुञ्जा सुपुञ्जौ सुपुञ्जौ’ वा
‘ता तां’ ‘वा’ युवाम् ‘प्रपितावता इष्टत्वेन । कृतीर्दिवद्वने छान्दसस्तकारोपजनः । यद्वा । भाव-
प्रत्ययान्तात् पुनरपि भावप्रत्ययो विकरणद्वयवत् । इषितृत्वत्वेन प्राप्तव्यत्वेन । हेतौ कृतीषा । यतो

१. अनु.—मैत्रावरुणमाद्या लिङ्गोक्तदेवता न्यहृकुसारिण्यन्त्या । २. त१.२.३.६.८.म१.४.७.८-
‘द्योपान्त्ये च । ३. ग२-त४.५-अ२-धोमघनौ; त१.२.३.७-म१.४.७.८-’ ‘सुपुञ्जौ’ नास्ति ।

युवां देवेषु मध्ये प्राप्तव्यौ ततो हेतोः पयज्ञामसि हविर्भिर्यज्ञामः । 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः । एवं च पयुवोः युवयोः पसर्यैः सखित्वैः । सत्युप्यं । पयज्ञाय कुर्वते यजमानाय । करोतेः शानचि छान्दसो विकरणस्य छुक् । तादर्थ्यं चतुर्थी । यजमानार्थं परशसः यज्ञस्य याघकान् राक्षसान् अभिप्याम अभिभवेम । 'उपसर्गप्रादुभ्याम्' (पा. सू. ८. ३. ८७) ह्यस्ते. सकारस्य पाठम् ॥

अर्घा चिन्नु यद्विधिपामहे वामभि प्रियं रेक्णः पत्यमानाः ।

दृढां वा यत्पुष्यति रेक्णः सम्चारनकिरस्य मघानि ॥ ३ ॥

अर्घ । चित् । तु । यत् । दिर्विपामहे । वाम् । अभि । प्रियम् । रेक्णः । पत्यमानाः ।

दृढान् । वा । यत् । पुष्यति । रेक्णः । सम् । ऊँ इति । आरन् । नकिः । अस् । मघानि ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवाभ्यां युवयोरर्थं यत् यदा विधिपामहे हवींषि धारयामः । यद्वा । 'धिप शब्दे' । वामं युवा स्तुमहे । यथा विधि अनुस्तरमेव पनु क्षिप्रं प्रियम् अभीष्टं रेक्णः । धननामैतत् । धनम् अभि धारयमानाः अभिपतन्तोऽभिप्राप्तुवन्तो भवामः । यद्वान् दृष्टवान् । ददतेऽङिदः क्तु । 'छन्दम्युभयथा' इति वसो. सार्वधानुक्तत्वात् 'आभ्यस्तयोरात्' । इत्याकारलोपः । अत एवैवभावश्च । संहितायां नकारस्य 'दीर्घादङि समानपादे' इति स्वम् । 'आतोऽङि नियम्' इति सानुनासिक आकारः । वाचादृष्टार्थे । हवींषि दत्तवांश्च यत् यो यजमानः रेक्णः धनं पुष्यति धर्षयति अस्य दत्तवतो यजमानस्य मघानि धनानि नकिः समम् आरन् सैषापगच्छति । किन्तु तमेव सर्वदा भज्यते । समित्येतत् अघरेयेतस्यार्थः । उ इति पूरणः । अतेश्छान्दसे लुटि 'सर्तिशास्त्वर्थिभ्यश्च' इति छेरटादेशः । 'ऋतोऽङि गुणः' (पा. सू. ७. ४. १६) ॥

असावुन्यो असुर ह्ययत् द्यौस्त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ।

मूर्धा रथस्य चाकुनैतावतैर्नसान्तकृधुक् ॥ ४ ॥

असौ । अन्यः । असुर । सुयत् । द्यौः । त्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा ।

मूर्धा । रथस्य । चाकुन् । न । एतावता । एनसा । अन्तकृधुक् ॥ ४ ॥

हे असुर तमसः क्षेपक । यद्वा असवः प्राणा । तान् ददाति यनुष्येभ्यः स्वोदयेन प्रयच्छतीत्यसुरः । ईदृश हे मित्र द्यौः पुलोकी देवनासीलादितिवर्षा अभ्यः । 'सुषां मुलुक्' इति द्वितीयायाः स्वादेशः । वरुणापेक्षया अभ्यम् असौ अमुं नमसि दद्यमानं त्वां सुयत् अवृत ॥ 'पृष्ट प्राणिप्रसवे' । छान्दसोऽष्टमावः ॥ हे वरुण त्वं च विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनां राजा असि ईश्वरो भवसि । तादृशयोर्युवयोः रथस्य मूर्धां शिरः चाकुन् अस्मद्यज्ञं कामयते । यद्वा । रथस्य ईदृश-शीलस्य यज्ञस्य मूर्धां न मूर्धेय प्रधानः सोमश्चाकुन् युवां कामयते ॥ 'कन दीतिकान्तिगतितु' । अस्माद्यहलगन्ताच्छान्दसो लृङ् । यत् एवमतः कारणात् अन्तकृधुक् अन्तकृत्य हननशीलस्य राक्षसादेर्यमास्यैव वा द्रोण्या । 'द्रुह जिघांसायाम्' । 'सप्तद्विप' इत्यादिना द्विप् । 'वा द्रुहमुह्युह्णिहाम्' (पा. सू. ८. २. ३३) इति घत्वम् । यन्तावः । ईदृशः य यज्ञः पृतायता एनसा ह्ययत् रिमाणेनापि यापलेषेनापि न युज्यते ॥

अस्मिन्त्स्वेतच्छकपूत एनो ह्रिते मित्रे निर्गतान् हन्ति वीरान् ।

अवोर्वा यदात्तनुष्वर्चः प्रियासु यज्ञियास्वर्वा ॥ ५ ॥

अस्मिन् । सु । एतत् । शकंऽपूते । एनः । हिते । मित्रे । निऽगंतान् । हन्ति । वीरान् ।
अवोः । वा । यत् । धात् । तनूर्ध्व । अवः । प्रियासु । यज्ञियासु । अवी ॥ ५ ॥

योऽयं शक्यतारस्य ऋषिः 'अस्मिन्' 'शकपूते स्थितम्' 'एतत्' 'एनः' पापं शत्रूनां पापकरनायुषं वा 'मित्रे देवे' 'हिते' हिताचरणपरोऽनुकूले सति 'निगतान्' नियन्तव्यान् हननार्थं नियमेन प्राप्तव्यान् 'वीरान्' शत्रून् पुत्रादीन् 'सु' सुष्ठु 'हन्ति' हिनस्ति । अस्मिन्वृषी समवेतं यत्पापं तन्मित्रस्य प्रसादेन तद्दीयेषु वानुषु स्वकार्यं दुःखं जनयतीत्यर्थः । निगतान् । निपूर्वाङ्गमेः कर्मणि निष्ठा । 'गति-रन्तः' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्यम् । कदेत्यत आह । 'अवोः' हविर्भिस्तरपयितुः । अवतेरौगादिक उभ्रत्ययः । तस्य यजमानस्य 'यज्ञियासु' यज्ञार्हासु क्रियासु 'तनूपु' शरीरेषु 'अवी' अभिगमन्ता मित्री वरुणो वा 'यत् यदा' 'अवः' रक्षणं 'धात्' इधाति निदधाति स्थापयति । यद्वा । यदा' अवी अभिगमन्ता स ऋषिः अधितुः रक्षितुर्भिद्रस्य वरुणस्य वा पताहार्हासु प्रियासु तनूपु शरीरेषु अवो हविर्लक्षणमग्रं धात् धारयति । तदानीं मित्रे वरणे वानुहृष्टे सति तदेनो वीरान् हन्तीत्यर्थः ॥

युवोर्हि मातादितिविचेतसा दौर्न भूमिः पर्यसा पुपुतनि ।

अव प्रिया दिदिष्टन् सूरौ निनिक्त रश्मिभिः ॥ ६ ॥

युवोः । हि । माता । अदितिः । विऽचेतसा । दौर्न । न । भूमिः । पर्यसा । पुपुतनि ।

अव । प्रिया । दिदिष्टन् । सूरः । निनिक्त । रश्मिभिः ॥ ६ ॥

हे 'विचेतसा' विशिष्टज्ञानी मित्रावरुणौ 'युवोर्हि' युवयोः खलु 'माता' जननी 'अदितिः' अदीना अण्डजनाया वा भवति । सैव भूमिः । 'इयं वा अदितिः' (सं. सं. १. २. १. १) इति श्रुतेः । 'दौर्न' यया पुलोकः 'पर्यसा' वृष्टपुदकेन सर्वं जगत् पुनाति एवमेषा' सा 'भूमिः' ययसा आनीयेन रसेन हवि-
शामना परिणतेन 'पुपुतनि' परिपवने यजमानानां पापस्य शोधने हेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ पृथग्वादाचारं क्रियन्तादौणादिकः कनिप्रत्ययः । छान्दसं द्विवचनम् । तौ युवानवितिद्वयं यूपं 'प्रिया' प्रियाणि वनानि 'अव' 'दिदिष्टन्' अवाद्मुखमस्मदभिमुखं दिष्टात् दृष्ट ॥ 'दिष्ट' अतिस्त्रेने । अस्माहोदि छान्दसः शपः श्लुः । 'सप्तनहनपनाश्च' इति तशाब्दस्य तवादेशः ॥ अपि च 'सूरः' सूर्यस्य 'रश्मिभिः' किरणैः 'निनिक्त' अस्मान् शोधयत धोषयत वा । 'यिजिद् सौधपोपणदोः' । जौहोत्यादिकः । 'संशारवर्णे' विधिरन्तियः' इति 'निजां' व्रयाणां (पा. सू. ७. १. ७५) इत्यग्न्यामस्य गुणो न क्रियते ॥

युवं क्षेप्तराज्ञावसीदतं तिष्ठद्रयं न धूर्षदं वनर्षदम् ।

ता नः कणूक्यन्तीर्निमेषस्तत्रे अंहसः सुमेधस्तत्रे अंहसः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । अमऽराज्ञौ । असीदतन् । तिष्ठत् । रयन् । न । धुऽसदन् । वनऽसदन् ।

ताः । नः । कणूकऽयन्तीः । नृऽनेर्धः । तत्रे । अंहसः । सुऽमेधः । तत्रे । अंहसः ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ 'युवं' 'हि' युवां खलु 'अमराज्ञौ' अमरा कर्मणा, अवर्षणप्रकाशनादिना राज-
मानौ दीप्यमानौ सन्तौ 'असीदतं' स्वकीये स्थाने निषीदयः आसथे ॥ अम इति कर्मनाम । 'अमः'

१. त-न-'सु' वास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-'समवेतं...नतिरन्तरः' नास्ति ।

३. त-म-यद्वा । ४. त-म-'यदा' वास्ति । ५. ग-त१.२.३.६.७.८-म-एवमेव । ६. ग-त४.५-म२.७-
कनिप्रत्ययः ।

कर्माख्यायां हस्वो नुच्च वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्याप्रोतेः असुन् तस्य नुदागमो धातोर्हस्वश्च । तस्मिन्नुपपदे राजते 'मत्सृद्धिः' इत्यादिना क्विप् । 'धीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः' (पा. म. ६. ३. १०९. ६) इत्यमरः सकारलोपः ॥ तौ मित्रावरणौ षकण्यन्तीः । कणतिः शब्दार्थः । कणनमात्रोशरूपं शब्दनमिच्छन्तीः षताः प्रसिद्धाः शात्रवीः प्रजा अभिभवितुम् । षन संशयर्थं । संप्रति षरथं षतिष्ठत् अभितिष्ठताम् । तिष्ठतेर्ल्यङागमः । 'इत्थं लोपः' इतीकारलोपः । प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । कीदृशं रथम् । षधूर्पदं धूर्पधयोर्वहनदेशे सीदन्तं षवनपदं षनेपूषानेषु क्रीडायां निषीदन्तम् । यद्वा । वनमित्युदकनाम । समुद्रमध्ये हि वरणो निवसति । वने समुद्रोदके निषीदन्तम् । उभयत्रापि धूर्पवत् क्विप् । वनसदमित्यत्र छान्दसः साहितिको रेफोपजनः । हे मित्रावरणौ युवाभ्यां षनृमेधः मम पिता षअंहसः पापात् षतत्रे ररखे रक्षितो बभूव । 'त्रैह् पालने' इत्यस्मात् कर्मणि लिट् । यद्वा उपचाराज्जन्ते जनकशब्दः । नृमेधस्य पुत्रः शक्यतोऽहं पापात् युवाभ्यां तत्रे रक्षितोऽस्मि । षसुमेध अन्योऽपि सुयज्ञो यजमानः षअहसः पापात् षतत्रे युवाभ्यामेवारक्षयत् । 'मीत्रार्थानाम्' (पा. सू. १. ४. १५) इत्यहसोऽपादानसंज्ञा ॥ ॥२०॥

'प्रो पु' इति सप्तम्यै पञ्चमं सूक्तं पित्रवचनपुत्रस्य सुदास आर्पमैश्वरम् । आद्यस्तृचः शावरः । पट्पञ्चाशदक्षरा शकरी । द्वितीयस्तृचो महापाङ्क्तः । षष्टयश्च महापङ्क्तिः । सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं—'प्रो पु सुदा, पैजवनः शावरमहापाङ्क्तावाधौ तृचावभया त्रिष्टुप्' इति । षोडशिशब्द आद्यस्तृचः शसनीयः । सूत्रितं च—'त्रिकुक्तेषु महिषो यथाशिर प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिति तृचावातिच्छन्दसी' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति । महाश्वेते माध्यदिनसवने ब्रह्मशस्त्रेऽनुरूपतृचस्य 'प्रो ष्वस्मै' इत्येका । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिष्यतोऽनुरूप' (वे. भा. ५. १. १) इति ॥

प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूपमर्चत ।

अभीके चिदु लोककृत्संगे समत्सु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता

नर्मन्तामन्युकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ १ ॥

प्रो इति । सु । अस्मै । पुरःऽरथम् । इन्द्राय । शूपम् । अर्चत ।

अभीके । चित् । ऊँ इति । लोकऽकृत् । समऽगे । समत्सु । वृत्रऽहा ।

अस्माकम् । बोधि । चोदिता । नर्मन्ताम् । अन्युकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ १ ॥

ष्वस्मै षइन्द्राय । षष्टयै चतुर्थी । अस्वेन्द्रस्य षपुरोरथं रथस्य पुरः पुरतः । 'पुरोऽप्ययम्' इति गतिर्याद्वतिसमासः । रथस्याग्रतो वर्तमानं षद्वयं बल षसु षप्रो षअर्चत । हे स्तोतारः सुष्ठु प्रपूजयत । ॥ उ इति निपातमसुदायः प्रो इति । 'ओत्' इति प्रगृह्यसंज्ञम् । इन्द्रो विद्योष्यते । समत्सु । समानं माघन्ययेति समदः सप्रामा । आणादिकोऽधिकरणे क्विप् । 'समानस्य छन्दसि' इति समासः । षसमत्सु सप्रामेषु षसंगे संगमनीये शत्रुबले । 'दोऽन्यत्रापि ररयते' (पा. सू. ३. २. ४८) इति गमेट् । षअभीके षचित् अग्न्येऽपि निकटं प्राप्तेऽपि केशाकेश्यवस्थापामपि षलोकः कृत् स्थितिकृत् पलायिता स्थित्वा च षवृत्रहा वृत्राणामावरकाणां हन्ता एवंविधः स इन्द्रः षअस्माकं स्तोतृणां षचोदिता धनानां प्रेरिता सन् षबोधि । अस्माभिः कृतानि परिचरणानि पुष्यताम् ।

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.७.८- 'वनपदं.. निषीदन्त' नास्ति । २. अनु.-नृचो त्रिपुन्यत्वा ।

३. त१.२.३.७-म१.२.८- 'मित्यनुरूपः । ४. ग१-त४.५-म७.८-पालयिता ।

सुधेऽतान्दसे लुहि 'दीपजनसुध' इत्यादिना कर्तरि च्येक्षिणादेशः । 'बहुलं हन्द्दस्यमाह्वयोगेऽपि' इत्यडभावः । अपि च 'अन्यकेषां कुत्सितानामन्येषां शत्रूणाम्' अधि 'धन्वसु धनुःस्वधिरपिता ज्याकाः कुत्सिता ज्या नभन्तां हिंस्वन्तां नदयन्तु । ज्यास्तन्दात् सुरसार्पां प्रागिवाक्कः (पा. सू. ५. ३. ७०; ७४) । 'नभ तुम हिसायाम्' । क्रियादिकः । व्यत्ययेन शप् ॥

त्वं सिन्धूरवासृजोऽधराचो अहन्निहम् ।

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परिं स्वनामहे

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २॥

त्वम् । सिन्धून् । अर्थ । अस्तुजः । अधराचः । अहन् । अहिम् ।

अशत्रुः । इन्द्र । जज्ञिषे । विश्वम् । पुष्यसि । वार्यम् । तम् । त्वा । परिं । स्वनामहे ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ २ ॥

हे 'इन्द्र' 'त्वं' 'सिन्धून्' स्पन्दनशीलान् जलपूरान् 'अधराचः' अधरमधोमुखमज्जतो गन्तुम् 'अवास्तुजः' मेघाक्षिरगमयः । यत्तत्सर्वम् 'अहिम्' अन्तरिक्षे गतं मेघम् 'अहन्' हतवानसि । पद्मा । अहिमागत्य हन्तारं सर्वस्य जगत आभरकं धृन्नगसुरमहन् हतवानसि । अतो हे 'इन्द्र' त्वम् 'अशत्रुः' शत्रुरहितः 'जज्ञिषे' जापसे । न सन्ति शत्रवोऽस्येति बहुमीहो 'नगसुण्याम्' इत्युत्तरपदान्तीदात्-त्वम् । जगैर्हिदि 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः । 'द्विवचनेऽधि' इति स्यानिवजाभाए द्विवचनम् । तथा 'विश्वे सर्वं' 'वार्यं' वरणीयं संभजनीयं धनं 'पुष्यसि' वर्धयसि । 'बृह् संमकौ' । अहलोर्ण्वद् । 'इहवन्दृशंसदुहो ज्यतः' इत्यामुदात्तत्वम् । 'ते तारतां' 'त्वा त्वां' परि 'स्वनामहे' इविभिः स्तुतिभिश्चालिङ्गनं कुर्वः । वशीकुर्वं हवधः । 'स्वन्त्र परिचवहे' । 'दंशसज्ज्वलां शपि' (पा. सू. १. ४. २५) इत्यनुनासिकलोपः । गतमन्यत् ॥

वि पु विश्वा अरातयोऽर्यो नशन्त नो धिर्यः ।

अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्वदिवसु

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ३ ॥

वि । सु । विश्वाः । अरातयः । अर्यः । नशन्तु । नः । धिर्यः ।

अस्ता । अस्ति । शत्रवे । वधम् । यः । नः । इन्द्र । जिघांसति । या । ते । रातिः । दृदिः । वसु ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ ३ ॥

'विश्वाः' सर्वाः 'अरातयः' अदान्यः 'अर्यः' अभिगन्त्यः 'नः' अस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः 'सु' सुषु 'वि' नशन्त विनश्यन्तु । हे इन्द्र त्वदर्यं 'धिर्यः' कर्माणि स्तुतयो वा प्रवर्तन्ताम् । हे 'इन्द्र' 'यः' 'नः' अस्मान् 'जिघांसति' हन्तुमिच्छति । हन्तेः सनि 'अज्जनगमां सनि' इति दीर्घः । 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । तस्यै 'शत्रवे' 'वधं' हननसाधनमायुधम् 'अस्तासि' क्षेप्ता भवसि । 'असु क्षेपणे' । ताच्छीलिक्कृत् । 'वे तव' 'या' 'रातिः' घनप्रदानहेतुर्हस्तः । 'रा दाने' । करणे क्तिन् ।

‘मन्त्रे धूपेपचमनविदमूवीरा उदात्तः’ इति किञ्च उदात्तात्वम् । सा रातिः ष्वसु धनं ष्वदिः अस्मन्त्यं दाता भवतु । ‘आद्यमहन’ इति ददातेः किप्रत्ययः । ‘न लोकाध्यय’ इति वसुशब्दात् पष्ठभावाः । सिद्धमन्यत् ॥

यो न इन्द्राभितो जनो वृकायुरादिदेशति ।

अधस्पदं तमीं कृधि विवाधो असि सासहिर्नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥४॥

यः । नः । इन्द्र । अभितः । जनः । वृकऽयुः । आऽदिदेशति ।

अधऽस्पदम् । तम् । ईम् । कृधि । विऽवाधः । असि । ससहिः ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र यः जनः वृकायुः । वृको हिंसकोऽरण्यश्चा स्तेनो वा । स इवाचरन् जनः अस्मान् अभिताः सर्वतः । आदिदेशति अभिलक्ष्य आपुषान्यतिसृजति । दिशतेल्लज्यहागमः । छान्दसः शपः श्रुः । ‘नान्यस्तस्याधि पिति’ इत्यत्र ‘बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्’ इति वचनात् प्रतिषेधाभावे लघुपधगुणः । ‘अन्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तात्वम् । ‘तमीं तमिमं जनम् अधरपदं पादस्याधस्ताद्वर्तमानं’ कृधि कुरु । करोतेऽछान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘धुग्नुपृकृन्म्यः’ इति हेधिः । यत्तत्सर्वं विवाधः विक्षेपेण वाधिता स्राष्ट्राणां सासहिः अभिभविता च असिः । सिद्धं दोषः ॥

यो न इन्द्राभिदासति सनाभिर्यश्च निष्टयः ।

अथ तस्य बलं तिर महीव धौरघ त्मना नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥५॥

यः । नः । इन्द्र । अभिऽदासति । सऽनाभिः । यः । च । निष्टयः ।

अथ । तस्य । बलम् । तिर । महीऽईव । धौः । अथ । त्मना ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र यः सनाभिः समानजम्मा शत्रुः जनः अस्मान् अभिदासति उपक्षयति यश्च निष्टयः निकृष्टजम्मा अस्मानुपक्षयति ॥ जातार्थं निकृष्टवाधिनो निःशब्दादस्यकारणम् (पा. सू. ४. २. १०४) । ‘इत्यात्तादौ तद्धिते’ (पा. सू. ८. ३. १०१) इति ष्वम् ॥ अथ अनन्तरमेव महीव धौः मही धौरिघ विसृते ष्वस्य सत्रीः बलं त्मना आत्मना । ‘मन्त्रेष्वाद्यादेरागमः’ इत्याकारलोपः । स्वयमेव अथ तिर जहि । अवतिरतिव्यंघकर्मा । गतमन्यत् ॥

वृषमिन्द्र त्वायवः सखित्वमा रमामहे ।

ऋतस्य नः पथा नुयाति विश्वानि दुरिता नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥६॥

वृषम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । सखिऽत्वम् । आ । रमामहे ॥ ऋतस्य । नः । पथा । नय ।

अति । विश्वानि । दुऽऽता । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वरायवः स्वामात्मन इच्छन्तः वयं सखित्वं सखिकर्म यज्ञात्मकम् अथ रमामहे उपक्रमामहे । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य ष्वया मार्गेण । अस्य टलोपः । उदात्तनिवृत्तित्वरेण तृतीयाया

उदात्तत्वम् । ष्विधानि सर्वाणि ष्वुरिता दुरितानि दुर्गमवानि पापानि उत्फलानि च ष्वः अस्मान्
 ष्वति ष्वनय भतिपारय । गतमन्यत् ॥

अस्मभ्यं सु त्वमिन्द्र तां शिक्ष या दोहते प्रति वरं जरित्रे ।

अच्छिद्रोष्ठी पीपयथा नः सहसंधारा पर्यसा मही गौः ॥ ७ ॥

अस्मभ्यम् । सु । त्वम् । इन्द्र । ताम् । शिक्ष । या । दोहते । प्रति । वरम् । जरित्रे ।

अच्छिद्रऽऊज्जी । पीपयत् । यया । नः । सहस्रऽधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ७ ॥

हे ष्वइन्द्र ष्वर्यं ष्वतां गाम् ष्वअस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः ष्वसु ष्वशिक्ष प्रदेहि । शिक्षतिदांनकम् । ष्वया
 गौः ष्वजरित्रे स्तोत्रे ष्ववरं वरणीयं पयः ष्वप्रति ष्वदोहते प्रतिदिनं नैरन्तरेण दुग्धे ॥ इदं 'बहुलं
 छन्दसि' इति शपो सुगभावः । अदुपदेद्यात् उत्सार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पिब्यादनुदात्तात्त्वम् ।
 धातुस्वरः शिष्यते । वरम् । ष्वृम् वरणे' इत्यस्मात् 'ग्रहवृद्धमिश्रिममम' इति कर्मण्यप् ॥ सा प्रता
 ष्वगौः ष्वअच्छिद्रोष्ठी निबिडोधस्का अत एव ष्वसहसंधारा बहुभिः क्षीरधाराभिरपेता ष्वमही महती
 सती ष्वयया ष्वनः अस्मान् ष्वपर्यसा क्षीरेण ष्वपीपयत् प्रवर्धयेत् तथा तां कुर्विति शेषः ॥ 'ओष्यायी
 वृद्धौ' । ष्वयन्ताच्छान्दसो लुङ् । ष्वयपयेन धातोः ष्वभाषः । अहभावश्छान्दसः ॥ ३२१ ॥

'उभे यत्' इति सप्तमं पठं सूक्तं युवनाश्वपुत्रस्य आग्धातुरार्यम् । 'पूर्वेण' इत्यर्थं-
 सहितायाः सप्तम्यास्तु गोधा नाम मक्षवादिभ्यपि । सप्तमी पङ्क्तिः । शिष्टाः पठ्यका महापङ्-
 क्तयः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'उभे यन्मान्धाता यौवनाश्वौ महापाङ्क्तं पङ्क्तिरन्या
 तामध्यधौ गौधापयत्' इति । गतः सूक्तिविनियोगः । चातुर्विधिकेऽहनि माध्दग्दिनेऽष्टावाकस्या-
 यस्तुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'उभे यद्विन्द्र रोदसी भव यत्वं शतक्रतो' (आश्व.
 धौ. ७. १) इति ॥

उभे यद्विन्द्र रोदसी आपुप्राधोपाईव ।

महान्तै त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनां देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ १ ॥

उभे इति । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । आपुप्राधं । उपाऽईव ।

महान्तम् । त्वा । महीनाम् । सम्राजम् । चर्षणीनाम् ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ १ ॥

हे ष्वइन्द्र ष्वउभे ष्वरोदसी धावापुमिष्वयौ ष्वयत् यस्त्वम् ष्वआपप्राध सेजसाम्राजि आपूरयति ।
 'प्रा पूरणे' । आदादिकः । छान्दसो लिट् । ष्वउपाइय पयोषाः स्वभासा सर्वं जगदापूरयति तद्गै ।
 तं ष्वमहीनां महतां देशानामपि ष्वमहान्तम् अधिकं ष्वचर्षणीनां अनुप्याणामपि ष्वसम्राजम् ईश्वरमिन्द्रं
 ष्वत्वा त्वां ष्वदेवी देयनशीला ष्वजनित्री साधु जनयित्री अदितिः ष्वअजीजनत् अजनयत् । जनेभ्यन्तात्
 लुङि चङि रूपमेतत् । यद्यमादेया ष्वजनित्री ईदृशं पुत्रम् ष्वअजीजनत् अतः कारणात् सा ष्वभद्रा
 कस्याणीं प्रशस्ता जाता । जनेभ्यन्तात् साधुकारिणि लृङ् । 'जनिता मन्ये' इतीदादी णिलोपो
 निपात्यते । 'क्रवेभ्यः' इति ङीप् ॥

अव स्म दुर्हणायतो मर्तस्य तनुहि स्थिरम् ।

अधस्पदं तमी कृधि यो अस्मां आदिदैशति

देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ २ ॥

अव । स्म । दुःहणायतः । मर्तस्य । तनुहि । स्थिरम् ।

अधःस्पदम् । तमी । ईम् । कृधि । य. । अस्मान् । आऽदिदैशति ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ २ ॥

‘दुर्हणायतः’ दुःखप्रदं हननमाश्रयतः । ‘मर्तस्य’ मनुष्यस्य शत्रोः । ‘स्थिरं’ दृढं बलम् । ‘अव’
‘तनुहि’ । अवततं नीचीनं कुरु । ‘स्म’ इति पूरकः । ‘तं’ शत्रुम् । ‘ईम्’ एनम् । ‘अधस्पदं’ पादयोरध-
स्तादतमानं । ‘कृधि’ कुरु । ‘यः’ शत्रुः । ‘अस्मानादिदैशति’ जिघांसति । समानमग्यत् ॥

अव त्या बृहतीरियो विश्वश्चन्द्रा अमित्रहन् ।

शचीभिः शक्र धनुहीन्द्र विश्वाभिरुतिभिर्देवी

जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ३ ॥

अव । त्या । बृहती । ईयः । विश्वश्चन्द्रा । अमित्रहन् ।

शचीभिः । शक्र । धनुहि । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ३ ॥

हे । ‘अमित्रहन्’ अमित्राणां शत्रूणां हन्तर्हे । ‘शक्र’ । ‘इन्द्र’ । ‘शचीभिः’ । ‘आत्मीयाभिः’ । ‘शक्तिभिः’ ।
‘आत्मीयैः’ कर्मभिर्वा । ‘त्या’ ताः प्रसिद्धाः । ‘बृहती’ महती । ‘बृहन्महतोरपसंख्यानम्’ इति ङीप्
उदात्तावम् । ‘विश्वश्चन्द्रा’ । विश्वानि सर्वाणि चन्द्राणि हिरण्यानि यासां तादृशी । ‘इत्वाश्चन्द्रो-
त्तरपदे मन्त्रे’ इति सुदागमः । ‘बहुमीही विश्वे सज्जायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तावम् । पूर्वभूताः
‘इय’ अन्नानि । ‘विश्वाभिः’ । ‘सर्वाभिः’ । ‘ऊतिभिः’ । ‘रक्षाभिः’ । ‘सार्धम्’ । ‘अव’ । ‘धनुहि’ अस्मास्ववाहमुप
कम्पय । अस्मदभिमुखं गमयेत्पर्यं । गतमग्यत् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि मास्यदिनेऽध्यावाकस्य ‘अव शरवम्’ इति वृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूर्यं च सूफादावुदाहृतम् ॥

अव यत्वं शतक्रतुविन्द्र विश्वानि धनुषे ।

रयिं न सुन्वते सर्चा सहस्रिणींभिरुतिभिर्देवी

जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ४ ॥

अव । यत् । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र । विश्वानि । धनुषे ।

रयिम् । न । सुन्वते । सर्चा । सहस्रिणींभिः । ऊतिभिः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ४ ॥

हे षतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा इन्द्र सुन्वते सोमामिषं कुर्वते । सुनोतेलंशः शत्रु ।
 'हुम्बुयोः सार्वधातुके' इति यण् । 'शत्रुरनुमः' इति विभक्तेरदात्तत्वम् । ईदृशाय यजमानाय
 'यत् यदा' एवं 'विधानि व्यासान्यधानि धनानि वा' अथ 'पूजुषे अभिगमयसि' इदानीत्ययं ।
 तदा 'रयि' एन रयि च पुत्ररूपं धनं च 'सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिः' उतिभिः रक्षाभिः
 'सवा सह प्रदेहि । गतमन्यत् ॥

अत्र स्वेदाइवाभितो विष्वक्पतन्तु दिघवः ।

दूर्वायाइव तन्तवो व्यस्मेदंतु दुर्मतिर्देवी जनित्र्यजीजनद्भ्रा जनित्र्यजीजनत् ॥५॥

अथ । स्वेदाऽइव । अभितः । विष्वक् । पतन्तु । दिघवः ।

दूर्वायाऽइव । तन्तवः । वि । अस्मत् । एतु । दुःस्मृतिः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भ्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ५ ॥

'स्वेदाइव गात्रात्' स्वेदविन्दव इव 'अभितः सर्वतः' 'दिघवः' योतमानान्यानुधानीन्द्रस्य
 दीप्तयो वा 'विष्वक्' नातामुक्ताः 'अथ' 'पतन्तु' निपतन्तु । 'दूर्वायाइव' 'तन्तवः' । यथा दूर्वाकाण्डा
 बहुराः प्ररोहन्ति एवं बहुशो विलृता दृश्यन्ते । 'दुर्मतिः' दुष्टाभिर्मतिः शत्रुः 'अस्मत्' अस्मत्तः 'वि'
 'एतु' विद्युत् य गच्छतु । गतमन्यत् ॥

दीर्घं दीर्कुशं यथा शक्तिं विमर्षि मन्तुमः ।

पूर्वेण मघयन्पुदाजो वयां यथा यमो देवी जनित्र्यजीजनद्भ्रा जनित्र्यजीजनत् ॥६॥

दीर्घम् । हि । अङ्गिराम् । यथा । शक्तिम् । विमर्षि । मन्तुऽमः ।

पूर्वेण । मघऽवन् । पुदा । अजः । वयाम् । यथा । यमः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भ्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ६ ॥

'दीर्घम्' आगतम् 'अङ्गिरां' सृष्टिं 'यथा' 'विमर्षि' एवमापत्ता 'शक्तिं' हे 'मन्तुमः' । मन्तुर्ज्ञातम् ।
 तद्वत् । 'मनुवसो वः' इति संवृद्धौ नकारस्य स्वरम् । ईदृशेन्द्र 'विमर्षि' धारयसि । 'हुम्बुश्' धारण-
 पोषणयोः । जीहोत्यादिकः । स्त्री 'मृत्रामित्' इत्यभ्यासरथेत्वम् । हे 'मघयन्' धनवधिमन् 'यथा'
 'पूर्वेण' हेतुस्य पूर्वभागे वर्तमानेन 'पुदा' पादेन 'अजः' छागः 'वयां' शाखात्माकर्षति तथा पूर्वोक्तया
 शक्त्यागृह्य 'यमः' शत्रुः निपद्यसि । यमेलेत्यङ्गमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । गतमन्यत् ॥

नकिर्देवा मिनीमसि नकिरा योपयामसि मन्त्रश्रुत्यै चरामसि ।

पक्षेभिरपिपक्षेभिरत्राभि सं रमामहे ॥ ७ ॥

नकिः । देवाः । मिनीमसि । नकिः । आ । योपयामसि । मन्त्रऽश्रुत्यै । चरामसि ।

पक्षेभिः । अपिपक्षेभिः । अत्र । अभि । सम् । रमामहे ॥ ७ ॥

हे 'देवाः' इन्द्रादयः शुष्मद्विषये 'नकिः' 'मिनीमसि' न किमपि हिंस्रम् । 'मीह्' हिंसायाम् ।
 क्रैपादिकः । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः । इदन्तो मसिः । आकारः समुच्चये । 'नकिः' न किञ्च

१. ग-यत्रात् । २. त२.३.७-अ१.२.४.८- 'मंतुमः' नास्ति । ३. त१.२.३.७-अ१.४.८-
 नकिरावः भ२.७-नकिरा ।

‘योपयामसि योपयामः। अननुष्ठानेन विमोहयामः। ‘युप विमोहने’। ॥ तर्हि । ‘मन्त्रधृत्यं मन्त्रेण स्मार्यं धृतौ विधिवाक्ये प्रतिपाद्यं युष्मद्विषयं कर्म तत्’ चरामसि आचरामः। अनुतिष्ठामः। अपि च ‘पक्षेभिः पक्षैः पक्षस्थानीयैः’ स्तुतपक्षैः ‘अपिकक्षेभिः। अपिकक्षो नाम बाह्योर्मध्यभागः। यज्ञस्य अपिकक्षभूतैर्हविर्भिः’ ‘अत्र अस्मिन् यज्ञेऽभितः सर्वतो युमान्’ ‘सं’ ‘रभामहे सम्यगवलम्बामहे ॥ ॥ २२ ॥

‘यस्मिन्’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं यमगोत्रस्य कुमारस्वार्थमानुष्टुभं यमदेवस्यम्। तथा चातुक्रान्तं—‘यस्मिन् कुमारो यामायनो याममानुष्टुभं शु’ इति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबन्ते यमः ।

अत्रा नो विस्पतिः पिता पुराणां अनु वेनति ॥ १ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । सुपलाशे । देवैः । समुपिबन्ते । यमः ।

अत्र । न । विस्पतिः । पिता । पुराणान् । अनु । वेनति ॥ १ ॥

‘वृक्षे । लुप्तोदममेतत् । वृक्षवत्’ ‘सुपलाशो शोभनपलाशोपेते शोभनोद्यानमहिता । यद्वा । शोभनपणोपेते वृक्षे । तारशाल्य वृक्षस्य मूलं यर्थाण्यजनितध्रमापनोदनेन सुखकरं भवति तद्वत् सुखकरे’ ‘यस्मिन् स्थाने’ ‘देवैः परिजनभूतैः’ ‘यमः नियन्ता वैषस्वतः’ ‘सपिबन्ते सह भुङ्क्ते’^१। पिबतीत्यर्थः । ‘विस्पतिः विद्या प्रज्ञानामधिपतिः’ ‘पिता’ ‘नः’। इत्ययमेव बहुवचनम् । मम नचिकेतसो^२ जनको वाज्रधवसः ‘अत्र अस्मिन् यमस्य स्थाने’ ‘पुराणान् पुरातनान्’ अत्र चिरकालं निवसतः पितृन् ‘अनु’ तेषां पश्चात् तत्समीपे निवसत्प्रवयमिति ‘वेनति मां कामयते । नचिकेता नाम कुमारो वाज्रधवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सन् यमं दृष्ट्वा प्रमाद्य पुनरपीमं लोकाजगाम । अयमर्थ इदमादिर्कर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते । यद्वा । कुमारो नाम नचिकेतसोऽग्न्यः कश्चिदपि । यच्छतीति यम आदित्यः । तमनेन सूक्तेन तुष्टाव । सुपलाशो वृक्ष इव यस्मिन् बोधने स्थाने यम आदित्यो देवैः^३। दीप्यन्तीति देवा रश्मयः । तैः संपिबन्ते सगच्छते । उपसर्गवशात् पिबतिरत्र^४ गत्यर्थः । इत्ययमेनात्मनैवदम् । अत्र अस्मिन् स्थाने स्थितो विस्पतिर्विद्यां प्रज्ञानां प्रकाशनप्रवर्णनादिना पालयिता^५ प्राणात्मना सर्वेषां जनकः स आदित्यः पुराणाश्चिरतनान् स्तोतृन् नोऽस्मानपि वेनति अनुप्राह्यत्वेन कामयते । यद्वा । अत्र स्थाने स्थितान् नोऽस्माकं पुराणान् पूर्वपुराणानु वेनति अनुक्रमेण कामयते ॥

पुराणां अनुवेनेन्तं चरन्तं पापयोमुया ।

असुपन्नम्पचाकशं तस्मा अस्पृह्यं पुनः ॥ २ ॥

पुराणान् । अनुवेनेन्तम् । चरन्तम् । पापया । अमुया ।

असुपन् । अभि । अचाकशम् । तस्मै । अस्पृह्यम् । पुनरिति ॥ २ ॥

‘पुराणान् पुरातनान् पितृन्’ ‘अनुवेनेन्तं’ माभ्यनुगतं कामयमानम् ‘अमुया अनया’ ‘पापया’ निरुष्टया शुद्धया सह ‘चरन्तं’ वर्तमानं पितरं वाज्रधवमम् ‘असुपन्’ सुप्तेन जीवन्तं मां मृत्युसमीपं प्रेक्षीयुक्तवानिति मानसेनोपतापेन युक्तः सन् प्रथमम् ‘अभ्यचाकशम्’ । अयं पश्यतिकर्मा । अभ्य-

१ अनु.-दि । २. त. १. २. ३. ६. ७. ८-म-‘ भुङ्क्ते...नचिकेतसः’ नास्ति । ३. त-म-‘ देवैः’ नास्ति । ४. ग. त. १. २. ३. ६. ७. ८-म-‘ पिबतिरत्र ..... पालयिता’ नास्ति ।

पश्यम् । 'अनुन् मानस उपतापे' । कण्डूवादिः । 'पुनः पश्चात् तस्मा अष्टहयं पितुराज्ञया तं मृत्युं प्राप्नुमैच्छम् । 'सृष्ट इप्सायाम्' । सुरादिरदन्तः । 'सृष्टेरीप्सितः' (पा. सू. १.४.३६) इति संप्रदानसंज्ञायां तच्छब्दाच्चतुर्थी । यद्वा । पुराणान् चिरंतनान् स्तोतृन् पूर्वपुरुषान् पितृन् वा अनु-
वेनन्तमनुक्रमेण कामयमानं चरन्तम् उदयास्तनयाम्भ्यो दिवि परिवर्तमानमनया पापया निकृष्टया
स्तोतुमसमर्थां बुद्धया असूयन् । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । परकीयगुणेषु दोषानाविष्कुर्वन्नभ्य-
चाकृताम् । अयमपि कश्चिदिति सामान्यरूपेणाभ्यपश्यत् । इदानीं तु पुनस्तस्यादित्यस्य माहात्म्यं
जानन् तस्मा अष्टहयम् । तमेवादित्यं स्तुतिभिः परिचरणात्मकैः कर्मभिश्च प्राप्नुमैच्छम् ॥

यं कुमारं नवं रथमचक्रं मनसाकृणोः ।

एकैयं विश्वतुः प्राञ्चमपश्यन्नधि तिष्ठसि ॥ ३ ॥

यम् । कुमार । नवम् । रथम् । अचक्रम् । मनसा । अकृणोः ।

एकैऽईषम् । विश्वतः । प्राञ्चम् । अपश्यन् । अधि । तिष्ठसि ॥ ३ ॥

नधिकेतःसंज्ञं कुमारं यमोऽनयोत्तरया च प्रकीर्णयति^१ । हे कुमार नवम् अभिनवमितः
पूर्वमष्टम् । अभिनवत्वमेव व्यनक्ति । 'अचक्रं चक्ररहितं तम्' 'एकैषम्' एकेषा यस्य तादृशं तथापि
'विश्वतः सर्वतः' 'प्राञ्चं प्रक्षेणाद्भ्यन्तं गच्छन्तं' यं 'रथं' 'मनसाकृणोः मत्समीपं प्रतिगमनाय अत्य-
वसापात्मकमीदृशं यं रथमकरोः कृत्वा' च 'अपश्यन् कर्णव्याकर्तव्यविभागमजानन्' 'अधि' 'तिष्ठसि
रथमारोहसि । यद्वा । स्तोतारं कुमारारथमृषिमादित्यः प्रत्यक्षः सन् देहात्मनोर्विभक्तं बोधयति । हे
कुमार ऋषे चक्ररहितम् एकैषम् । एकः प्राग ईपास्यानीयो यस्य । ईदृशमभिनवं सर्वतो गच्छन्तं
शरीरात्मकं यं रथं मनसान्तःकरणेन अकृणोः अकरोः । संकटपात्रमक्रेण मनसा हि कामो जायते^२ ।
सत्यां हि कामनायां पुण्यपापात्मकं कर्म क्रियते । तेन च भोगप्रदानायेदं शरीरमारम्यत इति परं-
परया मनसः शरीरनिष्पादकत्वम् । तं शरीरात्मकं रथमपश्यन्नजानन् । 'लक्षणोद्भवोः' (पा. सू.
३.२.१२६) इति हेतोः शत्रुप्रत्ययः । मत्स्वरूपापरिज्ञानाद्देतोरधि तिष्ठसि । भोगायतनत्वेन स्वीकृतोपि

यं कुमारं प्रार्वर्तयो रथं विप्रैर्म्यस्परि ।

तं सामानु प्रार्वर्तु समितो नाज्याहितम् ॥ ४ ॥

यम् । कुमार । प्र । अर्वर्तयः । रथम् । विप्रैर्म्यः । परि ।

तम् । सार्व । अनु । प्र । अर्वर्तु । सग् । इतः । नावि । आऽहितम् ॥ ४ ॥

हे कुमार नधिकेतः यं पूर्वोक्तमधिष्ठितं रथं प्रार्वर्तयः मत्समीपं ग्रन्थगमयः विप्रैर्म्यः
मेधाविम्यः 'परि उपरि' मूलोके वर्तमानानां मेधाविनां बान्धवानामुपरिष्ठात् । अन्तरिक्ष इत्यर्थः ।
'पञ्चम्याः परावप्यर्थे' इति विसर्जनीयस्य सात्वम् । 'तं रथं' 'साम पित्रा कृते सान्त्वनं यमसमीपं
गत्वा एवमेव स्वया वक्तव्यमिति प्रत्यागमनकारणमुपायोपदेशनम्' 'अनु' 'प्रार्वर्तु' । 'इतः' अस्मा-
होकादन्वगच्छ । कर्मभूतम् । 'नावि नौवत्तरणसाधनायां बुद्धौ' 'सम्' 'आहितं सम्यग्वृतम् । यद्वा ।

१. त-४.५-जानन्नहं । २. ग-त-३.६.७.८-म-आप्नुमैच्छं । ३. त-४.५-प्रकीर्णयति । ४. त-म-
'तमेकैयं' नास्ति । ५. त-१.२.३.६.७.८-३१.२.४.८-कृत्वा वा । ६. त-म-वर्तव्यविभाग' ।
७. त-म-अन्यते । ८. त-म-'कर्म ... .. शरीरात्मकं' नास्ति ।

हे कुमार कथं च शरीरात्मकं रथमधिष्ठितं प्रावर्तयः संसारे प्रवर्तितवानसि मेधाविनां मध्ये तं रथमनु
साम् । उपलक्षणमेतत् । ऋक्मामादिसंग्रहं स्तोत्रं नावि भौवत्तारविभ्या वाचि वेदात्मिकायां समाहितं
सम्यक्प्रतिपाद्यत्वेन हितं कर्म च इतः अस्माहोक्तान्^१ प्रावर्तत प्रवृत्तमभूत् । इत्यमात्मस्वरूपापरि-
ज्ञानेन शरीरबन्धने तेन^२ कर्तव्यं व्यवहारजातं चोक्तम् । अथ तु मत्तज्ञानादिस्वरूपमकर्तारं परमा-
त्मानं यदि स्वामतया साक्षात्करोति तदोक्तं^३ न संभवतीत्यभिप्रायः ॥

कः कुमारमजनयद्रथं को निर्वर्तयत् ।

कः स्विच्छदय नो ब्रूयादनुदेयी यथामवत् ॥ ५ ॥

कः । कुमारम् । अजनयत् । रथम् । क । नि । अर्जयत् ।

कः । स्विच्छत् । तत् । अथ । न । ब्रूयात् । अनुदेयी । यथा । अभवत् ॥ ५ ॥

१कः पुरुषः इमं १कुमारमजनयत् । अधिक्षेपे किञ्चिदः । ईदृश^४ बालं यमसमीपं ग्रहिण्वन्
कथं पिता समीचीनः स्यात् । तत्प्रवहास्ताम् । १कः वा पुरुषोऽस्य बालस्य यमसमीपं प्रतिगमनाय
तं १रथं १निर्वर्तयत् निर्वर्तितवान्^५ । नोऽपि मूर्ख इत्यर्थः । १यथा येन प्रकारेणार्थं कुमारः, १अनु-
देयी अनुदातव्यः १अभवत् भवति १तत् तदनुगुणं वचनमुपयुक्तयनम् १अथ अस्मिन् काले १न.
अस्माकं १कः १स्विच्छ को नाम १ब्रूयात् अभिदध्यात् । प्रथमं यमसमीपं गत्वा पश्चात् ततो निर्गम-
नोपायं ब्रुवन्नि न प्राश्न इत्यर्थः । अथवा । कुमाराख्य क्षयिरात्मनः सार्वभौम्यमवगच्छन् स्वव्यति-
रिक्तस्यान्यस्यासंभवं किञ्चाभेदाक्षेपवाचिना दर्शयति । कुमारं मां कः पिताजनयत् । न कीऽपि । 'अत्रो
मिष्य' शाश्वतः ' (क. ड. २.१८) इति श्रुत्युत्तरूपोऽहं भवामि । कश्च शरीरात्मकं रथं निर्वर्तयत्
निर्वर्तयति । मम्यतिरिक्तस्य निर्वर्तयितुरभावात् तथा निर्वर्त्यस्यान्यस्यासंभवाच्च । अथ अस्मिन्
काले सार्वभौम्यानुभवदशायां तं तं प्रकारं कः स्विच्छ को नाम नोऽस्माकं ब्रूयात् यथा येन प्रकारेण
अनुदेयी अनुदातव्यः मम्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता अभवत् भवति । स प्रकारोऽपि दुर्वचन इत्यर्थः ॥

यथामवदनुदेयी ततो अग्रमजायत ।

पुरस्ताद्बुध आततः पृथ्वाभिरयणं कृतम् ॥ ६ ॥

यथा । अभवत् । अनुदेयी । ततः । अग्रम् । अजायत ।

पुरस्तात् । बुधः । आततः । पृथ्वात् । निः १अयनम् । कृतम् ॥ ६ ॥

१अनुदेयी अनुदातव्यः १यथा येन प्रकारेण पितृप्रभुत्वं अर्थं कुमारे यमेन दत्तः १अभवत्
भवति तथा १ततः तस्माद्वाजयन्तात् पितुः १अग्रं यमसमीपं गच्छेति वचनस्याप्रतो वर्तमानं नचिके-
तसा यमेन सह वदितव्यं 'तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच' (तै. ब्रा ३.११.८.२) इत्यादिकं
प्राज्ञगान्तरीकम् १अजायत प्रादुरभवत् । पितोपदिष्टवानित्यर्थः । १पुरस्तात् ततः पूर्वं १बुधः
उक्तस्याग्रस्य मूलभूतं यमस्य गृहं प्रतिगच्छ इति वचनम् १आततः अतिविस्तृतमासीत् । अतः तद-
वाजयन्परिहारमिति १पश्चात् क्रोधं परित्यज्य १निरयणं तस्माद्यमाधिर्गमनोपायं १कृतं विप्राचरितम् ।
यद्वा । अनुदेयी आत्मानमनु दातव्यात्मस्वरूपव्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता यथामवत् भवति तदनुगुणं

१. गत-म-अस्मिन् लोके । २. त म-च तेन । ३. ग त १.२.३.५ ६.७ ८-म-तस्योक्तः; त-
तस्योक्तः । ४. त-म-कीदृश । ५. त-म-निर्वर्तितवान् ।

ततस्तस्मान्मायाविशिष्टादतमनोऽग्रं स्रष्टव्यस्य विकारजातस्याद्यं मनस्तत्त्वं सिद्ध्यकारणमजायत उदपद्यन । पुरस्तात् सृष्टेः प्रागवस्थायां बुध्नो मूलमण्याकृतं मायात्मकं कारणमेवाततः । आ समस्ता ए ततं विस्तृतमासीत् । पश्चाच्चमस उत्पत्त्यनन्तरं निरयणं तद्गतानां कार्याणां तस्मान् कारणास्त्रिगमनं घटपटादिभेदेन स्वरूपाल्पमनं^१ कृतम् । मक्षणा निर्मितम् । तथा मृद्विकारो घटादिर्गुदोऽन्यो न भवति । आदित्यानुग्रहात् मल्लभावं प्राप्तस्य मम विकारः प्रपञ्चो मदन्यो न भवतीति व्यतिरिक्तस्य^२ पिपादेराक्षेपः पूर्वोक्तः समर्थितः ॥

इदं यमस्य सादनं देवमानं यदुच्यते ।

इयमस्य धम्यते नाळीर्यं गीभिः परिष्कृतः ॥ ७ ॥

इदम् । यमस्य । सदनम् । देवऽमानम् । यत् । उच्यते ।

इयम् । अस्य । धम्यते । नाळीः । अयम् । गीऽभिः । परिष्कृतः ॥ ७ ॥

१ इदं यमस्य नियन्त्रादित्यस्य वैवस्वतस्य वा १ सदनं स्थानम् । छान्दसाः साहितिको दीर्घः । १ यत् सदनं १ देवमानं देवनिर्मितमिति १ उच्यते सर्वत्र अभिधीयते । यद्वा । देवानां रस्मीनां निर्माणसाधनमिति गीयते । १ अस्य यमस्य प्रीणनाय १ इयं १ नाळीः वाद्यविशेषो^३ वेणुः १ धम्यते वाद्यते । यद्वा । नाळीति वाङ्मास । इयं स्तुतिरूपा वागस्य प्रीणनाय धम्यते उच्यते । एवं सति १ अयं यमः १ गीभिः स्तुतिभिः १ परिष्कृतः अलङ्कृतोऽभूत् । 'संपर्युषेभ्यः' इति सुडातामः । 'परिनिभिभ्यः' इति षभम् । 'गतिरमन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २३ ॥

'केशी' इति सप्तर्षमष्टमं सूक्ष्मप्रिसूर्यवायुदेवताकम्^४ । वातरश्मनपुत्रा जूतिवातजुतिप्रभृतयः प्रसूयं क्रमेणपैय । तथा चानुक्रान्त—'केशी मुनयो वातरश्ना जूतिवर्तजुतिविमजुतिर्दृष्टपाणकः करिमत एतदा स्रष्टव्यश्चैत्रक्याः केशिनम्' इति । गतो विनियोगः ॥

केश्यर्गि केशी विप्रं केशी विभर्ति रोदसी ।

केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ १ ॥

केशी । अग्निम् । केशी । त्रिम् । केशी । विभर्ति । रोदसी इति ।

केशी । विश्वम् । स्व । दृशे । केशी । इदम् । ज्योतिः । उच्यते ॥ १ ॥

केशाः केशस्थानीया रश्मयः । तद्वन्तः केशिनोऽग्निर्यायुः सूर्यश्च । एते त्रयः स्तूयन्ते । १ केशी रश्मिभिर्युक्तः प्रकाशमानो वा सूर्यः १ अग्निः १ विभर्ति । हविर्भिः पोषयति धारयति वा । कालविशेषे क्षमेः पोषणाय होमः । स च कालविशेषः सूर्यगत्यधीन इति सूर्य एव विभर्तीत्युच्यते । तथा १ विप्रम् । उदकनामैतत् । उदक रश्मिभिर्घर्मसमय आह्वनमयमेव १ केशी विभर्ति विश्वेषुम् । तथा १ रोदसी छायादृष्टिभ्यो अपि अयमेव विभर्ति । अपि च १ विश्वं व्याप्ते १ दृक् सर्वं जगत् १ दृशे दर्शनाय अयमेव १ केशी करोति । प्रकाशयतीत्यर्थः । इत्यमहानुभावः केशी को नामेत्यत आह । १ इदं दृश्यमानं मण्डलस्थं यत् १ ज्योतिः १ इदम् एव १ केशी इति १ उच्यते । नान्य इत्यर्थः ॥

मुनयो वातरश्नाः पिशङ्गा वसते मला ।

वातस्यानु भ्राजि यन्ति यद्देवासो अविक्षत ॥ २ ॥

मुनयः । वार्तऽरशनाः । पिशङ्गा । वसन्ते । मर्ता ।

वार्तस्य । अनु । ध्राजिम् । युन्ति । यत् । देवासः । अर्विश्चन ॥ २ ॥

‘वार्तरशना. वार्तरशनस्य पुत्रा. ‘मुनयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनो जूतिवान्मृतिप्रभृतयः
‘पिशङ्गा पिशङ्गानि कपिलवर्णानि ‘मल्ला मलिनानि वल्कलरूपाणि वामानि ‘वसन्ते आच्छादयन्ति ।
‘वस आच्छादने’ । आदादिक. । ईदृशास्ते ‘यत् यदा ‘देवास. देवा. तपसो महिम्ना दीप्यमाना.
सन्तः ‘अविक्षत देवतास्वरूप प्राविशन् । विरोलुङि शल इगुपधादनिटः कम् । व्यस्यधेनात्मने-
पदम् । तदा ते ‘वार्तस्य वायो ‘ध्राजि गतिम् ‘अनु ‘यन्ति अनुगच्छन्ति । प्रागोपासनया प्राण-
रूपिणो वायुभावा प्रपञ्चा इत्यर्थः ॥

उन्मदिता मौनैयेन वार्ता आ तस्थिमा वयम् ।

शरीरेऽस्माकं यूयं मर्तासो अभि पश्यथ ॥ ३ ॥

उत्तऽमदिताः । मौनैयेन । वार्तान् । आ । तस्थिम् । वयम् ।

शरीरा । इत् । अस्माकम् । यूयम् । मर्तास. । अभि । पश्यथ ॥ ३ ॥

‘मौनैयेन मुनिभावेन लौकिकम्वन्वयहारविमर्जनेन^१ ‘उन्मदिताः उन्मत्ता उन्मत्तवद्वा-
चरन्तः । यद्वा । उत्कृष्टं मद् हर्षं प्राप्ता^२ । ‘वयम् ‘वार्तान् वायून्स्माभिरपास्यमानान् ‘आ ‘तस्थिमा
आस्थितवन्तः । हे ‘मर्तास’ मनुष्या^३ ‘अस्माकं ‘शरीरेत् शरीराण्येष ‘यूयं केवलम् ‘अभि
‘पश्यथ । नास्मान्^४ । पतो वय नीरूपेण वायुना सायुज्यं प्राप्ताः ॥

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचारकशत् ।

मुनिर्देवस्यदेवस्य सौकुल्याय सखा हितः ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षेण । पतति । विश्वा । रूपा । अवचारकशत् ।

मुनिः । देवस्यऽदेवस्य । सौकुल्याय । सखा । हितः ॥ ४ ॥

‘मुनि अस्वर्चो ब्रह्मा वृषाणक ऋषिर्वानरूपतो सूर्यामर्ता वा तत्तदुपासनया प्रातः सन् ‘अन्त-
रिक्षेण आकाशेन ‘पतति गच्छति । किं कुर्वन् । ‘विश्वा विश्वानि सर्वानि रूपाणि रूपधर्माणानि पदार्थ-
जातानि ‘अवचारकशत् अभिपश्यन् स्वतेजसा दर्शयन् । तथा ‘देवस्यदेवस्य । ‘निम्नवीज्ययो’
इति द्विवचनम् । ‘अनुदात्तं च’ इति परस्याग्रेहितस्यानुदात्तत्वम् । सर्वस्यापि देवस्य ‘सखा
सखिभूतः अत एव ‘सौकुल्याय । सुष्ठु देवानुद्दिश्य क्रियमाणं यागात्मकं कर्मं सुष्ठुतम् । तस्य भावाय
सम्यगनुष्ठापनाय ‘हित’ निहितः स्थापितो भवति ॥

वार्तस्याश्चो वायोः सखायो देवर्षितो मुनिः ।

उमौ समुद्रावा क्षेति यश्च पूर्वं उतापरः ॥ ५ ॥

वार्तस्य । अश्व. । वायो । सखा । अयो इति । देवऽईप्तिन. । मुनिः ।

उमौ । समुद्रौ । आ । क्षेति । य. । च । पूर्वं । उत । अपर. ॥ ५ ॥

‘वातस्य वायोर्गतिरिव’ अथः स्यात्तः । यद्वा । वायोः अस्मिता ओक्ता । वायुरेव तत्साधार
हर्म्यः । भत एव ‘वायोः’ सखा मित्रभूतः ‘अथो अपि च’ देवेभ्यः देवेन घोटनानेन वायुना
सूयेण वा हविः प्राप्तः^१ । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशो ‘मुनिः करिकृतात्प
क्षविहक्तप्रकारेण वायुरूपः सूर्यस्यो वा सन्’ उभौ ‘समुद्रौ’ उदयो ‘आ’ क्षेति अभिगच्छति ।
‘क्षि निवासगतयोः’ । छान्दसो विकरणस्य लुक् । कौ तौ समुद्रौ । ‘अथ’ पूर्वः समुद्रः । उतगन्ध-
वायौ । यत्र ‘अपरः समुद्रः’ ॥

अप्सरसां गन्धर्वाणां भृगाणां चरणे चरन् ।

केशी केतस्य विद्वान्सखा स्वादुर्मुदिन्तमः ॥ ६ ॥

अप्सरसाम् । गन्धर्वाणाम् । भृगाणाम् । चरणे । चरन् ।

केशी । केतस्य । विद्वान् । सखा । स्वादुः । मुदिन्तमः ॥ ६ ॥

‘अप्सरसां देवस्त्रीणां’ गन्धर्वाणां ‘चरणे संचारभूते दिव्यन्तरिक्षे च तथा’ ‘भृगाणां सिंहा-
दीनां संचारस्थले पृथिव्यां’ चरन् स्याप्य संचरन् ‘केशी अग्निर्वायुः सूर्यो वा’ ‘केनस्य ज्ञातव्यस्य
सर्वस्वार्थज्ञातस्य’ विद्वान् यद्वा ज्ञातव्यस्यास्यपरेतत्तस्य ‘सखा विद्वान्’ भविष्योपात् सर्वं ज्ञानम्
‘स्वादुः स्वाद्विषा’ रसविषा सर्वस्य रसस्योपादकः अत एव ‘अदिन्तमः’ नाद्विषुत्तमो भवति ।
‘नादस्य’ इति जुडागमः ॥

वायुरस्मा उपामन्यत्पिनष्टि स्मा कुनन्तमा ।

केशी विपस्य पात्रेण यद्वृत्रेणापिबत्सह ॥ ७ ॥

वायुः । अस्मै । उप । अमन्यत् । पिनष्टि । स्म । कुनन्तमा ।

केशी । विरस्य । पात्रेण । यत् । वृत्रेण । अपिबत् । सह ॥ ७ ॥

‘केशी रश्मिमयिष्णुः सूर्यः’ ‘वृत्रेण वृद्धपुत्रेण मरुत्तमेन । यद्वा । ‘रुद्रो वा एव यदग्निः’
(तै. सं. ५.४.३.१) इति धवणाद्रुद्रो वैद्युताग्निः । तेन ‘सह वर्तमानो’ विपस्य । उद्वृत्तानैतत् ।
‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानः बाह्यतुल्यर्थे पठ्यते । विपमुदके ‘पात्रेण पानसाधनेन
रश्मिजालेन’ यद् यदा^१ ‘अपिबत् पिबति तदा’ ‘अस्मै केशिने’ ‘वायुः’ उपामन्यत् । भूगते सर्वं
रसमुपमममति । यद्वा । यदापिबत् पीतवान् भवति तदा सूर्यमण्डले घनोभूतमस्य तदुदके वायुर-
मममति । मन्थनेन वैद्युताग्निनालोडयति । तथा ‘कुनन्तमा’ कुन्तितमपि मृगं नमपित्री स्वयं नमदि-
महाशया स्वतन्त्रा नाप्यमिका वाक् ‘पिनष्टि’ स्म । यथाघस्तात् खवति तथा चूर्णीकरोति । स्तेति
मतिदौ । कुपूर्वाक्षमपतेः पचाद्यचि ‘यद्योऽचि च’ इति यद्यो लुक् । यायादिनोत्तरपदान्ते-
दात्तारवम् ॥ २४ ॥

‘उत देवाः’ इति सप्तचं नवमं सूक्तमानुषुषं वैश्वदेवं भरद्वाजकश्यपगोतनाग्निविश्वामित्र-
जमदग्निदक्षिष्ठा इति क्रमेण ग्रन्थचक्रपथः । तथा चानुक्रामम्—‘उत देवा’ महर्षय एकैर्वा वैश्व-
देवम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

उत देवा अवहितं देवा उभयथा पुनः । उतागंश्चकुपं देवा जीवयथा पुनः ॥ १॥

उत । देवाः । अवहितम् । देवाः । उत । नयय । पुनरिति । उत । आर्गः ।
चक्रुर्म । देवाः । देवाः । जीवयथ । पुनरिति ॥ १ ॥

उत^१ अपि च हे देवाः अवहितम् उन्नयय^२ । उत अपि च हे देवाः वभाग-
भपराधं चक्रुर्न कृतवन्तं मां तस्मादागसो रक्षत । हे देवाः रक्षित्वा च पुनः पश्चात् जीवयथ
चिरजीविनं कुरुत ॥

द्वाविमौ वातौ वात आ सिन्धोरा परावतः ।

दक्षं ते अन्य आ वातु परान्यो वातु यद्रपः ॥ २ ॥

द्वौ । इमौ । वातौ । वातु । आ । सिन्धोः । आ । परावतः ।

दक्षम् । ते । अन्यः । आ । वातु । परा । अन्य । वातु । यत् । रपः ॥ २ ॥

इमौ दृश्यमानौ द्वौ वातौ पुरोवातः पश्चाद्वातश्च आ सिन्धोः आ समुद्रात् । मर्षादाया-
माकारः । यद्वा आ परावतः समुद्रादपि यो दूरदेशः तं देशमवधीकृत्य वातः गच्छतः । 'वा
गतिगन्धनयोः' । आदादिकः । तयोर्वातयोः अभ्यः एको हे स्तोत । एते तव दक्षं यत्नम् आ
वातु भागमयतु । अभ्यः च स्वदीय यद्गृह पापं तत् परा वातु परागमयतु ॥

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः ।

त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईर्यसे ॥ ३ ॥

आ । वात । वाहि । भेषजम् । वि । वात । वाहि । यत् । रपः ।

त्वम् । हि । विश्वभेषजः । देवानाम् । दूत । ईर्यसे ॥ ३ ॥

हे वात भेषजं सुखं म्याधुपशामनमीषधं वा आ वाहि आगमय । हे वात यद्गृहः
अहमदीयं पापं तत् वि वाहि विगमय । अस्मत्तो विधेयम् । एवं हि खलु देवानां वृत्तः
विश्वभेषजः । विश्वानि भेषजानि यस्मिन् । 'बहुव्रीही विश्वं संशायाम्' इति पूर्वपदागतोदात्तात् ।
ईत्ताश्च सन् ईर्यसे सततं गच्छसि ॥ 'ईह गतौ' । दैवादिक । इयनो निस्वात् 'मिन्यादिनिमित्तम्'
हायापुदात्तात् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

आ त्वागमं शंतांतिभिरथो अरिष्टतांतिभिः ।

दक्षं ते भद्रमामार्गं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥ ४ ॥

आ । त्वा । अगमम् । शंतांतिभिः । अपो इति । अरिष्टतांतिभिः ।

दक्षम् । ते । भद्रम् । आ । मार्गम् । परा । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ॥ ४ ॥

१. ग-उतापि च हे देवाः अवहितमधोनिहितं पुनयोधयय दारिद्र्यपीडितमानं कुरुषु, त.१.५.
५.१.८- 'उत ... उन्नयय' नारिः; त-उतापि च हे देवा यूय अवहितं दारिद्र्येणाघः पातितं मां
परयतेति शेषः । हे देवा. मां दृष्ट्वा पुनः पश्चात् उन्नयय उदरत उत्कृष्टं स्थानं प्रापयतेत्यर्थः; म-उतापि
च हे देवा अवहितः ।

हे स्तोतः 'यथा त्वां' शंतातिभिः सुसर्करैः 'अथो अपि च' अरिष्टतातिभिः अहिनास्त्रैश्च
रक्षणैः 'आ' अगमम् आगतवानस्मि । 'शिवशमरिष्टस्य को' (पा. सु. ४. ४. १४३)
इत्युभयत्र तातिरूपस्ययः । 'लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । अपि च 'अद्' कल्याणं 'ते
स्य' दक्षं बलम् 'आभाषंम्' आहार्यं वायुसकाशादानैषम् । तथा 'ते' तव 'यक्ष्मं' रोगं च 'परा'
'सुवामि विनाशयामि ॥

त्रायन्तामिह देवास्त्रायतां मृतां गुणः ।

त्रायन्तां विश्वा भूतानि यथायमेरपा असेत् ॥ ५ ॥

त्रायन्ताम् । इह । देवाः । त्रायन्ताम् । मृताम् । गुणः ।

त्रायन्ताम् । विश्वा । भूतानि । यथा । अयम् । अरपाः । असेत् ॥ ५ ॥

'इह' अस्मिन् देशे सर्वे 'देवाः' त्रायन्ताम् अस्मान् पालयन्ताम् । तथा 'मृतां' शणा
संघः स 'त्रायताम्' । 'विश्वा' विश्वानि सर्वाण्यन्यानि च 'भूतानि' भूतजातानि 'त्रायन्ताम्'
अस्मान् रक्षन्तु । 'यथायम्' अस्मदीयः क्षरीरादि' 'अरपाः' असत् पापरहितो भवति तथेत्यर्थः ।
रप इति पापनाम । गजा बहुमीहां 'ननुसुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्तेल्लेखकाग्र' ।
'पावघाभ्याम्' (पा. सु. ८. १. ३६) इति निघाताभावः ॥

आप इदा उं भेषजीरापो अमीवचातनीः ।

आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥ ६ ॥

आपः । इव । धे । उं इति । भेषजीः । आपः । अमीवचातनीः ।

आपः । सर्वस्य । भेषजीः । ताः । ते । कृण्वन्तु । भेषजम् ॥ ६ ॥

'आप' 'इद्वै आप एव खलु' भेषजीः भेषजभूताः । स्नानपात्रादिना सुखहेतवः । यद्वा ।
ओषधिरूपेण परिणता रोगोपशमनहेतवी भवन्ति । 'केवलमात्मक' (पा. सु. ४. १. २०)
इत्यादिना भेषजशब्दात् ङीप् । उदात्तमिदृशस्वरूपेण ङीप् उदात्तत्वम् । जसि 'वा छन्दसि' इति
पूर्वमचर्णङीर्भावम् । यत एवमतः कारणात् 'आपः' 'अमीवचातनीः' अमीवचातन्यः रोगाणां नाश-
यिन्यो भवन्ति । चातयतिर्वधकर्मा । किंच 'आपः' 'सर्वस्य' प्राणिजातस्य 'भेषजीः' भेषजभूता
भवन्ति न कतिपयस्य । 'ताः' तथाविधा आपः 'ते' तव 'भेषजं' 'कृण्वन्तु' कुर्वन्तु ॥

हस्ताभ्यां दशशाखाम्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी ।

अनामपितुभ्यां त्वा ताम्यां त्वोर्प स्पृशामसि ॥ ७ ॥

हस्ताभ्याम् । दशशाखाम्याम् । जिह्वा । वाचः । पुरःऽगवी ।

अनामपितुभ्याम् । त्वा । ताम्याम् । त्वा । उर्प । स्पृशामसि ॥ ७ ॥

'दशशाखाम्यां' दशाङ्गुलयः शाखाभूता ययोः तादृशाम्यां प्रजापतेः 'हस्ताभ्यां' सृज्यमाना
'जिह्वा' रमना 'वाच' शब्दस्य 'पुरोगवी' पुरतो गन्त्री जाता । यत्र यत्र शब्दस्तत्र सर्वत्र तस्य

शब्दस्योच्चारणाय पुरतो व्याधियत इत्यर्थः । 'अनामयितुम्या' सम्यगागम्यहेतुभ्यां 'ताभ्यां हस्ताभ्यां हे स्तोत. 'एवा स्वाम्' 'उप' 'स्पृशामि उपस्पृशाम् । इदन्तो मसि' । 'एवा इति पुनरभिः पादपूर्णायां ॥ २५ ॥

'तव त्वे' इति षट्च दशमं मूकमुत्पन्नाश्च पुत्रस्याङ्गाख्यस्यापि जागतमैन्द्रम् । तथा चानु-
क्रान्ते—'तव त्वे षट्च औरयो जागतम्' इति । गतो विनियोगः ॥

तव त्वे इन्द्रं सख्येषु बह्वयं क्रतुं मन्वाना व्यदर्दिरुर्वलम् ।

यत्रो दशस्यनुपसो रिणश्चपः कुत्साय मन्मन्त्रह्यश्च दंसयः ॥ १ ॥

तव । त्वे । इन्द्र । सख्येषु । बह्वय । क्रतुम् । मन्वाना । वि । अदर्दिरु । वलम् ।

यत्र । दशस्यन् । उपसः । रिणश्च । अपः । कुत्साय । मन्मन् । अर्ह । च । दंसयः ॥ १ ॥

हे इन्द्र 'तव' 'सख्येषु सखिष्वेषु तासु' 'त्वे' ते प्रसिद्धाः 'बह्वयः' बौद्धारो हविषां स्तुतीनां वा अत एव 'क्रतुं यज्ञं' 'मन्वाना' अवबुध्यमानाः 'अद्विरस' 'वल' गवामपहृतास्तेतस्संज्ञकमसुरं 'व्यदर्दिरु' अत्यर्थं रुददरयन् । 'वृ विदारणे' । अस्मान् यद्गुह्यगन्तात् लुहि 'सिजम्बस्त' इति श्रेष्ठः । 'तुसि च' इति गुणः । व्यत्ययेनेष्वम् । अपि च 'यत्र यस्मिन् काले' 'मन्मन्' मन्मनि स्तोत्रे सति 'कुत्साय' महर्षये 'उपसः' उपकालान् वृत्रेणावृतावात् पूर्वमसप्रायास्तद्वपनोदनेन 'दशस्यन्' प्रयच्छन् तथा 'अपः' वृत्रेणावृतान्युदकानि च 'रिणश्च' तस्माद्भिर्गमयन् वर्तसे । 'री गतिरेपणयोः' । क्रैयादिकः । 'प्यादीनां हस्वत्वम् । तदानीम् 'अह' भदेर्द्वयस्य 'च' 'दंसय' कर्माणि वितथान्यासक्षित्यर्थः ॥

अवोसुजः प्रस्वः श्वश्रयो गिरीनुदाज उसा अपिषो मधु प्रियम् ।

अवर्धयो वनिनो अस्य दंससा शुशोच सूर्यं क्रतुजातया गिरा ॥ २ ॥

अव । असुज । प्रस्वः । श्वश्रयः । गिरीन् । उत् । आज । उसा । अपिष । मधु । प्रियम् ।

अवर्धयः । वनिनः । अस्य । दंससा । शुशोच । सूर्यं । क्रतुजातया । गिरा ॥ २ ॥

हे इन्द्र 'प्रस्वः' प्रसृतिर्जन्म । तदेतुभूता अप 'अवासुज' । आवरकामेधादयः पातित-
वानसि । तथा 'गिरीन्' पर्वतान् 'वलेन' गोमतो बिलस्य पिधानाय 'निहितान्' 'श्वश्रय' अगमयः ।
अपैरसीरित्यर्थः । 'श्वि गर्ता' । अस्मान् यद्गुह्यगन्तालुहि 'बहुलं छन्दस्यमाद्योगोऽपि' इत्यहभावः ।
'समानवाक्ये' निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् पूर्व-
पदस्यासमानवाक्यगतत्वेनास्य 'तिहृदतिहः' इति निघाताभावः । तथा बलसुरेण बिले निहिता
'उसाः' गाः पर्वतभेदानान्तरम् 'उदाज' उदगमयः । ततः पयोद्व्याज्यादिकं 'प्रियम्' अनुकूलं
'मधु' मधुरं हविः 'अपिषः' पीतवानसि । यद्वा । अयणसाधनासु तासु गोवागतासु यजमानैः
प्रियमभीष्टं मधु सोमात्मकमपिष- पिबसि । तथा 'वनिनः' यन्मन्त्रद्वान् वृक्षान् । यद्वा । वनमित्यु-
दकनाम । तस्युक्तान् समुद्रान् । 'अवर्धय' वृष्टिप्रदानेन वर्धयसि । 'क्रतुजातया' क्रतुं यज्ञम् । तदर्थं
जाते जन्म पर्यायः तथा 'गिरा' वेदादिमकया वाचा स्तुयमानस्य 'अस्य' इन्द्रस्य 'दंससा' कर्मणा

आवृण्वतो वृत्रादेरपि नोदनात्मकेन सूर्यः शुशोच नमसि प्रदिदीपे । यद्वा । कृतजातया निरेति
सूर्यस्यैव विशेषणम् । त्रयीरूपया वाचा प्रदीप्यत इत्यर्थः । ' ऋग्भिः पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते ' (तै.
भा. ३. १२. १. १) इत्यादिकं तैत्तिरीयकमग्राह्यस्यम् ॥ शुशोचैत्यस्य पदापरत्वेऽपि पादा-
दित्वापदादाविति पर्युदासस्यानुवृत्तेर्निघाताभावः ॥

वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिवो विदद्दासाय प्रतिमानमार्थः ।

दृळ्हानि पित्रोरसुरस्य मायिन इन्द्रो व्यास्यचक्रवाँ ऋजिश्चना ॥ ३ ॥

वि । सूर्यः । मध्ये । अमुचत् । रथम् । दिवः । विदत् । दासाय । प्रतिमानम् । अर्थः ।
दृळ्हानि । पित्रोः । असुरस्य । मायिनः । इन्द्रः । वि । आस्यत् । चक्रुऽवान् । ऋजिश्चना ॥ ३ ॥

विदयः शुलोक्तस्य मध्ये सूर्यः आदित्यः रथं प्रस्थानाय वि । अमुचत् विमुक्तवान् ।
मुचेर्लुङि लुङित्वात् स्फेरहत्वैः । ऋदिति चेत् उच्यते । यदा आर्यः ऋग्भिः इन्द्रः दासाय उप-
क्षपयित्वा वृत्रादेयै प्रतिमानं प्रतिकृतिं प्रतीकारं विदत् वेति जानाति । अलभत वा । अपि च
मायिनः मायाविनः ॥ मायाशब्दस्य ग्रीष्मादिसु पाठान् ' ग्रीष्मादिभ्यश्च ' इतीतिप्रत्ययः ॥ पित्रोः
पुत्रास्तः असुरस्य दृळ्हानि इदानीं स्थिराणि पुराणि बलानि वा ऋजिश्चना राजर्षिणा चक्रवान्
सत्यं कुर्वन् इन्द्रः व्यास्यत् व्यक्षिपत् । विविधमाक्षितवान् । व्यनीनशब्दित्यर्थः । ' अनु क्षेपणे ' ॥

अनाष्ट्रानि धृषितो व्यास्यन्निर्धोरदेवाँ अमृणदयास्यः ।

मासेव सूर्यो वसु पुर्वमा ददे गृणानः शत्रूरशृणाद्विरुक्मता ॥ ४ ॥

अनाष्ट्रानि । धृषितः । वि । आस्यत् । निऽधीन् । अदेवान् । अमृणत् । अयास्यः ।
माताऽदेव । सूर्यः । वसु । पुर्वम् । आ । ददे । गृणानः । शत्रून् । अशृणात् । विरुक्मता ॥ ४ ॥

धृषितः शत्रूणां धर्षयिता प्रगल्भ इन्द्रः अनाष्ट्रानि इतः पूर्वं शत्रुभिरप्रष्ट्रानि अवाधिता-
भ्यसुरबलानि व्यास्यत् व्याक्षिप्तवान् । तथा अयास्यः अयासनीयश्चादयितुमशक्यः । यद्वा ।
अयास्योऽङ्गिराः । स्तोत्रवाचिना शब्देन स्तुत्यो ऋक्षते । अयास्येनर्षिणा स्तुत्य इन्द्रः निधीन्
अनुर्निमित्तात् धनसमूहान् । यद्वा । निघातृभित्तरो बलानो धारयितुन् अदेवान् देवविरोधिनाऽ-
सुरान् अमृणत् अहिंसीन् । ' मृण हिंसायाम् ' । लौदादिकः । अपि च सूर्यः मासेव मासेदेव ।
' पश्य ' इत्यादिना मासशब्दस्य मात्मावः । स यथा मासयिसेणेन औमान् रत्नानादिते तथा
पुर्वम् असुराणां पुत्रि भवम् । ' अवे छन्दसि ' इति यत् । ' हलि च ' इति दीर्घस्य ' न भक्षु-
राम् ' (पा. सू. ८. २. ७९) इति प्रतिषेधः । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ईदृशं वसु धनम्
आ ददे आदते स्म ॥ ' आहो दोऽनास्यविहरणे ' इत्यात्मनिपदम् । तथा गृणानः स्तोत्रभिः
स्तुयमानः सन् ॥ व्यरमयेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ शत्रून् शतयितुन्सुरान् विरुक्मता विरोचमायेन
वज्रेण अमृणत् अहिंसीत् ॥

अयुद्धसेनो विम्वा विभिन्दता दाशद्वृहा तुज्यानि तेजते ।

इन्द्रस्य वज्रादविभेदभिश्चयः प्राक्रामच्छुन्ध्यूरजहादुपा अनः ॥ ५ ॥

अयुद्धसेनः । विऽम्वा । विऽभिन्दता । दाशत् । वृज्हा । तुज्यानि । तेजते ।
इन्द्रस्य । वज्रात् । अविभेत् । अभिऽक्षयः । प्र । अक्रामत् । शुन्ध्युः । अजहात् । उपाः । अनः ॥ ५ ॥

विभ्रवा विभ्रुना व्यासेन विभिन्दता विदारयता एवंविधेनापि परकीयवलेन वयमुद्धतेनः
अग्रहन्तेनः । यद्वा । विभ्रवा विमुक्त्यासो विभिन्दता इत्युच्यते विदारयता वज्रेण । वृत्रहा वृत्रं
हतवान् एवंविध इन्द्रः वृदाशब्दं दाशति । स्तोत्रम्यो धनं प्रयच्छति । 'दानं दाने' । लेट्प्रयोगः ।
तथा वृत्तानि प्रेषाणि शत्रुबलानि जेत्यते तन्करोति अकरोति । 'तिज निदाने' । यद्वा । शत्रून्
प्रति प्रेषाण्यायुधानि जेत्येति निश्चयति तीक्ष्णीकरोति । ईदृशस्य इन्द्रस्य वभिभयः अभितो हिसकात्
वज्रात् सर्वं शत्रुजातम् वभिभेत् भीतिं प्राप्नोत् । एवमसुरेभ्यश्च निरस्तेषु शुभ्रप्युः
शोधयितादित्यः प्रक्रामत् जगत्प्रकाशनाय गन्तुं प्रक्रान्तवान् । वृषाः उपोदेयता च वभनः
स्वकीयं दाकटं रथम् वभजहात् गन्तुं पर्यत्यजत् । 'ओहात् त्यागे' ॥

एता त्वा ते श्रुत्यानि केवला यदेक एकमकृणोरयज्ञम् ।

मासां विधानमदधा अधि दधि त्वया विभिन्नं भरति प्रधि पिता ॥ ६ ॥

एता । त्वा । ते । श्रुत्यानि । केवला । यत् । एकं । एकम् । अकृणोः । अयज्ञम् ।

माताम् । विऽधानम् । अदधाः । अधि । दधि । त्वया । विऽभिन्नम् । भरति । प्रऽधिम् । पिता ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एता तानि जेते तव स्वदीपानि धीर्यकर्माणि एता एतान्येव केवला केवलानि
श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तुत्यर्हाणि । ज्ञान्यदीपानि । कानि पुनस्तानि । एका असहायस्त्वम्
एकं प्रधानभूतम् अवयव यज्ञरहितमसुरम् अकृणोः अहिसीरिति यत् एतदेकं कर्म ॥
'कृषि हिसाकरणयोश्च' । अत्र हिसार्थः । इतिवाचुम् । 'धिविकृण्वोरश्च' इत्युपसर्गोऽकारान्ता-
देशश्च । तस्यै लोपे सति स्थानिवद्भावात्पूषधगुणाभावः ॥ तथा मासा मासानाम् ॥ 'पदम्'
इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । 'अकिदम्' इत्यादिना विभक्तेरदत्तत्वम् ॥ मासानां विधानं
विधातार कर्तारं सूर्यम् वधि यधि पुलोक उपरि अदधाः आधारय ॥ विद्वांश्च दधातेः 'हृय-
त्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ल्युट् ॥ इदमपरं कर्म । तथा पिता पालको पुलोकः विभिन्नं विदारितं
पुत्राद्विभक्तं प्रधि रथचक्रस्य पार्श्वम् । पार्श्वकले प्रधि इत्युच्यते । ईदृशं सूर्यरथसंनिधिर्न प्रथिमन्यै-
धोरधितुमशक्यं एतथा एव भरति धारयति । इदमपरं कर्म । एतत्प्रवृत्तीनि त्वया कृतानि कर्माणि
परिपोषसाधारणानि सर्वदा स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

'सूर्यरश्मिः' इति पदचमेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः ऋषिः । च पूर्वजं
नृपेभ्यः सवितारं स्तुतवान् उत्तरेण स्वात्मानम् । अतः प्रथमतश्च सविता देवता द्वितीयस्य गन्धर्वः ।
तथा चानुक्रान्तः—'सूर्यरश्मिर्देवगन्धर्वो विश्वावसुरात्मानमस्तौ पूर्वार्धे सवितारम्' इति । गतो
विनियोगः ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदया अर्जसम् ।

तस्य पुषा प्रसुवे याति विद्वान्तसंपश्यन्विश्या भुर्वनानि गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यरश्मिः । हरिऽकेशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उदः । अयान् । अर्जसम् ।

तस्य । पुषा । प्रऽसुवे । याति । विद्वान् । संपश्यन् । विश्वा । भुर्वनानि । गोपाः ॥ १ ॥

१. त-अ-स्तुत्यार्हाणि । २. त-म१.२.४.८-एवं । ३. ग-त४.५-तस्यातो लोपे; त१.२.१.५.
८-म२.८-तस्य योगे; म१-तस्यालोपे, म४-तस्यालोपे । ४. अनु.-पूर्वार्धः ।

सूर्यरश्मिः । उपसः प्रादुर्भावानन्तरं सूर्यस्योदयात् पूर्वं यः कालस्तस्य कालस्याभिमानो देवः सवितेत्युच्यते । 'सूर्यरश्मिः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिरेव रश्मिमयस्य स तथोक्तः 'हरि-
केशः हरयो हरणशीला हरितवर्णा वा केशाः केशस्थानीयाः प्रकाशमाना वा दीप्तयो यस्य ईदृशः
'सविता सर्वस्य प्रेरको देवः 'पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि 'अजस्रम्' अनवरतं 'ज्योतिः तेजः 'उदयान्
उद्याति उद्गमयति ॥ यातेरन्तर्भावितव्ययात् छान्दसो लङ् । न्यस्येन बहुवचनम् । 'संहितायां
'दीर्घादिति समानपादे' इति नकारस्य रत्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः ॥
'तस्य सवितुः प्रसवे प्रेरणेऽनुज्ञाया सत्यां 'विद्वान् जानन् 'गोपाः गोपायिता रक्षिता 'पूषा षोषको
देव आदित्यः 'याति नभसि गच्छति । किं कुर्वन् । 'विश्वा विश्वानि सर्वाणि 'भुवनानि भूत-
जातानि 'संपश्यन् सम्यक् प्रकाशयन् ॥

नृचक्षा एष द्विचो मध्य आस्त आपप्रिवात्रोदसी अन्तरिक्षम् ।

स विश्वाचीरभि चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ २ ॥

नृऽचक्षाः । एषः । द्विचः । मध्ये । आस्ते । आपप्रिऽधान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।
सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । केतुम् ॥ २ ॥

'नृचक्षाः नृन् मनुष्यान् पश्यन् यद्वा नृभिर्नैतृभिः रश्मिभिः प्रकाशमानः 'पूषः सविता 'दिवः
शुलोकस्य 'मध्ये 'आस्ते निधीयति । किं कुर्वन् । 'रोदसी बाष्पाद्युष्मिन् 'अन्तरिक्षं च 'आपप्रिवाद्
स्वतेजसा आपूरयन् ॥ 'मा पूरणे' । अस्माच्छान्दसो लिङ् । 'कसुश्च' इति तस्य कसुरादेशः ।
'पत्स्वेकानादसाम्' इतीडागमः ॥ 'सः देवः 'विश्वाचीः विश्वमख्यन्तीः सर्वस्यापिनीः प्राच्यादि-
महादिशः 'अभि 'चष्टे प्रकाशयति । तथा 'घृताचीः घृतं वीक्षं रूपमख्यन्तीः आग्नेय्यादिविदिशश्च
प्रकाशयति ॥ अन्तेः किनन्तात् 'अन्तेऽप्योपसंस्तानम्' इति ङीप् । ततो मसंज्ञायाम् 'अचः'
इत्यकारलोपे 'ची' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते 'ची' इति पूर्वस्याच
उदात्तत्वम् ॥ तथा 'पूर्वं पूर्वभागं 'केतुं प्रज्ञापनीयम् 'अपरं पृष्ठभागं 'च 'अन्तरा अन्तरालं च अभि
चष्टे प्रकाशयति ॥

रायो बुध्नः संगमनो वयनां विश्वा रूपाभि चष्टे शचीभिः ।

देवइव सविता सत्यधुर्मेन्द्रो न तस्थी समरे धनानाम् ॥ ३ ॥

रायः । बुध्नः । सम्ऽगमनः । वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ।

देवः ईव । सविता । सत्यधुर्मा । इन्द्रः । न । तस्थी । सम्ऽअरे । धनानाम् ॥ ३ ॥

'रायः धनस्य 'बुध्नः बन्धको मूलभूतो वा ॥ 'ऊदिदम्' इत्यादिना रैशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥
तथा 'वसूनां धनानां 'संगमनः संगमयिता प्रापयिता ईदृशः सविता 'शचीभिः दीप्तिभिः
'विश्वा 'रूपा सर्वाणि रूपाणि निरूपणीयानि पदार्थजातानि 'अभि 'चष्टे अभिवश्यति । प्रकाश-
यति । अपि च 'देवइव अयं 'सविता सावको देवः 'सत्यधुर्मा सत्यमवितथं धर्मं धारणं धारण-
हेतुभूतं कर्म वा यस्य तादृशो भवति । तथा 'इन्द्रो 'न इन्द्र इव 'धनानां 'समरे संग्रामे सम्यक्-
प्रापणे 'तस्थी । अयं सविता उद्युक्तः संस्तिष्ठति ॥

विश्वावसुं सोम गन्धर्वमापो ददृशुषीस्तद्वृतेना व्यायन् ।

तदन्ववैदिन्द्रो ररहाण आसां परि सूर्यस्य परिधीरपश्यत् ॥ ३ ॥

विश्वऽवसुम् । सोम । गन्धर्वम् । आप । ददृशुषी । तत् । कृतेन । वि । आयन् ।

तत् । अनुऽअवैत् । इन्द्रः । ररहाणः । आसाम् । परि । सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥ ३ ॥

हे ऽसोम त्वया सहितं ऽगन्धर्वं गीतरूपा गां शब्द धारयन्तं ऽविश्वावसुम् एतन्मत्सं माम् । उच्यते तच्छ्रुनेयं ऽन्ववैदिन्द्रो ररहाणः । यन् ऽआपः समतीवरां तया ऽददृशुषी दृष्टवान् ॥ इति हिन्द्रः ऋतुः । 'उगितश्च' इति ङीष् । 'वसो' संप्रसारणम्' इति सप्रसारणम् । जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदेशः ॥ 'तत्' तदानीम् । 'कृतेन यज्ञेन हेतुना' ऽव्यायन् विविधमगच्छन् यष्टृभूताः । 'तत्' गमनम् । 'आमाम्' अयां । 'ररहाणः' गमयिता । 'इन्द्र' । 'अन्ववैन्' अन्वबुध्यन् । 'तुद्धा' च 'तुष्ट' यत् । 'प्रत्य' इति ऽसूर्यस्य ऽपरिधीन् परितो धीयमानान् प्राच्यादिदिग्भागान् । 'परि' ऽअपश्यन् परितो दृष्टवान् ॥

विश्वावसुराभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः ।

यद्वा धा सत्यमुत यन्न विन्न धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वऽवसु । अभि । तत् । न । गृणातु । दिव्य । गन्धर्व । रजसः । विऽमानः ।

यत् । धा । घृ । सत्यम् । उन । यत् । न । विन्न ।

धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । न । अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वावसुः । गन्धर्वः । नः । अस्माकं । यत् । अभि । गृणातु अभिमुखं ब्रवीतु ॥ 'गृ' शब्दे । 'कैयादिकः । 'आदित्यान्' इत्य् ॥ कीदृशः । 'दिव्यः' दिवि भवः तथा 'रजसः' उदकस्य 'विमानः' निर्माता । 'किं पुनस्तत्' । 'यद्वा' यद्य यच्च खलु । 'सत्यम्' अवितर्कं यथार्थफलं कर्मजातम् । 'उतशब्द-
धार्थं' । 'यत्' च 'न' । 'विन्न' न जानीमः । 'तदुभयं ब्रवीतिरपर्य' ॥ 'अवि' वृत्तुषः । 'इत्यादिना' यशब्दस्य साहितिको दीर्घः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे विश्वावसो ऽधियः कर्माणि ऽहिन्वानः मोमेन प्रवर्धयन् ॥ 'हि गतीं वृद्धी च' । यद्वा । धियः स्तुतीर्हिन्वानः प्राप्नुवन् । नः अस्माकं । 'धियः' इत् कर्माण्येव वृद्धीरेव वा । 'अव्याः' रक्ष ॥

सस्त्रिमविन्दुचरणे नदीनामपावृणोदुरो अश्मन्नजानाम् ।

प्रासां गन्धर्वो अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परि जानादहीनाम् ॥ ६ ॥

सस्त्रिम् । अविन्दत् । चरणे । नदीनाम् । अर्प । अमृगोत् । दुर । अश्मऽन्नजानाम् ।

प्र । आसाम् । गन्धर्वः । अमृतानि । वोचत् । इन्द्रः । दक्षम् । परि । जानात् । अहीनाम् ॥ ६ ॥

'सस्त्रिम्' अस्त्रि संस्नात प्रकृष्य सर्वस्य जगतः स्नापयितारं मेघम् । 'प्ला शोवे' । 'आरामहन' इति किन्प्रत्ययः । लिङ्ब्रज्जावात् द्विवचनम् । 'नदीनां' शब्दकारिणीनामपां । 'चरणे' संचरणस्थानेऽन्तरिक्षे । 'अविन्दत्' । इन्द्रोऽलभत । लब्ध्वा च । 'अश्मन्नजानाम्' । अश्ना व्याप्तो मेघः । तत्र यजन्तीनाम् । यद्वा । मेघो यज्ञो गोष्ठ निवासस्थानं यामां तादृशीनाम् । अयां

दुरः द्वाराणि मेघाग्निर्गमनप्रदेशान् अपावृणोत् अपावृतवान् । यद्वा । अश्मसु शिलासु घ्नन्तीनां गच्छन्तीनां व्यासगमनानां वा नदीनां गङ्गायमुनादीनां चरणे संचरणे प्रवहणे निमित्तभूते सति तदर्थमिन्द्रः सरितं मेघमविन्दत् अलभत । लब्ध्वा चान्तर्गतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरो द्वाराणि अपावृणोत् अपावृतवान् । तथैव आसीं नदीनाम् अमृतानि अमरणसाधकानि^१ बद्धानि गन्धर्वः गोर्वैज्रस्य धर्ता विश्वावसुरुक्तेण वर्तमानः इन्द्रः प्र वोचत् प्रप्रवीति । प्रवीदुमनुजानाति । तथा दक्षम् । दक्षायुदकं प्रयच्छतीति दक्षो वर्षणसमर्थो मेघः । तादृशं मेघम् अहीनां मेघानां मध्ये पपरि जानात् परितः सर्वतो जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' । लेख्याद्वागमः । 'ज्ञाजनीर्जा' इति जादेशः ॥ ॥ २७ ॥

'अग्ने तव' इति पञ्चर्षं द्वादशं सूक्तम् । पावकगुणविशिष्टोऽग्निरूपिः । दुष्टाग्निर्देवता । आद्या विष्टारपङ्क्तिरष्टकद्वादशकष्टकवती । अथ सितः सतोष्टुहायः 'अयुर्जा जागती' (अनु. ८. ४) इति लक्षणेपेताः । पञ्चस्युपरिष्टाऽऽयोतिः । पष्टी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्ने तवाग्निः पावक आमेर्यं विष्टारपङ्क्तिस्तितः सतोष्टुहाय उपरिष्टाऽऽयोतिः' इति । महामत आग्निमारुतस्य इदं सूक्तं त्तोत्रियानुरूपार्थम् । तमेव पञ्चमारण्यके चित्रितम् (ऐ. भा. ५. ३. २) ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महि आजन्ते अर्चयो विभावसो ।

बृहद्भानो शर्वसा वाजमुक्थ्यं^१ दधासि द्राशुपे कवे ॥ १ ॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महि । आजन्ते । अर्चयः । विभावसो इति विभावसो ।

बृहद्भानो इति बृहत्भानो । शर्वसा । वाजम् । उक्थ्यम् । दधासि । द्राशुपे । कवे ॥ १ ॥

हे अग्ने अतव वयः अक्षं अश्रवः श्रवणीयं प्रशस्यम् । हविरात्मकस्य तस्य मन्त्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तावान् । अग्नेषु मध्ये तवैवाक्षं श्रेष्ठमित्यर्थः । हे विभावसो । विशिष्टा हीतिविभा । सैष वसु धनं यस्य तादृशमे अर्चयः दीप्तयः महि महत् बहुलं अजन्ते दीप्यन्ते । 'आनु वीती' । अनुदातेत् । औपादिकः । हे बृहद्भानो प्रौढदीप्ते अक्वे कान्तदर्शिकमे पूर्वमहानुभायस्त्वं पावसा बलेनोपेतम् उपक्थ्यं प्रशस्यम् । यद्वा । उक्थो यज्ञः । तद्योग्यं वाजम् अक्षं दाशुपे हवीषि दत्तवते पजमानाय दधासि दधासि प्रयच्छसि ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उर्दियरिं भानुना ।

पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पुणक्षि रोदसी उमे ॥ २ ॥

पावकवर्चाः । शुक्रवर्चाः । अनूनवर्चाः । उत् । इयरिं । भानुना ।

पुत्रः । मातरा । विञ्चरन् । उपे । अवसि । पुणक्षि । रोदसी इति । उमे इति ॥ २ ॥

पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः शुक्रवर्चाः निर्मलतेजस्कः अनूनवर्चाः संपूर्णतेजस्कः । हे अग्ने ईदृशस्त्वं भानुना तेजसा उर्दियरिं उत्पृच्छसि । 'अ त गतो' । जौहोऽयादिकः । 'अर्ति-पिपर्योअ' इत्यय्यासश्चेत्वम् । स त्वं पुत्रः सन् मातरा भानुभूते^२ अरण्या विचरन् उपावसने विदोषेण भानुवन् उपवसति उपगतान् यजमानान् रक्षसि । तथा उमे श्रोदसी प्रावाष्टधियो पुणक्षि संयोजयसि । हविषा एतेषां वृष्टेयं लोकं च पूरयसीत्यर्थः । 'वृष्टी संपर्के' । रीधादिकः^३ ॥

१. ग-भ-२-साधनानि । २. ग-दावाष्टधियो विचरन् सन् उपावसि उपरक्षसि । उमे रोदसी प्रावाष्टधियो पुणक्षि तेजसा पूरयसि । पूमेनामुं लोकं पूरयति वृष्टयेमे इति वाजसनेयकं ।

ऊर्जो नपाजातवेदः सुगृह्णस्तिभिर्मन्दस्व धीतिभिर्हितः ।

त्वे ह्यः सं दधुर्भूरिर्वर्षसश्चित्रोत्तयो वामजाताः ॥ ३ ॥

ऊर्जः । नपात् । जातवेदः । सुगृह्णस्तिभिः । मन्दस्व । धीतिभिः । हित ।

त्वे इति । ह्यः । सम् । दधुः । भूरिर्वर्षसः । चित्रऽऊर्जस्य । वामऽजाता ॥ ३ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपात् ऊर्जः अस्वस्य पार्थिवस्यारण्यदेः पुत्र हे ऽजातवेदः जातानां वेदितारो ऽसुगृह्णस्तिभिः अस्माभिः कियमाणैः । ऽमन्दस्व मन्दस्व । तथा ऽधीतिभिः कर्मभिरस्माभिः कियमाणैः अभिहोत्रादिभिः । ऽहितः मुहितः नृत्तो भव । अयि च ऽभूरिर्वर्षसः । वर्ष इति रूपनाम । बहुविध-
रूपाः । ऽचित्रोत्तयः चित्रा विचित्रोत्तिस्त्वृत्तिर्वासा तास्तयोक्ताः । ऽवामजाताः वामं वननीयं जातं
जन्म वासां तादृशीः । ऽह्यः अत्रानि हविल्लेभ्रगानि । ऽश्वे स्वश्वेव । ऽसः । ऽदधुः सद्यते । सम्पद्यते इति
पजमानाः । यद्वा । भूरिर्वर्षस इत्यादिकं कर्तृविशेषणम् । नदनीं चित्रोत्तय इत्यस्य विचित्रप्रभा
इति योग्यम् ॥

इरज्यन्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायो अमर्त्य ।

स दर्शितस्य वपुषो वि राजसि पुणक्षि सानसि क्रतुम् ॥ ४ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुभिः । अस्मे इति । रायः । अमर्त्य ।

सः । दर्शितस्य । वपुषः । वि । राजसि । पुणक्षि । सानसिम् । क्रतुम् ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽजन्तुभिः जाते । जन्तुभिः सह । इरज्यन् इत्येनं स्वर्षां कुर्वन् । ' इरज् इत्याद्याम् ' ।
कण्वादि । यद्वा इरज्यतिरर्थकम् । जन्तुभिर्जायमानैरात्मीयैस्तेजोभिः इरज्यन् ईश्वरो भवन् ।
हे ऽअमर्त्य मरगरहितऽअग्ने । ऽअस्मे अस्माकम् । ' सुपां सुलुक् ' इति षष्ठ्याः शोभादेशः । ' रायः
धनानि । प्रथयस्व विस्तारय । रयिषां दद्यात् इत्यनेन स्थाने व्यत्ययेन जम् । शमो वा व्यत्ययेन
' ऊडिदम् ' इति चिन्मक्युदात्तत्वं न क्रियते । ऽसः एवं । ऽदर्शनस्य दर्शनीयस्य । ऽवपुषः तेजो-
मयस्य शरीरस्य । वि । राजसि । तृतीयाम् षष्ठी वा । ईश्वरेण शरीरेण विशेषेण दीप्यते । यद्वा ।
राजतिरर्थकम् । वपुषि रिति रूपनाम । दर्शनीयेन रूपेण वि राजसि विशेषेण ईति ।
अत एव । सानसि संभजनीय । ऽक्रतुं कर्म । ऽपुणक्षि अस्माभिः संप्रचयसि । फलेन वा संयोजयसि ॥

इष्कृतीरमप्सरस्य प्रचेतमं क्षयन्तं राघंसो महः ।

राति वामस्य सुभगां मुहीमिषं दधाति सानसि रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कृतीरम् । अप्सरस्य । प्रचेतसम् । क्षयन्तम् । राघंसः । महः ।

रातिम् । वामस्य । सुभगाम् । मुहीम् । इषम् । दधाति । सानसिम् । रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कृतीर निष्कृतीरम् । छान्दसो वर्णलोपः । ऽअप्सरस्य अप्सस्य निष्कृतीरं संस्कारं
प्रचेतमं प्रवृत्तज्ञानं । ऽमहः महत् । ऽराघमः धनस्य । ऽक्षयन्तम् ईश्वरम् । शयतिरर्थकम् ।
वामस्य वननीयस्य धनस्य । राति दातारम् । तातेः कर्तरि लृटि । ईदृशं त्वा स्तुम इति दोषः ।
स एवं । सुभगा सीमाभ्योपेतां । मुहीं महनीम् । इषम् अन्नं । सानसि संभजनीयं । रयि धनं च
दधाति स्तोत्रमयी ददाति ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शितमग्निं सुभ्राय दधिरे पुरो जनाः ।

श्रुत्कर्णं सप्रयस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ ६ ॥

ऋतऽवानम् । महिषम् । विश्वऽदर्शितम् । अग्निम् । सुभ्राय । दधिरे । पुरः । जनाः ।

श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रयऽस्तमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥ ६ ॥

‘ऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञयन्तं वा । ‘छन्दसीवनिषी’ इति मात्वर्थो यो वनिष् । ‘महिषं महावन्तं पूज्यं वा । ‘विश्वदर्शितं विश्वैः सर्वदर्शनीयम् । यद्वा विश्वे दर्शनं यस्य । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशम् । अग्निं । ‘सुम्नाय सुभ्राय’ । ‘जनाः ऋग्विजयजमानरूपाः । ‘पुरः । ‘दधिरे पुरो दधते । सर्वकर्मभ्याः पुरस्ताद्वारयन्ति । यद्वा पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण धारयन्ति । पुरोऽर्धं च । प्रत्यङ्मूकः । अपि च हे अग्ने । श्रुत्कर्णं श्रुत् स्तुती । सत्यम् । शृण्वन् कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं । सप्रयस्तमम् अतिशयेन प्रत्यातं यद्वा सर्वतो विस्तार्यमानं । ‘दैव्यं देवानां हविर्बोद्धत्वेन संबन्धिनम् । ईदृशं । ‘त्वा त्वां । ‘मानुषा मानुषाणि मनोरूपस्यानि । ‘युगा युगानि युगलानि धानीयजमानरूपाणि । ‘गिरा स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ २८ ॥

‘अग्ने’ इति षड्च त्रयोदशं मूर्त्तं नापनगुगविशिष्टस्याग्नेरार्यं वैश्वदेवमानुषुभम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘अग्नेऽष्टाभिस्तापतो वैश्वदेवमानुषुभं हि’ इति । गतो विनियोगः ॥

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रत्यङ् नः सुमना भव ।

प्र नो यच्छ विशस्पते धनुदा अंसि नस्त्वम् ॥ १ ॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रत्यङ् । नः । सुऽमनाः । भव ।

प्र । नः । यच्छ । विश । पते । धनुऽदा । अंसि । नः । त्वम् ॥ १ ॥

हे । ‘अग्ने । ‘इह अस्मिन् देशे । ‘नः अस्मान् । ‘अच्छ । ‘वद आभिमुख्येन प्रियं ब्रूहि । तथा । ‘प्रत्यङ् । ‘नः । ‘अस्मान् प्रत्यङ् । ‘सुमनाः शोभनमनस्को । ‘भव । हे । ‘विशस्पते यजमानलक्षणायाः प्रजायाः पालयितः । ‘नः अस्मभ्यं । ‘प्र यच्छ धनानि प्रदेहि यतः । ‘त्वं । ‘नः अस्माकं । ‘धनुदा । ‘अंसि धनानां दाता भवसि ॥

प्र नो यच्छत्वयमा प्र भगुः प्र बृहस्पतिः ।

प्र देवाः प्रोत सुनृता रायो देवी ददातु नः ॥ २ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अयमा । प्र । भगुः । प्र । बृहस्पतिः ।

प्र । देवाः । प्र । उत । सुनृता । रायः । देवी । ददातु । नः ॥ २ ॥

‘अयमा अरीणां नियन्ता अर्याणां निर्माता वैतर्त्तज्ञो देवः । ‘नः अस्मभ्यं । ‘प्र यच्छतु धनम् । तथा । ‘भगुः एतत्संज्ञको देवश्च । ‘प्र यच्छतु । ‘बृहस्पतिः च । ‘प्र यच्छतु । ‘सर्वे । ‘देवाः च । ‘प्र यच्छतु । ‘उत अपि च । ‘सुनृता प्रियसत्यवाभावा । ‘देवी देवनदीया सरस्वती । ‘रायः धनानि । ‘नः अस्मभ्यं । ‘प्र । ‘ददातु ॥ ‘उद्विदम्’ इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।

आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीऽग्निः । हवामहे ।

आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

राजानं राजमानमीश्वरं वा सोमम् अग्निं ॥ गीर्भिः स्तुतिभिः अवसे रक्षणार्थं
हवामहे आह्वयामहे । तथा आदित्यान् अग्निं पुत्रान् मित्रादीन् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं मन्त्राति
बृहस्पतिं च रक्षणार्थमाह्वयामहे ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं सुहवेह हवामहे ।

यथा नः सर्व इज्जतः संगत्यां सुमना अस्तत् ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । सुहवा । इह । हवामहे ।

यथा । नः । सर्वः । इत् । जनः । समुत्सर्गत्याम् । सुमनाः । अस्तत् ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू । 'उभयत्र वायो प्रतिषेधो वक्तव्यः' (पा. सू. ६. ३. २६. १)
इत्यानङः प्रतिषेधः । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादी' इति 'देवताइन्द्रे च' इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृति-
स्वरस्य निषेधः । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तात्वम् । बृहस्पतिं बृहता देवानां पालकम् । 'तद्वृहतोः
करपत्योः' (पा. सू. ६. १. १५०) इति सुदृढोपी । वनस्पत्यादित्यादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
सुहवा सुहवा सुह्वानौ इन्द्रवायू बृहस्पतिं च इह अस्मिन् कर्मणि हवामहे आह्वयामहे । यथा
नः अस्माकं सर्वं इत् सर्वं एव जनः संगत्या संगमने धनस्य प्राप्तां सुमनाः अस्तत् शोभन-
मनस्को भवेत् तथा आह्वयामहे इत्यर्थः । अस्तेर्लैव्यडागमः ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वातं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ॥ ५ ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ।

वातम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ ५ ॥

इ स्तोत्रः अर्यमादीन् देवान् दानाय धनप्रदानाय चोदय स्तुत्या प्रेरय । तथा वातं वायुं
विष्णुं सरस्वतीं वाजिनम् अश्ववन्तं बलवन्तं वा सवितारं च दानाय प्रेरय ॥

त्वं नो अग्ने अग्निभिर्ब्रह्मं यज्ञं च वर्धय ।

त्वं नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अग्निभिः । ब्रह्म । यज्ञम् । च । वर्धय ।

त्वम् । नः । देवतातये । रायः । दानाय । चोदय ॥ ६ ॥

दे अग्ने त्वम् अग्निभिः त्वद्विभूतिभूतैरन्यैरग्निभिः सार्यं नः अस्माकं यज्ञं स्तोत्रं यज्ञं
च वर्धय । तथा त्वं नः अस्माकं देवतातये यज्ञनामैतत् । यागार्थं रायः धनस्य दानाय
प्रदानाय चोदय दातुं प्रेरय ॥ २९ ॥

‘अयमग्ने’ इत्यर्घ्यं चतुर्दशं सूक्तमाग्नेयम् । शार्ङ्गं इति पक्षिविशेषस्यादया । शार्ङ्गमातपो जरितृमभृतपश्चरारश्चतुर्णां इवानां ऋमेण द्रष्टारः । आदितो द्वे जगत्पौ । अथ चतस्रश्चिष्टुमः । ततो द्वे अनुष्टुभौ । तथा चानुक्रान्तम्—‘अयमष्टौ कुचाः शार्ङ्गो जरिता मोघः सारिरुक्तः स्तम्बमित्रव्रात्रे-पमाघे जगत्पौ चतस्रश्च त्रिष्टुभः’ इति । ततो विनियोगः ॥

अयमग्ने जरिता त्वे अभूदपि सहस्रः सुनो नृह्यर्न्यदस्त्याप्यम् ।

मद्रं हि शर्म त्रिवरुथमस्ति त आरे हिसानामप दिद्युमा कृधि ॥ १ ॥

अयम् । अग्ने । जरिता । त्वे इति । अभूत् । अपि ।

सहस्रः । सुनो इति । नृहि । अन्यत् । अस्ति । आप्यम् ।

मद्रम् । हि । शर्म । त्रिवरुथम् । अस्ति । ते ।

आरे । हिसानाम् । अपि । दिद्युम् । आ । कृधि ॥ १ ॥

हे ‘अग्ने’ इत्ये त्वयि । ‘सुपां सुनुक्’ इति सप्तम्याः शेषादेशः । ‘अयम्’ कृधिः ‘जरिता’ स्तोत्रा अभूदपि । अपिशब्दः संभावनायाम् । इवानां स्तोत्रत्वेन संभाव्यते । तत्र कारणमाह । हे ‘सहस्रः’ ‘सुनो’ बलस्य पुत्र त्वत्तः । ‘अन्यत्’ ‘आप्यम्’ भास्यम् । ‘नृहि’ ‘अस्ति’ न खलु विद्यते । अतः प्राप्तव्यं त्वामेव हतुरया प्राप्नोमि । ‘मद्रं’ कल्याणं । ‘त्रिवरुथं’ दुःखत्रयस्य निवारकं । ‘शर्म’ सुखं । ‘हि’ यस्मात् । ‘ते’ तव । ‘अस्ति’ विद्यते । अथवा शोभनं त्रिवरुथं त्रिभूमिकं गृहं तवादिज हि । अतः ‘हिसानां’ हिंस्यमानानामस्माकम् । ‘आरे’ दूरे । ‘दिद्युं’ दीपमानामामासीषां उवासात् । ‘अ’ ‘आ’ ‘कृधि’ अपाकुरु निवारय । करोतैभ्यान्दसौ विकरणस्य लृक् । ‘धुमशुपुङ्गव्यः’ इति हेयिभावः ॥

प्रवर्त्तं अग्ने जनिमा पितृयतः साचीन् विश्वा सुवन्ता न्यूजसे ।

प्र सप्तयः प्र सनिपन्त नो धियः पुरश्चरन्ति पशुपाइव त्वना ॥ २ ॥

प्रऽवत् । ते । अग्ने । जनिम् । पितृऽयतः । साचीऽईव । विश्वा । सुवन्ता । नि । न्यूजसे ।

प्र । सप्तयः । प्र । सनिपन्त । नः । धियः । पुरः । चरन्ति । पशुपाऽईव । त्वना ॥ २ ॥

हे ‘अग्ने’ ‘पितृयतः’ पितृमण्डं मह्यमिच्छतः । ‘ते’ तव । ‘जनिम्’ जन्म प्रादुर्भवन् । ‘प्रवत्’ महद्-सुकृष्टं भवति । ‘उपसर्गाष्ट्यसि धाव्ये’ इति वृत्तिः । स त्वं । ‘साचीष’ सचिष इव । ‘विश्वा’ विश्वानि व्याप्तानि सुवनानि भूतजातानि । ‘न्यूजसे’ प्रसाधयसि । यशोक्रोपीत्यर्थः । ‘सप्तयः’ सर्पणशीलाः । ‘नः’ अस्माकं । ‘धियः’ स्तुतयः तादृशं त्वां । ‘प्र’ ‘सनिपन्त’ प्रकर्षेण संमज्जन्ते । एकः प्रशब्दः पूरकः । यद्वा । सप्तयः । लुप्तोपममेतत् । सर्पणशीला अथा यथाजि प्रकर्षेण संमज्जन्ते तथा अस्मदीया धिय इत्यर्थः । अनन्तरं ‘पुरः’ तव पुरस्तात् । ‘श्मना आरमना स्वयमेव’ चरन्ति व्याप्य वर्तन्ते । ‘पशुपाइव’ यथा पशूनां पालका गोपालाः पालयितव्यानां पुरस्तात् संचरन्ति तद्वत् ॥

उत वा उ परि वृणासि वप्सद्दहोरं उरुपस्य स्वघावः ।

उत खिल्या उर्वराणां भवन्ति मा ते हेति तत्रिषीं सुकुचाम ॥ ३ ॥

उत । वै । कै॑ इति । परि॑ । वृ॒णक्षि॑ । व॒र्षत् । व॒हो॑ । अ॒ग्ने॑ । उ॒र्लप॑स्य । स्व॒धाऽव॑ ।
उत । खि॒न्या॑ । उ॒र्वरा॑णाम् । भ॒वन्ति॑ । मा । ते॑ । हे॒तिम् । त॒र्विणी॑म् । चु॒क्रुधाम् ॥ ३ ॥

हे ऽस्वधावः दीप्तिमन् ऽअग्ने ऽवर्षत् दहन् । 'अस्य असंनदीप्योः' । लौहोऽप्यादिक॑ । शतरि
'यसिमसोर्हलि च' (पा. सू. ६. ४. १००) इत्युपधालोपः । 'नाम्यस्ताऽऽतु' इति नुम॑
प्रतिषेधः । 'वहो' बहुलस्य ऽउर्लपस्य वृणञातस्य । कर्मणि षष्ठी । सर्वं वनम् उत ऽवै अपि खलु
ऽपरि ऽवृणक्षि परिवर्जयसि विनाशयसि । 'उ इति पूरकः' । उत अपि च उ॒र्वरा॑णाम् । सत्यादा
भूमय उ॒र्वराः । तासां संबन्धिनः प्रदेशा ऽखित्याः खिलाः प्राणिभिर्गन्तु योग्याः भवन्ति । त्वया
दग्धा इति शेषः । ऽतविषो महता ऽते तव ऽहेति हनमहेतुभूतां ग्राह्य ऽमा ऽचुक्रुधाम मा
क्रोधयाम । अपि तु स्तुतिभिः प्रसाधयाम ॥ 'ऊतियूतिः' इत्यादिना हन्तेः निनि 'हेति' ।
इत्यन्तोदात्तो निपात्यते । चुक्रुधामेति क्रुधेर्ण्यन्तालुहि चडि रूपम् ॥

यदु॒द्धतो॑ निव॒तो॒ यामि॑ व॒प्सुत्पृथ॑गेपि प्र॒गृधि॑नीं॒वु सेना॑ ।

य॒दा ते॑ वा॒र्तो॒ अनु॒वा॒र्ति॑ शोचि॒र्वर्ते॑वु॒ इम॑श्रु॒ वप॑सि प्र भूमं ॥ ४ ॥

यत् । उ॒त्ऽव॑र्तः । नि॒ऽव॑र्तः । या॒सि॑ । व॒प्सत् । पृथ॑क् । ए॒पि । प्र॒गृधि॑नीं॒ऽइव॑ । सेना॑ ।

य॒दा । ते॑ । वा॒र्तः । अ॒नु॒ऽवा॒र्ति॑ । शोचि॑ । वा॒र्तो॒ऽइव॑ । इम॑श्रु॒ । व॒प॑सि । प्र । भूमं ॥ ४ ॥

यत् यदा उ॒द्धतः उद्धतानुद्धितान् ऽनिवतः नीवीनांस्तरगुल्मादीन् हे अग्ने ऽवप्सत् दहन्
ऽयासि मामोपि तदानीं बह्वीभिर्गालाभिः ऽपृथक् विभिन्नैः सन् ऽपि गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः ।
ऽप्रगृधिनीव ऽसेना । 'गृध्रु अभिकाङ्क्षायाम्' । परराष्ट्रं गच्छतो राज्ञः सेना तत्प्रत्यं धनजातमभि-
काङ्क्षमाणा हृतस्ततः संघशो गच्छति तद्वत् । वातः वायुश्च ऽते तव ऽशोचिः दीप्तिः यदा
काङ्क्षमाणा हृतस्ततः संघशो गच्छति तद्वत् । वातः वायुश्च ऽते तव ऽशोचिः दीप्तिः यदा
यस्मिन् काले ऽभनुवाति अनुगुणं प्रवर्तते तदा ऽइमश्रु । इम शरीरम् । तत्र धितं स्थितं कैशरीमादिकं
ऽवसेव यथा वत्सा नापितो वपति मुग्धयति तथा ऽभूम भूमिं ऽप्र ऽवपसि प्रकर्षेण मुग्धयसि । सर्वं
वनं निःशेषेण दहसीत्यर्थः ॥

प्र॒त्यस्य॑ श्रेण॑यो द॒दध्रु॑ ए॒कं नि॒यानं॑ व॒हवो॑ रथा॑सः ।

बा॒हू य॒दग्ने॑ अ॒नुम॑र्म॒जानो॑ न्य॒ङ्कुत्ता॑नाम॒न्वेपि॑ भूमि॑म् ॥ ५ ॥

प्रति॑ । अ॒स्य । श्रेण॑यः । द॒दध्रु॑ । ए॒कम् । नि॒ऽयान॑म् । व॒हव॑ । रथा॑सि ।

बा॒हू इति॑ । यत् । अ॒ग्ने॑ । अ॒नु॒ऽम॑र्म॒जान॑ । न्य॒ङ् । उ॒त्ताना॑म् । अ॒नु॒ऽए॒पि॑ । भूमि॑म् ॥ ५ ॥

ऽअस्य अग्नेर्दहत् ऽश्रेणयः ज्वालापहृत्कयः प्रति ऽददध्रे प्रतिदधन्ते । - - - तद्वत् । अत्र
सामर्थ्यादुपमानप्रतीतिः । हे ऽअग्ने ऽबाहू । तृतीयार्थे प्रथमा । बाहुभ्यां बाहुल्यानीयैर्गालासमूहैः
ऽअनुमर्मजानः सर्वं वनं मृज्ज्शोषयन् । दहक्षित्यर्थः । न्यङ् गच्छन् प्रह्वीमयन् उ॒त्तानाम्
ऊर्ध्वाभिमुखं भूमिं यत् यदा ऽअन्वेपि अनुगच्छसि तदानीमस्य श्रेणयो ददध्र इत्यन्वयः ॥

१. त१.२.३.६.७.८-विभिन्नाभि । २. म२-यथा परराष्ट्र ।

उत्ते शुष्मा जिहतामुर्चे अर्चिरुर्चे अग्रे शशमानस्य वाजोः ।

उच्छ्वस्य नि नम वर्षमान आ त्वाय विश्वे वसवः सदन्तु ॥ ६ ॥

उत् । ते । शुष्माः । जिहताम् । उत् । ते । अर्चिः । उत् । ते । ओ । शशमानस्य । वाजोः ।

उत् । श्वस्य । नि । नम । वर्षमानः । आ । त्वा । अय । विश्वे । वसवः । सदन्तु ॥ ६ ॥

हे 'अग्ने' 'ते' तव 'शुष्माः' शोषका ज्वालाः । 'उत्' 'जिहताम्' उद्वृच्छन्तु । तथा 'ते' तव 'अर्चिः' द्योतिश्च उद्वृच्छन्तु । 'शशमानस्य' स्तूयमानस्य । यद्वा । 'शश' प्लुनगती । अस्मात्ताप्रीतिश्च श्वानश्च । तस्य सार्धधातुफलं सति लसार्धधातुकायाभावात् 'चिराः' इत्यन्नोंदात्तत्वमेव शिष्यते । शशमानस्य सर्वं वनमाक्रम्य शीघ्रं गच्छतः । तव 'वाजाः' वेगाः हे अग्ने उज्जिहताम् । स तं 'वर्षमानः' सन् 'उच्छ्वस्य' वन उद्वृच्छस्व ॥ 'श्वचि' गर्ता । 'भीवादिक' । इदित्वाद्युम् ॥ तथा 'नि' 'नम' प्रह्वीभव । उन्नतं वृद्धादिकं प्राप्य उच्छिद्यते भव । अत्यन्तं शुल्मादिकं प्राप्यावगती भवेत्यर्थः । ईदृशो 'एवा' त्वाम् 'अथ' अस्मिन् काले 'विश्वे' सर्वे 'वसवः' वासयितारो रश्मयो देवा वा 'आ' 'सदन्तु' भानीदन्तु प्राप्तुवन्तु । तदेत्यर्थवयेन सीदावेताभावाः । शवि प्राप्ते व्यत्ययेन शब्दा कर्तव्यः ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।

अन्यं कृणुष्वेतः पन्थां तेन याहि वशां अनु ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । निऽअयनम् । समुद्रस्य । निऽवेशनम् ।

अन्यम् । कृणुष्व । इत । पन्थाम् । तेन । याहि । वशान् । अनु ॥ ७ ॥

इत्थं खाण्डववनस्य दाहे प्रवृत्तमग्निं जरितुप्रभृतयः स्वात्मनो रक्षणकामास्तुष्टुव । इदानीं 'अ' सम्प्रतिपन्नः स्वनिवासभूमेर्देहनामावाय अग्रेत्यथ गमनं प्रार्थयते । 'इदम्' अस्मदीयं निवासस्थानम् 'अपाम्' उदकानीं 'न्ययनम्' । निवन्ति नितरां गच्छन्त्यस्मिन्निति न्ययनं हृदः । तथा 'समुद्रस्य' उदधेश्च 'निवेशनं' गृहम् । यथा हृदः समुद्रस्य स्थानं च यथा वपुः न वासयते तथा दाहयोग्यं न भवति वायव्यः । 'इतः' अस्मादस्मदीयात् स्थानात् 'अन्यं' 'पन्थां' 'पन्थानं' मार्गं हे अग्ने 'कृणुष्व' कुरुष्व । 'तेन' यथा 'वपानानु' यथाकामं 'याहि' गच्छ ॥

आयने ते परायणे दूर्वी रोहन्तु पुष्पिणीः ।

हृदाथ पुण्डरीकाणि समुद्रस्य गृहा इमे ॥ ८ ॥

आऽअयने । ते । पराऽअयने । दूर्वीः । रोहन्तु । पुष्पिणीः ।

हृदाः । च । पुण्डरीकाणि । समुद्रस्य । गृहाः । इमे ॥ ८ ॥

अनयापि स्वनिवासस्य दाहानर्हता प्रतिपाद्यते । हे अग्ने 'ते' तव 'आयने' आगमने 'परायणे' परागमने वा सति 'अस्यां' निवासभूमौ 'पुष्पिणीः' पुष्पवत्यो 'दूर्वीः' 'रोहन्तु' प्ररोहन्तु । तथा

१. त१.२.३.६.७.८-अ१.४.८-उणा । २. त१.२.३.६.७-अ१.२.८-च तु, त४.५-चतुर्था; म२-चतुर्थ; म७-चतु । ३. त१.२.३.७-अन्यं, म१.७-यं तं पंथा; म२-अन्यं तं पंथा; म४-अन्यं, म८-अन्यं तं पंथा । ४. त१.२.३.६.७.८-अ-अस्मिन् ।

‘करोति तद्वत् ॥ ‘कृवि हिंसाकरणयोश्च’ । इदिष्वाश्रुम् । लङ्घ्ये गत्ययेन लट् । ‘धित्विहृण्योरश्च’
इत्युप्रत्ययः । तस्मिन्मियोमेनाकारान्तदेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाद्दृषपगुणाभावः ।
‘सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वाधातुस्वरं न याधते’ (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति
वचनात् तिङ् एव स्वरः क्षिप्यते । ‘निघातैर्यद्यदिहन्तु’ इति निघातप्रतिषेधः ॥

त्यं चिदक्षं न वाजिनमरेणवो यमन्तत ।

दृळ्हं ग्रन्थिं न वि ष्यंतुमात्रिं यर्विष्टमा रजः ॥ २ ॥

त्यम् । चित् । असेम् । न । वाजिनम् । अरेणवः । यम् । अन्तत ।

दृळ्हम् । ग्रन्थिम् । न । वि । स्यन्तम् । अत्रिम् । यर्विष्टम् । आ । रजः ॥ २ ॥

‘अरेणवः अहिंस्यमानाः प्रवला असुराः’ वाजिनं वेगवन्तम् ‘अश्वं’ न अश्वमिव ‘यम्’
अत्रिम् ‘अन्तत’ अतन्वत् अद्वमरूपतः ॥ सनोतेर्लुङि ‘सनिपरयोश्चलन्दसि’ इत्युपधालोपः । ‘त्यं’
‘चित्’ सं च ‘अत्रिं’ ‘यर्विष्टं’ युवतनं स्नुतेर्मिधयितृतमं वा ‘रजः’ । रजन्वयास्मिन् जना इति रजो
भूलोक । रज इमे लोकम् ‘आ’ अभि हे अभिनौ ‘वि’ ष्यतं व्यसुञ्जनम् । दृळं स्थितरं ‘ग्रन्थिं’ न
ग्रन्थिमिव । यथा कश्चित् तारां ग्रन्थिमयत्वेन विमुञ्चति तथा युवां तमृषिमसुरकृताद्वन्धनाद्
मोचितयन्तादित्यर्थः ॥ स्वतमिति ‘पोऽन्तकर्मणि’ इत्यस्मालुङि इयनि ‘भौनः इयनि’ इरपोकार-
लोपे रूपम् । छान्दसोऽङ्भावाः ॥ यद्वा । अत्रिं मां बन्धादि ष्यतं विमुञ्चतमित्युपिः असुरैर्बद्धः सन्
अभिनौ प्रार्थयते ॥

नरा दंसिष्टावत्रये शुभ्रा सिपासतं धियः ।

अथा हि वां दिवो नरा पुनः स्तोमो न विशसे ॥ ३ ॥

नरा । दंसिष्टौ । अत्रये । शुभ्रा । सिपासतम् । धियः ।

अयं । हि । वाम् । दिवः । नरा । पुनरिति । स्तोमः । न । विशसे ॥ ३ ॥

हे ‘नरा नरौ नेतारी’ ‘दंसिष्टौ दर्शनीयतमौ’ ‘शुभ्रा शोभमानौ’ इत्यौ हे अभिनौ ‘अत्रये’
अत्रये मद्यं ‘धियः कर्माणि बुद्धीर्वा’ ‘सिपासतं दातुमिच्छतम्’ । ‘पणु दाते’ । यद्वा । अत्रये इति
पङ्क्त्यर्थे चतुर्थी । अत्रेमेव धियः स्तुती । कर्माणि वा सिपासतं संमन्कुमिच्छतम् । सेवेधामित्यर्थः ॥ ‘यन’
यन संमतौ । अस्मात्सन्ततः सनोतेर्वां सनि ‘मनीवन्तर्ध’ इति विकल्पनादिङ्भावे ‘जनसन्-
खनाम्’ इत्यात्वम् । शुभ्रेत्यस्यामन्त्रितस्य ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ इत्यविद्यमानवत्त्वेन
पदादपत्त्वेन पादादिष्वात् ‘तिङ्ङितिङः’ इति निघाताभावः । अनुपदेशाल्लसार्वाधातुक्रानुदात्तत्वे
सनो निश्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ‘अथा’ ‘हि अनन्तरमेव’ ‘दिवः’ । दीन्यतीति स्तोतीति द्वीः स्तोता ।
तस्य मम ‘स्तोमो’ न । नशब्दश्चायं । स्तोत्रं च हे ‘नरा नेतारावभिनौ’ ‘वां युवां’ ‘पुनः’ ‘विशसे’ ।
पुनरेवाद्यापि विशेषेण शंसितुं प्रभवतीति शेषः ॥

चिते तद्वां सुराधसा रातिः सुप्रतिरक्षिना ।

आ यवः सदेने पृथौ समने पर्पथो नरा ॥ ४ ॥

चित्ते । तत् । वाम् । सुऽराधसा । राति । सुऽमतिः । अश्विना ।

आ । यत् । नः । सदेने । पूथी । समने । पर्ययः । नरा ॥ ४ ॥

हे 'सुराधसा शोभनदानी' 'अश्विना हे अश्विनी' 'सुमति' शोभना स्तुतिरस्मदीया 'रातिः हविर्दानं च' 'तत्' तस्मात्कारणात् 'वाम्' युवयोः 'चित्ते ज्ञानस्य भवति ॥ 'विनी संज्ञाने' । अस्मात् संपदादिलक्षणे भावे क्प् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेश्चकारणम् ॥ 'यत्' यस्मात्कारणात् 'सदने यज्ञगृहे' 'पूथी विस्तीर्णे' 'समने' यज्ञे 'नः अस्मात्' हे 'नरा नेतारी' 'आ' 'पर्ययः आपूरयधः अभितो रक्षधो' वा तस्माद्युवामस्मदीयं परिचरणं ज्ञातव्यतावित्वनुमीमहे ॥ 'पु' पालनपूरणयोः 'हरयस्माहोति' 'सिन्धुलम्' इति सिप् । ततः कप् ॥

युवं भुज्युं समुद्र आ रजसः पार ईद्विस्रतम् ।

पातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम् ॥ ५ ॥

युवम् । भुज्युम् । समुद्रे । आ । रजसः । पारे । ईद्विस्रतम् ।

पातम् । अच्छ । पतत्रिभिः । नासत्या । सातये । कृतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनी 'युवं युवं' 'समुद्रे उदधी निमग्न' 'रजस' उदकस्य 'पारे' प्रान्ते तरङ्गममूहे 'ईद्विस्र' षोडशितम् एवंभूतं 'भुज्युं' तुमपुत्रम् 'अच्छ' अभि 'पतत्रिभि' पक्षोपेतैर्नासितैः सह 'आ' 'पातम्' आगतवन्ती स्थः । आगत्य च हे 'नामत्या' सप्तम्य नेतारी सप्तम्यभाषी वा हे अश्विनी 'सातये' युवयोः संभजनाय समर्थ 'कृत' पुनर्पुनर्निवृत्तम् ॥ 'करोतेर्द्वि' छान्दसो विकरणस्य लृक् । अडभावश्च । लुटि वा 'गन्धे घस' इति च्लेलेर्लृक् ॥

आ वां सुमैः शंयूईव मंहिष्ठा विश्ववेदसा ।

समुस्मे भूपतं नरोत्सं न पिप्युपीरिपः ॥ ६ ॥

आ । वाम् । सुमैः । शंयूवेति शंयूईव । मंहिष्ठा । विश्ववेदसा ।

सम् । अस्मे इति । भूपतम् । नरा । उत्सम् । न । पिप्युपीः । रिपः ॥ ६ ॥

हे 'विश्ववेदसा सर्वज्ञी सर्वधनी' वा हे 'नरा नेतारी' 'वां युवा' 'शंयूईव' मुखयुक्ता राजा-
नाविव 'मंहिष्ठा' दातृत्वावनिक्षणायै नृप्यौ वा सन्तौ 'सुमैः' अस्मभ्य दत्तस्यै । सुखैः सार्धम् 'आ' ।
उपसर्गभुतेयोग्यक्रियाप्याहार । आगच्छतम् । यद्वा । उपसर्गस्य भूपतमित्यनेन संप्रथः । मंहिष्टेयपि
संयोधनम् । हे मंहिष्ठा दातृत्वा उक्तगुणावश्विनी वां युवा सुमैः सार्धं शंपूढव 'अस्मे' अस्मान्
सम्यक् आ 'भूपतम्' अभिप्रायुतम् ॥ 'भू प्राप्तौ' । अस्माहोति व्यन्ययेन सिन्धुपी । यद्वा । 'भूप
अलंकारे' ॥ 'आ' समन्तात् सम्यक् भूपतम् अलंकृतम् । 'पिप्युपी' प्रवृद्धानि 'रिपः' हृष्यमाणानि
पर्यासि 'उत्सं' न गौरुष द्वय । यथा बहुभिः पयोभिः उधः अलंकृतं सत् रज्यते अस्मानप्येवं
बहुभिर्धनैरलंकृतमित्यर्थः ॥ 'पिप्युपीरिति' प्यायवेर्कटः क्तुः । 'लिङ्गदोश्च' इति पीमाद्यः । जसि

१. त४.५-शोभनदानी । २. त१.२.३.९.७-८-म१.४.७.८- 'यज्ञगृहे ... समने' नास्ति ।
३. त-भ-रक्षको । ४. त४-करोतेर्द्वि । ५. त४.५- 'अडभावश्च.....च्लेलेर्लृक्' नास्ति । ६. त४,
५-मंहिष्ठा मंहिष्ठी । ७. त-भ- 'आ' नास्ति । ८. त-भ-प्रवृद्धानि ।

‘वा छन्दनि’ इति पूर्वसकन्दीर्घः । यद्वा । उत्सः प्रवाहो यथा पिथुयोः वृद्धनीचोऽद्यान्पटंभ्योति^१ तद्वत् ॥ १ ॥

‘अयं हि’ इति पद्वचं पीदशं सूक्तं ताक्ष्यं पुत्रस्य सुपन्नं स्वार्थं यमगोत्रस्योर्ध्वं हस्तस्य वा । आद्या गादत्री द्वितीया बृहती तृतीयाचतुर्थी गायत्र्या । पञ्चमी सतो बृहती षष्ठी विद्यारपट्टिकिदक-
द्विदं दशाष्टकवती । अनादेशपरिमाणया इन्द्रो देवता । तथा चानुश्रान्तम्—‘अयं हि ताक्ष्यं पुत्रः
सुपन्नो यानायनो वोर्ध्वं हस्तो गायत्री बृहती गायत्र्या सतो बृहती विद्यारपट्टिकिः’ इति । गतो^२
विनिर्गोताः^३ ॥

अयं हि ते अयं त्वं इन्द्रतपो न पत्यंते । दक्षो विश्वायुर्वेषते ॥ १ ॥

अयम् । हि । ते । अयं त्वं । न । पत्यंते । दक्षः । विश्वः । अयः । वेवसे ॥ १ ॥

हे इन्द्र । वेवसे विधात्रे । ते तुभ्यं त्वदयं न । अयं त्वं । मरणरहितोऽमृतवप्रायकः । अयं । हि
अयं सन्तु । इन्द्रः । सोमः । अयः । न । सततयाप्यथ इव । पत्यंते गच्छति । यद्वा । पत्यतिरर्थकर्मा ।
तय त्वन्तोऽर्थं सोमा । वेवसे विधानाय मदस्य करणादेरे । कीदृश इन्द्रः । दक्षः । प्रष्टव्यो बल-
हेतुर्वा । विश्वायुः । विश्वैः । सर्वैरेतस्यः प्राप्तस्यः । यद्वा । विश्वेषामनुर्जीवनहेतुः । अयवा । आधुरित्य-
जनान । सर्वैश्चतुरोद्गातादिनिरहैर्विभिरदेतः ॥

अयमस्मासु काव्यं क्रमुर्वज्रो दास्वते ।

अयं विमर्त्युर्ध्वकृशन्तं मदमृशुर्न कृत्स्नं मदम् ॥ २ ॥

अयम् । अस्मासु । काव्यः । क्रमुः । वज्रः । दास्वते ।

अयम् । विमर्ति । उर्ध्वं । इन्द्रानम् । मदम् । क्रमुः । न । कृत्स्नम् । मदम् ॥ २ ॥

अस्मासु स्तोत्रसु । काव्यः । स्तुत्यः । अयम् इन्द्रः । क्रमुः । वज्रः । सन् । दास्वते दानुकाय यज-
मानाय । वज्रः । रात्र्यां वज्रो भवति । यद्वा । दास्वत इति पद्वचं चतुर्थी । अस्मासु दास्वते
दानवत इन्द्रस्य वज्रः । कुलिशः । क्रमुः । उरु भासमानो भवति । अपि च । अयम् । उर्ध्वं हस्तम्
ब्रह्मतैत्त्यमेतत्संज्ञं वा यानायनस्य । मदं स्तोत्रारं । विमर्ति शोषयति । तथा । क्रमुर्न सौमन्वत ।
पुत्रागानाय क्रमुः । स इव । उर्ध्वं । कर्मणां कर्तारम् । अत एव । मदं जोदयितारं । यजमानं च विमर्ति ॥

धृषुः श्येनाय कृत्वेन आसु स्वासु वंसंगः । अवं दीधेदहीशुवः ॥ ३ ॥

धृषुः । श्येनाय । कृत्वेन । आसु । स्वासु । वंसंगः । अवं । दीधेत् । अहीशुवः ॥ ३ ॥

धृषुः । धर्षयिता दीधो वा । स्वासु स्वदीयासु । आसु यजमानलक्षणासु । यजमानसु । वंसंगः । वन्नीय-
गतिः । धर्षयित इन्द्रः । कृत्वेन कर्मणां कर्त्रे ॥ करोतेः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति कनिष् । श्येनाय
सुपन्नाय ताक्ष्यं पुत्राय महास्यये । अहीशुवः । अहीनवृद्धीन् । वा अस्मदीयान् । पुत्रादीन् ।
अव । दीधेत् दीरयतु ॥ ‘दीधीह् दीक्षिदेवनयोः’ । अस्माद्वान्मते लिङि । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥
यद्वा । हे इन्द्र । वदीयः । सोमो धृषणादिगुणयुक्तः सन् दीप्यत इति योग्यम् ॥

यं सुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत् । शतचक्रं योऽर्हो वर्तुनिः ॥ ४ ॥
यम् । सुऽपर्णः । पराऽवतः । श्येनस्य । पुत्रः । आ । अभरत् ।
शतऽचक्रम् । यः । अर्हः । वर्तुनिः ॥ ४ ॥

‘श्येनस्य तादृश्यस्य’ पुत्र तनयः । ‘सुपर्णः’ यं सोमं ‘परावतः’ परागतात् दूरात् पुलोकात्
‘आभरत्’ आहरत् । कीदृशम् । ‘शतचक्रम्’ । शतमिति बहुनाम् । बहुधनस्य कर्तारम् ॥ मूलविभु-
जादिवात् कप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ५. २) ॥ यद्वा । शतकरणमाधनम् । बहुयागनिष्पादन-
मित्यर्थः ॥ ‘यनयं कविधानम्’ (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कप्रत्ययः । ‘कृतादीनां के’
(का. ६. १. १२. १) इति द्विवचनम् । ‘यः सोमः’ अष्टः अष्टवृत्रस्य ‘वर्तुनिः’ वर्तयिता प्रेरयिता ।
यद्वा । ‘अह गतौ’ । अष्टो गन्तव्यो वर्तनिर्मागमृत । एना वय इति वक्ष्यमाणैकवाक्यता ॥

यं ते श्येनधारुमद्रुकं पदाभरदरुणं मानमन्वसः ।

एना वयो वि तार्यायुर्विसे एना जागार बन्धुता ॥ ५ ॥

यम् । ते । श्येनः । चारुम् । अद्रुकम् । पदा । आ । अभरत् । अरुणम् । मानम् । अन्वसः ।
एना । वयः । वि । तारि । आयुः । जीवसे । एना । जागार । बन्धुता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ! ते तुभ्यं चार्द्रे श्येनः सुपर्णः पक्षिराट् यं सोमं पदा । वक्ष्यम्याम्यः । पदपात्
‘आभरत्’ पुलोकादाहरत् । ‘दिवं सुपर्णो गवाय सोमं वज्रिण आभरत्’ (ऋ. सं. ८. १००. ८)
इति निगमान्तरम् । कीदृशम् । ‘चारुं शोभनम्’ अद्रुकं बाधकरहितम् । ‘अरुणम्’ आरोचमान-
मरुणवर्णं वा ‘अन्वसः’ अष्टस्य ‘आनं’ पागद्राता निर्मातारम् । ‘एना एनेनानेन सोमेन तुभ्यं दीप-
मानेन’ वयः अन्नं ‘जीवसे जीवनाय’ आयुः जीवितं च ‘वि’ तारि प्रादायि । तथा ‘एना एनेनैव
सोमेन’ बन्धुता बन्धुसमूहः ‘जागार जगज्जागर जाग्रत्प्रबुद्धः’ सन् वर्तते ॥ जगत्तैत्तिरि ‘छन्दसि वेति
वक्तव्यम्’ (पा. सू. ६. १. ८. १) इति द्विवचनाभावः ॥

एवा वदिन्द्र इन्दुना देवेषु चिद्धारयाते महि त्यजः ।

क्रत्वा वयो वि तार्यायुः सुक्रतो क्रत्वायमस्मदा सुतः ॥ ६ ॥

एव । तद् । इन्द्रः । इन्दुना । देवेषु । चिद् । धारयाते । महि । त्यजः ।
क्रत्वा । वयः । वि । तारि । आयुः । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
क्रत्वा । अयम् । अस्मदा । आ । सुतः ॥ ६ ॥

‘एव एवमुक्तेन’ प्रकारेण ‘तद्’ तेन ‘इन्दुना’ सोमेन नृप्यन् ‘इन्द्रः’ ‘देवेषु’ चिद् देवैश्चस्मासु
च ‘महि’ महद् । ‘त्यजः’ तेजो दुःखस्य वर्जयितृ रक्षणं वा ‘धारयाते’ धारयति । शिष्टः प्रत्यक्ष-
कृतः । हे ‘सुक्रतो’ शोभनकर्माश्रित्वा ‘क्रत्वा’ क्रतुना अस्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रीतेन त्वया ‘वयः’
अन्नम् ‘आयुः’ जीवनं च ‘वि’ तारि अस्मग्यं प्रादायि । यः ‘अयम्’ इन्द्रः ‘क्रत्वा’ कर्मणा प्रशानेन

१. त१.२.३.६.७.८-अ१-कीदृशं तं । २. त४.५-अ२-पद्यां पादाभ्यां । ३. त४.५-बाध-
रहितं । ४. त१.२.३.६.७-सु-एकमेनेन ।

वा अस्तव् अस्तानिः असा अस्तुतः अनिष्टुतः । यद्वा । अस्तव् अस्तवत्तवदानिस्तुरनेन तुतः
अस्तिः । हेनेन्दुनेन्दवः ॥ २ ॥

‘इनाम्’ इति पठ्यं सतदर्थं सूक्तमिन्द्राण्या भार्गवम् । पटी पट्टि सिद्धा अनुष्टुप् ।
अनेन सूक्तेन सप्तम्या वाघर्षं प्रतिपाद्यते । अत एव सूक्तत्रयादिना सप्तम्या विनाशो भवति । अतस्त-
त्त्वताकमिदम् । तथा चानुष्टुप्—‘इनामिन्द्राभ्युनिष सप्तलोवाघर्षनानुष्टुप् तु पट्टवत्तम्’
इति । अस्य सूक्तस्य विनियोगो मगदतापलन्वेन कस्तिश्चित् सप्तलोवाघर्षयोगविशेषे^१ दक्षितः—
‘अिःसहर्षैः पादां परिक्रामति यदि वारण्यसि वरुणात्वा निष्क्रीणानि यदि सौम्यसि सोमात्वा
निष्क्रीणामांति । सोमून् उत्तरयोश्चराम्योत्तरानिस्त्वित्तिरनिमम्योत्तराया प्रतिश्रुता^२ इत्यदोरावप
शर्याकाले शाहुन्मो भवतरे परितृहोरादुपधानिह्रया । बहोने भवति । सप्तलोवाघर्षं च’ (आर.
ष्ट. १. ५. ८) इति । अपमर्षः । साधया पादा नानौपधिः स्वात्म्या । ततस्तिष्ठमिरोपदेशनि-
मन्त्रणम् । पट्टवाघदा सौपधिर्पया भवतरे स्पृशति तथा सस्य भर्तुरास्तिन्नमिति ॥

इमां खनुाम्योपधिं ब्रूध्वं यल्वचमाम् ।

यया सपत्नीं वार्षते यया संविन्दते पतिम् ॥ १ ॥

इनाम् । खनुामि । ओषधिम् । ब्रूध्वम् । यल्वत्तुतनाम् ।

यया । सप्तपत्नीम् । वार्षते । यया । सप्तविन्दते । पतिम् ॥ १ ॥

‘इनामोपधिं पादाराणं श्रीरथं हतारुणा बलवत्तनां त्वकार्यकाले अतिशयेन बलवती
अस्तानि उन्मूलयामि । यथा औषण्या मरुलीम् । समान एका पतिर्पत्न्या सा सप्तलो । तानेया
वधूः वार्षते दिनस्ति । यथा च पति भवतरे संविन्दते सम्पदसाधारण्येन रुमते ॥

उत्तानपणे सुमने देवजृते सहस्वति ।

सपत्नीं मे परां धनं पतिं मे केवलं कुरु ॥ २ ॥

उत्तानऽपणे । सुमने । देवऽजृते । सहस्वति ।

सप्तपत्नीम् । मे । परां । धनं । पतिम् । मे । केवलम् । कुरु ॥ २ ॥

हे उत्तानपणे उत्तानान्यूर्ध्वमुत्तानि पणानि पत्रानि यस्यास्तादृशि हे सुमने सौमाग्य-
हेतुभूते हे देवजृते देवेन क्षत्रा प्रेरिते हे सहस्वति अग्निमदनवति ह्यदो हे पादे मे मन सप्तपत्नीं
क्षिप्य परां धनं परागमय । धनतिगतिक्त्वा । पतिं च मे समैव केवलम् असाधारणं कुरु ॥

उत्तराहर्मुत्तर उत्तरेदुत्तराम्यः । अया सपत्नी या ममाधरा सार्धराम्यः ॥ ३ ॥

उत्तर्तरा । अहम् । उत्तरे । उत्तर्तरा । इत् । उत्तर्तराम्यः ।

अयं । सप्तपत्नी । या । मम । अधरा । सा । अधराम्यः ॥ ३ ॥

हे उत्तरे उत्तरेतरे पादे अहम् उत्तरा उत्तरेतरा न्यासम् । उत्तराम्यः छोडे या
उत्तरेतराः सन्ति तान्योऽप्यहम् उत्तरा उत्तरेतरैव त्वयसादाज्ञवेयम् । अथ अनन्तरं मम या
सपत्नी सा अधराम्यः निरुधाम्योऽपि अधरा निरुधतरा भवतु ॥

नृहस्या नामं गृण्णामि नो अस्मिन्नमेते जने ।

परामैव परावर्तं सपत्नीं गमयामसि ॥ ४ ॥

नृहि । अस्याः । नामं । गृण्णामि । नो इति । अस्मिन् । रमेते । जने ।

पराम् । एव । पराऽवर्तम् । सऽपत्नीम् । गमयामसि ॥ ४ ॥

अस्याः सपत्न्याः नामं संज्ञानपि नृहि गृण्णामि नैव गृह्णामि उच्चारयामि । नो न सत्तु काचित् अस्मिन् अने सपत्न्याख्ये रमते क्रीडति । अपि च तां सपत्नीं परां परावर्तम् एव अतिशयेन नृदेशमेव गमयामसि गमयामः प्रापयामः । अतिशयेन मर्त्रां विद्योत्तयाम इत्यर्थः ॥

अहमस्मि सहमानाथ त्वमसि सासृहिः ।

उमे सहस्वती भूत्वी सपत्नीं मे सहावहै ॥ ५ ॥

अहम् । अस्मि । सहमाना । अयं । त्वम् । असि । सासृहिः ।

उमे इति । सहस्वती इति । भूत्वी । सऽपत्नीम् । मे । सहावहै ॥ ५ ॥

हे औषधि अहं त्वत्प्रसादात् अस्मि सपत्न्या अभिन्नवित्री भवामि । अथ अपि च एवम् अपि सामहि अति तस्या अभिन्नवित्री भवसि । आवाम् उमे अपि सहस्वती अभिन्नवित्र्यौ भूत्वी भूत्वा मे मम सपत्नीं महावहै अभिन्नदाव ॥

उप तेऽद्यां सहमानामभि त्वायां सह्यसा ।

मामनु प्र ते मनो वृत्तं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥ ६ ॥

उप । ते । अद्याम् । सहमानाम् । अभि । त्वा । अद्याम् । सह्यसा ।

माम् । अनु । प्र । ते । मनः । वृत्तम् । गौऽव । धावतु । पथा । वाऽव । धावतु ॥ ६ ॥

हे पते एते तव सहमानां सपत्न्या अभिन्नवित्रीमिमांसीपथिम् एव एवमद्याम् । शिरसः वपाधानं करोमि । सह्यसा अभिन्नवित्रीतेन हेनोत्पादेन त्वाम् अभि अद्याम् अभितो धारयामि । एते तव भर्तुः मनः माम् अनुत्तरेण प्र धावतु प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छतु । तत्र निदर्शन-द्वयमुच्यते । गौरिव यथा गौः वृत्तं शीघ्रं गच्छति एवमिति मार्गेण वारिव वारदकं यथा स्वभावतो गच्छति तद्वत् । अनेन निदर्शनद्वयेनैवमुत्पातिशयः स्वभावविकृते च प्रतिपाद्यते ॥ ॥ ॥

‘अरण्यानि’ इति षडृचनष्टादशं सूक्ष्मिरमदुपुत्रस्य देवमुनेरायम् । महर्षयमरण्यानी । सदेवताकम् । आनुष्टुभम् । तथा चानुष्टुभम्—‘अरण्यान्दैरमदो देवमुनिररण्यानी मुशव’ इति । गतो विनियोगः ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।

कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा मीरिव विन्दती ॥ १ ॥

अरण्यानि । अरण्यानि । असौ । या । प्रऽव । नश्यसि ।

कथा । ग्रामम् । न । पृच्छसि । न । त्वा । मीऽव । विन्दती ॥ १ ॥

हे ऽअरण्यानि । अरण्यस्य पालयित्री काचिदधिदेवतारण्यानीति नैरुक्ताः । वैयाकरणास्तु 'हिमारण्ययोर्नहस्वे' (पा. सू. ४. १. ४९. १) इत्यरण्यस्य महस्वे ङीष् स्मरन्ति । अरण्याधिदेवते ऽअरण्यानि कान्तराणि प्रति ऽया ऽअसौ एवं ऽमेव ऽनश्यसि । इवः संप्रत्यये । नशतिः प्रातिकर्मा । अत्र व्यत्ययेन इयन् । संप्रति रक्षणाय प्राप्नोषि । यद्वा निर्जने देशे वर्तमानवास्येव प्रतीयसे । सा एवं ऽकथा कथं ऽग्रामं ऽन ऽपृच्छसि । निर्जनेऽरण्ये कथं रमसे । नूनं ऽश्वा त्वां ऽभीः भयं ऽन ऽविन्दति ॥ लभते किम् । वितर्के प्लुतः । इवः संप्रत्यये परिभयार्थे वा । अत्र निरुक्तम्—
'अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं भवति ग्रामादरण्यं भवतीति वा । अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते । पासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा मीर्विन्दतीवेतीवः परिभयार्थे पा' (निर. ९. २९-३०) इति ॥

धृपारवाय वदसे यदुपावति चिच्चिकः ।

आघाटिभिरिव धावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥ २ ॥

धृपऽरवाय । वदसे । यत् । उपऽअवति । चिच्चिकः ।

आघाटिभिःइव । धावयन् । अरण्यानिः । महीयते ॥ २ ॥

धृपारवाय । धृपा सेचनसमर्थो रवः शब्दो यस्य सूक्ष्मजन्तुविशेषस्य हिल्यात्यस्य स तथोक्तः । कटुकशब्दानित्यर्थः । तस्मै धृपारधारवाय ऽवदसे चीचीशब्दं कुर्वते ऽचिच्चिकः चीची-शब्दं कुर्वन्नयो जन्तुः ऽयन् यद्वा ऽउपावति धृपारवोक्तस्य शब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्द-करणेनोदगच्छति । उपेत्य पालयति वा । तत्र दृष्टान्तः । ऽआघाटिभिरिव । आघाटयो घाटिका-काण्डवीणाः । ताभिः ऽधावयन् निषादादिसप्तस्वराणि श्रोष्यन् गायक इव । तद्वा ऽअरण्यानिः सा अरण्यानी' ऽमहीयते पूज्यते ॥ 'इन्द्रवरुण' (पा. सू. ४. १. ४९) इत्यादिना ङीप् । तत्संनियोग-मानुगागमः । छान्दसो इवः । अत एव हल्ङ्यादिसुलोपाभावः ॥

उत गार्गइवादन्त्युत वेष्टमेव दृश्यते ।

उतो अरण्यानिः सायं शकटीरिव सर्जति ॥ ३ ॥

उत । गार्गःइव । अदन्ति । उत । वेष्टमइव । दृश्यते ।

उतो इति । अरण्यानिः । सायम् । शकटीःइव । सर्जति ॥ ३ ॥

उत अपि च ऽगावइव गवयावा मृगा अस्यामरण्यान्याम् ऽअदन्ति तृणादिकं भक्षयन्ति । उत अपि च लतागुल्मादिकं ऽवेष्टमेव गृहमिव ऽदृश्यते । उतो अपि च ऽअरण्यानिः ह्यमरण्यानी ऽसायं सायंकाले । इवः संप्रत्यये । संप्रति ऽशकटीः शकटान्^३ दारवाद्याहरणायागतान् ऽसर्जति विसर्जयति । यद्वा । शकटीः सर्जतीव दृश्यते । अहनि महदरण्यं शकटीभिः प्राप्य सर्वे जना अपेक्षितं काष्ठादिकं शकटीष्वध्यारोप्य सायंकाले तस्मान्निर्गच्छन्ति । तदभिप्रायेणेदं वचनम् ॥

गामुङ्गैष आ ह्वयति दार्वङ्गैषो अपावधीत् ।

वसन्नरण्यान्पां सायमक्रुक्षदिति मन्यते ॥ ४ ॥

गाम् । अङ्ग । एषः । आ । हवति । दारु । अङ्ग । एषः । अर्प । अवधीत् ।
वसन् । अरण्यान्याम् । सायम् । अर्कुक्षत् । इति । मन्त्ये ॥ ४ ॥

१ अङ्ग हे अरण्यानि १ एष त्वदधिष्ठिते महारण्ये सप्रति वर्तमानः १ गाम् १ आ १ हवति १ ।
१ एष १ चान्यः १ दारु काष्ठम् १ अपावधीत् अपहन्ति १ । तथा १ सायम् १ सायंकाळे रात्रौ १ अरण्यान्याम् १
महारण्ये १ निवसन् मनुष्यो नानाविधं पक्षिमृगादिशब्दं शृण्वन् १ अमुक्षत् कश्चित्तत्कादि-
राकोशति १ इति भीतः सन् १ मन्त्ये वृष्यते ॥

न वा अरण्यानिर्हन्त्यन्यथेनाभिगच्छति ।

स्यादोः फलस्य जग्ध्वाय ययाऽकार्मं नि पद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानिः । हन्ति । अन्यः । च । इत् । न । अभिगच्छति ।

स्यादोः । फलस्य । जग्ध्वाय । ययाऽकार्मम् । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

१ न १ वै न जलु १ अरण्यानिः अरण्यानी १ हन्ति तत्र निवसन्तं दिनस्ति । यदि १ अन्य, इयाग्र-
चौरादि, १ नाभिगच्छति । तर्हि १ स्यादो १ रसवत आग्रादेः १ फलस्य । द्वितीयार्थे पट्टी । फलं १ जग्ध्वाय
भक्षयित्वा तत्र निवसन् पुरुष, १ ययाऽकार्मं यथेष्टं १ नि १ पद्यते निगच्छति वर्तते । कस्यामत्यये 'अदो-
जग्धिष्यति किति' (पा. सू. २. ४. ३६) इति जग्ध्वादेशः । 'कवो यक्' (पा. सू. ७. १. ४७) इति यक् ॥

आर्जनगन्धिं सुरभिं बहुनामकृषीवलात् ।

प्राहं मृगाणां मातरमरण्यानिमंशंसिपम् ॥ ६ ॥

आर्जनऽगन्धिम् । सुरभिम् । बहुऽअनाम् । अर्कपिऽवलात् ।

प्र । अहम् । मृगार्णाम् । मातरम् । अरण्यानिम् । अंशंसिपम् ॥ ६ ॥

१ आर्जनगन्धिम् । अर्जनस्येदमाजनं कस्तूर्यादि । तस्य गन्ध इव गन्धो पर्यास्तादृशी ।
'उपमानाच्च' (पा. सू. ५. ४. १३७) इति गन्धस्येदन्तादेशः । अत एव १ सुरभिं सौरभ्योपेतं
१ बहुनामं बहुभिन्नैरवनीभिः फलमूलादिभिर्येषाम् १ अकृषीवलात् । इषिरेषामस्तीति कृषीवलाः
कर्षकाः । 'रज-कृषि' (पा. सू. ५. २. ११२) इत्यादिना वल्क् । 'वले' (पा. सू. २. ३. ११८)
इति दीर्घः । तैर्धियुक्तां तादृशां १ मृगाणां १ मातरं जनवित्रीम् १ अरण्यानिम् अरण्यानीम् १ अहं १ प्र
१ अंशंसिपम् उक्तेन प्रकारेण स्तुतवानस्मि ॥ ॥ ४ ॥

'अत्ते' इति पञ्चमैकोनविंश सूक्तं शिरीषपुत्रस्य सुवेदस्य आर्यम् । पञ्चमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्पथः ।
इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते हि—'अत्ते पञ्च सुवेदा' शैरीषिष्ठिपुञ्जन्तम्' इति । मृगीये रात्रिपथाये
प्रशास्तुः शस्त्र हृदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'अत्ते दधामीदं स्वत्पात्रमिन्द्रपानमिति पाज्या' (भाष.
धौ. १. ४) इति ॥

१. ग-त १. २. २. १. ७. ८-म-त्वा । २. ग-हवति नष्टा गामन्विच्छ येवृते; त ४. ५-हवति निष्ठा
गामन्विद्वन् त्वदीयं तमोच्यते; म-हवति नष्टा गामन्विष्यन् त्वदीयं नामोपैवृते । ३. त १. २. ३. १. ७.
८-म-'एष'.....अपहन्ति' नास्ति । ४. त-म-'सायं' नास्ति । ५. त १. २. ३. १. ७. ८-म-अरण्ये ।

ऋषस्त्वामिन्द्र शूर जातो दासीर्विशुः सूर्येण सखाः ।

गुहां हितं गुह्यं गूळ्हमप्सु विभ्रमसि प्रस्रवणे न सोमम् ॥ २ ॥

ऋषः । त्वम् । इन्द्र । शूर । जातः । दासीः । विशः । सूर्येण । सखाः ।

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळ्हम् । अप्सु । विभ्रमसि । प्रस्रवणे । न । सोमम् ॥ २ ॥

हे षूर शौर्यवन् इन्द्र ऋषेः महान् दर्शनीयो वा ष्वं जातः जातमात्र एव दासीः । उपक्षपकारिणो दासा अमुरा । तत्संयन्धिनीः विद्राः प्रजाः सूर्येण सूर्यात्मना सखाः अन्यमव । तथा गुहा गुहायां हितं निहितमत एव गुह्यम् अदृश्यं बलात्प्राप्तमसुरम् अप्सु उदकेषु गूढं निगूढं कुपचात्यं च त्वमभिभूतवानसि । जयमपि प्रस्रवणे प्रवर्पणे सति । नः संप्राप्ये । संप्रति षोमं विभ्रममिव ददं विभ्रमः धारयामः ॥

अर्यो वा गिरौ अम्यर्च विद्वानृषीणां विप्रः सुमतिं चक्रानः ।

ते स्याम ये रणयन्त सोमैरेनोत तुम्यं रथोळ्ह भक्षैः ॥ ३ ॥

अर्यः । वा । गिरः । अमि । अर्च । विद्वान् । ऋषीणाम् । विप्रः । सुमतिम् । चक्रानः ।

ते । स्याम । ये । रणयन्त । सोमैः । एना । उत । तुम्यम् । रथोळ्ह । भक्षैः ॥ ३ ॥

विप्रः मेधावी ऋषीणां मन्त्रदर्शिनां सुमतिं सुष्ठुते^१ चक्रानः कामयमानः विद्वान् जानन् अप्यो^२ ववा स्वामी च भवन् हे इन्द्र ईदृशास्त्वं गिरः स्तोतृन् स्तुतीर्वा अभ्यर्च । सन्धक्स्तु- तमित्यभिपूजय । अपि च षते जयं षस्याम सर्वदा भवेम ष्ये षोमैः त्वां रणयन्त रमयन्ति । उत अपि च हे रथोळ्ह रथैरभ्युद्यमान ॥ आ उठ ओदः । रथेन ओदो रथोदः । 'ओमाहोश्च' (पा. सू. १. १. ९५) इति पररूपम् ॥ ईदृशेन्द्र अभक्षैः भक्षणीयैश्चरुपुरोडाशादिभिः सार्धम् एना इमानि स्तोत्राणि तुम्यं त्वदर्थं क्रियन्ते ॥

इमा ब्रह्मेन्द्र तुम्यं शंसि दा नृम्यो नृणां शूर शर्वः ।

तेभिर्मव स्रक्तुर्येषु चाकश्रुत त्रायस्व गृणत उत स्तीन् ॥ ४ ॥

इमा । ब्रह्म । इन्द्र । तुम्यम् । शंसि । दाः । नृम्यः । नृणाम् । शूर । शर्वः ।

तेभिः । भव । स्रक्तुः । येषु । चाकन् । उत । त्रायस्व । गृणतः । उत । स्तीन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वदर्थम् इमा इमानि पुरोवर्तीनि ब्रह्म^१ ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि शंसि भसंसिपत । शस्यन्ते । शंसेऽङ्गान्दसे कर्मणि लुङि व्यत्ययेनैकवचनम् । हे षूर शौर्यवन् इन्द्र त्वं नृणां मनुष्याणां मध्ये नृम्यः स्तुत्यादेः नेतृम्यः^२ षश्वः बलं षदाः देहि । अपि च षतेभिः तैः स्रक्तुः समानकर्मा समानप्रज्ञो वा भव ष्येषु स्तोत्रेषु चाकन् हविरादि^३ कामयसे ॥ 'कन दीति-कान्तिगतिषु' । अस्माद्यद्भुतगन्ताङ्गान्दसे लङि सिपि रूपमेतत् । कमेर्वा पूर्ववत् । सिपि 'मो नो धातोः' इति नावम् ॥ उत अपि च षगृणतः स्तोतृन् त्रायस्व पालय । उत अपि च षस्तीन् । स्त्यायतेरेतद्रूपम् । संधीभूय स्थितान् यजमानानपि त्रायस्व ॥

१. त१.२.३.७-म१.४.७.८- 'सुष्ठुति' नास्ति । २. त१.२.३.७-म१.४.७.८- 'ब्रह्म' नास्ति ।

३. ग त४.५-अ२-नेतृम्यो जनेभ्यः । ४. ग त४.५-अ२-हविरादिकं ।

शुधी हवमिन्द्र शूर पृथ्या उत स्तवसे वेन्यस्याकैः ।

आ यस्ते योनिं घृतवन्तुमस्वाहूमिर्न निमैर्द्रवयन्तु वक्ताः ॥ ५ ॥

श्रुधि । हर्वम् । इन्द्र । शूर । पृथ्या । उत । स्वप्ने । नेत्यस्य । अकैः ।

आ । य० । ते । योनिम् । घनऽवन्नम् । अस्वा । कुर्मिः । न । निम्नै । द्रव्यन्त । वक्ता० ॥५॥

हे वृक्ष वृक्षं वृक्ष्यां वृक्षोर्कंपेयम् वृक्षम् आह्वानं वृक्षि ऋणु । वृक्षे अपि च वृक्ष्यस्य
वेनगुप्तस्य मम वृक्षैः मन्त्रैः स्तवसे स्तूयसे । वृक्षि प्राप्ते वृक्ष्ययेन द्रष्टुम् । वृक्षः स्तोता वृक्ष्यव्रतम्
उदकवन्तं वृक्षे तस्य वृक्षोर्नि निवास्तभूमिम् वृक्षां वृक्ष्याः अन्वेषार्थं अन्वेष्यताम् ॥ 'सृष्ट्वा शब्दोप-
तापयो' । अस्मात्सृष्टिर्हि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इतीदमने हलन्वादिलोपे च 'रास्तस्य' इति सलोपः ॥
यद्वा । वृक्षव्रतमाज्यादिना हविषोयेतं योनिम् । गृह्णामि तत् । यज्ञगृहं प्राप्य ते त्वां योऽभिधीति
तस्य वेन्यस्य अर्कैरित्यन्वयः । अपि च 'वृक्षार्कं वज्रान् ॥ वृषेः 'अन्वेष्योऽपि दृश्यन्ते' इति
मनिम् । अन्वेष्यविकारश्छान्दस् । जसि वृषोदरादिस्वाहृणलोपः ॥ अन्वेष्योऽपि सर्वे स्त्रीभारः । निम्नैः
प्रवृत्तैर्मातृभिः । ऊर्मिर्न उदकसंघ इव वृक्षयन्तः । स्तुतिभिस्त्वामेवाभिद्रवन्ति अभिगच्छन्ति ॥ ११ ॥

'सविता यन्त्रैः' इति पञ्चमैकविंशं सूक्तं हिरण्यस्तुपुत्रस्यार्चत आपं श्रेष्ठं सवित्रदेव-
 त्पम् । अनुक्रान्तं च—'सविताचन्द्रः' हिरण्यस्तुपुः सवित्रम्' इति । गतो विनियोगः ॥

सविता युन्त्रैः पृथिवीर्मरम्णादस्कम्भुने सविता धामदंडत् ।

अथमिवाधुक्षुद्वनिमन्तरिक्षमतूतं बृद्धं संविता समुद्रम् ॥ १ ॥

स॒वि॒ता । य॒न्त्रैः । पृ॒थि॒वीम् । अ॒ग्नि॒गात् । अ॒स्त्र॒ग्भ॒ने । स॒वि॒ता । दाम् । अ॒द॒ह॒त् ।

अर्षम् ऽह्व । अध्वक्षत् । धुनिम् । अन्तर्िक्षम् । अवर्ते । बद्धम् । सविता । सुमरम् ॥ १ ॥

१ सविता सर्वस्व प्रसविता प्रेरको मध्यमस्थानो देवः सोऽयं १ यन्त्रैः यमनसाधनैर्दृष्टिप्रदानादि-
निहराघैर्वायवीयैः पादौघैः १ पृथिवीं प्रथितां भूमिम् १ अरम्भात् भरमयत् । सुतेनादक्यापयति । तथा
स एव १ सविता १ अस्कम्भने । पतनप्रतिबन्धकमालम्बनं स्कम्भनम् । तद्विहिते स्थले १ या सुलोका-
मपि १ अहहत् इदीकृदवात् । यथाप्यो न पतति तथाग्रीधरेवोपाधैरवस्थापितवानित्यर्थः । १ अश्वमिष-
१ पुनि कम्पयितव्य कम्पयितार वा १ अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं मध्यमस्थानगतम् १ अतूतं केनाप्य-
हिंसितेभ्यः अरमणे वा नभसि जायवीयैः पादौघैः १ बद्धं १ समुद्रं मेघमयमेव १ सविता १ अपुक्षत् तद-
कानि दोषि । यद्वा । अन्तरिक्षमिति सप्तम्यर्थे प्रथमा । अतूतं अन्तरिक्षे बद्धं १ समुदितारं पुनि कम्पनीये
मेघमश्वमिवापुक्षत् । सविता क्लेशयति । 'घुक्ष विक्ष संदीपनहेतानजीवनेषु' । यथा शिक्षकः सादी
अर्थं हेतुशयार्थेन धर्पणाय मेघं क्लेशयतीत्यर्थः । अत्र निरर्थं—'सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयद्वार-
मणे अन्तरिक्षे सविता घामहृदधमिवापुक्षदुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूतं बद्धमतूतं इति घावरमाण
इति वा सविता समुदितारम्' (निरु. १०. ३२) इति ॥

१. त१.२.३.६ ७.८- सलोपः ..... वेत्यस्य ' नास्ति । २. ग-त८-म-मवितावर्तो; त४-५-
सवितावर्तो । ३. त४-५-ममुदितारं । ४. त१ २.३.६.७.८-म१.४.७.८- मेधममेव .. बद्ध ' नास्ति ।
५. ग-हेदयतीत्यर्थः ।

यत्रा समुद्रः स्कभितो व्यौनदपां नपात्सविता तस्य वेद ।

अतो भूर्त आ उत्थितं रजोऽतो द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र । समुद्रः । स्कभितः । वि । औनत् । अपां । नपात् । सविता । तस्य । वेद ।
अतः । भूः । अतः । आः । उत्थितम् । रजः । अतः । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे समुद्रः समुन्दनसीलो मेघः स्कभितः सम्भितो वायुपारीर्बद्धः सन्
व्यौनत् विशेषेण भूमिमुनति उदकैः क्लेदयति । 'उन्दी क्लेदने' । अस्माच्छान्दसे लङि रूपमेतत् ।
हे अथा नपात् मध्यमस्यानं वसुतमि सव संबन्धी सविता प्रेरको देवः तस्य साक्ष्यान् वेद
येति जानाति । अतः अस्मादेव सवितुः भूः भूमिरासीत् । अतः एव उत्थितम् ऊर्ध्वमवस्थितं
रजः अन्तरिक्षं च आः आसीत् अजायत । अस्तेलङि 'बहुलं छन्दमि' इतीडभाषः ।
'हृत्क्षयाभ्यः' इति लोपः । अतः अस्मादेव सवितुः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां
विस्तीर्णोऽप्यभूताम् ॥

पृथेदमुन्यदर्भमुद्यजत्रमर्मर्त्यस्य भुवनस्य भुना ।

सुपर्णो अङ्ग सवितुर्गुरुमान्पूर्वो जातः स उ अस्यानु धर्म ॥ ३ ॥

पृथा । इदम् । अन्यत् । अभवत् । यजत्रम् । अर्मर्त्यस्य । भुवनस्य । भुना ।

सुऽपर्णः । अङ्ग । सवितुः । गुरुमान् । पूर्वः । जातः । सः । ऊँ इति । अस्य । अनु । धर्म ॥ ३ ॥

अन्यत् सवितुस्त्यतिरिक्तम् इदं देवतान्तरं पृथा पृथात् । 'पथ पृथा ॥ छन्दसि'
(पा. सू. ५. ३. ३१) इति निपात्यते । सवितुप्रेरणान्तरमेव यजत्रं यष्टयम् अभवत् । केन
साधनेन । अमर्त्यस्य भरणरहितस्य भुवनस्य लोकस्य स्वर्गादप्यस्य संबन्धिना भूना भूतेन ।
स्वर्गं उपज्जन् सोमेनेत्यर्थः । यद्वा । अमर्त्यस्य भुवनस्य संबन्धीदे देवतान्तरं भूना भूना बहुतेन
युक्तं यष्टयमभवत् । कुत इत्यत आह । हे अङ्ग स्तोतः सुपर्णः शोभनपतनः गह्रमात् सोमस्या-
पहतां तादृयः सवितुः प्रेरकादस्मादेवात् पूर्वा प्रथमभायी सन् जातः । अतो हेतोः सुपर्णो
गह्रमात् अस्य सवितुः धर्मं धारणमनुसृत्य वर्तते । सवितुप्रेरणाधीनत्वासंबन्धगतीनां सोमाहरणमपि
तदधीनमिति सवितुप्रेरणान्तरमेव सर्वे सोमयागाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । उ इति पूरकः ॥

गावर्इव ग्रामं युयुधिरिवाभ्यान्वाश्रेवं वृत्सं सुमना दुहाना ।

पतिरिव जायामभि नो न्येतु धर्ता दिवः सविता विश्ववारः ॥ ४ ॥

गावःऽइव । ग्रामम् । युयुधिःऽइव । अश्वान् । वात्राऽइव । वृत्सम् । सुऽमनाः । दुहाना ।

पतिःऽइव । जायाम् । अभि । नः । नि । एतु । धर्ता । दिवः । सविता । विश्ववारः ॥ ४ ॥

गावर्इव ययारण्ये संवरन्तो गावः ग्रामं शिममभिगच्छन्ति । युयुधिरिच यथा
योद्धा युद्धार्थम् अभ्यान् अभिगच्छति । 'युध संग्रहारे' । 'आहगमहनञ्जन' इत्यत्र 'उरसर्गच्छन्दसि'
(पा. सू. ३. २. १०३. २) इति वचनात् किञ्चल्ययः । छान्दसं साहितिकमन्यासदीर्घत्वम् । सुमनाः

शोभनयनस्का ॥ दुहाता दोष्ठी बहुपयस्का ॥ वाग्नेय हस्मारवात्मकं शब्दं कुर्वती गौर्यधामीयं
॥ वासम् अभिगच्छति । ॥ पतिरिव यथा भर्ता ॥ जायां स्वभावा ॥ शीघ्रमभिगच्छति एवमैव ॥ सवित्ता
॥ नः अस्मान् ॥ नि ॥ अग्नि ॥ एतु नितरामभिगच्छतु । कीदृशः । ॥ दिवः पुष्टोक्तस्य ॥ धर्ता धारयिता
अवस्थापयिता वा अत एव ॥ विश्ववारः सर्ववर्णीयः ॥

हिरण्यस्तूपः सवितुर्यथा त्वाङ्गिरसो जुहे वाजं अस्मिन् ।

एवा त्वार्चभर्वसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥ ५ ॥

हिरण्यस्तूपः । सवितुः । यथा । त्वा । आङ्गिरसः । जुहे । वाजं । अस्मिन् ।

एव । त्वा । अर्चन् । अर्चसे । वन्दमानः । सोमस्य इव । अंशुम् । प्रति । जागर । अहम् ॥ ५ ॥

हे ॥ मरितः प्रेरक ॥ त्वा त्वाम् ॥ आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः । हिरण्यस्तूपः सम पिता ॥ अस्मिन्
॥ वाजे अग्रे निमित्तभूते सति ॥ यथा ॥ जुहे आहूतग्राम् ॥ एवम् ॥ एवम् ॥ एतत्तुल्योऽह
॥ त्वा त्वाम् ॥ अयसे अयनाय रक्षणाय ॥ वन्दमानः स्तुवन् आह्वयामीति शेषः । आह्वय त्वा सोम-
स्येवांशुं यथा सोमयता प्रति यजमाना जाग्रति यागपर्यन्तं तदक्षणे प्रबुद्धा वर्तन्ते तथा ॥ अहं त्वत्पति-
र्यथा ॥ प्रति ॥ जागर जागर्मि । जागर्तेत्युत्तमैकवचने रूपम् । अत्र निरुक्तं—'हिरण्यस्तूपो
हिरण्यस्तूपो हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति' वा ॥ स्तूपः स्थाय्यत्वे संघातः । सवितुर्यथा त्वाङ्गिरसो
जुहे वाजेऽङ्गिरसस्येव त्वार्चयन्नाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्माहम्' (निर. १०. १३)
इति ॥ ॥ ७ ॥

'समिद्धः' इति पञ्चमं द्वाविंशं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य मृळीकस्वार्पणमेषम् । अनुर्ध्वपद्म्या-
नुपरिष्ठाज्योतिषी शिष्टावशाष्टकवत्यौ । अक्षरग्युहेन अनुर्ध्वी जगती वा । शिष्टा दृश्य । तथा
बालुकान्तं—'समिद्धो मृळीको' वामिष्ठ' अभिषं याहेतमन्वे उपरिष्ठाज्योतिषी जगदुपान्ता वा'
इति । गतो विनियोगः ॥

समिद्धश्चित्समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन ।

आदित्यै रुद्रेर्वमुभिर्नु आ गंहि मृळीकाय न आ गंहि ॥ १ ॥

समऽईद्धः । चित् । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यवाहन ।

आदित्यै । रुद्रेः । वसुधभिः । नः । आ । गंहि । मृळीकाय । न । आ । गंहि ॥ १ ॥

हे ॥ हव्यवाहन हव्यानां हविषा बोधने ॥ समिद्धश्चित्समिध्यसे देवेभ्यः । यागार्थं
॥ समिध्यसे । पुनर्युक्तिविधिं समिद्धिं सेदीष्यसे । त्वम् ॥ आदित्यैः आदिवादिभिर्द्विभिर्गणैः
सार्धं ॥ नः अस्मान् ॥ आ गंहि आगच्छ । तथा ॥ नः अस्माकं ॥ मृळीकाय मुत्ताय तदर्थमपि ॥ आ
॥ गंहि । पद्मा । मृळीकायैतत्संज्ञाय नो मलमृष्ये श्रेयोसि कर्तुमागच्छ ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपार्गंहि ।

मर्तासस्त्वा समिधान हवामहे मृळीकार्य हवामहे ॥ २ ॥

१. ग-त-म-सति त्वा त्वा । २. त१.२.३.६.७ ८-म- 'एवमर्चन्' नास्ति । ३. त१.२.३.५.
५.६.८-म- 'हिरण्यमयस्तुलोस्येति' । ४. त१.२.३-म- 'वा' नास्ति । ५. ग-जुहे हव्यः; त१.२.३.
६.८-म- जुहे हव्यः । ६. त-म-वाजेने एव । ७. अनु-वागिष्ठो मृळीक ।

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआमहि ।

मतींसः । त्वा । समऽइधान । हवामहे । मृळीकार्य । हवामहे ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽइमम् अस्माभिः क्रियमाणं पुरोवर्तिनं ऽयजुमिदं ऽवचः स्तोत्रं च ऽजुषाणः
सेवमानः ऽवपागहि उपगच्छ । हे ऽसमिधान समिप्यमान ऽमतींसः मतां मनुष्याः ऽत्वा त्वां
ऽहवामहे आह्वयामहे । ऽमृळीकार्य सुस्वार्थमेतत्संज्ञाय वा ऋषये स्वामेवाह्वयामहे ॥

त्वाम् जातवेदसं विश्ववारं गृणे धिया ।

अग्ने देवाँ आ वह नः प्रियव्रतान् मृळीकार्यं प्रियव्रतान् ॥ ३ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । जातऽवेदसम् । विश्वऽवारम् । गृणे । धिया ।

अग्ने । देवान् । आ । वह । नः । प्रियऽव्रतान् । मृळीकार्यं । प्रियऽव्रतान् ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽविश्ववारं विश्वैः सर्ववैरणीय ऽजातवेदसं ऽजातानां वेदितारं जातमज्ञं जातधनं
वा ऽत्वाम् त्वामेव ऽधिया स्तुया ऽगृणे स्तौमि । ' गृ शब्दे ' । क्रियादिकः । ऽवादिवाङ्स्वा ।
ऽप्रियव्रतान् मिमाणि व्रतानि कर्माणि येषां तादृशान् ऽदेवान् ऽनः अस्मदर्थम् ऽआ ऽवह ऽआनय ।
अस्मदर्थं प्रापय । ऽमृळीकार्य सुस्वार्थमेतत्संज्ञाय वा मद्वा ऽप्रियव्रतान् तानेवावह ॥

अग्निदेवो देवानामभवत्पुरोहितोऽग्निं मनुष्याः ऋषयः समीधरे ।

अग्निं महो धनसातावहं हुवे मृळीकं धनसातये ॥ ४ ॥

अग्निः । देवः । देवानाम् । अभवत् । पुरऽऽहितः । अग्निम् । मनुष्याः । ऋषयः । सम् । ईधरे ।

अग्निम् । महः । धनेऽसातौ । अहम् । हुवे । मृळीकम् । धनेऽसातये ॥ ४ ॥

ऽदेवः दानादिगुणयुक्तः ऽअग्निः ऽदेवानाम् अध्येषां ऽपुरोहितः पुरस्ताद्धृतः ऽअभवत् । यद्वा
पुरोहितपद्धितकार्यमवत् । यत् एवमतः कारणात् तमेव ऽअग्निम् ऽऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिना
ऽमनुष्याः मानवा पजमानाः ऽसमीधरे सदीपयन्ति । अवि च तम् ऽअग्निं ऽमहः महतः ऽधनसातौ
धनस्य संभजने निमित्तभूते ऽअहं ऽहुवे आह्वये । विशेषणमादेशस्यपि धनसातस्य द्वान्द्वस्य समासः ।
यद्वा । महती दागास्य कर्तात्मप्रिमित्यर्थः । ऽधनसातये धनलाभार्थं ऽमृळीकं सुखमेतत्संज्ञं वा मां
सोऽग्निः करोतिव्यर्थः ॥

अग्निरत्रिं भरद्वाजं गर्विष्ठिरं प्रावञ्चः कण्वं व्रसदस्युमाहवे ।

अग्निं वसिष्ठो हवते पुरोहितो मृळीकार्यं पुरोहितः ॥ ५ ॥

अग्नि । अग्निम् । भरत्ऽव्योजम् । गर्विष्ठिरम् । प्र । आवत् । नः । कण्वम् । व्रसदस्युम् । आऽहवे ।

अग्निम् । वसिष्ठः । हवते । पुरऽऽहितः । मृळीकार्यं । पुरऽऽहितः ॥ ५ ॥

ऽअग्निं ऽभरद्वाजं ऽगर्विष्ठिरं ऽकण्वं ऽव्रसदस्युं च ऽनः अस्मान् ऽआहवे संभ्रामे अयम् ऽअग्नि-
ऽप्रावत् प्ररक्षतु । ऽपुरोहितः पुरोहितवद्धितकारी । मम पिता ऽवसिष्ठः ऋषिः ऽअग्निं ऽहवते स्तुति-
भिराह्वयति । स आहूतः । ऽमृळीकार्य सुस्वार्थमेतत्संज्ञाय वा मद्वा ऽपुरोहितः पुरोधा देवानां पुरःस्थाप-
यिता भवतु ॥ ॥ ८ ॥

‘अद्वया’ इति पञ्चर्षं त्रयोविंशं सूक्तमानुषुभं अद्वादेवत्यम् । कामगोत्रजा अद्वा आसर्पिका । तथा चानुक्रम्यते—‘अद्वया अद्वा कामायनी धाद्वमानुषुभं ॥’ इति । ऐहिको विनियोगः ॥

अद्वयाग्निः समिध्यते अद्वया हूयते हविः ।

अद्वां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥ १ ॥

अद्वया । अग्निः । सम् । इध्यते । अद्वया । हूयते । हविः ।

अद्वाम् । भगस्य । मूर्धनि । वचसा । आ । वेदयामसि ॥ १ ॥

पुरूपगतोऽभिलाषविशेषः अद्वा । तथा ऽअद्वया ऽअग्निः गाह्यपादादिः ऽसमिध्यते संदीप्यते । यदा हि पुरूपे अद्वाग्निगोचर आदरातिशयो जायते तदैव पुरूपोऽग्नीन् प्रज्वालयति नाम्यदा । ऽअद्वया एव हविः पुरोडाशादिहविश्च हूयते । आहवनीये प्रक्षिप्यते । यद्वा । अस्य सूक्तस्य द्वया अद्वात्ययाग्निः समिध्यते । ऽअद्वाम् उक्तलक्षणायाः अद्वाया अभिमानिदेवता ऽभगस्य भजनीयस्य धनस्य मूर्धनि प्रधानभूते स्थानेऽवस्थिता ऽवचसा वचनेन स्तौत्रेण ऽआ वेदयामसि अभितः प्रत्यापयामः । इदमन्तो मसिः ॥

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः ।

प्रियं भोजेषु यज्वस्विदं मे उदितं कृधि ॥ २ ॥

प्रियम् । श्रद्धे । ददतः । प्रियम् । श्रद्धे । दिदासतः ।

प्रियम् । भोजेषु । यज्वस्सु । इदम् । मे । उदितम् । कृधि ॥ २ ॥

हे श्रद्धे ददतः चत्पुरोडाशादीनि प्रयच्छन्तो यजमानस्य ऽप्रियम् अभीष्टफलं कुरु । ऽदिदामतः दातुमिच्छन्तश्च हे श्रद्धे प्रियं कुरु । मे मम सर्वश्वेषु ऽभोजेषु भोगेषु भोगार्थेषु ऽयज्वसु कनपतेषु जनेषु च ऽइदम् उदितम् उक्त प्रियं कृधि कुरु ॥

यथा देवा अर्मुरेषु अद्वामग्नेषु चक्रिरे ।

एवं भोजेषु यज्वस्वस्माकमुदितं कृधि ॥ ३ ॥

यथा । देवाः । अर्मुरेषु । अद्वाम् । अग्नेषु । चक्रिरे ।

एवम् । भोजेषु । यज्वस्सु । अस्माकम् । उदितम् । कृधि ॥ ३ ॥

देवाः इन्द्रादयः ऽअर्मुरेषु उद्गुणलेषु यथा ऽअद्वां चक्रिरे अवश्यमिमे हन्तव्या इत्यादरातिशयं कृतवन्तः एवं अद्वाकसु ऽभोजेषु भोगेषु भोगार्थेषु यज्वसु यज्ञेषु ऽअस्माकम् अस्माकं श्वेषु तेषु उदितं तैत्तिकं प्रापितं फलजानं कृधि कुरु ॥

अद्वां देवा यजमाना वायुर्गोपा उपासते ।

अद्वां हृदय्यर्हयाकृत्या अद्वया विन्दते वसु ॥ ४ ॥

अद्वाम् । देवाः । यजमाना । वायुः । गोपाः । उप । आसते ।

अद्वाम् । हृदय्यया । आऽकृत्या । अद्वया । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

‘देवा ष्यजमानाः मनुष्याश्च वायुगोपाः वायुगोपा रक्षिता येषां ते’ तादृशाः सन्तः ‘अद्वां
देधीम्’ उपासते प्रार्थयन्ते । ‘हृदयया । हृदये भवा हृदया । तथाविधया’ आहूया संकल्पस्या
क्रियया ‘अद्वाम् एव परिचरन्ति सर्वे जनाः । कुत इत्यत आह । यतः कारणात्’ अद्वाया हेतुभूतया
‘वतु पने’ चिन्दते लभते अद्वायाजनः । तत इत्यर्थः ॥

अद्वां प्रातर्हवामहे अद्वां मध्यंदिनं परि ।

अद्वां सूर्यस्य निष्पुचि अद्वे अद्वापयेह नः ॥ ५ ॥

अद्वाम् । प्रात । हवामहे । अद्वाम् । मध्यंदिनम् । परि ।

अद्वाम् । सूर्यस्य । निऽपुचि । अद्वे । अत् । धापय । इह । नः ॥ ५ ॥

‘अद्वां देवीं’ प्रातः पूर्वाह्णे ‘हवामहे’ । तथा ‘मध्यंदिनं’ परि । लङ्गणे परे कर्मप्रवक्ष्यमीय-
त्वम् । मध्यंदिनं परिलङ्घ्य । मध्यंदिन इत्यर्थः । मध्याह्नेऽपि तां ‘अद्वाम् आह्वयामहे ।’ सूर्यस्य
सर्वस्य भेदकस्यादित्यस्य ‘निष्पुचि अस्त्रमपवेलापां सायंसमयेऽपि तामेव’ अद्वाम् आह्वयामहे ।
इहपूये हे ‘अद्वे’ न. अस्मान् ‘इह’ लोके कर्मणि वा ‘अद्वापय अद्वावतः कुरु ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥

द्वावशोऽनुवाके चावार्हिषासूक्तानि । सत्र ‘शास इत्या’ इति पञ्चमं प्रथमं सूक्तं भरद्वाज-
पुत्रस्य शासनाज्ञा आर्यमानुषुभमैश्वरम् । अनुक्रान्तं च—‘शासः शासो भारद्वाजः’ इति । पुद्वाय
सगदं राजानमनेनेक्षेत । तथा च सूत्रितम्—‘अयैनमन्यीक्षेताप्रतिरयशाससौपर्णं’ (भाष.
पृ. ३. १२. १३) इति ॥

शास इत्या महां अस्यमित्रखादो अद्भुतः ।

न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदा चन ॥ १ ॥

शासः । इत्या । महान् । असि । अमित्रऽखादः । अद्भुतः ।

न । यस्य । हन्यते । सखा । न । जीयते । कदा । चन ॥ १ ॥

‘शासः पुत्रसंज्ञोऽहम्’ इत्या इत्यमनेन बह्व्यमाणप्रकारेणेन्द्रं स्तौमीति शेषः । हे इन्द्र त्वं
‘महां’ अस्ति सर्वेभ्योऽधिको भवसि । ‘अमित्रखादः अमित्राणां शत्रूणां’ खादिता विनाशयिता
अत एव ‘अद्भुतः आश्चर्यभूतश्च भवसि ।’ यस्य इन्द्रस्य ‘सखा मित्रमृतः पुरयः’ कदा ‘चन
कदाचिदपि’ न ‘हन्यते न हिंस्यते’ न ‘जीयते न च शत्रुभिः पराजितो भवति स एवं महां
असीत्यन्वयः ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृषो वशी ।

वृपेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकरः ॥ २ ॥

स्वस्तिऽदाः । विशः । पतिः । वृत्रऽहा । विऽमृषः । वशी ।

वृषो । इन्द्रः । पुरः । एतु । नः । सोमऽपाः । अभयंकरः ॥ २ ॥

१. ग-त-म-७.८-‘ते’ नास्ति; म-४-ता । २. म-हवामहे आह्वयामहे । ३. ग-इहाम्नि ।
४. ग-शत्रूणां खादः ।

‘स्वस्तिदा’ स्वस्तेरविनाशस्य दाता ‘विनाशपति’ सर्वस्याः प्रजायाः पालयिता ‘वृत्रहा’
‘वृत्राणां शत्रूणां हन्ता’ ‘विमृष्टः’ संप्रामकारी ‘वशी’ वशीकर्ता ‘वृषा’ वर्षिता कामानां ‘मोमपाः’
सोमस्य पाता एवंविध. ‘इन्द्रः’ ‘अभयकरः’ अभयस्य मयराहित्यस्य कर्ता सन् ‘नः’ अस्माकं ‘पुर’
‘पुतु’ पुरतो गच्छतु ॥

वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हन् रुज ।

वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्मित्रस्याभिदासतः ॥ ३ ॥

वि । रक्षः । वि । मृधः । जहि । वि । वृत्रस्य । हन् इति । रुज ।

वि । मन्युम् । इन्द्र । वृत्रऽहन् । मित्रस्य । अभिऽदासतः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ‘रक्षः’ राक्षसजातं ‘वि’ ‘जहि’ विनाशाय । ‘मृधः’ संप्रामकारिणः शत्रूश्च ‘वि’ जहि ।
‘वृत्रस्य’ आवारकस्यासुरस्य ‘हन्’ कपोलप्रान्तौ ‘वि’ ‘रुज’ विशेषेण ममौ कुरु । हे ‘वृत्रहन्’ ‘इन्द्र’
‘अभिदासत’ अस्मानुपक्षयतः ‘अमित्रस्य’ शत्रोः ‘मन्यु’ क्रोधमपि विनाशाय ॥

‘वि न इन्द्र’ इति वैमृधस्य हविषोऽनुवाक्या । सूक्तिं च—‘वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो
न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः’ (भाष्य. श्री. २. १०) इति ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।

यो अस्माँ अभिदासत्यर्धरं गमया तमः ॥ ४ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।

यः । अस्मान् । अभिऽदासति । अर्धरम् । गमय । तमः ॥ ४ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘नः’ अस्माकं ‘मृधः’ संप्रामकारिणः शत्रून् ‘वि’ ‘जहि’ विनाशाय । तथा ‘पृतन्यतः’
पृतनाः सेना आत्मन इच्छन्तो युयुक्षमानानपि ‘नीचा’ ‘यच्छ’ । नीचीनमवाङ्मुखा यच्छ । गमय ।
‘यः’ शत्रुः ‘अस्मान्’ ‘अभिदासति’ अभित उपक्षपयति तम् ‘अर्धरं’ निकृष्टं ‘तम’ अधकारं मरण-
लक्षणं ‘गमय’ प्रापय ॥

अपेन्द्र द्विपतो मनोऽप जिज्यासतो वधम् ।

वि मन्योः शर्म यच्छ वरीयो यवया वधम् ॥ ५ ॥

अप । इन्द्र । द्विपतः । मनः । अप । जिज्यासतः । वधम् ।

वि । मन्योः । शर्म । यच्छ । वरीयः । यवय । वधम् ॥ ५ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘द्विपतः’ द्वेष्टुः शत्रोः ‘मनः’ ‘अप’ जहि । ‘जिज्यासतः’ अस्माकं वयोदानि-
मिच्छतश्च ‘वधं’ हननसाधनमायुधं च ‘अप’ जहि । ‘मन्योः’ शत्रुसंबन्धिनः क्रोधायास्मान् ‘रक्ष’ ।
‘वरीय’ उत्तरं ‘शर्म’ सुख विशेषेण ‘यच्छ’ देहि । ‘यवयं’ शत्रुहन्तं हननं च ‘यवय’ अस्मत्त-
प्यङ्कुरु ॥ ॥ १० ॥

‘ईक्षयन्तीः’ इति पञ्चमं गायत्रमैन्द्रं द्वितीयं सूक्तम् । देवानां स्वसृभूता इन्द्रमातरो नाम-
यिकाः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ईक्षयन्तीर्देवजामय इन्द्रमातरो गायत्रम्’ इति । द्वितीये पर्याये
प्रशास्तुः शस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ईक्षयन्तीरहं दां पाता सुतम्’ (आध. धौ. १. ३)
इति । महामतेऽपि प्रातःसवनिके ब्रह्मशस्त्रं पठत्सूक्तम्^१ ॥

ईक्षयन्तीरपस्युष इन्द्रं जातमुपासते । भेजानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईक्षयन्तीः । अपस्युषः । इन्द्रम् । जातम् । उष । आसते । भेजानासः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥

‘ईक्षयन्तीः’ गच्छन्त्यः स्त्रियादिभिरिन्द्रं प्राप्नुवन्त्यः । ‘अपस्युषः’ अपः कर्म भक्षण इच्छन्त्य
इन्द्रमातरोऽस्य सूक्तस्य प्रपूषः । ‘जातं’ प्रादुर्भूतम् । ‘इन्द्रम्’ उपासते परिचरन्ति । ‘सुवीर्यं’ शोभन-
वीर्येति धनं च । ‘भेजानासः’ । तस्मादिन्द्राद् संमन्त्रवात्यो भवन्ति ॥

त्वमिन्द्र ब्रह्मादधि सहसो जात ओर्जसः । त्वं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । ब्रह्मा । अधि । सहसः । जातः । ओर्जसः ।

त्वम् । वृषन् । वृषा । इत् । अस्ति ॥ २ ॥

हे ‘इन्द्र’ । त्वं ‘सहसः’ परेषामभिमानुकारं ‘ब्रह्मा’ अधि ‘जातः’ भवति । अधिः पञ्चगव्यानु-
वादकः । वृषादिवधहेतुभूताद्रह्मादहोस्तत्त्वं प्रत्ययो भवसीत्यर्थः । अपि च ‘ओर्जसः’ । औजो नाम
बलहेतु इदं पदं धर्मम् । तस्मादपि त्वं जातोऽसि । हे ‘वृषन्’ वर्धितः । ‘वृषं’ ‘वृषेदसि’ क्रान्तो
वर्धितैव भवसि ॥

त्वमिन्द्रासि वृषहा व्यन्तरिक्षमतिरः । उव् चामस्तम्ना ओर्जसा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । वृषहा । वि । अन्तरिक्षम् । अतिरः ।

उव् । चाम् । अस्तम्नाः । ओर्जसा ॥ ३ ॥

हे ‘इन्द्र’ । त्वं ‘वृषहा’ अभसि । शङ्खणां हस्ता भवसि । ‘अन्तरिक्षं’ मध्यमस्थानं च । ‘वि-
अतिरः’ । आदरकापमोदनेन प्रावर्ययः । ‘चामां’ सुलोकं च । ‘ओर्जसा’ बलेन । ‘उव्’ अस्तम्नाः । ऊर्ध्व-
मस्तम्नी । यथाधो न पतति तन्नेपथ्यं ब्रह्मापितवानित्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र सजोषसमर्कं विमर्षि ब्राह्मोः । वज्रं शिशान् ओर्जसा ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । सजोषसम् । अर्कम् । विमर्षि । ब्राह्मोः । वज्रम् । शिशानः । ओर्जसा ॥ ४ ॥

हे ‘इन्द्र’ । त्वं ‘सजोषसं’ सह प्रीयमाणम् । ‘अर्कं’ स्तुत्यं । ‘वज्रम्’ आत्मीयमायुधम् । ‘ओर्जसा’
बलेन । ‘शिशानः’ निक्षयस्तीक्ष्णीकुर्वन् । ‘ब्राह्मोः’ हस्तयोः । ‘विमर्षि’ धारयसि शङ्खणां वधार्थम् ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि विश्वा जातान्योर्जसा । स विश्वा भुव् आर्भवः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओर्जसा ।

सः । विश्वाः । भुवः । आ । आर्भवः ॥ ५ ॥

१. ग. १. २—एतत्सूक्तं । सूत्रितं च ईक्षयन्तीरपस्युष इति ब्राह्मणान्दस्तावेष्ट (ऐ. आ. ५. १. १)
इति; त. १. २. १. ५. ८—ग. १. ५. ८—सूत्रितं च; त. ५. ५—एतत्सूक्तं सूत्रितं च ।

हे षड्भ्यः षड्विधा सर्वाणि जातानि जनिमन्ति भूतानि षोडशस्य बलेन षडभिभू-
रसि अभिभविता भवसि । तथा षसः सादृशत्वं षविधा षभुवः सर्वा भूमी शशम्भानि सर्वाण्यपि
स्थानानि षभामवः अभितः श्रामोः । 'यू शसौ' ॥ ॥११॥

"सोमः" इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तमानुषुभम् । विवस्वतो बुद्धिः सम्पृषिः । श्रियमाणानां
यजमानादीनां घर्तनमयः प्रतिपाद्यते । अतस्तद्देवताकमिदम् । तथा चानुक्तान्तं—'सोमो यमी
भाववृत्तमानुषुभं तु' इति । प्रेतोपस्थान एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'सोम एकैभ्य उरुणसावमुत्पा
दुदुम्ब्यौ' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

सोम एकैभ्यः पवते घृतमेकं उपासते ।

येभ्यो मधु प्रधायति तौश्चिदेवार्पि गच्छतात् ॥ १ ॥

सोमः । एकैभ्यः । पवते । घृतम् । एकैः । उपासते । आसते ।

येभ्यः । मधु । प्रधायति । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १ ॥

एकैभ्यः कैभ्यश्चिन् पितृभ्यः । सोमः पवते । उपभोगाय कुत्पारूपेण प्रवहति । उपां गोप्राजाः
सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयते । ध्रुवते हि—'यस्मानि सोम एव पवते' (तै. आ. २. १०)
इति । एकै अन्ये पितरः पृतम् भाउभम् उपपासते उपगच्छन्ति । वपभुभत हाययः । उपां दुप्रा-
दयो यज्ञं पितृभ्यः ब्रह्मयज्ञकाळेऽधीयते । ह्यतिश्र भवति—'यद्यर्चयि घृतस्य कुत्पा' इति । येभ्यः पितृभ्यः ।
सादृश्यं चतुर्थी । उपभोगार्थं मधु खाद प्रधायति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति । य आधवेणान् मन्त्रान्
मह्ययज्ञार्थमधीयते तेषां पितॄन् मधुकुत्पा प्रवहति । तथा चाज्ञायते—'यदाधर्वणाहिरसो मधी-
कुत्पा' इति । तौश्चिदेव तान् पूर्वोक्तान् सर्वमेव हे प्रेत त्वं षपि षगच्छताम् अपिगच्छ प्रामुहि ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ।

तपो ये चक्रिरे महस्ताँश्चिदेवार्पि गच्छतात् ॥ २ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वर्यः । युयुः ।

तपः । ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ २ ॥

ये जनाः तपसा कृष्टवृक्षान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः अनाधृष्याः पारितपृष्या भवन्ति ।
ये च तपसा पागादिरूपेण साधनेन स्वर्ययुः स्वर्गं याप्ति प्राप्नुवन्ति । ये च गहः महः
तपः अन्यैर्दुष्करं राजसूयाभ्येधादिकं हिरण्यगर्भायुपासन वा चक्रिरे स्वर्यं यतेषु प्रवर्तन्ते
तेषु लोकेषु । तौश्चिद् तानेव तपस्विनो हे प्रेत अपिगच्छ ॥

ये सुर्ध्वन्ते प्रधनेषु श्रासो ये तनूत्यजः ।

ये वा सहस्रदक्षिणास्ताँश्चिदेवार्पि गच्छतात् ॥ ३ ॥

ये । सुर्ध्वन्ते । प्रधनेषु । श्रासः । ये । तनूत्यजः ।

ये । वा । सहस्रदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ३ ॥

१. ग-तप-प्रति बहुवृत्त्या; म-प्रति मधुवृत्त्या । २. तप-नियमादिरूपेण । ३. तप-लोकेषु
वर्तते; म-लोकेषु प्रवर्तते ।

प्रघनेषु । प्रकीर्णान्यसिन् धनानि सघन्तीति प्रघनाः संघायाः । तेषु प्रघूरासः श्रीयन्तः
 प्रये प्रुप्यन्ते शशून् संघहरन्ति । प्रये च प्रतनूयजः शरीराणां तत्र त्यक्तारो भवन्ति । प्रये प्रवा ये च
 प्रसहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान् प्रतून् अनुष्ठितवन्तः । प्रतान् सर्वान् प्रुव स्वमपिगच्छ । येषूतसेषु
 कोकेषु ते निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

ये चित्पूर्वं क्रतुसार्प क्रतावान् क्रतावृधः ।

पितृन्तर्पस्वतो यम तौर्धिदेवार्पि गच्छतात् ॥ ४ ॥

ये । चित् । पूर्वं । क्रतुऽसार्पः । क्रतुऽवानः । क्रतुऽवृधः ।

पितृन् । तर्पस्वतः । यम । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ४ ॥

प्रये प्रचित् ये च प्रपूर्वं पूर्वपुरुषाः प्रक्रतुसार्पः क्रतं सत्यं वरुं वा स्पृशन्तः अत एव प्रक्रता-
 वानः क्रतेन युक्ताः प्रक्रतावृधः क्रतस्य वर्धकाश्च भवन्ति प्रक्षपस्वतः तपसा युक्तान् प्रतान् प्रुव
 प्रपितृन् हे प्रयम नियत स्वमपिगच्छ ॥

सहस्रणीथाः क्रवयो ये गोपायन्ति क्षर्यम् ।

अपीन् तर्पस्वतो यम तपोजो अपि गच्छतात् ॥ ५ ॥

सहस्रऽनीथाः । क्रवयः । ये । गोपायन्ति । क्षर्यम् ।

अपीन् । तर्पस्वतः । यम । तपऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ ५ ॥

प्रसहस्रनीथाः सहस्रनयथाः प्रकवयः क्रान्तदर्शिनः प्रये प्रक्षर्यम् अनुमादित्यं प्रगोपायन्ति
 रक्षन्ति प्रतपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान् तपसः सकाशावेष्टोत्पन्नान् तान् प्रअपीन् हे प्रयम
 नियत स्वमपिगच्छ ॥ ॥३२॥

‘अरापि’ इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाज्यपुत्रस्य शिरिम्बिठस्यार्यमानुषुमेम् । जपहोमादि-
 भिरिवं सूक्तमश्रीनाशकरम् । तत्राष्टीषाम्बयोस्तादृशोऽर्थ एव देवता । द्वितीयावृतीये माक्षगस्पत्ये ।
 पञ्चमी वैश्वदेवी । अनुक्रम्यते हि—‘अरापि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीन् द्वितीयावृतीये माक्षग-
 स्पत्ये भग्न्या वैश्वदेवी’ इति । गतो विनियोगः ॥

अरापि काणे विकटे गिरि गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिस्तेभिष्टा चातयामसि ॥ १ ॥

अरापि । काणे । विऽकटे । गिरिम् । गच्छ । सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य । सत्त्वऽभिः । तेभिः । त्वा । चातयामसि ॥ १ ॥

हे अरापि अदाविनि दानविरोधिनि हे काणे कुत्सितशब्दकारिणि कुत्सितदर्शने वा हे
 प्रविष्टे विहृतगमने विहृताङ्गि वा हे प्रसदान्वे सदानोलुके सर्वदाकोशकारिणि हुमिक्षादिदेवते
 प्रगिरि पर्वतं निजं देशं प्रगच्छ । अस्मान् मा याधिष्ठाः । प्रशिरिम्बिठस्य । विठमन्तरिक्षम् । श्रीयते

भित्तेऽन्तरिक्ष इति शिरिम्बिदो मेघः । तस्य 'सत्तरभि' अन्तर्वर्तमानैरदकै 'तेभिः तैः' एवा एवा
'चातयामसि चातयाम' विनाशयामः । यद्वा । शिरिम्बिदस्यैतत्संज्ञकस्य भरद्वाजपुत्रस्य तेभिस्तैः
अनुष्ठितैः सत्तरभिः कर्मभिर्हे अलक्षिम त्वां विनाशयामः । इतस्तमेव शीघ्रं गिरिं गच्छ ॥

चुत्तो इतश्चुत्तामुतः सर्वो भ्रूणान्यारूपी ।

अराप्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णशृङ्गोदृषन्निहि ॥ २ ॥

चुत्तो इति । इतः । चुत्ता । अमुतः । सर्वो । भ्रूणानि । आरूपी ।

अराप्यम् । ब्रह्मणः । पते । तीक्ष्णऽशृङ्ग । उतऽशृङ्गम् । इहि ॥ २ ॥

सालक्ष्मी. 'इतः' अस्माहोकात् 'चुत्तः' चतैवास्माभिर्नाशितैव 'अमुतः' अमुष्मादपि
लोकात् 'चुत्ता' हिंसिता भवतु । सालक्ष्मी. 'सर्वो' सर्वाणि 'भ्रूणानि' गर्भजातानि 'सर्वा'सामोपधी-
नामङ्कुराणि वा बुभिक्षाधिदेवता 'आरूपी' आहूयी भवति 'अराप्यम्' अदात्री 'दानविरोधिनी' तां
हे 'ब्रह्मणस्पते' मन्त्रस्य पालयितर्देव हे 'तीक्ष्णशृङ्ग' तीक्ष्णतेजस्क 'अशृङ्गम्' अस्मात्स्थानादुद्गमयन्
'इहि' गच्छ ॥

अदो यद्गुरु ध्रुवते सिन्धोः पारे अपरूपम् ।

तदा रभस्य दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम् ॥ ३ ॥

अदः । यत् । दारु । ध्रुवते । सिन्धोः । पारे । अपरूपम् ।

तत् । आ । रभस्य । दुर्हणो इति दुःऽहणो । तेन । गच्छ । परऽतरम् ॥ ३ ॥

'अदः' विप्रकृष्टदेवो वर्तमानम् 'अपरूपं' निर्मात्रा पुरयेण रहितं 'यद्गुरु' दारुमयं 'ध्रुवती'समाख्यं
देवताशरीरं 'सिन्धोः' 'पारे' समुद्रतीरे 'ध्रुवते' जलस्योपरि वर्तते 'तत्' दारु हे 'दुर्हणो' पु.स्त्रीन
हननीय केनापि हन्तुमशक्य हे इतोतः 'आ' 'रभस्य' आलम्ब्यस्व । 'अपास्वेत्यर्थः । 'तेन' दारुमयेन
देवतोपास्यमानेन 'परस्तरम्' अतिशयेन तरणीयमुत्कृष्टं वैष्णवं लोकं 'गच्छ' । अपर आह । हे दुर्हणो
दुःखेन हननीये दुष्टहनुपके वा हे अलक्षिम सिन्धो. पारे समुद्रतीरप्राग्वेत्पूर्यं पुरपैर्जनैर्विपुक्त-
मदोऽस्मभ्यो दूरे देशे वर्तमानं यद्गुरु दारुमयी नीः ध्रुवते तद्गुरु आ रभस्य परिगृहाण । गृहीत्वा
य तेन दारुणा परस्तरमतिशयेन तरणीयं ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिता सती दीपान्तरं गच्छ ॥

पठेऽहनि तृतीयसवने ब्रह्मशास्त्रे 'यद्ग प्राचीः' इत्येषा । सूत्रित च—'कटुपरो यद्ग प्राचीर-
अगन्तेति चैते' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

यद्ग प्राचीरर्जगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः ।

हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्धदयाशिवः ॥ ४ ॥

यत् । ह । प्राचीः । अर्जगन्तः । उरः । मण्डूरधाणिकीः ।

हताः । इन्द्रस्य । शत्रवः । सर्वे । बुद्धदयाशिवः ॥ ४ ॥

हे 'मण्डूरधाणिकी' मण्डूरवनं कुसितशब्दकारिण्यो मन्दनस्य धनस्य धारयिण्यो बालहृन्मयः
'उरः' ॥ उर्वो हिसार्थं । अस्मात्किपि 'राहोपा' इति बलोपः । ततो जसि रूपमेतत् ॥ हिमिन्धो

यूयं प्राचीः प्रकर्षेणाघ्नन्त्यः प्रकृष्टगमनाः सत्यो वयद् यदा खलु वज्रगन्त अगच्छत ॥ गमेर्लङि
मध्यमबहुवचने छान्दसः शपः भुः । 'तत्तनानयनाश्च' इति सस्य तवादेशः । अत एव द्विवा-
भावादनुनासिकलोपो न भवति ॥ तदानीमेव सर्वे इन्द्रस्य वशत्रवः बुद्ध्यापावः । यान्ति
गच्छन्तीति वाः । अश्रुवत इत्याशयः । याश्च त आश्रवश्च यास्तवः । बुद्धद्वयातारो व्यापनशीलाश्च
सन्तः वृताः नष्टा आसन् ॥

परीमे गामनेपत् पर्यग्निर्महपत् । देवेष्वक्रतु श्रवः क इमाँ आ दधर्षति ॥ ५ ॥
परि । इमे । गाम् । अनेपत् । परि । अग्निम् । अह्वत् ।

देवेषु । अक्रतु । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्षति ॥ ५ ॥

वृद्धे विश्वे देवाः वगाम् । जायभिप्रायमेकवचनम् । पणिभिरपहृताः सर्वा देवगवीः परि
वक्षेपत् पर्यनयन् । यष्टृनिरसः परिप्रापयन् । सस्य वशिष्ठे च परि वज्रह्वत् परितो ब्रह्महन् ।
यागार्थं तत्र तत्र गाईपस्यादिरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । एवं कृत्वा देवेषु यष्टयेतिवन्त्रादिषु
वश्रवः अश्रम् अक्रतु अकृपत् । कः शशुरसुरादिः इमान् विश्वान् देवान् वा वदधर्षति अभि-
मवितुं शक्नोति । न कश्चिदित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

'अग्निं हिन्वन्तु नः' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमग्निपुत्रस्य केतुनाज्ञ आर्षं गावन्नमात्रेयम् ।
तथा चानुक्रान्तम्—'अग्निं केतुरात्रेय आत्रेयं गायत्रम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशक्रयोगार्थे
छन्दसीदं शस्यम् । सूत्रितं च—'अग्निं हिन्वन्तु नः प्राप्त्रेयं वाचमिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निं हिन्वन्तु नो धियः ससिमाशुर्मिवाजिषु । तेन जेष्म धनं धनम् ॥ १ ॥

अग्निम् । हिन्वन्तु । नः । धियः । ससिम् । आशुमर्ष्व । आजिषु ।

तेन । जेष्म । धनम् । धनम् ॥ १ ॥

वन. अस्माकं धियः कर्माणि स्तुतवो वा अग्निं हिन्वन्तु प्रेरयन्तु । यागार्थमुद्योजयन्तु
वर्धयन्तु वा । 'हि गतीं वृद्धी च' । तत्र दृष्टान्तः । वाजिषु संप्राप्तेषु आशुमिषु यथा आजुं शीघ्र-
गामिन् वसति सर्पणशीलमर्थं योद्धारः प्रेरयन्ति तद्वत् । एतेन अग्निना वधनं धनं सर्वं धनं जेष्म
वर्धयेत् ॥

यया गा आकरामहे सेनयामे तवोत्या । तां नो हिन्व मघत्तये ॥ २ ॥

यया । गाः । आकरामहे । सेनया । अमे । तव । उत्या । ताम् । नः । हिन्व । मघत्तये ॥ २ ॥

हे वाम्ने वसेनया इनेन सह वर्तमानया सेनारूपया वा यथा एतय वज्रया रक्षया वगा
आकरामहे आभिमुख्येन कुर्महे । लभामहे इत्यर्थः । एताम् ऊर्ति वनः अस्मान् हिन्व गमय ।
किमर्थम् । मघत्तये धनस्य दानार्थम् । अस्माकं धनलाभायैत्यर्थः ॥

आभिमुखिकेपूतयेषु प्रज्ञास्तुः शस्त्रे 'आमे स्थूरम्' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं
च—'आ ते यत्सो मनो वमदामे स्थूरं रयिं भर' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आमे स्थूरं रयिं भर पुंशुं गोर्मन्तमश्विनम् । अह्विं स्वं वर्तया पणिम् ॥ ३ ॥

आ । अग्ने । स्फुरम् । रयिम् । भर । पुषुम् । गोऽर्भन्तम् । अधिर्नम् ।
अङ्घ्रि । खम् । वर्तय । प्रणिम् ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्फुरं स्फूळं वृद्धं ऽपुषुं विस्तीर्णं ऽगोमन्तं गोभिर्भुक्तम् ऽअधिर्नम् अश्वेषोपेतं ऽरयि घनम् ऽआ ऽभर अस्मभ्यमाहर । प्रयच्छ । ऽखम् अन्तरिक्षम् ऽअङ्घ्रि वृष्टपुद्गैः सिद्ध । यद्वा । आत्मीयैस्तेजोभिर्यज्ञस्य प्रकाशाय । ऽप्रणि वणिजमदातारमसुरं वा ऽवर्तय इतो निर्गमय । यद्वा । दत्ते प्रवर्तय ॥

अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्यं रोहयो दिवि । दधुज्ज्योतिर्जनेभ्यः ॥ ४ ॥

अग्ने । नक्षत्रम् । अजरम् । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि । दधत् । ज्योतिः । जनेभ्यः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽनक्षत्रम् ॥ नक्षति सततं गच्छतीति नक्षत्रः । 'नक्षि गती' । 'अग्निनक्षि' इत्यादिनात्रन्नाययः ॥ सततं गन्तारम् ऽअजरं जरारहितं ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं ऽदिवि अन्तरिक्षे ऽआ ऽरोहयः उपर्यवस्थापितवानसि । यद्वा । नक्षत्रं कृत्तिकादिकं सूर्यं च दिव्यारोहयः । किं कुर्वन् । ऽजनेभ्यः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यो इयवहारार्थं ऽज्योतिः प्रकाशं ऽदधत् विदधत् कुर्वन् । यथा सर्वेषां प्रकाशो भवति तद्योषते देवो सूर्यमगमय इत्यर्थः ॥

अग्ने केतुर्विशामसि प्रेष्ठः श्रेष्ठं उपस्यसत् । बोधां स्तोत्रे वयो दधत् ॥ ५ ॥

अग्ने । केतुः । विशाम् । असि । प्रेष्ठः । श्रेष्ठः । उपस्यसत् । बोधः । स्तोत्रे । वयं । दधत् ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽविशा प्रजानां यजमानानां केतुः केतयिता ऽअसि शाययिता भवसि । अत एव ऽप्रेष्ठः प्रियतमः ऽश्रेष्ठः यशस्वतमश्च भवसि । स त्वम् ऽउपस्यसत् उपस्थाने यज्ञगृहे निरीदम् ऽबोध अस्मदीयं स्तोत्रमवगच्छ । किं कुर्वन् । ऽस्तोत्रे स्तुवते जनाय ऽवयः अर्घं ऽदधत् विदधत् कुर्वन् प्रयच्छन् ॥ ५१४॥

'इमा नु कम्' इति पञ्चमं पठं सूक्तमप्यपुत्रस्य भुवनस्वार्थं भुवनपुत्रस्य साधनसंशयस्य वा वैश्वदेवम् । सर्वा द्विपदास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्तान्तम्—'इमा नु कं भुवन आययः साधनी वा भौवनो वैश्वदेव द्विपदं त्रिष्टुभम्' इति । दशरात्रस्य त्रितीये छन्दोमे वैश्वदेवाष्टे वैश्वदेवाष्टिदिद्वानात् पूर्वमिदं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'आ धाहि वनसेमा नु कं वधुरेक इति द्विपदासूक्तानि' (आच. भा. ८. ७) इति । पठेऽह्नि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः उक्थ्यशक्नोः आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । ततो हे अनुरुपायैः सूत्रितं च—'ब्राह्मणाच्छंसिन इमा नु कं भुवना सीपधामेति पठ' (आच. भा. ८. ३) इति ॥

इमा नु कं सुवना सीपधामेन्द्रश्च विधे च देवाः ॥ १ ॥

इमा । नु । कम् । सुवना । सीपधाम । इन्द्रः । च । विधे । च । देवाः ॥ १ ॥

ऽइमा इमानि प्रददयमानानि ऽसुवना भुवनानि ऽनु क्षिमे ऽसीपधाम साधयामः पराविमं । 'कम्' इति पूरकः । यद्वा । इमानि सर्वाणि भूतजातान्यस्मभ्यं कं सुखं सीपधाम । साधयन्तु । पुर-व्यापयः । ऽइन्द्रश्च ऽविधे सर्वे अन्त्ये ऽदेवाः ऽच सुखा धीना इममर्थं साधयन्तु ॥

१. त१.५-प्रकाशको । २. ग-त१.५-भुवनारूपस्वार्थः । ३. त१.२.३.१-७ ८-५१.४.८-ब्राह्मणा-च्छंसिनामे उक्थ्ये ('उक्थ्ये') ।

यज्ञं च नस्तन्वै च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीकलपाति ॥ २ ॥

यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीकलपाति ॥ २ ॥

१नः अस्माकं १यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं यागं १तन्वं शरीरं १च १प्रजां पुत्रादिको १च १आदित्यैः अदितिपुत्रैरन्यैर्देवैः १सह वर्तमानः १इन्द्रः १चीकलपाति कल्पयतु । यज्ञादिकं स्वग्यापारसमर्थं करोतु ॥

आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ॥ ३ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्माकम् । भूतु । अविता । तनूनाम् ॥ ३ ॥

१आदित्यैः अदितिपुत्रैर्मित्रादिभिः १मरुद्भिः च १सगणः सहितः १इन्द्रः १अस्माकं १तनूनां शरीराणां तनयानां वा १अविता १भूतु रक्षिता भवतु ॥

हत्वाय देवा असुरान् यदायन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

हत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवऽत्वम् । अभिऽरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

१देवाः इन्द्रादयः १असुरान् क्षेप्तुन् वृत्रादीन् १हत्वाय हत्वा विनाश्य १यत् यदा १आयन् आगच्छन् स्वकीयं स्थानं प्राप्तुम् तदानीं ते १देवाः १देवत्वम् आत्मीयममृतत्वम् १अभिरक्षमाणाः अभितः सर्वतो रक्षन्तोऽभूवन् । बाधकाभावात् सर्वत्र प्रत्यापितवन्त इत्यर्थः ॥

प्रत्यञ्चमर्कमनयञ्छर्चीभिरादिस्वधामिपिरां पर्यपश्यन् ॥ ५ ॥

प्रत्यञ्चम् । अर्कम् । अनयन् । शर्चीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् । इपिराम् । परि । अपश्यन् ॥ ५ ॥

१शर्चीभिः कर्मभिः परिचरणात्मकैः सार्वभ्यम् १अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रं १प्रत्यञ्चम् इन्द्रादीन् प्रत्यञ्चत् १अनयन् स्तोतारः प्रापयन् । यदैवम् १आदिस्वधामिपिरां गमनशीलं १स्वधां वृष्ट्युक्तं १पर्यपश्यन् सर्वे जनाः परितः पश्यन्ति । यद्वा । इपिरामेपणीयां स्वधाम् । अद्यतनैतत् । हविर्लक्षणमर्थं सर्वे देवाः परिपश्यन्ति ॥ १५ ॥

‘सूर्यः’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य ऋषुःसंज्ञस्यार्थं सूर्यदेवत्वं गायत्रम् । तथा चानुष्ठान्तं—‘सूर्यो नम्रधुः सौर्यः सौर्यं गायत्रम्’ इति । आश्विनरात्रौ सूर्योदयादुत्तरकाले^१ सौर्यकाण्ड इदं सूक्तम् । सूत्रितं य—‘सूर्यो नो दिव उदु त्वं जातयेदसमिति नव’ (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । इक्ष्वाक्यमासयोः सुगादापनात्पूर्वमाविनि जपे ‘सूर्यो नः’ इत्येषा^२ । सूत्रितं च—‘सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अमर्कभ्यः’ (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

सूर्यो नो दिवस्पातु वार्तो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिव्यः ॥ १ ॥

सूर्यः । नः । दिवः । पातु । वार्तः । अन्तरिक्षात् । अग्निः । नः । पार्थिव्यः ॥ १ ॥

१सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनीयो वा देवः १दिवः सुलोकात् सुलोकवर्तिनो जनात् १नः अस्मान् १पातु रक्षतु । १वार्तः वायुश्च १अन्तरिक्षात् मध्यमस्थानगताद्वाधकादस्मान् रक्षतु । तथा पृथिवीस्थानः १अग्निः च १पार्थिव्यः पृथिव्यां वर्तमानेभ्यः शत्रुभ्यः १नः अस्मान् रक्षतु ॥

१. ग-त४.५-म४-पुत्रादिकं । २. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-प्रत्यञ्चतः, त४-म७-प्रत्यञ्चतः, त५-प्रत्यञ्च । ३. त-म-मु-गमनशीला । ४. ग-म१.२.४.५.८-मु-‘उत्तरकालीने; त१.२.३.६.७.८-म७-‘उत्तरकालीनो । ५. ग-त४-म-इत्येषा जप्या ।

जोषा सवितर्यस्य ते हरः शतं सुवो अर्हति । पाहि नो दिद्युतः पर्वन्त्याः ॥ २ ॥

जोष । सविनः । यस्य । ते । हरः । शतम् । सुवान् । अर्हति ।

पाहि । नः । दिद्युतः । पर्वन्त्याः ॥ २ ॥

हे ऽसवित सव्यस्य प्रेरक सूर्य ऽजोष अस्मास्तुत्यादिक मेवस्व । ऽयस्य ऽते तत्र ऽहर-
रसहरणशीले तेजः ऽशत ऽसवान् बहुन् यशान् प्रति ऽअर्हति योग्यं भवति । यद्वा । प्रकाशनादि-
द्वारा पूजयति । स त्वं ऽनः अस्मान् ऽयनस्यया निपतन्त्याः दायुभिरस्मासु क्षिप्यमाणायाः ऽदिद्युतः ।
वज्रनामैतत् । द्योतमानायाः शकरोपुधात् ऽपाहि रक्ष ॥

चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः ॥ ३ ॥

चक्षुः । नः । देवः । सविता । चक्षुः । नः । उत । पर्वतः । चक्षुः । धाता । दधातु । नः ॥ ३ ॥

ऽसविता प्रेरकः ऽदेवः ऽनः अस्माकं ऽचक्षुः प्रकाशकमिन्द्रियमिन्द्रियातुप्राहक तेजो वा
ऽदधातु । ऽउत अपि च ऽपर्वतः इन्द्रमहेश्वरः पर्वनाम्नोऽपि देवः । नः अस्माकं ऽचक्षुः विदधातु ।
ऽधाता सर्वस्य विधातादित्यानामन्यतमश्च नः अस्माकं ऽचक्षुः विदधातु ॥

चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विरूपै तनूम्यः । सं चेदं वि च पश्येम ॥ ४ ॥

चक्षुः । नः । धेहि । चक्षुषे । चक्षुः । विरूपै । तनूम्यः ।

सम् । च । इदम् । वि । च । पश्येम ॥ ४ ॥

नः अस्माकं ऽचक्षुषे रूपोपलब्धिकारणायेन्द्रियात् ऽचक्षुः प्रकाशकं तदनुप्राहकं तेजो हे
सूर्य ऽधेहि विधेहि कुरु । यद्वा । न इति ध्यात्ययेन बहुवचनम् । चक्षुषे चक्षुःसंशय नो मयं चक्षु-
रिन्द्रियं वा तेजो वा हे सूर्य धेहि प्रयच्छ । ऽतनूम्यः अस्माकं शरीरम्यन्मनयेभ्यो वा ऽविरूपे
विरूपानाय प्रकाशनाय ऽचक्षुः त्वदीयं प्रकाशं विधेहि । यत एवं तस्मात्कारणात् त्वदीयेन तेजसा
मयं ऽच ऽइदं सर्वं जगत् ऽस पश्येम । सम्पन्नद्वारो भवेत् । ऽवि पश्येम ऽच । विविधं च
सविशेषं द्वारो भवेत् ॥

सुसंद्दशं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य । वि पश्येम नृचक्षंसः ॥ ५ ॥

सुसंद्दशम् । त्वा । वयम् । प्रति । पश्येम । सूर्य । वि । पश्येम । नृचक्षंसः ॥ ५ ॥

हे ऽसूर्य ऽसुसंद्दशं मुहु संद्वारं त्वा त्वा ऽवयं प्रति ऽपश्येम प्रत्येक द्वारो भूयास्म ।
तथा ऽनृचक्षसा नृभिर्मानुषैरस्माभिर्दृष्टव्यान् पदार्थान् ऽवि पश्येम विद्वारो भवेत् । यद्वा ।
नृचक्षसो नृणां शयमनुप्राणां हिसका सन्तो वयं विशिष्टज्ञाना भवेत् ॥ ॥ १९ ॥

‘उदसौ’ इति पृथग्मशमे सूक्तमानुषमम् । पुलोमतनया शशी स्वाग्मानमनेनास्त्रोद् । अतः
सैवर्षिः सैव देवता । तथा बानुकान्तम्—‘उदसौ पद् पौञ्जोमी शस्याग्मानं तुशवानुषुमम्’ इति ।
विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । आपन्नमवस्तु सरलीनाशने सूर्योपस्थान इदं सूक्तं विनियुक्तवान् ।
सम्पत्ते हि—‘एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादिपुसुपतिष्ठते’ (आप. श्रु. १. १) इति । अथ
एतेन इति प्रकृतं सप्तजीवाधनं परामृश्यते ॥

उदसौ सूर्यो अगादुदयं मामको भगः ।

अहं तद्विद्वला पतिमभ्यसाक्षि विषामहिः ॥ १ ॥

उत् । असौ । सूर्यः । अगात् । उत् । अयन् । मानकः । भगः ।

अहन् । तत् । विद्वला । पतिन् । अमि । अत्ताक्षि । विऽत्तसाक्षिः ॥ १ ॥

१ असौ शुलोकस्यः १ सूर्यः १ उत् १ अगात् उदयं प्राप्तवान् । १ मानकः मदीयः १ भगः भवनीयः १ अभयम् इन्द्रश्च सूर्याभ्यनोदगात् । यद्वा मामको भगो मदीयमिदं सौभाग्यमुदगात् । १ तत् उद्यतं सूर्यस्य तेजः १ विद्वला ज्ञातवती यद्वा १ पतिं भर्तारं विद्वला लक्ष्मवती १ अहं १ विषामहिः विद्वेषिणा-भिन्नविप्री सती १ अभ्यसाक्षि अभ्यभूवम् । सपत्नीरिति शेषः । सहतेरभिन्नवार्थस्य लुब्धपेक्षद्वयम् । यद्वा । विषामहिः सपत्नीनामभिन्नविप्री सती पतिमभ्यसाक्षि । भर्तारमभ्यभूवम् । यदा मध्येव वशीकृतधिरं वर्तते १ तयाकार्षमित्यर्थः ॥

अहं केतुरहं मूर्धाहमुग्रा विवाचनी । ममेदनु क्रतुं पतिः सेहानाया उपाचरेत् ॥ २ ॥

अहम् । केतुः । अहम् । मूर्धा । अहम् । उग्रा । विऽवाचनी ।

मम । इत् । अनु । क्रतुम् । पतिः । सेहानाया । उपऽआचरेत् ॥ २ ॥

१ अहं १ केतुः केनविप्री सर्वस्य ज्ञात्री भवामि । १ अहं १ मूर्धा सर्वेष्ववयवेषु-शिर इव प्रधानभूता च भवामि । १ अहम् १ उग्रा उदूर्गा मती १ विवाचनी विद्वेषेण पतिं वाचयित्री भवामि । कौषाधिष्ठनपि पतिं मयि सर्वदा प्रियवचनयुक्तं करोमीत्यर्थः । १ सेहानायाः सपत्नीनामभिन्नविप्याः १ ममेन् ममैव १ क्रतुं कर्म बुद्धिं वा अनुलक्ष्य १ पतिः पालयित्वा भर्ता १ उपाचरेत् उपागच्छेत् । नाम्यासां पत्नीनाम् ॥

मम पुत्राः शत्रुहणोऽयौ मे दुहिता विराट् ।

उताहर्मस्मि संजया पत्यौ मे श्लोक उत्तमः ॥ ३ ॥

मम । पुत्राः । शत्रुऽहर्नः । अपो इति । मे । दुहिता । विऽराट् ।

उत । अहम् । अस्मि । संजया । पत्यौ । मे । श्लोकः । उत्ऽउत्तमः ॥ ३ ॥

१ मम एव १ पुत्राः तनयाः १ शत्रुहणः शत्रूणां सपत्नानां हन्तारो भवन्ति । १ अयो अपि ॥ १ मे मदीया १ दुहिता पुत्री १ विराट् वितेपेण राजनानां भवति । १ उत अपि च १ अहं १ संजया सम्यक्वेत्री सपत्नीनाम् १ अस्मि । तां १ अभिममामि । मतो हेतोः १ पत्यौ भर्तारोन्द्रे १ मे मम १ श्लोकः उपश्लोक-नीयं यदाः १ उत्तमः उद्गततममतिप्रत्येनो कृतं विद्यते ॥

येनेन्द्रो हविषा कृतव्यर्मवद् द्युम्युत्तमः ।

इदं तदक्रि देवा असपत्ना किलाशुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अर्मवत् । द्युम्नी । उत्ऽउत्तमः ।

इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्ना । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन हविषा इन्द्रः समं भर्ता हवी कर्मणा कर्ता अभवत् भवति । तथा शुम्नी ।
सुम्नं पोतमानं यशोऽर्धं वा । तद्वात् उच्यते उच्छ्रितमश्न येन हविषा भवति । हे देवा स्तोत्रार
श्रुतिवजः । तत् हव्यं हविः अकिं अकारि । अयार्थिभिर्भवेन्नमिः क्रियताम् । यद्वा । हे यष्ट्या देवाः
तदिदं हविरश्वहमपि । करोतेर्लुङीटि 'मन्त्रे घस' इति ष्तेर्लुङ् । अत एव कारणादहम् असपत्ना
किं शयुरहिता वातु अभुवम् अभूवम् । छान्दसो इत्यः ॥

असपत्ना सपत्नमी जयन्त्यभिभूवरी ।

आवृक्षमन्यासां वचो राघो अस्यैषसामिव ॥ ५ ॥

असपत्ना । सपत्नऽमी । जयन्ती । अभिऽभूवरी ।

आ । अवृक्षम् । अन्यासाम् । वचोः । राघ । अस्यैषसाम् इव ॥ ५ ॥

असपत्ना अशयुक्ता भवामि । कुत इत्यत आह । सपत्नमी शत्रूणां हन्त्री अत एव जयन्ती
जयं प्राप्नुवती ? अभिभूवरी अभिभवित्री ॥ भवते. 'अन्येभ्योऽपि ददन्ते' इति वनिप् ।
'वनो र च' इति द्विवेकी । इन्द्रयहम् अभ्यासां सपत्नोनां वचं तेजः ॥ राघ. घनं च आवृक्षम्
आ समन्ताद्बृक्षम् । अवृक्षिषम् । अरिउद्दम् ॥ यक्षेर्लुङि अदिवादिदमिति सघोतादिलोपे छान्दसं
संस्कारणम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । अन्येयसामिव । अदिशतराणो शत्रूणां यथा धनमप्रयत्नेनैवृष्यते
तथेत्यर्थः ॥ शिराशब्दादीयसुनि 'प्रियत्पिर' इत्यादिना स्यादेतः ॥

समजैपमिमा अहं सुपत्नीरभिभूवरी ।

यथाहमस्य वीरस्य विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥

सम् । अजैपम् । इमाः । अहम् । सुपत्नीः । अभिऽभूवरी ।

ययो । अहम् । अस्य । वीरस्य । विराजानि । जनस्य । च ॥ ६ ॥

अभिभूवरी अभिभवित्री । अहम् इमाः सपत्नीः । समजैपं सम्प्राप्त्यभूवम् । यथा
येन प्रकारेण अहमस्य वीरस्य इन्द्रस्य तदीयपरिजनस्य च विराजानि विशेषेण राजमाना
भवानि । तथा समजैपमिष्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

'तीव्रस्य' इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य पूरणस्वार्थं प्रैष्टुमर्हन्म् । तथा चानुक्तं—
'तीव्रस्य पञ्च पूरणो वैश्वामित्रः' इति । तीव्रसोमास्य एकाह इदं भिक्षेवध्यनिषिद्धानम् । सूत्रिने
च—'क इय परितस्तीव्रस्याभिभवस्य इति मध्यंदिनः' (आथ. श्रौ. १. ७) इति । महाव्रतेऽपि
माध्यंदिने सवने ब्रह्मशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारेण्यके सूत्रितं—'तीव्रस्याभिवद्यमो अस्य
पाहीति माध्यंदिने' (दे. आ. ५. १. १) इति ॥

तीव्रस्याभिवद्यसो अस्य पाहि सर्वथा वि हरीं इह मुञ्च ।

इन्द्र मा त्वा यजमानासो अन्ये नि रीरमुन् तुम्यमिमे सुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य । अभिऽर्वयसः । अस्य । पाहि । सर्वऽस्या । वि । हरी इति । इह । मुञ्च ।
इन्द्र । मा । त्वा । यजमानासः । अन्ये । नि । रीरम् । तुभ्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

१ तीव्रस्य तीक्ष्णस्य क्षिप्रमदकरस्य १ अभिर्वयसः । वय इत्यङ्गनाम । अभिगतं चहपुरोडाशाद्यत्तं
यस्य तादृशस्य १ अस्य सोमस्य । 'क्रियाग्राहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पठ्यते ।
इदं सोमं हे इन्द्र १ पाहि पिय । पिबतेभ्यन्वसः चापो जुक् । तदर्थं १ सर्वरथा सरणशीलरथी १ हरी
अथो १ इह अस्मिन् यज्ञगृहे १ वि १ मुञ्च रथादिसृज । हे १ इन्द्र अस्मत्तः १ अन्ये १ यजमानासः यज-
मानाः १ स्वा स्वां १ मा १ नि १ रीरम् नितरां मा रमयन्तु । वयमेव रमयाम इत्यर्थः । ततः १ तुभ्ये
स्वदर्थमिव १ सुतासः सुता अभिपुताः १ इमे प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः सोमा वर्तन्ते ॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वांसुत्वां गिरः श्वाभ्या आ ह्वयन्ति ।

इन्द्रेमद्य सर्वनं जुषाणो विश्वस्य विद्वाँ इह पाहि सोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सुता । तुभ्यम् । ऊँ इति । सोत्वांसः । त्वाम् । गिरः । श्वाभ्याः । आ । ह्वयन्ति ।
इन्द्र । इदम् । अद्य । सर्वनम् । जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र १ तुभ्यं स्वदर्थमेव १ सुता. अभिपुताः सर्वे सोमाः १ सोत्वांसः इतः परमभिपोतव्याश्च
१ तुभ्यमु स्वदर्थमेव । सुनोतिः 'कृपायं सर्वैकेन्द्र' इति त्वन्प्राप्तयः । १ श्वाभ्याः शु आशु शीघ्रमन्तव्यः
प्रवर्तमानाः १ गिरः स्तुतिरूपा वाचश्च १ त्वाम् एव १ मा १ ह्वयन्ति आकोशयन्ति । हे १ इन्द्र १ अद्य
अस्मिन् काले १ इदं १ सर्वनं प्रातःसधनाविकं १ जुषाणः सेवमानः १ विश्वस्य सर्वस्य १ विद्वान् ज्ञाता
स्वम् १ इह अस्मिन् यज्ञे १ सोमं १ पाहि पिय ॥

य उशता मनसा सोममस्मै सर्वहृदा देवकामः सुनोति ।

न गा इन्द्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिच्छारुमस्मै कृणोति ॥ ३ ॥

यः । उशता । मनसा । सोमम् । अस्मै । सर्वऽहृदा । देवऽकामः । सुनोति ।

न । गाः । इन्द्रः । तस्य । परा । ददाति । प्रऽशस्तम् । इव । चारुम् । अस्मै । कृणोति ॥ ३ ॥

१ यः १ उशता कामयमानेन १ सर्वहृदा । सर्वमविकलं हृदयं यस्य । यदा । सर्वेषामृत्पिपां
हृदयेन । सामर्थ्यान्मत्वर्यो रुक्षयते । हृदयवता १ मनसा १ अस्मै इन्द्राय १ देवकामः देवमिन्द्रं कामय-
मानो यजमानः १ सोमं १ सुनोति अभिपुणोति । १ इन्द्रस्तस्य यजमानस्य १ गाः १ न १ परा १ ददाति ।
परादानं विनाशः । न विनाशयति । १ अस्मै यजमानाय १ चारुं क्षीमनमत एव १ प्रशस्तम् । १ इह
हृदयवधारणे । प्रशंसनीयमेव घनं १ कृणोति करोति ॥

अनुस्पष्टो मवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान्न सुनोति सोमम् ।

निररुतौ मघवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हन्त्यनानुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनुऽस्पष्टः । भवति । एषः । अस्य । यः । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमम् ।

निः । अरुतौ । मघवा । तम् । दधाति । ब्रह्मऽद्विषः । हन्ति । अननुऽदिष्टः ॥ ४ ॥

‘अस्य यजमानस्य एषः इन्द्र. एतनुस्पष्टः दृष्टिगोचरो भवति एषः एतेवान् घनवान् अस्यै इन्द्राय एतां एतुनोति अभियुगोति । एषमेषा घनोपेत इन्द्रः एतं यजमानम् एतानौ हस्ते एनिः एदधाति मयाग्निकृत्य धारयति रक्षिता सन् एषा च एतनुद्विष्ट तेनानुकोऽप्रायिन एष सन् एमह-
द्विष्टः ब्राह्मणद्वेष्टुन् शत्रून् एहन्ति हिनस्ति ॥

शुनासीरीये पर्वणि ‘इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालम्’ इत्यस्य ‘अधायन्त.’ इत्येषा याज्या । इन्द्रो वा शुन इति वैकलिरकस्यापि हविष इयमेव याज्या । सूत्रित च—‘अधायन्तो गम्यन्तो वाजयन्त. शुनं हुवेम मधवानमिन्द्रम्’ (आश. श्रौ. २. २०) इति ॥

अधायन्तो गम्यन्तो वाजयन्तो हवामहे त्वोपगन्तवा उ ।

आभूपन्तस्ते सुमतौ नवापां वृषमिन्द्र त्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

अधायन्तः । गम्यन्तः । वाजयन्तः । हवामहे । त्वा । उपगन्तव्यै । ऊँ इति ।

आभूपन्तः । ते । सुमतौ । नवापाम् । वृषम् । इन्द्र । त्वा । शुनम् । हुवेम ॥ ५ ॥

‘अधायन्तः’ अध्यानात्मन इच्छन्तः ॥ कथञ्चि ‘अधायस्यात्’ (पा. सू. ७.४.३०) इत्याद्यम् ॥ गम्यन्तः गा आत्मन इच्छन्तः ॥ ‘वान्तो यि ग्रम्ये’ (पा. सू. ९.१.७९) इत्यादेशः ॥ वाजयन्तः अग्नीन् वाजनेन दृषांदिना प्रज्वलयन्तः ॥ ‘वा गतिगम्यन्तयोः’ । निधि ‘वो विपूजने’ (पा. सू. ७.३.३८) इति जुगागमः । अस्मात्तत्तदनुपदेशात्तुमार्वाधातुकस्त्रेणानुदात्तत्वे^१ दापश्च पिश्यादनुदात्तत्वे^२ ततो णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ अपर आह । वाजमद्यमात्मन इच्छन्त इति । तदानीमवग्रहामावस्वरा^३ छान्दसा^४ द्रष्टव्या । एवंभूता वयं हे इन्द्र त्वाम् उपगम्यन्तये उपगन्तुं प्राप्तुं हवामहे आह्वयामहे ॥ गमेः ‘तुमर्थे सेसेन्’ इति तवैग्रन्थः । गतिममासे ‘तवै चान्तश्च युगपत्’ इति गतेः प्रकृतिस्वरवमुत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ एव इति पूरकः । हे इन्द्र एते तव नवापाम् अभिनवापां प्रशस्तायाः सुमतौ शोभनबुद्धौ^५ एव आभूपन्त. आ समन्ताद्गन्तव्यो वर्तमानाः । यद्वा । आ सप्तगन्ताभूपयन्तोऽर्च्युर्वन्तरनवानुमहबुद्धौ वर्तमानाः^६ वयं एतुनं सुतकरी त्वो हुवेम आह्वयेम ॥ ॥ ८ ॥

‘मुञ्चामि’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यक्षमनाक्षनारयस्यापिम् । अन्धानुष्टुप् शिष्टाशिष्टुमः । अभादेशे दिवन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्त—‘मुञ्चामि प्राजापत्यो यक्षमनाक्षनो राजयक्षमन्तानुष्टुप्’ इति । हृदयरीगप्रमुखस्य व्याधिराजतस्योपशमनार्थमनेन सूक्तेन होतव्यम् । सूच्यते हि—‘व्याधितस्यातुरस्य यक्षमहृतीतस्य वा यक्षाहुतिश्चर्यमुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कर्मयेतेन’ (आश. गृ. ३. ९. ४-५) इति ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कर्मज्ञातयक्षमादुत राजयक्षमात् ।

ग्राहिर्जग्राह यदि वैतर्देनं तस्या इन्द्राग्री प्र मुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कर्म । अज्ञानायक्षमात् । उत । राजयक्षमात् ।

ग्राहिः । जग्राह । यदि । वा । एतत् । एनम् ।

तरयाः । इन्द्राग्री इति । प्र । मुमुक्तम् । एनम् ॥ १ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-‘नुदात्तः’ त४.५-‘नुदात्तः’ । २. त म-मु-‘दनुदात्तः’ । ३. त-म-‘ददानीम्’ । ४. ग-म-‘शोभनबुद्धौ अनुमहबुद्धौ’ । ५. ग-त४.५-‘अयरीगप्रमुखस्य’ । ६. त२.३.४.५.६.७-म-‘व्याधि-तस्यापितस्य’ ।

हे यक्षमाभिभूत हविषा अनेन चक्षणा साधनेन^१ होमेन^२ स्वा स्वाम् अज्ञातयक्ष्मात् ।
अयमेतत्संज्ञ^३ इत्यप्रज्ञातः शरीरगतो रोगोऽज्ञातयक्ष्मः । तादृशाद्भोगात् मुञ्चामि विच्छेपयामि ।
किमर्थम् । जीवनाय^४ के जीवनार्थम् । इह लोके चिरकालावस्थानार्थमित्यर्थः । कमिति पूरकः ।
उक्तं अपि च राजयक्ष्मात् । यक्ष्माणो राजा यक्ष्मरोगो राजयक्ष्मः । राजयन्तादिवातुपसर्जनस्य
परिपातः (पा. सू. २. २. ३१) । तस्मादपि त्वो मुञ्चामि । यदि वा यदि च एतत् एत-
स्मिन् समये एते व्याधिते पुरषे प्राहिः ग्रहणशीला ग्रहस्था देवता जग्राह गृहीतवती तस्याः
देवताया. सकाशादे इन्द्राग्नी एते एव प्रमुमुक्तं प्रमोचयन्तम् ॥

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरेन्तिकं नीत एव ।

तमा हरामि निःश्लेष्टरूपस्यादस्परिमेनं शतशारदाय ॥ २ ॥

यदि । क्षितऽआयुः । यदि । वा । परोऽइतः । यदि । मृत्योः । अन्तिकम् । निऽईतः । एव ।
तम् । आ । हरामि । निऽश्लेष्टैः । उपऽस्थात् । अस्परिमे । पुनम् । शतऽशारदाय ॥ २ ॥

यदि स रोगग्रस्तः क्षितायुः क्षीणायुर्भवति यदि वा परेत. अस्माह्लोकात् परागतो भवति
यदि च मृत्योः दैवस्वतस्य अन्तिकं निकटं नीतः मितरा प्राप्तः एव भवति एवमृतमपि एतं
पुरुषं निःश्लेष्टैः पारदेवतामा आयुषः क्षयकारिण्याः उपस्थात् उपस्थानात् वा हरामि
अनाययामि आवर्तयामि । आह्वय च एते शतशारदाय शतसंख्यामरजीवनार्थम् अस्पापं प्रबलं
करोमि । ' ह्यु प्रीतिबलनयो ' ॥

सहस्राक्षेण शतशारदेन शतायुषा हविषार्पमेनम् ।

शतं यथेमं शरदो नयातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥

सहस्रऽअक्षेण । शतऽशारदेन । शतऽआयुषा । हविषा । आ । अहामि । पुनम् ।
शतम् । यथा । इमम् । शरदः । नयाति । इन्द्रः । विश्वस्य । दुःऽइतस्य । पारम् ॥ ३ ॥

सहस्राक्षेण । सहस्रमिति बहुनाम् । सहस्रमक्षीणि चक्षेयि यस्य हविष. फलत्वेन विद्यन्ते तद्
सहस्राक्षम् ॥ ' बहुव्रीहौ सवन्धश्लोः ' (पा. सू. ५. ४. ११३) इति पञ्च समासान्तः । शरदः
संवन्धी शारदा संवत्सरः । शतं शारदा यस्य तत्तथोक्तम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत
एव शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितमायुर्जीवनं फलमूर्तं यस्य तादृशेन हविषा । यद्वा । सहस्राक्ष
इन्द्रा । तेन शतशारदेन शरदां संवत्सरानां शतस्य दातृत्वेन संवन्धिना कर्मा शतायुषा हविषा
करणमूर्तेन । एतेन यक्ष्मगृहीतम् आहार्यं रोगादनैषम् । यथा येन प्रकारेण इमं पुरषं शतं
शरदः संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालम् इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्य दुरितस्य
कुक्षस्य पारम् अवसानं दुःखराहित्यं नयाति नयेत् तथाहार्पमित्यर्थः ॥

शतं जीव शरदो वर्षमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वमन्तान् ।

शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥ ४ ॥

१. त-भ१.२.४ ८-साधनहोमेन । २. त-भ१.२.४.८-अनेन तत्सह । ३. त१.२.३.७-भ१.२.४.
८-मायुषः, भ०-मनुष्य । ४. म-त४.५-म२-उपस्थानात् समीपात् । ५. म-त१.२.३.६.७.८-म-तादृशे-
नानेन; त४.५-तादृशमेव । ६. म-त४.५-म२-रोगादानैव, त१.२.३.६.७-रोगादानैव ।

शतम् । जीव । शरदः । यधमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् । ऊँ इति । वसन्तान् ।
शतम् । इन्द्राग्नी इति । सविता । बृहस्पतिः । शतऽआयुषा । हविर्गा । इमम् । पुनः । दुः ॥ ४ ॥

हे यधमानद्रिमुक्त यधमान अहरहरभिवृद्धि प्रामुख्यत्वे यशत शरदः शतसंख्याकान् शरदाम्
जीव प्राणान् धारय । पूर्ववदत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यशत हेमन्तान् हेमन्तर्तुश्च जीव यशत
वसन्तान् च । उदाहृतः समुच्चये । अपि च इन्द्राग्नी इन्द्रश्चाग्निश्च सविता प्रेरको देवश्च
बृहस्पतिः बृहत्तः देवानां पालयिता देवश्च यशतायुषा शतसंख्यापरिमितस्यायुषो हेतुभूतेन
हविषा तर्प्यमाणाः सन्तः इमं जन् पुनर्दुः पुनरस्मभ्यं प्रादुः ॥

आहार्पिं त्वाविदं त्वा पुनरागां पुनर्नर ।

सर्वाङ्गं सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदम् ॥ ५ ॥

आ । अहार्पम् । त्वा । अविदम् । त्वा । पुन । आ । अगा । पुनऽनर ।
सर्वेऽङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ ५ ॥

हे व्याधिपृष्टीत त्वा त्वाम् आहार्पिं मृत्यो मरणाशयादहनवानस्मि । अत एव त्वा त्वाम्
अविदम् अलप्सि । हे पुनर्नर पुनरभिनव पुनरागाः पुनरस्मत्समीपमागच्छ । हे सर्वाङ्ग
सर्ववैकल्यैरङ्गैरपेक्षिते त्वे त्वं सर्वं पचन् । उपलक्षणमेतन् । इन्द्रियवर्गं सकलम् अविदं
लब्धवानस्मि । त्वे त्वं आयुः जीवन् यच्च सर्वं संपूर्णमविदम् ॥ ॥ १९ ॥

‘ब्रह्मणाग्निः’ इति यद्वचमेकादशं सूक्तमानुषुमम् । ब्रह्मपुनो रक्षोहा नामरिपिः । अप्रसक्त-
समाधानरूपस्य गर्भरक्षणस्य प्रतिपादनाच्चेद्वैतताकमिदम् । अनुकान्तं च—‘ब्रह्मणा पर्ब्रह्मो
रक्षोहा गर्भसंस्त्रावे प्रापश्चित्तमानुषुमं हि’ इति । विनिवीची छिन्नादवगन्तव्यः ॥

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः ।

अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योर्निमाशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । सुम्ऽविदानः । रक्षऽरहा । बाधनाम् । इतः ।
अमीवा । यः । ते । गर्भम् । दुःऽनामा । योर्निम् । आऽशये ॥ १ ॥

यद्ब्रह्मणा सन्नेष सह संविदानः ऐकमन्यं प्राप्तः पररक्षोहा रक्षमां हन्ता अग्निः इत
अस्मात्स्थानात् राक्षसादिर्कं बाधता हिनस्तु । यः राक्षसः अमीवा रोगस्य सन् त्वे त्वं
गर्भम् आशये आशेते । ‘लोकस्त आग्नेवेरदेषु’ इति तलोपः । हन्तुं प्राप्नोति । दुर्णामा अर्जा-
आल्यो रोगः । तद्वत् सन् यश्च ते त्वं योर्नि रेतस आधानं गर्भस्थानमाशेते ते बाधनामिदमन्यम् ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योर्निमाशये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्कृज्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीवा । दुःऽनामा । योर्निम् । आऽशये ।
अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । कृज्यऽअदम् । अनीनशत् ॥ २ ॥

१. गन्त१.६-पुनरभिवृत्तत्वं, त२.३-पुनरभिवृत्तत्वं, त३-पुनरभिवृत्तत्वं, म१.४.८-पुनर-
भिवृत्तत्वं, म२-पुनरभिवृत्तत्वं । २. त४.५-गर्भसंस्त्रावे । ३. त४.५-गर्भस्थानमाशेते ।

गत्तः पूर्वोऽर्घ्वः । एतं एकस्यादं मांसाशिनं राक्षसादिकं प्रहृष्टा संहितः प्रभृतिः मिःशेपेन
धनीनरात् नाशयन्तु ॥

यस्ते हन्ति पतयन्तं निपत्सुं यः सरीसृपम् ।

जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निपत्सुम् । यः । सरीसृपम् ।

जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

हे योषिद् एते तव गर्भांतये पतयन्तं पतन्तं रेतोरूपेण गच्छन्तं तदनन्तरं तत्र निपत्सुं
निपीदन्तं च गर्भं यः राक्षसादिः प्रहृष्टि दिनस्त्रिं ततो मासत्रयादूर्ध्वं प्राप्तसर्वावपदं सरीसृपं
सर्पणशीलं च गर्भं यः हन्ति जातं इतस्तु मासेदूर्ध्वं एते तव शिशुं यः राक्षसादिः जिघांसति
हन्तुमिच्छति तमितः स्थानात् नाशयामसि नाशयाम ॥

यस्तं ऊरु विहरत्यन्तरा दंपती शयं ।

योनिं यो अन्तररेळिह तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

यः । ते । ऊरु इति । विहरति । अन्तरा । दंपती इति दम्पती । शयं ।

योनिम् । यः । अन्तः । अन्तरेळिह । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ४ ॥

हे योषिद् एते तव ऊरु पादमूलौ यः राक्षसादिः विहरति गर्भघाताय विछिद्रौ करोति
दंपती अन्तरा कायापत्योर्मध्ये गर्भहननाय यच्च शयं शेते यः च योनिम् अन्तः प्रविश्य
अन्तरेळिह निषिक्तं रेतो जिह्वा आत्वादयति ॥ महयतीत्यर्थः । ' लिह आत्वादने ' । आदादिकः ।
कपिलकादिवाह्यविक्रमः ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निपद्यते ।

प्रजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ५ ॥

हे योषिद् यः राक्षसः भ्राता भ्रातृरूपो भूत्वा पतिः भर्तृरूपो वा भूत्वा त्वं निपद्यते
अभिगच्छति । अथवा जारः उपपत्तिरूपो वा भूत्वा अभिगच्छति । एवंभूतः यः राक्षसादिः एते
तव प्रजां जिघांसति हन्तुमिच्छति । स्वष्टमन्यद् ॥

यस्त्वा स्वमेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ६ ॥

यः । त्वा । स्वमेन । तमसा । मोहयित्वा । निपद्यते ।

प्रजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ६ ॥

हे योषित् यः राक्षसादिः स्वप्नेन स्वप्नावस्थया^१ वतमया निद्रया^२ यत्र स्वं^३ मोहयित्वा मृदतां प्रापय्य निपद्यते गर्भघाताय गच्छति । अन्यद्वृत्तम् ॥ ॥ २० ॥

‘अक्षीम्याम्’ इति षड्वचं द्वादशं सूक्तमानुहुमम् । कश्यपगोत्रोत्पन्नो विवृहा नामर्षिः । यक्ष्मनाशनप्रतिपाद्यत्वात्तदेवतार्कं कृत्वं सूक्तम् । अनुकान्तं च—‘अक्षीम्यां विवृहा काश्यपो यक्ष्मनाम्’ इति । तैजिको विनियोगः ॥

अक्षीम्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि ।

यक्ष्मं शीर्षण्यं मुस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते ॥ १ ॥

अक्षीम्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । छुबुकात् । अधि ।

यक्ष्मम् । शीर्षण्यम् । मुस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । वृहामि । ते ॥ १ ॥

हे यक्ष्मगृहीत^४ एते तव^५ अक्षीम्यां चक्षुर्भ्यां यक्ष्मरोग^६ एव^७ वृहामि उद्धारयामि । विशेषपा-
सीत्यर्थः ॥ ‘इं च द्विवचने’ (पा. सू. ७. १. ७७) इत्यक्षिसन्ध्यावेकारान्तदेशः । त बोधानः ॥
तथा^८ नासिकाभ्यां घ्राणेन्द्रियाच्च^९ कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां च^{१०} छुबुकात् छुबुकादौष्ठ्याघ्रप्रदेशाच्च ।
अधिरनर्थकः^{११} । अपि च^{१२} शीर्षण्यम् । शिरसि^{१३} मन्त्रो रोगः शीर्षण्यः । ‘मवे छन्दसि’ इति घट् ।
‘ये च तद्धिते’ (पा. सू. ६. १. ६१) इति शिरसः शीर्षणादेशः । ‘ये चाभावकर्मणोः’
(पा. सू. ६. ४. १६८) इति प्रकृतिभावः ॥ ईदृशं यक्ष्मं रोगं एते तव^{१४} मुस्तिष्कात् ।
शिरसोऽन्तरवस्थितो मांसविशेषो मुस्तिष्कः । तस्मात्^{१५} जिह्वाया रसनापात्र सकाशाद्दि वृहामि
उद्धारयामि । प्रयत्नरोमीत्यर्थः । ‘वृद्ध उष्मन्ने’ इति घाट् ॥

ग्रीवाम्यस्त उष्णिहाभ्यः कीर्कसाभ्यो अनुक्यात् ।

यक्ष्मं दोषण्यं मंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते ॥ २ ॥

ग्रीवाम्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीर्कसाभ्यः । अनुक्यात् ।

यक्ष्मम् । दोषण्यम् । मंसाभ्याम् । बाहुभ्याम् । वि । वृहामि । ते ॥ २ ॥

हे व्याधिगृहीत^{१६} उष्णिहाभ्य ऊर्ध्वोभिमुखं शिखाभ्य उरस्ताभ्यां^{१७} वा स्नायुभ्यः^{१८}
ग्रीवाम्यः शालगताभ्यो घमनीभ्य^{१९} एते तव^{२०} यक्ष्मं^{२१} एव^{२२} वृहामि । तथा^{२३} कीर्कसाभ्यः अस्थिभ्यः^{२४}
अनूक्यात्^{२५} अस्थिसंश्लेषे यक्ष्मं वि वृहामि । ‘उच्च सप्तवाये’ । अनूक्यते समवेपत इत्यस्मन्-
संधिरनूक्याः । ऋदलोऽर्थत् । ‘चज्रो, कु विण्यतोः’ इति झुक् । तित्स्वरितः । अपि च दोष्णोर्मेवं^{२६}
दोषण्यम् । पूर्ववच्चति^{२७} ‘पठन्’ इत्यादिना दो.शब्दस्य दोषणादेशः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । तमपि^{२८}
यक्ष्मं रोगं एते तव^{२९} अंसाभ्यां^{३०} बाहुभ्यां च^{३१} वि वृहामि । इत्यर्धोऽर्धभागार्थभावघोचाराद् बाहु ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वलिष्ठोर्हृदयादधि ।

यक्ष्मं मत्सनाभ्यां यक्रः प्राशिभ्यो वि वृहामि ते ॥ ३ ॥

१. त. १. २. ६. ८-म-स्वप्नावस्थया; त. ४. ५. ७-म-स्वप्नावस्थया । २. त. ४. ५-निद्रया ।
३. त. म-मु-अधिनिर्धरः । ४. त. म-शिरसो । ५. त. ४. ५-उत । ६. त. म-कर्म तमपि ।

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । हृदयात् । अर्धे ।
यक्ष्मम् । मर्तलाभ्याम् । युक्तः । श्लिष्टाभ्यः । वि । बृहामि । ते ॥ ३ ॥

हे यक्ष्माभिभूत एते तव^१ आन्त्रेभ्यः । आन्त्रं पुरीतद्वन्नपानयोराधानभूतम्^२ । तत्संविध्यः
स्नायुभ्यः शुदाभ्यः यस्मिन्नाडीभिरक्षरसः समानवायुना घ्रातुषु नीयते ताम्यो नाडीभ्यश्च सकाशात्
यक्ष्मं वि बृहामि । तथा वनिष्ठोः स्थविरान्त्रात् हृदयादपि हृदयपुण्डरीकाच्च यक्ष्मं वि
बृहामि । अपि च एते तव मर्तलाभ्याम् । मर्तलौ पाशेयोर्यवतमानावास्त्रफलाकृती बृहौ । ताभ्यां
यवनः । हृदयसमीपे यतमानः कालमांसविशेषो यकृत् । तस्माच्च । 'यकृत्' इत्यादिना
यकृत्स्वरूपस्य यकृत्तादेशः । श्लिष्टाभ्यः जन्धेभ्योऽपि क्लोमश्लोहादिसंज्ञेभ्यश्च मांसेभ्यश्च यक्ष्मं रोगं
एव बृहामि वक्षिष्यामि ॥

ऊरुभ्यां ते अष्टौवङ्ग्यां पार्थिव्यां प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाङ्गसंसो वि बृहामि ते ॥ ४ ॥

ऊरुभ्याम् । ते । अष्टौवत्भ्याम् । पार्थिव्याम् । प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मम् । श्रोणिभ्याम् । भासदात् । भंससः । वि । बृहामि । ते ॥ ४ ॥

हे कृण एते तव ऊरुभ्याम् अष्टौवङ्ग्यां जानुभ्यां च यक्ष्मं वि बृहामि । तथा
पार्थिव्यां पावसापरभागाभ्यां प्रपदाभ्यां पादाभ्यां च यक्ष्मं वि बृहामि । अपि च श्रोणिभ्यां
जयनाभ्यां च यक्ष्मं वि बृहामि । तथा भासदात् । भंसत् कटिप्रदेशः । तत्संविध्यात् भंससः
भासमानात् पायोः एते तव यक्ष्मं वि बृहामि ॥

मेहेनाद्वनकरणां लोमभ्यस्ते नखेभ्यः^३ ससादिः^४ एव

यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि बृहामि ते ॥ ५ ॥

मेहेनात् । वनम्भ्याम् । लोमभ्यः । ते । नखेभ्यः ।

यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । बृहामि । ते ॥ ५ ॥

वनकरणात् । वनमुदकं शरीरम्^१ । तत्क्रियते विसृज्यते येन तद्वनकरणम् । तस्मात् मेह-
नात् मेहात् एते तव लोमभ्यः नखेभ्यः च यक्ष्मं वि बृहामि । किं बहुना । इदम् । इदानीं
एतं यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनः कृत्स्नादेव एते तव शरीरात् वि बृहामि ॥

अङ्गादङ्गां लोमो लोमो जातं पर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि बृहामि ते ॥ ६ ॥

अङ्गात् । अङ्गात् । लोमः । लोमः । जातम् । पर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । बृहामि । ते ॥ ६ ॥

अङ्गादङ्गात् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः लोमो लोमः सर्वेभ्यो लोमभ्यश्च पर्वणिपर्वणि अवयवानां
सर्पो^४ जातम् उत्पन्नं यक्ष्मं एव बृहामि । अन्यज्जतम् ॥ ॥ २१ ॥

१. त१.२.३.७-म१.२.८-तव त्वं । २. त१.२.३.९.७-शरीरमृतं । ३. त-म-सु-शरीरं । ४. म-
सर्पो सर्पो ।

‘अपेहि’ इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तमाद्विरमस्य प्रचेतस आर्यम् । तृतीया त्रिष्टुप् पद्ममी पङ्क्तिः । दुःस्वप्ननाशनं देवता । तथा चानुशान्तम्—‘अपेहि पद्म प्रचेता दुःस्वप्नं पङ्क्त्यन्तं त्रिष्टुप्पद्यम्’ इति । छन्दो विनियोगः ॥

अपेहि मनसस्पतेऽपं काम परधर ।

परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ १ ॥

अपं । इहि । मनसः । पते । अपं । काम । पर । चर ।

परः । निःऽकृत्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवतः । मनः ॥ १ ॥

हे ‘मनसस्पते’ स्वप्नावस्थस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वप्नाधिदेव ‘अपेहि’ अपगच्छ । स्वप्नावस्थावतो मत्तो निर्गच्छ । निर्गत्य च ‘अप’ ‘काम’ । देशान्तरं गन्तुं पादौ विक्षिप । दूरदेशं गच्छेत्पर्यः । अपक्रम्य च ‘परः’ परस्ताद्विरमकृते देशे ‘चर’ चयेच्छं घर्तस्व । अपि च ‘निर्ऋत्यै’ पापदेवतायै ‘पर’ परस्ताद्वर्तमानायै ‘आ’ ‘चक्ष्व’ । ध्वं न बाधनीया इति प्रबुद्धिः । ‘जीवतः’ मम ‘मनः’ ‘बहुधा’ बहुप्रकारं भवति । भोक्तव्येषु बहुषु विषयेषु मुक्तं भवति । अतस्तद्विनाशकं दुःस्वप्नदर्शनं भवति स्वार्थः ॥

भद्रं वै वरं घृणते भद्रं युञ्जन्ति दक्षिणम् ।

भद्रं वैवस्वते चक्षुर्बहुत्रा जीवतो मनः ॥ २ ॥

भद्रम् । वै । वरम् । घृणते । भद्रम् । युञ्जन्ति । दक्षिणम् ।

भद्रम् । वैवस्वते । चक्षुः । बहुत्रा । जीवतः । मनः ॥ २ ॥

‘भद्रं’ वै शोभनमेव ‘वर’ वरणीयं दुःस्वप्नविनाशस्वरूपं फलं ‘घृणते’ सर्वे जनाः प्रार्थयन्ते । ‘दक्षिणं’ प्रबुद्धं ‘भद्रं’ शोभनं तत्फलं ‘युञ्जन्ति’ प्राप्नुयन्ति च । ‘वैवस्वते’ विवस्वतः पुत्रे घने विषये ‘भद्रं’ शोभनमेव ‘चक्षुः’ दर्शनमहं प्रार्थये । दुःस्वप्नाधिदेवो वैवस्वतोऽस्मान्मा बाधताम् । भद्रमेव दर्शनमिह लोकेऽवस्थानलक्षणं करोति स्वार्थः । ‘बहुत्रा’ बहुषु हि विषयेषु ‘अजित’ मम ‘मनः’ वर्तते ॥

यदाशसा निःशसाभिःशसोपारिम जाग्रतो यत्स्वपन्तः ।

अग्निर्विश्वान्यर्ष दुष्कृतान्यर्जुष्टान्यारे अस्मदधातु ॥ ३ ॥

यत् । आऽशसा । निःशसा । अग्निऽशसा । उपऽआरिम । जाग्रतः । यत् । स्वपन्तः ।

अग्निः । विश्वानि । अर्ष । दुःकृतानि । अर्जुष्टानि । आरे । अस्मत् । दधानु ॥ ३ ॥

‘यत्’ दुष्कृतम् ‘आशसा’ आशंसनेनाभिलाषेण ‘जाग्रत’ जागरणावस्थायां घर्तमाना यद्यम् ‘उपारिम’ उपगतवन्तः स्म ‘यत्’ च ‘स्वपन्त’ स्वप्नावस्थां प्राप्ता उपगतवन्तः स्म । तथा ‘नि’ शमा निःशंसनेन निर्गताभिलाषेण ‘अग्निशसा’ अभिगताभिलाषेण च कारणेनावस्थाद्वये ‘पदुष्टानमुपागच्छेम’ । तानि ‘विश्वानि’ सर्वाणि ‘अर्जुष्टानि’ असेस्यान्यप्रियाणि वा ‘दुष्कृतानि’ दुष्कर्माणि ‘अग्नि’ ‘अस्मत्’ ‘आरे’ अस्मत्तो दूरदेशे ‘अप’ ‘दधानु’ अपहृत्य स्थापयन् ॥

यदिन्द्र ब्रह्मणस्पतेऽभिद्रोहं चरोमसि । प्रचेता न आङ्गिरसो द्विपतां प्रातंहंसः ॥४॥

यत् । इन्द्र । ब्रह्मणः । पते । अभिऽद्रोहम् । चरोमसि ।

प्रऽचेताः । नः । आङ्गिरसः ।-द्विपताम् । पानु । अंहंसः ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र हे ऽब्रह्मणस्पते सुबयोर्विषये ऽयत् ऽअभिद्रोहम् अभितो द्रोहकं पापं दुःस्वमकारणं
 ऽचरोमसि भाचरामः कुर्मः तस्मादभिद्रोहाद्दस्माद् रक्षतमिति शेषः । अपि ॥ ऽआङ्गिरसः अङ्गि-
 रोभिः स्तोतृभिः सद्यन्धवः^१ ऽप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानो चरणम् ऽद्विपतां द्वेष्ट्याम् ऽअंहंसः तत्कर्तृका-
 दस्मद्विषयात्पापात् ऽनः अस्मान् ऽपानु रक्षतु । पद्मा । विभक्तित्यस्ययः । आङ्गिरसमङ्गिरीगोत्रं
 प्रचेतसमृषि नः । चवनित्यस्ययः । मां द्विपतामंहंसः पानु । प्रकृष्टत्वादिन्द्र इति गायते ॥

अजैष्माद्यासनाम् चाभूमानांगसो वृषम् ।

जाग्रत्स्वमः संकल्पः पापो यं द्विष्मस्तं स ऋच्छतु यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु ॥५॥

अजैष्म । अघ । असनाम् । च । अभूम् । अनांगसः । वृषम् ।

जाग्रत्स्वमः । सम्ऽकल्पः । पापः । यम् । द्विष्मः । तम् । सः । ऋच्छतु ।

यः । नः । द्वेष्टि । तम् । ऋच्छतु ॥ ५ ॥

ऽअघ अस्मिन् काले ऽअजैष्म । जेतव्यानि सर्वाणि जितवन्तोऽभूम् दुःस्वमस्य गृहत्वात् ।
 तदनुन्तरम् ऽअसनाम् ऽच संमत्तव्यानि च समभजाम । तथा ऽवृषम् ऽअनांगसः अनपराधाच्च
 ऽअभूम् । जाग्रत्स्वप्नस्थयोः संबन्धी ऽपापः पापफलरूपः ऽसः ऽसंकल्पः दुःस्वप्नाभ्यवसायः । ऽयं
 शत्रुं वयं ऽद्विष्मः ऽतम् ऽऋच्छतु प्राप्नोतु । ऽयः च ऽनः अस्मान् ऽद्वेष्टि ऽतमृच्छतु प्राप्नोतु ॥२१॥

‘ देवाः ’ इति पञ्चर्षं चतुर्दशं सूक्तं निर्ऋतिपुत्रस्य कपोताख्यस्यार्थं ब्रह्मणं वैश्वदेवम् । तथा
 चानुदान्तं—‘ देवा निर्ऋतः कपोतः कपोतोपहृती प्रायश्चित्तं^२ वैश्वदेवम् ’ इति । कपोतो यदि गृहं
 प्रविष्टोऽतदाग्नेन सूतेन होतव्यम् । सूभ्यते द्वि—‘ कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत
 इति मत्पृथं जुहुयाजपेद्वा ’ (आश्व. श्रु. ३. ७. ७) इति ॥

देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्दुतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ।

तस्मा अर्चाम कृण्वाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥१॥

देवाः । कपोतः । इषितः । यत् । इच्छन् । दूतः । निऽऋत्याः । इदम् । आऽजगाम ।

तस्मै । अर्चाम । कृण्वाम । निऽऋतिम् । शम् । नः । अस्तु । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥१॥

हे ऽदेवाः ऽइषितः प्राप्तः ऽनिर्ऋत्याः पापदेवतायाः ऽदूतः अनुचरः ऽकपोतः ऽयत् बाधनम्
 ऽइच्छन् अभिलषन् ऽइदम् अस्मादीयं गृहम् ऽआजगाम प्राप्नोत् ऽतस्मै बाधनाय तद्बाधननिवृत्त्यर्थम्
 ऽअर्चाम । सुप्मान् हविषा पूजयाम । ततः ऽनिष्कृति कपोतप्रवेनाजन्त्यस्य दोषस्य परिहृतिं ऽकृण्वाम ।
 अनेन हविर्दानेन करयाम । अतः ऽनः अस्माकं ऽद्विपदे पुत्राय^३ ऽशं सुखम् ऽअस्तु ऽचतुष्पदे गवाध-
 नः प्रभृतये च ऽशं सुखमस्तु ॥

शिवः कपोत इषितो नो अस्त्वनागा देवाः शुक्रनो गृहेषु ।

अग्निर्हि विप्रो जुषतां हविर्नः परि हेतिः पक्षिणी नो घृणक्तु ॥ २ ॥

शिवः । कपोतः । इषितः । नः । अस्तु । अनागाः । देवाः । शुक्रनः । गृहेषु ।

अग्निः । हि । विप्रः । जुषताम् । हविः । नः । परि । हेतिः । पक्षिणी । नः । घृणक्तु ॥ २ ॥

हे देवाः नः अस्माकं गृहेषु इषित गतः कपोताख्यः शुक्रनः पक्षी शिवः सुगन्धः
अनागाः अपापहेतुश्च अस्तु । हि यस्मात् विप्रः सेवाधी अग्निः नः अस्माकं हविः पुष्पमर्थं
परिकल्पितं जुषतां जुषते अतो शुष्मप्रासादात् पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः नः
अस्मान् परि घृणक्तु अस्मान् परित्यजतु । सा वायव्यामित्यर्थः ॥

हेतिः पक्षिणी न दम्भात्पूरमानाद्यां पदं कृणुते अग्निधाने ।

शं नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीद्विह देवाः कपोतः ॥ ३ ॥

हेतिः । पक्षिणी । न । दम्भाति । अस्मान् । आद्याम् । पदम् । कृणुते । अग्निधाने ।

शम् । नः । गोभ्यः । च । पुरुषेभ्यः । च । अस्तु ।

मा । नः । हिंसीत् । इह । देवाः । कपोतः ॥ ३ ॥

पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः अस्मान् न दम्भाति न हिनस्तु । आद्यां
प्रासादापामरण्यान्याम् अग्निधाने अग्निनिधीयतेऽस्मिन्निष्पन्नमिहैव प्रदेते पदं स्थानं कृणुते
करोति । तत्रैव प्रदेते निवसत्वित्यर्थः । यद्वा^१ । अस्मान् वस्मिन्प्राप्ती पचनशाला । तस्याम् । अग्निधाने
यत्र पचनमग्निनिधीयते तस्मिन् प्रदेते पदं पादनिधानं^२ कृणुते करोति । तद्धेतुको वायो नोऽस्माकं न
मधुरिवार्ययः । अपि च नः अस्माकं गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्च शं मुखं वसनीयानां दीपणं शान्तिवर्ध
अस्तु भवतु । हे देवाः इह अस्मिन् गृहे कपोतः नः अस्मान् मा हिंसीत् । पुष्पमदु-
महात् मा वायव्याम् ॥

यदुल्लंको वर्दति मोघमेतद्यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति ।

यस्य दूतः प्रहित एष एतत्तस्मै यमाय नमो अस्तु मूल्ये ॥ ४ ॥

यत् । उल्लंको । वर्दति । मोघम् । एतत् । यत् । कपोतः । पदम् । अग्नौ । कृणोति ।

यस्य । दूतः । प्रहितः । एषः । एतत् । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मूल्ये ॥ ४ ॥

उल्लंको घूकसंज्ञः पक्षी यत् अशोभनं वर्दति प्रवीति आत्मनियेन शब्देन मूषयति एतत्
मोघं निष्फलमस्तु । कपोतः अग्नौ अग्निमति गृहमध्ये यन् पदं कृणोति करोति एतदपि
मोघं निर्वाप्यमस्तु । प्रहितः प्रेषितः एषः कपोतः यस्य स्वामिनः दूतः अनुचरी भवति एतस्मै
नमः यमस्यैव सारथिने यमाय^३ एतत्^४ नमः प्रणमः अस्तु भवतु ॥

१. त-म- 'यद्वा' नास्ति । २. त-म-पदा निधानं । ३. त-म-तस्य । ४. ग-२-यमाय । ५. ग-४-
य- 'यमाय' नास्ति । ६. त-१.२.३.६-७.८-म-एतन्नामिकाः त-४.५-एव ।

ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदमिपुं मदन्तुः परि गां नयध्वम् ।

संयोपयन्तो दुरितानि विश्वा हित्वा न ऊर्जे प्र पतात्पतिष्ठः ॥ ५ ॥

ऋचा । कपोतम् । नुदत । प्रऽनोदम् । इपम् । मदन्तः । परि । गाम् । नयध्वम् ।

सम्ऽयोपयन्तः । दुःऽइतानि । विश्वा । हित्वा । नः । ऊर्जम् । प्र । पतात् । पतिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवाः ऋचा मन्त्रेण स्तूयमानाः सन्तो यूयं प्रणोदं प्रकर्षेण नोदनीयं बहिष्कृत्यं कपोतं पक्षिणं नुदत अस्माद्गृहात् अरयत निगमयत । तथा मदन्तः अस्माभिर्दत्तहविर्निर्मायन्तः इपम् अन्नं यथा च परि गणयन् परितोऽस्मभ्यं प्रापयत । किं कुर्वन्तः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरितानि कपोतोपहतजम्ब्यानि दोषजातानि संयोपयन्तः अदृश्यानि कुर्वन्तः । अपि च पतिष्ठः अतिशयेन पतिता शीघ्रोत्पातकः कपोतः नः अस्माकम् ऊर्जम् अन्नं हिरवा परितप्य प्र पतात् प्रकर्षेण पततु । पक्षाम्यामुत्पततु ॥ ३२३ ॥

‘ऋपभम्’ इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं वैराजस्य शाकरोस्य वर्षभारत्यस्यार्चं पञ्चमी पष्टष्टका महापङ्क्तिः । सपरननाशानकपोऽर्थो देयता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋपभमृपमी वैराजः शाकरो वा सपत्नान्मानुषुभं महापङ्क्त्यन्तम्’ इति । प्रयाणसमये — जपेत् । सूत्रितं च—‘ऋपभं मा समानानामित्यभिक्रामम्’ (आश्व. गृ. २. ६. १३) इति ॥

ऋपभं मा समानानां सपत्नानां विपासहिम् ।

हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥ १ ॥

ऋपभम् । मा । समानानाम् । सपत्नानाम् । विऽसुसहिम् ।

हन्तारम् । शत्रूणाम् । कृधि । विऽराजम् । गोऽपतिम् । गवाम् ॥ १ ॥

हे सपत्नमाशानाभिमानिच्छिन्द १ मा मां सपत्नानां सदृशानामरसत्तुलीनानां मध्ये ऋपभम् ऋपभवप्रशस्तं कृधि कुरु । तथा सपत्नानां शत्रूणां विपासहिं विशेषेणाभिभवितारं कुरु । येऽस्माकुल एव जाता अस्माकमेवाविष्टमाचरन्ति ते सपत्ना । अपि च शत्रूणाम् अन्येषामपि शासयितृणां वीरिणां हन्तारं हिसितारं कृधि कुरु । तथा विराजं विशेषेण राजमानं गोपतिं गोवामिन् ॥ मां कुरु । न केवलमेकस्या एव गोः पतिम् अपि तु सर्वोत्तमित्वाह गवाम् इति ॥

अहमस्मि सपत्नहेन्द्रडुवारिष्ठो अक्षतः ।

अधः सपत्ना मे पदोरिमे सर्वे अभिष्ठिताः ॥ २ ॥

अहम् । अस्मि । सपत्नऽहा । इन्द्रऽइव । अरिष्टः । अक्षतः ।

अधः । सपत्नाः । मे । पदोः । इमे । सर्वे । अभिऽस्थिताः ॥ २ ॥

१. त-म२.४.८-शांभोत्पादनः; म१-शांभोत्पादकः । २. म७-महापङ्क्तिः । शिष्टा अनुष्टुभः ।

३. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-सपत्नाभिमानिच्छिद्र । ४. म-त१.२.३.६.७.८-म४.५-हन्तारं मां; म२.८-हन्तारं मा ।

१अहं १सपत्न्या सपत्न्यानां शत्रूणां हन्ता १अस्मि भवामि । १इन्द्रहव इन्द्रो यथा केनाप्य-
हिंसितो भवति तथाहमपि १अरिष्टः अहिंसितः १अक्षतः अमणश्च भवामि । १इमे रक्ष्यमानाः १सर्वे
१सपत्नाः १मे मम १पदोः पादयो १अधः अधस्तात् १अभिहिताः आक्रान्ता भवन्तु ॥

अत्रैव वोऽपि नद्याभ्युमे आत्नीह्व ज्यया ।

वाचस्पते नि यधेमान्यथा मदधरं वदान् ॥ ३ ॥

अत्र । एव । वः । अपि । नद्यामि । उमे इति । आत्नीह्वेत्यात्नीह्व । ज्यया ।

वाचः । पते । नि । सेध । इमान् । यथा । मत् । अधरम् । वदान् ॥ ३ ॥

हे सपत्नाः यत्र देवो यूयं निवसथ १अत्रैव अस्मिन्नेव देवे १वः युष्मान् १अपि १नद्यामि
अपिनद्यान् पाशैर्वद्मान् करोमि १उचया मौग्यां १उमे १आत्नीह्व । यथा द्वे धनुषः कीटी इह पश्येते
तथेत्यर्थः । हे १वाचस्पते वाचः वाचस्य पादयितुर्देव १इमान् सपत्नान् १नि १पेध प्रतिपेध । १यथा
येन प्रकारेण १मत् मत्तः १अधर निरुद्धतर १वदान् वदन्ति तथा निरुद्धवाचः कुर्वित्यर्थः ॥

अभिभूरहमार्गमं विश्वकर्मेण धान्ना ।

आ वञ्चित्तमा वी व्रतमा वोऽहं समितिं ददे ॥ ४ ॥

अभिऽभूः । अहम् । आ । अगमम् । विश्वऽकर्मेण । धान्ना ।

आ । वः । चित्तम् । आ । वः । व्रतम् । आ । वः । अहम् । समऽइतिम् । ददे ॥ ४ ॥

हे सपत्नाः १अभिभूः अभिभविता १अहं १विश्वकर्मेण सर्वकर्मक्षमेण १धान्ना धारकेण तेजसा
यत्नेन वा सार्धम् १आगमम् आगतवानस्मि । अतः १वः युष्माकं १चित्तं मनः १आ १ददे गृह्णामि ।
मनोगतं धैर्यं हरामीत्यर्थः । १वः युष्माकं १व्रतं कर्म चाहम् १आ ददे । १वः युष्मदीयः वः समितिः
संग्रामः तं च १अहम् १आ ददे अपहरामि ॥

योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम आ वी मूर्धानमक्रमीध् ।

अधस्पदान्मु उर्द्धदत्त मुद्भृकाश्चोदकान्मुद्भृका उदकादिव ॥ ५ ॥

योगऽक्षेमम् । वः । आऽदाय । अहम् । भूयासम् । उत्तुत्तमः । आ । वः । मूर्धानम् । अक्रमीध् ।
अधऽस्पदात् । मे । उत् । वदत् । मुद्भृकाऽऽव । उदकात् । मुद्भृकाः । उदकात्ऽव ॥ ५ ॥

हे सपत्नाः १वः युष्माकं १योगक्षेमम् । अप्राप्तस्य धनस्य प्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः ।
तदुभयम् १आदाय युष्मजो गृहीत्वा १अहम् १उत्तमः श्रेष्ठः १भूयासम् । ततः १वः युष्माकं १मूर्धानं
शिरः १आ १अक्रमीध् आक्रमिष्यम् । पादेनाधितिष्ठामि ॥ प्रमेलुङि अमो मत् (पा. सू. ७.१.४०) ।
' इट ईटि ' (पा. सू. ८. २. २८) इति सिचो लोपः ॥ अनन्तरं १मे मम १अधस्पदात् पादस्या-
धस्ताद्वर्तमाना यूयम् १उर्द्धदत्त उच्चैराकीर्णतः । १उदकात् वृष्टाजलादध प्रदेशे वर्तमानाः १मुद्भृकाश्च ।
यथा ते भृशमाकीर्णन्ति तथोर्द्धदत्तेत्यर्थः । १मुद्भृका १उदकादिव इति पुनरुक्तिरादरायां ॥ २२४ ॥

‘तुभ्येदम्’ इति चतुर्कचं षोडशं सूक्तं विश्वामित्रजमदग्न्योराणं जायतमैन्द्रम् । ‘सोमस्य राज्ञः’ इत्येषा तृतीया वरुणविधात्रनुमतिधातृसोमवृहस्पतीतिलिङ्गोक्तदेवताका । तथा पानुकामं—
‘तुभ्येदे चतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नौ जायतं तृतीया लिङ्गोक्तदेवता वा’ इति । पक्षे इन्द्र एव देवता भान्ये तु सिपातभाज इति वाक्यवदस्यार्थः । गतो विनियोगः ॥

तुभ्येदमिन्द्र परिर पिच्यते मधु त्वं सुतस्य कलशस्य राजसि ।

त्वं रयिं पुरुवीराम् नस्कृधि त्वं तपः परितप्याजयः स्वः ॥ १ ॥

तुभ्यम् । इदम् । इन्द्र । परिर । सिच्यते । मधु । त्वम् । सुतस्य । कलशस्य । राजसि ।

त्वम् । रयिम् । पुरुवीराम् । ऊँ इति । नः । कृधि ।

त्वम् । तपः । परितप्य । अजयः । स्वरैरिति स्वः ॥ १ ॥

हे इन्द्र इदं मधु सोमलक्षणं तुभ्यं त्वदयं वरि पिच्यते आहवनीये प्रक्षिप्यते । वरुण एव सुतस्य अभिपुत्रस्य कलशस्य द्वािकलशावस्थितस्य सोमस्य पराजति ईक्षिते । राजतरिषर्व-
कर्मा । सः परं यः अस्माकं पुत्रवीरा बहुपुत्रे रयिं धनं कृधि कुरु । उतादः पूरकः । पद्मा
अवधारणे । बहुपुत्रोपेतमेव धनं कुरु न केवलमित्यर्थः । तथा वरं वरुण- शतयंत्राश्रमेचलक्षणं
परितप्य अनुष्ठाय एव स्वर्गम् अभज्या जितवानसि ॥

स्वर्जितं महि मन्दानमन्धसो हवामहे परिर शक्रं सुतां उप ।

इमं नो यज्ञमिह बोध्या गहि स्पृधो जयन्तं मघवानमीमहे ॥ २ ॥

स्वऽजितम् । महि । मन्दानम् । अन्धसः । हवामहे । परिर । शक्रम् । सुतान् । उप ।

इमम् । नः । यज्ञम् । इह । बोधि । आ । गहि । स्पृधः । जयन्तम् । मघवानम् । ईमहे ॥ २ ॥

स्वर्जितम् उक्तप्रकारेण स्वर्गस्य जेतारं महि महान्तम् अन्धसः अज्ञस्य सोमस्य पानेन
मन्दानं मोदमानं हृष्यन्तं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तमिन्द्रं सुतानुप अभिपुत्रान् सोमान् प्रति वरि
हवामहे । परित आह्वयामहे । हे इन्द्र इत्यमाह्वयमानस्त्वं यः अस्माकम् इमं यज्ञम् इह
अस्मिन् वेद्ये बोधिं मुष्यस्व । युद्धा च आ गहि आगच्छ । स्पृधुः स्वर्गमाणाः दायुसेनाः
जयन्तम् अभिमवन्तं मघवानं धनवन्तं त्वाम् ईमहे । अपेक्षितानि धनानि याचामहे ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मेणि वृहस्पतेरनुमत्या उ धर्मेणि ।

तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशो अमक्षयम् ॥ ३ ॥

सोमस्य । राज्ञः । वरुणस्य । धर्मेणि । वृहस्पतेः । अनुमत्याः । ऊँ इति । धर्मेणि ।

तव । अहम् । अद्य । मघवन् । उपस्तुतौ ।

धातः । विधातरिति विधातः । कलशान् । अमक्षयम् ॥ ३ ॥

पराजः राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य च संबन्धिनि धर्मेणि धातुके धत्ते वर्तमानस्तथा
वृहस्पतेरनुमत्याः संबन्धिनि धर्मेणि शरणे यज्ञगृहे वर्तमानः अहं हे मघवन् इन्द्र एतव उदप-

१. अनु.-‘वा’ नास्ति । २. व-म-मु-बहुपुत्रा । ३. व१.२.३ ६.७.८-म-मु-तत्सर्वधिनि । ४. त१.
२.३.६.७.८-म-१.४.५. ८-मु-कर्मणि ।

स्तुतो स्तोत्रे 'अथ इदानीं प्रवृत्तोऽस्मि । हे 'घानः हे एतस्मिन्नुक्त देव हे 'विघात' एतस्मिन्नुक्त देव
युवाभ्यामनुज्ञातः 'कलशान् कलशस्थान् हुतशिष्टान् सोमाम्' 'अभयं' अक्षितवानस्मि ॥

प्रवृत्तो भूधर्मकरं चरावपि स्तोमं चेमं प्रथमः सुरिरुन्मृजे ।

सुते सातेन यद्यामि वां प्रति विश्वामित्रजमदग्नी दमे ॥ ४ ॥

प्रऽस्तः । भूधर्म । अकाम् । चरौ । अपि । स्तोमम् । च । इमम् । प्रथम । सुरिः । उत । मृजे ।

सुते । सातेन । यदि । आ । आरामम् । वाम् । प्रति । विश्वामित्रजमदग्नी इति । दमे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र 'प्रवृत्तः त्वया प्रेरितोऽहं' 'चरौ चरणीये चरणा वा युक्ते यत्ते' 'भूधर्मम्' 'अपि भूधर्मार्थं
अर्वादि इयिष' 'अकरं त्वदर्थमकार्षम्' । 'प्रथमः सुतः' 'सुरिः स्तोताहम्' 'इमं' 'स्तोमं स्तोत्रं' 'अथ
त्वदर्थम्' 'उन्मृजे' 'उन्मार्जिम सस्करोमि । उच्चारयामोत्यर्थः । इदानीमिन्द्र' 'अन्तरात्मनः सन्
सूक्तस्य प्रहारादृषी संशोध्य मृते । हे 'विश्वामित्रजमदग्नी' 'धां युवां' 'प्रति' 'दमे यत्तूह' 'सुते
अभिपुते सोमे सति' 'सातेन संमत्तप्येन धनेन सार्धं' 'यदि यदा यस्मिन् कालेऽहम्' 'आरामम्
आगच्छामि तदा युवां स्तोत्रे कुरतमित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

'वातस्य' इति चतुर्थं च सप्तदश सूक्तं वातगोत्रस्यानिलात्पस्यापि त्रैपुत्रं वायुदेवताकम् ।
तया वायुक्रान्तं—'वातस्यानिलो वातापनी वायस्यम्' इति । गनो विनियोगः ॥

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजनेति स्तनयन्नस्य घोषः ।

द्विविष्टृक्यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य । नु । महिमानम् । रथस्य । रुजन् । एति । स्तनयन् । अस्य । घोषः ।

द्विविष्टृक । याति । अरुणानि । कृण्वन् । उतो इति । एति । पृथिव्या । रेणुम् । अस्यन् ॥ १ ॥

'वातस्य घापी' 'रथस्य ईहणीलस्य' 'महिमानं माहातर्यं' 'नु क्षिप्रं प्रवर्षामि । 'अस्य
घापीः' 'घोषः' 'शब्दः' 'स्तनयन् गिरिगद्गरादिषु शिथिले शब्दमुत्पादयन्' 'रुजन् सर्वं न्यायान्तरम-
जातं भञ्जन्' 'एति गच्छति । स च वायु' 'द्विविष्टृक दिवमाकाशे स्थित्वा' 'प्यामन्' 'अरुणानि
अरुणवर्णानि विकृतरूपाणि दिगन्तराणि' 'कृण्वन् कुर्वन्' 'यानि प्राप्नोति । 'उतो अपि च' 'पृथिव्या
भूमेः' 'रेणुं वायुम्' 'अस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपन्' 'एति गच्छति । अत एव अरुणानि
कृण्वन् इत्युक्तम् ॥

सं प्रेरिते अनु वातस्य विष्टा ऐनं गच्छन्ति समेनं न योयोः ।

ताभिः सुयुक्तस्य देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजो ॥ २ ॥

सम् । प्र । ईरते । अनु । वातस्य । विऽस्थाः । आ । एतम् । गच्छन्ति । समेनम् । न । योयोः ।

ताभिः । सुऽयुक्त । सुऽरथम् । देवः । ईयते । अस्य । विश्वस्य । भुवनस्य । राजो ॥ २ ॥

'विष्टा' 'विशेषेणावस्थिता' 'पर्वताद्याः' 'वातस्य वायोरनुगुणं' 'अम्' 'प्रेरिते समगच्छन्ति ।
पदभिमुखो वायुर्धत्ते तदभिमुखाः प्रकम्पन्ति इत्यर्थः । 'समेनं' 'च संश्रामयितुं' 'एनं वायुं' 'घोषः'
अथयोनितो यदवाः' 'आ' 'गच्छन्ति । 'ताभिः यदवाभिः' 'स्वयम्' 'स्वयमेव सुन्दमानं' 'सर्वं समान-

मेकं रथमाह्वय देवः दीप्यमानः वायुः ईयते गच्छति । 'ईह गती' । अस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य द्वितीयविकारभाजो भूतजातस्य राजा स्वामी भवति । यद्वा । समनं धृष्टं पुरुषं योपाः कामिन्य इव एवं वायुं तरुगुल्मादिरूपाः स्त्रियोऽभिगच्छन्ति । ताभिः सरथं सहरथं देव ईयत इति ॥

अन्तरिक्षे पृथिभिरीयमानो न नि विशते कतमचुनाहः ।

अपां सखा प्रथमजा क्रतावा कं स्वजातः कुत आ बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे । पृथिऽभिः । ईयमानः । न । नि । विशते । कतमत् । च न । अहरिति । अपाम् । सखा । प्रथमऽजाः । ऋतुऽवा । कं । स्त्रित् । जातः । कुतः । आ । बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे नभसि विद्यमानैः पृथिभिः मानैः ईयमानः गच्छन् वायुः कतमचुनाहः एकमपि दिवं न नि विशते नोपविशति । किंतु सर्वदेव गच्छति । 'नेर्विशः' (पा. सु. १.१.१७) इत्यात्मनेपदम् । अपि च अपाम् उदकानां सखा । 'वायुर्वै वृष्ट्या ईयो' (तै. सं. २.४.९.१) इति ध्रुवेः । प्रथमजाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्न एव क्रतावा सत्यवान् यज्ञवान् वा पूर्वभूतो वायुः एक स्त्रित् कुत्र स्रज्जु देवो जातः उत्पन्नः । कुतः कस्माच्च देवाश्चिक्कम्य आ बभूव इदं सर्वं जाग्रदप्राप्नोत् । सर्वदा सर्वत्र वर्तमानावाद्स्योत्पत्तिर्वाप्तिप्रकारश्च न केनापि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः ॥

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो ययावृशं चरति देव एषः ।

घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

आत्मा । देवानाम् । भुवनस्य । गर्भः । ययाऽवृशम् । चरति । देवः । एषः ।

घोषाः । इत् । अस्य । शृण्विरे । न । रूपम् । तस्मै । वाताय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

अयं वायुः देवानाम् इन्द्रादीनामपि आत्मा जीवरूपेण तेष्ववस्थानात् भुवनस्य अपि भूतजातस्य गर्भः गर्भेवाप्राणरूपेणान्तर्बर्तमान एव ईदृशः देवः यथावृशं यथाकामं यथेच्छं चरति वर्तते । अनिवारितगतिः सन् क्वचिच्छीघ्रं गच्छति क्वचिच्छनैर्गच्छति कुतश्चिच्छीराश्चिक्कमति अभ्यश्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्तत इत्यर्थः । अस्य वायोरायच्छतः घोषा इत् शब्दा एव शृण्विरे श्रूयन्ते । रूपं स्वरूपं तु न दृश्यते नीरूपावात् । अहमिदमेतत्त्वेन शब्देनैवानुमीयत इत्यर्थः । तस्मै वाताय वायवे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम परिधेम ॥ ॥ २६ ॥

'मयोभूः' इति चतुर्लघुमष्टादश सूक्तं कक्षीवद्भोत्रस्य शवरस्यापि त्रैष्टुभं गोदेवस्यम् । अनुक्रान्तं च—'मयोभूः शवरः काक्षीवतो गव्यम्' इति । घासाम वनं प्रतिष्ठमाना गा आदितो द्वाभ्यामभिमन्त्रणीयाः । सूचितं च—'गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत मयोभूर्वातो अभि वातसा इति द्वाभ्याम्' (भाष. सू. २. १०. ५) इति ॥

मयोभूर्वातो अभि वातसा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् ।

पीवस्वतीर्जीवधन्त्याः पिबन्त्ववसायं पृथ्वे रुद्र मूळ ॥ १ ॥

मयऽभूः । वातः । अभि । वातु । उक्षाः । ऊर्जस्वतीः । ओषधीः । आ । रिशन्ताम् ।

पीवस्वतीः । जीवऽधन्त्याः । पिबन्तु । अवसायं । पृथ्वे । रुद्र । मूळ ॥ १ ॥

१० वातः वायुः ११ मयोमू. सुखस्य भावयिता मन् १२ उष्णः गा. १३ अग्नि १४ वातु अभिगतु ।
ताश्च गावः १५ ऊर्जस्वतीः रसवतीः १६ ओषधीः बलवन्ति १७ वृणानि १८ आ १९ रिशन्ताम् अभित इवाद्यन्तु ।
तथा २० पीवम्बतीः प्रवृद्धाः २१ जीवधन्याः जीवानां प्रीतिप्रदायक २२ विभन्तु । हे २३ इन्द्र उवरादिगोस्य
प्रेक्षणेन संहर्तृदेव २४ पद्मते पादयुक्ताय २५ अवन्माय अन्नाय गोरूपाय २६ मृल उपदयां कुरु । मा
वायस्वेत्यर्थः ॥

याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासां प्रगिरिष्ट्या नामानि वेद ।

या अङ्गिरसस्तर्पसेह चक्रुस्तार्म्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ २ ॥

याः । सऽरूपाः । विऽरूपाः । एकऽरूपाः । यासां । अग्नि । इष्ट्या । नामानि । वेद ।

याः । अङ्गिरसः । तर्पसा । इह । चक्रुः । तार्म्य । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ २ ॥

१० याः गावः ११ सरूपाः समानरूपा याश्च १२ विरूपा. विभिन्नरूपा याश्च १३ एकरूपा. एकैकैव
वर्णेनोपेताः १४ यासां च गवां १५ नामानि इष्टे रन्तेऽदित इत्यादीनि १६ इष्ट्या यागेन हेतुना १७ अग्नि
१८ वेद जानाति १९ या. च गाः २० अङ्गिरस. ऋषयः २१ तर्पसा पशुमांससाधनेन चित्रायागादिकक्षणेन
२२ इह अस्मिन्लोके २३ चक्रुः कृतवन्तः २४ तार्म्य. सर्वाभ्यो गोभ्यो हे २५ पर्जन्य २६ महि महत् २७ शर्म सुखं
२८ यच्छ प्रदेहि ॥

‘ या देवेषु ’ इति द्वाभ्यां सायं गृहमागच्छन्तीनां अनुमन्त्रयेत् । सूचते हि—‘ या देवेषु
तन्मैरयन्तेति च सूक्तोपमम् । आगाधीयमेके ’ (भाष्य सू. २. १०. १-७) इति ॥

या देवेषु तन्व मैरयन्तु यासां सोमो विश्वा रूपाणि वेद ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः प्रजावतीरिन्द्र गोष्ठे रीरिहि ॥ ३ ॥

या. । देवेषु । तन्वम् । ऐरयन्त । यासां । सोमः । विश्वा । रूपाणि । वेद ।

ताः । अस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । प्रजावतीः । इन्द्र । गोऽस्थे । रीरिहि ॥ ३ ॥

१० याः गावः ११ देवेषु यष्टयेषु १२ तन्वम् आत्मीयं शरीरम् १३ ऐरयन्त इषीरूपेण प्रेरयन्ति १४ यासां
च गवां १५ विश्वा सर्वाणि १६ रूपाणि रूप्यमाणानि क्षीरादीनि श्रयणद्रव्याणि १७ सोमः १८ वेद जानाति
१९ अस्मभ्यम् अस्मदर्थं २० पर्यसा क्षतिण २१ पिन्वमाना. घर्षमाना अत एव २२ प्रजावती प्रजाभिर्वायै-
र्येषा. २३ ता. गा. हे २४ इन्द्र २५ गोष्ठे अस्मदीये २६ रीरिहि गमय ॥ ‘ री गतिरेवणयो. ’ । छान्दसो
विकरणस्य श्रुत्वा ॥

प्रजापतिर्महामेता रराणो विश्वेदेवैः पितृभिः संविदानः ।

शिवाः सुतीरुप नो गोष्ठमाकृस्तासां वयं प्रजया सं संदेम ॥ ४ ॥

प्रजाऽपतिः । महाम् । एताः । रराणः । विश्वैः । देवैः । पितृऽभिः । समऽविदानः ।

शिवाः । सुतीः । उप । नः । गोऽस्थम् । आ । अकरिष्यक ।

तासां । वयम् । प्रऽजया । समः । संदेम ॥ ४ ॥

१. त-म-‘ बलवन्ति ’ नास्ति । २. त१.२.३ १.७ ८-म-एनेने रूपेणोपेता, त४.५-अनेक-
रूपेणोपेताः । ३. त१.२.३-१.७.८-म-मु-अनुमन्त्रयितव्या, त४.५-अनुमन्त्रयति । ४. त४.५-म२-
अस्मदीये मजे ।

१प्रजापतिः विधाता १महं स्तोत्रे १पूताः गाः १रराण प्रयच्छन् ॥ रातेर्यदयेन दानम् ।
छान्दसः शपः १श्रुः । १अम्यस्तानामादिः १हृष्याद्युदत्तवम् ॥ १विधैः सर्वैः १देवैः १पितृभिः च
१संविदानः पैकमायं गतः सन् १शिवाः १सतीः कल्याणीर्भवन्तीर्गाः १नः अस्माकं १गोष्ठं ब्रजम्
१उप गोष्ठसमीपे १भक्तः करोतु । १तासां गवां १प्रजया संतानेन १वयं १सं १सदेम संगच्छेमहि ॥
सदेराशिपि लिङि लिङ्याशिप्यङ् ॥ ॥ २७ ॥

‘विभ्राद्’ इति चतुर्लघुभेदोनादिशं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य विभ्राह्मंशकस्यापि सूर्यदेवत्वम् । आशी
तिस्त्रो जगत्पतिः । इत्यष्टकद्विद्वादशकव्यास्तारपट्टिश्चतुर्थी । तथा चानुक्रान्तं—‘विभ्राद्विभ्राद्
सौर्यः सौर्यं जागतमास्तारपट्टक्यन्तम्’ इति । विषुवति निक्षेपक्य भावश्च स्तोत्रियः । सूत्रितं
च—‘विभ्राद्वृहत्पितृ सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपी’ (आश.
श्री. ८. १) इति । चाजपेयेऽतिरिक्तोक्तस्य विभ्राद्विषये वाक्ये याग्या । सूर्यते हि—‘विभ्राद्-
वृहत्पितृ सोम्यं मन्वति याज्या तस्य गवां दानानाम्’ (आश. श्री. ९. ९) इति ॥

विभ्राद् वृहत्पितृ सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावर्विहुतम् ।

वार्तजूतो यो अभिरक्षति स्मना प्रजाः पुंषोष पुरुषा वि राजति ॥ १ ॥

विऽभ्राद् । वृहत् । पिबन् । सोम्यम् । मधु । आयुः । दधत् । यज्ञऽपतौ । अर्विऽहुतम् ।
वार्तऽजुतः । य. । अभिरक्षति । स्मना । प्रऽजाः । पुंशः । पुरुषा । वि । राजति ॥ १ ॥

१विभ्राद् विभ्राजमानो विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः १वृहत् महत् परिवृढं १सोम्यं सोममयं
१मधु १पिबन् । किं कुर्वन् । १यज्ञपतौ यजमाने १अविहुतम् अकुटिलम् १आयुः १दधत् कुर्वन् । १यः
सूर्यः १वार्तजूतः वार्तेन महावायुना प्रेर्यमाणः सन् १स्मना आत्मना स्वयमेव १अभिरक्षति सर्वं
जगदभियम्बन् पालयति । राशिककस्य वायुमेवैवात् सूर्यस्यापि तत्प्रेषणम् । स सूर्यः १प्रजाः
१पुंषोष वृष्ट्यादिमदानेन पोषयति १पुरुषा बहुधा १वि १राजति विशेषेण दीप्यते च ॥

विभ्राद् वृहत्सुमृतं वाज्रसातमं धर्मन् दिवो धरुणं सत्यमर्पितम् ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहन्तम् ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सप्तसहा ॥ २ ॥

विऽभ्राद् । वृहत् । सुऽमृतम् । वाज्रऽसातमम् । धर्मन् । दिवः । धरुणं । सत्यम् । अर्पितम् ।
अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहन्तम् । ज्योतिः । जज्ञे । असुरऽहा । सप्तऽसहा ॥ २ ॥

१विभ्राद् विभ्राजमानं १वृहत् श्रौढं १सुमृतं सुपुष्टं १वाज्रसातमं वाज्रस्याज्ञस्य शलस्य वा
दातृतमं १धर्मन् धर्मणि वायुना धारयितव्ये १दिवः सुलोकस्य १धरुणे धारके सूर्यमण्डले १अर्पितं
निक्षिप्तं १सत्यम् अविनश्वरम् १अमित्रहा अमित्राणामभियाणां हन्तृ १वृत्रहा वृत्राणामावृण्वतं हन्तृ
१दस्युहन्तम् दस्यूनामुपक्षयितृणां हन्तृतमम् १असुरहा असुराणां श्लेषतृणां घातकं १सप्तसहा
सप्तानां सहजशयूनामपि घातकमीदम्भूतं १ज्योतिः सौरं तेजः १जज्ञे प्रादुर्भवति ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धं नजिदुच्यते वृहत् ।

विश्वभ्राद् आजो महि सूर्यो दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ३ ॥

इदम् । अष्टम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । उत्पन्नम् । विश्वऽजित् । धनऽजित् । उच्यते । बृहत् । विश्वऽभ्राट् । भ्राजः । महि । सूर्यः । दृशे । उरु । पप्रये । सह । ओज । अच्युतम् ॥३॥

‘इदं सौरं तेजः’ अष्टं प्रसस्यतमं ‘ज्योतिषाम्’ अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनामपि ‘ज्योतिः’ प्रकाश-
कमत एव ‘उत्तमम्’ उत्कृष्टं ‘विश्वजित्’ विश्वस्य सर्वस्य जेतुं ‘धनजित्’ धनस्य च जेतुं ‘बृहत्’
प्रभूतम् ‘उच्यते’ । पर्वगुणविशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते । अपि च ‘विश्वभ्राट्’ विश्वस्य प्रकाशयिता
‘भ्राजः’ भ्राजमानः ‘महि’ महान् ‘सूर्यः’ दृशे दर्शनाय ‘उरु’ विशीर्णं ‘सह’ तमसोऽभिभवितुं
‘अच्युतं’ व्युत्तिरहितमविनाशम् ‘ओजः’ तेजोरूपं बलं ‘पप्रये’ विस्तारयति ॥

विभ्राज्ज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

येनेमा विश्वा भुर्वनुन्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥

विऽभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वर्गच्छः । रोचनम् । दिवः ।

येन । इमा । विश्वा । भुर्वनानि । आऽभृता । विश्वकर्मणा । विश्वदेव्यऽवता ॥ ४ ॥

हे सूर्य ‘ज्योतिषा’ तेजसा ‘स्व’ सर्वं जगन् ‘विभ्राजन्’ विभ्राजयन् ‘दिव’ संघमिध ‘रोचनं’
रोचमानं स्थानम् ‘अगच्छ’ प्राप्नो । ‘विश्वकर्मणा’ सर्वव्यापारहेतुना ‘विश्वदेव्यावता’ विश्वेषां
देवानां हितो यागादिर्विश्वदेव्यः । तद्वता ‘येन’ सारेण तेजसा ‘इमा’ इमानि परिदृश्यमानानि ‘विश्वा’
सर्वाणि ‘भुवनानि’ उदकानि भीमानि ‘आभृता’ धर्मकाल आभृतानि भवन्ति । यद्वा । सर्वाणि
भूतजातान्याभृता समन्ताद्भूतानि पोषितानि भवन्ति । तेन ‘ज्योतिषा’ इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

‘त्वं त्यम्’ इति धनुर्द्वयं विशं सूक्तं शृणुपुरस्येदस्यार्थं गायत्र्यमेन्द्रम् । अनुक्रान्ते च—
‘त्वं त्यमिदो भार्गवो गायत्रम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

त्वं त्यमित्तो रथमिन्द्र प्रावः सुतावतः । अशृणोः सोमिनो हवम् ॥१॥

त्वम् । त्यम् । इदतः । रथम् । इन्द्र । प्र । आवः । सुतऽवत । अशृणोः । सोमिनः । हवम् ॥१॥

हे ‘इन्द्र’ ‘सुतावतः’ सुतेनाभिपुत्रेन सोमेन युक्तस्य ‘इदतः’ इदस्य । ‘सुपां सुतम्’ इति
इतस्तत् । एतासं त्रस्यैः । रथं तं प्रसिद्धं रथं प्राव प्रारक्ष । ‘सोमिन’ सोमयुक्तस्य मम ‘हवम्’
आह्वानम् ‘अशृणोः’ शृणु ॥

त्वं मुखस्य दोधतः शिरोऽव त्वचो भरः । अगच्छः सोमिनो गृहम् ॥२॥

त्वम् । मुखस्य । दोधतः । शिरः । अव । त्वचः । भरः । अगच्छः । सोमिनः । गृहम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ‘रथं’ मरुतस्य यज्ञस्य ‘दोधतः’ कष्यमानस्य देवेभ्यः पलायमानस्य ‘शिर’ प्रवर्त्य-
रूपं ‘त्वचः’ त्वगुपलक्षितच्छरीरात् ‘अव’ भरः । अवयुल्ल गृहवृत्त्यै हतवानसि । देवेभ्यो निष्का-
न्तस्य पुराकारस्य धन्विनो यज्ञस्य शिर इन्द्रो यज्ञिरूपेण ज्याघातनद्वारा पुरा चिर्येद् । तद्भि-
प्रायेणोद्भूतम् । भूयते हि—‘तस्येन्द्रो यज्ञिरूपेण धनुर्ग्यामच्छिनदुदस्य एव धनुर्गर्भिः शिर
उत्पिपे स प्रवर्गोऽभ्राजत्’ (तै. आ. १. ५. २) इति । स त्वं ‘सोमिन’ सोमवतो मम ‘गृहम्’
‘अगच्छ’ आगच्छ ॥

त्वं त्यमिन्द्र मर्त्यमास्त्रबुधाय वेन्यम् । मुहुः श्रध्ना मनुस्ववे ॥ ३ ॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । मर्त्यम् । आस्त्रबुधाय । वेन्यम् । मुहुः । श्रध्नाः । मनुस्ववे ॥ ३ ॥

हे 'इन्द्र' 'त्वं' 'त्यं' तं 'मर्त्यं' मनुष्यं 'वेन्यं' वेनस्य पुत्रं 'बुधम्' 'आस्त्रबुधाय' । अस्त्रबुधो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय 'मनुस्ववे' मनुनीयं स्तोत्रमिच्छते 'मुहुः' शश्वत् 'श्रध्नाः' अहिनीः । 'मनुमनय' इत्यर्थः ॥

त्वं त्यमिन्द्र सूर्यं पृथा सन्तं पुरस्कृधि । देवानां चित्तिरो वशम् ॥ ४ ॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । सूर्यम् । पृथा । सन्तम् । पुरः । कृवि । देवानाम् । चित् । तिर । वशम् ॥ ४ ॥

हे 'इन्द्र' 'त्वं' 'त्यं' 'सूर्यं' सायंसमये 'पृथा' पश्चात् 'सन्तं' भवन्तं 'पुरः' परेषुः प्रातःकाले पुरस्तात् 'कृधि' करोषि । लकारश्चरयणः । कीदृशम् । 'देवानां' 'चित्' देवानामपि 'तिरः' तिरोहितं तैरपि क गत इति दुर्विश्राते 'वशं' कान्तम् ॥ ॥ २९ ॥

'आ याहि' इति चतुर्नचमेकविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्य संवत्स्यायमुपौदेवताकम् । चतस्रोऽपि निंशतिका त्रिपदा विराजः । तथा शानुक्रान्तम्—'आ याहि संवत् उपस्यं द्वैपदम्' इति । प्रथमे छन्दोमे प्रथमदेवसूक्तार्चनमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'आ याहि वनसेमा नु कं बभूरेक इति द्विपदा-सूक्तानि' (आश्व. श्री. ८. ७) इति । महामतेऽपि निष्केवलस्य पृत्तत् । तपेव पञ्चमाराण्यके सूत्रिनम्—'आ याहि वनमाः सहेति नव समाग्राताः' (दे. आ. ५. २. २) इति ॥

आ याहि वनसा सह गावः सचन्त वर्तनि यदूर्ध्वभिः ॥ १ ॥

आ । याहि । वनसा । सह । गावः । सचन्त । वर्तनिम् । यत् । ऊर्ध्वभिः ॥ १ ॥

हे उपः 'वनसा' वननीयेन तेजसा घनेन वा सार्धम् 'आ' 'याहि' आगच्छ । 'गावः' उपगौ बाहनभूताः 'वर्तनि' रथं 'सचन्त' सेवन्ते । अतस्तेन रथेनायाहीत्यर्थः । 'यत्' या गावः 'ऊर्ध्वभिः' उपलक्षिताः प्रभूताः । पीना इत्यर्थः । ता गाव इति संबन्धः ॥

आ याहि वरुण्या धिया मंहिष्ठो जारयन्मखः सुदानुभिः ॥ २ ॥

आ । याहि । वरुण्या । धिया । मंहिष्ठः । जारयत्समखः । सुदानुभिः ॥ २ ॥

हे उपः 'वरुण्या' प्रशस्तया 'धिया' अनुग्रहबुद्ध्या कर्मणा 'स्तुण्या' वा सार्धम् 'आ' 'याहि' आगच्छ । स चोपःकालः 'सुदानुभिः' शोभनदानैर्यानुभिः पुरयैः 'मंहिष्ठः' धनानां दानृतम' अत एव 'जारयन्मखः' समापयत्यश्व भवति ॥

पितृभृतो न तन्तुमित्सुदानवः प्रति दध्मो यजामसि ॥ ३ ॥

पितुऽभृतः । न । तन्तुम् । इत् । सुदानवः । प्रति । दध्मः । यजामसि ॥ ३ ॥

'पितृभृतो' 'न' अन्नस्य भर्तार इव 'सुदानवः' शोभनदाना वरं 'तन्तुमित्' तन्तुं 'विस्तीर्णमेव' 'प्रति' 'दध्मः' । उपसं प्रत्युपायनरूपेण धारयामः । तेन च यजेन तामुपमं 'यजामसि' ॥

दशमेऽहनि प्रातरनुवाक उपन्ये क्रती 'उपो मन्त्रेभिः' इत्यस्याः स्थाने 'उपा अप स्वसुः' इत्येषा^१ । सूत्रितं च—'उपा अप स्वसुस्तम इति' पठ्यो द्विपदा त्रिरूपस्ये ' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

उपा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता ॥ ४ ॥

उपाः । अप । स्वसुः । तमः । सम् । वर्तयति । वर्तनिम् । सुजातता ॥ ४ ॥

इयम् उपाः पृथसुः मग्नित्वा रात्रेः सवन्निव वर्तमः अन्वहारम् अप वम वर्तयति । आत्मीयेन तेजसापगमयति । सुजातता सुजातत्वमारमनः सुप्रजातत्वं च वर्तनिं रथ प्रापयति ॥ ४ ॥

'आ त्वा' इति पठ्यं द्वाविंश सूक्तमाङ्गिरसस्य ध्रुवस्यार्पमानुष्ठुभम् । अभिविक्तस्य राज्ञः स्तुतिरूपोऽर्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'आ त्वा पद् ध्रुवो राज्ञः स्तुतिरुक्तानुष्ठुभं तु' इति । राज्ञो युद्धाय सैनहनेऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रणं पुरोधसा कर्तव्यम् । सूत्रितं च—'आ त्वाह्यार्पमन्तरेधीति पञ्चाद्वयस्याचम्याय' (आश्व. गृ. ३. १२. २) इति ॥

आ त्वाह्यार्पमन्तरेधि ध्रुवस्तिष्ठार्विचाचलिः

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशत् ॥ १ ॥

आ । त्वा । अह्यार्म् । अन्तः । एधि । ध्रुवः । तिष्ठ । अर्विऽचाचलि ।

विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अर्वि । भ्रशत् ॥ १ ॥

हे राजन् पृथा त्वाम् वआ वअर्पम् अस्मद्राष्ट्रस्य स्वाभिन्वेनानैयम् । स त्वम् वमन्तः अस्मात् मध्ये पृथि स्वामी भव । ध्रुवः नित्यः सन् अविचाचलिः अतिशयेन चान्नरहितः एव सन् पृथि राष्ट्रमधि तिष्ठ । सर्वाः वाञ्छन्तु । विशः प्रजाः पृथा त्वा वाञ्छन्तु । अपमैव अस्माकं राजास्तिवति कामयन्तु । 'वाञ्छि इच्छायाम्' । पृथत् पृथत् । सकृन्नात् पृथत् राष्ट्रं राष्ट्रं मा अधि वभ्रशत् मा भ्रश्यन्तु । मा विपुक्तं भवन्तु । 'भ्रश्य अभ.पतने' ॥

इहैवैधि मापं च्योष्टाः पर्वतह्वार्विचाचलिः ।

इन्द्रहवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥ २ ॥

इह । एव । एधि । मा । अप । च्योष्टाः । पर्वतऽह्व । अर्विऽचाचलि ।

इन्द्रऽह्व । इह । ध्रुवः । तिष्ठ । इह । राष्ट्रम् । ऊँ इति । धारय ॥ २ ॥

हे राजन् इह अस्मिन् एव राज्ये एधि स्वाभिन्वेन मर्वदा वर्मानो भव । मापं च्योष्टाः अपच्युतो मा भू । मापगमः । पर्वतह्व यथा पर्वतो नैऋत्येनाऽतिष्ठते एवम् अविचाचलिः चलनरहितो भव । इन्द्रह्व यथा स्वर्गे इन्द्रः एवम् इह लोके एव ध्रुवस्तिष्ठ स्थितो भव । पृथाष्ट्र राष्ट्रं च इह लोके धारय । स्वे स्वे कर्मण्यवस्थापय ॥

१. त१.२.३.६ ७.८-म१.४.५.८-इति । २. म२-१.२.३.६.७.८-म२-चलनरहितः । ३. म२-मर्वथास्माकं ; त१.२.३ ६.७.८-म१.२.४.५.८-मर्वास्माकं । ४. म७-राष्ट्रे । ५. त-म१.२.४.८-मापगमयः ।

इममिन्द्रो अदीधरद् ध्रुवं ध्रुवेण हविषा ।

तस्मै सोमो अधि ब्रवत्तस्मा उ ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इमम् । इन्द्रः । अदीधरत् । ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा ।

तस्मै । सोमः । अधि । ब्रवत् । तस्मै । ॐ इति । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

१इमम् अभिपितं २ध्रुवेण स्थिरेण ३हविषा तत्प्यमाणाः ४इन्द्रः ५ध्रुवं स्थिरम् ६अदीधरत् धारयतु । ७सोमः च ८तस्मै राज्ञे ९अधि १०ब्रवत् अधिपवीतु । मदीयोऽयमिति पक्षपातवचनं करोतु । ११तस्मा १२उ तस्मा एव १३ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रस्य पालकी देवब्राधिमवी ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ।

ध्रुवं विश्वमिदं जगद् ध्रुवो राजा विशामयम् ॥ ४ ॥

ध्रुवा । द्यौः । ध्रुवा । पृथिवी । ध्रुवासः । पर्वताः । इमे ।

ध्रुवम् । विश्वम् । इदम् । जगत् । ध्रुवः । राजा । विशाम् । अयम् ॥ ४ ॥

१द्यौः २ध्रुवा स्थिरा भवति । ३पृथिवी च ४ध्रुवा स्थिरा भवति । ५इमे इदममानाः ६पर्वताः महीधराश्च ७ध्रुवासः स्थिराः । ८इदं ९विश्वं सर्वं १०जगत् ११ध्रुवं स्थिरं भवति । १२ध्रुमेव १३अयं १४विशो प्रजानां १५राजा स्वामी सन् १६ध्रुवः स्थिरो भवतु ॥

ध्रुवं ते राजा वरुणो ध्रुवं देवो बृहस्पतिः ।

ध्रुवं त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां ध्रुवम् ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवम् । देवः । बृहस्पतिः ।

ध्रुवम् । ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रम् । धारयताम् । ध्रुवम् ॥ ५ ॥

हे राजन् १ते तव राष्ट्रं २राजा राजमानः ३वरुणः ४ध्रुवं-स्थिरं धारयतु । ५देवः दानादि-गुणयुक्तः ६बृहस्पतिः ७ध्रुवं धारयतु । ८इन्द्रश्च ९अग्निश्च उभावपि १०ते तव ११राष्ट्रं १२ध्रुवं स्थिरं १३धारयताम् । इन्द्राग्नेरुमयोरपेक्षया ध्रुवशब्दस्य द्विः प्रयोगः ॥

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाभि सोमं मृशामसि ।

अथो त इन्द्रः केवलीर्विशो बलिहृतस्करत् ॥ ६ ॥

ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा । अभि । सोमम् । मृशामसि ।

अथो इति । ते । इन्द्रः । केवलीः । विशः । बलिहृतः । करत् ॥ ६ ॥

१ध्रुवेण स्थिरेण २हविषा पुरोडाशादिनां ३युक्तं ४ध्रुवं स्थिरं ५सोमम् ६अभि ७मृशामसि अभिमृशामः । देवतामभिलक्ष्य यागार्थं वयमृत्विजः संस्पृशामः । ८अथो अथानन्तरमेव ९इन्द्रः १०विशः प्रजाः ११ते तवैव १२केवलीः असाधारणाः सतीः १३बलिहृतः करस्य १४प्रदात्रीः १५करत् करोतु ॥ ३१ ॥

‘अभीवर्तेन’ इति पञ्चमं त्रयोविंशं सूक्तमाग्निरसस्याभीवर्तोरसस्याधमानुषभम् । पूर्ववद्वाज-
स्तुतिर्देवता । तथा चानुष्मन्तम्—‘अभीवर्तेन पञ्चामीवर्तः’ इति । पुरोहित इदं सूक्तं रात्रानं
युद्धाय कृतसंनद्धं वाचयति । सूच्यते हि—‘अथैनं सारयमाणमुपारह्यामीवर्तं वाचयति’ (भा.श्र.
ए. ३. १२. १२) इति ? ॥

अभीवर्तेन हविषा येनन्द्रो अभिवावृते ।

तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेऽभि राष्ट्राय वर्तय ॥ १ ॥

अभिऽवर्तेन । हविषा । येन । इन्द्र । अभिऽवृत्ते ।

तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्तय ॥ १ ॥

‘अभीवर्तेन । अभिगच्छन्नेनैवभीवर्तः ॥ करणे घञ् । याथादिस्वरैर्लोत्तरशब्दान्तोदात्तवम् ।
‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये षहुलम्’ (पा सू ६. ३. १२२) इति दीर्घः ॥ ईदृशीनं येन । हविषा
साधनेन । इन्द्रः । अभिवावृते सर्वमभिजगाम । तेन हविरेष्टवत् । अस्मान् हे । ब्रह्मणस्पते । राष्ट्राय
राज्यं प्राप्नुम् । अभि । वर्तय अभिगमय ॥

अभिष्टृत्य सपत्नानभि या नो अरातयः ।

अभि पृतन्यन्तं तिष्ठामि यो न इरस्पति ॥ २ ॥

अभिऽष्टृत्य । सपत्नान् । अभि । या । नः । अरातयः ।

अभि । पृतन्यन्तम् । तिष्ठ । अमि । यः । नः । इरस्पति ॥ २ ॥

हे राजन् । सपत्नान् सशत्रून् । अभिष्टृत्य अभिभूतो गमयित्वा । नः अस्माकं । याः । अरातयः
भवान्महोला, प्रजाः सन्ति ता अपि । अभि । तिष्ठ अभिभव । पृतन्यन्तं पृतनाः सेना आत्मन
इच्छन्तं पुपुत्सुं च । अभि तिष्ठ ॥ पृतनाशब्दात् क्यप्ति ‘क्यप्त्वरपृतनस्य’ इत्यस्तलीयः ॥ यद्य
‘नः’ अस्मन्मयम् । इरस्पति ईर्ष्यति । इरस् तिरस् ईर्ष्यायां कण्डूवादिः । तमपि । अभि तिष्ठ ।
यद्वा । प्रकृतो ब्रह्मणस्पतिरेवाग्रापि सकोप्यः ॥

अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृतत् ।

अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवर्तो यथासंसि ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृतत् ।

अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । असंसि ॥ ३ ॥

हे राजन् । देवः दानादिगुणयुक्तः । सविता । त्वा त्वात् । अभि । अवीवृतत् अभिवर्तयन्तु ।
अभिगमयन्तु राष्ट्रम् । सोमः च । अभि वर्तयन्तु । विश्वा विश्वाभि सर्वाण्यपि । भूतानि पृथिव्यादीनि
त्वाम् । अभि वर्तयन्तु । यथा येन प्रकारेण त्वम् । अभीवर्तः । असंसि अभितः सग्रेण वर्तमानो
भवसि ॥ अस्तेऽद्यान्दसः शपो लुगभावः ॥

येनन्द्रो हविषा कृत्यमयव्यं युम्युत्तमः ।

इदं तदकि देवा असपत्नः किलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अर्भवत् । पुत्री । उत्तमः ।

इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्नः । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन ऋग्विषया अस्माभिर्देवेन मायन् इन्द्रः कृत्वी वृत्रवधादेः कर्मणः कतां अभवत् पुत्री । पुत्रं द्योतयेदंशो वाचं वा । तद्वान् अत एव उत्तमः उत्कृष्टतमश्चाभवत् तत् इदं हविः हे देवाः अक्रि अकारि । यद्वा । अहमकारम् । अत एवाहम् अभसपत्नः किल अभुवम् । शत्रुरहितोऽप्यभवत् खलु ॥

असपत्नः सपत्नहाभिराष्ट्रो विपासहिः ।

यथाहमेपां भूतानां विराजानि जनस्य च ॥ ५ ॥

असपत्नः । सपत्नऽहा । अभिराष्ट्रः । विऽससहिः ।

यथा । अहम् । एषाम् । भूतानाम् । विराजानि । जनस्य । च ॥ ५ ॥

सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अत एव असपत्नः शत्रुरहितोऽहमभूवम् । अभिराष्ट्रः अभिगतराष्ट्रः प्रातराज्यः सन् विपासहिः शत्रूणां विदोषेणाभिमविता चाभूवम् । यथा येन प्रकारेण अहमेपां इष्टयमानानां सर्वेषां भूतानां प्राणिनां जनस्य च सैवकस्यामात्यादेश विराजानि यपेश्वरो भवानि तथा सपत्नहा विपासहिश्चाभूवमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

‘प्र वः’ इति ऋक्स्थं ऋग्विषं सूक्तं गायत्रम् । अमुं देव्यं सर्वपेः पुत्र ऊर्ध्वप्रावा नामपिः । सोमाभिपवार्थां प्रावाणो देवता । तथा चानुकान्ते—‘प्र वक्षतुष्कम् उर्ध्वप्रावा उर्ध्वप्रावाणोऽर्त्तां गायत्रम्’ इति । प्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् । सूत्रिते च—‘आ व ऋजसे प्र वो प्रावाण इति सूक्तयोः’ (आथ. श्रौ. ५. १२) इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं प्रावस्तोत्रम् । सूच्यते हि—‘प्र वो प्रावाण इत्येक उक्तं सर्वणम्’ (आथ. श्रौ. ५. १२) इति ॥

प्र वो प्रावाणः सविता देवः सुवतु धर्मणा । धूर्पु युज्यध्वं सुनुत ॥ १ ॥

प्र । वः । प्रावाणः । सविता । देवः । सुवतु । धर्मणा । धुऽसु । युज्यध्वम् । सुनुत ॥ १ ॥

हे प्रावाणः सोमाभिपवार्थाः प्रावाणाः वः सुप्ताम् सविता प्रेरकः देवः धर्मणा आत्मीयेन धारणेन कर्मणा प्र सुवतु अभिपवार्थं प्रेरयतु । ‘सु प्रेरणे’ । तौदादिकः । धूर्पु च धूर्पु अभिपवस्थानेषु प्राच्यादिमहादिषु युज्यध्वं युक्ता भवत । अनन्तरं सुनुत अभिपुणुत सोमम् ॥

प्रावाणो अर्प दुच्छुनामर्प सेधत दुर्मतिम् । उक्षाः कर्तन भेषजम् ॥ २ ॥

प्रावाणः । अर्प । दुच्छुनाम् । अर्प । सेधत । दुऽमतिम् । उक्षाः । कर्तन । भेषजम् ॥ २ ॥

हे प्रावाणः दुच्छुनां दुःसकारिणीं शत्रुभूतां प्रजाम् अव सेधत अस्मत्तोऽपगमयत । ‘पिबु गत्याम्’ । तथा दुर्मतिं दुष्टाभिसंधिं च अव सेधत । भेषजं सुखमस्माकं यथा भवति तथा उक्षाः गाः कर्तनं कृतम् । करोतेऽग्न्यादौ विहरणस्य लुक् । ‘तस्मत्तनयनाश्च’ इति तनवादेशः ॥

प्रावाण उपरेष्व महीयन्ते सृजोर्पसः । वृष्णे दधंतो वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

प्रावाणः । उपरेषु । आ । महीयन्ते । सृजोर्पसः । वृष्णे । दधंतः । वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

प्रावाणः दिक्ष्वर्थास्थिता पापाणाः असञ्जोपम. सह प्रीयमानाः सगताः सन्तो वा उपरेषु । उपरो नामानिपवाय चतुर्णां प्राणां मध्ये स्थापितो विष्टुतः पापाण. । प्रदेहापेक्षं बहुवचनम् । उपरस्य प्राप्तेषु महीयन्ते प्रकाशन्ते । आकारः पूरण । किं कुर्वन्तः । वृत्ते वपिन्ते मीमाय वृत्त्यं वीर्यं दधन्तः प्रयच्छन्तः ॥

प्रावाणः सविता नु वो देवः सुवत्तु धर्मणा । यजमानाय सुन्वते ॥ ४ ॥

प्रावाण. । सविता । नु । वः । देव. । सुवत्तु । धर्मणा । यजमानाय । सुन्वते ॥ ४ ॥

प्रेतः दानादिगुणयुक्तः । सविता हे प्रावाणः वः युष्मात् धर्मणा आत्मीयेन धारणेन तु क्षिप्तं सुवत्तु अभिपद्ये प्रेरयतु । किमर्थम् । सुन्वते सोमामिषं कुर्वते यजमानाय यजमानार्थम् । तस्य धारणानिपत्य हारयः ॥ ३३ ॥

‘सूनवः’ इति चतुर्वचं पञ्चविधं सूक्तम् । ऋगुपुत्र. सुनुनामिषि । द्वितीया गायत्री शिक्षास्तित्तोऽनुष्टुभः । आद्यमुदेवत्या शिष्टा आमेत्य. । तथा चानुकान्तं—‘प्र सूनव सुनुरामेव आमेयमानुष्टुभं द्वितीया गायत्र्याधार्मवी’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सूनव ऋभूणां बृहद्वन्त वृजना ।

क्षामा ये विश्वधापसोऽश्नन् धेनुं न मानरम् ॥ १ ॥

प्र । सूनवः । ऋभूणाम् । बृहत् । नन्त । वृजना ।

क्षाम । ये । विश्वधापसः । अश्नन् । वेनुम् । न । मानरम् ॥ १ ॥

‘सूनवः’ पतस्संज्ञाः ऋभूणाम् । ऋगुर्विम्बा वाज इति प्रवाणामपि प्रथमेन व्यपदेशः । तेषां पुत्राः बृहत् प्रभूतं वृजना । संप्रामनामैतत् । वृजन् संप्रामं प्र वभवन् । नवतिरैतिकर्मा । प्रगच्छन्ति । प्रकर्षेण गच्छन्ति । प्रकृष्टगमनेन जयो लक्ष्यते । तत्र क्षत्रभयन्तीत्यर्थः । सूननामिषिरामेय परोक्षेण निरदिशत् । एकस्मिन्पि पूजायं बहुवचनम् । ये ऋभवः विश्वधापसः विश्वध धारकाः । क्षाम भूमिम् अश्नन् स्वाप्नुवन् । ‘अश्व स्वाप्तः’ । व्यपयेन भा । धेनुं वन । धेनुः प्रीणयित्री गौः । तामिव तेषामृभूणामित्यन्वयः । यद्वा । सूर्यरश्मयोऽप्युभय उच्यन्ते । य उर मासमानाः सूर्यरश्मयो विश्वधापसो विश्वं सर्वं रसं धयन्तः पियन्तः । यद्वा । बृहदादिप्रदानेन सर्वस्य धारकाः । एवंभूताः सन्त क्षाम भूमिमश्नन् अभुञ्जत तदीयं सर्वं रसमपिबन् । तत्र इष्टान्तः । यमातरं जननीं धेनुं पयस्विनीं गौं यथा वासः पिबति तथा । ॥ ऋभवोऽश्नन् तेषामृभूणामित्यन्वयः ॥

अग्निप्रणयने ‘प्र देवम्’ इति तृत्तोऽनुवकः । सूत्रितं च—‘प्रेषितोऽग्निप्रणयनीयाः प्रतिपद्यते प्र देवं देव्या धियेति तिस्रः’ (भाष. श्री. २. १७) इति ॥

प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् । हव्या नो वक्षदानुपक् ॥ २ ॥

प्र । देवम् । देव्या । धिया । भरत । जातवेदसम् । हव्या । न. । वक्षत् । आनुपक् ॥ २ ॥

हे कृत्विग्यजमानाः देव दानादिगुणयुक्तं जातवेदम् जातानो वेदितारं जातमसं जानधनं वा इममग्निं प्र भरत प्रकर्षेण हरत । यद्वा । प्राप्तं नयत । केन माधवेनेति तदाह । देव्या दीप्त्या धिया प्रज्ञया कर्मणा वा । यद्वा । एषा सहयोगे कृतीया । देव्या धिया युक्तम् । किं प्रयो-

जनमिति चेत् । 'नः अस्माकं' इत्याद्यानि हवींषि 'आनुषक्' आनुष्यादनुक्रमेण 'वक्षत्' ।
अयमग्निर्वहेत् । देवान् प्रापयेत् ॥ बहेल्लेदि 'सिन्वदुलम्' इति सिप् ॥

अयमुष्य प्र देवयुहोता यज्ञाय नीयते ।

रथो न योरभीवृतो घृणीवाञ्चेतवि त्मना ॥ ३ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । प्र । देवऽयुः । होता । यज्ञाय । नीयते ।

रथः । न । योः । अभिऽवृतः । घृणिऽवान् । चेतति । त्मना ॥ ३ ॥

'अयमु अयमेव' इत्यः सोऽग्निः 'देवयुः' देवान् यष्टुमिच्छन् भवति ॥ देवताश्चायमचि 'न
एच्छदस्यपुत्रस्य' इतीष्यदीर्घयोः प्रतिषेधः ॥ अयमेव 'होता देवानामाह्वाता' अपमेव 'यज्ञाय
यागार्थं' प्र 'णीयते आहवनीयदेशं प्रति प्रकर्षेण नीयते । अपि च 'रथः रंहणशीलः सूर्यो रथवान्
वा ॥ छान्दसी मत्वर्थायस्य लोपः ॥ स यथा 'घृणीवान् दीप्तिमान् तद्वदीप्तः' योः सिध्दयिता
हविषां देवैः संगमयिता ॥ योतैः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विश्व ॥ 'अभीवृतः ऋत्विग्यजमान-
नैरावेष्टितः ॥ घृणोतेः कर्मणि 'अन्येषामपि' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ एवंभूतोऽग्निः 'त्मना आत्मना स्वयमेव' चेतति सग्यदेवान् यष्टुं जानाति ॥
'सन्नेष्वारुधादेरारमना' इत्याकारलोपः ॥

अयमग्निरुक्ष्यत्यमृतादिव जन्मनः । सहसश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृतः ॥ ४ ॥

अयम् । अग्निः । उरुष्यति । अमृतात्तद्वत् । जन्मनः ।

सहसः । चित् । सहीयान् । देवः । जीवातवे । कृतः ॥ ४ ॥

'अयमग्निः' अमृतत्वात् जमरणादेवमिमित्ताम्रयादिव 'जन्मनः' जायमानात् अनुप्यात्
मनुष्यनिमित्ताक्षयादपि 'उरुष्यति तस्माद्रक्षति ॥ 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निर. ५. २३) इति
पास्कः । भाववाचिनोऽमृतशब्दस्य नञा बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदायुदात्तत्वम् ।
'भीत्रार्थानाम्' (पा. सू. १. ४. २५) इत्यपादानसंज्ञा ॥ अपि चायं 'देवः' 'सहसश्चित् ॥ सह
इति बलनाम । तस्मादुत्तरस्य मत्वर्थायस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुरु ॥ चिच्छन्दोऽप्यर्थः । सहस्वतो
बलवतोऽपि 'सहीयान् बलवत्तरः ॥ सहस्विशब्दादीयमुनि' विन्मतोः' इति विनो लुक् । 'देः'
इति टिलोपः ॥ एवंभूतो देवः 'जीवातवे जीवनेतवे यागाम्' कृतः ब्रह्मणा सृष्टः ॥ ॥ १४ ॥

'पतङ्गम्' इति तृचं पङ्क्तिं सृक्तं प्रजापतिपुत्रस्य पतङ्गस्यार्थम् । आद्या जगती तत्तद्विष्टुभी ।
मायाभेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्तदेवत्यमिदं सूक्तम् । अनुकान्तं च—'पतङ्गं तृचं पतङ्गः प्राजापत्यो माया-
भेदं जगत्यादि' इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्ये कचौ । सूत्रितं च—'पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया यो नः
सुरायः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः ।

समुद्रे अन्तः क्वयो वि चक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ॥ १ ॥

पतङ्गम् । अक्तम् । असुरस्य । मायया । हृदा । पश्यन्ति । मनसा । विपऽचितः ।

समुद्रे । अन्तरिति । क्वयः । वि । चक्षते । मरीचीनाम् । पदम् । इच्छन्ति । वेधसः ॥ १ ॥

‘अमुरस्य असनकुशलस्य’ सर्वोपाधिबिहीनस्य परमदक्षः संबन्धिन्या ‘मायया त्रिगुणात्मि-
कया’ अर्कं व्यक्तमभिव्यक्तम् । यद्वा । मायेति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञया सबद्धं सर्वज्ञं ‘पतङ्गम् । पतति
गच्छतीति पतङ्गः सूर्यः । तं’ विपश्चितः विद्वांसः ‘हृदा हृत्स्थेन । तत्स्थयात्ताच्छब्दम् । हृदि निन्देन
‘मनसा’ पश्यन्ति जानन्ति । ‘कवयः’ शान्तदर्शिनस्ते ‘समुद्रे’ । समुद्रवन्त्यस्माद्रमय इति समुद्रं
सूर्यमण्डलम् । तस्मिन् ‘अन्तः’ मध्ये ‘वि’ पक्षते विपश्यन्ति । मण्डलान्तर्वर्तिनं हिरण्यं पुरःपमपि
जानन्तीत्यर्थः । य एवं ‘वेधमः’ विधातार उक्तप्रकारेण सूर्योपासनस्य वर्णाश्रिते ‘मरीचीनां’ रश्मीनां
‘पदे’ स्थानं सूर्यमण्डलम् ‘दृच्छन्ति’ अभिलषन्ति । तदुपासनया प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा । मायधार्क-
जीवरूपेणाभिव्यक्तमात्मानं विपश्चितो वेदान्ताभिज्ञा हृत्स्थेनान्तर्मुनेन मनसा पतङ्गम् । पतति
स्वामोनीति पतङ्गः परमात्मा । तं पश्यन्ति । उपाधिपरिधागेन जीवात्मनः परमात्मना साक्षात्स्यं
साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च ते कवयः शान्तदर्शिनो वेदान्ताभिज्ञाः समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्माद्-
तानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्निष्ठानभूतेऽन्तर्मुने सवे इदं ज्ञानमध्यस्तत्वेन वि दक्षते विप-
श्यन्तीति । अतो हृत्स्थतिरिक्तस्य सर्वस्य भिष्यात्वाद्देवमो विधातारभूते मरीचीनां वृत्तिजनानां
पदमभिष्टानभूतं सच्चिदानन्दमकं यत्परं ब्रह्म तदेवेष्टन्ति । तद्वाचप्राप्तिमेव कामयन्ते ॥

वाग्देवाये पशौ ‘पतङ्गो वाचम्’ इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘यद्वाग्देवस्य वि-
चेतनानि पतङ्गो वाचं मनसा विभर्ति’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

पतङ्गो वाचं मनसा विभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद्भर्मे अन्तः ।

तां द्योतमानां स्वर्गं मनीषामृतस्य पदे कवयो नि पान्ति ॥ २ ॥

पतङ्गः । वाचम् । मनसा । विभर्ति । ताम् । गन्धर्वः । अवदत् । गर्भं । अन्तरिनि ।

ताम् । द्योतमानाम् । स्वर्गम् । मनीषाम् । ऋतस्य । पदे । कवयः । नि । पान्ति ॥ २ ॥

‘पतङ्गः सूर्यः’ ‘वाचं’ शरीरूपां ‘मनसा’ प्रज्ञया ‘विभर्ति’ धारयति । श्रूयते हि—‘क्षरिभिः
पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते यदुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः यामवेदेनश्नमये महीयते वेदैरश्वस्यस्त्रिभिरेति
सूर्यः’ (तै. भा. ३. १२. ९. १) इति । ‘ताम्’ एव वाचं ‘गर्भं’ शरीरस्य मध्ये वर्तमानः ‘गन्धर्वः’ । गाः
शङ्खान् धारयतीति गन्धर्वः प्राणवायुः । ‘अन्तः’ मध्ये ‘अवदत्’ वदति प्रेरयति । ‘मारुतस्तानि
चरन्मग्दं जनयति स्वरम्’ (पा. शि. ७) इति स्मरणात् । ‘द्योतमानां’ ‘स्वर्गं’ रश्मिभिर्यो स्वर्गांश्च
हिता वा ‘मनीषां’ मतम ईशित्री । ‘तां’ शरीरूपां वाचम् ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य सत्यभूतस्य मूर्त्यस्य वा ‘पदे’
स्थाने ‘कवयः’ मेधाविन ऋषयः ‘नि’ पान्ति । अभ्यापनेन नितरां रक्षन्ति । यद्वा । पतङ्गः सर्वोपाधि-
शून्यो व्याप्तः परमात्मा । सर्वं सृष्टिपादं वाचं मनसा विभर्ति । कानि कानि सृष्ट्यानीति पद्या-
लोचनेन मनसा सकलार्थप्रतिपादकं वेदे परामृष्टवानित्यर्थः । स्मर्यते हि—‘वेदशब्देभ्य एवादी
निर्गमे स मद्देवरः’ इति । गर्भं हिरण्यमेव यद्वाग्देवस्य वर्तमानो गन्धर्वो हिरण्यगर्भस्तं वाचमवदत्
प्रथममुच्चारितवान् । द्योतमानत्वादियुगविशिष्टां तां वाचं कवयः शान्तदर्शिनो देवा ऋतस्य सत्यस्य
मक्षणं पदे स्थाने नि पान्ति निभृतं रक्षन्ति ॥

प्रचार्येऽभिष्टे ‘अपश्यं गोषाम्’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अपश्यं गोषामनिपचमानं सचे
दपश्य’ (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पथिभिश्चरन्तम् ।

स स॒ग्रीचीः स वि॒पू॒चीर्वसान॒ आ वरी॒वर्ति॑ भुव॒नेष्वन्तः॑ ॥ ३ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानम् । आ । च । परां । च । पथिभिः । चरन्तम् ।

सः । स॒ग्रीचीः । सः । वि॒पू॒चीः । वसानः । आ । वरी॒वर्ति॑ । भुव॒नेषु । अन्तरिति॑ ॥ ३ ॥

एवात्पातेयमस्यवामीयसूक्ते (अ. सं. १. १६४. ३१) । 'गोपां गोपाधितारमादित्यम्
'अपश्यम् अज्ञासिपम् । एष हि सर्वाणि भूतजातान्युदयास्तमयादिकर्मणा गोपायति । कीदृशम् ।
'अनिपद्यमानम् उच्चैर्गच्छन्तम् । न ह्यसौ कदाचिद्विधैः पद्यते । 'पथिभिः आकाशमार्गैः पूर्वार्हे
'आ 'चरन्तम् अस्मान्मिलित्व गच्छन्तं सार्यसमये 'परा चरन्तं पराङ्मुखं गच्छन्तम् । प्रकारद्वय-
समुच्चयार्थं चक्षन्दी । 'सः सूर्यः 'सग्रीचीः सहाश्वन्तीः 'विपूचीः विविधं पृथक्पृथग्गच्छन्तीः स्वस्व-
व्यापाराय गच्छन्तीः । प्राच्याद्या महादिशाः सग्रीच्यो विपूच्यः कोणदिशाः । 'वसानः स्वमासा-
च्छादयन् प्रकाशयन् 'भुवनेषु लोकेषु 'अन्तः मध्ये 'आ 'वरीवर्ति । पुनः पुनरप्यन् अस्तं गच्छन्ना-
वर्तते । यद्वा । गोपां शरीरस्य गोपाधितारमनिपद्यमानमविनाशिममविपद्यमा^१ च परा चाभिमुखेन
॥ पराङ्मुखेन च पथिभिर्नाडीलक्षणमार्गैश्चरन्तं शरीरे यतमानं प्राणमपश्यन्^२ अहमदर्शम् ॥ ॥३५॥

'त्यम् पु' इति एवं सप्तविधं सूक्तं तात्पर्यगुप्रस्वारिष्टनेमेरार्षं त्रैष्टुभं तात्पर्यदेवताकम् । तथा
चानुक्रान्तं—'त्यम् प्वरिष्टनेमिस्तात्पर्यस्तात्पर्यम्' इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु निष्कैवल्य-
सूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'त्यम् पु वाजिनं देवजृतमिति तात्पर्यमग्रे निष्कै-
वल्यसूक्तानाम्' (आश. श्री. ७. १) इति । विपुवति तु निष्कैवल्यसूक्तानामन्त एव तत्सूक्तम् ।
सूच्यते हि—'त्यम् प्वितीह तात्पर्यमन्ततः' (आश. श्री. ८. ६) इति । महाव्रतेऽपि निष्कैवल्य
एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते (ऐ. आ. ५. ३. १) ॥

त्यम् पु वाजिनं देवजृतं सहाधानं तरुतारं रथानाम् ।

अरिष्टनेमिं पृतनार्जमाशुं स्वस्तये तात्पर्यमिहा हुवेम ॥ १ ॥

त्यम् । ऊँ इति । सु । वाजिनम् । देवजृतम् । सहधानम् । तरुतारम् । रथानाम् ।

अरिष्टनेमिम् । पृतनार्जम् । आशुम् । स्वस्तये । तात्पर्यम् । इह । हुवेम ॥ १ ॥

'त्यम् तं प्रसिद्धमेव 'तात्पर्यं नृक्षपुत्रं सुपर्णम् ॥ नृक्षायन् । गार्गादिः ॥ 'स्वस्तये क्षेमाय 'इह
अस्मिन् कर्मणि 'हुवेम शृशमाह्वयेमहि' ॥ 'बहुलं छन्दसि' इति छपतेः संसारणम् । लिङ्ग्या-
शिष्यह् । यद्वा । प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन शः ॥ कीदृशम् । 'वाजिनं बलवन्तमश्वन्तं वा 'देवजृतं
देवैः सोमाहरणाय प्रेरितम् ॥ सु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । 'तृतीया कर्मणि'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ यद्वा । देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणम् । यदाह^१ आस्कः—'जृतिर्गति'
प्रीतिर्वा देवजृतं देवगतं देवप्रीतं वा' (निरु. १०. २८) इति । 'सहाधानं सहस्वन्तं बलवन्तम-
निमयनवन्तं वा अत एव 'रथानाम् अन्यर्थायानां 'तरुतारं संग्रामे जेतारम्^२ । यद्वा । रंहणशीला

१. त१.२.३.६.७.८-म-विनाशिनमा । २. म७-मार्गैरतश्चरन्तं । ३. त१.२.३.६.७.८-म१.
५.७.८-अपश्य । ४. त१.२.३.६.७.८-म-शृशमाह्वयेमहि । ५. त१.२.३.७-सु-तदाह । ६. त१.
२.३.६.७.८-म७-नेतारं; त४.५-तारं; म१.२.४.५-नेतारं, म८-नेतारं ।

हमे लोका रथाः । तान् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरोतारम् । ध्रुवते हि—‘एष हीमाहोकास्तघ-
स्तरति’ (ये. ब्रा. ४. २०) इति ॥ तरोतस्त्वचि ‘असितस्कभित’ इत्यादावुडागमो निपात्यते
(पा. सू. ७. २. ३४) ॥ ‘अरिष्टनेमिम् अहिमिनरथम् । यद्वा । नेमिर्नमनदीलमायुधम् । अहिमि-
तायुधम् । अपवा । उपचाराज्जनके जन्यशब्दः । अरिष्टनेमेर्मम जनकम् । ‘पूतनाज पूतनाना दायु-
सेनानां प्राजितारं प्रगमधितार जेतारं वा । ‘अज गतिक्षेपणयो’ । अस्माद्विष् । ‘बलादावार्धधातुके
विकल्प इत्यते’ (का. २. ४. ५६. २) इति वचनाद्वीभावाभावः । जयतेर्जा टप्रथमः । ‘आशुं
शीघ्रगामिनम् ॥

इन्द्रस्येव रातिमाजोर्हुवानाः स्वस्तये नार्वमेवा रुहेम ।

उर्वी न पृथ्वी बह्वले गर्भीरे मा वामेतौ मा परेतौ रिपाम ॥ २ ॥

इन्द्रस्यऽइव । रातिम् । आऽजोर्हुवानाः । स्वस्तये । नार्वम्ऽइव । आ । रुहेम् ।

उर्वी इति । न । पृथ्वी इति । बह्वले इति । गर्भीरे इति ।

मा । वाम् । आऽइतौ । मा । परोऽइतौ । रिपाम् ॥ २ ॥

‘इन्द्रस्येव ताक्ष्यस्य’ रातिं दानम् ‘आजोर्हुवाना, पुन पुनराद्भवन्तो वयं’ ‘स्वस्तये अविना-
शाय’ ‘नार्वमिव नौर्यथा दुरवगाहं समुद्रं तारयति तथा दुःखस्य तारयित्रीं ताम्’ ‘आ’ ‘रुहेम
आरुढा भूयास्म ॥ हरेराशीर्लिङि लिङ्यातिप्रत्ययः ॥ हे’ ‘उर्वी’ ‘उर्वीं विस्तीर्णे हे’ ‘पृथ्वी पृथिवी
प्रथिते विस्थाते हे’ ‘बह्वले अनन्ते’ ‘गर्भीरे गार्भीर्यपेते ईरस्यी हे धायापृथिव्यौ । नशब्दः संप्रत्यये ।
संप्रति’ ‘वां युवथो’ संबन्धिनि ‘एतौ ताक्ष्यस्यागमे’ ‘परेतौ परागमनं च वयं’ ‘मा’ ‘रिपाम हिंसिता
मा भूम् ॥ आहूंपराभ्यामुत्तरस्येणो भावे किन् । ‘तावौ च निति’ इति गतेः प्रकृतिस्वरवम् ॥

सद्यश्चिद्यः शर्वसा पञ्च कृष्टीः सूर्यइव ज्योतिषापस्तुतान् ।

सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मी वरन्ते युवति न शर्याम् ॥ ३ ॥

सद्यः । चित् । यः । शर्वसा । पञ्च । कृष्टी । सूर्यःऽइव । ज्योतिषा । अप । तुतान् ।

सहस्रसाः । शतसाः । अस्य । रंहिः । न । स्म । वरन्ते । युवतिम् । न । शर्याम् ॥ ३ ॥

‘यः’ ‘चित्’ ‘योऽपि ताक्ष्यः’ ‘सद्यः’ शीघ्रं ‘शर्वसा आत्मीयेन बलेन’ ‘अप. उद्गानि अमृत-
लक्षणानि’ ‘तुतान विस्तारितवान्’ ‘सूर्यइव यथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदिपयः’ ‘ज्योतिषा आत्मीयेन
तैजसा वर्धतौ अपो विस्तारयति तद्वत् । कृष्टयो मनुष्याः । ‘पञ्च’ ‘कृष्टी’ ‘पञ्चविधाश्च कृष्टोन् मनुष्यान्
प्रति । निपादपञ्चमाश्रितुरो वर्णानित्यर्थः । ‘अस्य ताक्ष्यस्य’ ‘रंहिः गतिः’ ‘सहस्रमाः सहस्रमन्तरस्य
धनस्य दात्री संभक्त्री वा भवति । तथा’ ‘शतसाः शतस्य च दात्री संभक्त्री वा भवति ॥ सनते-
सनोतेवां’ ‘जनसनस्रन्’ इति विद् । ‘विद्वनोरनुनासिकस्यात्’ इत्यात्वम् । ‘न’ ‘स्म न स्त्रीद्वयी
ताक्ष्यस्य ते गतिं’ ‘वरन्ते के चन धारयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ‘शर्यां शरकाण्डमयीमिषु प्रनुयो मुक्ता
‘युवति’ ‘न लक्ष्येण मिश्रीभवन्तीमिव । मा यथा दुर्निवार तथैषा कैश्चिदपि धारयितुमशक्येति ।
अत्र निरुक्तं—‘सद्योऽपि यः शर्वसा बलेन तनोत्यप’ ‘सूर्यइव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि
सहस्रसानिनी शतसानित्यस्य सा गतिर्न स्मीनां धारयन्ति प्रयुक्तीमिव धारमयीमिषुम्’ (निरु. १०
२९) इति ॥ ॥ ३९ ॥

‘उत्तिष्ठत’ इति वृक्षमष्टाविंशं सूक्तमैन्द्रम् । आद्यानुष्टुप् शिष्टे त्रिष्टुभौ । उशीनरपुत्रः निधि-
नाम राजा प्रथमाया ऋषिः । काशीनामधिपतिः प्रतद्वेनो नाम द्वितीयायाः । रोहिदधपुत्रो वसुमना
नाम तृतीयायाः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उत्तिष्ठतैक्याः क्षिबिरौशीनरः काशिराजः प्रतद्वेनो रोहिदधो
वसुमना आद्यानुष्टुप्’ इति । दधिघर्म आद्या चतुर्व्या । सूत्रितं च—‘रोतर्वदस्वेयुक्त उत्तिष्ठताव
पश्यतेत्याह’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

उत्तिष्ठताव पश्यतेन्द्रस्य भागमृत्विर्यम् ।

यदि श्रातो जुहोतन यद्यश्रातो ममृत्तन ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठत । अर्ध । पश्यत । इन्द्रस्य । भागम् । ऋत्विर्यम् ।

यदि । श्रातः । जुहोतन । यदि । अश्रातः । ममृत्तन ॥ १ ॥

हे ऋषिजः उत्तिष्ठत । आसनादूर्ध्वमुत्तिष्ठत । नोपविशत । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभाव
(पा. सू. १. ३. २४) । उधाय ऋषिबन्धम् ऋतौ वसन्तादिकाले अवम् । इन्द्रस्य भागं मजनीर्यं
दधिघर्मं पच्यमानम् । अव पश्यत निरीक्षध्वम् ॥ क्रतुशब्दान्वाच्यं छन्दसि घस् । ‘सिति च’
(पा. सू. १. ४. १६) इति पदसंज्ञया असंज्ञाया बाधादोक्तुणाभावः । भजेः कर्मणि घञन्तो
भागशब्दः । ‘कर्पावतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ यदि स भागः श्रातः पक्वस्त्वर्हि जुहोतन ।
इन्द्रार्पममौ जुहुत । ‘तत्तनतनयनाश्च’ इति तस्य तनयादेशः । ‘मीही’ (पा. सू. १. १. १९२)
इत्यादिना पिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ‘यद्यश्रातः अपक्वः तर्हि ममृत्तन माघत । यद्वा ।
स्तुतिभिर्मादयत ॥ अत्र तेनैव सूत्रेण तनयादेशः ॥

तस्यैव दधिघर्मस्य ‘श्रातं हविः’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—‘श्रातं हविरित्युक्तः श्रातं
हविरित्यन्वाह’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

श्रातं हविरो धिन्द्र प्र याहि जुगाम सूरौ अर्ध्वनो विमध्यम् ।

परि त्वासते निधिभिः सखायः कुलपा न ब्राजपतिं चरन्तम् ॥ २ ॥

श्रातम् । हविः । ओ इति । सु । इन्द्र । प्र । याहि । जुगाम । सूरैः । अर्ध्वतः । विमध्यम् ।

परि । त्वा । आसते । निधिभिः । सखायः । कुलपाः । न । ब्राजपतिम् । चरन्तम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र हविः दधिघर्मार्थं स्वदीप्तं । श्रातं पक्वम् ॥ ‘भीष् पाके’ इत्यस्माद्विष्ठापाम्
‘अपररुधेधाम्’ इत्यादौ धाभावो निपातयते । ओ आ उ सु लु षु प्र पाहि प्रकर्षेण क्षिप्र-
मागच्छ । सूरैः सूर्यः अर्ध्वतः गन्तव्यस्य मार्गस्य विमध्यं विकल्मध्यमीपदूनं मध्यमार्गं
जगाम गतवान् । तव धामार्थं मध्याह्नो जात इत्यर्थः । सखायः समानरूपाणां ऋषिजश्च निधिभिः
निहितैः अभिन्यासादितैः सौमैः सार्धं त्वा त्वा परि आसते पर्युपासते । तत्र इष्टान्तः ।
कुलपा न कुलस्य वंशस्य रक्षकाः पुत्रा यथा ब्राजपतिम् । ब्राजा गन्तव्या गृहा । तेषां पतिं चरन्तं
गच्छन्तमुपासते तथेत्यर्थः ॥ ‘व्रज गतौ’ । अस्मात्कर्मणि घञ् । ‘अजिघ्र्योश्च’ (पा. सू. ७. ३. ६०)
इति कृत्यनिषेधः । ‘कर्पावतः’ इत्यन्तोदात्तत्वे ‘पर्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतित्वात्त्वम् ॥

तस्यैव दधिघर्मस्य ‘श्रातं मन्ये’ इत्येषा याज्या । सूत्र्यते हि—‘श्रातं मन्य ऊचनि श्रात-
मन्नाविति यजति’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

श्रातं मन्य ऊर्धनि श्रातमग्रौ सुश्रातं मन्ये सद्गतं नवीपः ।

मार्घ्यदिनस्य सर्वनस्य द्रुमः पिर्वेन्द्र वज्रिन् पुरुकृजुषणः ॥ ३ ॥

श्रातम् । मन्ये । ऊर्धनि । श्रातम् । अग्रौ । सुऽश्रातम् । मन्ये । तन् । कृतम् । नवीपः ।
मार्घ्यदिनस्य । सर्वनस्य । द्रुमः । पिर्व । इन्द्र । वज्रिन् । पुरुऽकृत । जुषणः ॥ ३ ॥

‘ऊर्धनि गोरुपरयेतदधिषमार्ग्यं हविः कथोह्येण ष्मार्तं पकमिति ष्मन्ये जाते । पुनश्च दुग्धं यय ष्मन्यो अपि ष्मार्ते पकम् । इन्द्रो हव्यदेवमप्यग्नौ पच्यते । अत्र ष्मुग्रान् सुवदमिति ष्मन्ये जाते । अत एतद्वचिः । ष्मर्तं सत्यभूतं नवीपः नक्षत्रं प्रपद्यतर् भवति । हे ष्वज्रिन् वज्रवन् हे ष्वरुहन् बहुकर्मकृन् इन्द्र ष्वुषणः प्रीयमाणस्य ष्मार्ग्यदिनस्य सप्यदिने भवत्य ष्वसवनस्य सोमस्य संबन्धिनः ष्मन्तः । कर्मणि पठ्यी । अधिषमार्ग्यं हविः ष्विष ॥ ॥ ३७ ॥

‘प्र ससाहिषे’ इति तृचमेकौनत्रिंश सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य जयस्वार्पं त्रैलुभमैन्द्रम् । तथा चानु-
श्रान्तं—‘प्र ससाहिषे जय वेन्द्रः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । द्रुमं इन्द्रस्य हविः ‘प्र ससाहिषे’
इत्येषा वाक्याः सूत्रितं च—‘प्र ससाहिषे पुरुहूतं वाद्रून् मर्हं इन्द्रो य ओतसा’ (आश्व. श्रौ. १.१.९)
इति । एकादशिन वेन्द्रपशौ पुरोडाशस्येवमेव वाक्याः । सूत्रितं च—‘प्र ससाहिषे पुरहूतं वाद्रून्
स्वस्तये वाजिमित्रं प्रणेनः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । देवमुवां हविः पु इन्द्रस्येवमेवाधुवाक्या ।
सूत्रितं च—‘प्र ससाहिषे पुरुहूतं वाद्रून् सुवसवमिन्द्रं वसगा महान्’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

प्र ससाहिषे पुरुहूतं वाद्रून् सुवसवमिन्द्रं वसगा महान् ।

इन्द्रा भर् दक्षिणेन वसूनि पतिः सिन्धूनामनि रेवतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । ससाहिषे । पुरुहूत । वाद्रून् । जयेष्ट । ते । द्रुमं । इह । रातिः । अस्तु ।
इन्द्र । आ । भर् । दक्षिणेन । वसूनि । पति । सिन्धूनाम् । अमि । रेवतीनाम् ॥ १ ॥

हे ष्वपुरुहूतं बहुभिरहूतेन्द्र ष्ववाद्रून् वैरिण ष्वप्र ष्वससाहिषे प्रकृषेणाभिभवसि । ते मय
ष्वह्यः शोषकं बले ष्वज्येष्टः प्रकरयतमं दृढतमं वा भवति । इह भूमिन् कर्मणि ष्वरातिः सच
दानम् ष्वअस्तु भस्मार्घ्यं भवत्यु । तदर्थं हे ष्वइन्द्र ष्वदक्षिणेन हस्तेन ष्ववसूनि धनानि ष्वआ ष्वभर
आहर आनय । त्वं ष्वरेवतीनां रथिमतीनां बहुधनानां ष्वमिन्धूनां स्वयन्दनशीलानां नदीनां ष्वपति
षममि ह्यामी भवसि ॥ रथिज्ञान्दान्मनुषि ष्वरेवतीं बहुधन् इति संयमाणम् । ‘उग्रमीरः’
इति मनुषो वचन् । ‘रेवतीनाम्’ (का. ६.१.१०६.१) इति तन्परोडाशत्वम् ॥

वैश्वस्य हविः ‘मृगो न’ इत्येषा वाक्याः सूत्रितं च—‘वि न इन्द्र मृगो जहि मृगो न
भीमः कुचरो गिरिष्ठाः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ जगन्या परस्याः ।

सुकं संशायं पविर्मिन्द्र तिम्रं वि शर्वन् ताञ्छि वि मृषो नुदस्व ॥ २ ॥

मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । पराऽवतः । आ । जगन्यु । परस्याः ।
सुकम् । सुनऽशायं । पविम् । इन्द्र । तिम्रम् । वि । शर्वन् । ताञ्छि । वि । मृषः । नुदस्व ॥ २ ॥

‘कुचराः कुत्सितचरणाः’ गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी ‘मृगो’ न सिंह इव हे इन्द्र त्वं ‘भीमः’
मयंकरोऽसि । स त्वं ‘परस्याः’ परावतः अतिशयेन दूरात् धुलोकात् ‘आ’ ‘जगन्म’ आगतः ॥
गमेभ्यान्दसे लिटि’ ‘क्रादिनियमप्राप्तयेऽः’ ‘उपदेशोऽस्वतः’ (पा. सू. ७.२.६२) इति प्रतिषेधः ॥
आगत्य च ‘सुक्तं सरणसीलं’ ‘तिम्नं तीक्ष्णं’ ‘वधिं चञ्चं’ ‘मन्त्राय सम्पद् तीक्ष्णीकृत्य’ ‘शत्रून् बल-
दीप्यान् वैरिणो हे’ ‘इन्द्र तेन वज्रेण’ ‘वि’ ‘ताहि’ विशेषेण साध्यः । विनाशयेत्यर्थः ॥ ‘तद्
आयाते’ । अस्माहोदि ष्यन्ताद्रूपमेतत् ॥ तथा ‘मृधः संग्रामोद्युन्तान् युयुम्नन्यानां वि’ ‘नुदस्व
विरोधेण’ तिरस्कुरु ॥

इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषम चर्षणीनाम् ।

अपानुदो जनममित्रयन्तमुरुं देवेभ्यो अकृणोर् लोके ॥ ३ ॥

इन्द्रं । क्षत्रम् । अभि । वामम् । ओजः । अजायथा । वृषम् । चर्षणीनाम् ।

अपं । अनुदुः । जनम् । अभित्रयन्तम् । उरुम् । देवेभ्यः । अकृणोः । ऊँ इति । लोकम् ॥ ३ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘क्षत्रं क्षतावप्रायकं’ ‘वामं वननीयं’ ‘ओजः बलमभिलक्ष्य’ ‘अजायथा’ उत्पन्नोऽसि ।
हे ‘वृषम कानानां वधिः’ ‘चर्षणीनां मनुष्याणामस्माकम्’ ॥ ‘नानन्यतरस्याम्’ इति नाम वदात्-
त्वम् ॥ ‘अमित्रयन्तम्’ । अमित्रः शत्रुः । स इवाचरन्तं ‘जनम्’ ‘अपानुदः अपागमयः’ । ‘देवेभ्यः’
च ‘उदरे विस्तीर्णं’ ‘लोकं स्वर्गादयम्’ ‘अकृणोः अकार्षीः’ । उशब्दः सनुद्यते ॥ ॥ ३८ ॥

‘प्रथः’ इति तुषं त्रिंशं सुक्तं वैश्वदेवं त्रैष्टुभम् । वामिष्टः प्रथसंश क्रपिः प्रथमायाः । भारद्वाज-
सम्प्रदाय्य क्रपिर्द्वितीयायाः । सूर्यपुत्रो घर्मं क्रपिस्तृतीयायाः । तथा चानुक्तान्तं—‘प्रथमैर्वाचः प्रथो
वामिष्टः सप्रथो भारद्वाजो घर्मः सार्वो वैश्वदेवम्’ इति । प्रथमैर्वाचमिष्टम् एतत्सुक्तम् । सूत्रिने च—
‘गानानां तया प्रथश्च यस्य’ (भाष. श्री. ४. ६) इति ॥

प्रथंश्च यस्य सप्रथंश्च नामानुष्टुभस्य हविषो हविर्यत् ।

धातुर्धुतानात्सवितुश्च विष्णो रथं तुरमा जमारु वसिष्ठः ॥ १ ॥

प्रथं । च । यस्य । सप्रथः । च । नाम । आनुऽस्तुभस्य । हविषः । हविः । यत् ।

धातुः । धुतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । रथम्ऽतुम् । आ । जमारु । वसिष्ठः ॥ १ ॥

‘यस्य वसिष्ठस्य’ ‘प्रथः’ ‘नाम पुत्रो यस्य भारद्वाजस्य’ ‘सप्रथः नाम पुत्रः तयोर्मध्ये’ ‘वसिष्ठ’
‘आनुष्टुभस्य अनुष्टुप्छन्दसा युक्तस्य’ ‘हविषः धर्मादयस्य’ ‘यत्’ ‘हविः हविष्वापादकं’ ‘रथन्तरम्’ ।
‘रथं हस्ताघनं साम तद्रथन्तरम्’ । ‘धातुः धातृसंज्ञावात्’ ‘धुतानात् घोतमानात्’ ‘सवितुश्च’ ‘विष्णोः’
च ‘आ’ ‘जमारु भाजहार’ हतवान् ॥ ‘हमहोर्मः’ इति अवम् । रथदान्दोरपदात्तरतेः संज्ञायां
‘मृतृञ्जि’ इति खच् । ‘अरदिपदजन्तस्य’ इति मुमागमः ॥

अर्विन्दन् ते अर्विहितं यदासीध्वञ्स्य धाम परमं गुहा यत् ।

धातुर्धुतानात्सवितुश्च विष्णोर्भिरद्वाजो बृहदा चक्रे अग्नेः ॥ २ ॥

अर्विन्दन् । ते । अर्विहितम् । यत् । आसीत् । यज्ञस्य । धाम । परम् । गुहा । यत् ।

धातुः । धुतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । भ्रत्ऽवाजः । बृहत् । आ । चक्रे । अग्नेः ॥ २ ॥

॥ ते धात्रादयः तत् ॥ अविन्दन् अलभन्त ॥ यत् बृहत्सामान्यं धर्मस्य हविषः संस्कारकम् ॥ अति-
हितं तिरोहितम् ॥ आसीत् ॥ ॥ यत् ॥ बृहत्साम ॥ यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः ॥ परमम् ब्रह्म ॥ धाम धारकं
शरीरभूतं वा ॥ गुहा गुहायामस्मदादिविषये निहितमासीत् तत्ते धात्रादयोऽलभन्त । तेभ्यः ॥ अग्नेः ॥ य
सकाशात्तत् ॥ बृहत् साम ॥ भरद्वाजः ऋषिः ॥ आ ॥ चक्रे आभिमन्यवेन कृतवान् । आहूतवानित्यर्थः ॥

तैऽविन्दन्मनसा दीध्याना यज्ञः कृन्नं प्रथमं देवयानम् ।

धातुर्धुतानात्सवितुश्च विष्णोरा सूर्यादभरन् धर्ममेवे ॥ ३ ॥

ते । अविन्दन् । मनसा । दीध्याना । यज्ञे । स्कन्धम् । प्रथमम् । देवऽयानम् ।

धातुः । धुतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । आ । सूर्यात् । अभरन् । धर्मम् । एते ॥ ३ ॥

॥ ते धात्रादयः ॥ दीध्यानाः दीप्यमानाः सन्तः ॥ मनसा बुद्ध्या ॥ अविन्दन् अलभन्त । किं तत् ।
॥ यज्ञः ॥ यागसाधनं ॥ स्कन्धं स्कन्धीयमासेचनीयं प्रयज्ञमसाधनं ॥ प्रथमं मुख्यं ॥ देवयानं देवानां
प्राप्तिसाधनं ॥ धर्मम् । एवं धात्रादिभिः प्रथममुपलब्धं तं धर्मं ॥ धातुः धोतमानात् ॥ सवितुः ॥ विष्णोः
॥ सूर्यात् ॥ च ॥ वृत्ते ऋषिजः ॥ आ ॥ अभरन् आहरन् । आनीतवन्त इत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

‘बृहस्पतिः’ इति वृत्तेऽभिहितं सूक्तं बृहस्पतिदेवस्य प्रैष्टुमम् । बृहस्पतिपुत्रस्तपुर्मूर्धा नामर्षिः ।
तथा बामुक्रान्तं—‘बृहस्पतिस्तपुर्मूर्धं बार्हस्पत्यो बार्हस्पत्यम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

बृहस्पतिर्नियतु दुर्गहा तिरः पुनर्नेपट्घर्जसाय मन्म ।

क्षिपदशस्तिमर्प दुर्मतिं हन्त्रया कर्घजमानाय शं योः ॥ १ ॥

बृहस्पतिः । नियतु । दुःऽगहा । तिरः । पुनः । नेत् । अघऽशसाय । मन्म ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अर्प । दुःऽमतिम् । हन् । अर्प । कर्त्तु । यज्ञमानाय । शम् । योः ॥ १ ॥

॥ बृहस्पतिः ॥ बृहतां देवानां पतिः ॥ पालयिता ॥ ‘तद्बृहती. कर्णबोशोरदेवतयो. सुद् तक्षोपश्च’
(पा. म. १. १. १५७) इति सुडागमस्तलोपश्च । ‘उभे वनस्तरयादिवु’ इति पुनस्तपद्वयोर्गुण-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ बुर्गहा दुर्गमनानां हन्ता स देव ॥ तिरः ॥ नयतु तिरस्कृतं ध्यानिं पापान्यव-
सारयतु । ॥ अघशसाय अस्माकमनर्थमाशंसमानाय पुरुषाय ॥ मन्म । मन्मतेर्दक्षिणमणो मन्म । क्षि-
मायुधं ॥ पुनर्नेपत् नयतु । नयतेर्लङ्घडागमः । ‘मिन्त्रहूलम्’ इति यिप् । अपि च ॥ अशस्तिम्
अयशस्त्विनं शत्रुं ॥ क्षिपत् क्षिपतु अस्मत्तः प्रेरयतु । ॥ दुर्मतिं दुर्गतिं च ॥ अघ ॥ हन् अपहन्तु । ॥ अघ
अमन्तर ॥ यं रोगाणां शमनं ॥ योः भयानां यावनं च ॥ कर्त्तु ॥

नराशंसो नोऽवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु ।

क्षिपदशस्तिमर्प दुर्मतिं हन्त्रया कर्घजमानाय शं योः ॥ २ ॥

नराशंसः । नः । अवतु । प्रऽयाजे । शम् । नः । अस्तु । अनुऽयाजः । हवेषु ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अर्प । दुःऽमतिम् । हन् । अर्प । कर्त्तु । यज्ञमानाय । शम् । योः ॥ २ ॥

पश्चसु प्रयाजेषु द्वितीयः प्रयाजो नराशंसदेवताक्षः । तस्मिन् प्रयाजे देवताभूतः ॥ नराशंसः
नरो. शंसनीयोऽग्निः ॥ नः अस्मान् ॥ अवतु रक्षतु । ॥ हवेषु आह्वानेषु साम् ॥ अनुयाजः । प्रयोऽ-
नुयाजा । द्वितीयोऽनुयाजो नराशंसः । तस्यानुयाजस्य देवताभूतो नराशंसोऽग्निश्च ॥ नः अस्माकं
॥ यं सुखकरः ॥ अस्तु । बृहस्पतिश्च ॥ अशस्ति ॥ क्षिपत् इत्यादि पूर्वपत् ॥

तपुर्मूर्धा तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विपः शरवे हन्तवा उ ।

क्षिपदशस्तिमपं दुर्मतिं हन्तवा कश्यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

तपुःऽमूर्धा । तपतु । रक्षसः । ये । ब्रह्मद्विपः । शरवे । हन्तवै । ऊँ इति ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अपं । दुःऽमृतिम् । हन् । अयं । कश्च । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

‘तपुर्मूर्धां तापकशिरस्को बृहस्पतिः’ रक्षसः ‘ये’ ब्रह्मद्विपः ब्राह्मणद्वेष्टारो राक्षसाः तान् राक्षसान् ‘तपतु तापयतु । दहस्त्रियर्थः । किमयम् । ‘शरवे शरं हिमकं रक्षसामधिपतिं’ ‘हन्तवै हन्तुम् । अनुचरान् पूर्वं नाशयतु पश्चादेनमपि नाशयस्त्रियर्थः । ‘शु’ हिंसायाम्’ इत्यस्मात् ‘शुस्वृस्निहि’ इत्यादिना उपत्ययः । ‘निच्’ इत्यनुवृत्तेरागुदात्तत्वम् । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । हन्तेः ‘नुमये सेसेन्’ इति तवैप्रत्ययः । ‘अन्तश्च तवै युगपद्’ इत्याद्यन्तयोद्युगपदुदात्तत्वम् । उवाचद्. पूरकः ॥ ॥ ४० ॥

‘अपश्यम्’ इति कृष्ं द्वात्रिंशं सुक्तं त्रैहभम् । प्रजापतिपुत्रः प्रजावाक्तामपि । ऋचः क्रमेण यजमानपत्नीहोत्रागमाशिपः प्रतिपादिकाः । अतस्तद्देवताकाः । तथा चानुक्तान्तम्—‘अपश्यं प्रजावान् प्रामापायोऽनुवृष्ं यजमानपत्नीहोत्राशिपः’ इति । प्रवर्येऽभिष्टव्यं पृक्तसूक्तम् । सूत्र्यते हि—‘अपश्यं त्वेयेतस्याद्यया यजमानमीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययात्मानम्’ (आध. श्री. ४. ९) इति ॥

अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् ।

इह प्रजामिह रयिं रराणः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥ १ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । चेकितानम् । तपसः । जातम् । तपसः । विभूतम् ।

इह । प्रऽजाम् । इह । रयिम् । रराणः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकाम ॥ १ ॥

हे यजमान ‘त्वा त्वां’ ‘मनसा बुद्ध्या’ ‘अपश्यम् अदर्शम् । कीदृशम् । ‘चेकितानं कर्माणि भूतं जानन्त’ ‘तपसः दीक्षास्पादितार्’ ‘जातं पुनरुत्पन्नं यद्वा जन्मान्तरानुष्ठितास्तु कृतादुत्पन्नं’ ‘तपस भुवुधीयमानाद्यन्ताद्धेतोः’ ‘विभूतं स्वातंत्र्यं सर्वत्र प्रत्यागतम् । हे ‘पुत्रकाम पुत्रान् कामयमान स त्वम्’ ‘इह अस्मिंल्लोके’ ‘प्रजा पुत्रपौत्रादिरूपां’ ‘रराणः रमयन्’ ‘रयिं धनम्’ ‘इह अस्मिंल्लोके रमयन्’ ‘प्रजया प्रजानेन’ ‘प्र जायस्व’ ‘पुत्रादिरूपेणोपयस्व’ । प्रजा उत्पादयेत्यर्थः ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्वे नाधमानाम् ।

उप मामुच्चा युवतिर्वभूयाः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥ २ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । दीध्यानाम् । स्वायाम् । तनू इति । ऋत्वे । नाधमानाम् ।

उप । माम् । उच्चा । युवतिः । वभूयाः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकामे ॥ २ ॥

हे परि^१ ‘दीध्यानां दीप्यमानां’ ‘स्वायाम् आहमीयायां’ ‘तनू तन्वां शरीरे’ ‘ऋत्वे । ऋतु-काले सर्वं गर्भधारणरूपं कर्म क्रिययम् । तस्मिन्निमित्तभूते’ ‘नाधमानां भर्तृत्वरामनं याचमानां’ ‘त्वा त्वां’ ‘मनसा’ ‘अपश्यम् अदर्शम् । हे ‘पुत्रकामे पुत्रान् कामयमाने’ ‘माम्’ ‘उप मत्तमीपं

१. त१.२.३.६.७-शरवे भूः त८-किमयं शरवे भू । २. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८-ईशास्पा ।

३. त४.५-धनं च । ४. त१.२.३.६.७.८-म-जायस्व प्रजा उत्पादय; त४.५-जायस्व प्रजा उत्पादयस्व ।

५. त१.२.६.८-म१.४.७-‘नोत्पादयस्व । ६. त४.५-युवति ।

प्राप्य सा त्वम् पञ्चा उदैर्भूतं वसुवतिः तज्जो वसूया भूयाः । 'उदैस्तुमयथा' इत्याशीर्णिष्ट-
सार्वधातुकरवाचस्प । तस्य छान्दसः भ्युः । अलिकपि स्यत्ययेन 'भवतेः' (पा. सू. ७. ४. ७३)
इत्यभ्यासस्वात्वम् । वसुतिर्भूत्वा ॥ प्रजया प्रजनेन प्रजायस्व पुत्रान् प्रसूय । 'जनीं प्रादुर्भावित्'
इयनि 'शाजनो जा' इति आदेशः ॥

अहं गर्भमदधामोर्षधीषु अहं विधेषु भुवनिष्वन्तः ।

अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो अपरीपु पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहम् । गर्भम् । अदधाम् । ओर्षधीषु । अहम् । विधेषु । भुवनेषु । अन्तरिणि ।

अहम् । प्रजा । अजनयम् । पृथिव्याम् । अहम् । जनिभ्यः । अपरीपु । पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहं होता ओर्षधीषु शाखादिषु कलार्थं गर्भमदधा धारयामि । विधेषु सर्वेष्वप्येवमपि
भुवनेषु भूतजातेषु अन्तः मध्ये अहम् एव गर्भं धारयामि । तथा पृथिव्या भूम्या प्रजाः सर्वान्
मनुष्यान् अहम् अजनयं जनयामि । जनिभ्यः जायाम्य । अपरीपु भूम्यात्पि जीषु पुत्रान्
अहम् अजनयं जनयामि । मात्स्यायेन यागेन सर्वस्योपपत्तेरहं सर्वजननहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥ ॥४१॥

'विष्णुः' इति कृत्रं प्रयक्षिषा मूकमानुष्यम् । गर्भाणां कर्ता त्वष्टा नामसि प्रजापतिपुत्रो विष्णुर्वा ।
मिल्लोका विष्णुमष्टप्रजापतिसिनीवालीसरस्वत्यक्षिनि इति देवता । तथा बालुकास्त- 'विष्णुस्त्वष्टा
गर्भकर्ता विष्णुर्वा प्राजापत्यो गर्भायांसीर्लिङ्गोक्तदेवतमानुष्यम्' इति । ऐहिको विनिर्धोताः ॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ १ ॥

विष्णुः । योनिम् । कल्पयतु । त्वष्टा । रूपाणि । पिशतु ।

आ । सिञ्चतु । प्रजापतिः । धाता । गर्भम् । दधातु । ते ॥ १ ॥

विष्णुः व्यापको देवः योनिं गर्भाधानस्थानं कल्पयतु करोतु । प्रष्टा तनुकर्ता प्रज्ञासंशको
देवश्च रूपाणि निरूपकाणि स्त्रीष्वपुरुषाभिव्यञ्जकानि चिह्नानि पिशतु अवयवीकरोतु ॥ 'पिशा
अवयवे' । सुबादिवाच्यम् ॥ एवं प्रवृत्तायां योभ्यां प्रजापतिः । रेत आ मिश्रतु निपिञ्चतु ।
चिह्नगतिवयर्थः । धाता धारको देवो हे जाये ते तव गर्भं गर्भरूपेण परिणतं तदेत दधातु ।
सग्रेव धारयतु । स्त्रावपातापप्रमत्ता मा भवविषयार्थः ॥

गर्भं धेहि सिनीवाल्लि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावा घृतां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

गर्भम् । धेहि । सिनीवाल्लि । गर्भम् । धेहि । सरस्वति ।

गर्भम् । ते । अश्विनौ । देवौ । आ । घृताम् । पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

हे 'सिनीवाल्लि' एतस्यै देवि गर्भं धेहि । निपिकं गर्भं धारय । हे 'सरस्वति' त्वं च
निपिकं गर्भं धारय । हे जाये पुष्करस्रजा पुष्करमालिनौ स्वर्गकमलामरणौ अश्विनौ देवौ ते
तव गर्भम् आ घृतां प्रक्षिपताम् । कुर्यामित्यर्थः ॥

हिरण्ययी अरणी यं निर्मन्थतो अश्विर्ना ।

तं ते गर्भं हवामहे दक्षमे मासि स्रतये ॥ ३ ॥

१. त. ५-अरास्वति । २. त. १. २. ३. ४. ७ ८-म. ४. ५. ८- 'हे सरस्वति.....धारय' नास्ति ।

हिरण्ययी इति । अरणी इति । यम् । निःऽमन्यतः । अधिना ।
तम् । ते । गर्भम् । हवामहे । दशमे । मासि । सूतवे ॥ ३ ॥

‘हिरण्ययी हिरण्मन्यी’ ‘अरणी’ ‘यं गर्भमुद्दिश्य’ ‘अधिना अधिनीं देवी’ ‘निर्मन्यतः निर्मन्यित-
वन्तौ हे धाये’ ‘ते तुभ्यं त्वदर्थं’ ‘तं’ ‘गर्भं’ ‘हवामहे आह्वयामहे ।’ ‘दशमे’ ‘मासि’ ‘सूतवे प्रसोतुम्’ ।
‘पद्म्’ इत्यादिना मासशब्दस्य मास्मावः । सूते- ‘तुमर्थं सेसेन्’ इति तवेन्प्रत्ययः ॥ ॥४३॥

‘महि’ इति गृध्रं चतुर्विंशं सुक्तं वरुणपुत्रस्य सत्यरुतरेणं गायत्रमादित्यदेवताकम् । तथा
चानुक्रान्ते—‘महि सत्यरुतिर्थांश्छिणरादित्यं स्वस्ववयनं गायत्रं वा’ इति । घनलिप्सया प्रवसन्तं
शित्यमाधार्योऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रयते । सूत्र्यते हि—‘महि त्रीणामित्यनुमन्यैवमतिपृष्टस्य न
कुतश्चिन्नयं भवतीति विज्ञायते’ (आश्व. गृ. ३. १०. ७-८) इति ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु घुक्षं मित्रस्यार्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥ १ ॥

महि । त्रीणाम् । अव । अस्तु । घुक्षम् । मित्रस्य । अर्यम्णः । दुराधर्षम् । वरुणस्य ॥ १ ॥

‘त्रीणां त्रयाणां’ ‘मित्रस्य’ ‘अर्यम्णः’ ‘वरुणस्य च’ ‘घुक्षं दीक्षमत एव’ ‘दुराधर्षम् अनै-
र्धर्षिणु याधितुमशक्यं’ ‘महि महत्’ ‘अवः रक्षणमस्माकम्’ ‘अस्तु ।’ ‘त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते’
(का. ७. १. ५३. १) इति वचनात् त्रयादेशाभावात् । ‘गामन्यतस्त्वाम्’ इति नाम उदात्तावम् ॥

नहि तेषाममा चन नार्ध्वसु वारणेपु । ईशे रिपुवर्शसः ॥ २ ॥

नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अर्ध्वऽसु । वारणेपु । ईशे । रिपुः । अघऽशंसः ॥ २ ॥

अमेति गृहनाम । ‘अमा’ ‘चन गृहेष्वपि’ ‘तेषां वरुणमित्रार्यम्णां सदानुगृहीतानां स्तोत्राणां
वा’ ‘अघशंसः अघमनर्थमार्शस्मानः’ ‘रिपुः शत्रुः’ ‘नहि ईशे न’ ‘रजुः’ ‘हिसितुमीडे’ ‘लोपल
आरमनेनैवेपु’ इति तर्कोप । अनुदात्तैवात्मार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ॥ तथा ‘अघ्वसु
मार्गेपु’ ‘वारणेपु यत्र पुरपा नियार्यन्ते तेषु च स्थानेषु सन्निवारयितुं’ ‘न ईडे ॥

यस्मै पुत्रास्तो अर्दितेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यर्जस्तम् ॥ ३ ॥

यस्यै । पुत्रास्तः । अर्दितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय । ज्योतिः । यच्छन्ति । अर्जस्तम् ॥ ३ ॥

‘अर्दितेः अर्दनाया देवमातुः’ ‘पुत्रास्तः पुत्रा मित्रावयः’ ‘यस्मै’ ‘मर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रे
‘अर्जस्तम् अविच्छिन्नं’ ‘ज्योतिः तेजः’ ‘जीवसे जीवितुं’ ‘प्र’ ‘यच्छन्ति सत्यं शत्रुर्नैव हारयर्थः ॥ ॥४३॥

‘यातः’ इति गृध्रं पञ्चविंशं सुक्तं वातगोत्रस्योलस्यापै गायत्रे वायुदेवताकम् । तथा चानु-
क्रान्ते—‘वातो यातायम उली वायव्यम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

वात आ वातु मेपजं शंशु मयोभु नो हृदे । प्र ण आयूषि तारिपत् ॥ १ ॥

वाते । आ । वातु । मेपजम् । शंशु । मयोऽभु । नः । हृदे ।

प्र । नः । आयूषि । तारिपत् ॥ १ ॥

‘वातः वायु’ ‘नः’ ‘अस्माकं’ ‘हृदे हृदयाय’ ‘मेपजम् औषधमुदकं वा’ ‘आ’ ‘वातु आगमयतु ।
कीदृभूतम्’ । ‘शंशु रोगशमनस्य भावयितुं’ ‘मयोभु सुखस्य च भावयितुं’ ‘अपि च’ ‘नः’ ‘अस्माकम्’
‘आयूषि’ ‘प्र’ ‘तारिपत् प्रवर्धयतु ॥

उत वाँत पितासि न उत आतोत नः सखा । स नो जीवातवे कृधि ॥ २ ॥

उत । वात । पिता । असि । नः । उत । आता । उत । नः । सखा ।

सः । नः । जीवातवे । कृधि ॥ २ ॥

‘उत अपि च हे वात स्वः न अस्माकं पिता अस्मि उत्पादको भवामि । उत अपि भ्राता भवसि । उत अपि नः अस्माकं सखा समान-पानो मित्रभूतश्च भवामि । सः एव नः अस्मान् जीवातवे जीवन्हेतवे वागाय कृधि कृध ॥ करोतेऽहन्दमो विहरणस्य लुह । ‘शुश्रूषुः’ इति हेधिः ॥

यदुदो वात ते गुहेऽमृतस्य निधिर्हितः । ततो नो देहि जीवसे ॥ ३ ॥

यत् । अदः । वात । ते । गुहे । अमृतस्य । निधिः । हितः । तत् । नः । देहि । जीवसे ॥ ३ ॥

हे वात वायो ऽसि तव गुहे स्थाने यददः योऽमृतस्य अमररक्षणस्य निधिः निक्षेपः हितः स्थापितो वर्तते ततः तस्मात्त्रिधेराहृत्यामृतत्वं जीवसे न अस्माकं जीवनाय देहि प्रयच्छ ॥ ॥ ४४ ॥

‘प्राप्तये’ इति पञ्चर्षे षट्त्रिंश सूक्तसंग्रे पुत्रस्य वत्सल्यार्थं गायत्र्यमाश्लेषम् । तथा पानुकान्तं — ‘प्राप्तये पञ्चाग्रेयो वस आग्रेयं तु’ इति । प्रातरनुवाकाभिनवज्ञयोर्माषत्रे छन्दोमीदमादिके द्वे सूक्ते । संप्रत्ये हि — ‘प्राप्तये वाचमिति सूक्त इमा मे अग्रे समिधम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशरात्रस्य नवमेऽह्न्याग्निमादत्त इदं जातयेदसं निविद्धानम् । सूत्रिन च — ‘मरुतो यस्य हि प्राप्तये वाचमित्याग्निमारणम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्राप्तये वाचमीरय वृषभार्य क्षितीनाम् । सः नः पर्षदति द्विपः ॥ १ ॥

प्र । अग्रेयं । वाचम् । ईरय । वृषभार्य । क्षितीनाम् । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विपः ॥ १ ॥

हे स्तोतः अग्रेय स्तुतिरुपां वाचं प्र ईरय उचारय । कथंभूताय । क्षितीना मनुष्याणां यजमानानां वृषभार्य कामानां वर्षिते । किं प्रयोजनमिति चेत् । सः अग्निः न अस्मात् द्विपः द्वेष्टुं अति परंत् अतिपारयेत् ॥

यः परस्याः परावर्तस्तिरो धन्वातिरोचते । स नः पर्षदति द्विपः ॥ २ ॥

यः । परस्याः । परावर्तः । तिरः । धन्वः । अतिरोचते । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विपः ॥ २ ॥

यः अग्निः परस्याः परावर्तः अतिशयिताह्वदेशान् तिरः प्राप्तमानैव । प्राप्तमेव धन्वं मरुभूमि जलधर्मित देशम् अतिरोचते अतिक्रम्य प्रगल्भति । यद्वा । धन्वः अन्तरिक्षम् । धन्वन्यन्तरिक्षे तिरस्तिर्यगनिरोचते भूतं प्रकथयते । गतमन्यत् ॥

यो रक्षांसि निजूर्वति वृषां शुक्रेण शोचिषा । स नः पर्षदति द्विपः ॥ ३ ॥

यः । रक्षांसि । निजूर्वति । वृषां । शुक्रेण । शोचिषा । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विपः ॥ ३ ॥

वृषा वर्षिता यः अग्निः शुक्रेण निर्मलेन शुभ्रवर्णेन वा शोचिषा सेतव्या रक्षांसि यजन्य हन्तृणि निजूर्वति निहिनस्ति । जूर्वा हिसार्थः । गतमन्यत् ॥

यो विश्वाभि विपश्यति सुवनां सं च पश्यति । स नः पर्षदति द्विपः ॥ ४ ॥

यः । विश्वा । अभि । विपश्यति । सुवनां । सं । च । पश्यति । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विपः ॥ ४ ॥

‘यः अग्निं सूर्यरूपेण विधा विधानि सगोणि भूतजातानि ॥ अग्निं अभिमुखं विपश्यति विदोषेण तेजसा प्रेक्षते । प्रकाशयतीत्यर्थः । ॥ भुवना भुवनानि भूतजातानि ॥ सं ॥ पश्यति ॥ च सम्पराजानाति च । अन्यत्सिद्धम् ॥

यो अस्य पारे रजसः शुक्रो अग्निरजायत । स नः पर्षदति द्विपः ॥ ५ ॥

य. । अस्य । पारे । रजसः । शुक्र । अग्निः । अजायत । स. । नः । पर्षत् । अति । द्विपः ॥ ५ ॥

‘अस्य ॥ रजसः ॥ लोहस्यान्तरिक्षस्य ॥ पारे उपरिदेशे ॥ शुक्रः शुभ्रवर्णः ॥ यः ॥ अग्निः विपु-
‘दामना’ सूर्यात्मता वा ॥ अजायत प्रादुर्भूयति ॥ सं ॥ नः अस्मान् ॥ द्विपः द्वेष्टु ॥ अति ॥ पर्षत्
अतिपारयतु ॥ ॥ ४५ ॥

‘प्र नूनम्’ इति वृचं सप्तभिर्न सूर्यमग्निपुत्रस्य इवेत्यर्थं गायत्रम् । जातवेदो गुणकोऽग्नि-
देवता । तथा चानुक्रान्ते—‘प्र नूनं वृचमग्नेयः इवेनो जातवेदस्यम्’ इति । प्रान्तनुवाकाभिन-
दाद्योरक्तो विनियोगः ॥

प्र नूनं जातवेदसुमध्वं हिनोत वाजिनम् । इदं नो वहिरासदे ॥ १ ॥

प्र । नूनम् । जातवेदसम् । अश्वम् । हिनोत । वाजिनम् । इदम् । न. । वहि. । आसदे ॥ १ ॥

‘जातवेदसं जातानो वेदितारं जातयनादिकं वा ॥ अश्वं कर्मभिर्यापुषन्ते ॥ वाजिनम् अश्ववन्तं
हे ऋषिष्यजमाना. ‘नूनम् अपत्यं ॥ प्र ॥ हिनोत प्रवर्धयत । यद्वा । अश्वमिव स्तुतिभिः प्रेत्यत ।
‘हि गौं वृद्धौ च’ । अस्माहोति तशब्दस्य ‘तस्य तस्यनाश’ इति तद्वादेशः । किमर्थम् । ‘नः
अस्माकम्’ इदं ‘वहिः’ आस्तीर्णम् ॥ आम्ने आसत्तुं प्राप्तुम् । वहिरासीदित्यर्थः ॥ सदे ॥ वृत्त्यर्थे
तर्पकेन्’ इति केन्द्रम्ययः ॥

अस्य प्र जातवेदसो विप्रवीरस्य मीळहुपः । महीमियमि सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्य । प्र । जातवेदसः । विप्रवीरस्य । मीळहुरः । महीम् । इयमि । सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

‘जातवेदसः जातानो वेदिनः ॥ विप्रवीरस्य । विप्रो मेधाविनो यजमाना वीराः पुत्रा वर्य ।
सायस्य मीळहुप सेकु ॥ अस्य अग्नेः ॥ मही ॥ महती ॥ सुष्टुतिं चोभनां स्तुति ॥ प्र ॥ इयमि
मेरयामि ॥ ‘क गती’ । जीहोवादिक् । ‘अतिपिपत्योश्च’ इत्यभ्यासस्येत्यम् ॥

या रुचो जातवेदसो देववा हव्यवाहनीः । तामिर्नो यज्ञमिन्द्रतु ॥ ३ ॥

याः । रुच. । जातवेदसः । देववा । हव्यवाहनीः । तामि. । न. । यज्ञम् । इन्द्रतु ॥ ३ ॥

‘जातवेदसः अग्ने ॥ वाः ॥ रुचः रोचमानाः काळीकरालीप्रभृतयः सप्त जिह्वाः ॥ देववा देवाश्च
प्रति ॥ ‘देवमनुष्यपुत्रपुत्रमर्त्यैर्मयः’ (पा. सू. ५.४.५६) इत्यादिना द्वितीयाद्यं ग्रामपयः ॥ ‘हव्य-
वाहनी’ इत्यानां हविषां बोध्यः प्रापयित्वो भवन्ति ॥ ‘वा छन्दसि’ इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः ॥
‘तामिः जिह्वाभिः ॥ नः अस्माकं ॥ यज्ञं यागसाधनं हविः ॥ इन्द्रतु देवान्’ प्रापयतु । ‘हवि
स्यास्तौ’ । इतिवाच्यम् ॥ ॥ ४६ ॥

‘आयं गीः’ इति वृचमष्टात्रिंशं सूक्तं गायत्रम् । सार्वरात्री नामर्षिका । सैव देवता सूर्यो वेति ।
तथा चानुक्रान्तम्—‘आयं गीः सार्वरात्र्यात्मदेवतं सौर्यं वा’ इति । अविवाक्येऽहनि मानमग्रह

१. त१.२.३.६.७.८-म-‘अन्यत्सिद्धं’ नास्ति । २. त४.५-‘रजसः’ नास्ति । ३. त४.५-‘उपरिदेशे’
रक्षतः रजवर्णः । ४. त१.२.३.६.७.८-म-नु-‘वैयुतात्मना । ५. त१.२.३.७-म१.२.४.८-‘मही’
नास्ति; म७-महि । ६. त-म-‘हव्यवाहनीः’ नास्ति । ७. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-‘देवान्’
प्रान्तनु’ नास्ति ।

एतां सूक्तं संसनीयम् । सूत्रितं च—‘आयं गौः पृथिवीदत्तस्युपांशु तिस्रः पराचीः शरुवा’
(आध. श्रौ. ८. १३) इति ॥

आयं गौः पृथिवीदत्तस्युपांशु तिस्रः पराचीः शरुवा । पितरं च प्रयन्तस्वः ॥ १ ॥

आ । अयम् । गौः । पृथिवी । अकमीत् । असदत् । मातरं । पुर ।

पितरम् । च ॥ प्रयन् । स्व । रिति स्व ॥ १ ॥

‘गौः’ गमनशीलः । ‘पृथिवीः’ प्राप्यर्षः । ‘प्राप्यर्षः’ प्राप्यर्षः । ‘अयं’ सूर्यः । ‘आ’ ‘अरमीत्’ आशान्तयान् ।
‘उदयाचलं’ प्राप्यर्षः । ‘आकमीत्’ च । ‘पुर’ पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । ‘मातरं’ सर्वस्य भूतजातस्य
निर्मात्रा पृथिवीम् । ‘असदत्’ आसीदति प्राप्नोति । ‘सदं’ छान्दमो लुट् । ‘लुट्’ वाच्येष्टादेशः । ‘ततः’
‘पितरं’ पालकं पुलोकं । ‘असदत्’ अस्मिन्निर्गच्छं च । ‘प्रयन्’ प्रकर्षेण दीर्घं गच्छत् । ‘स्व’ स्वरणः । ‘शोभन-
गमनो’ भवति । ‘यद्वा’ । ‘पितरं’ स्वर्गलोकं प्रयन् वर्तते ॥

अन्तरिक्षं रोचनास्य प्राणार्दपानती । व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ २ ॥

अन्तरिक्षं । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपऽअननी ।

वि । अख्यत् । महिषः । दिवम् ॥ २ ॥

‘अस्य’ सूर्यस्य । ‘रोचना’ रोचमाना दीप्ति । ‘अन्तः’ शरीरमध्ये मुख्यप्राणागमना । ‘चरति’ वर्तते ।
‘किं’ कुर्वती । ‘प्राणार्दपानती’ । मुख्यप्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः । तत्र प्राणनं नाडीभिरुत्पन्नं वायो-
निर्गमनम् । तथाविधात् प्राणात् प्राणनादनन्तरमपानती । ‘अपाननं’ नाडीभिरवाह्यमुप वायोनोपपन्नम् ।
‘तत्तुर्वती’ ॥ ‘अपपूर्वा’ दितिलेट् । ‘तत्तु’ । ‘अदादि’ वाच्ये लुक् । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘शतुरनुमाः’
इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ ‘यद्वा’ । ‘अन्तर्घावा’ पृथिवीमध्ये अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिः चरति
गच्छति ॥ ‘रुच’ दीप्तिः । ‘अनुदात्तश्च’ हलादे (पा. सू. ३. २. १४९) इति पुष् । ‘किं’ कुर्वती ।
‘प्राणाप्राणानादुदयानन्तरमपानती’ सार्यसमयेऽस्तं गच्छन्ती । ईदृश्या दीदृश्या युक्त । अत एव ‘महिष-
महान्’ सूर्यो दिवम् अन्तरिक्षमुदयानन्तरमपानती । ‘व्यख्यत्’ विषये । ‘प्रकाशयति’ । ‘महे’ ‘अवि-
मद्योऽपि’ (उ. सू. १. ४६) इत्यागादिकटिपत्प्रत्ययः । ‘चक्षित’ । ‘स्यात्’ । ‘छान्दमे’ लुटि
‘अस्यति’ चकिं । ‘इत्यादिना’ च्छेष्टादेशः ॥

त्रिंशद्वाम वि राजति वाक्पतद्वायं धीयते । प्रति वस्तोरहं धुभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतद्वायं । धीयते । प्रति । वस्तोः । अहं । धुभिः ॥ ३ ॥

‘त्रिंशद्वाम’ धामानि स्थानानि । ‘वचनव्यत्ययः’ । ‘वस्तो’ वामरस्याहोरात्रस्याप्यवभृतानि ।
‘अहं’ च्छेष्टादेशः । ‘धुभिः’ सूर्यस्य दीप्तिभिरिव । ‘वि’ ‘राजति’ विराजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । ‘व्याय-
येनैकवचनम्’ । ‘मुहूर्तान्यत्र’ धामान्युच्यन्ते । ‘पञ्चदश रात्रे’ पञ्चदशाह । ‘पतद्वायं’ । ‘पतति’ गच्छतीति
पतद्वायः । ‘तस्मै’ स्तुतिरूपा । ‘वाक्’ । ‘प्रति’ । ‘धीयते’ प्रतिमुखा स्तोत्रभ्यः । ‘त्रियते’ । ‘यद्वा’ ।
‘वस्तोरहं’ त्रिंशद्वामानि । ‘घटिकाभिप्रायमेतत्’ । ‘त्रिंशदटिका’ । ‘अवन्तसंयोगे’ द्वितीया । ‘एतावन्त-
कालं’ । ‘धुभिः’ दीप्तिभिरसौ सूर्यो वि राजति । ‘विशेषेण’ दीप्यते । ‘तस्मिन्’ समये वाक् प्रयतिप-
तस्मै सूर्यरूपाय । ‘पतद्वायं’ प्रति धीयते प्रतिमुखा धार्यते । ‘सूर्यं’ सेवन इत्यर्थः । ‘धीयते’ हि—‘ऋग्भिः’

१. त१.२.३.६.७.८-म१.२.७.८-मूलोक्तं । २. त१.२.३.६.७.८-प्रयच्छति, म१.२.४.८-
प्रयच्छन् । ३. त१.२.३.७-अ२.४.८-त्रिंशत् । ४. त१.५-तस्मै सूर्याय । ५. त१.२.३.६.७.८-म-
‘प्रतिमुखा स्तोत्रभ्यः’ नास्ति । ६. त१.५-अभिधीयते । ७. त१.२.३.६.७.८-म-‘सूर्यरूपाय’ नास्ति ।

पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये शङ्खः' (तै. भा. ३. १२. ९. १) इत्यादि । यदा दिवदे सूक्तं सार्पराज्ञया अहमस्तुतिः तदा सूर्यात्मना स्वपत इत्यवगन्तव्यम् ॥ १७ ॥

'कृतम्' इति नृचमेकोनचत्वारिंशं सूक्तं मधुच्छन्दसः पुत्रत्याघमर्पणस्यार्पमानुषुमम् । राण्यादीनां भावानां सृष्ट्यादिप्रतिपादकवाचात्कृष्ण पदार्थो देवता । तथा चानुष्ठान्तम्—'कृतं माधु-
च्छन्दसोऽधमर्पणो भाववृत्तमाधुष्टुमं तु' इति । लिङ्गादिनिर्वाणोऽवगन्तव्यः ॥

ऋतं च सत्यं चाभीक्षात्तपसोऽर्घ्यजायत । ततो राज्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥
ऋतं च सत्यं चाभीक्षात्तपसोऽर्घ्यजायत । ततो राज्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतमिति सत्यनाम । ऋतं मानसं यथार्थसंकल्पनं सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणम् । चकारा-
भ्यामन्यदपि शास्त्रादे धर्मजाते समुबीयते । तत्सर्वमभीक्षादमितक्षाद्विज्ञा पुरा सृष्टयं कृतात्-
पसोऽधि । अधुपर्ययं । उपचंजायत । उदपद्यत । 'तपस्तपवेदं सर्वमसृजत' (तै. भा. ८. ९)
इति श्रुतेः । तपश्चात्र सृष्ट्यपयालोचनलक्षणम् । 'यस्ये ज्ञानमयं तपः' (मु. उ. १. १. ९)
इति श्रुत्यन्तरात् ॥ अभिपूर्वादिभ्येः कर्मणि निष्ठा । 'गीदितो निष्ठायाम्' (पा. सू. ७. २. १४)
इतीदृशप्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्नम् । 'स्वरितो पाशुपाते पदादौ' इत्येका-
देशः स्वपते । यद्वा । अभीक्षादमितः प्रकाशनात् । परमात्मनो मायाधिष्ठानरूपानुपादानभूताशक्तं
साधये चाजायते ॥ 'जनिरुं प्रकृति' (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरुपादानसंज्ञा ॥ तत्त-
स्तस्मादेवेश्वराद्वाही । उपलक्षणमेतद्वहोऽपि । अहंश्च रात्रिश्चाजयत ॥ 'रात्रेश्चाजसौ' (पा. सू. ४.
१. ३१) इति वीप् । ततस्तस्मादेवेश्वरादर्णवोऽणसोदकेन पुनः समुद्रश्चाजायत । समुद्रश्चाहोऽन्तरि-
क्षोदण्योः साधारण इत्यभिमतार्थस्य प्रकाशनायार्णवशब्देन विशेष्यते । 'अर्णवः सलोपश्च' (का.
५. २. १०९. ३) इति मत्वर्थायो धर्मन्ययः सलोपश्च ॥

समुद्रार्दणवाधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विधस्य मिपुतो वशी ॥ २ ॥
समुद्रार्दणवाधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विधस्य मिपुतो वशी ॥ २ ॥

अर्णवात्समुद्रादृष्टादधूर्ध्वं संवत्सरो संवत्सरोपलक्षितः सर्वः कालोऽजायत । श्रूयते हि—
'सर्वे निमेषा अहिरे विपुतः पुरपादधि कला मुहूर्ताः काष्ठश्च' (तै. भा. १०. १. १) इति । स
वैश्वरोऽहोरात्राण्येतदुपलक्षितानि सर्वाणि भूतजातानि विदधत् कुर्वन् सृजन् ॥ 'अग्यस्तानामादिः'
इत्याधुपात्तात्पम् । ततः समाप्ते श्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्नम् ॥ मिपुतो' निमिषादिपुक्तस्य विधस्य
सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्तते ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमयो र्वः ॥ ३ ॥
सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमयो र्वः ॥ ३ ॥

१. त१.२.१.७-अ२.४.८- 'यस्य' नास्ति । २. त४.५-प्रकाशनात् स्वमकाशात् । ३. त४.५-
च सत्यं वाजायत । ४. त३.४.५.८-अ४.५.७.८- 'मिपुतो ... वर्तते' नास्ति; मर-विशस्य त्रैलोक्यस्य
मिपुतः जाग्रमानः वशी स्वामी; त१.२.६.७-स तादृशो धाता परमेश्वरः सूर्यादिदेवान् पृथिव्यादि-
लोकान् यथापूर्वं अतीतकाले यस्य यादयं रूपं तादृशमनतिक्रम्य अकल्पयत् सकल्पनात्रेण यथावदितवान् ।
दिवं चेतुपातत्वात् स्वःशब्देन भोगविशेषो विवक्षितः । अधमर्पणं कृत्वा । तत् कर्षमवगाहनार्थास्ति तत्
श्रुत्यो दर्शयति । तैत्रीयपनिषदे बृहदारण्यके माषण्योव्याख्यायिकः; त३.४.५.८-अ४.५.८-पुस्तके तु तृतीय-
मत्रस्य भाष्यं नास्ति ।

सूर्याचन्द्रमर्मा कालस्य पञ्चभूतो^१ दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षं ॥ हृषं त्रिभुवनं इवः । स्व-
शब्दः सुखवाची । दिवो विरोषणम् । सुखरूपा दिवम् । तदेतत्सर्वं भाना विधाता यथापूर्वं पूर्व-
स्मिन् कृते अस्त्ययन् सृष्टवान् तथैवागामिन्यपि कृते नृपयिष्यतीत्यर्थः ॥ ॥ ४८ ॥

‘संसम्’ इति धतुर्लङ् क्तवारिष्ठं सूक्तं संवननस्यार्थम् । ‘समानो मन्त्रः’ इति तृतीया
त्रिष्टुप् शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः । प्रथमाया अग्निदेवता^२ । शिष्टानां सज्जनम् । अनुकम्पते च—‘संसं
धतुर्लङ् संवननः संज्ञानमादाद्येयो तृतीया त्रिष्टुप् तृतीया त्रिष्टुप्’ इति^३ । ‘आनुष्टुभ तु’ इति पूर्व-
मुक्तत्वादवशिष्टानामनुष्टुप्त्वम् । सूक्तविनियोगो वैद्विजः ॥

संसमिधुवसे धूपन्म्रे विश्वान्युर्य आ । इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भेर ॥ १ ॥
सम्संसम् । इत् । युर्यसे । वूनन् । अग्ने । विश्वानि । अर्य । आ ।

इळः । पुदे । सम् । इप्यसे । स । नः । वसूनि । आ । मर ॥ १ ॥

हे धूपन् कामाना वर्णितः ५भ्रमे ५भयं इक्षरम्भम् । ‘अयं स्वार्मिर्वैद्यवो’ (पा. सू. ३.
१. १०३) इति वरप्रत्ययान्तो निवातित । ‘अयं स्वाम्यायायाम्’ (कि. सू. १ १८) इत्य-
मोदात्तात्वम् । स एवं विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि ५ससम् । ‘प्रसमुगोड पादधारणे’ (पा. सू.
८. १. ६) इति सप्तो द्विवचनम् । इषष्ठोऽवधारणे । ५आ समन्तात् स ५धुपसे मिध्रयमि । देवेषु
सप्ये स्वमेव सर्वाणि भूतजातानि विश्वानरात्मना व्याप्नोषि^४ । नाम्य इत्यर्थः । किञ्च ५इळ, इक्ष्वापा
पृथिव्याः ५पदे स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे^५ । ‘एतद्वा इक्ष्वापास्येदं यदुत्तरवेदीनाभिः’ (ऐ. मा. १. १८)
इति ब्राह्मणम् । तत्र एवं ५समिध्यसे ऋत्विजिभ्यः संदीप्यसे । ५सं तादृशस्य ५नः अस्माक ५यमूनि
धनानि ५आ ५भर आहर ॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भ्रागं यथा पूर्वं संजानाना उपासते ॥ २ ॥

सम् । गच्छध्वन् । सम् । वदध्वम् । सम् । व । मनांसि । जानताम् ।

देवा । भ्रागम् । यथा । पूर्वं । सम्सजानाना । उपासते ॥ २ ॥

हे स्तोत्रारः धूर्य ५स गच्छध्वम् । भगता^६ संभूता भवत^७ ॥ ‘सप्तो गगयुष्टि’ इत्यादिना
गमेरात्मनेपदम् ॥ तथा ५सं वदध्वं सह वदत । परस्परं विरोध परिषयैकविधमेव पाठ्य भूतेति
पाठ्य । ‘व्यक्तवाचा समुच्चारणे’ (पा. सू. १ ३. ४८) इति वदेरात्मनेपदम् । ५वः युष्माक
५मनांसि ५सं ५जानताम् । समानमेकरूपमेवार्थमवगच्छन्तु ॥ ‘संप्रतिष्यामनाप्याने’ (पा. सू. १.
३. ४६) इति जानानेरात्मनेपदम् ॥ यथा ५पूर्वं उपासताः ५देवा । ५सजानानाः ऐक्यमर्थं प्राप्ता
इष्टिभोगम् ५उपासते यथास्व स्वीकुर्वन्ति तथा धूपमपि वैमर्षं पारित्यज्य घनं स्वीकृत्येति दोषः ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेपात् ।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

१. भ१-पञ्चभूतो स्यात् । २. त१.२.३.६.७.८-म-अग्निदेवता । ३. त७-त्रिष्टुप्ति तदेतत्सूक्त-
सहस्रं सप्तसदृशं सपाराविक्रम्येदे पारायणपाठे साहस्ये शैशिरीयके जम.जीनहाय नम शीनहायेति इति
वर्गानुक्रमस्य । ४. त-म-त्वमेव व्याप्नोषि । ५. इ म-वेदिलक्षणे । ६. त१ २.३ ६.७ ८ म-‘स-’
नादित । ७. त१.२.३.६.७ ८-म-भगता अभवन्, त-म-संभूताः संभूता भवन् ।

समानः । मन्त्रैः । समुद्देशितः । समानी । समानम् । मनः । सह । चित्तम् । एषाम् ।
समानम् । मन्त्रम् । अभि । मन्त्रये । वः । समानेन । वः । हविषा । जुहोमि ॥ ३ ॥

पूर्वोऽर्घ्ये परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः । 'एषाम् एकस्मिन् कर्मणि सह प्रवृत्तानामृतिवत् स्तोत्राणां वा 'मन्त्रः स्तुतिः श्रद्धायात्मका गुप्तभाषणं वा 'समानः एकविधोऽस्तु । तथा 'समितिः प्रातिरपि 'समानी एकरूपास्तु ॥ 'केवलमामक' इत्यादिना समानशब्दात् ङीप् । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । तथा 'मनः मननसाधनमन्तःकरणं त्रैषां 'समानम् एकविधमप्यस्तु ।
'चित्तं विचारणं ज्ञानं तथा 'सह सहितं परस्परसौकार्येनकीभूतमस्तु । अहं ॥ 'वः युष्माकं
'समानम्' एकविधं 'मन्त्रम्' 'अभि' 'मन्त्रये' । ऐकविध्याय संस्करोमि । तथा 'वः युष्माकं
स्वभूतेन 'समानेन साधारणेन 'हविषा चरपुरोडाशादिना अहं 'जुहोमि ॥ 'वृत्तीया च होऽन्दसि'
(पा. सू. २. ३. ३) इति कर्मणि कारके वृत्तीया ॥ यपङ्कारेण हविः प्रक्षेपयामीत्यर्थः ॥

समानी व आकृतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहसति ॥ ४ ॥

समानी । वः । आकृतिः । समाना । हृदयानि । वः ।

समानम् । अस्तु । वः । मनः । यथा । वः । सुसह । असति ॥ ४ ॥

हे अस्मिन्मनसा 'वः युष्माकम् 'आकृतिः संकल्पोऽप्यवसायः 'समानी एकविधोऽस्तु ।
तथा 'वः युष्माकं 'हृदयानि 'समाना समानामेकविधानि सन्तु । तथा 'वः युष्माकं 'मनः
अन्तःकरणम् । प्रायेकापेक्षयैकवचनम् । तदपि 'समानमस्तु । 'यथा 'वः युष्माकं 'सुसह शोभनं
साहित्यम् 'असति भवति तथा समानमस्तिवत्यम्बयः ॥ अस्तेर्लटि 'बहुलं उन्दसि' इति शपो
लुगभावः ॥ ॥ ४९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन मनो हादं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यासीर्थमदेधरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकधीवीरबुक्भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण साधनाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ इति दशमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ अग्नेदसंहिता समाप्ता ॥

खिलानि

(KHILĀNĪ)

PREFACE

Introductory —The Rgveda Samhitā has, according to the Śākala śākhā, 1017 hymns. According to the Caranavyūha, the Rgveda Samhitā has come down in five¹ recensions: Śākala, Bāskala, Āśvalāyana, Śāṅkhāyana² and Māṇḍūkāyana. Of these, the Śākala recension is well known and has come down in a definite form. The other recensions did not differ much from the Śākala recension except an omission or addition of certain hymns or verses within or without the Mandalas and also within or without the hymns, as well as certain changes in the order of hymns or verses. No definite conclusions seem to have been drawn as to the exact nature of each of these recensions for want of decisive data. The additional hymns or verses called *Khilas* have come down traditionally even though it has not been possible to attribute them to definite recensions and it is customary to publish them as a supplement to the Rgveda Samhitā in the Śākala recension. Thus Prof. Max Muller has published at the end of his great edition³ of Rgveda Samhitā with the commentary of Sāyanācārya, 32 Khilas with or without accents which he found in certain MSS of Rgveda. Prof. Theodor Aufrecht in his edition⁴ of Rgveda Samhitā printed in Roman characters has published 25 Khilas some of which are different from those in Max Müller's edition. The Bombay edition⁵ of Rgveda Samhitā with Sāyanabhāṣya edited by the two Mahāmahopādhyāyas Rajaramaśāstri Bodas and Śivaramaśāstri Gore gives a good number of Khilas including the Nivids, Praśas, Puruṣas, Kuntāpas etc. under the title *Parīkṣitāni*. The Nīṇayasagar edition of Rgveda Samhitā (Bombay 1891) also gave the Khilas. Prof. Peterson in his Catalogue of MSS. in the Alwar State Library has reproduced a few, though not all, Khilas with accents found in certain Samhitā and Pada MSS. of Rgveda deposited in that Library. Recently Pandit S. D. Satavalekar of Aundh (Dist. Satara) has published in his edition of Rgveda Samhitā (Aundh, 1940) 36 Khilas, some of which are not found in the abovementioned editions either fully or in part. Pandit Satavalekar, however, has not

1. Besides these five, many more Śākhās (21, 25 or 27) are said to have existed.

2. It is to be noted that Kauṣītaki is different from Śāṅkhāyana. A Kauṣītaki Gṛhya Sūtra as different from the Śāṅkhāyana Gṛhya has recently been published (Dr. T. R. Chintamani, Madras, 1944) and the publication of other Kauṣītaki texts is also promised.

3. Second edition, Oxford 1890-2

4. Second edition, Bonn 1877

5. Bombay, Śaka 1810-12

mentioned the MSS. material on which he has based his edition of Khilas, at least the additional portion of them.¹ In all these editions the places where the particular Khilas are to be recited are also denoted, and in most cases they agree with each other.

By far the most important and extensive collection of Khilas is preserved in a MS. of Rgveda Samhitā discovered in Kashmir by Prof. G. Buhler and described for the first time in his "Detailed Report of a tour in search of Sanskrit MSS.", Bombay 1877, pp. 35-6. The MS. was procured for the library of the Deccan College, Poona, which is now transferred to the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, where it is deposited at present. The MS. was transcribed by Dr H. Wenzel and the transcript was examined by Max Muller, Macdonell and other scholars in Europe. Macdonell made use of this transcript in his edition of Brhaddevatā (Harvard Oriental Series Vol. 5 & 6, 1904) and while describing in his introduction the Khila portions in the MS he remarked that "there seems reason to believe that a satisfactory edition of the text of these Khilas could be produced from the Kashmir MS." (p xxiii) The credit of editing the Kashmir Khilas and bringing out their critical value goes to Dr. phil. J. Scheftelowitz who prepared and published in Roman characters a critical edition of the same at Bonn in 1906 under the title "Apokryphen des Rgveda." Since the Kashmir MS gives a comprehensive collection of authentic Khilas, I propose to present here all Khilas in the Kashmir MS. with a comparative study of those published in other editions and also of those available in MSS.

The Kashmir MS. :—The MS. is written on birch bark and consists of 191 leaves each measuring 10½" by 9½". The birch bark being very thin, each leaf of the MS. is made up of two sheets pasted back to back so as to make it rather thick and serviceable for writing purposes. The leaves are written on both sides and are arranged in the form of a modern book. Thirty-two lines on an average are written on each page and there are 40 letters in a line. Several leaves are much injured. Borders of the first and last few leaves have worn out. The MS. is written in Śāradā characters and the handwriting is bold, legible and correct.² The colophon of the MS. runs thus :—इति श्रीऋग्वेदे वाक्यलक्षे दशममंडले ऋग्वेदः खिलसंहितस्मंहितारण्यसंहितश्च संपूर्णस्मात् । सं ५१ भा शु ति १२ लिखितं ॥ भट्टभीमस्वामिनो रामिस्वामिनः पुत्रः शबलस्वामिनः पौत्रस्तेषां चतुर्त्तमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥ Thus the copyist of the MS. is the son of भट्टभीमस्वामिन् रामिस्वामिन् and grandson of शबलस्वामिन्. According to A. B.

1. He has kindly lent me two MSS. of Śākhāyana Samhitā of Rgveda which he must have used. See p. 894. He has, however, obviously used some additional material. Pandit Anant Yājñeśwar Dhupkar Sastri of Marcell Goa (Portuguese India) who worked for the second edition of Aundh Rgveda, informs me by letter that for editing the Khilas he used a MS. of his own, about 200 years old. For two Khilas inserted in the Aundh edition by conjecture, see notes to Khilas II 1, IV, 9.

2. Cf Catalogue of the Government Collections of Manuscripts, Deccan College, Poona 1916, MS No. 1, Scheftelowitz, pp 32-3.

Keith,¹ these concluding words are written by a later hand and probably denote an owner of the MS. He also adds that the same hand has here and there made some corrections in the text. According to Bühler the MS is 400 years old. The century in the date given in the colophon is lost, but Bühler adds that [समर्पि] स ५१ corresponds to A.D. 75. According to Keith स ५१ most probably corresponds to A.D. 1575. The only alternatives are A.D. 1475 and 1675, but he doubts whether the MS is so old as the former or so modern as the latter of these dates.

In leaves 1-176 Rgveda Samhitā is written along with the Sarvānukramanī of Kātyāyana. The Adhyāya system is followed in the enumeration of the Samhitā, the whole Rgveda being divided into 64 Adhyāyas. There is also the Mandala division, but the Astaka division is totally absent. At the end of each Mandala there is a sentence indicating the conclusion of the last and the commencement of the next Mandala. There is no division of the Anuśāsas nor that of the Sūktas, the Adhyāyas are divided into Vargas, but the number of verse is not shown. This method often makes it impossible to know where a hymn begins or ends. The end of a verse or half verse is denoted either by a perpendicular stroke or by the absence of Sandhi where in fact it is expected according to the Sandhi rules. Like the Rgveda Samhitā, the Sarvānukramanī is also divided into Adhyāyas and the Anukramanī portion belonging to each Adhyāya is given at the beginning of the same. The MS belongs to the Śākala śākhā as is clearly stated in the concluding words of Mandala X and at the end of the whole MS.

The Khila Portion—The Khila portion is contained in folios 176 B—189 B of the MS.² All Khilas are divided into five Adhyāyas, each Adhyāya again being divided into Vargas. Scheftelowitz has shown this Varga number while I have dropped it. Yet there was no clue to know where a Khila began or ended. The Khilānukramanī helped in this respect. At the beginning of each Adhyāya there is the Khilānukramanī portion belonging to it. It records the number of verses in a Khila, its author, metre and deniy. Thus we are in a position to reproduce the Khilas at least as they stood in the time of the Khilānukramanī. The information of the Khilānukramanī agrees with that in the Brāhmanas, R̥gprātisākhya, Brhaddevatā, R̥gvidhāna, Śrautasūtras and Gchysūtras. The MS quotes at the end of each Khila the *Pratīka* of the next R̥gvedic verse before which the particular Khila is to be recited. If a number of Khilas stand together, the *Pratīka* stands at the end of the last Khila.

The copyist of this MS. did not write the Samhitā or the Khilas by mere memory, he probably copied from a text written in Śāradā script,

1. JRAS 1907, p. 225.

2. At the end of the Khilas there is some portion of the *Antareyāranyaka* (folios 189 B—191). It is divided into three Adhyāyas, the first two of which form the third *Āraṇyaka*. The third Adhyāya giving *Samhitāraṇyam* is reproduced by Scheftelowitz in his edition.

as is clear from the several writing mistakes.¹ The text is accented throughout. The method of marking accents is peculiar. Generally in Vedic MSS. the Anudatta and Svarita are denoted by horizontal and vertical strokes respectively, while in this MS. only the Udatta and primary Svarita are marked. The Udatta is marked by a small vertical stroke. This kind of marking Udatta is also found in the Maitrāyaṇī Saṃhitā (Cf. Schröder, Preface p. xxx). The primary Svarita is denoted by the sign 'ॐ'. This sign occurs twice in the Khila portion (I. 11. 4; 12. 7). In Kāthaka Saṃhitā a strong curve above the line comes as a sign of the primary Svarita, while in Maitrāyaṇī Saṃhitā the curve lies below the line (Cf. Schröder, *ibid.*). If the next syllable is accented, the primary Svarita is denoted by 'ॐ' (*Trīkaraṇa*) even though the preceding syllable is short. This 'ॐ' which stands after the Svarita syllable has either a horizontal stroke below the line or a perpendicular stroke above the line. Scheftelowitz has retained this method of accentuation in his edition; the same has been followed here too. In the case of certain supplementary hymns and verses also he has mostly marked the Udatta. I have given all of them without accents. In certain editions and MSS. these later Khilas are found accented, but the accents are not unanimous. It is to be noted that Max Müller has, in his edition, printed all such Khilas without accents.

Additional Material :—For the constitution of the text of the Khilas, I have also used two MSS. of Sāṅkhīyana Śukha of R̥gveda kindly lent to me by Pandit S. D. Satavalekar of Aundh. They come from Junagadh and Navanagar in Kathiawar. The Junagadh MS. was written in Śaṃwat 1754-5 and the accents were marked in red ink in Śaṃwat 1755-8. The colophon at the end of Astaka VIII runs—

संवत् १७५४ वर्षे भाद्रपद शुदि ५ बुधे श्रीग्रीर्णदुर्गनिवासीय साम्बंतरनागरज्ञातीय पंडा
थी ॥ गोविंदसुत् पंडा श्री ॥ भवानीदास सुत् रघुनाथेन लिखितं ॥

सं. १७५८ वर्षे कार्तिक शुदि २ बुधे पं. श्री ॥ भवानीदासमुत् रघुनाथेन स्व० ॥

The Navanagar MS was written in Śaṃwat 1894-5 and the accents were marked in red in Śaṃwat 1898. The colophon at the end of Astaka VIII runs—

संवत् १८९४ ना मार्गतिर्प शुदि ११ प्रारंभः सं. १८९५ ना कार्तिक शुद्ध १२ सोमे अथ
धीनवानगरवास्तव्ये साम्बंतरद्वन्द्वनागरज्ञातीय आचार्य श्री ५ भवानीसुत् गोविंदद्विजेन पंड्या श्री
५ जगजीवनसुत् रणरोडजीसुत् मोतिरामने कृष्णापण लिखित्वा.....

The text in both the MSS. is divided into 64 Adhyāyas. There is no Astaka division, while the beginning and the end of a Mandala are mentioned. On comparison, I find that both these MSS. are exactly identical with each other except a few scribal errors. So I have preferred to refer only to the Junagadh MS. by the designation *धुना*, on account of its older age and its peculiarity of marking accents. The accents in the Navanagar MS. are marked in the usual manner, i. e. the Anudatta by a horizontal stroke below the letter and the Svarita by a perpendicular stroke above the letter.

1. For the orthographical peculiarities of this MS., see Scheftelowitz, pp. 47-8.

In the Junagadh MS., however, the Svarita is marked by a horizontal line through the body of the letter and the Anudatta is marked as usual.' This method is exactly the same as that in part of one of the Alwar MSS. of Rgveda Samhitā which are described in the Catalogue as belonging to the Śāṅkhāyana śākhā (See 'A Second Report of operations in search of Sanskrit MSS. in the Bombay Circle', 1883-84 by Peter Peterson; Extra No. JBBRAS 1884). There is no direct proof in the MSS. themselves showing their Śāṅkhāyana character, just as there is none also in the Alwar MSS. One does not know what was the position of the Khilas found in these MSS. in the Śāṅkhāyana śākhā. It is to be noted that most of the Khilas are included within Varga numbers in both the Alwar and Junagadh MSS. The peculiarity of the Śāṅkhāyana redaction as denoted in the commentary on Caranavyūha is found in these MSS., namely that the 10th Vālikhilya hymn (VIII 56) is absent and two of its three verses are inserted after RV. X. 88 18 as a Khila. Whether this peculiarity exists in the Alwar MSS., is not known from Peterson's description. An exhaustive comparison of the Junagadh MS with the Alwar MSS. could not be made, since the latter were not available on loan. Arrangements to obtain the required information could not also prove successful. I have, therefore, to rely on Peterson's description of the MSS. and the text of some of the Khilas given by him.

A comparison of the Junagadh and Alwar MSS. reveals certain differences in the Khila portion.

(1) The Khila सूक्तान्ते नृणाम्यज्ञावश्ये comes in Alwar MS. after RV. V. 49; in the Junagadh MS. it comes after RV. VI. 48.

(2) The Alwar MS. does not contain Śrisūktā (Khila II. 6) which is present in the Junagadh MS.

(3) The Śivasamkalpasūktā (Yenedam IV. 11) which seems to be absent in the Alwar MS., is found in the Junagadh MS.

(4) Khilas III 19, 20, IV 12 are found in the Junagadh MS.; they do not exist in the Alwar MS.

(5) In three Khilas the number of verses in both the MSS. is different :

(a) Khila II. 12 has two verses in the Alwar MS., 3 in the Junagadh MS.

(b) In Khila II. 13 the Junagadh MS. gives 3 additional verses after the first 3 verses.

(c) In Khila IV. 2 (Rātrisūktā) the Junagadh MS. reveals two more verses than the Alwar MS., one of which is found in the Nīrnayasagar edition of Rgveda and the other is quite a new one.

Barring these differences, the Junagadh and Alwar MSS. agree with each other. One is inclined to gather from these differences in Śāṅkhāyana MSS., that the Khilas were probably not enumerated as a part

1. It may, by the way, be noted that both these MSS. ma 'y' instead of 'x' in three places (Vāi. I. 3; VI. 7; VII. 1) in the Vālikhilya hymns.

of the Samhitā in spite of their enumeration within the Varga number. The question, however, remains, which Khilas were recognised as Khilas in the Śāṅkhāyana śākhā. Peterson has described the Alwar MSS. in comparison to Aufrecht's edition of Khilas, and one is not sure about the position of the Alwar MSS. with regard to the Khilas not found in Aufrecht. The end of the Khila portion is exactly the same in both MSS. After giving the Khila विदा मघवन् विदा, both the MSS. have अग्निदेवः विदा मघवन्विदा. The text of the Khilas in the Junagadh MS is mostly identical with that in the Alwar MSS. I have fully recorded the variants in the Junagadh MS. I have also recorded the additional verses found in it (See Khilas II. 13; IV. 2). In the Kashmir MS the beginning portion in Khila III. 20 was broken to the extent of four syllables. This Khila has fortunately been found in the Junagadh MS. I, therefore, filled in the blank on its authority by inserting मघवन् हूतं found in it and have shown it in brackets. Scheftelowitz has conjectured the lost text as यद्विदं. In two Khilas, III. 19; IV. 12 the Junagadh MS. presented a better text than the Kashmir MS. to a great extent. I have, therefore, adopted it in preference to the Kashmir text.

Scheftelowitz has, in his edition, also used two MSS. (No. 30 and 155 Müncher Sanskrit MSS = Haug's Verzeichnis d. orient. Handschr. No. 34 & 318) which he designates as M₁ and M₂ respectively. Both these contain portions of the fifth Adhyāya. MS. No. 30 contains Nivids, Praiṣas, Puruṣas and Kuntāpādhyāya. No. 155 contains only the Nivids and Praiṣas. Scheftelowitz has recorded all readings from these MSS. Since, however, most of these readings were found identical with those from other sources, I have not referred to them. In very rare cases where the MSS. gave peculiar readings, I have recorded them without mentioning the source.

Khila IV. 11 is the Śivasamkalpopanīśad coming after RV. X. 166. In the Kashmir MS it consists of 13 verses. The same hymn has 28 verses in a MS. of Rgveda Samhitā, No. Add 5351 in the British Museum, London. All the 13 verses in the Kashmir Khila are covered by the Khila in the British Museum MS., though in a different order. The Khila with the same 28 verses with identical text is also found in another MS., No. 2131 in the India Office Library, London. Scheftelowitz has published¹ the text of the 28-versed Khila along with notes and German translation. I have reproduced it in the notes to the shorter Khila in the Kashmir MS.² This larger version of Śivasamkalpopanīśad is also found in the Junagadh MS. The Aundh edition also gives the same Khila of 26 verses, some of which are different from those in the British Museum MS. The order of verses in the Aundh edition as well as the variants in the same are also recorded in the notes to the same.

1. ZDMG 1921, Band 75, pp. 201-12.

2. In verse 7th the Kashmir MS. has lost one letter; the British Museum MS. supplied it and made up the word मृग.

detail by Dr. V. M. Apte, according to whom the work "gives all the Rgveda Mantras cited by their *Pratikas* in the Grhya and Śrauta sūtras of Āśvalāyana..... An interesting aspect of this work is that its versions of certain hymns are different in many respects from those in the editions of Müller and Aufrecht or in 'Die Apokryphen des Rgveda' by Dr. Scheftelowitz." I have recorded in the notes to the Khilas concerned the information regarding the different versions or other peculiarities contained in this work with regard to the Khilas. I have designated the MSS. Nos. 378 and 379 by आश्वमेस¹ and आश्वमेस² respectively. Where the text of both is identical, I simply mention आश्वमेस.

There are, in the library of the Royal Asiatic Society of Bengal two MSS. of Rgveda (Samhitā, No. 120 [6607], Pada text No. 140 [6608])¹ which deserve attention. I tried to procure these MSS. for consultation but could not succeed, since they could not be lent out, being sent out of Calcutta for safety in war period. I can simply record the peculiarities of these MSS. with regard to the Khilas on the basis of the information about them supplied by the compiler of the Catalogue.

MS. No. 120 [6607] contains 12 batches of leaves. Batch VIII contains portion of Astaka VII probably written in the 18th century. It contains the Khila पावमानो स्वस्वयनीः (III. 10 with suppl.) conforming to its extent in Max Müller's edition. Batch XII comprising Astaka VIII is probably written in the 15th century. It contains the Khila अविधवा मय वयोनि (III. 17 with suppl.). It also probably contains the Khila येनेद् भूतं (IV. 11 with suppl.) with 28 verses as given in the British Museum MS. No. Add 5351 already mentioned, since the Catalogue quotes the verse गोमिर्बुद्धो घनेन which is the 19th verse in the abovementioned MS., and since the Khila is extended to 5 Vargas as stated in the Catalogue. Then again, it has the following Khilas : (1) सदानुमन्ता, (2) नेहस्त्य सेवादणं, (3) प्राचरणां पते and (4) विदा मयवद् विदा, namely Khilas V. 1-4. Here the MS. ends. MS. No. 140 [6608] comprises the Padapātha of Astaka VI written in Samvat 1653. The compiler says that the MS. "seems to belong to a recension of the Rgveda different from that published by Max Müller. For instance, in VI. 4 there is one hymn more in Max Müller's edition than in the present MS." The compiler probably meant some, perhaps the 10th, Vālakhilya hymn.

The 11 Vālakhilya hymns occur in the Kashmir collection (see Khila I. 4; 6; III. 1-8; 18) They are, therefore, reproduced in the proper place even though they were printed in Maṇḍala VIII (Vol. III) in accordance with the usual practice. The Kashmir MS. exhibits a number of variants in their text.²

There is a commentary of Vidyāranya, among a few others, on the first 15 verses of Śrīsūkta. Max Müller has published the same along with

1. Catalogue By M. M. Haraprasad Sastri, Vol. II, Vedic MSS., Calcutta 1923.

2. For the value of these variants cf. Scheftelowitz pp. 35-45 and Oldenberg, Noten, II. pp 116 ff.

the Śrīśūkta in his R̥gveda edition I have collated over a dozen MSS.¹ of Śrīśūktabhāṣya of Vidyāranya, as a result of which an improved text of the same is given in the footnotes to the Śrīśūkta. I did not think it essential to record the different readings in the bhāṣya, since they did not exhibit any material difference in its meaning.

Editorial Work.—Scheftelowitz has based his edition of the Khilas on the Kashmir MS. The MS. has, however, certain incorrect readings which he has had to reject in preference to those either found in parallel passages in the Vedic literature or conjectured by him. In such cases, he has noted the incorrect readings in the MS. He has also consulted other editions of Khilas and has recorded their different readings. He has, moreover, made a comparative study of the Khilas with the help of the whole Vedic literature and has noted parallel constructions. While giving notes to the Khilas I have, to a certain extent, made use of the material so laboriously and skilfully collected by him. I have, however, verified each and every parallel quotation and, as a result of that, have made alterations wherever necessary. For this purpose, I have used new editions of Sanskrit works that could be available—e.g. the Paippalāda Atharvaveda edition of Dr. Raghu Vira, Lahore, and the critical edition of the Mahābhārata being published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The verification of all parallel passages proved advantageous in that certain inaccuracies, more or less important, that had occurred as a result either of the printing mistakes or of oversight, could be removed. I have also made certain additions on the basis of the additional material already described. Certain additional verses and supplementary Khilas not recorded by Scheftelowitz have been noted² by me.

In a good many Khilas the Kashmir MS gave broken text and Scheftelowitz has restored it in many places³ on the authority of parallel Vedic passages and has put it into brackets. I have adopted it as given by him, but have dropped the brackets. There still remained certain passages where the text in the MS was broken. In respect of some such blanks, the Aundh edition proved useful. It contains some Khilas which are not found in Max Müller, Aufrecht and also in the Bombay edition and are evidently based on certain MSS. unknown to us⁴. I have, therefore, adopted its text in such places and have shown it into brackets.⁵ As already

¹ Poona No 3 (1872-3), Panjab Univ. Lib., O. MSS. Lib. Tirupati No D23, D24, XXV B9, XIX C 54, XXV F 1, XVII R 6.

² Cf. Khila II. 1, II. 6 (2nd suppl.), II. 13, IV. 2.

³ Comp. Apokr. des RV. Khila I. 3 1-2, III. 1. 8-10, III. 10 3-6, III. 11, III. 22, 5-10, IV. 5. 19-21; IV. 6. 1-3; IV. 7 2, IV. 11. 9; V. 1 5.

⁴ See Note 1 p. 892. The different readings in all Khilas in the Aundh edition are not necessarily noted. Reference is made to additional verses, changed order of verses and important variants in certain Khilas.

⁵ Comp. Khila IV. 5 7-9, II. 12, IV. 11 9.

stated, I have filled in the broken word in the beginning of Khila III. 20 on the authority of the Junagadh MS. There still remain a number of *lacunæ*¹ in the Kashmir MS. which it is impossible to fill in for want of MSS. or other authentic material.

As for the text of the Khilas, I have generally followed Scheftelowitz, though in doubtful cases I have referred to the original MS. also. In certain cases, he has retained incorrect readings, but has suggested correct readings in the Notes. I have adopted some of such suggested readings in the text² especially in the Sauparna hymns. In such cases where he has adopted a reading different from the Kashmir MS., I have not recorded the incorrect reading in it. I have also not referred to his notes in connection with the interpretation of the Khilas, determination of their age, emendations regarding the accents and other things not directly connected with the constitution of the text. In a few cases³ I have adopted readings different from Scheftelowitz, not conjecturally but on the authority of some parallel quotations or MS. evidence. In three cases⁴ I have adopted readings suggested by A. B. Keith in his review⁵ of Scheftelowitz's work since the printed text seemed defective.

I have given all notes in Sanskrit in accordance with our practice in all the volumes of the R̥gveda edition. In order to attain brevity, I have used certain signs the denotations of which are given along with the list of abbreviations of Sanskrit works. Notes or references in connection with works in other languages are given in English. Abbreviations in English, being common, are not given in the list. The Sanskrit notes are given in the following order :—

- (1) The Khlānukramanī to each Adhyāya, given at the beginning of the same, with variants,⁶ if any.
- (2) Place in the R̥gveda Samhitā where a Khila is to be inserted. Difference of opinion, if any, is recorded.
- (3) Names of works (in abbreviated form) where the Khila occurs fully or in part.
- (4) General notes as to the occurrence of the Khila in particular works, and different order of verses, if any.
- (5) Variants in the order of verses. In each case the adopted text comes first in bold type with its authority and the variants with their sources follow. When the variant has very few sources, the authority of the adopted text is not denoted, meaning that it has got substantial support.

1. Comp. Khila III. 15, 14; 23-27; 29; III. 20; IV. 9, 2; 3.

2. Comp. Khila I. 2, 3; 6; 7; 13; I. 3, 5; I. 4, 8; I. 5, 10; I. 9, 2; I. 12, 4.

3. Comp. Khila II. 13, 5; III. 3, 1; III. 13; III. 18, 1; III. 19; IV. 12; V. 3, 4; V. 4, 5; V. 22, 10 etc.

4. Comp. Khila I. 2, 4b; III. 15, 20b; III. 16, 5b.

5. JRAS 1907, pp. 224-29.

6. Macdonell in his *Bṛhaddevatā* Part II has sometimes quoted the Khlānukramanī which differs from Scheftelowitz's text in some cases. Some of his readings have been accepted by me.

(6) Supplementary verses occurring in certain editions and other works.

(7) Variants in the supplementary verses.

Scheftelowitz has, in his work as well as in his articles written after the publication of the same, discussed many problems concerning the Khilas. I think it advisable to record his main points with regard to the antiquity of the Khilas and their relation to the Rgveda Samhitā. Certain views expressed by him are not likely to be universally accepted, as is evident from the review of the work by A. B. Keith.

Antiquity of Khilas and their Relation to Rgveda Samhitā — The term *Khila* first occurs in the *Anuvākānukramanī* and *Ārsānukramanī* attributed to Śaunaka. Khilas are those hymns or verses which are not included in the Samhitā and Pada text of the Rgveda in the Śākala recension and as such are excluded from the enumeration in *Sarvānukramanī*, *Anuvākānukramanī* etc., while their position within or without the recognised hymns of the Rgveda is traditionally fixed.

The Khilas belong to the Vedic period. Khila verses coming in other Vedas and Brāhmanas are the oldest proof for their original form and ritual application. In Brāhmanas themselves there are Khilas (e.g. *Nakulasūkta*, *Kuntāpa*, *Vālakhilya*) used in ritual where they do not suit according to their contents and their original purpose. This shows the high value and sanctity that the Khilas received already before the Brāhmana period.

Individual Khilas do not belong to the same period. Many reach back to the oldest Rgveda period (e.g. *Pururucas*, *Nisids*, *Praśas*). Many belong to the end of the Rgveda period (e.g. *Mahānāmni*, *Vālakhilya*, *Kuntāpa*). Many belong to the oldest Yajurveda period, some are later Vedic texts and presuppose knowledge of many Yajurveda hymns (e.g. *Subhēṣaja* hymn). For the determination of the age of individual Khilas each one must be examined separately. The general conclusion is that all Khilas reckoned in the *Khilānukramanī* belonged to the Vedic period and that most of them belonged to that period in which the Yajus, Sāma and Atharva Samhitās were compiled, and stood in the same condition in which they are preserved today. Very few Khilas belong to the later Brāhmana period. A good many must have been composed before the peculiarities of the liturgical practice of Brāhmana period were established, since most of the Khilas were applied in ritual without standing in close relation to particular rites in which they are used. On the other hand, the later Khilas which originated in the Yajurveda or Brāhmana period are usually composed in connection with the ritual which gradually arose in that period.¹ Thus, for example,

1 With regard to the date of the Khilas, A. B. Keith holds that "the language, style and contents of the vast bulk of the Khilas undoubtedly belong to the latest period of the Rgveda. It is quite possible that some verses now preserved as Khilas were parts of the Māndūkya śikhā, but the probability is not great. The really significant fact is that Śākalya did not deal with Khilas in the *Paṇḍapāṭha* . . . It is most probable therefore that the Khilas are somewhat later in date than the Rgveda Samhitā. It is undeniably the case with a good deal of the matter and in no case is it impossible." JRS 1907, pp. 224-29.

the *Medhāsūkta* stands in close relation to the Upanayana ceremony that comes for the first time in AV. XI. 5, the *Subhesajasūkta* is presupposed as well known in Gopatha Br. V. 23 and the *Śrīsūkta* stands in relation to the worship of *Śrī* and *Laksmī* coming in Yajurveda period. The eleven *Suparṇa* hymns occurring after RV. I. 73 are, according to the *Khilānukramanī*, composed by the authors of the *Suparṇa* race. The text of these hymns was unknown before, even though certain sources in the old works had denoted their existence.¹ The *Khilānukramanī* describes these hymns more closely; it gives their *Rsīs*. It also says that the authors whose race is not given here, belong to the *Suparṇa* race.²

Śākalya, who redacted the *R̥gveda Samhitā* lived, as Geldner has shown, in the later Vājasaneyya period; he was a contemporary of Aruni mentioned in many Brāhmanas, as well as of Yājñavalkya who flourished a little later. Thus the śākala śākhā is as old as the Vājasaneyi Samhitā. Śākalya can therefore scarcely be placed, following Oldenberg, at the end of the Brāhmana period.³ Now most of the Khila texts existed long before the time of Śākalya and were enveloped by the halo of sanctity. Why then did Śākalya not incorporate either the new or the old apocryphal texts in his codex? And why did he not compose a *Padapāṭha* for them? He has treated them in the same way as the following verses in *R̥gveda*: VII. 59.12, X 20.1, 121 10, 190. But while these Khila verses, not analysed in the *Padapāṭha*, were incorporated into the *R̥gveda Samhitā*, were considered as recognised texts, were later also provided with a *Padapāṭha* and were accordingly enumerated in all *Anukramanīs*, why did our Khilas not obtain the same treatment as those *R̥gveda* verses not looked upon as of equal authority by Śākalya? In fact many Khila verses in our Khila collection are really older than those redacted by Śākalya. The only explanation seems to be that the Khila texts belonged to a recension different from that redacted by him. The fact that many old apocryphal verses did not originate independently, but were very closely related by contents to those *R̥gveda* hymns to which they are annexed, makes it probable that originally many *R̥gveda* hymns had been existing in several recensions, just as a hymn of the Paippalāda śākhā of Atharvaveda is distinguished from the corresponding hymn of the Śaunakīya Atharvaveda not only by its greater extent but also by a different order of verses and by different readings.

The case of Pururucas, Nivids and Praśas in the fifth Adhyāya of the Khila collection, to which no particular place is assigned in the *R̥gveda*,

1. *R̥gvi.* I 103, *Bṛhad.* III. 119; *Āśva. Gr.* III. 12. 14; *ABr.* VIII. 10. 4; VI 25. 7 with *Sāyana*.

2. For the place of *Suparṇa* hymns in *R̥gveda* see Schefelowitz, *ZDMG* 74, pp. 192-201.

3. A. B. Keith is not inclined to accept Geldner's view. He says, "Oldenberg's arguments (*Hymnen des R̥gveda*, Band I, pp. 384 ff.) for the priority of the Brāhmanas to the adoption of the rules of *Samhitā* and the still later *Padapāṭha* are not adequately met." *JRAS* 1907, p. 226.

is rather different. They belong to the older *Rgveda* period¹. The *Nivids* form the oldest prose preserved from the *Rgvedic* time. They are certainly older than certain *Rgveda* hymns². Many *Rgveda* verses appear to be poetical compositions from individual *Nivids*. The word *Nivid* comes already in the *Rgveda* as the term for these prose texts. The *Praisas* were considered as an appendix to the *Rgveda* in very old time³. The *Purorucas* also belong to the same period as that of *Nivids* and *Praisas*⁴. According to Schefstelowitz, the character of *Nivids*, *Purorucas* and *Praisas* lends support to Hillebrandt's theory that along with the tradition which orally transmitted the treasure of hymns, a tradition relating to the ritual technique developed independently and the majority of Vedic hymns had a place in the ritual. The *Samhitā* was certainly not edited on the basis of the hymn material used in the ritual on account of the many very small ritual ingredients. On the other hand, the hymns used in the ritual did not stand in need of a redaction in the *Samhitā* in order to be inserted in the ritual.⁵ Several old verses which belong to certain *Rgveda* hymns in accordance with the ritual tradition are not incorporated into the *Rgveda Samhitā*, but have come down as *Khilas*. That all *Khilas* which have not found admission to *Rgveda* must have belonged to the so-called ritual tradition, cannot be accepted, because certain very old *Khilas* (i. e. *Suparna*, *Vālakhilya*, *Kuntāpa*, *Nakula*, *Mahānāmni*) originally stand in no relation whatsoever to the ritual in view of their contents, in which they are used in the *Brāhmanas*, *Śrautasūtras* and *Grhyasūtras*, but are used in the ritual only secondarily. The *Khilas* composed in later Vedic period were composed from the first in connection with certain newly accepted ceremonies.

The examination of the *Khilas* leads to the conclusion that they were really admitted to some lost *śākhā*. This is proved by our information of the *Bāskala śākhā*. The *Anuvākānukramanī* (verses 21, 36) provides us with some peculiarities of the *Bāskala śākhā*. Thus in it the *Kutsa* hymns (RV. I. 94-115) stood after the *Paruccheṣa* hymns (I. 127-139), then it enumerated eight hymns more than the *Śākala* recension of 1017 hymns. The modern commentator of *Caranavyūha*, mentions these eight hymns: The *Bāskala śākhā* placed the first two *Vālakhilya* hymns at the very place where we read them today. The next five *Vālakhilyas* followed RV. VIII. 94. At the end of the whole *Samhitā*, after X. 191, followed the *Samjñāna* hymn of 15 verses in the *Bāskala śākhā*. That the *Samjñāna* hymn of the *Bāskala*

1 Comp. AV. XI. 7. 19, VS. XIX. 25; TS. II. 5. 9, AB. II. 3. 4, SB. I. 4. 2.

2 For the antiquity of *Nivids* and *Praisas* see Schefstelowitz, ZDMG Band 71, 1919, pp. 30-51.

3 See *Ekprātī*, I. 57, *Bṛhad.* VIII. 103, *Nir.* VIII. 22.

4 Regarding the antiquity of *Purorucas*, see Schefstelowitz, ZDMG, Band 74, 1920, pp. 204-7.

5 H. Oldenberg has raised an objection to this theory of Hillebrandt (*Hymnen des Rgveda* I pp. 519 ff.). A. B. Keith also does not accept the theory. cf. JRAS 1907, p. 226. See also W. D. Whitney, *Atharvaveda*, p. 669.

śākhā originally consisted of 15 verses is impossible, for then the Bāskala śākhā should have 10 more hymns and not 8, since the so-called 15-versed *Samjñāna* hymn is really divided into three separate hymns. The confusion seems to have arisen from the fact that the same verse *Tacchamyorātrni-mahe* forms the last verse of the first as well as the third hymn. The 8 (10) regular hymns of the Bāskala recension were considered in the Śākala śākhā as *Khlāni*. Now a good number of Khlās are as old as the Vālakhilyas and the *Samjñāna* hymn, and many of them are still older and are already used in the ritual of the Brāhmanas belonging to the R̥gveda just like the R̥gveda hymns. The fact that the Brāhmanas and Śrauta and Gṛhya sūtras treat the verses called *Khlāni* at present just like *R̥cāh* and quote them by merely the beginning words just as in the case of *R̥cāh*, leads to the conclusion that they had been standing in a collection related to the R̥gveda in their time. The wholly extinct Māndūkeya śākhā which is mentioned in Rkprāti. III 14 and Aitareyāranyaka could have admitted all old Khlās as equally authentic texts. According to the Purānic tradition,¹ there were three śākhās, Śākala, Bāskala and Māndūkeya.² The Khlās admitted by the other recensions existed at the time of Śākalya who fixed the present order of hymns. He seems to have excluded them only because different hymns and verses had not come down in a unanimous tradition. That many hymns in the Khila collection did not hold an undisputed position in the R̥gveda Samhitā is evident from the fact that certain Khlās (e. g. II. 15, III 17, IV. 14) are fully quoted by Āśvalāyana and Śāṅkhāyana, while usually they cite merely the beginning words of the R̥gveda hymns and most of the Khlās.

1. Devi Purāṇa says — चात्ताम्र त्रिविधा भूप शाकला बाष्कलाण्डका.. Comp. Weber, Ind. Stu. III, p. 253.

2. According to the Carapavyūha there were five Śākhās of R̥gveda. Of these, according to Oldenberg, the Āśvalāyana and Śāṅkhāyana were looked upon as independent Śākhās only in a restricted sense. So there remained only three, which number is also referred to in the Purānic tradition as stated above. Of these, again, the Māndūkeya remains out of consideration, because the name of Māndūkeya though mentioned in the Āranyaka and Prātisākhya is not at all concerned with the śākhā of the R̥gveda. The knowledge of this Māndūkeya śākhā was lost even in early period. So, according to Oldenberg, the only śākhā that requires a thorough examination besides the Śākala, is the Bāskala śākhā (Hymnen I. pp 490-91).

According to the commentary on Carapavyūha, the Āśvalāyana śākhā was formed simply by adding eleven Vālakhilya hymns. The difference in the Śāṅkhāyana was that the 10th Vālakhilya hymn (RV. VIII. 58) was absent, the first two verses of which were inserted in a Khila after RV. X. 88. 18. This Khila is found in the Kashmir MS. It is to be noted that the two MSS. of the Śāṅkhāyana śākhā of R̥gveda Samhitā procured by Pandit Satavalkar omit the 10th Vālakhilya and give its two verses as a Khila after RV. X. 88. 18. From the statement in the Carapavyūhabhāṣya regarding the Śāṅkhāyana śākhā we can be allowed to surmise that that śākhā contained certain Khlās even though they were not enumerated as part of the Samhitā. Oldenberg says that the quotation in Śāṅkhāyana of the Sandhi-termination *Upadruta* which is peculiar to the Bāskalās and the allusion in Śāṅkh. Gr. IV. 5. 9 of *Tacchamyor* as the last verse of R̥gveda, suggest the probability of Śāṅkhāyana being a follower of the Bāskala śākhā (Hymnen I. p. 517).

ments of Benfey (*Sāmaveda* xxviii)
 āmaveda arose from the same material

This is supported by the fact that in *Sāmaveda* there are 71 verses which are not in the *Rgveda*, some of which are preserved as *Khilas* to the *Rgveda*. It is also argued that *Sāmaveda* contains the *Rgvedic* verses in an older form since the variants in the *Sāmaveda* are generally in a more abstruse and incomprehensible form than those found in *Rgveda* in their places. Then following Hillebrandt¹ he argues that many hymns composed in the *Rgvedic* period are preserved in *Atharvaveda* or *Yajurveda* and they cannot be considered as later because they are found in *Atharvaveda* or *Yajurveda*. It is, therefore, quite natural that several *Khilas* are found in them. In this connection it is to be noted that Benfey's arguments regarding the older tradition of *Sāmaveda* are not proved. Theodor Aufrecht has shown that the divergent readings of the *Sāmaveda* are due only to arbitrary, intentional or accidental alterations.²

In the codification of *Rgveda* Śākalya seems to have recognised only those hymns which had already become general property and were recognised by all as traditional national hymns, on the other hand he seems to have considered those hymns as doubtful *Rcas* (*Khilāni*) which lead an isolated life in the tradition of individual families. And in those cases in which he could not decide whether a particular verse had really come down from old with equal authority, he appears to have admitted it in his *Samhitā*, but did not analyse it in the *Padapāṭha*, like RV. VII 59 12, X. 20. 1; 120. 10, 190. On the other hand, another recension (like the *Bāskala śākhā*) recognised several hymns from the doubtful material as authorised text and incorporated them into the *Samhitā*, and again another *śākhā* (like the *Māndūkya*) might have accepted the whole old *Khila* portion as authorised text. However, they were considered as sacred texts by the *Śākala śākhā* even though it denied them equal rights with the *Rgveda* hymns, as is evident from its descendants in the *Śrauta* and *Grihya sūtras* as well as *Śaunaka*. The *Bāskala śākhā* has also preserved the texts not recognised by it, for *Bṛhad* VIII 85 states that the *Bāskala śākhā* considered the verb *Ādadhe* in the second verse of *Nejameṣa* hymn as third person singular perfect. This *Nejameṣa* hymn is found in the *Khila* collection. Thus the *Khilas* were treated by the *Bāskalās* with the same accuracy as the *Rgveda* hymns. This alone can explain the fact that these apocryphal verses and hymns were never denoted by the term *Khila* in the oldest time but were always regarded as *Rcas*. Although at the time of the compilation of the *Āraṇyakas* all the *Khilas* mentioned in the *Khilānukramanī* already existed, and although many citations from them are found in the *Āraṇyakas*, the term *Khilāni* did

1. GGA 1889, p. 406.

2. Cf. Winternitz, *History of Indian Literature*, Vol I, p. 164; A. B. Keith, *JRAS* 1907, p. 227.

not exist in that period, for in TĀ II. 9. 10 where all sacred texts are enumerated, *Khilāni* are not mentioned.¹

Looking to the old works relating to the study of Vedic literature we find that the Khilas were looked upon by them as *Rcas* and the term *Khila* was unknown to them. Yāska in his *Nirukta* cites several *Khila* verses and denotes them as *Nigama*.² In Śaunaka's time the term *Khila* did not exist; Khilas were considered by him as *Rcas* that really belonged to the *Rgveda* but were not counted in *Anuvākas*. He, therefore, explains Khilas in his *Prātisākhya*.³ *Bṛhaddevatā* and *Rgvidhāna* also do not know the term *Khila* and understand by *Rk* verses also the so-called Khilas. Both these works are not composed by Śaunaka himself but by his followers. Among the *Rgvedic* deities *Bṛhaddevatā* mentions also those which relate only to the apocryphal hymns.⁴ A good many Khilas from the *Khila* collection are treated in *Bṛhaddevatā*. There are, besides, certain citations in it which are found neither in the *Rgveda* nor in the *Khila* collection.⁵ The *Rgvidhāna* deals with 23 Khilas in this collection.⁶ From the absence of many Khilas in *Rgvidhāna* or in *Bṛhaddevatā* one cannot conclude that at the time of the composition of both these works these excluded Khilas were not recognised, for many *Rgveda* hymns themselves are not quoted in them. While in *Rkprātisākhya* and in *Bṛhaddevatā* the *Vāla-khilyas* and the *Subhesaja* hymn are mentioned, they are not treated in the *Rgvidhāna*; on the other hand the hymn *Samcatih* (II. 13) is not mentioned in *Bṛhaddevatā* while it is treated in *Rgvidhāna*. These Khilas were, however, not counted in the enumeration of *Rgveda* hymns.⁷

1. In this connection Keith observes that "it is not to be expected that so paltry a species of literature as the *Khilas* would find a place in such enumerations of the great literary genera." *JRAS* 1907, p. 227.

2. Comp. A. B. Keith, *ibid* p. 226 ff. "Examination will show that all the cited texts occur in other Vedic texts, and in any case such citations could not prove that he considered the passages as belonging to the *Rgveda Samhitā*."

3. Comp. A. B. Keith, *ibid*.—"In the case of Śaunaka that he did not know the *Khilas* as such is still less convincing. The fact that the *Khilas* are included in *Prātisākhya* proves nothing except what is admitted, viz., that the *Khilas* existed in connection with the *Rgveda* at the time of the composition of the *Prātisākhya* which, it may be added, is quite possibly later as we have it than Śaunaka."

4. Thus *Lākṣā* (I. 129, II. 84), *Sri* (II. 84), *Medha* (II. 84), *Nigad* and *Upasigad* (II. 82); comp. *Khila* IV. 7, II. 6, IV. 8, I. 3.

5. See *Bṛhad*. VII. 104, I. 48, IV. 87-8, V. 157.

6. *Saṅgama* hymns (I. 2-12), *Sṛisūkta* (II. 6), *Agmirets* (II. 11), *Samcatih* (II. 13), *Uttudainam* (III. 16), *Yām Kalpayanti* (IV. 5), *Ajasyam* (IV. 6), *Medhām Mahyam* (IV. 8), *Yendam* (IV. 11), *Nejameja* (IV. 13), *Sengjānam* (V. 1), *Nairhastyam* (V. 2), *Mahānām* (V. 4).

7. "The evidence of the *Bṛhaddevatā* shows that Śaunaka did not include these hymns in his enumeration of the hymns of the *Rgveda*. Why he did not do so is of course open to dispute, but it is perfectly fair to argue that he may have done so because they were in his day regarded as not *Rgvedic* in the proper sense and the evidence given above is in favour of his having used the term *Khila* of them. That this expression does not occur in the *Bṛhaddevatā* or the *Rgvidhāna* is no more surprising than it does not occur in the *Prātisākhya*."—A. B. Keith, *ibid*, pp. 227 ff.

The *Anuvākānukramanī* and *Ārsānukramanī* are said to have been composed by Śaunaka. Since, however, they expressly use the term *Khila*,¹ they cannot be attributed to him. *Ārsānukramanī* is much later than *Anuvākānukramanī*; the composer of the former work holds the *Khila* collection as a unitary work composed by Gautama Vāmadeva.² *Āśvalāyana* and *Śāṅkhāyana* do not know the term *Khila*. The sanctity of *Khilas* was much degraded in the period of *Dharmaśāstra*.³ *Śaṅkara*, the commentator of *Sarvānukramanī* who flourished at the end of the 12th century A.D., had the same ignorance about the *Khilas* as at present.⁴ The ignorance regarding the *Khilas* gradually grew so far that several modern popular hymns with religious contents which originated in connection with popular cults (e.g. Serpent-cult, Durgā-cult) began to be considered as *Khilān*. These later hymns are partly added to some old *Khilas* without regard to their different contents, so that consequently several *Khila* texts were affected by modern supplements (e.g. II. 1; 6, 12; 14, III. 10, 12; 17; IV. 20). Only in a few quite modern *Khila* MSS. such later texts are given as independent texts. The term *Parīṣadānī* is met with only in modern works like the *Prayogaratna*.

Acknowledgments —I have to perform the pleasant duty of acknowledging the help received by me in accomplishing this work. I have already stated that I have chiefly based the text of the *Khilas* on that in the Kashmir MS. published by Dr. Scheftelowitz in his "Apokryphen des Rgveda." It is, therefore, my first duty to acknowledge my indebtedness to him. I began the study of the *Khilas* three years ago when the dark clouds of war had suffocated the atmosphere of the whole world. Copies of Scheftelowitz's work were not easily available, and it was with the utmost efforts that I could procure one for my purpose. It is a matter of relief that the war has come to an end before the publication of this work. I must also acknowledge the help I obtained from other editions of *Khilas* and other Sanskrit works, and I express my thanks to their editors. To the various MSS. libraries I am indebted for allowing me to use the valuable MSS. of *Khilas* in their possession. I have especially to thank Pandit Satavalekar of Aundh (Dist. Satara) for kindly keeping at my disposal his two MSS. of *Śāṅkhāyana śākhā* of *Rgveda*. I have also derived help from the writings of Oldenberg, Hillebrandt, Macdonell, Keith, and others to whom my thanks are due. I must also acknowledge the help I received from certain scholars who kindly procured for me certain valuable and rare printed books. Last, but not least, I must also thank those scholars who gave me their valuable advice with regard to the preparation of this work.

C G KASHIKAR

1. Comp. Anuvākānu. Versa 7, 17, 36, 39.

2. Ārsānu. X, 102. For different views regarding the date and authorship of *Ārsānukramanī*, see Macdonell, *Bṛhaddevatā*, Part I, Preface, p. xxii. Festgruss an R. von Roth, p. 112; A. B. Keith, JRAS 1907, pp. 226 ff.

3. Comp. Menu. III. 232.

4. Comp. Sarvānu. I. 99.

प्रास्ताविकम्

अथैतावत्पर्यन्तमृग्वेदस्य शाकलसंहितां मुद्राप्याधुना खिलानि संगृह्यन्ते । अरण्यवृहन्ते ऋग्वेदसंहितायाः पञ्च शाखा वर्तन्ते शाकलशाकलभलापनशाङ्खापननाष्टकापना इति । केचिन्मते ऋग्वेदस्यैकविंशतिः पञ्चविंशतिः सप्तविंशतिर्वा शाखा विद्यन्ते । शाङ्खापनशाखा कौपीनकिशाखा चेत्येकस्या पुनः शाखाया नामद्वयमित्येतावत्काळपर्यन्तं निर्धारितमासीत् । किंवधुना कौपीनकिशाखायाः शाङ्खापनशाखायाः भिन्नत्वं सिद्धम् । मद्रपुरे (मद्रासनगरे) डॉ. टी. आर्. चिन्तामणिमहोदयैः कौपीनकिगृह्यसूत्रं शाङ्खापनगृह्यसूत्राद्विभक्त्युपैव मुद्रापितं वर्तते । कौपीनकिधौतसूत्रं कौपीनकिब्राह्मणं चेति ग्रन्थद्वयं शाङ्खापनधौतसूत्रयाज्ञगम्यां भिन्नमभिरादेव प्रकाशयिष्यत इत्यपि सैरुद्धोपितम् । तयोर्मुद्रणानन्तरमृग्वेदसंहितायाः कौपीनकिशाखायां कौ विरोध आसीदिति ज्ञातुं सुशक्तं भवेदित्याशास्यते ।

ऋग्वेदसंहितायाः सर्वासु शाखासु शाकलशाखैव सर्वत्र प्रसिद्धा । इतरासां शाकलशाखायाः कीदृशो भेद आसीदिति निश्चितं यन्मुमशास्यमायम् । तथापि बहोः कालादारभ्येतरशाखागतान्यधिकानि सूक्तानि मन्त्रा वा खिलसंज्ञया प्रसिद्धाः परंपरयागता लिखितपुस्तकेषूपलब्धा मुद्रापिताश्च । एवं मैक्समुलरमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके ३२ खिलानि मुद्रापितानि । आउफेल्डमहाशयै रोमनलिप्यां मुद्रिते ऋग्वेदपुस्तके २५ खिलानि वर्तन्ते येषु मध्ये कानिचिद् मैक्समुलरखिलेभ्यो भिन्नानि । मुम्बापुरीमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके बहूनि परिशिष्टानि निविष्टैश्चपुरोक्तकुन्तापसहितानि मुद्रापितानि सन्ति । एवं निर्णयसागरपन्नालये मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तकेऽपि खिलान्यन्तर्भावितानि । पीटर्सनमहाशयैः अलवरनगरस्थलिखितपुस्तकानां सूची आरचिता । तत्र कानिचिद् खिलानि मुद्रापितानि वर्तन्ते । औन्धनगरे पं. सातबळेकरनहोदयैरुपैव प्रकाशिते ऋग्वेदसंहितापुस्तके खिलसूक्तानि मुद्रापितानि तेषु कानिचिदुपरिनिर्दिष्टपुस्तकेष्वनुपलब्धानि । खिलानां ' परिशिष्टम् ' इति संज्ञा केपुचिद्वर्चीनग्रन्थेष्वेव दृश्यते ।

काश्मीरदेशे ऋग्वेदसंहिताया एकं प्राचीनं लिखितपुस्तकं सखिलं शारदालिप्यां लिखितं बुवहरमहाशयैः संपादितम् । तत्र दशममण्डलान्ते सर्वाणि खिलसूक्तानि क्रमेण संगृहीतानि वर्तन्ते । पुण्यपत्तनस्थ-देव्हन कॉलेज-ग्रंथालयार्थं संपादितमेतद्विखितपुस्तकमधुना पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राध्यापिकासंशोधनमन्दिरे स्थापितमस्ति । एतत्काश्मीरपुस्तकगतानि खिलानि टिप्पण्यादिभिरुद्धपातैश्च संयोज्य दोन्टेल्लेखिग्रन्थमहाशयैः १९०६ ख्रिस्तान्ते कामर्ण्यदेशे रोमनलिप्यां मुद्रापितानि । पूर्वतनान् सर्वांस् खिलसंप्रदानतीत्यायं खिलग्रन्थो वर्तते । अतस्तमेवानुसृत्यात्र खिलानां मुद्राण्यनुचितं मन्ये ।

एतत्काश्मीरपुस्तकं भूर्जपत्रेषु लिखितमतीव जीर्णम् । एतद् १०० वर्षेभ्यः प्राक् लिखितमिति बुवहरमहाशयानां मतम् । तस्य १९१ पत्राणि सन्ति । १०६ पत्रपर्यन्तं शाकलसंहिता कात्यायनीयसर्वांनुक्रमण्या सहिता लिखितास्ति । तत्र मण्डलानां गणनमस्ति माष्टकानाम् । चतुःपद्याध्यायेषु संहिता विभक्ता । अनुपाकानां सूक्तानां च परिगणनं नास्ति । अध्यायेषु वगाः परिगणिताः । प्रत्यध्यायं तावत्परिमाणा सर्वांनुक्रमणी आहूी दत्ता । ऋग्वेदसंहितान्ते १०६-१८९ पत्रेषु खिलग्रन्थो लिखितः । स पञ्चस्वध्यायेषु विभक्तः । खिलनामृषिच्छन्दोदेवतादिप्रतिपादिकानुक्रमण्यपि वर्तते । अध्यायादौ च तस्य तत्साध्यायस्यानुक्रमण्यंशो दत्तः । अनुक्रमण्यां प्रतिस्कं मन्त्रसंख्यापि दत्ता । तेन खिलस्याद्यन्तयोर्ज्ञानं सुशक्तं भवति । शाङ्ख्यकलरसूत्रबृहदेवताप्रातिज्ञाख्यादिग्रन्थेषु खिलविषये पल्लिखितं तदनुकुलमेव खिलानुक्रमणीवचनम् । खिलान्ते ऋग्मन्त्रस्य प्रतीकमुद्धृतम् । ऋग्वेद-

संहितायां यत्र तमिःखलं निवेशनीयं पठनीयं वा तस्य ताज्ञापकम् । यद्यनेकानि खिलान्येकत्र वर्तन्ते तर्हि धन्यखिलान्ते ऋद्धमन्त्रप्रतीकमुद्धृतम् ।

एतत्पुस्तकलेखकेन न केवलं स्वकल्पनयैतद्विषयं कृतं किंतु किंचिन् शारदालिपिलिखितं पुस्तकं दृष्ट्वा लिखितमिति सद्गतामुद्दिगम्यो प्रापते । अस्मिन् पुस्तके संहिता विलानि च स्वरचिह्न-युतानि । किंत्वस्य स्वरलेखनपद्धतिः सर्वथा भिन्ना वर्तते । प्रायेण लिखितपुस्तकेषु स्वरतिमुपार-चिह्नाङ्कितं वर्ततेऽनुदात्तं चाधस्ताच्चिह्नाङ्कितम् । अस्मिन् पुस्तके तावदुदात्तं जात्यस्वरितश्चेति द्वावेव दर्शितौ अनुदात्त इतरस्वरितश्च वर्जितौ । उदात्तं उपरिस्थितरेग्या प्रदर्शितं जात्यस्वरितश्च ध्वनेन चिह्नेन । श्लेषेतच्चिह्नं द्विवारमागतम् (१.११.४, ११.७) । परं यदनुदात्तं स्वरितादि वा चेत् जात्यस्वरचिह्नकस्येनैव दर्शितः । स्वरितस्य ह्रस्वत्वेऽपि त्रिकण्य एव लिखितः । तस्याधस्ताद्-नुदात्तचिह्नमुपरि वा स्वरितचिह्नं कृतम् । इयं स्वरपद्धतिः मैत्रायणीकाटकमंहितयोः स्वरपद्धत्या साम्यमावहति तस्या आधारभूता चेति दोष्टलोजिह्वमहाशयानां मतम् । तैः हरक्रीयपुस्तक इयमेव स्वरलेखनपद्धतिरवलम्बिता । मध्याप्यत्र सैत्र स्वीकृता । काश्मीरिलिपिलेख्योऽधिकानि दानि विलानि तैः हरक्रीयपुस्तके मुद्रापितानि तेषां मध्ये केचिन् सूरतेः केतव्रीथैर्बोदात्तस्वरो दर्शितः । मया तावदधिकानि विलानि स्वररहितमेव मुद्रापितानि यतस्तेषां स्वरविषये मुद्रितपुस्तकानां लिखित-पुस्तकानां वैकर्म्यं नास्ति । मंत्रसमुत्तरमहोदयैरपि हरक्रीयपुस्तके विलानि प्रायः स्वररहितान्येव मुद्रापितानि ।

खिलपाठनिर्धारणविषये वे वे ग्रन्था मया समवलोकितान्तेषां मध्ये अधिनगरस्य-पण्डित-
सातवल्केकरमहोदयैः प्रदत्तं ऋग्वेदस्य शाङ्खायनशाखाया नागरीलिप्यां लिखितं पुस्तकद्वयं प्रथमं
निर्देशमर्हति । तयोरेकं पुस्तकं गुर्जरदेशे जीर्णदुर्गे (= जुनागडनगरे) संवत् १७५४ वर्षे लिखित-
मपरं च नवानगरे संवत् १८९४ वर्षे लिखितमस्ति । उभयोश्चतुःपद्याध्यायेषु संहिता विभक्ता ।
अष्टकानि च परिगणितानि । मण्डलानामादिरन्तश्च दर्शितः । स्वरा रक्तवर्णेनाङ्किताः । तत्रानगरपुस्तके
अनुदात्तस्वरितौ प्रचलितरीचैव दर्शितौ । जुनागडपुस्तके अनुदात्तो यथापूर्वं दर्शितः, स्वरितस्तु अनु-
दात्तवदेव किन्तु अक्षरं मध्ये भिन्ना दर्शितः । पीठसंस्कृतशास्त्रे अलवरनगरस्यानि ऋग्वेदस्य
शाङ्खायनसंहितायाः पदपाठस्य च पुस्तकानि द्रष्टुं सूचीपत्रे ताव्युपपद्यन्तानि । तत्रस्य एकस्मिन्
संहितापुस्तके स्वरितचिह्नमेतद्विध्या दत्तमिति तैर्लिखितम् । जुनागड-नगानगरपुस्तकयोः पाठ-
सान्यात् केवलं तयोः प्राचीनतरं जुनागडपुस्तकमेवास्मिन् ग्रन्थे मयोपपुक्तं 'जुना' इति संज्ञया
तत्र तत्र निर्दिष्टं च । अस्य पुस्तकस्य शाङ्खायनशास्त्रीयत्वे लिखितं प्रमाणं नास्ति । अलवरनगर-
इति पीठसंस्कृतशास्त्रीणि इति पीठसंस्कृतशास्त्रीणां मतम् । तत्रैव

शास्त्राणां शास्त्रायनिन इति लोक-
वनेम् । एतत्पुस्तकस्यानि खिलानि
शास्त्रायनशास्त्रायां संहितान्तर्गतानि खिलानि वा तथा तन्नाममात्रं इति चक्रे दुष्करम् । पुस्तकेषु
तावत् खिलानि प्रत्यक्षयां वर्णयन्तंभूतानि सन्तीति स्पष्टम् । चरणव्यूहभाष्ये शास्त्रायनशास्त्राया
वैशिष्ट्यं दर्शितं तद्यथा— 'यसृत्विजो' इति दशमं बालखिल्यमूर्कं (क. स. ८. ५८) अपठित्वा
तत्रस्थौ 'एक एवास्मि' 'यसृत्विजो' इति द्वौ मन्त्रौ क्र. सं. १७. ८८. १८ अनन्तरं ('कथ्यप्रय.
कति सूर्यासः' इति मन्त्रस्थानन्तरं) खिलत्वेन पठनीयमिति । एतदनुसारेण जुनागदपुस्तके दशमं
बालखिल्यमूर्कं वर्जयित्वा नस्थौ द्वौ मन्त्रौ 'कथ्यप्रय' इत्यध्यायानन्तरं लिखितौ । अत्ररपुस्तक
इदं शास्त्रायनशास्त्रावैशिष्ट्यं वर्तते न वा इति न ज्ञायते । एतत्संनृमहाशयानां कृतायां सूर्यां तत्र
दर्शितम् । आउम्पुस्तकमुद्रितकृत्वेनपुस्तकस्य तुलनया एतत्संनृमहाशयै अत्ररपुस्तके
खिलानि स्थानि वर्णितानि च । आउम्पुस्तकेऽविद्यमानानि स्थानानि अलवरपुस्तके वर्तन्ते न

वा, वर्तते चेत् कीदृशस्तेषां पाठ इत्यस्मिन् विषये जिज्ञासावशिष्यत एव । अलवरपुस्तकानि स्वयं द्रष्टुं मे मनीषासीन् किंतु लिखितपुस्तकानि पुस्तकालयाद्ग्रहीनं वैधानीति पुस्तकालयाधिकारिणा नियमवशात् ॥ द्रष्टुं पारितवान् । तत्रस्थपुस्तकानां पीठयन्महाशयकृत वर्णनमनुसृत्यैव कार्यं निर्वर्तनीयम् ।

अलवर-जुनागडपुस्तकयोस्तुलनया अधोलिखिता विदोषाः खिलविषये दृष्टिगोचरा भवन्ति—

(१) 'यस्मिन्नेरभ्ययनम्' इति खिलं अलवरपुस्तके क्र. सं. ५. ४२ अनन्तरं वर्तते ।

जुनागडपुस्तके तु क्र. सं. ६. ४८ अनन्तरम् ।

(२) धीसूक्तं (२. ६) अलवरपुस्तके नास्ति । जुनागडपुस्तके विद्यते ।

(३) शिवसंस्कृतपत्रां (४. ११) अलवरपुस्तके नास्ति । जुनागडपुस्तके विद्यते ।

(४) २. १९, २. २०, ४. १२ इति त्रीणि खिलानि जुनागडपुस्तके विद्यन्ते । अलवरपुस्तके तेषामभावो दृश्यते ।

(५) २. १२ खिलं जुनागडपुस्तके एवं अलवरपुस्तके द्वयम् । २. १३ खिले तृतीय-मन्त्रानन्तरं जुनागडपुस्तके त्रयो मन्त्रा अभिकाः । ४. २ खिले (रात्रिसूक्ते) जुनागडपुस्तके अलवरपुस्तकापेक्षया मन्त्रद्वयमधिकम् ।

एतान् विशेषान् परोक्षितया अलवर-जुनागडपुस्तकयोरन्तरसर्वं समानम् । एतस्माद्भेदादनुमीयते यदेतानि खिलानि यद्यपि प्रायः वर्गागणनायामन्तर्भावितानि तथापि ऋग्वेदस्य शाङ्खायनसंहितायां म परिगणितान्वासति । केषां केषां खिलानां शाङ्खायनशाखायां खिलत्वेनान्तर्भाव आसीदित्ययं तावदपरो विषयः । 'विदा मघवन् विदा' इत्युभयोः पुस्तकयोरन्तरं खिलम् । तदनन्तरं 'अग्निर्वेदेदः विदा मघवन्विदा' इत्यंशोऽप्युभयोः समान एव । उभयोः पुस्तकयोः खिलपाठोऽपि प्रायः समानः । जुनागडपुस्तके ये पाठभेदा उपलभ्यन्ते ते सर्वे मया तत्र तत्र प्रदर्शिताः । उपरिनिर्दिष्टेषु खिलेषु जुनागडपुस्तकस्य यद्विशिष्टं तदपि तत्र तत्र टिप्पणीषु दर्शितमेव ।

धार्मिकवेदो म्युनिस्नगरस्यपुस्तकालये खिलानां लिखितपुस्तकद्वयं (३०, १५५ क्रमाङ्क-पुतं) वर्तते । तयोः केवलं नितापुरीश्चमैपकुन्तापात्मको खिलभागोऽस्ति । तस्याः पाठभेदाः शोस्ते-लोविष्णुमहाशयै स्वकीयटिप्पण्यां दत्ताः । तेषु बहूनां पाठभेदानामितरपुस्तकपाठैः साम्यान्न ते मयोद्धृताः । ये विशिष्टाः पाठभेदाः क्वचिद्वर्तन्ते ते मूलपुस्तकमनिर्दिश्य प्रदर्शिताः ।

अस्मिन् खिलसंग्रहे त्रयोदशमन्त्रादिमका शिवसंस्कृतपत्रादिपद् (खिल ४. ११) विद्यते । छण्डनगरे प्रिटिश म्युसीअम्-संश्लेषसंग्रहालये वर्तमाने ऋग्वेदसंहितापुस्तके (क्रमाङ्कः Add. 5351) सैवाष्टाविंशतिमन्त्रादिमकास्ति । शोस्तेलोविष्णुमहाशयैः एकस्मिन्निबन्धे प्रकाशितस्तस्य पाठो मया तस्य खिलस्य टिप्पण्यां समुद्धृतः । जुनागडपुस्तके तत्समान एव पाठः । पं. सातवल्केर-महोदयैरुद्धृतायां ऋग्वेदसंहितायां २६ मन्त्रादिमका शिवसंस्कृतपत्रादिपद् क्वचिद्विभिन्नपाठेन विभिन्नक्रमेण ॥ सुदिता ।

सुविज्ञातं श्रीसूक्तमस्मिन् खिलग्रन्थे २. ६ खिलत्वेनागतम् । प्राचीनकालादारभ्यैतत् भारत-वर्षे वैदिकधर्मानुयायिभिः पठ्यते । श्रुतिस्मृत्यादिग्रन्थेषु तद्वृत्ताः केचन मन्त्रा उद्धृताः सन्ति । अस्य श्रीसूक्तस्यासंख्यातानि लिखितपुस्तकानि भारतवर्षे उपलभ्यन्ते । श्रीसूक्तस्य मन्त्रमर्यादाविषये मन्त्र-क्रमविषये पाठविषये च बह्वयः परंपरा दृश्यन्ते । शोस्तेलोविष्णुमहाशयैः इंग्लंडदेशे विद्यमानानि श्रीसूक्तस्य लिखितपुस्तकानि समवलोक्य तद्वृत्ताः पाठभेदा अन्यत्र निबन्धरूपेण संगृहीताः । तेषु विशेषपैचिभ्यस्याभावात् मया तेऽबोद्धृताः । श्रीसूक्तपाठविनिश्चयार्थं अत्रापि विभिन्नग्रन्थालय-स्थानि श्रीसूक्तस्य ४४ लिखितपुस्तकान्यवलोकितानि । परं तेषां पाठभेदानां पूर्वसंकलितपाठैः प्रायः समानत्वात् तत्तद्विखिलपुस्तकपाठोदरणमनावश्यकमिहाकल्पयामि । ये केचन विशिष्टाः पाठ-

मेदास्तैर्बुधलब्धास्तै मूलपुस्तकमनिर्दिश्य संगृहीताः । श्रीसूक्तस्वादिमेषु पञ्चदशसु मन्त्रेषु विचारण्य-
स्वामिनो भाष्यं विवृते । मन्त्रसमुत्तरमहोदयैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्यपुस्तकं प्रत्यमुद्गापितम् । मयापि
श्रीसूक्तभाष्यस्य बहुनि लिखितपुस्तकानि नानाग्रन्थालयस्थानि दृष्ट्वा भाष्यं परिशीलितं श्रीसूक्त-
स्वाधस्तान्मुद्गापितं च । तत्प्राठमेदोद्वरणमनावश्यकं मन्त्रे ।

राशिसूक्तस्य कानिचित्तिखितपुस्तकानि अभ्येषामपि केशचन चतुर्णां विज्ञानामेकं पुस्तकं तत्प्रीतनगरस्यसरस्वतीमहाप्रन्थालयस्थं मया समवलोकितम् । परं तत्रस्पष्टनिलेपु पाठभेदानां विभिन्नत्वाभावात्तेषामपि नामनिर्देशो न कृतः ।

मण्डनगारे इण्डिया ऑफिसग्रन्थालये आध्यायनमन्त्रसंहितायाः पुस्तकद्वयं (१७८, १७९ क्रमाङ्कितं) भस्ति । आध्यायनार्थान्तसूत्रे गृह्यसूत्रे च ये ऋद्धमन्त्राः प्रतीक्यतेनोद्धृतास्तेऽस्मिन् संगृहीताः । तेषुद्धृतानां खिलसूक्तानां पाठा मुद्रितपुस्तकपाठेभ्यः वृत्तिभिर्भाः । इयमाध्यायनमन्त्र-संहिता डॉ. वि. म. आपटे-महोदयैरेकस्मिन्निवन्धे सविस्तरमुपयमिता । तद्वर्णनमनुकृत्य तत्पुस्तकस्याः खिलसूक्तपाठविशेषा मया तत्तत्स्थानेषु संगृहीताः । तत्र १७८ क्रमाङ्कयुतस्य पुस्तकस्य “आधर्मसं” इति संज्ञा मया दत्ता १७९-तमस्य पुस्तकस्य च “आधर्मसं” इति । यद्यौभयोः पाठः समानस्तत्र केवलं “आधर्मसं” इति संज्ञा ।

कलिकातानगरस्थ-रॉयल पब्लिशिंग मोसायटो-ग्रन्थालये अश्विदश्य पुस्तकद्वय (संहिता क्रमाङ्कः १२० [६६००] पदानि क्रमाङ्कः १४० [६६०८]) वर्तते । तस्मिन् खिलान्वयतभूतानि दृश्यन्ते । तत्पुस्तकद्वयसंश्रवणार्थं बहु प्रयतितेऽपि महायुद्धसंहारभिया देशान्तरे प्रेषितत्वात्तदुपलब्धु नाशकृतम् । तस्य ग्रन्थालयस्थ सूचांशे एतयोः पुस्तकयोरेवैशिष्ट्यं प्रदर्शितं तदनुसृत्य तत्रस्थ-खिलविषये विचारयामि । संहितापुस्तके मध्यमाष्टकमाष्टादशसिलशताब्दे नामरीलिप्यां लिखित-मस्ति । तस्मिन् 'पावमाजी. स्वसययनी' इति खिलं मध्यममुत्तरपाठानुसारि लिखितम् । तत्रैवाष्टमा-ष्टकं पञ्चदशसिलशताब्दे लिखितमस्ति । तस्मिन् 'अविषया भव कपोणि' इति खिलं (३.१७) लिखितं वर्तते । तथा च 'वेवेदं भूतम्' इत्याद्या शिवसंस्कारोपनिषद् (पिल ४, ११) २८ मन्त्रा-त्मिका तत्र लिखिता स्यात् यतः 'गोभिर्जुष्टो धनेन' इत्येकोनविंशो मन्त्रस्तस्मिन् रिप्यत इति सूचीपत्राग्राह्यते । एवमेव 'सज्जनमुत्तमा' 'नैर्हस्ये सेनादाय' 'प्राप्तराणां पते' 'विदा मधवन् विदा' इति खिलान्यपि तत्र लिखितानि । वदपुस्तके पञ्चाष्टकस्य वदपाठः सवन् १६५३ मधवन् विदा' इति खिलान्यपि तत्र लिखितानि । वदपुस्तके पञ्चाष्टकस्य वदपाठः सवन् १६५३ मधवन् विदा' इति खिलान्यपि तत्र लिखितानि । वदपुस्तके पञ्चाष्टकस्य वदपाठः सवन् १६५३ मधवन् विदा' इति खिलान्यपि तत्र लिखितानि । वदपुस्तके पञ्चाष्टकस्य वदपाठः सवन् १६५३ मधवन् विदा' इति खिलान्यपि तत्र लिखितानि ।

भौण्ड्यपुस्तके किरायाक्षिप्त खिलभाग हमरपुस्तककेपेक्षया अधिको वर्तते। तस्य पाठोद्धारोऽपि मया
 टिप्पणीषु प्रदर्शितमेव। खिलद्वये (४. ५, ४. ११) काश्मीरपुस्तके वर्तमानशुद्धितो भाग भौण्ड्य-
 पुस्तक उपलब्धः स तत्र विनिवेशितः। ३. २० खिले काश्मीरपुस्तके वर्तमाना त्रुटिः मुनागदपुस्तका-
 धारेण परिपूरिता। अन्यत्रापि बहुषु स्थलेषु काश्मीरपुस्तके पुरयो विद्यन्ते किन्तु तामां पूर्ण लिखित-
 पुस्तकामावागमुद्रितपुस्तकामावावाकाशकम्।

पुस्तकामावाङ्मुद्रितपुस्तकामावाङ्मोक्षकम् ।
एकादश बालखिल्यसूक्तानि यस्मिन् परिपाटीमनुसृत्याष्टमे मण्डले मुद्रापितानि तदापि कादमी-
पुस्तके खिलग्रन्थे तेषां समावेष्टादद्यापि तानि यथास्थलं (१. ४, ६, ३. १-८; १८) मुद्रा-
पितानि । कादमीरपुस्तके बालखिल्यसूक्तेषु षाडमेवा उपलभ्यन्ते तेऽवश्यं द्रष्टव्याः ।

काश्मीरीरखिलग्रन्थे कचन भञ्जुदा अपि पादा उपलभ्यन्ते । एतादृशेषु स्थलेषु दोहर्णोक्तिः
महाशयं समानवैदिकपाठाधारेण अम्यूरेन वा झुदाः पादाः स्वीहृता पुनरुक्त्या भञ्जुदाः पादाः
दिष्पणीषु समुद्धिताश्च । पूर्वं निर्दिष्टानि मुद्रितविन्दुस्तकान्यपि तैर्दृष्टानि तात्पराः पाठभेदा

अपि निर्दिष्टाः। खिलानां संहितादिग्रन्थानां च यत्र रचनासाम्यं विद्यते तादृशानि स्थलानि तासंबद्धाः पाठभेदाश्च तैः समुल्लिखिताः। ताननुसृत्य मयापि प्रतिखिलं टिप्पणी दत्ता किंतु न तस्य टिप्पणी यथातथमुद्धृता। रचनासाम्यविषये मूलग्रन्थानवलोक्य आवश्यकतानुसारं शोधनं न्यूनपूर्णं च संपादितम्। येऽधिकाः खिलमन्त्राः पाठभेदा वा मुद्रितपुस्तकेषु लिखितपुस्तकेषु चोपलब्धास्ते टिप्पण्यां संगृहीताः। काश्मीरपुस्तकस्थखिलपाठः शेफ्टेलोविट्स्महाशयैः यथा मुद्रितः प्रायस्तथैव मयापि स्वीकृतः। यत्र क्वचित् पाठविषय आसङ्गासीत्तत्र काश्मीरपुस्तकमपि मयावलोकितम्। यत्र काश्मीरपुस्तकस्य पाठं त्यक्त्वा शुद्धः पाठः साधारं तैः स्वीकृतः अशुद्धः पाठश्च टिप्पण्यां निर्दिष्टस्तत्र तादृशोऽशुद्धः पाठो मया न निर्दिष्टः। केषुचित्स्थलेष्वशुद्धं पाठं खिले तथैव स्थापयित्वा शुद्धः पाठः तैः टिप्पण्यां संसूचितः। एतादृशाः केचन सूचिताः पाठा विशेषतः सौपर्यसूकगता मया मूले विनिवेशिताः। पाठविनिश्चितं वर्जयित्वाभ्येऽपि केचन विषयास्तेषां टिप्पणीप्रागस्तस्ते तत्रैव ग्रहण्याः। क्वचित् लिखितपुस्तकस्यमशुद्धं पाठं त्यक्त्वा मुद्रितपुस्तकाधारेण लिखितपुस्तकाधारेण वा शुद्धः पाठो मयापि स्वीकृतः। ए. बी. कीयमहाशयैः काश्मीरखिलग्रन्थविमर्शसमये त्रयः शुद्धाः पाठाः संसूचितास्तेऽत्र स्वीकृताः।

खिलानां टिप्पण्यो मया संस्कृतभाषायामेव लिखिताः। लेखनसंक्षेपसिद्धयर्थं कानिचिच्छिद्धानि प्रयुक्तानि तानि संक्षेपविवरणे प्रदर्शितानि। टिप्पणीलेखने तावदयं क्रमः स्वीकृतः—

(१) अध्यायस्यानुक्रमणी अध्यायस्यादौ दत्ता। अनुक्रमणीपाठभेदाः अप्यत्रैव निर्दिष्टाः।

(२) ऋग्वेदमंहितायां खिलं यत्र पठनीयं तस्य स्थानस्य निर्देशः।

(३) येषु येषु ग्रन्थेषु खिलं पूर्णतयांशतो वा मुद्रितं तेषां नामनिर्देशः।

(४) येषु येषु वैदिकग्रन्थेष्वितरग्रन्थेषु च खिलं पूर्णत्वेनांशतो वा मन्त्रक्रमभेदेन पाठभेदेन वागते तेषां नामादिनिर्देशः।

(५) मन्त्रक्रमेण पाठभेदनिर्देशनम्। स्वीकृतपाठः स्यूलाक्षरैः प्रथमं विन्यस्तः तदाधारभूतग्रन्थनामभिः सह। अनन्तरं पाठभेदास्तत्तद्ग्रन्थनिर्देशेन दत्ताः। यत्र स्वीकृतपाठस्याधारो न प्रदर्शितः पाठभेदस्याधारत्वात् तत्र स्वीकृतपाठाधारस्य बलीयस्त्वाभिर्विशोः ॥ कृत इति मन्तव्यम्।

(६) मुद्रितखिलपुस्तकेषु इतरग्रन्थेषु च विद्यमाना अधिका मन्त्राः।

(७) अधिकाणां मन्त्राणां पाठभेदाः।

खिलसूक्तानां निर्माणकालस्तेषामृग्वेदसंहितया बाष्कलादिशास्त्राभिः संबन्धश्चाप्येतस्मिन् विषये शेफ्टेलोविट्स्महाशयैः जर्मनभाषायां लिखिते स्वयं पुस्तके निबन्धेषु च बहु प्रपञ्चितम्। तस्य सारोऽत्रैवाङ्ग्लभाषानिबद्धायां प्रस्तावनायामुद्धृताः।

शेफ्टेलोविट्स्महाशयैर्मुद्रितं काश्मीरखिलग्रन्थमनुसृत्य मयात्र खिलानि संगृहीतानीति पूर्वमवोक्तम्। अतस्तेभ्यः प्रथमं धन्यवादवितरणमुचितं मन्ये। इतराणि मुद्रितखिलपुस्तकानि अन्ये संस्कृतग्रन्थाश्च खिलपाठनिर्धारणे मयोपयुक्तास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादाहर्हाः। औन्धनगरस्थाः पंडितसातपलेरुमहोदयाः स्वसंपादितऋग्वेदशास्त्राद्यनसंहितापुस्तकद्वयमुपयोगार्थं दत्त्वा मासुपकृतवन्तोऽतस्ते विशेषतो धन्यवादाहर्हाः। तथा च तज्जौर-तिरपती-अब्बार-इत्यादिनगरस्यग्रन्थालयगतानि बहूनि लिखितखिलपुस्तकानि मया दृष्टानि। तेषामधिकृतेभ्योऽपि मया धन्यवादाः वितीर्यन्ते। आङ्ग्ल-जर्मनभाषयोर्लिखिताः केचन ग्रन्था निबन्धाश्च मयास्य ग्रन्थस्य रचनार्थमवलोकितास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादाहर्हाः। अन्ये चास्मिन् खिलमुद्रणविषये यैर्विद्वद्भिः संसूचनेन मुद्रितपुस्तकप्रदानेनान्य-प्रकारेण वा साहाय्यमारचितं तेभ्योऽपि धन्यवादान् वितरति

विद्वद्रशंवदः

चिं. ग. कारीकरः

खिलटिप्पणीषु निर्दिष्टानां ग्रन्थानां संक्षेपसूची

अथर्व = अथर्ववेदसंहिता
 अन्त्ये = अन्त्येष्ट्यकं: (मुम्बापुरीमुद्रिता)
 अल = पीठसंनमहोदयेन प्रकाशितानि अल-
 वरनगरस्थलिखितपुस्तकगतानि ऋग्वेदपरि-
 शिष्टानि^१ ।
 आड = आडक्रेट्महोदयप्रकाशिता ऋग्वेदसंहिता
 आचं = आह्निकचन्द्रिका
 आपगु = आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्
 आपमं = आपस्तम्बमन्त्रपाठ
 आपथ्री = आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
 आपानु = आपानुक्रमणी (विट्ठिलओधिकार
 इडिका सेरिज् , कलकत्ता)
 आशगु = आश्वलायनगृह्यसूत्रम्
 आश्वमसं = आश्वलायनमन्त्रसंहिता^२
 आश्वथ्री = आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
 आसु = आह्निकसूत्रावलि (मुम्बापुरीमुद्रिता)
 ऋग्वि = ऋग्विधानम् (लवपुरे प. जगदीश-
 शास्त्रिणा मुद्रापितम्, संवत् १९९७)
 ऋग्वि = ऋग्वेदप्रतिशास्त्रम् (डॉ. मंगलदेव-
 शास्त्रिभिः संपादितम्)
 ऋग्वि = ऋग्वेदीयप्रकरणसंस्तुतयः (मुम्बापुर्यां
 मुद्रितः)
 ऋग्वि = ऋग्वेदमन्त्रपाठ (मुम्बापुर्यां निर्णय-
 सागरप्रणालये १८९१ सिन्हाय्ये मुद्रित)
 ऋग्वि = ऋग्वेदसंहिता
 ऐश्व = ऐश्वर्यारण्यकम्
 ऐश्व = ऐश्वर्यब्राह्मणम्
 औध = औघनगरे पं. सातवल्केरमहोदय
 मुद्रिता ऋग्वेदसंहिता (द्वितीयावृत्ति)

कपिसं = कपिलहस्तमहिता
 का = कादमीरदेशे शारदालिप्यां लिखितो
 खिलग्रन्थ^३
 कायं = काठकमहिता
 कौमू = कौशिकगृह्यसूत्रम्
 क्रिप्रमं = क्रियमाणप्रयोगमप्रह (अहमदाबाद-
 नगरे प्रकाशितः)
 खागु = खादिरगृह्यसूत्रम्
 खिलानु = खिलानुक्रमणी
 गोमृ = गोभिलगृह्यसूत्रम्
 गोमा = गोपथब्राह्मणम्
 जुना = जुनागटलिखितपुस्तकम्^४
 तं = तज्जोरप्रणालयस्थलिखितपुस्तकम्
 तैआ = तैत्तिरीयारण्यकम्
 तैमा = तैत्तिरीयब्राह्मणम्
 तैम = तैत्तिरीयसंहिता
 तैसध्या = तैत्तिरीयसंन्यासाभ्यम् (पुण्यपत्तने
 १८९९ सिन्हाय्ये मुद्रितम्)
 पपशां = धनित्वापद्यकशास्त्रं (मुम्बापुरीमुद्रिता)
 धमि = धर्मसिन्धु
 निरु = निरुक्तं यास्काचार्यहृतं
 नृताड = नृतेरुहतापनीयोपनिषद्
 पैमा = पैत्रविज्ञानब्राह्मणम्
 पञ्चामृ = पञ्चामृताद्यभिषेकसूत्रम् (मुम्बापुरी-
 मुद्रित शके १८०७)
 पागु = पारस्करगृह्यसूत्रम्
 पैप्प, अथर्व = पैप्पलाद-अथर्ववेदसंहिता (लव-
 पुरे डॉ. रतुरीतेन परिष्कृता)
 प्रर = प्रयोगारत्नं ज्ञानाधरणमद्वैत (मुम्बापुर्यां
 मुद्रित शके १७८३)

1. A second Report of operations in search of Sanskrit MSS in the Dombay Circle by Peter Peterson, Bombay 1854

2. India Office Library MSS Nos 378 [1970] and 379 [781] as described by Dr. V. M. Apte in ABORI Vol XX, Parts III-IV, pp 249-61, 1938-39 आश्वमेध = MS No 378.

आश्वमेध = MS. No 379

3. Apokryphen des Rgveda, Dr phil J Scheffelowitz, Breslau 1906.

4. See Preface p 874

यौषसु = यौषायनधर्मसूत्रम्
 बृहदे = बृहदेवता (हायं कौरिण्यल्ल सेरीज्)
 मं = मंससुसुतरमहोदयेन प्रकाशिता सभाष्या
 ऋग्वेदसंहिता
 मनाउ = महानारायणोपनिषद्
 मंदी = मन्त्रार्पदीपिका (काश्यां प्रकाशिता)
 मभा = महाभारतम् (पुष्पपत्तनस्थ-भाण्डारकर-
 भाष्यविद्यासंशोधनमन्दिरमुद्रितम्)
 मैत्रा = मन्त्रयाज्ञम्
 मायू = मानवगृह्यसूत्रम्
 मानसं = माध्यमिकमन्त्रसंहिता
 माथौ = मानवधर्मसूत्रम्
 मु = मुम्बापुरीमुद्रिता सभाष्या ऋग्वेदसंहिता
 मिसं = मैत्रायणीसंहिता
 म्यु = लण्डननगरे मिडिलम्युसीभूमध्ये धर्म-
 मानसृग्वेदसंहिताया लिखितपुस्तकम्^१
 पासं = वाजसनेयिसंहिता
 विप = विवाहपद्धतिः (मुम्बापुर्या १८८६
 खिलान्दे मुद्रिता) .
 वैसू = वैतानधर्मसूत्रम्
 शना = शतपथब्राह्मणम्

शांआ = शाङ्खायनारण्यकम्
 शांक = शांतिकमलाकरः
 शांगू = शाङ्खायनगृह्यसूत्रम्
 शांमा = शाङ्खायनब्राह्मणम्
 शांस = शान्तिमयूतः (मुम्बापुर्या १८९९
 शके मुद्रापितः)
 शांघौ = शांखायनधर्मसूत्रम्
 शांसा = शांतिसारः (मुम्बापुर्या १८८३ शके
 मुद्रितः)
 श्रेठ = श्रेताधतरोपनिषद्
 संकौ = संस्कारकौस्तुभः (मुम्बापुर्या खिलान्दे
 १८६१ मुद्रितः)
 संभास = संध्याभाष्यसमुच्चयः (पुष्पपत्तने
 १८९९ खिलान्दे मुद्रितः)
 साम = सामवेदसंहिता
 सामविमा = सामविधानब्राह्मणम्
 सुप = सुपर्णाध्यायः
 हिगू = हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्
 हिधौ = हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्
 हिसंघ्या = हिरण्यकेशिब्रिकालसंघ्या (मुम्बा-
 पुरीमुद्रिता)

संक्षेपचिह्नानि

=	=	समानम् [identical with]
≈	≈	भेदातः समानम् [approaches or partly identical with]
→	=	द्रष्टव्यम् [Cf.]

मन्त्रसंख्याया उपरितने कोणे विद्यमाना संख्या प्राच्यो मन्त्रस्य अर्थसंख्यां बोधयति ।

अथ खिलानि

प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमो विष्णवे । अथ खिलेऽसुक्तप्रतीकापुक्तं प्रयोगेन ... .. अनर्थादीनामधिदेवता
कृष्णानि च । छन्दसां चाधिरूपं च । वृत्तिः प्रवृत्तिराहविर्विद्वति संज्ञानिरभिहृदिहृतिरिहृतिरिहृतिरिहृति-
क्षारदीनि,^१ चतुस्तारण्येव^२ यजूंषि, संख्यानुबर्तनादितुल्य कवीनां च तुल्यनाम्ना गोत्रमनादेशे,
खिलान्यन्तरं मन्त्रोक्तान्येव संख्यादीनि संभवन् ॥

१. → गिल ४.९

२. निवित् पुरोद्व्यः प्रैषाः कुन्ताया इति चत्वारि यजूषि

सं सूर्यं दशधत् पृथुना तादृशः सुवर्णं आश्विनं वै तद् सप्तम्याप्तेयी परा ऐन्द्रो पृथुवशी वा
नवमी लिङ्गोक्ता देवता अष्टम्यादि^३ विराट्प्राश्नवत्तो^४ जगत्प उरोरुहनी प्र सप्त माहयो निपुपतिपदी
द्वितीया जगती पथी विराट्प्राश्नाना ज्योतिर्मन्तं दश भारद्वाजो ज्योतिर्ष्यो पृथग्या लिङ्गोक्तदेवता-
मानुष्यवाम्यस्ये च कृष्ण एकादशाश्विनः कृष्ण आयाः पद् लिङ्गोक्तदेवता आनुषुभिमिमानि महापुन-
र्द्यौः ऐन्द्रावत्तं जगत्तमयं पद् रेतामाहयो यद्वा त्वं चासुनिः प्रणेता यं पद् यज्ञवत्सोऽयं चतुष्के
गौरीवीतिरिदमर्थं चतुषी आश्विनापदोष पथो जगत्पानुक्तगोत्रा सौगर्गाः ॥

१. 'शटमी विराट्प्राश्नवत्तो' इति साधु

१

समैक्षिष्योर्ध्वमहस आदित्येन सहीयसा । अहं यशस्विना यशो विद्या रूपार्णवा ददे ॥ १ ॥

उर्ध्वनर्ष विं नो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुर्वत्स्य हेक्षिते तस्य नो धेहि सूर्ये ॥ २ ॥

उर्ध्वन्तं त्वा मित्रमह आरोहन्त विचक्षण । पश्येम शरदः शतं जविम शरदः शतम् ॥ ३ ॥

अभि त्वं मेपं पुरुहूतमृगिपम् ॥ ऋ. सं. १. ५१. १

ऋष १.५० अन्तरं पठनीयम् ।

मै१-आ३१-औष ।

१. समैक्षिष्योर्ध्वमहस-का, जनैक्षित्वूर्ध्व-मै-आ३; जनैक्षित्व सूर्ध्व-औष विभ्या
रूपाण्या-का, विद्यारूपाण्या-मै-आ३; विद्यारूपसुपा-औष । २. = तैत्रा १.७.१.२२, २^१ =
गिल १.५.५^२; धेहि-का, हेहि-तैत्रा-मै-आ३ । ३^१. = ऋष १.५०.११; तैत्रा १.७.१.२२, ३^२ =
ऋष ७.६१.१६; अथर्व १९. ६७. १-२; मैम ४.९.२०; बास ३६.२४; तैत्रा ४.४२.५; माण्ड १.२२.
११^३; हिर १.७.१०; पाण्ड १.११.१; मैम २.५.११-१४. ३ = मिल १.५.६; ऋष १०.१५.५८ ।

२

शंसन्नासत्या सुवयोर्महत्वं गात्रो अर्चन्ति संशर्मिपुरुषम् ।

यद्दुह्युराश्विना मुज्युर्मस्तमनारम्भणे अचनि तोष्यन्स्तत् ॥ १ ॥

यदंशं श्वेत् दधतो अमिर्जनासत्या मुज्युः सुमनाप परेवि ।

ता वा सवि विदधेऽनु विजा रैमस्तो दसावपेन्ननस्युम् ॥ २ ॥

आ नो विपन्यु संवनं जुषेयामो वां हंताः सुयुजो बहन्तु ।
 युवां स्तोमासो जैनयो न मेर्या उशन्तो दक्षा वृण्णा सचन्ते ॥ ३ ॥
 आ नो यातं त्रिष्टेता सोमोपेयं रथेन बुध्ना संवनं मेदाय ।
 स्तीर्णं वा बहिः सुपुता मधूनि युक्ता ह्येतारो रथिराः सुहस्ताः ॥ ४ ॥
 वांसात्यौ चित्रौ जगतो निर्धानौ चात्रामूमी शृणुतं रोदसी मे ।
 तावच्चिन्ता रासभाश्चा हवं मे शुमस्पती आगतं सूर्यया सह ॥ ५ ॥
 प्रेयः सन्तु मधुनो घृतस्य तीव्रं सोमं नि वपन्तु शुष्मिणः ।
 एवं तथा युवत्यश्चिनौ बाहू ऊजं दुहतु मधुना घृतेन ॥ ६ ॥
 अत्रे मन्दन्तु रथयः स्तोमाः प्र णु त्वं दिवं यान्ति घर्मेम् ।
 चतुर्दशं त्रिदंशं युवानमोजो मिमातु द्रविणं सुमैके ॥ ७ ॥
 हरिं हिनोमि दयमानो अंशु पुरुमीळ्ह ऋषमं जपान् ।
 हर्षश्च हरितः ससांश्च युक्तानेमि त्रिनाभि वरुणं प्रगायः स्वस्तये ॥ ८ ॥
 सोमो वैष्णवं महिर्मानमोजः सप्त ऋषयः सुवीरा नराः प्रीणयन्ति ।
 सौधन्वनासः सुहस्ताः शमीभिस्त्वष्टमाङ्गिरसमृषवं स्वस्तये ॥ ९ ॥
 इहैह वो मधवाणि दधामि ध्रुवं तीव्रं च तं हृदियन्ते बृहस्पतिम् ।
 सते दधामि द्रविणं हविष्मते घर्मेश्चित्तसः प्रवृजे बहन्ति ॥ १० ॥
 शश्वत्सौपर्णौ विपितस्तुकं वायसं विश्वमुजः पथिरंसी वृक्षक्षसौ ।
 इयं हि त्वा दयमानं पृचक्षिमां वायसो दोषार्हयमानो अवबुधत् ॥ ११ ॥
 तमेकनेमिं त्रिवृतं पोल्लशारं शतावारं विशतिं प्रलयराभिः ।
 अष्टकैः पङ्क्तिर्विश्वरूपेकपाशं त्रिमार्गमेदं द्विनिमित्तकमोहम् ॥ १२ ॥
 संदं संदमेकमेकं तस्थुरः पञ्चत्रिंशदशपरम् । त्रिंशतं शिवं नवगुह्यं यज्ञमष्टपदं विदत् ॥ १३ ॥
 अतिप्रद्वजं हृणं सुवीरं दधन्वं देवीं हरिमिन्द्रकेगम् ।
 आयौ इन्द्र. पोल्लशीं शर्मं यच्छतु पङ्क्तिर्विण्मैकं ध्रुवन्ति सार्कम् ॥ १४ ॥

एतदादीन्येकादश सौपर्णसूक्तानि । तथा आत्र बृहदेवता (३.११८-११९)-^१ शश्वदि यामिति ।
 दशाधिनानामानाति इन्द्रावबुधयोः स्तुतिः । सौपर्ण्यास्तु याः काश्चिन्निपातस्तुतिषु स्तुताः^२ ॥ ऋग्विष्णो-
 नमभि (१.१०८)-^३ सौपर्णानि पवित्राणि सूक्तान्येकादशाम्यतेत् । बाळछन् पुत्रान् पश्यन् पितं स्वर्ग-
 मायुरनन्वताम्^४ ॥

१. → ऋ १.११६.५ : यदधिना ऊहयुर्भुज्युमस्तम् । २. " यदश्च श्वेतं दधतु रहिमन्नासत्या
 भुज्जु शुमताय पेदेव " इति शुद्ध स्यात् । ३. सचन्ते, सनेन्ते-का → ऋ १.११६.६; ११७.५;
 ११८.९; ११९.१०; १०.३९.१०; ७.७१.५. ४. आ नो यातं → ऋ ४.४४.५; ८.८.५.
 रथिराः; रथिनाः इति का-पुस्तकस्यो सुदितपाठोऽनुद्धः स्यात् । खिल १.२.३; १०.३ दृष्टव्यम्^५ ।
 ५. ≡ तेषां १.१०.२. वांसात्यौ-कान्त्या, → निब १२.२. शृणुतं रोदसी मे-का; चरयः तं

सखायी-तैआ । ६. प्रेषः (= प + श्प.), पेष-का. ऊर्ज दुहन्तु-का; → ऊर्ज ८.७२.१६; १००.१०. ७. मन्दन्तु; मन्तु-का. ओजो मिमानु-का; 'ओजो मिमाते' इति भाव्य → ऊर्ज ७.८२.६ । ८. अंशु-का; अंशु? → शिरशुः-ऊर्ज १.१२.१. हरित-का, हरित? युक्तानेमि-का; युक्तानेमि? प्रगाथः इति पदं सर्वधानावश्यकम् । ९. प्रीणयन्ति-का; 'प्रीणयति' इति मूलपाठः स्यात्. ९. → ऊर्ज ३.६०.३. इन्द्रस्य सख्यमभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपमो दपन्विरे । सौधन्वनासो मयूतल्मेरिरे विष्टो शर्मोभि. सुकन-सुहृदया, → ऊर्ज ७.३५.१२. स न ऊमयः सुहृत् सुहस्ताः । १०. इद्वेह-का; इद्वेह? धर्मश्चित्तस्य प्रवृत्ते = ऊर्ज ५.३०.१५. ११. इयं 'इ' धातो रूप्य; → इयाम्-ऊर्ज ७.८६.४. पृच्छद्भिः-का, पृच्छद्भिः पृच्छद्भिः इति वा स्यात् । अघुमुघत्, अघुमुघत्-का, → खिल ५.११.१. १२. = वेत् १.३. पोल्लशारं शतावारं-का, पोल्लशान्तं शतावारं-वेत् → समाधादि. १.३.६४. एका नाभिं सप्तयना अरा । १३. सदमेरुमेरु, सदमेरुमेरु-का. दश-का; 'दश' इत्यभि मभवेत्. १४. दधमं देवौ → ऊर्ज ८.११.१. १४. → वाम २१.१०; तैत् १.४.४१ : महौ इन्द्रो वज्रबाहुः पोल्लशो शर्म यच्छतु ।

1. Cf. Bhāṣya, Part II pp 112-113

2. For the *Rgvidhāna* I have used the edition in Roman characters of Rudolf Meyer (Berlin 1878) as well as the Sanskrit transliteration of the same by Pandit Jagadish Shastri (Lahore, 1940). The transliterator does not seem to have paid proper attention to the Khilas treated in the *Rgvidhāna*. By *Saṁjānān* he means RV I 74-84. See also notes to Khila IV. 11.

3. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p 225.

३

प्र धारा यन्तु मधुनो धृतस्य यद्विन्दतं सूरी उत्तिपायाम् ।
मित्रावरुणौ मुञ्चन्त्य कारुं तां मे अग्निना जुपता सर्वता ॥ १ ॥
सुखं रयं शतपावानमाशु प्राणर्यावाणं सुयदं हिरण्येयम् ।
आ तिष्ठयत्र दुहित्वा विर्यस्वनस्तमेवोवाञ्छन्वसे करामहे ॥ २ ॥
ये धर्मभासो रयिरा विपश्चितो वानधाजिवाः सुयुजो धृन्धुनः ।
येभिर्वाप उव सूर्या वरेयं तेभिर्नो दत्ता वर्धते सर्मसु ॥ ३ ॥
येदा रेतो अग्निना पोषयितुं यद्रासमो वधिमत्यै सुदान् ।
यस्माज्ज्ञे देवकामः सुदक्षस्तदस्यै दत्तं मित्रावभिषु ॥ ४ ॥
यसास्तस्या मयत्रं चिप्रमानू येनावुस्तोर्ककामासु नु घोषाम् ।
तदस्यै दत्तं त्रिषु पुंसु वर्यै येनाविन्दतु नय सा सुहृत्सव ॥ ५ ॥
वर्यु वा दत्तावस्मिन्सुते नास्त्या होता कृणोतु वेधो ।
सिंसतां नर्षितप्रजाता त्रिं पर्वाणि जिहतां सुतां उ ॥ ६ ॥
एवो निर्घोषनिर्घव विप्रा युवा रैभत्यां सयुजा सुपर्णो ।
मज्ञाभ्यक्तुर्विदयेयु शका घतं तयोस्तनयं तोकर्मयन् ॥ ७ ॥

इदं सूक्तं आश्वय १.१२.१४ मध्ये निर्दिष्टम् ; ऐरा १.२५.७; ८.१०.४ साद्वानाये- 'य धारा यन्तु मधुन इति सोपगसूक्तम्' ।

०२. → ऋते १०.३८.४ : अर्वाद्यभिन्द्रमन्वते वयनहे । ३१. वातप्राजिपि → वेदा १.११.७ : वातप्राजिपि. ३२. याय उप सूर्या वरेयं → ऋते १०.८५.१५ = अर्षे १४.१.१५ : अर्षादं ..... वरेयं सूर्यानुप । ६१. = अर्षे १.११.१ : वयत् ते पूषन्तिन्त्वावर्षना होता ह्यगोतु वेदाः । ६२. = अर्षे १.११.१२ ।

४

ज्योतिष्मन्तं केतुर्नन्तं त्रिचक्रं सुखं रयं सुखं नूरिनायन् ।
चित्रानवा येत्य योगेऽधिजज्ञे तं वां हुवं अति रिक्तं पिबथ्यै ॥ १ ॥
सुवं देवां जंतुना पूष्येण युक्ता रयेन तविरं यजत्रा ।
आ गच्छतं नात्त्या ईचीभिरिदं तृतीयं संवनं पिबायः ॥ २ ॥
सुवां देवांरूप एकादशासः सप्तो सत्यस्य दधिरे पुंस्तात् ।
अस्ताकं यदं संवनं जुषाणां पातं सोममग्निना दीप्यमी ॥ ३ ॥
पर्नाय तदग्निनाहृतं वां ह्यमो दिवो रजसः पृषिण्याः ।
सहस्रं ईसा उतं ये गविष्टो संवीं इतो उप वातं पिबथ्यै ॥ ४ ॥
अयं वा भागो निहितो यजत्रेनां गितो नास्योप यातन् ।
पिबतं सोमं मधुमन्तमग्निना प्र दास्यांसनवतं ईचीभि ॥ ५ ॥
ज्योतिष्मन्तं सुप्रतीकमजज्ञेण मानुना दीप्यमी । शिवं प्रजानां कृणुष्व मां हिंसीः पुरुषं जंगत् ॥ ६ ॥
धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां त्वष्टा यदुतो अमवद्विंस्वतः ।
सं वानधिम्यानुपसा सज्जस्तं नूवं गन्वं महि गृणान् इन्द्र ॥ ७ ॥
भरद्वाजस्य सुन्वतो यविष्ठां याहमे मधुमत्तमः सुतः ।
सोमस्य ना तवसो दीप्यानो अच्छा कोशं जनयिन्वावतो मुवत् ॥ ८ ॥
अग्निं पृषुर्वैक्षणस्पतिः सोमो देवेष्वां यमत् । इन्द्रस्याधिपत्य मे बृहस्पते हवींषि ते ॥ ९ ॥
रुचं ब्राह्म्यं जतयन्तो देवा अग्ने यदब्रुवन् । यत्त्वेदं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा अस्तुर्वदे ॥ १० ॥

१. = ऋते ८.५८.१ (बालदिल्ल १०.३). २-५. = ऋते ८.५७.१-४ (बालदिल्ल ९). ४. = अर्षे २०.१४.१; आस्यमी ९.११. ११. मूरिमायं-का; नूरिमायं-ऋते. । ३. सत्या-का; अस्ता-ऋते. दाधिरे-का; दह्ये-ऋते. । ४. गविष्टो-का; गविष्टो-ऋते-अर्षे. यातं-का; याता-ऋते. । ५. 'मग्निना-का; 'नस्ते-ऋते. । ६. = तैत्ति ४.१.३.१; ५.१.४.१; नैत्ति २.७.२ : ज्योतिष्मन्तं त्वामे जुषन्तामजज्ञेण मानुना दीपयाम्. ६. → नैत्ति २.७.२; तैत्ति ४.१.३.१; ५.१.४.१ : शिवं प्रजाम्योऽहिंसन्तम्. मा हिंसीः = अर्षे १८.४.३०; → अनाउ २.१० : ना नो हिंसोर्वात्तवेदो गानसं पुरुषं जंगत्. । ७. → वाचं ८.१७. तैत्ति १.४.४४; अर्षे ३.८.२; नैत्ति १.३.३८; काचं ४.१२; १३.१; ऋते १.५८.१ : याता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिया देवो अग्निः । त्वष्टा यदुतो अमवद्विंस्वतः. अग्निम्यानुपसा सज्जु = ऋते १.४४.१४. ऊवं गन्वं महि गृणान् इन्द्र = ऋते १.१७.१ । ८. मधुमत्तमः सुतः = ऋते ९.१०.५.३. सोमस्य मा तवसो = ऋते ३.१.१; नैत्ति ४.११.२; काचं २.१५. दीप्यानो; दीप्याना-का. अच्छा कोशं = ऋते ९.१०.७.१२ । ९. अग्निः

६

इमानि वा भागधेयानि सिद्धत इन्द्रावरुणा प्र महँ सुतेषु वाम् ।
 यज्ञे यज्ञे हि संवना सुरर्णयो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षयः ॥ १ ॥
 निष्पिच्चरीरोपधीराप आभ्यामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।
 या तस्यत् रजसस्पारे अचनो ययोः संवर्नीकरादेव ओहते ॥ २ ॥
 सत्यं तदिन्द्रावरुणा घृतश्रुतं मेष्व ऊर्मि दुहते सप्त बाणीः ।
 ताभिर्दोषांसमवतं शुभस्पती यो वामदन्धो अर्मि पाति चिन्तिभिः ॥ ३ ॥
 घृतप्रुपः सौम्या जीरदानवः सप्त स्वसारः संदन ऋतस्य ।
 या ह वामिन्द्रावरुणा घृतश्रुता ताभिर्दक्ष यजमानाय शिक्षतन् ॥ ४ ॥
 अवोचाम महते सौमगाय सत्यं त्वेषाम्यां महिमानमिन्द्रियम् ।
 अस्मान्स्विन्द्रावरुणा घृतश्रुता त्रिभिः सप्तैभिरवतं शुभस्पती ॥ ५ ॥
 इन्द्रावरुणा यद्वर्षिम्यो मनीषा वाचो मर्ति श्रुतमवत्तमग्रे ।
 तानि ऋदास्यसृजन्त धीरा यज्ञं तन्यानांस्तपसाम्यपश्यन् ॥ ६ ॥
 इन्द्रावरुणा सौमनसेमदसं रायस्योपं यजमानेषु घत्तम् ।
 प्रजां पुष्टिं रायिमस्मासु घत्तं दीर्घायुर्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

ऋषं ६.५९ (बालखिल्य ११), ऐमा ६.२५ (सायणभाष्य); तार्थो ९.२०.१४ (भाष्य); बृहते ३.११९ एतेभ्यो शायते यदिदं सौपर्णं सूक्तमिति । आश्रयो ८.२; माश्रयो १२.११.१७ अत्रापि निर्दिष्टम् ।

१. हि-का; ह-ऋषं । २. निष्पिच्चरीरोपधीराप = ऋषं ३.५५.२२. आभ्यामि-का; आस्तामि-ऋषं. महिमानमाशत = ऋषं १.८५.२. तस्यत् रजसस्पारे-का; सितत् रजसः पारे-ऋषं । ३. घृतश्रुतं-का; कृतस्य वा-ऋषं । ४. वृक्ष-का; घत्त-ऋषं । ५. घृतश्रुता विभिः सप्तैभि-का, घृतश्रुतत्रिभिः सप्तैभि-ऋषं । ६. मनीषा-का; मनीषा-ऋषं. 'मघत्तमग्रे-का, 'मदत्तमग्रे-ऋषं. तानि ऋदास्य-का; यानि स्थानान्य-ऋषं. 'पश्यन्-का; 'पश्य-ऋषं । ७. रायिमस्मासु-का; भूदिमस्मासु-ऋषं ।

७

अयं सोमः सुशमी अद्रिदुन्नः परिष्कृतो मर्तिमिरुक्थयशस्तः ।
 गोभिः श्रितो मत्सरः सामगीतो मधू पर्वते परि वां सुशिया ॥ १ ॥
 अस्य पांससः पिवतं सुतस्य वारिष्ठाव्याः परिपूतस्य वृष्णाः ।
 तावच्चिना जठरमां प्रणयामया मनो वसुधेयाय घत्तम् ॥ २ ॥
 एह यातं तन्वा ३ शाशदाना मधूनि नश्चकमानो नु मेधा ।
 त्रि स्वा मन्द्रां पुरेजमाना युवार्यती हवते वां मनीषा ॥ ३ ॥
 सुखं नासत्या रयमंशुभन्तं स्योनं सुवह्निर्नधि तिष्ठतं युवम् ।
 यं वा बहन्ति हरितो बहिष्ठा शतमघ्रा यदि वा सप्त देवा ॥ ४ ॥

यं वनं तांगच्छते मानवस्य शार्पार्तस्य शदनं शर्षमाना ।

अवीभयु सधमादं चकान्दध्यवतो देवान्युवयोः सं ण ॥ ५ ॥

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनार्वांश्च रयिं वहत सुवीर्यम् ।

शृण्वन्ता वानवसे जोहवीमि वृधे च नो भवन् वाजसत्तौ ॥ ६ ॥

१. गौमिः श्रीतो = ऋसं ८.८२.५ । २. अठरमा पुणेयां = ऋसं ६.११.७. अथा मनो वसुधेयाय = अथर्व १.४.४ : अपा १. ३. तन्वा ३.शाशदाना = ऋसं १.१२४ ६ । ४. = अथर्व १३.२.७ । ५. → ऋसं १.११२.१६, १७, शमा ४.१.५.२; ऐवा ४.१२ । ६. = ऋस १.१४ १२.

८

यदा युक्ताथे मर्धवानमाहु पुरुषपृहं पृतनाज्यं सुवीर्यम् ।

स्वधं दत्ता रथमा हवेषु तदा युतर्विति रसं तर्नलाम् ॥ १ ॥

भन्दिष्टा इमे कवयश्चरन्ति भरेषु न प्रथिता तुर्वशास ।

वाचं हिन्वाना पुरुषेशसं वा हविभमनी संवने मन्दयथ्यै ॥ २ ॥

श्रुतं हवं तर्पयते मखस्युं काममेगामां वहयो हवापि ।

अथ स्तोतृन् यजमानं च पातमृतिभिर्नृपती या अर्धकि ॥ ३ ॥

१. पुरुषपृहं पृतनाज्यं सुवीर्यं = खिल १.५.८. रसं तनूनां = ऋसं ७.१०४.१० । २. प्रथिता-का; प्रथिताः ? ३. तर्पयते . काममेगामां = ऋस १.५४.९ तर्पय काममेगाम् ।

९

यं गच्छयः सुतपा देववन्तं हविष्कृतं वृषणा रातहव्यम् ।

सं पुष्यत्यंभ शलमायिकृष्यमना पिवन् प्रयतमदधितु ॥ १ ॥

या दंसासि जरिता दुष्टा वा वा शंसन्ति जरितारः सुतेषु ।

यानीहं पुष्यन्तु विधा जनेषु यैरश्रुयो विदधे सोमवैष्यम् ॥ २ ॥

येदुशन्ता वृषणा या दधीचे शिरो भिषजा समवत्तमर्वाक् ।

तद्वा मतीं मधुना तं युवाना वषट्कृतं भसयो मन्दसार्या ॥ ३ ॥

मा वोच आयवण येद् भवीमि मधु तेऽन्यैर्वीरैरैरचितम् ।

येदन्वशासन् मधेवा दधीचे तद्वाभवश्चाष्टिरसा हयस्य ॥ ४ ॥

यदा गच्छाद्विळितो वज्रवाहुर्धत्ते पितृम्या मनु नो दधीचा ।

आ तिरैयं दुश्शुते मा वेदेति यदा वदत्सा युग्यो सुकोर्ति ॥ ५ ॥

यामि शचीभिर्वृषणा दधीचं यामिस्तुर कावयेयं मखस्य ।

यामिर्विधं जैन्वयाक्ने निपाना ताभिर्नोऽतत विदधे गभीरा ॥ ६ ॥

२. यैरश्रुयो, यैरश्रुयो-का । ३. दधीचे शिरो = ऋसं १.११५.२२ : दधीचेऽन्यं शिर-
→ ऋस १.११६.१३; शमा १४.१.१-१६-२५ । ४. → ऋसं १.११६.१२ : यन्मवायवगो वामयस्य

शीर्षा प्र यदीमुवाच; → ऋतं १.११७.२२ । ५. पितृभ्यां-का; पितृभ्यो ? दुदनुते मा वदेति-का;
दुःश्रुता मा वदाति ! ६. याभि शचीमिवृषणा = ऋतं १.११२.८. तुरं कावपेयं → यत्रा ९.५.
२.१५; १०.६.५.९; ऐत्रा ४.२४; ७.३४; ८.२१; वृष्ट ६.५.४ ।

१०

अयं सोमो देवयां वां सुमेधां हृदिस्पृग् याति धिपणा मिवानः ।
स्वाधिष्ठो हव्यान्मधुनो घृताद्वा नूनो वा स्तोमो अधिनाहमेभि ॥ १ ॥
प्र वां मंही मन्दते देवकामां ययैत्यासो वयुनानि विश्वा ।
तोवक्षिता पुरुमेजा सुशस्तीं ऋषिहिता मंहतं विश्वेयेनाम् ॥ २ ॥
यो वा गोमार्तश्चान् सूर्यताम्रान् पुरुधन्द्रं स्पाह्यौ स्पाह्यविष्नुः ।
यं जोह्वीमि रथितौ रथिष्ठौ तमहे रथमां विश्वेस्पम् ॥ ३ ॥
सुवृद्धयो वां वृषणा सुवृद्धिः पुरुस्पृहो वसुवृद्धो वयोधाः ।
येन वाजान् महतं स्पाह्यवीरानुरुश्रियः शुक्रधोऽञ्चान् माघी ॥ ४ ॥

२१. ययैत्यासो-का; ययैत्यासो ? वयुनानि विश्वा = ऋतं १.१५.१०; ७५.१४ ।
४१. सुवृद्धयो = ऋतं १.१८३.२.

११

इदं देवा भागधेयं पुराणं यदांशिरे हृषितां यज्ञियासः ।
एषं स्य धर्मः परिपूत ऋग्भिस्तं वंस्तयो रथिरां विद्रवन्ता ॥ १ ॥
वृक्कां शिरो वृषणा यमखस्य शिरो भिषजा समधत्तमर्षाक् ।
तद्वां नरः सरिरं चारु चित्रं संज्ञा गृणन्ति कवयः सुतेषु ॥ २ ॥
येन देवा अन्नत सं रपासि येनांसहन्त पूतना अदेवीः ।
येनाभवमृताः सोमधानं तमर्षयतं शिरसा दयस्य ॥ ३ ॥
पुरो विशीर्षां विदधेन देवा नांवांशिनोरुन्धत नोपि नोक्तम् ।
ईजानां वहीरि संज्ञा यदास्य शिरो दत्तं सोमधान्वारुहन् स्वः ॥ ४ ॥
येदां माता उष आतिष्ठदुमं सुवृद्धयानव्यधेयं सरण्यूः ।
तत्र वा माघी मघाहितं सुनीयं प्रत्नमग्निना मयोयुं ॥ ५ ॥
युवं क्षिमिश्चितययोऽपि नांके युवं पयांसि शकरीषु घत्तम् ।
युवं वीरुद्भिः सृजतं महीमं युवं संतवे सृजतं त्वं सिंघून् ॥ ६ ॥
युवं माघी मधुभिः सारधेमियुवं-मेरजां स्यो भिषजा सुपाणी ।
युवं रथेभी रथिरं स्य उषा सुमङ्गलविमीवत्ताननेभिः ॥ ७ ॥
तन्मे दत्तं चक्षुरक्ष्णोर्विचक्षे पश्यामो येन स्वरिमां दिशश्च ।
येनामिह्याय वि धंवाम शक्रं हुह्येणाद्रामग्निना शरसाती ॥ ८ ॥

२१. → ऋत् १०.१७.२, खिल १.१.३१। ३१. शिरसा ह्यस्य = खिल १.१.४३, ४१. → शशा १४.१.१.१८; १४.२.१.११; ४.१.५.१३-१८; ऋत् १.११६-१२. यक्षीय समा = ऋत् १०.१२४.४। ५१. सरण्युः = ऋत् १०.१७.२; अथर्व १८.२.३३। ६१. सन्नेवे सृजतं वि सिन्धुन् → ऋत् १.३२.१२; २.१२.१२।

१२

आश्विना बहत् पीवरीः स्वर्धाश्वतीर्दार्सपत्नीरैरावतीः ।
युवोर्दार्सो दिवि नादितेयो युवोः पयासि रुचिरे सुमुक्त ॥ १ ॥
यद्रेमं दत्ता विनैयूळहमभ्यु युवार्थन्त वाज्यन्तपूर्वासात् ।
उन्नित्यधुरश्चिना बध्निमाश्रु तद्वा व्रतं मह्यन्त्युक्त्यशासः ॥ २ ॥
यो वा तु सरिरे यो पृथिव्या यो वीर्यसु प्रावसु यान्तरिक्षे ।
यो वीरेषु सूरिषु योपि नाके ताभिर्नः शर्म यच्छतं युवाना ॥ ३ ॥
यो वा मरित्रा स्तुवनो मघानि प्रयन्त्रीणि द्विप्तो बर्हणानि ।
श्रीप्रीणि शंखता सान्तिपन्ति ताभिर्नः शर्म यच्छतं युवाना ॥ ४ ॥
यो वा त्रिवर्कः सुपविः सुशसिस्त्रिवधुरः केतुमान् वानरहा ।
येनै रस्य वि तनोन्यभोजु विभावरीः सदयो यन्मयोर्मु ॥ ५ ॥
युवमूहधुर्विमदाय जाया युव वंशा शयवे धेनुममृताम् ।
युवमोषुषा तारयतं प्र यन्वनमत्रिममुक्तं युवमहसो वि ॥ ६ ॥
हवन्तं मेपां वृक्ये शिष्यै पिता चकार ऋषिमन्धमधिता ।
तस्मिन्नृजाञ्च चक्षुषी अघलमाविष्ठाणुतं पुनरस्य लोकम् ॥ ७ ॥
यद्वा चक्षुर्दिवि बालसुपर्णो येन पश्ययो मुनान्यमर्त्या ।
तन्मे दत्तं चक्षुषी देववन्धु नमस्ता विन्देय पुरुषो चकानोम् ॥ ८ ॥
उपप्रयन्तो अघ्वरम् ॥ ऋ. सं. १. ७४. १

इत्युवेदे खिले प्रथमोऽध्यायः ।

‘उपप्रयन्तो अघ्वरम्’ (ऋत् १.७४.१) इति सूक्तान्तेन नावते यद्वितीयादिशदशवर्षान्त्ये-
कादश सौपर्णसूक्तानि ऋत् १.७३ अन्ते पठितव्यानीति ।

१. बहत् पीवरी = ऋत् ८.५.२०. नादितेयो-का, नादितेयाः २१. = ऋत् १०.३१.९
युव ह रेमं वृषणा गुहा हितमुदैरयत्..... । युवमृगसमुत कसमत्रय ओमन्वन्तं चक्रयु. रेमं → ऋत्
१.११६.२४; १७.४; ११८.६। ३. तामिः-का, तैमिः १४ यो-का; याः पात्रीणि शम्भतां
= खिल ४.७.२१। ६. युवमूहधुर्विमदाय जाया = ऋत् १.११७.२० : युव शयीभिर्विमदाय जाया
न्युःसुः शयवे धेनु = ऋत् १०.३१.१३; = ऋत् १.११८.८. आयुषा तारयतं प्र यन्वनं = ऋत्
१.११९.६ : प्र दीप्य बन्दनतार्वायुषा. अविममुस्तं युवमहसो = ऋत् १.११७.३ : अन्ता...
यत्रि मुययो। ७. पिता चकार ऋषिमन्धे = ऋत् १.११६.११ : मेमन् इत्ये.....पितान्धं चकार;
मेपां वृक्ये-ऋत् १.११७.१७. ऋजाञ्च चक्षुषी = ऋत् १.११७.१७। ८. सुपर्णो-का,
सुपर्णो ! अमर्त्या-का; अमर्त्याः विन्देय-का; विन्देयः

द्वितीयोऽध्यायः

ॐ मैत्रा भद्रं पञ्चानुष्टुभो जामघ्न्यैका जातवेदस्य स्वस्त्ययर्न द्वे वर्षन्वेका हिरण्य-
वर्णामैकोना धीर्भागवी धीरलक्ष्मीं धैर्यमानुष्टुभं वैशक्यन्तं हिंसामेयी चतुर्थी प्रस्तारपट्टिखिष्टुभो
पञ्चदशपरिष्टादब्रह्मो धीः^१ पुत्राः^२ परे पट्ट चिह्नितः पञ्चानन्दकर्मो वैशदेवं मयि श्रेष्ठः श्रेष्ठो जात-
वेदस्य बृहत्यादि सं स्रवन्तिवति संखवान् वैशदेवं द्वितीयादि त्रिष्टुभो या ते सप्त प्रजावान् गर्मा-
धांसीस्तुतिः^३ प्रजापतिरैन्द्रवायव्यौ चतुर्थी बृहती पञ्चमी प्रस्तारपट्टितरिभिः पञ्च जीवपुत्र आग्निवारण-
मतिजगत्पानुष्टुभं त्रिष्टुवन्तं चक्षुरेकात्मस्तुतिः शैवतीः पट्ट शान्तिरानुष्टुभं पञ्चम्यादि बृहती जगत्पानु-
स्वमैका यस्योपानुष्टुभं बालसित्याः परेऽष्टौ^४ ।

१. 'श्रीपुत्राः' इति साधुः—बृहदे ५.११.

२. 'आग्नी स्तुतिः' इति शुद्ध.

३. आग्निवारण—Macdonell, Brhad. Part II, p 190, अग्निवारण—Scheftelowitz

४. उप (म वद) इत्यस्या ऋषिर्षित्तष्ट इति निर. १.७

५. 'बालसित्याः परेऽष्टौ' इति वस्तुतस्तृतीयाध्यायं समन्वैति

१

मां विमेर्न मरिष्यसि परि त्या पामि सर्वतः ।

धनेन हन्मि वृश्चिकमर्हि दण्डेनागतम् ॥ १ ॥

त्वमग्रे द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः ० ॥ ऋ. सं. २. १. १

प्रथमगण्डलान्ते पठनीयम् । ऋ. सं. १.११.१० अन्ते पठनीयमिति सु ।

मै-सु-भाउ-अल-जुना-ऋम-ऋम (शान्तिपाठ)-पञ्चाम्-आश्व-अश्व-आश्व ।

१. मा विमेर्न मरिष्यसि = अथर्व ५.३०.८ । ११. = अथर्व १०.४.१. आहि-वा-सु-अथर्व;
अई-मै-भाउ-अल-ऋम-ऋम-पञ्चाम् ।

मै-भाउ-अल-ऋम-ऋम-पञ्चाम्-पुस्तकेषु बह्वो मन्त्रा अस्मिन्तूरेऽदिहत्वेनोपलभ्यन्ते पाठ-
वैषम्येण । ऋम-पाठोऽधो दीयते—

आदित्यारथवैरो विष्णोर्वाहुद्वयेन च । गरुडपद्मनिपातेन भूमिं गच्छ महायशाः ॥ २ ॥

गह्वरस्य नातमात्रेण त्रयो रीराः प्रकम्पिताः । प्रकम्पिता मही सर्वा सर्वलक्ष्मकानना ॥ ३ ॥

गगनं नष्टचन्द्राकं ज्योतिषं न प्रकाशते ।

देवता भयभीताश्च भारतो न ह्रन्वायति मास्तो न ह्रन्वायत्यो नमः ॥ ४ ॥

भो सर्वं भद्रं भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीक्यधर्मं स्मर ॥ ५ ॥

आस्तीक्यधर्मं ध्रुवा यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि सिद्धावृक्षफलं यथा ॥ ६ ॥

अगस्त्यो माधवश्चैव मुचुकुन्दो मरामुनिः । कपिलो मुनिरास्तीकः पर्वते सुखदायिनः ॥ ७ ॥

नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं ब्राहि मां विपसन्तः ॥ ८ ॥

यो जरत्कारणा जातो जात्कन्यां महायशाः । तस्य सर्पोऽपि भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः ।

तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्वं नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

भाउ-पुस्तके १-६ मन्त्राः । सु-पुस्तके सप्तमो मन्त्रो नास्ति । अल-पञ्चाम्-पुस्तकयोः केवलं
१-४ मन्त्राः ।

२. विष्णोर्वाहु^१-कर्म-कर्म-पञ्चाशु, विष्णुवाहु^२-मै-म-आउ-अल निपातेन भूमि, मातेन भूमि-अल. महावशाः; महाविष-अल । ३५^३ = सु ११२. ३^४. जातमात्रेण-मै-मु-आउ-कर्म-कर्म-पञ्चाशु, जातमात्रेण-अल-मु, पात्रमात्रेण-आउ । ३^५. उपोतिषं न प्रकाशते, न उपोतिषि वकासति-मु । ३^६. अल-मु-पाठो भिन्नः । अल-देवता भवविपत्ता माधवो नष्टवेतना; मु-देवता भवविपत्ता नष्टवेतना साधन. भवविपत्ता, भवविपत्ता-आउ । ५. भो-क, भो-इतेषु. महावशाः; महाविष-आउ-आव जनमेजयस्य-कर्म-मै-मु, जनमेजयस्य-आउ-कर्म-पञ्चाशु । ५-६ = मभा १. ५३. २२ (टिप्पणी) । ७. = मै १. अलस्यो माधव-कर्म, अलस्य माधव-कर्म-पञ्चाशु, अलस्यमाधव-मै. मुचुकुन्दो; मुचुकुन्द-पञ्चाशु ७^८, = त. अलस्यमाधव-मै. भवविपत्ता स्वरेषिषि पथेनाभि स्तोत्रिष्यो तम् । ८ = मै १० । ९. = मै ७. अलस्यमाधव, जातमात्रेण-आव. सर्पांसि-कर्म-कर्म, सर्पांसि-मै, सर्पांसि-मु, सर्पांसि-आव. दुर्, भूमि-मै महावशाः, महाविष-आव । ९^९. (केवलं कर्म-मध्य एव वर्तते) = रिम २. १४. ८^९.

अधोर्लक्षित. मै ८ मन्त्र. कर्म-पुस्तके नास्ति—

अधिति चार्धमिदि च सुवीति चापि यः स्मरेत् ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति संपन्नं रीम् ॥

अधोर्लक्षितं रिमपुस्तके कर्म २. ३२ अन्तर्गत् पञ्चीपमिनि ओषपुस्तके—

कुहमर्हं सुवृत्तं विष्णुनापसमस्मिन्वशे सुदवां जीहवीमि ।

सा भो दवातु भवणं पितृणां तर्ह्य ते देवि हविषा विधेम ॥ १ ॥

कुहर्देवानाममृतस्य पात्री हव्या नो अस्व दधिप भवोतु ।

मं दवापुषे किम्भु भूमि तर्ह्य रावभवीप यजमाने दवातु ॥ २ ॥

अनु मोऽधानुनतिषं देवेषु भव्यताम् । अस्मिन् इत्यवाहो भवते दवापुषे मभा ॥ ३ ॥

अभिवदनुमते त्वं भव्यासं वा च नद्विषि । कवे दवापुषे नो हितुं व न आयुषि सारिषु ॥ ४ ॥

धाता दवातु नो हविमीशानी जगत्स्रपतिः । स न एतेन वाचनम् ॥ ५ ॥

धाता दवातु दवापुषे वसूनि प्रजाकामाय नीळपुषे दुरोणे ।

हस्ते देवा अमृताः स इत्यमृता विश्वे देवांसो अदिति सजोपा ॥ ६ ॥

धाता दवातु दवापुषे प्राची जीवातुमक्षिताम् । वर्षं देवस्य धीमहि सुमतिं वाजिनीनतः ॥ ७ ॥

धाता प्रजानामुत राव हवीं धातेर् विश्वं भुवने जगान् ।

धाता कृष्टीरविमिभाभि चदे पात्र इत्यर्थं धतवज्जरोत ॥ ८ ॥

एतस्मिन् मध्ये कुहदेवतावनम् (४. ८७ ८८)—'सर्वे देवाः कुहमर्होऽस्मिन् स्मृते । तदुत्तरे द्वेऽनुमतेषु कोऽन्यदिति स्मृते । दवापुषतस्तस्मिन् धाता दवातु जी रविम् ॥' एतेनैव क्रमेण तैत्तिरीयमहितायां (२. ३. ११) कुहमर्हमित्यादिसूक्तगता. सर्वे मन्त्रा उपलभ्यन्ते । प्रथमं ५-८ इति धातुदेवताकाव्यारो मन्त्रा ५, ६, ७, ८ इति क्रमेण वर्तन्ते । अन्तरा १, ४ इति अनुमतिदेवताका मन्त्रौ नन्दनर कर्म २. ३२. ४-५ एतौ रावता मन्त्रौ वर्तेत । समन्तमेव १, २ इति कुहदेवताका मन्त्रौ कर्माक्षी (तम् ३. ३. ११. ५) । इत्येवं साधनोपासनादौ पृथ- १, २ इति कुहदेवताका मन्त्रौ कर्माक्षी (तम् ३. ३. ११. ५) । इत्येवं साधनोपासनादौ पृथ- देवतायाः सर्वेषु स्थितपुस्तकेषु कथितः । अत्र तस्य मूलशब्दं दवापुषम् । काव्योपासनादौ इदं सूक्तं कथितं । औषपुस्तकस्यो मन्त्राणां क्रमः तैम-व्याख्या पृथक् । इदं सूक्तं कर्म २. ३२ अन्तर्गत्

२

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तातो वद भद्रं पश्चात् कपिञ्जल ॥ १ ॥

भद्रं वद पुत्रैर्भद्रं वद गृहेषु च । भद्रं नस्माकं वद भद्रं नो लभयं वद ॥ २ ॥

भद्रं भद्रं त्तातो वद भद्रमुपरिष्ठतो वद । भद्रं भद्रं न आ वद भद्रं नः सव्रतो वद ॥ ३ ॥

असपत्नं पुरस्तातः शिवं दक्षिणतस्कृधि । लभयं सततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥ ४ ॥

यौवनानि महयसि जिगृयामि च हृन्दुभिः । शकुन्तक प्रदक्षिणं जतपत्राभि नो वद ॥ ५ ॥

आवेदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद ॥ ॥ ऋ. सं. २. ४३. ३

ऋसं २. ४३. २ अनन्तरं पठनीयम् । नै-सु-औष-मते द्वितीयमण्डलान्ते पठनीयम् । नै-औष-पुस्तकयोः विलान्ते 'आवेदंस्त्वम्' (ऋसं २. ४३. ३) इति मन्त्रः संपूर्णः पठितः । आश्वमेध-पुस्तके द्वितीयमण्डलान्ते 'भद्रं वद दक्षिणतः' इति मन्त्रं पठित्वानन्तरं 'अथ परशिष्टम्' (पदशिष्टं अथवा परिशिष्टं ?) इत्युक्तम् । एतद्व्यवहृत्यैव प्रपन्नो मन्त्रः ऋसं. २. ४३ मध्ये समाविष्टः खिलमूलं च द्वितीयमन्त्राशाश्रयम् । आश्वमेध-मन्त्रेऽस्य सूक्तस्य चत्वारो मन्त्राः—१, २^० + ४^१, ४^२ + ५^१, ५^२, ऋसं. २. ४३. ३.

नै-सु-आउ३-ऋसं-ऋत्र-औष-आश्वमेध-अल-जुना ।

१. = निद ९. ५. कपिञ्जल; कपिञ्ज-ऋत्र. १. २. ५. → कौसु ४१. ५४. १. २^०. अस्माकं; अस्माकं नो-सु-ऋत्र. लभयं वद; लभयं कृधि-ऋष. ३^०. आ वद; आ नर-ऋत्र. ४^१. असपत्नं; असपत्नः-सु ।

३

जागर्षि त्वं भुवने जातवेदो जागर्षि यत्र यजते हविष्मान् ।

इदं हविः श्रद्धधानो जुहोमि तेन पासि गुह्यं नाम गौनाम् ॥ १ ॥

विदा दिवो विष्यन्नद्रिमुक्थैः ० ॥ ऋ. सं. ५. ४५. १

ऋसं ५. ४५ अनन्तरं पठनीयम् ।

नै-आउ४-सु-ऋसं-आश्वमेध-अल-जुना ।

१^०. तेन पासि गुह्यं नाम गौनाम् = ऋसं ५. ३. ३.

नै-सु-अल-औष-अनुकारेण ऋसं ५. ४५ अनन्तरमथो लिखितं खिलं पठनीयम्—

सूक्तान्ते नृगाव्यस्त्रावरण्ये वोदकेऽपि वा । यत्स्वगैरप्ययनं तदधीते स्मृणानि भव ते भव ॥ १ ॥

षापीकृतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहापि गच्छ स्वाहा ॥ २ ॥

पठनीयमिति यदुक्तं तदपि तैसं-पाठेन सम्बन्धया न सन्नवेति । औषधपुस्तक इदं सूक्तं केवलनभ्यूरमात्रे-नैव स्वीकृतमिति तत्सुस्तकसंपादकावेदितम् । आश्वमेध १. १०; ४. १२; ६. १४ इत्यत्रम् ।

१. २. = अथर्व ७. ४७. १, २. ३-४. = अथर्व ७. २०. १, २; → खिल ३. १५. ३. ५.

६. ७. = अथर्व ७. १७. १, ३, २; → खिल ३. १५. २.

१. सुवृत्तं, सुमगा-तैसं. पित्रूणां; पित्रूणां-तैसं. तस्यै ते; तस्यास्ते-तैसं । २. हविष-शृणोतु; हविषधिये-तैसं. यज्ञमाने; चिक्षितुषे-तैसं । ३. भवतं; भवता-तैसं । ४. नच्छधि; नः कृधि-तैसं. तारिपत्; तारिषः-तैसं । ५. दधातु; ददातु-तैसं । ७. दाशुषे; नो रदि-तैसं. वाजिनीयतः; सत्यरायसः । ८. प्रजानामुत; प्रजाया उत-तैसं. तैम-नये उत्तरार्धः सर्वपा भिक्षो वर्तते-धाता पुत्रं नजमागम्य दाता तस्मा उ इव्यं धृतवद्विषेयम् ।

अनुमा ५०. ४९; ऋषि २. २२. ३ द्रष्टव्यम् । ११. सूक्तान्ते तृणावमारण्ये वोदके विद्या-अल, सूक्तान्तेऽस्येतृणान्यग्नाविरिणे वोदकेऽपि वा-औध. १२. यस्तृण-अल, यदस्तृणैरपीत तत्तृणानि भवन्ति ध्रुव-औध । २. 'अग्निं गच्छ स्वाहा' सु-पुस्तके नास्ति ।

४

स्वस्त्ययन तादृश्यमरिष्टनेमि महद्भूत वायसं देवतानाम् ।

असुरर्गमिन्द्रसखं समस्तु बृहदचशो नावमिवा रुहेम ॥ १ ॥

अंहोमुचमाङ्गिरसं गयं च स्वस्त्ययिर्व मनसा च तादृश्यम् ।

ग्रयतपाणिः शरणं प्र पथे स्वास्ते सवार्धेर्वभयं नो अस्तु ॥ २ ॥

प्र श्यावाश्च धृष्णुयां ॥ ऋ. सं. ५. ५२. १

ऋ. सं. ५. ५१ अनन्तरं पठनीयम् । आश्वगृ ३. ११. २ माध्यमपि द्रष्टव्यम् ।

मै६-सु-आड५-ऋम-ऋम (शान्तिपाठ)-औध-आश्वमम-अल-जुना-मु११०. ५-६ ।

१. स्वस्त्ययनं तादृश्यमरिष्टनेमि, स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि-नृताड १. १, मर (पुण्याह). महद्भूतं; महाभूत-आड. नावमिवा रुहेम = ऋ. सं. १०. १७८. २ । २१. नो अस्तु, च नो अस्तु-आड.

५

वर्षन्तु ते विभावरि दिवो अर्धस्य विद्युत । रोहन्तु सर्ववीजान्पथ ब्रह्मद्विपो जहि ॥ १ ॥

प्र सत्राजि बृहदर्चा गभीरम् ॥ ऋ. सं. ५. ८५. १

ऋ. सं. ५. ८४ अनन्तरं पठनीयम् ।

मै७-आड६-सु-आश्वमंस-औध-अल-जुना । पयाम्-पुस्तकेऽयं मन्त्रः श्रीसूक्तस्य चतुर्विंशति-तममन्त्रत्वेनागतः ।

१. = ऋ. सं. ५. ८४. १ यतो अग्नस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ।

६

हिरण्यवर्णा हरिणी सुवर्णरजतस्रजाम् । चन्द्रा हिरण्मयी लक्ष्मी जातवेदो ममा वह ॥ १ ॥

तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्या हिरण्यं विन्देयं गार्मिषं पुरुषानहम् ॥ २ ॥

हे जातवेदः । जातानि वेद जातमज्ञो वा । जाते जाते विद्यत इति वा । हे अग्ने त्वं हिरण्यवर्णा हिरण्यस्य सुवर्णस्य वर्गः कान्तिस्तद्ब्रह्मणो यस्यात्मनाम् । हरिणी हरितवर्णाम् । हरिणीरूपधरा वा । आर्षत्वा हरिणीरूपमरण्ये संवचार हेति देवीपुराणाच्च । सुवर्णरजतस्रजाम् । सुवर्णस्य पुष्पाणि सुवर्णानि एवं रजतस्य रजतानि तेषां स्रज्जाला यस्यात्मनाम् । स्रज्जालाहचर्यात् पुराणोत्तरमभ्यते । पुराणादहंवात् पुष्पे फले लुक् । आपं चैव हलन्तानामित्याप् । यद्वा सुवर्णरजतविद्युतश्रुताम् । सुवर्णो यस्य तत्सुवर्णं यदजतं तत्पुष्पस्रजाम् । तद्विरुतश्रुता वा । चन्द्रा चन्द्रवत्प्रकाशमानाम् । तद्रूपेणारविण्या वा । हिरण्मयी हिरण्यस्वरूपाम् । हिरण्यविग्रहा वा । लक्ष्मी लक्षणवतीम् । 'लक्ष्मीर्लोनादा लक्षणादा' (निघ. ४. १०) इत्यादिनिष्कात् । एवंरूपा प्रिय मे मर्त्य मर्त्यमा वह । आह्वय । अमेदेवहो नृत्वादाह्वानं तदधीनमिति भावः । 'अग्निर्वै देवाना होता' (ऐ. ब्रा. २. ७) इति श्रुते ॥ १ ॥

हे जातवेदः अग्ने त्वमनपगामिनीमपगमनरहिताम् । अनपगमिनीमित्यर्थः । ता चक्षमागलशना लक्ष्मी मे मह्यमा वह । आह्वय । यस्यां श्रीदेव्यामावाहिताया सत्यां हिरण्यं सुवर्णं गार्मिषं वाजिनं पुष्यान् पुत्रपौत्रमित्रदासभूतानहं विन्देयं प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

अश्वपूर्वां रयमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीम् । श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुपताम् ॥ ३ ॥

कांस्यास्मि तां हिरण्यप्रावारामाद्रौ ज्वलन्तीं तृतां तर्पयन्तीम् ।

पदेस्थितां पद्मवर्णां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥

चन्द्रां प्रभातां यशस्ता ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदराम् ।

तां पद्मेनिमि शरणं प्र पदे अलक्ष्मीं नश्यता त्वां वृणोमि ॥ ५ ॥

आदित्यवर्णे तपसोऽपि जातो वनस्पतिस्तत्र वृक्षोऽप्य विल्वः ।

तेस्य फलानि तपसा नुदन्तु मायान्तरा योश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

उपेतु मा देवतत्वं, कीर्तिश्च भणिना सह । प्रादुर्भूतोऽस्ति राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिं वृद्धिं ददतु मे ॥ ७ ॥

अश्वपूर्वाम् अश्वः पूर्वं पुरोगा यस्यास्ताम् । अयवाश्वपूर्णमश्वैः पूर्णाम् । परिपूर्णमिति केचिद् । रयमध्या रया मध्ये यस्यास्ताम् । हस्तिनादप्रमोधिनीम् । हस्तिना गजाना नादेन वृंहितेन गजपुष्करत्वे-
नादेन वा प्रमोधिनी प्रकर्षेण ज्ञापयित्रीम् । देवीं देवनसीलाम् । द्योतनसीला वा । श्रियं श्रयणीयाम् ।
सेनारूपा वा । उप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये । एतादृशी देवी धीर्मा मां जुपता सेवताम् ॥ ३ ॥

कां वामनसयोरगोचरां दुर्निरूपस्वरूपामित्यर्थः । मल्लरूपा वा । को ह वै नाम प्रजापतिरिति
श्रुत्यन्तरात् । क इति मल्लगो नामेति पुराणान्य । सोस्मिताम् । वा इपद्रुद्रतं स्मृतं हास्यं तद्युक्ताम् ।
उपाभ्यलोपदृष्टान्तः । हिरण्यप्राकारा हिरण्यस्य सुवर्णस्य प्राकार आवरणं यस्यास्ताम् । हिरण्यमकृष्ट
आकार आकृत्यस्यास्त्वामिति वा । आद्रौ द्विषां क्षीरोदधेरत्यन्तत्वात् । स्वरूपां वा । स्वरान्द्रोऽन्वामूर्ध-
न्यस्वरदि । आद्रया स्वर इत्यादौ तथा दर्शनात् । गन्धद्राहुलकम् । ज्वलन्ती प्रकारमानाम् । तृता
प्रीतामपि च तर्पयन्ती भजान् मनोरथैरिति शेषः । पदेस्थितां कमले निषण्णान्मासीनाम् । पद्मवर्णां
कमलवर्णाम् । तामिति प्रसिद्धां श्रियमिहोप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ४ ॥

अत्र म पद्य इत्यस्यानन्तरमहंशान्द्रप्रक्षेपः प्रामादिकः । चन्द्रा चन्द्रवत् प्रकाशमाना प्रभाताम् ।
प्रहृष्टा माः कान्तिर्यस्यास्ताम् । आप चैवेत्याश् । यशस्ता कीर्त्या ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । लोके स्वर्लोके
देवजुष्टां देवैरिन्द्राद्यैर्जुष्टां सेविताम् । प्रीता वा । उदारा यदन्वां प्रयत्ना वा । पद्मिनी पद्मलतारूपा ।
पद्माकारा वा । ईमिति निपातोऽनर्थकः । ' भित्तोऽरेभ्यनर्थकाः कमीमिदु ' (निघ. १. ९) इति यास्क-
वचनात् । ईकारवाच्या वा । तां श्रियं लोक इह लोके शरणं रक्षित्रीं म पदे प्रपन्नोऽस्मि । अहमिति
शेषः । उतो है श्रीः मे ममालक्ष्मीरधीर्नश्यतां नाशं प्राप्नोतु । एतादृशी त्वां वृणोमि । शरणत्वेन
स्वीकृते ॥ ५ ॥

वृक्षोऽथेत्यन्तःपादमपि पूर्वरूपं बाहुलकात् । आदित्यवर्णे । आदित्यस्य सूर्यस्य वर्ण इव वर्णो
यस्यास्तस्याः संबोधनम् । हे श्रीः तव तपसः नियमाज्ज्ञेतोर्वनस्पतिः । ' अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः
स्थिताः ' (भनु. १. ४७) इति मानवस्मरणात् । विल्वः विल्वनामको वृक्षो हुमोऽधिजातः प्रादुर्भूतः ।
स्वत्करादिति शेषः । ' कात्यायन्याः शमी ज्ञाता विल्वो लक्ष्म्याः कोऽमवत् ' इति वाननपुराणात् ।
अयानन्तरं तस्य विल्वस्य फलानि पक्षशलाहकानि तपसा तत्तपसा । त्वदनुप्रदंशेत्यर्थः । अन्तरा अन्तरी-
न्द्रियसंबन्धिनी माया अज्ञाने तत्कार्याणि च बाह्या बहिर्निन्द्रियसंबन्धिन्यो यास्ता अलक्ष्मीरभियो नुदन्तु
अपनुदन्तु । निवारयन्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

हे श्री-देवमम-देवो महादेवस्तस्य सत्ता कुबेरः । कीर्तिं चोर्त्यभिमानिनी दक्षकन्या देवता ।
कुबेरकोशशाला वा । सा च भणिना चिन्तामणिना मणिमयेन कोशाध्यक्षेण वा सह सार्धमुपेतु उर-
गच्छतु । अहमस्मिन् राष्ट्रे जनपदे प्रादुर्भूतोऽस्मि । उत्पन्नोऽस्मि । स बागवत् कीर्तिं यथाः कोशं वा ऋद्धिं
सर्ववस्तुसमृद्धिं मे मया ददतु गच्छतु ॥ ७ ॥

क्षुत्पिपासामला ज्येष्ठांमलहर्मा नाशयाम्यहम् । अमूर्तिमसमृद्धिं च सर्वं निर्गुद मे गृहात् ॥८॥
 गन्धद्वारां दुराधरां नित्यपुष्टा करीरिणीम् । ईश्वरां सर्वभूतानां तामिहोष ह्वये श्रियम् ॥९॥
 मनसः काममाकूतिं वार्यः सत्यमशीमहि । पशूनां रूपमन्त्रस्य मयि श्रीं श्रयतां यशः ॥१०॥
 कर्दमेन प्रजा भूता मयि सं भव कर्दम । श्रियं वासप मे कुले मातरं पद्मनाभिनीम् ॥११॥
 आपः स्रवन्तु क्षिग्धानि चिञ्जीत वस मे गृहे । निं च देवीं मार्तरं श्रियं वासप मे कुले ॥१२॥
 पर्वां पुष्करिणीं पुष्टीं पिङ्गला पद्मनाभिनीम् । सूर्यां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जानवेदो ममो वह ॥१३॥
 आर्द्रां पुष्करिणीं यष्टीं सुवर्णां हेमनाभिनीम् । चन्द्रां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जानवेदो ममो वह ॥१४॥
 तौ म आं वह जातवेदो लक्ष्मीर्मनपगामिनीम् ।
 यस्यां हिरण्यं प्रभूतं भावो दास्यो विन्देयं पुरुषानहम् ॥१५॥
 ये आनन्दं समोविशदुर्धाधवन् विभावसुम् । श्रियं सर्वं उपासिष्य चिञ्जीत वस मे गृहे ॥१६॥
 कर्दमेन प्रजा स्रष्टां समूर्तिं गमयामसि । अर्धधादुपागार्धया कामान् ससृजदे ॥१७॥

क्षुत्पिपासामलामशननृग्गामलिनाम्बिकां ज्येष्ठां वृद्धाम् । धियः प्रमुत्पन्नानित्यर्थः । अलक्ष्मी-
 धियमहं नाशयामि नाशं प्राप्नुयामि । हे श्रीं त्वमभूतिमन्त्रपति तया सर्वमसमृद्धिं च अनभिष्टुद्धिमपि
 मे मम गृहात् निर्गुदं निवारय ॥ ८ ॥

गंधद्वाराम् । गंधो प्राणप्राहो गुणो द्वारं लक्षणं यस्यास्ताम् । दुराधरां केनापि धर्मविशुद्धायां
 नित्यपुष्टा नित्यं सदा सस्यादिभिः पुष्टा समृद्धा करीरिणी करीरं शुष्कनीययादित्स्लक्ष्मीम् । गन्धादि-
 बुधपुष्टसमृद्धामिति यावत् । सर्वभूतानां सर्वमागिनामीश्वरीमधिष्ठात्रीम् । आधारभूतां वा । तां भूत्वा
 धियमिह लोक उप ह्वये उपाह्वये सर्वमं प्रत्याग्नये ॥ ९ ॥

हे श्रीः मनसः कामे मनोरथम् । आकृतिं संकल्पं च । वाचं वागिन्द्रियस्य सत्यं यायाम्यहम् ।
 पशूनां गवादीनां रूपं क्षीरादि । अज्ञस्य अदनीयस्य यवत्रोद्भादे रूपं यस्यादिवतुर्बिधं चाशीमहि लभे-
 महि । श्रीः सप्तः यशः कीर्तिश्च मयि श्रयताम् । आश्रयताम् ॥ १० ॥

कर्दमेन कर्दमाख्येन पुत्रेण प्रजा प्रहृष्टा जा अत्ये यस्याः सा । सुपुत्रैर्ययः । 'जामयत्ययः'
 (निह. ३. ९) इति यास्कवचनात् । भूता अभवत् । अतः हे कर्दम धापुत्र त्वं मयि मशयगृहे से नव
 नवसः । पद्मनाभिनीं कमलमालाधारिणीं यातर तव जननीं श्रियं मे मम कुले वने वामय निशामय ॥ ११ ॥

आपः अक्षभिमालिनी देवताः । श्रियाणि सौहृद्यकानि काराणि यजन्तु उतादिपुत्र । अरा
 स्नेहगुणवत्त्वादिति भावः । हे चिञ्जीत चिञ्जीताख्य श्रीपुत्र मे मम गृहे मेदे वस निश्चम । च अपि च देवीं
 मातरं श्रियं मे मम कुले वने नि वासय सवासय ॥ १२ ॥

आर्द्रामार्द्रां पुष्करिणीमभिषेकोत्पुष्पदिग्गजगुण्डाग्राम् । पुंस्त्वन्मो गजगुण्डाग्रवत् । पद्म-
 नाभिनीं पद्मवतीम् । पद्मनारूपीं वा । पुष्टिं पुष्टयभिमालिनीं पुष्टिरूपा वा । 'पुष्टिरेव मतिपता' इति
 मार्कण्डेयवचनात् । पिङ्गला पिङ्गलवर्णीम् । पद्मनाभिनीमिल्लादि मिदमन्यत् ॥ १३ ॥

आर्द्रामार्द्राग्राम् । य करिणीं यष्टिकरा क्षेत्रहस्ताभिर्ययः । टिनोपरलन्दः । दण्डधारिणी वा ।
 दण्डकरी वा । यष्टिं दण्डरूपाम् । सुवर्णां शोभनवर्णां हेमनाभिनीं हेममिहतामि-
 सुवर्णां सूर्यवत् प्रकाशमानाम् । तद्वर्णां वा । मिदमन्यत् ॥ १४ ॥

ये द्वितीयया व्याख्याता । प्रभूतं भूयिष्ठम् । यावत् याः । दास्य परिचारिका । उमयत्र उग्रये
 जलम् । इयान् विशेषः ॥ १५ ॥ इति श्रीसूक्तमार्गं समाप्तम् ॥

जातवेदः पुनीहि मा रायैरपोयं च धारय । अग्निर्मा तस्मादेनसो विभान्मुखत्वंहसः ॥ १८ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवोनग्ने वोचः सुमति रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षिति दिवो नूनं दिवो अहसि दुरितां तरेम तां तरेम तवावसा तरेम ॥ १९ ॥

एतत् धीसूक्तं तदनुसारीणि पञ्च सूक्तानि च पञ्चमण्डलान्ते पठनीयानीति का-पुस्तकादवगम्यते । इहरे ५. ११ अपि दृश्यम्^१ । आश्वमेध-अनुसारेणैदं ऋतं ६. १. १ अन्ते पठनीयम् । बहुभिर्माधैर्युत-मिदं बहुत्र मुद्रितं प्रायः पञ्चदशैवम् । एतासां पञ्चदशानामृचा प्राचीनत्वं ऋग्वि २. १३ (= मै-पुस्तके श्रीसूक्ते षोडशो मन्त्रः) इत्यनेन ज्ञायते । शान्तिमयूख-शान्तिकमलाकर-प्रयोगरत्नाह्निकचन्द्रिका-संस्कारकौस्तुभ-ब्रह्मकर्मसमुच्चयादय इतरेऽपि ग्रन्था अस्य सूक्तस्य पञ्चदशैवत्वं दर्शयन्ति ।

आह्निकसूत्रावल्यां पञ्चदश मन्त्राः षोडशश्च ऋग्वि २. १८ । मै-पुस्तके यद्यपि धीसूक्ते २१ मन्त्रा-स्तथापि भाष्ये १५ मन्त्राणामेव । ऋग्-पुस्तके २८ मन्त्राः, ऋग्-आर्च-मु-पुस्तकेषु २७ मन्त्राः, क्रिमसं-आउ-जुना-पुस्तकेषु २३ एव । पञ्चामृ-पुस्तके ३० मन्त्राः येषु १-२२ = मै१-२२; २४ = खिल २. ५; २५ = ऋग् २७; शिष्टाः ६ विभिन्ना अबद्धाश्च । का-पुस्तके आदितः १५ मन्त्रा इतर-पुस्तकस्यमन्त्रैः समानाः, शिष्टाश्चत्वारो विभिन्ना अज्ञातचराश्च^२ । अल-पुस्तक एतत्सूक्तं नास्ति ।

मनु ३. २३२ भाष्ये, अमिपुराणे (११. ८), हेमाद्रौ (१. ७३१. १५), प्रयोगले, संस्कारकौस्तुभे (मूलशान्तिः) चेदं सूक्तं निर्दिष्टम् । ३, ५, ६, ७, १०, ११ मन्त्राणां प्रतीकानि ऋग्वि २. १८-१९ भाष्ये निर्दिष्टानि । ३ = माण्ड २. १३. ६; ७^३ = माण्ड २. १३. ६; ८ = तैमा १०. १६; ९ = तैमा १०. १, माण्ड २. १३. ६; मनाउ ४. ८, मार्गसं; अत्ये, शाम; प्रर; १० = वामे ३९. ४, तैमा २. ४. ६, ६; १८^४ = तैसं ३. १०. ४. ३; ममा २. २. ११; शाश्वी ४. १७. १२; → आश्वश्री २. ७; १९ = ऋतं ६. २. ११; १४. ६ ।

१. स्रजो; स्रज-आउ. ममा-ऋग्-आउ-जुना-प्र-पञ्चामृ-आसु; म आ-मै-मु-आर्च-ऋग्-क्रिमसं । २. 'लक्ष्मीमन्त्र' ; 'लक्ष्मीमन्त्र'-आसु-प्र-जुना. गामभ्यं; गामशान्-आउ । ३. मभ्य-

1. Cf Bṛhaddevatā, part II, p. 189

2. With regard to the antiquity of the Kashmir recension, Scheftelowitz says that since according to the *Khila-smukramani* the last six verses (14-19) deal with sons of Śrī as is referred to by Bṛhaddevatā V. 19, it is clear that this recension preceded the Bṛhaddevatā (Apokryphen des Rgveda p. 75). The verse in the Bṛhaddevatā runs thus :

धीसूक्तमाशीर्वादस्तु श्रीपुत्राणां पराणि षट् ।

तत्स्याद्वाल्क्ष्म्यपनुदममिस्तत्र निपातमाह ॥

The second pāda of this verse Scheftelowitz translates thus "die sechs letzten Verse sind den Söhnen der Śrī geweiht". This translation does not seem to be correct. Macdonell (Bṛhaddevatā, part II, pp. 188-9) translates the same quite differently. "The following six are connected with fortune and sons". To this Macdonell adds the following note — "This must refer to the six *Khilas* which follow the Śrīsūkta in Kashmir MS. of the Khilas. ". This interpretation is confirmed by the next verse (92) which advises a special application of three of these six hymns, स खवन्तु being charms for the prosperity of cattle (Śrī). आ ते गर्भो and अमिरेतु for the attainment of sons (Putra) (प्रजावर्ज्यपुत्रौ वा गर्भकर्मणि संस्तुतौ । नानारूपा. पयस्विन्यः स खवन्तीति संस्तुता.). पराणि षट् means "the following six" (hymns), not "the last six" (verses) परे षट् in the खिलानुक्रमणी means the same. Compare वाल्खिल्या परेऽष्टौ (End of 2nd Adhyāya, खिलानुक्रमणी). The last six verses of Śrīsūkta in the Kashmir recension have no special connection with the sons of Śrī. This passage in the Bṛhaddevatā, therefore, cannot serve the purpose of establishing the priority of the Kashmir recension to the Bṛhaddevatā.

पूर्वा-मै-सु-आच-किप्रसं; अक्षपूर्णा-कृत्वि-आउ-जुना-प्र-कर्म-आप्-माप्. प्रमोचिनी-आउ-जुना-माप्-आप्-पद्याप्-प्र; प्रमोचिनी-कर्म-मै-कृत-आच-सु-किप्रसं. देवी, देवी-प्र-मा-पद्याप् । ४. कांस्यास्मि तां-का, कावोस्मिना-मै-सु-कर्म-आच-पद्याप्-प्राप्-कृत-किप्रसं-आउ-जुना-प्र. 'प्राचारां-का; 'प्राचारां-मै-सु-आउ-जुना । ५. पद्मनेमि-आउ-जुना-प्र, पद्मनेमी-कर्म-आप्; पश्चिमीमी-मै-सु-कर्म-किप्रसं-आच-पद्याप्. प्र-मै-सु-आउ-आच-किप्रसं, अई प्र-कर्म-कर्म-आप्-पद्याप्-प्र. अलक्ष्मी-नमै-सु-आउ-जुना-आप्-पद्याप्, अक्षमी-कर्म-आच-प्र-मै. धृणोमि-कर्म-मै-सु-आउ-जुना-आप्-किप्रसं; कृणे-कर्म-सु-पद्याप्-प्राच । ६. तस्य, यस्-आप्. मावान्तरा-कर्म-कर्म-आप्-आच-पद्याप्-किप्रसं-जुना-प्र, या अन्तरा-मै-आउ; ममान्तरा-सु । ७. सिम राष्ट्रे-मै-अउ-जुना-आच-पद्याप्, सुराष्ट्रे-कर्म-कर्म-सु-किप्रसं-प्र-आप्. कीर्तिं धृष्टिं ददातु-आउ-जुना-प्र-आप्-किप्रसं, कीर्तिधृष्टिं ददातु-मै-सु-कर्म-कर्म-आच; श्रीः यदो दधातु-माप् । ८. 'मला ज्येष्ठामलक्ष्मीं-का-सु, 'मला ज्येष्ठामलक्ष्मीं-मै-कर्म-आच, 'मला ज्येष्ठामलक्ष्मी-किप्रसं, 'मला ज्येष्ठा अलक्ष्मी-कर्म-आउ-जुना-प्र-आप्-पद्याप्; 'मला ज्येष्ठा-मलक्ष्मी-तै-आ. गृहात्, पाप्मान-तै-आ । १०. 'माकृतिं, 'माकृति-सु. अदस्य, अले च-किप्रसं, अदस्य-प्र । ११. भय-कर्म-मै-सु-कर्म-आच; भय-आउ-जुना-प्र-आप्-पद्याप्-किप्रसं. कुले, गृहे-आउ-किप्रसं-जुना । १२. लयन्तु-का, लयन्तु-कर्म-मै-सु-आउ-जुना-किप्रसं; लयन्तु-कर्म-आप्-आच-पद्याप्-प्र । १३. पक्षां-का, आर्षा-इतेषु पुत्रां-का; पुष्टि-कर्म-मै-सु-आच-प्र, पुष्टी-जुना-किप्रसं-पद्याप्, यष्टि-कर्म; यष्टी-आउ. चिक्रलां पद्ममालिनीं, सुवर्णां हेममालिनी-कर्म-आउ-जुना-आप्-पद्याप्, सूर्या-कर्म-प्र-आप्-जुना-पद्याप्, चन्द्रा-इतेषु. ममा-आउ-जुना-प्र-आप्-पद्याप्; म आ-कर्म-कर्म-मै-सु-आच-किप्रसं. कर्म-आउ-किप्रसं-पुस्तकेषु त्रयो-वशाचतुर्दशमन्त्रयोग्येत्याह । १४. पुष्करिणीं-आउ-जुना, यः शीणी-मै-सु-कर्म-कर्म-आप्-पद्याप्-आच; यष्करिणीं-किप्रसं-प्र. यष्टी; यष्टि-मै-सु-प्र-आच, पुष्टी-आउ-जुना, पुष्टि-कर्म. सुवर्णां हेममालिनीं, विगर्गां पद्ममालिनीं-आउ-जुना-कर्म-प्र-आप्-पद्याप्. १५=१०. चन्द्रां-कर्म-प्र-जुना-पद्याप्-प्राच; यष्टी-इतेषु. ममा-आउ-जुना-प्र-आप्-पद्याप्, म आ-कर्म-मै-सु-कर्म-आच-किप्रसं. १५=२०. १५=२०. प्रमूर्तं, प्रमूर्ति-कर्म-प्र-आच-आप्. विन्देयं-का; अश्वान् विन्देय-इतेषु. विमलशुक्लमध्यमार्णवेयसुपरिष्ठाद्बृहती (८ + ८ + ८ + १२ अक्षराणि) अतः का-पुस्तके 'अश्वान्' नास्ति । इतरपुस्तकानुसारिण्ये प्रस्तारपङ्क्तिः । १६. चिह्नोत् वस मे गृहे = १२१ । १७. = १११. १७. येषां, यस्मै १८. ज्ञानवेदः पुनीहि मा = कर्म १. १७. १७.

१६-१९ मन्त्राः केवलं का-पुस्तक एव । इतरपुस्तकेषु वर्तमानाः द्वादशोत्तरा मन्त्रा अपोद्धृत्यन्ते । कर्म-मै-पुस्तकयोर्मन्त्राणां वीकर्णस्य विविधम् । कर्म-पुस्तकस्थः पाठः शमधाप्य हीयते । कर्म २० = आच २० = कर्म १९; कर्म १९ = आच १९ = कर्म २७, आच २१-२४ = कर्म २०-२३; आच २७ = कर्म २४. कर्म २८ आच-मध्ये नास्ति. आउ-किप्रसं २२ = कर्म १६, आउ-किप्रसं २१ = कर्म १७, आउ-किप्रसं १६ = कर्म १८, आउ-किप्रसं १९ = कर्म २१ कर्म २३, २५-२८ मन्त्राः कर्म-आउ-किप्रसं-मध्ये न सन्ति. मै २८=कर्म २४; यं २४-२७ = कर्म २५-२८. मै २९ मन्त्रः कोटं वर्षा-आउ-किप्रसं-मध्ये न सन्ति. मै २८=कर्म २४, सु १७ = कर्म २७. कर्म २८ सु-कर्म-आच-पुस्तकेषु नास्ति. पुस्तके दात । कर्म-सु २७ = कर्म २४, सु १७ = कर्म २७. कर्म २८ सु-कर्म-आच-पुस्तकेषु नास्ति. आश्वमेधं-मै-पुस्तकमनुसरति, २१ मन्त्र १७ मन्त्रपूर्वमापन्नतीति तु विरोधः. आश्वमेधं-पुस्तके मै-पुस्तकस्थाः १-२३, २६, २८ मन्त्राः । एते सर्वेऽधिका मन्त्रा वर्णाचीना इति २२ मन्त्रा इत्यर्थः ।

यः क्षतिः प्रपतो गृह्णा लुहवादाज्यमन्वहम् । सूर्यं बभ्रुवर्षं च वीर्यामः सतनं जरेत् ॥ १६ ॥
प्राप्तये पद्मरूपं प्राप्ताही बभ्रुवर्षमेव । तस्ये मन्त्रसि पद्माही देव सौर्वर्षं लुहवापहम् ॥ १७ ॥

अश्वदायै गोदायै धनदायै महाधने । धनं मे जुपतां देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ १८ ॥

पुत्रपौत्रं धनं धान्यं हस्त्यश्वादिगवे रथम् । प्रजानां भवति माता आयुष्मन्तं करोतु मे ॥ १९ ॥

धनमभिर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं बभुः । धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमृत्तवे ॥ २० ॥

वैनतेय सोमं पिब सोमं पिबतु वृत्रहा । सोमं धनस्य सोमिनी मयं ददातु सोमिनः ॥ २१ ॥

न क्रोषो न च मात्सर्यं न लोभो नापुत्राभा मतिः । भवति कृत्तपुण्यानां मत्तानां धीमूकं जपेत् ॥ २२ ॥

सरसिर्जनिलये सरोजहस्ते धवलनरांशुकगन्धमालपतामे ।

भगवति हरिश्चतुर्भे मनोहे त्रिभुवनभूतिकरि प्रसीद महाम् ॥ २३ ॥

श्रीवर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधाच्छुभमानं महीपते ।

धान्यं धनं पशुं बहुपुत्रलभं शतसंख्यं सरं दीर्घमायुः ॥ २४ ॥

विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियाम् ।

लक्ष्मीं प्रियसखीं देवीं नमाम्यद्युतबल्लभाम् ॥ २५ ॥

महालक्ष्मी च विभ्रते विष्णुपत्नी च धीमहि । तस्यै लक्ष्मीं प्रचोदयात् ॥ २६ ॥

पद्माक्षे पद्मिनि पद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि ।

विभ्रप्रिये विश्वमनोनुकूले तत्पादपद्मं हृदि सं नि धात्व ॥ २७ ॥

आनन्दः कर्दमः श्रीतश्चिह्नोऽत इव विधितः ।

क्षपयः धियः पुत्राश्च श्रीदेवी देवदेवता ॥ २८ ॥

१६. यः; स-क्षत्रिभ. सूक्तं-कर्म-सु-आर्च-क्षिप्रसं; धियः-क्षत्रिभ-आसू-पद्मान्-क्षत्र-नै-आठ-जुता । १७. पद्मानने; पद्माक्षे. पद्माक्ष-कर्म-क्षत्र-आठ-जुता-सु-आर्च; पद्माक्ष-नै; पद्मरूपे-क्षिप्रसं. पद्माक्षी-कर्म-क्षत्र-जुता-सु-आर्च; पद्माक्षि-नै-आठ-क्षिप्रसं. लक्ष्मी; यन्मा-पद्मान्; तं मां. अञ्जलि, भञ्जल. पद्माक्षी-कर्म-जुता-आर्च; पद्माक्षि-नै-आठ-सु-क्षत्र-क्षिप्रसं-पद्मान् । १८. अश्वदायै गोदायै धनदायै-कर्म-क्षत्र-आर्च; अश्वदायी गोदायी धनदायी-नै-जुता; अश्वदायी गोदायी धनदायी-सु-आठ; अश्वदायि गोदायि धनदायि-क्षिप्रसं-पद्मान्. जुपतां; लभतां-क्षत्र. देवि-नै-सु-क्षत्र-क्षिप्रसं-आर्च-पद्मान्; देवी-आठ; देवी-कर्म-जुता. सर्वकामांश्च देहि मे; सर्वकामार्प-सिद्धये-पद्मान् । १९. पुत्रपौत्रं-कर्म-जुता. पुत्रपौत्र-नै-सु-आठ-क्षत्र-क्षिप्रसं-पद्मान्-आर्च. 'श्वादिगवे रथं'-कर्म-नै-सु-क्षत्र-पद्मान्-आर्च; 'श्वाभ्यर्तुरे रथः'-आठ-जुता-क्षिप्रसं; 'श्वाभ्यर्तुरे रथे'-औष; 'श्वाजाविगौरथं. भवति-कर्म-जुता-क्षिप्रसं; भवतां-नै-सु-आठ-क्षत्र-आर्च; भवति-पद्मान्; भवतु. मे; मां-आठ-पद्मान्-जुता । २०. वरुणं-नै-सु-कर्म-क्षत्र-जुता-पद्मान्-आर्च; वरुणो-आठ-क्षिप्रसं. उत्तुञ्जे-कर्म; अश्वते-नै-पद्मान्; उत्तुजे-क्षिप्रसं-जुता; वस्तु मे-सु, वस्तु ते-क्षत्र-आर्च; आशेना-आठ । २१. सोमिनो मयं; सोमिनः सोम-क्षिप्रसं; सोमिनो मिह-जुता. सोमिनः; सोमिनि । २२. मत्तानां श्रीमूकं जपेत्; मत्तया श्रीमूकजायिना-औष. जपेत्; जपेत् सदा । २३. 'शुकगन्ध'-सु-क्षत्र-औष-आर्च; 'शुभगन्ध'-इतरेषु. 'माल्यशोभे-कर्म-औष; 'माल्यशुभे-सु. 'भूतिकरिः भूतिकरो-सु । २४. श्री; श्री-क्षिप्रसं. 'वर्चस्व'-कर्म-नै-सु-जुता-क्षिप्रसं-आर्च; 'वर्चस्व'-इतरेषु. 'विधाच्छुभमानं-कर्म; 'विधाच्छोभमानं-सु-क्षत्र-आर्च; 'विधात्वमानं-नै-आठ-जुता-क्षिप्रसं; 'शुधात्वमानं-पद्मान्. धान्यं धनं; धनं धान्यं-सु. बहुपुत्रं; पुत्र-आठ; पशुपुत्रं-जुता । २५. लक्ष्मीं प्रियसखीं-कर्म-क्षत्र-आर्च; लक्ष्मीं प्रियसखीं-सु; विष्णोः प्रियसखी-नै. देवी; यमि-औष । २६. महालक्ष्मी-कर्म-नै-क्षत्र-आर्च; महादेव्यै-सु. विष्णुपत्नी-कर्म-नै-क्षत्र-आर्च; विष्णुपत्न्यै-सु । २७. पद्मिनि; पद्मि-क्षत्र-आर्च; पद्मिनि-सु. पद्मप्रिये; पद्माक्षे. विश्वमनो; विष्णुमनो-औष. हृदि; मरि-सु-कर्म । २८.

श्रीत-कर्म, श्रीद-विश्रितः-कर्म; विभुतः-मैं, (इति) विभुताः-औष. श्रियः पुष्पाक्ष-कर्म, श्रियपुष्पाक्ष-मैं. देवी देवदेवता-कर्म; देवीदेवताः श्रिया-मैं, श्रीदेवीदेवता मताः-औष.

कर्म-पुस्तकेऽविद्यमानो में २९ मन्त्र एवमस्ति-

अङ्गरागार्दि दारिद्र्यं पापभुदपमृत्यवः । मयः शोकमनस्त्राणा नश्यन्तु मम सर्वदा ॥
 औषपुस्तके-कङ्करोणादिदारिद्र्यं.... मयशोक*....
 पद्मासु-पुस्तके केपुचिद्विधितपुस्तकेषु च २३-३० मन्त्राः सर्वथा विभिन्ना अतोऽत्र लिख्यन्ते-
 *चन्द्रार्भा लक्ष्मीभिषानां सूत्रार्भा श्रियमीश्वरीम् । चन्द्रसूत्रार्भिवर्णाभा महालक्ष्मीमुपास्महे ॥ २३ ॥
 चरन्तु ते विभावरी द्विवो अन्नस्य विद्युतः । गेहन्तु सर्ववीजान्यत्र प्रहृष्टिषो जहि ॥ २४ ॥
 पद्मप्रिये पद्मिनि पद्महस्ते पद्मानने पद्मदलायताक्षि ।
 विश्वप्रिये विष्णुमनोजुकुले एतादृषं मयि सं नि धत्स्व ॥ २५ ॥
 वा सा पद्मासनस्था विपुलकटितटी पद्मपद्मायताक्षी ।
 गङ्गीरायतंताभिस्तवभरणमिता शुभवचोपासीया ॥
 लक्ष्मीर्दिव्यैवेज्जैन्द्रेर्मणिगणरचितैः आपिना ह्रमजुम्भि-
 निर्यं सा पद्महस्ता मम वसतु गृहे सर्वमाश्रित्ययुक्ता ॥ २६ ॥
 लक्ष्मी क्षीरसमुद्राजततया श्रीरत्नप्राप्तेभरीं
 दासीभूतसमस्तदेवपतिता श्रीलोचयदीगाङ्कुराम् ।
 श्रीमन्मन्दकटाक्षलक्षविभवमहोदगद्गात्रां
 एवं श्रीलोचयकुटुम्बिनी सरसिजां चन्द्रे मुकुन्दप्रियाम्* ॥ २७ ॥
 सिद्धलक्ष्मीर्माहालक्ष्मीर्जयलक्ष्मीः सरस्वती ।
 श्रीलक्ष्मीर्वीलक्ष्मीश्च प्रसन्ना मम सर्वदा ॥ २८ ॥
 वराङ्कुशापाशमभीतिमुद्रां करैर्वहन्ती कयलासनस्थाम् ।
 बालार्ककोटिप्रतिभां त्रिनेत्रां भजेऽहमाद्यां जगदीश्वरीं ताम् ॥ २९ ॥
 सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये ज्येष्ठके गौरी नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ३० ॥

२३. श्रियमीश्वरी; श्रियमेश्वरी. 'वर्णाभां, संज्ञाया, सर्वाभां. महालक्ष्मी', श्रीमहालक्ष्मी', श्रिय लक्ष्मी'. २४. = खिल २. ५। २५ = कर्म १०। २६. 'नमिता, 'नमिता । २८. प्रसन्ना मम सर्वदा, प्रसन्नवरदा भव । २९. वराङ्कुशा; वराङ्कुशो. 'मभीतिमुद्रां, 'मुपतिमुद्रां. 'प्रतिभां, 'प्रतिभा. भजेऽहमाद्यां, भजे हिमाद्या; भजेऽहमम्मा.

में-पुस्तके श्रीसुक्तान्तरं पठनीयं सुकृत्यं (में ९, में १०) दत्तं तद्यथा-

विश्वेश्वर विष्णुस्तु विश्वरूप महाशिव । शरणे भव भूतेश कल्याणर सेन ॥ १ ॥
 हर शंभो महादेव विश्वेशमखलम । शिव शंकर सर्वोत्तम मीनकण्ठ नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥
 शृङ्गुजपाय रुद्राय मीलकण्ठाय शंभवे । अमृतेशाय शर्वाय श्रीमहादेवाय ते नमः ॥ ३ ॥
 एतानि शिवनामानि चः पठेन्नित्यं सकृत् । नास्ति मृत्युमयं तस्य पापरोगादि किञ्चन ॥ ४ ॥

तथा च-

मनेशाच्युत गोविन्द माघवानमृत कैराव । कृष्ण विष्णो हर्षकेश वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥
 कृष्णाय गोविनापाय पक्षिणे सुरवैरिणे । अमृतेशाय गोपाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ २ ॥
 एतान्यनन्तनामानि मण्डलान्ते (सदा) पठेत् ॥ ३ ॥

७

चिह्नो तो यस्य नाम तदिवा नक्तं च सुकतो ।

अस्मान् दीदास युज्याय जीवसे जातवेदः पुनन्तु मां देवजनाः ॥ १ ॥

पुनन्तु मनसा धियः पुनन्तु विद्वा भूतानि । जातवेदो यदस्तुतम् ॥ २ ॥

विद्मे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा । समता अस्माकं वीरा ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति ॥ ३ ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति । अग्ने अञ्छा यदस्तुतं रायस्योयं च धारय ॥ ४ ॥

अञ्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमर्ति रौदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षिति दिवो नून् द्विषो अहासि दुरितां तरेम तां तरेम तर्वावसा तरेम ॥ ५ ॥

१२-२१ = ऋक् १. १७. २७^१; तैत्ति. १. ४. ८. १; २. १. ३. ४; वासं १९. ३९। २. = मंदी (ष्ट १७ मन्त्रः २१) । ३१. = ऋक् १. १७. २७^२ । ४१. = ऋक् १०. १७३. ४; अथर्व १. ८८. १; तैत्ति २. ४. २. ८; छागृ १. ४. ४; गोगृ २. ३. १२; मत्त १. ३. ७. रायस्योयं च धारय = खिल २. ६. १८.

८

मयि श्रेयो मा वधी. प्र समाजं च सुकतो ।

अस्मान् पूर्णाष्व युज्याय जीवसे जातवेदः पुनीहि मा ॥ १ ॥

मर्तो यो नो दिदासत्यधिरस्या न नीनशत् । दधिष्वतो विभावसो जगामस्तुतं ते धियम् ॥ २ ॥

अनमीषा भवन्त्वज्या ह्यु सं गमो वि मोचतु । अरातीर्यन्ति ये केचित्सूरयथाभि मर्जना ॥ ३ ॥

रायस्योयं वि धारय जातवेदः पुनीहि मा । उस्तां भवन्तु नो मयो बर्हीगोष्ठे घृताप्यः ॥ ४ ॥

अञ्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमर्ति रौदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षिति दिवो नून् द्विषो अहासि दुरितां तरेम तां तरेम तर्वावसा तरेमा ॥ ५ ॥

११. = खिल २. ७. १२ । २. अधिरस्या; अपरस्या ? ४१. → खिल २. ६. १८^१, बर्ही-गोष्ठे घृताप्यः → खिल ४. १२. १२ । ५. = खिल २. ७. ५; ६. १९; ऋक् १. २. ११; १४-१८.

९

सं सवन्तु मर्हतः संमेषाः संगु पूरयाः । सं धान्यस्य यो स्फातिः संस्राज्येण हविषा जुहोमि ॥ १ ॥

एहं यन्ति पशवो ये परेयुर्वीर्येयां संहचारं जुजोष ।

त्वष्टा येषां रूपधेयानि वेदास्मिस्तांस्तोके सविताभि रक्षतु ॥ २ ॥

इमं गोष्ठे पशवः सं सवन्तु बृहस्पतिरा नयतु प्रजानन् ।

सिनीवाली नयत्यप्र एषामा जग्मुषोऽनुमते नि यच्छ ॥ ३ ॥

सं सिद्धामि रगां क्षीरं संसाज्येन बलं रस्मन् ।

संसिक्ता अस्माकं वीरा ध्रुवा गावः सन्तु गोपती ॥ ४ ॥

नः-ऋम-प्र-सकौ; जनयन्तु नौ-आपमं. तैस्त्यं पुत्रान् जनयेः-का; तैस्त्वं गर्भिणी भव-द्विष्ट । ५.
 ≡ द्विष्ट १. २५. १. ५^२ ≡ अथर्व ३. २३. ४^२; शाण्ड १. १९. ९. योऽपि-का; यद्व-द्विष्ट.
 पुत्रान्; पुत्रं-अथर्व-द्विष्ट-शाण्ड-मथ्ये ५^२-पाठो विभिन्नः । द्विष्ट-तेन त्वं गर्भिणी भव सा प्राप्तुंनुमा
 भव. शाण्ड-तैमिष्ट्रे पुत्रं जनय सुप्रसूनुका भव । ६^१. सं वो मनोसि ≡ ऋत १०. १९१. २. अथर्व
 ६. १४. १. ६^२ ≡ द्विष्ट १. २४. ४. । ७. कामः समृध्यतां-का-ऋमं-प्र-सकौ, कामसमृध्यता-
 आपमं. सं मे-ऋमं-आपमं-सकौ; तन्मे-प्र.

११

अग्निरितु प्रथमो देवतानां सोऽस्याः प्रजां मृशतु मृत्युपाशात् ।
 तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यता यथेयं स्त्री पौत्रमर्थं न रोदात् ॥ १ ॥
 इमामग्निंश्चायता गार्हपत्यः प्रजामस्यै तिरतु दीर्घमायुः ।
 अश्विनोपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिं विं वुष्यतामियम् ॥ २ ॥
 मा ते गृहे निशि घोरं उत्पादन्यत्र त्वद्भुतत्यः सं विशन्तु ।
 मा त्वं विकेश्युर ओ वधिष्ठा जीवपुत्रा पतिलोकै विं राज प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना ॥ ३ ॥
 अग्रजस्य पौत्रमर्थं पाप्मानमुत वार्धम् । प्रजामिवोन्मुच्यस्व द्विषद्भ्यः प्रति मुञ्चामि पाशान् ॥ ४ ॥
 देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानं तेन हन्मि योनिर्पदः पिशार्चान् ।
 ऋष्यादौ मृत्यूनधरान् पातयामि दीर्घमायुस्तं जीवन्तु पुत्राः ॥ ५ ॥
 त्वं ह्यग्रे प्रथमो मनोता ० ॥ ऋ. सं. ६. १. १

६-११ खिलसूत्रानि पद्यमण्डलान्ते पठनीयानि । इदं सूत्रं जीवपुत्रस्यार्थमित्यनुक्रमप्यासुक्तम् । ऋमं-
 ऋम-प्र-सकौ-पुस्तकेषु 'अथ जीवपुत्रास्य सूक्तम्' इत्युक्तत्वेदं समुद्धृतम् । द्विष्ट-मथ्ये एको मन्त्रोऽ-
 न्तेऽधिकः । इदं पद्यमन्त्रात्मकमिति गोष्ट २. १. २४; शाण्ड १. ३. ११ ('अग्निरितु प्रथम इति बह-
 मिष पाणिग्रहे) । मंत्रा १.१.१०; आपम १.४. ७ मथ्ये केवल पूर्वं चत्वारो मन्त्राः, तथा च आपमं-
 पुस्तके तुर्थावचतुर्थमोर्मथ्य एको मन्त्रोऽधिकः । प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ पाठ १.५.११; मन्त्रौ ५४-५५ मथ्ये
 उपलभ्येते । 'अग्निरैतिवि सूत्रेण जुहुयादाज्यमन्यहम्' इति ऋषिर्व २. ११० । बृहदे ५. १२ ब्रह्मन् ।

१. एतु-खिलानु-मंत्रा-शाण्ड-का; ऐतु-इतरेषु. १^१ ≡ अथर्व ४. १४. ५; अग्ने मेहि प्रथमो
 देवतानाम्, देवतानां; देवताभ्यः-मंत्रा. सोऽस्याः; सोऽस्यै-ऋम-पाठ-सकौ-प्र-सकौ । २. तिरतु
 दीर्घमायुः-का; नपतु दीर्घमायुः-ऋमं-ऋम-सकौ-पाठ-द्विष्ट-प्र-आपमं-मन्त्रा; जरदष्टिं कृणोतु-
 मंत्रा. जीवतामस्तु-का; जीवतु-ऋम. अग्नि वि-वा-मंत्रा-मन्त्रा-पाठ; अग्नि प्र-द्विष्ट-प्र-ऋम-
 सकौ-आपमं । ३. गृहे निशि घोर-का; गृहे निशि घोष-ऋमं-प्र-द्विष्ट-सकौ-ऋम-आपमं; गृहेषु
 निशि घोष-मंत्रा. उत्पाद; उत्पाद-प्र. रुदत्यः-का-ऋम-द्विष्ट-सकौ-आपमं-मंत्रा; रुदत्यः-
 ऋमं-प्र. विकेश्युर-का-ऋमं-द्विष्ट-आपमं; विकेश्युर-प्र-सकौ; विकेश्युर-ऋम; रुदत्युर-मंत्रा.
 जीवपुत्रा-का; जीवपत्नी-इतरेषु. प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना-का; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमाना
 -ऋमं-ऋम-प्र-सकौ; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमाना-आपमं-मंत्रा; प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना-
 द्विष्ट । ४. अग्रजस्य पौत्रमर्थं-मंत्रा; अग्रजस्ता पौत्रमर्थं-ऋमं-प्र-सकौ-द्विष्ट-आपमं, अग्रजास्तर्वा पुत्रं
 मृत्यु-ऋम. वार्धं; वा अर्थ-मंत्रा; वार्धं-सकौ. प्रजामिवोन्मुच्यस्व-का; शाण्डेः स्रजमिवोन्मुच्य-
 ऋमं-मंत्रा-द्विष्ट-ऋमं-सकौ-प्र-आपमं. पाशान्-का; पाशं-ऋमं-ऋम-सकौ-प्र-आपमं-मंत्रा-
 द्विष्ट । ५. पातयामि-का-ऋमं-प्र-सकौ, पातयामि-द्विष्ट ।

१२

चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणार्पणौ देह इदं शरीरम् ।

द्वौ प्रत्यङ्मावनुलोभौ विसर्गविदं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्तमम् ॥ १ ॥

यं आनयत्परावृतः ० ॥ ऋ. सं. ६. ४५. १

ऋम ६. ४४ अनन्तर पठनीयम् । वृद्धे ५. १०८ एतदेव दर्शयति । इदमेकैवं सूक्तं सायणाचार्यैः ऋम ६. ४४. २४ व्याख्याने समुद्धृतम् । मं(११)-मु-आउ(८)-जुना-औघ-पुस्तकेष्विदं तु च सूक्तम् । अल-पुस्तक इदं दृक्चम् ।

११. → तैत्तिरीय २. ५. ६. ५ : प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रं वाक् मनसि समृताम्, तैत्ति १. ७. १ : चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् १२. दशयन्त्रमुत्तमम् = ऋम ६. ४४. २४. 'वेदं-का, 'वेत-मं-मु-आउ-औघ-जुना । उत्तरे ऋचौ-

पुरश्च पृष्ठश्च करौ च बाहू जङ्घे चौरु उदरं शिरश्च ।

रोमाणि मांसं रुधिरास्थिमज्जमेतच्छरीरं जलबुधुदोषमम् ॥ २ ॥

ध्रुवौ ललाटे च तथा च कर्णौ हन् कपोलौ ध्रुवस्तथा च ।

ओष्ठौ च दन्ताश्च तथैव जिह्वा मे तच्छरीरं मुखरत्नकोशम् ॥ ३ ॥

२ पुरश्च; उरश्च; जुना-आउ, नयश्च-औघ, पृष्ठश्च, पृष्ठिश्च-मु. रोमाणि, सोमानि-जुना.

३. ध्रुवुकः; विधुव-जुना. मे तच्छरीरं, एतच्छुभ्र-आउ, एतच्छरीर-जुना.

ऋम ६. ४८ अन्ते पठनीयमेकं मिलमूकं मं-औघ-जुना-पुस्तकेषु विद्यते । मं-पुस्तके

पदस्तृणैरभ्ययनं तदधीतं स्तृणानि भवते भव । वापीकृतज्ञागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा ॥ १ ॥

सूक्तान्ते स्तृणान्यग्नी ॥ २ ॥

औघ-पुस्तके

सूक्तान्तेऽस्यैस्तृणान्यग्नाविधिने वोदकेऽपि वा ।

पदस्तृणैरधीतं तत् स्तृणानि भवति ध्रुवम् ॥ १ ॥

वापीकृतज्ञागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा [अग्निं गच्छ स्वाहा] ॥ २ ॥

जुनागड-पुस्तके

पदस्तृणैरभ्ययनं स्तृणानि नृणते नृण । समुद्रं गच्छ स्वाहा मूर्ध्नि गच्छ स्वाहा ॥

लिल १. १ टिप्पणी द्रष्टव्या ।

१३

शंवतीः पार्यन्त्येतेन पृच्छस्व वंचो यथा । अग्नौ तं समर्चयेत् य एवं वेदमिति प्रवत् ॥ १ ॥

जायाकेतं परिसृतं भारती ब्रह्मवादिनी । सत्रानानौ महीं जातौ य एवं वेदमिति प्रवत् ॥ २ ॥

इन्द्रस्तं किं विमुं प्रमुं भारुना यं जुजोषति । तेन सूर्यमरोचयघनेने रौद्रमो उभे ॥ ३ ॥

जुर्गवाग्ने अङ्गिरः काण्वं मेघातिथिम् । मां त्वा सोमस्य बर्हृहत् सुनस्य मधुमत्तमः ॥ ४ ॥

त्वमग्ने अङ्गिरस्ताम शोचस्व देवर्षीतम । आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिमि. शान्तिं स्वस्तिमकुर्वन् ॥ ५ ॥

शं नः कनिष्ठदेवं पर्जन्यो अग्निं वर्त्तवोरभयः सं प्रवर्धन्ताम् ।

शं नो घावापृथिवीं शं प्रजाम्यः शं नो अस्तु दिपदे शं चतुण्यदे ॥ ६ ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः ० ॥ ऋ. सं. ७. ३५. १

कृत्वं ७. ३४ कन्तरे पलीयन् । आश्वनं नृ-नृनरि तथैव । नै-सु-औष-सुगोपेदं कृ
७. ३५ कन्तरे पलीयन् ।

नै-सु-आठ-कर्म-अठ-हुना-अठ(शान्ति)-अठ । कृतिपानेति (२. १३९)-
'नवतीः सं न द्वासी इत्येते एतत् ज्येष्ठ । न द्वासी न द्वासी व्याधिन्वो वा मन् नवेत्' इति ॥

१. एतेदं पृच्छत्य चवो यथा-का; तं पृच्छति चवो यथा-आठ-हुना; एतं एति चवो हुना-
अठ; एते तं पृच्छति चवो हुना-नै-सु. अन्वयार् तं समाकेतं-का; अन्वयार्तं सनादन्तं-आठ;
अन्वयार्तं यनाकेतं-अठ; अन्वयार्तं यनाकेतं-हुना; अन्वयार् तं यनाकेतं-कर्म-अठ-नै-सु. अन्वयार्तं
हुना-अठ; अन्वयार्-सु-अठ । २. आयाकेतं-का-हुना; आयाकेतं-आठ; आयाकेतं-कर्म-सु-नै-
अठ. परिकुतं-कर्म-सु; पुस्तकं-नै-आठ-हुना. भारती ब्रह्मादिनी-का; भारती ब्रह्मादिनी-
कर्म-अठ-नै-सु; भारती ब्रह्मादिनी-आठ; भारती ब्रह्मादिनी-हुना. आता-का; आता-कर्म-अठ-
नै-सु-आठ-हुना. अन्वयार्; अन्वयार्-अठ । ३. इन्द्रः; इन्द्र-अठ. किं; इन्द्र-आठ. आतुना सं-अठ;
आतुनेदं-कर्म-अठ-नै-सु-आठ; आतुनेदं-हुना. जुजोषति-का; जुजोषति-नै-आठ-हुना; जुजोषति-
कर्म-अठ-सु-अठ. तेन-का; तेन-कर्म-अठ-नै-सु-आठ-अठ-हुना । ४. दर्वुहस्तुतस्य;
दर्वुहस्तुतस्य-आठ; दर्वुहस्तुतस्य-अठ. मधुमत्तमः; मधुमत्तमः-आठ । ५. त्वं-कर्म-नै-सु-आठ;
त्वं-का-अठ. अहिस्त्वम्-अठ-हुना; अहिस्त्वम्-आठ; अहिस्त्वम्-कर्म-नै-सु. शतमानिरभि-
ष्टिमिः; शतमानिरभिष्टिमिः-अठ. शान्तिः; शान्तिः-सु; शान्तिः-अठ । ६. वर्षत्वोपघनः सं प्रवर्षन्तां-
का; वर्षत्वोपघनः प्रति धीयन्तां-आठ; वर्षत्वोपघनः प्रतिधायतां-अठ; अनिवर्षत्वोपघनः प्रति-
धायतां-हुना; वर्षत्वो-कर्म-नै-सु. शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुस्पदे = द्विप ५. १. ५. नो
अस्तु-का; न एभि-नै-सु ।

जुनागडिखिपुस्तक इदं नववं सुखम् । तृतीयमन्त्रान्तरं लिखिता अधिका मन्त्रा अधो दीपनै-

शं वो भूतिः शं व आपः शं वो नवन्तु महः स्वर्गः ।

शं वः प्रवर्षन्तः शमयन्तु पापं शं वः पर्यन्तो अग्निं वपन्तु ॥

शं व इन्द्रः शं तादा शं वो नवन्तुपनी विमातीः ।

शं वो वसवो द्या आदिषाः सवन्तु शं वो निरावस्त्यवधिना शन् ॥

शं वो विष्णुः प्रवया संरागोऽनु स्वर्षो हनुहि लोके अस्मिन् ।

शं वो भवतु सुवनस्य वसतिः शं वो भव द्विपदे शं चतुस्पदे ॥

१४

स्वर्गः स्वर्गाधिकारणे सर्वं नि ध्यायया जैनम् । आं सूर्यमन्यान् स्वापेयाव्युपं जागृयानहम् ॥ १ ॥

कं ई व्यक्ता नरः संनीया ॥ ७. सं. ७. ५६. १

कृत्वं ७. ५५ कन्तरे पलीयन् । अथ मन्त्रः लघवं ४. ५. ७ अनेन सनातः । नै-सु-आठ-
देवादिभ्यः, पद्यान्-सु-आठके दशर्चम् । कर्म(शान्तिपाठ)-आश्वनं-हुना-सु-आठकेष्वष्टौ, कर्म-आठ-
सु-सु-आठकेषु नव मन्त्राः । आठ-सु-आठकेषुः षष्ठो मन्त्रो नै-सु-आठके नास्ति । सु १-८ = कर्म-नै-पद्यान्
१-८; सु ९ = पद्यान् ९ = नै १०; कर्म ९ = आठ ६; पद्यान् १० = नै ९; आठ ७ = नै ८; आठ
८ = नै ६; आठ ९ = नै ५. कर्म-सु-आठके ८-९ मन्त्रौ न सतः । हुना-सु-आठके तृतीयो मन्त्रो नास्ति ।

१. स्वर्गाधिकारणे; स्वर्गाधिकारणे-लघवं. अर्च-अर्च-नै-सु-आठ; अर्च-पद्यान्; अर्च-कर्म-
अठ. आ सूर्यः; लोभ्य-अर्च-नै-सु-आठ; आ तु स्वर्गोदेतोर्वाप्यार. अन्वयार्-का-आठ;
अन्वयार्-कर्म-नै-सु-अर्च; अन्वयार्-पद्यान्. स्वापेयाव्युपं-अर्च; स्वर्गाधिकारणे-हुना-आठ; स्वाप-

यद्युद्धं-कर्म-कर्म-मै-मु-पञ्चाम् जागृयाम्यहं-वा, जागृयादहं-कर्म-मै-पञ्चाम्, जाग्र्यादहं-
कर्म-मु-आउ; जाग्र्यादहं-जुना; जाग्र्यान्-अथर्व.

शिशानां मन्त्राणां कर्म-पुस्तकानुसारेण पाठो दीयते-

अजगरो नाम सर्वं सर्पिरविषो महान् ।

तस्मिन् हि सर्पः सुधितस्तेन त्वा स्वापयामि ॥ २ ॥

सर्वः सर्पो अजगरः सर्पिरविषो महान् । तस्य सर्पादिमन्त्रस्तस्य गाथमशीमहि ॥ ३ ॥

काळिको नाम सर्पो ज्वननागपहस्रदह. । यमुनद्वे इ सो जातो यो नारायणवाहनः ॥ ४ ॥

यदि काळिकदूतस्य यदि का. काळिकदूतस्य ।

जन्मभूमिमतिक्रान्तो निर्विषो याति काळिक ॥ ५ ॥

आ चाहीम् पथिभिरीकितेभिर्दंशमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।

तृप्तां जुहुर्भानुलस्येव योषा भागस्ते वैतृवसेयी वपामिव ॥ ६ ॥

यशस्करं बलवन्तं प्रमुखं तमेव राजाधिपतिर्बभूव ।

संकीर्णनागाशयनिर्वराणां सुमहत्त्वं यतनं दीर्घमायु ॥ ७ ॥

ककॉटको नाम सर्पो यो दृष्टीविष उच्यते । तस्य सर्वस्य मर्त्यं तस्मै सर्वं नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥

अति काळिकरीत्रस्य विष्णुः सौम्येन भाविना । यमुननदी काळिक ते विष्णुस्तोत्रमनु स्मरम् ॥ ९ ॥

२. तस्मिन् हि-कर्म-मु-पञ्चाम्-कर्म-मै, तस्मिन्-आउ-जुना । ३. तस्य-कर्म-मु-पञ्चाम्,

यस्य-मै-आउ. सर्पात्-कर्म-मु; शुक्रान्-मै-आउ-पञ्चाम् गाथमशीमहि = कर्म ५. ४७. ७ ।

४. नाम, नाग-पञ्चाम्. 'यच्छ-; 'कर्म-पञ्चाम्. इ सो, इमो-आउ । ५. सर्व-मै-आउ-

पञ्चाम्; मयात्-कर्म-कर्म-मु. जन्मभूमिमतिक्रान्तो-कर्म-कर्म-मै-मु, जन्मभूमिपरिक्रान्तो-

आउ-पञ्चाम्; जन्मभूमिमतिक्रान्तो-जुना । ६. = निब १४ ३१. तृप्तां-कर्म-कर्म-पञ्चाम्-मै-

मु-निब; तृप्ता-आउ. जुहुः-मै-आउ-निब; जुहुः-कर्म-कर्म-मै-पञ्चाम्-जुना. 'नागाशयपति ..

सततः; 'नागाशयपति नराणां सुपणं तं विदत्-जुना । ८. = खि २. १ ९. १. विष्णुः सौम्येन-

आउ; विष्णुः सौम्येन-कर्म. भाविना-आउ-जुना, भाविनि-कर्म. ते-कर्म, तेन-आउ, स्मरं-आउ,

स्मरन्-कर्म; स्मरं-जुना । मै-पुस्तके ९-११ मन्त्रा एवम्-

पेडां रोषने विवां ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । तेषामप्यु सदस्मृतं तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ॥ ९ ॥

नमो अस्तु सर्वेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्नरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ॥ १० ॥

उमायुधाः प्रमत्तिनः प्रवीरा मायाविनो बलिनो मित्रमना ।

ये देवा अमुरान् परामवन् तांस्त्वं यज्ञेन मघवस्त्रि वारव ॥ ११ ॥

९-१०. = तैष ४. २. ८. ३ (अथर्ववेद). ९. दिवो, दिवि-पञ्चाम्, तेषां-मु; देवां-तैम-

पञ्चाम्. सदस्मृतं-मै; सद-कृतं-तैम-पञ्चाम् । १०. = वास १३. ६, काग १६. १५, मैम २. ७.

१५; हिष्ट २. १६. ७; माय २. ७. १; ११. १०; १६. ३, माथी ६. १. ७, आय, मेरी, शान्,

मानम. अस्तु-मै; तु-दत्तेषु । ११. देवा अमुरान्-देवानामुरा-आप. शोषपुस्तक एते प्रमोडि

मन्त्राः सन्ति तथापि नवनक्षत्रयोगोच्चेऽथो लिखितो मन्त्रोऽधिक-

या इपवी यातुघानानां ये वा वनस्पतीन्नु । ये वाक्वेभ्यो वेते तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ॥

१५

यस्य व्रतमुपनिषन्न आपो यस्य व्रते परावरो यन्ति सर्वे ।

यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सारस्वन्मवसे जोडवीमि ॥ १ ॥

यज्ञे दिवो नृपदने पृथिव्याः ० ॥ ऋ. सं. ७. ९७. १

कसं ७. १६ अनन्तरं पठनीयम् । बृहदे ६. १९ तदेव दर्शयति । इदं दर्शपूर्णमासयोर्विनिर्गोत्र्य-
मिति वैष् ८. २; काम्यपशुयागे याज्यात्वेन विनिर्गोत्र्यमिति शांथौ ६. १३. ८; आश्वधौ ३. ८ ।
तैस ३. १. ११. ३; मैस ४. १०. १; अथर्व ७. ४०. १; मँ१५-आउ११-आश्वमेध-औष-
जुना-अल एतेषु सर्वेषु 'यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः' इति
प्रथमार्थः । जोहयामि-का; हवामहे-अथर्व; हुवेम-इतेषु ।

१६

उप प्र वद मण्डकि वर्षमा वद तादुरि । मध्ये हृदस्य पूर्वस्व निर्गृह्य चतुरः पदः ॥ १ ॥
इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उब्जंतम् ॥ अ. सं. ७. १०४. १

इत्युक्ते खिते द्वितीयोऽध्यायः ॥

कस ७. १०१ अनन्तरं पठनीयम् ।

अथर्व ४. १५. १४; निह. ९. ७; कर्म-मँ१६-आउ१५-मु-आश्वमेध-औष-अल-जुना ।

उप प्र वद-का-अथर्व; उपप्रवद-कर्म-मँ-मु-आउ; उपप्रवत-औष. पूर्वस्व-का-जुना-अथर्व-
निह-मँ-आउ; स्वस्य-कर्म-मु. निर्गृह्य का-कर्म-मु-मँ; विगृह्य-अथर्व-निह-आउ-जुना. पद-
का-अथर्व-निह-मँ-आउ-जुना; परः-कर्म-मु ।

अथ तृतीयोऽध्यायः

अग्निं दश प्रक्ष्ववः प्रागाथो वैश्वदेवो भूरि पञ्च वृषाः पृषधस्यै दानस्तुतिस्तु^१ गायत्रे तु तृतीया-
मातरिश्वा द्वितीयः^२ प्रागाथो वैश्वदेवो भूरि पञ्च वृषाः पृषधस्यै दानस्तुतिस्तु^३ गायत्रे तु तृतीया-
पञ्चग्यावतुष्टौ प्रीति पृषधः पादक्षयन्तं^४ सलिलोका देवता स्वमेका पावमानीः पद् वैश्वदेव-
मन्त्राद्ये च पावमानीस्तुतिः पञ्चमी त्रिष्टुप् इत्येव दे वृहदिवो यत्र तिस्रः स्तुतयोरेकैहि मम द्वा-
त्रिंशत्प्रागापयो ह्यो वैश्वदेवं ॥ विषाहायांतीसयामुष्टुनं स्वाया त्रिष्टुप् तृतीयाविंशोपष्टविश्यः
पङ्क्तयो दशमी पुरडष्णिग् द्वादशाद्ये आस्तारपङ्क्तिः^५ प्रस्तारपङ्क्तिरेकीनविंशो वृहद्वैकीनत्रिंशो
त्रिष्टुप्जगतीविंशौ परागदाक्षो ध्रुव एका षको दे उदेका यथासौ दे द्रष्टु दश वामदेवो
नकुलः सौरी धर्मस्तुतिर्बर्हस्पत्या सावित्र्यधिर्धर्मपरा एताः सौर्यश्चान्द्रमसश्च शेषा जगदयः ॥

१. तु-का; तत्-अनु. २. द्वितीयः प्रागाथो वैश्वदेवो-का; नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रागाथ-
अनु. ३. पृषधस्यै-का, प्रक्ष्ववस्य-अनु. ४. तु-का; अनुक्रमण्यो नास्ति. ५. पादक्षयन्तं सलि-
लोका देवता-का; अन्त्याभिषौरी पङ्क्तिः-अनु.

१

अग्निं प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्च यथा विदे^१ । यो जरितृम्यो मर्वा पुरुवंसुः सहस्रेणेव शिक्षति ॥ १ ॥
शतानीकेव प्र जिगाति घृण्यमा हन्ति वृत्राणि दाक्षिणे ।

गिरेरिव प्र रंता अस्य पिन्विरे दंत्राणि पुरुर्भोजसः ॥ २ ॥

आ त्वा सुतांस इन्द्वो मदा यं इन्द्र गिर्वेणः ।

आपो न वञ्चित्वोक्व्यं सरः पूर्णन्ति शूर राधसे ॥ ३ ॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्टमीं पिव ।

आ यथा मन्दसानः किरासि न. प्र क्षुद्रेव त्मना धृतत् ॥ ४ ॥

आ नः स्तोममुप द्रवद्विद्यानो अक्षो न सौतृभिः ।

ये ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातय ॥ ५ ॥

उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूतिर्मक्षिनावसुम् ।

उद्रीय वज्रिजवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयः ॥ ६ ॥

यद्ध नूनं यदा यज्ञे यदा पृथिव्यामधि । अनो नो यज्ञमाशुभिर्महेमन उग्र ऋषेभिरा गहि ॥ ७ ॥

अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः ।

येभिरपत्यं मेनुपः परीयसे येभिर्विश्वं स्वदेदो ॥ ८ ॥

एतावतस्तु इमह इन्द्र सुभ्रस्थ गोमतः । यथा प्राग एतश कृण्वे धने यथा यश दंशत्रजे ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन् प्रसदस्यधि यथा पक्ष्ये दंशत्रजे ।

यथा गोशयै असनोऽर्कजिष्मनीन्द्र गोमद्विरण्यवत् ॥ १० ॥

= ऋस ८. ४९ वालित्वम् [१] । शाश्री ७. २३. ४, १२ ९. ११, १२. ६. १२ माप्ये
ऐमा ९. २४ माप्ये व निर्दिष्टम् । गृह्ये ६. ८४-८६ द्रष्टव्यम् । १. = साम १. १. १. ५. २; २.
२. १. १३. १; अथर्व २०. ५१. १ । २. = साम २. २. १. १३. २; अथर्व २०. ५१. २ । ३. य-
का; ये-मं; → ऋमा २. २८ । ७. ऋषेभिः-का; उग्रभिः-मं-सु । ९^१ = ऋस ८. ५०. ९^१.

२

प्र सु श्रुतं सुराधसमर्चा शक्रमभिष्टये । यः सुवर्ते स्तुवते काम्य वसु सहस्रेणेन महेते ॥ १ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिपो महीं ।

शिर्निर्नि मुञ्जा मघवस्तु पिबते यदा सुता अमन्दिपुः ॥ २ ॥

यदा सुतास इन्द्रवोऽभि प्रियममन्दिपुः ।

आपो न धायि सवर्त म आ वसो दुष्ठा इवोप दाशुपि ॥ ३ ॥

अनेहसं वो हवमानमूर्तये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्द्रव उप स्तोत्रेऽपु दधिरे ॥ ४ ॥

आ नः सोमि स्वध्वर इयानो अन्यो न तोयते ।

यं ते स्वधावन् स्वधयन्ति गृतेय. पौरि च्छन्दयमे हवम् ॥ ५ ॥

प्र वीरमुग्रं विविचि धनस्पृत विभूतिं रावसो महै ।

उद्रीय वज्रिजवतो वमुत्तर्ना सदा पीपेय दाशुपि ॥ ६ ॥

यद्ध नूनं परावेलि यदा पृथिव्या दिवि । युजाने इन्द्र हरिभिर्महेमन उग्र ऋषेभिरा गहि ॥ ७ ॥

रयिरासो हरयो ये ते अस्तिध ओजो वातस्य विप्रति ।

येभिर्नि दस्युं मेनुपो निघोययो येभि. स्वः परीयसे ॥ ८ ॥

एतावन्स्ते वसो विद्याम शूर नन्यसः ।

यया प्रावो मघवन् मेघ्यातिथिं यया नीपातिथिं धेने ॥ ९ ॥

येया कण्वे मघवन् मेघे अघ्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।

यया गौशये असिपासो अद्रिवो मयि गोत्रं हरिश्रियम् ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५० बालखिल्यम् [२] । शाधो ७. २३. ४, १२. ९. ११ मध्ये निर्दिष्टम् । एवा ६. १४ सायनभाष्ये द्वितीयमन्त्रस्य निर्देशः । २. शतानीका हेतयो अस्य → ऋपा २. ५०. शिनिर्न-का; गिरिर्न-मै-सु । ५. स्वधावन् स्वधयन्ति-का; स्वदावन्स्वदन्ति-मै-सु । ७. उग्र-का; ऋव-मै-सु । २^१ = ऋसं ८. ४५. ९ । १०. दीर्घनीथे दमूनसि → ऋपा ५. ४८.

३

यया मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिवः सुतम् ।

नीपातिथौ मघवन् मेघ्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ संचा ॥ १ ॥

पार्यद्वाणः प्रेत्कण्वं सेमसादयन्ठेयानं जैत्रिमुद्धितम् ।

सहस्राण्यासिपासद्रवामृपिस्त्र्योतो दस्यवे वृकः ॥ २ ॥

यं उक्थेभिर्मे विन्धते चिकिषं ऋषिचोदनः ।

इन्द्रं तमच्छा वद नन्यस्या मायविध्यन्तं न भोजसे ॥ ३ ॥

यस्मा अर्कं सपेशीर्गणमानृषुलिधोतुमुत्तमे पदे ।

सं विमा विंश्चा सुवनानि चिकददादिज्जनिष्ट पौत्स्यम् ॥ ४ ॥

यौ नो दाता वसूतार्मिन्द्रं तं हूमहे वयम् । वित्रां ह्यस्य सुमतिं नैवीयसीं गमेम गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि सं रायस्पोऽमश्रुते ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्धगः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चरं स्तरिंरसि नेत्र सश्वसि दाशुने । उपोपेक्षु मघवन् मूय इक्षु ते दानं देवस्य पृथ्यते ॥ ७ ॥

प्र यो ननक्षे अम्योऽज्ञा किंवि वधैः शुष्णं निघोपयन् ।

यदेदस्तम्भीत् प्रथमनमूं दिवंभांदिज्जनिष्ट पौर्विवः ॥ ८ ॥

यस्यायं विंश आयो दासः शेवधिर्पा अरिः । तिरश्चिदये रुतमे पवीरि तुम्यैस्तो अज्यते रायिः ॥ ९ ॥

तुरण्यवो मधुमन्तो घृतधुतो विप्रासो अर्कमानृषुः ।

अस्मै रायिः पप्रथे वृष्णं शवोऽस्मै सुवानास इन्दवः ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५१ बालखिल्यम् [३] । १. सांवरणौ-मै-सु, सावरण-का । २. आसिपा-सत्-का; असिपासत्-मै-सु । ३. अविध्यन्तं-का; आरिष्यन्तं-मै-सु । १०. मधुमन्तो घृतधुतो-का; मधुमन्तं घृतधुतं-मै-सु.

४

यथा मनौ विव्रस्वति सोमं शक्नापिव सुतम् ।

यथा त्रिते षष्ठेन्द्र जुजोयस्यायौ मादयसे संचा ॥ १ ॥

पृथग्ने धेद्ये मातरिश्चनीन्द्र मुवाने अमन्दया । यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्मृमरश्मावृजीनसि ॥ २ ॥

य उक्ता केवला दधे यः सोमं धृपतापिवत् ।

यस्मै विष्णुर्लोणि पदा विचक्रम उष मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चार्कनो बजि वाजिञ्छनक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुधामिव गोदुहे जुहूमसि श्रवःसु च ॥ ४ ॥

यो नो दाता सं नः पिता महौ उग्र ईशानकृत् ।

अयामनुप्रो मघवा पुरुषसुगौरिषस्य प्र दाति न ॥ ५ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे सं रायस्पोमभिन्वति ।

यस्यैवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्र हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चनं प्र युच्छस्युमे नि पासि जन्मनी । तुरीयादित्यं सवनं त इन्द्रियमान्मावमृतं दिनि ॥ ७ ॥

यस्मै त्वं मघवन्मिन्द्र गिर्वणः शिक्षो भिक्षसि दाशुषे ।

अस्माकं तिर उत सुष्टुतिं वसो कण्वर्वचृणुधी हवम् ॥ ८ ॥

अस्तावि मंग्म पूर्वं मेसेन्द्राय वोचन । पूर्वाकृतस्य बृहतीरनुत स्तोतुमेषां असृक्षत ॥ ९ ॥

संमिन्द्रो रावो बृहतीरधुनुत सं क्षोणीं समु संयम् ।

सं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिषु ॥ १० ॥

॥ कसं ८. ५२ बालखिल्यम् [४] । १. दशशिप्रे दशोण्ये → कसं २. ७१. 'बृजीनासि-
का; 'जूनसि-मं-सु । २. धृपतापिवत्-का, धृपिनापिवत्-मं-सु । ४. → कसं १. ४. १. गुरु-
हनुमुतये सुदुधामिव गोदुहे जुहूमसि, → कसं ८. १. १० : शा त्वद्य सचर्दुपां हुवे मायप्रवेगमम्
इन्द्र धेतुं सुदुधा. गोदुहे-का → कसं १. ४. १. गोदुहो-मं-सु श्रवःसु च-का → कसं २. ३७.
७; धवस्यवः-मं-सु । ५. दाति-का, दातु-मं-सु । ६. ॥ कसं ८. ९१. १०२ । ७. ॥ शानं ८. २;
तेसं १. ४. २२. सवनं-का; हवनं-मं-सु ।

५

उपमं त्वा मघोना ज्येष्ठं च बृधर्माणाम् । पूर्वितमं मघवन्मिन्द्र गोविन्दमीशान राय ईमहे ॥ १ ॥

य आयुं कुन्समसिधिर्वर्मदयो वावृधानो दिवैदिवे ।

तं त्वा वयं हयिषं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ २ ॥

आ नो विक्षेपा रंसं मघ्व. सिञ्चन्त्यद्रय. । ये परावति सुन्विरे जनेष्वो ये अरार्कनीन्द्रव. ॥ ३ ॥

विष्ठा द्वेपासि जहिं चाव चा कृधि विक्षे सुन्वन्तां वसु ।

शष्टिषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सौयस्य तृष्पसि ॥ ४ ॥

इन्द्र नदीय एदिहि मितमेधाभिरुतिभिः । आ शनम शनमाभिरभिष्टिभित् रराये स्वायिभिः ॥ ५ ॥

आजितुरं संपति विचैर्चरेणि कृषिं प्रजास्योभगम् ।

प्रं सू तिरा शचीभिर्मे त उक्थियनः कृतं पुनन आनुर्षकु ॥ ६ ॥

यस्ते साधिष्ठोऽयसे ते स्याम भरेषु ते । वीतिहोत्राभिरुत देवहूतिभिः ससर्वासो विशृण्विरे ॥ ७ ॥

अहं हिं ते हरिवो ब्रह्म वाजयुरार्जि यामि सदीतिभिः ।

त्वामिदेव तमेने समधयुर्गव्युरग्नि मतीनान् ॥ ८ ॥

= ऋसं ८. ५३ बालखिल्यम् [५] । ३. सिञ्चन्त्य-का; सिञ्चन्त्य-मै-सु । ४. सुन्वन्त्या-
(→ ऋष १०. ७९. ४ : आ नो रयि सुनोतन)-का; सन्वन्त्या-मै-सु. शीष्टेषु-का; शीष्टेषु-मै-सु ।
६. प्र सू तिरा शचीभिर्मे त उक्थियनः → ऋषा ८. ४; ३०. १ ७. वीतिहोत्राभिः-का; वय
होत्राभिः-मै-सु. विशृण्विरे-का, मनामहे-मै-सु । ८. मतीनान्-का; मपीनान्-मै-सु ।

६

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः । ते स्तोमन्त ऊर्जभावन् धृनध्रुतं परासो नक्षन्वीतिभिः ॥ १ ॥

नक्षन्त इन्द्रमवसे पुरुषयया येषा सुतेषु मन्दसे ।

यया संवर्ते अमदो यया कृशं एवास्मे इन्द्र मत्त्व ॥ २ ॥

आ नो विंशे सजोयसो देवासो गन्तनोप नः ।

वंसवो रुद्रो अवसे न आ गमञ्चृण्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥

पुषो विष्णुर्हवन् मे संरत्नयवन्तु सप्त सिन्धवः ।

ओषो वातः पर्बतासो वनस्पतिः शृणोतु पृथिवी हवम् ॥ ४ ॥

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माषोने मर्षवतम् । तेन नो बोधि सवर्माषो बृधे भगो दानाय वृत्रहन् ॥ ५ ॥

आजिपते नृपते त्वमिदं नो वात्र आ भक्षि सुकृतो ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससर्वासो मनामहे ॥ ६ ॥

सन्ति छात्र्ये आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मानक्षत्वं मघवन्नुपावसे धुक्षत्वं पिप्युषीमिमम् ॥ ७ ॥

वयं त इन्द्र स्तोमिभिर्विधेम त्वमस्माकं गतव्रतो ।

महि स्यूरं गशयं राधो अह्यं प्रस्तकषाय निं तोशय ॥ ८ ॥

= ऋसं ८. ५४ बालखिल्यम् [६] । → वृद्धे ६. ८४ । १. परासो-का; परासो-मै-सु ।
२. पुरुषयया-का; सुरुषयया-मै-सु । ३. भक्षि-का; वधि-मै-सु. वयं-का; वाती-मै-सु. देव-
हूतिभिः-का; देववीतिभिः-मै-सु. मनामहे-का; विशृण्विरे-मै-सु ।

७

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं व्यह्यमम्याजति । राधस्ते दस्यवे वृक ॥ १ ॥

शतं केतास उक्षणो दिवि तारो न रोचन्ते । महां दिवं न तत्तम् ॥ २ ॥

शतं वेणूछतं शुनः शतं चर्माणि म्लतानि । शतं मेवत्वजस्तुकां अरुणीणां चतुःशतम् ॥ ३ ॥

सुदेवाः स्य काण्डायना वयोवयो विवर्तन्तः । अथसो न चङ्क्षाम ॥ ॥

आदिस्तासस्य चकिरन्तान् च महि श्रयः । स्थावीरतिघसन् पयश्चक्षुषा चने सनेने ॥५॥

= ऋसं ८. ५५ वाचनित्वम् [७] । १. अभ्याजति-का; अभ्याजति-मै-मु । ४. सुदेवाः

स्य काण्डायना → ऋषा ८. २०. काण्डायना-मै-मु, कण्डायना-का. चक्षुषा-का; चक्षुषा-मै-मु । ५. आनूतं च-का; आनूतस्य-मै-मु ।

८

प्रति ते दस्यवे वृक रांधो अदस्यैह्यम् । दानि प्रथिना शव ॥ १ ॥

दंश मद्यं पुनरुतुः सहंता दस्यवे वृक । निंतादायो अमहत ॥ २ ॥

शतं मे शर्दमाना शतपूर्णावनीनाम् । शतं दासौ अधि सजः ॥ ३ ॥

सजो अधि प्राणीयत पुनरुतायी व्यक्ता । अक्षानामिन्नं यूयम् ॥ ४ ॥

अचेत्यभिधेकितिर्ह्ययवाद् स सुर्मद्य ।

अग्निः शुक्लेण शोचिषा बृहत्सूर्यो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥

अस आ याद्वग्निमिः० ॥ ऋ. सं. ८. ६०. १

= ऋसं ८. ५९ वाचनित्वम् [८] । एतावन्वष्टौ सूक्तानि (पितृ १-८ = ऋष ८. ४९-५९) ' अथ वा याद्वग्निमिः ' (ऋसं ८. ६०) इति सूक्तापूर्वं पठनीयानि । एतानि बृहो १. ८४-८६ अत्र निर्दिष्टानि ।

१. = ऋसं १. ८. ५१ २. पुनरुतु-का, पुनरुत-मै, वीतरुत-मु-पुन । ३. अधि-का, शति-मै-मु । ४. पुनरुतायी-का, पुनरुतायै-मै-मु दूरप-का, यूय-मै-मु । ५. = साम १. ५ २. १. १. चिकिति-का-साम; चिकितु-मै-मु. ५. बृहत्सूर्यो-का-पितृ १. ७, बृहत्सूर्यो-मै-मु ।

९

त्वं द्रष्टुं धनुषा युध्यमानमुपातिष्ठो मेघवनेष्टुमत्या ।

प्रं शूर आरः सन्निता धनानीन्द्र तानि ते पुरुषं संहासि ॥ १ ॥

त्वं ह त्वत्सप्तम्यो जायमानः० ॥ ऋ. सं. ८. ९६. १६

ऋसं ८. ९६. १५ अन्तरं पठनीयम् । सन्निता धनानि = ऋष १ १००. ९, ९. ९०. ३.

१०

पावमानीः स्वसूर्ययनीः सुर्दुष्ठा हि घृतधुनः) ऋग्निमि. संभृतो रमो ब्राह्मणेभ्यर्पितं हितम् ॥ १ ॥

पावमानीदिशन्तु न इमंलोककर्मयो अमुम् । कामत्संनर्कयन्तु नो देवैर्देवी समानता ॥ २ ॥

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनन्ति संदा । तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु मा ॥ ३ ॥

प्राजापत्यं पवित्रं शतोबामं हिरण्यम् । तेन ब्रह्मविदो नयं पूर्तं ब्रह्म पुनीनहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः सुनीर्वा सह मा पुनातु सोम. स्वसूर्या वरुणः समीप्या ।

यमो राजा प्रभूणाभिः पुनातु मा जातवेदा मोर्जयन्त्या पुनातु ॥ ५ ॥

पावमानीः स्वस्वयनीयाभिर्गच्छति नान्दनम् । पुंशश्च भक्षान् भक्षयन्नृतत्वं च गच्छति ॥ ६ ॥
प्र देवमच्छा मधुमन्त ॥ ऋ. सं. ९. ६८. १

ऋस ९. ६७ अन्तरे पठनीयम् ।

ऋत्र-मै-१७-मु-अल-जुना-आउ १३-ऋत्र-पुस्तकेष्विदं विचरन् । आद्याः पञ्चर्षो मै-मु-आउ-
ऋत्र(पवमान)-पुस्तकेष्वदितो वतन्ते । षष्ठो मै-मु-आउ-अल-पुस्तकेषु पञ्चरा । हिरण्यकेति-
त्रिकालसभ्यायां धर्मसिन्धौ चेदं बह्वचम् । आउ-पुस्तके नृनोदवधुयन्मन्त्रोऽर्थस्यासः । लौघपुस्तक इत्ये-
कविचारम् । १-५ = तैत्रा १ ४. ८. ५-९. १-३, ९ = साम २. ५. २. ८. ३-६. ३ = निघ ५. ६;
बौधसू २. १७. ३४.

१. → ऋस ९. ६७. ३१^१, ३२^१ : ऋषिभिः संवृतं रत्नम् । २. दिशन्तुः दधन्तु-
साम. कामान् समर्पयन्तु; कानाः सर्पयन्तु-जल. देवैर्देवीः; देवाँदैवैः-का-साम-पसि-
तैत्रा; देवैर्देवो-अल. समाहृताः—का-साम; समाहिताः—ऋत्र-मै-मु-जुना-आउ; समाहिता-अल;
समानृता—तैत्रा-ऋत्र-पसि । ३. पावमान्यः पुनन्तु मा-तैत्रा-आउ-पसि; पवमानः पुनातु मा-
अल-जुना; पावमानीः पुनन्तु नः-साम; पावमान्यः पुनन्तु माँ-मै-मु-ऋत्र । ४. हिरण्यमयं—तैत्रा-ऋत्र-
मै-मु-पसि; हिरण्यमयं-आउ; हिरण्यमयं-अल. पुनोमहे-तैत्रा-ऋत्र-पसि-मै-मु-आउ; पुनातु ना-अल-
जुना । ५. सुनीती—का; पुनोहो-मु; पुनोती-ऋत्र-ओष. मा; आउ-पुस्तके 'मा' नास्ति. मोर्ज-
यन्त्या—तैत्रा-मै-पसि, मूर्जयन्त्या-मु-ऋत्र. पञ्चमो मन्त्रः अल-जुना-पुस्तकनोदघन म वैवनास्ति-
'इन्द्रः सुदीति सुहवा पुनातु सोमः स्वतरा वरयः सुनोत्या । यमो राजा प्रमृशामिः पुनातु मा आउ-
वेदा मूर्जयन्त्या पुनातु' । अल-पुस्तके कविदग्धम् । ६. स्वस्वयनीयाभिः; स्वस्वयनीस्ताभिः-
साम । शिशानां चतुर्दशमन्त्राणां पाठवैविध्यं पौर्वार्यमेदध । १६ = बृहृ ९. १४५; १७ =
बृहृ ९. १४१; १९ = ऋग्वि ३. ३. २; २० = ऋग्वि ४. २५. १ = बृहृ ९. १४४. अल-जुना-
पुस्तकपाठोऽपि दीयते । तत्र मन्त्राणां क्रमस्त्वैवम् :- अल १-९ = मै-मु आउ ७-१५ (आउ-पुस्तक-
क्रमेण); अल १० = मै-मु-आउ ५; अल ११-१४ = मै-मु-आउ १-४; अल १५-१६ = मै-मु-
आउ १६-१७, अल १७ = मै-मु-आउ ६, अल १८ = मै-मु-आउ १९; अल १९ = मै-मु-आउ २०;
अल २० = मै-मु-आउ १८. ऋत्र-शाधमेष्टे-पुस्तकयोः क्रमः मैक्समुद्रपाठानुसारी, किंतु द्वादशो
मन्त्रः ऋत्र-आशमेष्टे-पुस्तकयोश्चतुर्दशत्वेनागच्छति । १७-१८ आशमेष्टे मध्ये नास्ति ।

यन्मे गर्भे यततः पापमुषं यजामयमानस्य च किं विद्वन्त्यत् ।

जातस्य च यच्चापि च वर्धनी मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १ ॥

मातापित्रोर्पञ्च कृतं वचो मे यत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ २ ॥

विश्वस्य पथहृषितं वचो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ३ ॥

कपविक्रयाद्यनिदोषाभ्रसाजोभ्याप्यतिग्रहात् ।

असंभोजनाद्यापि नृनांसं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ४ ॥

गोशातस्करत्वास्त्रीवधाद्यच्च किंविदम् ।

पापकं च चरणेभ्यस्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ५ ॥

प्रहवधात्पुत्रापाणासुवर्णस्तेयाहूपलीमिथुनसंगमात् ।

गुरोर्दाराभिगमनाच्च तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ६ ॥

बालशान्मातृपितृवधाद्भूमितस्करात्सर्ववर्णगमनमिथुनसंगमात् ।

पारिवन्ध प्रतिग्रहात्सद्यः प्रहरन्ति सर्वदुष्कृतं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ६ ॥

अमन्त्रमद्यं यद्विचिदूषते च हुताग्ने । संयत्तरहं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ७ ॥

दुर्यष्टं दुर्यष्टीं पापं यच्चाज्ञानतोऽकृतम् ।

अयाजिताश्चासंयाज्यास्त्यावमानाभिर्हं पुनामि ॥ ८ ॥

ऋतस्य योनयोऽमृतस्य घाम सर्वा देवेभ्य पुण्यगन्धाः ।

ता न आपः प्रवहन्तु पारं श्रद्धा गच्छामि सुकृतानु लोक तरावमानाभिर्हं पुनामि ॥ ९ ॥

१० = का ५

११ ~ १४ = का १-४

१५ = का ६

पावमानां पितृभ्येवान् ध्यायेद्यश्च सरस्वतीम् । पितृस्तस्योप तिष्ठेन क्षीरं सर्पिर्मधुदकम् ॥ ११ ॥

ऋषयस्तु तपस्तेषु सर्वे स्वर्गजिगीषवः । तपस्तपसोऽग्र्यं तु पावमानांर्क्षो जयेत् ॥ १७ ॥

पावमानं परं ब्रह्म ये पठन्ति मनीषिणः । सप्तजन्म भवेद्द्विप्रो घनाङ्गो वेदशरण ॥ १८ ॥

दशोत्तराण्युच्चां चैतत्पावमानां शतानि पदं । पुनःशुद्धं भवन्नैव धीर मृत्युभयं जयेत् ॥ १९ ॥

पावमानं परं ब्रह्म शुकं ज्योतिः सनातनम् । ऋषीस्तस्योप तिष्ठेन क्षीरं सर्पिर्मधुदकम् ॥ २० ॥

२. यत्-अल-जुना; तत्-मै-मु-ऋ-आउ । ५. सुवर्णं-अल-जुना, स्वर्ग-ऋ-मै-मु-आउ. धृपलीमियुन-अल, धृपलिमियुन-जुना, धृपलांगमनमैयुन-मै-आउ, धृपलिगमनमैयुन-मु-ऋ. दाराभि-मै-अल-जुना-आउ; दाराधि-मु, दारादि-ऋ । ६. 'मियुन'-अल-जुना, 'मैयुन'-मै-मु-आउ-ऋ. 'संगमात्', 'सम्भवात्'-आउ. प्रहरन्ति-अल-जुना, प्रहरति-मै-मु-आउ-ऋ । ८. 'ज्ञानतोऽकृतं'-अल-जुना, 'ज्ञानत. कृत'-आउ । ९. सर्वा-अल-जुना, विधा-मै-मु-आउ-ऋ. पुण्यगन्धा-मै-मु-आउ-ऋ-जुना, पुण्यगन्धा-अल श्रद्धा-अल, शुद्धा-मै-मु-आउ-जुना-ऋ. गच्छामि-जुना-अल, यचामि-आउ । १६. पावमानां पितृन्-मु, पावमानां पितृ-अल, पावमानाः पितृन्-ऋ, पावमान पितृन्-बृहदे-मै-आउ-जुना. ध्यायेद्यश्च-मु-बृहदे-मै-आउ, ध्यायेभ्यश्च-अल-जुना-ऋ. पितृस्तस्योप-ऋ-अल-जुना-मु-बृहदे, ऋषीस्तस्योप-मै-आउ. तिष्ठेत्-अल-जुना, धर्तेत-बृहदे-आध, वर्तेत-ऋ-मै-मु-आउ । १७. ऋषयस्तु-अल-जुना, अथ ते वै-बृहदे. तेषु-मै-मु-आउ, तेषु-अल-जुना. स्वर्गजिगीषवः, सर्वजिगीषमा-अल, सर्वजिगीषिताः-जुना. तपस्तपसोऽग्र्यं तु-अल-जुना, ततस्ते तपसोऽग्र्य-बृहदे, तपस्तपसोऽग्र्य-आध. जयेत्-अल-जुना; श्रवन्-मै-मु-आउ-ऋ, श्रवन्-बृहदे-आध । १८. सप्तजन्म-अल-जुना-ऋ-आउ-मु; सप्तजन्मा-मै. वेदपारगा-अल-जुना-आउ, वेदपारगा-ऋ-मै-मु । १९. ऋचां चैतत्-अल; ऋचां क्षेत्-जुना; ऋचाक्षिब-ऋवि-ऋ-मु-आउ, ऋचाक्ष-मै जपक्षेय-अल-ऋवि, जप-क्षेव-मुना; जपेन्मन्त्र-मै-मु-आउ-ऋ. धीरः, धीर-मु जयेत्-जुना-अल-ऋवि, धीर-ऋ-मै-मु-आउ । २०. पावमानं-जुना-अल, पावमान्य-बृहदे शुकं ज्योतिः-ऋ-मै-मु-आउ-जुना-बृहदे; शुक्ज्योतिः-अल. ऋषीस्-मु-जुना-ऋ; पितृन्-मै, पितृन्-आउ, ऋषीन्-अल. तिष्ठेत्-अल; तिष्ठे तत्-मै-मु-ऋ-आउ. २०^२ बृहदेवताया विमिश्रः ।

औषधस्तुके विंशतिमन्त्रानन्तरमेको मन्त्रोऽधिकः स यथा-

पुनःपुन्यं पापहरं रोगमृत्युमवापहम् । पठतां श्रवता चैव ददाति परमां गतिम् ॥

११

इद्वैव चामनु वस्ता धृतेन यस्याः पदे पुनते देवयन्तः ।

धृतपदी शंकरि सोमपृष्ठौप यज्ञमस्त्यत वैश्वदेवी ॥ १ ॥

वैश्वदेवीं पुनर्तीं देव्यागाधस्यामिमा बहुयस्तन्यो वीतपृष्ठाः ।
 तेषां मन्दन्तः सधमाधोषेषु वयं त्याम पर्यायो रयीणाम् ॥ २ ॥
 अं तु ब्रुव परिकोधे नि पाद० ॥ ऋ. सं. ९. ८७. १

ऋ. सं. ९. ८६ अनन्तरं पठनीयम् ।

मै१८-औष ।

१. = अथर्व ७. १७. इत्येव वां-मैः इडेवास्वां-अथर्व. घृतेन-मैः; ऋतेन-अथर्व । २.
 तन्वी वीतपृष्ठाः = अथर्व ९. ६२. २१. २१ = अथर्व ९. ६२. २१. मन्दन्तः-का-मैः; दृगन्तः-
 अथर्व. सधमाधोषेषु-का; सधमाधोषेषु-मै-अथर्व ।

१२

यत्र लोक्यास्तनुत्यजाः श्रद्धया तपसा जिताः ।
 तेजश्च यत्र ब्रह्म च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥
 यत्र देवा महात्मनः सेन्द्राः समरुद्रणाः ।
 ब्रह्मा च यत्र विष्णुश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥
 यत्र तत्परमं पदं विष्णोर्लोकं महीयते । देवैः सुकृतकर्मभित्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रवा ॥ ३ ॥
 यत्रानन्दाश्च मौदाश्च ० ॥ ऋ. सं. ९. ११३. ११

ऋ. सं. ९. ११३. १० अनन्तरं पठनीयम् । मै-मु-औष-पुस्तकेष्विदं नपसन्तुलान्ते पठनीयम् ।
 भाउ-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोरेव ऋ. सं. ९. ११३ अनन्तरं पठनीयम् ।

मै१९-मु-भाउ १४-औष-ऋमं-आश्वमंसं-अल-जुना ।

ऋमं-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोरेवतुर्मन्त्रानकमिदं सूचम् । आश्वमंसं^२-पुस्तके नपसन्तुलान्तेऽप्य सूचत्
 वेदमन्त्राणां ऋगिति । मै-मु-भाउ-अल-जुना-पुस्तकेष्वितसर्वम् । १-२ = मै-मु-भाउ ३-४;
 ३ = मै-मु-भाउ १ । औषपुस्तके पद्विचम् । मै-मु-भाउ-अनुसारेण पद, ऋमं-पुस्तके वा चतुर्थी
 सा यात्र पठौ । १. लोक्याः-का; लोक्याः-ऋमं-मै-मु-भाउ-जुना. तनुत्यजाः-का-भाउ; तनु-
 त्यजाः-ऋमं-मै-मु-जुना. ब्रह्मा; ब्रह्मा-ऋमं-जुना; 'तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव' इत्येवो ऋ. सं.
 ९. ११३ सूक्ते प्रतिमन्त्रं समानः । २. महात्मनः-का; महात्मनः-इतेषु. सेन्द्राः स-का; सेन्द्राश्च-
 मै-मु-भाउ; 'श्रद्धाश्च-जुना । ऋमं-आश्वमंसं^३-पुस्तकयोरेवतुर्थो (औषपुस्तके पठौ) नन्तोःयो दीपते-
 यत्र तद्विष्णुमहीयते नराणां च नराधिपम् ।

यत्र ब्रह्मचरगदाधरः स्मरणं मुचिष्य तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ इति परिशिष्टम् ॥

ताद्विष्णुः; विष्णु-आश्वमंसं. च नराधिपं, नराधिपति-आश्वमंसं. 'गदाधरः; 'गदा'-
 आश्वमंसं; 'गदाधर'-औष. मै-मु-भाउ-औष-पुस्तकस्थौ द्वितीयपद्यमन्त्रौ-

यत्र तत्परमान्यं मृतानामधिपतिः ।

भावमावी च यो गीश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

यत्र गङ्गा च यमुना यत्र प्राची सरस्वती ।

यत्र सोमेश्वरो देवस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

एतौ मन्त्रौ ऋमं-पुस्तकेऽप्यन्यत्रोपलभ्येते 'यत्र तत्परमं पदम्' इत्यनेन सह । एतौ अल-जुना-
 पुस्तकयोश्चतुर्थपद्यमौ । परमाध्वं, परमाध्वं-औष. 'माधिपतिः; 'माधिपति-ऋमं-भाउ-जुना-औष;

*मधिपति-आउ. भावभावो; भावभावी-कर्म. च यो गीश्च; वयो गीध-आउ, च मोगीध-
आप, च योगी च-कर्म. यमुना, यमुना च-मु-जुना ।

१३

सक्षुपीर्लादपसो दिवा नक्तं च सक्षुपीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥ १ ॥

ओ चित्संस्त्रायं सख्यां ववृत्ताम् ॥ ॐ सं. १०. १०. १

कृतं १०. १ अनन्तर पठनीयम् ।

अथर्व १. २३. १; वैसू ४. १४; कौसू ७. १४, में २०-आउ १५-आश्वमेस-आवं-समा-
आप-अल-जुना ।

*क्रतु-का-अथर्व, *क्रतु-में-आउ-जुना-आवं-समा, *रवसे-में-आउ-जुना-उद्गीथ-आवं-
समा; *रवसा-वा. आ देवीरवसे हुवे, अपो देवीरव हुवे-अथर्व ।

कृतेवेदगहिताया दशमे मण्डले उद्गीथमाध्यमशत उपलब्धमस्ति । कृतं १०. ४६. ५ सायणभाष्ये
उद्धृताउद्गीथवचनादेते उद्गीथाचार्या सायणपूर्वकालीना इति व्यर्थं मतीयते । कर्म १०. १ भाष्यारम्भे
इदं सूक्त 'वैलिक्या सह दशर्यम्' इत्युक्त्वा 'समुपी' इत्यादिको मन्त्रस्तदङ्गत्वं श्लाघ्यात् । तद्व्याख्यानं
शोधयित्वात्रोद्ध्रियते- 'अन्वेवत्या वैलिक्येया । समुपी. स्रवणशीला निम्नानुसारिण्या तदपसः तदेव
स्रवणशीलत्वं निम्नानुसारित्वमप. कर्म यामा ता । दिवा नक्तं च गहति रात्रौ च समुपी । वरेण्यक्रतु-
स्त्वानपानपावनादिवरणीयकर्म अहं देवीरप. आ हुवे आह्वयामि अहमे आत्मनो रक्षणार्थं तर्पणार्थं वा ।

मत्तमाष्टकेऽष्टाविंशतिवर्गानन्तरं (दशमे मण्डले अष्टादशसूक्तानन्तरं) षष्ठोऽध्यायः समाप्तः । तथा
च 'भद्रं नो' इति दशर्यं विंशं सूक्तमिति सर्वानुक्रमणीतोऽपि लभ्यते । उद्गीथकृते कृतेवेदमाष्ये तावत्
'भद्रं नो' इत्येकस्य विंशं सूक्तं विद्यते तदनन्तरं च सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः (= चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः)
समाप्तः 'अग्निमीळे भुजाम्' इति द्वितीयेन मन्त्रेण चाग्निमेकविंशं सूक्तं प्रारभ्यते । तत्र 'जुषद्भ्या'
इति पञ्चम(चतुर्थ)मन्त्रानन्तरं श्रुतम् । अनन्तरं 'जह धुत इन्द्रः' इति द्वाविंशं सूक्तमागतम् ।
उद्गीथमाध्यगतोऽयं गणनाभेदः किमूल इत्यन्वेयणीयम् ।

१४

एहीन्द्र वसुमता रथेन साकं सोममपिबन्मदाय ।

हस्तं पीत्वा मन्दसानो मर्हद्भिः स्तीर्णं याहि वृत्रहंस्याय वज्री ॥ १ ॥

इन्द्र सोममिमं पिब ॥ ॐ सं. १०. २४. १

कृतं १०. २३ अनन्तर पठनीयम् । हस्तं पीत्वा → कृतं ८. ४६. १२ इत्यु पातो.

में ११-मु-आउ १६-अल-जुना-आश्वमेस-आप-कर्म-पुस्तकेषु कृतं १०. ५५. ५ अनन्तरं
पठनीयमेकस्य परिशिष्टे दत्तमस्ति तद्यथा—

सितासिते सरिते यत्र संगये तत्राप्नुतासो दिवमुपवन्ति ।

ये वै तन्वं १ वि सृजन्ति धीरास्ते जनानो अमृतं भवन्ते ॥ १ ॥

संगये-में-मु-आप-कर्म-आउ, संगते-में-समुद्रमहाशयानां केषुचित् स्थितपुस्तकेषु ।

१५

मम व्रतं हृदयं ते दधामि मम चित्तमेव चित्तं ते अस्तु ।

मम वार्षमेकव्रता जुषस्व वृहस्पतिस्त्वा नि युनक्तु मेघम् ॥ १ ॥

धाता त्वा मेघमददन्मेघं धाता दधातु त्वा । प्र धाता त्वा मेघा प्रा यच्छन्मेघं त्वानुमतिर्दी ॥ २ ॥

अनुमतेऽनु मन्यस्व त्वानुमतेऽनु मन्यस्व ।
 मङ्गमेनं समा वुरु वाचा चक्षुषा मनसा मयि संयतम् ॥ ३ ॥
 आ हरयते हृदयं तदस्तु हृदयं मेम । अयो यन्मम हृदयं तदस्तु हृदयं तव ॥ ४ ॥
 हृदयेन हृदयं प्राणेन प्राणमगृभम् । गृष्णामि चक्षुषा चक्षुर्गृष्णामि मनसा मनः ॥ ५ ॥
 आकृतं चित्तं चक्षुः श्रोत्रमयो वलम् । श्रियं यां देवा जग्मुस्तथा वप्नामि ते मनः ॥ ६ ॥
 अन्नमयेन मणिना प्राणसूत्रेण पृथ्विना । वप्नामि सत्यप्रव्यिना हृदयं च मनश्च ते ॥ ७ ॥
 आवर्तनं निर्वर्तनं मया संवननं तव । इन्द्राग्नीं अग्निनोमां त्वष्टा धातां च चक्रतुः ॥ ८ ॥
 येन चित्तेन वदसि येन त्वान्योऽभि दासति । सर्वं तदग्र आ भर मङ्ग दासाय राघ्यः ॥ ९ ॥
 अनुवनं सुवनमुद्वनं वनम् । घर्मेत्य पश्य रूपाणि तेन वप्नामि ते मनः ॥ १० ॥
 सं मा विशन्तु पशवः सं मा विशन्त्वोषधीः । सं मा विशन्तु राजानो यथाहं कामये तया ॥ ११ ॥
 अन्तरं च नेदीयश्च मनो देवा उपासते ।
 अनन्तरोंऽहं तुभ्यं भूयासं हृदयं मे भूयासमनन्तरम् ॥ १२ ॥
 समां समासावितुश्चावतामुभे प्रजापतेर्दुहितारौ संचेतसौ ।
 संग्रहेषु पदे चाह नमो वैश्वानराय अधि ॥ १३ ॥
 [...] य पदेन त आं ते प्राणान् समां ददे । अघो एतत्समाददे यदन्येषु जनेषु च ॥ १४ ॥
 अहं ते चक्षुषा चक्षुरहं ते मनसा मनः । अहं गन्धर्वरूपेण संत आ वर्तयामि ते ॥ १५ ॥
 हतचित्तो हतमनो हतो अन्येषु ते मनः । सर्वेषु कृष्णकेशेषु हतो अन्येषु ते मनः ॥ १६ ॥
 सर्वासु शुद्धदन्तीषु हतो अन्यसु ते मनः । मां चैवं पश्य सूर्यं च मा तृतीयं कदा चर्न ॥ १७ ॥
 स्मृतिरसि कामसंजननी मयि ते कामो अस्तु । यत्ते मनो वरेण्यं लोकेषु बहुधा कृतम् ॥ १८ ॥
 समुद्रमिव सारितः सर्वं त्वानुवर्तयामसि । आ दीपयामि ते हृदयमग्ना मेऽव प्र दीपयामसि ॥ १९ ॥
 एष ते हृदयेऽङ्गारो दीप्तस्ते अस्मि ददामहे ।
 मया ते ददामास्यामि दीप्तं तृप्यतु भूमिर्दीप्तं तृप्यतु ॥ २० ॥
 चित्तं च ते मनश्च ते मयि धातां नि यच्छतु । मयि ते चित्तमायत्तं मनस्ते मयि समंश्रुते ॥ २१ ॥
 आवृतास्ते मया प्रा

॥ २२ ॥

॥ २३ ॥

॥ २४ ॥

॥ २५ ॥

नष्टं ते कृपमन्यस्मिन्मयि ते रमतां मनः । अनु [ ] मनः ॥ २६ ॥

चक्षुः श्रोत्रं चाधीतं च सर्वं ते अहमा ददे । हृद्य कंथिरजायत दे [ ] ॥ २७ ॥

तदेवैष्वदधुर्हृदयेष्वर्पदक्षिणम् । सर्वज्ञं सर्वदर्शिनं सं नः कर्माणि साधय ॥ २८ ॥

ये [ ] स्तव आनवेदः प्रविष्टा अग्निर्दुर्हृदयस्य कर्म ।

तेषामहं भागधेयं जुहोमि तां मा देवा सर्वं कामैस्तर्पयन्ताम् ॥ २९ ॥

सृग्गणार्महिरसा तपसो गृणं संयन्तम् । कुशिकीव्यवराणा च मेन आ वर्तयामि ते ॥ ३० ॥

यन्ते यन्तो वरेण्य लोकेषु बहुधा कृतम् । तत्त आ वर्तयामस्यधिथाहं व्राह्मणे ॥ ३१ ॥

यत्कञ्चीवान् सचननं पुत्रो अङ्गिरसामवेत् । तेन नोऽप विभे देवाः सं प्रियां समवीकनन् ॥ ३२ ॥

इदमुत्तरं च क्रम १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम् । खिलानुक्रम्यनुसारिणेन ह्यवच्छ्रम् । 'सुहृद्भूता-
सुहृदस्य देव संयनं स्मृतम् । एकैकमभिरूपं तु ह्यवच्छासतः पुन ' इति क्रमि ३. २१ २-३ । इदरे
७. ११७ अपि दृश्यम् । १ = पाठ १. ८. ८; २ = १९, माय १. १०. ११, २१. १०, आशय
१. २१ ७; शाय २. ४. १, मंथा १. २ १५, → मदी, क्रम, सकी (उपनयन); हिर १. ५. ११.

१. → अथर्व ६. १४. २. हृदयं ते-का-क्रम-शाय-मकां, ते हृदयं-इतेषु. दधामि-
का-शाय-आशय-पाठ-सकी-क्रम-मदी, दधातु-माय-मथा. एकमता-का, एकवतो-क्रम-सकी;
एकमना-इतेषु. युहस्पति-का-क्रम-मवा-शाय-मकी, मवापति-माय-पाठ-आशय-मदी । ३.
अनुमतेऽनु मन्त्रस्य → गोष्ट १. ३. २, राय १. २. १८, आय १. ३. ३, हिर १. २. ९.
४. → मथा १. ३. ९; अत्रैतद्दृश्यं तव तदस्तु हृदयं मम । यदि हृदय मम तदस्तु हृदयं तव ।
७. = मथा १. ३. ८; गोष्ट २. ३. २१. अथमयेन-का, अथमायेन-मथा-गीष्ट. हृदयं च
मन्त्र-का; मन्त्र हृदय च-मंथा । ८. → तम ३. ३. १०. १; आ वर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तयेद् ।
९. अथ; अथ १ १३^१. = अथर्व ७. १२. १; सया च मा समितिश्चावर्ता मजापतेर्दुहितरी सविदाने ।
१८^१. = ११^१. २०. दासेन न-का । २९^१ = वृष्ट १. ३. १. तेयो, तेभ्यो-वृष्ट. तां मा
देवाः; ते मा वृताः-वृष्ट. तर्पयन्तां, तर्पयन्तु-वृष्ट । ३०^१. गृण-का, उग्र १ → इदरे ६. १४१ :
तपसिभिर; खिल ३. १०. १०; तपसोऽम्ब । ३२ = खिल ५. १. ३; सकी (वन्यादान) ।

२६

उत्तुदेनं गृहपते ज्ञातेभ्यः शयनादिवि । प्रीतां गृहीत्वोत्तिष्ठ पारतो न विवेश्य ॥ १ ॥

उत्खादुदन्तु मरुत उत्समुदमतो दधि । क्रन्वायमग्निर्दहतु कृत्वा तपत् सूर्यः ॥ २ ॥

कामशर्यायंऽमिततां यया श्रियं शोभयसि । एवं शोभय नोऽरस्तीर्दिवा नक्तं दशस्यतम् ॥ ३ ॥

इमां मे मित्रावरुणी कृषिं चित्तेन व्यस्यताम् । दत्वा पीत्वोद्यतं कृत्वा येषास्तीं देवरो यशे ॥ ४ ॥

पराङ्मुख्य दासार्त्तं देवीर्वाशान्भवविनः । अधिष्ठाय पदो मृचिं सान्वयान्धुमतीं. सना. ॥ ५ ॥

ऋतुमिष्टुवातेर्वैभिरायुषा सह वचसा । संवत्सरस्य तैजसा तेन मा सह शुन्धत ॥ ६ ॥

अनेन ब्रह्मणा मे त्वमयं चेन्द्रो न ईक्षितः । सप्तोत्र चाधिपत्यं च स्वानां वृषु तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अमे निं जहि संहितानिषून् मर्मणि मर्मणि । खादिरं हृदि शङ्खो द्विपतो न विरेशया ॥ ८ ॥

सत्पेनोत्तमिता भूमिः ० ॥ क्र. सं. १०. ८५. १

क्र. सं. १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम् । इदं पराङ्मुख्यस्यापिमिति खिलानुक्रम्या । क्रमि ३. ११२-
११४; इदरे ७. ११८ मध्ये पराङ्मुख्य इत्यस्यैवम् । इदरे-पराङ्मुख्य आमेय यदुदित्यष्ट परम् ।

1. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 231

2. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 235

3. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 231

मैत्रावस्मृक्तास्ति चतुर्धन्यामुपोत्तमा । ॥ ऋग्वि-‘ पराकदासस्य विधि हृदयेनोक्त विदुर्दुषाः । कानां संवनेन चैतत्सुखमपि विधीयते ॥ द्वेयं तु ज्ञातिनामेव कथं च सदा युधि । खादिरं कारयेन्मृच्छं हृदि तं संनिवेशयेत् । श्रुत्वा प्रतिष्ठति पूर्वं पांशुभिर्वायवा युयैः । द्युनप्यनुजन्मैव संग्रामं संप्रकल्पयेत् ॥’ अस्तु कृत्वा पयमनन्त्रस्य प्रथमपादादपेक्षां नैवं संवर्षं ददयते । चतुर्थो नन्त्रो मित्रावरुणौ स्तीति सप्तम्येन्द्र-निवि सत् बृहदेवतायानुक्तं तत्सत्यमेव ।

१. शयनात् → अथर्व ३. २५. १: उतुदत्तोतुदत्तु मा वृषाः उपने स्वे । २. समुद्रः समुद्रा-का । ६. = अथर्व ५. २८. ११; हिट्. १. ११.२. ‘पुद्गार्तवैरायुषा सह वर्चसा-का; ‘पुद्गार्तवैरायुषे वर्चसे त्वा-अथर्व-हिट् (हिट्-मध्ये ‘त्वा’ नास्ति). तेजस्त-का; घाघसा-हिट्. तेन मा सह शुभ्यत = ऋसं १०. १७. १४; तेन सहसु कृष्मसि-अथर्व; तेन सहसुपहासि-हिट् । ८. खादिरं → ऋग्वि. ३. २१: खादिरं कारयेन्मृच्छं हृदि तं संनिवेशयेत् । ५. शश्वतीः समाः; शश्वतीः समा-का ।

१७

ध्रुवैधि पोष्या मयि मही त्वादाद्रुहस्पतिः । मया पत्या प्रजावती स जीव शरदः शतम् ॥ १ ॥
विं हिं सैतोरसुधृतम् ॥ ऋ. सं. १०. ८६. १

ऋसं १०. ८५ अन्तरं पत्नीयम् । अथर्व १४. १. ५२; घाघ १. १७; पाठ १. ८. १९; आपनं १. ८. ९; ऋमं-मंदी-विप-मं १२-मु-आठ १७-आश्वनं-अल.

ऋमं-मं-मु-आठ-अल-हुना-आश्वनं-पुस्तकेष्वस्मान्मन्त्रात्पूर्वं पञ्च मन्त्रा अधिकाः । बृहदे ७. १३७ अद्वारोपायं मन्त्रः ऋसं १०. ८५ एतवान्तिनः [→ ‘आ नः (= ऋसं १०. ८५. ४३) प्रजापते इमां (= ऋसं १०. ८५. ४५) ऐन्द्री वाम्सा बृहस्पतेः ’] । स च बृहस्पति स्तीति ।

ध्रुवैधि; मनेयमस्तु-अथर्व. मयि; अथर्ववेदे नास्ति. पोष्या-अथर्व-आपनं-ऋमं-विप-मं-मु-आठ, पोष्ये-पाठ-मंदी. प्रजावती; प्रजावति-अथर्व ।

ऋमं-मं-मु-आठ-आश्वनं-पुस्तकेषु वर्तमानाः पञ्च मन्त्रा लपो दीयन्ते—

अविधवा भव वर्षाणि शतं सायं तु सुप्रता । तेजस्वी च यशस्वी च धर्मपत्नी पतिव्रता ॥ १ ॥

जनपद्गुह्यप्राणि मा च दुःखं लभेत्कश्चित् । अतां ते सोमया नित्यं भवेद्दर्शनपरायणाः ॥ २ ॥

अष्टपुत्रा भव त्वं च सुभगा च पतिव्रता । भर्तुश्चैव पितृभ्रातृहृदयानन्दिनी सदा ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य तु यथेन्द्राणी धीधरस्य यथा धिया । शंकरस्य यथा गौरी तज्जंतुंति भर्तुरिति ॥ ४ ॥

अग्नेर्यानुतूपा स्यादग्निहस्ताप्यरम्भती । कौशिकस्य यथा सती तथा त्वमपि भर्तुरिति ॥ ५ ॥

१ लभेत्, लभे-ऋमं ।

१८

एक एवाग्निर्विदुषां संमिद्ध एक स्यो विंशमनु प्रमूतः ।

एकैर्वोषाः सर्वमिदं विं मात्यैकैर्वा इदं विं वमूव सर्वम् ॥ १ ॥

यैमविजो बह्वधा कल्पयन्तः संचेतसो यज्ञमिमं वेहन्ति ।

यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आस्ते कां स्विर्त्तत्र यजमानस्य संवेत् ॥ २ ॥

यावन्मात्रमुपेतो न प्रतीकम् ॥ ऋ. सं. १०. ८८. १९

कर्म १०. ८८. १८ अनन्तरं पठनीयम् । छाथी १६. १३. १८ अपि तदेव दर्शयति । कर्म १०. ८८. १८ भाष्ये 'अत्रोत्तराणि वाक्येभ्यः सहितायां दर्शितानि' इत्युक्त्वा 'एक एवाभिः' इति मन्त्र उद्धृतः सायणाचार्यैः स्वनीय ऋग्वेदभाष्ये । धाह्नपनशाखायां दसमं वाक्यमित्युक्तमग्निका 'एक एवाभिः' 'यमृत्विजो' इति तत्त्वं मन्त्रद्वये 'यावन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं पितृत्वेन पठन्तानि चाण-व्यूहभाष्ये लिखितम् । एव जुनागडलिखितपुस्तके 'यमृत्विजो' इत्यादि वाक्येभ्यः नास्ति 'एक एवाभिः' 'यमृत्विजो' इति मन्त्रौ च 'यावन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं लिखितौ । १. = बालविल्व १०. ३ (कर्म ८. ५८. २). प्रभूतः-मै-मु-आउ-जुना; पभूत-का. परैका-का-जुना, एक वा-मै-मु-आउ । २. = बालविल्व १०. १ (कर्म ८. ५८. १). आस्ते-का, आमीन्-मै-मु-आउ ।

१९

उदपसाम वसतेर्वयो यया रिणन्वा मृगवो मन्यमाना ।

पुंरुतवः पुनरस्तं परेहा मे मनो देवजुना अयानस्य ॥ १ ॥

मं ते महे विदधे असिपं हरी० ॥ ऋ. सं. १०. ९६. १

कर्म १०. ९५ अनन्तरं पठनीयम् । जुनागडलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते ।

१. = ऋ. १. १२४. १३, ६. ६४. ९ः उते ययिभिरुतेत्यतः १. = का. १०. ९५. १.

उदपसाम-जुना; उदपस-का. रिणन्वा-का, रणवा-जुना. परेहा मे-जुना. परेहि यमि-का. अयानस्य-जुना; अयात्स्य-का ।

२०

[यच्च कृतं] यदेन कृतं यदेन धकृमा वयम् । औधयसन्तापान्त्तु दुरितार्देन सत्परि ॥ १ ॥

बृहस्पते त्रिति मे देवतामहि० ॥ ऋ. सं. १०. ९८. १

कर्म १०. ९७ अनन्तरं पठनीयम् । जुनागडलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते । यच्च कृत-जुनागड-लिखितपुस्तके । 'अ' इति स्वर्गितं कृ इत्यनुदात्तं च । का-पुस्तकेऽत्र श्रुतिर्वर्ति । 'यद्' इति सिगाजु-कर्मणीतः आद्यं पदमुद्धृत्य 'अचिनम्' इति शीघ्रलोपित्महापावैरभ्युदितमासीत् (= यदाचिनं) ।

यदेन धकृमा वयम् = वास ३. ४५, छाथी २०. १२. १३ ।

२१

असौ यां सेना मरुतः परेयामन्यैति न ओजसा सर्वमाना ।

तां गूह्यत तमसापत्रतेन ययामापांमन्यो अन्यं न जानात् ॥ १ ॥

अन्यां अमित्रा भवताशीषाणिोऽहय इव । तेषां वो अग्निरेधनामित्रो हन्तुं वंशरत् ॥ २ ॥

इदमुत्तरं च कर्म १०. १०३ अनन्तरं पठनीयम् ।

१. = साम २. ९. ३. ४. ३; अथर्व ३. २. ९; वास १७. ४७; आश्व. मरी । २. = साम २. ९. ३. ८. २; अथर्व ६. ६५. २. इदमुद्धृत्य मै २३-मु-आउ १८-अत-जुना-कर्म (साहित्यः) - औध-कर्म-आक्रमसं-पुस्तकेषूपलभ्यते । १. अयैति न ओजसा-का-वास-कर्म-मै-मु-आउ-जुना-आम्-मंदा-कर्म, अन्येति न ओजसा-मानः अस्मान्मित्रो जया-अथर्व. १. = कर्म ५. ४०. १ः गूह्य इयं तमसापत्रतेन. गूह्यत-का; विध्यत-अथर्व. ययामीषां-का-मै-आउ-जुना; ययामीषा-

ऋमं-ऋम-मु; यथाभी-वासं-वास-मदी; यथैषा-साम; यथैषा-अयर्व. जानात्-का-साम-अयर्व-
 ऋमं-मं-मु-आउ-जुना; जानन्-वासं-आस-मंदी. २. = ऋस १०. १०३. १२. अन्धा अमिचा
 भवता; मृदा अमित्राधरता-अयर्व. 'शीर्षाणोऽहय-वा-साम, 'शीर्षाणा अहय-ऋमं-मं-मु-आउ-
 जुना-ऋम; 'शीर्षाण इवाहय'-अयर्व. अग्निद्रुघानां-का-जुना; अग्निमृदाना-अयर्व; अग्निद्रुघाना-
 मग्निमृदानां-ऋमं-मं-मु-आउ-ऋम; अग्निमुघाना-साम. वरंवरं; वरंवनम्-ऋम ।

२२

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरंचो वेन आवः ।
 स बुच्या उपमा अस्य विष्टोः सतश्च पौनिर्मसतश्च विं वः ॥ १ ॥
 इयं पित्रे राट्पेत्यं प्रथमाय जनुषे भूमनेष्टाः ।
 तस्मा एतं सुरंचं हारमहां घमं श्रीणन्ति प्रथमाय धासैः ॥ २ ॥
 महान्मही अस्तभायद्विजातो धां पिता संघ पाथिवं च रजः ।
 स बुच्यादाष्ट जनुषाम्युभ्रं बृहस्पतिदेवता तस्य सन्नाट् ॥ ३ ॥
 अभि त्वं देव सवितारमोष्योः कविकृतुमर्चामि सत्यसवं रत्नधाममिप्रियं मर्तिं कविम् ।
 ऊर्ध्वार्यस्यामितिर्भो अदिद्युतस्तवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रंतुः कृपां स्वः ॥ ४ ॥
 तां सूर्याचन्द्रमसा गातुवित्तमा महत्तेजो वसुमद्भ्राजतो दिवि ।
 सामात्मना चरतः सामचारिणा ययोर्वित न वसे जातु देवयोः ॥ ५ ॥
 उभापिन्तौ परि यात अम्यां दिवो न रश्मास्तनुतो व्यपेयं ।
 उभा भुवन्तौ भुवना कविकृत सूर्या न चन्द्रा चरतो हतामती ॥ ६ ॥
 पती द्युमद्विभविदा उभा दिवः सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा ।
 विश्ववारा वरिवोभा वरेण्या तां नोऽवतं मतिमन्ता महिप्रता ॥ ७ ॥
 विश्ववपरी प्रतरणा तरन्तां सुवर्विदा दशये भूरिरस्यी ।
 सूर्या हि चन्द्रा वसु त्वेपदर्शिता मनस्विनो भानु चरतो नु सै दिवम् ॥ ८ ॥
 अत्यं श्रवो नषः सतं विभ्रति चावाक्षामा प्रथिवी दर्शतं वपुः ।
 अस्मे सूर्याचन्द्रमसामिचक्षे श्रद्धे कामिन्द्र चरतो वितर्तुर्य ॥ ९ ॥
 पूर्वापरं चरतो मायैतौ शिशू श्रीञ्जन्तौ परि यातो अध्वरम् ।
 विश्वान्यन्यो भुवनामिचष्ट ऋतूरन्यो विदधजायते पुनः ॥ १० ॥
 असावि सौमः पुरुहूत तुभ्यम् ॥ ऋ. सं. १०. १०४. १

इत्युग्वेदे खिले तृतीयोऽध्यायः ॥

ऋस १०. १०३ अन्तरं पठनीयम् । खिलानुक्रमणीमतेनेदं वानदेव्यस्य नकुलस्यार्यम् । निरुज-
 टीकाकारो दुर्गाचार्योऽपि 'वि सीमतः सुरंचो वेन आवः' (निर १. ७) 'ऊर्ध्वार्यस्यामितिर्भो
 अदिद्युतस्तवीमनि' (निर १. १२) इति मन्त्री नकुलस्य वामदेव्यस्य सूक्तानुवृत्ताविति प्रवर्ति ।

नकुलसूक्तस्य चतुर्थे मन्त्रे द्वितीयः पादोऽष्टादशाक्षर इति ऋक्प्रातिशारये (१७.४५) निर्दिष्टम्—'एका-
क्षरैव चन्द्रसि पादा ये षोडशाक्षराः । सर्वे त्रिविधुकीयानु नाटुलेऽष्टादशाक्षरः' ॥ तथा चात्र बृहदे-
वता' (८. १४-१६) —'चतुर्थी बार्हस्पत्या स्यात्ताडुले च महानिति । इदंस्तु मादत. प्रेतैर्त्यन्दी वा
ब्रह्म यत्वरम् ॥ तत्रानिदकसूक्तादारुगेका सूर्यमर्चति । धर्मपराधतस्तु सविनारमभीति या ॥ सूक्-
शेषस्य षड्वचः सूर्याचन्द्रमसौ सह' ।

'अभी या सेना' इति मन्त्रेदेवताकं दृष्ट्व सूक्त ऋक्षं १०.१०३ अनन्तरं पठनीयमिति 'द्वयानु
मादत.' इत्यनेन सिद्धम् । तेनैव सह 'ब्रह्म ज्ञानम्' इति सूक्तं पठनीयमिति यत् बृहदेवतायामुक्तं
तदपि खिलानुक्रमण्या संगच्छते । अस्य नकुलसूक्तस्य देवताज्ञापनविषये बृहदेवतायाः खिलानुक्रमण्या
प्रायः समानत्वं दृश्यते । '.... सौरा धर्मस्तुतिर्बार्हस्पत्या सावित्र्यष्टिर्धर्मपरा एता सौर्यध्वान्द्रमस्यध
वोपा जगत्' इति खिलानुक्रमणी । अस्य प्रथमानुक्रमदेवताया ऋक् सूर्यं स्तौति ('तत्रानिदकसूक्ता-
दावृगेका सूर्यमर्चति') । अथर्ववेदानुक्रमण्या (४. ११) निदके (१. ७) वैद्यमृगादित्यं स्तौती-
त्येवोक्तम् । 'ब्रह्म ज्ञानमित्यस्य नकुल ऋषिः ब्रह्मा देवता' इति तु संकी । द्वितीया 'इयं पित्रे'
इत्याद्या धर्मस्तुतिरिति खिलानुक्रमणीवचनम् । धर्मशब्दस्य साक्षात्किदंतोऽपि तस्यामुक्तुपलभ्यते ।
बृहदेवतापाठेऽस्या ऋक्षो देवता नोक्ता दृश्यते । 'धर्मपरा' इत्यस्य स्थाने 'धर्म परा' इति बृहदेवताया
एकस्मिन् लिखितमुस्तके उल्लेख्यमान पाठः खिलानुक्रमणीवचनेन समन्वियान् । परा (= द्वितीया)
धर्मं स्तौताति तस्यार्थो भवेत् । तृतीया 'महान्' इति बृहदाति स्तौति ('नाटुले च महानिति') ।
'अभि त्यम्' इति चतुर्थी सविनृदेवताया ('सविनारमभीति या') । एताधतस्त ऋचः प्रवायें
विनिष्क्राः ('धर्मपराधतस्तु') → ऐमा १. १९, आश्वधी ४ ९, शांथी ५. ९ । शिष्टा. षड्वच
सूर्याचन्द्रमसौ शुबन्ति' ('सूक्तशेषस्य षड्वचः सूर्याचन्द्रमसौ सह') ।

१-४ = आश्वधी ४. ९; ऐमा १. १९. १, २, ४ = शांथी ५. ९. १-३ = अथर्व ४.
१. १, २, ५. ५-१० = तैमा २. ८. ९. १, २

१. → मैस २. ७. १५, कास १९. १५, २०. ५, ३८. १४, कपिल २५. ५; ३३. ७, तैस
४. २. ८. ३, ५. २. ७. १; वास १३. ३, साम १. ४. १ ३. ९, सामविज्ञा १ ९. ४. ८, तैमा
२ ८. ८ ८; ३. १२. १. १; शांथी ८. ४; तैमा १. १३. ३, कौस ९ १, १५. २, १८. २५,
१९. १; २५. १५; २८. २२; ५१. ७; ७९. ११; १३९. १०, कौस २. १८. ७, वैस १४. १,
शांथी १५. ३. ९; १८. १. ३; आश्व, मदी; पश्चात्, ऋ(यज्ञोपवीत), प्र, ऋम, संकी, शांक; मार्मस;
साम; धर्मशा; धति । २. → शांथी १५. ३. ९ भाष्ये, वैस १४. ११ ३ → तैम २. ३. १४. ९.
४. → साम १. ५. २. ३. ८, मैस १. २. ५, कास २. ६, २४ ५, कपिल १ १९, २७. ९; तैम १.
४. १; ९. १. ९. ४, वास ४. २५; अथर्व ७. १४. १-२, कौस २४. ३, शांथी १३. ५. १. ११;
शांथी २३. ८; २७. २; ऋषा १७. ४४; वैस १३. ७, धर्मशा; ऋ. १९. = ऋष १. १०२. २ ।
१०. = ऋष १०. ८५. १८, मैस ४. १२. २; तैमा २. ७. १२. २; अथर्व ७. ८१. १, ११. २.
११; १४. १. २३.

११. = अथर्व १९. २२. २१. भूतानां ब्रह्मा प्रथमो ह ज्ञो । २. पित्रे-का-आश्वधी-
शांथी-ऐमा; पित्र्या-अथर्व-वैसु. एत्यग्रे-का-ऐमा-आश्वधी-शांथी, एत्यग्रे-अथर्व. भूमनेष्टा-
आश्वधी-शांथी, भुवनेष्टा-अथर्व. श्रीणन्ति-का-आश्वधी-शांथी; धीगन्तु-अथर्व. प्रथमाय-का-

अथर्व; प्रथमस्य-आश्वथौ-शाश्वौ. धासे-का-आश्वथौ-शाश्वौ; धास्यवे-अथर्व । ३. अस्तमायत्-
ऐत्रा-तैसं-आश्वथौ; अस्मभावत्-अथर्व. पिता, तैसं-मध्ये नास्ति. वृष्ण्यात्-का-अथर्व; वृष्णात्-
तैसं-आश्वथौ. आष्ट-का; आष्ट-अथर्व. अनुपाभ्युग्रं-का-आश्वथौ; अनुपाभ्युग्रं-तैसं; अनुपोऽभ्युग्रं-
अथर्व. तस्य-का; तस्य-तैसं । ४. ओण्योः; ऊण्योः-तैसं. कविं; तैसं-ऋसं-मैसं-अथर्वपुस्तकेषु
नास्ति. कृपा; कृपात्-अथर्व । ५. गातुविचमा-का; विश्वमृतमा-तैत्रा. आजतो-का; राजतो-
तैत्रा. सामात्मना-का; सामात्माना-तैत्रा. वसे-का; मणे-तैत्रा । ६. वितर्तुरं-का-ऋसं; विचर्तुरं-
तैत्रा । १०. अश्वरं-का; ऽर्णवं-अथर्व. विश्वान्यन्यो-का, विश्वान्यो-अथर्व. भुवनाभिचष्ट-
का-ऋसं; भुवनाभिचष्टे-तैत्रा; भुवना विचष्ट-अथर्व-मैसं. जायते पुनः-का; जायते नवः-अथर्व ।

मं(२४)-सु-अल-जुना-औघपुस्तकेषु ऋसं १०.१०६ अनन्तरमधो दीयमानमेकं सूक्तं पठनीयम्-
हविर्भिरैके स्वरितः सचमते सुगन्त एके सवनेषु सोमान् ।

शाचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेजिहायन्वो नरकं पताम ॥

निब १. ११ मध्ये इदमुद्धृतम् । नरकं; नरके-औघ ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

ॐ आ यस्मिन्नेकानुष्टुभं तु तदा रात्रि चतुष्कमाद्या बृहत्तयाञ्चमेका त्रिष्टुप्समस्ते
चतुष्कमइमास्त्रानि वैद्युतमभ्ये त्रिष्टुभौ यां चत्वारिंशत्प्रत्यङ् कृत्यानाशनमाशी पादूक्त्यन्तमायुष्यं
दश दाक्षायणायैकर्चाः^१ सनकः सनाकः सनातनः सनन्दनः सहसंज्ञाः सुमः सुधीः सुवाक् सर्वौ
द्विरण्मात्मस्तुतिः पञ्चग्यष्टमीनवग्यौ त्रिष्टुभः सप्तमी शक्ती भूमिः सप्त प्राजापत्या छाक्षा छाक्षास्तवो
मेधां वम मेधा मानवी मपायी चतुर्ध्यादिमंहाराहती पङ्क्तिर्विराजगती गायत्री त्रिष्टुया सूः
सप्ताधर्षणः सुभेपज आमेधं^२ प्रकृतिः कृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिराकृतिर्धेनस्तृचं वेनी
भाववृषं तु येन सप्तोना मानवः शिवसंकल्पो मानसं यासां द्वे अनुष्टुप्पङ्क्ती नेजमेप वृषं प्राजा-
पत्यो नेजमेपोऽनीकवन्तमेका ॥

१. दाक्षायणा एकर्चाः Macdonell, Brhaddevatā, part II, p. 305

२. आमेय Macdonell, ibid.; आमेय -का.

१

आ यस्मिन् देववीतये पुत्रांसो यन्तु सत्यतः । अनाधृष्टं विपन्यया प्रति श्रुताय वो धृषत् ॥ १ ॥
अहं रुद्रेभिर्वैसुभिश्चरामि ॥ ऋ. सं. १०. १२५. १

ऋसं १०. १२४ अनन्तर^१ पठनीयम् ।

अनाधृष्टं विपन्यया = शाश्वौ १८. ३. २

२

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितृस्त्रायि धामभिः ।

दिवः संदासि बृहतीं त्वि तिष्ठस आ त्वेयं वर्तते तमः ॥ १ ॥

1. Cf. Brhaddevatā, part II p. 304. Macdonell means to say that this and the next hymn (आ रात्रि) precede RV. X 128. In fact the present hymn (आ यस्मिन्) precedes RV. X. 125.

ये ते रात्रि चूर्चक्षसो युक्तासो नवतिर्नव । अशीतिः सन्वष्टा उती ते सप्त सप्ततिः ॥ २ ॥
 रात्रीं प्र पद्मे जर्जनीं सर्वभूतनिर्वेशनीम् । भद्रां भर्गयतीं कृष्णीं विश्वस्य जगतीं निशाम् ॥ ३ ॥
 संवेशनीं संपमनीं ग्रहंनक्षत्रमालिनीम् । प्रपन्नोऽहं शिवा रात्रीं भद्रे पारमर्गामहि ॥ ४ ॥
 मेमाम्रे वचो विह्वेष्वस्तु ० ॥ ऋ. सं. १०. १२८. १

ऋम १०. १२७ अनन्तरं पठनीयम् । ऋम-मैं-१५-मु-आउ-१९-औष-ऋम(वातिपाठः)-आश-
 मसं-पद्माष्ट-पुस्तकेष्वरिमन्धूके द्वा मन्त्रा अविका । जुनागट-पुस्तक इदं सप्तदशमम् । अल-आशमंमे-
 पुस्तकयोरिदं पञ्चदशमम् । तत्र १-४ = का १-४, ५ = ऋम १, ६ = ऋम १०. शिष्टाः ऋम-पाठात्
 सर्वेषा भिन्ना । ऋम-पाठे ५, ६, ७, ८ मन्त्राणामन्तिमे. पादैः ऋम १. १९ इत्येकैव सूक्तं संपद्यते ।
 चतुर्दशमन्त्रस्य पृथार्थः ऋम १०. १२७ सूक्तस्य सर्वानुक्तयान् उत्तरार्धम् ऋवि ४. २८ अस्मादुद्धतः ।
 द्वादशो मन्त्रः तैमा १०. १. ६५ अनेन समानः । केपुचित्पुस्तकेषु ५८, १०, ११, १४ मन्त्रास्त्यक्ताः ।

१. = वास ३४. ३२, अथर्व १९. ४७ १, निद ९. २९, → वैष्ण. अथर्व ६. २०. पितुर-
 प्रायि धामनिः, पितरः प्रायुधामनि-सु-ऋम, पितरः प्रयु गामनि-वैष्ण. अथर्व. घृह्णी वि, घृह्णी-
 वैष्ण. अथर्व. २. = अथर्व १९. ४७. ३; → वैष्ण. अथर्व ६. २०. ये ते रात्रि, एते रात्रे-वैष्ण.
 अथर्व. युक्तासो, दृष्टारो-वैष्ण. अथर्व; दृष्टारो-अथर्व, नवतिर्नव-मै-मु-आउ-अल-जुना-ऋम, नवती-
 नव-का. सन्वष्टा; सन्वष्टा-अथर्व; सन्वष्टा-वैष्ण. अथर्व. सप्तति, सप्तती-सु-ऋम । ३. निशां-
 का-ऋम-ऋम-अल-जुना-मै-मु-आउ, दिशा-पद्माष्ट । ४. संवेशनीं-जुना, संवेशनीं-अल. संपमनीं-
 जुना; संपमिनीं-सु-अल. ग्रहं-का-ऋम-मै-आउ-अल-जुना, ग्रहं-ऋम-पद्माष्ट. ' भद्रे पारमर्गामहो
 नमः ' इत्यधिकमितरेषु पुस्तकेषु ।

ऋम-आदिपुस्तकस्या अविका मन्त्रा ऋम पाठानुगारेणाथो दीयन्ते—

स्तोत्रायामि प्रयतो देवी वारण्यां बह्ववप्रियाम् ।

सहस्रसंमितां दुर्गां जातवेदमे मुनयाम मोमम् ॥ ५ ॥

शान्तधर्मं तद्वद्विजानीनामृषिभिः समुपाभिता ।

जरावेदे त्वं समुत्पन्नासतीत्यतो नि दहाति वेद ॥ ६ ॥

ये त्वां देवि प्रपद्यन्ति ग्राहणा हव्यवाहनीम् ।

अविद्या बहुविधा वा स न एवमिदमि दुर्गाणि विद्या ॥ ७ ॥

ये अग्निवर्णां शुभां सौम्या कीर्तयिष्यन्ति ये द्विजाः ।

तात् तारयति दुर्गाणि कावेव सिन्धुं दुरिताख्यभिः ॥ ८ ॥

दुर्गेषु विपमे घोरे संग्रामे रिपुमंके ।

अग्निचोरनिपातेषु दुष्टग्रहनिवारण्यो नमः ॥ ९ ॥

दुर्गेषु विपमेषु त्व संग्रामेषु वनेषु च ।

मोहयित्वा प्रपद्यन्ते तेषां मे अभयं कुरु तेषां मे अभयं कुर्वो नमः ॥ १० ॥

केशिनीं सर्वभूतानां पञ्चमसि च नाम च ।

सा मां मया दिशा देवी सर्वतः परिरक्षतु मरुतः परिरक्षन्ती नमः ॥ ११ ॥

तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्ती वैरोधनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।

दुर्गां देवीं शरणमहं य परो मुत्तरसि तस्ते नमः मुत्तरसि तस्ते नमः ॥ १२ ॥

दुर्गां दुर्गेषु स्थानेषु च नो देवीरभिष्टये ।

य इमं दुर्गास्तवं पुण्यं रात्रौ रात्रौ सदा पठेत् ॥ १३ ॥

रात्रिः कुशिकः सौमरो रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम् ।

रात्रीसूक्तं जपेन्नित्यं तत्काल उपपद्यते ॥ १४ ॥

६. तद्विजाती-ऋग्व; तद्विजाती-ऋग्व-मं-मु-पद्याम्, तं द्विजाती-आठ. समुपाश्रिता, सोमपाश्रिताः-ऋग्व-ऋग्व-पद्याम्-मं-मु-आठ; सोमः-श्रिता-आठ. समुत्पन्नारा-; समुत्पन्नारा-मु-पद्याम् । ७. देवि; देवी-पद्याम् प्रपद्यन्ति, प्रपद्यन्ते-आठ. स; सा-मं । ८. ये अग्नि-ऋग्व-ऋग्व-पद्याम्-मु; अग्नि-मं-आठ. तान् तार-; तास्तार-आठ । ९. अग्निचोर-..... नमः-ऋग्व; अग्निचोरनिपातेषु दुष्टप्रहनिवारणे दुष्टप्रहनिवारण्यो नमः-ऋग्व; अग्निचोरनिपातेषु सर्वप्रहनिवारणे सर्वप्रहनिवारण्यो नमः-आठ; अग्निचोरनिपातेषु सर्वप्रहनिवारिणि सर्वप्रहनिवारिण्यो नमः-मं; अग्निचोरनिपाते च सर्वप्रहनिवारणे सर्वप्रहनिवारण्यो नमः-अल, अग्निचोरनिपातेषु सर्वप्रहनिवारणे-जुना; अग्निचोरनिपाते च सर्वप्रहनिवारणे दुष्टप्रहनिवारण्यो नमः-मु; अग्निचोरनिपाते न सर्वप्रहनिवारणे सर्वप्रहनिवारण्यो नमः-पद्याम्. ९-१०. आश्वमेध-पुस्तके नास्ति । १०. मोहयित्वा; नमस्कृत्वा-अल-जुना. कुह; कुह-मं. कुर्वो; कृण्वो-मं. तेषां मे; तेषां नो-अल-जुना । ११. केशिनी; 'केशिनी' इति साधु समां दिशा-ऋग्व; समादिता-ऋग्व-मु, समा विशा-पद्याम्; समा विशा-मं-आठ-औध; समादिता-जुना. देवी; देवी-पद्याम्. सर्वतः (२); विशतः-जुना । १२. = तैमा १०. १. १५; मनाठ १. ३. कर्मफलेषु; कर्मफलेन-पद्याम् । १३. य इमं, इमं-पद्याम् । १४. रात्रिः; रात्री-अनु. कुशिकः सौमरो-अनु-मं-मु-आठ; कुशिकः सौमरो-ऋग्व; कुशिकसौमरो-पद्याम्; कुशिकसौमरो-ऋग्व. रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम्-अनु-मु-ऋग्व-पद्याम्; रात्रिस्तवं गायत्री-ऋग्व; रात्रिस्तवी गायत्री-मं-आठ. रात्रीसूक्तं, रात्रिसूक्तं-मु. जपेन्नित्यं तत्काल उपपद्यते; जपेन तं कालं प्रतिपद्यते-ऋग्व; जपेन्नित्यं तत्कालमुपपद्यते न योमि पुनरायाति सर्वपापैः प्रमुच्यते-औध ।

अल-आश्वमेध-पुस्तकयोः का१-४; ऋग्व ९-१० श्वन्तरे वर्तमाना नव मन्त्रा अथो दीयन्ते । औधपुस्तके ऋग्व-पाठानुसारं १४ मन्त्रानन्तरमेते नव मन्त्राः १५-२३ इति दत्ताः ।

क्षीरेण स्नापिता दुर्गा चन्द्रेनानुलेपिता । वैधवपन्नकृता माला नमो दुर्गे नमो नमः ॥ ७ ॥

सर्वभूतपिताव्ययः सर्वस्पर्शसरीमृषैः । देवेभ्यो मानुषेभ्यश्चोभवेभ्यो माभिरक्षताम् ॥ ८ ॥

ऋग्वेदे स्तुतया देवी काश्यपेन उदाहृता । ज्ञातवेदप्रभा गौरी ज्ञातवेदस्ते सुनवाम सोमम् ॥ ९ ॥

सुरामुरेर्द्विजवैरा पिशाचासुरराक्षसैः । अरातीभ्यमुत्पन्नमरातीभ्यो निदहाति वेदः ॥ १० ॥

राजद्वारे पथे घोरं संग्रामेषु च गौतमी । सर्वं रक्षतु दुरितं स चः पर्वदति दुर्गाणि विश्वा ॥ ११ ॥

महर्षये समुत्पन्ने स्मरन्ति च जपन्ति च । सर्वं तारयते दुर्गां नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ १२ ॥

य इमं स्तवं दुर्गाया पठन्ति च गृह्यन्ति च । त्रिषु लोकेषु विख्यातं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ १३ ॥

अपुत्रो लभते पुत्रान् धनहीनो धनं लभेत् । अचमूर्लसते चमूर्लसते मुच्येत यन्मनात् ॥ १४ ॥

व्याधितो मुच्यते रोगादरोगी श्रियमाप्नुयात् । सर्वकामित्वं ददाति मारायणि नमोऽस्तु ते ।

कात्यायनि नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥

७. स्नापिता, स्नापिता-आश्वमेध-जुना. चन्द्रेनानुलेपिता; चन्द्रेण विलेपिता-औध. वैधवपन्नकृता माला; वित्त्वपन्नकृतापीडा-औध । ८. 'भवेभ्यो माभिरक्षतां; उभवेभ्योऽभिरक्ष मां-

1. Dr. V. M. Apte (ABORI XX, Part III-IV, pp. 259-60) has reproduced these verses "as they are not traced either to Müller or to Aufrecht or to Scheffelowitz." In fact the Rātri-sūkta of AMS 379 is identical with that already published by Peterson in his Second Report of operations in search of Sanskrit Manuscripts in the Bombay Circle, Bombay 1884.

औष । १०. ऋग्वेदे स्तुतया, या ऋग्वेदे स्तुता-औष. काश्यपेन, कश्यपेन-आश्वमेध । १०. पिशा-
चासुरराक्षसैः; पिशाचौरगराक्षसैः-औष. अरातीभयमुत्पन्नं, अरातीभय उत्पन्ने-औष । ११.
राजद्वारे पथे; गजद्वारेऽपथे-औष. गौतमी, गौतमो-जुना. दुरितः, दुःखि-जुना । १२. महद्भये,
महामये-औष । १३. य इमं स्तवं दुर्गायाः, य इमं दुर्गास्तवं-औष, परम स्तवं दुर्गायाः (१)-आश्व-
मेध. पठन्ति च शृणोति च, शृण्वन्ति च जपन्ति च-औष । १५. अरोगी, अरोगी-जुना. सर्व-
कामित्वं ददाति; ददाति कामित सर्व-औष; सर्वकामित्वं ददाति (१)-आश्वमेध. नारायणि
नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते-जुना. आश्वमेध-पुस्तके ऋम ११ मन्त्रोऽन्ते
विनिवेशितः । औष-पुस्तके च ऋमं १०.४.२२, १.१३३.५ मन्त्रौ अन्ते विनिवेशिताः ।

जुनागजलिखितपुस्तके सप्तदशर्वे रात्रिस्तु विद्यते । तत्रादौ का १-४ मन्त्राः । अनन्तरं

आदिश्यवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोहिणीं चन्द्रसहस्रदीप्तिम् ।

द्वैर्वा कुमारी कविभिश्च पूजितां ता दुर्गमाणां हारणं प्रपद्ये ॥

इति पञ्चमो मन्त्रः । तदनन्तरं ऋम-पुस्तकस्यौ १-१० मन्त्रौ ततः अल-पुस्तकस्यौ ७-८ मन्त्रौ
ततश्च ऋम-पुस्तकस्य एकादशो मन्त्रोऽन्ते च १-१५ अल-पुस्तकस्या मन्त्राः ।

३

अर्धश्चर्मिन्द्रमर्मुतो हवामहे यो गोत्रिन्द्रनजिदश्चर्जिषः ।

इमं नो यज्ञं विह्वे जुपस्वेह कुमो हरियो वेदिन त्वा ॥ १ ॥

इदमुत्तरे च द्वे सूक्ते ऋम १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम्^१ । तैम ४. ७. १४ ४; तैमा २.
४. ३. २, अथर्व ५. ३. ११, कौसू १४०. ६; ऋम-ऋम (सावत्य. धाद्व)-मै२६-मु-आठ २०-अल-
जुना-आश्वमेध-मर (समावर्तन) ।

यज्ञः, इत्य-औष. जुपस्वेह-का, जुपस्वास्म-औष; जुपस्वास्म-इत्येषु कुमो-तैम-तैमा;
कुसुमो-ऋम-ऋम-मु-आठ-अल-जुना-मर. वेदिन-का, वेदिन-इत्येषु. ' इमं नो यज्ञं विह्वे शृणोत्वस्मा-
कमभूर्हृष्य मेदी ' इत्यथर्वपाठः ।

४

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयितृवे । नमस्ते अस्त्वदमने यो मा दूर्णाशो अस्वसि ॥ १ ॥

नमस्ते प्रवतो नृपायंस्तर्तपः समूहसि । मूलंथा नस्तर्नुम्योऽभय नः पशुभ्यः ॥ २ ॥

प्रवतो नृपान्म एवास्तु तुम्यं नमस्ते हेतये तं पुने च कृष्णम् ।

विद्यां ते नाम परमं गुहा यत्समुद्रे अन्तर्निहितापि नास्ति ॥ ३ ॥

या त्वा देवा अजनिष्ट धिष्व धियं कृष्णानां अंसनाय वाजम् ।

सां नो मृळ विदधे गृणानां तस्ये ते नमो अस्तु देवि ॥ ४ ॥

ऋम १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम्^२ । अथर्व १. १३ अनेनेर्दं समानम् । ' नमस्ते वैद्युतं सूक्त-
माशीर्वाद. परं तु यत् ' इति बृहदे ८. ४४ । अस्यवापि (बृहदे १. ५४) इदं निर्दिष्टम् ।

१. = वासं ३६. २१; वैष्ण. अथर्व, मेदी; कौसू ३८. ८. यो मा दूर्णाशो-का; येना दूर्णा-
अथर्व । २. ऽभयं नः पशुभ्यः-का; मयस्तोकेभ्यः कृषि-अथर्व; = वानं ३६. २२; मेदी : सं न.

कुरु मन्त्राभ्योऽभयं नः पशुभ्यः । ३. विद्या ते नाम परमं गुहा ॥ ऋम १०. ४५. २, नाम-का;
धाम-अथर्व. 'पि नासि-का; 'सि नाभिः-अथर्व । ४. अजानिष्ठ-का; अद्यन्त-अथर्व; 'अजनि-
पत' इति युक्तम् । धिष्व धियं-का; विश्व इधुं-अथर्व. चाजं-का; पृथु-अथर्व.

५

यां कल्पयन्ति नोऽरयः कूर्ता कुर्या वधूमिव । तां ब्रह्मणा परि निष्कमः प्रत्यक्षतां स्मृच्छतु ॥ १ ॥
शीर्षण्वर्ता कर्णवर्ता विश्वरूपा भयं करीम् । यं प्राहिणोगि हार्य त्वा वि तत्त्वं योजयाशुभि ॥ २ ॥
येन चित्तेन वेदसि प्रतिकूलमघातूनि । तमेवं ते नै कृत्से ह मोक्षो ऋण्यो अनागतः ॥ ३ ॥
अग्निं वर्तस्व कर्तारं निरस्तास्माभिरौजसा । आयुस्स्य नि वर्तस्व प्रजां च पुरुषादिनि ॥ ४ ॥
यस्त्वा कृत्से चकारेह तं त्वं गच्छ पुनर्नवे । अराती. कृत्वा नाशय सर्वोश्च यातुधान्यः ॥ ५ ॥
क्षिप्रं कृत्से नि वर्तस्व कर्तारं गृहान्प्रति । पशून्वासांश्च नाशय वीरान्वासांश्च नि बर्हय ॥ ६ ॥
यस्त्वा कृत्से प्र जिगाति [विदो अविदुषो गृहान् । तस्यैवेतः परेत्याशु तनुं कृधि परुष्यसः ॥ ७ ॥
प्रतीचीं त्वापसेधतु ब्रह्म रोचिष्ण्वमित्रहा । अग्निश्च कृत्से रक्षोहा रिप्रहा चाजं एकपात् ॥ ८ ॥
यथा त्वाङ्गिरस्तुः पूर्य भृगुश्चापं सेधिरे । अत्रयश्च वसिष्ठाश्च तथैव त्वापसेधिम ॥ ९ ॥]
यस्ते परुषि संदधौ रयस्येव ऋमुर्धिया । तं गृच्छ तत्र ते जन्मज्ञातस्तेऽयं जनः ॥ १० ॥

[यो नः कश्चिद्रूपस्यो वा] कश्चिद्रूपस्योऽभि हिंसति ।

तस्य त्वं द्रोनिवेदोऽग्निस्तनुः पृच्छस्व हेळितः ॥ ११ ॥

भ [वाशर्वा देवहेळिम] त्य ते पापकृन्वने । हंसस्वतीरुर्वं च कृत्से नोऽङ्गिरस्तस्य किञ्चन ॥ १२ ॥

ये नो शिवांसः पन्थानः परायान्ति परावनम् । तैर्देव्यरातीः कृत्वा नो गर्भयस्वा नि वर्तय ॥ १३ ॥

यो नः कश्चिद्रूपस्योऽरातिर्मैतसाप्यभि दासति ।

दूरस्यो वाग्निकस्यो वा तस्य हवर्मसृक् पिव ॥ १४ ॥

येनासि कृत्से प्रहिता दृढयेनास्मजिघांसया । तस्य व्यनश्चाप्यनच हिनस्तु शरदाशनि ॥ १५ ॥

यद्यु वैपि द्विपञ्चसान् यदि वैपि चतुष्पदी । निरस्तातोऽवर्तास्माभिः कर्तुरष्टापदी गृहम् ॥ १६ ॥

यो नः शोपादशपतो यथ न. शपतः शपात् । वृक्ष इव विबुंता हतं आ मूलादनु शृण्वता ॥ १७ ॥

यं द्विषो यथ नो द्वेषघातुर्यथ नः शपात् । शुनि पेट्टमिवावक्षामं तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे ॥ १८ ॥

यथ सापत्नं. शपथो यथ जाम्याः शपथः । ब्रह्मा च यन्कुर्वः शपात् सर्वं तत् कृष्यधत्पदम् ॥ १९ ॥

संवन्धुश्चासवन्धुश्च यो अस्मौ अग्नि दासति । तस्य त्वं भिष्यधिष्ठाप्य पदा विष्वर्यते शिरः ॥ २० ॥

अग्निं प्रेहि सहस्राक्षं युक्वाशु शपथ रयम् । शत्रून्विच्छती कृत्से वृक्षीवाविबृता गृहान् ॥ २१ ॥

परि णो वृद्धि शपथान् देहजग्निरिव ब्रजम् । शत्रून्वा वि नो जहि दिव्या वृक्षमिवारांनि ॥ २२ ॥

शत्रून्मे प्रोष्ट शपथान् कृत्वाश्च सुहृदो हवाः । जिह्वा. श्लक्ष्णाश्च दुर्द्वेदः समिद्धं जातवेदसम् ॥ २३ ॥

असपत्नं पुरस्तातः शिर्वं दक्षिणतस्त्रुधि । अमयं संततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहं ॥ २४ ॥

परेहि कृत्से मा तिष्ठ वृद्धस्येव पदं नय । मृगस्य हि मृगारिस्त्वं तं त्वं निकर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥

अन्यास्ये घोररूपे वररूपे विनाशनि । जम्भिताः प्रत्या गृष्णीष्व स्वयमादायाद्भुतम् ॥ २६ ॥
 त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वर्मापो अग्निरयानिल् । ब्रह्मा चैव रुद्रश्च त्वष्टा चैव प्रजापतिः ॥ २७ ॥
 आवर्तध्वं निर्वर्तध्वमृतव. परिवत्सराः । अहोरात्राद्याद्याश्च त्वं दिशः प्रदिशश्च मे ॥ २८ ॥
 त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वर्मापो अग्निरयानिल् । अत्याह्वय पर्यन् देवानुत्पातयस्वाद्भुतम् ॥ २९ ॥
 अम्यक्तास्ताः स्वलंकृताः सर्वे नो दुरितं जहि ।
 जानीयाधैव कृत्याना कर्तुं नून् पापचेतसः ॥ ३० ॥
 यया हन्ति पूर्वासिने तयैवेष्वाशुकृज्जनः । तया त्वया युजा वयं तस्य निरुष्ण म्यास्तु जङ्गमम् ॥ ३१ ॥
 उत्तिष्ठैव परेहितोऽन्यास्ये किमिहैष्टसि । ग्रीवास्ते कृत्ये पदा चापि कत्स्यामि निर्दिश ॥ ३२ ॥
 स्वायसां सन्ति नोसयो विद्यधैव परंरुपि ते । तै. स्य निरुष्ण स्यान्नुमै यति नो जीवयस्व ईम् ॥ ३३ ॥
 मास्योऽष्टिपो द्विपदं मो च किञ्चिच्चतुष्पदम् । मां ज्ञातीनुजास्वन्त्रा मां वेश प्रतिवेशिनाः ॥ ३४ ॥
 शत्रुयतां ग्रहितामिमां येनाभि धयायया । तवस्तया त्वानुदत्तु योऽयमन्तर्मयि श्रिनः ॥ ३५ ॥
 एषं त्वं निरुक्तास्माभिर्ब्रह्मणा देवि सर्वजः । यया तमाश्रित कर्वा पापधीरेण नो जहि ॥ ३६ ॥
 यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ठो जिघासनि । देवास्तं सर्वं धूर्वन्तु प्रप वरं ममान्तरम् ॥ ३७ ॥
 यया विद्युद्धतो वृक्ष आ मूलदनु शुष्यति । एवं स प्रति शुष्यतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥ ३८ ॥
 यया प्रतिहिता भूत्वो तमेव प्रति धायति । पापं तमेव धायतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥ ३९ ॥
 कुर्वीरं ते सुखं रुद्रं नन्दीमानं विमय ह ।
 ब्रह्म वरं ममान्तरं ईमि वरं ममान्तरं धर्मवरं ममान्तरम् ॥ ४० ॥

ऋक् १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम् । 'या कल्पयन्ति नोऽरयः कृत्यानास्तनमात्मनः' इति वृद्धे'
 ८. ४५ । 'या कल्पयन्तीति सदा जपेत नियतप्रतः । नैनं कृत्वा निहितानि कुन्तामिचरितानि च' इति
 ऋक् ४. ३० । ऋक् ४. ४१ अत्रेह कृत्वाष्कमित्युक्तम् । अथर्व १०.१ प्रायोऽनेन समानम् । पैप.
 अथर्वः कौसू. ३९. ७ अपि द्रष्टव्यम् ।

१. ब्रह्मणा परि निरुद्धम्, ब्रह्मणापि निर्गुण-आँध । २. य प्राहिणोदिहाय त्वां वि तं त्वं
 योज्यातुभिः-आँध । ३. = तं कृत्येऽभिनिवर्तस्व मास्मानिच्छो अनात्मनः-अथर्व १०. १. ७. येन
 निष्ठेह वहति प्रतिकुलमपायिनि । तमेतेतो निवर्तस्व मास्मान्मृग्यो अनात्मनः-आँध । ४. यतस्व, हन्तस्व-
 आँध । ५. कृत्याः, कृत्ये-आँध. नाशय सर्वांश्च यातुधान्याः = अथर्व १९. १९. ८ । ६. पशू-
 आँध । ७. अस्ता कृत्ये प्र जिघा' इत्येतावन्मात्राऽऽः का-पुस्तके
 आवायस्यः पशूधैवास्य-आँध । ७-९. 'अस्ता कृत्ये प्र जिघा' इत्येतावन्मात्राऽऽः का-पुस्तके
 वर्तने । शिष्टं नुदितम् । एते त्रयो मन्त्रा आँधपुस्तकादुद्धृताः । उद्धृतमानेषु सर्वत्र स्वरितमुपरि-
 षिद्धाद्विमतनुदात्तं व्याधस्ताचिह्नाङ्कितम् । 'प्र जिघाति' अस्य स्थाने 'प्रजिघाय' इति आँध ।
 १०. = अथर्व १०. १. ८. रथस्येय ऋगुर्धिया, न्मुखेव विभुर्धिया-आँध. गुरुष्ठ-का, गन्ज-
 अथर्व-आँध. ते जनं-का, तेऽयनं-अथर्व-आँध । ११. प्रथमाद्गः का-पुस्तके नुदितः आँध-
 पुस्तकादुद्धृत । कथिद्वान्योऽधि-आँध; कथिद्वान्वमि-का । तनुः पुरुष्ठस्व हेङ्गितः; तनु मृगस्व
 हेङ्गिता-आँध । १२. भवा शर्वा देवहेङ्गिमस्य ते; भवा शर्वा देवहेङ्गिमस्य-आँध, म. .... स्य

ते-का; शिष्टं बीधपुस्तकानुसारेण पुरितम् । हरस्वतीस्त्वं; हरस्वती त्व-औष. नोद्विष्टपः; नोद्वि-
 ष-औष. १३. = १५ औष. ये नो-का; ये नः-औष. परायान्ति; परायन्ति-औष. तैर्देव्यराती-
 का; तैर्देवि राज्याः-औष. गमयस्वा नि वर्तय-का; गमयस्तानुकृतये-औष. १४. = १३ औष.
 दुहोऽरातिर्मनसाप्यमि दासति-का; दुहारातिर्मनसा मतिमूपति-औष. १५. = १४ औष.
 व्यनद्याव्यनद्य-का = ऋष १०. १२०. २; अयर्व ५. २. २; व्यानद्याव्यनद्य-औष. शरदाशनिः-
 का; हरसाशनि-औष. १६. यक्षु-का; यदि-औष. निरस्तातोऽवतास्माभिः-का; निरस्तो ब्रह्मा-
 स्माभिः-औष. गृहम्-का; गृहान्-औष. १७. = तत्रा ३. ७. ६. २३; तत्रा २. ५. ११; आपथी
 ४. १५. १. यो नः... शपात्-का; यो नः शपादशपतः शपतो यश्च नः शपात्-अयर्व ७. ५९. १; ९.
 १७. ३. १७. = अयर्व ७. ५९. १. घृक्ष इय... शुष्यतु-का; घृक्षमिव विमुदाशुनना गूलादु
 शोषय-औष. १८. = अयर्व १९. ६. ४ : चं द्विप्रो यश्च नो द्वेष्टि तस्मा एतद्रमयानः. १८. =
 अयर्व ६. ३७. ३. पेन्द्रमिवावक्षामः; पिष्टमिव क्षाम-औष. तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे; तं मत्स्य
 स्वमृत्यवे-औष. १९. = अयर्व २. ७. २. यश्च जात्याः शपथः; यश्च यामो शपाति नः-औष. ब्रह्मा
 यन्गनुतः शपात्सर्वं तस्यो अयसदम्-अयर्व. २०. = अयर्व ६. १५. ३; ५४. ३. 'सद्यधुश्च-
 का; 'प्यन्नपुत्र-औष. विस्पूर्यते शिरः-का; विस्फूर्य तपिष्ठ-औष. २१. = अयर्व ६. ३७. १.
 ७५ प्रागात्सहस्रांशो युक्त्वा शपथो रथम्-अयर्व. युक्त्वाशुं शपथ रथं; युक्त्वा ॥ शपथ रथे-औष.
 शप्तामन्विच्छन्मम वृक्ष इवाविमतो गृहम्-अयर्व. शार्धूरन्विच्छती-का; शत्रून्विच्छती-औष.
 घृकीवाविहृता-का; घृकीवाविमतो-औष. २२. = अयर्व ६. ३७. २. परि जो दृष्टि शपथ
 हृदमोमिवा दहन्-अयर्व. यज्ञ-का; हृद-औष. शप्तामन् नो जहि दिवो दृष्टमिवाशनिः-अयर्व.
 शार्धूरेवा वि नो-का; शत्रून्वाविमतो-औष. २३. प्रोष्टु-का; प्रोथ-औष. सुहृदो हृद्याः-का;
 सुहृदोऽसुहृद-औष. २४. = खिल २. २. ४. अस्तपत्नं पुरस्तात् = अयर्व १९. १९. १; २७.
 १४. दक्षिणतस्मिन्-का, दक्षिणतः कृपि-औष. २५. = अयर्व १०. १. २९. तिष्ठ-का-औष;
 तिष्ठो-अयर्व. बुद्धस्येव-का, विद्धस्येव-अयर्व-औष. शृणु स शृणुस्त्वं न त्वा निकर्तुमर्हति-अयर्व.
 मृगारिस्त्वं ... 'मर्हसि-का; मृगारिषो न त्वा नीकर्तुमर्हति-औष. २६. = अभ्यास्येव पारस्व्ये
 विपुरुषेऽविनाशिनि । जग्मिता प्रति गृह्णाच्च स्वयमादाय चाद्रुतम्-औष. २७. 'मापो अग्नि'-
 का; 'मापोऽग्नि'-औष. ब्रह्मा-का; त्व ब्रह्मा-औष. २८. दिशः प्रदिशः = अयर्व ६. २. २१;
 १९. ४५. ३ । २९. = त्वं यमं वरुणं मोमं त्वमापोऽग्निमथानिलम् । अत्राहत्य पशून्वैवमुत्पादयसि
 चाद्रुतम्-औष. ३०. = अयर्व १०. १. २५ : अभ्यक्षाका स्वरं कृता सर्वं भरती दुरितं परेह ।
 जग्मिह कृते कर्तारं दुरितेव पितरं स्वम्. औषपुस्तके त्रिंशो मन्त्रो विमिश्रो वर्तते स यथा- 'ये मे
 दमे दाक्षमं शयानं पिया सहितं पुरुषं निजहुः । कुम्भीपाकं नरकं प्रीयवद् हुता एवं पुरुषानो यन्त्य ॥'
 त्रिंशो मन्त्रश्च त्रिंशत्वेनागतः । 'अभ्यक्षाका स्वरं कृता सर्वं नो दुरितं दह' इति तस्य पूर्वार्थः ।
 ३१. = अयर्व १०. १. २७ = ३२ औष. पूर्वसिन् ... .. 'ज्जनः-का; पुरासीनं तथैव्या
 सुकसरः-औष. त्वया युजा वयं = ऋष १. ८. ४; अयर्व ४. ३२. १. तस्य; औषपुस्तके
 नास्ति. स्यास्तु-औष; स्यास्तु-का । ३२. = अयर्व १०. १. २०. 'अभ्यास्ये-का; श्नाते-
 अयर्व-औष. ३२. = अयर्व १०. १. २१. ३२ = ३३ औष. पदा-का; पादा-अयर्व-औष.
 चापि-का-अयर्व; नाभि-औष. निर्द्रव-का-अयर्व विद्रव-औष. ३३. = अयर्व १०. १. २०. १.
 स्वायसा असयः सन्ति नो गृहे विद्या ते कृते यतिषा परुषि. ३३ = ३४ औष. स्वायसा-का;
 स्वायसाः-औष. विप्रश्चैव-का; विप्र चैव-औष. तैः स्थ ... .. ईम्-का; तैस्ते निरुण्मस्तान्मुमे
 यदि नो जीवयस्वतोन्-औष. ३४ = ३५ औष. मो च-का; मोत-औष. ज्ञातीरनुजास्यन्वा-का;
 'ज्ञातीरनुजस्त्वा' इति पाठं शंफेलेोविस्महंशया बभूवृहन्ति. ज्ञातीरनुजान् पूर्वान्-औष. येशं प्रति-

वेशिना-का; वेशि प्रतिवेशिनौ-औष. ३५ = ३६ औष. शत्रूयता ... .. यथायथा-का; शत्रू-
यता प्रतितासि दृढयेनाभि यथायत-औष. ३६ = ३७ औष. एवं त्वं .. .. सर्वदा-का; यथेत-
माप्रिता गत्वा पापधीनिव नो जहि-औष. ३७. = साम २. ९. ३ ८. ३; कृतं ६ ७५. १९;
धर्म १. १९. ३^१, ४^२; आश्व ३. ५. ७ = ४० औष. ३९. प्रतिहिता-का; प्रतिगुहो-औष
तामेव-का; तमेव-औष. तमेव-का; तमेव-औष. ४० = ४२ औष; कुबेर ते मुख रौद्र नान्दिता-
नन्दमावह । उवरमुद्युभयं घोरे विरा माश्व मे उवरम् ।

औषधुस्तके केचन मन्त्रा अविकल्पेन विद्यन्ते तेषो दीयन्ते—

जप्त्वा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुव राधो अग्निवः । अथ महाद्विषो जहि ॥ ३१ ॥

यो मे करोति शत्रून् यो गृहे यो निवेशने । यो मे केशनरो कुर्यादभने दन्तघातने ॥ ३२ ॥

प्रतिसर प्रतिधाव कुमारीव पितृगृहान् । मूर्खानमेवा स्तोत्रे पदमेवा बुळे कृधि ॥ ३३ ॥

ये नो रधिं दुश्चरितासो अग्ने जहमेतोषी मृत वदन्तः ।

तेषां अपुंस्पधिषा जातवेदः झुप्क न वृक्षमधि सं ददस्व ॥ ३५ ॥

कृणवर्णे महद्वेषे वृहतरुणे महद्वेषे । देवि देवि महादेवि मम शत्रून् विनाशय ॥ ३६ ॥

यद् कद् जहि महाहृत्वे चि रूमाभिममप्रभे । जहि शत्रून्विश्वलेन कुप्यस्व पिब शोणितम् ॥ ३७ ॥

ये मुमुक्षुर्नवे मद्यममे कदाधियो हुमंदा अश्मनासः ।

आपध्वेनाम् शोधिषा पिब्य तम्भून् वैवस्वतस्य सङ्गे नयस्व ॥ ४८ ॥

६

आर्युष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौद्धिदम् । इदं हिरण्यं वर्चस्वर्जत्रायां विगतादु माम् ॥ १ ॥

उच्चैर्वाजिं धृतनागाद् सभासाहं धनंजयम् । सर्वान् संप्रा ऋद्धपो हिरण्येऽस्मिन्सतोहताः ॥ २ ॥

शुनंमहं हिरण्यस्त्रपितृनीमेव जप्रभ । तेन मां सूर्यचचमकर पुरुषप्रियम् ॥ ३ ॥

सम्राजं च विराजं चाभिर्यिषीं च मे ध्रुवा । लक्ष्मीं राष्ट्रस्य यां मुञ्चे तया मामिन्द्र सै सृज ॥ ४ ॥

अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यममृतं जज्ञे अग्निं मय्येषु ।

यं एनद्वेद स ईदेनदहति जरांमृग्युर्भवति यो विमर्ति ॥ ५ ॥

यद्वेदं राजा वरुणो यदु देवीं सरस्वती । इन्द्रो यदूत्रहो वेद तन्मे वर्चस्त आर्युषे ॥ ६ ॥

न तर्क्षसासि न पिशाचास्तंरन्ति देवानामोत्रः प्रथमजं होतृन्त ।

यो विमर्ति दाक्षायणाहिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायु ॥ ७ ॥

यदावन्नन् दाक्षायणां हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।

तन्म आ वभामि शतशारदायांयुष्माङ्गर्ददयिष्येपासत् ॥ ८ ॥

धृताहुर्लुप्तं मधुमत् सुवर्णं धनंजयं वरुणं धारयिष्युः ।

ऋणक्षपन्वानधराश्च कृण्वदा रोह मां महते सौमगाय ॥ ९ ॥

प्रियं मा कुरु देवेषु प्रियं राजसु मा कुरु । प्रियं विधेषु गोर्वेषु मयि चेहि रुचां रुचमा ॥ १० ॥

नासदासीनो सदासीनुः ॥ ऋ. सं. १०. १२९. १

कृतं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम् । अस्मिन्नेवार्थे 'यद्वेदयता' (८. ४५) - 'हिरण्यस्तुति-
रा य नासद्' (= कृतं १०. १२९) यत्परमेष्ठिनः । ऋग्विधानमपि (४. ४१) - 'आयुष्मन्मायुर्धर्मस्य'

सूक्तं दाशायणं महत् ' इति । शांशु ३. १; आश्वय ३. ८. २१; शांके एतेष्विदमुद्धतम् । ऋमं-ऋम-
मैर७-आउ२०-मु-अल-जुना-आश्वमंस-प्रर (समावर्तन) -सकौ (समावर्तन) -पुस्तकेष्विदं सपूर्णमुप-
लभ्यते । एतेष्वेकादशो मन्त्रोऽधिकः । ऋम-प्र-पुस्तकयोरस्य ऋपि-ऊदैदेवताविनियोगा अपि कथिताः-
' आनुष्ममिति सूक्तस्य सनकमनन्दनसनातनादय ऋषयः । हिरण्यं देवता । आद्याधतलोऽनुष्टुमः पयनी
त्रिष्टुप् पश्यतुष्टुप् सप्तमी शकरी अष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ दशम्यनुष्टुबेकादशौ पञ्चः । कण्ठे मणिधारणे
विनियोगः ' । सकौ अपि द्रष्टव्यम् ।

१-४ ≡ हिष्ट १. १०. ६; ११. १ ≡ आपमं २. ८. १-३. ८. १ ≡ वासं ३४. ५०; अन्त्ये.
५ ≡ अयर्व ११. २६. १. ६ ≡ अयर्व ५. २५. ६; १९. २६. ४. ७ ≡ अयर्व १. १५. २; वास
३४. ५१. ८ ≡ वास ३४. ५२; अयर्व १. ३५. १. ९ ≡ अयर्व ५. २८. १४; १९. ३३. २;
४६. १. १० ≡ अयर्व ११. ६२; तैत्त ५. ७. १. ४; मैत्रं ३. ४. ८; हिष्ट १. १०. ६; आपमं
२. ८. ४.

१. वर्चस्व्यः; वर्चस्वं सुवोर्व-आपम. सर्वस्वजैषाया-हिष्ट-मै-आउ-अल; वर्चस्व जैषाया-मु-ऋम-
वास-सकौ-प्र-ऋम; वर्चस्वजैषाया-आपमं. विशतादु मां-वास-मै-आउ-प्र; विशतादिमा-ऋम-ऋम-
जुना-मु-सकौ, विशतादिमै-अल; विशतादिमा-आपमं-हिष्ट । २. वाजि; वादि-आपमं. समासाहं;
सत्रासाहं-आपमं. समग्रा; समग्र-अल; समृद्धोः-आपमं. समाहताः-का, समाहता-हिष्ट; समाहिताः-
इतोपु । ३. हिरण्यस्य-का-ऋमं-मु-जुना-सकौ; हिरण्ये स्व-अल; हिरण्यस्य-इतोपु. नामेव-का-
ऋम-आउ-मै-प्र; गानेव-ऋम-मु-जुना-अल-सकौ; नामाग्रमिर्प-दिष्ट; नामाग्रमिर्प-आपम. पुरुषमिर्प-
का; पुरुष मिर्प-मै-मु-अल-आउ-ऋम-सकौ-प्र; पुरुष मिर्प-ऋमं; पुरिषु मिर्प-जुना; हिष्ट-आपमं-पुस्त-
कमोस्तत्पार्थोऽन्यथा वर्तते- ' तं मा हिरण्यवर्चस करोतु पुरुष (पुरुषु-हिष्ट) मिर्पम् । ४. सम्राजं च
विराजं; विराजं च सम्राजं-हिष्ट. चाभिष्टियां च मे ध्रुवा-का-ऋमं-ऋम-मै-मु-आउ-प्र सकौ; चाभि-
ष्टियां त्वे ध्रुवा-अल-जुना; चाभिष्टियां च मा गृहे-हिष्ट; चाभिष्टियां च नो गृहे-आपमं. दा; ना-अल.
मामिन्द्र सं सृज; मा स सृजामसि-हिष्ट-आपमं; मामिन्द्र संसृज-प्र । ५. प्रजातं; मयार्त-अल-जुना-
सकौ जज्ञे-का-ऋम-आउ; दग्धे-अयर्व; यज्ञे-इतोपु. इदेनर्दहति-का-ऋम-आउ-प्र; इरेनमर्दति-ऋमं-
अयर्व-मै-मु-जुना-सकौ; त्रिवेदमर्दति-अल. यो-का; वे-अल । ६. यद् वृषहा; यज्ञपुरा-अल. वर्चस;
वर्चस्य-अल । ७. 'स्तरन्ति-का-वास-अल; सहृते-अयर्व; 'शरन्ति-इतोपु. प्रथमजं; प्रपमं-अल.
दाशायणा; दाशायणं-अयर्व-वास-प्र. देवेषु. जज्ञेषु-अयर्व । ८. यदादधतन्-वास-ऋम-अयर्व-मै-
आउ-सकौ; यदावर्ण-का-ऋम-प्र-मु-अल-जुना. सुमनस्यमानाः-वास-अयर्व-मै-आउ; सुमनस्यमाना-
ऋमं-ऋम-मु-अल जुना-प्र-सकौ. यथासन्; यथासन्-अल; यथासं-आउ. तन्म था-का-वास; सते-
अयर्व, तज आ-मै-मु-अल-जुना-ऋम-सकौ-प्र; तदा-आउ. सते भग्न्यायुषे वर्चमे यदाय दार्पायुत्वाय
सतशारदाय-अयर्व. ९. घृतादुल्लुतं-का-अयर्व-मै-आउ; घृतादुल्लुतं-प्र; घृतादुल्लुतं-अल-जुना-मु-ऋमं-
ऋम-प्र-सकौ. सुवर्णं; सुवर्ण-का-अल. ऋणक्; वृणक्-प्र. सपत्नान्-का-अयर्व; स्वपत्नाद्-अल;
सपत्नाद्-इतोपु. कृण्वदा; कृण्वमा-अल, कृण्वसा-जुना । १०. राजसु, राजस-अल. गोप्त्रेषु-
का-ऋमं-मु; गोप्त्रेषु-जुना, गोत्रेषु-इतोपु ।

उपरिनिर्दिष्टेषु सर्वेषु पुस्तकेषु वर्तमान एकादशो मन्त्र एवमस्ति—

अभिर्पेन विराजति सूर्यो येन विराजति ।

विराड्येन विराजति तेनास्मान् ब्रह्मणस्पते विराज समिधं कुरु ॥

विराड्येन-मै-आउ-अल-जुना-प्र-सकौ; विराज्येन-ऋमं-ऋम-मु. समिधं; समिधा-अल-जुना;
समद-प्र ।

७

भूमिर्माता नमः पितर्यमा ते पितामहः । धृताची नाम वा असि सा देवानामसि स्वता ॥१॥
 यत्त्वा पिबति जीवति त्रायसे पुरुषं त्वम् । त्रात्रिणी शंखनामसि शंखना सम्यग्धनी ॥ २ ॥
 यदण्डेन यदिपुणा यद्गौरुहैरसा कृतम् । तस्य त्वमसि निष्कृतिः सानी निष्कृत्य ओषधी ॥३॥
 वृक्षवृक्षं सं पतसि वृषाप्यन्तीव कन्यना । जयन्ती प्रत्यातिष्ठन्ती सजेया नाम वा असि ॥४॥
 भद्रात् प्रक्षेपे निस्तिष्ठाम्ये खदिरं धये । भद्रान्पणे न्यग्रीवे सा मा रीत्सीदरुन्धती ॥ ५ ॥
 अश्वस्यायुक्तं पतसि तत्पणीमभि तिष्ठसि । सरपन्त्यर्णसि सा मा रीत्सीदरुन्धती ॥ ६ ॥
 हिरण्यपणे सुभगे सौक्ष्मे लोमशवश्रणे । अपामसि स्वसा लक्षे वातो हात्मा बभूय ते ॥ ७ ॥
 तव त्वं इन्द्र सख्येषु बह्वयः ० ॥ ऋ. सं. १०. १३८. १

क्रम १०. १३७ अनन्तरं पठनीयम् । तथा चात्र बृहदेता (८. ५१)- ' भूमिर्माता परं सूक्तं तवेन्द्र सूक्तमुत्तरम् ' । इदं लाक्षादेवताकमिति खिलानुक्रमणी । बृहदे १. १२९; २. ८४ अपि द्रष्टव्यम् । अस्य सूक्तस्य सप्तमे मन्त्रे लाक्षा इति पदमागतम् । इदं अथर्व ५. ५ अलेन प्रायः समाप्तम् । कश्चिन्मन्त्राणां व्यवसायः । वैष्ण. अथर्व १.४ अपि द्रष्टव्यम् ॥

१. = अथर्व १. भूमिर्माता-का-बृहदे, रात्री माता-अथर्व → अथर्व १२. १. ११; १३. धृताची-का; सिलाची-अथर्व । २. = अथर्व २ । ३. = अथर्व ४. इपुणा-का, इषा-अथर्व. सानी निष्कृत्य ओषधी-का, सेम निष्कृति पुरुष-अथर्व । ४. = अथर्व ३. सं पतसि वृषाप्यन्तीव कन्यना-का; आ रोहसि वृषाप्यन्तीव कन्यला-अथर्व. सजेया-का, सरणी-अथर्व । ५. = अथर्व ५. भद्रात्प्रक्षेपे निस्तिष्ठाम्ये खदिरादिवान् । भद्रान्पणेन्यात्पणैरसा न एवमर्थः । ६. = अथर्व ६. अश्वस्यायुक्तं. सपतिता सा वृक्षो अभि तिष्ठति । सरा पन्त्रिणी भूत्वा सा न एवमर्थः । अर्णसि-का, ' अर्णमी ' इति स्यादिति शेषेलेविस्महाशयाः । ७. = अथर्व ७. हिरण्यपणे-का; हिरण्यपणे-अथर्व. सौक्ष्मे-का; सुधने-अथर्व.

अथो दाघमानं ' हिमस्य त्वा ' इत्यादि सूक्तं क्रम १०. १४२ अनन्तरं पठनीयम् । सु-मते इ ' आ रात्रि पार्थिव ' इत्यस्यानन्तरं (क्रम १०. १३७ अनन्तरं) पठितव्यम् । इदं मंत्र २८-सु-भाउ २१-क्रम-आश्वमेध-अल-जुना-औध-यसाम्-पुस्तकेनूपलभ्यते । प्रथममन्त्रस्य प्रथमपञ्चमीपादौ = अथर्व १. १०१. ३; वासं १७. ५ तैत्ति ४. १. १.

हिमस्य त्वा जरायुणा शाले परिव्रजामसि ।

उत इदो हि नो सुबोऽभिर्ददातु भेषजम् ।

शीतददो हि नो सुबोऽभिर्ददातु भेषजम् ॥ १ ॥

अन्तिकामग्निमज्जनयद्गुर्वारं । शिशुरागामत् । अजातपुत्रपक्षायां हृदयं मम दूयते ॥ १ ॥

विपुलं वनं बहुकाकां चर जातवेदः कामाय । मां च रक्ष पुत्रांश्च शरणमुभी तव ॥ २ ॥

विष्नाश्च लोहितग्रीव कृष्णवर्णं नमोऽस्तु ते । अस्माश्च बहिरस्थोऽनें सागरस्वोर्मयो यया ॥ ३ ॥

इन्द्रः क्षयं ददतु वरुणमभि पिबतु । शत्रवो निघने यान्तु जय ॥ ब्रह्मतेजसा ॥ ४ ॥

कपिलजटीं सर्वभक्षं चाग्निं प्रत्यक्षदयतम् ।

वरुणं च वशात्ममे मम पुत्रांश्च रक्षतु मम पुत्रांश्च रक्षतु यमः ॥ ५ ॥

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 307. This Khila follows आयुष्यं वर्जस्वं and not यौ कलयन्ति as stated by Macdonell.

सामं वर्षशते जीव विव खाद च मोद च । दुःखितांश्च द्विजान्श्व प्रजां च पशु पालय ॥ ७ ॥
 यावदादित्यस्तपति यावद्भ्राजति चन्द्रमाः । यावद्वायुः प्रवायति तावज्जीव तया सह ॥ ८ ॥
 येन केन प्रकारेण को बीजामनु जीवति । परेषामुपकारार्थं यज्जीवति स जीवति ।
 एतां वैश्वानरीं सर्वदेव नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

न चोरभयं न च सर्पभयं न च व्याघ्रभयं न च मृत्युभयम् ।

यस्यापमृत्युनं च मृत्युः स सर्वं लभते स सर्वं जयते ॥ १० ॥

१. हिमस्य; समस्य-कर्म. जरायुणा शाले-मु-आउ-अल-जुना-अयर्व-कर्म; जरायुणामे-तंस.
 भुवो; धियो-औध. शीतहृदो-मु-अल-जुना; शीतहृदो-कर्म; शीतहृदो-अयर्व-आउ. भुवोऽ-
 मिर्ददातु-कर्म-आउ-अल-जुना; भुवोऽमिर्ददातु-मु; भुवोऽमिर्ददातु-अयर्व; धियोऽमिर्ददातु-औध ।
 २. अजनयदूर्ध्वारः-आउ; अजय, धावः-मु; अजनयदुर्द्वारः-मै; अजनयदूर्ध्वारः-अल-जुना; अजरदूर्ध्वारः-
 कर्म. शिशुरागमत्-मै-अल-आउ; शिशुरागमत्-कर्म-मु; शिशुरागमत्-औध. द्यूते-मै-मु-आउ;
 द्यूते-जुना-कर्म; द्यूते-अल । ३. चर; चरत-कर्म; तव-मु. घनं; घनं-मु. मां च-आउ-मु-कर्म;
 मां च-अल. 'मुमौ तय-अल-जुना; 'मभूतव । ४. अस्माभि यर्ह रस्योनं-मु; अस्या निर्वहणः
 स्योना-कर्म; अस्मान्नि वर्जय स्थान-आउ; अस्माद्वि वर्ह स्योना-मै; अस्माद्विर्वहण स्योना-अल-जुना;
 अस्माद्विर्वहणस्येना-औध; अस्माद्वि वर्हस्येना । ५. इन्द्र-मै-आउ-अल-जुना; इन्द्र-कर्म-मु. वरुण-
 मभि, वरुणस्तवमभि-अल. शत्रवो; शत्रवस्ते-अल-जुना. यातु; यातु-कर्म. जय त्वं-आउ-जुना;
 जय त्वं-अल, जयस्त्व-मै-मु-कर्म । ६. 'जटि', 'जटि-अल. वशाश्वमे; वशाश्वमि-अल. वशाश्वमि-
 जुना. रक्षतु; रक्षति-अल जुना. 'मम पुत्राश्च रक्षतां नम ' अल-जुना-पुस्तकयोः नास्ति ।
 ७. दुःखितांश्च-मै-आउ; दुःखितांश्च-कर्म; दुःखिता न-मु । अल-जुना मध्ये सप्तमो मन्त्रो नास्ति ।
 ८. वायुः; वातः-जुना. प्रवायति-जुना; प्रवायति-अल. तया सह-जुना, जया जय-इतरेषु.
 अष्टममन्त्रानन्तरं अल-आश्वमेध-पुस्तकयोरेको मन्त्रोऽधिकोऽस्ति—

एकतारितिनोद्देशोऽन('नोद्देशो-आश्वमेध) त्वं विपुलेन । पृथिवी त्वं भुजत्पेकच्छ्रेण वृण्वेन ॥

९. बीजामनु, नेहनाको न-अल; मेहनाको न-जु । हि नाम न-मु; हि नाम न-औध; बीजामनु-
 आउ; विनामनु. परेषामुपकारार्थं; यदेषामुपकारार्थं-अल-जुना. वैश्वानरीं सर्वदेव-मै-मु;
 वैश्वानरं सर्वदेव-कर्म; वैश्वानर सर्वदेव-आउ; वैश्वानरीं सर्वदेवान्-औध; वैश्वानरं सर्वदेव । मु-पुस्तके
 'एता वैश्वानरी' दशदिशो दशममन्त्रानन्तरमागतः । अयं अल-जुना पुस्तकयोर्नास्ति । १०. स सर्वं
 लभते स सर्वं जयते-मै-मु; सर्वं लभते सर्वं जयते-कर्म. दशमो मन्त्रः आउ-अल-पुस्तकयोर्नास्ति ।
 दशममन्त्रानन्तरं आश्वमेध-पुस्तके कृत १०. १४२. ८ इत्ययं मन्त्रो दत्तोऽस्ति ।

८

भेधा मक्षमद्विरसो भेधा सप्तर्षयो ददुः । भेधामिन्द्रश्चाग्निश्च भेधा धाता ददातु मे ॥ १ ॥
 भेधा मे वरुणो राजा भेधा देवीं सरस्वती । भेधां मे आश्विनौ देवां वा धत्ता पुंस्करसजा ॥ २ ॥
 यां भेधाप्सरस्सु गन्धर्वेषु च येनमनः । दैवी यां मानुषी भेधा सां मामां विशतादिह ॥ ३ ॥
 येनमेऽनृक्षं तद्रमता शक्यं यदनुब्रुवं ।
 निशामितं नि शामये मयि श्रुतम् । सह व्रतेन भूयासं ब्रह्मणा सं गमेमहि ॥ ४ ॥
 शरीरं मे विचक्षण वाङ्मे मधुमदुहे ।
 अवधमहमसौ सूर्यो ब्रह्मण आणी. स्या श्रुतं मे मां व्र ह्यसीः ॥ ५ ॥

ऊचरेखा ॥ दहन्ते विष्णुमिन्द्राग्नी अमृतं जुषेयाम् ।
महं दधाना वष दीर्घमायुरस्मे घत्तं पुरुभुजा पुरंधिः ॥

१०

वेनेस्तेत्यदयद्भुवनस्य विद्वान् यत्र विश्वं भुवत्येकनीळम् ।
इदं घेनुरदुहज्जायमाना स्वर्विरमम्यनूपत ग्राः ॥ १ ॥
प्र तद्भवेदमृतं नु विद्वान् गन्धर्वी नाम निहितं गुहा यत् ।
ग्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितृन्पितासव ॥ २ ॥
सतो बन्धुर्जनितो स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्यैरयन्त ॥ ३ ॥
अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां० ॥ ऋ. सं. १०. १६३. १

ऋसं १०. १६२ अतन्तर पञ्चीयम् । अत्र बृहदेवता (८ ६९)- ' वैत्यं तु वेनस्तेत्यदयो-
भ्याम् ' इति । बाजपेयेऽतिरिक्तोक्ते इदं विनियुक्तं (→ शाधी १५. ३) । पित्रानकर्मणां विनियो-
ज्यमिति कौसु ३७. ३ । एतत्सकं अथर्व २. १. १, २, ३ + ५२ अत्रोपलभ्यते । वैष्ण. अथर्व २. ९
अत्रापीदं पाठभेदोपलभ्यते । वासं ३२. ८-१०; तैआ १०. १ ३, मनाउ २. ३; अन्ये अत्रापीदं दृश्यते ।

१. भुवनस्य विद्वान्-का; विश्वा भुवनानि विद्वान्-तैआ; परमं गुहा यत्-अथर्व, निहितं
गुहा सद्-वासं. भुवरयेक-का-अन्ये, भवयेक-इतरेषु नीळं-का-वासं-अन्ये-तैआ; रूप-
अथर्व. वासं-तैआ-अन्ये-पुस्तकेषूत्तरार्धे; सर्वथा भिन्ना. धेनुः-का; शुभिः-अथर्व. जायमाना-का;
जायमानाः-अथर्व. स्वर्विदं-का, स्वर्विदो-अथर्व. २. अमृतं नु; अमृतस्य-अथर्व. नाम-का-तैआ
(→ ऋसं १०. ४५. २ : विद्या ते नाम परमं गुहा यत्); धाम-इतरेषु निहितं-का-तैआ; विवृतं-वासं.
गुहा यत्-का-अथर्व, गुहा सद्-वासं-अन्ये; गुहासु-तैआ । ३. सतो-का, स नो-वासं-अथर्व-अन्ये-
तैआ. बन्धुर्जनितो स विधाता-का-वासं-तैआ-अन्ये; पिता जनितो स उत बन्धुः-अथर्व. तृतीये
धामन्-का-वासं-अन्ये, तृतीये धामानि-तैआ; समाने योनी-अथर्व. अश्व्यै-का-तैआ; अथर्व-इतरेषु ।

११

वेनेदं भूतं भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यद्गृह्णात्यते ससं होता तन्मे मनः शिर्वसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥
येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञं कृण्वन्ति विदेयेषु धीराः ।
यदपूर्वं यक्ष्मन्तः प्रजांना तन्मे मनः शिर्वसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥
यः प्रज्ञानमुतं चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मात्तं ऋते किं चनं कर्म क्रियते तन्मे मनः शिर्वसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥
यज्जाप्रतो दूरमुदैति दैवं तद्गु सुप्तस्य तथैवेति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिर्वसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥
यस्मिन्नृचः सोम यज्जुषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रयनाभाविवाराः ।
यस्मिन्धितैः सर्वमोतं प्रजांना तन्मे मनः शिर्वसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुसारथिरैश्वानिघ यन्मनुष्यन्निनीर्यतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।

हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

यदत्र यष्टं त्रिशतं शरीरं यज्ञस्य शुद्ध नवनाममाचम ।

दश पञ्च त्रिशतं यत्परं च तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ७ ॥

ये पञ्चपञ्चा दशतं शतं च सहस्रं च नियुतं न्यवुदं च ।

ते यज्ञचित्तैश्चकारं शरीरं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ८ ॥

वेदाहमेत पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

[तस्य योनिं परिपश्यन्ति] धीरास्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ९ ॥

येन कर्माणि प्रचरन्ति धीरा विप्रा वाचा मनसा कर्मणा च ।

यस्यान्वितमनु सं यन्ति प्राणिनस्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १० ॥

ये मनो हृदयं ये च देवा ये अन्तरिक्षे बहुधा चरन्ति ।

ये श्रोत्रं चक्षुषी संचरन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ११ ॥

येन द्यौराष्ट्रा पुषिर्वी चान्तरिक्षं ये पर्वता भद्रिंशो दिग्ध ।

येनेदं जगद्व्याप्तं प्रजाना तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १२ ॥

येनेदं सर्वं जगतो बभूवुर्ये देवा अपि महतो जातवेदा ।

तदिवाभ्रस्तपसो ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १३ ॥

तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १६७. १

‘ऋ. सं. १०. १६९ अनन्तर पञ्चीयम् । बृहदेवतापि’ (८. ६९)—‘ऋषभ मा (= १०. १६९) सप्तलघ्नं येनेदमिति मानसम्’ इति । ‘ऋषिवधान (४. १०४-१०५) च—‘येनेदमिति’ वै नित्यं जपेत नियतमतः । समाधि मनसस्तेन विन्दते नैव मुद्राति’ इति । इदं शिवमकल्पसक्तमिति खिलानुक्रमणी । ‘खिलानि श्रीसूक्तशिवसंकल्पादीनि आद्ये ब्राह्मणान् धावयेत्’ इति मेधातिथिः (मनु १. २१२) । शिवसंकल्पसूक्तं पापहरमिति मनु (११. २५१) । तथा चाग्निपुराणे—‘शिवमंस्तपत्राणेन समाधि मनसो लभेद्’ (२६०. ७४) ‘येनेदमिति वै जपता समाधि विन्दते परम्’ (२५९. ९२) ।

१-६ = वासं ३४. १-६; ऋमः आम्; ऋम्; अन्मे, पर (गर्भाधान), आशमम का-वास-पुस्तकयोः प्रथमचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः । का-औषपुस्तकयोस्तृतीयचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः सप्तमो मन्त्रश्च औषपुस्तके नास्ति । २. यष्टः यज्ञम्. ४. तथैवेति—का, तथैवेति—औष. ज्योतिरेकं = ऋ. १. ९१. ४ । ६. जविष्ठं—का; यविष्ठं—ऋष-जुना-पर-औष । आशमम-पुस्तके षण्णां मन्त्राणामन्तरं ऋ. ७. ५९. १२ ऋक् लिखितास्ति । ७. नवनाममाचमं—का; नवनाममाचमं—पु. गुहं—पु., ‘गु’ इत्यस्य का-पुस्तके नष्टम् । ८. पञ्चपञ्चा दशतं—का, पञ्चपञ्चा—औष. न्यवुदं—का; न्यवुदं—औष. ‘हकारं—का, ‘हकार—औष. ‘हकारस्तच्छरीर’ इति मुद्रमिति शेफ्टेलोविद्वद्महाशयः । ९. = वासं ३१. १८;

1. Cf. Bṛhaddevatā part II, p 312

2. The editor of Lahore edition of Rgvedhāns which is a transliteration of Meyer's edition gives the text as येनेदं तुभ्येदमिति, while Meyer has rightly printed merely येनेदमिति The transliterator did so because he related the verse to RV. X. 167 which begins with तुभ्येदम्, not knowing the Khila येनेदम्. See also footnote to Khila I 2.

तैआ ३. १२. ५; ३. १९. १; श्वेड ३. ८. ९^३ = वासं ३१. १९. तमसः परस्तात्-का; तम-
सस्तु पारे-तैआ. तस्य योनिं परिपद्यन्ति-म्यु-औध; का-पुस्तक एतन्मुद्रितम् । १०. प्रचरन्ति-कां;
प्रतिरन्ति-प्र-म्यु. विप्रा-का-औध, यनो-प्र-म्यु. फर्मणा च-का; कर्मणा वा-औध; तानि हन्ति-
प्र-म्यु. यस्यान्वितमनु-म्यु; यस्या त्वितमनु-प्र; सविशमनु वा; यत्त्वां दिशमनु-औध. ११. ये-का;
ये मे-औध. अन्तरिक्षे बहुधा चरन्ति-का; अन्तरिक्षं बहुधा कल्पयन्ति-औध, दिव्या आगो यः
सूर्यरदिमः-म्यु. श्रोत्रं-का, श्रोत्रं च-औध. संचरन्ति-का-औध; संचरन्त-म्यु । १२. → ऋस १०.
१२१. ५; वास ३२. ६. ये-का; य-जुना; येन-औध. यत्वेताः पृथिवी चान्तरिक्षं यत्वेताः प्रदिशो
दिशश्च इति म्यु-पुस्तके मन्त्रस्य पूर्णार्थः । येनेदं-का; येनेदं सर्व-औध. जगद्द्वयार्थ-औध; जगत्प्रा-
का. प्रजानां-का; प्रजानन्-औध. १३. बभूवुर्देवा धापि-का; बभूव तदेवापि-म्यु; बभूव यदेवा
अपि-औध. तदिव्याग्निस्-का; तदेवाग्नि-जुना; यदेवाग्नि-औध. ज्योतिरेकं = ऋसं १. १३. ४.
जातवेदाः; जातवेदः इति स्यादिति शेषटेलोविद्धमहाशयाः ।

लण्डननगरे प्रिन्टिश म्यूजिअममध्ये ऋग्वेदसंहिताया एकं लिखितपुस्तकं (क्रमाङ्कः Add. 5351)
अस्ति । तत्र १०. १६१ सुचानन्तरं अष्टाविंशतिमन्त्राण्येका शिवसंकल्पोपनिषद् लिखितास्ति । शेषटे-
लोविद्धमहाशयैः सा टिप्पण्या जर्जनभाषान्तरेण च सह प्रकाशितास्ति । तत्र १३ मन्त्रानन्तरं वर्तमाना
मन्त्रा अत्र दीयन्ते । अस्य लिखितपुस्तकस्य 'म्यु' इति संज्ञा कृता । उपरि दत्ताश्रयोदश मन्त्रा
अस्मिन् लिखितपुस्तकेऽपि वर्तन्ते । तेषां पाठभेदा उपरि 'म्यु' इति संज्ञया दत्ताः । तथापि का-
पुस्तकक्रमात् म्यु-पुस्तकस्य क्रमो भिन्नः स यथा-का १, २ = म्यु १, २; का ३ = म्यु ५; का ४ =
म्यु ७; का ५ = म्यु ४; का ६ = म्यु ६; का ७ = म्यु १२; का ८ = म्यु १०; का ९ = म्यु १३;
का १० = म्यु ३; का ११ = म्यु ११; का १२ = म्यु ९; का १३ = म्यु ८. इण्डिया ऑफिस-मध्ये
वर्तमाने अन्यस्मिन् ऋग्वेदसंहितालिखितपुस्तकेऽपि (क्रमाङ्कः २१३१) इदं शिवसंकल्पसूक्तमुपलभ्यते
तत्त म्यु-पाठेन समानमेव । जुनागढ-नवानगर-पुस्तकद्वयेऽपि शिवसंकल्पसूक्तं लिखितमस्ति तत्र मन्त्र-
संख्या मन्त्रक्रमश्च म्यु-पुस्तकानुसार्येव । यत्र जुनागढ-पुस्तकं न निर्दिष्टं तत्र तत्तः पाठो म्यु-नमान
एवेति मन्तव्यम् । औधपुस्तके २६ मन्त्रात्मकं शिवसंकल्पसूक्तं मुद्रितमस्ति । तत्रस्थाः १३ मन्त्रपर्यन्तं
वर्तमानाः पाठभेदा उपरि दत्ता एव । औध-पुस्तकस्यो मन्त्राणां क्रमोऽपि का-पुस्तकाद्विन्नः । अतः सोऽत्र
प्रदर्शित-का १, २ = औध १, २; का ३ = औध ४, का ४ = औध ३; का ५, ६ = औध ५, ६;
का ७ औधमध्ये नास्ति; का ८ = औध ७, का ९ = औध ८; का १० = औध ९; का ११ = औध
१०. औधपुस्तके एकादशो मन्त्रः सर्वथा भिन्नो वर्तते स यथा-

यदेवेदं धीराः पुनन्ति कवचो मल्लानमेतं प्यावृणत इन्द्रम् ।

स्थावरं जङ्गमं च द्यौराकाशं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ११ ॥

का १२ = औध १२; का १३ = औध १६ । म्यु-पुस्तकस्या अधिका मन्त्रा अगुनोद्भूयन्ते-
अपित्तयं धाममेयं च व्यक्ताव्यक्तपरं च यत् ।

सुहमासूक्ष्मतरं ज्ञानं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १४ ॥

अस्ति विनाशायिवा सर्वमिदं नास्ति पुनस्तथैव दृष्टं ध्रुवम् ।

अस्ति नास्ति हितं मध्यमे पदं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १५ ॥

अस्ति नास्ति विपरीतो प्रवादोऽस्ति नास्ति सर्वं वा इदं गुह्यम् ।

अस्ति नास्ति परात्परो यत्परं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १६ ॥

परात्परतरं यच्च तात्पराच्चैव यत्परम् ।

तात्परात्परतोऽज्ञेयं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १७ ॥

परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरिः ।
 तत्परात्परतो ह्येष तन्मे मनः शिवसंस्मृतमस्तु ॥ १८ ॥
 गोभिर्जुष्टो धनेन त्यायुषा च बलेन च ।
 प्रजया पशुभिः पुष्कलायं तन्मे मनः शिवसंस्मृतमस्तु ॥ १९ ॥
 प्रयतः प्रणवो नित्यं परम पुरषोत्तमम् ।
 ओंकार परमात्मानं तन्मे मनः शिवसंस्मृतमस्तु ॥ २० ॥
 यो वै वेदादिषु गायत्री सर्वव्यापिमहेश्वरात् ।
 तद्विरक्तं तथाद्वैश्यं तन्मे मनः शिवसंस्मृतमस्तु ॥ २१ ॥
 यो वै वेद महादेवं परम पुरषोत्तमम् ।
 यः सर्वं यस्य चित्सर्वं तन्मे मनः शिवसंस्मृतमस्तु ॥ २२ ॥
 योऽसौ सर्वेषु वेदेषु पठते ह्यज ईश्वरः ।
 भक्ताद्यो निर्गुणोऽप्यात्मा तन्मे मनः शिवसंस्मृतमस्तु ॥ २३ ॥
 कैलासशिखरे रम्ये शंकरस्य शुभे गृहे ।
 वेदताम्रमम मोदन्ति तन्मे मनः शिवसंस्मृतमस्तु ॥ २४ ॥
 कैलासशिखराभासा हिमवद्रिसिंस्थिता ।
 नीलकण्ठ त्रिनेत्रं च तन्मे मनः शिवसंस्मृतमस्तु ॥ २५ ॥
 आनन्दस्नग्धपर्यन्तं त्रैलोक्य सचराचरम् ।
 आनातित जगद्भ्यास तन्मे मनः शिवसंस्मृतमस्तु ॥ २६ ॥
 य इमं शिवसंस्मृतं सदा ध्यायन्ति ब्राह्मणाः ।
 ते परं मोक्षं गमिष्यन्ति तन्मे मनः शिवसंस्मृतमस्तु ॥ २७ ॥
 श्वश्रुक धजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
 उवाचकमिष बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् तन्मे मनः शिवसंस्मृतमस्तु ॥ २८ ॥

ओष-पुस्तकस्य मन्त्रक्रमो म्यु-पुस्तकाद्विष्णु अत सोऽत्र प्रदर्श्यते-म्यु १४ = ओष ११; म्यु १५ = ओष २५, म्यु १६ = ओष २६, म्यु १७ ओषमध्ये नास्ति; म्यु १८ = ओष २१; म्यु १९ = ओष १७, म्यु २० = ओष २१, २०, म्यु २१ = ओष १९, म्यु २२ = ओष २०, २१; म्यु २३ = ओष १८, म्यु २४ = ओष १४; म्यु २५, २६ ओषमध्ये न स्त, म्यु २७ = ओष २४, म्यु २८ ओष मध्ये नास्ति । तथा च ओषपुस्तकस्थी द्वौ मन्त्रौ म्यु-पुस्तके न स्तः तौ यथा-

आदित्यवर्णं तपसा ज्वलन्ते यत्पश्यमि गुह्येण जायमानः ।

शिवरूपं शिवमुदित शिवाल्यं तन्मे मनः शिवमस्मृतमस्तु ॥ १५ ॥

ओंकारं चतुर्भुजं लोकनाथं आराधयाम् ।

सर्वस्थितं सर्वगतं सर्वव्याप्तं तन्मे मनः शिवमस्मृतमस्तु ॥ २२ ॥

ओषपुस्तकस्थाः पाठभेदा अपुना प्रदर्श्यन्ते-

१४. अचिन्त्यं-म्यु; अव्यक्त-ओष. च यत्-म्यु; शिव-ओष. १५. विनाशयित्वा-म्यु; नास्ति शयित्वा-ओष. तयैव-जुना-ओष; तथैवा-म्यु. १६. प्रवादी-ओष, प्रवादी-म्यु. सर्वं वा इदं गुह्यं-म्यु; गुह्यं वा इदं सर्वं-ओष. १७. यत्त्व-जुना; यत्त्व-म्यु. यत्परं-जुना, तत्परं-म्यु. परतो-म्यु; परतरो-जुना. १८. परात्परतरो-म्यु, तत्परात्परतो-ओष. ब्रह्मा-ओष, प्रज्ञ-म्यु. परतो-म्यु; परतरो-जुना. १९. पुष्कलायं-म्यु; पुष्करायं-ओष. २०. वै-तत्परात्परतो ह्येष-म्यु, परात्परतर ज्ञान-ओष. २१. पुष्कलायं-म्यु; पुष्करायं-ओष. २२. वै-तत्परात्परतो ह्येष-म्यु, परात्परतर ज्ञान-ओष. २३. पुष्कलायं-म्यु; पुष्करायं-ओष. तद्विरक्तं म्यु; ओषपुस्तके नास्ति. सर्वव्यापिमहेश्वरात्-म्यु; सर्वव्यापी महेश्वर-ओष. तद्विरक्तं

तथाद्देश्यं-जुना, यद्विरुद्धं तथाद्विषयं-स्यु; तदुक्तं च यदा ज्ञेयं-औष. २३. पठते हाज-स्यु; पठ्यतेऽनद-औष. अकायो निर्गुणोऽध्यात्मा-जुना; अकायो निर्गुणो ध्यात्मा-स्यु; अकायो निर्वगो ध्यात्मा-औष. २४. शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति-जुना; शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति-स्यु; गृहाख्यं देवतास्तत्रमोदन्ते-औष. २५. हिमवद्गिरि-; हि भवद्गिरि-स्यु. २७. इमं-स्यु; इदं-औष. सदा ध्यायन्ति-स्यु; सदाधीयन्ति-औष. परं मोक्षं गमिष्यन्ति-जुना; परमोक्षं गमिष्यन्ति-स्यु; परं मोक्षमाप्स्यन्ति-औष. २८ = ऋस ७. ५९. १२.

१२

यासामध्वतुर्विलं मंधोः पूर्णं घृतस्य च । तां नः सन्तु पयस्वतीर्विहीगोष्ठे घृताख्यः ॥ १ ॥
उपमैतु मयोमुव ऊर्जं चैजध विभ्रतीः ।
हुहाना अक्षितं पयो मयि गोष्ठे निवर्तयं यया भवान्युत्तमः ॥ २ ॥
विभ्राद्घृहृत्पित्रवतु सोम्यं मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १७०. १

ऋस १०. १६९ अनन्तरं पठनीयम् । आश्व २. १०. ६ मध्ये एतौ मन्त्रावुद्धृता ।

१ = आपधौ ७. १७. १; साम् ३. ९. १. यहीः-का-आश्व-साम्; अस्मिन्-आपधौ. घृताख्य-का-आश्व-साम्; यवोदधः-आपधौ । २. मयोमुव-जुना-आश्व; मयोमुव-का. विभ्रतीः-जुना-आश्व; → साम् १. ७ : ऊर्जं विभ्रतः; पिप्रतीः-का. अक्षितं-जुना-आश्व; अक्षितं-का. मयि-जुना-आश्व; मम-का. गोष्ठे-जुना-आश्व; गोत्रे-का. निवर्तयं-जुना; निविसध्व-का-आश्व. भवान्युत्तमः-जुना; भवान्युत्तमः-का-आश्व ।

१३

नेजमेन परा पत सुपुत्रः पुनरा पत । अर्त्यं मे पुत्रं कर्मायं गर्भमा घेहि यः पुमान् ॥ १ ॥
यधेयं पृथिवीं मधुसतानां गर्भमा दधे । एवं तं गर्भमा घेहि दशमे मासि सूतवे ॥ २ ॥
विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नारी गवीन्याम् । पुमांसं पुत्रमा घेहि दशमे मासि सूतवे ॥ ३ ॥
मेहि त्रीणामत्रोऽस्तु० ॥ ऋ. सं. १०. १८५. १

ऋस १०. १८४ अनन्तरं पठितव्यम् । वृद्धेनारि (= १०. ८२-८३)-यद्विरुद्धि (= १०. १८४. १) सुक्तं तु वैश्वदेवं प्रचक्षते । तस्मिन्स्वरागमार्थश्रुतिराभास्त आशिषः । परं तु नेत्रमेवेति गर्भार्थं वा तदुच्यते इति । ऋग्वि ४. ११९; आर्षातु १०. ९६ अषि द्रष्टव्यम् । साम् १. १८. ४; आश्व १. १४. ३; साम् १. २०; आपमं १. १२. ७, ४, ६; सक्रो; प्रर; ऋस; आश्वमंसं; पति; मे १०; आठ २३; अल; जुना; मु; औष एतेष्वित्युपलभ्यते ।

१ = वृद्धे ८. ८४. गर्भमा-का-आपमं-वृद्धे-ऋमं-मं-ए-आठ; पुनरा-साम् । २ = अथर्व ५. २५. २. उत्ताना-ऋमं-मं-मु-आठ; मधुसुत्ताना-साम्; भूतानां-अथर्व; तिष्ठन्ती-आपमं. ३. तं-का; तं-आपमं. घेहि; अस्त-आपमं । ३ = अथर्व ५. २५. १०, १३. श्रेष्ठेन-का; श्रेष्ठेन-इत्येषु. नार्यां-का-आपमं-ऋमं-मं-मु-आठ; नार्या-अथर्व-साम्. पुथं-का-अथर्व-साम्; पुमान्-ऋमं-ऋमं-प्रर-मं-मु-आठ, गर्भ-आपमं → ऋस १०. १८४. ३ : त ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे; आश्व १. ७. ३ : पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन् ।

१४

अनीकवन्तमृतयेऽग्निं गीर्भिर्वामहे । सं नः पर्यदति द्विपः ॥ १ ॥

अ नूनं जातवेदसे० ॥ ऋ. स. १०. १८८. १

इत्युग्वेदे खिले चतुर्थोऽध्यायः ॥

ऋत १०. १८७ अन्तरं पठनीयम् । ऋत १०. १८८ अन्तरं पठितव्यमिति सु-पुस्तके । साकमेवे अल्प विनियोगः । आश्वथो २. १८, आश्वमय^१, मं३१, आउ २४, मरु; जुना, सु एतेष्वि-
दमुपलभ्यते ।

‘स नः पर्यदति द्विपः’ इति ऋत १०. १८७ सूक्ते अग्निमन्त्रमग्निम् पारिः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

ॐ संज्ञानं पञ्च कश्यपः संज्ञानं शयुरुत्तमा साक्षीः शशरी सर्वत्र निर्हृत्स्वयं नृचं निर्हृत्स्व-
सपत्न्यं^१ सेनादरणमानुष्यं बृहतीमध्वं प्र सप्त कश्यपो जमदग्निरत्तमा वायुराधाग्रेपी गायत्री द्विती-
योपोत्तमाशी^२ पाङ्क्त^३ तृतीया अक्षरस्तुतिः सानुष्टुप् चतुर्थी मीमी पञ्चमी सारी विद्वा दश पादाश्च
पञ्च विश्वामित्र इन्द्रो वा प्रजापतिरेन्द्रं पावमानमानुष्यं^४ पुरीपरदाग्यामेयदेव्यैत्र्योऽप्यदेवानि
पैरागानि द्वितीयापञ्चम्यानुष्टिहो^५ चतुर्थी षष्ट्युमारिणी मसमी पुरस्ताद्बृहती नमयन्त्ये पङ्क्ती
अग्निरेकादश लिङ्गोक्तदेवतं यजुषि दायुः सप्त प्रयोगोक्तदेवतं गायत्रे पष्टी शशरी दानुष्यानि पञ्च
होता वाइश वसिष्ठो वा^६ प्रैपसूक्तान्यायामाग्रियं परं लिङ्गोक्तदेवतमभिष्कं स्वयशोक्तदेवतमग्याप्रोक्त-
मजैदेकादश सप्तमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ देवं होताष्टादश होता द्वादश इदं नृचं पसिष्ठवामदेयौ
कुन्तापौ द्विष्टवर्षावनुष्टुप्चयस्वराणुष्टुक्तं^७ राक्षसतुक्मिन्द्रं पङ्क्त्यन्त्यं^८ पञ्च द्यं पङ्क्त्यन्त्यं
एता द्व्युत्तमशो मुनिः पष्ट्यष्टम्यानुष्टिहोवमया द्विपदा यजुषि वा चयारि चित्तौ पदानुष्टुभ-
मिहरेत्या चतुर्कं द्विपदं भुगोक्तादश निचृद्धीमिऽनुष्टुवादित्याः पञ्च जगती त्रिष्टुपरिष्टाद्बृहती
पुरस्ताद्बृहती द्विपदा यजुषां रवे नृचमानुष्टुभे तु यद्वा होतृप्रतिमरियोः सजादो नाकट्यु
जगत्याद्या जगात्याद्या ॥

१. निर्हृत्स्वः सपत्न्यं Macdonell, Bṛhaddevatā part II p 320. निर्हृत्स्वसपत्न्यं
वा, → ऋवि ४. २४. ४

२. पाङ्क्तं ibid; पाङ्क्त्य-का

३. पावमानं ibid, पावने-का

४. अष्टम्यप्युष्टिगु

५. वाशब्दः समुच्चये । विश्वामित्रो वसिष्ठश्च प्रैषाणागृही । पुरोहतां निविदां प्रैषाणां च
विश्वामित्र ऋषिरिति शांथो ८. १५. १५ भाष्ये ।

६. आये द्वे बृहत्यावित्यर्थः. Scheftelowitz suggests द्वितीया बृहती (१).

७. ‘वच्यस्य त्रिरानुष्टुबन्तम्’ इति गुदम् । Scheftelowitz suggests वच्यस्त्रानुष्टु.

८. ‘उप वो नर एमसि इति चतुर्दशोऽस्य वृत्तिः’ इति आश्वथो ८. १. १२ भाष्येऽपि ।

१

संज्ञानमुशना वदत् संज्ञानं वरुणो वदत् । संज्ञानमिन्द्रधामिंश्च संज्ञानं सविता वदत् ॥ १ ॥
 संज्ञानं नः स्वैभ्यः संज्ञानमरणेभ्यः । संज्ञानमग्निना युवमिहास्मासु निं यच्छताम् ॥ २ ॥
 यत्कक्षीवान् संवननं पुत्रो अङ्गिरसामिवत् । तेन नोऽय त्विंशे देवाः सं प्रियां समवीवन् ॥ ३ ॥
 सं वो मनासि जानता समाकृतिं मनामसि । असौ यो विमना जनस्तं समावर्तयामसि ॥ ४ ॥
 तच्छंयोरौ वृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
 ऊर्ध्वं जिगातु मेरुजं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ५ ॥

दशममण्डलान्ते पठनीयम् । पूर्णमासे विनियोगः (साधौ १.९. १) । ऋमं-मैं १२-आउ १५-
 शु-अल-जुना-ओष-पुस्तकेष्विदमुपलभ्यते । वृहरे ८. ९३; ऋवि ४. १२९-१२७ अत्रापीदं निर्विष्टम् ।
 २ = अथर्व ७. ५१. १; तैत्रा २. ४. ४. ९. संज्ञानं नः-अथर्व-तैत्रा-ऋमं-आउ; संज्ञानं न-अल-
 -जुना-शु; संज्ञानं वः-मैं-ओष स्वैभ्यः-का-ऋमं-मैं-आउ-अल; स्वैभिः-अथर्व; स्वैभ्यः-शु; स्वैः-
 तैत्रा. अरणेभ्यः-का-ऋमं-मैं-आउ-अल-शु; अरणेभिः-अथर्व; अरणैः-तैत्रा. यच्छतां-का-शु-
 अल; यच्छतं-इतरेषु । ३ = खिल १. १५. १२. कक्षीवान्; कक्षीवां. संवननं-का-आउ-ऋमं-
 शु-अल-जुना, संवननो-मैं. अङ्गिरसामिवत्-का-आउ; अङ्गिरसामिव-मैं-अल-जुना, अङ्गिरसा भवेत्
 -ऋमं-शु; अङ्गिरसा भवेत्-ओष. समवीवन्-का; समवीवरन्-ऋमं; समजीवनन्-इतरेषु । ४ =
 अथर्व १. ८. ५१. जानतां; सं मता-अथर्व. समाकृतिं-का; समाकृतिर्-मैं-शु-ऋमं-आउ; समा-
 कृती-अथर्व-अल-जुना. मनामसि-का-शु-अल-जुना-मैं, नमामसि-अथर्व-आउ. जनः; दनः-
 ऋमं; नतः-शु; मनः-ओष. त्वं; स-ओष; स्व । ५ = तैत्रा २. ९. १०. २; तैत्रा १. ५. ११; तैत्रा
 १. ९. ७, श्रमा १. ९. १. २६-२८; मैत्र ४. १३. १०; श्रमा १. ५; ३. ८; शाय १. ५. ९;
 २. १५. ९; आश्वय १. ५. ९; शाय ४. ५. ९; १. १४. २१; साधौ १. १. ४. → वैश्व
 १३.२; निष ४.२१ (समाप्यं); पयाम्, शाम; संकौ; ऋमं; संभा. इयं शंयुर्बाह्विस्तस्या ऋवेद-
 संहिताया अगत्या ऋगिति शाय २. ११. १३, ४. ५. वाक्फलाना 'तच्छयोरौ वृणीमहे' इत्यगत्या
 ऋमवतीति आश्वय १. ५. ९ नारायणायकृतिः । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमं चतुर्भिः पादैरवसानं अन्तरं
 द्वाभ्यां पादाभ्यामवसानमिति ऋमा १८. ५६.

ऋम-शु-ओष-पुस्तकेष्वयं मन्त्रो नास्ति ।

1. According to the commentary on the Caranavyūha *Samjñānam* is the last hymn of the Bāskalaśākhā and consists of 15 verses. But as it has only 5 verses, the commentator also counted the next two hymns and made up 15. In the British Museum MS No Add 5351, Indus Office MS. No 2131, the Bombay edition of *Āgvedaśākhā* and also in the Aundh edition these three hymns are given together. That these were originally not one is clear from their different contents. The fact that these three hymns were handed down together at the end of the *Āgveda Samhitā* and that the verse *Tacchamyorā* with which the Bāskalaśākhā ends also appears secondarily at the end of the third hymn lead the commentator to look upon the *Tacchamyorā* coming for the second time as the proper end of the whole. Not only the Khilānukramasū but the Bṛhaddevatā (VIII. 93-7) also says that these three are independent hymns. *Āgvedhāna* IV. 126-7 also points to the same. Thus the conception that the *Samjñāna* hymn consisted of 15 verses is quite late. In the Nirāyasaragat edition of *Āgveda* the first *Tacchamyorā* which originally formed the end of the *Samjñāna* hymn is omitted. In order to make up the number 15 a quite late verse is added. The fact that Śākh. Śr III 6 3 quotes mere beginning of the hymn shows that it is old, and belongs to the Vedic period. [See Scheftelowitz, *Zeitschrift für Indologie und Iranistik*, Vol. I, pp. 50-7, 1922]

२

नैर्हृत्स्यं सेनादरण परि वर्तमेव यद्विधिः । तेनामित्राणां बाहून् हविषा शोभयामसि ॥ १ ॥
 परि वर्तमान्येपामिन्द्रः पूर्वां च चक्रतु । तेषां वो अग्निद्राधानामग्निगृह्णानामिन्द्रो हन्तुं वर्तयाम् ॥ २ ॥
 ऐषु नद्यां विपादनं हरिणस्य धियं यथा । पराडमित्रौ ऐषत्वर्वाची गौरुपेजतु ॥ ३ ॥

क्रम-अल-जुना-सु-आंधपुस्तकेपूलभ्यते । → बृहदे ८. १४ : यत्तु नैर्हृत्स्यं नरसपत्ननिवर्हणं ;
 कृषि ४. १२४ : सेनादरणमेतत्स्यान्नैर्हृत्स्यमिति शानकः ।

१. नैर्हृत्स्यं, नैर्हृत्स्ये-अल. वर्तमेव-का, वर्तमे तु-इतरपु. बाहून्-का-जुना, बाहून्-अल, बाहुः.
 ११ = अथर्व ६. ६६. २१. तेनामित्राणां-का, तेनाविप्राणां-जुना. २ = अथर्व ६. ६७. ११, २१. एषां;
 सर्वतः-अथर्व. च चक्रतु-का; च सलतु-सु-अथर्व; च सलुतः-अल-जुना, तु यच्छतु-क्रम २१ = मितल
 ३. २१. २१. अग्निद्राधानामग्निगृह्णानां-का, अग्निगृह्णानां-क्रम-सु-अल-अथर्व, अग्निद्राधाना-
 मग्निगृह्णानां-जुना. ३ = अथर्व ६. ६७. ३. ऐषु-का, एषु. नद्यां-का, नद्यां विपादनं-का,
 एषाजिन-इतरेषु. धियं यथा-का-सु-अल, मिय यथा-जुना; दि मिय यथा-क्रम, मिय कृषि-
 अथर्व. पराड-का, परा-जुना-सु, परा-आंध, परा अमित्रौ-का-क्रम, अमित्रौ-सु-जुना, अमित्रा
 -अल, अमित्र-अथर्व. ऐषत्वर्वा, ऐषत्वर्वा-अथर्व. गौरुपेजतु-का-जुना-क्रम, गौरुपेजतु-सु, गौरुपेजतु
 -अथर्व, गौरुपेजतु-अल ।

३

प्राध्वराणां पते वसो होनर्वरेण्यक्रतो । तुम्य गायत्रमृष्यते ॥ १ ॥
 गौकामो अन्नकामः प्रजाकामोत कश्यपः ।
 भूतं भविष्यत् स्तीति महर्षिकमक्षरं बहु ब्रजेकमक्षरम् ॥ २ ॥
 यदक्षरं भूतकृतो विंशे देवा उपासते । महर्षिमस्य गोमारे जर्मदग्निमकुर्वन् ॥ ३ ॥
 जर्मदग्निरा व्यापते छन्दोमिश्रतुरुत्तरि ।
 राक्षः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यायिता शिवा नः प्रदिशो दिशः ॥ ४ ॥
 अजो यत्तेजो ददसे शुक्रं ज्योतिः परोमुहा ।
 तदपिः कश्यपः स्तीति सत्यं ब्रह्म चराचरं ध्रुवं ब्रह्म चराचरम् ॥ ५ ॥
 त्र्यायुषं जर्मदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् ।
 अर्गस्यस्य त्र्यायुषं यदेवानां त्र्यायुषं तेजो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ६ ॥
 तच्छयोरा वृणीमहे गार्तुं यज्ञाय गार्तुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिमीतुपेभ्यः ।
 ऊर्ध्वं जिगातु मेयजं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ७ ॥

क्रम-सु-अल-आंध । → बृहदे ८. १४ : सं समिद् (= क्रतु १०. १११. १) प्राध्वराणां
 चेत्याग्नेय्यायेव ते श्रुते ।

१. गायत्रमृष्यते = क्रम ८. ३८. १०. क्रय्यते, कृतो-अल । २. प्रजाकामोत
 (प्रजाकामः + उत)-का, प्रजाकाम उत-क्रम-सु-आंध-जुना, प्रजाकाम उत-अल. भूतं भविष्यत्

॥ अथर्व ४. ११. २; ११. ७. १७; १५. २. ९. महद्-का-कर्म; मह-अल-जुना; मह-मु-
 औष। २. = तैशा १. ९. ९. भूतहृत्वा-का-कर्म-अल-जुना; भूतहृत्-तैशा-मु-औष. अम-
 दाग्निमकुर्वत-वा-तैशा-कर्म-अल; अमदाग्निमकुर्वत-मु-औष। ४. = तैशा १. ९. ९; = अथर्व
 ८. १. १९: सप्त बह्मदांसि चतुर्वतराणि. प्यायते-वा; प्यायते. चतुर्वतरैः; चतुर्वतरैः-कर्म.
 राक्षः-तैशा-अल-जुना; राक्ष-का-कर्म; राक्ष-मु-औष. मक्षेण-का-अल-जुना-मु-औष; दक्षेन-
 कर्म; दक्षानः-तैशा. वीर्यावता-तैशा-कर्म-औष-जुना; वीर्यावता-अल. वीर्यावता-मु; वीर्यावता-का-
 कर्म-मु-अल-जुना-औषपुस्तकेषु 'सत्या नः प्रदिशो दिशः' इत्यधिकम्। ५. दृष्टो-का-कर्म-अल-
 -जुना; दृष्टे-मु-औष. परोगुहा-मु-अल-जुना-औष; पुरोगुहा-कर्म. तदपि-का-कर्म-अल-
 -जुना; ददपि-मु-औष. फक्षपः-मु-औष; दक्षप-का-अल-जुना-कर्म. ६. = वास १. १२;
 पाण्ड १. २८; हिर १. ९. ९; छाण्ड २. १. २१; मण्ड १. १. २४; पाण्ड १. १६. ७; २. १. १५;
 मेमा १. ६. ८; कर्म; आपनं; नरो; आसू. ६. = अथर्व ५. २८. ७. देवानां; देवेषु-वासं. तक्षो-
 -का-वासं, तन्ने-कर्म-मु-आपनं-अल-औष. षट्मन्त्रस्यान्ते मु-औषपुस्तक्योः 'सर्वमस्तु वृक्षानुपं
 बलायुषम्' इत्यधिकं कर्म-पुस्तके च 'शतायुषं बलायुषम्' इत्यधिकम्। कर्म-पुस्तके षट्मन्त्रान-
 न्तरमेको नन्त्रोऽपि स एव-

ॐ च मे स्वरस्य मे पशोष च ते नमस्य ।

यत्ते न्यूनं तस्यै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्यै ते नमः ॥

७. दैवी; देवाः-मु। अल मन्त्रस्यान्तरं मु-पुस्तके 'इति परिशिष्टानि कृतास्तानि' इति
 लिखितं निषिद्धायाश्चान्तरं मुद्रितः ।

४

विदा मघवन् विदां गानुर्मुनु शंसिरो दिशः । शिक्षा शचीनां पते पूर्वाणां पुरुवसो ॥ १ ॥
 आभिर्दुमभिर्धिमिभः प्रचेतन प्र चेतय । इन्द्र घुम्नां न इयं एवा हि शक्रः ॥ २ ॥
 रापे वाजाय वज्रिभः शविष्ट वज्रिभृजस्त । मैहिष्ट वज्रिभृजस्त आ याहि पिब मन्स्व ॥ ३ ॥
 विदा रापे सुर्वीयं मुने वाजानां पतिर्वैशो अनु । मैहिष्ट वज्रिभृजस्त यः शविष्टः शूरागाम् ॥ ४ ॥
 यो मैहिष्टो मघोना चिकित्वा अभि नो नय । इन्द्रो विदे तंनु स्तुने वशी हि शक्रः ॥ ५ ॥
 तमूनये हवामहे जैतारनपराजितम् । सं नः पर्यदति दिशः क्रतुर्इन्द्र ऋतं बृहत् ॥ ६ ॥
 इन्द्रं धनस्य सानये हवामहे जैतारनपराजितम् । सं नः पर्यदति दिशः सं नः पर्यदति क्षिपः ॥ ७ ॥
 पूर्वस्य यत्ते अद्रिवः सुभ्रं आ धेहि नो वसो । पूर्तिः शविष्ट शंसन ईरो हि शक्रः ॥ ८ ॥
 नूनं तं नय्यं मन्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन् ।
 संमन्येयु ब्रवावहे शूरो यो गौनु गच्छति संवा सुशेवो अद्रयाः ॥ ९ ॥
 एवां क्षेवैवा क्षमां ई एवां क्षेवैवा हि विष्णा उत ।
 एवां क्षेवैवा हीन्द्र । एवां क्षेवैवा हि पूनन् । एवां क्षेवैवा हि देवाः ॥ १० ॥
 एवां हि शक्रो वशी हि शक्रो वशी अनु ।
 आयो मन्याय मन्यं उपो मन्याय मन्यं उपेहि विक्षय ॥ ११ ॥

अस्य सूक्तयादितो नव मन्त्रा 'महानाम्न्यः' इत्युच्यते (आश्वघो ७. १२. १०, ऐआ ४. १. १ माघ्य; माथी १०. ९. १८ माघ्य, पता ३. ११; शान्ता २१. २ द्रष्टव्यम्)। अतएव द्वौ च 'पुरीषपदानि' इत्युच्येते (आश्वघो ७. १२. ११; ८. १४. १६, ताप्ता १३. ४. १२, १३, लाटपधो ४. १०. १८ माघ्य इत्यादि द्रष्टव्यम्)। ऐआ ४. १. १ मध्ये सामवेदे पूर्वादिमान्ते चेतुःपलभ्यते। एतत्सूक्तं 'तच्छयोरा' इति पूर्वसूक्तस्थान्तर्ग मन्त्रमनुवर्तत इति वृद्धे ८. ९८-१०२, ऋग्वि ४. १२७-१२८ एताभ्या स्पष्टम्। अल-जुना-पुलस्त्योरेतदुपलभ्यते।

१. शंसिपो-का; शामिपो, छसिपो। २. 'भिष्टिमिः', 'भिष्टिमि स्वाहोयु-साम प्रचेतन-का; प्रचेतन-जुना। ४ रायि-का-साम-अल-जुना, रायः-ऐआ. भ्रवो, भवो-साम। ५. मघोर्ना, मघोर्ना अंशुर्ग शोचिः-साम. चिकित्ता-अल-जुना, चिकित्ता तमु-का, तमुप. स्तुपे वशी-का-ऐआ-अल-जुना; स्तुहि ईशे-साम। ६. अनामपराजितं = क्रम १ ११ २. स न पर्यदति = क्रम १०. १८७. १. पर्यदः स्वर्पद-साम. ऋतुच्छन्दः क्रतुच्छन्द-अल। ७. इन्द्रं धनस्य स्वातये = क्रम ८. ३. ५. पर्यदति; स्वर्पदमि-साम. स्निध, द्विप-साम। ८. अद्रिय, अद्रिवोऽनुर्महाय-साम शश्वत्-का-अल, शस्यते-साम-ऐआ. ईवो-का-ऐआ-अल, वली-साम पुति, पृदि-अल। ९. मन्यसे-का, सन्यसे-साम-ऐआ, सन्यसे-अल-जुना, मन्यसे. समन्येषु प्रवायहे = क्रम १. ३० ९; समन्येषु प्रवायहे-साम, समन्येषु प्रवायहे-अल, समन्येषु प्रवायहे. सखा सुशेवा अछया = क्रम १. १८७. ३. अछया-ऐआ-अल-जुना; अछयुः-साम. १०. द्वितीयः पादः साम-अल-पुलस्त्योर्नास्ति किन्तु वृद्धे ८. १०२ तत्र प्रमाणम्। जुनामडपुस्तके दशमो मन्त्र एव वर्तते- 'एवा देव'। एवा क्रमे। एवा हीन्द्र। एवा हि पूषन्। एवा हि देवा। ११. सामवेदे नास्ति। अस्य वैचनाशा. पूर्वमन्त्रेऽप उद्धृताः। एवा हि शक्रा = २९; वशी हि शक्रा = ३९, वशी अनु = ४९. १०९, १११- आश्वघो ९. २. १२; एवा सैवेवा हीन्द्र, एवा हि शक्रा वशी हि शक्र. विश्वथ-का-अल, विश्वथ-ऐआ।

५

निविदध्यायः

अग्निदेवेन्द्र। अग्निर्मन्त्रिन्द्र। अग्नि सुमित्र। होता देववृत्। होता मनुवृत्। प्रणीर्वज्रानाम्। रथीरध्वराणाम्। अन्तौ होता। तर्गिर्हव्यवाद्। आ देवो देवान् वक्षत्। यक्षदग्निदेवो देवान्। सो अश्वरा करति जानवेदाः॥ १॥

इन्द्रो मरुतान् सोमस्य पिबतु। मरुत्स्तोत्रो मरुद्वण। मरुत्सखा मरुद्वध। मरुत् वृत्रा सृजदप। मरुतामोजसा सह। य ईमेन देवा अन्वमदन्। अन्वै वृत्रदये। शम्बर-

1. The *Mohānamnyah* (9 verses) belong to the Vedic period, as is clear from the fact that they were known to the other Vedas and are mentioned along with old Rgveda hymns, Cf. VS XXIII 35; TS V 2 11 1, Mv III 12 21, K3. V. 10 5; AV. XI. 7. 6. From AV. XI 7. 6 it appears that at the time of the composition of the other Vedas the *Mohānamnyah* were as popular as the Pāṇini and Rikāṇi verses of Rgveda. All words in them belong to RV. vocabulary. In Uplakara ceremony in Bauddhism we find that the *Mohānamnyah* after the 10th Māṇḍala of Rgveda so mentioned as if they formed a regular part of the Samhita coordinated with the Māṇḍalas (Cf. Oldenberg, *Revue des Études Ind. Iran.* 1 pp 509-10). The statement in the *Khulīkaśāstra* that Injra or Prajapati composed this hymn is also referred to in AB V 7 2-3 [See, Scheffelowitz, *Zeit. Indo. Iran.* 1. 58-63].

हृत्वे गविष्टौ । सर्वन्तं गुह्या पदा । परमस्यां परावति । आदीं ब्रह्माणि वर्धयन् । जना-
पृथान्योवता । कृष्णन् देवेभ्यो दुवः । मरुद्भिः सखिभिः सह । इन्द्रो मरुतौ इह श्रवदिह
सोनस्य पिवन् । प्रेमां देवो देवहूतिमवन् देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं
यजमानमवन् । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ २ ॥

इन्द्रो देवः सोमं पिवन् । एकवाना वीरतनः । भूरिवानां तवत्तनः । हयैः
स्याता । पृथ्नेः प्रेता । बज्रस्य मर्ता । पुरा मेता । पुरां दर्मा । अरां सृष्टा । अपां नेता ।
सन्वन्तं नेता । तिजद्भिर्दुरेश्वाः । उपभाजिद्भुदंतनावान् । इहोशान् देवो बभूवान् । इन्द्रो
देव इह श्रवदिह सोमं पिवन् । प्रेमा देवो देवहूतिमवन् देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं
क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन् । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ३ ॥

सविता देवः सोमस्य पिवन् हिरण्यपाणिः सुजिह्वः । सुबाहुः स्वहुरिः । त्रिरहन्
सत्यसवनः । यन्प्रासुवद्भुधिति उमे जोष्टी सत्रीमनि । श्रेष्ठं सावित्रनासुवन् । दोग्ध्रीं
घेनुम् । बोद्धारमनडाहम् । आर्धुं ससिन् । जिष्णुं रथेष्टान् । पुरंभि योशान् । समेयं
युवानम् । परामीवां साविपत् पराघदांसम् । सविता देव इह श्रवदिह सोनस्य मत्सत् ।
प्रेमां देवो देवहूतिमवन् देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन् ।
चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ४ ॥

पावापृथिवी सोमस्य मत्सतान् । पिता च माता च । पुत्रश्च प्रजननं च । घेनुश्च
ऋषभश्च । धन्या च धियणा च । सुरेताश्च सुदुषा च । शंभूश्च मयोभूश्च । ऊर्जस्वती च
पदस्वती च । रेतोपाश्च रेतोमूश्च । पावापृथिवी इह श्रुतामिह सोमस्य मत्सतान् । प्रेमां
देवी देवहूतिमवन् देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन् ।
चित्रे चित्राभिरूतिभिः । श्रुतां ब्रह्माण्यावसा गमतान् ॥ ५ ॥

ऋग्वो देवाः सोमस्य मत्सन् । विष्टी स्वपतः । कर्मणा सुहस्ताः । धन्या धनिष्ठाः ।
शम्या शमिष्ठाः । शच्या शचिष्ठाः । ये घेनुं विष्टशुवं विश्वरूपाररक्षन् । अरक्षन् घेनुर-
भूविष्टिचरुपी । अयुज्रत हरी । अयुर्देवो उप । अवुधन् सं कनीतानदन्तः । संवसरे स्वपतो
यज्ञियं भागनायन् । ऋग्वो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्
देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन् । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः ।
श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ६ ॥

विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन् । विश्वे वैश्वानराः । विश्वे विश्वमहसः । महि महान्तः ।
तक्षाना नेमघतीवानः । आरुक्ताः पचतवाहसः । वान् आत्मानो अभिजृताः । ये चां च
पृथिवीं चान्त्युः । अपथ स्वथ । ब्रह्म च क्षत्रं च । वहिथ वेदि च । यज्ञं चोर चान्त-
रिक्षम् । ये स्य त्रय एकादशाः । त्रयथ त्रिराच । त्रयथ त्री च शता । त्रयथ त्री च

सहस्रा । तावन्तोऽभियाचः । तावन्तो रातिपाचः । तावतीः पत्नी । तावतीर्माः । तावन्त उदरणे । तावन्तो निवेशने । अतो वा देवा भूयासः स्य । मा वो देवा अतिशसा भा परिशसा विक्ष । विक्षे देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमा देवा देवहूतिमयन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राधिराभिरुतिभि । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ७ ॥

अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । विक्षेपां देवाना समित् । अजस्र ईड्य ज्योति । यो विड्म्यो मानुषीभ्योऽदीदेत् । धुपु पूर्वासु दिद्युनान । अजस्र उपसामनीके । आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् । उर्वन्तरिक्षम् । ज्योतिरा यज्ञाय शर्म यंसत् । अग्निर्वैश्वानर इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सत् । प्रेमा देवा देवहूतिमयन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राधिराभिरुतिभि । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ८ ॥

मरुतो देवा । सोमस्य मत्सन् । सुष्टुभः स्वर्का । अर्कस्तुभो बृहद्रयसः । शरा अनाष्टरयाः । त्वेपासः पृथिवानर । शुधा हिरण्यरादयः । तवसो भन्ददिष्टयः । नभस्या वर्णनिर्णिजः । मरुतो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमा देवा देवहूतिमयन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राधिराभिरुतिभि । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ९ ॥

अग्निर्जातवेदाः सोमस्य मत्सत् । स्वनीकधित्रमानु । अप्रोपिवान् गृहपतिस्तिर-
स्तमासि दर्शतः । धृताहवन् ईड्यः । बहुल्यवर्मास्तुतपज्या । प्रतीत्या शत्रून् जेतापरजितः । अग्ने जानवेदोऽभि धुन्वमभि सह आयच्छस्व । तुरो अतुशः । समिद्धारं स्तोतारमहसत्याहि । अग्निर्जातवेदा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सत् । प्रेमा देवा देवहूतिमयन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राधिराभिरुतिभि । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ १० ॥

अस्य मदे जरितरिन्द्रः सोमस्य मत्सत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽहिमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो वृत्रमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽपा वेगपेरयत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदजितः । अस्य मदे जरितरिन्द्र उदार्यं वर्णमतिरदन् दासीर्दिशो अस्तभ्रात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र उदधामस्तभ्रादप्रपपत् पृथिवीम् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो दिवि सूर्यमैरपद्व्यन्तरिक्षमतिरत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रः समुद्रान् प्रकुपितो अग्यात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र ऋशो इव पम्फगतः पर्वतान् प्रकुपितो अग्यात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सत् । प्रेमा देवा देवहूतिमयन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राधिराभिरुतिभि । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ११ ॥

एता ११ विविदः सुः वाधौ ७. १. १; ८. ११-२५ अत्रोपलभ्यन्ते । तथा च १ = देवा १. १४; यमा १. ४. २. ५; तैष २. ५. ९; जायन्तौ १. १; ५. ९. अतस्तुतके 'अग्निर्वैश्वानर' ।

एतावदेव । 'द्वादशापदा वा एषा निविद्' इति ऐमा २. ३३. ६. ४. → ऐमा ३. २९ साम्य-
भाष्यम्. ७. → अत्रा १४. ६. १. २; वृत् ३. १. १ (वैश्वदेवस्य निविद्), निर ७. २४ दुर्ग-
भाष्यम् । २. → ऋतं १. ८६. ४ सायणभाष्यम्. १०. → अत्रा १३. ५. १. १२. ११. = ऐमा
४. १; शात्रा १७. ३; पौढसीराज इयमुत्तमा निविद् (आश्वयी. ६. २; शाश्वी ८. ७. ४) ।

१. प्रणीर्यमानां → ऋतं १०. ४६. ४ : नेतारमध्वराणाम्. रथीरध्वराणां = ऋतं १.
४४. २; ८. ११. २. २. शाश्वीमध्ये केवाचन पादानां व्यत्यासः । मरुत्स्तोत्रो मरुद्गणः = ऋतं
४. १८. ७ सायणभाष्यम्. य ईमेन देवा ... गविष्ठौ → ऋतं ३. ४७. ४. गविष्ठौ; गविष्ठो-
मु-शाश्वी. 'परमस्या परायति' इत्यस्थानन्तरं शाश्वीमध्ये 'वपीदृशं सृजदपः । मरुतामोऽज्ञा सह'
इत्यधिकम्. 'मन्त्रा सृजदपः । मरुतामोऽज्ञा सह' इति शाश्वीमध्ये नास्ति. 'मेदं मरु मेदं मरुम्'
इति ऐमा ३. ११. ९ मध्ये निविदादवेनोद्गतम् । अस्या निविदो विषये ऋतं ८. ३७. १, ६ द्रष्टव्यम् ।
३. सृष्टा, सृष्टा-मु. भूरिजानां; भूरिदार्ज-मु. हयोः स्थाता ... ... पुरां दर्मा अपां सृष्टा →
ऋतं ३. ४५. २. पुरां भेत्ता = राम. १. २७५. अपां नेता = ऋतं २. १२. ७. उपमा-
जिह्व-का; उपमातिष्ठ-इतेषु. सोमं पिपतु, सोमस्य पिपतु-मु । ४. पिपतु; मत्स्य-शाश्वी.
सविता ... सुजिह्वः → ऋतं ३. ५४. ११. यत्प्राप्तुः; यः प्राप्तु-शाश्वी-मु. वसुधितो-
शाश्वी → खिल ५. ७. १४; वसुधितो-वा-मु. आसुवन, आसुव-शाश्वी-मु. जिष्णुं रथेष्टां
पुरंधि योषां-का-शाश्वी; पुरंधि योषां जिष्णु रथेष्टा-मु. गमतां, गमन्ता-मु । ६. शक्ष्या शक्षिष्ठाः
= ऋतं ४. २०. ९. अरक्षन् । अरक्षन् धनुः-का-मु → ऋतं ४. ३३. ४; अतक्षन् । अतक्षन्
धेनुः-शाश्वी. धेनुरमवः; धेनुमव-शाश्वी-मु. अबुधन्; अबुधन्-मु. श्रवन्; श्रवन्-मु । ७.
विधे विश्वमहसा-का; विधे हि विश्वमहसा-मु. तक्षाशा-का-मु; पक्षाशा-शाश्वी. नेमधितो-
दाना-का; नेमतिपीवान-इतेषु. आरक्षा-का, अरक्षा-मु. वात आत्मानो-का; वातात्मानो-
इतेषु. अग्निजूता-का; अग्निजूता-शाश्वी-मु; अग्निजूताः. अतिशक्ता मा परिशक्ता विशि-का;
अपरिशक्ता मा परिशक्ता इक्षि-मु; अपरिशक्ता मा विशक्तापुरा इक्षि-शाश्वी । ८. उपसामनीके ...
मात्या = ऋतं ५. ७६. १ : आ मात्यमिरपसामनीकं. दीदेत्-का; अर्दीदेत्-मु. मात्या-का,
मात्या-मु. उर्वन्तरिक्ष-का; ओर्वन्तरिक्ष-शाश्वी-मु. यज्ञाय-का; यज्ञिषाय-शाश्वी । ९. श्रवन्-
का; श्रवन्-मु । १०. बहुलवर्मा-का; बहुलवर्मा-इतेषु. प्रतीत्या शम्भु = ऋतं १०. ११६.
५. तुशो अत्तुशः-मु; तुशो अत्तुश-शाश्वी. समिद्धारं-का; समेद्धारं-इतेषु । ११. यस्य मदे
... → ऋतं ७. ८२. ३. 'पिन्वदजितः-का, 'पिन्वदपित-मु. दासीद्विशो-का; दासीद्विशो-
मु; दासं वर्ग-शाश्वी. अस्तभ्नात्; अहन्-शाश्वी. उद्यामस्तभ्नात् = ऋतं २. १२. २. दिवि
सूर्यमैरयद्व्यन्तरिक्षमतिरत्; व्यन्तरिक्षमतिरत् सूर्यं दिवैरय-शाश्वी. द्यन्तरिक्षमतिरत्
= ऋतं ८. १४. ७. समुद्रान् प्रकुपितो अरक्षणात्-का; समुद्रं प्रकुपितं अरक्षणात्-मु. पर्वतान्
प्रकुपितो अरक्षणात् = ऋतं २. १२. २. अक्षयौ-का, अक्षयौ-शाश्वी-मु.

मु-पुस्तके निविदां परिगमनं कृतं तद्यथा-

अग्निर्दीदत् । इन्द्रो मरुत्वानिन्द्रो देवः सविता देवः पृथग्विशतिः । द्यावापृथिवी पञ्चदश ।
ऋतवो देवाः सप्तदश । विधे देवाश्चिषत् । अग्निर्वैश्वानरः पञ्चदश । मन्तो देवाश्चतुर्दश । अग्नि-
जातवेदा अस्य मदे पृथक् षोडश । इति निविदध्यायः ॥

६

वायुरप्रेमा यज्ञर्षीः सार्कं गन् मनसा यज्ञन् । शिवो नित्युद्धिः शिवाग्निः १ ॥

हिरण्यवर्तनी नैरा देवा पती आमैष्टये । वायुर्धैन्द्रश्च सुमखा ॥ २ ॥

काव्या राजानां कृत्वा दक्षस्य दुरोधे । रिशदस्ता सधस्य आ ॥ ३ ॥

दैव्या अध्वर्यु आ गतं रयेन सूर्यन्यचा । मध्वा यज्ञं समज्जाधे ॥ ४ ॥

इन्द्र उक्थेभिर्भिन्द्रिष्ठो वाञ्छाना च वाञ्छपति । हरिवान् सुतांवा संखा ॥ ५ ॥

विद्यान् देवान् हवामहेऽस्मिन् यज्ञे सुपेशस । तं इमं यज्ञमां गमन् देवांसो देव्या धिषा ॥

जुगाणां अध्वरे सदो ये यज्ञस्य तनूकृतः । विश्व आ सोमपोनये ॥ ६ ॥

वाचां मह्यो देवा वाचमस्मिन् यज्ञे सुपेशसन् । संरस्ती हवामहे ॥ ७ ॥

एताः 'पुरोचः' शांथी ७. १०. १-१६, सु-पुस्तके चोपहृत्यन्ते । वाचन अन्यत्राप्युप-
लभ्यन्ते । १ = पार्श्व १७. ११, शांथी १४. ४, आश्वी २. १२, ५ १०. ३, ४ = वाच ११.
७२-७३. ६, शांथी १४. ५; आश्वी ५ १० अत्र निर्दिष्टा यितानुक्रमण्यनुसारणेयं शङ्कीता य
का-सु-पुस्तकानुसारिणी । वाचा-शार्थी-पुस्तकयोस्तु या महापृष्ठीः 'जुगाणां अध्वरे सदो' इति-
शस्य तत्राभावात् ।

२. सुमखा-का; सुमखी-शांथी, सुमुखा-सु । ३. काव्या राजानां-का-सु, काव्यमोराजानेपु-
पार्श्व-शार्थी । ४. दैव्या अध्वर्यु-का, दैव्यावध्वर्यु-वामं-शार्थी । ६. सुपेशसः, सजोपस-शार्थी ।
७. = अध्वर्यु ५. ७. ४ : सरस्ती ... हवामहे । वाचं जुष्टां मनुमतामरादिषु देवानां देवहूतिपु-
षायां मह्यो-का, वाचामह-शार्थी; वाचमह-सु, वाचमस्मिन्, वाचमस्मिन्-सु. सुपेशसः सुपेशसा-
-सु । सु-पुस्तके पठो मन्त्रः पठसप्तमत्वेन पठितः सप्तमथाष्टमत्वेन पठितः ।

७ [१]

प्रीषाध्यायः.

- (अ) होता यक्षदग्निं सोमधा सुपमिषा समिद्धं नामा पृथिव्या संगर्थे वारमस्य ।
वर्षमन् दिवं इक्षरपदे वेत्ताज्यस्य होतयेन ॥
- (आ) होता यक्षत्तनूनापातमदितेर्गर्भं भुम्नस्य गोपाम् ।
मध्वाद्यं देवो देवेभ्यो देवयानान् पयो अनक्तु वेत्ताज्यस्य होतयेन ॥
- (इ) होता यक्षत्ताराशमं नृशस्तं नृः प्रणेनम् ।
गोभिर्विषावान् व्याद्वीरं शक्तीवान् रथेः प्रपमयोवा हिरण्यैश्चेन्द्री वेत्ताज्यस्य होतयेन ॥
- (उ) होता यक्षदग्निमीळं ईळितो देवो देवो आ वक्षदतो हव्यवाळमूरः ।
उपेन यज्ञमुपेमां देवो देवहूतिमवतु वेत्ताज्यस्य होतयेन ॥
- (ए) होता यक्षद्वर्हिः सुष्टीसोमप्रदा अस्मिन् यज्ञे त्रिं च प्रं च प्रयत्ना स्वासर्थं देवेभ्यः ।
एमेनदद्यं वंसत्रो रुग्णा आदित्याः सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्ताज्यस्य होतयेन ॥
- (ऐ) होता यक्षदुर ऋष्याः कथ्यो कोमधावनीरुदनामिजिहतां त्रिं पक्षोभिः श्रयन्तान् ।
सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे त्रिं श्रयन्तामृताहृद्यो व्यन्ताज्यस्य होतयेन ॥
- (ओ) होता यक्षदुर्गासानक्या बृहतीं सुपेशसा नृः पतिभ्यो योनि कृणाने ।
संसंयमाने इन्द्रेण देवैरेदं बर्हिः सीदतां वीतामोऽज्यस्य होतयेन ॥

- (औ) होता यक्षहैन्या होतास मन्त्रां योतारा कवीं प्रचेतसा ।
स्विष्टमर्षान्यः कर्दिषा स्वमिगूर्तमन्य लज्जा स्वतवसेमं यज्ञं दिवि देयेषु घर्त्ता
चीतामाज्यस्य होतयेज ॥
- (अं) होता यक्षत्तिष्ठो देवीरपस्तमपस्तमा अन्विद्रमर्षेदमपस्तन्वताम् ।
देवेभ्यो देवीर्देवमपो व्यन्त्वाज्यस्य होतयेज ॥
- (अः) होता यक्षत्त्वष्टारमचिष्टमपाकं रेतोधां त्रिश्रवसं यशोधाम् ।
पुरुषमकामकर्शनं सुषोमः पयिः स्यात्सुवारीं वीरैर्वर्त्ताज्यस्य होतयेज ॥
- (क) होता यक्षद्वनस्पतिमुषां सप्तद्वियो जोष्टारं शशमर्जरः ।
स्वदास्त्वधितिर्भुतुषां देवो देवेभ्यो हव्यत्राडु वेत्ताज्यस्य होतयेज ॥
- (ख) होता यक्षदर्मा स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदस्तः स्वाहा स्तोक्तानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां
स्वाहा हव्यसुस्तीनान् ।
स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणां अंग्र आज्यस्य व्यन्तु होतयेज ॥

७ [२]

- (अ) अजैदमिरसनद्वाजं नि देवो देवेभ्यो हव्यत्राड् । प्राज्ञोभिर्हिन्नानो घेनाभिः
कम्पमानो यक्षस्यायुः । प्रतिरन्नुपप्रेष होतर्हिन्या देवेभ्यः ॥
- (आ) होता यक्षदग्निमाज्यस्य जुषता हविर्होतयेज ॥
- (इ) होता यक्षत्सोममाज्यस्य जुषता हविर्होतयेज ॥
- (उ) होता यक्षदग्नीषोमौ ऋगस्य वपाया मेदसो जुषेता हविर्होतयेज ॥
- (ए) होता यक्षदग्नीषोमौ पुरोलाशस्य जुषेतां हविर्होतयेज ॥
- (ऐ) होता यक्षदग्नीषोमौ ऋगस्य हविता आत्तानव मध्यतो मेद उद्धृतं पुरा द्वेपोम्यः
पुरा पौरुषेय्या गृभो घत्ता नूनं घास्ते अजाणां यवसप्रयमाना सुमक्षराणां
शतरक्षिणाणां त्रिन्वात्तानां पीवोपवत्तनानां पार्श्वतः श्रोणिनः शितामन्त उत्ता-
दतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाग्नीषोमौ जुषेतां हविर्होतयेज ॥
- (ओ) देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्यम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनयां नियूय ऋतस्य वक्षि पयिमी रजिष्ठैः ॥
- (औ) होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टमया रभिट्या रशनयाधित । यत्रामेराज्यस्य
हविः प्रिया घामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविः प्रिया घामानि यत्राग्नीषोमयो-
ऽङ्गास्य हविः प्रिया घामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पायासि यत्र देवानामा-
ज्यपानां प्रिया घामानि यत्रामेहोऽनुः प्रिया घामानि तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुले-
वोपावस्य अग्नीषोमिन् कृवी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुतां हविर्होतयेज ॥

- (अं) वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
यद्वा देवत्रा दधिपो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोच. ॥
- (अः) होता यक्षदग्निं स्विष्टकृन्मयाळग्निं श्रोत्रज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्या-
ज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाळग्नीषोमयोद्गमस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद्
वनरपतेः प्रिया पाथास्थयाद् देवानामाज्ययाना प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया
धामानि यक्षस्व महिमानमायजनामेज्या इषः कृणोतु सो अचरा जातवेदा जुपता
हविर्होतयेज ॥
- (फ) अग्निमद्य होतारमवृणीताय यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोळाशं गृह्णन्नप्र-
आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं यन्नमग्नीषोमाम्या ष्टागं सूपस्थाच देवो वनस्पतिरभनद-
प्रप आज्येन सोमायाज्येनाग्नीषोमाम्या ष्टागेनाघत्ता तं मेदस्त प्रति पचत्ताप्र-
भीष्टामग्नीवृधेता पुरोळाशेन त्वामद्य ऋष आर्य ऋषीणा नपादवृणीताय यजमानो
बहुभ्य आ सगतेभ्यः । एष मे देवेषु वसु धार्यायक्षत इति ता या देवा देवदाना-
न्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्त्वा च गुरस्वेविनश्च होतरसि भद्रवाच्याप प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता गृह्णि ॥
- ७ [३]
- (अ) देवं वह्निः सुदेवं देवैः स्यात्सुवीरं वीरैर्वस्तोर्हृज्येताक्तोः प्रक्षिपेतालन्यान् राया
वर्हिभ्रतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (आ) रंजीर्दारः संघाते विद्वीर्यामन्त्रिधिरा ध्रुवा देवहूतौ वस इमेनास्तकृणा आग्निमी-
यात्कुमारो वा नवजातो मैना अर्वा रेणुककाठः प्रणम्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥
- (इ) देवी उपासानकता व्यस्मिन् यज्ञे प्रपत्यह्वेतामपि नूनं देवीर्विशः प्रायासिष्ठा सुप्रोते
सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीता यज ॥
- (उ) देवी जोष्टी वसुधिते यपोरन्याघा देशसि यूयवदान्यावज्जसु धार्याणि यजमानाय
वसुवने वसुधेयस्य वीता यज ॥
- (ए) देवी ऊर्जाहृती इषमूर्जमन्यावज्जसन्धि सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाना स्याम
पुराणेन ननं तामूर्जमूर्जाहृती ऊर्जयमाने अधानां वसुवने वसुधेयस्य वीता यज ॥
- (ऐ) देवा दैव्या होतारा पोतारा नेष्टारा हताघशंसावाभरद्भसू वसुवने वसुधेयस्य
वीता यज ॥
- (ओ) देवीस्तिस्रस्तिष्ठो देवीरिळा सरस्वती भारती वा भारत्यादित्यैरसृष्टक्षतरस्वतीभे
रुद्वैर्यज्ञमावीर्दिहैवेळ्या वसुमत्या सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥

- (औ) देवो नराशंसस्त्रिदीर्गं यक्षः शतमिदेनं शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिस्तोत्रमग्निनाथ्यर्वं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (अं) देवो वनस्पतिर्वर्षप्रावा घृतनिर्णिग् धाममेगात्सृक्षदान्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवी-मुपरेणादृहीदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (अः) देवं बर्हिर्वीरितीनां निवेधासि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुषार्हं यश-स्वदेना बर्हिषाप्या बर्हिषमिष्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (क) देवो अग्निः स्विष्टवृनुद्रविगा नन्द्रः कविः सत्यन्मायजी होता होनुहोनुराय-जीयानग्ने यान् देवानयाङ् यो अपिप्रेयं ते होत्रे अनस्तत । तां सस्तनुमीं होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृद्वाग्ने होताभूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके शोहि यज ॥

७ [१]

- (अ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवो इन्द्रो धाना अतु पूषण्वान्करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूषो मित्रावरुणयोः पथस्या प्रात सावस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्पज ॥
- (आ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवो इन्द्रो धाना अतु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूषो माध्यंदिनस्य सवनस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्पज ॥
- (इ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवो इन्द्रो धाना अतु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूषस्तृतीयस्य सवनस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्पज ॥
- (उ) होता यक्षदग्निं पुरोळाशाना जुषतां हविर्होतर्पज ॥
- (ए) होता यक्षद्वायुमग्नेगामग्नेयावानमग्ने सोमस्य पातारं कारदेवं वायुरावता गमजुषतां वेतु पिवतु सोमं होतर्पज ॥
- (ऐ) होता यक्षदिन्द्रवायू अर्हन्ता रिहाणा गव्याभिर्गोमन्ता ध्रियन्तां वीरया शुक्रया एनयोर्नियुतो गोजप्रयाणां वीरौ कदाम्बपुरस्तात्तासामिह प्रयाणमास्तिकविभोचनं कर्त एवेन्द्रवायू जुषेतां वीतां पिवतां सोमं होतर्पज ॥
- (ओ) होता यक्षमित्रावरुणा सुक्षत्रा रिश्यादत्ता नि चिन्मिपन्ता निचिरा निचय्यो-सादग्निश्चिद्रागुवितरानुत्वजेन चक्षसा ऋतमृतमिति दीध्याना कर्त एवं मित्रा-वरुणा जुषेतां वीतां पित्रेतां सोमं होतर्पज ॥

- (औ) होता यक्षदक्षिणा नासत्या दीक्षणी रुद्रवर्तनी न्यन्तरेण चनेण च वामीरिण ऊर्जं आवहत्तं सुवीराः सनुतरेणा नरूपो वाचेता मधुकशयेमं यज्ञं युवाना मिमिक्षता कर्त एवाश्विना जुपेता वीता पिरेता सोमं होतर्यज ॥
- (अं) होता यक्षदिन्द्रं प्रात प्रात सावस्वार्वावनो गमदा पराम्त ओरोरन्तरिक्षादा स्वात्सधस्यादिमे अस्मै शुक्रा मधुधृतं प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्ता जुपता वेतु पिबन्तु सोमं होतर्यज ॥
- (अः) होता यक्षदिन्द्रं माष्यदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्यात्तार पातार श्रोतारं हवतागन्तारमस्या धियोऽञ्जितार सुन्वतो यजमानस्य बृधमोभा बुक्षी वृणता वार्त्रेण च माघोनें चेमे अस्मै शुक्रामन्यिन प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्ता जुपता वेतु पिबन्तु सोमं होतर्यज ॥
- (क) होता यक्षदिन्द्रं तृतीयस्य सवनस्य ऋमुमतो विमुमतो वाजवतो बृहत्पतितो विश्वदेव्यावतः समस्य मदा प्रातस्तनाम्मत स माष्यदिना समिदातनात्तेषा समुक्षिताना गौर इव प्रमाह्वा वृषायस्त्रायूषा वाहृष्यामुष पाहि हरिभ्या प्रमुष्या शिप्रे निष्पृष्य ऋजीपिन्निमे अस्मै तीव्रा आशीर्बन्तः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्ता जुपता वेतु पिबन्तु सोमं होतर्यज ॥
- (ख) होता यक्षदिन्द्रं मरुत्वन्तमिन्द्रो मरुत्वान्जुपता वेतु पिबन्तु सोमं होतर्यज ॥
- (ग) होता यक्षदादित्यान् प्रियान् प्रियधान् प्रियव्रतान् महः द्यौसरस्य पत्नीनुरोरन्तरिक्षाद्याप्यज्ञान् स्वादित्यमत्रोचत्तस्मै सुन्वते यजमानाय करणेनमादित्या जुपन्ता मन्दन्ता व्यन्तु पिबन्तु मन्दन्तु सोमं होतर्यज ॥
- (घ) होता यक्षदेवं सवितारं परामीवा सावित्रं पराघशंसं सुसाधित्रमसाधित्रत्तदस्मै सुन्वते यजमानाय करदेवं देव सविता जुपता मन्दता वेतु पिबन्तु सोमं होतर्यज ॥
- (ङ) अग्निमथ होतारमवृणीताय सुन्वन् यजमानं पचन् पक्ती. पचन् पुरोडाशान् गृह्णन्नग्न आज्यं गृह्णन् सोमापान्यं वध्नन्नग्नये ञ्छायां सुन्वन्निन्द्राय सोमं मृज हरिभ्यां धानाः सूपस्था अथ देवो वनस्पतिरमरग्नय आज्येन सोनायाज्येनाग्नये ञ्छागेनेन्द्राय सोमेन हरिभ्या धानाभिरघत् मेदस्तं प्रति पचनाग्नीर्दीव्यधत् पुरोडाशैरपादिन्द्रं सोमं गवाशिरं यगाशिरं तीव्रान्तं बहुमध्यमुषोण्या मदा व्यग्रोद्विमदौ आनतवीवृधनाहूयैस्त्वामघ ऋष आर्यैः ऋषीणां नपादृणोनायं सुन्वन् यजमानो बहुम्य आ संगतेभ्यः । एष मे देवेषु त्रमु वार्यायश्यन् इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्वा च गुरस्वेपिन्ध ह्येतारि मद्रवाप्साय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

- (च) धानासोमानामिन्द्राद्धि च पिव च बन्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामा
रयचरणे सिञ्चस्य यत्वा पृच्छाद्विषं पत्नीः कामीमदया इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने
तस्मै किमरात्याः । सुष्टु सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उद्वचं यद्यदचीकमतोत्तथा-
भूद्वोर्त्यज ॥
- (छ) इह मद एव मघवनिन्द्र ते श्वो वसुमतो रुद्रवतो आदित्यवत ऋभुमतो विभुमतो
वाजवतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतः श्वसुत्यामग्निमिन्द्रायेन्द्राग्निम्या प्रबूहि ।
मित्रावरुणाम्या वसुम्यो रुद्रेभ्यो आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणेभ्यः सोम्येभ्यः
सोमपेभ्यो ब्रह्मन् वाच यच्छ ॥
- (ज) होता यक्षदक्षिणा सोमानां तित्रो अहयाना त्रिरा वर्तिर्यातां त्रिरह मानपेषामुतो
तुरीयं नासत्या वाजिनाय वेवाः । सजूरग्री रोहिदश्वो धृतस्तुः । सजरूपा अरु-
पेभिः । सजः सूर्य एतशेभिः । सजोपसावश्विना दंसोभिः करत एवाश्विना जुपेता
मन्देता धीता पित्रेता सोमं होतर्त्यज ॥

७ [५]

- (अ) होता यक्षदिन्द्रं होत्रात्सजर्दिवा पृथिव्या ऋतुना सोमं पिबतु होतर्त्यज ॥
- (आ) होता यक्षन्मरुतः पोत्रात्सुष्टुभः स्वर्का ऋतुना सोमं पिबन्तु पोतर्त्यज ॥
- (इ) होता यक्षद्वयो नेष्टात्त्वष्टा सुजनिमा सजर्देवाना पत्नीभिर्ऋतुना सोमं पिबतु नेष्टर्त्यज ॥
- (उ) होता यक्षदग्निमाग्नीध्रादतुना सोमं पिबत्वग्नीध्रज ॥
- (ऐ) होता यक्षदिन्द्रं ब्रह्माणं ब्रह्मणादतुना सोमं पिबतु ब्रह्मन् यज ॥
- (ए) होता यक्षन्मित्रावरुणा प्रशास्तारौ प्रशालादतुना सोमं पिबता प्रशारतर्त्यज ॥
- (ओ) होता यक्षदेवं द्रविणोदा होत्रादतुभिः सोमं पिबतु होतर्त्यज ॥
- (औ) होता यक्षदेवं द्रविणोदा पोत्रादतुभिः सोमं पिबतु पोतर्त्यज ॥
- (अं) होता यक्षदेवं द्रविणोदा नेष्टादतुभिः सोमं पिबतु नेष्टर्त्यज ॥
- (अः) होता यक्षदेवं द्रविणोदामपाद्वोत्रादपात्पोत्रादपानेष्टात्तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यमिन्द्र-
पानं देवो द्रविणोदाः पिबतु द्रविणोदसः । स्वयमायूषाः स्वयमभिगूर्याः स्वयम-
भिगूर्तया होत्राय ऋतुभिः सोमस्य पिवत्वष्टावाक यज ॥
- (क) होता यक्षदक्षिणाध्वर्यू आध्वर्यवादतुना सोमं पित्रेतामध्वर्यू यजताम् ॥
- (ख) होता यक्षदग्नि गृहपतिं गार्हपत्यात्सुगृहपतिस्त्वघाग्नेऽयं सुन्वन् यजमानः स्यात्सु-
गृहपतिस्त्वगनेन सुन्वता यजमानेनाग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यादतुना सोमं पिबतु गृह-
पते यज ॥

[१] एते प्रैया सु-पुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते । तथा च १ = मैस ४. १३. २, कास १५. १२, तैत्रा ३. ९. २; → ऐत्रा २. ४. १-१५ सायणभाष्यं, वामं २१. २९, ३०, ३३; ३४.

अ. = ऋतं ३. ५. ९; → ऋपा १. ५७. नामा पृथिव्या = ऋमं १. १४३. ४ ।

इ. नराशंसं नृशस्ते नृं प्रणेत्रं = ऋपा ४. ७८. नृशस्ते, नृशस्त्र-मु ।

ए. सदन्तु; स्वदन्तु-मैस ।

ऐ. कवण्यो कोपधावनी = ऋपा २. ४१. यक्षहूर, यक्षहूर-मु. 'रुदाताभि', 'रुदा-ताभि'-मु. अयन्तां, धयता-मु. सुप्रायणा आसिन्ध्यसे वि अयन्तां = निर ४.१८ (नि.५.१)

ओ. नृः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने = ऋपा ४. ७८.

औ. स्विष्टमद्यान्यः करम् = ऋपा ४. ५१. स्वतवसेमं-काम, सतवसेमं-का-तैत्रा मु ।

आ. व्यधिष्टं-मु, अचिष्टु-का-कासं-तैत्रा ।

ख. = आश्वथा ३. ४; शार्था ५. १८. २. जुपाणा . . व्यन्तु = ऐत्रा १. १७. ६ (समाध्वं) . जुपाणो अमिराज्यस्य वेतु. अय प्रैयाः सु-पुस्तके ७ [२] अ अमन्तरं सुप्रित । 'इति प्रयाजप्रैष.' इति च तत्राधिकम् ।

[२] शार्था ५. १९. ९, मैस ४. १३. ५. कास १६. २१; तैत्रा ३. ९. ५-१५; ऐत्रा २. ५. ७, मु एतेष्वेते प्रैया उपलभ्यन्ते । 'उपप्रैयाः' इति तेषा नाम ।

अ. उपप्रेष; उपप्रेष्य-तैत्रा-मु ।

आ-इ. = मैस ४. १३. ५, आश्वथा ३. ४. ८ भाष्यम् ।

उ = शार्था ५. १८. १०; → मैस ४. १३. ५, तैत्रा ३. ९. ८. १. अग्नीषोमौ-मु, अग्नी-मैसं, इन्द्राग्नी-तैत्रा ।

ए. = शार्था ५. १९. ७; → मैस ४. १३. ५, तैत्रा ३. ९. ८. २. अग्नीषोमौ-मु, अग्नी-मैसं, इन्द्राग्नी-तैत्रा. 'ए' इत्यस्यानन्तर सु-पुस्तके 'होता यथदमि पुरोडासस्य जुषां दधिर्होतयन' इत्यधिकम् ।

ऐ. = मैस ४. १३. ७; कास १८. २१; तैत्रा ३. ९. ११. १, शार्था ५. १९. १५; निर ४. ३; → कास २१. ४३. अग्नीषोमौ-मु; अग्ना-मैसं-कासं, इन्द्राग्नी-तैत्रा. हविषा, हविष-मु. अग्निश्चात्तानां पीत्रीपवसन्नानां = ऋपा २. ७३. पार्थेत्यो जितः शितामन. = निर ४. ३. उत्सादोनोऽङ्गादङ्गाद्व्यत्तानां = ऋपा २. ४१. एवाग्नीषोमौ-मु, एवेन्द्राग्ना-इतेषु ।

ओ. = निर ८. ९; मैस ४. १३. ७, कास १८. २१, तैत्रा ३. ९. ११, शार्था ५. १९. १८.

औ. = मैस ४. १३. ७, कास १८. २१; तैत्रा ३. ९. ११, शार्था ५. १९. १९. → वाग २.१. ४६. यहा, वह-मु. दधिषो; दिषिषो-मु.

अं. = मैस ४. १३. ७, कास १८. २१; तैत्रा ३. ९. १२; निर ८. २०; शार्था ५. १९. २०; ऋपा ७. ९. वनस्पते रशनया निगूय = ऋम १०. ७०. १०

आ. = मैस ४. १३. ७, कास १८. २१; शार्था ५. १९. २२, → वाग २.१. ४७; तैत्रा ३. ९. ११. ४; शार्था १. ९. २. अग्नीषोमयादङ्गागस्य-मु; आग्नीषोमयादङ्गागस्य-मैसं, अग्निषोमया-गस्य-कासं, अग्निरेन्द्राग्नीषोमयादङ्गागस्य-तैत्रा अघ्नरा, अघ्नरान्-कास. 'अः' अस्यानन्तरं 'इति पाशुकप्रैयाः । अयानुयाजप्रैयाः' इति सु-पुस्तके ।

क. = मैस ४. १३. ९; तैत्रा ३. ९. १५; शार्था ५. २०. ५; वाग २.१. ५९. ६१; २८. ४६. अग्नीषोमाभ्यां-मु; इन्द्राग्निभ्यां-मैसं-तैत्रा. सूपस्याद्य-का, सूपस्या अद्य-मु, → तैम १. २. २. ३ : सूपस्या देवो वनस्पति- छागेनाद्यत्तां-का; छागेनाद्यत्तां-वागं २८. ४६, शार्था ५. २०. ५. भाष्यं; छागेनाद्यत्तां-तैत्रा-मैसं, छागेनाद्यत्तां-मु. → शार्था ६. १. १०, ११ (समाध्वं). संगतेभ्यः

देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षस्त्वं महिमानमापजनामेज्याऽह्य
कृणोतु सोऽश्वरा जातवेदा जुपतां हविर्होतयन्) [= प्रैष ७ [२] अ.]

उ. = आश्वधी ५. ४, शार्धी ७. १. ७

ए. = आश्वधी ५. ५; शार्धी ७. २. ३. अयसा गमत् = ऋग् ५. ४६. ९.

ऐ. = आश्वधी ५. ५, शार्धी ७. २. ३. अर्हन्ता रिद्धाणा-का, अर्हन्तार्हाणा-मु. गो-
अग्रयाणां वीरी कशाश्वपुरस्तात्-का, गोअग्रा वीरोपशाश्वपुरस्ता-मु आस्तिकविमोचन-
का; अस्तिवह्विमोचन-मु ।

ओ. = शार्धी ७. २. ६, आश्वधी ५. ५. नि चिन्मिपन्ता चक्षसा = ऋग् ८.
३५. ९; अक्षश्चिद्रातुवितराजुत्वगेन चक्षसा । नि चिन्मिपन्ता निधिरा नि चिन्मिपु । निच-
र्यासा-का; निचिर्यासा-मु. चक्षसा-का, चक्षस-मु. पित्रेता-का, पित्रता-मु ।

औ. = शार्धी ७. २. ९, आश्वधी ५. ५ च वामी-का, वामी-मु ऊर्ज आग्रहत-
का, ऊर्जाग्रहत-मु. *आ नरूपो-का, *आरूपो-मु. मधुरुश्येम यज्ञं युवाना मिमिक्षतां =
पद्मा २१. १०. १२; काश्री २३. ३. १. पित्रेता-का, पित्रता-मु.

अं. = शार्धी ७. ४. २, आश्वधी ५. ५. ओरोरन्तरिद्धात् = ऋग् ३. ४६. ३.

स्यात्सधस्यात् = ऋग् ६. १७. ५

अ. = शार्धी ७. १७. ८, आश्वधी ५. ५ मन्विन-का, मनुष्वित-मु

क. = शार्धी ८. २. ४. प्रातस्तनागमत्-का, प्रातस्तना अगम-मु. वृषायस्यायूषा
याहुभ्यां = ऋग् ९. ५२. प्रमुध्या शिमे = ऋग् ३. ३२. १. अर्जापिन्-का, अर्जापि-मु.
निष्पृथ-का, निष्पृथ-मु ।

ख. = शार्धी ७. १९. ३.

ग. = शार्धी ८. १. ५; आश्वधी ५. १७. प्रियधान्न-पतीतुरोः = ऋग् ४. ७३.
स्यादित्यमवोचत् तत्-का; सादित्यानवोदधत्-मु. 'मन्दत्' मु-मध्ये नास्ति ।

घ. = शार्धी ८. ३. ३; आश्वधी ५. १८. सुसाग्निमसाविपत् = ऋग् ५. २७.
मन्दर्ता-का; मन्दता-मु ।

ङ. = शार्धी ५. २०. ६ (माध्व) → मैष ४. १३. ९, तैत्ति ३. ६. १५, वाग २१. ५९;
२८. २३; प्रैष [२] क. भृञ्ज-का, भृञ्ज-मु. तीघ्रान्तं बहुस्मर्य = ऐमा २. २०. १५.
मदा व्यश्रोत्-का; मदधीत्-मु. संगतेभ्य-का; संगतेभ्य-मु ।

च. = शार्धी ८. ८. २. निह ५. १२ (सभाध्व). धानासोमानां-का-मु, धानाः सोमानां
-शार्धी-निह (माध्व). यरवा-का-निह; यत्वा-मु. विष पत्नी-का-मु, एषत् पत्नी-निह
(माध्व) यरास्या-का-निह; यरात्या-मु उदश, उदुव-निह (माध्व) यद्यद्वीक-का,
यद्यद्वीक-मु. अवीकमतोत्तत्था-का, अवीकमता तत्था-निह (माध्व) ।

छ. = शार्धी १०. १. ११. मु-मध्ये एतस्मात्ति. ते भ्यो-का, तेभ्यो-शार्धी (माध्व) वसु-
मतो-विश्वदेव्यावत् = ऐमा २. २०. १४ : वसुमते इदम् आदित्यवत् ऋमुनत् रिमुनते वाक्-
यते बृहस्पतिवते विश्वदेव्यावते. → मैष ४. ९. ८, प्रैष [४] क.

ज. = आश्वधी ६. ५. आ वर्ति-का, वर्ति-मु. यानां-का, यान-मु अद-का; दह-मु.
मानयेथां-का, मादयेथां-मु. देवा-का; देव-मु. अरुपेभि-का; अरुपेभिः-मु. एतरोभिः-का,
एतरोभि-मु. सजोपसावभिना-का; सजोपसावभिना-मु मन्दता-का; मन्दता-मु. पित्रेता-का,
पित्रता-मु ।

[५] एते द्वादश ऋतुभिः ऐत्रा ५. ९; सु अत्रोपलभ्यन्ते ।

अ. = शार्धो ७. ८. २. दिवा-वा; दिव आ-सु ।

आ. पिवन्तु-का; पिवतु-सु ।

ए. इन्द्रं ब्रह्माणं-का; इन्द्रो ब्रह्मा-सु. ब्रह्मणा-का; ब्रह्मणा-सु. प्रशस्तयेज = ऋषा १. १०२; शार्धो २. ४. १. २८.

औ. पोतर्यज = ऋषा १. १०१; शार्धो २. ४. १. २८.

आ. → ऋष २. ३७. ४. 'पिवतु' सु-मध्ये नास्ति ।

क. विवेतामध्वर्यु यजताम्-का; पिवतामध्वर्यु यजत-सु ।

ख. त्वधाम्न-का; त्वधाम्नो-सु. = त्वधाम्नोऽयं सुवन्मन्त्रमानस्य-ऋषा २. ४२; सु.

काशमीरपुस्तकेऽविद्यमाना अन्येऽपि केचन प्रैषः सूत्रेषु ऋषातिशयस्ये व निर्दिष्टा वर्तन्ते तेऽप्यत्र सङ्गृह्यन्ते—

१

होता पक्षदक्षिणा सरस्वतीमिन्द्रं सुवामाणमिने सोमाः सुरामाणमृतागैर्न मेपैर्ऋषैः सुताः शर्षणं तोषमभिराजैर्महस्वन्तो सदा मासरेण परिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रक्षिप्ता वो मधु-
मृतास्तानभिना सरस्वतीमिन्द्रः सुवामा वृषहा जुषन्तां सान्धं मधु पिवन्तु मदन्तु व्यन्तु होतर्यज ।

= वास २१. ४२; तैत्रा २. ६. ११. १०; शार्धो १५. १५. ९; मैत्र २. ११. ४; काश १८. ९. शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः → ऋषा २. ४८. तानभिना सरस्वतीमृताः → ऋषा ४. ७३. मभिना-तैत्रा-शार्धो; मभिना-इतेषु. सुवामाणं-वास-तैत्रा-शार्धो; मैत्र-काश मध्य एतस्मात्ति. परिष्कृताः-वास-तैत्रा; परिष्कृता-मैत्र. सदा; मदा-तैत्रा. मधुमृताः-वास-तैत्रा; मधुमृताः-मैत्र. सुवामा वृषहा-वास-तैत्रा; मैत्रमध्ये नास्ति. मदन्तु व्यन्तु-वास; मदन्तां व्यन्तु-मैत्र; मदन्तु विपन्तु सोम-तैत्रा.

२

पिता मातरिवाछिद्रा पदा वा अछिद्रोक्थ्या कवयः शंसन् सोमो विश्वविज्जीयानि नेरदृष्ट-
स्पतिरुच्यामदानि शंसिषत् ।

आज्यशस्त्रात्पूर्वं करणीयोऽयं जपः ऐत्रा २. ३८; आश्वथी ५. ९; शार्धो ७. ९. १; तैत् ५. ९. ८. ६. अत्रोपलभ्यते । यूहस्पतिरुच्यामदानि शंसिषत् = ऋषा ९. ९. धां अछिद्रोक्थ्या; धादच्छिद्रोक्थ्या-आश्वथी. अछिद्रोक्थ्या कवयः शंसन् सोमो विश्वविज्जीयानि; अछिद्रा छिद्राः पदा ॥ तद्धः सोमो विश्वविज्जीयानि, पदोऽयिगीयानुतस्मिन्तो नो नीयविज्जीयानि-शार्धो.

३

दैव्याः शमितार आरमध्वसुत मनुष्या उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेवपतिन्यां मेधम् ।
भ्रातृमा अग्निं भरत सृणीत बर्हिर्गन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगम्योऽनु सखा सयूष्यः ।
वदीचीनामस्य पदो निघत्तात्सूर्यं चक्षुर्यमयताद्वातं प्राणमन्त्रयसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं
पृथिवीं शरीरम् । एकधास्य स्वचमाच्छ्रयतात्पुरा नाम्ना अपिदासो वषामुत्थितदादन्तरेवोष्माणं चार-
पन्धात् । इयेनस्य वक्षः कृणुतात्प्रससा बाहू शला दोषणी कश्यपैर्वासाछिद्रे घोणी कवयोरु सेक-
पर्णाधीवन्ता पद्विदातिरस्य बह्वस्यस्ता अनुष्टोमोऽप्यवयतात्प्रात्रं गात्रमस्यान्तं कृणुतात् । उव-
ध्यगोहं पार्थिवं खनतान् । अस्ना रक्षः सं भुजतात् । वनिष्टुमस्य मा राविष्टोस्त्वं मन्थमाना नेदस्त्रोके
तनये रविता रवच्छमितारः । अग्निगो यमीध्वं सुशमि यमीध्वं यमीध्वमग्निगो ॥

तैमा ३. ६. ६. १ माघे अभिगुमैष इत्यस्य संज्ञा । ऐमा १. ६; शांमा १०. ४; आश्वथी ३. ३; शाश्वी ५. १७. १-१०; मैस ४. १३. ४; तैमा ३. ६. ६. १-३; कास १६. २१, विष् ५. ११ माघे एतेष्विदं दृश्यते । → श्रमा १३. ५. २.

उदीचीनाम्, उदीचीनी-निष्कामाभ्यः सगर्भ्योऽनु सखा सयूध्य-कृमा ३. ४१. यन्निगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वमग्निगो-निष् ५. ११. माता मन्यतामनु पितानु धाना सगर्भ्योऽनु सखा सयूध्य-वास १. ९. आरम्भमुत्त मनुष्या-ऐमा-आश्वथी, उत मनुष्या आरम्भ-इतरेषु. मेघपतिभ्यां; मेघपतये-अम. स्तूणीत चर्हि = यम १. १३. ५. अम्बवत्-अतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं-ऐमा-आश्वथी-शाश्वी; अम्बवत्सुतादिभ्यः श्रोत्रमन्तरिक्षमसुं-तैमा, अम्बवत्सुतादन्तरिक्षमसुं-मैस. वारयध्यात्-ऐमा-आश्वथी-शाश्वी, वारयतात्-तैमा-मैस, रघवच्छ-मितात्-ऐमा-आश्वथी-शाश्वी-तैमा, रघव-मैस

अयेऽपि केचन मैसा आश्वथी-मध्य उपलभ्यन्ते तेऽत्रोद्दिश्यते-

आश्वथी ३. ९, कास १७. १९; सु-

हीता यक्षवर्णिना सरस्वतीमिन्द्रं सुव्रामाणं सोमामां सुरागणो ब्रुवन्तो ध्वम्नु पिबन्तु यदम्नु नीमान् सुरागणो होतव्यम् ।

आश्वथी ३. ५, शाश्वी ५. १९; मैस ४. १३. ५; सु-

हीता यक्षवर्णि श्रोत्राक्षस्य ब्रुवन्तो हविहोतव्यम् ।

आश्वथी १०. ९; शाश्वी १६. ७. २, वासं २३. ६४, सु-

हीता यक्षवर्णापतिं महिषो ब्रुवन्तो सीमं होतव्यम् ।

कुन्तापाध्यायः (८-२२)

८

इदं जना उपश्रुतं नराशंसं तत्पिब्यते । पष्टिं सहस्रा नवतिं च कारेव आ कुर्यान्नु दग्धम् ॥ १ ॥

उष्ट्रा पश्य प्रवाहिणो वर्षमन्तो द्विर्दश । वर्षा रथस्य नि जिहीकते द्विष ईषमाणा उपरपृश ॥ २ ॥

एष इषाय मामहे शतं निष्कान् दशं सजः । ग्रीणि शतान्यरेना सहस्रा दशं गोताम् ॥ ३ ॥

८-२२ एताभिः कुन्तापसूक्तानि ऐतरेयब्राह्मणे (६. ३२-३६) निर्दिष्टानि । तत्र 'इदं जना' इत्याद्या ऋचः 'नाराधस्यः' उच्यन्ते । अथर्व २०. १२७. १-३, शाश्वी १२. १४. १-३ अपादि ता उपलभ्यन्ते । ऋतं १. १२६. १-३ आभिः सह प्रायः तामा समानत्वम् ।

१. = आश्वथी ८. ३. जना उपश्रुतं-का, जना उपश्रुत-इतरेषु. नराशंस-का-शाश्वी-आश्वथी-सु; नाराशंस-अथर्व. कौरव-का-शाश्वी; कौरव-इतरेषु । २. प्रवाहिणो, प्रवाहिनो-अथर्व-सु । ३. इषाय-का-अथर्व-शाश्वी, इषाय-सु ।

९

वर्षस्य रेम वर्षस्य बृधे न पक्वे शकुन् । निष्टे जिह्वा चर्चरीति धुरो न मुर्तिजोरि ॥ १ ॥

प्र रेमासो मनीषया धृया गौर इवेरते । अमोनपुत्रका एषागु योदका उषायते ॥ २ ॥

प्र रेम प्रियं भरस्व गोविन्दं वसुविन्दम् । देवमेमा वाचं शृणोहीनुनी वीरतालात् ॥ ३ ॥

एताः 'रेम्य' अथर्व २०. १२७. ४-९; शाश्वी १२. १५. १, १२. १४. ४-५; सु अत्रोपलभ्यन्ते ।

१. निष्ठे-का; न्ठे-अथर्व-शांथी-मु. शुरो न सुरिजोरिव = कृत ८. ४. १६. २. मनीषया-का-मु; मनीषा-अथर्व-शांथी. पपासु मोदका उपासते-का; एषाममोत गा इवासते-अथर्व-शांथी; अमोतका इवासते-मु । ३. धियं-का; धी-अथर्व. शृणीहीषुः-मु-शांथी; शृणीहीषुः-अथर्व. वीरास्तारं-का; वीरस्तारं-अथर्व-शांथी; न वीरमस्तारं-मु ।

१०

राज्ञो विश्वजनीनस्य यो देवो मर्त्यो अंति । वैश्वानरस्य सुष्टुतं मां सुनोता परिक्षितः ॥ १ ॥
परिक्षितः क्षेममकरत्तम आसनं मां सरम् । अराध्यं कुर्वन् कौरव्यः पतिर्वदति जायया ॥ २ ॥
कतरत्त ओ हराणि दधि मन्थां परिश्रुतम् । जाया पतिं त्रिं पृच्छति राट् रोहः परिक्षितः ॥ ३ ॥
अमीव स्वः प्र जिह्वीते यवः पक्वः पयो विंलम् । जनः सं भद्रमेव ते राट् रोहः परिक्षितः ॥ ४ ॥

एताः 'परिक्षितः' अथर्व २०. १२७. ७-१०; शांथी १२. १७. १. १-४; मु अत्रापि दृश्यन्ते । शांथी १२. १६. २; आश्वी ८. ३; ऐमा ६. ३२ आश्वमपि दृश्यम् ।

१. सुनोता-का-मु-अथर्व; शृणोता-शांथी. परिक्षितः-का; परिक्षितः-मु । २. परिक्षितः-का; परिक्षितः-मु; परिक्षितः-अथर्व. क्षेममकरत्तम-का-मु, क्षेममकरत्तम-शांथी; क्षेममकरोद्-अथर्व. तम आसनमा-का-अथर्व; तमासुना-मु. सरम्-का-मु, चरन्-अथर्व-शांथी. अराध्यं-का; सरायं-मु; कुल्यं-अथर्व-शांथी. कुर्वन्-का-मु; कृण्वन्-अथर्व-शांथी । ३. मन्थां-मु-शांथी; मन्थं-अथर्व. परिश्रुतं-शांथी; परि श्रुतं-अथर्व; परिश्रुतां-मु. जाया-का; जायाः-अथर्व । ४. अमीव स्वः प्र जिह्वीते-का; अमीवर्षे प्र जिह्वीते-मु. भद्रमेव ते-का; भद्रमेव ते-मु; भद्रमेव ते-शांथी ।

११

इन्द्रः कार्हमब्रूवधुतिष्ठ त्रिं चरा चरन् । ममेदुमस्य चर्कतिः सर्वं इत्ते पृणादरिः ॥ १ ॥
इह गावः प्र जायधमिहावा इह पूरुषाः । इहो सहस्रदक्षिणो वीरस्वाता नं पीदतु ॥ २ ॥
नेमा इन्द्र गावो रिपन्तो आमा गोपती रिपत् । मांसाममित्रयुजैन इन्द्र मां स्तेन ईशत ॥ ३ ॥
उप वो नर एमसि सूक्तेन वचसा वयं भद्रेण वचसा वर्यम् ।
चर्को दधिष्व नो गिरो न रिप्येम कदा चने ॥ ४ ॥

एताः 'कार्हम' अथर्व २०. १२७. ११-१४; मु अत्र दृश्यन्ते । १-३ = शांथी १२. १७. २-४, २ = ऐमा ८. ११; आपम १. ९. १.

१. चरन्-का; चरन्-शांथी; जनं-अथर्व-मु. चर्कतिः-का; चर्कति-अथर्व-शांथी-मु. सर्वं इत्त पृणादरिः-का; सर्वा इत्ते पृणादरिः-मु । २. वीरस्वाता-का-मु; उपि पूषा-अथर्व-शांथी । पीदतु-का; पीदति-अथर्व । ३. नेमा-का-अथर्व-मु; नेमा-शांथी. गोपती रिपत्-का-शांथी; गोप रीरिप्-अथर्व । ४. वो नर एमसि-का-मु; नो न रमसि-अथर्व. चनो-का, चना-अथर्व. दधिष्व नो-का; दधिष्व नो-मु; दधिष्वनो-अथर्व. नो गिरो-का; नो गिरो-मु ।

१२

यः संमेषो विदध्यः सुन्वा यज्वा च पूरुषः । सूर्यं चाम् रिगादसं तदेवाः प्रागकल्पयन् ॥ १ ॥
यो जाम्याः प्रत्यमदधः सञ्जायं निजित्सति । ज्येष्ठो यदधचेनास्नदाद्वाधरागति ॥ २ ॥
यद्भदस्य पुरुषस्य पुत्रो भवति दाष्टपिः । तद्विप्रो अत्रोदुर्दग्गन्धर्वः काम्यं वचः ॥ ३ ॥

यश्च पर्णामुजिष्यो३ यश्च रेवौ अंशानुरिः । धीराणां शश्वतामहं तदपामिति शुभ्र ॥ ४ ॥
ये च देवा अयजन्तावो ये च पराददुः । सूर्यो दिवमिव गत्वाय मयजानो रि रसते ॥ ५ ॥

‘दिगा कृतयः’-नामकमेतत्सूक्तं अथर्व २०. १२८. १-५; सु अत्र वर्तते । १ = शार्धो
१२. २०. २. १. २ = शार्धो १२. २०. २. १. ३ = शार्धो ११. २०. २. २. ४५ = शार्धो
१२. २०. २. ४. ऐमा ६. ३२ सायणभाष्ये दृष्टव्यम् ।

१ रिशादसं-का; रिशादसं-शार्धो-अथर्व. तद्देवा-का, तद् देवा.-सु । २. जाम्याः
प्रथमदत्-का, जाम्या अग्रतमदत्-सु; जाम्या अग्रथमदत्-शार्धो, जाम्या अपथय-अथर्व. य-का
-सु; यत्-अथर्व-शार्धो. निनिस्सति-का-सु; दुधूपति-अथर्व-शार्धो. यदमवे-का; यदि मवे-सु ।
३. उदगुः उ तत्-अथर्व-शार्धो. काम्यं-का, काम्यं-सु । ४. पणिरमुजिष्यो, पणि एजिष्यो-
अथर्व. अहं-का-अथर्व-सु; अह-शार्धो. शुभ्रय-का; शुभ्रय-अथर्व-शार्धो-सु । ५. देवा; देवो-
अथर्व. पराददुः-का; पराददि-अथर्व-सु. गत्वाय-का, गत्वा-सु. मयजानो-का, मयजा नो-अथर्व ।

१३

यौऽनाक्ताक्ष्यो अनय्यक्तो३ मणिवो अंहिरण्यवः । अन्नहोत्ररूपं पुत्रस्तौ तां कन्वेपु संमिता ॥ १ ॥
यं आक्ताक्ष्यः स्वय्यक्तः सुमणि सुहिरण्यवः । सुवपा मन्त्रेण पुत्रस्तौ तां कन्वेपु संमिता ॥ २ ॥
अप्रपाणां च वेशन्तां रेवौ अप्रचतिश्चयः । अयम्या कन्या कन्याणी त्वौ तां कन्वेपु संमिता ॥ ३ ॥
सुप्रपाणां च वेशन्तां रेवौ सुप्रचतिश्चयः । सुप्रम्या कन्या कन्याणी त्वौ तां कन्वेपु संमिता ॥ ४ ॥
परिवृक्तां च महिषी स्वस्थां च युधिगमः । अनाशुरश्च आयामी त्वौ तां कन्वेपु संमिता ॥ ५ ॥
वावाता च महिष्यणिस्थां च युधिगमः । अनाशुरश्च आयामी त्वौ तां कन्वेपु संमिता ॥ ६ ॥

एतां अनाशुराभिधा कृच अथर्व २०. १२८. १-११, शार्धो १२. २१. २ १-६, सु अत्रापि दृष्टव्याः ।

१. ‘नाक्ताक्ष्यो-का; ‘नाक्ताक्षो-अथर्व-शार्धो-सु. मणिदो-रा-सु; अमणिवो-अथर्व-शार्धो
‘प्रमणः पुत्र’-का; ‘मन्त्रेण पुत्र’-सु । पुत्रस्तौ ता-का, पुत्रस्तौता-अथर्व. संमिता-का;
संमित-सु । २. आक्ताक्ष्य-का, आक्ताक्ष-इत्येषु. श्रय्यक्त-का, स्वय्यक्त-अथर्व. प्रमणः
पुत्र’-का; मन्त्रेणपुत्र’-सु. संमिता-का, संमित-सु । ३. वेशन्ता, वेशन्ता-सु. अप्र-
चतिश्चय’-का; अप्रचतिश्च य-शार्धो-सु, अप्रचतिश्चय-अथर्व. अयम्या; अयम्या-सु.
रेवौ ता-का; रेवौ-अथर्व-शार्धो-सु. संमिता-का; संमित-सु । ४. वेशन्ता, वेशन्ता-सु.
सुप्रचतिश्चय’-का, सुप्रचतिश्च य-शार्धो-सु; सुप्रचतिश्चय-अथर्व. सुप्रम्या; सुप्रम्या-सु. त्वो-
का; त्वो-अथर्व-सु-शार्धो. संमिता-का; संमित-सु । ५. परिवृक्ता च महिषी स्वस्था-का-
अथर्व; परिवृक्ता च महिष्यनस्था-शार्धो; वावाता च महिष्यनस्था-सु. च युधिगम-का, वायुधि-
गमः-शार्धो. अनाशुरश्च आयामी त्वो-का; अनाशुरश्च आयामी-सु. अनाशुरश्चायामी त्वो-शार्धो;
अनाशुरायायामी-अथर्व. संमिता-का, संमित-सु । ६. वावाता, वावाता-सु. महिष्यणिस्था-
का; महिषी स्वस्था-अथर्व-शार्धो, महिषी विवस्था-सु. अनाशुरश्च आयामी-का; अनाशुराया-
यामी-अथर्व; अनाशुरश्च आयामी-सु; अनाशुरायायामी-शार्धो. त्वो-का, त्वो-अथर्व-शार्धो-सु.
संमिता-का; संमित-सु ।

१४

यदिन्द्रादौ दाशराज्ञेऽमानुषं विगोहयाः । त्रिंक्षुः सर्वस्वा आसीत्सर्वंशाय वयसते ॥ १ ॥
त्वं विराशं मघन्नम्रं पर्याकरोत्ये । त्वं शैदिणं व्यास्यसर्वं वृत्रस्याभिनाश्रयः ॥ २ ॥

यः पर्वनान् व्यदधाद्यो अपो व्यगाहयाः । यो वृत्रं वृत्रहजहन् तस्मा इन्द्र ननोऽस्तु ते ॥३॥
 प्रीष्टि धावन्तं हयोरैश्वेःश्रवसंमप्रवम् । सत्यं च जैत्रायेंद्रमां बहतो रयम् ॥ ४ ॥

यन्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं हयोर्युजन्ति दक्षिणम् । मूर्धानमश्वं देवानां विश्वदिन्द्रं महीयते ॥५॥

एताः 'इन्द्रगाथाः' अथर्व २०. १२८. १२-१६; सु-पुस्तके च द्रष्टव्याः । १ ≡ शांथी १२. १५. ५. २ ≡ शांथी १२. १६. १. १. ४ ≡ शांथी १२. १६. १. २.

१. यदिन्द्रादो-अथर्व-शांथी; यदिन्द्रो-सु. उमानुपं; मानुपं-अथर्व. विगाहयाः-अथर्व-शांथी; व्यगाहयाः-सु. सद्गङ्गाय वञ्चते-सु; सह यज्ञाय कल्पते-अथर्व; स ह यज्ञाय पापते-शांथी । २. विपाशं-सु; पृषां-अथर्व-शांथी. पर्याकरोः-सु; मर्याकरोः-शांथी; मर्याकरो-अथर्व. आभि-का-सु; आपि-शांथी; रविः-अथर्व. व्यास्यस्त्वं-का-सु; व्यास्तो वि-अथर्व-शांथी । ३. यो वृत्रं वृत्रहजहन्; यो वृत्रो वृत्रहजहन्-सु; इन्द्रो यो वृत्रहान्नर्ह-अथर्व. तस्मा इन्द्र-का; तस्मादिन्द्र-अथर्व । ४. प्राष्टं-का; पृष्टं-अथर्व. अश्वं-का-सु; अश्ववन्-अथर्व-शांथी. बहतो रयं-का; बह सुलजं-अथर्व-शांथी-सु । ५. यत्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं; यत्वा श्वेतोच्चैःश्रवसं-सु; ये त्वा श्वेता सवैश्रवसो-अथर्व. हयो-का-सु; हायो-अथर्व. मूर्धानमश्वं-का-सु; पूर्वा नमस्य-अथर्व. महीयते-का; महीयसे-सु. विश्वदिन्द्रं-का; विश्वदिन्द्र-अथर्व ।

१५

एतो अन्ना ओ हवन्ते । प्रतीपं प्रातिमन्वनम् । तासां प्रेका हरिक्कि । हरिक्कि के किमिच्छसि ॥१॥
 साधुं पुत्रं हिरण्यपम् । काह तं परास्यः । यत्रामृस्तिर्त्तः शिशपाः । परि प्रयः पृदाकवः ॥२॥
 शृङ्गं धमन्त आसते । अयं बहाते अवहि । स इत्य कं स एव कम् । स घा घ ते सघा घ ने ॥३॥
 गोमी घ गोमिनीरभि । पुमा भूमे निनित्ससि । बत्स्वयो इति । वन्यवो अयो इति ॥४॥
 अजकोऽरकोऽयिका । अश्वस्य वारो गोः शरुः । कोशनी श्वेनी एनीव । अनामयोपनिहिता ॥५॥
 को अम्ब इट्मायुनि । को अर्जुन्याः पयः । को असिक्न्याः पयः । एतं पृच्छ हुहं पृच्छ ॥६॥
 कुश कं पक्कं पृष्ठ । ये आपन्ति श्वभिष्कुम्भि । अन्वन्नः कुभायवः । आमनको मनस्यकः ॥७॥
 देवतः प्रतिज्यैः । पिर्नष्टि पर्निका हविः । प्रबुद्धो मयायति । शुङ्ग उन्पत ॥ ८ ॥
 मा त्वाति सखा नो वदत् । वशायाः पुत्रमायन् तम् । ईरा चन्द्रममन्दत । इपनिर्पात्रेति ॥९॥
 अयो इयानेति । अयो ज्यायस्त्रो भुवत् । इयं यका शलाक्का । ओ मिनोति नि मज्यते ॥१०॥
 तस्या अनुनिर्मज्जन्म् । वरुणो याति वधुभिः । शतं वधौरर्माशुभिः । शतं कशा हिरण्ययी । ॥११॥
 शतं रया हिरण्ययाः । आहलकुः शवर्तक । आयवनेन तेजनी । शफेन पात्र ओहते ॥१२॥
 वनिष्टुनोर्प नृलति । इमं नम्रमदुरेति । ते वृक्षाः सह तिष्ठन्ति । पाक्वलिः शक्वलिः ॥१३॥
 अश्वत्यः खदिरो धव । अरदुः परमः शये । हतं इव पापपुरुष । अदोहर्निर्पात्रपकम् ॥१४॥
 द्वौ च हस्तिनो दन्ती । अश्व्यं च परस्वतः । आदलावुकमेककम् । अलानुकं निखातकम् ॥१५॥
 कर्करिको निखातक । तद्वात उन्मयायति । कुल्यं काव्यो इति । उग्रं वन्यदानतम् ॥१६॥
 न वन्यदनाततम् । क एषा कर्करि लिखत् । क एषा दुन्दुभि हनत् । यदो हनत्कयं हनत् ॥१७॥
 दैत्यो हनत्कयं हनत् । पर्याकारं पुनः पुनः ॥ १८ ॥

अथर्व २०. १३२ अन्ते यदधिकं तदत्र दीयते—

श्रीण्डुष्टय नामानि । हिरण्यं हृद्येके अग्रधीत् ।

द्वौ वा ये शिषावः । नीलशिखण्डवाहनः ।

१६

वित्तौ किरणौ द्वौ तौ पितृष्टि पूरुषः । न वै कुमारि तर्त्तया यथा कुमारि मन्यसे ॥ १ ॥

मातृष्टि किरणौ द्वौ नीवीतः पूरुषाद्वै । न वै कुमारि तर्त्तया यथा कुमारि मन्यसे ॥ २ ॥

निर्गृह्य कर्णकौ द्वौ निरार्यच्छसि मध्यमम् । न वै कुमारि तर्त्तया यथा कुमारि मन्यसे ॥ ३ ॥

उत्तानाथै शयनाथै तिष्ठन्नेवाथ गृहसि । न वै कुमारि तर्त्तया यथा कुमारि मन्यसे ॥ ४ ॥

श्लक्ष्णाया श्लक्ष्णिकायां श्लक्ष्णमेवाथ गृहसि । न वै कुमारि तर्त्तया यथा कुमारि मन्यसे ॥ ५ ॥

अथ श्लक्ष्णमवभ्रशदन्तलोमवति हृदे । न वै कुमारि तर्त्तया यथा कुमारि मन्यसे ॥ ६ ॥

एताः 'प्रवाहिकाः' अथर्व २०. १३३; शाश्वी १२. २२; सु अत्राप्युपलभ्यन्ते । आश्वश्री ८. ३ अपि द्रष्टव्यम् ।

२. नीवीतः (नीवी + इतः)-गु; निवृत्ता-अथर्व-शाश्वी. पूरुषाद्वै-गु; पूरुषाद्वै-शाश्वी; पूरुषाद्वै-अथर्व । ३. मध्यमं-वा, मध्यमा-गु, मध्यमे-शाश्वी-अथर्व. कर्णकौ; कर्तकौ-गु ।

४. तिष्ठन्नेवाथ-का, तिष्ठन्तीवाथ-अथर्व । ५. गृहसि-गृहति-अथर्व । ६. अवभ्रशद्-का-गु; इव प्रशद्-अथर्व-शाश्वी. लोमवति-का-शाश्वी; लोममति-अथर्व ।

१७

इहेत्या प्रागपागुदगधरांगरीळा उदभर्त्सत ॥ १ ॥

इहेत्या प्रागपागुदगधराभ्वत्साः प्रुपन्त आसते ॥ २ ॥

इहेत्या प्रागपागुदगधरास्थालीपाको वि लीयते ॥ ३ ॥

इहेत्या प्रागपागुदगधराक् सिलीपुच्छो वि लीयते ॥ ४ ॥

एताः 'आजिज्ञासेन्याः' अथर्व २०. १३४. १-४; शाश्वी १२. २३. १; आश्वश्री ८. ३; सु अत्राप्युपलभ्यन्ते । 'सर्वाश्चक्षुः' इहेत्या इत्यस्य स्थाने 'इहेत्य' इति अथर्व-शाश्वी-आश्वश्री-सु पुस्तकेषु ।

१. प्रागपागुदगधराक् = वाचं ९. ३९. अराला-का-गु; अराला-अथर्व-शाश्वी. उदभर्त्सत-शाश्वी, उदभर्त्सथ-अथर्व; उदभर्त्सते-गु । २. प्रुपन्त-का; पुपन्त-अथर्व । ३. स्थाली-पाको वि लीयते-का-शाश्वी-अथर्व, सर्वापुत्तोल्लीयते-गु । ४. सिलीपुच्छो वि लीयते-का; स्थालीपाको वि लीयते-गु; चिल्लीपु चिल्लीयते-शाश्वी, स वै पृथु लीयते-अथर्व ।

१८

भुगित्यभिगतः । शरित्यभिष्ठितः । फलित्यपक्रान्तः ॥ १ ॥

एते त्रयः पादाः 'प्रतिशब्दः' उच्यन्ते ते च अथर्व २०. १३५. १; शाश्वी १२. २३. २; आश्वश्री ८. ३; सु अत्रापि दृश्यन्ते ।

शरिति-गु; शलिति-अथर्व-शाश्वी. अभिष्ठितः-का-गु; अपक्रान्तः-अथर्व-शाश्वी. अप-क्रान्तः-का-गु; अभिष्ठितः-अथर्व-शाश्वी ।

१९

वामे देवा अर्जसुताभ्यर्षो. क्षिप्रं प्र चर । सुशस्त्रिद्वयामस्यनि प्रविदसो महत् ॥ १ ॥

अथ 'अतिवादः' अथर्व २०. १३५. ४; शांभी १२. २३. ४; आश्वी ८. ३; मु अत्रापि प्रव्यः ।

अश्वयोः-का; अश्वयो-शाश्वी-अश्व-मु. सुशस्त्रि-यु, सुशस्त्र-शाश्वी-अश्व, अश्वयति प्रविदसो महत्-का; अस्यति प्राक्विदसो मह-यु; अश्वयि प्रव्य-शाश्वी-अश्व ।

२०

आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन् ।

तां ह जरितर्नं प्रत्यायन् तामु ह जरित. प्रत्यायन् ॥ १ ॥

ता ह जरितर्नं प्रत्यगृह्णन् तामु ह जरित प्रत्यगृह्णन् ।

अद्या नेत सन्नविचेतनानि जहा नेत सन्नपुरोगासः ॥ २ ॥

उत श्वेत आद्युपत्वा उतो पद्याभिर्जविष्ठ । उतेमाशु भानं पिपति ॥ ३ ॥

आदित्या रुद्रा वसवस्वेच्छते इद राघ अंति गृह्णीर्हङ्गिर ।

इदं राघो वृहस्पृधुं देवा इदंत्वा वरं ॥ ४ ॥

तद्रो अस्तु सुचेतनं युष्मे अस्तु दिवे दिवे । प्रत्येव गृह्णाम्य ॥ ५ ॥

एता देवनीपामिषा ऋच. अथर्व २०. १३५. ६-१०; ऐमा ९. ३५, शांभी १२. १५. १-४, उ एतैपूतभ्यन्ते । ऐमा-आश्वी (८. ३) मध्ये 'सतदश एदनि' इति तासां उवा ।

१. दक्षिणा, उच दक्षिणा-शाश्वी. जरितर्नं-का; जरिता-अथर्व । २. जरितर्नं-का; जरितर्नं-अथर्व. जरितः-का, जरितर्नं-अथर्व. प्रत्यगृह्णन्-का, प्रत्यगृह्णन्-अथर्व. नेत-का, नेत-शाश्वी. जहा-का; जहा-शाश्वी. नेत-का, नेत-शाश्वी अद्यानेतरं न वि वेत्तानि यगनेतरं न पुरोगासः-अथर्व । ३. जविष्ठ-का, जविष्ठ-अथर्व-शाश्वी. आद्युपत्वा उत्तरे-का; आद्युपत्वा-शाश्वी. उतेमाशु-का-मु; उतो आद्यु-शाश्वी । ४. वेच्छते-उ-देवा, वेच्छते-अथर्व; वेच्छते-शाश्वी. इदं राघो वृहस्पृधुं-ऐमा-आश्वी, इदं राघो विष्णु प्रभु इदं राघो वृह-अथर्व. वरं-का; वरं-शाश्वी. इदं राघो वरं-शाश्वी. युष्मे-का; युष्मे-अथर्व । ५. सुचेतनं-का, सुचेतनं-शाश्वी. प्रत्येव-का; प्रत्येव-शाश्वी ।

२१

त्वमिन्द्र हर्मज्रिणा हर्म्यं परावतेभ्यः । विप्राय त्ववेतं वसु ऋतुचिबसे वहः ॥ १ ॥

त्वमिन्द्र कंपोताय ऋजपक्षाय वंश्चते । श्यामार्कं पकं विरुच वारुणा अहृणोर्वहः ॥ २ ॥

आरुहरो वावर्दीति त्रेधा वसो वारुणाः । इरामु ह प्र सत्यनिरामेव सेज ॥ ३ ॥

एताः 'भूतेच्छतः' अथर्व २०. १३५. ११-१३; शांभी १२. १५. ४, ५, ६; मु अत्रापुनश्चते ।

१. हर्मज्रिणा-का; हर्मज्रिणा-इतोऽ. परावतेभ्यः-का, परावतेभ्यः-मु. वसु ऋतुचि-अथर्वसे वहः-का; वसुनि वृषभसे वहः-मु; वसुनि वृषभसे वहः-अथर्व; वसु नि वृषभसे वहः-शाश्वी । २. वि रज-का, पक्ष व-मु-अथर्व-शाश्वी. अहृणो-अथर्व-शाश्वी; अहृणो-का-मु । ३. आरुहरो-का-मु; वारुणो-इतोऽ. वारुणा-इतोऽ. उहः; अहः-अथर्व. सत्यनिरामे-का; सत्यनिरामे-मु. संधत-का; संधति-अथर्व-शाश्वी; संधति-मु ।

२२

यदस्या अंहुमेधाः पृथु स्यूरेणोत्तत् । मुष्का इदस्या एजतो गोशके शकुलीविव ॥ १ ॥
यदा स्यूरेण पससा अणू मुष्का उपावधीत् । विचञ्चानस्यार्दतः सिंकतास्त्रिव गर्दभौ ॥ २ ॥
यदल्पिका स्त्रैल्पिका कर्कन्धुकैर्व पच्यते । वासन्तिकमित्र तैजं यभ्यमाना वि नम्यते ॥ ३ ॥
यदेवांसो ललायुकं प्र विशीर्गिनमाविषुः । सक्थ्या ते दृश्यते नारी तल्यस्याश्रीभगो यया ॥ ४ ॥
महानग्न्युप वृतेऽश्वत्था वेशितं पंसः । ईदं कलस्य वृक्षस्य शूर्पं शूर्पं भजेमहि ॥ ५ ॥
महानप्यदं हि सोऽक्रन्दस्तमातदत् । शक्नुकाननां मुष मंसकं सक्थ्युद्यतम् ॥ ६ ॥
महानग्न्युद्वेखमति क्रान्त्यर्थप्रवीत् । ययैय ते वनस्पतेऽपि प्रन्ति तयैव मे ॥ ७ ॥
महानग्नौ कृकवाकुं शम्यया परिधोवति । इदं न विप्र तैजं शीष्णौ भवति धानिका ॥ ८ ॥
महानग्नौ महानग्नौ धोवन्तमेनु धावति । इमांस्तदस्य गां रक्ष यम मानद्वयौदनम् ॥ ९ ॥
महान् वै मदो विल्वो महान् पकेऽदुम्बरेः । महौ अभिज्ञे वावते महतः साधु रौदनम् ॥ १० ॥
कपृर्नरः कपृर्मुद्गधानन चोदयत खुदत वाजसातये ।
निधिष्यः पुत्रो घ्रावयोतय इन्द्रं सवाध इह सौमपीतये ॥ ११ ॥
यद्व प्राचीरजगन्तोरो मण्डूराणि की । हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्धुदयाशवः ॥ १२ ॥
दधिक्षाणो अकारिण जिष्णोर्भस्य वाजिनः । सुरभिं नो मुखा कत् प्रण आदपि तारितम् ॥ १३ ॥

इत्युग्वेदे खिले पञ्चमोऽध्यायः ॥

इति खिलानि समाप्तानि ॥

ऐमा १. ३६ अदुसारेण खिलानुकनगीमते चेदं दशर्व सूक्ष्म । शृङ्गाकविशाल आहनस्यानन्दं
'कष्टराः' 'यद्व प्राची' इति तृचौ 'दधिक्षाणी' इति मन्त्रश्च पठ्यते । अतोऽत्रान्वास्तित ऋष
आहनस्याभिः सन्माः । शाश्री ३०. ५८; शाश्री १२. २४. २; १२. २५. १, आश्वधौ ८. १. → 'होतृ-
मतिगरित्रोः सवादः' इति खिलानुकनगी । आद्या दशर्वः 'आहनस्याः' इति सशकाः । ऐमा १. ३६.
भाष्ये, शाश्री ३०. ६; गोमा २. १. १५; शाश्री १२. २४. १; आश्वधौ ८. २; वैसू ३२. ३१ द्रव्यम् ।
अश्वमेधे 'यदस्या अंहुमेधाः' इत्यनयोद्वाता परितृष्ठा मरिषीमभिमेयति → शाश्री १६. ४. सु-
पुस्तके अश्वमौ नवमौ न वर्जयित्वा शिष्टा अष्टावाहनस्याः ।

१-४ = अयर्व २०. १३६. १-४. १ = वास २३. २८; शाश्री १२. २४. २. २; १६. ४.
१. २ = शाश्री १२. २४. २. ३. ४ = वास २३. २९; शाश्री १२. २४. २. १; १६. ४. ६.
५ = अयर्व २०. १३६. ९; शाश्री १२. २४. २. ६. ६ = अयर्व २०. १३६. ५. ७. = अयर्व
२०. १३६. ६; शाश्री १२. २४. २. ७. ८ = अयर्व २०. १३६. १०; शाश्री १२. २४. २. ५.
९ = अयर्व २०. १३६. ११; शाश्री १२. २४. २. ४. १० = अयर्व २०. १३६. १५; शाश्री
१२. २४. २. ८. ११ = ऋषे १०. १०१. १२; अयर्व २०. १३७. २. १२ = ऋषे १०. १५५.
४; अयर्व २०. १३७. १. १३ = ऋषे ४. ३९. ६; अयर्व २०. १३७. ३.

१. पृथु-का-मु; शृधु-अयर्व-वास-शाश्री. स्यूरे-का-मु; स्यूरे-अयर्व-वास-शाश्री. मुष्का
इदस्या-का; मुष्काविदस्य-इतरेषु. एजतो-का; एजते-मु. गोशके → खिल ५. १५. ५१. २.
स्यूरेण-का-मु; स्यूलेन-अयर्व-शाश्री. पससा अणू-का; पससा अणू-मु; पससाचौ-अयर्व-शाश्री.

अर्दतः-का; बर्दत-अथर्व-शार्धाः। अर्दते-मु. मिकतास्त्रिव-का, गित्वास्त्रिव-अथर्व. गर्दभौ-
 का; गर्दभः-मु। ३. कर्कन्धुर्देव-मु; कर्कन्धुर्देव-अथर्व. पटयते-का-मु. *पटयते-अथर्व. तेजन्ते-
 का-अथर्व, तेजनी-मु. यभ्यमाना वि नम्यते-का, यभ्यमाना वि तन्वते-मु; यन्त्र वाताय विन्यति
 -अथर्व। ४. ललावुकं-का; ललामयु-अथर्व-वासे-शार्धा, ललामयु-मु विष्टीमिन-वासे-अथर्व-
 शार्धा; पिष्टोपिन-मु. *माविषु-का, *माविषु-मु. सपथना-मु-वाभ-शार्धा; सजुला-अथर्व. ले
 दश्यते-का; देदश्यते-मु, देदिदरते-वासे-अथर्व-शार्धा. नारी-का, नरः-मु. सत्यस्याक्षीमगो
 यथा-का; सक्थ्यः साक्षीव गो यथा-मु, सत्यस्याक्षिभुवो यथा-अथर्व-वासे-शार्धा। ५. महानइयुष
 -का; महाणम्युष-मु ऽध्वस्या-का, अध्वस्या-मु, स्वमा-अथर्व; स्वस्या-शार्धा. ईदृक्-का-मु, इय
 अथर्व-शार्धा. शूर्पेऽर्प-का, शूर्पेऽर्प-अथर्व। ६. महान-का-अथर्व, महाण-मु. अदमे-का-मु;
 अदपद्-शार्धा। अमृषद्-अथर्व. हि सो-का-मु, वि मो-अथर्व. अस्नमासद्-का; अस्तमागरा-मु,
 अस्थानासरन्-अथर्व. शक्नु-मु, शक्ति-अथर्व कामनाभुव-का; कानना शक्-मु, कानना स्व-
 अथर्व. सपथ्युद्यते-का, सक्थ्युद्यमन्-मु, सन्तु पथम-अथर्व। ७. महान-का-अथर्व, महाण-मु.
 यथैव ते-का-मु, यथा तव-अथर्व-शार्धा ऽपि क्षन्ति-का-मु, निरक्षन्ति-अथर्व, निक्षन्ति-शार्धा.
 तथैव मे-का-मु, तथैवति-अथर्व, तथा मय-शार्धा। ८. इद्-का, अय-अथर्व, वय-शार्धा. तेन-
 का; यो मृगः-अथर्व-शार्धा। भवति धानिका-का. द्रति धानिका-अथर्व-शार्धा। ९. तदस्य-
 अथर्व, तु तस्य-शार्धा। १०. विह्वो-अथर्व, विह्वो-का. पक्व-का-मु, मद्र-अथर्व-शार्धा अभिषु-
 का-मु शार्धा; अभिक्त-अथर्व।

संहितापदपाठशुद्धिपत्रम्

म.	सू.	म.	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	१	२ प	रुशुऽहा	रुशुऽहा
"	११	२ सं	देवाय	देवाय
"	७७	२ सं	वेविज्ञान	वेविज्ञान
"	७९	४ सं	त्वय्यैऽप्सु	त्वय्यैऽप्सु
"	९३	४ सं	*रस्मन्नाऽगा	*रस्मन्नाऽगा
"	९४	५ सं	*म्यैऽपिधि	*म्यैऽपिधि
"	९७	३९ सं	न.	न.
"	"	५४ सं	स्नेहयुच्चा०	स्नेहयुच्चा०
"	"	" प	स्नेहयुत्	स्नेहयुत्
"	९८	७ सं	इत्परि	इत्परि
"	१०४	३ स	दक्षसार्धन	दक्षसार्धन
"	१०७	१ सं	अप्स्वैऽन्तरा	अप्स्वैऽन्तरा
"	"	२ सं	सनादग्ध	सनादग्धः
"	१०८	३ सं	खैऽज्ञ	खैऽज्ञ
१०	२	७ सं	य	य
"	१०	७ सं	यम्यैऽ	यम्यैऽ
"	"	१२ सं	पैऽप्या	पैऽप्या
"	२९	३ सं	अम्युऽप्रो	अम्युऽप्रो
"	३४	५ प	सखिम्यः	सखिम्यः
"	३५	११ प	सुर्वतीनये	सुर्वतीनये
"	३६	१० प	रुयिमत्	रुयिमत्
"	४४	३ प	सत्यऽशुष्मम्	सत्यऽशुष्मम्
"	४५	१० सं	सौग्रवसेष्यम्	सौग्रवसेष्यम्
"	८५	२६ प	त्वम्	त्वम्
"	८८	१६ प	सम्ऽईची	सम्ऽईची
"	९०	९ प	छन्दांसि	छन्दांसि
"	१०२	७ सं	*मप्याना०	*मप्याना०

ऋग्वेदः

म.	सू.	म.	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०	१०६	५ सं	मित्रेवं	मित्रेवं
"	"	११ सं	शो	यशो
"	"	" प	ऋध्याम	ऋध्याम
"	१०९	४ सं	ब्राह्मणस्योप०	ब्राह्मणस्योप०
"	"	५ सं	जुह्वे१	जुह्वे१
"	११२	५ सं	इन्द्र	इन्द्र
"	११३	८ सं	*सोमव्रत्या	*सोमव्रत्या
"	११५	४ प	अयसानस्य	अयसानस्य
"	११६	७ प	पक्कः	पक्कः
"	"	८ प	उत	उत
"	"	" प	पर्यस्वन्तः	पर्यस्वन्तः
"	११७	९ प	समौ	समी
"	१२१	४ प	आहुः	आहुः
"	१३०	१ प	इमे	इमे
"	१३८	४ प	अयारयः	अयारयः
"	१४२	५ सं	न्यहुत्तानामन्वेपि	न्यहुत्तानामन्वेपि
"	१४६	१ सं	विन्दती३	विन्दती३
"	१४९	३ सं	*यजत्रं	*यजत्रं
"	१५७	४ सं	यदापन्	*यदापन्
"	१७३	६ सं	ध्रुवेण	ध्रुवेण

भाष्यशुद्धिपत्रम्

श्लो	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
		म. १. अ. २. सू. ४७]	म. १. अ. २. सू. ४६]
६३		वृज्जम्	वृज्जम्
१०५	११	वअनुप्यधं	वअनुप्यधं
१३१	२६	सोमोऽष्टौ	सोमोऽष्टौ
१७९	३	कर्माय	कर्माय
१७९	९	हम्य	तुम्यं
१८३	३	*पुत्रस्य	*पुत्रस्य
१९५	१०	*द्वयोदासि	*द्वयोदासि
॥	११	पवित्र	पवित्रे
२०७	२१	*मक्ष	*मक्ष
२११	९	वपणनमने	वपणनमने
२२१	७	स्त्रीपुंसा	स्त्रीपुंसा
२२३	१४	विराट्	विराट्
२३६	२०	द्रष्ट	द्रष्ट
३६५	७	वा यो	वायो
३७२	१	द्विता	द्विता
४२६	४	*मदस्वा	*मदस्वा
४३९	६	सप्तचेन्द्रियाणि	सप्त चेन्द्रियाणि
४६५	१८	अमुत्सवं	अमुरात्र
४६६	१	सूक्तवक्ष्यथ	सूक्तं वाक्यथ
५२५	६	लोकैर्गुप्तं	लोकैर्गुप्तं
५४३	५	कुदा	कुदा
५९०	२६	यत्	यत्
६७३	२५	ह	हे
॥	॥	उद्गमं विदो रागाहनरूपं वा	उद्गमं विदो रागाहनरूपं वा
७५३	५	*युक्ताय	*युक्ताय
७६६	१९	धुप्रत्ययः	धुप्रत्यय
७६७	११	*तु स्य	*तुस्तस्य
७८६	१६	पट्टी	पट्टी
८२७	१२	पत्र	पत्र
८२९	१४		